Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ ***http://www.armin.am***

էլ. փոստ՝ ***info@armin.am***

ՆԻՒԹԵՐ

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Զ. ՀԱՏՈՐ

Պէյրութ – 2010

Խմբագիր՝ ԵՐՈՒԱՆԴ ՓԱՄՊՈՒՔԵԱՆ

«ՆԻՒԹԵՐ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ» մատենաշարի հրատարակութիւնը կը կատարուի Հ.Յ.Դ. Բիւրոյի որոշումով:

© All rights reserved
ISBN 978-9953-0-1528-6

Ներկայ հատորի տպագրութիւնը իրականացած է «ՓԻԼՆԻԿ» հիմնադրամի միջոցով:

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

1907 – 1909 տարիները Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար հարուստ են պատմական շարք մը իրողութիւններով: Նախ ներքին ճակատի վրայ, Չորրորդ Ընդհ. Ժողովի օրակարգի ամէնէն հրատապ խնդիրներէն բխած՝ ընկերվարական գաղափարախօսութեան վերջնական եւ պաշտօնական որդեգրումը, որուն մեկնակէտը տրուած էր դեռ 1905 թ. «Կովկասեան Նախագծի» մշակումով: Ատենին մեծ աղմուկ բարձրացուցած այս հարցը կուսակցութենէն ներս ստեղծած էր հակադիր երկու հոսանքներ,– ծայրայեղ ազգայնական միհրանական շարժումը եւ ձախակողմեան հակումներով անջատականներու խմբակներ, որոնց շղթայազերծած բուռն պայքարները կը սպառնային տաճկահայերու եւ կովկասահայերու միջեւ ճեղք բանալ ու պառակտում յառաջացնել կուսակցութենէն ներս: Չորրորդ Ընդհ. Ժողովը յաջողեցաւ ամրապնդել հայ ազատագրական շարժումը առաջնորդող մեծագոյն կազմակերպութեան միասնականութիւնը եւ հայ դատի համար պայքարի դրօշին շուրջ համախմբել հաւասարապէս կովկասահայը, տաճկահայը եւ ընդհանրապէս բովանդակ հայութիւնը: Այնուհետեւ չէզոքացուեցան այլախոհ տարրերը, զտուեցան շարքերը եւ, վերամշակուած Ծրագրի համաձայն, ձեռնարկուեցաւ կազմակերպման կամ վերակազմակերպման քաղաքական եւ մարտական խումբերուն, արհեստակցական եւ գիւղացիական միութիւններու, կուսակցութեան բազմաճիւղ ոստերը արձակելով ժողովրդական լայն խաւերէն ներս:

Արտաքին ճակատի վրայ կը սպասէին շատ աւելի ծանրակշիռ մարտահրաւէրներ,– Դաշնակցութիւն-Երիտասարդ թուրքեր յարաբերութիւններ, Օսմանեան սահմանադրութեան հռչակում, Պարսկաստանի յեղափոխական շարժում, ընկերվար Միջազգայնականի անդամակցութիւն, եւայլն: Նշուած հարցերը առաջին հայեացքով կը թուին յատկանշել առաւելաբար Դաշնակցութեան գործունէութեան տարբեր երեսները միայն: Անոնցմէ շատեր, սակայն, յատկապէս Օսմ. սահմանադրութեան հռչակումը եւ հայեւթուրք յարաբերութիւններու նոր էջի մը բացումը՝ պատմակշիռ այնպիսի տարողութիւն կը կրէին, որ ճակատագրական նշանակութիւն պիտի ունենային ամբողջ հայ ժողովուրդին համար: Ներկայ հատորին մէջ տրուած են միայն 1907–1909 տարիներու հատուածին աղերսուող նիւթերը, մինչ խնդիրներու հոլովոյթը պիտի երկարէր գէթ մինչեւ համաշխարհային Ա. պատերազմը եւ հայ ժողովուրդին վրայ ի գործ դրուած Ցեղասպանութիւնը: «Նիւթեր»ու յաջորդ հատորներուն մէջ, ըստ ժամանակագրական կարգի, տեղ կը գտնեն անշուշտ Հ.Յ.Դ. դիւանատան մէջ պահուած ա՛յս եւ միւս խնդիրներուն վերաբերող արխիւային փաստաթուղթերը:

Խօսելով Դաշնակցութեան եւ Երիտասարդ թուրքերու յարաբերութեանց կամ «գործակցութեան» մասին, թէեւ հարցին տարբեր երեսներուն յատկացուած գլուխներուն տակ կը տրուին անհրաժեշտ համարուած ծանօթութիւնները, այսուհանդերձ աւելորդ չ'ըլլար հոս, ընդհանուր յառաջաբանին մէջ, մատնանշել այդ յարաբերութիւններու հոլովոյթին կապուած կարգ մը երեւոյթներ:

ա- Յայտնի է որ համիտեան վարչակարգի տապալման նպատակով Թուրքիոյ ընդդիմադիր տարրերը համախմբելու եւ միացեալ շարժում ստեղծելու գաղափարը կը պատկանի Հ.Յ.Դ. Չորրորդ Ընդհ. Ժողովին (1907), իսկ անոր իրականացման նախաձեռնութիւնը՝ Արեւմտեան Բիւրոյին: Վերջինիս ներկայացուցիչը, Է. Ակնունի, շուտով պիտի լծուէր եռանդագին աշխատանքի նախ Երիտասարդ թուրքերու զոյգ հատուածներուն, Ահմէտ Ռիզայի գլխաւորած «Իթթիհատ»ին եւ իշխան Սապահետտինի «Թերաքը»ին, ապա Օսմանեան միւս ազգութիւններու կազմակերպութեանց հետ, գլուխ հանելու համար 1907 թ. Դեկտեմբերի փարիզեան կոնգրէն, ուր եւ պիտի վճռուէր Սուլթան Համիտի գահընկէցութիւնը, բռնատիրութեան փոխարինումը ազատ կարգերով եւ օսմանեան երկրի քաղաքացիներուն ժողովրդավարական իրաւահաւասարութիւնը՝ առանց կրօնի եւ ցեղի խտրութեան:

բ- 1908 թ. Յուլիս 11/24ին հռչակուած Սահմանադրութիւնը արդիւնք էր բազմաթիւ պատճառներու, սկսած հայերու եւ մակեդոնացիներու մղած հայդուկային զինեալ պայքարէն մինչեւ արաբական աշխարհի խլրտումները, բռնակալ ու նեխած վարչակարգին դէմ Թուրքիոյ թէ արտասահմանի մէջ ծաւալ ստացած դժգոհութիւններէն մինչեւ թուրք բանակի ըմբոստացումը, յատկապէս Մակեդոնիա նահանգին մէջ տեղակայուած զօրաբանակին, որուն սպայական կազմին մէջ լայն տարածում գտած էին արդէն վարչակարգին դէմ ուղղուած գրաւոր եւ բանաւոր քարոզչութիւնները: Արդարեւ գլխաւորապէս վերջիններն էին որ մտահոգ՝ կայսրութեան սպառնացող անդամահատութենէն կամ քայքայումէն՝ շարժումին գործնական բնոյթ տուին եւ դէպի մայրաքաղաք իրենց յանդուգն առաջխաղացքով, պարտադրեցին սուլթանին սահմանադրութիւնը հռչակելու, առանց սակայն այս վերջինը գահընկէց ընելու, ինչպէս որոշուած էր Փարիզի կոնգրէին:

գ- Վերջին իրողութիւնը դժբախտ կողմերէն մէկն էր շահուած յաղթանակին, որովհետեւ աւելի քան 30 տարիներ գահին կառչած Ապտիւլ Համիտ Բ., առերեւոյթ համակերպութիւն ցոյց տալով հանդերձ նոր իշխանաւորներուն, թաքուն կերպով պիտի շարունակէր իր սադրանքները՝ պատեհ առիթով կացութիւնը ի նպաստ իրեն շրջելու համար: 1909 թ. Մարտ 31ի շերիաթական յեղաշրջման փորձը այդ նպատակով հիւսուած դաւադրութիւն էր. ձա-

խողած՝ դարձեալ սելանիկեան զօրաբանակին շնորհիւ, որ Պոլիսը վերագրաւելէ ետք այս անգամ վերջ պիտի դնէր Սուլթան Համիտի 33ամեայ անփառունակ գահակալութեան:

դ- Կարմիր սուլթանին գահընկէցութեամբ իշխանութեան գլուխ վերադարձաւ Իթթիհատ վէ Թերաքքին (Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն), նախկին երկու անջատ խմբաւորումներու միացումով (առանց Սապահետտին իշխանի) կազմուած կուսակցութիւնը, որուն առաջին օրերէն յայտնուող մենատիրական հակումները հետզհետէ պիտի շեշտուէին, հասնելու համար բռնատիրական աստիճանի: Կուսակցութիւնը Թուրքիոյ տարածքին չունէր կազմակերպական կառոյց, իսկական անդամակցութիւն եւ հիմք՝ ժողովրդական զանգուածներու մէջ: Իշխանաւոր դարձած էր շնորհիւ զինուորական յեղաշրջումի մը եւ բանակն էր իր ապաւէնը: Ձեռնարկուեցաւ գաւառական քաղաքներու մէջ Իթթիհատի բջիջներու կազմութեան՝ ակումբներու (քլիւպ) ձեւին տակ: Շուտով ասոնք լեցուեցան նախկին վարչակարգի ազգայնամոլ ու յետադիմական տարրերով, պետական փտած պաշտօնեաներով, երէկի կեղեքիչ վաշխառուներով, մինչեւ իսկ իրենց ջարդարարութեամբ հանրածանօթ քիւրտ ցեղապետներով: Այնպէս որ, եթէ մէկ կողմէ Պոլիսն ու կարգ մը մեծ քաղաքներ կը շարունակէին Սահմանադրութեան առաջին օրերու գինովութեամբ տարուիլ, խօսքի ու մամուլի ազատութենէն շռայլօրէն օգտուիլ,– պատկերը բոլորովին այլ էր ներսը, գաւառական քաղաքներու եւ հեռաւոր գիւղերու մէջ: Հոս, միեւնոյն չարագործներու ձեռքով կը շարունակուէին նախկին անօրէնութիւնները, երբեմն աւելի համարձակ ու բացայայտ կերպով: Բուն հարցը այն էր, որ Երիտասարդ թուրքերու կուսակցութեան վերնախաւին մէջ իսկ բոյն դրած յետադէմ ու կրօնամոլ տարրերը ձեռք պիտի բերէին այն աստիճանի գերիշխող դիրք, որ կուսակցութիւն-կառավարութիւն-պետութիւնը, մէկ եւ միեւնոյն էութեան վերածուած, պիտի դառնար իրողական իշխանութիւն ու ջլատէր՝ կայսրութիւնը ազատական բարենորոգումներով վերանորոգելու ուղղութեամբ թափուած բոլոր ջանքերը:

Թուրք հասարակական խաւերուն մէջ տիրական կը մնար մէկ ուրիշ մտայնութիւն եւս, ըստ որուն իբրեւ տիրող ցեղի, իրեն վերապահուած էր իշխելու իրաւունքը, իսկ տիրապետեալ ժողովուրդներուն՝ ստորադասի ենթակայութիւնը միայն: Նոր իրաւակարգի յայտարարած իրաւահաւասարութիւնը, հետեւաբար, խախտում կը համարուէր այդ անյեղլի սկզբունքին: Անոր վտանգուիլը պատճառ բերելով կարելի է հետեւաբար երեւակայել, թէ որքա՜ն դիւրին էր տգէտ ամբոխները ոտքի հանել ու գրգռել կեսվուրներուն դէմ...

ե- Կիլիկիոյ աղէտը մէկ ցայտուն օրինակն է մեծամոլական եւ հիւանդագին այդ մտայնութեան: Գործուած նախճիրն ու աւերածութիւնները բացայայտ էին: Ծանօթ էին նաեւ անոր հեղինակները: Իշխանութիւնները, փոխանակ համիտեան օրերու բնորոշ այդ եղեռնագործութիւնը կանխելու, ապա յանցագործներն ու մեղսակիցները պատժելու, ճիգեր կը թափէին մոլորեցնելու հանրային կարծիքը, միջազգային թէ տեղական: Պետական եւ դիւանագիտական շրջանակներէն կ'արտահոսէր ապատեղեկատուութիւն՝ իրականութիւնները ծածկելու եւ մեղքն ու յանցանքը հայերու վրայ բարդելու թաքուն դիտաւորութեամբ: Խորհրդարան, զին. ատեան, մամուլ իրար անցած էին եւ ամիսներ տեւող քաշքշուքները ուրիշ նպատակ չէին հետապնդեր, բայց միայն քողարկել բուն պատասխանատուները, կոտորած սարքող մարդասպանները: Թուրքիոյ մէջ յանցագործ աշխարհի մարդիկը պիտի շարունակէին անձեռնմխելի մնալ, որովհետեւ պետութիւնը որեւէ ժամանակ կրնար պէտք ունենալ անոնց: Հարիւր տարիներու հեռաւորութենէն դիտուած՝ պիտի տեսնուի որ այս մէկը մնայուն երեւոյթ է Թուրքիոյ պատմութեան մէջ եւ իրերայաջորդ վարչակարգերը կը հետեւին միեւնոյն վարքագծին:

զ- Անդրադառնալով սահմանադրական Թուրքիոյ միայն առաջին տարուան անցուդարձերուն, պէտք է հաստատել որ Երիտասարդ թուրքերու հետ Դաշնակցութեան յարաբերութիւններն ու գործակցութիւնը այնքան ալ հարթ գետնի վրայ չընթացան: Անցած՝ առաջին օրերու ընդհանուր խանդավառութիւնը, երբ հայկական կուսակցութիւնը կը ճանչցուէր գլխաւոր դարբիններէն մէկը ազատական կարգերու յաղթանակին, եւ իբրեւ այպիսին մեծ համարում կը վայելէր ժողովրդական զանգուածներուն մօտ, հիմնական խնդիրներու լուծման շուրջ երկու կուսակցութեանց միջեւ շուտով երեւան պիտի գային լուրջ տարակարծութիւններ: Դաշնակցութիւնը սահմանադրութեան գաղափարին փարած էր անկեղծութեամբ, մեկնակէտ ունենալով Փարիզի կոնգրէին որոշումները: Ցրուած էր իր մարտական ուժերը. հայրենի լեռներուն վրայ կռուող ֆետայական խումբերը վար դրած էին զէնքերը՝ անոնց գործածութիւնը վերապահելով միայն Երկրի սահմանադրական կարգերը պաշտպանելու նպատակին: Ընդունած էր Օսմանեան հայրենիքի ամբողջականութեան գաղափարը՝ Թրքահայաստանը յայտարարելով անոր անբաժան մասը: Այս բոլորին դիմաց կուսակցութիւնը իրաւունք ունէր պահանջելու Փարիզի կոնգրէին մնացեալ որոշումներուն գործադրութիւնը,– Սուլթանին գահընկէցութիւնը, առանց ցեղի ու կրօնի խտրութեան՝ ազգութիւններու իրաւահաւասարութեան եւ նահանգային ապակեդրոնացման սկզբունքներու յարգումը, հին վարչակարգի փտած տարրերու պաշտօնէ հեռացումը, հանրածանօթ չարագործներու սանձահարումը, բռնագրաւուած հողերու վերադարձը օրինաւոր տէրերուն, եւ նմանօրինակ բազում խնդիրներ: Ճիշդ է որ այս բոլորին լուծումը մէկ օրէն միւսը չէր կրնար կատարուիլ: Կարեւորը, սակայն, իշխանութեանց կա՛մքն էր՝ կացութիւնը շրջելու դէպի արմատական բարեփոխումներ. բան մը, որ ոչ միայն երեւան պիտի չգար, այլ երկրին նոր տիրակալները իրենց շրջապատը պիտի ուռճացնէին հետզհետէ յետադէմ, կրօնամոլ եւ միեւնոյն յանցագործ աշխարհին պատկանող տարրերով: Խորքին մէջ Իթթիհատի ղեկավարութեան որոշ խաւին համար ազգայնականութիւնը

դարձած էր առաջնորդող գաղափարախօսութիւն եւ օսմանցիութիւնը անոր համար համազօր էր թրքութեան, որուն մէջ պէտք է ձուլուէին կայսրութեան միւս ժողովուրդները, մոռնալով իրենց ազգային, կրօնական ու մշակութային բոլոր առանձնայատկութիւնները: Այս պայմաններուն մէջ հասկնալի կը դառնայ թէ ինչո՛ւ խուլ ականջներու կը հանդիպէին պետական ընդհանուր բարեկարգութիւններու, հայկական նահանգներու մէջ քրիստոնեայ կամ հայ պաշտօնէութեան եւ դատաւորներու նշանակման ուղղութեամբ դիմումները, թէ ինչպէս է որ նոր իրաւակարգի անդրանիկ խորհրդարանի կազմութեան առիթով հայոց պահանջած 25 աթոռներու փոխարէն, միայն 10 հայ երեսփոխաններ պիտի ընտրուէին, եւայլն եւայլն:

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը այս բոլորը կը կրէր մեծ համբերատարութեամբ, գրաւ դնելով դարձեալ Երիտասարդ թուրքերու կուսակցութեան այն ողջամիտ եւ ազատական ներկայացուցիչներուն վրայ, որոնք ի վերջոյ պէտք է յաջողէին պետութիւնը առաջնորդել դէպի արդարութիւն եւ յառաջդիմութիւն: Այդ յոյսերը դժբախտաբար չիրականացան, իսկ Ատանայի կոտորածները եկան անգամ մը եւս օդին մէջ պտտցնելու համատարած նոր եղեռնագործութեան մը սարսափելի ուրուականը: Նոյնիսկ ծանրագոյն այս պարագային, Դաշնակցութեան թէ հայութեան մէկ հատուածին համար ուրիշ ելք չէր մնար կարծես, բացի ապաւինելէ նորէն պետութեան ղեկը ձեռք առած թրքական ուժեղագոյն կուսակցութեան, Իթթիհատ վէ Թերաքքը-ին, մանաւանդ անոր անկեղծ ու առողջ տարրերուն, որոնք նոյնպէս ցնցուած կը թուէին ըլլալ թէ՛ Սուլթանի Համիտի պետական յեղաշրջումէն՝ նոյն օրերուն փորձուած, եւ թէ Կիլիկիոյ հայութեան մութ ուժերու կողմէ գործուած ոճիրներուն: Այլընտրանքը՝ հին վարչակարգն էր, որմէ վստահաբար ոչ մէկ բարիք կարելի էր ապասել: Ուստի, ամիսներ տեւող բանավէճերէ եւ լարուած բանակցութիւններէ ետք, վասն սահմանադրական կարգերու պաշտպանութեան եւ հայ ժողովուրդի ֆիզիքական ապահովութեան, 1909 թ. Օգոստոս 3ին Իթթիհատի հետ պիտի կնքուէր նոր համաձայնութիւն:

Եթէ Յառաջաբանին մէջ ծանրացանք առաւելաբար Օսմանեան սահմանադրութեան եւ Դաշնակցութիւն-Իթթիհատ յարաբերութիւններուն վրայ, գլխաւոր պատճառը այն է, որ 1907-1909 տարիներու այս իրադարձութիւնները առանցքային նշանակութիւն ունին իբրեւ առաջին լուրջ փորձ մը, գէթ Դաշնակցութեան կողմէ, թուրքերու եւ հայերու միջեւ փոխադարձ հասկացողութիւն ստեղծելու եւ միասնաբար ապագայ կերտելու տեսակէտէն: Ապա նաեւ Հինգերորդ Ընդհ. Ժողովի զբաղումներուն եւ կազմակերպական շրջաններէն յղուած գրութիւններուն մեծագոյն բաժինը կը վերաբերի նոյն այդ հարցերուն:

Թուրքիոյ մէջ ստեղծուած կացութիւնը կուսակցութիւնը կը դնէր դէմ յանդիման շատ մը խնդիրներու, ինչպիսին էին՝ գաղտնի, ընդյատակեայ եւ զինեալ պայքարէն անցումը՝ խաղաղ, հրապարակային ու ազատ պայմաններու մէջ գործունէութեան, կուսակցութեան օրինականացումի հարցը ըստ միութիւններու մասին օսմ. խորհրդարանի ընդունած օրէնքին, կազմակերպական ցանցի տարածումը ամբողջ կայսրութեան մէջ, դաշնակցական երեսփոխաններուն դերին ու վարքագծին ճշդումը՝ խորհրդարանէն ներս թէ դուրս, եւայլն: Այլապէս նաեւ ժողովի զբաղումներուն մաս պիտի կազմէին Կովկասն ու ցարական կառավարութեան շղթայազերծած զանգուածային հալածանք-ձերբակալութիւնները դաշնակցականներուն դէմ, Պարսկաստանի յեղափոխութիւնը եւ կուսակցութեան մասնակցութիւնը սահմանադրական շարժման եւ, վերջապէս, Դաշնակցութեան պաշտօնական անդամակցութիւնը միջազգային ընկերվարական կազմակերպութեան:

Ինչպէս կը տեսնուի Հ. Յ. Դաշնակցութեան գործն ու պայքարը պարտադրաբար կը ծաւալէր միաժամանակ երեք պետութեանց սահմաններէն ներս: Հասկնալի է ուրեմն որ ներկայացուած հատորը, արդէն սովորականէն մեծ ծաւալ ստացած, չկարենար պարփակել վերոյիշեալ հարցերուն վերաբերող բոլոր վաւերագրերը: Անոնք տեղ պիտի գրաւեն «Նիւթեր»ու յաջորդ՝ եօթներորդ հատորին մէջ: Այդ շարքին են յատկապէս՝ 1907–1909 տարիներուն Կովկասի մէջ կայացած Ռայոնական ժողովները, Դաշնակցութեան Խորհուրդին եւ Արեւմտեան Բիւրոյի 1904–1908 թուականներուն կայացուցած Որոշումներուն համառօտ արձանագրութիւնները, ընկերվար Միջազգայնականի կեդրոնին հետ փոխանակուած գրութեանց թղթածրարը:

* * *

Հ.Յ.Դ. Չորրորդ Ընդհ. Ժողովի որոշումն էր «յառաջիկայ կուսակցաժողովը նշանակել գալ տարուայ վերջը, ոչ ուշ քան 1908 թիւը»: Նախատեսուած թուականին Թուրքիոյ, Պարսկաստանի եւ Ռուսիոյ իրադարձութիւններու պատճառով կարելի չէր եղած ժողով հրաւիրել, հակառակ այն իրողութեան որ շատ մը շրջաններ անյետաձգելի կը համարէին զայն մանաւանդ Օսմ. սահմանադրութեան ստեղծած նոր պայմաններու լոյսին տակ: Այնուհետեւ 1909 թ. Մարտ 31ի Համիտի յեղաշրջման փորձը եւ Կիլիկիոյ աղէտը պատճառ դարձան նոր յետաձգումի: Ի վերջոյ Հինգերորդ Ընդհ. Ժողովը պիտի սկսէր Պուլկարիոյ Վառնա քաղաքին մէջ 1909 թ. Օգոստոս

14/27ին եւ տեւէր աւելի քան մէկ ամիս՝ մինչեւ Մեպտ. 18 հին տոմարով: Գումարուած 67 նիստերու ատենագրութիւնները արշանագրուած են 1538-18 համարը կրող մեծ տոմարի մը մէջ: Բացումին ներկայ են իրաւասու չայն ունեցող 17 պատգամաւորներէն 12ը. մնացեալները, ինչպէս նաեւ ժողովին կողմէ հրաւիրեալները պիտի հասնէին հետզհետէ, ոմանք բաւական ուշ, քուէի իրաւունք ունեցողներուն թիւը բարձրացնելով 26ի:

Կազմին մասին խօսելով, Արեւելեան Բիւրոյի ներկայացուցիչն է Եղիշէ Թոփչեան (Երուանդ), Արեւմտեանինը՝ Յոնան Դաւթեան. Պոլսոյ Պատ. մարմինը կը ներկայացնէ է. Ակնունի. կազմակերպական շրջաններէն ընտրուած պատգամաւորներն են Վասպուրականէն Սարգիս Բարսեղեան (Վանայ Սարգիս) եւ Վանիկ (Միհրան Թերլէմէզեան), Տարօն-Սասուն եւ Պիթլիսի շրջանէն Մարզպետ (Ղազարոս Ղազարոսեան) եւ Մեպուհ (Արշակ Ներսէսեան), Կարինէն Մարալ (Գրիգոր Ղարիպեան), Տրապիզոնէն Հրանտ կամ Մարհանդ (Սարաֆեան), Մարզուանէն Ազիլեան, Սեբաստիայէն Վահան (Գայլ), Խարբերդէն Համազասպ (Ամպունի), Տիգրանակերտէն Զուլալ (Լեւոն Կարապետեան), Պոլիսէն Բարսեղ Շահպազ, Իզմիրէն Հայկ Բաբաբանեան, Պալքաններէն Ժիրայր (Բարթող Զօրեան) եւ Յար. Շահրիկեան, Ամերիկայէն Թովմաս Ճելալեան եւ Տիգրան Ասպիկեան, Եւրոպայի Հ.Յ.Դ. Ուսմիութենէն Շիրակունի (Մարտիրոս Յարութիւնեան): Պատգամաւորներ չունին Լեռնավայր-Կիլիկիան եւ Եգիպտոսը:

Արեւելեան Փոքր Ասիոյ հայաշատ շրջաններու մեծաթիւ ներկայացուցչութեան դիմաց, որ կը բացատրուի զըլխաւորաբար Փոքր Հայքի նորակազմ 4 Կ. Կոմիտէութիւններով, Կովկասը կը ներկայանայ համեստ պատկերով մը: Յարական ոստիկանութեան խիստ հետապնդումներուն հետեւանքով, պատասխանատու ընկերներու մեծ մասը կը գտնուէր բանտերու մէջ կամ անցած էր արտասահման: Կազմակերպութիւնը եւս, բոլորովին ընդյատակ մտած, սեղմուած էր: Նախկին 10 Կ. Կոմիտէութեանց փոխարէն Հինգերորդ Ընդհ. Ժողովին Կովկասը կը ներկայանար միայն չորսով, որոնց պատգամաւորներէն կը յիշուին Ոսկանապատ-Պաքուէն Ռուբէն (Արարատեան, որ Արր. Գիւլխանդանեանն է) եւ երկրորդ մը՝ որուն անունը յիշատակուած չէ. Ալեքսանդրապոլի պատգամաւորին անունը եւս չէ յիշատակուած. Մրգաստան-Երեւանէն Ճապոնացի (Ալ. Տէր Յակոբեան), Նաւահանգիստ-Պաքումէն Վազրիկ, որ կը ստորագրէ նաեւ Քազրիկ չեւով:

Վրէժստան-Պարսկաստանի պատգամաւորն էր Վահան (Նիկոլ Մատինեան):

Ատենագրութիւններուն մէջ կը հանդիպինք նաեւ Պիեռի, Մաշայի (Արդեօ՞ք Ալ. Տէր Յակոբեանն է) եւ Եփրեմ Գրիգորեանի, որոնք հաւանաբար անունով չյիշատակուած վերեւի անծանօթ մնացած պատգամաւորներն են:

Ընդհ. Ժողովը խորհրդակցական չայնի իրաւունքով կը հրաւիրէ Ս. Զաւարեանը, Ռոստոմը, Անդրանիկը, Նիկոլ Դումանը, Ռուբէն Տարօնացին (Տէր Մինասեան), Սեբաստացի Մուրատը, ինչպէս նաեւ օսմանեան խորհրդարանի դաշնակցական անդամները,– Արմէն Գարոն, Վարդգէս Սերենկիւլեանը, Վահան Փափազեանը (Կոմս) եւ Գեղամ Տէր Կարապետեանը, ինչպէս նաեւ իբրեւ հիւր, ռուսական Դումայի հայ անդամ Յ. Սաղաթէլեանը եւ Ս. Արարատսկին: Ժողովական աշխատանքներու ընթացքին կը հրաւիրուին Գալուստ Ալոյեանը եւ Պոլիս գտնուող Աւերեանը, Մարզպետը եւ բժ. Կիլիկեանը:

* * *

Թէ՛ Ընդհ. Ժողովի ատենագրութեան եւ թէ մնացեալ գրութիւններու մասին հարկ է կատարել հետեւեալ մատնանշումները.–

– Մեծ է թիւը լեզուական եւ ուղղագրական անհարթութիւններուն, հեղինակներուն կողմէ թոյլ տրուած կամ արշանագրութիւն կազմողներուն, մանաւանդ երբ խօսք առնողը արեւելահայ է, իսկ գրի առնողը արեւմտահայ, կամ հակառակը: Առաջինները կը հետեւին տառադարձութեան դասական կանոններուն, վերջինները կը գրեն ըստ հնչիւնային արտասանութեան: Նման շփոթութեանց առիթ կու տան օտար բառերը, օրինակ՝ պարլամենտ-փարլամենթ, բիւրջէ-պիւտճէ, պլատֆորմ-փլաթֆորմ, կանդիդատ-քանտիտա, կաբինէտ-քապինէ, կամ յատուկ անունները,– Պիէռ-Բիէռ, Շահբազ-Շահպազ, Մուրադ-Մուրատ, Բագու-Պաքու, Դիարբեկիր-Տիարպէքիր, եւայլն: Աշխատած ենք ըստ կարելւոյն միաչեւութիւն մտցնել, ջանալով պահել իւրաքանչիւր գրութեան առանձնայատկութիւնը:

– Արեւելահայերէնի հին չեւին թիւրքն ու Թիւրքիան վերածած ենք թուրք եւ Թուրքիայի:

– Օտար բառերու «ր» սկզբնատառը փոխարինած ենք «ռ»-ով, ինչպէս ռեֆորմ, ռայոն, ռէակցիա, եւայլն:

– Հնարաւորութեան սահմաններուն մէջ դարձեալ, ջանացած ենք ծածկանունով յիշատակուած անշնանունները եւ տեղանունները ծանօթագրութեամբ բացատրել, տալով համապատասխան յայտնի անուններ: Հատորին վերջաւորութեան տեղադրուած անշնանուններու եւ տեղանուններու ցանկին մէջ կը կատարուին համապատասխան յղումները:

Ե. ՓԱՄՊՈՒՔԵԱՆ

ԳԼՈՒԽ I

Հ.Յ.Դ. ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԸ

Առաջին այս գլուխի նիւթերու հիմնական բաժինը կազմուած է Հինգերորդ Ընդհ. Ժողովի ատենագրութիւններէն,- ընդամէնը 67 նիստերու արձանագրութիւն՝ ամփոփուած 1537-18 համարը կրող մեծ տոմարի մը մէջ: Այս վերջինէն առաջ տրուած են Արեւմտեան եւ Արեւելեան Բիւրոներու յղած հրաւէր-շրջաբերականները, որոնցմով կը ծանուցուի Ընդհ. Ժողովի գումարումը, մասնակցութեան պայմանները, օրակարգը, ինչպէս նաեւ լիազօրագրեր եւ այլազան գրութիւններ, ընդհանրապէս ուղղուած Դիւանին, բայց նաեւ տարբեր մարմիններու, որոնք սակայն բոլորն ալ սահմանուած էին յանձնուելու Ընդհ. Ժողովի նկատողութեան:

Կը յաջորդեն ա.- ատենագրութիւններէն քաղուած «Կազմակերպական որոշումներ» խորագրով Արեւմտ. Բիւրոյի կողմէ կուս. մարմիններուն ուղղուած այն շրջաբերականը, որուն բովանդակութիւնը «Դրօշակ» պաշտօնաթերթով կամ առանձին գրքոյկով պիտի չհրատարակուէր. բ.- «Յայտարարագիր եւ Որոշումներ Հ. Յ. Դաշնակցութեան V Ընդհանուր Ժողովին» գրքոյկը, որ արեւմտահայերէնով լոյս տեսաւ Ժընեւի մէջ 1910 թ.ին եւ որ կրկնութիւնն էր «Դրօշակ»ի 1909 թ.ի N° 9 եւ 10 թիւերուն մէջ (Մեպտ.-Նոյեմբեր) հրատարակուածին: Այս վերջիններեր մեծ մասամբ քուէարկուած բանաձեւեր են, որոնք ժողովական արձանագրութեանց մէջ նշուած են տարբեր գիրով:

Ա.– ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ ԵՒ ՕՐԱԿԱՐԳ

Փաստ. 1539-1

Ա 1.– ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆԸ Ե. ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻ ԳՈՒՄԱՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ընկերներ,

Հ.Յ.Դ. Դ-րդ Ընդհանուր Ժողովի որոշումով, Ե-րդ Ընդհ. Ժողովը տեղի ունենալու էր տարիէ մը, սակայն հետզհետէ իրարու յաջորդող հանգամանքները եւ ուրիշ անդէպ պարագաներ յետաձգել տուին այդ որոշումի ճշտապահ իրագործումը, ուստի եւ տեղի ունեցաւ Խորհուրդ[1]*:*

Վրայ հասաւ Թուրքիոյ յեղափոխութիւնը, որ կու գար յեղաշրջել հին կարգուսարքը եւ կը ստեղծէր նոր պայմաններ եւ նոր վիճակ, քաղաքական, հասարակական եւ յեղափոխական տեսակէտով:

Իրերու յեղակարծ ու անստոյգ դրութիւնը կը թելադրէր կազմակերպութեանը մնալ աչալուրջ դիրքի վրայ եւ հետեւիլ գործերու համընթացին եւ պարզումին:

Մինչ այդ՝ Պոլսոյ մէջ կազմուեցաւ Պատասխանատու Մարմին, որ ուժեղացուեցաւ երկու Բիւրոներու եւ Պալքանեան Մարմնի ներկայացուցիչներով եւ կովկասեան ընկերներով:

Միւս կողմէ Ընդհանուր Ժողովը իր խորհրդակցութեան պահուն ներքին քաղաքական հորիզոնը պարզուած գտնելով ըստ այնմ՝ իր ընթացագիծը կը գծէր կազմակերպական, գործելակերպի եւ ուղղութեան տեսակէտով:

Այժմ Ընդհանուր Ժողովի գումարումը անհրաժեշտ կը դառնայ թէ Բիւրոներու եւ թէ Մարմիններու ցանկութիւնով:

Ընդհանուր Ժողովը կը գումարուի մօտիկ ժամանակի մէջ, հետեւաբար դիմելով ձեզ, ընկերներ, եւ հիմնուելով «Կանոնագրութեան» Ընդհ. Ժողովի մասին տրամադրութիւններուն վրայ, կը խնդրենք ձեզի ուղարկած հար-

ցերը դնել շրջանային ժողովներու վիճաբանութեան, ընտրել պատգամաւոր եւ կազմել տեղեկագիր-հաշիւ եւ շուտափոյթ ուղարկել Բիւրոյիս։

Ժողովի գումարման տեղը եւ ժամանակը հեռագրով կը հաղորդուի ձեզի։

Ընդհ. Ժողովի մասնակցութեան պայմաններուն համար աւելորդ չենք համարիր մէջ բերել Կանոնագրին հետեւեալ գլխաւոր կէտերը՝ առաջնորդուելու համար։

ՅՕԴ. 102.– Ընդհ. ժողովին կը մասնակցին Բիւրոներու, Պատասխանատու Մարմիններու, Կեդր. Կոմիտէներու շրջանային ժողովներու եւ Կեդր. Կոմիտէներու ներկայացուցիչները։

ՅԱՆՕԹ. ը.– Կեդր. Կոմիտէի շրջանը իրաւունք ունի ղրկելու Ընդհ. ժողովին երկու պատգամաւոր, եթէ ան կը համապատասխանէ երկու կամ աւելի Կեդր. Կոմիտէներու ցենզին, գործօն անդամներու թուով եւ այլ ցենզով։

122.– Իւրաքանչիւր Կեդր. Կոմիտէ պարտաւոր է՝

ա) Ունենալ 1000 գործօն անդամ։

բ) Տարեկան առ նուազն 20,000 ֆր. մուտք եւն։

ՅԱՆՕԹ.– Երկրին մէջ Կեդր. Կոմիտէներու տարեկան մուտքը նուազագոյն պահանջով 10,000 ֆր. է։

107.– Դաշնակցական ուսանողութիւնը (Ռուսաստան եւ Արտասահման) ձայն կը ստանայ, եթէ ունենայ որոշեալ ցենզը։

123.– Արտասահմանի եւ Ռուսաստանի դաշնակցական ուսանողութիւնը կը մասնակցի Ընդհ. ժողովին, երբ անդամներու թիւը պակաս չէ քան 100 արտասահմանի մէջ, իսկ 200 Ռուսաստանի մէջ։

110.– Պատգամաւորները իրաւունք ունին ցուցակէն դուրս նոր խնդիրներ եւս առաջարկելու ժողովին, որոնք կը քննուին պաշտօնական օրակարգը սպառելէ առաջ։

ՅԱՆՕԹ. 112.– Մարմինները պարտաւոր են Ընդհ. ժողովի բացումէն առնուազն մէկ ամիս առաջ, ղրկել տեղեկագիրը եւ հաշիւները Բիւրոներուն։

113.– Բիւրոներու, Պատասխանատու Մարմիններու եւ Կեդր. Կոմիտէներու կողմէ եկած ամէն պատգամաւոր պարտաւոր է Ընդհ. ժողովին ներկայացնել գրաւոր տեղեկագիր եւ գրաւոր ու իր մարմնէն վաւերացուած հաշիւներ։ Այս պահանջը չկատարող մարմիններու պատգամաւորները Ընդհ. ժողովին մէջ կ'ունենան միմիայն խորհրդակցական ձայն։

114.– Ամէն մէկ պատգամաւոր պարտաւոր է իր շրջանի մէջ ոչ միայն մեծամասնութեան, այլեւ փոքրամասնութեան կարծիքները բերել Ընդհ. ժողովին։

115.– Ընդհ. ժողովը օրինաւորապէս բացուած կը համարուի, երբ ներկայ է պատգամաւորներու 2/3 մասը։

117.– Իւրաքանչիւր պատգամաւոր մէկ ձայնէն աւելի չի կրնար ունենալ։

118.– Պատգամաւորը իրաւունք չունի առանց զինք ընտրող մարմնի համաձայնութեան ձայնը ուրիշին տալ։

119.– Գործիչ մը երբ շրջանի մը ձայնը կը ստանայ կը համարուի պատգամաւոր եւ կը կորսնցնէ իր գործիչի ձայնը։

121.– Դաշնակցութեան նպատակի եւ կազմակերպութեան սիստեմի վերաբերեալ ոեւէ արմատական փոփոխութիւն չի կրնար որոշել Ընդհ. ժողովը, եթէ կանխապէս այդ խնդիրը չէ ներկայացուած Կեդր. Կոմիտէներուն։

Ասոնցմէ դուրս, կը խնդրուի նաեւ ցենզ չունեցող մարմիններէն, ինչպէս եւ անհատ ընկերներէն հաղորդել գրաւոր տեղեկագիրներ եւ կարծիքներ։

Ժողովին մասնակցող ամէն պատգամաւորի երթուդարձի ճանապարհածախսը, ինչպէս եւ ժողովի տեւողութեան միջոցին իր ապրուստի ծախսը կը հոգացուի զինքը ուղարկող մարմնին կողմէն։

Ընկերական բարեւներով
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

1 *Մարտ* 1909
Ժընեւ

1.- Դաշնակցութեան Խորհուրդը այն գերագոյն մարմինն էր, որ ընդհանուր ժողովներու միջեւ պարբերաբար գումարուելով կ'առնէր, օրուան պահանջին համաձայն, հարկ եղած կարեւորագոյն քաղաքական եւ կազմակերպչական որոշումները, պարտադիր՝ Բիւրոներէն սկսեալ կուսակցական բոլոր մարմիններուն անխտիր։ Խորհուրդը կը բաղկանար Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրոներու, Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէներու, ինչպէս նաեւ ընդհ. ժողովներու կողմէ յատուկ նպատակով կեանքի կոչուած մարմիններու (Կովկասի Ինքնապաշտպանութեան, Ցուցական կամ Տեռորական մարմիններ) մէկական ներկայացուցիչներէն։
Շրջաբերականին մէջ յիշուած Խորհուրդը գումարուած էր 1908 թ.ի Մարտի 12-25, Թիֆլիսի մէջ։

Փաստ. 98-1

Ա 2.– ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ ՀՐԱՒԷՐԸ Ե. ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻՆ

Ընկերնե՛ր,

Ուղարկելով շրջանիդ V Ընդհ. Ժողովի օրակարգը՝ Արեւել. Բիւրոյին փոխարինող ժամանակաւոր մարմինը առաջարկում է.

ա. Քննութեան նիւթ դարձնել օրակարգը շրջանիդ լայն մասսաներում.

բ. Եթէ այդ հարցերից դուրս գտնէք Ընդհ. Ժողովին առաջարկելու այլ կարեւոր հարցեր, մինչեւ Մայիսի 15 անպատճառ հասցնել մեզ.

գ. Բոլոր որոշումները եւ բանաձեւերը ուղարկել գրաւոր կերպով.

դ. Ուղարկել գրաւոր զեկուցումներ զինական, նիւթական եւ կազմակերպական խնդիրների մասին։

Բոլոր զեկուցումները եւ հաշուեքննիչները հասցնել մեզ մինչեւ Մայիսի 10 անպայման։

Ծանօթ.- Այն շրջանները, որոնք չեն համապատասխանում պահանջած ցենզին, նոյնպէս պիտի ուղարկեն իրանց զեկուցումները։

Ի նկատի ունենալով, որ բանակցութիւններ են սկսած մեր եւ Արեւմ. Բիւրոյի մէջ ժամանակի եւ ուր [լինելու] վերաբերեալ եւ որ կարող է օրակարգում նշանակուած ժամանակը մնալ անփոփոխ, առաջարկւում է շրջանիդ ուղարկել, մանաւանդ, զեկուցումները աւելի շուտ։

ԱՐԵՒԵԼ. ԲԻՒՐՈՅԻՆ ՓՈԽԱՐԻՆՈՂ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՒՈՐ ՄԱՐՄԻՆ

P.S.- ա. ուղարկւում են նաեւ Արեւել. Բիւրոյին փոխ[արինող] ժամ[անակաւոր] մարմնին կողմից աւելացրած հարցերը։

բ. Եթէ ձեր շրջանում կան անկախ վայրեր, խնդրում ենք նրանց քննութեան համար եւս ուղարկել օրակարգի պատճէնը։

Ապրիլ, 1909

Փաստ. 1539-3

ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱՐ

Ա 3.– ՕՐԱԿԱՐԳ

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ (ԿԸ ԿԱՅԱՆԱՅ 1 ՅՈՒՆԻՍ (Ն.Տ.) 1909*)

ա) Առժամեայ դիւանի ընտրութիւն։
բ) Պատգամաւորներու լիազօրութեան վաւերացում։
գ) Ժողովի կազմը եւ բացումը։— Օրակարգի հաստատում։

Ա. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՎԻՃԱԿ

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ – ՁԵԿՈՒՅՈՒՄ (1907 – 1909)

1) Երկրի Մարմիններու՝

ա) Դուրան-Վասպ. Պատ. Մարմին։
բ) Պոլսոյ Պատ. Մարմին։
գ) Կ. Կոմիտէներ։

2) Արեւմտեան Բիւրոյի՝

ա) Կազմ,— Բիւրօ եւ խմբագրութիւն
բ) Ձեռնարկներ,— Պարիզի կոնգրէն. Լահէյ. Շթութկարտի սոցիալիստական կոնգրէն. Քաղ. գործունէութիւնը Եւրոպայում (Ֆրանսիա, Անգլիա). Պրիւքսէլի սոցիալիստական բիւրոն։
գ) Հրատարակութիւններ.— «Դրօշակ», «Pro Armenia»- գիրք, պատկերներ, բաց-նամակներ։

Շրջանի տեղեկագիրներ՝

ա) Ամերիկայի Կ. Կոմիտէ։
բ) Պալքանեան Կ. Կոմիտէ։
գ) Եգիպտոս։
դ) Լեռնավայր։
ե) Փոքր-Ասիա
զ) Եւրոպայի Հայ Ուսանող. Մարմին

3) Արեւելեան Բիւրոյի՝

ա) Կազմ.— Բիւրօ։
բ) Կազմակերպական.— Պրոպագանդային գործունէութիւն Կովկասի մէջ։
գ) Զինա-մարտական ձեռնարկներ (Երկիր, Կովկաս եւայլն)։
դ) Ռուս կառավարութեան դիրքը դէպի Դաշնակցութիւնը եւ փոխադարձաբար։
ե) Հրատարակութիւններ եւ կուլտուրական գործունէութիւն.— թերթ, գիրք, ուսումնարան եւայլն։

Շրջանի տեղեկագիրներ՝

ա) Կովկասի Կ. Կոմիտէներ։
բ) Վրէժի Կ. Կոմիտէ։

Դրամական հաշուետուութիւն

ա) Դրամական հաշուետուութիւն իւրաքանչիւր մարմնի (1907 – 1909)

Բ. ՆԵՐԿԱՅ ՎԻՃԱԿԸ ԵՒ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ

ա) Դաշնակցութիւնը եւ Երիտասարդ-թուրքերը՝ իրենց դիրքը փոխադարձօրէն։
բ) Մեր դիրքը Սահմանադրութեան հանդէպ.— Կուսակցութեան օրինականացման (légalisation) *հարցը։*
գ) Ազգայնական հարցը։
դ) Մեր դիրքը դէպի միւս յեղ. կուսակցութիւնները եւ ազգութիւնները։
ե) Դաշն. պատգամաւորներու դիսցիպլինան Խորհրդարանին մէջ։
զ) Bloc *Խորհրդարանին մէջ եւ դուրսը։*
է) Կուսակցութեան վերաբերմունքը դէպի ազգային կուլտուրական հաստատութիւնները. մամուլ, գիրք, դպրոց, լսարան եւն եւ մարմինները.— Պատրիարքի եւ կաթողիկոսի ընտրութեան հարցը։
ը) Մեր դիրքը եւ վերաբերմունքը ժողովրդին ինքնապաշտպանութեան պահանջներուն հանդէպ։
թ) Մեր դիրքը դէպի ռուս կառավարութիւնը եւ ռուս կուսակցութիւնները։
ժ) Մեր դիրքը Պարսկաստանի շարժման հանդէպ։
ժա) Աշխատաւորական քաղաքականութիւն.— Սոցիալիստական գործունէութիւն.— Ճշդել դասակարգային կռուի սահմանները մեր իրականութեան մէջ.— Արհեստակցական միութիւններ. կուսակցական եւ անկուսակցական.— Գիւղացիական միութիւններ։
ժբ) Վերաքննութիւն մեր նուազագոյն պահանջներուն եւ սահմանագծում՝ «նուազագոյն» պահանջներ եւ plate-forme *հասկացողութիւններուն։*

Գ. ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ

ա) Կազմակերպական կանոններու վերաքննութիւն եւ լրացում։
բ) Կոմիտէներու կազմութիւնը.— Նոր շրջաններու բաժանում (Երկրի մէջ, Կովկաս, Պարսկաստ. Արտասահմ.)
գ) Պատասխանատու մարմիններու վերացումը։
դ) Բիւրոներու, Ռայոնական եւ Շրջանի ժողովներու իրաւասութեանց ճշդումը։
ե) «Խորհուրդի» իրաւասութիւնը։
զ) Անհատ ընկերներու դերը կուսակցութեան մէջ։
է) Դրամական-հաշուական սիստեմի վերաքննութիւն եւ վերանորոգում։
ը) Տուրքի կանոնաւորումը։
թ) Դրամական ու կարգապահական զեղծումներու մասին կարգադրութիւն։
ժ) Քննել նախընթաց Ընդհ. Ժողովի կողմէ ընդունուած մարմիններու գործունէութիւնը։
ժա) Կուսակցական կարգապահութիւն։
ժբ) Քաղաքական խումբեր։
ժգ) Մարտական։
ժդ) Խիստ կանոններ Դաշնակցութեան նոր անդամներ ընդունելու մասին։
ժե) Կարմիր խաչ եւ Օժանդակ խմբեր։

Դ. ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐ

ա) Ջանազան մարմիններու կողմէ։
բ) Անհատ ընկերներու կողմէ։

Ե. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՊՐՈՊԱԳԱՆԴ

ա) Բիւրոներու տեղափոխութեան հարցը։
բ) «Դրօշակ»։— Տեղափոխումի հարցը։
գ) Pro Armenia
դ) Կուսակցութիւնը եւ կիսապաշտօնական թերթեր։
ե) Պոլիս պաշտօնական օրգանի մը հրատարակութիւնը (հայերէն, ֆրանսերէն կամ թուրքերէն)։
զ) Գրքեր՝ հայերէն եւ զանազան լեզուներով։— Թռուցիկներ։— Շրջաբերականներ։
է) Հայկական Հարցը եւ Եւրոպան (61-րդ յօդուած)։
ը) Սիստեմատիք դասընթացքներ պրոպագանդի համար։
թ) Հրապարակային դասախօսութիւններ։

Զ. ՆԱԽԱՀԱՇԻՒ

ա) Կազմակերպութեան առաձեռն դրամական հաշիւը։
բ) Մուտքի ապագայ աղբիւրներ (տուրք, հանգանակութիւն, հասոյթ եւայլն)։
գ) Նախահաշիւ առաջիկայ ձեռնարկներու համար։

Է. ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ա) Ընտրութիւն Բիւրոներու։
բ) Ուժերու բաշխում։
գ) Որոշում՝ յաջորդ Ընդհանուր Ժողովի տեղի եւ ժամանակի։

Ծանօթ.— Կը խնդրուի ցենզ չունեցող Մարմիններէն, ինչպէս եւ անհատ ընկերներէն՝ հաղորդել գրաւոր տեղեկութիւններ եւ կարծիքներ։

Ժողովին մասնակցող ամէն պատգամաւորի երթուդարձի ճանապարհածախսը, ինչպէս եւ ժողովի տեւողութեան միջոցին իր ապրուստի ծախսը կը հոգացուի զինքը ուղարկող Մարմնին կողմէ։

1909, *Ապրիլ*
Ժընեւ

ՀԱՅ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ՔԷԻԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՕ
ԱՓԵԻՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ

Բ.— ԼԻԱԶՕՐԱԳՐԵՐ

Փաստ. 1539-5

1909 VII 4/17

ԲԵՐԴԻ ԿՈՄԻՏԷ[2]

Հ. Յ. Դաշնակց. Պատ. Մարմնոյն
Կ. Պոլիս

Ընկերնե՛ր

Ամսոյս վերջը տեղի ունենալիք Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ընդհ. Պատգամաւորական ժողովին՝ [կամքէ] անկախ պատճառներով, չպիտի կարողանանք մեր ներկայացուցիչը ուղարկել։ Մենք արդէն հաղորդեր ենք մեր պահանջները յատուկ տեղեկագրով։ Միայն մեր ձայնը կու տանք Սեւ Բլուրէ[2] *եկող պատգամաւորին։*

Ընկերական բարեւներով՝
Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑ. ԿՈՄԻՏԷ, ՔԱՂԱՔԻՑ

Յ. Գ.— Ժամանակի անձկութեան հետեւանքով չկարողացանք ներկայիս պարունակութիւնը առանձնապէս հաղորդել Արեւմտ. Բիւրոյին։ Անշուշտ հարկ եղածը յարմար միջոցով կը հաղորդէք ժողովին։

Սեւ Բլուր գումարուած Ռայոնական ժողովի որոշման համաձայն, Կեդր. Կոմիտէ կազմուելու իրաւունք տրուած էր մեզ։ Այդ մասին Ձեր կողմանէ՝ ցարդ չենք ընդուներ ո՛չ հրահանգներ, ոչ էլ Կեդր. Կոմիտէի պաշտօնական պլանք, մինչդեռ միւս նորակազմ Կեդր. Կոմիտէներուն ուղարկուել է։

ՆՈՑՆՔ

Փաստ. 1539-6

1909 *Յուլիս* 4/17

Հ. Յ. Դաշնակցութեան
Կ. Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմնին

Ընկերներ,

Կը հաստատենք մեր 52 թիւ նամակը։ Ստացանք ձեր զինուորագրութեան մասին տուած հեռագիրները։

Համաձայն ձեր եւ Բիւրոյի կարծեաց կ՚ուզենք ուղարկել միայն մի պատգամաւոր — թէպէտ կգմ. կանոնագրի այդ յօդուածը աւելիի իրաւունք է տալիս — սակայն միեւնոյն ատեն ի նկատի ունինք մի ուրիշ խնդիր. այն պատգամաւորը որի անունը շատոնց ձեզ տուինք, եւ որը Շրջանային ժողովը որոշած էր, հակառակ մեր իրեն ուղղած քանիցս նամակներուն, չենք գիտեր ուր մնաց — պիտի կարենայ հասնիլ Ընդհ. Ժողովին թէ ոչ. այսպիսով կը կասկածինք կամ կը վախնանք որ մեր կողմից մի պատգամաւոր ունեցած ըլլալու առիթն իսկ փախցնենք։ Զայս ի նկատի ունենալով նոյն Շրջանային ժողովին կողմէն իբր թեկնածու ընտրուածը ընկեր Գայլը կ՚ուզենք ուղարկել որը այժմ հոս է եւ վստահ ենք թէ պիտի հասնի Ընդհ. Ժողովի. այսպէսով գոնէ մեր այդ առիթը կորսնցուցած չենք լինիր։ Գայլը այսպէսով, 4-5 օրից մտադիր ենք ճամբայ դնել։

Ընկերական բարեւներով
Հ.Յ.Դ. ՍԵՒ ԲԼՈՒՐԻ[3]
ԿԵԴՐՈՆ. ԿՈՄԻՏԷ
ԲԱՍԻԼ

2.- Բերդը ծածկանունն է Շապին Գարահիսարի։
3.- Սեւ Բլուրը՝ Սեբաստիան (Սըվազ) է։

Փաստ. 1539-8

1909 *Յուլիս* 9/22

Հ. Յ. Դաշնակցութեան
Պատասխանատու Մարմնին
Կ. Պոլիս

Մեծայարգ ընկերներ,

Կը հաստատենք ներկայիս 2/15 թուակիրնիս։ Ստացանք ձեր 18 թիւը։

Ըստ ձեր վերջին զեկոյցին, Ե. Պատգ. Ժողովի համար կեդր. Կոմիտէի համար ընտրուած ներկայացուցիչը պիտի մեկնի։ Սեւ Բլուր[3] *հեռագրով հաղորդած էր իր ներկայացուցչին մեկնիլը, զոր կը սպասենք հոս մի քանի օրից, որի հետ միասին պիտի կարենան ճամբայ ելլել յառաջիկայ Երկուշաբթի ամսոյս 13/26ին։*

Գաղթականութեան հոսանքը մեր շրջանում ծանր չէ, բայց հաւանական է որ զօրանայ հետզհետէ եթէ երկրի ընդհանուր բարեկարգութիւնը դեռ այս ու այն պատրուակներով յապաղի։ Այնուամենայնիւ պիտի գրենք մեր շրջանի բոլոր մարմիններին որպէսզի աշխատեն այս հոսանքը դադրեցնելու։ Հոս կրկին պէտքը կը զգանք շրջուն պրոպագանդիստի, ուստի յիշեցնելով մեր Ցունիս 11/24 թուակիրը, պիտի խնդրէինք որ բարի ըլլայիք ընդփոյթ ուղարկել կարող գործիչ մը, որը թէ կազմակերպական տեսակէտներով եւ թէ գաղթային խնդրի առթիւ պիտի կարողանայ շատ օգտակար ըլլալ, որովհետեւ պրոպագանդիստի մասին մեր շրջանի բոլոր մարմիններն ալ պահանջկոտ են։

Ընկերական ջերմ բարեւներ
Հ.Յ.Դ. ԿԱՑԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷ[4]

Փաստ. 1540-7

1909 *Օգոստոս* 11/24

Հ. Յ. Դաշն[ակցութեան] Ընդհանուր Ժողովին

Յարգելի ընկերներ,

Համաձայն Կազմակերպութեան ընդհ. կանոնագրի 102րդ յօդուածի տրամադրութեան՝ Պալք. Կեդր. Կոմիտէս իր ձայնը յանձնած է ընկեր Շահրիկեանին, որ պիտի ներկայանայ Ժողովիդ մեր կողմէ։

Խնդրելով ճանչնալ զինքը մեր օրինաւոր ներկայացուցիչը, կը բաղձանք ժողովիդ բեղմնաւոր աշխատանք եւ յաջող ելք։

Ընկերական սրտագին բարեւներով
Հ.Յ.Դ. ՊԱԼՔ. ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

Փաստ. 1540-8

1909 9 *Օգոստոս* 11/24

Հ. Յ. Դաշն. Ընդհ. Ե. Ժողովին

Յարգելի ընկերներ,

Համաձայն Հ.Յ.Դ. Պալքանեան Ը. Շրջանային ժողովի միաձայն որոշման, գումարուած 1909 Ապրիլին, մեր ընկերներէն Ժիրայր[5] *պիտի ներկայացնէ Պալք. շրջանի ձայնը՝ իրեն հետ ունենալով նոյն ժողովի կողմէ մշակուած հարցերը, ինչպէս նաեւ Պալք. Կեդր. Կոմիտէիս կազմակերպական-դրամական գործառնութեանց Տեղեկագիր-հաշուեկշիռը։*

Խնդրելով ընդունիլ զինքը իբրեւ օրինաւոր պատգամաւորը Պալք. շրջանի կը ցանկանք Ժողովիդ բեղմնաւոր աշխատանք եւ յաջող ելք։

Ընկերական սրտագին բարեւներով
Հ.Յ.Դ. ՊԱԼՔ. ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

Փաստ. 1540-17

1909 *թ.*

Մրգաստանի Շրջանային ժողովի կողմից, Հ. Յ. Դաշնակցութեան V Ընդհանուր Ժողովին մասնակցելու համար, ընտրուած է ընկեր Ճապոնացին[6]*։*

*
* *

Ընկեր Ճապոնացին, Մրգաստանի Շրջանային ժողովի կողմից ընտրուած է ներկայ լինելու Հ. Յ. Դաշնակցութեան V Ընդհանուր Ժողովին։

ՄՐԳԱՍՏԱՆԻ ԿԵՆՏ. ԿՈՄԻՏԷ

4.- Կայանը՝ Մարզուանն է։
5.- Ժիրայր՝ ծածկանունն է Բարթող Զօրեանի։
6.- Ճապոնացի կամ Եապոնացի ծածկանունն է Ա. Տէր Յակոբեանի։ Մրգաստանը ծածկանունն է Երեւանի։

Գ.– ԺՈՂՈՎԻՆ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ստորեւ տրուած նամակը ստորագրած են Քրիս (Ֆեներճեան) եւ Թորգոմ (Սերեմճեան Արտաշէս), երկուքն ալ անդամ նախկին Ցուցական Մարմնին, հեռացուած Դաշնակցութեան շարքերէն Չորրորդ Ընդհ. Ժողովի որոշումով։

Նամակին առաջին էջին վերեւ տարբեր ձեռագրերով կը կարդացուին հետեւեալ արձանագրութիւնները.– «Դիւանը աւելորդ համարեց ընթացք տալ այս անպատկառ թղթին». «Խորհուրդին տուինք ժողովին զեկուցանելու համար. Սեւ Աշոտի հարցի հետ միասին»։ Սեւ Աշոտը ծածկանունն է Ցուցական Մարմնի նախկին անդամ Եղիկեան Կարապետի։

Փաստ. 1539-12

Գ 1.– ՔՐԻՍԻ ԵՒ ԹՈՐԳՈՄԻ ՆԱՄԱԿԸ Ե. ԸՆԴ. ԺՈՂՈՎԻՆ

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան
Ընդհանուր Ժողովին

1907ին Վիեննայի մէջ գումարուած Հ.Յ.Դ. 4րդ Ընդհանուր Ժողովը կանխակալ նպատակներով չափազանց հետաքրքրուեցաւ Պոլսոյ Ցուց. Պատասխանատու մարմնոյ անձերով եւ մոռնալով արժանապատուութեան ամէն նկատում կրքի այնպիսի բուռն թափ մը, խեղաթիւրուած հոգւոյ այնպիսի այլանդակ արարք մը ցուցադրեց, որ անհուն վիհ մը բացաւ գաղափարի եւ իրեն միջեւ, որու խորը զննելը իրաւամբ գայթակղութիւն կը պատճառէ մարդուն։

Մենք այդ ժողովին փոխան գաղափարի ընկերակիցներու՝ չափազանց յանդուգն ու մոլի հակառակորդներու միայն հանդիպեցանք, որոնք պատմութենէն իսկ չսոսկալով, պատմական մնալիք ղրյապի իլամովը[7] *Սաֆոն*[8] *կազմակերպութենէն ի սպառ արտաքսումի պատուոյն արժանացուցին։ Արդարեւ ինչ մեծ պատիւ զրպարտուած ըլլալ յեղափոխական գերագոյն ժողովէ մը. բացարձակապէս զրպարտուած։*

Հ.Յ.Դ. գոյութեան ամբողջ ժամանակաշրջանին բազում վիժած ձեռնարկներ, հարիւրաւոր սխալ եւ կորըստաբեր գործեր, տմարդի եւ վատ արարքներ կատարուած են եւ երբեք դատի ենթարկելու առաքինութիւնը ցոյց չէ տրուած. ոչ մի ձեռնարկ Հ.Յ.Դ.ի մէջ չէ դատուեր, այլ ընկերաբար սրբագրուեր է։

Զարմանալի հակասութեամբ մը Դ-եան 15 տարուայ գոյութեան ընթացքին մէջ առաջին անգամն էր որ կատարուած յեղափոխական ձեռնարկը, այն ալ իւր տեսակին մէջ էն փառաւորը եւ էն դժուարինը եւ էն պակաս քննադատելին, դատի կ'ենթարկուէր ամօթալի ապօրինութեամբ։

Մանրամասնութեանց ծանօթանալէն եւ իրողութեանց խորը թափանցելէն յետոյ, կոյրերու հետ միայն բացարձակ անմիտները կարող էին չտեսնել այդ ամօթալի գործին մէջ անձնական հաշիւ, վիրաւորուած եսերի գալարումներ, վրէժխնդրական ձգտումներ, եւ այդ բոլորը հեղինակաւոր ընկած ընկերոջ անուան պաշտպանութեան տակ թաքնուած։ Այդ պատրուակով կատարուեցաւ անձնական հին հաշիւներու յարդարումը եւ դատի ձեւին տակ ընկերասպանութեան վատթարագոյն գործը։ Պէտք է խոտովանիլ որ մարդիկ ուրիշ կերպ ալ չէին կարող վարուիլ. Ուրբաթի[9] *դէպքը գեղեցիկ առիթը կը ներկայացնէր իրենց չիլ նպատակին հասնելու համար, ձեռքէ փախցնելու չէր գար եւ փառաւորապէս օգտուեցան։*

Ու ոճիրը գործուեցաւ. մեղապարտ դատապարտութեան սարսափելի ոճիրը, որու վրան բաց թողուլ չէր կարելի, պէտք էր ծածկել զայն, պէտք է մարսելի դարձնել զայն ներկայացնելով արդարութեան, ասպետակա-

---

7.- Ի բացակայութեան։
8.- Մարգարեան Մարտիրոս, որ Քրիստափոր Միքայէլեանի եղերական մահէն ետք կը ղեկավարէր Սուլթան Համիտը ահաբեկելու կոչուած Ցուցական Մարմինը։
9.- Ակնարկութիւն Սելամլիքի արարողութեան, որ Սուլթանին մզկիթ այցելութիւնն է եւ որու ընթացքին տեղի պիտի ունենար ահաբեկումը։

նութեան, ընկերոջ պատուի պաշտպանութեան եւ այլ քողերով։ Եւ ինչպէս դատապարտութեան ոճիրը կատարելու արդարութեան ամէն նկատում մէկդի թողած էր, բնական էր որ զայն ծածկելու համար ալ ամէն միջոց ներելի պիտի սեպուէր, որով մարդիկ կորսնցուցած յեղափոխականի արժանապատուութեան ամէն ըզգացում, բոլորովին ամբոխացած, բոլորովին անպատասխանատուորէն սկսան զրպարտութեանց եւ հալածանքի՝ մոլեգին եւ անխնայ, որով պէտք եղաւ կրկնակի ոճիրներ գործել խօսողները լռեցնելու, խօսողները չէզոքացնելու եւ մեծ ոճիրը ծածկելու համար։

Սրտառուչ էր գործուած ոճիրը պարտկելու այս ճիգը· առ ա՞հի էր այդ թէ առ ամօթի, չգիտենք, բայց աշխատուեցաւ պարտկել։ Մի կուսակցութեան համար անբարոյականացուցիչ ոճրապարտ սիստեմը սկսաւ գործադրուիլ· Ընդհ· Ժողովի օրինակին հետեւելով ստորադաս ժողովներ եւ մարմիններ ղրյապէն[1] տասնեակներով ընկերներ արտաքսեցին կամ հեռացուցին, ընկերներ որոնք բողոքելու, կազմակերպութեան պիւրոկրատ դարձած ղեկավար մարմիններու կարծիքները չունենալու ոճիրը գործեր էին։ Կազմակերպութեան շարքերուն մէջ քննադատողի, բողոքողի դերը խիստ վտանգաւոր է այժմ եւ անպատճառ կորստաբեր իբրեւ կազմակերպական ընկերոջ· ի՜նչ սուլթանասպանութիւն։ Դատապարտութիւնները շատ անգամ կը կատարուին անպաշտօն կերպով, ընկերական շարքերու մէջ բողոքող կամ քննադատող ընկերոջ հանդէպ անվստահութեան եւ նոյնիսկ զրպարտութիւններով ատելութիւն սերմանելով, շատ անգամ ալ չդատուած եւ չապացուցուած մեղադրանքի մը հիման վրայ մի անարդար վճիռ տալով, անշուշտ միշտ ղրյապէն, թէեւ այս մասին Դաշնակցութեան ծրագրի մէջ օրէնքի տրամադրութիւնը շատ որոշ է,— ամբաստանեալի պէտք է միջոց տալ, հրաւիրել ինքզինքը պաշտպանելու։

Մենք տխրութեամբ տեսանք որ Ընդհ· Ժողովի կատարած ոճիրէն վերջը, կազմակերպութիւնը թաւալգըլոր կը դիմէ բարոյական անկում՝ զզուելի սիստեմ մը, յատուկ բռնապետական կառավարութիւններու· գործունէութեան մէջ է եւ արդէն շատեր զոհուած են այդ սիստեմին· մենք սարսափով տեսանք որ Ընդհ· Ժողովի ոճիրը միանակը չմնաց իր տեսակին մէջ, այլ այդ նախադուռը եղաւ նոյնանման բազում ոճիրներու։

Բոլոր այս կատարուածներէն վերջ, իբրեւ մարդ եւ իբրեւ յեղափոխական չդաւաճանելու համար մեր խրդճին եւ մեր յեղափոխական սկզբունքներուն՝ միեւնոյն ժամանակ ուզելով դիւրութիւն եւ հնարաւորութիւն տալ մեր վախկոտ հակառակորդներուն որպէսզի չստիպուին քսութիւններ եւ աւելորդ զրպարտութիւններ ընել ազնուօրէն եւ վճռագրոյն մէջի ենթադրեալ կէտ-կէտերու տեղ կարողանան ուզած տրամադրութիւններն անցնել, կ'ըսենք·

Քանի այդ ամօթալի դատը կայ ու կը մնայ, կուսակցութեան մաքրութիւնը ու գաղափարաբանութիւնը կասկածելի է, որով ոչինչ կարող է ընդհանուր ըլլալ մեր եւ Դաշնակցութեան մէջ եւ իբրեւ նոյն Յուց· Պատ· մարմնոյ հաւասար անդամները ունենալով ինչպէս պատասխանատուութեան նոյնպէս եւ այդ պատուոյն մէջ մեր հաւասար բաժինը, ինքզինքնիս կը նկատենք Սաֆոյի նման արտաքսուածներ, մինչեւ այն ցանկալի օրը երբ հայ ազգն ալ ուրիշ քաղաքակիրթ եւ գարգացած ազգերու նման կը հասնի պէտք եղած քաղաքացիական հաս[ու]նութեան եւ ճշմարիտ պատմութեան դռները կը բացուին։

Ապագայ աղբիւրէ զուրկ պատմաբանին կրնայ օգտակար ըլլալ մեր Դաշնակցութեան արխիւին մէջ թողած փաստաթղթերը, օրինակ Պոլսոյ Յուց· մարմնոյ մէկ տարուան արձանագրութիւնը, 1905ի Դաշնակցութեան Խորհուրդին տրուած տեղեկագիրը, 1906ի Թիֆլիսի ընկերական ատեանի արձանագրութիւնները, 1907ին Ընդհ· Ժողովին տրուած տեղեկագիրը եւ երեք ամբաստանագիրերուն տրուած երեք հատոր պատասխանները եւ այլն եւ թող ներուի մեզ ըսել որ այդ փաստաթուղթերու անվթար պահպանման շատ ալ վստահ չենք[10]։

Նախորդ Յուց· Պատասխանատու մարմնոյ անդամներ

ՔՐԻՍ ԹՈՐԳՈՄ

1909 *Օգոստոս* 4/17

Կ· Պոլիս

10.- Նշուած բոլոր փաստաթուղթերը, ոչ միայն «անվթար» պահուած են այլեւ հրատարակուած։ Տեսնել «Նիւթեր»ու Դ. հատոր, էջ 194-223, եւ Ե. հատոր, էջ 397-515։

Փաստ. 1539-15

Գ 2.– ՎՌԱՄԵԱՆԻ ԵՒ ՎԱՆԱՅ ՍԱՐԳԻՍԻ ՆԱՄԱԿԸ ԻՆՆԻ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻՆ

Աղթամար,
Օգոստոս 25, 09

Հինգերորդ Ընդհանուր Ժողովի դիւանին,

Քանի մը խնդիր կը յանձնարարենք ձեր ուշադրութեանը, Օրակարգի համար։

Ա.— Նկատելով որ ընկ[երակցութեանց] Օրէնքի յօդուած 4-ը ընդունուած է արդէն, ժողովը ծրագրին մէջ մտցնելիք փոփոխութիւններ կ'ունենայ անշուշտ։ Յատկապէս չեշտելու է ծրագրին մէջ ոչ-հայ *ազգութիւններու կազմակերպումը, եւ ապակեդրոնացման խնդրին գալով՝ Օսմանեան Հայաստանի հետ, յիշելու է նաեւ* միւս ապակեդրոն *գաւառներու անունները (Մակեդոնիա, Քիւրտիստան, Արաբիա, Սուրիա եւայլն)։*

Բ.— Ռազմական-զինական մասը կեդրոնացնելու [է] մէկ մարմնի մը *ձեռքը, հակակշռի տակ առնելու համար կազմակերպութեան մթերքը, անոնց պահպանումը եւ գործածումը։ Այս եւ նման խնդիրներու մասին յիշատակելու չէ արձանագրութեան մէջ, որ պիտի տպագրուի։ Ոչ իսկ բազմակէտեր դնելու է։*

Գ.— Մասնաւոր *նշանակութիւն թուրքերէնի համուտ պրոպագանդիստներ նշանակելու՝ գաւառական պըտոյտներու համար։*

Դաշ[նակցութեան] ծրագիրը, պատմութիւնը, ապակեդրոնացում, ազգային հարց՝ թուրքերէնով հրատարակելու է անպատճառ։

Դ.— Առանց դրական գործիչի, պատրաստուած ընկերներու, ո՛չ մէկ յոյս կայ սկսուած գործը շարունակելու Վասպ[ուրական]ի եւ Տարօնի մէջ։

Եթէ Ընդհ· Ժողովը անուշադիր գտնուի այդ կէտին՝ ապահովօրէն կրնանք պնդել, որ քայքայումը չպիտի ուշանայ այդ գաւառներու մէջ, իրեն հետ բերելով նաեւ démoralisation[11] *մը։ Նշանակուած ընկերները* հոգ չէ թէ *տեղացի ըլլան, խնդիրը պատրաստուած ըլլալու մէջն է։*

Ե.— Մեր ուշադրութիւնը կեդրոնացնելու *ենք մասնաւորապէս կուլտուրական-դպրոցական գործի վրայ, մէջն առնելով նաեւ գիւղատնտեսականը։ Գործիչ ընկերները այդ ճիւղերով զբաղելու են։*

Ընդհ· Ժողովի ուշադրութեան կը յանձնարարենք *Կովկասի Առաջին կեդրոնական ժողովի*[12] *պատրաստած ծրագիրը՝ դպրոցական եւ գիւղատնտեսական։ Օգտուելու է կատարուած այդ աշխատանքէն, մեր գաւառներու համար եւս։*

Մեր ամբողջ պրոպագանդը ապարդիւն *մնալու դատապարտուած է, եթէ անտես թողունք այս կէտը։ Մեր ժողովուրդը տգէտ, յետամնաց, անտաշ է՝ ահռելիօրէ՛ն...*

ՎԱՀԱԲ
ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ[13]

11.- Յուսալքում, վիատութիւն։

12.- Ակնարկութիւնը Չորրորդ Ընդհ. Ժողովէն անմիջապէս ետք գումարուած1907 թ. Յուլիսին, Ռայոնական Ժողովին է։ Գրութիւնը յղուած է «Իննի յանձնախումբին» որոշումներու խմբագրութեան ատեն նկատի առնուելու համար։

13.- Ստորագրողներէն Վահաբ ծածկանունն է Վռամեան Արշակի, իսկ Բարսեղեան Վանայ Սարգիսն է, իսկական անունով՝ Օտապաշեան Պօղոս։

Փաստ. 1539-16

Գ 3.– ՅԱՐ. ՇԱՀԻՐԻԿԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ե. Ընդհանուր Ժողովին[14],

Իմ եւ ընկեր Գարոյի միջեւ տեղի ունեցած միջադէպի առիթով Պատասխանատու մարմնի հէնց սկզբից՝ հարցի մօտենալու ձեւից, քննութեան ընթացքից մինչեւ տրուած որոշումն ու հաղորդագրութիւնը տարուել է անօրինական, միակողմանի եւ ո՛եւէ արդարութեան սկզբունքի հետ անհաշտ կերպով: Այդ պիտի տեսնուի վերաքննութեան միջոցին: Հէնց որ որոշումը ինձ հաղորդուել [է], բոպէին, անմիջապէս բողոքել եմ գրաւոր եւ խնդրել ամբողջ դոսիէն եւ արձանագրութիւնը նոյնութեամբ յղել Ընդհ. Ժողովին: Այժմ տեղեկանում եմ Խորհրդի անդամներից մէկից, որ ո՛չ միայն դոսիէն եւ արձանագրութիւնը ամբողջին եւ նոյնութեամբ Ընդհ. Ժողովին կամ Խորհրդին չէ ներկայացուած, այլ չէ ներկայացուած նաեւ իմ վերոյիշեալ բողոքը, եւ Խորհուրդը չի էլ իմանում թէ ես պահանջել եմ վերաքննութիւն, մինչդեռ Գարոյինը բերուած ու ներկայացուած է: Խնդրում եմ Ընդհ. Ժողովից բացատրութիւն պահանջել Պատասխանատու մարմնից այս տարօրինակ վարմունքի համար, եւ անմիջապէս ներկայացնել տալով ամբողջ դոսիէն, յանձնարարել խորհրդին չուտափոյթ ձեռնարկել վերաքննութիւնը[15]:

Յարգանքներով՝ ***ՆԻԹԱՐ***

6/19 - IX — 1909

Փաստ. 1539-18

Գ 4.– ՎՌԱՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿ

Վան, Սեպտ. 9, 09

Ընդհ. Ժողովի դիւանին:

Ներփակէն զատ, «Ազատամարտ»ի հասցէով ղրկուած է ձեզ մեր «տեղեկագիր»ը, Օգոստոս 12-ին, «դաւաճանները», Սեպտ. 2-ին, ինչպէս նաեւ ցուցակներ է. Ակնունու միջոցով, նաեւ նամակ մը Օգոստոս 25-ին:

Այս անգամ եւս «Ազատամարտ»ի հասցէով ղրկուած է ձեզ «Վանի խուզարկութեան քարտէզը», որ կցելու էք Վանի դաւաճանութեան պարութային[16]:

Ընկերական բարեւներով
ՎՌԱՄԵԱՆ

Այսօր հեռագրեցինք նաեւ որ Շամիրը[17] *(Սարգիս) կամ ուրիշ մը փութան հոս, որովհետեւ մենք պիտի մեկնինք Սեպտեմբերի վերջերը: Վանը կարելի չէ մենակ թողուլ, ինչպէս կրնաք եզրակացնել վերջին դէպքերէն (Առաջնորդի դէմ սպառնալիք, Ազատամարտի գործերեւն):*

14.- Յ. Շահիրիկեանի բողոքի այս նամակին վերեւ կը գտնենք, Ակնունիի ձեռագրով, հետեւեալ մակագրութիւնը. «Կարդացուեց Ժողովում. յանձնել խորհրդին»:

15.- Յար. Շահիրիկեանի եւ Արմէն Գարոյի միջեւ տարակարծութիւն ու վէճ ծագած էր, երբ վերջինը՝ Օսմանեան խորհրդարանի անդամ, հայկական նահանգներու զարգացման նպատակով, կառավարութեան ներկայացուցած էր Թուրքիոյ արեւելեան շրջաններէն անցնող շոգեկառքի գծի մը հաստատման ծրագիր: Ֆրանսական դրամատան մը ներկայացուցիչի հանգամանքով՝ Շահիրիկեանի միջամտութիւնը, ըստ Արմէն Գարոյի, ծրագիրը խանգարելու բնոյթ ունեցած էր:

16.- Թղթածրարին, թղթապանակին:

17.- Շամիրը մէկ ուրիշ ծածկանունն է Վանայ Սարգիսին (Օտապաշեան Պօղոս):

Փաստ. 1539-21

Գ 5. – ՎԱՆԱՅ ՍԱՐԳԻՍԻ ՆԱՄԱԿ

Իննի յանձնաժողովին!

Ընկերներ!

Ընդհանուր Ժողովին գրաւոր կերպով ներկայացրել էի իմ հրաժարման պատճառները: Որքան լսեցի, այդ դոկումենտը, որը գրուած է Խորհրդին որոշ պատճառներից դրդուած, եւ դա ապագայում պէտք է ունենայ ինձ համար նշանակութիւն, ոչ միայն չէ կարդացուած, այլեւ չէ մտցուած արձանագրութեան մէջ:

Սոյն գրութիւնով ստիպուած եմ ձեզնից խնդրել, որպէսզի ապագայում զանազան թիւրիմացութիւնների տեղիք չտրուի, կարդացուի եւ մտցուի արձանագրութիւնների մէջ:

Պիտի խնդրէի, որ այդ մասին ինձ յայտնէիք Իննի բռնած դիրքը:

Յարգանքներով՝
ՍԱՐԳԻՍ[18]

Փաստ. 1539-19

Գ 6.– ՄԱՏԻՆԵԱՆ ՆԻԿՈԼԻ ՆԱՄԱԿ

16-IX-09

Ընդհանուր Ժողովի դիւանին,

Ընկերներ,

Նկատի ունենալով որ այսօր արդէն ժողովը պիտի փակուի, խնդրում եմ ժողովի առաջ դնել հետեւեալ հարցերը.

I *Ատրպատականի Կ. Կոմիտէի* 15.000 *ֆր. պարտքը ի՞նչպէս պիտի փակուի,*

II *Վրէժում գտնուող «Խարիսխ» արհեստանոցի մասին տնօրինութիւն,*

III *Փոխել Ատրպատականի Կ. Կոմիտէի անունը եւ դնել Պարսկաստանի կամ աւելի շուտ «Իրանի Կ. Կոմիտէ»:*

ՎԱՀԱՆ[19]

Յ. Գ.- Ժամանակի սղութիւնը նկատի չառնել խնդրում եմ, որովհետեւ այնպիսի հարցեր են, որոնք կարճ ժամանակում կը լուծուեն:

18.- Գրութեան հեղինակը Վանայ Սարգիսն է (Բարսեղեան-Օտապաշեան), որ ընտրուած էր անդամ Արեւելեան Բիւրոյի: Նամակը անթուակիր է, բայց մակագրուած՝ «Ստ[ացուած] 1909, 8 Հոկտեմբեր», այսինքն Ընդհ. Ժողովի փակումէն ետք, երբ Իննի յանձնաժողովը տակաւին կը շարունակէր գբաղիլ իրեն վստահուած պարտականութեամբ, գլխաւորաբար՝ Ընդհ. Ժողովի գրքոյկին պատրաստութիւն եւ առկախ հարցերու լուծում:

19.- Վահան՝ ծածկանունն է Ատրպատականի (Վրէժ) պատգամաւոր Նիկոլ Մատինեանի:

Փաստ. 1537-18

Դ.– Ներքնագրութիւն Ե.Դ.Դ. Կ.Պ. ընդհանուր ժողովի

1909 Օգոստոս 14/27 -

վարուն

Նիստ Ա. 14 Օգոստոս 909

Հ. Ց. Դաշնակցութեան 5րդ Ընդհանուր Ժողովի առաջին նախապատրաստական նիստը բացուեցաւ Բուլղարիայի Վառնա քաղաքում 1909 թ. 14/27ին Օգոստոսի, երեկոյեան ժամը 8½ին, ներկայութեամբ հետեւեալ վայրերի եւ մարմինների պատգամաւորների.

1- Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցիչ՝ 1
2- Շամի շրջանից ներկայացուցիչ 2 ձայն.
3- Տրապիզոնի շրջանից (նոր) ներկայացուցիչ 1 ձայն.
4- Բալկանի շրջանից ներկայացուցիչ 1 ձայն.
5- Ամերիկայի շրջանից ներկայացուցիչ 2 ձայն.
6- Իզմիրի շրջանից (նոր) Նրեկայացուց. 1 ձայն.
7- Մարզուանի շրջանից (նոր) ներկայացուցիչ 1 ձայն.
8- Վրէժի շրջանից ներկայացուցիչ 1 ձայն.
9- Ոսկանապատի շրջանից ներկայացուցիչ 2 ձայն.
10- Նաւահանգստի շրջանից ներկայացուցիչ 1 ձայն.
11- Մրգաստանից 1 ձայն
12- Քարից ներկայացուցիչ 1 ձայն.
13- Հրաւիրուած գործիչ ընկեր 1 ձայն

Ժողովին նախագահ ընտրուեց ընկեր Ցոնան, քարտուղար՝ Քազրիկ։

Նախքան հերթական հարցերին անցնելը ժողովը ստուգեց թէ արդեօք կանոնադրութեան համաձայն ներկայ պատգամաւորները օրինական թիւ ներկայացնո՞ւմ են նիստի պաշտօնական բացման համար։ Հաշուեցաւ, որ ամբողջ կազմակերպութեան վայրերից սպասւում են եւ ընդամէնը կարող են ներկայանալ Ընդհանուր Ժողովին միայն 17 պատգամաւորներ 17 ձայնով, որից 12-ը արդէն ներկայ են։

Նկատելով որ կանոնադրութեան 115րդ յօդուածի համաձայն պատգամաւորների երկու երրորդը ներկայ է, որոշուեց ժողովը օրինապէս բացուած համարել եւ զբաղմունքները շարունակելու համար կազմել օրակարգ։

Առաջարկուեց հետեւեալ օրակարգը.-
1- Գործիչ ընկերներին ձայնի իրաւունքով հրաւիրելը.
2- Ընտրութիւն ստուգիչ յանձնաժողովի.
3- Պրիզիդիումի[1] ընտրութիւն.
4- Պարապմունքի ժամերը.
5- Ռեկլամենտ[2].
6- Օրակարգի հաստատում.
7- Արձանագրութեան ձեւը.
8- Ընդհանուր Ժողովի համար անհրաժեշտ նիւթեր.

Հրաւիրելիք գործիչ ընկերների քանակը որոշելիս թեր ու դէմ կարծիքներ լսելուց յետոյ, դրուեցին երկու տարբեր առաջարկներ. 1- հրաւիրելիք գործիչ ընկերների թիւը աւելի չլինի պատգամաւորների թուի մէկ երրորդից. 2- հրաւիրել գործիչ ընկերներին անկախ պատգամաւորական թուի տոկոսից։

Առաջին բանաձեւը անցաւ 8 ձայնով ընդդէմ 4-ի։ Երկրորդ բանաձեւը ստացաւ 4 ձայն։

Ժողովներին ձայնի իրաւունքով մասնակցելու համար առաջարկուած գործիչ ընկերներից որոշուեց հրաւիրել հետեւեալներին.

1- Ռոստոմ, որին նաեւ հրաւիրել էին Արեւմտեան եւ Արեւելեան Բիւրոները՝ կանոնադրութեան 104րդ յօդուածի համաձայն։
2- Անտոն
3- Անդրանիկ
4- Դուման
5- Ռուբէն Տարօնցի
6- Մուրատ

Ժողովն ի նկատի ունենալով որ ընկեր Վարանդեան հիւանդութեան պատճառով գուցէ չկարողանայ գալ եւ այդպիսով մէկ ձայնից զրկուի ժողովը, որոշուեց 1/3 տոկոսից դուրս հրաւիրել նրան ձայնի իրաւունքով։ Դրուեցաւ Թուրքիայի պարլամենտի եւ ռուսական

1.- Նախագահութիւն, դիւան։
2.- Ժողովական կանոններ։

Դումայի դաշնակցական պատգամաւորների հարցը։ Նկատի ունենալով որ կարեւոր է լսել դաշնակցական պատգամաւորների պարլամենտական գործունէութեան մասին մանրամասն զեկուցում, երկրորդ՝ որպէսզի պատգամաւորները յարմարութիւն ունենան դաշնակցական Ընդհանուր Ժողովի տրամադրութիւնների եւ ուղղութեան հետ տեղն ու տեղը ծանօթանալու եւ երրորդ՝ դիրեկտիւներ[3] ստանալու համար պարլամենտի առաջիկայ գործունէութեան համար, ժողովը որոշեց Թուրքիայի պարլամենտի դաշնակցական 4 պատգամաւորներին էլ հրաւիրել[4]։ Ռուսական Դումայի պատգամաւոր Ց. Սաղաթէլեանի հարցը ուշ լինելուն պատճառով թողնուեց յաջորդ նիստին։

Ցանձնարարուեց ընկեր Ժիրայրին անմիջապէս հեռագրով ժողովի կողմից հրաւիրել վերոյիշեալ գործիչ ընկերներին եւ թուրք[ական] պարլամենտի անդամներին։

Յաջորդ նիստը սկսուելու է հետեւեալ օրը առաւօտեան ժամը 9-ին։ Նիստը փակուեց ժամը 12-ին։

Նախագահ՝ ՑՈՆԱՆ — *Քարտուղար՝* ՔԱԶՐԻԿ

Նիստ Բ. 15/28 Օգոստոս 909

Ընկեր Ռոստոմի նախագահութեամբ ժողովը բացուելով, նախ՝ լսեց նախորդ նիստի արձանագրութեան ընթերցումը, եւ ապա մի քանի ուղղումներից յետոյ ընդունեց այն։

Ապա ժողովը սկսեց զբաղուիլ նախորդ նիստի օրակարգից մնացած հետեւեալ խնդիրներով՝

1- Արարատսկուն եւ Դումայի անդամ Սաղաթէլեանին հրաւիրելու հարցը.
2- Ստուգիչ յանձնախմբի ընտրութիւնը.
3- Պարապմունքների ժամերը.
4- Ռեկլամենտ.
5- Արձանագրութեան ձեւը եւ քարտուղարների հարցը.
6- Ընդհանուր Ժողովի պարապմունքներին անհրաժեշտ նիւթեր.

Որոշումներ

1- Արարատսկին հրաւիրել որպէս հիւր։ Սաղաթէլեանի դաշնակցական պատգամաւոր համարուելու հարցի շուրջ վիճաբանութիւններ եւ լուսաբանութիւններ ըլլալէ յետոյ, որոշուեցաւ կանչել նրան իբրեւ հիւր, որոշ բացատրութիւններ տալու համար։

2- Ընտրել մի ստուգիչ յանձնախումբ 3 հոգուց բաղկացեալ, որոնք երկու Բիւրոների ներկայացուցիչների հետ պիտի ստուգեն ճանաչուած մարմինների ցենզերը եւ մանդատները, ինչպէս նաեւ պատգամաւորի հանգամանքը ճշդող պարագաները։ Բացի սրանից պիտի զբաղուին նաեւ դեռ իրաւասու մարմիններից չհաստատուած բայց այդ նոյն մարմինների կողմից ժողովին հրաւիրուած նոր մարմինների ցենզերի խնդրով։ Այս բոլորի մասին յանձնախումբը ժողովին պիտի ներկայացնէ զեկուցում, իր կարծիքը յայտնելով պատգամաւորին ձայն տալու չտալու մասին։ Ժողովին կողմէ [ընտրուեցին] ընկերներ Ժիրայր, Վահան եւ Վագրիկ։

3- Որոշուեց ժողովներ ունենալ առաւօտեան ժամը 8—12, իսկ ճաշից ետք ժամը 4—7։

4- Ռեկլամենտի մշակումը յանձնուեց ընկերներ Ճապոնացուն, Պիեռին եւ Թովմասին։

5- Որոշուեց արձանագրել ժողովի բուն գրաղմունքի նիւթ եղող խնդիրների վիճաբանութեանց կարեւոր մասերը եւ էութիւնը, նշանակելով թեր եւ դէմ կարծիքների ո՛ր շրջանի պատգամաւորին պատկանիլը։ Բացի դրանից բոլոր որոշումները եւ բանաձեւերը նշանակել նոյնպէս թեր ու դէմ կարծիքների ո՛ր շրջանից լինելը յիշատակելով։ Արձանագրութեան կանոնաւորութեան եւ պատգամաւոր ընկերները այդ գրաղմունքով շատ չծանրաբեռնելու համար, որոշուեց դրսից հրաւիրել երկու ընկերներ, որոնց ընտրութիւնը եւ հրաւիրելը թողնուեց Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցիչին։

6- Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցիչին յանձնարարուեց աշխատել ամենակարճ ժամանակում ժողովի տրամադրութեան տակ դնել 30ական օրինակ կանոնագիր, ծրագիր, 4րդ Ընդհանուր Ժողովի որոշումները եւ Ընդհանուր Ժողովի համար հրատարակուած օրակարգը։ Բացի սրանից, գոնէ մի քանի օրինակ խորհուրդի եւ Ռայոնական ժողովների որոշումներ, Օսմանեան խորհրդարանի պլատֆորմը եւ օրինակ մը այ 4րդ Ընդհանուր Ժողովի ատենագրութեան ամբողջութիւնը։

Ժողովն սկսուեց եւ փակուեց 10 ընկերների ներկայութեամբ։ Ժողովը փակուեց որոշուած ժամին։

Նախագահ — *Քարտուղար՝* ՎԱՆԻԿ

3.- Հրահանգներ, ցուցմունքներ։
4.- Օսմանեան խորհրդարանի դաշնակցական չորս անդամներն էին Արմէն Գարօ եւ Վարդգէս (Սերենկիւլեան) Կարրին-էրզրումէն, Գեղամ Տէր Կարապետեան Տարօնէն եւ Վահան Փափազեան (Կոմս) Վանէն։

Նիստ Գ. Օգոստոս 15/28, 1909
երեկոյեան ժամը 4-ին

Նիստը բացուեց 16 ընկերների ներկայութեամբ, նախագահ ընտրուեց ընկեր Սարգիսը։ Նախորդ նիստի արձանագրութիւնը կարդացուելով ընդունուեց, մի քանի սրբագրութիւններից յետոյ։

Օրակարգ

1- Զեկուցում եղաւ Ընդհանուր Ժողովի զբաղմունքի համար կազմակերպիչ Բիւրոյի կողմից պատրաստուած օրակարգի եւ առաջարկների մասին։

Որոշում

Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցիչի զեկուցումից յետոյ, ընկերներից՝ Ռոստոմին, Սարգիսին, Պիեռին եւ Ճապոնացուն յանձնուեց կազմակերպիչ բիւրոյի կազմած օրակարգն ու առաջարկները վերաքննութեան ենթարկելու, հարցերը դասաւորելու եւ զեկուցումների յանձնախմբերի կազմերի մասին նոր առաջարկներ մտցնելու [գործը]։

Ժողովը փակուեց որոշեալ ժամից առաջ — ժամը 5.30ին — յանձնախմբերին աշխատելու ժամանակ տալու համար։

Նախագահ *Քարտուղար՝*

ՎԱՆԻԿ

Նիստ Դ. 16/29 Օգ. 1909

Նիստը բացուեցաւ ժամը 8:30ին նախագահութեամբ ընկեր Ռուբէնի։

Կարդացուեցաւ նախկին ժողովի ատենագրութիւնը. սրբագրութեամբ վաւերացուեցաւ։ Ընդհանուր Ժողովի աշխատանքը դիւրացնելու համար կազմ[ակերպիչ] բիւրոյի օրակարգին անցնելով, յանձնաժողովը ներկայացուց նախապատրաստական բիւրոյի աշխատութիւնները բարեփոխուած. կարգ մը յաւելումներով սրբագրուելէ ետք ընդունուեցաւ։

ՕՐԱԿԱՐԳ
Հ.Յ.Դ. Ե. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ

ա- Դիւանի ընտրութիւն
բ- Պատգամաւորներու լիազօրութեան վաւերացում
Ներկայացուելիք տեղեկագիրներ
1- Վրէժ — Վահան
2- Արեւմ[տեան] Բիւրո — Ցովնան, Ժիրայր, Աստիկեան
3- Պատասխ[անատու] Մարմ[ին] — Ակնունի
4- Թուրքիա — Ակնունի, Սիմէոն, Սարգիս
5- Արեւելեան Բիւրո — Եղիշ, Ռուբէն, Ռոստոմ, Պիեռ

ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐ

1.– Թուրքիայի մասին
(Ակնունի, Սիմէոն, Գարո, Ռուբէն Տարօնցի)
ա- Արդի վիճակը գլ. Բ. կէտեր. ա.բ.գ.դ. (տես տրուած օրակարգը)
բ- Մեր վերաբերմունքը դէպի երիտ. թուրքերը եւ այլ կուսակցութիւնները (հայ եւ օտար).
գ- Մեր դիրքը դէպի այլ տարրերը, թուրք, յոյն, արաբ, քիւրտ եւ այլն։
գ- Մեր վերաբերմունքը դէպի սահմանադրութիւն.
ե- Մեր վերաբերմունքը դէպի այժմեան կառավ[արու]թիւնը.
զ- Կուսակցութեան օրինականացման հարցը
է- Ցրդ յօդուածը
ը- Դաշնակցութեան միջազգայնացումը

2.– Կովկաս
(Ռոստոմ, Ռուբէն, Եղիշ, Պիեռ)

ա- Ընդհանուր քաղաքական կացութիւն.
բ- Պետական Դուման եւ կուսակցութիւնները.
գ- Ցեղափ. կուսակցութիւնների արդի վիճակը.
դ- Մեր վերաբերմունքը դէպի միւս յեղ. կուսակցութիւնները.
ե- Մեր վերաբերմունքը դէպի կառավարութիւնը։

3.– Գաղութներ
(Ժիրայր, Ճելալեան, Ցովնան, Շահպազ)

Բալկան, Ամերիկա, Եգիպտոս

4.– Պարսկաստան *(Ռոստոմ, Վահան)*
Դաշնակ[ցութեան] վերաբերմունքը պարսկական յեղափոխութեան մէջ։
Մեր դերը դէպի Իրանի սահմանադրութիւնը.

5.– Վերաքննութիւն *Դաշնակցութեան մինիմում ծրագրի եւ սահմանագծում նուազագոյն պահանջների, պլատֆորմ հասկացողութեան*
(Սիմէոն, Միքայէլ, Արարատսկի, Գարո, Վարդգէս)

6.– Դաշնակցութեան վերաբերմունքը ղէպի ազգ. խնդիրը
Ցանձնաժողովը յայտնեց թէ օրակարգի մէջ դրուած «Ազգայնական Հարց» իրենց համար մութ ըլլալը եւ պարզաբանութիւն խնդրեց։
Արեւմ. Բիւրոյի ներկայացուցիչին տուած բացատրութենէն յետոյ տեղի ունեցան վիճաբանութիւններ եւ օրակարգի այդ կէտի փոխարէն առաջարկուեցան երեք բանաձեւ։
ա - Ծրագրային պարզաբանութիւններ եւ լրացումներ Ազգ. խնդիր եւ սոցիալիզմ հասկացողութիւնների վերաբերմամբ.
բ - Դաշնակցութեան վերաբերմունքը դէպի Ազգ. հարցը.
գ - Դաշնակցութեան Ազգ. քաղաքականութիւնը, որոնցմէ (բ.)ը ընդունուեցաւ եւ յանձնուեցաւ Արարատսկի, Միքայէլ, Սիմոն, Պիեռ, Ռոստոմ։

Ժողովը շարունակեց իր նիստը եւ անցաւ յանձնաժողովի կողմէ ներկայացուած օրակարգի Ցրդ յօդուածին.

7.– Աշխատաւորական քաղաքականութիւն
(Սիմէոն, Եղիշ, Ճապոնացի, Շահպազ...)

ա- Սոցիալիստական գործունէութիւն
բ- Ճշդել դասակարգ[ային] կռուի սահմանները մեր իրականութեան մէջ.
գ- Արհեստակցական եւ կոոպերատիւ միութիւններ կուսակցական եւ ոչ կուսակցական։
դ- Գիւղացիական միութիւններ

8.– Կազմ. դիրքը ազգային-կուլտուրական հիմնարկութիւնների վերաբերմամբ, դպրոց, մամուլ, պատրիարք, կաթողիկոս եւ այլ հաստատութիւններ (Ցաբէթ, Շահրիկեան, Վարդգէս, Աստիկեան)։

9.– Ինքնապաշտպանութեան հարց
(Դուման, Ռուբէն Տարօնացի, Անդրանիկ, Մուրատ)

10.– Օսմ. երեսփ. ժողովի *դաշն[ակցա]կան ընկերների հաշուետուութիւնը եւ զեկուցումը։*
ա- Դաշն. պատգամաւորի դիսիպլինան խորհրդարանի մէջ.
բ- Բլոկ խորհրդարանի մէջ (պատգամաւորական սեկցիա).

11.– Կանոնագրութեան վերաքննութիւն եւ մշակում
(Ցովնան, Շահրիկեան, Եղիշ, Ժիրայր).

ա- Պատգ[ամաւորական] մարմնի զեկուցում.
բ- Ընդհ. Ժողովի եւ Ռայոնական ու Շրջանային ժողովների իրաւասութեան ճշդում.
գ- Խորհրդի իրաւասութեան ճշդում.

12.– Անհատ ընկերներու դերը կուսակցութեան մէջ

13.– Մարմինների եւ շրջանների վերակազմութիւն
(Ցովնան, Սիմոն, Սարգիս, Ռուբէն)

ա- Մարմիններու իրաւասութեան ճշդում.
բ- Մարմիններու տեղափոխութիւն.

14.– Արհեստակցական, քաղաքական, մարտական, Կարմիր խաչ եւ օգնանդակ խմբեր
(Սիմոն, Սարգիս, Եղիշ, Մուրատ)

15.– Պրոպականդ
(Սաշա, Դուման, Եփրեմ)

ա- «Դրօշակ»ի տեղափոխութեան հարց.
բ- Pro-Armenia. պրոպականդ բանաւոր եւ գրաւոր.
գ- կուսակցութիւնը եւ կիսապաշտօնական թերթեր.
դ- Պոլիս — պաշտ[օնական] օրգանի մը հրատարակութիւնը (հայերէն, ֆրանսերէն, թրքերէն).
ե- Գրքեր՝ հայերէն եւ գանազան լեզուներով. թռուցիկներ, շրջաբերականներ.
զ- Հայկական Հարցը եւ Եւրոպան (Ցրդ յօդուած).
է- Սիստեմաթիկ դասընթացքներ պրոպականդի համար.
ը- հրապարակային դասախօսութիւններ.

16.– Դրամական եւ հաշուական յանձնախումբ.
(Ճապոնացի, Հայկ, Ռուբէն, Ճելալեան)

ա- Հանգանակութեան եւ տուրքի կանոնաւորումը.
բ- Ծախքերի սահմանափակում։ Հաշուետուութիւն բոլոր մարմինների.
գ- Նախահաշիւ — (մուտքի այլեւայլ աղբիւրներ, դրամական անձեռնմխելի միջոցներ).
դ- Հանգանակութեան ձեւի խնդիր (բռնի, կամաւոր)

17- Առաջարկուեցաւ կազմել ուրիշ թոմիսիոններ
ա- պիւտճէական
բ- դատական
գ- էնվանթարական[5]

5.- Գոյքացուցակի վերաբերեալ։

ա- Պիւտճէական.— յանձնախումբի կազմումը աւելորդ դատուեցաւ. հաշուեքննիչ քոմիսիոնի անդամները իրենց աշխատութիւնները լրացնելէ յետոյ ազատ պիտի ըլլան հրաւիրել ուրիշ ընկերներ, որոնք պիւտճէի բաշխումի ժամանակ պիտի օգնեն սոյն յանձնախումբին։

բ- Դատական.— վիճաբանութիւններ տեղի ունեցան. Ընդհ. Ժողովը ի նկատի ունենալով որ Ընդհ. Ժողովը լրանալէ առաջ պէտք է վերջացած համարուին մինչեւ այսօր ներկայացուած դատերը, առաջարկեց կազմել Խորհուրդը, որ դատերը քննելէ յետոյ ներկայացնէ Ընդհ. Ժողովին ի գիտութիւն։

գ- Էնվանթարական յանձնախումբը կազմուեցաւ ընկեր Ալոյեան, Անդրանիկ, Ռոստոմ, Մուրատ, Դուման, Ռուբէն Տարօնցի, Ռուբէն Արարատեան, որոնք պիտի աշխատին Ընդհանուր Ժողովի կից։

Այս առթիւ որոշուեցաւ հեռագրել ընկեր Ալոյեանին խորհրդակցական [ձայնի] իրաւունք տալով [իրեն]։

18.— Մարմինների ընտրութիւն

Յաջորդ ժողովի ժամանակն ու վայրը.

19.— Մասնաւոր առաջարկներ

ա- Զինուորների խնդիր խաղաղ ժամանակ.

բ- Կովկ[ասի] եւ Օսմ[անեան] երկրի Դաշնակց[ութեան] փոխադարձ յարաբերութիւնը.

գ- Գաղ[ու]թային խնդիր։

Նախագահ՝ *Քարտուղար՝*
ՌՈՒԲԷՆ *ՀԱՅԿ ԲԱԹԱԲԱՆԵԱՆ*

Նիստ Ե. 16/29 Օգոստոս 1909

Նիստը բացուեցաւ ժամը 4ին նախագահ[ութեամբ] ընկեր Ռուբէնի։ Կարդացուելով նախկին ժողովի ատենագրութիւնը, ուղղումներէ յետոյ վաւերացուեցաւ։

Ժողովը զբաղեցաւ պատգամաւորներու լիազօրութեան վաւերացման հարցով։

Ստուգիչ յանձնախումբը իր տեղեկատուութիւնը ըրաւ եւ իւրաքանչիւր վայրի պատգամաւորներու մասին եղած ցուցմունքները նկատի առնելով տուաւ իր որոշումները։

Արեւելեան Բիւրօ.—

Արեւելեան Բիւրոյի ներկայացուցիչը, համաձայն ընկեր Ռոստոմի եւ Ոսկանապատի ներկայացուցիչ ընկեր Ռուբէնի հաւաստումներուն ընտրուած է իր չորս ընկերներու համաձայնութեամբ. անդամներու ցրուած վիճակը պատճառ եղած է որ չկրնայ առնուիլ մնացած երկու ընկերներու ձայնը. Յանձնաժողովը կ'առաջարկէ ընտրութիւնը վաւերական ճանչնալով՝ ձայն տալ Արեւելեան Բիւրոյի ներկայացուցիչին երբ հասնի։

Ժողովը ընդունեց յանձնաժողովի առաջարկը։

Արեւմտեան Բիւրօ.—

Թէեւ փոխանցուած պաշտօնական նամակներով ապացուցուած [է] ընկեր Յովնանի ներկայացուցչութիւնը, բայց հարկ տեսնուեցաւ նամակով պահանջել նաեւ մանտաթ, ունենալով հանդերձ ձայնի իրաւունք ժողովի մէջ։

Ժողովը ընդունեց յանձնախմբի առաջարկը։

Ոսկանապատ [Պաքու] .—

Երկու ներկայացուցիչներու ընտրութեան մանտաթը վաւերական [է]. հաշուի եւ ցենզի թղթերը թէեւ ուղարկուած՝ բայց չեն հասած։ Համաձայն երկու ներկայացուցիչներու տեղեկութեան Ոսկանապատը ունի անդամներու եւ մուտքի պահանջուած ցենզը։ Նկատի ունենալով ընկերներու վստահելիութեան պարագան, նկատի ունենալով նաեւ Կովկասի այժմեան դրութիւնը՝ որ կրնայ գուցէ արգելք եղած ըլլալ թղթերու ստացելուն, նկատի ունենալով միաժամանակ որ Արեւելեան Բիւրոյի ցրումէն յետոյ նոյն մարմինն է ղեկավարել կովկասեան գործը, կ'առաջարկէ տալ ձայնի իրաւունք։

Ժողովը հաստատեց ստուգիչ յանձնախմբի զեկուցագիրը։

Նաւահանգիստ [Պաթում] .—

Պատգամաւորութեան օրինաւորութիւնը հաստատող մանտաթը օրինական. դրամական ցենզը նոյնպէս լրիւ. մինչեւ կովկասեան հալածանքներ՝ անդամներու թիւը նոյնպէս ամբողջական. միայն Յունուարէն յետոյ իջած 800-ի։ Կ'առաջարկուի տալ ձայնի իրաւունք։

Ժողովը ընդունեց տալ ձայնի իրաւունք։

Մրգաստան [Երեւան].—

Ժամանակաւոր Բիւրոյի (Արեւելեան) կողմէ տեղեկութիւն կը տրուի որ Մրգաստանի Շրջ. ժողովին կողմէ պատգամաւոր ընտրուեր է Շահխաթունեան, իսկ քանտիթաթ՝ Տէր Յակոբեան, որ տեղեկագիր, հաշիւ, վիճակացոյց եւ իր ներկայացուցչութիւնը հաստատող վկայագիր միանգամայն չունէր, թէեւ ուղարկուած ըլլալը կ'իմացնէր. պատգամաւորը իմացուց նաեւ որ 1907ին Մրգաստանի կազմակերպութիւնը ունեցած է դրամական եւ անդամական ցենզ միանգամայն։ Իսկ այժմ անդամական ցենզը բաւականաչափ լրիւ [է], իսկ դրամականը ոչ։ Յանձնաժողովի մեծամասնութիւնը նկատի առնելով Երեւանի անցեալ ու ներկայ գործունէութիւնը ինչպէս նաեւ Կովկասի ներկայ դրութիւնը, կ'առաջարկէ տալ ձայնի իրաւունք. իսկ փոքրամասնութիւնը նկատելով որ Մրգաստանի պատգամաւորը ցենզի վերաբերեալ երեք տրամադրութիւններէն ոչ իսկ գոնէ մէկ-երկուքը կը ներկայացնէ եւ նշանակուած է միայն քանդիթաթ՝ Մրգաստանի Շրջանային ժողովի կողմէ, որ կանոնագրի տրամադրութեանց զանցառութիւնը կրնայ վնասել ժողովի հեղինակութեան, որ այդ զանցառութիւնները կրնան վնասակար նախընթացներ դառնալ, կ'առաջարկէ տալ խորհրդակցական ձայնի իրաւունք մինչեւ անհրաժեշտ թուղթերու ժամանումը։ Թեր ու դէմ վիճաբանութիւններէ վերջ ժողովը յանգեցաւ հետեւեալ եզրակացութեան. ընդունելով հանդերձ որ Մրգաստան չունի հաշիւներ եւ մանդատ, բայց որովհետեւ ան ունեցած է յեղ. անցեալ եւ նշանակալի դեր Պարսկաստանի վերջին յեղափոխական շարժման մէջ եւ Արեւելեան Բիւրոյի ներկայացուցիչն ալ կը հաստատէ պատգամաւորի իսկութիւնը, ժողովը համաձայն յանձնաժողովի մեծամասնութեան կարծիքին՝ ձայնի իրաւունք տուաւ։

Քաք [Ալեքսանդրապոլ] .—

Վկայա[կա]նին մէջ պատգամաւորութեան հանգամանքը լաւ ճշդուած չէ թէեւ, բայց իրեն՝ պատգամաւորի հաւաստումին համաձայն՝ ներկայացուցիչն է մարմնին։ Քարը կեղր. Կոմիտէ չէ, դրամական եւ անդամական ցենզ չունի. տեղեկագիր եւ հաշուեկշիռ չեն հասած դեռ։ Յանձնաժողովը կը ձգէ այս մասին որոշումը Ընդհանուր Ժողովին. ժողովը նկատի ունենալով յանձնախմբի տեղեկութիւնները, վիճաբանութիւններէ վերջ չհամաձայնեցաւ տալ վճռական ձայնի իրաւունք։ Արեւել. եւ Արեւմ. Բիւրոներու ներկայացուցիչները աչքի առաջ ունենալով Քարի անցեալ գործունէութիւնը եւ իբրեւ յեղափոխ. վայր յառաջիկային մէջ անոր ունենալիք կարեւորութիւնը, ժողովին առաջարկեցին, համաձայն կանոնագրի 103րդ յօդուածի տրամադրութեան, տալ ձայնի իրաւունք, ինչ որ ընդունուեցաւ։

Վրէժ [Պարսկաստան] .—

Յանձնարարագիրը դեռ չէ հասած. դրամական եւ անդամական ցենզը՝ լրիւ։ Կ'առաջարկուի տալ ձայնի իրաւունք։ Ը. Ժ. ընդունեց տալ ձայնի իրաւունք։

Պալքան .—

Յանձնարարագիր, դրամական եւ անդամական ցենզ՝ լրիւ. կ'առաջարկուի տալ ձայնի իրաւունք։ Ժողովը հաստատեց ստուգիչ յանձնախմբի որոշումը։

Ամերիկա.—

Պաշտօնական նամակով ծանուցուած Արեւմ. Բիւրոյին ընտրութիւնը, իսկ առանձին յանձնարարական կը հասնի մօտ օրէն. դրամական եւ անդամական ցենզ՝ լրիւ։ Գալով պատգամաւորի մէկուն՝ ընկ. Ճելալեանի դէմ եղած բողոքին՝ ընկ. Վահագնի կողմէ, նկատի առնելով որ այդ հարցը Ամերիկայի Դաշն. Շրջանային ժողովի առջեւ ելլելէ յետոյ՝ ընկ. Ճելալեան ընտրուած է կեղր. Կոմիտէի անդամ, շրջիկ եւ երկրորդ անգամ պատգամաւոր այս ժողովին, յանձնաժողովը կ'առաջարկէ տալ ձայնի իրաւունք. խնդիրը յանձնել միանգամայն Խորհուրդի նկատառութեան։ Ընդհ. Ժողովը ընդունեց ստուգիչ յանձնախմբի առաջարկը։

Պոլսոյ Պ[ատասխանատու] մարմին .—

Պ[ոլսոյ] Պ. մարմինը ընդունուած Գրդ Ընդհանուր Ժողովին չէ ունեցեր լրիւ կազմ, բայց Սահմանադրութենէն յետոյ Բիւրոներու համաձայնութեամբ, մնացող անդամներու, Պալքանի ներկայացուցիչին եւ գործիչ ընկերներու մասնակցութեամբ կազմուած [է] նոր Մարմին, որ մինչեւ այսօր վարած է գործերը, ուստի եւ կ'առաջարկուի տալ ձայնի իրաւունք նոր Մարմնին։

Յանձնաժողովի զեկուցագիրը կարդացուելէ վերջ վիճաբանութիւններ տեղի ունեցան եւ հետեւեալը որոշուեցաւ.

Ընդունելով հանդերձ որ Պոլսոյ ներկայ Պատ. Մարմինը իրերի բերմամբ այն պատ. մարմինը չէ որ ընտրուած է Գրդ Ընդհանուր Ժողովին՝ թէ իր կազմով եւ թէ ֆունկսիոնով, տալ անոր մի ձայնի իրաւունք, նկատի առնելով ներկայ Մարմնի կատարած դերը եւ իր գործունէութեան սահմանի ընդարձակութիւնը։

Իզմիր [Ոսկեհանք] .—

Վկայական ունի, անդամական եւ դրամական ցենզը լրիւ՝ սահմանադրութենէն ի վեր, իսկ անկէ առաջ իրրեւ գործօն վայր ունեցած է իր գործունէութիւնը։ Կ'առաջարկուի տալ ձայնի իրաւունք։ Ընդհանուր Ժողովը ընդունեց յանձնաժողովի առաջարկը։

Նախագահ՝ *Քարտուղար՝*
ՌՈՒԲԷՆ *ՀԱՅԿ ԲԱԹԱԲԱՆԵԱՆ*

Նիստ Զ. 17 Օգոստոս

Ընդհանուր Ժողովի վեցերորդ նիստը կայացաւ առաւօտեան ժամը 8ին մասնակցութեամբ բոլոր եղած 17 պատգամաւորների եւ նախագահութեամբ ընկեր Յովնանի։

Կարդացուեց նախորդ Ե. նիստի արձանագրութիւնը, որը սրբագրուելուց եւ կարեւոր ուղղումներ անելուց յետոյ հաստատուեց։ Մանդատների ստուգող յանձնաժողովը կարդաց իր զեկուցումը Մարգուանի Կ. Կոմիտէի Ընդհանուր Ժող[ովին] ունենալիք ներկայացուցչութեան մասին եւ գտնելով որ անդամական եւ դրամական ցենզը լրիւ է, առաջարկում է տալ Մարգուանի ներկայացուցչին վճռական ձայնի իրաւունք,

սակայն անհրաժեշտ է համարում Ընդ. Ժող[ովի] ուշադրութիւնը հրաւիրել, որ ապագայում «Նոր Մարմիններին» հաստատման եւ նրանց Ընդ. Ժող[ովում] ունենալիք իրաւասութեան համար դրուի որոշ ցենզ։ Նախագահը առաջարկում է ժողովին արտայայտուել այն մտքով, թէ ինչպէ՞ս պիտի վերաբերուի Ընդհ. Ժողովը նորակազմ Կ. Կոմիտէներին տրուելիք ներկայացուցչութեան վերաբերեալ առ հասարակ։ Վիճաբանութիւնը յանգում է այն եզրակացութեան, թէ նորակազմ մարմինները, որոնք թէեւ ունին դրամական եւ անդամական ցենզ, սակայն դեռեւս չեն ցոյց տուել աչքի ընկնող յեղափոխական գործունէութիւն, չպէտք է հաւասար իրաւունքներ ունենան միւս Կ. Կոմիտէների հետ, քանի որ դրանց գոյութիւնը մեծ մասամբ լինում է արդիւնք ժամանակաւոր հոսանքի եւ դժուար է երաշխաւորել, որ նրանք երկար կը պահպանեն իրանց գոյութիւնը. յիշեցնում է, որ այդպիսիների վերաբերեալ հարկաւոր է պահանջել բացի դրամական անդամական ցենզից, յեղափոխական, կուսակցական գործունէութեան անցեալի ցենզ։ Այս խնդրի մասին վիճաբանութիւնները վերջանալուց յետոյ 15 ձայնի առաւելութեամբ ընդունւում է հետեւեալ բանաձեւը.—

«Նոր մարմինների ցենզի մասին եղած վիճաբանութիւնների առթիւ Ընդհ. Ժողովը յանձնարարում է կանոնագիր կազմող յանձնաժողովին, նկատողութեան առնել ժողովի վիճաբանութիւնները եւ ուշադրութիւն դարձնել նոր Կ. Մարմիններու յեղափոխական գործունէութեան վրայ, իսկ ներկայումս Արեւմ. Բիւրոյի կողմից հրաւիրուած նոր մարմիններին ձայնի իրաւունք տալ, եթէ նրանք ունեն համապատասխան ցենզը ըստ կանոնագրի»։

Անցնելով Մրգաստանի նորակազմ մարմնի ունեցած ցենզի խնդրին, ժողովը գտաւ, որ այդ մարմինը դեռեւս չունի դոկումենտներով հաստատուած նոյնիսկ դրամական-անդամական ցենզ եւ որոշեց յետաձգել այդ մասին վերջնական որոշում կայացնելը, մինչեւ կարեւոր տեղեկութիւնների ստացուելը։

Տրապիզոնի շրջանի մասին մանդատային յանձնաժողովը զեկուցանում է, որ անդամական ցենզը լրիւ եւ դրամականը՝ անորոշ, որովհետեւ հաշիւները դեռեւս չեն ստացուած։ Շրջ. Ժողովի կողմից եկած պատգամաւորը ունի վկայական, սակայն նրա ընտրութեան եւ ժողովի օրինականութեան դէմ կան բողոքներ, ուստի առաջարկում է տալ նրան խորհրդակցական ձայնի իրաւունք, մինչեւ որ ժողովը ծանօթանայ բողոքի էութեան հետ։ Որոշուեց յետաձգել այս խնդրի լուծումը, թողնելով Տրապիզոնի պատգամաւորին իր նախկին իրաւունքների մէջ ձայնի իրաւունքով, մինչեւ գրաւոր բողոքների ստացուելը եւ նրանց էութեան պարզուելը։

Վասպուրականի մասին զեկուցուած է, որ Շրջանային ժողովի եւ Կ. Կոմիտէի կողմից կան վկայագիր. դրամական, անդամական ցենզը լրիւ է, սակայն ձայն տալու որոշումը թողնել Ընդհ. Ժողովին, ի նկատի ունենալով, որ վերոյիշեալ Մարմինը, դատի տակ է։ Այս մասին թեր ու դէմ կարծիքներ փոխանակելուց յետոյ, ժողովը մի եզրակացութեան չգալով, խնդրի լուծումը թողնուեց հետեւեալ նիստին։

Նախագահ *Քարտուղար՝*

ԵՓՐԵՄ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

Նիստ է.

Ժողովը բացուեց ժամը 4ին, նախագահութեամբ Յովնանի, մասնակցութեամբ 15 *պատգամաւորների, որոնց թիւը քիչ յետոյ բարձրացաւ* 18*ի։ Շարունակւում է Վասպուրականի Կ. Կոմիտէի ձայնի իրաւասութեան մասին նախորդ նիստում ընդհատուած վիճաբանութիւնները։ Ժողովականների մի մասը բաւական համարելով այն հանգամանքը, որ Վասպուրականի մարմինը կասկածի եւ դատի տակ է, առաջարկում է չտալ նրան ձայնի իրաւունք, մինչեւ խնդրի վերջնական լուծումը, իսկ դրան հակառակ միւս մասը պնդում է որ իրաւական տեսակէտից դեռեւս չի կարելի համարել Վասպ. Կ.Կ.ը դատի եւ կասկածի տակ, քանի որ այդ մասին կատարուող քննութիւնը դեռեւս չէ վերջացած եւ վերջանալով կարող է տալ բոլորովին հակառակ հետեւանքներ, ցրելով բոլոր կասկածները Կ. Կ. դատի տալու վերաբերմամբ. ուստի անորոշութեան մէջ գտնուելով, մեզ իրաւունք չպիտի համարենք ձայնի իրաւունքից զրկել մի այնպիսի Մարմին, որ բոլորիս յայտնի պայմաններում աչքի է ընկել իր գործունէութեամբ եւ առաջարկում է տալ Վասպուրականի ներկայացուցիչներին վճռական ձայնի իրաւունք, յետաձգել խնդրի վերջնական լուծումը, շտապեցնելով Խորհրդի գումարումը Ընդհ. Ժողովի նիստերի ընթացքում, որպէսզի լուծում տրուի այդ խնդրին եւ հետեւանքների մասին տեղեկագրուի Ընդհ. Ժողովին։ Այս բանաձեւը ստանում է* 9 *ձայն ընդդէմ* 4*ի եւ երեք ձայն ձեռնպահ։ Քուէարկութեան դրուեց եւ երկու ձայնով ընդդէմ* 14*ի չանցաւ հետեւեալ բանաձեւը. «որովհետեւ Վասպ.ի աղէտը*[6] *չափազանց լուրջ է եւ այն տեղի Կ. Կոմիտէն կասկածների*

6.- Կ'ակնարկուի Տիգրցի Դաւիթի մատնութեան հետեւանքով 1908 թ. Փետրուարին թրքական զօրքի կողմէ Վան-Վասպուրականի զինապահեստներու բռնագրաւումին եւ այնուհետեւ ամբողջ նահանգին մէջ հայերու դէմ շղթայազերծուած հալածանքներուն։

չնորհիւ ենթարկւում է պատասխանատուութեան, առաջարկւում է Ընդ. Ժողովին այդ Կ.Կ.ի ներկայացուցիչին զրկել ձայնի իրաւունքից մինչեւ դատի վերջանալը։ Ընկեր Պ. առաջարկում է արձանագրել, որ համաձայն կանոնադրութեան, խնդիրը վճռուած է համարում եւ յօգուտ դրա ձայն են տուել ժողովականների 2/3*ը, այն ինչ ներկայ դէպքում այդ չկայ։ Նախագահը առաջարկում է, որ եթէ ներկայ դէպքում* 9 *ձայնի որոշումը օրինական ոյժ չի ստանում, հետեւապէս երկու ընդդէմ քուէարկող ձայնով չի կարելի զրկել Վասպ. Կ. Կ.ի ներկայացուցիչին Ընդհանուր Ժողովում վճռական ձայն ունենալու իրաւունքից, ուստի պէտք է պահպանել նախկին դրութիւնը մինչեւ գործի վերջնական լուծումը։*

Այս եզրակացութիւնը ստանում է ժողովի միաձայն հաւանութիւնը։

Ժողովը անցնում է ռեկլամենտի մշակման խնդրին, որը այդ առթիւ ընտրուած յանձնաժողովի կողմից զեկուցանում է ընկեր Ջալալեան. երկար վիճաբանութիւնների առարկայ դարձաւ ռեկլամենտի այն կէտը, թէ ի՞նչ ձեւով պիտի ներկայացնեն յանձնաժողովները իրենց տեղեկագրերը ռայոնների մասին. ոմանք գտնում էին, որ յանձնաժողովները պէտք է ներկայացնեն Ընդ. Ժող-ին իրենց յանձնած ռայոնների տեղեկագիրը գրաւոր եւ որքան հնարաւոր է լրիւ։ Իսկ դրա հակառակ մի մասը գտնում էր, որ կարիք չկայ այդքան բարդ եւ դժուարին աշխատանք ստեղծելու, քանի որ շրջանները առանց այդ էլ ներկայացնում են իրենց գրաւոր եւ լրիւ տեղեկագիրը։ Այլ հարկաւոր է որ յանձնաժողովները ի մի հաւաքելով այդ նիւթերը, տան նրանց մասին ամփոփ տեղեկութիւններ եւ եզրակացութիւններ, մանաւանդ որ ժամանակի սղութիւնը զրկում է յանձնաժողովներին այդքան բարդ աշխատութիւններ կատարելու հնարաւորութիւնից։ Քուէարկութեան դրուեց հետեւեալ բանաձեւը։

«Յանձնաժողովները ներկայացնելու են Ը. Ժ. իրենց ռայոնական տեղեկագիրը բանաւոր, իսկ ժողովի վերջում արխիւներում պահելու համար ներկայացնելու են գրաւոր եւ աւելի լրիւ կերպով։ Բանաձեւը ստանում է 10 *ձայն հակառակ* 8*ի։ Այնուհետեւ ռեկլամենտի միւս կէտերի մէջ եւս մի քանի կարեւոր փոփոխութիւններ մտցնելուց յետոյ, ժողովը ընդունեց այն եւ փակուեց նիստը։*

Ընդունուած Ռեկլամենտը.

1- Ժողովի նիստերը տեղի են ունենալու օրական երկու անգամ. առաւօտեան ժամը 8-12 եւ կէսօրից յետոյ 4-7։

2- Ամէն մի պատգամաւոր, եթէ ժողովի որոշած ժամին բացուելէն ետքը մինչեւ 15 ր[ոպէ] ուշանայ եւ այդ կրկնուի երեք անգամ, պատասխանատուութեան պիտի ենթարկուի ժողովի դիւանի կողմից։

3- Նախագահական կազմը ամէն մի ժողովի վերջանալուց յետոյ կանխայայտնում է ժողովականներին յաջորդ նիստի օրակարգը։

4- Կարեւոր առաջարկները եւ բոլոր բանաձեւերը ժողովականները ներկայացնում են նախագահութեան գրաւոր կերպով։

5- Բոլոր բացատրութիւնները, բողոքները, դիմումները, որ կը լինեն ժողովի ընթացքում, պէտք է ուղղուին նախագահական կազմին ժողովը վերջանալուց յետոյ։ Եթէ նախագահութեան կողմից անլսելի մնայ դիմողի ձայնը, բողոքաւորը կարող է դիմել անմիջապէս Ը. Ժ.ին։

6- Ժողովի ընթացքում կարգապահութիւնը խանգարողներին առաջին անգամ նախագահը կը զգուշացնի եւ երկրորդ դէպքում զրկում է այդ նիստի ընթացքում խօսելու իրաւունքից. իսկ երրորդ դէպքում առաջարկում է ժողովին հեռացնելու նիստի դահլիճից կարգը խանգարողին նոյն ժողովի ընթացքում։

7- Շրջանների տեղեկագրերը ներկայացնում են անպայման գրաւոր կերպով. ռայոնների տեղեկագիրները, որ պիտի կարդան համապատասխան յանձնաժողովները կարող են լինել եւ բանաւոր, սակայն այն պայմանով, որ ժողովի վերջում նոյնը ներկայացուի գրաւոր եւ աւելի ընդարձակ կերպով։

8- Զեկուցումները կարող են լինել թէ գրաւոր եւ թէ բանաւոր։

9- Էական հարցերի վերաբերեալ զեկուցումները տրւում են ոչ աւելի քան 40 ր[ոպէ], իսկ երկրորդական հարցերու համար ոչ աւելի 20 ր. հակառակ պարագային ժողովը կարող է այդ ժամանակը պակասեցնել կամ աւելացնել։

10- Ամէն մի խօսողի տրւում է առաջին անգամ 15 ր., երկրորդ անգամ 10 ր.։

11- Զեկուցանողին իր վերջին խօսքը ասելու համար տրւում է 20 ր.։

12- Երկրորդական հարցերի առթիւ թեր ու դէմ կողմերը կը մասնակցեն վիճաբանութիւններին երեքական հոգով իւրաքանչիւր կողմից, որից յետոյ հարցը դրւում է քուէարկութեան։

13- Բոլոր նրանք, որոնք յարգելի պատճառներով ստիպուած կը լինեն որոշ ժամանակով բացակայել ժողովից, պէտք է հաւանութիւն ստանան նախագահութիւնից։

14- Հերթական նախագահը ղեկավարում է ժողովը եւ չի մասնակցում վիճաբանութիւններին ըստ էութեան։

Ծանօթ. Եթէ նախագահը ցանկանայ մասնակցել վիճաբանութիւններին, կարող է գրուել հերթին եւ իր պաշտօնը յանձնել ընկերոջը։

Նախագահ *Քարտուղար՝*

ԵՓՐԵՄ ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

Նիստ Ը. 18/31 Օգոստոս, 1909

Ժողովը բացուեցաւ առաւօտեան ժամը 8ին, նախագահութեամբ ընկեր Ռուբէնի։ Ներկայ էին մասնակցող ընկերներէն 17։ Կարդացուելով նախորդ նիստի ատենագրութիւնը՝ վաւերացուեցաւ։

Շրջաններու տեղեկագրութեան անցնելէ առաջ, որոշուեցաւ ընթացք տալ օրակարգին վրայ գտնուող մէկ քանի հերթական հարցերուն։

1- Նկատելով որ ընկերներու յապաղման պատճառով Խորհուրդի գումարումը կը ձգձգուի, ինչ որ արգելք[7] կ'ըլլայ ժողովներու կանոնաւոր զբաղումներու խանգարման, որոշուեցաւ կտրուկ հեռագիր մը եւս ուղղել Պոլիս, քանի որ նախորդ հեռագիրներուն ցարդ ոչ մէկ պատասխան ստացուած էր. այս մասին հարկ եղած կարգադրութիւնը ձգուեցաւ Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցիչին։

2- Եւրոպայի դաշնակցական Ուսանողական Միութիւնը թէեւ իր տեղեկագիրն ուղարկած եւ ընտրած էր իր պատգամաւորը, բայց չէր կրցած զայն հասցնել ժողովի վայրը՝ նիւթական պակասութեան պատճառով։ Ժողովի խորհրդածութեան նիւթ դարձաւ այս պարագան։ Առաջարկողներ եղան կազմակերպական միջոցներէն տրամադրել՝ Ուսանողական Միութեան ներկայացուցիչը ժողովի կանչելու։ Ընկերներէն ոմանք հակառակ կարծիքի էին այն պատճառաբանութեամբ, որ միութիւնը պարտաւոր էր իր ներկայացուցիչին ճանապարհածախսը հայթայթել, ինչպէս միւս մարմինները ըրած էին։ Այս առթիւ եղած առաջարկներէն ձայնի մեծամասնութեամբ ընդունուեցաւ «միայն ճանապարհածախս հայթայթելու» առաջարկը։ Գալով դրամի հայթայթման եղանակին, որուն շուրջը նոյնպէս տեղի ունեցաւ կարծիքներու փոխանակութիւն, որոշուեցաւ՝ իբրեւ փոխատուութիւն Ուսանողական Միութեան՝ վճարել կազմակերպական արկղէն։

3- Անցնելով երկու-երրորդի մեծամասնութեան եւ ձեռնպահութեան խնդիրներուն, առաջարկուեցաւ 2/3ի սկզբունքը պահել միայն սկզբունքային-էական խնդիրներու վերաբերմամբ, մնացեալ ոչ-էական խնդիրներուն մէջ ընդունելով պարզ մեծամասնութեան սկզբունքը։ Մինչ ընկերներէն ոմանք ալ կ'առաջարկէին անխախտ պահել կանոնագրութեան 2/3ի տրամադրութիւնը։ Կարծիքներու փոխանակութենէ յետոյ, հետեւեալ բանաձեւը քուէարկութեան դրուեցաւ՝ «Այն բոլոր հարցերը, որոնք կը վերաբերին ուեւէ հին որոշումներու փոփոխման, կամ ծրագրային եւ տաքտիկական հարցերուն, կ'որոշուին 2/3 ձայներու մեծամասնութեամբ, իսկ միւս բոլոր հարցերը կ'ընդունուին պարզ մեծամասնութեամբ»։ Այս բանաձեւը չընդունուելով 2/3ի մեծամասնութեամբ՝ անխախտ պահուեցաւ կանոնագրութեան 2/3ի տրամադրութիւնը։

Ձեռնպահութեան պարագան եւս խորհրդածութեան նիւթ դառնալով, ժողովը եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան, «ձեռնպահ մնալ կարելի չէ, բայց ձեռնպահութեան պարագային՝ ենթական պարտաւոր է բաւարարութիւն տուող պատճառաբանութիւններ տալ»։

4- Ժողովի երկրորդ մասին մէջ Վրէժի ներկայացուցիչը իր շրջանի գործունէութեան մանրամասն տեղեկութիւններ տուաւ. այս առթիւ եղան հարցումներ՝ որոնց հարկ եղած բացատրութիւններ տրուեցան։ Տեղական կազմակերպութեան թուլութեան նկատմամբ եղած դիտողութիւնները բացատրուեցան անով՝ որ պարսկահայերու վիճակը բացառիկ հանգամանքներու տակ է, պանդխտութիւն, տնտեսական եւ աշխարհագրական պայմաններ, թուական քանակութեան եւ ինտելիգենտ դասակարգի պակասը հաւասարապէս իրենց ներգործութիւնը ունեցած են այդ տեսակէտով։

Նախագահ՝ *Քարտուղար՝*
ՌՈՒԲԷՆ *ԺԻՐԱՅՐ*

Նիստ Թ. 18/31 Օգոստոս 1909

Ժողովը բացուեցաւ ժամը 4ին, նախագահութեամբ ընկեր Ռուբէնի եւ ներկայութեամբ մասնակցող 18 ընկերներու։

Վրէժի ներկայացուցիչը շարունակեց իր տեղեկագրութիւնը՝ նիւթ ունենալով պարսկական շարժումները, իրենց ծագումէն մինչեւ այժմ։ Այս տեղեկագրութեան մէջ մասնաւորապէս յիշատակուեցաւ թուրք-պարսկական միջադէպը, դաշնակցական խումբերու գործունէութիւնը, Մուժամբարի կռիւը եւ իր նշանակալի ազդեցութիւնը, որմէ յետոյ Դաշնակցութեան հրապարակ կու գայ, Սալմաստի շրջանի շարժումները եւ մեր ընկերներու մասնակցութիւնը, Թաւրիզի կռիւները, Սմբատին գործունէութիւնը, եւ ռուսական արշաւանքը։

Ժողովը վերջացաւ որոշեալ ժամուն, թողնելով տեղեկագրի քանի մը մասերու լրացումը յաջորդ նիստին։

Նախագահ՝ *Քարտուղար՝*
ՌՈՒԲԷՆ *ԺԻՐԱՅՐ*

7.- Պէտք է ըլլայ՝ պատճառ կ'ըլլայ։

Նիստ Ժ. 19/1 Օգոստոս 1909

Ժողովը բացուեցաւ առաւօտեան ժամը 8ին նախագահութեամբ ընկեր Աստիկեանի. կը բացակայէին մասնակցող ընկերներէն երկուքը։

Ժողովի խորհրդածութեան նիւթ եղան՝

1- Առաջարկուեցաւ հրաւիրել ընկեր Շահրիկեանը, որուն մասին նախորդ ժողովներէն մէկուն մէջ արդէն խօսուած էր։ Թեր ու դէմ կարծիքներէ ետք, 2/3ի մեծամասնութեամբ որոշուեցաւ մնալ նախկին որոշման վրայ, եւ սպասել Պոլսոյ ընկերներուն՝ ծանօթանալու համար խնդրոյն ընթացքին։

2- Շարունակուեցաւ Վրէժի տեղեկագրութիւնը, նիւթ ունենալով՝ Ջուլֆայի գործունէութիւնը, միջկուսակցական մարմնի մը կազմութիւնը, պարսիկ խումբերու կռուի եղանակները, Սաթթար եւ Բաղր խաներու հետ յարաբերութեանց լաւացման ջանքեր Դաշնակցութեան կողմէ, Դաշնակցութեան դերն ու ներգործութիւնը պարսիկ յեղափոխութեան մէջ, Դաշնակցութեան ռազմական գործունէութիւնն ու ոյժը Պարսկաստանի մէջ եւ անոր ներգործութիւնը յետադիմականներուն վրայ, հայ եւ պարսիկ ժողովուրդներու վերաբերումը դէպի Դաշնակցութեան մասնակցութիւնը պարսիկ յեղափոխութեան՝ առաջ եւ այժմ։

Ընկերներ գոհունակութեամբ լսելով պարսկական շարժման մանրամասնութիւնները, յոտնկայս իրենց յարգանքը ընծայեցին Պարսկաստանի եւ առհասարակ Թուրքիոյ ու Կովկասի մէջ ինկող դաշնակցական մարտիկներու յիշատակին. միաժամանակ որոշուեցաւ նաեւ Հ.Ց.Դ. Ե. Ընդհանուր Ժողովի անունով շնորհաւորական հեռագիր մը ուղղել պարսկական Մէճլիսին՝ երբ բացուի, իսկ քաջալերութիւն կռուող ընկերներուն՝ Պարսկաստանի Կեդր. Կոմիտէի միջոցով։

3- Անցնելով Արեւմտեան Շրջանի տեղեկագրութեան, Բիւրոյի ներկայացուցիչը ընդհանուր գծերով ծանօթացուց նոյն շրջանի գործունէութիւնը, մասնաւորապէս վեր առնելով հետեւեալ կէտերը՝ Բիւրոյի կազմը, մասնակցութիւն Շթութիկարտի քոնկրէսին, դիմում՝ Լահէի դեսպանախորհուրդին եւ Եւրոպայի օտար բարեկամներուն, մասնակցութիւն Պրիւքսէլի քոնկրէսին, յարաբերութիւն Երիտասարդ Թուրքերուն հետ եւ Փարիզի քոնկրէսն, Օսմ. Սահմանադրութեան յայտարարութիւնը, Ցուցական-տեսորական Մարմինը, դիմում եւրոպական պետութեանց եւ հանրային կարծիքին՝ Վանի եւ Ատանայի դէպքերու առթիւ, հարցապնդումներ եւրոպական դահլիճներու մէջ, դրամական եւ հրատարակչական գործը, եւ գաղուղներ՝ Ամերիկա եւ Պալքան։ Ամերիկայի ներկայացուցիչը իր կարգին տուաւ լրացուցիչ տեղեկութիւններ նոյն շրջանի մասին։

Որոշեալ ժամուն ժողովը վերջացաւ, տեղեկագրի շարունակութիւնը թողնելով յաջորդ նիստին։

Նախագահ՝ *Քարտուղար՝*
ԱՍՏԻԿԵԱՆ *ԺԻՐԱՅՐ*

Նիստ ԺԱ. 19/1 Օգոստոս 1909

Ժողովը բացուեցաւ կէսօրէ ետք ժամը 4ին, նախագահութեամբ ընկեր Ռուբէնի. մասնակցող ընկերներէն կը բացակայէին երկուքը։

Նախորդ նիստի ատենագրութեան ընթերցումէն եւ վաւերացումէն յետոյ՝ Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցիչը ամբողջացուց նոյն շրջանի մասին իր տեղեկաբերութիւնը, վեր առնելով հետեւեալ կէտերը — կազմակերպական կեանքը Եգիպտոսի մէջ, ձեռնարկներ Բիւրոյի կողմէ՝ նոյն վայրի կազմակերպութեան կանոնաւորման ի նպաստ. Կիլիկիոյ կազմակերպութեան վիճակը՝ մինչեւ սահմանադրութեան հռչակումը եւ հոն տեղի ունեցած կազմակերպական ներքին երեւոյթներն ու փոփոխութիւնները. Եւրոպայի Դաշնակցական Ուսանողական Միութեան գործունէութիւնն ու համագումարը։ Պալքանի ներկայացուցիչը եւս տուաւ լրացուցիչ տեղեկութիւններ՝ նոյն շրջանի կազմակերպական կեանքին եւ գործունէութեան վերաբերմամբ՝ 4րդ Ընդհանուր Ժողովէն մինչեւ հիմա։

Նկատողութեան առնուելով Եւրոպայի դաշնակցական Ուսանողութեան գործունէութիւնը՝ դիտել տրուեցաւ որ ուսանող ընկերները չեն բերած կազմակերպութեան այն օգտակարութիւնները՝ զորս կ'ակնկալէր իրենցմէ. ուսանողութիւնը պահանջուած չափով չէ աշխատակցած կուսակցութեան թերթերուն։ Արձակուրդի ժամանակ գոնէ այցելութիւններ չեն տուած գաղութներու կազմակերպութեանց՝ իրենց ապատ ժամանակները օգտակար դարձնելու համար եւ թէ առհասարակ Եւրոպայի դաշնակցական ուսանողութեան քով պակսած է զոհողութիւնը, չնայելով որ նոյն ընկերներու ղեկավար շարքերուն մէջ չեն պակսիր նախկին ուսուցիչներ եւ գործօն ընկերներ, մինչ անցեալի մէջ ուսանողութեան քով նկատելի էր գործունէութեան աւելի՛ ուժեղ թափ եւ զոհաբերութեան ոգի. ուսանողութիւնը իր հասարակական ըմբռնումներով եւ իր գիտակցութեամբ կանգնած ըլլալով անհամեմատ բարձր մակարդակի վրայ քան մեր մասսաներ, պէտք է համեմատութեան նոյն չափով ալ խստապահանջ ըլլալ անոր նկատմամբ։ Ընկերներէն ոմանք վեր առին այն աննըպաստ պայմանները՝ որոնցմով շրջապատուած է ժամանակակից ուսանողութիւնը, օրինակ՝ ռուսական յեղափոխութեան բարդութեան՝ միտքերու եւ տրամադրութիւններու մէջ առաջ բերած ոչ-նպաստաւոր յեղա-

շրջումը. եւրոպական միջավայրը՝ ուր տիրապետողն է նիւթականը եւ կը պակսի յեղափոխական ոգին, մանաւանդ Գերմանիա եւ Զուիցերիա՝ ուր համախմբուած է մեր ուսանողութիւնը. ռուսական յեղափոխութեան հետ միաժամանակ առաջացած այն հոսանքը՝ ուր նոյնպէս ուժեղ են նիւթական ձգտումները: Այս ուղղութեամբ կատարուած թեր ու դէմ վիճաբանութիւններէն յետոյ՝ միաձայնութեամբ հետեւեալ բանաձեւը ընդունուեցաւ.

«Ընդունելով որ՝ պատրաստուած մտաւորականութիւնը, որը դուրս պիտի գայ ուսանողութենէն, մեծ դեր ունի կատարելու հասարակական շարժումներու՝ մանաւանդ յեղափոխական շարժման կանոնաւորման ու հիմնաւորման մէջ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ե. Ընդհանուր Ժողովը հարկ կը համարէ շեշտել՝ որ Հ.Յ.Դ. Եւրոպայի ուսանողութիւնը իր տեսական-գիտական պատրաստութեան միացնէ նաեւ գաղափարական-զոհողութեան ոգի մը, առանց որուն իր մտաւորականութիւնը յեղափոխական կուսակցութեան համար անօգուտ պիտի ըլլայ»:

Ժողովը փակուեցաւ որոշեալ ժամուն:

Նախագահ՝ **ՌՈՒԲԷՆ** *Քարտուղար՝* **ԺԻՐԱՁՐ**

Նիստ ԺԲ.

1909 20-VIII [Օգոստոս] առաւօտեան

Ներկայ են 17 ընկերներ
Նախագահում է Վարդգէսը:

Օրակարգ.— Արեւելեան Բիւրոյի շրջանի տեղեկագրի զեկուցումը:

Օրակարգին անցնելուց առաջ ժողովն զբաղուեց հետեւեալ խնդիրներով.

1- Առաջարկւում է մի անգամ էլ կարդալ Ընդհանուր Ժողովի օրակարգը ամէն մէկին իր պարտականութիւնը յիշեցնելու համար:

Ընդունւում է եւ գործադրւում:

2- Զբաղուել մնայուն պրէզիտիումի խնդրով, քանի որ բացակայ ընկերները դեռ կը շարունակեն ուշանալ:

Որոշուեց թողնել յաջորդ նիստին:

3- Փոփոխել օրակարգի հարցերի դասաւորութիւնը եւ զեկուցանողների կազմերը:

Մերժուեց:

Ընկեր Ռոստոմն առաջարկում է թոյլ տալ մի ընդհանուր տեսողութիւն Ռուսաստանի ընդհանուր դրութեան, ազգութիւնների եւ կուսակցութիւնների մասին, որով մասամբ կը լուսաբանուեն տեղեկագրի մէջ յիշուած գրաւոր երեւոյթներ, դէպքեր եւ հոսանքներ:

Առաջարկը մերժւում է, առարկուելով, որ այդ բոլորը պիտի ասել կովկասեան ապագայ գործունէութեան զեկուցման մէջ, իբրեւ պատճառաբանութիւն:

Ընկեր Ռոստոմն անցնում է տեղեկագրին, որը հետեւեալ խնդիրները կը շօշափէր:

1- Պայքար միհրանական շարժման դէմ.— Դ-րդ Ընդհանուր Ժողովը այդ շարժման զեղծարարների պարագլուխի մասին որոշումներ էր տուել, գործադրութիւնը թողնելով Արեւելեան Բիւրոյին: Որոշումները գործադրուած են առանց անմիջական բարդութիւն առաջացնելու: Միհրանի անյաջող տեռորից յետոյ ինքն ու իւրայիններ մի մասը կը դառնան ոստիկանութեան ակընայտնի գործակալներ: Այս շարժման հետեւած մասսայի միայն մի մասը կրկին ընդունուեց կազմակերպութեան մէջ, հրապարակական գոյնում յայտարարելով: Դ-րդ Ընդհ. Ժողովից 2 ամիս վերջ շարժումը պաշտօնապէս ոչնչացած էր:

2- Անջատականներ.— Կազմակերպութեան մէջ եղած այս հոսանքի մասին եւս Դ-րդ Ընդհ. Ժողովը իր խօսքն ասել էր, որից յետոյ մեծ մասը կրկին մտան կազմակերպութեան մէջ եւ միայն մի փոքրամասնութիւն անջատուեց, բայց կամաց-կամաց կազմալուծուեց, առանց զգալի վնաս հասցնելու կազմակերպութեան: Խմբակը դուրս եկաւ կազմակերպութիւնը քննադատելու յանուն սոցիալիզմի այն ժամանակ, երբ կազմակերպութիւնը հէնց այդ սոցիալիզմի կովկասում կիրառման համար յարձակումների կ'ենթարկուէր ներսից եւ դրսից: Անջատուած խմբակը ցոյց տուաւ, որ գուրկ է յեղափոխական-բարոյական կորովէ: Իրենց գործունէութիւնը եղաւ քննադատել եւ խծբծել Դաշնակցութիւնը:

3- Պետական Դուման.— Պետական Գ. Դումայի հանդէպ կուսակցութիւնը չունեցաւ իր որոշակի եւ մի քաղաքականութիւնը, որի շնորհիւ ո՛չ մասնակցեցանք եւ ոչ էլ հակառակը եղաւ իսկապէս: Թէեւ Երեւանի շրջանը մասնակցեց, բայց առանց յաջողութեան եւ ի վերջոյ իր ձայները միացուց կատէդներին ընտրելով Սաղաթէլեանը:

4- Դպրոցական գործերի մէջ կազմակերպութեան քաղաքականութիւնը ամէնուրեք նոյնն է: Մասնակցեցինք ամենաեռանդուն կերպով. ունեցանք մեծ յաջողութիւն եւ սիրեցինք պարծենալ չափէն աւելի, կարծես յեղափոխական մեծ գործ էինք կատարած: Մեր յաջողութիւնները եղան ժամանակաւոր եւ արդիւնքը դրական ու բացասական շնորհիւ ե՛ւ մեր ընկերների եւ արտաքին պատճառների:

5- Կաթողիկոսական ընտրութիւններին մասնակցիլը աւելի խնդրոյ եւ յուզումների առիթ է եղած կազմակերպութեան ներսը: Կովկասեան Ռայոնական ժողովը նոյն իսկ արգիլած էր դաշնակցականներին իբր անհատ մասնակցիլ: Խորհուրդն այդ արգելքը վերցուց: Խնդիրը բաւական սուր բնաւորութիւն է ստացեր եւ ի վերջոյ ուրիշ բնաւորութիւն ստանալով մի երկու հոգի հեռացուեր են: Խնդրոյ առարկայ է եղած նաեւ Խրիմեանի [չիրիմին] վրայ դաշնակցականներու կողմէ պսակ դնելը: Այս խնդիրները դեռ չէին լուծուած սկիզբի ընդհ. ժողովներում եւ այս Ընդհանուր Ժողովը պիտի որոշէ կայուն քաղաքականութիւն:

6- Զանազան խնդիրների առթիւ կուսակցութիւնների ներսում սկսուած յուզումներն վատ ձեւով արտայայտուած են Թիֆլիսի շրջանային ժողովին, ուր երիտասարդներ կամ նորերը դուրս էին եկած պայքարի հների դէմ եւ ընտրեցին Կեղը. Կոմիտէ բոլոր հներին դուրս թողնելով:

7- Թուրք-պարսկական, իսկ յետոյ ռուս-թուրքական դառնալու նշաններ ցոյց տուող կոնֆլիկտի մէջ Դաշնակցութիւնն ունեցել է դեր: Թուրքերի գրաւումներից յետոյ պարսիկներ մեզ դիմեցին գործակցելու իրենց. եղան յարաբերութիւններ ու բանակցութիւններ. ընդունուեցան երկու կողմէն որոշ պայմաններ, բայց կոնֆլիկտը չբարդանալու պատճառով յարաբերութիւնները գործնական արդիւնք չունեցան: Այդ նոյն միջոցներին, երբ ռուսօ-թուրք պատերազմի շշուկներ սկսուեցին, բանակցութիւններ սկսեց նաեւ ռուսաց զինուորական շտաբը: Դարձեալ երկուստեք ընդունուեցին որոշ պայմաններ, բայց նոյն վերոյիշեալ պատճառով անգործադրելի մնացին: Այդ երկու խնդիրների մէջ Դաշնակցութիւնն ունէր իր քաղաքական նպատակները եւ հայ ժողովրդի ֆիզիքական գոյութեան ապահովութեան խնդիրը:

8- Պարսկական ազատագրական շարժման մասնակցել է Արեւելեան Բիւրոն իր շրջաններով, թէ՛ մարդով, թէ՛ դրամով եւ թէ զէնքով: Այս մասնակցութիւնը եղած է Վրէժի Կ. Կոմ-ի համաձայնութեամբ եւ պահանջով: Այդ մասնակցութեան Վրէժի Կ. Կոմ-էն արտօնուած էր Դ-րդ Ընդհանուր Ժողովից:

9- Դ-րդ Ընդհանուր Ժողովից վերջ մարտական, աւելի տեռորական գործը ունեցած է բաւական լայն ծաւալ: Տեռորները 10-է աւելի են, պաշտօնեաներ, ոստիկան-լրտեսներ, կազմակերպական-զեղծարարներ: Բացարձակ մեծամասնութիւնը յաջող է անցեր: Անյաջողներն ունեցեր են բացասական հետեւանքներ կուսակցութեան համար:

10- Ռուսական կառավարութեան վերաբերմունքն ու հալածանքները.— Կառավարութիւնը ընդհ. ռէակցիայի սկզբին դեռ Դաշնակցութեան չմօտեցաւ. զբաղած էր փաստեր եւ տեղեկութիւններ հաւաքելով եւ ճշդելով: Այս գործում մեծ ծառայութիւն մատուցին Միհրականները եւ ուրիշ հակադաշնակցականներ: Նախնական պատրաստութիւններին կը յաջորդեն ձերբակալութիւններ, որոնք հետզհետէ մասսայական բնոյթ կը ստանան: Մշակական-բուրժուա-կղերական բանակը հասարակութեան մէջ մշակեց հակադաշնակցական տրամադրութիւն: Ռէակցիան առիթ եղաւ, որ Դաշնակցութիւնից պոկուեցին կողմնակի տարրերը:

Ժամը 12-ը լինելով, նիստը փակուեց եւ շարունակութիւնը թողնուեց յաջորդ նիստին:

Նախագահ *Քարտուղար՝*

ՎԱՆԻԿ

Նիստ ԺԳ. 1909, 20VIII [Օգոստոս] երեկոյեան

Ներկայ են 22 ընկերներ. Նոր էին եկած ընկերներ՝ Պերճ, Մարալ, Տարօնցի Ռուբէն, Դուման:

Նախագահում է Վարդգէսը:

Օրակարգ.— Արեւելեան Բ-ի տեղեկագրի շարունակութիւնը.— Նախագահը կ'առաջարկէ օրակարգին անցնելուց առաջ զբաղուել մնայուն պրէզիտիումի խնդրով, քանի որ նոր ընկերներ եկած են: Թէեւ եղան առարկութիւններ, բայց հարցը քուէարկութեան դրուելով, ձայնից մեծամասնութեամբ վճռուեց պրէզիտիումի ընտրութիւնը կայացնել: Բայց որովհետեւ քուէարկութեան մասնակցեցին նաեւ Էրզրումի ու Պոլսի նորեկ պատգամաւորները, հարց բարձրացաւ նրանց ձայնի իրաւունքի մասին, մասնաւորապէս Պոլսի, իբր նոր կազմուած մարմնի, որի խնդիրը, նախ պիտի յանձնել մանդատային յանձնաժողովին: Ըստ էութեան վիճաբանութիւն սկսուեց Պոլսի ձայնի մասին, որի պատգամաւորը կը շեշտէր, որ իր շրջանը հին պիտի նկատել, նման Տրապիզոնի: Իսկ եթէ այս մէկ տարուայ մէջ կեդը. Կոմիտէ չէ ստեղծուած, պատճառը Պատասխանատու Մ[արմն]ի ներկայութիւնը եւ թուլութիւնն է: Ձայն տալ պահանջողները կ'առաջարկէին ցենզի հարց չբարձրացնել: Պատասխանող եղաւ, որ վիճաբանութեան նիւթը ցենզի հարցը չէ, այլ նոր շրջան լինելը: Հարցը քուէարկութեան դրուելով որոշուեց, որ Պոլսի, ինչպէս նաեւ Էրզրումի պատգամաւորները խորհրդակցական ձայնով մասնակցեն մինչեւ մանդատների ստուգումը:

Ժողովն անցաւ օրակարգին:

10- Ռուս կառավ[արութեան] վերաբերմունքի շարունակութիւն.— Հոկտեմբերի 17ից յետոյ կուսակցութեան կիսալեգալացումը մեծ նիւթ մատակարարեց ոստիկանութեան: Եւ ահա, երբ սկսեց Ռուսաստանի մեծ ռէակցիան, թէպէտ կուսակցութիւնը փորձեց բոլորովին դաւադրական դառնալ եւ հալածանքներից խուսափել, բայց մասամբ արդէն ուշ էր: Մարտական-դաւադրականը լեգալ օրերին մասամբ արհամարհուած էր

եւ որոշ հակակրութեան արժանացած կուսակցութեան որոշ շարքերից։ Քայքայման պատճառներէն է նաեւ դասակարգային կռուի մէջ մեր ունեցած սխալ տակտիկը։ Միւս կողմից էլ սկսել էինք շռայլել նախկին տարիների գործունէութեամբ ձեռք բերուած յեղափոխական-բարոյական կապիտալը, առանց տեղը դնելու։

11- Մեր ընկերներից մի մասը ազդուած էր մասնաւորապէս Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատների մեր մասին արած քննադատութիւններից։ Մեզ բուրժուական կուսակցութիւն կ'անուանէին, մեր կռիւը նմանեցնել 89-ի Մեծ Յեղափոխութեան[8], որի մէջ ղեկավար էր բուրժուազիան, յանուն համամարդկային գաղափարների, եւ իր ետեւից կը տանէր աշխատաւորութիւնը, որի արիւնով յաղթանակ տարուեց, բայց արդիւնքը եղաւ սեփականութիւն բուրժուազիային։ Բայց քննադատողները կը մոռնային, որ ներկայ սոցիալական պայմանների մէջ, հէնց սոց.-դեմոկրատների կռիւներն էլ նոյն հետեւանքների կը յանգէին, եւ երկրորդ՝ այժմ աշխատաւորութիւնն է դուրս գալիս կազմակերպուած եւ երրորդ՝ Դաշնակցութեան գործունէութեան մէջ աշխատաւորութիւնն է բուրժուազիային ենթարկել իր տակտիկին։

12- Կուսակցութիւնը բաւական աշխատանք թափեց կռուելով թէ կազմակերպական եւ թէ դրսի անհատների շանտաժի դէմ եւ դրանով էլ բաւական թուով այնպիսի թշնամիներ ունեցաւ, որոնք մտան լրտեսների, ոստիկանների շարքերը։ Բայց այդ կռիւն անհրաժեշտ էր կազմակերպութեան բարոյականը պահպանելու համար։

Այս բոլորից յետոյ Ռուսաստանի համատարած ռէակցիայի յաղթանակից յետոյ, Դաշնակցութիւնը մէն-մենակ չէր կարող մնալ կռուի դաշտի վրայ եւ սկսուեց նահանջը։ Այժմ նահանջի վերջին կէտին ենք հասած. իսկ եթէ կռիւը չենք սկսում ոչ թէ պատճառը մեր անզօրութիւնն է, այլ նպատակայարմարութեան հարցը։ Ընդհանուր Ժողովը պիտի որոշի Կովկասի վաղուայ գործունէութեան շրջանն ու տակտիկը, աչքի առաջ ունենալով բոլոր հանգամանքները։

Ընկեր Ռոստոմի տեղեկագիրը այսչափով վերջանալով, առաջարկ եղաւ, որ ընկերներ Ռուբէն եւ Պիեռ խօսեն վերջին ամիսների մասին. իսկ հալածանքների սկզբնական շրջանից մինչեւ զարգացման բարձր շրջանը թողնուի ընկ. Երուանդին։ Առարկութիւն եղաւ առաջինն էլ յետաձգել, մինչեւ ընկեր Երուանդի գալը։ Հարցը քուէի դրուելով, որոշուեց, որ ընկերներ Ռուբէն եւ Պիեռը յաջորդ նիստին տան իրենց յանձնուած մասի տեղեկագիրը, իսկ Երուանդինը կը մնայ մինչեւ ինքը գայ։

Ժողովն անցաւ լուսածների մասին հարցումների եւ դիտողութիւնների։

Մրգաստանի պատգամաւորը նկատեց, որ անջատական շարժման մասնակցողների սխալներից մէկն էլ այն էր, որ հակասոցիալիստական կը համարէին հայ-թաթարական կռիւներին Դաշնակցութեան կատարած դերը։ Անջատականների մասին աւելի ճիշտ բնորոշում կը տրուի, եթէ ասուի, թէ Դ-րդ Ընդհ. Ժողովից յետոյ բոլորովին հեռացան կազմակերպութիւնից այնպիսինները, որք գործից կը խուսափէին, զուրկ լինելով յեղափոխական տեմպերամենտից[9]։

Հարց եղաւ, թէ Դաշնակցութիւնը միայն հա՞յ պարոններու դէմ[10] կը մղէր տնտեսական պայքար, թէ ընդհանրապէս։ Պատասխանուեց, որ առանց խտրութեան, բայց որովհետեւ հայ աշխատաւորութիւնը մասնաւորապէս հայ-պարոնների մօտ կ'աշխատէր, բնականաբար աւելի հայերի դէմ կը մղուէր։

Նախագահը յայտնեց, որ այլեւս դիտողութիւններ եւ հարցումներ անողներ չկան, ուստի ինքը ժողովին կը ներկայացնէ իրեն տրուած մի գրաւոր հարց, օրուայ օրակարգից դուրս։

Առաջարկ։— «Կը լսուի որ ընկեր Շահրիկեանը կու գայ Ընդհանուր Ժողովին իբր պատգամաւոր. ո՞ր շրջանից կամ մարմնից ընտրուած»։

Նախագահը պատասխանեց, որ ընկեր Շահրիկեանը գալու է Բալքանի Կեդր. Կոմիտէի կողմից։

Երբ ոմանց կողմից հարց տրուեց, թէ Շահրիկեանը կրնա՞յ Բալքանից ընտրուել, Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցիչը առաջարկեց հարցին մօտենալ սկզբունքով, թէ որեւէ դաշնակցական իրաւունք ունի՞ ընտրուելու Ընդհ. Ժողովի պատգամաւոր մի մարմնի կողմից, որի անդամ չէ։

Ժողովականները հարցին մօտեցան սկզբունքով եւ թեր ու դէմ վիճաբանութիւններից պարզուեց, որ կանոնագրի մէջ այդ կէտը, եւ ընդհանրապէս պատգամաւորի ցենզը նախատեսուած չէ։ Եւ որովհետեւ այժմ էլ այդ ուղղումը չի կարելի անել, պիտի ղեկավարուել մինչեւ այժմ գործնականի մէջ եղած օրինակներով, որով այդպիսի ընտրութիւն մը հնարաւոր է եղած։

Հարցը քուէի դրուելով ընդունուեց, որ ներկայ պարագայում էլ պիտի վարուել ըստ նախընթացի, միայն թէ կանոնագրի մէջ պիտի որոշել այդ հանգամանքը։

Առաջարկ եղաւ պրէզիդիումի ընտրութեան անցնել, քանի որ նախորդ նիստի մէջ ընդունուեցաւ, բայց վիճաբանութիւնների պատճառով անգործադրելի մնաց։

Առաջարկն ընդունուելով, վիճաբանութիւններ եղան նախագահների թուի մասին եւ մեծամասնութեան որոշումով ընդունուեց նախագահական կազմը 3 հոգուց բաղկանայ։ Թեկնածուների ցանկը կազմելուց յետոյ ժողովը անցաւ գաղտնի քուէարկութեան, որի հետեւանքով ընտրուեցան ընկերներ՝ Անտոն, Ռուբէն եւ Ակնունի, որք հերթով պիտի նախագահեն։ Քարտուղարների հարցը յետաձգուեց յաջորդ նիստին։

Ժողովը փակուեց ժամը 7-ին։

Նախագահ Քարտուղար՝
ՎԱՆԻԿ

Նիստ ԺԴ. 1909, 21 VIII [Օգոստոս], առաւօտեան

Ժողովը բացուեցաւ մասնակցող 19 ընկերներու ներկայութեամբ, առաւօտեան ժամը 8ին, նախագահութեամբ ընկեր Յովնանի։

1- Ստուգիչ յանձնաժողովը Կարինի պատգամաւորի վերաբերմամբ տուաւ հետեւեալ ցուցումը. «Կեդր. Կոմիտէէն վաւերացուած. պատգամաւորը ընտրուած Կեդր. Կոմիտէէն եւ Շրջ. Ժողովի հաւանութեան ենթարկուելէ յետոյ իմացուած Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմնին. ճանապարհորդութեանց պատճառով վկայական, անդամական վիճակացոյց եւ դրամական հաշուեցոյց չէ կրցած վերցնել միասին։ Պատգամաւորի տեղեկութեան վրայ հիմնուելով՝ շրջանը ունի անդամական եւ դրամական ցենզ միանգամայն։ Յանձնաժողովը թէեւ համաձայն ձայն տալու, բայց նկատի առնելով որ ոչ մէկ գրաւոր տոքիման կայ իր տրամադրութեան տակ, խնդիրը կ'ենթարկէ ժողովի ուշադրութեան եւ նկատառութեան»։ Ժողովը լսելով Կարնոյ շրջանի ընկերական եւ յարակից գործառնութեանց ծանօթ ուրիշ ընկերներ եւ ներկաներու 2/3ի ձայնի մեծամասնութեամբ (15 ձայն) տուաւ ձայնի իրաւունք։

Պոլսոյ շրջանի պատգամաւորին վերաբերմամբ ստուգիչ յանձնաժողովը հետեւեալ զեկուցումն ըրաւ. «Պոլիսը հինէն ի վեր գործօն շրջան է. վկայական ունի պատգամաւորը. անդամական ցենզը լրիւ. դրամական ցենզը մօտաւոր. հաշուեկշիռ չէ կրցած միասին բերել՝ Շրջանային ժողովի ուշ եւ հապճեպ գումարման պատճառով։ Կ'առաջարկուի ժողովին տալ ձայնի իրաւունք»։ Այս մասին եւս կարծիքներու փոխանակութենէ յետոյ 2/3ի մեծամասնութեամբ (16 ձայն) ընդունուեցաւ յանձնաժողովի առաջարկը։

2- Առաջարկուելով քարտուղարի հարցը վերջնապէս կարգադրել, կարդացուեցաւ նախորդ նիստերու այն կէտը, որ քարտուղարութեան խնդիրին կը վերաբերէր։ Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցիչը այդ առթիւ իրեն եղած յանձնարարութեան մասին որեւէ կարգադրութիւն չէր ըրած։ Նկատելով որ այս մասին նոր դիմումներ եւ բանակցութիւններ երկար եւ միանգամայն աւելորդ աշխատութիւն մը պիտի ըլլայ, որոշուեցաւ (16 ձայն) եղած ուժերով բաւականանալ եւ տանիլ գործը։ Ընտրուեցան 10 ընկերներ, որոնք հերթով ընթացք պիտի տան քարտուղարութեան աշխատանքներուն՝ փոխադարձ աջակցութեամբ։

3- Նախագահութիւնը իւրաքանչիւր զեկուցանող յանձնաժողովի աշխատանքներու տեսակը եւ օրը նշանակած էր թերթիկներու վրայ, որ եւ բաժանեց։ Յանձնաժողովները որոշուած օրը պատրաստած պիտի ըլլան իրենց յանձնուած աշխատութիւնները, հակառակ պարագային պարտաւոր պիտի ըլլան նախօրօք յայտնել նախագահութեան՝ տարբեր կարգադրութիւն ընել կարելու համար։

4- Ժամանակաւոր Արեւելեան Բիւրոյի ներկայացուցիչը տուաւ իր տեղեկութիւնները՝ հետեւեալ աշխատութեանց մասին։ Դ-րդ Ընդհ. Ժողովէն յետոյ Արեւելեան Բիւրոն հրաւիրած է գործիչ-ընկերներ՝ խորհրդակցելու եւ ընթացք տալու համար նոյն Ընդհանուր Ժողովի ծրագրին եւ որոշումներուն. այդ ժողովը տեղի ունեցաւ Թիֆլիսի մէջ, ունենալով բաւական նշանակելի դեր կուսակցական շարքերու զտման եւ կազմակերպական գործերու կանոնաւորման տեսակէտէն։ մօտ 6-7 ամիս յետոյ ունեցաւ նաեւ Ռայոնական ժողով, ուր ծրագրուեցան բանուորական եւ գիւղացիական միութիւններու կազմակերպման եղանակը. այդ ժողովին մէջ էր որ բաւական վիճաբանութեան նիւթ դարձաւ կաթողիկոսական խնդիրը։ Շրջանի ընկերներու անտարբերութեան եւ թուլութեան պատճառով կարելի չեղաւ ժողովին որոշումներն իրականացնել գիւղացիական, արհեստակցական միութիւններու վերաբերմամբ։ Կոոպերատիւ ընկերութիւններու կազմութեան մասին եւս տրուեցան որոշումներ նոյն ժողովին, բայց տիրող պայմանները թոյլ չտուին եւ հազիւ կարելի եղաւ քանի մը ընկերութիւններ հիմնել. մէկ կողմէն աշխատաւորներու անպատրաստ վիճակը, միւս կողմէ ոստիկանական խստութիւնները յոյս չեն ներշնչեր այդ ընկերութիւններու կանոնաւոր յարատեւութեան։

5- Կովկասեան վերջին բանտարկութեանց շարքը՝ արդիւնք հայ յեղափոխական տարրերու մատնութեանց՝ կը սկսի Եալթայի տեռորէն յետոյ, շնորհիւ մատնանշուած անուններու. ոստիկանութիւնը կը հետամտի հեռագրական եւ նամակակցական տոքիմաններ ձեռք ձգել եւ մօտ երկու տարուայ սիստեմաթիք աշխատութիւններէ յետոյ միայն կը ձեռնարկէ ուղղակի ձերբակալութեանց. ոստիկանութեան ձեռնարկը կու գայ դիւրացնել Վլադիկաւկասի մէջ բռնուած արխիւը՝ ուր կային անուններու ցանկեր. ոստիկանութեան կը գործակցին նաեւ կազմակերպութենէն այս կամ այն կերպով ցաւցած անձնաւորութիւններ՝ որոնք մտած էին կանխաւ ոստիկանութեան շարքերը։ Հետապնդութեան շրջանին ընկերներ չկրցան նախագգայ եւ զգուշանալ։ Բանտարկութիւններէն յետոյ ոստիկանութիւնը կը սպառնար բանտարկեալները սպաննել, եթէ կազմակերպութիւնը փորձէր պատժել այս կամ այն ոս-

---

8.- 1789-ի ֆրանսական յեղափոխութեան։
9.- Խառնուածքից։
10.- Այսինքն՝ հայ գործատէրերու, մեծահարուստներու։

տիկանը։ Ձերբակալութիւնները առաջ տարուեցան մեծ թափով եւ ամէն հնարաւոր մեքենայութիւններով, այնպէս որ այդ թիւը քիչ ատենէն հասաւ մինչեւ 700ի։ Շարքերու մէջ առաջ եկաւ կազմալուծում. եղաւ շրջան մը՝ ուր ամբողջ գրագէտ դասակարգը ահաբեկման ենթարկուեցաւ։ Անկէ յետոյ պատահաբար ձերբակալուածները արձակուելով՝ բանտը պահուեցան անոնք՝ որոնց մասին ոստիկանութիւնը ձեռք անցուցած էր տոքիւմաններ։ Տեղի ունեցած կազմալուծումները մասամբ դարմանելու համար՝ Պաքուի Կեդր. Կոմիտէի նախաձեռնութեամբ Ապրիլին կը հրաւիրուի Ռայոնական ժողով, որ իր օրակարգին վրայ կ'ունենայ քանի մը էական հարցեր —

ա- Պարսկաստանի շարժումները. բ- Ռուս կառավարութեան հալածանքը Դաշնակցութեան դէմ. գ- Մարմիններու վերակազմութիւն. դ- Ուժերու բաշխում եւայլն։ Այդ ժողովը չունենալով օրինական ցեղ՝ կը կոչուի Կովկասի ռայոնի մարմիններու արտակարգ ժողով, որուն որոշումները կ'ըլլան սակայն պարտաւորիչ։ Նոյն ժողովին կողմէ կ'ընտրուի Արեւելեան Բիւրոն փոխարինող Մարմին մը Պաքուի մէջ, որուն անդամներէն մէկը անմիջապէս կը ձերբակալուի, միւսը կը վտանգուի եւ կը մնայ մէկը, որով Պաքուի Կեդր. Կոմիտէն ինք կը հարկադրուի տանիլ գործերը՝ մինչեւ ներկայ Ընդհ. Ժողովը։ Նոր Մարմինը ջանքեր գործ կը դնէ կազմակերպելու շրջանը, բայց չի յաջողիր։

Այժմ լաւագոյն ընկերները բանտարկուած են. ահաբեկման դրութիւնը կը շարունակուի. հասարակական խաւերու կողմէ տեղի ունեցած մատնանշումները կը նպաստեն ձերբակալութեանց։ Աշխատութիւններ գործ կը դրուին բանտարկեալ ընկերներու կարիքներուն բաւարարութիւն տալու համար. ընկերներ ուղարկուած են Բեթերսպուրգ՝ փաստաբաններ վարձելու եւ յարակից կարգադրութեանց համար. մարմին մը կազմուած է Պաքուի մէջ՝ բանտարկեալներու բաւարարութիւն տալու եւ բանակցութեանց գործը առաջ մղելու նպատակով։ Այժմ բանտարկեալներու թիւը կը հաշուուի 500։ Դատական խնդիրներուն ընթացք տալու համար անհրաժեշտ կը նկատուի 30000 ռուբլիի ծախք մը, ինչ որ կը յանձնուի Ընդհ. Ժողովի ուշադրութեան։ Հասարակութեան, մասնաւորապէս «մշակական»ներու բռնած դիրքն ու վերաբերումը շատ վատ է։ Հանգանակութեանց ձեռնարկները կը մնան ապարդիւն եւ առաջ կը մղուին շատ դժուար։ Հակառակ սակայն բոլոր այս խստութեանց եւ ձերբակալութեանց, կազմակերպութիւնը կատարած է ահաբեկման փորձեր եւ տեռորներ։

Ոսկանապատի ներկայացուցիչը առանձնապէս կանգ առաւ նոյն շրջանի մեր բանուորական քաղաքականութեան վրայ, նկատելով որ Ոսկանապատը համեմատաբար բաւարար դրութեան մէջ է ընդհանրապէս եւ ռէակցիան քիչ ներգործութիւն ունեցած է այդ աշխատանքներուն վրայ։ Ոսկանապատը ոչ միայն կազմակերպական տեսակէտէն լաւ է պահած ինքզինք, այլ ցոյց տուեր է խոշոր աջակցութիւն՝ միւս շրջաններուն, պահելով կուսակցութեան կովկասեան հատուածի մէջ բարձր տրամադրութիւն։ Այդ կը բացատրուի այն հանգամանքով, որ Ոսկանապատի մէջ կեդրոնացած է խոշոր բանուորութիւն, որը յեղափոխական բանակի կորիզը կը կազմէ եւ ամէնէն աւելի քիչ կ'ենթարկուի ռէակսիոն տրամադրութիւններու։ Ամբողջ բանուորութիւնը որ կազմուած է մօտ 65-70,000 [բանուորներ]է, ապրելով բոլոր ելեւէջները ռուսական յեղափոխութեան, ի վերջոյ, ռէակցիայի տիրապետութենէն ետքը սկսաւ իր զուտ դասակարգային պայքարը, առանձին ուշադրութիւն դարձնելով դասակարգային գիտակցութեան եւ յեղափոխական տրամադրութեան. սկսաւ հետեւողական գործադուլներու շրջանը, ուր առանձնապէս աչքի կ'իյնար հայ բանուորութիւնը. կուսակցական մեր շարքերը, որ մեծ ազդեցութիւն ունին բանուորական մասսաներուն վրայ, գլխաւորապէս զբաղած էին՝ այսպէս կոչուած «ազգային քաբիթալ»ի բրոբլեմով, որովհետեւ Պաքուի իրականութեան մէջ այդ խնդիրը բաւական լուրջ կերպարանք ունի։ Չնայած հարցի կարեւորութեան, չնայած կուսակցութեան ջանքերուն, այնուամենայնիւ կարելի չէր եղած այդ խնդիրին մէջ ունենալ որոշ տակտիկա։ Խնդիրը ինքը այնքան բարդ է, որ մանաւանդ մեր իրականութեան մէջ եւ մեր ուժերով անհնարին էր հարցին տալ ռեւէ դրական լուծում. ամենալաւ դէպքում՝ այդ խնդրին ետեւէն իյնալով՝ կը վիժէին գործադուլները։ Կապիտալիստական յարաբերութիւններու խծբծուած դրութիւնը, անոր միջազգային դրութիւնն ու տեղական առանձնայատկութիւնները, մանաւանդ որ այդ կապիտալիզմի առաջխաղացութիւնն ու կացութիւնը ծածկուած է մթութեան քողով՝ սովորական աչքերու համար ընդհանրապէս, կը զրկեն մեզ տնտեսական յաջող ելքեր եւ ազգային քաբիթալի վիճակը որոշելու հնարաւորութենէն։ Կոտորածներէն յետոյ հայ բանուորութեան պակսելուն պատճառով՝ 17,000ը իջած է մօտաւորապէս 8000ի. այժմ կուսակցութիւնը ունի 3000 հետեւողներ եւ 5000՝ իր ազդեցութեան տակ. ունի շարք մը մանր միութիւններ եւ «Ցառաջ» սպառողական լեկալ ընկերութիւնը։ Ի շարս միւս միութիւններուն՝ կայ 1- Նաւթարդիւնաբերող բանուորներու միութիւն. (Ս. Դ. փոքրամասնական) 2000 հոգի, 2- Մեքանիկական բանուորներու միութիւն (Ս. Դ. մեծամասնական) 1500, 3- Կոոպերացիա (սոց. յեղափոխականներու) 800։

Լրացուցիչ տեղեկութիւններ տուին նաեւ Քարի, Մրգաստանի եւ Նաւահանգստի ներկայացուցիչները։—

Քարի շրջանը ներկայիս կը գտնուի կէս-կազմալուծուած դրութեան մէջ. արհեստակցական միութիւնները կենսունակութիւն ցոյց չեն տար. գոյութիւն ունին այժմ քաղաքական խումբեր՝ մօտ 60 հոգի. գործակատարական միութիւն 200 հոգի եւ աշակերտական միութիւն՝ 65 հոգի։ Շրջանի գիւղերուն մէջ կան միայն անհատ ընկերներ։ Կուսակցութեան թուլնալուն չատ նըպաստած են բացի ընդհանուր ռէակցիայէն՝ եւ մեր բուն մասսաներու մէջ դաշնակցական մտածելակերպի կատարեալ աննեղդաշնակութիւնը։ Ինտելիգենտ շրջաններուն մէջ մեծ դժգոհութիւն եւ սառնութիւն առաջացուցած է Փ. Ջանլաթեանի չանթաժը, որ մնացած է անպատիժ։

Մինչեւ 1908 Սեպտեմբերին Մրգաստանի շրջանը ունեցեր է իր թէ դրամական եւ թէ անդամական ցենզը, բայց անկէ յետոյ նուազած։ Այժմ գաւառներու մէջ կան բաւական ինտելիգենտ ուժեր։ Քաղաքին մէջ գոյութիւն ունին 3 արհեստակցական միութիւններ։ Խուզարկութիւնները մեծ վնասներ չեն հասցուցած կուսակցութեան. ոչ մէկ զէնք եւ տոքիւման չէ բռնուած։ Վերջին տարուայ ընթացքին՝ կատարուած են երկու յաջող տեռորներ, մէկը Աշտարակցի Կարոյի՝ մատնութիւններու պատճառով, միւսը գաղտնի ոստիկանութեան չէֆ Մելիք-Շահպաղեանի վրայ։ Կը պակսին ղեկավար ուժեր։

Նաւահանգստի Կեդր. Կոմիտէի կազմը լրիւ գոյութիւն ունի մինչեւ այժմ. կայ տեղական մարմին եւ միութիւններու ներկայացուցչական մարմին։ Տնտեսական եւ քաղաքական ճնշումը լքում առաջ բերած է շարքերուն մէջ եւ դժուարութեամբ կ'առնուի կազմալուծումներու առաջքը։ Շրջանը գրեթէ ամբողջ կազմալուծման մէջ է։ Անհրաժեշտ է կազմակերպիչ ընկերներու ներկայութիւնը։ Մինչեւ 1909 Ցունուար չատ մարմիններէ ստացուած է անդամավճարներ. ձեռնարկուած է հանգանակութեան, որուն 2000 ռուբլին ուղարկուած է Վիշապի մարմնոյն։ Կատարուած է երկու տեռոր։ Նաւահանգստի հայ-վրացի բանուորներուն մէջ առաջացած սպանութիւններուն վերջ տուած է միջկուսակցական մարմին ստեղծելով։ Հայ-յունական ընդհարման առաջքը առնուած է։

Տեղեկաբերութեանց շուրջ կարծիքներու փոխանակութենէ յետոյ ժողովը փակուեցաւ որոշեալ ժամուն։

Նախագահ Քարտուղար՝
ԺԻՐԱՑՐ

Նիստ ժԵ. 22 Օգոստոս. Առաւօտ

Ներկայ են 20 ընկերներ. Նոր եկած են ընկեր Անտոն եւ Եւր[ոպայի] Հ.Ց.Դ. Ուս. Միութեան պագամաւորը. վերջինս մինչեւ ստուգիչ յանձնաժողովի զեկուցումը՝ պիտի մասնակցի խորհրդակցական ձայնով։

Սկսւում է Արեւել. Բիւրոյի տուած տեղեկագրի քննադատութիւնը։ Լինում են հետեւեալ նկատողութիւնները։

1- Սխալ է Կովկասի ընկերների ձերբակալման միակ պատճառը համարել Միհրանին։ Երկրորդ՝ հալածանքն սկսուելուց յետոյ Բ[իւրոյի] անդամները պիտի աշխատէին գաղտնի մնալ Կովկասում, գոնէ մէկ երկուսը, եթէ այդ էլ անհնար էր, իրենց տեղը պիտի հրաւիրէին ձեռնհաս ընկերներ եւ հեռանալուց յետոյ աշխատէին ուղղութիւն տալ գործերին։ Երրորդ՝ մեր կուսակցութեան արտաքին քաղաքականութեան մէջ եղել է անարխիական քայլեր։ Մի Բիւրոն թուրք ընդդիմադիրների հետ կոնդրէ է գումարում համագործակցութեան որոշ ծրագիր մշակելու, միւսը՝ ռուս-թրքական կոնֆլիկտի առթիւ բանակցութիւնների մէջ է եւ կարծես տրամադիր նրա առաջխաղացման։ Այդ պարագայում նկատւում է նաեւ կանոնագրութեան խախտում, որովհետեւ ըստ կանոնագրութեան արտաքին քաղաքականութիւնը վարող միակ իրաւասուն Դաշնակցութեան Խորհուրդն է։ Այդ տեսակէտից սխալ էր նաեւ որ պարսկական շարժումներին մասնակցելու համար բանակցութեան մէջ մտաւ ինքը Բիւրոն։ Ներքին քաղաքականութեան մէջ էլ պաշտօնական եւ անպաշտօն մեթոտ է գործադրւում կրիտիքական վայրկեաններում։ Դաշնակցականը կաթողիկոսական կամ Դումայի ընտրութիւններին պաշտօնապէս չի կարող մասնակցել բայց որպէս քաղաքացի իրաւունք ունի եւ այդպիսով բացւում է դաշնակցական ամէն մի անհատի առաջ դուալիզմի[11] ճանապարհ։ Ըստ կանոնագրութեան Խորհուրդը միայն քաղաքական անակնկալների ժամանակ, ինչպիսին էր Տաճկաստանի յեղաշրջումը, իրաւունք ունի արտակարգ որոշումներ անել։ Բայց կաթողիկոսական ընտրութիւնը անակնկալ չի։ Ներկայ խնդրում իրաւականից գատ նկատւում է բարոյական խախտում եւս. Ռ[այոնական] ժողովում բացի մէկ երկուսից բոլորը ընդդէմ են լինում կաթողիկոսական ընտրութեան մասնակցութեան, սակայն Խորհուրդը այլ որոշում է տալիս։

Անջատականների հեռանալու մասին տրուած պատճառաբանութիւնը միակողմանի է համարւում։ Փիլիսոփայական, քննադատական վերաբերմունքը, տաճկահայ եւ ռուսահայ դատերի միասին տանելը, բռնի փող հաւաքելը պիտի համարել անջատուելու գլխաւոր պատճառներ։ Ու կուսակցական թերթը նոցա յարձակումներին փոխանակ գիտական հիմնաւորումներով պատասխանելու, հայհոյանքի ճամբան էր բռնել, ինչպէս էին Բրինտարի յօդուածները եւ Վահէի «Անջատականները»։ Քանի որ տարբեր մարմինները եւ նոյնիսկ միեւնոյն մարմնի անդամները չատ յաճախ իրարու հա-

11.- Երկուութեան։

կասական քայլեր են առնում, առաջարկւում է կանոնագրութեան մէջ մտցնել իւրաքանչիւր Մարմնի իրաւասութեան որոշ սահմանները։ Տնտեսական եւ ազգային քաղաքական շատ կարեւոր խնդիրներ մոռացութեան տալով, մեր կուսակցութիւնը Կովկասում լեգալ գործունէութեան գիրկը մղուեց եւ տիրեց բոլոր հասարակական ասպարէզները։ Այդ պատճառով մեզնից շատ տարրեր հեռացան։ Միայ ուղղութեամբ տարուած գործադուլների հետեւանքն ալ այն եղաւ որ Բագուի 17 հազար բանուորներից այս օր միայն 10 հազար է մնացել։ Մի՛հրանի անյաջող տեռորից յետոյ մեր ընկերների Ծայտա գնալ կախուելը անհոգութեան եւ անզգուշութեան հետեւանք է համարւում։ Նկատւում է որ Ընդհանուր Ժողովում Բիւրոներից զատ շատ լաւ կը լինի քննադատել տեղական մարմիններին։ Ընկերներից մէկը [թող] արդարացնէ եւ Բիւրոյին, որ մասնակցել է կաթողիկոսի թաղման։ Նախ, որ կաթողիկոսը կրօնապետ լինելուց զատ՝ է եւ ազգի քաղաքական ներկայացուցիչը։ Այս դրութեան հետ պիտի հաշտուել առ ժամանակ։ Խրիմեան՝ յեղափոխականի վայել քաջութեամբ 40-50 տարի քարոզել է, ուստի պիտի որ ցոյց տրուէր նրան յարգանք որպէս անձնուէր գործիչի։

Հարց է տրւում, թէ երկրի ո՞ր մարմիններին [է] տրուել համամտութիւն կաթ[ողիկոսական] ընտրութեան մասնակցել։ Երկրորդ՝ ինչպէ՞ս է եղել, որ Բիւրոն կաթողիկոսական ընտրութիւնը քաղաքական տագնապ է համարել։

Տասը վայրկեան դադարից յետոյ ընկեր Անտոն պատասխանելով Արեւելեան Բիւրոյին արած մեղադրանքներին, յայտնում է որ Բիւրոյի անդամների այս կամ այն խնդրի առթիւ գրած նամակները թէեւ լինում են անձնական, այդպիսի դէպքերում երկրորդական խնդիրների վերաբերեալ կարող են նաեւ տարբեր կարծիքներ յայտնել։ Արեւելեան Բիւրոյի ընկերների իրենց դիրքից հեռանալու համար արած մեղադրանքները անարդար են, քանի որ հեռանալը ունեցել էր իր պատճառները եւ կատարուել է նախքան ձերբակալութիւնները, եւ դրանից յետոյ, ինչպէս գրուած էր Արեւմտ. Բիւրոյին, հրաւիրուած են եղել Բիւրոյի հին անդամները ինչպէս եւ օժանդակող ընկերները։ Ցպէտք է մոռանալ նաեւ այն հանգամանքը, որ նախքան ձերբակալութիւնները եւ Արեւել. Բ.ի ցրուելը, քայքայուած են եղել համարեա Կովկասի բոլոր մարմինները եւ Խորհուրդը գտնելով որ այդ տեղ կան միայն երեք մարմիններ, իրենց իրաւասութեան սահմանները պահպանող, պահանջ է դրել որ դրանք մինչեւ Օգոստոս պարզեն իրենց դիրքը եւ տան հաշիւները։ Անցնելով Գ. Դումայի ընտրութիւնների մասնակցելու խնդրին, հակառակ Ռայոնական ժողովի որոշման, ընկերը պարզում է կուսակցութեան հակասական քայլերը այդ հարցում, որ Ա. Դումային բոյկոտ է յայտարարուած, հետեւելով ռուս կուսակցութիւններին, երկրորդ Դումային մասնակցում են դարձեալ նոյն հաշիւներով, իսկ երրորդի վերաբերեալ նկատւում են տատանումներ, որովհետեւ տատանում էին եւ էսէռները, ուստի Արեւելեան Բ.ն դիմել է մարմիններին, առաջարկելով նրանց արտայայտուել թէ ինչ դիրք պէտք է բռնի կուսակցութիւնը այս խնդրում, հրաւիրելով կամ Շրջանային Ժողով, կամ գործիչ ընկերներին խորհրդակցութեանց։ Գալիս են շրջաններից տարբեր կարծիքներ համարեա ձայների հաւասար բաժանումներով, որոնք հնարաւորութիւն չեն տալիս պարզելու մեր դիրքը խնդրի վերաբերմամբ, ուստի որոշում է կայանում թողնել ընտրողների ազատ կամքին։ Բագուն, Թիֆլիսը եւ միւսները չեն մասնակցում, կամ ձեռնպահ են մնում. մասնակցում են Երեւանը եւ Գանձակի մի մասը։ Ընտրութիւնների երկրորդ ֆազում իր մասնակցութիւնը եղել է Բ.ի ընկերների մասնաւոր ցանկութեան համաձայն, որոնց առաջարկութեամբ, թէեւ ուշ, ինքը դիմել է Սաղաթէլեանին դնել իր թեկնածութիւնը, սակայն Սաղաթէլեանը շատ իրաւացի կերպով մերժել է, առարկելով որ այդ խնդրում ոչ մի գիջում չի կարող անել, որովհետեւ կուս[ակցութիւնը] պաշտօնապէս չի մասնակցում. որից յետոյ ընկեր Անտոնի աջակցութեամբ Սաղաթէլեան ընտրւում է պատգամաւոր։ Կաթողիկոսական հարցերի վերաբերեալ Խորհուրդը փոխելով ռայոնական ժողովի որոշումը, վարուել է արդարացի եւ օրինաւոր եւ դրանով հիմնուել է այն հանգամանքի վրայ, որ Դաշնակցութիւնը իբրեւ մի Ազգ. կուսակցութիւն չէր կարող մոռացութեան տալ շատ ազգային խնդիրներ, որոնք այսպէս կամ այնպէս կապ ունին կաթողիկոսի հետ։ Այս որոշումը բխում է նաեւ Դ. Ընդհ. Ժ.ի որոշումներից, որտեղ պարզ կերպով շեշտուած է, որ մենք մնում ենք ազգային ընկերվարական կուսակցութիւն։

Ընկեր Ռոստոմ նոյնպէս սխալ է համարում Բիւրոյի ընկերներին արած մեղադրանքները. մեղադրել կարելի է միայն դրանց, որոնք հեռացել են ինքնագլուխ կերպով (օր[ինակ] Լիպարիտը եւ Խաժակը)։ Պետական Դումայի եւ կաթողիկոսական ընտրութիւնների անպաշտօն կերպով մասնակցելը, աւելի ցանկալի է համարում, երբ կուսակ. շարքերում նկատում են համարեա հաւասար հակառակ հոսանքներ։ Անպաշտօն մասնակցութիւնը մանաւանդ այնպիսի խնդիրներում, որոնք չեն բխում մեր կուսակցութեան ոգուց, ցանկալի է նաեւ այն տեսակէտից, որպիսին առաջ եկաւ հայ-թրքական ընդհարումների պաշտօնապէս մասնակցելուց։ Բոյկոտը Դումայի վերաբերմամբ ընկերը համարում է սխալ եւ նշան ծուլութեան, անհոգութեան եւ վախկոտութեան։ Զարմանալու եւ հակասական ոչինչ չկայ, եթէ մեզանից շատերը համարում են Խրիմեանին մեծ, Առաջին յեղափոխականը, որի թաղման օրերին ոչ մի դժգոհութիւն չէր լսւում։ Բայց լոյս տեսաւ այդ առթիւ

անջատականների մի թռուցիկը եւ ահա սկսեցին մեր շարքերում եւս լսուել դժգոհութեան ձայներ եւ դա ապացոյց է մեր մտավախութեան։ Մինչեւ այժմ ոչ ոք չէ մտադրել[12] էսէռներին, որոնց շարքերում, նոյնիսկ պետական Դումայում կային շատ տէրտէրներ. վերջապէս յայտնի Գապոնի 9ունուարի 9ի կազմակերպած թափորը խաչվառներով եւ Կայսրի նկարով բոլորովին դատապարտութեան եւ յարձակումների առարկայ չէ դարձել։ Իրաւական տեսակէտից ռայոնական ժողովը իրաւունք չունէր պահանջելու որ իր որոշումները օրէնք դառնան կուսակց. բոլոր անդամների համար։ Մի կողմը թողնելով կաթողիկոսի դերը մեր շատ ազգային եւ կուլտուր. խնդիրներում, չպէտք է մոռացութեան տալ մեր ծրագրի «խճղի ազատութեան» վերաբերեալ կէտը, որի դէմ է մեղանչում Կովկասի Ռայոնական ժողովի որոշումը։

Թուրք-պարսկական կոնֆլիկտին մեր ցոյց տուած վերաբերմունքը բխում է Դ. Ընդհ. Ժողովի որոշումից եւ վճռուած է ոչ թէ Արեւել. Բ.ի մէջ, այլ Խորհրդի, որը բացի Դ. Ընդհ. Ժ.ի որոշումները, ի նկատի է առել կեանքի եւ մեր ներկայ շահերի պահանջները։

Արեւելեան Բ.ն միայն ուղարկել է Բրինտարին ծանօթանալու Վրէժի ընկերների տրամադրութեանը, որ վերջացնելով իր միսսիան, մասնաւոր համաձայնութիւն կայացրել է Վրէժի Կ. Կ.ի եւ պարսիկ գործիչների հետ. ուրեմն մասնակցութիւնը եղել է Վրէժի կողմից, իսկ կուսակցութեան միւս մարմինները ցոյց են տուել միայն մասնակի աջակցութիւն։

Անջատականների պատճառով սխալ են եղած մեղադրանքները։ Նրանց շարքերում կար երկու հոսանք, մէկը անձնական, միւսը քիչ բացառութեամբ, բոլորովին չէր հետաքրքրւում ոչ սոցիալիզմով ոչ թուրքահայ խնդրով։ Դրանց մէջ աւելի գերակշռում էր մտավախութիւնը եւ ուրիշ ոչինչ։ Դրանք պնդում էին որ բռնի կերպով դրամ հանգանակելը անթոյլատրելի է, սակայն անջատուելէ վերջ մեզանից աւելի առաջ գնացին այդ խնդրում։

<u>Դուման</u>.— Սխալ է համարում այն կարծիքը, որ Պարսկաստանի վերաբերեալ ամէն բան արած է [Ռայոնական] Ժ.ի որոշման համաձայն, պարզելով որ այդ ժողովին ինքն է եղել Պարսկաստանի գործերի մասին զեկուցանողը եւ եղել է այն կարծիքի, որ Պարսկաստանում հայերը մի բուռ ժողովուրդ են, չարժէ այնտեղ նոր հայկական խնդիրներ ծագեցնել, թողնելով որ այնտեղի ընկերները որոշեն իրենց անելիքը։ Բայց Բրինտարը գնացել այնտեղ եւ համաձայնութիւն է կապել Դ[աշնակցութեան] անունից. ապա գնացել են Վահապն ու Ռոստոմ, իսկ Բագուում մեր ընկերները կուսակցութեան անունից այդ նպատակաւ դրամ են հաւաքում։

Վիճաբանութիւնները վերջացած համարելով առաջարկում են բանաձեւեր Արեւել. Բիւրոյի գործերի մասին, սակայն ժողովականներից ոմանք առարկում են որ Բիւրոյի գործերի համար բանաձեւ չի կարելի դուրս բերել, առանց շրջանների հետ ծանօթանալու եւ որովհետեւ առաջիկայում շատ հարցեր պիտի քննուեն, որտեղ նորից պիտի դառնանք այս խնդրին, ուստի քուէարկութեան դրուելով միաձայն կ'անցնի հետեւեալ բանաձեւը. «Բոլոր մարմինների գործունէութեան մասին տալ գնահատութիւն, դրանց տեղեկագիրը եւ զեկուցումը լսելուց եւ քննադատելուց յետոյ»։

Նախագահը յայտնում է ժողովականներին, որ կուսակցութեան զանազան շրջաններում լուրեր են տարածուել, որ իբր թէ մեր կենտրոնական մարմինների մէջ եղել են ընկերներ, որոնք ցուցումներ են տուել ռուս կառավարութեան վերջին ձերբակալութիւնների ժամանակ։ Այդ բոլոր լուրերը միանգամայն սխալ ու մրտացածին են եւ դուրս են գալիս մեր հակառակ բանակից։ Բացի Մի՛հրանից այդ մտքով ոչ ոք աջակցութիւն չէ ցոյց տուել կառավարութեան։ Արեւել. Բ.ն եթէ ոչինչ չէ կատարել այդ կասկածները փարատելու համար, դա եղել է որոշ դիտաւորութեամբ, որովհետեւ մեր ամէն մի յայտարարութիւնը այդ ուղղութեամբ կարող էր նոր զէնք տալ կառավարութեան ձեռքը։

Նախագահ Քարտուղար

<u>Նիստ ԺԶ. 1909 22 VIII [Օգոստոս], երեկոյեան ժամը 4-ին</u>

Ներկայ են 21 ընկերներ, միւսները ժողովի ընթացքում գալիս են։ Բացակայում է ընկ. Դումանը (հիւանդ)։ Նախագահում է Ռուբէնը։

Օրակարգ — Թուրքիայի Մեծ Հայքի շրջանի տեղեկագիր։

Զեկուցում է ընկ. Սարգիսը։

Նկարագրում Թուրքիայի եւ մասնաւորապէս Մեծ Հայքի ընդհանուր դրութիւնը եւ ժողովրդի վիճակը IV Ընդհանուր Ժողովից մինչ այժմ։ Տնտեսական քայքայումը, դաժան կարգերը խստութեամբ շարունակւում էին մինչեւ Սահմանադրութեան հրատարակումը։ Պետական անտանելի հարկերի, քիւրդ բէգերի կաբայանների ալամ-գուրարայի, ընչաքաղց սալաֆտարների պատճառով ժողովրդի տնտեսական կեանքը չափազանց անմխիթար վիճակի մէջ է եղել եւ կը շարունակուի, թէեւ քիչ մեղմացած։ Հայ գիւղացու կեանքն ու գոյքը կառավարութեան եւ քիւրտերու կամայականութեան է ենթարկուած եղել։ Սիստեմ դարձած էին հալածանքնե-

12.- Պէտք է ըլլայ՝ մեղադրել։

ը, ամէն տեսակի, մասնաւորապէս Մշում եւ Վասպուրականում։ Քիւրտերի կողմից ոչխարի թալանը պարբերական եւ սովորական է եղել, որի հետեւանքով 1000-ից աւելի ոչխար ունեցող գիւղերն այժմ հազիւ 100 հատ ունին կամ չունին ոչինչ։ Քաղաքների մէջ արհեստներն ու վաճառականութիւնը կանգ էին առել։ Եւ ահա այս բոլորի հետեւանքով առաջացած սովից շատ տեղերում ժողովուրդը նուազում եւ անյայտանում էր։

Տնտեսական քայքայումը նկատի ունենալով, կուլտուրական-կրթական գործը համեմատաբար, մանաւանդ քաղաքներում, քիչ շատ լաւ է եղել։

Անարդար հալածանքների եւ լարուած դրութեան պատճառով ազգերի յարաբերութիւնը լարուած, կասկածոտ եւ թշնամական էր։ Յարաբերութիւնը, համեմատաբար լաւ է եղել ռայա տարրերի մէջ։

Կազմակերպութեան ներքին կեանքը մաքուր է եղել. գիւղերը համայնական ձեւով են կազմակերպուել եւ համայնական ուժով տարել կազմակերպական գործը։ Ժողովուրդը մեծ մասամբ իր միջոցներով է զինուել. շատ անգամ համայնական հողերի եկամուտը յատկացրել զէնքի։ Այս ուղղութեամբ տանելով գործը, երեք տարուան ընթացքում մօտ 2000 զէնք են ձեռք ձգում։ Մարտական ոյժը զօրացնելու համար կազմուել են առանձնապէս մարտիկ, թռուցիկ խմբեր, որոնց հետ յարմար եղանակներին, զինավարժութեան պարապմունքներ են եղել։ Կազմուել են նաեւ մի քանի կանանց խմբեր, որոնք մասնաւորապէս Մշում, կատարել են սուրհանդակի պաշտօն, որի համար եւ հալածուելով, բաւական թուով փախստական կանայք են եղել։

Պրոպագանդան տարուել է թէ՛ բանաւոր եւ թէ գրաւոր։ Բայց ժողովուրդը ճնշուած դրութեան մէջ անկարող է եղել կանոնաւոր հետեւել պրոպագանդային եւ սպասուած արդիւնքը չէ ստացուել։ Ընդհանուր ժողովի որոշման համաձայն պրոպագանդ էր սկսուած նաեւ քրդերի մէջ, թռուցիկների միջոցով եւ մի երկու անգամ անձամբ այցելելով։ Հայ տարրը համակրանքով էր վերաբերում ընկերների այս քայլին եւ աջակցում էր, մասնաւորապէս թռուցիկներ տարածելով։

Երբ կատարւում են Էրզրումի, Քաստեմունիի եւ Դիարբէքիրի շարժումները, ընկերները պրոպագանդայի գործն աւելի հասունացած են համարում եւ որոշում են գործն ընդլայնել։ Այդ շարժումները հետզհետէ ձգում էին կառավարութեան պրեստիժը. մանաւանդ արաբական շարժումները թուրքերին եւ քրդերին համոզում են, որ մահմետականն էլ կարող է կառավարութեան դէմ դժգոհել ու կռուել, ինչպէս գեաւուրները։ Վասպուրականում Ալի բէյի ճնշումների պատճառով դժգոհութիւնը ծայր է առնում, որի ոյժ է տալիս միւս կողմից մեր ընկերների նախաձեռնութեամբ հրատարակուող թուրքերէն Սաբահ-իւլ-խայր (բարի լոյս) թերթը, որը մեծ ընդունելութիւն է գտնում տեղական թուրք տարրի, առանձնապէս զինուորականների կողմից, որոնք սկսում են աշխատակցել դժգոհ եւ քննադատական տրամադրութիւն ունեցող յօդուածներով։ Պարիզի կոնգրէսից առաջ արդէն սկսել էին ընկերները թուրքերի հետ համագործակցութեան ծրագիր մշակել եւ ձեռնարկել Էրզրումի եւ Վանի թուրք յեղափոխականների ու Դաշնակցութեան միջեւ կոնգրէ գումարելու ընդհանուր տակտիկա մշակելու համար։

Յեղափոխութեան շնորհիւ հայ տարրի մէջ մտել է մարտական ոյժ, տոկունութիւն դիմադրելու արհաւիրքներին, յոյս լաւագոյն օրուայ համար, որ եւ պատճառ է եղել արտագաղթի դադարեցման։ Սակայն դրական արդիւնքների հետ հայ ժողովուրդը յեղափոխական շարժումների պատճառով ենթարկուել է գրկանքի, թալանի եւ մասնակի սպանումների. օրինակ Նարեկ եւ Մշոյ դաշտի բազմաթիւ գիւղեր։ Դաւիթի մատնութիւնը եւ նրանից առաջացած դէպքերի պատմութիւնը ժողովականների համաձայնութեամբ թողնւում է առանձին նիստի։

Սահմանադրութիւնից յետոյ ժողովրդի վերաբերմունքը դէպի Դաշնակցութիւն, չափազանց խանդավառ է եղել։ Իթթիհատի հետ յարաբերութիւնը միշտ ենթակայ է եղել տատանումների, ունենալով ե՛ւ բարեկամական ե՛ւ սրուած բնաւորութիւն. մասնաւորապէս Էրզրումում լաւ է եղել։ Տեղեկաբերի կարծիքով առայժմ վաղաժամ եւ վտանգաւոր է փորձել թուրքերի մէջ նոր կուսակցութիւն առաջ բերել։ Իթթիհատի յարաբերութիւնը սկսել է դէպի լաւ գնալ Մարտ 31ից յետոյ[13]։

Երբ տեղեկաբերն իր ասելիքները վերջացնում է, առաջարկւում է, Վանի դէպքերի մանրամասնութիւնները եւ իսկութիւնը պարզելու համար, ուղարկուած քննիչ ընկերներին հեռագրելով կանչել, պահանջելով, որ գոնէ մէկը գայ։ Առաջարկն ընդունւում է։ Առաջարկուեց եւ որոշուեց, որ Մշոյ եւ Էրզրումի շրջանների մասին յաջորդ նիստին լրացուցիչ տեղեկութիւններ տան ընկերներ Ռուբէն Տարօնացի եւ Մարալ։

Խորհուրդի գումարումը արագացնելու համար ձայների մեծամասնութեամբ ընդունւում է հետեւեալ որոշումը.

«Նկատելով որ կանոնագրութեան համաձայն այժմ չի կարելի օրինական Խորհուրդ գումարել, Արեւելեան եւ Արեւմտեան ռայոնական ժողովների ներկայացուցիչների չգոյութեան պատճառով, Ընդհանուր ժողովը որոշեց Բիւրոներու եւ պատասխանատու մարմինների ներկայացուցիչների վրայ աւելացնել արեւելեան եւ արեւմտեան շրջանների պատգամաւորների ընտրած ներկայացուցիչներին եւ այդպիսով կազմել օրինական Խորհուրդ»։

13.- 1909 Մարտ 31ին Սուլթան Համիտի կողմէ սահմանադրական կարգեր տապալելու եւ նախկին բռնակալութիւնը վերահաստատելու փորձ, որ ծանօթ է շերիաթական շարժում անունով։

Երկու շրջանների պատգամաւորներին թողնուեց ժողովից դուրս ընտրել իրենց ներկայացուցիչները։

Ժողովը փակուեց ժամը 7ին։

Քարտուղար *Նախագահ՝*
ՌՈՒԲԷՆ

Նիստ ժէ. 1909, 23 VIII, առաւօտեան ժամը 8ին

Ժողովը բացուեցաւ 20 ընկերներու ներկայութեամբ. միւսները յաջորդաբար հասան։ Կը նախագահէ ընկեր Անտոն։ Կը շարունակուի թրքահայերու տեղեկագիրը։ Եղած առաջարկութեան մը վրայ նախագահութիւնը պարտաւորութիւն կը ստանձնէ մասնաւոր տեղեկագիր բերել տալ Տարօնի մասին։ Յետոյ, ընկեր Ռուբէն Տարօնացի կու տայ հետեւեալ տեղեկութիւնները այդ շրջանի վերաբերմամբ։— Սահմանադրութենէն առաջ կառավարութիւնը մասնաւոր ուշադրութիւն դարձուցած էր Սասնոյ վրայ, եւ թուրքերը պահ մը այն կարծիքին եկած էին թէ՝ վերջնականապէս յաղթող են իրենք. բայց այդ կարծիքը տեւեց մինչեւ Սարհատի[14] *վերադարձը։ Մշոյ շրջանին մէջ հարկահանութեան եւ այլն պետական ճնշումներու սիստեմներէն զատ՝ որոնց մասին արդէն խօսուեցաւ այստեղ՝ կառավարութիւնը արուեստական կերպով հակառակութիւն կը ծնեցնէր հայուն եւ քիւրտին միջեւ, եւ ստեղծուած էր այդ տարրերուն մէջ այնպիսի հոգեբանութիւն մը, որ կռիւները անպակաս կ'ըլլային։ Ի վերջոյ, ժողովուրդը յուսահատեցաւ եւ իբրեւ փրկութեան վերջնական միջոց ոմանք վճռեցին գաղթել, իսկ ուրիշներ՝ կռուիլ։ Կառավարութիւնը գաղթումին կողմնակից էր, եւ կը քաջալերէր գաղթողները։ Բայց իր այդ ընթացքը կ'ունենար հակառակ հետեւանք, որովհետեւ ժողովուրդը կը սկսէր մտածել այն հանգամանքին մասին թէ՝ կառավարութիւնը կարեւորութիւն կ'ընծայէ ինքն իր հողին վրայ մնալուն կամ չմնալուն։*

Յեղափոխութիւնը Տարօնի մէջ դասակարգային շերտաւորումին կամ գիտակցութեան վրայ չէր հիմնուած։ Ժողովուրդը կ'ըսէր թէ՝ Ֆլան ստրուկ էր, ուստի պէտք է կռուի ազատուելու համար, եւ այս սկզբունքով ալ կը կազմակերպուէր իր բոլոր դասակարգերով,— հարուստ, աղքատ, կղերական, գիւղացի եւ այլն, որոնք քով քովի կու գային «Միութիւն» անունին տակ, որուն կ'ընծայէին բացառիկ կարեւորութիւն։ Տարօնի մէջ ժողովուրդը մեծ ցանկութիւններ ունէր դէպի զարգացական աշխատանքը, բայց իր նիւթական անձուկ վիճակին պատճառով շատ ջնջին կերպով կը կարողանար հասնիլ իր նպատակին։ Ամբողջ գիւղերուն մէջ միջնակարգ կրթութիւն ստացած մարդ չկար։ Վարժարանները նախնական վիճակի մէջ էին։ Ազգաբնակչութիւնը Մուշի շրջանին մէջ կը բաղկանայ հայերէ եւ քիւրտերէ. եղած սակաւաթիւ թուրքերն ալ քիւրտ դարձած են, եւ այս բոլորին յարաբերութիւնները ինչպէս ըսուեցաւ հեռու էին համերաշխական ոյլայէ։ Քիւրտերը կը խլէին հայոց հողերը, եւ կազմակերպութիւնը այս ընդհանուր ցաւերուն մէջ ժողովուրդը պաշտպանելու պարտականութիւնը ստանձնած էր։ Այդ բանը կ'ընէին մարտական խումբերը, որոնք կը պահպանուէին ժողովուրդին կողմէ։ Ամսավճար չկար եւ ոչ ալ խմբական դրութիւն։ Ունէինք բաւական թրուով յեղափոխական կիներ, որոնք ամբողջապէս կը կատարէին սուրհանդակային աշխատանքներ։ Բացի յեղափոխութենէն, ժողովուրդը կը կռուէր կառավարութեան դէմ երբեմն մասսայական ցոյցերով ալ, կամ հաւաքական գաղթի ու դաւանափոխութեան սպառնալիքներով։ Տեղ տեղ ալ, սակայն, ինչպէս Կինճի գաւառը տեղի կու տային եւ կ'իսլամանային։ Ինքնապաշտպանութեան գաղափարը հասած էր մեծ գարգացումի, եւ ատոր պատճառ նկատուելով՝ երիտասարդութիւնը կ'ենթարկուէր բացառիկ ճնշումներու ու կը դառնար փախստական։ Մուշ-Սասուն շրջանին մէջ գրեթէ շարունակ կը տիրէր պաշարման վիճակ. յաճախ տեղի կ'ունենային մասսայական խուզարկութիւններ եւ անոնց իբրեւ անմիջական հետեւանք՝ ընդհարումներ յեղափոխականներուն հետ։ Այդպիսով է որ վերջին երկու երեք տարուան ընթացքին պատահած են 19 կռիւներ (200-250 զոհ)։ Վերջին տարիները կը պատահէր որ եօթ ութը տեղ միեւնոյն ժամանակ կռիւ տեղի կ'ունենար։ Կամաց կամաց եկանք այն եզրակացութեան թէ՝ մարտական խումբերու թիւն ու իրաւունքները պէտք էր կրճատուէր, եւ գիւղական կազմերու պետերուն տալ հաւասար ձայն, որովհետեւ ժողովուրդը արդէն սկսած էր յոգնիլ եւ դիմել կործանարար միջոցներու, ինչպէս են՝ մասսայական գաղթումը եւ Թերքի թեպաա[15]։ *Եղած զէնքերու մասին կարելի չէ որոշ բան ասել քանի որ անոնց մէկ մասը կառավարութիւնը, իսկ միւս մասը կազմակերպութիւնը հաւաքած են։ Մշոյ կողմերը ջանքեր եղած են կազմակերպելու քիւրտերը, եւ երբեմն յաջողութիւններ եղած են (նէոպեթցիները)։ Բայց գիւղապետները մեզ մօտեցած են յաճախ շահադիտական նպատակներով, ինչ որ ունեցած է երբեմն իր աղէտալի հետեւանքները։*

Մուրատ կ'աւելցնէ։— Մշոյ շրջանին մէջ, դեռ 1904ի կռիւները չսկսած, ունեցած ենք 400 հրացան, բայց ժողովուրդը շատ ունէր երկրորդական զէնքեր։ Մինչեւ

14.- Գէորգ Չաւուշի։ Խօսքը կը վերաբերի 1904 թ. Սասնոյ ապստամբութեան ճնշումէն ետք Գէորգ Չաւուշի Սասուն վերադարձին։

15.- Հպատակութենէ, քաղաքացիութենէ հրաժարում։

1905, 450 հատի չափ բռնուեցան, թէեւ ատոնցմէ 100ը նորէն ժողովուրդի ձեռքն է հիմա. եթէ ժողովուրդը հիմա չի զինուիր այլեւս, պատճառը այն է որ կազմակերպութիւնը անցեալին մէջ հաւաքած էր։ Ինչ կը վերաբերի մարտական խումբերուն, պէտք է գիտնալ որ միայն անոնց գոյութիւնը փրկած է Տարօնի ժողովուրդը։ Ցեղափոխութիւն չեղած տեղեր փճացումը աւելի շատ եղած է։ Բռնաչէն, Սլիվան եւ այլն տասնեակներով գիւղեր ոչնչացած են առանց յեղափոխութեան։ Մշոյ շրջանին մէջ Սահմանադրութենէն ասդին ետ առնուած են 3-4000 կտոր հողեր։ Հիմա այն տեղ կը բացուին դպրոցներ եւ ընթերցասիրութիւնը կը զարգանայ։

Պարոյր[16] կ'ըսէ թէ, իր կարծիքով քիւրտերը չեն կրնար համերաշխիլ մեզի հետ միասին պահանջներ ներկայացնելու համար, անոր համար որ նախ՝ իրենք կը կազմեն ճնշող մեծամասնութիւն (90% [sic])։ Երկրորդ՝ զինուած են հրաշալիօրէն (ունին 150000 զէնք) եւ ունին կառավարութիւնը, որ զիրենք կը քաջալերէ. պէտք չունին դժգոհ ըլլալու եւ մեզի միանալու։ Ընդհակառակը, անոնք մեզի դէմ կը կռուին եւ կառավարութիւնը անոնց կը պարտի մեր վրայ տարած իր յաղթութիւնները։ Մեր կռիւներուն հարիւրէն իննսունը քիւրտերուն հետ եղած է։

Ռոստոմ.— Մշոյ դաշտի գործերի վերաբերմամբ, Սասնոյ շարժումներից յետոյ, գոյացած էր երկու հոսանք. մէկի արտայայտիչն էր Գեղամը, իսկ միւսինը՝ Սարհատը։ Գեղամի կարծիքով՝ մարտական փախստական ուժերը ըստ կարելւոյն պէտք էր որ հեռանային երկրէն. իսկ Սարհատը հակառակն էր պնդում։ Նոյն հոսանքները ստեղծուած էին դրսի ընկերներու մէջ ալ. յետագայ դէպքերը ապացուցեցին որ աւելի ճիշդ էր Սարհատի եւ ընկերներու մնալու ուղղութիւնը։ Ճիշդ է թէ քիչ թիւով՝ բայց պէտք էր պահել խումբեր. այդ խումբերը իրենց կռիւներով արգելք եղած են կառավարական ճնշումներու սիստեմաթիք դառնալուն։ Ընդհանուր ռեժիմին աղէտը այնքան սաստիկ էր որ մասնակի աղէտներու ենթարկուող եւ կռուող գիւղերը իրենք զիրենք թեթեւացած կը զգային իրենց գիւղի գլխին եկած աղէտէն յետոյ, որովհետեւ իրենց ձեռքին կը դառնար փաստ զանազան տուրքերէ ազատուելու։ Դուրսէն նայողներու աչքին այդ մասնակի կոտորածները եւ թալանները աղէտ կը համարուէին, բայց տեղացիներուն համար կարեւորութիւն չունէր, բաղդատմամբ ընդհանուր ճնշումին։ Անոնք իրենց կեանքէն պատմութիւններ ըրած ժամանակ, եւ ոչ իսկ կը յիշատակեն այդ դէպքերը։

Գիսակ քննադատելով Թրքահայաստանի տեղեկագիրը, մասնաւոր կերպով դիտել կու տայ որ էրզրումի, Գասթեմունիի եւ այլն դէպքերուն պէտք չէ վերագրել յեղափոխական բնոյթ։ Կարնոյ արդի համեմատաբար լաւ վիճակն ալ կապ չունի առջի դէպքերուն հետ։

Վանիկ.— Սահմանադրութենէն յետոյ քիւրտ աւատականները կը դիմեն դէպի վաճառականութիւն, եւ ապագային մեծ տեղ պիտի բռնեն երկրի տնտեսական կեանքին մէջ։ Տեղեկաբեր ընկերը սխալ ըսաւ թէ՝ երեք անգամ փորձեցինք համաձայնութեան գալ աղաներուն հետ եւ չյաջողեցանք։ Մենք միամտութիւնը չունեցանք կարծելու թէ կարող էինք համաձայնիլ։ Մենք գիտենք որ երբ հայերը արդարութիւն գտնեն, թուրքն ու քիւրտը կը բարեկամանան, որովհետեւ կը վնասուին։ Անոնք հիմա կ'ուզեն որ իբրեւ եղբայր մեր իրաւունքները չպահանջենք իրենցմէ։ Վանայ իթթիհատը կագմուած է յետադիմական տարրերէ։ Զկան անոնց մէջ անկեղծ սահմանադրականներ։ Ստոյգ աղբիւրէ գիտենք որ անոնք մինչեւ այսօր կը զինեն մահմետականները ի հարկին ելլելու համար հայոց եւ Սահմանադրութեան դէմ։

Մարալ կու տայ լրացուցիչ տեղեկութիւններ Կարնոյ մասին։ կարնոյ շրջանը կը բաժնուի երկու մասերու, Խնուս-Դերջան մասը (հայ-քրտական) եւ բուն Կարին ու իր դաշտը (հայ-թրքական)։ Քրտական բոլոր ճնշումները գոյութիւն ունին հայ-քրտական շրջանին մէջ, եւ մասնաւորապէս Խնուս։ Թրքական շրջանին մէջ աւատականութիւնը վերցուած է, նոյնիսկ իճարաճիութիւնը կը սկսի վերնալ եւ մարապայութիւնն է որ կը տիրապետէ։ Թրքական շրջանին մէջ տնտեսական վիճակը լաւ է. քրտական շրջանի արտաքոյ կարգի տուրքերը չկան հոն։ Կարնոյ կուսակալութեան մէջ քաղաքական ճնշումներ սկսած են 1904ի Գոմաձորի կռուէն յետոյ միայն։ Կուլտուրական վիճակը թրքական շրջանին մէջ լաւ է, իսկ քրտականին՝ ոչ։ Առաջինին մէջ կան մինչեւ անգամ աղջկանց վարժարաններ, երկրորդին մէջ գրեթէ բնաւ վարժարան չկայ։ Ազգերու համերաշխութիւնը նմանապէս աւելի լաւ է թրքականին քան քրտական շրջանին մէջ։ Մանաւանդ 1906էն ասդին եղած շարժումները ազդեցին երկու տարրերու հոգեբանութեան վրայ։ Մեր կազմին գալով, 1906ին ունէինք մարմին մը Կարնոյ մէջ։ 1907ին նշանակուեցաւ կոմիտէ Արեւելեան Բիւրոյին կողմէ. նոյն ժամանակ ստեղծուեցաւ կազմակերպութիւն նաեւ թուրքերուն մէջ, որոնք սակայն չկարողացան ուժեղանալ մինչեւ Թօսունի ուղարկուելը Դաշնակցութեան կողմէ։ Թօսունի կազմած կոմիտէն ալ, սակայն, շուտով քայքայուեցաւ։ Սահմանադրութենէն յետոյ, գումարուեցաւ ռայոնական ժողով Կարնոյ մէջ. կազմուեցաւ Երիտասարդական Միութիւն մը, կանանց միութիւններ եւ արհեստակցական միութիւններ (կուսակցական)։ Զինման համար ըստեղծուած մարմինը յաջողութիւն չունեցաւ։ Ձեռնարկուեցաւ կազմելու ինքնապաշտպանութեան խումբեր գիւղերու մէջ։ Մարալ կը վերջացնէ յիշելով Կարնոյ շրջանի մէջ մեր ունեցած կոմիտէներու եւ խումբերու թիւը։

16.- Հայդուկապետն է, Անդրանիկ։

Մանդատներու յանձնաժողովը Եւրոպայի ուսանողներու պատգամաւորին մանդատին առիթով կ'ըսէ թէ՝ թէեւ կանոնագրին մէջ ուսանողներուն ցեղի թիւը 100 է, մինչդեռ մենք ունենք 85 ուսանող միայն, բայց նկատի ունենալով բացառիկ պայմանները կ'առաջարկուի ընդունիլ ձայնի իրաւունքով։ Միաձայնութեամբ կ'ընդունուի։ Ուսանող պատգամաւորը կը յայտնէ որ ուսանողութիւնը կը մտածէ նոյնիսկ առաջարկել կազմակերպութեան, որ ինքնուի իրենց առանձնաշնորհումը, եւ միանան Արեւմտեան շրջանի որեւէ մէկ մարմնին։

Ժողովը փակուեցաւ որոշեալ ժամուն։

Քարտուղար՝ Նախագահ
ՊԵՐՃ

Նիստ ԺԸ. Օգոստոս 24, 1909

Ժողովը բացւում է առաւօտեան ժամը 8:15ին, 20 ընկերներու ներկայութեամբ։ Բացակայ ընկերները՝ բացի ընկեր Դումանէ՝ գալիս են ժողովի ընթացքում. նախագահում է ընկ. Ռուբէն։

Կարդացւում են 12րդ, 13րդ եւ 14րդ նիստերի արձանագրութիւնները։ Կարդացուած բոլոր արձանագրութիւնների դէմ էլ լինում են դիտողութիւններ, որով եւ առաջարկւում է քարտուղարին՝ նոյն արձանագրութիւնները զանազան ընկերների հետ նոր արձանագրութեամբ խմբագրել։ Առաջարկը ընդունւում է, եւ անցնում օրակարգին։

Օրակարգի հարցն է Փոքր Հայքի տեղեկագիրը։

Տեղեկագրող ընկերը յայտնում է որ Փոքր Հայքը Դաշնակցութեան համար համարեա թէ նոր շրջան է, որի վրայ Դ-րդ Ընդհ. Ժողովից յետոյ էր յատուկ ուշադրութիւն դարձուած՝ Բաստի շրջան անունով. այս պատճառով էլ որպէս նոր շրջան անկարելի է լինում վիճակագրական ճշգրիտ թիւը ներկայացնել ժողովին։

Սահմանադրութիւնից Փոքր Հայքի շրջանում դիմումներ են լինում Պոլսի Պատասխանատու Մարմնին՝ նոյն շրջանում դաշնակցական կազմակերպութիւն ստեղծելու համար։ Պատասխանատու Մարմինը այդ ժամանակներում դարձնում է յատուկ ուշադրութիւն, որից յետոյ եւ սկսւում է դաշնակցական մարմինների կանոնաւոր կազմակերպումը։

Կրթական-տնտեսական դրութեամբ Փոքր Հայքը 70 առ հարիւր նման է Բարձր Հայքին։ Ցեղափոխական շարժումները աննշան չափով են եղել Փոքր Հայքի շրջանում, եւ այս գլխաւոր պատճառն է, որով իւր քաղաքական դրութեամբ Փոքր Հայքը տարբերւում է Բարձր Հայքից։

Փոքր Հայքի ամենահայաշատ կեդրոնը համարւում է Խարբերդը, որտեղի ազգաբնակչութիւնը ներկայացնում է հետեւեալ պատկերը.— Հայեր՝ 40 առ հարիւր, թուրքեր՝ 20 առ հարիւր եւ քիւրտեր՝ 40 առ հարիւր։ Խարբերդից յետոյ երկրորդ տեղը այս տեսակէտից կազմում է Սեբաստիան։

Տնտեսական դրութեամբ Փոքր Հայքը ընդհանրապէս շատ թոյլ է. իսկ ամենանիկած վայրը՝ նոյն շրջանում՝ Սեբաստիան է։ Տնտեսական անկման գլխաւոր պատճառն է ցանքսերի պակասութիւնը, ինչպէս նաեւ մշակման գործիքների բացակայումը։ Բէկական դրութիւնը գիւղական շրջաններում քիչ չափերով գոյութիւն ունի։ Գլխաւոր հարստահարութեան ձեւը վաշխառութիւնն է, եւ այն էլ գլխաւորապէս նորէն Սեբաստիայի շրջանում։ Վաշխառութեան տոկոսը հասնում է մինչեւ 100-200%։ Տնտեսական դրութեան մի գլխաւոր երեւոյթ, որով Փոքր Հայքը գանազանւում է Մեծ Հայքից, եւ այն է իսկական բանուորական դասակարգի գոյութիւնը, որոնց ընդհանուր թիւը նոյն շրջանում հասնում է մօտաւորապէս 25-30 հազարի, որոնք գլխաւորապէս աշխատում են գորգագործութեամբ՝ Սեբաստիա, մետաքսագործութեամբ՝ Խարբերդ, պղինձի եւ եաղմայի վրայ՝ Թոքաթ եւայլն։ Աշխատաւորների մէջ գլխաւոր տեղն են բռնում բանուորուհիները։

Տնտեսական այս դրութիւնը բնական է որ անդրադառնայ ժողովրդի կրթական-կուլտուրական վիճակին վրայ։ Օրինակ, Խարբերդը՝ շնորհիւ իր տնտեսական դրութեան՝ փոքր ի շատէ բարւոք վիճակ մը ունի։ Կրթական դրութեամբ էլ յառաջդիմած է, որտեղ՝ բացի տղաների կանոնաւոր վարժարաններից՝ կան նաեւ օրիորդների վարժա[րա]ններ։ Այս տեսակէտից էլ Սեբաստիան շատ յետ է մնացած, շնորհիւ իր տնտեսական վատթար դրութեան։ Վերջերս միայն՝ ձեռնարկներ են լինում այնտեղի կրթական դրութեան բարձրացման։

Կազմակերպական վիճակ.— Սահմանադրութիւնից առաջ Փոքր Հայքում գոյութիւն ունեցել է միայն անհատ ընկերներ։ Փորձեր էլ եղել են կանոնաւոր կազմակերպութիւն ստեղծելու՝ մասնաւորապէս վերջին ժամանակները՝ երբ վրայ է հասնում Սահմանադրութիւնը։ Հնչակեան կուսակցութիւնը եւ հնչակեան գաղափարը աւելի հին եղած են։ Չնայած սրան, դաշնակցական կազմակերպութիւնը ստեղծելիս, այնուամենայնիւ ժողովուրդը շատ լաւ ընդունելութիւն է ցոյց տալիս Դաշնակցութեան, գլխաւորապէս ինքնապաշտպանութեան մղումից դրդուած։ Փետրուար ամսին գումարւում է առաջին ռայոնական ժողովը Փոքր Հայքի շրջանին, որտեղ որոշուեց Փոքր Հայքի շրջանում առաջ բերել 4 կեդրոնական կոմիտէներ, որոնք արդէն լրացնում էին իրենց ցենզերը։ Ռայոնական ժողովը կանգ առաւ գլխաւորապէս եւ զինման խնդրի վրայ, յատկացնելով այդ նպատակին համար 900 ոսկի, որի գործադրութիւ-

նը դանդաղեց Պատ. Մարմնի պատճառով։ Այնուամենայնիւ, ի հարկէ զինման գործունէութիւնը ունեցաւ իր մեծ օգուտները, որոնց ապացոյցն է Մալաթիան եւ այլ վայրեր։ Առանձին կազմակերպական զէնք Փոքր Հայքի շրջանում գոյութիւն չունի. եղածները ժողովրդական են բոլորը։

Ցարաբերութեան խնդիրը զանազան տարրերի մէջ պահանջուած չափով գոյութիւն չունի, եւ այս գլխաւորաբար այն պատճառաւ, որ նոյն տարրերը իրենց անկեղծութեան համար վստահութիւն չեն ներշնչում։ Ապացոյց՝ Իթթիհատի ղեկավարների հէնց իրանց յետադիմական լինելը, որոնք կարդում են «Վօլքան» եւ այլ յետադիմական թերթեր։ Օտար ցեղերի մէջ, գլխաւորաբար չէրքէզները եւ Տերսիմի քիւրտերը աւելի անկեղծ տրամադրութիւն ցոյց տուին յարաբերութեան խնդրին նկատմամբ, եւ որոնց մէջ Դաշնակցութեան ընդունելութիւնը աւելի մեծ եղաւ քան թէ Իթթիհատինը։ Վերջիններս յատուկ դիմումներ են արել Դաշնակցութեան իրենց ուղղութիւն ցոյց տալու համար։

Ինչ վերաբերում է Պոլսի շրջանին, պէտք է ասել որ 1896 թուից այս կողմ եղել են շատ սակաւաթիւ ընկերներ միայն։ Նոյն թուից յետոյ լայն նշանակութեամբ կազմակերպութիւն չի եղել, այն յայտնի պատճառով որ Պոլիսը իր 30,000 լրտեսներով եւ այլ սոսկալի պատճառներով, ինչպէս նաեւ Ցակոբի ծանօթ խնդրով, անհնարին է եղել կազմակերպական գործունէութիւնը զարգացնելու։ Սահմանադրութիւնից յետոյ, սակայն, զանազան ընկերների ջանքերով առաջ է գալիս բաւական մեծ քանակով մի կազմակերպութիւն, մօտ 19 կոմիտէ եւ ենթակոմիտէներով՝ զանազան շրջաններում։ Տրամադրութիւնների անկման հետ, սակայն, թուլանում է եւ կազմակերպութիւնը։ Ներկայումս Պոլիսը բաժանուած է երեք մասերի, իրենց առանձին տեղական կոմիտէներով։

Ինքնապաշտպանութեան գործի մասին Պատասխանատու Մարմինը կը տայ յատուկ զեկուցում։ Շրջաններում ինքնապաշտպանութեան գործը աւելի լաւ է քան Պոլսում, օրինակ, Պարտիզակ որ ունի մօտ 1000 կտոր զէնք, Սեբաստիա եւայլն։

Այս ընդհանուր տեղեկագրից յետոյ, ընդմիջում է լինում 10 րոպէ։ Դադարից յետոյ ընկերներ Ամատունի (Խարբերդ), Հայկ (Իզմիր), Ագիլեան (Մարզուան) եւ Հրանտ (Տրապիզոն) տալիս են իրենց շրջանի մասին լրացուցիչ տեղեկութիւններ։ Լրացնող ընկերները կանգ են առնում գլխաւորապէս իրենց շրջանի կազմակերպական, ինքնապաշտպանութեան, տնտեսական եւ կրթական հարցերի եւ զանազան տարրերի մէջ ստեղծուած յարաբերութիւնների վրայ։

Ժողովը փակւում է ժամը 12ին։

Քարտուղար *Նախագահ՝*
ՌՈՒԲԷՆ

Նիստ ԺԹ. 1909 Օգոստոս 24, Երեկոյեան ժ. 4ին

Նախագահում է Ռուբէն։

Շարունակւում են Փոքր Հայքի տեղեկագրի վերաբերեալ լուսաբանութիւններն ու քննադատութիւնները։ Դիտողութիւնները գլխաւորաբար ծանրանում են հետեւեալ կէտերի վրայ.

Մի քանիսները գտնում են որ այնտեղ գործունէութեան ընթացքում ոչ միայն արուել [են] անտակտութիւններ, այլեւ այնպիսի անիմաստ քայլեր, որոնք նպաստել են կազմակերպութեան թուլացման։ Մի կողմ թողնելով ժողովրդի զինման՝ լուրջ եւ նման խնդիրները, տարուել են հոգեւորականութեան եւ կրօնի դէմ կռուով, կռիւ որը ուղղուած է եղել ոչ հոգեւորականութեան դէմ իբր դասակարգի, այլ անհատ վարդապետների։ Հրապարակաւ խօսուել է կրօնի դէմ մի ժողովրդի մէջ, որը դեռ եւս հաւատում է։ Ուրիշները նկատում են որ մերոնք խօսելով դպրոցական աշակերտներին կազմակերպելու եւ ըմբոստացնելու գործերում, վնաս են հասցրել կազմակերպական անուան եւ դիրքին. մասնաւորապէս աչքի է ընկնում այդ Կարինի Սանասարեան վարժարանում։ Մերոնք ժողովրդի հետ, որը մի անգամ ազատութիւն ձեռք բերելով արբեցած վիճակի մէջ է եղել, զինավարժութեամբ պարապելիս, թոյլ են տուել շատ ազատօրէն դուրս գալ հրապարակ, կասկածներ ծնեցնելով շրջապատող թուրք տարրերի մէջ, թէ հայերը զինւում են, յետին մտքեր ունեն. այդ անշուշտ պատճառ է դարձել հարեւանների լարման, մի հանգամանք որը տրամագծօրէն հակառակ է մեր ցանկութեանց։

Ընկերներից մէկը շեշտում է շրջուն գործիչների — որոնք գնում են մի քանի ամսով պտտում ընդարձակ շրջան եւ կազմակերպում ոչ հիմնաւորապէս — տուած բացասական արդիւնքի վրայ։

Սունկի պէս բուսած Կ. Կոմիտէները որքան արագ կազմակերպւում են առանց զգալի օգուտ բերելու գործին, նոյնքան էլ արագ քայքայւում են։ Առիթից օգտուելով շեշտում է գործի յաջողութեան եւ հաստատուն հիմքերի վրայ դրուելու տեսակէտից՝ գործիչների երկար ժամանակով մի վայրի հետ կապուած լինելու անհրաժեշտութիւնը։ Նկատի է առնւում այն որ գործիչ ընկերները շատ անգամ առաջնորդւում են անհատական սկզբունքներից բխած քաղաքականութեամբ։

Ընկերներից մէկը նկատում է որ Տրապիզոնում Կ. Կոմիտէն ժողովրդի զինման գործում աչալուրջ չի վերաբերուել՝ մատակարարելով աւելի թանկ գնով ապրանք քան արժէ շուկայում. մինչդեռ հակառակը պիտի լինէր. ծանրանում է եւ այն հանգամանքի վրայ, որ անհատներ Դաշնակցութեան անունից զէնքեր են ծախում ժողովրդին, շահագործելով կազմակերպութեան անունը յօգուտ իրենց գրպանի։

Տեղեկաբերը եւ շրջանին ծանօթ ընկերները հերքում են այն, որ նախ հալածանք չէ սկսուել վարդապետների դէմ. Տրապիզոնում միայն եղել է մի դէպք, կռուել են վարդապետի դէմ, իբր մի անհատի որը շահագործում է Դաշնակցութեան անունը այս ու այն կողմը ներկայանալով Կ. Կոմիտէի անդամ։ Իսկ ինչ վերաբերում է հրապարակաւ ժողովրդի հաւատալիքների դէմ խօսելուն, ճիշդ է եղել է, բայց այս հեռու է կռուի սիստեմ լինելուց։

Դպրոցներում աշակերտների ըմբոստացնելու քայլեր չեն արուել, այդ մի հոսանք է որ բերել է ազատ կարգերը, ինչպէս եւ այդ արտայայտուեց աշխատաւորների մէջ իրենց տնտեսական դրութեան բարելաւման համար՝ անկախ կազմակերպութիւններից։ Մասնաւորապէս Սանասարեան դպրոցի վերջին դէպքերի ժամանակ կազմակերպութիւնը ո՛չ մի մասնակցութիւն չի ունեցել, նոյնիսկ հակառակ ժողովրդի կողմից արուած մասնաւոր մի քանի դիմումների։

Զինավարժութիւնը նախկին ձեւով տարուել է մի քանի շրջաններում, իսկ մի քանի վայրերում ցուցամոլութիւնը ժողովուրդը արել է անկախ կազմակերպութիւնից։

Տրապիզոնի պատգամաւորը ընդունելով որ իրենք ձեռնհաս չեն եղել զէնքի մատակարարման գործում, այդ հարցի վրայ ծագել է թիւրիմացութիւններ մարմնի անդամների մէջ։ Ապրանքի թանկութիւնը, կազմակերպական դրամը եւ անունը րիսկի չենթարկելու համար, ցամաքի վրայ գնուած լինելու պայմանով է բացատրւում։ Բացի այդ ստիպուած են եղել որոշ տոկոս բարդել ապրանքի վրայ այն վնասի պատճառով, որ առաջ է գալիս ժողովրդի տուած յունական գրաները յետ դարձնելուց՝ իբր անգործածելի զէնք։ Անհատներ չեն եղել կազմակերպութեան անունը շահագործող. մի զինավաճառ ընկեր ունենք, որը դաշնակցական է եւ ինչպէս շատ ուրիշները պարապում է զինավաճառութեամբ։

Առիթից օգտուելով Կարնոյ պատգամաւորի հետ միասին նկատել են տալիս, որ ժողովուրդը մեզ վրայ նայում է իբր մի կազմակերպութեան, որը միմիայն ինքնապաշտպանութեան համար է եւ մեզ հետ կապւում են այդ հողի վրայ։ Այդ բացասական կողմից ազատուելու համար, առաջարկում են զէնքի մատակարարման գործը զատել կազմակերպութիւնից — մի գործ որը առիթ է տալիս ժողովրդի մէջ այդ միտքը աւելի խորանալուն։

Ժողովը նկատելով որ ընկերներից մէկը պնդում է Տրապիզոնի մարմնի կամ այնտեղի զինավաճառ ընկերոջ, շահադիտական ձգտումներով ապրանքի թանկ ծախելուն վրայ, եւ որ այդ առթիւ թիւրիմացութիւններ է ծագել մարմնի մէջ, որոշեց անցնել հերթական հարցերին, թողնելով այդ խորհրդին՝ եթէ դիմումներ կը լինին։

Ապա ընկեր Անտոն անցնում է Կիլիկիայի տեղեկագրին։

Տեղեկագրից երեւաց որ բացի ընդհանուր պայմաններից, Մ[եծ] Հայքի եւ Փոքր Հայքի դրութիւնը տարբեր է։ Մեծ Հայքում հայերը կազմում են 1/3 մասը ազգաբրնակութեան, իսկ Փոքր Հայքում 18%։ Այդ կողմից Կիլիկիան մօտենում է Մ[եծ] Հայքին։

Այդ երկիրը եղել է այնքան բերրի, որ անուանի դրախտը այդտեղ են հաշւում։ Ասորական շրջանում մեծ դեր է խաղացել։ Նաբուգոդոնոսոր թագաւորը թաղուած է Թարսուսում։ Շրջանը անցեալում եղել [է] շատ կարեւոր եւ է այսօր էլ. դա ամենակարճ ճանապարհն է դէպի Միջին Ասիա. հիմա էլ այդտեղից է անցնում Բաղդադի երկաթուղին. այդպիսով այդ անկիւնը (միջին դարերում Հայկական Ծոց) իր աշխարհագրական դիրքով, Պոլսից յետոյ, բռնում [է] երկրորդ կամ երրորդ տեղը, մասամբ ապահով լինելու, մասամբ էլ առեւտրական մեծ յարմարութիւններ ունենալու պատճառով։ Կիլիկիան՝ Շարդենի[17] վկայութիւնից — Հաճրն մօտենում է Սեբաստիայի, եւ եթէ այսօր կտրուած է, այդպէս չի եղել անշուշտ անցեալում։ Հայ ազգաբնակութիւնը հաստատուել է այդ վայրերում խաչակրաց արշաւանքից եւ Բագրատունեաց թագաւորութիւնից շատ առաջ։ Դէօքսիւնը դեռ 5րդ դարու մէջ հայկական քաղաք էր հաշուըւում։ Հայերը հաւանօրէն տեղաւորուած են եղել լեռներում։ 50-60ական թուականներին այդ վայրերում դերբէյներն[18] են եղել իշխողները, որոնց եւ ժողովուրդը վճարում էր հարկ. միայն Զէյթունն է եղել ազատ հարկերից կազմելով ինքն իրենից մի դերբէյութիւն։ Բայց երկրի «խալահիէթ»ի[19] հետ դերբէյութիւնները կամաց կամաց վերանում են, հայերը սկսում են իջնել դաշտ, հողագործութեամբ պարապել՝ գրաւելով հողեր։ Դրա պատճառը սակաւահողութիւնն է։ Օրինակ, այսօր Հաճընոյ հայ տարրը, նոյն թուով ազգաբնակութեան հետ համեմատած 5 անգամ պակաս հող ունի։ Հողերի գրաւումը անշուշտ առանց կռուի չէր կարող լինել. մինչ այժմ էլ զէյթունցիք պատմում են թէ ինչպէս 50-60 տարի առաջ գրաւեցին Բէյրիթ Սարը եւ սկսեցին հանքերը մշակել։ Միւս կողմից հաճընցիք հիմնել են Կարս-Բազար, ուր աշխատում են 7-8 ամիս մշակելով հողերը։ Ատանան երեւի 40 տարի առաջ փոքր է եղել, բայց շրջակայքում չիֆթիլիքներ հիմնելով ընդարձակուել է։ Նոյնը Զոք Մարզուանում եւ Ֆրնտըճագում։

Ատանայի դաշտը բերրի է. միջակ բերքը 1-8, այս տարի 1-10, 1-12. կան ամէն տեսակի բոյսեր, որոնք աճում են առանց ջրի։ Այդ հարստութիւնը քաշում բերում է ծովեզերքից ֆելլահներին, հայերին՝ լեռներից։

17.- Ժան Շարդեն (1643-1713), ֆրանսացի ճանապարհորդ եւ գրող. հեղինակած է ուղեգրական երկեր դէպի Իրան եւ Հնդկաստան։

18.- Աւատատէրերը, բռնակալներու իմաստով։

19.- «Բարեկարգութիւնների»։

Գալիս են ամէնքը Խարբերդից, Սըվազից։ Ղրիմից Զոխուր Օվա են եկել 20,000 թաթարներ, որոնք կոտորուել են ջերմից։ Ներկայումս էլ կառավարութիւնը հայ գիւղերի մօտ տեղաւորում է մուհաջիրներին։

Ազգաբնակութեան 1/3 մասը կազմում են հայեր, 1/3ը ֆելլահներ եւ ոչ թուրք ցեղեր, 1/3ը թուրքեր։ Թուրքերը 50 տ[արի] առաջ թափառաշրջիկներ են եղել, բայց կամաց կամաց նստակեաց են դառնում ու պարապում հողագործութեամբ։ Այժմ աշիրէթներ չատ քիչ կան։ Ֆելլահները, արաբախօս, կրօնով աղանդաւոր ո՛չ քրիստոնեայ, ո՛չ մահմետական, ապրում են ծովեզերքում։ Հաճընի եւ Զէյթունի մէջ ապրում են չերքէզները, գաղթականներ 56ի պատերազմից յետ։ Դրանք թուրքերի հետ լաւ չեն, իսկ հայերի հետ բարեկամ, գուցէ 60ական թուականների ապստամբութեան ժամանակ լաւ ջարդ ուտելու պատճառով։

Հայերը այդ վայրերում զգում են իրենց մայրենի հողի վրայ, այնպէս, ինչպէս Մ[եծ] Հայքում։ Թուրքերը անշուշտ չեն կարողանում տանել այդ եւ նայում են ոչ հաշտ աչքով։

Ազգերի մասին խօսելիս կրօնի մասին էլ պիտի խօսել, որովհետեւ այդ հանգամանքը մեծ դեր է խաղում, մանաւանդ այդպիսի շրջանում։ Հայերի 1/3 մասը բողոքականներ եւ կաթոլիկներ են։ դրանք նոյնիսկ արմատ գցել են գիւղերում։ Բողոքականները ունեն իրենց առաւելութիւնները եւ իրենց բացասական կողմերը։ Առաւել կողմը այն է, որ տարածում են հայ տարրի մէջ լուսաւորութիւն ու կապում նորան Եւրոպայի կեանքի հետ։ դրանց բացասական կողմը արտայայտւում է նըրանով, որ չնայած հայ տարրի 2/3րդ մասը (լեռներում) խօսում են հայերէն, դպրոցական եւ եկեղեցական լեզուն համարում են թուրքերէն, մտածելով հայ տարրի միջոցով եւ այդ լեզուով աւելի յաջողութիւն կարող են ունենալ թուրքերի մէջ։

Ատանայի դաշտը հարուստ լինելով չատ է յառաջդիմած։ 2000 հնձելու մեքենայ կայ, մի թիւ որ ոչ մի տեղ չէք գտնի։ 5000 ոսկիանոց չոգիի մեքենայ։ 100 տնից բաղկացած մի գիւղում 15 հնձելու մեքենայ ունեն։ այդ գործածական է եւ հայերի, չէրքէզների եւ թուրքերի մէջ։ Կան եւ գործարաններ բամբակի, թել մանելու, բամբակ մաքրելու։ այժմ սկսել են եւ ուրիշ գիւղերում, սղոցարաններ, սառոյցի եւ այլն։ 5 տարի առաջ Ատանայում բանուորների թիւը 1000 էր, իսկ այժմ թիւը կրկնապատկուել է։ Այսպիսով տեսնում ենք արդիւնաբերութիւնն ու երկրագործութիւնը չատ արագ զարգանում է։ Նոյն յաջողութիւնը կարելի է ասել եւ կրթական գործի նկատմամբ։

Այս բոլորը մի կողմից նախանձ է շարժում, միւս կողմից էլ վախը՝ թէ հայերը Կիլիկիան գրաւում են սաստկանում է։ այդ կարծիքին են նոյնիսկ «գիտակից» տարրերը, այնպէս որ երբ այս տարի հարց է դրւում Հաճընից 500 տուն հայեր իջեցնել դաշտ, իթթիհատականները խանգարում են եւ թոյլ չեն տալիս։

Այդ պարագայում սահմանադրութիւնը յայտարարւում է։ հայերը իրենց չատ են ազատ զգում եւ թոյլ տալիս իրենց զանազան ցուցամոլ արարքներ։ թուրքերը չատ վատ են տպաւորւում, բացատրում են այդ հայերի անջատողական ձգտումներով եւ բացի այդ չեն կարողանում հաշտուել այն մտքի հետ, թէ իրենց ստորադրեալ ազգի հետ հաւասար կարող են լինել։ Սահմանադրութիւնից յետ Կիլիկիա է մտել 8500 կտոր զէնք, որից ¼ մասը հայերի ձեռքն է անցել։ Երկու կողմն էլ սկսում են զինուել եւ զինավարժութեամբ պարապել, օդը լեցւում է եւ կարծես մի բանի սպասելիս լինէին։ Դրութեան լարման նպաստում է եւ կուսակցական գիտակցութիւնը սահմանադրութիւնից յետ, դպրոցական ուսանողների ըմբոստացումները պատուելիների դէմ, եւ այն պրոպագանդան որ երիտասարդ ուսանողները անում էին տնտեսական եւ քաղաքական հողի վրայ չատ խաւերում։

Քարտուղար՝ *Նախագահ՝*

ՎԱՀԱՆ ՌՈՒԲԷՆ

Նիստ 20րդ. 1909 Օգոստոս 25, առաւօտեան

Ստուգիչ յանձնախումբը շարունակեց կարդալ իր տեղեկագիրը։

1- *Արեւմտեան Բիւրոն եւ Ատրպատականի մարմինը իրենց ներկայացուցիչներու յանձնարարականները ղրկած էին։*

2- *Խարբերդի ներկայացուցիչը ունի յանձնարարական, անցեալի մէջ ունեցած է կանոնաւոր կազմակերպութիւն եւ մարմին։ Սահմանադրութենէն յետոյ կազմակերպուած եւ ունեցած է անդամական ցենզ։ երեք ամսոյ ընթացքին ունեցած է 200-240 ոսկի անդամական եւ այլ մուտք, իսկ 144 ոսկի ալ զէնքի բացառիկ դրամ ի հաշիւ կազմակերպութեան։*

Մեծամասնութիւնով ընդունուեցաւ յանձնախումբի առաջարկը եւ որոշուեցաւ տալ վճռական ձայնի իրաւունք։

3- *Մարզուան վկայական ունի, կազմակերպութիւն, նոր անդամական ցենզ՝ լրիւ, դրամական դեռ չէր ճշդուած հաշիւները պատասխանատու մարմինին քով ըլլալուն համար։*

Յանձնաժողովը նկատելով որ ժողովը նախորդ պատգամաւորներու վերաբերմամբ չատ խստապահանջ չէ գտնուած եւ կանոնագրէն թեթեւ շեղումներ ըրած է, աչքի առաջ ունենալով չրջապատող պայմանները կ'առաջարկէ տալ ձայնի իրաւունք, իսկ փոքրամասնութիւնը կ'առաջարկէ Մարզուանի պատգամաւորին տալ խորհրդական ձայն այն պատճառաբանութեամբ որ բոլորովին նոր կազմուած մարմին մըն է եւ դաշնակցական անցեալ չունի։

Թեր ու դէմ վիճաբանութիւններէ վերջ ժողովը որոշեց տալ վճռական ձայնի իրաւունք։ Դիտուեցաւ սակայն որ ապագային նոր մարմիններու նկատմամբ աւելի խստապահանջ [պէտք է] ըլլալ։

Վիճաբանութիւններ տեղի ունեցան նաեւ ատենագրութիւններու մասին եւ որոշուեցաւ որ արձանագրութիւնները կարդացուին ժողովին յաջորդ օրն իսկ եւ եթէ գտնուին սրբագրուելիք կէտեր ուղղուին եւ երկրորդ ժողովին մէջ դարձեալ կարդացուին։ մեծամասնութիւնով ընդունուեցաւ այս նոր առաջարկը։ կարդացուեցաւ 15րդ նիստի ատենագրութիւնը։ Դիտել տրուեցաւ որ արձանագրութիւնը չէ կատարուած նախկին որոշումին համաձայն թէ՝ ատենագրութիւնը պէտք է կատարուի հոսանքները գրելով թեր ու դէմ։

Շարունակուեցաւ կիլիկեան տեղեկագիրը։

Վերջերս ինքնաբերաբար սկսել էին զարգանալ արհեստակցական միութիւններ։ կ'արժէ յիշել Հաճընի կօշկակարներու միութիւնը օրինակ, որոշած էին ընկերական հողի վրայ մեծ գործարան մը հիմնել, մի բան որ կործանուեց կոտորածների չնորհիւ։ Թուրքերու կողմէ հայերուն [նկատմամբ] ունեցած գաղտնի թշնամութիւնը կը շեշտուի երբ վերջերս սահմանադրութենէն յետոյ կը սկսին զինուիլ։ Շեշտել էական հաւասարութիւն։ խանդավառ ցոյցերը, ազատ ճառերը եւ հայերուս կողմէ սահմանադրութեան ջերմ ընդունելութիւնը կը նպաստէր քաղաքականապէս թուրքերու ատելութեան դէպի հայերը եւ հաստատել կու տար կարծես թէ սահմանադրութիւնը միայն հայերուն համար է եւ մահմետական տարրի գերակշռութիւնը պիտի կորսուէր մօտիկ ապագայի մէջ։ Թէեւ յայտնի փաստ չկայ թէ գահընկէց Սուլթանը մասնաւոր հրահանգներով պատրաստել տուած է կիլիկեան աղէտը եւ թէ ստուգուած չէ թէ մասնաւոր մարմին մը սարքուած ըլլայ կոտորածներ ծրագրելու համար, բայց թուրք քիչ չատ գիտակից համարուող անձերը ակնյայտնի կերպով կը փափաքէին հայերու տնտեսական թուլացման։ օրերով, գուցէ եւ ամիսներով ստեղծուած այս մթնոլորտը, Մարտ 31ին ռէակսիոնին զուգընթաց, տեղի տուաւ կատարուած վայրագութիւններուն։

Ընկերը կը շեշտէ մասնաւորաբար թէ կիլիկեան աղէտը կը գերազանցէր 95-96ի կոտորածները։ կոտորածը ուղղուած է եղել աչքի ընկնող հայերու դէմ, մասնաւորաբար քաջերու, ունեւորներու, կրթուածներու եւ գեղեցիկներու դէմ։

Զոհերու թիւը 10-12000ի կը հասնի եւ 9/10ը տղամարդ, որոնցից, 1/3ը Հայաստանի ներսերէն գաղթողներ եղած են, իսկ մնացեալ 2/3ը կիլիկեցի։

Ատկէ զատ կոտորածներէ յետոյ սովը եւ մահը մեծ դեր կատարած է։ Սովից ու ցրտից մեռնող երախաների թիւը հասած է 3-4000-ի եւ վտանգ կայ որ եկող ձմեռնոյն բանը կը շարունակուի։

Ֆռնուզի զոհերուն թիւը 600ի կը հասնէր, այն ինչ կռուից յետոյ սովի պատճառներով մեռան 1000-ից աւելի անձեր։ այս տխուր փաստերի հետ մխիթարական կէտ կայ սակայն։ Չկայ գիւղ մը, վայր մը որ հայեր ազատուած չըլլան մահմետականներու կողմէ։ կրօնքի, դրացիութեան եւ համամարդկային զգացմունքները դեր խաղացած են կոտորածներու ժամանակ։

Ինքնապաշտանութիւնը եւս ինչպէս ամէն տեղ ունեցած է իր օգուտները Կիլիկիայի մէջ։

Կորուստը անշուշտ չատ աւելի մեծ պիտի ըլլար եթէ ինքնապաշտպանութիւն տեղի չունենար։

10-12 *քաղաքներ ու գիւղեր յամառ կերպով կռուած են մինչեւ որ կառավարութիւնը միջամտած եւ կամ թշնամին յետ նահանջած է։*

Ընկերը յիշում է, Հաճընն, Զոք Մարզուան, Քեսապի, Ֆուրճակի, Շէյխ Մուրատի, Սսոյ, Կարս [Բազարի] եւ այլ վայրերու արածները։ Դաշնակցական մարմինները, անհատները կատարած են իրենց պարտքը համերաշխօրէն ժողովուրդի միւս խաւերուն հետ։

Զէյթունը իբրեւ Կիլիկիայի ամենաուժեղ վայրը, ոչ միայն չի ենթարկուել յարձակման այլեւ իր միջամտութեամբ ազատել է չրջակայ հայաբնակ վայրեր՝ Մարաշ, Ալպիսթան, Կէօքսիւն։ կռիւներու ժամանակ չատ տեղեր թուրքեր դիմած են իրենց սովորական խորամանկութեան,— նախ ժողվել եղած բոլոր զէնքերը, եւ յետոյ կոտորել են։ այսպէս պատահած է քանի մը տեղեր։ Կոտորածից ոչ պակաս կարեւոր է ժողովրդի տնտեսական քայքայումը։ Հայերն թալլելով, ասել է մի քիւրտ, մենք հարստանում էինք նիւթապէս, իսկ կանանց ու երախաներին դարձնելով մահմետական կրկնապատկւում էինք թուով։

Կիլիկիայի հայ ազգաբնակութեան 1/3 մասը թալանուած է ամբողջովին, միւս 1/3-ը տուժած է կիսով չափ։ Ընդհանուր կորուստը 2-3 միլիոն ոսկուց պակաս չէ։ Դրա դիմաց հաշուելու է եւ նպաստը։ 12000 ոսկի միջազգային յանձնաժողովի կողմէ, 10000էն ոչ պակաս պատրիարքարանի եւ այլ միսիոնարներու [?] օգնութիւնը։ Կառավարութեան բաժնած 30000 առաւել 100000-ների դիմաց, հարեւան քրիստոնեայ ազգերը թէեւ առաջին անգամ վախցած են բայց յետոյ ցոյց տրուած են մասնաւոր մարդավարութիւն, մանաւանդ եւրոպացիները։

Կիլիկիայի հայութեան կրած արիւնոտ վէրքերի բուժումը կախուած է արդարութեան գործադրութիւնից։

խոշոր յանցաւորների կրելիք օրինակելի պատիժը, բոլոր վնասների հատուցումը եւ որբերու, այրիներու ապահովելը եւ այն էլ վնասողների հաւաքական պատասխանատուութիւնը միակ միջոցն է ապահովել[ու համար] հայութիւնը ապագայ անակնկալներու դէմ։

Ընկեր Մարտիրոս կը հարցնէ թէ Եւրոպայի մէջ տարաձայնուեցաւ թէ յանցանքը կը ծանրանար հայերուն վրայ։ Թէ հայերն էին միակ պատճառը կոտորածներուն։

Ընկեր տեղեկաբերը պատասխանեց։ Այդ մեղադրանքը բխած է երկու աղբիւրներէ. մին բողոքական միսիոնարների, երկրորդը իթթիհատականների, սակայն երկուքն ալ հնարովի են եւ մեր կուսակցութիւնը ոչ մի պատճառ տուած չէ ընդհարումներուն։

Ընկեր Մուրատ կը խօսի թուրք տարրի տրամադրութեան մասին եւ կը շեշտէ ինքնապաշտպանութեան օգուտները։

Ընկեր Ռոստոմ սկսաւ իր զեկուցումը Պարսկաստանի մասին։

Պարսկաստանը կազմակերպուած տէրութիւն չէր մինչեւ վերջին ժամանակ. ամէն ինչ անուանական կերպով ամփոփուած էր Շահի անձնաւորութեան մէջ. խաները մի քանի վայրերում պահել էին իրենց աւատական բոլոր իրաւունքները։ Օրէնքները բացակայում էին. յատուկ պետական գանձարան չունէր. ֆոնկսիոնները չէին բաժնուած. միեւնոյն պաշտօնեան բարձր թէ ստորին ե՛ւ օրէնսդիր էր, ե՛ւ դատաւոր էր եւ կառավարող. Շահի կողմից նշանակուած պաշտօնեաների հետ միասին դատում, պատժում էին միւշտէհիրները եւ այլ դիրք ունեցող հասարակական դէմքեր. պաշտօնեաներին ռոճիկ չէր տրւում, ընդհակառակը ամէն մի պաշտօնեայ յատուկ տուրք էր վճարում իր մեծին պաշտօնը ձեռք բերելու համար։ Կաշառքը օրինական հիմք ունէր Պարսկաստանում. իրաւակարգի, առ հասարակ կարգերի կատարեալ բացակայութեան պատճառով (չէրիաթը ինքը մեկնաբանում եւ գործադրում էր տեղի, ժամանակի եւ այլ հանգամանքների համաձայն). ժողովուրդը չէր սովորել որոշ հասարակական կրթութեան, տիսիպլինի։

Այս բոլորն էր պատճառը որ յեղափոխութեան շրջանում եւ Սահմանադրութիւնը հռչակուած օրերում նոր կարգերը չէին հաստատւում, հասարակական ֆունկցիաները չէին բաժանւում եւ կազմակերպուած կոլլեկտիւ աշխատութիւնները չափազանց մեծ դժուարութիւնների էին հանդիպում։

Մօտաւորապէս այս դրութեան մէջ էր Տաճկաստանը XIX դարու սկզբում, բայց շնորհիւ այն հանգամանքի որ Ռուսաստանը Փոքր Ասիայի վրայով, կամ Բոսֆորը տիրելով էր ձգտում հասնիլ ծովին, եւրոպական պետութիւնները, մասնաւորապէս Անգլիան առանձին հոգ պիտի տանէին Պ[արսկաստանը] ուժեղացնելով իրրեւ պատնէշ պահել նրան Ռուսաստանի յառաջխաղացութեան հանդէպ։

Պարսկաստանը իբրեւ ճանապարհ չէր նկատւում. նրա տերիտորիայի ամբողջութիւնը ապահովուած էր համարւում. դրանով գլխաւորապէս պէտք է բացատրել Պարսկ[ստանի] թմրութիւնը, ինչպէս նաեւ այն հանգամանքը որ նա աննկատելի կերպով ընկնում էր օտար պետութիւնների խնամակալութեան տակ։

Սակայն վերջին տասնեակ տարիներում արթնացման նշաններ նկատւում են։ Ազդում էին Տաճկաստանի եւ Ռուսաստանի յեղափոխական շարժումները (բացի այն որ Ատրպատականի թուրքերը ականատես էին Դաշնակցութեան գործունէութեան, Երիտասարդ թուրքերի հրատարակութիւնները, որ ուղարկում էինք Պարսկաստանի վրայով Վասպուրական, ցրւում էին մեծ քանակութեամբ Թաւրիզում, Սալմաստում եւ այլ վայրերում)։ Բաբիների շարժումները աւելի որոշ քաղաքական գոյն են ստանում. ֆրան-մասոնների օթեակները վերածւում են յեղափոխական խմբերի։ Միրզա Մելքոն խանի եւ Մոստէշար Դովլէի առաջարկած ռեֆորմները ուշադրութեան լուրջ առարկայ են դառնում. Հնդկաստանում հրատարակուող Հաբլիոլ Մաթէն Պարսկաստանի վերածնութեան գաղափարն է արծարծում. ժողովրդի մէջ սկսում են կռիւներ, ուղղուած, թէեւ անգիտակցաբար, տիրող կարգերի դէմ։

Այդ կռիւներով նա կրթուած էր ապագայ մեծ շարժման համար։ Ամենանշանաւորն էր ռէժիի (ծխախոտ) մենավաճառման դէմ ժողովրդեան կռիւը հոգեւորականութեան ղեկավարութեամբ, որ վերջացաւ յաղթանակով։ Այն կարծիքը թէ դա կղերականութեան յաղթանակն էր՝ սխալ էր։ Յետագայ դէպքերը ցոյց տուին որ ժողովուրդը աւելի բուռն թափով յարձակւում էր կալուածատէր մուշտէյիտներու վրայ։

Հիմնայատակ անելով նրանց տները եւ թալանի տալով ցորենի ամբարները. դա յայտնի «հացի կռիւներ» էին, որ կրկնուած էին պարբերաբար գլխաւորապէս Թաւրիզում։

Իրանի քաղաքական արթնացման գործը աւելի ուժով առաջ գնաց Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականութեան մէջ առաջ եկած փոփոխութեան հետեւանքով. պարտութիւն կրելով Տաճկաստանի խնդրում, յոյսը կտրելով միաժամանակ Փոքր Ասիայից ու Բոսֆորից եւ դրանից յետոյ ջախջախուելով Մանչուրիայում, Ռուսաստանը կամայ ակամայ աչքերը պիտի դարձնէր նորից Մերձակայ Արեւելքի վրայ, «չսառող» ծովի հասնելու համար եւ մասնաւոր ուշադրութեան առնէր Պարսկաստանը։ Ոչ միայն իբրեւ շուկայ այլ իբրեւ ճանապարհ, նա ստիպուած էր գործել ոչ մինակ այլ Անգլիայի հետ համաձայնութեամբ։ Երկու պետութիւններն էլ հաւասարապէս շահագրգռուած էին Գերմանիայի առաջընթացութեան առաջն առնելու գործին մէջ։ Սակայն իւրաքանչիւրը, հակառակ կայացած համաձայնութեան, յատուկ ընթացք էր բռնում Իրանի հանդէպ։

Ռուսաստանը ձգտում էր երկիրը պահել միապետական ռեժիմի տակ. մի հանգամանք որ, ինչպէս կը տեսնենք, նպաստաւոր էր ի միջի այլոց նաեւ տնտեսական նուաճման տեսակէտից.— կամ թէ անիշխանական դրութեան մէջ. մինչդեռ Անգլիան աշխատում էր Իրանում հաստատել տալ սահմանադրական կարգեր, խանգարելու նպատակաւ Ռուսաստանի քաղաքական եւ տնտեսական նուաճումներին։ Իսկապէս Ռուսաստանը կատարել էր այդ ուղղութեամբ խոշոր բաներ։

Յիշենք խճուղիների, ֆոնկսիոնների, բանկերի հաստատումը, Մուզաֆարէդդին Շահին արած փոխառութիւնները (2 անգամ) եւ որ գլխաւորն է, պայման չկնքել ապագայում ոչ մի փոխառութեան առանց ռուս կառավարութեան համաձայնութեան։ Միապետական ռեժիմի շարունակութիւնը հնարաւորութիւն կը տար Ռուսաստանին դիւրութեամբ առաջ տանել իր նուաճումները։

Այս արտաքին վտանգի գերակայութիւնն էր որ առաւելապէս ցնցեց պարսիկ հասարակութիւնը։ Վերածնութեան խնդիրը դրուեց։ Շարժումը նշանակալից է նրանով, որ կրօնական հողից հեռանում էր եւ ձգտում էր կանգնել ազգային տեսակէտի վրայ։

Շարժումը Իրանի ժողովրդինն էր եւ ոչ տիրապետող կրօնի՝ շիիզմի։ Նրա մէջն էին հրաւիրում նախ եւ առաջ հին զրադաշտական Փարսերը (գեաբրները), հայերը, սիւննիները, եւ այլն։

Պարսկաստանի շարժումները կարելի է բաժանել մի քանի ֆազերի։

Ա- Ֆազան հասնում է մինչեւ սահմանադրութեան հռչակումը Մուզաֆֆերէդդինի օրով։

Նրա մահից յետոյ սկսւում է երկրորդ ֆազան։ Մուհամէտ Ալի Շահը երդւում է պահպանել եւ գործադրել սահմանադրութիւնը։ Բայց դէպի նրա անձնաւորութիւնը վստահութիւն չկար ա) նա համարւում էր գործիք ռուս կառ[ավարութեան] ձեռքին. բ) իր բնաւորութեամբ վարկաբեկւում էր ժողովրդի աչքում։ Հէնց նրա առաջին քայլերը կասկածները սանձահարել [էին]։ Շրջապատը ռուս կառավարութեան ագէնտներն էին։ Հրաւիրեց իբրեւ Սատրազամ՝ Աթաբեկը, որ յայտնի կողմնակից էր ռուս քաղաքականութեան։ Աթաբեկը ընկաւ տեռորիստների ձեռքով 907 թուին։ Դեկտեմբերին փորձեց տապալել Մէջլիսը։ Նա ստիպեց[?] խոշոր ընդդիմադրութեան. գործում էին շահի դէմ նաեւ Զելլի Սուլթանին ագէնտները։ Ընդհանրապէս ատելութիւն կար դէպի Ղաջարեան հարստութիւնը, որովհետեւ սրանց տիրապետութեանը տակ Պարսկաստանը յետադիմել [էր]։ Ռաշտը եւ Թաւրիզը ըմբոստացան, սպառնալով չճանաչել շահին եւ իրենց համար առանձին կառավարութիւն ստեղծել, իսկ ամենագլխաւորը Նաջաթի 3 մուշտէյիտների բողոքը եւ նգովքն էր. նրանք բարոյական մեծ հեղինակութիւն են ամբողջ շիա ազգաբնակութեան աչքում։ Շահը պարտութիւն կրեց եւ յետ նահանջեց։ Նորից երդուեց հաւատարիմ մնալ սահմանադրութեան։ Բայց միաժամանակ ձեռնարկեց սեւ հարիւրակային գործողութիւններ, որոնք աւելի գրգռեցին ժողովուրդը Շահի դէմ։ Այդ շրջանում Շահը կողմնակիցներ գտաւ խաների եւ հոգեւորականների որոշ շրջաններում, որոնք ժամանակ ունեցան հաշիւ տալու իրենց եւ հասկնալու, որ նոր ռեժիմը այնքան էլ ձեռնտու չէ իրենց առանձնաշնորհեալ դրութեան։

Գիւղացիները հարկ չէին վճարում, տուրքերը չէին գանձւում. երկիրը ընկաւ անել վիճակի մէջ մանր մունր աւատապետների երեւալով։

Սրան աւելացաւ այն որ Մէջլիսը ցոյց տուեց իր անկայունութիւնը, անպատրաստականութիւնը երկիրը կառավարելու, կարգ ու կանոն մտցնելու։ Նոյնը եւ տեղական անջումանները[20] իրենց մէջ ուզեցին ամփոփել բոլոր ֆոնկցիոնները՝ օրէնսդիր, վարչական։ Առաջինը փոխարինեց Շահին, վերջինները՝ նահանգապետներին։ Շահը մնաց մի կողմ։ Մինիստրները անուանական էին։ Մէջլիսը հնադարեան աք-սաքքալների[21] ժողով էր աւելի։ Բացի այդ՝ Մէջլիսի ազդեցիկ անդամներից ոմանք նոյնպէս սկսեցին կաշառք առնել եւ հարստանալ, ինչպէս նախկին պաշտօնեաները։ Աչքի էր ընկնում Սայիտ Ապտալլան։ Ինտելիգենտ փոքրամասնութեան ջանքերը գրեթէ ապարդիւն էին անցնում. պէտք է նկատել որ այդ Մէջլիսում բաւական տեղ էին բռնում հոգեւորականները։

Գուցէ փոքրամասնութիւնը յաջողէր հետզհետէ կարգի գցել գործերը, կնքել փոխառութիւն՝ վստահութիւն ձեռք բերելով, եթէ մի քանի դէպքեր վրայ չհասնէին։ Զելլի Սուլթանը շարունակում էր իր էնտրիկները. պատրաստուեց մահափորձ Շահի դէմ, որ անյաջող անցաւ։ Ռուսաստանը օգտուեց դրանից եւ համոզեց Շահին ցրուել Մէջլիսը։

Մէջլիսը ցրուեց. չէնքը ռմբակոծուեց։ Միապետութիւնը վերականգնեց։

Դրանից յետոյ սկսւում է երրորդ ֆազան։

Ժողովը գոցուեցաւ սովորական ժամուն։

Քարտուղար՝ *Նախագահ՝*

ՀԱՅԿ ԲԱԹԱԲԱՆԵԱՆ ՌՈՒԲԷՆ

20.- Գաղտնի յեղափոխական կոմիտէներ, ակումբներ։
21.- Սպիտակ մօրուսաւորներու, այսինքն՝ ծերունիներու։

Նիստ ԻԱ. 1909 Օգոստոս 25, երեկոյեան ժամը 4-ին

Ներկայ են 24 ընկերներ։

Նախագահում է Ռուբէնը։

Օրակարգ։— շարունակութիւն

Զեկուցում Դաշնակցութեան Պարսկաստանի ապագայ գործունէութեան մասին։

Կարդացուեցին եւ սրբագրուելով վաւերացուեցին ԺԱ., ԺԲ., ԺԳ. եւ ԺԴ. նիստերի արձանագրութիւնները։

ԺԱ. նիստի արձանագրութեան մէջ նկատուելով ընդհանուր բացասական վերաբերմունքի արտայայտութիւն Եւրոպայի Հ. Յ. Դաշնակցութեան ուսանողութեան նկատմամբ, ի բացակայութեան իրենց ներկայացուցիչ պատգամաւորի, հարկ տեսնուեց մի քանի բացատրութիւններ լսել պատգամաւորէն, ի գիտութիւն միայն։ Ուսանող ընկերը տուաւ հետեւեալ բացատրութիւնները։

1- Կովկաս ընկերներ ուղարկելու կոչին ուսանողութիւնը գործնական արձագանգ չէ տուել, նախ փորձուած ընկերներ չունենալու եւ երկրորդ տրամադրելի 3-4 ընկերներ, արդէն առանց այն էլ գնալու էին, այնպէս որ աւելորդ է համարուած յիշել, որ այդպիսիները արձագանգ կը հանդիսանան եղած կոչին։ 2- Ուսանողութիւնը իր համագումարում պարտադիր որոշում է տուած աշխատակցելու կուսակցական թերթերին. այդ գործնականացուել է եղած դրական ուժերի չափով։ «Հայրենիք»ին աշխատակցել յանձնարարուել է ընկերներին, երբ իմացուել է, որ նրա հրատարակութիւնը կը շարունակուի։ Վերջին կիսամեակին ուսանողութեան դրական ուժերը կլանուած են եղել «Ուսանող» օրգանով, որի վրայ ուսանողութիւնը նայում է իբր օգտակար գործ կուսակցական պրոպագանդայի եւ մտքերի պարզաբանութեան տեսակէտից։ 3- Դրամական անդամական պարտաւորութիւնները ուսանողներ կատարել են, իրենց ստացածի 2 առ հարիւրը վճարելով. գոյացել է 7-800 մարկ, որը գործադրուել է թերթի եւ համագումարների ճանապարհածախսերին։ Այդ համագումարները ուսանողների շարքերի խտացման եւ գիտակցութեան նպաստել են մեծ չափով։ 4- Ընդհանուր Ժողովին ղրկելիք պատգամաւորի ծախսի մասին Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցչին դիմում եղած է մի՛ միայն անհատապէս, որի համար դիմողը նոյնիսկ յանդիմանուել է ընկերներից։

Այս բացատրութիւններից յետոյ ժողովը անցաւ օրակարգին, լսելով ընկ. Ռոստոմի զեկուցման շարունակութիւնը։

Զեկուցում.— Յրդ Ֆազա.— Սաթթար խանի ըմբոստացումը.— Թաւրիզ 2 մասի բաժնուած, միապետական եւ սահմանադրական թաղերու. Դաւաչի թաղի անձնատուր լինելը։ Սալմաստը, Խոյը, Ուրմիան եւ Մարանդը սահմանադրական. միապետականների կազմակերպուելը։ Սամատ խանը Մարաղի կողմից, Ղարադաղցի Ռահիմ խանը Անլիի կողմից, Էյին-Դովլէն Վասփինջից։ Թաւրիզի պաշարումը.— Մակուայ խաները Խոյի վրայ. կռիւների վրայ կանգ չի առնում տեղեկագրի մէջ՝ մանրամասնութիւններով լինելու համար։ Այս ֆազան փակւում է ռուս զօրքերի Թաւրիզ մտնելով։ Կ՝անցնի դրութեան ընդհանուր գծերին։

Թաւրիզում եւ ուրիշ տեղերում գոյութիւն ունէին անջումաններ[20], հրամանատարներ, կառավարիչներ, զինուորական շտաբներ, մոբիլիզա-լիդերներ եւ այլն։ Կար Թաւրիզում նաեւ մուջահիդ անջուման (յեղափոխականների)։ Չնայած սրան ֆունկցիաները չէին բաժնուած եւ չկար սիստեմ։ Մարմինները, նաեւ անհատ ղեկավարները յաճախ խառնւում էին ոչ իրանց վերաբերեալ գործերի մէջ։ Բացի յայտնի մարմիններից, ունէին եւ գաղտնի կոմիտէներ, որոնք ձգտում էին մարդիկ ունենալ այլ եւ այլ տեղեր իրենց որոշումները առաջ տանելու համար. դա պարսից սիրած մեթոտն է։ Սաթթար խանի եւ Բաղրը խանի մօտ կային նոյնպէս «խորհրդականներ», որոնք լաւ հոգեբաններ են եւ կարողանում են ճարպիկ կերպով ասել եւ անել նրանց այն ինչ որ ուզում են. գաղտնի կոմիտէներից կարելի է յիշել «Իշթիմայուն ամբյուն թարակկի խահան» Իսրայիլյուն ամբյուն եւ մի շարք անանուն խմբակցութիւններ եւ անհատներ։

Գործավարութեան մէջ կանոնաւորութիւն մտցնելու բազմաթիւ փորձեր գրեթէ ապարդիւն անցան, աւելի յաջող էր Թաղի զաղէն, որը կարողացաւ որոշ կանոնաւորութիւն մտցնել անջումանում. բայց Օթաղը Նիզահում (զինուորական շտաբ), ուր մտնում էին Սաթթար խան, Բաղրը խան, Իսմայէլ եւ ուրիշներ, Հաճի Ալի աղան երկու սոցիալ դեմոկրատների հետ միասին, երկու դաշնակցականներ եւ ուրիշներ, փորձը վերջացաւ ընդհարումով նրա եւ Սաթթար խանի միջեւ, որից յետոյ շտաբը լուծուեց։ Նիստերը անկայուն էին լինում. մտնում էին շարունակ կողմնակի անձինք, նախկինից շարունակ չեղւում էին եւ այլն. գործի կանոնաւորութեան մեծ չափով խանգարում էր Սաթթար խանի եւ Բաղրը խանի հակառակութիւնը, մի բան, որ եղաւ յարձակումների անյաջողութեան ամենամեծ պատճառը։ Ոչ մի ծրագիր չէր յաջողւում այդ հակառակութեան պատճառով։ Ներքին բարոյական կապը թոյլ էր առհասարակ պարսիկ ղեկավարների միջեւ։ Փոխադարձ վստահութիւնը յաճախ պակասում էր։ Բանակը բազմաթիւ էր։ Հրացանակիրների թիւը մօտ 15000. բայց կանոնաւոր կազմակերպութիւն չկար. աւելի լաւ կազմակերպուած էին Բաղրը խանի մարդիկ. մարզանքներ չէին կատարւում։ Շրջանապետներից եւ խմբապետներից շատերը կասկածւում էին որպէս շահագրգիռներ։ Զէնքի պահում այնքան հոգի, որքանի համար շաբաթական էին վերցնում։ Բանակի մէջ մեծ թիւով մտել էին ապրուստի միջոցներից զրկուած արհեստաւորներ, խանութպաններ, բանուորներ, որոնք զէնքի գործ անելու մէջ հմտութիւն չունէին։ Նրանց գրաւում էր 2 ղրան օրականը (մօտ 40 կ. — 1 ֆր.)։ Լաւ կռուողները սրանց հետ խառնուած լինելով առանձին արդիւնք չէին կարողանում տալ. շուտ ենթակայ էին լինում պանիկայի։

Մեր առաջարկը, մեր տղաներին յանձնել մարզելու գործը, չընդունուեց, մեր դէմ յարուցած կասկածների պատճառով։ Նոյն առաջարկը արեց ամերիկացի Բասկուելը, բողոքականաց դպրոցի ուսուցիչներից մէկը. բաւական դժուարութիւններից յետոյ նրան յանձնուեց կիսաինտելիգենտների մի խումբ։ Յետոյ միայն Հէօքմաքստի կռուից առաջացած ոգեւորութեան շրջանում մարզանքը լայն չափեր ընդունեց։ Զիաւորների հետ պարապում էր Բասկուելը, իսկ հետեւակների հետ անգլիական մի թերթի թղթակից Մօրը։ Փաստը ցոյց տուեց, որ մարզանքները բոլորովին աւելորդ էին։ Վճռողական կռուի ժամանակ, ինչպէս գուշակում էր Բաղրը խանը, կռուողներ ցրուեցին հին ձեւով եւ Բասկուելը զոհ գընաց իր իլիուզիաներին։ Զէնք գտնւում էր մեծ քանակութեամբ։ Բացի կառավարական վերենդելներից, կային մեծ թուով մոսիններ, մաուզէրներ եւ այլն։ Բայց դժբախտաբար գործածութիւնը անբաւարար էր։ Փամփուշտները միշտ խնդրի առարկայ էին լինում։ Կռուողները շարունակ գանգատւում էին, թէ քիչ փամփուշտ է տրւում կռուի ժամանակ եւ դրանով էին արդարացնում իրենց նահանջը. իսկ ղեկավարները նրանց մեղադրում էին փամփուշտ գողանալու եւ ծախելու մէջ։ Ամէնից լաւ զինուած էին մեր տղաները. իւրաքանչիւրը կրում էր բացի մոսինից եւ տասնոց ատրճանակ։ Փամփուշտի կողմից մերոնք շատ էին նեղւում։ Երկիւղ կրելով, որ մերոնք ապագայում կարող են առանց փամփուշտի մնալ, Քեռին արգիլում էր արձակելը կամ քիչ մարդ էր վերցնում կռիւ գնալիս։

Թնդանօթ ունէին մօտ 30 հատ։ Մեծ մասը հին սիստեմի։ Աւելի գործ էին տեսնում 3 փոքրիկ լեռնային թնդանօթները, կապսիլաւորները։ Խոշորները չունէին ռումբեր։ Ընդհանրապէս թնդանօթից օգտուել չէին կարողանում։ Թէ մեր եւ թէ եւրոպացի ինստրուկտորների ջանքերը թնդանօթները նպատակին ծառայեցնելու՝ ապարդիւն անցան։ Գլխաւոր պատճառը մեծ վախն էր, թէ չլինի թէ թնդանօթը առաջ տանելիս թշնամու ձեռքը ընկնի։ Կռուի ձեւերը նախնական էին։ Պատի տակից դուրս գալ ընդհանրապէս չէին սիրում երկու կողմից էլ, թէ միապետականները եւ թէ սահմանադրականները։ Միապետական բանակը՝ բաղկացած քրտերից, լեռնականներից աւելի առաւելութիւններ ունէին դրսի կռիւներում, ուր սահմանադրականները չէին դիմանում։ Աւելի դա նկատելի էր Մարանդի-Զուլֆի ճանապարհի վրայի տեղի ունեցած կռիւներում։ Միապետականների համեմատական քաջութեան պատճառներից մէկն էլ թալանի իրաւունքն էր, որ նրանց տրուած էր։ Սահմանադրականները կռուի ժամանակ ունեցած էին անզէնների մեծ ամբոխ, որի պարտականութիւնն էր «Եա Ալի» կոչումներով քաջալերել իրենց եւ ահաբեկել հակառակորդներին։ Հնադարեան այս մեթոտը չէր վերանում, հակառակ նրա ցոյց տուած ակնյայտնի վնասներին։ Կռուի ծրագիրներ չէին մշակուած եւ երբ կազմւում էին չէին գործադրւում։ Առաջին անյաջողութիւնը վհատում էր առաջ բերում, իսկ յաջողութիւնը մեծ ոգեւորութիւն։ Սաթթար խանը, որ ոգեւորելու մեծ ընդունակութիւն ունի, չէր վարանում դուրս գալ փոքրիկ խմբով եւ փոքրիկ յաջողութիւնով քաջալերել իր յետեւից կռուողների ահագին բանակ։ Կռիւները տանում էին à la .....[22]։

Այս բոլորից պարզ է, որ Թաւրիզում միայն պաշտպանողական տակտիքի կարելի էր հետեւել, ինչպէս նաեւ Խոյում, որ նոյնպէս պաշարուած էր եւ դրսի հաղորդակցութիւնից կտրուած։ Կռուով պաշարումը վերացնելու յոյս չկար։ Միեւնոյն ժամանակ թշնամի կողմն էլ, յոյսը կտրելով զէնքի ուժով քաղաքը մտնելուց, կանգ էր առել պաշարման տակտիքի վրայ, որպէսզի ստիպի քաղաքը անձնատուր լինի սովից։

Սովը վրայ հասաւ եւ զգալի կերպով. մանրամասնութիւնների վրայ կանգ չեմ առնում։ Մեզ պահում էր այն յոյսը, որ Ռաշտը կամ Սպահանը շարժուեն եւ Թեհրանը խառնելով մեզ ազատեն պաշարման դրութիւնից։ Թաւրիզի թուրք ազգաբնակութիւնը ցոյց տուեց օրինակելի դիմացկունութիւն։

Դրսից եկած ուժերն էին.

1- Կովկասից — թուրք յեղափոխականները։ Սկզբներում սրանք մատուցել էին մեծ ծառայութիւն. միջին թուով եղել են մօտ 100 հոգի։ Բայց յետոյ մի մասը ըզբաղուել է թալանով եւ դրա պատճառով ստեղծուել էր անտագոնիզմ[23] դրսեցի թուրք յեղափոխականների եւ ներսեցիների միջեւ։ Բանը հասաւ նոյնիսկ արիւնահեղ ընդհարման, որի առաջը բարեբախտաբար շուտով առնուեց։

2- Վրացիներ — Սոցիալ դեմոկրատներ անունով եկել էին մօտ 50 հոգի. մի մասը սպանուեց, միւս մասը վերադարձաւ Կովկաս։ Վերջերում մնացել էին մօտ 10 հոգի Թաւրիզի առաջին կռիւներում, երբ դեռ Դաւաչին անձնատուր չէր եղել. նրանք ռումբերով լաւ գործ էին

22.- Ռուսերէն անընթեռնելի բառ։
23.- Հակառակութիւն, թշնամական հակազդեցութիւն։

տեսել։ Սուկաք-Նիզամի դժոխային մեքենան նրանց պատրաստած էր։ Հրացանով կռուողներ քիչ կային մէջները։ Խոյում եղել էին 2-3 հոգի, իսկ Սարհատի խմբում՝ մեծ թուով. նրանց ներկայութիւնը բարոյական մեծ նշանակութիւն է ունեցել։

3- Դաշնակցականները, առաջին կուռում եղել են մօտ 10 հոգի, Քեռին հասաւ մօտ 29 հոգով։ Ուրմիայում, Սալմաստում, Խոյում կային մօտ 50 հոգի դրսեցիներ. Սալմաստ կամաւորների թիւը հասնում էր 120-140ի, Սարհատի խմբում 45 հոգի։ Սկզբում դէպի դաշնակցականները լաւ չէին վերաբերուում։ Պատճառ՝ հայ-թրքական ընդհարումները Կովկասում եւ սոց. դեմոկրատների բարդած մեղադրանքները մեր վրայ իբրեւ նեղ ազգայնականների. բացի այդ հրահանգ էր տրուած Թիֆլիսի թուրք կոմիտէից, զգուշանալ դաշնակցականներից եւ սանձը նրանց ձեռքը չտալ։ Սակայն հետզհետէ անվստահութիւնը վերացաւ, եւ նոյնիսկ չէին քաշւում հրապարակաւ արտայայտուելուց։— (պակաս կայ)[24]

Այս բոլորից յետոյ պիտի սանկցիա տալ[25] *մեր Պարսկաստանի գործունէութեան, յայտարարելով՝ Դաշնակցութիւնը Պարսկաստանի մէջ եւս յեղափոխական կուսակցութիւն. այդ համապատասխան է եւ տեղի դաշնակցական ուժերի կարողութեան։ Դրանից յետոյ պիտի ջանալ ուղղութիւն տալ բոլոր դեմոկրատիկ տարրերին, սահմանադրութիւնն ապահովելու եւ դրսից թէ ներսից ռուսական ոտնձգութիւնները խանգարելու համար։*

Զեկուցումը վերջացաւ եւ նախագահի յայտարարութեամբ այս նիստին կարելի էր միայն հարցեր տալ, քննադատութիւնները եւ բանաձեւերը յաջորդ նիստին թողնելով։

Հարց տրուեց, թէ ընդհանրապէս ի՞նչ փոփոխութիւններ են նկատուած Պարսկաստանում եւ ինչի՞ց կը բխի դէպի Դաշնակցութիւնը եղած ներկայ լաւ վերաբերմունքը։

Ընկեր զեկուցողը պատասխանեց, որ աւատականութիւնը սկսում է արագ քայքայուել, եւ գիւղացիութիւնը տեղ տեղ հրաժարւում է որոշ պարտաւորութիւններից դէպի կալուածատէրերը եւ բողոքում է որոշ հարկերի դէմ։ Հոգեւորականութիւնը իր ազդեցութիւնը կորսնցուցեր է, դէպի հայեր ստեղծուեր է լաւ վերաբերմունք, մասամբ համոզուած լինելով, որ հայերը առանձին քաղաքական ձգտումներ չունեն։ Կովկասցիներ, որ միշտ կասկածոտ են եղած դէպի Դաշնակցութիւնը, վստահացած հեռացան։ Իսկ դէպի Դաշնակցութիւնը եղած ներկայ լաւ վերաբերմունքը մեծ մասամբ կը բխի օրուայ տրամադրութիւնից, որ մենք իրենց աջակից եղանք հնարաւոր միջոցներով, առանց նկատումների, եւ եթէ մենք շարունակենք մեր աջակցութիւնը միշտ այդ տրամադրութեան մէջ պիտի մնանք։

Նիստը փակուեց ժամը 7.30ին։

Քարտուղար՝ **ՎԱՆԻԿ** *Նախագահ՝* **ՌՈՒԲԷՆ**

Նիստ ԻԲ. Օգոստոս 26 (Առաւօտ)

Ժողովը բացուեցաւ նախագահութեամբ ընկեր Անտոնի. մասնակցող ընկերներէն ներկայ 23։

Ժողովն օրակարգ ունենալով Պարսկաստանի շարժումներու վերաբերմամբ ճշդել Դաշնակցութեան դիրքն ու մասնակցութեան եղանակը, քննութեան եւ վիճաբանութեան ենթարկեց զեկուցանող յանձնախումբի եզրակացութիւնը, որուն մօտեցան ժողովականները տարբեր հայեցակէտներով ու պատճառաբանութիւններով, յանգելով սակայն երկու որոշ եզրակացութիւններու.— 1- Զմասնակցիլ իբրեւ կուսակցութիւն՝ ազատ ձգելով որ տեղւոյն ընկերները մասնակցին իբրեւ քաղաքացիներ՝ մեր ծրագրի թելադրած ոգիով. 2- Իբրեւ կուսակցութիւն ունենալ աթիւ մասնակցութիւն եւ հրապարակ գալ ազգային ուրոյն պահանջներով։

Առաջին տեսակէտի իբրեւ պատճառաբանութիւն մէջբերուեցան հետեւեալ կէտերը.—

Քաղաքական աշխարհի հետեւելիք ուղղութեան վրայ որոշ եւ դրական կարծիք յայտնել անկարելի է. հետեւաբար երկրին բախտը չենք կրնար վճռել այս կամ այն պետութեան ցանկութիւններու կամ դիտաւորութիւններու համաձայն։ Մեր ընկերներու [դերը] Պարսկաստանի յեղափոխութեան գործին մէջ թեթեւ բան մըն է, քանի որ երկրին վաճառականութիւնը, արհեստները պարսիկ ժողովուրդին ձեռքն է եւ հայութիւնը հոն կը կատարէ[26] *շատ աննշան թիւ մը՝ այն ալ ցրուած ամբողջ երկրին մէջ. միակ հայաշատ կեդրոնը Սալմաստն է, ուր հազիւ փոքրաթիւ հայութիւն մը կ'ապրի եւ այդ փոքրաթիւ հայութիւնը իր ուժերը ցրուելէ եւ դասակարգային տեսակէտներու վրայ կանգնելէ աւելի պէտք ունի ինքնամփոփուելու եւ կենալու ազգային գոյութեան պահպանման հողի վրայ։ Մեր ընկերներու ունեցած գործունէութիւնը Պարսկաստանի մէջ բաւականաչափ գրաւական չէ, որ մենք իբրեւ կուսակցութիւն հրապարակ գանք աթիւ գործերով եւ ուրոյն պահանջներով։ Պէտք է ցոյց տալ գործունէութեան որոշ հիմք։*

24.- Այդպէս է արձանագրուած։
25.- Հաւանութիւն, վաւերացում տալ։
26.- Պէտք է ըլլայ՝ կը կազմէ։

պատմական անցեալն ու 70000 ցրուած բնակչութեան մը գոյութիւնը նոյնպէս իրաւունք չի տար մեզ այդ ուղղութեամբ գործելու. վաղը երբ Պուլկարիա եւ Ամերիկայի մեր գաղութներն ալ նմանօրինակ դեր մը խաղան ռէակցիայի պահուն՝ միթէ՞ այդ բանը մեզ իրաւունք կու տար նման մինիմում պահանջներ գծել. ինչպէս Ամերիկայի եւ Պուլկարիոյ, նոյնպէս եւ Պարսկաստանի վերաբերմամբ մէկ բան միայն կրնանք ընել.— այն է՝ իբրեւ քաղաքացի մասնակցիլ այն խնդիրներուն, որոնց միջամտութիւնը իրենց պարտականութիւնն է, ինչպէս նաեւ Դաշնակցութեան ծրագրի ցուցմունքներով ղեկավարուիլը՝ նոյն տեղի կուսակցական ընկերներու պարտականութիւնը։ Պարսկաստանի գործունէութիւնն ալ իր տպաւորութեամբն ու յաջորդող ոգեւորութեամբը այն է՝ ինչ որ տեսանք Թուրքիոյ մէջ. բայց պարսիկ ժողովուրդի ցոյց տուած օրինակները յուսադրիչ եւ վստահելի չեն եւ գուցէ ան ալ վաղը վարուի այնպէս՝ ինչպէս պատահեցաւ Թուրքիոյ մէջ։ Կուսակցութեան ուշադրութիւնը պէտք է լարուած ըլլայ Թուրքիոյ եւ Կովկասի հայութեան վրայ։ Կովկասի Դաշնակցութիւնն ու Թուրքիոյ Դաշնակցութիւնը բխած են ժողովուրդի ծոցէն, մինչ Դաշնակցութիւնը Պարսկաստանի մէջ յաջողեցաւ արտաքին ընկերներու աջակցութեամբ։ Դաշնակցութիւնը դնելով իր պահանջները՝ յառաջիկային հարկադրուած պիտի ըլլայ կռիւ մղել յանուն այդ պահանջներու իրագործման, ինչ որ հակամարտութիւններու առիթ պիտի տայ. իբրեւ յեղափոխական կուսակցութիւն՝ երբ գործ ունինք Թուրքիոյ մէջ, պէտք է լեկալ պահենք մեր ոտքին հողը՝ Պարսկաստանի մէջ։ Մեր ներկայ քաղաքական կացութիւնը Ռուսաստանի եւ Թուրքիոյ մէջ՝ ուր բռնկումներ կը սպասեն՝ մեր կուսակցութեան ուժը չի թոյլատրեր նոյնպէս աթիւ մասնակցութիւն ունենալու պարսկական շարժման մէջ եւ ներկայանալ իբրեւ կուսակցութիւն եւ կուսակցական սեփական պահանջներով։

Երկրորդ տեսակէտին իբրեւ պատճառաբանութիւն մէջբերուեցան հետեւեալ կէտերը.

Արտաքին քաղաքական վերաբերումը՝ Պարսկաստանի նկատմամբ. ռուսական միջամտութեան պարագան, Անգլիոյ եւ Ռուսիոյ փոխադարձ յարաբերութիւններն ու շահերը՝ Պարսկաստանի մէջ. ռուսական առաջխաղացութեան ռէակսիոն բնաւորութիւնը։ Նախորդ Ընդհանուր Ժողովի դրական որոշումը՝ որ կը բխի մեր կուսակցութեան եւ ազգային իրական շահերէն։ Մինչեւ հիմա Պարսկաստանի մէջ հայութեան ձեռք բերած առանձնաշնորհումները ըլլալով արդիւնք տիրող անիշխանութեան, ներկայ պարագաներուն անման մնալ այդ շարժումներուն մէջ՝ պիտի նշանակէր կորսնցնել նոյն իսկ մեր ունեցած առանձնաշնորհումները եւ պարսիկ ժողովուրդին թշնամութիւնը հրաւիրել հայ տարրին վրայ, ուրկէ պիտի օգտուի ի հարկին ռուս կառավարութիւնը։ Պարսկաստանի սահմանադրութեան անխախտ պահպանումը ունի իր բարերար ներգործութիւնը Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ վրայ։ Դաշնակցութիւնը չըլլալով հայկական ուեւէ հատուածի ուրոյն սեփականութիւնը՝ կարելի չէ այս կամ այն հատուածի շահերու տեսակէտէն մօտենալ. անիկա իբրեւ յեղափոխական կուսակցութիւն չի կրնար բնաւ խոյս տալ այդ դատէն՝ երբ այդ դատը մեզի համար ունի յեղափոխական հող. չի կարելի արգիլել տեղական դաշնակցականները իրենց մասնակցութեանը մէջ, ու երբ կարելի չէ այդ արգիլումը՝ պէտք է որ կուսակցութիւնը ցոյց տայ իր ուղղութիւնը եւ չթողու՝ այդ շարժումը առանց քոնթրոլի եւ թիւրիմացութիւններու ու շեղումներու մէջ։ Պարսկաստանը վերածննդեան յոյսեր կը ներշնչէ. հայ ժողովուրդը հոն գաղթական չէ այլ իր ծննդավայրին մէջ եւ կապուած իր օճախին հետ, հետեւաբար չի կրնար անտարբեր մնալ իր ծննդավայրի ճակատագրին հանդէպ։ Ժամանակի բերումով իսկ արդէն Պարսկաստանի յեղափոխական գործունէութիւնը մտած է Դաշնակցութեան գործունէութեան [մէջ], ու եթէ մեր ժողովուրդին վիճակուած է առաջդիմական դեր կատարել, պէ՛տք է կատարէ։ Պարսկաստանի աշխարհագրական դիրքը սերտ առնչութիւն ունի հայութեան միւս երկու հատուածներուն հետ, որոնք նոյնպէս խմբուած են գլխաւորաբար երկու սահմանագլուխներուն վրայ, հետեւաբար մեր մինիմում ծրագրի տեսակէտով չենք կրնար արհամարհել 70000 ժողովուրդ մը եւ նայիլ անոր վրայ իբրեւ գաղութի։ Պարսկաստանի մէջ մեր գործունէութիւնը — իբրեւ մահմետական աշխարհի — իր նշանակալի ներգործութիւնն ունի Թուրք-հայկական յարաբերութիւններու վրայ։ Դաշնակցութեան Պարսկաստանի Շրջանային ժողովը եւս նկատի առած է խնդիրը եւ աչքի առջեւ ունենալով հայ ազգաբնակութեան քաղաքական-տնտեսական վիճակը՝ եկած է այն եզրակացութեան, որ հայ ժողովուրդը ինչպէս եւ Դաշնակցութիւնը չեն կրնար անմասն մնալ եւ հետեւաբար կը փափաքի ունենալ Ընդհանուր Ժողովի որոշումը։ Փոխադարձ կապը մեր բոլոր յեղափոխական ձեռնարկներու մէջ եղած է եւ է անխուսափելի. թուական տոկոսները պէտք չէ դեր կատարեն. եթէ գործը անհրաժեշտութիւն է, կուսակցութիւնը ինք պէտք է ուղղակի միջամտէ եւ ստանձնէ։

Մէկ երկու ընկերներ յոյս չունէին նաեւ Պարսկաստանի եւ պարսիկ պետութեան վերածնութեան մասին, որ մեռնելու դատապարտուած է, քանի որ երկիրը երթալով կ'աղքատանայ եւ երկրին տնտեսական կացութիւնը կը ծանրանայ։ Արտաքին քաղաքական ազդեցութիւններն ալ երկրին բաժանումը կը մատնանշեն եւ այն բոլոր ջանքերը զորս մենք պիտի թափենք այդ երկրին վերածնութեան ի նպաստ, պիտի անցնին ապարդիւն։ Ձկայ հիմնական տեսակէտ այդ երկրի վերածնութեան

ի նպաստ։ Պէտք է առաջնորդուիլ այն տեսակէտէն՝ որ մեր ժողովուրդին ստուար զանգուածը ո՛ւր համախմբուած է։ Հէնց այդ տեսակէտէն պէտք է նպաստել ռուսական պետութեան տիրապետութեան Պարսկաստանի վրայ, որով սահմաններէն մէկը կը վերնայ։ Պէտք է մեր առած իւրաքանչիւր քայլի մասին մտածել թէ ո՛րքան նպաստաւոր է ան հայկական կեդրոնացման. այժմեան ժամանակաւոր կառավարութեան մէջ միայն մէկ բանի պէտք է ձգտինք՝ հայերու կեդրոնացման նպաստել։

Զեկուցաբեր ընկերը տուաւ լրացուցիչ բացատրութիւններ՝ եղած պատճառաբանութիւններուն, վեր առնելով հետեւեալ կէտերը։ Դաշնակցութիւնը չի կրնար չէզոք մնալ, որովհետեւ պայմանները կը հարկադրեն ելլել չէզոքութենէ։ Նոյնիսկ մեր ունեցած առանձնաշնորհումները չեն կրնար պահուիլ չէզոքութեամբ, ուստի եւ պէտք է երկրին դեմոկրատական հոսանքին ձեռք տալ։ Յեղափոխական կայան ունենալու տեսակէտով ալ պէտք է աշխատիլ սահմանադրական կարգերու հաստատման Պարսկասանի մէջ. ռուսական տիրապետութեամբ արդէն բոլոր այդ արտօնութիւնները կ՚երթան հայ ժողովուրդին ձեռքէն։ Այն առարկութիւնները որ այսօր մէջ կը բերուին Պարսկաստանի յեղափոխական շարժման մասնակցելու վերաբերմամբ, տեղի կ՚ունենային 1903ին Կովկասեան հարցի հրապարակ գալուն, առարկուելով որ Դաշնակցութեան գործունէութեան վայրը Թուրքիան է եւ Կովկասի մէջ գործունէութիւն մը՝ ռուս կառավարութեան թշնամութիւնը կը հրաւիրէ մեր վրայ, երբ նոյն ռուս կառավարութիւնը իր թաթը երկնցուցած մինչեւ Թուրքիա՝ կը հարուածէր թըրքահայութիւնը, միւս կողմէ կը ճնշէր Ռուսիոյ հայութիւնը։ Պարսկաստանի մէջ տեղի ունեցածը պետութեան դէմ կռիւ չէ, այլ սահմանադրական եւ միապետական կարգերու կռիւ։ Պարսկահայը տնտեսապէս եւ կուլտուրապէս կապուած է Կովկասի հետ, մինչդեռ չենք կրնար նոյնը ըսել եւ ընել Պուլկարիոյ եւ Ամերիկայի գաղութներու մասին։ Մեր գործունէութեան համար ներկան պէտք չէ մեզի առաջնորդ ըլլայ, այլ ապագան։

Այս վիճաբանութիւններէն յետոյ բանաձեւերու վիճաբանութիւնն ու պատրաստութիւնը ձգուեցաւ յաջորդ նիստին։

Քարտուղար՝ Նախագահ
ԺԻՐԱՅՐ

Նիստ ԻԳ. 26 Օգոստոս 1909 (կէսօրէ ետք)

Ժողովը բացւում է 20 ձայնի ներկայութեամբ, որ յետոյ կը բարձրանայ 26ի։ Նախորդ նիստում Պարսկաստանի մասին եղած զեկուցման քննադատութիւնը վերջացած համարելով, նախագահը առաջարկում է անցնել բանաձեւերի քուէարկութեան։ Բանաձեւերը առաջարկւում են առանձին առանձին ա) Ռուբէն Տարօնացիինը, բ) Ճափոնացիինը, գ) Ռուբէն Արարատսկիինը, դ) Վանիկինը եւ ե) Գիսակինը։ Բանաձեւերի շատութիւնը եւ որոշ կէտերում միանման լինելը ի նկատի ունենալով, ժողովականները ցանկութիւն են յայտնում որ նման բանաձեւերը միացուին եւ որքան կարելի է սակաւ թուով բանաձեւեր ներկայացնել ժողովին որպէսզի հնարաւոր լինի մէկնումէկը անցկացնել։ Իսկ նախքան քուէարկութեան անցնելը՝ առաջարկւում է պարզել այն խնդիրը թէ՝ Դաշն. Ե-րդ Ընդհանուր Ժողովը ընդունո՞ւմ է Պարսկաստանը որպէս յեղափոխական գործելավայր, թէ ոչ։ Նախագահը քուէարկութեան է դնում այս առաջարկը, որին ձայն են տալիս 12 հոգի ընդդէմ 10ի։ Խնդիրը վերջնականապէս պարզուած չհամարելով եւ բանաձեւերի միացման նպաստած լինելու ցանկութեամբ նախագահը առաջարկում է ժողովին արտայայտուել այդ մտքով։ Ոմանք պնդում են որ Պարսկաստան չի կարելի ընդունիլ մեր գործելավայրը, պատճառաբանելով որ դրանով կը խանգարուի Կովկասում եւ Թուրքիայում ապագայ մեր գործունէութիւնը։ Իսկ ոմանք ալ, ընդհակառակը, Պարսկաստանի վերածնութիւնը եւ այդ երկրում սահմանադրական կարգերի հաստատուիլը, համարում են մի օժանդակող ազդակ Կովկասի եւ Թուրքիայի առաջդիմութեան համար, որ կը նպաստի այդ երկրներում մեր ունենալիք ապագայ գործունէութեան, թէ ազգերի համերաշխութեան եւ թէ զուտ յեղափոխական տեսակէտից։ Այս առթիւ թեր ու դէմ կարծիքների փոխանակութիւնից յետոյ, ձեռնարկւում է քուէարկութեան։ Անտոնի բանաձեւը, որ քուէարկւում է մաս առ մաս, հետեւեալն է.

Ընդհանուր Ժողովը, լսելով զեկուցումը կուսակցութեան կատարած քայլերի եւ ապագայ անելիքների մասին Պարսկաստանում, որոշում է.—

Ա- Հաւանութիւն տալ Պարսկաստանի եւ Կովկասի մարմինների գործունէութեան Պարսկաստանում, գտնելով որ այդ քայլերը եղած են Դ-րդ Ընդհանուր Ժողովի որոշումների կիրառումը, ժամանակի եւ տեղի փոխուած պահանջների համաձայն. (բանաձեւի այս մասը ստացաւ 15 ձայն)։

Բ- Կողմնակից Պարսկաստանի անկախութեան եւ ինքնուրոյնութեան՝ Ընդհանուր Ժողովը ձեռք տուած պարսիկ ազատականների եւ ռամկավար խաւերի ու մարմինների հետ մաքառիլ դրսի ոտնձգութիւնների դէմ. (բանաձեւի այս մասը ստացաւ 8 ձայն)։

Գ- Օրէց օր փոփոխութեան ենթարկուող դէպքերի ու գործունէութեան նկատմամբ Պարսկաստանում հետամուտ լինել հայ ազգային-կուլտուրական իրաւունքների եւ համապատասխան մարմինների պահպանման եւ զարգացման, մտցնելով եւ ամրապնդելով պարսկական վերածնման շարժման մէջ այն ընդհանուր ազատական, ռամկավարական եւ աշխատաւորական ոգին, որը բխում է Դաշնակցութեան ծրագրից. (ստացաւ 7 ձայն)։

Բանաձեւի առաջին կէտի անցած լինելու նկատմամբ, որ հաւանութիւն է տրւում Պարսկաստանում մեր ընկերների ունեցած գործունէութեան, ընկեր Անտոն բացատրում է որ իրենց ոյժին մէջ են մնում Պարսկաստանի խնդրի նկատմամբ կայացուած Դ-րդ Ընդհանուր Ժողովի որոշումները։

Ընկերներից ոմանք գտնում են նախագահի այս բացատրութիւնը սխալ, առարկելով որ Դ-րդ Ընդհանուր Ժողովը այդ որոշումները կայացրել է դեռ այն ժամանակ, երբ Պարսկաստանում նոր էր սկսում ազատագրական շարժումը, որը այժմ յաղթանակելով մտել է մի նոր շաւղի մէջ եւ հարկաւոր է նրան մի ընթացք տալ։ Բացի դրանից, պէտք է ընդունել որ ներկայ որոշման համաձայն՝ Դ-րդ Ընդհանուր Ժողովի որոշումները կորցնում են իրենց նշանակութիւնը եւ չեն կարող պարտաւորական լինել մեր մարմինների համար։ Ուստի, ցանկալի են համարում, որ երկու գլխաւոր հոսանքները մի համաձայնութեան գան եւ կուսակցական մարմիններին ապագայում անորոշութեան մէջ չթողնեն։

Քուէարկութեան դրուեցին երկու բանաձեւերը, որոնցից եւ ոչ մէկը անցաւ, որի պատճառով նորից վերսկսւում են վիճաբանութիւնները, բաժանելով ժողովականներին երկու գլխաւոր հոսանքի։ Մի մասը համարում է Դաշնակցութեան Պարսկաստանի մարմինների տեղական գործերին միջամտելը կուսակցութեան սահմաններում մի հասունացած եւ կենսական պահանջ, գտնելով որ այդ մարմիններին պիտի տրուի գործելակերպի ազատ իրաւունք, մանաւանդ որ Պարսկաստանում սահմանադրական կարգերի ամրապնդուիլը զգալի չափով պիտի նպաստի մեր կուսակցութեան Կովկասի եւ Թուրքիայի գործունէութեան։ Միւս մասը, ընդհակառակը, պնդում է որ Պարսկաստանում համարեա չկայ հայութիւն, այնտեղ չկայ ազգային ուրոյն գործունէութեան հող, հետեւաբար չի կարելի դուրս գալ ապարդէզ ազգային ուրոյն պահանջներով։ Ուրեմն, չպէտք է ընդունիլ Պարսկաստանը կուսակցութեան իբր գործելավայր, եւ հարկաւոր է յանձնարարել տեղական մարմիններին՝ տալ իրենց գործունէութեան տեղական բնոյթ, եւ չմիջամտել Պարսկաստանի ազատագրական շարժման ամբողջ կուսակցութեան անունից։

Վերջում, ժողովականները մի եզրակացութեան չգալով եւ ժամանակը սպառած համարելով առաջարկեցին Պարսկաստանի վերաբերեալ բանաձեւի քուէարկելը յետաձգել մի այլ անգամի, որը ընդունելուց յետոյ ժողովը փակուեց որոշեալ ժամին։

Քարտուղար՝ Նախագահ
ԵՓՐԵՄ

Նիստ ԻԴ. 27 Օգոստոս 1909
Առաւօտ ժամը 8.15-ին

Ժողովի կը բացուի նախագահութեամբ ընկեր Ռուբէնի։

Ընկեր Պիեռ կը զեկուցանէ Ռուսաստանի մեր գործունէութեան մասին։ Հիմնաւորելու համար այն որոշումները, որ պիտի ընդունուեն, կ՚ուսումնասիրէ ռուսական վերջին յեղափոխութեան պակասաւոր կողմերը, եւ կը գտնէ որ գլխաւորաբար երեք են անոնք։

1- Զօրքի չէզոք մնալը, 2- Յեղափոխական կուսակցութիւններու հաւաքական ծրագիր եւ դեկավար կեդրոն մը չունենալը, եւ 3- Զափազանցուած պահանջներ ներկայացուելուն պատճառով ազատական տարրերու հեռանալը։ Ռուսաստանի արդի իրականութիւնը տրխուր է։ Դուման կը ներկայացնէ շատ սեւ պատկեր մը. հոն կը տիրեն Հոկտեմբերեանները՝ որոնք ամենաջերմ կուսակիցներն են արդի կառավարական դրութեան։ Այս երրորդ Դուման երկու աշխատանք կատարած է ցարդ, 1- Յեղափոխութիւնը արմատախիլ ընել եւ 2- Պահպանել Ռուսաստանի դիրքը միջազգային քաղաքականութեան մէջ։ Արդի ռուսական կառավարութիւնը սահմանադրական չէ սակայն, եւ իր 1-2 քայլերը (Նոյեմբեր 9ի օրէնքը եւ այլն) խաբէական են։ Այնպէս որ հիմա ստեղծուած է շատ դժգոհ մթնոլորտ մը ոչ միայն գիւղացիական եւ բանուորութեան այլ նաեւ բուրժուազիայի մէկ մասին մէջ դէպի կառավարութիւնը, եւ կը տիրէ այն հոգեբանութիւնը ինչ որ էր 1908էն առաջ։ Գալով յեղափոխական կուսակցութիւններուն, անոնք ամէնքն ալ կը ներկայացնեն պառակտուած վիճակ մը՝ սոցիալ դեմոկրատներէն մինչեւ լեհական կուսակցութիւնները։ Յեղ.ական ընկերվարականները (սոց. յեղ.ները) ծանր տագնապի մէջ են արդէն։ Ուստի ասոնցմէ ոչ մէկը առանձին բան մը չի կրնար ընել. անհրաժեշտ է հաւաքուիլ եւ մշակել ընդհանուր տեսակէտ մը, գործ մը՝ զոր յաջողութեամբ կրնայ կատարել Դաշնակցութիւնը շնորհիւ իր դիրքին եւ վայելած վստահութեան։ Կովկասի մէջ, մասնաւորապէս, հիմա հայ եւ վրացի գիւղացիները նոյնիսկ որոշ համամտութիւն ցոյց կու տան դէպի յեղափոխութիւնը։ Իսկ թուրքերը այլեւս չեն կատարեր անցեալի յետադիմական դերը չնոր-

հիւ իրենց առաջնորդներուն, որոնց տրամադրութիւնները փոխուած են։

Ընկեր Ճապոնացի նմանապէս կը շեշտէ ռուսական յեղափոխութեան պակասութիւններուն վրայ, բայց կը ծանրանայ մասնաւորապէս ռուսական կառավարութեան դէպի հայերը ունեցած քաղաքականութեան վրայ, եւ անհրաժեշտ կը գտնէ որ՝ համապետական յեղափոխութեան համար, մեր առնելիք քայլերէն անկախ կերպով հակազդենք նաեւ առանձնապէս մեր դէմ ուղղուած յարձակումներուն։

Ընկեր Ռոստոմի կարծիքով, սկզբունքով կարելիութիւն կայ համագումար մը գումարելու, եւ ան՝ յաջողութիւն կ'ունենայ որովհետեւ միւս կուսակցութիւնները սկսել են համոզուել որ Դաշնակցութեան ուղղութիւնն էր շիտակը եւ ըստ այնմ կը վերաբերուին, բայց այդ բանը (համագումարը) պէտք չէ շտապեցնել մինչեւ որ յեղափոխական ընկերվարականները (Ս. Ռ.ները) չկազմակերպեն իրենք զիրենք, առանց որոնց անկարելի է համագումարը յաջողցնել։ Գալով ղեկավար կեդրոն մը ստեղծելու գաղափարին, այդ անիրականալի բան է։

Ընկեր Անտոն կը գտնէ որ Ռուսաստան իր տնտեսական եւ քաղաքական զարգացմամբ բաւական ետ մնացած երկիր է, հետեւաբար առաջդիմութեան ճամբուն մէջ ստիպուած է Եւրոպայի ետեւէն երթալ։ Ռուս յեղափոխականները մոռցան այդ կէտը, եւ այդ է որ կը կազմէ իրենց անյաջողութեան գլխաւոր պատճառը։ Մեր տարբերութիւնը անոնց վրայ այն է որ մենք կը կանգնինք իրական հողի վրայ։ Ամէն երկիրներու յեղափոխութեան ատեն, նեղ օրերուն, յեղ. կուսակցութիւնները կը միանան ընդհանուր թշնամիին դէմ, որովհետեւ գիտեն թէ՝ իրական քաղաքականութեան մէջ կը կայանայ փրկութիւնը։ Ռուսաստանի մէջ մահու եւ կենաց օրերուն անգամ, յեղափոխականները չհամաձայնեցան իրարու հետ տեսական տարաձայնութիւններու պատճառով։ Ուրեմն, ռուսական յեղափոխութեան անյաջողութեան պատճառներն են. 1- Անհամերաշխութիւնը. 2- Առաւելագոյն պահանջներ ներկայացնելը։ Մենք, ի հարկէ, պէտք է որ նպաստենք ռուս յեղափոխականներուն, բայց անոնք ալ պէտք է որ այս ուղղութեամբ գործեն։ Պէտք է որ բոլոր ընկերվարական կուսակցութիւնները համերաշխին իրարու հետ եւ վերցնեն կեդրոնացման դրութիւնը։

Գալով այն հանգամանքին թէ՝ յեղափոխութեան համար արդէն կայ պատրաստ հող բանուորութեան եւ գիւղացիութեան մէջ, այդ սխալ է։ Այդ տակաւին հեռու է։ Ոչ համայնքներու քայքայումը, ոչ ալ բանուորներու օրավարձերու անկումը կապ չունին այդ բանին հետ։ Թէ դէպի յեղափոխութիւն կ'երթանք, այդ անուրանալի է, բայց ժամանակը կարելի չէ ճշդել։ Հարցին մօտենալով գործնական տեսակէտէ, Ռուսաստանի մէջ, ինչպէս նաեւ Թուրքիոյ, պէտք չէ դնել ընկերվարական կարգերի անմիջական իրականացման պահանջներ, այլ ընկերային հասունացած բարեկարգումներ միայն։ Եւ այդ բանին պէտք է ձգտիլ քաղաքական ընդհանուր գիտակցութիւն արթնցնելով։ Համաժողովի մը գումարման դէմ չեմ սկզբունքով, միայն ժամանակի խնդիր է այդ։ Միայն այնտեղ պէտք է ձեռք տալ նաեւ ոչ-ընկերվարական բայց իսկական ռամկավար տարրերուն։ Ինչ կը վերաբերի փոքր ազգերուն, որ անոնք ալ ճնշուած են, այդ հանգամանքով ալ պիտի կռուին անշուշտ։

Ընկեր Ամատունի կը ծանրանայ չափաւոր պահանջներ դնելու անհրաժեշտութեան վրայ։

Ժողովը կը փակուի որոշեալ ժամին։

Քարտուղար՝ *Նախագահ՝*

ՊԵՐՃ *ՌՈՒԲԷՆ*

Նիստ ԻԵ.

Նախագահում է Ռուբէն։

Շարունակւում է Ռուսաստանի վերաբերեալ վիճաբանութիւնները։

Ժողովի սկզբից արդէն երեւան է գալիս երկու հոսանք. մի մասը կարծում է որ Ռուսաստանը այժմ գտնւում է գրեթէ այն դրութեան մէջ, ինչ որ ներկայացնում էր 905ին։ Պատերազմական ատեանները իրենց ծանրութեամբ այնքան ճնշել են ժողովրդեան զանազան խաւերը, ռէակցիան իր ուժեղ հատուածներով այնքան ճնշել է, որ շատ լայն խաւերում արդէն գիտակցական է դարձել ռեժիմի անտանելիութիւնը, որ ամէնքը պատրաստ են միջոցների դիմելու, այդ խեղդող ծանրութիւնից ազատուելու համար։ Վերցրէք բանուոր դասակարգը. բացի այն, որ նրանք զրկուած են քաղաքական ազատութիւններից, չեն կարողանում, ամենափոքր չափով իսկ, իրենց տնտեսական դրութեան բարելաւման համար մտածել ու աշխատել. դրանք ամենաշահագրգռուած տարրերն են ռեժիմի տապալման խնդրում, մանաւանդ որ չկարողացան վերջին շարժումների ժամանակ իրենց յաղթութեան պտուղները վայելել։

Նոյեմբեր 9ի օրէնքը եկաւ հարուած տալու գիւղացու համայնական դրութեան, հողը՝ որին կապուած է գիւղացին, ձեռքից դուրս է գալիս. նա ճնշուած է եւ քաղաքական կարգերից, որի արդիւնքը լինում է տնտեսականի խիստ քայքայում։ Տիրող աննպաստ պայմանների շնորհիւ, չեն գործում եւ գործարանները, կանգ են առել, բուրժուազիան չի կարողանում գործադրել իր կապիտալները ներկայ դժնդակ պայմաններում. այդպէս էր եւ Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութեան ժամանակ։ Բացի վերոգրեալ ընդհանուր ճնշումները, նկատի պիտի առնել եւ այն մասնաւոր ճնշումներն ու հալածանքները, որոնց ենթակայ են փոքրիկ ազգերը, որով աւելի շահագրգռւում են տիրող ռեժիմի տապալումով։ Միայն (խոշոր) կալուածատիրութիւնն ու խոշոր բուրժուազիան են գոհ ներկայ ռեժիմից։ Ընկերներից մէկը նոյնիսկ շեշտում է որ մենք ապրում ենք Ռուսաստանում յեղափ. ժամանակում, յեղափ.ի մէջ, որովհետեւ ամենախոշոր մասը ազգաբնակութեան ճնշուած է. պայմանները յեղաշրջման համար հասունացած են. ժողովուրդը չի կարող տանել տարեկան 2.5 միլիարդ բիւրճէն եւ 9 միլիարդ պարտքը. հէնց որ զինուորական դրութիւնը վերացուի, յեղափոխութիւնը կը պայթի։

Յենուելով վերոգրեալ փաստերի վրայ, գտնում են որ գործունէութեան համար պատրաստի հող կայ եւ առաջարկում են.

Ա- Ամենալայն խաւերում պրոպականդ մղել. պարզելով ներկայ դրութիւնը՝ շահագրգռել նրանց քաղաքական կռուով (մի քանի հոգի՝ ծանրութեան կեդրոնը դարձնել քաղաք. պրոպականդան) եւ զարկ տալ մարտական ոյժերի լաւ կազմակերպման։

Բ- Դ[աշնակցութ]իւնը իր վրայ պիտի վերցնի Ռուսաստանի ընդդիմադիր տարրերից եւ ճնշուած ազգութիւններից մի congrès *հրաւիրելու ինիցիատիւը*[27]*, ուր համաձայնութիւն կը կատարուի ընդհանուր լոզունգներու շուրջը։ Լոզունգների մշակումը ու տեխնիկական յարմարութիւնները թողնել կազմակերպիչ բիւրոյին։*

Գ- Քաղաքական ակտերի շարքը սկսել չարիք դարձած կենտրոնական անձանց դէմ տեռորներով, մի կողմից կառավարութեան ահաբեկելու, միւս կողմից ժողովրդեան տրամադրութիւնը բարձրացնելու համար։ Իսկ այժմ մասնաւորապէս ուշք դարձնել մեր դէմ սկըսած հալածանքների հակահարուածի վրայ։

Միւս հոսանքը՝ գտնելով որ Ռուսաստանը այժմ դեռ եւս գտնւում է ռէակցիայի թեւերի տակ, որը հետզհետէ ուժեղանում է եւ որ դրութիւնը մխիթարական չէ ինչպէս նկարագրւում է, նախ կուսակցութիւնները կազմալուծուած են, բուրժուազիան, որի մասին այնքան խօսւում է եւ որի աջակցութիւնը կռուի յաջողութեան տեսակէտից շեշտւում է, այնքան էլ շահագրգռուած չէ ռեժիմի տապալումով ինչքան կարծւում է, եւ նա շատ հեռու է հաշտ լինելուց աշխատաւոր բանակի հետ, չի տեսնում դրութիւնը վարդագոյն։ Բուրժուազիան շատ լաւ հասկանում է որ վաղը աշխատ[աւորական] այդ բանակը իր դէմ է դուրս գալու, որի հետ կռիւը շատ դժուար պիտի լինի։ Այնպէս որ նրանք աւելի շատ կառավարութեան հետ համաձայնութեան կը գան (երկուսին էլ ձեռնտու է փոխադարձ գիջումներով հաշտուել)։ Մենք Ֆրանսիական յեղափոխութիւնը իբր օրինակ չենք կարող վերցնել. նախ սխալ է եւ այն կարծիքը որ Ֆրանսիայում բուրժուական կռիւ էր — կռիւը տարաւ աշխատաւորութիւնը բայց բուրժուազիան էր որ օգտուեց — եւ երկրորդ՝ այժմ Ռուսաստանում պայմանները տարբեր են. Ռուսաստանի բուրժուազիան Ֆրանսիականի պէս չի նետուի, որովհետեւ նա ունի այժմ Արեւմուտքի 100 տարուայ պատմութիւնը եւ լաւ կազմակերպուած է թէ թէորիայի եւ թէ գործնականապէս եւ, բացի այդ, նա իր կաշուի վրայ փորձեց այդ «վտանգաւոր» դասակարգը. մօտիկ անցեալում հակամարտութիւնը շատ ցայտուն կերպով արտայայտեց. այնպէս որ նա կը զգուշանայ իր համար վտանգաւոր դրութիւն ստեղծելուց եւ ձեռք չի մեկնի աշխատաւորութեան ու չի ուզենայ նրա հետ բախուել։ Մի շատ կոնկրետ օրինակ. Պրուսիայում բուրժուազիան ընդդիմանում է ընդհանուր ընտրական իրաւունքին, մի իրաւունք որը շատ դեմոկրատական է։

Congrès *հրաւիրելուն դէմ չեն, միայն վերոգրեալ հանգամանքները աչքի առաջ ունենալով, առաջարկում են ձեռնարկել միայն յեղափոխական տարրերի հետ, իսկ դեմոկրատ ինտելիգենցիան առանց այն էլ կը գայ։ Իսկ նախ քան* congrès*-ին ձեռնարկելը սպասել մինչեւ ռուս[ական] S. R. կուսակցութիւնը ոտքի կը կանգնի, Ազէֆեան*[28] *վերջին դէպքերի պատճառով յառաջ եկած քայքայումից։*

Ոեւէ որոշում չտալ այժմեանից քաղաքական ակտերի, որովհետեւ դեռեւս Ռուսաստանում պայմանները հասունացած չեն. երբ սկսւում է պիտի շարունակուի. հակառակ պարագային ո՛չ մի նշանակութիւն չունի։ Իսկ ինչ վերաբերում է Դաշնակցութեան դէմ սկսած հալածանքին հակահարուածով պատասխանելուն, այստեղ ո՛եւէ կոնկրետ որոշում չտալ, որովհետեւ մի կողմից կառավարութեան սպառնալիքի տակ ունենք ընկերներ բանտում եւ բացի այդ, յաջողութիւնը կախուած է մեր ներքին ուժերի չափից ու լաւ կազմակերպուած լինելուց։ Թողնել այդ մեր ապագայ պատշաճ մարմիններին ի տնօրինութիւն, որոնք բոպէի թելադրութեամբ եւ համաձայն պայմանների կ'որոշեն այս կամ այն կոնկրետ քայլերը անել։ Առայժմ մեր ամենամեծ ուշքն դարձնելու ենք մեր շարքերի վերակազմութեանը եւ պատրաստել նրանց ապագայ քաղաքական սոցիալիստական յեղաշրջման։

Ժողովը փակուեց որոշեալ ժամին։

Քարտուղար՝ *Նախագահ՝*

ՎԱՀԱՆ *ՌՈՒԲԷՆ*

27.- Նախաձեռնութիւնը։

28.- Ազէֆ, ռուս ընկերվար-յեղափոխական կուսակցութեան մարտական կազմակերպութեան ղեկավարը, որ յետագային ի յայտ եկաւ իբրեւ դաւաճան եւ լրտես ցարական գաղտնի սպասարկութեանց, մեծ ցնցում առաջացնելով նոյն կուսակցութեան շրջանակներուն մէջ։

Նիստ ԻԶ. Օգոստ. 28, 909

Ժողովը բացւում է առաւօտեան ժամը 8-ին. ներկայ են 23 ընկեր. նախագահում է ընկեր Անտոն։

Կարդացւում է 17րդ եւ 18րդ նիստերի արձանագրութիւնները, որոնց ընթերցումից յետոյ՝ ժողովն անցնում է օրակարգին։

Օրակարգի խնդիրն է նախորդ նիստի շարունակութիւնը՝ Դաշնակցութեան դիրքը ռուս կառավարութեան հանդէպ։

Զեկուցանող ընկերը նաեւ պատասխանում է նախորդ նիստում արուած դիտողութիւններին, կանգ առնելով գլխաւորապէս հետեւեալ խնդիրների վրայ՝

Հողերի համայնացումը, սոցիալիստական շարժումների ըմբռնումները, ռուսական յեղափոխական շարժումների էութիւնը եւ նրան յառաջ մղող ազդակները. յեղափ[ոխական] եւ ընդդիմադիր տարրերի գործակցութեան շարժառիթներ եւ ազգային առանձին շարժումները, որից յետոյ ընկերն անցաւ մեր կատարելիք դերի մասին Ռուսաստանում եւ Կովկասում։ Կանգ առնելով յիշեալ կէտերի վրայ առանձին առանձին, ապա նա առաջարկեց քուէարկել իւր բանաձեւը։

Առաջարկուեց հարցի ընդհանուր տեսակէտի վրայ 5ական րոպէ եւս կանգ առնել աւելի եւս լուսաբանելու համար։ Առաջարկուեց նաեւ որ իւրաքանչիւր ներկայացուցիչ բացի իր անհատական կարծիքը արտայայտելուց, ներկայացնի նաեւ իրեն ուղարկող մարմնի ընդունած բանաձեւը նոյն հարցի առթիւ. ընդունւում է. շարունակւում են դիտողութիւնները։

Ռոստոմ նկատում է որ ռուսական յեղափոխականների գլխաւոր պակասը եղել է այն՝ որ նրանք մասսաներին մօտեցել են վերացական գաղափարներով, որոնք անմարսելի են եղել մասսաների համար։ Այս տաքտիքան է եղել գլխաւոր տարբերութիւնը Դաշնակցութեան եւ ռուս յեղ[ափոխականների] միջեւ, որովհետեւ Դաշն[ակցութիւնը] մասսային տուել է այնպիսի նիւթեր, որոնցմով նա ապրել է. ինչ վերաբերում է սոցիալիստական յեղափոխութեան՝ մեր տեսակէտը այն է որ քանի դեռ կայուն է բուրժուազիայի ուժը Եւրոպայում, Ռուսաստանում դա անհնարին է (սոցիալիստական յեղ[ափոխութիւն]ը) չնորհիւ իր սոցիալական դրութեան. մի բան՝ որին ռուս յեղափոխականները պահանջուած չափով ուշադրութիւն չեն դարձրել. եւ եթէ նոյնիսկ յաջողէր ռուս սոցիալիստական յեղափոխութիւնը Ռուսաստանում, այդ դէպքում հէնց Եւրոպան կը խեղդէր նրան։

Տաճկաստանի ներկայ կարգերում մենք եւս տեղի պիտի տանք կղերին եւ բուրժուազիային, որովհետեւ արտաքին ազդակները աջակցում են նրանց. ինչ վերաբերում է զինուորների մէջ մղուելիք պրոպագանդին, նա եւս չի տարուել պահանջուած տակտով։ Մասնաւորապէս սոց. դեմոկրատների կողմից։ Եղել է ժամանակ որ գօրքը ինքը իրան տրամադրելի է արել, բայց որը չեն կարողացեր շահագործել եւ հակառակը աւելի եւս գրգռել են, հարուածները ուղղելով զինուորների եւ վերջումն էլ յատկապէս սպաների դէմ, ինչպէս օրինակ Դերբէնտ, Կրաս[նո]դար եւայլն։

Ապա վերջացնում է ընկերը իր դիտողութիւնը, օրինակ բերելով Օսմ. զինուորներին՝ սրանց մէջ ոչ թէ ազատամտութիւնն էր գլխաւոր պատճառը սահմանադրութեան պաշտպանութեան, այլ նրանց տրամադրութեան խելացի շահագործումը սպաների կողմից։

Ուսանողութեան ներկայացուցիչը. Ռուսաստանի եւ Կովկասի գործունէութիւնը բաժանւում է 3 գլխաւոր ճիւղերի. ա) ընդդիմադիր տարրերի գործակցութիւնը որի յաջողութեան ազդակը պիտի լինի կոնգրէսն. բ) որովհետեւ մասսային անկարելի է սպասեցնել այս կամ այն համոզմունքով, որ նա չառաջարկէ իւր ուղղակի պահանջները, լինեն նրանք ազգային ու տնտեսական. հետեւապէս հէնց յեղափոխական դիրքեր գրաւելու տեսակէտէն էլ անհրաժեշտ է այդ ուղղութեամբ աշխատել եւ գ) մարտական մի կանոնաւոր ոյժ ստեղծելուց յետոյ ներկայ հակադաշնակցական հալածանքին տալ հակահարուած։

Տարօնացին նկատում է որ Կովկասի դէմ սկսուած հալածանքը կրում է ընդհանուր բնոյթ եւ ոչ թէ առանձին հայկական. հետեւաբար անհրաժեշտ է կովկասեան ընդդիմադիր առանձին տարրերի հետ գործակցել, հակազդող հարուածն էլ ընդհանուր դարձնելու համար։

Սարգիսը նկատում է որ ընկերների տեսակէտների մէջ կան երկու ծայրայեղութիւններ եւ առաջարկում է գտնել մի այնպիսի միջոց որ ժողովրդի թէ՛ քաղաքական, թէ՛ տնտեսական, թէ՛ ազգային եւ թէ այլ հասունացած պահանջները իրանց յատուկ տեղն ունենան եւ բխեն ժողովրդի սրտից։ Նա գտնում է որ ազգային հարցի շուրջը գլխաւորապէս լինում են տարաձայնութիւնները. ոչ ոք անշուշտ չի առաջարկի բաժանուել ընդհանուր Ռուսաստանից, բայց միեւնոյն ժամանակ անկարելի է որ եօթ միլիոն կովկասեան ազգաբնակութիւնը ապրի ընդհանուր ռուսական կեանքով։

Ինչ վերաբերում է տեռորին, առաջարկում է ահաբեկումը չընդունել որպէս սիստեմ, այլ որպէս միջոց եւ այն էլ այնպիսիների վերաբերմամբ, որոնք ամբողջ հասարակութեան համար չարիք են։ Զինուորների մէջ մղուելիք պրոպագանդայի վերաբերմամբ համամիտ է նաեւ ընկերոջ։

Դիտողութիւնից յետոյ ընկերները կարդում են իրենց մարմինների ընդունած բանաձեւերը այս առթիւ. յայտարարւում է դադար (10) րոպէով։

Շարունակւում են դիտողութիւնները։ Ընկեր Անտոն բնորոշում է դաշնակցական եւ հնչակեան կուսակցութիւնների միջեւ եղած տարբերութիւնները իրանց քաղաքական, տնտեսական, ազգային եւ այլ խնդիրների ըմբռնման շուրջը։ Սրանից յետոյ նա բնորոշում է տալիս ռուս յեղափոխականների գործունէութեան եւ նրանց սխալ կողմերի վրայ, եւ որպէս ապացոյց իր տեսակէտի նա մանրամասն շեշտում է Ռուսաստանի ազգաբնակչական, քաղաքական, կրթական, տնտեսական եւ այլ կողմերի վրայ, եզրակացնելով որ Ռուսաստանը իւր այս պայմաններով, համեմատութեամբ Եւրոպայի, բռնում է ամենայետին տեղը Թուրքիայի հետ համարեա. յիշեալ համեմատութիւնից յետոյ ընկերը գըտնում է այսուամենայնիւ գործակցութիւնը ընդդիմադիր տարրերի միջեւ անհրաժեշտ է, բայց նախ քան այն՝ անհրաժեշտ է կազմակերպական շարքերի ուժեղացումը, արձագանգելով այն բոլոր ազգային եւայլն պահանջներին՝ որոնց վրայ չանդրադառնալ անկարելի է։

Արուած դիտողութիւններից յետոյ զեկուցանող ընկերը կանգնում է էլի իւր նախկին տեսակէտի վրայ, գտնելով որ ներկայ հասարակական, քաղաքական, տնտեսական եւ այլ բոլոր երեւոյթներում ինչպէս նաեւ ժողովրդական հոգեբանութեան մէջ այլեւս չի ապրում բռնակալութիւնը եւ որպէս այնպիսին նա գտնում է որ ներկայումս բացի յեղափոխական լոզունգներից, ուրիշ մի ուղղութեամբ չի կարելի առաջնորդել ժողովրդին։

Բացի այս՝ ընկերն առաջարկում է խնդրն անցնել հակահարուած տալուն, որոնք ունեն[ան] իրենց պայմանական նշանակութիւնը թէ կառավարութեան եւ թէ մանաւանդ ժողովրդի հոգեբանական տրամադրութեան վրայ։

Խմբերի վերակազմ[ութեան] ներկայ սիստեմի դէմ, առաջարկում է որ վերակազմ[ութեան] ընթացքում ուշք դարձուի գլխաւորապէս գաղտնապահութեան վրայ, առանց շատ մեծ տեղ տալու հաւաքական դասախօսութիւններին։

Ժամանակը ուշ լինելուն պատճառաւ նիստը փակւում է, բանաձեւերի մասին վիճաբանութիւնը թողնելով յաջորդ նիստին։

Քարտուղար՝ *Նախագահ*

ՓԻԼՈՍ

Նիստ 27. Օգոստոս 28

Ժողովը բացուեցաւ կէսօրէ ետք ժամը 4ին՝ նախագահութեամբ ընկեր Ռուբէնի։ Բացակայ էին մասնակցող ընկերներէն Պարոյր եւ Գիսակ։ Կարդացուեցաւ 19րդ նիստի արձանագրութիւնը եւ վաւերացուեցաւ։

Նիստի մեծագոյն ժամանակը յատկացուեցաւ Կովկասեան գործունէութեան մասին առաջարկուած բանաձեւերու վիճաբանութեան, սակայն նկատելով որ բանաձեւերը իրենց ամբողջութեամբ քուէարկել անկարելի կ՚ըլլայ եւ իրենց այս կամ այն մասով՝ ընդհանուր տրամադրութեան անհամապատասխան եւ ոչ-ամբողջական, որոշուեցաւ երկու էական մտքերը առանձին քուէարկութեան դնելէ յետոյ միայն զբաղիլ բանաձեւերու կազմութեամբ։ Այդ էական կէտերն են.

1- Ռուս կառավարութեան վերջին քայլերուն — ուղղուած Դաշնակցութեան եւ դաշնակցական ընկերներու դէմ — պէ՞տք է պատասխանել աքթիւ ձեռնարկներով։ Այս հարցը զբաղեցուցած ըլլալով Կովկասի ընկերական շրջանակները՝ կարելի չէր եղած որոշ եզրակացութեան մը յանգիլ, այն պատճառով որ ոեւէ աքթիւ գործունէութիւն գուցէ պիտի առաջացնէր բաւական ծանրակշիռ կացութիւն մը Կովկասի հայութեան եւ բանտարկուած ընկերներու համար միանգամայն. մինչ միւս կողմէ լռութեան քաղաքականութիւնն եւս ունէր իր անպատեհութիւնները՝ կազմակերպութեան հմայքի եւ ուժի տեսակէտէն։

2- Կարելի՞ է կազմել Ռուսաստանի ընդդիմադիր տարրերու քոնկրէս մը։

Այս երկու հարցերու մասին արդէն նախորդ ժողովներով վիճաբանուած՝ տրուեցան հետեւեալ որոշումները.

1- Կովկասեան ձեռնհաս մարմինները ազատ կը ձգուին իրենց այդ ուղղութեամբ գործունէութեան մէջ, եթէ նախ քան միւս կուսակցութիւններու հետ համաձայնութեան գալը՝ որեւէ աքթիւ քայլի դիմելը կը գրտնեն ձեռնտու։

2- Դաշնակցութիւնը իր կամ Միջազգային սոցիալիստական բիւրոյի նախաձեռնութեամբ կը ջանայ գումարել խնդրոյ առարկայ եղող քոնկրէն, որուն կը հրաւիրուին եւ Ռուսիոյ միւս ընդդիմադիր տարրերը՝ կանխաւ ստացուելով համաձայնութիւնը այդ մասին ընկերվարական կուսակցութիւններուն։

Ցանձնարարուեցաւ բանաձեւ ներկայացնող ընկերներուն՝ հաւաքուելով մշակել բանաձեւերը ժողովի արտայայտութեան համաձայն եւ ենթարկել յաջորդ նիստերու քննութեան եւ վաւերացման։

Անցնելով օրակարգի միւս հարցին — Զեկուցում գաղութներու վերաբերմամբ — տրուեցաւ հետեւեալ զեկուցումը։

Կազմակերպութիւն գոյութիւն ունի Ամերիկայի, Պալքանի եւ Եգիպտոսի մէջ։ Ամերիկայի մէջ կազմակերպութիւնը ունի կոմիտէութիւններ եւ Կեդր. կոմիտէ։ Դ-րդ Ընդհ. Ժողովէն յետոյ ընկերները ջանացին ամէն կերպով համաձայնեցնել կազմակերպական դրութիւնը՝ կանոնագրի ցուցմունքներուն, կազմելով խումբեր եւայլն. բայց կարելի չըլլալով ոեւէ արդիւնք ձեռք բերել, ուժ տրուած է ընկերական ընդհանուր հաւաքումներու։ Փրոփականտան կը մղուի «Հայրենիք» թերթով եւ փրոփականտիստ ընկերներու միջոցներով,

որոնք իրենց ազատ ժամերուն կ'այցելեն այս կամ այն շրջանը. կուսակցութիւնը կը պահէ երկու-երեք ընկերներ՝ որոնց մշտական գործն է նոյնպէս այցելել մարմիններուն եւ ընթացք տալ կազմակերպական-կուլտուրական գործերուն։ Փրոփականտի համար ունին ընկերական, համակիրներու եւ հրապարակային ժողովներ։ Նախորդ Ընդհ. Ժողովէն առաջ աւելի ուժ տրուած է զուտ կուսակցական փրոփականտին, բայց Դ-րդ Ընդհ. Ժողովէն յետոյ՝ կուսակցութեան սկզբունքային հարցերուն։ Կան բաւական ինտելիգենտ տարրեր՝ աւարտած զանազան հայկական եւ օտար վարժարաններ։ Գաղութը հայրենիքին կապող միակ ազդակը յեղափոխական փրոփականտն է։ Այս փրոփականտին կը ծառայեն նաեւ զանազան ընկերական-կազմակերպական ընթերցարանները, որոնք կը մատակարարուին ոչ կուսակցական միջոցներով։ «Հայրենիք»ը իբրեւ փրոփականտի թերթ՝ բաւարար չի յայտնուիր, ատոր համար ալ սկիզբէն ի վեր պահանջ զգացուած է խմբագրող ձեռքի մը։ Ամերիկայի կազմը թէ նիւթապէս եւ թէ բարոյապէս ունի նշանակելի կողմեր՝ զորս չէ կարելի անտես առնել։ Անմիջական պահանջ կայ երկու կարող գործիչ-ընկերներու՝ իբր փրոփականտիստի եւ խմբագրի։

Պալքանեան շրջանը եւս կազմակերպական գրեթէ նոյն նմանութիւններն ունի Ամերիկայի հետ։ Հոս պանդուխտներու հետ կան եւ գաղթող թէ տեղացի բազմաթիւ ընտանիքներ՝ կրթական-կուլտուրական իրենց պահանջներով։ Այս գաղութի կազմակերպական-կուլտուրական փրոփականտը կը տարուէր «Ռազմիկ»ով, որուն հրատարակութեան վերջ տրուեցաւ Սահմանադրութենէն յետոյ։ Մնայուն փրոփականտիստ գոյութիւն չունի, օգտուած են ընկերներու պատահական այցելութիւններէն։ Պուլկարիոյ երկու-երեք քաղաքներուն մէջ եւս կան կազմակերպական ընթերցարաններ, երգեցիկ-թատերական եւ այլ խումբեր։ Ռումանիոյ կազմակերպական դրութիւնը տարբեր է՝ տիրող քաղաքական խստութեանց պատճառով. ընկերները ձգտած են ստեղծել սրճարաններ՝ որոնք կը ծառայեն պանդուխտ-ընկերներու իբրեւ հաւաքատեղի՝ արտադրելով նաեւ բաւական հասոյթ կազմակերպութեան։ Պալքանի կազմակերպութիւնը սկիզբէն ի վեր ունի իր կարեւորութիւնը ու լայն օժանդակութիւնը՝ ռազմական-փոխադրական գործերու եւ հայթայթումներու մէջ։ Կազմակերպութեան փրոփականտը ցանկալի եղանակով շարունակելու համար պէտք կը զգացուի գործիչի մը՝ որ տարուան մէջ երկու անգամով, 4 ամիսի չափ, իր ժամանակը տրամադրելի ընէ։ Եգիպտոսի մէջ եւս կազմակերպութիւնն ունի մարմիններ իր խումբերով եւ ընկերներով։ Եգիպտոսը եւս կարեւոր է իբրեւ կամուրջ երկրին։ Չնայած գաղութի նիւթական պայմաններուն՝ չի տար կազմակերպութեան նիւթական արդիւնաբերութիւնը՝ զոր կու տան միւս գաղութները։ Երեք գաղութներու մէջ եւս տիրող պայմանները թոյլ չեն տուած կազմակերպելու արհեստակցական եւ այլ միութիւններ։ Ընկերական կապերը թուլցած են կազմակերպութեան հետ՝ Սահմանադրութենէն յետոյ եւ հետեւաբար անհրաժեշտ կը դառնայ կարեւոր գործոններ՝ գաղութներու ընկերական շարքերը սերտօրէն կապուած պահելու համար երկրին հետ։

Գաղութներու վերաբերմամբ եղած այս զեկուցման շուրջն արտայայտուելով, ժողովական ընկերները այն միտքը չեշտեցին թէ՝ քանի գոյութիւն ունին քաղաքական, տնտեսական այժմեան պայմաններն ու կարգերը՝ գաղթականութիւնը գոյութիւն պիտի ունենայ, ինչպէս միւս երկիրներու մէջ է։ Ամերիկայի հայ գաղթականութիւնը բաւական նշանակելի դեր կրնայ կատարել, որովհետեւ Ամերիկա պիտի ունենայ մեծ ներգործութիւն՝ Արեւելքի գործերուն մէջ. այդ պատճառով կարեւոր է Ամերիկայի մէջ ստեղծել համակրանք։ Ռազմական ուժեր պատրաստելու եւ գիտական գրուածքներու վերաբերմամբ հրատարակչական ձեռնարկներ ընելու համար եւս Ամերիկան կու տայ դիւրութիւններ։ Ընկերներէն ոմանք յայտնեցին այն միտքը թէ գաղթականութիւնը մեզի համար չարիք է, եւ այն բոլոր գաղթականները որոնք կը մեկնին հայրենիքէն, մեզի համար մասամբ կորած պէտք է համարել, ինչպէս միւս հին գաղթականներէն շատեր դադրած են ինքզինքին հայ

անուանելէ՝ ինչպէս Կալիցիայի եւ Լեմպերկի գաղթականները։ Ընկերներու այցելութիւնը այդ եւ նման հայ գաղութներու՝ կ'ունենայ անպայման իր օգտակարութիւնները։ Կարելի է Եւրոպայի հայ գաղութներու զանազան կարեւոր կեդրոններու մէջ կազմել կրթական եւ այլ կուլտուրական ընկերութիւններ։ Կ'արտայայտուի նաեւ այն միտքը թէ՝ մինչեւ հիմա գաղութները երկրին հետ կապող միակ ազդակը յեղափոխական կենդանի գործն է եղած, որ կը պակսի ասկէ յետոյ, ուստի հարկ է զարկ տալ գաղութներու կուլտուրական գործերուն եւ այդ ուղղութեամբ ձեռնարկներ ընել՝ զանոնք կապելու համար երկրին հետ։ Վիճաբանութիւնները բաւարար համարելով՝ զեկուցանող մասնախումբին յանձնարարուեցաւ ժողովէն դուրս պատրաստել բանաձեւը եւ ներկայացնել քուէարկութեան համար։

Պատասխանատու մարմնի ներկայացուցիչը մարմնի գործունէութեան տեղեկաբերութիւնը ըրաւ, վեր առնելով հետեւեալ գլխաւոր կէտերը — Պատասխանատու մարմնի կազմն ու կրած փոփոխութիւնները Դ-րդ Ընդհ. Ժողովի կողմէ ընտրուած եւ անկէ յետոյ։ Նոյն մարմնին վրայ դրուած պարտականութիւնները՝ Դ-րդ Ընդհանուր Ժողովէն — հայ-թրքական համերաշխութիւն, Փարիզի քոնկրէ եւ այդ առթիւ բանակցութիւններ երիտասարդ թուրքերու հետ. համաձայնութիւն ընդհանուր վեց կէտերու շուրջը. թուրք խմբակցութեանց դրական (Սապահէտտինի լիկային կողմէ) եւ բացասական (Միութիւն եւ յառաջդիմութիւն կոմիտէի կողմէ), վերաբերմունքը տեղորական գործունէութեան շուրջը։ Թուրքերուն հետ առաջին յարաբերութիւն Պոլսոյ մէջ՝ սահմանադրութենէն յետոյ. առաջարկ նոր Քոնկրէի մը գումարման Պոլսոյ մէջ՝ կազմակերպելու համար Խառն Կոմիտէ եւ ուղղումներ մտցնելու համար Փարիզեան Քոնկրէին մէջ՝ եթէ հարկ տեսնուէր։ Կարծիքներու տարբերութիւններ Համիտի գահընկէցութեան մասին Պատասխանատուին եւ իթթիհատականներուն միջեւ եւ անհամաձայնութիւն Քոնկրէի եւ Խառն Կոմիտէի կազմութեան վերաբերմամբ։ Մերձեցման եւ միացման անյաջող փորձեր Սապահէտտինի Լիկային եւ իթթիհատականներու մէջ։ Իթթիհատի յետագայ յարաբերութեանց զանազան փուլերն ու ելեւէջները Դաշնակցութեան հետ։ Յարաբերութեանց Նոր Շրջան Մարտ 31էն յետոյ։ Սելանիկ ուղարկուած պատգամաւորութեան բանակցութենէն յետոյ անպաշտօն Խառն Կոմիտէի կազմութիւն Պոլսոյ մէջ։ Դաշնակցական երեսփոխաններու դերը։ Թուրքիոյ կուսակցական ներքին վիճակը եւ անոր ներգործութիւնը երկրին քաղաքական կեանքին վրայ։ Նոր կուսակցութեան կազմութիւն՝ յանձին «Ահրար»ի, մասնակցութեամբ բոլոր ազգերու դժգոհ տարրերէն, որ իր գործունէութեան ծրագրին մէջ կ'ընդունէր շարք մը էական կէտեր, «Ահրար»ի կազմալուծումը՝ իր կազմակերպական եւ այլ սխալներու պատճառով։ Կուսակցութեանց համախմբման նոր ջանքեր՝ Դաշնակցութեան կողմէ՝ Մարտ 31էն առաջ։ Ջանքեր՝ Պոլսոյ հայ հասարակական կարեւոր խաւերը կանչելու համար՝ որոշ գործերու շուրջը։ Յարաբերութիւն երկրի հետ եւ այդ առթիւ հաստատուած երկու օֆիսներ՝ թղթակցական յարաբերութեանց կանոնաւոր պահպանման համար։ Գրավաճառանոցի հիմնարկութիւն։ Խաղաղ եւ սպառնական դիմումներ՝ բանտարկեալներու արձակման համար՝ Սահմանադրութեան առաջին օրերուն։ Դիմումն հայ նախարարի մը անուանումին համար դահլիճին մէջ։ Դիմումն վերադարձող գաղթականներու վերաբերմամբ։ Կազմակերպական փրոփականտի գործը եւ կազմակերպիչ ուժերու առաքում երկրի զանազան վայրերը՝ այդ ուղղութեամբ։ Փարլամենտական գործունէութիւն եւ փլաթֆորմի պատրաստութիւն. «Նահանգային ինքնավարութեան» եւ «ապակեդրոնացման» պահանջներու շուրջը դժգոհութիւններ՝ երիտասարդ թուրքերու կողմէ։ Համեմատական ընտրութեան պահանջ Դաշնակցութենէն եւ զարտուղի ընթացքներ «Իթթիհատ»էն։

Ժողովը փակուեցաւ որոշեալ ժամուն։

Քարտուղար՝	Նախագահ՝
ԺԻՐԱՑՐ	ՌՈՒԲԷՆ

Նիստ 28. Օգոստոս 29

Ժողովը բացուեցաւ առաւօտեան ժամը 8ին նախագահութեամբ ընկեր Ռուբէնի։ Եկած էր նաեւ Պատասխանատու Մարմնի ներկայացուցիչը։ Ներկայ բոլոր մասնակցող ընկերները։

Շարունակուեցաւ կարծիքներու փոխանակութիւնը գաղութներու եւ անոնց կազմակերպական վիճակին վրայ։ Բացի պալքանեան եւ ամերիկեան գաղութներէն՝ Եւրոպայի փոքրաթիւ գաղութն եւս կրնայ իր օգուտները տալ. լեզուի հարցը դեռ չ'ապացուցաներ որ հին գաղթականներէն շատեր դադրած են ինքզինքին հայ

Նիստ 29. Օգոստոս 29

Ժողովը բացուեցաւ նախագահութեամբ ընկեր Ռուբէնին մասնակցող բոլոր ընկերներու ներկայութեամբ։ Կարդացուեցաւ նախորդ նիստերու արձանագրութիւնը եւ վաւերացուեցաւ։

Պատասխանատուի ներկայացուցիչը նախ քան իր տեղեկագրութեան շարունակութեան անցնիլը, տուաւ հետեւեալ տեղեկութիւնները, յայտնելով որ ժողովին կողմէ ուղղուած հեռագիրներուն օրը-օրին եւ անմիջապէս պատասխանուած են «փոսթ ռեսթանթ» հասցէով, բայց այդ հասցէն իբրեւ հեռագրի հասցէ ծանօթ չըլլալով հոս գտնուող ընկերներուն, հեռագիրները նոյնութեամբ մնացած են տեղական փոսթը, զորս այսօր միայն ստացուած է, հետեւաբար նախորդ ժողովներով Պատասխանատու Մարմնին վերաբերմամբ եղած արտայայտութիւնները կ'ըլլան միանգամայն բացատրուած եւ չէզոքացուած։ Գալով զանազան վայրերէն սպասուած պատգամաւորներուն՝ Մուշէն հեռագրուած է որ Մարզպետ եւ Սեպուհ պիտի մեկնին, բայց մինչեւ անոնց ժամանումը կը յանձնարարեն փոխանորդել տալ անոնց տեղ Գեղամին եւ Տարօնացուն՝ եթէ հարկ տեսնէ ժողովը։ Հեռագիր մը ստացուած է նաեւ

Սամսոնէն՝ յայտնող թէ Տիգրանակերտի պատգամաւորը հոն հասած է։ Նկատելով որ զբաղումները երթալով կը նուազին եւ հաւանականաբար վերջնան 15 օրէն ընթացքին, ժողովը աւելորդ տեսաւ Մուշ-Սասունի պատգամաւորներու ճամբորդութիւնը եւ հետեւաբար որոշեց հեռագրել որ չմեկնին։

Անցնելով տեղեկագրութեան շարունակութեան՝ Պատ. Մարմնի ներկայացուցիչը ծանօթացուց ինքնապաշտպանութեան գործին շուրջը գործ դրուած աշխատանքը, որ սկիզբէն իսկ կը բախի դժուարութեանց. Պատասխանատուի ընկերներէն ոմանք կը նախընտրէին այդ գործը ձգել ժողովուրդին մինչ միւս ընկերները կը նախընտրէին որ կազմակերպութիւնը կանգնի գործին գլուխը եւ գնման ու բաշխման գործը ինք կատարէ։ Այս երկու տեսակէտները ռեւէ կերպով կարելի չ'ըլլար հաշտեցնել, որով եւ գործը չ'ունենար ցանկալի յաջողութիւնը. ինքնապաշտպանութեան գործին դէմ իբրեւ արգելք կար եւ կառավարութեան պրովակացիաները, որ հոս հոն հեռագիրներ կ'ուղղէր՝ զգուշացնելով տեղական իշխանութիւնները թէ՝ Դաշնակցութիւնը զէնք փոխադրելով կ'ամբարէ։ Այս ամբաստանութեան ոյժ տուին նաեւ Ատանայի դէպքերը, որով եւ անկարելի եղաւ գործը պահանջուած թափով առաջ տանիլ. պատահեցան զէնքերու ձերբակալութիւններ եւս, իսկ գընուած եւ փոխադրուած զէնքերու ցուցակը կը տրուի արդէն։ Բացի շրջաններու մէջ եղած բերանացի պրոպականտէն, կը ձեռնարկուի նաեւ գրաւոր պրոպականտի գործին «Ազատամարտ»ով եւ «Ազատութեան Մատենադարան»ի պրոշիւրներով, որոնցմէ առաջինին կը սահմանուի 30000 ֆր.ի պիւտճէ մը՝ առաջին տարուայ համար։ Փարլամենտական խնդիրներով եւ երկրին ընդհանուր վիճակով հետաքրքրելու համար արտաքին աշխարհը, միտք կը յղացուի ֆրանսերէն թերթի մը հրատարակութեան՝ Քիյառի ղեկավարութեամբ եւ երեք մարմիններու — Դաշնակցութիւն, Իթթիհատ եւ յոյներ — ղեկավարութեամբ, բայց միւս մարմինները չկրնալով յանձնել իրենց ինկած բաժինի վճարումը (մօտ 33000 ֆր. իւրաքանչիւրին) կարելի չ'ըլլար ձեռնարկը իրականացնել. հարց կը ծագի թուրքերէն թերթի մըն ալ հիմնումին, բայց նիւթական եւ այլ անհրաժեշտութիւններու չգոյութիւնը արգելք կը հանդիսանայ նոյնպէս անոր հրատարակութեան։ Պոլսոյ մէջ ընդհանուր հանգանակութեան մը ձեռնարկելու համար եւս կը խորհուի հասարակութեան տրամադրութիւնները. առաջին օրերուն թէեւ նպաստաւոր բայց ինչ-ինչ պատճառներով այդ թուականին չի ձեռնարկուիր. յետոյ այդ նպատակով կը գումարուին ժողովներ, յանձնառութիւններ կ'ըլլան հարուստներու կողմէ նշանակուած գումարներու վերաբերմամբ, բայց Ատանայի դէպքը պատճառ կը բռնուի եւ չ'իրագործուիր մինչեւ այսօր։ Իթթիհատի կողմէ այժմ ձգտումներ կան կազմելու տեռորական խառն Մարմին՝ ի հարկին կարեւոր դէպքերու պահուն հրապարակ գալու համար։ Թուրքիոյ այժմեան կացութիւնը բաւական պղտորուած է։ Աքթիւ ձեռնարկներու չէ դիմուած՝ որովհետեւ Սահմանադրութեան յայտարարութենէն յետոյ Պատասխանատու Մարմինը իրաւասութիւնը չի զգար նախորդ Ց[ուցական] Տ[եռորական] Պ. Մարմնին տրուած իրաւասութեամբ գործելու։ Գաւառներու եւ Պոլսոյ մէջ կատարուած բերանացի պրոպականտը նպաստեց հայրենական յարաբերութեանց պարզումին։ Ազգային-կուլտուրական գործունէութիւն։ Դրամական եւ զինական վիճակ եւ այլն։

Տեղեկաբերութեան աւարտումէն յետոյ ընկերները հետեւեալ հարցումները ուղղեցին. 1- Ի՞նչ դեր ունի Դաշնակցութիւնը «Ահրար» կուսակցութեան կազմութեան մէջ եւ ո՛րքան մասնակից էր այդ կուսակցութիւնը ռէակսիոն շարժման. 2- Ինչո՞ւ Դաշնակցութիւնը Մարտ 31ին[13] չկրցաւ իր արժէքին համապատասխան ուժով հրապարակ գալ. 3- Մարտ 31ի միջ-կուսակցական ժողովին հրաւիրուա՞ծ էին հայ միւս կուսակցութիւնները. 4- Ինչի՞ արդիւնք են «Իթթիհատ»ի հակասական դիրքերը. 5- Ինչո՞ւ համար Պատասխանատուն վերջին համաձայնութիւնը կնքեց «Իթթիհատ»ի հետ, երբ Ընդհանուր Ժողովը գումարուելու վրայ է. 6- Ինչո՞ւ հրատարակութեան ձեռնարկուեցաւ «Ազատամարտ»ին, երբ Արեւմտեան Բիւրոն յանձնարարած էր մինչեւ Ընդհ. Ժողով սպասել եւ որոշուած Պոլսոյ հանգանակութիւնը ընել նախ։

Իբրեւ պատասխան վերոյիշեալ հարցումներուն՝ հետեւեալ տեղեկութիւնները տրուեցան.

1- «Ահրար»ի կազմութեան մէջ Դաշնակցութիւնն ունեցած է ուղղակի մասնակցութիւն. այն ժամանակ երբ Իթթիհատը զանազան ազդեցութիւններով կը սայթաքէր չիտակ ուղիէն, հարկ եղաւ սանձ դնող ոյժ մը ստեղծել. եթէ այդ ոյժը ըլլար զուտ հայ, յոյն կամ այլ ազգութիւններէ՝ պիտի նուաճուէր եւ հալածուէր. հարկ էր որ այդ ոյժը առաջացուէր թուրք մտաւորականութենէն եւ այդպէս ալ եղաւ։ «Ահրար»ներու անդամներու կարեւոր մասը իր սկզբնական շրջանին կը բաղկանար լաւ տարրերէ։ Բայց «Ահրար»ը իր քաղաքական ծրագիրն առաջ տանելու համար ինկաւ ծայրայեղութիւններու մէջ։ Ռէակսիոնէրական շարժման մէջ մասնակցութիւն ունենալու վերաբերմամբ միակ կասկածն այն էր, որ Համիտի ռէակսիոնէրական ծրագիրն ու «Ահրար»ներու շարժումը ընդդէմ Իթթիհատի զուգադիպեցան։ Բոլոր «Ահրար»ները սակայն միշտ մնացին թշնամի Սուլթանին եւ նոյնիսկ համակարծիք անոր ոչնչացման։ «Ահրար»ներու համար ցանկալի էր ներկայ սուլթանին գահ բարձրանալը, որ նախ քան Սահմանադրութիւնը դրական խոստումներ տուած էր. «Իթթիհատ»եանները զանազան մանէօվրներէ յետոյ, բարդութեանց տեղի չտալու համար, իրենք ալ հարկադրուեցան ներկայ սուլթանի գահ բարձրանալուն, զայն միանգամ ընդմիշտ իրենց ազդեցութեան եւ շրջապատին մէջ առնելով։

2- Ռէակսիոնէրական օրերուն ոչ մէկ կուսակցութիւն հրապարակ եկաւ իր ռազմական ուժերով։ Այդ շարժման սկզբնական պարագաները անծանօթ էին եւ յանկարծակի վրայ հասան. ասոր հետ մէկտեղ ինքնապաշտպան ուժեր հրապարակ եկան։ Դիմումներ եղան խումբեր եւս հրապարակ բերելու, բայց կառավարութիւնը յանձն չառաւ պատճառաբանելով որ առանց անոր ալ Մակեդոնիայէն եկած խումբերը իրենց վրայ սուղի կը նստին եւ թուրք ամբոխը թիւր մեկնութիւններ կու տայ այդ երեւոյթին։

3- Մարտի միջ-կուսակցական ժողովին, բացի ոչ-հայ տարրերէն, երկրորդ ժողովին հրաւիրուած էին եւ միւս հայ խմբակցութիւններէն։ Առաջին ժողովին կանչուած էին իւրաքանչիւր ազգութենէն մէկ կուսակցութիւն, որպէսզի այդ հաւաքուող մարմինները նախաձեռնէին գումարել երկրորդ ժողովը, որուն մասնակցեցան մնացած կուսակցութիւնները։

4- Սելանիկի կոմիտէն թէեւ ամէն բարի ցանկութիւններ կ'արտայայտէ, բայց Պոլսոյ եւ գաւառներու մարմինները կը գործեն հակառակ։ Պոլսոյ կոմիտէին կողմէ խոստացուած հեռագիրները չեն ուղղուիր գաւառները եւ ընդհակառակը։ Իսկ գաւառական մարմինները կազմուած են կասկածելի տարրերէ, այնպէս որ երբեմն ալ տրուած հրահանգներուն ալ հակառակը կ'իրագործուէր։

5- Խառն Մարմին կազմելու եւ համագործակցութեան գալու խնդիրը հինէն ի վեր ընդհանուր ձգտումն էր եւ անոր սկզբունքը ծանօթ. այդ հիմունքով ալ եղած են վերջին դիմումները, մանաւանդ Վանէն հեռագրուած ալ էր այդ մտքով. Պատասխանատուն բաւականացած է իր մէջ գտնուած այս կամ այն շրջանէն եկած ներկայացուցիչներով. իսկ համաձայնագիրը 2 ամիս առաջ խմբագրուած ըլլալով՝ անյարմար դատած է պահել զայն մինչեւ Ընդհանուր Ժողովի վերջաւորութիւնը։

6- «Ազատամարտ»ի հրատարակութեան հարցը դեռ անցեալ տարիէն դրուած էր Պատասխանատուի սեղանին վրայ մարմիններու յաճախակի պահանջով։ Այդ ատեն իրականութիւն չտրուեցաւ՝ կարգ մը պատճառներով — ընկերներու սակաւութիւն, դիրքի անորոշութիւն — յետոյ հրատարակուեցաւ Պատասխանատուի ընկերներու որոշումով, այն պայմանով որ տրամադրուած 30000 ֆրանքը հայթայթուի Պոլսի հանգանակութենէն։

Ժողովը փակուեցաւ որոշեալ ժամուն։

Քարտուղար՝ *ԺԻՐԱՑՐ* *Նախագահ՝* *ՌՈՒԲԷՆ*

Նիստ L. 1909 30-VIII Առաւօտեան ժամը 8-ին

Ներկայ էին 26 ընկերներ. բացակայ է Մուրատը. նախագահում էր ընկեր Անտոնը։

Կարդացուեցին եւ սրբագրուելով վաւերացուեցին 22 եւ 23րդ նիստերի արձանագրութիւնները։

Օրակարգ՝ զեկուցում պարլամենտական տեղեկագրի.— տեղեկաբերն է ընկեր Գիսակը։

Մի ակնարկ ձգելով անցեալ 30 տարուայ մէջ հայերի եւ ընդհանրապէս քրիստոնեաների պետական պաշտօնների մէջ լինելու իրաւունքների եւ իրականութեան վրայ, կ'անցնի դատարանների եւ իդարէների[29] կազմերին յիշելով, որ հայերին եւ քրիստոնեաներին մահմետականներին հաւասար ձայն է տրուած, միշտ նախագահը մահմետական լինելու պայմանով։ 1895ի Մայիսեան ծրագրի հետեւանքով մուաւիններ[30] նշանակուեցին զանազան վարչական եւ այլ պաշտօնեաների մօտ, քրիստոնեաներէն, ինչպէս նաեւ ոստիկանական պաշտօնների մէջ ընդունել սկսեցին։

Սահմանադրութիւնից յետոյ Սայիտ փաշայի շրջաբերականով պարլամենտական ընտրութիւնների պիտի ճանաչուէին քրիստոնեաների իրաւունքները պրոպորցիոնել հիմունքներով, որով հայերը կ'ունենային 20-է աւելի երեսփոխաններ Օսմանեան պարլամենտի մէջ։ Սակայն Քեամիլ փաշան փոխելով այդ կարգադրութիւնը, իրաւունքը հիմնեց ձայնից մեծամասնութեան վրայ։ Այս հանգամանքն առաջացուց դժգոհութիւն քրիստոնեաների մէջ եւ միայն յետագայ զիջումները եւ զանազան կոմբինացիաներ հնարաւոր դարձրին ունենալ 10-ը հատ հայ երեսփոխան, որոնցից չորսը դաշնակցական են եւ 2ը Դաշնակցութեան թեկնածուներ։ Դաշնակցութիւնը իր թեկնածուներով ընտրութիւններին մասնակցել է Կարին, Վան, Տրապիզոն, Իզմիր, Խարբերդ, Մուշ, Պոլիս։

Իթթիհատն ընտրութիւններին ջանացած է անոնք ընտրել տալ, որոնք համաձայնած են անպայման իրեն հետեւիլ։ Ըստ ազգութեան պարլամենտի կազմն է՝ 125 թուրք, 70 արաբ, 25 ալբանացի, 23 յոյն, 10 հայ, 4 բուլղար, 4 հրեայ, 3 սերբ, 1 ուլահ = 265։

Պարլամենտի առաջին գործն է եղած զբաղուել սահմանադրութեան վերաքննութեամբ, նոր կարգերը հիմնաւորելու համար։ Այդ աշխատանքի մէջ պարլամենտի ընդհանրութիւնը ձախ էր, մինչեւ Մարտ 31-ը։ Պարլամենտական գործի մէջ երեւան են եկած բոլորի անտեղեակութիւնները եւ անպատրաստութիւնները այդ գործին։ Կարգ-կանոն բացակայած է, ինչպէս նաեւ մշակ-

29.- Պետական վարչութիւններու, վարչական խորհուրդներու։

30.- Բառացի նշանակութեամբ՝ օգնականներ, օժանդակներ։

ւած կանոնաւոր բանախօսութիւններ։ Ժամեր տեւող անմիտ վիճաբանութիւնները, օրակարգից դուրս, սովորական են եղած։

Իթթիհատականներն էլ պարլամենտական գործունէութեան մէջ մշակուած ուղղութիւն չեն ունեցել, բայց գծուած սահմաններ եղած են «իթթիհատական» համարուածների համար։ Արաբների եւ ալբանացիների մէջ եւս եղած են մեծ քանակութեամբ իթթիհատականներ։ Թագաւորի իրաւանց կրճատման խնդրից զատ, Իթթիհատն ընդհանրապէս աջ է եղել, մանաւանդ ազգութիւնների իրաւահաւասարութեան խնդիրներում եւ Մարտ 31-ից յետոյ անցած օրինագծերի մէջ։ Ցոյները միշտ աջ, իսկ ձախ՝ միայն զուտ յունական խնդիրներում։ Հայերը միշտ ձախ եւ իրար համաձայն, բուլղարները նոյնպէս. իսկ հրեաներն՝ իթթիհատական։

Պարլամենտի մէջ եւ դուրս Իթթիհատի դիկտատորութիւնը առաջացրել էր դժգոհութիւն յետադէմների եւ ազատամիտների մէջ, ի հարկէ բոլորովին տարբեր պատճառներով։ Մասնաւորապէս խոջաները[31] *չէին կարողանում հանդուրժել, հակառակ լինելով սահմանադրութեան։ Հայերն էլ դժգոհ էին Իթթիհատի բռնակալ ընթացքից եւ աւելի յարած էին օպպոզիցիա կազմել ցանկացող ազատամիտներին, Իսմայիլ Քեմալին։ Սակայն ազատամիտների խմբակցութիւնը փոխանակ մաքուր օպպոզիցիա մնալու, արտայայտուեց ռէակցիայով, Իթթիհատին տապալելու տենչից քաղաքական կռուի մէջ խտրութիւն չդնելով։*

Մարտ 31-ի շարժման մէջ խորհրդարանի այս եւ այն մասը դեր ունեցաւ, մասնաւորապէս Իթթիհատի հակառակորդ խոջաները եւ ահրարները։

Պարլամենտական գործունէութեան մէջ աչքի կ'ընկնի Քեմիլ փաշայի անկման խնդիրը։ Իթթիհատը վտանգ կը զգար տեսնելով վարչապետին ահրար խմբակցութեան յարած, ուստի ջանք չխնայելով կարողացաւ նրան տապալել։ Հայ պատգամաւորները տապալման ձայն տուին, բայց ղեկավարուելով տարբեր մոտիւներով։ Պարլամենտի մէջ ուղղութիւններ բացակայած են, բայց համախմբակցութիւններ կատարուած են մասնաւորապէս Իթթիհատի, ապա ալբանացիների, յոյների, բուլղարների եւ ահրարների հետ, առանց սակայն տեւականութեան։

Մարտ 31-ին պարլամենտը նիստի սկսած էր, շրջապատուած զօրքով եւ սարսափի տակ կը շարունակէր որոշումներ տալ։ Դրութեան դէմ բողոքել են հայերը, մասնաւորապէս Հալաճեանը, պահանջելով զօրքի հեռացումը, ազատ զբաղմունքի հնարաւորութեան համար։ Թէեւ պարլամենտը պատգամաւորութիւն ղրկեց Այ-Մտեֆանօ ազատական զօրքի յառաջխաղացութիւնը արգիլելու, բայց հայերը պարլամենտի մէջ բողոքեցին եւ գաղտնի հակառակ պահանջ դրին ազատական բանակին։

Հայ պատգամաւորներն իրենց յատուկ զբաղմունքի նիւթ են դարձրել Անատոլուի յանձնաժողովը, Ատանան եւ զինուորագրութիւնը։

Մարտ 31-ից յետոյ Իթթիհատի աւելի դէպի աջ թեքուելու հետեւանքն է՝ անցած օրինագծերի սահմանափակումները եւ մասամբ հակասահմանադրական որոշումները։ Ցաջող ելք է ունեցել Անատոլուի երկաթուղու հարցը։

Բիւղջէի խնդրին դաշնակցականներս չմասնակցեցինք եւ ներկայ չեղանք, որովհետեւ հիմնապէս տարբեր տեսակէտներ ունէինք յանձնաժողովի տեսակէտներից եւ քննադատելն էլ միտք չունէր։

Հայ երեսփոխանները միշնորդ են հանդիսացել ընդհանրապէս հայ ժողովրդի, եւ մասնաւորապէս իրենց ընտրող շրջանի, եւ կառավարութեան միջեւ. իրենց հարցապնդումները երբեմն դրական արդիւնքներ տուել են։

Տեղեկաբերն անցնելով ապագայ անելիքներին կը յայտնէ, որ Իթթիհատի ձախ թեւի ցանկութիւնն է ստեղծել ձախակողմեան մի խմբակցութիւն։ Ինքն ընկեր պատգամաւորների կողմից արտօնուած չէ որեւէ առաջարկ անելու, բայց անձնապէս կը յայտնէ, որ պիտի աշխատել հնարաւոր չափով խուսափել ազգայնական մասնաւոր պահանջներէ, ստեղծելով ձախակողմեան մի խմբակցութիւն ազգային շրջանակներէ դուրս։ Ուժերը կեդրոնացնել գիւղացիների եւ աշխատաւորութեան պահանջների վրայ։ Ընդհանուր Ժողովը սահմաններ եւ տակտիկ պիտի որոշի յաջորդ նստաշրջանի համար։

Ժողովականներ հարցեր տուին՝ ա- Ռէակցիայի օրերին հայ պատգամաւորների դերը, բ- Ահրարների հետ ընկերակցելու, գ- Դաշնակցականների իբր անհատ թէ խմբակցութիւն երեւան գալու եւ իբր կուսակցութիւն արտայայտուելու, դ- Էրզրումի ընտրութիւններին դաշնակցականների բռնի միջոցների դիմելու, ե- Մանր ազգութիւններից բլոկ կազմելու, զ- Ազգային կուսակցութիւններ արգիլող յօդուածի հանդէպ դաշնակցական պատգա[մաւորների] բռնած դիրքին եւ իրենց՝ պատգամաւորների կարծիքով ստեղծագործական աշխատանքի թէ օպպոզիցիայի համար պարլամենտ գնալու մասին։

Ընկեր տեղեկաբերը պատասխանեց. որ ռէակցիայի օրերին հայ պատգամաւորները, մասնաւորապէս դաշնակցականները մերկացրել են շարժումը հէնց առաջին րոպէին, հրապարակի վրայ են եղել եւ աւելի կողմնակի միջոցներով աջակցել են սահմանադրականներին եւ իթթիհատականներին. ահրարների հետ բանակցութիւններ եղել են, Գ. Զօհրապը յարաբերել է, բայց համաձայնութիւն դեռ չկայացած վրայ է հասել Մարտ 31-ը, ահրարների խկութիւնը յայտնուել է եւ յարաբերութիւնները խզուել են։ Դաշնակցական պատգամաւորները Պատասխանատու Մարմնի հետ միշտ խորհրդակցել են, բայց տակտիքական նկատառումներով երբեք չեն արտայայտուել յանուն կուսակցութեան, ինչպէս վարուել է նաեւ Իթթիհատը։ Էրզրումի ընտրութիւններին դաշնակցականները ո՛չ մի բռնութեան չեն դիմել։ Մանր ազգութիւններից բլոկ կազմելու փորձն անյաջող է անցել, իսկ յոյների առաջարկած քրիստոնեաների բլոկին դաշնակցականները դէմ են եղել։ Ընկերակցութեանց օրինագծի Դ. յօդուածի դէմ մինչեւ վերջը բողոքուել է, բայց Իթթիհատի տիրապետութեամբ անցել է։ Դաշնակցական պատգամաւորները համոզուած լինելով որ ստեղծագործական ներկայ աշխատանքներին իրենք անմիջական ազդեցութիւն եւ մասնակցութիւն չեն կարող ունենալ, ուստի եւ իրենց դերն աւելի օպպոզիցիա են համարել։

Նախագահութիւնը յայտնեց, որ նոյն օրը երեկոյեան նիստ չի լինելու։

Ժողովը փակուեց ժամը 11-ին։

Քարտուղար՝ *Նախագահ*
ՎԱՆԻԿ

31.- Մոլլաները։

Նիստ ԼԱ. Օգոստոս 31 1909

Կը նախագահէ ընկեր Ռուբէն։ Կը կատարուի քննադատութիւն Պատասխանատու Մարմնի գործունէութեան շուրջը, գլխաւորաբար կանգ առնուելով հետեւեալ խնդիրներուն վրայ.

Ա) Ինքնապաշտպանութեան գործին Պատ. Մարմինը չէ տուած պէտք եղած կարեւորութիւնը եւ տարուած է աւելի արտաքին քաղաքական գործունէութեամբ։ Որոշուած էր 10,000 ֆր. յատկացնել զինման գործին եւ պահել պահեստներ գլխաւորաբար ծովեզերեայ քաղաքներուն մէջ՝ չէ կատարուած։ Պատ. Մարմնի ներկայացուցիչին յայտարարութեան համաձայն ռէակցիայի օրերուն Պոլիս միայն 70-80 զինուած տղաք ունեցած ենք, ինչ որ ոչինչ ըսել է համեմատած Պոլսոյ հայ ազգաբնակութեան (180,000) ինքնապաշտպանութեան կարիքներուն։ Այս ինքնապաշտպանութեան հարցին վերաբերմամբ Պատասխանատուն ինք ոչինչ չընելէ զատ՝ խանգարած է նաեւ գաւառներու զինման գործը, յայտնելով թէ կազմուած է Կեդր. Զիֆոն եւ յետոյ չկազմելով այդ մարմինը։ Կարինէն եղած առաջարկի մը համաձայն՝ ընկեր մը պիտի հաստատուէր Ծովափ առանձնապէս զբաղելու համար զինման հարցով։ Պատասխանատուն չկատարեց իր խոստումը եւ գաւառներուն կարելի չեղաւ բաւարարութիւն տալ այդ տեսակէտէն։ Պատասխանատուի պահանջին վրայ՝ Արեւմտեան Բիւրոն Մարտ 31-ին Պոլիս ղրկած է 20,000 ֆրանք, բայց չի գիտցուիր թէ իր նպատակին գործածուա՞ծ է այդ գումարը։

Բ) Ընտրողական պայքարին մէջ, Պոլսում, Պատասխանատուն հետեւեցաւ սխալ ուղղութեան։ Մինչդեռ ամենուրեք պայքարը դրուած էր կուսակցական հողի վրայ,— Պոլսոյ մէջ պատասխանատուն աշխատեցաւ Հալաճեանի եւ Զօհրապի ընտրութեան, ինչ որ մեզի դէմ հանեց Պոլսոյ հայութեան ղեկավարներէն շատերը եւ այսօրուայ դրութեան մէջ այդ բանը իր բաժինը ունի։

Գ) Պատասխանատուն իրաւունք չունէր Պոլիս մտնելուն պէս ինքզինք յայտարարել լեկալ մարմին եւ նոյն ճամբուն մէջ մղել նաեւ մարմինները եւ ընկերները։

Դ) Պատասխանատուն Պոլսոյ մէջ ջանացած չէ առաջ բերել ուժեղ կազմակերպութիւն. այնտեղ մասսա չունինք։

Ե) Ծրագրուած հանգանակութիւնը չէ կատարած։

Զ) Որոշուած էր որ «Ազատամարտ» հրատարակուի եւ անոր յատկացուի տարեկան 30,000 ֆրանք դեֆիցիտ[32] *այն պայմանով որ այդ գումարը դուրս բերուէր Պոլսոյ մէջ հանգանակուած գումարէն. այդ հանգանակութիւնը կատարուած չըլլալով չպիտի ձեռնարկէր թերթի հրատարակման. բացի այդ՝ իրաւապէս Պատասխանատուն իր մուտքին 50% միայն ծախսելու իրաւունք ունէր, հետեւաբար եթէ իր պիւտճէն ներէր միայն պիտի հրատարակէր թերթ։*

Է) Պատասխանատուն Պոլսոյ մէջ արիստոկրատիք հաստատութեան մը տպաւորութիւնը կը թողուր ոչ միայն ժողովուրդին, այլեւ մեր ընկերներէն շատերուն վրայ եւ մանաւանդ ինքզինքը բացառապէս արտօնուած մարմին մը կը զգար ինչպէս այդ երեւցաւ — Ն[երսէս] Փ[ափազ]եանի հարցին մէջ, որ հակառակ Ամերիկայի Շրջանային Ժողովին կողմէ արտաքսուած ըլլալուն՝ պրոպականտի գործ ստացաւ Պատասխանատուէն։

Ը) Բոլոր ուժերը ղրկուեցան Պոլիս եւ գաւառները պրոպականտիստներ չղրկուեցան։

Թ) Մարտ 31ին[13] *Պատասխանատուն չունեցաւ պէտք եղած յեղ. հոտառութիւնը ժամանակին ի հանդէս գալով մասնակցելու համար ազատագրական շարժման, ինչ որ մեր ձայնը չեշտելու լաւ առիթ մըն էր։*

Ժ) Քաղաքական վնասուածներուն կառավարութեան կողմէ տրուելիք նպաստներուն համար Պատասխանատուն Պոլսոյ մէջ քանի մը ընկերներ ցոյց տուած էր. ատիկա քոմպրոմիս[33] *մըն է, որ չի վայլեր Դաշնակցութեան։*

32.- Պիւտճէի բաց, այսինքն՝ վարկ, փոխատուութիւն իմաստով։

33.- Համաձայնութիւն՝ փոխադարձ զիջումներով։

ԺԱ) Պոլսոյ մեր ընկերներէն շատերը կարող էին եւ պարտաւոր՝ ապրելու սեփական աշխատանքով՝ չծանրաբեռնելու համար կազմակերպութեան սնտուկը։

ԺԲ) Բարոյապէս պատասխանատու է Պոլսոյ մարմինը Կովկասի վերաբերմամբ անտարբեր գտնուած ըլլալուն համար։ Կարնէն գրուեցաւ որ մէկը ղրկեն հոն, բայց չղրկուեցաւ. իսկ Թղթակցութիւն նմանապէս չէր կատարուեր։

ԺԳ) Պատասխանատուի կազմը օրինաւոր չէր, նա գոնէ իրաւունք չունէր այդ անունով հրապարակ գալու. Ընդհանուր Ժողովը զայն ընտրած էր իբրեւ Ց[ուցական]-Տ[եռորական] մարմին։

ԺԴ) Խոշոր ձեռնարկներու ատեն չխորհրդակցեցան Բիւրոյին հետ։

ԺԵ) Հաշիւ չներկայացուց Բիւրոյին։

Ինչ կը վերաբերի Օսմ. պատգամաւոր ընկերներուն՝ տեղի կ'ունենան հետեւեալ նկատողութիւնները թէ՝

1- Անոնք, մասնաւորապէս Գիսակ եւ Գարօ, կանոնաւոր կերպով յարաբերութիւն չեն պահպանած զիրենք ընտրող գաւառին հետ. 2- Զուսումնասիրեցին իրենց շրջանը եւ անոնց կարիքներուն արտայայտիչը չեղան. 3- Պարլամենտի մէջ պէտք է օպոզիցիա կազմէին։

Պատասխանատու Մարմնի ներկայացուցիչը պատասխանելու համար եղած քննադատութիւններուն՝ զանոնք կը բաժնէ 6 գլխաւոր կէտերու.— 1- Պատասխանատուի կազմը. 2- Ռազմական գործունէութիւնը. 3- Պատգամաւորի ընտրութիւնը Պոլսոյ մէջ. 4- Օրինակացման խնդիրը. 5- Պրոպականտա. 6- «Ազատամարտ»։

Ա) Կազմը.— Նախ այն թէ՝ քանի որ Ընդհ. Ժողովը ունի մանտաթներու ստուգիչ յանձնաժողովը, այստեղ չպիտի խօսուէր այդ մասին. բայց այնուամենայնիւ պէտք է ըսել որ շատ անգամներ, գործնական կեանքի մէջ պատահած է որ ունեցած ենք մարմիններ Ընդհանուր Ժողովէն ընտրուած, որոնք սակայն եւ ոչ իսկ մէկ անդամ ունեցած են Ընդհ. Ժողովէն ընտրուած։ Օրինակ՝ արդի Արեւելեան Բիւրոն։ Պոլսոյ Պատասխանատուին 3 ընկերները Ընդհ. Ժողովէն ընտրուած էին։ Երրորդը հրաժարելէն յետոյ, Խորհուրդի որոշմամբ առած ենք ուրիշ մը եւ կազմը լրացուցուած է Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրոներէն եւ Պալքանէն առնուած ներկայացուցիչներով ու Պոլիս գտնուող անհատ եւ պարլամենտի պատգամաւոր ընկերներով, որոնք բոլորը ձայնի իրաւունքով կը մասնակցէին Պատասխանատուի աշխատանքներուն։ Գալով անուան, Պատասխանատու Մարմին անունը շատ ճիշդ էր, որովհետեւ 908ի Խորհուրդն ալ իբրեւ այն ներկայացուցիչ ուզած էր անկէ։

Բ) Ռազմական.— Պատասխանատուն սկզբունքով համաձայն ինքնապաշտպանութեան կարեւորութեան, ձեւին մասին չէ կրցած համաձայնիլ ինքն իր մէջ։ Գաւառները անպայման Պատասխանատուէն չպիտի սպասէին այս մասին աշխատանք. գալով Պոլսոյ, մեծամասնութիւնը վտանգ չէր տեսներ այնտեղ։ Զիֆոնի կազմը-ելուն հակառակեցան Պատասխանատուի ընկերները. Բացի այդ՝ թէ բաւականաչափ դրամ չկար այդպիսի գործի մը համար եւ թէ կառավարութիւնը խիստ ուշադրութիւն դարձուցած էր Դաշնակցութեան գլխման։ Իսկ թէ ինչու դրամը չէ հաւաքուած, այդ հարցը կարելի է տալ մեր բոլոր մարմիններուն։ Այդ առթիւ կրնայ ցաւակցութիւն յայտնուիլ, բայց ոչ մեղադրանք։

Գ) Պատգամաւորի ընտրութեան խնդրի մէջ Պատասխանատուն այն կարծիքն ունեցած է թէ անհրաժեշտ չէ որ անպատճառ կուսակցականներ ընտրուին՝ որոնք իրենց լեզու չգիտնալուն պատճառով մանաւանդ չեն կարող տալ ցանկացուած օգուտները եւ այդ հիման վրայ է որ ոյժ տրուած է Զօհրապի եւ Հալաճեանի ընտրութեան իբրեւ անձնաւորութիւններու՝ որոնք առանց կուսակցական ըլլալու, կ'ընդունէին մեր տեսակէտները պաշտպանել պարլամենտին մէջ. մանաւանդ որ Պոլսոյ մէջ միայն Վահապը կրնայինք ներկայացնել եւ կողմնակի կերպով ալ իմացանք որ յաջողութեան ոչ մէկ յոյս չի ներկայացներ։

Դ) Լեկալիզացիա.— Ընկերները Պոլիս գալով ազդուած են ընդհանուր խանդավառութենէն եւ այդ շատ բնական է, միայն թէ այդ եղած է ժամանակաւոր, որովհետեւ հետզհետէ ամփոփուած են։ Ամբողջական լեկալիզացիա չէ եղած։

Ե) Պրոպագանտա.— Պոլսոյ մէջ եղած է լայն պրոպագանտա իր բոլոր ձեւերով. իսկ գաւառները ղրկուած են այն չափով՝ որչափով որ կային տրամադրելի ընկերներ։

Զ) «Ազատամարտ».— Ինքնին երկրորդական խնդիր է։ Ամէն մէկ Կեդր. Կոմիտէ իրաւունք ունի թերթ հրատարակելու։ Բացի այդ՝ գաւառները շարունակ պահանջած էին Պոլսոյ մէջ թերթի մը հրատարակումը։ «Ազատամարտ»ը հրատարակելու իրաւունք ունէր Պատասխանատուն՝ փոխ առնելով Արեւմտեան Բիւրոյէն։ Այս Բիւրոն՝ Ընդհ. Ժողովի որոշման համաձայն Պատասխանատուի սնտուկը պէտք է մտցնէր 40-80,000 ֆր. եւ հաշիւը Ընդհ. Ժողովին կողմէ պիտի տեսնուէր։ Զէնքի համար ղրկուած 20,000էն 10,000ը կը մնայ պանքը, 10,000 ալ տրուած է զէնքի։ Ուրեմն ապօրինութիւն չկայ։

Գալով մանրամասնութիւններուն.— Պոլսոյ մէջ ուժեղ կազմ չկայ, բայց այդ զարմանալի չէ, քանի որ իսկապէս տակաւին տարի մըն է որ կը գործենք Պոլսոյ մէջ, մինչդեռ, օրինակի համար, Վան՝ ուր այնքան մարդիկ եւ դրամներ ղրկուեր են, հոն ալ չկայ կազմ։ Բարի ցանկութիւններով չէ որ ուժեղ կազմեր կը ստեղծուին։ Պոլսոյ կազմը այնուամենայնիւ վար չի մնար մեր բոլոր միւս կազմերէն։

— Մարտ 31-ին կամաւորներով դուրս չեկաւ Պատասխանատուն, որովհետեւ կառավարութիւնը չուզեց եւ ոչ թէ անոր համար որ կարողութիւն կը պակսէր։

— Քաղաքական վնասուածներու նպաստի մասին ըսուածը սխալ է. Պոլսոյ ընկերներ չէ որ ցոյց տրուած են. այդ բանը եղած է ամբողջ Թուրքիոյ եւ բոլոր ցեղերու համար։

— Ընկերներու ապրուստի հարցը շատ փափուկ է։ Պատասխանատուի ներկայացուցիչը կ'առաջարկէ փոխանակ այդ մասին խօսք ընելու, ապագային համար տնօրինութիւններ ընել։

— Կովկաս մարդ չղրկուեցաւ, որովհետեւ բոլոր գտնուողները վտանգուած էին։ Առաջարկուեցաւ Մարին, բայց Արեւմտեան Բիւրոն յարմար չտեսաւ։ Ցետոյ գնաց Մանիշակը։

— Պատասխանատուի արիսթոքրատ լինելու մասին դիտողութիւն. ընկերներ անձնական տպաւորութեան տակ է որ կը խօսին։ Պատասխանատուն ընդհակառակը քննադատուած է ուրիշներէ հակառակ ուղղութեամբ։

— Ն.ի մասին Պատասխանատուն շարժած է անգիտակցաբար. բայց Ամերիկայի Կեդր. Կոմիտէի յայտնութեան վրայ այդ ընկերը այլեւս չէ ղրկուած շրջանները։

— Արեւելեան Բիւրոյի ընկերներուն հետ Պատասխանատուն կանոնաւոր յարաբերութիւն պահպանած է ընկեր Անտոնի միջոցով. եթէ նամակները տեղ չեն հասած՝ Պատասխանատուն չէ որ մեղաւոր է։

— Արեւմտեանին հետ առանձին խորհրդակցութիւններու կարիք չէ եղած, որովհետեւ իր ներկայացուցիչը արդէն Պոլիս գտնուած է երկար ատեն։ Միակ անհամաձայնութիւնն ալ արդէն «Ազատամարտ»ի շուրջը եղած է, զոր Պատասխանատուն հրատարակած է իր պատասխանատուութեան տակ։

— Ճիշդ է որ 6րդ ամիսը Պատասխանատուն հաշիւ չէ ներկայացուցած Արեւմտեանին. եթէ բոլոր միւս մարմինները ներկայացուցած են փոխադարձաբար, Պատասխանատուն ալ իր դիտողութեան բաժինը կ'ընդունի։

Խորհրդարանի պատգամաւոր ընկերներու կողմէ Գիսակ կը պատասխանէ թէ՝ իրենք աւելորդ նկատած են մանրամասն նամակագրութիւն պահել, քանի որ պարլամենտական ամբողջ շարժումը կը հրատարակուէր մամուլի մէջ, թող որ ինք անձնապէս Մարտէն սկսեալ կանոնաւոր յարաբերութիւն պահած է. կը ցաւի որ դիտել տուող ընկերը կ'անգիտանայ այդ փաստը։ Ցետոյ՝ զիրենք ընտրող շրջանները բազմիցս խոստացած են ուսումնասիրութիւններ ուղարկել եւ չեն ուղարկած. իսկ պարլամենտի մէջ իրենք ջանացած են չինարար աշխատանք կատարել, բայց անկարելի դառնալով՝ իրենց դերը ինքնըստինքեան ընդդիմադիր եղած է։

Ժողովը փակուեցաւ որոշեալ ժամին։

Քարտուղար՝ *ՊԵՐՃ*

Նախագահ՝ *ՌՈՒԲԷՆ*

Նիստ ԼԲ. Օգոստոս 31, 1909

Նիստը բացուում է ժամը 4.30ին նախագահում է ընկեր Ռուբէն։

Նախորդ նիստում արուած Պատասխանատու Մարմնի քննադատութիւններին պատասխանում է ընկեր Նիթրա. նա գտնում է որ արուած քննադատութիւնների մէջ պակասում է իրերի պատմական ծանօթութիւնը՝ Պատասխանատու Մարմնի կատարած գործերի վերաբերմամբ. ապա նա բոլոր քննադատութիւնները բաժանելով զանազան կէտերի, պատասխանում է իւրաքանչիւր մի կէտին առանձին առանձին, մանրանալով գլխաւորապէս հետեւեալ կէտերի վրայ.

I- Պատասխանատու Մարմնի կազմը եւ նրա կազմման սկզբնական պայմանները։

II- Պատասխանատու Մարմինը եւ նրա գործունէութիւնը Օսմանեան Ակումբի եւ ազգային այլ շրջանակների հետ։

III- Պատասխանատու Մարմինը եւ Պոլսոյ ընտրութիւնները։

IV- Պատասխանատու Մարմինը եւ նրա կատարած դերը՝ հայ պատգամաւորների ընտրութեան մէջ գաւառներում։

V- Պատասխանատու Մարմինը եւ նրա տուած հրահանգները գաւառներում թէ քաղաքական զանազան խնդիրներու վերաբերմամբ եւ թէ երկրի ուսումնասիրութեան հարցը՝ թուական փաստեր ներկայացնելու համար պարլամենտական պատգամաւորներին։

VI- Պատասխանատու Մարմինը եւ կառավարական յարաբերութիւնը։

VII- Պատասխանատու Մարմինը եւ ինքնապաշտպանութեան հարցը։

VIII- Պատասխանատու Մարմինը եւ նրա յարաբերութիւնը Իթթիհատի եւ Ահրարի հետ։

Պատասխանատու Մարմնի կազմի վերաբերմամբ շեշտեց որ Պ. Մ.ի անդամների մէջ եղել են տեսակէտներով եւ ըմբռնումներով իրար չհամապատասխանող ընկերներ։ Բացակայել է սիստեմաթիք աշխատանքը եւ սա եղել է նրա պակասաւոր կողմը. նոյն դրութիւնը տիրել է նաեւ դաշնակցական պարլամենտական պատգամաւորների մէջ։ Պատասխանատու Մարմնի ունեցած գործունէութեան մնացած կէտերից ընկերը կանգ առաւ գլխաւորապէս ինքնապաշտպանութեան եւ «Իթթիհատ»ի, «Ահրար»ի հետ ունեցած յարաբերութեան վրայ։

Ինքնապաշտպանութեան վերաբերմամբ յայտնեց որ ինքնապաշտպանութիւնը լինելով զուտ ժողովրդական գործ, կատարելապէս ժողովրդական ոյժով պէտք է տարուէր, միայն կազմակերպութեան ղեկավարութեամբ. առանց ժողովրդական ոյժի ոչ մէկ մարմին չի կարող բաւարարութիւն տալ նրան։ Ինչ վերաբերում է թուրք կուսակցութիւնների հետ ունեցած յարաբերու-

թեան, ընկերը գտնում է որ թէ՛ «Իթթիհատ»ը եւ թէ «Ազատ»ը եղել են յար եւ նման իրարու, առանց կանոնաւոր յեղափոխական, արմատական շարքեր ունենալու։ Պատասխանատու Մարմինը սկզբում փորձեց այս ընդդիմադիր տարրերից մի բլոկ կազմել զանազան ընդհանուր պահանջներ միասին տանելու համար, բայց նկատելով որ «Իթթիհատ»ը իւր ձեռքն առնելով երկրի ղեկը, կատարելապէս դիկտատորութեան էր հասել, Պատասխանատու Մարմինը որպէս հակազդող «Իթթիհատ»ի դիկտատուրային սկզբում նպաստեց «Ազատ»ի ուժեղացման, բայց նկատելով որ նոյն կուսակցութիւնն էլ փոքր ինչ ուժեղանալուց յետոյ սկսեց իւր շարքերը խտացնել անմաքուր տարրերով եւ այսպիսով առիթ տալ փոխադարձ կռիւների, Պ. Մարմինը յետ քաշուեց երկու կողմից էլ, որի ապացոյց էր Հասան Ֆէհմիի սպանութեան առթիւ բաց թողուած թռուցիկը՝ վերջին յետադիմական շարժումներու նախօրեակին։ Ապա ընկերը կանգ է առնում Մարտ 31-ի դէպքերի վրայ եւ յաջորդող շարժումների նկարագրութեան, ինչպէս նաեւ Պատասխանատու Մարմնի ցոյց տուած աջակցութեան մասին նոյն շարժումների ընթացքում թէ գործով եւ թէ տուած խորհուրդներով։

Յետադիմական վերջին շարժումներից յետոյ Պատասխանատու Մարմինը վերսկսում է իւր յարաբերութիւնը «Իթթիհատ»ի հետ մինչեւ այսօր, որի արդիւնքն է վերջերս բաց թողուած դեկլարացիան երկու կուսակցութիւնների կողմից (Դաշնակցութեան եւ «Իթթիհատ»ի՝ Օգոստոս ամսին)։ Պատասխանատու Մարմնի դէմ եղած քննադատութիւններին պատասխանելուց յետոյ՝ ընկերը վերջացնում է իր խօսքը, աւելցնելով որ ընկերների կողմից անբարեխղճութիւն է մեղադրել Պատասխանատու Մարմնի ընկերներին անհատական գործով չզբաղուելուն մէջ եւ այդ մասնաւորապէս իրեն վերաբերմամբ։

Պարլամենտի ընկերը համակարծիք է լինում ընկեր Նիթրայի այն դիտողութեան հետ թէ՝ «իւրաքանչիւր մի քննադատող ընկեր նախ աշխատելու է քննադատել ինքն իրան»։ Ապա ընկերը շեշտելով հանդերձ թէ Պատասխանատու Մարմինը ունի իր պակասաւոր կողմերը, գտնում է որ նոյն մարմինը այնուամենայնիւ կատարել է կարեւոր եւ պատասխանատու գործեր՝ իր ունեցած յարաբերութիւններով թէ կառավարութեան, թէ «Իթթիհատ»ի եւ թէ այլ տարրերի հետ, որոնք ունեցել են ահագին նշանակութիւն բոլոր տարրերի վրայ։

Պարլամենտական գործունէութեան վերաբերմամբ եղած քննադատութիւններին պատասխանելով, ընկերն ընդունում է որ ընդհանուր գծերով ճիշտ են քննադատութիւնները, բայց որոնք գլխաւորապէս արդիւնք եղած են պարլամենտական ընկերների անփորձառութեան նոյն ասպարէզում. ինչ վերաբերում է պարլամենտական ընկերների քաղաքացիական պարտականութիւնների կիրառման, նրանք կատարել են իրանց պարտքը ամենայն բարեխղճութեամբ։ Պարլամենտի ընկերոջ տուած բացատրութիւններից յետոյ, ընկերները տալիս են զանազան հարցումներ, որից յետոյ ընկեր Նիթրա, որպէս տեղեկաբեր, խօսում է Պատասխանատու Մարմնի դիրքի մասին Ազգային Սահմանադրութեան հանդէպ։

Ընկերը յայտնում է որ Տաճկաստանի ներկայ քաղաքական պայմաններում՝ Ազգային Երեսփոխական Ժողովը մեզ համար ծառայել է որպէս մի խոշոր ագդակ՝ ազգային-կուլտուրական-քաղաքական եւ այլ խնդիրների առաջ տանելու համար ի նպաստ ժողովուրդին։ Բացի այս՝ Պատասխանատու Մարմնի համար պարզ էր որ այնպիսի խնդիրներ՝ որոնք կազմակերպութիւնը չէր կարող յաջողցնել պարլամենտի միջոցաւ, այդպիսի խնդիրներ հնարաւոր էր մասամբ գոնէ, յաջողցնել Ազգային Երեսփոխական Ժողովի միջոցաւ։ Սրա համար էլ նա աշխատել է որ նոյն ժողովի համար ընտրուին այնպիսի մարդիկ, որոնք եթէ ոչ դաշնակցականներ, գոնէ համակիրներ լինէին Դաշնակցութեան. սրանց միջոցաւ էր որ պատրիարքարանը իւր վրայ վերցրեց գաղթական հայերին տեղաւորելու, գըրաւուած հողերը վերադարձնելու, հայկական գաւառներում յանցաւոր տարրերին պատժելու, Հայաստան քննիչ յանձնաժողով ուղարկելու եւայլն եւայլն խնդիրները, որոնք մասամբ արդէն դրական հետեւանք ունեցել են. կառավարութիւնը ընդունել է, բայց հետեւելով էլի իւր սովորական Ալա թուրքա քաղաքականութեան։ Ապա ընկերը բացատրում է կառավարութեան բռնած դիրքը այդ միեւնոյն հարցերում, նրա ձգձգողական քաղաքականութիւնը, որը այնուամենայնիւ յաջողեցնելու չանսեր ստեղծուեցին վերջերս, չնորհիւ էլի նոյն երեսփոխանական ժողովին։ Ընկերը մէջբերում է անում զանազան կտորներ այն ծրագրից, որը մշակուել է Պատասխանատու Մարմնի մէջ եւ որը պատրիարքարանի միջոցով առաջարկուել է կառավարութեան։

Այս բոլորից յետոյ ընկերը էլի շեշտում է այն օգտակարութիւնը՝ Ազգային երեսփոխական ժողովի հետ կապ ունենալուն թէ ժողովրդական եւ թէ կուսակցական շահերի տեսակէտից, վերջինիս որպէս օրինակ բերելով՝ Սահմանադրութիւնից յետոյ բոլոր գաւառներից դժգոհների կողմից պատրիարքարան թափուած գանգատները գաւառների դաշնակցական ընկերների եւ մարմինների դէմ, որոնք խաղաղ կերպով լուծուել են չնորհիւ Ազգային երեսփոխական ժողովի մէջ մեր բռնած դիրքի։

Ընկերոջ տուած բացատրութիւններին լինում են զանազան հարցումներ, որոնցից յետոյ փակւում է ժողովը։

Քարտուղար՝ *Նախագահ՝*
ՓԻԼՈՍ ***ՌՈՒԲԷՆ***

Նիստ ԼԳ. Սեպտեմբեր 1 (առաւօտ)

Նախագահում է Ակնունի, ներկայ են 21, 2ը գալիս են քիչ ուշ։

Նախագահութիւնը ժողովի ընթացքը արագացնելու եւ աւելի արդիւնաւէտ դարձնելու համար արած լինելով նիւթերու նոր բաժանում օրակարգի մէջ, ժողովը հաստատում է, եւ ապա անցնում լսելու Թուրքիայի ներկայ կացութեան եւ ապագայում մեր անելիքի մասին զեկուցում։ Զեկուցում է ընկեր Անտոն։

Թուրքիայի վիճակը կախուած է եղել առհասարակ ազգերի կռիւներից, Եւրոպայի միջամտութիւնից եւ թուրքերի գերիշխելու ձգտումից։ Թուրքիայի ամբողջութիւնը այժմ կախուած է այն բանից թէ սահմանադրութիւնը ի՞նչ չափով ընդունակ կը լինի լուծելու այդ հարցերը։ Թուրքիայի ներկայ սահմանադրութիւնը ժողովրդի պահանջքների արդիւնք չէ, նա հետեւանք է Թուրքիայի վերածնութեան եւ թուրք տարրի ուժեղանալու ձգտման։ Նրանք այդպիսով նպատակ ունեն վերացնել քրիստոնեաների շրջանում մտցրած բոլոր բարենորոգումների ծրագրերը, վանել անջատումը, կըռւել capitulation-ների[34] դէմ, որոնք երկու հարիւր տարուց ի վեր մուտք են գործել Թուրքիա։ Երիտասարդ Թուրքերի մէջ նկատւում է մի հոսանք, որ օսմանցիութեան քողի տակ ձգտում է թուրք ազգի ուժեղացման ի վնաս միւս տարրերի։ Հէնց առաջին քայլից հանւում է հայոց լեզուն Ղալաթա Սարայից, վերացւում ըստ ազգութեանց proportionnel[35] ընտրական ձեւը դատարաններում։

Վերջին տասնամեակում Համիդի բացած դպրոցները (զինուորական) մեծ դեր խաղացին։ Թուրքիայում քիչ ու շատ ինտելիգենտ տարրերը դուրս էին գալիս այդ տեղից. աւելացրէք հալածանքը մի շարք մտաւորականների որոնք փախան Եւրոպա, կը տեսնենք որ որոշ փոփոխութիւն յառաջ բերին որոշ խմբի մէջ, դէպի կրօնը, դէպի ընտանեկան կեանքը եւ ուրիշ հասկացողութիւնների մէջ, որոնք արտայայտուեցին զինուորականութեան միջոցով։ Մանաւանդ Եւրոպայի հետ յարաբերութիւն ունեցողները հասկանում են սահմանադրութեան արժէքը եւ Համիտի ռեժիմի անտանելիութիւնը։

Սահմանադրութեան յայտարարութիւնը անակնկալ էր թէ մեզ համար եւ թէ երիտասարդ Թուրքերի, որոնք Եւրոպայում նստած իբր թէ ղեկավարում էին, բայց իրօք անկախ դրանցից խմորումը կատարւում էր Մակեդոնիայում։

Երկրի տարրերի դիրքը դէպի սահմ[ադրական] պետութիւնը մխիթարական չէ. թուրք ժողովրդի 90%ը չի հասկանում եւ բացի այդ՝ նրա գործին էլ չի գալիս, այն հասարակ պայմանով, որ միշտ եղել է գերիշխող, հրամայող, տիրապետող, եւ եթէ այժմ հաշտւում է այդ մտքի հետ, մէկ որ կառավարութիւնից է վախենում, եւ մէկ էլ արտաքին միջամտութեան սպառնալիքն է զրպում։ Թուրք ժողովուրդը սահմանադրական չէ, ո՛չ իր շահերով, ո՛չ էլ իր զբաղմունքով։ Ոչ մի տեղ սահմանադրական հասկացողութեամբ մասսա չէք գտնի. պարլամենտում իսկ կը գտնէք շատերը որոնք տարւում են պետական ու անհատական շահերի տեսակէտից։

Թուրքերի հետ պարլամենտում ապրում են արաբներ, ալբանացիներ, թրքացած քրտեր։ Ցեմ կարծում որ արաբները առանձին հասկացողութիւն ունենան եւ սահմ[անադրութեան] պաշտպանութեան համար արիւն թափեն։ Կալուածատէրեր, աւելի տարուած շահերով քան քաղաքական հասկացողութեամբ. ներկայանում են կղերականներ ու երկրի շահերի տեսակէտից անգիտակներ, ու իրենց անհատական շահերով տարուող անձնաւորութիւններ։

Ալբանացիների մէջ զարգացած է աւելի ինքնավարական ձգտումները։ Աւատական իշխաններ են, դժգոհ ներկայ վիճակից, որովհետեւ հին ռեժիմի ժամանակ պալատում թիկնապահներ լինելով ունեցել են աւելի արտօնեալ վիճակ քան այժմ։

Քրդերին ձեռնտու չէ ազգերի իրաւահաւասարութիւնը. նրանք հակառակ սահմանադրութեան կը գնան. լաւ յիշում եմ նրանց հեռագրերը պարլամենտին, որոնցով շարիատ էին ուզում։

Յոյները Թուրքիայում իրանց լաւ էին զգում, գուցէ աւելի քան Յունաստանում. հարկ չէին վճարում հին ռեժիմի ժամանակ. գտնուելով լաւ վայրերը (ծովեզրները), կուլտուրապէս բարձր թուրք ժողովրդից, պաշտպանւում էին մի կողմից յոյն կառավարութիւնից, միւս կողմից էլ պատրիարքարանից։ Հայերի երեւան գալը քիչ ազատ պայմանների մէջ, նրանց երբեք ձեռնտու չէ եւ ներկայ ռեժիմը նրանց շահերի տեսակէտից այնքան էլ գոհացուցիչ չի կարող լինել եւ այդ արտայայտուել է մի քանի անգամներ. նոյն դրութեան մէջ են եւ հրեաները. դրանց եւ յոյների վրայ մենք վստահութիւն չենք կարող ունենալ։

Այս ընդհանուր կացութեան մէջ, չունենալով քաղաքական հասունութիւն ունեցող անկաշառ անձնաւորութիւններ, երիտասարդ Թուրքերը դրդուած ազգասիրութիւնից հալածում են հայերին — մի տարը որը իր շահերով եւ հասկացողութեամբ անկեղծ սահմանադրական է — աշխատելով ամէն ինչ կեդրոնացնել իրենց ձեռքը։ Եթէ քաղաքական հասունութեան տեսակէտից համեմատութիւններ անենք Թուրքիայի եւ Ռուսաստանի միջեւ, չնայելով որ այդ երկու երկիրները շատ

34.- Պայմանագրութիւն, որմով Թուրքիոյ պարտքերը շիջեցնելու նպատակով՝ եւրոպական պետութիւններ եւ ընկերութիւններ իրաւունք ձեռք կը բերէին շահագործելու երկրին բնական հարստութիւնները,– հանքեր, երկաթուղագիծ, փոստ, եւայլն։

35.- Ֆրանսերէն՝ համեմատական։

կէտերում հաւասար աստիճանի վրայ են կանգնած, Ռուսիան աւելի հասունացած կը գտնենք, որովհետեւ զեմստվոները[36] 49 տարուայ ընթացքում պատրաստել են մի սերունդ։ Թալէդ բէյը — ներկայ ներքին գործոց մինստրը — 3-4 տարի առաջ եղել է մի սոսկ հեռագրիչ, առանց քաղաքական կեանքով ապրած լինելու։ Քաղաքական անհասունութեան ամենամեծ ապացոյցը այն է, որ Իթթիհատ վէ Թերաքքի կուսակցութիւնը, որը իր ձեռքում ունի այժմ կառ[ավարութեան] ղեկը, իր ծրագիրը փոխում է շատ յաճախ։ Plate-forme-ի մէջ ոչ մի տնտեսական ռեֆորմների պահանջ չէ մտցրած մասսաները դէպի իրեն քաշելու։

Բացասական կողմերը չեշտելով մոռացութեան չպիտի տանք եւ այն առաւելութիւնները որ ունի Իթթիհատը։ Իթթիհատը կեդրոնացնելով իր ձեռքը կառ[ավարութեան] ղեկը դա տանում է համեմատաբար լաւ, իսկ միւսները արտաքին վախի շնորհիւ լռում են, համակերպւում, ինչպէս Սաբահեդդինը։ Քամիլ փաշայի անկումից յետ, տեսնում ենք որ եթէ կայ մի կուսակցութիւն սահմ[անադրութեան] կողմնակից, որ կարող է տանել կառավարութիւնը դէպի ռեֆորմներ, այդ Իթթիհատն է։ Բաւականին անմաքուր տարրեր կան, բայց մաքրագործումը տեղի կ'ունենայ անպայման եւ հաւանական է ձախ թեւը բաժանուելով միանայ դրսում եղող դեմոկրատների հետ եւ աշխատի մտցնել եւ տնտեսական ռեֆորմների պահանջ։

Պարլամենտական մեր տակտիկան եղել է պակասաւոր եւ չենք կարողացել կենտրոնանալ որոշ ուղղութեամբ։ Մենք փորձեցինք երեւան գալ պարլամենտական աշխատանքներում երկաթուղիների եւ սենդիկաների հարցերում, բայց մնաց կիսակատար։ Ապագայում մենք քրդերի, ալբանացիների հետ աւելի լաւ կարող ենք դիմադրել թրքամոլութեան. այդ տարրերի մէջ ազգային ինքնագիտակցութիւնը եւ արթնացումը կամաց-կամաց զարգանալու եւ արթննալու նշաններ են ցոյց տալիս։

Այս ասածներս բաւական են գալու հետեւեալ եզրակացութեանց, եւ ներկայացնում է հետեւեալ բանաձեւը.

1- Նկատելով որ սահմ[անադրութիւնը] Թուրքիայի համար հանդիսանում է միակ միջոց թէ օսմանեան պետութեան վերածնութեան եւ թէ ճնշուած ազգերի ու կեղեքուած խաւերի վիճակի թեթեւացման, ինչպէս եւ խոշոր ազդակ իրաւակարգի յաղթանակի հարեւան երկրներում (Ռուսիա եւ Պարսկաստան եւ ամբողջ Արեւելքում)։

2- Գտնելով քաղաքականապէս ոչ հասուն բայց իրենց արդի վիճակից դժգոհ ժողովրդական լայն զանգւածները իրենց դիրքով իսկ հանդիսանալու են սահմ[անադրութեան] պաշտպան բանակը, երբ սահմ[անադրական] կառավարութիւնը կատարէ իր պարտականութիւնները դէպի պետութիւնը սնուցանող, բայց մինչեւ օրս միայն կեղեքուած խաւերը,

Ընդհանուր Ժողովը որոշում է՝

Ա) Պաշտպանել Օսմանեան արդի սահմանադրութիւնը բոլոր միջոցներով եւ լայնացնելով նրա բովանդակութիւնը ժողովրդապետութեան,— իրաւակարգի — դեմոկրատիկ ռեֆորմների եւ ազգային հաւասարութեան մտքով.

Բ) Սահմ[անադրական] կարգերի ամրապնդման եւ ամբողջ երկրի յառաջդիմութեան գգալի զարկ տալու համար, համոզել պարլամենտի եւ վարչական ղեկավար խաւերը, չբարձրացնել միջազգային բարդութիւններ յառաջացնող խնդիրներ, այլ կեդրոնանալ ժողովրդական լայն զանգւածների վերաբերեալ՝ մանաւանդ ընդհանուր տնտեսական բնոյթ ունեցող բարեփոխութեանց վրայ (պրոգրեսիւ տուրք ժառանգութեան եւ հարստութեան վրայ, աշարի աստիճանական վերացում, հող՝ չունեցողներին, գին[ուորների] ռոճիկի յաւելացում, բան[որական] օրէնսդրութիւն, ճանապ[արհների], երկաթուղիների լայնացում ու բարեկարգում, անցագրերի վերացում, աւատական կարգերի ջնջում)։

Կուսակցական յարաբերութիւններ

1- Գտնելով որ Օսմ. պետութեան, թէ նրա մանուկ եւ երերուն պարլամենտում չկան դեռ եւս յառաջադէմ երկրներին յատուկ զտուած կուսակցութիւններ իրենց յստակ ուղղութիւններով ու նպատակներով եւ որ գոյութիւն ունեցող կուսակցութիւնները ու պատգամաւորական ժողովը յաճախ ծառայեցուում են պոլիտիկան անձանց, խմբերի նեղ շահերին.

2- Նկատելով որ Թուրքիայի քաղաք. զարգացման արդի վիճակի մէջ երիտասարդ թուրք տարրի ամենայուսալի խաւերը համախմբուած են Իթթիհատ վէ Թերաքքի կազմակերպութեան մէջ եւ ցոյց են տալիս նշաններ մաքրել իրենց շարքերը կասկածելի տարրերից եւ ընդգրկել լայն տնտեսական բարեփոխութիւնների անհրաժեշտութիւնը ազգերի հաւասարութեան հետ միասին.

Ը[նդհանուր] Ժողովը որոշում է.

1- Ջանալ համաձայնութեան գալ եւ խառը մարմիններ միջոցաւ համագործակցել Իթթիհատի եւ միւս ընկերվարական, սահմանադրական եւ դեմոկրատիկ խաւերի հետ բոլորին համար ընդհանուր կէտերի շուրջը, խորացնելով, լայնացնելով հետզհետէ այն չափով, որ չափով դաշնակցող մարմինները համամիտ կը լինեն եւ կ'իրականացնեն իրաւակարգը լայն մտքով, դեմոկրատիկ ռեֆորմները եւ ազգերի կատարեալ հաւասարութիւնը։

2- Ցանուն մի քանի այրող տնտեսական եւ այլ պա-

36.- Ռուսիոյ մէջ գաւառական ինքնավարութեան խորհուրդներ։

հանջների ժողովրդական լայն խաւերը գիտակցութեան բերելու նպատակով, համաձայնութեամբ համամիտ կազմակերպութիւնների պրոպականդ մղել, առաջ բերելով գիւղացիների եւ ասնաֆների մի ժողովրդական միութիւն՝ հակամէտ սահմանադրութեան, որը կը լինի նոր ռեժիմի պաշտպան բանակը։

Դ[աշնակց]ական պատգամաւորներ

Դրա հետ միասին դաշնակցական պատգամաւորներին հրահանգել՝ գործել հաւաքական խորհրդակցութեամբ եւ պատասխանատուութեամբ, քննուող հարցերը լուսաբանել աշխատ[աւոր] եւ ճնշուած խաւերի տեսակէտից, նախաձեռնող հանդիսանալ մի քանի հասունացած օրէնքների։

Մինիստրութիւնների եւ կառավարութեան նկատմամբ պատգամաւորները բռնելու են անաչառ քննադատողների դեր, պաշտպանելով սկզբունքներ եւ ոչ անձեր։

Դաշնակցական պատգամաւորներին ինչպէս նաեւ գործող դաշնակցական անհատներին արգելւում է մտնել կաբինէտի մէջ[37]։

Պատգամաւորները իրենց ծախսը սահմանափակում են իրենց նախ քան պատգամաւոր ընտրուելը ստացած ռոճիկով եւ 5 ոսկի աւելի, իբր ճանապարհածախս եւ իբր ներկայացուցիչ. իսկ մնացած մասը յանձնելու են իրենց ընտրող Կ. Կ.էի կասսան։

Ժողովը նկատելով որ զեկուցումը լրացնելու կարիք կայ, որ պակասում է Թուրքիայի արդի վիճակի վրայ տեղեկութիւններ, 17 ձայնով ընդդէմ 10ի որոշում է լսել միւս ընկերներից լրացումներ, վիճաբանութիւններ, ապա անցնել եզրակացութեանց։

Ժողովի սկզբում ընկերներից մէկը իր խօսակցութեան ընթացքում, կանգ է առնում մեկուսացման քաղաքականութեան բացասական կողմերի վրայ, եւ չեշտում որ այդպիսով Թուրք տարրերին գրգռում ենք մեր դէմ։ Նրանք կարծում են որ հայերը պանարմենիստական ձգտումներով եւ Մ[եծ] Հայաստանի գաղափարներով են երեւան գալիս եւ երբ դնում ենք ապակեդրոնացում ու ազգերի հաւասարութիւն, նրանք միշտ անջատման եւ քաղաքական առանձին տենդենցներ են տեսնում, չեն ուզում հաւատալ մեզ։ Կայ այժմ յայտնի 4րդ յօդուածը[38], մենք միջոցներ պիտի փընտռենք տակից դուրս գալ եւ որոշ չափով համակերպըւենք, ոչ այն պատճառով որ մեր սկզբունքների մէջ սխալւում ենք, այլ այն որ լաւ պիտի ուսումնասիրենք Թուրքերի հոգեբանութիւնը եւ կը տեսնենք որ նրանք մտածում են Պոլսում կենտրոնական ուժեղ կառավարութիւն ստեղծել եւ ինքնուրոյն զարգանալ։ Մենք պիտի ձգտենք մեր կուսակցութիւնը միջազգային դարձնել, այսինքն Իթթիհատի նման ընդունել մեր մէջ ամէն ազգութիւններից. այդ լաւագոյն ձեւն է յետ մղելու մեկուսացման քաղաքականութիւնը եւ ազատուել կոտորածից։

Կուսակցութիւնը միջազգային դարձնելու վերաբերմամբ արտայայտւում են մի քանի ընկերներ, չեշտելով այն հանգամանքը, որ այդ հարցը լինելով մեր կազմ[ակերպական] ձեւի հիմնական փոփոխութիւնը չօշափող մի հարց, համաձայն կանոնագրի չի կարելի ժողովի նիւթ դարձնել ու վճիռներ կայացնել քանի որ նախօրօք մեր մարմիններին չենք դրել քննադատելու. իսկ միւս մասը պնդում էր որ կարող ենք խօսել. վերջապէս որոշւում է առանձին հարց չդարձնել եւ թողնել վիճաբանութեանց ընթացքում խօսուի, քանի որ այդ կապ ունի կուսակցութեան օրինականացման հետ կապուած օրակարգին։

Թուրքիայի արդի կացութեան եւ մեր բռնելիք դիրքի նկատմամբ վիճաբանութիւնները երեւան են բերում երկու հոսանք.

Մի հոսանքը գտնում էր որ Թուրքիան սահմանադրական տարրեր չատ ունի եւ սխալ է կարծել թէ սահմանադրութիւնը կը պահպանուի միայն մի խումբ գիւղորների ձեռքով, առանց ժողովրդի մեծամասնութեան օգնութեան, ինչպէս ասուեց թէ ժողովրդի 90% տոկոսը հակասահմանադրական է։ Օսմ. ժողովուրդը հին ռեժիմի օրով էլ ցոյց տուեց իր սահմ[անադրութեան] կողմնակից լինելը, ապացոյց մի շարք ցոյցերը, որոնք կատարուեցին շատ խիստ պայմաններում իսկ։ Բացի այդ վերցնենք ազգաբնակութեան 90% տոկոսը, եւ քննենք նրանց վիճակը. կը տեսնենք որ տնտեսական շատ խոշոր ճնշում է ծանրանում նրանց վրայ. հէնց այդ բաւական է որ նրան հակամէտ դարձնի դէպի սահմանադրութիւնը եւ դէպի նոր կարգեր մղի, հէնց իրեն շահերի տեսակէտից։ Վերցրէք ինտելիգենցիան, աւելացրէք բուրժուազիայի դեմոկրատիկ մասերը, որոնք գաւառներում համեմատաբար աւելի մաքուր են մնացել, ճնշուած ազգերին, որոնք գերազանցօրէն սահմանադրական են իրենց շահերի տեսակէտից, հին ռեժիմից դժգոհներին, կը տեսնէք որ սահմանադրութեան կողմնակիցները մեծ շանսեր ունեն։ Ճիշդ է այն որ սահմ[անադրութեան] հութիւնը շատեր չեն հասկացած, բայց նրանց ռէալ շահերը կը թելադրեն նրանց սահմանադրական լինելու։ Իրաւակարգի պահանջը ակներեւ է։ Մէկ էլ չի կարելի ասել մի ամբողջ ժողովրդի համար սահմանադրական չէ։ Վերցրէք յոյները, նրանք իրենց

37.- Այսինքն՝ կառավարութեան, կառավարական դահլիճի մէջ։

38.- Ընկերակցութեանց մասին թրքական խորհրդարանի ընդունած նոր օրէնքի 4րդ կէտով կ'արգիլուէր զուտ ազգային հիմունքով միութիւններու կամ կուսակցութեանց կազմութիւնը. բան մը՝ որ օրինականացման դժուարութեան դիմաց կը դնէր Դաշնակցութիւնը։

էութեամբ եւ կուլտուրայով սահմանադրական պիտի լինեն, բայց մենք շատ անգամ տեսնում ենք հակառակ գնալիս։ Մի ժողովրդի սահմանադրական լինելը պայմանաւորւում է իր ռէալ շահերի ու երազների իրականացման տենչով. Թուրքերը մտածում են Թուրքիան թուրքերի համար։

Համագործակցութիւնը իթթիհատականների հետ անհրաժեշտ է, իբր մի կուսակցութեան, որ իր մէջ հաւաքում է սահմանադրական տարրերին մեծ մասամբ եւ դեմոկրատիկ խաւերին։ Մենք աւելի շատ նրա ձախ թեւին հակուելու ենք նրան աւելի ձախ տանելու համար՝ կազմելու դեմոկրատիկ կուսակցութեան կորիզը։

Շարիաթը զուր է նկատւում իբր սահմանադրութեան հակառակորդ. ընդհակառակը նա չի ընդունում միապետութիւնից բխող սուլթանութիւն եւ տալիս է ընտրական իրաւունքի սկզբունքները. չէզոքացրէք ճնշող տարրերը, oligarchie-ն[39] եւ կ'ունենանք մի սահմանադրական ժողովուրդ թէկուզ միտիկ։

Ընկերներից մէկը շեշտում է իթթիհատականների հետ համերաշխ գնալու անհրաժեշտութեանը վրայ, եւ նկատում որ մենք մեծ տակտիկական սխալ գործած կը լինենք, եթէ չուսումնասիրենք ու չհասկանանք թուրքերի հոգեբանութիւնը եւ ընդառաջ գնանք ստատուքօ-ի առաջարկին. դրանք արդէն մեկուսացման քաղաքականութեան տենդենցներ են. զուտ ազգայնական գործը՝ գործունէութիւնը վախեցնում է թուրքերին. պետական ամբողջութեան վտանգ են տեսնում. նրանք տեսնում են իրենց առաջ Եւրոպային որը ձգտում է կլանել Արաբիան եւ ուրիշ կողմեր. յոյները ունեն համաբիւզանդական ձգտումներ, բուլգարները ձգտում են քշել թուրքերին եւրոպական մասից. Արաբիայի գերիշխանութեան վախը կայ։ Արաբները պարլամենտում ունեն 70 պատգ[ամաւոր]. հաւանական է վաղը հասնի 120ի. ինչո՞ւ թոյլ չտանք թուրքերին ինքնապաշտպանութեան գործում ազատ լինելու։ Դաշնակցութիւնը առաջինը պիտի լինի նրանց ձգտումներին ընդառաջ գնացողը եւ մենք Ադանաների վախից ազատ կը լինենք։

Միւս հոսանքը գտնում էր որ Թուրքիայում սահմանադրութիւնը երերուն է եւ անցողական շրջանի մէջ է գտնւում. 99 գուցէ եւ 99 ¾ % թուրք ժողովրդի հակասահմանադրական է իր էութեամբ եւ գոյնով. թուրք ժողովուրդը չի կարող թողնել իր դարերով գերիշխողի դերը հանդէպ հպատակ ազգութեանց. մահմետական կրօնը շատ մեծ արգելք պիտի հանդիսանայ. թուրք ժողովուրդը ամէն կերպ ձգտում է իրենից յետ ժողովրդներին կլանել ու ձուլել իր մէջ, իսկ նկատելով հայերին կուլտուրապէս բարձր եւ անկարելի ձուլելու, նրա բնաջնջման է ձգտում։ Այդ աւելի աչքի պիտի ընկնի մանաւանդ սահմ[անադրական] կարգերում երբ դըրուած է ազգերի իրաւահաւասարութեան [հարց], մի հանգամանք որ թուրք գերիշխող տարրի համար տանելի չի կարող լինել. իբր ապացոյց դրան բերում են այն որ երբ գաւառներն ես մտնում սահմ[անադրութեան] հոտ անգամ չկայ, նախկին դրութեան է գրեթէ եւ մահմետական տարրը դժգոհ դրութիւնից։ Մարտ 31-ին[13] թուրք տարրը ուրախացաւ եւ սպասում էր հրամաններին. գաւառում այդ օրերին մի մարդ չէիք գտնի սահմ[անադրութեան] կողմնակից. միայն իբր բացառութիւն Արաբկիրում գտնուեց դեպոյի մի պահապան (Շահրազի խօսքերն են վերջինը)։ Որ հայերին ճնշում եւ հալածում են՝ այդ փաստ է. չէրքէզներ, թաթարներ եւ մուհաջիրներ են բերում հայերի հողերի վրայ բնակեցնում, մինչդեռ հողը շատ սակաւ է։ Ուրիշ ապացոյց՝ Ադանան եւ նման դէպքերի կրկնումը շատ հաւանական է։

Իսկ ինչ վերաբերում է մեկուսացման քաղաքականութեան, մեղքը մերը չէ. կառավարութեան կեդրոնախոյս քաղաքականութեամբ պիտի բացատրել։ Ադանան մի վէրք էէ միայն որ պայթեց. թուրքերին հետ գնալիս մի կողմը պիտի մնան իդէալները, առողջ քաղաքականութիւնը խտալիզմով չի տարւում, ռէալ հողի վրայ պիտի կանգնենք եւ թող որ թուրք տարրը ինքը ձեւեր մշակի մեզ մօտենալու համար։ (Այս պարբերութիւնը Շահրազինն է)։

Իսկ գալով 4րդ յօդուածին ու Իթթիհատի հետ միասին գործելուն, այդ հոսանքը պնդում էր որ մենք երբեք միջազգային հողի վրայ կանգնելու չենք. այդ՝ սկզբունքային զիջում կը լինի. միայն տակտիկական փոփոխութիւններ պիտի լինեն։ Վերջին déclaration-ի մէջ սկզբունքային զիջումներ կային։ Միջազգային այդ տեսակի հասկացողութիւնը սխալ է, Եւրոպայում փորձերի հիման վրայ եկել են հակառակ եզրակացութեան եւ այժմ ամենալաւ սիստեմը աւստրիականն է համարւում։ Մենք ոչ մի դէպքում երիտասարդ թուրքերի պատճառաբանութիւնները նկատի առնելու չենք, նրանք տարւում են միլլէթը հաքիմիէի[40] սկզբունքով եւ եթէ մենք մի քայլ զիջում անենք, ստիպուած ենք անելու եւ երկրորդը, երրորդը. զիջման եւ համակերպութեան քաղաքականութիւնը մեզ շատ հեռու կը տանի։ Մի՞թէ մեր նպատակն է նրանց գերիշխանութեանը ձգտել։ Ի՞նչ դիրք պիտի բռնենք մենք, երբ նրանք տարուած այդ միլլէթը հաքիմիէի գաղափարներով մտածեն ճնշել յոյներին եւ ուրիշ հպատակ ազգերին. մենք այդ ճնշուած ազգերի դէ՞մ պիտի գնանք յանուն համերաշխութեան։ Իթթիհատը պարլամենտական մի կուսակցութիւն է. վաղը նրան փոխարէն մի ուրիշը կարող է ծնուել։ Մենք Ռուսաստանում S.R.-ի [սոցիալ ռեւոլուցիոնէր] եւ S.D.-ի [սոցիալ դեմոկրատ] լուրջ ծրագիրներով դուրս եկած կուսակցութեանց հակառակ էինք գնում եւ ըմբոստանում. այժմ իթթիհատականներին ե՞նք համակերպելու։

Մենք պիտի գնանք արաբների, ալբանացիների եւ քրդերի հետ միասին, չպիտի հրաժարուենք սոցիալիզմից եւ ապակենտրոնացումից, իսկ եթէ դրանից յետ ստիպուած կը լինենք իլլեգալ մնալ, կը մնանք։

Ընկերներէն մէկը (Ամատունի) շեշտում է bloc Իթթիհատի հետ նշանակում է վազ անցնել ազգային եւ այլ իրաւունքներից. դա ինքնասպանութիւն է. մենք միայն մեր վիճակակից ազգերի հետ պիտի միանանք։ Վիճաբանութեան շարունակութիւնը թողնուեց յաջորդին։

Ժողովը անցնում է լսելու մանդատային յանձնաժողովի զեկուցմանը Պատասխանատու Մարմնի եւ Բալքանի Կ. Կոմիտէի ներկայացուցիչների վերաբերմամբ։

Պատասխանատու Մարմնի ներկայացուցիչն ընդունում է նախորդ նիստերից մէկում ընդունուած բանաձեւի եզրակացութիւնը. իսկ Բալքանինը 20 ձայնով ընդդէմ եօթի։ 7 հոգին չէր ընդունում պատճառաբանելով որ ընկեր Նիթրան նախ որ Բալքանի Կ. Կոմիտէի անդամ չէ եւ մնում է ուրիշ շրջանում եւ երկրորդ դատի տակ է։

Քարտուղար՝ Նախագահ
ՎԱՀԱՆ

Նիստ 34. Սեպտեմբեր 1

Նիստը բացուեցաւ երեկոյեան ժամը 4ին, մասնակցող բոլոր ընկերներու ներկայութեամբ։ Կը կարդացուի նախորդ նիստերու արձանագրութիւնը եւ կը վաւերացուի։

Ընկեր Նիթրա մէջբերելով իր դատական պարագան, կը բողոքէ ստուգիչ յանձնաժողովի եզրակացութեան եւ ժողովի նախորդ որոշման դէմ՝ ի մասին իր պատգամաւորութեան ընդունելութեան, յայտնելով որ իր դատական պարագան բոլորովին տարբեր է այն բոլորէն՝ որ կապուած են ժողովականներէն մէկ-քանիին անձնաւորութեան հետ։

Անցնելով օրակարգին, ժողովը շարունակեց ընդհատուած վիճաբանութիւնը՝ Թուրքիոյ մէջ Դաշնակցութեան հետեւելիք ուղղութեան եւ գործունէութեան շուրջը, նիւթ առնելով մասնաւորապէս «լեկալ» կամ «իլլեկալ» մնալու հարցը։

Օրինականացման հարցը պաշտպանող ընկերները արտայայտուեցան կանգ առնելով հետեւեալ պատճառաբանութիւններուն վրայ։ Իրերու դրութիւնը Թուրքիոյ մէջ բարդ է եւ մեր վիճակը այնքան ծանր, որ կանգ առնել զեկուցանող յանձնաժողովի եզրակացութեան վրայ՝ մեզ կը դնէ միանգամայն վտանգաւոր ճամբու մէջ։ Պարզ է որ Թուրքիոյ մէջ կայ որոշ չափով սահմանադրութիւն. մէկ տարուայ ամբողջ փորձը եւ բոլոր պայմանները ցոյց կու տան որ հայերս համերկրացի ազգերուն մէջ մինակ ենք եւ որոշ չափով յոյս դրած թուրք զօրքերու եւ կառավարութեան վրայ. եթէ մենք մեր յոյսերը դնենք փոքր ազգութեանց վրայ — որ այնքան աղմուկներ յարոյց — սխալ է, որովհետեւ ներկայ կառավարութիւնը դէմ է այդ փոքր ազգութեանց յառաջխաղացութեան վրայ. եթէ հակառակ ուղղութեամբ ընթանանք՝ կ'առաջանայ սահմանադրութեան քրիզիս։ Առ այժմ մեր գլխաւոր ջանքը պիտի ըլլայ պաշտպանել սահմանադրութիւնը. եւ եթէ այդպիսին է՝ սխալ է կենալ առ այժմ ազգային ուրոյն պահանջներու վրայ. այժմ մեր կուսակցութիւնը ժամանակի մը համար պէտք է մեր ծրագրային գանազան խնդիրները դնէ մէկ կողմ՝ ոչ թէ անոր համար որ դէմ ենք, այլ անոր համար որ օրուայ ռէալ քաղաքականութիւն չենք ընդունիր։ Մեր ջանքը պիտի ըլլայ երիտասարդ թուրքերու հետ համերաշխ գործունէութեամբ սահմանադրութեան պաշտպանումն ու ամրացումը։ Բայց համերաշխութեան անունով պիտի չընենք զիջում, այլ կանգ առնելով ըստ էութեան միջազգային հողի վրայ՝ պիտի գործակցինք անոնց, շարունակելով ներքնապէս մեր գաղտնի կազմակերպութիւնն ու ինքնապաշտպանութեան գործը։ Խորհրդարանը դեռ չէ անցած չինարար եւ կուլտուրական աշխատանքներու. պէտք է աջակցիլ եւ ջանալ այդ աշխատանքներու իրագործման եւ այդ ո՛ւժն է Դաշնակցութիւնը։ Կազմակերպութիւնը ամբողջովին դնել գաղտնի վիճակի մէջ, կը նշանակէ քոնֆլիկտ ստեղծել եւ հեռացնել մասսան մեզմէ. օրէնքը չի թոյլատրեր Դաշնակցութեան գոյութիւնը ներկայ վիճակով, ուրեմն հարկ է միջոցներ փնտռել։ Հայ ժողովուրդը չունի այն պայմանները՝ ինչ պայմաններ որ ունին պուլկարները, մակեդոնացիները, ալպանացիներն եւայլն. ոչ մէկ տեղ մեծամասնութիւն եւ այն ալ ցրուած. մեր դրութիւնը դարձած էր անտանելի. եթէ վրայ չհասնէին սահմանադրական շարժումները, հայ ժողովուրդին այլեւս ապրելու հնարաւորութիւն չէր մնացած. սահմանադրութեան տապալումէն վնասուողը մենք պիտի ըլլանք ամէնէն աւելի, որովհետեւ ո՛չ մէկ հնարաւորութիւն ունինք մեր գլուխը պահելու, մինչդեռ միւս ազգութեանց հաշուոյն աւելի կու գայ՝ եթէ սահմանադրութիւնը գոյութիւն չունենայ. ու եթէ անգամ մը ալ հարուածը հասնի հայ ժողովուրդի գլխուն ալ ոչ մէկ կերպով կրնայ ոտքի կանգնիլ եւ հրապարակ գալ ազգային պահանջներով։ Հայ ժողովուրդին գոյութեան հարցը, Իթթիհատի, թուրք ժողովուրդին ու պետութեան ամբողջ պահպանութեան ձգտումը կը նոյնացնեն, կը դիւրացնեն համերաշխութեան գործը։ Սոցիալիզմը ինքնըստինքեան միջազգայնացումն է։ Իսկ Դաշնակցութիւնը իբրեւ Դաշնակցութիւն իր ինքնու-

39.- Ֆրանսերէն՝ սակաւապետութիւնը։
40.- Տիրող ազգի։

թիւնը պիտի պահէ եւ ձեռք տայ նման կազմակերպութեանց։ Առանց Թուրք տարրին՝ ոչ մէկ քայլ չենք կրնար ընել Թուրքիոյ մէջ. արտաքնապէս մենք մեզ կ'անուանենք Օսմանեան դաշնակցութիւն, իսկ ներքնապէս կը շարունակենք մեր գործը։ Թուրք ժողովուրդէն պահանջել սահմանադրութեան էութեան հասկացողութիւնը՝ դժուար է. բայց Թուրք ժողովուրդը ճնշուած ըլլալով նախորդ ռեժիմի տակ՝ սահմանադրութենէն ակնկալութիւն մը ունի, հետեւաբար սահմանադրութեան արդիւնաւորութենէն կախում ունի անոնց սահմանադրականութիւնը. իսկ երիտասարդ Թուրք ինտելիգենցիան որքան ալ ձգտում ունենայ ձուլել ոչ մահմետական տարրերը իրենց մէջ, իրենք ալ գիտեն որ այդ բացարձակապէս անկարելի է. ուստի համերաշխութիւնը երբեք վտանգ չի կրնար ըլլալ մեր գոյութեան պահպանման։ Ընկերակցութեանց 4րդ եւ այլ յօդուածները աւելի ուղղուած են արաբներու եւ այլ մահմետական ազգութեանց դէմ, որոնց դէմ չեն կրնար կռուիլ կրօնական եւ այլ հողի վրայ, հետեւաբար այդ յօդուածներով հայութեան դէմ էնթրիք սարքելու դիտաւորութիւն չէ ունեցած։ Հայերը եղած են տեսակ մը քաւութեանց նոխազը միւս ազգութեանց։ «Իթթիհատ»ը զգալով հայ տարրին կենսունակութիւնն ու ստեղծագործող ոգին, միշտ լաւ յարաբերութիւն ունենալ հարկադրուած է։ Նոյնիսկ այն դրացի ազգութիւնները, որոնք մեզմէ շատ աւելի նպաստաւոր պայմաններով շրջապատուած են, այդ համերաշխութեան կապերը կը պահեն. արաբները հակառակ իրենց թուական առաւելութեան, ուղղակի «Իթթիհատ»ի հետ կապուած են եւ համախոհ անոր քայլերուն. յոյներն ու պուլկարները, հակառակ իրենց ազգայնական հակադիր ձգտումներուն, «Իթթիհատ»ի հետ սերտ յարաբերութեան մէջ մտան։ Նախկին ուղղութեամբ գործել Թուրքիոյ մէջ՝ վնասակար է եւ դէմ ժողովուրդի շահերուն, որ հանգիստի պէտք ունի. մեր գաղտնի գործունէութեամբը՝ նախորդ ռեժիմի օրով՝ Թուրք տարրին մէջ արմատացուցած ենք անջատողական կասկածները մեզ նկատմամբ։ Սահմանադրութեան օրով եւս նման գործունէութիւն մը աւելի պիտի խորացնէ այդ կասկածները եւ պատճառ պիտի դառնայ ծանրածանր հալածանքներու. այսպէսով ոչ միայն ժողովուրդին հանգիստը պիտի վրդովենք, այլեւ Եւրոպայի հանրային կարծիքը. երէկ Ատանայի դէպքերու պահուն իսկ վրդովուեցաւ այդ կարծիքը մեր դէմ սխալ լուրերու հիման վրայ։ Ժողովուրդը այլեւս անկարող է տանիլ ծանր պայմաններ եւ ձանձրացած է յեղափոխական թէ միապետական լուծէն միանգամայն։ Ներկայ ռեժիմը ասպարէզ կու տայ ամէն կերպով աշխատելու։ Օրինականացման հարցին բաւարարութիւն տալու համար կը բաւէ «հայ յեղափոխական» բառերը ջնջել, որովհետեւ օրէնքին մէջ զետեղուած, «կառավարութեան կարգերու դէմ» բացատրութիւնով կ'ակնարկուի դէպի միապետութեան ձգտումը։ Ընկերվարական սկզբունքն ու գաղափարը դէմ չէ 3րդ յօդուածին. բաւական է միայն վերցնել «յեղափոխական» բառը, որ Թուրքիոյ ներկայ պայմաններուն մէջ աւելորդ է։ Եթէ մեր ծրագիրը յայտնի կերպով հրատարակենք եւ հասկցնենք անոր միտքը անվերապահօրէն Թուրք ինտելիգենցիային եւ Իթթիհատին, Դաշնակցութեան օրինականացումը չպիտի արգիլուի։ Ցարմարագոյն ժամանակն է տիրող ազատութենէն օգտուելով՝ փրոփականտ ընել մեր ծրագիրն ու սկզբունքները. գաղտնի գործունէութիւնը վնասակար է մեր ժողովուրդին ու վնասակար անոր գոյութեան։

Իսկ զեկուցանող յանձնաժողովի եզրակացութեան ի նպաստ եղան հետեւեալ արտայայտութիւնները։

Թուրքիոյ վիճակը միշտ փոփոխման վտանգին ենթակայ է. ինչ որ կայ այսօր Թուրքիոյ մէջ, Մարտ 31ին գոյութիւն չունեցաւ եւ վաղը գուցէ գոյութիւն չունենայ։ Թուրքիոյ մէջ չի կրնար գոյութիւն ունենայ ռեժիմ մը՝ որ Ռուսիայէն տարբերի։ Ընդհակառակը Ռուսաստանի մէջ սահմանադրութեան էութիւնն ու գաղափարը աւելի լայնցած է. ռուս ժողովուրդը այն չէ՝ ինչ որ է մահմետական ժողովուրդը. այս վերջինը կանգնած է աւելի ցած մակարդակի վրայ եւ մեծ մասամբ հակասահմանադրական է։ Սահմանադրութեան էութիւնը — Թուրքիոյ նման երկրի մէջ ուր ամբողջ դարեր բռնակալութիւնն ու տիրող տարրի գերիշխանութիւնն է տիրապետեր — ազգերու հաւասարութեան մէջն է, մինչդեռ Թուրքիոյ մէջ այդ հաւասարութիւնը ձուլում կ'ըմբռնուի։ Եթէ Թուրքերը ըմբռնեն մեր ծրագրին էութիւնն այնպէս՝ ինչպէս ըմբռնուած է Ռուսիոյ մէջ՝ հոն եւս նոյն հալածանքները պիտի սկսուի՝ ինչպէս Ռուսիոյ մէջ։ Այսօր՝ երբ Թուրքերը Դաշնակցութեան վրայ կը նային կուսակցութեան մը վրայ՝ որ իր անցեալն է ունեցեր, իր հայդուկային խումբերն ու զոհաբերութիւնները եւ այդպէս ըլլալով հանդերձ կ'ունենան իրենց վերապահումները, որքան տարբեր ընթացք պիտի բռնեն՝ երբ ըմբռնեն մեր ծրագրին բովանդակ ոգին։ Իթթիհատը ինք եւս ունի իր իլլեկալ մասը, իր օրինականացումը, աւելի երեւոյթը փրկելու նպատակով է։ Դաշնակցութիւնը եւս կը մնայ գաղտնի եւ իր անդամները կը մտնեն զանազան կրթական, գիւղացիական եւ այլ կուլտուրական միութիւններու մէջ եւ կը կազմեն սահմանադրական բանակ։ Եւ Դաշնակցութիւնը իլլեկալ կը դառնայ՝ հակառակ իր կամքին եւ տիրող պայմաններէ հարկադրուած. անոր թոյլ չեն տար որ լեկալ դառնայ. ընկերակցութեանց օրէնքի չորրորդ եւ յարակից յօդուածները ուղղակի Դաշնակցութեան դէմ են, որով ընկերվարական ամենաթեթեւ ակնարկութիւն մը իսկ կը ժխտեն։ Դաշնակցութիւնը մնալով «հայ յեղափոխական» ազգային կուսակցութիւն, ոչ ոք կրնայ զինքը մեղադրել իբրեւ հակասահմանադրական, իբրեւ

պատճառաբանութիւն՝ որ ան միայն Թուրքիոյ հայութեան համար ստեղծուած չէ. կ'արգիլուին սենտիքանները, կ'արգիլուին գիւղացիական եւ բանուորական միութիւնները. եթէ մեր իլլեկալ մնալու որոշման մէջ մեղադրուինք՝ մեր պատասխանը պարզ է՝ այն որ թոյլ չեն տար մեզ մեր սկզբունքներուն համաձայն աշխատելու։ Եթէ երիտասարդ Թուրքերը մեր գործակցութեան պէտքը կը զգան այսօր՝ պիտի զգան եւ վաղը։ Համակերպութիւնը չէ որ մեզ պիտի փրկէ, այլ համագործակցութիւնն ու մեր գործունէութեան թաքթիքական եղանակը։ Գաղտնի մնալու գաղափարը կոտորածի վախեր կը ներշնչէ, մինչդեռ կոտորածներ պատահեցան երբ կը գործակցէինք Իթթիհատին։ Կառավարութիւնը եթէ պահանջէ որ Դաշնակցութիւնը գոյութիւն ունենալէ դադրի, ինքզինք է որ վտանգած պիտի ըլլայ. եթէ Դաշնակցութիւնը եւ Իթթիհատն են սահմանադրութեան նեցուկը, կառավարութիւնը բնաւ պիտի չկրնայ ընել նման պահանջ մը։ Մեր եւ Իթթիհատի մէջ առայժմ սկզբունքային եւ գաղափարային ոչ մէկ կապ կայ, բացի սահմանադրութեան շուրջը ստեղծուած համերաշխութենէն, բայց որովհետեւ մեր կացութիւնը վտանգաւոր է, այդ պատճառով ալ մենք ձեռք կու տանք անոր, հայ ժողովուրդի գոյութեան պահպանման տեսակէտով առաջնորդուելով՝ անկարելի է մեզ հրապարակ գալ մեր ամբողջ ծրագրով ու պահանջներով։ Իթթիհատի հետ համերաշխութեան անհրաժեշտութեան չափ կարեւոր է Թուրքիոյ միւս ազգութեանց հետ համերաշխ գործակցութիւն մը։

Վիճաբանութեան շարունակութիւնը յետաձգուեցաւ յաջորդ նիստին։

Քարտուղար՝ Նախագահ
ԺԻՐԱՑՐ

Նիստ 35րդ. 2 – IX առաւօտեան ժամը 8-ին

Ներկայ են 27 ընկերներ։

Կը նախագահէ ընկեր Ռուբէն։

Օրակարգ՝ շարունակութիւն կուսակցութեան լեգալիզացիայի խնդրին։

Իլլեգալութեան կողմնակից մի քանի բանախօսներ կը նկատեն, որ յեղափ. կազմակերպութեան ոյժը մասամբ եւս իր գաղտնի լինելն է. լեգալութիւնը այնքան էլ հնարաւորութիւն չի տար ազդեցութիւն ունենալ պարլամենտական-հասարակական գործունէութեան մէջ, քանի որ կուսակցութիւնը լեգալ շօշափելի ոյժ մը չունի դեռ։ Միաժամանակ կը շեշտուի, որ հնարաւորութիւն չկայ ներկայ օրէնքին յարմարուիլ, կուսակցութեան էութիւնը պահպանելով։ Սխալ կը համարուի այն միտքը, թէ հայ ժողովուրդի միջից վերացել է արդէն այն հողը, որ հիմք էր յեղափոխական գաղտնի Դաշնակցութեան համար։ Գաղտնի մնալով համերաշխութեան եւ լեգալ գործունէութեան համար՝ հիմնել խառն կլուբներ, միաժամանակ պատրիարքարան կամ մի այլ լեգալ հիմնարկութիւն դարձնել խողովակ լեգալ գործերի յարաբերութեան։ Լեգալիզացիայի սկզբունքը չէ որ կը մերժուի, այլ անհնարինութիւնը կը շեշտուի ընկերակցութեանց օրէնքի մի քանի յօդուածները նկատի առնելով։

Ակնունի.— Դաշնակցութեան հայեցողութեան հիմնական կէտն է եղած կանգնել իրականութեան ռէալ հողի վրայ. երբ եղած են շեղումներ, կուսակցութիւնը ներտուութեան[41] է մատնուել։ Փաստերի եւ ո՛չ թէորիների փիլիսոփայութեան հետեւելու մէջ է Դաշնակցութեան կենսունակութիւնը. թէորիայի փիլիսոփայութեամբ տարուելու դէմ պայքարել ենք դեռ մի քանի տարի առաջ հէնց մեր շարքերում գտնուածներին սխալը մատնանշելով։ Այժմ ընկերներ կան, որ կանգնած են դարձեալ թէորիների փիլիսոփայութեան ճամբու վրայ այդ խնդրի նկատմամբ,— թողած փաստերի փիլիսոփայութիւնը՝ որի վրայ կանգնած են միւս բոլոր խնդիրներում։ Չէ՞ որ այդ՝ ամլութեան կը դատապարտէ կուսակցութիւնը։

Միթէ՞ Թուրքիայում չէ կատարուած մի այնպիսի փոփոխութիւն, որը պատճառ լինի կուսակցութեան համար լեգալիզացիոնի նման կարեւոր նորութիւն մտցնելուն։ Մեր տարիների նուազագոյն երազ-ցանկութիւնը, հայ ժողովուրդի ամենատարրական ազատութիւնները, այսօր մասամբ իրականութիւն են օսմանեան սահմանադրութեան յայտարարութեամբ։ Պատմական այդ մեծ իրողութեանը եթէ չյարմարացնենք մեր տաքտիկը՝ հետեւած կը լինենք թէորիների փիլիսոփայութեան։ Ժողովրդի շահը պիտի լինի մեզ առաջնորդողը. իսկ հայ ժողովուրդը այսօր գերազանցօրէն պէտք ունի հանգստութեան եւ գոնէ եղածը պահպանելուն։ Չլսել այդ ձայնը եւ, դոգմատիկօրէն[42] յամառելով, առաջացնել փոթորիկներ, թէպէտ եւ հակառակ մեր կամքին, կը նշանակէ ոտնահարել ժողովրդին իր կենսական շահերով մէկտեղ։ Երբ պահանջ կը դրուի մեկուսացման քաղաքականութիւնը թողնել, ո՛չ թէ կ'առաջարկուի համակերպութիւն, այլ համագործակցութիւն կոնկրէտ բարեփոխումների եւ պահանջների շուրջ։ Արդէն մինչեւ այժմ էլ մեր համերաշխական յարաբերութիւնների մէջ երբեք չենք համակերպած, այլ միշտ յամառօրէն կանգնել ենք մեր սկզբունքների եւ պահանջների վրայ։ Միւս բոլոր տարրերը Իթթիհատին

41.- Անգործունեութեան։

42.- Վարդապետական դրութեան վրայ հիմնուած, վերացականօրէն։

խնկարկել են եւ նրա խօսքերին ու քաղաքականութեան հաւանութիւն տուել, իսկ մենք միշտ քննադատել ենք, երբ սխալ ենք տեսել։ Նրա բոլոր պահանջները, որ մեզնից զիջողութիւններ են պահանջել, մերժուել են, իսկ ընդհակառակն մենք ստիպել ենք նրանց խոստովանել, որ հայերի եւ դաշնակցականների շարժումների եւ պահանջների ու գործերի մէջ անջատականութիւն չկայ։ Հակառակ նրանց պահանջների, մենք պլատֆորմի միջից չվերացրինք մեր ազգային, յեղափոխական եւ ապակեդրոնական լինելն ու պահանջները։ Անվնաս եւ հարկաւոր զիջումներ եղած են եւ մեր կողմից, որովհետեւ համագործակցութիւն հնարաւոր չէ առանց փոխադարձ զիջումների։

Իրականութիւնը հաշուի չառնել եւ յամառօրէն շարունակել նախկին ճանապարհը, կը նշանակի կռիւ յայտարարել ո՛չ միայն կառավարութեան, Իթթիհատին եւ մահմետական յետամնաց ազգերին, այլ եւ հայ ժողովրդին։ Մի հանգամանք է այս, որ չի կարելի անտեսել։ Գոնէ ձեւականօրէն չօրինականանալ եւ շարունակել բոլորովին նախկին ձեւով՝ կը նշանակէ կազմալուծուել եւ երկրի բոլոր գործերից չէզոքանալ։ Լեգալիզացիան եւս, անշուշտ, ունի իր անյարմարութիւնները, գաղտնի եւ յայտնի մասերի գործունէութեան [եւ] յարաբերութիւնների մէջ, բայց պիտի աշխատել միջոցներ գտնել եւ ընտրել չարիքներից փոքրագոյնը։ Հրդ յօդուածից կարելի է ձեւականօրէն խուսափել, օրէնքի ցանկացած միջազգայնացումն իսկապէս ընդունելով, որից սակայն զրկուած ենք, որովհետեւ օրակարգի մէջ չի մտել այդ հարցը։ Հ. եւ Յ. եարլիկը[43] ջնջելով եւ միայն Դաշնակցութիւն, կամ Դաշնակցութեան օսմանեան, կովկասեան եւ իրանեան հատուածներ կոչուելով, կարելի է ոչինչ զիջած չլինել կուսակցութեան էութիւնից, եւ թերեւս կատարած լինել օրէնքի պահանջը։ Լեգալ Դաշնակցութիւնն ունենալու է իր գաղտնի մասը, որի կազմը եւ մարմինները յայտնի չպիտի լինեն լեգալ կազմակերպութեան. միաժամանակ այդ գաղտնին հրապարակ չպիտի իջնէ այնպիսի անունով մը, որ իր առնչութիւնը հաստատէ լեգալի հետ։ Այսպիսով մեր ձեւական օրինականացումը հնարաւորութիւն եւ վահան կը հանդիսանայ մեր իլլեգալ գործունէութեան։ Վերջապէս բացարձակ կռիւ յայտարարել օրէնքին, կը նշանակէ նոր փոթորիկների առիթ հանդիսանալ եւ հակառակորդներին զէնք տալ հալածել մեզ իբր ազգայնական եւ հակասահմանադրական կուսակցութիւն մը եւ թերեւս իբր այդպիսին զրկուենք տեղ ունենալուց նաեւ միջազգային սոցիալիստական համագումարում։

Դուման.— Սահմանադրութիւնն է ծառայում հիմք օրինականացման կողմնակիցներին. իսկ մի մասը ժողովականների բացառում է այդ սահմանադրութեան իրական լինելը եւ սահմանադրական տարրերի գոյութիւնը Թուրքիայում։ Հապա ինչպէ՞ս է, որ սահմանադրութիւն կայ. ինտելիգենտ սպաների ղեկավարութեամբ զօրքն է սահմանադրութեան պաշտպան։ Բայց չպիտի հետեւցնել որ սպաների սահմանադրական լինելը պայմանաւորուած է իրենց ինտելիգենտութեամբ։ Բարձր զինուորականութիւնը աւելի կրթուած է, բայց եղել է եւ է հակասահմանադրական։ Հարցը պաշտօնի մէջն է. սպաները կուում են իրաւունք, արտօնութիւն, իշխանութիւն ձեռք ձգելու համար։ Եւ այս սահմանադրական զինուորական շարժումը աւելի ճիշդ այն է, որ իշխանութիւնը մի խմբակից անցնում է միւսին։ Սխալ է սահմանադրութիւն անուանել, որովհետեւ կառավարութեան վարչութեան իրաւունքները չեն սահմանափակուած ժողովրդի իրաւունքների ընդարձակմամբ, այլ նոր կառավարութիւնը հնից իշխանութիւնը խլելով չդադարեց սահմանագծել անհատների եւ ժողովրդի իրաւունքները։ Այդ սահմանադրութեան պահպանութեան մասին եթէ մենք չմտածենք էլ, իրենք՝ ներկայ կառավարիչների խմբակը պիտի ջանայ իր արիւնով պահպանել, որովհետեւ դա մի դիրք է, որի կորսնցնելով, կը կորսնցնեն եւ իրենց արտօնութիւնները եւ պաշտօններն ու ռոճիկները։ Մենք մի անելիք ունենք.— աջակցել եւ ջանալ որ կատարուած փաստը ժողովրդաօգուտ դառնայ։ Այդ ուղղութեամբ գործել ենք եւ պիտի գործենք։Եթէ կ'ուզենք կարեւորութիւն ունենալ եւ չշահագործուել, այս թոյլ վիճակով չէ, որ պիտի մտենանք Իթթիհատին, այլ աւելի ուժեղ ու կազմակերպուած վիճակով։ Այժմ պիտի ջանանք մտենալ մեզնից աւելի թոյլերին՝ ասորիներին, եզիդիներին եւ եթէ հնարաւոր է, նաեւ քիւրտերին։ Մենք պիտի հաշտ աչքով նայենք ե՛ւ յոյների ե՛ւ թուրքերի ե՛ւ արաբների թուլացման, որպէսզի կամաց կամաց ստեղծուեն մի քիչ համազօր ուժեր այս բազմացեղ երկրի մէջ, որպէսզի այդ բոլորը կարողանան իրար հետ լաւ ապրել։ Իսկ թէ մինչ այդ Դաշնակցութիւնը ի՞նչ պիտի անի եւ ի՞նչ ձեւով, այդ թող այս ժողովը խորհի եւ վճռի։

Աստիկեան.— Որոշումներու մէջ զգացումներով չառաջնորդուինք, այլ իրականութեամբ, որին համապատասխան ձեւերով եւ նպատակներով կը կազմուին կազմակերպութիւնները եւ ըստ այնմ փոփոխութիւններ կը կրեն։ Գաղտնի մնալով կուսակցութիւնը պիտի հալածուի, քայքայուի եւ գործը զոհած պիտի լինի իր անունը։ Մեր այդ վճռական որոշումին համապատասխան ուժեր չունինք երկրի կազմակերպութիւններու մէջ, ինչպէս ցոյց տուաւ Պատաս. Մ.ի տեղեկագիրը։ Հայ ժողովրդի եւ կուսակցութեան գոյութիւնը չվտանգելու համար պիտի յարմարուինք պարագաներուն միայն։ Գաղտնի գործելու հետեւանքը պիտի լինին ձերբակալութիւններ, որոնցով ժողովուրդը իր անմիջական շահը վտանգուած չտեսնելով, թիկունք չպիտի

43.- Վերադիրը։

ըլլայ մեզ, ինչպէս չէ եւ այժմ Կովկասի մէջ։ Հայ ժողովրդի համար յամենայն դէպս այս սահմանադրութիւնը իրականութիւն մ'է, եւ նա ո՛չ մէկ դրդիչ ունի ներկայ պարագային մեզ հետ լինելու, եթէ մենք հալածուինք օրէնքէն։ Պիտի զիջումներով օրինականանալ, ներքին կազմակերպութեամբ վարելով արգիլուած մարտական մասը։

Ռուբէն.— Շատ խօսուեց այն մասին, թէ ինչքան մենք համերաշխութեան ձեռք մեկնեցինք, այս մի տարուայ մէջ մեզ միշտ խաբեցին. դարերի պատմութիւնն է կրկնուում, որի մէջ մոռանում ենք մի բան էլ յիշել, այն է, չէ՞ որ մենք էլ ենք խաբում եւ միաժամանակ խաբուելն էլ գիտակցելով գնացել ենք խաբողների յետեւից, որովհետեւ թոյլ ենք. այլ կերպ անհնար է։ Այժմ էլ ուզում ենք նոյնը կրկնել. լեգալ լինել խաբելու չափ եւ պահել իսկապէս գաղտնի գոյութիւն։

Գալով համագործակցութեան, պիտի իմանանք, որ յարատեւ համագործակցութիւն հնարաւոր է միայն միակերպ եւ միասկզբունք տարրերի մէջ. իսկ Իթթիհատի հետ կարող է լինել միայն կոնկրէտ խնդիրների, աւելի ճիշտ Սահմանադրութեան պաշտպանութեան շուրջ, ժամանակաւոր բլոկ։ Բայց հէնց այդ բլոկի գործնական պահանջների համար առանց մարտական ուժի բան մը չպիտի կարենանք անել։ Լեգալ լինելով իսկ հնարաւորութիւն չունենք առաջացնելու այդ ուժը, որովհետեւ զրկուած ենք աշխատաւորական կազմակերպութիւններ ստեղծելու իրաւունքից։ Լեգալի հետ միաժամանակ ունենալ գաղտնի բաժին, կարող է լինել պատճառ աւելի վտանգաւոր բարդութիւնների։ Գալով միջազգայնացման, ըստ էութեան այնպէս ենք, բայց օրէնքի պահանջած միջազգայնացումը ձուլման պահանջ է իսկապէս։ Ներկայ երկսայրի դրութիւնը արդիւնք է նրան, որ յանկարծակի ամբողջութեամբ ջրի երես ելանք առանց նկատի առնելու ապագան։ Միջավայրի ազդեցութեան արդիւնքն էր այդ. տեսանք Իթթիհատը կառավարութիւն դարձած, մենք էլ ունեցանք նոյն իղձը մեր միջավայրի մէջ եւ լեգալանալով կարծեցինք նոյն դիրքերը գրաւել. իսկ այժմ երբ բացասական արդիւնքի ենք հասել, բնականաբար նահանջելն աւելի դժուարին է։ Մենք գործել ենք մեծ սխալ կառավարութեան մօտենալով, փոխանակ հեռու մնալու եւ օպոզիցիա հանդիսանալու. ամենաշատը կարելի էր յարաբերել անուղղակի միջոցներով։ Գալով ընդհ. համագործակցութեան այլացեղ աշխատաւորների, ընդդէմ այլացեղ շահագործողների, գոնէ այժմ հնարաւոր չէ։ Մեր ամենամեծ գործը պիտի լինի ստեղծել ուժեղ կազմակերպութիւններ, գոյացնել մարտական ուժ ամենաանհրաժեշտի, սահմանադրութեան պաշտպանութեան համար։

Նիթրա.— Թէ լեգալիզացիայի անհրաժեշտութիւնը եւ հնարաւորութիւնը, եւ թէ հակառակը փաստողները իրաւացի են, ինչպէս նաեւ համակերպութեան երկիւղը։ Բայց մի բան զարմանալի է, որ ասում են թէ մենք յեղ. եւ սոցիալիստ ենք, թէեւ ոչ ակտերով, բայց գիջում չենք անի։ Այդպէս էինք սահմ[անադրութիւնից] առաջ, բայց յետոյ ձեռք մեկնեցինք Իթթիհատին յանուն ո՛չ-սոցիալիստական պահանջների, այլ ռեժիմի փոփոխութեան համար, որի կատարելու վերջին մոմենտին պարագաների բերմամբ դեր չունեցանք։ Մեր այժմուայ ուժով մեր բուն նպատակներին հասնելու համար, շատ տկար ենք։ Այժմ մեզ համար դեվիզ[44] է՝ ձեռք բերուածի անպայման պահպանումը. դրանով արդէն զիջում արուած է եւ ծրագիրը մի կողմ դրուած։ Եւ ուրիշ ելք չկայ. ժամանակաւորապէս պէտք է հրաժարուել կուսակցութեան ընդհանուր քաղաքականութիւնից։ «Սահմանադրութիւն պիտի պաշպանենք» համաձայնութիւնն իսկ խոշոր զիջում մ'է, որ անհրաժեշտ է գոյութեան համար։ Մի իրականութեան առաջ ենք կանգնած որն մեզ ասում է, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը յեղափոխական չպիտի լինի յեղափոխութեան համար, այլ ժողովրդի, մանաւանդ որ մեր համոզումն էլ է, որ միայն մենք մենակ յեղափոխութիւն անել չենք կարող այս երկրի մէջ։ Հնարաւորութիւն պիտի տալ ժողովրդին մաճ բռնելու, չունչ քաշելու, մի պատառ հաց ուտելու, հէնց յեղափոխութեան ապագայի համար։ Ամբողջի ասածները ցոյց կու տան, որ մեզնից եւ ո՛չ մէկը այս բոպէին չի մտածում յեղափոխութիւն անելու մասին, այլ ինքնապաշտպանութեան, որը նոյնպէս մենակ տանել չենք կարող. դրա համար էլ պէտք են կոմպրոմիսներ[33], հէնց մեր թշնամիների հետ։ Թէեւ իրականացած չէ սահմանադրութիւնը, բայց նրա մէջ զանգան նկատումներով շահագրգռուածները, թէկուզ իրար խաբելով, պիտի դաշնակցեն։ Միջազգայնացումն եւս լինելու է խաբէութեամբ, ինչպէս է Իթթիհատինը։ Պիտի հնարաւորութիւն ստեղծել հայ ժողովրդին այժմ գործել էվոլիւցիայով, որը յաջորդել է ռեվոլիւցիային, որը ապագայի համար պիտի պատրաստենք մեր պրոպագանտայով, ուժեղ կազմակերպութեամբ, գաղտնի գործունէութեամբ, բայց ոչ այժմ իսկ դաւադրական ակտերով։ Ժամանակաւորապէս պաշտպանում ենք ներկայ՝ մեզ համար ոչ մշտապէս ընդունելի կարգերը. սա մի զինադադար է, վաղուայ աշխատաւորական ժողովրդապետական պայքարի համար։ Օրգանական աշխատանքի պիտի նուիրուել, միաժամանակ պիտի տանել կուսակցական ներքին գործունէութիւնը, ազգայինկուլտուրական ու աշխատաւորական մասը, բուռն կերպով պայքարելով ատոնց հակառակ օրէնքներու դէմ։

Ինչպէ՞ս օրինականանալ. հնարաւոր չէ Հ. Յ. տառերը ջնջելով. ծրագիրն է որ պիտի օրինականացուի, իսկ մեր ծրագիրը չի կարող օրինականացուել, ինչպէս եւ

44.- Նշանաբան։

մենք չպէտք է սկզբունքային փոփոխութիւններ մտցնենք։ Մի բան կարելի է անել, կազմել մի պլատֆորմ.— նուազագոյն-ներկայ պահանջներ, մի նոր խմբակցութեան անունից, լեգալ գործունէութիւնից չզրկուելու համար։ Իսկ Դաշնակցութիւնը մնայ իլլեգալ կազմակերպութիւն ապագայ յեղափոխութիւնը պատրաստելու համար։

Պեռ.— *Սխալ է Նիթրայի տեսակէտը, թէ ներկայ սահմանադրութեան պաշտպան լինելն իսկ մի մեծ կոմպրոմիս է։ Կուսակցութիւնն ունենալու է նաեւ ժամանակաւոր տաքտիքական փոլիթիկ. եւ այդ է իր արածը, ոչ թէ ծրագրին է հրաժարուել։ Եւ այդ էլ արուած է, մեր բուն նպատակներին հասնելու համար. դա առաջին կայանն է մեր սոցիալիստական գործունէութեան ուղիի։ Թերեւս հնարաւորութիւն լինի օրինականանալ նոր կուսակցութիւն դառնալով. բայց մենք չենք եկած Ընդհ. Ժ. դրա համար, այլ որոշելու Դաշնակցութեան դիրքը Թուրքիայում։ Սխալ կը համարէ այն առաջարկը, որ կ'ուզուի անկախ Դաշնակցութիւնից ստեղծել ինչ որ միջազգային-աշխատաւորական համախմբակցութիւններ, իբր նշան լեգալութեան. այդպիսի կազմակերպութիւնները կը խախտեն Դաշնակցութեան հիմքերը։ Ամբողջապէս իլլեգալ մնալով, լեգալ գործերը կը թողնենք չէզոքների կամ այլ լեգալ կուսակցութիւնների. այդտեղ հարց կը ծագի, թէ այդ տարրերը պիտի կարողանա՞ն տանել այդ գործերը։ Այդ էլ ելք չէ։ Պիտի մի որեւէ ելք գտնել. հնարաւոր չէ՞ ֆինլանդական վոյմայի պէս քաղաքական օֆիսներով տանել լեգալ մասը։*

Անտոն.— *Լեգալիզացիայի խնդիրը չպիտի կապել միջազգայնացման հետ։ Ակնունին յիշեց փաստերի փիլիսոփայութիւնը իբր մեզ ուղեցոյց. հէնց այդ փիլիսոփայութեան ջերմ կուսակից Ժօրէսը[45] կ'արգիլէ իր ընկերները կապուել կառավարութեան հետ, մինիստր դառնալ։ Թուրքերի ցանկութիւնն է փոփոխել տալ մեր ծրագիրն իր էութեան մէջ եւ ոչ թէ եարլիկները[44]։ Առանց այդ փոփոխութիւնների էլ մեզ հետ համերաշխելու պահանջը պիտի զգան, երբ մենք ռէալ, ֆիզիքական — կազմակերպուած — մարտական ուժ ունենանք։ Ահա թէ ինչին պիտի ձգտենք։ Ուրիշները՝ խաբելով նրանց հաւանութեան նշան ցոյց կու տան, բայց մենք մեր քննադատութիւնների եւ հակառակութեան մէջ ունենք շիտակութիւն եւ անկեղծութիւն, որ երիտասարդ թուրքերին լաւ ծանօթ է եւ խոստովանել ու յարգել են. այդ իսկ պիտի ստիպէ նրանց համագործակցել մեզ հետ, յանուն իրենց եւ մեր շահերի։ Այս մի տարուայ լեգալ գործունէութիւնը մեզ շատ բան չտուաւ թէ՛ դրական, թէ՛ կազմակերպական եւ թէ իրաւունքների տեսակէտից։ Դաշնակցութիւնը պիտի մնայ գաղտնի՝ ստեղծելով մի ուժեղ դեմոկրատիկ համախմբակցութիւն զանազան ցեղերի աշխատաւորներից լեգալ գործերի համար։*

Սարգիս.— *Վերապրեցինք Կովկասի փոխանցման շրջանի (Հոկտեմբեր 17ից յետոյ) կեանքը։ Փոխանցման շրջան է եւ այստեղ՝ անկայուն ապագայով. պիտի յետքաշուել բոլոր լեգալ գործերից. կազմակերպութեան ուժը կեդրոնացնել զուտ յեղափոխական կազմակերպութիւնների վրայ, ապագայ գործի համար։ Գաղտնի մնալուց զատ ուրիշ հնար չկայ օրէնքից խուսափելու համար։*

Ցետագայ մի քանի խօսողներ նոյնպէս իլլեգալութիւն կը պաշտպանեն, լեգալութեան հնարաւորութիւնը ժխտելով։ Գիսակը կ'առաջարկէ զուտ վիճաբանական, իրար փաստեր ջրելու ուղղութիւն պահելուց հրաժարուել, եւ աշխատել խորհրդակցել աւելի ելք գտնելու համար։ Ռոստոմ կը նկատէ, որ կոտորածների կոչմարի[46] դէմ կարելի է դուրս գալ յայտարարութեամբ մը, որ մենք գաղտնի ենք, բայց դադարեցրած դաւադրական ձեռնարկները ներկայ սահմ[անադրական] կառավարութեան դէմ։ Համաձայնութիւն Իթթիհատի հետ միայն կոնկրէտ խնդիրների շուրջ։

Ժողովը փակուեց որոշեալ ժամին։

Քարտուղար՝ **ՎԱՆԻԿ** *Նախագահ՝* **ՌՈՒԲԷՆ**

Նիստ 36րդ. Սեպտ. 2, երեկոյեան ժամը 4.ին

Ներկայ են 27 ընկերներ. նախագահում է ընկեր Ռուբէնը։

Ակնունի.— *Ժամանակի սղութեան պատճառով չի կարողանում երկար կանգ առնել իրեն եղած հակաճառութիւններին. ուստի կանգ կ'առնէ մի քանիսի վրայ։ Լեգալիզացիայի մասին երկար վիճեցին, զանազան կարծիքներ յայտնեցին, բայց այնուամենայնիւ ոչ ոք չի պատասխանում կամ չի կարողանում պատասխանել այն հարցին, թէ ի՞նչ անենք այն մղձաւանջի դիմաց, որ ստեղծուել է ընկերակց[ութեանց] 4րդ յօդուածից յետոյ։ Բայց բոլորն ալ միեւնոյն ժամանակ համոզուած են, որ* status quo *պահպանել, շարունակել անփոփոխ այնպէս, ինչպէս մինչեւ հիմա է եղել, անհնարին է. տարբերութիւնը միայն առաջարկուած նոր սիստեմների միջեւ է։ Ոմանք առաջարկում են մեր* office*-ը պահպանել եւ դա լինի մեր կազմակերպութեան լեգալ մասը։ Միւսները առաջարկում են մի նոր լեգալ մարմին, կուսակցութիւն կազմել, որ մեր իլլեգալ վահանը հանդիսանայ։ Մի ուրիշն էլ առաջարկում է Ընդհ. յայտարարութեամբ կազմակերպութիւնը լուծուած յայտարարել եւ սրանով խաբել կառավարութիւնը ու շարունակել ծածկաբար մեր գործը։ Մինչեւ անգամ Անտոնը, որ լեգալիզացիային կատարելապէս հակառակ է, առաջարկում է գիւղացիական-աշխատաւորական միջազգային միութիւններ կազմել, մեր ազգային գործունէութիւնը վարագուրելու նպատակով։ Բայց այս բոլոր միջոցները անիրագործելի են.*— office*-ը չենք կարող թաքցնել. նոր ընկերութիւն կազմելու միտքը անթափանց չէ, որ նրանով ծածկենք իրական վիճակը. մի ընդհ[անուր] յայտարարութեամբ, որ մենք լուծուած ենք, կառավարութեան չենք խաբել. իսկ գիւղացիական միութիւնները չեն փոխարինի լեգալիզացիայի պահանջը։ Բոլորն ընդունում են, ինչպէս տեսնում էք, այն ճըշմարտութիւնը, որ պէտք է մի միջոցի դիմել 4րդ յօդուածը յետ մղելու համար, [բայց] չեն առաջարկում մի իրագործելի ձեւ այս վիճակից դուրս գալու։*

Ռոստոմի գաղափարն ամենագործնականն է՝ յայտարարել, որ մենք ձեռք ենք վերցնում ռազմական կռուամիջոցներից։ Միջանկեալ պիտի ասեմ, որ այսպիսի յայտարարութիւն մինչեւ հիմա մեր կազմակերպութեան եւ ոչ մի մարմնի կողմից չի եղել, այնպէս որ տարածուած լուրերը սխալ են։ Այս յայտարարութիւնը միակն է որ կարող է հասարակութեան վրայ ցանկալի տպաւորութիւն թողնել. սա կը խաղաղացնի թէ հասարակական կարծիքը, թէ՛ Իթթիհատին եւ թէ կառավարութեան։ Բայց նոյն իսկ եթէ դեկլարասիոնի բանաձեւը ընդունուի, այնուամենայնիւ Իթթիհատը մեզնից պիտի պահանջի, 4րդ յօդուածի հիման վրայ, որ մենք յայտարարենք, որ մենք ազգային կուսակցութիւն չենք։ Եթէ Ընդհ. Ժողովը այս խնդրում հետեւի օրէնքին դիմադրելու ուղղութեամբ, այս դէպքում մի կողմից մեր եւ միւս կողմից թուրք ժողովրդի եւ կառավարութեան միջեւ պիտի ստեղծուի մի հակամարտութիւն. նրանք դուրս պիտի գան մեր դէմ, իբր պարլամենտի ընդունած օրէնքին հակառակողի. այդ կռիւը ես համարում եմ գերազանցապէս վտանգաւոր։ Մի ընկեր միայն (Վահան) ասում է, որ ճիշդ այնպէս, ինչպէս Ռուսաստանում, կը դիմադրենք նաեւ Թուրքիայում եւ գաղտնի կը մնանք։ Բայց մոռանում են, որ մենք ադանայական պերսպեկտիւ[47] ունենք մեր առաջ Թուրքայիում եւ ի հարկէ ոչ ոք մեզանից չի ցանկանում, որ հայ ժողովուրդը Թուրքիայում մեռնի, միայն թէ Հ. եւ Ց. տառերը պահպանուած լինեն։ Այստեղ է, որ ոչ ոք չի ուզում հարցի ուղիղ աչքերին նայել։

Ես պնդում եմ, որ լաւագոյն միջոցը այն է, որ մենք յայտարարենք, թէ կազմակերպութիւնը հանդիսանում է լեգալ, ընդունում է իր շարքերի մէջ նաեւ ոչ հայ տարրեր. իսկ միւս կողմից նման Իթթիհատին եւ միւս ազգերի կուսակցութիւններին շարունակում է իր գաղտնի գործունէութիւնը։ Ես համաձայն չեմ, որ յայտարարենք, թէ դադարելու ենք այսուհետեւ գործադրելուց մեր ռազմական մարտակերպը. մենք հմայք ունենք ժողովրդի մէջ մասամբ էլ շնորհիւ կռուի այդ եղանակի. իսկ այդպիսի մի յայտարարութիւն փոքր հարուած չի լինի մեր հմայքին։ Իսկ եթէ ստեղծենք կազմակերպութեան մէջ լեգալ մաս մը եւ նրա յետեւը թաքցնենք գաղտնին, դրանով կը մտնենք Իթթիհատի հետ գաղտնի գործակցութեան։ Մեր ներկայ անուան տակ համագործակցութիւն պաշտպանող ընկերները, կը սխալուեն։ Եթէ Իթթիհատը մեզ ասի, որ ուզում է մեզ հետ գործել, բայց չի կարող, որովհետեւ մենք օրէնքին հակառակ ենք գնում, ահա ջուրը կ'ընկնի մեր ամբողջ համագործակցութիւնը։

Նիթրա.— *Շեշտում է, որ օրէնքը պահանջում է ներկայացնել ծրագիր, երբ մի նոր մարմին է հիմնւում. հարկաւոր է մի նոր ծրագիր ներկայացնել, որը կը լինի եարլիկ մեր բուն գործունէութեան համար, սա օրէնքի բացարձակ պահանջն է։*

Ակնունին լրացնում է իր ասածը.— *Պոլսի այժմեան պայմաններում եթէ մենք ներկայանանք այն ձեւով, ինչպէս ես էի առաջարկում, այսինքն իբր Դաշնակցութեան օսմանեան հատուած, չսահմանափակուելով միայն հայերով, սա արդէն բաւական է օրէնքին բաւարարելու համար։ Մեր ծրագիրը մենք չենք փոխում. եւ դա հնարաւոր է. մենք ունենք այնտեղ մամուլի այնպիսի ազատութիւն, որպիսին Գերմանիայում չկայ։ Միայն թէ մեր նուազագոյն պահանջները պիտի նորից խմբագրուեն, ոչ թէ որովհետեւ 4րդ յօդուածն է հրապարակ եկել, այլ որովհետեւ նրանից էլ առաջ պայմաններն այդ անհրաժեշտ էին դարձրել։ Օրինակ մենք պահանջում ենք Թուրքաց Հայաստանում քաղաքական եւ տնտեսական ազատութիւն։ Սրան հակառակ են մինչեւ անգամ մեր Պոլսի ընկերներից շատերը։ Այժմեան պայմաններում մենք չենք կարող Թ[ուրքաց] Հայաստանում այդպիսի պահանջներ դնել, որոնք առանձնացման, անջատողականութեան համար սկիզբն են դնում։ Այդպիսի պահանջ պիտի անել ամբողջ Թուրքիայի համար։*

Անտոն.— *Խնդիրը լայն կերպ էր դրուած, բայց ժողովը ահա 24 ժամ է միա՛յն լեգալիզացիայի հարցով է զբաղուած. ես այդ խնդիրը պարզուած եմ համարում եւ անցնում եմ միւս կէտերին։ Ոմանք այն կարծիքին են, որ կուսակցութիւնը պիտի միջազգայնացնել եւ մեր մէջ ընդունուեն նաեւ խաւեր այլ ազգերից։ Այդ չպիտի կարողանանք անել, որովհետեւ դա չի հասցնի դրական հետեւանքների։ Ուրիշ երկիրներ դրա համար պարզ օրինակներ տալիս են։ Ռուսաստանում ամենամիջազգային եւ ամենակեդրոնական սոց.-դեմ[ոկրացիան]*

45.- Ժան Ժօրէս, ֆրանսացի հանրածանօթ ընկերվարական առաջնորդ եւ տեսաբան։

46.- Մղձաւանջի։

47.- Հեռապատկեր, այստեղ վախի, սարսափի իմաստով։

վերջերս ստիպուեց թէ հրէական բունտին եւ թէ սոց.-դ[եմոկրատների] հայ կազմակերպութիւնը ճանչնալ իբր իր կուսակցութեան զուտ ազգային հատուածներ. եւ սրանք թէ կուսակցութեան կենտրոնում եւ թէ միջազգային սոց[իալիստական] բիւրոյում ներկայացուում են յատուկ պատգամաւորներով։ Էս-Էռ-ների մէջ եւս բելօ-ռուսները առանձին են կազմակերպուած։ Գերմանիայի սոց.-դեմոկ. լեհերն առանձին են կազմակերպուած։ Աւստրիայում սոց.-դեմոկրացիան ազգային հատուածներով է. գործում են անկախ եւ երբեմն երբեմն հաւաքւում են ընդհ. խորհրդակցութիւններ անելու եւ այս պարագայում էլ ազգային խնդիրներում մեծամասնութիւնը վճռող չի հանդիսանում։ Վիեննայի սոց.-դեմ. չեխերը յարաբերութիւն ունեն Պրագայի հետ, իսկ իտալացիք Տրիեստի հետ։ Այս ուղղութեամբ սկսած են գնալ ամէն այն երկիրների սոցիալիստական կուսակցութիւնները, ուր զանազան ազգութիւններ կողք-կողքի են ապրում։ Մեզանում նոյնը փորձեցին բայց յաջող չանցաւ։ Երեւանում փորձեցին ընդունել թուրք բանուորներ, բայց սրանք մտնում էին միայն իրենց շահի համար, որովհետեւ մենք այն ժամանակ ուժեղ էինք եւ կարողանում էինք ուժով աշխատավարձը աւելացնել։ Ուրիշ տեղերում՝ Վանում, Էջմիածնում, Էրզրումում էլ նոյնը փորձուած է. բայց հազիւ լինի մի 4-5 թուրք, չերքէզ, որոնք մեր ծրագիրը ընդունեն։ Իրականութեան մէջ մեր այդ ուղղութեամբ փորձերը յաջողութիւն չեն գտնում։ Այդ ճնշուած տարրերի մէջ բոլոր խնդիրները կը խեղդուեն, քանի չէ լուծուած ազգային դատը։ Այս պայմաններում ինչպէ՞ս կարող ենք խառը մարմիններ կազմել. անկասկած է, որ պիտի մնանք բացի իլլեգալից, նաեւ հայ կուսակցութիւն։ Ես կարծում եմ որ այժմեան պայմաններում, եթէ մասսաները մի ուղղութեամբ չտարուին նրանց մէջ ընդհարումներ կ'առաջանան։ Այժմ միայն տնտեսական պահանջներն են՝ ֆէոդալական ճնշումների եւ յարաբերութիւնների վերացում, հարկերի թեթեւացում, հողային խնդիր եւ այլն — որոնց շուրջը կարելի է խմբել մասսաները առանց ազգութեան խտրութեան։ Այսպիսով նրանք ձեռք կը բերեն իրենց շահերի գիտակցութիւն եւ կը կազմուի մի սահմանադրական բանակ, որը դիմում կ'անէ պարլամենտին եւ նրան կը տանի դեմոկրատիկ եւ ռեֆորմների ճանապարհով։ Եթէ մենք նախաձեռնենք այս գործը, մենք էլ ուղղութիւն կը տանք նրան։ Առարկում են, որ թուրք աշխատաւորութիւնը հասունացած է սահմանադրական կարգեր պահանջելու համար։ Թուրքիայի ներկայ աշխատաւորութեան նման ժողովուրդ եղել է բոլոր երկիրներում դեռ 500 տարի առաջ։ Բայց սրանք չեն գիտակցում իրենց շահերը. աշխատաւոր լինել չի նշանակում գիտակցել իր շահը։ Թուրքիայի պայմանները Ռուսաստանից աւելի նպաստաւոր չեն. եթէ այնտեղ գիտակցութիւնը պակասում է, այստեղ աւելի եւս։ Այստեղ զինուորականութեան միջոցով մենք սահմանադրութիւն ունենք. եւ պիտի օգտուենք նրանից սահմանադրական բանակ առաջ բերելու համար։ Չխաբուենք առօրեայ երեւոյթներից. Իթթիհատի եւ բոլորի ձգտումներն են սահմանափակել հայկական հողերը, ինչպէս անում են Հաճընում։ Թալաթ բէյը, որի մինիստրութիւնը ամենաճախակողմեանն է մինչեւ այժմ եղածներից,— եւ այսուհետեւ հաւանօրէն մենք Թուրքիայում այդ տեսակէտից հետզհետէ դէպի աջ կը գնանք եւ կը տեսնենք Քեմալ եւ Սայիդ փաշաների մինիստրութիւնները,— ասում էր, որ պատկերները վերցնենք, որովհետեւ թուրքերը գրգռւում են։ Նա ասում էր, որ աւելի լաւ է Մշու դաշտի քրդերին չդիպչենք, որոնք հայերի հողերը յափշտակել են, եւ հայերին ուրիշ տեղ հող տան։ Իթթիհատը Հոկտեմբերեաններից ձախ չի կարող լինել։ Թուրքիայի զարգացման աստիճանը չի տալիս այդ հնարաւորութիւնը։

Ազգային արտօնութիւնները Թուրքիայում առանձնաշնորհումներ չեն եւ քրիստոնեաները ստորադրեալ են։ Սրանք 500 տարի տիրող տարրի դէմ կռուել են եւ արտօնութիւններ անուան տակ եղել են փոքրիկ բաներ, հաւասարութեան առաջին քայլերը։ Մենք պիտի այդ ուղղութեամբ պաշտպանենք ազգային այդ արտօնութիւնները։

Կուսակցութիւնը պիտի մնայ գաղտնի համակերպելով փոխուող պայմաններին. մեր ոչ-յեղափոխական պահանջներին բաւարարութիւն տալու համար ո՛չ թէ միջոցը կրթասիրաց կամ մի այլ միութիւն է, այլ գիւղացիական միութիւնը — «Իթթիհատը-Միլլէթի» տնտեսական հողի վրայ։ Բոլոր գիւղերը կազմակերպուեն, միանան եւ դիմում անեն պարլամենտին։ Մեր մասնակցութիւնը այս գործում ամենառէալն է. սա կոտորածների առաջ կ'առնի, գիտակցութիւն առաջ կը բերի եւ պարլամենտին կը հարկադրի գնալ տնտեսական բարեփոխումների եւ ազգային զիջումներ անելու ուղղութեամբ։

Իբր բանաձեւ կարդում է իր մտքերի ամփոփումը մի քանի յօդուածների մէջ։ Վէճ է ծագում, թէ արդեո՞ք այժմ եւեթ քուէարկել լեգալիզացիայի խնդիրը պարզուած համարելով, թէ՞ զանազան ուղղութիւնների ներկայացուցիչներից մի մասնաժողով կազմել եւ յանձնարարել, որ նա մշակէ եւ մի ամփոփ բանաձեւ ներկայացնէ, աշխատելով միացնել իրար տարբեր ուղղութիւնները, եթէ հնարաւոր է։ Ընտրւում է յանձնաժողով.— ընկերներ՝ Անտոն, Ակնունի, Նիթրա, Ռոստոմ, Պիեռ,— որ Թուրքիայի վերաբերեալ բանաձեւը մշակեն։ Ապա լրացւում են այն մասնաժողովների կազմերը, որք պիտի բերեն Պարսկաստանի եւ Ռուսիայի բանաձեւերը։ Պարսկաստանինը՝ Փիլոս, Պերճ, Ռոստոմ, Դուման։ Ռուսաստանինը՝ Անտոն, Պիեռ, Եապոնացի։ Բոլոր երեք բանաձեւերը Սեպտեմբերի 4-ի առաւօտեան նախագահութեան պիտի յանձնուեն եւ դրուեն քուէարկութեան։

5 րոպէ ընդմիջումից յետոյ Նիստը վերաբացւում է. ընկ. Ամատունին հարցնում է, թէ նախագահութեանը Արեւմտեան շրջանի 9 պատգամաւորները դիմում մը տուին, ի՞նչ ընթացք տրուեց։

Նախագահը պատասխանում է որ «ի գիտութիւն» բառը պիտի հասկանալ, որ Ընդհ. Ժողովը այլեւս չի զբաղուելու այն հարցերի վերաքննութեամբ, որ ի գիտութիւն պիտի հաղորդուեն իրեն, որովհետեւ թէ ըստ կանոնագրի եւ թէ ըստ այս Ընդհ. Ժողովի որոշման (Նիստ 4րդ) Խորհուրդը համարւում է դատական գործերում բարձրագոյն ատեանը. բայց որովհետեւ 9 պատգամաւորներ վերաքննել կ'ուզեն այդ հարցը, կը յայտնուի որ Խորհուրդի իրաւասութեամբ այդ խնդիրը կը վերաքննուի կանոնագրի քննութեան ժամանակ, երբ հնարաւորութիւն կ'ունենանք ըստ օրակարգի դրանով զբաղուել։ 9 պատգամաւորները դժգոհ են եւ կը պահանջեն որ այդ կէտը անմիջապէս քննութեան դրուի, յայտարարելով որ իրենք հակառակ դէպքում կը հրաժարուեն Արեւմտեան շրջանից Խորհուրդին անդամ տալուց։ Նախագահութիւնը պատասխանում է, որ խնդիրը անմիջապէս քննութեան կը դրուի, եթէ առաջարկը լինի ժողովականների կէսից աւելիի ստորագրութեամբ. կ'առաջարկուի դիմումը վերցնել եւ ստորագրութիւնները չատացնել, եթէ համամիտներ կան։ Արեւմտեան շրջանի պատգամ[աւորները] հրաժարւում են այդ անելուց եւ պնդում են իրենց պահանջը։ Նիստը փակւում է 7¼ին։

Քարտուղար՝ ՄԱՐՏԻՐՈՍ

Նախագահ՝ ՌՈՒԲԷՆ

Արտագրող՝ ՎԱՆԻԿ

Նիստ 37-րդ. 3 / IX առաւօտեան

Կը նախագահէ ընկ. Ակնունի։

Ներկայ են 25 ընկերներ։

Ընկեր Դուման Ընդհանուր Ժողովի կազմակերպիչ բիւրոյի առաջարկութեամբ վաւերացուած Ընդհ. Ժողովէն, պատրաստած է ինքնապաշտպանութեան նախագիծ մը, զոր կը ներկայացնէ ժողովին։ Զեկուցաբերը Նախագիծը կարդալէ յետոյ կը շեշտէ այն հանգամանքի վրայ, թէ Տաճկաստան, Ռուսաստան եւ Պարսկաստան ապրող հպատակ ժողովուրդներուն ստիպողական է մտածել ինքնապաշտպանութեան մասին, թէ ինքնապաշտպանութիւն ըսելով պէտք է հասկանալ պաշտպանութիւն հարեւան ժողովուրդներու յարձակումներու դէմ եւ ո՛չ թէ կառավարութեան դէմ, եւ այդ պէտք է ըլլայ ո՛չ թէ աշկարայ, այլ գաղտնի եւ դրուած բացարձակապէս ժողովրդական հիմունքներու վրայ։

Ժողովը կ'որոշէ, նախ քան ընկ. Դումանի բերած նախագծի մանրամասնութեանց մասին խօսելը վճռել այն պարագան, թէ իսկապէս ինքնապաշտպանութեան գործը պէտք է թողնել ժողովրդին, թէ պէտք է, որ կազմակերպութիւնը իր վրայ առնէ գայն։

<u>Ուսանողների պատգամ[աւոր]</u>.— Առանց այլ եւ այլի ընդունել, որ մեր ժողովրդի համար գերագոյն բարիքը իր ֆիզիքական գոյութեան ապահովումն է, այսինքն ինքնապաշտպանութիւնը, որը կրնայ 2 եղանակով կատարուիլ, ա) դուրսէն, բ) ներսէն։ Անշուշտ ցանկալին բ. է, այսինքն այն, որ ժողովուրդը ինքը վերցնէ իր պաշտպանութեան գործը. բայց մեր փորձերը դարձեալ ցոյց կու տան որ այդ անյաջող կ'անցնի։ Այդ պատճառով դարձեալ նախապատուութիւն պիտի տանք առաջին ձեւին։ Հոն ուր ժողովուրդը կարող է պաշտպանել ինքզինքը, պէտք չէ, որ միջամտենք. բայց հոն, ուր չի կրնար անել այդ բանը, պէտք է որ կազմակերպութիւնը նետուի առաջ։ Բացարձակ եւ կանխաւ որոշում կայացնել թէ կազմակերպութիւնը պիտի միջամտէ կամ ոչ այդ գործին սխալ կ'ըլլայ։

<u>Ռուբէն Տարօնացի</u>.— 90-ական թուականներին արդէն կազմակերպութիւնը մտածած է ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան եւ զինման մասին։ Ալաշկերտ-Բասէնի շրջանին մէջ մտցուած էր մեծաքանակ (1800) զէնք, բայց տեսանք որ ասոնք չգործածուեցան իրենց նպատակին, երբ կոտորած տեղի ունեցաւ. բացի այդ ժողովուրդը չէր սիրեր զինուել։ Վան-Բաղէշի շրջանին մէջ յեղափոխութիւն սկսած ժամանակները ներսը շատ ածան գնով զէնք կար ծախու. չէին գներ։ Իսկ ընդհակառակը լեռնային վայրերուն (Սասուն, Շատախ) բնակիչները զէնք կ'առնէին առանց կազմակերպութեան պէտք ունենալու։ Կը զինուին նմանապէս այն ժողովուրդները, որոնք համեմատաբար բարձր կուլտուրայի տէր են.— Վան — Տիգրանակերտ — Մալաթիա։ Ջեն զինուած այն շրջանները, ուր մշտական վտանգ գոյութիւն չէ ունեցած (Պոլիս, Իզմիր եւայլն)։ Այս բոլորը ցոյց կու տան թէ ինքնապաշտպանութեան գործի մէջ պէտք է նկատի ունենալ տրամադրութիւնները այն ժողովուրդին որի մէջ պիտի գործուի։ Բռնի զէնք գնել տալը ո՛չ մի դրական հետեւանք չի տար, որովհետեւ 1) շատ զէնք մտցնելով ինքնապաշտպանութիւնը ապահովուած չ'ըլլար. 2) զէնք փոխադրելով մենք պատճառ եղանք մէկ կողմէ կառավարութեան խիստ միջոցներ ձեռք առնելուն ու միւս կողմէ դրացի ժողովուրդներուն ալ զինուելուն։ Ուրեմն պէտք է ժխտել ա) բռնի զինումն եւ բ) զէնքերի փոխադրութիւնը։ Փոխադարձաբար պէտք է 1) խրախուսել ժողովուրդը զինուելու

այն տեղերը, ուր նա տրամադրութիւն ունի, 2) ստեղծել ներքին շուկաներ եւ 3) ինքնապաշտպանութիւնը թողնել ժողովուրդին։

Նիթրա.— Նմանապէս կը կարծէ, որ ինքնապաշտպանութիւնը պիտի դնել ժողովրդական հիմքերու վրայ։ Բայց որովհետեւ ըմբոստ տարրերուն մեծամասնութիւնը մտած են կազմակերպութեան մէջ, պէտք է որ վերջինը կատարէ թէ նախապատրաստութիւնները եւ թէ ղեկավարէ միայն թէ միշտ ժողովրդի անունով։

Ռուբէն.— Երկու շրջաններու կը բաժնուի ինքնապաշտպանութեան աշխատանքը.— 1) Նախապատրաստական եւ 2) կռուի մոմենտ։ Առաջին մոմենտին մեր մարմինները պիտի կատարեն աշխատանքի կարեւոր բաժինը, իսկ երկրորդ շրջանին կազմակերպութիւնը պիտի տայ դուրսէն կամ ներսէն ղեկավար ուժեր, կռիւը յաջողութեամբ առաջ տանելու համար։ Այն բոլոր չարիքները, որ կան այսպիսի մի գործի մէջ (շանտաժ եւ այլն) ոչինչ են համեմատած անոր տուած օգուտներուն։ Կովկասի հայութիւնը կը կոտորուէր հայթաթարական կռիւներին, եթէ կազմակերպութիւնը ակտիւ մասնակցութիւն չունենար։

Մուրատ.— Նոյն կարծիքին է, որ աշխատանքի մեծ մասը կազմակերպութիւնը պիտի կատարէ, քանի որ ժողովրդի գոյութեան պահպանման գործն առեր ենք մեր վրայ։ Ժողովուրդն ինքը զինուել չի գիտեր։ Այս մի տարուայ մէջ երկրի մէջ գնուած է 8-10,000 զէնք, որի 10%-ը հազիւ կարելի է օգտակար նկատել։ Բացի այդ մեր ժողովուրդը զէնք գործածել չի գիտեր եւ մեր պարտաւորութիւնն է սորվեցնել իրեն։ Իսկ բռնի զինման մասին կարելի չէ խօսք ընել այլեւս որովհետեւ Սահմանադրութենէն ասդին ժողովուրդն է, որ մեզ կարող է զինել, իր միջոցներով։

Անտոն.— Այս գործի մէջ կազմակերպութիւնը պիտի ունենայ ակտիւ մասնակցութիւն եւ նոյն իսկ երբեմն պիտի ըլլայ ղեկավար։ Դաշնակցութիւնը պիտի հիմնուած լինի զէնքի ուժին վրայ, որուն անմիջական մասը կը կազմէ ինքնապաշտպանութիւնը։ Այսպիսով է կազմակերպութիւնը պահած իր դիրքը։ Անշուշտ պիտի խոյս տալ սխալներէն, բայց չէ կարելի ամբողջապէս ժողովրդին թողնել իր պաշտպանութիւնը։ Ուստի իբրեւ նախանձախնդիր հայ մասսաների ֆիզիքական գոյութեան, մանաւանդ ներկայ յեղաշրջման եւ անորոշ կացութեան մէջ, եւ կողմնակից՝ անոր արթնացման ստրկական վիճակէն եւ զրկուած արժանապատուութեան գիտակցութենէն, Հ.Յ.Դ.-ը իբր կազմակերպուած եւ ռազմապէս փորձուած հայ ժողովրդի մէկ մասը, կուսակցական մարտական խումբերով պէտք է մասնակցի հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան, դնելով վերջինս համաժողովրդական հիմքերու վրայ։

Պիեռ.— Կը հակաճառէ Անտոնի կարծիքներուն եւ կը գտնէ, որ անոնք միլիտարիստական բնոյթ ունին։ Կուսակցութիւնը չի կրնար երեւան գալ ժողովրդի գոյութիւնը պաշտպանելու համար։ Դաշնակցականները իբր անհատներ պիտի մասնակցին ինքնապաշտպանութեան գործին, որովհետեւ 1) ղեկավար մասնակցութիւնը կը վնասէ կազմակերպութեան եւ 2) ան կը սպանէ ժողովրդի ինիցիացիան[27] ու ուժը։ Մեր գործը պիտի լինի միայն ստեղծել համաժողովրդական հիմնարկութիւն մը բոլոր կուսակցութիւններէ եւ դասակարգերէ եւ նրան յանձնել ինքնապաշտպանութեան գործը։

Ռոստոմ.— Կը բացատրէ, թէ ինչպէս յեղափոխական գործը չի կարելի բաժանել ինքնապաշտպանութեան գործէն եւ կ'եզրակացնէ, թէ կուսակցութիւնը պարտաւոր է կռուի բոլոր մոմենտներուն մէջ ունենալ ակտիւ մասնակցութիւն։ Յաջողութեան համար պէտք է գործը դնել ժողովրդական հողի վրայ, մասնակցութեամբ ուրիշ կուսակցութիւնների եւ չէզոքների։

Ընկերներ Ջելալեան, Ժիրայր եւ Ամատունի պաշտպանեցին կազմակերպութեան ակտիւ եւ ղեկավար մասնակցութեան տեսակէտը։ Վերջինն աւելցուց նաեւ, որ որպէսզի ինքնապաշտպանութիւնն արդիւնաւոր լինի պէտք է Դաշնակցութիւնը համաձայնութեան գայ հայ միւս կուսակցութիւնների հետ։

Ընկեր Ակնունի պաշտպանեց զուտ ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան տեսակէտը թուելով տաքտիկական եւ քաղաքական այն բոլոր անյարմարութիւնները եւ վտանգները, զորս կը ներկայացնէ կազմակերպութեան ուղղակի միջամտութիւնը։ Ընկեր Ակնունի կ'առաջարկէ այս հարցի վերաբերմամբ պահպանել IV Ընդհ. Ժող.-ի որոշումը։

Ժողովը փակուելէ առաջ որոշուեցաւ հեռագրել Պոլիս ընկեր Մարզպետին որ եթէ պատգամաւոր չէ՝ չգայ։ Ստացուած էր հեռագիր, թէ Սեպուհ եւ Երուանդ մեկնած են Էրզրումէն. որոշուեցաւ հեռագրել Տրապիզոն որ չգան, որովհետեւ ժողովը վերջանալու մօտ է։

Նիստը փակուեց ժամ 12-ին։

Քարտուղար՝ Նախագահ
ՎԱՆԻԿ

Նիստ 38-րդ. 3 Սեպտ. երեկոյեան

Նիստը բացուում է ժամ 4½ին. ներկայ են 23 ընկերներ. նախագահում է ընկ. Ակնունին։

Կարդացուում են 27, 28, 29 եւ 30-րդ նիստերի արձանագրութիւնները եւ վաւերացուում։

Օրակարգ.— Դաշնակցութեան դիրքը դէպի ինքնապաշտպանութիւն։

Ընկ. Նիթրա յայտնում է, որ ինքնապաշտպանութեան գործը լինելով յատուկ ժողովրդական գործ, պիտի տարուի նաեւ ժողովրդական ուժով։

Նոյն ժողովրդից պիտի ընտրուի մի յատուկ մարմին առանց իր վրայ վերցնելու «Դաշնակցութիւն» անունը։ Այս միեւնոյն մարմինը պիտի հայթայթէ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան բոլոր միջոցները։ Ընտրուած մարմինը կը լինի անկուսակցական. դրանով ինքնապաշտպանութեան գործունէութիւնը կ'ազատուի կուսակցական կռիւների վայր դառնալէ։ Իսկ մարտական գործը, անկախ ինքնապաշտպանութիւնից, բնականաբար կուսակցութեան վրայ է ընկած։ Այդ մարտական գործի մէջ եղած կուսակցական խմբերը վտանգի դէպքում իրանց ձեռքը կ'առնեն ինքնապաշտպանութեան գործը, իւր բոլոր միջոցներով։ Ժողովրդի զինման գործին ընկերները պիտի աջակցեն իրենց միջոցներով, որպէս քաղաքացիներ։

Սարգիսը ինքնապաշտպանութեան գործը բաժանում է 2 գլխաւոր մասերի. մատակարարողական եւ կազմակերպական։ Դաշնակցութիւնը չի կարող իր վրայ վերցնել ոչ մէկը եւ ոչ էլ միւսը, որովհետեւ իսկապէս ֆիզիքական հնարաւորութիւն չունի բաւարարելու դրանց։ Որքան էլ ինքնապաշտպանութիւնը Տաճկաստանում մի կենսական անհրաժեշտութիւն լինի, Դաշնակցութիւնը չէ որ պիտի իր ուսերի վրայ առնէ այն, որովհետեւ բացի այն, որ չի կարող բաւականացնել եղած պահանջները, ունի եւ իւր վնասակար կողմերը խոշոր չափով։ ա) Որ Դաշնակցութիւնն իր շարքերի մէջ կը մտցնի անբարոյականացում, որը կազմակերպութեան դէպի կործանում կը տանի։ բ) Կազմակերպութիւնն իր վրայ վերցնելով այդ գործը կը վտանգէ թէ իւր եւ թէ ժողովրդի գործը, որովհետեւ այսպիսով իւր վրայ կը հրաւիրէ թէ կառավարութեան եւ թէ թուրք տարրերի ուշադրութիւնը։ գ) Ինքնապաշտպանութեան գործը թողնելով ժողովրդին, նրան հնարաւորութիւն կը տրուի էժան եւ մեծ քանակութեամբ զէնքեր ունենալու, ինչպէս օրինակ Կովկասը, որտեղ երբ զինման գործը ժողովրդին թողնուեց, հրապարակը լեցուեց առատ եւ համեմատաբար էժանագին զէնքերով։ Կայ եւ այն որ ինքնապաշտպանութեան գործը իր վրայ վերցնելով, կազմակերպութեան ձեռքը կը կեդրոնանայ այդ նպատակով ժողովրդից հաւաքուած մեծ գումարները որի վտանգման դէպքում, բացի նիւթական վնասից, պիտի պատճառի նաեւ լքումն ժողովրդական խաւերին։ Զինման ամենանպատակայարմարն է ստեղծել ներքին շուկայ, որով ժողովուրդը տեղի վրայ կրնայ իր միջոցների չափով բաւարարութիւն ստանալ։ Կազմակերպութիւնը այդ գործով կլանուելու փոխարէն իր մարտական գործն ու միջոցները պիտի ուժեղացնէ, որի համար լաւ կը լինի, որ իւրաքանչիւր Կեդր. Կոմիտէ իբր ցենզ ունենայ մի մինիմում քանակ տեղական կազմակերպական զէնքերի, իր մարտական խմբերի համար, որոնք վտանգի դէպքում կը կազմեն ինքնապաշտպանութեան կեդրոնը, իրենց շուրջը հաւաքելով ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան բոլոր ուժը։

Վանիկը գտնում է, որ ինքնապաշտպանութիւնը համաժողովրդական մի պատասխանատու գործ է եւ Դաշնակցութիւնը չի կարող այդ պատասխանատուութիւնը իր վրայ վերցնել։ Դաշնակցութեան դերը եւ աջակցութիւնը կը լինի բարոյական. նա իր պրոպագանդայով գիտակցել պիտի տայ ժողովրդին ինքնապաշպանութեան կարիքը եւ աջակցէ ժողովրդական մի կազմակերպութիւն ստեղծել գործը վարելու համար, կազմել տալով մի յատուկ մարմին ժողովրդի միջից վստահելի եւ գործից հասկացող մարդկանցից։ Զինման խնդրում համաձայն է ընկ. Սարգսի տեսակէտին։

Մարզուանի ներկայացուցիչը յայտնում է թէ հարցը չի պարզուում ճիշդ կերպով. ժողովրդին պէտք է վճռական կերպով ասել կամ կը մասնակցենք կամ գնա՛ քո գլխի ճարը տես. գտնում է, որ ինքնապաշտպանութիւնը կապուած է յեղափ. գործի հետ եւ առաջարկում է անպայման աջակցել ժողովրդին այդ գործի մէջ։

Ամերիկայի պատգամաւորը գտնում է, որ Սահմանադրական կարգերում ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան գործին ակտիւ աջակցելու մէջն է կայանալու գլխաւորապէս Դաշնակցութեան գոյութիւնը։ Առանց դրան ժողովուրդը չի կարող ըմբռնել կազմակերպութեան գոյութեան իմաստը, որովհետեւ յեղափոխութիւն նա ինքնապաշտպանութիւն է հասկանում։ Հակառակ դէպքում նա չի հետեւի Դաշնակցութեան, ինչպէս օրինակ Ամերիկայի դաշնակցականները։ Ժողովուրդը, որ ամբոխ է, ինքն իրան, առանց գլխաւորի չի կարող ինքնապաշտպանութեան գործը վարել։ Նրան պէտք է մի մարմին, փորձառու եւ հեռատես. իսկ այդ մարմինը Դաշնակցութիւնը կրնայ հանդիսանալ ներկայ պարագային։ Զինման գործի համար պիտի ստեղծել մի յատուկ մարմին, նման բիւրոների։

Նիթրան յայտնում է, որ այժմեան ինքնապաշտպանութիւնը նախկինից տարբեր է. ներկայումս ինքնապաշտպանութիւնը առաջ է գալիս Սահմանադրութեան պաշտպանութեան կարիքից, եւ որպէս այդպիսին մեր դրացի թուրք տարրի մի մասն էլ նրան պէտք ունի. հետեւապէս առաջարկում է ստեղծել մի միջոց, որով հնարաւոր լինէր, երկուսի զինման գործը միասին տանել։

Պերճը չեշտում է, որ անպայման ակտիւ աջակցութիւն է պէտք, հէնց մեր գաւառների մարմինների կարծիքով է, որոնք ուրախութեամբ ընդ առաջ գնացին Պատաս. Մ-ի այն տեղեկագրութեան, թէ զինման համար մի կեդրոնական մարմին պիտի ստեղծուի, որը սակայն չարուեց։

Պիեռ չեշտում է, որ ժողովի համար այդ մարմիններ-ի պահանջը պարտաւորիչ չէ, որովհետեւ նրանք ենթարկուած ժողովրդի հոգեբանութեան, ենթադրում են թէ կազմակերպութիւնն է, որ պիտի փրկէ իրենց

վտանգից։ Այդ գործը բառի լայն նշանակութեամբ ժողովրդական է, որովհետեւ ազգի բոլոր անհատներն էլ վտանգի մէջ են, ուրեմն եւ Դաշնակցութիւնը, որպէս հայ ժողովրդի մի դասակարգի կուսակցութիւն, չի կարող իր վրայ վերցնել այդ համաժողովրդական գործը, նման դպրոցին, թատրոնին եւայլն։ Սրա համար պիտի աշխատել առաջ բերել ինքնապաշտպանութեան համար մի համազգային կեդրոնական վարչութիւն, որն իր ուսերի վրայ տանի ամբողջ գործը, որի մէջ կը մասնակցեն դաշնակցականները որպէս հայ անհատներ։ Զինքոնի գործն էլ յանձնելու է նոյն մարմնին. ինչ վերաբերում է յեղ.-մարտական գործին, դա անկախ է համաժողովրդական մարմնից եւ կրում է կուսակցական բնոյթ։

Գիսակը յայտնում է, որ ուղիղ ճամբան ընկ. Սարգսի առաջարկներն են։

Դաղար 5 րոպէ։

Ռուբէն դէմ է խօսում ազգային կեդր. վարչութիւն մը ստեղծելուն, գտնելով որ դա միանգամայն անիրականանալի է։ Համաձայն է, որ նախապատրաստութեան մէջ Դաշնակցութիւնն իր բարոյական աջակցութեամբ ժողովրդին հնարաւորութիւն տայ կազմակերպելու գործը, իսկ վտանգի ժամանակ ուղղակի մասնակցելու է։

Մուրատը քննադատում է ինքնապաշտպանութեան նկատմամբ դաշնակցական մարմինների բռնած բացասական դիրքը եւ առաջարկում է անպայման աջակցել։ Պիտի այժմ իսկ որոշել կազմակերպութեան մարտական գործունէութեան սահմանները, քանի որ ինքնապաշտպանութիւնից ձեռք ենք վերցնում։

Անտոն նախ կանգ է առնում այն խնդրի վրայ, որ ինքնապաշտպանութիւնը, որպէս ժողովրդի գոյութեան խարիսխ չի հակասում ընկերվարութեան։ Դաշնակցութեան դիրքին գալով, ինքնապաշտպանութեան գործում, կ'եզրակացնէ, որ Դաշնակց. մինչեւ այսօր մասնակցել է, եւ այժմ էլ մասնակցելու է, մանաւանդ որ կազմակերպութեան հանգանակած դրամները մեծ մասամբ ինքնապաշտպանութեան համար են, ուրեմն եւ այդ գործին պիտի յատկացուեն։ Բացի այդ, բոլոր դաշնակցականներն իրենց գլխաւոր գործերից մէկը պիտի համարեն աջակցել ժողովրդին այդ գործի մէջ, ստեղծելով ինքնապաշտպանութեան մարմիններ, ոչ Դաշնակցութեան անունով, որի մէջ դաշնակցականներն ունենալու են խոշոր դեր։

Ամատունին գտնում է, որ այդ գործը ժողովրդին թողնել միանգամայն անկարելի է, որովհետեւ ժողովուրդն ինքն իրեն անկարող է տանել այդ գործը, երկրորդ, որ ժողովուրդը չի կարողանում զէնքեր հայթայթելու ճանապարհներ, միջոցներ գտնել, թէեւ ցանկանայ եւ դրամ ունենայ էլ։ Կազմակերպութիւնն անպայման աջակցելով պիտի ստեղծէ շուկայ, հէնց ժողովրդի դրամով, միայն թէ գործակցելով գոյութիւն ունեցող միւս հայ կուսակցութիւնների հետ, որպէսզի վերջիններիս խոչընդոտ չհանդիսանան։ Եթէ Դաշնակցութիւնը անտարբեր մնայ դէպի ինքնապաշտպանութիւնը շատերը կը հեռանան կազմակերպութիւնից։

Զեկուցանողը (Դուման) գտնում է, որ եթէ ժողովուրդը կարիք չի զգում իր միջոցներով տանելու ինքնապաշտպանութեան գործը, ինչ միջոց էլ որ առաջարկուի, անօգուտ է ինքնապաշտպանութեան գործի յառաջ տարման համար։ Իբր ապացոյց Կովկասում եւ Թուրքիայում օրինակներ շատ ունենք։ Մի քանի բացատրութիւններից յետոյ, կարճ ժամանակ եւս կը շարունակուեն վիճաբանութիւններ, որից յետոյ կ'որոշուի բանաձեւերի մասին խօսելը թողնել յաջորդ նիստին։

Նիստը կը փակուի որոշեալ ժամին։

Քարտուղար՝ *Նախագահ*

Արտագրեց՝

Նիստ 39. Սեպտ. 4 առաւօտեան

Նախագահում է Ռուբէն, ներկայ 29 [հոգի]։

Մարտիրոսը առաջարկում է թոյլ տալ իրեն հեռանալու, որովհետեւ իբր ուսուցիչ իր վրայ է վերցրել բարոյական պարտականութիւններ, պարտաւոր է ժամանակին տեղ հասնել։ Իսկ ինչ վերաբերում է իրեն ընտրողներին իւր վրայ դրած պարտականութեանց, իրեն պատասխանատու չի համարում, որովհետեւ ընտրողները այդ հանգամանքները նկատի ունենալով հանդերձ իրեն ընտրել են, հաշտուելով ժողովից շուտ հեռանալու մտքի հետ։

Ժողովը թեթեւ վիճաբանութիւններից յետ, ընդունելով պատճառաբանութիւնները իրաւացի՝ թոյլատրում է գնալ։

Կարդացւում է դիւանին ուղղուած 16 հոգու ստորագրութեամբ մի նամակ, որով հեղինակները նկատի ունենալով ժամանակի սղութիւնը եւ շրջաններից ընկերների այստեղ հաւաքուելով շրջանի գործերը երեսի վրայ մնալը, առաջարկում են զբաղուել մի քանի կարեւոր հարցերով միայն, միւսները թողնելով մի յանձնախմբի, որը մշակելով կը յայտարարէ նրանց Ընդհանուր Ժողովի անունից։

Ընկերներից մէկը գտնելով այդ առաջարկը գործնական, առաջարկում է թողնել ոչ թէ յանձնախմբի, այլ ուժեղացրած Խորհրդին։ Այդ երկու առաջարկների վերաբերեալ տեղի են ունենում վիճաբանութիւններ. մի քանիսը գտնում են որ Խորհուրդը լուծուած պիտի համարուի եւ դադարած գոյութիւն ունենալու իրաւունքից, երբ Ընդհանուր Ժողովը արդէն նիստ ունի։

Ընկեր Ցոնանը գտնում է որ Խորհուրդը կայ եւ կարող է զբաղուել, որովհետեւ ներկայ Ընդհանուր Ժողովը իրաւունք չունի Խորհուրդը լուծուած համարել, այդ հարցը մարմիններին ի քննութիւն դրուած չլինելու պատճառով։

Ակնունին գտնում է որ ներկայ Խորհուրդը իր իրաւական կազմը չունի ռայոնական ժողովների ներկայացուցիչները չլինելու պատճառով եւ բացի այդ առաջարկուած հարցերով զբաղուելու համար Ընդհանուր Ժողովից ընտրուած կոմիսիոնը աւելի կոմպետանս եւ իրաւասութիւն կ'ունենայ քան Խորհուրդը։ Բացի այդ առաջարկում է ժողովի զբաղմունքները աւելի արդիւնաւէտ դարձնելու համար գալ պատրաստի բանաձեւերով։

Անտոնը գտնելով որ ո՛չ մի որոշում չի կարող պարտադիր լինել երբ այդ չէ անցած 2/3-ի մեծամասնութեամբ, եզրակացնում է որ Ը. Ժ.-ից ընտրուած կոմիսիոնի որոշումներն էլ, չունենալով իր հետ 2/3-ի քուէն, չի կարող ամբողջ կուսակցութեան համար լինել պարտաւորական։ Առաջարկում է նկատի ունենալով ժամանակի սղութիւնը, զբաղուել կարեւոր հարցերով, միւսները թողնել բաց՝ կամ Խորհուրդը կը լուծէ կամ կը մնայ յաջորդ Ընդհանուր Ժողովին։

Քուէարկւում են հետեւեալ առաջարկները.

I- Ժողովը զբաղուելով կարեւոր հարցերով ցրւում է, միւսները թողնելով յանձնախմբին, որը քննելով եւ որոշումներ կայացնելով յայտարարում է նրանց Ընդհանուր Ժողովի անունից (15 ձայն)։

II- Ժողովը զբաղուելով կարեւոր հարցերով ցրւում է, միւսները թողնելով Խորհրդին, (ուժեղացրած) 8 *ձայն. Ոչ մէկը 2/3-ի քուէն ստացած չլինելով հարցը մընում է բաց։*

III- Գալ ժողովի պատրաստի բանաձեւերով (17 *ձայն*)

Ապա ժողովը նիւթերի (օրակարգի) *նոր բաժանում կատարելով անցնում է հերթական հարցերին եւ ընդունում հետեւեալ բանաձեւերը։*

I- Նկատի ունենալով որ Ռուսիայում միապետական ռեժիմը յեռուելով ազնուականութեան, հողատէրերի ու խոշոր բուրժուազիայի վրայ եւ շահագործելով աշխատաւոր խաւերը ե քաղաքային միջակ դասը, վաղուց ի վեր չի համապատասխանում դեմոկրատիայի քաղաքական հասունութեան ու հաւաքական ոյժին (միաձայն)։

II- Գիտակցելով որ արտաքին պարտութեան եւ ներքին յեղափոխութեան ճնշման տակ 1909-ին մտցրած սահմանադրութիւնը, ընդդիմադիր տարրերի տաքտիկական սխալների շնորհիւ (ներքին երկպառակութիւնների, մարտական ոյժի թուլութեան) յետագայում էապէս վերացուեց եւ այսօրուայ պետական դուման հանդիսանում է միայն նպաստաւոր միջոց ու քող փրկելու [համար] կառավարութեան դիրքը թէ դրսում եւ թէ ներսում (միաձայն)

III- Գտնելով որ ժողովրդական մասսաների վրայ յեռուող կուսակցութիւնները դրական հետեւանքի կարող են հասնել միայն այն դէպքում, երբ առանց մոռացութեան տալու կուսակցութեան հեռաւոր իդէալները, կը մարզեն մասսաները գործնական քայլերով կոնկրէտ հարցերի շուրջը (աւատական կարգերի վերացում, հող չունեցողներին, հարկերի թեթեւացում եւայլն) (միաձայն)։

Ընդհանուր Ժողովը որոշում է.

1.- Կազմակերպական շարքերը ստուարացնելիս եւ ամրապնդելիս ամենամեծ ուշադրութիւնը դարձնել ընդհանուր քաղաքական պահանջների ու կռուի կարեւորութեան վրայ, ինչպէս եւ այն միջոցների որոնք պայմանաւորում են նրա յաղթանակը (ռազմական ոյժ եւ ղեկավարութիւն, զօրքի դերը եւ համագործակցութեան արժէքը) (միաձայն)։

2.- Նախաձեռնութիւն ստանձնել թէ Ռուսիայում ընդհանրապէս եւ թէ Կովկասում մասնաւորապէս ընկերվարական [եւ] վերջիններիս համաձայնութեամբ եւ այլ դեմոկրատիկ կուսակցութիւններից, հրաւիրել մի համագումար ընդհանուր պլատֆորմ, տաքտիկ եւ գործակցութեան ձեւեր մշակելու համար (միաձայն)

3.- Ակտիւ քայլերը կառավարութեան հանդէպ պայմանաւորել կազմակերպական ներքին ոյժով ու կորովով, պատասխանատու քայլերը (ապստամբութիւն, ընդհանուր գործադուլ եւայլն) կապելով Կովկասում եւ ամբողջ Ռուսիայում առաջ գալիք կուսակցութեանց համաձայնութեան հետ (24 ձայն յօգուտ, 1-ը հակառակ)։

Որոշում է միեւնոյն ժամանակ Կովկասում սկրսած ներկայ հալածանքների դէմ կուսակցութեանս հանդէպ, ձեռք առնուելիք միջոցները թողնել կովկասեան մարմիններին։

Տասը րոպէ դադարից յետ դրւում է Պարսկաստանի վերաբերեալ բանաձեւը

Արդէն առաջուց այդ մասին երկար խօսած լինելու պատճառով, քիչ վիճաբանութիւններից յետ, որոնց մէջ գլխաւորաբար շեշտւում էր վախը՝ ապագայում տակից դուրս գալ չկարողանալու եւ ոյժերի պակասի նրկատմամբ, ժողովը 19 *ձայնի առաւելութեամբ ընդդէմ* 6-*ի ընդունում է հետեւեալ բանաձեւը.*

Ընդհանուր Ժողովը լսելով Պարսկաստանի մէջ կատարուած քայլերի եւ ապագայ անելիքների մասին զեկուցումները եւ նկատելով

I Որ պարսկական շարժումները ուղղուած աւատական դրութեան դէմ, սոցիալիստական յեղաշրջման բնոյթն ունին,

II Որ Պարսկաստանի վերածնութիւնը իր մեծ օգուտն ունի Թուրքիայի, Կովկասի եւ ամբողջ Մօտաւոր Արեւելքի վերածնութեան գործում,

III Որ Պարսկաստանի ներկայ շարժման յաջողութեան մէջ է կայանալու եւ պարսկահայ ժողովրդի ազգա-

յին-կուլտուրական եւ տնտեսական շահերի բարգաւաճումը։

IV Որ Դաշնակցութիւնը իր ակտիւ մասնակցութեամբ Պարսկաստանի շարժումների մէջ վերահաստատում է եւ այդ հասարակական- կուլտուրական կապը մեր եւ մահմետական ժողովրդների միջեւ, որ խզուած է եղել տարիներից ի վեր։

V Որ մեր յարաբերութեանց այդ նոր շրջանը իր անվիճելի օգուտն ունի մեր եւ մահմետական ժողովրդների մերձեցման տեսակէտից Կովկասում ինչպէս նաեւ Թուրքիայում.

Որոշեց

Տալ իրաւասութիւն Պարսկաստանի Դաշնակցական մարմիններին, որոնք ցայժմ պաշտօնապէս նկատուել են իբր օժանդակներ՝ Թուրքիայի եւ Կովկասի հանդէպ, հրապարակ գալու իբր յեղափոխական ակտիւ մարմիններ։

Ընդհանուր ժողովը հրահանգում է.

I Պահպանել սերտ կապ պարսիկ ժողովրդի դեմոկրատիկ տարրերի հետ, կատարելով անհրաժեշտ բոլոր քայլերը՝ համագործակցութեամբ նրանց հետ։

II Աշխատել յառաջ բերել նրանց մէջ աշխատաւորական կուսակցութիւններ, համապատասխան դաշնակցական աշխարհայեացքների

III Կանոնաւորել ներկայումս գոյութիւն ունեցող ազգային կուլտուրական ձեւերը եւ ապահովել տալ նրանց պետական հիմնական օրէնքներով։

Պարսկաստանի Դաշնակցական մարմինները գործնական պատասխանատու ձեռնարկների դիմելուց առաջ պիտի ստանան կուսակցութեան բարձրագոյն պատշաճ մարմինների համաձայնութիւնը։

Ժողովը անցնում է գաղութների հարցին, քիչ վիճաբանութիւններից յետ, թողնում է կազմել մի բանաձեւ եւ կարդալ 2 օրից։

Քարտուղար՝ **ՎԱՀԱՆ** *Նախագահ՝* **ՌՈՒԲԷՆ**

Նիստ 40.

Ժողովը բացուեցաւ նախագահութեամբ ընկեր Ռուբէնի եւ մասնակցութեամբ բոլոր ընկերներու։ Կարդացուելով 31-32րդ նիստերը վաւերացուեցան հարկ եղած ուղղումներն անելով։

Կազմակերպութեան օրինականացման հարցին վերաբերութեամբ Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմնի ներկայացուցիչը՝ Ակնունին, հետեւեալ պատճառաբանած առաջարկները ներկայացուց.

1) Նկատի ունենալով հոգեկան այն խաւար վիճակը որի մէջ գտնուում է մահմետական ազգաբնակութիւնը, որն ներշնչուած հին ռեժիմից, շարունակում է տածել մեծ անվստահութիւն դէպի փոքրիկ ազգութեանց քաղաքական ձգտումները եւ դէպի քաղաքական-յեղափոխական հայ կուսակցութեանց յատկապէս,

2) Նկատելով օսմանեան պարլամենտի հաստատած «Ընկերակցութիւնների օրէնքի» չորրորդ յօդուածը, որ արգիլում է ազգային-քաղաքական կուսակցութիւնների գոյութիւնը,

3) Դիտակցելով այս վիճակից ծնունդ առնող մեծ վտանգը, որ նպաստում է հարեւան ազգերի փոխադարձ անվստահութեան ու ատելութեան եւ շարունակում է լայնացնել այս վիհը որ բացուած է այլակրօն եւ այլացեղ տարրերի մէջ,

Դաշնակցութիւնը

Իբրեւ սոցիալիստական եւ յեղափոխական կուսակցութիւն դաւանող միջազգային տեսակէտների, պիտի առաջինն անէ հարկաւոր քայլերը, իրերի այս վիճակին իրական դարման անելու նպատակով։

Ինչպէս առաջինն եղաւ 20 տարի առաջ յեղափ. դրօշը բարձրացնող Փոքր Ասիայի մէջ, ինչպէս անդրանիկն եղաւ՝ համերաշխութիւն եւ համագործակցութիւն ստեղծելու, 1907-ին հայ-թուրք եւ այլ տարրերի քաղաքական կուսակցութիւնների միջեւ, նպատակ ունենալով փոխադարձ ոյժերով գրոհ տալու բռնաւոր ռեժիմի դէմ, այնպէս էլ այժմ, դրդուած թէ միջազգայնացման մեծ գաղափարից եւ թէ հարկադրած օրէնքի չորրորդ յօդուածի տրամադրութիւնից,— ի պատիւ հարազատ սահմանադրութեան, նա առաջինը պիտի լինի առնելու դարձեալ մի քայլ, որը պիտի նպաստէ թէ իր գաղափարների իրականացման եւ թէ օրէնքի հալածանքից ազատ մնալու, որ կարեւոր մի հանգամանք է Թուրքիայի հայ ազգաբնակութեան այժմեան անհաստատ ու խառնակ կացութեան հարցում։

Այս նպատակով առաջնորդուելով,

1) Միջազգայնացնել Դաշնակցութիւնը եւ ցայժմ եղած ազգային կուսակցութիւնից վերածել նրան միջազգային կուսակցութեան, ընդունելով մեր շարքերի մէջ ո՛չ հայ անդամներ, թուրք, քիւրտ, եզիդի, ասորի, որոնք կ'ընդունեն մեր ծրագիրը, մեր տաքտիկը, մեր կանոնագիրը։

2) Հ. Ց. Դ.-ական փոխարէն ընդունել իբրեւ պաշտօնական անուն, Դաշնակցութիւն, որով սովորաբար գործածւում է եւ ժողովրդականութիւն է ստացել մեր կուսակցութիւնը եւ որի դրօշի տակ կարող են այդպիսով համախմբուել երկրի բոլոր ազգութիւնների պատկանող դաշնակցականները, միասին եւ շաղկապուած առաջ տանելու այն ծրագրային եւ կուսակցական կռիւը, որ նպատակ ունի պաշտպանել բոլոր աշխատաւոր տարրերի քաղաքական, տնտեսական եւ քաղաքացիական շահերը՝ անկախ ազգութիւնից եւ կրօնից։

3) Հաստատել երեք պետութիւնների սահմաններում գործող կուսակցութեան համար։

ա) Դաշնակցութեան Օսմանեան հատուած
բ) » Կովկասեան »
գ) » Իրանեան »

անունները, որոնք արտայայտում են ո՛չ թէ ազգայնական այլ պետական բնոյթ ունեցող վիճակ եւ ուրեմն

յարմարութիւն կը տան այդ երեք պետութիւնների մէջ ապրող այլեւայլ ազգութիւնների պատկանող անձանց մտնել նոյն դրօշի տակ։

4) Պաշտպանել անկախ մեր հիմնական ծրագիրը եւ ներկայ քաղաքական պարագաներին համապատասխան սրբագրութիւններ մտցնել «նուազագոյն պահանջների» մէջ, սրբագրումներ՝ որոնց նպատակը պիտի լինի ոչ թէ նուազեցնել մեր սոցիալիստական պահանջները, կամ յեղափոխական տաքտիկը, այլ աւելի հեշտացնել այն ճանապարհը որը տանում է դէպի բոլոր ազգերի համերաշխութիւն մի կողմից եւ դէպի Օսմանեան սահմանադրական պետութեան ամբողջութեան պաշտպանումը միւս կողմից, վերացնելով մէջտեղից ի միջի այլոց հայկական անջատողականութեան մասին մնացած յետին զրոյցները։

5) Կազմակերպութիւնը պիտի շարունակէ տանել եւ զարգացնել իր յեղափոխական միջոցները, զինական եւ ռազմական, որոնք անհրաժեշտ են, ներկայ երերուն պայմանների մէջ, պաշտպանելու թէ սահմանադրութիւնը եւ թէ հայ ժողովրդի քաղաքական իրաւունքները։

6) Դրա հետ միասին եւ դրան կից կուսակցութիւնը պիտի հաստատի իր լեգալ մարմինները, որոնց նպատակը եւ պաշտօնը պիտի լինի վարել կուսակցութեան պրոպագանդը գրաւոր եւ բանաւոր եւ մեծացնել կազմակերպութեան շարքերը։

7) Աշխատանքի տեսակէտով, կազմուած երկու ճիւղերի — իլլեգալ գործող եւ լեգալ գործող — փոխադարձ յարաբերութիւնները եւ իրաւունքների սահմանները որոշելու [համար], կազմել յատուկ մարմին լիազօրուած Ընդհանուր Ժողովից։

Այս բանաձեւ-առաջարկին դէմ արտայայտուեցան հետեւեալ կերպով.

Դաշնակցութիւնը միջազգայնացնել՝ պիտի նշանակէր կուսակցութիւնը ներսէն պայթեցնելու եւ թշնամիներին ձեռքը զէնք տալու ծառայել, որովհետեւ թուրքերը կրնան զանազան տարրեր ներկայացնել մեր կուսակցութեան մէջ առնելու համար՝ զորս չենք կրնար մերժել. արդէն պէտք եղած զիջումներէն աւելին ըրած է կուսակցութիւնը եւ բաւականաչափ ապացոյցներ տուած ենք երիտասարդ թուրքերուն մեր անկեղծութեան ի նպաստ. կը բաւէ այդքանը եւ աւելի զիջումներ ընել կարող չենք։ Եթէ ընդունուի առաջարկուած բանաձեւը հարկ պիտի ըլլայ ներքին գաղտնի բանաձեւ մը եւս պատրաստել, անդամներու ցանկի եւ դրամական հաշուի երկու սիստեմ պահել, ի հարկին գործածելու համար ներքին եւ արտաքին գործունէութեան ի հաշիւ, այն ինչ Դաշնակցութիւնը 8-10 հոգիներէ բաղկացած չէ, որ կարելի ըլլայ սահմանափակումներ ընել. ու երբ հարկադրուած պիտի ըլլանք այդ երկու պարագաներն ալ յայտնել՝ դուրս պիտի գայ կեղծիքը եւ ոչ միայն յաջողութիւն չպիտի տայ, այլ վնասակար պիտի հանդիսանայ։ Գաղտնի մնալով ընդհակառակը մենք կրնանք ունենալ հասարակութեան ամէն գործերուն մէջ մեր մասնակցութեան եւ աշխատակցութեան բաժինը, ինչպէս օրինակ Ֆրանկմասոնները Եւրոպայի մէջ։ Դաշնակցութիւնը ընդունելով առաջարկուած բանաձեւը, յանձն առած պիտի ըլլայ փոփոխել եւ այն հիմերը որու վրայ կեցած էինք. օրինակ նուազագոյն պահանջները պիտի կրճատենք եթէ դադրինք ազգային կուսակցութիւն ըլլալէ։ Ծրագրին մէջ մէկէ աւելի անգամ գործածուած է «Հ.Ց.Դ.» անունը զոր անկարող ենք ջնջել, կամ ի՞նչ պէտք է դնել անոր տեղ, եթէ երբեք յանձն առնուի ջնջել։ Օսմանեան հատուած բացատրութիւնը դէմ է կուսակցութեան «մի եւ անբաժան» սկզբունքին. այդ բացատրութեամբ մենք սկիզբը դրած կ'ըլլանք կուսակցութեան անջատման եւ իրաւունք կու տանք վաղը որ կովկասեան հատուածն ալ բաժնուի։ Երբ Իթթիհատը Ընդհանուր Ժողովէն [եւք] մեզմէ պատասխան սպասէ օրինականացման ելքի մասին՝ մեր պատասխանը չատ պարզ է — այն՝ որ այդ հարցը ընկերական լայն խաւերուն մէջ պէտք եղած կերպով քննուած չըլլալով կարելի չէ եղած եզրակացութեան մը յանգիլ, որով դրութիւնը կը մնայ նոյնը եւ յետոյ Դաշնակցութիւնը կը սպասէ որ սահմանադրական օրէնքները դիւրութիւններ տան ընկերվարական կուսակցութեանց կամ ընկերակցութեանց հիմնումին։ Յեղափոխական կուսակցութեան մը համար պատուաբեր չէ դիմակ հագնիլ եւ ծուռումուռ ճանապարհներու դիմել։ Փոխանակ չորրորդ յօդուածին յարմարելու եւ գիջելու, պէտք է անոր դէմ կանգնիլ։ Կոտորածներու սարսափը միանգամայն անարժէք է յեղափոխականներու համար. առաջին զիջում մը հաւասար է առաջին դիրքը ձեռքէն հանելու. կուսակցութիւնները մի տարուան համար ստեղծուած չեն եւ հետեւաբար ոեւէ զիջումն խախտումն է մեր աւանդութիւններուն, ծրագրին-կանոնագրին։ Երբ անցեալին մէջ՝ Դաշնակցութեան դրօշի տակ թուրք եւ այլ աշխատաւորներ կազմակերպուած են, այդ անոր համար է, որ նման կուսակցութիւններ գոյութիւն չեն ունեցած ակնարկուած ազգութեանց մէջ։ Դաշնակցութիւնը միջազգայնական է ոչ թէ իր ծոցին մէջ օտար տարրեր ընդունելու առումով, այլ նոյն տարրերէն առաջացած ուրոյն կազմակերպութեանց կամ ընկերակցութեանց հետ դաշնակցելու առումով։ Դաշնակցութեան նուազագոյն պահանջները փոփոխել կը նշանակէ փոփոխել Դ-եան սկզբունքները եւ կուսակցութիւնը ենթարկել քայքայումներու. այս հիմունքներով ալ կուսակցութիւնը առանց այլեւայլի պէտք է գաղտնի մնայ, ինչպէս կ'արտայայտուի մարմիններէ եկած հարցերու մէջ եւս։

Օրինականացման հարցին ի պաշտպանութիւն հետեւեալ պատճառաբանութիւններու վրայ կանգ առնուեցաւ. ընդունելով օրինականացման մասին վերի առաջարկ-բանաձեւը կազմակերպութիւնը ոչինչ կը գոհէ-կը կորսնցնէ. կազմակերպութիւնը կայ ու կը մնայ գաղտնի. մինչ առաջարկուած ձեւով կը մնանք գաղտնի եւ պաշտպանուած կ'ըլլանք հալածանքներէ ու օրէն-

քի հետապնդութիւններէն։ Թուրք եւ օտար տարրը մերլեգալ մասին մէջ պիտի մտցնենք, այն ինչ գաղտնի մասին մէջ ո՛չ միայն օտար տարրեր չենք ընդունիր, այլ չենք ընդունիր եւ հայեր. երբ կազմակերպութիւնը կը մնար բուն գաղտնի վիճակի մէջ, մատնիչներ եւ այլ մնասակար տարրեր յաջողած են սպրդիլ ներս, ինչ որ ընկերակցութեանց օրէնքը ոչ մէկ կերպով բռնի կը պարտաւորեցնէ ընդունիլ անպայման օտար տարրերը։ Լեգալ եւ իլլեգալ դրութիւնը միաժամանակ ընդունելու պարագային՝ իլլեգալ մասը կրնայ մատնուիլ եւ վտանգուիլ — եթէ չենք կրնար այդքան գաղտնիք պահել, ուրեմն եւ չպիտի կրնանք պահել եւ բուն գաղտնի կազմակերպութիւնը։ Սահմանադրութիւնը մեզի դիւրութիւններ կու տայ, որոնցմէ պէտք է օգտուիլ լեգալ հողի վրայ։ «Օսմանեան հատուած» բացատրութիւնը նոյնպէս ո՛չ մէկ անպատեհութիւն ունի, քանի որ իրականին մէջ արդէն կը գործածուի «Կովկասեան հատուած», «Թուրքաց հատուած» բացատրութիւնները եւ անջատականութեան պատճառաբանութիւններն ու վախը բնաւ չի համեմատուիր առաջարկուած ձեւին հետ։ Անջատականութիւնը կը դատապարտէինք եւ կը ծառանայինք անոր դէմ, որովհետեւ ուղղակի անջատելու մտքով հրապարակ կը նետուէր այդ գաղափարը, մինչդեռ առաջարկուած այժմեան ձեւը, պարագաներն ու հոգեբանութիւնը հիմնովին տարբեր են անցեալի իրականութիւնից։ Անցեալին մէջ եւս կազմակերպութեան ծոցին մէջ ընդուներ ենք օտար տարրեր. այս պարագային մէջ եւս նոյնը կ՚ընենք օրէնքին բաւարարութիւն տալու համար. ատիկա հաստատութիւնն է անցեալի իրողութեան։

Կազմակերպութեան հատուածները շահերով եւ գաղափարներով իրարու հետ կապուած են եւ ո՛չ մէկ պարագայի տակ կը բաժնուին։

Իրերու բնական բերումով իսկ կազմակերպական այժերը հրապարակի վրայ են, ուստի չինարար գործ կատարելու եւ զանոնք հետապնդութիւններէ զերծ պահելու համար հարկ է լեգալ հող ստեղծել անոնց ոտքին տակ, այլապէս պիտի արգիլուին։ Առաջարկուած փոփոխութիւնն արդիւնք է ներկայ քաղաքական պայմաններուն. երբ կառավարութիւնը չընդունի իսկ, մեզ հալածելու բաւականաչափ պատճառներ չ՚ունենար այդպիսով եւ չի կրնար ըսել որ «դուք ձեր անլեգալ վիճակը շարունակեցիք պահել սահմանադրութեան օրերուն ալ։ Թուրքերը հետաքրքրող խնդիրը քաղաքական խնդիրն է, որու մէջ կը պարփակուի անջատողականութիւնը։ Մենք մեր լեգալ մասի գործերով այս գաղափարն է որ պիտի աշխատինք հեռացնել մեզմէ։ Երբ երկրի սահմանադրական կացութիւնը ամուր հիմերու վրայ դրուած ըլլար եւ թոյլատրուէր ընկերվարական խմբակցութիւններու գոյութիւնը՝ առանց վիճաբանութեան պիտի ընդունէինք լեգալիզացիան. այժմ երբ կասկածներ կան այդ մասին մենք կը պահենք արդէն մեր գաղտնի մասը։ Մեր իդէալը ժողովրդին հանգիստն ու անոր յառաջադիմութիւնը ապահովելուն մէջ կը կայանայ։ Սխալ է նաեւ այն կարծիքը թէ՝ Դ-ինը ընդունելով «լեգալի» եւ «իլլեգալի» դրութիւնը միանգամայն կեղծիք մը ըրած կ՚ըլլայ. յեղափոխական ծրագրով գործունէութիւնը ինքնին կեղծիք է արդէն։ Բռնուող ընկերներուն մեծ մասը կեղծած են՝ գաղտնապահութեան եւ այլ տեսակէտներէ առաջնորդուած. այս հիմունքներով ալ ո՛չ մէկ անպատեհութիւն կայ եղած առաջարկներու էական կէտերը ընդունելուն մէջ։

Ընկեր Դուման կը խնդրէ իր կարծիքը արձանագրել նոյնութեամբ, որ հետեւեալն է.

«Ամբողջ էութեամբ բողոքում եմ խաբէութեան քաղաքականութեան դէմ, որը վտանգաւոր է. նա հիմք է դնում ամենատեսակ կեղծիքի, անբարոյականացնում է այդպիսի քաղաքականութեան հետեւողներին, մթնացնում է պարզ ու վճիտ հասկացողութիւններն ու մտածումները, սեւացնում է գաղափարական մաքուր սկզբունքները, եւ այդպիսով մտցնում է կազմալուծող տարրեր կուսակցութեան շարքերի մէջ։

Մնում է երեք տեսակ ճանապարհ.

Առաջին.— Լուծուել Իթթիհատի մէջ.

Երկրորդ.— Զինաթափ լինել ու սպասողական դիրք բռնել։

Երրորդ.— Դարձեալ դիմել իլլեգալ գործունէութեան»։

Ընկեր Գիսակը իր ձեռնպահութիւնը կը պատճառաբանէ հետեւեալ կերպով.

«Նկատելով որ ժողովը շատ թեթեւ կերպով կը վերաբերուի օրինականացման հարցին, եւ նկատողութեան չ՚առներ այն ամէն վտանգները որ կարող են ծնունդ առնել բացարձակ իլլեգալ գործունէութենէ մը, որուն երբեք պէտք չունինք այժմ, եւ որը ոճրագործութիւն մը կը նկատեմ հայ ժողովրդին եւ նոյնիսկ մեր կազմակերպութեան հանդէպ, կը յայտնեմ որ բոլորովին ձեռնպահ եմ այդ հարցի քուէարկութեան մէջ, առաջարկելով հակառակ պարագային խնդիրը յանձնել մարմիններուն եւ ընկերներու ուշադրութեան նախքան որոշում մը տալը»։

Վիճաբանութիւնը շարունակուեցաւ այս ուղղութեամբ, բայց կարելի չըլլալով որոշ եզրակացութեան մը յանգիլ առաջարկուած բոլոր կէտերուն մասին, առաջարկուեցան քանի մը հիմնաւոր կէտեր քուէարկութեան ենթարկել եւ դիրեկտիւներ տալ՝ նոր բանաձեւ մը մշակելու համար՝ ժողովի արտայայտութեան եւ ընդհանուր ցանկութիւնների սահմաններից դուրս չգալով։

Նիստը փակուեց որոշեալ ժամին։

Քարտուղար՝ *Նախագահ՝*
ԺԻՐԱՅՐ *ՌՈՒԲԷՆ*

Նիստ 41-րդ. 5 – IX, առաւօտեան ժամը 8.30-ին

Ներկայ են 26 ընկերներ (նոր է եկած Տիգրանակերտի պատգամ[աւոր] Զուլալը։ Նախագահում է ընկ. Անտոնը։

Օրակարգ.— կուսակցութեան օրինականացման մասին բանաձեւ։

Նախ կարդացուեց Մուշի երեսփոխան ընկեր Գեղամի Ընդհ. Ժողովին ուղղած նամակը, հայրենիք մեկնելու պատճառով ժողովից բացակայելու, պարլամենտական գործունէութեան եւ Մուշ-Սասունի կարիքների մասին։

Նախագահը յայտնեց, որ երեկոյեան նիստ չի լինի յանձնաժողովներին զբաղուելու ժամանակ տուած լինելու համար. զեկուցանողները պարտաւոր են բերել մշակուած բանաձեւեր, որպէսզի վիճաբանութիւնները կեդրոնական կոնկրէտ կէտերի շուրջ։

Մանդատային յանձնաժողովը զեկուցեց, որ Տիգրանակերտի մարմինը իրաւասու ո՛չ մի մարմնից Կետր. Կոմիտէ չէ ճանաչուած, գոնէ ձեւականօրէն։ Պատասխանատու Մ-ը հրաւիրել է մասնակցել Ընդհ. Ժողովին, եթէ Կետր. Կոմիտէ են կամ ցենզ ունեն, որից յետոյ նրանք առանց այդ մասին տեղեկագրելու, նշանակել եւ յայտնել են իրենց պատգամաւորը։ Իրականութեան գալով ընկ. Զուլալը ունի հեռագիր այնտեղի մարմնից ժողովի գալու համար. մարմնի ցենզի մասին ո՛չ մի տեղեկութիւն-փաստաթուղթ. խոստացել են շուտով ղրկել հաշիւները։ Ընկերներ Պերճ եւ Զուլալ կը հաստատեն, որ անդամական ցենզ ունի, իսկ դրամականը անորոշ է։ Ցանձնաժողովը իր ձեռքում եղած տուեալներով որոշ եզրակացութեան չգալով ընկերոջ ձայնի խնդիրը ժողովին կը թողնուի։

Նախագահը խնդիրը վիճաբանութեան կը դնէ։ Խօսողների մի մասը կը պնդէ, որ թէեւ պատգամաւորի անձնական ցենզի մասին կանոնագրի մէջ որոշ յօդուածներ չկան, բայց իրենք կարիք կը զգան ընկերոջ նկատմամբ այդ հարցը յարուցանել. նա իր գործունէութեան մէջ եղել է շատ անտակտ. օր[ինակ], դուրս է եկել հակակրօնական պրոպագանդի, հակառակ Տրապիզոնի Կետր. Կոմ-ի պահանջի[48]*, հրատարակեր է Մայիս 1-ին թռուցիկ, Պատասխ. Մ-ի որոշման հակառակ Սամսոնից գնացեր է Մարզուան, եղած զգուշացումները նկատի չէ առեր, ուստի այդ բոլորը նկատի ունենալով, իբր զգուշացում եւ գործի ապագայ շահն ու իր ուղղուիլը նկատի առնելով, պիտի մերժել Զուլալի պատգամաւորութիւնը, մանաւանդ, որ Տիգրանակերտը դրամական ցենզով չի հաւասարուում նոյն իսկ վերջին նորակազմ մարմիններին։*

Հակառակ խօսողները կը նկատեն, որ թէեւ Զուլալի անտակտութիւններն իրողութիւններ են, բայց դրանք արդիւնք են իր ըմբռնման, տեսակէտներին եւ փորձառութեան պակասութեան. իսկ հակադիսցիպլին վարմունք չէ ունեցեր եւ Պատաս. Մ-ի կարգադրութեան համաձայն Սամսոնի շրջանում է մնացել (Մարզուան մէջն է)։ Միւս կողմից, եթէ օգտակար չէ, ինչո՞ւ զանազան վայրերէ կ՚ուզուի։ Զայնից զրկելու խնդիր կարելի է յարուցանել, եթէ իբր անձնաւորութիւն վարկաբեկուած է, այլապէս ժողովը իրաւունք չունի մէկին զրկել մի իրաւունքից, որը կը վայելեն բոլոր դաշնակցականները, քանի դեռ դաշնակցական են։ Գալով շրջանի ցենզին նոյնպիսի է, որպէս միւս նոր շրջաններինը. միայն քանի որ դեռ ոչ մի հաշիւ չկայ, նախորդ օրինակներին հետեւելով, պիտի տալ առայժմ միայն խորհրդակցական ձայնի իրաւունք։ Մասնաւորապէս ընկ. Սարհանտ կը շեշտէ, որ այդ մեղադրնաքների հուիթիւնը եւ պատճառները պիտի պարզուեն Խորհուրդի մէջ, ուր երեւան պիտի գայ Տրապիզոնի նախկին Կեդր. Կոմիտէի գործունէութեան եւ հաշիւների պատկերը եւ պարզ կը լինի թէ ո՞վ է վնասել շրջանի կազմակերպութեան գործին։

Խնդիրը քուէի դրուելով, որոշուում է ընկեր Զուլալին տալ խորհրդակցական ձայնի իրաւունք մինչեւ հաշիւների ստացուիլը։

Ժողովն անցնելով օրակարգին, վիճաբանութիւններից յետոյ, որք նախորդների կրկնութիւնն էին, որոշուեց օրինականացման վերաբերեալ հարցերը որոշ դասաւորութեամբ քուէարկել։

Քուէարկուեցին հետեւեալները.

1) *Ցամենայն դէպս կուսակցութիւնը գաղտնի պիտի լինի։* 24 *ձայն թեր,* 1 *ձեռնպահ։*

2) *Ցանկալի է համարուում օրինականացուել։* 19 *ձ. թեր,* 6 *ձեռնպահ։*

3) *Ներկայումս հնարաւոր է օրինականացուել առանց ծրագրային զիջումների.—* 11 *ձ[այն] թեր.* 12 *ղէմ.* 2 *ձեռնպահ։*

4) *Ցանկալի է մի ելք գտնել օրինականացուելու առանց սկզբունքային-ծրագրային զիջումների։* 18 *ձ. թեր.* 7-*ը ձեռնպահ։*

Տեղի են ունենում վիճաբանութիւններ ելքի հնարաւորութեան եւ նախորդ ժողովին յանձնաժողովի բերած բանաձեւի յօդուածների մասին։ Առաջարկ է լինում անմիջապէս քննութեան եւ քուէարկութեան ենթարկել առաջարկուած ելք-բանաձեւի յօդուածները, այդ տեղից դուրս ձգել նուազագոյն պահանջների քննութեան եւ սահմանագծման խնդիրը, որ օրակարգի մէջ կայ անկախ օրինականացման խնդրից։ Առաջարկն ընդունուելով, ընկեր Անտոնը նկատում է, որ առաջարկուած բանաձեւի յօդուածների մէջ «Օսմանեան հատուած»-ի տեղ լաւ կը լինի դնել «Թուրքահայկական» հատուած եւ օտարներին ընդունելու յօդուածը դուրս ձգել։

Քուէարկութեան են դրուում բանաձեւի յօդուածներն առանձին-առանձին։

1) Ներկայ սահմանադրական կարգերում կազմակերպութիւնը ձեռք է վերցնում դաւադրական բռնի մարտակերպից իր նպատակներին հասնելու համար եւ գործադրում է այն ռէակսիոնի դէմ։ Թեր 18 ձ.

Երկրորդ յօդուածը, օտար անհատներին ընդունելու մասին, քուէարկութեան չդրած նախագահը կարդաց ընկ. Պերճի բողոքն այդ մասին, որով այդ քայլը օրէնքի պահանջած միջազգայնացում նկատելով, որի մասին օրակարգի մէջ հարց չէ եղած, ժողովն իրաւունք չունի այդպիսի սկզբունքային փոփոխութիւն մը քուէարկելու եւ որոշելու։

48.- Զուլալ նախապէս իբրեւ գործիչ կը գտնուէր Տրապիզոնի, Սամսոնի եւ Մարզուանի շրջանները։

Այս առթիւ ծագած վիճաբանութիւնները ի յայտ կը բերեն երկու հոսանք, որոնցմէ մէկը (Պերճ, Մուրատ, Անտոն) կը շեշտէ որ առաջարկուածն այն տեսակի կազմակերպութիւն չէ ինչ որ մինչ այժմ եղած է մեր պրակտիկայի մէջ զանազան տեղերում, որոնց հետքն էլ անհետանալ է սկսել։ Եթէ օտար տարրերի ընդունելը իբր սիստեմ որոշուի, կուսակցութիւնը հայկական լինելէ պիտի դադրի, որով եւ հակառակ օրակարգի, վճռած կը լինենք միջազգայնացման հարցը։

Միւսները (Սարհանտ, Ռուբէն, Սարգիս) շեշտում են, որ նոյնիսկ մեր միութիւնների մէջ օտարներին ընդունել ենք, իսկ մի քանի վայրերի մէջ թիւրքերին եւ քրդերին կազմակերպել ենք առանձին, իրենց մարմիններով. այնպէս որ օտար տարրերի մէջ ազգային խմբակցութիւններով կազմակերպութիւններ ստեղծելը սկզբունքային փոփոխութիւն մը չէ, այլ նախորդում ընդունուածի կրկին հաստատումը։

Հարցն սպառուած համարուելով շարունակուեց յօդուածների քուէարկութիւնը։

2) Առաջուայ պէս շարունակել կազմակերպել օտար տարրերին ազգային խմբակցութիւնների սիստեմով։ 22 ձ. թեր. 2 դէմ. 1 ձեռնպահ։

3) Պարլամենտական եւ օրինական բոլոր ճանապարհներով պայքարել ընկերակցութեանց օրէնքի 3-րդ եւ 4-րդ հակասահմանադրական յօդուածների դէմ։ 19 ձ. թեր։

4) Նուազագոյն պահանջների վերաքննութեան խնդրով զբաղուել անկախ օրինականացման խնդրից։ 21 ձայն թեր։

5) *Օրինականացման համար յայտարարել Հ. Յ. Դաշնակցութեան «Օսմանեան հատուած»։ Թեր* 10 *ձ. դէմ* 11 *ձայն. ձեռնպահ* 4։

Նիստը փակուեց որոշեալ ժամին։

Քարտուղար՝ *Նախագահ՝*
ՎԱՆԻԿ

Նիստ 42. առաւօտեան

Նախագահում է Ակնունի, ներկայ են 29 [*հոգի*]։

Նախագահը յայտնում է որ Պոլսից գրում են թէ Աղայեան ու Դր. Կարաբէկովը յայտնել են Պատասխանատու Մարմնին որ իրենք ուզում են Դ[աշնակցու]եան հետ համաձայնութեան գալ Պարսկաստանում եւ Կովկասում միասին գործելու։ Պատասխան ստացած լինելով որ Ընդհանուր Ժողովը նիստեր ունի այժմ, խնդրել են Պարսկաստանի վերաբերեալ ոեւէ որոշում չկայացնել մինչեւ իրենք դիմում կ'անեն ժողովին որոշ առաջարկով։ Նախագահը ցաւ է յայտնում որ արդէն բանաձեւը ընդունուած է, սպասելը արդէն ուշ, եթէ ժողովի ընթացքում դիմումը կը լինի օրակարգի նոր նիւթ կը դարձնենք եւ կը խօսենք։

Կարդացւում է ընկեր Դումանի դիւանին ուղղած մի գրութիւնը, որով ժողովի ուշադրութիւնն է հրաւիրում եւ նրա տնօրինութեան թողնում այն որ Ատրպատականի Կ. Կոմիտէն խախտել է IV *Ընդհ. Ժողովի որոշումը բռնի հանգանակութիւն կատարելով։ Իրեն (Դումանին) անյայտ պահանջ է դրել Թիֆլիսում ապրող Խոսրով Արզումանեանցը եւ բաւարարութիւն չստանալով Կ. Կ.-էն Սալմաստում գրաւել է նրա հարուստ կալուածները եւ շահագործում է նրանց յօգուտ Դ-եան եւ* II *Բագում ապրող պարսկաստանցի եղբ. Թումանեաններից ստացել է ոյժով* 5000 *ռ[ուբլի]. իսկ Ոսկանապատի Կ. Կոմիտէն ո՛չ միայն թոյլ է տուել իր ռայոնում կատարելու հակադաշնակցական քայլ, այլեւ իր մի անդամին մտցրել է հանգանակիչ մասնախմբի մէջ։*

Վրէժի պատգամաւորը յայտնում է որ ընկեր Դումանը թիւրիմացութեան մէջ է. իբր դատական գործ բացատրութիւններ կը տամ Խորհրդում։

Ֆիլիպպէից Վաղինակ քահանան մի գրութեամբ առաջարկում է լուծել այն հարցը թէ մի քահանայ կարող է լինել դ[աշնակցական] թէ՞ ոչ. որովհետեւ ինքը 15 *տարուց ի վեր եղել է դ-ական ու ակտիւ մասնակցութիւն ունեցել կուսակցական գործերում, մինչեւ իսկ իր քահանայ եղած ժամանակ միաձայնութեամբ ընտրուել է Պալքանի արտակարգ Շրջանային ժողովին մասնակցելու։ Իսկ* 907*-ի Շրջանային ժողովում հարց է բարձրացւում թէ քահանան չի կարող ընկերվարական կուսակցութեան անդամ լինել. հարցը չի լուծւում, հարցը մընում է բաց եւ իրականութիւնը լինում է այն որ ինքը առանց ո՛եւէ որոշման չէզոքանում է ինքնին։*

Կարդացւում է Սեբաստիայից ընկեր Վարդան Շահբազի գրութիւնը, որով առաջարկում է նկատի առնել հետեւեալ կէտերը.

ա) Ջնջել Պատասխանատու Մարմինը. բ) Պարտաւորեցնել բոլոր Կ. Կոմիտէներին մէկը միւսին կոնտրոլի ենթարկելու, թէ գործունէութիւնը եւ թէ հաշիւները. գ) Ամենախիստ սահմաններ գծել անհատ գործիչների. դ) Արգիլել անհատ գործիչներին, Կ. Կ.-ին նուէրներ տալ թէ դրամով թէ իրերով. ե) Արգիլել յեղափոխականներին արծաթէ իրեր գործածելու եւ ցուցամոլութիւններ անել. զ) Վերջին ժամանակներս կազմակերպութիւնը չի տարբերւում այն կառավարութիւնից որի դէմ կուում ենք, եւ գործիչները՝ չինովնիկներից. է) Հրատարակել նահատակ ընկերների պատկերները. ը) Ջնջել կանոնագրի 128 *յօդ[ուածը]*[49]*. թ) Տեւորել այն անձանց որոնք շարունակում են համիտեան քաղաքականութիւնը եւ մի տեղից հեռացուելով մի ուրիշ տեղ եւն պաշտօն ստանձնում։ Նոյնը եւ նախկին դրութիւնը շարունակող քիւրտ բէկերին։*

Ստացուել է Շամից եւ Վանայ ապրանքների կորստի քննութեան տեղեկագիրը՝ Վահաբի յառաջաբանով եւ

49.- Չորրորդ Ընդհ. Ժողովին ընդունուած կանոնագրութեան 128րդ յօդուածը կ'ըսէր. «Բոնի միջոցներու գործածութիւնը հանգանակութեան գործի մէջ խստիւ արգիլուած է»։

Այնթապից մի տեղեկագիր։

Որոշւում է Դումանի գրութիւնը տալ Խորհրդին «ի քննութիւն»։ Վաղինակ քահանային կազմակերպական հարցերի մէջ դնել, իսկ ընկեր Վարդան Շահբազի առաջարկները նկատի առնել համապատասխան հարցերը քննելիս։ Վահաբի տեղեկագիրը՝ Խորհրդին, իսկ Այնթապինը՝ տեղեկագրերի յանձնախմբի։

Նիթրան առաջարկում է քուէարկել նախորդ նիստից մնացած կուսակց[ութեան] légalisation*-ի անուան վերաբերեալ բանաձեւի մասերը։ Նախագահը նկատում է որ այդ կը քուէարկուի նուազագոյն պահանջների քուէարկութիւնից յետ։*

Անտոն յիշեցնում է անցեալ ժողովի որոշումը, որ légalisation*-ի հարցը քննւում է անկախ նուազագոյն պահանջների քննութիւնից։*

Նախագահը նկատելով որ այդ հարցը այսօրուայ նիստի օրակարգից դուրս է եւ միջանկեալ արուած առաջարկ, փակելով հարցը անցնում է ինքնապաշտպանութեան խնդրին իբր հերթական հարց։

Բանաձեւեր առաջարկում են ընկերներ
Դուման 7 *ստորագրութեամբ,*
Անտոն, Նիթրա եւ Ամատունի։

Ժողովականներից մի քանի հոգի նկատելով որ առաջարկուած բանաձեւերից պարզ երեւում է որ նախկին տարբերութիւնները չկան, որ բոլորն էլ գրեթէ համաձայն են ինքնապաշտպանութիւնը դնել համաժողովրդական հիմունքների վրայ, (միայն Ամատունին չէր ընդունում, առարկելով որ այդպիսով գործը նշանակում է մեռցնել) եւ որ միայն մեր իբր կուսակցութիւն եւ իբր անհատներ մասնակցելու ձեւի մասին է հարցը, առաջարկում են բանաձեւեր բերող ընկերներին առանձին համաձայնութեան գան եւ բերեն մի բանաձեւ։

Մի քանի հոգու առաջարկից յետ — թոյլ տալ ճական բոպէով խօսք այդ հարցի շուրջը, որպէսզի բանաձեւեր պատրաստող ընկերները ծանօթանան ժողովի տրամադրութեան հետ, նախագահը քուէարկում է.

I Քննել հարցը ամբողջութեամբ եւ քուէարկել կէտերը առանձին. + 8, - 17։

II Թողնել յանձնախմբին բերելու պատրաստի բանաձեւ. + 11, - 14։

III Կարեւոր կէտերը քուէարկել, ընդունիլ, ապա յանձնել յանձնախմբին խմբագրելու եւ լրացնելու. + 14, - 11։

Դուման.— Ընդհանուր Ժողովում չկայ մէկը, որ ինքնապաշտպանութեան գործը անհրաժեշտ չնկատի մեր պայմաններում, ամէնքն էլ ցանկանում են տալ զինման գործին լայն չափեր, բայց հարցը նրանումն է, որ դաշնակցականները երեւան են գալու իբր քաղաքացիներ, եւ իբր հասարակութեան անդամներ են մասնակցում։ Եթէ կուսակցութիւնն է հանդէս գալիս այդ տեսակի խնդիրներում, տարաձայնութիւնները զանազան խաւերում անպակաս են դառնում, եւ բացի այդ մի կերպ չինովնիկականութեան դրութիւն է ստեղծուում։ Ըստ իմ առաջարկած բանաձեւի, առաջին աստիճանում (նախապատրաստական) ժողովուրդը ինքն է տանում իր գործը, իսկ եթէ նեղ դրութեան մէջ է գտնում իրեն, այդ ժամանակ կը հրաւիրէ մեզ, իսկ եթէ այդ շրջանում չի ըմբռնում կամ չի ուզում միջոցներ ձեռք առնել՝ այդ արդէն իրեն գործն է։ Երկրորդ շրջանում, երբ արդէն պահանջը սուր կերպարանք ստացած կը լինի, մենք յառաջ կը գնանք եւ մենք ենք որոշելու բոպէի լրջութիւնը եւ մէջ ենք նետուելու առանց հրաւէրի իսկ։ Սուր վիճակը որոշւում է նրանից, երբ ընդհարումները լայն չափեր են ստանում եւ անհատական սպանութիւնները յաճախակի դառնալով ստանում են ազգային բընաւորութեան գոյն. այդ արդէն նշան է որ դրութիւնը լուրջ է եւ մենք առանց հարցնելու մէջտեղ պիտի նետուենք։

Անտոն.— Նախ քան Ընդհանուր Ժողովը կողմնակից էի ինքնապ[աշտպանութեան] գործը ժողովրդին թողնելու. բայց այժմ որ բոլորը լսելուց յետ, երբ այդ ձեւով էք թողնում ժողովրդին, որովհետեւ ըստ իս հէնց մեր ամենամեծ գործը նախապատրաստական շրջանում է լինելու, գալիս եմ այն եզրակացութեան, որ կուսակց[ութեան] պաշտօնական մասնակցութիւնը անհրաժեշտ է. դրանով սերտ կապ կը ստեղծուի մեր եւ գործի մէջ. հակառակ դէպքում մենք մեզ կապուած չզգալով կը թուլանանք։ Երբ որոշենք թողնել ժողովրդին, ինքնապ. հակառակող անձերը մէջ կը մտնեն կը խառնեն եւ մենք իբր անհատներ չենք կարող ոեւէ դրական դեր խաղալ, որովհետեւ մեր առաջարկներն ու որոշումները պարտաւորիչ լինել չեն կարող։ Մենք մոռանում ենք որ մեր միջոցները ստանում ենք ժողովրդից մեծ մասամբ այդ անուան տակ, պիտի մի մնայուն գործ էլ ստեղծել մեր ձեռքով։ Կարեւոր է վերցնել մեր ձեռքը այն տեսակէտից եւս, որ մենք չնորհիւ այն պայմաններին որի մէջ ապրում ենք, ինքնապ. գործը նկատում ենք քաղաքական կռիւ, որովհետեւ մեզ ջարդում են իբր սահմանադրականների։

Նիթրա.— Արգումենտներս նման [են] Անտոնի յառաջ բերածներին։ Եթէ Շամի ռայոնական ժողովի որոշումը, որը բռնուած է կառավարութեան ձեռքով, իմ առաջարկած ձեւով մշակած լինէր, այդքան աղմուկ չէր հանի։ Մենք պիտի ընդհանրացնենք թէ ժողովրդի եւ թէ կառ[ավարական] դեկավար շրջանների մէջ այն միտքը, որ այս կռիւները գերիշխող ու իշխուող ազգերի կռիւներ չեն, այլ սահմանադրութեան եւ ռէակսիոնի։ Տարակարծիք չեմ որ ժողովրդի ձեռքը մնայ այդ, բայց նկատում եմ որ ժողովրդի մէջ նախաձեռնութեան ոգի չկայ, էլի մերոնք են որ մէջ պիտի մտնեն եւ նախաձեռնող հանդիսանան, իբր այդ գործի համար միակ ընդունակ տարրը։ Ուզում է այդ լինի կուսակցութեան անունից կամ անկախ այդ անունից, մենք պիտի մեր ձեռքն առնենք այդ գործը։ Բացի այդ քայլերից, մենք ունենալու ենք եւ մեր մարտական խմբերը, ի հարկին մէջ նետուելու համար։

Ամատունի.— Գործը չվիժեցնելու համար կուսակցութիւնը իր վրայ պիտի վերցնի, որովհետեւ երբ իբր անհատներ երեւան գանք, չէզոքներն ու միւս կուսակցութիւնները խանգարողի դեր պիտի ստանձնեն։ Գործը աւելի յաջող տանելու համար համաձայնութեան պիտի գանք ընդդիմադիր տարրերի հետ. անպայման այդ համաձայնութիւնը պիտի կայացուի մեր եւ նրանց բարձրագոյն մարմինների մէջ, հրահանգելով մեզ, մի հանգամանք որը ստիպում է մեզ դուրս գալ իբր կուսակցութիւն։

Մարտիրոս.— Գտնում է որ միւս կուսակցութիւնների հետ կարող ենք բանակցել եւ ո՛չ պաշտօնապէս էլ, այդ ձեւական կողմն է։

Ռոստոմ.— Ոչ պաշտօնապէս մասնակցելու կողմնակից է, եւ բերում է Թաւրիզի օրինակը, որ առանց անպատեհութիւններ ստեղծելու հնչակեանների հետ ո՛չ պաշտօնական հողի վրայ միասին գնացինք, յետոյ նոյն ձեւով միացան եւ Ս. Դ.-երը եւ կարելի եղաւ միացեալ ոյժերով գործը շատ յաջող տանել։ Շեշտում է որ մենք հէնց այդ ձեւով ենք մէջ մտնելու եւ անպայման նախապատրաստական շրջանում էլ, որովհետեւ իսկական գործը այդ ժամանակ է։

Քուէարկւում են հետեւեալ կէտերը, որոնք իբր ղեկավարող սկզբունքներ պիտի ծառայեն բանաձեւ մշակող յանձնախմբին.

I- Ինքնապաշտպանութիւնը անհրաժե՞շտ է – այո՛ – միաձայն.

II- Վտանգի որպէին կուսակց[ութիւնը] մէջ է մտնում, կ'ուզէ հրաւիրեն կամ ոչ. – + 23, - 2:

III- *Կուսակց.ը նախապատրաստական շրջանում մէջ է մտնում իբր կուսակցութիւն.* + 10, - 14, 1 ձեռնպահ:

IV- *Նախապ. շրջ[անում] կուսակց[ութեան] անդամները դուրս են գալիս իբր քաղաքացիներ* + 10, - 15:

V- *Նախապ. շրջանում կուսակցութիւնը պարտաւոր է դուրս գալ իբր քաղաքացիներ համաձայն կուսակցութեան դիրեկտիւների* + 16, - 9:

VI- *Դ[աշնակցութ]եան բարձրագոյն մարմինները պաշտօնական բանակցութեան մէջ են մտնում եւ համաձայնութեան գալիս հնչակեանների պատշաճ մարմինների հետ միասին տանելու ինքնապ. գործը.* + 2, - 23:

Անցած են համարւում միայն I *եւ* II *կէտերը։*

Կարդացւում է ընկեր Անտոնի Թուրքիայի վերաբերեալ բանաձեւը, որի հետեւեալ 2 կէտերը ընդունւում են, մնացածը յանձնելով յանձնախմբին մշակելու։

«Նկատելով որ Սահմանադրութիւնը Թուրքիայի համար հանդիսանում է միակ միջոցը թէ Օսմանեան պետութեան վերածնութեան եւ թէ ճնշուած ազգերի եւ կեղեքուած խաւերի վիճակի թեթեւացման, ինչպէս եւ խոշոր ազդակ իրաւակարգի յաղթանակի հարեւան երկրներում (Ռուսիա, Պարսկաստան եւ Մօտաւոր Արեւելքում)։

«Գտնելով որ քաղաքականապէս անգիտակ, բայց իրենց արդի վիճակից դժգոհ ժողովրդական լայն զանգուածները իրենց դիրքով իսկ հանդիսանալու են սահմանադրութեան պաշտպան բանակը երբ սահմանադրական կառավարութիւնը կատարէ իւր պարտականութիւնները դէպի պետութիւնը սնուցանող, բայց մինչեւ օրս միայն կեղեքուած խաւերը (+ 24, - 1)»:

Վիճաբանութիւն է ծագում բանաձեւի մէջ արտայայտուած երկու մտքերի վերաբերեալ. մէկ որ՝ «ժողովուրդը անգիտակ է» եւ երկրորդ՝ «սահմ. յայտարարութեանը նպաստել է մեծ չափով արտաքին բարդութեանց վախը» եւ «ռէակսիոնը զսպուած է մնում արտաքին սպառնալիքի ճնշման տակ»։

Յովնան.— Գտնում է որ անյարմար եւ անտակտ բան կը լինէր եթէ այժմ այդքան բացորոշ կերպով յայտարարենք այդ ճշմարտութիւնները։

Անտոն.— Անհրաժեշտ է, որովհետեւ նկատումները ունեն եւ իրենց պատասխանի մէջ դարմանը։

Պէեռ.— Անյարմար եմ գտնում մի քաղաքական լուրջ կուսակցութեան համար, որը նպատակ է դնում սահմանադրութեան պաշտպանութեան համար համերաշխ գործակցութիւն ուրիշ կուսակցութեանց հետ սահմանադրութեան պաշտպանութեան համար, յայտարարել որ ժողովուրդը եւ նրանից ծնուած կուսակցութիւնները անգիտակ են, չեն հասկանում։

Գիսակ.— Ուղղումն է մտցնում. «Օսմանեան ժողովրդների մեծագոյն մասը անգիտակ է եւայլն»։

Քուէարկւում եւ ընդունւում է յայտարարել, բայց ուրիշ խմբագրութեամբ, որ անտակտ չլինի այդ յայտարարութիւնը։

Իսկ ինչ վերաբերում է երկրորդ մտքին, ընկերներից մի քանիսը գտնում են որ արտաքին միջամտութեան վախը սահմանադրութեան յայտարարման մէջ շատ մեծ դեր է խաղացել եւ որ Ռէվէլի տեսակցութիւնից յետ կառ[ավարութիւնը] ստիպուած եղաւ սահմանադրութեան յայտարարութիւնը անել։ Թուրքերը Պարիզում նստած չգիտէին թէ բանը ինչումն է, նոյնիսկ մենք այդ ժամանակները Խորհրդում նստած ո՛չ մի բանից խաբար չունէինք։ Որ ռէակսիոնը զսպուած է մնում արտաքին վախից, այդ էլ պարզ է, իթթիհատականները ռէակցիայի դէմ կռուելու իրենց միջոցներից մէկն էլ ընտրել են այն, որ միշտ վախեցնում են թէ երկիրը ձեռքից կը գնայ. պէտք է այդ ճշմարտութիւնը յայտարարենք. մենք շատ բաներում գլխեցինք յանուն մեր համերաշխութեան, չասացինք եւ մոռացութեան տուինք։

Միւս մասը գտնում է, որ ո՛չ միայն անյարմար եւ անտակտ քայլ կը լինէր, այլեւ դրանով ցոյց տուած կը լինէինք թէ մենք ուզում ենք որ այդ վախը միշտ մնայ, մինչդեռ էապէս այդպէս չենք մտածում եւ բացի այդ, չենք կարող խոշոր դեր տալ արտաքին միջամտութեան վախին, որովհետեւ դրանով մենք մոռացութեան տուած կը լինենք 30 տարուայ ներսի աշխատանքը։ Մակեդոնիայում թերթեր էին հրատարակւում եւ բանակի տակը փորում։ Ռէվէլի տեսակցութիւնը եւ արտաքին վախը, արագացրին միայն, այդ չափով միայն մենք պիտի տեղ տանք այդ մտքին. եւ երբեք չմոռանանք տարիների ներսի աշխատանքը։

Ուշ լինելու պատճառով ժողովը փակւում է։

Քարտուղար՝ ՎԱՀԱՆ *Նախագահ*

Նիստ 43-րդ. 6 – IX. երեկոյեան ժամը 4.30-ին

Բացակայ է ընկեր Մուրատը։

Նախագահում է ընկ. Ակնունին։ Կարդացւում է 33րդ նիստի ատենագրութիւնը եւ ուղղումներով ընդունւում։

Կարդացւում է ընկ. Նիթրայի մի գիրը, ուղղուած ժողովին, իրա եւ ընկ. Գարոյի միջեւ պատահած խնդիրների շուրջը։ Ընկ. Ակնունին յայտնում է, որ արդէն այդ խնդիրը Պատասխ. Մ-ի կողմից «Խորհուրդին» է յանձնուել, որն իր ձեռքի տակ ունեցած երկու կողմի գրութիւնները նկատի պիտի առնէ եւ քննութեան մտնէ։ Ժողովականները համաձայնութիւն են յայտնում, որ խնդիրը դատական բնոյթ ունենալով Խորհուրդին պիտի թողնել։

Ընկեր Ռոստոմի կողմից Թուրքիայի սահմ[անադրութեան] մասին կազմուած բանաձեւի վրայ կանգ են առնում ընկերները, որոնց դիտողութիւններին ի պատասխան, ընկ. Ռոստոմը յայտնում է որ բանաձեւի մէջ չկայ եւ ոչ մի սխալ բան. եթէ միանում ենք Իթթիհատի հետ, արդէն նրանք էլ բուրժուական տարրեր են։ Արտաքին միջամտութիւնը, որքան էլ բուրժուական լինի, բայց եւ այնպէս ազդակ է ռէակցիայի զսպման գործում։ Արտաքին միջամտութեան վտանգը եթէ վերցուի, անպատճառ ռէակցիան գլուխ կը բարձրացնի։

Անտոն.— Ռոստոմի պաշտպանած կէտը տակտիկական է. սահմանադրութեան հիմնաւորումը թոյլ է, ամէն միջոցից պիտի օգտուել նրան պաշտպանելու. արտաքին միջամտութեան մասին եղած ակնարկը պիտի նկատել միայն որպէս չափ ու ապացոյց թէ որքան թոյլ եւ երերուն են Օսմ. սահմ[անադրութեան] հիմքերը։

Սարգիս.— Ընկերների խօսածներից հետեւցնում է, որ եթէ արտաքին միջամտութեան վտանգը չլինի ռէակցիան կը յառաջանայ։ Դա նշանակում է ուրեմն, որ պիտի ձգտել միշտ այդ վտանգը պահել, ռէակցիան զսպելու համար. այսպիսի մտածողութիւն շատ վատ պիտի ազդէ երիտ. թուրքերի վրայ։ Ռէակցիոն տարրերը արտաքին միջամտութիւնից չեն վախենում. նրանք կ'անեն եւ կը ցանկան այն ամէնը, ինչ որ կրնայ տապալել ներկայ ռեժիմը. նրանք՝ արտաքին միջամտութեան՝ այս ռէժիմի դէմ, կողմնակից են եւ զսպւում են միայն կախաղաններով։ Արտաքին միջամտութիւնից վախենում են երիտ. թուրքերը, որպէս հայրենասէրներ։ Երիտասարդ թուրքերի մէջ աւելի յեղափոխական եւ մաքուր տարրեր կան, քան ռուս Հոկտեմբերեանների։

Ջելալեան.— Պարզ է, որ Ադանայի խնդրում երիտ. թուրքերը մասն ունեն. նրանք ոչ ազատական եւ ո՛չ էլ անկեղծ են. նրանք վախենում են արտաքին միջամտութիւնից. այդ երեւաց Կրետէի խնդրում, երբ նրանք սկսեցին մեզ մօտենալ ու սիրաշահել։ Մեզ հայերիս համար մի ելք կայ, մօտենալ իրար, սեղմուիլ ու մտածել երկրի թէ ներքին եւ թէ արտաքին վտանգները դիմագրաւելու համար։

Դուման.— Ռէակցիոն շարժումը չի մեռել. հայ ժողովուրդին վտանգի ժամանակուայ համար մնացել է մի բաց դուռ, արտաքին միջամտութեան յոյսը։

Նախ պիտի ապահովել հայ ժողովուրդը կոտորածներից, ապա մտածել այդ բաց դուռը գոցելու մասին։

Ժողովը նոյն բանաձեւում արտայայտուած հետեւեալ կէտի վրայ դարձուց իր ուշադրութիւնը.

«Համոզել հարեւան տարրերի ղեկավարներին խոյս տալ այն ամէն քայլերից, որոնք կարող են առիթ տալ ազգային ընդհարումների եւ արտաքին միջամտութեան»։

Այս հարցի մասին արտայայտւում են ընկերները, թէ հողային, դպրոցական եւ նման հարցերը ազգային չեն. մենք գիտենք, որ Թուրքիայում ապրող յոյն, արաբ, ալբան տարրերն են, որ յարուցանում են իսկապէս ազգային հարցեր ու բարդութիւններ։ Դաշնակցութիւնը պիտի յայտարարէ, որ ինքը խոյս է տալիս այդ հարցերից։ Դպրոցական, հողային, պատրիարքարանի եւ նման հարցերից շատ բարձր պիտի դասել սահմ. պահպանման շահը. դա հարցն է ամբողջ Թուրքիոյ հայութեան գոյութեան։ Խոյս պիտի տալ ազգային բարդութիւններից, բայց թոյլ չպիտի տալ որ կառավարութիւնը խլի արդէն մեր ունեցած իրաւունքները, որոնք առանձնաշնորհումներ չեն։ Արտաքին միջամտութեան խօսքը պիտի դուրս ձգել. չի կարելի ասել, որ չպիտի դիմենք արտաքին միջամտութեան, բայց եւ այնպէս այդ միտքն էլ չպիտի յայտարարել։ Երիտ. թուրքերի հետ այնպէս պիտի յարմարուել, որ արտաքին միջամտութիւն չյառաջանայ, որից օգտուելու են ռէակցիոնէրները։ Փոքր խնդիրներ կան, որ փոփոխուելով մեծանում-դառնում են Ազգային մեծ խնդիրներ։ Կառավարութիւնը Վասպ[ուրականում], Բաղէշում հալածում էր մեր ընկերներին, որոնք դրանից տրամադրւում էին լեռները քաշուել, որից կրնար ազգային բարդութիւն ծագել։ Նորատունկեանի մասնակի խնդիրներն եւս ուզեցին նոյն գունաւորման ենթարկել։ Ցիշուած բանաձեւը լաւ կը գտնեն, դրանով երիտ. թուրքերը կը համոզուեն, որ

մենք անկեղծ ենք սահմ. հանդէպ։

Այս մտքերի դէմ այն առարկութիւնն է լինում, թէ այդ բարդութիւնները կեանքն է ստեղծում եւ ոչ մենք։ Պիտի համոզել միւս տարրերին եւս, որ նրանք էլ խոյս տան նման խնդիրներից. տիրող տարրը, կառավարութիւնը եթէ ցանկանայ խլել մեր դպրոցները, դրանով ինքը յարուցած կը լինի բարդութիւն։ Կնճռոտութիւններ արդէն շատ են. պիտի աշխատել խոյս տալ նորերից։ Օտար կապիտուլացիաների[34] ջնջման ձգտումն էլ բարդութիւններ եւ անպայման արտաքին միջամտութիւն պիտի առաջացնէ. երիտ թուրքերին պիտի համոզել, որ առ այժմ հրաժարուեն այդ հարցերը քրքրելուց։

Ժողովը որոշում է բանաձեւն ամբողջութեամբ վերադարձնել ընկ. Ռոստոմին, որպէսզի աւելի լաւ ձեւաւորէ եւ քուէարկութեան բերէ յաջորդ նիստերից մէկին։

Կը դրուի Թուրքիայում սոցիալիստական կուսակցութիւնների հետ համագործակցութեան հարցը.—

Վանիկ.— Թուրքիայում այդպիսիներ չկան, այնպէս որ ո՛չ թէ պիտի մտածել անոնց հետ համագործակցելու, այլ այդպիսի խմբակցութիւններ առաջ բերելու մասին, օտար տարրերի մէջ։ Այդ ուղղութեամբ պիտի աշխատել — թեքել Իթթիհատի ձախ թեւը։

Առարկում են, որ Թուրքիայում Մակեդ[ոնական] սոց. դեմոկր[ատ] բունդ կայ, որ սոցիալիստ կուսակցութիւն է. նրանց նուազագոյն պահանջները գրեթէ նոյն են, ինչ մերը. պիտի նրանց մօտենալ. ուրիշների մէջ սոց[իալիստական] ուղղութեամբ կուսակցութիւններ առաջացնելու մենք ընդունակ չենք։

Գիսակ.— Պարլամենտում պիտի գործել որպէս սոցիալիստներ. այդ դրօշակի տակ կու գան աշխատաւորական բոլոր տարրերը. այդ ուղղութեամբ կարելի է չէզոքացնել ազգային կնճռոտութիւնները։

Թեր եւ դէմ մի քանի վիճաբանութիւններից յետոյ հարցը քուէարկւում է հետեւեալ ձեւակերպումով։

«Այլ ազգերի մէջ գոյութիւն ունեցող սոց[իալիստ] կուսակցութիւնների հետ ձգտել ձեռք ձեռքի տալու»։ Ընդունւում է ժողովի կողմից։

Ընկ. Անտոնն առաջարկում է հետեւեալ բանաձեւը. «Ձգտել հիմնելու ընդհանրապէս աշխատաւորական լայն մասսաների համախմբումներ եւ նրանց ղեկավարելով, ընդհ. հանրագրութիւններով ազդել պարլամենտի վրայ».— քուէարկւում է, բայց չի անցնում։

Դրւում է փոքր ազգերին կուլտուրական աւտոնոմիայի հարցը. ընկ. Անտոնը կարդում է իր բանաձեւը. «ընդունելով, որ ազգայնական կոնֆլիկտների վերացումը հանդիսանում է Թուրքիայի վերածնութեան ու խաղաղ զարգացման հիմնական պայմաններից մին. ընդունելով, որ Օսմ. պետութիւնը կազմող բոլոր ազգութիւնների համար ազգային հաւասարութիւնը անկապտելի իրաւունք է, եւ դրա հակառակ տարուած ձուլման քաղաքականութիւնը կը գտնի բնականաբար դիմադրութիւն, ո՛չ թուրք ազգերի կողմից. ընդունելով, որ քրիստոնեաների վայելած ազգային ներքին ինքնավարութիւնը դպրոցական, կրօնա-ազգային-կուլտուրական գործերում (սխալ անունով «առանձնաշնորհում»), հանդիսանում է միջոց գէթ փոքր չափով հակազդել[ու] թուրք-մահմեդական տարրերի գերիշխանութեանը եւ մօտենալ[ու] ազգերի իսկական հաւասարութեան ակտին, Ընդհ. Ժողովը որոշում է, ազգային դպրոցների եւ գոյութիւն ունեցող ազգ.-ինքնավարութեան եւ իրաւասութիւնների կրճատման համար ուղղուած ոտնձգութիւններին դէմ մաքառել, գործակցելով բոլոր շահագրգռուած խաւերի ու ընդդիմադիր սահմ[անադրական] հայ եւ ո՛չ հայ տարրերի հետ»։

Սկսւում են վիճաբանութիւններ. դիտել կը տրուի, որ մենք դրանով չենք հակասում այն որոշման, որ խոյս ենք տալու ազգային բարդութիւններից. այլ բան է նոր իրաւունքների գրաւման աշխատել եւ այլ բան է արդէն ունեցած իրաւունքը պահպանել։ Մեր արդէն ունեցած իրաւունքների դէմ թոյլ պիտի չտալ եւ ո՛չ մի ոտնձգութիւն։

Մի քանի ընկերներ համաձայն լինելով վերեւի մտքերի հետ, աւելացնում են, որ երկրում մանաւանդ պէտք է գործակցել հայ այլ կուսակցութիւնների հետ, որոնք տեղ-տեղ մեզի չափ ուժ են. լինելով փոքր ազգ, պիտի իրար միանալ։ Այդպէս համերաշխել հնչակեանների հետ, որք բաւական շատ են, եւ գոնէ դեմոկրատ տարրեր են. թէ ինքնապաշտպանութեան եւ թէ նման այլ ազգային խնդիրներում գործակցութիւն պիտի ստեղծել։

Պէտք է յայտարարել տիրող ցեղերին, որ բնաւ տրամադիր չենք ձուլուելու եւ մինչեւ վերջ էլ պիտի մնանք ուրոյն ազգութիւն։

Ներկայացրած լինելով ժողովին գրեթէ նման մտքով մի բանաձեւ եւս, ժողովը որոշեց յանձնարարել մասնաժողովին, որ այդ երկու բանաձեւերը միացնի եւ այնպէս քուէարկութեան բերէ։

Նիստը փակուեց ժամը 7.30-ին։

Քարտուղար՝ Նախագահ
ԶՈՒԼԱԼ

Արտագրող՝ ՎԱՆԻԿ

Նիստ 44. 7 Սեպտ.

Նախագահում է Ռուբէն. բացակայ Ցովնան (հիւանդ)։ Ներկայ են 29 [հոգի]։

Օրակարգ.

«Մեր դիրքը դէպի ազգային կուլտուրական հիմնարկութիւնները». զեկուցանում է ընկեր Պերճ։

Ազգային-կուլտուրական հիմնարկութիւնները 3 տեսակի են. ա) բուն կուլտուրական հաստատութիւններ (դպրոց, գրադարան-ընթերցարան, հրատարակչական, գրական ընկերութիւններ եւայլն) բ) ազգային քաղաքական-կուլտ. հաստատութիւններ (մարմիններ) ինչպէս թուրքահայերի գաւառական եւ կենտրոնական, երեսփոխանական, քաղաքական ժողովներ, պարսկահայոց եւ ռուսահայոց թեմական խորհուրդներ, կենտրոնական ժողով, եւ այլն. գ) կրօնական-քաղաքական-կուլտուրական մարմիններ — թաղականութիւն, կոնսիստորիա, կրօնական ժողով, կաթողիկոսութիւն, պատրիարքութիւն եւ առաջնորդութիւն։

Այս բաժանումները կատարելուց յետոյ, որոշ է որ Դ-ինը իբր սոցիալիստական կուսակցութիւն ո՛չ մի հետաքրքրութիւն չէ կարող ունենալ մարմինների կրօնական ֆունկցիաների մասին, այլ, կուսակցութեան վերաբերմունքը պիտի որոշուի հանդէպ այդ մարմինների եւ հիմնարկութիւնների կուլտուրական-քաղաքական ֆունկցիաները։

Պէտք է իսկապէս գործօն մասնակցութիւն ունենալ այդ գործերի մէջ, բայց կուսակցութիւնը յեղափոխական-քաղաքական մեծ գործ ունենալով չի կարող. թէ հնարաւորութեան եւ թէ տակտիկական տեսակէտով՝ չպէտք է ունենալ անմիջական մասնակցութիւն։ Սակայն, իւրաքանչիւր դաշնակցական անհատ պատրաստ է մասնակցել, կուսակցական տեսակէտների վրայ կանգնելով եւ ջանալով կրօնական ֆունկցիաները բաժնել քաղաքական-կուլտուրականից, վերջինը դնելով զուտ համազգային հողի վրայ, զատելով դաւանութիւններից, ինչ որ հնարաւորութեան նշաններ ցոյց կուտայ, քննութեան խնդիր դառնալով զանազան դաւանութեանց մտաւորական տարրերու մէջ։

Ապա զեկուցաբերը կարդում է յանձնաժողովի կազմած բանաձեւը (տես արձանագրութեան վերջը դրուած բանաձեւերի մէջ)։

Ժողովը անցնում է վիճաբանութիւնների։

Ճապոնացի.— Զեկուցումը պատճառաբանութիւններ չունէր, որոնցմով հիմնաւորուած լինէր մասնակցութեան առաջարկը։ Բանաձեւի մէջ ասուած է մարմիններ չեն մասնակցում։ Բայց հրահանգներ տալիս են դաշնակցական ընկերներին. այդ երկուսը հակասական են, մէկը միւսին ոչնչացնող։ Կուլտուրական հիմնարկութիւններին մասնակցելու խնդիրը քննութեան առարկայ կրնայ լինել տակտիկական տեսակէտից, որով եւ կը տեսնուի թէ՝ ինչքան կը տուժեն մեր յեղափոխական գործերը։ Իբր օրինական գործեր աւելի գրաւիչ են եւ կազմակերպական ահագին ուժեր կը կլանեն։ Օրինակներ շատ են, Երեւանի շրջանային ժողովը՝ անցեալ տարի՝ կաթողիկոսական ընտրութիւնների պատճառով՝ չկայացաւ, որովհետեւ ընկերները աւելի կարեւոր գործ էին համարած այդ ընտրութիւններով զբաղուիլ։ Այդ գործօն մասնակցութիւնը կուսակցութեան շուրջն է համախմբել Սեպտեմբերեան ուսուցիչների մեծ քանակ, որոնք պաշտօնի տէր լինելուց յետոյ, Դաշնակցութեան անունն անգամ չեն տար։ Այս աննորմալ պայմաններին, այդ գործերով չէ որ պիտի զբաղուի յեղափոխական կուսակցութիւնը, այլ քաղաքական-մարտական-տնտեսական գործունէութեան կանոնաւորմամբ եւ հիմնաւորմամբ։

Դուման.— Աւելի լաւ է ոչ մի մասնակցութիւն չունենալ, քանի որ կազմակերպութիւնը իր մտաւորականութեամբ ցած է քան դուրս մնացած մտաւորականութիւնը, որը պիտի համախմբուի այդ գործերի շուրջը։ Մենք անմիջական մասնակցութեամբ դաստիարակութեան գործին կը վնասենք։ Հիմնարկութիւնների մէջ եթէ մեր գաղափարներով առաջնորդուենք, միշտ ընդհարումներ պիտի ունենանք հոգեւորականութեան եւ ժողովրդի, իսկ դրանց հետեւանքով կառավարութիւնների հետ, մի բան որ կը վնասէ մեր քաղաքական յեղափոխական գործին։ Իսկ եթէ մասնակցելիս թողնենք մեր գաղափարները եւ կոմպրոմիսների ճամբան բռնենք, շատ վատ յեղափոխական դաստիարակութիւն տրուած կը լինենք դաշնակցական մասսային։ Ուժերի ջլատման հարկ չկայ. այդ գործերի համար յեղափոխական շարքերից դուրս աւելի շատ ձեռնհաս անհատներ կան։

Մարտիրոս.— Այն բոլոր գործերը, որոնց կուսակցութիւնը ուղղակի կամ անուղղակի պիտի մասնակցի, երկու տեսակի են։ Մէկը, որ ուղղակի կը բխի կուսակցութեան յեղափոխական նպատակներից, որ իր առաջնակարգ անելիքներն են։ Դրանից դուրս կան գործունէութեան յաջողութեան նպաստող խնդիրներ, որպիսիներից են կուլտուրական գործերը եւ ինքնապաշտպանութիւնը, որոնք առաջին տեսակի գործերի չափով պարտաւորիչ չեն ընկերների համար։ Կուլտուրական գործերից էլ պիտի ընտրել այնպիսիները, որ ուղղակի կը բխեն կուսակցութեան սկզբունքներից, իսկ այնպիսիներ որ հակասող բնոյթ ունին մեր ուղղութեան, օրինակ, կրօնական ֆունկցիա ունեցողները, չնայած որ ունին նաեւ քաղաքական-կուլտուրական ֆունկցիաներ [պիտի հրաժարուել]։ Առաջին տեսակի գործերը եւ հիմնարկութիւնները մնայուն են նաեւ ընկերվարական կարգերում, իսկ երկրորդները քայքայման եւ վերացման ենթակայ։ Դրանց նկատմամբ պէտք է ունենայ հետեւեալ վերաբերմունքը, ուժ տալ ուրիշ ֆակտորների եւ չէզոքացնել այդպիսի հիմնարկութիւնների դերը։

կրօնական հիմնարկութիւնների ղեկավար դասակարգը այժմ հիմնուած լինելով ամբողջապէս կեղծիքի վրայ, չի կարելի նրանից լաւ բան սպասել։

Ամատունի։— Պատրիարքարանը կրօնական հիմնարկութիւն մը լինելով հանդերձ, Թուրքիոյ մէջ քաղաքական մարմին մըն է միաժամանակ, եւ չենք կարող անուշադիր թողնել զայն։ Պիտի ջանալ դաւանութիւնները քաղաքական-կուլտուրական գործերէն զատել, վերջինները յանձնելով ամբողջապէս աշխարհականացած մարմիններու։ Այդ բոլորին պիտի անհատական ուժեղ մասնակցութիւն ունենալ, որով հնարաւոր պիտի լինի այդ հիմնարկութիւններու աստիճանական ռամկավարացումը։ Գալով կաթողիկոսին, չէ՞ որ կրօնական հիմնարկութիւնների իրաւական պետն է, որով անոր ընտրութիւններն ալ չէ կարելի աչքաթող ընել։ Մասնակցել պէտք է նաեւ բարեգործական ընկերութիւններին։ Այս բոլոր անհատական մասնակցութիւններն հրահանգելով, չպիտի արգիլել կրօնական հիմնարկութիւններին մասնակցելը։ Գործօն դեր ստանձնողները անպայման կուսակցութեան հրահանգներով պիտի ղեկավարուին։

Սարգիս։— Դաշնակցութիւնը թողած իր բուն գործերը, մտնում է հասարակական բոլոր գործերի մէջ, ամէն ինչ բխեցնելով կուսակցութեան սկզբունքներից։ Անմիջական մասնակցութիւն ունենալ մեր բուն նպատակներին անմիջական առնչութիւն ունեցող գործերուն, իսկ կողմնակիները թողնել բոլոր նրանց որ ցանկանում են եւ հնարաւորութիւն ունեն եւ կը սիրեն ապրիլ հասարակական այդ կեանքով։ Հասարակական այդ օրինական գործունէութիւնը սիրողներ շատ են։ Ոչ մի հիմնարկութեան մէջ կուսակցական մասնակցութիւն չունենալ։ Մեր ուժերը քիչ են եւ քաղաքական կռուի համար։ Մեր հմայքը հետեւանք է մեր ռազմական գործունէութեան, եւ երբ մասնակցում եւ տիրում ենք կուլտուրական հիմնարկութիւններին, ոչ թէ մեր կուլտուրական բարձրութեան շնորհիւ է, այլ հմայքի։ Մեր մասնակցութիւնը եւ յաջողութիւնը մեզ դիկտատոր կը դարձնէ, բոլորը կը քաշուեն, կը սկսուեն ինտրիկներ, որոնց հետեւանքով հիմնարկութիւնները կը քայքայուեն։ Պիտի ունենալ անհատական-քաղաքացիական մասնակցութիւն առանց կուսակցական նկատումներու։ Կաթողիկոսական եւ պատրիարքական ընտրութիւններին ոչ մի մասնակցութիւն։ Հետեւանքները միշտ բացասական են եղած։ դա մի միջավայր է, որն իր ամբողջ հոգեբանութեամբ մեզ հակառակ է։

Գիսակ։— Կրօնի նկատմամբ ապերախտ ենք։ մեր ժողովրդի գոյութեան մէջ դեր է ունեցած ան եւ ունի։ Հէնց մեր յեղափոխական գործի համար եղած է դիւանագիտական վահան։ Եկեղեցիէն՝ քաղաքական-կուլտուրական գործերու անջատման ջանքերու հետեւանքը պիտի լինի ազգային բոլոր ինքնավարութիւններէն զրկուել։ Ժամանակը եկած չէ կռիւ յայտարարել կրօնական հիմնարկութիւններին դէմ, պիտի պահպանել բացարձակ չէզոքութիւն։ Բացի սրանից, իբր քաղաքացի, իրաւունք չունենք ուրիշներու յարգանքի առարկաները նախատել։ Մեր անհատական մասնակցութիւնները մէջ կուսակցութեան առաջ բարոյական պատասխանատուութիւն պիտի զգանք։

Մուրատ։— Այդ գործերին մասնակցիլն ու հակառակիլը մեր կուսակցութեան հմայքին վնասել է։ Անհատներն ազատ են, բայց գործօն ընկերները խսկապէս չպէտք է մասնակցեն։

Հայկ։— Անհատը ազատ լինի։ պատրիարքի կրօնական-քաղաքական իրաւունքների բաժանման հարցը չյարուցանել։ Դաստիարակութեան գործը կուսակցական նկատումներէ զերծ պիտի լինի, մանուկը պիտի դաստիարակել իբր մարդ, գործօն մասնակցողները հաշիւ տան կուսակցութեան։

Ակնունի։— Անմիջական մասնակցութեան բացասական հետեւանքներէն մէկն էլ դէպի կուսակցութիւնը ստեղծուած հակակրութիւնն է։ Այդ հիմնարկութիւնները կուսակցական լինել չեն կարող, եռանդուն մասնակցութեան իրաւունք չունինք, ամբողջ մտաւորականութիւնը, գոնէ նրա լաւագոյն մասը, մեր մէջ չբովանդակելու տեսակէտից։ Մեր յաջողութիւնների մէջ անհատի արժանիքը քիչ դեր է ունեցել։ Օգտուել ենք կուսակցութեան ռազմական-քաղաքական հմայքից։ Անհատական մասնակցութեան համար էլ սահմաններ պիտի որոշել, թոյլատրելով գործօն մասնակցութիւնը աշխարհական գործերին։ Անհատական մասնակցութիւնը անհատական արժանիքներով։ Պատասխանատու ընկերները չունենան անմիջական ոչ մի մասնակցութիւն։

Անտոն։— Այս հիմնական խնդիրներին մօտենալիս չպէտք է ենթարկուել առօրեայ դէպքերին ու ժամանակաւոր հոսանքներին։ Մասնակցութեան խնդրին պիտի մօտենալ եւ սկզբունքային եւ տակտիկական տեսակէտից։ Կղերականութիւն եւ հոգեւորականութիւն տարբեր բաներ են։ հոգեւորականութիւնը միջնադարեան Եւրոպայի ամենակուլտուրական տարրն է եղած, ինչպէս նաեւ մեզանում կուլտուրան պահպանողը, մինչեւ 18րդ դարը։ Կեղծիքը հոգեւորականութեան սեփականութիւն չէ միայն, որ իբր առանձնայատուկ թերութիւն կը շեշտուի, քի՞չ կան ընկերվարականներ կեղծիքի մէջ թաղուած։ Յետամնաց երկիրներում, մասնաւորապէս Արեւելքում, կրօնը եւ հոգեւորականութիւնը ազգութեանց հիմք են եղած։ Թուրքիայում եղած կրօնա-ազգային ինքնավարութիւնը՝ էքս-տէրիտորեալ ինքնավարութիւն է։ Այդ հիմնարկութիւնները ոչ միայն պիտի աչքաթող չանել, այլեւ պիտի պաշտպանել։ Զուտ քաղաքական ֆունկցիաներ կան խառնուած կրօնականի հետ, իսկ դրանք անջատել չենք կարող, քանի պետութիւնը այդ սկզբունքին փարած է։ Աշխատանքի

բաժանման սկզբունքով ղեկավարուելով է որ հեռու պիտի լինինք այդ գործերէն, իբր կուսակցութիւն։

Ռոստոմ։— Կուսակցութիւնը մի ծայրայեղութիւնից անցնում է միւսին։ Մի ժամանակ ամէն գործերի խառնուում էինք, այժմ առաջարկներ են լինում ոչ մի գործի չխառնուիլ։ Համակերպութիւնը ծայր է տալիս այդ ուղղութեան մէջ, փափկանկատութիւններով ամէն ինչից հրաժարւում ենք, հապա ի՞նչ ենք անելու։ Մեր կուսակցութիւնը մասսայական է, չենք կարող պահանջ դնել բացարձակ չէզոքութեան, պիտի թողնել անհատների ազատ կամքին առանց սահմանափակումների։ Առարկել թէ՝ մտաւորական ցենզ չունենալու համար հէնց չպիտի մասնակցել, անհիմն է, հապա ի՞նչպէս է որ ժողովրդի գոյութեան հետ կապուած քաղաքական բարդ խնդիրներով զբաղուելու ցենզ ունենք։ Մի՞թէ վերջինը աւելի երկրորդական նշանակութիւն ունի։

Պեհեռ։— Սկզբունքային հարց չի կարող լինել կուլտուրական հիմնարկութիւնների նկատմամբ։ Հարցը ամբողջապէս այն է թէ՝ իբր քաղաքական կուսակցութիւն՝ որքան շահեկան է մեր մասնակցութիւնը։ Խօսուածները չպարզեցին մեր վերաբերմունքը դէպի հոգեւոր պետերը։ այստեղ ահա խնդրին պիտի մօտենալ սկզբունքօրէն, ոչ տեխնիկական յարմարութիւնների տեսակէտից։ Երկու որոշ վերաբերմունք կարող է լինել, դրական կամ բացասական։ Կը շեշտուի հոգեւորականների դրականութիւնը կուլտուրայի համար, հապա նրա սխոլաստիկան այդ նոյն գործի [մէջ]։ Ո՞րն է գերակշռողը։ Եւ գնահատման հետեւանքը պիտի ցոյց տայ մեզ հոգեւորականութեան բացասականութիւնը։ Խօսքը դասակարգի ամբողջութեան եւ ոչ անհատների մասին է, եւ եթէ այդպէս չղեկավարուենք, բուրժուազիան իբր դասակարգ՝ հէնց ներկայումս, ուրեմն, աւելի դրական կողմեր ունի քան բացասական։ Իրողութիւնն այն է որ պիտի քայքայել հոգեւորականութեան տիրապետութիւնը, միայն թէ տակտիկով։ Ոչ մի մասնակցութիւն նրանց ընտրութիւններին, որովհետեւ նրանց քաղաքական դերը ձեւական է, խողովակ են եւ կեանքը հոսում է անկախ նրանցից։ խողովակը գործածել քաղաքական-աշխարհական մարմինների միջոցաւ։

Սարհանտ։— Եկեղեցու պետութիւնից բաժանելու հարց չի կարող լինել, այլ աշխարհական գործերի անջատման խնդիր կարող է լինել։ Հրահանգներ եթէ տրուին, մասնակցութիւնը կը լինի կուսակցական։ Ընտրուողը կրնայ հրահանգներ ստանալ իր ընտրութեան նպաստողներէն կամ ընտրողներէն։

Ռուբէն։— Թուելով բոլոր կուլտուրային հիմնարկութիւնները, կը նկատէ որ որոշ հիմնարկութիւններ (օր. բարեգործական) բացուած են զանազան դասակարգային բուրժուազիական նպատակներով, որոնց ոչ մի մասնակցութիւն չպիտի ունենալ։ Առաջնորդական, կաթողիկոսական եւ պատրիարքական ընտրութիւններին չմասնակցել, նոյնիսկ անհատապէս, իսկ կեդրոնական եւ երեսփոխանական ժողովներին մասնակցել իբր կուսակցութիւն։ Երբ մենք այդ կեդրոնական հիմնարկութիւնների դէմ ենք, չի նշանակեր որ թոյլ պիտի տանք որ նրանց իրաւունքները կառավարութիւնը խլէ։ Մեր ցանկութիւնն է ժողովրդին դարձնել այդ իրաւունքները։

Նիթրա։— Խնդիրը տաքտիկական է, այդ հիմնարկութիւններից եւ ոչ մէկին սկզբունքային տեսակէտով չպիտի մօտենալ։ մենք մեր գործունէութեան մէջ պիտի առաջնորդուենք այդ հիմնարկութիւնների աշխարհականացման սկզբունքով։ Մեր ջանքը պիտի լինի կղերականութեան տիրապետութեան տեղ հաստատել ժողովրդապետութիւն։ այստեղ պէտք է զգոյշ տակտով գործել, որովհետեւ պետութիւններն են մեր վրին փաթաթել այդ տիրապետութիւնը։ Կրօնական պետերի անձնաւորութիւնը նշանակութիւն ունի հէնց այն տեսակէտից, որ նրանք մի խողովակ լինին, որ քաղաքական-աշխարհական մարմինների թելադրութիւններն ընդունեն եւ դառնան դիմակ, ոչ իսկական դերակատար։ Չէ՞ որ հակառակորդի ով լինելը մեծ նշանակութիւն ունի։ Պատրիարքը՝ նոյնիսկ երեսփոխանական ժողովը ցրելու իրաւունք ունի։ Հոգեւորականութիւնը պիտի հաստատի աշխարհականների պաշտօնները, կուլտուրական-քաղաքական հիմնարկութիւնների մէջ։ Անհատական մասնակցութիւն պիտի ունենալ եւ ղեկավարուել կուսակցութեան աշխարհահայեացքով։ Եթէ իրենց գործողութիւնների համար պատասխանատուութեան պիտի կանչուին գործօն դեր ստանձնողները, բնականաբար հրահանգներ պիտի ստանան։

Պերճ։— Հրահանգ տալը հակասական չէ պաշտօնապէս չմասնակցելուն։ չէ՞ որ առանց դրան կը ստեղծուի անիշխանութիւն եւ հէնց մեր ընկերները կրնան իրար հակասել այդ հիմնարկութիւնների մէջ։ Գործերէն թեթեւնալու հոսանք մէ սկսուած, կամայ ակամայ կ'ամփոփուենք, որի հետեւանքը կը լինի կազմակերպութեան քայքայումը, քանի որ մեր մասսաները կապուած են կուսակցութեան՝ մեր ընդգրկած այս եւ այն գործերու համար։ Կ'առարկուի թէ՝ սկզբունքի հակառակ է այդ հիմնարկութիւնների մէջ մտնել կողք կողքի աշխատելով ոչ ընկերվարական տարրերու հետ։ հապա օսմանեան խորհրդարանը, մի՞թէ այնտեղի խոճաները աւելի ռամկավարական են։ Խնդիրը հիմնարկութիւնների էութիւնն է, ոչ կազմը։ Պէտք է մասնակցել։ Եկեղեցու բաժանման հարցը դրուած է կուլտուրական գործերէն բաժնելու մտքով։ Հոգեւորական պետերու անձը նշանակութիւն ունի։ ստիպումներով չէ որ գործ պիտի կատարենք, այլ համոզելով։

Վիճաբանութիւնները վերջ գտնելով, հետեւեալ բանաձեւերը քուէարկուեցին, իրենց բոլոր կէտերը առանձին առանձին։

Ա. բանաձեւ (Ցանձնախմբի).

Նկատելով որ ազգային կուլտուրական հաստատութիւնները (վարժարան, ընթերցարան, լսարան, հրատարակչական, եւայլն) եւ մեր ազգային ինքնավարութիւնը ներկայացնող հաստատութիւններ (երեսփոխանական ժողով, քաղաքական ժողով, թեմական խորհուրդ, եւայլն) իրենց կազմութեամբ եւ ոգւով թէեւ անհամապատասխան են մեր ծրագրի ռամկավար սկզբունքներուն, բայց սերտ առնչութիւն ունին մեր ազգային կուլտուրայի զարգացման եւ մեր քաղաքական կեանքին հետ, ստացաւ 8 ձայն թեր եւ 10 դէմ:

Նկատելով որ կաթողիկոս, պատրիարք առաջնորդ եւ համանման այլ պաշտօնեաներ զուտ եկեղեցական-կրօնական պարտաւորութիւններէ դուրս ունին նաեւ Տաճկաստանի եւ Պարսկաստանի մէջ քաղաքական եւ կուլտուրական իսկ Ռուսաստանի մէջ՝ կուլտուրական ֆունկցիաներ, եւ հետեւաբար իրենց անձնաւորութիւնը այս հարցերում կարող է նշանակութիւն ունենալ (11 թեր, 11 դէմ):

Նկատելով որ մեր պատասխանատու մարմիններու կողմէ պաշտօնական եւ ուղղակի մասնակցութիւն մը այս հարցերուն մէջ կը ներկայացնէ տակտիկական անպատեհութիւններ, քանի որ տակաւին մեր առջեւ ունինք քաղաքական այնպիսի ծանրակշիռ հարցեր, որոնց պարտաւոր ենք նուիրել մեր ուժերու մեծագոյն բաժինը (13 թեր, 5 դէմ):

Որոշուեցաւ.

Ա.- Կազմակերպական մարմինները պաշտօնապէս ոչ մէկ մասնակցութիւն չպիտի ունենան այդ հաստատութիւններու գործերուն մէջ (20 թեր),

Բ.- Ամէն մէկ դաշնակցական ընկեր կարող է գործօն մասնակցութիւն ունենալ այդ հաստատութիւններուն մէջ (11 թեր, 6 դէմ),

Գ.- Մասնակցող ընկերները ղեկավարուելով Դաշնակցութեան սկզբունքներով, իրենց գործունէութեան հրահանգները պիտի ստանան տեղական կազմակերպական մարմիններէն, եւ համարատու պիտի ըլլան անոնց առջեւ (4 թեր, 18 դէմ),

Դ.- Բոլոր դաշնակցական ընկերները ղեկավարուելով եկեղեցին պետութենէն բաժնելու սկզբունքով՝ պիտի ձգտին գատելու վերեւ յիշուած հաստատութիւններու եւ պաշտօնեաներու կրօնական-եկեղեցական ֆունկցիաները կուլտուրական-քաղաքական ֆունկցիաներէն, եւ տալ այդ վերջիններուն համազգային բնոյթ (13 թեր, 4 դէմ):

Բ. բանաձեւ (Ակնունիի).

Քննելով Դաշնակցութեան մասնակցութեան խնդիրը ազգային-կուլտուրական հիմնարկութիւնների եւ գործերի մէջ, եւ նկատի առնելով այս հարցի շուրջը արտայայտուած կարծիքները, Ե-րդ Ընդհ. Ժողովը՝

ա) Նկատելով որ կազմակերպութիւնը ունի իր ծրագրային եւ տակտիկին վերաբերեալ ուղղակի նպատակներ, որոնց պիտի նուիրուած լինի կուսակցութեան մարմինների մեծագոյն աշխատանքը (14 թեր, 1 դէմ),

բ) Նկատելով որ կրօնական բնոյթ ունեցող հիմնարկութիւններն իրենց ոգւով չեն համապատասխանում մեր սկզբունքային տեսակէտներին (4 թեր, 10 դէմ),

գ) Աչքի առաջ ունենալով որ մեր ազգային կուլտուրական հիմնարկութիւնները կուսակցական չպիտի լինին, նաեւ այն դժգոհութիւնները, յաճախ թիւրիմացութիւնների վրայ հիմնուած, որ առաջ են գալիս հասարակութեան մէջ անհատների մասնակցութիւնը ամբողջ կուսակցութեան վերագրելով (6 թեր, 8 դէմ),

Որոշեց՝

ա) Յայտարարել, որ կուսակցութիւնը՝ իբր ամբողջական մի մարմին՝ չի մասնակցի ազգային, հասարակական եւ կուլտուրական հիմնարկութիւնների մէջ (միաձայն անցաւ)

բ) Կուսակցութիւնը իր անդամներին չի արգիլում մասնակցիլ այդ գործերից աշխարհականների մէջ իրենց անձնական պատասխանատուութեամբ, իբր անհատ քաղաքացիներ, առանց որեւէ կերպ օգտուելու կուսակցութեան հմայքից եւ ազդեցութիւնից (14 թեր),

Ծանօթ. Այս տեսակէտի վրայ կանգնելով, Ընդհ. Ժողովը աւելորդ չի համարում կցել եւ այն՝ որ ազգային հիմնարկութիւնները պիտի լինեն անկուսակցական եւ հնարաւորութիւն պիտի տրուի հասարակական բոլոր խաւերին մասնակցել:

Գ. բանաձեւ (Անտոնի).

ա) Ընդունելով խղճի ազատութիւնը քաղաքացիական անկապտելի իրաւունքներէն եւ ազատութիւններէն մին եւ նախանձախնդիր այդ ազատութեան պաշտպանութեան ամենալայն մտքով, Ընդհ. Ժողովը որոշում է զբաղուել կրօնական հարցերով, պահելով ամէն մի անհատին իր անհատական ազատութիւնը խղճի վերաբերեալ խնդիրներում (8 թեր, 7 դէմ),

բ) Նկատի ունենալով մեր առաջ դրուած բարդ եւ ծանր քաղաքական խնդիրները, որ դրուած են Դաշնակցութեան առաջ իբր քաղաքական կուսակցութեան, միւս կողմից եւ այն հանգամանքը որ կուլտուրական գործերում մեզմէ ոչ պակաս օգտակար կարող են լինել եւ ոչ դաշնակցական խաւերը (4 թեր, 5 դէմ),

գ) Գիտակցելով, որ կրօնական նախապաշարմունքները հետեւանք են ժողովրդի տգիտութեան եւ կը թուլանան ու կը չքանան լուսաւորութեան տարածումով (8 թեր, 7 դէմ):

Ժողովը փակուեց ժամը 12.30-ին:

Քարտուղար՝ **ՎԱՆԻԿ** *Նախագահ՝* **ՌՈՒԲԷՆ**

Նիստ 45. Սեպտ. 7 1909

Կը նախագահէ ընկեր Ռուբէն:

Ընկեր Ճապոնացի կը զեկուցանէ պրոպագանդայի մասին: Պրոպագանդը պէտք եղած եղանակով չէ տարուած: Մեր բոլոր Ընդհ. Ժողովները այս հարցի վերաբերմամբ ընդհանրապէս շատ որոշումներ տուած են, բայց ատոնք չեն գործադրուած: Ուստի, այսուհետեւ պէտք է չափաւոր որոշումներ տալ:

«Դրօշակ»ի մասին նախորդ Ընդհ. Ժողովի մէջ որոշուած էր երկշաբաթաթերթի վերածել եւ միեւնոյն ժամանակ հրատարակել նաեւ յաւելուածներ, ինչ որ կատարուած չէ ուժերու պակասութեան պատճառով: Հիմա որ Բիւրոն Երկիր փոխադրելու հարց կայ, ի՞նչ պիտի ըլլայ «Դրօշակ»ը: Ցանձնաժողովը կը կարծէ որ ան պէտք է շարունակէ մնալ Եւրոպա, զանազան պատճառներով որոնց մէջ նշանակելի են Երկրի անվստահ դրութիւնը, յետոյ այն հանգամանքը որ «Դրօշակ»ը երեք հատուածներու օրգանը լինելու կոչուած ըլլալով կրնայ ըլլալ որ մէկ հատուածին մէջ խմբագրուելով տարուի միայն անով. եւ վերջապէս արխիւին գոյութիւնը զոր անհրաժեշտ է պահել արտասահման: Ցանձնաժողովը կ'առաջարկէ ուրեմն տալ «Դրօշակ»ին երկու խմբագիր եւ մէկ օգնական, կատարելու համար տեխնիկական եւ հաշուական աշխատանքները: Պիւտճէն ըլլալու է 25 հազար ֆրանք, «Դրօշակ»ը դարձնելու է երկշաբաթաթերթ, եւ միւս կողմէ դադրեցնելու է գրքոյկներու հրատարակութիւնը քանի որ այդ գործը արդէն յաջողութեամբ կը կատարէ Պոլսոյ Ազատութեան Մատենադարանը: Ցանձնաժողովին առաջարկ եղած է նաեւ «Դրօշակ»ի հաւաքածոյին կամ անոր լաւագոյն յօդուածներուն բ. տպագրութիւնը ընել, բայց մենք կը կարծենք որ այդ անկարելի է առ այժմ կազմակերպութեան միջոցներու սղութեան պատճառով: Միւս կողմէ՝ պէտք է շարունակել պատկերներու հրատարակութիւնները եւ պէտք է լոյս ընծայել մանաւանդ մեր բոլոր [նահատակ] ինկած ընկերներու մէկ ալպոմը (յարմարցնելով անոր հրատարակութեան թուականը Դաշնակցութեան 20ամեակին):

Գալով կիսապաշտօնական թերթերուն, Ցանձնաժողովը կը կարծէ, [որ] պէտք է ջնջել զանոնք, որովհետեւ անոնք շատ սուղի նստած են կազմակերպութեան. Թիֆլիսի շարք մը թերթեր, Խարիսխ եւ Ռազմիկ, բոլորն ալ բացեր տուած են եւ բաւական մեծ քանակութեամբ: Նոյնիսկ «Ազատամարտ»ը որ հազիւ երկու ամիս է կը հրատարակուի, ունի արդէն խոշոր դեֆիսիտ: Բացի այս, մենք չունինք բաւականաչափ մտաւորական ուժեր այդչափ թերթեր հրատարակելու ցանկալի բովանդակութեամբ: Վերջապէս, մեր կիսապաշտօնական թերթերու գոյութիւնը պատճառ կ'ըլլայ հակառակութեանց: Ուրեմն, լաւագոյն է հաւաքել բոլոր մտաւորական ուժերը եւ հրատարակել միակ լաւ թերթ մը: Իսկ կողմնակի թերթեր պէտք է հրատարակուին ընկերներու մասնաւոր ջանքերով եւ կազմակերպութեան բարոյական աջակցութեամբը: Ցանձնաժողովը դէմ է նաեւ Պոլսոյ մէջ որեւէ պաշտօնական թերթ հրատարակելուն, որովհետեւ միջոցներ չունինք:

Իսկ ինչ կը վերաբերի գրքերուն, թէ «Դրօշակ»ի եւ թէ «Ցառաջ»ի (Թիֆլիս) խմբագրութիւնները հրատարակած են բազմաթիւ գրքոյկներ, որոնց շարունակութիւնը կ'ընէ հիմա Ազատութեան մատենադարանը:

Ազատութեան մատենադարանի մասին լայն բացատրութիւններ կու տայ ընկեր Անտոն, որ եղած է այդ գործի հիմնադիրներէն մէկը: Այս մատենադարանը հիմնուած Սահմանադրութենէն յետոյ, նպատակ ունէր բանախօսութեանց մէջ ըսուածները հրատարակելու գրքոյկներով, բայց հազիւ մէկ հատ կատարուեցաւ (Ապակեդրոնացումը): Այնուհետեւ, սկսաւ հրատարակել կամ սպառուած գրքեր կամ բոլորովին նոր աշխատութիւններ: Մինչեւ հիմա հրատարակուած են 10 գիրք եւ 4 ալ մամլոյ տակ կայ: Հրատարակուած գիրքերը պիտի ըլլան հետեւեալ չորս ուղղութեամբ.— 1) Ազատութեան վերաբերեալ, 2) Ազգային հարցեր շօշափող, 3) Գիտական-ընկերական, 4) Գիտական-հակակղերական: Ջանացինք լեզուն եւ երբեմն մինչեւ անգամ բովանդակութիւնը յարմարցնել ժողովուրդի հասկացողութեան: Հատորներու գիները նշանակուած են շատ աժան բայց դարձեալ եղած ծախսը 1.5 անգամն է անոնց, այնպէս որ կազմակերպութիւնը յամենայն դէպս վնաս չ'ըներ: Շուտով լոյս կը տեսնէ «Աւերուած Հայաստանը» որ Տարօնի մասին Դ-րդ Ընդհ. Ժողովին ներկայացուած տեղեկագիրն է, շտկուած: Նոյնպիսի ուսումնասիրութիւն մը պիտի հրատարակենք նաեւ Վասպուրականի համար ինչպէս նաեւ այս շրջանի կանոնաւոր մէկ քարտէզը: Խմբագրութիւնը կը մտածէ հրատարակել նաեւ մեր ընկերներէն ոմանց յիշատակարանները վէպի ձեւով, երգեր՝ նոթաներով, եւայլն: Գալով դրամականին, մինչեւ հիմա ծախսուած է 31,283 դահեկան, եւ ստացուած է 86,000 դահեկանի գիրք: Թուական բոլոր մանրամասնութիւնները կան մասնաւոր տոմարի մը մէջ, որ բոլորին տրամադրութեան տակ է: Նշանակելի կէտ մըն է որ գրքոյկներու սպառումը զգալապէս նուազեցաւ Մարտ 31էն ասդին. այնուամենայնիւ մենք կը կարծենք որ պէտք է դարձեալ ուժ տալ անոնց տարածութեան, որովհետեւ ամէնէն քիչ ծախս պահանջող ձեւն է պրոպագանդայի համար եւ ամէնէն նպատակայարմարը: Խմբագրութիւնը կը մտածէ հրատարակել նաեւ քանի մը բրոշիւրներ թրքերէն լեզուով եւ մէկ քանի ձեռագիրներ պատրաստ կան արդէն:

Ճապոնացի.— Ցանձնաժողովը կը կարծէ որ գրքերու հրատարակութիւնը պէտք է այսուհետեւ կեդրոնացնել Պոլիս Ազատութեան Մատենադարանին մէջ եւ

պէտք է հրատարակուին երկու կատեկորիայի գրքեր ա) ինտելիգենցիային, բ) լայն մասսաներուն համար։ Pro-Armenia՝ իր գոյութեան իրաւունքը կորսնցուցած ըլլալով կ'առաջարկենք փակել։ Պէտք է սահմանափակել թռուցիկները։ Կեդր. Կոմիտէները եւ Բիւրոները պարբերական շրջաբերականներով պէտք է ուղղութիւն տան Մարմիններուն։ Պէտք է դադրեցնել մեր պաշտօնական օրգանին աշխատակցողներու վճարը։ Ընկերները կրնան աշխատակցել բուրժուազիական այն թերթերուն որոնք հակադաշնակցական չեն։ Կ'առաջարկենք նաեւ հրատարակել մանրամասն ուղեցոյցը պրոպագանդայի. պէտք է ուժ տալ շրջուն պրոպագանդիստներու եւ կազմակերպուած սիստեմատիկ դասախօսութիւններու։

Կը բացուի վիճաբանութիւն «Դրօշակ»ի տեղափոխութեան վերաբերմամբ։

Ընկերներէն ոմանք կը պնդեն թէ «Դրօշակ»ը պէտք է հրատարակուի երկրին մէջ։ Ցանձնաժողովը միայն կրճատումներով է զբաղուած եւ չէ հետաքրքրուած «Դրօշակ»ի ուղղութեամբ եւ բովանդակութեամբ։ «Դրօշակ»ը ցարդ չէ շօշափած մեր իրական կեանքը, պատճառը այն է եղած որ նա մեր [կեանքէն] կտրուած մնացած էր։ «Դրօշակ»ը պէտք է հրատարակուի կամ երկրի մէջ Պոլիս եւ կամ շատ մօտիկ վայր մը։ Այդպիսով միայն ան կարող է զարգանալ իբրեւ արտայայտիչը մեր կեանքին։ Կ'ըսեն թէ դրութիւնը անվստահ է եւ կարող է վտանգուիլ, այդ առարկութիւն չէ որովհետեւ ուրիշ շատ մը ընկերներու հետ երկու ընկեր ալ կրնան վտանգուիլ։

Արխիւը կարելի է պահել Եւրոպա ո՛եւէ տեղ մը։ Բայց զէնքը հոն պէտք է ըլլայ ուր կռիւ կայ։ Այս բոլորէն դուրս, տեխնիկական եւ պիւտճէական անյարմարութիւններ կը ներկայացնէ այլեւս «Դրօշակ»ի արտասահման պահուիլը։ Բիւրոն եթէ երկիր պիտի ըլլայ, Եւրոպայի մէջ անջատ խմբագրութիւն մը պահելը նոր ծախսեր ստեղծել ըսել է, եւ միւս կողմէ այդպիսի խմբագրութիւն մը՝ շնորհիւ իր գտնուած վայրի՝ պիտի կոչուի կատարելու բիւրոյական աշխատանքներ։ Եթէ երկրին մէջ եկաւ բոպէ մը ուր թոյլ չտուին այլեւս հրատարակել «Դրօշակ»ը, կը փոխադրենք դարձեալ արտասահման։ Իսկ Պոլսոյ մէջ հրատարակուելով, խնայողութիւնը անհամեմատ շատ կ'ըլլայ, որովհետեւ «Ազատամարտ»ի պիւտճէին վրայ աւելցնելով 10 հազար ֆրանք կարելի է հրատարակել նաեւ «Դրօշակ»ը։

Այն ընկերները որ կը պնդէին «Դրօշակ»ի արտասահման՝ Ժընեւ կամ ուրիշ կարեւոր կեդրոնի մը մէջ մնալը, կ'առարկեն թէ երկու տեսակ թերթ կ'ըլլայ, 1) անոնք որ օրը օրին տեղի ունեցող հարցերով կը զբաղուին եւ 2) անոնք որ սկզբունքային խնդիրներ պարզաբանելու կոչուած են։ «Դրօշակ»ը երկրորդ տեսակին կը պատկանի, առաջին աշխատանքը կրնան կատարել երկիր հրատարակուած թերթերը։ Սկզբունքային աշխատանքներու համար նիւթ կայ նաեւ Եւրոպայի մէջ. բոլոր թերթերը լիքն են Թուրքիայի դէպքերու մանրամասներով. խմբագրութիւնը պարտաւոր է զանոնք ուսումնասիրել եւ վերլուծել։ Եւ այդպիսի աշխատանք աւելի արդիւնաւոր կերպով կարելի է կատարել հեռուէն։ Միւս կողմէ՝ կան կառավարական խստութիւնները։ Անցեալ Ընդհ. Ժողովին առաջարկուած էր «Դրօշակ»ը փոխադրել Կովկաս, բայց չեղաւ այդ եւ հիմա շատ գոհ ենք։ Թուրքիոյ ապագան աւելի պայծառ չէ քան Ռուսաստանինը երկու երեք տարի առաջ։ Դեռ քանի մը օր հազիւ կայ որ Պոլսոյ մէջ թերթ մը դատապարտուեցաւ 100 ոսկի տուգանքի։ Պոլսոյ մամլոյ օրէնքը թոյլ չի տար մինչեւ անգամ հակառակ գրել ցարիզմին, անանկ որ Պոլսոյ մէջ «Դրօշակ»ի պարունակութիւնը կը խաթարի։ «Դրօշակ»ը հրատարակուելով արտասահման կ'ունենայ խմբագրութիւն մը կապուած երկրի Բիւրոյին հետ։

Յետոյ, նկատի ունենալով եղած առաջարկները՝ նախագահը քուէարկեց հետեւեալ հարցերը.—

1) «Դրօշակ»ը Եւրոպայի մէ՞ջ պահել։ Կ'որոշուի Եւրոպայի մէջ պահել (18 ձայն ընդդէմ 3ի)։ Խմբագրական կազմի մասին՝ մեծամասնութեամբ կ'որոշուի խօսիլ Բիւրոներու մասին խօսելէ յետոյ։

2) Հրատարակել ամիսը մէկ անգամ ուժեղ բովանդակութեամբ, երկո՞ւ ամիսն անգամ մը, թէ երկշաբաթե՞րթ։ Կ'որոշուի ամիսը մէկ անգամ ուժեղ բովանդակութեամբ (20 ձայն ընդդէմ 1ի)։

Վիճաբանութիւն կը սկսի կիսապաշտօնական թերթերու նկատմամբ։ Այն ընկերները որ դէմ են կիսապաշտօնականներու գոյութեան, կը պատճառաբանեն թէ՝ այդ թերթերը չեն կրնար պահպանել ուղղութիւնը։ Թիֆլիս՝ ուր հաւաքուած էին ատեն մը մեր լաւագոյն ուժերը «Ցառաջ»ի շուրջը, դարձեալ չկարողացան պահպանել կուսակցական ուղղութիւնը, այնպէս որ մէկ կողմէն այդ թերթերը չեն կրնար եւ չեն ըլլար իսկական արտայայտիչները կուսակցութեան գաղափարներուն, եւ միւս կողմէն՝ հասարակութեան աչքին կը ներկայանան իբրեւ այդպէս։ Արդիւնքը՝ փոխանակ օգուտի վնաս է։ Բացի այդ, այս կիսապաշտօնական թերթերը շատ սուղի նստած են կազմակերպութեան գլխին, ինչպէս այդ կ'երեւի կատարուած զեկուցումէն։ Կիսապաշտօնական թերթերը ջնջելով պէտք է թողնել որ մեր մշտաւորական ընկերները իրենց սեփական ուժերով ընեն այդ բանը։ Այդպիսով կազմակերպութիւնը ազատ կը մնայ նաեւ այն հակառակութիւններէն որ կապուած են կիսապաշտօնական թերթերու հրատարակութեան հետ։ Այնուամենայնիւ, կարելի [է] բացառութիւն ընել Ամերիկայի «Հայրենիք»ին համար որ նիւթապէս ապահովուած է արդէն, եւ որ այնտեղի գաղութին համար կը ներկայանայ իբրեւ անհրաժեշտութիւն։

Կիսապաշտօնականներու պահպանման ի նպաստ խօսողները կ'ըսեն թէ՝ այսօր Թուրքիոյ մէջ երկու գործ ունինք մենք՝ 1) մտածել մեր ներքին մարտական-ինքնապաշտպանական գործի ուժեղացման եւ 2) սահմանադրութեան պաշտպանութեան մասին։ Եւ այդ տեսակէտով կոչուած է մեծ դեր կատարելու կիսապաշտօնականը։ Առօրեայ կեանքի մէջ կուսակցութիւնը պէտք է ունենայ իր դերը եւ այդ դերին մէջ էն զօրեղ ազդակը մամուլն է։ Պաշտօնական օրգանը զբաղուած ծանր նիւթերով չի կրնար պայքար մղել, այդ պարտաւոր են կատարել կիսապաշտօնականները։ Շատ լաւ կ'ըլլար որ ամէն տեղ ունենայինք կիսապաշտօնականներ, բայց քանի որ ոչ նիւթապէս եւ ոչ ալ մտաւորապէս մեր ուժերը չեն բաւեր այդ բանին, առ այժմ պէտք է բաւականանալ կեդրոններու մէջ կիսապաշտօնականներ հաստատելով, Պոլիս, Թիֆլիս եւ Դաւրէժ։ Ստիպողական է այդ տեղերը մէկ մէկ թերթ ունենալ։ Լաւ կ'ըլլար նոյնիսկ Պոլսոյ մէջ ունենալ թրքերէն թերթ մը որպէսզի մեր գաղափարները մատչելի ըլլային նաեւ թուրք մասսային։

Ժամանակը ուշ ըլլալով, ժողովը կը փակուի։

Քարտուղար՝ **ՊԵՐՃ** *Նախագահ՝* **ՌՈՒԲԷՆ**

Նիստ 46-րդ. 8 Սեպտ. 1909

Նիստը բացւում է առաւօտեան ժամը 8.20ին. ներկայ են 24 ընկերներ. նախագահում է ընկեր Անտոն։

Օրակարգի հարցն է նախորդ նիստի շարունակութիւնը պրոպագանդի հարցի վերաբերմամբ։

Զեկուցանող ընկեր Ակնունի պատասխանում է Pro-Armenia-ի հրատարակութեան վերաբերմամբ նախորդ նիստում եղած հարցումին, յայտնելով որ Պրօ-Արմենիան դադարել է Պատ. Մարմնի, Արեւմտ. Բիւրոյի եւ Բիւրեղ Քիյառի համաձայնութեամբ։ Քիյառի համար թէեւ մի քիչ դժուար էր հրաժարուել 10 տարուայ գործից, բայց համաձայնուեց երբ մանաւանդ Պոլսում միտք կար ֆրանսերէն մի թերթ հրատարակելու։ Նա հրաւիրուել էր թէ հրատարակուելիք թերթի եւ թէ մի քանի այլ խնդիրներու մասին խորհրդակցելու։ Այս ժամանակն էր որ դադարեց Պրօ-Արմենիան, առանց պարտք թողնելու։ Ինչ վերաբերում է Ազատամարտին, ընկերը գտնում է որ կազմակերպութեան կողմից բաց թողնուելիք դեֆիցիտը շատ չէ, համեմատած նրա ծաւալին մասնաւանդ որ ներկայումս գրաւոր պրոպագանդայի անհրաժեշտութիւնն է նկատւում, մասնաւորապէս Թուրքիայում հայ իրականութեան մէջ։ 907 թ. Ընդհանուր Ժողովը արդէն որոշած է գրաւոր պրոպագանդային լայն տեղ տալ. Կովկասը համեմատաբար աւելի լայն չափով օգտուեց գրաւոր պրոպագանդայից։ Թուրքահայ կեանքը չի կարող յետ մնալ այս խնդրում, երբ նկատի առնենք մանաւանդ այն ցած ընկած մակարդակը որի վրայ գտնւում է թուրքահայ մամուլը ընդհանրապէս։ Մաքուր, անկաշառ մամուլը թուրքահայ իրականութեան համար խոշոր անհրաժեշտութիւն է նաեւ կուսակցական շահերի տեսակէտից։ Օրինակ գերմանական Ս. Դ. իր պրոպագանդի համար ունի 73 թերթ, որոնք նոյն կուսակցութեան միջոցներով են հրատարակւում եւ որի բիւտճէին համարեա թէ հաւասար է մեր կուսակցութեան անցեալ տարուայ բիւտճէին։ Այս բոլորից զատ պէտք է իմանալ որ Ազատամարտը չպէտք է [լինի] օրուան պոլիմիկայի թերթ, այլ պէտք է լինի կուսակցական թերթ, իր բոլոր բարձրութեամբ եւ որպէս այսպիսին մենք ի նկատի ենք ունեցել որ մարմինները ամէն տեղ ցոյց կը տան բարեխիղճ վերաբերմունք թերթի տարածման գործում, որով դեֆիցիտի երկիւղ չէր լինի։ Թերթի բաժանորդագրութիւնը պէտք է բարձրանայ մինչեւ 12.000-ի, հակառակ դէպքում դեֆիցիտը միշտ կ'ունենայ։ Սկզբում «Ազատամարտ»ը տալիս էր 7000 օրինակ, վերջերս սակայն իջաւ 6000-ի, որը ամբողջութեամբ էլ չի սպառւում. մեր մարմիններին է մնում թերթի տարածման գործը այնպէս կարգաւորել, որ նա ծածկի իւր դեֆիցիտը։ Ինչ վերաբերում է գաւառական կիսապաշտօնական թերթերին, ընկերը գտնում է որ նրանք էլ կարող են դեր ունենալ որպէս պրոպագանդի գլխաւոր միջոց։

Գիսակ.— Պոլսոյ մամուլի կողմից «Ազատամարտ»ի դէմ սկսուած յարձակումների առթիւ եղած խօսքերին, յայտնում է որ նրանք բոլորն էլ ժամանակաւոր երեւոյթներ են, որոնք իսկոյն յետ կը քաշուին մեր ցոյց տուած տոկունութիւնից։ Անդրադառնալով Ազատամարտի հրատարակման գտնում է որ Պոլսում անհրաժեշտ է նրա գոյութիւնը եւ պէտք է շարունակել։

Զուլալ.— Գտնում է որ կիսապաշտօնական թերթերի գոյութիւնը անհրաժեշտ է, որոնք սակայն խիստ կերպով ենթակայ պիտի լինին մարմինների կոնտրոլին։ Դրամական օժանդակութեան վերաբերմամբ կազմակերպութեան կողմից համաձայն չէ եւ առաջարկում է թերթերի նիւթականը դնել ակցիոներական հողի վրայ։ Բացի այս՝ բոլոր մարմիններին պիտի պարտաւորացնել տարածման վրայ լուրջ ուշադրութիւն դարձնել։ Երբ անհատական ուժով հրատարակուող թերթերը կարող են իրանց գոյութիւնը պահել առանց դեֆիցիտի, անկարելի է որ կազմակերպական մի թերթ դեֆիցիտ ունենայ երբ մարմինները բարեխղճութեամբ վերաբերուեն թերթերի տարածման։

Վանի ներկայացուցիչը համաձայն է որ պաշտօնական օրգաններին կազմակերպութիւնը աջակցի իւր բոլոր միջոցներով։ Կիսապաշտօնական թերթերի գոյութիւնը անհրաժեշտ նկատելով հանդերձ ընկերը դէմ է

այնուամենայնիւ նիւթական աջակցութեան կուսակցական կասսայից։ Կիսապաշտօնական թերթերին տուելիք աջակցութիւնը կը լինի միայն բարոյական, մարմինների կողմից նրանց տարածումը ապահովելով։

Ճապոնացի.— Ցանձնաժողովի կողմից խօսելով բերում է նաեւ թուեր կիսապաշտօնական թերթերի եւ մասնաւորապէս «Ազատամարտ»ի տարածման, նրանց առաջ բերած խոշոր դեֆիցիտի վրայ, եզրակացնելով որ կազմակերպութիւնը տնտեսապէս չի կարող տանել նրանց գոյութիւնը։

Ռուբէն.— «Դրօշակ»ը ճիշտ է որ իրա բովանդակութեամբ չի կարող բաւականութիւն տալ մեր պահանջին, բայց կիսապաշտօնական լեգալ թերթերն էլ ենթակայ լինելով զանազան ազդեցութիւնների, է՛լ աւելի հեռի են մեր պահանջին բաւարարելուց. այս պատճառաւ էլ կազմակերպութիւնը չի կարող նիւթական աջակցութիւն ցոյց տալ նրանց։ Կիսապաշտօնական թերթերի հրատարակութեան ամենանպատակայարմար ձեւն է՝ ընկերների նիւթական-բարոյական աջակցութեամբ հրատարակելը, ի հարկէ ընկերների իրանց անհատական միջոցներով. նոյնը նաեւ «Ազատամարտ»ի եւ «Հորիզոն»ի վերաբերմամբ։

Վիճաբանութիւններից յետոյ հարցը բաւականաչափ պարզուած նկատելով առաջարկւում է փակել հարցը. քննարկւում են հետեւեալ կէտերը.—

ա) Օգտակա՞ր են կիսապաշտօնական թերթերը.— կողմնակից՝ 19 ձայն

բ) Ցանկալի՞ է նպաստել կիսապաշտօն. թերթերին.— կողմնակից՝ 13 ձայն

գ) Օգտակա՞ր է համարւում կիսապաշտօնական թերթերի հրատարակումը

Պոլիս եւ Թիֆլիս.— կողմնակից.— 14 ձայն
դ) Նպաստել նրանց.— » 9 ձայն
ե) Չնպաստել նրանց.— » 12 ձայն

(Դադար 10 րոպէ)

Դադարից վերջ առաջարկում են բանաձեւեր։

Ռոստոմ.— Նախքան բանաձեւը կարդալը յայտնում է որ սկզբում բոլոր մարմինները համաձայնուել են Պոլսում թերթ ունենալ, ուրիշ խնդիր է թէ Պատասխ. մարմինը կամ թերթի ղեկավարները լաւ չեն տարել գործը. սրա դէմ պէտք է բողոքել, բայց այս բողոքները դեռ իրաւունք չեն տալիս մեզ հրաժարուել թերթից. սրանից յետոյ ընկերը կարդում է իր բանաձեւը որ քուէարկուելով՝ յետաձգւում է։ (Ցեռ է մղում)։

«Աչքի առաջ ունենալով որ Պոլսում հրատարակուող կիսապաշտօնական թերթի պահանջը դրուած է ոչ միայն Պոլսի այլեւ Թուրքիայի այլ կեդր. մարմինների կողմից, Ընդհ. Ժողովը եւս գտնելով նրա օգտակարութիւնը՝ պարտականութիւն է դնում Թուրքիայի բոլոր մարմինների վրայ հայթայթել նրա համար անհրաժեշտ միջոցները։ Մանրամասնութիւնների ճշտումը թողնել Արեւմտ. Ռայոնի ժողովին։ Ռոստոմ» (13 կողմնակից ձայն)։

Պոլսոյ ներկայացուցիչը «Ազատամարտ»ի համար բաց թողնուելիք գումարի դէմ եղած առարկութիւններին պատասխանելով՝ թւում է նաեւ այն բոլոր ծախսերը, որոնք էապէս լինելով կազմակերպական՝ այնուամենայնիւ ծանրացած են թերթի վրայ, որոնք ծանրացած պիտի լինէին էլի կազմակերպութեան վրայ եթէ թերթը գոյութիւն չունենար. հետեւապէս պէտք է նկատի ունենալ որ թերթը եթէ մնար որպէս թերթ իւր ծախսերով, զգալի տարբերութիւն կը լինէր իր ծախսերի մէջ. ինչ վերաբերում է բարոյական կողմին, եթէ «Ազատամարտ»ը այս օրերում փակուի, բարոյական անկում է Դաշնակցութեան՝ թրքահայ ժողովրդի աչքում։ Բողոքելով աւելորդ ծախսերի եւ այլ անկանոնութիւնների դէմ այնուամենայնիւ թերթը պիտի պահել։

Ոսկանապատի ներկայացուցիչը գտնում է որ միմիայն նիւթական հաշիւներով անարդար է թերթերը դադարեցնել, որովհետեւ որպէս պրոպագանդի միջոց նրանք կազմակերպութեան բիւդջէից խլում են շատ չնչին գումարներ։ Բացի այս՝ մանաւանդ ներկայ պայմաններում անհրաժեշտ է թերթերի գոյութիւնը հէնց Դ[աշնակցութեա]ն շահերի տեսակէտից, որովհետեւ շատ դէպքերում նրանք են ցոյց տալիս Դ[աշնակցութ]եան գոյութիւնը մասսայի մէջ։

Ակնունի.— Թիւրիմացութիւն է համարում Պատասխ. մարմնի դէմ արուած զրպարտութիւնը, իբր թէ թերթի հրատարակումով նա արած լինէր անտակտ քայլ։ Թիւրիմացութիւն է, որովհետեւ թերթը հրատարակուել է Պատ. Մ.-նի ընկերների մեծագոյն մասի եւ մանաւանդ երկրի մարմինների ընդհ. պահանջով։ Կանխատեսնուած 30.000 ֆր. դեֆիցիտը չի ծախսուել միմիայն թերթի վրայ , ինչպէս որ ցարդ եղել են ծախսեր որոնք չեն վերաբերուելիս եղել թերթին, նոյնը լինելու է այսուհետեւ, որոնց վրայ Պոլսի ընկերը ամբողջութեամբ դեռ կանգ չառաւ. եթէ թերթին չպատկանող զանազան ծախսերը բաժանենք մօտ 15.000-ը դուրս կը գայ միմիայն այդ կարգի ծախսերը։ Ընդհ. Ժողովը այսքան մանր խծբծանքներով չպիտի զբաղուի, այլ ընդհակառակը, պիտի աշխատի ոգեւորել նրանց եւ շարունակել թերթի գոյութիւնը որ յաջորդ տարին գուցէ դեֆիցիտ չունենայ։

Ամերիկայի ընկերը (Ջալալ.).— Բողոքում է ընդհանրապէս թերթերի համար բաց թողնուած գումարների համար։ Նա գտնում է որ հէնց կազմակերպութեան պրեստիժի բարձրացման տեսակէտից անհրաժեշտ է գլխաւոր ուշադրութիւն դարձնել գինման եւ ինքնապաշտպանութեան վրայ։ Վտանգի րոպէում թերթերում գրուածները չեն որ պիտի բարձրացնեն կազմակերպութեան վարկը այլ զէնքերը։ Ընկերը դէմ է թերթերին նպաստելուն կազմակերպական միջոցներից։

Արգիս.— Բողոքում է հարցի կրկնաքուէարկութեան դէմ, նկատելով որ միանգամ կատարուած քուէարկութիւնը ցոյց տուեց որ ոչ մի առաջարկ չանցաւ. բողոքում է նաեւ այն արտայայտութեան դէմ, որ ռայոն. ժողովները ընկերներից ոմանք համարում են աւելի բարձր մարմին քան թէ Ընդհ. Ժողովը։ Դ-ն մէջ Ընդհ. Ժողովից բարձր մարմին գոյութիւն չունի։

Ցանձնաժողովի կողմից Եաբոնացին էլի մատնանշում է թուեր, որոնք ցոյց են տալիս թէ թերթերը որքան մեծ չափով են ծանրանալու կազմակերպութեան վրայ, չհաշուած եւ այն ծախսերը, որոնք ծախսւում են ընկերների եւ կամ այլ գործերի վրայ։

Անտոն.— Պատասխանելով Ակնունու այն առարկութեան թէ գերմանական Սոց. Դեմ.-երը 73 թերթ ունեն, բերում է թուեր գերման ազգաբնակչութեան եւ նրանց մէջ հրատարակուած ընդհ. թերթերից եւ եզրակացնում որ Ս. Դ.-երի հրատարակած թերթերը նրանց հետ համեմատած՝ 1/10-ը հազիւ են կազմում. այն ինչ մեր հրատարակելիք եւ հրատարակած թերթերը համարեա թէ կէս առ կէս են լինում ընդհ. հայ թերթերի հետ համեմատած, որը՝ չափազանցութիւն է։ Որպէս եզրակացութիւն՝ ընկերը գտնում է [որ] կիսապաշտօնական թերթերին կուսակցութեան կողմից չպէտք է նպաստել, այլ նրանք պէտք է հրատարակուեն ընկերների մասնակի օժանդակութեամբ։

Դուման.— Պատասխանելով այն առարկութեան թէ թերթերի փակումը առաջ կը բերի կուսակց. պրեստիժի անկում, գտնում է միանգամայն աւելորդ. մի անգամ սկսած սխալ գործի շարունակութիւնը աւելի վատ է, այն տեսակէտից քան թէ շարունակելը։ Բացի այս՝ ընկերը սխալ է գտնում նաեւ այն առարկութիւնը թէ կազմակերպութիւնը շատ փոքր տոկոս է յատկացրել պրոպագանդի գործին. ընդհակառակը, մասնաւորապէս IV Ընդհ. Ժողովից յետոյ կազմակերպութիւնը մի տեսակ հրատարակչական ընկերութիւն էր դարձել. իր ասածներին որպէս ապացոյց ընկերը կարդում է պրոպագանդի վերաբերմամբ IV Ընդհ. Ժող-ի կայացրած որոշումը եւ խօսում նաեւ ներկայումս հրատարակուող թերթերի ու հրատարկէ. մարմինների մասին։ Ընկերոջ եզրակացութիւնն է այն՝ որ կիսապաշտօնական թերթերին չպէտք է նպաստել։

Գիսակ.— Դէմ է կիսապաշտօնական բայց երկրորդական բնոյթ կրող թերթերի բազմութեան։ «Ազատամարտ»ի համար նախատեսնուած 30.000-ը համարում է բաւական որից դուրս ոչ մի նիւթական աջակցութիւն չպէտք է լինի. ընկերները հրատարակելու են իրանց պատասխանատուութեամբ։ Ինչ վերաբերում է ընդհ. պրոպագանդին, ընկերը առաջարկում է այս նպատակաւ բիւդջէ որոշել, որից իւրաքանչիւր մի մարմին կ՚օգտուի այնպէս՝ ինչպէս նա կը ցանկայ։

Ամերիկայի ներկայացուցիչը (Աստիկ.).— Թերթերի գոյութիւնը գտնում է անհրաժեշտ, աւելցնելով որ պէտք է կանոնաւորել նրանց տարածումը ինչպէս նաեւ սահմանափակել աւելորդ ծախսերը։

Կարնոյ ներկայացուցիչը.— Շեշտելով մտաւոր ու բարոյական այն տխուր վիճակը որը երեւան կը գայ եթէ կազմակերպական մաքուր ու բարոյական բարձրութեան վրայ կանգնած թերթեր գոյութիւն չունենան, գտնում է կիսապաշտօնական թերթերի գոյութիւնը անհրաժեշտ։ Նիւթականի տեսակէտից, հէնց կիսապաշտօնական թերթերի գոյութիւնը աւելի օգտակար է որովհետեւ նրանք տալով հասարակութեան իր շահերի գիտակցութիւնը եւ կանգնեցնելով նրանց բարոյական բարձրութեան վրայ, այսպիսով կը կապեն մասսային յեղափոխութեան հետ, որից արդէն դուրս են գալիս մեր բոլոր նիւթական միջոցները։ Ինչ վերաբերում է աւելորդ ծախսերին եւ կամ կիսապաշտօնական թերթերի կուսակցութեան սկզբունքներին հարազատ արտայայտիչը չլինելուն, ընկերը յայտնում է որ պէտք է բողոքել եւ կանոնաւորել նրանց։

Կարդացւում են բանաձեւեր եւ քուէարկւում.—

«Նկատի ունենալով որ նոյնիսկ բռնապետական շրջանում կուսակց. մարմիններ պահանջ զգացել եւ ձգտել են կեանքի առօրեայ պայքարի մէջ արտայայտուելու համար տեղական մամուլ ունենալ.— Նկատելով որ քիչ ու շատ սահմ[անադրական] երկրներում առաւել եւս կուսակցութիւնը անհրաժեշտ պահանջն ունի քաղ., հասարակական, տնտեսական եւ առօրեայ կեանքի երեւոյթների, դէպքերի, պայքարի մէջ արտայայտուել, իւր ազդեցութիւնը գործ դնել, ուղղութիւն թելադրել — Նկատելով որ տակտիկական տեսակէտով առայժմ անպատեհ ու անպատշաճ է տեղ. պաշտօնական օրկաններ ունենալ.— 1) Ժողովը որոշում է Տաճկաստանի, Կովկասի, Պարսկաստանի եւ գաղութների գլխ. կեդրոններում առայժմ մի-մի կիսապաշտօնական թերթ ունենալ (10 ձայն +)։

2) Որովհետեւ կեդրոնական կիսապաշտօնական թերթերը չեն կարող բաւականութիւն տալ նահանգային տեղական կեանքի պայքարին որ կեանքի գարգացման ընթացքում առաւել եւս զգալի պահանջ է դառնալու, ժողովը որոշում է.—

Որ կեդր. կիսապաշտօնական օրկանների գոյութիւնը ապահովուելուց յետոյ միայն, աստիճանարար ու ըստ նիւթական եւ մտաւորական ուժերի, հետզհետէ եւ ամէն մինը ապահովելուց յետոյ, նահանգային կեդրոններում եւս մի-մի տեղական կիսապաշտօնական օրկաններ հիմնել, մէկից միւսը անցնելով (7 ձայն +)։

— Կիսապաշտօնական օրկանների հրատարակումը ամբողջապէս թողնւում է համապատասխան մարմիններին, որոնք իրաւունք ունին կուսակց. գանձարանից բաց թողնել իբրեւ նպաստ թերթի ամբողջ ծախսի միայն 1/3-ը (1 ձայն +)։

— Պոլսի նման մի քաղ. կեդրոնում անհրաժեշտ է ունենալ նաեւ օտար լեզուով մի օրկան (տաճկերէն). սակայն որովհետեւ առայժմ կուսակցութեան ոյժերից վեր է առանձին թերթ հրատարակելու հնարաւորութիւնը, ուստի Պոլսի մեր կիսապաշտօնական օրկանը պիտի ունենայ նաեւ տաճկերէն յաւելուած կարեւոր խնդիրների շուրջը (14 ձայն +)»:

Պետրոսի բանաձեւը ամբողջութեամբ քուէարկւում է — (12 ձայն +):

Ակնունու բանաձեւը.— 1) «Համաձայն սոյն նիստում տրուած նախորդ որոշման, կիսապաշտօնական թերթի օգտակարութիւնը ժողովը գտնում է անհրաժեշտ, ուստի ունենալ Պոլսում եւ Թիֆլիսում կուսակց. կիսապաշտօնական թերթեր («Ազատամարտ» եւ «Հորիզոն») — (15 ձայն +).

2) Կ. Պոլսի եւ Թիֆլիսի թերթերին կուսակցութիւնը պէտք է դրամական նպաստ տայ որի քանակը չպիտի դուրս գայ Ընդհ. Ժողովի որոշած տոկոսից» (11 ձայն +).

3) Ցանձնարարել այդ երկու շրջաններ՝ Պոլսի եւ Թիֆլիսի ռայ[ոնական] ժողովներին ճշտել երկու վայրերի թերթերի նպաստի քանակը եւ հոգալ այդ մասին» (16 ձայն +):

Գիսակի բանաձեւը.— գրաւոր պրոպագանդի համար որոշուած պիւտճէն երկու ռայ. ժողովների նկատողութեան յանձնել եւ անոնց թողնել իրենց ուզած ձեւով տանիլ գործը (թերթ, բրոշիւր) առանց դուրս ելնելու իրենց յատկացուած բիւտճէէն (14 ձայն +):

Սարգսի բանաձեւը՝ քուէարկուած (13 ձայն +):

Անտոնի բանաձեւը.— «Անկարող լինելով ընդհ. կուսակցութեան միջոցներից նպաստ տալ Պոլսոյ եւ Թիֆլիսի կիսապաշտօնական թերթերին, նրանց ապահովելու եւ շարունակելու գործը թողնում է հրատարակող մարմինների ռայոն. ժողովներին (10 ձայն +):

Շարունակելու պարագայում՝ յանձնարարում է թերթերի խմբագրութիւններին պաշտօնական գոյն չտալ իրանց գոյութեան եւ կուսակց. պաշտօնական ազդերը պաշտօնական թերթերում տպագրուելուց եւ կամ թռուցիկներով դուրս գալուց, յետոյ միայն տպել թերթերում» (18 ձայն +):

(Դադար 5 րոպէով)

Ռոստոմի բանաձեւը՝

ամբողջութեամբ քուէարկւում է — կողմնակից 13 ձ.

Պարոյրի » » » » » — » 14 ձ.

Ճապոնացու » » » » — 9 ձ.

Ռուբէնի » » » » — 8 ձ.

Վերջին քուէարկութեան ներկայ են վճռական 22 *ձայներ:*

Բանաձեւերի ընթերցումից յետոյ զեկուցում է տրւում գրքերի եւ թռուցիկների հրատարակութեան մասին: Զեկուցանողը յայտնում է որ «Ցառաջ»ի, «Դրօշակ»ի եւ այլ հրատարակութիւնները նպատակայարմար է կեդրոնացնել մի մարմնի մօտ, որը լինելու է Պոլսի «Ազատութեան մատենադարանը»: Թռուցիկների վերաբերմամբ յայտնւում է որ նրանց հրատարակութիւնը պէտք է սահմանափակել հրատարակման իրաւունքը տալով մի միայն Կետր. Կոմիտէներին:

Զուլալ դէմ է այս կարծիքին. նա կողմնակից է որ տեղ. կոմիտէները եւս ունենան թռուցիկներ հրատարակելու իրաւունք:

Ռուբէն.— Գտնում է սխալ հրատարակչ. գործի կեդրոնացնելը եւ առաջարկում է Կովկասում եւ Պոլսում առանձին հրատարակել. Պոլիսը պիտի վերադարձնի «Ցառաջ»ի գումարները այնտեղ նոր գրքեր հրատարակուելու համար. «Հայրենիք»ը կարող է իր հրատարակութիւններին Պոլսում կեդրոնացնել, որովհետեւ թէ յարմարութիւններ եւ թէ առաւելութիւններ կան: Ինչ վերաբերւում է թռուցիկների հրատարակման, տեղ. կոմիտէին իրաւունք պէտք է տալ միմիայն ազդեր հրատարակելու իսկ թռուցիկ՝ բացի Կ. Կոմիտէներից ոչ ոք իրաւունք չունենայ բաց թողնել:

Պոլսոյ ներկայացուցիչը գտնում է գրքերի տարածումը անբաւարար եւ առաջարկում է հրատարակելիք գրքերը դարձնել փոքրիկ եւ բովանդակութեամբ դիւրամատչելի ժողովրդի առաջ:

Ամերիկայի ներկայացուցիչը (Աստիկ.) գրքերի եւ թռուցիկների հրատարակութեան վերաբերմամբ համաձայն է Ռուբէնի հետ: Զուլալ դէմ է խօսում: Գրքերի ուրոյն հրատարակութեան համաձայն է:

Վանի ներկայացուցիչը կարդում է շրջանի կարծիքը, որն է՝ թերթերից աւելի ուժ տալ գրքերի հրատարակութեան, ինչպէս նաեւ թուրքերէն գրքերի տարածման:

Անտոն գրքերի հրատարակումը գտնում է եւ օգտակար եւ անհրաժեշտ, ի հարկէ ուղղելով այն բոլոր սխալները որոնք կատարուել են փութկոտութեան շնորհիւ. կեդրոնացման դէմ խօսելով առաջարկում է որ Կովկասում եւ Թուրքիայում հրատարակուեն առանձին առանձին, միայն թէ նախապէս խորհրդակցելով իրենց շրջանի բիւրոների հետ, նրանց համաձայնութեամբ որոշելով թէ՝ քանակը, թէ՝ տեղի յարմարութիւնը: Բիւտճէի վերաբերմամբ գտնում է որ պէտք է 15% *յատկացնել յատկապէս պրոպագանդի համար: Թռուցիկների վերաբերմամբ համաձայն է Ռուբէնի հետ:*

Ընկերոջ յայտնած կարծիքից յետոյ գրքերի հրատարակման խնդիրը քուէարկւում է, միաձայն որոշւում է բրոշիւրների հրատարակութիւնը երկու տեղում եւս շարունակելու:

Ժողովը փակւում է:

Քարտուղար՝

ՄԱՐԱԼ

Նիստ 47. Սեպտ. 9 (երեկոյեան)

Ժողովը բացուելիս ներկայ են 21 *ընկերներ. Նախագահում է ընկեր Ակնունի: Բացակայ են ընկերներ — Ցովնան, Դուման: Կարդացուեց* 34, 35, 36 *նիստերի արձանագրութիւնները եւ ուղղումներից վերջ վաւերացուեց:*

Կարդացուեց նաեւ ընկերներ Վահաբի եւ Բարսեղեանի մի նամակը որով կ'արտայայտուէին օրինականացման հարցի շուրջը ընելով ժողովին մի քանի ցուցմունքներ:

Ժողովին ներկայացուեց ինքնապաշտպանութեան հարցի շուրջը հետեւեալ բանաձեւը, որուն զանազան մասերը անջատ անջատ քուէարկուելով անցան:

«Հ. Յ. Դ.-ն Ե-րդ Ընդհ. Ժողովը մանրամասն քննութեան ենթարկելով ինքնապաշտպանութեան խնդիրը եւ լսելով կուսակց. մարմինների կարծիքները այդ մասին եւ նկատելով՝

ա) Որ հայ ժողովուրդը յեղաշրջման ներկայ անցողական շրջանում ընդհանրապէս չի կարող ապահով նկատուել (միաձայն)

բ) Որ ռէակցիոն տարրերը իրանց նպատակի իրագործման համար շարունակում են ոչ միայն սահմանադրական տարրերի դէմ գրգռումներ յառաջ բերել, այլեւ թշնամութիւն սերմանել այլակրօն, այլացեղ ժողովուրդների միջեւ, ինչպէս այս ապացուցուեց կովկասեան ընդհարումներով եւ Մարտ 31-ով, Ատանայի աղէտով, եւ հետեւաբար, ինքնապաշտպանութեան պարտականութիւնը ընկնում է ժողովրդական բոլոր խաւերի հետ նաեւ քաղ. բոլոր կուսակցութիւնների վրայ (20 ձայն+, 3 ձայն-)

Որոշեց.–

ա) Ինքնապաշտպանութեան գործը, իբրեւ համաժողովրդական գործ դնել ժողովրդական հիմունքների եւ անկուսակցական հողի վրայ (19 ձայն+, 4 ձայն-)

բ) Նախապատրաստական շրջանում Դ[աշնակցութեա]ն բոլոր անդամները պարտաւոր են մասնակցել ինքնապաշտպանութեանը՝ իբրեւ անհատներ եւ նպաստել նրան կազմակերպելու եւ զինման գործին (20+, 2-, 1 ձեռնպահ):

գ) Վտանգի դէպքում Դ[աշնակցութիւն]ը հրապարակ է գալիս իր ամբողջ ուժով, թէ ընդհարման առաջը առնելու եւ թէ ժողովրդի ինքնապաշտպանութիւնը ուժեղացնելու համար (19+, 2-, 2 ձեռնպահ):

Ընդհ. Ժողովը գտնելով որ ինքնապաշտպանութիւնը ներկայ պայմաններում սերտ կապուած է բռնապետական երկրներում բուն յեղափոխական քայլերի, իսկ սահմանադրական Թուրքիայում՝ Սահմանադրութեան պաշտպանութեան եւ ռէակցիոնի դէմ ուղղուած կռուի հետ, հրահանգում է այդ գործում եւս կապ հաստատել այլ ցեղերի սահմանադրական տարրերի հետ (18+, 4-, 1 ձեռնպահ):

Ցետոյ քուէարկութեան դրուեցաւ ազգ. կուլտուրական ձեռնարկութիւնների վերաբերեալ հետեւեալ բանաձեւը քննուած նախընթաց ժողովներում

«Քննելով Դ[աշնակցութեա]ն մասնակցութեան խնդիրը ազգ-կուլտուրական հիմնարկութիւնների ու գործերի մէջ եւ նկատողութեան առնելով այդ հարցի շուրջը արտայայտուած հայեացքները եւ նկատելով

1) Որ մեր ազգ. կուլտուրական հիմնարկութիւնները թէեւ իրանց ներկայ կազմութեամբ ու ոգւով չեն համապատասխանում մեր սկզբունքներին, բայց սերտ առընչութիւն ունին մեր ժողովրդի կուլտուրական կեանքին հետ եւ ամփոփում են իրանց մէջ ազգ.կուլտուրական ինքնուրոյնութեան հիմքերը (16+, 5-):

2) Որ կազմակերպութիւնը իր առաջն ունի իր ծրագրին ու տակտիկին վերաբերեալ ուղղակի նպատակներ, որոնց նուիրուած պիտի լինի կուսակց. աշխատանքի եւ ջանքերի մեծագոյն մասը (20+, 1-):

Ընդհ. Ժողովը որոշում է.–

ա) Դ[աշնակցութիւ]նը իբրեւ կուսակցութիւն չպիտի մասնակցի ազգ. կուլտուրական եւ հասարակական հիմնարկութիւնների մէջ (20+, 1-, 2 ձեռնպահ)

բ) Կուսակցութեան անդամները իբրեւ անհատ-բաղաքացիներ, կարող են մասնակցիլ այդ հիմնարկութիւններին առանց հակասելու կուսակցական սկզբունքներին (22+, 1-)

Հարց է բարձրանում թէ «ազգ. կուլտուրական խնդիրների մէջ կը մտնե՞ն նաեւ կաթողիկոսական-պատրիարքական ընտրութեան եւ այլ նման հարցեր թէ ոչ». բանաձեւ պատրաստող յանձնաժողովը յայտնեց թէ ինք իր մէջ եւս այդ խնդրոյն վերաբերմամբ եզրակացութեան չգալով այդ հարցին վրայ լռութեամբ անցել է, ձգելով կեանքի պայմաններուն եւ մարմինների հայեցողութեան:

Այս խնդրոյն շուրջը երկարօրէն արտայայտուեցան ընկերները թեր ու դէմ. առաջնորդուելով այն սկզբունքէն թէ «կրօնքը» խղճի գործ է եւ կրօնական խնդիրներով չի կրնար զբաղիլ Դ[աշնակցութեա]ն Ընդհ. Ժողովը, միւս կողմից կաթողիկոսական եւ այլ ընտրական հարցերը չկան մեր առաջ մօտ ապագայի մէջ, որոնք շատ են յուզել մեր շարքերին, որոշուեցաւ մնալ յանձնաժողովի տեսակէտին վրայ:

Քարտուղար՝ *Նախագահ*

ՄԻՀՐԱՆ

Նիստ 48-րդ. Սեպտ. 10

Ժողով բացւում է առաւօտեան ժամի 8.15-*ին, ներկայ են* 25 *ընկերներ* 24 *ձայնով, նախագահում է ընկեր Ռուբէն:*

Կարդացւում է 37-*րդ նիստի արձանագրութիւնը եւ վաւերացուելով ժողովը անցնում է օրակարգին:*

Ընկեր Դումանի ինքնապաշտպանութեան համար կազմած ուղեցոյցի մասին զանազան կարծիքներ փո-

խանակուելուց վերջ ժողովը յանգեց հետեւեալ եզրակացութեան. 1) Որ ընկեր Դումանի կազմած ուղեցոյցը հրատարակուի իրա անունով. 2) Որ այդ խնդիրը (գրքուածքի տեսակը, հրատարակութեան ձեւը, ուղեցոյցում յայտնուած զանազան վիճելի մտքեր) թողնել մի յանձնաժողովի որի անդամներ որոշուեցին ընկերներ Ռոստոմ, Անդրանիկ, Մուրատ, Դուման եւ Տարօնացի։

Կարդացւում է Պարսկաստանում մեր ունենալիք գործունէութեան մասին վերջնական խմբագրութեամբ արդէն ընդունուած բանաձեւը.

Ընկեր Սաշա եւ իրա հետ մի քանի ընկերներ նկատողութիւն են անում գտնելով որ բանաձեւում ասուած այն խօսքը թէ «պիտի մասնակցել ազգ[ային] կուլտուրական հաստատութիւններին» ոչ միայն մութ կերպով արտայայտուած միտք է, այլեւ հակասում է նաեւ նախորդ ժողովում ազգ[ային] կուլտուրական հաստատութիւնների վերաբերմամբ մեր ընդունած բանաձեւին։

Կարդացւում է Օսմ. Սահմանադրութեան մասին կազմուած հետեւեալ բանաձեւը որը քննարկւում եւ ընդունւում է։

<u>Օսմ. Սահմանադրութիւն</u>

«Համոզուած որ Սահմ. ռեժիմը սկիզբն է դնում Օսմ. երկրի վերածնութեան, իրաւազուրկ ազգերի եւ կեղեքուած դասերի բարելաւման, ինչպէս նաեւ հանդիսանում է իբրեւ մի խոշոր ազդակ իրաւակարգի յաղթանակի հարեւան երկրներում (Ռուսաստան եւ Պարսկաստան) (միաձայն)։

«Նկատելով միաժամանակ որ աւատական իշխանութեան մնացորդները եւ սրանց հետ միասին նախկին ռեժիմի բարիքները վայելած խաւերը սահմ. իրաւակարգը սպառնալիք նկատելով իրենց գոյութեանը՝ յարմար առիթների պիտի սպասեն ռեակցիոնը բարձրացնելու համար (միաձայն)։

«Որ մեր հարեւան մահմեդական ժողովրդական մասսաները թիւր կերպով են ըմբռնում Սահմ. կարգերի էական նշանակութիւնը եւ համարելով այդ իբրեւ լոկ մի առանձնաշնորհում տրուած քրիստոնեաներին, անհաշտ աչքով են նայում տեղի ունեցած փոփոխութեան վրայ, եւ որ Սահմ. ռեժիմի ապաւէնը ներկայումս զինուորականութեան եւ մտաւորականութեան մի մասն է միայն (20+, 1-)։

Որ սահմանադրութեան հռչակման գործի մէջ որոշ դեր է խաղացել ներքին հասունացած պահանջի հետ միասին՝ նաեւ արտաքին վտանգի սպառնալիքը (17+, 4-)։

Հետեւաբար Սահմ. ռեժիմի օգտակարութեան գիտակցութիւնը բաւարար չափով հիմք չի գտել դեռեւս կեանքի մէջ (19+, 1-)։

Ընդհ. Ժողովը որոշում է

1) Պաշտպանել Օսմ. Սահմ[անադրութիւ]նը բոլոր հնարաւոր միջոցներով, բացատրելով ու լայնացնել ջանալով նրա բովանդակութիւնը իրաւակարգի, ժողովրդապետութեան եւ ազգերի հաւասարութեան տեսակէտներից (20+, 1-)

2) Կեդրոնացած պահելով ամբողջ ուշադրութիւնը այդ հրամայական պահանջի վրայ, կոչ անել մեզ հետ կապ ունեցող բոլոր ուրիշ տարրերին՝ խոյս տալ այն բոլոր քայլերից, որոնք կարող են առիթ ծառայել ներքին ազգային, ինչպէս նաեւ արտաքին՝ միջազգային բարդութիւնների (20+, 1-)

3) Յատուկ ուշադրութիւն դարձնել այն ընդհ. բնոյթ ունեցող գործնական ձեռնարկների ու պահանջների վրայ, որոնցով հնարաւոր կը լինի մի կողմից ցոյց տալ Օսմ. ժողովրդներին սահմ[անադրութեա]ն առաւելութիւնները եւ միւս կողմից սերտ կապ հաստատել տարբեր ցեղերի աշխատաւորների միջեւ, ընդգծելով նրանց շահերի նոյնութիւնը» (20+, 1 ձեռնպահ)։

Ժողովը անցնում է Օսմ. պարլամենտում մեր բռնելիք դիրքի վերաբերեալ ընկեր Անտոնի կազմած բանաձեւի քննութեան։

Ընկերները համարում են այդ բանաձեւում արտայայտուած ոգին շատ կոնկրէտ, որը վերաբերում է միայն հայութեան մի հատուածին. չի կարելի այդպիսի մի բանաձեւով խօսել երեք պետութիւնների պարլամենտների մասին. իւրաքանչիւր երկրում կեանքը տարբեր է եւ ենթակայ օրէց օր փոփոխման. Ընդհ. Ժողովում այդ ուղղութիւնների մանրամասները դնել չի կարելի. ժողովը պէտք է տայ միայն ընդհ. սկզբունքը, մնացածը թողնելով իւրաքանչիւր երկրի մարմիններին, որոնք իրանց դիրեկտիւները կը տան իրանց ընտրած ու ղրկած պատգամաւորներին իրանց երկրի սեփ[ական] պարլամենտում։

<u>Անտոն</u>.— Այդ բանաձեւում շեշտուել է հաւաքական գործակցութեան մասին. դրան պիտի ձգտել. շեշտուել է աշխատաւորական տեսակէտի պաշտպանութեան մասին. օրէնքների նախաձեռնութեան մասին մեր պատգամաւորները չեն արել եւ ոչ մի բան. դրա համար էլ շեշտուել է բանաձեւում որ մեր պատգամաւորները այդ ուղղութեամբ անեն ձեռնարկներ. դրանով՝ մենք բարձրացնում ենք մեր կուսակցութեան պրեստիժը. մեր պատգամաւորները պարլամենտում պիտի աշխատեն խոյս տալու ազգ. եւ միջազգային հարցերի խճճումից։ Մեր ընկերները մինիստրական կաբինէտում չպիտի պաշտօն ստանձնեն. որպէս յեղափոխականներ ցանկանում [ենք] տիրող անարդար կարգերը յեղաշրջել. էլ ինչպէ՞ս կարելի է գնալ եւ մտնել տիրող տարրերի շարքերում եւ գործել՝ համաձայն նրանց ոգւոյն։

Ժողովը նախագահի առաջարկութեամբ ընդունում է հետեւեալ բանաձեւը. «Ընդհ. Ժողովը պէտք է պարլամենտներում մեր բռնելիք դիրքի համար ընդհ. սկզբունքները միայն գծի, մասնակի հարցերը թողնելով իւրաքանչիւր երկրի ընկերներին»։

Ժողովը քննութեան է առնում կաբինէտում մեր ընկերների մասնակցութեան հարցը։

Հարցին ի նպաստ արտայայտուող ընկերները գտնում են. քանի որ Սահմ-ը պաշտպանելու հարց ունինք, քանի որ բացարձակ օպպոզիցիա չենք կազմում, մենք պէտք է մտնենք կաբինէտում, նպատակ ունենալով միմիայն սահմանադրութիւնը պահպանելն ու ապահովացնելը. սահմ.-կան կառավարութեան գործակցիլ մեր պարտականութիւնն է. երիտ. թուրքերը իրանք են որ մեզանից խնդրում են խելացի մարդիկ գործի անցկացնելու համար։

Կառավարութեան գործերին մէջ մասնակցելու հարցը գրաւել է ընկերվարական բոլոր կուսակցութիւնների ուշադրութիւնը, բայց դա չի լուծուած նոյնիսկ սոց[իալիստական] միջազգ. կոնգրէսներում. հարցը շատ խորն է. ընկ. Անտոնը առաջնորդւում է իրա բանաձեւը պաշտպանելիս միմիայն հասարակական մորալով, զուտ բարոյական սկզբունքով. եւրոպացի սոցիալիստներից կան որ կարծում են պիտի գրաւել կառավարական բոլոր պաշտօնները, եւ պիտի մտցնել այնտեղ սոց[իալիստական] տեսակէտը։ Սխալ կը լինի օպպոզիցիա կազմել. երբ մենք միաբանում ենք երիտ. թուրք բուրժուական տարրի հետ տակտիկական տեսակէտով, էլ ինչո՞ւ չմտնել կառավարական պաշտօններում էլ։ Դ-նը ռեվոլուցիան թողել՝ ու անցել է ռեֆորմիստական շրջան։ Դուրսը մնալով՝ ոչինչ էլ չի լինի. պիտի գործի մէջ մտնել. եթէ կաբինէտի մէջ մտած լինէր մի դ[աշնակցական], նա գաւառներին կարող կը լինէր շատ օգուտներ տալ։ Եթէ երիտ. թուրքերը ուժ չունին Սահմ-նը պաշտպանելու, պիտի ուժ տալ, պիտի օգնել։ Եւրոպական մինիստրութիւնների մէջ մտնում են բուրժուական տարրերը եւ բնական է որ սոցիալիստները կռուեն՝ եւ ընդհարուեն այդ տիրող ուժերի դէմ։ Բայց այլ բան է Տաճկաստանում։ Թուրքիոյ կառավարութիւնն է հէնց ինքը օպպոզիցիա, հանդէպ՝ բռնապետութեան կողմնակից տարրերի։ Թուրքիայում կառավարութեան մէջ մտել են երկրի բոլոր մաքուր տարրերը. մենք միանում ենք Իթ[թիհատ]ի հետ Սահմ.-նը պաշտպանելու համար. ախր չէ՞ որ կառավարութեան էլ ցանկութիւնն է այդ միեւնոյն Սահմ-եան պաշտպանութիւնը։ Գուցէ վաղը հէնց կարող է պատահել Սահմ[անադրութեա]ն գոյութեան հանդէպ վտանգ, մի նոր «Մարտ 31»։ Կառավարութիւնը ստիպուած պիտի լինի այդ վտանգի դէմ ուժ կազմել, ինչպէ՞ս մերժել եւ ասել թէ չենք կարող գործակցել ձեզ։

Առաջարկ է լինում որ ընկերները պատշաճ մարմինների համաձայնութիւնով կարող լինեն մտնել կաբինէտի մէջ, բայց դուրս գալով Դ[աշնակցութիւ]նից. իսկ պատգամաւորների ստացած ռոճիկի աւելորդ մասի հարցը՝ թողնել հէնց պատգամաւորների խղճին ու հայեցողութեան։

Ընկերներից ոմանք էլ առաջարկում են այս անցողական շրջանում մտնել դահլիճի մէջ եւ կամ ընտրել այն ճիւղերը, որոնք չինարար աշխատանքների հետ կապ ունեն եւ ոչ թէ ոստիկանութեան հետ։

Ընկերներից ոմանք խօսում են հակառակ, հետեւեալ պատճառաբանութեամբ։ Ճիշտ է որ սոցիալիստներ ցանկանում են գրաւել կառավարութեան ղեկը, բայց քանի որ նրանք ուժ չունին ամբողջովին այդ իրագործելու պէտք է մնան հեռի կառավարական մեխանիզմին մասնակցելուց. անհատապէս մասնակցելը մեզ տալիս է աւելի վնասներ, որոնց գլխաւորը այն է որ չփոթ է ստեղծում կուսակցութեան շարքերում սկզբունքի եւ տակտիկայի հողի վրայ. ես գտնում եմ որ մեր ընկերները հեռի մնալով կառավարական ֆունկցիաները գրաւելու մասնակի ձեռնարկներից ու ձգտումներից շատ աւելի լաւ կարող են ծառայել կուսակցութեան ընդհ. նպատակներին։

Կառավարութիւնները բուրժուական են եւ միշտ կողմնակից պահպանելու ներկայ կարգերին։ Ֆրանս. կառավարութեան կաբինէտում ուր մասնակցում են եւ սոցիալիստներ, հէնց այդ կառավարութիւնը ուղարկեց զինուորներ բանուորներին կոտորելու համար, եւ արդէն եւրոպ. սոցիալիստները սկսել են հեռանալ ռեֆորմիստականութիւնից. օրինակ՝ Ֆրանսայում — սենտիկալիստները. Գերմանիայում՝ անարխիստ-սոցիալիստները եւայլն։ Քանի կառավարութիւնը կազմուած է տիրող դասակարգերէ, նա պիտի ունենայ իրա ուրոյն շահը, միշտ հակառակ աշխատաւորութեան շահերին։ Մենք պիտի չմասնակցենք կառավարական պաշտօններում։ Այս խնդրում մանաւանդ ոչ միայն օպպոզիցիա կազմելու տեսակէտն է մեզ հետաքրքրում, այլ մենք՝ մտնելով կառավարական գործերում ստիպուած պիտի լինենք պաշտպանելու կառավարութեանը եւ նրա տեսակէտները, մինչդեռ Դ-նը պէտք էր առաջնորդուէր իրա կուսակցական աշխարհահայեացքով։ Առաջարկը-ւում է, կառավարական գործերում մտնող ընկերը պէտք է դադարի դ[աշնակ]ցական գործօն անդամ լինելուց։

Թուրքիոյ հասարակական-սոցիալական կեանքը բնաւ պիտի չհամեմատել եւրոպ. կեանքի հետ. այնտեղ այլ պայմաններ են տիրում. Եւրոպայի սոց. կեանքը թոյլ է տալիս սոցիալիստներից ոմանց մտնելու կառ. պաշտօններում եւ դա՝ գուցէ իրաւացի էլ է. Տաճկաստանի կառավարութիւնը չէ կանգնած մարդկային նոյնիսկ ամենատարրական արդարացի հիմքերի վրայ. երբ այդպէս է բանը, մենք ուրեմն ամբողջ հոգւով պէտք է դէմ լինենք այդ կառավարութեան, ու նրա գործելակերպին ու հայեցողութեան եւ կամ մասնակցելով՝ այդպիսի կառավարութեան ֆունկցիաներին պէտք է նախ Դ-նը հրաժարի իր հիմնական պահանջներից ու սկզբունքներից։ Գիտենք որ թուրք կառավարութիւնը դէմ է փոքր ազգերի գոյութեան հարցին. դէմ է՝ ժողովրդապետական սկզբունքին. դէմ է տնտեսական ռե-

ֆորմներին. ինչ որ կայ հրապարակի վրայ, դրանք երեւոյթները փրկելու համար են միայն, ուրեմն կառավարութիւն եւ սոց. յեղ. կուսակցութիւն երկու հակառակ ծայրեր են։

«Իթթիհատ»ի հետ մենք գործակցում ենք միայն մի կէտում.— Դա Սահմ.-ն պաշտպանութեան հարցն է. բայց այլ բան է կառավարութիւնը։ Ինչքան էլ մենք Տաճկաստանում ռեֆորմիստներ լինենք, այդ մեր տակտիկան կարող է համարուել. բայց գործը տանել այնքան յառաջ մինչեւ կառավարութեան գործերին մասնակցելու աստիճանը, այդ նշանակում է մի սոց. կուսակցութեան համար.— խաբել ինքզինքը։ Կառավարութիւնը կարգ է պահպանում, կառավարում է, իսկ մենք՝ դէմ ենք այդ «կարգերին». էլ ինչպէ՞ս գնալ եւ այդ կարգերում գործեր կառավարել։ Մի կառավարութիւն որ Շատախում արիւնարբու միւտիրին նորից պաշտօնի է ուղարկում Կարճկան եւ Կարճկանի գայմագամը որ մի ռէակցիոնէր մարդ է, նրան էլ մի նոր պաշտօնի կոչում, մի կառավարութիւն որ տասնեակ հազարաւոր հայերի կոտորողներին մինչեւ այսօր ցանկանում է անպատիժ թողնել, այդպիսի կառավարական կազմում, մենք դ[աշնակցական]ներս կարող չենք մասնակցել։

Կառավարութիւնը մի կազմակերպութիւն է որ ինքնակոչ կերպով նստել է ժողովրդի վրայ ու կատարում նրանից հաւաքած փողերի բաշխումը ըստ իրա քմահաճոյքին։ Կռիւը «Իթթիհատի» եւ «Ահրարի» մէջ ոչ թէ կրում էր գաղափարական հիմք, այլ զուտ այդ դրամի բաշխման գործը ձեռք ձգելու տենչն էր մղում երկու կողմերին էլ ընդհարուել իրար հետ. գրեթէ ամբողջ թուրք ժողովուրդը վարակուել է այդ ցաւով։ Կառավարական շինարար աշխատանքին պիտի նպաստել ոչ թէ ներսից այլ դրսից, եւ այդ կերպը աւելի ձեռնտու է մեզ, օրինակ Նորատունկեանի եւ ընկեր Գարոյի պայքարը շատ վնասեց մեր պրեստիժին։ Եւ դա՝ նաեւ մի խնդիր էր։

Ինչ վերաբերում է պատգամաւորների ռոճիկին, պիտի խոստովանիլ որ այդ պատգամաւորները ընտրուում են ոչ թէ շրջանի ընդհ. ժողովրդի, այլ՝ կուսակցութեան կողմից, կուսակցութեան դրամական, ֆիզիքական եւ բարոյական ամբողջ ուժի միջոցաւ։ Կուսակցութեան ջանքով ու արիւնով. պարզ է որ նրանք կուսակցութեան պատգամաւորներն են։ Կառավարութիւնը տալիս է նրանց ռոճիկները լիառատ կերպով։ Շատ լաւ էր որ պատգամաւորները իրանք մտածէին աւելորդ փողերը յանձնել կուսակցութեան, բայց ինչ արած որ չեն ուզի զրկուել։ Ռուսական Դումայի գիւղացի պատգամաւորները իրանց ռոճիկի 3/4-ը տալիս էին իրանց համայնքներին, գիւղերին եւ կուսակցութիւններին. նրանք վարժուած լինելով սակաւապէտութեան՝ զգուշանում էին շռայլութիւնից։

Օսմ. պարլամենտի մեր պատգամաւորներից ոմանք դեռ երէկ էր որ իրանց ընկերների հետ զէնքը ձեռներին վարում էին չարքաշ կեանք. նրանք պատգամաւոր ընտրուեցին իրանց ընկերների միջոցաւ, ուրեմն ի՞նչ արդարութեամբ, ի՞նչ իրաւունքով մեր պատգամաւորները 50-ական ոսկիներ պիտի ունենան ամսական, իսկ իրանց ընկերները յիսուն փարա իսկ չունենան. շատ փողը մարդկանց փոխում է, յիշել պիտի ժողովրդական խօսքը. «ոսկու փայլը արտացոլում է մարդկանց դէմքին վրայ»։

Վարդգէս՝ պատասխանելով գտնում է որ անտրամաբանական է այն միտքը թէ փողը անբարոյականացնում է մարդկանց, որովհետեւ այդպիսի մտքով պիտի թոյլ տալ նաեւ ընկերներին մտնել այնպիսի տեղերում ու խաւերում, որոնք ամէնից աւելի են անբարոյականացնում մարդկանց։ Եթէ խօսքը լոկ դրամի վրայ է, ես եւ ընկեր Կոմսը պատրաստ ենք թողնել այդ դրամն էլ, պաշտօնն էլ. եթէ ժողովը յարմար նկատի մենք պատրաստ ենք ապրելու ամսական 5 ոսկիով էլ։ Այն առաջարկը որով պատգամաւոր ընկերի ընտրուելուց առաջ շահած ամսական հասոյթի վրայ աւելացնել է ուզում 5 ոսկի եւս, դա գործնական միտք չէ, որովհետեւ ընկեր Կոմսը իր ընտրուելուց առաջ աշխատում էր Դ[աշնակցութ]եան համար՝ հաց ու փոր։ Բանտարկուածներն էլ օրական հասոյթ 2 կտոր հաց ունէին. իսկ Գարոն՝ շահում էր ամսական 80 ոսկի. այդպիսով չի իրագործւում արդարութիւնը։ Մէկը՝ որ ընտրուելուց առաջ շատ սակաւապէտ էր, ընտրուելուց վերջ պարտաւոր չէ անպայման այնպէս ապրելու, քանի որ դա՝ հնարաւոր չէ։ Ընկեր Վարդգէսի առաջարկն է այն որ նկատի առնելով տեղի պայմանները որոշել ծախսերի մակսիմում չափ, իսկ աւելացած դրամը՝ յանձնել կուսակց. կասսային։

Ապա ընկեր Վարդգէս անդրադառնալով ընկերների կաբինէտում մտնելու հարցին ասում է. «երբ ընկերները առարկում են որ մեր երկրում իրաւակարգի կորիզն անգամ չկայ, դրա հետ միասին պիտի գիտենալ որ մեզանում դասակարգերի շերտաւորումն էլ դեռ չի կատարուել. ուրեմն՝ յայտնի չէ թէ ո՞վ է կառավարում երկրին. այսպիսի մի երկրում՝ մենք անշուշտ պիտի մասնակցենք կառավարութեան գործերին։ Դ-ն ընկերներ մտնելով կաբինէտում, կարող են իրանց տեսակէտները մտցնել այնտեղ. ամէն անգամ երբ նկատի աշխատաւոր ժողովրդի շահերին հակառակ մի քայլ է լինում, նա կարող է ուղղել այդ քայլը. հակառակ պարագային հրապարակաւ հրաժարւում է, եւ այդ՝ անպայման աւելի օգուտ է տալիս ժողովրդին։

Ընկեր Ակնունիի բանաձեւը որի միտքը այն է թէ «Դ[աշնակցակա]ն ընկերները յեղ. բացառիկ պարագաներում կարող են մտնել կաբինէտում, դ-կան մարմինների համաձայնութիւնով, բայց մասնակցելով կառավարութեան գործերին, դադարում են դ-կան գործօն անդամ լինելուց»։ Այս բանաձեւը դրւում է քուէարկութեան եւ ստանում՝ 12 ձայն, որով չի անցնում։

Մնացեալ ձայներից մի քանին թէեւ համաձայն են այս բանաձեւի մտքին, բայց կողմնակից լինելով բանաձեւի կէտերին առանձինն քուէարկելուն՝ մնում են ձեռնպահ։

Ժողովում գալիս են Սալնոյ Զորի պատգամաւոր ընկեր Սեպուհը եւ Արեւել. Բիւրոյի անդամ Երուանդը[50]։

Նիստը փակւում է կէսօրի ժամը 12-ին։

Քարտուղար՝	Նախագահ՝
ԶՈՒԼԱԼ	ՌՈՒԲԷՆ

Նիստ 49-րդ. 10 Սեպտ. 1909

Նախագահում է ընկեր Ռուբէն։

Կարդացուեցան 38, 39, 40 *եւ* 41-*րդ նիստերու արձանագրութիւնները։*

41-*րդ նիստի արձանագրութիւնը կարդալիս Զուլալը յայտնում է իր ցաւը ժողովի եւ մանաւանդ մի քանի ընկերների հանդէպ, որոնք առանց իրմէ բացատրութիւններ լսելու, իր բացակայութեանը զանազան որակումներ են տուած իր գործունէութեանը։ Ընկերներից ոմանք տեղեկանալով, որ ընկերներ Աւերեան, Մարզպետ եւ Կիլիկեան գտնւում են Պոլիս, առաջարկում են նրանց հրաւիրել ժողովի, խորհրդակցական ձայնով։ Բացատրութիւնը լսելուց յետոյ ժողովը միաձայն որոշում է նրանց հրաւիրել եւ այդ մտքով հեռագրւում է Պոլիս։*

Ժողովը անցնում է օրակարգին, որի նիւթն է Դ-ն պատգամաւորների դիրքը զանազան պարլամենտներում։

Ընկեր Անտոն առաջարկում է հետեւեալ բանաձեւը.—

«Կուսակցութեան մարմինների հետ միասին Ընդհ. Ժողովի կողմից գծուած ուղղութեան հետեւելու են նաեւ Թուրքիայի, Ռուսիայի եւ Պարսկաստանի պարլամենտներում աշխատող դաշնակցական ընկերները (ընդունուած 24 ձայնով)։

Վերջիններիս հրահանգւում է նաեւ.—

1) Գործել հաւաքական խորհրդակցութեամբ ու պատասխանատուութեամբ. բոլոր պարագաներում քննելով հարցերը լուսաբանել աշխատաւոր ու ճնշուած խաւերի տեսակէտից (24 ձայն +)։ *Նախաձեռնող հանդիսանալ մի քանի հասունացած օրէնքների (Չի անցնում)։*

2) Սինիստրութիւնների ու կառավարութեան նկատմամբ, պատգամաւորները բռնելու են անաչառ դիրք քննադատողի, պաշտպանելով սկզբունքներ ու հանրային շահեր եւ ոչ անձեր (24 ձայն +)։

3) *Դ-ն պատգամաւորներին ինչպէս նաեւ դաշնակցականներին առ հասարակ արգիլւում է մտնել մինիստրական կազմերի մէջ* (14+, 13-։ *Չի անցնում*)։

4) *Դ-ն պատգամաւորների ծախսը սահմանափակելու է նախքան պատգամաւոր ընտրուելը իրանց ստացած ռոճիկով։ Աւելացնելով դրան տարին* 60 *ոսկի ճամբորդութիւնների ու ներկայացուցչութեան համար։ Պատգամաւորների ստացած ռոճիկի մնացած մասը յանձնելու է պատգամաւորների ներկայացուցած շրջանների Կ. Կ.-երին* (5+, 11-։ *Չի անցնում*)։

Սկսւում է վիճաբանութիւն չանցկացած կէտերի մասին։ Կաբինէտներին մասնակցելու հարցին (բանաձեւի 3*րդ կէտը) *վերաբերմամբ, ընկերներու մէջ գոյանում է երկու հոսանք. ոմանք կարծում են թէ ոչ թէ դաշնակցականներ չպիտի մասնակցեն կաբինէտներին, այլեւ ընդհակառակը պիտի ջանան մտնել բոլոր պետական պաշտօններում, ամրացնելու համար Սահմանադրական կառավարութիւնը։ Մենք որոշել ենք պահպանել Սահմանադրութիւնը. հէնց դրանով էլ՝* de facto *դադարում ենք* pur-sang[51] *յեղափոխականներ լինելուց։ Մենք պարտաւոր ենք ընդունել որ մեր ընկերները ի հարկին դառնան մինիստր, որովհետեւ այդ բանը երբեք չի վնասում մեր սկզբունքներին։ Եթէ հարց դրուէր եւրոպ. ամէնից հեղինակաւոր ընկերվարականներին, այս մասին նրանք ոչ միայն կ'ասէին «այո», այլ՝ «անպատճառ»։ Մանաւանդ որ ժամանակակից բուրժուազիական կառավարութիւնների կաբինէտներին սոցիալիստների մասնակցութիւնը կամ չմասնակցելը վերջնականապէս չի վճռուած։ Կան օրինակներ որ ամենաթունդ սոցիալիստներ մտած են այդ կառավարութիւնների մէջ որպէս մինիստր։ Բացի այս՝ բոլոր այն երկրներում ուր կոչուած ենք մենք գործելու, աւելի եւս պէտք ունին որպէսզի ուժեղացնենք մեր օժանդակութեամբ։ Մեր երկրներում հիմա բացառիկ յեղ. եւ անցողական շրջան է։*

Պէտք է գիտնալ որ մանաւանդ Թուրքիոյ ներկայ կառավարութեան մէջ եթէ մենք ունենայինք յեղափոխականներ, նրա ուղղութիւնը բոլորովին տարբեր կը լինէր։

Բանաձեւին ի պաշտպանութիւն խօսելով զանազան ընկերներ պնդում են որ իրերի արդի կացութեան մէջ յեղափոխականները մնալով օպպոզիցիայի դերին մէջ կարող են աւելի մեծ գործ կատարել քան մասնակցելով կառավարութիւններին։ Եւ այդ ուղղութեամբ մենք պէտք է թելադրենք նոյնիսկ «իթթիհատ»ականներին որպէսզի հետամուտ չըլլան կառավարական պաշտօնների։

50.- Եղիշէ Թոփչեան։
51.- Զտարիւն։

Պաշտօնները կը փչացնեն յեղ. տրամադրութիւնները։ Յեղափոխականները պէտք է մնան կառավարութենէն հեռու եւ գաղտնի։ Թուրքիայում իշխողները ներկայիս սահմանադրականներ չեն ժողովրդապետական սկզբունքի տեսակէտից։ Մեր կողմէն այդպիսի կառավարութեան ուղղակի մասնակցութիւնը կը լինէր օպպորտիւնիզմ։ Այս վիճաբանութիւնից յետոյ բանաձեւի խնդրոյ առարկայ կէտին կ'աւելցուի հետեւեալը։

«Այս որոշումը չի վերաբերում յեղափոխական եւ բացառիկ անցողական շրջաններին, (երբ) շրջանի ղեկավար մարմնի համաձայնութեամբ ընկերներ կարող են մտնել ժամանակաւոր կառավարութեան մէջ, դադրելով նոյն օրից կուսակցութեան գործօն անդամ լինելուց» (ընդունում է)։

Յետոյ միաձայնութեամբ ընդունւում է Երուանդի հետեւեալ առաջարկները.

«Ընդունելով որ իւրաքանչիւր դ-ն պարլամենտական ֆրակցիա կազմում է մի մարմին, Ընդհ. Ժողովը պարտք է դնում նրանց վրայ իբրեւ այդպիսին մասնակցել իր ներկայացուցչի միջոցով Դաշնակցութեան Ընդհ. Ժողովին եւ անել հաշուետուութիւն։

«Պատգամաւորները պէտք է սերտ կապ ու յարաբերութիւն պահպանեն զիրենք ընտրող շրջանի Կ. Կ.-ների հետ եւ փոխադարձ տեղեկութիւններ տան»։

Միաձայնութեամբ ընդունուեցան նաեւ հետեւեալ առաջարկները.—

«Չխորշել ժամանակաւոր բլոկներից՝ պարլամենտում կոնկրէտ խնդիրների շուրջը սկզբունքային համեմատական կուսակիցների հետ»։

«Դ-ն պատգամաւորները իրենց պարլամենտական քայլերի համար պէտք է խորհրդակցին շրջանի բարձր մարմնի հետ»։

Ժողովը փակւում է։

Քարտուղար՝ *Նախագահ*
ՊԵՐՃ

Նիստ 50. առաւօտեան Սեպտ. 11 1909

Կը նախագահէ ընկեր Ակնունի. ներկայ են 23 հոգի։

Նախագահը հարցնում է ժողովին՝ զբաղուել դրամա՞ն հարցով թէ ծրագրի նուազագոյն պահանջների վերաքննութեամբ։

Առաջարկ է լինում զբաղուել դրամական հարցով իբր ներկայումս մեր շատ կարեւոր խնդիրներից մին եւ գլխաւորաբար ուշք դարձնել եւ մանրամասնութեամբ քննել այն մարմինների հաշիւները (ինչպէս Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրոների, Պատասխանատու մարմինների), որոնք ռեւէ շրջանային ժողովի կողմէ քննուած եւ վաւերացուած չեն, եւ Խորհուրդն էլ ժամանակին հաւաքուած չլինելով, հնարաւոր չէ եղեր ստուգելու այդ մարմինների հաշիւները։ Ի նպաստ այս առաջարկին, խօսում են ընկերներ Պիեռ եւ Ակնունի։ Վերջինը շեշտում է որ ինքը կողմնակից է այդ երեք մարմինների հաշիւների մանրամասն քննութեան։

Հաշուեքննիչ յանձնախումբը դեռ եւս իր գործը վերջացրած չլինելով, առաջարկում է յետաձգել, աւելացնելով միեւնոյն ժամանակ որ հաշուի մանրամասն քննութեանց մէջ չէ մտել եւ հնարաւոր էլ չէր, գլխաւորաբար հաշիւների չկայութեան [sic] *եւ մեծ մասամբ անսիստեմ լինելուն պատճառով, մինչեւ որ պատրաստէ ընդհանուր պատկերը՝ տախտակ-հաշուեցոյցով։*

Ժողովը անցնում է ծրագրի նուազագոյն պահանջների վերաքննութեան։

Նախագահը զեկուցանում է։

Կազմակերպիչ Բիւրոն եւ յետոյ Ընդհ. Ժողովն էլ աշխատանքները յանձնաժողովների բաժանած լինելու պատճառով, նուազագոյն պահանջների հարցն էլ յանձնել մի հատուածի (section)*, որը այդ հարցը պիտի քննէր անկախ ռեւէ խնդրից։*

Մեր պահանջները բաժանւում են չորս մասի։

Առաջին մասը բաղկացած է մի քանի տողերից (կարդում է ծրագրի նուազագոյն պահանջների սկզբի տողերը), այդ մեր credo-*ն*[52] *է ամբողջապէս։ Առաջին մի քանի տողերի մէջ շեշտւում է այն որ մենք ընկերվարականներ ենք եւ հետեւում ենք յեղափոխական տաքտիկայի. այդ երկուսն էլ մեր սիւներն են, պիտի թողնել անփոփոխ, միայն «Հայ աշխատաւոր» բառերի մօտ կամ կ'աւելացնենք «Հայ եւ օտար աշխատաւոր» կամ թէ կը թողնենք սոսկ «աշխատաւոր» բառը, որպէսզի օտար տարրեր էլ կարողանանք ընդունել մեր մէջ. իսկ մնացածը կը մնայ անփոփոխ։ Երկրորդ մասը՝ Անդրկովկասին վերաբերող՝ պիտի թողնել անփոփոխ, որովհետեւ Կովկասի մէջ դեռ եւս պայմանները չեն փոխուել ցարդ. դեռ քաղաքական դրութիւնը աւելի թեքուել է դէպի վատը։ Երրորդ մասը՝ ընդհանուր պահանջներն էլ փոփոխելու կարիք չկայ, որովհետեւ չօշափում են ընդհանուր կէտեր, որոնք դեռ եւս իրենց* raison d'être-*ն*[53] *չեն կորցրել։ Միայն փոփոխելի կէտերն են Թուրքաց Հայաստան բաժնում 1 եւ 3 կէտերը, իսկ 2 եւ 4 կէտերը դարձեալ թողնել անփոփոխ։ Որպէսզի հնարաւորութիւն ունենանք թուրքերի մտքի միջից հանել այն համոզումը, որ ունեն մեր վերաբերմամբ՝ իբրեւ անջատականներ. պիտի առաջին կէտից հանել քաղաքական եւ տնտեսական ազատ» եւ «դաշնակցական» բառերը, իբր անժամանակակից բան. մենք հանել ենք այդ՝* plate-forme-*ը կազմելիս։ Այդ յօդուածը այսպէս խմբագրել,— Թուրքաց Հայաստանը կազմում է Օսմանեան սահմանադրական պետութեան անբաժան մասը։ Դրանով ցոյց տուած կը լինենք որ վերաբերում է ամբողջ երկրին։ 3րդ կէտում «ֆեդերատիւ» բառի փոխարէն դնել «սահմանադրական»։*

Ընդհանուր պահանջներ։

13*րդ կէտը — «եկեղեցու բաժանումը պետութիւնից»։ «Կրօնը անհատական խղճի գործ է»։ Այդ պիտի բարեփոխել այն ձեւով որ ընդհանուր երկրին յարմարի։ Եկեղեցին բաժանելու հարց չի կարող լինել մեր երկրում որ չկայ այն։*

14*րդ. «Ազգերի ինքնորոշման իրաւունք»։ Այդ ֆրազը որ մտել է մեր իրականութեան մէջ ռուսներից, կամ պիտի ճշտել այն ձեւով որ նշանակի ազգերի կատարեալ իրաւահաւասարութիւն, եւ կամ հանել որովհետեւ դրանից յետոյ հէնց նոյն կէտում կայ «կատարեալ հաւասարութիւն բոլոր ազգերի եւ կրօնական համայնքների եւայլն», նախադասութիւնը։*

20*րդ. «Համայնական եւ կանտոնային բոլոր պաշտօնեաների համար պարտաւորական է եւայլն», պիտի փոխել «համայնական եւ նահանգային բոլոր պաշտօնեաների»։*

Ճապոնացին հարց է տալիս թէ՝ ինչ նոր փոփոխութիւններ են տեղի ունեցել, որոնք այժմ մեզ ստիպում են փոխել նուազագոյն պահանջների այս կամ այն կէտը։

Նախագահ.— Անկասկած է որ այդ վերաքննութիւնը կախուած է մեր քաղաքական պայմանների նոր փոփոխութիւնից, անկախ որեւէ կողմնակի հանգամանքներից։

Ընկերներից երկու հոգի յիշեցնում են [որ] այդ զեկուցումը անկախ է այն յանձնախմբից՝ որը ընտրուած է Ընդհ. Ժողովից, եւ որը հնարաւորութիւն չի ունեցել զբաղուելու։

Աբգիս.— Աչքի առաջ ունենալով այն հանգամանքը որ նուազագոյն պահանջները մշակելիս՝ Երկիրը լաւ ուսումնասիրուած չէ եղել, եւ միւս հպատակ ազգերի անկախութիւն ստանալը նկատի ունենալով՝ 61*րդ յօդուածը մեծ դեր է խաղացել ու* territorial *ինքնավարութեան անուան տակ մենք ձգտել ենք իրապէս* ex-territorial *ինքնավարութեան. այդ վեց վիլայէթները իրենց տնտեսական քաղաքական կացութեան մէջ երբեք տարբեր պատկեր չեն ներկայացնում հարեւան միւս նահանգներից, եւ հայ ազգաբնակչութիւնը այդ վեց վիլայէթներում չի կարող մի միութիւն կազմել թուի, քաղաքական-տնտեսական տեսակէտից։ Եզրակացնում է որ մեր նուազագոյն պահանջների հիմնական փոփոխութեան կարիքը անհրաժեշտ է։ Թուրքաց Հայաստանը մնում է պատմական անուն, իսկ Օսմանեան բոլոր նահանգները վայելում են նահանգային ինքնավարութիւն վարչական ապակեդրոնացման հիմքերի վրայ։ Իսկ* canton*ային դաշնակցութիւնը կը լինի ապագայում։*

Անտոն.— Գտնելով որ պահանջների մէջ հիմնական փոփոխութիւններ են առաջ բերում այդ առաջարկները, շեշտում է այն հանգամանքը որ այս ժողովը ծրագիրը հիմնական փոփոխութեանց ենթարկելու իրաւունքը չունի, նախօրօք մարմինների եւ դաշնակցական մասսաների համաձայնութիւնը առած չլինելով՝ համաձայն կանոնագրի։ Մենք պիտի շեշտենք կանտոնային դաշնակցական կապերի վրայ, որպէսզի նախ մեր ազգային իրաւունքները ապահովենք, մի բան որ չէ տալիս նահանգայինը։ Մենք շեշտելու ենք որ անջատումը վանում ենք եւ այդ ուղղութեամբ ճշտում պիտի մտցնենք ծրագրի մէջ. իսկ որ ձգտել ենք ու ձգտում ենք ex-territorial *ինքնավարութեան, այդ պարզ է։ Մենք անջատականներ չենք, բայց ձգտում ենք ազգային ինքնավարութեան՝ երբեք պետութեանց սահմանների թուլացմամբ։ Քսան տարի առաջ դէմ էին տնտեսական ազատութեան, կողմնակից լինելով քաղաքական ազատութեան, իսկ այժմ կատարեալ հակառակը։ Այդ բառերը դուրս նետել չի կարելի՝ խոշոր միտք պարունակելու պատճառով։ Մենք ձգտում ենք կատարեալ ազատ անհատների միութեան։*

Այդ մասը՝ առաջին կէտ՝ այսպէս է ձեւակերպուելու «ձգտելով քաղաքացիական, քաղաքական եւ տնտեսական կատարեալ ազատութեան»։ Մենք մեր պահանջները պիտի մտցնենք մի ընդհանուր բանաձեւի մէջ. մենք Կովկասում պահանջում ենք հանրապետութիւն, իսկ ուզում ենք Թուրքայիում քաղաքական, տնտեսական ազատութիւնը փոխարինենք սահմանադրական բառով։

Ընկերներից ոմանք գտնում են որ նուազագոյն պահանջները քննելու եւ հիմնովին փոփոխելու համար, Հինգերորդ ժողովը իրաւունք ունի, որովհետեւ արդէն օրակարգի մէջ դրուել է ու մարմիններում ծեծուել, այնպէս որ ընկեր Անտոնի արտայայտած միտքը թէ՝ նուազագոյն պահանջները քննելու իրաւունքը չունենք, հիմք չունի։

Ռոստոմ.— Շեշտում է որ մեր հիմնական նպատակն է ձգտել ընկերվարական կարգերին իբրեւ ընդհանուր նպատակ։ Այդ մնում է։ Ֆեդերատիւ բառը հանելով մենք սկզբունքային հակասութեան մէջ չենք ընկնի, ապակեդրոնացման կը մօտենանք քայլ առ քայլ։ Իսկ ինչ վերաբերում է քաղաքական-տնտեսական ազատութեան, կողմնակից չլինելով ջնջելուն՝ անհրաժեշտ է գտնում ճշտելու այն ձեւով ինչ մտքով որ գործ է ածած այն. նկատել է տալիս որ այդ ֆորմուլը մտել է մեր մէջ «Նարօտնաեա վօլիայից եւ ասվապաժտենիէ» բառէն, որ նշանակում է ազատութիւն ոչ անկախութեան մտքով, այլ քաղաքական իրաւունքներ ձեռքբերելու։ Պիտի ճշդենք այդ ուղղութեամբ, որովհետեւ մինչեւ այժմ մեր մէջ իր գործածուածի մտքով չէ հասկացուել։

Դուման.— Մինչեւ այժմ քաղաքական ազատութիւն ասելով հասկացել ենք Հայաստանի ազատութիւնը, Բուլկարիայի պէս, բայց երբ անջատման գաղափարից հրաժարուեցինք՝ ամէն ինչ պարզուեց։ Այժմ քաղաքական ազատութիւն ասելով քաղաքացիական ազատութիւն եմ հասկանում։ Նկատելով որ Կովկասի եւ Թուր-

52.- Հաւատամքը։
53.- Գոյութեան իմաստը։

քիոյ պայմանները նոյնն են գրեթէ աշխարհագրական (ծայրագաւառներ) եւ ցեղական յարաբերութեանց տեսակէտէ, գտնում է գործնական Անտոնի առաջարկը — պահանջները մի ընդհանուր բանաձեւի մէջ մտցնել երեք երկիրների համար։

Գիսակ.— Գտնելով որ նուազագոյն պահանջները միջոց են նպատակին հասնելու, հետեւաբար ըստ պահանջների եւ պայմանների փոփոխութեան կարելի է լայնացնել եւ նեղացնել. առաջարկում է հանել քաղաքական-տնտեսական ազատութիւն բառերը, ընդունելով որ այդ կասկածներ է յարուցանում շրջապատի մէջ եւ բացի այդ՝ մեր մէջ էլ շարունակ հասկացւում է անկախութեան մտքով եւ ոչ թէ Ռոստոմի եւ Դումանի բացատրութեամբ։ Փոխել «Հայ աշխատաւոր» բառերը, դնել կամ «աշխատաւորներ» կամ թէ «Հայ եւ օտար աշխատաւոր», իսկ 4րդ յօդուածը պիտի լինի «Օսմանեան երկրի նահանգները վայելում են եւայլն»։ Իսկ ինչ վերաբերում է Կովկասի եւ Թուրքիոյ վերաբերեալ պահանջները ընդհանուր դարձնելու, գտնում է ոչ խելացի, որովհետեւ պայմանները — քաղաքական եւ տնտեսական — տարբեր են. պահանջներն էլ համաձայն պայմանների պիտի լինեն։

Ճապոնացի.— Credo-ին մէջ «Հայ աշխատաւոր» բառերը պիտի մնան այն պարզ պատճառով, որովհետեւ մենք Հ. Յ.Դ. ենք, ուրեմն շատ բնականօրէն պաշտպանում ենք հայ աշխատաւորութեան բովանդակ շահերը։ «Թուրքաց Հայաստան» բառը պիտի հանել, որովհետեւ ոչ միայն դրսում սխալ է հասկացւում, այլեւ մեր շարքերում, նոյնիսկ Իզմիրի շրջանային ժողովում որոշում են կայացնում զինուել եւ յարմար րոպէին ապստամբութեամբ անկախութիւն ձեռք բերել։ Ուրեմն, այդ առաջ է բերում թիւրիմացութիւններ։ Մեր պահանջները պիտի լինեն միատեսակ բոլոր երկիրների համար. ինչո՞ւ Ռուսաստանում այդ բռնապետական դրութեան տակ ռամկավար հանրապետութեան պահանջ ենք դընում, իսկ սահմանադրական Թուրքիայում սահմանադրական բառը աւելի չեշտում։

«Ֆեդերատիւ» բառը հանելու կարիք չկայ, որովհետեւ մենք ասում ենք որ ամէն մի նահանգ ունենայ իր ներքին գործերում՝ օրէնսդրական իրաւունք, մենք ձգտում ենք կանտոնային ֆեդերացիայի։

Պերճ.— Գտնում է որ մեր նուազագոյն պահանջների մէջ կատարեալ քաոս է տիրում, եւ դրանից առաջ է գալիս մեր մէջ կատարեալ աշխարհաքաղաքացիութեան եւ անկախ Հայաստանի կողմնակիցներ, նայած ով ինչպէս է հասկանում։ Պիտի առաջ բերենք բիւրեղացում մեր ծրագրի եւ պահանջների մէջ, որպէսզի մեր շատերի մէջ էլ միատարրութիւնը (հոմոժէնութիւն) կարողանանք պահել. նրանք որոնք աշխարհաքաղաքացիութեան եւ անկախ Հայաստանի կողմնակիցներ [են], կը հեռանան, կը մնայ իսկական կուսակցութիւնը։

Երուանդ.— Հակառակ է հանուելուն «Հայ աշխատաւոր» եւ «Թուրքաց Հայաստան» բառերը, որովհետեւ դրանք իրենց մէջ պարունակում են մի ամբողջ բովանդակութիւն, դրանք luxe*-ի համար դրուած չեն։ Դաշնակցութիւնը մնում է եւ եղել է Դաշնակցութիւն, որովհետեւ կապուած է եղել հայ անուան հետ եւ գործում է Թուրքաց Հայաստանում։ Ամէն մի բառ եւ միտք պիտի հասկանանք այնպէս ինչպէս է. երբ ուրիշները չեն հասկանալ՝ մեղքը մերը չէ. պիտի բացատրել։ Մենք գործում ենք հայ ժողովրդի մէջ եւ Թուրքաց Հայաստանում. Թուրքաց Հայաստան բառերը բնորոշում են մեր գործունէութեան վայրը իր սահմաններում. շատ պարզ է որ մենք Արաբիայում չենք գործում։ Գերմանիայում սոց. դեմոկրատ կուսակցութիւնը կողմ է գերմանական Ս. Դ.թեան, նշանակում է որ այդ կուսակցութիւնը գործում է Գերմանիայում։ Դրանով առաջնորդուելով, եւ չգտնելով պայմանների ոեւէ փոփոխութիւն, հանելը գտնում եմ միանգամայն աւելորդ, սխալ՝ տակտիկի տեսակէտից։ Եթէ այսօր Թաալէթ բէյն է վաղը մի ուրիշը՝ Ֆէրիտ փաշա կը լինի, ուրեմն մենք պիտի ամէնին համակերպե՞նք եւ ծրագրից մի բան հանե՞նք։ «Քաղաքական» բառը իսկապէս որ թիւրիմացութեան տեղիք կը տայ, պիտի՝ 14րդ կէտից ազգային «ինքնորոշում» բառը դնել դրա տեղը եւ փակագծի մէջ բացատրել՝ որ մենք դրանով հասկանում ենք որ հայ ժողովուրդը, ղեկավարուելով պետական ընդհանուր օրէնքներով, տնօրինում է իր վիճակը իր տեղական օրէնքներով։*

— Գտնելով որ «Ֆեդերատիւ» բառը բխում է մեր սկզբունքներից, աւելորդ է համարում կասկածների վրայ ծանրանալը, եւ եթէ հանենք այդ բառերը, ուրեմն նոյնիսկ Իթթիհատ անունը վրանիս առնենք, դարձեալ պիտի կասկածեն, եթէ տրամադիր են կասկածելու։ Շեշտում է երկրների ընդհանուր պահանջ դնելու անհրաժեշտութիւնը, նկատելով որ պայմանները ու ժողովուրդը նոյնն են։ Եզրակացնում է՝ բացատրել քաղաքական բառը, եւ թողնել անփոփոխ ֆեդերատիւ, հայ աշխատաւոր, եւ Թուրքաց Հայաստան բառերը։

Մուրատ.— Նկատել է տալիս որ հայ աշխատաւոր մասսաները թեւ թիկունք լինելով Դաշնակցութեան՝ շատ սերտ կապուած է եղել նրան, եւ եթէ այսօր կապենք նրան եւ օտար տարրեր, հայ աշխատաւորները կը հեռացնենք մեզնից։ Իսկ ինչ վերաբերում է մեր շրջապատի վերաբերմունքին հասկացողութեան, նրանք պատի վերաբերմունքին հասկացողութեան, նրանք տանել չեն կարողանում եւ քրդին, եզիդին, եւ դրա հետ մենք պիտի չեշտենք եւ Արաբիա, Մակեդոնիա, Ալբանիա եւ Քուրդիստան, որպէսզի աւելի ընդհանրացնենք։

Պիեռ.— Զընդունելով Պերճի հոմոժէնութեան առաջարկը՝ ընդհակառակը տարբեր հոսանքների գոյութիւնը կուսակցութեան կենսունակութեան վերագրելով, գտնելով Երուանդի բացատրութիւնը բռնազբօսիկ

«Թուրքաց Հայաստան» բառի վերաբերմամբ իբր միջոց գործունէութեան վայրի սահմանների գծում, եւ նմանութիւնը Գերմանիայի սոց. դեմոկրատների, որովհետեւ Դաշնակցութեան գործունէութիւնը երեք պետութեանց սահմանների մէջ է տարածւում, շեշտում է նըւազագոյն ծրագրի քաոս ներկայացնելը. օրինակ, 2րդ կէտով արդէն Թուրքիայում կանտոնների տալիս է կատարեալ անկախութիւն, թղթատարութեան, հեռագրի, մաքսի, դրամի եւ զօրքի, իսկ արտաքին քաղաքականութիւնը կը վարէ պետութիւնը։ Միւս կողմից՝ Կովկասում դնելով ապակեդրոնացում territorial *հողի վրայ, Թուրքիայի բաժնում 9րդ կէտում, «կանտոնների սահմանները որոշելիս պէտք է նկատի առնել ազգաբնակութեան ցեղակրօնական եւ կուլտուրական առանձնայատկութիւնները, ըստ կարելւոյն միաձոյլ համախմբումներ կատարելու համար»։ Այդ թէորիապէս ազգային չի կարելի հասկնալ, որ մենք մեր պատմափիլիսոփայական աշխարհհայեացքով հասկանում ենք, որ ազգային շրջանակի մէջ կ'իրականանայ ընկերվարութիւնը, որը արդէն հասկնալի է, եւ այդ է պատճառը որ մենք ազգային ենք, բայց այդ տեսակէտից չէ բխում այդ յօդուածը՝ որը արդէն անջատման ձեւ է առաջարկում։*

Աչքի առաջ ունենալով՝ որ այս հարցերի նկատմամբ որոշ եզրակացութեան գալ չենք կարող, որովհետեւ որքան ընկեր կայ այնքան էլ հասկացողութիւն, ապացոյց որ այս հարցի պէս պարզ խնդրում հնարաւոր չեղաւ եզրակացութեան գալ, առաջարկում է թողնել հարցը, չզբաղուել ժողովում, տալ յանձնաժողովի ուսումնասիրելու, ծեծել կուսակցութեան մամուլում եւ ժողովներում, ապա դնել կամ յաջորդ Ընդհ. Ժողովին կամ Խորհրդին, միայն թէ այս ժողովը մի բացատրական բանաձեւով յայտարարէ որ վանում է անջատողական գաղափարը։

Ռոստոմ.— Պատճառ չեմ տեսնում «Հայ աշխատաւոր» բառերը վերացնելու, որովհետեւ գործում ենք հայ ազգաբնակութեան մէջ։ Դաշնակցութիւնը կանգնած է երկու կէտի վրայ, ազգային-կուլտուրական եւ territorial *ինքնավարութեան վրայ։ Թուրքաց Հայաստանը իբր* territorial՝ *գոյութիւն ունի եւ պիտի մնայ, եւ աւելի մեծ իրաւունքներ կարող է ունենալ քան Մակեդոնիան, ուր ազգային խնդիրը աւելի խճճուած է։ Եւ երբ իմանալով հանդերձ որ վեց վիլայէթներում հայերը ¼ մասն էին կազմում ազգաբնակութեան եւ դնում էինք* territorial *ինքնավարութեան պահանջ, նշանակում էր որ մեզ ցանկալի էր երկրի մի մասը դնել տանելի պայմաններու մէջ, եւ բացի այդ՝ մեզ ցանկալի է ընդունել փոքր կանտոնային սիստեմը, որի մէջ կը զարգանայ ազգային ինքնուրոյնութիւնը։ Վանի առաջարկը՝ ինքնավարութիւն ամբողջ երկրի համար՝ կայ 1904ի մեր ժողովի արձանագրութեանց մէջ, բայց որովհետեւ մեզ մօտ հապճեպով է եղել, հարկաւոր է լուրջ խմբագրական կազմ, բոլորը դասաւորելու համար։ Ազգային ինքնորոշումը կարող ենք ջնջել, որովհետեւ արդէն ազգերի կատարեալ հաւասարութիւն դրել ենք։ «Ինքնորոշում» բառը մտած է եւ ռուս յեղափոխական կուսակցութեանց ծրագրից։ Նրանց կարծիքով ամէն մի ազգ իրաւունք ունի տնօրինելու իր վիճակը իր ուզած ձեւով, ինչպէս, օրինակ P.P.S.-ը, որը ձգտում էր կատարեալ անկախութեան։ Նոյնիսկ ռուսական յեղափոխութեան ատեն երբ Սահմանադիր ժողով հրաւիրելու հարց կար, թէ՝ ո՞վ է ուզում կապուած մնալ Ռուսաստանին, կամ բաժանուել։*

Ռուբէն.— Ըստ իս՝ այստեղ խօսելով եզրակացութեան չենք կարող գալ, շատ լաւ կը լինի տալ մի յանձնախմբի մշակելու եւ միեւնոյն ժամանակ մամլոյ նիւթ դարձնելու։ Պահանջների մէջ կան եւ հակասական կէտեր — 22 եւ 23։ Հայ բառը հանելով ոեւէ փոփոխութիւն առաջ չենք բերեր, որովհետեւ մեր իրականութիւնն այն է որ մենք կապուած ենք հայ ժողովրդի հետ։ Ֆեդերատիւ բառը չի կարելի փոխարինել սահմանադրական բառով, եւ ոչ ալ կանտոնայինը նահանգայինով, որովհետեւ դրանց տարբերութիւնը շատ խոշոր է։ Ռուսաստանում էլ նահանգային ինքնավարութիւններ կան (զեմստուօ), ուրեմն մեր ծրագրի այդ կէտը իրականացե՞լ է։ Մենք պահանջում ենք կանտոնային լայն ինքնավարութիւն օրէնսդրական ֆունկցիաներով, դրանով թէկուզ ազգաբնակութեան միայն 1/10 մասն էլ կազմենք, վստահ պիտի լինենք որ մեր ազգային ինքնուրոյնութիւնը ապահովուած է։

Նիթրա.— Նուազագոյն պահանջներ եւ պլատֆորմի մեկնութիւններ թիւրիմացութեան են ենթարկւում։ Նուազագոյն[ով] չի կարող առհասարակ բուրժուական ընկերութեան յատուկ կարգերի մէջ ձեռք բերել հնարաւոր համարուած պահանջները, որովհետեւ, եթէ այդպէս լինէր, այդ պարագայում պէտք էր, եւ բնական ու տրամաբանական պիտի լինէր, բոլոր երկիրների համար էլ քաղաքական, տնտեսական եւ հասարակական միեւնոյն, միօրինակ պահանջներ դնել. հարկ չէր լինի մեր կողմից առանձին նուազագոյն պահանջներ մշակել, այլ՝ ընկերվարական միջազգային համագումարի կողմից մշակուած միանուագ պահանջներ բոլոր երկիրների եւ ընկերվարական կուսակցութիւնների համար բաւական եւ պարտաւորիչ կը լինէր, մինչդեռ մենք ոչ միայն մեզ՝ դաշնակցական կուսակցութեան համար՝ այլեւ մինչ իսկ Թուրքիոյ եւ Կովկասի համար տարբեր պահանջներ ենք մշակել եւ դրել։ Պարզ է, որ նուազագոյն պահանջները այդ բնոյթը չունեն։ Նուազագոյն պահանջներ ասուածը ուրիշ ծագում եւ բնոյթ ունեն, այն է՝ ըստ մէն մի երկրի ժողովրդի գտնուած քաղաքական, տնտեսական, աշխարհագրական, կուլտուրական, ազգագրական պայմանների՝ մի որոշ ժամանակամիջոցի համար դնել այնպիսի պահանջներ՝ ո-

րոնց հասնելը, ձեռք բերելը եւ դրուած ժամանակի համեմատութեամբ՝ մեծ յաջողութիւն, խոշոր ու հիմնական փոփոխութիւն, յառաջդիմութիւն կարող է համարուել, որից յետոյ կը դրուեն նոր պահանջներ նոր պայմանների համեմատութեամբ, մինչեւ որ կը հասնենք ընկերվարական կարգերին։ Իսկ պլատֆորմը, ինքն ըստ ինքեան շատ պարզ է։ դա այն պահանջն է՝ որ ամէն մի երկրի մէջ պարլամենտական շրջանի, այսինքն պատգամաւորական մի ընտրութիւնից մինչեւ միւսը, օրէնսդրական հիմնարկութեան միջոցով մէն մի կուսակցութեան ձեռք բերել մտադրած կամ հնարաւոր դատած պահանջներն ու ռեֆորմներն են։

Մեր նուազագոյն պահանջները բացառիկ բնոյթ եւ հանգամանք ունեն։ Ոչ մի այլ ընկերվարական կուսակցութիւն չունի եւ չէ ունեցել այսպիսի ընդարձակ եւ ծրագրային ձեւ ստացած նուազագոյն պահանջներ։ Սա իր պատմական պատճառն ու պատմութիւնն ունի։ Մեր նուազագոյն պահանջների գաղափարը եւ սկզբնական կազմը ծագել է Բագուից այն ժամանակ՝ երբ Ռուսաստանի յեղափոխութիւնը իր եռման շրջանին մէջ էր եւ մէն մի ժողովուրդ կարծում էր տարբեր ոստումներ պիտի կարողանայ անել։ Բոլոր արմատական եւ մանաւանդ Ռուսաստանի բոլոր ազգերի ռամկավար տարրերի մտաւորականութիւնը համագումար գումարելու եւ իրանց պահանջները դնելու էին պատրաստուում։ Իշխան Աղեքսանդր Արղութեան Պետերբուրգից Կովկաս՝ եւ առաջին անգամ Բագու եկաւ այդ առաջարկով որ մենք էլ՝ հայերս էլ մշակելով մեր պահանջները ներկայանանք տեղի ունենալիք համագումարին։ Ահա այդ ժամանակ էր որ հաւաքուեցինք մի քանիսներ եւ կազմեցինք մի նախագիծ՝ որ նոյն ժամանակ նախ դրուեց կովկասեան Ռայոնական ժողովին առաջ, ուր չնչին փոփոխութիւնների ենթարկուելուց յետոյ՝ ստանալով կովկասեան նախագիծ անունը ուղարկուեց չորրորդ Ընդհանուր Ժողովին, եւ չորրորդ Ընդհ. Ժողովն էլ չնչին փոփոխութիւններ մտցնելով դուրս բերեց այն՝ որ այժմ մեր առաջ է դրուած, եւ որի խմբագրութիւնը մի օրինակ չէ եղել, երկու անգամ է կազմուել եւ այդ երկուսն էլ մեր առաջն է, եւ սրանցից մէկի մէջ՝ օրինակ, ապակեդրոնացումը կանտոնային՝ իսկ միւսը նահանգային է դնում։ Սա ինքն ըստ ինքեան ապացոյց է թէ՝ Ընդհանուր Ժողովի լուրջ մշակութիւնից եւ կեանքի ամբողջական ուսումնասիրութիւնից չէ բխած, այնպէս որ մենք այսօր չենք կարող իրաւամբ որոշել թէ՝ կանտոնայի՞նն ենք հիմք ընդունելու թէ նահանգայինը։ Եթէ, օրինակ, նահանգային ապակեդրոնացումը ընդունենք, եւ աչքի առաջ ունենալով Թուրքիոյ տիրող պայմանները, պէտք է ընդունենք, պարտաւոր ենք նկատի ունենալ, որ նահանգային ապակեդրոնացման, նահանգային Սէյմի սաղմը այս երկրի օրէնսդրութեան մէջ կայ արդէն։ «Նահանգային կազմակերպութիւն օրէնքով» գոյութիւն ունեն նահանգային ընդհանուր ժողովներ, որոնք մանրանկարը պէտք է լինեն կեդրոնական ընդհանուր ժողովների, այսինքն կեդրոնական պատգամաւորական ժողովի, իրաւունքը ունին գծելու, մշակելու, պատրաստելու նահանգային բիւդջէն։ Նահանգային ընդհանուր ժողովների այդ իրաւասութիւնը առ այժմ խորհրդակցական օրէնք ունի եւ ենթակայ է կեդրոնական վաւերացման։ Եթէ առաջ տարուի իթթիհատականների ընդունած նահանգային իրաւասութիւնների լայնացման սկզբունքով եւ ծրագրով, եւ խորհրդակցական իրաւասութիւնը բիւդջէտային օրէնսդրական իրաւասութեան փոխարկուի, ստացուած կը լինի նահանգային լայն ապակեդրոնացումը։ Միայն թէ, այդ չէ Դաշնակցութեան պաշտպանած ապակեդրոնացումը։ Վտանգաւոր է պաշտպանել այդպիսի աղօտ եւ անորոշ ապակեդրոնացում, ինչպէս ասուած է Իթթիհատի կատարած համաձայնութեան մէջ։ Ոչ մի տեղ հայ ժողովուրդը մեծամասնութիւն չի կազմում, նշանակութիւն չունի թէ թուրքերը մեր ապրած նահանգներում քանի տոկոսն են կազմում։ Ամբողջ Թուրքիոյ ազգաբնակութեան 1/3ը թուրք տարրն է ներկայացնում, բայց այդ թուի մեծագոյն մասը ընկնում է մեր բնակած վայրերի մէջ։ Ցամենայն դէպս, մեզ հետ ապրող մահմետական այլ ցեղերը աւելի սերտ կապ կամ շահակցութիւն ունեն թուրքին հետ քան հայի։ Ազգերի եւ կրոնների շահերի հակադրութիւնը գոյութիւն ունի եւ մի օրով փոխուելու, վերանալու հարցեր չեն։ Հայը՝ իր թուի համեմատութեամբ՝ չի կարող երկրի իրաւահաւասարութեան արժանանալ, եթէ կանտոնային թէ նահանգային ապակեդրոնացման մէջ իրաւունքների եւ պարտքերի համեմատական՝ ըստ բնակակից ցեղերի թուի՝ բաշխում չլինի, համեմատական սկզբունքը օրէնսդրական պարտադրութիւն ընդունուած չլինի, առանց այդ սկզբունքի, կեդրոնացման դրութիւն մեզ համար աւելի տանելի կը լինէր քան ապակեդրոնականը, որովհետեւ կեդրոնում աւելի թոյլ ազդեցութիւն կարող է ունենալ բնակակից ցեղերի մրցակցութիւնը։

Մեր նուազագոյն պահանջները՝ Կովկասի վերաբերմամբ՝ ռուս յեղափոխութեան նեղշնչած ոստումներից, իսկ Թուրքիոյ վերաբերմամբ՝ Բերլինի դաշնագրութեան 61րդ յօդուածի եւ Մայիսեան ծրագրի ազդած նախապաշարումներից ազատ չեն եղել։ Ես չեմ ընդունում որ մեր ծրագրի մէջ երբեւիցէ սպրդած լինի մեծ Հայաստանի գաղափարը, բայց ինչպէս ասացի մտել է 61րդ յօդուածի եւ Մայիսեան ծրագրի նախապաշարումները, որոնց երկուքն էլ անգործադրելի [են] եւ մեր ժողովրդին համար բարիքներ չեն կարող համարուել։ Մենք որոշում տուեցինք եւ ընդունեցինք որ անջատականներ չենք, որ պետութեան ամբողջութիւնը եւ սահմանադրութիւնը պիտի պաշտպանենք, ի հարկէ աշխատելով տալ նրան հետզհետէ ռամկավարական-ժողովրդական ձեւ։

Թուրքահայաստանի տերմինն էլ մի թիւրիմացութիւն եւ նախապաշարում է, եւ ոչ մի առնչութիւն չունի պատմական-աշխարհագրական տերմինների գործածութեան հետ։ Եթէ այդպէս լինէր, մենք պիտի գործածէինք եւ Կովկասի համար Ռուսահայաստան տերմինը, բայց խմբագրողները՝ անկասկած՝ գտնում էին հոգեբանական այն տպաւորութեան տակ, որ այնտեղ 61րդ յօդուածի եւ Մայիսեան ծրագրի նման հարցեր գոյութիւն ունենալ չեն կարող, ուստի եւ չէին էլ կարող մտածել Ռուսահայաստանի նման սահմանափակումներով զեկավարուել։ Թրքահայաստան տերմինը մեր գործունէութեան եւ նպատակին չէ կարող համապատասխանել, որովհետեւ մենք ընդունել ենք հայ աշխատաւորութեան շահերը պաշտպանելը, իսկ հայ աշխատաւորութեան կէսը, կամ աւելին, գտնում է Թրքահայաստանից դուրս Թուրքիոյ այլ մասերի մէջ, եւ մենք պաշտպանում ենք եւ պիտի պաշտպանենք այդ աշխատաւորութեան շահերը ամէն տեղ։

Մանօթ.— Հետեւեալ ճշդումը եղած է Կովկասեան նախագծի մասին ընկեր Նիթրայի յայտնած մտքին նկատմամբ։ Ոսկանապատի Կեդր. Կոմիտէն կազմած է կով. նախագիծը, որը անցաւ Ռայոնական ժողովից։ Նոյն նախագիծը չէ ինչ որ Խորհուրդը հաստատել է։ Անկախ կովկասեան Ռայոնական ժողովից՝ Արեւմտեան Բիւրոն էլ կազմել էր մի նախագիծ որը եւ ներկայացրեց Խորհրդին ի հաստատութիւն։ Խորհուրդը մեծ մասամբ օգտուել է վերջինիս նախագծից, ի միջի այլոց աչքի առաջ է ունեցել եւ կով. ռայ. ժողովինն էլ։

Որոշւում է թողնել նուազագոյն պահանջների վերաքննութեան հարցը յանձնաժողովին։

Արեւմտեան Բիւրոյի շրջանի 9 պատգամաւոր նորից հարց են բարձրացնում թէ ինչո՞ւ իրենց առաջարկին ընթացք չի տրուիր։ Նախագահը նկատել է տալիս որ առաջարկը ժողովի նիւթ դարձնելու համար անհրաժեշտ է 15 ստորագրութեամբ բերել։ Մօտ կէս ժամ վիճաբանութիւնները շարունակւում են գլխաւորաբար Խորհրդի իրաւասութեան շուրջը, իբրեւ դատական բարձրագոյն ատեանի։ Մի մասը պնդում է որ Ընդհ. Ժողովը պիտի լինի բարձրագոյն ատեանը եւ անոր վճիռը վերջնական, իսկ միւսը նկատում էր որ՝ ըստ կանոնագրի՝ վերջնական ինստանցիան Խորհուրդն է դատ. գործերում. Ընդհ. Ժողովը, իբրեւ օրէնսդիր մարմին, չպիտի զբաղի դրանով։ Ժողովը փակւում է։

Քարտուղար՝ Նախագահ

ՎԱՀԱՆ

Արտագրիչ՝ Ա. Կ.

ԱՍՏԻԿԵԱՆ

Նիստ 51րդ. Սեպտ. 11, երեկոյեան 7-ին

Ներկայ են 25 ընկերներ։ բացակայում է ընկ. Նիթրա։

Նախագահում է ընկեր Ակնունի։

Օրակարգն է շարունակութիւնը նուազագոյն պահանջների քննութեան։

Նախագահ.— Նկատի ունենալով փոփոխուելիք կէտերը ժողովի ուշադրութիւնը հրաւիրեց արտայայտուելու, այդ առաջարկներն ընդունելու կամ չընդունելու մասին իրանց պատճառաբանութիւններով։

Երուանդ.— Ծրագրի-կանոնագրի մէջ չի կարելի շուտով փոփոխութիւններ մտցնել մանաւանդ որ մարմիններն այդ մասին կոնկրէտ առաջարկներ չեն արել, որովհետեւ չեն զբաղուել դրանով, թէեւ օրակարգի մէջ եղել է։ Պիտի մտցնել փոփոխութիւններ, ոչ ժամանակաւոր։ իսկ լուրջ աշխատանքի համար ժամանակ եւ մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն պէտք է։ առանց մի փոփոխութիւն մտցնելու, ընտրել մի մասնաժողով որն այդ գործով զբաղուի, նոր խմբագրութեամբ ուղարկի բոլոր մարմիններին ի քննութիւն, միւս կողմից կուսակցութեան մամուլի մէջ եւս կարեւոր կէտերը լայն կերպով վիճաբանուեն, յետոյ նոյն մասնաժողովը այդ բոլորը մի մշակուած տեղեկագրով ներկայացնէ յաջորդ Ընդհ. Ժողովին։

Սարգիս.— Գտնում է Երուանդի առաջարկը ընդունելի եթէ միայն կ'որոշուի պլատֆորմով զբաղուել։

Ակնունի, Գիսակ.— Կը շեշտեն փոփոխութիւնների անհրաժեշտութիւնը վաղուան գործունէութեան համար։ եւ թէ կա՞ն յետագայ գործունէութեան խոչընդոտ յօդուածներ։ չի կարելի նոյնութեամբ թողնել։ առաջարկուած փոփոխութիւններին պիտի մօտենալ այդ անհրաժեշտութեան տեսակէտից։

Բարթող եւ Պիեռ.— Կը պնդեն որ մասնաժողովի պիտի յանձնել, նրանց ժողովի կողմից տալով դիրեկտիւներ եւ նկատողութիւններ։

Պերճ.— Թէեւ պայման էր դրուած որ այս խնդիրը լեկալիզացիայի հետ կապ չպիտի ունենայ բայց ինչքան ձեւականօրէն խուսափենք, իրապէս ամէն փոփոխութիւն այդ խնդրից կը բխեցուի։

Սարգիս.— Այս հարցը դրուած է եղել մի քանի տեղերում Սահմ[անադրութիւ]նից մի քանի ամիս վերջ, այնպէս որ լեկալիզացիայի հետ կապ չունի, այլ այն՝ որ մի քանի գործիչ ընկերներ նկատել են որ առանց մի քանի փոփոխութիւնների, չի կարելի այդ ծրագրի պահանջների վրայ պնդել։ Այրանիայի եւ Արաբիայի պահանջած աւտոնոմիայի կառավարական ձեւը մեզ համար չարիք է, որովհետեւ մեր բնակավայրերի մէջ այդ կարգերի գոյութեան պարագային մահմետական յետամնաց մեծամասնութիւն կազմող մասսան պիտի չարիք դառնայ հայ ժողովրդի համար։ Այդ վեց վիլայէթների ինքնավարութեան խնդիրը պիտի վերացնել ոչ անջատական

միտք պարունակելուն առարկութեամբ այլ որովհետեւ չի բխիր հայ ժողովրդի իրական շահերից։ Ընդհ. պետութեան նահանգային վարչական ապակեդրոնացումը եւ օգտակար եւ հասունացած է։ Ձենք կարող մեր միջավայրի համար դնել այնպիսի պահանջներ որ պիտի տարածուի հարեւանների վրայ, մինչ նրանք բոլորն էլ հակառակ են այդ պահանջներին։

Անտոն.— Առաջարկուած փոփոխութիւնները հիմնական-ծրագրային են, մինչ մենք ընդհանրապէս այդ բոլորի մասին այս ժողովից դուրս չենք էլ մտածել։ Ազգերի ինքնորոշումը ծրագրային խնդիր մը չէ. դա էքստերրիտորեալ հարց եւ կուլտուրական ինքնավարութեան ամբողջութիւնն է։ Եթէ այդպէս անցողակի սկսենք այս հիմնական կէտերի փոփոխութեամբ զբաղուել, երկրորդականներն ինչո՞ւ ենք թողնում։ Եթէ կան թերութիւններ, արդիւնք են անցեալ ժողովին այդ խնդիրների վրայով շտապ անցնելուն. այժմ նոյն մեթոդով շարժուելով, աւելի մեծ սխալներնի մէջ կ'ընկնենք։

Այդ հիմնական խնդիրներով լրջօրէն պիտի զբաղուել։ Այժմ պիտի կրկնել որոշ կերպով մի որոշում. 1904-ի ժողովին բանաձեւ անցաւ որ մենք անջատողական չենք եւ պարզ յայտարարել այդ։

Եապոնացի.— Այս հիմնական խնդիրներով ոչ միայն անցողակի չպիտի զբաղուել այլեւ չպիտի մօտենալ նրանց ուրիշների ձգտումներին համապատասխանեցնելու տեսակէտից. այդ մտադրութեան համար միայն կարելի է պլատֆորմին մօտենալ։ Մեծ եւ լուրջ վիճաբանութիւնների խնդիր է նուազ[ագոյն] պահանջների մեր գործելավայրին համապատասխան չլինելը։

Զուլալ.— «Թուրքաց Հայաստան» բառի փոփոխութիւնը հիմնական չէ որովհետեւ ոչ մի տարբերութիւն չկայ Թուրքիայի միւս մասերի եւ Հայաստանի մեր գործունէութեան մէջ, ուրեմն եւ մասնակի պահանջներ չպիտի ունենանք եւ այդպիսի յենարան-տերրիտորիա չկայ մեզ համար։

Երուանդ.— Սխալ է այդ տեսակէտը. այդ տերրիտորիայի համար յատուկ քաղաքական պահանջներ արժէք են հէնց հայ աշխատաւորութեան սոց. ձգտումների համախմբման եւ գործնականութեան համար։

Գիսակ.— Ինչո՞ւ նոյն ծրագրի մէջ չիշուած է Անդրկովկաս փոխանակ Ռուսահայաստանի. միթէ՞ Տիգրանակերտ-Խարբերդը աւելի Հայաստան են։ Եթէ նկատումներով [է] այդպէս դրուած, այժմ նոյն տեսակ նկատումներով պիտի առաջարկուած փոփոխութիւններն ընդունել։

Ակնունի.— Անջատման դէմ որոշում հանելը բոլորի հաւանութիւնն ստացաւ. բայց միւս խնդիրների քննութիւնն էլ պէտք է, մերձեցման, համերաշխութեան համար. թուրքերը միշտ երկիւղ են անում որ մեր ուշքը կեդրոնացել է մի կէտի վրայ, այդ 6 վիլայէթների վրայ։ Պիտի ընդհ. պետական քաղաքական պահանջներով հրապարակ իջնել յաջողութիւն ունենալու համար։ Մի տարուայ նոր կեանքը մեզ պիտի հասկացրած լինի որ դնենք պարզ եւ որոշ քաղաքականութիւն։ Իսկ դա՝ արած կը լինենք առաջին յօդուածից հանելով «քաղաքական-տնտեսական ազատութիւն» բառերը։

Նախագահը.— Քուէարկութեան պիտի դնել մի քանի խնդիրներ վիճաբանութիւններուն ուղղութիւն տալու համար։

1) Ընդհանրապէս այս ժողովը իրաւունք ունի փոփոխութիւններ մտցնել նուազագոյն պահանջների մէջ (անցաւ՝ քուէարկութիւնով)

2) Առաջարկուած կէտերը հիմնակա՞ն են (4+, 1-, 20 ձեռնպահ)

3) Ընտրել մի յանձնաժողով մշակուած փոփոխութիւնները բերելու այս ժողովին (9+)

4) Պլատֆորմով զբաղուե՞լ (4 ձայն կողմնակից)

5) Փոխել միայն ա. յօդուածի «քաղ. եւ տնտես. ազատութիւն» բառերը (10 ձայն +)

6) Անջատման դէմ հանել մեր որոշումն եւ մտցնել ծրագրի մէջ (11 կողմնակից ձայն)

7) Ընտրել յանձնաժողով դիրեկտիւներ տալով մշակելու նուազ. պահանջները յաջորդ ընդհ. ժողովին ներկայացնելու համար (2 +)

8) Ընտրել 6 հոգինոց յանձնախումբ որը այս ժողովին բերի անհրաժեշտ փոփոխութիւնները (17 ձայն+։ Ընդունուեց)։ Ընտրուեցին՝ Ռոստոմ, Գիսակ, Երուանդ, Անտոն, Նիթրա, Սարգիս։

Անտոն.— Կ'առաջարկէ մի յատուկ նիստ նուիրել այն խնդրին թէ ի՞նչ պատճառներով կուսակցութիւնն սկսել է քայքայուել։

Նախագահ.— Ժողովին յայտնում է որ Կովկասից եկած մի նամակից կ'իմացուի որ բանտարկեալների գործերը դատարանին կ'անցնի, պիտի նկատի ունենալ ծախսերի խնդիրը։

Եապոնացի.— Ժողովը կոնկրէտ ոչինչ չասաց կուսակցութեան այնտեղի կացութեան համար անելիքների մասին։

Նախագահը թէ Անտոնի եւ թէ Եապոնացու առաջարկները գտնում է օրակարգից դուրս եւ թողնում յաջորդ նիստերից մէկում նրանցով զբաղուելը։

Նախագահը յայտնում է որ վիճաբանութեան կը դնէ արեւմտ. շրջանի 9 պատգամաւորների դիւանին տուած թղթի մէջ դրուած հարցը, որ Խորհրդի դատական վճիռներն այս ժողովին պիտի բեկանուին կամ սանկցիա ստանան։

Ռուբէն եւ Յովնան.— Կը նկատեն որ ընկերները կը՝նային այդ հարցը յարուցանել, բայց չպիտի իրանց պատգամաւորին արգիլէին Խորհրդին մասնակցել, ինչպէս որ այդ մասին ոչինչ չեն յիշատակած իրանց գրութեան մէջ. պիտի պարզել թէ ինչպէս է եղել չմասնակցելու կարգադրութիւնը եւ ժողովը այդ երեւոյթի մասին արտայայտուի։

Նիթրա եւ Պերճ.— Պահանջ դնող 9 հոգին միայն նամակի համար են հաւաքաբար պատասխանատու իսկ վերջին որոշումը, եթէ եղել է, անհատներն են պատասխանատու։

Ամատունի.— Մասնաւոր խօսակցութիւններից երեւաց որ իբր ես եմ եղած պատգամաւորին յայտնողը որ չմասնակցի. թէեւ ես հակառակ եմ որ այդ Խորհրդին մասնակցի մեր պատգամաւորը բայց իրեն ոչինչ չեմ ասել. Չելալեանը միայն ասել է որ դրութիւնն անորոշ է։ Չմասնակցելու խօսք եղած է բայց որոշում չի տրուել։

Վանիկ.— Օրինականն այն կը լինի որ կանոնագրին հետեւելով, Խորհրդի որոշումը լսելուց յետոյ մենք մեր կարծիքը կրնանք յայտնել եւ եթէ հարկ կը տեսնենք այդ խնդրի վերաքննութիւնը պիտի դնենք Խորհրդին կամ ըստ կանոնագրի սրանից յետոյ լինելիք բարձրագոյն դատական ատեանին, որի իրաւունքն է վերաքննել, կամ ոչ։ Այստեղ խնդիրը մի կոնկրէտ հարցի շուրջ կը դառնայ, այն է՝ Վասպուրականի գործի։ Բողոքողների ցանկութիւնն է այդ գործը ենթարկել Ընդհ. Ժողովի սանկցիային, կամ բեկանման կամ վերաքննութեան. այդ մտքով էլ սկզբի ժողովների մէջ արտայայտուած են, իսկ ժողովը որոշեց լսել միայն ի գիտութիւն։

Ամատունի.— Այդպիսի կարեւոր հարցերի լուծումը պիտի ենթարկուի Ընդհ. Ժողովի պէս հեղինակաւոր մարմնի վաւերացման կամ բեկանման։ Ընդհ. ժողովը պիտի ունենայ վետոյի իրաւունք։

Երուանդ.— Ընդհ. Ժողովից դատերի բացարձակ անջատումը հետեւանք է անցեալի դառն փորձերի. անչափ եռանդ կը սպառի եւ զբաղմունք, [որ] բուն խընդիրներն կը մնան անլուծելի. միւս կողմից էլ դատական խնդիրների մասին այսպիսի ժողովներում հնարաւոր չէ եզրակացութեան գալ։ Պիտի ղեկավարուել անցեալ ժողովի կարգադրութեամբ եւ կարիք չկայ շեղում անելու նախ քան կանոնագրի փոփոխութիւնը։

Դուման.— Բարձրագոյն ատեանի վճիռն այն ժամանակ կը բեկանուի երբ ներկայացուի ի հաստատութիւն, իսկ մեր ներկայ կանոնագրով Ընդհ. Ժողովը այդ իրաւունքը չունի։

Աստիկեան.— Եթէ տառացի հետեւող լինենք կանոնագրին, ներկայ Խորհուրդն անօրինական չէ եւ գործի յաջողութեան համար ընդունուեց նրա օրինականութիւնը. Խորհուրդը բարձրագոյն ատեան լինելով հանդերձ, Ընդհ. Ժողովը չէ կարող ուղղակի չարտայայտուիլ եւ չվաւերացնել նրա կարեւոր ընդհանուր նշանակութիւն ունեցող որոշումները։ Անվստահութեան խընդիր չկայ, այլ Խորհուրդը կրնայ սխալուիլ։ Վանի խընդիրը[54] ոչ միայն ընդհ. կուսակցական, այլ համազգային մի խնդիր է, որով պիտի բոլորս զբաղուինք, գոնէ որոշ եզրակացութեան մը գալու համար, որպէսզի այդ խնդրի առթիւ ծագած դժգոհութիւններին կարելի լինի վերջ տալ։ Խորհրդի իրաւասութեան յօդուածների մէջ չկայ, որ նրա որոշումները վերջնական են։ Պիտի անպայման վճիռը ենթարկել Ընդհ. Ժողովի քննութեան։

Մարալ.— Խորհրդի օրինականութիւնը ընդունելուց եւ մասնակցելուց յետոյ այժմ մի ուրիշ պայմանի չընդունուելու պատճառով ապօրինի կը լինի օրինականութեան հարց յարուցանելը։

Նիթրա.— Ճիշտ է որ Ընդհ. Ժողովը դատարան չէ, բայց բարձրագոյն համարառու մարմին է եւ իր իրաւունքն է օգտուել կամ ոչ այդ իրաւունքից։ Խորհուրդը պիտի գումարուի Ընդհ. Ժողովից առաջ եւ իր աշխատանքների մասին տեղեկագիր-հաշիւ պիտի ներկայացնի այս ժողովին։ Այս ժողովը բնականաբար պիտի արտայայտուի իր լսած բոլոր տեղեկագիր-հաշիւների մասին, ինչպէս նաեւ Վանի գործի մասին պիտի տրուի տեղեկագիր եւ ժողովը պիտի արտայայտէ իր կարծիքները, թէ Խորհուրդը որչափ է ճշտութեամբ կատարել իրա պարտականութիւնները։ Խորհուրդը «կը համարուի» եւ ոչ թէ «է» բարձրագոյն ատեան։ Միւս կողմից Խորհուրդը կազմուած է հաշուետուներէ, որից կրնայ փոխադարձաբար զեղծումներ առաջանալ։ Ընդհ. Ժողովի իրաւունքն է Խորհրդի որոշումներին քննադատօրէն վերաբերուիլ։

Ռուբէն.— Խորհրդի կազմի եւ իրաւունքների բացառութիւնները բռնազբօսիկ են։ Թէեւ ձեւական չեղում եղել է, բայց էական չեղում չկայ իսկ դրա հետեւանքն այն չպիտի լինի որ անմիջապէս ոչնչացնենք Խորհրդի իրաւասութիւնը։ Փոխելու իրաւունք ունինք, իսկ այժմ՝ նա իր իրաւասութեան մէջն է։ Եթէ ամէն ինչ Վասպուրականի գործի համար է, ոչ թէ ապօրինութիւն պիտի անենք, այլ յատուկ որոշում տանք։ Այն առարկութիւնը թէ պարլամենտական երկրներում օրէնսդրական մարմինները զբաղում են դատական գործերով, սխալ է, նրանք միջամտում են երբ կատարած է լինում հակասահմանադրական ակտ, որն ուղղակի խախտում է այդ հիմնարկութիւնների հիմքերը։ Այդպէս էլ Ընդհ. Ժողովը իրաւունք կ'ունենայ զբաղուելու այդ գործով երբ տեսնի որ Խորհրդի որոշումը չօշափել է կազմակերպութեան հիմքերը։

Ռոստոմ.— Ընկեր Աստիկեանը մօտեցաւ բուն խընդրին, որի պատճառով յարուցել են այս իրաւասութեան հարցը. դա՝ Վանի գործն է։ Նրա մասին 4-րդ նիստի մէջ 2 որոշում կայ. մէկ՝ դատը տեսնել Խորհրդի մէջ, երկրորդ՝ տեղեկագիր-զեկուցում-քննադատութիւն Ընդհ. Ժողովում։ Եթէ այդ մասին արտայայտուելուց զատ ուրիշ նկատումներ չկան, հին որոշումը բաւարար է։ Ընդհ. Ժողովի դատերի մասին տուած որոշման էութիւնն այն է որ Ընդհ. Ժողովը դրանցով չզբաղուի։

54.- «Վանի խնդիր»ը կը վերաբերի 1908 թ. Փետրուարին Վասպուրականի զինապահեստներու գրաւման, Դիերցի Դաւոյի մատնութեան եւ այդ առթիւ կուս. մարմիններուն պատասխանատուութեան հարցի քննութեան։

Ինչպէս կ'ուզէք կազմենք այդ Խորհուրդը, կամ դատական մի մարմին, միայն թէ խնդիրը չդրուի Ընդհ. Ժողովին։

Ջելալ.— Եթէ Խորհուրդն առաջ կայանար, տեղեկագիր պիտի գրէր Ընդհ. Ժողովին, այժմ պիտի կատարէ նոյնը, միաժամանակ Ընդհ. Ժողովը պիտի ասի իւր խօսքը, ինչպէս ամէն տեղեկագրի մասին անում է։

Աբրամ.— Իմ կարծիքն էլ այն էր որ Վասպ-ի գործերը Ընդհ. Ժողովում պիտի քննուէր, բայց հակառակը որոշուեց։ Գալով այս Խորհրդին կարելի է ասել, մինչեւ այժմ եղածներից աւելի լրիւ է եւ օրինաւոր։ Բայց հարցը ծագել է նրանից որ այստեղ Վասպուրականի խնդրին մօտենում են կանխակալ կարծիքներով եւ որոշ միտումով։ Պիտի ուղղամտութեամբ մօտենալ եւ ոչ անձնաւորութիւններ նկատի առնել։

Պերճ.— Մարգիսը քանիցս այնպէս կ'արտայայտուի կարծես յեղափոխական ուղղամտութիւնը եւ անկեղծութիւնը իրեն է առանձնաշնորհուած։ Այստեղ կան ծանր ամբաստանութիւններ որոնց ոչ թէ հաստատումը այլ պարզարանութիւնն է մեր ցանկութիւնը։ Այստեղ դրամի եւ գէնքի խնդիրը չէ որ կարեւորութիւն ունի, այլ ազգային բարոյականութեան խնդիր կայ եւ դէպքը ոչ թէ միայն համազգային այլեւ միջազգային բնոյթ ունի։ Խորհրդին գալով չեմ կարող մտքովս անցկացնել դաշնակցական կազմի մը ամբողջական անբարոյացում, բայց չեմ էլ կարող ընդունիլ, որ գործ մը մէկ դատարանէ միայն անցնի։ առանց նախադատի Խորհուրդը վերջնական ատեան չպիտի ճանչցուի։ Ընդհ. Ժողովը թող ընդունած կանոնագրային սխալն ուղղէ այժմ, երբ կայ այսչափ էական խնդիր մը։ Գործի արագացման, կուսակցական բարոյականութեան եւ մեր մտքերու մաքրագործման համար անհրաժեշտ է այդ։ Այնպէս որ եթէ Ընդհ. Ժողովը բաւարար չգտնէ տրուելիք որոշումը, քննելու իրաւունք ունենայ։

Պերճ.— Խնդիրը ձգձգւում է այն պատճառով որ 2 կողմերն էլ ունեն իրենց լուրջ հիմունքները։ Խորհրդին վերաբերեալ կանոնագրական բաժինը խառն է։ Ընդհ. Ժողովը դատական մասը օրէնսդրականէն անջատելով մի քայլ առաջ է գնացել եւ դա պիտի համեմատել ուրախալի երեւոյթ։ Իսկ բերել կրկին միացնել, կը լինի եւ հակաիրաւաբանական եւ հակասահմանադրական։ Բայց մի ուղղում մտցնելով, Ընդհ. Ժողովն իր որոշումով չի բիւրեղացրել դատական կազմը։ Նրա մի մասը կազմուած է վարչական մարմիններից, սա՝ անարդար բան է։ Սա մի պակասութիւն է որն անպայման պիտի չտեսել։ Եթէ դատի խնդիրները երկրորդական լինէին, կարելի էր այս անգամ էլ անցնել առանց անմիջական նկատողութեան։ Բայց Վանի գործի համար, պիտի մի ելք գտնել, որ գոնէ այս ժողովի կազմը որոշումից դժգոհ չլինի։ Բողոքողը ամբողջ մի շրջան է։ ընտրելու է մի մասնաժողով, որն լուրջ ուսումնասիրելուց յետոյ խնդիրը դնէ Ընդհ. Ժողովին։ Եթէ չկարողացանք եզրակացութեան գալ, թող մնայ յաջորդ Ընդհ. Ժողովին, որը կ'որոշէ ինչ անել։

Անտոն.— Անցեալ Ընդհ. Ժողովի դառն փորձերը հաստատեցին Խորհրդի այդ ֆունկցիան, թէեւ ճիշտ է Պիեռի նկատածը, բայց այս ժողովը իր դրած կանոններով չպիտի ղեկավարուի, այլ՝ նախորդով։ Վասպ-ի գործի մասին պիտի լսել եւ կարծիքներ յայտնել, քննադատել։ Բիւրոյի քննիչների տեղեկագիրն էլ մասամբ նախնական դատարան կրնայ լինել։

Քուէարկուեցին հետեւեալ հարցերը.

ա) Խորհուրդն օրինական է (ընդունուեց)։

բ) Ընդհ. Ժողովի սանկցիայով հաստատուի Խորհրդի որոշումը (8 ձայն +, 11 ձայն -)։

գ) Մասնաժողովի յանձնել (6 ձայն կողմնակից։ Ջանցաւ)։

Նիստը փակուեց ժամը 2-ին։

Քարտուղար՝ Նախագահ
ՎԱՆԻԿ?

Նիստ 52. Սեպտեմբեր 12

Ժողովը բացւում է առաւօտեան ժամը 8.30-ին նախագահութեամբ ընկեր Ռուբէնի։ Ներկայ են եւ նոր ժամանած ընկերներ Աւերեան, Կիլիկեան, Մարգպետ եւ Վահան (Գայլ) Սեբաստիոյ ներկայացուցիչը։

Օրակարգ.— Կանոնագրի վերաքննութիւն։ Ցանձնաժողովի կողմից զեկուցանում է ընկեր Երուանդ։

Ժողովը կանոնագրի առաջին մի քանի կէտերը քննում է եւ յանգում այն եզրակացութեան, որ Ընդհանուր Ժողովում անկարելի [է] կատարել այդ աշխատանքը ժամանակի սղութեան պատճառով։

Քուէարկութեան է դրւում հետեւեալ բանաձեւը.

«Ժողովը որոշեց կանոնագրի քննութիւնը յանձնել մի մասնաժողովի, որը այն վերաքննելով կը ներկայացնէ Խորհրդին ի հաստատութիւն». 18 ձայնով անցնում է։

Ժողովը անհրաժեշտ է համարում տալ յանձնաժողովին մի քանի դիրեկտիւներ.

Անտոն.— Գտնում է որ ինչպէս Տաճկաստանի նոյնպէս եւ Ռուսաստանի պայմանները փոխուել են. կանոնագիրը քննելիս նկատի պիտի ունենալ այդ երկրների քաղաքական եւ այլ փոխուած պայմանները. օրինակ այժմ, շնորհիւ Թուրքիայի համեմատաբար տանելի պայմանների, այժմ աւելորդ է Թուրքիոյ համար թողնել առանձին գլուխ։

Ռուբէն.— Գտնելով Կովկասի քաղաքական եւ կազմակերպական վիճակը համապատասխան Թուրքիոյ նախկին վիճակին, յայտնում է կովկասեան արտակարգ ռայոնական ժողովի որոշումը՝ Կովկասի վերաբերեալ, ընդունել եւ գործադրել կանոնագրի Թուրքիոյ վերաբերեալ գլուխի։

Վարդգէսը առաջարկում է ունենալ մի ուրիշ գաղտնի կանոնագիր էլ, գտնելով որ ներկան իր մի քանի կէտեր պարունակելու պատճառով — որոնցից իլլեգալութեան հոտ է բուրում — անկարելի [է] գործադրել։ Պատրաստելիք կանոնագիրը պիտի յարմարեցնել քաղաքական փոխուած պայմաններին։

Վանիկ եւ Բալկանի պատգամաւորները գտնում են կանոնագիրը տարբեր ու բացառիկ Թուրքիոյ վերաբերեալ՝ նոյն ցենզի եւ վարչական մարմինների ընտրութեան խնդրում։ Նրանց կարծիքով պիտի ուշադրութեան առնել այդ կէտերը միայն։

Մի քանի ընկերներ շեշտում են այս հանգամանքը. որքան որ Թուրքիոյ պայմանները փոխուած լինեն, բայց եւ այնպէս տնտեսական կեանքը մնում է նոյնը եւ առաջարկում են թողնել նախկինը։ Հնարաւոր են համարում ռէակցիայի գլուխ բարձրացնելը Թուրքիայում, ինչպէս եղաւ Կովկասում եւ Ռուսաստանում։

Աբգիս.— Գտնում որ ժողովուրդը միշտ էլ բարձր է նիւթապէս եւ պատրաստ աջակցելու՝ ուր գործ, շարժում եւ յեղափոխական գործունէութիւն կայ. առաջարկուած դրամական ցենզի վերաբերեալ բացառիկ պայմանները՝ Թուրքիոյ վերաբերեալ չընդունիլ։

Ապա որպէս դիրեկտիւներ յանձնաժողովի համար, քուէարկւում եւ անցնում են հետեւեալ կէտերը.

1) Կանոնագրից Թուրքիոյ վերաբերեալ բացառիկ գլուխը հանելով բոլոր երկրների դաշ[նակց]ական կազմերի համար պատրաստել մի ընդհանուր կանոնագիր։

2) Նկատի ունենալով երեք հատուածների քաղաքական վիճակը, որոնք անկարելի են դարձնում յաճախ կանոնագրի ամբողջական կիրառումը, Ընդհանուր Ժողովը անխուսափելի է գտնում, պահպանելով հանդերձ մարմինների սիստեմի նոյնութիւնը, թոյլատրել վարչական մարմինների ընտրութեան եւ ցենզի վերաբերմամբ անելու շեղումներ եւ համաձայն երկրի քաղաքական երեւոյթների՝ դնել այդ առթիւ ընդհանուր ծանօթութիւններ.

Ծանօթ.– Ռայոնական ժողովներին թողնել որոշելու անդամների եւ դրամականի վերաբերեալ ցենզը, նորմալ ցենզի կէսը ընդունելով իբր minimum։

3) Կանոնագիրը քննող մասնաժողովին տալ զանազան մարմիններից եկած ցուցմունքները Ընդհանուր Ժողովի դիրեկտիւների հետ, յանձնարարելով կանոնագիրը վերաքննել եւ IV եւ V Ընդհանուր Ժողովների գծած սահմաններից դուրս չգալ։

Ժողովը փակւում է ժամի 11 ¼-ին։

Քարտուղար՝ Նախագահ
ԶՈՒԼԱԼ

Նիստ 53. Սեպտ. 12 երեկոյեան

Նիստը բացուեցաւ նախագահութեամբ ընկեր Ակնունիի։ Կարդացւում է 42, 43 եւ 44 նիստերուն արձանագրութիւնները. անոնցմէ երկուքը վաւերացուեցաւ, իսկ 43րդի արձանագրութիւնը յանձնուեցաւ ընկերներ Ժիրայրի եւ Վանիկի, անբաւարար նկատելով ներկայացուածը։

Կուսակցութիւններու համերաշխութեան եւ համագործակցութեան մասին դիրեկտիւներ տրուած ըլլալով նախորդ ժողովներուն մէջ, համապատասխան բանաձեւը մշակուած էր։ Այս առթիւ վիճաբանութեան դրդուեցաւ հայ խմբակցութեանց կամ կուսակցութեանց հետ համագործակցելու, համերաշխելու առաջարկը, զոր ներկայացուցած էին պատգամաւոր ընկերներէն ոմանք։ Կարդացուեցաւ IVրդ Ընդհ. Ժողովի կողմէ բանաձեւուած որոշումն այդ հարցի մասին, յետոյ նախագահութիւնը ըրաւ համառօտ տեսութիւն մը, Հ.Յ.Դ.-ի հանդէպ ցոյց տրուած վերաբերումներու շուրջը՝ գոյութիւն ունեցող հայ խմբակցութեանց կողմէ, սկսեալ Փարիզի քոնկրէէն մինչեւ այժմ, անդրադառնալով միաժամանակ մերձեցման անցեալի փորձերուն։

Համագործակցութեան կամ համերաշխութեան մը պէտքը շեշտող ընկերները արտայայտուեցան հետեւեալ տեսակէտներով.

Թուրքիոյ բոլոր կարեւոր կենտրոններուն մէջ, գոյութիւն ունին զանազան հայ խմբակցութիւններ — Սահմ. Ռամկավար եւ մասնաւորապէս հնչակեաններ — որոնք այսպէս թէ այնպէս իրենց որոշ ներգործութիւնն ունէին մեր հասարակական կեանքին մէջ։ Գոյութիւն ունեցող փոխադարձ հակամարտութիւնները շարքերու մէջ՝ ինչպէս օրինակ ինքնապաշտպանութիւն, դպրոցական հարց եւ նման օգտակար ձեռնարկներ — կը վտանգուին։

Կուսակցական հակառակութիւնները սկսած են մուտք գործել ընտանեկան յարկերու մէջ եւայլն եւ խանգարել ընտանեկան, հասարակական ներդաշնակ կեանքը։ Ակնարկուած խմբակցութեանց վարիչ ուժերը չէ որ աչքի առջեւ պիտի ունենանք՝ այլ հետեւող շարքերը, որոնք յար եւ նման են մերիններուն. անոնց մէջ եւս չեն պակսիր մաքուր եւ անձնուէր տարրեր։ Պիտի նկատի առնել հայ ժողովուրդի շրջապատող պայմանները եւ անոր ազգային գոյութեան վտանգի հարցը, կռուի վայրերուն մէջ։ Ընկերներէն մին գտնում է որ վերջերս ալ Ատանայի մէջ — դաշնակցականներուն կողքին կեցած կռուեցան նաեւ հնչակեան զինուորները, մինչ իթթիհատեան սպաներ կ'առաջնորդէին կոտորող խուժանին։ Արդ, երբ Իթթիհատի հետ կը համերաշխինք, աւելի քան բարոյական պարտաւորութեան տակ կը գտնուինք եւ համերաշխելու՝ հայ խմբակցութիւններուն հետ։

Մոռանալու չէ նաեւ այն հանգամանքը, որ ժողովուրդը այլեւս զզուած է կուսակցական կռիւներէ։ Որպէսզի գործնական հողի վրայ դրուի համերաշխութիւնը՝ միջկուսակցական ատեանների հետ միաժամանակ նախաձեռնելու է խորհրդակցական ժողովի մը գումարման, ուր նկատի առնուի համերաշխութեան հարցը եւ համաձայնութիւն կայանայ քանի մը էական նշանակութիւն ունեցող խնդիրներու շուրջը, ինչպէս, օրինակ, ինքնապաշտպանութիւն, կուլտուրական ձեռնարկներ եւայլն։ Այս բոլորին իրականացման համար, անհրաժեշտ է որ կուսակցութեանց արտայայտիչ մարմինները նախ համաձայնին փոխադարձաբար եւ համապատասխան հրահանգներ ուղղեն իրենց պատկանեալ շարքերուն, այլապէս ամէն ջանք պիտի մնայ ապարդիւն եւ պիտի շարունակէ գոյութիւն ունենալ նոյն անմխիթար կացութիւնը։ Երբ բոլոր այս փորձերէն յետոյ, դարձեալ արդիւնք մը ձեռք չձգուի, մեր յեղափոխականի պարտականութիւնը կատարած կ'ըլլանք գէթ։

Այս արտայայտութեանց դէմ եղան հետեւեալ պատճառաբանութիւնները.

Քաղաքական կուսակցութեանց գոյութիւնը հայ կեանքին մէջ կարեւոր է եւ անոնց փոխադարձ գործակցութիւնը՝ նոյնպէս կարեւոր։ Այդ ուղղութեամբ քայլեր շատ առնուած են անցեալի մէջ, բայց մնացած են ապարդիւն։ Կուսակցական կռիւները արդիւնք են մեր հասարակութեան անգիտակցութեան եւ կուլտուրական զարգացման ցած աստիճանի. ժողովուրդի մաքուր տարրերը հաւաքուած են այն կուսակցութեան շուրջը, որ առաջին անգամ բոյն դրած եւ կենդանի գործ սկսած է երկրի մէջ. Մեծ-Հայքի մէջ, ուր Դաշնակցութիւնը շօշափելի եւ կենդանի գործերով արտայայտուած է, գոյութիւն ունեցող հնչակեանները ձուլուած-միացած են անոր մէջ. Փոքր-Հայքի մէջ, հնչակեանների գոյութիւնը պատմական նոյն իրողութեան արդիւնք է։ Համերաշխութիւնը իրականացնել կարենալու համար, անհրաժեշտ է վարի շարքերուն մէջ աշխատանք սկսիլ. իսկական տարրերը անոնք են, մինչ վերի շարքերը մեր հրաւէրին կամ աշխատանքներուն պիտի նային յետին մտածումներով եւ արդէն հնչակեան վերին շարքերուն կողմէ համերաշխութեան շուրջը յարուցուած աղմուկները, սկիզբէն մինչեւ վերջ, այդ հոգեբանութեան արտայայտութիւնն են. անոնց նպատակն է եղած համերաշխութեան խնդիրը շահագործել ի վնաս Դաշնակցութեան. ինչ որ համերաշխութեան ի նպաստ արձագանգ կու տան Դաշնակցութեան այդ շրջանները մասնաւորապէս, որոնք սկիզբէն ի վեր ամէնէն աւելի կատաղի պայքարը մղած են անոր դէմ։ Յետոյ, համերաշխութեան ի նպաստ ընդհանուր որոշումներ անցած են արդէն նախորդ նիստերուն մէջ, որոնց համաձայն կարելի է ընթանալ։ Եթէ Թուրքիոյ մէջ կան՝ այդ պարագային հարկ կ'ըլլայ ճշդել անոնց քանակը, որակը եւ զտման հարց դնել։ Իսկ ինչ կը վերաբերի Կովկասին, հայ իրականութեան մէջ գոյութիւն ունեցող կուսակցութեանց վրայ ընդհանուր ակնարկ ընելէ վերջ, ընկերներէն մէկը կը գտնէ որ այժմ հայ առանձին կուսակցութիւններ չկան, մասնաւորաբար հնչակեաններ, հետեւաբար համերաշխութեան խօսք ըլլալ չի կրնար։

Սեբաստիոյ ընկերը մասնաւորաբար շեշտեց այն հանգամանքը թէ՝ իրենց կողմէ եւս վերջերս ուժեղ ջանքեր գործ դրուած են, բայց իրարու քով գալու պարագային իսկ՝ անյաջողութեան մատնուած են. նոյնիսկ հնչակեան շարքերը իրենք իրենց մէջ կազմակերպուեցան իբրեւ բաժնուած հատուածները միացնելու համար, բայց չուտով մոռցան. նոյն իսկ ինքնապաշտպանութեան շուրջը կարելի չեղաւ համաձայնութիւն մը գոյացնել։

Վիճաբանութիւնները այս ուղղութեամբ շարունակուելէ յետոյ, մշակուելիք բանաձեւերու մէջ մտցնելու համար հետեւեալ դիրեկտիւները քուէարկուեցան ձայներու 2/3-ի մեծամասնութեամբ։

«Ընդունելով որ հայկական իրականութեան մէջ գործող քաղաքական կուսակցութիւններու հակամարտութիւնը վնաս կը հասցնէ ժողովրդի ընդհանուր շահերուն,

Ընդհանուր ժողովը կը յանձնարարէ իր բոլոր մարմիններուն՝ ամէն ջանք գործ դնել՝ յաջողեցնելու համար հայ քաղաքական կուսակցութիւններուն համերաշխ գործակցութիւնը։

Իբրեւ այս ուղղութեամբ բռնուելիք առաջին քայլ, կը յանձնարարուի Թուրքիոյ Բիւրոյին կամ Պատասխանատու մարմնին, հրաւիրել զանազան հայ կուսակցութիւններուն խորհրդակցական ժողով մը եւ եթէ հնարաւոր ըլլայ գոյացնել համերաշխութիւն մէկ քանի անմիջական կէտերու շուրջ, որպիսիք են սահմանադրութեան եւ ազգային-կուլտուրական շահերուն պաշտպանութիւնը։

Միաժամանակ կը յանձնարարէ ուժ տալ իրականացնելու Հ.Յ.Դ. IV Ընդհանուր Ժողովով որոշուած «միջկուսակցական իրաւարար ատեանի սկզբունքին իրականացման»։

Նիստը փակուեցաւ։

Քարտուղար՝ *Նախագահ*
ԺԻՐԱՅՐ

Նիստ 54. 13/IX/09

Ներկայ են 30 հոգի 26 ձայնով. նախագահում է Ակնունի։

Նախագահը յայտնելով որ ընկերներից 7-8 հոգի չուտով մեկնելու են, առաջարկում է ժողովին շուտ փակման մասին կարգադրութիւն անել։

Թեր եւ դէմ կարճ վիճաբանութիւններից յետ, որոշւում է այդ հարցը թողնել նախագահութեան որոշելու, եւ օրակարգի նիւթերի մասին փոխանակ զեկուցումներ պատրաստելու՝ բերել բանաձեւերը միայն, որոնց շուրջը կը լինեն եւ վիճաբանութիւնները։

Ընկեր Ռոստոմը հրաժարւում է Խորհրդի նիստերին մասնակցելուց, առարկելով որ դէպի ներկայ Խորհուրդը նկատում է մի քանի ընկերների կողմից անվստահութիւն, հետեւաբար Խորհրդի որոշումները չեն կարող ունենալ այն բարոյական նշանակութիւնը որը անհրաժեշտ է կուսակցական կեանքում։

Նախագահը քուէարկում է, որ ժողովը իր վստահութեան քուէն է տալիս Խորհրդին. անցնում է միաձայնութեամբ։

Համաձայն ընկերներից մի քանիսի առաջարկին քուէարկւում են հետեւեալ կէտերը.

I Խորհրդի որոշումները՝ դատական գործերի վերաբերեալ՝ վերջնական են ըստ կանոնագրի եւ դժգոհը կարող է բողոքել միայն յաջորդ Խորհրդին (+12, -14)։

II Խորհրդի որոշումները՝ դատական հարցերում՝ զեկուցւում են Ընդհանուր Ժող.ին եւ նրանից ստանում վերջնական սանկցիան (+2, -24)։

III Խորհրդի որոշումները՝ դատական խնդիրներում՝ վերջնական են, դժգոհը կարող է բողոքել միայն յաջորդ Խորհրդին. միայն Ընդհանուր Ժողովը լսում է վճիռների մասին զեկուցումն ի գիտութիւն (+12, -14)։

Քուէարկուած կէտերից ոչ մէկը 2/3-ի մեծամասնութեան քուէն ստացած չլինելով, հարցը մնում է բաց եւ 4րդ նիստի որոշումը իր զօրութեան մէջ։

Դիւանը առաջարկում է նորեկ ընկերներ — Սեպուհին, Մարգպետին, Կիլիկեանին — պատրաստել իրենց շրջանների համար տեղեկագիր՝ յաջորդ նիստերից մէկում կարդալու, ապա անցնում է կիսատ մնացած բանաձեւերի եւ դիրեկտիւների քուէարկութեան։

Նկատի ունենալով որ մեր վերաբերմունքը դէպի այլ կուսակցութիւնները արդէն որոշուած են, միաձայնութեամբ թոյլ է տրւում բանաձեւ մշակող յանձնախմբին, աչքի առաջ ունենալով մեր անցեալ սերտ յարաբերութիւնները մակեդոնական յեղափոխական կուսակցութեանց հետ, շեշտել այդ եւ այժմ ու կոչ անել երկու կուսակցութեանց դադարեցնել եղբայրասպան կռիւը։

Նախագահը յիշեցնելով անցեալ ժողովներում մեր ընդունած կէտերը՝ օրինականացման բանաձեւի համար — դաւադրական միջոցներից՝ ուղղուած ներկայ կառ[ավարութեան] դէմ՝ ձեռք քաշել, ուղղել մարտական ոյժերը ռէակցիոնի դէմ եւ ամէն միջոց ձեռք առնել սահմանադրութեան պաշտպանութեան համար. ընդունել մեր մէջ՝ ինչպէս անցեալում՝ օտար տարրեր եւս առանց խախտելու մեր ազգային սկզբունքը, կռիւ՝ 3 եւ 4 յօդուածների դէմ — նկատել է տալիս որ բաց է մնացել այն հարցը, թէ Թուրքիայում Դաշնակցութիւնը պիտի կոչել Հ.Յ.Դ. Թուրքիո՞յ թէ Օսմանեան հատուած եւ առաջարկում է թոյլ տալ այդ հարցի շուրջը 4 հոգի թեր եւ 4 հոգի դէմ խօսելու, որպէսզի յանձնաժողովը բանաձեւ կազմելիս նկատի ունենայ ժողովի տրամադրութիւնները։ Ընդունւում է։ Նախ քան ձայներ տալը, կարդացւում է Պոլսից գրուած Ռուբէնի, Վահագնի, Գարոյի ստորագրութեամբ մի երկտող, որի մէջ առաջարկում են ժողովին մի ելք գտնել կուսակցութեան օրինականացման մասին, նկատելով որ այդ՝ իրականութիւնից բխող անհրաժեշտութիւն է։

Թոփչեանը գտնում է որ լեգալ դուրս գալը մեր կուսակցութեան համար շատ վտանգաւոր խաղ է, նոյնը եւ անուան փոփոխութիւնը, որովհետեւ՝ ճանաչելով կառավարութեան տրամադրութիւնները — առհասարակ Իթթիհատից դուրս կուսակցութիւնները կազմալուծել — վստահ կարելի է ասել, որ նրան գոհացնել կարելի չէ եւ մեր դէպի զիջումն արած մի քայլը, անել կը տայ եւ ուրիշները, մանաւանդ որ հաւանաբար այդ դրութիւնը չի շարունակուելու, ինչպէս այդ տեսանք Ռուսաստանում. երկրորդ, եթէ մենք կուսակցութեան անունը փոխենք, կազմակերպութիւնը, մանաւանդ գաւառներում, այնպիսի հարուած կը ստանայ, որ մինչ այժմ նմանը չենք տեսել։ Ժողովուրդը կապուած է ամէն մի տառի հետ տարիներ շարունակ, եւ շարունակ մեզ հետ եղել է, է՛, եւ կը լինի. թէկուզ տասը օրինագծեր անցնեն նման 3 եւ 4 յօդուածների, մենք մեր լեգալ դրութիւնից դուրս գալու չենք եւ ո՛չ մի փոփոխութեան ենթարկելու մեր անունը. թող կռուեն մեզ հետ, բանտարկեն, սպանեն, կախեն, մենք հալածանքների սովոր ենք։ Մենք անունը փոխելով կուսակցութիւնը չենք փրկի. խնդիրը անուան փոփոխութեան մէջ չէ, այլ էութեան, կուսակցութեան գործունէութեան, իսկ շատ պարզ է որ մենք գործունէութիւնից հրաժարուողը չենք. այդ կը լինէր արդէն սկզբունքային շեղում. մենք հակառակ օրէնքի տրամադրութեանց պիտի կազմակերպենք միութիւններ եւ ունենանք մեր աշխատաւորական քաղաքականութիւնը։ Միայն մի ելք կայ՝ մնալով նոյն դրութեան մէջ՝ ազատուել օրէնքի հալածանքներից, այդ այն է որ պիտի կազմել մի սահմանադրական դաշնակցութիւն Թուրքիայի, որի մէջ կը մտնեն մակեդոնացի, քիւրտ, թուրք, արաբ այլ կուսակցութիւնները, իւրաքանչիւրը գոհելով միեւնոյն ժամանակ իրեն կուսակցական ինքնուրոյնութիւնը։

Աստիկեան.— Գտնում է որ այդ անունը՝ Թուրքիոյ

հատուած պիտի ընդունել անպայման, կուսակցութեան օրինականացումը Թուրքիոյ Հայութեան համար կենսական հարց համարելով. այդ անունը կը մնայ մինչեւ VI *Ը[նդհ.] Ժ[ողով]ը, որից յետ համաձայն նոր պայմանների՝ միջոցներ ձեռք կ'առնուի։*

Սարգիս.— Գտնելով հարցը ձեւի մէջ է միայն, հնարաւոր է համարում մնալ գաղտնի իսկ կառավարութեան մօտ լեգալ յայտարարել։

Թոփչեան.— Կնիքների հարցը ինչպէ՞ս լուծել, եւ ժողովրդին ինչպէս հասկացնել որ նոյն կուսակցութիւնն է՝ անունը փոխուած։

Գայլ [Վահան].— Երկու տեսակի կազմակերպութիւնը ունի այն անյարմարութիւնը, որ կառավարութիւնը աւելի ուժեղ կասկածելով, կը սկսի մեզ է՛լ աւելի հալածել, որովհետեւ հնարաւոր չէ ծածկել երկու կազմակերպութեանց գաղտնի կապը։

Պէհեռ.— Նկատի ունենալով որ կոնկրէտ առաջարկներ չկան, ելք գտնելը դժուարանում է, եւ ինչպէս երեւում է, հակառակ իր նախկին համոզման — հարցը հասունացած չլինելով թողնել կեանքին — արդէն հասունացած է եւ Տաճկաստանի կազմակերպութեանց համար կենսական նշանակութիւն ունեցող հարց է՝ ինչպէս այդ երեւում է Գարոյի, Վահանի (Կոմս), Վահագնի եւ Ռուբէնի նամակից — ընկերներ՝ որոնք պատասխանատու գործեր են վարում եւ լաւ հասկանում իրականութիւնը եւ վաղը նրանք են լինելու ժողովի որոշումները կեանքի մէջ իրականացնողների առաջին շարքերում, թէ պարլամենտում թէ՛ դրսում. առաջարկում է իսկոյն եւեթ հրաւիրել նրանց, առաջարկել մի պրոյեկտ[55] *պատրաստել եւ եթէ նրանք էլ մի բան անել չկարողացան, վաղը միւս օրը զանազան թիւրիմացութիւններից ազատ կը լինենք եւ հանգիստ կ'ասենք՝ շատ մըտածեցինք, բայց մի ելք չգտանք։*

Անտոն.— Շեշտելով որ կառավարութիւնը հակառակ է ազգային, աշխատաւորական եւ յեղափոխական բնոյթ ունեցող կուսակցութեանց գոյութեան, հիմքեր՝ որոնց վրայ է մեծացել եւ յենւում կուսակցութիւնը, գտնում է որ, առանց սահմ.-դեմոկրատ կուսակցութիւն դառնալու, առանց սկզբունքային խոշոր զիջումների, հնարաւոր չէ լեգալ դառնալ, իսկ նրանք որ չեն ուզում համակերպել եւ ուզում են դեմոկրատիայի ուղղութեամբ գնալ, թող հեռանան կուսակցութիւնից...

Նախագահ.— Ընդհատում եմ ձեր խօսակցութիւնը. մենք միջոցներ ենք փնտռում կուսակցութիւնը փրկելու եւ ոչ քայքայելու, խօսէք նիւթի մասին.

Անտոն.— Ոչ մի հնարաւորութիւն չկայ եւ մասերը (գաղտնի եւ լեգալ) միասին տանելու։ Գրդ յօդուածով իթթիհատականները նպատակ ունեն ամէն ինչ սեղմել օսմանցիութեան մէջ, մի հանգամանք որ անհնար է դարձնում կուսակցութեան օրինականացումը, առանց ծրագրային զիջումների։ Մենք մտածում էինք մի ժամանակ լեգալ հրատարակել կուսակցութիւնը Կովկասում, բայց այժմ այնտեղի կացութիւնը պարզ է ձեզ համար, եւ հասկանալի պիտի լինի այն, որ նոյնը սպասում է մեզ Տաճկաստանում։ Միայն մի հնար կայ, այդ այն է, որ պիտի կազմել աշխատաւորական մի դաշնակցութիւն բոլոր ազգերից, եւ Դաշնակցութեան հոսանքի 90% կարելի է վերցնել այդ միութեան համար. մենք էլ կը մտնենք այդ կուսակցութեան մէջ կազմելով նորա մի մասը։

Առաջարկներ են լինում չխօսել՝ իբր արդէն շատ ծեծուած հարց, այլ քուէարկել 1) Հ.Յ.Դ. Օսմանեան հատուած, 2) ունենալ կազմակերպութեան 2 մասեր — գաղտնի եւ լեգալ — առաջինը պահելով շատ զգուշութեամբ։

Նիթրա.— Նկատի առնելով որ մեր 20 տարուայ իլլեգալ գործունէութիւնը մեզ չփրկեց, ընդհակառակը անընդունակ դարձրեց օրգանական աշխատանքի, չեշտելով որ իրաւունքը չունենք խաղալու մի ազգի ֆիզիքական գոյութեանը հետ, առաջարկում է սկսել լեգալ գործունէութեան եւ ձեռք գարկել օրգանական շինարար աշխատանքի։

Ռոստոմ.— Նկատել է տալիս որ խօսւում է առանց մի ելք ցոյց տալու. Դ[աշնակցու]թիւնը, իբր իրաւական մի միութիւն գոյութիւն ունենալ չէ կարող օրէնքի տեսակէտից, այդ արդէն վճռուած է։ Այժմ մենք ձգտելու ենք մի modus vivendi[56] *ստեղծելու։ Երեք կէտ արդէն ընդունել ենք (դաւադրական միջոցներից ձեռք վեր առնել, մեր մարտական ոյժերը ուղղել միայն ռէակսիոնի դէմ, մեր մէջ ընդունել եւ օտար տարրերի), այժմ էլ ընդունենք թուրք-հայկական հատուած. ի՞նչ ենք կորցնում. եթէ կառավարութիւնը չհամակերպի, կը սկսի հալածել, էլի նոյնն ենք ինչ որ կանք։ Միայն մի հանգամանք աչքի առաջ պիտի ունենալ, լաւ դաս առած Կովկասի խրատական օրինակներից,— կազմակերպութեան ոյժերը գաղտնի պիտի պահել։ Կառավարութիւնը այս կամ այն պատճառներից դրդուած առայժմ մեզ հաշտ աչքով կը նայի, ուրեմն մենք էլ կ'օգտուենք այդ չափով, որքան հնարաւոր է։*

Մարգպետը կարծում է որ առանց սահմ.-դեմոկրատիկ կուսակցութիւն դառնալու, հնարաւոր չէ լեգալ մնալ, մանաւանդ որ կառավարութիւնը մեզնից շատ լաւ կազմակերպուած է ու կը հալածէ մեր լեգալ եւ իլլեգալ մասերը միեւնոյն ժամանակ։ Առայժմ թողնենք նոյնը եւ սպասենք. եթէ հալածանքները ծայր կը տան, խորհուրդը կ'որոշէ մեր բռնելիք դիրքը։

Ակնունի.— Ընդունելով որ Ընդհանուր Ժողովի մեխը կազմում է այս հարցը ո՛չ միայն այն պայմանով որ

55.- Նախագիծ։

56.- Լատիներէն. բառացի՝ ապրելու եղանակ։ Խնդրոյ առարկայ վիճող կողմերուն միջեւ խաղաղ գոյակցութեան միջոցներու որոնում։

4րդ յօդուածի գոյութիւն ունի, այլեւ պայմանների նոր դասաւորութեամբ նոր տակտիկա մշակելու հարկի մէջ ենք գտնւում, նկատել է տալիս որ եթէ դրա համար որոշ պատասխան չտրուի, մենք մեր անձեռնհասութիւնը չեշտած կը լինենք ու կը ցրուենք առանց մի բան արած լինելու։ Տեսնում եմ որ ժողովի տրամադրութիւնը զիջելու կողմը չէ. մենք դժբախտաբար չենք ուսումնասիրում հարցը. եթէ այդպէս վարուենք, որոշ եզրակացութեան կը գանք եւ համաձայն մեր մի լաւ սովորութեան միաձայնութեամբ որոշում կը տանք։ Մենք ձեռք ենք քաշել դաւադրական գործունէութիւնից — այդ մի խոշոր քայլ է, օտար տարրեր ընդունում ենք, այդ նոյնպէս խոշոր քայլ է. եթէ այս երկու որոշումները ընդունում ենք, էլ ի՞նչ ենք քաշւում մի տարրական փոփոխութիւն անելուց, որով կուսակցութեան էութիւնը չի փոխւում եւ որ մանաւանդ մեր կանոնագրի մէջ հատուած բառը շեշտուած է։ Ընդունելով այդ երկու որոշումները, կը գործենք տակտիկական խոշոր սխալ՝ եթէ ընդունենք «հատուած» բառը։ Բացի այդ մենք յոխորտալուց շատ զգոյշ պիտի լինենք, որովհետեւ նախկին բարոյական, զինական, զինուորական եւ նիւթական ոյժերը չունենք, էլ շատ չենք կարող ջարդել փշրելու մասին շատ խօսիլ։

Սեպուհ.— Առաջարկում է բոլոր յեղափոխական կուսակցութեանց հետ միասին, բողոքենք 4րդ յօդուածի դէմ եւ տապալենք եւ լեգալ մնանք։

Դուման.— Մենք իբր Ֆեդերացիայի կողմնակից երեք հատուած ունենք Ֆեդերատիւ կապերով կապուած։

Դրւում է քուէարկութեան հետեւեալ կէտերը. ներկայ են 24 [հոգի].

I Պահելու Հ.Յ.Դ. անունը բոլոր հատուածների համար +15, -9։

II Հ.Յ.Դ.եան Թուրքիոյ հատուած, կովկասեան հատուած եւ Պարսկաստանի հատուած։ Ներկայ 25 [հոգի] +16, -6, 3 ձեռնպահ։

III Միայն Թուրքիոյ հատուած, միւսները անփոփոխ +17, -8

Վերջինը անցած է համարւում 2/3-ով։

Թոփչեան.— Ցիշեցնում է որ անցեալ ժողովում հատուած բառի համար 3 ամիս զբաղուեցինք, եւ որ այդ առթիւ արիւն հոսեց, այժմ եթէ այդպէս ընդունենք, վաղն էլ կ'ասենք ինքնուրոյն լինենք եւ կը բաժանուենք։ Իսկ ինչ վերաբերում է Ակնունու ասածին, թէ մեր կանոնագրում հատուած բառը շեշտուած է, չպիտի մոռանալ որ այդ բիւրոյական հատուածների համար է ասուած եւ ոչ երկրների։

Ցովնան.— Երբ այդ հարցը անցաւ այդ ձեւով, Կովկասի եւ Պարսկաստանի դրութիւնը ի՞նչ է լինում իբր «ոչ հատուածներ». ուրեմն նրանք իրենց թեւերը իբր մայր Դ[աշնակցութ]իւն տարածում են Թուրքիայի վրայ?

Թոփչեանը առաջարկում է հետեւեալ բանաձեւը, որը չի անցնում.

Ի նկատի ունենալով, որ Հ.Յ.Դ.ն ոեւէ՛ անջատողական ձգտում չունենալուց զատ, հայրենիքի ու ժողովրդի շահերի տեսակէտից անհրաժեշտ է համարում իրաւահաւասար ազգերի մերձեցումն ու դաշնակցումը,

Ի նկատի ունենալով որ այդ մերձեցման ուղին հարթել կարող են բուն ժողովրդական կուսակցութիւնները,

Ուստի յանձնարարում է իր բոլոր եւ առանձնապէս Կ. Պոլսի մարմնին, բանակցութեան մտնել ազգային միւս կուսակցութիւնների (մակեդոնական, քրտական, ալբանական, արաբական եւայլն) հետ գործակցութեան նպատակով, ինչպէս այդ արուած է «Իթթիհատի» հետ։

2) Ազգային ուրոյն կուսակցութիւնների մերձեցումով առաջ բերել ընդհանուր կազմակերպութիւն «Օսմանեան սահմ[անադրական] Դաշնակցութիւն» անունով։

3) Այդ Դ-իւնը իբրեւ Օսմանեան մի կազմակերպութիւն, աշխատելու է պաշտպանել հայրենիքի ամբողջութիւնն ու սահմանադրական կարգերը, միեւնոյն ժամանակ ազգային իւրաքանչիւր հատուածին՝ ազատ թողնել իր ներքին գործերում։

Անտոնի բանաձեւը որը նոյնպէս չի անցնում.

Սկզբունքով եւ գործելակերպով մեզ յարակից կուսակութիւններից ու խաւերից (մակեդոնացիներ, պարլամենտ, դեմոկրատները, բանուորական, գիւղացիական միութիւններ եւայլն) կազմել մի լեգալ միութիւն կամ բլոկ, կամ կազմակերպութիւն, կապուած դաշնակցական կապերով։ Միութեան նպատակը գծելիս նկատի ունենալ մեր պլատֆորմը։

Այս բանաձեւերի շուրջը վիճաբանութիւններ են տեղի ունենում, գտնելով այդ տեսակի կուսակցութիւններ յառաջ բերելը անհնար է, եւ ոչ իրականանալի։

Ժողովը փակւում է։

Քարտուղար՝ *Նախագահ*
ՎԱՀԱՆ

Նիստ 55.

Կը նախագահէ ընկեր Ակնունի.

Համերաշխութիւն մակեդոնական կուսակցութիւններու հետ։

Ընկեր Ռոստոմ կ'առաջարկէ հետեւեալ բանաձեւը.

Նկատելով որ մակեդոնական կուսակցութիւնները ընդգրկած են իրենց մէջ մեծ թիւով գիտակից ռամկավար ուժեր, որ նրանք եղել են մեր առաջին դաշնակիցները բռնակալական ռեժիմը խորտակելու մէջ եւ ներկայումս կարող են մեծապէս նպաստել սահմ. շարժման

զարգացմանը՝ դեմոկրատիկ ուղղութեամբ,

Հ.Յ.Դ. V Ընդհանուր Ժողովը յանձնարարում է սերտ կապ հաստատել նրանց հետ, թէ քաղաքական եւ թէ տնտեսական հողի վրայ։

Ժողովը որոշում է կոչ անել մակեդոնական կազմակերպական երկու հատուածներին վերջ տալ արիւնահեղ թշնամութիւններին՝ դիւրացնելու համագործակցութեան աշխատանքը։

Այս մասին կը խօսին թեր ու դէմ զանազան ընկերներ։

Ոմանք կը շեշտեն այն հանգամանքը թէ մակեդոնական երկու կուսակցութիւններուն մէջ մեծ տարբերութիւն կայ։ Սարաֆովիստները բացէ ի բաց անջատականներ են եւ հետեւաբար անոնց հետ սերտ մերձեցում մեր կողմէ կրնայ անտակտ արարք մը նկատուիլ իթթիհատականներուն հետ մեր յարաբերութիւններուն տեսակէտէն։ Նոյնիսկ Սանտանսքին եւ ընկերները կը կարծուի թէ ներքնապէս անջատման ցանկութիւններ ունին. անանկ որ յամենայնդէպս այս գործին մէջ պէտք է շատ դելիկատ[57] ըլլալ։

Միւս կարծիք ունեցող ընկերներ կ'ըսեն թէ մակեդոնացիներու հետ մեր համագործակցութիւնը սահմանադրութեան պաշտպանութեան վերաբերմամբ չէ։ Մենք պէտք է ձեռք տանք անոնց՝ ոյժ մը գոյացնելու համար նաեւ Իթթիհատի դէմ ի պաշտպանութիւն փոքր ազգերու շահերուն։ Գալով Սարաֆովիստներու մասին ըսուածներուն, առանց հետաքրքրուելու անոնց ներքին մտադրութիւններով, մենք կարող ենք անոնց հետ ալ մերձեցում առաջ բերել, քանի որ անոնք դուրս են եկած սահմանադրական ակումբներու ձեւով։ Այսպիսով կը յաջողինք նաեւ յառաջ բերել ցանկալի հաշտութիւնը երկու ֆրակցիաներու միջեւ մանաւանդ որ մեր տեսակէտով հարցը հոսանքներու եւ ուղղութիւններու վրայ է եւ ոչ թէ անձերու վրայ։

Այս խօսակցութենէն յետոյ առաջարկւում է մակեդոնացիների հետ մեր յարաբերութիւնների ճշդումն թողնել իթթիհատականների վերաբերմամբ մեր դիրքը վերջնականապէս ճշդելուց ետքը, քանի որ մեր կուսակցական յարաբերութիւնների մէջ ամենակարեւորը մեր եւ իթթիհատականներուն յարաբերութիւններն են։

Քուէի դրուելով միաձայնութեամբ ընդունւում է մակեդոնական կուսակցութիւնների հետ համաձայնութիւն գոյացնելու սկզբունքը, իսկ բանաձեւի վերջնական ձեւը թողնւում է Իթթիհատի վերաբերմամբ բանաձեւը ընդունելուց յետոյ։

Զեկուցում դրամական հարցի վերաբերմամբ.

Ընկեր Ռուբէն հաշուեքննիչ յանձնախումբի կողմէ խօսելով ընդհանրապէս բոլոր հաշիւներուն վերաբերմամբ կը յայտարարէ թէ առհասարակ ոչ մէկ սիստեմ չկայ հաշիւներու մէջ։ Առհասարակ խառն ի խուռն են այդ հաշիւները եւ իւրաքանչիւր մարմին զանոնք ներկայացուցած է այն ձեւով որ ինքը յարմար տեսած է։ Բացի այդ մօտաւորապէս 15 մարմիններու, որոնք կը մասնակցին ընդհանուր ժողովին, միայն 4ը ունին նաեւ 1907-ի հաշիւները։ Հետեւաբար մեր հաշուական գործին ընդհանուր պատկերը տխուր է, մանաւանդ պակաս են մանրամասնութիւններ թէ մուտքի եւ թէ ելքի. այդ եւ այլ պատճառներով հաշուեքննիչ յանձնաժողովի պատրաստած ընդհանուր հաշիւը չկարողացաւ մանրամասն ըլլալ։

Ահաւասիկ, առանձին առանձին իւրաքանչիւր մարմնի հաշիւներու վերաբերմամբ, յանձնաժողովի դիտողութիւնները, որոնց կը պատասխանեն համապատասխան մարմիններու ներկայացուցիչները։

Արեւմտեան Բիւրօ.— Ներկայացուած է տպագրուած հաշիւներ 1907-ից մինչեւ 1909 Յուլիս 1ը. հաշուական սիստեմը լաւ է. դոկումենտներ չկան եւ ոչ մի մարմնի կողմից ստուգուած չէ։

Հաշուեքննիչ յանձնաժողովի դիտողութիւններու վրայ կ'աւելացուեն նաեւ հետեւեալները՝ զանազան ընկերներու կողմէ. 1) Արեւմտեան Բիւրոն լաւ կ'ընէր իր հաշուեկշռին մէջ արձանագրէր միայն իր սեփական մուտքերը եւ սեփական ծախսերը, որպէսզի յայտնուէր կազմակերպութեան այդ մարմնի դրամական իսկական պատկերը. 2) Հաշուեկշռին մէջ ցոյց է տրուած 3 տարուայ համար ճանապարհածախս 14.000 ֆրանք, որ չափազանց մեծ գումար է. 3) Տ. գիւղի ինքնապաշտպանութեան դրամը ուշացուած է ուղարկել եւ այդ գործած է շատ վատ տպաւորութիւն նոյն գիւղացիների եւ իւղը[58] ուղարկողների վրայ. 4) Արեւմտեան Բիւրոյի անդամները իրենց ամսական ապրուստի դրամը առանց սպասելու ներկայ Ընդհանուր Ժողովին, բարձրացուցած են 150-ից 175 ֆրանքի։ Իրաւունք չունին այդ բանը ընելու. 5) Զանազան ուսանողներու նպաստ տրուած է. Արեւմտեան Բիւրոն իրաւունք չունէր այդ ընելու։

Այս զանազան քննադատութիւններուն կը պատասխանէ Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցիչը ընկ. Յովնան.

— Նախ սխալ է թէ մեր հաշիւները վաւերացնող դոկումենտներ չկան։ Բոլոր դոկումենտները իրենց մանրամասնութիւններովը գոյութիւն ունեն, բայց որովհետեւ շատ են անոնք, անհրաժեշտ չնկատեցինք մինչեւ այս հեռաւոր քաղաքը բերել։ Անոնք կը մնան Ժրնեւ եւ կազմակերպութիւնը կրնայ ուզած ժամանակը ստուգել։ Թէ մեր հաշիւները ստուգուած չեն ճիշտ է, այդ ստուգումը պարտաւոր է կատարել ռայոնական ժողովը, Խորհուրդը կամ Ընդհանուր Ժողովը։ Գալով սեփական մուտքը եւ ելքը արձանագրելուն միայն, պէտք է գիտնալ որ Արեւմտեան Բիւրոն, ըլլալով միայն գործադրիչը Ընդհանուր Ժողովի որոշումներուն եւ չունենալով առանձինն գործունէութիւն, չունի մասնաւոր մուտք կամ ելք. իր մուտքը կը կազմեն մասնաւորաբար պատկերներու, քարտերու եւ «Դրօշակ»ի փոխարժէքը, բայց ատոնք ալ գրեթէ միշտ վատ կը տրուին համապատասխան մարմիններու կողմէ։ Ճանապարհածախսս 14.000 ֆրանքը շատ կը լինի իսկապէս, եթէ կարծուի թէ դա ծախսուած է միայն Արեւմտեան Բիւրոյի անդամներուն վրայ, բայց այդպէս չէ։ Այդ գումարից տրուած է ճանապարհածախս բազմաթիւ ընկերներու, որոնք գնացած են ամէն կողմէ Կովկաս, Տաճկաստան, Ֆրանսա, Պելճիքա, եւ միշտ կազմակերպութեան գործով։

Տ. գիւղի ինքնապաշտպանութեան դրամին ուշանալը իսկապէս պէտք չէր որ տեղի ունենար, բայց այդ ուշանալու գլխաւոր պատճառն այն էր նաեւ որ, Արեւմտ. Բիւրոն չգիտէր թէ ո՞ւմ միջոցով, ի՞նչ ճանապարհով ուղարկի փողը։ Սակայն հիմա արդէն կարգադրուած է Պատասխանատու մարմնէն եւ շուտով տեղ կը հասնի փողը։ Ապրուստի դրամի քանակը (Բիւրոյի անդամներուն վերաբերեալ) բարձրացնելու պայմանները բացատրել աւելորդ պիտի լինէր, դա միայն կեանքի սղութիւնն է. այսօրուայ Ժընեւը չի նմանիր 20 տարի առաջուայ Ժընեւին։ Բիւրոյի անդամները այդ որոշումը տալիս, խորհրդակցած են Արեւելեան Բիւրոյի անդամներուն հետ։ Ուսանողներուն տուած նպաստի քանակը շատ մեծ չէ համեմատած այն օգուտին՝ զոր մենք կը սպասենք անոնցմէ, եւ նկատի պէտք է ունենալ որ այդ ուսանողները կողմնակի ծառայութիւններով արդէն կազմակերպութեան վերադարձուցած են իրենց ստացած նպաստները, թէեւ բաւական կը շարունակուի այդպէս արձանագրուած պահել, մտածելով թէ գուցէ օր մը վճարուին։

Ի վերջոյ քննելով IV Ընդհանուր Ժողովի կողմէ Արեւմտեան Բիւրոյի յատկացուած բիւրճէի գումարը, տեսնուեցաւ որ Բիւրոն յամենայնդէպս դուրս չէ եկած նաեւ գծուած սահմաններից։

Պալքանեան Կ. Կոմիտէ.— Հաշուեքննիչ յանձնաժողովը գտնում է, որ ներկայացուցած է հաշիւ, տեղեկագրի հետ 1907-ից մինչեւ 1909 Օգոստոս 1. հաշուական պատկերը լաւ է. ստուգուած է Շրջանային ժողովի կողմից. ունի 2893 ֆր.ի պահանջ մասնաւոր մարդկանց վրայ. ապառիկների մէջ չէ ցոյց տուած թերթի հաշուոյն գանձելի 812 ֆրանք. ցենզ ունի։

Պալքանի պատգամաւոր ընկեր Ժիրայը կը պատասխանէ թէ այդ 812 ֆրանքը մնացած է Պուրգէչի ընկերոջ մը վրայ որմէ կանոնաւոր մուրհակ կայ եւ պիտի գանձուի։ Յետոյ զանազան ընկերներ դիտողութիւն կ'ընեն մասնաւոր մարդկանց վրայ գումարներ ձգուած ըլլալու մասին եւ կը պահանջեն որ անոնք գանձուին։

Ամերիկայի Կ. Կոմիտէ.— Հաշուեքննիչ յանձնաժողովը կը գտնէ որ ցենզ ունի. ներկայացուցած է հաշիւ տեղեկագրի հետ 1907 եւ 08 տարիներու համար. ստուգուած է Շրջանային ժողովի կողմից։ Հաշուական սիստեմը խառն է, չկայ ամսական մուտք կամ ելք։ Տպարանի համար վճարուած է 3500 տալեր (մօտ 18.000 ֆր.)։ Մասնաւոր ընկերների համար գանձուած դրամը խառնուած է հաշուի մէջ. մասնաւոր նկատառումներով դրամներ հանգանակուած են — կռուողների համար 127 տալեր, բանտարկեալներու համար՝ 172։ Թիֆլիսի «Գործ»ին համար գանձուած դրամները (բաժնեգին) մտցրուած են մուտքի եւ ելքի մէջ։ 1907-ին եղած է 1351 տալեր ճանապարհածախս։—

Ամերիկայի պատգամաւորը կը պատասխանէ, թէ տպարանի համար տրուած գումարը (3500 տալեր) փոխատուութիւն է եւ թէ Տպարանը կամ Հայրենիքի վարչութիւնը պիտի վերադարձնեն այդ գումարը. մասնաւոր նպատակներով հանգանակուած գումարները յատկացուցած են իրենց։ «Գործ»ի հաշուոյն մուտք 77 տալար էր, 66ը ղրկած ենք, իսկ մնացած 11-ը 1908-էն ետք ղրկուած ըլլալով, յաջորդ հաշիւներուն մէջ պիտի երեւան։ Իսկ ինչ կը վերաբերի 1351 տալեր ճանապարհածախսին, անոր մէջ կան նաեւ պրոպագանդիստներու ապրուստին համար տրուած գումարները։

Պատասխանելով նաեւ Արեւելեան Բիւրոյի ներկայացուցչի այն առարկութեանը թէ «Գործ» թերթի ապառիկները 1500 տոլարի կը բարձրանան Ամերիկայի մէջ եւ մինչեւ այժմ գանձուած ու ղրկուած չեն խմբագրութեան, կը պարզէ որ 1500 ռուբլի է, եւ դժուարութեամբ կը գանձուին, բայց Կ. Կոմիտէն զանոնք գանձելու համար ջանքեր չպիտի խնայէ, ու կարելին չափ պիտի ընէ։

Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցիչը յանուն իր ներկայացուցած մարմնի, յայտնում է որ Պուլկարիան եւ Ամերիկան իրենց հաշիւներուն մէջ, բացի Ամերիկայի 3500 տոլար տպարանին փոխատուութեան հարցից — որուն համար ալ եղած է դիտողութիւն — եղած են ճշդապահ։

Եգիպտոս.— Աղեքսանդրիա ներկայացուցած է հաշիւ 1908 թուին համար, ստորագրուած ենթակոմիտէի կողմից. յայտնի չէ քննուած ըլլալը. դոկումենտները Արեւմտեան Բիւրոյի մօտ է, հաշուական սիստեմը լաւ է։

Գահիրէ.— հաշիւը ստուգուած է ենթակոմիտէի անդամներու կողմէ. քննուած ըլլալը յայտնի չէ. դոկումենտները Արեւմտեան Բիւրոյի քով են. հաշուական սիստեմը լաւ է։ Ամբողջ եկամուտը ծախսուած է տեղւոյն վրայ։ Խմբատեղիի վրայ ծախսուած է 400 ֆրանք։

Երկուքն ալ ունեն ենթակոմիտէի ցենզ։

Քարտուղար՝ Նախագահ
ՊԵՐՃ

57.- Նրբանկատ, զգոյշ։
58.- Իւղ - ուժանակ, պայթուցիկ նիւթ։

Նիստ 56. 14 /IX/ 09

Նախագահում է ընկեր Անտոն։

Ընկեր Մարգպետ կու տայ Սալնոյ ձորի տեղեկագիրը, որը յետոյ գրի առնելով կ'առաջարկէ արձանագրութեան մէջ մտցնել։

Սալնոյ ձոր

Կը գտնուի Բիթլիսի վիլայէթին մէջ։ Սա ամենահայաշատ վիլայէթներէն մէկն է. ունի 120000 հայ բնակչութիւն։ Կը բովանդակէ հետեւեալ հայաշատ շրջանները

1) *Բաղէշ* — (1000 *տուն հայ*, 4000 *իսլամ*)
2) *Ախլաթ* — 20-21 *կտոր զուտ հայաբնակ գիւղեր*,
3) *Ռահուան* — 5-6 *կտոր զուտ հայ գիւղեր*,
4) *Գիւզալդարա* — 8 *հայ գիւղ*,
5) *Տանտիկ* — 8 *հայ գիւղ*,
6) *Խիզան*
7) *Մոտկան եւայլն եւայլն։*

Այս հայաշատ եւ կարեւոր վայրում յեղափ. (Դաշնակցութիւնը) շատ շուտով մուտք գործած է եւ խաղացած է կարեւոր դեր։ Սերոբ Աղբիւրի, Թաթուլի, Գուրգէնի, Հրայրի գործունէութեան վայրն է եղած Սալնոյ ձորը երկար ժամանակ։ Սասնոյ գործունէութեան ժամանակ, Ախլաթը հանդիսացած է կամուրջ Շամի եւ Սասնոյ միջեւ։ Առանձին երախտագիտութեամբ պէտք է յիշել «Զրհոր» աղքատ գիւղը իր խաղացած ակտիւ դերի համար։ Այս շրջանի կարեւոր գործիչներէն Հրայրի սպանութենէն վերջ շրջանի կազմակերպութիւնը երթալով քայքայուած է։ Գէորգ Զաւուշ քիչ յարաբերութիւններ պահած է։

Սահմանադրութենէն վերջ մենք հասնելով հոն սկըսանք նոր կազմակերպութիւն, որու յաջողութեան օգնեց ժողովրդի յեղափ. բարձր տրամադրութիւնը։ Լաւ կազմակերպեցինք քաղաքը, Ախլաթը եւ շրջակայքը, իսկ շրջիկներ ղրկեցինք նաեւ միւս գաւառները, որ նոյնպէս յաջողցուցին կազմակերպութիւններ, այնպէս որ տարուան մը կարճ ժամանակին մէջ այդ վերակազմուած շրջանը լրացուց Կ. Կ.ի մը ցենզը։ Մեծ ոյժ տուինք եւ Զիֆոնին[59]*։*

Բաղէշը ըլլալով կենտրոնը վիլայէթի, անհրաժեշտ է ուժեղացնել հայ գործիչներով եւ կազմել ուժեղ Կ. Կոմիտէ։ Առանց դրսի գործիչներու շրջանը կը քայքայուի եւ մենք կը կորսնցնենք շատ բան։ Մուշը, Սասունը, որոշ կախում ունին Բաղէշէն իբր վիլայէթի կեդրոնի։

Իթթիհատը սահմանադրութենէն վերջ կազմուեցաւ զինուորականներէ։ Սկիզբը պահպանողական տարրեր մուտք չգործեցին իւր մէջ. բայց վերջը անոնք ալ մտան։ Մինչեւ այդ մեր յարաբերութիւնները բարեկամական էին, բայց Իթթիհատը ամէն բանի մէջ բարի ցանկութիւններէ անդին չանցաւ։ Արժանի է յիշել մեր կոնգրէն Իթթիհատի հետ 1908 Նոյեմբերին, որը բաւականին յաջող ընթացք, բայց անյաջող վերջաւորութիւն ունեցաւ։ Մեր առաջարկը «խառը բիւրոյի» վերաբերեալ՝ մերժուեցաւ։ Սալնոյ ձորը շրջապատուած է ուժեղ աշիրաթներով։ Ռիզայի բէգ, Ղասըմ բէգ, Սէյիդ բէգ, Ֆաթէ, Մուսա ցեղապետ բէգերու անունները բաւական են յիշեցնելու հարստահարութիւններու երկար եւ շարունակուող շարքերը։ Խիզանի կողմերը Սէյիդ-Այի դեռ կը շարունակէ իր չարագործութիւնները. իր շրջանին մէջ սպաննուած են աւելի քան 20 հայեր, 5-6 թուրքեր՝ սահմանադրութենէն վերջ։

Այդ հարստահարիչները պատժելու հարցը կենսական կարեւորութիւն ունի երկրի համար։ Անոնց հետ կապ ունին կառավարութեան հին պաշտօնեաները, որոնք դեռ չեն փոխուած. հին պաշտօնեաներու փոփոխման հարցը նոյնպէս կարեւորութիւն ունի։

Հողային հարցը դեռ չէ լուծուած եւ երկար չի լուծուիր։ Հողերը իրենց օրինական տէրերուն դարձնելը շատ կարեւոր է, բայց մեզ համար կը պակսին մասնագէտ ոյժեր.— Կարող փաստաբան մը Բաղէշ, մէկն ալ Մուշ։

Անհրաժեշտ է հոն ղրկել նաեւ բժշկական ոյժ։

Մենք մեծ ոյժ տուինք կուլտուրական գործին, որը կը գտնուի վերին աստիճանի անմխիթար դրութեան մէջ։

Հարցումներ տեղի ունեցան, որոնց ընկերը պատասխանեց։ Նախագահը տրուած տեղեկութիւնները բաւ համարելով խօսքը տուաւ ընկեր Կիլիկեանին, որը բերանացի տուաւ իր տեղեկագիրը, յետոյ գրի առնելով խնդրեց արձանագրութեան մէջ առնել։

Անշուշտ շատ բան գրուեցաւ եւ խօսուեցաւ Կիլիկեան աղէտի մասին. ես պիտի բաւականանամ, առանց մանրամասնութեանց մէջ մտնելու, ամփոփ պատկերով մը ներկայացնել աղէտի ծագումը, պատճառները եւ պատասխանատուութիւնը։

Բաղդատաբար Մեծ հայքի կեղեքումների ու հարստահարութեանց եւ այն բացառիկ դրութեան որ մասնաւորապէս ստեղծուած էր հայերու համար, կիլիկեան հայութիւնը զերծ մնացած էր այդ անտանելի կացութիւնից եւ թուրք-հայ յարաբերութիւնները կարելի է ըսել թէ կորէկտ էին։

Բայց սահմանադրութեան հռչակումը հակազդեցութիւն մը ունեցաւ այդ շրջանների մէջ. թուրքին ենթադրել տուաւ, որ նա քրիստոնեաների — մասնաւորապէս հայերի — գործն է, թէ նա յաղթականն է ստորին ցեղերու՝ տիրապետող տարրին վրայ, ու թուրք մասսային մէջ տեղի տուաւ հակահայկական տրամադրութիւններու, զոր շահագործեցին կարգ մը մութ մարդիկ, որոնք անհատապէս հին ռեժիմի ատեն, առանձնաշնորհեալներն էին ու որոնց շահերուն սահմանադրութիւնը դիւր չէր գար։

59.- Զինուորական ֆոնդ՝ զինման համար։

Այս հակահայկական շարժումը, կոնկրէտ կերպով արտայայտուեց Հաճնոյ եւ Ատանայի շրջանակներուն մէջ։

Թուրք ժողովրդին այս տրամադրութեանը երբ որ աւելացնէք տեղական կառավարութեան թուլութիւնն ու անիշխանութիւնը, արդէն հողը պատրաստուած կը լինի տխուր դէպքերու ծագման համար։ Ամենափոքր մի կայծ պիտի բռնկեցնէր ահագին հրդեհը եւ այդ կայծը չուշացաւ։ Մի հայ երիտասարդ ինքնապաշտպանութեան համար սպաննեց երկու թուրք։ Թուրք ժողովուրդը գրգռուեցաւ եւ այս միջադէպի մէջ ենթադրեց հայ ազգաբնակութեան մէջ ապստամբութեան նախաշաւիղը։ Մարտ 31-ին թուրքերը բոլորովին գրգռուած՝ միթինկներ կը սարքեն ու կը քարոզեն հայերը ջարդել։ Նոյն գիշեր հայ մը կը սպաննեն ու հետեւեալ առտուն գործը կը սկսի արդէն շնորհիւ այն հանգամանքին, թէ տեղական կառավարութեան մօտ բարի կամեցողութիւնը կը պակսէր ու Պոլսոյ Մարտ 31-ի զինուորական շարժումը վրայ կը հասնէր։ Ջարդերը սկսան մեծ տարածութիւն ստանալ ու ծաւալիլ վիլայէթի բոլոր գաւառները եւ նոյնիսկ մինչեւ Հալէպի վիլայէթի մէջ ինչ ինչ գաւառներ։

Գալով զոհերու ընդհանուր թուին՝ ըստ վերջին վիճակագրութեան 10.000ի կը հասնի, որուն մեծամասնութիւնը կը կազմէ այլ եւ այլ գաւառներէ գաղթած հայերը. Հաճըն, Մուշ, Խարբերդ, Բալու, Դիարբէքիր եւ այլն. որբերուն թիւը կը հասնի 5000-ի։

Գալով այն գործունէութեան որ մենք պիտի ունենանք ապագային մէջ, ես բաժնում եմ երկուքի. ա) ազգային հողի վրայ գործունէութիւն, բ) կազմակերպական։

Ա. Ազգային գործունէութիւն

1.- *Որբերու հարցը. կառավարութիւնը կը ջանայ որբանոցները պետականացնելու, թուրք լեզուն դարձնել որբանոցներու պաշտօնական լեզուն. մենք պէտք է բողոքենք սոյն գործելակերպին դէմ։ Որբերուն պէտք է ազգային դաստիարակութիւն տանք, ու կառավարութիւնը նպաստէ մեզ։ Եթէ մեր ազգային եւ կառավարական միջոցները չբաւեն որբանոցներու կանոնաւորման ու բարւոքման, մենք պէտք չէ այնքան խստապահանջ լինենք որբերը օտար միջազգային հաստատութիւններու յանձնելու համար։*

2.- *Ժառանգորդներէ զուրկ մնացած ընտանիքներու հողերն ու կալուածները մահլիւլի տակ երեւալու վտանգի մէջն են. այս վտանգին առաջն առնելու համար, պէտք է կառավարութեան դիմումներ ընել, եւ յատկապէս այդ գործով զբաղելու համար փաստաբաններէ կազմուած յանձնաժողով մը Կիլիկիա փոխադրել։*

3.- *Հողային հարցը եւ գաղթականութիւն.— Ատանայի վիլայէթին մէջ կը գտնուեն մեծ տարածութեամբ պետական հողեր, որոնց վրայ հայկական գաղթականական հաւաք մը ստեղծելու համար, զգոյշ կերպով պրոպագանդ ընել բոլոր գաւառներու մէջ։*

4.- *Դպրոցներ եւ կուլտուրական գործունէութիւն.— աղէտէն առաջ կուլտուրական հաստատութիւնները բաւական գոհացուցիչ վիճակի մէջ կը գտնուէին. դրպրոցական պիւտճէն 1700 ոսկի էր, որը այս տարի պիտի բարձրանար 2000 օսմ. ոսկիի. կային լսարան-ընթերցարաններ եւայլն։ Երկրին ուսանողութիւնը կը հասնէր 1500-1700-ի։*

Կը կարծեմ այս տարի ուսանողութեան թիւը պիտի աւելնայ, ի նկատի ունենալով սա պարագան, որ շրջակայ գիւղերուն եւ գիւղաքաղաքներուն ժողովուրդը համախմբուած է Ատանայի մէջ։ Ազգային շրջանակներու մէջ պէտք է գործել, վերականգնելու համար Կիլիկիոյ դպրոցական գործունէութիւնը։

5.- *Կիպրոսի մէջ օրթոտոքս դաւանութեան, աւելի լաւ է ասել ռուս եկեղեցւոյ գիրկն դիմելու համար շարժում կամ հոսանք մը սկսած է. այս շարժման գարկ տուողները հաւանականաբար ռուս քաղաքական ագէնտներն են։ Այս լուրջ հարցը պէտք է յանձնել ազգ. շրջանակներու խորհրդակցութեան ու այս շարժման դէմ կանգնիլ։*

Բ. Կազմակերպական

Կազմակերպական տեսակէտով Կիլիկիան բաժնուած է 2 մասի. Արեւելեան եւ Արեւմտեան Կիլիկիա։ Արեւելեան մասի համար բան մը չպիտի կրնամ ըսել, որովհետեւ մեր շրջանակէն դուրս է (Հալէպ, Այնթապ, Մարաշ)։

Գալով արեւմտեան մասին, դաշնակցական գործիչները հոդ մտած են 1900 թուականին։ Մինչեւ Սահմանադրութեան հրատարակութիւնը, յեղափ. գործունէութիւնը պահանջուած չափով եղած չէ, ի նկատի ունենալով սա պարագան որ ժողովուրդը զգուած ու յուսախաբ եղած էր հնչակեան գործունէութենէն։ Սահմանադրութենէն վերջ ամէն կողմ կազմուեցան ենթակոմիտէներ եւ կոմիտէներ եւ ակումբներ բացուեցան (Ատանա, Սիս, Զոք-Մարզուան, Ղարս-բազար եւայլն)։

Աղէտի միջոցին, ինքնապաշտպանութիւնը սարքուեցաւ դաշնակցականներու եւ հնչակեաններու նախաձեռնութեամբ, որոնք կողք կողքի կռուեցան պատնէշներու վրայ։ Ատանայի, Սսոյ (ուր ինքնապաշտպանութիւնը սարքուած է միմիայն դաշնակցական ընկերներու նախաձեռնութեամբ) Զոք-Մարզուանի, Հաճընոյ, Շէյխ-Մուրադի եւայլն, ինքնապաշտպանութիւնը հիանալի — ուր որ ինքնապաշտպանութիւն տեղի ունեցաւ, հոն վնասները լայն ծաւալ մը չառին։

Կիլիկիոյ հողին վրայ մեր ապագայ գործունէութիւնն պէտք է բխի սա հիմունքէն թէ՝ բացառիկ պարա-

գաները, բացառիկ միջոցներ կը պահանջեն։ Ուստի ես կ'առաջարկեմ որ ա) տեղւոյն վրայ փոխադրել յատուկ մարմին մը՝ կազմուած ուսուցիչներէ, բժիշկ գործիչներէ՝ նշանակուած կազմակերպութեան բարձրագոյն մարմիններու կողմէ։ բ) Ինքնապաշտպանութիւնը հաստատ հիմքերու վրայ դնելու համար բացառաբար յատկացնել Զիֆոնի ֆոնդ մը Զէյթունի, Հաճընի, Զոք Մարզուանի եւ մի քանի այլ տեղերու համար։ գ) բժիշկ, ուսուցիչ, փաստաբան գործիչներ ղրկել զբաղուելու համար ժողովրդի անմիջական պէտքերուն հետ»։

Խօսեցան ընկերներ Ռուբէն եւ Պերճ Կիլիկիայի ինքնապաշտ. ֆոնդ յատկացնելու մասին։ Ընկեր Անտոնը խօսք առնելով կը լրացնէ տեղեկութիւնները.— Կիլիկիան տարբերութիւն չի ներկայացներ, կոտորածի վախի նոյն կոչմարը[60] կը ծանրանայ հայկական բոլոր շրջաններու համար։ Տարակարծիք կը գտնուի որբերու թուի մասին եւ կ'ըսէ անոնց թիւը 5000էն շատ աւելի է, նոյնիսկ կրկինը։ Կը շեշտէ նաեւ սովի, քաղցի, ձմեռի պարագան ալ մեծ վնասներ յառաջ պիտի բերեն։ Ը[նդհ.] Ժողովը բաւ համարելով Կիլիկիայի վերաբերեալ տեղեկութիւնները, որոշեց բանաձեւ մը պատրաստել եւ ընտրեց այդ առթիւ յանձնաժողով, որու պիտի մասնակցին՝ Նիթրա, Անտոն, Մարզպետ եւ Վանիկ։

Շարունակուեցաւ հաշուեքննիչ յանձնախմբի զեկուցումը։

Երուանդ դիտել տալով որ ժողովի ընթացքը խիստ երկար պիտի տեւէ, առաջարկեց որ հաշուեքննիչ մասնախումբը տայ զեկուցումը շատ կարճ ամէն մի շրջանի համար։

Պատասխանատու մարմին [Պոլիս]

Մուտք 1908	Ելք 1908	Մնացորդ
47.872-17 ֆր.	40.495-50 ֆր.	7.376-67

Մուտք 1909	Ելք 1909	Մնաց. 909 Օգ.
86.933-77 ֆր.	68.975-25	25.335-19 ֆր.

Հաշիւները ներկայացուած են 908 Օգ. 1-էն մինչեւ 909 Յուլիս վերջ. քննուած չէ, ստորագրուած է միայն 4 անդամների կողմէ. դոկումենտներ չկան. ստուգուած չէ ո՛չ մի մարմնի կողմէ. հաշուական սիստեմը շատ համառօտ, հնարաւորութիւն չկայ որոշելու թէ որտեղի՞ց եւ որքա՞ն է ստացուած դրամը։ Սեփական մուտքը շատ քիչ է։ Բուռն վիճաբանութիւններ տեղի ունեցան։ Ընկեր Անտոն առաջարկեց մասնաւոր մարմնի մը յանձնարարութիւնը այն մարմիններուն հաշիւները, որոնք քննուած չեն ոչ շրջանային ժողովի եւ ոչ ալ բարձրագոյն մարմիններէն։

Պատ. Մարմնի ներկայացուցիչը խօսեցաւ թէ հաշիւները կատարուած են մասնագէտ ընկերոջ մը կողմէ եւ կանոնաւոր են, բայց եւ այնպէս ինքը համամիտ է կազմութեանը հաշուեքննիչ մարմնոյ մը՝ քննելու այդ մարմիններու հաշիւները, որոնք քննուած եւ վաւերացուած չեն ոեւէ մարմնի մը կողմէ։

Իզմիր.— Ներկայացուած են 908-ի Օգոստ. սկզբէն մինչեւ 909 Յուլիսի վերջ. հաշուական սիստեմը անկանոն։ Մի մարմնի կողմէ ներկայացուած է երեք տախտակ։

Մուտք 1909	Ելք 1909
ֆր. 41.111-35	ֆր. 47.340-40

Մարմինը պարտք է մնում 6229-50 ֆր.։

Դոկումենտներ չկան, հաշիւներու մի մասը քննուած է շրջանային ժողովի կողմէ. ստորագրուած է 4. 4.ի անդամներու եւ Շրջ. ժողովի կողմէ ընտրուած յանձնախմբից։ Մնացած է պարտք 6229 ֆր. 50 ս. (բոլորն ալ ծախսուած ինքնապաշտպանութեան համար)։

Դրամական ցենզ ունի։ Հարցումներ տեղի ունեցան, որոնց պատասխանեց Հայկը։

— Մինչեւ Սահմանադրութիւնը հաշիւները ղրկուած են Բալկանի միջոցով Արեւմտ. Բիւրոյին, սահմ. վերջ պահուած՝ ընկերներու կողմէ։ Շրջ. ժողովը գումարելիս պահանջուեց եւ ներկայացուեցաւ, բացի մի ընկերոջինը, որը յետոյ ներկայացուց 4. 4.ին. վերջինս չկրցաւ ստուգել այդ ընկերոջ հաշիւները եւ այդ մասին վճռագիր մը ներկայացուց, որը իբր դատական գործ, յանձնուած է Խորհուրդին։ Նկատի ունենալով ռէակսիոն պայմանները, Իզմիրի մարմինը յարմար դատեց որ շրջանի մարմիններու կողմէ հաւաքուած հասոյթը իրենց մնայ։ 6229 պարտքը յատկացուած է միմիայն ինքնապաշտպանութեան համար. այդ գումարի փոխարէնը, ապրանքը, ամբողջովին կը մնայ մարմնի տրամադրութեան ներքեւ։

Մարզուան.— Հաշիւները ներկայացուած են 1908 Սեպտ. մինչեւ 1909 Ապրիլը։

Մուտք 1909	Ելք 1909	Մնացորդ
ֆր. 1933-26	ֆր. 941-26	992

Ստորագրուած է 4 ընկերներու կողմէ. հաշուական սիստեմը վատ է. ոչ մի բացատրութիւն չկայ ծախսերու մասին։ Դրամական ցենզ չունի։

Սըւազ.— Հաշիւներ չէ ներկայացուցած։

Խարբերդ.— Հաշիւները ներկայացուցած են 1909 թիւէն.

Մուտք 1909	Ելք 1909	Մնացորդ
ֆր. 7.562	ֆր. 3765	3797

Ստորագրուած է 4. 4.ի կողմէ, դոկումենտներ չկան. հաշուական սիստեմը խառն է. Զիֆոնի եւ մարմնի հաշիւները խառնուած իրարու, կազմակերպական դրամով հեռագրներ են ուղարկուած թերթին։ Դրամական ցենզ չունի։

Տիգրանակերտ.— Հաշիւները չեն ներկայացուած։

Պոլիս.— Ներկայացուած են 908-ից մինչեւ 909 Օգոստոս։

60.- Սղձաւանջը։

Մուտք 1909	Ելք 1909	Մնացորդ
ֆր. 8588-25	ֆր. 7116-80	1471-35

Ստուգուած են Շրջանային ժողովին կողմէ. հաշուական սիստեմը համառօտ, հնարաւորութիւն չկայ ստուգելու ծախսերի որպիսութիւնը. ցենզ չունի։

Պոլսոյ ներկայացուցիչը դիտել կու տայ որ մուտքի գումարի փոքր լինելը պիտի բացատրուի քանի մը կոմիտէներու հաշիւների ստացուած չլինելով, որոնք չկան այս հաշուի մէջ։

Արեւելեան Բիւրո.— Հաշիւներ չեն ներկայացուած։

Ընկեր Ռոստոմ պատճառաբանեց եւ ըսաւ թէ պահուած են այնպիսի վայրեր, ուր անկարելի եղած է հասնիլ՝ կովկասի խստութիւններու պատճառով։ Ընկերներ Անտոն եւ Ռուբէն լրացուցիչ տեղեկութիւններ տուին եւ յայտնեցին որ մինչեւ 1908 հաշիւները քննուած են եղել ռայոնական ժողովին, իսկ անկից յետոյ պահ դրուած են։

Ոսկանապատ.— Հաշիւներ ներկայացուած են 1908-ից մինչեւ 1909 թ.

Մնացորդ 907-ի	Մուտք 1908	Ելք 1908
ֆր. 65.604-98	50.337-65	103.755-18

Մնաց. 1909ի	Մուտք 909	Ելք 909	Մնաց.
12.187-45	22.750-25	17.178-381	17.759-32

Ոչ մի ստորագրութիւն եւ կնիք. հաշուական սիստեմը լաւ է. ցենզ ունի։

Մեծ քաղաք.— Հաշիւներ չեն ներկայացուած։

Նաւահանգիստ.— Ներկայացուած է 908ի եւ 909ինը։

Մնացորդ 1908	Մուտք 1908	Ելք 908
ֆր. 1.753-05	35.762-81	36.645-43

Մնացորդ 908	Մուտք 909	Ելք 909	Մնացորդ
870	10.045-83	9051,75	1864-51

Քաղ.— Հաշիւները ներկայացուած են 907, 908 եւ 909 թուականի։

Պատրաստ դրամ 907	Մուտք 907	Ելք 907	Մնացորդ առ 1908 Յունս.
ֆր. 5787-52	8604-02	14.023-08	368-46

Մուտք 908	Ելք 908	Մնաց. 1909ի
3329.06	3195-66	501.86

Մուտք 909	Ելք 909	Պարտք
4022.03	4523.92	501.86

Չէ ստուգուած, սիստեմ չկայ, կնքուած չէ, կազմուած Արեւել. Բ-ի ներկայացուցչի կողմից. ունի պարտք 700 ռուբլի. ստանալիք կայ մասնաւոր անձերէ 3038.09 ֆր.։ Ստուգուած չեն ո՛չ Շրջ. Ժողովի կողմէ եւ ոչ այլ մարմիններէ։

Վրէժ.— Ներկայացուած են 1907-08 եւ 09 հաշիւները, ստուգուած է Շրջ. ժողովի կողմէ, կնքուած է եւ ստորագրուած 4.4.-երի անդամներու կողմէ. սիստեմը լաւ է։

Պատրաստ 907 Յունս. 1	Մուտք 907	Ելք 907	Մնաց. պարտք առ 1-ն Յունս. 908
ֆր. 9477-72	94.367-47*	99.188-82**	4656-37
908 —	60.071,97***	59.958-60	4769
909 —	103.413-30****	106.509-08	1674

*— Որից 44.416 դրսի մարմիններից ստացուած

**— 44.368-60 ծախսուած դրսի մարմինների համար

***— 32.688-70 ստացուած դրսի մարմիններից

****— Մարմնի վրայ պարտք է մնում վճարելու 14.644 ֆրանք։

Վրէժի պատգամաւորը խնդրեց հետեւեալ բացատրութիւնները կցել արձանագրութեան։

«Նկատի ունենալով որ Պարսկաստանի վերջին շարժումների վրայ արուած ծախսերը շատ մեծ են երեւում եւ հիմնուած զանազան ենթադրական հաշիւների վրայ, ընկերներից մի քանիսը՝ ժողովի ընթացքում՝ ծանրացան այդ հարցի վրայ եւ ըստ նրանց այդ գումարը բարձրանում է մինչեւ 190-200.000 ֆրանք, եւ մանաւանդ առարկող ընկերների սխալ կարծիքը այժ է ստանում այն հանգամանքից, որ մենք մեր հաշիւների մէջ մտցրել ենք այնպիսի գումարներ որոնք մեր մուտքերը չեն, բայց ծախսուել մեր ձեռքով, եւ իրականորէն հաշուի մէջ չպիտի մտնէին,— անհրաժեշտ եմ համարում տալ հետեւեալ բացատրութիւնը։

Ստացել ենք

Արեւմտեան Բիւրոյից ուղղակի Ժընեւից	2000 ֆր.
» » » Պոլսի վրայ	6000
» Բալքանի եւ Եգիպտոսի գումարը (Վանի վրայով)	2500
» Ամերիկայից 500 դոլար ⟶	2500
Արեւելեան Բիւրոյից. Քեռու խմբի ծախսը մօտ 2200 ռուբլի ⟶	5.830
Մանօթ.- Յետագայ եկող խմբերի ծախսը հոգացուել է Ոսկանապատում հանգանակուած գումարներից։	
Շարժմանց ժամանակ սպառուած ռազմամթերք մօտաւորապէս	10.000
Մանօթ.— 1000 ռուբլի Արեւելեան Բիւրոն գանձել է Բագուայ հանգանակութիւններից պէտքի համար։	
Մեր մուտքը մի տարուայ ընթացքում 24.000 ֆրանք, որից 12.000ը հէնց նորմալ պայմաններում պիտի ծախսուէր, ուրեմն եւ ոչ մի կերպ չի կարելի կապել շարժմանց հետ, ուրեմն	
պիտի աւելացնել իբր ծախս միւս կէսը՝	12.000
այժմ պարտք ունենք որ պիտի վճարուի մօտ	15.000
Զուլֆայում զինական սեկցիան ծախսել է 1200 ռուբլի ⟶	3.180
	59.010 ֆր.

Ահա այսպիսով մենք տեսնում ենք որ Պարսկաստանի շարժումները Դաշնակցութեան վրայ նիւթական ծախս նստել են մօտաւորապէս 60.000 ֆրանք, մի գումար, որը ոչ միայն շատ չէ, այլեւ չափազանց քիչ ստացուած յաջող արդիւնքի տեսակէտից։

Ես չեմ հաշուում հրացաններն ու ատրճանակները, որովհետեւ նոյնութեամբ մնում են, իսկ թշնամու մեզնից տարած մի քանի հրացանների եւ ատրճանակների փոխարէն բերել ենք մենք եւս։ Իսկ Ռաշտի՝ Եփրեմի հետ կապուած ծախսերը հաշուելու չենք, որովհետեւ ամբողջութեամբ արուած են պարսիկ յեղափոխականների կասսայից։ 4000 ռուբլի հէնց փոխադրուած է եղել Ոսկանապատ 14 կնուոյների համար։ ծախսի եւ ռազմամթերքի եւ հրացանների համար։ Մեր Ռաշտի մարմինը ծախսել է ընդամէնը 4510 դրան (2250 ֆր.) որը գրուած է պահանջ եւ կը ստացուի։

Ատրպատականում ծախսեր շատ են եղել, բայց դրրանք չեմ հաշուում, որովհետեւ կազմակերպական մուտքեր չեն։ օրինակ թեմական պատգամաւորական ժողովը իւր նախաձեռնութեամբ ինքնապաշտպանութեան համար գումար է հանգանակել եւ ծախսել մեր միջոցով։ Նոյնը եւ Սալմաստում, Խոյում, Ուրմիայում։ Պարսկաստանի ինքնապաշտպանութեան արտասահմանի մասնաճիւղը հանգանակութիւն է բացել Ոսկանապատում։ ստացել ենք եւ պարսիկ յեղափոխականներից (բայց քիչ)։ Անշուշտ վերջին թուածս գումարները կազմակերպական մուտքեր չեն կարող հաշուել։

Արեւմտեան Բիւրոյի հաշիւների մէջ նշանակուած 27500 ֆրանքը մենք ամբողջովին չենք ստացել։ այդ գումարը փոխադրուած է եղել Կովկաս մեզ փոխադրելու, բայց մեծ մասը (դուրս գալով Քեռու խմբի ծախսը) մնացել է Արեւելեան Բիւրոյի մօտ, այժմ պարզ չէ ծախսուած է թէ՞ մնում է։

Վան։—

Մնացորդ 907-ից	Մուտք 908	Ելք 908	Մնաց.
6.500 ֆ.	9.435-40*	14.915-45	1.019-85**

Մուտք 909	Ելք 909	Մնացորդ
4406-82	5138	288-4

* Որից ստացած է ուրիշ մարմնից 4212 ֆրանք

** Որից ստացած է » » 646-40 ֆր.

Հաշիւներ ներկայացուած են 908 Օգ. 1909 Յուլիս։ Կնքուած են եւ ստորագրուած Կ. Կ.-ի կողմից եւ Արեւելեան Բիւրոյի ներկայացուցիչի։ Հանգանակուած է գրադարանի համար 1465 ֆր. ծախս՝ 1830 ֆր.։ Արտակարգ ծախքեր (զանազան) բացի վերեւի ծախքերից գրադարանի վրայ 1777 ֆրանք։ Յենց մօտաւոր։

Բացատրութիւն տուուեցաւ ընկեր Վանիկի կողմէ եւ ըսաւ թէ քաղաքական պայմաններու պատճառաւ հաշիւների մի մասը չեն կարողացած պահել։

Տրապիզոն։—

Մնացորդ 908	Մուտք 909	Ելք 909	Մնացորդ
5.218-60*	1318	5570**	966.60

Այս հաշիւները սկսում են Օգոստոսից, կան նաեւ գանագան պահանջներ։ Ներկայացուած են 904-ից մինչ 909 Յունիսը։ Ընդհանուր տախտակ չկայ։ Մուտք եղել է Ադաւնիի օժիտից եւ հանգանակութիւնից։ Հաշիւները կազմել է եւ ստացել Պատասխանատու մարմնի ներկայացուցիչը, շրջանային ժողովի կողմից չէ ստուգուած, կայ նաեւ Զիֆոնի հաշիւ։ Անցեալ Ընդհանուր Ժողովի պատգամաւորին տրուած է եղել 1198 ֆր., տան վարձք 240 ֆր.։ Խարիսխ թերթի դեֆիցիտը վճարել է Կ. Կոմիտէն 1900 ֆրանք։

Համաձայն Շրջանային ժողովի որոշումին, Խարիսխը պիտի հրատարակուէր բաժնեգներից հաւաքուած գումարով, այս չէ արուած եւ ծախսուել է պատրաստի դրամից։ Չէ ներկայացուած ամբողջ շրջանի հաշիւները։ Մալխասին հինգ ամսուայ ամսաթոշակ, որպէս Խարիսխի խմբագրի, 540 ֆրանք, թերթը հրատարակուել է Ապրիլից, իսկ թոշակը ստացել է Փետրուարից։ Ընկերների վրայ պահանջ կը մնայ 429 ֆր. Մալխասի, եւ 403 ֆր. Ժիրայրի։ Չի բացատրուած վիճելի 220 ֆրանքի մասին։ Յենց չունի։

Տրապիզոնի ներկայացուցիչը լրացուցիչ տեղեկութիւններ տուաւ եւ քննադատեց հաշուետուութեան թերի ըլլալը եւ պահանջեց լուրջ ուշադրութիւն դարձուի, քանի որ հաշիւները Շրջանային ժողովի կողմից չեն քննուած եւ շրջանը յոյսը դրած է եղել Ը. Ժողովի հաշուեքննիչ մարմնի վրայ։ Կը մատնանշէ Կ. Կ.ի կից գրավաճառական հաշիւների բացակայութիւնը։

Զուլալ նոյնը կը պահանջէ։

Ընկեր Թոփչեան դիտել կու տայ թէ բացակայ եղող ընկերներու մասին է խօսքը եւ Ընդհանուր Ժողովի մէջ պէտք չէ լսուի միակողմանի քննադատութիւն։

Մուրատ կ'առաջարկէ լուրջ ուշադրութիւն դարձուի հաշիւներու վրայ։

Ժողովը կ'որոշէ հետեւեալը.

«Նկատի ունենալով Տրապիզոնի գանգատները եւ Պատասխանատու մարմնի կողմէ ղրկուած քննիչի զեկուցումը, այդ խնդիրը յանձնել Խորհրդին իբր դատ»։

Կարին։— 1907 — 1909

Հաշիւները քննուած եւ ստորագրուած են. տարիները եւ ամսաթուերը յայտնի չեն եւ անկարելի է իմանալ թէ իւրաքանչիւր տարուայ մուտքն ու ելքը ինչքա՞ն են։

Պարտք ունի 2018 ֆր., ստանալիք՝ 895 ֆր. Կ. Կոմիտէի գանձապահից։ Գործիչ ընկերների վրայ ծախսուած է 4428 ֆր.

Մուտք 908	Ելք 908	Մուտք 909	Ելք 909
8000	8000	11.164-50*	11164.50**

* Որից 2018 պարտք վերցրած

** Որից 895-15 ստանալիք

Ժողովը փակւում է ժամանակի ուշ լինելու պատճառով։

Քարտուղար՝ Նախագահ

ՀԱՅԿ ԲԱԹԱԲԱՆԵԱՆ

Մանօթ.— Հայկի բացակայութեան պատճառով ստորագրեցի եւ ստորագրեցի՝ ՎԱՀԱՆ

Նիստ 57. Սեպտ. 14 (կէսօրէ ետք)

Նիստը բացուեցաւ նախագահութեամբ ընկեր Ակնունիի։ Ժողովի թոյլտուութեամբ մեկնեցաւ ընկեր Գիսակ։

Հաշուեքննիչ յանձնախումբը ներկայացրեց հետեւեալ վիճակացոյց պատկերը, որ ցոյց կու տայ կուսակցութեան նիւթական հասոյթներու տարուց-տարի կրած փոփոխութիւնները։

Անդամավճարների մօտաւոր մուտք

Մարմիններ	ֆր. 1907ի մուտք	ֆր. 1908ի մուտք	ֆր. 1909ի կէս տարուայ մուտք
Զրաբերդ	–	60	17
Քար	3092	3092	3092
Վան	–	233	935
Կարին	–	1967	1967
Վրէժ	12445	15900	18185
Բաթում	–	6219	855
Տրապիզոն	–	–	480
Բագու	–	8225	–
Եգիպտոս	–	1465	–
Բալկան	42972	19134	3234
Ամերիկա	68215	37015	–
Պոլիս	–	2213	2213
Խարբերդ	–	–	815
Եւր. Ուսանող. Միութ.	–	325	325
Իզմիր	–	673	673
Մարզուան	–	–	443
Պատասխան. մարմին	–	24	24

Մանօթութիւն։—

1) Որովհետեւ հնարաւորութիւն չեղաւ ներկայացած հաշիւներից վերականգնել ճշգրիտ եկամուտների անհրաժեշտ ելքերը, յանձնաժողովը ուշադրութեան առաւ միայն անդամավճարները, որոնք կը կազմեն կուսակցութեան եկամուտի կայուն մասը, այդպիսով ցանկութիւն ունենալով ցոյց տալ կուսակցութեան հասոյթների զարգացումը կամ անկումը։

2) 1907 թ. ամէն մարմնի եկամուտն էր միջին հաշուով 31681 ֆր. 1908-ին 7421 եւ 1909-ին 5117 ֆր. ինչ որ ցոյց կու տայ կուսակցութեան հասոյթների տարուէ տարի անկումը։

3) Քարի հաշիւները երեք տարուանը միասին ներկայացուած ըլլալուն՝ ինչպէս եւ Պոլսինն ու Կարինինը, երեք հաւասար մասերու բաժնուեցաւ, որով եւ կարելի եղաւ ճշտել տարեկան իսկական հասոյթները։

4) Պալքանի եւ Ամերիկայի հաշիւներէն յայտնի չէր բուն խմբական հասոյթը, ուստի ստիպուած եղանք կոմիտէական մուտքը հաշուել իբր խմբական տուրք։

5) 15 մարմիններ հաշիւ ներկայացուցած են 1908-ի համար, որոնցից 4-ը սկսել են իրենց գործունէութիւնը Օգոստոսից։ Միջին թիւը հանելու համար բաժնուած է 13 մարմնի։

Կուսակցութեան մուտքի աղբիւրները կանոնաւորելու եւ ելքը չափաւորելու համար, հաշուեքննիչ յանձնախումբը հետեւեալ առաջարկները կ'ընէ։

1) Մշակել հաշուական յատուկ եւ միօրինակ սիստեմ՝ բոլոր մարմինների համար, մուտքի եւ ելքի համար միանգամայն։

2) Սահմանափակում անձեռնմխելի գումարի համար։

3) Կենտրոնական Կոմիտէն իրաւունք ունի ծախսելու իր շրջանի հասոյթին 60%-ը, իսկ մնացած 40%ը կ'ուղարկէ կենտրոնական կասսա (Արեւմտեան եւ Արեւելեան Բիւրոներ). այդ 60%-ը պիտի ծախսուի՝ գինա-մարտական 60% — պրոպագանդ բանաւոր եւ գրաւոր 20%. վարչական (դիւանական փոստ, կոնտրա, ժողով եւ այլ). 15% եւ անձեռնմխելի գումար — 5%։

4) Ամերիկա, Պալքան եւ Եգիպտոս կրնան ծախսել իրենց հասոյթի միայն 20%-ը։

5) Յատուկ նպատակներու համար (ինքնապաշտպանութիւն, բանտարկեալներ եւ այլ) ուղարկուած գումարներ կը ծախսուին միմիայն այդ նպատակներուն համար։

6) Հանգանակութիւն կրնան ընել միայն Կենտր. Կոմիտէները եւ Բիւրոները, իսկ միւս մարմինները Կենտր. Կոմիտէի հաւանութեամբ եւ անոր կնքուած յանձնարարականով։

7) Կուսակցութեան բոլոր դրամները պէտք է պահուեն պանքներու մէջ։

8) Իւրաքանչիւր Կ. Կ.-ի հաշիւները կը ստուգեն Բիւրոները, քննիչները կամ իրենց շրջանային ժողովները, իսկ Բիւրոներու եւ Պատասխանատու Մարմիններու հաշիւները՝ ռայոնական ժողովները, իսկ եթէ ռայոնական ժողով չըլլայ՝ Խորհուրդը։

9) Կրճատել ռոճիկներն ու ճանապարհածախսերը։

10) Փոխարինաբար դրամ տալը ի սպառ կ'արգելուի։ Գանձապահին քով գտնուած դրամին պատասխանատու է համապատասխան մարմինը հաւաքարար։

11) Պահանջել այս կամ այն անհատի կամ ընկերոջ մօտ գտնուած կազմակերպական դրամները, նշանակելով որոշ ժամանակամիջոց։

Առաջարկուեցաւ նախ պիտճէն եւ եկամուտը ճշտել եւ յետոյ անցնիլ ձեռնարկներու, որովհետեւ առանց ատոր անկարելի է ոեւէ ձեռնարկ գծել։ Այդ առթիւ տեղի ունեցան քննադատութիւններ կուսակցութեան մէջ

Նշմարուող հաշուական եւ այլ թերութեանց շուրջը։ Կուսակցութեան կենտր. կասսաները մտած գումարները տարէց տարի նուազում են, որոնց պատճառները թէ ներքին են եւ թէ արտաքին։ Բռնի հանգանակութեան գոյութիւնը, անոնցմէ գոյացած հասոյթներուն վրայ յոյս դնելով եւ զանոնք ընդունելով իբրեւ տեւական հասոյթ՝ ոյժ չէ դրուած բուն իսկ նորմալ հասոյթներուն։ Կուսակցութիւնը պէտք է իր նորմալ հասոյթներէն մէջտեղ հանէ իր նորմալ պէտքերուն դէմ։

Զանազան նպատակներով հանգանակուած գումարները եւս նորմալ հասոյթի հետ չփոթուած են, որոնք նոյնպէս պէտք էին գործածուել իրենց նպատակին եւ բուն նորմալ հասոյթների հետ պիտի չունենային ոեւէ կապ։ Զինական, մարտական, գրաւոր թէ բերանացի պրոպագանդի եւ վարչական ծախքերու մէջ պէտք է տիրէ համաչափութիւն, նայած թէ կուսակցութեան հասոյթները մասնաւորապէս ո՛ր ճիւղին ի նըպաստ կը գոյանան աւելի։ Որպէսզի կուսակցութիւնն ըլլայ առողջ, պէտք է այդ համաչափութիւնը զարգացնել։ Շեշտուեցաւ մասնաւորապէս ազատ գործիչների թիւը սահմանափակելու անհրաժեշտութեանը վրայ, ծանրանալով մասնաւորապէս այն սկզբունքի վրայ, որ իւրաքանչիւր ընկեր իր սեփական աշխատանքով ապրի, ինչպէս եղած է անցեալին մէջ։ Ճիշտ է, որ ազատ ընկերները ունեն իրենց օգտակարութիւնները, բայց այդ օգտակարութեան հետ կապուած են նաեւ բազմապիսի վնասներ։ Մեր եկամուտները պիտի չկանոնաւորուեն մինչեւ որ այս սկզբունքը չկիրարկուի ամենալայն չափերով։ Ազատ եւ կազմակերպութեան հաշուով ապրող ընկերներու թիւը այնքան շատցած է, այդ տեսակէտով իրականութիւնը այնքան ճնշող է, որ շարքերն անգամ սկսած են մտածել, որ իրենց տուած դրամները այս կամ այն ընկերներին ապրեցնելու կը սահմանուի աւելի։ Թուրքիոյ այժմեան պայմանները ամէն դիւրութիւն կու տան սեփական աշխատանքով ապրելու, բացառութիւն պիտի կազմեն այն ընկերները, որոնք հայկական շրջանէն դուրս են։ Դաշնակցութիւնը իր նախկին տասը տարիներու ընթացքում հազիւ քանի մը գործիչներ ունէր մինչդեռ այդ նոյն շրջաններու գործունէութեան վրայ է, որ այժմ կանգնած է Դաշնակցութիւնը։ Ընկերները պէտք է աշխատին ճարել այն տեսակ գործեր, որ դիւրութիւն տայ իրենց օգտակար ըլլալու նաեւ կուսակցութեան։

Ազատ գործիչներու անհրաժեշտութեան մասին խօսելով ընկերներից ոմանք հետեւեալ պատճառաբանութիւնները մատնանշեցին։ Ազատ ընկերներու պահանջը կեանքի պահանջ է։ Մեր գործելավայրերից եւ արտասահմանէն ամէն օր ազատ ընկերներու պահանջ կ՚ըլլայ եւ այդ ուղղութեամբ դիմումները անպակաս են կեդրոնական մարմիններուն։ Աշխատելու է շահագործման առջեւը առնել եւ գործի գլուխ կանչել արժանաւորները։ Իբրեւ սկզբունք պէտք է ընդունել ազատ ընկերներու մինիմում թիւը եւ գաւառներու եւ շրջաններու վերաբերմամբ դիմել իրենց համապատասխան մարմիններուն՝ տալով անոնց Ընդհանուր Ժողովի ցուցմունքները։ Ազատ գործիչներու վերաբերմամբ խօսուած պարագային պէտք չէ առաջնորդուել նախապաշարումների եւ բամբասանքներու ազդեցութիւնէն, այլ անոնց գործէն. արտակարգ գործերը կը պահանջեն եւ արտակարգ մարդիկ։ Ընթացիկ շրջանը մասնաւորապէս եւ բացառաբար կը պահանջէ ազատ գործիչներ. քանի որ մեր մտաւորականութեանն ու շարքերուն կը պակսի բաւարար չափով մտաւորական պաշար, այս տեսակէտով ալ Ընդհանուր Ժողովը պէտք է թոյլ [տայ] գէթ իւրաքանչիւր Կեդր. Կոմիտէի՝ ունենալ մէկ մէկ ազատ գործիչ։ Եթէ 90-ական թուականներուն մենք կը բաւականանայինք շատ փոքրաթիւ ազատ ընկերներով՝ պատճառն այն էր, որ Դաշնակցութիւնը խմբակցութիւն էր միայն, ուրիշ ոչինչ։ Այժմ արդէն դարձել է լայնածաւալ կուսակցութիւն՝ իրեն համապատասխան կարիքներով. հետեւաբար անկարելի է առանց ազատ գործիչներու պահել կուսակցութիւնը բաղձալի քանակով եւ ծաւալով, այլապէս մենք կը [դառնանք] նոյնպէս խմբակցութիւն եւ ոչ թէ կազմակերպութիւն կամ կուսակցութիւն։ Ոչ մէկ Կեդր. Կոմիտէ առանց ազատ գործիչի չի կարող տանիլ իր գործերը. տարբեր խնդիր է, եթէ Ընդհանուր Ժողովը սահմանափակում է Կեդր. Կոմիտէի ծախքերը եւ կարգադրում խնայող ըլլալ եւ քիչով բաւականանալ։ Առանց ազատ գործիչներու՝ կուսակցութեան հասոյթը ինքնին պիտի նուազի եւ շարքերը պիտի կազմալուծուին։ Ձկան պատրաստուած շարքեր, որպէսզի կարելի ըլլայ ազատ ընկերներ չունենալու առաջարկը իրականացնել կեանքի մէջ։ Գալով ռոճիկների հարցին մեր կուսակցութեան մէջ գտնուող ազատ գործիչները անհամեմատ աւելի նուազ ստացած են, քան միւս կուսակցութիւնները։ Մեր ընկերները մընացած են իրենց համեստ ծախսերու սահմանին մէջ՝ երբ կազմակերպութեան պիւտճէն բարձրացած է իր սահմանէն։

Վիճաբանութիւնները շարունակուելով այս ուղղութեամբ 24 ձայնաւորներու 16-ին համաձայնութեամբ անցաւ հետեւեալ բանաձեւը.

«Ազատ ընկեր կարող են պահել միայն Կեդր. Կոմիտէները, այն պայմանով, որ ծախսերը երբեք չանցնեն Ընդհանուր Ժողովի կողմից որոշուած իրենց տեղական ծախսերու տոկոսի սահմանից»։

Ընկեր Սարգիսը իր կարծիքը կը խնդրէ արձանագրել, որ հետեւեալն է.— Ի նկատի ունենալով որ բիւրգէտային խնդիրի առիթով անկարելի է լինում խօսիլ այն ձեւով, որ այս կամ ընկերը անձնական բնոյթ չտայ եւ չվիրաւորուի, ձեռնպահ եմ մնում այդ կարեւոր խնդրի քուէարկութեան մէջ։

Նիստը փակուեցաւ որոշեալ ժամուն։

Քարտուղար՝ *Նախագահ՝*
ԺԻՐԱՑՐ

Ծանօթ.— Նրա բացակայութեան պատճառով արտագրեցի ես՝ **ՎԱՀԱՆ**

Նիստ 58. Սեպտ. 15 (առաւօտեան)

Ներկայ են 30 *ընկերներ* (26-*ը ձայնի իրաւունքով*)։
Նախագահում է ընկեր **Ակնունին**։
Օրակարգն է՝ դրամական հարցեր։

Զեկուցանում է ընկեր Ռուբէնը, որի կարծիքով՝ 1) *ենթակոմիտէն իրաւունք պիտի ունենայ ծախսելու վարչական պրոպագանդային գործերի համար իր եկամուտի* 10%-*ը,* 2) *Կոմիտէն նոյն նպատակներով իր եկամուտի* 15%-*ը,* [*որ*] *կեդր. Կոմիտէի համաձայնութեամբ* 25%-*ի կրնայ բարձրանալ* 3) *Կեդր. Կոմիտէն իր ծախսերը պիտի սահմանափակէ այն շրջանով, որ իր եւ իր շրջանի միւս մարմիններու ծախսերը միասին կազմեն Կ. Կ-ի շրջանի ամբողջ եկամուտի* 60%-*ը, իսկ* 40%-*ը ղրկուի կեդրոնական կասսան՝ ընդհանուր ձեռնարկների եւ ծախսերի համար։ Այս առթիւ եղած վիճաբանութիւնների մէջ կ՚արտայայտուի այն միտքը, որ ենթակոմիտէի եւ կոմիտէի ծախսերի մասին չպիտի որոշել։ Իւրաքանչիւր Կ. Կոմիտէի Շրջանային ժողովի իրաւունք ունենայ բաշխել* 60%-*ը իր շրջանի զանազան մարմիններին՝ համաձայն ծախսի տեսակներին յատկացուած տոկոսների։*

Քուէարկուելով անցան հետեւեալ որոշումները.

1) Կ. Կոմիտէն իր շրջանով կրնայ ծախսել ամբողջ եկամտի 60%-էն ոչ աւելի. 40% անպայման պիտի ղրկէ կեդրոնական կասսան։

2) Շրջանային ժողովը իր շրջանի մարմինների ծախսերի տոկոսը որոշելիս, մօտաւորապէս ծախսերի հետեւեալ նորման կ՚ընդունի. ա) Զինական 35% բ) մարտական-յեղափոխական-տեռորական 25% գ) պրոպագանդ (գրաւոր, բանաւոր) 25% դ) վարչական-դիւանական 15%։

3) Յատուկ նպատակներով ստացուած եւ հանգանակուած գումարները գործածել իրենց նպատակին։

4) Մի յանձնաժողովի միջոցով մշակել ընդհանուրի համար հաշուական սիստեմ։

5) Ուշք դարձնել դրամական աղբիւրների կանոնաւորման (անդամավճար, վիճակախաղ, ներկայացում, մասնակի հանգանակութիւններ եւայլն)։

Ակնունին առաջարկում է ձեռնարկել Պոլսում մի մեծ հանգանակութիւն զէնքի համար։

Կ՚առարկուի, որ մի կողմից ինքնապաշտպանութիւնը ժողովրդին թողած ենք, միւս կողմից մենք ենք այժմ զէնքի համար դրամ հաւաքում։ Պէտք է ասած՝ հանգանակութեան յաջողութեան համար շանսեր չկան, ու կամաւոր հանգանակութեամբ հարուստներէն ոչինչ սպասել չէ կարելի։

Ռոստոմ.— Որոշ յաջողութիւն կարելի է սպասել, Ընդհանուր Ժողովը թող ընտրէ երեք հոգուց հանգանակիչ մասնախումբ։

Հայկ.— Որոշումների մէջ այս տարի էլ չեշտել, որ բռնի հանգանակութիւն չլինի։

Քուէարկուելով ընդունւում են հետեւեալ կէտերը եւս.

1) Հանգանակութիւնը լինում է յանուն Դաշնակցութեան կազմ. ծախսերի եւ մարտականի։

2) Ընդհանուր Ժողովը ընտրում է մի հանգանակիչ մասնախումբ

3) Այդ յանձնախմբից, Բիւրոներից եւ Կ. Կոմիտէներից դուրս ոչ ոք իրաւունք չունի հանգանակութիւն անելու։

4) Վերացնել դրամական յանձնարարականներ տալը

5) Կազմակերպական յանձնարարականները ղրկել յանձնարարուող ընկերոջ գնալիք վայրի մարմնին։

6) Կ. Կոմիտէների հաշիւները շրջանային, իսկ Բիւրոներինը՝ ռայոնական ժողովները անպայման պիտի ստուգեն։ Ռայոնական ժողով չգումարուելու դէպքում, Խորհրդի վրայ է ընկնում այդ պարտականութիւնը։

7) Ամբողջ եկամտի 5%-ը մեկուսացնելով կազմել անձեռնմխելի ֆոնդ։

Ծանօթ.– Մարմիններից պահանջել որ այդ 5%-ը կեդրոնական կասսային ղրկելիք 40%-ից անմիջապէս գատեն եւ ուղարկեն Արեւմտեան Բիւրոյին։

8) Ո՛չ մի նպատակով ընկերներին փոխատուութիւն չանել։ Գանձապահը պատասխանատու է առանց մարմնի գիտութեան դրամ բաց թողնելուն։

9) Ուշք դարձնել դրամական աղբիւրների կանոնաւորման հետ եւ յետ պահանջել անհատների մօտ մնացած Ձիֆոնի գումարները։

10) Ընկերների վրայ եղած պարտքերը գանձել եւ բացառիկ հանգանակութեանց հաշիւները փակել ու ներկայացնել ռայոնական ժողովին։

11) Արգելւում է ուրիշ կուսակցութեանց փոխարինաբար կամ իբրեւ նպաստ փող տալը։ Երբ ոեւէ ձեռնարկի կամ ակտի համար է դիմումը, այդ ժամանակ մարմինները կարող են օգնել համագործակցութեան սկզբունքով։

12) Կոնտրոլն ուժեղացնելու համար կուսակցական ամէն մի մարմին (Բիւրօ, Կ. Կոմիտէ եւայլն) պատրաստ է տարին գէթ մի անգամ քննել իր շրջանի համապատասխան մարմինների հաշիւները, ինչպէս նաեւ ունեցած կուսակցական ինվենտարի (զէնք, մթերք եւայլն) ապահով լինելը։

13) Կուսակցական այն մարմինները որոնք չեն ունենայ կուսակցութեան մթերքին, դրամական մուտքի եւ ելքի վերաբերեալ կնքուած եւ ստորագրուած հաշիւները,

արգելուում է մասնակցել կուսակցութեան համապատասխան ժողովներին (շրջանային, ռայոնական եւ ընդհանուր)։

14) Կուսակցութեան բոլոր մարմինների գանձապահներն ու ծախսարարները ամէն տարի իրենց հաշիւները մաքրելով՝ փոփոխուելու են վերընտրուելու իրաւունքով՝ մարմնի պատասխանատուութեամբ։

Նախագահը կարդում է Վասպուրականի Կ. Կոմիտէի մի առաջարկը, որով Ընդհանուր Ժողովին է թողնուում որոշելու, թէ Վասպուրականի դէպքից առաջ անհատներից եւ համայնքներից հաւաքուած զէնքի դրամները, ցարդ զէնքով չվճարուած, ի՞նչ անել։

Վիճաբանութիւններից յետ, որոշուում է,

«Հատուցանել զէնքով. Վասպուրականի Կ. Կոմիտէին եւ համապատասքան Բիւրոյին թողնելով ի՞նչ զէնքով հատուցանելու որոշումը, Վասպուրականի Կ. Կոմիտէի եկամուտներով գնուած, թէ՞ ընդհանուր կազմակերպական»։

Ժողովը փակուեց ժամի 1-ին։

Քարտուղար՝ *Նախագահ*
ՎԱՆԻԿ

Մանօթութիւն.— Վանիկի բացակայութեամբ արտագրած լինելով սոյն արձանագրութիւնը ես ստորագրեցի նրա փոխարէն՝ ՎԱՀԱՆ

Նիստ 59

Նիստը բացւում է ընկեր Ակնունու նախագահութեամբ, առաւօտեան ժամի 8.30-ին։ Ներկայ են 23 հոգի, որոնց թիւը ժողովի ընթացքում բարձրանում է 29-ի 25 ձայնով։

Կարդացւում են 45 եւ 46րդ նիստերի արձանագրութիւնները եւ վաւերացւում։

Ժողովը, նկատի առնելով որ աշխատանքները կարող են երկարել, եւ բուլգարական կառավարութեան կողմից հանուած խոչընդոտները՝ շուտ փակելու համար, որոշեց կարեւոր հարցերը լուծել, մնացածները թողնելով ինը հոգուց ընտրուած մի յանձնախմբի՝ աշխատանքները շարունակելու համար՝ եւ ցրուել։

Ընկեր Ցովնանը զեկուցանում է Բիւրոների դասաւորման մասին հետեւեալը, մասնաժողովի կողմից.

Որ ներկայ ժամանակաշրջանը անցողակի է, պիտի կազմել ժամանակաւորապէս մի յարմար դասաւորումն եւ վերջնականապէս չփոխել Բիւրոների ռայոնները։ Արեւելեան Բիւրոյին պիտի թողնել Կովկասը, Պարսկաստանը եւ Մեծ-Հայքը։ Արեւել. Բ-ի մի մասը կը հաստատուի Մեծ-Հայքի մէջ, վարելով այդ վայրի գործերը, իրեն համար ընտրելով բնակատեղի մի կարեւոր վայր, իսկ միւս մասը կը մնայ Կովկասում եւ կը վարէ Կովկասի եւ Պարսկաստանի գործերը։

Արեւմտեան Բիւրոյին պիտի թողնել արտասահմանը եւ Փոքր-Հայքը։ Նկատելով որ Տաճկաստանի քաղաքական կացութիւնը վստահութիւն չի ներշնչում, Արեւմտեան Բիւրոն էլի կը մնայ Ժընեւում, միայն մի քանի ընկերներ կը մնան Պոլիս եւ կը վարեն Արեւմտեան Տաճկաստանի գործերը։

Ընկեր Սարգիսը պաշտպանում է յանձնաժողովի առաջարկը։

Ճապոնացին առաջարկում է Արեւելեան Բիւրոյին թողնել Կովկասն ու Պարսկաստանը, Արեւմտեանին՝ Արեւմտեան Տաճկաստանն ու գաղութները, իսկ Մեծ Հայքի համար կազմել մի ուրիշ Բիւրո։

Ամերիկայի շրջ[անի] պատգամաւորը գտնում է որ ամբողջ Տաճկաստանի համար [պէտք է] կազմել մի բիւրո, որը համաձայն Տաճկաստանի ընդհանուր քաղաքականութեան կը վարէ ամբողջ Թուրքիայի գործերը։ Փոխանակ նորանոր բիւրոներ ստեղծելու, պիտի աշխատել Կ. Կ.-երը ուժեղացնել, հակառակ պարագայում, գործը կը կաղայ։ Վարչական պատասխանատու գործեր ստանձնող ընկերները արտասահման չպիտի մնան, այլ երկրում. դա է պատճառը մեր գործերի անյաջողութեան եւ ընդհանուր թուլութեան։

Նեթրա.— Եթէ Բիւրոները իրենց խողովակ-դերից [անցնում են] կառավարողի դերին եւ դառնում «կեդրոն», դա արդիւնք է Կ. Կոմիտէների թուլութեան. դրա համար էլ առաջարկում է մեծ կարեւորութիւն տալ գլխաւոր ոյժերին Կ. Կոմիտէների վրայ բաժանելուն։

Դուման.— Նկատել է տալիս որ այս հարցը սերտ կապուած է լեգալիզացիայի հարցի հետ եւ բացի այդ նաեւ միւս կուսակցութեանց դէպի մեզ բռնած քաղաքականութեան։

Ռոստոմ.— Արեւելեան Բիւրոյին պիտի թողնել Կովկասն ու Պարսկաստանը, իսկ Արեւմտեանին ամբողջ Թուրքիան. Արեւմտեան Բիւրոն կը մնայ իր տեղում, իսկ միւս կողմից պիտի ուժեղացնել Կ. Կոմիտէները։ Այս ձեւով ժամանակաւորապէս գործը յառաջ կը գնայ, մինչեւ դրութիւնը կը պարզուի։ Բիւրոների ընտրութիւնն էլ պիտի թողնել ռայոնական ժողովներին։

Երուանդ.— Չորրորդ Ընդհանուր Ժողովը արդէն արել է մի շատ յարմար կարգադրութիւն, բաժանելով Արեւելեան Բիւրոն երկու հատուածների՝ Կովկասեան եւ Թրքահայաստանի եւ եթէ Տաճկաստանի պայմանները լաւ լինեն, Թրքահայկական հատուածը պիտի հաստատուէր Տաճկաստանում։ Առաջարկում է ընդունել IV-րդ Ժողովի որոշումը այժմ էլ, եւ Արեւելեան Բիւրոն կը մնայ ամբողջական իր երկու հատուածներով, մէկը Կովկասում, միւս Թուրքիայում եւ տարուայ մէջ մի քանի անգամ միասին ժողով կ'անեն, կապը էլ աւելի սերտ անելու համար։ Դէմ է Ռոստոմի առաջարկին, առարկելով որ այդ նշանակում է խաչ դնել կովկասեան գործունէութեան։ Արեւելեան Բիւրոյի անդամներից 5-ը ընտրել Ընդհանուր Ժողովում, 1-ը Կովկասի Ռայոնական ժողովում, միւսը Մեծ-Հայքի։ Իսկ Արեւմտեան Բիւրոյի 7 ընկերներից 2-ը կը մնան Ժընեւ 5-ը Պոլսում։

Ցովնան.— Բիւրոները ռայոնական ժողովներում ընտրելը շատ անյարմար է, մանաւանդ Արեւմտեան ռայոնի համար՝ թէկուզ հէնց զուտ տեխնիկական տեսակէտից։ Բիւրոները մինչ այժմ կատարել են կեդրոնի դերը, դրանից պիտի խուսափել։ Ձգտելով իրականացնել մեր ապակեդրոնացման սկզբունքը անհրաժեշտ է ուժեղացնել Կ. Կոմիտէները, հակառակ դէպքում նրանց դերը կորսուած է եւ ամբողջ գործերը կ'ընկնեն Բիւրոների տիրապետութեան տակ։ Արեւելեան Բիւրոյից Մ.-Հայքը բաժանելը անյարմար է, որովհետեւ նա Կովկասից շատ աւելի հեշտ կարող է բաւարարութիւն տալ Մ. Հայքին, քան Արեւմտեանը՝ Ժընեւից։ Տաճկաստանում հէնց որ քաղաքական պայմանները քիչ փոխուեն, իսկոյն բոլոր ուժերն էլ կրկին Կովկաս պիտի թափուեն, որքան էլ աննպաստ, տխուր կացութեան մէջ լինի Կովկասը։ Հիմնուելով դրանց վրայ՝ պնդում է յանձնաժողովի առաջարկը։

Պեհեռ.— Պաշտպանում է այն տեսակէտը, որ Կովկասի եւ Թուրքիոյ պայմանները բոլորովին տարբեր են, անհրաժեշտ է, որ Մ.-Հայքը՝ իբր Թուրքիայի պայմաններ ապրող մի մասը, կապուի ամբողջ Թուրքիայի հետ եւ ո՛չ Կովկասի եւ մենք տեսնում ենք որ Թուրքիայում սահմանադրութեան հռչակումից յետ, Մ.-Հայքը այլեւս Կովկասի հետ ոչ մի կապ չի ունենում, եւ իր կապը պահում է Պոլսի հետ։ Ամբողջ Թուրքիան ունենալու է մի Բիւրո, ընդհանուր քաղաքականութեան համաձայն վարելու գործերը։ Տաճկաստանի համար մի առանձին Բիւրո ստեղծելով, դատերի անջատումն նկատողների վախը ի զուր է, որովհետեւ կուսակցութիւնը այդ ձեւով չի բաժանուի։ Ցանձնաժողովի առաջարկը անգործնական է այն տեսակէտից, որ այդքան թուով մենք Բիւրոյի համար ընկերներ չունենք, որովհետեւ de jure, անուանով թէեւ Բիւրո է լինում, բայց de facto այդ դրութիւնը կը յառաջացնէ թիւրիմացութիւններ էլ։ Առաջարկում է հետեւեալ ձեւը.— Արեւելեան Բիւրոյի շրջանը կազմում է Կովկաս, Ռուսաստան եւ Պարսկաստան. Արեւմտեանինը Թուրքիան եւ գաղութները։ Արեւմտեանի մի մասը հաստատում է Մ.-Հայքի կարեւոր կենտրոններից մէկում, իսկ միւսը՝ Պոլսում։ Դրօշակի խմբագրութիւնը յանձնել Ընդհանուր Ժողովից ընտրուած 2 ընկերների, որոնք եւ պատասխանատու կը լինեն ժողովի առաջ։

Արեւելեան Բիւրոն կը բաղկանայ առնուազը 5 ընկերներից, իսկ Արեւմտեանը 7, որից երկուսը կը ստանձնեն Դրօշակի խմբագրութիւնը։

Բիւրոների ընտրութիւնը կատարելիս, չպիտի ծանրանալ բացառիկ դրութեան վրայ, որով սահմանափակած կը լինենք ռայոնական ժողովների իրաւունքները։ Կովկասում ինչ դրութիւն էլ ստեղծուի, հնարաւորութիւն կայ ժողով գումարելու, ուստի դեմոկրատիկ սկզբունքը խախտելու մասին չպիտի մտածել անգամ։

Ընկերներից մէկը խօսում է Պիեռի դէմ, պաշտպանելով յանձնաժողովի առաջարկը։ Գտնում է որ Արեւելեան Բիւրոն բաժանելով երկու հատուածների, երրեք գործունէութեան մէջ չփոթ յառաջ չի գայ, որովհետեւ Մ.-Հայքի Արեւել. Բիւրոյի հատուածը յարաբերութիւն կարող է պահել Թիֆլիսի հետ, քան Պոլսի։ Դէմ չէ Թուրքիայում տարեկան 1-2 անգամ բոլոր մարմիններից ռայոնական ժողովներ գումարելու մտքին։ Գաւառները գլխաւորաբար պիտի ուժեղացնել, ուղարկելով ընկերներ Մուշ, Կարին, Վան եւայլն։

Մի քանի ընկերներ բուռն կերպով արտայայտւում են եւ ընդդիմանում այն առաջարկին, որը վերաբերում է Արեւելեան Բիւրոյի շրջանից Մ.-Հայքը հանելուն, առարկելով որ դրանով կովկասեան եւ Թուրքիոյ դատերը բաժանած կը լինենք. կապը՝ թէկուզ de jure, անհրաժեշտ է, կուսակցութեան ամբողջութիւնը պահելու համար, թող միայն այդ կապը լինի բարոյական։

Ակնունի.— Խօսում է անջատումն ենթադրուող կարծիքի դէմ եւ առաջարկում հետեւեալ ձեւը. Արեւելեան Բիւրոյին թողնել Կովկասն ու Պարսկաստանը, իսկ Արեւմտեանին՝ իրա նախկին ռայոնում (արտասահման եւ Փոքր Հայք), իսկ երկու Բիւրոների երկուական ներկայացուցիչները, իրենց հետ առնելով Մ.-Հայքի Կ. Կոմիտէներից մէկի մի անդամին, 5 ընկերներով կը կազմեն մի Բիւրո, որի ռայոնը կը կազմի Մեծ-Հայքը։ Այսպիսով հնարաւոր կը լինի նաեւ ջնջել անջատման վերաբերեալ թիւր կարծիքը եւ կասկածները։

Անտոն.— Բիւրոները յարաբերութեան խողովակներ են։ Դաշնակցութիւնը, յարգելով գործունէութեան սկզբներում՝ ապակենտրոնացման սկզբունքը պահում էր այդ դրութիւնը, իսկ յետոյ հետզհետէ չեղուեց եւ այժմ բիւրոները դարձել են վարչական-կենտրոնական մարմիններ, չնորհիւ այն բանի, որ դրամը եւ ուժեղ ընկերները կենտրոնացան այդ մարմինների մէջ եւ Կ. Կոմիտէները թուլացան։ Իսկ գալով Բիւրոյի վայրի մասին, ասում է որ Արեւելեան Բիւրոն Կովկասից չէ կարողանում անդրադառնալ Տաճկաստանի գործերի վրայ եւ ընթացք տալ նրանց, որով անհրաժեշտ է դառնում Մ.-Հայքը կապելը Արեւմտեան Բիւրոյի հետ։

Թեր եւ դէմ վիճաբանութիւնները այս ուղղութեամբ շարունակւում են։

Նախագահը քուէարկութեան է դնում հետեւեալ կէտերը.

1) *Արեւելեան Բ.-ի ռայոնը կազմում է Կովկաս եւ Պարսկաստան* +13, -12

2) Արեւելեան Բ.-ի ռայոնը կազմում է Կովկաս, Պարսկաստան եւ Մ.-Հայք +10, -15

3) Արեւմտեան Բիւրոյի ռայոնը կազմում է Արտասահման եւ Փոքր-Հայք +10,-15

4) Արեւմտ. Բ.-ի ռայոնը կազմում է ամբողջ Թուրքիան եւ Արտասահման +12, -13

Ժողովը փակւում է երեկոյեան ժամը 7-ին։

Քարտուղար՝ *Նախագահ*
ՋՈՒԼԱԼ

Նիստ 60

Ժողովը բացւում է գիշերուայ ժամի 8.3/4 ին, նախագահութեամբ Ակնունու։ Ներկայ են 29 ընկերներ 25 ձայնով։

Մանդատային յանձնաժողովի զեկուցումից յետ, որոշւում է Սեբաստիայի պատգամաւոր Գայլին տալ վճռական ձայնի իրաւունք։

Ժողովը երկար կանգ է առնում Բիւրոների կազմի, նրանց ռայոնների որոշման խնդիրների վրայ. ընդհանրապէս վիճաբանութեանց մէջ արծարծւում էր այն միտքը, թէ Մեծ-Հայքում եթէ ոչ յատուկ Բիւրո, բայց անպայման պիտի լինի հաստատուած այս կամ այն բիւրոյական հատուածի մի ուժեղ կազմ։

Երկար թեր եւ դէմ վիճաբանութիւններից յետ, ժողովը փակւում է, առանց մի եզրակացութեան գալու, թողնելով այդ հարցը յաջորդ նիստին։

Ժողովը փակւում է գիշերուայ դամը 12-ին։

Քարտուղար՝ *Նախագահ*
ՋՈՒԼԱԼ

Նիստ 61. 16/IX/09

Կը նախագահէ ընկեր Ակնունի։

Օրակարգի նիւթն է նախահաշիւը։

Զեկուցանող ընկեր Ռուբէն հիմնուելով 1908-09 *շրջանի կազմակերպական եկամուտներուն վրայ, ինչպէս նաեւ զանազան Կ. Կոմիտէներու ապագայի վերաբերմամբ ըրած ցուցմունքների վրայ, ցոյց է տալիս որ յառաջիկայ շրջանին համար կ'ունենանք հաւանականաբար տարեկան* 260.000 *ֆրանք մուտք։*

Գաղութներու Կ. Կոմիտէների ծախսի սակը որոշելու համար եղած առաջարկի մը վրայ, միաձայնութեամբ որոշւում է այդ սակը վճռել 20%.

Ընդհանուր կազմակ[երպութեան] ծախսերի յատկացուած գումարների բաշխման վերաբերմամբ, առաջարկւում է հետեւեալ բանաձեւը.

«Մարմիններից իւրաքանչիւրը ընդհանուր նպատակների համար նախահաշուով նշանակուած գումարներից իրենց բաժինը (եկամուտի 40%, գաղութներինը 80%) կարող են ուղարկել անմիջապէս կարիքի վայրը, միայն նախապէս Բիւրոյի համաձայնութիւնը կամ ցուցմունքն ստանալով։

260.000 ֆրանքի հաւանական մուտքից զեղչելով գաղութների Կ. Կոմիտէներուն 20% իսկ միւս Կ. Կ.[ներ]ի 60% կը մնայ կեդրոնական կասսային համար մօտ 120.000 ֆրանք, որը յանձնաժողովի կողմից առաջարկւում է բաշխել հետեւեալ նիւթերու վրայ.

1) Արեւելեան Բիւրо,
2) Արեւմտեան Բիւրо,
3) Դրօշակ,
4) Պրոպագանդ – գրաւոր եւ բանաւոր
5) Չինա-մարտական 1) Կովկաս, 2) Տաճկաստան – Մեծ Հայք, Փոքր-Հայք, Կիլիկիա եւ 3) Պարսկաստան
6) Բանտարկեալներ
7) Անակնկալներ

Տ[եռորական] Մ[արտական] գործերու պիւտճէն որոշւում է որ մաս է կազմում Չինա-մարտականին։

Ընկեր Անտոնի առաջարկութեանը վրայ, 15 ձայնով որոշւում է իբրեւ յարգանքի արտայայտութիւն, Սասունին եւ Զէյթունին ընել բացառիկ յեղափոխական աջակցութիւն մը, զէնքով կամ դրամով, մասամբ կազմակերպական եւ մեծ մասամբ կողմնակի միջոցներով։ Գործադրումը կը յանձնարարուի Արեւմտեան Բիւրոյին եւ Բիւրոներու երկրի սեկցիային։

Պիւտճէի գումարներու ճշտումը թողնւում է մարմիններու ընտրութիւնը կատարելուց յետոյ։

Քարտուղար՝ *Նախագահ*
ՊԵՐՃ

Նիստ 62

Նախագահում է Ակնունի։

Ներկայ են 29 հոգի, 25 ձայնով։

Բիւրոների վայրերի եւ գործունէութեանց շրջաններին նկատմամբ լինում են նախկին ժողովների վիճաբանութեանց շարունակութիւնը ու քիչ յետոյ քուէարկւում հետեւեալ կէտերը։

24 ձայն

1) Բիւրոների գործունէութեան սահմանները մնում են 907-ի ժողովից վաւերացուած կանոնագրի շրջանակում. +20, -4

2) Արեւելեան Բիւրոյի մի մասը մնում է Կովկաս, միւսը՝ Մ.-Հայք +20,-4

3) Արեւելեան Բիւրոն ընտրւում է մի ամբողջական մարմին, իրենք յետոյ որոշում են երկու վայրերում մնացող ընկերների թիւն ու անձնաւորութիւնները +19, -5

Ներկայ 25

5) Թողնել Արեւելեան Բիւրոյի հատուածներին մշակել իրենց յարաբերութեանց ձեւի մանրամասները միւս մարմինների (Կ. Կ.-երի հետ)։ +22, -3

Ներկայ 26

Ռայոնական ժողովներն են

ա) Արեւելեան Բիւրոյի շրջանում՝

1) Կովկասի, ուր մտնում է նաեւ Վրէժը, 2) Մ.-Հայքի

բ) Արեւմտեան Բիւրոյի ռայոնի

1) Արեւմտեան Տաճկաստանը՝ հաշուելով եւ գաղութները

2) Փոքր-Հայքի, եթէ միայն հաստատուած Կ. Կ.-երի թիւը 4-ից պակաս չէ։

Արեւմտեան Բիւրо

Արեւմտեան Բիւրոն բաղկանում է առնուազը 7 հոգուց, որից 5-ը ընտրում է Ընդհանուր ժողովը, իսկ երկուսը ռայոնական ժողովները (միաձայն)։

Արեւելեան Բիւրо

Արեւելեան Բիւրոն բաղկանում է 8 հոգուց, որից 5 ընտրւում են Ընդհանուր ժողովից – 3-ը Կովկասի եւ 2-ը Մեծ-Հայքի համար։ Կովկասի ռայոնական ժողովը ընտրում է 2-ը, իսկ Մեծ-Հայքինը՝ մէկ, որով կովկասեան հատուածը (Բիւրոյի) լինում է 5 հոգուց, իսկ Թուրքիայինը (Մ.-Հայք) երեք (միաձայն)։

VI Ընդհանուր ժողովի ժամանակը

Վեցերորդ Ընդհանուր ժողովը տեղի պիտի ունենայ 1911 թուին, իսկ բացման օրը եւ ամիսը թողնել Բիւրոներին՝ փոխադարձ համաձայնութեամբ նշանակելու (միաձայն)։

Յանձնաժողովներ

Հանգանակիչ յանձնախումբ

Այս Ընդհանուր Ժողովում ընտրել 3 հոգուց մի յանձնախումբ, որը ժողովը ցրուելուց յետ պիտի սկսի հանգանակութեան՝ յօգուտ Դաշնակցութեան (միաձայն)։

Հաշուեքննիչ մասնախումբ

Ընտրել 3 հոգուց 2 մասնախումբ, որը մանրամասնաբար քննելով բոլոր մարմինների հաշիւները – մասնաւորապէս Բիւրոների եւ Պատասխանատու Մարմնի, որոնց հաշիւները չեն քննուած եւ վաւերացուած շրջանային ժողովներ չունենալու պատճառով, եւ արդիւնքը տեղեկագրել բոլոր մարմիններին ու Խորհրդին (միաձայն)։

Ինների յանձնաժողով

Ընտրել 9 հոգուց մի յանձնաժողով որի պարտականութիւններն են.

1) Կարգադրել եւ ընթացք տալ առկախ մնացած հարցերը.

2) Քննել եւ լրացնել դրամական հարցերը եւ լրացնել բիւրջէի կազմումը.

3) Կարգադրել միջազգային սոցիալիստական կոնգրէսին մասնակցելու ձեւը եւ միջոցները.

4) Քննել եւ ընթացք տալ Վրէժի ներկայացուցչի առաջարկները.

5) Զիֆոնի հարցի քննութիւնը.

6) Խմբագրել, լրացնել եւ հրատարակութեան տալ բոլոր բանաձեւերն ու որոշումները.

7) Խմբագրել կանոնագրի այն կէտերը, որոնք փոխուած են եւ հրատարակել բարեփոխուած կանոնագիրը.

8) Ընդհանուր Ժողովի ցուցմունքների համաձայն բարեփոխել եւ հրատարակել նուազագոյն պահանջները։

9) Ծանօթանալ Խորհրդի կատարած դատերի հետ եւ արդիւնքը տեղեկագրել բոլոր մարմիններին.

10) Քննել եւ փակել Ընդհանուր Ժողովի դրամական հաշիւները եւ անել կարգադրութիւն այժմ մարմինների մօտ գտնուած դրամների համար եւ բոլոր թղթերը յանձնել Արեւմտեան Բիւրոյին արխիւ ուղարկելու (միաձայն)։

Տրւում են եւ հետեւեալ որոշումները

1) Յանձնարարել Խորհրդին իր այժմեայ կազմով

ա) Քննել դոսիէն եւ տեսնել եղած բոլոր դատերը.

բ) Յանձնարարել ապագայ Խորհրդին, որ VI Ը. Ժ.-ի նախապատրաստական աշխատանքները ժամանակին կատարէ, որպէսզի ժողովը աւելի արդիւնաւէտ պարապմունքներ ունենայ (միաձայն)։

– Նոր Կ. Կոմիտէների հաստատումը եւ նրանց յաջորդ ժողովին հրաւիրելը թողնել Բիւրոներին։

– Նկատելով որ այժմ յեղափոխական շրջանը անցաւ եւ ստեղծուել է գրեթէ նորմալ պայմաններ, յանձնարարւում է բոլոր մարմիններին փակել իրենց շրջանում մինչ այժմ եղած հաշիւները (միաձայն)։

Վանի տեղեկագրի ընթերցումն եւ նուազագոյն պահանջների քննութիւնը թողնել յաջորդ նիստին։

Ժողովը փակւում է երեկոյեան ժամը 8-ին։

Քարտուղար՝ *Նախագահ*
ՎԱՀԱՆ

Նիստ 63. 16 / IX / 09 երեկոյեան

Նիստը բացուեցաւ նախագահութեամբ Ակնունի։

Բացակայ են ընկերներ Նիկոլ եւ Մուրատ։

Նախագահը զեկուցում տուաւ Խորհրդի կազմութեան եւ անոր հետ կապուած խնդիրներու մասին, յիշատակելով արեւմտեան ռայոնի պատգամաւորներու բողոքը եւ ընկեր Ռոստոմի հրաժարումը՝ Խորհուրդի մասնակցութենէն։

Ընկեր Ռոստոմ իր հրաժարականը պատճառաբանեց այն իրողութեամբ թէ՝ արեւմտեան ռայոնի ինը ընկերները՝ որոնք ժողովի 1/3*-ից աւելի մասը կը կազմեն, որով եւ ժողովի մնացած ընկերները* 2/3*-ի մեծամասնու-*

թիւն չի կապմեր,— մնալով իրենց որոշման վրայ՝ Խորհուրդի որոշումները չպիտի կրնան պարտաւորիչ հանգամանք ունենայ եւ հետեւարար կազմակերպութեան շարքերու մէջ տարաձայնութեանց տեղի պիտի տրուի, ինչ որ անախորժ հետեւանքներ պիտի ունենայ։

Ժողովական ընկերները դիտել տուին, որ Խորհուրդի մասին անվստահութիւն մը գոյութիւն չունի, այլ անոր կազմութիւնը յանձնարարող կանոնակարգունքային տեսակէտն է, որ կը քննադատուի, ինչպէս նաեւ այն՝ որ ներկայ Խորհուրդը իր սեղանին վրայ ունի Վանի խնդրին նման էական եւ ցնցող բնաւորութիւն ունեցող հարց մը, որոնց շուրջը ոչ մէկ թերացում ընդունելի չէ։ Նախագահը առաջարկեց վստահութեան քուէ՝ Խորհուրդին նկատմամբ, որուն հարկ չտեսնուեցաւ արդէն իսկ գոյութիւն ունենալուն համար։

Բայց որպէսզի Վանի հարցի մասին Խորհուրդի որոշումներէն դժգոհներ չմնան, առաջարկուեցաւ Խորհուրդը ուժեղացնել Ընդհանուր Ժողովին կողմէ ընդունուած երեք ընկերներով։ Առաջարկը ընդհանուր հաւանութեան ենթարկելով՝ ընտրութիւնը յետաձգուեցաւ յաջորդ նիստին։

Յետոյ նախագահը կը բացատրէ Նիթրա-Գարո խնդիրքի շարժառիթներն ու պարագաները՝ համաձայն Պատասխանատու Մարմնի կողմէ եղած քննութեանց արձանագրութեան եւ անոր որոշման։

Ներկայ Խորհուրդը՝ համաձայն կանոնագրի, քննելով այս խնդիրը՝ ընկեր Նիթրայի մասին կայացած որոշումը կը բեկանէ՝ խնդրին քննութիւնը շարունակելու առաջադրութեամբ։

Ընկեր Նիթրա դիտել կու տայ որ ընկեր Գարոն չէ յարգած գաղտնապահութեան այն պայմանը՝ զոր սահմանուած էր Պատասխանատու Մարմնի կողմից եւ ընդհակառակը ընկերը ցոյց տուած է ոչ միայն հակընկերական ընթացք, այլ հակախորհրդակցական աթթ կատարած է, ուստի ընկեր Նիթրա իրաւունք կը զգայ հրապարակով պարզել խնդիրը եւ ճշմարտութիւնը երեւան հանել։

Իսկ ընկեր Մարգիս Խորհրդի որոշման դէմ իր հետեւեալ կարծիքը կը խնդրէ արձանագրել այսպէս.

«Ի նկատի ունենալով որ ընկեր Ակնունին իրրեւ Պատասխանատու Մարմնի անդամ, հետեւապէս իրրեւ Շահրիկեանին դատող վերոյիշեալ մարմնի մէջ, չէր կարող դատող լինել նաեւ Խորհրդի մէջ, ինչպէս եւ Ընդհանուր Ժողովում էլ այդ մասին արտայայտուեց, ի նկատի ունենալով որ Ռոստոմը չէ մասնակցել Խորհրդի նիստերին, գտնելով որ Ընդհանուր Ժողովը մի քանի ընկերների կողմից ցոյց տուած անվստահութիւնը բարոյական իրաւունք չի տալիս Խորհրդին գործի անցնելու եւ որ ընկեր Յովհաննէս էլ հակառակ է տրուած որոշումին, գտնելով որ գործի քննութիւնը դեռ չէ վերջացած, ես գտնում եմ որ Խորհուրդի որոշումը հակաօրինական է այն պարզ պատճառով, որ դատական խնդիրներում 2/3-ի մեծամասնութեամբ կարելի է ոեւէ որոշում բեկանել կամ վճիռ տալ, այն ինչ վեց հոգուց միայն (3) երեք հոգի են մասնակցել վճռին»։

Քարտուղար՝ *Նախագահ*
ԺԻՐԱՅՐ

Նիստ 64. 17 / IX / 09 առաւօտեան 9-ին

Նախագահում է Ակնունի։

Ներկայ են 29 ընկերներ 25 ձայնով։

Օրակարգ — քննուած խնդիրների վերջնական բանաձեւերի ընթերցումն եւ քուէարկութիւնը։

Ժողովի ընթացքում քուէարկուեցին եւ ընդունուեցին հետեւեալ բանաձեւերը։

I Նուազագոյն պահանջների մէջ[61]

1) Ծրագրի վերնագրից հանել «նուազագոյն» բառը, թողնելով միայն «պահանջներ»։

2) Նուազագոյն պահանջների նախաբանի ութերորդ տողից «լայն ռամկավարութեամբ» նախադասութեան եւ շարունակութեան միջեւ զետեղել «դաշնակցական հիմունքների վրայ»։

3) Նախաբանի վերջին տողից «նուազագոյն-minimum» բառերը ջնջելով, շարունակութեանը կցել. «յայտարարելով որ կուսակցութեան նպատակներին ձգտելու ենք ոչ-քաղաքական անջատման ընթացքով, այլ պետական կազմի վերակազմութեամբ դաշնակցական հիմունքների վրայ»։

4) Առաջին յօդուածը սրբագրել. «Թուրքաց Հայաստանը կազմում է Օսմանեան սահմանադրական պետութեան անբաժան մասը հիմնուած տեղական լայն ինքնավարութեան վրայ»։

5) 3-րդ յօդուածի մէջ «Թուրքաց Հայաստանը, ինչպէս նաեւ Թուրքիոյ միւս ռայոնները...»։

6) 12-րդ յօդուածի սկզբում «կատարեալ» խօսքը դնել։

7) 14-րդ յօդուածի առաջին տողի վերջակէտը ստորակէտ դարձնել։

8) Իբր վերջաբան պահանջների «Դաշնակցութեան

61.- «Նուազագոյն պահանջները» մաս կը կազմէ Հ.Յ.Դ. Չորրորդ Ընդհ. Ժողովի (1907) հաստատուած Ծրագրի քաղաքական բաժնին։ Առաջարկուած եւ քուէարկուած բանաձեւերը կը վերաբերին անոր «Թուրքաց Հայաստան» գլուխին։ Բաղդատութեան համար տեսնել նաեւ «Նիւթեր»ու Գ. հատոր, էջ 324-325։

իւրաքանչիւր գործելավայրի (Ռուսաստան, Թուրքիա եւ Պարսկաստան) ռայոնական ժողովներին է թողնուում մշակել յատուկ պլատֆորմ ընթացիկ անմիջական պահանջների վերաբերեալ»։

II Թուրքիոյ դաշնակցական բոլոր մարմիններն իրաւունք ունեն փոխադարձ համաձայնութեամբ ի հարկին, գումարել միասին ռայոնական ժողով։

III Դաշնակցական պատգամաւորների դիրքը պարլամենտում.

«Կուսակցութեան մարմինների հետ միասին, Ընդհանուր ժողովի կողմից գծուած ուղղութեան հետեւելու են նաեւ Թուրքիայի, Ռուսիայի եւ Պարսկաստանի պարլամենտներում աշխատող դաշնակցական ընկերները։

Վերջիններիս հրահանգւում է նաեւ.

1) Գործել հաւաքական խորհրդակցութեամբ եւ պատասխանատուութեամբ. բոլոր պարագաներում քննող հարցերը լուսաբանել աշխատաւոր ու ճնշուած խաւերի տեսակէտից։

2) Մինիստրութիւնների եւ կառավարութեանց նկատմամբ պատգամաւորները բռնելու են անաչառ քննադատողի դեր, պաշտպանելով սկզբունքներ ու հանրային շահեր եւ ո՛չ անձեր։

3) Դաշնակցական պատգամաւորներին ինչպէս եւ դաշնակցականներին առհասարակ, արգելւում է մտնել մինիստրական կազմերի մէջ։

Ծանօթութիւն.— Այս որոշումը չի վերաբերում յեղափոխական եւ բացառիկ անցողական շրջաններին, երբ շրջանի ղեկավար մարմնի համաձայնութեամբ, ընկերներ կարող են մտնել ժամանակաւոր կառավարութեան մէջ, դադարելով նոյն օրից կուսակցութեան գործօն անդամ լինելուց։

4) Ընդունելով որ իւրաքանչիւր դաշնակցական պարլամենտական ֆրակցիա կազմում է մի մարմին, Ընդհանուր ժողովը պարտք է դնում նրանց վրայ՝ իբրեւ այդպիսին, մասնակցել իւր ներկայացուցչի միջոցով կուսակցական ընդհանուր ժողովներին եւ ներկայացնել գործունէութեան հաշուետուութիւն։

5) Պահել սերտ յարաբերութիւն իրենց ընտրող շրջանի Կ. Կոմիտէների հետ՝ տալով վերջիններին հարկ եղած տեղեկութիւնները։

6) Չխորշել ժամանակաւոր բլոկներից, կոնկրէտ հարցերի շուրջը, սկզբունքային համեմատական կուսակիցների հետ։

7) Պատգամաւորները իրենց պարլամենտական քայլերի համար պէտք է խորհրդակցեն շրջանի բարձր մարմնի հետ։

IV Համագործակցութիւն Թուրքիոյ բոլոր քաղաքական կուսակցութիւնների հետ (հայ եւ օտար)

Մօտիկ[ից] ծանօթանալով Օսմանեան կայսրութեան մէջ եղած այլեւայլ քաղաքական կուսակցութիւնների եւ խմբակցութիւնների գործունէութեանը,

Ընդհանուր ժողովը

1) Նկատելով որ առանց բոլոր սահմանադրական տարրերի համագործակցութեան եւ մերձեցման շատ դժուար, նոյնիսկ անհնար պիտի լինի ապահովել Սահմանադրութիւնը ռեակցիոն էլէմէնտներից որոնց վերլ[ե-ր]եւման հաւանականութիւնը դեռ շատ զօրեղ է.

2) Նկատելով որ գործող քաղաքական կուսակցութիւնների ներքին թշնամանքը եւ հակամարտութիւնը ամենամեծ եւ նպաստաւոր զէնքն է ռեակսիոնի ձեռքում նորից հրապարակ գալու նորահաստատ ռեժիմն կործանելու նպատակով, ինչպէս ցոյց տուեց Մարտ 31 դէպքերը.

Որոշեց

Շարունակել համագործակցել Իթթիհատ վէ Թերրաքքի կուսակցութեան հետ ընդհանուր ձեռնարկներին, խառն կոմիտէների միջոցով, ամէն ջանք գործ դնել պաշտպանելու սահմանադրութիւնը եւ աւելի ամրապնդելու հայ եւ թուրք ժողովրդների յարաբերութիւնները, մնալով հաւատարիմ Դաշնակցութեան հիմնական սկզբունքներին եւ դուրս չգալով Ընդհանուր Ժողովի տուած ուղղութիւնից։

Դրա հետ միասին ժողովը հրահանգում է մարմիններին.

ա) Ոչ մի ջանք չխնայել աջողցնելու համար դիմադիր քաղաքական հայ կուսակցութիւնների համերաշխ գործակցութիւնը։

Ծանօթ.— Դրա հետ միասին յանձնարարում է բոլոր մարմիններին այժ տալ իրականացնելու Դաշնակցութեան IV Ընդհանուր Ժողովում որոշուած «միջկուսակցական ատեաններին»։

բ) Միջկուսակցական համերաշխութեան նոր այժ տալու եւ ընդհանուր տակտիկ մշակելու համար, ձեռնարկել բոլոր ազգերի քաղաքական կուսակցութիւններից ընդհանուր կոնգրէի գումարման նախաձեռնութեան։

գ) Սերտ կապ հաստատել մակեդոնական կուսակցութիւնների հետ, որոնք եղել են առաջին դաշնակիցներ բռնակալական ռեժիմը տապալելու գործի մէջ եւ ներկայումս կարող են նպաստել սահմանադրական ռեժիմի զարգացմանը դեմոկրատիկ ուղղութեամբ։

Դրա հետ միասին Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովը որոշեց կոչ անել մակեդոնական կազմակերպութեան երկու հատուածներին՝ վերջ տալ երկրի եւ յեղափոխութեան վնասող արիւնահեղ հակամարտութեան եւ այդ քայլով զօրեղացնել համագործակցութեան աշխատանքը։

V Գաղութների բանաձեւը.

Դաշնակցութեան V Ընդհանուր Ժողովը, լսելով Ամերիկայի, Պալքանի, Եգիպտոսի եւ Եւրոպայի հայ գաղութների վերաբերմամբ եղած զեկուցումները եւ ծանօթանալով անոնց կազմակերպական, կրթական-կուլտուրական վիճակին եւ պէտքերուն, եւ նկատի առնելով

1) Որ Թուրքիոյ ներկայ քաղաքական-տնտեսական պայմաններու մէջ չպիտի կասի գաղթականութեան հոսանքը եւ հետեւաբար կազմակերպութիւնը պիտի պահէ իր գոյութեան իրաւունքը նոյն գաղութներու մէջ եւ որ պիտի շարունակէ իր նիւթական եւ բարոյական օժանդակութիւնները երկրի կազմակերպական գործին,

2) Որ գաղութներու հայութիւնը կազմուած ըլլալով Թուրքիոյ գրեթէ ամէն կողմերէ եկած հայերէ՝ ունի իր կարեւոր ներգործութիւնն ու դերը՝ Թուրքիոյ հայութեան կուսակցական եւ կուլտուրական կեանքին մէջ, եւ գաղութներու կազմակերպութեանց շարքերէն Երկիր դարձող պատրաստուած ընկերները կրնան օգտակար հանդիսանալ իրենց մտաւոր մարզական պատրաստութիւններով[62].

3) Որ գաղթականութիւնը մնալով անուշադիր՝ կը գտնուի լուծուելու վտանգին տակ, զինք շրջապատող կուլտուրայի ուժեղ ազդեցութեան շնորհիւ,

Կը յանձնարարենք

ա) Զարկ տալ գաղութներու պրոպագանդին,

բ) Ոչ մէկ ջանք չխնայել յարաբերութեան մէջ դնելու համար հայ գաղութները՝ տեղական աշխատաւորական շրջաններու եւ ընկերվարական կազմակերպութիւններու հետ.

գ) Ձեռնհաս մարմիններու կողմէ ուղարկել մնայուն եւ պատահական պրոպագանդիստ ուժեր՝ համաձայն իւրաքանչիւր գաղութի կարիքին:

Ծանօթ.– Պարտադրել Եւրոպայի դաշնակցական ուսանողական միութիւնը՝ որպէսզի իր պարտականութիւններէն մէկը նկատի գաղութներու պրոպագանդը եւ այդ ուղղութեամբ գործ դնի շօշափելի աշխատանք:

VI Պահանջ Օրինականացման

Հիմնուելով ժողովի նախորդ նիստի որոշման վրայ, որով ցանկալի է համարւում Դաշնակցութեան օրինականացումը՝ քաղաքական բարդութիւններ չստեղծելու համար սահմանադրական Թուրքիայի սահմաններում շարունակելով գաղտնի գործունէութիւն.....[63] ինչպէս եւ նոր ռեժիմն ապահովելու գործում,

Որոշած լինելով սկզբունքային շեղումներ չանել, այլ միայն տակտիքային այնպիսի փոփոխութիւններ, որոնք առանց վնասելու կազմակերպութեան, կարող կը լինեն նպաստել նրա գործունէութեան թէ ինքնապաշտպանութեան եւ թէ սահմանադրութիւնը պաշտպանելու գործում,

Ժողովը որոշեց՝

ա) Հրաժարուել դաւադրական միջոցների գործադրութիւնից ներկայ պարագաներում

բ) Կիր արկանել մարտական միջոցները սահմանադրութիւնը պաշտպանելու համար,

գ) Ընդունել մեր շարքերի մէջ, ինչպէս անցեալում, սրանից յետոյ մանաւանդ ոչ հայ անդամներ, որոնք ընդունում են կուսակցութեան ծրագիրը, պահպանելով կազմակերպական ազգային-խմբակցական սիստեմը,

դ) Ընդունել հիմք Հ.Յ.Դ. Թուրքիոյ հատուած անունը:

Դրա հետ միասին Ընդհանուր Ժողովը միաձայն որոշեց, ամէն կերպով, օրինական բոլոր միջոցներով, բողոքել ընկերակցութեանց օրէնքի Չորրորդ յօդուածի դէմ, որը իր անարդար իմաստով, փոխանակ նպաստելու ազգերի մերձեցման, դուռ կը բանայ ներքին բարդութիւնների համար:

Այս բանաձեւի կէտերը յայտարարել իբր կազմակերպութեան որոշում, իսկ օրինականացման խնդիրը յայտարարել կառավարութեան հետ ներքին բանակցութիւններից յետոյ:

VII Պրոպագանդի բանաձեւ

Ծանօթանալով կազմակերպութեան պրոպագանդային (գրաւոր եւ բանաւոր) նուիրուած տեղեկութիւններին,

Ընդհանուր Ժողովը որոշեց՝

1) Կուսակցութեան կենտրոնական օրգան «Դրօշակը» շարունակել Ժընեւում:

2) «Դրօշակը» Ժընեւից մի այլ եւրոպական քաղաք, Պարիզ՝ ամենայարմարը, տեղափոխելու կարգադրութիւնն ու որոշումը թողնել Արեւմտեան Բիւրոյին կամ խմբագրութեան:

3) Հրատարակել «Դրօշակը» ամիսը մի անգամ եւ նրա բովանդակութեան մէջ առաջնակարգ տեղ տալ ա) ծրագրային հարցերին, բ) Սոցիալիստական ու յեղափոխական վարդապետութեան նուիրուած ուսումնասիրութեանց գ) մեր երկրի եւ կուսակցութեան գործունէութեան վերաբերեալ լուրջ տեղեկագրերին:

4) Ընդունելով կիսապաշտօնական թերթերի օգտակարութիւնը, թողնել համաձայն մեր կանոնագրի, իրաւասու մարմիններին հիմնել կիսապաշտօնական օրգաններ:

5) Նկատի ունենալով կազմակերպութեան դրամական ներկայ անձուկ վիճակը, եւ այլ աւելի կարեւոր ձեռնարկների անյետաձգելիութիւնը, կիսապաշտօնական

62.- Մարզականը պէտք է հասկնալ «մարտական» իմաստով:

63.- Բնագրին մէջ բաց ձգուած մէկ բառի տեղ:

թերթերին նպաստ չտալ կազմակերպութեան դրամարկղից, թողնելով շրջանի մարմիններին հոգալ այդ ծախսերը կողմնակի աղբիւրներից:

6) Շարունակել երկու գլխաւոր կենտրոններում, այն է Պոլիս եւ Թիֆլիս արդէն հրատարակուող թերթեր, տալով որոշուած նպաստ մինչեւ 1910 Յունուար (Ազատամարտին 8000 իսկ Հորիզոնին 5000 ֆրանք): Յանձնարարել ռայոնական ժողովներին, սրանից յետ հոգալու ծախքերը կողմնակի աղբիւրներից:

7) Շարունակել բրոշիւրների հրատարակութիւնը Ժընեւ, Պոլիս եւ Կովկաս, յարաբերութեան մէջ դնելով այդ երեք վայրերի հրատարակիչ մասնախմբերը, գործի մէջ հետեւողականութիւն մտցնելու համար:

8) Առանձին հոգ տանել առհասարակ ուժեղացնելու կուսակցութեան գրաւոր պրոպագանդը (եւ բանաւոր) թէ վերը յիշուած օրգանների, թէ տեղական շրջանների պրոպագանդիստների դասընթացքների, դասախօսութիւնների, լսարանների եւ թռուցիկների միջոցով, իբրեւ լաւագոյն միջոց տարածելու կազմակերպութեան մտքերը եւ խտացնելու մեր շարքերը:

Ծանօթութիւն.– Թռուցիկներ հրատարակելը վերապահւում է ի միայն Կ. Կոմիտէներին կամ նրա համաձայնութեամբ:

VIII Կիլիկիայի դէպքերի վերաբերեալ

Հ.Յ.Դ. Ընդհանուր Ժողովը լսելով Կիլիկիոյ շրջանին եւ վերջին աղէտներու մասին արուած զեկուցումները, ինչպէս նաեւ քննութեան ենթարկելով յարակից պարագաները, եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան.

Հաստատելով թէ՝ հայ ժողովուրդը ընդհանրապէս եւ հայ կուսակցութիւնները մասնաւորապէս Կիլիկիոյ, ինչպէս եւ Օսմանեան կայսրութեան մէջ չեն հետեւած անջատողական քաղաքականութեան, այլ նուիրուած են եղեր արիւնոտ մէկ կռուի մը՝ ընդդէմ բռնակալութեան եւ հայատեաց կառավարութեան,

Թէ՝ սահմանադրութեան յայտարարութիւնը բոլոր ազատականներուն հետ միասին՝ խանդավառօրէն ողջունուած է ամբողջ հայութեան կողմէ, մինչ ընդհակառակը, հին ռեժիմի արբանեակները՝ կաշառակեր պաշտօնեաներ, դերեպէյիներու ժառանգներ եւ իսլամները արտօնեալ դասակարգ կարծող տգէտներ, դժգոհ էին սահմանադրութենէն եւ ազգային հաւասարութենէն, ինչ որ շեշտած էին բազմաթիւ պարագաներու տակ եւ տարբեր ձեւերով.

Թէ՝ կառավարական պաշտօնեաները բռնած էին անտարբեր դիրք՝ դէպի այս ռեակսիոներական փորձերը, պարագայ մը՝ որ միանալով 1895-96ի ջարդերու մեղսակիցներուն անպատիժ մնալուն, ենթադրել տուաւ տգէտ խուժանին թէ կարելի է անպատիժ կերպով թալլել, խոշտանգել եւ կոտորել հայը,

Ապացուցուած համարելով թէ՝ Մարտ 31-ի վաղորդայնին սկսած կիլիկիան կոտորածներու ատեն հայերը ո՛չ մէկ տեղ – նոյնիսկ զուտ հայկական շրջաններու մէջ – նախայարձակ չեն եղած, այլ ամէնուրեք բռնած են միմիայն պաշտպանողական դիրք եւ հակառակ ասորանմխնայ կերպով կոտորուած են ա՛յն բոլոր վայրերուն մէջ, ուր հայը կազմած է չնչին փոքրամասնութիւն կամ վար դրած է պաշտպանողական զէնքը անձնատուր ըլլալով հակառակորդին,

Թէ՝ տեղական կառավարական պաշտօնեաները – ի բաց առեալ սակաւաթիւ անհատներ – դաւաճանած են իրենց նուիրական պարտականութիւններուն ուղղակի կամ անուղղակի կերպով խրախուսելով կոտորածը, ռետիֆները[64] զինելու պատրուակին տակ՝ զէնք բաժնելով բաշիպոզուկներուն կամ թոյլ տալով կողոպտելու զինակամ պահեստներ.

Թէ՝ զինուորական դրութիւն յայտարարելէ յետոյ, նախնական քննութիւններուն մասնակցած են կոտորածի կազմակերպիչներէն շատերը, որոնք ծածկելով իսկական մեղաւորները եւ յանցանք բարդելով հայերուն վրայ, կարողացան դատապարտել հայեր, որոնց միակ «յանցանքն» էր եղած ինքնապաշտպանութեան բնական թելադրութիւնը.

Գտնելով թէ վերջին կիլիկեան աղէտներու ժամանակ սպաննուած են առնուազն 10.000 տեղացի եւ դրսեցի աշխատաւոր հայեր, ամէն մէկը նեցուկ ամբողջ ընտանիքի մը.

Թէ՝ կոտորածի ատեն մարդասպաններու յատուկ ուշադրութեան առարկայ են եղած անհող եւ հողատէր ընտանիքները, որոնց բոլոր անդամները կոտորելով՝ ոճրագործները նպատակ են ունեցել «մահիլիլի»[65] օրէնքով տիրանալու «ժառանգ չունեցող» կալուածներուն,

Թէ՝ սպանուածները թողած են հազարաւոր այրիներ, 10.000էն աւելի որբ ու անպաշտպան այրիներով.

Թէ՝ 7000էն աւելի ընտանիքներ ամբողջովին զրկուած են բնակարանէ, գործիքներէ, անասուններէ ու նպարէ.

Թէ՝ նոյնչափ ալ ընտանիքներ – ազատած կոտորածէ – կիսով չափ կամ ամբողջովին ենթարկուած են թալանի, զրկուելով տասնեակ տարիներու ընթացքին իրենց ձեռք բերած հարստութենէն.

Թէ՝ այդ միլիոնաւոր ընդհանուր վնասէն միայն ամենաչնչին մասն է վերադարձուած տէրերուն, իսկ մնացածը կը գտնուի հարեւան թալանճիներուն քով կամ վաղուց ի վեր վաճառուած եւ սպառուած է.

Համոզուած թէ՝ առանց հայերուն կրած նիւթական վնասներու հատուցման,– սովի, ցուրտի եւ այլ զրկանքներու պատճառով, Կիլիկիայի հայութիւնը անխուսափելիօրէն գտնուում է նոր, խաղաղ ձեւով մը առաջ տարուած կոտորածի առջեւ,– մինչ միւս կողմէն ուրիշին աշ-

64.- Պահեստի զինուորները:

65.- Ժառանգորդ չունեցող հողերը, գոյքերը պետական սեփականութիւն նկատելու օրէնք:

խատանքով հարստացած եւ անպատիժ մնացած թալանճիները նոր խրախոյս կը ստանան կրկնելու իրենց արարքները նաեւ ապագային.

Թէ՝ Թուրքիոյ պէս յետամնաց երկիրներու մէջ նման շարժումներու ատեն ամենամեծ պատասխանատուութիւնը պէտք է իյնայ ոչ այնքան կոյր գործիք խուժանին վրայ, որքան ժողովրդական զանգուածներու պաշտօնական եւ անպաշտօն ղեկավարներուն ու այդ զանգուածները գրգռող ու ֆանատիկացնող ամենայայտնի անհատներուն վրայ.

Թէ՝ արդարութեան անաչառ գործադրութիւնը Կիլիկիոյ մէջ՝ ոչ միայն անկապտելի իրաւունք է տուժածներուն, այլեւ միջոց՝ յանցաւորները պահելու հասարակական օրինականութեան սահմաններուն մէջ եւ միակ պայման՝ սահմանադրական կառավարութիւնը եւ ամբողջ պետութիւնը դնելու իրենց պարտականութեան եւ կոչման բարձրութեան վրայ.

Նկատի ունենալով ահա այդ բոլորը, Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովը կ'որոշէ.

Հետամուտ ըլլալ կուսակցական ու այլ միջոցներով իրագործել հետեւեալ պահանջները.

ա) Օրինակելի պատժի ենթարկել տալ իրենց պաշտօնին մէջ թերի գտնուած պաշտօնեաները, ինչպէս նաեւ կոտորածի ու թալանի ղեկավարները, մնացած մեղսակից ժողովրդական մասսան ենթարկելով հաւաքական պատասխանատուութեան՝ իբրեւ թալանճի եւ ուրիշին գոյքն ու աշխատանքը աւերողներ.

բ) Հատուցանել կամ վերադարձնել հայերու կրած վնասները, վերաշինել տուներն ու շէնքերը, վճարել ոչընչացած ու պակաս անասուններու, գործիքներու եւ այլ շարժական գոյքերու արժէքը.

գ) Այրի մնացած կիներուն, որբերուն, կամ սպաննուածներու ազգականներուն ապահովել սպանուածներու աշխատանքին արժէքը կամ նշանակել այդ արժէքին համապատասխան թոշակ, իսկ ամբողջովին փչացուցուած ընտանիքներու աշխատանքի փոխարժէքը վճարել համապատասխան եկեղեցիներուն կամ դպրոցներուն.

դ) Տարուայ ընթացքին հասցուած սովորական աշխատանքի կորուստին փոխարէն՝ վնասուած շրջաններու հայութիւնը ազատել մէկ քանի տարի սովորական տուրքերէն,

ե) Ոչնչացուած ընտանիքներու անտէր մնացած եւ «մահիլիլ» հրատարակուելիք հողերը յանձնել համապատասխան հայ համայնքներուն՝ ի դիմաց եկեղեցիներուն եւ դպրոցներուն:

զ) Փութով սկսել Ատանայի եւ Հալէպի վիլայէթներուն ժանտարմերիայի, ոստիկանութեան եւ վարչութեան վերակազմութեան՝ իսկական մասնակցութեամբ բոլոր ազգութեանց, վտանգի ենթակայ հայ գիւղերուն մէջ տեղացիներէն հաստատելով պահակներ, զինուած պետական զէնքերով:

Ատոր հետ միասին որոշեց՝ յայտնել կուսակցութեան յարգանքները այն բոլոր հասարակական խաւերուն, հաստատութիւններուն ու անձերուն – քրիստոնեայ, մահմետական, ֆելլահ – որոնք կիլիկեան հայ ժողովրդի տագնապալի օրերուն կանգնած մնացին իրենց մարդկային ու քաղաքացիական պարտականութեանց բարձրութեան վրայ»:

Ապա նախագահը կարդում է ընկեր Արարատսկու նամակը, որով չնորհակալութիւն յայտնելով հրաւէրի համար եւ յաջողութիւն ցանկալով, կ'առաջարկէ Դ-րդ Ընդհանուր Ժողովի Քրիստափորի ընտանիքին մասին տրուած որոշման գործադրման համար, կարգադրութիւն անել:

Այս առթիւ ժողովը մտքերի փոխանակութիւններ անելով տուաւ հետեւեալ որոշումը.

«Արեւմտեան Բիւրօ – խմբագրութիւնը պիտի նպաստէ Քր. Միքայէլեանի ընտանիքին ամսական 250ական ֆրանքով, մինչեւ մի տարի ժամանակով, յայտարարելով Դաշնակցութեան բոլոր մարմիններին, որ ժողովիս որոշմամբ, Քրիստափորի ընտանիքի համար, պիտի գոյացնել 10.000 ֆրանքի գումար մը: Այդ գումարը բաշխել բոլոր մարմինների վրայ եւ պարտաւորացնել Բիւրոյին հասցնել մինչեւ մէկ տարի՝ ո՛չ կազմակերպական միջոցներից: Այս առաջին տարուայ վճարելիքը 3000 ֆրանք դուրս տալ ապագայում ստացուելիք գումարներից:

Կարդացուելով ընկեր Պերճի առաջարկը, Վռամի[66] մօրը նպաստելու կարգադրութիւն մը խնդրելու մասին, ժողովը որոշեց յանձնարարել Պոլսի Մարմնին հոգալ կողմնակի միջոցներով. եւ ընդհանրապէս բոլոր մարմինները պարտաւորեցնել կողմնակի աղբիւրներից միջոցներ հայթայթել նահատակ եւ դուրս մնացած ընկերների չքաւոր ընտանիքներին:

Նիստը փակուեց ժամը 1-ին:

Քարտուղար՝ *Նախագահ*
ՎԱՆԻԿ

Մանօթ.— Վանիկի բացակայութեան պատճառով արտագրեցի ես եւ ստորագրեցի՝ **ՎԱՀԱՆ**

66.- Հարցը կը վերաբերի Վռամշապուհ Քենտիրեանի, որ Քրիստափոր Միքայէլեանի հետ զոհուած էր ռումբի փորձարկման ընթացքին:

Նիստ 65. 17 / IX / 09

Նախագահում է Ակնունի:

Ներկայ են 24 ընկերներ:

Ընկերներից ոմանք դարձեալ հարց են բարձրացնում Խորհրդի իրաւասութեան վերաբերմամբ. զանազան խօսակցութիւններից յետոյ առաջարկւում է հետեւեալ բանաձեւը.

«Թէեւ Ընդհանուր Ժողովը փակւում է, բայց Խորհուրդը կարող է շարունակել իր նիստերը՝ վերջացնելու համար առկախ մնացած դատական խնդիրները»:

Ընդունւում է 20 ձայնով. 2 հոգի էլ ձեռնպահ:

Ընկեր մը առաջարկում է որ պատգամաւորներից ցանկացողները կարողանան մասնակցել Խորհրդի նիստերուն: Առաջարկը ստանալով միայն 7 ձայն, չի անցնում:

Առաջարկւում է Ընդհանուր Ժողովից ընտրել 3 ընկերներ, ձայնի իրաւունքով մասնակցելու համար Խորհրդին Վասպուրականի խնդիրը քննելիս, նկատի ունենալով, որ այս հարցը կը ներկայացնէ խորը ուսումնասիրութեան կարիք: Ընդունւում է 17 ձայնով:

Նկատի ունենալով որ Տաճկաստանում այլեւս չենք ունենալու Պատասխանատու Մարմին, առաջարկւում է որ այսուհետեւ արեւմտեան ռայոնական ժողովը 2 ներկայացուցիչով մասնակցէ Խորհրդին.

Ընդունւում է 20 ձայնով:

Տրւում է զեկուցում Կարաբէկովի եւ Աղայեւի մի նամակի մասին՝ համագործակցութեան վերաբերմամբ:

Ընդհանուր Ժողովը որոշում է յանձնել Իննի յանձնաժողովին:

Այս առթիւ խօսելիս յայտնուեցաւ որ այդ անձնաւորութիւնները յարաբերութիւն են պահպանում Ռաչիդին հետ եւ որոշուեցաւ յայտարարել նրանց որ եթէ իրանցից չհեռացնեն այդպիսի մարդեր, մեր կազմակերպութիւնը չի կարող գործ ունենալ իրանց հետ:

Տրուեց նոյնպէս զեկուցում Կոմսից ստացուած մի նամակի մասին, որով առաջարկւում է «Իթթիհատ վէ Թերրաքքի»ի եւ Դաշնակցութեան միջեւ վերջին անգամ կնքուած համագործակցութեան դաշինքում յիշատակուած «նահանգային իրաւանց ընդարձակման» հարցի վերաբերեալ գործնական քայլեր առնելու մտօք, յարաբերութեան մէջ մտնել Ի[թթիհատ] եւ Թ[երրաքքը]-ի կոնգրէին հետ: Ժողովը որոշում է խնդիրը յանձնել 9-ի յանձնաժողովին պէտք եղած հետեւանքը տալու համար անոր:

Անցնելով պիւտճէին, Ընդհանուր Ժողովը վերջնականապէս կանգ է առնում հետեւեալ բաշխումին վրայ.—

1910-ի համար

Մարմիններ	Պարտք 1909-ի	Պատրաստ 1909	Սպասուելիք 1910	Ծախք մարմինների համար 60%	Ընդհ. ձեռնարկներից հասանելիք 40%
Ոսկանապատ	–	17.000	40.000	24.000	16.000
Մեծ-քաղաք			10.000	6.000	4.000
Նաւահանգիստ		1.000	20.000	12.000	8.000
Մրգաստան			10.000	6.000	4.000
Քար			3.000	1.800	1.200
Ջրաբերդ			3.000	1.800	1.200
Այգեստան			1.000	600	400
Ապառաժ			1.000	600	400
Վրէժ	15.000	1.000	15.000	9.000	6.000
Ժլատ-Նալբանդ			2.000	1.200	800
Վասպուրական			10.000	6.000	4.000
Մուշ-Սասուն			2.000	1.200	800
Կարին	2.000		10.000	6.000	4.000
Սալնոյ-ձոր			5.000	3.000	2.000
Ամերիկա (կիսով գանձուած)		34.000	30.000	16.000	24.000
Բալքան (գանձուած)		4.000	10.000	2.000	8.000
Եգիպտոս			2.000	800	1.200
Պոլիս		1.000	40.000	24.000	16.000
Տրապիզոն		1.000	5.000	3.000	2.000
Իզմիր	6.000		10.000	6.000	4.000
Մարզուան		1.000	4.000	2.400	1.600
Խարբերդ		4.000	10.000	6.000	4.000
Սեբաստիա			10.000	6.000	4.000
Տիգրանակերտ			5.000	3.000	2.000
Կիլիկիա			1.000	600	400
Դրօշակի եւ գրքերի վաճառք					5.000
Պատասխ. Մարմին		25.000			
	23.000	89.000	259.000	149.000	125.000

Ընդհանուր ձեռնարկներու համար 1910-ի

Ձեռնակներ կամ մարմիններ		ծախքերու քանակը
Արեւել. Բիւրօ (Կովկաս, Տաճկա[ստան])		15.000
Արեւմտ. Բիւրօ եւ Դրօշակ		25.000
Կովկասեան թերթին		5.000
Պոլսոյ թերթին		8.000
Վերակազմութիւն Կովկասի		5.000
Հրատարակութիւն (Կովկաս, Թուրքիա)		5.000
Ձինական-զինուորական		
Մեծ-Հայք	15.000	38.000
Փոքր- Հայք	10.000	
Կիլիկիա	13.000	
Ձինական-ահաբեկ[չական]		
Կովկաս	14.000	19.000
Պարսկաստան	5.000	
Բանտարկեալներու (Կովկասի)		50.000
Ընդհանուր Ժողով		15.000
Անակնկալ		5.000
Պայթուցիկների		1.000
		191.000

Ծանօթութիւններ.–

1) Բիւրեղի 66 հազար բացը պիտի լրացնել մարմինների մօտ եղած գումարներից

2) Որովհետեւ նախորդ Ընդհանուր Ժողովը որոշել է եկամտի 5% աւելացնել անձեռնմխելի գումարի վրայ, թողնւում է Ինի յանձնաժողովին կամ հաշիւները կարգի բերող մարմնին ստուգելու ընդհանուր եկամուտը սկսած 1909-ից եւ որոշել գումարը նախահաշուի մէջ մտցնելու եւ նախահաշուի գումարները յարաբերական չափով պակսեցնելու համար:

3) Մարմինները պէտք է անմիջապէս Սեպտեմբեր ամսից սկսած իրենց եկամտի եւ ելքի գումարները յարմարեցնեն որոշուած բիւրեղներին:

Մանր մունր յաւելումներն ու լրացումները թողնւում են 9-ի յանձնաժողովին:

Կազմակերպութեան զանազան վայրերուն մէջ ունեցած զէնքերու որոշ մէկ հաշիւ գոյութիւն չունենալով եւ ժողովը այդ բանը գտնելով անհրաժեշտ, յանձնարարում է Բիւրոներին կարելի եղածին չափ շուտ, պատրաստել մի կատարեալ ինվենտորիա կազմակերպական բոլոր զէնքերու եւ գոյքերու:

Ժողովը որոշում է որ վերոգրեալ բիւրեղի գործադրութիւնը սկսւում է ներկայ տարուայ Հոկտեմբեր 1-ից:

Ժողովը փակւում է:

Քարտուղար՝ *Նախագահ*

ՊԵՐՃ

Նիստ 66. 17 / IX / 09 գիշերուայ ժամի 8.30-ին

Նախագահում է Ակնունի։

Ներկայ են 28 որից 4-ը խորհրդակցական ձայնով։

Կարդացւում է Արեւելեան Բիւրոյի Վանի գործերի քննիչ մարմնի տեղեկագիրն ու եզրակացութիւնը։

Սարգիսը ձայն է ուզում՝ տալու եւ իր բացատրութիւնները։

Նախագահը թոյլ չի տալիս, առարկելով որ այդ տեղեկագիրը չէ Վասպուրականի մարմնի. եթէ թոյլ տրուի, շատ երկար վիճաբանութիւններ պիտի ծագեն առանց ոեւէ հետեւանքի, որովհետեւ իբր դատական գործ յանձնուելու է Խորհուրդին։

Պիեռ.— Այդ գրութեան շուրջը վիճաբանութիւններ նշանակում է դատը վարել այստեղ եւ կամ թէ ճնշում գործ դնել դատաւորների մտքի վրայ, որովհետեւ Խորհրդի անդամները, որոնք եւ ներկայ են այստեղ, լսելով այդ վիճաբանութիւնները կարող են ազդուել ժողովի տրամադրութիւններից, մի հանգամանք որը երբեք ցանկալի չէ։ Նրանց պիտի թողնել այս հարցին մօտենալու առանց ոեւէ տրամադրութեան ծանօթանալու, ազատ եւ անկաշկանդ մտքով ու խղճի կատարեալ հանդարտութեամբ՝ որոշում տալու համար։

Սարգիս.— Ցիշեցնում եմ որ համաձայն ժողովի նախորդ նիստերից մէկի որոշման, պէտք էր լսել Վանի մարմնի տեղեկագիրը եւ քննադատել. իսկ այժմ երբ արդէն լսւում է քննիչ մարմնի եզրակացութիւնները, անպայման պիտի թոյլ տրուի եւ լսել մարմնին հակառակ կողմին, որին մեղադրում են. հակառակ պարագային, արդարութեան սկզբունքի դէմ մեղանչած կը լինենք եւ ժողովականների միտքը մի որոշ ուղղութեամբ տարած։

Ռուբէն.— Անպայման պէտք է լսել Սարգսին եւ թոյլ տալ նրան արտայայտուելու, որովհետեւ բացարձակ անարդարութիւն է լսել մեղադրական կէտերը եւ չթոյլատրել մեղադրուողին տալ բացատրութիւններ։ Սխալ ընթացքի մէջ կը գտնուենք, եթէ ժողովականների միտքը մի ուղղութեամբ տանենք միայն։ Գուցէ Սարգիսը այնպիսի փաստեր երեւան պիտի հանէ, որ մենք հակառակ եզրակացութեան կը գանք։ Կամ չպէտք է եւ թոյլ տրուէր կարդալու քննիչ մարմնի եզրակացութիւնները, այլ միայն լսէինք տեղեկագիրը եւ քննադատէինք եւ կամ եթէ կարդացուել է, պիտի թոյլատրենք Սարգսին ասել եւ իր խօսքը։

Նախագահ.— Հակառակ իմ ցանկութեան, ստիպուած եմ կանգնել ժողովի որոշման վրայ եւ թոյլ տալ ոեւէ խօսք քննիչների եզրակացութեանց վրայ, եթէ միայն ժողովը նոր որոշում չկայացնէ։

Քուէարկւում է.

1) Լսել Վասպուրականի մարմնի տեղեկագիրը եւ քննադատել ինչպէս եղաւ ուրիշների վերաբերեալ +9, -16։

2) Թոյլ տալ Վասպուրականի կ. կ.ի ներկայացուցչին խօսելու 15 րոպէ բացատրութիւններ տալու +6, -19

Սարգիս.— Ենթարկւում եմ ժողովի որոշման եւ չեմ խօսում, բայց չեմ կարող չասել որ կատարւում է մի շատ անարդար փաստ լսելով միայն մի կողմին. կարող է պատահել որ փաստերը սխալ են հասկացուել։ Բացի այդ ժողովը չյարգեց եւ իր որոշումը՝ լսել Վանի դէպքերի առթիւ տեղեկագիրը։ Այդ բոլորը նկատի ունենալով հիասթափութիւն ու ցաւ եմ յայտնում եւ զղջացած եմ այս ժողովին մասնակցած լինելուս համար։

Վանիկ.— Մեր որոշումը կայ, որով մենք պիտի լսէինք Վանի մարմնի տեղեկագիր-զեկուցումը եւ մինչեւ իսկ եթէ ժողովի ընթացքում հարց էր բարձրացւում այդ հարցը Խորհրդին թողնել թէ ոչ, միշտ չեշտւում էր այն հանգամանքը թէ տեղեկագիրը լսելու ենք եւ քննադատելու։ Կամ երբեք քննիչների եզրակացութիւնը չպիտի կարդացուէր այս ժողովում եւ լսուէր միայն տեղեկագիրը, դէպքերի նկարագրութիւնը, եւ կամ թէ կարդացուել է՝ թոյլ պիտի տրուի եւ խօսելու։ Ցաւս եմ յայտնում միայն ժողովականների այն մասին, որոնք կարծում էին լսել ուրիշ բաներ, բոլորովին ուրիշ բան գտան։

Ռոստոմ.— Սկզբում ես յիշեցրի որ որոշում ունենք Վանի դէպքի առթիւ մարմնի զեկուցումը լսել մի յատուկ նիստում, չեղաւ եւ յետաձգեցինք. այժմ երբ լսել ենք արդէն քննիչների եզրակացութիւնները, էլ աւելի անհրաժեշտ է դառնում լսելու այն։

Նախագահ.— Շատ անարդար որոշում է չլսելը, բայց ինչ արած, իբր ժողովի նախագահ ստիպուած եմ թոյլ չտալ եւ հպատակուել։

Սարգիսը հեռանում է։

Ժողովը անցնում է Բիւրոների ընտրութեան։

Ռոստոմ.— Նկատի ունենալով որ ռայոնական ժողովները կարող են ուշ հաւաքուել շնորհիւ ձմեռուայ — մանաւանդ Մեծ-Հայքում — առաջարկում եմ Արեւելեան Բիւրոյի 8 անդամներին էլ ընտրել այժմ եւ այստեղ, որպէսզի կազմը լրիւ լինի եւ Բիւրոն կարողանայ ձեռնարկել աշխատանքի։

Պիեռ.— Դէմ է այդ առաջարկին այն նկատումով, որ Բիւրոն աւելի բարոյական հեղինակութիւն կ'ունենայ, երբ իր շրջանի մարմինները ընտրութեան մէջ է՛լ աւելի մօտիկ մասնակցութիւն ունեցած լինեն. բացի այդ այստեղ ռայոնական ժողովի իրաւասութեան հարց կայ, որի առթիւ կարող են թիւրիմացութիւններ ծագել։

Անտոն.— Ես եւս դէմ եմ բոլոր անդամներին այստեղ ընտրելուն, որովհետեւ մենք փոխանակ իրաւանց ապակենտրոնացման, կը ձգտենք կենտրոնացումին. մի հանգամանք որ հակառակ է մեր սկզբունքներին եւ միեւնոյն ժամանակ հակադեմոկրատական։ Մենք ընդհակառակը ձգտելու ենք ռայոնական ժողովների իրաւասութիւնները ընդարձակելու եւ ոչ սահմանափակելու։ Բացի այդ, իրականութիւնը այն է լինում, որ Բիւրոն ընտրւում է մի քանի ձայներով միայն, որովհետեւ առաջարկուած թեկնածուներից շատերին այստեղ չեն ճանաչում եւ քուէ են տալու նրանց, մի քանի ընկերների վստահութեան քուէին հաւատալով. ուրեմն իրականութեան մէջ, de facto մի քանի հոգիներ միայն կ'ընտրեն եւ այն Բիւրոյի ամբողջ կազմը։

Որոշւում է մնալ նախկին որոշման վրայ եւ ընտրել հինգ հոգի։

Արեւելեան Բիւրո.—

Պատրաստւում է թեկնածուների ցանկը հետեւեալ անուններով.

Անտոն, Բարսեղեան, Վռամեան, Ռոստոմ, Աբրահամ, Կարճիկեան, Գարմէն, Սիգ, Եապոնացի, Աւերեան, Հայր Աբրահամ, Շահխաթունեան, Երուանդ։

Ռոստոմն ու Աբրահամը հրաժարւում են քուէարկելուց եւ իրենց տրամադրելի անում կազմակերպութեան։ Հրաժարւում է եւ Աւերեան։ Անտոնն եւս հրաժարւում է եւ առաջարկում հանել եւ Հայր Աբրահամին, պատճառաբանելով որ ինքը չի ուզենալ ընտրուել, բայց միեւնոյն ժամանակ ինչպէս միշտ, այս անգամ էլ կ'անի այն, ինչ որ ձեռքից կը գայ։

Մի ընկերոջ պահանջի վրայ, որոշւում է քուէարկութիւնը կատարել գաղտնի, բայց արդիւնքը յայտարարել ժողովին։

Քուէարկութեան արդիւնքը

1) Շահխաթունեան	24	ձայն
2) Երուանդ	23	»
3) Բարսեղեան	18	»
4) Վռամեան	17	»
5) Եապոնացի	11	»
6) Գարմէն	10	»
7) Կարճիկեան	10	»
8) Սիգ	3	»
9) Աբրահամ	3	»
10) Անտոն	1	»

Ընտրուած են համարւում

1) Շահխաթունեան, 2) Երուանդ, 3) Բարսեղեան, 4) Վռամեան։

Եապոնացու, Գարմէնի եւ Կարճիկեանի վերաբերմամբ կրկնաքուէարկութիւն է տեղի ունենում եւ ստանում են

Եապ[ոնացի] 13 ձայն

Կարճիկեան 12 »

Ժողովը որոշում է այս երկուսին էլ ընտրուած համարել։

Արեւմտեան Բիւրո.—

Թեկնածուներ.— Ցոնան, Միքայէլ, Ակնունի, Ռոստոմ, Ջաւարեան, Վարդգէս, Շահրիկեան, Մար, Մինասեան։

Ջաւարեանը հրաժարւում է. հրաժարւում է եւ Ակնունին, բայց ընկերները պահանջում են ընդունելու։ Առաջարկում են հանել եւ Շահրիկեանին, պատճառաբանելով մէկ՝ որ ինքը գնալուց առաջ շատ կտրուկ յայտարարեց թէ չի ուզում ընտրուել ոեւէ մարմնի մէջ եւ երկրորդ նա դատի տակ է այժմ։

Հարց է բարձրացւում Վռամեանին Արեւելեան Բիւրոյից տեղափոխել եւ ընտրել Արեւմտեանում, նկատի ունենալով որ նա շատ օգտակար կը լինի Պոլսում եւ եթէ կովկաս գնայ — որը հարց է — 2-3 ամիս հազիւ légal կարողանայ ապրել, որի ընթացքում մի չօշափելի գործ հազիւ կարելի լինի անել։

Ընդունւում է։

Քուէարկութեան արդիւնքը.

1) Միքայէլ	24	ձայն
2) Ցոնան	25	»
3) Ակնունի	16	»
4) Վռամեան	16	»
5) Ռոստոմ	16	»
6) Վարդգէս	13	»
7) Հրաչ	8	»
8) Զարդարեան	4	»
9) Շահրիկ	1	»

Ընտրուած են համարւում առաջին հինգ հոգին։

Ընկերների միահամուռ պահանջի վրայ Ռոստոմը համաձայնեց մնալ Արեւմտեան Բիւրոյի մէջ, որից յետ ձայն չտուող ընկերները — որոնք նկատի էին ունեցել թէ նա հրաժարւում է քուէարկուելուց եւ ձայն չէին տուել, ինչպէս եւ Վռամեանի նկատմամբ՝ որ նա ընտրուած է Արեւելեանում, միաձայն համաձայնեցին։

Ընտրութիւն Ինների յանձնաժողովի բաց քուէարկութեամբ

1) Պիեռ, 2) Ռոստոմ, 3) Ցովնան, 4) Ակնունի, 5) Ջաւարեան, 6) Ջաւրեան, 7) Վահան (Վրէժ), 8) Աստիկեան, 9) Աբրահամ, 10) Եղիշէ, 11) Շահբազ, 12) Եապոնացի։

Վերջին երեքը մնում են իբր կանդիդատներ (միաձայն)։

Հաշուեքննիչ յանձնախումբ (միաձայն)
Աբրահամ, Աստիկեան եւ Ճապոնացի, քննելու համար Բիւրոների եւ Պատասխանատու Մարմնի հաշիւները։

Հանգանակիչ մասնախումբ (միաձայն)
Անդրանիկ, Զաւրեան, Ակնունի։

Վանի գործի քննութեան ժամանակ Խորհրդի նիստերին ներկայ լինելու համար ձայնի իրաւունքով.
Դուման միաձայն
Շահբազ +16, -8
Աստիկեան +18, -6

Առաջարկւում է հարցաքննել Մարզպետին եւ Սեպուհին, իբր այդ հարցին քիչ տեղեակ անձնաւորութիւններ։

Ժողովը փակւում է գիշերուայ ժամի 2.30-ին։

Քարտուղար՝ *Նախագահ*
ՎԱՀԱՆ

Նիստ 67. Սեպտ. 18. առաւօտ. ժամի 11.30-ին

Նախագահում է Ակնունի
Ներկայ են 24 ընկերներ։

Դրւում է իթթիհատականների հետ տեռորական մարմնի կազմութեան եւ նրա ունենալիք գործունէութեան հարցը։ Ընկերներից ոմանք կարծում են թէ այդ հարցի մասին անպայման պիտի խօսել սանկցիա տալու[25] համար այդ ուղղութեամբ լինելիք գործունէութեանը՝ պատշաճ մարմինների կողմից։ Ընկերներից ոմանք առաջարկում են ընտրել յատկապէս տեռորական մարմին. իսկ ոմանք գտնում են որ այդ խնդիրը յարմար է թողնել Բիւրոներին։

Ժողովականների ընդհանուր կարծիքը այն էր, որ Տաճկաստանում տեռորական գործունէութիւնը անհրաժեշտ է, քանի որ դեռեւս հակասահմանադրական հոսանքը արմատախիլ չի եղել եւ ռէակցիոն տարրերը պատրաստութիւնների մէջ են յարմար մոմենտներից օգտուելով դուրս գալու համար. անհրաժեշտ է նրանց ահաբեկել։ Ընկերներից մի քանիսը գտնում են որ, բացի միասին՝ ընդհանուր բնոյթ ունեցող տեռորներ կատարելուց, կազմակերպութիւնը պիտի ունենայ եւ այդ ուղղութեամբ իր առանձին գործունէութիւնը՝ յարմար դատած ժամանակ՝ ըստ որոշման։

Ընկերներից մի քանի հոգի պաշտպանելով այն միտքը թէ միայն մեր կուսակցութեան արած առանձին ահաբեկումները կարող են բացասական արդիւնք տալ, առաջարկում են այդ թիւրիմացութիւններից խուսափած լինելու համար այդ ուղղութեամբ գործունէութիւնը դարձնել անպայման միջկուսակցական։

Ուրիշները սկզբունքով ընդունում են ահաբեկումները Տաճկաստանում միջկուսակցական հողի վրայ դրուելը, բայց իրականութեան մօտենալով նրանք գտնում են որ այդ դժուար է իրագործել։ Վերցնելով Ադանայի օրինակը, նկատել են առաջին որ Իթթիհատը բնաւ չպիտի համաձայնուի աղէտի գլխաւոր պատճառներին պատժի ենթարկել, քանի որ հէնց իրենց մարդիկը խաղացել են գլխաւոր դերերը։ Գուցէ գտնուեն ահաբեկման արժանի անձեր որոնք Իթթիհատի հաշուին չեն գալ. այդ դէպքում Իթթիհատը մեզ հետ կը համաձայնի՞, իսկ կը լինեն մարդիկ, որոնց մենք կը գտնենք արժանի, իսկ նրանք կը պաշտպանեն։ Եզրակացնելով պնդում են որ Իթթիհատը անվստահելի է եւ նրա հետ մեր այդ ուղղութեամբ գործունէութիւնը անկարելի։

Դուման.— Գտնում է որ ահաբեկչական գործունէութիւնը կարող է ազգերի ընդհարմանը պատճառ դառնալ. այդ բանից խոյս տալու համար միակ միջոցը այն է, որ Իթթիհատի հետ պայման կապել թուրք ենթականերին իրենք, իսկ հայերին մենք մաքրենք։

Ժողովը անյարմար համարելով այդ առթիւ մի բանաձեւ ընդունելը, որոշում է Իթթիհատի վերաբերեալ ընդունուած բանաձեւի մէջ աւելացնել մի քանի բառով հետեւեալ միտքը.

«Ամէն ջանք գործ դնել սահմանադրութեան պաշտպանութեանը համար՝ չքաշուելով ահաբեկումից իսկ. այդ գործի յարմարեցումը Իթթիհատի եւ այլ կուսակցութեանց հետ թողնւում է պատշաճ մարմիններին»։

Ընդհանուր Ժողովը միաձայնութեամբ որոշեց գրել մի հեռագիր կամ նամակ շնորհակալական, Պիեռ Քիյառին։ Գործադրութիւնը թողնուեց Իննի յանձնաժողովին։

Լինում են հետեւեալ առաջարկները.

1) *Ամէն տեղ լրագրներում հրատարակել ռուս կառավարութեան գործած խժդժութիւնները, բանտերի վիճակի մասին յօդուածներ գրել, կազմել միթինկներ բողոքելու համար ռուս բռնապետութեան դէմ.*

2) *Ճապոնացին առաջարկում է Թուրքիայում ռուս ապրանքների դէմ բոյկոտ հրատարակել.*

3) *Մուրատը՝ Ռուսիայից Թուրքիա անցնող հայերին խնամոտ վերաբերմունք ցոյց տալ.*

4) *Կոչ անել Թուրքիոյ մարմիններին, որպէսզի ընկերներ ուղարկեն Կովկաս զբաղուելու կազմակերպական գործերով։*

Անդրանիկը գտնում է որ ռուսաց կառավարութիւնը թղթերից եւ միթինկներից վախեցողը չէ, դրանք կը մնան անհետեւանք, պիտի կատարել դրական գործ, որ նշանակութիւն ունենայ։

Պերճ.— Քանի որ ռուս կառավարութիւնը իր վերաբերմունքը դէպի մեր բանտարկեալ ընկերները չէ ճշտել եւ չէ որոշել իւր դիրքը, պէտք է մենք չանենք այնպիսի քայլեր, որոնք գրգռելով ռուս կառավարութեան, վատ կերպով կ'անդրադառնան դէպի բանտարկեալները։

Ժողովը որոշեց.

1) *Ճանձնարարել Իննի յանձնաժողովին բաց թողնել Ընդհանուր Ժողովի անունից մի դեկլարացիա.*

2) *Բաց անել ամէն տեղ ընկերների եւ համակիրների շրջանակներում հանգանակութիւն յօգուտ բանտարկեալների.*

3) *Ամէն տեղ ընկերները եւ համակիրները բողոքի միտինկներ կազմակերպեն։*

Ճանձնարարուեց Իննի յանձնաժողովին որ կուսակցութեան ֆինանսական դրութիւնը աշխատի բարւոքել եւ մարմիններին պարտաւորեցնի վճարելու բիւդճէի ընդհանուր ձեռնարկներին յատկացուած գումարները իրենց ժամանակին եւ անել կարգադրութիւն մարմինների մօտ այժմ գտնուած գումարների։

Ժողովը կրկին անդրադառնում է Վանի ծանօթ խնդրի վրայ. ընկերները գտնում են որ նախորդ նիստում Վանի քննիչ յանձնաժողովի գիրը կարդացուելուց վերջ հարկ է լսել եւ նրա դէմ եղած առարկութիւնները Սարգսի կողմից։ Որոշւում է նրան կանչել ժողովի ու լսել. ուղարկուեց յատկապէս մարդ բայց չգտնուեց։

Փաստ. 1539-42

Ե.– ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

(Քաղուած ատենագրութիւններէն)

Հ.Յ.Դ. Ե.րդ Ընդհ. Ժողովին որոշումները երեք կարգի բաժնել որոշուած էր. ա) անոնք որ հրապարակելու սահմանուած էին եւ արդէն իսկ հրատարակուած են «Դրօշակ»ի մէջ, իր ժամանակին եւ մօտերս ալ լոյս պիտի տեսնեն առանձին գրքոյկով։ բ) Անոնք որ կազմակերպական բնոյթ մը ունենալուն՝ որոշուած էր շրջաբերականով մը հաղորդել դաշնակցական մարմիններուն։ Այդ որոշումներն ու յանձնարարուածներն են որ ստորեւ առաջ կը բերենք, հրաւիրելով անոնց վրայ մեր մարմիններու լուրջ ուշադրութիւնը։ գ) Անոնք, որ խնդրոյ տակ եղած նիւթին հանգամանքովը կը վերաբերին դաշնակցական այլեւայլ մարմիններու յատուկ իրաւասութեանը։ Ատոնք ալ մասնաւոր նամակներով արդէն հաղորդուած են պատկան մարմիններուն։

Ա.— Վեցերորդ Ընդհ. Ժողովին գումարումը.—

1.- *Վեցերորդ Ընդհ. Ժողովը տեղի կ'ունենայ* 1911*ին, բացման օրն ու վայրը կ'որոշեն երկու Բիւրոները։*

2.- *Ընդհ. Ժողովին Օրակարգը հաղորդելու ատեն Բիւրոները ստիպողաբար կը պահանջեն իրաւասու մարմիններէն, որ ժողովին բացման օրէն ամիս մը առաջ փութացնեն իրենց տեղեկագրերն ու հաշիւները։*

3.- *Ժողովին մասնակցելու հրաւէր կը ղրկուի այն մարմիններուն միայն, որոնք իր ժամանակին ներկայած են իրենց տեղեկագրերն ու հաշիւներն ու պատգամաւորներու ընտրագիրը* (mandat)։

4.- *Բիւրոները վերջնական հրաւիրագիրը (գումարման օրն ու վայրը յայտնող) կ'արձակեն այն պարագային միայն, եթէ ստացուած ըլլան սակ ունեցող իրաւասու մարմիններու երկու երրորդին տեղեկագիրն ու հաշիւները, պատրաստուած Բիւրոներու յանձնարարած սիստեմով։*

5.- *Նորակազմ Կեդր. Կոմիտէները, որոնք գէթ վերջին երկու տարուան մէջ պահանջուած սակը չունին, հրաւիրագիր չեն ստանար։*

6.- *Բիւրոները հրաւիրագրերը ցրուելու ատեն, նկատի առնելու չեն միայն դրամական սակը, այլ ուշադիր ըլլալու են յեղափոխական սակին։*

7.- *Կեդր. Կոմիտէները ուշադիր գտնուելու են, որ պատգամաւորները ա) չգտնուին դատական ամբաստանութեան տակ բ) ծանօթ ըլլան իրենց ներկայած շրջանի գործերուն։*

8.- *Ժողովին մասնակցող մարմինները անվրէպ ապահովելու են իրենց պատգամաւորներուն երթուդարձի ծախքը եւ ապրուստը՝ ժողովին ամբողջ տեւողութեանը միջոցին։*

9.- *Բիւրոները ժողովին մասնակցելու կը հրաւիրեն օսմանեան, ռուսական, իրանեան խորհրդարաններու դաշնակցական երեսփոխանները, առաջարկելով անոնց իրենց կողմէն ներկայացուցիչ եւ տեղեկագիր յղել։*

10.- *Բիւրոները պարտաւոր են կազմակերպիչ մասնախմբին միջոցով պատրաստել տալ զեկուցումներ եւ բանաձեւեր, Օրակարգի կարեւոր խնդիրներու մասին, եւ մշակել տալ ստացուած տեղեկագրերը։*

11.- *Խորհուրդին կը յանձնարարուի ժամանակին կատարել նախապատրաստական աշխատանքները, որպէսզի Ընդհ. Ժողովը չտեւէ երկու շաբաթէն աւելի եւ կատարէ արդիւնաւոր գործ։*

12.- *Պատգամաւոր ընկերները պարտաւոր են նշանակուած օրը գտնուիլ ժողովին գումարման վայրը։*

Բ.- Ռայոնական ժողովները.—

1.- *Ռայոնական ժողովները չորս են թուով.—*

Արեւելեան Բիւրոյի շրջան — ա) Կովկասեանը, որուն հետ է նաեւ Ատրպատականի շրջանը։ բ) Մեծ Հայքինը (Կարնոյ, Վանի, Բաղէշու եւ Տիգրանակերտի կուսակալութիւնները)։

Արեւմտեան Բիւրոյի շրջան — ա) Արեւմտեանը (Արեւմտեան Փոքր Ասիա, Կիլիկիա եւ գաղութները)։ բ) Փոքր Հայքինը։

2.- *Ռայոնական ժողով մը, կանոնագրին տրամադրութիւնները [յարգելու] համար առնուազն չորս կեդրոնական Կոմիտէ ունենալու է իր շրջանին մէջ։*

3.- *Թուրքիոյ բոլոր Կեդր. Կոմիտէները կրնան, ի հարկին, փոխադարձ համաձայնութեան գալով, գումարել Թուրքիոյ Ռայոնական ժողովը։*

Գ.- Դաշնակցութեան Խորհուրդը.—

Արեւմտեան Ռայոնական ժողովը, Արեւելեանին պէս, Խորհուրդին մէջ կ'ունենայ երկու ներկայացուցիչ։

Դ.- Բիւրոները.—

1.- *Բիւրոյական շրջանները կը մնան, ըստ առաջնոյն, Դ. Ընդհ. Ժողովի գծած սահմաններուն մէջ (յօդուած* 85[1])։

2.- *Արեւելեան Բիւրոն կը բաղկանայ ութը անդամէ, որոնց հինգը կ'ընտրէ Ընդհ. Ժողովը, երկուքը՝ Կովկասի Ռայ. ժողովը, մէկը՝ Մեծ Հայքի Ռայ. ժողովը։*

3.- *Արեւելեան Բիւրոյի անդամներուն մէկ մասը կը մնայ Կովկաս, միւսը՝ Մեծ Հայք։*

4.- *Բիւրոն ինք կ'որոշէ երկու հատուածներու անդամներն ու անոնց թիւը։*

5.- *Հատուածները իրենք կ'որոշեն իրենց յարաբերութեան եղանակը Կ. Կոմիտէներու հետ։*

6.- *Արեւմտեան Բիւրոն, կը բաղկանայ եօթը անդամէ, որոնց հինգը կ'ընտրէ Ընդհ. Ժողովը, երկուքը՝ Ռայ. ժողովները (Արեւմտեան եւ Փոքր Հայքի)։*

Ե.— Պիւտճէի մէջ համաչափութիւն.—

1.- *Ելքի այլեւայլ բաժիններու միջեւ համաչափութիւն պահպանելու, եւ ապահովելու համար մեր գործունէութեան բոլոր ճիւղերու ներդաշնակ զարգացումը — կը յանձնարարուի հետեւեալ համեմատութիւնը նկատի ունենալ ծախքերու մէջ — *Զինականին յատկացնել պիւտճէի* 35%, **Մարտական-հաբեկչականին՝* 25%, *փրոփականտին՝* (*գրաւոր եւ բանաւոր*) 25%, *վարչական-դիւանականին՝* 15%։

*Ծանօթ.- * Աստղանիշ նշանակուած բաժինները բնականաբար կը վերաբերին այն երկիրներուն, ուր գործունէութիւնը տակաւին կը պահէ դաւադրական հանգամանք։*

2.- *Կեդր. Կոմիտէները կրնան ծախսել իրենց հասոյթներուն մինչեւ* 60%, *մնացորդ* 40% *անվրէպ ղրկելու են իրենց պատկան Բիւրոյին, ընդհանուր՝ կազմակերպական ծախքերու համար։*

Գաղ[ու]թային Կոմիտէները (Ամերիկա, Պուլկարիա, Եգիպտոս եւն) տեղական ծախքերուն կրնան յատկացնել մինչեւ 20% *միայն,* 80% *տրամադրելի ընելով կազմակ. պիւտճէին։*

3.- *Կազմակերպութեան յատկացուելիք բաժինը* (40-80%) *կրնայ ուղղակի ղրկուիլ հոն, ուր անմիջական պէտք մը կայ, ստանալով պատկան Բիւրոյի հաւանութիւնը։*

4.- *Ամէն Շրջանային ժողով ինք կ'որոշէ ընդհանուր հասոյթներու տոկոսին քանակը, որ իր շրջանի մարմինները արտօնուած են տեղական ծախքերուն յատկացնելու։*

5.- *Կազմակերպութեան ծախքով ազատ ընկեր կըրնան պահել Կ. Կոմիտէները միայն*[2], *պայմանով որ չանցնին տեղական ծախքերուն սահմանուած տոկոսը։*

Զ.-Անհրաժեշտ հիմնագումարը.—

Պարտաւորել Կ. Կոմիտէները որ փութացնեն առաքումը հասոյթներու 5%*-ին, համաձայն հիմն[ական] կանոնագրի յօդ.* 143*-ին, յատկացուած՝ կազմելու յեղափոխական անհրաժեշտ հիմնագումարը, տրամադրելի ընդհ. ժողովներուն*[3]։

Ե.-Հաշուական.—

Հասոյթներու կանոնաւորում

1.- *Մասնաւորապէս կը յանձնարարուի ուշադիր ըլլալ կանոնաւորելու դրամական հասոյթները (անդամավճար, վիճակախաղ, ներկայացում, մասնակի հանգանակութիւն, եւն)։*

Հակակշիռ (*քոնթրոլ*)

2.- *Կ. Կոմիտէներու հաշիւները պիտի ենթարկուին շրջանային ժողովներու, Բիւրոներունն ալ՝ ռայոնական ժողովներու հակակշռին։ Ռայ. ժողովներու բացակայութեանը՝ Խորհուրդին կ'իյնայ այդ հակակշիռը։*

3.- *Հակակշիռը զօրացնելու համար ամէն մարմին՝ Բիւրո, Կ. Կոմիտէ, կոմիտէ, պարտաւոր է տարին գէթ մէկ անգամ ստուգել իր շրջանի հաշիւները, ճշգրտել կահագիրը* (inventaire) *եւ վերահասու ըլլալ մթերքներու ապահով պահպանումին։*

4.- *Այն մարմինները որ չեն ներկայացներ իրենց դրամական եւ մթերքի հաշիւները շրջանային, ռայոնական կամ Ընդհ. Ժողովին՝ կը զրկուին անոնց մասնակցելու իրաւունքէն։*

5.- *Բոլոր մարմինները պարտաւոր են, տարուէ տարի, ստանալ գանձապահներէն ու ծախսարարներէն բոլոր կարգի հաշիւները եւ գոցել անոնք, ձեռնարկելով նոր ընտրութեան։ Հիները վերընտրելի են, մարմնի պատասխանատուութեան տակ։*

6.- *Գանձապահը պատասխանատուութեան կ'ենթարկուի, եթէ առանց մարմնի արտօնութեան վճարումներ ընէ։*

Փոխատուութիւն

7.- *Կ'արգիլուի փոխատուութիւն ընել կամ նպաստ տալ ուրիշ կազմակերպութիւններու։ Ձեռնարկի մը կամ որոշ արարքի մը գործակցելու պարագային միայն դաշն. մարմինները կրնան դրամով ալ օգնել։*

8.- *Կ'արգիլուի ոեւէ պարագայի տակ կազմակերպական սնտուկէն փոխատուութիւն ընել ընկերներու։*

1.- Չորրորդ Ընդհ. ժողովի հաստատած 85րդ յօդուածը կ'ըսէ.– «*Արեւմտեան Բիւրոյի* շրջանը կը կազմեն՝ ա) Փոքր Ասիա Կիրասոն–Խարբերդ–Տիգրանակերտի գծէն արեւմուտք. բ) Բալկանեան թերակղզի, Ամերիկա, Եգիպտոս եւ ամբողջ արտասահմանը՝ Ռուսաստանէն եւ Պարսկաստանէն դուրս»։

Այս վերջինները (Կովկասը ներառեալ), ինչպէս նաեւ վերոյիշեալ սահմանագծէն արեւելք ինկող Մեծ Հայքի թրքապատկան երկրամասը կ'իյնային Արեւելեան Բիւրոյի իրաւասութեան տակ։

2.- «Ազատ ընկեր» որակումը կը տրուէր գործիչ ընկերներուն։

3.- Միեւնոյն կանոնագրի 143րդ յօդուածը կը տրամադրէր.- «Կուսակցութեան ընդհանուր եկամուտներու *հինգ տոկոսը* պահեստի կը մնայ Բիւրոներու դրամարկղին մէջ յեղափոխական ֆոնդ կազմելու համար։ Այդ գումարի գործադրութեան իրաւունքը կը պատկանի Ընդհանուր Ժողովին»։

Հանգանակութիւն

9.- *Կազմակերպութեան անունով հանգանակութիւն կը կատարեն միայն Բիւրոները կամ Կեդր. Կոմիտէները. միւս մարմինները այդպիսի ձեռնարկ մը ընելու համար ստանալու են անոնց հաւանութիւնը։*

Հին հաշիւներու յարդարում

10.- *Ընդհ. Ժողովը կը յանձնարարէ Թուրքիոյ բոլոր մարմիններուն փութալ կարգադրել առկախ բոլոր հին հաշիւները, գանձել պահանջները, որոնց հաշուեյարդարումը անհնարին էր նախորդ ռեժիմին տակ։*

11.- *Անյապաղ պահանջել ու գանձել Զիֆոնի*[4] *հաշուին մասնաւորներու քով մնացած գումարները։*

12.- *Փութալ գանձել ընկերներու վրայ եղած պահանջները, իսկ անգանձելի համարուածներու մասին տեղեկագրել պատկան ռայ. ժողովին, գոցելով այդ հաշիւները։*

Մասնաւոր գումարներ

13.- *Մասնաւոր նպատակներու համար հանգանակուած կամ ի պահ ստացուած գումարները գործադրելու է, առանց խառնելու կազմ. ընդհանուր հաշիւներու հետ։*

Ը.- Ընդհանուր կահագիր.—

Ընդհ. Ժողովը յանձնարարեց Բիւրոներուն միջոցներ ձեռք առնել, պատրաստելու համար կազմակերպչական բոլոր գոյքերուն եւ մթերքներուն մանրամասն կահագիրը (inventaire)։

Թ.- Հիմնական կանոնագրին վերամշակումը.—

1.- *Արեւելեան Բիւրոյի Թուրքիոյ հատուածին յանձնարարուեցաւ վերաքննել ու վերամշակել Հիմնական կանոնագիրը։ Այդ աշխատանքին համար Ընդհ. Ժողովը տուաւ քանի մը ցուցմունքներ, առաջարկելով միանգամայն նկատի առնել բոլոր այն դիտողութիւնները, որ կը գտնուին տեղեկագրերու մէջ։*

Կանոնագրին այդ վերամշակուած նախագիծը պիտի հաղորդուի Կ. Կոմիտէներուն եւ անոնց դիտողութիւններուն հետ պիտի ենթարկուի Խորհուրդին՝ վերջնական քննութեան եւ վաւերացման համար։

2.- *Ամէն շրջանային ժողով մշակելով իր շրջանի ներքին կանոնագիրը՝ օրինակ մը պիտի յղէ Արեւելեան Բիւրոյին, ներքին կանոնագրի ընդհանուր տիպ մը պատրաստելու համար։*

Ժ.- Փոփոխութիւններ Հիմնական կանոնագրին մէջ.—

Մինչեւ կանոնագրին նորոգ մշակումը եւ վաւերացումը, կը յանձնարարուի գործադրել 1907*ի կանոնագիրը, մտցնելով հոն Ե.րդ Ընդհ. Ժողովի կատարած հետեւեալ յապաւումներն ու յաւելումները.*

ա) Ջնջուած է «Թուրքիոյ մէջ» բաժինը, յօդ. 31-53։

բ) Նկատի առնելով Դաշնակցութեան երեք գործավայրերու (Թուրքիա, Ռուսիա, Պարսկաստան) քաղաքական արդի անկանոն պայմանները, որոնք յաճախ անհնարին կ'ընեն կանոնագրին ամբողջական կիրառումը,— Ընդհ. Ժողովը անխուսափելի կը գտնէ՝ պահպանելով հանդերձ մարմիններու սիստեմի նմանութիւնը, թոյլատրել, բացառիկ պարագաներու մէջ, հետեւեալ շեղումները. 1) *սահմանափակել ընտրական սկզբունքին կիրառումը, իրաւունք տալով որ բոլոր կազմերը՝ խումբ, ենթակոմիտէ, կոմիտէ, Կեդր. Կոմիտէ անուանուին կամ վաւերացուին բարձր մարմիններէ.* 2) *նուազեցնել, բայց ոչ կէսէն աւելի, ամէն կարգի սակերը — անդամներու թիւը, դրամականը, ընտրականը եւայլն։ Մանրամասները ճշդել կը թողուի իւրաքանչիւր հատուածի ռայ. ժողովներուն, պայմանով որ չհակասեն Հիմ[նական] կանոնագրին եւ Ընդհ. Ժողովի որոշումներուն։*

ԺԱ.- Օժանդակութիւն.—

Աջակցութիւն Սասունին եւ Զէյթունին։ Իբրեւ յարգանքի արտայայտութիւն Զէյթունին եւ Սասունին՝ բացառիկ յեղափոխական աջակցութիւն մը ընել անոնց, մաս մը կազմակերպական միջոցներէն, եւ գլխաւորապէս կողմնակի հասոյթներով։

Կովկասեան բանտարկեալներուն ի նպաստ հանգանակութիւններ կատարել ընկերներու եւ համակիրներու մէջ։

Նահատակ ընկերներու չքաւոր ընտանիքներուն համար նպաստ հայթայթել կողմնակի միջոցներով (ներկայացում, հանգանակութիւն, եւն) — կը յանձնարարուի իւրաքանչիւր շրջանին։

ԺԲ.- Յանձնարարականներ.—

Յանձնարարականները պէտք չէ տալ յանձնարարուածներու ձեռքը, այլ ղրկելու է պատկան վայրի մարմնին։ Կ'արգիլուի դրամական օժանդակութեան յանձնարարական տալ։

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

4.- Զինուորական ֆոնդ. զէնք-զինամթերքի գնման համար ստեղծուած յատուկ մարմին։

Փաստ. 1539-26

Զ.– Ե. ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐՆ ՈՒ ՅԱՅՏԱՐԱՐԱԳԻՐԸ

ՅԱՅՏԱՐԱՐԱԳԻՐ

Ե Ի

ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Ի՛ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻՆ—1909

Հրատ. Հ. Յ. Դաշնակցութեան

1910 ԺԸՆԵՎ.

I

ԹՈՒՐՔԻԱ

Ողջունելով Հին Ռեժիմի տապալումը Օսմանեան պետութեան մէջ, ուր նախկին կարգերու աւերակներուն վրայ կը ձեւաւորուի ազատութեան շէնքը, Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովը,— քաջալերուած քանամեայ յեղափոխական դրական աշխատանքով, զոր մտցուց վերածնութեան գործին մէջ, լցուած խորունկ յարգանքով անզուգական զոհերու յիշատակին հանդէպ, որոնք դուրս եկած մեր ժողովրդի ցաւէն եւ ծոցէն, իրենց բողոքով, իրենց արիւնով, իրենց հերոսական մահով, կուսակցական դրօշի տակ, նոր կեանքի խարիսխը կռեցին,— պարտք կը համարի յայտարարել ի գիտութիւն Թուրքիոյ բոլոր ժողովուրդներուն եւ յատկապէս հայ ժողովուրդին։

Որ՝ Դաշնակցութիւնը իբրեւ կռուող, յեղափոխական կուսակցութիւն, վար կը դնէ դաւադրական այն միջոցները, որոնցով կը պայքարէր հին բռնակալ ռեժիմին դէմ, եւ իբրեւ կողմնակից սահմանադրական ռեժիմի, որ մերձաւոր եւ լաւագոյն հանգրուանն է իր ծրագրին եւ սկզբունքներուն մշակման ու գործադրութեան համար, ի հարկին հանդէս կու գայ մարտական-ռազմական իր ամբողջ ուժով՝ կռիւ մղելու ռէակցիոնին դէմ, երբ ան սպառնայ սահմանադրական կարգերուն եւ փորձէ վերահաստատել այն վիճակը՝ որ այս երկրի անկման եւ յետամնացութեան պատճառն եղաւ։

Որ՝ Դաշնակցութիւնը հաւատարիմ իր սկզբունքին եւ գործելակերպին,պիտի շարունակէ նոյն թափով եւ աւելի լայն ծաւալով համագործակցիլ թուրք երիտասարդ կուսակցութեան եւ մտաւորականութեան հետ՝ ի պաշտպանութիւն սահմանադրութեան, եւ համախմբել այդ գործակցութեան շուրջը այն բոլոր դիմադիր տարրերը, հայ եւ օտար, որոնք գիտակցութիւն եւ նպատակունին պաշտպանելու նոր կարգերը, ինչպէս նաեւ ժողովուրդի կեղեքուած դասին շահերը, եւ իր այդ վերաշինող աշխատանքին մէջ կուսակցութիւնը ջանք չպիտի խնայէ վերացնելու համար միջազգային եւ ազգային այն բարդութիւնները, որոնք կրնան դժուարացնել իրաւակարգի հիմնաւորումը եւ ազգերու փոխադարձ եւ անկեղծ համերաշխութիւնը։

Որ՝ Դաշնակցութիւնը նախանձախնդիր հայ ժողովուրդի ներդաշնակ եւ անարգել զարգացման, պիտի պաշտպանէ մեր ազգային-կուլտուրական քաղաքակրթող բոլոր հիմնարկութիւնները, պիտի հովանաւորէ ժողովրդական բոլոր իրաւունքները, միշտ յարգելով ուրիշ ժողովուրդներու նոյնքան սրբազան իրաւունքները։

Որ՝ Դաշնակցութիւնը պիտի շարունակէ, պաշտպանելով հանդերձ սահմանադրական կարգերը, խիստ կռիւ եւ պայքար մղել կառավարութեան դէմ, այն պարագային, երբ անիկա դաւաճանելով իր պարտաւորութեան, թոյլ տայ շեղումներ՝ սահմանադրական շաւղէն,

ի վնաս երկրի բովանդակ շահերուն եւ պետութիւնը կազմող բոլոր ազգերու հաւասարութեան եւ հետեւաբար՝ անոնց մերձեցման։

Որ՝ Դաշնակցութիւնը՝ վճռականապէս ետ մղելով անջատողական ձգտումները, պիտի տքնի վերակազմել Երկրի քաղաքական եւ տնտեսական կարգերը, Օսմանեան պետութեան ամբողջութեան մէջ, հիմնուած բոլոր շրջաններու տեղական լայն ինքնավարութեան վրայ եւ ամրապնդուած բոլոր տարրերու դաշնակցական կապերով։

Որ՝ Դաշնակցութիւնը, անվերապահ կողմնակից արդարութեան եւ արդարադատութեան, պիտի մնայ պահանջողի դերին մէջ Ատանայական քաղաքական եղեռնին դիմաց, որ է եւ պիտի ճանչցուի համապետական աղէտ եւ անարգանք, մինչեւ որ լուացուի այդ անարգանքը՝ արդարութեան գեր-յաղթանակով, զոհերու իրաւունքներուն ապահովումովը ու պատասխանատուներուն խիստ պատիժովը — միակ միջոցը ամբողջ պետութեան մէջ ապահովութիւնը եւ խախտուած կարգը հիմնաւորելու։

Ամրապնդումն Սահմանադրութեան, եւ կռիւ ռէակցիոնի դէմ։ Համերաշխութիւն բոլոր ազգերու՝ էական հաւասարութեան հողի վրայ։ Ստեղծագործող աշխատանք՝ բոլոր ասպարէզներուն մէջ։ Մաքրագործումն վարչական կազմի։ Ցամաք, յարատեւ ջանքեր՝ հարթելու համար այն փշոտ ճամբան՝ որ պիտի տանի դէպի ռամկապետութեան հաստատումը՝ միապետութեան փոխարէն, եւ աշխատանքի գերիշխանութիւնը՝ դրամի գերիշխանութեան փոխարէն։

Եւ այդ շաւղին վրայ, կուսակցութիւնը՝ իր քսանամեայ կեանքովը փորձառու, պիտի մնայ անշեղ եւ անյողդողդ՝ հալածանքին դէմ, ըլլայ այն ռէակցիոնէր կառավարութեան թէ՛ ժողովրդական խաւար ու պղտոր տարրերուն կողմէն,— միշտ հաւատարիմ իր ծրագրին, իր սկզբունքներուն, իր գործելակերպին,— յենուած շիտակ եւ անձնուէր շարքերուն վրայ։

Կուսակցութեան իրաւասու մարմիններուն թողնելով մեր որոշումներու հրատարակութիւնը ի գիտութիւն ամբողջ կազմակերպութեան, Ընդհանուր Ժողովը կոչում կ՚ընէ դաշնակցական մարմիններուն եւ ընկերներուն, ճշտօրէն հետեւիլ կազմակերպութեան Բարձրագոյն Ատեանի գծած շաւղին, խորապէս համոզուած որ կարմիր ու մահաբոյր անցեալէն յետոյ, կարող պիտի ըլլանք պատրաստել վաղուան յաղթանակը — ժողովրդապետութիւնը, հիմնուած աշխատանքի գաղափարին վրայ։

ԿԻԼԻԿԻԱ

Հ. Ց. Դաշնակցութեան Ընդհ. Ժողովը լսելով Կիլիկիոյ շրջանին եւ վերջի աղէտներու մասին տրուած զեկուցումները, ինչպէս նաեւ քննութեան ենթարկելով յարակից պարագաները, եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան։

Հաստատելով թէ՝ հայ ժողովուրդը ընդհանրապէս եւ հայ կուսակցութիւնները մասնաւորապէս Կիլիկիոյ, ինչպէս եւ Օսմանեան կայսրութեան մէջ չեն հետեւած անջատողական քաղաքականութեան, այլ նուիրուած են եղեր արիւնոտ մէկ կռիւի մը՝ ընդդէմ բռնակալութեան եւ հայատեաց կառավարութեան։

Թէ՝ Սահմանադրութեան յայտարարութիւնը բոլոր ազատականներուն հետ միասին՝ խանդավառօրէն ողջունուած է ամբողջ հայութեան կողմէ, մինչ ընդհակառակը, հին ռեժիմի արբանեակները՝ կաշառակեր պաշտօնեաներ, տէրէպէյիներու ժառանգներ եւ իսլամները արտօնեալ դասակարգ կազմող տգէտներ, դժգոհ էին Սահմանադրութենէն ու ազգային հաւասարութենէն, ինչ որ շեշտած էին բազմաթիւ պարագաներու տակ ու տարբեր ձեւերով։

Թէ՝ կառավարական պաշտօնեաները բռնած էին անտարբեր դիրք՝ դէպի այն ռէակցիոնէրական փորձերը, պարագայ մը՝ որ միանալով 1895-96-ի ջարդերու մեղսակիցներուն անպատիժ մնալուն, ենթադրել տրուաւ տգէտ խուժանին՝ թէ կարելի է անպատիժ կերպով թալլել, խոշտանգել եւ կոտորել հայը։

Ապացուցուած համարելով թէ՝ Մարտ 31-ի վաղորդայնին սկսած կիլիկեան կոտորածներու ատեն հայերը ո՛չ մէկ տեղ — նոյնիսկ զուտ հայկական շրջաններու մէջ — նախայարձակ չեն եղած, այլ ամէնուրեք բռնած են միմիայն պաշտպանողական դիրք եւ հակառակ ասոր՝ անխնայ կերպով կոտորուած են ա՛յն բոլոր վայրերուն մէջ, ուր հայը կազմած է չնչին փոքրամասնութիւն կամ վար դրած է պաշտպանողական զէնքը՝ անձնատուր ըլլալով հակառակորդին։

Թէ՝ տեղական կառավարական պաշտօնեաները — ի բաց առեալ սակաւաթիւ անհատներ — դաւաճանած են իրենց նուիրական պարտականութիւններուն՝ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով խրախուսելով կոտորածը, ռետիֆները[1] զինելու պատրուակին տակ՝ զէնք բաժնելով պաշիբոզուգներուն կամ թոյլ տալով կողոպտելու զինական պահեստները։

Թէ՝ զինուորական դրութիւն յայտարարուելէ յետոյ, նախնական քննութիւններուն մասնակցած են կոտորածի կազմակերպիչներէն շատերը, որոնք ծածկելով իսկական մեղաւորները եւ յանցանքը բարդելով հայերուն վրայ, կարողացան դատապարտել հայեր, որոնց միակ «յանցանքն» էր եղած ինքնապաշտպանութեան բնական թելադրութիւնը։

Գտնելով թէ վերջին կիլիկեան աղէտներու ժամանակ սպաննուած են առնուազն 10.000 տեղացի ու դրսեցի աշխատաւոր հայեր, ամէն մէկը նեցուկ՝ ամբողջ ընտանիքի մը։

1.- Պահեստի զինուորները։

Թէ՝ կոտորածներու ատեն մարդասպաններու յատուկ ուշադրութեան առարկայ են եղած ունեւոր եւ հողատէր ընտանիքները, որոնց բոլոր անդամները կոտորելով՝ ոճրագործները նպատակ են ունեցեր «մահվիլ»ի օրէնքով տիրանալու «ժառանգ չունեցող» կալուածներուն։

Թէ՝ սպանուածները թողած են հազարաւոր այրիներ, 10.000-էն աւելի որբ ու անպաշտպան երեխաներով։

Թէ՝ 7.000-էն աւելի ընտանիքներ ամբողջովին զրկուած են բնակարանէ, գործիքներէ, անասուններէ ու պաշարէ։

Թէ՝ նոյնչափ ալ ընտանիքներ — ազատա՛ծ կոտորածէ — կիսով չափ կամ ամբողջովին ենթարկուած են թալանի, զրկուելով տասնեակ տարիներու ընթացքին իրենց ձեռք բերած հարստութենէն։

Թէ՝ այդ միլիոնաւոր ընդհանուր վնասէն միայն ամենաչնչին մասն է վերադարձուած տէրերուն, իսկ մնացածը կը գտնուի հարեւան թալանճիներու քով կամ վաղուց ի վեր վաճառուած ու սպառած է։

Համոզուած թէ՝ առանց հայերուն կրած նիւթական վնասներու հատուցման,— սովի, ցուրտի եւ այլ զրկանքներու պատճառով Կիլիկիայի հայութիւնը անխուսափելիօրէն դրուած է նոր, խաղաղ ձեւով մը առաջ տարուած կոտորածի առջեւ,— մինչ միւս կողմէն ուրիշին աշխատանքով հարստացած եւ անպատիժ մնացած թալանճիները նոր խրախոյս կը ստանան՝ կրկնելու իրենց արարքները նաեւ ապագային։

Թէ՝ Թուրքիոյ պէս յետամնաց երկիրներու մէջ նըման շարժումներու ատեն ամենամեծ պատասխանատուութիւնը պէտք է իյնայ ոչ այնքան կոյր գործիք խուժանին վրայ, որքան ժողովրդական զանգուածներու պաշտօնական ու անպաշտօն ղեկավարներուն ու այդ զանգուածները գրգռող ու ֆանատիկոսացնող ամենայայտնի անհատներուն վրայ։

Թէ՝ արդարութեան անաչառ գործադրութիւնը Կիլիկիոյ մէջ՝ ոչ միայն անկապտելի իրաւունք է տուժածներուն, այլ եւ միջոց՝ յանցաւորները պահելու հասարակական օրինականութեան սահմաններու մէջ, եւ միակ պայման՝ սահմանադրական կառավարութիւնը եւ ամբողջ պետութիւնը դնելու իրենց պարտականութեան եւ կոչման բարձրութեան վրայ։

Նկատի ունենալով ահա այդ բոլորը, Դաշնակցութեան Ընդհանուր Ժողովը կ՚որոշէ՝

Հետամուտ ըլլալ եւ կուսակցական ու այլ միջոցներով իրագործել հետեւեալ պահանջները՝

Ա) Օրինակելի պատժի ենթարկել տալ իրենց պաշտօնին մէջ թերի գտնուած պաշտօնեաները, ինչպէս նաեւ կոտորածի ու թալանի ղեկավարները մնացած մեղսակից ժողովրդեան մասսան ենթարկելով հաւաքական պատասխանատուութեան՝ իբրեւ թալանճի եւ ուրիշին գոյքն ու աշխատանքը աւերողներ։

Բ) Հատուցանել կամ վերադարձնել հայերու կրած վնասները, վերաշինել տուներն ու շէնքերը, վճարել ոչնչացած ու պակաս անասուններու, գործիքներու եւ այլ շարժական գոյքերու արժէքը։

Գ) Այրի մնացած կիներուն, որբերուն կամ սպանուածներու ազգականներուն ապահովել սպանուածներու աշխատանքի արժէքը կամ նշանակել այդ արժէքին համապատասխան թոշակ։ իսկ ամբողջովին փճացուցած ընտանիքներու աշխատանքի փոխարժէքը վճարել համապատասխան համայնքներու եկեղեցիներուն կամ դպրոցներուն։

Դ) Տարուայ ընթացքին հասցուած սովորական աշխատանքի կորուստին փոխարէն՝ վնասուած շրջաններու հայութիւնը ազատել մէկ քանի տարի սովորական տուրքերէ։

Ե) Ոչնչացուցուած ընտանիքներու անտէր մնացած եւ «մահվիլ» հրատարակուելիք հողերը յանձնել համապատասխան հայ համայնքներուն՝ ի դիմաց իրենց եկեղեցիներուն եւ դպրոցներուն։

Զ) Փութով սկսիլ Ատանայի ու Հալէպի վիլայէթներուն ժանտարմերիայի, ոստիկանութեան եւ վարչութեան վերակազմութեան՝ իսկական մասնակցութեամբ բոլոր ազգութեանց, վտանգի ենթակայ հայ գիւղերուն մէջ տեղացիներէն հաստատելով պահակներ, զինուած պետական զէնքերով։

Ատոր հետ միասին որոշեց՝ յայտնել կուսակցութեան յարգանքները այն բոլոր հասարակական խաւերուն, հաստատութիւններուն ու անձերուն — քրիստոնեայ, մահմեդական, ֆելլահ — որոնք կիլիկեան հայ ժողովուրդի տագնապալից օրերուն կանգնած մնացին իրենց մարդկային ու քաղաքացիական պարտականութեանց բարձրութեան վրայ։

II

ԿՈՎԿԱՍ

Հ. Ց. Դաշնակցութեան Ե.-րդ Ընդհանուր Ժողովը կանգնած է քաղաքական երկու տարբեր պատկերների առջեւ։ Մինչ մի կողմից գալիս ենք Թուրքիայի մեր քսանամեայ կռիւների փայլուն յաղթանակն արձանագրելու, մինչ Իրանի պատմութեան մէջ՝ մեր մասնակցութեամբ բացուած նոր շրջանն ենք աւետում, մինչ երկու երկիրների բռնապետների տապալումը եւ ուժասպառ ժողովուրդների վերածնութիւնն ենք ողջունում,— այնտեղ՝ Ռուսաստանում սեւ ռէակցիան է, որ տիրող է, յաղթական։ Ժողովրդի դէմ յայտարար-

ւած պատերազմն է, որ շարունակում է մղուել յամառ ու անողոք՝ այնտեղ՝ արիւնոտ, նոր, մեծ պայքարի հեռանկարն է, որ դրուած է սպառնալից։

Ռուսական Յեղափոխութիւնը — նա, որ այնքան ուժգին զարկ տուեց Թուրքիայի եւ Իրանի շարժումներին, որ երկար ժամանակ իր վրայ սեւեռած պահեց ամբողջ Արեւմուտքի ուշադիր հայեացքը, նա, որի ազդեցութիւնը սոցիալիստական մտքի եւ գործի ուղղութեան վրայ անուրանալի է,— այդ մեծ յեղափոխութիւնը անզօր եղաւ, սակայն, պահպանել իր նուաճումները, ձեռք բերուած այնքան զոհողութիւններով։

Տարուած գաղափարի վեհ թռիչքներով՝ նա չկշռեց իր ուժերը, հաշուի չառաւ խոչընդոտների ամբողջ լրջութիւնը եւ կազմակերպուած ուժի հանդէպ՝ չպատրաստեց մարտական կուռ շարքեր։

Հակառակ արուած կրկնակի փորձերին, անհնարին եղաւ համախմբել կռուող կուսակցութիւնները մի բանակի մէջ միահամուռ գործողութիւնների համար, եւ յեղափոխական փայլուն ըմբոստացումները՝ ժողովրդական թէ զինուորական՝ տարբեր ժամանակներում, տարբեր վայրերում ջախջախուեցին իրարից անկախ, իրարից անջատ։ Աւելին եւս,— իրենք կուսակցութիւնները՝ աղանդական ոգով տոգորուած, բաժնուած էին եւ նոյնիսկ կռուի ընթացքում շարունակում էին բաժանուել ֆրակցիաների, տարուելով հատուածամոլ նեղսրտութեամբ՝ ներելի միայն առօրեայ կեանքի խաղաղ շրջանում։

Պալատական կամարիլլան[2]՝ սմքած սկզբում՝ յաջողեց այդ դրութեան հանդէպ՝ գործի դնելով իր վարչական կապերը, ամրացնելով ոտի տակ հողը, նախ պոգրոմային[3] համատարած գործողութիւններով եւ ապա՝ սիստեմատիկ ու անդուլ գրոհներով։ Մի կողմից՝ յեղափոխութեան կարմիր սպառնալիքը գործիք դարձրած, միւս կողմից՝ զսպիչ միջոցները ժողովրդական լայն մասսաների վրայ եւս տարածելով, մերթ ամբոխի տականքները ոտքի հանելով, մերթ պրովոկատորների աջակցութեամբ՝ սարսափ ազդող, բայց վիժելու սահմանուած ձեռնարկներ երեւան բերելով, նա կարողացաւ խախտել յեղափոխութեան հեղինակութիւնը, ջլատել ուժերը, խռովութիւններ սերմանել, իր հետ կապել խոշոր բուրժուազիան ու կալուածատէր ազնուականութիւնը, ստիպել, որ ահաբեկուած խաւերը միապետութեան գրկում՝ փնտռեն իրենց փրկութիւնը, եւ որ գլխաւորն է, նա իր ձեռքի տակ հաւաքեց զօրքը՝ թափել տալով նրա մէջ ամբարուած զայրոյթը հէնց իրենց յեղափոխականների եւ ժողովրդեան լայն զանգուածների գլխին։

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը — նա, որ առաջինը դուրս եկաւ զինուած մասսաներով պլէւէական ռեժիմի դէմ Կովկասում, վերջինը եղաւ, որ ենթարկուեց միապետութեան վճռական գրոհին, եւ դա մի այնպիսի ժամանակ, երբ կուսակցական ուժերի կարեւոր մասերը կլանուած էին Թուրքիայում սահմանադրութիւնը ապահովելու խնդրով, Իրանում՝ սահմանադրութիւնը յետ ստանալու եւ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան կռիւը առաջ տանելու անյետաձգելի գործով։

Կռիւը դաշնակցական շարքերի եւ ընդհանրապէս կովկասահայ մտաւորականութեան դէմ՝ երկարօրէն եւ խնամքով նախապատրաստուած, մղւում է հայ ժողովրդի տականքների աջակցութեամբ ու խրախուսանքով, յաճախ նոյն պաշտօնեաների ձեռքով, որոնք դեռ երէկ մեր կոմիտէների թոյլտուութեանն էին սպասում՝ իրենց պաշտօնատեղին երթալու համար, դաշնակցական մարմինների ու դատարանների աջակցութեանն էին դիմում եւ՝ յեղափոխական դրօշակի ետեւից քարշ ընկած՝ կազմակերպութեան մարտական ու գաղափարական կորովն էին գովաբանում։

Ռէակցիան այսօր տէր ու տիրական է համայն Ռուսաստանում։ Եւ նա կանգ չի առնում։ Յայտարարուած ազատութիւնները աւելի ու աւելի կրճատւում են, աշխատաւորութեան իրաւունքները՝ արեան գնով ձեռք բերուած, սեղմւում են։ Ազգային ճնշումները լայն չափեր են ընդունում։ Լիֆլիանդիայից[4], Լեհաստանից եւ Կովկասից յետոյ հերթը ինքնավար Ֆինլանդիային է հասել։ Դուման պահւում է լոկ արտաքինը փրկելու համար։ Ժողովրդական լայն մասսաները՝ շշմուած արշաւախմբերից, էկզեկուցիաներից[5], կախաղաններից, լռում են իրենց ցաւերը։ Ասպարէզը գիշատիչներին է եւ նրանց գարշապարը լիզող սողուններին։

Բայց դա երկար տեւել չի կարող։ Քայքայուող տնտեսութիւն, պետական պարտքերի յարատեւ աճում, կուլտուրական կեանքի կաշկանդում, մատաղ ուժերի սիստեմատիկ բնաջնջում,— ահա ներքին պատերազմի եւ միապետութեան յաղթանակների իրական արդիւնքները։ Երկիրը չի կարող երկար դիմանալ, դժգոհութիւնները կուտակւում են նորից, բողոքները սկսում են մարմին առնել գիտակից փոքրամասնութեան մէջ, յեղափոխական ոգին վերակենդանանում է. ռէակցիայի աջակիցներն անգամ սկսում են գիտակցել, որ նրա իրաքանչիւր յաղթանակը մի մի պարտութիւն է երկրի համար, որ Ստոլիպինի դափնիները փչեայ պսակներ են

2.- Դաւադրութիւններ սարքող պալատական խմբակ։

3.- Կոտորածներու միջոցով։

4.- Լիֆլանդիա կամ Լիվոնիա. նախկին անուանակոչումը Մերձպալթեան երկրամասի մը, որ այժմ բաժնուած է էստոնիոյ եւ Լատվիոյ միջեւ։

5.- Ընթացիկ առումով՝ դատարանի կողմէ տրուած պատիժի, յատկապէս մահապատիժի հրապարակային գործադրութիւն։ Տարական վարչակարգի տակ, սակայն, կը հասկցուէր զօրքի տեղաւորումը որեւէ ընբոստ համարուած համայնքի մէջ, գիւղ, թաղամաս,— զանազան ձեւերով նեղելու եւ ճնշելու համար բնակչութիւնը։

Իզվոլսկու ճակատին։ Պլէւէեան[6] ուղին է, որ վերահաստատում է, եւ — չեն կարող չյիշել — այդ ուղիի հետ է, որ կապուած են Մանջուրիան, Յուսիման[7] եւ ներքին փոթորիկների վիթխարի պայթումը։

Յեղափոխական նոր պայքարի գերագոյն ստիպողականութիւնը մեր առջեւ է. պէտք է պատրաստուել՝ զինուած անցեալի փորձառութեամբ։ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ե-րդ Ընդհ. Ժողովը ուշադրութեան առնելով այն կարեւոր հանգամանքը.

Որ Ռուսաստանի յեղափոխական կազմակերպութիւնները անցեալում ծանրանում էին գլխաւորապէս ծրագրային առանձնայատուկ ուղղութիւններն առաջ տանելու գործի վրայ,

Որ առանց ձեռնարկելու դրական միջոցների, որոնց նպատակը պիտի լինէր ապահովել եւ ընդարձակել ձեռք բերուած ազատութիւնները, ոմանք զուտ տնտեսական պայքարի շուրջն էին կենտրոնացնում իրենց ջանքերը, ոմանք էլ սոցիալիստական մեծ յեղաշրջումն էին երազում Ռուսաստանում՝ յափշտակուած գաղափարի վեհութեամբ, անտես առնելով արտաքին եւ ներքին խոչընդոտները, եւ

Որ դրանով յեղափոխական կուսակցութիւնները դիւրութիւններ էին ընձեռում միապետական ուժերին՝ վերականգնելու ընկած իշխանութիւնը՝

— Գալիս է այն հաստատ համոզման, որ Ռուսաստանի արդի սոցիալ-տնտեսական պայմաններում, մօտակայ գործունէութեան ծանրութեան կենտրոնը պէտք է համարել կռիւը միապետական ընդհանուր ռեժիմի դէմ, որի գոյութեամբ չափազանց դժուարին, յաճախ ապարդիւն են աշխատաւորների տնտեսական նուաճումները եւ անխուսափելի՝ ազգային հալածանքները։

Ընդհանուր Ժողովը աչքի առաջ ունենալով այն մեծ ուժը, որ պահպանել է միապետական բիւրոկրատիան, այն մեծ խոչընդոտը, որ բխում է ժողովրդական մասսաների եւ զօրքի քաղաքական տհասութիւնից, գիտակցելով, որ այդ բացասական պայմանների հանդէպ անզօր են եղել եւ անզօր պիտի լինին կազմակերպութիւնների անջատ գործողութիւնները,

Հրահանգում է իր մարմիններին՝ արծարծել միւս կուսակցութիւնների եւ խմբակցութիւնների շրջաններում ստիպողական անհրաժեշտութիւնը մի ընդհանուր համագումարի, որին մասնակցէին ոչ միայն սոցիալիստական եւ յեղափոխական, այլ եւ բոլոր կազմակերպըւած դիմադիր տարրերը։

Համագործակցութեան այս հրաւէրը առաջինը չէ, որ բխում է Դաշնակցութեան կողմից։ Բայց այս անգամ նա գալիս է հնչեցնելու իր կոչը աւելի մեծ ուժգնութեամբ եւ վստահութեամբ, սրտապնդուած այն երկու յաղթանակներով, որ ձեռք բերեց համագործակցութեան տակտիկի շնորհիւ, Թուրքիայի եւ Իրանի նման յետամնաց, ծայր-բռնապետական երկիրներում։

Քաղաքական կռիւ, սահմանադրական լայն կարգերի հաստատում, ազգային հաւասարութեան իրական ապահովութիւն,— ահա այն որոշակի նշանաբանը, որի շուրջը հրաւիրւում են համախմբուել Ռուսաստանի բոլոր կռուող տարրերը, անկախ իրենց կուսակցական առանձնայատուկ կերպարանքից։

ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

ԹՈՒՐՔԻԱ

Համոզուած՝ որ սահմանադրութիւնը սկիզբ կը դնէ Օսմանեան երկրի վերածնութեան, իրաւազուրկ ազգերու եւ կեղեքուած դասերու վիճակի բարելաւման, ինչպէս նաեւ կը հանդիսանայ խոշոր ազդակ մը իրաւակարգերու յաղթանակին դրացի երկիրներու մէջ (Ռուսիա եւ Պարսկաստան)։

Նկատելով միեւնոյն ատեն՝

ա) Որ աւատական իշխանութեան մնացորդները, ինչպէս նաեւ նախկին ռեժիմի բարիքները վայելած արտօնեալ խաւերը՝ սահմանադրական իրաւակարգը սպառնալիք համարելով իրենց գոյութեան՝ ռէակսիոն առաջ բերելու առիթներու կը սպասեն.

բ) Որ մեր դրացի մահմետական զանգուածները թիւր կերպով կ՚ըմբռնեն սահմանադրական կարգերու էական նշանակութիւնը, սահմանադրութիւնը համարելով լոկ առանձնաշնորհում քրիստոնեաներուն տրուած, անհաշտ աչքով կը նային նային կատարուող փոփոխութեան վրայ, եւ որ սահմանադրական ռեժիմի ապաւէնը կը ներկայացնէ ներկայիս զինուորականութեան եւ մտաւորականութեան մէկ մասը միայն.

գ) Որ սահմանադրութեան հռչակման գործի մէջ՝ ներքին հասունցած պահանջներու հետ միասին նաեւ արտաքին վտանգաւոր սպառնալիքը որոշ դեր է խաղացած, եւ որ

Հետեւաբար, սահմանադրական ռեժիմի օգտակարութեան գիտակցութիւնը դեռ եւս կեանքի մէջ բաւարար չափով հիմք չէ գտած,

Ընդհանուր Ժողովը որոշեց՝

1) Պաշտպանել օսմանեան սահմանադրութիւնը բոլոր հնարաւոր միջոցներով, եւ միեւնոյն ատեն բացատրել ու լայնցնել ասոր բովանդակութիւնը իրաւակար-

6.- Պլեւէ, Ստոլիպին, Իզվոլսկի՝ ցարական վարչակարգի երեք բռնակալներ. Պլեւէ՝ նախկին վարչապետ, սպաննուած ահաբեկիչի գնդակով (1904), Ստոլիպին եւ Իզվոլսկի յաջորդաբար՝ վարչապետ եւ արտաքին գործոց նախարար։

7.- Տուսիմա, կղզի Քորիական նեղուցին մէջ, ուր 1905 թ. Մայիսին ճապոնական զօրքերը ոչնչացուցած էին ռուսական նաւատորմիղը եւ վճռական յաղթանակ տարած։

գի, ժողովրդապետութեան եւ ազգերու հաւասարութեան տեսակէտներէ.

2) Այդ հրամայողական պահանջի վրայ կեդրոնացած պահելով ամբողջ ուշադրութիւնը՝ կոչ ընել մեզ հետ կապ ունեցող բոլոր ուրիշ տարրերուն՝ խոյս տալ այն բոլոր քայլերէն, որոնք կրնան ներքին-ազգային, ինչպէս նաեւ արտաքին-միջազգային բարդութիւններու առիթ ծառայել.

3) Յատուկ ուշադրութիւն դարձնել ընդհանուր բնոյթ ունեցող գործնական այն պահանջներուն եւ ձեռնարկներուն, որոնցով հնարաւոր կ'ըլլայ մէկ կողմէն ցոյց տալ օսմանեան ժողովուրդներուն՝ սահմանադրութեան առաւելութիւնները, եւ միւս կողմէ՝ սերտ կապ հաստատել տարբեր ցեղերու աշխատաւոր դասակարգերու միջեւ, ընդգծելով անոնց շահերու նոյնութիւնը.

4) Ձեռնհաս մարմինները պարտաւոր են ի հարկին կիր արկանել մարտական բոլոր միջոցները՝ պաշտպանելու սահմանադրական ռեժիմը որեւէ հարուածի եւ փորձանքի դէմ։

ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՅԼԵՒԱՅԼ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՀԵՏ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՄԷՋ

Մօտիկէն ծանօթանալով օսմանեան պետութեան մէջ գտնուող այլեւայլ քաղաքական կուսակցութիւններու եւ խմբակցութիւններու գործունէութեան,

Եւ Ընդհանուր Ժողովը նկատի առնելով,

1) Որ առանց բոլոր սահմանադրական տարրերու համագործակցութեան եւ մերձեցման՝ շատ դժուար, նոյնիսկ անհնար պիտի ըլլայ սահմանադրական ռեժիմը ապահովել ռէակսիոնէր տարրերէն, որոնց վերերեւման հաւանականութիւնը դեռ շատ զօրեղ է.

2) Որ գործող քաղաքական կուսակցութիւններու ներքին հակամարտութիւնն ու թշնամանքը՝ ռէակսիոնի ձեռքին ամենանպաստաւոր զէնք է՝ նորէն դաւելու նորահաստատ սահմանադրութեան դէմ, ինչպէս ցոյց տուաւ Մարտ 31-ը[8]*։*

3) Որ Թուրքիոյ մէջ՝ սահմանադրական կարգերը ամրապնդուած չըլլալով, քաղաքական որոշ դաւանանք ունեցող կուսակցութիւններ եւ հասարակական որոշակի հոսանքներ դեռ եւս չեն զտուեր եւ կազմակերպուեր, եւ որ երկրորդ՝ Թուրքիոյ վստահելի տարրերը — շահագրգռուած իրաւակարգը արմատացնելու գործի համար — համախմբուած են «Իթթիհատ վէ Թէրաքքը» կազմակերպութեան մէջ.

Որոշեց՝

1) Շարունակել համագործակցիլ Իթթիհատի հետ ընդհանուր ձեռնարկներու եւ երկու կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներէ կազմուած խառն կոմիտէներու միջոցով, մնալով հաւատարիմ Դաշնակցութեան հիմնական սկզբունքներուն եւ դուրս չգալով Ընդհանուր Ժողովի գծած ուղղութենէն.

2) Խորացնել եւ լայնցնել համերաշխութեան գործը՝ դեմոկրատիկ ռեֆորմներու ուղղութեամբ, համագործակցութեան հրաւիրելով նաեւ երկրի սահմանադրական եւ դիմադիր միւս տարրերը.

3) Ոչ մէկ ջանք չխնայել՝ յաջողցնելու համար դիմադիր քաղաքական հայ կուսակցութիւններու եւ խմբակցութիւններու համերաշխ գործունէութիւնը.

Ծանօթ.- ա) Իբր այդ ուղղութեամբ նախապատրաստական քայլ՝ Ընդհանուր Ժողովը կը յանձնարարէ Արեւմտեան Բիւրոյին՝ հրաւիրել զանազան հայ կուսակցութիւններու խորհրդակցական ժողով եւ ձգտել համերաշխութիւն կայացնել քանի մը անյետաձգելի խնդիրների շուրջը – սահմանադրութեան ապահովումը, ազգային կուլտուրական շահերու պաշտպանութիւն եւայլն։

բ) Ատոր հետ միասին կը յանձնարարէ բոլոր մարմիններուն ուժ տալ եւ իրականացնել Դաշնակցութեան Դ-րդ Ընդհանուր Ժողովի (1907) հրահանգած «Միջկուսակցական ատեանները»։

4) Սերտ կապ հաստատել մակեդոնական կուսակցութիւններու հետ, որոնք մեր առաջին դաշնակիցները եղած են՝ բռնակալ ռեժիմը տապալելու գործի մէջ եւ ներկայիս կարող են՝ իբրեւ գիտակից ռամկավար ուժեր՝ նպաստել սահմանադրական ռեժիմի ամրապընդման՝ դեմոկրատիկ ուղղութեամբ։

Միեւնոյն ժամանակ Ընդհ. Ժողովը որոշեց կոչ ընել՝ Դաշնակցութեան կողմէ՝ մակեդոնական կազմակերպութեան երկու հատուածներուն՝ վերջ դնելու յեղափոխական համերաշխութեան վնասող արիւնահեղ հակամարտութեան եւ այդ քայլով զգացնել համագործակցութեան աշխատանքը.

5) Միջկուսակցական համերաշխութեան նոր ուժ տալու եւ ընդհանուր տակտիկ (գործելակերպ) մշակելու համար՝ ձեռնարկել բոլոր ազգերու քաղաքական կուսակցութիւններու համաժողովներու գումարման։

ՌՈՒՍԻԱ

Մանրամասն քննութեան ենթարկելով Ռուսիոյ քաղաքական արդի վիճակը, եւ

ա) Նկատի ունենալով՝ որ Ռուսիոյ մէջ միապետական ռեժիմը՝ յենուած ազնուական հողատէրերու եւ խոշոր բուրժուազիայի վրայ ու շահագործելով աշխատաւոր խաւերը եւ քաղաքացի միջակ դասը՝ վաղուց ի վեր չի համապատասխաներ երկրի քաղաքական եւ տնտեսական հասունութեան.

բ) Գիտակցելով որ արտաքին բարդութիւններու եւ ներքին յեղափոխութեան ճնշման տակ 1905-ին յայտարարուած սահմանադրութիւնը, դիմադիր տարրերու տակտիկային սխալներու շնորհիւ (ներքին երկպառակութիւն, մարտական ուժի թուլութիւն), յետագայի մէջ էապէս վերացուեցաւ, ու այսօրուան Պետական Դուման կը հանդիսանայ միայն իբրեւ նպաստաւոր միջոց ու քող՝ փրկելու կառավարութեան դիրքը թէ՝ ներսը եւ թէ դուրսը.

գ) Գտնելով որ ժողովրդական մասսաներու վրայ յենուող կուսակցութիւնները դրական հետեւանքներու կարող են հասնիլ միայն այն պարագային, երբ առանց մոռացութեան տալու կուսակցութեան հեռաւոր նպատակները, կը մարզեն մասսաները գործնական քայլերով՝ կոնկրէտ հարցերու շուրջը (աւատական կարգերու վերացում, հողերու բաշխում, հարկերու թեթեւացում եւայլն).

Ընդհանուր Ժողովը որոշեց՝

1) Կազմակերպական շարքերը զօրացնելու եւ ամրապնդելու պահուն՝ ամենամեծ ուշադրութիւն դարձնել ընդհանուր քաղաքական պահանջներու եւ կռուի կարեւորութեան, ինչպէս եւ այն միջոցներու վրայ, որոնք կը պայմանաւորեն անոնց յաղթանակը.

2) Նախաձեռնութիւն ստանձնել՝ հրաւիրելու թէ Ռուսիոյ մէջ ընդհանրապէս եւ թէ Կովկասի մէջ մասնաւորապէս՝ ընկերվարական եւ ասոնց համաձայնութեամբ ուրիշ դեմոկրատիկ կուսակցութիւններու համագումար մը՝ ընդհանուր պահանջներ, տակտիկ եւ գործունէութեան ձեւեր մշակելու համար։

3) .....[9]

4) Ներկայ հալածանքներու դէմ միջոցներ ձեռք առնելը թողուլ կովկասեան ձեռնհաս մարմիններուն։

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ե-րդ Ընդհանուր Ժողովը հաւանութիւն տալով Պարսկաստանի եւ Կովկասի մարմիններու գործունէութեան Պարսկաստանի մէջ, գտնելով որ այդ քայլերը եղած են Դ-րդ Ընդհ. Ժողովի որոշումներու կիրառումը, ժամանակի եւ տեղի պահանջներու համաձայն, եւ լսելով զեկուցումներ ապագայ մեր ընելիքներու մասին,

Ու նկատելով՝

ա) Որ պարսկական շարժումները, ուղղուած աւատական դրութեան դէմ՝ սոցիալական յեղաշրջման բնոյթ ունին.

բ) Որ Պարսկաստանի վերածնութիւնը իր մեծ օգուտը ունի Թուրքիոյ, Կովկասի եւ Մօտաւոր Արեւելքի վերածնութեան համար.

գ) Որ Պարսկաստանի ներկայ շարժման յաջողութեան մէջ է կայանալու եւ պարսկահայ ժողովրդի ազգային, կուլտուրական եւ տնտեսական շահերու բարգաւաճումը.

դ) Որ Դաշնակցութիւնը իր ակտիւ մասնակցութեամբ Պարսկաստանի շարժումներու մէջ՝ կը վերահաստատէ այն հասարակական-կուլտուրական կապը մեր եւ մահմետական ժողովուրդներու միջեւ, որ դարերէ ի վեր խզուեր է.

ե) Որ մեր յարաբերութիւններու այդ նոր շրջանը իր անվիճելի օգուտն ունի մեր եւ մահմետական ժողովուրդներու մերձեցման տեսակէտէ՝ Կովկաս, ինչպէս նաեւ Թուրքիա.

Որոշեց՝

Արտօնել Պարսկաստանի դաշնակցական իրաւասու մարմինները — որոնք մինչեւ այժմ պաշտօնապէս նկատուած են իբր օժանդակ Թուրքիոյ եւ Կովկասի հանդէպ — հրապարակ գալու իբրեւ յեղափոխական գործօն մարմիններ։

Նաեւ ատոր հետ Ընդհանուր Ժողովը կը հրահանգէ՝

1) Սերտ կապ պահպանել պարսիկ ժողովուրդի դեմոկրատիկ տարրերու հետ, կատարելով ընելիք բոլոր քայլերը համագործակցութեամբ անոնց հետ.

2) Աշխատիլ առաջ բերել անոնց մէջ աշխատաւորական կուսակցութիւններ՝ համապատասխան Դաշնակցութեան աշխարհայեացքի.

3) Կանոնաւորել ներկայիս գոյութիւն ունեցող ազգային-կուլտուրական հիմնարկութիւններու ձեւերը եւ ապահովել զանոնք պետական հիմնական օրէնքներով։

Դաշնակցական մարմինները Պարսկաստանի մէջ գործնական պատասխանատու ձեռնարկներու դիմելէ առաջ՝ պէտք է որ ստանան կուսակցութեան բարձրագոյն պատշաճ մարմիններու համաձայնութիւնը։

ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ե-րդ Ընդհանուր Ժողովը լսելով Ամերիկայի, Բալկանի, Եգիպտոսի եւ Եւրոպայի հայ գաղութներու վերաբերմամբ եղած զեկուցումները, ծանօթանալով անոնց կազմակերպական ու կրթական-կուլտուրական վիճակին, եւ նկատի առնելով,

1) Որ Թուրքիոյ ներկայ քաղաքական-տնտեսական

8.- Կ'ակնարկուի Սուլթան Համիտի կողմէ սահմանադրական կարգերը տապալելու եւ բռնակալութիւնը վերահաստատելու փորձին (1909 թ.)։

9.- Տպագիր գրքոյկին մէջ կիտաւոր։ Ընդ. Ժողովի ատենագրութեան մէջ թիւ 3 կէտը հետեւեալն է. «Ակտիւ քայլերը կառավարութեան հանդէպ պայմանաւորել կազմակերպական ներքին ոյժով ու կորովով, պատասխանատու քայլերը (ապըստամբութիւն, ընդհանուր գործադուլ եւայլն) կապելով Կովկասում եւ ամբողջ Ռուսիայում առաջ գալիք կուսակցութեանց համաձայնութեան հետ»։

պայմաններուն մէջ չպիտի կասի գաղթականութեան հոսանքը եւ հետեւաբար կազմակերպութիւնը պիտի պահէ իր գոյութեան իրաւունքը գաղութներու մէջ եւ պիտի շարունակէ իր նիւթական եւ բարոյական օժանդակութիւնները երկրի կազմակերպման գործին.

2) Որ գաղութներու հայութիւնը կազմուած ըլլալով Թուրքիոյ գրեթէ ամէն կողմերէ եկած հայերէ՝ ունի իր կարեւոր ներգործութիւնը Թուրքիոյ հայ ժողովրդեան կուսակցական եւ կուլտուրական կեանքին մէջ եւ [որ] գաղութներու կազմակերպութեանց շարքերէն երկիր դարձող պատրաստուած ընկերներ կրնան օգտակար հանդիսանալ, իրենց մտաւոր-մարզական պատրաստութիւններով.

3) Որ գաղթականութիւնը մնալով անուշադիր՝ կը գտնուի լուծուելու վտանգին տակ՝ զինքը շրջապատող քաղաքական ուժեղ ազդեցութեան շնորհիւ, առանց կարենալու օգտակար լինել երկրին.

Կը յանձնարարէ՝

ա) Զարկ տալ գաղութներու պրոպագանդին եւ ստեղծել անոնց կուլտուրական կեանքը բարձրացնող գործօններ.

բ) Ոչ մէկ ջանք չխնայել յարաբերութեան մէջ դնելու հայ գաղութները տեղական աշխատաւորական շրջաններուն ու ընկերվարական կազմակերպութիւններուն հետ.

գ) Ցանձնարարել ձեռնհաս մարմիններուն՝ ուղարկել մնայուն եւ պատահական պրոպագանդիստ ուժեր՝ համաձայն իւրաքանչիւր գաղութի կարիքներուն:

Ծանօթ.- Պարտաւորեցնել «Եւրոպայի Դաշնակցական Ուսանողական Միութիւնը»՝ որպէսզի իր պարտականութիւններէն մէկը համարէ՝ գաղութներու պրոպագանդը եւ այդ ուղղութեամբ գործ դնէ շօշափելի աշխատանք:

ՏԱԿՏԻԿԱ

Քննելով կուսակցական տակտիկը եւ նկատելով.

Որ սահմանադրութեան հաստատումով Թուրքիոյ եւ Իրանի մէջ հնարաւորութիւն կայ կուսակցական նորմալ աշխատանքի.

Որ այդ երկու երկրներու մէջ սահմանադրական կարգերը չեն ամրապնդուած եւ դեռ եւս անոնց վտանգ կը սպառնայ ռէակսիոնի կողմէն,

Ընդհանուր Ժողովը որոշեց՝

1) Հրաժարիլ այժմեան Թուրքիոյ եւ Իրանի մէջ, իբրեւ սահմանադրական երկիրներ, դաւադրական միջոցներու գործադրութենէն.

2) Կիր արկանել կազմակերպութեան մարտական բոլոր ուժերը սահմանադրութիւնը պաշտպանելու եւ ռէակսիոնի դէմ կռուելու համար:

Ժողովը միանգամայն կը հրահանգէ կազմակերպութեան մարմիններուն, Թուրքիոյ մէջ օրինական բոլոր միջոցներով բողոքել ընկերակցութեան 3-4դ յօդուածներուն դէմ, որոնք փոխանակ նպաստելու ազգերու մերձեցման եւ սահմանադրական կարգերու հիմնաւորման, նոր դռներ պիտի բանան ներքին բարդութիւններու համար:

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Դաշնակցութեան Ե-րդ Ընդհանուր Ժողովը մանրամասն քննութեան ենթարկելով ինքնապաշտպանութեան խնդիրը եւ լսելով կուսակցութեան մարմիններու կարծիքները այդ մասին,

եւ նկատելով՝

1) Որ հայ ժողովուրդը, յեղաշրջման ներկայ անցողական շրջանի մէջ ընդհանրապէս, չէ կարող ապահով նկատուել.

2) Որ ռէակսիոն տարրերը իրենց նպատակներու իրագործման համար՝ կը շարունակեն ոչ միայն սահմանադրական տարրերու դէմ գրգռումներ առաջ բերել, այլեւ թշնամութիւն սերմանել այլակրօն եւ այլացեղ ժողովուրդներու միջեւ, ինչպէս այդ ապացուցին կովկասեան ընդհարումները, Մարտ 31-ը, Ատանայի աղէտը.

3) Որ հետեւաբար ինքնապաշտպանութեան պարտականութիւնը կ'իյնայ ժողովրդական բոլոր խաւերու, ինչպէս նաեւ բոլոր քաղաքական կուսակցութիւններու վրայ.

Որոշեց՝

ա) Ինքնապաշտպանութեան գործը, իբրեւ համաժողովրդական՝ դնել ժողովրդական եւ անկուսակցական հողի վրայ.

բ) Նախապատրաստական շրջանի մէջ, Դաշնակցութեան բոլոր անդամները պարտաւոր են մասնակցիլ ինքնապաշտպանութեանը, իբրեւ անհատներ, նպաստելով անոր կազմակերպելու ու զինման գործին.

գ) Վտանգի ատեն Դաշնակցութիւնը հրապարակ կու գայ իր ամբողջ ուժով թէ՛ ընդհարման առաջքը առնելու եւ թէ ժողովրդի ինքնապաշտպանութիւնը ուժեղացնելու համար:

Ընդհանուր Ժողովը նկատելով որ ինքնապաշտպանութիւնը ներկայ պայմաններու մէջ սերտ կապուած է բռնապետական երկրներու մէջ բուն յեղափոխական քայլերու, իսկ սահմանադրական Թուրքիոյ մէջ՝ սահմանադրութեան պաշտպանութեան եւ ռէակսիոնի դէմ ուղղուած կռուի հետ, կը հրահանգէ կուսակցական մարմիններուն այդ գործի համար եւս կապ հաստատել յեղափոխական եւ սահմանադրական ուրիշ տարրերու հետ:

ԱԶԳԱՅԻՆ-ԿՈՒԼՏՈՒՐԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Քննելով Դաշնակցութեան մասնակցումի խնդիրը ազգային-կուլտուրական հիմնարկութիւններու եւ գործերու մէջ, եւ ուշադրութեան առնելով այդ առիթով արտայայտուած բոլոր հայեացքները,

Ու նկատելով՝

1) Որ կազմակերպութիւնը իր առաջ ունի՝ իր ծրագրին եւ տակտիկին վերաբերող ուղղակի նպատակներ, որոնց նուիրուած պիտի լինի կուսակցութեան աշխատանքի եւ ջանքերու մեծագոյն մասը.

2) Որ մեր ազգային-կուլտուրական հիմնարկութիւնները, թէ եւ իրենց ներկայ կազմակերպութեամբ ու ոգւով չեն համապատասխաններ մեր սկզբունքներուն, բայց սերտ առնչութիւն ունին մեր ժողովուրդի կուլտուրական կեանքի հետ եւ կ'ամփոփեն իրենց մէջ ազգային-կուլտուրական եւ ինքնավարութեան սաղմերը.

Ընդհանուր Ժողովը որոշեց՝

ա) Դաշնակցութիւնը, իբրեւ կուսակցութիւն, չպիտի մասնակցի ազգային-կուլտուրական եւ հասարակական հիմնարկութիւնների մէջ.

բ) Կուսակցութեան անդամները, իբրեւ անհատ քաղաքացիներ, կարող են մասնակցիլ այդ հիմնարկութիւններուն, առանց հակասելու կուսակցութեան սկզբունքներուն:

ՊԱՐԼԱՄԵՆՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ
ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐՆԵՐՈՒ ԴԻՐՔԸ

Ընդհանուր Ժողովի կողմէ գծուած ուղղութեամբ՝ կուսակցական մարմիններու հետ՝ պիտի հետեւին նաեւ Թուրքիոյ, Ռուսիոյ եւ Պարսկաստանի պարլամենտներու դաշնակցական պատգամաւորները:

Այս պատգամաւորներու նկատմամբ Ընդհ. Ժողովը կը հրահանգէ նաեւ՝

1) Գործել հաւաքական խորհրդակցութեամբ ու պատասխանատուութեամբ.

2) Սերտ յարաբերութիւն պահել զիրենք ընտրող շրջաններու եւ Կ. Կոմիտէներու հետ եւ փոխադարձ տեղեկութիւններ ստանալ.

3) Իրենց պարլամենտական քայլերու համար խորհրդակցիլ իրենց ներկայացուցած շրջանի բարձր մարմնի հետ.

4) Զխորշել պարլամենտի մէջ կոնկրետ խնդիրներու շուրջը ժամանակաւոր բլոկներ կազմելէ այն կուսակցութիւններու հետ, որոնք համեմատաբար մեզ մօտիկ են.

5) Պարլամենտական գործունէութեան ընթացքին՝ բոլոր քննուող հարցերը լուսաբանել աշխատաւոր եւ ճնշուած խաւերու շահերու տեսակէտէն.

6) Նախարարութիւններու եւ կառավարութեան նկատմամբ ունենալ անաչառ քննադատողներու դեր, պաշտպանելով սկզբունքներ ու հանրային շահեր եւ ոչ անձեր.

7) Պատգամաւորներուն, ինչպէս նաեւ դաշնակցականներուն առհասարակ կ'արգիլուի մտնել նախարարական կազմերու մէջ.

Ծանօթ.- Այս որոշումը չի վերաբերիր յեղափոխական եւ բացառիկ-անցողական շրջաններուն: Իրենց ներկայացուցած շրջանի ղեկավար մարմիններու համաձայնութեամբ՝ դաշնակցական ընկերները կարող են մտնել ժամանակաւոր կառավարութեան մէջ դադրելով նոյն օրէն կուսակցութեան գործօն անդամ ըլլալէ:

8) Ընդունելով որ դաշնակցական պարլամենտական ֆրակցիան մարմին մը կը կազմէ՝ Ընդհանուր Ժողովը պարտք կը դնէ անոնց վրայ՝ իբրեւ այդպիսին՝ իրենց ներկայացուցչի միջոցով մասնակցել Ընդհանուր Ժողովին եւ ներկայացնել հաշուետուութիւն:

ՊՐՈՊԱԳԱՆԴ
(Գրաւոր եւ բանաւոր)

Մանօթանալով կազմակերպութեան գրաւոր եւ բանաւոր պրոպագանդին նուիրուած զեկուցումներուն,

Ընդհանուր Ժողովը որոշեց՝

1) Կուսակցութեան կեդրոնական օրգան «Դրօշակը» շարունակել հրատարակել Ժընեւ.

2) .....[10]

3) Հրատարակել «Դրօշակ» ամիսը անգամ մը եւ անոր բովանդակութեան մէջ առաջնակարգ տեղ տալ

ա) Ծրագրային հարցերուն, բ) Սոցիալիստական եւ յեղափոխական վարդապետութեան նուիրուած ուսումնասիրութեանց, գ) Մեր երկրի եւ մեր կուսակցական գործունէութեան վերաբերող լուրջ տեղեկագիրներուն.

4) Ընդունելով կիսապաշտօնական թերթերու օգտակարութիւնը, մարմիններուն թողուլ, համաձայն մեր կանոնագրի, կիսապաշտօնական օրգաններ հիմնելը.

5) .....[10]

6) .....[10]

7) Շարունակել բրոշիւրներու հրատարակութիւնը Ժընեւ, Պոլիս եւ Կովկաս՝ յարաբերութեան մէջ դնելով այդ տեղերու հրատարակիչ մասնախումբերը՝ գործի մէջ հետեւողականութիւն մտցնելու համար:

8) Առանձին հոգ տանիլ առհասարակ ուժեղացնելու կուսակցութեան գրաւոր եւ բանաւոր պրոպագանդը, թէ՛ վերը յիշած օրգաններու եւ թէ տեղական շրջիկներու, պրոպագանդային դասընթացքներու, դասախօսութիւններու, լսարաններու ու թռուցիկներու միջոցով, իբրեւ լաւագոյն միջոց՝ տարածելու կազմակերպութեան մտքերը եւ խտացնելու մեր շարքերը.

Ծանօթ.- Թռուցիկներու հրատարակութիւնը վերապահուած է Կեդրոնական Կոմիտէներուն եւ կամ տեղի կ'ունենայ անոնց համաձայնութեամբ:

10.- Տպագիր գրքոյկին մէջ թիւ 2-ը, 5-ը եւ 6-ը կիտաւոր: Ընդ. ժողովի ատենագրութեանց մէջ (թիւ 2) «Դրօշակ»ը ժընեւէն տեղափոխելու կարգադրութիւնը եւ որոշումը կը ձգուի Արեւմտեան Բիւրոյին: Թիւ 5-ը կը վերաբերի կիսապաշտօնական թերթերուն, որոնց կ'որոշուի «նպաստ տալ կազմակերպութեան դրամարկղէն, շրջանի մարմիններուն թողնելով հոգալ այդ ծախսերը կողմնակի աղբիւրներից»: Թիւ 6-ով կ'որոշուի հոգալ Պոլսոյ «Ազատամարտ» եւ Թիֆլիսի «Հորիզոն» թերթերուն նպաստը մինչեւ 1910 թ. իսկ անկէ ետք կը յանձնարարուի Ռայոնական ժողովներուն՝ ծախքերը հոգալ «կողմնակի աղբիւրներից»:

ԳԼՈՒԽ II

Հ.Յ.Դ. ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԵՒ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՈՆԵՐ

Այս գլուխին տակ ներկայացուած փաստաթուղթերը կը բաժնուին երկու մասի: Առաջինը՝ Արեւմտեան Բիւրոյի երկամեայ գործունէութեան (1907-1909) տեղեկագիրն է՝ կարդացուած Հինգերորդ Ընդհանուր Ժողովին: Երկրորդ բաժինը կազմուած է զոյգ Բիւրոներու կարգ մը շրջաբերականներէն միայն առհասարակ տեղեկատուական բովանդակութեամբ կամ կազմակերպական բնոյթի, բայց անպայման կուսակցութեան ընդհանրական աշխատանքները, մտահոգութիւններն ու առաջադրանքները ցոլացնող: Այլապէս, հատորին մէջ տեղ գտած են արդէն Բիւրոներէն բխած բազմաթիւ այլ գրութիւններ, շրջաբերական ըլլան անոնք թէ մասնաւոր նամակներ, որոնցմով անհրաժեշտ նկատուած թելադրանքները կ'ըլլան տարբեր մարմիններուն: Այս վերջինները կարելի է գտնել, օրինակի համար, կազմակերպական շրջաններուն վերապահուած գլուխներուն տակ:

Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցիչը Ընդհ. Ժողովին՝ Յոնան Դաւթեանն է: Արեւելեան Բիւրոյի պարագային, Ը. Ժողովի թղթածրարներուն եւ ընդհանրապէս Կեդր. ապխիւին մէջ տեղեկագիր չի գտնուիր, թէեւ ատենագրութեանց մէջ խօսք կայ գրաւոր զեկուցում տրուած ըլլալու մասին: Զեկուցողը եւ հարցումներուն պատասխանողը Ռոստոմն է. յաւելեալ բացատրութիւններ կու տան նաեւ Ս. Զաւարեան եւ, աւելի ուշ, Եղիշէ Թոփչեան (Երուանդ):

Փաստ. 57-149

1.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ

1907 ՅՈՒՆԻՍ – 1909 ՅՈՒԼԻՍ

Հ. Ց. Դաշնակցութեան Դ.րդ Ընդհանուր Ժողովը վերջանալէն յետոյ, 1907 *Ցունիսի սկիզբը Բիւրոխմբագրութեան մէջ էին ընկեր Ակնունի, Մինասեան, Գալֆայեան, Մար*[1]*: Ընկեր Վարանդեան գիւղ կը գտնուէր տկարութեան պատճառով. ընկեր Ցոնան Օգ. 20ին միայն կրցաւ դառնալ Թիֆլիսէն Ժընեւ: Նոյն տարւոյն աշնան սկիզբը Վարանդեան վերադարձաւ Ժընեւ, բայց շուտով ստիպուած եղաւ Իտալիա մեկնել իր թոյլ առողջութիւնը դարմանելու համար, ուրկէ կանոնաւոր կ'աշխատակցէր Դրօշակին:*

Ընկեր Ակնունի մինչեւ Ցոնանի ժամանումը շարունակեց իր գործօն մասնակցութիւնը Բիւրոյի գործերուն, յետոյ մեկնեցաւ Փարիզ՝ համաժողովին[2] *ուրկէ վերադարձին Վիեննա՝ զբաղելու իրեն յանձնուած գործով:*

1908 *Ցունիս, Ցուլիս ամիսներուն Վարանդեան քաղաքական միսիոնով մեկնեցաւ Փարիզ, Լոնտոն, վերադարձին կարճ ժամանակով Ժընեւ մնալով, Պրիւքսէլ գնաց միջազգ. սոցիալիստական բիւրոյի* 10*րդ նիստին մասնակցելու եւ Թուրքիոյ* section*-ի խնդիրը արծարծելու համար: Միսիոնը լրանալէ յետոյ ստիպուեցաւ Իտալիա եւ հարաւային Ֆրանսա գնալ դարմանուելու համար:*

1908 *Ցուլիս* 24*-էն յետոյ, երբ Թուրքիոյ մէջ սահմանադրական ազատութիւն հռչակուեցաւ, ընկեր Գալֆայեան մեկնեցաւ Թուրքիա,– Իզմիր, պրոպականտի գործով. քիչ յետոյ ընկեր Ցոնան եւս անցաւ Պուլկարիա, Պոլիս ուր երկու ամիսի չափ մնաց:*

Ընկեր Գալֆայեանի մեկնումով եւ զայն փոխարինելու համար, Բիւրո-խմբագրութեան կողմէ հրաւիրուեցաւ ընկեր Մարը[1] *Լօզանէն: Վեց ամիս յետոյ, երբ Գալֆայեան ստիպուած էր Իզմիրէն բաժնուիլ, Անտոլուի, մասնաւորապէս Կիլիկիոյ շրջանները այցելելու համար, տեղացի ընկերներու խնդրանքին վրայ ընկեր Մար մեկնեցաւ Իզմիր կազմակերպական գործերով. երեք ամիս վերջ վերականչուեցաւ Ժընեւ, ուր երրորդ ընկերոջ մը ներկայութիւնը անհրաժեշտ էր:*

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

1.- Դիմում Լահէյի խաղաղութեան կոնգրէին:

2.- Դիմում Շտուտկարտի սոցիալիստական կոնգրէին եւ Պրիւքսէլի Միջ. սոցիալիստական բիւրոյին:

3.- Օսմ. ընդդիմադիր տարրերու կոնգրէ:

4.- Քաղ. գործունէութիւն Եւրոպայի մէջ:

5.- Հրատարակութիւններ:

6.- Ֆինանսական:

7.- Մեր յարաբերութիւնները հայ եւ օտար կուսակցութիւններու հետ:

8.- Շրջանի կազմակերպական գործունէութիւնը:

1.- ԼԱՀԷՅԻ ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ԿՈՆԳՐԷԻ ԴԻՄՈՒՄԸ.–

Սոյն կոնգրէն գումարուեցաւ 1907 *Ցուլիս-Օգոստոս ամիսներուն: Արեւել. Բիւրոյի նախաձեռնութիւնով ու թելադրութիւններով, կաթողիկոսի կողմէ պատգամաւորութիւն մը ղրկուեցաւ Լահէյի կոնգրէին հայկական հարցին համար: Մեր դիմումին վրայ՝ Փարիզի Ֆրանսացի մեր բարեկամներէն երկուքը՝ Վիկտոր Պէրար եւ Ֆիյառ ընկերացան հայ պատգամաւորութեան՝ որ կը բաղկանար երեք հոգիէն.– Գէորգ արքեպիսկոպոս Իւթեճեան, Ահարոնեան եւ Շահնազար: Պատգամաւորութիւնը ներկայացուց իր* Mémorandum*-ը: Կոնգրէն՝ որ կազմուած էր որոշ եւ սահմանափակ նպատակով, նկատի չառաւ հայկական հարցը ըսելով թէ այդ հարցը «*conférence*-ի ծրագրին մէջ չկայ եւ ժողովականներու իրաւասութենէն դուրս է»:*

Սոյն պատգամաւորութեան համար Արեւմ. Բիւրոն ծախսած է 1575 *ֆր.:*

2.- ՇՏՈՒՏԿԱՐՏԻ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ ԴԻՄՈՒՄԸ.–

Սոյն կոնգրէին, որ տեղի ունեցաւ 1907 *Օգոստոսին, մեր կողմէն պաշտօնապէս մասնակցեցան ընկերներ Վարանդեան եւ Ակնունի:*

Կոնգրէէն առաջ Ցունիս 10*ին հեռագրով հաղորդեցինք Պրիւքսէլի միջազգային սոցիալիստական Բիւրոյի Հ. Ց. Դաշն. Դ.րդ Ընդհանուր Ժողովի որոշումը եւ խնդրեցինք որ Դաշնակցութիւնը մասնակցի միջազգ. սոցիալիստական ժողովներուն:*

Ցուլիս 25*-ին գրաւոր կերպով խնդրեցինք Թրքահայաստանի առանձին* section *մը ստեղծել:*

Օգոստոս 12*-ին ղրկեցինք մեր* programme*-ը եւ խոստացանք մեր գործունէութեան տեղեկագիրը ղրկել:*

Կոնգրէին մէջ մեր պատգամաւորներուն կողմէ առանձին հայկական section*-ի մը առաջարկը յետաձգուեցաւ: Ժորէսի առաջարկութիւնով Շտուտկարտի բիւրոն կը յայտնէր որ «Թրքահայկական* section *մը ստեղծելու պահանջը նկատի կ'առնուի երբ այդ* section*-ը կը բովանդակէ Թուրքիոյ բոլոր ազգութիւնները»:*

Սակայն որոշուեցաւ մինչեւ վեց ամիս յետաձգել երբ Դաշնակցութեան պատշաճ մարմինը կարող պիտի ըլլար ներկայացնել մանրամասն տեղեկագիր տաճկահայ կազմակերպութիւններու մասին:

Արեւմ. Բիւրոն այդ տեղեկագիրը պիտի հաղորդէր սոցիալիստական բիւրոյին երբ ստանար երկրէն (Վանէն) սպասուած տեղեկագիրը որ չեկաւ:

1908 *Հոկտեմբերին ընկեր Վարանդեան գնաց Պրիւքսէլ ուր սոցիալիստական բիւրոյի* 10*րդ նիստին մէջ առաջարկեց Թուրքահայ ուրոյն* section*-ի խնդիրը: Բացման միտինգին, ուր միջազգ. սոցիալիզմի ականաւոր դէմքերը խուռն բազմութեան առջեւ խօսեցան միջազգային քաղաքականութեան կնճիռներու մասին.– խօսողներու մէջ գրուած էր նաեւ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչը, որ ողջունեց ժողովը Պոլսոյ եւ Թուրքիոյ սոցիալիստ յեղափոխականներու կողմէն: Այդ ողջոյնը ընդունուեցաւ ցնծագին ծափահարութիւններով: Վարանդեան խօսած է հայ ու թուրք յեղափոխութեան, ռէակսիոնի եւ արտաքին պետական խնդիրներու մասին:*

Նիստերու միջոցին, երբ Դաշնակցութեան պատգամաւորը առաջարկեց ու փաստեց ուրոյն section*-ի ընդունման խնդիրը, Թուրքահայաստանի մէջ, ժողովը միաձայն ընդունեց առաջարկը եւ թուրքահայ* section*-ին տուաւ* 4 *ձայնի իրաւունք:*

Դեկտ. 22 (1908) *Պրիւքսէլի Միջազգ. սոցիալիստական բիւրոն կը հաղորդէր պաշտօնապէս որ Դաշնակցութիւնը ընդունուած է ներկայացնել* «La sous-section de l'Arménie turque»[3]*:*

Դեկտ. 26*-ին ղրկեցինք* 200 *ֆր. տարեկան մեր անդամավճարը:*

3.- ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԸՆԴԴԻՄԱԴԻՐ ՏԱՐՐԵՐՈՒ ԿՈՆԳՐԷՆ.–

Դաշն. Դրդ. Ընդհանուր Ժողովի որոշումով Արեւմտ. Բիւրոն արդէն կը պատրաստէր կոնգրէի մը գումարման հողը, երբ 1907 *Սեպ. ամսու մէջ, Ահմէտ Ռիզա Ժընեւ գալով մեզի դիմեց որ միջոց եւ նիւթ հայթայթենք իրեն տեւորի համար: Միեւնոյն նպատակով*

1.- Տէր Մարտիրոսեան Միքայէլ (Մար) եւ Յարութիւն Գալֆայեան մաս կը կազմէին «Դրօշակ»ի խմբագրութեան, բայց Արեւմ. Բիւրոյի անդամ չէին:

2.- Խօսքը Թուրքիոյ ընդդիմադիր տարրերու կոնգրէին մասին է, որ գումարուեցաւ 1907 թ. Դեկտ.ի 27-29:

3.- Ֆրանսերէն՝ «Թրքահայաստանի ենթայանձնախումբ»:

իրմէ առաջ, ամրան սկիզբները, Ժընեւ եկած էր Ռիզայի ընկերներէն մէկը։

Օգտուելով առիթէն Ռիզային յայտնեցինք կոնգրէի մեր որոշումը՝ որու հաւանութիւն տուաւ իրեն յատուկ վերապահումներով եւ Դրօշակի խմբագրատան մէջ պատրաստուեցաւ նախագիծ մը այն գլխաւոր եւ էական կէտերու մասին որ պիտի վիճաբանուէին կոնգրէի մէջ եւ կազմուեցաւ ցանկը այն կուսակցութիւններուն որ պիտի մասնակցէին։

Քիչ յետոյ ընկեր Ակնունի մեկնեցաւ Փարիզ տեսակցելու «Թէրակկը» կուսակցութեան հետ եւ նախապատրաստական գործողութիւնները կատարելու համար։

Մեր եւ Թուրք երկու կուսակցութիւններու միջեւ երկար բանակցութենէ յետոյ՝ որոշուեցաւ հրաւիրել կոնգրէին Թուրքիոյ բոլոր դժգոհ տարրերու ներկայացուցիչները։

Ցոյները չմասնակցեցան եւ ձեռնպահ մնացին, յայտնելով որ Թուրքիոյ մէջ առանձին յեղափոխական մարմին չունին, եւ լռելեայն կամ յայտնի կը հասկցնէին որ ներկայ ռեժիմին փոփոխութիւնը ձեռնտու չէր իրենց շահերուն տեսակէտով։

Մակեդոնացիք՝ ըստ երեւոյթին Սարաֆովի[4] մահուան պատճառով՝ չմասնակցեցան եւ ոչ ալ որոշ դիրք բռնեցին եւ ինչպէս կարելի էր ենթադրել, շատ հաշտ չէին կոնգրէի հայեցակէտին։

Այպանացիները ներկայացուցիչ չունեցան, սակայն յետոյ յայտնած են որ իրենք համաձայն են կոնգրէի որոշումներուն։

Արաբները նմանապէս չունէին յատուկ ներկայացուցիչ։

Իսկ հայ յեղ. կուսակցութիւնները, որոնց՝ Արեւմտ. Բիւրոն առանձին առանձին դիմում ըրաւ, մերժողական պատասխան տուին, բացի Փորթուգալեանէ։

Հիները [հնչակեան] մերժեցին առարկելով որ Դաշն. Դ.րդ Ընդհ. Ժողովը չէր ընդունած իրենց համերաշխութեան առաջարկը, երկրորդ՝ թէ իրենց գործունէութենէն դուրս էր Օսմանեան համապետական բարենորոգումի խնդիրը։

Երկու վերակազմեալ հատուածներէն [հնչակեան] նորերը նախապէս տրամադիր էին, յետոյ հրաժարեցան հաւանականաբար հիներու ազդեցութեան տակ։ Իսկ հին վերակազմեալները ընդունած էին եւ պր. Ջօպանեանը պատգամաւոր ընտրած, որ գրաւոր կերպով հրաժարականը ղրկած էր մեզի, իսկ մինչեւ երկրորդ պատգամաւորին ժամանումը, ժողովը արդէն վերջացած էր։

Փարիզի կոնգրէի որոշումներուն առթիւ, զանազան կողմերէ, մեր ընկերներէն, բողոքներ եկան թէ հայ պատգամաւորները շատ զիջումներ ըրած էին Թուրքերուն եւ թէ մեր զոհողութիւնները անտես առնուած էին։ Նկատելի էր որ այդ ենթադրութիւնները հիմնուած էին մեծ մասով Դաշնակցութեան հակառակորդներու թշնամական մեկնաբանութեանց վրայ։ Արեւմ. Բիւրոն յատուկ նամակներով ապահովցուց որ Թուրքերուն հետ մեր համերաշխութիւնը «կռուի համերաշխութիւն» մըն էր եւ թէ մեր ծրագիրը անվթար կը մնայ իր էութեանը մէջ։

Կոնգրէի վերջանալէն յետոյ «Մէշվէրէթ»ի[5] մէջ լոյս տեսան յօդուածներ, տգեղ ակնարկութիւններ հայ յեղափոխականներու անցեալ գործունէութեան մասին՝ որ հեռու էին համապատասխանելէ կոնգրէի որոշումներու ոգուն. մանաւանդ Սարաֆովի մահուան առթիւ հրատարակուած անպատիւ ու անհարկի յօդուածը զայրոյթը գրգռեց ոչ միայն մակեդոնացիներուն այլ եւ բոլոր հայ շրջանակներուն։

Այդ մասին քանիցս, գրաւոր եւ բերանացի դիտողութիւն ըրինք եւ բողոքեցինք մէշվէրէթական այդ անվայել ընթացքին դէմ։

Կոնգրէի համերաշխութեանը գործնական եւ հրապարակային առաջին փորձ մը տալու համար, որոշուեցաւ Փարիզի մէջ բողոքի մեծ միթինկ մը գումարել Սուլթանի վարչութեան դէմ։ Որովհետեւ այդ ատեն Վանի դէպքերը[6] վրայ հասած էին, Արեւմտ. Բիւրոն պահանջեց, Փարիզի իր մարմին միջոցով, որ այդ միթինկին մէջ կարեւորագոյն տեղը տրուի Վանի սարսափներուն, եւ թէ Էրզրումի ու Սելանիկի դէպքերը բռնելու են երկրորդական տեղ։ Առաջարկեց նաեւ որ միթինկին մասնակցին Ֆրանսացի ականաւոր բարեկամներ եւ շեշտուի անոր քաղաքական բնաւորութիւնը։

Որպէսզի մի գուցէ մէշվէրէթականները կոնգրէի որոշումներէն շեղելով՝ անոր որոշումներուն հակասող հարցեր յարուցանեն կամ շօշափեն, նախապէս պայման դրուեցաւ որ խօսուելիք նիւթերը որոշուին։ Միթինկը, ի վերջոյ, չկայացաւ։

Ցեղ. խառն գրականութեան մը համար Թուրքերէն տպարանի մը հաստատումը եւս շուտով կարելի չըլլալով իրագործել՝ առկախ մնաց։

Իսկ «Մնայուն կոմիտէն» որ կոնգրէի որոշումներու գործադիր կամ վարիչ մարմինը պիտի ըլլար, նոյնպէս ձգձգուեցաւ մեր կողմէն ղրկուելիք ներկայացուցչի անորոշութեան կամ ուշանալուն պատճառով։

Ուշ ատեն, ընկեր Ակնունի, Կովկաս խորհուրդէն վերադարձին՝ Վիեննա եկած էր ուրկէ կը հրաւիրէր Թուրք պատգամաւորները, ինչպէս եւ մակեդոնական կոմիտէի ներկայացուցիչները «Մնայուն կոմիտէն» կազմելու համար։

Մենք այդ մասին հաղորդեցինք (1908 Յուլիս 8) Փարիզ։ Մէշվէրէթականները մերժեցին Վիեննա գնալ ըսելով թէ «ստիպողական գործեր» զիրենք կ'արգիլէին, եւ կ'առաջարկէին Փարիզ կայացնել։ Թէրաքքները տրամադիր էին Վիեննա մեկնիլ։ Բանակցութիւնները ձգձգուելով Յուլիս 24-ի Յեղափոխութիւնը վրայ հասաւ, այնպէս որ «Մնայուն կոմիտէի» խնդիրը կորսընցուց իր ուժը եւ նշանակութիւնը։

Մակեդոնիոյ մէջ երբ Թուրքերու կողմէ տեռորներ եւ շարժման առաջին նշանները սկսան, Մէշվէրէթի կողմէն մեզի հրաւէր եղաւ (1908 Յուլիս 17) որ արձագանգ տանք այդ շարժումներուն — ցոյցերով, տեռորներով — Թուրքիոյ կարգ մը կէտերուն վրայ կառավարութեան ուշադրութիւնը ջլատելու համար։

Մինչեւ այդ ժամանակ անհնար եղած էր մեզի կազմակերպութիւններ առաջ բերել մեր առաջադրած վայրերուն մէջ, որովհետեւ Յ[ուցական] Տ[եռորական]ը հնարաւորութիւն չէր ունեցած մտնել կամ իրենցմէ մէկը գոնէ մտցնել երկիր եւ իրագործել իր վրայ դրուած պարտականութիւնը եւ յոյսերը կամ գոնէ հող պատրաստել։

1908 Յուլիս 21-ին Արեւմտ. Բիւրոն կը պատասխաներ Մէշվէրէթին որ՝ Վանի մեր դաշն. ընկերները արդէն կռուի բռնուած ըլլալով տեղական իշխանութեանց հետ եւ թէ իրենց ուժերը, Իզմիր եւ Պոլիս, սահմանափակ ըլլալով՝ այդ տեղի ունեցած խիստ ձերբակալութիւններու պատճառով, դժբախտաբար չէր կրնար իսկոյն եւեթ գոհացում տալ իրենց խնդիրքին։ Բայց խոստացաւ շուտով կազմակերպուիլ պատրաստ ըլլալու համար ռեւէ պատահականութեան դէմ։ Խնդրուեցաւ նաեւ Թուրք կոմիտէներէն որ կանխաւ իմացնեն մեզի իրենց ընելիքի մասին՝ որպէսզի յանկարծակիի չգանք։

Արեւմտ. Բիւրոն փութաց հաղորդել Յ[ուցական] Տ[եռորականին] եւ Պալք. մարմիններուն (22 Յուլիս 1908) Թուրքերու առաջարկը, խնդրելով մարտական ուժեր կեդրոնացնել հարկաւոր վայրերը. եթէ հնար է, մակեդոնացիներուն հետ միասին ընել։

Յուլիս 24-էն[7] յետոյ մէշվէրէթականները գրեթէ անտես ըրին կոնգրէի որոշումները։ Արդէն անկէ առաջ ալ, առհասարակ, փութկոտ չէին ժողովի որոշումները ու վճիռները գործադրելու մէջ։ Անոնք իրենց գործելակերպէն չչեղեցան եւ ինքնագլուխ ու գաղտնի շարունակեցին իրենց ներքին գործունէութիւնը, կարծես թէ ձգտում մը ունէին իրենց կուսակցութեանը միայն վերապահել յաջողութեան փառքը։

Մակեդոնական բանակի յեղ. շարժումներուն ատեն[8], Մէշվէրէթը հանգանակութիւն բացած էր ի նպաստ յեղափոխականներուն։

Դրօշակի խմբագրութիւնը 500 ֆրանք ղրկեց այդ նպատակով (Յուլիս 25)։

Սահմանադրութիւնը հռչակելէ անմիջապէս յետոյ Յ. Տ. մարմինը կ'առաջարկէր անյապաղ Ընդհ. Ժողով մը գումարել Պուլկարիա՝ ընդդիմադիր տարրերէն։ Թէրաքքրն համաձայն էր, մէշվէրէթականները խուսափողական դիրք բռնեցին դարձեալ եւ չկրցին կամ չուզեցին ներկայացուցիչ ղրկել։ Ի վերջոյ գրեցինք Յ. Տ. մարմնին որ ներկայացուցիչ մը ղրկեն Սելանիկ Իթթիհատի կեդրոնին հետ խորհրդակցելու համար։ Այդ առաջարկը անիրագործելի մնաց։

Փարիզի կոնգրէն անպայման իր արձագանգը եւ բարոյական ազդեցութիւնը ունեցաւ երկրի ժողովուրդներուն վրայ. բայց երկուստեք այլեւայլ պատճառներով — զոր անշուշտ կը պարզէ Յ. Տ. մարմինը — կոնգրէի որոշումները կարելի չեղաւ գործնականացնել շուտ ժամանակի մէջ, մինչեւ որ Յուլիս 24-ը եկաւ եւ վերջ դրաւ ամէն ձգձգումի եւ անորոշութեան։

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆԸ.—

Յ[ուցական] Տ[եռորական] մարմինը սահմանադրութիւնը հռչակուելէն յետոյ մտաւ Պոլիս եւ հոն կազմուեցաւ Պատասխանատու Մարմին մը, մասնակցութեամբ Յ. Տ. մարմնի անդամներուն, Արեւել. Բիւրոյի եւ Պալք. մարմնի ներկայացուցիչներուն եւ Կովկասէն եկած ընկերներու։

Պատասխանատու Մարմինը իսկոյն յարաբերութեան մէջ մտաւ Տաճկահայաստանի բոլոր Դաշն. մարմիններուն հետ։

Մենք ։ատասխանատուին հետ մեր յարաբերութիւններուն մէջ, ունեցած ենք դիտողութեան մէկ քանի կէտեր։

1.- Քանիցս դիտել տուած ենք որ Պոլսոյ մէջ հանգանակութեան համար թոյլ գտնուած եւ հոգեբանական ոսպէն փախցուցած էր, մինչ Իզմիրի մէջ ընկեր Գալֆայեան եւ տեղական ընկերները՝ օգտուելով առիթէն, յաջողած էին կարեւոր գումար մը հանգանակել։

2.- Գաւառներու մէջ տպարաններ հաստատելու համար՝ առանց Արեւմտ. Բիւրոյի խորհուրդը առնելու եւ անտեսելով անոր իրաւասութիւնը, Արեւմտ. շրջանի ընկերներուն կը դիմէր գումարներ պահանջելով։

3.- Պոլսոյ մէջ թերթ մը հրատարակելու համար, մեր կարծիքը յայտնած եւ կրկնակի յորդորած էինք որ այդպիսի պատասխանատու ձեռնարկ մը, առանց Ընդհ. Ժողովի հաւանութեան եւ կարգադրութեան չիրագործուի, մանաւանդ որ Ընդհ. Ժողովը շուտով գումարուելու էր եւ թէ մեր պիւտճէն չէր յուսադրեր այդպիսի մեծ ծախքեր ընել։ Կովկասեան թերթի հրատարակութիւնը կը թելադրէր մեզ աւելի հեռատես ըլլալ այդպիսի ձեռնարկներու համար, եւ նկատի ունենալով Թուրքիոյ անստոյգ պայմանները, խելացիութիւն պի-

4.- Բորիս Սարաֆով՝ մակեդոնացի յեղափոխական եւ ղեկավար դէմք, որ 1907 թ. Նոյեմբերին զոհուած էր Սոֆիայի մէջ եղբայրասպան գնդակով։

5.- Փարիզ լոյս տեսնող թերթ, Սիմէտ Ռիզայի խմբագրութեամբ։

6.- Նկատի ունի Դիերցի Դաւոյի դաւաճանութեամբ մեծաքանակ զէնք-զինամթերքի գրաւումը եւ անոր հետեւող սարսափները Վան-Վասպուրականի շրջանին մէջ։

7.- Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակման թուական։

8.- Ըսել կ'ուզէ՝ Մակեդոնիոյ մէջ տեղակայուած թուրք յեղափոխական բանակի։

տի չըլլար որ մեր սակաւաթիւ ուժերը կլանուէին այդ թերթով։

4.- Պատասխանատուն թռուցիկով մը, ուղղուած մեր մարմիններուն, յայտարարելով «Ազատամարտ»ի մօտալուտ հրատարակումը, կը հակցնէր որ «Ազատամարտը» կուսակցական պաշտօնական օրկան է։

Մենք բողոքեցինք յայտնելով որ Դաշնակցութիւնը միակ պաշտօնական օրկան մը ունի.— «Դրօշակ»ը։

5.- Պատասխանատուն իր գործունէութեան ու քայլերուն վերաբերմամբ առհասարակ եւ մանաւանդ երիտ. թուրքերու հետ ունեցած բանակցութիւններուն առիթով, չէ խորհրդակցած Արեւմտ. Բիւրոյին հետ եւ անգիտակ պահած է զայն։ Նոյնպէս Եւրոպայի եւ Օսմանեան խորհրդարանին մեր դիմումներուն համար մենք ստիպուած էինք օտար եւ Պոլսոյ մամուլէն քաղել մեր նիւթերը հակառակ Պատասխանատուին մեր բազմիցս դիմումներու։

6.- Իրենց քով պահ դրուած 2000 ֆրանքը Պարսկաստանի համար, չնայած մեր կրկնակի հեռագիրներուն, չուղարկեցին եւ ստիպուեցանք նորէն մենք ղրկել Պարսկաստանի ընկերներու՝ հեռագրական կրկնակի պահանջումներուն վրայ։

Ուստի Պոլսոյ գործունէութեան պատասխանատուութիւնը ամբողջովին կ'իյնայ Պոլսոյ Մարմնին վրայ։

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՄԷՋ.—

Արեւմտ. Բիւրոն իր երկամեայ շրջանին մէջ, իրերու եւ պայմաններու բռնադատութեամբ մասնաւոր ուշադրութիւն եւ ուժ նուիրեց Եւրոպայի մէջ քաղաքական գործունէութեան։ Գրեթէ իր ջանքերուն մեծ մասը լարեց այդ կէտին վրայ եւ ոեւէ զոհողութիւն ու ճիգ չխնայեց ուղղակի կամ անուղղակի կերպով Հայաստանի վիճակը կենդանի պահելու համար քաղաքական շրջանակներու մէջ եւ հետաքրքիր եւ արթուն պահելու դիւանագիտութիւնը եւ հանրային կարծիքը հայ ժողովրդի դատով։

1908 Յուն. 20-ին Լօզանի մէջ ռուսներու կողմէն expropriation-ի[9] մը առթիւ ռուս թերթերուն մէջ գրուած էր որ Դաշնակցութիւնը մէջը մատ ունի։ Իսկոյն հեռագրեցինք «Բէյ» թերթին եւ հերքեցինք, յայտնելով որ Դաշնակցութիւնը հակառակ է expropriation-ի։

1908 Ապրիլին, երբ ռուսօթուրք պատերազմի երկիւղը ծագեցաւ, իսկոյն Արեւմտ. Բիւրոն դիմում ըրաւ Փարիզի մեր բարեկամներուն որ ջանան առջեւը առնել պատերազմի մը, որ աղիտաբեր կրնար ըլլալ մեր ժողովրդին։ Խնդրեցինք նաեւ Վանի դէպքերու առթիւ հարցապնդում ընել թէ Անգլիոյ եւ թէ Ֆրանսայի խորհրդարաններուն մէջ։ Pressensé-ի անակնկալ հիւանդութիւնով այդ հարցապնդումը մնաց, Անգլիոյ խորհրդարանին մէջ տեղի ունեցաւ սակայն։

Մայիս 1-ին Յոնանը Փարիզ մեկնեցաւ Վանի դէպքերու առթիւ, Quillard-ի եւ Bérard-ի հետ տեսակցելու համար. Bérard բացակայ էր։

Նոյն ամսուն հեռագիր տուինք եւրոպական բոլոր կարեւոր թերթերուն Վանի սարսափելի դրութիւնը եւ կառավարական հալածանքները մատնանիշ ընելով։ Պէտք է ըսել որ լրագիրներէն շատ քիչեր կը հրատարակէին մեր հեռագիրները։

Մայիս 27-ին նոյնպէս Վանի կացութեան մասին հեռագրեցինք անգլ., ֆրանս. եւ իտալ. Արտ. գործոց նախարարներուն։ Յատուկ բողոք-նամակ մը Սըր Էտուարտ Կրէյին՝ Վանի անգլ. հիւպատոսին դէմ որ մերժած էր ընդունիլ հայերու աղերսագրերը, մինչ միւս հիւպատոսները ընդունած էին։

Այդ ժամանակները մակեդոնական հարցը թարմ այժմէութիւն կը ստանար Անգլիոյ մէջ՝ շնորհիւ Լոնտոնի մէջ կազմուած Պալքանեան կոմիտէի եռանդուն եւ գործունեայ ջանքերուն։ Այդ առթիւ գրեցինք Փարիզ V. Bérard-ին, իբր ծանօթ Անգլիոյ քաղաքական շրջանակներու որ, եթէ կարելի է, անցնի Անգլիա եւ տեսնուի պետական անձնաւորութիւններու հետ եւ մակեդոնականին հետ այժմէութիւն տայ նաեւ մեր հարցին։ Bérard-ի գնալը զբաղումներու պատճառով ուշացաւ եւ մնաց։

Յուլիս 10-ին գաղտնապէս իմացուցինք Quillard-ին եւ Bérard-ին, Ցարի եւ Անգլիոյ թագաւորին տեսակցութեան արդիւնքը Ռէվալի[10] մէջ, հայկական հարցի մասին, եւ խնդրեցինք յատուկ կոմիտէ մը կազմել Փարիզի մէջ քաղաքական փրոփականտի համար մամուլի եւայլն միջոցով։ Թելադրեցինք նաեւ որ Ֆրանսայի նախագահը Ցարի այցելութեանը ատեն Հայկական Հարցը խօսակցութեան նիւթ ընէ։

Մենէ մէկուն ներկայութիւնը անհրաժեշտ համարելով Փարիզ՝ ընկեր Վարանդեան քաղաքական յատուկ միսիոնով այցելեց Փարիզ եւ Լոնտոն ուր ունեցաւ կարեւոր տեսակցութիւններ։

1908 Յունիսին, Վասպուրականի նոր խժդժութեանց լուրն առնելով, ընկեր Վարանդեան որ Իտալիա կը գտնուէր, դիմում ըրաւ մեր բարեկամ պրոֆ. Ռակկայի, խորհրդարանի անդամ Բիսսոլատիին, պարզեց երկրի վիճակը եւ խնդրեց հարցապնդում ընել։ Բիսսոլատի երկար վարանումէ յետոյ համաձայնեցաւ եւ խնդրեց document-ներ, փաստեր։ Վարանդեան ժրընեւով Փարիզ մեկնեցաւ։ Արեւմտ. Բիւրոն ղրկեց պէտք եղածը Բիսսոլատիին։ Քիչ յետոյ Բիսսոլատի կը յայտնէր Ռակկայի միջոցով Վարանդեանին, թէ երկար խորհրդակցութիւններէ յետոյ, որոշեց չընել հարցապնդումը, «Ես եկայ այն համոզման, ըսեր է իտալացի երեսփոխանը, որ Թրքահայաստանի մէջ ցեղերու կռիւ կայ, ո՞րն է բուն մեղաւորը — իրեն յայտնի չէ։ Յամենայն դէպս կը վախնար թէ մեղանչէր ճշմարտութեան դէմ, եթէ պարլամենտի մէջ հայերը սոսկ ներկայացնէր, իբր զոհ»։

Փարիզի մէջ տեսակցելով Քիյառի եւ Վիկտոր Պէրարի հետ, ընկեր Վարանդեան կը խնդրէ անպատճառ տեսակցութիւն սարքել Պիշոնի հետ։ Վիկտոր Բեռարի ջանքերու շնորհիւ կարելի եղաւ — 8 օր յետոյ միայն — այդ տեսակցութիւնը ուր Պէրարի եւ Քիյառի ներկայութեան կէս ժամու չափ, Վարանդեան պատմած է Հայաստանի եւ մասնաւորապէս Վասպուրականի վիճակը, ծանրանալով ոչ միայն արդի կացութեան վրայ այլեւ վաղուց խոստացուած բարենորոգումներու իրագործման անհրաժեշտութեան վրայ։ Խօսակցութեան նիւթ եղած է Մայիսեան ծրագիրը[11]։ Խօսած են եւ Պէրար ու Քիյառ, որոնք առա[ջա]րկած են նոր քննութիւն (enquête) հրահանգել Հայաստանի մէջ, նման 1895-ի ռուս-ֆրանս-անգլիական քննութեան։

Արտ. գործոց նախարարը միանգամայն համաձայն գտնուած է թէ քննութեան գաղափարին եւ թէ մայիսեան ծրագիրը յարուցանելու մտքին հետ։ Միայն թէ ըսած էր, «պէտք է խորհրդակցիլ ռուս-անգլիական կառավարութիւններու հետ»։ Նախարարը աւելցուցած է որ իր կողմէն ամենախիստ ազդարարութիւն կ'ընէ Պոլիս որպէսզի բռնութիւնները չշարունակուին։

Այնուհետեւ ընկեր Վարանդեան երկարօրէն տեսակցած է մեր հիւանդ բարեկամ Պրեսանսէի հետ, որմէ ստանալով խոստում հարցապնդում ընելու խորհրդարանին մէջ, մեկնած է Լոնտոն, առնելով իր հետ շարք մը յանձնարարականներ անգլիացի կարեւոր գործիչներու վրայ — երկու երեսփոխաններու եւ երկու նշանաւոր հրապարակագիրներու վրայ։

Միանգամայն սիրալիր ընդունելութիւն գտնելով բոլորի մօտ, Վարանդեան կը սկսի կիսապաշտօնական Westminister Gazette-ի եւ այլ թերթերու մէջ արծարծել հայկական խնդիրը եւ պարզել Վասպուրականի վիճակը։ Միաժամանակ երեք պատգամաւորներ՝ Թրիվելիան, Լինչ եւ Օգրատի հարցապնդեցին խորհրդարանի մէջ Սըր Էտուարդ Կրէյը Վանայ դրութեան մասին։ Անոնց պահանջին վրայ Կրէյ՝ Պոլսոյ դեսպանէն հեռագրով տեղեկութիւններ պահանջեց կատարուած իրողութիւններու մասին։ Մի քանի օր յետոյ Թրիվելիան նորէն հարցապնդեց, Կրէյ յայտարարեց որ կտրուկ ազդարարութիւններ ըրած է Բ. դրան եւ դեսպանին բռնութիւններուն վերջ դնելու եւ յանցաւորները պատժելու համար։

Աւելի հետաքրքրական եղած է տեսակցութիւնը Էդ. Կրէյի մէկ քարտուղարին հետ՝ որ ինքը եկած էր գտնելու մեր ընկերը խորհրդարանի չէնքին մէջ։ Քարտուղարը ըսած էր, «Անգլիան իր պարտքը կը կատարէ, սակայն տարաբախտաբար մեծ բան չի կրնար ընել, որովհետեւ Ռուսաստանը կը կաշկանդէ մեզ, մենք շատ շատ կարող ենք բռնութիւններու ու սարսափներու առաջքը առնել, բայց աւելի չենք կրնար ընել»։ Մեր ընկերը պատմած էր անգլիացի գործիչներուն, նաեւ քարտուղարին՝ Պիշոնի հետ իր ունեցած տեսակցութիւնը։

Վարանդեանի հետ նոյն ժամանակ Լոնտոն ժամանեց եւ ընկեր Տր. Զաւրեանը, որ կը գնար մի այլ կարեւոր անձի հետ նոյն միսիոնով։ Այդ անձը տեսակցելով Hardings-ի հետ, վերջինիս նոյն յայտարարութիւնն էր ըրեր հայոց հարցի առիթով, «Ռուսիան մեզ կը կաշկանդէ, ան թոյլ չի տար հայկական հարցի լուծումը»։

Daily News-ի խմբագիրը իմանալով մեր ընկերոջ միսիոնի մասին, հրաւիրեր էր զայն իր տունը, ուր 3 ժամու չափ խօսակցութեան մէջ՝ յայտարարեր է համաձայնութեան գալ երիտ. թուրքերու հետ եւ միասին աշխատիլ ամբողջ Թուրքիան վերանորոգելու։ Մէկ քանի օր յետոյ արդէն հռչակուեցաւ Օսմանեան Սահմանադրութիւնը։

Այնուհետեւ կազմելով հսկող մի կոմիտէ (Comité de vigilance) Լինչէն եւ այլ մէկ քանի երեսփոխաններէ, ընկեր Վարանդեան վերադարձաւ։

Պարսկաստանի մէջ Դրօշակի մուտքը արգիլուած էր, մեր կրկնակի դիմումներուն վրայ թէ Փարիզի պարսիկ դեսպանին եւ թէ Թեհրանի Արտ. գործոց Նախարարութեան, Դրօշակի մուտքը ազատ յայտարարուեցաւ Պարսկաստանի մէջ։

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ.—

1909-ի Ապրիլ 14-ին տեղի ունեցաւ Ատանայի եւ ընդհանրապէս Կիլիկիայի սարսափելի աղէտը։

Արեւմտ. Բիւրոն իր բոլոր ջանքը ի գործ դրաւ սարսափին տարածման առջեւը առնելու համար, դիմումներով, բողոքներով եւ հանրային կարծիքը արթուն պահելով։

Ապրիլ 19ին երկար հեռագիրներ ղրկուեցան անգլ., ֆրանս., իտալ. Արտաքին գործոց նախարարներու կոտորածի տարածման համար անոնց միջամտութիւնը խնդրելով։ Սոյն հեռագիրներու պատճէնները յանձնուեցան Clémenceau-ին եւ Լոնտոն՝ երեսփոխան Լինչին՝ որ Արեւելեան հարցի հեղինակաւոր եւ հայասէր անդամներէն մէկն է։ Այդ պահուն, դժբախտաբար, Պր. Լինչ Պոլիս կը գտնուէր։ Պոլսէն վերադարձին միայն կրցած էր պատասխանել մեզի, ըսելով որ ինք Ատանա-

9.- Ֆրանսերէն կալուածներու գրաւում, սեփականացում։

10.- Էսթոնիոյ մայրաքաղաք Թալինի ռուսական անուանակոչումն է։

11.- Կ'ակնարկուի 1895 թ. Մայիսին եւրոպական պետութիւններու կազմած բարենորոգումներու ծրագրին։

յի մասին Պոլիս խօսած էր Երիտ. Թուրքերու հետ եւ լաւատես կարծիք կը յայտնէր անոնց մասին։

Ապրիլ 23-ին առանձին հեռագրեցինք V. Bérard*-ին, որ Ֆրանս. Արտ. գործոց նախարարութեան, պր. Պիշոնին հետ, կարելին ընէ նորանոր աղէտներու առաջը առնելու համար։*

Մեր հեռագիրը սխալմամբ յանձնուած էր ծերակուտական Alexandre Bérard*-ին, որ իմացած էր թիւրիմացութիւնը եւ գրած էր մեզի այդ մասին, միանգամայն աւելցնելով որ ինք նմանապէս կը համակրի հայկական դատին եւ այդ հեռագրին վրայ իսկոյն դիմած էր անձամբ պր. Պիշոնին որ յայտնած էր թէ «պատրաստ է ընել այն ինչ որ մենք ուզենք»։ Մերակուտական պր.* Bérard *կը հաղորդէր նաեւ մեզի որ* Le Journal du Soir*-ի, որուն խմբագիրներէն մէկն է ինք, սիւնակները բաց են մեր առջեւ։*

Ապրիլ 23-ին, իրենց դիմումին վրայ, Պատասխանատուին ղրկեցինք 20,000 *Ֆր. ինքնապաշտպանութեան համար, իսկ* 4,000 *Ֆր. Իզմիրի մարմնոյն՝ նոյն նպատակով։*

Ապրիլ 27-ին հեռագրով շնորհաւորեցինք Օսմ. Ազգային ժողովը Ապտիւլ Համիտի գահընկէցութեան եւ Ազատարար բանակի յաղթանակին համար։

Մայիս 5-ին դիմեցինք Ժընեւ Croix Rouge*-ի*[12] *նախագահին, որ յայտնեց թէ Պոլիս գրած են արդէն* Croissant Rouge*-ին*[13] *Ատանայի զոհերուն օգնութեան փութալու համար։*

Մայիս 5 հեռագիր Օսմ. խորհրդարանին (պատճէնները ուղարկուած մեծ վէզիրին, Վարդգէսին, Մանզումէի էֆֆէնտիին, Արեւելքին, Եէնի Կազետային) բողոքելով որ կառավարութիւնը, հիմնուելով կոտորածի հեղինակներու տեղեկագրերուն վրայ, կը ջանար հայերը յանցաւոր հանել իբր պատճառ եւ նախայարձակ կոտորածին։

Թուրքիոյ Ներքին գործոց նախարարին կողմէ եւ Ժընեւի Թուրք հիւպատոսին միջոցով, ստացանք թէզքէրէ մը, որուն մէջ յայտնելով որ «կառավարութիւնը իր պարտականութիւնը ճշդօրէն կը կատարէ» կը խոստանայ «յանցաւորները ամենախիստ կերպով դատել»։ Միանգամայն կը հերքէ այն լուրերը թէ կառավարութիւնը «հայերուն վերագրած ըլլայ յանցանքը»։

Խմբագրութիւնս պատշաճ պատասխանը տուաւ մասնաւոր նամակով, որուն թարգմանութիւնը լոյս տեսաւ 1909 *Մայիսի Դրօշակի համարին մէջ։*

Մայիս 6.— *Հեռագիր անգլ., ֆրանս., իտալ. Արտ. գործոց նախարարներուն եւ անգլիական ու ֆրանսական կարգ մը երեսփոխաններուն՝ խնդրելով անոնց ազդու միջամտութիւնը եւ յայտնելով ընդհանուր կոտորածի մը երկիւղը ու տարաձայնութիւնը Թուրքիոյ մէջ։*

Մայիս 7.— *Հեռագիր անգլ., ֆրանս., աւստր., գերմ. կարեւոր թերթերուն բողոքելով Թուրք կառավարութեան ջանքերուն դէմ, որով կը նկրտէր հայերը յանցաւոր ճանչցնել եւ կոչ ընելով մամուլին եւ Եւրոպայի հանրային կարծիքին հայ ժողովրդի տագնապալից դրութեան մասին։*

Մայիս 12.— *Նկատի ունենալով երկրի անորոշ եւ երկիւղալի վիճակը, եւ Եւրոպայի հանրային կարծիքը օրը օրին գիտակ պահելու համար Թուրքիոյ ներսերը անցուդարձերուն, Տրապիզոնի մեր ընկերներուն գրեցինք, իբր յարմարագոյն վայրը, որ շաբաթը* 2-3 *անգամ հեռագրով հաղորդեն մեզի հայ ժողովրդի դրութեան մասին։ Այդ հեռագիրները չստացուեցան։*

Մայիս 15.— *հեռագիր* Clémenceau*-ին եւ ֆրանսական խորհրդարանի մեր բարեկամ երեսփոխաններուն Կիլիկիոյ ջարդերուն եւ հայաբնակ միւս նահանգներու վիճակի մասին, խնդրելով որ յանուն մարդկութեան կարելին ընեն։ Մեր դիմումները ապարդիւն չանցան։* Denys Cochin *Ֆրանս. խորհրդարանին մէջ հարցապնդեց կառավարութիւնը եւ անոր պաշտօնական ուշադրութիւնը հրաւիրեց Կիլիկիոյ սարսափներուն վրայ։*

Մայիս 24.— *Փարիզի Օսմ. դեսպանի յայտարարութեան դէմ, իբր թէ Դաշնակցութիւնը կը ջանար վարկաբեկել Օսմ. Սահմանադրութիւնը, պատասխան հեռագիր մը ղրկեցինք* Temps*-ին եւ ֆրանսական մէկ քանի թերթերուն, որ հրատարակեցին։*

Մայիս 25.— *Պերլին գրեցինք մեր ընկերներուն գերմանական մամուլին մէջ Կիլիկիոյ դէպքերու մասին պրոպականտ ընել, այդ առթիւ ղրկեցինք կարգ մը տեղեկութիւններ՝ որոնց կարեւոր մասերը լոյս տեսան տեղական թերթերու մէջ։*

Մայիս 26.— *Ընդհանուր Ժողովը Յուլիսի վերջերը գումարուելու որոշումը հաղորդուեցաւ բոլոր կեդրոնական մարմիններուն։*

Յունիս 5.— *Հեռագիր Օսմ. խորհրդարանի նախագահին, Վէզիրին, Ջէվտէթ փաշային, Ֆէրիտ փաշային բողոքելով Ատանայի մէջ անմեղ հայերու կախաղանի մահավճիռին դէմ, կոչ ընելով միանգամայն անոնց արդարադատութեան եւ ջանքերուն՝ ազգերու մէջ եղբայրական կապերու վերահաստատման։*

Դիմեցինք նաեւ Daily News*-ի խմբագրին խնդրելով որ հայ ժողովրդի պաշտպանութիւնը ջատագովէ։ Պատասխանեց որ պատրաստ է՝ միայն իրեն ղրկուի* Documents*-ներ։ Խմբագրապետը կ'աւելցնէր նաեւ որ Ատանայի մէջ հայերու կախաղան հանուիլը անըմբռնելի կը թուէր իրեն եւ թէ իր կարծիքը փոխուած էր Եր[իտասարդ] Թուրքերու մասին։*

12.- Միջազգային Կարմիր խաչին։

13.- Կարմիր մահիկ, Կարմիր խաչի իսլամական համապատասխան անուանակոչումը։

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.—

Դ.րդ Ընդհ. Ժողովէն ասդին Դրօշակի խմբագրութիւնը լոյս ընծայած է գրքեր եւ պատկերներ, այս վերջինը մեծ քանակութիւնով։

Լոյս տեսած են հետեւեալ գրքերը, իւրաքանչիւրը 1000*-էն* 2000 *օրինակ։*

1.- *Ծրագրի մէկ մասը*
2.- *Կանոնագիրը*
3.- Programme minimum *(Հայ եւ Ֆրանս)*
4.- *Շտուտկարտի սոցիալիստական կոնգրէին ղրկուած տեղեկագիրը։*
5.- *Մեր ծրագրի ռուսերէն թարգմանութիւնը*
6.- *Գէորգ Զաւուշի կենսագրականը։*
7.- *Փարիզի համաժողովին յայտագիրը (Հայ. Ֆրանս. եւ արաբ.)*
8.- *Սոցիալիստի նամակները (Արարատսկի)*
9.- *Ուղեցոյց ընկերներին*
10.- *Եւրոպացիներու կարծիքները*
11.- *Սերոբ Աղբիւրի կենսագրութիւնը*
12.- *Ընդհանուր կրթութեան թերութիւնները*
13.- *Հոսանքներ*

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ.—

Մեծ քանակութիւնով տպուած եւ ցրուած են հայ յեղափոխութեան հերոսներու մեծադիր եւ փոքրադիր պատկերներէն, ինչպէս եւ երկու այլաբանական մեծ պատկերներ։

Մեծադիր պատկերներէն պատրաստուած են 72,000 *հատ, ընդամէնը* 26 *տեսակ։*

Տպուած են նաեւ 50,000 *նուիրատոմս մասնաւոր ձեւով պատրաստուած։*

Բաց-նամակներէն հրատարակուած են 36 *տարբեր տեսակներ, որոնց կէսը հիներէն արտատպուած է, մնացածը նոր։ Ընդամէնը տպուած եւ ցրուած են* 78,500 *քարտ* (1907 *Յուլիս* 30*-էն* 1909 *Յունուար* 31)։

ԴՐՕՇԱԿ.—

Կը հրատարակուէր ըստ սովորականին ամիսը մէկ անգամ։ Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք Դրօշակը Պոլիս փոխադրելու հարցը ծագեցաւ. երկրի թղթակցութիւնները սկսան տեղալ Պոլսոյ թերթերուն մէջ, որոնք լայնազատ կը գրէին, որով թերթին կանոնաւոր հրատարակութիւնը յապաղում կրեց եւ սկսաւ հրատարակուիլ անկանոն։

Նախորդ Բիւրոյի օրով Դրօշակը լոյս կը տեսնէր ամսական 13.000 *օրինակ. նոր Բիւրոն իջեցուց* 7.000*-ի, որ բաւականութիւն կու տար եղած պահանջներուն։ Հին համարներէն անթիւ քանակութիւնով դիզուած կը մնային Մարսիլիա եւ խմբագրութեան մէջ։*

Կը ղրկուէին հետեւեալ վայրեր Սահմանադրութենէն առաջ։

Ամերիկա	1734	*օրինակ*
Եւրոպա	200	»
Պուլկարիա	540	»
Ռումանիա	160	»
Եգիպտոս	350	»
Լեռնավայր	15	»
Վիշապ (Պալքանի ճամբով)	3	*օրինակ*
Ափրիկեան Տրիպոլիս	3	»
Սեւ ծովու ափերը	57	»
Թուրքիա (հիւպատոսներուն եւն)	75	»
Ռուս-Կովկաս (ծրարներով)	120	»

Կովկաս 1907 *Յունիս-Յուլիսէն կը ղրկուէր* 3200 *օրինակ. 1908 Փետրուարին իջեցուցինք* 1000*-ի*

Սահմանադրութենէն յետոյ Դրօշակի թիւը բարձրացաւ 8000*-ի։ Կը ղրկուէին հետեւեալ վայրերը։*

Թուրքիա (43 *տարբեր քաղաքներ*) 3310 *օրինակ*

Կովկաս 500 *Ինգէլիի ճամբով*
500 *Տրապիզոնի ճամբով*
40 *հատով ղրկուած Ռուս-Կովկաս* 1040 »

Պարսկաստան (10 *տարբեր քաղաքներ*)	481	»
Պուլկարիա (10 *տարբեր քաղաքներ*)	583	»
Ռումանիա (5 *տարբեր քաղաքներ*)	67	»
Յունաստան	18	»
Պուլկ.—Ռում.— Յունաստան (հատով)	14	»

Եւրոպա (90 *օրինակ*)

Զուիցերիա	27
Գերմ. — Աւստրիա	27
Ֆրանս. — Պելճիքա	28
Անգլ. — Իտալիա	8

Ամերիկա	1660	*օրինակ*
Եգիպտոս	350	»
Կիպրոս (Լիմասոլ)	5	»
Հապէշիստան	28	»
Հնդկաստան — Ճաւա — Սուտան	10	»
Լրագիրներուն	50	»
Հաստատութեանց	53	»

Ըստ երեւոյթին Թուրքիոյ ազատութիւնով Դրօշակի թիւը աւելնալու էր անհամեմատ. սակայն պէտք է նկատել որ միւս կողմէ Կովկասի եւ Պարսկաստանի առաքումները նուազեցան։

Դրօշակի բովանդակութիւնը թղթակցութիւններու եւ տեսական հարցերու մասին պակասաւոր էր։ Երկրի թղթակցութիւնները կը պահուէին Կովկասեան թերթի

համար, իսկ, հակառակ մեր յաճախակի դիմումներուն, ընկերներու աշխատակցութիւնը զգալի պակաս մ'եղաւ թերթին համար։

PRO ARMENIA.—

Կը հրատարակուէր նախկին ձեւով։ Հոս եւս զգալի էր թղթակցութիւններու պակասը. այդ մասին քանիցս գրեցինք Կովկաս որ երկրի թարմ լուրերը հաղորդեն Փարիզ, բայց դժբախտաբար թղթակցելու եռանդը եւ փութկոտութիւնը անհրաժեշտ րոպէներում չերեւաց։

Սահմանադրութեան հռչակուելովը Pro Armenia-ի հրատարակութիւնը կը կորսնցնէր իր նշանակութիւնը։ Արեւմտ. Բիւրոն զգացուց ընկեր Quillard-ին. եւ 1908 Հոկտ. ամսուն առժամապէս դադրեցաւ մինչեւ Ընդհ. Ժողովի որոշումը, ուր տարի գոյութիւն ունենալէ յետոյ։

P. Armenia-ի համար ամսական 800 ֆր. յատկացուած էր խմբագրական եւ տպագրական բոլոր ծախքերով միասին։

Պէտք է խոստովանիլ որ P. Armenia-ն կանոնաւոր լոյս կը տեսնէր ամիսը երկու անգամ, բայց առաքումի եւ բաժնեգիներու խնդիրը, հակառակ մեր ջանքերուն ու թելադրութիւններուն, մնացին անկանոն եւ անորոշ։

ITALIA ALL'ESTERO.—

Իտալիա հրատարակուող շաբաթաթերթ մը խմբագրութեամբ մեր բարեկամ Racca-ի։ [«Դրօշակ»ի] Խմբագրութեան կողմէ տարեկան 600 ֆրանքի օժանդակութիւն մը կ'ըլլար յիշեալ թերթին որպէսզի ամէն շաբթու հայոց մասին լուրեր հրատարակէր։ Կ'օգտուէր մեծ մասով Pro Armenia-էն։

ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ.—

Արեւմտ. Բիւրոն իրեն համար նախագծուած ծախքերէն դուրս ունեցաւ բացառապէս արտակարգ ծախքեր մօտ եւ հեռաւոր ընկերներու երթեւեկութեան եւ այլ կարիքներու համար։

Արեւմտ. Բիւրոյի անդամներուն ամսաթոշակները իրենց պաշտօնավարութենէն 7 ամիս յետոյ 150 ֆրանքէն 175-ի բարձրացուցինք, նկատի ունենալով տնտեսական պայմանները։

Հասոյթը ծախքերուն համեմատ աննշան եղած է։ Սահմանադրութենէն յետոյ լոյս տեսած մեծաքանակ պատկերներու վաճառումը կը խոստանար փոխարինել հասոյթի նուազութիւնը։ Սակայն այդ պատկերները, որ առհասարակ Պոլիս կը փոխադրուէին, տեղի վրայ ծախուելէ յետոյ արդիւնքը Պատասխանատուն ինք վար կը դնէր, հակառակ մեր բողոքներուն։

ՌԱԿԵՏԱՑԻՆ ԽՆԴԻՐ.—

Կարգ մը ընկերներու համար, որոնք թռուցիկ-ռումբերու պատրաստութիւնով կը զբաղէին, Արեւմտ. Բիւրոն բաւական ծախք ըրած է։ 1907 Յուլիս-էն 1908 Յուլիս, այդ գործին համար ծախսուած է 4468,65 ֆր.— նիւթի եւ անոնց ապրուստի համար։

Միաժամանակ Պարսկաստանէն գինագործ ընկեր Պետրոսը, իր արհեստը կատարելագործելու համար, 5-6 ամսով պելճիքական գինագործարան մը դրինք ուր քանի մը ամիս մնալէ յետոյ, Պոլսոյ դէպքերը վրայ գալով, վերադարձաւ Կովկաս։

ԱԹԷՆՔԻ ԶԷՆՔԵՐՈՒ ԽՆԴԻՐԸ.—

Մեր ընկերը Գալֆայեան Արեւմտ. Բիւրոյի կողմէն յատկապէս Աթէնք մեկնեցաւ եւ այնտեղի գինապահեստի խնդիրը քիչ զոհողութիւնով կրցաւ կարգադրել, ծախելով հոն գտնուած նիւթերը 5501 ֆրանքի։ Այժմ դեռ պահ կը մնայ հոն մօտ 1000 ֆրանքի առարկայ։

ԶԷՆՔԵՐՈՒ ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ.—

Սահմանադրական ազատութեան առիթով, երբ զէնքի մուտքը ազատ եղաւ Թուրքիոյ մէջ, երկրի ամէն կողմերէն մեզի դիմումներ կ'ըլլային եւ զէնքի մեծ պահանջ կար։ Ընկեր Պարոյր[14] երբ Փարիզ եկաւ Տր. Զաւըրեանի հետ, 10,000 ֆր. տրամադրեցինք իրեն զէնքի համար՝ որ փոխադրուեցաւ Պոլիս։

Քիչ յետոյ ընկեր Յոնան, Պոլսէն վերադարձին, Փարիզէն 3,000 ֆրանքի կանխիկ ապսպրանք ըրաւ զէնքի որ Ալեքսանդրիոյ ճամբով պիտի երթար Պոլիս։ Զինավաճառի միջնորդին սխալ կարգադրութեան պատճառով, այդ զէնքերը Ալեքսանդրիոյ մաքսատան մէջ բռնուեցան եւ գրաւուեցան։

Հալէպէն եւ Լեռնավայրէն ընկերները կը գրէին մեզի որ մեր միջոցներով կամ Լեռնավայրի յատկացուած գումարով զէնք գնենք եւ յատկացնենք իրենց։ Որովհետեւ դրամական հնարաւորութիւն չունէինք, մերժեցինք այդ ձեւը, բայց խոստացանք դիւրութիւններ տալ եթէ իրենք տեղական միջոցներ հայթայթեն։

Պոլսոյ Պատասխանատու մարմնին յատուկ զէնքի համար ղրկած ենք...

20,000 ֆրանք — իրենց հեռագրով ստիպողական պահանջին վրայ՝ Կիլիկիոյ դէպքերէն անմիջապէս յետոյ, ինքնապաշտպանութեան գործին յատկացուելու համար։

10,000 ֆրանքի զէնք — Պարոյրի միջոցով, Փարիզէն։

14.- Հայդուկապետին Անդրանիկի ծածկանունն է։

2350 ֆրանքի զէնք Փարիզէն Յոնանի միջոցով, որ Եգիպտոսի մաքսատունէն գրաւուեցաւ միջնորդին սխալ կարգադրութեան պատճառով։

ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼՆԵՐՈՒ ՕԺԱՆԴԱԿՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ.—

Ամէն կողմէ այդ մասին մեզի դիմում կ'ըլլար օգնութիւն խնդրելով։ Հակառակ կուսակցական բարեցանկութեան եւ նախկին որոշումներուն եւ փորձերուն, բանտարկեալներու նպաստի խնդիրը կանոնաւոր հողի վրայ դնել անկարելի եղաւ։ Եղած դիմումներուն մասամբ գոնէ կարենալ գոհացում տալու համար, դիմեցինք մեր շրջանի Կ. Կոմիտէներուն՝ որ շրջաններու բաժնեն եւ Կարմիր խաչի ու անուղղակի միջոցներով կարելին ընել բանտարկեալ ընկերներու եւ անոնցմէ ամենակարօտ ընտանիքներուն օգնելու համար։

ԺՕՐԻՍ[15].—

Իր ազատումը անակնկալ մըն էր. եւ այս մասին եւրոպական թերթերու մէջ կասկած յարուցանող լուրեր հրատարակուեցան։

Պոլսէն Անվերս վերադառնալով բժիշկներու խորհուրդով գիւղ քաշուած էր կազդուրուելու համար, որովհետեւ, ինչպէս կ'երեւէր, ջղայնապէս քայքայուած էր։

Անվերսէն մեզի գրած նամակներուն մէջ միշտ ոգեւոր եւ յեղափոխական տրամադրութիւն կը յայտնէր՝ որուն անկեղծութիւնը բացայայտ եղաւ երբ մեր ընկերը՝ Քիյառ եւ ուրիշ հաւաստի աղբիւրներ եկան հաստատել որ իր մասին շրջած աննպաստ տարաձայնութիւնները անճիշդ էին։

Ազատուելէն անմիջապէս ետքը իր հիւանդութեան տեւողութեան միջոցին ղրկեցինք իրեն 700 ֆրանք։ Իսկ կինը որ իր ամուսնոյն բանտարկութեան ամբողջ ժամանակը Ժընեւ կը գտնուէր կեղծ անունով, վայելեց Դաշնակցութեան նիւթական ու բարոյական աջակցութիւնը. իրեն գումար մը հայթայթուեցաւ pension մը բանալու համար։ Ամուսնին ազատումէն ետքը վերադարձաւ Պելճիքա։

Ժօրիս յաճախ կը թղթակցէր մեզի հետ, եւ Թուրքիոյ Սահմանադրութենէն ետքը չէր դադրեր իր ընկերական խորհուրդները տալէ մեզի՝ որպէսզի զգոյշ եւ արթուն մնանք ոեւէ պատահականութեան դէմ։ Օսմ. Սահմանադրութեան մասին աւելի յոռետես էր։

ՄԵՐ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅ ԵՒ ՕՏԱՐ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆՑ ՀԵՏ.—

Փարիզի կոնգրէսի գումարման առթիւ թղթակցութիւններ ունեցանք հայ յեղ. կուսակցութիւններու հետ, հրաւիրելով զանոնք մասնակցիլ Փարիզի կոնգրէսին։ Անկէ ետք պաշտօնական ոչ մէկ յարաբերութիւն։ Սակայն անոնց կիսապաշտօնական թերթերը շարունակեցին իրենց յարձակումները Դաշնակցութեան դէմ մինչեւ provocation-ի[16] աստիճան։ Հնչակեան կենտրոնները ոչ մէկ միջոց ձեռք չէին առներ իրենց թերթերը սանձահարելու եւ լռելեայն համամիտ կը թուէին այդ անորակելի վարմունքին։

Փոքր Հայքի հնչակեան նահանգային ժողովը պաշտօնապէս գրած էր Արեւմտ. Բիւրոյին եւ խմբագրութեան, հայ յեղ. կուսակցութիւններու համերաշխութեան համար. պատասխանեցինք որ Դաշնակցութիւնը հակառակ չէ եւ ցանկացող է համերաշխութեան։

ՄԱԿԵԴՈՆԱՑԻՔ.—

Ցաւտնի են արդէն մեր բանակցութիւնները մակեդոնական կոմիտէներուն հետ Փարիզի կոնգրէսին առթիւ, որ դրական ելք չունեցաւ։

Կոնգրէսէն առաջ Նոյեմբերի սկիզբները (1907) մակեդոնական կոմիտէն Սարաֆովի միջոցով, ընկեր Պարոյրին[14] դիմած էր, 50,000 ֆրանքի փոխատուութիւն մը խնդրելով Դաշնակցութենէն, իրենց գործունէութիւնը կարենալ շարունակելու համար։

Պարոյր՝ թիւրիմացութիւնով մը գրած էր մեզի 5,000 ֆր. միայն։ Մենք Արեւել. Բիւրոյի հետ համաձայնութիւնով որոշեցինք, յանուն ընկերականութեան, այդ փոխատուութիւնը ընել եւ յայտնեցինք Սարաֆովին։ Երբ իմացուցին մեզի թէ թիւրիմացութիւն կայ եւ թէ 50,000 ֆրանք է որ կը պահանջուի, այն ժամանակ ստիպուած եղանք մերժել քանի որ Դաշնակցութեան պիւտճէն անկարող էր այդքան գումար տրամադրել։

Քիչ յետոյ վրայ հասաւ Սարաֆովի դժբախտ մահը։ Դաշնակցութիւնը առաջինը եղաւ իր խորին ցաւակցութիւնը յայտնելու մեր յեղափոխական բարեկամին մահուան առթիւ։ Արեւմտ. Բիւրոն յատուկ պատգամաւոր ուղարկեց անոր թաղման մասնակցելու։

Այդ ցաւալի մահէն ետք, Արեւմտ. Բիւրոն գրեթէ կարեւոր յարաբերութիւն չէ ունեցած մակեդոնական կոմիտէին հետ. միայն այն ժամանակ՝ երբ Սելանիկի մէջ կարգ մը երիտ. թուրքերու ձերբակալման առթիւ, պալքանեան մեր մարմնին միջոցով դիմեցինք իրենց (1908 Յուլիս 10) որպէսզի, եթէ հնարաւորութիւն ունին, փախցնեն տաճիկ յեղափոխականները եւ ահաբեկիչները։

Պալք. մեր կոմիտէն եւ Յ[ուցական] Տ[եղական] մարմինը անկէ յետոյ շարունակեցին իրենց յարաբերութիւնները մակեդոնականին հետ։

15.- Սուլթան Համիտի մահափորձին մասնակից պելճիքացին։

16.- Ֆրանսերէն գրգռութեան։

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ.—

Պարսկաստանի յեղափոխական շարժման գործնականապէս մասնակցելու եւ դրամապէս աջակցելու համար Արեւել. Բիւրոն՝ Ատրպատականի մարմնին հետ համաձայն դիմած էր մեզի։ Մասնակցութեան խնդիրը պատասխանատու հարց էր։ Ուստի հարկ համարեցինք դիմել Պոլիս եղող ընկերներուն անոնց համաձայնութիւնը եւս առնելու համար, մանաւանդ որ մեր քով անձեռնմխելի գումարը միայն կար։ Պոլսոյ մարմինը պատասխանատուութիւնը թողլով Ատրպատականի մարմնին եւ Արեւել. Բիւրոյին վրայ,— մենք համամիտ էինք այս մասին Պոլսոյ մարմնին հետ — ուղարկեցինք այլեւայլ անգամներ 25,000 ֆր. Արեւել. Բիւրոյի միջոցով. իսկ 5,000 ֆրանք ալ Պատասխանատուին միջոցով։

Դաշնակցութեան պիւտճէին վրայ շատ չծանրանալու համար, 1909 Փետ. 16-ին յատուկ ու ներքին շրջաբերականով դիմեցինք մեր շրջանի մարմիններուն որ բացառիկ եւ մասնաւոր հանգան[ակ]ութիւն ընեն Թաւրիզի մեր կռուող ընկերներուն օգնելու համար։ Ամերիկա, Պուլկարիա, Եգիպտոս գովելի եռանդ ցոյց տուին եւ ուղարկեցին այդ նպատակով որոշ գումարներ։ Ամերիկան ինք ուղղակի ղրկեց Թաւրիզ, իսկ Պալքանը եւ Եգիպտոսը Պատասխանատուին միջոցով ղրկեցին իրենց գումարները՝ որ ցարդ չեն ուղարկուած։

Թաւրիզի մեր ընկերներու պահանջին վրայ փութացինք անոնց ղրկել պայթուցիկ եւ այլ նիւթեր։

Մայիս 22-ին պարսիկ սահմանադրականներու կողմէ երկու հոգիէ յատուկ պատգամաւորութիւն մը այցելեց մեզի։ Այդ պատգամաւորութիւնը Եւրոպա եկած էր քաղաքական դիմումներ ընելու համար՝ Ատրպատականի մէջ ռուսական ոտնձգութիւններու դէմ։ Ժընեւէն մեկնեցան Փարիզ եւ Լոնտոն ուր յանձնարարեցինք զիրենք մեր բարեկամներուն։ Ժընեւ գալէ առաջ արդէն այցելած էին Պերլին եւ քաղաքական կարեւոր տեսակցութիւններ ունեցած էին։

ՇԱՆՏԱԺԻՍՏՆԵՐ.—

Մեր շրջանին մէջ շանտաժի երկու դէպք պատահեցաւ։

Ժընեւէն անծանօթ մարդիկ Վիեննա գտնուող տաճկահայ հարուստէ մը չէքով դրամ կը պահանջէին յանուն Դաշնակցութեան։ Եղելութիւնը մեզի խմաց տրուելով, հաղորդեցինք Ժընեւի ոստիկանութեան որուն հետազօտութիւնները դրական ելք չունեցան։

Երկրորդն էր՝ խմբագրութեանս մէջ ծառայող Գալուստ Յակոբեանի (աստրախանցի) անորակելի վարմունքը։ Յիշեալ պարոնը խմբագրութեան անգործածելի պլանկներէն[17] ձեռք անցուցած ըլլալով, անոնց միջոցով դիմած էր Աստրախանի հարուստներուն եւ դրամ պահանջած էր։

Յաջողեցանք Աստրախանէն այդ նամակներէն երկուքը բերել տալ զոր հնչակեանները կրցած էին ձեռք բերել եւ ղրկել մեզի, բերել տալ եւ զանոնք ցոյց տալ ատեանի առջեւ այդ պարոնին, որ խոստովանեցաւ իր արարքը։ Մնացած պլանկները գրաւուեցան իր տունէն. որոշ փափկանկատումներով չուզեցինք ոստիկանութեան յանձնել, բաւականացանք հարկ եղած յանդիմանութիւնը ընելով եւ պահանջելով որ հեռանայ Ժընեւէն։

ՌՈՒՍԱՑ ՅԵՂ. ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԸ.—

Մեր յարաբերութիւնները միմիայն ռուս Ս[ոցիալ] Յ[եղափոխական]ներուն հետ եղած է։

Դաշնակցութիւնը մէկէ աւելի առիթներ ունեցաւ իր ընկերական համակրութիւնը յայտնելու ռուս սոցիալիստ յեղափոխականներու Փարիզի մարմնին, ինչպէս՝ Կերշունիի թաղման ուր ընկեր Quillard խմբագրութեան կողմէ եւ Փարիզի մեր մարմինը անկախ, խօսեցան եւ պսակներ դրին։

Իսկ Ազեւի դաւաճանութեան հետեւանքով, երբ իրենց բանակին մէջ լքում տիրած էր, Դրօշակի խմբագրութեան կողմէ ցաւակցական եւ յեղափոխական ոգիով նամակ մը ղրկեցինք (1909 Մարտ) զոր հրատարակեցին իրենց պաշտօնական օրկանին ինչպէս նաեւ La Tribune Russe-ի մէջ։ Այդ նամակը, ինչպէս կը հաղորդէր Փարիզի մեր ընկերը, շատ լաւ տպաւորութիւն ըրած էր։

Շտուտկարտի կոնգրէին մէջ մեր ներկայացուցիչները ունեցած են անոնց հետ երկար խօսակցութիւններ եւ ժողովներ մեր յարաբերութիւններուն եւ Դաշնակցութենէն հեռացած եւ զիրենք սոցիալիստ-յեղափոխական անուանող «անջատականներու» խնդրին շուրջը։

Ս. Յ. կեդրոնի կարեւոր անդամներէն մէկը մեր խմբագրատուն այցելելով խօսակցութիւններ ունեցանք նոյն խնդրի շուրջը։

ՇՐՋԱՆԻ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ.—

ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՇՐՋԱՆ.—

Պալք. Կեդր. Կոմիտէն արդէն իր մանրամասն տեղեկագիրով կը պարզէ իր շրջանի գործունէութիւնը։

Այդ շրջանը ամէնէն աւելի հետաքրքրութիւն եւ գիտակցութիւն ցոյց տուաւ ծրագրային հարցերու մասին։ Կարեւոր պակաս մը միշտ զգալի մնաց հոն, պրոպականտի համար շրջուն գործիչի մը կարիքը մնայուն պահանջ մը եղաւ։

17.- Պաշտօնական թուղթերէն։

Մենք քանիցս դիմեցինք Գերմանիոյ մեր ընկերներուն որպէսզի յանձն առնեն Պուլկարիա գնալ եւ դասախօսութիւններ կարդալ մէկ քանի կարեւոր քաղաքներու մէջ, դժբախտաբար՝ անոնք չկրցին իրենց պարապմունքներէն ժամանակ գտնել։ Առաջարկ եղաւ կովկասէն հրաւիրել որ նոյնպէս ապարդիւն մնաց։ Հակառակ այս ամէնուն Պալք. շրջանը իր ներքին ուժերով կարողացաւ վառ պահել ընկերներու տրամադրութիւնը եւ կուսակցութեան հմայքը ու գործունէութիւնը։

Վարդոյի[18] սպանութիւնը, այդ շրջանին մէջ մեր կողմէն խիստ դիտողութեան տեղի տուաւ պալք. Կ. Կոմիտէին։

1907 Հոկտ. 5-ի նամակով մը զգուշացուցած էինք զիրենք ուեւէ սպանութեան քայլ չառնել Պուլկարիոյ մէջ առանց մեր հաւանութեան։ Երբ հակառակ մեր պահանջին այդ սպանութիւնը կատարուեցաւ բողոքեցինք այդ անկարգապահութեանց դէմ։ Կ. Կոմիտէն կը յայտարարէր որ իրենք ալ յանկարծակիի եկած էին եւ թէ առանց իրենց գիտութեան կատարուած էր տեռորը։

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՇՐՋԱՆ.—

Սոյն շրջանը վերջի երկու տարուայ մէջ յաջողեցաւ իր ներքին ուժերով վարել տեղական գործերը եւ պրոպականտը։

Ամերիկայի ընկերները ցոյց տուած են միշտ վառ հետաքրքրութիւն դէպի կուսակցութեան գործունէութիւնը եւ շահերը։ Հակառակ տիրող տնտեսական տագնապին՝ իրենց նիւթական զոհաբերութիւնը չեն խնայած գործին սիրոյն։

Ամերիկայի ընկերներուն համար մշտական բողոքի նիւթ եղած է կարող գործիչի մը պակասը. անոնք միշտ պահանջած են մենէ երկու-երեք դրսէն եկած գործիչներ թէ պրոպականտի, թէ «Հայրենիք»ի խմբագրութեան եւ թէ նիւթական ու բարոյական շահերու տեսակէտով։

Մենք կարելին ըրինք գոհացում տալու համար Ամերիկայի մեր ընկերներու իրաւացի պահանջներուն, բայց մեր դիմումները յաջողութիւն չունեցան։ Մէկ-երկու ընկերներ յանձն առին գնալ թէեւ, բայց ժամանակաւոր կերպով, որով Ամերիկայի Կ. Կոմիտէն մերժեց յայտնելով որ ձեռք բերուած արդիւնքը չէր փոխարիներ երթեւեկի ծախքը։ Առ ի չգոյէ յարմար ընկերոջ, թելադրեցինք Ամերիկայի ընկերներուն տեղական աչքի զարնող ուժերէն օգտուիլ, ինչպէս ընկերներ Զագմագճեան, Զթճեան եւայլն, մինչեւ կարելի ըլլար կարող ընկեր մը ուղարկել որ, դժբախտաբար, անկարելի եղաւ։

Ամերիկայի ընկերները «Հայրենիք»ի սեփական տպարան հիմնելու համար 2,000 տոլար փոխատուութիւն ըրած էին նոյն թերթի հաշուոյն, ապահովելով մեզ որ շուտով այդ պարտքը պիտի կրնայ վերադարձնել։

Մենք դիտողութիւն ըրինք որ այդ գումարը օրինական սահմանը կ'անցնէր։ Երբ 2,000 տոլարը անբաւական նկատուելով 1,000 տոլարի նոր փոխատուութիւն մը եւս ըրած էին, այդպիսի անորոշ ձեռնարկի մը մէջ եւ առանց մեր գիտութեան, մենք բողոքեցինք իրենց վրայ ձգելով պատասխանատուութիւնը։

Խիստ դիտողութիւն ըրինք նաեւ «Հայրենիքի» ուղղութեան մասին, որ կը հակասէր յաճախ կուսակցութեան աշխարհահայեացքին։

Որովհետեւ Ամերիկայի ընկերները ինքնագլուխ յաճախ ընկերներ կ'ուղարկէին երկիր, որով թիւրիմացութիւններ եւ վտանգներ կրնային պատահիլ, թելադրեցինք իրենց որ առանց մեր համաձայնութեան եւ գիտութեան ոչ ոք չուղարկեն։

Նոյն շրջանի մանրամասն տեղեկագիրը կը պարզէ արդէն այդ վայրի ընկերներու գործունէութիւնը եւ կու տայ նիւթական ու բարոյական պատկերը։

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՇՐՋԱՆ.—

1907-ի սկիզբները Եգիպտոսի մարմինները կազմալոյծ եւ խառնաշփոթ վիճակ մը կը ներկայացնէին։ Կարգ մը ընկերներ նկատի ունենալով այդ շրջանին ապարդիւն դերը կ'առաջարկէին լուծել զայն եւ չիք յայտարարել։ Սակայն Եգիպտոսի դիրքին կարեւորութիւնը հաշուի առնելով, մանաւանդ երկրի հետ յարաբերութիւն պահպանելու համար, որոշեցինք պահել եւ ջանալ լաւագոյն հիմերու վրայ դնել զայն։

Այս նպատակով ընկեր Հանգոյցը[19] ղրկեցինք հոն, իբր ժամանակաւոր գործիչ, կանոնաւորելու հոնի գործերու ընթացքը։

Հին կոմիտէն լուծուեցաւ. որովհետեւ «դժգոհ»ներու կողմը անցնելով կազմակերպութեան դրամը ինքնագլուխ գործածած էր եւ Ընդհ. Ժողովի որոշումներուն դէմ բողոքի կոչեր հրատարակած էր Սարհատի[20] եւն. ազդեցութեան տակ։

Նորակազմ ենթակոմիտէն կարողացաւ Ալեքսանդրիոյ եւ Գահիրէի մէջ կուսակցական գործերը քիչ շատ կանոնաւորել։ Մենք կրկին չեշտեցինք իրենց այն բանին վրայ թէ Ընդհ. Ժողովի որոշումները պարտաւորիչ էին

18.- Վարդո, Վարդ Պատրիկեան. նախկին հնչակեան, խըմբագիր Վառնայի «Շարժում» թերթին։ Անկարգապահ ընթացքի եւ դրամական իւրացումներու պատճառաւ Պալքանի Կ. Կոմիտէի ենթական կուսակցութենէն արտաքսելու եւ ահաբեկելու առաջարկը հաստատուած էր Դ.Յ.Դ. Չորրորդ Ընդհ. Ժողովի կողմէ։ Ահաբեկման գործադրութիւնը, սակայն, կատարուած էր առանց սպասելու Արեւմտ. Բիւրոյի վերջնական հաւանութեան։

19.- Աղբալեան Նիկոլը։

20.- Սարհատ (Յ. Յակոբեան), ամերիկեան անցագրով ծանօթ ժան ժակոբս անունով, Իզմիրի, Կիլիկիոյ գործիչներէն, մաս կը կազմէր Ընդհ. Ժողովի կողմէ ընդունուած ընկերվարական ուղղութեան դէմ բողոքողներուն։ Շշփոթել Գէորգ Չաուշի հետ, որ նոյն ծածկանունը կը կրէր։

եւ թէ չընդունողները պէտք էին դուրս ձգել կուսակցութենէն։

Միւս կողմէ հին ենթակոմիտէի անդամները «դրժգոհ»ներու ազդեցութեան տակ կը յամառէին չյանձնել իրենց քով գտնուած կազմակերպական դրամները, հակառակ մեր կրկնակի դիմումներուն եւ խիստ պահանջումներուն։ Այդ գումարը պահ մնաց իրենց քով։ Սահմանադրութեան հաստատումէն յետոյ միայն այդ գումարը ղրկած էին Պոլսոյ Պատասխանատուին՝ որ սակայն ոչ մէկ տեղեկութիւն չէ տուած մեզի այդ մասին։

Եգիպտոսի ընկերները թերթ մը հիմնելու համար խմբագրի պահանջ դրին։ մենք համամիտ չէինք թէեւ, անոնք կը խոստանային միջոցները հայթայթել ոչ-կուսակցական ճամբով։ Ի վերջոյ հրապարակեցին շաբաթաթերթ մը որ հազիւ քանի մը համար լոյս տեսաւ։

ԴԺԳՈՀՆԵՐԸ.—

Կեդրոնը Ալեքսանդրիա էր որուն մէջ էին Առանձար, Աղասէր, Սարհատ[21] *եւն։ Մեր քաղած հաւաստի աղբիւրներ ցոյց կու տային որ [Հնչակեան] Վերակազմեալները ձեռքի տակէ կը քաջալերէին այդ շարժումը։ դժգոհութիւնը, ըստ երեւոյթին, Ընդհ. Ժողովի որոշումներուն դէմ էր, բայց իրողութիւնը այն է որ Վերակազմեալներուն միանալու ձգտում մը կար մէջը, ինչպէս կը յայտնէին Գաբրիէլեանի հրաժարումը դժգոհներէն եւ իր յայտարարութիւնները։*

Սարհատ արհեստաւորն էր եղած այդ պառակտումին, որ յետոյ անցած էր Լեռնավայր[22] *շարունակելու իր հակադաշնակցական պրոպականտը։*

Եգիպտոսի մէջ երկու օժանդակ մարմին եւս կազմուեցաւ երեքական հոգիէ, անկախ տեղական մարմիններէն, որոնք Լեռնավայրի եւ Բաստի[23] *շրջաններով պիտի զբաղէին։ Անոնց տրամադրութեան տակ դրինք, մաս առ մաս, որոշ գումարներ, ներսը ընկերներ մտցնելու համար։*

ԼԵՌՆԱՎԱՅՐ[22].—

Սոյն շրջանի գործունէութիւնը շատ թոյլ կը քալէր գործիչի պակասութեան պատճառով։ 1907-ի սկիզբները արդէն անկազմակերպ վիճակ մը կը ներկայացնէր։ Անցեալի փորձառութենէն խրատուած, մենք վերապահօրէն կը վերաբերուէինք դէպի այդ շրջանը։ Ուստի դիմեցինք Եգիպտոս եւ այլուր պրոպականտի եւ կազմակերպութեան համար կարող ընկերներ ճարել եւ ղրկել այդ վայրը հաստատուն հող մը պատրաստելու համար, եւ այդ նպատակով գումար մը տրամադրեցինք։

Այդ ժամանակ Մարթինը[24] *Հալէպէն իր ծննդավայրը փոխադրուած պահուն կրցեր էր փախչիլ եւ վերադառնալ Դաշտ*[25] *ուր կ'ուզէր գործի մը ձեռնարկել։ ատոր համար մենէ 30 ոսկի կը պահանջէր։ Մենք մերժեցինք անձնական ձեռնարկի համար յատուկ դրամ տալ։ ուղարկեցինք 200 ֆր։ միայն խորհելով որ բանտէն նոր ելած ըլլալով դրամի կարիք ունէր։*

Քիչ յետոյ «Մոց»ի[26] *մեր ընկերները յայտնեցին մեզի որ Մարթին երկդիմի դեր կը խաղայ։ Երբ փաստերը ակներեւ եղան իսկոյն խզեցինք մեր յարաբերութիւնը անոր հետ եւ նոյնը պատուիրեցինք մեր շրջանի բոլոր մարմիններուն։*

Մարթին՝ Սարհատի ազդեցութեան տակ, մոլորեցնելով իր շրջանի մէկ քանի ընկերներ, բողոքի կոչ մը հրատարակած էին Դրդ. Ընդհ. Ժողովի որոշումներուն դէմ եւ այդ կոչը լոյս տեսաւ հայ թերթերու մէջ։ Մարթին «դժգոհ»ներուն կոմիտէին ուղղած իր մէկ նամակին մէջ, զոր Մոցի ընկերները ձեռք անցուցած էին, կը յայտարարէր որ այդ «բողոքը կուսակցութեան ներքին մարմիններուն միայն յատկացուած էր» եւ թէ «հրապարակային բողոքի» հակառակ էր։ Հաւանօրէն Սարհատ եւ ընկերներ ինքնագլուխ հրատարակած էին այդ կոչը։ ինչ ալ ըլլար, սակայն, Մարթինի եւ ընկերներու վարմունքը անընդունելի էր քանի որ երկերես դեր կը խաղային։ Մենք իսկոյն գրեցինք Մարթինին՝ իր անկարգապահ եւ ապօրինի ընթացքին համար պատասխանատու համարելով զինք։

Սարհատի ինտրիկները եւ Մարթինի երկդիմիութիւնը բաւական կը յուզեն այդ շրջանը։ Մենք ամէն կերպով ջանացինք այդ շարժման առջեւը առնելու համար, եւ հոնի մեր ընկերները ոչ միայն Մարթինի իրենց միանալու հրաւէրին խուլ մնացին, այլեւ կարելին ըրին այդ հոսանքին դէմ մաքառելու համար։ Մոցի ընկերները մասնաւորապէս գիտակից եռանդ ցոյց տուին։

Մեր յարատեւ թղթակցութիւնները եւ յորդորները վառ պահեցին այդ շրջանի մարմիններու մէջ ոգեւորութիւնը, մենք հասկցուցինք անոնց որ Դաշնակցութիւնը հաւատարիմ կը մնայ իր գործունէութեան եւ թէ Սարհատի եւ իր ընկերներու ընթացքը կը բխի թշնամական ոգիէ։

Ի վերջոյ Մարթին եւ ընկերները անդրադառնալով իրենց գործած սխալին ու անկարգապահութեան վրայ, իրենց հերքումը ղրկած էին մեզի իրենց բողոքագիրին դէմ (1908 Յունուար 3) եւ կ'ըսէին որ «Իրենք, Դաշտի եւ Հովտի[27] *ընկերները, իրենց դիտողագիրը յանձնելով Սարհատի եւ Առանձարի, իրաւունք տուած էին անոնց,*

21.- Երեքն ալ Կիլիկիոյ հին գործիչներէն, յաջորդաբար՝ Գույումճեան Միսաք, Յակոբ Աղասէր, Յ. Յակոբեան–Ժան Ժակոբս։
22.- Կիլիկիա եւ Սուրիա։
23.- Սեբաստիա։
24.- Մուրատեան Մարթին։
25.- Հալէպ։
26.- Պէյրութ։
27.- Հալէպի (Դաշտ) եւ Այնթապի (Հովիտ)։

Դրդ. Ընդհանուր Ժողովի ընդունած սոցիալիստական գաղափարի տեսակէտով, իրենց աշխարհահայեցքը ներկայացնել ներքնապէս դաշնակցական մարմիններուն եւ առաջիկայ Ե. Ընդհ. Ժողովին։ Բայց անոնք չարագործելով իրենց վստահութիւնը, եւ առած էին անոնցմէ պատգամաւորի իրաւունքը...»։

Հետեւաբար կը խնդրէին մենէ որ իրենց այս յայտարարութիւնը հաղորդուի դաշն. մարմիններուն, չուզելով հրապարակով բողոքել կառավարութեան կասկածը չյարուցանելու համար։

Արեւմտ. Բիւրոն յանդիմանելով զիրենք իրենց անկարգապահութեանը համար, եւ այն բանին համար որ Ընդհ. Ժողովէն դատապարտուածի մը պատգամաւորութեան իրաւունք կու տան — մանաւանդ որ այդ մասին արդէն կանխաւ իրենց ալ հաղորդուած էր — պահանջեց որ «հրապարակով բողոքեն» իրենց դէմ եղած խաբէական վարմունքին դէմ։

Միւս կողմէ Լեռնավայրի կոմիտէին յանձնարարեցինք որ շրջանային ժողով գումարեն թիւրիմացութիւններուն վերջ տալու համար եւ կանոնադրութիւն մը կազմելով Ընդհ. Ժողովի որոշումներուն չհպատակողները հեռացնել։

Դժգոհական շարժումը արդէն վիժած էր եւ Լեռնավայրի շրջանը սկսած էր հանդարտիլ եւ զգալ որ ինտրիկներու զոհ եղած էր։

Եթէ, հակառակ մեր ջանքերուն, չկրցանք անմիջապէս Լեռնավայրի համար կարող ընկերներ ուղարկել, սակայն Մոցի ընկերները, այդ պակասը լրացուցին լիովին։

Մոցը, այդ շրջանին համար յեղափոխական վառարան մը եղաւ, ուրկէ դուրս եկան եռանդուն եւ գործունեայ երիտասարդներ՝ որոնց գործունէութիւնը տարածուեցաւ մինչեւ Բաստի շրջանը։ Մենք այդ երիտասարդներուն ուղարկեցինք յեղափոխական ու գիտական ահագին քանակութիւնով գիրքեր՝ ինքնազարգացման համար։

Մոցը մեզի համար դուռ մը եղաւ ուրկէ անկասկած ու կանոնաւոր յարաբերութիւն սկսած էինք ունենալ երկրի ներսերը մինչեւ Սեբաստիա, Տիգրանակերտ։

Որպէսզի ուսանող ընկերները արձակուրդներու դիւրութիւն ունենան, իրենց հայրենիքները վերադարձին, շրջիլ, անոնց տրամադրութեան տակ դրինք որոշ գումար մը։

ԲԱՍՏԻ ՇՐՋԱՆ[23].—

Այս շրջանի գործունէութեան զարկ տուաւ Գահիրէի մէջ կազմուած Օժանդակ մարմինը։

Այդ շրջանին մէջ հինգ տարիէ ի վեր գոյութիւն ունեցած են դաշնակցական խումբեր, որոնք անկազմ եւ անղեկավար մնացած են Եփրեմեանի հեռանալէն յետոյ։

Պալքանէն ընկեր մը գնալով այդ շրջանին մէջ, իր ծննդավայրը Տ. հաւաքած էր ցիրուցան ուժերը եւ նոր գործունէութեան մը հիմը դրած էր։ 1907, Դեկտ. 8/21 մեզի ղրկած իրենց տեղեկագիրը խոստմնալից էր։

Որպէսզի այդ շրջանի գործունէութիւնը աւելի արագ յառաջդիմէ, որոշեցինք Սամսոնը կայան ընել եւ այդ միջոցով յեղափոխական գրականութիւն մտցնել հոն։ Մինչեւ այդ ժամանակ մեր յարաբերութիւնները «Մոցի» միջոցով կը կատարէինք Փ[ոքր] Հայքի հետ, որով շատ երկար ժամանակի կը կարօտէր։

Սամսոնը դուռը պիտի ըլլար Փոքր Հայքի շրջանին։ ուստի այդ մասին գրեցինք մեր շրջանի ընկերներուն որպէսզի հին եւ փորձառու ընկեր մը գտնեն Սամսոն հաստատուելու եւ ներսի ու դրսի միջեւ կանոնաւոր կապ պահպանելու համար։ Սամսոնի մէջ նոր ընկերներ կային, բայց դեռ անփորձ էին։ Սահմանադրութիւնը վրայ հասնելով Սամսոնի միջոցով մեր յարաբերութիւնները Փոքր Հայքի հետ կանոնաւոր ճամբու մէջ մտաւ։

ՓԱՐԻԶ.—

Փարիզի մէջ վերակազմուեցաւ տեղական դաշնակցական մարմինը որ կազմալուծուած էր։ Այդ մարմինը Երիտ. թուրքերու հետ կը պահպանէր ընկերական յարաբերութիւններ եւ, ի հարկին, կը կազմէր conférence*ներ եւ միթինկներ։*

Ահա գլխաւոր եւ էական կէտերը Արեւմտ. Բիւրոյի շրջանի վիճակին եւ գործունէութեան, սկսած 1907 Յունիսէն մինչեւ 1909 Յուլիս։

1907–1909

2.– ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ

Հ. Յ. Դ. ԱՐԵՒՄՏՅԵԱՆ ԲԻՒՐՕ–

Դ.-ոյ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻՆ

ՍԿՍԱԾ 1907 ՅՈՒՆՎԱՐ 1-ԻՆ

ՄՈՒՏՔ

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ	1907 I Կիսամեակ	1907 II Կիսամեակ	1908 I Կիսամեակ	1908 II Կիսամեակ	1909 I Կիսամեակ	Հինգ կիսամեակ	Գումար
Նախորդ հաշուեկշ. (1907 յունվ. 1-ին պատրաստ)							93152 75
Դրամ կօմիտէից	39503 30	10000 —				49503 30	
Ոկանապատի կ. կօմիտէից	91962 45	13157 90				105120 35	
Ամերիկայի կ. կօմիտէից		2500 —	29481 75	33484 35	28836 25	94302 35	
Բալկանեան կ. կօմիտէից			1200 --			1200 —	
Ոսկեհանքի հանգանակութիւնից				36026 80		36026 80	
Պարիզից				20000 —		20000 —	
Ալէքսանդրիայից					800 —	800 —	
Ամերիկայից Ս. գիւղի ինքնապաշտ. համար					2568 05	2568 05	
Մարմինների և անհատների հաշուին ստացուած	1875 70	1508 50				3384 20	
Լեռն. Մարմնի հաշուին թափառիկից եւ ստաց.		2645 —		4859 75		7504 75	
Զ.-ից եւ ստացուած					500 —	500 —	
Նուէրներ	212 —	247 25	111 75	380 15	46 20	997 35	
„Պրօ-Արմենիայի" համար ստացուած	10 —	909 15	10 —			929 15	
Աթէնք գանուող գոյքերի և այլ լիքիդատիոնից	5 —	5501 45				5506 45	
„Դրօշակի" բաժնեգին և հրատարակ. հասոյթներ	1421 65	1104 15	499 80	557 65	1054 20	4637 45	
Ստացուած տակաւ	136 35	1351 20	3139 70	5347 35	2531 —	12505 60	
Ուղարկուած գրաքներից եւ նեկած		525		124 45	5 —	654 45	
	135126 45	39449 60	34443 —	100780 50	36340 70		346140 25
							439293 —

ՀԻՆԳ ԿԻՍԱՄԵԱԿ

ՀԱՇԻՒԵԿՇԻՌ

–„ԳՐՕՇԱԿԻ" ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՄԻՆՉԵՒ Ս.-ոյ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԸ

ՄԻՆՉԵՒ 1909 ՅՈՒԼԻՍ 1

ԵԼՔ

ՊԱՀԱՆՋՆԵՐ	1907 I Կիսամեակ	1907 II Կիսամեակ	1908 I Կիսամեակ	1908 II Կիսամեակ	1909 I Կիսամեակ	Հինգ կիսամեակ	Գումար
Ալեւելեան Բիւրօին	444 50	44 50	64 25			553 25	
Շամի կ. կօմիտէին	1000 —					1000 —	
Վրեժի կ. կօմիտէին				20500 —	7000 —	27500 —	
Լեռնավայրի շրջանին		495 —	1704 —			2199 —	
Բասրայի շրջանին		950 —	500 —			1450 —	
Ս. Մարմնին		1153 10	5131 25			6284 35	
Պատասխանատու Մարմնին				39240 85	20000 —	59240 85	
Ոսկեհանքի կօմիտէին					4000 --	4000 —	
Կապմ. այլ Մարմինների դրամ և իրեր	2956 30	72 —		753 30	16 50	3798 10	
„Պրօ-Արմենիային"	3900 —	6700 —	4450 —	4200 —		19250 —	
Աբասահմանեան պրոպագանդի		100 —	623 —	608 90		1331 90	
Զինուորական վարժարանի	14000 —					14000 —	
Դ.-ոյ Ընդհ. ծաղովի ծախք	16200 —					16200 —	
Միջազգային օգնականութ. կոնդրէսներին		2367 50	728 —	400 —		3495 50	
Բանտարկեալներին և բանտից ազատուածներին	500 —	100 —	500 —	2000 —		3100 —	
Լահէի ժողովին դիմումներ և մասնակցութ.		2100 —				2100 —	
Զինապարտուցիկ նիւթերի և փոքրերի		2631 55	1837 10			4468 65	
„Մէշվէրեթին"—Մակեդ. թիւրքը յեղափոխ.				500 —		500 —	
Զէնքի	197 35	135 —	75 —	12848 25		13255 60	
Գործիչներին ճանապարհածախք և ապրուստ	3250 —	3803 —	3643 25	3335 15	522 —	14553 40	
Բիւրօ-խմբագրութեան անդամներին	2500 —	5375 —	4225 —	5125 —	4050 —	21275 —	
„Դրօշակի" աշխատակցութեան		512 —	50 —		25 —	587 —	
Գրաշարին, ուսուցչին, սպասաւորին	1935 —	1610 —	1980 —	2297 60	1590 —	9412 60	
Հեռագիրներ—կազմակերպական	325 95	522 05	288 05	238 30	187 90	1562 25	
Հեռագիրներ—պրօպագանդային	472 10	75 30	165 60	265 25	343 25	1321 50	
Ցպագրական-Հրատարակչական	2935 10	5114 40	3436 60	5725 70	5738 30	22950 10	
Նամակագրօշմ և բանդրոլ	1200 —	1532 —	1726	2351 50	1393 75	8203 25	
Դրամի և իրերի փոխադրութեան	108 35	77 30	50 45	380 75	248 60	865 45	
Առաքուածների վճար ծրարներից դուրս	272 30	82 65	71 40	1989 75		2416 10	
Խմբագրական՝ տան վարձ, գրքեր, թերթեր, անուխ, գաղ, տելեֆօն, գրասեն. պիտոյք	1468 70	1671 —	1717 75	1439 20	1641 —	7937 65	
Զբ նախատեսուած ծախքեր	1134 35	968 95	646 90			2750 20	
Արժեթղթերի ապահովագր. և տուած տակաւ				79 05	3 50	82 55	
Նպաստ շքաւորներին և տեղ. հանգանակութեանց				137 —	121 —	258 —	
	54800 —	38192 30	33613 60	104415 55	46880 80		277902 25
Պարտաս 1909 թ. յուլիս 1-ին							161390 75
							439293 —

Փաստ. 53-35

3.– ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ–ՆԱՄԱԿ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ

1908 Փետրուար 26
Ժընեւ

Ընկերներ,

Ներկայ շրջաբերական-նամակով կու գանք ամփոփ եւ պարզաբանող տեղեկութիւններ տալ այն ընթացիկ հարցերու մասին՝ որոնք կազմակերպութեան համար կարեւոր նշանակութիւն ունին:

Կատարուող վերջի ամենակարեւոր դէպքը կամ երեւոյթը՝ Փարիզի մէջ Օսմանեան դիմադիր տարրերու համաժողովն էր՝ որու որոշումներուն մեծ մասով ծանօթ էք արդէն: Ատոնցմէ դուրս կան նաեւ կարգ մը որոշումներ, որոնք, իրենց բնաւորութիւնով, սահմանուած են գաղտնի մնալու եւ «Մնայուն կոմիտէի» իրաւասութեան կը պատկանին:

Փարիզի համաժողովը համերաշխութեան հողին վրայ, ամէն բանէ առաջ, *գործնական* եւ *անմիջական* նպատակ ունեցած է նկատի, եւ այդ ուղղութեամբ ալ ծրագիր մշակած:

Նկատելով թուրք ժողովրդի մէջ երեւան եկած դժգոհութեան եւ բողոքի շարժումները, որոնք մէկ քանի նահանգներու մէջ ցոյցերով արտայայտուեցան եւ որոնք հետզհետէ կ'ընդլայնէին արձագանգ գտնելով ժողովրդի խաւերուն մէջ, Դաշնակցութիւնը, ի հարկէ, չէր կրնար անտարբեր մնալ այդպիսի երեւոյթի մը հանդէպ որ կու գար յեղաշրջել իրերու մակերեսը եւ կ'անդրադառնար մեր գործունէութեան վրայ եւ ուրկէ պէտք էինք օգտուիլ կարելի եղած չափով եւ միջոցներով:

Միւս կողմէ Դաշնակցութիւնը իր հետապնդած շահերու տեսակէտով նպաստաւոր կը համարէր զարկ տալ թուրք նորածին շարժման, որուն հարուածները ուղղուած էին հասարակաց թշնամուն դէմ եւ որ կ'ուրուագծուէր եւ կը բռնադատէր մերձեցումի եւ հասկացողութեան նախաշաւիղը հայերու եւ թուրքերու միջեւ: Երկրի մեր ընկերները միշտ եւ ամէն կերպով կը խրախուսեն այդ շարժումը եւ գիտակցութիւնը թուրքերուն մէջ՝ իրենք մնալով մութին մէջ: Իրերու տրամաբանութեան ծնունդ եղող այդ գործելակերպը շատ տեղեր արդիւնաւոր եղած է կառավարութեան դէմ յարուցած խլրտումներով եւ բողոքի բուռն արտայայտութիւնով:

Որպէսզի թուրք ժողովրդի մտքին վրայ հզօր կերպով կարողանայինք ճնշել եւ փարատել անոր մէջ ամէն կասկած դէպի հայ ժողովուրդը, հարկաւոր էր միջկուսակցական հանդիսաւոր եւ պաշտօնական կոնգրէի մը մէջ ցոյց տալ թուրքերուն մեր բարեացակամ տրամադրութիւնը, մեր ուղղութիւնը եւ արդարացի պահանջները, հասկցնելով թէ մեր գործունէութիւնը, արդարութեան եւ իրաւունքի սահմաններուն մէջ, ոեւէ անջատական նպատակ չունի – ինչպէս Դրդ. Ընդհանուր Ժողովը յայտարարած է արդէն –. այդպէսով կը յուսայինք մեր դէմ լարուած դրութիւնը զինաթափ ընել եւ ջլատել կառավարական չարամիտ էնթրիկները որոնք այլեւս հեշտութեամբ պիտի չկրնային լայն եւ պարարտ հող գտնել մոլեռանդ եւ անտեղեակ ամբոխին մէջ:

Կոնգրէի նախաձեռնութիւնը, ինչպէս գիտէք, Դաշնակցութեան Դրդ. Ընդհ. Ժողովին կը պատկանի, որ վճռեց այդ քայլը առնել նոյնիսկ մեր ժողովրդի շահերու տեսակէտով ժամանակի եւ պարագաներու բերմամբ:

Ճիշդ է կոնգրէին մէջ, հարկեցուցիչ պատճառներով, կարելի չեղաւ համախմբել Թուրքիոյ բոլոր դժգոհ տարրերը: Մակեդոնացիք իրենց երկու պետերուն Սարաֆովի եւ Կարվանովի դժբախտ մահովը կլանուած եւ շուարած չկրցին մասնակցիլ, սակայն այժմ անոնց հետ բանակցութիւնները կը շարունակուին եւ յոյս կայ որ յարին միացեալ գործունէութեան:

Ալպանացիները տրամադրութիւն յայտնած են միանալ եւ աջակցիլ կոնգրէի որոշումներուն:

Գալով հայ կուսակցութիւններուն, անոնցմէ ոմանք նախապէս տրամադրութիւն յայտնած էին մասնակցիլ կոնգրէին, յետոյ հրաժարեցան ինչ ինչ առարկութիւններով. իսկ հին հնչակեանները, որոնց ներկայացուցիչներուն հետ մեր ընկերը առանձին տեսակցութիւն ունեցաւ Փարիզի մէջ, հրաժարեցան մասնակցելէ իրենց յատուկ պատճառանքներով:

Հայերէն մասնակցեցան ուրեմն միայն Դաշնակցութիւնը եւ Արմէնիայի խմբագրութիւնը:

Անշուշտ սա առաջին եւ կարեւոր քայլ մըն էր՝ որը պէտք էինք առնել ընդհանուր թշնամիին դէմ պատրաստելու եւ զինելու մտքերը եւ ուժերը: Մենք կոյր եւ անվերապահ վստահութիւնը չունինք՝ թէ համաժողովի որոշումները լիուլի եւ կէտ առ կէտ պիտի գործադրուին, երբ աչքի առջեւ բերենք թուրքերու անփորձ եւ կիսակազմակերպ վիճակը. բայց մեր կողմէն ոեւէ ջանք չի խնայուիր հասունցնելու եւ մտրակելու անոնց տրամադրութիւնները եւ զգացումները, գլուխ բերելու համար, մղելով զանոնք դէպի կենդանի գործը, դրական եւ նշանակութիւն ունեցող ձեռնարկներ՝ մեզի համար կենսական կարեւորութիւն ունեցող:

Թուրք յեղափոխականներուն մէջ կան խելացի եւ համակրելի անձեր, որոնց վրայ կարելի է յոյս դնել իրենց ազատական ձգտումներով եւ վճռականութիւններով. կան որ յետին փառասիրութիւններէ կ'առաջնորդուին. կան որ անգոյն են եւ թոյլ. բայց չէ կարելի անտեսել այն յեղափոխական զգացումը որ զգալիօրէն կը շեշտուի անոնց մէջ: Հայկական յեղափոխութիւնը, ինչպէս նաեւ Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի շարժումները մեծապէս կ'անդրադառնան անոնց մտքին վրայ եւ բոլորովին նոր աշխարհայեցողութիւններ կը ստեղծեն անոնց մէջ. կը մնայ ճիգ չխնայել մղում եւ թափ տալու այդ զարթնումին:

Թուրքերու հետ համերաշխութիւնը հետեւանք էր իրերու վիճակի շարունակութեան եւ տիրող պայմաններուն: Այդ համերաշխութիւնով, սակայն, մենք չենք լքեր եւ ոչ ալ զոհեր մեր ուրոյն իրաւունքները եւ միջազգային դաշնագրերը. իւրաքանչիւր կուսակցութիւն կը պահէ իր անկախութիւնը եւ ծրագիրը ու այդ ուղղութիւնով ալ մենք կը ձգտինք Օսմանեան բոլոր ժողովուրդներու ընդհանուր եւ համերաշխ կազմակերպութեան մը հողին վրայ ապահովել մեր ազգային էութիւնը դաշնակցական[28] պետութեան մը մէջ:

<u>Պարսկաստան</u>.– Պարսկաթուրք վէճը մեր եւ պարսիկ յեղափոխականներու միջեւ ստեղծած է որոշ յարաբերութիւններ որոշ նպատակներու համար: Պարսիկները սկսած են շատ սիրալիր եւ բարեկամօրէն վերաբերուիլ մերիններուն հետ. նոյնիսկ մեր ընկերներէն մէկը յատկապէս հրաւիրուած էր անոնցմէ կարեւոր բանակցութեան մը համար[29]: Որքան հնար է պիտի ջանանք օգտուիլ առիթէն մեր շահերու տեսակէտը եւ գործունէութիւնը զօրացնելու մօտիկ վայրերու մէջ:

Սոյն տեղեկութիւնը, իր քաղաքական բնաւորութեանը համար, գաղտնի մնալու սահմանուած է եւ միայն Կեդր. Կոմիտէները իրաւունք ունին իմանալու:

<u>Լեռնավայր</u>.– Լեռնավայրի շրջանին մէջ մեր գործունէութիւնը, նոյնիսկ Ընդհանուր Ժողովի պիւտճէով, այս տարի սահմանափակ եղած է, սակայն հետամուտ ջանքեր կ'ըլլան աւելի ձեռնտու պայմաններ ստեղծելու ընդլայն գործունէութեան համար:

Հոն գտնուող մեր ընկերներէն Մարթինը, խաբուելով Սարհատի եւ իրեններու սադրանքներէն եւ հակառակ կուսակցական կարգապահութեան, այդ շրջանի մէկ քանի ընկերներու հետ կոչ հրատարակած է բողոքելով Դաշնակցութեան Դ. Ընդհ. Ժողովի որոշումներուն դէմ: Մենք հարկ եղածը գրեցինք իր այդ ապօրինի վարմունքին դէմ, որ պառակտում կը ձգէր շրջանի ընկերներու մէջ եւ այնքան թեթեւամիտ կերպով հաւատ կ'ընծայէր Սարհատին որ, ինչպէս գիտէք, «դատապարուած է Ընդհանուր Ժողովի կողմէն կազմակերպական դրամներու անբարեխիղճ գործածութեան համար»:

Այս առթիւ պարտք կը համարենք զգուշացնել մեր մարմինները եւ ընկերները որ բոլոր յարաբերութիւնները կտրեն Մարթինի հետ մինչեւ ցնոր կարգադրութիւն:

Սիեւնոյն շրջանին մէջ, ուրախ ենք յայտնելու, որ կը պատրաստուին առաջ գալ երիտասարդ թարմ ուժեր. յոյս կայ որ քիչ ժամանակէն անոնցմէ քանիսը ինքզինքնին գործին տրամադրութեան տակ դնելով նոր ոգեւորութիւն մտցնեն այդ շրջանին մէջ:

Սակայն մինչ այդ, տեղական մեր ընկերները պահանջ կը զգան դրսէն գացող հին փորձառու ընկերներու, որոնք կազմակերպելու եւ վարելու ընդունակութիւնը ունենան. առայժմ այդպիսի կազմակերպիչ ուժերու պէտքը շատ զգալի է այդ շրջանին համար: Ուստի կոչ կ'ընենք Ամերիկայի, Պուլկարիոյ եւ Եգիպտոսի մեր մարմիններուն որ լուրջ ուշադրութիւն դարձնեն այս մասին եւ եթէ երկիր մտնելու կարող անհատներ ունին տրամադրելի, մեզի հաղորդեն անոնց ցուցակը: Անգամ մը եւս կը յիշեցնենք մեր մարմիններուն, որ այսպիսի պարագաներու մէջ, առանց կանխաւ մեր գիտութեան եւ հաւանութեան ոչ ոք ճամբայ չհանեն իրենց տեղերէն:

<u>Փոքր Հայք</u>.– Փոքր Հայքի մէջ կ'աշխատինք ուղարկել կազմակերպող ուժեր այնտեղի ծրագրուած գործունէութեան զարկ տալու համար: Այդ շրջանին մէջ գոյութիւն ունին դաշնակցական ուժեր, բայց յարաբերութենէ կտրուած եւ անկերպարան վիճակի մէջ: Քանիցս մեզի դիմած եւ ուզած են յեղափոխական գրականութիւն եւ կազմակերպող վարիչ ընկերներ որպէսզի ցրիւ եւ անդեկավար խումբերը հաւաքելով

28.- Դաշնակցային (ֆեդերատիւ) իմաստով:
29.- Խօսքը կը վերաբերի Ռոստոմի:

կանոնաւոր ընթացք տան գործին: Այս մասին եւս արտասահմանի մեր մարմիններուն ուշադրութիւնը կը հրաւիրենք աչքի առաջ ունենալ այդ շրջանին համար – Սեբաստիա մասնաւորապէս – յարմարագոյն եւ եթէ կարելի է բնիկ ընկերներ եւ անյապաղ մեզի իմացնել:

Դաշնակցութեան Խորհուրդը շուտով կը գումարուի Կովկաս. երկրէն արդէն ընկերներ հասած են Խորհուրդին իբր պատգամաւոր:

Վանի դէպքերու մասին[30] մասնաւոր եւ ստոյգ տեղեկութիւն չունինք դեռ բացի եւրոպական աղբիւրներէն: Երեւի, ձմրան պատճառով հաղորդակցութիւններու դժուարութիւնն է որ այսքան ուշացուց հեռագիր կամ նամակ: Եթէ մանրամասնութիւններ ստանանք գիտակ կը պահենք ձեզ:

Խարախանեան վարդապետի մասին գրուած է ուր որ անկ է. գործնական միջոցներու համար դժուարութիւններ կան՝ ատոր համար խիստ զգուշութիւնով պէտք է շարժիլ չվտանգելու համար ձեռնարկը[31]:

Տիգրանակերտի մեր թղթակիցը կը տեղեկագրէ որ շրջակայ նահանգներէն մօտ 5000 թշուառ հայեր կը գտնուին այս պահուն այդ քաղքին մէջ եւ կը խնդրէ շուտով օգնութիւն հասցնել սովամահէ փրկելու համար զանոնք: Արդ, եթէ կարելի է, չէզոք հողի վրայ հանգանակութեան մը ձեռնարկեցէք եւ արդիւնքը շուտով ղրկեցէք Տիգրանակերտի անգլ. հիւպատոսին այդ դժբախտներուն բաշխուելու համար:

Փոքր-Հայքի մեր ընկերները փափաք յայտնած են Սամսոնի միջոցով յարաբերութիւն պահպանել արտասահմանի հետ: Սամսոնը իր աշխարհագրական դիրքով նկատուած է դուռը բոլոր այդ ներքին շրջանին եւ աւելի մօտիկ է: Ուստի դիմում կ'ընենք մեր մարմիններուն ցոյց տալ մեզի վստահելի եւ լուրջ ընկեր մը որ, հաստատուելով նոյն քաղաքի մէջ, կարենար այդ փափուկ եւ անհրաժեշտ պաշտօնը կատարել եւ միանգամայն կազմակերպութիւն առաջ բերէր:

Կովկասէն մեր ընկերները կը գրեն որ ռուսօ-թուրք պատերազմի հաւանականութիւնը հետզհետէ կը շեշտուի. երկուստեք փութով պատրաստութիւններ կը տեսնուին: Երկիւղ կայ որ եթէ Ռուսաստանը ժամանակին չկրնայ հարկաւոր զինուորական ուժը հաւաքել, թուրքերը կարող են առաջին յարձակողական քայլը առնել եւ յաջողիլ: Այդ յաջողութիւնը քաջալերական դառնալով քրտերուն եւ Կովկասի մահմետականներուն, հայերու դրութիւնը խիստ կը վտանգուի, եւ մինչեւ իսկ կը վախցուի որ Կովկասի մահմետականները օգտուելով առիթէն, թուրք զօրքերու ներկայութենէն, վրէժխնդիր ըլլան հայերէն, մանաւանդ որ Թուրքիա այժմէն կը նախապատրաստէ Կովկասի մահմետականները: Մեր ստացած տեղեկութիւններուն նայելով Կովկասի մէջ կը վխտան թուրք լրտեսները եւ առատօրէն զէնք կը տարածուի մահմետականներուն մէջ:

Հայ ժողովուրդը ուրեմն, եթէ պատերազմ ծագի, ծանր կացութեան մէջ կ'իյնայ թէ Թուրքիոյ եւ թէ Կովկասի մէջ: [Դաշնակցութեան] Խորհուրդը, վտանգի նախատեսութիւնով, պիտի զբաղի այդ հարցով եւ միջոցներ ձեռք առնէ. մենք ալ մեր կողմէն Եւրոպայի մէջ կարելին պիտի ընենք այդ մասին:

Ընկերական բարեւներով
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

30.- Ակնարկութիւն զինապահեստներու մատնութեան:
31.- Խարախանեան Ներսէս վարդապետ աքսորուած էր Երուսաղէմ. կ'ակնարկուի զայն փախցնելու ծրագրին:

Փաստ. 53-111

4.– ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ-ՆԱՄԱԿ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕՅԻ

Յուլիս 15, 1908

ՎԱՆԻ ԴԷՊՔԵՐԸ

Վանի դէպքերու մասին հետզհետէ ստուգուած տեղեկութիւնները կասկած չեն ձգեր կորուստի մեծութեան մասին: Կառավարութիւնը դաւաճանին միջոցով հասու եղած էր, առաջին բռնուածներէն զատ, ուրիշ պահեստներու գոյութեանը, ուստի զինուորական ահագին ուժով պաշարումի ենթարկելով հայկական թաղերը, խիստ խուզարկութիւններ կատարած եւ գտած է նոր կարգ մը զէնքի պահեստներ: Այս առթիւ կառավարութեան աջակցած են ժողովրդի մէջէն նորէնոր երեւան եկող մատնիչներ:

Մեր ընկերները նկատելով իրերու ծանր դրութիւնը եւ ժողովրդին ահաբեկ վիճակը միշտ խոյս տուած էին ընդհարումներէ՝ ընդհանուր կոտորածի երկիւղի մտահոգութեամբ: Ի վերջոյ կառավարութիւնը դաւաճանի մը մատնութիւնով, որուն անունը յայտնի է[32], կը յաջողի իրենց թաքստոցին մէջ պաշարել եւ ծերբակալել մեր ընկերներուն մեծ մասը, որոնց մէջ են Արամը եւ Կ. Կոմիտէի անդամ Թէոսը[33]: Մնացած կարեւոր ընկերները, որոնք ուրիշ տեղ թաքնուած էին, կը յաջողին պատռել զիրենք պաշարող զինուորական շղթան եւ ապաստանիլ ապահով վայրեր:

Վանի մէջ անջատ մնացած ընկերներ կը շարունակեն արտաքին յարաբերութիւնները:

Այս դժբախտ դէպքերուն առթիւ, մեր ընկերներու ոմանց վրայ եղած չարամիտ զրպարտութիւնները, որը նոյնքան չարամիտ մարդիկ շահագործեցին, բոլորովին անհիմն են: Մեր ստացած հաւաստի տեղեկութիւնները կը վկայեն, որ դաւաճանը իր անարգ քայլը չքմեղելու, իր յանցանքը մեղմացնելու համար զրպարտիչ թռուցիկ մը յայտարարած է, յուսալով հանրային խիղճին առաջ արդարանալ: Մեր ընկերները, որոնք կը ճանչնան Վանի մեր գործիչները, բոլորովին օտար կը համարեն զանոնք այդպիսի բարոյական կասկածէ:

Որովհետեւ մատնութիւնը ծանր հետեւանքներ ունենալ կը սպառնար, որ իր ետեւէն պիտի բերէր ծանր պատասխանատուութիւններ, մեր ընկերները իսկոյն գրած էին երկու Բիւրոներուն, յայտնելով, որ իրենք պատրաստ են կուսակցութեան բարձր ատեանին առջեւ ներկայանալ եւ դատուիլ ստանձնելով ամէն պատասխանատուութիւն: Մեր ընկերները իրենց խիղճին առջեւ արդար, կը պահանջէին իրենք իսկ, որ ճշմարտութիւնը պարզուի:

Անտարակոյս առաջիկայ Ընդհանուր Ժողովը պիտի քննէ խնդիրը անվերապահօրէն եւ մանրամասն, եւ պիտի ճշդէ այսպիսի մեծ աղէտի մը ծանր պատասխանատուութիւնները:

ԼԵՌՆԱՎԱՅՐ ԵՒ ԲԱՍՏԻ[34] ՇՐՋԱՆ

Լեռնավայրի մեր ընկերները ժիր եւ եռանդուն գործունէութիւն ցոյց կու տան շնորհիւ տեղին նորահաս երիտասարդութեան: Ջանքեր կ'ընեն այդ վայրի կազմակերպութիւնը հաստատուն հիմերու վրայ դնել նախ՝ գործնական քայլերէ առաջ:

Նոյն շրջանին մէջ առաջ եկած բողոքողներու հարցը առայժմ առկախ կը մնայ: Բողոքողները գրաւոր հաղորդած էին մեզի իրենց խաբուած ըլլալը Սարհատէն[4], որ չարաչար գործածելով անոնց վստահութիւնը՝ հրապարակած է բողոքը եւ խեղաթիւրած անոնց ըսածին միտքը. ուստի փափաք կը յայտնեն վերստին շարունակել իրենց յարաբերութիւնները Դաշնակցութեան հետ ինչպէս առաջ: Կը խնդրեն միանգամայն որ իրենց հերքումը միայն մեր մարմիններուն հաղորդուի առանց հրապարակելու: Մենք յայտնեցինք որ հրապարակով հերքուի եթէ կը ցանկան իրենց նախկին դիրքը գրաւել:

Խնդիրը առայժմ այս վիճակին մէջ է եւ մեր վստահութիւնը դեռ հաստատ չէ դէպի անոնց անկեղծութիւնը:

Բաստի[35] շրջանին մէջ ունինք ընկերներ, բայց գործը դեռ ընթացիկ հողի վրայ չէ դրուած: Ընկերներ պատրաստ էին հոն մտնելու, բայց վերջին նամակի մը ծերբակալումին վրայ՝ ընկերներու մեկնումը յետաձգուեցաւ: Բարեբախտաբար ցարդ ոեւէ ընկեր չէ ծերբակալուած եւ եկած լուրերը ապահովիչ են, սակայն զգուշութիւնները կը շարունակուին, վախնալով որ մի գուցէ կառավարութեան կողմէ դարան մ'ըլլայ: Հա-

32.- Տերցի Դաւիթ:
33.- Արամ Մանուկեան եւ Թէոս Տեղտրիկեան:
34.- Լեռնավայրը Կիլիկիոյ եւ յարակից Հիւս. Սուրիոյ կազմակերպութեան ծածկանունն է, Բաստը՝ Սեբաստիոյ:
35.- Իզմիրի եւ Լեռնավայրի հին գործիչներէն, որ Չորրորդ Ընդ. Ժողովէն ետք կը պատկանէր դժգոհներու այն խումբին, որ կ'ընդդիմանար կուսակցութեան որդեգրած ընկերվարական ուղղութեան:

ւանօրէն այս ամառ անցնին հոն ընկերներ գործին աւելի զարկ տալու համար:

Նոյն շրջանին Տ-ի մէջ ձերբակալուած էին ընկերներ, բայց յետոյ ազատ արձակուած: Կառավարութիւնը, ինչպէս կը հաղորդեն մեզի, կարողացած է ծածուկ նամակները բանալ: Ատոր վրայ կատարուած են ձերբակալութիւնները: Այս շրջանը թէեւ նոր, սակայն հոն գնացող եռանդուն ընկերներու շնորհիւ արագ գործունէութիւն մը սկսած էր եւ այդ առթիւ, իրենց պահանջին վրայ, մեծ քանակութիւնով յեղափոխական գրականութիւն փոխադրուած է հոն:

ԵԳԻՊՏՈՍ

Այնտեղի մեր ներկայացուցիչը[36] մեկնած է Կովկաս՝ վայրը քիչ շատ կազմ վիճակի մէջ դնելէ յետոյ. սակայն տեղական ընկերները կը պահանջեն մնայուն գործիչ մը ունենալ:

Ընկերները կ'աշխատին դարմանել բողոքողներու պատճառով առաջ եկած խառն դրութիւնը եւ ամուր հողի վրայ դնել տեղական կազմակերպութիւնը՝ որքան հնար է եւ իրենց պայմանները կը ներեն՝ դրականապէս օգտակար ըլլալ կազմակերպութեան: Արդէն կարգադրած են կարգ մը տեղական առկախ խնդիրներ, որոնք կը զբաղեցնէին ժամանակէ մ'ի վեր տեղական մարմինը:

ՊՈՒԼԿԱՐԻԱ

Շրջանային ժողովը յաջող վերջացած է նոր կոմիտէի կազմութիւնով: Պուլկարիոյ շրջանին համար եւս շրջուն պրոպագանդիստի պահանջ կայ ամառուայ եղանակներուն համար. այդ մասին դիմած ենք Եւրոպայի ուսանող մեր ընկերներէն մէկ երկուքին որպէսզի՝ օգտուելով իրենց արձակուրդներէն, գնան Պուլկարիա շարք մը դասախօսութիւններու համար:

Երկիւղ կար որ պուլկար կառավարութիւնը իր տրամադրութիւնը պիտի փոխէր դէպի հայ յեղափոխականները: Մեր ընկերներու գործը ինքնին կը դժուարանար. բարեբախտաբար առ այժմ այդ երկիւղը անցած կարելի է համարել:

ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՀԱՅ Յ. Դ. ՈՒՍԱՆ. ՄԻՈՒԹԻՒՆԸ

Ինչպէս գիտէք այս անունով առանձին միութիւն մը կազմուած է, Եւրոպայի հայ ուսանողական միութենէն զատ: Դաշնակցական ուսանողական միութիւնը այս տարուայ Ապրիլին համագումար ժողով կազմելով Ժընեւի մէջ մշակեց ներքին կանոնագիր:

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

Վանի դէպքերուն հետեւանքով Արեւմտեան Բիւրոն Եւրոպայի մէջ քաղաքական ներուժ գործունէութիւն մը ունեցաւ, թէ դէպքերը եւրոպական մամուլին հաղորդելով եւ թէ Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ Արտ. գործոց նախարարներուն կրկնակի դիմումներ ընելով եւ անոնց ուշադրութիւնը հրաւիրելով հայ ժողովուրդի անտանելի կացութեան վրայ:

Մեր ընկերներէն երկու հոգի այժմ Ֆրանսա եւ Անգլիա կը գտնուին եւ կ'աշխատին քաղաքականապէս շահեկանութիւն արթնցնելու դէպի Հայ Դատը: Այս ուղղութեամբ ջանքեր չեն խնայուիր: Ցարդ ձեռք բերուած արդիւնքը բաւական յուսալից ըլլալ կը թուի: Եթէ նոր բարդութիւններ կամ անակնկալներ միջազգային տեսակէտով չդժուարացնեն մեր ճիգերը:

Մեր բոլոր այս կարգի գործունէութիւնը ներքին եւ գաղտնի բնաւորութիւն ունեն՝ առանց ոեւէ աղմուկի եւ հրապարակումի:

[ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ] ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Խորհուրդը, որ գումարուած էր Կովկաս, վերջացած է, սակայն որոշումները դեռ մեզի չեն հաղորդուած: Իր ժամանակին կը հաղորդենք մարմիններուն: Ի միջի այլոց որոշուած է, որ Դաշնակցութիւնը պաշտօնապէս չմասնակցի կաթողիկոսական ընտրութեան, այլ ազատ կը ձգէ իր անդամները ըստ իրենց համոզման:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԸ

Խորհուրդի որոշումով յառաջիկայ Ընդհանուր Ժողովը պիտի գումարուի 1909 Յունուարի սկիզբները:

Յայտնելով այս որոշումը մեր մարմիններուն կը խնդրենք որ այժմէն պատրաստուին Ընդհանուր Ժողովին՝ ներկայացնելու համար իրենց շրջաններուն գործունէութեան մանրամասն եւ լիուլի տեղեկագիրը:

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

36.- Ակնարկութիւն Նիկոլ Աղբալեանի, որ 1905 թ. Դեկտեմբերէն մինչեւ 1908 թ. Մայիս ամիսը իբր գործիչ կը գտնուէր Եգիպտոս եւ Լեռնավայրի շրջանը:

Փաստ. 18-97

ՀԱՅ ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻՆ

5.– ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ

Ընկերնե՛ր,

Սահմանադրութեան յայտարարութեամբ Պոլսում թուրքահայկական դատը մտնում է նոր շրջան: Դրա հետ միասին աւելանում են Դաշնակցութեան պարտականութիւնները:

Իրաւակարգի խոստացումը գրաքննութեան վերացման եւ բանտարկեալների ազատութեան հետ միասին կ'ունենան անշուշտ իրենց դրական ազդեցութիւնը, մանաւանդ Թուրքիայի ազգաբնակութեան կաշկանդուած մտքի արթնացման վերայ:

Սակայն, որպէսզի սկսուած ոգեւորութիւնը չմնայ բարի ցանկութիւնների ու գեղեցիկ յայտարարութիւնների շրջանակի մէջ, անհրաժեշտ է մի շարք էական, այսօրուայ Թուրքիայի համար հասունացած պահանջների գիտակցութիւն եւ իրականացում կեանքի մէջ:

Այդ կէտերը ամփոփ կերպով մշակուած են Օսմանեան յեղափ. Դաշնակցութեան պահանջների մէջ, բայց անյայտ են ժողովրդական լայն մասսաներին: Վերջիններս, նրանց ղեկավար շրջանները գիտակցելու են յիշուած բարեփոխութիւնների անհրաժեշտութիւնը: Դժգոհ տարրերին պարզելու է, որ կամայականութեան տեղ ժողովրդի ընտրեալների սահմանած օրէնքների իշխանութիւնը կը հաստատուի ոչ թէ Սուլթանների փոփոխուող իրադէներով, այլ զրկուած ու ճնշուած մասսաների կազմակերպուած ու համերաշխ գործակցութեամբ:

Վստահ ենք, դաշնակցական մարմիններն ու անհատները – հաւատարիմ ազատութեան գաղափարին եւ յեղափոխական ուղիին – այս անգամ եւս կանգնած կը մնան իրենց կոչման բարձրութեան վրայ եւ կը կատարեն իրենց առաքելական կոչումը Օսմանեան երկրի վերածնութեան մեծ գործում:

Բացի այդ, հասարակական լուրջ բարեփոխութիւնները կապուած են եղել ծանր, արիւնայեղ ցնցումների հետ: Դժուար է սպասել, որպէսզի նոյնը տեղի չունենայ եւ Թուրքիայում: Կամայականութեան ռեժիմով, գիւղացու կեղեքումով, մանր ազգութիւնների ճնշումով շահագրգռուած են բազմապիսի եւ ուժեղ խաւեր, որպէսզի առանց լուրջ դիմադրութեան ու կռիւների զիջեն իրենց արտօնեալ դիրքերը: Տարբեր խաւերից կազմուած, տարբեր նպատակների ձգտող Թուրքիայի այսօրուայ ներքին շարժումը բարդանում է դիպլոմատիքական փոխ-յարաբերութիւններով, մի ազդակի միջամտութեամբ, որը կանգ չի առնում զոհերի առաջ:

Ազատութեան ձգտող տարրերը պէտք է լաւ գիտակցեն իրերի բարդութիւնը, հաւասարութեան տենչող ազգերը պիտի պատրաստ լինեն սեփական ոյժով պաշտպանելու իրենց իրաւունքները: Հայի կացութիւնը մասնաւորապէս թելադրում է մեզ շրջահայեցութիւն, ամենալուրջ պատրաստութիւն գալիք դէպքերի համար:

Հրաւիրելով ձեր լուրջ ուշադրութիւնը ստեղծուած դրութեան վրայ, խնդրում ենք, ընկերներ, կուսակցական եւ վստահութիւն ներշնչող համակրող խաւերից ու անհատներից գումարել յատուկ խորհրդակցութիւններ այդ առթիւ եւ տեղեկացնել մեզ հետեւանքների մասին:

Ինչպէ՞ս տանել ներսում ու դրսում պրոպագանդը, որպէսզի սկսուած շարժումը լայնանայ եւ խորանայ, որպէսզի սահմանադրութեան պահանջը բխէ ու պաշտպանուի ժողովրդի կողմից:

Կա՞ն արդեօք շրջանումդ հասուն ու ղեկավար ոյժեր երկիր մտնելու համար եւ նպատակայարմար չէ նրանց ու քաղաքականապէս հասունացած գաղթականներին մտցնել ներս:

Ի՞նչ միջոցներով ուժեղացնելու է շրջանումդ դաշնակցական մարտական բանակը ինչպէս եւ կուսակցական շրջանները նիւթական անհրաժեշտ միջոցների հետ միասին:

Ահա հարցեր, որ դրուած են մեր առաջ եւ սպասում են պատասխանի:

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

20 Յուլիսի 1908 թ.

Փաստ. 53-124

6.– ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ ԳԱՂՏՆԻ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆԸ

1908 Յուլիս 27, Ժընեւ

ԽԻՍՏ ԳԱՂՏՆԻ

Ընկերներ,
Մինչեւ այժմ ստացուած տեղեկագիրներէն արդէն իմացած պիտի ըլլաք, որ Օսմանեան բանակի մէջ առաջ եկած յեղափոխական շարժման հետեւանք՝ Սուլթանը ստիպուեցաւ Օսմ. Սահմանադրութիւնը վերահաստատել եւ ընդհանուր ներում հրապարակել քաղաքական յանցաւորներու:
Կը շտապենք ձեզ յայտնել, որ պէտք է օգտուել ներկայ րոպէէն եւ աշխատել ամէն կերպով – առանց աղմուկի եւ խիստ գաղտնապահութեամբ – համոզել գաղթականները, որ առանց ժամանակ կորսնցնելու, վերադառնան հայրենիք:

Ընկերական բարեւներով՝
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

Փաստ. 18-103

7.– ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ

Հ.Յ.Դ. ԵՐԿՐԻ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐԻՆ

Ընկերներ

Հակառակ տիրող յոռետեսութեան Օսմանեան սահմանադրական շարժումը աւելի եւ աւելի կենսունակ լինելու ապացոյցներ է տալիս:

Հին ռեժիմի սիւների չէզոքացումը, նրանց արդարադատութեան յանձնելը, ադմինիստրացիայի մէջ կատարուող փոփոխութիւնները եւ այլն բաւականաչափ գրաւական են հանդիսանում, որպէսզի սուլթանական միապետութեան վերհաստատման վտանգը վերացած համարենք:

Նոր կարգերի ներմուծմանը խոչընդոտներ երեւան չգալու պատճառը պէտք է փնտռել մասամբ այն հանգամանքի մէջ, որ ազնուականութիւնը Թուրքիայում իբրեւ կազմակերպուած հասարակական միութիւն, չի ներկայացնում այն ոյժը, ինչ ունի նա, օրինակ Ռուսաստանում: Եւ նա յոյս է տալիս, որ օսմանեան սահմանադրութիւնը կը հաստատուի անհամեմատ աւելի լայն դեմոկրատիկ հիմունքների վրայ:

Եթէ առաջիկայում Թուրքիայի մէջ ծագեն խռովութիւններ, դա կը լինի հետեւանք «Երիտասարդ Թուրքերի» մէջ անհրաժեշտաբար առաջ գալիք դիֆերենցիայի՝ աջակողմեան, ձախակողմեան, չափաւոր կողմերի բաժանուելուն:

Սուր խռովութիւնների տեղիք կարող է տալ նաեւ թագաժառանգութեան խնդիրը, որին մեծ կարեւորութիւն են տալիս երիտասարդ Թուրքերի պարագլուխները:

Ինչպէս յայտնի է, Պարիզի կոնգրէսում ընդունուած կէտերի առաջինն էր Համիդի գահընկէցութիւնը: Աւելորդ է յիշել, որ Դաշնակցութեան շարժառիթները այս խնդրում բոլորովին տարբեր են եղել երիտասարդ Թուրքերի երկու խոշոր հատուածների շարժառիթներից: Մինչդեռ Դաշնակցութեան համար կարեւոր էր ինքը գահընկէցութիւնը, իբրեւ բացարձակ արտայայտութիւն, իբրեւ նուիրագործում սուլթանական ռեժիմի խորտակման,– միւսների աչքում դա մի էտապ էր, որին պիտի հետեւի բուն իրենց շահագրգռող խնդիրը՝ թագաժառանգութիւնը: Ներքին պառակտումների ընթացքումն է, որ հին ռեժիմի մնացորդները պիտի օգտուեն Երիտասարդ Թուրքիայի աջակողմեան թ[ե]ւից՝ յետ գրաւելու համար կորցրած դիրքերը եւ պահպանելու ըստ կարելոյն միապետութեան իրաւունքները:

Արտաքին միջամտութեան հնարաւորութիւնը եւս աւելի սպառնական պիտի դառնայ այս պարագային, մի հանգամանք, որ լուրջ վտանգ է հանդիսանում Թուրքիայի պետական կազմի հիմքերի համար եւ որից չարաչար պիտի տուժի հայ ժողովուրդը:

Աչքի առաջ ունենալով արդի փափուկ կացութիւնը եւ առաջիկայում ծագելիք բարդութիւնների կարեւոր նշանակութիւնը, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Արեւելեան Բիւրոն անհրաժեշտ է համարում, համաձայն երկրի ընկերների յայտնած փափաքին, հրաւիրել երկրի ռայոնական ժողով՝ յատկապէս այդ խնդիրների համար: Իսկ առայժմ Արեւելեան շրջանի մարմինների եւ ընկերների ուշադրութեանն է յանձնարարւում մի քանի դիտողութիւններ եւ առաջարկներ:

Կատարուող յեղափոխութիւնը՝ լինելով իրականացումն Դաշնակցութեան մօտակայ էական պահանջների, լինելով, աւելի ճիշտն ասած՝ նուիրագործումը եւ ընդհանրացումը ամբողջ Թուրքիայի վրայ Դաշնակցութեան մասնակի յաղթանակների՝ ձեռք բերուած զանազան ժամանակներ զանազան վայրերում, օսմանեան շարժման այս յաջողութիւնը ամենափայլուն ապացոյցն է ներկայացնում մեր ծրագրի կենսունակութեան եւ մասնաւորապէս տաքտիկի գործնականութեան:

Քաջալերուած մեր տարած մեծ յաղթանակով՝ բացուած լայն ասպարէզում աւելի հաստատուն քայլերով պիտի ընթանանք Ընդհանուր Ժողովի գծած ուղիով: Տեղի ունեցած փոփոխութիւնների մէջ եւս մեր հիմնական տաքտիկը իր ընդհանուր գծերով պիտի մնայ նոյնը: Դրա հետ միասին, համաձայն Դաշնակցութեան մէջ ընդունուած վաղեմի գործելակերպին՝ ճանաչելով մոմենտի էական պահանջը, նրա վրայ կենտրոնացնել կազմակերպութեան ոյժերի մեծագոյն մասը: Ներկայ հանգամանքներում անհրաժեշտ է դառնում նպատակ դնել նախ եւ առաջ սահմանադրական ռեժիմի հաստատումը եւ կեանք[ի] ու գոյքի ապահովութիւն ձեռք բերելը, որոնց այնքան պէտք ունի հալումաշ եղած մեր ժողովուրդը:

Այդ նպատակով յանձնարարւում է՝

ա) Հեռու մնալ ներկայումս ամէն մի անտեղի ցոյցից, որը կարող է ռէակցիայի գիրկը նետել դեռ եւս քաղաքականապէս տհաս մասսաներ:

բ) Խոյս տալ այն պահանջներից, որոնք էական օգուտ չտալով հանդերձ՝ կարող են նոյն հետեւանքին հասցնել:

գ) Կազմակերպել լայն պրոպագանդ՝ գրաւոր եւ բանաւոր, գլխաւորապէս հարեւան ազգերի մէջ, որոնք հանգամանքների բերմամբ շատ են զրկուած մնացել պրոպագանդի տեսակէտից: Ձգտել, որ մեր հարեւանների համար տեղի ունեցած եւ ունենալիք փոփոխութիւնները չմնան իբրեւ վերեւից իջած շնորհներ, այլ դառնան նրա պահանջը եւ սեփականութիւնը:

դ) Որովհետեւ Թուրքերի շրջանում իբրեւ սահմանադրական շարժման ղեկավար հանդիսանում է զինուորականութիւնը, որը ժամանակի ընթացքում, կողմնակի ոյժերից ազդուած, կարող է չչարունակել գնալ ժողովուրդի շահերի ճանապարհով, եւ ընդհակառակը նեցուկ դառնալ Երիտասարդ Թուրքիայի աջակողմեան, շովինիստական հովերով տարուած հատուածի համար, անհրաժեշտ է, մասսայական գիտակցութիւն առաջ բերելու հետ միաժամանակ, կազմել տեղական մէջլիսներ – քաղաքական կլուբներ (նման պարսկական անջումանների) վիլայէթներում, սանջակներում, գազաներում եւ նոյնիսկ նահիէներում: Այդ մէջլիսների ձեռքը ամփոփել հետզհետէ տեղական հասարակական գործերը: Լաւ կազմակերպուած մէջլիսները դիւրութեամբ կը հակակշռեն զինուորականութեան այն մասին, որը գործելիս կը լինի ժողովուրդի շահերի դէմ:

Այս մէջլիսները՝ ինքնուրոյն, անկախ կառավարութեան մարմիններից, կը գրաւեն իրականութեան մէջ Վիլայէթի Նիզամնամէով (նահանգական օրէնսդրութիւնով) եւ Քանունը Էսասիյով (հիմնադիր օրէնքներով) նախատեսնուած ապակենտրոն-օրէնսդիր վարչական ժողովների դիրքը եւ իրաւունքները եւ իրենց ազդեցութեամբ ուղղութիւն կը տան տեղական պաշտօնական հիմնարկութիւնների գործունէութեանը:

Բայց որպէսզի օսմանեան ժողովուրդները հնարաւորութիւն ունենան դիմագրաւելու բոլոր պատահականութիւններին, անհրաժեշտ է, հէնց այդ մէջլիսների գիտութեամբ, զինել սահմանադրական խմբեր եւ կազմել ժողովրդական միլիցիա:

Մէջլիսների անմիջական պարապմունքների առարկան կարող են լինել հարկերի, հարկահանութեան եղանակի, հողային, ադմինիստրացիայի աւազակութեան դէմ պաշտպանուելու եւ այլ ստիպողական խնդիրներ:

ե) Թուրքիայի միւս ազգերի հասարակական կեանքը յեղափոխական ուղղութեամբ տանելու նպատակով պիտի աշխատել նրանց մէջ եւս կազմակերպութիւններ առաջ բերել նոյն հիմունքներով, ինչ հիմունքների վրայ է դրուած Դաշնակցութիւնը: Այս կազմակերպութիւնների մէջ պիտի ներս քաշել տեղական մէջլիսների յեղափոխականօրէն մտահոգ եւ գործող անդամներին:

Այս գործին կարող է նպաստել Վասպուրականի ընկերների ջանքերով կազմակերպուած Օսմանեան Յեղափոխական Դաշնակցութեան ծրագիրը, որի մի օրինակը ուղարկում ենք ներփակ:

զ) Այնտեղ ուր գոյութիւն կ'ունենան ուրիշ յեղափոխական խմբեր, թէկուզ դեռ եւս վերջնականապէս չկազմակերպուած, մեր մարմինները պիտի աշխատեն կազմել նրանց հետ միասին յեղափոխական խառն կազմակերպութիւններ, ղեկավարելու համար տեղական գործունէութիւնը:

Իբրեւ ղեկավարող սկզբունք պէտք է ընդունել՝ Յեղափոխական խոշոր ձեռնարկները գլուխ բերել համերաշխորէն, խառը մարմինների անունից, իսկ անջատ դուրս գալ միայն ծայրայեղ դէպքում:

Խառը մարմինները անհրաժեշտ են նաեւ համերաշխութեան կազմը ամրապնդելու, ինչպէս նաեւ ընդհանուր պրոպագանդը աւելի արդիւնաւէտ դարձնելու համար: Այդ նպատակով յանձնարարւում է, որ ուր միայն տեխնիկական յարմարութիւններ կան, հիմնել օրգաններ խառը մարմինների ղեկավարութեան տակ:

Հարկ ենք համարում յիշեցնել այստեղ, որ համաձայն 1908 թուի [Դաշնակցութեան] Խորհրդի հրահանգին՝ խառը մարմինների որոշումները պարտաւորեցուցիչ պիտի նկատել բոլոր կողմերի համար այն դէպքում միայն, երբ նրանք տրուած կը լինեն միաձայն։

Այսպիսով ուրեմն, կուսակցութիւնների խառը մարմինը մէջլիսների վրայ ազդելով, մէջլիսները՝ կառավարական հիմնարկութիւնների, մի կողմից ապակենտրոնացման բարիքները կ'արմատացնեն կեանքի մէջ եւ միւս կողմից՝ կը ստիպեն պարլամենտական օրէնսդիր մարմնին՝ հաստատուելիք օրէնքներով նուիրագործել լայն դեմոկրատիկ կարգերը։

է) Ի նկատի ունենալով, որ առաջին պարլամենտը կարող է վերածուել սահմանադիր ժողովի, կամ իր վրայ վերառնել խոշոր փոփոխութիւնների նախաձեռնութիւն, անհրաժեշտ է մեծ ուշադրութիւն դարձնել ընտրութիւնների վրայ, կազմել ընտրողական պլատֆորմ եւ պարլամենտ ուղարկել մարդիկ, որոնք ընդունակ լինեն հաստատելու իրաւահաւասարութիւն, լայն դեմոկրատիկ եւ ապակենտրոն հողի վրայ ժողովրդական գերիշխանութիւն։

Հ.Յ.Դ. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

Յ. Գ.— Սրա հետ միասին խնդրւում է պարբերական մանրամասը տեղեկագիրներ ուղարկել մեզ կեանքի ընթացիկ ելեւէջների մասին։ Երկրորդ նամակը կը վերաբերի մեր ուրոյն պահանջներին։

ՆՈՅՆԸ

1908 թ. 5 Օգոստ.

Փաստ. 19-4

8.– ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՕՅԻ ԿՈՉ-ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Մահ կամ Ազատութիւն

Կուսակցական ընկերներին եւ մարմիններին.
Ընկերներ,

Ցարիզմի բռնակալական հարուածները օրէցօր սաստկանում են։ Խուզարկութիւնները ու աքսորները շարունակւում են անվերջ, անսահման։

Եւ ռէակցիայի համատարած ազատութեան տակ յոխորտալից ոտքի են կանգնել բոլոր մութ ոյժերը՝ լրտեսներ, մատնիչներ, հարստահարիչներ։

Բայց որքան ծանր լինին շրջապատող պայմանները, նոյնքան եռանդուն աշխատելու են բուն յեղափոխական ոյժերը։ Հենց այդ հաւատով դիմում ենք ձեզ, ընկերներ, առաջարկելով.

1) Միշտ վառ պահել յեղափոխական ոգին դաշնակցական շարքերում։
2) Սերտ կապ պահպանել ոչ միայն տեղական խմբերի եւ գործիչ ընկերների, այլ եւ հարեւան մարմինների հետ։
3) Կազմակերպել քաղաքական բանտարկեալներին ու նրանց ընտանիքներին օգնելու գործը։
4) Հետամուտ լինել գտնելու եւ հասարակական բոյկոտի ենթարկելու յատկապէս հայ մատնիչներին ու լրտեսներին, որոնք վերջին ժամանակներս բազմացել են, գրեթէ բոլոր հայաշատ քաղաքներում։
5) Պատրաստ ունենալ ամենավստահելի եւ փորձառու ընկերներից բաղկացած մարտական խմբեր։
6) Ամէն տեղ ուժեղացնել գաղտնի գործունէութիւնը՝ խուսափել փոստով նամակներ ուղարկելուց, ի բաց առեալ այն տեղերը, երբ յատուկ հասցէներ տրուած կը լինեն։

Ի գործ, ընկերներ, յարատեւ յարաճուն գործ յանուն ազատութեան. ցոյց տանք որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, որ երկար տարիներ անվհատ մաքառել է բռնութեան ու անարդարութեան դէմ, որ անթիւ զոհերի, անզուգական հերոսների անունով նուիրագործել է իր վեհ դրօշակը, կարող է այս սեւ օրերին էլ անընկճելի մնալ առաջ տանելով աշխատաւոր ժողովրդի ցաւակից եւ գիտակից ոյժերին դէպի յեղափոխական կռիւը։

Թող կորչին մատնիչները, լրտեսները.
Կեցցեն անձնազոհ յեղափոխականները.
Կորչի բռնակալութիւնը,
Կեցցէ ազատութիւնը։

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

1909 թ. Փետրուար

ԳԼՈՒԽ III

ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆ

Այս մարմինը ստեղծուեցաւ Օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումէն անմիջապէս ետք։ Իբրեւ կորիզ նկատի առնուեցաւ Հ.Յ.Դ. Չորրորդ Ընդհ. Ժողովէն ընտրուած Ցուցական-Տեռորական մարմինը, աւելի ծանօթ *Տեմէն* կրճատումով, որուն անդամներն էին Է. Ակնունի, Վահագն Տաթեւեան եւ Անդրանիկ։ Վերջինիս Տեմէնի անդամակցութենէն հրաժարելէն (1908, Մարտ) եւ յատկապէս Սահմանադրութեան հռչակումէն (1908, Յուլիս) ետք, Տեմէնը՝ Պոլսոյ Պատասխանատու մարմին անուան տակ փութաց անցնիլ ու հաստատուիլ Թուրքիոյ մայրաքաղաքը, ամբողջացած եւ զօրացուած կազմով։ Անդրանիկը փոխարինելու համար, Դաշնակցութեան Խորհուրդի որոշումով նախ Սմբատ Խաչատրեանը (Բորիս) մտած էր կազմին մէջ. ապա Վառնայէն հրաւիրուեցաւ «Ռազմիկ» թերթի խմբագիր Ռուբէն Զարդարեանը, որ արդէն Հ.Յ.Դ. պատուիրակութեան անդամի հանգամանքով մասնակցած էր Օսմանեան Թուրքիոյ ընդդիմադիր տարրերու փարիզեան Կոնգրէին։ Աւելի ուշ՝ Արեւմտեան Քիւրդիի անդամներէն Յոնան Դաւթեան եւ ուրիշներ մաս պիտի կազմէին Պոլսոյ Պատ. մարմնին, որուն վրայ պայմաններու բերումով պիտի ծանրանային շատ կարեւոր ու փափուկ պարտականութիւններ։

Մինչեւ Հ.Յ.Դ. Հինգերորդ Ընդհ. Ժողովի գումարումը (1909, 14 Օգ.) Պոլսոյ Պատասխանատուի միամեայ գործունէութիւնը, բացի «Ազատամարտի» հրատարակութենէն (1909, Յունիս), կեդրոնացաւ երկու հիմնական մարզերու վրայ։ Անոնցմէ մէկը՝ շփումներն ու յարաբերութիւններն էին Երիտասարդ Թուրքերու Սելանիկի եւ Պոլսոյ կեդրոնական մարմիններուն հետ, որոնք, այդ յարաբերութիւնները, դիւրասահ չեղան երբեք, յատկապէս մայրաքաղաքին մէջ, ուր իշխանութեան ղեկը ձեռք անցուցած ազատամիտ տարրերուն կողքին, հետզհետէ գերակշիռ դիրք պիտի գրաւէին բազմաթիւ ազգայնամոլ թուրք ղեկավարներ։

Միամեայ այդ գործունէութեան ընթացքին Պատ. մարմնին համար առաջին յուսաբեկութիւնը եկաւ 1908 թ. Սեպտեմբերին կազմակերպուած խորհրդարանական ընտրութիւններէն, որոնց ընթացքին հայոց յուսացած 25 աթոռներու դիմաց՝ միայն 10 հայ երեսփոխաններ մուտք պիտի գործէին օսմանեան նորակազմ խորհրդարանէն ներս։

Շատ աւելի դառն փորձառութիւն եղաւ անշուշտ 1909 թ. Մարտ 31-ի Ապտիլ Համիտի պետական հարուածի փորձը եւ, մա՛նաւանդ, Ատանայի աղէտ անունով ծանօթ՝ Կիլիկիոյ հայութեան վրայ գործադրուած նախճիրը, որ անգամ մը եւս երեւան բերաւ թուրք մոլեռանդ տարրերուն ջարդարար եւ ցեղասպան էութիւնը։

Պոլսոյ Պատ. մարմնի երկրորդ գլխաւոր պարտականութիւնը՝ Օսմ. սահմանադրութեան հռչակած ազատութեան, Թուրքիոյ այլացեղ ժողովուրդներու իրաւահաւասարութեան եւ համերաշխ գործակցութեան գաղափարներու ամրապնդման հետ մէկտեղ, եղաւ Հ.Յ.Դ. կազմակերպական ցանցի ընդլայնումն ու զօրացումը ամբողջ Փոքր Ասիոյ տարածքին, ներառեալ անշուշտ հայկական նահանգները։ Այս վերջինը արդէն ամուր խարիսխ ունէր ժողովրդային զանգուածներու մէջ շնորհիւ երկու տասնամեակներու տեւողութեամբ մղուած հերոսական մարտնչումներու, նուիրագործուած նոյնպէս բազում հերոսական դէմքերով եւ թանկագին նահատակներով։ Բայց եւ Երկիրը ուժաքամ էր եղած, իբրեւ հետեւանք համիտեան պարբերական ջարդերու, քանդումներու եւ սովահարութեան։ Միւս շրջաններուն մէջ կազմալուծուած էին, կիսով գէթ, մարմիններն ու շարքերը։ Ուստի հարկ էր նոր թափով ձեռնարկել կուսակցութեան եւ ժողովուրդի վերակազմակերպման։

Այս պայմաններուն մէջ գործի գլուխ կանչուեցան, տեղական հին եւ փորձուած գործիչներու կողքին, արտասահմանեան երկիրներէ եւ Կովկասէն եկած նոր ուժեր (Մարզպետ, Սեպուհ, Մուրատ, Հրաչեայ Մարալ, Բարսեղ Շահպազ), բանտերէն ազատ արձակուած՝ Վարդգէս Սերենկիւլեան, Հայկ Թիրիաքեան եւայլն։

* * *

Կ. Պոլսոյ Պատ. մարմնին յատկացուած գլուխին տակ տրուած փաստաթուղթերը բաղկացած են՝

1.- *Տեղեկագիր*՝ կարդացուած Ընդհ. Ժողովին. ներկայացուած են գլխաւոր *կէտերը*, գրուած մարմնի ներկայացուցիչ է. Ակնունիի կողմէ, որ կը հանդիսանար նոյն մարմնի կեդրոնական դէմքը։

2.- Պատ. մարմնի գումարուած առաջին նիստերու որոշումներու արձանագրութիւնները (1908 թ. Օգոստոս), նոյնպէս Ակնունիի ձեռագրով։

3.- Պոլիս հաստատուելէն անմիջապէս ետք Պատ. մարմնի շարք մը շրջաբերականները՝ ուղղուած ընդհանուր հասարակութեան (տպագիր) եւ կուսակցական մարմիններուն եւ շարքերուն (կազմակերպական)։

4.- Պատ. մարմնին ստացած քանի մը գրութիւններ՝ Գրիգոր Զօհրապէն, Տոքթ. Ս. Նշանեանէն եւ Զապէլ Եսայեանէն։

Գ. գլուխին Բ. բաժինը յատկացուած է Ցուցական-Տեռորական մարմնին (Տեմէն)։

Ե. Փ.

Փաստ. 1538-18

<u>Ե-ՐԴ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻՆ</u>

Ա 1.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ *(ԿԷՏԵՐ)*

Հ.Յ.Դ. ՊՈԼՍԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄՆԻ

ՊՈԼԻՍ 1909 – ՕԳՈՍՏՈՍ

1 – *<u>Մարմնի կազմը</u>*

ա) Զորրորդ Ընդհանուր Ժողովի ընտրած Ցուցա-Տեռորական մարմինը։ Երեք անդամներ, որոնք պէտք է կազմակերպէին գործը։ Տեմէնի երեք անդամները՝ Անդրանիկ, Ակնունի, Վահագն[1]*։ Ընդհանուր ծրագիր։ Միջազգային-պետական գործունէութեան սկզբունքը եւ 1907-ի Պարիզեան կոնգրէն։*

բ) Տեմէնի ժողովը Վիեննայում 1908 Փետրուարին։ Անդրանիկի հրաժարականը, Տեմէնի դիմումը Դաշնակցական Խորհրդին, գումարուած Թիֆլիսում։ Բանակցութիւններ Բորիսի, Դումանի եւ Աբրահամի հետ[2]*։ Խորհուրդը ընտրեց երրորդ անդամ՝ Բորիսին։*

գ) Հրաւէր Ժէօն-Թուրքերին եւ մակեդոնացիներին՝ գումարուելու Վիեննա, ընտրելու Permanent Comité*-ն, որոշուած Պարիզի կոնգրէում։ Գարոյի հրաժարուելը՝ մտնել այդ կոմիտէի մէջ։ Շահրիկի համաձայնութիւնը։*

դ) Տեմէն Պատասխանատու մարմնի ժողովը, Սոֆիա, 1908 Յուլիսին։ Որոշումն անմիջապէս անցնել Պոլիս։

ե) Հրաւիրուած ընկերներ – Ռուբէն՝ բալկանեան շրջանից, եւ Յոնան՝ Արեւմտեան Բիւրոյից[3]*։ Գալֆայեանի ուղարկուելը Զմիւռնիա։*

զ) Արեւելեան շրջանից՝ Սիմոն, Շահրիկ[4]*։*

2) Պատգամաւորներ։

2 – *<u>Բանակցութիւններ Ժէօն-Թուրքերի հետ</u>*

ա) Մեր բանակցութիւնները Պոլսում։ «Իթթիհատի» ներկայացուցիչները Օգոստոս ամսին։– Ճեմալ-պէյ, Ռահմի-պէյ, եւ Հագգը-պէյ։

բ) «Ապակենտրոնացման» կուսակցութեան պատգամաւորի գալը Պոլիս։ Դր. Նիհատ։ Կուսակցութեան տրամադրութիւնները։

գ) Դաշնակցութեան առաջարկը՝ հաւատարիմ մնալ Պարիզի կոնգրէսի որոշումներին։ Խառն կոմիտէն եւ կոնգրէ հրաւիրելու մեր առաջարկը։ Այդ առաջարկը «Իթթիհատը» ուղարկեց Սելանիկ, Կենտրոնին։ Սելանիկէն պատասխան, որ ուղարկում են յատուկ պատգամաւորութիւն – Թալաադ-պէյ, Մանկասի զադէ (հանգուցեալ մինիստրը), Բահէդդին-Շաքիր եւ Հագգը-բէյ։

դ) Մեր բանակցութիւնները պաշտօնական ձեւով՝ Իթթիհատի հետ։ Բանակցողների յանձնարարութիւնը՝ որ անկարող են գործակցել «յեղափոխական» կազմակերպութեան հետ, եւ հետեւաբար անկարելի է Խառն Կոմիտէ կազմել։ Մեր վէճը։

ե) «Ապակենտրոնացման» կուսակցութեան եւ «Իթթիհատի» միացման առաջարկը եւ միացումը։ Մեր բռնած նպաստաւոր դիրքը։ Միացման պայմանները – ընդունել «Իթթիհատի» անունը. պաշտօնական օրգան «Թերակկը» եւ հիմնակէտ՝ ապակենտրոնացումն։

զ) Յետագայ դէպքերը։ «Իթթիհատի» տրամադրութեան փոփոխուելը։ Սուլթան Համիտի եւ Իլդըզի ազդեցութեանը մեծացումը։ Օգոստոսի դէպքը – Յրուեցին Պարիզի կոնգրէի որոշումը։ Պոլսի մարմինը յայտարարեց՝ որ կապ չունի պարիզեան «Իթթիհատի» հետ։ Համիտը ուրախացաւ այդ պառակտման համար եւ իրան յայտարարեց Իթթիհատի նախագահ։ Համիտի պահանջը՝ որ չմիանան – չմօտենան Դաշնակցութեան։

է) Մեր պահանջը՝ իրագործել Կոնգրէի որոշումը՝ գահընկէց անել Համիտը։ Քաղաքական պատճառները։ Իթթիհատի մի քանի անդամների վատ դերը։ Իթթիհատի խոստմնազանցութիւնը։ Յետագայ տխուր դէպքերը։

ը) Նոր կերպարանք մեր յարաբերութիւնների։ Երկու հոսանք «Իթթիհատի» մէջ. աջակողմեան եւ ձախակողմեան։ Աջակողմեանի ներկայացուցիչները – Բահէդդին, Ահմէտ Ռիզա, Ռահմի։ Ձախակողմեան՝ Մանկասի զադէ, Թելաադ, Ճեմալ, Ռեմզի, Հասան։ Սապահեդդինի եւ նրա գաղափարակիցների հետ։ Դրանց խառն ժողովները եւ դրութիւնը։ Դր. Սայէթ եւ Զերքէզ-Թոսուն։

թ) Յետագայ դէպքերը։ Իթթիհատի բռնած սխալ ընթացքը։ Դժգոհութեան ծաւալումը։ Քեամիլ փաշայի մինիստրութեան անկումը։ Ռէակսիոնը եւ Իթթիհատի տարտամ վիճակը։ Նրանք փորձեցին մօտենալ Դաշնակցութեան։ Մարտի դէպքերը եւ մեր ներկայացուցիչների Հաղըմ-քէոյ կանչուելը։ Տեսակցութիւն Թելաադի հետ եւ պահանջ՝ վայր գցել Համիտը։

ժ) բանակցութիւններ[ի] վերսկսում։ Մեր պատգ[ամաւորները] Սալոնիկ։ Խառն կոմիտէի կազմումը։ Ապարդիւն դրութիւն։ Déclaration*-ի անպէտ ձեռնարկը։*

3 – *<u>Քաղաքական այլ կուսակցութիւններ</u>*

ա) «Ահրար»։– Նրա առաջ գալու պայմանները։ Հակա-Իթթիհատական շարժումը. ահրարեան ծրագիրը։ Յոյն եւ հայ անդամները։– Քրտական երկու կլուբները՝ Իբն Դուրլամեան[?] եւ Բեդիրխանզադէ խմբերը։ Մեր բանակցութիւնները նրանց հետ։ Արաբական խումբը եւ նրանց բանակցութիւնները մեզ հետ։ – Մեր եւ յոյների բանակցութիւնները։ Մակեդոնական քաղաքական խմբերը եւ Դաշնակցութիւնը։

բ) Մարտ-ապրիլեան մեր ձեռնարկը կազմելու՝ բոլոր քաղաքական կուսակցութիւնների դաշն։ Այդ մարմնի ժողովները։ Դրա որոշումները եւ դեկլարասիոնը։ Նպաստաւոր տպաւորութիւնը Երկրի մէջ։ – Մեր կոչը՝ միանալու յօգուտ Սահմանադրութեան պաշտպանութեան՝ «սերբեստի» խմբագրապետի սպանութեան պատճառով։ Տպաւորութիւնը։

4 – *<u>Պատ. մարմնի սկզբնական ձեռնարկները</u>*

ա) Դիմումն գաւառները, կապեր հաստատելու համար (Օգոստ. 6).

բ) Շրջաբերականներ՝

1.- համերաշխ գործելու,

2.- ինքնապաշտպանութեան դիմելու եւ

3.- Սահմանադրութիւնը պաշտպանելու համար։

գ) Օժանդակ մարմիններ Պոլսում։ Տեղական ինտելիգենտ ոյժերի առաջին ժողովը՝ [Գրիգոր] Զօհրապի մօտ։ Ժողովի յայտնած կարծիքը եւ համակրանքը։

դ) Երկու օֆիսների հիմնելը կեդր. Պոլսում, յարաբերութիւնների համար – Ստամբոլ եւ Բերա (Օգոստ. 20).

ե) Ժողովրդական գրավաճառանոցի հիմնարկութեան մեր ծրագիրը եւ նպատակը. «Արծիւ» գրավաճառանոց։ Գրքերի տարածման հարց։

զ) Քաղաքական դիմումներ՝

ա- Ազատել քաղաքական բանտարկեալներին (դիմումն Սոֆիայից)

բ- Հայ մինիստր նշանակելը

գ- Հողերի վերադարձը հայերին։

5 – *<u>Կազմակերպական աշխատանքներ</u>*

ա) Խմբերի եւ կոմիտէների կազմակերպութիւնը Պոլսի մէջ

բ) Ստամբուլի կոմիտէն, նշանակուած Պ. մարմնի կողմից եւ օֆիսի դերը։

գ) Կ. Պոլսի շրջանի կազմակերպութիւնը։ Մեր պրոպագանդիստները եւ կազմեր – ընկերները (մանրամասները Կ. Պոլսի շրջանի պատգամաւորից).

դ) Խմբապետների եւ խմբական հաշուեմատեանի տպագրութիւնը եւ տարածումը։

ե) Կազմակերպութիւններ Փոքր-Հայքի եւ Մեծ-Հայքի մէջ։

Մեր պրոպագանդիստ-կազմակերպիչ ընկերները՝

ա- Գալֆայեան – Զմիւռնիա եւ Կիլիկիա

բ- [Բարսեղ]Շահբազ – Հայկական նահանգներ

գ- Գործիչներ – Պոլսոյ շրջանում։

6 – *<u>Հրապարակային պրոպագանդան</u>*

1) Ատենախօսութիւնների կազմ[ակերպութիւն]ը Պոլսի մէջ։ Մեր տպած Ծրագիրը։ Այդ ծրագրի մանրամասները։ Քաղաքական, հասարակագիտական եւ տընտեսական հարցեր։

2) Ատենախօսութիւնների կազմակերպութիւնը գաւառներում եւ նրանց արագ տարածումը

3) Համերաշխութեան գաղափարը միտինգների մէջ.

ա- Միտինգներ թուրքերի հետ

բ- Միտինգներ քրտերի հետ

գ- Միտինգներ յոյների եւ հրեաների հետ։

4) Դրամական մասը միտինգների։ – Բարթող փաշայի 2,500 ֆրանկ նուէրը այդ գործի համար։

5) Միտինգներ՝ աւելի քան 75 Պոլսում։ Խառն միտինգներ։

6) Մեր թաղական լսարանները։ Նրանց դերը։

7 – *<u>Պարլամենտական պլատֆորմ</u>*

1) Մեր մշակած պլատֆորմը (Օգոստ. 27)

2) Պլատֆորմի հիմունքները եւ տարբերութիւնը մեր minimum *պահանջներից։*

3) Մեր բանակցութիւնները Սապահեդդինի եւ Իթթիհատի հետ պլատֆորմի համար։ «Ինքնավարութեան» խնդիրը։ Սապահեդդինի առաջարկը այս մասին։ «Ապակենտրոնացման» հարցը եւ Իթթիհատի բռնած դիրքը։

4) Մեր տարաձայնութիւնները «Իթթիհատի» հետ պլատֆորմի կազմի եւ տպագրութեան հարցում։ Նրանք խոստացան միասին մշակել – դրժեցին։ Թելաադի եւ Հագգը-պէյի գալը Սալոնիկից եւ բերած պատասխանը։ Մեզ խոստացան չտպագրել, սպասել, միասին մշակել եւ տպագրեցին։ Անախորժութիւններ։

5) Պլատֆորմի տպաւորութիւնը։ Մակեդոնացիները, արաբները եւ յոյները համակարծիք մեզ հետ։

1.- Վահագն Տաթեւեան, Ամերիկայէն պատգամաւոր Զորրորդ Ընդհանուր Ժողովին։

2.- Բորիսը՝ Սմբատ Խաչատրեանն է, Դումանը՝ Նիկոլ Դումանն է, Աբրահամը՝ Սահակեան, Հայր Աբրահամն է։

3.- Ռուբէնը՝ Զարդարեանն է, Յոնանը՝ Դալբեան։

4.- Սիմոն Զաւարեան եւ Յար. Շահրիկեան (Նիթրա)։

6) *Պլատֆորմը — չորս լեզուով — հայ, թուրք, յոյն եւ ֆրանսիական։*
Նրա արժէքը եւ տարածումը։

8 — *Պարլամենտական գործունէութիւն*

1) *Դաշնակցութեան մասնակցութիւնը պարլ[ամենտական] ընտրութեան մէջ։*
2) *Մեր ջանքերով կազմուած «Սահմանադրական» մարմինը, նրա ծրագիրը։ Բոլոր կուսակցութիւնները եւ կրօնական համայնքները մասնակցեցին այդ ժողովին։*
3) *Դաշնակցութեան թեկնածուները Պոլսում — Զօհրապ եւ Հալաճեան։*
4) *Պրոպորսիոնէլ սիստեմը եւ մեր պայքարը Իթթիհատի դէմ։ Մենք պահանջում էինք 25 պատգ[ամաւոր]։ Արաբների եւ յոյների խնդիրը։*
5) *Իթթիհատի կուիւը մեր թեկնածուների դէմ։*
6) *Հիլմի փաշայի տաքտիկա, ընդդէմ մինիստր Հագգը-բէյի։ Պատգամաւոր Մուշից եւ Վանից։ Մեր պահանջները։*
7) *Ընտրական ընդհանուր պայքար։ Ցոյն-հայ յարաբերութիւններ։ Հայ-թուրք գործակցութիւն։*
8) *Տասն հայ պատգամաւորները։ Ընդհանուր ծրագիր։ Պարլամենտական խմբակցութիւններ։ Աջը եւ ձախը։*
9) *Պարլամենտական դիրք։ Իլդըզի ճաշը եւ հայերի ցոյցը Համիտի դէմ։*
10) *Ռեֆորմներ։ Զինուորագրութեան հարցը (բանաձեւ — 14 Ապրիլ — Զեկուցումն Վարդգէսի)։*

9 — *Ինքնապաշտպանութեան հարցը*

1) *Շրջաբերական այդ մասին — Օգոստոս ամսին։*
2) *Ինքնապաշտպանութեան սահմանադրական բնոյթը։*
3) *Հագգը-բէյի եւ Հիլմի փաշայի գաղտնի հեռագիրները Բիթլիս եւ Վան։ Ֆերիտ փաշայի հրահանգը։*
4) *Կարճերի[5] փոխադրութեան խնդիրը։ Զիֆոն։ Երկու տարբեր հոսանք Պատ. մարմնի մէջ (Ցունիս 7)։*
5) *Այժմեան կացութիւնը։— քանակը։*

10 — *Տեմէնի «նիւթերը»*

1) *Ցուլիսին բերած նիւթերը։*
2) *Պատրաստութիւններ՝ տեսնուած գաղթավայրում։ Մեր մեքենան եւ մեր նիւթերը։*
3) *Ժընեւից բերածը, անհատական դէպքերի համար։*
4) *Խնձորների խնդիրը։ Նիւթը[6]։ Քանակը (100+200)*
5) *Հրաչ-Մարալի մասնակցութիւնը։*
6) *Խնձորների խնդիրը եւ մարմինները (Հոկտ. 1)*
Երկու հոսանք
1) *դէմ են որ մարմիններին տրուի*
2) *կողմնակից։*

7) *Կասկածները։ Շէֆքէթ փաշայի պաշտ[օնական] դիմումը։ Մեր պատասխանը։*

11 — *Հայաստան գնացող յանձնաժողով*

1) *Առաջին նշանները անկարգ վարչութեան։ Դաշնակցութեան տեղեկութիւնները գաւառից։ Մինիստր Հագգը-բէյի հերքումները եւ կասկածը։ Մեր առաջարկը հրապարակով՝ ուղարկել քննիչ մասնախումբ, խառն, մեր հաշուով։*
2) *Քննիչ յանձնաժողովի ծրագիրը։ Անդամներ։ Մեզ մօտ են ուղարկում մինիստրութիւնը՝ դրուստութիւն [?] խմանալու։ Ճեմալ, Զէքի եւ Շահնազար — անդամներ։ Ծրագրի ձգձգումը։ Ֆերիտի դաւերը։ Քայքայումն ձեռնարկի։*

12 — *Ռէակսիոնը եւ Ադանա*

1) *Մարտի 31-ը նախանշանները եւ պատճառները*
2) *Համիտի խաղացած դերը*
3) *Իթթիհատի պատասխանատուութիւնը այդ գործի մէջ։ Մեր նոյն պահանջը՝ գահընկէց անել Սուլթան Համիտը։ Մեր բանակցութիւնները այդ մասին։*
4) *Ադանան։ Աղէտի սկիզբը, պատճառները, ռէակսիոնի դերը։*
5) *Մեր պահանջները՝*
ա- Պատիժ պատասխանատուներին
բ- Զինուորական ատեան
գ- Վնասների հատուցումն
դ- Պաշտօնեաների հեռացումն
6) *Կառավարական դեկլարասիոնը*
ա- Դժգոհութիւն հայերի կողմից
բ- Պատրիարքարանը փակելու հարց
գ- Ազգային ժողովի փակումը
դ- Եկեղեցիների փակումը՝ իբր ցոյց
ե- Հայ պատգամաւորների ելնելը պարլամենտից
զ- Ցեղափոխական ցոյցեր։
7) *Քննիչ ընկերոջ Ադանա ուղարկելը (Անտոն)[7]*
Բժշկական-օժանդակ միսիոնների առաքումը։

13 — *Մեր հրատարակութիւնները*

Ia- *Ցեղափոխական գրականութեան մեծ պահանջը*
Սահմանադրութեան յայտարարումից յետոյ։
բ- Շրջաբերականներ
գ- Բրոշիւրներ։ «Կանոնագիրը» եւ «Ծրագիրը» տպագրուած Պոլսում։

5.- Ատրճանակների։
6.- Խնձորը՝ ձեռնառումբն է, նիւթը՝ պայթուցիկ նիւթ։
7.- Սիմոն Զաւարեան։

դ- Սեփական օրգանի խնդիրը։ Մարմինների պահանջը եւ մեր յետաձգման պատճառները («Ազդակ»)։
1- *«Ազատամարտը» — ամէնօրեայ օրգան*
2- *Թուրքերէն թերթի խնդիրը։ Մեր բանակցութիւնը թուրք թերթերի հետ։*
3- *Ֆրանսերէն օրգանի հարցը։ Քիյառ կանչուեց այդ նպատակով։ Մեր բանակցութիւնները յոյն եւ թուրք կոմիտէների հետ։*
ե- Ցեղափոխական բրոշիւրների ձեռնարկ։ «Ազատութեան մատենադարան» (առանձին զեկոյց)։
զ- Գրքերի պահանջը եւ տարածումը։ Ներկայ հանգամանքները։

II *«Ազատամարտ» —*

1) *Խմբագրական եւ վարչական մարմինները։*
2) *Տարեկան բիւրճէն։*
3) *Կազմակերպութեան նպաստը։*
4) *Ի՞նչ պիտի անել գործը ամրապնդելու համար։*

14 — *Հանգանակութեան խնդիրը*

ա- Կազմակերպութեան միջոցները։ Պատասխանատու մարմնի կատարելիք դերը դրամի խնդրի մէջ։
բ- Պոլսի հայութեան տալիք դրամական աջակցութիւնը։ Հանգանակութիւն Զմիւռնիա եւ այլ վայրեր։
գ- Դիմումն Պարիզ, Մ.-ին, որոշ ծրագրով։
դ- Պոլսի առաջին դիմումը հայ հասարակութեան մի խումբ ներկայացուցիչներին (մասնախումբ՝ Քաջազնունի, Շահրիկ, Վահագն)։
ե- Երկրորդ դիմումը, նրանց պատասխանի համաձայն։ — Ակնունի, Հրաչ, Վահագն, դիմող մասնախմբի անդամներ։ Գործի սկզբնաւորութիւն եւ Ադանայի դէպքերը։
զ- Այժմեան կացութիւնը։ Մարմինների տրամադրութիւնը՝ բռնի հանգանակութեան մասին։ Դրա անախորժ հետեւանքները։ Պոլսի հայերին անելիքը՝ դրամական գործում։

15 — *Դրամական-հաշուական*

ա- Պատասխանատու մարմնի եկամուտները
բ- Հանգանակութիւն
գ- Նուէրներ
դ- Յատուկ նպաստներ
Քաղուածքները՝ Հաշուեմատեանից։

16 — *Ընդհանուր տաքտիկա*

ա- Ցեղափոխական՝
1) *Գաղտնի սիստեմը գործելու*
2) *Քաղաքական օրինականացման խնդիր։*
բ- Կուսակցական՝
1) *Կապը թուրքերի հետ։*
2) *Իթթիհատի բուն նպատակը (միացման)*
գ- Ազգային-կուլտուրական՝
1) *Հայոց սահմանադրութեան շրջանում։*
2) *Դպրոցական-կրթական։*

17 — *Տ[եռորական] խառն ձեռնարկներ*

1) *Ռէակսիոնից յետոյ առաջ եկած պահանջը՝ չէզոքացնելու ռէակսիոն ոյժերը։։*
2) *Տեմէնի ծրագիրը, պաշտպանած անցած տարուայ Սեպտեմբեր ամսից։ Տ[եմէն]-ի միջոցներ եւ անձերը։ Խանգարող պատճառները, հետեւանքը։*
3) *Պապի[8] դէմ միջոցներ։ Միջոցներ շրջապատի դէմ։*
4) *Խառն ձեռնարկ «Իթթիհատի» հետ։ Տ[եռորական] խառն մարմին (բերել պայմանագիր-ծրագիրը)։*

18 — *Թուրքիայի արդի կացութիւնը*

I

1) *Պետութեան պաշտպանման սկզբունք*
2) *Պետութիւնը անջատելու տեսակէտ*

1) *Առաջինի մեծ թելադրութիւնները*
2) *Ցոյն-Ստոլիսկու[?] ծրագիր։*

II

Թուրքերի քաղաքական ձգտումները (թրքական-մահմետական) — Հաշտուելու միջոցներ։
1- *Մեր ընդհանուր քաղաքականութիւնը։*
2- *Արտաքին խանգարող ոյժեր (Ռուսաստան, Բոլգարիա, Ցունաստան)։*
3- *Ոյժերի մերձեցման սկզբունքը յանուն Օսմանեան սահմ[անադրական] պետութեան։*

8.- Տեռորական գաղտնի բառարանին մէջ «պապ»ը Սուլթան Համիտն է։

Փաստ. 192-6

Ա 2.– ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ
Հ.Յ.Դ. ՊԼԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԼԱՐՄՆԻ

Կ. Պոլիս 1908

Որոշումներ թիւ 1

1908 Օգոստ. 6 (Յուլիս 23)[9]

Կ. Պոլսի Պատասխանատու Մարմնի անդամները, գումարուած Կ. Պոլիս, կայացրին հետեւեալ որոշումները.

1. Անմիջապէս յայտարարել Մարմնի գործունէութեան բացայայտ սկզբնաւորութիւնը:
2. Յարաբերութեան մէջ մտնել գաւառների հետ, թէ անմիջապէս, եւ թէ Արեւելեան Բիւրոյի միջոցով՝ նրա շրջանները:
3. Առաջարկել թուրքական երկու կազմակերպութիւնների, «Ապակենտրոնացման եւ Սահմանադրական» կուսակցութեան ու «Միութիւն եւ Յառաջադիմութիւն» կոմիտէին՝ ձեռնարկելու համերաշխ գործունէութեան, Պարիզի Կոնգրէի սահմաններում:
4. Հրապարակային շրջաբերականներով, բացատրել Կազմակերպութեան տեսակէտը եւ անելիք քայլերը:
5. Գրել Բալկանի Կենտրոնական Կոմիտէին, անմիջապէս անցկացնելու հարկաւոր գրականութիւնը եւ այլ միջոցներ:
6. Յարաբերութեան մէջ դնել գաւառներում մեր ընկերներին՝ թուրք կոմիտէների եւ գործիչների հետ:
7. Տպագրել յատուկ շրջաբերական, խրախուսելով ժողովրդին ընդդէմ տարածուած լուրերին, հին ռեժիմի վերականգման առիթով:
8. Անմիջական եւ նոր դիմումն անել կառավարութեան պահանջելով՝
ա) Բանտարկեալների ազատումը, առանց յապաղման,
բ) Գաղթականների անարգել վերադարձը
գ) Մինիստրութեան մէջ հայերի եւ այլ քրիստոնեայ տարրերի մասնակցութիւնը.
դ) Հայերից խլուած հողերի վերադարձը:
Այս դիմումը անել թէ տեղական կառավարութեան եւ թէ մեր գործակից թուրք կոմիտէների միջոցով:

Որոշումներ թիւ 2

Օգոստոս 10

Որոշուեց՝

1. Հրաւիրել մասնակցելու Պ. Մարմնի աշխատանքներին, Բալկանի շրջանից՝ ընկեր Ռուբէնին, մի ընկեր Արեւմտեան Բիւրոյից – Յոնանին[3], Բալկանի աշխատանքները աւարտելուց յետոյ:
2. Հեռագրել Պ. Մարմնի անդամ (ընտրուած Դաշնակցութեան Խորհրդի կողմից) ընկեր Բորիսին[2], թէ երբ կարող է անցնել Կ. Պոլիս:
3. Տեղեկացնել Ֆիլիպէ՝ ընկեր Յոնանին, որ պէտք է շտապեցնել նիւթերի առաքումը:
4. Մի մասնաւոր խորհրդակցութեան հրաւիրել Պոլսի հայ մամուլի ներկայացուցիչներին՝ բացատրելու Կազմակերպութեան աշխատանքը եւ պարզելու այն ուղղութիւնը, որին պիտի հետեւի հայ լրագրութիւնը, ներկայ պայմաններում:
5. Հրաւիրել Ժընեւից ընկեր Գալֆայեանին, անցնել Ոսկեհանք[10] կազմակերպական գործերով, համաձայն Ֆիլիպէ կայացած որոշման:
6. Ուղարկել մի պատգամաւորութիւն, պսակով, այն ցոյցին, որ հայերը վճռել են կազմել, ի պատիւ թուրք յեղափոխական զոհերի:
7. Հրաւիրել թուրք կազմակերպութեան ներկայացուցիչներին, ա) կազմել մի comité mixte[11], ընթացիկ գործերը վարելու եւ բ) Հրաւիրել ընդհանուր կոնգրէ, քաղաքական պրոգրամ մշակելու: Պատրաստել այդ առաջարկին մանրամասները եւ ներկայացնել թուրք երկու կոմիտէների խառն ժողովին, Դաշնակցութեան հետ:

Որոշումներ թիւ 3

Որոշուեց՝

1. Ուղարկել յատուկ ընկեր, կազմակերպելու տեղական մարմին Ռոտոսթօ եւ թուրքերի հետ միասին տեսնուելու ընթացիկ հարցերի մասին: Որոշուեց ընկեր Աբեղեան:

9.- Թուականները նշուած են նոր տոմարով. փակագիծերու մէջ նշուածը հին տոմարով է:
10.- Իզմիր:
11.- Ֆրանսերէն՝ խառն կոմիտէ:

2. Ուղարկել յատուկ ընկերներ՝ Նիկոմիդիայի շրջանը, կազմակերպական ձեռնարկների համար:
3. Նպաստել Պոլիս եղած գաւառացի ինտելիգենտ ոյժերին անցնելու երկիր:
4. Քաղաքական բանտարկեալներին յատկացուած 5.000 ֆրանկից հազար ֆրանկ տրամադրելի անել, եւ օգնել քաղաքում եղած նախկին բանտարկեալներին: Բաշխումը յանձնուեց ընկեր Վահագին:
5. Կազմել Պոլսի հասարակութեան մէջ ծանօթ անձինքներից մի «օժանդակ կոմիտէ»: Որոշուեց այդ առիթով բանակցել Զոհրաբի[12] հետ, յայտնելով նրա հետ հրաւիրելի անձանց ցուցակը:
6. Բանակցել պատրիարքական տեղապահի հետ, նպատակ ունենալով՝ լայնացնել Ազգային Ժողովի ընտրութեան սահմանները, աւելի բարձրացնել ժողովի ազդեցութիւնը նրան ենթակայ գործերի մէջ, ու սահմանափակել պատրիարքի իրաւասութեան սահմանները:
7. Տպագրութեան յանձնել պատրաստուած շրջաբերականները, որոնք պիտի ուղարկուեն գաւառները եւ յանձնուեն մամուլին:
8. Գրել շրջաններին, որ պէտք է անմիջապէս զբաղուեն ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան գործով (մանրամասները):

Որոշումներ թիւ 4

Օգոստոս 21, 1908

Որոշուեց՝

1. Յանձնել տեղական կոմիտէին յատուկ մատեան, արձանագրելու մեր խմբերի եւ անդամների անունները (կեղծանունով), որպէսզի կարելի լինի ճշդօրէն որոշելու մեր ոյժերի քանակը եւ կազմը:
Այդ մատեանի մէջ՝ պէտք է յիշատակել, որ անդամագրուողները ազնիւ խօսքով պարտաւորւում են՝ շիտակութեամբ հետեւել Դաշնակցութեան «Ծրագրին» եւ «Կանոնագրին» եւ իրականացնել նրանց կեանքի մէջ:
2. Պրոշիւր բաժանել թաղերը, ըստ Կազմակերպականին, եւ իւրաքանչիւր թաղում առաջ բերել տեղական կոմիտէ, տեղական դաշնակցական կլուբ, ժողովներ եւ այլն:
3. Տպագրել մեր ձեռնարկած ատենախօսութիւնների ցանկը: Հրապարակային ատենախօսութիւնների համար հրաւիրել, բացի մեր ընկերներից, թուրք, յոյն եւ հրեայ ու արաբ դասախօսներ, համերաշխութիւնը աւելի ամրապնդելու համար:
4. Դասախօսութիւնների տեխնիկա[կա]ն կազմակերպութիւնը յանձնել մի յանձնախմբի, բաղկացած ընկերներ Վահագից, Դեւից եւ Շաւարշից:
5. Հրատարակել յատուկ կոչ բանտարկեալների օգտին: Նպաստ տալիս ընդունել maximum 3 ոսկի: Բացառութիւն անելիս՝ հարցնելու է [Պատ.] Մարմնի կարծիքը:
6. Գրել Արեւմտեան Բիւրոյին, անմիջապէս եւ պարբերաբար Պոլիս անցկացնել մեր գրքերը, պատկերները, եւ այլ հրատարակութիւնները, թէ այստեղ եւ թէ գաւառներում տարածելու համար: Երկու ընկերների թոյլ տալ հիմնելու մի յատուկ «գրավաճառանոց», ուր պիտի ծախուեն յատկապէս կազմակերպութեան հրատարակութիւնները: Այդ գրավաճառանոցը պիտի նկատուի իբրեւ մասնաւոր գործ:
7. Յանձնուեց տեղական կոմիտէին կարգի բերելու մի office, որ վարձուած է Բեթրան[?] խանի մէջ:

Որոշումներ թիւ 5

Օգոստոս 27

Որոշուեց՝

1. Պատրաստել մեր քաղաքական պահանջները, պլատֆորմ, միւս կուսակցութիւններին ներկայացնելու համար: Յանձնուեց ընկեր Ակնունուն:
2. Պահանջել «Միութիւն եւ Յառաջադիմութիւն» մարմնից նրանց քաղաքական ծրագիրը:
3. Խնդրել մակեդոն եւ յոյն կազմերից տեղեկութիւն այն մասին, թէ ինչ քաղաքական պահանջներ են ուզում առաջադրել ներկայումս:
4. Հրաւիրել մի ժողով թուրք մարմինների հետ միասին, պարզելու ներկայ քաղաքական պահանջների հիմնական կէտերը:
Ընկեր Ակնունի զեկուցեց այն բանակցութիւնների մասին, որոնք տեղի են ունեցել մեր եւ թուրք քաղաքական խմբերի միջեւ Պոլիս գալուց ի վեր:
5. Զեկուցուեց, որ տեղացի կարող անձանց մի խումբ, բաղկացած վեց հոգուց, յանձն են առել կազմել մի օժանդակ մարմին, աջակցելու Դաշնակցութեան եւ նրա ծրագիրներին: Այդ խմբին յանձնուեց մշակելու թուրքահայերի ընթացիկ պահանջները, քաղաքական, դպրոցական եւ այլ հարցերի վերաբերմամբ: Նրանց աշխատանքները պէտք է ներկայացուեն Պատասխանատու Մարմնի ժողովին:
6. Որոշուեց կազմել կանանց կոմիտէ, որի գործը պիտի լինի պրոպագանդ սկսել հայ կանանց շրջանում, եւ եթէ կարելի է նոյն իսկ թրքուհիներու մէջ:

12.- Խօսքը Գրիգոր Զօհրապի մասին է:

Փաստ. 192-1

Ա 3.– ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Ընկերնե՛ր,

Ազատագրական շարժման առաջին յաղթանակը, արդիւնք տարիների չարքաշ աշխատանքի, անբաւ զոհերի եւ յեղափոխական արիւնոտ կռիւների տարուած է.— Օսմանեան կայսրութեան մի ծայրից միւսը հնչում է Ազատութեան, Հաւասարութեան, Եղբայրութեան կոչը։ Երէկեան Հանրաբանտը վերածուած է ազատաշունչ երկրի։ Մռայլ, երկչոտ դէմքերի տեղ երեւում են բերկրալից աչքեր. լռութեան փոխարէն թագաւորում է շարժում. ատելութեան ու քէնի աւերակների վրայ փչում է սիրոյ շունչը։ Եւ ժողովրդական ամենաղժբախտ խաւերն անգամ, սովոր ստրկի համակերպութեան, անտեղեակ ազատութեան վայելքի, շարժւում, ծփում են ինչպէս փոթորկուած ալիքներ, նախանշանը քաղաքական աւելի երջանիկ օրերի։

Հանրային կեանքը կերպարանափոխուած է,— փողոցներում այլեւս չկայ երէկեան բռնապետութեան սոսկալի գործակալը,— Գաղտնի Լրտեսութիւնը։ Բանտերը դատարկուած են։ Ազատութեան մարտիկները, ենթակայ քաղաքական բանտարկութեան դժոխային ռեժիմի, ազատ օդումն են, գրկախառնուած ժողովրդի հետ, որին նրանք ա՛յնքան անձնուիրաբար ծառայեցին։ «Դէ՛պ բանտ» գոչողները իրանք են գնում բանտերը։ Արտասուք տարածողները իրանք են ողբում։ Շքազարդ փաշաներն ու մինիստրները, երէկեան ամենակարող տէրերը արքունիքի, կառավարութեան եւ երկրի, սողում են Յեղափոխութեան ոտքերի տակ, փախուստ տալիս ժողովրդական ցասման ճանկերից։ Դերերը փոխուած են, եւ սկսուած է մի աւերմունք այն բոլորի, ինչ Յուլիսի 10ին, շնորհիւ բռնապետական ռեժիմի, նկատւում էր անսասան, անփոփոխ, յաւիտենական իսկ։

Սակայն լայնատարած բերկրանքի ընթացքում — ցաւ է ասել, եւ չենք թաքցնում — հին ռեժիմի յիշատակներից սարսափած ժողովուրդների տարբեր խաւերից դուրս են թռչում տարակուսանքի եւ երկիւղի տխուր բացագանչութիւններ՝ «Երկար պիտի տեւէ արդեօք»,— անարգալից խօսքեր նորաբողջ Ազատութեան համար, թոյն՝ յեղափոխական անդրանիկ յաղթութեան, խօսքեր, որոնք ռէակսիոն տարրերի ուժը կարող են կազմել, հիմքը նրանց քաղաքական նենգ ծրագիրների։

Յեղափոխական ընկերնե՛ր,

Դուք որ ազատագրման գործի ու աշխատանքի ամբողջ գիտակցութիւնն ունէք, պարտաւոր էք, առանց ժամ կորցնելու, ըմբոստանալ այդ տատանման ու թերահաւատութեան դէմ՝ ձեր ամբողջ ոյժով, ձեր ձեռքերի տակ եղած բոլոր միջոցներով։ — Մի երկիր — ասացէք ամէն տեղ ու ամէնքին — որ այսքան զոհեր տուեց ազատագրուելու — Հայ ժողովուրդը իր քսանամեայ կռուով ու զոհերով, Մակեդոնիան՝ իր լաւագոյն պայքարով, Արաբութեան — Հայ ժողովուրդը իր քսանամեայ կռուով ու զոհերով, Մակեդոնիան՝ իր լաւագոյն պայքարով, Արաբիան՝ իր հուժկու ապստամբութեամբ, եւ Երիտասարդ-Թուրքիան՝ իր լաւագոյն անդամների ողբերգական կորստեամբ,— ուր ամբողջ պատմութիւնն ու կեանքը վերածուած էին համատարած տանջանքի, լացի ու անէծքի — չէ կարող, իրաւունք չունի ենթարկուել թերահաւատութեան եւ տատանման, եւ կանգնած պիտի մնայ, մանաւանդ յաղթութեան այս յուսատու օրերին, իր ոյժի ու կռուի հպարտ գիտակցութեան վրայ, տէրը՝ իր ապագայի, տնօրինողը՝ իր բախտի։

Ազատութիւնը արեամբ գնեցինք։ Արեամբ էլ կը պաշտպանենք, եթէ տխուր հարկը ներկայանայ։ Նա մերն է։ Ոչ ոք նրան յետ խլել չէ կարող, որովհետեւ ոչ ոք իր կամքով չէ չնորհել։ — Սա պիտի լինի հանգանակը *ամբողջ ազգաբնակութեան, խորարմատ համոզումը այն բոլոր ազգերի, որոնց այսօրուան անսահման ցնծութիւնը՝ երէկեան անսահման տանջանքի արձագանգն է միայն։*

Արտասանուած առաջին յաղթանակի այս խրախուսիչ փաստով, ոգեւորուած բռնալուծը թօթափող բոլոր ազգերի համերաշխութեան մեծ գաղափարով, յափշտակուած տարբեր ցեղերի ու կրօնների, բայց նոյն ցաւերին ենթակայ 24 միլիոն ազգաբնակութեան վաղուան երջանկութեան հսկայ հեռանկարով, լի յարգանքով դէպի նահատակ-զոհերը, որոնք իրանց ծանօթ ու անծանօթ դամբարաններից խրախուսանքի դասեր են տալիս,— մնանք ամուր մեր յաղթավայրի վրայ, մնանք անսասան, աներկբայ, լի անճկուն կամքով, հպարտ այն գիտակցութեամբ, որ Ազատութեան դրօշակը տնկուած է Երկրի ծոցի մէջ մեր աշխատանքով, եւ նրան խլել, պոկել, վայր գլորել, չէ կարող քաղաքական ոչ մի մանէօվր, ոչ մի քմահաճոյք, ոչ մի խարդախ ոյժ։

Սա պիտի լինի, Ընկերնե՛ր, ձեր քարոզի, պրոպագանդի, ձեր ներշնչումների այսօրուան հիմնաքարը, ձեր ոգեւորութեան ու ազդեցութեան գլխաւոր նպատակակէտը։

Պայքարով, հաւատով ու համերաշխութեամբ ազատամարտի վտանգաւոր պտոյտներով անցանք։ Արեան հոփները մեր յետին են։ Մեր առջեւը, մերձաւոր հորիզոնի վրայ, Ազատութեան արշալոյսն է փայլատակում։ Արիւնոտ կռուի բոպէներին, վհատութիւն չճանաչեցինք. նրան չպիտի ճանաչենք, եւ չենք ճանաչի այս գրաւիչ օրերին, երբ երէկեան հակայեղափոխականներն անգամ, մեծից մինչեւ փոքրը, իրանց կրծքին Յեղափոխութեան սրբանկարն են կրում, գունաւոր ժապաւէնը՝ Ազատութեան, Հաւասարութեան եւ Եղբայրութեան, մի նոր ու անսպառ աղբիւր գաղափարական պայքարի։

Կեցցէ՛ Յեղափոխութիւնը, կեցցէ՛ ազգերի Համերաշխութիւնը.

Կեցցե՛ն ազատագրուած Թուրքիայի բոլոր ժողովուրդները։

Հ. Յ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Կ. ՊՈԼՍԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆ

1908 Յուլիս 30, Կ. Պոլիս

Փաստ. 192-2

Ա 4.– ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ
Հ.Յ.Դ. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄՆԻՆ

Հայրենակիցնե՛ր,

Տասնեակ տարիներ տանջակից ձեզի եւ բախտակից ձեր արիւնոտ ճակատագրին, մենք չդաւաճանեցինք ձեզ ու չմոռցանք ձեր տառապանքը. բողոքը մեր ատամներուն տակ ու ազատութեան բոցը մեր կուրծքին՝ նետուեցանք ամէնն անգութ պայքարին մէջ եւ յարձակումը կրկնեցինք անդուլ, անդադար՝ բռնակալութեան պարիսպներուն եւ անոնց անողոք բերդապահներուն դէմ։

Ինկան մեզմէ սխրալի անթիւ դիւցազներ ու անհամար կտրիճներ,– բայց մենք չյուսահատուեցանք։

Մեզի դէմ զինուեցան խաւարի ու մահուան բոլոր զօրութիւնները եւ անօթութիւն ու բանտ, կախաղան ու գերեզման, նոյնիսկ հարազատ եղբօր արհամարհանքն ու թերահաւատ լքումը շրջապատեցին մեզ ամէն կողմէ.– եւ սակայն շարունակեցինք մենք կռիւը։

Ազատութեան Գաղափարը մնաց անսասան եւ Յաղթութեան հաւատքը անխոցելի՝ մեր շարքերուն մէջ։

Եւ մեր Գաղափարը յաղթանակեց ու մեր Հաւատքը կը ծաղկի ահա։

Դեռ երէկ բազմաթիւ էին անոնք, որ կը քարկոծէին մեր յոյսն ու զոհողութիւնը. դեռ երէկ հազարաւորներ էին մեր հակառակորդները, որ կը տարակուսէին մեր գործունէութեան ու մեր անձնազոհութեան վրայ։

Եւ երբ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը՝ հաւատարիմ համերաշխութեան եւ ազգերու եղբայրութեան իր հիմնական սկզբունքներուն, արհամարհելով այնքան արգելք ու բազմադիմի դժուարութիւններ, վերջապէս կը յաջողէր ներկայ տարուան սկիզբները հայ եւ թուրք ընդդիմադիր տարրերու քոնկրէն գումարել Փարիզի մէջ, ի՞նչ հալածանք, ի՞նչ նախատինք եւ կրքերու ի՞նչ փոթորիկ իր դէմ անարժան հակառակորդներու կողմէ։

Եւ ահա Այսօրը կու գայ վկայել՝ թէ պարապ վատնուած չեն ո՛չ մեր արիւնը, ո՛չ մեր ծիգը, ո՛չ մեր անձնուիրութիւնը։

Այսօրը կու գայ վկայել, թէ Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը՝ միակը հայ կազմակերպութեանց մէջ, ստեղծելով Թուրքիոյ բոլոր հարստահարուող ու իրաւազուրկ տարրերուն ներկայ զինակցութիւնը՝ ո՛չ միայն նպաստեց պատմական այս փառաւոր դարագլխուն բացման, այլ եւ հիմը դրաւ մեծ ու ստեղծագործութեան յղի ապագայի մը։

Թող ուրեմն անհետանա՛ն ինքնակալութեան բոլոր վատանուն մնացորդները ժողովուրդներու գիտակցական զարթնումին եւ եղբայրական դաշնակցութեան առջեւէն.

Թող ուրեմն Արդարութեան, Ազատութեան եւԻրաւահաւասարութեան գաղափարը գրաւէ՛ աւելի ու աւելի Թուրքիոյ բոլոր ազգերը.

Թող ուրեմն մեր արիւնն ու արցունքը խեղդէ՛ բռնաւորները եւ լայնատարած Երկրին բոլոր անկիւններէն ու միլիոնաւոր շրթունքներէն բարձրացող ցնծութեան, ազատութեան եւ սիրոյ աղաղակները դատապարտութիւնը, գերեզմանն ըլլան սեւ Անցեալին.

Եւ թող Հ. Յ. Դաշնակցութեան՝ Ազատութիւն, Արդարութիւն եւ Ազգերու Համերաշխութիւն նշանաբանը, նշանաբան ըլլայ նաեւ Երկրին բոլոր ազատասէր գաւակներուն, արիւնաքամ բոլո՛ր աշխատաւոր ժողովուրդներուն։

Կեցցէ՛ Յեղափոխական Գաղափարը,
Կեցցե՛ն ազատ ժողովուրդները եւ ազատ Հայրենիքը,
Կեցցէ՛ Հայ Յեղ. Դաշնակցութիւնը։

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆ

Կ. Պոլիս, 2 Օգոստոս 1908

Փաստ. 192-3

Ա 5.– ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ
Հ.Յ.Դ. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄՆԻՆ

Դաշնակցութեան Կ. Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմինը, նկատի ունենալով սահմանադրական կարգերու ներմուծմամբ ստեղծուած նոր պայմանները, կը յայտարարէ հետեւեալը.

Ա) Այն բոլոր ընկերները, որոնք կը պատկանէին Կազմակերպութեան, բայց բանտարկուած կամ աքսորուած էին, այժմ ազատ ըլլալով, պէտք է շտապեն անմիջապէս մտնել պատկանեալ խմբերու կամ կոմիտէներու մէջ։

Բ) Բոլոր խմբերն ու կոմիտէները պէտք է վերակազմուեն՝ համաձայն Դաշնակցութեան «Կանոնագրի» (որոնց օրինակները կրնան խնդրուիլ Արեւմտեան Բիւրոյէն կամ Կեդրոնական Կոմիտէներէն)։

Գ) Կուսակցութեան մարմինները հրամայական պարտք ունին, առանց յապաղելու, ձեռնարկել մարտական ու քաղաքական խմբերու կազմութեան, իրագործելու համար այն ձեռնարկները, որոնք կրնան ծրագրուիլ Պատասխանատու Մարմիններու կամ Կեդրոնական Կոմիտէներու կողմէ։

Դ) Զեղծումներու ու թիւրիմացութիւններու տեղիք չտալու համար, բոլոր մարմինները պարտաւոր են ղեկավարուել «Կանոնագրով», թէ իրենց ներքին յարաբերութիւններու, թէ ուրիշ ձեռնարկներու մէջ, եւ թէ դրամական հարցերու վերաբերմամբ։

Առիթէն կ'օգտուինք յիշեցնելու բոլոր ընկերներուն, որ համաձայն Ընդհանուր Ժողովի շեշտուած ցանկութեան, կազմակերպութեան շարքերու մէջ պիտի չընդունուին այնպիսիները՝ որոնք իրենց անձով կամ քայլերով կրնան արատ բերել Դաշնակցութեան անուան եւ հմայքին։ Ընդհակառակը, անշիտակ եւ կազմակերպութեան անունը չահագործելու միտումներ ունեցող անձինք, ո՛վքեր եւ ըլլան, պիտի հեռացուին կազմակերպութեան շարքերէն։

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆ

Կ. Պոլիս, 3 *Օգոստոս* 1908

Ա 6.– ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատասխանատու կոմիտէն Տաճկաստանի հայ ժողովրդին բացառիկ վիճակը ի նկատի ունենալով, շրջաբերական յայտարարութիւնով մը կը պահանջէ սահմանադրական կառավարութենէն հետեւեալ միջոցներու իրագործումը։

1) *Ազատ երթեւեկում հայկական նահանգներու մէջ։*

2) *Վերադարձումը հայ գիւղացիներու հողերուն, որոնք վերջի ժամանակներս գրաւուած էին։*

3) *Ջնջում՝* 1895-1908 *տարիներու ընթացքին մէջ հայ ժողովրդի դէմ՝ ստեղծուած հալածողական միջոցներուն։*

4) *Ազատ արձակումը քաղաքական հայ բանտարկեալներուն եւ վերադարձ քաղաքական բոլոր աքսորեալներուն։*

5) *Վերադարձ հայ գաղթականներուն, որոնց թիւը կ'անցնի* 90 *հազարը։*

Ասոնցմէ զատ Դաշնակցութիւնը, որ Թուրքիոյ մէջ կը գործէ 18 *տարիներէ ի վեր, որոշած է միւս ազգութիւններու պատկանող կուսակցութիւններուն հետ համերաշխաբար ի գործ դնել բոլոր իր ուժը, ձեռք բերելու համար կատարեալ ազատութիւն ընտրութիւններու ատեն եւ սահմանադրութեան վերաքննութիւն վարչական ապակեդրոնացման ուղղութիւնով։*

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆ

Փաստ. 191-20

Ա 7.– ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒՆ

1908, 22 *Օգոստոս*

Ընկերնե՛ր,

Հ.Յ.Դ. Պատասխանատու մարմինը արդէն իսկ համաձայնութեամբ թուրք կոմիտէներու՝ ձեռնարկած է գործի եւ ընթացք կու տայ կազմակերպական ու այլ կարեւոր հարցերու։ Եւ որպէսզի կարողանայ արդիւնաւոր կերպով առաջ տանիլ իր աշխատութիւնները, կը խնդրէ ձեզմէ որ բարի ըլլաք յարաբերութեան մէջ մտնել մեր հետ եւ անյապաղ պատասխանել հետեւեալ հարցերուն։

1) *Ի՞նչ դրութեան մէջ է ձեր շրջանի հայ ազգաբնակութիւնը։*

2) *Ի՞նչ վիճակ կը ներկայացնէ հայ եւ թուրք հասարակութեանց յարաբերութիւնը։*

3) *Կա՞ն ձեր վայրին մէջ թուրք կոմիտէներ. եթէ այո, մտէք անոնց հետ շուտով յարաբերութեան մէջ։*

4) *Մ՞րքան բանտարկեալներ ազատ արձակուած են եւ արդեօք կա՞ն տակաւին չարձակուած քաղաքական հայ բանտարկեալներ (եթէ այո՛, փութով հաղորդել մեզ անոնց անունները եւ պարագաները մանրամասնաբար)։*

5) *Ի՞նչ է կազմակերպական վիճակը. քանի՞ ընկերներ ունինք.*

6) *Կազմակերպական ի՞նչ պէտքեր եւ այլ անհրաժեշտութիւններ ունիք։*

Սպասելով ձեր պատասխանին, կը խնդրենք, առանց ժամանակ վատնելու, սկսիլ խաղաղ բայց կորովի պրոպականտի, կազմակերպելով նախ մեր ցրուած ուժերը եւ միաժամանակ հասարակութեան լայն խաւերը, տարածելու համար անոնց մէջ մեր ծրագրային սկզբունքներն ու հայեցքները։ Նկատի ունենալ մանաւանդ խորհրդարանական ընտրութիւններու մօտալուտ հանգամանքը եւ ժողովուրդը պատրաստել ըստ այնմ, որպէսզի գիտակցական քուէով մասնակցի ընտրողական պայքարին՝ արժանաւոր երեսփոխաններու միջոցով կարենալ իր իրաւունքները պաշտպանելու։ Այս մասին շուտով կը հաղորդենք ձեզի նաեւ առանձին հրահանգներ։

Լիայոյս ենք որ մեր կազմակերպութիւնը՝ համերաշխաբար մեր պաշտօնակից թուրք կոմիտէներուն՝ կարող պիտի ըլլայ իրագործել ազատութեան եւ արդարութեան այն պահանջները՝ որոնց համար չխնայեց տարիներու անսահման զոհաբերութիւնը։ Դուք կրնաք արդէն անպայման վստահիլ Դաշնակցութեան բարոյական ոյժին, որ այս պահուս ինքն է կացութեան տէրը եւ ի վիճակի՝ ամէն կերպով աջակցելու իր ընկերներուն եւ գոհացում տալու անոնց պէտքերուն։

Ընկերական բարեւներով
Հ.Յ.Դ. Կ. ՊՈԼՍՈՅ
ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆ

Մեր հասցէն
Mr. Aknouni
Poste Restante Française
Constantinople

Փաստ. 192-7 ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ

Ա 8.– ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ – ՆԱՄԱԿ

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Ընկերնե՛ր,

Զեզի ղրկեցինք արդէն այն շրջաբերականները, որոնք կը վերաբերէին մեր ընթացիկ գործերուն։ Այս օրերս կը ղրկենք նոյնպէս Դաշնակցութեան «Ծրագիրն» ու «Կանոնագիրը», տարածելու համար կազմակերպական շրջաններու մէջ։

Ներկայ գրութեամբ կը խնդրենք ուշադրութիւն դարձնել հետեւեալ անյետաձգելի պէտքերուն վրայ.

1) Վերակազմել կեդրոնական վայրերու մարմինները, եւ ապա յատուկ ընկերներու ձեռքով կազմակերպելով իւրաքանչիւր շրջանի աւաններն ու գիւղերը, բոլոր խումբերը, ենթակոմիտէները եւ կոմիտէները կանոնաւոր յարաբերութեան մէջ դնել։

2) Ընկերական յարաբերութիւն կապել «Միութիւն եւ Ցառաջդիմութեան Կոմիտէի» եւ «Ապակեդրոնացման ու Սահմանադրութեան Լիգայի» հետ, եւ ձգտիլ միացած ուժերով ազդելու՝ երկու ժողովուրդներու հաշտ տրամադրութեան վրայ։

3) «Մակեդոնական յեղափոխական կազմակերպութեան» ներկայացուցիչներ ու խումբեր գտնուած վայրերուն մէջ, յարաբերութեան մտնել անոնց հետ՝ համաձայն այն բարեկամական կապին, որ գոյութիւն ունի մեր եւ անոր միջեւ։

4) Ընկերաբար ընդունիլ թուրք կոմիտէներու այն ներկայացուցիչները, որ կու գան մեր յանձնարարականով, եւ աջակցիլ անոնց՝ համաժողովրդական յարաբերութիւնները աւելի ամրապնդելու համար։

5) Թուրք կոմիտէներու հետ միացած՝ զսպել ու սանձել այն մութ ու յետադիմական տարրերը, գործակալներ հին ռեժիմին, որոնք կը փորձեն պղտորել ազգերու յարաբերութիւնները եւ առաջ բերել անիշխանական վիճակ՝ տապալելու համար սահմանադրական կարգերը։

6) Կազմակերպական ու հանրային միջոցներով ինքնապաշտպանութեան վիճակի մէջ դնել մեր ժողովուրդը, դիմադրելու համար, ի հարկին, մութ տարրերու։

7) Կազմակերպել հրապարակային ատենախօսութիւններ, պարզելու համար ժողովուրդին՝ նոր ռեժիմի հիմքերը եւ Դաշնակցութեան ծրագիրը։ Ցանկալի է նոյնը ընել ե՛ւ թուրքերու հետ միասին։

8) Պրոպագանդ ընել քիւրտերու մէջ, ամէն կարելի միջոցներով, հասկցնելու համար անոնց՝ սահմանադրական կարգերու հանրաշահ նպատակը եւ մեծ օգուտները։

Ասոնց հետ միասին կը խնդրենք հաղորդել մեզի մանրամասն տեղեկութիւններ թէ՝

ա) Ի՞նչ վիճակի մէջ են ձեր շրջանի ժողովուրդներու յարաբերութիւնները։

բ) Բանտերուն մէջ կա՞ն արդեօք քաղաքական բանտարկեալներ, թէ բոլորն ալ ազատուած են արդէն։ Ի՞նչ է անոնց վիճակը։

գ) Կ՚երեւնա՞ն արդեօք ձեր շրջանին մէջ հին ռեժիմի գործակալներ, որոնք գաղտնի պրոպագանդ կ՚ընեն մտքեր պղտորելու համար։

դ) Որքա՞ն անդամներ ունի Դաշնակցութիւնը։

ե) Ի՞նչ անմիջական պէտքեր ունիք, որոնց հարկաւոր է այժմ եւեթ բաւարարութիւն տալ։

Լիայոյս, ընկերնե՛ր, ձեր ջանքերուն եւ եռանդին վրայ՝ ներկայ կարեւոր րոպէին, երբ հարկաւոր է երկիրը իր ամբողջ ազգաբնակութեամբ առաջնորդել դէպի Համերաշխութեան, Եղբայրութեան եւ Ազատութեան գաղափարը, կը խնդրենք նաեւ չմոռնալ եւ այն, որ Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ մուտք չպիտի գործեն հակայեղափոխական, կասկածելի տարրեր։ Վատերը պէտք է հալածել մեր շարքերէն եւ միշտ բարձր պահել Կուսակցութեան մէջ մաքրութեան, կարգապահութեան եւ անձնուիրութեան դրօշը։

Ընկերական ջերմ բարեւներով
Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Կ. ՊՈԼՍԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆ

1908 *Օգոստ.* 31
Կ. Պոլիս

Փաստ. 192-9 ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ

Ա 9.– ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ – ՆԱՄԱԿ

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Ընկերնե՛ր,

Մեզ հասած նամակներն ու հեռագրական տեղեկութիւնները կը մատնանշեն այն հանգամանքը թէ հայկական նահանգներու մէկ քանի վայրերուն մէջ հայ ժողովուրդը տակաւին վստահութիւն չունի նոր ռեժիմին նկատմամբ եւ կը մնայ կասկածի ու անվստահութեան ենթարկուած։

Այս վարանման պատճառները, ի միջի այլոց, այն է՝

1) Որ հակառակ եղած խոստումներուն, դեռ շատ տեղեր կը շարունակեն պաշտօնավարել հին կարգերու անձնուէր գործակալներ, հարստահարիչ ու բռնաւոր պաշտօնեաներ.

2) Որ զանազան պաշտօնեաներ չեն դադրիր գրգռելէ մէկ ժողովուրդ միւսին դէմ.

3) Որ ահագին տարբերութիւն նկատելի է Պոլսոյ մէջ տիրող տրամադրութեան եւ գաւառներու իրական վիճակին մէջ.

4) Որ այլեւայլ պէյեր, ցեղապետներ, վալիներ ու գայմագամներ կը շարունակեն հին ձեւով խրոխտալ, սպառնալ եւ ի հարկին ծաղրել նոր կարգերը։

Ընկերնե՛ր,

Բոպէ պէտք չէ կորսնցնել վերջ տալու այդ անհանգիստ ու ծանր կացութեան։ Ուստի կը խնդրենք ջանալ, ձեր ձեռքի տակ եղած բոլոր միջոցներով հաւատք ներշնչել ժողովուրդին՝ դէպի ազատութեան յաղթանակը, բերելով այն գիտակցութեան, որ քանի բոլոր ժողովուրդները կը մնան համերաշխ ու պատրաստ պաշտպանելու իրենց իրաւունքները՝ հին ռեժիմը չի կրնար գլուխ բարձրացնել եւ կը մնայ թաղուած ընդմիշտ։

Միեւնոյն ատեն կ՚առաջարկենք բոլոր մեր մարմիններուն եւ ընկերներուն, երբ տեղական միջոցները բաւարար չեն ըլլար զսպելու չարիքը, շտապեն հեռագրով ու նամակով տեղեկացնել մեզի՝

ա) Պաշտօնեաներուն բռնութիւնները եւ անիրաւութիւնները, իրենց բոլոր մանրամասնութիւններովը.

բ) Անուններն ու գործողութիւնները այն բոլոր անձերուն, որոնք, իբրեւ ռէաքսիոնի գործակալներ՝ կը փորձեն առաջ բերել ընդհարումներ ու իրարանցում.

գ) Բռնութեան, սպառնալիքի ու կամայականութեան բոլոր դէպքերը, որոնք տեղի կ՚ունենան գաւառներու մէջ, հակառակ նոր կարգերու տրամադրութեան։

Մենք այդ բոլոր զեղծումները՝ զեղծարարներուն անուններով միասին, ինչպէս եւ բոլոր հարկաւոր մանրամասնութիւնները անմիջապէս կը հաղորդենք սահմանադրական նախարարութեան, ջանալով կարելին ի գործ դնել՝ ձեռք բերելու համար անմիջական կարգադրութիւն եւ հեռացումը զեղծարարներուն։

Երկիւղի տեղիք չկայ։ Եթէ ո՛եւէ պաշտօնեայ կամ անձ կը փորձէ սպառնալ անոնց, որոնք զեղծումները Կ. Պոլիս հաղորդելու քաղաքացիական քաջութիւնն ունին, պէտք է հաղորդել մեզի նոյնպէս այդպիսիներուն անունները, որպէսզի ժողովրդական իրաւունքներուն դէմ դաւեր սարքողները ենթարկուին արժանի պատիժի։

Ընկերնե՛ր, շտապեցէք տեղեկագրել այս բոլորը ճշդօրէն, բարեխղճութեամբ, մանրամասնօրէն. եւ մենք հաստատ յոյս ունինք որ կարող պիտի ըլլանք կտրուկ միջոցներով զսպել այն բոլոր տարրերը, որոնք կ՚երազեն դեռ ապրիլ՝ ի հաշիւ ժողովրդական ստրկութեան ու երկիւղի։

Ընկերական բարեւներով
Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆ

4 *Սեպտեմբեր* 1908
Կ. Պոլիս

Փաստ. 786-91

Ա 10.– ԳՐԻԳՈՐ ՁՕՀՐԱՊ ԹՐՔԱԿԱՆ ՅԵՂԱՇՐՋՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արխիւներուն մէջ գտնուող այս փաստաթուղթը թուական չի կրեր. մատիտով վրան գրուած է «1908 ամառը»: Բովանդակութիւնը եւս ցոյց կու տայ որ նոր է տեղի ունեցած օսմանեան յեղաշրջումը եւ Սահմանադրութեան հռչակումը:

Գրութիւնը ուղղուած պէտք է ըլլայ Պոլսոյ Պատ. մարմնին:

CABINET
DE
Me KIRCOR ZOHRAB
Lagiverd Han
GALATA

Constantinople, le 190

Պարոններ,

Խոստացեր էի որ Պոլիս դառնալուս մօտէն հետեւիմ թուրք յեղափոխական շարժումին եւ գործունէութեան՝ հասկանալու համար թէ ո՞ր աստիճան կրնայ հաւատք ընծայուիլ հայերուն հանդէպ տրուած խոստումներուն իրագործման: Ասիկա ժէօն թուրքերուն զանազան քոմիթէներուն եւ միանգամայն ուրիշ ամէն դասակարգի թուրքերուն ներքին համոզումները եւ զգացումները զննելու կը կարօտէր:

Երկուշաբթի ցորեկին հասայ հոս եւ մինչեւ այսօր կատարած քննութեանցս արդիւնքը հետեւեալն է:

Ժէօն թուրքերը եւ ուրիշ ամէն դասակարգի թուրքերը անկեղծ երեւցան ինծի՝ ոչ միայն հայերուս իրաւունքները ճանչնալու եւ յարգելու խոստումներուն մէջ, այլ նաեւ մեզի հանդէպ ցուցուցած այն եռանդոտ համակրութեանը մէջ, որով արիւնալի անցեալի մը հետքը ջնջելու կը բաղձան: Զգացի իսկոյն որ թուրքերուն մեզի մօտութիւնը հիմա շատ աւելի է քան թէ յոյն, պուլկար եւ հրեայ ազգութեանց ցուցուցած համակրութիւնները: Իմ կարծիքովս՝ խելացութիւն պիտի ըլլայ օգտուիլ այս պարագայէն:

Կառավարական մարմիններուն գալով, անոնք անգոյ են ու վերակազմելու վրայ այն մարդոցմէ զորս «միութիւն եւ յառաջդիմութիւն քոմիթէն» կը բաղձայ տեսնել պաշտօնի վրայ: Ուրեմն իրօք, կառավարութիւնն այսօր այս քոմիթէի ձեռքն է, ինչպէս նաեւ ժողովուրդն ալ իր ձեռքն է հոս: Իսկ Սուլթանը քուրջի կտորի մը վերածուած՝ որուն վերջին ապաւէնը — յորմէհետէ իր աւերիչ պալատականներն ու նախարարները վտարուեցան եւ բանտարկուեցան — իր պալատի շուրջը կեցող զինուորներուն երկբայելի հաւատարմութիւնն է:

Ասով հանդերձ այս եւ ուրիշ տեղի զինուորներուն՝ Սուլթանին անձը պաշտպանելու տրամադրութիւնը՝ — ասոր ապացոյցը Էտիրնէի մէջ տեսնուեցաւ — ներկայ կացութեան նժարին մէջ ոչ արհամարհելի կշիռ մը կը ներկայացնէ. այս է պատճառը գուցէ որ թուրք քոմիթէն ալ իսկոյն վրան խոյանալէ եւ զինքը գահընկէց ընելէ կը վարանի, եւ սահմանադրութիւն եղծանելու համար անոր ի գործ դրած պզտիկ խարդաւանքներուն շատ կարեւորութիւն չտալով՝ ամէն պէտք եղած բաները տակաւ եւ մեղմութեամբ ձեռք անցնելու եւ զինքը առանձնութեան մէջ շրջափակելու կ'աշխատի: Այս կերպ գործելը՝ որ արիւնահեղութեանց տեղի չի տար եւ ինչպէս նաեւ տեղի չի տար օտար միջամտութեանց, արդիւնաւոր եղած է ցարդ:

Մեզի գալով՝ թէեւ թուրք հասարակութիւնը եւ քոմիթէները մեզի դէմ ճշմարիտ սիրով մը վերաբերուած [են] միշտ, ասով հանդերձ՝ որովհետեւ ամէն ոք պարտաւոր է իր իրաւունքին ինքը տէր ըլլալ եւ հսկել, եւ ոչ թէ զայն ուրիշէ մը իբրեւ շնորհ կամ ողորմութիւն մը ակնկալել, հարկաւոր նկատեցի ամէն դասակարգի հայերէ քաղաքական քլիւպ մը կազմել <u>սահմանադրական քլիւպ</u> անունով, եւ տաճիկները չխորշեցնելու համար «Օսմ.» բառն ալ քովը դնել: Իր ջանքը պիտի ըլլայ Օսմ. կառավարութեան մէջ մեր գործակցութեան իրաւունքները լիովին պահպանել: Ասոր հետ մէկտեղ Նոր Օր անունով թերթ մը պիտի հրատարակեմ քանի մը օրէն Պոլսոյ անկեալ հայ լրագրութեան մակարդակը բարձրացնելու եւ քիչ մըն ալ քաղաքական որոշ ուղղութիւն մը հաստատելու համար մտքերու մէջ: Հիմակուհիմա մեր դիւանագիտութիւնը եւ ճարտարութիւնը՝ մեզի ցոյց տրուած սէրն ու համակրութիւնները աւելի եւս ամրացնելով անոնցմէ օգտուելու, եւ ազգային իրաւունքներնուս <u>աւելին</u> ձեռք բերելու մէջ պէտք է կայանայ:

Միայն թէ — թէ որ մօտ օրէն Սելանիկի մէջ իրօք յեղափոխական բոլոր մարմինները պիտի գումարուին congrès-ի ձեւով որով հոն գրեթէ դաշինք մը պիտի դրուի, հոն պէտք է որ մեր հնարամտութիւնը եւ կարողութիւնը ցոյց տանք: Թէ ի՞նչ պէտք է պահանջել եւ <u>ի՞նչ ձեւով</u> բերանացի [կը] բացատրեմ ատոնք Քէոսթենճէի մէջ: Եթէ կրնամ օգտակար ըլլալ մեր պատուիրակներուն ըսի որ պատրաստ եմ իրենց մօտ գալու եւ իմ ջնջին հմտութիւնս այս գործերուն մէջ՝ մեր դատին ծառայեցնելու:

Պէտք է իսկոյն աւելցնեմ որ թուրք քոմիթէներուն մէջ իսկ վէճի նիւթ եղող ապակեդրոնացման խնդրոյն վրայ կարելի եւ օգտակար է իրաւախոհական կարգադրութեան մը յանգիլ, քան թէ դէպի խզում երթալ: Որովհետեւ Տաճկաստանի հայութիւնը իր տառապանքներուն ու զոհողութիւններուն վերջին սահմանին հասած է, հոն՝ ուր փճացումը կը սկսի ալ: Ներկայ վիճակը անակնկալ մըն էր որ հասաւ եւ շունչ առնել տուաւ իրենց:

Փաստ. 1272-88

Ա 11.– ՁԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ ԹՐՔԱԿԱՆ ՅԵՂԱՇՐՋՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

6 *Օգոստոս* 1908

3, Bd de Port-Royal
Paris

Սիրելի եւ ազնիւ եղբայրներ,

Մեծ ուրախութեամբ լեցուած մեր բանտարկեալ եղբայրներուն ազատութեանը համար այս մէկ քանի տողերը կը գրեմ շնորհաւորելու համար ձեզ այն յաջողութեան համար որ ձեր հեռատես եւ գիտակից գործունէութիւնը ունեցաւ: Անտարակուսելի է որ Հ. Ց. Դաշնակցութեան թուրք յեղ. կոմիտէներու հետ միացումը մեծ ուժ մը տուաւ այս վերջիններուն եւ որուն առաջին արդիւնքն է Օսմ. Սահմանադրութեան հաստատումը. գիտեմ որ մեր գործը ասով չի վերջանար եւ թէ այս յաջողութիւնը պարզապէս մեր պայքարը կը դիւրացնէ եւ կարելի կը դարձնէ ուղղակի գործունէութիւն մը երկրին մէջ, մեր հողին վրայ, նոր պահանջներուն համապատասխան պայմաններով: Նոր յաջողութիւններ եւ քաջութիւն մաղթելով ամէնուդ կը խնդրեմ որ ընդունիք անհուն շնորհակալութիւններս ինծի ղրկած գիրքերնուդ եւ Դրօշակ թերթին համար. այս առթիւ կը խնդրեմ որ հետզհետէ նամակ, գիրք կամ թերթ հաճիք ղրկել նոր հասցէիս որ պիտի գտնաք նամակիս վերեւ:

Ձերդ համակրանքով եւ յարգանքով

Զարեհ Եսայեան

Փաստ. 851-9

Ա 12.– ՏՈՔԹ. ՍՈՒՐԷՆ ՆՇԱՆԵԱՆ ԹՐՔԱԿԱՆ ՅԵՂԱՇՐՋՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Պոլսոյ Պատ. մարմնին ուղղուած նամակ է. ստորագրողը՝ Տոքթ. Ս. Նշանեան անդամ էր Կեսարիոյ Կոմիտէին (Քարձր-Սար):

Ա. Ընդհանուր տեսութիւն

Սահմանադրութեան հրատարակուելէն ի վեր ամէնէն ուշագրաւ դէպքերը թուրք ամբոխի կողմէ հայերու դէմ եղած ատելութեան ցոյցեր էին, որոնց արձագանգ տուաւ նաեւ Պոլսոյ հայ մամուլը, որ դէպքերը եւ պարագաները թեթեւ գոյնով ներկայացուց հասարակաց ողջմտութիւնը չվիրաւորելու համար. ինչ որ բացայայտ է, ժողովուրդի աչխատութեան արդիւնքը շահագործող եւ ձրիաբար վայելող թուրք աղաներ եւ պէկեր՝ իրենց շահերուն կամ ապրուստի միջոցներուն վտանգի ենթարկուիլը իրաւամբ Սահմանադրութեան վերագրեցին: Առ այժմ թէեւ ազատական բուռն հոսանքին առջեւ այդ ձրիակեր դասակարգը գլուխ կը ծռէ եւ Ովսաննաներ կը կարդայ յանուն ազատութեան.- սակայն վստահ ըլլալու ենք թէ անոնք առ երես ցոյցեր են: Թուրքիոյ մէջ պահպանողական ստուար բանակ մը կայ, որ անհաշտ ատելութիւն մը կը սնուցանէ դէպի նորածին սահմանադրութիւնը եւ առիթ կը փնտռէ իր օրօրոցին մէջ իսկ խեղդել զայն: Ինչպէս Եըլտըզի մէջ ապաստանած հրէշներ նոյնպէս գաւառներում համիտապաչտ ամբոխք սահմանադրութեան ճաչակումով անակնկալի մը առջեւ գտնուեցաւ եւ կորսնցուց դատելու կարողութիւնը: Հեղինակութիւն ունեցող պէկի մը, պարագլուխի մը մէկ խօսքը, մէկ հրամանը կարող է ուշաթափել այդ բանակը եւ անոնցմէ պատրաստել սեւ հարիւրակներ աւելի յանդուգն եւ աւելի կատաղի քան ռուս մուժիկը:

Կեսարիա եւ Եոզկաթ հասարակ ժողովուրդը աւելի տրամադրութիւն ունի հաւատալու թէ սահմանադրութիւնը խլամ կրօնքի եւ թագաւորի գոյութեան կը սպառնայ եւ տգէտ մեծամեծներ կ'աչխատին օգտուիլ ամբոխի այս պարզամիտ տրամադրութիւններէն, ինչպէս պատահած դէպքեր կ'ապացուցանեն այս իրողութիւնը. Կեսարիոյ թուրքերը նոյնիսկ յանդգնութիւնը ունեցած են ջարդ մը կազմակերպել հայերու դէմ. Լիվան վերահասու կ'ըլլայ թուրքերու այս խորհուրդին եւ կարող կ'ըլլայ արգիլել: Սակայն ո՞վ կրնայ ապահովել մեզ թէ, նոյնիսկ ազատական ձեւացող լիվաներ եւ պաչտօնեաներ, առաջին առթիւ պահպանողական չպիտի դառնան. փոխուեցա՞ն ասկէ մի քանի ամիս առաջ Համիտը եւ Իզզէթը իբր աստուած պաչտող եւ անոնց հրամանները անկեղծօրէն եւ ի բոլոր սրտէ կատարող սրիկայ պաչտօնեաներ: Ուրեմն, թէ՛ թուրք ամբոխի, թէ՛ պաչտօնեաներու մեծամասնութիւնը պատրաստ միջավայր մը կը ներկայացնեն պահպանողական բրոբականտի, որոյ հետեւանքը կը լինի Réaction մը ինչպէս եղած է ի Ռուսիա եւ կ'ըլլայ ի Պարսկաստան: Մինչեւ հիմա եղած ազգերու յեղափոխութիւն[ներն] ալ կը վկայեն այս պատմական ճշմարտութիւնը. պէտք է պատրաստ գտնուինք, եւ այս հակահարուածին դիմադրելու համար ամենակտրուկ միջոցներու դիմենք. կը տեսնենք եւ ի լուր կ'իմանանք թէ տեղեր կան ուր տակաւին հին կարգերը երբեք փոխուած չեն, անշուշտ փտած ռեժիմ մը չէ կարելի 1-2 ամսուայ ժամանակամիջոցին նորոգել: Սակայն կը սպասենք որ քայլ մը առնուի, կամ գոնէ լաւ վերաբերմունք մը ցոյց տրուի, տեղական վարչութեանց կամ թուրք ժողովուրդի կողմէ դէպի նոր սիստեմը: Լաւատես մը ըլլալով հանդերձ, բացարձակ իրականութեան առջեւ գտնուելով կը ստիպւիմ այսքան յոռետես տրամաբանութեան հետեւիլ:

Ի՞նչ պիտի ըլլայ յեղափոխութեան դերը այսպէս քրիթիկ ժամանակներուն. Դրօշակի էջերուն մէջ կը կարդամ թէ յեղափոխութիւնը ասկէ վերջ խօսքի, գրչի եւ ազատ մամուլի միջոցաւ պիտի աչխատի իրականացնել իր պահանջները: Կարելի՞ է այսքան միամիտ ըլլալ այսպէս պարագաներուն, ընդհակառակը ասկէ վերջ է որ ժամանակ մը եւս պէտք պիտի ունենանք նախորդ յեղափոխութեան հարազատ միջոցներուն: Երբ տակաւին այնքան վտանգներ կան մեր առջեւ. երբ տակաւին հազար հրաւէր կարող են փչացնել այսքան թանգ գնով գնուած խօսքի ազատութիւնը, ինչո՞ւ մեր յեղափոխական կարողագոյն եւ անձնուէր ընկերներ Պոլիս կը մնան. «երկաթը տաք տաք ծեծելու է» կ'ըսեն: Երբ տակաւին հայ ժողովուրդը յեղափոխութեան յաջողութեամբ կը գինովնայ, երբ ամէն անհատ յեղափոխականի անունով միայն կը հմայուի եւ խօսքի մը միայն կը սպասէ յեղափոխական բանակին միանալու, ինչո՞ւ ամբողջ ժողովուրդ մը այսպէս հիբնոսացած վիճակի մէջ ձգելով մեր բրոբականտիստները կը մնան Վոսփորի գեղածիծաղ ափերում: Մամուլը, լսարաններու եւ քլիւպներու բեմերէն խօսուած ատենաբանութիւնները կարող են կազմակերպել ժողովուրդ մը եւ ընդունակ ընել զայն ժամանակի պահանջներուն, որոնց բոլորովին անտեղեակ է հայ գիւղացին, նոյնիսկ քաղաքացին եւ այս անտեղեակ ըլլալուն պատճառաւ մենք կը տուժենք քաղաքականապէս:

Բ. Երեսփոխանական ընտրութիւններ.-

Ընտրողական պայքար.- բան մը որ ոչ գոյութիւն ունի ոչ իմաստ հայ գիւղացիի համար. այն անհատներ որք բռնապետութեան միջոցին, ազդեցութիւն ունեցած են ժողովրդի վրայ, կը համոզէ կամ կը հրամայէ քուէ տալ այսինչ մարդուն եւ գիւղացին կու տայ, կարծելով թէ ստիպուած է տալ. գէթ այսպէս եղած է Եոզկատի Սանճագի մէջ ուր 13-15 հայ ընտրողներ կային եւ իրենց քուէն հայ ընտրելիի մը վրայ կրնային կեդրոնացնել: Առաջնորդները այս մասին իրենց խրտուիլակի դերը յաջողօրէն կատարեցին. բոլորովին անտարբեր գտնուեցան, կարծես աւելի գոհ էին եւ հանգիստ բռնատիրական կառավարութեան տակ: Այսպէս առաջին անգամ ըլլալով չկրցանք կամ չգիտցանք գործածել մեր ոյժերը.- ընտրողական պայքարի մէջ մեր իրաւունքները պաչտպանելու համար. այս ապացոյց մ'է թէ մեր ժողովուրդը տակաւին շատ խակ եւ անընդունակ է իբր որոշ մի քաղաքական տարր գործելու:

Այս առիթը փախցուցինք սակայն յաջորդ երեսփ. ընտրութեանց մէջ յաջողելու համար յեղափոխական ընկերութիւնք պէտք է աչխատին կազմակերպել հայ գիւղերը ոչ թէ իբր գիտակից յեղափոխականներ այլ գոնէ գիտակից կազմակերպութիւններ, որ պատրաստ ըլլան հնազանդելու կեդրոնէն իրենց տրուած հրամանի մը գործադրութեան ընտրելիի մը մասին:

Գ. Առաջարկ մը.-

Քանի որ Հ. Բ. Դաշնակցութիւնը կը ձգտի ապակեդրոնացման եւ սոսիալիստական գաղափարները ընդհանրացնել ոչ թէ միակ հայ ժողովուրդի այլ ամբողջ Թուրքիոյ բնակչութեան խաւերում: Դաշնակցութիւնը իր իտէալը պէտք է հետապնդէ նաեւ թուրք եւ յոյն գլխաւոր տարրերու մէջ. անոր համար անհրաժեշտ է ծրագրի եւ նուազագոյն պահանջներու թուրք եւ յոյն լեզուներու թարգմանութիւնը. սոյն ազգութեանց մէջ Դաշնակցութեան սկզբունքին մասին շատ թիւրիմացութիւններ կան որք պէտք է յարգուին որպէսզի Դաշնակցութեան հմայքը բարձրանայ: Գաւառներու մէջ կազմուելիք դաշնակցական կոմիտէներ պէտք է ծրագրի եւ որոշ պատասխանատուութեան ենթարկուին, յանձնախումբի մը միջոցաւ ուրիշ ազգերու մէջ եւս ընկերութեան սկզբունքները տարածելու համար: Արդի կացութիւնը կը պահանջէ որ Դաշնակցութիւնը ըլլայ միջազգային յեղափոխական մի կազմակերպութիւն: Թուրք ժողովուրդը գիտակից չէ քաղաքական հանգամանքներուն որովհետեւ նախորդ ռեժիմի տակ իրենք ազգային առանձնաշնորհումներ կը վայելէին եւ իրենք չէին հետաքրքրուեր քաղաքական եւ ընկերական հարցերով որոնց վրայ կրօնական մոլեռանդութիւնն ալ անտարբերութեան մոխիր կը ցանէր. Թուրք դպրոցականներն ալ նոր պահպանողական սկզբունքներով սնած են արդէն. յոյները նոյնպէս: Դարձեալ հայերն են եւ կը մնան որ բարձր պիտի բռնեն գաղափարական յեղափոխութեան կարմիր դրօշը, եւ մենք այս նուիրական կոչումին հասցնելու համար պէտք է անոնց հասկնալի լեզուով խօսինք: Սելանիկ, Պոլիս, Իզմիր թուրք գաղափարականներ տեսնելով պէտք չէ միեւնոյն հաւատքը ունենալ գաւառներու մասին. այժմ ձեր լսած քլիւպները եւ «Իթթիհատ ճէմիլիյէթ»ներ առժամանակեայ յուզմանց եւ յեղափոխական հոսանքին ուժգնութեան արդիւնք են եւ ոչ թէ համոզուած գիտակցութեան:

ՏՈՔԹ. ՍՈՒՐԷՆ Բ. ՆՇԱՆԵԱՆ

1908 Սեպտ. 25

ՏԵՄԷՆ

Հ.Յ.Դ. Չորրորդ Ընդհ. Ժողովը Թուրքիոյ տարածքին Ցուցական-դաւադրական ձեռնարկներու կազմակերպման համար ընտրած էր եռանդամ Տեռորական մարմին մը (Տեմէն), գործունէութեան թիրախ մատնանշելով կառավարական ներկայացուցիչներ (թուրք եւ օտար), իսկ վայր՝ ծովեզերեայ մեծ քաղաքները (Վիշապ – Պոլիս, Իզմիր)։ Շեշտուած էր միաժամանակ անոր «միջազգային բնաւորութիւն» տալու անհրաժեշտութիւնը, այսինքն ահաբեկչական թէ դաւադրական բոլոր ձեռնարկները պէտք է գործադրուէին Օսմ. կայսրութեան ընդդիմադիր միւս ժողովուրդներու եւ, մանաւանդ, թուրքերու մասնակցութեամբ։

Տեմէնի անդամ ընտրուած էին Է. Ակնունի, Անդրանիկ եւ Վահագն Տաթեւեան։ Մարմինը կազմեց իր ծրագիրը եւ ունեցաւ երկու նստաշրջան, առաջինը՝ 1908 թ. Փետրուար եւ Մարտ ամիսներուն Վիեննայի մէջ, իսկ երկրորդը Սոֆիա, Յուլիսէն Օգոստոս, այսուհանդերձ գործնական գետնի վրայ իր գործունէութիւնը հետեւանք չունեցաւ։ Երկրորդ նստաշրջանի ընթացքին տեղի ունեցաւ յեղաշրջում եւ Օսմ. սահմանադրութեան հռչակում (1908 թ. Յուլիս)։ Սահմանադրական կարգերու հաստատումով պիտի դադրէր դաւադրական բնոյթի ամէն գործունէութիւն, իսկ այդ առաջադրանքով գործելու ուրիշ փորձեր (Մնայուն, Գործադիր, Խառն կոմիտէներ) փաստօրէն ապարդիւն անցան թուրքերու կողմէ հայերու հետ գործակցելու դժկամութեան պատճառաւ։

Այնուհետեւ, ինչպէս տեսանք, կազմի ամբողջացումով Տեմէնը դարձաւ «Պոլսոյ Պատ. մարմին»։

* * *

«Որոշումների մատեան Տեմէնի, 1908 Վիեննա» արձանագրութիւնն է սովորական չափի տետրակի մը 26 էջերուն վրայ։ Առաջին երկու էջերուն Յար. Գալֆայեանի գրչով արտագրուած է Հ.Յ.Դ. Չորրորդ Ընդհ. Ժողովի որոշումը ահաբեկչական-դաւադրական գործի մասին։ Երրորդ եւ վերջին էջերուն վրայ, այլ ձեռագրով մը տրուած է «գաղտնի բառարանը»։ Մնացեալը, Ակնունիի ձեռագրով կը կազմեն Տեմէնի որոշումներուն հակիրճ արձանագրութիւնները (8 նիստ)։

Փաստ. 215-15

Բ 1.– ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՏԵԱՆ ՏԵՄԷՆԻ

– 1908 Վիեննա –

ՈՐՈՇՈՒՄ

(Քաղուած [Դ. Ընդհ. Ժողովի] Արդ. N⁰ 54-ից)

Ընդհանուր Ժողովը լսելով տեռորի մասին եղած զեկուցումը եւ այդ առթիւ եղած մանրամասն եւ բազմակողմանի վիճաբանութիւնը, որոշեց՝

ա) Կազմակերպել Թուրքիայում քաղաքական սիստեմատիկ տեռոր, ուղղուած կառավարութեան կարեւոր ներկայացուցիչների դէմ (թուրք եւ օտարազգի) ընդունելով ներկայ պայմաններում նրա ունենալիք խոշոր հետեւանքները։

բ) Տալ տեռորին «Միջազգային» բնաւորութիւն, գործի մէջ մտցնելով Օսմանեան այժմեան ռեժիմից դժգոհ զանազան տարրերի ներկայացուցիչներին (հայ, մակեդոնացի, բուլղար, թուրք, ալբանացի, յոյն եւն)։

գ) Ընդունել գործունէութեան վայր Կ. Վիշապը, ծովեզերեայ քաղաքները եւ ի հարկին նոյնիսկ Եւրոպան, հայկական նահանգներում այդ գործը յանձնելով տեղական դաշնակցական մարմինների ղեկավարութեան, համաձայնութեամբ միւս տարրերի հետ։

դ) Հաստատել Կ. Վիշապում տեռորական գործօն կոմիտէ 5 հոգուց, միջազգային կազմով, պահպանելով գլխաւոր ղեկը, ինչպէս եւ նախաձեռնութիւնը մեր կազմակերպութեան ձեռքում։

ե) Ընտրել մի նախապատրաստական կոմիտէ, բաղկացած 3 ընկերներից, այդ գործի բոլոր նախապատրաստութիւնները անելու եւ գործօն կոմիտէն ստեղծելու համար։

զ) Ընտրել մի մասնաժողով, բաղկացած 3 հոգուց, ներքին կանոնագիրը մշակելու եւ ժողովի հաստատութեան ներկայացնելու համար։

ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

Փետրուար 28, 1908
Վիեննա

Ընդհանուր Ժողովի ընտրած Տ[եռորական] կազմակերպիչ մարմինը, բաղկացած երեք անդամից, հաւաքուած Վիեննա, 1908 թ. Փետրուար 20-28ին, մի շարք խորհրդակցութիւններից յետոյ՝ ընդունեց հետեւեալ որոշումները.

1) Արձանագրել, հակիրճ կերպով, եղած որոշումները եւ ուղարկել պատճէնը [Դաշնակցութեան] Խորհրդին եւ Բիւրոներին։

2) Նկատելով, որ «Թուրքիայում գործող դիմադիր եւ յեղափոխական տարրերի կոնգրէսն» (1907) որոշել է կազմել մի Մնայուն Կոմիտէ, ընտրել եւ ուղարկել այդ կոմիտէի համար, Դաշնակցութեան կողմից, Թուրքահայ մի ընկեր, լաւատեղեակ Երկրի գործերին։ Պարիզի Նախապատրաստական Բիւրոն որոշել է, որ այդ ընկերը Թուրքահայ պիտի լինի։ Կանգ առնուեց ընկեր Գարոյի վրայ (այդ մասին հեռագրել եւ տեղեկագրել Արեւելեան Բիւրոյին)։ Նրա մեկնման անհնարութեան դէպքում՝ ընկեր Շահրիկ պիտի համարուի առաջին թեկնածու։ Որոշուեց՝ միաժամանակ տեղեկացնել Արեւելեան Բիւրոյին, որ եկող ընկերը կարող է մնալ Եւրոպա՝ ոչ աւելի քան 2-3 ամիս (եթէ աւելին անկարող է), քանի որ Մնայուն Կոմիտէի նիստերը կարող են լինել ոչ թէ պարբերական, այլ ըստ կարիքի։

3) Հրաւիրել Խորհրդի եւ Բիւրոների յատուկ ուշադրութիւնը այն հանգամանքի վրայ, որ առանց Մնայուն Կոմիտէի կազմուելուն՝ Կոնգրէսի որոշումները չեն կարող գործադրութեան դրուել, եւ հետեւաբար անխուսափելի է, որ այդ մարմինը կազմուի անմիջապէս, լինելիք մեր ձեռնարկներին ընթացք տալու նպատակով։

4) Կազմակերպել մարմինը, համաձայն Մնայուն Կոմիտէի տրամադրութեան, կազմում է Տ[եռորական] Գործօն Կոմիտէ, Լիսում, բաղկացած առնուազն հինգ հոգուց, միջազգային կազմով. Գործօն Կոմիտէն ինքն է պատրաստում մի ներքին կանոնագիր, իր անդամների պարտականութեան եւ իրաւունքների մասին, ինչպէս եւ առհասարակ գաղտնապահութեան եւ գործողութիւնների սահմանների մասին։ Անպայման գաղտնապահութիւնը Գործօն Կոմիտէի վերաբերմամբ՝ պարտաւորական է։

5) Գործ դնել բոլոր միջոցները, որ մակեդոնական յեղափոխական կոմիտէն ստորագրէ Պարիզի կոնգրէսի Déclaration*-ը եւ մասնակցի Մնայուն Կոմիտէին, մի որոշումն, որին նրանք համաձայնութիւն էին տուել, եւ որը թերի մնաց՝ Սարաֆով-Գորվանովի սպանութեան պատճառով*[13]։ *(Այդ համաձայնութիւնը սկզբունքով կայացած էր այն բանակցութիւններով, որոնք տեղի ունեցան Սարաֆովի հետ, Վիեննա* (1907), *Զաւէնի*[14] *հետ՝ Ժընեւ* (1907) *եւ միւսների հետ՝ Սոֆիայում* (1908), *յատուկ ներկայացուցիչների միջոցով (Մապարվ եւայլն)։*

6) Մակեդոն Կոմիտէի մասնակցութիւնը Գործօն Կոմիտէի մէջ գտնում ենք անհրաժեշտ։ Այս մասին յայտնել մակեդոն ընկերներին, խնդրելով հարցը դնել, եթէ կարիք լինի, իրանց կազմակերպութեան Կոնգրէսի քննութեան եւ վաւերացման։

7) Համաձայն մեր Ընդհանուր Ժողովի որոշման (տես արձանագրութեան համապատասխան կէտը), կազմել ցուցական ձեռնարկների յատակագիծ եւ ներկայացնել Խորհրդի հաստատութեան, որից յետոյ միայն նա կարող է գործադրութեան դրուել։

8) Ներկայացնել Խորհրդին մեր ներկայացուցչի միջոցով՝ հետեւեալ առաջարկները.

ա) Լրացնել Տ[եռորական] Կազմակերպիչ Մարմինը առնուազն երկու անդամով (համաձայնութեամբ եղած անդամների)։

բ) Հաստատել 1908 թուի համար՝ Ընդհանուր Ժողովի սահմանած բիւդճէն (Տեռորական մարմնին՝ 30 հազար ֆրանկ, ցուցական գործողութիւններին՝ 50 հազար ֆրանկ, դուրս գալով նուազեցման տակոսը)։

գ) Այդ գումարը պատրաստի պահել Արեւմտեան Բիւրոյի մէջ, դնելով Կազմակերպիչ Մարմնի իրաւասութեան ներքոյ։

դ) Այս ձեռնարկի համար տրամադրելի անել ընկերներ՝ կովկասեան շրջանից։

9) Մինչեւ այժմ տրամադրելի են յայտարարուել հետեւեալ ընկերները – Զարեհ, Դրօ, Մարտօ, Ռուբինա, Միշա, Անոյշ, Գրիգոր, Հրաչ, Արամ, Կոստի[15]։ *Յայտնել այդ բոլոր ընկերներին, որ Լիս մտնել չեն կարող, նախ քան աւարտուի մակեդոնական մասնակցութեան խընդիրը եւ կազմուի Մնայուն Կոմիտէն, որից յետոյ միայն Կազմակերպիչ Մարմինը կարող է անել հարկաւոր քայլերը ընկերներին ներս մտցնելու նպատակով։*

Ծանօթ.- Այժմեանից ձեռնարկել պայթուցիկ նիւթերի եւ նռների պատրաստութեան։ Հրաւիրել ընկերներ Գրիգորին, Հրաչին եւ այլ կարող անձանց սկսելու այդ գործը, եւ նոյնիսկ հոգալու փոխադրութեան մասին։ Այդ գործը դնել ընկեր Վահագի ղեկավարութեան տակ, Վարդանոցում[16]։

13.- Բորիս Սարաֆով եւ Եուվան Գորվանով, Մակեդոնիոյ ազատագրական շարժման յայտնի ղեկավարներէն, որոնք Սոֆիայի մէջ սպաննուած էին 1907 թ. Նոյեմբերին։

14.- Նոյնպէս մակեդոնացի յեղափոխական գործիչ Լեապով, որ կ'օգտագործէր Զաւէն կամ Զաւէն Արշակունի ծածկանունը։

15.- Յիշուած բոլոր անունները դաշնակցական յայտնի դէմքեր էին, փորձուած յեղափոխականներ իրենց ընոյատակեայ գործունէութեամբ։ Ապտիլ Համիտի ահաբեկման գործին մասնակիցներէն էին Ռուբինա (Արէշեան), Արամ, Կոստի (Համբարձումեան), իբրեւ յանդուգն ահաբեկիչներ ծանօթ էին Դրօ (Կանայեան) եւ Մարտօ (Չարուխճեան) գործընկերները։

16.- Վարդանոցը նոյնն է ինչ որ «գաղտնի բառարանի» Վարդենիքը, այսինքն՝ Պալքան, աւելի ճշգրիտ՝ Պուլկարիան։

10) *Կազմել Տ. Կ. Մարմնի համար յատուկ գաղտնի բառարան (կցել այս մատեանին)։*

11) *Ուղարկել Մարմնի կողմից յատուկ ներկայացուցիչ Խորհրդին։ Մեր ներկայացուցիչը կարող է մեկնել մակեդոնական կոմիտէի մասնակցութեան հարցը վճռուելուց յետոյ։ Մեր ներկայացուցիչը պէտք է տանի Խորհրդին, բացի 8-րդ կէտում յիշած առաջարկները, նաեւ ցուցական գործողութիւնների յատակագիծը*[17]։

12) *Պատրաստել Լիսի Տեռ. գործողութիւնների գաղտնի յատակագիծը եւ ներկայացնել գործօն կոմիտէի հաստատութեան եւ գործադրութեան, ինչպէս եւ Խորհրդի գիտութեան։*

13) *Պահանջել թուրք եւ մակեդոն յեղափոխական կոմիտէների ցանկացած ձեռնարկների ծրագիրը (որոնք պիտի կատարուեն Լիս եւ այդ շրջանում) եւ յարմարեցնել մեր ծրագրին։*

14) *Յատուկ դիմումն անել Ալբան խմբին, նպատակ ունենալով միացնել նրան եւս Կոնգրէի որոշումներին։*

15) *Հաղորդել մանրամասնօրէն՝ Երկրի մեր մարմիններին, այն բոլոր որոշումները, որոնք կատարուել են Պարիզի կոնգրէի մէջ, համերաշխ գործակցութեան վերաբերմամբ։*

16) *Դրամական ծախքերի, ընկերների ծախքի քանակի եւ հաշիւների խիստ կոնտրոլի համար՝ կազմակերպիչ մարմինը պէտք է մշակէ յատուկ ցուցմունքներ։ Այդ գործում պարտաւորական են հետեւեալները.*

ա) Բիւրոյից դրամ կարող է պահանջել Կազմակերպական Մարմինը.

բ) Իւրաքանչիւր 3 ամիսը մի անգամ, Կ. Մարմինը հաշիւները պէտք է ուղարկէ Բիւրոյին, քննելուց եւ վաւերացնելուց յետոյ։

գ) Իւրաքանչիւր ընկեր կամ անձ, որ մտնում է այդ գործի մէջ, քաղաքական պարտականութիւն ունի իր ծախքերը հասցնել մինիմումի (նուազագոյն չափ). ճամբու ծախքը հոգացւում է առանձին։ Ապրուստի համար կարելի է ծախսել՝ Եւրոպայում՝ մինչեւ 200 ֆրանկ, Վարդանոցի[16] *շրջանում՝ մինչեւ 150 ֆրանկ, Լիս եւ իր շրջանի վայրերում՝ ըստ քաղաքական պարագաների։*

17) *Արեւմտեան Բիւրոն անձեռնմխելի է պահում Տեմէնին յատկացուած գումարները, հարկաւոր ժամանակ Տ. Մարմնին հասցնելու համար։*

ԱԿՆՈՒՆԻ ՎԱՀԱԳ ՊԱՐՈՅՐ

Բ. ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

1908 Մարտի 2

Ընդունուեցին հետեւեալ որոշումները

1) *Հրաւիրել մի-մի ընկեր Լիսից եւ Ոսկեհանքից*[18], *որպէսզի անձամբ գան որոշ տեղ, յետ գնալու պայմանով, եւ պաշտօն ունենան՝ թէ մանրամասն տեղեկացնել ներսի վիճակը եւ եղած ոյժերը, եւ թէ յանձն առնել կազմակերպել այն աշխատանքները, որ կը յանձնարարէ Կազմակերպիչ Մարմինը։*

2) *Վճռած լինելով ձեռնարկել հրանիթերի աշխատանքին, դիմել ընկեր Հրաչին եւ խնդրել շտապել Վարդանոց, իր մասնագիտութեան վերաբերեալ պատրաստութիւնները տեսնելու (Տես նախորդ արձանագրութեան 9-րդ կէտը)։*

3) *Առաջարկել թուրք մարմիններին գործնական աշխատանքի մէջ մտնել, եւ իբրեւ սկիզբի՝ գբաղուել տեղափոխութեամբ (նիւթերի) եւ կազմակերպել Տ[եռորական] մի ակտ։ Այս հարցը յարուցանել Մնայուն Կոմիտէի առջեւ մեր ներկայացուցչի միջոցով։*

4) *Դիմել Մետրօ-ին, որպէսզի իրանց շրջանում, համաձայն կայացած խոստման, տայ մեր կազմակերպութեան հարկաւոր նիւթերը եւ դիւրութիւնները, Լիսի եւ շրջանի գործը կատարելու համար։*

5) *Դիմել Իրանի ներկայացուցչին, որպէսզի տան դիւրութիւններ՝ Լիսում ունենալու այն պարսիկները, որոնց մասին որոշում կայ (տես արձանագրութիւն, ստացուած ընկեր Ռոստոմեանի*[19] *միջոցով)։*

6) *Հեռագրով առաջարկել Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրոներին, որ անհրաժեշտ է մի քիչ յետաձգել Խորհրդի նիստերի բացումը, մինչեւ ընկեր Ակնունի կարող լինի աւարտել մակեդոնական մասնակցութեան խնդիրը Վարդանոցում։*

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ ՎԱՀԱԳ ՊԱՐՈՅՐ

Ծանօթ.- Ներքեւ կը տեսնէք իմ ըսելիքներս.
ա. ՊԱՐՈՅՐ[20]

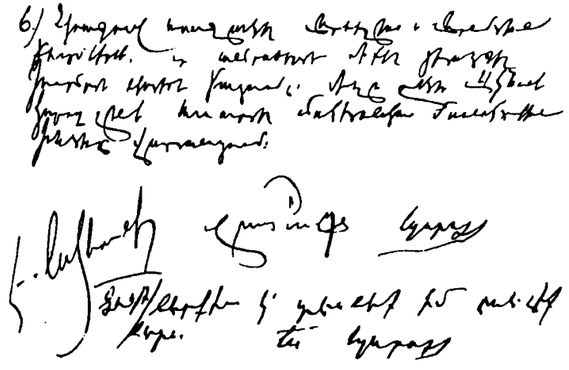

908, Մարտ 7, Վիեննա

Ներկայ գտնուելով երեք ընկերները տեղս. բացատրեցին ինձ ընկերները Փարիզի կոնգրէի մանրամասնութիւնները ու գործելակերպը Լիսում ու այլ տեղերում. ի հարկէ այս գործունէութիւնը սկզբունքով ընդունուած է ու վաւերացուցած է Չորրորդ Ընդհանուր Ժողովը. ոչինչ չունիմ դէմ, քանի որ խնդիրը ընդհանուր ձայներով ընդունուած է։

Իսկ իմ անձնական կարծիքս է հետեւեալները.

ա. թուրք առաջադիմական կոչուած տարրի վերայ գործնականին մէջ ոչ մի վստահութիւն չունիմ.

բ. Տեսնելով 20 տարուայ գործունէութիւնին, Լիսի եւ շրջականները, կատարուած տեսնելով տաքտիկի մէջ ոչ մի փոփոխութիւն, ու տեսնելով ներկայ պայմանների աւելի ու աւելի դժուարութիւնները, իմ ցանկութիւնս է գոնէ գործի մը ձեռնարկելու համար 100-էն 40 յաջողութիւն. մնացած 60 ռիսքով. ամէն մի դժուարութիւններ տեսնելով, որոնք պարզ կ'երեւին ինձ համար, որ 100-էն հազիւ 10-ը յաջողութիւն ունենանք տեռորական գործի մէջ Լիսում, ես մանրամասնութիւններու մէջ չեմ մտնար. Լիսին ծանօթ եւ գործ ունեցող ընկերները շատ լաւ գիտեն 10 տարուայ առաջ ունեցած պայմաններնիս ու ներկայ պայմանները. գուցէ իմ կարծիքներուս մէջ ծայրայեղ եմ անաջողութիւններու մասին. ես անկարող եմ գիտակցաբար գլուխս երկաթէ պատին զարնել ու առանց ռեւիցէ նպատակի մը հասնելու զոհեր տալ։

Վերեւ յիշուած դժուարութիւնները տեսնալով հրաժարում եմ այս մարմինէն, ցանկալով յաջողութիւն ու կարողութիւն։

ա. ՊԱՐՈՅՐ

20 տարուայ մէջ՝ նոր ճամբայ ու նոր տաքտիկ հայկական հարցի լուծման համար, համոզմունքս, շատ կարճ գրելով, ընկերս կը բացատրէ մանրամասնութիւնները ցուցական գործունէութեան։

Թուրք ու եւրոպական շահերը ոչնչացնող ու յարաբերութիւնները խզող. յանդուգն ու շարունա[կա]կան ու տեւողական գործունէութիւններ, որուն մանրամասնութիւնները շուտով ձեզ՝ Խորհուրդիդ կու գայ. կը մնայ ձեր որոշումները ու համա[ձայ]նութիւնը։

Ծանօթ.- Եւ տեռորական գործ արտասահմանի մէջ օգտակարութիւն[?] չէ տուած։

ա. ՊԱՐՈՅՐ

ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

1908 Յուլիս[21] 20

1) *Յ. Տ. Մարմնի ներկայացուցիչը, Ակնունի, հաղորդեց ընկերներին՝ դաշնակցական Խորհրդի որոշումները, Լիսի մարմնի գործունէութեան վերաբերմամբ։ Տեռորական գործունէութեան ծրագիր, հաստատուած Ընդհանուր Ժողովի կողմից, մնում է իր ամբողջական զօրութեան մէջ։ Խորհուրդը, նկատի առնելով ցուցական գործունէութեան վերաբերեալ աշխատանքներ, որոշել է՝ սկզբունքով ընդունելով այդ եղանակի յեղ. գործելակերպը, յանձնել Լիսի Պատասխանատու Մարմնին՝ քննել առաջարկները եւ կանգ առնել այնպիսիների վրայ, որ կը գտնէ նպատակայարմար։*

Որոշեց՝ խնդրել Խորհրդի արձանագրութեան պատճէնը, ապագայ ժողովներին ներկայացնելու համար։

2) *Լիսի Պատասխանատու Կազմակերպիչ մարմնի համար Խորհուրդը ընտրել է ընկեր Բորիսին*[2], *որը ստիպուած լինելով բժշկութեան ենթարկուել, գործի մէջ պիտի մտնէ առաջիկայ Սեպտեմբերից։ Բացի այդ ընկերոջից, նոյն մարմնի ակտիւ ձեռնարկներին մասնակցելու յանձն է առել ընկեր Դուման, որը յայտնել է Մարմնի ներկայացուցչին, որ երբ հարկ լինի սկսել այդ գործողութիւնները, ինքը պատրաստ է Լիս անցնել իր մի քանի ընկերներով, եւ ձեռնարկել որոշումների գործադրութեան։*

Որոշուեց՝ ժամանակին յիշեալ ընկերներին հրաւիրել Մարմնի մէջ մտնել եւ գործի անցնել։

3) *Ընկեր Ակնունին հաղորդեց այն մանրամասները, որոնք վերաբերում են Մարմնի տարեկան բիւրճէին։ Տարեկան բիւրճէ որոշուած է.—*

Minimum — 40.000 ֆրանկ
Maximum — 80.000 ֆրանկ } 1908 թուի համար։

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ

ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

1908 Յուլիս 22

1) *Այս նիստում որոշուեց՝ խորհրդակցութեան հրաւիրել երկու ընկեր, որոնք Սոֆիայում պիտի մասնակցեն լինելիք աշխատանքներին,— 1) Բալկանի Կ. Կոմիտէի անդամ Զարդարեան, եւ 2) Տեռորական Մարմնի կողմից յատուկ գործով հրաւիրուած ընկեր Հրաչ։*

2) *Հաղորդուեց Մարմնին, որ Պարիզի Կոնգրէի որոշած* Permanent Comité*-ի համար հրաւիրուած է ընկեր Նիթրա*[22]. *Խորհրդի կողմից այդ հրաւէրը հաւանութիւն գտնելով, յիշեալ ընկերը պատրաստ է հարկաւոր ժամանակ՝ գործին վայրը անցնել։*

17.- Կ'ակնարկուի Վահագնի կողմէ կազմուած «Նախագիծ ցուցական տեռորական գործունէութեան», տեսնել Տեմէնի որոշումներն ետք։

18.- Ոսկեհանքը Իզմիրն է, Լիսը՝ Պոլիսը։

19.- Ռոստոմն է, Ստեփան Զօրեան։

20.- Պարոյր՝ հայդուկապետին՝ Անդրանիկի ծածկանունն էր. գրուած է իր ձեռագրով, նոյնպէս նաեւ յաջորդող արձանագրութիւնը, որմով իր պատճառաբանեալ բացատրութիւնը կու տայ Տեռորական մարմնէն իր հրաժարելուն մասին։ Այլապէս նաեւ Անդրանիկ հաւատք չունէր բնաւ հայ եւ թուրք գործակցութեան արդիւնաւորութեան մասին։

21.- Յուլիսէն սկսեալ Տեմէնի ժողովները Վիեննայէն կը տեղափոխուին Սոֆիա։

22.- Յար. Շահրիկեան։

Ընկեր Արմէն Գարօ, հրաւիրուած նոյն գործի համար, անկարող է գալ, ընտանեկան պատճառներով։

3) Կովկասեան շրջանում գտնուող քանի մը ընկերներ, պատկանող Տեռ. մարմիններին, յայտնել են իրանց ցանկութիւնը՝ յարել Լիսի գործունէութեան։

4) Որոշուեց, վերջնականապէս կազմել Տեռորական-քաղաքական ակտերի ցուցակը, ծրագիրը, եւ յանձնել գործադրութեան։

5) Որոշուեց՝ բանակցել մակեդոնական կազմակերպութեան հետ, նրա աջակցութիւնը ապահովելու համար։

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ

ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

1908, 28 Յուլիս

Նկատի առնելով Թուրքիայում կատարուած քաղաքական փոփոխութիւնը, Սահմանադրութեան հաստատութեամբ[23]*, Մարմինը որոշեց՝*

ա) Ձեռք առնել համապատասխան միջոցներ, նպաստելու համար ռեժիմի լայնացման եւ հաստատութեան։

բ) Դիմել թուրքերին եւ մակեդոնացիներին, առաջարկելով անմիջապէս ժողով գումարել, եւ ձեռք առնել միջոցներ՝ առաջ մղելու յեղափոխական շարժումը եւ ամրացնելու համերաշխութիւնը Թուրքիայի բոլոր ազգերի միջեւ։

գ) Նոյն այդ նպատ[ակ]ով պաշտօնական դիմումն անել Պարիզի Կոնգրէին մասնակցող բոլոր խմբերին եւ մարմիններին։

դ) Հրատարակել Կ. Պոլսի Պատասխանատու Մարմնի կողմից déclaration*-ներ, յայտնելով որ պնդում ենք Պարիզի Կոնգրէի որոշումների վրայ, եւ առաջադրելով նոյն պահանջները, որոնք բխում են մեր ժողովրդի արդի կացութիւնից։*

Կցել արձանագրութեան այդ déclaration*-ների բնագիրը։*

ե) Բանակցութեան մէջ մտնել եւրոպական մամուլի հետ նոյն նպատակով հրատարակութիւններ անելու։

ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

1908, Յուլիս 31

Որոշուեց՝

ա) Ուղարկել յատուկ ընկեր Ոսկեհանք[18]*, այնտեղ կազմ առաջ բերելու, եւ պատրաստելու նիւթերի ներմուծումը։*

բ) Ուղարկել ընկերներ Հրաչին՝ Վիեննա, Գրիգորին՝ Ժընեւ, բերելու նիւթ եւ խմոր, մինչեւ երկու շաբաթ՝ խնձորներ պատրաստելու համար[24]*։*

գ) Այդ նիւթերը ամբարել Լիս, ապահով ընկերների միջոցով, անակնկալների դէպքում՝ կառավարութեան դէմ ցոյց կազմակերպելու համար։

դ) Առաջարկել դաշնակից միւս կուսակցութիւններին, պատրաստել մարդիկ եւ նիւթ, կռիւ յայտնելու կառավարութեան, հէնց որ նա կը փորձէ յետադիմական քայլեր անել, առաջ բերել ընդհարումներ եւ ինտրիգներ։

ե) Առաջարկել ընկեր Ակնունունը՝ անցնել Լիս[6]*, ուսումնասիրելու վայրի վրայ գործերի դրութիւնը եւ պատրաստելու կազմակերպութեան շրջանները, գալիք ձեռնարկների համար։ Նոյն նպատակով Լիս ուղարկել ընկեր Վահագին, երբ կարիք կը ներկայանայ։*

զ) Յանձնել ընկեր Վահագին՝ խմբելու եւ մօտ ժամանակներ Լիս անցկացնելու այն բոլոր ընկերներին, որոնք կարող են պիտանի լինել Լիս Տ[եռորական]ի համար. նոյն նպատակով կանչել Ամերիկայից ընկեր Արամը։

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ

ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

1908 Օգոստ. 2

Որոշուեց՝

ա) Հրաւիրել ընկեր Վարանդեանին Պարիզ, վարելու բանակցութիւններ Թուրք կուսակցութիւնների հետ, Պարիզի Կոնգրէի որոշման սահմաններում (կարգադրուած արդէն)։

բ) Յանձնել ընկեր Զարդարեանին՝ վարելու Լ[իսի] Պատասխ. մարմնի գրաւոր բանակցութիւնները, Մարմնի անդամների Ֆիլիպէից բացակայելու դէպքում (կարգադրուած է)։

գ) Առաջարկել «Թերեքքի» կուսակցութեան, յատուկ մարդ ուղարկել Բուլգարիա, բանակցութիւնների համար — (կարգադրուած է արդէն)։

դ) Գրել Արեւմտեան Բիւրոյին, առաջարկելու ընկեր Գալֆային, անցնել Զմիւռնիա, կազմակերպական գործերի համար (կարգադրուած է)։

ե) Գրել Կովկաս, ուղարկելու անմիջապէս, Լիսի մօտերքը, մի կամ երկու կարող ընկերներ, եթէ կան տրամադրելի, կազմը աւելի զօրացնելու նպատակով։

զ) Կոչ անել բոլոր թուրքիացիներին, ուր եւ լինեն, շտապել Երկիր, նպաստելու յեղափոխական գործունէութեան եւ մասնակցելու սահմանադրութեան ի նըպաստ դարձած բոլոր աշխատանքներին։

Տպել կոչը՝ Պոլիսի մարմնի անունից։

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ

23.- Սահմանադրութեան հաստատման թուականն է Յուլիս 11 (հին տոմար) կամ նոր տոմարով՝ Յուլիս 24։

24.- Նիւթը եւ խմորը՝ պայթուցիկ նիւթեր են, ուժանակ։ Խնձորը՝ ռումբ, նռնակ։

ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

1908 Օգոստ. 2

Որոշուեց՝

ա) Տեղեակ պահել, հեռագիրներով եւ նամակներով, թէ Արեւմտեան եւ թէ Արեւելեան Բիւրոները, օրուայ կարեւոր դէպքերի եւ որոշումների վերաբերմամբ։

բ) Յանձնել Վահագին կարգաւորելու դրամական հաշիւները։

գ) Ապահովութեան համար, Մարմնի բոլոր ցայժմ այստեղ մնացած թղթերը յանձնել Սոֆիայի բանկի արկղներից մէկին ի պահ։

դ) Պատուիրել Պոլսի Պատ. Մարմնի համար յատուկ բլանկներ[25]*, նոյնպէս եւ կնիք։*

ե) Պատրաստութիւններ տեսնել Կ. Պոլսում ձեռնարկելու յեղափոխական շրջաբերականների եւ թռուցիկների տպագրութեան, յայտնելու ժողովրդին՝ Դաշնակցութեան Ծրագիրը, Դիտումները եւ ուղղութիւնը։

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ

25.- Տպագիր պաշտօնական թուղթ, հարցաթերթիկ՝ բաց ձգուած տեղերը լեցնելու համար։

ԳԱՂՏՆԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

1) *Պապ — Նժոյգ — Սուլթան*
2) *Կարտինալ — Մինիստր*
3) *Վիճակաւոր — Առաջնորդ, վալի*
4) *Պապի աթոռանիստը — Կ. Պոլիս, Լիս*
5) *Վատիկան — Ելդիզ*
6) *Անուանակոչութիւն — Տեռորական գործ*
7) *Նիւթ — իւղ*
8) *Նուռ — ռումբ*
9) *Լիս — Կ. Պոլիս*
10) *Տեմէն — Տեռորական մարմին*
11) *Աղօթագիրք — Շրջաբերական*
12) *ա* / *բ* { George Alexandre — *Ժորժ Ալեքսանդր* / Frederic
13) *Փարիզի խնամի — Թէրագը-ի խումբ*
14) *Փարիզի փոքրիկ խնամի — Մէշվէրէթի խումբ*
15) *Սոֆիայի խնամի — Մակեդոն. կոմիտէ*
16) *Տիկին Սօֆի — Սօֆիա քաղաքը*
17) *Օրիորդ Ֆիլոմէն — Ֆիլիպէ քաղաքը*
18) Oncle Pierre — *Փիեռ Քիյառ*
19) Oncle Francis — *Փրեսանսէ*
20) *Սուրէն — Արեւմտ. Բիւրօ*
21) *Արտաւազդ — Արեւելեան Բիւրօ*
22) Papa — *Դաշնակցութիւնը*
23) *Հատոր — հազար ֆրանկ*
2 հատոր — 2000 ֆրանկ
24) *Վարդենիք — Պալքան*

ԺԱՄԱՆԱԿԱՒՈՐ ԲԱՌԱՐԱՆ

(շարունակութիւն)

1) *Լիս - Պոլիս — (երբեմն՝ Հռոմ)*
2) *Ծովադուռ — Զմիւռնիա*
3) George Gueurel — *Ակնունի*
4) *Ջիհատ — Վահագ*
5) Santé bonne — *Աջող տեղ հասայ*
6) *«Դրօշակ» — Ժամացոյց*
7) *Հազար — հատոր*
8) *Մտաւ հիւանդանոց — բանտարկուեց*
9) Opération — *խուզարկութիւն*
10) *Դրութիւնը վտանգաւոր է — ինֆլամենցիան սաստկանում է*
11) *Ժընեւ* — Mademoiselle Horterme
12) *Մեծ վեզիր — Աւագ կարտինալ*
13) *Տեռորական մարմին — Տեմէն*

Փաստ. 215-16

Բ 2.– ՆԱԽԱԳԻԾ
ՅՈՒՅԱԿԱՆ ՏԵՌՈՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ

Համաձայն Ընդհ. Ժողովի ցուց. գործունէութեան մասին տրուած որոշման, կը ներկայացնենք հետեւեալ նախագիծը [Դաշնակցութեան] Խորհուրդի նկատառութեան, խնդրելով անոր վաւերացումը։

ա) Նկատելով որ Ցուց. գործունէութեան նպատակը պիտի կայանայ, մէկ կողմէն խնամակալ պետութեանց քաղաքական ու տնտեսական հակամարտ շահերը շարժման մէջ դնել, եւ, միւս կողմէն՝ տաճիկ բռնակալ ռեժիմին հեղինակութիւնը կոտրել ու տապալել։

բ) Նկատելով որ Ցուց. գործունէութիւնը, բացառապէս, թուրք տարրին ունեցած ներկայ քաղաքական դժգոհութեան ու խլրտումներու խմորման շրջանին՝ կարող է ագիտարարական մեծ ազդակ ծառայել, ցնցելու համար մահմետական մասսան, եթէ մանաւանդ թուրք ընդդիմադիր կուսակցութիւններն եւս իրենց համաձայնութիւնն յայտնած ըլլան նոյն գործունէութեան։

գ) Նկատելով միեւնոյն ատեն որ Ցուց. գործունէութեան նշանակութիւնն ու ցանկալի ներգործութիւնը պայմանաւորուած են, ներկայ պայմաններուն տակ, կատարուելիք աքտերուն այլազանութեան եւ ժամանակի ըստ կարելւոյն շարունակական տեւողութեան հետ։

դ) Նկատելով նմանապէս որ Ցուց. գործունէութեան դաշտ սահմանուած վայրերուն, մասնաւորապէս Լիսի թուրք քաղաքական հսկողութեան արդի խստագոյն պայմանները անհնար ու անկարելի կը դարձնեն հաւաքական-յարձակողական ցոյցերու գործադրութիւնը, նման Պանք Օթթոմանի ձեռնարկին,

Ցուցական մարմինս կանգ առաւ հետեւեալ սկզբունքային կէտերուն վրայ.— Ցուց. գործունէութեան տալ ըստ կարելւոյն մէկէ աւելի արտայայտութեան եղանակ եւ ջանալ այդ արտայայտութիւնը դարձնել տեւողական ու շարունակական, այնպէս որ ձեռնարկուելիք այլեւայլ գործողութիւնները յաջորդաբար իրար լրացնեն, դարձնելով սարսափն ու անապահովութիւնը ընդհանուր եւ մշտակայ, ինչպէս նաեւ առիթ ընծայելով հանրային ցասման՝ դուրս գալու ընդդէմ բռնակալ ռեժիմին։

Ուստի, Ցուց. մարմինը կ'առաջադրէ,

1) Պայթեցնել եւ այրել Լիսի[18] ու իր շրջանի ծովեզերեայ քաղաքներուն մաքսատուները։

Այս նպատակին պատճառաբանական իբրեւ հիմք ընդունուած են հետեւեալ ֆինանսական, քաղաքական ու հանրային ընդվզման տեսակէտները։

ա) Թրքական մաքսատուները — որոնցմէ միմիայն Լիսի երեք հաստատութիւններուն մէջ մթերուած կ'ըլլայ ընդմիջտ հինգ միլիոն ոսկիէն աւելի արժէք եւ ուր ամէն օր մաքսային գործառնութեամբ պարապած են մօտ 10.000 պաշտօնեայ, բանուոր եւ առեւտրականներ — ֆինանսական տեսակէտով կը ներկայացնեն այն գլխաւոր ու կենսական հիմնարկութիւնները, որոնցմէ իբրեւ նախադուռի, հաւանաբար եւ ստիպողաբար անցնելու հարկադրուած են եւրոպական քափիթալի արտադրութիւնները եւ եւրոպական-առեւտրական բոլոր ցանցերը, որոնց շահածութեան[26] եւ հասոյթներուն շահակիր[27] են հաւասարապէս թէ՛ պետական պիւտճէն եւ թէ միջազգային դրամագլխական հաստատութիւնները։ Հետեւաբար մաքսատուներու տրուած հարուածը եւ անոնց անապահովութիւնը առաջ պիտի բերեն տնտեսական անխուսափելի ընդհանուր տագնապ եւ խուճապ, պետական թէ սեղանաւորական արժեթղթերու անկում, արտաքին առեւտրական յարաբերութեանց խզում ու դադար, եւ եւրոպական շահերու բախում թուրք կառավարութեան հետ։

բ) Տնտեսական այս հետեւանքները՝ իրենց էութեամբ նախասահմանուած են բնականօրէն ընդունելու քաղաքական բնաւորութիւն, քանի որ տիրող անարխիական դրութիւնը եւ բռնակալ ռեժիմին հեղինակութեան վարկաբեկումը եւ անոր պատասխանատուութիւնը դուռ պիտի բանան քաղաքական բարդութեանց եւ կնճռոտութեանց, շարժման մէջ դնելով շահագրգիռ պետութեանց հակընդդէմ հետամտութիւնները։

գ) Առաջացած տնտեսական ընդհանուր ճգնաժամին հետեւանքով կանգ պիտի առնէ երկրին տնտեսական կեանքի նորմալ ընթացքը. ֆինանսական բոլոր հարստութիւնները՝ պրսա, պանքներ[28], ընկերութիւններ եւ ֆիրմաներ ծանրօրէն պիտի կրեն հակահարուածը ու տագնապին ցնցումը. մաքսային գործառնութեանց հետ ուղղակի կապ ունեցող տասնեակ հազարաւոր անձնաւորութիւններ պիտի ենթարկուին բռնի գործադուլի. մանաւանդ՝ անգամ մըն ալ տիրող կառավարութեան բարոյական հեղինակութիւնը պիտի կրէ ցածացում ու նուաստացում յա՛չս ճնշուած ու դժգոհ բնակչութեանց, առաջացնելով անոնց մէջ յեղափոխական ու ապստամբական տրամադրութիւն, խթանելով անոնց դիմադրական բնազդները եւ ուժգնօրէն մղում տալով մանաւանդ թուրք յեղափոխական շարժումներու ծաւալման ու արտայայտութեան։

2) Պայթեցնել եւ այրել Լիսի ռեժիի ծխախոտագործարանը, նկատի ունենալով նաեւ Սամսոնի նոյն ընկերութեան գործարան-մթերանոցը։

Պատճառաբանութեան հիմք կազմող կէտեր.

ա) Ծխախոտի ռեժին ըլլալով զուտ եւրոպական աքսիոներական ընկերութեան մը շահաձեռնարկը, կը ներկայացնէ Թուրքիոյ մէջ եւրոպական դրամագլուխին ամէնէն աչքի ընկածը գործառնութեանց՝ որուն դէմ բոլոր ժողովուրդները խոր ատելութիւն եւ հակակրութիւն ունին։ Վնասուելով ռեժին՝ մէկ կողմէն վրտանգուած պիտի ըլլան եորոպական ձեռնարկութեանց ապահովութիւնը ու տնտեսական շահերը, միւս կողմէն գրգիռ տուած՝ ժողովրդային դժգոհութեանց, եւ գոհացում՝ ժողովրդային իրաւունքներու պաշտպանութեան։

բ) Լիսի գործարանին կարեւորութիւնը անով կը բացատրուի, որ նոյն հաստատութիւնը կ'աշխատցնէ 3000է աւելի բանուորներ եւ ուր մթերուած ապրանքին արժէքը կը հասաւարի ահագին գումարներու։

գ) Սամսոնի գործարանին նշանակութիւնը, տնտեսական տեսակէտով, աւելի քան շեշտուած է այն հանգամանքով, որ ինք կը մատակարարէ ամբողջ Թուրքիոյ մէջ սպառուած ծխախոտին ու սիկարներուն մեծագոյն տոկոսը։

դ) Ռեժիի կրած ուղղակի վնասներն ու կորուստները տեղի պիտի տան ընկերութեան եւ թուրք կառավարութեանը միջեւ ընդհարումներու եւ քոնֆլիկտներու, քանի որ կառավարութիւնը յատուկ պայմանագրով երաշխաւորած է ընկերութեան շահերուն ապահովութիւնը եւ համաձայն նոյն պայմանագրութեան՝ ընկերութենէն կը ստանայ օրական մօտ 1000 ոսկի փոխարինութիւն մը, ամբողջովին յատկացուած Եըլտըզի ծախքերուն։

Ցուց. մարմինը, ասոնցմէ զատ, նկատի ունի նաեւ կարգ մը եւրոպական եւ թրքական պաշտօնական հաստատութիւններ եւս, որոնց կրած հարուածները բնութիւն ունենան սարսելու կա՛մ տիրող ռեժիմին ծանրութիւնը, կա՛մ անապահովութեան ու վտանգի ենթարկելու եւրոպական ձեռնարկութիւններն ու շահերը թուրքիոյ մէջ։

3) Օդը հանել Մաքրիգեղի պետական վառօդարանը եւ փամփշտաշինարանը, որոնց քանդումը իրենց զարհուրելի աղէտով, երկիւղի ու սարսափի պիտի մատնէ բռնակալութեան ռազմական մեքենան, ոչ միայն նիւթական նշանակալի կորուստ պատճառելով կառավարութեան զինուորական միջոցներուն, այլ եւ բարձրացնելով յեղափոխական հմայքն ու զօրութիւնը հանրային մտածողութեան մէջ։

Ցուց. մարմինը նկատի ունի նաեւ Լիսի օդային կազարանը։

4) Պայթեցնել տաճկական փոխադրանաւերը եւ եւրոպական ապրանքատար նաւեր՝ Թուրքիոյ ջուրերուն մէջ, նպատակ ունենալով արտաքին թէ ներքին առեւտրական յարաբերութիւնները խզել եւ ջլատել թէ՛ արտաքին, թէ՛ ներքին տնտեսական գործառնութիւնները։

5) Պայթեցնել արեւելեան կառախումբը եւ այլ գնացքներ, անապահովութեան եւ վտանգի ենթարկելու համար եւրոպական ցամաքային յարաբերութեան գլխաւոր ճանապարհը՝ դէպի Թուրքիա տանող։

6) Ծրագիր քաղաքական տեռորներու, որոնց մանրամասն ցուցմունքները եւ պատճառաբանութիւնները մեր ընկեր պատգամաւորը պիտի տայ Խորհուրդին։

ՎԱՀԱԳ

9 Մարտ 1908
Ֆիլիպէ

26.- Ըսել կ'ուզէ՝ շահակցութեան։
27.- Այսինքն՝ շահակից։
28.- Սակարան, դրամատուներ։

Փաստ. 53-122

Բ 3.– ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ ՆԱՄԱԿԸ ՅՈՒՅԱԿԱՆ ՏԵՌՈՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄՆԻՆ

1908 *Յուլիս* 27
Ժընեւ

Յ[ուցական] եւ Տ[եռորական] Մարմնի

Սիրելի ընկերներ,

Ստացանք ձեր հեռագիրը։ Միեւնոյն ժամանակ ստացանք եւ մի նամակ տաճիկ կոմիտէից, որն եւ ուղարկում ենք ձեզ։ Ձեր հեռագրին մենք պատասխանեցինք, որ առանց Երիտ. թուրքերի ո՛չ մի քայլ չառնուի մեր կողմից։ Դրութիւնը շատ փափուկ է, պէտք է ծայրայեղ զգուշութիւն. մի անմեղ սխալ, մի ոչ-դիտաւորեալ քայլ կարող է ներկայ մոմենտում ճակատագրական լինել։ Մեր քաղաքականութիւնը պէտք է լինի՝ մինակ կամ մակեդոնացիների հետ ոչինչ չանել առանց երիտ. թուրքերի։ Ինչ որ ալ անելու լինինք՝ խաղաղ թէ յեղափոխական, անպայման պէտք է լինի ընդհանուր համերաշխութեամբ։ Հրաշալի կը լինէր եթէ հնարաւոր լինէր անմիջական յարաբերութեան մէջ մտնել Մակեդոնիա գտնուող երիտասարդ թուրքերի հետ՝ մշակելու համար ծրագիր անելիքների մասին, թոյլ չտալու վաղը գլուխ բարձրացող ռէակցիային հակահարուածը տալու։

Այստեղ է ամենավտանգաւոր եւ փափուկ կէտը — ոչինչով առիթ, «իրաւունք» չտալ ռէակցիային շարժուելու, ամրանալու։ Մեր առջեւ են ռուսական եւ պարսկ. յեղափոխութիւնը։ Մեր մտքերը եւ մեր երկիւղները պարտք ենք համարում բաժանել ձեզ հետ, այս փառաւոր, բայց եւ վտանգաւոր րոպէին։

Մակեդոնացիների հետ միայն միտինգ կազմելը կարող է աննպաստ տպաւորութիւն թողնել մեր ընկեր երիտ. տաճիկների վրայ, մանաւանդ որ մակեդոնացիք, բացի այն որ չեն մասնակցել կոնգրէին, եւ հաշտ աչքով չեն նայում թուրքերին, նոյն իսկ հակառակ են այդ շարժմանը եւ հագիւ թէ համապատասխանի նրանց քաղ. եւ ազգ. ձգտումներին։ Գուցէ մենք սխալւում ենք։ Բայց ինչ որ էլ լինի, ոչ մի պայմանով մենք չպէտք է սառեցնենք կամ կասկածի տեղի տանք մեր միւս բարեկամներին, որոնց աշխատանքի հետեւանքն է ներկայ պատմական վայրկեանը։

Ահա ձեզ ուղարկում ենք նրանց մի նամակը[29] *եւ հրաւիրում ենք նրա վերջին տողերի վրայ ձեր ուշադրութիւնը։ Մենք չգիտենք ինչի հետեւանք է դա։ Ցամենայն դէպս մենք կը պատասխանենք։*

Հեռագրեցինք Միքայէլը Պարիզ գնայ։ Այնտեղ է եւ Աւետիսը[30]*։ Գրել ենք որ երկուսը միասին խորհրդակցին եւ տեսակցութիւն ունենան եւ ամէն անգամ հետեւանքը ձեզ անմիջապէս գրեն։*

Պէտք է օգտուել ներկայ մոմենտից եւ գաղթականներին քշել երկիր՝ քանի դռները բաց են։ Սրա վրայ եւս ձեր առանձին ուշադրութիւնն ենք հրաւիրում։

Ի նկատի ունենալով ներկայ փափուկ ու պատասխանատու վիճակը մի քանի ընկերներ տրամադրութիւն ունին եւ պատրաստ են գալու դէպի ձեզ՝ աջակցելու ու խորհրդակցելու անելիքի մասին։ Պատասխանեցէք։

«Մէշվէրէթ»ի խումբը[31] *իրենց Պաշտ. օրգան «Շուրայի իւմէթի» մէջ կոչ էին բաց թողել՝ նիւթապէս աջակցելու Մակեդոնիայի մէջ գործող յեղափոխականներին։ Այս կոչին պատասխանեցինք մեր կողմէն նուիրելով* 500 *ֆրանկ։*

Ընկեր. բարեւներով
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈ

29.- Տեսնել յաջորդ՝ Ահմէտ Ռիզայի ֆրանսերէն նամակը։
30.- Աւետիսը՝ Ահարոնեանն է, Միքայէլը՝ Վարանդեան։
31.- Ահմէտ Ռիզայի գլխաւորած կազմակերպութիւնը։

Փաստ. 53-122ա

Բ 4.– ԱՀՄԷՏ ՌԻԶԱՅԷՆ Հ.Յ.Դ. ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

واسطهٔ نشر افکاری:
ترکه شوراى امت
فرانسزجه مشورت
CHOURAÏ UMMETT
MECHVERET

عثمانى
ترقى واتحاد جمعيتى
٢٥ بونابارط سوقاغى . پارس
COMITÉ OTTOMAN
D'UNION ET DE PROGRÈS
25, Rue Bonaparte, Paris

MECHVERET PARIS

Paris, ce 4 juillet 1908.

Chers camarades,

Après de longs efforts, nous avons obtenu ce que nous désirions. Nous en sommes d'autant plus heureux que ce résultat a été acquis sans grande effusion de sang, tout simplement par une organisation énergique et par de loyaux actes de patriotisme. Maintenant, en toute sincérité, nous devons attendre – sans désarmer. Tout mouvement d'hostilité serait mal interprété, ferait le jeu des ennemis de notre pays et fournirait au Sultan un facile prétexte de se récuser en disant: "voyez, ils ont ce qu'ils veulent, et cela ne les empêche pas de continuer à fomenter des troubles".

Donc, dans l'intérêt du pays et par un sentiment de bienséance qui nous est dicté par notre victoire même, nous devons rester tranquille. Notre dernier Congrès a scellé un pacte de solidarité entre Votre parti et le nôtre, et par conséquent, tout mouvement, même isolé, de votre part, serait considéré comme ayant notre assentiment. Nous ne sommes aucunement partisans d'une telle tactique, et si, par malheur, elle se produisait contre notre gré, nous en rejetterions toute la responsabilité sur Votre Comité.

Pour le Comité
AHMED RIZA

Փարիզ, 24 *Յուլիս* 1908

Սիրելի ընկերներ,

Երկար ջանքերէ ետք, ստացանք այն ինչ որ կը փափաքէինք։ Աւելիով ուրախ ենք մանաւանդ որ այդ արդիւնքը ձեռք բերուեցաւ առանց արիւնահեղութեան, պարզապէս՝ շնորհիւ զօրեղ կազմակերպութեան մը, եւ հայրենասիրական անկեղծ արարքներով։ Այժմ, ամենայն անկեղծութեամբ, պէտք է սպասենք՝ առանց զինաթափ ըլլալու։ Հակառակ որեւէ շարժում՝ սխալ պիտի թարգմանուէր, պիտի նպաստէր մեր երկրի թշնամիներուն, եւ Սուլթանին պիտի հայթայթէր դիւրին պատրուակ մը ըսել տալով. «Տեսէք, ունին այն ինչ որ կ՚ուզէին, եւ այս արգելք չէ որ շարունակեն խռովութիւններ գրգռել»։

Ուրեմն, երկրի օգուտին համար, եւ մղուած պատշաճութեան զգացումէ, զոր մեզի կը թելադրէ նոյնինքն մեր տարած յաղթանակը, պէտք է հանդարտ մնանք։ Մեր վերջին Կոնգրէն զօրակցութեան ուխտ մը հաստատեց Ձեր կուսակցութեան եւ մերինին միջեւ, եւ հետեւաբար, Ձեր կողմէ որեւէ շարժում, նոյնիսկ մեկուսի, պիտի նկատուէր գործուած մեր համամտութեամբ։ Մենք բնաւ համամիտ չենք նման տակտիկի մը, եւ եթէ, տարաբախտաբար, ան տեղի ունենար հակառակ մեր կամքին, անոր պատասխանատուութիւնը ամբողջութեամբ պիտի նետենք Ձեր կոմիտէին վրայ։

Ի դիմաց Կոմիտէին
ԱՀՄԷՏ ՌԻԶԱ

Փաստ. 53-125

Բ 5.– ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ՏԵՄԷՆԻՆ

1908 *Յուլիս* 28
Ժընեւ

Յ[ուցական] Տ[եառ]ական Մարմնին

Սիրելի ընկերներ,

Ձեր հեռագրի հիման վրայ ուղարկում ենք ձեզ երկու կնիք, մէկը միջկուսակցական, միւսը կուսակցական։

Այսօր հեռագիր ստացանք Արտաւազդից[32]*, որում նրանք առաջարկում են ժողով Պարիզի խնամիների հետ՝ կազմուած Սուրէնի, Լիսի եւ Պէրմանէնտի ներկայացուցիչներից*[33]*։ Առանց այս հեռագրի էլ մենք արդէն գրել ենք Վարանդեանին եւ Ղարիբին*[34] *տեսակցելու խնամիների հետ եւ խորհրդակցելու։*

Մենք գրել ենք թէ մերոնց եւ թէ խնամիներին, որ երբեք չպէտք է վստահել այժմեան սահմանադրութեան, քանի նրա յայտարարողը Համիտն է եւ ակամայ. եւ պէտք է ձեռք առնել բոլոր միջոցները — սկսած տեռորից — մէջտեղից վերցնելու նրան, որ եւ միակ ճանապարհն է ապահովելու սահմանադրութիւնը։ Այս խնդիրը որքան դրուում է մեր առջեւ հրամայականօրէն, այնչափ էլ նա փափուկ է եւ ներկայ մոմենտում խիստ վտանգաւոր. պէտք է նրան մօտենալ ծայրայեղ զգոյշ, խաղաղ եւ մեծ սառնութեամբ չզօռելու (brusquer) *ոչինչ։*

Եւ առաջին պայմանը, sine qua non[35]*, պէտք է լինի երկրի խնամիների հետ համաձայնութեան գալ։*

Այս խնդիրը, եւ առհասարակ ներկայ րոպէն, անհրաժեշտօրէն պահանջում է հրաւիրել, ո՛չ միայն Պարիզում, այլ եւ ձեր կողմերում, ակտիւ մարմիններին խորհրդակցութեան, մտքերի փոխանակութեան եւ որոշումներ կայացնելու բռնելիք դիրքի եւ անելիքի մասին՝ գլխաւորապէս ապահովելու սահմանադրութիւնը coup d'Etat-*ից*[36]*։ Մենք հակառակ ենք, ինչ որ էլ լինի, մենակ մեր անուան տակ — նախքան միւսների հետ տեսնուելը — հրապարակ գալ։ Ուստի խնդրում ենք ստեղծել բոլոր հնարաւոր միջոցները հրաւիրելու ժողովի թէ՛ ակտիւ գործունէութեան մէջ գտնուող Պար[իզի] խնամիների ընկերներին եւ թէ [Սապահ]էդդինի խնամիներին՝ խորհրդակցելու եւ ընդհանուր պլան գծելու՝ մոմենտի պահանջի համեմատ։*

Որքան էլ մենք ջերմ կուսակից լինենք անպայման համերաշխ գործունէութեան, բայց դրան մենք զոհ չենք բերել մեր ծրագրից ոչ մի կէտ — մենք հաւատարիմ կը մնանք մեր սկզբունքներին։ Խնդիրը միայն ունի գործնական եւ մոմենտի բնաւորութիւն։ Այս վերջին տողերը աւելացրինք որ մեր համերաշխութեանը խիստ չեչտումը թիւրիմացութեան տեղիք չտայ սկզբունքային խնդիրների տեսակէտով։

Ընկերական բարեւներով՝
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

32.- Արտաւազդ – Արեւելեան Բիւրոյի ծածկանունը։

33.- «Պարիզի խնամիները» Ապտիւլ Համիտի ընդդիմադիր թուրք կազմակերպութիւններն են։ «Սուրէնը» Արեւմտեան Բիւրոյի ծածկանունն է, Լիսը՝ Կ. Պոլսոյ Հ.Յ.Դ. կազմակերպութիւնը, Պէրմանէնտը՝ Փարիզի Կոնգրէսն բխած Թուրքիոյ ընդդիմադիր տարրերէն կազմուելիք խառն «Սնայուն կոմիտէն» է։

34.- Ահարոնեան Աւետիսին։

35.- Լատիներէն՝ անհրաժեշտ պայման, առանց որուն, այսինքն երիտասարդ թուրքերու հետ համաձայնութեան, պէտք չէ դիմել ահաբեկչական արարքի։

36.- Ֆրանսերէն՝ պետական հարուածից։

ԳԼՈՒԽ IV

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Հանրածանօթ իրողութիւն է որ Ապտիւլ Համիտ Բ.ի բռնապետական վարչակարգը առանձին վայրագութեամբ կը պատուհասէր Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը՝ պարբերական ջարդերով ու աւերածութիւններով։ Իրողութիւն է նոյնպէս որ Համիտի այդ վայրագութենէն բաժին կը հասնէր նաեւ ազատատենչ միւս ժողովուրդներուն։ Իր հաստատած ոստիկանական եւ լրտեսական ցանցին զոհ կը դառնային միաժամանակ թուրք ազատամիտ այն տարրերը, որոնք Համիտի բռնատիրութիւնը կը համարէին կործանիչ կայսրութեան ապագային նկատմամբ։ Տարիներու ընթացքին այս վերջիններէն ստուար թիւ մը, մտաւորականներ եւ քաղաքական գործիչներ, հալածուած կամ աքսորուած, ապաստան գտած էին եւրոպական ոստաններ, գլխաւորաբար Փարիզ։ Իրենց կեդրոնական դէմքերն էին Թերաքքը խմբակի ղեկավար իշխան Սապահետտին, սուլթանական ազգատոհմէն, եւ Ահմէտ Ռիզա, որ 1892ին Փարիզի մէջ հիմնած էր «Մեշվերէթ» թերթը։ Այս երկուքին շուրջ համախմբուած էին թուրք ազատախոհ տարրեր, որոնք իբրեւ միտհատեան սահմանադրութեան ջատագովներ անհրաժեշտ կը գտնէին բարեկարգումներու ներմուծումը Թուրքիոյ մէջ, վերջինս իր անկեալ վիճակէն դուրս բերելու եւ կայսրութեան ամբողջականութիւնը պահպանելու համար։ Իշխան Սապահետտին աւելի կողմնակից էր ապակեդրոնացեալ դրութեան, մինչ Ահմէտ Ռիզա, ազատական գաղափարներու կրողը ըլլալով հանդերձ, հետամուտ էր խորքին մէջ իշխանութեան ղեկը թուրք ազգայնական հոսանքին ձեռքերուն մէջ պահելու մտքին։

Եւրոպական աքսորի մէջ գտնուող այս թուրք շրջանակներուն հետ համերաշխութիւն գոյացնելու ձրգտումով Դաշնակցութիւնը կանուխէն, դեռ ԺԹ. դարու 90ական թուականներէն յարաբերութիւններ կը պահէր։ 1902ին Փարիզի մէջ կայացած էր Օսմ. կայսրութեան բաղկացուցիչ ազգութիւններու միջ-ազգային համագումար մը, որ սակայն անցած էր ապադիւն։ Թուրք «ազատականները», յատկապէս Ահմէտ Ռիզա, բուռն կերպով ընդդիմացած էին թէ՛ յեղափոխական գործելակերպին, թէ հայկական ուրոյն դատի մը գոյութեան իրաւունքին, պահանջելով հրաժարիլ Պերլինի 61րդ յօդուածէն, եւրոպական երաշխաւորութենէ եւ առհասարակ Թուրքիոյ ներքին գործերուն մէջ մեծ պետութեանց միջամտութիւնը հրաւիրելու ամէն փորձէ։ Ըստ էութեան կը պաշտպանուէր թուրք պետական շրջանակներու մինչ այդ վարած քաղաքականութիւնը։ Կը խոստացուէր ամէն կարգի հարց լուծել կայսրութեան ընդհանուր տարածքին ներմուծուելիք բարեկարգութիւններով։ Բարենորոգմանց այս խոստումները, դեռ «Թանզիմաթ»ի օրերէն հանդիսաւոր ֆերմաններով հռչակուած, կը մնային մեծագոյն մասով չգործադրուած, թուղթի վրայ, մինչ կայսրութիւնը համիտեան բռնակալութեան տակ կը բռնէր քայքայումի ճամբան։

Այս կացութիւնը պատճառ դարձաւ ներքին ընդդիմութեան աշխուժացումին, մասնաւորաբար Մակեդոնիա նահանգին մէջ գտնուող թրքական զօրաբանակի սպայական դասու խլրտումին։

Հայկական նահանգներուն մէջ, Տարօն, Կարին եւ յատկապէս Վասպուրական, հայ յեղափոխականները համախոհ տարրեր գտած էին թէ բանակայիններու եւ թէ ազատամիտ թուրքերու մօտ, իրենց գաղափարները տարածելու եւ տեղական գործակցութիւններ ստեղծելու առումով (Վանի նախկին կուսակալ Ալի բէյի դէմ համաձայնաբար գործուած ահաբեկչութիւնը Պաթումի մէջ, Վասպուրականի Կեդր. Կոմիտէի նախաձեռնութեամբ եւ թուրքերու մասնակցութեամբ «Սապահ իւլ Խէյր» գաղտնի թերթի հրատարակութիւնը, 1906էն սկսեալ եւայլն)։ Իրերու այս կացութեան մէջ Հ.Յ.Դ. Չորրորդ Ընդհ. Ժողովը (1907) պիտի որոշէր նոր թափ տալով շարժումին՝ նախաձեռնարկ ըլլալ եւ իրականացնել հայ եւ թուրք ընդհանուր գործակցութիւնը։

Անմիջական առիթը պիտի ներկայանար քանի մը ամիս ետք, երբ «Մեշվերէթ»ի խմբագրապետ Ահմէտ Ռիզա Ժընեւ՝ «Դրօշակ»ի խմբագրատուն գալով Դաշնակցութենէն խնդրեց ռումբեր հայթայթել իրենց՝ դաւադրական գործերու համար։ Արեւմտեան Բիւրոն, Հ.Յ.Դ. Ընդհ. Ժողովի որոշումը յայտնելով՝ առաջարկեց Թուրքիոյ ընդդիմադիր կազմակերպութիւններու մասնակցութեամբ համագումար մը կայացնել՝ Ապտիւլ Համիտը գահընկէց ընելու եւ Թուրքիոյ մէջ սահմանադրական կարգեր հաստատելու առաջադրանքով։

Սկզբունքային համաձայնութիւնը գոյանալէ ետք, ձեռնարկուեցաւ գործի եւ Է. Ակնունի Նոյեմբերին անցաւ Փարիզ նախապատրաստական աշխատանքները ծրագրելու համար: Կոնգրէն կայացաւ 1907 թ. Դեկտ. 27-29 եւ, մասնակից 9 կազմակերպութեանց եւ խմբագրութիւններու Յայտարարութեամբ, որոշուեցաւ միացեալ ուժերով գահընկէց ընել Սուլթանը եւ խորհրդարանական ազատ կարգեր հաստատել Թուրքիոյ մէջ:

Ծրագրուած յեղաշրջումին իրագործման մէջ հիմնական դերակատարութիւն ունեցաւ Մակեդոնիա հաստատուած թրքական զօրաբանակը, որ 1908 թ. Յուլիս 11/24ին յաղթական մուտք գործեց Կ. Պոլիս: Ապտիլ Համիտ, ճարահատ, եւ իր գահը փրկելու համար աւելի պատեհ առիթի սպասելով՝ հոչակեց Սահմանադրութիւն, զայն դուրս բերելով աւելի քան 30 տարիներու փոշիներու մէջ թաղուած վիճակէն: Կոնգրէի որոշումը՝ Սուլթանը գահընկէց ընելու, չիրականացաւ, ինչ որ լուրջ վտանգ էր հաստատուած նորազատ կարգերուն համար. իրողութիւն մը, մտահոգիչ յատկապէս Հ. Յ. Դաշնակցութեան համար, որ ազատական կարգերու ամրապնդման ի խնդիր յարատեւօրէն հետապնդեց Կարմիր Սուլթանը վերջնականօրէն տապալելու նպատակը:

Այսուհանդերձ, ստեղծուած առաջին եւ ընդհանուր խանդավառութիւնը լայն շունչ քաշել պիտի տար Օսմ. կայսրութեան ազատազուրկ եւ տառապեալ այլացեղ ժողովուրդներուն, որոնց գիրկընդխառնումին մէջ դարձեալ հայերը հանդէս պիտի գային որպէս ամէնէն ջերմ ու անկեղծ ջատագովները օսմանցիութեան գաղափարին, մէկ կողմ ձգած կամ մոռցած պահ մը զինեալ ինքնապաշտպանութեան եւ հայկական ուրոյն դատ հետապնդելու դեռ երէկուան իրենց ձգտումները:

Անտարակոյս է, որ Սահմանադրութիւնը իր բերած խօսքի, մամուլի, միութեանց եւ այլ ազատութիւններով, բարիք մը եղաւ հայ ժողովուրդին համար, որ մտաւոր վերածնունդի կարճատեւ բայց արգասալի ծաղկում մը ունեցաւ՝ գրականութեան, մշակոյթի, հրատարակութեանց եւ ընդհանրապէս ազգային կեանքի այլազան մարզերուն մէջ: Մայրաքաղաքի եւ կարգ մը այլ կեդրոններու կենդանացման այս շքեղ պատկերին հակառակ, հայկական ներքին գաւառներուն մէջ սակայն, բարեփոխութիւնները կը մնային գրեթէ անշմարելի: Քրտական ցեղախումբերու սանձարձակութիւնները եւ իթթիհատական դիմակ անցուցած թուրք վարչամեքենայի ապիկարութիւնները կը մնային անփոփոխ: Առաջինները չէին կրնար հրաժարիլ թալանի, կողոպուտի եւ ապօրինի հարկահանութեան իրենց առանձնաշնորհումներէն, իսկ վերջինները՝ իբրեւ ներկայացուցիչները յաղթական թուրք ազգի, կը կարծէին ամէն իրաւունք ունենալ գերակշիռ դիրք վայելելու եւ կամայականօրէն գործելու (Տեսնել այս մասին պերճախօս վկայութիւններ կազմակերպական շրջաններուն յատկացուած գլուխներուն տակ,– Տարօն, Սասուն, Պիթլիս, Վասպուրական եւայլն):

Դժբախտաբար սահմանադրական կառավարութիւնը եւ իշխող կուսակցութիւնը՝ Իթթիհատ եւ Թերաքքը արմատական ոչ մէկ լուրջ միջոցի դիմեցին զապելու համար անիշխանական, յետադէմ ու ցեղամոլ տարրերը. ընդհակառակն, թուրք նոր վարիչներուն մէջ քիչ չէր թիւը անոնց, որ ներքուստ ու կողմնակի ճամբաներով քաջալեր ու պաշտպան կը կենային այդ տարրերու դաւադրական սադրանքներուն, որոնցմով ի դերեւ կ'ելլէր օսմանեան կայսրութեան իրական բարեկարգութեան միտող ամէն բարի կամեցողութիւն:

* * *

Օսմանեան սահմանադրութեան յատկացուած այս գլուխին տակ ներկայացուած փաստաթուղթերը խմբած ենք հետեւեալ երեք բաժիններուն մէջ,–

1.- <u>Նախապատրաստութիւն</u>.– Յարաբերութիւններ եւ բանակցութիւններ երիտասարդ թուրքերու տարբեր հատուածներուն, մակեդոնական, հայկական եւ այլ կազմակերպութեանց հետ, մինչեւ Թուրքիոյ ընդդիմադիր տարրերու Փարիզի Կոնգրէն (1907 թ. Դեկտ. 27-27) եւ անոր որոշումները:

2.- <u>Սահմանադրութեան հոչակումը</u> (1908 թ. Յուլիս 11/24), Թուրքիոյ խորհրդարանական առաջին ընտրութեանց առիթով հրապարակուած յայտարարագրեր եւ փոխանակուած գրութիւններ:

3.- <u>Համիտեան յետադիմական յեղաշրջումը</u> (1909 թ. Մարտ 31) եւ այդ առիթով Երիտասարդ Թուրքերու, Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ Սահմանադրութեան զօրավիգ կանգնող կազմակերպութեանց միացեալ եւ առանձին յայտարարութիւններն ու կոչերը:

Վերջին երկու բաժիններուն վերաբերող յաւելեալ նիւթեր զետեղուած են նաեւ Պոլսոյ Պատ. մարմնին եւ կազմակերպական որոշ շրջաններու յատկացուած գլուխներուն տակ:

Իսկ Ատանայի կոտորածին վերաբերող նիւթերը վերապահած ենք յաջորդ Ե. Գլուխին:

Ե. Փ.

Փաստ. 1716բ-6

Ա 1.– ՕՍՄ. ԹՈՒՐՔԻՈՅ ԸՆԴԴԻՄԱԴԻՐ ՏԱՐՐԵՐՈՒ ԿՈՆԳՐԷ

Յաջորդաբար՝ ֆրանսերէն երկու նամակներ Եգիպտոս հաստատուած Տոքթ. Ապտիւլլահ Ճեւտէթէն, որ Գահիրէի մէջ հիմնած էր ընդդիմադիր կազմակերպութիւն մը «Օսմանեան Սահմանադրական Լիկա» անունով: Ջերմօրէն ջատագով Թուրքիոյ այլացեղ ժողովուրդներու գործակցութեամբ Համիտեան վարչակարգի տապալման, ան սերտ յարաբերութեան մէջ էր ինչպէս Եգիպտոսի դաշնակցական կազմակերպութեանց, նոյնպէս նաեւ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան հետ:

Ligue Constitutionnelle Ottomane

شورى عثمانى جمعيتى

جمعية الشورى العثمانية

Le Caire, 11 mars 1907

Rédaction Drochak, Genève

Chers citoyens et amis,

Dans l'unique but de réunir les efforts des différents éléments de notre empire pour secouer le joug infame de la dynastie ottomane et, généralement parlant du régime actuel, nous avons formé la Ligue Constitutionnelle ottomane. Nous sommes persuadés que votre chemin et le nôtre n'aboutiront qu'au même but. Nous sommes émancipés de tout préjugé de race et nous ne voulons [que] mêler avec la plus profonde sincérité nos cœurs et nos vœux, Arménien, Turc, Juif, Kurd, Laz, Grec, Albanais, Circassien, Khaldéens etc. etc.

Nous vous adressons aujourd'hui nombre exemplaire de notre organe, N° 3 et espérons que vous ferez votre possible pour les propager à côté du vaillant Drochak.

Mes amis me chargent de vous transmettre leur salutation et je vous serre les mains très fraternellement.

Salutation de la Ligue
Dr. DJEVDET

Օսմանեան
Սահմանադրական Լիկա

Գահիրէ, 11 *Մարտ* 1907

Դրօշակի խմբագրութեան, ժընեւ,

Սիրելի քաղաքացիներ եւ բարեկամներ,

Այն միակ նպատակով որ մեր կայսրութեան տարբեր տարրերը միացնելով՝ թօթափենք օսմանեան անարգ լուծը եւ ընդհանրապէս ներկայ վարչակարգը, մենք կազմեցինք Օսմանեան Սահմանադրական Լիկան: Համոզուած ենք, որ ձեր եւ մեր ուղին պիտի յանգին միեւնոյն նպատակին: Մենք ձերբազատուած ենք ցեղային ամէն նախապաշարումէ եւ ամենախորունկ անկեղծութեամբ կ'ուզենք միաւորել մեր սիրտերն ու բաղձանքները,- հայ, թուրք, հրեայ, քիւրտ, լազ, յոյն, չերքէզ, քաղդէացի, եւայլն եւայլն:

Այսօր ձեզի կ'ուղարկենք բազմաթիւ օրինակներ մեր պաշտօնաթերթէն, թիւ 3, եւ կը յուսանք որ ձեր կարելին պիտի ընէք տարածելու համար ձեր արի «Դրօշակ»ին հետ:

Բարեկամներուս կողմէ պարտականութիւն ունիմ ձեզի փոխանցելու իրենց ողջոյնները. եղբայրօրէն կը սեղմեմ ձեր ձեռքերը:

Լիկայի ողջոյններով՝
Տքթ. ՃԵՒՏԷԹ

Փաստ. 1719բ-2

Le Caire, 7 juin 1907

Cher Monsieur,

Je suis en possession de votre estimée du 7 et Votre décision étant un peu retardée, j'ai cédé au désir de publier l'appel en question avec deux autres articles sous forme d'une brochure, Désir manifesté par le Directeur de la Bibliothèque musulmane à Elisabethpol. En son temps je vous avais soumis la copie de l'appel. Veuillez le revoir encore une fois; si vous le jugez opportun je puis le rédiger avec les modifications et développements que vous et nous jugerons bons et à propos. Je suis toujours prêt et mes amis également le sont, pour agir d'un parfait accord avec vous tant que vous voudrez créer entres les éléments musulmans et nons musulmans de l'Empire un compatriotisme éclairé et pur de tout esprit religieux. Si je m'adresse souvent aux musulmans et me sers comme moyens persuasifs les préceptes de Coran, c'est pour frapper avec leurs propres armes àfin d'impressionner mieux. Je recommande à votre attention l'article paru dans l'Edgtihad N° 3, année II, signé

c'est moi et je suis très satisfait de voir plusieurs de nos citoyens de vous souscrire à cette manière de voir.

Le moment est excessivement propice pour agir et faire agir.

Si "Sabah Oul Kheir" était rédigé mieux, grand serait l'effet produit. Hélas les musulmans sont lâchement trompés et réduits à un état d'abrutissement.

"Mieux vaut tard que jamais", quelque lueur d'espoir se fait sentir par ci par là. L'incendie salubre ne tardera pas d'éclater, l'incendie assainissante!

Nous vous répétons: nous sommes prêts à participer aux publications en question. Et dans toute circonstance nous marcherons en parfait accord. Le salut de notre empire commun est dans la fraternisation et solidarité des deux principaux éléments: arménien, turc.

Les Turcs sont plus dans les ténèbres, envoyons sur eux plus de lumière. Notre lumière leur fera voir qui est leur ennemi et qui sont leurs amis, autrement les massacres se renouvellent et la ruine devient définitive pour nous tous.

Agréez Messieurs nos sincères et très fraternelles salutations.

Dr. AB. DJEVDET

Գահիրէ, 7 Յունիս 1907

Սիրելի Պարոն,

Ստացած եմ ձեր 7 [թուակիրը] եւ Ձեր որոշումը քիչ մը յապաղած ըլլալով, տեղի տուի խնդրոյ առարկայ կոչի հրատարակման, բրոշիւրի մը ձեւով՝ երկու այլ յօդուածներու հետ միասին. փափաք մը՝ զոր յայտնած էր Էլիզավէթպոլի միւսիւլման գրադարանի տնօրէնը։ Ատենին ձեր [հաւանութեան] ենթարկած էի կոչին պատճէնը։ Հաճեցէք վերատեսնել անգամ մը եւս. եթէ յարմար եւ լաւ գտնէք, կրնամ խմբագրել զայն ձեր եւ մեր պատշաճ համարած փոփոխութիւններով եւ ընդլայնումներով։ Պատրաստ եմ միշտ, նաեւ բարեկամներս, կատարեալ համաձայնութեամբ շարժելու, այնքան ատեն որ դուք պիտի ուզէք կայսրութեան մահմետական եւ ոչ-մահմետական տարրերուն միջեւ ստեղծել լուսամիտ եւ մաքուր հայրենասիրութիւն մը՝ [զերծ] կրօնական մտայնութենէ։ Եթէ յաճախ մահմետականներուն կ'ուղղեմ խօսքս եւ, իբրեւ համոզիչ միջոց, կ'օգտագործեմ Գուրանի յղացքներ, այդ՝ իրենց իսկ զէնքերով հարուածելու եւ աւելի տպաւորութիւն գործելու նպատակով է։

Ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ «Իճթիհատ»ի մէջ (համար 3, Բ. տարի) լոյս տեսած յօդուածը՝ «Պիր թուրք-քիւրտ» ստորագրութեամբ. այդ ե՛ս եմ, եւ շատ գոհ եմ տեսնելով մեր հայրենակիցներէն շատերուն յարիլը այդ կարծիքին։

Պահը ծայրայեղօրէն նպաստաւոր է շարժելու եւ շարժիլ տալու։

Եթէ «Սապահիւլ խէյր»ը[1] աւելի լաւ խմբագրուած ըլլար, ազդեցութիւնը եւս մեծ պիտի ըլլար։ Աւա՛ղ, մահմետականները դիւրութեամբ կը խաբուին եւ անբանութեան կը մատնուին։ «Աւելի լաւ է ուշ քան երբեք». հոսհոն յոյսի որոշ նշոյլներ կը զգացուին, եւ հրդեհը՝ կազդուրիչ ու առողջարար, պիտի չուշանայ բորբոքելու...

Դարձեալ կը կրկնենք.— Պատրաստ ենք մասնակցելու խնդրոյ առարկայ հրատարակութեանց, եւ ամէն պարագայի տակ պիտի քալենք կատարեալ համաձայնութեամբ։ Մեր հասարակաց Կայսրութեան փրկութիւնը [կը կայանայ] երկու գլխաւոր տարրերու.— Հայ եւ թուրք — եղբայրակցութեան եւ զօրակցութեան մէջ։ Թուրքերը աւելի խաւարի մէջ. լոյս սփռենք իրենց վրայ, մեր լոյսը տեսնել պիտի տայ իրենց, թէ ո՛վ է իրենց թշնամին եւ որոնք են իրենց բարեկամները. այլապէս ջարդերը պիտի վերանորոգուին եւ կործանումը բոլորիս համար վերջնական կ'ըլլայ։

Ընդունեցէք, պարոններ, մեր անկեղծ եւ եղբայրական ողջոյնները՝

ԴՔ. ԱՊ[ԴԻՒԼԼԱՀ] ՃԵՒԴԷԹ

1.- Վասպուրականի Հ.Յ.Դ. Կ. Կոմիտէի նախաձեռնութեամբ հրատարակուող օսմաներէն գաղտնի թերթ։

Փաստ. 872ա-3

Ա 2.– ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԵԱՆ ՄԸ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

Ակնունիի ձեռագրով ֆրանսերէն նոթագրութեան երկու էջ։ Պատրաստուած է, հաւանաբար, ի գործակցութիւն Չորրորդ Ընդհ. Ժողովի որոշումին եւ կամ Սեպտեմբերին Ահմէտ Ռիզայի Ժընեւ՝ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան հետ ունենալիք հանդիպման ի նախապատրաստութիւն։

25-8-1907

Համաձայն ենք.

1) *Հրաւիրել Սահմանադիր խորհրդարանը*

2) *ա. Մասնակցութիւն Օսմանեան կայսրութեան բոլոր ժողովուրդներուն.*
   բ. Զօրակցութիւն քաղաքական ընդդիմադիր խմբակցութիւններու

3) *Ընդդիմադիր կուսակցութեանց կոնգրէ մը*
   ա - Բողոք վարչակարգին դէմ
   բ - Վարչակարգին տապալումը
   գ - Սահմանադիր խորհրդարան
   դ - Միջոցներ (յեղափոխական-զինեալ յեղափոխութիւն, տեռոր եւ խաղաղ)
   ե - Խորհուրդ

4) *Կոնգրէի կազմը*
   ա - Թրքական կուսակցութիւն (Սապահետտին)
   բ - Ժէօն թուրքեր (Թէրրագգը, Յառաջդիմութիւն)
   գ - Օթթոմանեան միութիւն (Գահիրէ)
   դ - Դաշնակցութիւն
   ե - Հնչակեաններ
   զ - Արմենական
   է - Ալպանացիներ
   ը - Յոյներ
   թ - Մակեդոնացիներ (Պուլկարիա)
   ժ - Սերպեր
   ժա - Քիւրտեր
   ժբ - Արաբներ
   ժգ - Ասորի (սուրիացի)

5) *Ընտրութիւն գործադիր մարմնի մը*

6) *Բիւրօ մը՝ կոնգրէն պատրաստելու համար։*
   ա) Ընտրութիւն մնայուն մարմնի (գաղտնի)
   բ) Ընտրութիւն [գործադիր] մարմնի
   գ) Վաւերականութեան հարց (ցենզ)
   դ) Մախսեր

— *Կոնգրէի ձեռնարկի որոշումն — լինի*
— *Բիւրոն կազմակերպելը — անել*
— *Պատրաստութիւն Կոնգրէի — անել*[2]

2.- Վերջին երեք տողերը՝ հայերէն են բնագրին մէջ։

Փաստ. 50-78

Ա 3.– ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

1907, 2 *Հոկտ.*, *Ժընեւ*

Սիրելի Արտաւազդ[3],

Դարձեալ ձեր նամակները՝ քիչ եւ կարճ։

Այսօր ֆրանսիական լրագիրները տպագրել են հեռագիր Վանի Ալի-Բէյի սպանութեան լուրը՝ Բաթումում։ Իմ ծանօթները անչափ հետաքրքիր են դրա մանրամասներով։ Արդեօք մի բան գրել կամ հեռագրել ես արդէն։

Երկու օր է այստեղ է Պարիզից եկած Ռիզան։ Երկար վէճ եւ խօսակցութիւններ։ Պահանջեցինք, որ իբր նշան իր «վստահութեան», իր թերթի մէջ փոխէ տոնը դէպի Papa-*ն*[4], *եւ դրանով մի նշան տայ իր էվոլիւսիոնի։ Էական կէտերում համաձայնութիւն կայացաւ այն համաժողովի մասին, որի որոշումը տուեց [Ընդհ.] Ժողովը։*

Իբր հիմք դրուեց՝ — "Assemblée Constituante"[5] *եւ իբրեւ միջոց՝ յեղափոխական կռիւը։ Ցուցակագրուեցին մօտ* 10 *խմբակցութիւններ, որոնք կարող են մասնակցել։ Վաղը վերջնական որոշումներ կ՚ունենանք։ Նրան, հարկաւ, չենք վստահի. բայց կը ծառայեցնենք մեր ծրագրած ձեռնարկին։ — Նա պնդում է որ Երկրի մէջ եղած դէպքերը իրանց հետ կապ ունեն.— այս ստուգելու էք։ Ցայտնեց որ Նաւահանգիստ*[6] *մարդիկ ունեն — նոյնիսկ, որ ի հարկին կարող է հասցէն տալ։ Այդ էլ մենք կը ստուգենք։*

Մանրամասները եկողի միջոցով[7]*։*

Խնդրում եմ քեզ յատուկ ուշադրութիւն դարձնել Միտրօ-ի յայտնութիւններին, որի մանրամասները հաղորդուած են Աւետիսին։

----------[8]

Հատորները[9] *չտապեցրէք։*

Նամակ գրեցէք։

Ձեր՝ ՍՈՒՐԷՆ[10]

3.- Ձեռագիրը Ակնունիին է. Արտաւազդ ծածկանունն է Արեւելեան Բիւրոյին։
4.- Papa՝ Հ. Յ. Դաշնակցութիւն։
5.- Ֆրանսերէն՝ Սահմանադիր ժողով։
6.- Նաւահանգիստ՝ Պաթումի ծածկանունն է։
7.- «Եկողը» Աւետիս Ահարոնեանն է, որ կը պատրաստուէր Թիֆլիս մեկնիլ։
8.- Նամակով արծարծուած խնդրին հետ կապ չունեցող մասերը զեղչուած են (կիտաւոր)։
9.- Հատորները՝ հազարներ. իւրաքանչիւր հատորը հազար ֆրանք էր։
10.- Սուրէն՝ Արեւմտեան Բիւրոյի ծածկանունը։

Փաստ. 872ա-5

Ա 4.– ԱՀՄԷՏ ՌԻԶԱՅԻ ՆԱՄԱԿԸ

Ժընեւէն Փարիզ վերադարձին, Ահմէտ Ռիզա կը յայտնէ թուրքերու համամտութիւնը Կոնգրէի գումարումին։

Le 9 octobre 1907

Monsieur,

J'ai fait le compte rendu à notre Comité de l'entrevue que nous avons eue à Genève.

Notre Comité admet le principe de la réunion d'une sorte de Congrès. Il a déjà désigné la personne qui s'occupera, dans le bureau, de l'organisation de cette réunion.

Il demande avant tout que d'ores et déjà un accord soit établi pour que le Congrès ne discute aucun projet de réforme s'il n'est composé de membres ottomans. Mais tous les mécontents indistinctement peuvent en faire partie à la condition de ne s'occuper que d'une organisation exécutive, comme d'ailleurs il a été conveunu entre nous.

Nous attendons donc la réponse de votre Comité pour la réunion du bureau.

Nous avons écrit dans ce sens aux Grecs et aux Albanais.

Veuillez agréer, Monsieur, l'expression de mes sentiments distingués.

AHMED RIZA

Vous trouverez dans le dernier Mechveret un article assez corsé; mais il vise un fait qui n'a aucun rapport avec votre parti.

A. R.

---

9 *Հոկտեմբեր* 1907

Պարոն,

Մեր Կոմիտէին զեկուցեցի Ժընեւի մէջ մեր ունեցած տեսակցութեան մասին։

Մեր Կոմիտէն կ՚ընդունի տեսակ մը Կոնգրէի գումարման սկզբունքը։ Ան արդէն նշանակեց, իր բիւրոյէն ներս այն անձը, որ պիտի զբաղի այդ հաւաքի կազմակերպութեամբ։

Ան [Կոմիտէն] կը պահանջէ որ նախ եւ առաջ համաձայնութիւն գոյանայ այն մասին որ Կոնգրէի քննարկման չենթարկուի ոչ մէկ բարեկարգչական ծրագիր, եթէ ան լման բաղկացած չէ օսմանցի անդամներէ։

Սակայն անխտիր բոլոր դժգոհները կրնան մասնակցիլ, պայմանաւ որ զբաղին միայն գործադրութեան կազմակերպութեամբ, ինչպէս որ համաձայնած ենք միասնաբար։

Բիւրոյի գումարման համար, ուրեմն, կը սպասենք ձեր Կոմիտէի պատասխանին։

Այս իմաստով գրեցինք յոյներուն եւ ալպանացիներուն։

Հաճեցէք ընդունիլ, պարոն, մեր ազնիւ զգացմանց հաւաստիքը։

ԱՀՄԷՏ ՌԻԶԱ

Վերջին «Մեշվերէթի» մէջ պիտի գտնէք բաւական ուժեղ յօդուած մը. նպատակակէտը, սակայն, ոչ մէկ կապ ունի ձեր կուսակցութեան հետ։

Ա. Ռ.

Փաստ. 50-27

Ա 5.– ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

1907 Հոկտ. 13, Ժընեւ

Ամերիկայի Կ. Կոմիտէին
Ընկերներ,

Ներփակ երկու նամակները հաճեցէք պահարաններու մէջ դնել եւ ուղարկել Վերակազմեալ Հնչակեան երկու հատուածներուն։

Նամակները բաց կ'ուղարկենք որպէսզի դուք ծանօթանաք բովանդակութեան։

Այս մասին պէտք է բացարձակ գաղտնի պահէք, մինչեւ կոնգրէսն տեղի չունենայ։

Կոնգրէսի նախապատրաստութեան մէջ ենք։

Ընկերական բարեւներով՝
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

Փաստ. 50-61

Ա 6.– ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿԵԴՐ. ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

Գաղտնի

Արեւմտեան Բիւրօ
1907 Հոկտեմբեր 12, Ժընեւ

Վերակազմեալ Հնչակեան Կ. վարչութեան
Ցարգելի հայրենակիցներ,

Օսմանեան այժմեան ռեժիմի դէմ կռուող եւ բողոքող տարրերից մի քանիսի մէջ միտք է յղացել կազմակերպել մի ընդհանուր կոնգրէս, որին պիտի հրաւիրուին Թուրքիայի այլեւայլ ազգութիւնների ներկայացուցիչներ՝ արտայայտելու մի ընդհանուր բողոք այժմեան կարգերի դէմ եւ մշակելու մի ընդհանուր գործելակերպ նոր կարգեր հաստատելու համար։

Հաւատացած՝ որ դուք եւս կը կամենաք մասնակցիլ այդ նպատակով կազմուած կոնգրէսին, մենք գտնում ենք նպատակայարմար, նախօրօք կազմել հայ կազմակերպութիւնների եւ քաղաքական խմբերի նախապատրաստական խորհրդակցութիւն, որոշելու հայերիս դիրքը եւ քննելու այն առաջարկները, որ կարող ենք ներկայացնել ընդհանուր կոնգրէսին։

Եթէ դուք համամիտ էք, բարի եղէք, որքան կարելի է շուտ, մեզ պատասխանել, 1) որտե՞ղ եւ ե՞րբ կարող ենք կազմել այդ խորհրդակցութիւնը, 2) ի՞նչ առաջարկ ունիք ձեր կողմից անելու։

Խնդրում ենք ամէն միջոց գործ դնել որպէսզի խորհրդակցութիւնը եթէ պիտի իրագործուի, տեղի ունենայ ոչ ուշ քան մինչեւ մի ամիս, քանի որ ուշացումը վնասել կարող է մեր ընդհանուր գործին։

Ցարգանքներով
Հ.Ց.Դ. ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

Ց.Գ.- Մեր դիմումը ուղարկուած է 1) Հնչեակեան կեդր. վարչութեան. 2) Արմենականներին եւ 3) Վերակազմեալ հնչակեան երկու հատուածներին։

Փաստ. 872ա-6

Ա 7.– Մ. ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
"ԱՐՄԷՆԻԱ"
ԼՐԱԳՐԻՆ
ՄԱՐՍԷԼ (Ֆրանս)

REDACTION
DU JOURNAL ARMÉNIEN
"ARMÉNIA"
MARSEILLE (France)

Մարսէյլ, 31 Հոկտեմբեր 1907

Պատուարժան վարչութիւն
Հ.Ց.Դաշնակցութեան Արեւմտեան Բիւրոյին
Ժընեւ

Ցարգելի հայրենակիցներ,

Ստացած եմ Հոկտ. 12ի Ձեր նամակը։

Համակրելով Ձեր այն մտադրութեան որով կ'ուզէք խորհրդակցական ժողով մը կազմել, որոշելու համար հայերիս բռնելիք դիրքը Թուրքերի այժմեան վարչական դրութեան դէմ բողոքող տարրերի ընդհանուր համաժողովին նկատմամբ, որոշուած է խմբագրութեանս կողմէն՝ Ձեր այդ հայկական խորհրդաժողովին մասնակցելու համար իբրեւ ներկայացուցիչ ղրկել Տիար Ցովսէփ Սարաֆեանը, որ բնիկ տիգրանակերտցի լինելով, մօտէն ծանօթ է Թուրքահայաստանի վիճակին ու գործերին եւ թէեւ Ամերիկա հաստատուած է, բայց այժմ Լոնտոն կը գտնուի իր անձնական գործերի համար։

Ուստի հաճեցէք չուտով իմացնել մեզ Ձեր հրաւիրած խորհրդաժողովի տեղն ու օրը, որ մեր կողմէ Տիար Սարաֆեան գայ մասնակցիլ։ Մեզ համար միեւնոյնն է եթէ դուք յարմար տեսնէք գումարել այդ խորհրդաժողովը Ժընեւ կամ Փարիզ կամ Լոնտոն։

Թիւրիմացութեան տեղի չտրուելու համար, հարկ կը համարեմ այս եւս պարզել թէ Տիար Ցովսէփ Սարաֆեան կու գայ խորհրդաժողովին մասնակցիլ Արմէնիայի խմբագրութեան կողմէն. Իսկ Արմէնական անունով կազմակերպութեան մը հետ մենք պաշտօնական ոեւէ յարաբերութիւն կամ կապակցութիւն չենք ունեցած երբեք եւ չունինք։ Այս մասին քանիցս արդէն յայտարարուած է Արմէնիայի մէջ, նշաւակելով զանոնք իբրեւ կեղծարարներ, որոնք Արմէնիայի անունով կը խօսին խաբելու համար միամիտները։

Ընդունեցէք յարգալիր բարեւներս
Տնօրէն-խմբագիր Արմէնիա լրագրին
Մ. ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆ

ԱՐՄԷՆԻԱ JOURNAL ARMÉNIA 1885 MARSEILLE ՄԱՐՍԷԼ

1715ա-1

Ա 8.– ՄԱԿԵԴՈՆԱՑԻՆԵՐԷՆ ՆԱՄԱԿ

Թարգմանութիւն մակեդոնական յեղափոխական կազմակերպութեան նամակին, որմով դրական տրամադրութիւն կը յայտնուի Փարիզեան Կոնգրէին մասնակցելու։ Յայտնենք որ գրութեան մէջ յիշատակուած մակեդոնական միւս կուսակցութիւններն ևս ի վիճակի չեղան պատգամաւորներ ուղարկելու Կոնգրէին իբր հետեւանք քիչ օրեր ետք, Նոյեմբեր 12-ին, տեղի ունեցած այն ահաբեկչութեան, որուն զոհ գացին մակեդոն. յեղափոխական շարժման գլխաւոր առաջնորդ Քորիս Սարաֆով եւ իր ընկերը՝ Եուվան Կարվանով։

Organ. Revul. Du Vilayet d'Andrinople

Le 3/20 [?] novembre 1908

Chers camarades,

Notre ami le citoyen Michel Gherdjikoff nous fait connaître son entretien avec un de vos amis à Philippopolie sur un congrès eventuel entre les organisations révolutionnaires en Turquie et la formation d'une ligue ou fédération internatonale à Constantinople. Nous sommes ravis de votre heureuse initiative et en vous en applaudissant nous vous déclarons prêts de nous rallier à cette tâche commune de révolutionnaires. Comme délégués de notre Organisation nous désignons les citoyens Dr. S. Dotschkow et D. Kuthérimsky qui seront munis de plein pouvoir parlementaire et de ses lettres de créance.

Nous devons vous informer que dès que nous avons connu la proposition de votre Comité Fédératif, nous l'avons recommandé aux autres formations de l'Organisation Macédonienne. A présent nous sommes en état de vous informer que les deux fractions (Sandansky de Serès et les Centralistes de Monastère), d'après nos renseignements sont favorables à votre idée et qu'elles sont disposées à prendre part au Congrès International.

Il est désirable dans ce Congrès que vous invitiez aussi des organisations révolutionnaires Arabe, Albanaise et Courde, s'il [y] en a.

Il va sans dire qu'il est indispensable de nous informer en temps opportun pour la date et le lieu de la Réunion en question, aussi bien que les organisations susmentionnées.

Recevez, chers camarades, nos salutations fraternelles et l'assurance de nos sentiments inébranlables pour la Cause commune.

Vive la Turquie libérale et fédérative!

p. le président: Dr. S. DOTSCHKOW
p. le secrétaire: A. RAZBOÏNIKOFF

P.s. Notre adresse: Dr. S. Dotschkow, Andrinople (Poste d'Andrione)

Adresse 1) de l'organisation de Serès: Rédaction du journal "Constitutionna Zaria", passage Lombardo 10 pour Mr. Yani Sandansky, à Salonique.

2) de l'organisation Centraliste: Andrinople Bulgare à Uskub (dans une deuxième enveloppe, signée pour Christo Matoff, mettez la lettre).

3) de l'organisation de Stroumitza: Rédaction du journal "Elsinstvo" pour Chr. Tschernopuff à Salonique.

Ատրիանապոլիս, 3/20 [?] *Նոյեմբեր* 1908

Սիրելի ընկերներ,

Մեր բարեկամը՝ քաղաքացի Միշէլ Գերճիքով մեզի կ'իմացնէ իր ունեցած տեսակցութիւնը Փիլիպոպոլսոյ ձեր բարեկամներէն մէկուն հետ ի մասին Թուրքիոյ յեղափոխական կազմակերպութեանց հաւանական կոնգրէի մը եւ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ միջազգային լիկայի մը կամ Դաշնակցութեան մը կազմութեան։ Մեծապէս ուրախ ենք ձեր գեղեցիկ նախաձեռնութեան համար եւ, շնորհաւորելով ձեզ ատոր համար, կը յայտնենք որ պատրաստ ենք միանալու յեղափոխականներու այդ հասարակաց գործին։ Մեր կազմակերպութեան իբրեւ ներկայացուցիչներ կը նշանակենք քաղաքացիներ Տք. Ս. Տոչքովը եւ Տ. Քութերիմսքին, որոնք օժտուած պիտի ըլլան բանագնացներու լիազօրութեամբ եւ համապատասխան հաւատարմագրերով։

Հարկ կը տեսնենք իմացնել, որ ձեր Դաշնակցային Կոմիտէի առաջարկին ծանօթանալէ անմիջապէս ետք, յանձնարարած էինք զայն Մակեդոնական Կազմակերպութեան միւս միաւորներուն։ Այժմ ի վիճակի ենք ձեզի յայտնելու, որ ըստ մեր տեղեկութեանց երկու միաւորներ — Սերէսի Սանդանսկին եւ Մոնաստրի Կեդրոնականները — համաձայն են ձեր մտքին եւ տրամադիր՝ մասնակցելու միջազգային կոնգրէին։

Փափաքելի է որ այս Կոնգրէին հրաւիրէք նաեւ արաբ, ալպան եւ քիւրտ յեղափոխական կազմակերպութիւններ, եթէ այդպիսիները կան։

Աւելորդ է ըսել որ անհրաժեշտ է պատեհ ատենին իմացնել մեզի, ինչպէս եւ վերոյիշեալ կազմակերպութիւններուն, խնդրոյ առարկայ Կոնգրէին թուականն ու վայրը։

Ընդունեցէք, սիրելի ընկերներ, մեր եղբայրական ողջոյնները եւ հասարակաց Դատին համար մեր անսասան զգացումներուն հաւաստիքը։

Կեցցէ՛ ազատական եւ դաշնակցային Թուրքիան։

Վասն նախագահի՝ Տք. Տ. ՏՈՉԿՈՎ
Վասն քարտուղարի՝ Ա. ՌԱԶՊՈՅՆԻԿՈՖ

Փաստ. 872ա-7

Ա 9.– ՆԱՄԱԿ ԱՀՄԷՏ ՌԻԶԱՅԷՆ

MECHVERET
Organe de la Jeune Turquie
4, Place Monge, 4
PARIS

Le 10 novembre 1907

Monsieur,

Vous êtes assurément au courant du mouvement patriotique qui se produit en Asie Mineure. Vous voyez donc qu'on y travaille avec une enourageante activité.

Vous avez dû voir aussi dans les publications turques les conseils que nous donnons à nos compatriotes. (Chouraï Ummett du 15 oct., lettre "à mon frère Ali").

Que compte faire votre parti? Où en êtes-vous du projet du Congrès? Pourquoi ne répondez-vous pas à la lettre que, d'après notre attente préalable, je vous ai adressée le 9 octobre?

Vous n'êtes certainement pas désireux de voir se perpétuer ce régime.

Je peux à la rigueur m'absenter de Paris. C'est pourquoi je serai content de connaître la décision de votre Comité.

Veuillez agréer monsieur, l'expression de mes sentiments bien distingués.

AHMED RIZA

10 *Նոյեմբեր* 1907, *Փարիզ*

Պարոն,

Վստահօրէն տեղեակ էք հայրենասիրական այն շարժումէն, որ տեղի կ'ունենայ Փոքր Ասիոյ մէջ։ Կը տեսնէք ուրեմն որ այդ ուղղութեամբ աշխատանքը կը տարուի քաջալերիչ աշխուժութեամբ։

Տեսած պէտք է ըլլաք նոյնպէս թրքական հրատարակութեանց մէջ այն խորհուրդները, զորս կու տանք մեր հայրենակիցներուն (Շուրայ Ումմէթ, 15 Հոկտ. նամակ «Եղբայրս Ալի»)։

Ի՞նչ կը խորհի ընել ձեր կուսակցութիւնը։ Ո՞ւր հասաւ Կոնգրէի ծրագիրը։ Ինչո՞ւ չէք պատասխաներ այն նամակին, զոր ըստ մեր նախկին ակնկալութեան՝ Հոկտեմբեր 9-ին ուղղեցի ձեզի։

Փափաքող չէք անշուշտ, որ այս վարչակարգը յաւերժանայ։

Ի հարկին կրնամ բացակայիլ Փարիզէն։ Այդ պատճառաւ գոհ պիտի ըլլայի իմանալ ձեր Կոմիտէին որոշումը։

Հաճեցէք ընդունիլ, Պարոն, յարգանացս հաւաստիքը։

ԱՀՄԷՏ ՌԻԶԱ

Փաստ. 872ա-8

Ա 10.– ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆ-ՆԱՄԱԿԸ

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան
Արեւմտեան Բիւրոյին

Ժընեւ

Յարգելի հայրենակիցներ,

Այսօր ստացած մէկ նամակէս կ'իմանամ թէ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւնը զիս ընտրեր է իր ներկայացուցիչ՝ Թուրքիոյ այլեւայլ ազգութեանց բողոքող տարրերուն կողմէ ի մօտոյ գումարուելիք Քոնկրէին։

Վեր. Հնչ. կուսակցութիւնն այդ պատիւն ինձ ըրեր է առանց առաջուց ինձ յայտնելու եւ հաւանութիւն ստանալու։ Չպատկանելով ոեւէ կուսակցութեան, չեմ ուզեր այդպիսի քոնկրէի մը մասնակցիլ իբր կուսակցութեան մը ներկայացուցիչ։ Կը փութամ յայտնել ձեզ իբր քոնկրէին նախաձեռնակներուն, ամէն թիւրիմացութիւն փարատելու համար։ Գրեցի արդէն Վեր. Հնչ. կուսակցութեան, որպէսզի ուրիշ անձ մը գտնեն։

Ընդունեցէք յարգանացս հաւաստիքը

Փարիզ, 6 *Դեկտ.* 1907

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ

Փաստ. 1271-139

Ա 11.– ԱԿՆՈՒՆԻԷՆ ԺԸՆԵԻ՝ «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Փարիզի Կոնգրէի գումարումէն աւելի քան ամիս մը առաջ, Է. Ակնունի՝ նախապատրաստական աշխատանքներու եւ բանակցութիւններու համար, արդէն Փարիզ է, ուրկէ կը գրէ Ժընեւի եւ Թիֆլիսի ընկերներուն:

1907, 27 [Նոյեմբեր], Պարիզ

Սիրելիներ,

Ստացայ Քիյառի հասցէով ուղարկած ձեր ծրարը: Հնչակեան խմբի այդ նամակից ուրիշ բան չեմ եզրակացնում, բայց եթէ այն, որ մարմի չկայ, կազմակերպումն գոյութիւն չունի:

Հայկական մարմինների համախմբման գործով կը զբաղուեմ միայն երկուշաբթի. առ այժմ բոլոր ջանքերս ուղղուած են թուրք խմբերին, եւ օրէց օր ամրանում է յոյսս՝ որ կարող պիտի լինենք համաձայնութեան բերել: Վաղը Բիւրոն կազմուած կը լինի. երկու թրքական՝ եւ մեր ներկայացուցիչներից:

Սապահեդդին եւ իր ընկերները ինձ վրայ լաւ տպաւորութիւն թողեցին:

«Խնձորների» խնդրի մասին Ռիզայի մի ընկերոջ հետ այսօր պիտի բանակցեմ: Թւում է ինձ, որ եթէ այդ հարցը մի փոքր յետաձգեմ, զգոյշ բան արած պէտք է լինելու:

Գրեցէք ինձ անմիջապէս արդեօ՞ք Լեապով վերադարձաւ. եթէ այո, թող իմաց տայ ինձ. իրան գրելիք ունեմ:

Հելլենական խումբը «սկզբունքով» համաձայնութիւն տուեց մասնակցութիւն: Ալբանականի հետ դեռ բանակցութեան չեմ սկսել:

Իմ հասցէն տուէք Միշային եւ Սիրանոյշին, գուցէ գրելիք ունենան: Վարդանին յատկապէս եմ խնդրում չմոռանալ «փորձերի» խնդիրը: Միքայէլը այնտե՞ղ է արդեօք:

Հասցէս – Hôtel des Américains, B^d St Michel.— ինձ:

Բարեւներ, ձեր՝
ԽԱՉԱՏՈՒՐ

Փաստ. 50-79

Ա 12.– ԱԿՆՈՒՆԻԷՆ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

907, 28 Նոյ., Պարիզ

Սիրելի Արտաւազդ,

Ինչպէս տեսնում ես, գրում եմ քեզ Պարիզից, ուր եկել եմ հինգ օրից ի վեր, մանկավարժական[11] Կոնգրէի խնդրի համար: Պատրաստութիւնները տեսնում ենք եւ առ այժմ շատ գոհ եմ բոլորի տրամադրութիւններից. կազմակերպական Բիւրոն – կազմուած մեր, Ռիզայի եւ Սապահէտտինի խմբերի ներկայացուցիչներից – վաղը սկսում է իր աշխատանքները:

Թուրքերի յարաբերութիւնները մի քիչ նման են յոյն-մակեդոնացիներին, թէեւ արտաքուստ արեւելեան քաղաքավարութեան քողի տակ, եւ ինչպէս երեւում է, մենք բաւական քրտինք պիտի թափենք՝ նրանց հաշտութիւնը կայուն դարձնելու համար:

Մեր հիմնախնդիրներն են՝ ռեժիմի դէմ ընդհանուր, միացած բողոք, պահանջ որ այդ ռեժիմը ոչնչացուի. գումարումն հիմնադիր ժողովի սահմանադրական կարգ մշակելու. եւ իբրեւ միջոց՝ յեղափոխական ճանապարհը: Ընդունում են:

Հաւանօրէն կը լինեն ինն ազգ. կազմակերպութիւններ եւ խմբերի ներկայացուցիչներ, իւրաքանչիւրից երեքական հոգի: Կոնգրէն պիտի կազմի միջազգային կոմիտէ, իր որոշումները իրագործելու եւ հարկաւոր քայլերն անելու համար:

Շատ յոյս ունիմ, որ մեր ծրագիրը աջողութեամբ վերջանայ, այստեղ, իբրեւ մի լաւ կամուրջ, միւսին անցնելու համար: Չեմ վարանում ասելու քեզ որ առանց այս միջազգային բնաւորութեան՝ մեր Վիշապի գործը[12] սկսել *անկարելի*է եւ *աննպատակ*:

Երկարօրէն չեմ գրում, քանի որ խնդրել եմ Ռոզըրէի մեր ընկերներին[13] որոնց շարունակ գրում եմ տեղեակ պահել ձեզ անցածից:

Շամի[14] ընկերներին գրեցէք այս մասին: Նրանք խոստացել են տեղեկագիր ուղարկել Կոնգրէի համար – որքա՞ն պատեհ կը լինէր:

Խնդրում եմ Ռոստոմից՝ ինձ մանրամասն գրել Իրանի իր ձեռնարկից[15]. այն հարկաւոր է այստեղ:

Լաւ բարեւներ,
Ձեր ԱԿՆՈՒՆԻ

Մեր այստեղի բարեկամները ոգեւորուած են այս նոր քայլով:

11.- Յայտնաբար «մանկավարժական» այլաբանական իմաստով գործածուած է:

12.- Վիշապի գործ, որոնք պէտք է կատարուէին անպայման թուրքերու մասնակցութեամբ:

13.- Ռոզըրէն՝ «Դրօշակ»ի հասցէն է Ժընեւի մէջ:

14.- Շամը՝ Վանն է կամ Վասպուրական:

15.- Իրանի ձեռնարկ, ակնարկութիւն է Ռոստոմի առաքելութեան դէպի Իրան, պարսիկ յեղափոխականներու հետ գործակցութեան համաձայնութիւն կնքելու:

Փաստ. 50-80

Ա 13.– ԱԿՆՈՒՆԻԷՆ ՌՈՍՏՈՄԻՆ

30 Նոյ. 1907, Պարիզ

Սիրելի Ռոստոմին,
(Քեզ եւ Արտաւազդին համար[16])

Այստեղ մեկնելուցս քանի մի օր առաջ ստացուեց քո նամակը, ուր «պէտք է շտապել» ասում էր՝ Լիսի գործի համար[17]. քու այս խօսքերից, ինչպէս ասում են, քէֆս եկաւ. այնքա՛ն ձանձրացել էի անվերջ «եավաշ-եավաշներից», որ մեր բոլոր ընկերների միակ տաքտիկն է դարձել:

Այստեղ ձեռնարկած Կոնգրէն խոստանում է լաւ վախճան ունենալ: Քանի մի օր առաջ այս մասին Արտաւազդին արդէն գրեցի, թէեւ շատ համառօտ, թողնելով որ մանրամասները գրեն Ժընեւի իմ cousin*-ները, որոնց* au courant[18] *եմ պահում:*

Հանգամանքները Լիսում այնպէս են դասաւորուած, որ աւելի քան պատասխանատու է՝ «միայն մեր կողմից» մեր անունով դպրոց բանալը: Եւ ես իբր անհրաժեշտ պայման եմ ընդունում, ինչպէս եւ այդ որոշուեց Վիեննա[19], որ այն լինի միջազգային դպրոց, բոլոր ազգերի երեխաների համար ու նրանց միջոցով: Մեր հարեւանները, առանձին առանձին, *շատ լաւ են տրամադրուած եւ առանձին վստահութիւն ունեն մեզ վրայ: Տարաբախտաբար միմեանց հետ շատ վատ են ու համարեա պատրաստ՝ մենամարտի բռնուելու: Երեւակայիր, ահագին խնդիր դարձաւ այն հարցը, թէ արդեօ՞ք Սապահ[ետտին]ի մօտ լինի առաջին հաւաքումը, թէ Ռիզայի — հազիւ անցանք այդ կամուրջը:*

Եթէ Լիս[20] կողմից որեւէ գաղտնի ինտրիգ չլինի, վստահ կարելի է ասել, որ որոշման կը հասնենք, եւ կը պատրաստենք այն պատուանդանը որ ուզում ենք:

Կոնգրէն վերջացնելուց յետոյ, — կը տեւի մինչեւ 12-15 օր — Ժընեւով կ՚անցնեմ՝ դէպի այն կողմը: Տարաբախտաբար, դուք բոլորդ, ձեր կողմից ոչինչ չէք արել՝ գործի շտապեցման եւ աջողութեան համար: Քանի քանի անգամ գրեցի «կոմիսէրների» մասին. քանի՛ հոգի ապսպրանք տարան, եւ վերջինը՝ Մանուշակը: Դեռ առանձին բան չէք արել: Դրոն եւ Մարտիրոսը[21] անուղղակի են եկել — եւ Դրոն ենթարկուած օպերասիոնի, դեռ հիւանդանոցումն է: Հարկաւոր էր դրանց լաւագոյն ընկերներից մի քանի հոգի յատկապէս *ճամբել այս կողմը: Դուք այդ չարիք եւ չգիտեմ ինչու: Մանուշակի միջոցով ուղարկեցի մանրամասներ — չկան: Վաղուց չի գրում, եւ նոյնիսկ չգիտեմ, նրա հասցէով գրած նամակներս տեղ հասան:*

Ցոյս ունէի Գարոյի վրայ. նա էլ հիւանդացաւ. քեզ վրայ, դու էլ տարուեցիր դիպլոմադիական բանակցութեան կ՚ն բարդ հարցով:

Այդ դանդաղկոտութիւնը, հարկաւ, ինձ չի կանգնեցնի: Առաջ կը քշեմ: Ցոյս ունեմ մի լաւ թուրք գտնել այստեղ. մէկը կայ՝ պիտանի եւ վստահելի: Մակեդոն[ացի]ները պատրաստ են:

Այս մեր cousin*-ներին[22], որ Լիսի խնդիրը, այժմեան պայմաններում, կարեւոր արժէք ունի: Թեհրանում գործերը վատ չեն. նրանք այս եւ այն ձեւով առաջ կ՚երթան եւ Հիւսիսակերտ[23]. եւ քաղաքական կատարեալ անհեռատեսութիւն պիտի լինի, այսքա՛ն տարիների ջանքերից եւ պահանջներից յետոյ, մի քայլ չանել Լիս, ուր ինչպէս իրանք թուրքերն են խոստովանում, մի աքացի է հարկաւոր, խարխուլ չէնքը փլելու համար: Խոմ չի կարելի այսօր էլ մեր ժամանակը եւ ոյժերը վատնել հոգաբարձական եւ նոյնիսկ կաթողիկոսական ընտրութիւնների համար, չգիտեմ ինչ մեկնաբանութիւններով:*

Որքա՞ն լաւ կը լինէր, եթէ կարողանայիք մի քանի ընկերներ գալ ու մտնել այս ձեռնարկի մէջ, որը ոչ միայն կարեւոր, այլ եւ հնարաւոր է...

Թուրքերը մեզանից մի քանի նմոյշ-խնձորներ[24] են խնդրում, իրանց այգիում տնկելու համար: Խոստացանք եւ արդէն պատրաստուած էլ են: Դա մի լաւ միջոց է, նրանց փորձելու համար. խոստանում են տանել ու պահել:

Կրետէնի գործը[25], քեզ արդէն գրած պիտի լինեն, ընդհանրապէս անաջող եղաւ: Խոստովանում է ինքն

16.- Արտաւազդ՝ ծածկանունն է Արեւելեան Բիւրոյի: Գրութեան ընդհանուր ոճը այլաբանական է:

17.- Լիսի գործ, ակնարկութիւն Պոլիս (Լիս) կատարուելիք դաւադրական արարքներու:

18.- Cousin, ֆրանսերէն՝ զարմիկ. Ժընեւի cousin-ներ՝ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան անդամները: Au courant պահել՝ տեղեակ պահել:

19.- Այսինքն՝ Չորրորդ Ընդհ. ժողովին, որ գումարուած էր Վիեննա, 1907ին:

20.- Այսինքն՝ Պոլսոյ սուլթանական կառավարութեան կողմէ:

21.- Դրաստամատ Կանայեան եւ Մարտիրոս Չարուխճեան, ծանօթ ահաբեկիչները: Մանուշակը՝ յայտնաբար Աւ. Սահրոնեանն է:

22.- Cousinները (զարմիկները) այս պարագային պարսիկ սահմանադրականներն են, որոնց հետ բանակցութեան երթալու կը պատրաստուէր Ռոստոմ:

23.- Հիւսիսակերտ՝ ծածկանունն է Պետերբուրգի:

24.- Խնձորը նռնակն է, ձեռնառումը:

25.- Կրետէնը՝ ֆրանսական այն զինագործարանն էր, ուր ապսպրանքները կը կատարուէին եւ ուր զինական փորձեր ու վարժութիւններ կը կատարէին մարտական տղաքը (Գրիգոր, Պետրոս եւայլն):

եւս, որ փորձերը լաւ հետեւանք չտուեցին։ Խնդրեցի եւ թոյլ տուեց որ Գրիգորը մի քանի շաբաթ շարունակ անցնի փորձեր անելու. տեսնենք արդիւնքը։ Ի դէպ, Գրիգորը հարկաւոր կը լինի այս կողմերի համար եւ ուրեմն նրան տանելու մասին — էլի գրել եմ — խօսք չպիտի լինի։

Պարիզում տեղեկութիւն հաւաքեցին եւ գուցէ հնար լինի նրա փորձերը այստեղ շարունակել։ Խոստացան մի քանի օրից պատասխան բերել. աջողութեան դէպքում նա երկու շաբաթով կը գայ այստեղ։

Դպրոցական կոնգրէին կը մասնակցին թուրքեր — երեք խումբ. հայեր — երեք խումբ (հաւանօրէն). մակեդոն, ալբան, յոյն, սերբ եւ երեւի՝ քուրդ։

Հայերից մեզ նախնական համաձայնութիւն տուել են Վերակազմեալները եւ Արմենականները. հին — զուռնաչիները[26]*, իբրեւ պատասխան Վիեննայի մեր որոշման, մերժում են... «քէֆն է - բոխ»։ Գուցէ կարողանամ տեսնել Մուրադին*[27] *եւ համոզել աւելի լուրջ վերաբերուել գործին։*

Մեր Պետրոսը եւ իր բարեկամը[28] *այնքա՛ն են ոգեւորուած համերաշխութեան խնդրով, որ ասել չեմ կարող։ Ցոյս ունի, որ այս անգամ մի բան դուրս գայ։ Պատրաստ է միջամտելու, երբ պէտք լինի։ Ժորէսին խօսեցի Ժընեւ եղած ժամանակ. նա էլ պատրաստ է իր բոլոր ոյժը գործ դնել։*

Բոլորի տրամադրութիւնն է, որ Կոնգրէն մինչեւ վախճանը՝ պիտի լինի առանց հրապարակային բնաւորութեան, որպէսզի արգելքներ չյարուցանեն։ Աւարտելուց յետոյ՝ լայն տեղեկութիւններ կը տրուեն մամուլին եւ որոշումներն էլ կը տպագրուեն։ Այս օրերս այդ խնդրի վերաբերմամբ պէտք է .....[29] *անեն մեր Ժորժին*[30]*։ Տեսնենք նա ինչ կ'ասէ։*

Թուրքերի գաղտնի թշնամութեան պատճառներից մէկն էլ, ամենագլխաւորներից, գահաժառանգի հարցն է. իւրաքանչիւր խումբ իր թեկնածուն ունի։ Եւ այնպիսի դաւեր են լինում դրա շուրջը։ Որքա՛ն հետաքրքրական պատմութիւններ...

Այս նամակը տեղ հասնելու մասին գրել. պատասխանիր մի քանի կէտերին եւ մի մոռացիր Իրանի հարցի մանրամասները։

Շատ բարեւներ,
Քո Մ[ԱԼՈՒՄԵԱՆ]էն։

26.- Հնչակեանները։
27.- Մուրատ Պոյաճեան, հնչակեան յայտնի ղեկավար անձնաւորութիւն։
28.- Մեր Պետրոսը՝ այստեղ ըսուած է Pro Armenia-ի խմբագրապետ Փիեռ Քիյառի համար. իր բարեկամը՝ հաւանօրէն Ֆրանսիս Փրեսանսէն է։ Ժոռէսը՝ (Ժան) Ֆրանսացի յայտնի ընկերվարական առաջնորդն է։
29.- Անընթեռնելի մէկ բառ։
30.- Ժորժ Քլեմանսօ։

Փաստ. 1271-124

Ա 14.– ՀՐԱՒԻՐԱԳԻՐ ՓԱՐԻԶԻ ԿՈՆԳՐԷԻՆ

(Confidentiel)

10 Décembre 1907

Chers compatriotes

Les représentants du Comité "Droschakiste", de "La ligue Ottomane d'Initiative privée, décentralisation et Constitution", et du "Comité Ottoman d'Union et de Progrès" mus par l'esprit de solidarité en une action commune ont constitué un bureau, lequel a décidé d'organiser un Congrès qui se réunira à Paris, le 20 Décembre 1907.

On y traitera, les questions suivantes:

1.- Renverser le régime actuel.
2.- Etablir le régime représentatif (Parlement).
3.- Rechercher les moyens pacifiques et révolutionnaires, pour atteindre ce but.

Le Congrès ayant en vue les seuls moyens pratiques, aucun programme législatif ne pourra être discuté. En outre le principe de l'indépendance et de l'intégrité de l'Empire Ottoman sera reconnu et respecté.

Sachant que vous disposez d'une organisation intérieure, nous vous prions d'envoyer deux délégués pour participer aux délibérations de notre bureau, dès que vous le pourrez (12 Décembre, dernier délai).

En cas d'adhésion, veuillez donner une réponse télégraphique à Mechveret-Paris ou Terecqui-Paris, avec la date du départ de vos délégués.

BUREAU D'ORGANISATION

P.S.- Les discussions et délibérations se feront en langue française. Le Congrès durera trois jours.

(*Խորհրդապահական*)

10 *Դեկտեմբեր* 1907

Սիրելի հայրենակիցներ,[31]

«Դրօշակեան» Կոմիտէի, «Անհատական Նախաձեռնութեան, Ապակեդրոնացման եւ Սահմանադրութեան Օսմանեան Լիկա»ի եւ «Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն Օսմանեան կոմիտէի» ներկայացուցիչները, մղուած փոխադարձ զօրակցութեան եւ համերաշխ գործակցութեան ոգիէն, կազմեցին Բիւրօ մը, որ որոշեց կազմակերպել կոնգրէ մը, որ պիտի գումարուի Փարիզ, 1907 *թ.* 20 *Դեկտեմբերին։*

Պիտի քննարկուին հետեւեալ հարցերը.

1.- *Տապալել ներկայ վարչակարգը։*

2.- *Հաստատել ներկայացուցչական վարչակարգ (խորհրդարան)։*

3.- *Այս նպատակին հասնելու համար՝ որոնել խաղաղ եւ յեղափոխական միջոցներ։*

Միմիայն գործնական միջոցները նկատի առնուած ըլլալով Կոնգրէի կողմէ,կարելի պիտի չըլլայ որեւէ օրէնսդրական ծրագիր քննարկել։ Միւս կողմէ՝ պիտի ճանչցուի եւ յարգուի Օսմանեան կայսրութեան անկախութեան եւ ամբողջականութեան սկզբունքը։

Ծանօթ ըլլալով որ դուք ունիք ներքին կազմակերպութիւն մը, կը խնդրենք ձեզմէ, որ մեր բիւրոյի խորհրդակցութեանց մասնակցելու համար երկու պատգամաւորներ ուղարկէք, անմիջապէս որ կարենաք (12 *Դեկտեմբեր, վերջին պայմանաժամ*)։

Հաւանութեան պարագային, հաճեցէք հեռագրով պատասխանել Մեշվերէթ-Փարիզ, կամ Թերաքքը-Փարիզին, ձեր ներկայացուցիչներու մեկնումի թուականի մասին։

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԻՉ ԲԻՒՐՕ

Յ.Գ.- Քննարկումներն ու խորհրդակցութիւնները պիտի ըլլան Ֆրանսերէն։ Կոնգրէն պիտի տեւէ երեք օր։

31.- Փարիզի Կոնգրէին հրաւէրները մեքենագիր են, Ֆրանսերէն եւ հասցէագրուած՝ «պարոն», «պարոններ» կամ «Սիրելի հայրենակիցներ»։ Էջին վերեւ կայ ձեռագիր «Confidentiel» - խորհրդապահական արձանագրութիւնը։ Թուականները կը տարուբերին Դեկտեմբերի առաջին երկու շաբաթներուն միջեւ։
Յիշուած թուականը՝ 20 Դեկտ., պիտի յետածգուէր մէկ շաբաթով՝ 27ին։

Փաստ. 1271-119

Ա 15.– ԱԿՆՈՒՆԻԷՆ ԺԸՆԵԷ՝ «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

(Գաղտնի)

5 Դեկտ. 1907, Պարիզ

Սիրելիներ,

Երէկ ձեզ ուղարկեցինք դիմումի մի օրինակը։ Դիմումները երեք կարգի են բաժանուած, մեր առաջարկութեամբ՝

ա) Կազմակերպութիւններին, որոնք Երկրի մէջ մարմիններ ունեն.

բ) Պրոպագանդ անող մարմիններին, արտասահման.

գ) Մասնաւոր անձանց, որոնք օգտակար են եղած կամ կը լինեն գործին։

Վերջինների օրինակները նոյնպէս կ'ուղարկեմ։ Վերջին օրերը ծանր եւ միաժամանակ զգուելի դժուարութիւններ ծագեցին։ Ստիպուած էի նոյնիսկ սպառնալ, որ «չեմ կարող շարունակել գործել ձեզ հետ»։ — Սապահետտինի խմբի մէջ կան օրինաւոր մարդիկ, որոնց հետ կարելի է գործ չինել։ Տարաբախտաբար նոյնը չեմ կարող ասել Ռիզա-Մեշվերէթեան խմբի մասին, ուր կան կասկածելի տիպեր։ Ռիզան մի քանի օր սկսեց երգել երգեր, բոլորովին նոր սազով։ Հետաքրքրական է եւ այն, որ ես չեմ կարող, չեմ ուզում եւ երբեք էլ չեմ փորձի դիմել անուղղակի, երկդիմի միջոցների, որ այդ մարդոց համար ե՛ւ սովորական ե՛ւ բնական է, եւ այդ պատճառով ինձ դեռ շատ «աղիտալի» բոպէներ կ'ունենամ։

Ինչեւէ։ Հրաւէրներ ուղարկուեցին։

*
* *

Այսօր հրաւէր ուղարկուեց եւ մակեդոնական կոմիտէի համար, ձեր հասցէին, Զաւէնին[32] տալու համար։ Ասացէք իրան, որ ուղարկի Բորիսին, եւ պատրաստ լինեն մարդ ուղարկելու, հէնց որ հեռագիր կը տամ։ Եկողը, հարկաւ, պիտի լինի ինքը Զաւէնը. երկու ընկեր էլ Պարիզ կ'ունենայ, ինչպէս ինքն էր ասում, եւ ուրեմն կը լինեն երեք։ Մակեդոնական կոմիտէն ես մտցրել տուի կազմակերպութիւնների մէջ, եւ ուրեմն նրանք մաս պիտի ունենան ոչ միայն Կոնգրէսի, այլեւ Բիւրոյի մէջ։ Այս բոլորը շատ շուտ հաղորդեցէք Զաւէնին եւ ասացէք, թէ ինչո՞ւ ինձ չէ գրել իր ճամբորդութեան մասին, եւ առհասարակ։

Միաժամանակ եւ լաւ բարեւներ նրան։ Կ'աշխատիմ վաղը իրան առանձին գրել։

*
* *

Ուղարկում եմ ձեզ Ամերիկայի Հնչակեանների հասցէները։ Հեռագրեցէք այստեղից նրանց առանձին, առանձին, որ հեռագրով նշանակեն պատգամաւոր Պարիզում, թէ՛ խորհրդակցութեան (հայկական) համար, եւ թէ կոնգրէսի համար։

Ինքս չեմ ուզում ուղարկել, որովհետեւ նրանք կարող են չհասկանալ իմ հեռագիրը եւ այդ պաշտօնական մարմնի կողմից չի լինի։

Ձեր ուղարկած հեռագիրների պատճէնները իսկոյն ինձ ուղարկեցէք. կարծում եմ գրելու է մօտաւորապէս այսպէս.

«Հեռագրով նշանակեցէք ներկայացուցիչ հայկական խորհրդակցութեան եւ միջկուսակցական կոնգրէսի համար, որ լինելու է Պարիզ։ Մանրամասները արդէն գիտէք։ Պատասխանեցէք անմիջապէս հեռագրով»։

Երբ պատասխան ստանաք, հեռագրեցէք ինձ։ Ահա նրանց հասցէները՝

Mr. Vartan, P.O.Box, 2387, Boston, M.։

Այս բոպէին նկատեցի, որ պատասխան ունինք միայն Հնչակեան մի վերակազմեալ մարմնից («Ազգ»), միւսից ոչ։ Ուրեմն հեռագրելու է միայն մէկին։

*
* *

Հնչակեան այստեղի մարմինը անպաշտօն [?] *կերպով ինձ ապսպրել է, որ համաձայն են խորհրդակցութեան գալ։ Մուրադը[27] այստեղ չէ։ Այլոց հետ տեսնուել չեմ ուզում, ուրեմն կը սպասեմ նրա գալուն։ Նրա հետ էլ կը կարծեմ եկած «միջնորդի միջոցով» - Մելիքեանը։*

Ձերազ, Բասմաճեան եւ միւսները համաձայն են, որ խորհրդակցութեան գանք։ Այս օրերս, երեւի, կը գրեմ եւ «Արմէնիայի» ներկայացուցչին, որ Պարիզ գայ։

Շահազիզից դեռ պատասխան չունեմ։

32.- Զաւէն կամ Զաւէն Արշակունի. մակեդոնացի ծանօթ յեղափոխական գործիչ Լեպովի կողմէ գործածուած ծածկանուն։ Բորիսը (Սարաֆով) եւս մակեդոնացի հանրածանօթ յեղափոխական առաջնորդ է։ Երկուքն ալ սերտ բարեկամ Դաշնակցութեան։

*
* *

Թիֆլիսից եկած նամակների հարցերին պատասխանել եմ. մնում է ձեզ պատասխանել խորհրդի վերաբերեալ հարցին։ Կան եւ մի քանի ուրիշ կէտեր, որ նշանակել եմ մեր Agenda*-ի մէջ, մեր վերջին ժողովի առիթով։*

Ուղարկած հասցէները Բիւրոյի համար են, գլխաւորապէս արդէն ձեզ ծանօթներից։ Ուրեմն այս խնդիրն էլ փակ է։

Պետրոսի մասին վաղը միայն պիտի իմանամ։ Ասացէք իրան։

Ինչո՞ւ Միշան չի գրում իրանց վիճակի մասին։ Խնդրեցի Մարտիրոսից, որ ինձ հաղորդէ Դրոյի մասին.- չէ՞ք ասել իրան։

Դարձեալ խնդրում եմ գրածներից[*ս*] au courant *պահեցէք նորեկ ընկերներին, որովհետեւ առանձին գրելու հնար չկայ։ «Ինձորների» խնդիրը*[33] *շատ եմ աշխատում ուշացնել — մինչեւ կոնգրէսի վախճանը։ Դա արդիւնք է մի քանի «զգոյշ» դիտումների։ Ահա այդ է պատճառը որ այդ մասին չեմ գրում ինչ խոստացել էի գրել Գրիգորին։ Այս մասին ասացէք Գրիգորին։*

Զարեհի գնալու կամ մնալու մասին մինչեւ հինգ օր անկարող եմ որոշ բան գրել։ Այս բոպէիս մի բանակցութիւն ունեմ, որից եւ կախուած է այդ։ Կ'իմանամ եւ անմիջապէս կը գրեմ։

Այսօր այսքան։

Ձեր՝ ԽԱՉԱՏՈՒՐ

Ցոնան, սրանից յետոյ ծրարների վրայ բան չգրես — անուշադիր եմ եղել եւ չեմ կարդացել։

Միթէ այսքա՞ն օրից ի վեր մի նոր բան չունէ՞ք։

ՆՈՅՆ

33.- Ձեռնառումբեր, զորս Դաշնակցութենէն խնդրած էր հայթայթել Սիմէտ Ռիզա։

Փաստ. 872ա-9

Ա 16.– ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆԷՆ ԱԿՆՈՒՆԻԻՆ

Մարսէյլ, 10 *Դեկտեմբեր* 1907

Մեծապատիւ Տիար Խ. Մալումեան, Բարիզ

Յարգելի հայրենակից,

«Դրօշակ»ի խմբագրութեան կողմէն եւ Բարիզէն Ձեր գրած Դեկտեմբեր 8ի նամակն այսօր ստանալով, փութացի գրել Անգլիա Տիար Յովսէփ Սարաֆեանին որ իսկոյն ճամբայ ելնէ Բարիզ գալու եւ Թուրքիայի ներկայ վարչական դրութեան դէմ բողոքող տարրերի միջազգային համաժողովին մասնակցելու համար հայերիս նախապատրաստական խորհրդակցութեան մէջ ձայն ունենայ իբրեւ պատուիրակ Արմէնիայի խմբագրութեան։

Ուստի սոյն գրութեամբս զինք կը ներկայացնեմ Ձեզ, որ այս առիթով հարկ եղած ձեւակերպութիւնները պատշաճօրէն կատարուին Ձեզ հետ խորհրդակցելով։

Ընդունեցէք ջերմ յարգանքներս
Տնօրէն-խմբագիր Արմէնիա լրագրին

Մ. ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆ

Յ. Գ.- Այս բոպէիս ստացայ Համաժողովի կազմակերպիչ դիւանի շրջաբերական հրաւիրագիրն ալ։ Հարկ չհամարեցի Մէշվէրէթի կամ Թէրքագը-ի խմբագրութիւններին հեռագրել մեր պատուիրակի ճամբայ ելնելը, քանի որ Տիար Սարաֆեան սոյն գրութեամբ Ձեզ ներկայանալէ եւ պէտք եղած խորհրդակցութիւնները կատարուելէ յետոյ պիտի գործադրուի ինչ որ յարմար է։ Տիար Սարաֆեան ամերիկացի լինելով, անգլիերէն կրնայ մասնակցիլ վիճաբանութեան եւ ոչ ֆրանսերէն. բայց քանի որ հայերէն կամ թուրքերէն կը հասկնան ուրիշները, կը դիւրանայ գործը։

Փաստ. 872ա-10

Ա 17.– ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆԷՆ ԱԿՆՈՒՆԻԻՆ

Մարսէյլ, 11 *Դեկտեմբեր* 1907

Ցարգելի հայրենակից
Տիար Խ. Մալումեան
Բարիզ

Երէկ ստացայ Դեկտ. 8ի Ձեր նամակը եւ փութացի գրել Անգլիա Տիար Յովսէփ Սարաֆեանին որ փութայ գէթ Դեկտ. 19ին Բարիզ գտնուել, Արմէնիայի խմբագրութեան կողմէն մասնակցելու համար այն խորհրդակցական ժողովին որ Դաշնակցութեան նախաձեռնութեամբ պիտի կատարուի այդտեղ, Թուրքիայի դժգոհ տարրերի միջազգային համաժողովին նմատմամբ հայերիս բռնելիք դիրքը որոշելու համար։ Իր այդ պաշտօնի համար վկայագիր մը ղրկած եմ Տ. Յ. Սարաֆեանին, Ձեզ ուղղուած։

Ձեր նամակէ մի քանի ժամ վերջ, ստացայ նաեւ շրջաբերական հրաւիրագիր մը համաժողովի նախապատրաստական Բիւրոյի կողմէն։ Ես աւելորդ կարծեցի Թէրագգը-ի կամ Մէշվերէթի խմբագրութիւններին հեռագրել թէ Սարաֆեան պատուիրակ նշանակուած է Արմէնիայի խմբագրութեան կողմէն, քանի որ Տ. Յովսէփ Սարաֆեան պիտի գայ Ձեզ գտնել Ձեր նշանակուած հասցէով (Hôtel des Américains, Boul^d St. Michel) *եւ իր վկայագիր Ձեզ ներկայացունելէ եւ Ձեզ հետ խորհրդակցելէ յետոյ պիտի վարուի ինչպէս որ պատշաճ տեսնուի հայերի կողմէն։*

Կը ցաւիմ որ զանազան պատճառներով ես չկրցայ մասնակցիլ այս անգամ Ձեր խորհրդակցութիւններին. բայց Տ. Յ. Սարաֆեան ալ իբրեւ թուրքահայաստանցի լաւ ծանօթ լինելով իր ծննդավայրի վիճակին ու պահանջներին, տարակոյս չունիմ որ իր խորհրդակցութիւն կրնայ օգտակար լինել։ Կը մաղթեմ Ձեր համաժողովի արդիւնաւորութիւն, դժբախտ Թուրքիայի ժողովուրդների օգտին համար։

Ձերմ յարգանքներով
Ձեր Մ. ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆ

Փաստ. 1271-133

Ա 18.– ԱԿՆՈՒՆԻԷՆ ԺԸՆԵՒ

Դեկտ. 24, 1907

Սիրելիք,

Այսօր հեռագրեցի, որ Գալֆան եւս մեկնի Պարիզ։ Ստիպուած ենք, որովհետեւ Շահնազարը, վերջին րոպէին, հեռագրել է, որ «ստիպուած է մնալ Մանչեստր»։ Արի, ու վստահիր այդ մարդոց։

Գիտեմ, խմբագրութիւնը բաւական դժուար կացութեան մէջ պիտի լինի եւ Յոնանը մենակ, բայց ուրիշ ճար չկայ. Թուրքահայ ընկերներ են հարկաւոր։ Հեռագրեցինք, որ Զարդարեանը եւս գայ։ Օգտաւէտ կը լինի։

Մակեդոնական կոմիտէն դեռ հեռագիր չտուեց. Նրանց պատճառով ուշացրինք կոնգրէն, եւ ցայժմ նրանց պատգամաւորները չկան։

Ո՞ւֆ, իմ անսպառ համբերութիւնն անգամ սկսում է հատնել այս «այլասեռ շրջանում» եւ չգիտեմ մինչեւ վերջ պիտի բաւէ՞։

Սարգիսը եկաւ։

Ձեր՝ ԽԱՉԱՏՈՒՐ

Փաստ. 872ա-17

Ա 19.– ԿՈՆԳՐԷԻ ՀՐԱՒԻՐԱԳԻՐ

N° [illegible]

CONGRÈS DES PARTIS D'OPPOSITION
de L'EMPIRE OTTOMAN
1907, 26 à 28 décembre

Carte d'Entrée

Pour Monsieur

(Cette carte est personnelle et doit être présentée à l'entrée)

BUREAU D'ORGANISATION.

Փաստ. 50-97

Ա 20.– ՅԱՅԱՐԱՐԱԳԻՐ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴԴԻՄԱԴԻՐ ՏԱՐԲԵՐՈՒ ԿՈՆԳՐԷԻՆ

Գումարուած Եւրոպայի մէջ

(27 – 29 Դեկտեմբերին, 1907)

Թուրքիոյ մէջ գործող ընդդիմադիր կուսակցութեանց կոնգրէն, գումարուած 1907 Դեկտեմբեր 27 – 29ին, կը յայտարարէ ձեռք բերել համերաշխութիւնը Օսմանեան կայսրութեան բոլոր ժողովուրդներուն, որոնք միահամուռ կը տառապին երկրին վրայ ծանրացած եւ սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ.ի հրէշային ոճիրներով ամբողջ աշխարհի աչքերուն պժգալի դարձած բռնապետական ռեժիմէն։

Երեսնամեայ այս թագաւորութիւնը աղէտալի եղած է ոչ միայն, ինչպէս յանիրաւի կը կարծուի, քրիստոնեայ ժողովուրդներուն, զորս Սուլթանը կը հալածէր եւ կը ջարդէր իր սեփական շահուն համար, այլ նաեւ իսլամներուն եւս՝ քանդուած, ստրկացուած, տարագրուած, մորթոտուած, վերջապէս անարդարօրէն ամբաստանուած քաղաքակիրթ ժողովուրդներու կարծիքին առջեւ, որ զանոնք պատասխանատու կարծած է Սուլթանին եւ զայն շրջապատող չարագործներուն կողմէ մարդկութեան դէմ գործուած ոճիրներուն համար։

Կայսրութեան բոլոր ազգերը, յաջորդաբար, զոհ եղան Ապտիւլ Համիտի եղեռնագործ կատաղութեան. անիկա յաջորդաբար մղեց զանոնք մէկը միւսի դէմ, գրգռելով եւ արծարծելով արհեստական ատելութիւն՝ ցեղերուն եւ կրօններուն միջեւ — Թուրք, Հայ, Յոյն, պուլկար, վլաղ, ալպանացի, արաբ, հրեայ, տրուզ եւ քիւրդ տեսան հալածանք, աքսոր, տարագրութիւն եւ ջարդ. իսկ հայկական կոտորածները, իբրեւ պսակ բոլոր անցեալ եղեռնագործութիւններուն, արժանացուցին իրենց հեղինակը — որ տակաւին իր ոճրագործութիւնը կը շարունակէ Արաբիոյ մէջ — Մեծ Մարդասպան եւ Կարմիր Սուլթան անուններուն։

Բացի այս ոճիրներէն, Ապտիւլ Համիտ հետապնդած է յամր քանդումի քաղաքականութիւն մը՝ որ կ'ոչնչացնէ հետզհետէ Թուրքիոյ բոլոր կենդանի ուժերը։ Իրմով անդամալուծուեցաւ մտաւորական, տնտեսական ու ընկերական ամէն կեանք։

Անիկա սարսափ կը զգայ կրթութենէ եւ կուլտուրայէ, որ ինքնագիտակցութիւնն ու ազատ մտածողութիւնը կը կազմեն. ուստի, կրցածին չափ կաշկանդեց հանրային կրթութիւնը եւ գիտութեան ծարաւ ժողովուրդներէն խլեց ինքնակրթութեան միջոցները։ Փակեց վարժարանները, բանտարկեց ուսուցիչները, աքսորեց ուսանողները. իսկ կրթական այն չէնքերուն մէջ որ դեռ չէ ոչնչացուցած՝ նուազեցուց ուսուցումը, աննախընթաց ծայրայեղ գրաքննութեան մը միջոցով։

Մամուլն եւս ամբողջովին ստրուկ է. անոր թող տրուած է միմիայն հրատարակել գրաքննիչներու կողմէ թոյլատրուած կամ յերիւրուած լուրերը. եւ այսպէս, թուրք կայսրութիւնը, իր տիրող կամքով, շրջապատուած է տգիտութեան եւ ստութեան պարիսպով մը։

Ապտիւլ Համիտ ոչ միայն հակառակորդ է մտաւոր զարգացման,— ինչ որ ամենաթանկագի՛ն է ամէնուն համար, այլեւ արգելք եղած է նոյնիսկ ստրկութեան մէջ խրած այս ժողովուրդներու նիւթական բարօրութեանը։ Այս ասպարէզին մէջ ալ դարձեալ աւեր, թշուառութիւն եւ սով։ Այն անարդար տուրքերը, որ կը հաւաքուին նահանգներու մէջ անպարկեշտ եւ գիշատիչ պաշտօնեաներէ՝ չեն ծառայեր բնաւ ճամբաներու եւ ջրանցքներու շինութեան, այլ լեցնելու՝ պալատին սընտուկները եւ պարարելու[34] *Եըլդըզի քլիքը՝ ի վնաս աշխատաւորներու, վճարելու՝ լրտեսներու ամսականները եւ արտասահմանի մէջ ալ կաշառելու՝ ստորաքարշ թերթերը, որ կը խաբեն Եւրոպան Թուրքիոյ իրական վիճակի մասին եւ ներբողներ կը կարդան Ապտիւլ Համիտի,— ամենամեծ թշնամի՛ն իր երկրին։*

Երթեւեկի արգելումը եւ անցագրերու սիստեմատիք զլացումը անկարելի կը դարձնեն առեւտրական ուեւէ գործունէութիւն։ Հարկերու ծանրութիւնը, գիւղերու անապահովութիւնը, արմտիքի մենագրաւումը (մատրաղութիւն), վաչխառութիւնը, հաղորդակցական միջոցներու պակասը փճացուցին հողագործութիւնը։ Բնութենէն օժտուած ամենահարուստ գաւառները, որոնք երբեմն աշխարհի շտեմարաններն էին, այսօր ամայացած են։ Հանքային ու անտառային հարստութիւնները չեն շահագործուիր եւ կայսրութեան վրայ խոյացող աշխարհաքաղաքացի դրամատէրերու չնորհուած արտօնութիւնները ոչ մէկ օգուտ չեն տար հանրային բարեկեցութեան, այլ կը ծառայեն միայն կարգ մը յափշտակիչներու մասնաւոր շահերուն։

Իբրեւ արդիւնք այս բոլորին, ամէն ցեղի եւ կրօնի բնակիչներ՝ կայսրութեան բոլոր մասերէն՝ հազարներով կը ձգեն իրենց ծննդավայրերը եւ կը գաղթեն այլուր՝ Եւրոպա կամ Ամերիկա, քիչ մը ազատութիւն, ապահովութիւն եւ ապրուստի միջոցներ փնտռելու։ Արտագաղթը եւ սովը կը շարունակեն կոտորածի գործը եւ նոյնքան ապահով կերպով կ'ամայացնեն երկիրը։

Արտաքին քաղաքականութեան տեսակէտով ալ Թուրքիոյ անձկութիւնը նուազ ողբալի չէ։ Ապտիւլ Համիտ, իր անձնական դիւանագիտութեամբը, բոլորովին վարկաբեկեց օսմանեան կայսրութիւնը։ Կորսնցուց ազատական պետութիւններուն համակրութիւնը՝ որոնք, Փարիզի եւ Պերլինի դաշնագրութիւններու ժամանակ, արգիլեցին կայսրութեան ամբողջական անդամատութիւնը, փոխարէն բարենորոգումներու, որ եթէ ժամանակին գործադրուէին՝ ապահոված պիտի ըլլային երկրի վերածնութիւնը եւ բարգաւաճումը։ Ընդհակառակը, հանդիսաւորապէս եւ շատ անգամ խոստացուած բարենորոգումներու անգործադրութեամբ, Սուլթան Համիտ առաջ բերաւ իր յուսախաբ հպատակներուն մէջ ըմբոստութեան արդարացի շարժումներ եւ եւրոպական պետութեանց կողմէ բազմաթիւ միջամտութիւններ, արդի՛ւնք իր շարունակական նենգամտութեան։ Այս կործանարար քաղաքականութիւնը յանգեցաւ հողային նուազման, եւ եթէ այսպէս ժամանակ մը ալ շարունակուի, ուրիշ մասեր եւս՝ Ալպանիան, Մակեդոնիան, Արաբիան, Հայաստանը, կարճ միջոցի մէջ պիտի բաժնուին կայսրութենէն — արդէն իսկ կատարեալ քայքայման վիճակի մէջ — յօգուտ պետութեանց՝ որոնք կը փնտռեն կամ հողային ընդարձակում, կամ գաղթականութեան վայրեր, կամ ֆինանսական առաւելութիւններ։

Մինչեւ այժմ իրաց այս վիճակէն առաջ եկած յեղափոխական շարժումները անջատ էին. այսօր շատ մը տեղեր միւսիւլմաններու եւ քրիստոնեաներու համագործակցութիւնը ցոյց տուաւ, որ կայսրութեան բոլոր ժողովուրդները վերջապէս յոգնած են տառապելէ եւ կ'ըմբռնեն որ երկրին պետը գիրենք անդունդը կ'առաջնորդէ։ Այսօր, ամէն ոք՝ որ ընդունակ է մտածելու, պարզ կը հասկնայ, թէ թուրք կառավարութեան մէջ անմիջական փոփոխութիւն մը միայն կրնայ արգիլել կայսրութեան վերջնական մեծաղէտը եւ քայքայումը. պէտք է ուրեմն անյապաղ ու բոլոր հնարաւոր միջոցներով տապալել ռեժիմ մը՝ որ այնքան աղէտներու պատճառ եղաւ։

Հետեւաբար կը պահանջենք.

1) Գահընկէցութիւն Սուլթան Համիտի։
2) Արմատական փոփոխութիւն ներկայ ռեժիմին։
3) Հաստատում ներկայացուցչական ռեժիմի (Խորհրդարան)։

Ներկայ բոլոր դժբախտութեանց գլխաւոր հեղինակին անհետացումը առաջին պայմանն է ամէն բարելաւութեան։ Անոր հետ պէտք է անհետանայ նմանապէս վարչական եւ քաղաքական բռնակալութեան, ոստիկանական սարսափի եւ դիւանագիտական նենգամտութեան սիստեմը. ապա պէտք է հաստատուի ներկայացուցչական ռեժիմ՝ որով կայսրութեան բոլոր ժողովուրդները, հաւասար պարտականութիւններով եւ իրաւունքներով, պիտի արտայայտեն իրենց կարիքներն ու կամքը, եւ որ պիտի ապահովէ ամէնքին, խաղաղ ներդաշնակութեամբ, արդարութիւնը եւ ազատութիւնը։

Ահա ներկայ կոնգրէի միաբան նպատակը, համապատասխան՝ Երկրի բոլոր ժողովուրդներու կամքին, որոնք — զաւակները միեւնոյն հողին, զոր կը մշակեն եւ կը տառապին միեւնոյն տառապանքը — վճռած են ձեռք բերել, համերաշխ գործակցութեամբ մը, ազատութեան եւ երջանկութեան իրենց բաժինը։

Մենք կը միանանք ընդհանուր պայքարի մը համար, յարգելով միանգամայն իւրաքանչիւր կազմակերպութեան ինքնավարութիւնը. կը միանանք անկեղծօրէն, եղբայրօրէն եւ նախքան կռիւը սկսելը՝ խոստում կուտանք չթուլնալ ու կը յայտարարենք Սուլթանին՝ թէ մեր զէնքերը վար չենք դներ, մինչեւ որ Թուրքիոյ համար նոր դարագլուխ մը չբանանք։

Կոչ կ'ընենք ամէնուն՝ աջակցիլ մեզի մեր դաժան եւ փառահեղ ձեռնարկին մէջ, որ կը պահանջէ անվհատ

34.- Պարարտացնելու։

ՅԱՅՏԱՐԱՐԱԳԻՐ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴԴԻՄԱԴԻՐ ՏԱՐԲԵՐՈՒ ԿՈՆԳՐԷԻՆ

ԳՈՒՄԱՐՈՒԱԾ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՄԷՋ

(27—29 դեկտեմբերի, 1907)

—

ՔԱՂԱՔԱՑԻՆԵՐ ԿՈՆԳՐԷԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԷՆ

—

Հրատ. «Դրօշակի»

1907
ԺԸՆԵՎ

կորով եւ ծանր զոհաբերութիւններ։ Կոչ կ'ընենք բոլորին,— գիտութեան եւ մտքի մարդոց՝ որոնց արգիլուած է ոեւէ անկախ հետազօտութիւն. գիւղացի եւ քաղաքացի աշխատաւորներուն՝ զրկուա՛ծ հողէ եւ հացէ, ենթակա՛յ ապօրինի տուրքերու եւ խոշտանգուած ու կողոպտուած հարկահաւաք պաշտօնեաներէ. վաճառականներուն՝ որոնք չեն կրնար ազատ ու ապահով կերպով իրենց առեւտուրովը զբաղիլ. զինուորներուն՝ որ անվճար, մերկ ու անօթի են եւ զորս Սուլթանը կը ստիպէ իրենց հայրենակիցներուն դէմ քալել, մէկ խօսքով կայսրութեան բոլոր ազգերուն՝ որոնք ջախջախուած են գարշելի ճնշման մը տակ։ Թող ամէնքը միանան այս նուիրական պայքարին, թող ներշնչուին ազատութեան, բարենորոգման եւ յեղափոխութեան գաղափարներէն՝ տապալելու համար, տրամադրելի բոլոր միջոցներով, ամօթալի եւ բռնակալ ռեժիմ մը։ Երեսուն տարուայ փորձառութիւն մը խիստ դառնօրէն ապացուցուց ամէնքին, որ խաղաղ միջոցները անբաւական են ճնշման զարհուրելի իշխանութեան մը դէմ։ Իր հպատակներու բոլոր խնդրանքներուն, բոլոր աղաչանքներուն՝ Սուլթանը միշտ պատասխանեց բռնի ուժով, բանտարկութիւնով, աքսորումով եւ կոտորածով։

Հետեւաբար, կոնգրէն միաբան կ'ընդունի թէ ընդդիմադիր բոլոր խումբերը պէտք է, այսուհետեւ, դիմեն յեղափոխական միջոցներու՝ որոնք քաջալերական արդիւնք տուած են, ինչպէս ցոյց կու տայ յեղափոխական գործունէութիւնը ընդհանրապէս եւ Թուրք-հայ խառն խումբերու նորագոյն գործունէութիւնը։ Ասոնցմէ զատ, Ասիական Թուրքիոյ մէկ քանի քաղաքներուն մէջ յեղափոխական միջոցներու կիրառութիւնը հարկադրիչ է եւ կ'արդարանայ նոյնիսկ կառավարութեան բռնութիւններովը։ Արդի ռեժիմը ինքն է, որ իր ոճիրներով մեզ մղեց յեղափոխութեան։

Մենք մեզ պատրաստ կը յայտարարենք ուրեմն կռիւը շարունակելու, ընդունելով եւ յանձնարարելով հետեւեալ միջոցները.

1) Զինուած դիմադրութիւն կառավարութեան քայլերուն։

2) Անզէն դիմադրութիւն՝ քաղաքական եւ տնտեսական գործադուլով. գործադուլ պաշտօնեաներու, ոստիկանութեան եւայլն։

3) Մերժում հարկերու։

4) Պրոպագանդ զօրաբանակին մէջ,— հրաւէր կարդալ զինուորներուն՝ չքալել ոչ ժողովուրդին, ոչ ալ յեղափոխականներուն դէմ։

5) Ընդհանուր ապստամբութիւն։

6) Մարտական այլ միջոցներ, համաձայն պարագաներու թելադրութեան։

Համիտական ռեժիմը կ'ոչնչանայ մօտալուտ ապագայի մը մէջ, եթէ ամէն անոնք՝ որ կը տառապին, ունենան, ինչպէս մենք, զայն տապալելու հաստատ կամքը։ Խարխուլ պարիսպ մըն է անիկա՝ որ կարելի է ուսի մէկ հարուածով հրել ձգել, որպէսզի փրկազատ կայսրութեան մէջ հեղեղուի ազատութեան եւ արդարութեան սրբազան լոյսը։

Կեցցէ՛ համերաշխութիւնը ցարդ անմիաբան ազգերուն։

Կեցցէ՛ միութիւնը յեղափոխական ուժերուն։

ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹԵԱՆ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿՈՄԻՏԷ
Պաշտ. օրգաններ՝ «Շուրայի Իմմէթ» եւ «Մէշվէրէթ»

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
Պաշտօնական օրգան «Դրօշակ»

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ ԱՆՀԱՏ. ՆԱԽԱՁԵՌՆ. ԱՊԱԿԵԴՐՈՆԱՅՄԱՆ ԵՒ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ
Պաշտօնական օրգան «Թէրագը»

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՀՐԷԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ
Պաշտօնական օրգան «Լա Վէրա»

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ԽԻԼԱՖԷԹ» ԼՐԱԳՐԻ
Պրոպագանդի օրգան արաբերէն եւ թուրքերէն (Լոնդոն)

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ԱՐՄԷՆԻԱ» ԼՐԱԳՐԻ
Պրոպագանդի օրգան (Մարսիլիա)

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ՌԱՁՄԻԿԻ»
Յեղափոխական օրգան (Պալքանեան երկիրներ)

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ»
Յեղափոխական օրգան (Ամերիկա)

ԿՈՄԻՏԷ «ԱՀՏԻ ՕՍՄԱՆԻ»
(Եգիպտոս)

ՔԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ ԿՈՆԳՐԷԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԷՆ

Մնայուն խառն կոմիտէ

Կոնգրէն որոշեց՝ կազմել գաղտնի Մնայուն խառն կոմիտէ մը, բաղկացած այն կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչներէն, որոնք կը գործեն կայսրութեան ներսը։ Սոյն կոմիտէն, կուսակցութիւններու միջոցով, պէտք է իրագործէ կոնգրէի որոշումները։ Կոմիտէն պիտի ունենայ ներքին կանոնագիր մը։ Մնայուն կոմիտէի կազմի եւ գործունէութեան վերաբերմամբ բացարձակ գաղտնիք պիտի պահուի։ Անգաղտնապահութեան որեւէ դէպքում, յանցաւորը անձնական ծանր պատասխանատուութեան կ'ենթարկուի։

Կոչ յեղափոխական համերաշխութեան

Օսմանեան կայսրութեան դիմադիր եւ գործօն կուսակցութիւններու կոնգրէն, խորապէս ներշնչուած մարտական համերաշխութեան գաղափարէն եւ նկատելով՝

1. Այն անհուն եւ բազմադիմի ջանքերը, որը կ'ընէ Սուլթանի կառավարութիւնը՝ բաժնելու եւ մէկմէկու դէմ մղելու գործօն եւ դիմադիր խումբերը, բաժանումի այս քաղաքականութեան մէջ տեսնելով լաւագոյն միջոցը փրկելու համար իր սեփական գոյութիւնը.

2. Այն մեծ աղէտները, որ առաջ կու գան ազգերու փոխադարձ թշնամութիւններէն եւ մանաւանդ յեղափոխական խումբերի կռիւներէն, ինչպէս օրինակ՝ այդ տեղի ունի Մակեդոնիոյ յոյն եւ պուլկար խումբերու միջեւ, եւ այն բանէն որ յաճախ այդ խումբերը, իրենց ոյժը փոխանակ կառավարութեան դէմ մղելու, իրարու դէմ կամ նոյնիսկ խաղաղ ժողովրդին դէմ կը կռուին։

Կոչ կ'ընէ բոլոր գործօն խմբակցութիւններուն, վերջ դնել այդ եղբայրասպան կռուին ու հակայեղափոխական տաքտիկին, եւ համաձայն համերաշխութեան սկզբունքներուն, կը հրաւիրէ զանոնք իրենց ոյժերը միացնել բռնակալութեան դէմ,— գլխաւոր աղբիւրը չարիքներուն՝ որմէ կը տանջուի երկիրը։

Յարգանք դատի նահատակներուն

Օսմանեան կայսրութեան գործօն եւ դիմադիր կուսակցութիւններու կոնգրէն, գումարուած Եւրոպայում, իր վերջի հանդիսաւոր նիստին մէջ, միաձայն որոշեց արտայայտել իր խորին համակրութիւնը՝

1. Քաղաքական բանտարկեալներուն,

2. Աքսորուածներուն եւ քաղաքական տարագիրներուն, որոնք կռուած են բռնապետական ռեժիմին դէմ։

Կոնգրէի անդամները ոտքի ելան յարգելու համար այն քաջերը, որոնք ինկան կռուի դաշտին վրայ, ժողովրդի ազատութեան անունով եւ որոնք, իրենց գործով ու օրինակով, պիտի ոգեւորեն, նոյն քաջութեամբ, իրենց յաջորդները, ազատութեան եւ արդարութեան այս ցաւատանջ կռուին մէջ։

Դաւաճաններուն դէմ

Կոնգրէն, կազմակերպիչ Բիւրոյի առաջարկութեան վրայ, որոշեց՝ խստիւ պատժել, քննելէ եւ ապացուցանելէ յետոյ, այն մարդիկ, որոնք կը դաւաճանեն եւ կառավարութեան կը վաճառուին։ Վճիռներու գործադրութիւնը յանձնուած է կազմակերպութիւններուն։

Յեղափոխական գրականութիւն

Կոնգրէն, երկրին մէջ հակակառավարչական եւ յեղափոխական պրոպագանդին ուժեղ զարկ տալու համար, որոշեց՝ հրատարակել թուրքերէն, հայերէն, յունարէն, պուլկարերէն, ալպաներէն, արաբերէն եւ քիւրդերէն լեզուներով շարք մը գրքոյկներ եւ զանոնք՝ ներքին կազմակերպութիւններու միջոցով՝ տարածել ժողովրդի խաւերուն մէջ։

Մասնաւորապէս որոշեց կոչեր ուղղել՝

Գիւղացիներուն,

Զօրաբանակին,

Մտաւորականներուն,

Հոգեւորականութեան (այլեւայլ),

Պաշտօնեաներուն,

Որպէսզի բոլոր տարրերը, նոյնիսկ անոնք, որոնք ցարդ հեռու մնացած են քաղաքական կեանքի մասնակցութենէն, հասկնան՝ թէ պէտք է միանալ եւ ապստամբիլ, իրենց ընդհանուր թշնամիին — կառավարութեան դէմ։

Յաջորդ կոնգրէի թուականը

Առաջիկայ կոնգրէն տեղի պիտի ունենայ 1908-ի Դեկտեմբեր ամսու վերջը։ Ստիպողական պարագային, Մնայուն կոմիտէն կրնայ փութացնել անոր գումարումը, մասնակցող կազմակերպութիւններու հաւանութեամբ։

Փաստ. 1716բ-19

Ա 21.– ԿՈՆԳՐԷԻ ՃԱՇԿԵՐՈՅԹ

Փաստ. 873-1

Ա 22.– ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆԷՆ ԱԿՆՈՒՆԻՒՆ

Մարսէյլ, 3 *Յունուար* 1908

Յարգելի հայրենակից Տիար Խ. Մալումեան

Բարիզ

Երէկ երեկոյ ստացայ Ձեր հեռագիր որմէ իմացայ ուրախութեամբ թէ համաժողովը յաջողութեամբ վերջացած է։ Արդէն մեր ներկայացուցիչ Տիար Յովսէփ Սարաֆեան իր հաղորդած տեղեկութիւններով գուշակել կու տար այդ յաջողութիւն որ Ձեր եռանդուն եւ անդուլ ջանքերի արդիւնքն եղած է։ Այդ առաջին քայլն է դէպի համերաշխութիւնը թուրքաբնակ ճնշուած ժողովուրդների գործակցութեան եւ դէպի նպատակը յառաջադիմել կարենալու համար. ի հարկէ շատ անգամ անկումներ եւ վերականգնումներ պիտի պատահին մինչեւ որ միասին քայլել վարժուինք. բայց նոր ոտքի կանգնած մանկան մը առաջին քայլերին պէս, իբրեւ սկզբնաւորութիւն, մեծ ուրախութիւն կը պատճառէ մեզ ապագայ յոյսեր ներշնչելով։ Շնորհակալութիւն այդպիսի ծանր գործի մը նուիրուած Ձեր ջանքերին եւ շնորհաւորութիւն Ձեր յաջողութեան համար։

Այսօր ալ ստացայ Դեկտ. 31ի Ձեր քարտ որին ստորագրած էին նաեւ համաժողովի երեկոյթին մասնակցող մեր հայ հայրենակիցներ։ Կը խնդրեմ ընդունիլ իմ փոխադարձ յարգալիր բարեւներս եւ հաղորդել նաեւ իրենց։

Այս առիթով կը շնորհաւորեմ Ձեզ, նաեւ նոր տարին, մաղթելով որ նոր ոյժ եւ նոր եռանդ աւելցունէ, մեր դժուարակոխ ճամբան հարթելով դէպի մեր սուրբ նպատակ հասնելու համար։

Ձեր Մ. ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆ

Յ. Գ.- Այսօրի Le Sémaphore de Marseille-*ի մէջ թղթակցութիւն մը կայ Կ. Պոլսէն, որ կ'իմացնէ թէ Սուլթանի դէմ եղած մահափորձին համար մահի դատապարտուած Ժորիսը իր պալատական բանտէ արձակուած եւ պելճիքական դեսպանատան թարգմանի ներկայութեամբ Սիրքէճիի կայարանէն չոգեկառք դրուելով Եւրոպա ղրկուած է, մի հազար օսմ. ոսկիի գումար մալ իրեն նուէր տրուելով իր բանտարկութեան փոխարէն։ Ի՞նչ կը նշանակէ այս...*

Փաստ. 53-6

Ա 23.– ԳԱԼՖԱՅԵԱՆԷՆ ՄԱՐԻՆ

Սիրելի Մար,

5 օրէ ի վեր Պարիզէն վերադարձեր եմ։ Կոնգրէն 27էն սկսեալ 3 օր տեւեց եւ եկաւ համաձայնութեան՝ գլխաւորապէս ներկայ ռեժիմը տապալելու, սահմանադրական կարգեր հաստատելու Տաճկաստանում՝ յեղափոխական միջոցներով։ Տպաւորութիւնը բաւականին գոհացուցիչ գտայ։ Սաբահէդդինի կուսակցութեան մէջ կան համակրելի տարրեր։ Իսկ դրական ինչ արդիւնք կրնայ տալ ներկայ կոնգրէն, դա ապագայի հարց է։ Ներփակ կը գտնես յայտարարութեան մի օրինակը, որ մշակուեցաւ եւ ընդունուեցաւ կոնգրէում։ Խաչատուրը եւ Զարդարեանը դեռ Պարիզ են, նոյնպէս Վահագը։ Սարգիսը երէկ վերադարձաւ։ Կոնգրէին մասնակցում էր Մարսէյլի Արմէնիայի ներկայացուցիչը Բասմաջեան, Բանասէրի խմբագիր եւ Լոնտոնէն Հրաչեայ Մարալը, կոնգրէսիստների թիւը հասնում էր 30ի։

Կարծեմ այսքան տեղեկութիւն առ այժմ կը բաւէ։

Ձերմ բարեւներով
ԳԱԼՖԱ

10 *Յունուար* 1908

Փաստ. 97բ-1

Ա 24.– ԱԿՆՈՒՆԻԻ ՆԱՄԱԿԸ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

Յաջորդաբար տրուած երկու նամակները կը վերաբերին Փարիզ գումարուած Օսմանեան Թուրքիոյ ընդդիմադիր կազմակերպութեանց կոնգրէին (1907 Դեկտ 27– 29)։ Առաջինին հեղինակն է Է. Ակնունի (Խաչատուր Մալումեան), որ իբրեւ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ մասնակցած էր Փարիզի յիշեալ հակահամիտեան համագումարին։ Երկրորդ ձեռագիրը կը պատկանի Ռոստոմին, ստորագրութիւնը՝ «Արտաւազդ», որ ծածկանունն էր Արեւելեան Բիւրոյին։

1908 *Յունուար* 30, *Ժընեւ*

Սիրելի Արտաւազդ,

Մի քանի օրից ի վեր այստեղ եմ, եւ երեւի 7-8 օրից պիտի մեկնիմ Վիեննա, ուր տեսնուելու ենք Պարոյրի եւ Զաւէնի հետ[35]*, որոնք այնտեղ գալու հրաւէր ունեն։*

Պարիզի Կոնգրէի մասին՝ Ռուբէնը[36]*՝ համաձայն իր խոստման, ձեզ արդէն գրած պիտի լինի. ուրեմն չեմ անդրադառնայ։*

Ծանր, դժուար, երբեմն նոյնիսկ յուսահատական եղաւ մեր աշխատանքը, բայց վախճանը մոռացնել պիտի տայ այդ բոլորը։ Համերաշխութիւնը կայացած է, եւ մնում է միայն նրան գործի վերածել։

Հաւանօրէն շատ մօտիկ ապագայում կը միացնենք եւ մակեդոնացիներին, *որոնք յարել էին, բայց անկարող եղան գալու՝ Սարաֆովի եւ Գորվանովի*[37] *սպանութեան պատճառով։* Ալբանացիները *արդէն յարաբերութեան մէջ են, եւ հաւանօրէն կը միանան նոյնպէս։* Յոյները, *որոնց հետ երկար խօսակցութիւնները ունեցայ, հրաժարուեցին պատճառ բերելով, որ իրանք* գործող *մարմնի հետ կապ չունեն։ Իսկական պատճառը այն է, որ նրանք բուլգարների հետ հաշտուել չեն ուզում, եւ քաղաքական խելօքութիւն են համարում՝ կողմնակից* երեւալ *այժմեան կառավարութեան։ Փչացած խումբ է այդ, անարժան նոյնիսկ լուրջ վերաբերմունքի։ Մեր բարեկամները* (Ֆրանսիացի) *էն գլխից խորհուրդ էին տալիս՝ անտես առնել այդ խումբը՝ եւ գլխաւորապէս մենք էինք, որ տարուած բոլորին կանչելու տենչով, սկսեցինք բանակցել։ Այժմ փորձում ենք գործի քաշել երկրին մէջ գործող յոյն խումբը.— տեսնենք ինչ կը լինի հետեւանքը։ Եթէ մակեդոն ընկերները քիչ զիջող լինեն, երեւի մի բան դուրս կը գայ։*

Քրտերի վերաբերմամբ *մի ծրագիր կայ, սակայն այդ մասին չեմ գրի։ Գրելու բան չէ։ Եկողների միջոցով կը հաղորդենք։*

Հայկական խմբերը *իրանց այնքան երեխայական կերպով պահեցին, որ դուրս եկաւ ձեր ցանկացածը, որի մասին հեռագրել էիք։ Մասնակցեց «Արմէնիան»։ Ամերիկայի Վերակազմեալները, ինչպէս եւ Եգիպտոսինը՝ համաձայնութիւն տուեցին մասնակցելու։ Մէկը նրանցից պատգամաւոր նշանակեց Զոպանեանին, որը առաքինութիւն ունեցաւ հրաժարուելու (նամակով), յայտնելով որ «ինքը կուսակցութեան մարդ չէ»։ Կը զարմանաք գուցէ։ Նա իրաւունք ունէր — Թաւշանճեանի խնդիրը շատ վտանգաւոր կերպարանք է ստացել, եւ պարոնը* հիմք ունէր *հրապարակով հրաժարուելու որեւէ կապ ունենալուց յիշեալ խմբի հետ։ Նրա գրածները այդ սպանութեան մասին այնքա՛ն պատասխանատու են, որ հարկաւոր էր յետ նահանջել։ Եւ նա նահանջեց։ Միւս խումբը — Վերակազմեալ — որ գրաւոր կերպով համաձայնուել էր ժողովի գալ,* վերջին *րոպէին յետ քաշուեց, երբ «համերաշխութեան» պայման կապեցին հիների* [հնչակեան] *հետ։ Հիները տատանուում էին։ Մուրատ տրամադիր էր. Սապահ՝ ոչ*[38]*։ Խեղճ, մանկական պատճառաբանութիւններ։ Այդ մարդոց մասին ես շատ աւելի լաւ կարծիք եմ ունեցել, քան արժէ։ Ցաւում եմ անկեղծ կերպով, որ Մուրատը գտնուում է այդքան անպիտան մարդոց շրջանում եւ ազդեցութեան ներքոյ։ Եթէ այդպէս շարունակի, նա կորած պիտի համարուի՝ գործի համար, մանաւանդ որ՝ իբր շատ թոյլ մարդ, անկարող է որոշ դիրք բռնել։*

Արդիւնքից ուրեմն — այդ բացակայութիւնից — դուք ուրախ պիտի լինէք։ Մենք, յամենայն դէպս, մեր պարտքը կատարեցինք կանչելով բոլորին, մի բան, որ շատ լաւ տպաւորութիւն ձգեց։

Անցնինք անելիքներին։

35.- Պարոյրը ծածկանունն է Անդրանիկի։ Զաւէն կամ Զաւէն Արշակունի ծածկանունը կը գործածէր մակեդոնացի յայտնի յեղափոխական եւ Դաշնակցութեան բարեկամ – Լեապով։

36.- Ռուբէն Զարդարեան, որ իբրեւ անդամ Դաշնակցութեան պատուիրակութեան մասնակցած էր Փարիզի համագումարին։

37.- Բորիս Սարաֆով եւ Եուվան Գորվանով, մակեդոնացի ծանօթ յեղափոխական դէմքեր, որոնք 1907 թ. Նոյեմբերին դաւադրաբար սպաննուած էին Սոֆիայի մէջ։

38.- Մուրատ (Համբարձում Պոյաճեան) եւ Սապահ-Գիւլեան, հնչակեան յայտնի ղեկավար դէմքեր։

Մինչեւ երկու շաբաթ պիտի կազմուի Comité permanent[39]*։ Պարիզ խնդրեցի որ քիչ ուշացնենք այդ կազմը, որպէսզի մենք յարմար ընկեր գտնենք։*

Comité-ն *կարող է ահագին գործ չինել, պնդել կապերը, նաեւ խմբեր գրաւել, եթէ կազմուած լինի կարող եւ վստահելի ընկերներից։ Իւրաքանչիւր կազմակերպութիւն պիտի ուղարկէ մի անդամ։ Գաղտնապահութիւնը անպայման է։ Ռիզայի*[40] *խմբին յայտնեցինք, որ ընկեր բերել տան ներսից*[41]*,— Պարիզ եղածները անյարմար են։ Թերաքքի խումբը ունի մարդ։ Մակեդոնացիները երեւի նոյնպէս։ Մեր ներկայացուցիչը պիտի լինի* Թուրքիայից *— ես այս խօսքը տուել եմ։ Այստեղ եղած ընկերները անյարմար են — նրանք արդէն գնացին — տեսնուեցին եւ ծանօթ են իբր այստեղի մարդիկ։ Հարկաւոր է մի նոր մարդ, երկրին ծանօթ, եւ կարող ազդելու միւսների վրայ, կարող առաջ մղելու մեր ծրագիրը եւ մեր տաքտիկը։ Խորհրդակցեցինք, ծանր ու թեթեւ արինք, եւ կանգ առանք եղբայր* Գարեգինի վրայ։

Ահա ուրեմն հարցը։ Գարոն պիտի գայ այս կողմերը գէթ երեք ամսով։ Մնայունը կարող է մի երկու շաբաթ հաւաքուել, ծրագրել մի քանի բաներ, միջոցներ որոնել իրագործելու Կոնգրէի որոշումները եւ ապա ցրուել, մի քանի ամսից յետոյ նորից խմբուելու պայմանով։

Այդ առաջին համախմբման կը լինի Գարոն. յետոյ, եթէ նա ստիպուած կը լինի մեկնել, նրա տեղ կարող է մասնակցել ժամանակաւորապէս այստեղի ընկերներից մէկը, իբրեւ շարունակող ընդունուած որոշումների։

Գիտեմ դժուարութիւններ կան. բայց եւ այնպէս պէտք է մէկդի դնել այդ եւ շտապով ճանապարհ դնել *Գարոյին։ Ասում եմ շտապով, որովհետեւ այդ դէպքում ես նրա հետ կարող կը լինեմ տեսնուել՝ Վիեննա կամ Բալկան,* au courant *անելու*[42] *անցած-դարձածին եւ պարզելու այն գիծը, որին ես եմ հետեւել։*

Հետեւաբար, խնդրում ենք, այս նամակը ստանալուց եւ որոշումը կայացնելուց յետոյ՝ հեռագրով հաղորդէք, *որպէսզի ըստ այնմ վարուենք։ Ուշացնել չէ կարելի. մի քանի օրից մեր նոր գործակիցները կը սկսեն հարցեր տալ եւ շտապեցնել։*

Շտապեցէք ուրեմն (... գէթ բացառաբար)։

Ձեզ հեռագրով հարցրի Չերքէզովի մասին — արդեօք հիւանդանոցումն է թէ առողջ[43] *— եւ դուք հեռագիրը թողիք անպատասխան։ Պարիզի նրա ընկերները շատ էին անհանգիստ։*

Պարիզում տեսնուած լինելով Իրանեանի դեսպանի հետ, ձեզանից մի քանի տեղեկութիւններ ուզեցի, որպէս զի կարող լինեմ նրա հետ նորից տեսնուել մի քանի բաներ գրել տալու համար յօգուտ Ռոստոմի միսսիոնին[44]*. նա բոլորովին տրամադիր էր, եւ անհամբեր ըսպասում էր այդ տեղեկութեան։ Դուք ոչ մի տեղեկութիւ չուղարկեցիք եւ երեւակայել կարող էք որքա՛ն «ախորժելի» կացութիւն ստեղծեցիք։*

Դրոն[45] *մեկնեց մի առժամանակով այդ կողմերը։ Մի քանի մանրամասներ նա կը հաղորդի ձեզ։*

Վիեննայում մի քանի աշխատանքներ կատարելուց յետոյ, կարող կը լինենք որոշել Վիշապի[46] *ճամբորդութեան ժամանակը եւ մանրամասները։*

Այդ մասին գրել անկարող եմ։

Վահագը[47] *մի քանի օրից կ՝երթայ։ Մարտինը եւ Սիրանոյշը, ինչպէս եւ Միշան առ այժմ այստեղ են։ Զարեհը մեկնել է եւ սպասում է մեր նամակին Ալեքսանդրիա։*

P.S.— *Թերթի մէջ նկատեցի մի քանի անտեղի ակնարկներ Ռիզայի հասցէին — «յեղափոխական Ռիզաներ» եւայլն։ Գործակցութեան փորձ անելուց յետոյ՝ աւելորդ են այդ տեսակ թեթեւ ակնարկները։ Ի նկատի ունեցէք, խնդրեմ, մանաւանդ որ նրանք վերին աստիճան դիւրազգաց են, ստիպուած լինելով ընդունել մեր տաքտիկն եւ մեր շատ մտքերը, ինչպէս ինքներդ տեսաք։*

Արդեօք կարող պիտի լինիք ամբողջովին տպագրել déclaration-*ը։*

Յատկապէս խնդրում եմ Կոնգրէի մասին մանրամասնօրէն *հաղորդել Շամի*[48] *ընկերներին։*

Շատ բարեւներ, Ձեր

ԱԿՆՈՒՆԻ

39.- Ֆրանսերէն՝ մնայուն կոմիտէ։

40.- Սիմէտ Ռիզա, Փարիզ հաստատուած թուրք ազատական եւ ազգայնական անձնաւորութիւն, որ իր «Մեշվէրէթ» թերթով կը պայքարէր Ապտուլ Համիտի բռնակալական վարչակարգին դէմ, մնալով ջերմ ջատագով Օսմանեան կայսրութեան ամբողջականութեան պահպանման։

41.- Այսինքն՝ Թուրքիայէն։

42.- Ֆրանսերէն՝ տեղեակ, իրազեկ պահելու։

43.- Կուսակցական գաղտնագրութեան մէջ «հիւանդանոցում» կը նշանակէ բանտարկուած ըլլալ, ինչ որ պարագան էր Չերքէզովի, որ թուրք յեղափոխական անձնաւորութիւն էր եւ համամիտ Դաշնակցութեան. բուն անունն էր Հիւսէյն Թօսուն։

44.- «Իրանեանի դեսպանին» պարզ է որ պիտի նշանակէ Պարսկաստանի դեսպանին, իսկ «Ռոստոմի միսիան» ակնարկութիւն է այդ օրերուն Թեհրանի մէջ Ռոստոմի վարած բանակցութեանց պարսիկ սահմանադրական ուժերու հետ։

45.- Դրաստամատ Կանայեան։

46.- Կ. Պոլիս։

47.- Տաթեւեան Վահագն, անդամ Ցուցական-Տեռորական մարմնին։

48.- Վան-Վասպուրականի, այն իմաստով ու նպատակով որ այս վերջինները հաղորդ դառնան կայացած համագործակցութեան նկատի ունենալով որ Վասպուրականի շրջանին մէջ Դաշնակցութեան եւ թուրք ընդդիմադիր տարրերու միջեւ փոխադարձ հասկացողութեան եւ գործակցութեան համար բաւական նպաստաւոր գետին ստեղծուած էր արդէն։

Փաստ. 18-33

Ա 25.– ՌՈՍՏՈՄԻ ՆԱՄԱԿԸ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

1908 *Փետր. 1*

Սիրելիք,

Ստացանք Խաչատուրի նամակը, Ցուն. 30[ին] գրուած։ Ռուբէնը[36] *գրել էր, թէ կոնգրէի մանրամասնութիւնների մասին Խաչատուրը կը յայտնի, սա էլ գրում է, որ Ռուբէնը յայտնած կը լինի։ Մենք, ուրեմն, պիտի սպասենք, որ իրար հետ նոր համաձայնութեան գան։*

Սպասում ենք քրտերի վերաբերմամբ կազմուած ծրագրին։ Շատ չենք ցաւում, որ հնչակեան խմբերը չեն մասնակցել։ Այդ խնդրի վրայ պէտք է նայել երկու տեսակէտից՝ պրոպագանդայի եւ գործնական քայլերի։ Առաջին տեսակէտով գործը շատ լաւ է տարուած եւ տարւում է, իսկ ինչ վերաբերում է ապագայի գործնական քայլերին, ձեր ընտրած ճանապարհը նպատակին չի ծառայել։ Խնդրի մանրամասները մեզ ծանօթ չեն, եւ մենք դատում ենք, ի հարկէ, արտաքին յայտնի երեւոյթներով։

Մեր կարծիքով՝ արտասահմանեան comité*-ի ֆունկցիաները հարկաւոր կը լինի ըստ կարելւոյն սահմանափակել։ Նա բոլորովին տեղեկութիւն չպիտի ունենայ պատրաստուելիք գործնական ծրագրի մասին։ Որքան էլ ընդունուած լինի «անպայման գաղտնապահութիւնը», այնուամենայնիւ պէտք է այնպէս տանել գործը, որ գաղտնապահութեան պէտք չզգացուի։ Գործող մարմինը պէտք է անպայման ազատ լինի իր գործունէութեան մէջ, նոյնիսկ աւելին կ'ասենք, ծրագրի ամբողջութիւնը պիտի գաղտնի մնայ գործող մարմնի այն տարրերից, որոնք փորձառութիւն չունեն այդ տեսակ պատասխանատու գործերում։ Թող մնայուն կոմիտէն կապեր պահպանի, նոր խմբեր գրաւի եւ այլն... զբաղուի մի խօսքով լոկ արտասահմանեան գործունէութեամբ։*

Ուստի բոլորովին անհրաժեշտ չենք համարում անպատճառ երկրին ծանօթ յայտնի թուրքահայ յեղափոխական ունենալ մարմնի մէջ։ Բաւական է, որ նա կեանքի փորձառութիւն ունենայ եւ կարողանայ հեղինակութիւն ստանալ։ Գարոն հրաժարւում է։ Բացի իր մասնաւոր պատճառներից դեր են խաղում այստեղ սպասուելիք բարդութիւնները, որի մասին քիչ յետոյ կը գրենք, փնտռում ենք մի ուրիշին։

Զէրքէզովը հիւանդանոցումն է[43]*։ Վիճակը թէեւ դեռ եւս անորոշ է, սակայն չենք վախենում առանձին բարդութիւններից։*

Իրանեանին[44] *խօսելու համար հիմա նիւթ կ'ունենք, բայց չլինի թէ ամբողջը նրան յայտնէք։ Թեհրանից ձեզ ուղարկուած է մի հաստ ծրար։ Խօսէք միայն ընդհանրապէս, իսկ գործնական խոստումներից կանգ առէք փոխադրութեան խնդրի վրայ առաւելապէս։*

Դրոն եկաւ, պատմեց։ Աւելորդ ենք համարում գրել նամակով այդ խնդրի մասին, քանի որ ձեզանից մարդ պիտի գայ Խորհրդին։ Ուժերի մասին այնտեղ կը խօսենք, ինչպէս նաեւ այն ծրագրի, որի համար խոստացել էր խօսել Ռոստոմը։

Ռիզայի վերաբերմամբ կ'ասենք, որ արհամարհական դարձուածքներ գործ չածեն, բայց այնուամենայնիւ նա անվստահելի է եւ նրանից խեր չենք տեսնելու։

Խաչատուրի նամակի բովանդակութիւնը հաղորդում ենք Շամ[48]*։*

Պատերազմը աւելի եւ աւելի հաւանական է դառնում։ Տաճիկները սկսել են պահեստի զինուորներին կանչել, Ռուսաստանն էլ պատրաստութիւնների է ձեռնարկում։ Եթէ Տաճկաստանը իր զօրքերը չքաշի Պարսկաստանի սահմաններից, Ռուսաստանը ուլտիմատում[49] *կը դնի եւ մերժելու դէպքում կը սկսի պատերազմը։ Բայց նա այդ քայլը կ'անի շատ մեծ դժուարութիւններով, բոլոր խաղաղ միջոցները գործադրելուց յետոյ։ Ներկայումս նա ունի Կովկասում շատ քիչ զինուորական ոյժ. մոբիլիզացիայի*[50] *համար երկար ժամանակ կը պահանջուի։ Աւելի ճիշտ կը լինի նրա համար մոբիլիզացիան անել Ռուսաստանի նահանգներում եւ այստեղ բերել տալ։ Եւ եթէ նա ժամանակին չանի այդ քայլը, Տաճկաստանը Ճապոնիայի օրինակին հետեւելով կ'անի առաջին յարձակողական քայլը, որը անպայման յաջող կը լինի։ Այդ յաջողութիւնը մեծ հարուած կը լինի ապագայի վերաբերեալ։ Դրանով կը քաջալերուեն քրտական ցեղերը, որոնք ուրիշ պարագաներում գուցէ աւելի վարանոտ վերաբերում ցոյց տան, ինչպէս նաեւ Կովկասի մահմեդականները։ Թուրք էմիսարներն*[51] *վաղուց է վխտում են Կովկասում, անյայտ աղբիւրից առատօրէն զէնք է տարածւում մահմեդական ազգաբնակութեան մէջ։ Տաճկաստանի առաջին յաջողութիւնը սրան էլ ոտքի կը հանի։ Դա շատ վտանգաւոր է, որովհետեւ երկաթուղու գծերը գլխաւորապէս մահմեդականների շրջաններով են անցնում։ Վրացիները նոյնպէս ուրախ կը լինեն դրան։ Նրանք ենթադրում են, որ Տաճկաստանի յաղթութեան դէպքում էլ Կովկասը, եթէ ոչ ամբողջ Կովկասը, գոնէ նրա արեւելեան, հիւսիսային մասերը չեն մնալ Տաճկ[աստանի] ձեռքերում։ Դիւանագիտութեան միջամտութեամբ տաճիկները կը քաշուեն, գուցէ իրենց ձեռքին պահելով հայկական նահանգները, իսկ իրենք ձեռք կը բերեն եթէ ոչ քաղաքական անկախութիւն, գոնէ ինքնավարութիւն։ Այս բոլորը ի հարկէ, լուրջ բաներ չեն, բայց որոշ գաղափար են տալիս տիրող մթնոլորտի մասին։ Մէջտեղ մեր բանն է բուրդ։ Մեզ վտանգ է սպասում կոտորածի թէ՛ այստեղ եւ թէ Տաճկաստանում։ Մտադիր ենք հրաւիրել արտակարգ ժողով խօսելու համար մեր բռնելիք դիրքի մասին։ Դուք էլ այդտեղ մի քանի բան լաւ կը լինի անէք։ Նախ աշխատէք մի կերպ դիւանագիտական ճանապարհով ապահովել հայ ազգաբնակութեան գոյութիւնը Տաճկաստանում. երկրորդ՝ թող նոր «Մնայուն կոմիտէն» մի շրջաբերական ուղղի օսմանեան ժողովրդին գրգռելով նրան պատերազմի դէմ, նախազգուշացնելով, որ դա նոր դժբախտութիւններ կարող է բերել Տաճկաստանի գըլխին եւ այլն...*

Հետաքրքիր է, թէ ինչ դիրք կը բռնի Բուլղարիան, կը չէզոքացնե՞ն նրան արդեօք, մակեդոնական խնդրին այս կամ այն լուծումը տալով, թէ նա դարձեալ պատերազմի կը դիմի։ Զլինի թէ Մակեդոնիայի խնդիրը կարգադրեն դիւանագիտական ճանապարհով, խոստանալով Տաճկաստանին իբրեւ վարձատրութիւն այդ կորուստի համար՝ կտորներ Պարսկաստանից, գուցէ նոյնիսկ Ռուսաստանից։

Համբոյրներով՝
ԱՐՏԱՒԱԶԴ

Ց. Գ.- Դրոյի ասելով՝ այդտեղ դեռ շարունակւում են փորձերը։ Դադարեցրէք, հիմա բոլորովին աւելորդ են։ Շնորհակալութիւն յայտնէք այնուամենայնիւ Կրէտէնին[10]*։ Նա մեզ թէեւ բան չսովորեցրեց, բայց մենք նրանից շատ բան սովորեցինք։*

Երէկուայ նամակից իմացանք, որ Զերքէզովը[43] *խառն յանձնաժողովի առաջ խոստովանել է, թէ ինքը տաճկահպատակ է։ Շարժառիթները անյայտ են։*

Ն[ՈՑՆ]

49.- Վերջնագիր։
50.- Զօրաշարժի։
51.- Արտագնայ գաղտնի գործակալները։

Բ.– ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՀՌՉԱԿՈՒՄ

Փաստ. 1716գ-4

Բ 1.– ԱՀՄԷՏ ՌԻԶԱՅԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Comité ottoman
d'Union et de Progrès

REVOLUTION TURQUE EN MACEDOINE

11 juillet 1908

Des dépêches annoncent la révolte à Monastir et sur d'autres points en Macédoine de nombreux officiers appartenant au parti Jeune Turc avec le concours de la population. Une de ces dépêches, datée de Vienne, ajoute qu'une panique se déclara parmi les chrétiens pensant que le mouvement était dirigé contre eux.

Le Sultan Abdul-Hamid et certains Puissances qui ont tout intérêt à maintenir le régime despotique en Turquie veulent présenter ce mouvement patriotique des Jeunes-Turcs comme un soulèvement contre les chrétiens et contre les étrangers afin de justifier aux yeux de l'Europe les brutales mesures de répression qui vont sans doute être prises.

Or, dans aucune de ses publications, jamais le parti Jeune-Turc n'a fait de distinction de race et de religion; jamais il n'a prêché la haine et la discorde. Au contraire, le régime représentatif qu'il réclame est un garant efficace du bonheur et des avantages de toute la population de l'Empire. Israélites, chrétiens, musulmans auront les mêmes devoirs et les mêmes droits. Leurs intérêts légitimes seront sauvegardés sur un même pied d'égalité.

Le parti Jeune-Turc respecte en outre tous les traités internationaux avec le système de réciprocité. Sous un régime de justice et de liberté, assuré par la Constitution, il sera plus facile aux étrangers honnêtes de venir prêter leur concours moral et matériel à la régénération du peuple ottoman.

Quelques dépêches d'origine équivoque tendent à donner à notre mouvement un caractère obscur et mystérieux.

Le parti Jeune-Turc agit au grand jour. Il a loyalement proclamé dans divers manifestes ce qu'il est fermement décidé à faire. Il compte suivre son programme jusqu'au bout.

Pour le Comité ottoman d'Union & de Progrès
AHMED RIZA

Օսմանեան Կոմիտէ
Միութեան եւ Յառաջդիմութեան (Փարիզ)

ԹՐՔԱԿԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ ՄԱԿԵԴՈՆԻՈՅ ՄԷՋ

11 *Յուլիս* 1908

Հեռագրալուրեր կը ծանուցանեն որ Մոնասթրի եւ Մակեդոնիոյ տարբեր կէտերու վրայ Երիտասարդ Թուրք կուսակցութեան պատկանող բազմաթիւ սպաներ ապստամբած են՝ ժողովուրդի օժանդակութեամբ։ Վիեննայէն հասած այդ հեռագրալուրերէն մէկը կ'աւելցնէ, որ խուճապ յառաջացաւ քրիստոնեաներու մէջ, որոնք կը խորհէին որ շարժումը իրենց դէմ ուղղուած էր։

Սուլթան Համիտ եւ որոշ Տէրութիւններ, որոնք ամէն շահ ունին Թուրքիոյ բռնակալ վարչակարգը պահպանելու, կ'ուզեն Երիտասարդ Թուրքերու հայրենասիրական այս շարժումը ներկայացնել իբրեւ ըմբոստութիւն ընդդէմ քրիստոնեաներու, որպէսզի Եւրոպայի աչքին արդարացնեն ճնշումի այն վայրագ միջոցառումները, որոնք ձեռք պիտի առնուին անկասկած։

Արդ, իր հրատարակութիւններէն ոչ մէկուն մէջ Երիտասարդ Թուրքերու կուսակցութիւնը բնաւ խտրութիւն չէ դրած ցեղի եւ կրօնի, բնաւ չէ քարոզած ատելութիւն եւ երկպառակութիւն։ Ընդհակառակն, իր պահանջած ներկայացուցչական վարչակարգը զօրեղ երաշխիք մը կազմէ կայսրութեան ամբողջ բնակչութեան բարօրութեան եւ օգուտին համար։ Հրեաներ, քրիստոնեաներ, մահմետականներ պիտի ունենան նոյն պարտականութիւններն ու իրաւունքները։ Հաւասար գետնի վրայ պիտի պահպանուին իրենց օրինական շահերը։

Երիտասարդ Թուրքերու կուսակցութիւնը կը յարգէ այլապէս նաեւ միջազգային բոլոր դաշնագիրները՝ փոխադարձութեան հիմամբ։ Սահմանադրութեամբ երաշխաւորուած՝ արդարութեան եւ ազատութեան վարչակարգի մը տակ, պարկեշտ օտարականներուն համար աւելի դիւրին պիտի ըլլայ՝ իրենց բարոյական եւ նիւթական օժանդակութիւնը բերելու օսմանցի ժողովուրդի վերածնունդին։

Կարգ մը հեռագրալուրեր՝ կասկածելի աղբիւրներէ բխած, կը ջանան մութ եւ խորհրդաւոր նկարագիր մը տալ մեր շարժման։

Երիտասարդ Թուրքերու կուսակցութիւնը կը գործէ բացայայտ կերպով։ Տարբեր յայտարարութիւններով ան ուղղամտութեամբ ծանուցած է այն ինչ որ վճռած է ընել։ Որոշած է հետապնդել իր ծրագիրը մինչեւ աւարտը։

Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն կոմիտէի կողմէ
ԱՀՄԷՏ ՌԻԶԱ

Paris le 17 Juillet 1908

Chers Camarades,

Nous avons été très contents de recevoir vos encouragements fraternels pour notre mouvement en Macédoine; mais quelque chaleureux que soient vos témoignages de bonne camaraderie, ils ne sauraient nous satisfaire en ce moment. Le terrain platonique doit être abandonné. Il faut agir et répartir les forces révolutionnaires sur différents points pour jeter le désarroi dans les rangs de nos adversaires et les frapper de plusieurs côtés à la fois.

Nous agissons de notre mieux en Macédoine. Nos camarades cherchent à en faire autant en Anatolie. Vous y avez des forces suffisantes: pourquoi ne les mettez-vous pas en mouvement? Pourquoi, en même temps, et surtout, ne pas agir à Constantinople même où vous avez également de sérieux moyens d'actions répressives?

Il va sans dire que votre mouvement aurait le même caractère patriotique, le même but que le nôtre: réduire à une complète impuissace les ennemis avérés de la Patrie ottomane.

Salut et Camaraderie
Pour le Comité
AHMED RIZA

Փարիզ, 17 *Յուլիս* 1908

Սիրելի ընկերներ,

Շատ գոհ մնացինք ստանալով ձեր եղբայրական քաջալերանքները Մակեդոնիոյ մէջ մեր շարժումին համար. սակայն որքան ալ ջերմ ըլլան ընկերական ձեր վկայութիւնները, անոնք չեն կրնար այս պահուն մեզ գոհացնել։ Պէտք է հրաժարիլ պղատոնական ոճէն։ Պէտք է գործել եւ յեղափոխական ուժերը տեղաբաշխել տարբեր կէտերու վրայ՝ մեր հակառակորդներու շարքերուն մէջ շփոթութիւն առաջացնելու համար, եւ զանոնք հարուածելու միաժամանակ շատ մը կողմերէ։

Մակեդոնիոյ մէջ մենք կ'ընենք մեր լաւագոյնը։ Մեր ընկերները կը փորձեն նոյնը ընել Անատոլուի մէջ։ Հոն դուք բաւարար ուժեր ունիք. ինչո՞ւ զանոնք չէք դներ շարժման մէջ։ Ինչո՞ւ միաժամանակ, եւ մանաւանդ չգործել նոյնինքն Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, ուր նոյնպէս ունիք ճնշում բանեցնելու մեծ միջոցներ։

Աւելորդ է ըսել, որ ձեր շարժումը պիտի ունենար հայրենասիրական միեւնոյն նկարագիրը, միեւնոյն նպատակը, ինչ որ մերինն է,— կատարեալ անկարողութեան մատնել օսմանեան Հայրենիքի բացայայտ թշնամիները։

Ընկերական ողջոյն
Կոմիտէի կողմէ
ԱՀՄԷՏ ՌԻԶԱ

Փաստ. 1716գ-5

18 juillet 1908

Chers camarades,

Conformément aux résolutions de notre Congrès, votées par tous les congressistes, nous nous sommes mis à l'œuvre et vous êtes sans doute au courant des bons résultats que nous obtenons. Mais nos camarades qui luttent si vaillament sont en droit de compter sur l'appui moral et effectif des neuf groupements qu'ont adhéré à notre programme et à la tactique qu'il fallait employer pour le réaliser.

Que faites-vous, vous qui êtes un de ces groupements? Quels sont vos moyens de coopération?

Nous attendons, impatiemment que vous vouliez bien nous les indiquer nettement.

Salut et fraternité
[AHMED RIZA]

18 *Յուլիս* 1908

Սիրելի ընկերներ,

Համաձայն մեր Կոնգրէի որոշումներուն, քուէարկուած բոլոր ժողովականներէն, լծուեցանք գործի եւ անկասկած տեղեակ էք մեր ձեռք բերած լաւ արդիւնքներուն մասին։ Սակայն մեր ընկերները՝ որոնք այնքան արիաբար կը պայքարին, իրաւունք ունին հաշուելու բարոյական եւ իրական զօրակցութեանը այն ինն խմբաւորումներուն, որոնք համախոհ գտնուեցան մեր ծրագրին եւ զայն իրագործելու համար գործադրելիք մարտավարութեան։

Ի՞նչ կ'ընէք, դուք որ այդ ինն խմբաւորումներէն մէկն էք։ Որո՞նք են համագործակցութեան ձեր միջոցները։

Անհամբեր կը սպասենք որ հաճիք յստակօրէն գանոնք ցոյց տալ մեզի։

Ողջոյն եւ եղբայրութիւն
[ԱՀՄԷՏ ՌԻԶԱ]

Փաստ. 18-91

Բ 2.– ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆԸ

Վ Ե Ր Ջ Ա Պ Է Ս ...

Սառոյցը կոտրուած է եւ յորդացած գետը ազատւում է կաշկանդիչ կապանքներից, լայնօրէն ողողելու համար արիւնազանգ երկրի արգաւանդ դաշտերը եւ կեանք վերստեղծելու աւերակներում:

Սուլթանը կարգադրել է պատգամաւորական ժողով գումարել: Թուրք ազատագրական շարժումը հասնում է իր նպատակին: Խլրտումն իշխում է զինուորական շրջանում: Նա շուտով կը վարակէ աւելի լայն խաւեր: Բռնակալութեան պարիսպներն են, որ ընկնում են կամովին:

Մինչեւ այժմ կարելի էր բռնանալ ու ճնշել՝ յենուելով զինուորական ոյժի եւ ժողովրդի տգիտութեան վրայ: Մինչեւ այժմ կարելի էր անպատիժ մորթել, աւերել եւ կողոպտել:

Բայց ահա ըմբոստութեան գրոհի առաջ տեղի է տալիս կարմիր գազանը. նրա միահեծան իշխանութիւնը տատանւում է եւ մօտ է կործանման: Բռնութեան նեցուկը՝ զինուորական ոյժը, ձգտում է յենարան դառնալ արդարութեան եւ իրաւակարգի:

Զուր չանցաւ թափուած արիւնը: Տասնեակ տարիների ընդհարումները, զինուած եւ անզէն բողոքները, ժողովրդի անլուր տառապանքը եւ գերմարդկային զոհողութիւնները իրենց պտուղն ունեցան վերջապէս:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան փայփայած երազները իրականութեան սահմանն են թեւակոխում:

Հնչել է ազատութեան ժամը...

Գիտենք, որ մեզ սպասում են նոր տառապանքներ եւ ծանր փորձութիւններ: Ռուսաստանի օրինակը դեռ թարմ է մեր յիշողութեան մէջ: Պարսկաստանի դէպքերը մեզ ցոյց են տալիս, թէ ի՜նչ է սահմանադրութիւնը ասիական մի կիսակիրթ երկրում: Նոր ջարդերի, նոր աւերի եւ նոր կողոպուտի ուրուականը խռովում է մեր երեւակայութիւնը:

Բայց եւ այնպէս մեր հայեացքը յուսալից է դէպի ապագան: Անվերադարձ կորուստի է մատնւում Մեծ Մարդասպանի կարմիր ռեժիմը: Երկիրը մտնում է բնականոն զարգացման ուղին: Յարակից բոլոր ցնցումները, որքան էլ զօրեղ՝ բայց ժամանակաւոր եւ վաղանցուկ կը լինին:

Գործող յեղափոխական կուսակցութիւնները պէտք է որոշեն իրենց բռնելիք ուղին, ձեւակերպեն իրենց նուազագոյն պահանջները եւ համերաշխաբար կազմակերպեն ժողովրդի ընդդիմադիր ոյժը, այդ պահանջների գոհացումն ապահովելու համար:

Ընկերնե՜ր. բացւում է նոր եւ արդիւնաւոր գործունէութեան մի լայն ասպարէզ: Ամէնից աւելի այսօր է, որ պէտք է սերտօրէն կապուենք իրար, դիմագրաւելու համար ամէն հնարաւոր փորձութեան:

Տասնեակ տարիներ շարունակ մեր ուղղած կոչերը թուրք ընդդիմադիր տարրերին անցեալ տարի Փարիզի ժողովում դարձան մի դաշինք եւ այս տարի՝ կենդանի եւ լայն գործ: Մեր ընդարձակ պատրաստութիւնները Վասպուրականում, որի մի մասը երեւան հանեց անժամանակ խուզարկութիւնը, ապացոյց են, որ երկիրը եռում էր արդէն մի պայթման համար: Բռնակալութիւնն զգաց պատրաստուող հարուածը եւ շտապեց վերից տալ այն, ինչ որ վարից պէտք է խլուէր կազմ ուժով:

Նոյն ուղղութեամբ, անվհատ, յեղափոխական տարրերի հետ ձեռք-ձեռքի՝ մենք պէտք է շարունակենք մեր կռիւը բռնակալութեան եւ նրա նեխիչ կարգերի դէմ, բարձր պահելով ռամկավարութեան, ազգերի իրաւահաւասարութեան եւ աշխատաւոր ժողովրդի պաշտպանութեան դրօշակը, որ ծուատուել է փոթորկոտ ընդհարումներում, բայց դեռ մեր ձեռքն է եւ անարատ: Այդ դրօշակին նայելով ընկան այնքա՜ն կորովի ընկերներ, կախաղան բարձրացան այնքա՜ն բարձր ոգիներ եւ բանտերի խաւարում տառապում են այնքա՜ն ազատութեան յուսացողներ:

Պատմութիւնը կանչում է մեզ նոր հերոսութեան եւ նոր զոհերի:

Ցոյց տանք աշխարհին, որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը որքան յամառութեամբ կռուել գիտէր բռնակալութեան դէմ, այնքան ընդունակ է շինարար եւ ռամկօգուտ գործունէութեան:

Կեցցէ՜ Թուրքիայի ընդդիմադիր տարրերի համերաշխութիւնը:

Կեցցէ՜ Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը:

Հ.Յ.Դ. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

1908, Յուլիս 12
Թիֆլիս

Փաստ. 53-147

Բ 3.– ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

13 Օգոստոս 1908, Ժընեւ

Ամերիկայի Կ. Կոմիտէին,
Սիրելի ընկերներ,

Ինչպէս կը տեսնէք, Թուրքիոյ մէջ Սահմանադրութիւն հաստատուելով ամէն ինչ շրջուած է: Պոլսոյ մէջ մամուլը վերջին ծայր ազատ է, այնպէս որ Դրօշակէն իսկ արտատպումներ կ'ընեն: Բանտարկեալները ազատուած են եւ արդէն ուրախութեան հեռագրեր ստացած ենք Պոտրում գալէի բանտարկուած մեր ընկերներէն, որոնցմէ մէկ մասը եգիպտոս անցած են, ի միջի այլոց Հրաչը: Հայաստանի բանտարկուած մեր ընկերները քիչ ուշ սկսած են արձակուել, բայց նոր նախարարութիւնը այնտեղի բանտերու դռները եւս բանալ տուած է: Պոլիս մեր ընկերները ամէն ջանք կ'ընեն որ ոչ մէկ քաղաքական հայ բանտարկուած չմնայ եւ յոյս ունենք որ չի մնար, նկատի ունենալով թուրք ժողովրդի ցոյց տուած մասնաւոր համակրութիւնը դէպի հայերը եւ անոնց նահատակները:

Հարկ անհրաժեշտ է որ գաղթականները վերադառնան իրենց հայրենիքը, ատոր համար պէտք է թերթով, ժողովներով զարկ տալ եւ փութացնել այդ շարժումը, քանի եղանակները լաւ են: Ձմեռը դժուար կ'ըլլայ վերադարձը:

Կովկասէն արդէն ջանքեր կ'ըլլան հոնի գաղթականները օր առաջ իրենց տեղերը վերադարձնել: Մեր օգուտը եւ շահը կը պահանջէ որ բոլոր հայերը մտնեն Երկիր եւ օգտուելով տիրող ազատութենէն վերսկսին շէնցնել իրենց տուն ու տեղերը եւ իրենց մասնակցութիւնը բերեն ընդհանուր սահմանադրական գործին:

Ուրեմն ձեր վրայ լուրջ եւ եռանդուն պարտականութիւն կը ծանրանայ գաղթականներու վերադարձի գործին մէջ:

Մեր ընկերները բոլորն ալ մտադիր են մտնել Երկիր. արդէն քանիները մտած են եւ ուրիշներ ալ կը հետեւեն: Այս կենսական եւ պատմական բոպէին գործիչ ուժերու կարիքը զգալի է հոն, ուր պէտք է կեդրոնանան մեր ճիգերը եւ գործունէութիւնը: Այնպէս որ ձեր գործիչի հարցը կը մնայ: Մուսայէլեանը հիւանդ անկարող է գալ, Զարդարեանը շուտով կը մեկնի Պոլիս, իսկ Թոփչեանը բնաւ չի կրնար գալ: Դուք բաւականանալու էք ձեր ուժերով եւ ձեր ուշը դարձնելու էք Տաճկաստան: Մտադրութիւն կայ Պոլիս թերթ մը ունենալու մեր ուղղութեան օրկանը ըլլալու համար:

Որովհետեւ դրամի նոր եւ լայն կարիք պիտի ունենանք, ձեր քովը գտնուած դրամը փոխադրեցէք այստեղ:

Միւնիխի ձերբակալութիւններուն մէջ մենք ոչ մէկ կապ չունինք, Դրօշակի անունը տալը չարամտութեան կամ սխալմունքի արդիւնք կը թուի:

Ձեր կողմէն աւելորդ է պատասխանել այլեւս Ռիզային. մենք պատասխանած ենք:

Շուտով մեր բռնելիք դիրքը ներկայ սահմանադրութեան մէջ կ'որոշենք: Դուք մանրամասն հաղորդեցէք թերթին մէջ Պոլսոյ մէջ անցած դարձածները, ի հարկէ համակրանքով եւ գովեստով:

Ընկերական բարեւներով
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

Փաստ. ՍՎ-182-16

Բ 4.– DECLARATION[52]

Les représentants du comité "Union et Progrès", "Décentralisation et Constitution" et de la "Fédération révolutionnaire arménienne "Dashnakzoutioun" qui ont participé au Congrès de Paris, inspirés et poussés toujours par un sentiment de solidarité, ont trouvé utiles, dans les circonstances actuelles, de décider ce qui suit:

1. Créer un "Comité Ottoman mixte" exécutif et provisoire, composé de représentants des dits comités. Chaque comité nommera deux membres.

2. Toutes les décisions à annoncer et toutes les résolutions à prendre doivent être faites par le Comité mixte et en son nom, d'un commun accord.

3. Le comité mixte servira d'intermédiaire entre les groupes d'opposition et le gouvernement constitutionnel.

4. La création de ce comité mixte sera portée à la connaissance du pays par la presse et par les groupes, afin de contribuer à l'entente des divers éléments.

5. Un bureau spécial d'organisation à Salonique sera chargé de préparer la convocation prochaine d'un Congrès à Constantinple en invitant tous les groupes d'opposition de l'Empire en vue d'élaborer un programme politique général.

Le 16 août 1908

52.- Այս փաստաթուղթը, Սիմոն Վրացեանի արտագրութեամբ, վերցուած է իր անձնական արխիւէն: Կու տանք թարգմանութեան հետ մէկտեղ:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

«Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն» կոմիտէի, «Ապակեդրոնացում եւ Սահմանադրութիւն» եւ «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան» ներկայացուցիչները, որոնք մասնակցեցան Փարիզի Կոնգրէին, ներշնչուած եւ մղուած միշտ զօրակցութեան զգացումէ մը, ներկայ պարագաներուն մէջ օգտակար գտան որոշելու ինչ որ կը հետեւի.

1. Ստեղծել «Օթթոմանեան խառն կոմիտէ» մը, գործադիր եւ ժամանակաւոր, բաղկացած յիշեալ կոմիտէներու ներկայացուցիչներէն: Իւրաքանչիւր կոմիտէ պիտի նշանակէ երկու անդամները:

2. Առնուած եւ հրապարակուած բոլոր որոշումները պէտք է ըլլան համաձայնաբար եւ Խառն կոմիտէին կողմէ եւ իր անունով:

3. Խառն կոմիտէն պիտի ըլլայ միջնորդ ընդդիմադիր խմբակներու եւ Սահմանադրական կառավարութեան միջեւ:

4. Խառն կոմիտէի ստեղծումը երկրին պիտի ծանուցուի մամուլով եւ խմբակներուն կողմէ, որպէսզի նպաստէ տարբեր տարրերու համերաշխութեան:

5. Սելանիկի մէջ կազմակերպիչ յատուկ բիւրօ մը պարտականութիւն պիտի ունենայ պատրաստելու Կոստանդնուպոլսոյ մէջ մօտերս գումարելի կոնգրէ մը, հրաւիրելով Կայսրութեան ընդդիմադիր բոլոր խմբակները, նպատակ ունենալով քաղաքական ընդհանուր ծրագրի մը պատրաստութիւնը:

16 *Օգոստոս* 1908

Սահմանադրութեան հռչակումէն երկու ամիս ետք, Օսմ. Թուրքիոյ մէջ պիտի կայանային առաջին երեսփոխանական ընտրութիւնները, որոնց առիթով Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հրապարակ եկաւ իր «պահանջներ»ով: Կուսակցութեան համար առաջին անգամ պատեհութիւն կը ստեղծուէր գործնականացման հունի մէջ մտցնելու իր մինչ այդ ծրագրային ընկերվարական գաղափարախօսութիւնը: Ստորեւ ներկայացուած փաստաթուղթը, որ խորքին մէջ ընտրական յայտագիր մըն է, կարելի մանրամասնութեամբ կու տայ այն շրջագիծը որմէ ներս պէտք է կատարուէին անհրաժեշտ բարեկարգութիւնները, թէ՛ ընդհանուր Օսմ. կայսրութեան վերականգնումին եւ թէ ու մասնաւորաբար հայկական նահանգներու կազդուրման համար:

Փաստաթուղթը մաս կը կազմէ Արեւմտեան Քիւրոյի թիւ 53 թղթածրարին եւ կը կրէ 179 համարը. ֆրանսերէն է եւ մեքենագիր: Հայերէն թարգմանութիւնը կամ աւելի ճիշդ՝ բնագիրը կու տանք վերցնելով «Դրօշակ»ի 1908 թուականի 9-10 միացեալ թիւէն: Երկուքը տառացի համապատասխան են իրարու, այն տարբերութեամբ որ հայերէնին ներածական-հիմնաւորումը աւելի ընդարձակ շարադրանքով է:

Քաղդատութեան համար կու տանք նաեւ «Իթթիհատ»ի մէկ ծրագրին հայերէն թարգմանութիւնը՝ առնուած «Դրօշակ»ի նոյն համարէն:

Փաստ. 53-179

FEDERATION REVOLUTIONNAIRE ARMENIENNE

DASCHNAKZOUTIOUN

Բ 5.– REVENDICATIONS

Sans abandonner les principes fondamentaux de son "programme", suivant lesquels le système fédératif conviendrait le mieux à la constitution politique de l'Empire Ottoman, et le socialisme pour ce qui concerne les questions économiques, la F.R.A. DASCHNAKZOUTIOUN, dans son désir de ne pas nuire à l'accord général et de consolider le nouveau régime en ne l'exposant pas à des secousses qu'il convient d'éviter, formule les revendications suivantes, quant au présent:

POINTS GÉNÉRAUX:

1. Tant que l'Empire Ottoman jouira d'un régime constitutionnel démocratique, il sera reconnu indépendant et indivisible;

2. L'Arménie Turque forme partie intégrante de l'Empire et administre ses affaires locales d'après le système de décentralisation dont bénéficieront toutes les autres nations vivant dans l'Empire;

3. Le Gouvernement central ottoman, constitué sur la base de la représentation polulaire, gère les intérets généraux de l'Etat: la politique étrangère, l'armée, les finances, les douanes, les chemins de fer, les postes et télégraphes, etc., abandonnant l'administration des affaires d'intéret local aux autorités provinciales et communales;

SUFFRAGE UNIVERSEL:

4. Le Parlement, les tribunaux et les administrations locales seront élus au moyen du suffrage universel, égal, secret et proportionnel. Ce principe est aplicable pour toutes les nationalités et les communautées religieuses sans distinction:

LES DROITS DES VILAYETS:

5. Les vilayets jouiront, dans l'administration des affaires locales, de la plus large autonomie: de même les communes pour les affaires communales:

Sont réservés aux vilayets, aux cazas, aux communes et aux administrations civiles: A) Les routes, B) L'hygiène publique, C) L'instruction publique, D) Le service des eaux, E) La gendarmerie locale, F) Le développement des connaissances industrielles, agronomiques et autres:

Une partie déterminée (20-25%) des revenus des vilayets sera employée aux besoins locaux par les autorités compétentes locales;

6. Excepté les valis, les mutessarifs, les procureurs des Cours d'appel et les présidents des tribunaux, tous les autres fonctionnaires sont nommés par leurs conseils respectifs:

7. Dans la délimination des vilayets, on doit prendre en considération, contrairement au système adopté sous l'ancien régime, les caractères ethniques et intellectuels des habitants pour constituer autant que possible des agglomérations homogènes;

EGALITÉ DES DROITS:

8. Egalité parfaite pour toutes les nationalités et pour toutes les communautés religieuses. Suppression de tous les privilèges présentant le caractère de classes:

Les personnes appartenant aux diverses nationalités auront accès aux fonctions publiques, centrales et provinciales, proportionnellement au nombre de leurs populations respectives. Cette disposition est applicable à tous les établissements dépendant de l'Etat;

RÉVISION DE LA CONSTITUTION:

9. a) Révision de la Constitution dans un esprit de décentralisation:

b) Responsabilité ministérielle devant le corps législatif;

c) Le souverain et l'armée prêteront serment de fidélité à la Constitution et pour sa stricte observation:

d) Suppression du Sénat (Ayan):

Obs.- a) Jusque-là les membres du Sénat seront élus par les Conseils provinciaux:

b) Pour la première législature, la préparation de la liste de ces membres se fera par la Chambre des Députés.

e) Modification du système électoral actuel par l'introduction du suffrage universel:

LIBERTÉ POLITIQUE:

10. Stricte application de la liberté de conscience, de parole, de presse, de réunion, de grève. Inviolabilité des personnes, du domicile, de la correspondance. Liberté de circulation, suppression des passeports pour l'intérieur:

ENSEIGNEMENT ET LES LANGUES:

11. Instruction primaire obligatoire, gratuite et générale:

Liberté complète d'enseignement:

Egalité des droits conférés par toutes écoles d'un même ordre:

Enseignement, dans la langue maternelle, dans les écoles de chaque nationalité;

Enseignement de la langue de l'Etat à partir de la quatrième année:

L'enseignement des langues nationales locales est obligatoire dans les écoles de l'Etat à partir de la même année;

12. partage du budget affecté à l'instruction publique entre les diverses nationalités, suivant le nombre de leurs populations respectives. Ce partage sera effectué par les organes créés dans ce but:

13. La connaissance de la langue de l'Etat est obligatoire. Indépendamment de la langue officielle, tous les fonctionnaires de l'Etat sont tenus de connaître la langue parlée par la population où ils exercent leur fonction:

Obs.- Emploi des langues parlées dans chaque localité, concurremment avec la langue de l'Etat, par les tribunaux et les administrations publiques. Emploi obligatoire des langues parlées par les polulations pour les publications et avis officiels:

LES TRIBUNAUX:

14. Réorganisation fondamentale des tribunaux. Justice gratuite:

SERVICE MILITAIRE:

15. Egalité du service militaire pour toutes les nationalités de l'Empire sans distinction de religion. Réduction, dans les circonstances actuelles, de la durée du service militaire à deux ans:

Obs.- Les contingents de chaque localité feront, en temps de paix leur service dans les régions avoisinantes:

Augmentation de la paye des soldats:

Suppression immédiate des troupes Hamidiés:

LES FONCTIONNAIRES:

16. Réduction du nombre des fonctionnaires de l'Etat. Réduction des traitements des hauts fonctionnaires et fixation d'un maximum pour des traitements par une loi. Augmentation des traitements des fonctionnaires de rang inférieur;

Obs.- Responsabilité de tous les fonctionnaires devant les tribunaux de droit commun;

QUESTION AGRAIRE:

17. Assurer à tout villageois une quantité déterminée de terre, prise sur les terres appartenant à l'Etat. Transférer aux communes les terres appartenant à l'Etat et à la Couronne:

18. Le droit d'exploiter le sol appartient aux travailleurs, suivant les principes du droit du travail. Chaque travailleur a droit de cultiver des terres en quantité suffisante pour pouvoir, sans exploiter autrui, assurer sa subsistance et celle de sa famille;

19. Sont administrés par les corps élus des communes: Les terres communales (forêts, pâturages) et les eaux communales (force motrice et pêche). Les revenus en sont affectés à l'instruction publique dans ces communes;

20. Sont propriétés de l'Etat: les mines et les autres richesses naturelles du sol ayant un caractère exceptionnel. Une part déterminée de leur produit sera affectée aux besoins généraux intellectuels de la population locale:

LES IMPÔTS:

21. Changement fondamental du système fiscal;

Obs.- Pour le moment, réduire la quotité de la dîme à 1/15 des produits et de l'aghnam à 1/3 du droit actuellement perçu:

Radier les arriérés dûs:

Suppression des impôts de prestation, du Hedjaz, des émigrés et autres perceptions semblables:

Suppression des timbres judiciaires apposés par les tribunaux:

En fait, supprimer sans retard des "olams", "bégars" et tous les travaux non rétribués:

22. Impôt progressif sur le revenu et sur les successions. Affranchir totalement de l'impôt tous ceux dont les revenus n'atteignent pas une somme à déterminer.

CRÉDIT:

23. Crédit fourni par l'Etat à des conditions très accessibles:

24. Assurance par l'Etat contre la sécheresse, la grêle, les sauterelles, les inondations et autres accidents.

RÉGLEMENTATION DU TRAVAIL:

25. Institution d'un ministère du Travail:

Organisation légale et protection du travail:

26. Fixation des heures de travail pour les ouvriers, soit dans les villes, soit dans les villages. Réduction de ces heures pour les travaux particulièrement insalubres ou dangereux:

27. Supprimer le travail de nuit des femmes et des enfants. Le travail des femmes sera suspendu pendant les six semaines qui suivront l'accouchement. Interdire le travail des enfants jusqu'à l'âge de 15 ans. Limiter à six heures par jour le travail des enfants de 15 à 18 ans. Supprimer le travail des ouvriers en dehors des heures réglementaires. Interdire la réduction des salaires sous forme d'amende;

28. Repos complet du dimanche ou des autres jours fixés par chaque religion pour le repos hebdomadaire:

29. Assurance des ouvriers contre les accidents, la maladie, la vieillesse et le manque de travail, aux frais de l'Etat et des patrons.

CONSEILS DES REPRESENTANTS DE LA DASCHNAKZOUTIOUN

Le 1 Septembre 1908

Բ 6.– Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐ

(Պլատֆորմ առաջիկայ ընտրութիւններու եւ պարլամենտական գործունէութեան համար)

Առանց շեղելու մեր «Ծրագրի» հիմնական սկզբունքներէն, որոնց համաձայն՝ հասարակութեանց մէջ տիրող ներկայ չարիքները վերջնականապէս կ'ոչնչանան ընկերվարական կարգերու հաստատումով, երբ տնտեսական կեանքի հիմը կը կազմէ աշխատանքը եւ արդիւնաբերութեան բարիքները կը յատկացուին միմիայն անոր ստեղծագործման մէջ մասնակցողներուն:

Հիմք ընդունելով՝ որ մարդկային անհատի, ինչպէս ազգային ու կրօնական միութիւններու ազատութիւնն ու հաւասարութիւնը անկապտելի իրաւունք է եւ պէտք է ապահովուի, առանց այդ ազգութիւններու եւ համայնքներու թուին նայելու:

Համոզուած՝ որ ամէն մէկ պետութեան եւ մանաւանդ Օսմանեան Կայսրութեան նման բազմալեզու երկրի մը քաղաքական լաւագոյն կազմը Ֆեդերատիւ, ապակեդրոնական ձեւն է, երբ աշխարհագրական-տնտեսական ազգագրական ուրոյն դիմագիծ ունեցող բոլոր շրջանները պիտի վայելեն ներքին վարչական-օրէնսդրական ինքնավարութիւն, որը առաւել եւս ներդաշնակօրէն կ'ուժեղացնէ ու կ'ամրապնդէ պետական ամբողջ կազմը:

Գիտակցելով նոյնպէս որ այդ նպատակներուն կարելի է հասնիլ աստիճանաբար, արմատական ռամկավար բարեփոխութիւններու միջոցով, եւ համերաշխ գործակցութեամբ հարեւան ազգերու եւ միւս կուսակցութիւններու հետ, այլեւ ցանկալով ապահովել նոր ռեժիմը՝ անբաղձալի ցնցումներէ՝

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ներկայիս եւ Օսմանեան պարլամենտի առաջին նստաշրջաններուն համար կ'առաջարկէ ստորեւ առաջադրուած՝ անհրաժեշտ եւ իրականութենէն թելադրուած Պահանջները:

Կը յուսանք որ այս «Պահանջները» կարող պիտի ըլլան ծառայել իբրեւ համերաշխ գործակցութեան հիմք բոլոր քաղաքական կուսակցութիւններու համար – թուրք, յոյն, հայ, մակեդոն, արաբ, ալբանացի, քիւրտ, եւն – որոնք կը ձգտին, ինչպէս մենք, ամրապնդել Սահմանադրական նոր ռեժիմը եւ առաջնորդել ընդհանուր հայրենիքը դէպի Ազատութիւն, ազգերու Հաւասարութիւն եւ հանուր եղբայրութիւն:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԷՏԵՐ

1) Օսմանեան Կայսրութիւնը, քանի կ'ունենայ սահմանադրական-ռամկավար ռեժիմ, պիտի ճանչցուի անկախ ու ամբողջական:

2) Թուրքաց Հայաստանը կը կազմէ Կայսրութեան անբաժան մասը եւ կը վարէ իր տեղական գործերը, հիմնուած ապակեդրոնացման սիստեմի վրայ, որմէ հաւասար կերպով պիտի օգտուին երկրին մէջ ապրող բոլոր ազգերը:

3) Օսմանեան Կեդրոնական կառավարութիւնը, հիմնուած ժողովրդական ներկայացուցչութեան սիստեմի վրայ, կը վարէ Պետութեան ընդհանուր գործերը,– արտաքին քաղաքականութիւն, զօրք, դրամ, մաքս, երկաթուղի, պոստ հեռագիր, եւայլն, տեղական միւս ֆոնկսիոնները թողնելով շրջաններուն:

4) Պարլամենտական, դատաստանական եւ տեղային վարչական բոլոր մարմինները պիտի ընտրուին ընդհանուր, հաւասար, գաղտնի եւ համեմատական ձայնատուութեան սկզբունքով: Այս սկզբունքը կը գործադրուի բոլոր ազգերու եւ կրօններու համար հաւասարապէս:

ՎԻԼԱՅԹԵՐՆԵՐՈՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ

5) Վիլայէթները կը վայելեն՝ տեղական գործերը վարելու մէջ լայն ինքնավարութիւն: Նոյնը համայնքները համայնական գործերու մէջ:

Վիլայէթներուն, գաւառներուն, համայնքներուն եւ քաղաքային վարչութիւններուն կը վերապահուին՝ ա) ճանապարհները, բ) ժողովրդական առողջապահութիւնը, գ) կրթական գործը, դ) ջրաբաշխութիւնը, ե) տեղական ոստիկանութիւնը, զ) տեխնիկական, գիւղատնտեսական եւ այլ գիտելիքներու տարածումը, եւայլն:

Վիլայէթներու եկամուտին մէկ որոշ մասը (20-25%) կը ծախսուի տեղական պէտքերու համար, իրաւասու մարմիններու միջոցով:

6) Բացի վալիներէ, միւթասարրըֆներէ, իսթինաֆի միւտտայի ումումիներէ եւ ռեյիսներէ, տեղական մնացած բոլոր պաշտօնեաները կ'ընտրուին համապատասխան խորհուրդներու կողմէն:

7) Վիլայէթներու սահմանները որոշելու ատեն, հակառակ հին ռեժիմի գործ դրած սկզբունքին, պէտք է նկատի առնել ազգաբնակութեան տեղագրական ու կուլտուրական առանձնայատկութիւնները, ըստ կարելւոյն միաձոյլ համախմբումներ կազմելու համար:

ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐՈՒ ՀԱՒԱՍԱՐՈՒԹԻՒՆ

8) Կատարեալ հաւասարութիւն բոլոր ազգերու եւ կրօնական համայնքներու: Ոչնչացումն դասակարգային կերպարանք ունեցող բոլոր առանձնաշնորհումներու:

Այլեւայլ ազգութիւններու ներկայացուցիչներու մասնակցութիւնը պետական պաշտօններու մէջ, կեդրոնական թէ տեղական, պիտի գործադրուի համեմատական չափով: Նոյնը կառավարութեան հովանւոյն տակ գտնուող հիմնարկութիւններուն մէջ:

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

9) ա) Սահմանադրութեան վերաքննութիւնը՝ ապակեդրոնացման մտքով:

բ) Մինիստրութեան պատասխանատուութիւն պարլամենտի առջեւ:

գ) Գահակալը կ'երդուի, զօրքի հետ միասին, հաւատարմութիւն եւ անխախտ պահպանումն Սահմանադրութեան:

դ) Վերացումն վերին ժողովի (Այանի):

Ծանօթ. ա) Մինչեւ այդ՝ Այանի անդամները պիտի ընտրուին շրջանային խորհուրդներու կողմէ:

բ) Առաջին նստաշրջանի համար՝ Այանի անդամներու ցանկի պատրաստութիւնը կը յանձնուի պարլամենտին:

ե) Փոփոխումն այժմեան ընտրողական սիստեմի՝ մտցնելով ընդհանուր ձայնատուութիւն:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

10) Անխախտ պահպանումն խօսքի, մամուլի, խղճի, ժողովներու եւ գործադուլներու ազատութեան: – Անձեռնմխելիութիւն անձի, բնակարանի, նամակագրութեան: Ազատութիւն տեղափոխութեան: Վերացումն ներքին անցագրերու:

ԴՊՐՈՑՆԵՐ ԵՒ ԼԵԶՈՒ

11) Ընդհանուր, պարտադիր եւ ձրի սկզբնական ուսում:

Կրթական-կուլտուրական գործի կատարեալ ազատութիւն:

Բոլոր տեսակի դպրոցներու իրաւասութեան հաւասարութիւն:

Դասատուութիւն մայրենի լեզուով ազգային դպրոցներու մէջ:

Պետական լեզուի ուսուցումն այդ դպրոցի մէջ՝ չորրորդ տարուանէ:

Թուրքական դպրոցներու մէջ տեղական լեզուներու դասատուութիւնը պարտաւորական է, նոյն տարուանէ:

12) Կուլտուրային-դպրոցական նպատակներու յատկացած բիւտճէն բաժնել առանձինն ազգութիւններու միջեւ, համաձայն ազգաբնակութեան թուի: Գործադրութիւնը պիտի թողուի յատկապէս այդ նպատակի համար ընտրուած մարմիններուն:

13) Պետական լեզուն պարտաւորական է: Բոլոր պաշտօնեաներու համար պարտաւորական է, բացի պետական լեզուէ, իմանալ նաեւ տեղական ազգաբնակութեան լեզուն:

Ծանօթ. Պետական լեզուի հետ միասին տեղական լեզուի գործածութիւնը դատարաններու, վարչական հիմնարկութիւններու մէջ: Պաշտօնական յայտարարութիւններու եւ ազդերու համար եւս տեղական լեզուները պարտաւորեցուցիչ են:

ԴԱՏԱՐԱՆՆԵՐ

14) Դատարաններու հիմնական վերակազմութիւն: Ձրի դատավարութիւն:

ՁԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆ

15) Հաւասարութիւն զինուորագրութեան՝ Պետութեան բոլոր ազգութիւններու համար, առանց կրօնի խտրութեան: Զինուորական ծառայութեան տեւողութիւնը, ներկայ պայմաններու մէջ, իջեցնել երկու տարուան:

Ծանօթ. Տեղական զօրախմբերը պիտի ծառայեն, խաղաղ ժամանակ, իրենց մերձաւոր վայրերուն մէջ:

Աւելացումն զինուորներու ռոճիկներու:

Անմիջական վերացումն Համիտիյէ գնդերու:

ՊԱՇՏՕՆԵԱՆԵՐ

16) Պետական պաշտօնեաներու թուի նուազեցումն: Պակասեցումն բարձր պաշտօնեաներու ռոճիկներուն եւ օրէնսդրական սահմանափակումն maximumի: Մանր պաշտօնեաներու ռոճիկներու յաւելումն:

Ծանօթ. Բոլոր պաշտօնեաներու պատասխանատուութիւն ընդհանուր դատարանի առջեւ:

ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐՑ

17) Ապահովել, պետութեան հաշուով, հողի որոշ տարածութիւն ամէն մէկ գիւղացուն: Պետական եւ արքունական հողերը դարձնել համայնքներու սեփականութիւն:

18) Հողերէն օգտուելու իրաւունքը կը պատկանի աշխատաւորներուն, աշխատաւորական սկզբունքներով: Իւրաքանչիւր աշխատաւոր իրաւունք ունի այնչափով հող մշակելու, որ կարողանայ, առանց ուրիշի աշխատանքը շահագործելու, բաւարարութիւն տալ իր եւ իր ընտանիքի սպառողական պահանջներուն:

19) Համայնքէ ընտրուած մարմիններու կարգադրութեանը կը յանձնուին համայնական ընդհանուր նշանակութիւն ունեցող գետիններն (անտառներ, արօտներ) ու ջրերը (շարժոյժ, ձկնորսութիւն) եւ ատոնցմէ ստացուող եկամուտները կը գործադրուին համայնքի կուլտուրական ծեռնարկներու համար:

20) Հանքերը, ինչպէս եւ արտաքոյ կարգի արժէք ունեցող բնական այլ հարստութիւնները կը համարուին պետական սեփականութիւն, եւ անոնց եկամուտներու որոշ մասը կը գործադրուի տեղական համաժողովրդական-կուլտուրական նպատակներու համար:

ՏՈՒՐՔԵՐԸ

21) Հարկային սիստեմի հիմնական փոփոխութիւն:

Ծանօթ. Ներկայ պայմաններու մէջ, անմիջապէս պակսեցնել աշարը, սահմանափակելով բերքի 1/15ով, աղնամը 1/3ով:

Յետամնաց տուրքերը չպիտի գանձուին:

Վերացումն ճանապարհային, հիճազի, գաղթականային եւ այլ մանր տուրքերու:

Վերացումն դատաստանական փուլերու եւն.:

Անմիջական վերացումն օլամի, բեգարի եւ այլ չվարձատրուող աշխատանքներու:

22) Պրոգրեսիւ տուրք եկամուտի եւ ժառանգութեան:

Հարկէ բոլորովին ազատել որոշ չափէ պակաս եկամուտ ունեցողները:

ԿՐԵԴԻՏ

23) Պետական ամենամատչելի կրեդիտ:

24) Պետական ապահովագրութիւն երաշտի, կարկուտի, մորեխի, հեղեղի եւ այլ պատահարներու դէմ:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԿԱՆՈՆԱՒՈՐՈՒՄՆ

25) Հաստատումն աշխատանքի մինիստրութեան:

Աշխատանքի օրէնսդրական կարգաւորումն եւ հովանաւորութիւն:

ա) Աշխատանքի ժամերու որոշումն բանուորներու համար, թէ քաղաքներու եւ թէ գիւղերու մէջ: Առողջապահական տեսակէտէ առանձնապէս վտանգաւոր եւ վնասակար գործերու համար՝ աւելի պակաս:

բ) Վերացնել կանանց եւ երեխաներու գիշերային աշխատանքը: Կանայք ազատ պիտի ըլլան աշխատանքէ՝ ծննդաբերութենէ վեց շաբաթ առաջ եւ յետոյ: Արգիլել երեխաներու աշխատանքը մինչեւ 15 տարեկան հասակը, իսկ 15է մինչեւ 18 տարեկան հասակը՝ սահմանափակել օրական 6 ժամով: Վերացնել պայմանաժամէ դուրս աշխատանքը: Արգիլել տուգանքի ծեւի տակ օրավարձի նուազեցումը:

գ) Կիրակնօրեայ լիակատար հանգստութիւն ամէն մէկ կրօնի պատկանողներուն, իրենց կրօնի յատուկ շաբաթական կիւրակէ օրերը:

26) Բանուորներու ապահովագրումն՝ դժբախտ պատահարներու, հիւանդութեան, ծերութեան եւ անաշխատութեան դէմ: Պետութեան եւ գործատէրերու հաշուով:

27) Հասարակական աշխատանքներու կազմակերպումն: Կառուցում երկաթուղային գծերու եւ այլ ճանապարհներու այն վայրերուն մէջ՝ ուր չկան, ինչպէս օրինակ՝ հայկական գաւառները:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐՈՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

1 Սեպտեմբեր 1908
Կ. Պոլիս

Բ 7.– ԾՐԱԳԻՐ

ՕՍՄ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՅԱՌԱՋԴԻՄՈՒԹԵԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Գործադրելի պիտի մնան 1293-ի Գանունը Խասին եւ զայն հաստատող 4 ռէճէպ 1326-ի Խաթթը Հիւմայունի պաշտպանած իրաւունքները, եւ նոյն օրէնքին հակառակ չեղող մասերը, եթէ Երեսփոխական Ժողովը տարբեր որոշում մը չտայ:

1) *Գանունը Խասիին մէջ սկզբունք պիտի դրուի թէ ազգին ձայնը պիտի ըլլայ գերակշիռ եւ հետեւաբար անպատճառ պիտի հաստատուի նախարարական պատասխանատուութիւն՝ հանդէպ Երեսփ. Ժողովոյ եւ հրաժարեալ պիտի համարուին Երեսփ. Ժողովին մէջ մեծամասնութիւն չչահող նախարարները:*

2) *Մերակոյտը պիտի բաղկանայ առ առաւելն երեսփոխանաց թուին մէկ երրորդին չափ անձերէ, պիտի փոխուի Մերակոյտին կազմութեան համար Գանունը Խասիին 62-րդ յօդուածը եւ սկզբունք պիտի դրուի, որ ծերակուտականներուն մէկ երրորդը ընտրէ կայսրը, եւ երկու երրորդը ազգը, եւ ծերակուտականներուն պաշտօնն ըլլայ առժամեայ:*

3) *Պիտի պահանջուի, որ Օսմանեան հպատակ եւ քսան տարեկանը լրացուցած ամէն արու առաջին աստիճանի ընտրող ըլլայ, կալուած ունենայ թէ ոչ. բնականաբար այս իրաւունքը չպիտի վայելեն իրենց քաղաքային իրաւունքները կորսնցուցած անձինք:*

4) 1293-ի *Գանունը Խասիին Ա. յօդուածն յարգելով հանդերձ պիտի պահանջուի տրամադրութիւն մը աւելցնել Գանունը Խասիին մէջ, որով ազատ պիտի հռչակուին քաղաքական համախմբումները (Ճեմիյաթը Սիասիյէ):*

5) *Կուսակալութեանց վարչութեան ներկայ կապը առանց խզելու եւ վնասելու, ըստ Գանունը Խասիին 108-րդ յօդուածին, պիտի պահանջուի օրէնք հաստատել վարչային ինքնօրինութեան համար:*

6) *Երեսփոխական ժողովին անկ է կուսակալութեանց քաղաքային արդի բաժանումները փոխել կամ բարեփոխել: Միայն թէ գիւղաքաղաքներու մօտաւորութիւնը կամ տեղւոյ յարմարութիւնն ի նկատի առնելով, գործերու դիւրութեան համար բարեփոխումներ ի գործ պիտի դրուին շուտով:*

7) *Տէրութեան պաշտօնական լեզուն թուրքերէն պիտի մնայ, եւ ամէն պաշտօնական թղթակցութիւններ ու խորհրդակցութիւններ թուրքերէն պիտի կատարուին:*

8) *Առ նուազն* 10 *երեսփոխական երբ օրինագիծ մը ներկայացնեն, պէտք է անպայման նկատի առնուի:*

9) *Առանց ցեղի եւ կրօնի խտրութեան, ամէն ոք հաւասար է եւ ազատ, ու նոյն պարտաւորութիւններն ունի: Բոլոր Օսմանցիք հաւասար են Օրէնքին առջեւ եւ իրաւունքի ու պարտականութեան տեսակէտով ամէն օսմանցի պաշտօնի պիտի կոչուի ըստ կարողութեան եւ արժանեաց: Ոչ իսլամներն ալ զինուորագրութեան օրէնքին հպատակ պիտի ըլլան:*

10) *Կրօնն ազատ է, եւ զանազան հաւարակութեանց տրուած կրօնական առանձնաշնորհումները կատարելապէս պիտի պահուին:*

11) *Պիտի առաջարկուի, որ Տէրութիւնը պէտք եղածին չափ ցամաքային եւ ծովային ոյժ ունենայ, եւրոպական տէրութեանց միջեւ իր քաղաքական ու աշխարհագրական դիրքը պահելու համար: Զինուորական ծառայութեան պայմանաժամը զեղչել պիտի առաջարկուի, առանց վնասելու բանակին աղէկ մարզուելու սկզբունքին:*

12) *Գանունը Խասիին* 113*-րդ յօդուածին վերջին մասը, որ կը հակասէ անձնական ազատութեան սկզբունքին պիտի ջնջուի:*

13) *Պիտի առաջարկուի օրէնքներ հաստատել գործաւորներու եւ գործատէրերու իրաւունքներն ու պարտականութիւնները ճշդող:*

14) *Առանց վնասելու հողատէրերու օրինական իրաւունքներուն, պիտի առաջարկուի միջոցներ ձեռք առնել, որ գիւղացիք հողի տէր ըլլան եւ դիւրութիւններ տրուին, որպէսզի անոնք կարենան աժան տոկոսով դրամ գտնել:*

15) *Տասանորդի համար առ այժմ պիտի գործադրուի թախմիսի դրութիւնը, իսկ ապա պիտի առաջարկուի քատասդրոյի դրութիւնը գործադրել տակաւ առ տակաւ:*

16) *Ուսուցումն ազատ է, ինչպէս կը տրամադրէ Գանունը Խասին եւ ամէն օսմանցի կրնայ դպրոց բանալ ըստ օրինի։*

17) *Բոլոր դպրոցները տէրութեան հսկողութեան ներքեւ պիտի գտնուին։*

Օսմանեան հպատակներուն միօրինակ կրթութիւն մը տալու համար պէտք է ընդհանուր եւ ազատ ուսում, ու ամէն ցեղ պիտի ունենայ իր պաշտօնական վարժարանները։ Նախակրթութեան մէջ պարտաւորիչ պիտի ըլլայ թուրքերէնը։ Պաշտօնական վարժարաններուն նախակրթութիւնը ձրի է։

Երկրորդական եւ բարձրագոյն կրթութիւն պիտի տրուի ընդհանուր եւ պաշտօնական վարժարաններուն միջոցաւ եւ հիմը պիտի ըլլայ թուրքերէն։

Ուսուցիչ եւ ուսուցչուհի հասցնելու համար վարժարաններ պիտի հաստատուին։ Նոյնպէս առեւտրական, երկրագործական եւ ճարտարական վարժարաններ պիտի բացուին։

Ասոնցմէ դուրս են զուտ հոգեւորական վարժարանները։

18) *Երկրին տնտեսական յառաջադիմութեան համար, ինչպէս նաեւ հողագործութեան բարգաւաճման համար ամէն միջոց ձեռք պիտի առնուի։*

19) *Պիտի առաջարկուի փոխել երեսփոխանական ընտրութեան կանոնագիրը, ըստ ներկայ ծրագրին, եւ այնպիսի կերպով մը, որ ապագային կառավարութիւնը չկարենայ միջամտութիւն ի գործ դնել ընտրութեանց կատարեալ ազատութիւնը խաթարող կերպով մը։*

20) *Պիտի առաջարկուի, որ պահանջուած յատկութիւններն ունեցող ամէն օսմանցի՝ Օսմանեան երկիրներուն մէջ ուէ տեղ երեսփոխանական ընտրելի կարենայ ներկայացնել ինքզինք, եւ կարենայ ուէ տեղի երեսփոխան ընտրուիլ։*

21) *Ներկայ ծրագրին յօդուածները կրնան փոփոխուիլ ըստ ժամանակին պահանջմանց, ընդհանուր ժողովներու կողմէ տրուած որոշումներու համեմատ այլ եւ այլ յօդուածներ պիտի կրնան ջնջուիլ կամ՝ ուրիշ յօդուածներ պիտի կրնան աւելցուիլ։*

Փաստ. 2041ա-4

Բ 8.– ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ ՎԵՐ. ՀՆՉ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւնը սրտագին կ'ողջունէ Օսմանեան սահմանադրութեան վերահաստատումը, որուն պահպանումն ու կատարելագործումը ամէնէն թանկագին գրաւականը կը նկատէ Թուրքիոյ խաղաղ վերանորոգման, անոր քաղաքական եւ ընկերական իրական հզօրացման եւ անոր այլացեղ ժողովուրդներուն բաղձալի բարգաւաճման։

Վեր. Հնչ. կուսակցութիւնը այս առթիւ իր խնդակցութիւնը կը յայտնէ Երիտասարդ Թուրքերուն, որոնք երէկ հրէշաւոր բռնակալութեան մը դէմ արիաբար մաքառեցան, ու այսօր Ազատութեան անյողդողդ ախոյեանը մնալ կը շարունակեն անխտրական գնահատելի ոգւով։

Ներկայ ազատական ռեժիմը յաղթանակն է յեղափոխութեան, յաղթանակը այն հսկայ զոհաբերութիւններուն, որոնց մէջ հայ մարտական կազմակերպութիւնն ներն իրենց անհաշիւ բաժինն ունեցան։

Այդ յաղթանակը ամէնէն պանծալի փառքը պիտի կազմէ Օսմանեան պատմութեան։

Վեր. Հնչ. կուսակցութիւնը, որ յեղափոխութեան տաժանքոտ կեանքն ապրեցաւ, որ Զարիքի մռայլ ուժերուն դէմ դաժան, աննեղող ու հայրենանուէր մաքառում մը շարունակեց, հիմա անխուսափելի պարտականութիւն մը կը նկատէ յառաջակողմը գտնուիլ այն համերաշխ ու հաւաքական շարժումին, որուն պիտի նըւիրուին բոլոր ընդդիմոգի տարրերը, որոնք փոթորկոտ օրերուն մէջ Արդարութեան աննկուն նախակարապետները եղան եւ բարեշրջման այս շրջանին խաղաղութեան եւ փրկութեան աներկիւղ եւ հաւատարիմ դրօշակիրները պիտի ըլլան անտարակոյս։

Ուստի պաշտօնապէս կը յայտարարենք թէ՝

Ա.— Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութիւնը կը դադրեցնէ իր զինեալ ապստամբութեան ծրագիրը։

Բ.— Անիկա, որ հայկական համատարած տառապանքներու բուժումին նուիրեց իր անվեհեր եւ անոնուաճելի ճիգը, հիմա խաղաղութեան պահպանումին եւ ազատութեան ընդհանրացումին ուխտուած կը մնայ հայրենասիրական օրինաւոր միջոցներով։

Գ.— Վեր. Հնչ. կուսակցութիւնը Օսմանեան կայսրութեան ամբողջական պահպանումին կողմնակից, ուէ՛ անջատողական ձգտում եւ նպատակ չունի։ Եւ ատելութեան, հակառակութեան վրէժխնդրութեան ուէ՛ խրամատ չ'ընդունիր թուրքերուն, հայերուն եւ օսմանեան միւս բոլոր ցեղերուն ընդմէջ։ Այսպէս թրքահայ ժողովուրդը օթոման միութեան անբաժան տարրը նկատելով հանդերձ պիտի ուզէ ան, որպէսզի այլեւայլ հոսանքներու մէջ չլուծուի հայ ցեղը, որպէսզի ապրի հայութիւնը, որպէսզի կարող ըլլայ ան իր պատմական դերը կատարել Թուրքիոյ ընդհանուր քաղաքակրթութեան աւագ եւ կենսական գործին մէջ, որպէսզի յարգուին եւ պահպանուին անոր կրօնական եւ կրթական առանձնաշնորհումները, եւն։

Դ.— Վեր. Հնչ. կուսակցութիւնը բուռն եւ անհաշտորէն պայքարող ուժ մը պիտի ըլլայ ընդդէմ ներքին ու արտաքին բոլոր ոտնձգութեանց, որոնք պիտի վրդովեն ընդհանուր խաղաղութիւնը, պիտի ջնջեն ազատական ռեժիմը եւ պիտի ձգտին վերահաստատել նախկին տարբաղդրիչ եւ անհանդուրժելի բռնակալութիւնը։

Ե.— Վեր. Հնչ. կուսակցութիւնը ի մօտոյ, եւ իր առանձին ծրագրով, ընդհանուրին պիտի պարգէ քաղաքական ազատութեան, վարչական դրութեան, ժողովրդական ներկայացուցչութեան, զինուորագրութեան եւ այլ ընկերական ու տնտեսական խնդիրներու մասին իր մասնաւոր հայեցքներն ու պահանջները։

ՎԵՐ. ՀՆՉ. ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

Ծանօթութիւն.— Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան Պոլսոյ վարչութեան վերաբերեալ ամէն գրութիւն պէտք է ուղղել առ.—

ԵՐՈՒԱՆԴ ՁԱՒՈՒՇԵԱՆ
Ռումելի-Հիսար

Կ. Պոլիս, 12 *Սեպտեմբեր* 1908

Փաստ. 191-73

Բ 9.– Հ.Յ.Դ. ՀԵՌԱԳԻՐ

Իբթիհատ կուսակցութեան Սելանիկի կեդրոնին ուղղուած հեռագրի մը պատճէն-սեւագրութիւնն է, ջնջումներով եւ լուսանցքային յաւելումներով: Ակնունիի ձեռագիր է, ընդհանրապէս դժուար ընթեռնելի: Գրութեան իմաստը, սակայն, շատ պարզ է եւ ցոյց կու տայ այն խոր տարակարծութիւնները, որ երեւան կու գային երկու կուսակցութեանց միջեւ սահմանադրական շրջանի առաջին ամիսներէն իսկ, իբր հետեւանք Իբթիհատի վարած կողմնակալ ու երկդիմի քաղաքականութեան:

Պատճէն

20 Հոկտ. 1908

"Union et Progrès"-*ի կենտրոնական կոմիտէին*
Սալոնիկ

Ցոյս ունենք, որ Պարիզից եկած ձեր պաշտօնակիցները հաղորդեցին ձեզ մի քանի մանրամասներ մեր յարաբերութեան եւ ընթացիկ վիճակին վերաբերող: Անհրաժեշտ ենք համարում, դրդուած նորագոյն փաստերից, շեշտել եւ հետեւեալը: Անատոլուի ներքին գաւառներում ձեր ու մեր կոմիտէների անորոշ եւ սառն յարաբերութիւնները՝ ցանկալի ապագայ չեն խոստանում: Այդ անորոշ վիճակը փոխանակ նպաստելու համերաշխութեան, որ մեր բոլորին տենչանքն է, ստեղծում է սրուած դրութիւն. ընտրական գործն էլ, դրուած սխալ հիմքերի վրայ, աւելի է նպաստում այս լարուած վիճակին, ինչպէս օրինակ Խարբերդ, ուր ոչ մի հայ պատգամաւոր չէ ընտրուել, ուր բոլոր պատուիրակներն էլ Թուրքեր են, Իզմիր, Մալաթիա, Ատանա, Նոյնիսկ Վան, ուր ընտրական անհամերաշխութիւնը առաջ է բերում բնականաբար պառակտումն հարեւան տարրերի մէջ: Այս բոլորի մէջ որոշ մաս ունի մեր անհամաձայնութիւնը: Մենք խնդրեցինք ձեր Պոլսի ներկայացուցչութեան՝ համագործակցութեան հրահանգ ուղարկել գաւառները՝ այդ մտքով: Առաջարկեցինք, ինչպէս գիտէք, կազմել մի խառն կոմիտէ, գործերը համաձայնութեամբ եւ լրջօրէն վարելու: Առաջարկեցինք Ընդհանուր Կոնգրէ, բոլոր տարրերը միացնելու: Առաջարկեցինք խառն կոմիտէ ուղարկել գաւառները համերաշխութեան պրոպագանդ մղելու: Խնդրեցինք, կառավարութեան հետ ունեցած ձեր կապերի միջոցով հեռացնել հակամարտութիւնը, ժողովրդին ճնշող պաշտօնեաները: Այդ բոլոր առաջարկները, ռացիոնալ եւ նպատակայարմար, մնացին չիրագործուած, եւ ցաւ է ասել՝ վնասեցին մեր յարաբերութիւնների սերտացման: Կրկնակի ցաւալին այն է, որ փոխանակ մերձեցման փորձեր անելու, ձեր մի քանի մարմինները Դաշնակցութեան չէզոքացնելու անօգուտ փորձեր են անում: Վերջին հանգամանքը սպառնում է ստեղծել մի աւելի լարուած վիճակ, որի առաջը առնելու փափաքով է, որ ուղղում ենք ձեզ այս հեռագիրը, ընկերաբար ու անպայման անկեղծութեամբ ձեր ուշքը հրաւիրելով այս կացութեան վրայ: Սահմանադրութեան դէմ, ինչպէս գիտէք, դաւեր կան: Երկրի մէջ երկու ամիս առաջ նկատուած համերաշխութեան եւ եղբայրութեան փոխարէն՝ այսօր լսւում են թշնամութեան եւ կասկածի, սպառալիքի խօսքեր: Զինումը այսօր դարձեր է համատարած: Կասկածը եւ երկիւղը գլուխ է բարձրացնում,— մի բան որ դուք մեզանից աւելի լաւ գիտէք, եւ խորապէս ցաւում ենք, որ այդ կացութեան դիմաց՝ մենք հնար չունենք գործելու եւ աշխատելու ձեռք ձեռքի տուած, ընկերօրէն եւ համերաշխաբար: Այդ անհնարաւորութիւնն է, որ ստիպում [է] մեզ, առաջին անգամ լինելով, ձեզ ուղղել այս հեռագիրը, վստահ որ դուք էլ, ինչպէս եւ մենք, ուրիշ նպատակ չունենք, բայց եթէ փրկել Սահմանադրութիւնը եւ բարձր պահել համերաշխութեան սկզբունքը:

Հ.Յ.Դ

Փաստ. 1715ա-2

Բ 10.– ՄԱԿԵԴՈՆԱՅԻՆԵՐԷՆ ԵՐԿՈՒ ՆԱՄԱԿ ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏ. ՄԱՐՄՆԻՆ

ЗАДГРАНИЧНО ПРЪДСТАВИТЕЛСТВО
"
ВЪТРЕШНАТА МАК.-ОДР. РЕВОЛЮЦИОННА ОРГАНИЗАЦИЯ
№ 169
София, 16/XI 1908 г.

A l'Organisation Révolutionnaire Arménienne
"Daschnaktzoutioun"

à Constantinople

Notre envoyé spécial Mr. Grigor Vassillef nous a donné un rapport détaillé sur les entrevues qu'il a eu avec Vous et la matière traitée d'un côté et l'autre.

Nous saisissons le cas de vous informer que nous sommes bien disposés d'entrer avec Vous dans des relations plus étroites à l'avenir et dans une entente plus amicale et plus vaste que jusqu'ici sur toutes les questions concernant les intérêts des deux organisations. La perspective d'un travail de commun accord entre nous parait-il inévitable et s'impose impérativement l'idée pour une conférence des organisations révolutionnaires y compris celle des jeunes-turcs est depuis longtemps considerée de notre part comme préssente.

Etant en train d'être réalisée cette idée nous sommes remplis d'espoir le plus lumineux et nous saluons l'initiative prise par Vous. Cependant, croyant que Vous avez déjà eu l'occasion de délibérer sur le parti pratique de cette conférence, nous nous permettons de vous prier de bien vouloir nous éclaircir les points ci-dessous:

1) Quelles questions formeront la base de la conférence
2) Quel sera le nombre des délégués de chaque organisation et
3) Quelle est la date exacte de l'ouverture de la conférence.

Nous prenons la liberté d'y ajouter en outre qu'il serait convenable si l'alliance des clubs constitutionnels bulgares en Turquie y serait invitée étant donné qu'elle est déjà un facteur important pour la vie du pays.

Agréez nos salutations fraternelles.

Les délégués de l'Organisation Intérieure Macédo-Andropolitaine en étranger.

MARTROFF, S. KHRISTO, TATARTCHEF

Սոֆիա 16/29-11-1908

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն
Կազմակերպութեան,

Կոստանդնուպոլիս

Մեր յատուկ պատուիրակ՝ պր. Գրիգոր Վասիլէֆ մանրամասն զեկոյց մը տուաւ Ձեզի հետ ունեցած տեսակցութեանց եւ երկուստեք քննարկուած հարցերու մասին:

Կ'օգտուինք այս առիթէն ձեզի տեղեկացնելու, որ տրամադիր ենք այսուհետեւ բարեկամական աւելի լայն յարաբերութիւններ մշակել Ձեզի հետ այն բոլոր հարցերուն շուրջ, որոնք կը վերաբերին երկու կազմակերպութեանց շահերուն: Համերաշխ աշխատանքի մը հեռանկարը մեր միջեւ՝ կը թուի անխուսափելի ու պարտադիր ըլլալ, եւ յեղափոխական կազմակերպութեանց հետ, նեռարեալ երիտասարդ թուրքերուն, համագումարի մը գաղափարը վաղուց մեր կողմէ ստիպողական նկատուած է: Այժմ որ իրագործուելու վրայ է այդ միտքը, լիայոյս ենք ջերմագին եւ կ'ողջունենք Ձեր նախաձեռնութիւնը: Այսուհանդերձ, հաւատալով որ դուք առիթը ունեցած էք արդէն քննելու այդ համագումարին գործնական երեսը, թոյլ կու տանք մեզի խնդրելու, Ձեզմէ, որ հաճիք լուսաբանել մեզ հետեւեալ կէտերուն շուրջ.–

1.- Ի՞նչ հարցեր հիմք պիտի ծառայեն այդ համագումարին:
2.- Ի՞նչ պիտի ըլլայ թիւը իւրաքանչիւր կազմակերպութեան պատուիրակներուն, եւ
3.- Ճշգրիտ թուականը համագումարի բացման:

Միւս կողմէ, կը համարձակինք աւելցնել, որ յարմար պիտի ըլլար հրաւիրել նաեւ Թուրքիոյ մէջ [գործող] պուլկար սահմանադրական ակումբներու դաշնակցութիւնը, նկատի ունենալով որ անոնք արդէն կարեւոր ազդակ մըն են երկրին մէջ:

Ընդունեցէք մեր եղբայրական ողջոյնները:

Արտասահմանի մէջ Մակեդոն-Անդրոպոլեան ներքին կազմակերպութեան պատուիրակներ՝

ՄԱՐՏՐՈՖ, Ս. ԽՐԻՍՏՕ, ԹԱԹԱՐՉԵՒ

Փաստ. 1715ա-3

Organ. Revul. Du Vilayet d'Andrinople
Comité Central

Andrinople 16-XII-1908

A la Fédération Révolutionnaire Arménienne
"Daschnakzoutioun"

Chers camarades,

Nous avons l'honneur de vous accuser la réception de votre lettre du 1/14 – XII.
Comme nous vous avons informé, nous avons fait la proposition à toutes les branches de l'Organisation Macédonienne, qui sont toutes favorables à votre idée. Même la fraction des Centralistes s'est montrée empressé et aujourd'hui même nous avons reçu de son part l'information qu'un délégué de leur part M. Alexandroff, est déjà parti pour Constantinople avec l'intention d'entrer en pourparlers avec vous sur la question de la conférence. De notre part nous vous recommandons M. Thodor Pavloff, député à la Chambre. Avec ces deux personnes, vous pouvez établir tous les travaux préliminaires concernant l'ordre du jour et les idées générales de la Conférence, aussi bien que sur la date et le lieu, où elle doit être tenue.
Recevez, chers camarades, nos salutations fraternelles.

P. le Président Dr. S. DOTSCHNOW
P. le Secrétaire CH. CHAPCAREFF

Անտրինոպլ, 16-XII-1908

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան,

Պատիւ ունինք յայտնելու որ ստացած ենք ձեր 1/14 Դեկտեմբերի նամակը։

Ինչպէս տեղեկացուցած ենք, առաջարկը ներկայացուցինք Մակեդոնական Կազմակերպութեան բոլոր մասնաճիւղերուն, որոնք ամէնքը համաձայն են ձեր գաղափարին։ Նոյնիսկ Կեդրոնականներու հատուածը պատրաստակամութիւն ցոյց տուաւ եւ այսօր իսկ իրենցմէ տեղեկութիւն ստացանք, որ իրենց մէկ պատուիրակը՝ Պ. Ալեքսանդրոֆ, մեկնած է արդէն Կոստանդնուպոլիս Համագումարի մասին ձեզի հետ բանակցելու նպատակով։ Մեր կողմէ կը յանձնարարենք պ. Թոդոր Պաւլոֆը, Խորհրդարանի անդամ։ Այս երկու անձերուն հետ կրնաք կարգաւորել՝ Համագումարի օրակարգին եւ ընդհանուր գաղափարներուն շուրջ նախապատրաստական բոլոր աշխատանքները, ինչպէս եւ թուականն ու վայրը, ուր տեղի պիտի ունենայ։

Ընդունեցէք, սիրելի ընկերներ, մեր եղբայրական ողջոյնները։

Վասն Նախագահի՝ Տոքթ. Ս. ԴՈՉՆՈՎ
Վասն Ատենադպիրի՝ Շ. ՇԱՊԿԱՐԵԻ

Գ.– ԱՊՏԻՒԼ ՀԱՄԻՏԻ ԳԱՀԸՆԿԷՑՈՒԹԵՆԷՆ ԵՏՔ

Օսմ. կայսրութեան մէջ շուրջ ինն ամիսներէ ի վեր հաստատուած սահմանադրական կարգերը հաճելի չէին անշուշտ Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ.ի համար։ Արիւնարբու բռնակալը, մեկուսացուած եւ չէզոքացուած իր պալատին մէջ, ակամայից համակերպում ցոյց տալով հանդերձ իշխանութիւնը հետզհետէ կուսակցական մենաշնորհի վերածած Իթթիհատի, անաղմուկ առաջ կը տանէր դաւադրական իր գործը՝ գաղտագողի հրահրելով ու գործի լծելով թուրք մոլեռանդ կրօնաւորները եւ հին վարչակարգի յետադէմ այն բոլոր տարրերը, որոնք մեծ թուով ծուարած կը մնային իշխանութեան տարբեր ոլորտներուն մէջ։

Համիտեան յեղաշրջման փորձը կատարուեցաւ 1909 թ. Մարտ 31ին նպատակ ունենալով շերիաթական կարգերու վերահաստատումը։ Ան երկար շունչ չունեցաւ. Մակեդոնիոյ թրքական ազատարար բանակը կրկին շարժելով՝ անարգել մտաւ Պոլիս եւ գահընկէց ըրաւ Համիտը։ Սակայն, այդ քանի մը օրերու խառնաշփոթ կացութիւնը առիթ եղաւ գրգռուած թուրք խուժանին եւ պաշտօնական զօրքին համար սարքելու Կիլիկիոյ եղեռնագործութիւնը։

1.- Փաստ. 1719գ-4ը կը ներկայացնէ Սահմանադրութեան զօրավիգ կանգնող կազմակերպութեանց առաջին միացեալ յայտարարութիւնը, որ ֆրանսերէն է եւ հրատարակուած է «Levant Herald» թերթի 17 Ապրիլի Յաւելուածին մէջ։

Փաստ. 1719գ-2ը, առաջինին հակիրճ թարգմանութիւնն է Է. Ակնունիի կողմէ խմբագրուած։ Յաջորդը՝ մէկ տարբերակն է վերջինիս, արեւմտահայերէն խմբագրութեամբ։

2.- 1719գ-5 թուակարգը կրող փաստաթուղթը թուրք ազատարար բանակի հրամանատար Մահմուտ Շէվքէթ փաշայի գնահատագիրն է, Սահմանադրութեան պաշտպանութեան համար հայերու ցոյց տուած աջակցութեան։ Օսմաներէն է, էջատակին եղած թարգմանութեամբ։

3.- Փաստ 875-16ը, օսմաներէն եւ հայերէն, «Իթթիհատի եւ Հ.Յ.Դ.ի կազմելիք գաղտնի Խառն մարմնի համար խմբագրուած կանոնագրութեան հիմնական կէտերը» անունով համաձայնագիր է, որ ինչպէս նախապէս կազմուած Խառն կամ Մնայուն մարմիններ կազմելու փորձերը, փաստօրէն պիտի մնար առանց գործնական հետեւանքի։

4.- Փաստ. 1719գ-13ը Իթթիհատի եւ Դաշնակցութեան միացեալ յայտարարութիւնն է, որ լոյս տեսած է «Դրօշակ»ի, «Ազատամարտ»ի եւ Պոլսոյ բոլոր թերթերուն մէջ։ Ան կազմուած է Ատանայի կոտորածներէն ետք երկու կուսակցութեանց միջեւ յառաջացած եւ ամիսներ տեւող լարուած յարաբերութիւնները մեղմացնելու եւ գործակցութեան նոր հիմքեր հաստատելու նպատակով։

Փաստ. 1719գ-4

Գ 1.– PROCLAMATION DU COMITE DE L'UNION OTTOMANE

A l'effet de sauvegarder le salut de notre Patrie constitutionnelle et d'assurer la prospérité du pays, tous les partis politiques, Sociétés, Comités et Ligues, ayant mis de côté tous leurs différends dans le but de s'entendre, ont fusionné et formé le Comité "Union ottomane".

Les diverses sociétés et comités sont:
Le "Comité théologique musulman",
Le Comité "Union et Progrès Ottoman",
Le parti de l' "Union Libérale Ottomane",
Le Comité arménien "Tachnaktzoutioun",
La "Ligue Politique Grecque",
Le parti démocrate ottoman,
Le Club central albanais "Bachkim",
Le Club kurde d'assistance mutuelle,
Le Club circassien d'assistance mutuelle,
Le Club bulgare,
Le Club des diplômés de l'Ecole des sciences ottomanes,
Le comité ottoman de la Faculté de médecine, et d'autres clubs et associations et les journaux sous-mentionnés.

Le but de la formation du Comité "Union Ottomane" est le suivant:

1. Mettre de côté tous leurs différends et défendre d'un commun accord la Patrie et la Constitution, en s'engageant à maintenir les lois constitutionnelles;

2. L'Union Ottomane cherchera à conformer les publications des journaux au but de cette Association et elle ne s'attachera pas seulement à défendre la Constitution basée sur le Chéri contre tout danger, elle s'efforceront encore d'assurer le relèvement du pays sous le régime constitutionnel.

3. La Chambre des députés est le seul pouvoir pour exercer un contrôle sur les actes du gouvernement conformément aux conditions essentielles du constitutionalisme basé sur le Chéri. Ainsi, les membres de l'Union Ottomane uniront leurs efforts comme tout patriote ottoman pour assurer aux membres de cette assemblée qui possède la souveraineté nationale, la liberté de conscience et de la parole en les défendant contre toutes menaces, dont ils pourraient être l'objet .

4. C'est donc pour assurer la réalisation de ce but légitime et sacré qu'a été décidé la formation d'un conseil mixte permanent composé comme suit.

Deux membres délégués par chacune des institutions suivantes; Comité des Ulémas, Comité Union et Progrès Ottoman, parti Libéral ottoman, Comité Tachnaktzoutioun, parti des démocrates, Ligue politique grecque, quatre délégués de la presse ottomane, un délégué de chacun des autres clubs.

La tâche du conseil est la suivante:

a) Le Conseil s'adressera en cas de besoin à la Chambre des députés et au cabinet par l'entremise d'une commission spéciale et tout en annonçant l'accord entre les partis, les associations, les sociétés et les journaux, exprimera la nécessité de prendre des mesures urgentes et sérieuses en vue d'assurer la tranquilité du pays et de la population et de maintenir l'ordre public.

b) Il enverra des commissions spéciales en province en vu d'annoncer et de propager les susdites intentions sacrées.

c) Il s'adressera à tous les journaux, qui se publient en différentes langues, tant à Constantinople qu'en province et leur conseillera de faire d'un commun accord des publications continuelles, en vue d'expliquer à toutes les classes de la population le caractère patriotique du but et des décisions sus-énoncées.

d) Ledit conseil mixte qui est autorisé à agir au nom de l'Union Ottomane est sûr qu'il pourra mettre un terme à toutes disputes et litiges par suite des mesures qu'il prendra et que toutes les classes de la population et les adhérents des différents partis participeront d'un commun accord aux efforts qu'il fera afin que des événements pouvant entraîner des conséquences graves et dangereuses pour le pays et le gouvernement tant à l'intérieur qu'à l'extérieur, ne puissent pas ce produire. Comme le salut de la patrie dépend actuellement plus que jamais du maintien de l'ordre public, de la justice et de l'existence intégrale de la fraternité et de l'égalité, le Comité Union Ottomane invite tous les Ottomans à travailler dans ce but d'un commun accord.

Le 4 avril 1325 [=1909]

L'association des Ulémas
Le Comité Ottoman Union et Progrès
Le Parti libéral ottoman
Le Comité Tachnaktzoutioun
La Ligue politique grecque
Le Parti démocrate
Le Comité Albanais Bachkim
Le Club kurde d'assistance mutuelle
Le Club turc d'assistance mutuelle
Le Club bulgare
Le Club des anciens élèves de l'Ecole Civile
L'Association de médecine ottomane
Le Mizan
Sabah
kdam
Terdjuman-i-Hakikat
Saadet
Yéni-Gazeta
Osmanli
Serbesti

Փաստ. 1719գ-2

Գ 2.– DECLARATION – ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Դրդուած Մարտի վերջերին Պոլսում տեղի ունեցած ծանրագոյն դէպքերից, որոնք վտանգեցին Օսմանեան Նորահաստատ Սահմանադրութիւնը, ներքեւ յիշատակուած կուսակցութիւնները, խմբակցութիւնները եւ խմբագրութիւնները,

«Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն» կոմիտէն
Օսմանեան Ազատական միութիւն (Ահրար)
Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը,
Ուլիմաների պատգամաւորութիւնը,
«Իգտամի», «Միզանի», «Սերբեստիի», «Ենի-կազեթայի», «Շուրայի Հիւմմիյէի» եւ «Թանինի» խմբագրութիւնները,
Ցոյն, բուլգար եւ քիւրտ կլուբները,
Ապրիլ 5-ին, Դաշնակցութեան նախաձեռնութեամբ գումարուած ժողովում, մտքերի մանրամասն փոխանակութիւնից յետոյ,
Որոշեցին՝

ա) Իրերի ներկայ ծանր կացութեան հանդէպ՝ մոռանալ անցած տարաձայնութիւնները, եւ միացած ոյժերով, ձեռք ձեռքի տուած պաշտպան կանգնիլ Սահմանադրական ռեժիմին.

բ) Յայտարարել, որ Թուրքիոյ մէջ երկրի միակ տէրն ու տնօրէնը Օսմանեան Պարլամենտն է, որից պիտի բխին պետական բոլոր կարգադրութիւնները եւ որին պիտի ենթարկուին բոլոր հիմնարկութիւնները։

գ) Յարգել եւ ապահովել տալ ժողովրդական ներկայացուցիչների անձեռնմխելիութիւնը եւ ազատութիւնը պարլամենտի գործունէութեան ասպարէզում։

Հաւատարիմ այդ տեսակէտին, ժողովը վճռեց անմիջապէս կիրարկանել հետեւեալ միջոցներ՝

ա) Դիմումն անել, յատուկ պատգամաւորութեան միջոցով, Պարլամենտին ու մինիստրական Կաբինէտին եւ ծանուցանելով կայացած միաբանութիւնը, առաջարկել, որ սահմանադրական կառավարութիւնը անյապաղ ձեռք առնի լուրջ միջոցներ՝ ապահովելու երկրի եւ ազգաբնակութեան անարդարութիւնը, որ լրջօրէն խախտուած է.

բ) Ուղարկել գաւառները յատուկ յանձնախմբեր, որոնց պաշտօնը պիտի լինի՝ արծարծել եւ իրականացնել համերաշխութեան գաղափարը, ինչպէս եւ յորդորել տեղական բոլոր ոյժերին՝ պաշտպան կանգնելու սահմանադրական կարգերին՝ իրանց ձեռքի տակ եղած բոլոր միջոցներով։

գ) Կոչ անել Օսմանեան ամբողջ մամուլին, այլեւայլ լեզուներին պատկանող, որ միաբանին եւ միացած կերպով տարածեն ազգաբնակութեան բոլոր խաւերի մէջ ներկայ ժողովի գաղափարը եւ նպատակը։

Դրա հետ միասին ժողովը ընտրեց մի Խառն կոմիտէ, բաղկացած եօթն հոգուց, որը պաշտօն եւ լիազօրութիւն ունի յանուն ժողովի ձեռք առնել բոլոր միջոցները՝ ամրապնդելու համերաշխ գործակցութեան այս գաղափարը եւ այդ միջոցով սահմանադրական կարգերի հիմնաւորումը։

Ներկայ ժողովը, խորապէս համոզուած որ այս եղանակով վերջ պիտի գտնեն ներքին կռիւները եւ վտանգաւոր ընդհարումները, այնքա՛ն աղիտաբեր երկրի համար՝

Կոչ է անում Օսմանեան հայրենիքի բոլոր զաւակներին, մի կամք, մի սիրտ դարձած՝ պաշտպան կանգնիլ սահմանադրական կարգերին, որոնց նպատակ[ակ]ետն է բարձր պահել Արդարութեան, Եղբայրութեան եւ Հաւասարութեան դրօշը յօշոտած պետութեան մէջ, որը յայժմ աւելի քան երբ եւ իցէ, կարօտութիւն ունի խաղաղ, ներդաշնակ եւ վերաշինող զարգացման։

ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1909, 5 *Ապրիլի*
Պոլիս

امتزا ایتریلم هر نوع یوه و ایلیك دوقومدره مخصوص اولان
دوقوم ماکنه‌سنك تعریفنامه‌سیدر :

Գ 3.– ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ «ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՄԻԱՑԵԱԼ ՄԱՐՄՆՈՅՆ»

Երկրին մէջ գտնուող բոլոր քաղաքական կուսակցութիւնները, մարմինները եւ կազմակերպութիւնները՝ վտանգուած հայրենիքը եւ սահմանադրութիւնը պաշտպանելու համար, բոլոր հակառակութիւնները մէկդի դնելով, Օսմանեան անուան տակ «Միացեալ մարմին» մը կազմած են. այս մարմնոյն մէջ կը մտնեն՝ Ճէմիյէթը Իլմիյէի Իսլամիէ, Իթթիհատ եւ Թերագգը, Ահրար կուսակցութիւնը, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, Յոյն քաղաքական ակումբը, Տեմոկրաթ կուսակցութիւնը, ալպանական Պաշքըմ քլիւպը, քիւրտ Թէավիւն ակումբը, Զերքէզ Ըէազի ակումբը, Պուլկար ակումբը, Մեշվերէթ ընթացաւարտից ակումբը, Օսմանեան Բժշկական մարմինը, ուրիշ մարմիններէն ստորեւ ստորագրող թերթերը։

«Օսմանեան Միացեալ Մարմնոյն» հիմունքը կը կազմեն հետեւեալները.

1.- Թողլով միջկուսակցական պայքարները՝ միասնաբար աշխատիլ պաշտպանել[ու] Սահմանադրական վարչութիւնը։

2.- Մարմինը պիտի ջանայ որ բոլոր թերթերը այս նուիրական նպատակին համար միացնեն իրենց հրատարակութիւնները։

3.- Ըստ հիմնական օրէնքներու եւ Սահմանադրութեան, Օսմանեան կառավարութեան միակ հակակշռողն է Մէճլիսը Մեպուսան. հետեւաբար Միացեալ մարմնոյն պարտականութիւնն է ապահովել խօսքի եւ գաղափարի ազատութիւնը ազգային ներկայացուցիչներուն։

4.- Այս նպատակներուն իրագործման համար որոշուած է մշտական եւ խառն մարմին մը կազմել հետեւեալ կերպով.

Ճեմիյէթը Իլմէյէի օսմանիյէ, Իթթիհատ վէ Թերագգը, Ահրար կուսակցութիւնը, Դաշնակցութիւնը, Տեմոկրաթ կուսակցութիւնը, Յոյն քաղաքական մարմինը երկուական անդամ, Օսմանեան մամուլէն չորս անդամ, միւս քլիւպներէն մէկ մէկ անդամ։

Մշտական եւ խառն մարմնոյն պարտականութիւնները

1.- Մասնաւոր մասնախումբի միջոցաւ, Մեպուսական ժողովին եւ Նախարարաց Խորհուրդին դիմելով պիտի տեղեկացնէ կուսակցութեանց մարմիններու եւ լրագիրներու համերաշխութիւնը. պիտի ցոյց տայ այն հարկաւոր միջոցները որ անհրաժեշտ են ներքին խաղաղութեան ամրապնդման համար։

2.- Գաւառները մասնաւոր մարմիններ ղրկելով այդ նպատակները պիտի զեկուցանէ եւ ընդհանրացնէ։

3.- Պոլսոյ եւ գաւառի թերթերուն յանձնարարութիւններ պիտի ընէ ըստ այնմ կատարելու համար իրենց հրատարակութիւնները։

4.- Մասնախումբը կը հաւատայ թէ՝ այս աշխատութեանց շնորհիւ պիտի դադրին ներքին վէճերը, եւ թէ բոլոր ժողովուրդը եւ ամէն հոսանքները պիտի գործակցին՝ ներքին եւ արտաքին բարդութեանց առջեւ առնելու համար ձեռնարկուած այս զգուշութիւններուն։

1719գ-5

Գ 4.– ՄԱՀՄՈՒՏ ՇԵՒՔԷԹԻ ՆԱՄԱԿԸ Հ.Յ.Դ.ԻՆ

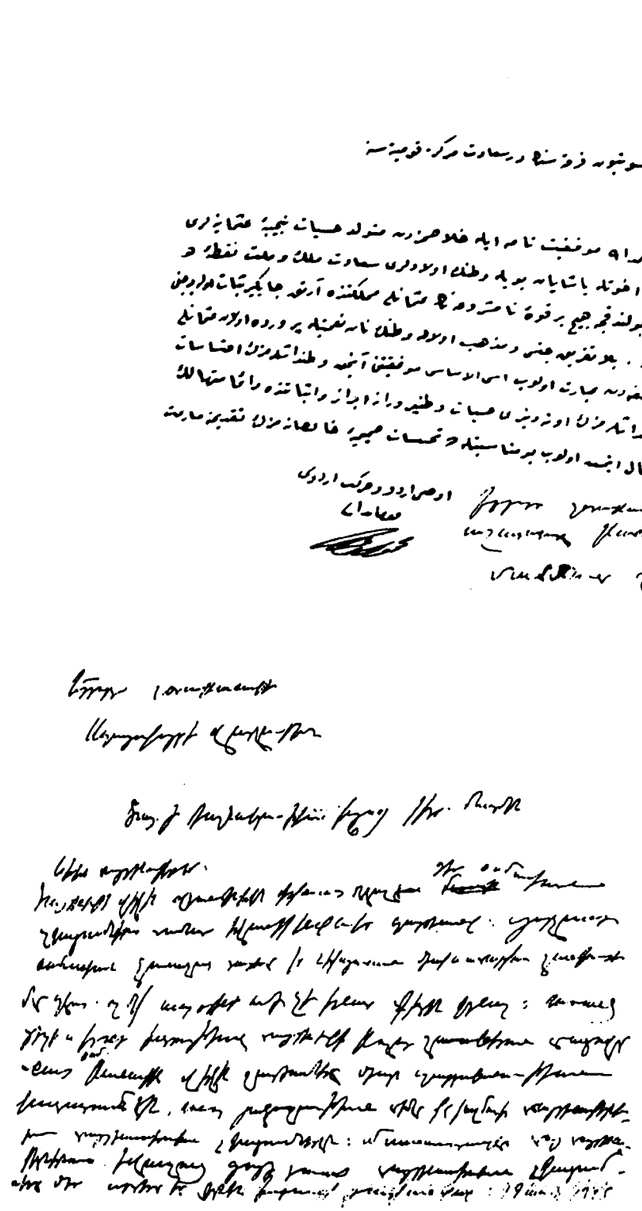

Երրորդ զօրաբանակի Սպայակոյտի վարչութիւն
Հայ Յ. Դաշնակցութեան Կեդր. մարմնին

Սիրելի հայրենակիցներ,

Հայրենիքի վերջին վտանգներէն փրկուած ըլլալէն ձեր օսմանեան զգացումներուն համար երջանիկ ենք եւ կը պարծենանք։ Ցորչափ օսմանեան զանազան տարրերը կը ներկայանան միակ եւ ահարկու զանգուածի մը պէս, ոչ մէկ ապօրինի ուժ չի կրնար գետին գտնալ։ Առանց ցեղի ու կրօնի խտրութեան հայրենիքի բոլոր զաւակներուն հացովը սնած օսմ. բանակին վերջին շարժումները միայն պարտականութեան կատարումն էին. անոր յաջողութեան հիմը կը կազմուի հայրենակիցներու հայրենասիրական զգացումներէն։ Մասնաւորապէս հայ հայրենակիցներուն ի վաղուց ցոյց տուած հայրենասիրական զգացումները մեր սրտերը կը լեցնեն խորունկ յարգանքով։

Երրորդ զօրաբանակի եւ
Ազատարար բանակի հրամանատար
ՄԱՀՄՈՒՏ ՇԵՒՔԷԹ

19 Ապրիլ 1325 [1909]

Գ 5.– ՕՐԻՆԱԳԻԾ

Փաստ. 875-16

Համաձայնագրի օրինակին կցուած է Եղիշէ Թոփչեանի (Երուանդ) այս երկտողը գրուած Կարինէն (Բարձրբերդ) եւ ուղղուած Պոլիս, հաւանաբար Սիմոն Զաւարեանին (Սմբատ): Յիշուած «խնամիները» ակնարկութիւն է Իթթիհատին:
Օրինագիծը կու տանք օսմաներէն բնագրին հետ:

Սիրելի Սմբատ !
Ահա խնամիների հետ կազմած կանոնագրի նախագիծը, որ միայն այսօր վերջացրինք:
Իրենք այսօր ուղարկեցին Սելանիկ, խնդրելով նրանց հաստատութիւնը:
Առանց դրան չեն ուզում գործը ձեռնարկել: Ուրեմն աշխատեցէք ազդել, որ իսկոյն պատասխանեն: Մինչ այդ գուցէ նախապատրաստական մի քանի քայլեր անել: Ներիր. շատ եմ շտապում: Սկսուած է մեր Շրջանային ժողովը օրական 2 նիստ ունենալով: Միւս խնդիրների մասին յաջորդով:
Գրեցէք ձեր կարծիքը կանոնագրի վերաբերմամբ:

Ջերմ բարեւներով՝
ԵՐՈՒԱՆԴ

3 Յունիսի 1909, Բարձրբերդ

ԻԹԹԻՀԱՏԻ ԵՒ Հ.Յ.Դ.Ի ԿԱՌՈՒՑԵԼԻՔ ԳԱՂՏՆԻ ԽԱՌՆ ՄԱՐՄՆԻ ՀԱՄԱՐ ԽՄԲԱԳՐՈՒԱԾ ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԿԷՏԵՐԸ

1) *Այս մարմինին հիմնական նպատակն է պաշտպանել Օսմ. երկրին ամբողջութիւնը, սահմանադրութեան յարատեւումը ապահովել ու ազգերու մէջ եղբայրութեան եւ համերաշխութեան կապերը ամրապնդելու եւ ռէակսիոնի արգելք ըլլալ:*

2) *Այս մարմինը երկու կուսակցութիւններու կեդրոնական կոմիտէներուն կողմէ կ'ընտրուի. իր բոլոր որոշումներն ու ժողովները գաղտնապէս պիտի կատարէ:*

3) *Յիշեալ մարմինը շաբաթը առնուազն չորս անգամ եւ ի պահանջել հարկին արտակարգ կերպով նիստ պիտի գումարէ:*

4) *Այս մարմինին պայմանաժամը երեքական ամիս պիտի ըլլայ. այս շրջանէն յետոյ դարձեալ երեք ամսուան համար երկու երրորդը կրնայ վերընտրուիլ երկու կազմի կեդրոնական մարմիններու կողմից:*

5) *Սահմանադրութիւնը ամրապնդելու եւ թուրք, հայ եւ քիւրտ ցեղերու մէջ եղբայրութեան գաղափարը զօրացնելու համար խառն մարմինը իր տրամադրութեան տակ որոշ ոյժ մը պիտի ունենայ: Այս հիման վրայ հոն թուրքերէն, հայերէն եւ քիւրտերէն թռուցիկներ պիտի հրատարակէ:*

6) *Այս մարմինին իշխանութեան ներքեւ գտնուելիք մարտական ոյժը թուրքերէն եւ հայերէն զատ զատ կնիքներով կնքուած թուղթի մը պարունակութիւնը ի գործ դնելու պարտաւոր պիտի ըլլայ:*

7) *Այս գաղտնի մարտական ոյժէն ընտրուած ուրիշ տեռորիստի խումբ մալ պիտի ունենայ խառն մարմինը:*

8) *Տեռորիստներու կատարելիք կարեւոր գործերը երկու կուսակցութեանց կեդրոնական մարմիններուն վաւերացման պիտի ենթարկուին:*

9) *Ասոնցմէ զատ խառն մարմինը պիտի ունենայ պէտք եղածին չափ շրջանային գործիչներ, որոնք պիտի քալեն կուսակալութեան շրջանին մէջ եւ փրոփականտ պիտի ընեն:*

10) *Խառն մարմինը նկատի չառնելով կրօնի եւ ազգութեան տարբերութիւնը՝ օրինական միջոցներով պիտի պատժէ եւ կամ յանցանքին համեմատ անձամբ պիտի պատժէ կամ տեռորի ենթարկէ այն բոլոր անձերը, որոնք կը հակադրակին ժողովուրդներու մէջ խռովութիւն ձգել կամ թիւրիմացութեանց տեղի տալ:*

11) *Խառն մարմինը իրաւունք պիտի ունենայ շատ անգամ զեղծանող պաշտօնէի մը բերանացի ազդարարութիւն ընել, կրկնուելու պարագային կառավարութեան իմացնել, եթէ այս ալ ապարդիւն մնայ՝ աստիճանին համեմատ տեռորի ենթարկել:*

12) *Խ[առն] մարմինը իր շրջանին մէջ գտնուող ժողովուրդներու մէջ յառաջ գալիք ամէն տեսակ անհամաձայնութիւնները կարգադրելու համար լրջօրէն պիտի աշխատի եւ ի պահանջել հարկին տեղական կառավարութեան պիտի դիմէ:*

13) *Երկու կուսակցութեանց կողմէն կառավարութեան մատուցուելիք յիշատակագիրները միայն Իթթիհատի կողմէն, իսկ ուրիշ պարագաներու մէջ թէ երկու կողմի կեդրոնական մարմիններու եւ թէ խառն մարմինից միացած կնիքը պիտի գործածուի:*

14) *Այս մարմինը պիտի ունենայ իր զատ դիւանը եւ կանոնաւոր պիւտճէն, որ պիտի հայթայթուի երկու կոմիտէներու կողմէն:*

15) *Յիշեալ յօդուածները երկու կուսակցութեան վաւերացումին պիտի ենթարկուին եւ յետոյ պիտի գործադրուին: Այս կանոնագրին համաձայն տրուելիք որոշումները երկու կուսակցութեանց պատկանող շրջաններուն համար պարտաւորիչ պիտի ըլլան:*

16) *Խառն մարմինը պէտք եղած ատեն երկու կողմի ծրագիրներուն խմբագրութեան մէջ բարեփոխումներ կրնայ ընել՝ նկատի առնելով իր շրջանի պայմանները:*

17) *Այս կանոնագիրը՝ իբրեւ հիմ ընդունուելէ եւ վաւերացուելէ յետոյ երկու կողմի առաջարկով եւ համաձայնութեամբ կրնայ բարեփոխուիլ:*

Հայերէն եւ օսմաներէն բնագիրներուն բովանդակութիւնը գրեթէ նոյնիմաստ է, այն տարբերութեամբ որ օսմաներէ մէջ Ատանայի «աղէտ»ին տեղ օգտագործուած է «ղղալ» բառը, «Պոլիս»ի փոխարէն՝ Իսթամպուլ:

Թուականները եւս կը տարբերին. մինչ հայերէնը (Ակնուսնի ձեռագիր) 1909 Օգոստոս 3 թուականը կը կրէ, օսմաներէնը 20 Օգոստոս է: Ենթադրաբար այս վերջինը Իթթիհատի Սելանիկի կեդրոնին վաւերացման թուականն է:

Օսմաներէն կը կրէ նաեւ ստորագրութիւններ, Հ.Յ.Դ. Պոլսոյ Պատ. մարմնի կողմէ՝ Արմէն Գարօ եւ Փափազեան [Վահան], իսկ Իթթիհատ-Թէարգգը-ի կողմէ՝ Տոքթ. Նազըմ, Միտհատ Շիւքրի եւ երրորդ մը, որուն ստորագրութիւնը անընթեռնելի է:

Փաստ. 1719գ-13

Գ 6.– ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԻԹԹԻՀԱՏ-ԹԵՐԱԳԳԸ-Ի ԵՒ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Հայրենիքի ազատութիւնը ապահովելու, անոր հողային ու քաղաքական ամբողջութիւնը մշտապէս պահպանելու, կարգ մը անձերու մէջ գոյացած թիւրիմացութիւնները փարատելու եւ օսմանեան տարրերու միջեւ լաւագոյն յարաբերութիւններ հաստատելու նպատակով՝ «Իթթիհատ-Թերագգը» կուսակցութիւնը եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կատարեալ համաձայնութեան եկան հետեւեալ հիմնական կէտերու մասին.

1) *Սահմանադրութեան կիրարկումը եւ հանրային զարգացումը երկրին մէջ անսասանօրէն ամրապնդելու համար՝ պիտի աշխատին եւ պայքարին միացած ուժերով, չխնայելով ոչ մէկ զոհաբերութիւն:*

2) *Ռէակցիոնեական շարժումներու հաւանականութեան հանդէպ, օրէնքի թոյլատրած բոլոր կարելիութիւններու սահմանին մէջ, պիտի գործեն միասիրտ հաստատակամութեամբ եւ որոշակի ուղղութեամբ:*

3) *Օսմանեան նուիրական հայրենիքը անջատումէ եւ բաժանումէ զերծ պահելը՝ երկու կազմակերպութեանց միացած գործունէութեան նպատակակէտը ըլլալով, անոնք պիտի աշխատին գործնականապէս ցրել հանրային կարծիքին մէջ բռնակալ ռեժիմէն ժառանգ մնացած այն սուտ զրոյցները՝ թէ հայերը անկախութեան կը ձգտին:*

4) *Երկու կուսակցութիւններն ալ կը յայտարարեն թէ համամիտ են «Նահանգային Իրաւանց Ընդարձակման» մասին [օրէնքին], որ կ'երաշխաւորէ Օսմանեան ընդհանուր հայրենիքի զարգացումն ու առաջադիմութիւնը:*

5) *Իթթիհատ-Թերագգը եւ Դաշնակցութիւնը իբրեւ խրատական նախազգուշացում ընդունելով Մարտ 31-ի դէպքը եւ Ատանայի ցաւալի աղէտը, որոշեցին աշխատիլ ձեռք ձեռքի տուած՝ վերոյիշեալ հիմնական կէտերու իրագործման համար:*

ԻԹԹԻՀԱՏ-ԹԵՐԱԳԳԸ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԵԴՐՈՆ

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆ

1909, Օգոստ. 3, Պոլիս

Փաստ. 1719գ-13ա

Գ 7.– ԻԹԹԻՀԱՏ-ԹԵՐԱԳԳԸ-Ի ԵՒ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆԻ ՕՍՄԱՆԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

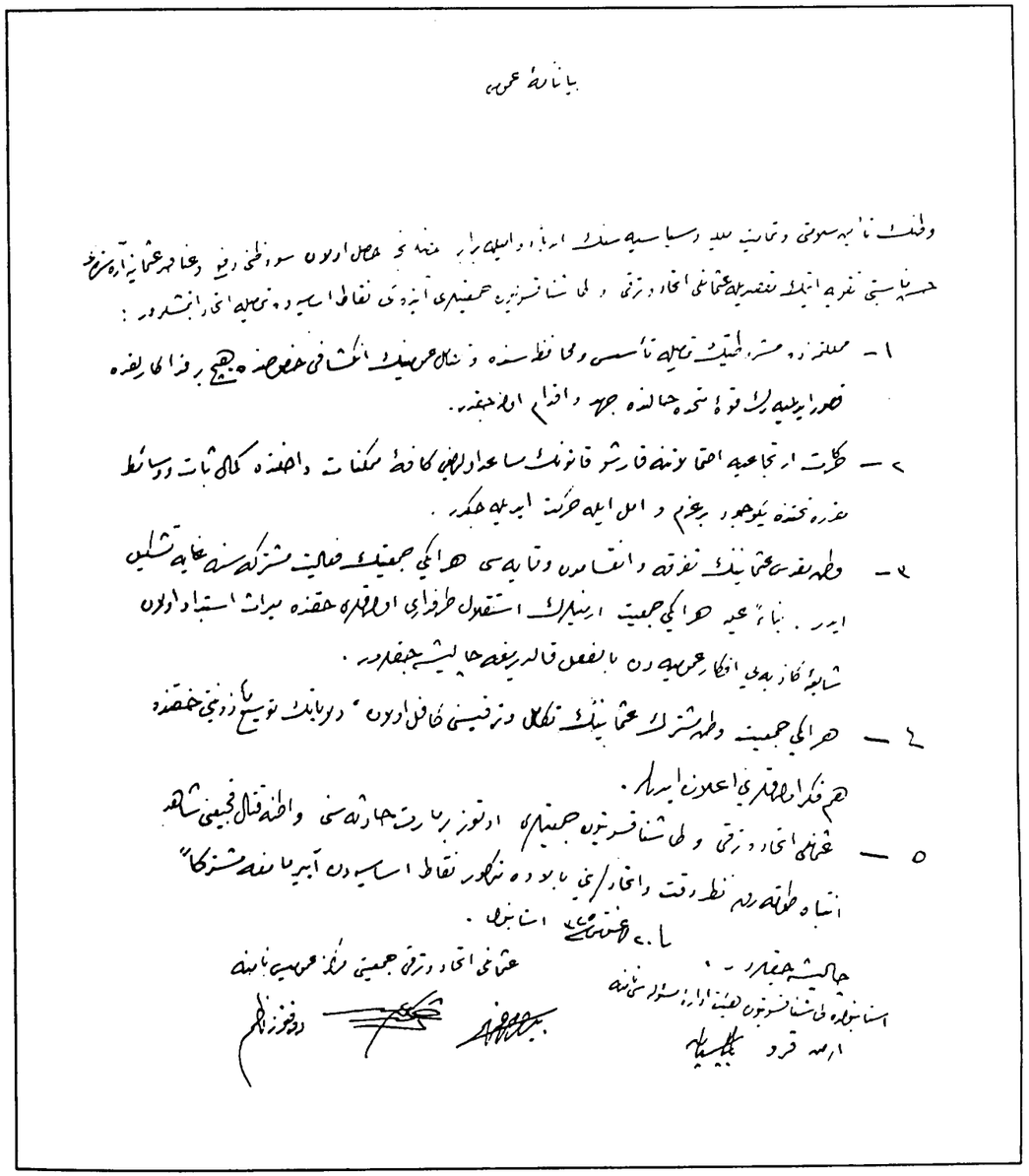

ԳԼՈՒԽ V

ԱՏԱՆԱ – ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ

Սահմանադրական շրջանի հայեւթուրք յարաբերութեանց մէջ առաջին եւ ամէնէն ահռելի դէպքը, անշուշտ, Ատանայի նահանգի տարածքին սարքուած հայկական կորորածներն են, որոնց ծրագրումը եթէ համիտեան սադրանքով էր կատարուած, ապա անոնց ոճրային գործադրութեան համար մասնակից եւ մեղսակից էին թէ՛ հին եւ թէ նոր վարչակարգի պատասխանատուները:

Նախ որ Կիլիկեան ահաւոր նախճիրները նախապատրաստուած էին ամիսներ առաջ՝ կրօնաւորներու կողմէ հրահրուած գրգռութիւններով, կեավուր հայերու հասցէին նետուած ստապատիր ու շինծու ամբաստանութիւններով, լուրեր տարածելով որ, իբր թէ, հոս հոն կատարուած սպանութիւնները հայերու գործն են, որ վերջիններս զէնք կ'ամբարեն եւ կը պատրաստուին զօրանոցներու վրայ յարձակում գործելու, որ կը ծրագրեն Կիլիկիոյ մէջ հայկական անկախ պետութիւն հռչակելու, եւայլն եւայլն: Չէ՞ որ, ինչպէս կ'ըսուէր, Սահմանադրութիւնը հայերու գործն էր, որմով վերջ պիտի դրուէր թուրքերու եւ մահմետականներու գերակայութեան:

Ապա այս գրգռութիւններուն յաջորդեցին բուն ջարդերը, քանդումներն ու հրկիզումները, վերջիններուն ընկերացող կողոպուտներով եւ կիներու ու աղջիկներու առեւանգութեամբ: Որոշ է որ գործողութիւններու ետին կանգնած էր տեղական կառավարութիւնը, գլխաւորութեամբ նահանգապետ Ճեւատ պէյի եւ զին. հրամանատար Ռեմզի փաշայի, երկուքն ալ Ապտիւլ Համիտի վստահելիներէն, որոնք կարգը հաստատելու պատրուակին տակ՝ զօրանոցի զէնքերը բաշխած էին Ատանան պաշարած թուրք եւ քիւրտ ջարդարարներու խուժանին: Անշուշտ պատահական չէր նաեւ, որ դէպքերու սկզբնաւորութիւնը կը զուգադիպէր մայրաքաղաքին մէջ Համիտի փորձած շերիաթական յեղաշրջումին (Մարտ 31, հին տոմարով), որ ինքնին գերագրգիռ աշխուժութիւն առաջացուցած էր ամբողջ Անատոլուի եւ ի մասնաւորի Կիլիկիոյ տարածքին, հայատեաց մոլուցքով բորբոքելով թուրք եւ մահմետական տարրերը: Արդարեւ դէպքերը սկսան միեւնոյն օրը, գրեթէ նոյն ժամուն, վիլայէթի կեդրոն Ատանայի եւ ամբողջ նահանգին մէջ, տարածուելով Հալէպի հիւսիս արեւելեան գաւառներու հայաբնակ գրեթէ բոլոր աւաններուն, գիւղերուն եւ ագարակներուն (չիֆթիկ) վրայ: Անշուշտ, սուլթան Համիտի գահընկէցութենէն ետք, իշխանութեան վերադարձած սահմանադրական կառավարութիւնը օգնական զօրք ուղարկեց՝ կոտորածները դադրեցնելու, աղիտեալ հայ ազգաբնակչութիւնը պաշտպանութեան տակ առնելու եւ նահանգին մէջ կարգը վերահաստատելու առաքելութեամբ: Յայտնի է, սակայն, որ «ազատարար» բանակը ջարդարարներուն միանալով լրումին պիտի հասցնէր վերջիններուն սկսած ոճրային արարքները:

Փաստօրէն, Ապրիլ ամսուան առաջին երկու շաբաթներու ընթացքին տեղի ունեցած եղեռնագործութիւնը, իր աննախընթաց վայրագութեամբ, պիտի գլէր ու անցնէր համիտեան նախորդ սարսափները, խլելով առնուազն 20-25.000 հայ զոհեր, առանց հաշուելու տակաւին տասնեակ հազարներու հասնող վիրաւորները, անտուն, անպատսպար եւ յետին թշուառութեան մատնուած այրիներն ու որբերը, որոնց շարքերուն մէջ յաջորդող ամիսներուն սովն ու հիւանդութիւնները հազարաւոր նոր կեանքեր պիտի հնձէին: Որոշ աղբիւրներ հայոց կորուստները կը հասցնեն մինչեւ 30.000ի:

Համատարած ջարդի եւ աւերածութեան այդ օրերուն, անշուշտ որ գործուած են նաեւ ինքնապաշտպանութեան սխրալի արարքներ: Նախեւառաջ, Ատանա քաղաքի հայութիւնը հերոսական ինքնապաշտպանութեամբ դուրս կու գայ ջարդարար խուժանին դէմ: Փամփուշտի պակասին եւ նահանգապետին հաշտարարի կեղծ ու պատիր հաւաստիացումներուն պատճառաւ միայն, առաջին օրերու դիմադրութենէն ետք ան վար դրած է զէնքերը եւ կառավարութեան յանձնած զանոնք: Այլ տեղեր, ինչպէս Չորք-Մարգուան (Տէորթ-Եոլ), Սիս, Հաճըն, Կարս-պազար եւայլն, հայերը անհաւասար մարտի բռնուած են թուրք, քիւրտ եւ չերքէզ հրոսակներուն դէմ եւ այդպէս ալ փրկուած: Մեկուսացած վայրերու մէջ սակաւաթիւ հայոց զինեալ դիմադրութիւնը թէեւ յուսահատական եղած է եւ ողբերգական աւարտ ունեցած, բայց եւ այնպէս միջոց տուած է որ շատ մը ազգակիցներ փրկուին ստոյգ մահէ: Անկասկած է որ Թուրքիոյ մէջ, առանց ինքնապաշտպանութեան միջոցներու, հայ տարրը ոչ մէկ ապահովութիւն կրնար յուսալ պետութենէն:

Կիլիկիոյ ահաւոր դէպքերը կարելի չէր ծածկել ո՛չ ներքին եւ ո՛չ արտաքին աշխարհէն: Անոնք գործուած էին բացայայտ կերպով եւ տեղւոյն վրայ գտնուող եւրոպացի հիւպատոսները, միսիոնարները եւ ուրիշ օտարականներ ականատես վկաներ էին: Եւրոպական մամուլը եւս լայնօրէն արձագանգած էր զազրելի եղելութեանց: Հարցը, երկար քաշքշուքներով, արծարծուեցաւ եւ քննուեցաւ Կ. Պոլիս խորհրդարանին մէջ, ուր բուռն ելոյթներ ունեցան Գր. Զօհրապ, Վարդգէս (Սերենկիւլեան), Համբ. Պոյաճեան (Մուրատ) եւ ուրիշներ խարանելով կառավարութեան բռնած երկչոտ ու երկդիմի կեցուածքը Ատանայի մէջ գործող պետական պաշտօնակատարներու նկատմամբ, երբ ամէն կասկածէ վեր էր անոնց մեղսակցութիւնն ու գործակցութիւնը ոճրագործներուն հետ:

Խորհրդարանի առաջացուցած Քննիչ յանձնաժողովի աշխատանքները պիտի մնային ապարդիւն. անդամներէն՝ իթթիհատական երեսփոխան Յակոբ Պապիկեան, որ անզգուշութիւնը ունեցած էր հրապարակաւ բացայայտելու իրականութիւնները, Պոլիս վերադարձին պիտի սպաննուէր խորհրդաւոր պարագաներու տակ եւ իր տեղեկագիրը, թուրքերու համար խարանիչ ըստ ամենայնի, պիտի չկարդացուէր երբեք Օսմ. խորհրդարանին առջեւ: Խեղկատակութեան ուրիշ տխուր օրինակ մը պիտի տար Զին. Ատեանը, որ աւագ պարտականութիւն համարած էր «փաստել» հայերու նախայարձակ եւ, հետեւաբար, յանցաւոր ըլլալը: Ան պիտի բաւականանար ցմահ բանտարկութեան դատապարտելով 20 թուրք հասարակ ոճրագործներ (որոնք ատեն մը ետք ազատ պիտի արձակուէին) եւ 12 հայեր, որոնք յանցանք գործած էին ինքնապաշտպանութեան համար զէնքի դիմելու...

Կոտորածները կազմակերպող ու գործադրող յայտնի ոչ մէկ թուրք դատապարտումի վճիռ ստացաւ: Այդպէս եղած է միշտ Թուրքիոյ մէջ. եթէ զոհը հայ է կամ «կեավուր» քրիստոնեայ, ամէնէն զգուելի ոճիրը գործող թուրքը կը մնայ անհպելի, անպատիժ. աւելի՛ն, իբրեւ այդպիսին ան կը համարուի ազգային հերոս:

Արտաքին ճակատի վրայ, Պոլսոյ Կեդր. կառավարութիւնը ձեռք առած էր արդէն որոշ կանխազգուշութիւններ: Արտասահմանեան ներկայացուցչութիւններու ճամբով եւ այլ գաղտնածածուկ միջոցներով ան կը ջանար ազդել միջազգային հանրային կարծիքին վրայ շրջաբերութեան մէջ դնելով այն միտքը, որ Ատանայի ցաւալի դէպքերուն պատասխանատու են հայերը, ի մասնաւորի հայ յեղափոխական կոմիտէները, որոնց անդամները իրենց յոխորտանքներով գրգռութիւն սերմանած են եւ, ամէն պարագայի տակ, իրենք են նախայարձակները:

Այսպէս թէ այնպէս, թուրքեւհայ յարաբերութիւններուն մէջ Կիլիկեան աղէտը պիտի մնար իբրեւ կոտտացող վէրք եւ նախանշան, հաւանաբար, գալիք շատ աւելի ճակատագրական ողբերգութեան մը:

* * *

Կիլիկեան կոտորածներուն վերաբերող փաստաթուղթերը կը տրուին հետեւեալ երեք խմբաւորումներով.–

1.- 1909 թ. Մարտ 31ի համիտեան յեղաշրջման փորձին եւ սահմանադրական ուժերու հակազդեցութեան առիթով, նոյն թուականի Ապրիլ ամսուն Պոլսոյ Պատ. մարմնին եւ Հ.Յ.Դ. Արեւմտեան Բիւրոյի միջեւ փոխանակուած գրութիւններ:

2.- Ատանայի կոտորածներուն մասին տեղւոյն եւ շրջակայքի կուսակցական մարմիններու արձագանգները, ինչպէս նաեւ յատուկ առաքելութեամբ Կիլիկիա մեկնած Սիմոն Զաւարեանի երկու նամակները:

3.- Թուրք պետական ներկայացուցիչներու միջազգային շրջանակներու վերաբերող փաստաթուղթեր, ապատեղեկատուութեամբ եւ խեղաթիւրումներով, եւ դաշնակցական վերին մարմիններու կողմէ կատարուած ճշդումներ եւ բողոքներ:

Ե. Փ.

Փաստ. 193-71

Ա 1.– ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄՆԷՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

4/17 *Ապրիլ* 1909, *Կ. Պոլիս*

Արեւմտեան Բիւրոյի ընկերներուն, Ժընեւ

Արդէն հեռագրեցինք ձեզի երէկ եւ այսօր կարճ կերպով, որովհետեւ հեռագրատուներուն արգիլուած է ընդարձակ եւ կացութեան իսկութեանը վերաբերող հեռագիրները հասցնել իրենց հասցէին:

Ամբողջ երկու օր՝ Երեքշաբթի եւ Չորեքշաբթի օրերը, քաղաքը առաւ կատարեալ անիշխանութեան վիճակ: Անսպասելի կերպով զօրքը Երեքշաբթի առաւօտուն շատ կանուխ պաշարեց խորհրդարանը եւ Այա Սոֆիայի հրապարակը: Զօրանոցներու մէջ կապած էին նախապէս իրենց սպաները: Ինչպէս կ'երեւի, շատ գաղտնի կազմակերպութիւն մը՝ ղեկավարութեամբ կրօնաւորներու եւ այլ մութ անձնաւորութեանց՝ գործած էր անշշուկ:

Առաջին օրուան ընթացքին՝ ապստամբական շարժումը երթալով ուժեղացաւ. հաւատարիմ կարծուած Սելանիկի զօրքերուն մեծամասնութիւնը միացաւ ա-

պըստամբներուն. մէկ կամ երկու վաշտ հազիւ կարգապահ մնաց։

Ապստամբները կը պահանջէին Հիլմի փաշայի դահլիճին անկումը, Սահմանադրութեան գործադրութիւնը՝ համաձայն Շէրիի (կրօնական օրինագիրք) օրէնքներուն եւ այլ երկրորդական խնդիրներ։ Բայց խոր ատելութիւն մը կը շեշտուէր հանդէպ Մ[ուրթիւն] եւ Ցառաջդիմութիւն կոմիտէին եւ ետքէն յայտնի եղաւ որ մտադրութիւն կար սպաննելու Ահմէտ Ռիզան եւ Իթթիհատի մէկ քանի կարեւոր անդամները։ Այս քրիթիքական րոպէին՝ երեսփոխաններէն մաս մը հաւաքուած էր խորհրդարանը, ուր սակայն զինուորներ կը մտնէին սպառնալից երեւոյթով։ Ամբոխը երթալով օրուան ընթացքին մէջ հետզհետէ առաւ սպառնալից կերպարանք. սպաննուեցաւ նոյնիսկ խորհրդարանի դրան առջեւ երեսփոխան մը, ինչպէս նաեւ մէկ երկու նախարար։

Հիլմի փաշայի դահլիճը հրաժարեցաւ եւ գիշերը ուշ ատեն հազիւ կարելի եղաւ ապստամբները ցրուել։ Զինուորները՝ գիշերը դարձան իրենց զօրանոցները՝ սկսան, իբրեւ նշան յաղթանակի եւ ուրախութեան, անընդհատ կրակել օդին մէջ։ Ամբողջ քաղաքը մէկ երկու ժամ մատնուեցաւ փանիքի[1], որովհետեւ չէր գիտեր այս հրացանաձգութեանց իսկական պատճառը։

Միւս օր առտուն զինուորները դարձեալ հաւաքուեցան նոյն հրապարակը, բայց շուտով ցրուեցան։ Նոյն օրն եւս զինուորական անիշխանութիւնը շարունակուեցաւ, մինչեւ իրիկուն։

Այսօր արդէն պարզուած է որ պալատը մատ ունի այս բողոքին մէջ եւ Սահմանադրութիւնը լուրջ վտանգի մէջ է։ Իթթիհատի բոլոր կարեւոր անդամները պահուած կամ հեռացած են քաղաքէն։ Զինուորները զօրանոցներէն դուրս չեն գար, բայց անիշխանութեան մէջ են։ Քաղաքին մէկ այլ տեղ սպանութիւններ կը պատահին։ Պէտք է ըսել որ մինչեւ հիմա ժողովուրդին ուղղուած ո՛չ մէկ առանձին թշնամութիւն չնշմարուեցաւ. յատկապէս քրիստոնեաներու նկատմամբ հոգածու զգուշութիւն մը եւ բարեկամական տրամադրութիւն զգալի էր զինուորներուն մէջ։ Բոլոր նշանները ցոյց կու տան որ դէպքերը վայրկեանէ վայրկեան գահավէժ ընթացքով կը յառաջանան եւ կարող են սպառնալից դառնալ նաեւ մեզի նկատմամբ։

Մեր նախաձեռնութեամբ երէկ եւ այսօր տեղի ունեցան Ահրարի, Իթթիհատի, թուրք այլ կազմակերպութեանց, թուրք լրագրողներու, ուրիշ խօսքով՝ հանրային կարծիքին վրայ բարոյական ներգործութիւն ունեցող տարրերէն կազմուած ժողովներ, համագործակցութեան բերելու զանոնք Սահմանադրութեան պաշտպանութեան համար։ Մեր ջանքերը ունեցան յաջող արդիւնք։ Համաձայնութիւն կայացաւ՝ մինչեւ խորհրդարանի երկրորդ նստաշրջանի բացումը, բոլոր կուսակցութիւններէն եւ խմբակցութիւններէն կազմել Խառն կոմիտէ մը, խորհրդակցաբար եւ գործակցաբար վարելու քաղաքական գլխաւոր խնդիրները, դադրեցնել կուսակցական պայքարը եւ բոլոր ուժերը լարել՝ ընդդէմ ռէաքսիոնի։ Հիմա կը դառնանք նոյն ժողովէն։ Proclamation-ը[2] վաղն իսկ հրապարակ կու գայ արդէն։

Միւս կողմէն, արդէն վճռականապէս ստոյգ է, որ Էնվեր եւ Նիազի՝ գլուխն անցած 5-10.000 զօրաբանակի մը կու գան դէպի Պոլիս, պաշտպանելու Սահմանադրութիւնը։ Այս գիշեր իսկ կը հասնին հոս։ Ձեզ գիտեր թէ նոր հասնող այս զօրքերը ի՞նչ կացութիւն պիտի ստեղծեն իրերու դրութեան մէջ։ Կը թուի թէ ապըստամբներու եւ եկողներու մէջ բախում մը անխուսափելի ըլլայ եւ հետեւանքը արիւնալի։ Ոչինչ կարող ենք ըսել վաղուան կամ միւս օրուան կացութեան մասին։ Եթէ զօրքերու մէջ սկսող բախումը կամ ընդհարումը դուրս գայ իր սահմաններէն եւ անցնի ժողովուրդին, կարող է երեւակայել ահաւոր պատկերը։

Ատանայէն եկած լուրերը քրիթիքական են. ջարդը տեղի ունեցած է, բայց չենք գիտեր ի՞նչ համեմատութիւններով. այսօրուան հեռագիրները կը հաղորդեն այսպէս. «Ջարդ, բոցեր[?], թալան»։ Միւս գաւառներէն մեր ստացած հեռագիրները ջարդի երկիւղ չեն յայտներ, բայց, ինչպէս կ'երեւի, իմացած են արդէն Պոլսոյ անցուդարձերը եւ վրդովման մէջ են։

Ամէն պարագայի տակ, կը գտնուինք աննախատեսելի պատահականութեանց առջեւ։

Պոլիսէն դէպի գաւառները ընդհատուած են հեռագրական յարաբերութիւնները. գաւառներէն գրուածները կը հասնին, իսկ ասկէ տրուածները՝ ոչ։

Կ'իմանանք որ Պոլսոյ կողմը, հայկական թաղի մը մօտերը, հայ քոնթրապանտիստները[3] բախում ունեցած են թուրք զինուորներու հետ եւ տեղի ունեցած են երկու կողմէն ալ սպանութիւններ։ Թէեւ դէպքը մասնակի է, բայց կը վախնանք որ կ'ընդհանրանայ եւ հայկական բնաւորութիւն չառնէ։

Նոր կազմուած դահլիճը չափազանց անգոյն է եւ անզօր. չի կրնար երկար տեւել եւ կ'իյնայ շուտով։ Խորհրդարանը կը շարունակէ իր նիստերը, բայց Իթթիհատի կուսակցութեան վերաբերող անդամներուն մեծագոյն մասը բացակայ են, որովհետեւ մահուան սպառնալիքի տակ են։ Ամբոխը քանդեց Իթթիհատի պիւռոն եւ «Շարայի Իւմմէյի» ու «Թանին»ի խմբագրատունները եւ թալանի տուաւ անոնց իրեղէնները։ Կը հաղորդենք ձեզի դէպքերու առած իրադարձութիւնները։ Մենք կը մնանք փասիւ[4] բայց հաշտարարի դերին մէջ՝ կուսակցութեանց վերաբերմամբ, այս ճգնաժամի միջոցին արտայայտելով մեր համակրութիւնը Իթթիհատի, իբրեւ սահմանադրութեան կողմնակից

Ընկերական բարեւներով
Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽ. ՄԱՐՄԻՆ

1.- Ֆրանսերէն՝ խուճապի։
2.- Ֆրանսերէն՝ յայտարարութիւն, կոչ։
3.- Ֆրանսերէն՝ մաքսանենգները։
4.- Ֆրանսերէն՝ կրաւորական։

Փաստ. 193-73

Ա 2.– ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ԻԶՄԻՐԻ ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Ապրիլ 7/20, 1909, Կ. Պոլիս

Հ.Ց.Դ. Իզմիրի կոմիտէին
Ընկերներ,

Անշուշտ մինչեւ հիմա տեղեկացած ըլլալու էք Ռումելիի բանակը՝ որուն մէջ կը գտնուին պուլկար, յոյն, հրեայ եւ մասամբ հայ կամաւորներ, քայլ առ քայլ կը շրջապատէ Պոլիսը կամ աւելի ճիշդ՝ Եըլտըզը։ Երկրի բազմաթիւ վայրերէն միջազգային եղբայրութեան ու հաւասարութեան սկզբունքով՝ կամաւորներ կը զինուորագրուին քալելու համար Պոլսոյ վրայ եւ մի անգամ ընդ միշտ հիմնայատակ կործանելու եըլտըզեան բռնակալութիւնը։

Կարնոյ մեր ընկերները արդէն կ'իմացնեն թէ թուրք կամաւորներու հետ ճամբայ ելած են։

Մենք եւս հոս միջոցներ ձեռք առինք, որպէսզի Ռոտոսթոյի, Իզմիտի եւ Պրուսայի շրջաններէն հայ կամաւորներ շուտով կազմակերպուին եւ միանան ազատական բանակին հետ։

Նոյն առաջարկը կ'ընենք եւ ձեզի։ Չէ՞ք կրնար հայ-թուրք-յոյն կամաւորներու լէգէոն մը հանել Իզմիրէն, վարձելով յատուկ նաւ մը եւ իջնելով Տէտէաղաճ՝ միանալու արշաւող բանակին։ Եւ եթէ հնարաւոր չէ միջազգային լէգէոնի մը կազմութիւնը, հայերը առանձնապէս չե՞ն կրնար ձեռնարկել նոյն գործին, բան մը՝ որ անգամ մը եւս բարոյական մեծ կարեւորութիւն պիտի ունենար հայ ժողովուրդին համար։ Օրինակ, որսորդական խումբը[5] ինքը առանձինն՝ 50-100 հոգիով կրնար առնել այդ քայլը։ Ուրիշ տեղեր արդէն կառավարութեան ազատական տարրը ինքը մատակարարած է կամաւորներուն՝ զէնք եւ հարկաւոր պիտոյքներ։ Ի՞նչ է այդ տեղի զինուորական եւ քաղաքական իշխանութեանց դիրքը։ չե՞ն կրնար նոյնը ընել՝ ինչ որ ըրաւ Ռումելին, Կարինը եւ ինչ որ կը պատրաստուին ընել Պրուսան, Իզմիտը, Ռոտոսթոն եւ այլ վայրեր։

Ձեր առանձին մասնակցութեան պահուն ի հարկէ կամաւորներու պիտոյքները եւ նախնական ծախքերը կը հոգաք տեղական ընդհանուր հանգանակութեան մը միջոցով։ Հարկաւոր չէ որ ամէնքն ալ ունենան կատարելագործուած զէնքեր. հակառակ պարագային, որսորդական հրացաններն ալ բաւական են։ Անշուշտ, կը հոգաք որ մեր կամաւորները առանձին նշաններով յայտնի ըլլան ու աչքի զարնեն։ Օրինակ, կարող են իրենց ուսերուն վրայ կրել կարմիր երիզներ՝ վրան ճերմակ գրերով մակագրութեամբ — հայ կամաւոր։

Եթէ արդէն գործի ձեռնարկէք եւ մեր առաջարկը յաջողութիւն գտնէ՝ հեռագրեցէք մեզի։ Երբ մինակ հայ կամաւորներէ կազմուած ըլլայ կամաւորներու խումբը եւ միւս ազգութիւնները չուզեն մասնակցութիւն ունենալ՝ հեռագրեցէք — tout seul[6]։ Իսկ երբ հաւաքական գոյն ստանայ ձեռնարկը՝ հեռագրեցէք tout ensemble[7]։ Մեր հեռագրական հասցէն՝ Pera, Agnouni։

Ինչպէս կը թուի սուլթանին գահընկէցութիւնը վճռական է. թէ հարցը խաղաղ կերպով կամ կռուո՞վ կը լուծուի, յայտնի չէ։ Անշուշտ, նկատի կ'ունենանք նաեւ ձեր տեղական ինքնապաշտպանութեան պարագան ալ եւ առանձին ընկերներ կը պահէք հոտ ռեզերվի մէջ՝ յատուկ այդ նպատակով։ Երբ ձեր հաստատական պատասխանը առնենք, օրը օրին կը գրենք ձեզի նաեւ նոր տեղեկութիւններ եւ կարծիքներ[?]։ Միայն, պէտք է շտապել եւ երկու երեք օրէն կամաւորները ճամբու դնել, որովհետեւ այս շաբթուան մէջ ամէն ինչ վճռական հանգամանք կ'առնէ։ Երբ չկրնաք յաջողցնել ձեռնարկը՝ հեռագրեցէք — impossible[8]։

Ընկերական բարեւներով՝
Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽ. ՄԱՐՄԻՆ

5.- Որսորդական անունով խումբեր կազմուած էին քիչ մը ամէն տեղ, երիտասարդութիւնը զէնքի գործածութեան վարժեցնելու նպատակով։
6.- Ֆրանսերէն՝ առանձին։
7.- Ֆրանսերէն՝ բոլորը միասին։
8.- Ֆրանսերէն՝ անկարելի։

Փաստ. 193-80

Ա 3.– ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽ. ՄԱՐՄՆԷՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

16/29 *Ապրիլ* 1909, *Կ. Պոլիս*

Արեւմտ. Բիւրոյի ընկերներուն

Աչքի առջեւ ունինք ձեր Մարտ 27 *եւ Ապրիլ* 13 *թուակիրները։*

Ժամանակին ստացած ենք Վարդանի, Արամայիսի եւն. կենսագրական նոթերը, ինչպէս նաեւ պաշտօնական փլանկները։

Ստացած ենք նոյնպէս 20 *հատորը*[9] *եւ հեռագրով եւս տեղեկացուցած ձեզի մեր ստացումը։ Այս հատորները պիտի յատկացնենք երկրի ինքնապաշտպանութեան գործին։ Բայց նախ անցնինք կատարուած դէպքերուն, որոնք արդէն կը թուին հասած ըլլալ իրենց վերջակէտին։*

Ինչպէս մեր նախորդ նամակով գրած էինք Մարտ 31*-ի առաւօտեան զինուորական եւ սոֆթայական շարժումը պայթեցաւ յեղակարծօրէն, որը իր առաջին քայլին մէջ լոկ հակաիթթիհատական բնաւորութիւն ունենալու հանգամանք ցոյց կու տար։ Բայց, իրիկուան կողմը եւ միւս առաւօտուն սկսած զինուորական անիշխանութիւնը, տեղի ունեցած դիտումնաւոր ոճիրները, «Շէրիաթ կ'ուզենք»ի աղաղակները, կրթուած սպաներու հալածանքն ու սպանութիւնները, խաֆիէներու վերերեւումը եւ այլ յարակից երեւոյթներ՝ կասկած չթողուցին թէ Պալատը*[10] *կը գործէր իր բոլոր խորամանկ ուժով եւ այս բոլորը սադրանքն էր ռէաքսիոն ուժի մը։ Այսօր այլեւս յայտնի է թէ Պալատը օգտուած էր Իթթիհատի դէմ մղուած քաղաքական-կուսակցական պայքարէն եւ շահագործած ի նպաստ իրեն. այնպէս որ Ահրարի կամ այլ ընդդիմադիր տարրերու գործունէութեան եւ ռէաքսոներական շարժման միջեւ պարզ* coïncidence[11] *մը կար միայն. Եըլտըզը օգտուած էր առիթէն։ Աւելին կայ, ինչպէս ենթադրել կու տան Ատանայի եւ Կիլիկիոյ ջարդերէն հասած արձագանգները, օրինակ՝ Իզմիրի մէջ սարքուած սոֆթայական ու խաֆիէական դաւադրութիւնները, ընդհանուր փլան մը գործադրութեան դրուած է եղեր, մէկ կողմէն սահմանադրութեան սպառնալով Պոլսոյ մէջ, միւս կողմէն հայկական ջարդեր առաջ բերելով գաւառներուն մէջ։*

Պարզ էր որ, իրողութիւնները իրենց գունաւորումը ստանալէ անմիջապէս ետք, մեր դիրքը պիտի ըլլար բացորոշ եւ վճռական։ Պէտք էր որ կանգնէինք հալածական Իթթիհատի քովն ի վեր՝ պաշտպանելու համար սահմանադրութիւնը։ Եւ որովհետեւ գիտէինք թէ միակ փրկարար պայմանը՝ նախ կուսակցական զինադադարի մը անհրաժեշտութիւնն էր, փութացինք բոլոր կուսակցութիւնները եւ սահմանադրական տարրերը ժողովի մը հրաւիրել, զանոնք համերաշխութեան եւ գործակցութեան ենթարկելու։ Մեր հրաւէրը ընդունուեցաւ շատ համակրութեամբ եւ ունեցանք երկու-երեք ժողովներ, որոնց մասնակցեցան նաեւ Իթթիհատի երեք ներկայացուցիչները։

Բայց դէպքերը արդէն իրարու կը յաջորդէին կայծակի արագութեամբ։ Մակեդոնական բանակը հասած էր արդէն մէկ քանի օրուան ընթացքին Այ-Սթեֆանօ։ Երեք ընկերներ փութացին բանակին մօտ, ուր կային նաեւ իթթիհատեան պէյեր։ Հոն եւս մեր կողմէն հարց դրուեցաւ անձնատուր չըլլալ փոխ-վրէժի, կուսակցական պայքարը առժամաբար մէկ կողմ դնել եւ վերջնականապէս պալատը մաքրել իր պարունակութենէն։ Ցատուկ դրութեամբ դիմում կատարեցինք նաեւ բանակի ընդհանուր հրամանատարին՝ հեռագրել գաւառներու եւ յատկապէս Կիլիկիոյ զինուորական իշխանութեանց ապահովելու եւ պահպանելու հայ բնակչութեան կեանքն ու կեցութիւնը։ Պէտք է ըսել որ թէ՛ Իթթիհատը եւ թէ բանակի բոլոր վարիչները ցոյց տուին Դաշնակցութեան նկատմամբ վերին աստիճանի համակրական վստահութիւն։ Սկիզբէն մինչեւ վերջը եղան մեզի հետ յարաբերութեան մէջ, այլեւայլ խնդիրներու մասին առաջարկութիւններ ներկայացուցին, իսկ երբ արդէն բանակը մտաւ Պոլիս՝ Դաշնակցութեան յանձնարարագիրները կը ծառայեն իբրեւ քարթ-պլանշ[12]։ *Ներս մտնող բանակը սքանչելի ծրագրով մը կրցաւ յաջողցնել իր վրայ դրուած պարտականութիւնը։ Վերջին օրերուն արդէն ջարդի երկիւղը երթալէ վերահաս ու տեսանելի կը դառնար. գունդերը կը համախմբուէին ու թուրք տարրին դիրքը արդէն գործունէութեան մէջ էր. քանի՛ քանի՛ անգամ մեր դիմումներուն վրայ՝ Պետերխանգատէները վազեցին Պոլսոյ այլեւայլ արուարձանները, յորդորելու այդ յուղկահարները*[13] *ետ կենալու թալանի փորձերէ։ Մեր ունեցած ինքնապաշտպանողական բոլոր միջոցները դրած էինք գործածութեան. տղերքը իւրաքանչիւր թաղի մէջ կը հսկէին իրենց դիրքերուն վրայ եւ տեղ տեղ կազմակերպած էինք գիշերային պահակներ։*

Արդէն Պոլսոյ թերթերէն իմացած կ'ըլլաք մտնող բանակին եւ կարնիզոններուն[14] *կռիւի մանրամասնութիւնները. քաղաքը գրեթէ մինչեւ իրիկուն դարձաւ ճակատամարտի թատր, մինչեւ որ բոլոր զօրանոցները մէկիկ մէկիկ ընկճուեցան եւ յանձնուեցան։*

Պալատը պաշարուած մնաց մէկ երկու օր, եւս եւ անօթութենէ ու ծարաւէ հարկադրուած, ինչպէս նաեւ կայսերապահ զօրքերուն désorganisation*-էն*[15] *եւ դասալքութենէն ճնշուած՝ եղաւ անձնատուր։ Երէկ չէ առջի օր՝ Ազգային ժողովի* (chambre *եւ* sénat)[16] *որոշումով, մէկ պատգամաւորութիւն ներկայացաւ Համիտին՝ յայտարարելու իր գահընկէցութիւնը, ուրիշ պատգամաւորութիւն մըն ալ՝ գահաժառանգ Ռեշատին, յայտնելու իր գահակալութիւնը։*

Երէկ գիշեր կարմիր գազանը յատուկ կառախումբով տարուեցաւ Սելանիկ, ուր հաւանականաբար պիտի ենթարկուի դատի։ Ցայտնի չէ Իթթիհատի տրամադրութիւնը՝ անոր կեանքի պահպանութեանը մասին։ Իր սիրական տղան՝ Պուրհանէտտինը, որ մեծագոյն ղեկավարը կը թուի հանդիսացած ըլլալ վերջին հակասահմանադրական շարժման մէջ, կ'ըսուի որ փախած է Քորֆու։

Զինուորական ատեանը կը գործէր գնահատելի ուղղութեամբ. անխնայ կը ձերբակալուին բոլոր ռէաքսիոն ու կասկածելի տարրերը։ Ցաւալի է որ, հակառակ ամէն կողմէ, ինչպէս եւ մեր կողմէ Իթթիհատի տրուած խորհուրդներուն, դարձեալ նոյն կուսակցութիւնը գործեց մէկ քանի աններելի սխալներ, ձերբակալելով ահրարականներ, մանաւանդ Սապահէտտինը՝ որ երբեք մասնակցութիւն չէր կրնար ունենալ նման զզուելի դաւադրութեան մը մէջ։ Իր ձերբակալումէն անմիջապէս ետք՝ եկան լուր տալու մեզի, որպէսզի միջամտենք ի նպաստ իրեն։ Կատարեցինք երկու անգամ դիմում եւ տեղի ունինք ենթադրելու որ բոլորովին ապարդիւն չանցան մեր դիմումները։ Երէկ իրիկուն ուշ ատեն ազատ արձակուած էր։ Այս հարցը իր մասնակի բնութենէն դուրս ունէր աւելի ընդհանուր հանգամանք, որովհետեւ եթէ այսպէս Իթթիհատը ձեռք առնէր նորէն իր նեղ կուսակցական յիմար ուղղութիւնը, պիտի ստեղծէր ծանր վիճակ մը եւ կուսակցական աղիտաբեր պայքարի նոր դարաձլուխ։

Նոր քաղինէն[17] *կազմուած չէ դեռ. դժուար է ենթադրութիւններ ընել, բայց յայտնի է որ կազմուած պիտի ըլլայ մեծ մասով իթթիհատականներէ. ցաւը հոն է որ մէջտեղը ուրիշ կարող անձնաւորութիւններ ալ չկան։*

Աւելցնենք տակաւին որ աշխատեցանք նոյն օրերուն շրջակայ գաւառներուն մէջ կազմակերպել ազգային պահակներ. պէտք է ըսել որ տեղ տեղ իթթիհատականներ՝ միացած տեղական իշխանութեան, իրենք դիմում ըրած էին մեզի։ Այսպէս Իզմիտի եւ Պաղչէճիկի[18] *շրջաններէն կազմակերպեցինք մօտ* 270 *հոգիի չափ հայկական կամաւորներ, որոնց հագուստն ու զէնքերը հոգացուեցան պետական միջոցներով եւ ղրկուեցան տընկելու Անատոլուի երկաթուղային գիծը, դասալիք զինուորներուն անցքը փակելու համար։ Մեծ քանակութեամբ դասալիք զինուորներ ու սոֆթաներ անցած են ներսերը, որոնք անտարակոյս պիտի դառնան աւազակներ ու ասպատակներ։ Կառավարութիւնը միջոցներ ձեռք առած է մեկուսացնելու զանոնք։ Ռոտոսթոյի մէջ եւս* 55*-ի չափ կամաւորներ արձանագրուեցան մեր տղոցմէ, որոնք սպաներու հսկողութեան տակ վարժութիւններ կ'ընեն մինչեւ այսօր. ուշ ըլլալով, ասոնք չկրցան մասնակցիլ բանակին շարժման։*

Մեծ Հայաստանէն մեր ստացած հեռագիրները ցոյց կու տան որ ոչինչ վտանգ չկայ. միայն Խարբերդէն ստացուած հեռագիր մը կը յայտնէ թէ «մտքերը պղտորած են եւ ընդհանուր երկիւղ կը տիրէ»։ Սակայն, կը կարծենք որ Պոլսոյ մէջ ստեղծուած նոր կացութեան լուրերը ներսերը հասնելէն ետք՝ երկիւղները կը փարատին։

Օրը օրին հեռագրով իրազեկ պահած ենք երկրի գլխաւոր մարմինները՝ Պոլսոյ անցքերուն։ Կարնոյ մէջ միայն հակա-իթթիհատական եւ ռէաքսիոնէրական շարժում մը պայթած էր, բայց կ'երեւի չէր կրցած ծաւալիլ, որովհետեւ հոս դէպքերը չափազանց արագ կը յաջորդէին իրարու։

Ատանայի եւ Կիլիկիոյ ջարդերուն նկատմամբ մինչեւ այսօր ալ մանրամասնութիւնները կ'ուշանան հասնիլ, անշուշտ մէկ կողմէն ստեղծուած ահռելի կացութեան եւ միւս կողմէն՝ փոստի ու հեռագրի յատուկ կամայական կարգադրութեանց պատճառով։ Այսօր շատ ստոյգ աղբիւրէ կրցանք իմանալ թէ կոտորածը կարծուածէն աւելի ահաւոր հանգամանք ունի. ոմանք գոհերու թիւը կը հասցնեն մինչեւ 20.000*-ի. փոքրամասնութիւն կազմող վայրերու մէջ՝ հայերը ամբողջովին ոչընչացած են։ Սկիզբէն Ատանայի մէջ հայերը ցոյց տուած են երկու օրի չափ մեծ ընդդիմութիւն. սակայն ետքէն միջամտած է կանոնաւոր զօրքն ու ռետիֆը*[19] *եւ գործած է, ինչպէս կը վկայէ ականատես Ֆրանսացի երկրաչափ մը, անլուր գազանութիւն։ Ատանայի վալին կը յայտարարէ եղեր որ իրենք ջարդը կազմակերպած են Իթթիհատի հրահանգով։ Թէ ո՞րքան հիմ ունի այս յայտարարութիւնը, քննութիւնները ցոյց պիտի տան վաղը, բայց սա ստոյգ է որ ջարդը կազմակերպուած է սիստեմաթիք կերպով։ Կը մտածենք յատուկ մարմին մը ու-*

9.- Այսինքն հազար. 20 հատոր՝ 20.000 ֆրանք։
10.- Այստեղ՝ Սուլթան Համիտ։
11.- Ֆրանսերէն՝ զուգադիպութիւն։
12.- Ֆրանսերէն՝ արտօնագիր, անցման տոմս իմաստով։
13.- Աւազակները։

14.- Ֆրանսերէն՝ պահակազօրք, կայազօրք, զօրանոց։
15.- Ֆրանսերէն՝ կազմալուծութիւն, անկազմակերպուածութիւն։
16.- Ֆրանսերէն՝ Խորհրդարան եւ Ծերակոյտ։
17.- Ֆրանսերէն՝ դահլիճ, կառավարութիւն։
18.- Նիկոմեդիա նահանգի հայաբնակ աւաններ։ Պաղչեճիկը հայկական Պարտիզակն է։
19.- Ռետիֆ՝ պահեստի զինուոր։

ղարկել Ատանա եւ ջարդի այլ վայրերը՝ կազմուած վիրաբոյժներէ, բժիշկներէ եւայլն։ Երեսփոխան ընկերները հարց պիտի դնեն Համիտի դրամներէն օգնութեան հասնիլ արկածեալներուն եւ յատուկ զինուորական ատեան մը ղրկել նաեւ Պոլիսէն, յանցաւորները ենթարկելու խիստ պատիժի։

Իզմիրի կոմիտէն 300 ոսկի պահանջած է մեզմէ՝ տեղական ինքնապաշտպանութեան համար, յայտարարելով որ հակառակ պարագային ամէն պատասխանատուութիւն մեր վրայ կը թողու։ Չենք գիտեր թէ ինչո՞ւ այս դիմումը մեզի կ՚ըլլայ եւ այսքան խիստ կերպով։ Կը խնդրենք դուք մտէք բանակցութեան մէջ եւ հարկ եղածը տնօրինեցէք։

Վերջին պահուն, երբ այս տողերը կը գրենք, ստացանք երկու հեռագիր, մէկը՝ Իզմիրի մեր ընկերներէն, միւսը՝ Աղեքսանդրիայէն՝ Ատանայի առաջնորդ Մուշեղ եպիսկոպոսէն, որոնք կը գուժեն թէ Ատանայի մէջ ջարդերը վերակրկնուած են եւ արկածեալ հայերու միակ ապաստանարան եղող հայոց եկեղեցին ու դպրոցն ալ հրդեհուած են, իսկ ամբոխն ու Հալէպի զօրքը ջարդած են ժողովուրդը։ Այս յուսահատական դրութեան առջեւ չենք գիտեր թէ ո՛րն է ազդու միջոցը՝ որուն դիմենք։ Վաղը խորհրդարանին պիտի ուղղուի հարցապնդում, բայց խնդիրը հոն է որ կեդրոնի կառավարութիւնը, ինչպէս պարզ կ՚երեւի, իր ազդեցութիւնը չի կրնար զգացնել ներսերը, թէեւ մակեդոնական բանակէն քանի մը վաշտ ճամբայ հանուած է դէպի Ատանա։

Մեր հրապարակելիք թերթին[20] նկատմամբ ձեր տարակարծութիւնը աւելի քան զարմանալի կը թուի մեզի, քանի որ այդ խնդիրը առաջին օրէն իսկ վճռուած էր սկզբունքով եւ ամէնէն աւելի դուք ու Արեւելեան [Բիւրոյ]ի ընկերներն էիք հրատարակութեան կողմնակիցը։ Ուրիշ տեղ գործուած սխալները միթէ՞ բաւական զօրաւոր պատճառներ են՝ որ կաշկանդուինք ու երկրի բոլոր կողմերէն ստիպողաբար եղած պահանջին բաւարարութիւն չտանք։ Ձեր բոլոր առարկութիւնները կըշռադատելէ ետքն էր որ այս տեղի ընկերները տուին հրատարակութեան որոշումը, նկատելով ժամանակը արդէն հասած, որովհետեւ փորձը ցոյց տուաւ թէ մեր ընկերներու կողմէ տեղական թերթերու մէջ աշխատակցութիւնը երբեք ցանկալի արդիւնք չ՚ունենար։

Ընկերական բարեւներով՝
Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽ. ՄԱՐՄԻՆ

20.- Հարցը կը վերաբերի «Ազատամարտ»ին, որուն առաջին համարը լոյս տեսաւ 10/23 Յունիս 1909ին։

Փաստ. 57-111

Ա 4.– ՆԱՄԱԿ ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽ. ՄԱՐՄՆԻՆ

17 *Մայիս* 1909

Կ. Պոլսոյ Պատասխանատու մարմնին
Ընկերներ,

Կոտորածի ծաւալի մասին այսօր ձեզնից ստացած հեռագիրը բաւական լաւատես է։— դժբախտաբար քիչ հաւատ ներշնչող։ Պէտք է աշխատիլ ըստ կարելւոյն ճշդիւ ստուգելու եւրոպական մամուլին տեղեկութիւնները պէտք է տրուին նաեւ մեր սեփական աղբիւրներից, որովհետեւ ամէն տեսակ ծախու, ցածհոգի գրչակներ դարձեալ սկսում են թունաւորել մթնոլորտը հայկական «պրովասիոններ»ի, «սեպարատիզմի» եւ այլ ինսինուացիաների աղաղակներով[21]։

Հասարակական կարծիքը դիւրութեամբ չի յուզում։ Մեր մօտիկ բարեկամների մէջ անգամ նկատւում է մի տեսակ պաղութիւն դէպի մեզ։ Ամէնքն էլ հակուած են պաշտպանելու Իթթիհատին եւ մեղադրելու հայերին,— մեղադրելու՝ մանաւանդ Ահրարների հետ դաշնակցելու եւ ապրիլեան contre-coup-*ին[22] անուղղակի նպաստելու առթիւ։ Ժօռէսի[23] երկու յօդուածների իմաստն այդ էր։*

Berliner Tageblatt *ու այլ օրգաններ իրենց թղթակցիցների բերնով վկայում են, որ նախքան ջարդը՝ Ատանայում հայ երիտասարդութեան բռնած դիրքը անորակելի էր, գրգռիչ, ամբարտաւան, ինքնապաստան։*

Այդ վկայութիւնը, տարաբախտաբար, այսօր չրջան է անում մամուլի մէջ, տարածւում է։ Անշուշտ, շատ շատերը հաւատում են եւ եթէ չեն կարող արդարացնել կոտորածը, գէթ փաստաբանում են «մեղմացուցիչ հանգամանքներ»։

Ահա այդ փաստի վրայ ձեր ուշադրութիւնն ենք հրաւիրում, ընկերներ։ Հաւատացէք, միայն անամօթ գրչակներ չեն այդ տեսակ չչուկների տարածողը, այլ երբեմն նաեւ bonne foi-*ի[24] մարդիկ։ Հայ յեղափոխական երիտասարդութեան այդ գրգռիչ* bravade-*ի[25] առթիւ գրւում էր եւ ջարդերից առաջ, գրւում էր Հայաստանի ուրիշ վայրերից։ Արդեօք այդ բոլորը լոկ չարամիտ ինսինուացիաներ են, թէ՞ գուցէ յիրաւի տեղիք կայ գանգատուելու նաեւ մեր գործող երիտասարդներից, թէ՞ գուցէ նա չի կատարում լիովին իր պարտականութիւնները՝ համերաշխութեան պրոպագանդի վերաբերմամբ, հարեւան ազգութիւնների հանդէպ...*

Պէտք է տալ թուրք կառավարութեանը, Եւրոպային, մեր հակառակորդներին ու բարեկամներին, չպէտք է տալ նրանց՝ անգամ «մեղմացուցիչ պարագաներ» փաստաբանելու հնարաւորութիւն։ Պէտք է տրուի ջարդարարներին եւ ոչ մի «պատրուակ»։ Ահա թէ ինչու պաշտօնական քննութեան հետ միասին մեզ կարեւոր է թուում ներքին անպաշտօն քննութիւն։ Եւ եթէ կուսակցութիւնը նկատում է, որ գործիչները փոխանակ անկեղծօրէն համերաշխութեան քարոզ մղելու — որ մեր միակ փրկութիւնն է այդ դժոխային cercle vicieux-*ից[26] [դուրս գալու] — տեղ-տեղ, ընդհակառակը, միանում են չովինիստական աղիտաբեր հոսանքներին, ապա պէտք է սանձել տաքագլուխներին։*

Ադէտների բուն պատճառները ուրացողը չենք, բայց հարկ էր, այնուամենայնիւ, լրջօրէն անդրադառնալ մեր ընդհանուր տակտիկի վրայ — սկսած Վանից մինչեւ Ատանա — վերաքննել մեր խմբերի առօրեայ գործելակերպը, սկսած Ցուլիսեան յեղափոխութեան[27] օրերից, գուցէ «պատասխանատուութեան» մի փոքրիկ բաժինը, թէկուզ նրա հարիւրերորդ մասը, մեզ վերագրելու տրխուր հարկի մէջ գտնուինք։

Կրկնում ենք, օտարների տարածած վարկաբեկող լուրերը հայերի մասին սովորաբար լինում են ինսինուացիաներ։ Բայց մենք չենք կարող en bloc *ինսինուացիա հրատարակել այն ամէնը, ինչ գրում ու տարածւում է հայ կոմիտէների ու յեղափոխական երիտասարդութեան դէմ։*

Հայ յեղափ. երիտասարդութեան գրգռիչ ու ամբարտաւան ընթացքն է չեշտում եւ Լէոպ[ոլդ] Ֆավրը[28] Սրվագից Journal de Gen[ève]*ին գրած իր թղթակցութեան մէջ։*

Այդ գրածների մէջ, անկասկած, կայ ճշմարտութեան բաժին։ Յեղափոխական անմիտ bravade-*ը մեր*

21.- Պրովակացիոն գրգռութիւն. սեպարատիզմ անջատողականութիւն. ինսինուացիա չարամիտ ակնարկութիւն, զրպարտութիւն։

22.- Ֆրանսերէն՝ հակահարուած. ակնարկութիւն սահմանադրական կարգերը տապալելու Սուլթան Համիտ Բ.ի փորձին։

23.- Ժան Ժօրէս՝ Ֆրանսացի հանրածանօթ քաղաքական դէմք, ընկերվարական կուսակցութեան առաջնորդ։

24.- Ուղղամիտ, անկեղծ։

25.- Ֆրանսերէն՝ յոխորտանք։

26.- Ասացուածք՝ փակուղի տանող անմիտ տրամաբանութիւն իմաստով։

27.- 1908 Յուլիսի Օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումէն։

28.- Լէոփոլդ Ֆավր՝ զուիցերիացի մտաւորական, հայասէր անձնաւորութիւն։

տունը կը քանդի — մի այնպիսի միջավայրում, ուր շրջապատուած ենք այնքան ահաւոր ու անգիտակից հակառակորդներով, ուր իւրաքանչիւր մի անտակտ ժեստը կարող է տեղի տալ վտանգաւոր թիւրիմացութիւնների եւ որ մենք իրօք մի խղճալի ոյժ ենք, անզօր հոգալու մեր ինքնապաշտպանութիւնը։

Եւ հէնց այդ վերջին հարցն է ամենացաւոտը, որ այսօր զբաղեցնում է մեզ բոլորիս։ Մտածելն անգամ զարհուրելի է, թէ ահա միւս շրջաններում եւս աղէտը կը պայթի եւ ժողովուրդը կը յայտնուի մօտաւորապէս նոյն անօգնական վիճակում, ինչպէս 1895-96ի օրերին... Եւ ամբողջ հայութիւնը հետաքրքրող մեծագոյն հարցը այսօր այն է՝ թէ ի՞նչ արեց յեղափ. երիտասարդութիւնը այս 9-10 ամսում գաւառների մէջ, ինքնապաշտպանութեան տեսակէտից։ Եթէ նա այդ մեծ հարցին նուիրէր գէթ կէսը այն եռանդի, որ նա գործադրել է միտինգային ու խօսելական պրոպագանդին — դարձեալ գոհ պիտի մնանք։ Եթէ անտարբեր է գտնուել — կամ համարեա — դէպի այդ սարսափելի հարցը, եթէ մեր բոլոր մարմինները անհոգ ու թեթեւ օպտիմիզմով տարուած՝ ինքնապաշտպանութեան պահանջի մակերեւոյթից են անցել,— ապա մենք պարզապէս ոճիր ենք գործել ժողովրդի դէմ։

Խնդրում ենք թախանձանօք՝ հաղորդել մեզ՝ որքա՞ն տրամադրելի միջոց կայ մայրաքաղաքի ու գաւառների ինքնապաշտպանութեան համար։ Որքան էլ կենտրոնական կառավարութիւնը հանգստացնէ մեզ — վտանգը չէ վերացած, ջարդի սպառնալիքը դեռ կայ։

Նոր կառավարութիւնը հարկ է տեսել արդարանալու նաեւ մեր առջեւ։ Երէկ տեղիս թուրք հիւպատոսը եկաւ մեզ մօտ խմբագրատուն կ. Պոլսի կառավարութեան հրահանգով եւ յանձնեց մեզ ներքին գործոց մինիստրի գրաւոր բացատրութիւնները Ատանայի դէպքերի եւ մեր ուղղած բողոք-հեռագրի առթիւ։ Ինչպէս գիտէք, պարլամենտի յայտնի աղմկալի նիստի մասին լուր առնելով, մենք հեռագրով բողոքել էինք՝ դէպքերը հայ յեղափոխականներին վերագրելու դէմ։

Ռիֆաթ փաշան երկար մի գրութեան մէջ հերքում է մեր բողոքի կէտերը, ասելով որ իր département-ը չիտակութեամբ կատարել է իր պարտականութիւնները, որ ջարդի մէջ երբեք չեն մեղադրում հայերին, որ զօրքը տարաբախտաբար ուշ է հասել — տարածութեան պատճառով —, դրա համար եւ կոտորածը շուտ չի կանգառել, որ հրահանգուած է ամենախիստ քննութիւն եւայլն, եւայլն։

Այդ գրութեանը երեւի մենք կը պատասխանենք։ Վճռական կերպով հերքում է եւ այն՝ որ իբր Պոլսից հեռագրուած է եղել "épargnez les européens"։

Դժբախտաբար դուք մինչեւ օրս մեզ չգրեցիք Մայիս 1-ի նիստի ու Վարդգէս-Զօհրաբեան հարցապնդման մասին։ Դուք ի վիճակի էք բոլորը ստոյգ իմանալու եւ մեզ տեղեկագրելու, որպէսզի շահագործենք։ Որքա՞ն կարեւոր են այժմ՝ այդ տեղեկութիւնները, երբ գրեթէ ամէն օր դիմումներ ենք անում այս կամ այն տեղ։ Փաստեր պէտք է ունենանք։ Դրա տեղ՝ յաճախ հեռագիրներ ենք ստանում, որոնք հաղորդում են մեզ վաղուց ծանօթ բաներ, կամ անկարեւոր, երկրորդական արժէք ունեցող իրողութիւններ։ Ձեր հաղորդած հեռագրալուրերը սովորաբար գտնում ենք թերթերի մէջ — եւ աւելի վաղ։

Ոչինչ, կամ համարեա ոչինչ չգիտենք եւ այն յարաբերութիւնների մասին, որ ամիսներից ի վեր դուք վարել էք տեղական կուսակցութիւնների հետ։

Ձեր գիտցածը գրեցէք նամակներով, երկար ու փաստօրէն։ Ընդհանուր ու պարապ խօսքերով, հարայ-հրոցով չենք կարողանում յուզել հաս[արակական] կարծիքը։ Բարեբախտութիւն էր որ գոնէ Cochin-ը[29] խօսեց, մեր մի հեռագրական դիմումի վրայ։ Ֆրանսիական Chambre-ի [խորհրդարանի]։ Այդ փոքրիկ հարցապնդումի մասին կը կարդաք Temps-ի մէջ։ Ժօրէսի միջամըտութիւնը ընդհանրապէս թուլացրեց Cochin-ի ճառի հետեւանք-տպաւորութիւնը։ Ժօրէս այստեղ եւս հաւատարիմ մնաց իր տակտիկին — խնայել Իթթիհատի վարկը, հաւատալ նրան։ Ցամենայնդէպս, այդ հարցապնդումը իր որոշ օգուտը կ'ունենայ։

Մի քանի անգամ ուժգին դիմումներ ենք արել եւ Լոնտոնի մեր բարեկամ Լինչին[30], խնդրել ենք՝ հարցապնդում անել։ Իր սովորութեան հակառակ՝ անպատասխանի թողեց մեր դիմումները։ Նա եւս անշուշտ խնայում է Երիտ[ասարդ] Թուրքիային։

Միւս կողմից մեր մի նոր բարեկամ սենատոր Bérard[31] հեռագրում է մեզ, որ անձնական տեսակցութեան միջոցին Պիշոնը[32] ասել է իրան, թէ մեր ցանկութեան համաձայն իր՝ մինիստրի կողմից արուած են կ. Պոլսում ուժեղ ազդարարութիւններ։

Ահա ձեր նոր հեռագիրն է գալիս, թէ Ատանայի վալին հայերին է մեղադրում եւ հրահանգում էք դիմումներ անել։ Վերջին տասն օրուայ մեր դիմումները հէնց այդ չարաբաստիկ ինսինուացիաների շուրջն է։ Էլ նոր ի՞նչ ասենք։

Եւրոպան սպասում է Ատանա ղրկուած քննութեան հետեւանքին։ Au courant[33] եղէք եւ եթէ կարող էք օրը օրին տեղեկացրէք մեզ այդ քննութեան ընթացքի մասին։

Եթէ հնարաւոր լինէր ձեռք ձգել Ատիլ բէյի տխրա-

29.- Ֆրանսայի Ազգ. Խորհրդարանի պատգամաւոր, հայասէր անձնաւորութիւն։

30.- Հենրի Լինչ՝ Մեծն Բրիտանիոյ Համայնքներու պալատի անդամ։

31.- Վիկտոր Պերար՝ Դաշնակցութեան համակիր, ֆրանսացի քաղաքական ծանօթ անձնաւորութիւն։

32.- Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարար։

33.- Ֆրանսերէն՝ տեղեակ, իրազեկ։

հռչակ հեռագիրը... դա չատ կ'օգնէր[34]։

Մենք «ալարմը» կը շարունակենք, դուք միայն նիւթ տուէք։

Բայց մանաւանդ գաւառների ինքնապաշտպանութեանը զոռ տուէք եւ, ի սէր գործի, մեր ղրկած վերջին գումարին (20 հազար) ուրիշ գործադրութիւն մի տաք։ Թերթի կամ այլ նպատակների եթէ յանձնէք, հակառակ ձեր խոստման,- կը բողոքենք բոլոր ուժով։ Կազմակերպութիւնը չուտով կը յայտնուի դրամական կրիզի մէջ եւ գումարները պէտք է ծախսել ծայրայեղ զգուշութեամբ եւ ամենաստիպողական անհրաժեշտութեան դէպքերում։

Վերջին 20 հատորը[9] ղրկեցինք հաւատալով, որ պահանջում էք ինքնապ[աշտպանութեան] նպատակին գործադրելու, եւ ղրկեցինք միայն այդ պայմանով։ Ցոյս ունենք, որ այդ եւ ուրիշ պահանջները կատարուել են ամբողջ Պատ. մարմնի կողմից, այսինքն տեղդ գտնուող մեր այլեւայլ մարմինների ներկայացուցիչների միահամուռ ցանկութեամբ։ Եթէ դրամը վերոյիշեալ նպատակին չծառայեցնէք, կը խնդրէինք յետ ղրկել։

Ձենք կասկածում, որ թերթի հրատ[արակութեան] խնդիրը պիտի յետաձգէք մինչեւ Ը[նդհանուր] Ժ[ողով]ը։ Ֆրանսերէն թերթի համար անպայման մեծ պահանջ կայ այս ծանր ժամանակներում, կամ թէկուզ թուրքերէնի։ Այդ էր, որ պէտք էր գլուխ բերել։ Եթէ այդ չենք կարող,- հայերէն օրգանը, որքան էլ նա գունաւոր[?] լինի, չի կարող արդարացնել այն ահագին ծախքերը, որ կազմակերպութիւնը պէտք է անի։

Ձենք կարողանում բացատրել մեզ, թէ ինչո՞ւ գէթ այժմ չէք ուզում դիմել ժողովարարութեան՝[35] ձեր շրջանում։ Մինչեւ օրս չձեռնարկեցիք, հակառակ մեր այնքան թախանձանքներին. այժմ էլ, երբ յայտնուում ենք ժողովրդի հետ ամենավտանգաւոր վայրկեաններից մէկումը եւ երբ ժողովավարութիւնը դառնում է հրամայական պահանջ — դուք դարձեալ տեղիս միջոցներից էք վերցնում։ Այդ առթիւ բողոք ենք ստացել, եւ երկու մարմնից։

Ը[նդհանուր] Ժ[ողով]ի գումարելու մասին վաղուց գրուած է ձեզ։ Պատասխան չունինք. բայց անվերջ ձգձգել չի լինի, դժգոհութիւններ սկսում են տեղալ եւ այդ առթիւ։ Աշխատեցէք, որ գումարուի գոնէ Ցուլիսի վերջերին։

Թուրքիայի եւ Կովկասի վերջին անցքերից յետոյ (մասսային բանտարկութիւններ, հակադաշնակցական անօրինակ արշաւանք) — անտարակոյս, կանգնած ենք լուրջ կրիզի առաջ, ոչ միայն արտաքին, այլեւ ներքին, կազմակերպական։ Աշխատելու ենք միաբան կերպով հարթելու ծանր կնճիռները եւ դնելու կազմակերպութիւնը մոմենտի բարձրութեան վրայ։

Ընկերական ջերմ ողջոյններով՝
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

34.- Ատիլ բէյը խորհրդականն էր Թուրքիոյ ներքին գործոց նախարարին. ի՛նք էր հեղինակը ակնարկուած այն «տխրահռչակ հեռագրին», որմով Ատանայի վալիին կը հրահանգուէր.— «Մեծագոյն ուշադրութեամբ պէտք է հոգ տարուի, որ վնաս չհասնի օտար կրօնական հաստատութիւններուն եւ հիւպատոսարաններուն»։

35.- Ժողովարարութիւն կը գործածուէր հանգանակութիւն իմաստով։

Փաստ. 1146-42

Ա 5.– ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿ Հ.Յ.Դ. ՊԱԼՔ. ՇՐՋԱՆԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ

Ընկերնե՛ր,

Նախորդ ամսուայ ընթացքին Թուրքիոյ մէջ յայտնուած հակասահմանադրական շարժումներուն անակնկալօրէն զուգորդուած հայկական ցաւալի կոտորածները Կիլիկիոյ շրջանին մէջ — սադրուած Եըլտըզի եւ անոր գործակալներուն կողմէ — յայտնի է որ արտակարգ յուզման մը ենթարկած են մեր հասարակութեան զանազան շրջաններուն հետ եւ մեր ընկերական զանազան խաւերը։

Ստոյգ է որ Կիլիկիոյ եւ Ատանայի աղէտին շուրջը հրապարակուած տեղեկութիւնները թէեւ չափազանցուած, բայց խիստ ծանր ու ճնշիչ են։ Սակայն նոյնքան ստոյգ է որ Պալքանի մէջ տեղ տեղ մեր ընկերները ի յայտ չբերին պահանջուած կորովն ու իրականութեան ճշգրիտ ըմբռնումը՝ նոյն ոգւով ալ առաջնորդելու համար հասարակութիւնը եւ կամ փարատելու համար առաջացած թիւրիմացութիւնները։ Նոյնքան ստոյգ է նաեւ որ տեղի ունեցած ցաւալի պատահարները եկան աւելորդ անգամ մըն ալ խարանելու այն սխալ ըմբռնումն ու թուլութիւնը՝ որուն անձնատուր եղան մեր ընկերական զանազան խաւերը սահմանադրութենէն յետոյ, հակառակ մեր հրապարակային թէ ներքին պրոպականտին։ Ըսինք ու կրկնեցինք որ Սահմանադրութեան յայտարարութեամբ Թուրքիան կը մտնէր յեղափոխական նոր փուլի մը մէջ, լի անակնկալներով, յղի՝ ապագայ փոթորիկներով, որոնց դիմագրաւելու համար պէտք է պատրաստ ըլլալ եւ մնալ դիրքերուն վրայ՝ խտացուած շարքերով եւ անձնազոհ, ինքնավստահ պատրաստակամութեամբ։ Ու հետեւաբար, նման պատահարներու պահուն՝ շարքերը պէտք չէ որ կորսնցնէին նաեւ իրենց սառնութիւնը, իրականութեան ճշգրիտ վերլուծութիւնն ընելու ընդունակութիւնը՝ մնալու համար առաջնորդողի դերին մէջ։

Ամբոխը, որ միշտ օրուան տպաւորութիւններու տակ գիտէ շատ դիւրաւ այրել երէկուան պաշտածը եւ գիտէ միշտ պահանջել՝ առանց երբեք այդ պահանջին իրականացման համար իր օժանդակութեանը համապատասխան բաժինը բերելու, յայտնուած իրողութեան երեւութական ազդեցութեան տակ կը քննադատէ. քննադատութիւն՝ որ խծբծանքի եւ բամբասանքի համարժէք է։ Եւ սակայն այդ քննադատութիւն-բամբասանքները ոչ մէկ տրամաբանութեան եւ թոյլ պատասխանի կրնան դիմանալ եւ մեր ընկերները շատ դիւրաւ կրնան ուղղել տրամադրութիւնը՝ ցորչափ պակսի մեզ հրապարակով արտայայտուելու միջոցները։

Այն պահուն, երբ հակասահմանադրական եւ յետադիմական տարրերն ու պաշտօնեաները ամէն հրէշային ջանք կը թափեն ջարդերուն իբրեւ շարժառիթ մատնանշելու հայ յեղափոխականները եւ այդ ուղղութեամբ գրգռելու մոլեռանդ ամբոխը, քաղաքագիտական եւ հեռատեսական սխալ մը պիտի ըլլար ի հարկէ, լոկ հայ ժողովուրդին անգիտակից, խծբծող եւ յուսահատող մասը համոզելու համար, ելլել հրապարակել ինքնապաշտպանութեան այն գեղեցիկ ու գովելի ջանքերը՝ զորս ի յայտ բերաւ Դաշնակցութիւնը Կիլիկիոյ շրջանին, մասնաւորապէս Ատանայի մէջ, թողլով այն պարագան, որ ռեկլամային գործունէութիւնը միշտ ատած է Դաշնակցութենէն։ Ատանայի մէջ ինքնապաշտպանութիւնը առաջին յարձակման պահուն եղած է կատարեալ. այնպէս որ այդ առաջին երեք օրերուն յարձակող խուժանին կորուստը կը հասցնէն 1000ի. մեր ընկերներէն Ս.ի տունը եղած է ամենաուժեղ մարտկոցներէն մէկը եւ առաջին մէկ երկու օրուան այդ կռիւը բացայայտ յաղթութիւն մըն է եղած մերիններուն։ Չորս օր ետքը Տէտէ Աղաճէն գացած զօրքն է որ կրակ կու տայ հայոց թաղին եւ կը կատարէ գազանութեանց զարհուրելին։ Եւ ասիկա տեսակ մը վրէժխնդրութիւն հայերու աննման ինքնապաշտպանութեան։ Զոք-Մարգուան, Մարաշ եւ ուրիշ կէտերու վրայ նոյնպէս շատ բուռն եղած է ինքնապաշտպանութիւնը, որու շնորհիւ յաջողած են խուսափիլ ջարդերէ եւ դիմադրած օրերով։ Գիւղերը, աւանները եւ մնացած անգօր տեղերն են որ մեծ է եղած հայերու կորուստը։ Մոռնալու չէ որ, այն պահուն՝ երբ առաջին յարձակումներն սկսան՝ կեդրոնի կառավարութիւնը կատարելապէս անդամալուծուած էր եւ երկիրը կը գտնուէր անիշխանութեան մէջ. նոյնիսկ այս րոպէին ալ գաւառներու գլխաւոր կէտերուն վրայ զօրքը մասամբ անիշխան վիճակ մը կը ներկայացնէ, ըմբոստ՝ դէպի կեդրոնական կառավարութիւնը։ Իսկ երիտասարդ թուրքերը չեն տուած այն տեսակ փաստեր՝ որոնցմով կարելի ըլլայ դատապարտել զիրենք այս հարցին մէջ իրենց բռնած ընթացքին համար։ Անաչառ դատաստան մը ընելու համար հարկ կ'ըլլայ սպասել Ատանայի մէջ գործող Զինուորական Ատեանին վարմունքին։

Կորուստին վրայ ճշգրիտ վիճակագրական տեղեկութիւններ կը պակսին. մինչեւ այժմ հնարաւորութիւն չէ եղած խնամոտ քննութեամբ մը գրի առնել թէ նիւթական, թէ մարդկային կորուստները եւ հրապարակ դրուած թիւերը արդիւնք են աղէտին առթած սարսափին։ Այս քննութեան համար հարկաւոր է անկողմնակալ մարմնի մը գոյութիւնը եւ տեղւոյն վրայ կատարուելիք մանրակրկիտ քննութեան մը ձեռնարկը։ Ինչպէս յայտնի է, վերջերս կրցած է Ատանա մտնել պատրիարքական յանձնախումբը։ Աղէտին վայրը ժամանած է նոյնպէս մեր ընկերներէն եւ ընկերուհիներէն կազմուած բժշկական յանձնախումբը։ Շուտով ճամբայ կ'ելլէ նաեւ Պոլիս գտնուող մեր կարող ընկերներէն մէկն ալ դէպի հոն՝ մի միայն պարապելու համար տեղւոյն վրայ կատարուելիք քննութիւններով։

Կազմակերպութիւնը ի գործ դրած է բոլոր կարելի միջոցները՝ դադրեցնելու համար ջարդերը՝ կատարելով դիմումներ Շէյքէթ փաշայի մօտ՝ դեռ Այ-Սթէֆանօ գտնուած միջոցին իսկ, ինչպէս նաեւ խորհրդարանին եւս։ Ներկայացուած է պահանջներ — ա) Խիստ պատիժի ենթարկելու ջարդերու պատասխանատուները. բ) Վնասուց հատուցում, գանձելով հատուցումը թալանի մասնակցող բոլոր շրջաններու թուրք ազգաբնակութենէն. գ) Պետական միջոցներով անմիջական օգնութիւն աղէտեալներուն եւն եւն։

Մտքերը լուսաբանելու համար հաղորդելով այս տեղեկութիւնները, պիտի սպասենք Պատասխանատու մարմնին կողմէ հրատարակուելիք շրջաբերականին եւս, որոնցմէ կ'ուղարկուի շրջանի մարմիններուն։

Ընկերական բարեւներով
Հ.Յ.Դ. ՊԱԼՔ. ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

Յ. Գ.- Յայտնի է Զեզ Սահմանադրականներու յաղթանակները Պարսկաստանի մէջ։ Կազմակերպական ճամբաներով ստացուած վերջին հեռագիր մը կը ծանուցանէ թէ՝ 16 ժամուայ կռիւէ մը յետոյ մեր ընկերներէն Եփրեմը 60 ընկերներով գրաւած է Ղազուինը։ Մասէ խանը 250 ձիաւորներով գերի վերցուցած է կառավարիչը, 200 ձիաւոր, 500 հետեւակ զօրքեր, 6 թնդանօթ եւ մեծաքանակ ռազմամթերք։ Սպաննուած են մէկ հայ, մէկ պարսիկ եւ 6 ալ վիրաւոր։ Հակասահմանադրականներու կորուստը մեծ է։ Այս նշանաւոր յաղթանակով պէտք է բացատրել Շահի վերջին զիջումները։ Սահմանադրականներ սակայն իրաւամբ չեն հաւատար այդ խոստումներուն եւ կը պահանջեն աւելի մեծ զիջում եւ երաշխաւորութիւն՝ որ Շահը այլեւս չի դաւաճաներ իր խօսքին։

Կովկասի անցքերուն մասին եւս տեղեկութիւններ խնդրած ըլլալով, կը հաղորդենք իր ատենին հետաքրքիր նորութիւնները։

Փաստ. 953-23

Բ 1.– ԱՏԱՆԱՅԷՆ Հ.Յ.Դ. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄՆԻՆ

21 *Յունուար* 1909

Հ.Յ.Դ. Կ. Պոլսոյ Պատասխանատու մարմնին,

Ստացանք Ձեր 12/25 *Յունուար թուակիրը։ Զէյթուն ղրկած մեր ընկեր Ժիրայրը վերադարձաւ. նպաստը բաշխած է մեր տուած հրահանգին համաձայն։ Նպաստի ցուցակները Ձեզ կ'ուղարկենք յառաջիկայ շաբթուն։*

Այս օրերս քաղաքին այլեւայլ կողմերը հեռագրի պատճէն մը փակցուեցաւ.- Հնդկաստանի, Աֆղանըստանի եւն. միւսիւլմաններէ Անգլ. կառավարութեան արտաքին գործոց նախարարին քաղած մէկ հեռագրի պատճէնը։ Սոյն հեռագիրը բաւական գէշ տպաւորութիւն առաջ բերաւ թուրք շրջանակներուն մէջ. ամէն ոք կ'ընդօրինակէր այդ հեռագիրը ու իրարու կը մեկնէին համիսլամական ընդհանուր շարժման մը տեսակէտով։ Այս լուրը գիւղերն ալ տարածուած ու այլեւայլ անտեղութեանց պատճառ եղած է։

Ընկեր Գալֆայեան մեզ այցելեց ասկէ 20-25 օր առաջ։ Հոս 17-20 *օր մնալէ վերջ Սիս մեկնեցաւ, ուր կը գտնուի տակաւին։ Սիսէ վերադարձին ընկեր Պզտիկեանի հետ Զոք-Մարգուանի շրջանը պիտի այցելեն։*

Ձեր ակնարկած «Բիւզանդիոն»ի թղթակցութիւնը բոլորովին սուտ է. մեր եւ հնչակեաններու մէջ ոեւէ անհամաձայնութիւն տեղի ունեցած չէ։ Եղելութիւնը սա է թէ հնչակեանները ու Առաջնորդը բաւական վէճ ունեցան, ատենախօսութեանց խնդրի առթիւ։ Մենք բոլորովին հեռու մնացինք այդպիսի վէճերէ։ Կրնաք թերթերու միջոցաւ հերքել տալ «Բիւզանդիոն»ի վերոյիշեալ թղթակցութիւնը։ Հնչակեաններու հետ մեր յարաբերութիւնները շատ կորեկտ են։

Ընկերական բարեւներով
Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԱՏԱՆԱՅԻ ԿՈՄԻՏԷ

Ներփակ կ'ուղարկենք Զէյթունի Ուսումն. խորհուրդի մի գրութիւնը յանձնուած մեր ընկեր Ժիրայրի։ Ինչպէս որ պիտի տեսնէք, դպրոցներուն համար դասագիրք պէտք ունին եղեր. ուստի կը խնդրենք որ այլեւայլ գրավաճառներուն դիմումներ կատարելով, գոհացնել ջանաք Զէյթունի վարժարաններու պահանջքը։

Փաստ. 953-67

Բ 2.– ԱԶԳԱՆՈՒԷՐ[36] ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷԷՆ ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽ. ՄԱՐՄՆԻՆ

11 *Ապրիլ* 909
Այնթապ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կ. Պոլսոյ Պատասխանատու մարմնոյն
Սիրելի ընկեր,

Հալէպի միջոցաւ Ձեզ քաշած հեռագիրնիս ստացաք անշուշտ եւ մեր կացութեան մասին մի քիչ տեղեկութիւն առիք անկից կը յուսանք. ամբողջ Կիլիկիոյ մթնոլորտը խաթարեց քաղաքային այն փոթորիկը, [որ] ցընցեց նաեւ Այնթապը, եւ եաթաղանները դարձեալ սրուեցան թէեւ, սակայն չենք գիտեր ինչու տեղւոյս թուրքերը մինչեւ հիմա դեռ չկրցան շարունակել 95ի վայրագութիւնները: Ատանայի արիւնոտ դէպքը լսելնուս պէս շուտընդփոյթ քաղաքը ինքնապաշտպանութեան վիճակին մէջ դնել եղաւ մեր գործը. շաբաթէ մի վեր հայերը չուկայ չեն իջներ եւ մեր մարտիկները գրեթէ միշտ իրենց դիրքերուն մէջ պատրաստ կը սպասեն ցաւալի անակնկալներու առաջքն առնելու համար: Հոս եւս ջարդի մը կազմակերպութեան խորհուրդը կարգ մը էշրէֆներու մտքէն անցեր է թէեւ, սակայն նոյն մարդիկը 2-3 անգամ յաջորդաբար նիստ ըրած ատենին հետզհետէ ջարդ ընելու կողմնակիցները նուազեր են. առաջին գիշերը 10 հոգի, երկրորդ գիշերը 18 հոգի հակառակեր են եւ երրորդ գիշերն ալ մեծամասնութեամբ որոշուած է որ չըլլայ ջարդ, եւ շաբաթէ մի վեր իթթիհատականներ, որ լուռ կը կենային մինչ ամբողջ հայութիւնը սարսափի մատնուեր են, հիմա կ'աշխատին ցոյց տալ թէ կառավարութեան հետ ձեռք ձեռքի կ'աշխատին եղեր ժողովուրդին եւ հայրենիքին ապահովութեանը համար. եւ այս առթիւ թրքերէն եւ հայատառ թրքերէնով յայտարարութիւններ փակցուցեր են այսօր փողոցներու պատերուն վրայ եւ այս առտու եւս իրենցմէ ներկայացուցիչներ եկեղեցի եկան ժողովրդեան միտքը հանդարտեցնելու համար իբր թէ, որպէսզի չուկայ իջնէ: Ցմոռնանք ըսել թէ քաղաքին ինքնապաշտպանութեան գործին համար տեղւոյս հնչակեան մասնաճիւղին հետ միասին գործել ուզեցինք կարծելով թէ յեղափոխական կուսակցութեան մը հետ գործ պիտի ունենանք. սակայն կը ցաւինք յայտնելու թէ մենք իրաւունք չունէինք այդպէս կարծելու եւ չարաչար սխալուեր ենք: Իբր նախատինք չէ որ կը գրենք. բուն իրենց կողմէ մեր ներկայացուցիչներուն հետ գործելու եկող անձերը իրենք իրենցմէ փախան իրենց ամօթէն. ցաւ է մեզ որ հոստեղի ժողովուրդն եւս խաբելու համար կազմակերպուած է այստեղ սոյն մասնաճիւղը. հոգ չէ սակայն. ժողովուրդը, գոնէ այս առթիւ հասկցաւ թէ ո՛վ է ճշմարիտ յեղափոխականը եւ որո՛ւ վրայ պէտք է իր յոյսը դնէ:

Մտադիր ենք 100 *հատ նիւմ*[?] *եւ* 100 *հատ ռեզուամ գնել. կարելի չէ միթէ որ եւրոպական տան մը հետ սակարկութեան մտնէք այնպէս որ ածան կերպով փոխադրէ Իսկենտերուն. այս մասին Ձեր մասնաւոր ուշադրութիւնը կը հրաւիրենք:*

Դեռ քիչ մ'առաջ ստացուած նամակէ մը հասկցանք թէ Սահմանաբերդին[37] *մէջ ջարդ եղեր է եւ* 20 *մարդ մեռած եւ հարիւրաւորներով վիրաւորներ կան. եւ Արծուաբերդն*[39] *ալ պաշարման տակ է:*

Դրօշակի Ցունուար թիւը ստացեր ենք. եթէ միւսներն եւս ելեր են, շուտով ղրկելնիդ կը խնդրենք:

Հաճեցէք թէ հեռագրի եւ թէ նամակի համար մեզ շիֆրէ[39] *մը ներկայացնել որ յետ այսու անով հաղորդակցինք: Ձեր հասցէն փոխուա՞ծ է արդեօք:*

Քաղաքային այսքան կարեւոր դէպքեր հաճեցէք հեռագրաւ հաղորդել մեզ՝ ծախքը մեր վրայ հաշուելով:

Ընկերական յարգալիր բարեւներով

Հ. Յ. Դաշնակցութեան
Այնթապի ենթակոմիտէի
ԱԶԳԱՆՈՒԷՐ

36.- «Ազգանուէր» ստորագրութիւնը կը կրեն Այնթապի մարմնին գրութիւնները:
37.- Սահմանաբերդը Մարաշ քաղաքի կուսակցական ծածկանունն է:
38.- Արծուաբերդը Զէյթունն է:
39.- Թուանշաններով ծածկագիր մը:

Փաստ. 953-77

Բ 3.– ԾՈՅԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷԷՆ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽ. ՄԱՐՄՆԻՆ

24 *Ապրիլ* 1909, *Ծոց*

Հ. Յ. Դ. Պատ. Մարմնին
Կ. Պոլիս

Յարգելի ընկերնե՛ր,

Երկրին կրած ցաւառիթ դէպքերուն հետեւանքով եւ մանաւանդ Ատանայի անտանելի ջարդն ալ մեզ առիթ չեն տար կանոնաւոր թղթակցելու: Ներկայ երկտողով կը փութանք Ձեզ իմացնել թէ մեր քաղաքին վիճակն ալ կասկածելի է. տեղակալը հին բռնապետական ոգիով սնած ու ապրած ըլլալուն՝ ամէն բանի մէջ անտարբեր ընթացք մըն է որ կը ցուցնէ:

Անցեալները՝ գիշեր ատեն 30*ի չափ թուրք երիտասարդներ ձեռքերնին ահագին փայտերով զինուած՝ հայոց թաղերէն անցնելով կառավարութեան դրան առջեւ կ'երթան ժամը ճիշդ* 2*ին ատեն եւ կը սկսին պոռալ, «չատ ապրի կայսր»ը իրենց լեզուով: Ասոր վրայ անմիջապէս Տեղակալին դիմում եղաւ որպէսզի պահակները շարունակ չըլլագային, գիշեր եւ ցերեկ, անդորրութիւնը պահելու համար, սակայն մեծ անտարբերութիւն մը ցոյց տուաւ եւ կու տայ. կը խնդրենք Պոլսոյ այսքան մօտիկ եղող տեղերու համար անմիջապէս Ձեր ազդեցութիւնը բանեցնէք կեդրոնի պատկանեալ մարմնոյն քով: Եթէ ոչ վտանգը անխուսափելի կը թուի, ինչ որ խուժանին վարմունքէն կը հասկցուի:*

Ընկերական բարեւներով
Հ.Յ.Դ. ԾՈՅԻ ԿՈՄԻՏԷ

Փաստ. 953-86

Բ 4.– ՊԷՅՐՈՒԹԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷԷՆ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽ. ՄԱՐՄՆԻՆ

Պէյրութ, 9 *Մայիս* 1909

Կ. Պոլսի Պատասխանատու մարմնին
Ընկերներ,

Կիլիկեան վերջին աղէտը սարսռացուցիչ է. սահմանադրական կառավարութեան մը օրով տրուած այս հարուածը իր նախընթացներէն չատ աւելի քստմնեցուցիչ, չատ աւելի վայրագ է: Ատանայի երկրորդ ջարդերը աւելի սոսկալի են: Հաւաստի աղբիւրներէ կը ծանուցուի որ առաջինին եւ վերջինին մէջ զօրքը միշտ մասնակցած է այս ոճրագործութիւններուն: Անտիոքէ ղրկուած անհատական նամակներու մէջ օտարի մը գրած էին «այստեղ այս օրերս boucherie[40] *մը դարձած է, տասը տարեկանէ վեր ամբողջ արական հայերը կը ջարդեն. ուրիշ ազգութիւններու դէմ ոեւիցէ հակառակութիւն մը չկայ ու խումբ խումբ փախստականներ կու գան մեր եզերքները, անօթի, անօգնական. Եգիպտոս կ'երթան գործ գտնելու համար, առաջին օրերուն Պէյրութ ելլալ ուզեցին* 400 *հայեր որ Ատանայէն փախած էին, կառավարութիւնը եւ տեղացի ժողովուրդը չձգեցին: Ատանայի շրջանէն* 16 *գիւղեր եւ Սուէտիոյ շրջանէն Քեսապ, Անտիոք եւն. ընդհանուր ջարդուած հայերու թիւը մօտաւորապէս* 25.000 *կը հաշուի. թուրքերու կորուստը Ատանայի մէջ չատ աննշան է:*

Բաւական ժամանակէ ի վեր ձենէ նամակ առած չենք. այս օր լսեցինք որ ընկ. Յ. Թերզեանի եւ մեր տեղական մարմնին ղրկուած ձեր նամակները բռնուած են. կը ջանանք այս զեղծումի համար բողոքել: Նամակները որ տեղական փոլիսի մը ձեռքը տեսնուած են, դեռ ով ըլլալը չհասկցանք:

Հետաքրքիր ենք հասկնալ որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան այժմեան դիրքը կամ ուղղութիւնը ինչ է հանդէպ կուսակցութիւններու, մանաւանդ Իթթիհատի:

Ճիշդ այն օրերուն ուր նաեւ ջարդի մը վախը տարածուած էր Պէյրութ, ստացանք մի հեռագիր Սամսոնի Կ. Կոմիտէէն որով կ'աւետէր կուսակցութիւններու համերաշխութիւնը եւ կը յանձնարարէր դիմել տեղւոյն Իթթիհատի քոմիթէին լրացուցիչ տեղեկութիւններ առնելու համար: Կասկածով վերաբերեցանք այս լուրերուն, մանաւանդ որ այդպիսի հեռագիր մը Սամսոնէն կու գար եւ ոեւիցէ դիմում չըրինք Իթթիհատի:

Կը փափաքինք հասկնալ թէ Հնչակեան կուսակցութեան Հ. Յ. Դաշնակցութեան հանդէպ վերջին ըրած յայտարարութիւնը որ աստիճան ստուգութիւն ունի:

Ընկերական բարեւներով
Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՊԷՅՐՈՒԹԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷ

40.- Ֆրանսերէն՝ սպանդանոց:

Փաստ. 953-92

Բ 5.– ԾՈՅԷՆ ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄՆԻՆ

1909 *Մայիս* 18, *Ծոց*

Հ.Ց.Դ. Պատասխանատու մարմին
Կ. Պոլիս

Յարգելի ընկերնե՛ր,

Ձեր ղրկած 30 *նամակի թուղթերը, ինչպէս նաեւ թերթերը եւ* 5 *պրակ անդորրագրերը ընդունած ենք։ Ներկայիս Ձեզ ցաւալի իրողութիւն մը՛ն ալ կու գանք իմացնել եւ դարման խնդրել։ Ատանայի անտանելի եւ աղիտաբեր դէպքերէն վերջ մեր բարեխնամ կառավարութիւնը կը շարունակէ իր անտարբեր ընթացքը, այլեւայլ ձեւերու տակ ընկճելու համար հայ ազգը։ Այս անգամ ալ զինուորական տուրք գանձելու ձեռք զարկած են. ամօթ եւ անբացատրելի է այս ընթացքը։ Ազգը հիմա իր ցաւերը եւ վէրքերը հազիւ հազ կը կարողանայ դարմանել, կարենալով փոքր ինչ նիւթական օգնութիւն հասցնել Ատանայի ցաւատանջ ժողովուրդին, թէ՞ պիտի զինուորական տուրք տայ։ Կ'երեւի թէ սահմանադրական կառավարութեան ձեւին տակ բռնութիւնն է որ կը շարունակուի, հայոց զինուորագրումը ականջի ետեւ նետելով։ Իրաւացի կերպով ժողովուրդին բողոքը Ձեզ ներկայացնելով կը խնդրենք որ հարկ եղած միջոցները խորհուին եւ գործադրուին։*

Հակառակ պարագային հաճեցէք մեզ իմացնել, Հինգշաբթիի փոսթով իսկ, մեր հետեւելիք խոհական ընթացքը։ Սպասելով Ձեր նպաստաւոր պատասխանին, կը մնանք

Ընկերական բարեւներով
Հ.Ց.Դ. ԾՈՅԻ ԿՈՄԻՏԷ

Փաստ. 953-100

Բ 6.– ՁԱՒԱՐԵԱՆԷՆ ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄՆԻՆ

Կիլիկիոյ կոտորածներէն ետք Ատանա անցած Ս. Ձաւարեան կը գրէ Կ. Պոլսոյ Պատ. մարմնին, ջարդերու մասին իր քաղած տեղեկութիւնները փոխանցելով։

26 *Մայիս*/8 *Յունիս* 1909
Ադանա

Սիրելիք,

Երէկ գիշեր երկար հեռագիր տուի Վարդգէսի[41] *անունով, պատճէնը ներփակ է։ Զոհերը շատ են. Ադանայի, Թարսուսի, Միսիսի, Համիդիէի, Բաղչէի կազաներում գիւղ, չիֆթլիք (խոշոր կալուած), չկայ ուր հայութիւնը կոտորուած կամ այրուած չլինի։ Թարսուսի շրջանում (Կոլլէճի անուանացուցակով)* 453 *զոհ կայ. իմ ներկայութեամբ մի չիֆթլիքի ազատուածի շնորհիւ զոհերի թիւը բարձրացաւ* 553-*ի։ Եւ այդպէս շարունակւում է. բոլոր գիւղերը տուժել են առջի շրջանում։*

Այդ 553-*ից* 55-*ը երեխաներ են*
48-*ը կիներ, օրիորդներ*
323-*ը* 15-16 *տար[եկան] տղամարդ*
127 *այլ հասակի տղամարդիկ.*

Թուերից կը տեսնէք որ հարուածը ուղղուած է հայ կենսունակ տարրի դէմ...

Նոյնը եւ ամէն տեղ է.

Օսմանիէի մէջ մօտ 500 *կին, երեխաներ են մնացել եւ միայն* 12 *տղամարդ։*

Դրսեցիներ (Հաճին, Խարփութ, Տիգրանակ[երտ], Մուշ) շատ կան չիֆթլիքներում կորած։ Շրջանին լաւ ծանօթ մի յոյն կալուածատէր, քրիստ[ոնեայ], չիֆթլիքներում աշխատող քրիստ[ոնեաների] թիւը կը հաշուէր մօտ 10.000. *մահմետ[ական]. չիֆթլիքներում աշխատող քրիստ[ոնեաների] թիւը՝* 3-5000։ *Դրանց մէջ հայ բանուորները կազմելիս են եղել* 80%-*էն ոչ պակաս (մընացածները՝ ասորիներ, յոյներ են)։*

Վախենամ որ այդ 10-15.000 *դրսեցիների* 9/10-*ը կոտորուած լինի։ Վալին երէկ ստացուած զեկուցագրերի հիման վրայ զոհերի թիւը ցոյց էր տալիս* 3500 *քր[իստոնեայ]* + 2036 *մահմետ[ական]* = 5538, *չհաշուելով դրսեցիներին, որոնց թիւը ճշտել անկարելի է իբր։ Եթէ կարող էք ճնշում գործ դրէք, թող պահանջեն ցուցակագրել տէրերի միջոցաւ բոլոր չիֆթլիքներում աշխատողների ցանկը եւ կենդանի մնացածների անունները. ես էլ կ'աշխատեմ։*

Եւրոպացիների ասելով զոհերի թիւը 20-30 *հազարի մէջ է։ Ինձ էլ թւում է որ* 20.000*ի շուրջն է դառնում։ Ամէն տեղ մահմեդ[ականների] մէջ գտնուել են անհատներ, որ շատ օգնել են հայերին։*

Ամէն տեղ լաւ են եղել յոյները, եւրոպացիները։ Զէրքէզները Հաճինի, Զէյթունի շրջանում պաշտպանել են, միւս տեղեր մասնակցել։ Տեղական վարչութեան ղեկավարութեամբ է եղել մեծ մասը։ Շատ վայրերում տեղ[ական] իշխանութեան անդամներ դիմադրել են. աւերուած վայրերում քիչ շատ դիմադրութիւն ցոյց են տուած Ադանան եւ Թարսուսը. միւս տեղերը յանկարծակի են եկել...

Բինբաշի Լիւտֆի բէյը պահում է իրեն օրինակելի կերպով. առջի շրջանում պաշտպանում է Միսիսը, յետոյ ամերիկական հիւ[պատոսի] պահանջմամբ (7 *ամերիկացիների պաշտպանութեան համար) Հաճին է փոխադրւում եւ վերջինս պաշտպանում։ Նրա հեռանալուն պէս Միսիսը ջարդում են - ընդհակառակը (Ադանայից) տեղիս կոմանդանը (որ մինչեւ օրս ազատ է) ձեռքերը ծալում է,* 300 *զօրքերը պարապ նստեցնում եւ գաղտնի կերպով խրախուսում կողոպուտն ու կոտորածը։ Նոյն դիրքն է բռնած եւ վալին որ Պոլիս է. պահանջելու է նրան յանձնել տեղիդ զին. ատեանին, բանտարկել առանց ժամանակ կորսնցնելու. մակեդոնացոց*[42] *մասնակցութեամբ հաւանօրէն տեղի է ունենում, վերջիններիս* խաբուելով տեղացիների կողմէ...

Պարլամ[ենտ]ի ներկայացուցիչներն քննութեան համար դրսէն մարդիկ են ուզած (կէսը հայեր)։ Դա շատ կարեւոր է. հայերի տեղ կարելի է եւ այլ քրիստոնեաներ։ Պարլամ[ենտի] անդամների գալուց յետ դրութիւնը փոխուած է դէպի լաւ. եթէ քննիչների թիւը աւելացուէր, լաւ կը լինի։ Իրանց դեռ չեմ տեսած (գնացած են դէպի Զոք Մարսուան). առ հասարակ դրսէն մարդոց գալը (ինչ ձեւով էլ որ լինի) լաւ եւ ցանկալի է... Թող պատրիարքարանը յատուկ մարդիկ, փաստաբան եւայլն ղրկէ Անտիոք, Բախչէ, հոս. նաեւ Ֆելդշերներ[43]*, բժիշկներ։ Մահմեդ[ական] բժիշկներէ խոյս են տալիս, այն ինչ սոված, անտուն ժողովրդի մէջ հիւանդութիւնները անպակաս կը լինեն։*

Պաշտօնեաները փոխուելու են. չմոռնաք Բայազէդից հեռացուած միւթեսարեֆին, Վահանի գիտցած կայմակամին, պաշտօնեաների փոխուելուն։ Սրանք եւս հումանիստ են. նոր պաշտօնեաները հարկաւ դրսէն են գալու (գերադասելի է Մակեդոնիա աշխատածների մէջէն ջոկել)։

Եթէ միսիոնարները, Հայոց (պատր[իարքարանի]) պատուիրակները, Ֆրանս. Հալէպի հիւպատոսը չլինէին հազարաւոր մարդիկ սովէն կը կոտորուէին։

30.000 *ո[սկի] յատկացուելէ յետոյ իսկ կառավարութիւնը* 130 *դրամնոց հաց է տալիս եղել, ուրիշ ոչինչ։ Հայ պատուիրակները չեշտում են որ կառավար[ութեան] օգնութիւնը (հայերին)* 1500 *ոսկիէն անցած չէ (կառավարութիւնը դեռ հաշիւ չէ տուած)։ Այն ինչ երբ* 4 *օր առաջ մի խառը (միջազգայնական) յանձնաժողով է կազմուում (պարլամ[ենտի] անդամների նախաձեռնութեամբ) նրա տրամադրութեան տակ է դրւում* 22 *հազար* (8 *հազ. ո. ծախսուած համարելով). այդ նոր յանձնաժողովն էլ դեռ բան չէ ըրած... տեսնենք։*

Այսօր Մերսինից դառնալու է կաթողիկոսը. գուցէ որոշ քայլեր անենք այդ ուղղութեամբ...

Վալին ասում էր որ խնդրուած է մի նոր 30.000 *եւս, որ մտադիր է եկեղեցիները, դպրոցները կառավար[ութեան] հաշուով չինել տալ։ Պատիժներէ զատ ամենախոշոր հարցը (տների, գործիքների, կահ կարասիների, անասունների) առհասարակ վնասների հատուցման խնդիրը մնում է բաց։* Առանց դրա կոտորածները դադարելու չեն։

Երէկ հեռագիրներ ուղարկեցի Թիֆլիսի եւ Բագուայ թերթերին օգնութիւն խնդրելով։

Կրօնական որսորդութիւնն էլ չի մոռացւում։ Հայ տարրի ներկայութիւնը ամէն տեղ կարեւոր է։ Կրօնի պաշտպանութիւնը չէ ի հարկէ այլ մի ժող[ովրդ]ի շիտակութեան եւ արժանապատուութեան։

Իզմիրցիներից շատ շնորհակալ են. ամենաարագ եւ ամենաշատ օգնութիւնը նրանք են հասցուցած։

Որբերին կարծեմ աւելի լաւ է տեղաւորել Պարտիզակ, Ատաբազար եւ Ռոտոստօ։

Այս նամակս ուղարկէք Յովնանին[44] *ժամանակ չկար գրելու։*

41.- Վարդգէս Յովհ. Սերենկիւլեան, անդամ օսմ. խորհրդարանին։

42.- Այսինքն Մակեդոնիա տեղակայուած եւ Կիլիկիա ուղարկուած թրքական զօրքերը։

43.- Բուժակներ, բժիշկի օգնականներ։

44.- Յոնան Դաւթեանին։

Փաստ. 953-107

Բ 7.– ՉԱՒԱՐԵԱՆԷՆ ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄՆԻՆ

Ս. Չաւարեանի 193-166 համարը կրող այս ընդարձակ նամակը ուղղուած է ամենայն հաւանականութեամբ Կ. Պոլսոյ Հ.Յ.Դ. Պատասխանատու մարմնին: Ըստ երեւոյթին կիսատ է: Հ.Յ.Դ. Կեդր. արխիւի բոլորովին մէկ այլ թղթածրարին մէջ (953-107) կը գտնուի Չաւարեանի միեւնոյն հարցերուն մասին գրած մէկ նամակին վերջին 6 էջերը (9-14), որ այդպէս ալ հրատարակուած է Հրաչ Տասնապետեանի խմբագրած «Սիմոն Չաւարեան» գործի Գ. հատորին մէջ (Անթիլիաս, 1997, էջ 150-151):

Մեր համոզումով վերջին այդ անսկիզբ գրութիւնը մաս կը կազմէ եւ կ'ամբողջացնէ թիւ 193-166 նամակը, թէ իբրեւ էջերու եւ թէ իբրեւ բովանդակութեան շարունակութիւն: Այդպէս ալ միասին կը ներկայացնենք երկու փաստաթուղթերը, պահելով անոնց արխիւային երկու համարակալումները:

Երեքշաբթի 9/22-VI- 1909
Բախչէ

Ընկերներ,

Մօտ 10 *օր է ինչ ճամբորդութեան մէջ եմ: Միսիս, Համիդիէ, Օսմանիէ, Էրզին, Բախչէ: Բոլոր տեղերն էլ տեսնւում եմ զին[ուորական] տեղական հրամանատարների հետ: Օսմանիէ նստում է Էրզինի (Ջեբել Բերեքեթի) զինւ. ատեանի* 1-*ի քննիչ յանձնաժողովը: Ուրիշ քննիչ (թաքիքաթ) յանձնաժողովներ կան Մարաշ, Հաջին, կարծեմ եւ Անտիոք: Զին[ուորական]* V *(տեղական) հրամանատարները հսկում են խաղաղութեանը. տեղ տեղ վերադարձնում են թալանները, տեղեկութիւն են հաղորդում քննիչ յանձնախմբերին անցած դարձածների մասին: Քննիչ յանձնախմբերն արդէն բանտարկում են յանցաւորներին եւ իրենց զեկուցման հետ յանձնում են զին[ուորական] ատեանին: Հասկանալի է որ ուր նստում են քննիչ յանձնաժողովները (օրինակ Օսմանիէ) այնտեղ դրութիւնը (քննութեան տեսակէտէ) աւելի բաւարար է եւ ընդհակառակը: Այսպէս Համիտիէի մէջ եւ շրջանում, ուր սպանուած է մօտ* 1.500 *մարդ եւ Միսիս, ուր բոլոր հայերը (մօտ* 250) *կոտորուել են եւ կենդանի մնացածներն էլ մահմետականացած են ու մինչեւ հիմա էլ չեն համարձակւում գնալ Աղանա – շատ աւելի քիչ յանցաւոր է բանտարկուած քան Օսմանիէ, ուր* 588 *սպանուածների վրայ* 572 *կենդանի մնացած կայ...*

Օսմանիէի քննիչ յանձնաժողովը նստելու է նաեւ Համիդիէ, Բախչէ: Բայց ե՞րբ է հերթը վերջիններիս հասնելու: Քննիչ յանձնաժողովի անդամները ինձ ըսին որ մի 20-30 *օրէն հազիւ վերջացնեն Օսմանիէն: Հետեւաբար Բախչէի շրջանը* 850 *ընտ[անիք]* 5,268 *անձով, որ* 759 *տեղացի եւ* 52 *(կարսեցի) զոհ է տուած, այսինքն բոլոր տղայ աշխատաւորներու կէսը, դեռ ամիսներ սպասելու է իր հերթին: Այն ինչ Հաջին (որ ունի առանձին քննիչ յանձնաժողով) տուած է միայն* 20-30 *զոհ. Նոյնը եւ Մարաշը: Յանձնաժողովները որոշելու էր ոչ թէ ըստ միւթեսարիֆութեան, այլ ըստ այլ եւ այլ շրջանների տուած զոհերի թուի եւ աշխարհագրական դիրքին:*

Այդպիսով Բախչէն (գուցէ միացնելով նրան Խասսան եւ Իսլահիէն) ունենալու էր մի առանձին քննիչ յանձնախումբ: Այդ մասին խօսեցի Էրզինի զին[ուորական] ատեանի նախագահի հետ. թէեւ յուսադրեց, բայց աշխատելու է այդտեղ:

Բացի այդ, նկատի է ունենալու եւ կարգադրելու է որպէսզի հաշուի առնուեն հետեւեալ կէտերը:

1) *Քննութիւնները* [?] *կատարուեն տեղի վրայ՝ գիւղում, աւանում, ագարակում, եւ ոչ թէ գանգատաւորներին կենտրոն հրաւիրելով: Առանց դրա* 9/10*րդը վախենում են* ½, 1 *օր ճամբորդել եւ գնալ քննիչ յանձնաժողովի մօտ գանգատուելու: Բացի այդ քննիչ յանձնաժողովը, չտեսած աւերումները, տեղ տեղ դիակները իր աչքով, տեսական եւ սխալ գաղափար է կազմում յանցանքի մասին:*

2) *Քննիչ յանձ[նախումբ]ը քննելու է ոչ միայն այն դէպքերը երբ գանգատաւորներ կան, այլ բոլոր կատարուած գազանութիւնների մասին, ումից էլ տեղեկութիւն առնէ: Ընտանիքներ, գիւղակներ կան, որոնք բնաջինջ են եղած կամ մնացածն էլ փախած ու մահմետականացած են: Գանգատուող չկայ բայց կայ ամենասոսկալի ոճիր, որով ներկայումս չեն զբաղւում... (քանի որ գանգատուող չկայ, ինչպէս Ջեբել Բերեքեթի Եարֆուղը, Միսիսը, շատ ագարակներ):*

3) *Քննիչ յանձ[նախումբ]ը զբաղուելու է նոյնչափ տեղացիներով, որչափ այն հազարաւոր հայ ու ասորի կոտորուած հնձուորներով, որոնցով տեղացիները, կալուածատէրերը, կոտորող գիւղացիները չեն հետաքրքրւում:*

4) *Քննիչ յանձ[նախումբ]ի մէջ մասնակցելու են նաեւ քրիստոնեաներ, գէթ իբրեւ քարտուղարներ, խորհրդականներ, մասնագէտ իրաւաբաններ: Այլ կերպ (ինչքան էլ անաչառ լինեն զինուորականները) քրիստոնեաները պիտի մեղադրեն անոնց աչառութեան մէջ: Մի մոռնաք որ զինուորականների մէջ դեռեւս քրիստոնեաներ չկան եւ սպաները իրաւաբանական հմտութիւն չունեն:*

5) *Դժբախտաբար շարժման աստառը – կողոպուտը – թալան է (հարստութեան, անասունների, հողերի, տների, կանանց): Հարցը սակայն այս տաք օրերի մէջ չէ, երբ օգնութիւն կայ դուրսէն եւ ժողովուրդը հնարաւորութիւն ունի պտուղներով (թութ եւայլն) կերակրուելու* [?] *այդպէս եւ օգտուիլ հունձէն: Հարցը ապագայի մէջն է: Համարեա բոլոր հայ տները թալանած են: Գործիքները, անկողին, հագուստ... տների* 9/10*րդը այրուած, հոյակապ պատերը...: Շատ ընտանիքներ կան, որ ամսան, գդալ, դանակ չունեն: Մաճկալը* [?] *չունեն պարէնը կալսելու համար եւ փայտերով են ծեծում: ..... չունեն ..... տալու համար եւ ձեռքերով են ..... տալիս...*[45]

Ապրում են աւերակների մէջ, ծառերի տակ թրջուելով անձրեւէն: Ոչ ոք հոգ չի տանում դրա մասին: ..... աչքաթող են արուած...[45]

Մխիթարւում են թէ թալանները յետ են տրւում: Զինուորական հրամանատարները գիւղերում այդ հրահանգը ճիշտ է ունեն եւ տաւարը որոնում են: Տեղ տեղ ինչքերն [?] *ու կովերը յետ են բերուած (գէթ որոշ չափով): Նոյնը չի կարելի ասել տան իրերի մասին՝* 1/10*րդն անգամ չի գտնւում... մանաւանդ արժէքաւոր բաները: Տները .....*[45] *այրուած են ու չեն կարող վերադարձուել:*

Մի քանի տեղեր հաշիւ ըրի. վնասները մօտաւորապէս հետեւեալ գումարների մէջ են տատանւում այլեւայլ ընտան[իքների] համար.

Տների	12	25	35	100 *ոսկի*
պաշար (ուտելիք)	½	4	5	10
Տան իրեր	4	8	40	50
Անասուններ	-	6	10	60
Կարասի, դրամ, զարդ	-	-	20	
	16½	43	110	220*ռ.*
				ընտ[անիքի] հաշուի

Աւելացրէք այս ամէնին նաեւ սա որ հնձի մի մասը կորաւ, փչացուեց, մնացածը տրուեց հնձելու կիսով հարեւաններին, որ հայերը բոլորովին զրկուեցին իրենց ապրուստի գլխաւոր միջոցէ - շերամէ – եւ հասկանալի կը դառնայ կորուստի մեծութիւնը:

Զգիտեմ ինչպէս կը կարգադրուի ապրուստի խնդիրը, տուն տեղերի, բնակարանների: Մի բան միայն պարզ է, որ ամօթ է գէթ վրաններ չտալ այս կոտորուած ժողովուրդին: Եթէ Աղանայի պահեստներում չկայ, դժուար չէ Պոլսէն բերել տալ:

45.- Բնագրին ջրոտած ըլլալուն հետեւանքով, տեղ-տեղ ձեռագիրը անընթեռնելի է:

Փաստ. 193-166

Սպանութեանց 9/10*դը կատարուել է այդ նպատակով, եւ ոչ թէ կողոպուտը կատարուել է իբրեւ հետեւանք ֆանատիզմի ու կոտորածի: Ոճրի մի կողմը անկարելի է պարզել առանց միւսի: Սպանութիւնները անբաժան կերպով կապուած են կողոպուտի հետ:*

Եթէ բոլոր ոճրագործները կախուեն իսկ առանց թալանի վերադարձուելու, տուժողներ չեն կարող զգալ իրենց բաւարարութիւն ստացած: Հետեւաբար սպանութեան ու կողոպուտի քննութիւնը միացնելու է: Իսկ այդ պարագայում կրկնապատկելու է թէ քննիչ յանձնախմբի թիւը, թէ փոխելու է նրանց որակը, աւելացնելով իրենց մասնագէտ քրիստոնեայ քննիչներ:

Նման բան կարելի էր անել եւ զին[ուորական] ատեանների հետ, արտակարգ լիազօրութիւններ տալով այդ բացառիկ մարմիններին [պարլ[ամենտ]ի] եւ զօրքի հրամանատարի որոշմամբ):

6) *Քննութեան ու պատժի հետ մոռնալու չէ որ* 30-50 *տ[արի] առաջ այս շրջանի մահմետ[ական] ազգաբնակութիւնը վարում էր աշխարական կեանք: Հիմա էլ մեծ մասամբ նստակեաց դառնալով նա դեռ շարունակում է պատկանել այս այն աշխարին, ղեկավարուել այս կամ այն «պետի» հրահանգներով: Նոյնն է համարեա եւ այլեւայլ «մուհաջիրները»: Պատժել թալուողներին առանց ձեռք տալու աղաներին ու «անմեղ» պետերին, կը նշանակէ բանտարկել Սէիդ Ալիի այս կամ այն ղոլամին, կռուել դանակի դէմ առանց պատժելու դանակը շարժող ձեռքը...*

7) *Նկատի ունեցէք որ Տարսոնէն սկսեալ մինչեւ Աղանա, Մերսին, Համիդիէ, Օսմանիէ, Զոք Մարսուան, Բախչէ, հաւանօրէն եւ Կարս[բազար], Խասսա եւայլն բոլոր ոճրագործ պաշտօնեաները մնում են իրենց տեղը... տեղական զին. հրամանատարների հետ [երեւի փոխադարձ համաձայնութեամբ] վարելով վարչ[ութեան] գործերը... Դա այնքան էլ չի համապատասխանում արդարութեան:*

8) *Բոլոր վայրերում տեղ[ական] վարչութեան կամ ազդեցիկ անդամների հրահանգով նախ քան կոտորածը հաւաքած են ռեղիֆները*[19], *զէնք բաժնած, կամ պաշտօնեաների ձեռնպահութեան շնորհիւ (այսինքն արեւելեան ձեւի հրահանգով) խուժանը գրաւել է զէնքի պահեստները: Դա է որ կռուի տեղ կոտորածի ձեւ է տուել: Այդ զէնքերը մինչեւ օրս չեն հաւաքուած: Մեղաւորները ազատ են:*

9) *Ըսի որ կոտորած են ամենաազդեցիկ, ամենաաշխատաւոր, ամենախելօք, ամենաքաջ հայ անդամները: Միայն Հաջինը* 3-4000 *աշխատաւոր տղամարդ է կորցրել: Իսկ սպանուած ընդհանուր աշխատաւորներու թիւը երեւի* 15.000*էն պակաս չէ: Հետեւաբար,* 15.000 *ընտանիքներ զրկուել են իրենց աշխատաւորներէն: Ուս-*

տի կամ ատոնց ընտանիքները ապահովուելու են գէթ մի 10 տարով կամ դրանց տրուելու է միանուագ վարձատրութիւն (սպանուածների հաշուով) ամէն մի անձին հաշուելով օրինակ 100-ական ո[սկի] կամ աւելի ճիշտ կերպով ամէն մէկի տարեկան միջակ աշխատանքը capitaliser[46] ընելով բազմապատկելով 10-ի վրայ (10% հաշուով), կամ 16-ի (6%-ի հաշուով)։ Հակառակ պարագայում 10.000 ոճրագործները մի 50-100 պահ տալով հասած կը լինեն իրենց նպատակին — սովի միջոցաւ բնաջինջ անելով հայերին —։

10) Որբանոց-արհեստագիտ[ական] դպրոցները նըպատակայարմար է հաստատել Հաջին (հաջինցոց համար) Հասան բէյլի (ձէրբել Բերեքեթի համար), մնացածներին տեղաւորելով Պարտիզակ-Ատաբազար...

11) Ազգութիւնը այստեղ եկեղեցիով է բնորոշւում։ Քահանաները (իբրեւ ազգութեան ներկայացուցիչներ) կոտորուել են առանձին եռանդով։ Ազդէք պատրիարքարանի վրայ, որպէսզի Երուսաղէմի միաբանների եւ Արմաշի աշակերտների մի մասը ցրուեն գէթ ½-1 տարով այս շրջանի որբ մնացած վայրերում։

Նամակս շատ երկարեց։

Բարեւներով
Ձեր ՍՄԲ.

46.- Ֆրանսերէն՝ դրամի, գումարի վերածել։

Նամակս ուղարկէք Ցովնանին[44]։

Փաստ. 1719գ-13

Բ 8.– Զ. ԵՍԱՅԵԱՆԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ՀԻՒՍԷՅԻՆ ՏԱՅԻՄ ՊԷՅԻ ՄԱՍԻՆ

ՀԻՒՍԷՑԻՆ ՏԱՑԻՄ ՊԷՑ

Երբ Ատանա հասանք մեզ ամէնէն շատ հետաքրքրող բաներէն մէկն ալ եղաւ իմանալ անունները այն մահմետականներուն, որոնք փոխանակ ամբոխին մոլեռանդութեանը հետեւելու, ընդհակառակը դէմ կեցած էին ոճրագործներուն եւ ի հարկին պաշտպանած էին հայերը։ Այս հազուադէպ անձնաւորութիւններուն ամէնէն գիտակիցը, ամէնէն շահեկանը՝ իր կատարած ազատարարի գործին ընդարձակութեամբը Հիւսէյին Տայիմ պէյն էր։ Ահաւասիկ թէ ի՞նչ լսած ենք իր մասին եւ թէ ի՞նչ տեսած ենք մենք անձամբ։

Դէպքին ամէնէն տաք միջոցին, առանց ոեւէ զինուորական միջոց ունենալու ձեռքին տակ, Տայիմ պէյ իր պաշտօնական համազգեստը հագած եւ բոլորովին մինակը դիմաւորած է խուժանը կամ յորդորելով կամ պատահելիքին պատասխանատուութիւնները յիշեցնելով յաջողած է ետ դարձնել այսպէս թէ այնպէս. մէյ մը մէկ կողմ, մէյ մը միւս կողմ վազելով կրցած է Զարչափուք հայ թաղին սահմաններէն ներս չմտցնել կատաղած խուժանը։

Տայիմ պէյ իր պաղարիւնութիւնով, ճարտարութիւնով եւ քանի մը անգամ կեանքը վտանգի դնելով ազատելէ ետքը հայ թաղը՝ իր տանը դուռները բացած է ուրիշ թաղերէ եկող հայ փախստականներու որոնց մէջ մեծ թիւով տղաքներ եւ կիներ կային եւ ապաստան ընծայած է ամէնուն դէպքի միջոցին եւ յաջորդող օրերուն, ամենամեծ անձնուիրութեամբ։

Յիշած դէպքերուս մասին համաձայնութեամբ վկայած են այն ատեն Զարչափուք թաղեցի հայեր, Տէր Արսէն քահանան, Թերզեան գերապայծառը, Անգլիոյ հիւպատոսը եւ հիւպատոսուհին ինչպէս նաեւ Ֆրանսացի մայրապետները։

Իսկ մենք անձամբ տեսանք թէ ինչպէս Հիւսէյին Տայիմ պէյ կազմակերպած էր վրաններու կեանքը եւ կը հսկէր հարիւրաւոր արկածեալներու վրայ։ Կը հսկէր հայրաբար, հոգ տանելով ամէն կարգի պահանջքներու։ Հոգ կը տանէր որ հիւանդները խնամուէին, որբերը պաշտպանուէին եւ ամէն կարգի կարօտեալներ օգնութիւն եւ պաշտպանութիւն կը գտնէին իր մօտ։ Ամէն անգամ որ գացած ենք դէպի վրանները զինքը գտած ենք գործի վրայ ու այս բոլորը կը կատարէր ամենամեծ պարզութեամբ եւ բնականութեամբ։

Ժամանակին առանձին նամակով հաղորդած ենք այս տեղեկութիւնները ուր որ անկ է. հիմակ ալ կը կրկնենք նոյն բաները համոզուած որ պարտականութիւնը ունինք այս վկայութիւնը տալ Հիւսէյին Տայիմ պէյի Ատանայի դէպքին եւ յաջորդող օրերուն ունեցած գործունէութեան վրայ։

ԶԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆ

Յ. Գ.- Ի միջի այլոց մասնաւորապէս տեղեկացած եմ թէ ինչպէ՛ս բացարձակ անշահախնդրութեամբ ազատած է իմ ազգականներէս Սրապ պէյ Սեւեանը, իր կինը եւ չորս անչափահաս զաւակները. եւ այս մասնաւոր դէպքին առիթով մօտէն գիտցած եմ թէ Հիւսէյին Տայիմ պէյ կեանքը վտանգի մէջ դրած է (հրացան մը արձակած են վրանին). գիտցած եմ նաեւ որ դէպքէն ետքը մերժած է բացարձակապէս ոեւէ նուէր որ յիշեալ ընտանիքը պարտական զգացած է ընել իր շնորհակալութիւնը յայտնելու համար։

ՆՈՑՆ

Փաստ. 1719գ-8

Բ 9.– ԻԹԹԻՀԱՏԻ ԿԵԴՐ. ՄԱՐՄԻՆԷՆ Հ.Յ.Դ.ԻՆ

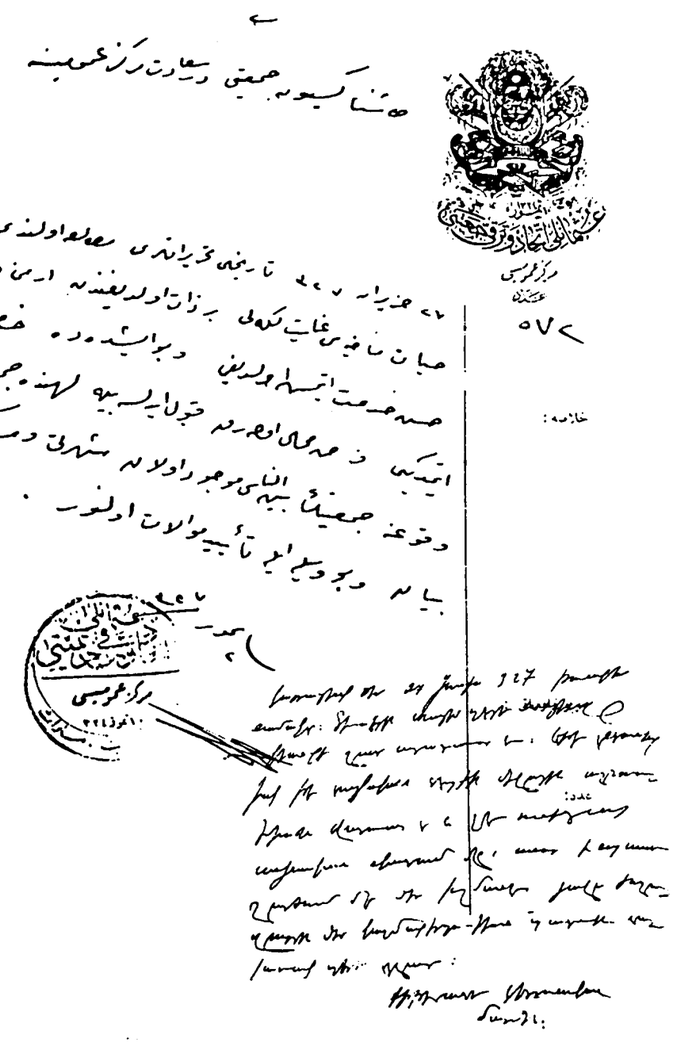

Կարդացինք ձեր 27 Յունիս 327 թուակիր նամակը, Հիւսէյին Տայիմ պէյի անցեալ կեանքը շատ արժանաւոր է։ Եթէ ընդունինք իսկ թէ հայկական դէպքին միջոցին ազնուութեամբ վարուած է եւ չէ ունեցած անձնական նկատում մը, անոր ի նպաստ շարժում մը մեր կողմանէ յաչս ժողովուրդին մեր կազմակերպութեան պատուին հակառակ պիտի ըլլար։

ԻԹԹԻՀԱՏԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ

Consulat Général
de
France
...
Objet
Traduction
du
Tezkeré du Ministère
de l'Intérieur
au
Ministère
des Affaires Etrangères
en date du
26 Avril 1325.

Փաստ. 1719գ-12

Գ 1.– TRADUCTION DU TEZKERE DU MINISTERE DE L'INTERIEUR AU MINISTERE DES AFFAIRES ETRANGERES

En date du 26 avril 1325

J'ai l'honneur de transmettre ci-joint à V.E. la copie d'un télégramme que le comité du Droschak à Genève a adressé au journal "Ieni Gazette", concernant le regrettable incident d'Adana dont mon département a donné en son temps les explications à la Chambre des Députés et dont les débats ont été reptoduits dans le Journal Officiel.

Ainsi que V.E. doit le savoir et ainsi qu'il est prouvé par le procès verbal de la Chambre, le Minstère n'a jamais cessé, depuis le commencement de l'incident, à faire strictement son devoir, tandis que, pour exciter les esprits, certaines personnes ont lancé des nouvelles sensationnelles disant que le gouvernement avait télégraphié aux Vilayets d'épargner les étrangers et de ne massacrer que les Arméniens.

Cette fausse nouvelle a été publiée et la copie de cette dépêche qui ne mérite pas même d'être démentie, a été lue dans la Chambre des Députés.

Les Télégrammes échangés par le Ministère avec Adana, télégrammes qui ont été aussi lus dans la séance du Parlement, sont tellement clairs qu'ils ne prêtent même pas à une double interprétation.

Si les troubles n'ont pas pu être immédiatement étouffés, c'est qu'il a été démontré par des preuves irréfutables que les troupes envoyées n'ont pas pu arriver à temps à cause de la grande distance.

La Chambre elle-même a reconnu que le Ministère de l'Intérieur a complètement fait son devoir.

En outre le Ministère a donné des ordres aux fonctionnaires du vilayet pour que les sommes nécessaires soient versées par les caisses du vilayet pour secourir la population éprouvée et pour qu'aucune aide ne soit épargnée, tant à ceux qui seront réfugiés à Lazkié, qu'à ceux qui sont restés dans leur pays.

En attendant qu'une commission composée de personnes compétentes et intègres soit arrivée pour faire sur place une enquête minutieuse en vue de punir les coupables, conformément aux dipositions de la loi, sans distinction de races ni de religions, l'état de siège a été proclamé dans le vilayet.

Des vivres ont été envoyés et seront envoyés encore des provinces avoisinantes, ainsi qu'il a été dit au Parlement. Trente mille livres ont été destinées aux premiers besoins de la population, en attendant l'approbation de la Chambre. Dix mille livres ont été déjà mises à la disposition des autorités du vilayet; des médecins et des médicaments sont envoyés d'urgence, enfin rien ne sera négligé de tout ce qui est nécessaire pour calmer et réconforter les sinistrés. L'enquête et le jugement des coupables se fera sans perte de temps, avec la plus grande sévérité, et des instructions précises ont été données pour le prompt rétablissement de l'ordre et de la sécurité.

Même pendant les derniers événements dans la capitale, le Ministère n'a jamais cessé d'agir conformément à son devoir et son attitude énergique lui a valu l'appréciation de la Chambre qui a approuvé sa conduite loyale.

Vu ce qui précède les nouvelles des journaux européens qui continuent à prétendre que le gouvernement ne fait pas impartialement son devoir et rejette la faute sur les Arméniens, sont absolument dénuées de fondement. Je prie donc, V.E. de faire connaître la vérité par l'intremise de nos Ambassades, pour réctifier dans le sens de ma communication le télégramme du comité Droschak et d'aviser aussi notre Consulat Général à Genève à cet effet.

Veuillez

H. HAÏNEAU

CONSULAT GÉNÉRAL DE TURQUIE A GENÈVE * 1901 *

Traduction conforme à l'original

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԸՆԴՀ. ՀԻՒՊԱՏՈՍՈՒԹԻՒՆ, ԺԸՆԵՒ

ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԷ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՅ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ՈՒՂՂՈՒԱԾ 26 ԱՊՐԻԼ 1325 [1909]Ի ՏԵՂԵԿԱՆՔԻՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Պատիւն ունիմ ներփակ Ձեր Վսեմութեան փոխանցելու պատճէնը հեռագրի մը, զոր Ժընեւի Դրօշակի կոմիտէն ուղղած է Եէնի Կազէթ թերթին՝ Ատանայի ցաւալի դէպքին վերաբերեալ, որուն մասին իմ բաժանմունքս օրին բացատրութիւն տուած է Երեսփոխանական ժողովին. այս վերջինի քննարկումները հրապարակուեցան Պաշտօնական լրագրին մէջ։

Ինչպէս Ձերդ Վսեմութիւնը պէտք է գիտնայ եւ ինչպէս որ Խորհրդարանի ատենագրութիւններով փաստուած է, նախարարութիւնը դէպքերու սկիզբէն ի վեր երբեք չէ դադրած ճշգրտօրէն կատարելէ իր պարտականութիւնը, մինչդեռ որոշ անձեր, մտքերը բորբոքելու համար, հրապարակ նետեցին զգայացունց լուրեր, ըսելով որ կառավարութիւնը հեռագրած է վիլայէթներուն՝ խնայելու օտարականները, եւ միայն հայերը ջարդելու։

Այս սուտ լուրը հրատարակուեցաւ եւ հեռագրին պատճէնը, որ նոյնիսկ արժանի չէ հերքումի, կարդացուեցաւ Երեսփոխանական ժողովին։ Ատանայի հետ նախարարութեանս կողմէ փոխանակուած հեռագիրները, հեռագիրներ՝ որ ընթերցուեցան նաեւ խորհրդարանական նիստի ընթացքին, այնքան յստակ են որ ոեւէ երկդիմի մեկնաբանութեան տեղի չեն տար։

Եթէ խռովութիւնները անմիջականօրէն չխեղդուեցան, այդ ապացուցուած է [արդէն] այն անհերքելի փաստերով, որ ուղարկուած զօրագունդերը, մեծ հեռաւորութեան պատճառաւ, չկրցան ժամանակին հասնիլ։

Խորհրդարանը եւս ընդունեց որ ներքին նախարարութիւնը ամբողջովին կատարեց իր պարտականութիւնը։

Բացի այդ, նախարարութիւնը հրահանգեց վիլայէթի պաշտօնեաներուն, որ վիլայէթի սնտուկէն անհրաժեշտ գումարներ յատկացուին՝ օգնութեան հասնելու համար աղէտեալ բնակչութեան եւ որ ոչ մէկ օգնութիւն խնայուի ըլլայ անոնց՝ որ Լաթաքիա ապաստանած էին եւ կամ անոնց՝ որ մնացած էին իրենց բնակավայրին մէջ։

Սպասելով ձեռնհաս եւ ուղղամիտ անձնաւորութիւններէ կազմուած յանձնախումբի մը տեղ հասնելուն, որ մանրակրկիտ քննութիւն կատարելէ ետք՝ առանց ցեղի եւ կրօնի խտրութեան եւ համաձայն օրէնքին տրամադրութեանց, պատժէ յանցաւորները — վիլայէթին մէջ հաստատուեցաւ կրակմարի դրութիւն։

Ինչպէս որ խորհրդարանի մէջ ըսուեցաւ, հարեւան նահանգներէն սննդեղէն ուղարկուեցաւ, եւ տակաւին կ'ուղարկուի։ Բնաջկութեան անմիջական կարիքներուն համար սահմանուեցաւ երեսուն հազար ոսկի, որ կը սպասէ Խորհրդարանի հաւանութեան։ Տասը հազար ոսկի արդէն դրուած է վիլայէթի իշխանութեանց տրամադրութեան տակ. ստիպողական կարգով ուղարկուած են բժիշկներ եւ դեղեր. վերջապէս, ոչ մէկ բան պիտի անտեսուի աղէտեալներու անդորրութեան եւ կազդուրման համար։ Յանցաւորներու հարցաքննութիւնն ու դատավարութիւնը պիտի կատարուի առանց ժամանակի կորուստի, ամենայն խստութեամբ, եւ ճշգրիտ հրահանգներ տրուած են կարգն ու ապահովութիւնը վերականգնելու համար։

Մայրաքաղաքի վերջին դէպքերու ժամանակ նոյնիսկ, նախարարութիւնը չդադրեցաւ գործելէ համաձայն իր պարտականութեան, եւ իր կորովի կեցուածքը գնահատանքի արժանացաւ Խորհրդարանի կողմէ, որ եւ հաստատեց իր օրինաւոր ընթացքը։

Ի նկատի ունենալով վերեւի շարադրանքը, եւրոպական լրագիրներու այն լուրերը, որոնք կը յաւակնին թէ՝ կառավարութիւնը անաչառ կերպով չի կատարեր իր պարտականութիւնը եւ յանցանքը կը նետէ հայերուն վրայ, այդ լուրերը բացարձակօրէն անհիմն են։ Կը խնդրեմ հետեւաբար Ձերդ Վսեմութիւն, մեր դեսպանատուներու միջոցաւ բացայայտել ճշմարտութիւնը, իմ հաղորդագրութեանս իմաստով՝ սրբագրելու համար Դրօշակի կոմիտէին հեռագիրը, եւ արդիւնքը իմացնել Ժընեւի մեր Ընդհանուր հիւպատոսութեան։

Հաճեցէք՝

H. Haïneau

Թարգմանութիւնը համաձայն է բնագրին։

Գ 2.– ՆԱՄԱԿ «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵՆԷՆ ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ

Պարոն Մինիստր,

Ապրիլ 26-ի ձեր թղթէրէով, զոր արտաքին գործերի պ. նախարարը կ'ուղղէ մեզի Ժընեւի ընդհանուր հիւպատոսի միջոցով, դուք կը բարեհաճիք հանգստացնել մեզ այն յուզմունքի առիթով, զոր արտայայտած էինք Ատանայի ողբալի անցքերու մասին ղրկած մեր հեռագրին մէջ:

Բողոքի այդ հեռագիրը մենք ուղղած էինք Երեսփոխանական ժողովին, ի դէմս նախագահի: Իսկ պատճէնը Կ. Պոլսի քանի մը թերթերուն:

Մենք կը բողոքէինք այն ապշեցուցիչ ամբաստանութիւններուն դէմ, որոնցմով Ատանայի իշխանութիւնները հայ յեղափոխականները կը ներկայացնէին իբր ջարդերու գրգռիչ ու նախայարձակ: Այդ մեղադրանքը կարդացուեցաւ կառավարութեան ներկայացուցչին բերնով պարլամենտի ամբիոնէն. նա միեւնոյն ժամանակ շրջան ըրաւ եւրոպական մամուլին մէջ: Մենք այժմ կը կարդանք անոր տխրալի պատճառաբանութիւնը պաշտօնական «Թագվիմ Վէկայի» N 203-ի մէջ: Անոր համեմատ՝ հազարաւոր հայ ֆեդայիներն են որ ռումբերով ու մաուզէրներով սպառազինուած, սարսափ էին տարածեր մահմեդական ազգաբնակութեան վրայ:

Այդ տեսակ հրէշաւորութիւններ կը զեկուցանուին պարլամենտին, կը լսուին հաւանութեան շեշտերով եւ ի ցոյց կը դրուին «պաշտօնական թերթին» մէջ, որ պիտի տարածէ այդ սարսափելի մեղադրականը մահմեդական աշխարհին մէջ, բորբոքելով ատելութիւնն ու զայրոյթը յաւիտենական զոհին դէմ:

Մենք պարտք սեպեցինք բողոքել օսմանեան պարլամենտին ու քաղաքակիրթ աշխարհին առջեւ մի անորակելի զրպարտութեան դէմ:

Ձեզ անյայտ չեն, պ. մինիստր, բարեկամական այն կապերը, որ մենք ունեցած ենք «Երիտասարդ Թուրքիոյ» հետ Յուլիսեան յեղափոխութենէն առաջ եւ անկէ յետոյ: Ձեզ յայտնի են եւ այն լաւ զգացումները, որոնցով տոգորուած են մեր կոմիտէներն ու ժողովուրդը՝ մահմեդական ազգաբնակութեան վերաբերմամբ:

Մեր ծրագիրը, մեր քաղաքական բաղձանքներն եւս անծանօթ չեն Երիտասարդ թուրքերու մեծամասնութեանը, որոնց հետ աշխատած ենք ընդհանուր հայրենիքի ազատագրութեան եւ բարօրութեան համար: Այդ իղձերը հայ բովանդակ ազգաբնակութեան իղձերն են: Ոճիր է, ուրեմն, ընդդէմ մարդկութեան, հռչակել հայ յեղափոխականները իբրեւ խռովարար, իբրեւ ազգային ատելութիւն ու թշնամութիւն սերմանողներ: Այդ տեսակ ոճիր մը գործեցին Ատանայի իշխանութիւնները զարմանալի սանձարձակութեամբ, երբ արդէն աւերեր ու արիւներ էին ընդարձակ տարածութիւններ, խուժանի ու հակայեղափոխական զինուորութեան ստոր բնազդներու շղթայազերծ բռնկումով:

Ահռելի ողբերգութիւնը կատարուած է. նա եկաւ միանալու ողբերգութեանց այն շարանին, որոնք խաղացուեր էին համիդեան նզովեալ թագաւորութեան օրով:

Կեդրոնական կառավարութիւնը կատարե՞ց արդեօք իր բովանդակ պարտականութիւնը այդ խմբովին սրածութիւններու ատեն, որ տեւեցին 15 օր անընդհատ ամբողջ վիլայէթին մէջ: Սա մի հարց է, որու վրայ աւելի լաւ է չծանրանալ:

Այսօր մենք ամբողջ հայ ազգաբնակութեան հետ սպասողական մի անձկալի վիճակի մէջ ենք: Մենք կը սպասենք արդար ու անաչառ դատ ու ճնշում: Մարդկայնութիւնն ու քաղաքակրթութիւնն այդպէս կը կամենան: Սահմանադրութեան պատիւն այդպէս կը հրամայէ:

Եթէ, par impossible, սահմանադրական կառավարութիւնը մեղանչէ այդ հրամայական պարտականութեան դէմ, նա կը ծգէ ատելութեան անանցանելի վիհ մը հայ եւ մուսուլման ժողովուրդներու միջեւ. դա կը լինի, արդարեւ, ամենադառն յուսախաբութեան գագաթնակէտը:

Չափազանց ցաւալի է արձանագրել, որ վերջին 10 ամսուայ ընթացքին մէջ նոր ռեժիմը ոչինչ չըրաւ այդ տարաբախտ ժողովրդի համար, ոչինչ չձեռնարկեց բարւոքելու վարչութիւնը, առողջացնելու բիւրոկրատական մթնոլորտը, ուր կը վխտան համիդեան յետադէմ ու հայատեաց պաշտօնեաներ: Չուզեցին նոյնիսկ փոխադրել վալիները, չհամարձակեցան նոյնիսկ դպչել յայտնի ջարդարարներուն, որոնց ներկայութիւնը յարատեւ սպառնալիք մըն է հայ ազգաբնակութիւններու համար: Անտարբերութիւնը կայսրութեան ամէնէն տառապող տարրի հանդէպ՝ բնորոշ գծերէն մէկն էր նոր ռեժիմին: Անպատժութիւնը քաջալերեց յանցաւորներուն, մղելով զանոնք դէպի նոր սխրագործութիւններ:

Ատանայի ողբերգութիւնը ատոր հետեւանքն է: Նա կը սպառնայ ընդհանրանալ եւ նորէն հայ ժողովուրդը մատնուած է վտանգալի կացութեան մը ամենավատթար քմահաճոյքներուն:

Պարոն մինիստր,

Մեզ համար չափազանց տխրալի է սոյնանման փաստեր արձանագրել յեղափոխական Թուրքիոյ ամենափայլուն յաղթութեան օրերուն: Բայց այն մեծ պատասխանատուութիւնը, զոր մենք ստանձնած ենք հանդէպ մեր ժողովրդի, որի դատը պաշտպանած ենք 20 տարիէ ի վեր անհաւասար ու արիւնալի մենամարտի մէջ Աբդիւլ-Համիդեան բռնակալութեան դէմ – այդ պատասխանատուութիւնը կը ստիպէ մեզ, ի պատասխան ձեր հանգըստացուցիչ յայտարարութիւններուն, ըսել ձեզ, այս քանի մը ճշմարտութիւնները, զոր մենք միանգամայն անհրաժեշտ կը սեպենք: Այսօր հայ ազգաբնակութեան գերագոյն բաղձանքն է՝ որ իր կառավարութիւնը խօսքէն անցնի, վերջապէս, դէպի գործ: Մենք կը սպասենք, վստահելով ձեր, ինչպէս եւ ամբողջ կառավարութեան ու պարլամենտի, իմաստութեանը: Անոնցմէ կախուած է վճռել՝ արդեօք Թուրքիոյ այլազան տարրերը պիտի ապրի՞ն այսուհետեւ սերտ համերաշխութեան մէջ, թէ՞ պիտի յօշոտեն զիրար, ի վնաս կայսրութեան կենսական շահերուն եւ յօգուտ թշնամիներուն, որոնք զայն կը հետամտեն:

Ընդունեցէք եւայլն:

ԽՄԲԱԳՐ. «ԴՐՕՇԱԿ»Ի
ՕՐԳԱՆ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Գ 3.– ԲՈՂՈՔԻ ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲ. ԿՈՂՄԷՆ

ՕՍՄ. ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻՆ

Ապշութիւնով կ'իմանանք որ Մայիս 1-ի նիստին մէջ, կառավարութիւնը հիմնուելով տեղական իշխանութիւններու ստայօդ տեղեկութիւններուն վրայ, Ատանայի վերջի ողբերգութիւնը վերագրած է հայ յեղափոխականներուն եւ ներկայացուցած է հայերը իբր նախայարձակ: Կը բողոքենք մենք այս չարամիտ սադրանքին դէմ որ նպատակ ունի ոճրագործները հովանաւորելու: Սա անարգանք մըն է հայ ժողովրդին դէմ՝ չարատանջ ու օրհասական: Հայ յեղափոխականները ոչ մէկ դեր չունին այս գարշելի նախճիրներուն մէջ որ կատարուած են մոլեռանդ խուժանին ձեռքով զօրքերու եւ բարձր իշխանութեանց աջակցութիւնով: Կոչ կ'ընենք Խորհրդարանին ողջմտութեան, արդարասիրութեան, որպէսզի ազդու միջոցներ ձեռք առնէ, յանցաւորները պատժելու համար: Հին ոճիրներուն անպատիժ մնալը քաջալեր մըն է մարդասպաններուն: Վարչութեան մէջ համիդեան մարդոց ներկայութիւնը ոճիրներու մշտնջենական աղբիւրը պիտի ըլլայ՝ ուրկէ պիտի տուժեն միշտ կայսրութեան անդորրութիւնը եւ ապահովութիւնը:

5 Մայիս

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԻՆ

Օսմանեան Խորհրդարանի Մայիս 1-ի նիստին մէջ, թուրք կառավարութիւնը հիմնուելով Ատանայի վալիին, կոտորածներու կազմակերպողին, ստայօդ տեղեկութիւններուն վրայ, ամբաստանեց հայ յեղափոխականները խռովութիւններու իբր թելադրիչ եւ ներկայացուց հայերը իբր նախայարձակ: Մեր բոլոր ուժով կը բողոքենք այդ անորակելի սադրանքին (insinuation) *դէմ որ նպատակ ունի հովանաւորել իսկական ոճրագործները: Սա սիրելի սիստեմն է համիդական բռնակալութեան եւ միանգամայն գրգիռ մը ու անարգանք մը հայ ժողովրդի հասցէին, մահատանջ եւ յաւիտենական քաւութեան նոխազը հակայեղափոխութեան: Հայ կոմիտէները եւ ժողովուրդը, ընդհակառակը, բոլոր սրտով կը ցանկան խաղաղութեան եւ տարբեր ազգութիւններու միաբանութեան եւ կայսրութեան բարգաւաճման: Հայկական կոտորածները սկսան Պոլսոյ պետական հարուածի հետեւեալ օրը, մեղսակցութիւնով տեղական իշխանութիւններուն եւ յետադիմական զօրքերուն: Ինչպէս միշտ, հայերը յանկարծակիի եկած, երկու օր ինքնապաշտպանուեցան, սակայն անկարելի էր ընդերկար դիմադրել կառավարական եւ արիւնարբու խուժանի միացեալ ուժերուն դէմ:*

Այժմ Ատանայի ողբերգութեան եւ նահանգներու մասին ամէն տեղեկութիւն խիստ գրաքննութեան ենթարկուած է: Հակառակ պաշտօնական աղբիւրներու ապահովութեանց Հայաստանի դրութիւնը լի է վտանգներով: Մեր սեփական տեղեկութեանց համեմատ, կոտորածը կը սպառնայ ծաւալիլ հեռաւոր նահանգներուն մէջ, ուր վարչութիւնը յանձնուած է հին համիդական ռեժիմի մարդոց: Գուցէ 1895-96ի հայկական ջարդերուն վերսկսումի նախօրէին կը գտնուինք:

Ուժգին կոչ կ'ընենք քաղաքակիրթ աշխարհի հանրային կարծիքին եւ մամուլին նորանոր եւ հաւաւոր աղէտներու առջեւը առնելու համար:

7 Մայիս

Գ 4.– ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽ. ՄԱՐՄՆԻ ԵՒ ԻԹԹԻՀԱՏԻ ՍԵԼԱՆԻԿԻ ԿԵԴՐՈՆԻ ՄԻՋԵՒ ՓՈԽԱՆԱԿՈՒԱԾ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Իթթիհատ Վէ Թերագգը կուսակցութեան
Սելանիկի Կեդրոնական Կոմիտէին

Լաւագոյն յարաբերութիւն մշակած եւ իր ընկերակցութիւնը մեզ պատիւ համարած անձնաւորութիւններէն մէկն ալ՝ Ձեր Կուսակցութեան յարգելի անդամներէն Վիեննայի զինուորական կցորդ Իսմայիլ Հագգը պէյն է։

Ասկէ առաջ լրագիրներուն մէջ երեւցան Վիեննայի մէջ տեղի ունեցած էնթերվիւներ եւ Հագգը պէյին վերագրուած յայտարարութիւններ, որոնց համաձայն, իբր թէ, Ատանայի աղէտներու սկզբնապատճառները Պոլսոյ Հայ Կոմիտէներն են եղած։

Մէկ կողմ թողունք այն որ իրողութիւնն ու ճշմարտութեան էութիւնը բաւական են ինքն ըստ ինքեան հերքելու այդ կարգի բոլոր մեղադրանքները, որոնք կ'ուղղուին առհասարակ հայկական տարրին. եթէ Հայկական Կոմիտէներ ըսուածը Քաղաքական Կուսակցութիւններն ու Մարմիններն են, այս Երկրի ու Պետութեան վերածնընդեան, վերաշինութեան, ընդհանուր բարօրութեան, խաղաղութեան եւ եղբայրութեան նուիրուած Հ. Յ. Դաշնակցութեան, նպատակը, ուղղութիւնն ու գործունէութիւնը ա՛յնքան յայտնի են եղած որ, արժանացած են ընդհանրութեան համակրութեանն ու Ձեր Կուսակցութեան գնահատմանը։

Հետեւաբար չենք կրնար ընդունիլ, որ Իսմայիլ Հագգը պէյը հակառակ գաղափար եւ համոզում ունեցած եւ յայտնած կրնայ ըլլալ։

Բայց եւ այնպէս՝ լրագիրներու այդ տեղեկութիւնները ցարդ հերքուած չըլլալը կասկած կ'առաջացնէ։ Այդ հրատարակութիւնը ձեր մարմնի ուշադրութիւնն եւս գրաւած պէտք է ըլլայ եւ դուք պէտք տեսած ըլլալու էք ստուգելու թէ իրո՞ք տեղի ունեցած են այդ յայտարարութիւնները, մանաւանդ որ Կուսակցութեան մէջ կարեւոր, տեղ գրաւող Իսմայիլ Հագգը պէյի նման անդամ մը չի կրնար ինքզինք իրաւասու համարել իր կուսակցութեան մտքերուն ու համոզումներուն հակառակ մտքեր յայտնելու։

Ուստի, կը խնդրենք, մեզ յայտնել նախ՝

Արդեօք իսկապէս տեղի ունեցա՞ծ են յիշուած էնթերվիւները եւ այդ առթիւ Իսմայիլ Հագգը պէյին վերագրուած յայտարարութիւնները։ Եթէ տեղի չեն ունեցած, բարի եղիք պաշտօնապէս հերքելու։

Երկրորդ՝ եթէ հակառակ հաւանականութեան, տեղի ունեցած են, Ձեր Կուսակցութիւնը ճշմարտութեան համապատասխա՞ն կը գտնէ անոր յայտնած մտքերը։

ՀԱՅ Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆ

13/26 *Յունիս* 1909

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պոլսոյ Պատասխանատու մարմնին

Յարգելի եղբայրներ,

Խաղաղութեան եւ եղբայրութեան ամրապնդման համար, ձեր կուսակցութեան նպատակը եւ ուղղութիւնը մեզ բոլորիս յայտնի է։ Վիեննայի զինուորական կցորդ Իսմայիլ Հագգը պէյի թերթերէ ոմանց թղթակիցներուն ըրած յայտարարութիւնները պաշտօնական կարեւորութիւն մը չունենալով հանդերձ, մեր Կուսակցութեան նպատակին եւ ուղղութեան եւս համաձայն չըլլալը կը յայտնենք եւ կը հերքենք։

Մեր այս նամակը ձեր ցանկացած թերթերու միջոցով հրատարակելու արտօնուած ըլլալնիդ եւս կը յայտնենք։ Այսպիսի անհատական խօսակցութիւններու երկու կուսակցութեանց միջեւ հաստատուած յարաբերութեան եւ համաձայնութեան վրայ ազդեցութիւն չի կրնալ ունենալը աւելցնելով, կը խնդրենք, ազնիւ եղբայրներ, որ ընդունիք մեր համակրանաց հաւաստիքը։

ԻԹԹԻՀԱՏ ԵՒ ԹԵՐԱԳԳԸԻ ՍԵԼԱՆԻԿԻ
ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԵԴՐՈՆ

Համար 407
17 *Յունիս* 1325 [1909]

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ VI

ՎԱՆ–ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ

Կազմակերպական շրջաններուն սահմանուած բաժինը կը բանանք Վասպուրականով, ուր 1905էն ի վեր կը գործէին երկու Կեդր. Կոմիտէութիւններ.– Վան-Վասպուրականը, ծանօթ նաեւ Շամ եւ Շամիր ծածկանուններով, եւ Լեռնապարը։ Վերջինս կազմակերպուած էր Իշխանի (Միքայէլեան Նիկոլ) կողմէ եւ կը տարածուէր Վանի վիլայէթին հարաւի գաւառներուն վրայ (Ռշտունիք, Կարճկան, Մոկս, Շատախ եւայլն)։

Վասպուրականը ունէր ուժեղ կազմակերպութիւն եւ յեղափոխական հարուստ անցեալ. հոն մարտական եւ կազմակերպական նկատառելի գործունէութիւն ծաւալած էին Պետոյի (Սերեմճեան), Վազգէնի (Տէրոյեան Տիգրան), Խանասորի Վարդանի, Գիսակի (Վարդգէս, Սերենկիւլեան Յովհ.) նման դէմքեր։ Վերջին տարիներու հանրածանօթ գործիչներն էին Վահան Փափազեան (Կոմս), Իշխան, Վանայ Սարգիս (Բարսեղեան, Օտապաշեան Պողոս), Վարդան Շահպազ եւ ուրիշներ։ Մեծ թափով առաջ կը տարուէր Ժողովուրդի զինումը, որ կը կատարուէր հարեւան պարսկական Ատրպատականի ճամբով։ Յատկանշական ուրիշ երեւոյթ էր՝ Վասպուրականի ղեկավարութեան հաստատած սերտ կապը թրքական բանակի ազատամիտ սպաներու եւ այլ տարրերու հետ, որոնց գործակցութեամբ 1906 թուականէն կը հրատարակուէր սուլթանական յետադէմ վարչակարգին դէմ ուղղուած «Սապահ իւլ Խէյր» օսմաներէն թերթը։

Այսուհանդերձ 1908 թ. սկիզբը շրջանը ենթարկուած էր ծանրագոյն ցնցումի մը. դիերցի Դաւոյի մատնութեան հետեւանքով թրքական իշխանութիւնները երեւան հանած էին կուսակցութեան զինապահեստներուն մէկ կարեւոր մասը եւ գրաւած՝ տարիներու տքնաջան աշխատանքով ամբարուած հսկայական քանակութեամբ ռազմամթերք։ Հետեւեցան խուզարկութիւններ եւ խստագոյն հետապնդումներ՝ նոր պահեստներ գտնելու եւ յեղափոխականները ձեռք անցնելու նպատակով։ Ձերբակալուեցան ու բանտ նետուեցան Արամ Մանուկեան եւ շատ ուրիշներ՝ որոնց շարքին մատնիչ Դաւոյի ահաբեկիչ պատանի Տաճատ Թերլեմէզեանը։ Հալածանքները եւ կոտորածները տարածուեցան ամբողջ նահանգին մէջ ահ ու սարսափի մատնելով հայ ազգաբնակչութիւնը։ Ղեկավար ուրիշ դէմքեր, ինչպէս Կոմս եւ Վանայ Սարգիս, անցան Լեռնապարի շրջան, ուր եռանդուն կը գործէր Իշխանը։

Զինապահեստներու գրաւումը եւ շրջանի հայութեան կրած մարդկային եւ նիւթական կորուստները մեծ հարուած կը հասցնէին անշուշտ Վասպուրականի յեղափոխական շարժման։ Տկարացողներ եւ մինչեւ իսկ կառավարութեան գործիք դարձած մատնիչներ պիտի չպակսէին։ Այնուամենայնիւ, սեփական ժողովուրդի պաշտպանութեան ի խնդիր մղուած կռիւները պիտի շարունակուէին անվհատ կերպով։ Ընդյատակ անցած բուռ մը ղեկավարներու եւ հաւատաւոր մարտիկներու առաջնորդութեամբ՝ ժողովրդական ընդդիմութիւնը յարատեւեց մինչեւ, Սահմանադրութեան հռչակմամբ, ընդհանուր Թուրքիոյ մէջ ընդդիմադիր ուժերու յաղթանակը։

* * *

Վասպուրականի թղթածրարը կազմուած է հետեւեալ նիւթերէն.–

1.- 1909 թ. Ապրիլի Խորհրդակցական ժողովի բանաձեւեր, սահմանուած հաւանաբար ուղարկուելու Հ.Յ.Դ. Հինգերորդ Ընդհ. Ժողովին։
2.- Զինապահեստներու գրաւման առիթով գրութիւններ՝ Արամ Մանուկեանէն, Վանայ Սարգիսէն եւ Վասպ.ի Կեդր. Կոմիտէէն։
3.- Ինքնապաշտպանութեան հրահանգներ։
4.- Բողոքի հանրագրութիւն Վանայ ժողովուրդին։
5.- Սահմանադրութեան հռչակման առիթով՝ հրապարակային կոչեր եւ յայտարարութիւններ։

Ե. Փ.

Փաստ. 669-113

1.– Հ.Յ.Դ. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ԲԱՆԱՁԵՒԵՐԸ

Արձանագրութեան շապիկին վրայ նշուած է Գաւաշ: Ամենայն հաւանականութեամբ կը վերաբերի Վասպուրականի երկու Կ. Կոմիտէութեանց շրջաններուն՝ Վանի եւ Լեռնապարի: Ժողովը գումարուած է Գաւաշի մէջ (Լեռնապարի շրջան). թուական չի կրեր, շապիկին վրայ, այլ ձեռագրով, գրուած է «հաւանօրէն 1908-9 թուականներու»: Բանաձեւերը մօտէն քննելով, սակայն, պարզ կը դառնայ որ խորհրդակցական ժողովը գումարուած պիտի ըլլայ Օսմ. սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, ուրեմն 1909 թ. Ապրիլ 1–4:

Հ.Յ.Դ. Վասպուրականի Կ. Կոմիտէի հրաւէրով Ապրիլ 1-էն մինչեւ 4-ը գումարուած խորհրդակցական կուսակցական ժողովը կազմակերպուած մարմիններու տեղեկագիրները եւ ընկերներու զեկուցումները լսելէ յետոյ, հետեւեալ հարցերու մասին կարգ մը որոշումներ ըրաւ, որոնք կը յայտարարուին Վասպ.ի շրջանի բոլոր մարմիններուն:

Օրակարգի հարցերն էին

Ա. Ի՞նչ ուղղութեամբ պէտք է տանել բանաւոր եւ գրաւոր պրոպակականը:

Բ. Դաշնակցական ընկերներու հրապարակած թերթերը:

Գ. Ի՞նչ հիմունքներու վրայ պէտք է դնել ինքնապաշտպանութիւնը:

Դ. Մեր շրջանի վերակազմութիւնը:

Ե. Դաշն. Ե.րդ Ընդհ. Ժողովին մասնակցելու սակը եւ Շրջանային ժողովի իրաւասութեան սահմանները:

Ա.

Ժողովը լսելով բանաւոր եւ գրաւոր պրոպականտի համար տուած զեկուցումը, վիճաբանութիւններէ յետոյ եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան:

I. *Նկատելով, որ կուսակցական գործունէութեան յաջողութեան համար ամենակարեւոր ազդակներէն մէկը կուսակցութեան բանաւոր եւ գրաւոր պրոպականն է:*

II. *Նկատելով, որ արդէն պրոպականտը մեր շրջանի մէջ սկսուած եւ շարունակուող ու բաւականին ընդլայնուած կուսակցական գործ է. բայց շնորհիւ քաղաքական եւայլն պայմաններու ու կարող, պատրաստուած ընկերներու պակասութեանը՝ պրոպականտն ունի պատահական եւ մասամբ անտակտ բնոյթ:*

III. *Նկատելով, որ գաւառներու մէջ մասնաւորապէս՝ չնայած ազգաբնակութեան մեծ տոկոսին եւ ահագին կարիքին՝ մինչեւ ցարդ ցանկալի չափերով եւ ուղղութիւնով չէ տարուած բանաւոր եւ գրաւոր պրոպականտը:*

Ժողովը պրոպականտան լուրջ հիմունքներու վրայ դնելու եւ կուսակցական գործունէութեան ամենամեծ ազդակը դարձնելու համար՝ կ'առաջարկէ

1. *Բանաւոր պրոպականտը սիստեմատիկ դարձնելու, սխալներէ եւ վայրիվերոյ ըմբռնումներէ ազատելու համար՝ կազմակերպել Կ. Կոմիտէութեան շրջանի մէջ պրոպականտայի կուրսեր՝ կուսակցութեան տեսակէտները պարզելու եւ պրոպականտայի տակտիկը մշակելու համար, մասնագէտ պրոպականտիստ ընկերներու ղեկավարութեամբ:*

2. *Որոշ սիստեմով կազմել քաղաքի եւ գաւառներու գրադարանները:*

3. *Այժ տալ հրապարակական սիստեմատիկ դասախօսութիւններու եւ այժմէական հարցերը արձագանգող միթինկներու:*

4. *Պրոպականտայի տակտիկը համաձայնեցնել կուսակցական գործնական տակտիկին:*

5. *Այժ տալ դպրոցական գործին, հարկաւոր օժանդակութեամբ ստեղծել նիւթական միջոցներ եւ գործը պատրաստուած ուսուցիչներու յանձնել:*

6. *Թռուցիկներով արձագանգ տալ ընթացիկ կարեւոր խնդիրներու, վայրկեանը ըմբռնել տալու համար մեր շարքերուն եւ առհասարակ աշխատաւոր տարրերուն:*

7. *Աշխատիլ ունենալ կիսապաշտօնական օրգան մը, որը սիստեմատիկ կերպով պարզէ կուսակցութեան հիմնական սկզբունքները եւ արտայայտէ կուսակցական քաղաքականութիւնը պետական ազգային եւ հասարակական հիմնարկութիւններու եւ խնդիրներու նկատմամբ:*

8. *Ժողովրդական հաւատալիքներու եւ աւանդական սրբութիւններու վերաբերմամբ բանաւոր թէ գրաւոր պրոպականտա մղելու ատեն պէտք է գործը տանիլ համաձայն մեր կուսակցութեան պատմափիլիսոփայական աշխարհ[հա]հայեացքին եւ դաւանանքներուն՝ անտակտօրէն չվիրաւորելով ժողովրդի զգացումները:*

Բ.

«Դաշն. ընկերներու հրատարակած եւ դաշն. ուղղութիւն կրող թերթերու դիրքը կուսակցութեան հանդէպ» զեկուցումը լսելէ եւ երկար վիճաբանութիւններէ յետոյ,

I. *Նկատելով, որ թերթերը առհասարակ տեղական պրոպագանտայի գործին օգտակար լինելով հանդերձ՝ կազմակերպական ձեռնարկներու եւ գործիչներու հանդէպ բռնած են անկորեկտ դիրք,*

II. *Նկատելով, որ թերեւս անկախ խմբագիրներէն այդ թերթերը պրովոկացիայի եւ անմեղ մատնութիւններու տեղի են տուած,*

III. *Նկատելով, որ այդպիսի երեւոյթներ մեր հակառակորդներու ձեռքին զէնք կը դառնան ընդդէմ մեր կուսակցութեան,*

IV. *Նկատելով, որ մութ ոյժերը լռելեայն կը խրախուսուին եւ թղթակիցներու անունով ձեռնարկներ կամ ընկերներ կը վարկաբեկեն,*

V. *Նկատելով, որ շատ անգամ փոխանակ սկզբունքային հարցեր շօշափելու՝ անձնականութիւններու կը մօտենան,*

Այս եւ այն բազմաթիւ նկատումներով՝ ժողովը յարգելով հանդերձ կուսակցութեան ընդգրկած «խօսքի եւ մամուլի ազատութեան» մեծ սկզբունքը, կ'առաջարկէ թերթ խմբագրող ընկերներուն, որ անոնք կուսակցական ձեռնարկներու մէջ պահելով հանդերձ իրենց դաշն. անհատական ազատութիւնը, պէտք է զգուշանան հետեւեալ երեւոյթներէն:

1. *Ի սպառ չմօտենալ այն հարցերուն, որոնք դաւադրական բնոյթ ունին հանդէպ կառավարութեան կամ ժողովրդեան:*

2. *Կազմակերպական լեգալ ձեռնարկներուն վերաբերող թղթակցութիւնները խիստ ստուգման եւ հսկողութեան ենթարկել՝ պրովոկացիայի եւ անուղղակի մատնութիւններու նիւթ չտալու համար:*

3. *Խուսափիլ այն բոլոր երեւոյթներէն, որոնք կուսակցութեան ներսի ընկերներ գժտեցնելու կը ծառայեն՝ անձնականութիւններ վիրաւորելով, եւ կը ստեղծեն ոչ բնականոն կացութիւն, խոչընդոտ հանդիսանալով ստեղծագործող աշխատանքի:*

4. *Այն բոլոր հարցերը որոնք կուսակցական տեսակէտէ ինքննադատական բնոյթ ունին, կատարուելու են կուսակցութեան ներսը — ռայոնական, շրջանային եւ տեղական-դաշն. ընկերներու ժողովներու մէջ:*

Խորհրդակցական ժողովը լիայոյս է, որ երիտասարդ ընկերները ըմբռնելով այս հարցի կարեւորութիւնը — մանաւանդ որ վիճելի խնդիրները պարզուած են — այսուհետեւ աւելի զգոյշ կը լինեն նման պարագաներու մէջ: Կ. Կոմիտէի վրայ պարտք կը դրուի ընկերական յարաբերութեամբ եւ խորհուրդներով աշխատիլ չէզոքացնելու այդ երեւոյթները, իսկ հակառակ պարագային կազմակերպական ներքին կանոնագրի համաձայն պատասխանատուութեան կանչել այդպիսի ընկերները:

Գ.

Ժողովը «Կազմակերպական, ժողովրդական եւ պետական ինքնապաշտպանութեան» մասին տրուած զեկուցումը լսելէ յետոյ, եկաւ հետեւեալ խորհրդակցութիւններու:

I. *Նկատելով, որ ի շարս յեղափոխական տեսակէտի վրայ կանգնած միւս կուսակցութիւններու՝ Դաշնակցութիւնն ալ կ'ընդունի յեղափոխական-մարտական գործունէութեան անհրաժեշտութիւնը:*

II. *Նկատելով, որ մեզ շրջապատող այլազեղ տարրերը, լինելով տգէտ եւ մոլեռանդ՝ կրօն-ազգային հարցերու մէջ դիւրաւ կ'ենթարկուին իրենց աղաներու եւ սեւ ոյժերու գրգռումներուն հայ յեղափոխութեան եւ աշխատաւորութեան դէմ:*

III. *Նկատելով, որ սահմ[անադրական] կարգերը դեռ չեն հաստատուած [եւ] յետադիմական շարժումը կրնայ մեր ձեռքէն խլել այս կիսատ ազատութիւնը:*

Այս եւայլն նկատումներով՝ ժողովը անհրաժեշտ կը գտնէ մեր ժողովրդի մարտական պատրաստութիւնը, առաջարկելով հետեւեալ միջոցներ:

1. *Աշխատել խաղաղ միջոցներով գիտակցութեան բերել մահմետական տարրերը, բաժանելով իւր աղաներից եւ մօտեցնելով իրենց շահակից հայ աշխատաւորներուն:*

2. *Ձգտել պետութեան միջոցներով չէզոքացնել աւազակութիւնները եւ խուլիգանական շարժումները, անոնց վերացումը հաւասարապէս կարեւոր համարելով բոլոր աշխատաւոր տարրերուն եւ պետութեան, պահանջելով զօրք կամ տեղական կամաւոր պահա[կա]գունդերու համար զէնք:*

3. *Մտցնելով մեր շարքերու եւ առհասարակ ժողովրդի լայն խաւերու մէջ զինուելու անհրաժեշտութիւնը, աշխատիլ այդ նպատակին հասնելու համար օգտըւիլ մասնաւոր առեւտրական ձեռնարկներէ՝ կուսակցութեան հսկողութեան տակ:*

4. *Կազմակերպութիւնը նախաձեռնութիւն պէտք է վերցնէ զինել իր շարքերը եւ նպաստել ոչ կուսակցական տարրերու զինման:*

5. *Կուսակցութիւնը պէտք է պրոպագանտայի միջոցաւ ստեղծէ ռազմական կորով ժողովրդի սրտի մէջ եւ այդ խնդրին մօտենալ ընդհ. կուսակցական յեղափոխական տեսակէտով:*

6. *Կազմակերպութիւնը պարտաւոր է աշխատիլ մարզանքներով զէնքը՝ զարդի վիճակէն դարձնել քաղաքական պայքարի եւ ինքնապաշտպանութեան միջոց:*

7. *Պատրաստել որոշ մարդիկ ղեկավար ընկերներով՝ շրջաններու համար: Ժողովը յոյս ունի, որ ինքնապաշտպանութեան հարցը կը դրուի լայն հիմունքներու վրայ, դարձնելով բոլոր աշխատաւոր տարրերու համար պայքարի, ազգ. ինքնապաշտպանութեան եւ յետադիմութեան դէմ կռուելու լաւագոյն միջոց:*

Դ.

Ժողովը լսելով վերակազմութեան վերաբերեալ զեկուցումը, եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան:

Իբրեւ կուսակցական կազմակերպական օրգաններ համարել քաղաքական խմբերը, արհեստակցական եւ գիւղացիական միութիւնները: Միութիւններ կազմելու

ատեն պէտք է ի նկատի ունենալ հետեւեալ պայմանները՝

I. *Քաղաքական խմբերու մէջ կարող են մտնել Դաշն[ակցութեան] քաղաքական-տնտեսական ծրագիրն ու տակտիկը ամբողջութեամբ ընդունող հետեւեալ տարրերը. ա) ապաղասակարգային-աշխատաւորական մտաւորականներ բ) մանր արդիւնաբերողներէն եւ խանութպաններէն անոնք, որոնք յաւելեալ արժէքով չեն ապրիր։ Դասակարգային շահերուն հակադիր անհատները երբ ընդունին մեր պատմափիլիսոփայական աշխար[հա]հայեացքը ամբողջութեամբ, միայն այն ժամանակ կարող են գործօն անդամ լինել եւ կ'ենթարկուին՝ կուսակցութեան տնտեսական-դասակարգային քաղաքականութեան իրենց մասնաւոր ձեռնարկներուն մէջ, առանց կողմնակի միջամտութիւններու կամ նկատումներու։*

II. *Կոոպերատիւ միութիւնները քաղաքներու մէջ համարուելու են կռուի ամենալաւ միջոցը մասնաւոր շահագործման սիստեմին դէմ. ատոնք միջոցներ են որ մի կողմէն քաղաքական խումբերը կը կապեն տնտեսական-դասակարգային գործունէութեան հետ, իսկ միւս կողմէն աշխատաւորութեան վարժեցնելու են ընկերակցական գործունէութեան, համայնական սեփականատիրութեան եւ համերաշխ գործունէութեան։*

III. *Արհեստակցական միութիւնները սկզբունքով ընդունելով տնտեսական պայքարի ամենալաւ միջոցներէն մէկը եւ անոնց կազմակերպումը ու ղեկավարութիւնը համարելով իւր պարտականութիւններէն մէկը, բայց օգտուելով Կովկասի փորձառութիւններէն, ժողովս յարմար կը գտնէ արհեստակցական միութիւնները կազմակերպել անկուսակցական հողի վրայ. միայն անոնց մէջ մղելու է ուժեղ պրոպագանտա՝ շահագրգռուելու քաղաքական հարցերով եւ այնպիսի տակտով տանելու է գործը, որ չքայքայուի տեղական արդիւնաբերութիւնը։*

IV. *Գիւղացիական միութիւնները համարելով մեր ամենակարեւոր կազմակերպական օրգաններէն մէկը, բխեցնելով մեր ծրագրի պատմա-փիլիսոփայական աշխար[հա]հայեացքէն իբրեւ աշխատաւորներու, իբրեւ ազգաբնակչութեան ստուար մեծամասնութիւնը, առանց որու համակրութեան անկարելի է քաղաքական կամ հասարակական որոշ գործունէութիւն։ Գիւղացիական միութիւնները իրենց օրգաններով գիւղացու մէջ կը զարգացնեն ընկերակցական ոգի, կը չափաւորեն անոր մասնաւոր սեփականութեան մոլեռանդութիւնը, կը շահագրգռեն հասարակական-պետական հարցերով, նորան կը կապեն հողի հետ ու տեղի վրայ ապրելու յոյս կու տան։*

Այս եւ ուրիշ նկատումներով գիւղացիական միութիւնները կազմակերպել կուսակցական հողի վրայ։

Այս միութիւններուն անդամակցելու ցեղը նախատեսուած է գիւղացիական միութեան կանոնագրի մէջ։

Ե.

I. *Ի նկատի ունենալով, որ Վասպ.ի ընկերներու, մարմիններու եւ շրջանի աշխատաւոր ազգաբնակչութեան շահերու տեսակէտէն չափազանց կարեւոր է, որ Վասպ.ի Կ. Կոմիտէն եւ Կ. Կոմիտէներու շրջանային ժողովը ակտիւ մասնակցութիւն ունենայ կուսակցական բարձրագոյն իրաւասու ու ձեռնհաս ժողովին մէջ։*

II. *Նկատելով, որ ընդհ. կուսակցական ուղղութեան վրայ ներգործելու համար եւս անհրաժեշտ է ունենալ այդ իրաւունքը։*

III. *Նկատելով, որ անցեալի մէջ Վասպ.ի շրջանի վայելած դիրքը առհասարակ կուսակցութեան, մասնաւորապէս վերջին Ընդհ. Ժողովին մէջ, եւ վերջին դէպքերու շնորհիւ Վասպ.ի մարմնի պատասխանատուութեան տակ ընկնելը։*

IV. *Նկատելով որ շրջանի բոլոր ընկերներու եւ մարմիններու պատիւը կը պահանջէ ձայնի իրաւունքով մասնակցել մեր կուսակցութեան Ընդհ. Ժողովին։*

Վասպ.ի շրջանային խորհրդակցական ժողովը անհրաժեշտ կը գտնէ Կ. Կոմիտէի միջոցով պահանջել բոլոր ընկերներէն եւ մարմիններէն՝ ջանք չխնայել նպաստելու շրջաններու կազմակերպման, ոչ միայն լրացնելու դաշն. կանոնագրով պահանջուած նուազագոյն ցենզը, այլեւ գերազանցօրէն բաւարարութիւն տալ անոր։

Շրջանային ժողովի իրաւասութիւններն են

1. *Շրջաններու գործունէութիւններն ու հաշիւները եւ նախահաշիւ կազմել։*

2. *Կը քննադատէ ուրիշ Կ. Կոմիտէներու շրջաններու ընդհ. կուսակցական բնոյթ ունեցող կատարուած ձեռնարկները։*

3. *Որոշել ընդհ. կամ մասնակի գործելակերպ՝ շրջանի տարբեր մասերու համար, չհակասելով Ընդհ. Ժողովի որոշումներուն։*

4. *Որոշել յատուկ ձեռնարկներ շրջանի սահմաններու մէջ։*

5. *Դատական իրաւասութիւն ունի ընկերներու եւ մարմիններու վերաբերմամբ։*

6. *Ներկայացուցիչ կ'ուղարկէ Ընդհ. Ժողովին իր շրջանի տեսութիւնները լսեցնելու եւ պաշտպանելու համար, նոր առաջարկներ կ'ընէ սկզբունքային եւ տակտիկային խնդիրներու վերաբերմամբ, ո՛չ միայն իր շրջանի, այլ նաեւ ընդհանուր կազմակերպութեան վերաբերմամբ։*

Շրջանային ժողովին կարող են մասնակցել 1) Կ. Կոմիտէի ներկայացուցիչը, 2) Կոմիտէների ներկայացուցիչները, 3) Ենթակոմիտէներու ներկայացուցիչները։ Գիւղացիական միութիւններէն՝ մինչեւ 200 հոգու մէկ ներկայացուցիչ։ Քաղաքական խումբերին եւ Արհեստակցական միութիւններին մինչեւ 100 հոգու մէկ ներկայացուցիչ։

ՎԵՐՋ

Փաստ. 667-68

2.– ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Դիերցի Դաւիթի դաւաճանական մատնութեան եւ Վասպուրականի զինապահեստներու գրաւման մասին Արամ Մանուկեան կը տեղեկացնէ Ատրպատականի մարմնին, գրելով թուրք-պարսկական սահմանին վրայ գտնուող Մենաւորի (Ս. Թադէի վանք) ընկերներուն եւ կը թելադրէ ձեռք առնել հարկ եղած կանխազգուշական միջոցները։

Մենաւորի ընկերներին

Սիրելիք !

Երեւի լսեցիք այն սոսկալի հարուածը, որ իջաւ մեր գլխուն, շնորհիւ մի ընկեր կոչուած սրիկայի, որուն դուք ծանօթ էք. այս ամառ իբրեւ «մարտական օժանդակ» ներս ճամբեցիք. դա Դիերցի Դաւիթն է...

Դաւաճանութեան ամենասոսկալին պայթեց մեր գլխուն. մեզ անյայտ պատճառով նա բռնել տուեց վերջին 1905, 906 եւ 1907 թ.ների դրսից փոխադրած ամբողջ ապրանքները... սերունդների տարիների աշխատանքը ծով ընկաւ։

Առաջին օրը յանկարծակի գալով չկարողացանք մի որեւէ բան անել. ուշ երեկոյեան միայն խմացանք որ դաւաճանութիւնը մեր շարքերից է եղել. միւս օրը պատրաստեցինք հակահարուած տալ, բայց դժբախտաբար դաւաճանը ազատուեց. կռիւը տեղորից փոխուեց լայն մասսայականի, 5-6 ժամ երկու կողմից կրակ արձակուեց, զինուորներից եւ զապթիաներից 8-10 հոգի ընկան. կռիւը եղաւ Ա... թաղում, Սահակ-բէյի տան դիմաց...

Ժողովրդին համարեա վնաս չեղաւ. մերոնցից մէկը թեթեւ վիրաւորուած է թեւից, այն էլ մեր գնդակներից։ Նոյն կռուի ժամանակ կառավարութիւնից այդ փողոցում հանուած մէկ պահարանի ապրանքները, համարեա ամբողջութեամբ յետ խլեցինք... Ժողովուրդը մեծ մասամբ սուգ ու շիւանի մէջ է, իսկ մի փոքրամասնութիւնը, մեր շարքերից, դրսից եւ արմենականներից գլուխ են բարձրացրել եւ միաբերան կը գոռան որ յանցաւորը Կ. Կոմիտէն է, դրսեցիները եւայլն. ռէակցիան սկսւում է...

Սրիկան գտնւում է կառավարական մի ազդեցիկ պաշտօնեայի տան (Ալայի բէյ), ազատ երթեւեկում է, չորս դին խօսում է ժողովրդի հետ առանց ամօթի. շատերին ասել է որ ինքը ժողովրդին բարերարութիւն է արել, զէնքերը ժողովրդին կոտորել տալու համար է...

Այս երկրորդ օրուայ դէպքից յետոյ, կառավարութիւնը բոլոր ուժերը յետ քաշեց, դադարեցրեց խուզարկութիւնը եւ սպասողական վիճակի մէջ մենք եւ կառավարութիւնը դէմ առ դէմ կանգնած ենք. վերջը Աստուած գիտէ թէ ի՛նչ կը լինի։

Դէպքի ժամանակ ձգեցինք մի ռումբ, եւ պատահական կերպով պայթեցրինք մի ցինկ խմոր[1]*. այս երկուսի պայթումը սոսկալի ազդեց կառավարութեան եւ թուրք ամբոխի վրայ. նրանք սարսափած յետ փախան...*

Ինչեւէ. գրում ենք ձեզ յոյս չունենալով, երկրորդ անգամ գրելուն, սիրտ չունենալով երկար գրելու—, երես չունենալով մանրամասն խօսելու...

Այս սուրհանդակը կը ճանաչէք. սա մի անգամ էլ է եկել, բայց վերադարձել է Ցակովբի հետ, բերել է հասարակ թերթեր, որը թողնուած է Աւետարան[2]*. լաւ կը լինի, որ կապոցը այնպէս թեթեւ լինի եւ յարմար, որ մէջքը կապի. աշխատեցէք ուղարկել Վտակ*[3] N 25[ից] *բարձրը թուերը, մէկ-մէկ օրինակ, եւ եթէ այլ կարեւոր նորութիւններ կան, այն էլ կը ճամբէք, նորէն մէկ-մէկ օրինակ. ի հարկէ աշխատեցէք մեծ մասամբ նորութիւններ ճամբել, մանաւանդ նամակներ եթէ այդպիսիք կան։*

Սրան դրամ հարկաւոր չէ, բացի հացից ոչինչ չէք տայ...

Ինչպէս գիտէք, այն լիրբը ձեր բոլոր գաղտնիքներն էլ գիտէ. զգուշութեան համար, ամէն բան լաւ դասաւորեցէք, ձեր անունները — կեղծ — փոխեցէք եւ միշտ զգոյշ մնացէք մինչեւ նրա սատկիլը։ Հետաքրքիր է իմանալ, թէ ձեզ մօտ, Բլուր եւ Աւարայր ու Մինարէթ[4] *ինչքա՜ն ապրանք կայ պատրաստ...*

Զգիտենք ի՛նչ վիճակի մէջ է եւ գծերի դրութիւնը. մեր մարդկանց տրամադրութիւնը ինչպէս է. այս բոլորի մասին դուք գրեցէք մեզ։

Ներփակ նամակները անմիջապէս ըստ պատկանելոյն ճամբեցէք։

Գրեցէք մեզ հոդ եղած նորութիւնների եւ նոր ընկերներու մասին եթէ կան այդպիսիք։ Լսեցինք որ մի քանի մարդիկ կան որ պատրաստւում են ներս գալ. լաւ կը լինի որ դրանք սպասեն, տեսնենք ինչ վերջ կ'ունենայ

1.- «Մի ցինկ խմոր». խմորը պայթուցիկ նիւթ է, ուժանակ. այսինքն՝ զինկով շինուած մէկ արկղ ուժանակ։

2.- Աւետարանը՝ թուրք-պարսկական սահմանի վրայ Աբաղայի խաչան գիւղն է։

3.- Վտակ՝ Թիֆլիս հրատարակուող դաշնակցական լրագիր (1907-1908)։

4.- Յաջորդաբար՝ Քիշմիշքեփէ, Խոյ եւ Սալմաստ։

ներկայ ճգնաժամը... Գծերի վրայ դեռ վստահութիւն չկայ, ըստ երեւոյթին ամէն բան քանդուած է թւում...

Մենք առայժմ ապահով ենք,— մեր տրամադրութիւնը բարձր է, եւ յուսահատուելու էլ տեղիք չունենք. այս էլ կ'անցնի։

Սրան անմիջապէս յետ ճամբեցէք, թող չուշանայ. ո՞վ գիտէ ի՞նչ կը լինի։

Ընկերական բարեւներով՝ ԱՐԱՄ

1908[5] *թ. Փետր. 6-ին*
Շամիր

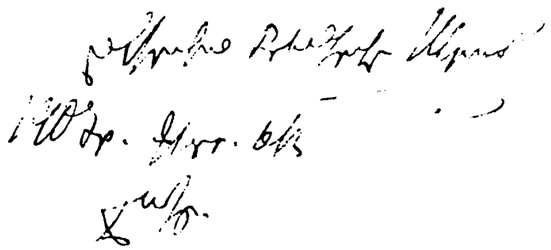

5.- Բնագրին մէջ 1907 է, ինչ որ ակներեւ սխալ է, որովհետեւ զինապահեստներու գրաւումը տեղի ունեցաւ 1908 թ. Յունուար 23-էն սկսեալ։

Փաստ. 668-13

3.– ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԶԻՆԱՊԱՀԵՍՏՆԵՐՈՒ ԳՐԱՒՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

1908 թ. Յունուար-Փետրուար ամիսներուն, դիերցի Դաւոյի մատնութեան հետեւանքով թրքական զօրքը գրաւեց մեծաքանակ ռազմամթերք Վան-Վասպուրականի շրջանին մէջ։ Ժընեւ՝ Արեւմտեան Բիւրոյին ուղղուած Վասպուրականի Կեդր. Կոմիտէի այս նամակը սեղմ գիծերու մէջ կը նկարագրէ շրջանը ամիսներ շարունակ ահ ու սարսափի մատնող անցուդարձերը։ Վանի աղէտ անունով ծանօթ այս դէպքին մանրամասնութիւններուն համար տեսնել Վահան Փափազեանի (Կոմս) «Իմ Յուշերը», Ա. հատոր, Պոսթըն, 1950, էջ 506-591։

Վան, Փետր. 11/24 1908

Ընկերներ,

Կ'երեւի հեռագիրները գուժեցին ձեզ այն մեծ դժբախտութեան մասին որ պայթեց մեր գլխին։ Յունուար 23ի առաւօտեան լսեցինք որ Ս. Գրիգոր վանքում խուզարկութիւն կայ։ Այդ օրերը մի սպանութիւն էր պատահել որ վերագրւում էր մեր սուրհանդակ Ճաֆարին (հայ)։ 22ի գիշերը մարդ ճամբեցինք դրան գիւղից բերելու. տղաները ճանապարհին հէնց Ս. Գրիգորի տակ հանդիպում են զօրքերի եւ տղաներից մէկը Ճաֆարի հետ կը բռնուի, եւ ահա մենք կարծում էինք որ Ճաֆարն է մատնել։ Վանքում կը գտնուէր մեր պահեստներից ամենամեծը. ժողովրդի համար բերած 200000 ծայր[6] ամբողջովին հոն էր. Ժամը թրքական 4ին լուր տարածուեց որ քաղաքն էլ են խուզարկում. իսկ ժամը 8-9ին նոր իմացանք որ դաւաճանը մեր նախկին ընկերներից տհերցի Դաւիթն է, որ տասը տասն եւ հինգ օր առաջ՝ հասարակ պատճառներով գժտուել եւ վրայի ատրճանակը ձգել ու տուն էր գնացել. ինքը կիսափախստական գեղացի ընկերներից էր. ժողովրդական տգէտ տիպ. մեզ մօտ գործակատար էր, հինգ տարի է մեծ եռանդով կ'աշխատէր կուսակցութեան մէջ։ Անցեալ տարուան մենք վերջնական կերպով հեռացրել էինք Կովկաս, մէկ էլ տեսանք աշնան յանկարծ տեղս եկաւ. երբ նամակով բացատրութիւն պահանջեցինք այս առթիւ՝ որ առանց մեր գիտութեան մարդ կը ղրկեն, Բիւրոն պատասխանեց թէ Տիգրանի համաձայնութեամբ, թէ խորհրդով է ճամբուած... ինչեւէ. իրողութիւնը այն է որ 23ին մեզ յանկարծակիի բերելով, օգտուելով մեր բոլոր գաղտնիքներից ու պրիոմներից (ձեռնարկ) 7-8 ամենամեծ պահարաններ խուզարկեց որոնց տեղը ինքը գիտէր եւ ահագին քանակութեամբ ապրանքներ դուրս տուաւ. բոլորը միասին 270ի չափ զէնք եւ 300.000ի չափ ծայր...։

Առաջին օրը ընկերները ցրուած լինելով չկարողացանք մի հակահարուած տալ, թէեւ փորձեցինք դաւաճանը զարնել՝ բայց տեռորիստների ապիկարութեան պատճառով, չյաջողեցինք... Նոյն գիշերը իսկոյն մնացած աննշան պահարաններն փոխադրեցինք ուրիշ տեղեր, իսկ որոնց մասին ինքը ստոյգ տեղեկութիւններ չունէր՝ ձգեցինք. միեւնոյն ժամանակ վճռեցինք ինչպէս էլ լինի 24ին նրան զարնել, այլապէս մեր ամբողջ քարտէսը[7] բացուելու էր եւ եղաւ։ 24ին ժամը 5ին՝ բացին՝ մեր չսպասուած պահարաններից եւս մէկը... իսկ քիչ յետոյ շրջապատեցին այն թաղը, ուր խտացած էին մնացած պահեստները եւ ուր մենք դիրք էինք բռնել նրան զարնելու։ Բացւում է երկու փոքրիկ եւ մի մեծ պահարան, տեռորիստները նորէն չեն յաջողում մօտենալ զինուորական կուռ շղթայի պատճառով։ Վերջապէս ստիպւում ենք ճանապարհների բերանները բռնել եւ մասսայական տեռորի դիմել. երբ խուզարկու խումբը ցանկանում է դուրս գալ՝ տանելով իր հետ աւարը, իր հետ ունենալով դաւաճանին, որ յաճախակի ծպտւում էր իբր զօրք եւ ոստիկան, մօտաւոր կերպով ցոյց են տալիս դաւաճանին նշանները՝ գնդակը պայթում է. դրան հետեւում է ռումբի պայթիւնը. սկսւում է մի սոսկալի եւ խառնիճաղանճ կռիւ։ Բոլոր թաղերից վազում են փախստական եւ կամաւոր ընկերները. կռիւը սկսւում է ժամը 8ին եւ տեւում է մինչեւ ժամը 12ը։ Դժբախտաբար նշանները սխալ էին. դաւաճանը ազատւում է եւ դիրք բռնած՝ գնդակներ ձգում մեր աչքի ընկնող ընկերների վրայ։ Մեզանից միմիայն մի հոգի թեթեւ վիրաւորուած է թեւից, այն էլ մեր գնդակներից։ Թշնամեաց 10ի չափ զոհեր կան։ Ժամը 11:30ին փողոցում պայթում է պահեստից հանուած մի ցինգ տինամիտի խմոր՝ հրացանի գնդակից։ Սոսկալի աղմուկն ու պայթումը պանիկա եւ սարսափ է առաջացնում թուրքերի մէջ ու սկսում են փախչել։ Պայթիւնի ձայնը վեց ժամ հեռու լսւում է։ Հայերի տներին կից եւ մօտերը գտնուած տներից փախնում են եւ ցարդ չեն վերադարձել։

Միւս օրը միայն պատգամաւորներ են գնում կուսակալի մօտ թալանի հրաման առնելու բայց կուսակալը մերժում է։

Ռումբը ու տինամիթը ժամանակաւոր կերպով խաղաղութիւն են հաստատում։ Այդ օրուանից անցել է 16 օր. դեռ ոչ մի խուզարկութիւն եւ ոչ էլ ոեւէ շարժում չի եղել։ Consul-*ները ժողովներ են անում եւ միջամտութեամբ ցանկանում են ազդել կառավարութեան եւ մեզ վրայ։* Անգլիական hիւպատոսը[8] *ոչ պաշտօնական տեսակցութիւն է խնդրում, պահանջելով որ չհրատարակւի իր տեսակցութիւնը եւ խօսածները։*

Երկար ու բարակ ցերեմոնիաներից[9] յետոյ ուզում է իմանալ մեր բռնելիք դիրքը, ասում է որ կուսակալը կոտորածի միտք չունի (արդէն մի քանի տուն կողոպտել են, մի տուն՝ ուր որ դիրք էինք բռնել՝ վառել են եւ մի քանի մարդ վիրաւորել են)։ Նա ցանկանում է խուզարկութիւն որ իր իրաւունքն է։ Խնդրում է որ մենք հակահարուած չտանք։ Այլ տեղի տանք գէթ մի ամսով թողնելով կառավարութեան ինչ կ'անէ անէ։ Մենք առաջարկում ենք չորս պայման։

1.- *Միջամտութիւն լինի եթէ կոտորածի նշաններ երեւան։*

2.- *Մասսայական ձերբակալութիւններ չլինեն քաղաքում եւ գաւառում։*

3.- *Մասսայական խուզարկութիւններ չլինեն։*

4.- *Խուզարկողները եւ խուժանը թալան ու կողոպուտ չանեն։*

Բայց պնդում ենք որ դաւաճանը պէտք է մեռնի ինչ գնով էլ որ լինի։

Խնդրում է գէթ մասսայական տեռոր չանել։ Մնացած զրոյցները չաբլոնական[10] էին ու ակադեմիական։

Ժողովուրդը բաւականին յուզուած է. տեռորի առաջին փորձը շատ լաւ ազդեց. առաջին օրը մեր հոգին հանում էին դաւաճանի ահաբեկումը պահանջելով...։ Շուկան մի շաբաթ համարեա չբացուեց, այժմ էլ կիսաբաց է, երիտասարդութիւնը զգուշանում է. ամէնքը սպասողական վիճակի մէջ են։ Դաւաճանին վերջացնելու բոլոր փորձերն առայժմ ի դերեւ են ելնում տեղի սարսափելի պայմանների պատճառով[11]։ Լռութիւնն առեղծուածային է, չգիտենք պարսկական կոնֆլիկտն է պատճառը թէ քաղաքական այլ կոմբինացիաներ[12], բայց փաստ է որ կառավարութիւնը պարտութիւն կրեց առաջին իսկ հարուածին տեղի տալով։

Մենք նոյն կռուին խլեցինք նոյն փողոցների պահեստներից հանուած ապրանքի մեծ մասը։ Ընդհանուր գծերով այս է մեր արդի վիճակը։

Սեւ հարիւրեակները[13] ոտքի են կանգնում։ Քաղաքում սկսուել է ռէակցիա, նոյնը եւ գաւառում։

Դաւաճանութեան պատճառները հազար ու մի ձեւով են բացատրւում։ Ինքը դաւաճանը նամակով եւ ձեռագիր ազդով ասում է որ իբր թէ մենք մեր ներկայութեամբ անբարոյականացնում ենք ժողովրդին, զէնքերը նրանց կոտորել տալու համար է, ուստի ժողովրդին փրկելու համար՝ զէնքերը բռնել է տուել, կոչ է անում տներում մեզ տեղ չտալ։ Անմիջական առիթը հետեւեալը կը համարուի։

Լսեցինք որ ինքը յարաբերութիւն է ունեցել մի աղջկայ հետ։ Մեր ընկերներից մէկը[14] կանչում է եւ բացատրութիւն պահանջում, ուրանում է։ Ընկերը իրեն յայտնում է որ եթէ ճշդուեց՝ հետը պիտի ամուսնանայ եւ պիտի պատժուի ընկերական դատի ենթարկուելով։ Ինքն իբր թէ այս վերջինը մահուան պատիժի սպառնալիք է համարել եւ այս խայտառակ քայլն առել է իրեն

6.- Փամփուշտ։

7.- Այսինքն զինապահեստներու տեղերը։
8.- Բնագրին մէջ՝ ծածկագիր (շիֆրէ)։
9.- Արարողութիւններէ, ձեւակերպութիւններէ։
10.- Սովորական, անարժէք իմաստով։
11.- Ի վերջոյ դաւաճանը պիտի ահաբեկուէր ամիս մը ետք պատանի Տաճատ Թերլէմեզեանի ձեռքով, նոյն տարուան Մարտի 10/23ին։
12.- Զուգակցութիւններ, դասաւորումներ։
13.- Հայայեղափոխական տարրերը։
14.- Կոմսն է (Վահան Փափազեան)։

փրկելու համար։ Առանձնապէս զայրացած է Արամի եւ Կոմսի դէմ, ասել է որ այն աղջիկը որ կ'ուզէին գլխիս կապել, իրենք են բռնաբարել (Արամն է բռնաբարել)։ Ինչեւէ, ամբողջ կազմով դատապարտութեան սեւ սեղանի առաջը պիտի կանգնենք։ Դիմել ենք Արեւել. Բիւրոյին [Դաշնակցութեան] Խորհուրդ հրաւիրելու եւ զբաղուելու կարգ մը անհրաժեշտ խնդիրներով ու դատելու այս վիժուածքը։

Խորհուրդը անհրաժեշտ է եւ այլ կուսակցական խնդիրների համար։ Մենք երեւի, Մարտին՝ թէ ընկեր ներկայացուցիչ եւ թէ տեղեկագիր կ'ուղարկենք։

Սպասում ենք Դաշնակցութեան բարձր ատեանի անողոք եւ անկաշառ դատին. իսկ մինչ այդ կը շարունակենք աւելի մեծ եռանդով պաշտպանել մեր եղած գործը։

Ձեր յանդիմանական նամակին պատասխանելու ժամանակ չունինք. արդէն մեր այս մեծ կորուստը մեզ բաւ է...։ Եթէ ապրեցինք նորէն կը գրենք։ Մանրամասները Մեծ քաղաքի վրայով։

Բարեւներով՝

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

Ծան.[15] *— Նամակը ստացուած է Վանի Կեդր. Կոմիտէէն Մարտ 23 (Ն.տ.) Ֆիլիպէ՝ Պետիկեանի հասցէով եւ անկէ ուղարկուած մեզի։*

Բնագրին համաձայն է։

Ս. ՄԻՆԱՍԵԱՆ, ՎԱՐԴԱՆ, ԳԱԼՖԱ

15.- Գրութեան աւարտին աւելցուած է այս ծանօթագրութիւնը եւ ստորագրուած ժընեւ գտնուող ընկերներու կողմէ։ Ապա Տաճատ ստորագրութեամբ (ամենայն հաւանականութեամբ դաւաճան Դաւոյի ահաբեկիչ Տաճատ Թերլէմէզեանն է) կատարուած է թուականի ճշգրտում։

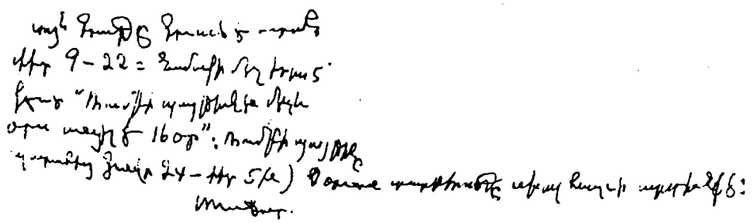

Սոյն գրութիւնը գրուած է ուրեմն Փետր. 9/22։ Նամակի մէջ երես 5 կ'ըսուի «ռումբի պայթիւնէն մինչեւ օրս անցել է 16 օր»։ Ռումբի պայթիւնը պատահեց Յունուար 24-Փետր. 5ին։ 2 օրուան տարբերութիւնը սխալ հաշուի արդիւնք է։

ՏԱՃԱՏ

Փաստ. 668-18

ԳԱՂՏՆԻ

4.– ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀՐԱՀԱՆԳՆԵՐ (ԳԻՒՂԵՐԻՆ)

Զինապահեստներու գրաւումէն ետք, Վասպուրականի Զին. մարմնի շրջաբերականը, ուր, ստեղծուած բացառիկ պայմաններուն մէջ, կը տրուին ինքնապաշտպանութեան յատուկ հրահանգ-ցուցմունքներ։ Շրջաբերականը խմորատիպ է, գունատ եւ տեղ-տեղ անընթեռնելի։

Դաւաճան Դաւիթը այնքան կորուստներ պատճառելէ վերջ ամիս ու կէս է որ կը սպառնար արմատախիլ ընել յեղ. գործը։ Տեռորիստի գնդակով վերջ դրուեցաւ անոր անարգ կեանքին, բայց թուրք մի կարգ սրիկաներ առիթէն օգտուելով յանկարծակիի բերին հայ անմեղ մարդկանց եւ սպաննեցին։

Կենտրոնական կոմիտէս ի նկատի ունենալով որ թուրք վայրենի խուժանի եւ բոլոր աւազակների ախորժակը կարող է բացուած լինել այդ դէպքերի առթիւ, ի նկատի ունենալով որ թերեւս ընդհարումներ պատահին եւ գաւառներում, առ ի զգուշութիւն ձեզ կը ղրկէ հետեւեալ հրահանգները, պարտաւորեցնելով խստօրէն հետեւել անոնց ճշգրիտ եւ անյապաղ գործադրութեանը։

Գիւղական ռազմամթերք

1) Հնարաւոր եղածին չափ իսկոյն կարգաւորել (սրբել, պակասաւորները լրացնել եւայլն) գիւղական զէնքերը։

2) Դրամական հանգանակութեամբ լրացնել պակաս մնացած ռազմամթերքը, ինչպէս փամփուշտներ, վառօդ, գնդակ, ազա եւայլն։

Ծանօթ.— Ենթակոմիտէները կարող են պահանջել կանխիկ գումարով կենտ. կոմիտէէն։

3) Գիւղական ամբողջ զէնքերը, ռազմամթերքը .....[16]

Մարտական խմբեր

Իւրաքանչիւր գիւղ ունենալու է երկու տեսակ մարտական խմբեր.

1) Թռուցիկ, 2) տեղական։

Թռուցիկ խմբերը պիտի կազմուին գիւղի ամենայանդուգն, առողջ երիտասարդներէն՝ թուով 5-10 հոգի։

Տեղական խումբը պիտի կազմուի մնացած երիտասարդներէն։

Թռուցիկ խումբը պարտաւոր է հարկը պահանջած վայրկեանին օգնութեան հասնիլ գիւղերին կամ գաւառներին (երբ կը պահանջուի գաւառի ենթակոմիտէէն կամ ընդ. հրամանատարէն)։

Տեղական խումբը պիտի պահպանէ միայն իւր գիւղը կռուի պարագային։

Տեղական ու Թռուցիկ խմբերը պիտի զինուին գիւղական-համայնական, խմբական-կազմակերպական զէնքերով։

Ծանօթ.— Եթէ զինատէրը յարմարութիւն ունի բայց ուզում է [?] թռուցիկ խմբի մէջ մտնելու, կարող է զէնքը յանձնել եղբօրը կամ մօտիկ ազգականին եթէ ունի։

Թռուցիկ եւ տեղական խմբերի ռազմական պատրաստութիւնը պիտի հոգայ գիւղի գործադիր մարմինը համայնական ռազմամթերքէն, (իսկ չեղած պարագային) պիտի միացնել անհատական ռազմամթերքը եւ յատկացնել ըստ կարիքի երկու խմբերին էլ։

Գիւղի հսկողութիւնը

Գործադիր մարմինը ցերեկ թէ գիշեր (մանաւանդ գիշերը) հերթական շատ կանոնաւորութեամբ պահպանութիւն (նէօպատճի) պիտի նշանակէ։

Ծանօթ.— Բացի շատ ծերերէն կամ ծանր հիւանդներէն, իւրաքանչիւր անդամ անխտիր պիտի պահպանութիւն անէ (թռուցիկ, կամաւոր, թէ չէզոք)։

.....[16]

Գիշերային պահապանների վրայ պիտի հերթով հսկեն գործ. մարմնի անդամները, խմբապետը եւ նրա օգնականը։

Գործադիր մարմինը գիւղի տասնապետի հետ պիտի որոշեն գիշերուայ անունը թէ պահապանների եւ թէ գիւղի տասնապետի համար (այդ անունները պիտի փոխուին իւրաքանչիւր օր)։

16.- Անընթեռնելի քանի մը բառ, խմորատիպ օրինակին ընդհանրապէս թոյլ դրոշմին պատճառով։

Սուրհանդակութիւն

Իւրաքանչիւր գիւղ պիտի ունենայ (այժմ է) առնուազն երկու ճարպիկ, արագաշարժ եւ խելօք սուրհանդակներ։

Գործադիր մարմինը պարտաւոր է ոեւէ լուր (ստուգելէ վերջ) անմիջապէս հաղորդել շրջանի ենթակոմիտէին կամ հրամանատարին այդ սուրհանդակների միջոցով։

Գործադիր մարմինը պարտաւոր է ամենավտանգաւոր վայրկեաններում իսկ յարաբերութիւն պահել շրջակայ հայ գիւղերի եւ ենթակոմիտէների հետ։

Դիրքեր

Գործադիր մարմինը եւ տասնապետը շրջանի հրամանատարի կամ ենթակոմիտէի ցուցմունքով պարտաւոր են ինքնապաշտպանողական դիրքերը այժմէն որոշել։

Դիրքեր կը լինեն չորս տեսակ

1) *Գիւղի մօտ գտնուող բլուրներ*

2) *Գիւղի շուրջ եղող այգիներ*

3) *Գիւղի ծայրերի տներ կամ այգիներ*

4) *Գիւղի կենտրոնը եղող ամենաբարձր կէտեր*

Այդ 4 դիրքեր պիտի ի նկատի ունենալ եւ պահապանները միշտ պիտի հսկեն մանաւանդ բլուրների եւ այգիների վրայ։

Թշնամու յարձակմանը պիտի դիմադրել բլուրներէն։ բլուր չեղած տեղը՝ այգիներէն .....[1]*։ Ներսի մնացեալ դիրքերը միայն պիտի պահուին ամենածանր պարագաներին։*

Գաւառի ճանապարհները

*Կռիւն սկսուելու պարագային իւրաքանչիւր գիւղի գործ. մարմնի կամաւորական (թռուցիկ թէ տեղական) խմբերի ամենակարեւոր գործը պիտի լինի պահպանել հայկական գիւղից գիւղ անցնող ճանապարհները եւ թշնամուն թոյլ չտալ երբեք կտրելու գիւղէ գիւղ կամ գաւառէ գաւառ յարաբերութեան գծերը**։

Ցանձնելով այս առժամանակեայ հրահանգները, ձեր լուրջ ուշադրութեանը, կը յանձնարարենք անմիջապէս ձեռնարկել նրանց գործադրութեանը, առանց գաղտնիքը երեւան հանելու կամ տարաձայնելու։

Պիտի գիտնաք որ մեզ համար երբեք ցանկալի չեն այս աննպատակ ազգայնական կռիւները։

Այս բոլոր պատրաստութիւնները պիտի կատարուին ինքնապաշտպանութեան նպատակով։ հետեւաբար ոչ մէկը տեղի չպիտի տայ կռիւների եւ ամէն կերպ պիտի աշխատէք վերահաստատել ձեր նախկին խաղաղ բարեկամութիւնները քիւրտ ու թուրք աշխատաւոր ժողովրդների հետ։

ՎԱՄՊՈՒՐԱԿԱՆԻ
ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ

1908, 15 *Մարտ*

*) *Մնացեալ կարգապահական կանոնները տես կամաւորական կանոնագրի մէջ։*

Փաստ. 53-59

5.– ՀԱՆՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Զինապահեստներու գրաւումէն ետք, կառավարութեան բանեցուցած արտակարգ խստութիւններուն դէմ,– խուզարկութիւններ, ձերբակալութիւններ, խոշտանգում, թալան եւայլն – Վանի հայութեան անունով ներկայացուցած բողոքի հանրագրութիւն։ Հայերէնը վերցուած է «Դրօշակ»ի 1908 թ. Nº 5էն։

ADRESSE DU PEUPLE DE VAN AUX CONSULS, AU GOUVERNEMENT ET AU PATRIARCHE

Après les horreurs muettes du 23 Mars où périrent de nombreux innocents et à la suite desquelles de nombreuses familles furent plongées dans la misère, nous, Arméniens restants, enfermés dans nos maisons et dans la crainte continuelle de nouveaux malheurs, nous sommes consultés sur notre situation passée, présente et à venir et en sommes venus à la conclusion suivante:

Considérant le passé immédiat nous voyons que les villages et bourgs arméniens de Mamrtank, Khizan, Sparkèrt, Garkar, qui, il y a 40 à 50 ans étaient riches et populeux, sont aujourd'hui complètement dépeuplés; leurs malheureux habitants en ont émigré dans des pays lointains ou se sont réfugiés à Van où ils mènent une vie misérable, ne possédant plus rien et arrivant à peine à végéter, leurs terres et leurs maisons étant devenues la proie de leur voisins kurdes qui les ont achetées à des prix dérisoires ou s'en sont simplement emparé.

Il y a 30 ans déjà, alors que au cours de la dernière guerre d'Orient, les Arméniens rendirent de signalés services aux troupes turques en leur fournissant du pain, des vivres, des vêtements, des volontaires; quand ils transportaient au moyen de leur chevaux et de leurs bœufs les munitions et vivres de l'armée turque, et que les villageois arméniens nourissaient gratuitement les soldats turcs et les volontaires kurdes, ceux-ci tuèrent sans la moindre cause des milliers d'Arméniens, pillèrent les villages et payèrent l'hospitalité reçue en exigeant de grosses sommes comme tribut pour l'usure de leurs dents (diche grassi) faute de quoi il massacraient les malheureux qui ne pouvaient pas payer.

C'est à la même époque que le bazar de Van fut pillé puis incendié et que des centaines de familles vinrent pleurer sur les décombres. La terrible famine, qui en fut la conséquence et qui causa tant de victimes, est un fait inoubliable.

Et maintenant, [alors qu']on attribue l'affreuse situation économique et politique actuelle aux fauteurs de désordre, où étaient-ils donc lors des événements tout semblables d'il y a 20 à 30 ans?

Pour parler de faits plus récents, en 1895-96, lorsque

ՀԱՆՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՎԱՆԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ

(Ուղղուած Հիւպատոսներուն, Կառավարութեան եւ Առաջնորդին)

Մարտ 23ի անլուր խժդժութենէն յետոյ որուն զոհ գացին շատ մը անմեղ ազգայիններ եւ նոյնչափ ընտանիքներ ալ թշուառացան, մենք մնացեալ հայ ժողովուրդս՝ առ ահի նոր վայրագութեանց՝ մեր տուներուն մէջ փակուած, խորհրդակցեցանք անցեալ, ներկայ եւ ապագայ կացութեան վրայ եւ հետեւեալ եզրակացութեան յանգեցանք։

Անդրադառնալով մօտիկ անցեալին մենք կը տեսնենք որ մեր շրջապատի Մամրտանք, Խիզան, Սպարկերտ, Կարկառ եւն. գաւառակներ, որք 40-50 տարի առաջ հարիւրաւոր տուներէ բաղկացեալ չէն եւ բարգաւաճ հայ գիւղեր ունէին, վաղուց ի վեր ամայացած են եւ հայեր թողած իրենց տունն ու տեղը՝ կամ օտար աշխարհներ գաղթած են եւ կամ Վանայ մէջ թշուառ եւ աստանդական կեանք մը կը վարեն, զուրկ սեփականութենէ եւ ոեւէ ստացուածքէ որոնք իրենց քիւրտ դրացիներու սեփականութիւն դարձած են ձրի եւ կամ չնչին գնով մը։

Դեռ երեսուն տարի առաջ երբ հայերը վերջին արեւելեան պատերազմի ժամանակ այնչափ անձնուէր ծառայութիւններ կը մատուցանէին թրքական բանակին տալով հաց, ուտեստ, զգեստ, կամաւոր զինուորներ եւ բանակի այլեւայլ պիտոյքներ, երբ հայերու սայլերը եւ անասունները բանակին ռազմամթերք, ուտեստ եւայլն կը փոխադրէին եւ հայ գիւղացին ձրիապէս կը կերակրէր թուրք զինուորը եւ քիւրտ կամաւորները, ասոր հակառակ հազարաւոր հայեր ի զուր տեղ սպաննուեցան, հայ գիւղերը կողոպտուեցան, քիւրտ զինուորը իրեն եղած հիւրընկալութեան փոխարէն մեծակակ գումար մը տիշ քիրասի *առնելով միայն կը հեռանար, իսկ հակառակ պարագային կը սպաննէր եւ կը կողոպտէր։ Վանայ շուկան ալ նոյն միջոցին էր որ հրոյ եւ կողոպուտի ճարակ եղաւ եւ հազարաւոր ընտանիքներ մոխիրի վրայ նստան։ Սոյն աղէտներու հետեւանքը եղող սարսափելի սովն արդէն անմոռանալի է իր սոսկամահ կոտորածով։ Արդ, երբ այժմս տնտեսական եւ քաղաքական սոսկալի կացութեան բուն պատճառը կը վերագրուի խռովարարներուն, ո՞չ ապաքէն ասկէց* 20-30 *տարի առաջ չկային ատոնք։*

Գալով մօտիկ անցեալին, երբ հայերը բողոքը Բ. Դրան հասցուցին, արդիւնքը եղան՝ 1895-1896*ի աշխար-*

les Arméniens adressèrent leur protestation à la Sublime Porte, il leur fut répondu par les épouvantables tueries qui otèrent la vie à plusieurs centaines de mille des leurs.

Les villages populeux des districts d'Artèche, d'Altchavaze, d'Aghbak, de Nortouze, habités par les Arméniens, furent complètement dévastés, en même temps que les arrondissements de Tchioulamerk, Pervar, Lévi, etc., habités par les Syriens,– et les Kurdes s'établirent à la place des habitants massacrés forçants ceux qui restaient à les servir comme des esclaves.

La plupart des quartiers de Van habités par les Turcs et des Arméniens furent nettoyés de ces derniers, tandis que les autres quartiers se vidaient de leurs habitants Arméniens qui se réfugiaient dans le quartier des consulats où les malheureux, dans la crainte de nouveaux massacres et à l'abri des drapeaux étrangers, espéraient pouvoir se procurer un morceau de pain.

Bien que la famine résultant des événements de 1896 fut devenue périodique, les Arméniens continuèrent à supporter leur affreuse situation, espérant en fidèles sujets de l'Empire ottoman arriver enfin à jouir des droits égaux promis par la Code, lorsque les événements inattendus et affreux du 23 Mars se produisirent - des quantités de malheureux qui étaient retournés de la ville dans leurs villages furent massacrés par la populace turque, leurs cadavres même disparurent, privés de l'ultime consolation d'une sépulture chrétienne.

C'est pourquoi enfermés depuis plus d'un mois dans nos maisons; affamés et tremblants à chaque instant pour notre vie, voyant que pas un de ceux qui organisèrent les tueries n'a été puni jusqu'à présent, nous sommes persuadés par une longue et triste expérience que la différence de race et de religion et la fausse interprétation des lois est la cause de toutes nos misères. Nous voyons déjà devant nos yeux le terrible spectre de la famine, conséquence inévitable de l'état actuel, alors qu'en plein printemps les semailles ont dû être abandonnées, toutes communications étant interrompues et toute sécurité disparue.

Voyant que la population turque qui nous exploite, au lieu d'être punie suivant la loi continue de jouir du droit de porter les armes et de nous spolier et a toute facilité pour continuer ses exactions,

Voyant que, tandis que les impôts sont doublés, triplés, l'impossibilité de vivre augmente, les communications étant coupées et la famine étant devenue endémique

Voyant que le peuple arménien est rendu responsable de chaque désordre particulier tandis que le peuple turc prend immédiatement une position menaçante et même massacre les Arméniens innocents et sans armes,

Voyant que, bien que toutes les races de l'Empire jouissent devant la loi des mêmes droits, les peuples turcs et Kurdes circulent armés tandis que les Arméniens n'ont

հաւեր դէպքերը, հարիւր հազարաւոր հայերու կոտորածը, հուրը, սուրը, կողոպուտը եւայլն։ Արճէշի, Ալճաւազի, Աղբակի, Նորտուզի հայաբնակ գաւառներու բազմամարդ գիւղերը ամայացան, ինչպէս նաեւ սահմանակից գաւառակներ՝ Ճիւլամերկ, Պէրվար, Լէվի եւայլն եւ քիւրտերը բնակութիւն հաստատեցին թէ այդ լքուած եւ թէ դեռ ուրիշ հայաբնակ գիւղերու մէջ, արդիւնաբերող եւ աշխատող հայ ժողովուրդի տեղ, պարկեշտ հայ բնակիչները վտարելով կամ իբրեւ գերի իրենց ծառայեցնելով։ Այգեստանի թրքախառն թաղերու մեծ մասը բնաջինջ եղաւ կոտորածով իսկ մնացեալը դատարկուեցան հայերէ. եւ հայ ժողովուրդ եկաւ զետեղուեցաւ այն թաղերու մէջ միայն ուր ի դէպ նոր կոտորածներու՝ եւրոպական հիւպատոսներու եւ օտար դրօշի պաշտպանութիւնը վայելել եւ անօթի չմեռնելու համար կտոր մը հաց մուրալ կը յուսար։

Թէեւ 1896ի դէպքերուն հետեւանքով սովը քանի մը տարիներէ ի վեր պարբերական վիճակ մը ստացած է եւ հայ ժողովուրդ առհասարակ կը նեղուի հացի տագնապէ, այնուամենայնիւ կը շարունակէինք կրել ու տոկալ ակնկալելով՝ իբրեւ հաւատարիմ հպատակներ՝ կայսերական օրինաց համաձայն հաւասար օրէնքներ վայելելու, եւ ահա անակնկալ կերպով կատարուեցան Մարտ 23ի անլուր եւ վայրագ խժդժութիւնք. բազմաթիւ անմեղ եւ անզէն հայեր քաղաքէն տուն վերադարձած ատեն թուրք վայրագ խուժանէն անգթաբար սպաննուեց, որոնց դիակներն անգամ անյայտացան զուրկ մնալով կրօնական եւ հողի ներքեւ թաղուելու մխիթարութենէն։

Ուստի, այսօր ամսի մը մօտ տուներնուս մէջ փակուելու պարտաւորուած առ ահի եւ անօթի, տեսնելով որ բազմաթիւ հայերու արիւնը թափող ոճրագործներէն ոչ մին պատժուած է ցայսօր, դարաւոր դժբախտ փորձառութեամբ համոզուած ենք որ կրօնի, ազգութեան տարբերութիւն եւ պետութեան օրինաց թերի գործադրութիւնն է պատճառը մեր այս բոլոր թշուառութենց։ Եւ ներկայ գարնան երկրագործութեան բուն շրջանին երբ ապահովութիւնը վերցուած, հաղորդակցութիւնը կտրուած եւ վարուցանք ի սպառ դադրած է, անմիջապէս հետեւանք եղող աւելի անտանելի սովի մօտապատկերը արդէն ամէնուս աչքի առջեւն է։

Հետեւաբար, նկատելով որ մեզ հարստահարող քիւրտ ցեղն փոխանակ ըստ օրինի զսպելու՝ զէնք կրելու եւ ասպատակելու ասպարէզն ընդարձակուած է եւ իր չահատակութիւնները շարունակելու դիւրութիւն ստացած է.

Նկատելով որ մինչդեռ տուրքերը կրկնապատկուած եւ եռապատկուած են, ընդհակառակը ապրուստի անհնարութիւն յառաջ եկած եւ ճամբաներու փակուելովը եւ սովը մնայուն կերպարանք ստացած է.

Նկատելով որ երկրի մէջ մասնաւոր դէպք մը պատահած ատեն հայ ժողովուրդը պատասխանատու կը բռնուի եւ թուրք ժողովուրդը կամ սպառնալից դիրք մը կ'առնէ եւ կամ անմեղ ու անզէն հայերու վրայ յարձակելով կը կոտորէ, հետեւաբար կոտորածի ուրուա-

pas même la permission de porter pour leur défense un simple couteau,

Voyant que l'Arménien, qui paie sans murmurer les impôts doublés et triplés est torturé de travers, jeté en prison où il est torturé parfois pendant des années, les interrogations et le jugement étant renvoyés indéfiniment contrairrment à la loi, ce qui fait que beaucoup s'enfuient pour échapper au tribunal,

Voyant enfin qu'une poignée d'Arméniens chrétiens, entourés par les races privilégiées turque et kurde, sont persécutés depuis des siècles au nom de la religion chrétienne; que notre honneur, notre vie, nos biens ne sont pas respectés, que notre religion est insultée journellement, que nos lieux de culte sont profanés, détruits, incendiés, tandis qu'il ne nous est pas même permis d'élever la voix pour protester alors que notre vie est devenue absolument intenable,

C'est pourquoi, nous adressant à Vos Excellences, nous vous prions respectueusement de bien vouloir être nos interprètes auprès du gouvernement ainsi qu'auprès du patriarche de Constantinople pour leur présenter fidèlement notre situation et les prier d'y mettre fin.

Nous demandons:

1) Le droit de vivre dans ce pays comme des êtres humains et des citoyens égaux en droit, sous la protection du gouvernement impérial ottoman.

2) D'avoir la sécurité de notre honneur, de nos vies et de nos communications, garantie solennellement par un iradé impérial.

3) Que la population ne soit pas rendue responsable d'actes commis par des individus.

4) L'ouverture de Constantinople et des centres commerciaux de la Turquie et de l'étranger aux Arméniens de ce pays.

5) La punition selon les lois des organisations et des exécuteurs des tueries du 23 Mars.

S'il n'est pas fait droit à la protestation ci-dessus et si nos légitimes réclamations restent sans résultat, veuillez prier le gouvernement impérial de bien vouloir nous autoriser à émigrer ailleurs et nous en donner les moyens.

Avec un profond respect

LA POPULATION ARMENIENNE DE VAN
3500 signatures

10/23 Avril 1908

կանը միշտ մեր աչքի առաջին ցցուած է.

Նկատելով որ յաչս օրինաց երկրի բոլոր ժողովուրդք հաւասար համարուած ատեն, թուրք եւ քիւրտ ժողովուրդք զինուած կը պտտին, իսկ հայեր ինքնապաշտպանութեան համար դանակ մը իսկ կրելու համար արտօնեալ չեն.

Նկատելով որ հայ ժողովուրդը՝ կրկնապատկուած բոլոր տուրքերը անտրտունջ վճարած ատեն խէթիւ կը նայուի իրեն, չատեր ամբաստանուելով տարապարտուց՝ տարիներով բանտերու մէջ չարչարանքներու կ'ենթարկուին, հարցաքննութիւնք հակառակ օրինաց անհունապէս կ'երկարաձգուին եւ այս պատճառով չատեր դատարանէն կանչուած ատեն փախստական ըլլալու կը պարտաւորուին.

Վերջապէս նկատելով որ ափ մը քրիստոնեայ հայ ժողովուրդ շրջապատուած մահմետական, թուրք եւ քիւրտ առանձնաշնորհեալ ցեղերէ, դարերէ ի վեր կը հալածուի եւ կը չարչարուի յանուն քրիստոնէական կրօնի եւ ազգութեան, մեր պատիւը, կեանքը եւ ստացուածքը կը բռնաբարուին եւ կը յափշտակուին, մեր կրօնը ամէն օր կը հայհոյուի, մեր սրբավայրերը կը քանդուին եւ հրոյ ճարակ կը լինին, իսկ մենք չենք կարող բողոքոյ ձայն իսկ հանել եւ այս պայմանաց ներքեւ ներկայ կեանքը այլեւս անտանելի դարձած է.

Ուստի դիմելով յոտս Գերապատուութեանդ կը խնդրենք որ չնորհ ընէք մեր այն թշուառ ու արգահատելի վիճակը, ինչպէս նաեւ մեր այն գրութեան իսկական թարգմանութիւնը ներկայացնել կեդր. ու նահանգային կառավարութեանց բարձր ուշադրութեան, ինչպէս նաեւ համիմաստ ուրիշ գրութիւն մալ Ամեն. Ս. Պատրիարք հօր ի Կ. Պոլիս եւ խնդրել հիմնական փոփոխութիւն մը մեր վիճակին, որով կարողանանք.

1. Ապրիլ իբրեւ մարդ եւ իբրեւ հաւասար քաղաքացիներ այս երկրին մէջ, ընդ հովանեաւ Օսմանեան կայսերական կառավարութեան։

2. Ունենալով պատուոյ, կենաց եւ ընչից ու հաղորդակցութեան կայսերական բարձր իրատէով երաշխաւորեալ ապահովութիւն

3. Անհատի գործած յանցանքի համար երբեք պատասխանատու չճանչցուի հասարակութիւն։

4. Բացումն Կ. Պոլսոյ եւ Թուրքիոյ արտասահմանի առեւտրական կեդրոններու երկրիս հայ ազգաբնակութեան համար եւս։

5.. Ըստ օրինի պատժումը Մարտ 23ի եղեռնագործներուն եւ նոյն դէպքի հեղինակներուն։

Երբ մեր վերոյիշեալ արդարացի բողոքներուն ու պահանջներուն գոհացում չտրուի եւ առանց հետեւանքի մնան անոնք.

Այն ատեն չնորհք ըրէք խնդրել կայս(երական) կառավարութենէն ու ճանապարհներ բանալ տալով զմեզ այլուր գաղթեցնելու միջոցներ ձեռք առնել ու գործադրել։

Մնանք խորին յարգանօք
ՎԱՆԱՑ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ
(3500 *ստորագրութիւն*)

10/23 *Ապրիլ* 1908

Փաստ. 668-44

6.– ՎԱՆԱՅ ՍԱՐԳԻՍԷՆ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

Զինապահեստներու գրաւումէն ետք, թրքական խստութիւններու հետեւանքով տիրող ահ ու սարսափի մասին կը խօսի ստորեւ տրուած գրութիւնը. հեղինակը՝ Վանայ Սարգիս (Օտապաշեան Պօղոս) ամիսներ շարունակ հալածական ապրելով Վանի մէջ, Կոմսի եւ քանի մը տասնեակ զինեալներու հետ յաջողած էին ճեղքել քաղաքը պաշարող զինուորական շղթան եւ անցնիլ Վասպուրականի հարաւը՝ Լեռնապարի գաւառները: Գրութեան վերեւ «պատմէն Լեռնապարից եկած նամակների» նշումէն կը հետեւի որ արտագրութիւն է գաղտնի թանաքով գրուած նամակի մը:

20 *Յուլիս* 1908

Արեւելեան Բիւրոյին

Ընկերներ!

Վաղուց է Ձեզ չենք գրել: Պատճառը ներկայ անարխիան էր, արդէն 2 անգամ Ձեզ գրել ենք, ստացել էք թէ ոչ, չգիտենք. ուստի աւելորդ չենք համարում նորից կրկնել:

Դաւիթի դէպքից յետոյ[17] *(23) երկրի գլխին ծանրացել են հայկա-թրքա-քրտական ընդհարումների ուրուականները: Թուրք ամբոխը ամէն կերպ աշխատում էր կոտորածներ առաջացնել, բայց այնպիսի ձեւի տակ, որ կառավարութիւնը իրենց հետ լինի, կամ գոնէ չէզոք մնայ: Դաւիթի տեռորից յետոյ մենք համարեա թէ պատերազմական վիճակում էինք: Սենսացիոն*[18] *լուրերը, մօտ 60-80 հայերի սպանելը վառել էին ժողովրդի երեւակայութիւնը: Երիտասարդութիւնը զէնքի տակ դիրքերում գիշեր ցերեկ սպասում էր: Այդ ժամանակ թէ ժողովրդի եւ թէ երիտասարդութեան տրամադրութիւնը վատ էէր:*

Մայրայեղ քաղցածութիւնը եւ անցեալի դառն յիշողութիւնները արհամարհել էին տալիս մահը: Մենք ի նկատի ունենալով տնտեսական վիճակի ծայրայեղ անկումը, ձիւնը եւ այլ կարեւոր պարագաներ, ամէն կերպ աշխատում էինք ընդհարումների տեղիք չտալ եւ երկիրը չենթարկել կատաստրոֆների[19]*. անգլիական հիւպատոսը երկու անգամ մեզ հետ տեսնուեց եւ առաջարկեց, որ հեռանանք Շամից, պատճառաբանելով, որ Ջալալ փաշան գալիս է եւ թեթեւ ընդհարումների դէպքում կոտորածը անխուսափելի է: Ջալալ փաշայի անունը արդէն մի կոշմար*[20] *էր դառել: Ամիսներ շարունակ լսւում էր, թէ զօրքով գալիս է Վանի վրայ, ոմանք փաստաբանում էին, թէ պարսկա-թրքական պատերազմի համար է գալիս:*

Ջափազանցրած լուրերը, Ջալալ փաշայի ուշանալը, դրութեան անորոշութիւնը, համարեա 4 ամիս չուկայի շարունակական փակումը՝ փոքր առ փոքր ազդում էր ժողովրդի եւ երիտասարդութեան վրայ եւ գնալով սկսում էր լքուել եւ ընկնել ռէակցիայի գիրկը: Վերջապէս Մայիսի սկիզբներին զօրքի ծայրը սկսուեց երեւալ Վանում եւ շարունակական կերպով նորանոր թապուրներ էին մտնում Վան:

Արդէն չէզոք եւ հակայեղափոխական տարրերը սկսեցին հակայեղափոխական պրոպագանդը եւ պահանջում էին, որ մենք անպատճառ հեռանանք քաղաքից: Երիտասարդութեան մեծամասնութիւնը համարում էր փախստական: Մենք կասկածելով, որ կոտորածը կարող է անխուսափելի լինել, վճռեցինք ինչ կերպ եւ լինի մնալ, Շամի երիտասարդութեան ընտրեալ մասը պահել քաղաք, որպէսզի վտանգին կարողանանք դիմագրաւել. ուստի մտածեցինք մեզ եւ երիտասարդութեան այնպիսի ձեւի տակ դնել, որ խուզարկութեան դէպքում ընդհարում չլինէր, իսկ վտանգի դէպքում պատրաստ մէջտեղ դուրս գանք, ուստի ձեռնարկեցինք ստորերկրեայ պահեստների եւ ականների: Մեր ձեռնարկները յաջող էին անցնում, բայց որովհետեւ դաշնակցական փախստականների թիւը օրէցօր աւելանում էր, մեր պահուելու միջոցները սկսուեցին տարաձայնուել եւ ահա մատնւում է Արամի[21] *տեղը, չորս կողմը եւ ամբողջ թաղը պաշարում են: Պատգամաւոր են ուղարկում անձնատուր լինելու: Քեանքեանները*[22] *Արամի հարցին պատասխանում են, որ ազատուելու յոյս չկայ, բոլոր անցքերը բռնուած էին, ուստի Արամը իւր հետ եղած 8 մարդով անձնատուր է լինում: Տասը հոգին չեն ցանկանում եւ չորս օր դիմանում են ստորերկրեայ անցքերում, բայց շնորհիւ քաղցին ուժասպառ են լինում եւ երբ հնարք են գտնում անցք քանդել եւ դուրս գալ, մի քանիսը դուրս են գալիս ազատւում, իսկ մի երկուսն էլ ուժասպառութիւնից ժամանակին չկարողանալով դուրս գալ, անձնատուր են լինում: Դուրս եկողներից 2 ապահով մեզ մօտ եկան:*

Կառավարութիւնը յաջողուել է հասարակութեան մեզանից բաժանել: Իսկ այդ դէպքը ուղղակի խրախուսեց կառավարութեան եւ լքեց հասարակութեան: Մենք 5 հոգով — Սարգիս, Բժիշկ[23]*, Սէյրատ, Ալէս, Արմենակ,— հազիւ էինք կարողանում մեզ համար տեղ գտնել պահուելու: Համարեա թէ բոլոր թաղերն էլ զօրքով լիքն էին: Խուզարկուած թաղերում զօրքեր էին թողնում, իսկ նոր խուզարկելիք թաղերը ամբողջովին պաշարում: Ցարաբերութիւնները թաղերի մէջ ի սպառ արգիլուած էր, մեզ մնում էր երթալ այն տեղերը որտեղ մի օր առաջ խուզարկած էր եւ այդպէս էլ արինք. մինչեւ կէս գիշեր, հազիւ էինք կարողանում տեղ գտնել, ոչ ոք դռները չէ բացում, իսկ մեր ընկերների տները վտանգուած էին: Մայիսի 9-ին գիշերը գնացինք մի տուն որը հէնց նոյն օրը խուզարկել էին: Միւս օրը առաւօտեան նորից հարեւան թաղերը եւ տները սկսեցին խուզարկել եւ զօրքով շրջապատել: Մեր կեցած տունը մի քանի անգամ մօտեցան ու հեռացան: Ժամը 8ին մօտերքը 8 սպայ եւ մօտ քառասուն զօրք ու ոստիկան եկան կրկին այդ տունը: Ցայտնի ոստիկանապետ Ակեահն էր, ձեռքերը գրպանը դրած, համարձակ բարձրացաւ վերին յարկը եւ ոտով զարկեց դռան. մենք կանչեցինք «թասլիմ» եւ զարկինք, դժբախտաբար առաջի փամփուշտը չպայթեց եւ նա իրեն գցեց ներքեւ սանդուխներից եւ ազատուեց... զօրքը յանկարծակիի եկաւ մեր ուժեղ յարձակումից եւ ժամանակ չունեցաւ ուշքի գալու ու դիմեց փախուստի: Մենք անցանք հարեւան թաղը եւ 2 ժամուայ կռիւից յետոյ անցանք այգիներով եւ կորցրինք մեր հետքերը:*

Երեք բան էր մնում անել. 1) զէնքի կանչել երիտասարդութիւնը (մօտ 20ի չափ կարող էինք ունենալ առաջին գիշերը) եւ սկսել կռիւ, 2) դուրս գալ քաղաքից, կամ բաժանուել եւ մէկ մէկ ծպտուիլ մնալ քաղաքում:

Տեսնելով ուժերի ծայրայեղ անհաւասարութիւնը, այդ երիտասարդութիւնն էլ լքուեց բոլորովին, բաժանբաժան եղած պաշարող զօրքերի պատճառով:

Երրորդ առաջարկը մէկ հոգու էր եւ չընդունուեց, մնում էր երկրորդը — հեռանալ քաղաքից: Գիշերը 16 հոգով մենք դուրս եկանք քաղաքից:

54 վրաններով պաշարուած էր քաղաքը, բացի այդ զօրքերով լցուած էր եւ այդ վրանների մէջի եղած տարածութիւնը: Ինչեւէ. դուրս եկանք աննկատելի. 5 հոգի մնացին քաղաք յեղափոխ[ական]-փախստականներից: Դրանցից մէկը, որ շատ կարեւոր անձնաւորութիւն էր, չկարողացաւ միանալ մեզ հետ:

Այդ անպիտանը մի քանի օր յետոյ, երբ նրանց տունը խուզարկում են որտեղ ղոնդաղներ[24] *կային, յանձնում է կառավարութեան, ծայրայեղ ծեծի տակ — ամորձիքները սեղմում են մեքենայով — խոստովանութիւններ է անում. երբ գտնում են նրա ցոյց տուած 3 մեծ պահարանները, այնուհետեւ սկսում է խուզարկութիւն. նոր ձեւ — այն է բռնել աչքի ընկնող երիտասարդներին եւ դժոխային տանջանքների ենթարկել. այդ բանը այնքան է ահաբեկում երիտասարդութեան, որ կամովին իրենց պահեստները յանձնում են կառավարութեան. այսպէս բարոյական սնանկ եւ լքուած երիտասարդութիւնը ամբողջ Շամի պահարանները յանձնում է կառավարութեան: Գաւառում զէնքերը մենք հաւաքում էինք ու ամէն մի գիւղի զէնքերը յանձնում մի երիտասարդի. լքումը այնքան մեծ է լինում որ խուզարկութիւնների ժամանակ երիտասարդները չեն խուսափում գեղերից եւ չեն թաքցնում հասարակութիւնից իրենց զինապահ լինելը եւ բոլոր զէնքերը յանձնում են կառավարութեան:*

Այսպիսով տարուան Արճակի, Թիմարի եւ Հայոց ձորի զէնքերը: Այս վերջինի յանցանքը ընկնում է մեր մի տեղական ընկերոջ վրայ, որին ուղարկել էինք զէնքերը հաւաքելու եւ պահելու այնպիսի ձեւով, որ ամբողջ գաւառում միայն 4 հոգի իմանան, բայց փոխանակ այսպէս անելու նա էլ ուրիշ գաւառների պէս է անում:

Շատախ, Մոկս, Գաւաշ մենք դրսեցի փախստականներս հաւաքուեցինք եւ անձամբ պահեցինք, այդ իսկ պատճառով ազատուեց: Կառավարութիւնը տարաւ մօտ 2000 զէնք եւ 700.000ի չափ փամփուշտներ. ահա՛ մէկ վիժում, որ լիակատարապէս ամէն բան բացուած էր: Կառավարութեան մատնիչները տասնեակներով վխտում են. շատերը նոյնիսկ դաշնակցական շարքերից:

Ռէակցիան թեւատարած սաւառնում է ամէն տեղ: Գաւառներում զօրք է դրուած: Կառավարութիւնը լրբացած իւր անսպասելի յաջողութիւններից յոյս ունի ամբողջ յեղափոխականներին արմատախիլ անել:

Հակայեղափոխական եւ չէզոք տարրերն էլ մատնիչների հետ դաշնակցած, աջակցում են կառավարութեան: Սա մի չտեսնուած ռէակցիայի շրջան է:

Բայց յոյս ունինք, որ մենք պէտք է յաղթենք այդ բոլոր խոչընդոտներին եւ տէր դառնալ դրութեան: Դա կախուած է մեր յեղափոխ. գործունէութիւնից եւ մեր ապագայ անելիքներից:

Արդէն սկսել ենք մի շարք տեռորներ, եւ յոյս ունենք, որ այդ բանը մեծ հետեւանք կ'ունենայ մեր ապագայ անելիքների համար:

Զմոռանամ ասել, որ պատանիներից եւ երիտա-

17.- Ակնարկութիւն զինապահեստներու մատնութեան հեղինակ դիերցի Դաւիթին. փակագծի մէջ առնուած թիւը՝ (23) դաւաճանին ահաբեկման թուականն է նոր տոմարով (1908 թ. Մարտ):

18.- Ցնցիչ, զգայացունց:

19.- Աղէտներու:

20.- Մղձաւանջ:

21.- Արամ Մանուկեանի:

22.- Ստորերկրեայ ջրմուղ, հոսող ջուրերու անցք, հոր փորողները: Քանքան (Վանի բարբառով՝ Քեանքեան) կը կոչուէին նաեւ ստորերկրեայ այդ ջուրերը, որոնցմէ նշանաւոր էին Վարագայ սարէն դէպի Վան հոսող աղբիւրները: Յոս գործածուած է այս վերջիններուն վրայ աշխատող վարպետներուն համար:

23.- Բժիշկ մէկ այլ ծածկանունն է Կոմսին (Վահան Փափազեան): Միւսները՝ ընդհանրապէս Կերդ. Կոմիտէի անդամներ են:

24.- Հրացանի կոթեր:

սարդներից չատերը դեռեւս լաւ են տրամադրուած։

Չնայած այս բոլորին, բայց եւ այնպէս Տաճկաստանում անակնկալների չրջանում ենք ապրում։ Արդէն Պոլսից գրել են, որ երեսփոխանական ժողով պէտք է գումարուի, քաղաքական յանցաւորներին պէտք է ազատեն եւ այլն եւ այլն...[25]

Սղերդի կողմերը քրդական շարժումները նորից սկսուել են։ խօսք կայ (իբր թէ) քրդերի զէնքերը հաւաքում են։ Այդ բոլոր անակնկալներին դիմաւորելու համար մենք պէտք է ունենանք հաւատով ու էներգիայով մարդիկ։ Թէ կարողանաք մինչեւ աշուն մեզ հասցնել մէկ կրթուած երիտասարդ ընկեր, շատ լաւ կը լինի։

Մեր կազմի մասին մենք ձեզ գրել ենք, աւելորդ ենք համարում նորից կրկնել։ Լսեցինք, որ Ցարութիւնը Մենաւորից[26] *վերադարձել է։ Թող գայ նորից Մենաւոր, որպէսզի առաջին պատեհութեան ներս մտնէ։*

Շաւարշ անունով մէկ ընկեր ունինք, որ ներկայ պայմաններում մինակ մնալով դուրս է եկել, թող միասին ներս գայ։

Երկու ամսից ի վեր ձեզանից ոչ մի տող չունենք։ աշխարհից բոլորովին կտրուած ենք։ Աշխատեցէք մեզ մի կերպ տեղեկութիւն տալու։

Բարեւներով
Ի դիմաց Կ. Կոմիտէի
ՍԱՐԳԻՍ

1908, 20 *Յուլիս*

25.- Խօսքը կը վերաբերի Յուլիս 11ին Օսմ. սահմանադրութեան հռչակման։

26.- Մենաւորը՝ Ս. Թադէի վանքն է. Յարութիւնը՝ դաշնակցական հին գործիչ. եղած է անդամ Վասպուրականի Կեդր. Կոմիտէին։

Փաստ. 668-46

7.– ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻ ԿՈՉԸ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԵՐԿՐԻ ՔԱՂԱՔԱՑԻՆԵՐԻՆ

Հայրենակիցներ !

Անցեալ թռուցիկով մենք յայտարարեցինք որ հաւատում ենք Օսմանեան պետութեան սահմանադրական դառնալուն...։ Այդ երեւոյթը մեզ համար պարզ էր եւ հասկանալի։ մենք չզարմացանք...։

Մենք աշխատաւոր ժողովրդի յեղափոխականներս՝ 19 տարի անընդհատ հարուածում ենք միապետական ռեժիմը, իւրաքանչիւր ռումբի հարուածը որոշ չափով խախտում էր հնացած չէնքի հիմունքները։ խելառ եւ գլուխ կորցրած կառավարութիւնը՝ կատաղած գազանի նման ամէն կերպ ցանկանում էր Օսմանեան երկրի համար «նոր ծագող» արշալոյսը խաւարացնել։ այդ յախուռն եւ անմիտ քայլերն ողջ երկիրը մատնում էր քաղաքական եւ տնտեսական անկման, եւ դորանով աւելի ու աւելի զայրացնում իսկական Օսմանեան երկրի քաղաքացիներին... Բոլորը գտնում էին որ այլեւս անտանելի է ներկայ կացութիւնը, եւ մի ելք էին փնտռում, իսկ այդ ելքը մենք արդէն ցոյց էինք տուել թէ գործով եւ թէ խօսքով, եւ ահա էրզրում, Գասթեմունի, Բայբուրդ, վերջերս Պոլիս արձագանգում էին մեր կոչին։ Մնանկ կառավարութիւնը զգաց որ հողը իր ոտների տակից կորչում է եւ կամայ-ակամայ ստիպուած եղաւ տեղի տալ ժողովրդական գոռ ալիքների առաջ...

Տաճկաստանը յայտարարուած է Սահմանադրական... Այդ ուրախալի լուրը ժողովրդական յաղթանակի առաջին քաղցր պտուղն է... բայց այդ սահմանադրութիւնը մեզ յուսախաբութիւն եւ լքում կը պատճառէ, եթէ մենք՝ մեր պահանջները պարզ եւ կտրուկ չձեւակերպենք, եւ մինչեւ որ մեր արեան վերջին կաթիլը չպաշտպանենք...

Որպէսզի երկրի քաղաքական դեկը մի խումբ սրիկայ պալատականների ձեռքից դուրս գայ եւ չընկնի նոյնանման մի խումբ կեղեքողների եւ վաշխառուների ձեռքը, եւ որպէսզի ներկայ սահմանադրական կառավարութիւնը ժողովրդի իսկական ներկայացուցչութիւն լինի, անհրաժեշտ է որ երեսփոխանական ժողովը ընտրուէ։

1.- Ընդհանուր, ուղղակի, հաւասար եւ գաղտնի քուէարկութեամբ։

ա) Ընդհանուր.— *Այդ նշանակում է, որ իւրաքանչիւր օսմանեան քաղաքացի, առանց ազգի եւ սեռի խտրութեան, իրաւունք պիտի ունենայ ընտրելու եւ ընտրուելու...*

բ) Ուղղակի.— *Պատգամաւորները պէտք է անմիջապէս ընտրուին ժողովրդի կողմից միաստիճան ընտրողական ձեւով։ Միաստիճան, առանց սահմանափակումների կատարուած ընտրութիւնը կարող է իսկական եւ ժողովրդական համարուիլ, հետեւաբար եւ երկրի մեծամասնութեան կարծիքը եւ կարծիքները ներկայացնող...*

գ) Հաւասար *ընտրութիւնը ասելով հասկացւում է որ իւրաքանչիւր օսմանեան քաղաքացի՝ հարուստ թէ աղքատ՝ մի ձայնի իրաւունք պիտի ունենայ։*

դ) Գաղտնի *ընտրութիւնը անհրաժեշտ է, որպէսզի ընտրողները ձայն տան իրենց ցանկացած անձնաւորութիւններին, առանց կողմնակի ճնշումների։*

2.- *Իւրաքանչիւր* 25.000 *հոգին իրաւունք պիտի ունենայ մի պատգամաւոր ընտրելու։*

3.- *Երեսփոխանական ժողովը իրաւունք պիտի ունենայ մի պատգամաւոր ընտրելու։*

4.- *Պէտք է պահանջել բոլոր կողմնակի տուրքերի, օլամի, զուպարայի եւայլն հարկերի ոչնչացում։*

5.- *Օսմանեան երկրի տնտեսական, քաղաքական, զինուորական եւ կուլտուրական կարիքները հոգալու համար տուրք է նշանակւում։ տուրքը բաժանւում է ըստ կարողութեան, այսինքն իւրաքանչիւրը վճարում է իր կարողութեան համեմատ։*

6.- *Իւրաքանչիւր ընտանիքի տարեկան բիւտճէն եթէ չի անցնում* 12 *ոսկուց այն կողմը, նա ազատ է տուրք վճարելէ։*

7.- *Վերացւում է մշտական զօրքը եւ նրան փոխարինում է միլիցիա։ բոլոր օսմանեան քաղաքացիները՝ առանց ազգի եւ կրօնի խտրութեան՝ մասնակցում են երկրի պաշտպանութեան գործին։*

8.- *Հեռացւում են հին պաշտօնեաները եւ ընտրւում են նորերը։*

9.- *Բարբարոս, ոճրագործ եւ յանցաւոր բոլոր հին պաշտօնեաները դատի են կանչւում եւ ըստ օրինի պատժւում։*

10) *Բոլոր քաղաքական յանցաւորներին առանց բացառութեան ներում եւ արձակում բանտից։*

11) *Ժողովրդական կրթութիւնը պէտք է լինի պարտադիր եւ պետութեան հաշուով։*

12) *Բոլոր հողերը խլել պորտաբոյծ եւ անաշխատ կալուածատէրերի ձեռքից եւ յանձնել աշխատաւոր գիւղացիութեան։*

13.- *Հողերը պէտք է լինին* համայնական, *ոչ ոք իրաւունք չպիտի ունենայ հողը գնել եւ ծախել։*

14.- *Հողերը բաժանւում են ժողովրդի վրայ, ըստ նաֆարի։*

15.- *Երկիրը բաժանւում է նոր նահանգների ըստ ազգութեան եւ կուլտուրայի։*

16.- *Իւրաքանչիւր նահանգ (կանդոն) իրաւունք ունի ունենալու իր օրէնսդրական եւ վարչական մարմինները, միայն մի պայմանով՝ այն է՝ որ տեղական, կանդոնային ազատութիւնը չխախտէ օսմանեան պետութեան ամբողջութիւնը։*

17.- *Կենտրոնական կառավարութեան եւ տեղական ինքնավարութիւնների իրաւունքները եւ պարտականութիւնները որոշւում են յատուկ օրէնքներով, Սահմանադիր ժողովի եւ կանդոնների կողմից փոխադարձ համաձայնութեամբ։*

Հայրենակիցներ !

Մենք այստեղ ընդգծեցինք այն հիմնական պահանջները, որոնք անհրաժեշտ են երկրի բարգաւաճման, առաջդիմութեան եւ աշխատաւոր տարրերի երջանկութեան համար։

Մենք, դաշնակցականներս, երկար տարիներից ի վեր պարզել ենք եւ պաշտպանել այս հիմնական սկզբունքները։ այսօր երբ միապետական ռեժիմը թաւալգլոր ընկնում է, աւելի եւս խրախուսուած եւ քաջալերուած մեր պայքարի արդիւնքից, կոչ ենք անում օսմանեան երկրի բոլոր աշխատաւոր տարրերին, առանց կրօնի եւ ազգութեան խտրութեան, որ կռուի զէնքը վար չդնեն, մինչեւ որ չհասնեն իրենց նպատակներին։

Դուք չկարծէք որ կառավարութիւնը ողորմութիւն է անում։ սա ժողովրդի, յեղափոխականների յաղթանակն է եւ ոճրագործ կառավարութիւնը, հակառակ իր կամքին, գլխիկոր ստիպուած է լսել եւ կատարել յեղափոխական տարրերի պահանջները։

Կեցցէ Սահմանադիր ժողովը։

Կեցցէ Օսմանեան յեղափոխական դաշնակցութիւնը։

Հ.Յ.Դ.
ՎԱՍՊ. Կ. ԿՈՄԻՏԷ

30 — 7 — 1908

Փաստ. 668-50

8.– ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻ ԿՈՉ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԱԶԱՏ ՔԱՂԱՔԱՑԻՆԵՐԻՆ

(Առանց ազգի եւ կրօնի խտրութեան)

Հայրենակիցներ !

№ 3 *թռուցիկով մենք յայտնեցինք որ ժամանակն է գործի դիմելու, սահմանադրութիւնը իրականացնելու համար։*

Այժմ ցոյց կը տանք թէ ի՞նչ միջոցներ եւ ճանապարհներ կան այդ նպատակին հասնելու համար։

Անհրաժեշտ է կազմել մի խառն մարմին այն մարդկանցից՝ որոնք իրենց հասկացողութիւններով եւ տրամադրութիւններով կանգնած են սահմանադրական կարգերի կողմը։ Այդ մարմնի մէջ պէտք է մասնակցին Վասպուրական վիլայէթում գտնուած բոլոր ազգութիւններից ներկայացուցիչներ, այն է թուրք, հայ քիւրտ, ասորի եւ եզիտի։

Այդ մարմնի կամ ժամանակաւոր կոմիտէի դերը պէտք է լինի ուսումնասիրել Վասպուրականի վիճակագրական, տնտեսական, քաղաքական եւ իրաւաբանական կացութիւնը եւ յարաբերութիւնը, այն է՝

1) Ամբողջ վիլայէթում որքան ազգաբնակութիւն կայ եւ իւրաքանչիւր ազգութիւն ի՞նչ տոկոս է կազմում։

2) Ժողովուրդը ի՞նչ իրաւաբանական յարաբերութեան մէջ է կառավարութեան, աղաների, բէյերի, շէխերի եւ կալուածատէրերի հետ։

3) Հողերի ո՞ր տոկոսը պատկանում է աղաներին եւ կալուածատէրերին, ո՞ր տոկոսը ժողովրդին եւ կառավարութեան։

4) Ուսումնասիրել այն հիմնական պատճառները՝ որոնք քայքայում են տնտեսապէս մեր երկրի աշխատաւոր ժողովրդին, այն է՝ ա- հարկային սիստեմի յոռի եւ անարդար կողմերը, բ- հարկերի բաշխման եւ գանձման եղանակը, գ- աղաների, բէյերի եւ կալուածատէրերի կողոպտում եւ կեղեքումը աշխատաւոր ժողովրդին, այիդի, տասանորդի, օլամի, ջուբարայի, դատաստանական ֆունկցիայի եւայլն ձեւերի տակ։

5) Երեւան հանել այն բոլոր կաշառակերութիւնները եւ թալանները, որ կատարւում են այս եւ այն իշխանութիւնների կողմից եւ որոնք ոչ պակաս չափով նպաստում են երկրի տնտեսական քայքայման եւ անարդար կարգերի հաստատուն մնալուն։

6) Ուսումնասիրել բարեխղճօրէն ամբողջ վիլայէթի տարեկան եկամուտը եւ ելքը։ Իւրաքանչիւր ընտանիք միջին թուով ո՛րքան աշխատանք (մուտք) է ունենում եւ դրանից ո՞ր տոկոսը մտնում է կառավարութեան գանձարանը, ո՞ր տոկոսը աղաների, բէյերի, կալուածատէրերի, սալֆտարների եւ կաշառակեր պաշտօնեաների գրպանը եւ ո՞րը մնում ընտանիքի ապրուստի համար։

7) ի՞նչ վիճակում է նահանգի կրթական գործը։

8) Երկրի հաղորդակցութեան միջոցները եւ ճանապարհները ի՞նչ վիճակում են եւ ի՞նչ միջոցների պէտք է ձեռնարկել՝ վիլայէթի զանազան մասերի մէջ արագ եւ ապահով յարաբերութիւն ստեղծելու համար։

Այս բոլորը անհրաժեշտ են, որպէսզի մեր պատգամաւորները նախապատրաստուած կերպով ներկայանան երեսփոխանական ժողովին, ներկայացնեն երկրի վիճակը իր բոլոր հրէշային կողմերով եւ հնարաւորութիւն ունենան պաշտպանելու վիլայէթի արդարացի պահանջները։ Եւ ժամանակաւոր կոմիտէն իբրեւ գործադիր իշխանութիւն, հէնց այսօրուանից պէտք է ձգտի իրականացնել կեանքի մէջ սահմանադրական կարգերը եւ օրէնքները։

Ինչպէս անցեալ անգամ էլ շեշտել ենք, հին դրութիւնը ամբողջովին շարունակում է իր գոյութիւնը։ կաշառակեր, անբարեխիղճ եւ անգութ պաշտօնեաները ոչ միայն իրանց պաշտօններումն են դեռ եւս, այլ եւ շարունակում են նոյն գործողութիւնները ինչ որ առաջ։ այդ բանը նկատւում է մասնաւորապէս գաւառներում։ Առանց ուշացնելու՝ այդ անբարեխիղճ մարդկանց պէտք է հեռացնել պաշտօնից եւ պատասխանատուութեան տակ գցել։ Աղաները, բէյերը եւ այլ ինքնագլուխ իշխանութիւնները սանձարձակօրէն կառավարում են ժողովրդին, տէր համարելով իրենց ոչ միայն երկրին, այլ եւ մարդկանց ինչքին եւ կեանքին։ անհրաժեշտ է տառապող եւ աշխատաւոր ժողովրդին պոկել նրանց ճիրաններից եւ դատաստանական, հարկային եւ այլ ֆունկցիաները կենտրոնացնել միմիայն այն մարդկանց եւ հաստատութիւնների ձեռքը, որոնք ըստ «գանունը էսասիի» իրաւունք ունին այդ գործով զբաղուելու։

Եթէ ուեւէ մէկը նորից համարձակուի իրեն ժողովրդին տէր համարել եւ խառնուել նրա ներքին գործերում, անմիջապէս պատասխանատուութեան ենթարկել։ Այդպիսով է որ մենք հնարաւորութիւն կը տանք ժողովրդին գիտակից դառնալ իր իրաւունքներին եւ նոր սահմանադրական օրէնքները եւ կարգերը իրականացնել կեանքի մէջ, այլապէս ժողովուրդը միշտ էլ կը մնայ նոյն ստրուկը, եւ իր լաւագոյն ոյժերը երեւան չի հաներ երկրի բարգաւաճման եւ բարեկարգման գործին նուիրելու համար։

9) Ժամանակաւոր կոմիտէն պէտք է ունենայ իր օրգանը (թերթ), որպէսզի մերկացնէ եւ քննադատէ հին ձեւի կարգերը, երեւան հանէ ամէն տեսակի բռնութիւն եւ կեղեքում եւ միւս կողմից ժողովրդին նրան ըմբռնելու լեզուով հակացնէ նոր օրէնքների եւ կարգերի իմաստը եւ տրամադրութիւնը, իրազեկ պահէ վիլայէթի ազգաբնակութեան՝ մեր ընդարձակ հայրենիքում կատարուած բոլոր գործերին եւ կոչ անէ, որ ամէնքս առանց կրօնի եւ ազգութեան խտրութեան, մեր բարոյական եւ նիւթական ուժերը չխնայենք երկրի վերածնութեան գործի համար։

Մենք հաւատացած եւ համոզուած ենք, որ եթէ սահմանադրական կարգերը լայն կերպով իրագործուին մեր երկրում եւ իւրաքանչիւր օսմանեան քաղաքացի իր մասն ունենայ երկրի գործերի մէջ, մի քանի տարուայ աշխատանքից յետոյ ոչ միայն լիովին եւ հիմնապէս կը բարեփոխուի երկիրը, կը ծաղկի եւ կը հարստանայ, ժողովուրդը ինքնագիտակցութեան կը գայ, այլ եւ Տաճկաստանը կը դառնայ եօթերորդ հզօր եւ ուժեղ պետութիւնը եւ չի թոյլ տար այս եւ այն եւրոպական պետութեան խառնուելու իր ներքին գործերուն։ Մենք այժմ հասուն ենք եւ մեզ հարկաւոր չեն խնամակալներ, նամանաւանդ այն տեսակի, որոնք մեր ընդարձակ եւ հարուստ երկիրը ուղղակի կողոպտում են զանազան առանձնաշնորհումների եւ կոնցեսիաների անուան տակ։

Դէպի՛ գործ, ազատ օսմանեան քաղաքացիներ, դէպի՛ գործ· այլեւս անց է կացել քնանալու ժամանակները, տոկուն եւ յարատեւ աշխատանքով է որ երկիրը կը դնենք բարգաւաճ եւ բարեկեցիկ վիճակում։

Կեցցէ վերածնուած Տաճկաստանը, կեցցեն դեմոկրատիկ սահմանադրական կարգերը, կեցցէ եւ օսմանեան երկրի յեղափոխական տարրերի Դաշնակցութիւնը, որոնք արդարութեան, ազատութեան եւ եղբայրութեան գաղափարները իրականացնում են կեանքի մէջ։

Հ.Յ.Դ. ՎԱՍՊ. Կ. ԿՈՄԻՏԷ

3 — 8 — 1908

Փաստ. 668-45

9.– ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ Հ.Յ.Դ. ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻ

Ընկերներ!

Հինգ ամսից ի վեր ժողովրդեան թշնամի մարդակեր կառավարութիւնը սկսել է սիստեմատիկ հալածանք յեղափոխական տարրերի դէմ, յոյս ունենալով մի անգամ ընդ միշտ վերջ տալու Օսմանեան երկրի ճնշուած տարրերի ազատագրութեան։

Հալածանքներ, բռնութիւն, կամայականութիւն առաջին անգամ չէ որ յարուցանում են աշխատաւոր հասարակութեան եւ մասնաւորապէս յեղափոխականների դէմ, բայց ամէն անգամ մենք մեր հակահարուածներով եւ տոկուն գործունէութեամբ ի դերեւ ենք հանել կառավարութեան մեքենայութիւնները. բայց այս անգամ ի հրճուանս կառավարութեան, նրան յաջողուեց յեղափոխական տարրերիս նիւթական մեծ հարուածներ հասցնել, եւ շատ հասկանալի է...

Հասարակութիւնը՝ այդ գորշ մեծամասնութիւնը, այդ անորոշ եւ անգոյն մսի գունտը՝ յախուռն կերպով միացաւ կառավարութեան եւ սկսեց կատաղի հալածանք երիտասարդութեան եւ մանաւանդ յեղափոխականներիս դէմ, ու բոլոր աններելի միջոցներով գործի դիմեց որպէսզի ապահովէ իր անասնային գոյութիւնը. ի՞նչ փոյթ նրան թէ դրանով նա իր ազատագրութեան համար է գերեզման փորում, ի՞նչ փոյթ նրան թէ մի քանի հարիւր երիտասարդներ կը փտին բանտի խորքում կամ կ'անպատուին գանակոծութեամբ փօլիս տարիներում[27] եւ զնդաններում. նրան հարկաւոր էր փրկել իր անասնային կաշին, եւ նա փրկեց, ծաղիկ երիտասարդութիւն իրեն զոհաբերելով անարգ կերպով...

Դորան միացան նաեւ դիմակաւոր, մութ եւ անպատիւ տարրերը, որոնց համար գերադասելի է մութ եւ խաւար նկուղները, ստորաքարշ սողալը եւ լիզելը իրենց բռնաւորների ոտները, եւ որոնց համար մի փոր հացը, մի քանի ղրուշը աւելի է, քան աշխատաւոր ժողովուրդներու ազատագրական գործը, մարդկային արժանապատուութիւնը. այդ տարրերը կարծեցին որ մենք մեռանք, յեղափոխական, ազատագրական շարժումը արմատախիլ եղաւ, եւ արձակ համարձակ ասպարէզ դուրս եկան, ստորներու վայել յանդգնութեամբ հրէշ ոստիկանութեան եւ բիւրոկրատիայի արբանեակներ դառան...

Բայց զգոյշ! մենք կանք եւ կանգուն ենք, թէպէտեւ նիւթական եւ ռազմական մեծ կորուստներով, թէպէտեւ վիրաւոր սրտով, բայց եւ այնպէս բարոյապէս բարձր, լի վառ յոյսերով դէպի ապագան, հաւատով դէպի վերջնական յաղթանակը...

Ահա Վասպուրականի ռէակցիայի այս ծանր օրերում, յեղափոխութիւնը ծայր է առել ուրիշ վայրերում աւելի ուժգին եւ յախուռն, եւ ազատութեան քաղցր ելեւէջները հասնում են մեր ականջին... Սահմանադրութեան հաստատման մասին են խօսում, արձակում են քաղաքական բանտարկեալներին, խօսւում է պատգամաւորների ընտրութեան մասին... այդ բոլորին մենք հաւատում ենք...

Տասն եւ եօթ տարի անընդհատ մենք պայքարել ենք բռնակալութեան դէմ, կատարուել են հերոսական գործեր. յեղափոխական երիտասարդութեան արիւնով ոռոգել ենք Պոլսից մինչեւ Տաւրոսեան լեռնաշղթան, Մակեդոնիայից միչեւ Արաբիան եւ Էրզրումը. մի՞թէ այդքան թանկագին սերմերը ապարդիւն են գցուած Օսմանեան պետութեան պարարտ հողի վրայ, մի՞թէ այդքան կարմիր, թարմ արիւնները մի անձրեւի ոյժ անգամ չէին ունենալու, ոռոգելու հերկուած դաշտերը, անդաստանները, մի՞թէ մեր նահատակ ընկերների վառ իտէալները միայն սին յոյսեր էին...

Ոչ եւ հազար անգամ ո՛չ... ճշմարտութիւնը եւ արդարութիւնը մեր կողմն էր, եւ ահա թէպէտեւ մենք խոցուած ու վիրաւոր, բայց եւ այնպէս հազար գլխեան Հիդրան — միապետական ռեժիմը դէպի անկում կը դիմէ...

Մօտ է ազատութեան, հաւասարութեան եւ եղբայրութեան ժամը, գօտեպնդուեցէ՛ք, յեղափոխական ընկերնե՛ր, եւ բռունցքներդ սեղմած, քայլեցէք դէպի ազատութեան թշնամիները. կարճ ժամանակում հրապարակը կը մաքրուի, օդը կը թարմանայ եւ համաօսմանեան յեղափոխութիւնը տէր կը դառնայ դրութեան։

Կեցցե՛ն բոլոր օսմ. յեղափոխական տարրերը, կեցցեն այն աներեւոյթ հերոս ընկերները, որ դեռեւս յոյսը սրտներում, վառ իտէալներով, հպարտ նայում են դէպի ապագան, կեցցէ Դաշնակցութիւնը որ մի րոպէ անգամ առանց լքուելու, շարունակում է Օսմանեան երկրի աշխատաւոր տարրերի ազատագրութեան գործը...

24-8-1908 *Հ.Յ.Դ. ՎԱՍՊ. Կ. ԿՈՄԻՏԷ*

27.- Ոստիկանատուներու մէջ։

Փաստ 668-47

10.– ՀԵՌԱԳԻՐ ՍԵԼԱՆԻԿԻ ԻԹԹԻՀԱՏԻՆ

Հեռագրի այս արտագրութիւնը թուական չունի։ Մատիտով կատարուած նշումը «Մայիս 8-909» յայտնապէս սխալ է, որովհետեւ Մայիսին դեռ Օսմանեան սահմանադրութիւնը չէր հռչակուած եւ հեռագիր տուող յեղափոխականները,– Վահան Փափազեան (Կոմս), Բարսեղեան-Օտապաշեան (Սարգիս) եւ Միքայէլեան Նիկոլ (Իշխան) տակաւին լեռներն էին։ Վասպուրականի Կ. Կոմիտէի անունով (Կոմսի ձեռագիր) յայտնաբար Թիֆլիս՝ Արեւելեան Բիւրոյին ուղղուած նամակի մը մէջ (փաստ. 668-52), որ 19 Օգ. 1908 թուականը կը կրէ, կը կարդանք «հեռագիրներ տուինք Դրօշակի եւ Զանգակի խմբագրութիւններին։ Սելանիկի կոմիտէին եւս տուինք մի հեռագիր հետեւեալ բովանդակութեամբ (տես առանձին թղթի վրայ)։ Տուէք թերթերին հրատարակութեան»։

Վստահօրէն խօսքը կը վերաբերի մա՛յս հեռագրին։ Ուրեմն եւ թուականը հին տոմարով կը ճշդուի մօտաւորապէս 1908 թ. Օգոստոս 18, իսկ նորով՝ Օգ. 31։

Արամ Մանուկեանի «Դրօշակ»ի խմբագրութեան տրուած հեռագիրները եւս (ստորեւ տրուած) կը հաստատեն վերոյիշեալ թուականը։

Սելանիկ Իդդիհատ վէ Թերագգը ջէմիէթին

Հայրենակիցներ!

Քանի մը օր է ինչ իջել ենք քաղաք մեր հայրենիքի հպարտ լեռներից լսելով սահմանադրական կարգերի հաստատումը։ Մենք ներկայացուցիչներն ենք իր քաղաքակրթական հակումների համար տանջուող դժբախտ մի ժողովրդի. մենք ներկայացուցիչներն ենք մի յեղափոխական կուսակցութեան, որ 20 տարուց ի վեր, շատ անգամ միայնակ կռուել է յանուն արդարութեան, ազատութեան եւ մարդկայնութեան։ Մենք միշտ հաւատում էինք համօսմանեան մեծ յեղափոխութեան եւ մեր բովանդակ ոյժերով նպաստում էինք նրա կարմիր արշալոյսին։ Փարիզի կոնգրէն վերջնականօրէն պսակեց մեր յոյսերը կուռ դաշն կապելով շատ ժողովրդական «Իդդիհատ վէ Թերագգի» եւ իշխան Սապահէտտինի կուսակցութեան։ Եւ այսօր շնորհիւ երկրի դժգոհ տարրերի բռնակալ կարգերի դէմ մղող պայքարին, մասնաւորապէս շնորհիւ ձեր կուսակցութեան եռանդուն աշխատանքին եւ հայրենասէր դեմոկրատ բանակի լայն օժանդակութեան, մեր ընդհանուր հայրենիքի վրայ ծագեց ազատութեան սքանչելի արշալոյսը։

Մենք սիրայօժար վայր ենք դնում մեր զէնքերը նուիրելով մեր թանկագին հայրենիքի վերածննդեան մեծ գործին, յանուն քաղաքական կարգերի դեմոկրատացման, մամր ազգերի իրաւահաւասարութեան եւ տեղական լայն ապակենտրոնացման եւ միշտ պատրաստ ձեզ հետ դիմագրաւելու ազատութեան թշնամիներին։

Կեցցէ սահմանադրական Թուրքիա
Կեցցեն Թուրքիոյ բոլոր դժգոհ տարրեր
Կեցցէ Իդդիհատ վէ Թերագգի ջէմիէթը
Կեցցէ դիւցազն բանակ

Հ. Յեղ. Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներ
ԿՈՄՍ, ՍԱՐԳԻՍ, ԻՇԽԱՆ

Ց.Գ.- Արամը եւ մի մաս ընկերներ Օգոստ. 4 (17)ին առտու ազատ արձակեցին, ինձ արդէն 6 ժամ առաջ Պոլիս ղրկեցին ոստիկաններով։ Օգոստ. 1-ին ազատ էին ձգած հարիւրաւոր բանտարկեալներ։

ՏՃԹ[28]

Եթէ ուզում էք կարող էք օգտուել։

ՄՀԵՐ[29]

Մանօթ.- Մատիտով գրուած թուականը Մայիս 8 1908 սխալ թուական է։ Ստորագրողները այդ օրերին դեռ փախստական էին։ Ցուլիս 11ի յեղափոխութենէն յետոյ միայն Օգոստոսի վերջերը նոր լեռնէն իջան։ Արամը բանտէն Օգոստոս 4ին ազատուեց։

ՏԱՃԱՏ

11.– ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐԸ «ԴՐՕՇԱԿ»ԻՆ

Վան, 20 Օգոստոս

250է աւելի բանտարկեալներով ազատուեցանք. սահմանադրութիւն եւ ընդհանուր ներում շնորհուեցաւ։

ԱՐԱՄ

Վան, 31 Օգոստոս

Կոմսը, Սարգիսը ազատօրէն քաղաք մտան այսօր։ Այցելութիւն հայրենասէր հրամանատարին. համակրական խօսքեր փոխանակուեցան՝ աշխատիլ Սահմանադրութիւնը միասին պահպանելու համար. սիրալիր ընդունելութիւն. այցելութիւն Վազգէնի[30] *եւ նահատակներու գերեզմաններուն։*

ԱՐԱՄ

(*«Դրօշակ»*, 1908, N 8, էջ 122)

28.- Յետ գրութեան տակ ստորագրողը՝ ՏԵԹ, մատնիչ Դաւիթը ահաբեկող Տաճատ Թերլեմէզեանն է։

29.- Մեր՝ ծածկանունն էր Արեւելեան Բիւրոյի ներկայացուցիչ Համօ Օհանջանեանի։

30.- Վազգէնը՝ նահատակուած յայտնի յեղափոխական Տիգրան Տէրոյեանն է։

Փաստ 668-59

12.– ՄԵՐ ԴՐՕՇԱԿԸ

Ժամը հնչեց...

Յուլիս 11-ի պետական մեծ ակտը, նոր դարագլուխ է բանում, ո՛չ միայն համայն Տաճկաստանի պետական-քաղաքական կեանքի համար, այլեւ նրա բոլոր մասնիկների...

Մենք՝ Հ. Յ. Դաշնակցականներս, որ 18 տարուց ի վեր համարեա մէն մինակ կռուի դրօշակ ենք բացել եւ զայն ընդգրկել ու պահել ըմբոստութեան լեռնականարներին, ամէնից առաջ մենք իրաւունք ու պարտականութիւն ունինք հաշուի առնել մեր փշոտ անցեալը, խոնարհիլ նրան ստեղծագործող անմահ ու անձնուէր գաղափարական ոգիների առաջ, ու բանալ մեր կարմիր յեղափոխութեան համար մի նոր դարագլուխ, մի նոր ու փառահեղ էջ...

Մենք խոստովանում ենք, մենք բացարձակ յայտարարում ենք, որ մինչեւ հիմա մեր դերը եղել է քանդելու մէջ, մենք եղել ենք բռնակալների գերեզմանափորները... այն խորին համոզումով, որ մինչեւ հինը, փտածը արմատից չկտրեն, նորը, թարմը – կենդանին չէիք կարող նրա վրայ կանգնեցնել, փլուած տունը կարկատաններով չէր փրկուի...

Բայց այժմ, երբ համայն Տաճկաստանի ըմբոստ ու ազնիւ տարրերի գրոհի առաջ տապալուած է բռնակալութիւնը, տապալուած է անէծք դարձած ռեժիմը՝ մենք իսկոյն ոտքի կանգնելով այն մեծ ու հսկայական ճակատամարտից, սեղմում ենք մեր շարքերը, յանուն նոր ու ստեղծագործող պայքարի...

Հին անիծուած ու սեւ օրերին, երբ զուլումը թեւատարած թագաւորում էր մեր դժբախտ հայրենիքում, մեր պայքարի ու ռազմի օրերին, մեր մարտական շարքերում կանգնած էին թերեւս տարրեր, որոնք չէին համապատասխանում իրենց քաղաքական-տնտեսական նկարագրով մեր կուսակցութեան սոցիալիստական-յեղափոխական ոգուն... Բայց անցեալը անցաւ, այն ժամանակ մենք շատ անգամ ինքնապաշտպանութեան եւ ոստիկանի դերի մէջ ենք եղել. այժմ պայմանները փոխուած են, փոխուելու եւ զտուելու են նաեւ մեր շարքերը... Այսօրուանից մենք ոտք ենք կոխում մի նոր գործունէութեան ասպարէզ. այսօրուանից մենք արտայայտուելու ենք մեր քաղաքական եւ տնտեսական ծրագրի ամբողջ էութեամբ...

Այսուհետեւ քաղաքային բանուորութիւնը եւ մանր արհեստաւորութիւնը մտնելու է մեր կազմակերպութեան մէջ, իր հուժկու արհեստակցական միութիւններով, հետապնդելու ո՛չ միայն քաղաքական այլ եւ տնտեսական-դասակարգային կռուին...

Այսուհետեւ անհող ու սակաւահող մանր գիւղացիութիւնը մտնելու է մեր շարքերը, կալուածատէրերին սարսափեցնող գիւղացիական միութիւններով, սպառողական եւ այլն ընկերութիւններով, յանուն հողերի համայնացման ու պրոգրեսիւ հարկային սիստեմի:

Այսուհետեւ երկրի աղը – աշխատաւորական ինտելիգենցիան մտնելու է մեր շարքերը, իր կազմ ու պատրաստ քաղաքական խմբերով, յանուն մեր երկրի քաղաքական-տնտեսական ազատութեան...

Այսուհետեւ մեր արհեստակցական, գիւղացիական եւ քաղաքական միութիւններից ու խմբերից կազմելու են մի հսկայ ու պատրաստ մարտական-ռազմական բանակ, նորէն ստորերկրեայ մնալու պայմանով, եւ ամէն անգամ պատրաստ դիմագրաւելու ազատութեան եւ հաւասարութեան թշնամիներին՝ խորտակելու համար աշխատաւոր ժողովրդի դէմ նիւթուած բոլոր դաւադրութիւնները...

Այսուհետեւ մենք դուրս ենք գալիս հրապարակ, յանուն մեր նոր հաստատուած կարգերի դեմոկրատիզացիայի, յանուն քաղաքական-օրէնսդրական ապակենդրոնացման, եւ վերջապէս որ ամենակարեւորն է յանուն մեր աշխատաւոր ժողովրդի տնտեսական եւ դասակարգային շահերի պաշտպանութեան...

Այսուհետեւ մենք դուրս ենք գալիս յանուն միջազգայնութեան, կոչ անելով բոլոր ժողովրդների աշխատաւոր տարրերին կազմակերպուելու եւ միանալու Տաճկաստանի մեծ ու զօրաւոր յեղափոխական-սոցիալիստական բանակի մէջ, ընդհանուր եւ միացեալ բանակով նուաճելու եւ ստեղծելու աշխատաւոր ժողովրդի համար երկրային դրախտի, ազատութեան, արդարութեան եւ մարդկայնութեան դրօշակով...

Բայց այս բոլորի հետ, ներկայ քաղաքական փափուկ մոմենտում մենք քաղաքական իմաստութիւն ու առաքինութիւն ունինք ձեռք մեկնելու եւ բլոկ կազմելու ընդդէմ հին կարգերի մնացորդների ու հաւանական ռէակցիայի այն լիբերալ ազատական տարրերին, որոնք անկեղծ սահմանադրական են եւ պատրաստ են պայքարի...

Դաշնակցական ընկերներ! ուրեմն զտեցէ՛ք ձեր շարքերը, ուրեմն անցեալ մեծ պայքարի քրտինքը դեռ չցամաքած, դիրքեր գրաւեցէք ու կազմակերպուեցէք արհեստակցական, գիւղացիական, քաղաքական ու մարտական միութիւնների ու խմբերի՝ բոլոր աշխատաւոր եւ հալածուած տարրերից:

Դէպի՛ գործ, դէպի նո՛ր զոհաբերութիւն. ցոյց տանք մեր հակառակորդներին, որ մենք ո՛չ միայն անձնազոհ ու քաջարի կռուողներ էինք, այլ եւ հմուտ եւ ընդունակ ստեղծագործողներ ենք...

Կեցցէ Հայ Յեղ. Դաշնակցութիւնը:

Կեցցէ Թուրքիոյ ընդհ. յեղ. դաշնակցութիւնը:

Հ.Յ.Դ. ՎԱՍՊ. Կ. ԿՈՄԻՏԷ

19 - IX- 08

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ VII

ԴՈՒՐԱՆ – ԲԱՐՁՐԱՒԱՆԴԱԿ (ՏԱՐՕՆ – ՍԱՍՈՒՆ)

Օսմանեան սահմանադրութեան նախորդող տարիներուն, Տարօնի դաշտային եւ Սասնոյ լեռնային շրջանները թատերաբեմ հանդիսացած էին արիւնալի կռիւներու եւ, հակառակ պարբերաբար կրկնուող կոտորածներուն ու աւերածութեանց, կազմակերպական այս գօտին կը մնար, սահմանակից Վասպուրականի հետ միասին, հայ յեղափոխական դիմադրութեան ուժեղագոյն ամրոցներէն մէկը: Անոր ամրակուռ հիմերը նետած էին առասպել դարձած Արաբոն, Հրայր Դժոխքը, Սերոբ Աղբիւրը, Անդրանիկը եւ շատ մը ուրիշ առաջնորդներ: Ժողովուրդին հոգիին մէջ դեռ վառ կը մնար յիշատակը Գէորգ Չաւուշի, հռչակուած իր սխրալի քաջագործութիւններով: Վերջին տարիներուն կուսակցութեան կազմակերպական եւ մարտական գործերը կը վարէր Ռուբէն Տէր Մինասեանը:

Սահմանադրութիւնը, եթէ պահ մը յոյսով լեցուցած էր ուժաքամ դարձած տեղւոյն հայ ազգաբնակչութիւնը, ապա շուտով յայտնի պիտի դառնար որ հին կացութենէն շատ բան փոխուած չէր: Իշխանութեան գլուխ կը պահուէին երէկի կաշառակեր ու կեղեքիչ պաշտօնեաները: Դատարանները կը շարունակէին կամայական վճիռներ արձակել, անտեսելով արդարութեան ամէնէն տարրական կանոնները: Գիւղացիներու հողերը կը մնային թուրք եւ քիւրտ բռնագրաւիչներու ձեռքը: Ապօրինի հարկահանութիւնը կը կատարուէր ծեծով եւ խոշտանգումներով: Քրտական զինեալ ցեղախմբերը, քաջալերուած ֆետայական ուժերու ցրուումէն, նոր թափով վերսկսած էին իրենց սանձարձակ գործունէութեան՝ սովորական դարձած թալանին ընկերացող սպանութիւններով:

Այս պայմաններուն մէջ Տարօն-Սասունը, ինչպէս նաեւ Սալնոյ ձոր անունով ծանօթ Պիթլիսի եւ Խլաթի շրջանները կը դիմագրաւէին լուրջ տագնապ: Հոն գործուղուած ուժերը՝ Գարմէն (Մելքոնեան), Սեպուհ (Ներսէսեան Արշակ), Սեբաստացի Մուրատ, Մարզպետ (Ղազարոսեան Ղազարոս) գերմարդկային ճիգեր կը թափէին չարիքներուն առաջքը առնելու համար: Պերճախօս են այդ իմաստով Պոլսոյ Պատ. մարմնին ուղղեալ անոնց յուսահատութեան հասնող գրութիւնները՝ նկարագրելու համար Սահմանադրութեան առաջին ամիսներուն ժողովուրդին ապրած անտանելի պայմանները: Ընդհ. Ժողովին եւս Ռուբէն, Գեղամ Տէր Կարապետեան (Տատրակ) եւ ուրիշներ առիթ պիտի ունենան պարզելու այս դժնդակ կացութիւնը:

Դուրան Բարձրաւանդակի թղթածրարը կը սկսինք նոր վարչակարգի տակ Սուրբ Կարապետի մէջ գումարուած Շրջանային ժողովով, որուն ներկայ են, տեղական հին դէմքերու կողքին բազմաթիւ նոր գործիչներ: Կը հետեւին անոնց գանգատ-բողոքի գրութիւններէն մէկ քանին:

Ե. Փ.

Փաստ. 697-62

1.– ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ՝ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՄԷՋ

1908 *Սեպտ.* 15
Ս. Կարապետ.

Օրակարգ Շրջանային ժողովի մասին

1.- *Սահմանադրութիւնը եւ Դաշնակցութեան դիրքը*
2.- *Համերաշխութիւն երկրի զանազան ցեղերի հետ*
3.- *Ցեղափոխականների իրաւունքները եւ փոխադարձ պարտականութիւնները*
4.- *Դաշնակցութեան եւ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան հարցը*
5.- *Դաշնակցութեան եւ ժողովրդի կրթական խնդիրը*

Կազմակերպական

6.- *Վերստուգել կոմիտէների սահմանները*
7.- *Կանոնաւորել իրաւասութեանց հարցը*
8.- *Կազմական սեփական թերթ երկրում կամ Պոլսում*
9.- *Գիւղացիական միութիւններ*
10.- *Անջատման հարցը Կովկասից*
11.- *Մեր դիրքը Սահմ. վտանգների դէպքում*
12.- *Տեռոր*
13.- *Մարտական խմբեր*
14.- *Կամաւորներ (Կառավարութեան, ժողովրդեան համար)*
15.- *Ցուցական գործը (նախկինի պէս կարելի՞ է շարունակել)*
16.- *Զեղծարարների հարցը*
17.- *Դատական հարցը*
18.- *Գաղթականներուն հարցը*
19.- *Հողային հարցը*
ա.- *Վերստանալ գրաւուած հողեր*
բ.- *Նոր հողեր ձեռք բերելու ջանալ*
20.- *Պատգամաւորի հարցը հողային իրաւասութեան յանձնուած է։*

14 *Սեպտ.* 1908
երեկոյ ժամը 2

Նախագահ Տ. Վարդան վարդ. Ցակոբեան. ներկայ էին Պ. Ռուբէն, Կորիւն, Տ. Մուշեղ Զրիկի, Տ. Սարգիս Գոմերի, Տ. Քերոբէ Խասգիւղի, նաեւ Ցարութիւն Զխուցի՝ Աւս, Հայկ, Արամ Աւրանցի, Մուշեղ Դերքէվանքցի, Բենիամին Արքավանքցի, Գէորգ Խաչխալտաղցի, Մեսրոպ Սուլուխցի եւ Ստեփան, Էրս, Սաղոյեան, Ցովհաննէս Պաղլուցի, Տիրան Սորտարցի, Առինչվանքցի Մուշեղ, Օղունքցի Մխիթար, Ցունանցի Գրիգոր, Բերդակցի Ներսէս, Տէրիքցի Խաչ, Սոխգոմի վարժ. Գեղամ եւ ուրիշ շատ մը ունկնդիրներ։

Խօսեցաւ ընկեր Ռուբէնը բացատրութիւններ տալով սահմանադրական նոր կարգերու մասին, համակրանք յայտնեց Սահմանադրութեան, իսլամ բոլոր հայրենակիցներու հետ խաղաղ ապրելու համար, համերաշխութեան յորդորներ տուաւ ժողովրդին։ Ցետոյ Դուրանի դաշնակցական մարմիններու վերակազմութեան մասին, երկար ու բացատրալից տեսութիւններ պարզեց, ու յետոյ՝ ցանկութիւն յայտնուեցաւ ներկաներու կողմէ ձեռնարկել վերակազմութեան։

Վերակազմուած շրջանային մարմինները պէտք է որ խնամ տանին պահպանել համերաշխութիւն դրացի ցեղերու հետ, համակրիլ, աջակցիլ Սահմանադրութեան եւ ձգտիլ ապակեղրոնացման։

Կը յանձնարարուի, որ նոր գործիչները անուանուին խելօք ու խղճամիտ անձնաւորութիւններէ, անոնցմով, որ հոգիով յեղափոխական են, եւ թէ անցեալ գործունէութիւն ունեցեր են. խելացի գործիչներ կարող են հայ եւ թրքական համերաշխութիւն պահել հրահանգելով հասարակութիւնը։

Այս մասին կ՚առաջարկուին հետեւեալ բանաձեւերը.

ա. Գիւղային խումբերու մէջ քննութեամբ ընդունիլ մաքուր անհատներ եւ այսպէս կազմուելէ յետոյ, իրաւունք տալ, որ իրենք ընտրեն իրենց խմբապետները.

բ. Կազմել երկու մասնաժողով՝ իւրաքանչիւրը երեք շրջանի համար, փորձառու, լաւագոյն ընկերներէ, որոնք՝ Կ. Կոմիտէի ներկայացուցչի մը հսկողութեամբ շրջանային ընտրութիւնները լրացնեն եւ յայտագրեն Կ. Կոմիտէին.

գ. Այդ մասնաժողովները պիտի ընտրեն Կ. Կոմիտէն, հարկաւ ամէնէն մաքուր անհատներէ։

Գիւղական համայնքներէն բացատրութիւններ տրուեցաւ Օսմ. խորհրդարանի անդամակցութեան համար ձեռնարկուած մարդահամարի եւ ընտրական գործողութեանց եղանակին համար։

Ցանձնարարութիւններ եղան լրացնել Մշոյ Գաւառ. Ընդհ. ժողովին անդամներ, Առաջնորդարանէ ղրկուած ընտրելեաց ցանկի վրայէն, արժանաւորներուն ընտրութիւնը շեշտուելով։

Ժամը 6-*ին դադար։*

Սեպտ. 15 1908

Ներկայ էին Պ. Ռուբէն, Ցեսու, Կորիւն, Տ. Քերոփ, Տ. Սարգիս, Տէր Մուշեղ քահանայք, Դերք[եվանքցի] Մուշեղ, Արքավանքցի Բենիամին, Խաչխալտաղցի Գէորգ, Սուլուխցի Ստեփան եւ Ենովք, Տէրիկցի Խաչ, Աւրանցի Հայկ, Աւս, Արամ, Մխանցի Արութ, Փեթարցի Պետո, Պաղլուեցի Ցովհաննէս, Օղունքցի Մխիթար, Առինչվանքցի Մուշեղ, Գառնենցի Մկրտիչ, Բերդակցի Ներսեհ, Ցունանցի Գրիգոր, Սոխգոմցի Գեղամ, Սորտարցի Տիրան, Քիւրտմէյտանցի Գրիգոր, Տ. Կարապետ եւ Տ. Ստեփան վարդապետներ. Շէխլանցի Աբրէ, Մովսէս Տոնոյեան Գոմսեցի եւ Աս.-ը։ Բոլոր հոգեւորականաց մասնակցութեամբ նահատակուած ընկերների յիշատակին հոգւոց արտասանուեցաւ։

Շէխլանցի Պետրոս, Զիարէթցի Վահան եւ Հերկերտցի Նազարը ժողովի հրաւիրելու համար խնդիր եղաւ. առաջին երկուքը մերժուեցան, իսկ Նազարը ընդունուեցաւ։

Բացակայ ընկերներն էին։ Ախջանցի Տ. Ղեւոնդ, Մկրտ, Ալիջանցի Պատիկ, Ցրօնքցի Աս, Առինջցի Սահակ, Մոկցի Ղազար, Երիշտէրու Վահան, Ղզլաղաճայ Սարգիս, Մանուկ, Պողոս, Դրմերտցի Օհան, Ղարձայ Գասբար... ճշդել նաեւ բացակայ միւս ընկերները։

Ատեանը բացուեցաւ

Ա.-ը կը խօսի Տարօնոյ անցեալ ու ներկայ յեղափոխութեան մասին, յեղափոխական վերջին ճիգերու արժանաւորութիւնը։ Սահմանադրական կացութիւնը։ Մեր համակրանքը Սահմանադրութեան. մեր ձգտումը ապակեղրոնացման, վերակազմութեան հարկը, այնպէս որ յեղ[ափոխու]թիւնը նոյնացուի ժողովրդի հետ. կատարեալ համերաշխութիւն պահել դրացի իսլամ ցեղերու հետ. ժողովրդի տնտեսական վիճակը։ Բարելաւելու համար կազմել մի մասնաժողով, որ մշակէ մի ծրագիր ստանալու մեր բռնաբարուած իրաւունքների վերստացման միջոցները, եւ թէ հաց, լուծք, սերմ եւայլն աշխատի հայթայթել ժողովրդին համար։

Ընկեր Ռուբէնը կը խօսի ու երկարօրէն էլի կը բացատրէ Սահմանադրական նոր կարգերը, մեր բռնելիք դիրքը Սահմանադրութեան հանդէպ, ու ապակեղրոնացման դրութեան շահեկան եւ առաջդիմական օգուտները կը պարզէ. այնուհետեւ կը սկսին կարծիքների փոխանակութիւնները ու հետզհետէ կ՚ընդունուին հետեւեալ բանաձեւերը։

Ա. Ժողովը կը համակրի սահմանադրական արդի կարգերին, պայմանաւ որ ապակեղրոնացում տեղի ունենայ, զոր կը ձգտի ստանալ իր բոլոր ուժովն ու անձնուիրութեամբ, համերաշխ գաւառ[ական] ազգաբնակութեանց ձգտումին, մերժելով անջատողական ոեւէ ձգտում։

Բ. Սահմանադրութիւնը յեղափոխութիւնն ձեռք բերաւ արդէն. պարտինք պաշտպանել, միաժամանակ՝ ջանալով փափաքուած արդիւնքի յանգեցնել ապակեղրոնացման ձգտումը. յեղափոխական միջոցներ, հետեւողութեամբ դաշնակցական ծրագրին՝ ի նկատի ունենալով տեղական պայմանները։

Ընկեր Կորիւնը կը շեշտէ թէ, Տարօնոյ դաշնակցական բոլոր ընկերները, պէտք է իրենց որոշումները անեն գիտակցաբար եւ հարցերը հասկանալէ եւ անոնց վրայ որոճալէ յետոյ՝ կ՚առաջարկէ նաեւ որ դաշնակցական գործունէութիւնը ընդլայնուի Տարօնէն դուրս հարեւան գաւառներն ալ, ու ժողովը սա բանաձեւը կ՚ընդունէ։

Գ. Ի նպաստ ապակեղրոնացման՝ պահանջ դնել որ Դաշնակցութիւնն ընդլայնէ իւր գործունէութիւնն դրացի բոլոր կարեւոր գաւառներում. օրինակ Կարին, Տիգրանակերտ, Խարբերդ եւ որպէսզի շարժումը ընդհանուր ու զօրեղ հանգամանք ունենայ եւ որչափ հնար է նոյն մտքով փրոփականտա ընել միշտ շրջապատող ցեղերի մէջ։

Դադար ժամը 7½-*ին։*

Նիստ Գ.

Դ. Օտար ցեղերու հետ համերաշխութիւնը կարելի է եւ պէտք է պահպանել հետեւեալ կերպով՝ ա) Առժամանակեայ վերապահ ընթացք մը բռնապետ ու կեղեքող դասակարգին դէմ։ Օրինական միջոցներով բողոքները սկսիլ։ բ) Ազգ. կռիւ եւ ցեղային ատելութիւն առաջ չբերելու համար, ջանալու [է] համերաշխութիւն մշակել իսլամ հողագործ եւ արհեստաւոր դասակարգերու հետ, նոյնպէս, շարունակուած ճնշումների դէմ օրինական միջոցներով եւ կառավ[արու]թեան դիմելով պաշտպանուիլ։

Ե. Համաձայնութիւն կը յայտնէ իսլամներու հետ, քաղաքին մէջ խառն մարմիններ կազմել, սա պայմաններով թէ՝ ա) Թուրք անդամներ ծանօթ կեղեքիչ ու բռնակալ տարրերէ չլինին, բ) Պէտք է նպատակ ունենան՝ ապակեղրոնացում. գ) Համեմատական չափով արժանաւոր հայ անդամներ ընդունուին։ դ) Բողոքել, եթէ մարմինին մէջ վնասակար անդամներ մտցուին։ ե) Հետամուտ ըլլալ, հարկաւոր միջոցներով եւ հեռագրական բողոքներով այս մարմնի կազմութիւնը փութացնել։ զ) Այս խառն միութենէն անկախ՝ Դաշնակցութիւնը կը պահէ կազմը եւ ծրագիրը. ի հարկին խառն մարմինը միութեան միջնորդի դեր ալ կրնայ կատարել. է) Փափաք կը յայտնուի, որ խառն միութեան հայ անդամ-

ներէն մեծագոյնը դուրսէն (Դաշտ եւ Սասուն) իսկ նը-ւազագոյնը Քաղաքէն ընտրուին։ ը) Ապակեղրոնացման ծրագրին ի նպաստ ի հարկին ըլլալով՝ նոր պայքարին համար պահանջ դնել, որպէսզի ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան մասին միջոցներ ստեղծուին։ Ժողովը խորհրդակցութենէ յետոյ, նկատի առնելով Դուրանի ծայրայեղ չքաւորութիւնը, միաձայնութեամբ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան խնդիրը թողուց Հ. Յ. Դաշնակցութեան, պայմանաւ որ նրա կողմէն եւ իր նպաստամատոյց միջոցներով այդ կենսական կարիքը հոգացուի։

Դադար։

Նիստ Դ.

16 Սեպտ. 1908

Կրթական

Ժողովը կ'ընդունէ հետեւեալ բանաձեւերը ի նպաստ կրթութեան։

1.- Այն գիւղերում, որոնք կարող են գոհացուցիչ կերպով նպաստել տարրական դպրոցի մը ծախքերուն հոգացման, կ'որոշէ բանալ տարրական դպրոցներ. այս մասին հարկ եղած կարգադրութիւնները անելու համար, իրաւասութիւնը կը թողու Ուսուցչական խորհրդին եւ կոմիտէութեան. վերջինները պիտի հոգան միայն տնտեսականը, հայթայթելով կրթական հասոյթներ եւն։

2.- Իսկ, ո՛ր տեղերու մէջ դպրոցներ բացուելու խընդիրը վերապահուեցաւ կոմիտէներուն, ուսուցչական մարմնոյն եւ տեսչին։

3.- Դուրանի համար, դպրոցներ վարելու պէտք տեսաւ տեսչի մը եւ օժանդակի մը, որոնց պաշտօնի կիրառման համար կ'ընդունի որ Դուրանի Դաշնակ[ցութեան] կազմը տրամադրելի դիւրութիւններ տայ։ Մեծամասնութեամբ տեսուչ նշանակեց Աւրանցի Հայկ Տ. Վարդանեան եւ օժանդակ՝ Եղիշէ Տ. Կարապետեան։

4.- Որոշեց՝ իւրաքանչիւր Վանք ունենայ իւր հոգաբարձութիւնը կրթականի եւ տնտեսականի։ Մասնաւորապէս Ս. Կարապետի համար, որոշեց որ՝ Հոգաբարձութիւնը վեց անդամէ բաղկանայ, 3 միաբանութենէն եւ 3ը դուրսէն։ Քուէից առաւելութեամբ ընտրուեցան

ա) Տ. Վարդան վարդապետ Յակոբեան։
բ) Ստեփան վարդ. Բաղտասարեան
գ) Եղիշէ վարդ. Կարապետեան
դ) Յովհաննէս Մելիքեան Պաղլուեցի
ե) Արամ Տ. Վարդանեան Աւրանցի
զ) Մովսէս Տօնոյեան Գոմսեցի։

Կազմակերպական

1.- Ի նկատի առնելով Դուրան-Բարձրաւանդակի Կեդր. Կոմիտէների հարցը, երկար խօսակցութիւններէ վերջը առկախ թողուց զայդ. (վերստուգել կոմիտէների սահմանները եւ կանոնաւորել իրաւասութեանց հարցը)։

2.- Լսելով որ Վանէն Մուշ հասած են յեղ. երեք ընկերներ, կ'որոշէ անոնցմէ երկուքը վերջնականապէս պահել այստեղ, քանի որ Դուրան-Բարձրաւանդակ պէտք ունի կարող ընկերներու։

Նիստ Ե.

17 Սեպտ. 1908

Շէխլանցի Պետրոս խնդիր տուած էր ժողովէն իր մերժուած ըլլալուն համար, կարծիքներ փոխանակուեցան. որոշուեցաւ զայն կանչել ժողովի, պայմանաւ որ իր մերժման առթիւ եղած խնդիրը ապա ի նկատի առնուի։

Ժողովը ընդունեց հետզհետէ հետեւեալ բանաձեւեր.

1.- Որոշեց, տեղի ունեցած առաջարկի վրայ, կրթական հարցին համար տրուած որոշումները ծրագրի մը ձեւին տակ ներկայացնել Տարօնոյ երեսփ. ժողովին գործադրութեան դրուելու, պայմանաւ որ Դուրանի կրթական պիւտճէն կրճատում կամ նուազում չկրէ։

2.- Որոշեց, որ գիւղային բոլոր դպրոցներ ունենան իրենց ընթերցանելի թերթեր Պոլսոյ մամուլէն։

3.- Պահանջ տրուեցաւ, եթէ անկախ արգելքներ չըլլան, Տարօնոյ մէջ ունենալ առանձին թերթ եւ մամուլ։

4.- Որոշեց կազմել գիւղացիական միութիւններ՝ գիւղերու բարգաւաճման համար հոգալով դպրոցը, պաշտպանելով ժողովուրդը վաշխառուներու դէմ եւ վարելով գիւղական համայնքի զանազան դատեր։

5.- Բոլոր գործիչ ընկերներ պարտական են կազմակերպութեան կանոնագիրը ուսումնասիրել եւ զայն միայն ուղեցոյց ունենալ։

6.- Այդ կանոնի համաձայն կազմել մարտական խմբեր։

7.- Կամաւորներ կազմելու սկզբունքը կ'ընդունի, իսկ գործադրութիւնը կը թողու Կեդր. Կոմիտէին։

8.- Արդի պայմաններու մէջ աննպատակայարմար կը գտնէ ցուցական գործունէութիւնը եւ կ'արգիլէ ոեւէ ցուցական գործ։

9.- Պահանջ կը դնէ Դուրանի կողմէ, իսկ Սասնոյ կողմէ ցանկութիւն կը յայտնէ որ երկու շրջաններ հաւասար ձայնով (երկուական անդամ) մասնակցին Կեդր. Կոմիտէի կազմին, սակայն համաձայնութեամբ կազմ[ակերպական] կանոնագրի տրամադրութեան։

Դատական. 1. Կ'որոշէ կազմակերպութիւնը բնաւ չխառնուի Առաջնորդարանի վերաբերեալ կրօն. եւ ամուսնական հարցերու. 2) Գիւղական վէճեր ու դատեր նախ պիտի տեսնէ գիւղ. խումբը. դժգոհ կողմը կարող է դիմել ենթակոմիտէին. Կեդր. Կոմիտէին դիմած ատեն յանցաւոր կողմը տուգանք վճարէ. սխալ դատաստան վճռողները բարոյական պատիժի ենթարկուին եւ արտաքսուին. 3) Երբ բռնաբարութիւն տեղի ունենայ, խումբը պարտական է բռնաբարողը Առաջնորդարան տանիլ եւ անոր միջոցաւ պատիժի ու բանտարկութեան դատապարտել տալ։ 4) Եթէ կանխամտածութեամբ ոճեր եւ սպանութիւն գործուի, կ'որոշէ որ չարագործը անպայման կառավ. դատարանին առջեւ հանուելու եւ պատժուելու համար, բողոքարկուին վրայ ճնշում չըլլայ եւ ազատ թողուի։ 5) Գիւղական դատերու գործադրութեան համար, կը հաւանի տուգանք առնել, Ազգ. իրաւունքներէ զրկել, չափաւոր ծեծել (տուգանքները պէտք է արձանագրել [եթէ] անոնք կը վերաբերին դըպրոցներու եւ կրթութեան)։ 6) Ցայտնի անառակ եւ օտարներու հետ խառնակեաց կիներ կ'որոշէ հեռացնել տալ գիւղէն, իսկ անբարոյական այրերը նախատել, եւայլն։ 7. Զեղծարարներ. կ'որոշէ ա) Կազմակերպական զէնքեր ծախողներ մէկի տեղ երկուք պիտի տան, իսկ անձնականինը մէկի տեղ մէկ։ բ) Հաշուական զեղծումներ. քննել 1903էն եւ անկէ առաջ ալ պարտական եղած զեղծարարներ պարտքերը նոյնութեամբ վճարեն եւ արտաքսուին գործէ։ գ) Այն խաֆիաներ, որոնց խակութիւն եւ արարք ճշդուին, զրկուելու են Ազգ. իրաւունքներէ (իրենց անձը միայն եւ ո՛չ ընտանիք). գործադրութիւնը մասնաժողովին կը վերապահէ։

Նիստ Զ.

17 Սեպտ. 1908
շարունակութիւն

Գաղթականութեան հարց (գաղթականներու վերադարձը դիւրացնելու եւ թէ նոր գաղթողներու տեղի չտալու համար կ'որոշէ

1) Կառավարութեան բողոքելով, արտաքսել տալ գիւղերէն այն քիւրտեր, որոնք գաղթականներու տունը եւ հողերը գրաւած են։

2) Բողոքել սալաֆիտարի դէմ եւ միայն դրամագլուխը վճարել։

3) Հող չունեցողներուն գործ եւ ապրուստ հայթայթել. զանազան թռուառուութեամբ տառապող բազմամարդ ընտանիքներու նպաստի միջոցներով օգնել։

4) Տուրքերու ծանրութենէ եւ գանձման սաստկութենէ փախչողներուն ջանալ որ իր բաժին տուրքը թեթեւացուի եւ տրոց անկանոն հաւաքման դէմ բողոքուի։

Ընդհ. կարօտութիւն

Նկատի անելով որ Դաշտի ամբողջ ժողովուրդը լուծքէ, սերմէ, ուտելիքէ զրկուած է եւ կարօտ է տուրքի գանձման առժամանակեայ դադարումի եւայլն, կ'որոշէ որ Դաշտի գիւղերու կողմէն ներկայացուցիչներու խումբ մը Մուշ երթալով դիմումներ ընեն կառավարութեան, Բ. Դրան, Պատրիարքարանի, խնդրելով այդ անմիջական պէտքերու հոգացումը. որոշեց, որ այս նպատակը հետապնդեն Արքավանքցի Բենիամին, Ցունանցի Գրիգոր, Տէրկէվանքցի Մուշեղ, Խաչխալտաղցի Գէորգ եւ Գառնիոնու Մկրտիչ, միասին հաւաքել եւ գործի ձեռնարկել անյապաղ։ Որոշուեցաւ Կարապետ էֆ. կիսով չափ վարձք առնելու պայմանով աշակցի։ Մախքերը պէտք է հոգայ Առաջնորդարանի նպաստից մասնաժողովը։ Այս հինգ հոգին միայն պիտի ընդունին ուտեստի ծախքը եւ ոչ թէ ուրիշներ, ու նոյնպէս պիտի հոգան նպաստամատոյցէն առած դրամով հեռագրական այլեւայլ ծախքեր։ Կ'որոշէ որ եկող գաղթականներ մասնակից ըլլան բաժնուելիք նպաստներուն։ Գիւղական համայնք դիւրութիւններ տան անոնց տեղաւորուելուն, հողերը ձեռք բերելուն եւս։ Ժողովրդական այդ մասնաժողովի պարտքն է ցորենի շահագէտներու դէմ բողոքել, ի հարկին դիմել թուրք եւ հայ խառն կոմիտէին։ Կ'որոշէ, հեռագիր տրուի ընդհ. կարօտութեան համար Պոլիս. նոյնպէս բողոքուի Օսմ. խորհրդարանի անդամոց ընտրութեան մասին տեղի ունեցած անկանոնութեանց դէմ։

Հողային հարց

Որոշեց

Ա. Բռնի գրաւուած հողերու համար բողոքել կառավարութեան եւ վնասներով ետ պահանջել։

Բ. Արտաքսել տալ գիւղերէ այն ամէն քիւրտեր, որոնք ոեւէ պատրուակով հողեր գրաւեր կը շահագործեն։

Գ. Գրաւի ենթականեր (մուրիպա) ջանալ որ կէս քոչանը ամբողջին չվերածուի, գրաւ եղած դրամը վճարուի եւ վերստացուի. եթէ միջոց չունենայ պարտք տալու, օրինական միջոցներ ստեղծէ հողերը ձեռքէ չհանելու։

Դ. Քոչանով հողեր.- Բողոքել, դրամը ետ տալ (դրամագլուխ) եւ պահանջել հողերու ետ առնուիլը։

Ե. Սէտէտով առնուածներ.- Այդ հողերը տիրոջն են արդէն. կարող է ետ առնել. ի հարկին բողոքել, իսկ հայերուն տրուածը առ այժմ մնայ։

Զ. Հուտուտ դաշի կամ սահմանակցութեան պատրուակով, իսլամներու գրաւած հողերը ետ առնել, ի հարկին բողոքել, վնասներով ի միասին պահանջել։

Է. Չէրքէզներուն տրուածներ.- Նախլիխանէ չկայ եւ եթէ կայ, հողերը հայ համայնքին կը պատկանի. բնիկներու իրաւունքն է. օրէնքի ուժով ետ առնելու է։

Ը. Պանքայէն գրաւուած ու ծախուած հողերը.- Բարձրագոյն հրամանի կը կարօտի։

Թ. Բողոքել եւ արգիլել, որ քոչուորները հայոց արօտավայրերը չգան։

Ժ. Ոեւէ հող, թուրքերու, քիւրտերու ծախուիլ՝ արգիլուած է. ի պահանջել հարկին, հայերուն կրնայ ծախել։

Պատգամաւորական հարց

Ժողովը կ'ընդունի որ երբ՝ թէ՛ Դաշնակց. Ընդհ. Ժողով գումարէ եւ թէ՛ երկրում Ռայոնական ժողով՝ իր պատգամաւորներով մասնակի այդ ժողովներին. այս մասին իր մասնակցութեան իրաւունքը հարկաւ կը ճըշդէ օրէնքին դիմելով։

Եւ որովհետեւ գիտենք թէ Ընդհ. Ժողով տեղի պիտի ունենայ այս տարի, կը փափաքինք Դուրան Բարձրաւանդակի կոմիտէները իրենց բոլոր իրաւունքով մասնակցին։

Ժողովուրդի ներկայացուցչական ժողովը փափաք կը յայտնէ որ պատգամաւորական հարցը լուծուի, պայմանաւ որ անձերն ալ որոշուին, եւ այդ պատգամաւորութեան՝ կ'որոշէ Պ. Ռուբէնը, սակայն ի հարկին երթալ՝ վերադառնալու պայմանով։ Ժողովս միաձայն հաւանութեամբ կը պահանջէ նաեւ Պ. Ռուբէնի հետ ընկերանայ Պ. Գեղամ Տ. կարապետեանը անպայման կերպով՝ ներկայ գտնուելու դաշնակցական Երդ Ընդհանուր Ժողովին ներկայացնելու Դուրանի ժողովրդեան ցաւերն ու պահանջներն։

Հակառակ պարագային եթէ չվերադառնան եւ այդ մասին զլանան, իրաւունք չունին մեր ցաւերը ներկայացնել ժողովին։

Ա.ը ցաւ յայտնեց որ Շրջանային ժողովին քաղաքը չէ հրաւիրուած. ուստի Շրջանային ժողովի երկրորդ նիստին՝ կ'որոշէ որ Մշոյ քաղաքն ալ իր ներկայացուցիչներն ունենայ, անշուշտ տեղ. մարմինների վերակազմումէն յետոյ, եւ մասնակցութեամբ նախկին ընկերներից կարեւորներին։

Կ'որոշէ պահանջ դնել, որ չորս հատ բարձրագոյն վարժարաններ բացուին Դաշտի եւ վանքերու մէջ. ասկէ մէկը արդէն Ս. Կարապետի վանքի մէջ պիտի բացուի։ Մնացած երեքը յետոյ կ'որոշուի, որ տեղեր բանալ պէտք է։

Շրջանային ժողովը իւր բոլոր նիստերու արձանագրութիւնները կարդաց, ուսումնասիրեց եւ որոշեց ի հաստատութիւն իւր բոլոր որոշումներուն՝ իւր ստորագրութիւններով վաւերացնել, եւ ասկէ զատ՝ կ'որոշէ որ Վանէն Մուշ հասած մեր յեղափոխական երեք ընկերներէն երկուքն ալ անպայման այստեղ մնան, հակառակ պարագային ուրիշ երկու ընկեր ուզել։

Ի հաստատութիւն
ԱՆԴԱՄՔ ՇՐՋԱՆԱՑԻՆ ԺՈՂՈՎԻ

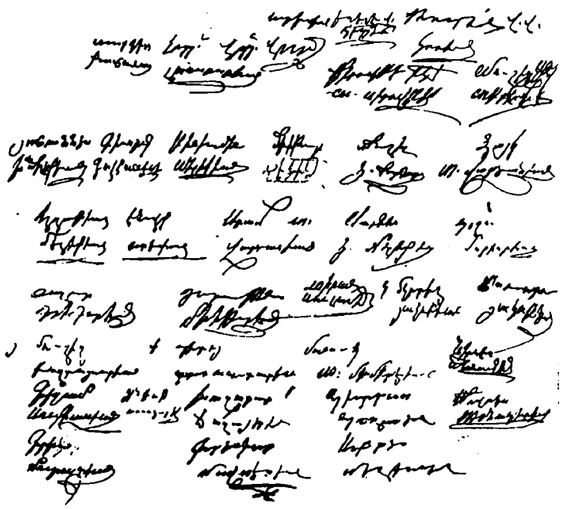

Փաստ. 702-22

2.– ՎԱՀԱԳՆԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ԺՈՂՈՎՈՅ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐ[1]

Վահագնեան շրջանի գործ. մարմնոցն 1909 թուի Փետրուար 2ին ունեցած ժողովոյ որոշումներն ու պահանջները.

1. *Կազմակերպութեան ձեւեր հին ու նոր, ըստ կանոնագրի*

Ժողովոյս որոշումն է որ իւրաքանչիւր գիւղը բաղկանայ մի խմբէ, ունենայ իրեն համար 3-5 հոգինոց գործ[նական] մարմին մը եւ զբաղի միայն կազմակերպական գործերով։

2. *Նպատակը դէպի քաղաքականութիւն*

Շրջանին գործող անդամները պարտաւոր են բողոքներ չխնայել տալ կառավ[արական] գեղծումներու դէմ. ըլլա՛յ դատական մարմնոյ եւ ըլլայ հասարակութեան միջոցաւ, պաշտպանել տալ իրաւունքները եւ աշխատիլ լայնացնել տալու Սահմանադրութիւնը, ամրափակելով զայն։

Նպատակը դէպի տնտեսականութիւն

Շրջանիս մէջ պէտք է պատրաստել տնտեսական ընկերութիւններ եւ չինել տալ հացահատիկների չտեմարան. ժան վարկի պանք հիմնել. ազատել ժողովուրդը աղաների, վաշխառուների ձեռքից եւ պահանջել կառավարութենէ գիւղատնտեսական օգտակար նոր գիտելիքներ եւ հաստատել տալ ջրաբաշխային ընկերութիւն։

Նպատակը դէպի Ազգային կռիւ

Հաստատ հիման վրայ դնելու է կրթական գործը. զարգացնելու՝ մայրենի լեզուն, ապահովելու եկեղեցւոյ եկամուտների աղբիւրները եւ օրինական հոգաբարձութեան տակ դնելու է վանքերը։

3. *Գործելակերպ*

Յեղափոխական գործերը շարունակելու է խաղաղ գործունէութեամբ, Սահմանադրական օրինաց սահմաններու մէջ։

4. *Պրոպագանդ*

Հարկաւոր է ունենալ մշտական այն կարգի քարոզիչներ, որոնք ունին Յեղ. գաղափարի պաշարներ թէ՛ գրաւոր եւ թէ՛ բերանացի. նաեւ ժողովրդի մտքերը բարեփոխող ամէն տեսակ գիրքեր։

5. *Համերաշխութիւն*

Համերաշխութիւն պէտք է մտցնել նախ հայ ժողովրդի աղքատ եւ հարուստ դասակարգին մէջ. ապա միահամուռ կերպով ձեռք մեկնել մեր դրացի թուրք եւ քիւրտ ճնշուածների հետ, անոնց մէջ եւս տարածելով արդի սահմանադրական կարգեր եւ ինքնաշխատութեան գաղափարը։

6. *Ինքնապաշտպանութիւն*

Զանազան պայմաններ ի նկատի ունենալով կը թողունք ապագայի մարմիններին

7. ---------- *եւն*[2]

8. ---------- *եւն*[2]

9. *Դատական գործեր*

Դատական գործերը թողելու է ըէյս եւ մէճլիսի դատողութեան եւ պատասխանատուութեան, որոնք համարատու լինին սակայն Յեղ. առջեւ։

10. *Ազգային-կրօնական*

Կազմակերպութիւնը վերահսկիչ պէտք է լինի կրօնական դասին, որոնք ժողովրդի գայթակղութեան պատճառ չլինելով՝ իրենց կոչման բարձրութեան վրայ կանգնին։

Հասարակական գործեր

Հասարակական գործերը (Գիւղապետ, պահապան եւն.) որոշելու պարտքը՝ թողելու է գիւղի ընդհանրութեան ազատ քուէին։

11. *Ազգային եւ տեղական կարիքներ*

Իւրաքանչիւր գիւղի մէջ հիմնելու է դպրոցներ եւ ստեղծելու դպրոցական հոգաբարձութիւններ, պահանջելով կեդրոն[ական] տեսչութենէն դպրոցական ծրագիր եւ օժանդակութիւն, նաեւ հաստատելու է որբախնամ ընկերութիւն մը, որ ներսէն ու դրսէն միջոցներ ստեղծէ խնամելու անտէր մնացած որբերը։

Նմանապէս պէտք է պահանջել բժշկական օգնութիւն մը, որի կարեւորութիւնը շատ անհրաժեշտ է։

1.- Վահագնեանը՝ Արածանի գետի ձախ ափին, Սուրբ Յովհաննու վանքի շրջանին կուսակցական ծածկանունն է։

2.- Բնագրին մէջ կիտաւոր։

12. *Հողային հարցի լուծումը*

Ամէն օրինական միջոցներ ստեղծելու է, ետ դարձնելու համար քէօչանով եւ առանց քէօչանի գրաւուած հողերը։

13. *Հին դրամական եւ զինական հաշիւներ*

Որոշեալ օր մը պէտք է նորընտիր մարմինը զինական ու դրամական գործունէութեան քննութիւնը կատարէ եւ ի գիտութիւն ժողովրդեան յայտարարէ։

14. *Դէպի սահմանադրութիւնը*

Շրջանս պարտաւոր է սահմանադրութիւնը պահպանել կարելի միջոցներով, հակառակ պարագային հետեւիլ Դաշնակցութեան յառաջացրած օրէնքներին։

15. *Դէպի աղա պէկեր եւ ռայա ռէնջպար տարրեր*

Պէտք է խզել հետզհետէ մեր յարաբերութիւնը աղաներէն ու պէկերէն սելեֆի, մրիպայի եւն տեսակէտով, իսկ ռայա ու ռէնջպար քիւրտ եւ թուրքերին՝ եղբայրութեան ձեռք կարկառելու է, փոխադարձաբար իրար օգնելով։

16. *Կուսակցութիւններու միացումը*

Ներկայ պարագային կուսակցութեանց միացումը անհրաժեշտ կերպով մեր ամենամեծ փափաքն է։

17. *Շրջանիս Դաշնակցութեան յառաջադիմութիւն*

Խմբից արտաքսելու է այն անձնաւորութիւնները, որոնք արգելք կ'ըլլան եւ արատ կը բերեն յեղ. եւ ազգային գործին եւ փոխարէն խմբի մէջ առնել սկզբունքի տէր բարոյական ու զարգացած անձեր։

18. *Հայ դաւաճանները*

Հայ դաւաճաններու իսկական կերպարանքը դուրս բերելու համար՝ քաղաքական յանցաւորներու դատական թղթերը ձեռք բերելու է կառավարութենէն։

19. *Դուրան-Բարձրաւանդակ եւ շրջաններ*

Ի նկատի ունենալով Բարձրաւանդակի աշխարհագրական դիրքը, առանձնայատուկ պայմաններն ու մարդահամարի թիւը, նաեւ Դուրանի մարդահամարի թուի կազմութիւնը եւ նպաստաւոր պայմաններն, առ այդ պէտք է հաստատուին երեք կեդրոն[ական] մարմիններ, որոնց կեդրոնատեղին՝ Մուշ (Դուրան, Մուշ եւ Բարձրաւանդակ) եւ պատասխանատու մարմին մը։

20. *Շրջաններու յարաբերութիւնը*

Հարկ եղած պարագային շրջանս յարաբերութիւն ունենալու է Դուրանի շրջաններու, մանաւանդ Բարձրաւանդակի հետ։

21. *Դուրանի Ռայոնական ժողով եւ Ընդհ. ժողով*

Ռայոնական ժողովին ներկայանալու են շրջանէս՝ խմբերի միահամուռ համաձայնութեամբ ընտրուած երեք հատ ներկայացուցիչներ, իսկ Ընդհ. ժողովին ղրկուելու են նմանապէս ժողովրդական կեանքին ու ցաւերուն ծանօթ երեք հատ փորձառու եւ ազնուամիտ պատգամաւորներ։

22. *Բիւտջէ*

Ներկայ թուականիս կարելի չէ որոշել բիւտջէի քանակի թիւը. ի նկատի ունենալով ժողովրդի տնտեսական վիճակի քայքայումն ու գաղափարական տհասութիւնը, կազմակերպական անդամներու ամսավճարները իրենց կամքին թողելու է։

Մեր վերոգրեալ որոշումներն ու պահանջները կը ստորագրենք Վահագնեան շրջանի ժողովոյ պատգամաւորներս։

[*Ստորագրութիւններ*]

Փաստ. 705-433

3.– ՎԱՀԱԳՆԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ԽՈՒՄԲԵՐՈՒ ՎԻՃԱԿԱՑՈՅՑ

Դուրան-Բարձրաւանդակի Կեդրոն. Կոմիտէին
Ի Մուշ

Սիրելիք,

Վահագնեան շրջանս կը բաղկանայ ընդամէն 12 գիւղէ որոնցմէ միայն Գոմեր, Պլէլ եւ Փիթար գիւղերը կը մնան տակաւին անկազմակերպ վիճակի մէջ, իսկ մնացածները կազմակերպուած են Ցունուարի վերջեր։ Կազմակերպութեան ձեւն է հետեւեալը. ենթակոմիտէ չունինք բնաւ։ մինակ 3-5 հոգինոց գործ[ադիր] մարմին մը ունինք իւրաքանչիւր խմբին, որոնք միաբան կը կառավարեն խումբը։

Խմբերի վիճակացոյցը

								դրուշ
Խզլաղաճի խումբը	կը բաղկանայ	54	անդամէ	գործ. մարմին	5	հոգինոց	ամս. անդամավճար	27¼
Քիւրտմէյտանի խումբը	»	27	»	»	3	»	»	18¼
Շէխլանի	»	39	»	»	5	»	»	26¾
Աւզաղբիւրի	»	30	»	»	3	»	»	13¾
Արդիսօճկի	»	27	»	»	3	»	»	17
Սնձնուտի	»	15	»	»	3	»	»	4
Փողարկովի	»	21	»	»	3	»	»	13½
Խորոնաց	»	18	»	»	3	»	»	11¾
Քարձորի	»	36	»	»	3	»	»	11½

Վերոյիշեալ խմբերի կողմից 2ական ներկայացուցիչ, ի մի հաւաքուելով՝ Շրջանային ժողով մը ունեցանք, Փետր. 2ին որով ընտրուեցաւ շրջանիս կոմիտէական մարմինը, որք են Սարգիս Յովհաննէսեան եւ Մանուկ Տ. Մամբրէեան ղզլաղաճցի, Գրիգոր Մովսիսեան քիւրտմէյտանցի, Սողոմոն Տ. Մկրտչեան շէխլանցի եւ Օհան Աւագեան սնձնուտցի, իսկ Ռայոնական ժողովի համար՝ պատգամաւորաց ընտրութիւնը մնաց, մինչեւ անցեալ օր Մայիս 13ին նորէն խմբերի կողմից ղրկուած մէյ մէկ պատգամաւորի ժողովով մը ընտրուեցան 3 պատգամաւոր, Սարգիս Յովհաննէսեան ղզլաղաճցի, Գրիգոր Մովսիսեան քիւրտմէյտանցի, եւ զինուոր Մանուկ փեթարցի։

Առաջին վկայականով ձեր ղրկած հարցերի համաձայն՝ շրջանիս պահանջը պատրաստ է գրաւոր, որը պատգամաւորների միջոցաւ պիտի ղրկուի Ռայոնական ժողովին։

Բարեւներով
ՎԱՀԱԳՆԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՆԵՐ

909 *Մայիս* 13
Ղզլաղաճ

Փաստ. 730-16

4.– ՄԱՐԶՊԵՏԷՆ ՍԵԼԱՆԻԿԻ ՕՍՄ. ՅԵՂ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Պատճէն

Սելանիկի Օսմ. Յեղափոխական Կոմիտէին

Սիրելի ընկերներ,

Ընկեր Նաջի պէյի հետ Պարսկաստանէն մինչեւ հոս եկանք. ընկերները ինձ միանակ թողուցին ու մեկնեցան. չնայելով որ հոս թուրք ընկերոջ մը ներկայութիւնը անհրաժեշտ էր, քանի որ մանաւանդ մահմետական քիւրտ տարրը զուրկ կրթութիւնից տգիտութեան խաւարի մէջ թաղուած՝ չէ ենթարկուած յեղ. պրոպագանդի ու կը սնուցանէ իր մէջ ռէակցիոնէր հակումներ, հակահայկական զգացումներ: Մենք անշուշտ համերաշխութեան պրոպագանդը յառաջ ենք մղում ընկեր զապիտների հետ, քարոզում ենք եղբայրութեան սկզբունքները, բացատրում նրանց օգուտները, բայց տգիտութիւնը մի ապառաժ է, որու վրայ դժուար է ազդում պողպատեայ քլունգը: Կրկնում եմ մի ինտելիգենտ, ազդեցիկ թուրք ընկերոջ մշտական ներկայութիւնը Բիթլիսի մէջ անհրաժեշտ է: Ղրկեցէք փութով մէկը: Պոստով ճամբեցէք նաեւ ձեր ու Սաբահէտտինի կուսակցութեան ծրագիրները, յեղափոխական գրականութիւնը եւն:

Թալան թուլանը, սպանութիւնները դեռ կը շարունակուին այս դժբախտ երկրի լեռնային մասերով առաջուան պէս: Քրտերու բռնութիւններին չդիմանալով Խիզանի Մամռտանք (Նէմրան) շրջանակի հայերը եւ Ոզմայ մօտ գտնուող Ակէ գիւղի հայ բնակիչները թափած են քաղաքներ եւ փողոցներում կը կորչին սովամահ: Քէօչարներու գաղթող մասը իր հետ սրբեց տարաւ Շատախի, Մոկսի, Կարկառի, Սպարկերտի ոչխարի հօտերը, հայ ազգաբնակչութիւնը զրկելով ձմրան ապրուստի միջոցներէ: Խիզանում դեռ կը գործեն Շէյխ Սէիտ Ալի, Ֆարհօ իրենց նախճիրները հայհոյելով ժողովրդի առաջ սահմանադրութեան ու յեղափոխութեան: Վերջինս — Ֆարհօ — Խիզանի Շէն գիւղում սպաննեց Թուման անուն հայը: Խիզանի Խակն գիւղից քիւրտ թահիր աղան այս օրերս քշեց տարաւ 115 ոչխար: Իւրաքանչիւր միլթէզիմ գիւղի մէջ ինքնիշխան տէր է: Սրանցից Արիֆ եւ Սիւլէյման Ախլաթի Տափավանք գիւղում կը սպաննեն Օգոստոս 22ին Յակոբ անուն հայը: Թեղուտից (Ախլաթ) տարած են 7-8 եզներ: Գոզլու գիւղում (Խնուս) օր ցերեկով քիւրտ Մորոյի ղոլամները կը թալանեն Ամերիկայէն վերադարձող խնուսցի հայեր, կը տանին փողեր, կը վիրաւորեն մէկը: Խալաֆ անուն պիթլիսցի աւազակ մը սարսափի տակ կը պահէ շրջանիս հայ գիւղերը նրանցից առնելով ըստ քմահաճոյս տուրքեր, կաշառքներ: Նա սպաննած է աւելի քան 10 հայեր: Մի ընտանիք ամբողջովին սրէ անցուցած է: Թալանչիները, կողոպտիչները, մարդասպանները կը վայելեն պաշտպանութիւն տեղական կառավարութեան պաշտօնեաներու կողմից, որոնք դեռ գրեթէ բոլորն ալ հին ռեժիմի ներկայացուցիչներն են եւ չեն փոխուած նորերով: Քանի սրանք դեռ կը մնան պաշտօնի վրայ, քանի դեռ անպատիժ կը մնան յայտնի չարագործներ — ինչպէս Ղասըմ-բէկ (Մուշ) եղբայր վատահամբաւ Մուսա բէյի, Ռիզա բէյ, (Բուլանըխ), Շէյխ Սէիտ Ալի, Խիզան) Քէօռ Հիւսէյն փաշա (Ալճաւազ): Չարագործութեանց եւ չարագործներու շարքը այնքան երկար է, որ մենք այս նամակի մէջ չենք կարող թուել: Ժամանակին մանրամասն տեղեկագրեր կազմելով կու տանք մամուլին ի հրատարակութիւն:

Վերոյիշեալ անուններու հետ կապուած են ահագին երկիրներու աւերում, քաղաքական ու տնտեսական ստրկութիւն, հազարաւոր անմեղներու արիւն, հազարաւոր կոյսերու բռնաբարում, առեւանգում, ինկվիզիտորութիւն եւն եւն:

Դուք ալ սիրելի ընկերներ, կը տեսնաք որ այս պայմաններում ռեֆորմների ներմուծումը հայկ. դժբախտ նահանգներում հնարաւոր բան չէ, ուրիշ խնդիր երբ տեղական կառավարութիւնները փոխուին եւ նոր կառավարութիւնները ձեռք առնեն խիստ կտրուկ եւ բացառիկ միջոցներ: Ժողովուրդը սպասում է արդարութեան գործադրութիւնը տեսնել եւ երբ այդ չի տեսնում կրկին ընկնում է գերեզմանային յուսահատութեան մէջ:

Այսպէս է քաղաքական դրութիւնը, աւելի վատթար է ժողովրդի տնտեսական դրութիւնը: Տարիներով բընակալ կառավարութեան հալածանքներուն, բնաջնջման քաղաքականութեան ենթարկուող հայ ժողովուրդը անօթի եւ մերկ վիճակի մէջ է:- Յայտարարուած ազատութիւնը ի՞նչ արժէք ունի, երբ ժողովուրդը թահսիլտարներու միրիբատէրերի, սալաֆտարների, միլթէզիմների[3] տնտեսական գերութեան մէջ կը տառապի: Հայ ժողովուրդի ձեռքը չէ մնացած մի արտ հերկելու համար: Մէկ կողմ թողնենք բռնութեամբ բռնագրաւուած մեծաքանակ հողերը: Թահսիլտարը խարազանի ուժով տուրք է պահանջեր. թալանուած ձեռնունայն գիւղացին դիմեր է վաշխառուին, սալաֆտարին: Սա պատրաստ է բարիք անելու: Տուեր է օ[րինակ] 20 ղշ. եւ գիւղացիէն պայմաններ է առեր որ կալի վրայ 100 օխա ցորեն ստանայ: Դուք չպիտի հաւատաք, ընկերներ, իմ ասածին, ես ալ չէի հաւատար երբ լսէի, բայց սա իրողութիւն է, կալի վրան գիւղացին 100 օխա ցորեն չի կարող տալ, որովհետեւ միրիբայի տէրը կալին կէսը տանում է, միւս կէսը քիւրտ աղան, միւս կէսը ով գիտէ ով: Իսկ սալաֆի տէրը կը պահանջէ իր սալաֆը: Խեղճ գիւղացին վիզը ծուռ կը կանգնի նրա առաջը:

— Աման, աղա, ցորեն չունիմ սալաֆ արա: Նրա պատասխանը խիստ է եւ դաժան. «Զէ՞, չի լինիր». բայց տեսնելով որ բան չկայ առնելու, կը տանի գիւղացու ձմրան աղքատիկ պաշարը ամբողջութեամբ եւ մնացորդը կրկնապատկելով կրկին սալաֆ կ'անի: Օրինակ եթէ 20 օխա առաւ, 80 օխա մնաց, նա յաջորդ կալին ստանալու պայմանով գիւղացիէն կ'առնի 160 օխայի պայմանագիր: Եւ այսպէս ամէն տարի:

Աւազակներից եւ սալաֆտարներից թալանուած գիւղացին ձեռնունայն կը դիմէ մի ուրիշ բարերարի, միրիբայի տիրոջ: Կը ստանայ նրանից սերմնացու եւ 20-25 ոսկի փող՝ եզներ գնելու համար ու կը դառնայ նրա միրիբան: Մի տեսակ ֆէոդալականութիւն: Խեղճ գիւղացին ամէն տարի կը կիսէ իր կալը ու միւս արդիւնաբերութիւնները նրա հետ: Նա այնուհետեւ ֆէոդալ աղայի ստրուկն է: Աղան անշուշտ իր տուածը մէկ տարիէն լիք տոկոսով ետ ստացած է, բայց միեւնոյն է. նա ամէն տարի պիտի ստանայ:

Գիւղացու մի ուրիշ տէրն ալ միլթէզիմն է, մի ուրիշը թահսիլտարը: Այս կրկնակի տնտեսական ու քաղաքական գերութեան շնորհիւ ժողովուրդը արագ քայլերով դիմում է դէպի գերեզման, դէպի անխուսափելի մահ: Այս տարի եւս գիւղացին իր կալէն ձեռնունայն տուն դարձաւ. մօտեցող ձմրան հանդէպ նա կայնած է մերկ անօթի:

Զմոռնամ ըսել որ երկրագործական պանքն եւս իր պահանջի դիմաց գրաւած է մեծ հողաբաժիններ: Կարճ՝ ամբողջ գիւղացիութիւնը դարձած է հողազուրկ միրիբա:

Պէտք է ժողովուրդը, աշխատաւոր գիւղացիութիւնը մանաւանդ ազատել այս դրութենէն: Բարեգործական ընկերութիւնների հանգանակած դրամները պալիատիւներ[4] են միայն: Պէտք են արմատական միջոցներ: Մենք դիմելով Ձեր աջակցութեան առաջարկում ենք հետեւեալ միջոցները. 1) Ջնջել միրիբայութիւնը, սալաֆտարութիւնը կառավարութեան միջոցով, յայտարարելով որ նրա՛նք իրենց տուածները 100ապատիկ ստացած են եւ այդ դրութիւնը պետական օրինաց հակառակ է. 2) Վերադարձնել ուժով եւ չնչին վճարումներով գրաւած հողերը իրենց տէրերին, որոնք դեռ գրեթէ ամբողջութեամբ կը մնան կողոպտիչների ձեռքերում. 3) Պետական գանձարանից գիւղացիներին տալ սերմնացու ու նպաստ առանց տոկոսի. 4) Անմիջապէս դադրեցնել տուրքերու գանձումը, թահսիլտարները գիւղերից ետ կանչել: Պագիիները[5] նետել եւ 2 տարի գոնէ տուրքեր չգանձել. 5) Դէպի Պոլիս, Ռուսաստան գաղթը դադրեցնելու համար կազմել հասարակ[ական] աշխատանքներ. (հանքերը բանեցնել, Վանում կայ նաւթ, աղ, Պիթլիսում՝ երկաթ, նաւեր բանեցնել Վանայ ծովի վրայ): 6) Բացառիկ օրէնքներով պատժել Ղասըմ բէգը, Ռիզա բէգը, Շէյխ Սէիտ-Ալի, Քէօռ Հիւսէին փաշա եւ նման աւազակները:

Անյապաղ զրկել juriste-ներից եւ ակրոնոմներից[6] կազմուած մի կոմիսիա, լիազօր ուժերով որ ուսումնասիրէ հողային եւ իրաւաբանական հարցերը ու անմիջական լուծում տայ:

Տալ վիլայէթներին կտրուկ հրահանգներ, բացառիկ օրէնքներով, աւազակները, յափշտակիչները, կողոպտիչները, մարդասպանները պատժելու, գրաւուած թալանը, հողերը ետ դարձնելու, քանի որ դատարանները անկարող են, անկանոն եւ ժողովրդի գանգատները մնում են միշտ առանց հետեւանքի:

Ներկայացնելով, ընկերներ, այս բոլորը ձեր խորին ուշադրութեան:

Ընկերական բարեւներով
ՄԱՐԶՊԵՏ[?]

23 Սեպտ. 908
Բաղէշ

3.- Թահսիլտար՝ հարկահաւաք, միրիբաներ՝ գիւղացիի արտին ապօրինի միջոցներով տիրացած հողատէր, սալաֆտար՝ բարձր տոկոսով փոխատուութիւն կատարող վաշխառու. միլթեզիմ՝ տասնորդական տուրքի կապալառու:

4.- Կիսամիջոցներ, ժամանակաւոր լուծումներ:
5.- Յետնեալ տուրքեր:
6.- Օրէնսգէտներէ եւ գիւղատնտեսներէ:

Փաստ. 730-22

5.– ՄԱՐԶՊԵՏԷՆ ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏ. ՄԱՐՄՆԻՆ

Բաղէշ, 30 *Սեպտ.* 908

Կ. Պ.-ի Պատասխ. մարմնին

Սիրելիք,

Կը ղրկեմ ձեզ ծրարով ա) դոկիւմաններ, որոնք կը պարզեն մեր դրութիւնը եւ ձեզ ընդարձակ նիւթ կուտան մամուլին հաղորդելու. բ) Հրայրի եւ այլ գործիչների նամակներ, որոնք գտած եմ տեղւոյս խմբերի մօտ: ա)ին մէջ կը գտնէք նաեւ մեր Սելանիկ Իթթիհատ եւ Թերգագրին ղրկած պատճէնը: Նայելով չրջաբ[երական]-նամակի գ. կէտին մեր յարաբերութիւնը այդ աջկողեւական կուսակցութեան հետ լաւ է, բայց Էրզրումէն առած նամակներիս նայելով նրանց ներկայացուցիչ Վէհիբ-բէյ բռնած է հակադաշնակցական ընթացք, մերոնց հետ միասին գործ չի տեսնում, այն անտեղի առարկութեամբ թէ Պոլսից իրեն միայն Վանի մարմինը պաշտօնապէս յանձնարարուած է: Դուք հապա ինչո՞ւ նրան չէիք յանձնարարում Դուրանը եւն եւն: Այժմ Վան գրեր եմ, որ մինչեւ Դուրանը նրան յանձնարարեն. բայց լաւ է դուք ալ հեռագրով նրան մեզ յանձնարարէք: Այսօր երբ մենք մեր ազդեցութիւնը սկսեր ենք տարածել, վատ կ'ազդի երբ նա գայ եւ մեզ հետ չյարաբերի պաշտօնապէս: Ներբութիւնը անշուշտ կ'ըմբռնէք: Է՜հ, ինչ անենք, մենք կը լինէինք այսօր շատ տեղեր հրահանգ տուողը, բայց աչքը քօռնայ Շամին, մեզ այս օրին գցեց, դարձուց մուրացկան:

Աշխատեցէք Սաբահէտտինի կուս[ակցութիւ]նից անպայման կազմակերպող ուժեղ մարդիկ հասցնել այս կողմերը: Նրա ծրագիրը, գրականութիւնը առատօրէն ղրկեցէք հոս: Խնդրեցէք Սաբահէտտինին մեր կողմէն, նամակ գրէ հոս իւզբաշի Իհսան էֆ.ին, իւզբաշի Հիւսէին էֆ.ին, միւլազիմ Հասան էֆ.ին, բացատրէ իր ծրագիրը ու առաջարկէ իր կուսակցութեան շուրջը հաւաքուել, կազմակերպութիւն յառաջացնել: Հոս դեռ որեւէ կազմակերպութիւն չկայ թուրքերու մէջ, պէտք է կանխել:

Ձեր ընդարձակ հեռագիրը, թէ մեր ծրագրի սկզբունքները ընդունում են զանազան կուսակցութիւններից, ի՜նչ կը նշանակէ երբ Վէհիբ բէյը այս տեսակ վարմունք է ցոյց տալիս: Կեդրոնից նրան յանդիմանութիւն գրել տուէք մեր՝ իրմէ ստացած այս տպաւորութեան հիման վրայ, եթէ ի վիճակի էք:

Ձեր շրջաբերականի կէտերի շատերին պատասխանը մեր շարունակ ղրկած նամակների, հեռագրերից մէջ կը գտնէք: Մնացածը հետզհետէ: Միայն աւելորդ չէ կրկնել, թէ ռեֆորմները այս կողմերը դեռ չեն իսկ սկսած գործադրուել: Ամէն ինչ դեռ խօսք է, հին պաշտօնեաները կը մնան պաշտօնի մէջ, տարուած թալանները, բռնի կամ չնչին վճարումով գրաւուած հողերը դեռ չեն դարձուած հայերին, չարագործները կը մնան անպատիժ: Հիմնական ռեֆորմներ ներմուծող մարմին եւ մարդիկ չկան հոս: Կրկնում եմ Պոլսից պէտք է ղրկել մասնագէտներից, յեղափոխականներից կազմուած մասնախումբ, որ բաւարարութիւն տայ ժողովրդի կարիքներին եւ ներմուծէ բարենորոգումներ: Առանց դրան ամէն ինչ ոչինչ [է]:

Սրիկայ Ղասըմ-բէգը, թէեւ երաշխաւորութեան տակ առնուած, փախաւ ասկէ, օգտուելով կառավարութեան թուլութիւնից: Վալին խիստ հրաման տուած է Մուշ նրան ձերբակալել: Դուք հետեւեցէք դրան, Խիզանի աւերիչ Սէիդ-Ալուն, Բուլանըխի հրէշ Ռիզային (ըրգախ), Պոլիս կանչել տալ դատի ու դատապարտել տալ: Սրանք գլխաւորներն են, որոնց ներկայութիւնը ժողովրդի համար շարունակական մի սպառնալիք է: Սէիդ Ալին հոս բերուեցաւ: Նրա դէմ ներկայացրել ենք ահագին բողոքներ, բայց ոչ տեղւոյս դատարանին ենք հաւատում, ոչ էլ կառավարութեան: Դրանց մասին մեր գրածները ստոյգ են (նոյնիսկ մեծաւ մասամբ քաղուած պաշտօնական աղբիւրներից): Այս սրիկաների պատիժը անմիջական կարիք մըն է, որը դուռ կը բանայ ռեֆորմներին, զսպելով խաւար, ռէակցիոնէր, տգէտ տարրերը, որոնք այնքան ուժեղ են, որովհետեւ ամբոխը ինքն է այդ:

Զգադրել պահանջելէ, որ համիտիէները զինաթափ արուին: Նրանց զէնքի տակ մնալը մշտական սպառնալիք մըն է խաղաղութեան համար, հակառակ պարագային պէտք է զինել եւ հայերը:

Մի կարեւոր կէտ եւս: Պէտք է անպայման յաջողցնէք որ բարենորոգումները մտցուին վարչական կերպով, այս անկար դատարաններից ժողովուրդը արդէն յուսահատուած է: Այս մասին վիլայէթ ղրկել տուէք հրահանգներ եւ մեզ հաղորդեցիք:

Անմիջական մի կարիք է վարչական ճանապարհով ջնջել տալ միրիբայութիւնը, սալաֆը[3]*, այդ դրութիւնը օրինաց հակառակ բան յայտարարելով: Բոլոր հողերը կեդրոնացած են միրիբատէրերի, սալաֆտարների ձեռքում: Ժողովուրդի ձեռքը բան չի մնացած: Նրանք տարած են աշխատաւոր գիւղացու բոլոր արդիւնքը եւ գիւղացին հանդէպ ձմրան կայներ է անօթի, մերկ: Սով է այս կողմերը, կատարեալ սովի մասնաւած է ժողովուրդը, մինչդեռ նրա թալանիչները, հարստահարիչները, բէգերը, սալաֆտարները, միրիբաները լիքը ամբարներ ունին, կը կթեն թալանած հազարաւոր ոչխարներ: Բացի չուտափոյթ ղրկուելիք խոշոր նպաստներից, պէտք է պետական օգնութիւն լինի գիւղացուն. ա) պէտք է հրահանգել դադրեցնել տուրքերի գանձումը, բ) գիւղացուն տալ ձմրան պաշար-ցորեն, սերմնացու, պետական հաշուով առանց տոկոսի:— (Պետութիւնը կարող է աղաների ամբարները բանալ ժողովրդի առաջ, մատչելի գներով եւ տոկոսով ցորենը ցրուել ժողովրդին: Ուրիշ կերպ անկարելի է ժողովուրդը փրկել վերահասու մահէն: Արդէն ցրտի, անօթութեան հետեւանքով սկսած են վարակիչ հիւանդութիւններ տարածուել:*

Գրեցէք բժիշկ Զաւրիեւին յտապել այս կողմեր:

— Ընտրութիւններին յոյս ունենք մեր թեկնածուն Արմենակ Օխիկեանին անցնել:— Հակառակորդները ցրում են ձայները, մինչդեռ մենք ի վիճակի ենք զանոնք ամփոփ պահել: Գաւառները արդէն հաներ ենք ագիտատորներ:

— Ղրկեցէք, եթէ կարելի է հեռագրով, մեզ փող: Ծախսեր ահագին, բիւրջէ չունինք:

— Ղրկեցէք 80-100 *օրինակ Դրօշակ եւ դաշնակց. յեղ. գրականութիւն:*

Անհրաժեշտ է հոս հասցնել, Մեծ Քաղաքից[7] *կը լինի թէ ատկէ, մի կարող կազմակերպիչ, ընդունակութիւններով օժտուած գործիչ: Շրջանը մեծ, մարդ չկայ: Ես մտաւորապէս յոգնած, ֆիզիքապէս քայքայուած, գործերը երկար չեմ կարող տանել, պէտք ունիմ գոնէ վեց ամսեայ հանգստեան՝ ճամեայ լարուած գործունէութենէ յետոյ, ուղղակի հիւանդացեր եմ յոգնածութիւնից: Մտադիր եմ* 1-1½ *ամսից մեկնել:*

Ամէն պոստով նամակ գրեցէք եւ ընդարձակօրէն տեղեկութիւն տուէք ընդհ. դրութեան մասին: Նոյնը կ'ընենք մենք:

Ղրկեցէք մի հասարակական կլիւբի (club populaire) *ծրագիր:*

Համբոյրներով
ՄԱՐԶՊԵՏ[8]

Մեր հասցէն Marspet-Bitlis

7.- Մեծ Քաղաքը Թիֆլիսն է, կամ Արեւելեան Բիւրոն:
8.- Ղազարոս Ղազարոսեան:

Փաստ. 697-72

6.– ՍԵՊՈՒՀԷՆ ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄՆԻՆ

Պոլսոյ Պատասխանատու մարմ[նի] ընկերներին

Սիրելիք,

Իրականութիւնը դառն է։ Ահա չորս ամիսից աւել է Սահմանադրութիւնը յայտարարուած է. յեղափոխականները զէնքը վար դրած են եղել, վստահ լինելով որ Սահմանադրութիւնը հաստատուն հիմքերի վրայ դրուած է. այս երկրի գլխին զուլումները կը պատժուին. բայց ոչինչ չտեսանք, այլ հակառակը. այսօր, այս րոպէիս, այս երկրի զուլումտարները նորից պաշտօնի վրայ են. նորից նոյն չարագործութիւնները կատարում են ինչ էր առաջ, գուցէ աւելի վատ։ Յեղափոխական ընկերները զոլջացել են որ զէնքը վար դրած են. եթէ այսպէս շարունակուի, յայտնում ենք ստիպուած զէնք պիտի վեր առնենք, նորից բարձրանանք այն արծիւների վայրերը որտեղից չարունակ գնդակներ էինք ուղղում հին ռեժիմի պաշտպանների գլխին, որոնք կատարուել[?] էին մեր գեղեցիկ վաթանին քարուքանդ անողներին ուղարկել այն աշխարհը։ Ընկերները զէնք վար դրին կարծելով որ արդէն գոհացում տրուել է Թուրքիայի տանջուող ու հալածուող ժողովուրդին. ոչ մի գոհացում չկայ. անուանական սահմանադրութիւն է. մարդիկ ահ ու սարսափի մէջ են. վտանգը՝ ջարդը դամոկլեան սրի նման կախուել է մեր գլխին. ամէն րոպէ սպառնում է կոտորած ու թալան։ Կառավարութիւնը արդէն անզօր է, իսկ Թուրք յեղափոխականներ արդէն գոյութիւն չունին բացի մի քանի սպաներից։

Կազմուել է իրօք այստեղ մի քանի մարդկանցից մի Թուրք կոմիտէ, սակայն այն մարդկանցից, որոնք սեւ հարիւրեակի գլուխ անցած մի քանի ամիս առաջ՝ գիւղացի խեղճ ժողովուրդին էին թալանում ու կոտորում։ Ժողովուրդի առածը ասում է՝ շունը իւղի տկին են կապել։ Ճիշդ այդ ենք տեսնում. ասէ՛ք, ի՞նչ կարելի է այդպիսի մի մարդկանցից բան սպասել։ Աւելի եւ աւելի շատ են գրգռում ժողովուրդին եւ սրում մեր դէմ։ Ընկերներ, քանի գոյութիւն ունին եւ պաշտօնի վրայ են այս սրիկայ եւ ոճրագործ պաշտօնեաները, ոչ մի բան այս երկրից մի սպասէք, եւ շուտով պիտի տեսնաք, որ ձեր ընկերները զէնք են վեր առել ու բարձրացել սար։ Յայտարարում ենք ձեզ եւ յայտնեցէք Թուրք ընկերներին, եթէ շուտով խիստ միջոցներ ձեռք չառնէք այս կատարուած զուլումների դէմ, եղած վտանգներին մենք պատասխանատու չենք։ Ընկերներ, զարմանալի է ձեր լռութիւնը, ահագին թուով հեռագիրներ տուել ենք, ոչ մի պատասխան չկայ. մենք մեր կրիտիկական դրութիւնը ներկայացնում ենք, իսկ դուք լռում էք. ինչո՞ւ, ի՞նչ պատճառաւ. թէ չէ Պոլսոյ չքեղ պալատները ձեզ շլացուց, կամ այդ տեղաց հանգստութիւնները տեսնելուց կարծեցիք, որ Տաճկաստանի բոլոր վայրերը Պոլսոյ նման հանգիստ են։ Չէ, ընկերներ, այստեղ դեռ մարդիկ վախվխելով են արեգակին նայում, դեռ քիւրտի հրացանը ձեռ տալուն[?] իւր հունձը անում. դեռ չի դադարել քիւրտը իւր նժոյգից զատուելը. նա շոյում [?] է որպէս մի գեղանի հարսի իր արաբական նժոյգը. նա պարծենում է հայի առաջ, որ քանի կայ իմ ձին, քանի իմ հրացանը կայ՝ ես կ'ապրիմ եւ չեմ ճանաչի ոչ մի բան։

Մի քիչ էք խօսանք այն զուլումների մասին, որ ամէն օր, ամէն վայրկեան, այս հինգ հարիւր տարի է կատարուում է մեր երկրում եւ դեռ այս սահմանադրութեան օրերում էլ չարունակւում է։

1) Պաշտօնեաներ որոնք հիմա գոյութիւն ունին։ Այն գոմանտարը որ երէկ առջի օր, զօրք վերցուցած յեղափոխականներին հալածում էր, եւ երբ լսում էր ոեւէ գիւղում յեղափոխական կար, վախկոտ մուկի նման մտնում էր ծակէ ծակ. խոզ էր դառնում երբ լսում էր ոեւէ գիւղից հեռացել են յեղափոխականներ, յարձակում էր խեղճ անզէն գիւղացիների վրայ, ջարդում փչրում էր եւ գազանաբարոյ զինուորներին հրամայում էր «գեաֆուրուն մալը սիզէ հելալ տրը, նէ կէորիրսինս կէորին»։ Այսօր այդ սրիկայ խապիրը դեռ պաշտօնի է։ Այդ որ չորրորդ բանակի Զէքիի երկու աչքի լոյսն էր, դրան կասկած չկար։ Այս լիրբի արածների չափ ու սահման չկայ, եւ դեռ շարունակում է։ Մի փոքրիկ փաստ որը կու գայ կը լրացնէ նրա պատկերը ձեզ պարզ լինելու համար։ Այսօրուան օր, որ Ախլաթի խեղճ գիւղացիներ Պարսկաստանի սահմանից վերադարձող զօրքերի գոյքերն են բերած 20 սայլով դեռ փողոցներում թափառում են եւ ոչ մի րոպէ ուշադրութիւն չի դարձնում, խաբում է այսօր վաղը ասելով եւ դեռ ով գիտէ քանի օր էլ պիտի տանջէ խեղճերին. ահա քեզ մի սահմանադրութիւն, որ ամանը կայ ամանումը չկայ։ Այդ միեւնոյն Ֆերիքը գաղտնի կերպով ոճրագործ Ղասըմ բէկին բերել տալիս է, ժամերով խօսում ու ճանապարհ է դնում։ Վալին հրամայում է նորան ձերբակալէք, իսկ անամօթը կանչում, խրախուսում ու ճանապարհ է դնում։

Ֆէրիքից բռնած մինչեւ յետին պաշտօնեան հայատեաց անձնաւորութիւններ են եւ ոչ մի միջոց ձեռք չի առնուած, որ հեռացուին այդ փտած ու թաղուած ռեժիմի թափթփուքները, որ մի քիչ ճնշուած ժողովուրդը ազատ շունչ քաշէ։ Ժողովուրդի մէջ տարիների ընթացքում կուտակուած թոյնը պոռթկում է, ուզում է թափուել, բայց պաշտօնեաների ահ ու սարսափը չի թողնում։ Մի քիչ ազատութիւն տուէք, տեսէք ինչ գանգատներ պիտի թափուին Պոլսոյ ընկերների գլխին։

2) Թահսիլտարներ։ Արդէն սրանց արածը տանելու համար անպատճառ պէտք է հայ լինել։ Հայից զատ ոչ մի մարդ չի կարող տանիլ։ Այս ժողովուրդը քարից ու պողպատից դարբնուած է, որովհետեւ սարեր [?] չի դիմանար նրանց արարքներին։ Թահսիլտարը Տաճկաստանում մի սարսափելի ճիւաղ է, ոչ գութ ունի, ոչ խղճմտանք։ Կառավարութիւնն էլ ընտրում է արդէն այնպիսի անգութների, որ ոչ մի սրբութիւն չեն ճանաչում։ Թահսիլտարը, ո՛ր գիւղի մէջ իջնում է, այնտեղ սուգ ու շիւանը տիրում է, նա իւր ետեւին թողնում է աւերածութիւն։ Թահսիլտարների արարքները հայ գիւղերի մէջ վերջին աստիճանի քստմնելի է։ Թահսիլտարը երբ գիւղ է իջնում, պէտք է պատրաստ լինի նորա համար հաւն ու գառը եւ դրա հետ միասին մի քանի հարիւր ղրուշ կաշառքը։ Թէ որ այս յիշածներիս հետ հարսն ու օղին էլ չեղաւ, այն ժամանակ վայն եկել տարել է գիւղացին։ Թահսիլտարի խօսքը երկնքէն իջած պատգամ է, պէտք է սրբութեամբ կատարել նրա ասածների իւրաքանչիւր բառը։

Տաւուլով զուռնայով գեղեր ման գալը հարկահաւաքների համար մի սովորական բան էր եղած նախքան սահմանադրութիւնը եւ այսօր էլ հին ուղղութեամբ շարունակւում է, որովհետեւ նոյն մարդիկն են եւ նոյն գեղծարարները։ Դրանց ամենայայտնիներից մէկն է Առանց Ապտիւլլահ չաւուշը, որի արարքները գրչով նկարագրելու համար պէտք է քար սիրտ։ Մարդկանց կրտել ամորձիքները ոլորանի մէջ դնելով. գլխիվար կախել, գանակոծել, ձմեռը վրան սառ ջուր լեցնել ու բացօթեայ թողնել. կանանց վարտիկների մէջ կատու ձգել ու հաստ փայտով հարուածել. վերջը բռնել բռնի կերպով բռնաբարել. 60 տարեկան պառաւ կնոջ վրայ ձի վազել. եւ այսպիսի հազար ու մէկ չարագործութիւններ կատարած է այս գարշելին։

Ահա այսպիսի մի հրէշ դեռ պաշտօնի է եւ դեռ պարծենում է իւր արարքներով այս սահմանադրութեան օրերում. եւ կառավարութիւնը, փոխանակ այսպէս մի վատ գազանին պատժելու հեռացնելու տեղ, նորից նոր են պաշտօններ յանձնում, գիւղերը թահսիլտարութեան է ուղարկւում։ Ասէք, ընկերներ, սա ազատութի՞ւն է, հաւասարութի՞ւն է ու եղբայրութի՞ւն։ Ամէն տեղ հուռիթթ է ըսւում, իսկ մեր տեղում այդ չկայ քանի կան Առանց Ապտիւլլահներ ու Հիւսնի պէյեր։ Այսպիսի սրիկաներ լեցուն է մեր նահանգի կառավարութեան պաշտօնատեղիներում. ոչ մի փոփոխութիւն մտած չէ։ Ճենտէրի [?] գլխաւորը ---------- էֆէնտին սրանից մի քանի ամիս առաջ դաշտի գիւղացիների բերանը աղբ էր լեցնում եւ տեսակ տեսակ տանջանքների ու չարչարանքների ենթարկում. էլի այսօր մնում է իւր պաշտօնի վրայ։ Ահա քեզ սահմանադրութիւն։

3) Քիւրտ աղաներ։ 89 թուականներին Մշոյ դաշտում սուգ ու շիւան ներկայացնող [?] Մուսա պէկ (Հաճի Մուսա պէկ), որ նոյն թուականներին որպէս ոճրագործ աքսորուեց Աքիա, երբ սահմանադրութիւնը յայտարարուեց, վերադարձաւ։ Մեծ զարմանք, 10-20 մարդ սպաննողը, մի քանի գիւղեր բոլորովին ամայի դարձնողը որպէս քաղաքական յանցաւոր իւր աքսորավայրից յետ վերադարձաւ... Չգիտեմ, ո՛ր երկրում կամ ո՛ր տէրութեան օրէնքի մէջ կայ մարդասպան ոճրագործը ազատուի առանց իւր վճիռը վերջացնելու։ Այդ անձնաւորութիւնը այսօր իրան ընկերացրել է իւր եղբօր Ղասըմ բէկին, Հաճի Ֆերոյին, յայտնի Ռիզաղին ու Ֆաթուլլահ բէկին եւ հակասահմանադրական պրոպագանդա են մղում ու մտքեր են պղտորում։ Իսկ մեր ներկայիս կառավարութիւնը ոչ մի միջոցներ ձեռք չի առնում այդ արիւնարբու լկտիների դէմ։ Քանի անգամ դիմեցինք, բողոքեցինք. մեզանից փաստեր են պահանջում. չգիտենք ինչ փաստ. մի քանի գի՞ւղ էլ կոտորեն ու թալանեն, այն ատեն ասենք՝ ահա ձեզ փաստ։ Փոքրիկ գործերը փաստ չեն համարում։ Սրանից 20 օր առաջ տեղիս նահանգապետը բանտարկում է Ղասըմ բէկին Բաղէշում։ Մուսաբէկի երաշխաւորութեամբ դուրս է ելնում որպէսզի գայ Մուշ անձնատուր լինի։ Երբ բանտից ազատւում է, գալիս գաղտնի կերպով Ֆերիքի հետ տեսնւում է, ու վերադառնում իւր գիւղը։ Նոյն օրը իրա գիւղացի մի հայի մատակը մորթում, միսը բաժանում է իւր ծառաներին. խեղճ գիւղացին լալով դիմեց միւթեսարիֆ, բայց վերջինիս պատասխանը եղաւ՝ այդպիսի փոքրիկ դէպքեր Փարիզում էլ լինում է։ Այսպիսի լռութիւն, այսպիսի պատասխան երբեք չէինք սպասում։ Այն մարդը որոշուած է որ անմիջապէս բանտարկուի ու պատժուի. փոխանակ հրամանը կատարուելու, սանձարձակ ման են գալիս ու սպառնալիքներ են թափում հայ գիւղացու գլխին։ Քանի մեր երկրից այս վերեւ յիշածներս չեն պատժուած, քանի այս երկրից չեն հեռացուած, վստահ կերպով կ'ըսեմ — այստեղ ոչ մի խաղաղութիւն չի տիրեր եւ գնալով աւելի վատ պիտի լինի, որովհետեւ ռայա քիւրտը տեսնում է որ չարիքներով այս երկիրները խեղդողները կառավարութեան վստահութիւնն ունին, նրանք էլ երես են առնում, ու նրանք էլ պակաս փորձանք չեն դառնում ժողովուրդի գլխին։ Խնագիւղից վերեւ որ սա հայի գիւղ է — իրանց հարեւան քիւրտ գիւղը սկսել է նրանց հազար ու մի չարիքներ անել, ասելով՝ «հայեր, սահմանադրութեան սկզբի օրերում ուրախանում էիք որ քիւրտ ցեղապետները պիտի աքսորուին ու այստեղից հեռանան. մենք էլ յիմարաբար համոզուեցինք եւ դադրեցինք գողութիւն ու աւազակութիւն անելէ, կարծելով որ ցեղապետները կը պատժուին. բայց դա հայերի կողմից մի խաբէութիւն է. սուլթանը այդպիսի բանից տեղեկութիւն չունի»։

Ահա այսպիսի անհեթեթ խօսակցութիւն. ժողովուրդին նորից կողոպտում են: Արդէն Բուլանուխում մի քանի դէպքեր եղել են օրիորդների առեւանգութեան: Կողակ գիւղում 13 տարեկան եւ 14 տարեկան երկու օրիորդներ գնում են գիւղի եզրում գտնուած աղբիւրից սափորով ջուր բերելու. յանկարծ 2-3 քիւրտ յարձակում են ու առեւանգում աղջիկներից 13 տարեկան եղողին, իսկ միւսին յաջողւում է փախչել ազատուել: Առեւանգած աղջկան տանում են չէխի տուն, անկից էլ Գոպ գիւղաքաղաքը, որ գայմագամի առաջ աղջիկը ասէ «Հախ տինը ընդունել եմ»: Ճանապարհին բռնի տարած աղջիկը մէկէն փախչում ազատում է, այդպիսով փրկում է իւր կեանքը: Ահա քեզ սահմանադրութիւն, ահա քեզ ազատութիւն, ուր դեռ չի դադարել հայի աղջիկ առեւանգելն ու թալանը:

4) Մու[հա]ճիրների հարցը: 1877 թուականներին, երբ ռուս-թուրքական պատերազմը վերջացաւ, այն ատեն թուրք գաղթականներ գաղթեցին Ռուսաստանից դէպի Տաճկաստան եւ լցուեցին զանազան վայրեր, որոնց մի մասն էլ Մուշի դաշտում տեղաւորուեցին: Երբ այս վերջին տարիները սկսան թուրք-հայկական ընդհարումները, յեղափոխական անունով խեղճ գիւղացիներին հալածել սկսան. շատերը այլեւս կառավարութեան զուլումները չկարողանալով տանիլ, թողին իրանց պապենական օճախները ու գաղթեցին, օտարութեան գնացին հեռու աշխարհներ, որ ազատուին թուրքի զուլումներից: Կառավարութիւնը թափուր մնացած հողերը տուեց այդ նորեկ մու[հա]ճիրներին եւ վերջիններս տէր դառան հայերի հողերին. որ մէկի հողն էլ հարուստ վաշխառուն կամ սալաֆտարը զապթ ըրաւ, շատերին էլ քիւրտ ցեղապետը: Այսօր սահմանադրութիւնը երբ հրատարակուաւ, այն գաղթողներից շատերը վերադարձել են, յոյս ունենալով որ սահմանադրական օրէնքների համաձայն իրանց հողերը յետ կը խլուին եւ կը տրուին իրանց: Բայց այդ քայլը մինչեւ այսօր կառավարութեան կողմից չէ եղած. օրինակ Կոմս գիւղը, որը Մուրատ գետի հիւսիսային կողմն է. 904-ի կռիւներից յետոյ չերքէզներ բնակած են: Երբ հայերը վերադարձան իրանց տեղերը, չերքէզները չթողին ասելով՝ մենք ենք այս գիւղի տէրը: Հայ գիւղացիք հեռագրեցին կուսակալութեան, բայց ոչ մի արդիւնք չունեցաւ: Արդէն ցուրտերը սկսան, ժողովուրդը ցրտից եւ անձրեւներից մեռնում է, ճար անող չկայ. այսպիսի գիւղեր շատ են արդէն, բոլոր գաղթականները իրենց ունեցածին տէրը չեն կարողանում լինել: Թող ոչ ոք չդառնայ, եթէ ոչ ամեռուայ դաժան ցրտին զոհ կը դառնան:

5) Սալաֆտար: Սալաֆտարութիւնը արդէն միանգամայն ժողովուրդի տունը քանդել է. սա այնպիսի աւերածութիւն է այս կողմերը եւ սարսափելի տարածուել է. Մուշ, Մալազկերտ, Պուլանուխ, Խնուս, Ախլաթ, Բաղէշ, Սղերդ, Սասուն եւլ. տեղեր չկայ մի հայ, որ սալաֆորած չլինին. թէ քիւրտից եւ թէ հայից առնում է այս սալաֆները: Սալաֆտարը գարունը գալիս է, 10-20 ղրուշ հաշւում է գառը եւ նա այդ գառը աշնան առնում է, որը գարունը արժէր 20 ղրուշ, աշնան՝ 40-50 ղրուշ. եթէ գիւղացին աշնան չկարողացաւ տալ, արդէն մէկին՝ երեք չորս վրայ է գալիս. այդպիսով քանդում է գիւղացին:

Կառավարութիւնը այս ամէն ինչ տեսնում է. ոչ մի միջոց ձեռք չի առնում, որովհետեւ իր հաշուին չի գալիս: Դեռ շատ գործեր կան գրելու, բայց ի նկատի ունենալով ժամանակի սղութիւնը, թողնում եմ ուրիշ ժամանակի:

Կազմակերպական գործերը այստեղ բաւական թոյլ է, որովհետեւ այժմեան կառավարութիւնը ճնշումներ է գործ դնում: Մալազկերտ մի վարժապետ ուղարկած էինք ուսումնարանական գործերով: Կառավարութիւնը ձերբակալում եւ աքսորում է, որ միւզիւր մարդիկ են այսպիսի մարդիկ: Զգիտենք, սահմանադրութեան օրերում ինչ միւզիւր մարդիկ կան: Ուղղակի կառավարութիւնը չի ուզում [որ] մենք շրջանները կազմակերպական մարդիկ հանենք, իսկ իրանց համար ազատութիւն է, ուր որ ուզում են մարդիկ կարող են ուղարկել:

Գուցէ, ընկերներ, այսքան երկար գրում եմ, ձանձրանաք, չկարդաք: Լաւ գիտցած լինիք, որ ցաւ ունեցողը շատ կը խօսայ. եւ ձեր այդ ընթացքը մեզ մեծ ցաւ է պատճառում: Բոլորդ հաւաքուել էք այդտեղ, ի՞նչ էք չինում: Ուզում էք Պոլիսը Հայաստան դարձնել. քանի այդտեղ հաւաքուել էք, ոչ մի գործիչ գաւառներում պիտի չլինի: Ուղղակի անբարեխղճութիւն է մեզ մինակ թողնէք այստեղ: Ահա ասում ենք այսօրուանից, որ հեռանում ենք. տեղերիս պատասխանատուութիւնը թողնում ենք ձեզ վրայ:

Բարեւներով
ՍԵՊՈՒՀ

1908 *Հոկտ.* 13
Մուշ

Յ. Գ.- Ոչ մի կազմակերպական թերթ չի ստացւում. ուստի գրէք որ ուղարկեն Դրօշակ, Գործ, Ռազմիկ եւ ուրիշ թերթեր ու գրքեր:

ՆՈՅՆ

Ուղարկէք 300 *ոսկի*

Փաստ. 697-76

7.– ԳԱՐՄԷՆԷՆ ԼԻԱՋՕՐԱԳԻՐ ՍԵՊՈՒՀԻՆ

Դուրան-Բարձրաւանդակի եւ դրացի շրջանների բոլոր մարմիններին եւ ընկերներին
Սիրելիք,

Դուրան-Բարձրաւանդակի Կեդրոնական Կոմիտէի անդամներից՝ ընկեր – Սեպուհ – Արշակը այս անգամ մեկնեցաւ Դուրան-Բարձրաւանդակի ամբողջ շրջանում կազմակերպական գործերով պարապելու:

Յանձնարարում ենք մեր բոլոր ընկերներին եւ մարմիններին՝ ամէն կերպ բարոյական աջակցութիւններ չխնայել նրան, դիւրացնել իւր աշխատութիւնները, ընդունելով նրան իբր Դուր.-Բարձր,ի Կեդր. Կոմիտէի ներկայացուցչին:

Ընկերական բարեւներով
ի դիմաց Դուր.-Բարձր.ի Կեդր. Կոմիտէի
ԳԱՐՄԷՆ

1908 Հոկտ. 16
Դուրան

Փաստ. 697-77

8.– ՍԵՊՈՒՀԷՆ ԳԱՐՄԷՆԻՆ

Սիրելի Գարմէն

Երէկ հասայ Շէնիկ եւ այսօր էլ այստեղ եմ: Ժողովուրդը սարսափելի խեղճ դրութեան մէջ է. տուն կայ, որ բոլորովին մի փոր կորեկ չունի. շատերը սկսել են հիւանդանալ, եւ շատերն էլ եկել դիմել ինձ որ մի ճանապարհ ցոյց տամ: Բացի հացից, արդէն բնակարանները վերին աստիճանի վատ կերպով շինուած է որ ապրիլ չի կարելի: Անկողին ասած բանը գոյութիւն չունի այս երկրում: Մարդիկ պառկում են կորեկի բռուկի[?] վրայ: Այս երկու գիշեր ես էլ բախտ ունեցայ պառկել: Կեանքը անտանելի է. եթէ շուտով ոեւէ միջոցաւ օգնութիւն չհասնի այս ժողովրդին, ժողովուրդի մեծամասնութիւնը սովամահ կը լինի: 40 փարայով ճանապարհ չենք կարող կտրել. միջոցներ պէտք է ստեղծել: Շատերը ուզում են գնալ դէպի օտարութիւն ընտանիքներով միասին: Եւ մտածում են թոյլ տամ գնան, բայց մի ուրիշ միտք տանջում է: Նրանց գնալէն յետոյ, հաւատացել եմ քիւրտեր գան բնակուին սրանց տեղերը: Իսկ թոյլ չտամ՝ բոլորը սովամահ պիտի լինին: Այժմ ընկերներ ձեզ եմ դիմում. ինչ ելք ճանապարհ դնենք այս ժողովուրդի առաջ: Ձեր գրածի համաձայն 40 փարայից տուի, այդ գիտցած լինիք. իսկ մնացած 10 փարան արդէն ձեր գրածի համաձայն աւելի աղքատ եւ չքաւորներին կը բաժանեմ եւ ի նկատի կ'ունենամ ընկած ընկերների ընտանիքներին: Այսօր Կելիկիզան էինք. ողբալաց դիմեցին ինձ, որոնց 6 մարդը բանտարկուած էր լուծկան կովի պատճառաւ եւ 9 ոսկի սալաֆ արել են: Այդ դրամը մինչեւ այսօր մնում էր. քիւրտերը եկել նրանց տները լցուել, ունեցած չունեցածնին կ'ուզեն տանիլ: Ես այդ դրութիւնը տեսնելով չկարողացայ տանիլ: Երեք ոսկի տուի, մնացածի համար ձեզ եմ դիմում մի կարգադրութիւն անէք: Եթէ ես ունենայի արդէն բոլորը կը վճարէի, մանաւանդ Մուրատը եւ Ռուբէնը համաձայնել են տալու: Է՜հ, սիրելիք, դրութիւնը այս ժողովուրդին սոսկալի է. բոլորովին արիւնաքամ է եղել քիւրտ սալաֆտարի եւ թուրք թահսիլտարի ձեռօք: Ուզում եմ մեռնել չտեսնել այս սարսափելի տեսարանները: Թշուառ սասունցիի կրած նեղութիւնները կարծես քիչ է, մէկ էլ աւելանում է այս վատաբարոյ գիւղուորների տուած նեղութիւնը: Մտնում են Շէնիկ, Սէմալ, Կելիկուզան, բոնութեամբ օլամի են տանում, առանց վճարի, առանց վարձի: Վա՜յ այն հայուն, որ դիմադրէ ու նրանց ասածը չկատարէ, փայտի ու ծեծի տակ կը սպաննեն: Մէկին ծեծել են, որ գիւղի ռէիսն էր. 3-4 օր հիւանդ պառկել է: Ի սէր Ալլահին, դիմէք Սելանիկ, Պոլիս՝ հեռագրով. գուցէ այս անխիղճ գազաններին այս տեղից դուրս հանեն: Եթէ ձմեռս մնան այստեղ շատեր փքախեղդ պիտի լինին:

Ի՞նչ անէ թշուառ սասունցին, իր տարտերի համար լա՞յ, թէ ոչ թուրք զօրքերի, օլամների համար: Վաղը կը գնամ զօրանոցը զօրքի զօրապետի հետ տեսնուելու: Պիտի բողոքեմ դրա գինուորների կատարած չարութիւնների համար. թէեւ գիտեմ անօգուտ է, բայց ինչ անեմ:

Տեղիս կազմակերպելու մասին մի քանիսների հետ խորհրդակցեցի, եւ ընկեր Մանուկի հետ, ոչ ոք չի համաձայնիր. տեսակ տեսակ պատճառաբանութիւններ բերին, ի հարկէ բոլորովին անհիմն: Մանրամասնութիւնը Մանուկից կը լսէք: Շէնիկ, Սէմալ, Կելին, Գանջ, Շուշնամերկ եւայլն, այստեղ չի կարելի կազմակերպել այն ձեւով, ինչ ձեւով մեր ծրագրի եւ կանոնագրի պահանջն է: Շատ երկար եմ խօսել, դուք էլ Մանուկի հետ խօսացէք եւ ձեր կարծիքները գրեցէք:

Տատրագոմցիք ուղարկում եմ իրանց գիւղի համար բողոքելու. դուք էլ ձեր կողմից պէտք եղած ճանապարհները ցոյց տուէք: Արզուհալի փող էլ տաք: Պէտք եղած միջոցին հեռագրի էլ փող չխնայէք: 2 ոսկի յանձնել եմ Մանուկին Սասնոյ համար գրքեր առնելու. եթէ դրամը պակաս գայ լրացնէք: Ուսուցիչ վարձել եմ 600 ղրուշ. մօտաւորապէս 30-40 աշակերտ կը կարդան:

Տալուոր[իկ]ցիների վիճակը աւելի դառն է. մի քանի երեխաներ սովածութիւնից մեռել են: Եղկարից 6-7 տուն բոլորովին սովամահ են լինում: Գլուխս կորուցել եմ, չգիտեմ ինչ գրեմ. ձեռքերս գրիչ չի բռնում որ գրեմ:

Արդէն սարերը ձիւնով ծածկուեցին. հաղորդակցութիւնը երեւում է շուտով պիտի կտրուի այդտեղի հետ, եւ ես պիտի մնամ այս տեղերը. եթէ մնամ այս սոված ժողովուրդի հետ, ինչ պիտի անեմ:

Շուտով ուղարկեցէք ինձ համար կարուելիք շալվարը եւ բալդոն. արդէն սարսափելի ցուրտ է:

Արտասահմանից եկած լուրերից մեզ էլ բաժին հանէք. չմոռանալ թերթ ուղարկելու:

Բարեւներ՝ ՍԵՊՈՒՀ

1908, Հոկտ. 19
Շէնիկ

Փաստ. 730-52

9.– ՆԱՄԱԿ ՉԵՐՔԷԶ ՑԵՂԱՊԵՏ ՄԱՀՄԷՏ ԷՖԷՆՏԻԷՆ

Թուրք եւ հայ յեղափոխական կոնգրէսի պատուարժան անդամոց

Բաղէշ

Պուլանըք, Մանազկերտ եւ Խլաթ գաւառներու ներկայ կացութեան մասին Յոխիկեան Արմենակ էֆ.ի հետ ունեցած տեսակցութեանս միջոցին իմ տեսութիւններս երկարօրէն պարզած եմ թէեւ, իբրեւ այս հայրենիքի զաւակ, նուիրական պարտականութիւն կը համարեմ գրով եւս Ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրել այս կողմերու ներկայ դժբախտ վիճակին վրայ։

Սահմանադրութեան հրատարակութեան թուականին, արտաքին երեւոյթով այնպէս կարծուեցաւ որ օսմանեան տէրութեանց մէկ ծայրէն միւսը Գանունը էսասը՝ առանց կրօնի եւ ազգութեան խտրութեան, ամէնուն ընդունելութեանը արժանացաւ...։ Հին ռեժիմը յանկարծակիի եկաւ, քրտութիւնը շլմորեցաւ եւ ուռկանի մէջ ընկած ձուկի մը նման թփրտաց ժամանակ մը. շուարած դրութեան մը մէջ էր, երբ յանկարծ սթափեցաւ եւ զգաց որ նոր օրէնքը իր ունեցած ցեղային անսահման իրաւունքներուն, ազատութեանը, բռնապետութեան եւն եւն սահման մը կը դնէ, սանձ կը դնէ իր բերանին. արգելք կը դնէ իր ազատ քայլերուն. շուարած էր այո, եւ իր ընելիքը չէր գիտեր, երբ Հին օձը — Հին ռեժիմը, օգնութեան հասաւ եւ գործելու, նոր օրէնքը տապալելու ճանապարհը գծեց իր առաջ։

Այժմ քրտութեան ներկայացուցիչները — ցեղապետները, կրօնապետները գործելու որոշ ծրագիր եւ ուղղութիւն ունին. անոնք արդէն սկսած են այլեւայլ տեղեր համախմբումներ ունենալ. Հասանանցի ցեղապետներէն տիպլոմաթիք յատկութեամբ ծանօթ Ֆաթուլլահ պէյն արդէն իբր պատգամաւոր իր աշիրէթին, ուղեւորուեցաւ դէպի Պիթլիս նշանաւոր օճախի ներկայացուցիչ շէյխ Սայիտ Ալիի հետ տեսութիւն եւ խորհուրդ փոխանակելու։ Ռէակսիոնը մեծ ծաւալ գտած է. շատ մեծ ուժով եւ եռանդով կը գործուի քրտական նշանաւոր պրոպագանդիստներու միջոցաւ։ Ձեզ արդէն յայտնի պիտի լինի այս պարագան որ քրտական ռայա դասակարգը ձայն ու կարծիքի ազատութիւն չունի թուրքերու հանդէպ. բաւական է որ Աղան հրամայէ, եւ ռայան պատրաստ է հպատակելու եւ գործելու։

Ռէակսիոնի այս գործողութիւնը իր կեդրոնն ունի Հայտարցի աշիրէթին պատկանեալ երկիրը. գլխաւոր ներկայացուցիչն ու պարագլուխը Հիւսէյն փաշան է. միւս՝ Հասանանցի, Սեփկիցի եւայլն աշիրէթներու թուքրները երդումով եւ ուխտով միացած են գործելու այն ընդարձակ եւ հակասահմանադրական ծրագրին համաձայն, որ Պոլիսէն ղրկուած է քիւրտ քոմիտէներու կողմէ։

Այսօր, որ բարեբախտութիւնն ունինք մեր երկրի կուսակալութեան կեդրոնին մէջ ունենալու յեղափոխական կարեւոր ոյժ մը յանձին Ձեզ, Ձեր ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ այս կէտին վրայ. եւ կ'առաջարկեմ որ քոնկրէսիդ անդամներից 4-5 ազդեցիկ եւ խելացի անձինք անմիջապէս ղրկէք այս կողմերը։ Մենք իբր զաւակ հայրենիքի, մեր ծառայութիւնը ամենայն սիրով կ'առաջարկենք, միանալու համար այդ անձանց հետ եւ գործելու յօգուտ երկրին ու Սահմանադրութեանը, որ իսկապէս վտանգի մէջ կը տեսնեմ...։

Այս նամակը Ձեզ ղրկելով՝ այսօր եւեթ կը մեկնեմ դէպի Հայտարցւոց երկիրը, հետամուտ լինելու վերոյիշեալ ծրագրին եւ եթէ չյաջողիմ՝ պատճէնն առնելու, գոնէ իմաստն հասկնալու եւ գրաւոր կերպով Ձեզ ներկայացնելու։

Ցմոռնամ յայտնել որ թուրքն աղաներէն մաս մը որքան որ չեն ուզեր ընդունել այդ ծրագիրը եւ միանալ ռէակսիոնէրական այդ գործեաց բայց սպառնալիքի ներքեւ ակամայ կը միանան, օրինակ՝ ինչպէս կը լսուի, Հայտարցի Ալի պէյն։

Գործը քանի դեռ ընդարձակ ծաւալ չէ ստացած փութացուցէք քանի մը անձինք, որպէսզի՝ ուխտով ազնիւ խօսք կու տամ, իրենց հետ միանալով մենք եւս սկսենք պրոպագանդայի եւ քրտական այս վտանգաւոր շարժման առաջն առնելով, գոնէ ոյժերնին կը բաժնենք եւ հակառակ կուսակցութիւններին կը չէզոքացնենք։

Փորձեր եղան չէրքէզ գիւղերն եւս միացնել հետերնին. բայց առայժմ չեն յաջողուած. եթէ ուշադրութեան չառնուի մեր առաջարկը՝ գուցէ ռէակսիոնը մուտ գործէ եւ չէրքէզներու մէջ։

Կրկնելով մեր ուխտը սիրեցեալ վաթանի ծառայութեանը համար, ակնդէտ կը սպասեմ մօտալուտ կարգադրութեան մը Ձեր կողմէ։

Մնամ խորին յարգանքներով
Խլաթ գաւառի Ղուլիկ գիւղի
չէրքէզ ցեղապետներէն՝ ՄԱՀՄԷՏ ԷՖԷՆՏԻ

16 *Նոյեմբ.* 1908
Կոփ

Փաստ. 701-21

10.– ՍԵՊՈՒՀԷՆ ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄՆԻՆ

Կ. Պոլսոյ Պատ. մարմնին

Ընկերներ!

Ձեզ պարբերաբար գրած ենք շրջանի վերակազմութեան մասին, այլեւ այն խուլիգանական շարժման մասին, որ վերջերս հանդէս էր եկել մեր շրջանում եւ որը սակայն ձեռք առնուած ազդու միջոցների շնորհիւ հէնց իւր սաղմնային վիճակումն էլ խեղդուեց։ Վերակազմութիւնը վերջացած լինելով 10-12 օրէն հրաւիրելու ենք Ռայոնական ժողով, որի զբաղմունքների եւ արդիւնքի մասին ժամանակին կը հաղորդենք մանրամասնօրէն։

Բազմիցս Ձեզ գրել ենք վիճակին դառն կացութեան մասին եւ օգնութիւն ուզել նիւթական թէ բարոյական. սակայն էլի հարկադրուած ենք կրկնելու, որովհետեւ անհնար է լինում չգրել եւ չխօսել ի տես այն զրկումներու եւ հարստահարութիւններու որին ենթարկուած է դեռ այժմս էլ տարօրինին։ Գարուն է. գիւղացին ձեռքը ծոցին, վիզը ծուռ մնացել է շուարած. սերմ եւ լուծք, սոյն երկու ամենակարեւոր բաներէն զրկուած է գիւղացին եւ այդ դրութեան ենթարկուած է մեծագոյն մասը գիւղացիութեան։ Եղած օգնութիւնները կաթիլներ են ովկիանոսի մէջ։ ժողովրդին սովի ճիրաններէն ազատելու համար հարկաւոր են աւելի արմատական միջոցների եւ ռեֆորմների գործադրութեան աշխատել, որոնց մասին արդէն ուրիշ անգամներ գրել ենք Ձեզ։

Ընկեր Գարմէնին հեռագրով Բարձրաբերդ էք հրաւիրում. սակայն այժմ անհնար է նրա բացակայելը, որովհետեւ մինչեւ օրս համարեա մենակ է տարել ամբողջ գործը եւ այժմ էլ չափազանց զբաղուած է, թէ շրջանին վերակազմութեան եւ թէ հաշուական եւ այլն խնդիրներով։ Բացի դրան էլ, գարուն է. քիւրտ քոչորները եայլախ կը բարձրանան եւ գողութիւնները, սպանութիւններն ու ծեծերը անպակաս կը լինին. այլեւ հարստահարուած ժողովրդի հողային-կալուածական խնդիրները, հարկահաւաքութիւնը՝ աղնամ, սերմնցուի, լուծքի եւ ջրի կռիւները եւ դրանց բարւոք կարգաւորման համար այնքան կարեւոր գիւղացիական համայնական միութիւնների լաւ եւ յաջող կազմակերպումը եւն եւն. գործեր՝ որոնց յաջող կարգաւորման համար ոչ միայն կարեւոր է Գարմէնի ներկայութիւնը, այլեւ մենք կը խնդրէինք որ շտապեցնէիք մի քանի գիտակ գաղափարական վարիչ ոյժեր եւս. օրինակ, Ռուբէն Զարդարեանին իբրեւ տեսուչ կեդրոնական վարժարանին. Ներսէս Փափազեանին իբրեւ Դուրանի կրթական-թեմական տեսուչ։ Մենք կը խնդրէինք յատկապէս որ ընկեր Ս. Զաւարեանը իբրեւ գիւղատնտես այցելէր մեր շրջանը ուսումնասիրելու համար գիւղացիական-համայնական հողային հարցը եւ համայնական աշխատանքը եւ իբրեւ օրինակ մի քանի գիւղերում սկսէր գործնական աշխատանք։ Մեր շրջանի համար շատ կարեւոր է նաեւ մի փաստաբան-իրաւաբան ունենալը, այնպէս ինչպէս էջմիածինն ունի, որպէսզի ձրիաբար պաշտպանէ հայ չքաւորների հողային-կալուածական դատերը դատարանում, որով ժողովուրդը կ'ազատուի շրջանիս անպէտք, չահամոյ եւ ապիկար փաստաբանների ձեռքից եւ հազարաւոր անմեղների դատերը չվիտի այլեւս ոտնահարուին դատարաններում։ Շրջանս բոլորովին զուրկ է կարող ընկերներէ, իսկ հիւանդութիւններն անպակաս են չնորհիւ վատ սնունդի, անառողջապահիկ պայմաններու եւ զրկանքներու. հետեւաբար մի քանի այր եւ կին բժիշկներու ներկայութիւնը շրջանումս շատ կարեւոր է։ Կարող ուսուցիչներու եւ ուսուցչուհիներու կատարեալ սով է մեզանում. ի նկատի առնելով կրթական գործի այնքան կարեւորութիւնը, չէք զլանալ անշուշտ ընկերներ մեզ ուղարկելու եւ կրթական գործը ամուր հիմքերու վրայ դնելու կարեւոր խնդրին բաւարարութիւն տալու մեր խնդրին լիուլի գոհացում կու տաք, եւ եթէ տրամադրելի ընկերներ գտնուին, ուղարկեցէք մեզի շրջիկներ եւ վիճակագիր պատրաստողներ։

Ձեզ հաղորդուած այն լուրը, թէ սկսուած շարժումը ուղղուած է միմիայն ընկեր Գարմէնի դէմ, ոչ մի հիմք չունի, եղածը հնի եւ նորի կռիւ էր, որը սակայն վերջացել է ձեռք առնուած կարգ մը միջոցների շնորհիւ։ Այժմ մեր գործերը կանոնաւորել են. մնում է միմիայն Կորոտի վերակազմութեան խնդիրը, որը դեռ չէ վերջացել։ Երեք օր առաջ Շամէն տեղս հասաւ մշեցի Հաճի Ցակոբը, որի ներկայութիւնն այնքան օգտակար կարող է լինել մեզ ներկայ պարագաներում։

Հայ կնոջ բռնի իսլամացման առթիւ մեր սարքած գործադուլի պատճառաւ մեր յարաբերութիւնները (Իթթիհատի հետ) լարուել էին.- ցրտութիւնը ի հարկէ իրենց կողմից էր. սակայն երբ մենք յաղթեցինք, կրկին այժմ սկսել է պաշտօնական յարգալիր վերաբերմունք թէ զինուորութեան եւ թէգիտակից թուրք տարրի կողմից դէպի մեզ. իսկ շովէն եւ մութ ուժերը բոլորովին թուլացել են։

[Դաշնակցութեան] Խորհրդի գումարումը ինչո՞ւ է ձգձգւում. ե՞րբ կը լինի եւ ովքե՞ր պիտի մասնակցին. յայտնեցէք մեզի։

Ընդհանուր Ժողովի օրակարգը տակաւին չստա-

ցանք. ինչո՞ւ։ Հաղորդեցէք մեզի Սարուստանի եւ Վրէժի[9] գործերի ներկայ կացութեան մասին եւ մեզ գիտակ պահեցէք ընդհանուր կազմակերպական գործերին։

Քրիստոնեաներու զինուորագրութեան յետաձգման մասին ստացուած լուրերի պատճառաւ միթինկ մը գումարեցինք, եւ հեռագրով բողոքեցինք պարլամենտին յետաձգման դէմ եւ պահանջ դրինք հէնց այս տարուանից սկսել քրիստոնեաներու զինուորագրութիւնը։

Գաւառները եկող քննիչ յանձնաժողովը ինչո՞ւ է ուշանում. լսում ենք որ պագիաները[5] պիտի հաւաքուին շուտով. ժողովուրդը չունի որ վճարէ. աշխատեցէք կամ յետաձգել հաւաքումը եւ կամ բոլորովին չհաւաքել։

Կառավարութեան ուղարկած սերմնցուի դրամները ժողովրդին կը տրուի միմիայն երաշխաւորութեամբ եւ դժնդակ պայմաններով, որով եւ ժողովուրդը չպիտի կարողանայ օգտուիլ դրանից. այդ մասին ալ հարկ եղած դիմումները ըրէք ուր որ հարկն է որպէսզի ժողովրդին տրուի առանց փոխարինութեան կամ գոնէ տանելի պայմաններով։

Մեր կազմակերպական դրամական եւայլն հաշիւները պատրաստ են եւ յաջորդ փոստայից սկսած կ'ուղարկենք։

Կազմակերպական ծախսերը գոցելու համար դրամի մեծ կարիք ունինք. այդ մասին քանիցս գրել [ենք] Ձեզ եւ անպատասխան մնացել. պատճառն ի՞նչ է։ Այժմ չըրջանիս համար կարեւոր են գիտակից ընկերներու եւ դրամի առաքումը, որոնց բաւարարութիւնը տալը կը խնդրենք։

Ընկերական բարեւներով՝
Դուրան-Բարձրաւանդակի Կ. Կոմիտէի կողմից։
ՎՐՈՑՐ

9.- Յաջորդաբար՝ Կովկասի եւ Պարսկաստանի։

1909 *թ. Մարտ* 30

Փաստ. 701-88

11.– ԳԱՐՄԷՆԷՆ ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄՆԻՆ

Կ. Պոլսոյ Պատ. Մարմնին,

Սիրելիք,

Մեր միութասարիքը մեկնեց. նորը դեռ չեկաւ։ Միութասարիքի մեկնելով մուհաջիրների գրաւած հողերի հարցը երեսի վրայ մնաց եւ աչունը վրայ գալով մուհաճիրները այս տարի եւս պիտի մնան, որով կրկին փողոց մնալով հայ հողատէրերը եւ ամրան սաստկութեան չդիմանալու պատճառով ճարահատ պիտի կրկին գաղթեն եւ այս անգամն աւելի յուսահատ, որ սահմանադրութեան օրին իսկ հայը զրկուած եւ հալածուած է։ Այրայեղ յուսահատութիւնից սպասւում են բարդութիւններ, որոնք գուցէ ազգային թշնամութիւնների բռընկման պատճառ դառնան։ Եւ այս անգամին գուցէ դըժուարանանք կարգը պահպանել։ Ահա ձեր գոված նոր կառավարութեան խաղաղ եւ արդարամիտ գործունէութիւնը։ Այն գիւղերը որոնց մասին որոշումներ եղան թէ անիրաւութեամբ եկուոր քիւրտերը պիտի թողնեն, օգտուելով առիթից կրկին մնում եւ նոյնիսկ վերադառնում են հայերի հողերի վրայ, բռնի ոյժով, որովհետեւ իրենք զինուած են, որովհետեւ կառավարութիւնը իրենց կողմն է։

Ահա այս պայմաններում անկարելի է համերաշխութեան գաղափարին զոհել իրաւազուրկ գիւղացիներին։ Պատրիարքարանի հաշուին որքան ժամանակ եղաւ ինչ խնդիրներ եւ պահանջներ արինք։ Ատանան՝ Տարօնը մոռացնելու չէ՛։

Բժիշկ խնդրեցինք եւ ահա կապոյտ հազի, տիֆի եւ յայտնի ու անյայտ հիւանդութիւնների մի համաճարակ է սկսել որ անխնայ գլորում է։ Շուրջ 20 օրէ ինչ եղանակները անսպասելի եւ անժամանակ կերպով փոխուեցին։ Անձրեւ եւ կարկուտ։ Կալերը մեծամասամբ մնացին երեսի վրայ. թշուառ ժողովուրդը հազիւ էր ցորենի երես տեսել, հազիւ արիւն քրտինքով ցորենը կալը բերաւ եւ ահա նախանձոտ երկինք նոր պատուհաս բերաւ. օրեր կ'անցնին եւ կանոնաւոր կերպով ցերեկները արեւի երես չենք տեսած. ցորենները կալերի մէջ կը ծլին ու կը փտին, կորեկները եւ գլգլները փչացան. վրայ եկաւ կարկուտը եւ մի քանի գիւղերում բոլորովին փչացրեց թութունները, կորեկները եւ բրինձները, իսկ այդ գիւղերում գիւղացիների միակ բերքը եւ հարստութիւնը թութունն է, որ պիտի հացնէր, քաղէր վաճառէր եւ հաց ու պաշարեղէն պիտի գնէր, բայց ահա զրկուեց այդ ամէնից եւ յուսակտուր, ձեռը ծոցին իւր սեւ բախտն անիծելով կուսակցութեան դուռը դիմեց որ դժուար թէ բացուի աշխատաւորների առաջ։

1500 ոսկի, բաւականին գոհացուցիչ մի գումարի հանգանակութեան ձեռնարկեցինք. գիւղացի, դաշտեցի ժողովուրդը ուրախ իր բերքերի առատութիւնից սիրով ընդունեց կրթական այդ բիւրջէն։

Տարօրինակ է։ Հացի սով կար, օգնեցիք. այժմս մըտքի, հոգու սով է. մէկը չուզեց պատմական Տարօնի ուղիղ 100 հայ գիւղ ունեցող Դաշտին կրթական մի օգնութիւն անել, չեղան մի քանի գաղափարական երիտասարդ վարժապետներ եւ վարժուհիներ որ ինքզինքին տրամադրէին Տարօնի կրթական գործին։ Ապա Սասունի.- այդ մտքով, երգով փառաբանուած, հեռուից պաշտուած ազատաբեր Սասունը վէրան եւ անօթի. տակաւին մի հատիկ դպրոց իսկ չունեցաւ։ Ահա քու վարձդ ազատութեան 20ամեայ զոհ եղած Սասուն։

Մամուլը գաղթականութեան տէր է. բայց հայրենի կեանքից կտրուած մամուլը մինչեւ օրս չուզեց, անգիտացաւ եւ թերացաւ մի քանի ուսումնասիրողներ, թղթակիցներ ղրկել Երկիրը ուսումնասիրելու, իրականութեանը ծանօթանալու։ Գաղթականութիւնը անմտութիւն կը համարէք, բայց զուլումի օրով փախստական, պանդուխտ ընկածները խաբուեցին եկան իրենց վաթանը իրենց աւերակների վրայ, եւ ահա քիւրտը, մուհաջիրը, կառավարութիւնը նրան իւր սեփական տան չէմքից իսկ կոխել արգիլելով՝ հեռուն, անբնակ վայրերն է ցոյց տալիս։ Ջմռռանալով ի հարկէ յետամնաց տուրքերը, չվարած, չցանած հողերի վճարները, քիւրտ, թուրք, մուհաջիր զուլումքարի ձեռքը ընկած, խլած հողերի, որի արդիւնքը — բերքը հարստահարիչներ կ'ուտեն կառավարութեան քթի առաջ։ Իսկ կառավարութիւնը նոցա չի տեսնում այլ նպաստից օգնութեամբ վերադարձող հայ հալածուածները։

Տեղիս Իթ[թիհատ]ը մինչեւ օրս չպատասխանեց մեր դիմումներին, «խառն մարմիններ» կազմելու համար։ Եւ եթէ պատասխանէր իսկ մի եզրակացութեան չպիտի գայինք որովհետեւ նրա կազմից հեռացել են եղած ազատականները, զինուորականները եւ մնացել են միայն մութ ոյժերը. չնչին բացառութիւն կազմի մէջ մնացող լաւ ոյժերն էլ ինքզինքին անկարող ցոյց կը տան մի քայլ անելու. բաւականին թուով նորանոր դիմումներ են լինում մեզ թուրք դաշնակցական խմբեր կազմակերպելու։

Հաճի բէյլից լուր չունինք, թերթերի լուրեր ունենք միայն։ Ձեր համերաշխութեան կանոնագիր ծրագիրը չունենք։

Թուրքերէն յեղափ. գրականութիւնը թերթերից, ծրագիրներից, թռուցիկներից խնդրեցէք։ Այս պայմաններում Ազդակի եւ Ազատամարտի բաժանորդագները փակելու խնդիրը մի քիչ կ'ուշանայ։ Ը. Ժողովից, Սարուստանից, Պարսկաստանից, ընդհ. յեղափոխական կեանքից տեղեկութիւններ գրեցէք։

«Դրօշակ» ինչո՞ւ չենք ստանում. ինչպէ՞ս է որ Բաղէշ կը գայ, Մուշ՝ ոչ։ Նոյնպէս եւ «Հորիզոնը». նոցա քանի քանի նամակներ գրեցինք բայց... Նոր հրատարակութիւններ չկա՞ն։ Գիրքեր, թերթեր, բրոշիւրներ ղրկեցէք. թող վարժուին, ծանօթանան գրի, գրականութեան։

Դպրոցական գործի համար առաջներ խոստումներ եղան բայց ո՞ւր մնացին ձեր միջոցով բացուելիք 15 դպրոցները։ Իզմիրցիները ինչքա՞ն եւ ի՞նչ նպատակով են խոստումներ արել։ Ներսէս վ[արդապետ]ին կրթական ինչքա՛ն նուէրներ են եղած. նա ասում է որ Դաշտի մասին ոչինչ կայ. եղածը Ս. Կարապետի համար է։ Ս. Կարապետի դիրքը, կլիման, մանրամասնութիւնները որքա՞ն նպատակայարմար են այնտեղ վարժապետանոց կամ միջնակարգ դպրոց բաց անելու. Ռոստոմը, Մուրատը ծանօթ են նահատակ ընկերների ընտանիքներին, որբերին. զինուոր ընկերներին օգնելու մասին ի՞նչ կը մտածէք։ Ջօրեղ ռէակցիայի, մեծ անտեղութիւնների խնդիր էլ կայ այդ բարոյական աջակցութեան հետ կապուած։ Լուրջ մտածեցէք։

Ընկերական բարեւներով՝
ԳԱՐՄԷՆ

9 *Սեպտ.* 09 *թ.*
Տարօն

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ VIII

ԲԱՐՁՐԱԲԵՐԴ – ԿԱՐԻՆ

Բարձրբերդ կամ Բարձրաբերդ կուսակցական ծածկանունն է Երզրում-Կարին շրջանին, որուն թղթածրարը կը բովանդակէ հետեւեալ նիւթերը.–

1.- «Երկրի Արեւելեան շրջանի մարմինների ռայոնական ժողովի որոշումները» (13 Հոկտեմբեր 1908):

Խորագիրը թիւրիմացութեան տեղի պէտք չէ տայ: Այս մէկը տարբեր է ռայոնական այն ժողովներէն, որոնք, ինչպէս ծանօթ է, սովորութեան կարգ մտած էին Արեւելեան Բիւրոյի իրաւասութեան տակ գտնուող շրջաններուն համար եւ կը գումարուէին կուսակցութեան Ընդհ. Ժողովներու միջեւ ինկող ժամանակաշրջանին, պարբերաբար, երբեմն քանի մը անգամ նոյն տարուան ընթացքին: Կարին կայացած Ռայոնական այս ժողովը յատուկ է բացառաբար Մեծ Հայքի, այսինքն բուն Երկրի կազմակերպական շրջաններուն: Հրաւիրուած են միայն գործադիր մարմիններուն ներկայացուցիչները եւ գործիչ ընկերներ, անուններ չեն յիշատակուած:

Ժողովին նպատակն էր՝ Սահմանադրութեան հոչակման հետեւանքով, երբ դադրեցուած էր մօտիկ անցեալի յեղափոխական-մարտական ընդյատակեայ գործունէութիւնը, օրինական ձեւ տալ կուսակցութեան աշխատանքներուն եւ այդ իմաստով համապատասխան որոշումները կայացնել:

Արձանագրութեան մէջ ծածկանունով յիշատակուած տեղանունները կը համապատասխանեն հետեւեալ վայրերուն.

Շամ – Վան-Վասպուրական
Լեռնապար – Վասպուրականի հարաւի լեռնային գօտին (Ռշտունիք, Շատախ, Մոկս)
Բարձրաբերդ – Կարին-Երզրում
Ծովափ – Տրապիզոն
Մալնոյ ձոր – Բաղէշ-Պիթլիս եւ Խլաթ
Խորձոր – Քղի
Լիս – Կ. Պոլիս
Բիւրակն – Խնուս
Հանքեր – արդեօ՞ք Արղանա-Մատենն է, Տիարպէքիրի շրջանին մէջ:

2.- «Դերջանի գաւառէն տեղեկագիր», ազգագրական եւ տեղեկագրական բնոյթի գրութիւն Դերջան գաւառի մասին: Հեղինակը՝ Մեղրիկեան Տիգրան:

3.- Արեւելեան Բիւրոյի ներկայացուցիչ Մեսրեանէն (Օհանջանեան Համօ) երկու նամակներ ուղղուած գործիչ Հրաչեայ Մարալիճ (Փիլոս) եւ Կարնոյ Կեդր. Կոմիտէին, գործիչներու ուղարկման մասին:

4.- Գիսակի (Վարդգէս, Սերենկիւլեան Յովհ.) նամակները Արեւմտ. Բիւրոյին եւ Պոլսոյ Պատ մարմնին:

Փաստ. 1594-1

1.– ԵՐԿՐԻ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ՌԱՅՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ

(13 Հոկտեմբեր 1908)

Որոշուեցաւ Ռայոնական ժողովի զբաղումները բաժնել երկու մասի. ա) Բուն կազմակերպական, գաղտնի, դաւադրական խնդիրներ, որոնց կը մասնակցեն միայն Բիւրոների, Կենտ. Կոմիտէների ներկայացուցիչները եւ աչքի ընկնող գործիչ ընկերներ

բ) Կազմակերպական ընդհանուր խնդիրներ, որոնց կը մասնակցեն խորհրդակցական ձայնով բոլոր հրաւիրուած ընկերները:

Արեւելեան Բիւրոյի, Կենտ. Կոմիտէների ներկայացուցիչների եւ գործիչ ընկերներ, որոնք մասնակցում են Ռայոնական ժողովին ձայնի իրաւունքով:

1) Արեւելեան Բիւրոյից ----------
2) Լեռնապարի Կ. Կ.ի կողմից ----------
3) Շամի Կ. Կ.ի կողմից ----------
4) Բարձրբերդի Կ. Կ.ի կողմից ----------
5) Ծովափի Կոմիտէի կողմից ----------
6) Գործիչ ընկեր ----------
7) Գործիչ ընկեր ----------

Հրաւիրուած ընկերներ, որոնք ժողովին մասնակցում են խորհրդակցական ձայնով՝

1) Սալնոյ Ձորից ----------
2) Բիւրակնից ----------
3) Բագրեւանդից ----------
4) Խորձորից ----------
5) Բարձրբերդի «Որսորդ» ենթակոմիտէից ----------
6) Հանքերից ----------
7) Բարձրբերդի քաղաքային կոմիտէից ----------
ընկերներ:

Օրակարգի խնդիրներ

1) Մարմինների զեկուցումներ
2) Քաղաքական եւ տնտեսական կռիւ,
3) Դաշնակցութեան գործունէութիւնը զուտ ազգային թէ համապետական
4) Մեր վերաբերմունքը դէպի «Իթթիհատը» եւ այլ քաղաքական կուսակցութիւններ:
5) Մեր տաքտիկը հայկական, թուրքական եւ քրտական եւ այլ վայրերում:
6) Կազմակերպական.— ա) Արհեստակցական. բ) Գիւղացիական միութիւններ. գ) Քաղաքական եւ մարտական խմբեր:
7) Ղրոպագանդա.— ա) Բանաւոր. բ) Գրաւոր (թերթ, թռուցիկ, բրոշիւր):
8) Ձինումն.— ա) Յեղափոխական ընկերների. բ) Ձէզոք տարրերի:
9) Կազմակերպական բիւտժէ:
10) Մեր վերաբերմունքը գաղթականների բռնի գրաւուած հողերի վերաբերմամբ. ա) Մեր վերաբերմունքը [դէպի] այդ հողերի վրայ բնակող բէգերը եւ բ) Աշխատաւոր քրտերը:
11) Դաշնակցութեան վերաբերմունքը դէպի դպրոցական, վանական եւ այլ հասարակական խնդիրներ:
12) Կովկասեան գործունէութիւն:
13) Պարսկական յեղափոխութիւն:
14) Դիպլոմատիա:
15) Դաշնակցութեան խորհուրդը եւ ընդհանուր ժողովը:
16) Պարբերաբար երկրի Ռայոնական ժողովներ:
17) Երկրի ուսումնասիրութիւն:
18) Տեռորներ:
19) Կարէն Սուրէնի գործը:
20) Դատական խնդիր:
21) Դաշնակցական պլատֆորմը — երեսփոխանական ժողով:
22) Կազմակերպական ներքին կանոնագիր:
23) Նուէրներ յեղափոխական ընկերների:
24) Բիւրակնի խնդիր:
25) Ծովափի կոմիտէի կնիք ուզելու խնդիրը:

1) Մարմինների զեկուցումներ.— Ընկերների տուած զեկուցումներից պարզուեց, որ բոլոր յեղափոխական վայրերում կազմակերպութիւնը բաւարար վիճակի մէջ է գտնուած, սակայն նկատի ունենալով, որ ընթացիկ հրատապ պահանջներին բաւարարութիւն տալու համար մեր ոյժերը քիչ են, որոշուեց զօրացնել մարմինները, նոր ընկերներ հրաւիրելով արտասահմանից եւ Լիսից:

2) Քաղաքական եւ տնտեսական կռիւ.— Նկատելով որ աշխատաւոր ժողովրդի քաղաքական եւ տնտեսական շահերը սերտ կերպով շաղկապուած են միմեանց եւ առանց մէկի միւսը կարող է մնասուել. նկատելով որ երկրի տնտեսական խնդիրներն հասունացել են եւ քաղաքական նոր կարգերը միայն ա՛յն ժամանակ կարելի է ապահովուած համարել, երբ նա կը դառնայ աշխատաւոր մեծամասնութեան պահանջ եւ սեփականութիւն. նկատելով որ աշխատաւոր տարրի դասակարգային գիտակցութեանը զարկ տուած լինելով ապահովեցրած կը լինենք ապագայում նրանց տնտեսական շահերը, եւ այդպիսով անտագոնիզմ[1] առաջացնելով աշխատաւորների, կեղեքողների ու տիրապետողների միջեւ, աշխատաւորութիւնը ռէակցիայի ծանր օրերում կ'անցնի յեղափոխական կուսակցութիւնների կողմը, պաշտպանելու համար նոր քաղաքական ազատարար կարգերը. Ի նկատի ունենալով այդ եւ մի քանի կարեւոր հանգամանքներ, Ռայոնական ժողովն որոշեց, որ Դաշնակցութիւնը Տաճկաստանում քաղաքական կռուի հետ զուգընթացաբար պիտի տանի նաեւ տնտեսական կռուի գործը, ղեկավարուելով ընդհանուր աշխատաւորական աշխարհահայեացքով. այսինքն հայ աշխատաւորութեան հետ միասին, կազմակերպել եւ ղեկավարել նաեւ դրացի ժողովրդի աշխատաւորութիւնը, երկրի հասունցած տնտեսական պահանջներին բաւարարութիւն տալու համար:

3) Դաշնակցութեան գործունէութիւնը զուտ ազգային թէ համապետական.— Նկատելով որ Դաշնակցութիւնը իր գործունէութեան ընթացքում, հակառակ իր ծրագրի իսկական ոգուն, Տաճկաստանում այլ եւ այլ պատճառներով գործել է ընդհանրապէս զուտ ազգայնական-քաղաքական տեսակէտով ու տաքտիկով, նկատելով որ մեր հարեւան ժողովուրդների մէջ եւս կայ պարարտ հող մեր բուն ծրագրի ոգուն համապատասխան գործունէութեան, եւ նկատելով որ այս տեսակի գործունէութիւնը զուտ ազգայնական հարցերի լուծման չվնասելուց զատ, ընդհակառակն, աւելի պիտի նպաստէ նրա լուծման, Ռայոնական ժողովն որոշեց, որ այսուհետեւ՝ պէտք է գործել նաեւ Թուրքիոյ աշխատաւոր ժողովուրդների մէջ, տարածելով մեր սկզբունքներն ու աշխարհահայեացքը եւ կազմակերպելով նրանց, աւելի ուժեղ յեղափոխական մասսա պատրաստել, բռնակալութիւնը տապալելու եւ մեր նպատակներն հետապնդելու համար:

4) Մեր վերաբերմունքը դէպի «Իթթիհատը» եւ այլ քաղաքական կուսակցութիւնները.— Երկրի ներկայ կացութիւնը հրամայօրէն թելադրում է, որ բարենորոգ-

1.- Հակամարտութիւն:

գումները յառաջ տարուեն եւ ստեղծուեն այն տարրական քաղաքական եւ քաղաքացիական ազատութիւնները, առանց որոնց դժուար է ուժեղ կերպով հետապնդել մեր քաղաքական եւ տնտեսական իտէալներին։ Նկատի ունենալով, որ Տաճկաստանում կան նաեւ քաղաքական այլ կուսակցութիւններ, որոնք նեղ կամ լայն չափով նոյն նպատակին են ձգտում, Ռ. Ժ.-ը նախ նկատի առաւ «Իթթիհատ վէ Թէրաքգը Ճէմիյեթի» նկատմամբ իւր բռնելիք ընթացքը եւ եկաւ այն եզրակացութեան թէ «Իթթիհատը» շատ բազմազան տարրերից կազմուած եւ այլազան սկզբունքներ դաւանող քաղաքական կուսակցութիւն է, որն իրեն համար ունի չափաւոր յեղափոխական ծրագիր եւ այդ՝ Հ. Ց. Դաշնակցութեան ծրագրին չհակասելուց զատ, նրա նուազագոյն պահանջների իրականացման նպաստում է։ Այդ նկատելով է, որ ներկայ մոմենտում անհրաժեշտ է համերաշխ գործակցութիւնը յեղափոխական այլ մարմինների հետ, այնչափ սուղ գնուած ազատութիւնը պահպանելու եւ նրանով էլ որոշ բարենորոգումների ծրագիրը գործադրելու։ Նկատելով որ մեր եւ նրանց չփումն ու գործակցութիւնը շատ բարերար ազդեցութիւն կարող է ունենալ թէ՝ անհատների եւ թէ ժողովրդի վրայ, որ այդ գործակցութեամբ կարող ենք մեր գաղափարները տարածել նրանց մէջ եւ յառաջ բերել նրանց շարքերում զուտ յեղափոխական գետնի վրայ գործող ընկերներ, Ռ. Ժ.ն որոշեց։ ա) Առանց կորցնելու մեր ինքնուրոյնութիւնն ու անկախութիւնը, նրանց հետ համերաշխաբար գործել, բ) Աւելի սերտ յարաբերութիւն թուրք զուտ յեղափոխական տարրերի մասնաւորապէս Սաբահէդդինի կուսակցութեան հետ, որ ընդունում է մեր քաղաքական ծրագիրը, եւ ջանալ գէթ մօտիկ ապագայում ունենալ թուրք գաղափարակից յեղափոխական կուսակցութիւններ։

5) Մեր տակտիկը հայկական, թուրքական, քրտական եւ այլ վայրերում։— Տաճկաստանի քաղաքական հանգամանքների փոփոխմամբ։ անհրաժեշտ է որոշ փոփոխութիւններ մտցնել նաեւ Դաշնակցութեան գործելակերպի մէջ Թուրքիայում։ ա) Հայկական շրջաններում, նկատելով որ միայն շրջիկ պրոպագանդիստներով անկարելի է աշխատաւոր մասսաների մէջ յեղափոխական գիտակցութիւն զարթեցնել, որոշուեց զանազան վայրերում ուսուցիչ եւ այլ անուան տակ տեղաւորել գիտակից եւ յեղափոխական տեմպերամենտի[2] տէր ընկերներ, որպէսզի տեւական եւ սիստեմատիկ պրոպագանդով հնարաւոր լինի ցանկալի արդիւնքի հասնել։ Կենտրոնական վայրերում առանձին ուշադրութիւն պէտք է դարձնել ինտելիգենտ երիտասարդութեան վրայ ջանալով բարձրացնել նրանց յեղափոխական մտաւոր մակարդակը։

Խմբերի մշտական զինուած ձեւն ու շրջագայութիւնը, չնայած իր տուած օգուտներին, աւելի վնասակար մի երեւոյթ է եղել, միշտ կապուած լինելով ընդհարումների եւ ժողովրդական վնասների հետ, որոշուեցաւ որ այս այսուհետեւ մի անգամ ընդ միշտ վերջացած պէտք է համարել այդ նոյն մշտական զինուած խմբերի գոյութիւնն ու շրջագայութիւնը եւ դրա փոխարէն կազմակերպել կամաւորների խմբեր պէտք եղած ժամանակին շարժման մէջ դնելու նպատակով։ Իսկ յեղափոխական ակտիւ քայլեր կատարելու անհրաժեշտութեան պարագային, պէտք է մտածել տակտիկական յարմար ու նպաստաւոր ձեւեր եւ առհասարակ պէտք է խոյս տալ ցուցամոլական բնոյթ ունեցող երեւոյթներից եւ ամէն կերպ աշխատել թէ՝ մարտական խմբերը եւ թէ կազմերը որքան կարելի է գաղտնի պահել միայն շատ քիչ անձնաւորութիւններ հրապարակ հանելով։

II) Թրքական շրջաններում պէտք է աշխատել ինտելիգենտ տարրերի հետ որքան կարելի է աւելի սերտ յարաբերութիւններ մշակել։ մտցնել նրանց մէջ խմբական կազմակերպութեան սիստեմ եւ նրանց միջոցով ազդել նաեւ նրանց մասսայի վրայ։ կազմել նրանց հետ խառն կոնֆերանսներ եւ զարկ տալ նրանց հայրենասիրական վերազարթնումին, չդիպչելով առհասարակ նրանց կրօնական զգացումներին։

III) Քրտական շրջաններում պէտք է մի անգամ ընդմիշտ ձեռ քաշել քիւրտ աղաների հետ սերտ յարաբերութիւն մշակելուց եւ նրանց հետ ապստամբական ձեռնարկային միութիւններ կազմելուց, որովհետեւ քիւրտ աղայութիւնը ինքնըստինքեան իւր շահերով ուղիղքով տրամագծօրէն հակառակ է յեղափոխութեան։ միայն կարելի է վաճառականական յարաբերութեամբ շահագործել նրանց բարեկամութիւնը դէպի մեզ ի նպաստ զանազան փոխադրութիւնների։ Իսկ դրա հակառակը քիւրտ աշխատաւոր ժողովրդի հետ պէտք է աշխատել մօտենալ ամէն կերպ եւ նրանց ընդունել իբրեւ բազա մեր յեղափոխական գործունէութեան՝ կազմակերպելով նրանց եւ ներշնչելով գիտակցութիւն իրենց դասակարգային շահերի։

6) Կազմակերպական։— ա) Գիւղացիական։ բ) Արհեստակցական միութիւններ։ գ) Քաղաքական եւ մարտական խմբեր։— Հ. Ց. Դաշնակցութիւնը բաղկանում է արհեստակցական, գիւղացիական միութիւններից ու քաղաքական եւ մարտական խմբերից։

Արհեստակցական ու գիւղացիական միութիւններին մասնակցում են այն արհեստաւորներն ու գիւղացիք, որոնք ընդունելով Դաշնակցութեան ծրագիրն իւր ամբողջութեամբ, Դաշնակցութեան ղեկավարութեան տակ կազմակերպւում են իրենց ուրոյն տնտեսական շահերը պաշտպանելու համար։

Քաղաքական խմբերին մասնակցում են այն անհատները, որոնք ընդունելով Դաշնակցութեան ծրագիրը եւ դաւանելով նրա քաղաքական դաւանանքով, նիւթապէս ու բարոյապէս աջակցում են կուսակցութեան գործունէութեանը։

2.- Խառնուածքի։

Մարտական խմբերի անդամներն ընտրւում են վերոյիշեալ երեք խմբերից, ղեկավարելով անհատական ընդունակութիւններով, որոնց անդամները պիտի լինեն պատրաստ յեղափոխական անձնազոհութեան։

Մանօթութիւն։— Ուեւէ դաշնակցական անհատ ազատ է միեւնոյն ժամանակ մասնակցելու թէ՝ քաղաքական խմբերի եւ թէ արհեստակցական կամ գիւղացիական միութիւններին, եթէ կարող է բաւարարութիւն տալ երկուսի էլ դրամական պահանջներին։

7) Պրոպագանդա։— ա) Բանաւոր։ բ) Գրաւոր (թերթ, թռուցիկ, բրոշիւր)։— Նկատելով որ Դաշնակցութիւնն իւր նախկին գործունէութեան ընթացքում շատ քիչ ոյժ է տուել գրաւոր պրոպագանդային, որն իսկապէս հիմն է կազմում բանաւորին եւ այսպիսով երկիրը զուրկ է մնացել յեղափոխական ինտելիգենտ տարրերից եւ ուղիղ գրականութիւնից, Ռայոնական ժողովն որոշեց ամէն կերպ ջանալ զարգացնել գրաւոր պրոպագանդը հետեւեալ միջոցներով։

ա) Երկու թերթեր հրատարակել։ մէկը Պոլսում, միւսը Կարինում։

բ) Աշխատել հայ եւ թուրք լեզուով յեղափոխական մի թերթ հրատարակել Պոլսում եւ մինչ այդ յանձնարարել իւրաքանչիւր Կենտ։ Կոմիտէի միանալ թուրք յեղափոխականների հետ փոքր հրատարակութիւններ անելու։

գ) Ամէն կերպ ջանալ հայերէն, թուրքերէն եւ այլ տեղական լեզուներով բրոշիւրների հրատարակման եւ տարածման, որոնք կապ ունեն յեղափոխական մտքերի, երկրի կուլտուրական վիճակի, հողային դրութեան եւ այլ խնդիրների հետ։

դ) Հետամուտ լինել թուրք թերթերում հրատարակուած հայերի նկատմամբ սխալ գաղափարներին եւ աշխատել հերքել դրանք զանազան առանձին հրատարակութիւններով կամ նոյն թերթերի մէջ գրելով։

8) Զինումն։— ա) Յեղափոխական ընկերների եւ բ) Ջեղոք տարրերի։

Ի նկատի ունենալով, որ Տաճկաստանում եւ մասնաւորապէս մեզ՝ տաճկահայերիս համար զէնքի ոյժը հարուում է գոյութեան մի խնդիր, թէ՝ ներկայ սահմանադրական ռեժիմը պահպանելու եւ թէ դիմադրաւելու բոլոր գալիք անակնկալներին։ նկատի ունենալով որ այս նպատակաւ եղած ժողովրդական զինումը բացարձակապէս ի նպաստ ժողովրդի ազատագրման է, որով եւ զինման բոլոր միջոցները պէտք է հայթայթուին նոյն ժողովրդից, նկատի ունենալով եւ այն տխուր երեւոյթը, որ անցեալում հայ ժողովուրդը ցոյց է տուել կազմակերպական միջոցներով իրեն հայթայթուած զէնքերի վերաբերմամբ՝ մեծագոյն մասը տալով ժողովրդի հակառակորդներին եւ կամ ծախելով ամենաչնչին գներով։ նկատելով որ կազմակերպութեան ցոյց տուած աջակցութիւնն ինքնապաշտպանութեան խնդրի վերաբերմամբ, փոխանակ քաջալերելու մեր ժողովրդին, աւելի եւս անբարոյականացրել է, մեռցնելով ժողովրդի մէջ նախաձեռնութեան ոգին, մանաւանդ ինքնապաշտպանութեան խնդրի վերաբերմամբ,— Ռայոնական ժողովն որոշեց։

ա) Պարտաւորեցնել բոլոր մարմիններին ակտիւ պրոպագանդ մղել իւր շրջանի հասարակութեան մէջ զարգացնելով նրանց միտքը հաւաքական գործակցութեան, որը խոշոր չափով պիտի նպաստէ ինքնապաշտպանութեան գործին մեզանում։

բ) Մի անգամ ընդմիշտ յայտարարել հասարակութեան՝ երբեք եւ ոչ մի տեղ կազմակերպական միջոցներով զէնք չի հայթայթւում յատկապէս ինքնապաշտպանութեան համար։ այսպիսով վերացնել այն ակնկալութեան ցաւալի երեւոյթը, որը համարեա անխտիր տածում են կազմակերպութեան վրայ բոլոր գաւառները,

գ) պարտաւորեցնել Դաշնակցութեան բոլոր մարմիններին դիւրութիւններ տալու ամէն տեղ ինքնապաշտպանութեան համար ժողովրդական ֆոնդեր կազմելու եւ նրանց բարոյական լայն աջակցութիւն ցոյց տալու իրենց նպատակների զարգացման համար։

9) Կազմակերպական քիւրժէ։— Մինչեւ այժմ Տաճկաստանում յեղափոխական գործերը վարելու համար պէտք եղած դրամը մեծ մասամբ հայթայթում էին արտասահմանի դաշնակցական մարմինները, եւ որովհետեւ մի ժողովրդի ազատագրման գործը ա՛յն ժամանակ միայն հաստատուն կարելի է համարել, երբ բուն ժողովուրդն ինքն է զոհաբերւում իւր ազատագրութեան համար, եւ քանի որ Տաճկաստանի ներկայ քաղաքական աւելի ազատ պայմաններում հնարաւոր է զանազան օրինաւոր միջոցներով դրամ հայթայթել, Ռայոնական ժողովն որոշեց, որ այսուհետեւ ժամանակն է, որ երկիրն ունենայ իւր տեղական բիւտժէն։ Ուստի հրահանգում է բոլոր մարմիններին աշխատել օրինաւոր միջոցներով այնքան ուժեղացնել կազմակերպական բիւտժէն, որ տեղական կարիքներին բաւարարութիւն տալուց զատ մասնակցեն նաեւ կազմակերպական ընդհանուր բիւտժէին, ըստ կանոնագրի։

10) Մեր վերաբերմունքը գաղթականների բռնի գրաւուած հողերի վերաբերմամբ։ ա) Մեր վերաբերմունքը [դէպի] այդ հողերի վրայ բնակուող բէգերը եւ բ) աշխատաւոր բրդերը։— Ի նկատի ունենալով որ վերջին տարիներում, մանաւանդ 94-ի կոտորածներից սկսած, զանազան միջոցներով սիստեմատիկաբար հայերի հողերը մեծ քանակութեամբ անցել են թուրքերի, քիւրտերի կամ մուհաճիրների ձեռքը, եւ որովհետեւ ներկայումս առհասարակ անխտիր այդ բոլոր հողերի ետ պահանջելն աւելի կարող է բարդացնել խնդիրը, Ռայոնական ժողովն որոշեց՝ ա) Պահանջել այն հողերը, որ բռնի կոպիտ ոյժով գրաւել են քիւրտ աղաները՝ հալածելով եւ դուրս քշելով հողի տէր հայերին։ բ) Այն հողերը որ կառավարութիւնը գրաւել է հայերից եւ մուհաճիրներին բնակեցրել։ պէտք է ետ պահանջել որ այդ հողերի վրայ բնակուող զանազան ցեղի աշխատաւոր տարրերին կառավարութիւնն իր միջոցներով բաւարարու-

թիւն տայ, հայթայթելով նրանց հողերի վրայ արած ծախսերը եւ նոր հողեր՝ վերաբնակելու համար։

11) Դաշնակցութեան վերաբերմունքը դէպի դպրոցական եւ այլ հասարակական խնդիրներ.— Նկատի ունենալով որ Դաշնակցութեան մասնակցութիւնը դպրոցական, վանական եւ այլ կուլտուրական ազգային գործերում չափազանց կերպով պիտի թուլացնէ կուսակցութեան յեղափոխական գործունէութիւնը, եւ ի նկատի առնելով մեր ոյժերի քանակը այդպիսի մի ընդարձակ գործի համար, Ռայոնական ժողովն որոշեց չմասնակցել ազգային կուլտուրական գործերին իբրեւ կուսակցութիւն, բայց ի նկատի առնելով կրթական գործի չափազանց կարեւոր նշանակութիւնը, Ռայոնական ժողովն յանձնարարում է բոլոր դաշնակցական ընկերներին անհատապէս մասնակցութիւն ունենալ այդ գործերում, աշխատելով ազգային-կուլտուրական բոլոր գործերը տանել ամենալայն դեմոկրատիկական ուղղութեամբ։

12) Կովկասեան գործունէութիւն.— Ռայոնական ժողովը լսելով -------ի բացատրութիւնները Կովկասեան գործունէութեան մասին, եկաւ այն եզրակացութեան, որ Կովկասի դաշնակցական մարմինների թուլութեան գլխաւոր պատճառներից մէկն էլ լինելով չափազանց սեկտարական[3] կիրառումը մեր ծրագրի, որով կազմակերպութեան շարքերը լցուեցին ոչ յեղափոխական տարրերով, Ռայոնական ժողովը Կովկասի ընկերների լուրջ ուշադրութիւնն է հրաւիրում այդ հարցի վրայ, եւ առաջարկում է օր առաջ սրբագրել այդ պակասը, ձեռնարկելով դաշնակցական ուժեղ քաղաքական խմբերի վերակազմութեան, եւ համերաշխ գործակցութեամբ միւս ընդդիմադիր տարրերի հետ՝ առաջ տանել ընդհանուր քաղաքական-ազատագրական կռիւը։

13) Պարսկական յեղափոխութիւն.— Ռայոնական ժողովը ծանօթանալով Արեւելեան Բիւրոյի արած կարգադրութեանց մասին, պարսկական յեղափոխական շարժման օգնելու նպատակաւ, յայտնում է իր համաձայնութիւնը եւ գտնում է, որ Դաշնակցութիւնը պէտք է ամէն կերպ աջակցի պարսկական վերածնութեան գործին։

14) Դիպլոմատիա.— Նկատելով որ Դաշնակցութեան ակնկալութիւնը եւրոպական դիպլոմատիայից հայկական խնդրի լուծման վերաբերմամբ, որքան էլ որ արդիւնք են եղել տաճկական հիւանդոտ ռեժիմի արտայայտութեան, այնուամենայնիւ նա չէ տուել ոչ մի շօշափելի դրական արդիւնք. նկատելով նաեւ, որ ներկայ քաղաքական պայմաններում հնարաւորութեան չանսեր կան Տաճկաստանում, համօմանեան գործակցութեամբ վերածնման չէմքին կանգնեցնելու օսմանեան երկիրը, որի անմիջական մի մասն է կազմում նաեւ դիպլոմատիայի 61րդ յօդուածով նախատեսած հայկական վեց վիլայէթները, նկատելով նաեւ, որ Դաշնակցութիւնը որպէս յեղափոխական սոցիալիստական մի կուսակցութիւն ներկայումս կանգնած է համապետական յեղափոխական տեսակէտի վրայ, Ռայոնական ժողովը գտնում է, որ հասել է ժամանակը, որ Դաշնակցութիւնը բացարձակապէս կանգնելով համապետական յեղափոխական հողի վրայ, մի անգամ ընդ միշտ ձեռք քաշէր եւրոպական դիպլոմատիայի միջամտութիւնից հայկական խնդրի վերաբերմամբ։

15) Դաշնակցութեան Խորհուրդը եւ Ընդհանուր Ժողովը.— Ի նկատի ունենալով դաշնակցական մարմինների քաղաքական պատճառներով թուլացած դրութիւնը, Ռայոնական ժողովն որոշեց դիմել Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրոներին շտապեցնելու համար Դաշնակցութեան Խորհուրդի գումարումը Լիսում եւ նրանից անմիջապէս յետոյ Ընդհանուր Ժողովը նոյն տեղում։ Ընդհանուր Ժողովի կազմի հարցում չղեկավարուել ցեղով, այլ որչափ կարելի է շատ թուով հրաւիրել թէ՛ գործիչ ընկերներ եւ թէ այնպիսի մարմինների ներկայացուցիչներ, որտեղ անցեալում եղել է յեղափոխական ակտիւ գործունէութիւն, եւ նմանապէս նրանց, որոնք մօտ ապագայում պիտի համապատասխանեն դրամական եւ կազմակերպական ցեղին։

16) Պարբերաբար Երկրի Ռայոնական ժողովներ.— Միաձայն որոշուեցաւ, որ ամէն տարի պարբերաբար Սեպտեմբերին գումարուի ամբողջ Տաճկաստանի Ռայոնական ժողով, որի օրակարգը նախօրօք կը մշակէ Տաճկաստանի Պատասխանատու մարմինը եւ հրաւէրներ կ'ուղարկէ երկրի բոլոր մարմիններին, իսկ պատասխանատու մարմին չեղած դէպքում, այդ պարտականութիւնը կը ստանձնեն իրարու մօտ երկու հարեւան կենտ. Կոմիտէներ։

17) Երկրի ուսումնասիրութիւն.— Երկրի ուսումնասիրութեան հարցը քննելիս Ռայոնական ժողովն եկաւ հետեւեալ եզրակացութեանը։

ա) Ի նկատի առնելով որ երկրի լուրջ եւ բազմակողմանի ուսումնասիրութիւնը չափազանց կարեւոր է եւ կարօտ մասնագէտ ոյժերի գործակցութեանը, Ռայոնական ժողովը Բիւրոների լուրջ ուշադրութիւնն է հրաւիրում այս հարցի վրայ եւ առաջարկում է օր առաջ ձեռնարկել այս գործին, որոշ գումար յատկացնելով այդ նպատակի համար, կազմակերպական ընդհանուր միջոցներից։

բ) Ի նկատի առնելով, որ հայ ազգաբնակութեան թուի մասին մի որոշ ու ճշգրիտ տեղեկութիւն չունենք ներկայումս, մինչդեռ այդ չափազանց դժուարացնում է մեր ինքնաճանաչութիւնը, Ռայոնական ժողովն որոշեց՝ յանձնարարել երկրի բոլոր Կենտ. Կոմիտէներին՝ անմիջապէս ձեռնարկել իրենց ձեռքի տակ գտնուած միջոցներով, 1) հայ ազգաբնակութեան մարդահամարը. 2) Մանրամասն տեղեկութիւններ հայերից բռնի կերպով գրաւուած հողերի քանակի մասին 1894 թուից սկսած, լինի այդ քիւրտերի գրաւած թէ մուհաճիրների համար կառավարութեան կողմից խլուած. 3) Բացի հայ ազգաբնակութեան թուից հաւաքել նաեւ դրացի միւս ազգութիւնների մասին տեղեկութիւններ, օգտուելով կառավարութեան դոկումենտներից։

18) Տեռորներ.— Ռայոնական ժողովը Շամի վերջին անցքերի մասին լսելուց յետոյ, նկատի ունենալով ներկայ քաղաքական փափուկ մոմենտն ու պայմանները որ տեռորներն երկու ազգերի մէջ խռովութիւնների տեղիք կը տան. նկատելով որ կազմակերպութիւնն ենթարկուել է լեգալիզացիայի եւ տեռորներ կատարելու դէպքում մեր բոլոր վարիչ ընկերները ստիպուած պիտի լինեն փախստական դառնալու, որով կը վնասուի կազմակերպական գործը, Ռայոնական ժողովը անյարմար է գտնում ներկայ րոպէում տեռորների իրագործումը, թողնելով տեղական Կենտ. Կոմիտէներին յառաջիկայ ամենայարմար մոմենտին գործադրել վճիռները յայտնի մատնիչների վերաբերմամբ, իսկ երկրորդական մատնիչներին անմիջապէս աքսորել շրջանից։

19) Կարէն Սուրէնի գործը.— Քննելով Կարէն Սուրէնի խնդիրը, Ռայոնական ժողովն հաստատեց Շամի Կենտ. Կոմիտէի վճիռը նրա վերաբերմամբ։

20) Դատական խնդիր.— Նկատելով որ կազմակերպութեան մասնակցութիւնը դատաստանական խնդիրների մէջ անցեալում դրական մի արդիւնք չտալով հանդերձ, ընդհակառակը խոշոր չափով վնասել է կազմակերպական գործին, Ռայոնական ժողովն որոշեց դատաստանական խնդիրը միանգամայն հեռու պահել կուսակցութիւնից եւ չմասնակցել երբեք դատական ոչ մի խնդրի։

21) Դաշնակցութեան պատֆորմը երեսփոխանական ժողովում.—

Ընդհանուր կէտերից առաջին յօդուածի մասին երկար թեր եւ դէմ վիճաբանութիւնից յետոյ հարց ծագեցաւ թէ այդ կէտը ծրագրայի՞ն է թէ ոչ. երկու հոգի գտան ոչ ծրագրային, 2 հոգի չէզոք, իսկ երեք ընկեր գտան բոլորովին ծրագրային եւ ընդունուեց որ մնայ։

Երկրորդ յօդուածն ենթարկուեց մի փոքր փոփոխութեան. Թուրքաց Հայաստանը կը կազմէ կայսրութեան անբաժան մասը եւ հիմնուած վիլայէթական ապակենտրոնացման սիստեմի վրայ՝ կը վարէ իր տեղական գործերը ինչպէս Տաճկաստանի միւս բոլոր վիլայէթները։

11րդ յօդուածի 5րդ կէտը՝ երրորդ տարուանէ, իսկ վերջին կէտի վրայ աւելացնել..... իսկ պետական դպրոցները յաճախող ոչ թուրք տարրերի լեզուների դասախօսութիւնը առաջին տարուանէ։

20րդ յօդուածի ծանօթութեան բ. մասի վրայ աւելացնել ..... չպիտի գանձուեն գիւղացի աշխատաւոր արհեստաւոր դասակարգից, այլ պիտի գանձուի միայն բէգերից, գիւղատէրերից, կալուածատէրերից եւ աղաներից։

22) Կազմակերպական ներքին կանոնագիր.— Ռայոնական ժողովը ձեռքի տակ չունենալով ներքին կանոնագիր մշակելու համար ոչ մի աղբիւր, որոշեց որ ամէն Կենտ. Կոմիտէ ղեկավարուելով առայժմ կովկասեան մարմինների ընդգծած[4] արհեստակցական, գիւղացիական միութիւնների եւ քաղաքական ու մարտական խմբերի ներքին կանոնագրով կազմեն իրենց շրջանների համար ժամանակաւոր ներքին կանոնագիր ու ղեկավարուեն նրանով մինչեւ որ յառաջիկայ Ռայ. ժողովին բոլոր մարմինները կը բերեն իրենց շրջանների ներքին կանոնագիրը եւ կը մշակուի վերջնական ներքին կանոններ։

23) Նուէրներ յեղափ. ընկերներին.— Նկատելով որ ժողովրդի կողմից այս կամ այն դաշնակցական անհատին տրուած կամաւոր նուէրները յաճախ այլասերում են գործիչ ընկերներից շատերին, նկատելով նաեւ որ այս տգեղ երեւոյթը անբարոյականացնում է յեղափ. շարքերը, Ռ. Ժ. որոշեց մի անգամ ընդմիշտ վերացնել ընկերների միջից նուէրներ ստանալու յոռի երեւոյթը, եւ տրուելիք նուէրների մասին յայտարարել, որ այդ նուէրները տրուելու են միմիայն կազմակերպութեան իրաւասու մարմիններին, կազմակերպութեան անունով։

24) Բիւրակնի խնդիր.— Ռայոնական ժողովը քննելով Բիւրակնի անջատման հարցը Դուրանից, որոշեց յայտարարել այսուհետեւ Բիւրակնը Բարձրբերդի շրջանը եւ նրա հետ կապուելը։

25) Ծովափի կոմիտէի կնիք ուզելու խնդիրը[5].— Որոշուեց որ Ռայոնական ժողովը գրէ Ընդհանուր Ժողովին, որ կնիք գործածելու իրաւունք տրուի Ծովափի կոմիտէին, այն պայմանաւ որ մինչ այդ նա աշխատի բաւարարութիւն տալ թէ՛ կազմակերպական եւ թէ՛ դրամական ցեղին։

Ռայոնական ժողովն սկսուած Հոկտ. 13-ին եւ տեւեց մինչեւ Նոյեմբեր 29-ը, որի ընթացքում ունեցաւ տասներկու նիստ ընդհանուր կազմակերպական խնդիրների համար եւ երեք նիստ .....[5]։

3.- Հատուածական մոլեռանդութեամբ։

4.- Արդեօ՞ք պէտք է «ընդունուած» ըլլայ, թէ կողմնակի ակնարկութիւն է կուսակցական շարքերու բիւրեղացման (զըտման) նպատակով կովկասեան մարմիններու ձեռք առած ծայրայեղական միջոցներուն։

5.- Մեր օգտագործած թիւ 1594-1 փաստաթուղթին մէջ Օրակարգի թիւ 24 եւ 25 կէտերուն տակ լուծում-որոշումներ չեն արձանագրուած. այդ պատճառաւ ալ ձեռագրին տակ կը գտնուի «Ո՞ւր է վերջը» նշումը։

Այլապէս նաեւ բնագրին մէջ կիտաւոր բաժինները գոյութիւն ունին, առանց անուններու կամ թուաքանակի յիշատակութեան։ Ներկայ պարագային, ինչ կը վերաբերի 24 եւ 25րդ կէտերուն, դուրս ձգուած մասերը մենք գտած ենք միեւնոյն փաստաթուղթի թուահամար չունեցող մէկ կրկնօրինակին մէջ, ուրկէ եւ վերեւի ամբողջացումը։

Փաստ. 761-55

Հ.Յ.Դ. Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՌԱՅՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻՆ

2.– ԴԵՐՋԱՆԻ ԳԱՒԱՌԷՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

Հայաբնակ գաւառներու ամէնէն ետ մնացած հարըստահարութեան ու զրկանքի պատճառաւ սոսկալի աղքատութեան, տգիտութեան մատնուած այս գաւառին մէջ կան՝ ներփակ համառօտ վիճակագրոյցի համաձայն, երեսուն զուտ եւ խառն հայաբնակ գիւղեր մօտ հազար հինգ հարիւր տունէ բաղկացեալ, սակայն թէ նիւթապէս եւ թէ բարոյապէս խիստ դառն է վիճակնին։ Բաւական բազմամարդ գաւառ մը ըլլալով հանդերձ ենթարկուած է Կարնոյ առաջնորդարանի իրաւասութեան. ըստ հաճոյս երբ որ ուզեն առանց Դերջանի համայքնին ընտրութեանը կ'ուղարկեն վարդապետներ որոնք այնքան ապիկար, տգէտ կը լինին որ մինչեւ ցայժմ չեն կարողացել Առաջնորդարան մը ոեւէ տեղ մը հիմնել։ Բնաւ տոմար չկայ, որով մեզ կը պակսի ճիշդ վիճակագրութեան համար ազգային արձանագրութիւնը. 5-10 տարին անգամ մը երեսփոխական ժողով կը գումարուէր, իսկ 95էն ասդին բնաւ չկայ։ Իբր առաջնորդ եկող վարդապետը կ'ընտրէ 5 քահանայէ կրօնական ժողով մը եւ 5 աշխարհականէ քաղաքական ժողով մը միմիայն իր իրաւունքները որոշելու, ապահովելու եւ գանձելու ու իբր Առաջնորդ գաւառին ճանչցուելու համար։ Երկու վանք ունի, մին Երզնկայի ճանապարհին մօտը Սըրբգը՝ Ս. Թորոս, հին խարխուլ չէնք մը 10 տուն վանապետ տնտեսներէ բաղկացեալ, որոնք վանքին տէրը, վարիչը ու աշխատաւորներն են։ Բաւական անտառ, վարելահող ունի. օդը, ջուրը հիանալի, մեղուաբուծութեան, չերամապահութեան, խաշնաբուծութեան յարմար տեղ, սակայն բնակիչները տգէտ։ Ազգի կողմէ հսկողութիւն ու կառավարչութեան չկայ, քիւրտերն ալ միշտ կը կեղեքեն։ Միւսը Ապրանք գիւղի մօտ՝ Ս. Դաւիթ. գեղեցիկ քարաշէն եկեղեցի մը. բլուրին վրայ ալ մատուռ մը. վանքը շրջապարիսպ ունի քարէ, պարսպէն ներս 20ի մօտ սենեակներ ունէր որոնք գրեթէ աւերակ են. հող քիչ ունի, ջուրը սակաւ բայց Դերջանի բոլոր հայերը պարտաւոր են ամէն տարի պտղի ըսուած տուրքը տալ ցորենով, որը կարելի է արժեցնել 50էն 100 ոսկի։ Դերջանի կեդրոնը լինելուն՝ խիստ յարմար է գիշերօթիկ դպրոցի. ոչ քահանայ ունի ոչ ստացուածք. թալանուած, լքեալ վիճակի մէջ ջանախճեցի տնուոր մը կը հսկէ իբր տնտես։

Գաւառիս մէջ դպրոցի պէտքը խիստ զգալի է. երբեմն գիւղեր տարեկան 5-10 ոսկի վարձքով նախնական կրթութիւն առած կարմիր վանքի որբանոցի աշակերտներէն մէյմէկ ուսուցիչ կը վարձեն, որոնք 6-7 ամիս զուր տեղը ժամանակ կը վատնեն 10-15 հատ անչափահաս մանկիկներու հետ. առ հասարակ ձմեռները տիրացու վարժապետ մը կը բռնեն տղայ գլուխ ½ կամ մէկ չինիկ[6] ցորենի, Նոյեմբերէն մինչ Մարտ պայմանաւ։ Այս դրութիւնը երկար տարիներէ ի վեր տիրելուն գաւառիս հազարաւոր բնակիչներու երկու սեռէն եւս հարիւրին 2 տոկոս հազիւ հասարակ գրել կարդալ գիտեն. ուրեմն մեր վարչական գործերը վարող բնաւ արժանաւոր մարդ չունինք. մի քանի ցած, վատ, տգէտ, քիչ մը նիւթականի տէր աղա խանեստաններ շրջանաձեւ կը վարեն թէ կառավարական եւ թէ միջազգային գործերը ու պաշտօնները։ Հին ռեժիմի աւերիչ ու քայքայող կնիքը դրոշմուած է հայոց աւերակներու վրայ. քիւրտերը, թուրքերը, լազերը, չէրքէզները, տեղական վաշխառուները միշտ կը ծծեն ժողովուրդի արիւն քրտինքի գինը. ժողովուրդը մնացած է աղքատ, մերկ ու սոված։ Տասնի չափ գիւղեր, որոնց ցանկը ներփակ է, բոլորովին հայէ ամայացած՝ քիւրտերու ձեռքն են անցած. այս գիւղերու բնակիչք ցրուած են. գաղթականութիւնը ծաւալ գտած է. Ամերիկա, Իզմիր, Պոլիս, Ռումանիա, Ռուսիա՝ Դերջանի շատ պանդուխտներ կան. շատ ընտանիքներ Երզնկա, Կարին, Սվազ ու Թոքաթ կը գաղթեն։ Ներկայի Սահմանադրութիւնը բնաւ ազդեցութիւն չէ ըրած Դերջանի թէ կառավարութեան եւ թէ այլազգ համերկրացիներու. ժողովուրդը սերմնացու, ուտելիք ու հագնելիք չունի. յուսահատած են։ Գասապան[7] Մամախաթունի մէջ հայ գրեթէ չկայ, ժողովուրդը գործ չունի. ընտրութիւն եւ քուէարկութիւն ըստ հաճոյս ու զեղծումներով կը կատարուին։ Ամբողջ գաւառին բժիշկ մը՝ թէ մարդոց եւ թէ անասնոց չկայ, դեղարան հիւանդանոց չկայ, կեդրոնական վարժարան մը ուրտեղ կրթեալ մարդիկ հասնին, արհեստանոց եւ գործարան չկայ, ժողովուրդին իրաւունքը ոտքի տակ կ'երթայ։ Հակառակ օդին եւ ջրին խիստ ընդունակութեանը եւ առատութեան՝ հողագործութիւնը շատ ետ մնացած է. մինակ հայերը չեն որ նեղն ու թշուառ են, քիւրտերը եւ թուրքերն ալ տկար են. Դերջանի մէջ մի քանի աղաներ, էֆէնտիներ ու պէկեր միայն կ'օգտուին։ Այս ցաւալի դրութիւնը փոփոխելու համար զօրաւոր ձեռքի օժանդակութիւնը կարեւոր է։

Յեղափոխութիւնը միայն կարող է փրկիչը լինել. սակայն ցարդ կանոնաւոր կազմակերպութիւն չէ եղած եւ ոեւէ կեդրոնէ գործող մը, կազմակերպող մը չէ եկած։ Նոր երիտասարդութիւնը բաւական ընդունակ ու համակրող է հայ յեղ. Դաշնակցութեան ծրագրին. գրեթէ հայ գիւղերէ մեծ մասին մէջ 2-20-30 համակրողներ կան. երեք գիւղի մէջ միայն երիտասարդներ Ռումանիա Հնչակեան կուսակցութեան համակրած ու հոս միութիւն հաստատած են։ Միմիայն Դաշնակցութիւնը պիտի կարողանայ այս խուլ ու մոռցուած գաւառն եւս փրկել ու մխիթարել։ Իմ սիրածս ու պաշտած կուսակցութեան համար նուիրուած աշխատիլ պարտականութիւնս է, սակայն քանիցս բանտարկութիւնս, փախտական լինելս, ընտանեկան ծանր հոգսերով բեռնաւորուած լինելս՝ արգելք եղան կանոնաւոր կազմակերպութեան աշխատելու։ Ամէն գիւղի ծանօթացած ու քարոզած եմ. ուստի սոյն տեղեկագրով կը դիմեմ ժողովիդ եւ կը խնդրեմ որ ուշադրութեան առնելով անմիջական դարման մը տնօրինէք, որոշէք մի կարող պրոպագանտ-կազմակերպիչ գաւառիս եւ շուտով ղրկէք քանի ուշ չէ։ Թուրք միութ[իւն] եւ յառ[աջադիմութիւն] կուսակ.ը նոր սկսած է գործի։ Վստահ եմ թէ բարեացակամութիւնը պիտի ունենաք նիւթապէս, բարոյապէս ու ֆիզիքապէս ինկած այս ժողովուրդին օգնութեան հասնելու. ես հոս ժամանակաւոր եկած եմ շրջիկի նոթեր հաւաքելու եւ իմ ձեռքէն եկածն չեմ խնայեր միութիւն հաստատելու, բայց միջոց կը պակսի երիտասարդներու պահանջին գոհացում տալու. թերթ, գիրք, զէնք եւ վարժութիւն կ'ուզեն։

Մնամ յարգանօք
ՏԻԳՐԱՆ ՄԵՂՐԻԿԵԱՆ
(Շրջիկը)

1908 *Սեպտ.* 18 *Դերջան*

Մամախաթուն ուղղակի իմ հասցէիս կրնաք գրել։

6.- Շինիկ - ցորենի, արմտիքի չափ։
7.- Գասապա - գաւառի կեդրոն քաղաք, աւան։

ՄԱՄՆԱՒՈՐ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԴԵՐՋԱՆԻ

Դերջանը ունի մօտ 200 մեծ ու փոքր գիւղեր, ժողովուրդին կէսը քիւրտ է, շուֆիէի եւ գըզըլպաշ. մնացածին կէսէն աւելին թուրք, կէսէն պակասը հայ. հայերէ բնակուած գիւղերը հետեւեալներն են։ Սա ճիշդ տեղեկագիրը չէ, բայց կ'աշխատիմ ընդարձակ վիճակագրոյց տեղեկագիրը պատրաստել։

1.	*Գարագուլագ*	30 *տուն հայ*		100 *տուն թուրք*		
2.	*Խընզըրի*	15 »	»	20 »	*քիւրտ*	
3.	*Կոմկա*	10 »	»	5 »	*քիւրտ*	
					(աղալըգ) այսինքն հողը իրենց չէ	
4.	*Էսպէվէրէկ*	20 *տուն հայ*		40 *տուն քիւրտ*		
					եւ թուրք (աղալըգ)	
5.	*Ագրակ*	10 »	»	20 *տուն քիւրտ*		
					(աղալըգ)	
6.	*Բիւլք*	100 »	»	*զուտ*		
					(հողերէն ծախած են աղաներու)	
7.	*Մանս*	40 *տուն հայ*		110 *տուն թուրք*		
8.	*Փիրիզ*	100 »	»	10 »	*քիւրտ*	
					(հայերէն գնած են հողերը)	
9.	*Հերանի*	5 »	»	10 »	*քիւրտ*	
					(հայերէին բռնի խլած են հողը) (աղալըգ)	
10.	*Գառն Բերդակ*	20 »	»	4 »	*քիւրտ*	
11.	*Ջամուռտէրէ*	20 »	»			
12.	*Աստոյինգոմը*	5 »	»	10 »	*քիւրտ*	
					(հայերէն գնուած)	
13.	*Թիվնիկ*	100 »	»	5 »	*քիւրտ*	
					(հայերէն խլուած)	
14.	*Գաչագ*	40 »	»			
15.	*Խառխըն*	40 »	»	120 »	*թուրք*	
16.	*Վժան*	30 »	»	10 »	*քիւրտ*	
					(հայերէն խլուած)	
17.	*Ծաղկարի*	80 »	»	20 »	*քիւրտ*	
18.	*Վարի Հերանի*	10 »	»	5 »	*քիւրտ*	
					(աղալըգ է գիւղը)	
19.	*Աղաթեր*	20 »	»	5 »		
					(աղալըգ է գիւղը)	
20.	*Ջանախճի*	5 »	»	10 »	*քիւրտ*	
					(աղալըգ է գիւղը)	
	[գումար]	700		489		

Հայ տուն 700, *քիւրտ, թուրք* 489 *տուն*

21. *Ապրանք*	*Հայ տուն* 35	*թուրք տուն* 25	
22. *Կոթեր*	*Հայ տուն* 100	*քիւրտ տուն* 20	
23. *Սարիգայա*	*Հայ տուն* 100		
24. *Ջըխնը*	*Հայ տուն* 50	*թուրք, քիւրտ* 20	
25. *Խաչգեղ*	*Հայ տուն* 40	*քիւրտ տուն* 20	
26. *Խուռղոլ*	*Հայ տուն* 30	*թուրք տուն* 30	
27. *Խումլար*	*Հայ տուն* 40	*թուրք տուն* 20	
28. *Վարդուկ*	*Հայ տուն* 40	*թուրք տուն* 40	

29. *Բագառիճ*	*Հայ տուն* 150	*Թուրք տուն* 150
30. *Խաչիկօղլիգոմը*	*Հայ տուն* 15	
31. *Հողէք*	*Հայ տուն* 50	*Թուրք տուն* 50
32. *Մամախաթուն*		
Գասապան	5 *Հայ տուն*	
Թուրք, քիւրտ	150 (*Հայերը օտար քաղաքներէ են*)	
	1365	1014

Վերոյիշեալ գիւղերի բնակչաց տան թիւը հաւանականաբար կը գրեմ. իւրաքանչիւր տուն անձը 6-15 *կը լինի. միջին թիւ* 8 *եթէ հաշուենք՝* 1365x8= 10920 *Հայ կը լինի երկու սեռէ: Հայ գիւղերէն մեծ մասը քրտանոց եղած է. բնակիչները գաղթած են բռնութեան պատճառաւ, եւ տակաւին կը շարունակեն. քանի մը գիւղը աստղանիշով որոշած եմ. իսկ շատ գիւղերի մէջ հայ բնաւ չէ մնացած, ինչպէս Թոռու, Աստղ, Աբաղձոր, կէօկտաշ, Բարսենիկ, Գոմձոր եւայլն:*

Վստահեցնելով Ձեզ որ աւելի ընդարձակ ու գոհացուցիչ տեղեկագիրն պիտի պատրաստեմ, կը սպասեմ Ձեր հրահանգին: Սոյն տեղեկագրերը եւս իմ կողմէն պատրաստելով՝ ժամ առաջ Ձեզ կը ներկայեմ: Համակրող ընկերներու ստորագրած ուխտագրերը ուր որ հրահանգէք հոն կ'ուղարկուի: Որոշման կը սպասենք:

ՏԻԳՐԱՆ ՄԵՂՐԻԿԵԱՆ

1908 *Սեպտ.* 18 *Դերջան*

Փաստ. 18-98

3.– ՄՀԵՐԵԱՆԷՆ ՄԱՐԱԼԻՆ

30 *Յուլիս* 1908

Սիրելի Մարալ

Նամակներդ ստացել ենք 22 *եւ* 27 VII [*Յուլիս*]. *Կարին ուղարկեցինք գրածդ: Այստեղ է Տ*[*երսիմի*] *Աշոտը որ քեզ է հարցնում թէ ուր է: Վանի ընկերներէն մի-երկու ամսից աւելի ուղղակի նամակներ չունենք, կապերը կտրուել է եւ նամակ չենք գրում մինչեւ չպարզուի դրութիւնը: Դուրան կը գրենք ձեր ժողովի մասին եւ ձեր հարցերը: Գլխաւոր հարցը ի հարկէ հիմա մեր տաքթիկայի հարցն է - մեր կարծիքով պէտք է նորանոր պահանջներ չդնել բոլորովին եւ աշխատիլ միայն ձեռք բերածը ամրապնդել - դրա համար հարկաւոր է առաջ բերել կազմակերպութիւններ, որոնք գիտակցին ձեռք բերածի արժէքը եւ պատրաստուին նրան պաշտպանել եւ գիտենան նրանով օգտուել: Ամենագլխաւորն է մտցնել բոլոր ազգերի ժողովրդական խաւերի մէջ այդ միտքը եւ պատրաստականութիւն ռէակցիայի ժամանակ մինչեւ վերջը պաշտպանել ձեռք բերածը: Միեւնոյն ժամանակ չպէտք է մեր ընտիր ուժերը երեւան գան, նրանք պիտի միշտ գաղտնի մնան, եւ գաղտնի կազմակերպութիւնը պիտի շարունակել մանաւանդ գալիք ռէակցիայի ժամանակ ինքնապաշտպ[անութիւն] կազմակերպելու եւ տանելու համար:*

Ղրկածդ փողը դեռ չենք ստացել. եթէ ստացուեց — դա լաւ ճանապարհ է, կարող ես բոլորը այդ գծով ուղարկել, 3-4 *անգամից կը վերջացնես:*

Տեղիդ գործողութիւնների մէջ պէտք է զգոյշ լինել եւ թուրք յեղ[*ափոխականներին*] *խորհուրդներ տալիս նոյնպէս պէտք է աչքի առաջ ունենալ, որ նրանք այնպիսի քայլեր չանեն, որ կարողանայ ապագայում ռէակցիա առաջ բերել: Օրինակ քո գրածը որ դու խորհուրդ ես տալիս ահաբեկումներ կատարել - դա աւելորդ բան է, կարելի է բաւականանալ պաշտօնանկութեամբ: Դու հոդ սպասիր մինչեւ Լեւոնի գալը, եւ գլխաւորը մինչեւ բոլոր դրամական հաշիւները վերջացնելը: Քո հրապարակուիլդ եւս մենք անխոհեմութիւն ենք համարում: Այնպէս արա, որ ուրիշ տեղեր գնալիս մնաս անյայտ:*

Միջոցներ ենք ձեռք առնում որ օգտուեն սահմանների բացումից գիտակ ընկերներ եւ մտնեն երկիր: Մի հատ քղեցի ընկեր Խմօ անունով Ամերիկայից եկած է հոս, այնտեղի ընկերների առաջարկութեամբ եւ ճանապարհածախսով երկիր գալու համար:

Նրան շուտով ուղարկում ենք Քղի: Այնտեղից նամակ կայ թէ երկրորդ ենթակոմիտէ մը կազմած են:

Նամակաբեր ընկերն ալ գիտակ ընկերներից է, իւր հայրենիք է գալիս. կարելի է նրանով օգտուել:

Բարեւներով
ՄՀԵՐԵԱՆ

Փաստ. 18-99

4.– ՄՀԵՐԵԱՆԷՆ ԲԱՐՁՐԱԲԵՐԴԻՆ

Բարձրաբերդի ընկերներին,

Սահմանադրութիւնից յետոյ մոմենտի պահանջ է որ դրսում եղած բոլոր գիտակ ուժերը մտնեն երկիր եւ նպաստեն նրա վերածնութեան, աշխատելով որ այդ վերածնութիւն կատարուի նորմալ եղանակով, առանց ցնցումների եւ ցաւերի, միեւնոյն ժամանակ պատրաստ պահելով ժողովուրդը զանազան պատահարներից որ կարող են առաջ գալ հաւանական ռէակցիայի ժամանակ: Այդպիսի ընկերներից մէկն է ընկեր Խմոն, որ գնում է իւր հայրենիք Քղի իւր ընտանիքի հետ ապրելու եւ իւր ուժերի սահմաններում նպաստել երկրի վերածընութեան: Նրան յանձնարարում է Ամերիկայի Կ. Կ., մենք էլ նրան ճանաչում ենք եւ կարծում ենք որ կարող է տեղում օգտակար ուժ լինել: Եթէ տեղական ընկերները հետը ծանօթանալով եւ իրանք էլ ճանաչելով կը ցանկանան օգտուել նրա ուժերով, կարծում ենք վատ չի լինի:

Խնդրում ենք ձեզ յանձնարարել նրան Քղիի ընկերներին:

Ընկերական բարեւներով
Ի դիմաց Արեւելեան Բիւրոյի
ՄՀԵՐԵԱՆ

31 VII 08

Յ. Գ.- Ապրելու է հոն իւր միջոցներով:

Փաստ. 761-101

5.– ԳԻՍԱԿԷՆ[8] ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

22 Հոկտ. 08
Կարին

Արեւմտ. Բիւրոյի ընկերներուն
Սիրելիք!

Ձեր Սեպտ. 5-ը՝ Տիգրանակերտի ճանապարհով հոս ստացայ. ինչպէս նաեւ Սարաֆեան եղբարց միջոցաւ Ձեր ղրկած 500 ֆր.ը։

Շնորհակալ եմ Ձեր յայտնած զգացումներուն համար եւ շատ ուրախ պիտի ըլլամ եթէ բարեբախտութիւն ունենամ մի անգամ ալ տեսնելու Ձեզ բոլորդ եւ անձամբ յայտնելու իմ շնորհակալութիւնը այն գուրգուրալիր խնամքներու համար որ դաշնակցական ընկերներ գրեթէ առանց բացառութեան տարած են իմ վրայ։

Տիգրանակերտի մէջ հնար եղած չափով կազմակերպութիւն մը ստեղծելու աշխատեցանք, կազմեցինք կոմիտէ եւ յարաբերութեան դրինք Պոլսի Պատ. մարմնի հետ. բայց ամէն պարագայի մէջ կարող ընկերի մը պէտքը շատ զգալի է հոն։ Յեղափոխական տեսակէտով գրեթէ կոյս երկիր մըն է Տիգրանակերտը, այնպէս որ հոն գնացող ընկերը ուզածին պէս կարող է կազմել, կազմակերպել։ Տնտեսական վիճակը բաւական գոհացուցիչ է բաղդատմամբ վերին նահանգներուն, թէեւ ժողովուրդը հաճոյքի եւ գինեմոլութեան շատ հակամէտ է։

Տիգրիսին գրեցի ինչ որ դուք ըսած էիք, նոյնը ըսած էին եւ Պոլսէն։ Խեղճ մարդը հաւատացած էր թէ պիտի յաջողի արտ[ասահման] ճանապարհորդութիւնը եւ պատրաստութիւններն ալ տեսած։ Ահա քեզ հուրրիէթ։ Ոմանց խինդ եւ ոմանց ալ լաց, որովհետեւ ան շատ յոյսեր դրած էր եւ կարծեմ այդ յոյսերը իր անձնականին ալ հետ ալ կապեր ունէր։ Ինչ որ է, լաւ կ'ըլլայ որ Ռազմիկին ալ գրէ՛ք։

Ամիսէն աւելի է որ հոս եմ։ Ընտրական գործողութիւնները այսօր վաղը կը վերջանան. հայերը թէեւ բաւական աշխատեցան Գարոյի եւ իմ յաջողութեան համար, սակայն դեռ յայտնի չէ։ Թուրքեր եթէ ուզեն, անկարելի կը լինի մեր յաջողութիւնը։ Անցեալ օր միացած թուրք եւ հայ, մի փոքր միթինկի պէս գումարում մը ունեցանք, ուր ներկայ էր եւ կուսակալը. երկու թուրքեր, Մարգիս եւ Գիսակ խօսեցան։ Գումարման նպատակը Կարնոյ գաւառին հինգ թեկնածուներու ընտրութեան խնդիրն էր. մենք յայտնեցինք մեր թեկնածուներու անունները, իսկ իրենք չյայտնեցին. երկրորդ օրը՝ քուէարկող 45 թուրքեր միայն թուրքերու քուէ տուին, այն ինչ մերինները ըստ որոշման 2 հայի եւ 3 թուրքի տուին։ Այդ խաբէութիւնը բաւական եղաւ մեզ գրգռելու Իթթիհատի սպայ անդամները, որոնք անկեղծօրէն բարեկամ են մեզ։ Անմիջապէս համախմբումներ ունեցան, եւ վերջնականապէս որոշեցին որ մնացեալ քուէները մեր երկու ընտրելիներուն եւ երեք թուրքերու տրուին, եւ այնպէս ալ եղաւ։ Առ այժմ հոս, քաղաքի մէջ յաջող ենք, եթէ գաւառներու մէջ ալ նոյն համեմատութեամբ վաստկինք, մեր ընտրելիները յաջողած պէտք է համարել։ Պայազետ եւ Երզնկա ալ մէկ մէկ երեսփոխաններ պիտի տան, որոնք անշուշտ թուրքեր պիտի լինին։

Երկու օր առաջ Արամը՝ Շամէն եւ Մարզպետ՝ Բաղէշէն[9] գրած էին որ համաձայնած են Իթթիհատի ներկայացուցիչ Վեհիպ պէյի հետ, որպէսզի Բաղէշի մէջ շրջանական ժողով մը գումարուի հայ եւ թուրք պատուիրակներէ (Իթթիհատի եւ Դաշնակցութեան կոմիտէներէն) վեց նահանգներու բարենորոգումներու եւ թէ իրար հետ ունենալիք յարաբերութիւններու խնդիրներով զբաղելու համար։ Այնպէս կը կարծեմ թէ այստեղ գտնուող ընկերներ չպիտի համաձայնին եւ արդէն այժմ յարմարութիւններ ալ չկան։

Շաբաթէ մը աւելի սկսած ենք Ռայ. ժողովը[10]։ Ցաւալի է որ Դուրանը չուզեց մասնակցիլ եւ պատուիրակ ալ չղրկեց՝ առանց բացատրութիւն մը իսկ տալ զիջանելու կամ ուզելու, թէեւ նախապէս համաձայնութիւն տուած էին։ Արեւել. Բիւրոյի կողմէն Գարոն կը մասնակցի ժողովին։

Տեղիս կազմակերպութիւնը բաւական կարգի մտած է. Կեդր. եւ քաղ[աքային] կոմիտէներ կազմուած են, յուսալի է որ յաջողութիւններ ունենանք. լսարաններու, ընթերցարաններու, երիտասարդաց, Տիկնանց, Օրիորդաց միութիւններ առանձին առանձին կազմրուած են, եւ դաշնակցական ուժեր են որ ծնունդ տուած են այդ միութիւններուն։ Գրքերու, լուրջ գրքերու շատ պէտքեր կան, եւ դժբախտաբար դուք ալ կանոնաւորապէս չէք ղրկեր Դրօշակ, որին շատ պահանջ կայ։

Ամբողջ կուսակալութեան մէջ յայտնի փոփոխութիւններ չկան գրեթէ. նոյն վիճակը, նոյն կազմը եւ գրեթէ նոյն ոգին։ Կառավարութիւնը ուժեղ չէ եւ նա ալ չուարած է ու չի գիտեր թէ ի՞նչ եւ ինչպէ՞ս պիտի ընէ։ Աստուած վերջը բարին ընէ։ Թուրք յեղ. տարրը իրապէս գոյութիւն չունի այս կողմեր, իսկ Իթթիհատը ոչ թէ յեղ. կուսակցութիւնը է, այլ զուտ քաղաքական՝ կազմուած այլազան տարրերէ, ճիշդ այդ պատճառաւ ալ ուժ չունի եւ ոչ ալ կանոնաւոր կազմակերպութիւն։ Վեհիպ պէյ փոխանակ կազմակերպելու՝ աւելի կազմալուծեց, եւ տաճիկ յեղ. տարրը փոխանակ մեզ աւելի մօտեցնելու՝ հեռացման պատճառ եղաւ. ուր որ գնաց՝ դժգոհութիւն առաջ բերաւ, եւ հայերս ոչ Տրապիզոն, ոչ Բաբերդ, ոչ Երզնկա, ոչ հոս, ոչ Խնուս, ոչ Բաղէշ՝ երբեք գոհ չենք եղած իրմէ։ Նա կարծես մի ինչ որ յայտնի եւ յետին դիտումներով Հ.Յ.Դ.ը չէզոքացնելու աշխատած է, եւ այս բանին համոզուած են գրեթէ բոլոր ընկերներ։ Հակազդելու համար մեր ձեռքէն եկածը չենք խնայեր։

Մի՛ մոռնաք Դրօշակ ղրկել. հասցէ, «Հայոց Առաջնորդարան. Վարդգէսին»։

Համբոյրներով՝
ԳԻՍԱԿ

Յ.Գ.- Բաղէշի մէջ կ'աշխատին յաջողցնել Արմենակ Օխիկեանի (Սլաք), իսկ Մուշի մէջ Կոտոյի Հաճիի ընտրութիւնները։ Հաւանականութիւններ կան։

ՆՈՅՆ

8.- Գիսակ (Վարդգէս, Սերենկիւլեան), 1903 թ. Յունուարէն ի վեր բանտն էր (Վան, ապա Տիգրանակերտ-Տիարպեքիր) – Սահմանադրութենէն ետք ազատ արձակուելով՝ անցած էր իր ծննդավայրը՝ Կարին։

9.- Արամը՝ Մանուկեանն է, Մարզպետը՝ Ղազարոսեան Ղազարոս։

10.- Խօսքը 13 Յոկտեմբերին գումարուած Արեւելեան շրջանի մարմինների ժողովի մասին է։

Փաստ. 761-91

6.– ԳԻՍԱԿԷՆ ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽ. ՄԱՐՄՆԻՆ

15/28 Հոկտ. 08
Կարին

Պոլսի Պատ. մարմնին,
Ընկերներ!

Ստացած ենք Ձեր Հոկտ. 2/15 թուակիրը եւ շնորհակալ ենք Ձեր տուած բացատրութիւններէն ու խորհուրդներէն, որոնցմէ անպայման պիտի օգտուինք։

Ցորս-հինգ օր է Գարոն հոս է եւ այսօր սկսանք Ռ.Ժ.ը։ Կը ցաւինք ըսել որ Դուրանը՝ հակառակ իր նախապէս համաձայնութեան՝ այժմ չ'ուզեր մասնակցիլ եւ իր այս որոշումը հաղորդած էր մեզ հեռագրով։ Անյայտ է մեզ համար պատճառը։ Թերեւս իրենցմէ գալիք նամակը բացատրէ այդ։ Գարոն իր կողմէն կրկին հեռագրեց որ մասնակցին, բայց պատասխան ստացուած չէ տակաւին։ Կը յուսանք երկու շաբաթէն լրացնել մեր աշխատութիւնները։

Երեսփ. վերջնական ընտրութիւնները այս շաբթու կը վերջանան։ Քաղաքի եւ Դաշտի մէջ մենք շահեցանք բ. ընտրելիներ, որչափ որ իրաւունք ունէինք, քաղաքը 16 հայ 20 թուրք. Դաշտը 27 հայ 8-9 թուրք, իսկ գաւառակներն ու գաւառները թոյլ ենք, թող որ արդէն այն կողմերը թուրք մեծամասնութիւնը շատ շատ է, թէեւ եթէ մի քիչ աւելի լուրջ աշխատութիւն լինէր, կարելիութիւն կար աւելի վաստկելու։ Ցմոռնանք ըսել որ պաշտօնական կարգ[ադիր] յանձնաժողովները միշտ կ'աշխատին հայերու իրաւունքները կապտել՝ հակառակ նոյնիսկ օրէնքի որոշ տրամադրութիւններուն։ Եթէ մեր հակառակ տարրերը մեր դէմ պլոկ չկազմեցին՝ մէկ քանի շաբաթէն Վարդգէսն ու Գարոն Ձեր մէջ տեսնելու բախտը կ'ունենաք։

Մեր շուրջէն եկած լուրեր, տեղեկագրեր, նամակներ շատ ցաւալի դրութիւն մը կը ներկայացնեն. վիճակի ոչ մի փոփոխութիւն. մխիթարական կէտը իմայն այն է որ հային իբրեւ ֆետայիի այլեւս չեն սպառնար։ Այդ բոլորին մեր կարողութեան չափով դարման տանելու համար ուզեցինք տեղիս Իթթիհատին աւելի մօտենալ, անոնց հետ մի խառն մարմին կազմել եւ անոնց հետ ու անոնց միջոցաւ ընել ինչ որ կարելին էր։ Վեհիպ պէյի կազմած կոմիտէն Վեհիպի մեզ ցոյց տուած մի անձի միջոցաւ բանակցեցաւ մեզ հետ։ Այդ պատգամաւորը անձնապէս մի լուսամիտ մարդ էր եւ Սպահէֆտտինի համակիր։ Դ-եան պլատֆորմը վիճաբանութեան նիւթ ըրին եւ մենք յաջողեցանք ընդունիլ տալ զայն գրեթէ նոյնութեամբ։ Սակայն մինչեւ այդ՝ իրենց մէջ անմիաբանութիւն առաջ եկաւ, ցրուեցան եւ մէկ քանի օր առաջ կրկին մի հատ կոմիտէ ստեղծեցին. ա՛լ չենք գիտեր ինչ պատասխան պիտի տան մեզ։ Այստեղի ժէօնները երկուքի բաժնուած են, զինուորականներն ու մէկ քանի պաշտօնեաներ բոլորովին սպահէֆտտինական են, եւ նոյնիսկ հիմակուընէ կը մտածեն հոս առանձինն աշխատիլ մի կուսակցութիւն ստեղծելու, իսկ միւսները աջակողմին կը պատկանին եւ բոլորովին հակառակ են. Վեհիպ պէյ շատ թունալից գործ մը ունեցաւ հոս. անոր գալէն վերջ՝ մտքեր գրեթէ փոխուեցան, եւ ոչ միայն հոս, այլեւ Խնուս, Երզնկա, դեռ չենք գիտեր Մուշ ի՞նչ

ըրած է, բայց ամէն պարագայի մէջ հաւատացած եղէք որ նա ո՛ւր որ ալ երթայ՝ հակահայկական փրոփականտ պիտի ընէ եւ այնպիսի կոմիտէներ պիտի կազմէ՝ որոնք ջանան չէզոքացնել Հ.Յ.Դ.ը։ Այսօր իմացայ որ նա իր ճանապարհէն շեղած է, եւ փոխանակ Վան երթալու՝ ուղղակի պիտի անցնի Տիգրանակերտ. ստուգութեան կարօտ է անշուշտ այս լուրը։ Բայց երանի թէ ստոյգ լինէր։

Չէ՞ կարելի արդեօք այդ տեղէն Սապահէտտինի կուսակիցներէն մէկը հոս ղրկել տալ. ամէն պարագայի բաժանում պիտի ըլլայ իրենց մէջ եւ լաւ է որ գէթ ասոնք նախընթաց ըլլան։

Ձեր նամակով յիշած այդ երդուողներէն ոչ մին կազմակերպութեան անունով ներկայացած է անոնց եւ երդուընցած, այլ լոկ իբրեւ անհատներ, եւ արդէն իրենց մէկ մասն ալ իրապէս ոչ մի կապ չեն ունեցած մեզ հետ. բայց թո՛ղ որ արդէն այդ ամէնքը քայքայուած են, եւ ամէնքի երդումը իր տիրոջ սեփականութիւնը դարձած է։ Մենք երբեք մեր անկախութիւնը կորսնցուցած չենք եւ ոչ ալ մի այդպիսի բան մտքերնէս անցած եւ թերեւս աւելի արմատական եղած ենք ինչ որ դուք եղած չէք հոդ. ասով անշուշտ ձեզ մեղադրել չենք ուզեր, կը զգանք ժամանակի եւ տեղի պահանջները եւ կը գնահատենք ձեր աշխատութիւնները։

Մեր ընկերներ բոլորն ալ կը փափաքին որ Դաշն. խորհուրդը շուտ տեղի ունենայ, այս մասին վերջը աւելի երկար կը գրենք։

Կովկասի մէջ մեր ընկերներէն շատեր կարծեօք վտանգուած կը լինին, լաւ չէ՞ր ըլլար, որ ընկերներու փոխանակութիւն լինէր. եւ այդ փոխանակութիւնը ո՛չ միայն Կովկասի եւ Երկրի, այլեւ Արեւել. եւ Արեւմտ. Թուրքիայի մէջ ալ տեղի ունենար։

Նամակս կ՚աշխատիմ շուտ վերջացնել։ 7-8 թուրք սպաներ եկած են խօսելու. մեզ համակրողներ են, ուրեմն ներողամիտ կը լինէք։

Պէտք է գիտնալ որ հոս կազմուած է Կ.Կ. եւ քաղաքական կոմիտէ. կ՚աշխատինք զօրացնել եւ աւելի հաստատական հիմերու վրայ դնել կազմակերպութեան գործը. մէկ ժամէն սուրհանդակը կը մեկնի. ցտեսութիւն։

Ի դիմաց Կ.Կ.ի եւ ընկերներու
ԳԻՍԱԿ

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ IX

ԾՈՎԱՓ – ԱՒԱԶԱՆ

(ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՇՐՋԱՆ)

Նախապէս Տրապիզոնի շրջանը ծանօթ էր Ծովափ ծածկանունով։ Օսմ. սահմանադրութեան հռչակումէն ետք Ծովափի Կ. Կոմիտէութիւնը վերակազմուեցաւ եւ իր առաջին Շրջանային ժողովին, գումարուած 1909 թ. Յունուար 5-10ին, որոշեց «Աւազան» ծածկանունը գործածել, նախկին «Ծովափը» վերապահելով Տրապիզոն քաղաքի տեղական կոմիտէին։ Երկրորդ Շրջ. ժողովի որոշումով կեդրոնը եւս տեղափոխուեցաւ Կիրասոն քաղաքը (Փառնակ)։

Աւազանի Կ. Կոմիտէութեան կազմակերպական միւս շրջաններն էին՝ Տրիպոլին (Ժայռ), Եոմուրան (Սարափ), Կիւմիւշխանէն (Լեռնաշղթայ) եւ Էլեվի (Գետափ)։

Տրապիզոնի շրջանին համար կը ներկայացուին հետեւեալ երկու փաստաթուղթերը.–
1.- «Հ.Յ.Դ. Աւազանի Շրջանային երկրորդ ժողով», 1909 թ. Յունիս 14-25։
2.- «Տեղեկագիր Օրտուի շրջանի հայաբնակ գիւղերի»։

Փաստ. 788-17

1.– Հ.Յ.Դ. ԱՒԱԶԱՆԻ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ II ԺՈՂՈՎ

909 ՅՈՒՆԻՍ 14/25

Կազմը

Ժողովին մասնակցում էին.— 15 վճռական ձայնով.—
Ֆ...ի ընկերների կողմէ ընկերներ Կ. Վ. Լ.
Ֆ...ի կոմիտէի կողմէ.— ընկեր Դ.
Ս...ի ընկերների կողմէ.— ընկերներ Փ. Թ.
Ս...ի կոմիտէի կողմէ.— ընկեր Ֆ.
Փ...ի ընկերների կողմէ.— ընկեր Գ.
Փ...ի կոմիտէի կողմէ.— ընկեր Վ.
Վ...ի ընկերների կողմէ .— ընկերներ Ա. եւ Հ.
Վ...ի կոմիտէի կողմէ.— ընկեր Ս.
Կ...ի ընկերների կողմէ.— ընկեր Մ.
Ժ...ի ընկերների կողմէ.— ընկեր Ս.
Աւազանի Կեդրոնական Կոմիտէի կողմից ընկեր Ժ.։

Ժողովում պարբերաբար խորհրդակցական ձայնով մասնակցել են.— ընկերներ Ս. Հ., Մ. Զ., Ֆ. Շ. նաեւ Մ. Զ. եւ Ժ.։

Ժողովը որոշեց գումարել օրական երկու նիստ. կէսօրից առաջ ժամը 12-4 եւ կէսօրից ետք ժամը 9-11։

Շրջանային ժողովը ունեցաւ 21 նիստ։

ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

Ե. Ընդհանուր ժողովի օրակարգի քննութիւնը

Պոլսոյ Պատասխ. մարմինը.—

Շրջանային ժողովը գտնում է 1) որ նա անփոյթ է գտնուել երկրի մարմիններին իրազեկ դարձնելու երկրի ամբողջական դրութեան մասին։ 2) Հակառակ իրա շրջաբերականների, թերացել է ժամանակին պատասխանել մարմիններից ստացած նամակներին։ 3) Համաձայն Պատասխ. մարմնի արած խոստումին, թէ ինքը պատրաստ է հասարակական ցեցերին չէզոքացնել ասպարէզից եթէ տրուեն իրան կոնկրետ փաստեր, մեր շրջանը արել է այդ ուղղութեամբ քայլեր (Վաշտի դիմումը) բայց մինչեւ այս օր Պատասխ. մարմինը արձագանգ չի տուել եւ այդ ցեցերը մնում են այժմ էլ իրանց դիրքերում. Պատասխ. մարմինը այդ գործի յապաղման պատճառներն իսկ դեռ մինչեւ այժմ չի յայտնել մեզ. 4) .....[1]

Արեւմտեան Բիւրօ

Փաքիզի Կոնգրէ.— Մեր գոհունակութիւնն ենք յայտնում որ Բիւրոն IV Ընդհ. Ժողովի որոշմամբ իր վրայ դրած պարտականութիւնը յաջողութեամբ կատարեց։

Լահէյի խաղա[ղա]ղաբ վեհաժողով.—

«Ընդունելով որ նախկին ռեժիմին ժամանակ Լահէյի վեհաժողովին դիմելը անհրաժեշտ էր, Դ[աշնակցութեա]ն այդ ժողովին դիմումը գտնում ենք համապա-

1.- 4րդ կէտը՝ բնագրին մէջ կիտաւոր է։ Բովանդակութիւնը տրուած է այս տեղեկագրի աւարտին՝ «Մարմիններին» բաժնին մէջ։

տասխան Դ[աշնակցութեա]ն նոյն ժամանակի գործելակերպին (ընդունուեց 11 ձայնով)։—

Փոքրամասնութեան կարծիքը։—

«Քանի որ եւրոպական դաշնագրի մեզ վերաբերող յօդուածներից մենք օգտուել ենք այնքան որ անօրինակ զոհեր ենք տուել միայն, հայ ժողովուրդը ընդհանրապէս եւ Հ.Յ.Դ. մասնաւորապէս չպէտք է գնար Լահէյ աւանդական մուրացկանութեամբ ու աղերսարկութեամբ։ Չենք կարող հաշտեցնել միմեանց հետ «Յեղափոխութիւն» ու «Աղերսանք» բառերը։—

Մենք պահանջում ենք մի կողմ թողնել օպպորտիւնիստութիւնը[2] եւ այլեւս չգնալ խաղաղարար դեսպանախորհուրդ անունը կրող գիշատիչների ժողովին։

(Ընդունուեց 4 ձայնով)։

Հայկական հարցը եւ Եւրոպան (61 յօդուած)։—

Նկատելով որ 61րդ յօդուածը չի մտնում Դաշնակցութեան ոչ ծրագրի, ո՛չ աշխարհահայեացքի եւ ոչ գործելակերպի մէջ, կ՚առաջարկենք այդ յօդուածը երբեք խնդրոյ նիւթ չընել օրագրի մէջ։ ի դէպ, մեր բուռն զայրոյթը յայտնում ենք որ այդ չարաբաստիկ յօդուածը իր հրատարակութեան օրէն ի վեր շահագործման գործիք եղած է Եւրոպայի Նենգ դիպլոմացիայի ձեռքը։

Շտուտգարտի սոցիալիստական կոնգրէս։—

Մեր ուրախութիւնն ենք յայտնում որ Հ.Յ.Դ. իր ամբողջութեամբ միջազգային սոցիալիստական մեծ ընտանիքի մասը դարձաւ։

Բրիւքսելի Սոցիալիստական բիւրօ։—

Ընկեր Վարանդեանը խոշոր խոստումներ էր տուել Թուրքիայի մեր հարեւան ազգերի մէջ էլ սոցիալիստական գործունէութիւնը տարածելու, որ այնքան էլ հաւանական չէր եւ ապացոյց՝ որ ցարդ ոչ մի քայլ չի եղել այդ ուղղութեամբ։ գտնում ենք քննադատելի այդպիսի վաղաժամ խոստումներ տալը։

Քաղաքական գործունէութիւն Եւրոպայում։—

Այս գործունէութեան անցեալում տուած օգուտները անուրանալի են, չնայած որ նիւթական ահագին միջոցներ է եղել։ մինչեւ այժմ եղած գործունէութեան համար յայտնում ենք մեր գոհունակութիւնը։ Իսկ սրանից յետոյ աւելորդ ենք գտնում, քանի որ սոցիալիստական կոնգրէսների միջոցաւ աւելին կարող ենք անել եւ ձեռք բերել։

Եւրոպայի Հայ Յ. Դ. Ուսանող. միութիւն։—

«Նկատելով որ մեր ժողովրդի ամէնէն կենսունակ ոյժն է մեր ուսանողութիւնը, որ մինչեւ այժմ բացի տեսական գործունէութիւնից ուրիշ ոչինչ չի արել գործնական (օրինակ Օսմ. Սահմանադրութեան հրատարակման օրից մինչեւ Հոկտ. ամիսը առնուազն)։ 2 ամիս ազատ ժամանակ ունենալով ոչ ոք չի մտել երկիր, [ինչ] որ ահագին օգուտներ կարող էր տալ մեր կենդանի գործի կարօտ ժողովրդին։ Պահանջում ենք որ մեր ուսանողութիւնը գոնէ սրանից յետոյ իր արձակուրդները ամենալայն կերպով տրամադրէ եւ ժողովրդի մէջ լինի...»։

«Pro Armenia»։—

Նկատելով որ Pro Armeniaն անցեալ ռեժիմի ժամանակ ջանացած է մի կողմից կաշառուած եւրոպական մամուլի դէմ մեր դատը պաշտպանելու, միւս կողմից Եւրոպայի հանրային կարծիքը ի նպաստ մեր դատի դարձնելու, մենք այդ թերթի անցեալը որոշ չափով օգտակար ենք գտնում։

Դաշնակցութիւնը եւ Երիտասարդ Թուրքերը։—

Այս հարցը որ գրեթէ երեք նիստ գրաւեց, երկար եւ տաք վիճաբանութիւններից եւ այս անգամ ժողովին ներկայ եղող ձեռնհաս ընկերների բացատրութիւններից եւ լուսաբանութիւններից յետոյ, դրուեց քուէարկութիւնը հետեւեալ ձեւով՝ «Դաշնակցութիւնը եւ երիտ. Թուրքերը պէ՞տք է համերաշխ գործեն թէ ոչ», ընդունուեց 12 ձայնով ընդդէմ 3ի, համերաշխ գործակցութիւնը սկզբունքով։

Մեր դիրքը Սահմանադրութեան հանդէպ։—

Ընդունելով հանդերձ որ ներկայ Սահմանադրութիւնը չի տալիս եւ չի էլ կարող տալ մեր պահանջներին լիակատար բաւարարութիւն, այնու [ամենայնիւ] նկատելով ներկայ սահմանադրական կարգերը իբր մի քայլ յեղափոխական յառաջխաղացութիւն դէպի վերջնական ազատագրումը, մենք պէտք է ամէն հնարաւոր միջոց գործ դնենք պաշտպանելու ներկայ սահմանադրութիւնը եւ նրան դնելու ամենալայն հիմունքների վրայ ձգտելով նրա մէջ մտցնել մեր ծրագրի ոգին»։

Կուսակցութեան լեգալիզացիան (օրինականացում)։—

«Նկատի ունենալով երկրի ներկայ պայմանները, որոնք ոչ մի ապահովութիւն կու տան Թուրքիոյ զանազան ազգութիւնների բացարձակ իրաւահաւասարութեան, Դաշնակցութիւնը է եւ կը մնայ գաղտնի յեղկուսակցութիւն մը, սակայն օգտուելով տիրող պայմաններից Դաշնակցութիւնը կ՚ունենայ լեգալ գործունէութիւն՝ ժողովրդի խորհրդարանական հասարակական եւ կուլտուրական զարգացման համար, ջանալով կարելի եղածին չափ քիչ անհատ գործիչներ հրապարակ գան։ (ընդունուեց միաձայն)։

Ազգային հարց։—

Նկատելով որ մանր ազգութիւնները տարբերւում են թէ ցեղային թէ կրօնական թէ աշխարհագրական եւ թէ ներքին առանձնայատուկ պայմաններով, իւրաքանչիւր ազգութիւն իր ամբողջութիւնը պահպանելու եւ իր ներքին կուլտուրական գործերը զարգացնելու համար, անհրաժեշտ է ազգերի ինքնուրո[յնու]թիւնը պահպանել, որպէս օսմ. պետութեան անբաժան մասը։ միեւնոյն ժամանակ աշխատել աւելի լայնացնելու ազգերի իրաւասութեանց սահմանները։ (ընդունուեց միաձայն)։

Մեր դիրքը Սաբահետինական եւ Ահրար խմբակցութիւնների [նկատմամբ]։—

Դէպի սաբահետինականները մեր դիրքը բնորոշ կը լինի միայն այն ժամանակ, եւ այն չափով ու տեւական, երբ եւ ինչպէս կը պարզուի իրանց վերջնական ֆիզիոնոմիան[3], եւ բացի սրանից քանի սաբահետինականները ունին որոշ ձախակողմեան ուղղութիւն, ուստի ամէն կերպ ցանկալի էր որ նրանք օր առաջ կազմակերպուին որպէս գործօն կուսակցութիւն։ այս ընդունում ենք եւ Ահրարի վերաբերմամբ։

Մակեդոնական կազմակերպութիւնները։—

Նախապէս որոշելով որ Պատասխ. մարմինը մեզ երբեք իրազեկ չի կացուցել մակեդոնական կազմակերպութեանց ներկայ վիճակի եւ իրարու հանդէպ ունեցած վերաբերմունքի մասին, չնայած որ վերջին քաղ. մեծ խնդիրներում ունեցել են նրանք իրանց նշանակելի մասնակցութիւնը, բայց եւ այնպէս տեղեակ ըլլալով Դ[աշնակցութեա]ն անոնց հետ անցեալում ունեցած գործակցութեան մասին, առաջարկում ենք, շարունակել նրանց հետ ունենալ գործակցութիւն, իբրեւ ընդդիմադիր տարրերի։

Հնչակեան կուսակցութեան։—

«Նկատելով որ սա չի ներշնչում մեզ բարոյական վստահութիւն, որ արդիւնք է մի շարք տխուր պատճառների հետ եւ կեդրոնացման սիստեմի, մենք չենք կարող տեւական գործակցութիւն ունենալ նրանց հետ։ Գործակցել բացառիկ դրութիւնների մէջ եւ համաձայն տեղական պայմանների»։

Մեր դիրքը Տաճկաստանի այլ ազգերի հանդէպ։—

Ընդունելով ազգ. հարցի գոյութիւնը, նաեւ որ ազգերն իրանց կենսունակութիւնը պահել կարողանում են ինքնուրոյն կուլտուրայով, եւ նրա միակ երաշխաւորութիւնն է ազգային ինքնուրոյնութիւնը, ուստի Տաճկաստանում ապրող բոլոր փոքր ազգերը, որպէս վիճակից «միլլէթի հաքիմէի»[4] տիրապետութեան ձգտումի դէմ, գտնում ենք որ մենք համերաշխ գործակցութիւն պիտի ունենանք բոլոր փոքր ազգութիւնների հետ։ Ազգ. հարցի, ազգային ինքնուրոյն կուլտուրայի զարգացումը ապահովելու գործում միակ հնարաւորը իւրաքանչիւր ազգի աշխատաւորութեան տնտեսական, կուլտուրական, քաղաքական շահերի ազատ բարգաւաճումն է (ընդունուեց միաձայն)։

Bloc (համամտութիւն) պարլամենտի մէջ եւ դուրսը։— Դաշնակցական պատգամաւորների դիսցիպլինն պարլամենտում, պարլամենտական գործունէութիւն։—

«Նկատելով որ օսմ. պարլամենտը ներկայումս հանդիսանում է ամենահեղինակաւոր մարմինը ամբողջ Թուրքիոյ քաղ[աքական] եւ տնտեսական-հասարակական կարգերի որոշման, որով գերազանցապէս շահագրգռուած է Թուրքիայի աշխատաւորական դասակարգը իր ամբողջութեամբ,

Նկատելով որ նոյն պարլամենտում բուն աշխատաւորական ներկայացուցչութիւնը չի ներկայացնում ցանկալի մեծամասնութիւնը, հետեւապէս էլ շատ բնական խնդիր է որ Թուրքիայի աշխատաւորութիւնը ինքը գիտակ մնայ նոյն պարլամենտի ամբողջ քաղաքականութեան եւ որը առաւելապէս հնարաւոր է աշխատաւորական պատգամաւորների պատասխանատուութեամբ դէպի իրանց ընտրող աշխատաւորութիւնը, Շրջանային ժողովը գտնում է որ՝

1.- Դաշնակցութեան պատգամաւորները անպայման կերպով շարունակական գործակցելու են պարլամենտական այնպիսի հոսանքների հետ, որոնց աշխարհահայեացքը համապատասխան է Դ[աշնակցութեան] աշխարհահայեացքին, իսկ ընդհանուր եւ բացառիկ պարագաներում էլ՝ բոլոր նրանց հետ որոնք կողմնակից են սահմանադրական կարգերի պահպանման։

2.- Դ[աշնակցական] բոլոր պատգամաւորները ան-

2.- Պատեհապաշտութիւնը։

3.- Բնոյթը, դիմագիծը։

4.- Տիրող, տիրապետող ազգի։

պայման կերպով պարտական են գէթ շաբաթը մի անգամ մանրամասն զեկուցումներ տալ պարլամենտի ներքին կեանքի եւ նրա քաղաքականութեան վրայ, իրանց ընտրող մարմիններին գիտակ պահելու նրանց պարլամենտական գործունէութեան.—

3.- Ընտրել 5 հոգուց բաղկացեալ մի դաշնակցական պարլամենտական բիւրո, որի երկու անդամները ընտրուին պատգամաւորներից իսկ 3-ը Ընդհ. ժողովից, որը որպէս պարլամենտական գործունէութեան իրաւասու մարմին ուղղութիւն տայ դ[աշնակցական] պատգամաւորներին պարլամենտի գործունէութեան մէջ. իսկ դրսում յատուկ թերթերով ու թռուցիկներով (զանազան լեզուներով) ամբողջ Թուրքիոյ աշխատաւորութեան պարզի պարլամենտական ֆիզիոնոմիան, միաժամանակ տալով վերլուծումը պարլամենտում ընդունուած բոլոր հարցերի։ Պարլամենտական Բիւրոյի պիւտճէն կը ծածկուի պատգամաւորների ստացած թոշակի 20%-ով իսկ մնացածը կ. կոմիտէներից. (ընդունուեց միաձայն)։

Մեր դիրքը հանդէպ ռուս կառավարութեան.—

Նկատելով որ ռուս կառավարութիւնը մանաւանդ վերջերս իր ամբողջ թափով հալածում է Դաշնակցութեան, ինչպէս նաեւ միւս յեղ. կուսակցութիւններին, գտնում ենք, որ պիտի գործադրել հակահարուած եւ այլն ամենալայն չափով. (ընդունուեց միաձայն)։

Մեր դիրքը ռուս. սոց. յեղ. կուսակցութեան հանդէպ.—

Նկատելով որ այս կուսակցութիւնը մեզ հետ միեւնոյն ծրագիրը, տաքտիկն ու հայեացքներն ունի, ցոյց տալ ընկերական ամենաջերմ վերաբերմունք. (միաձայն ընդունուած)։

Մեր դիրքը ռուս. սոց. դեմոկրատների հանդէպ.—

«Սրանց հետ, որպէս սոցիալիստական բայց ոչ մարտական կազմակերպութիւն, գործակցել զանազան հարցերում. (միաձայն ընդունուած)։

Մեր դիրքը Պարսկաստանի շարժման հանդէպ.—

Նկատելով որ Պարսկաստանի ազատագրումը նշանակում է եւ ազատագրութիւնը հայ ժողովրդի մի որոշ հատուածի, մենք պէտք է մասնակցենք այդ շարժումին հնարաւոր չափով, միաժամանակ ամէն կերպով պէտք է պայքարել Ռուսաստանի այդ երկրում ունեցած տիրապետական ձգտումների դէմ. (միաձայն ընդունուած)։

Աշխատաւորական քաղաքականութիւն.—

Ընդունելով որ մեր շրջանի մէջ մասնաւորապէս եւ ամբողջ Թուրքիոյ մէջ ընդհանրապէս, արդիւնաբերութիւնը կը գտնուի յետամնաց վիճակի մէջ, եւ թէեւ դասակարգային շերտաւորումը չէ բնորոշուած խոր գոյներով, եւ կեղեքողներու եւ կեղեքուողներու կռիւը չի մղուիր մեր մէջ այնպէս ինչպէս արդիւնաբերական զարգացած կեդրոններու մէջ։ Բայց նկատելով որ շահագործումը կայ լայն չափերով, որու ճանկերուն մէջ կը հեծեն քաղաքներու չքաւոր եւ գիւղերու հողազուրկ [եւ] սակաւահող մասսաները, որ ագրարային շարժում յառաջացնելու համար լուրջ եւ արդիւնաւոր հող կայ գիւղական շրջաններու մէջ, որ գոնէ այսուհետեւ պիտի բարգաւաճի մեր մէջ արդիւնաբերութիւնը.— ուստի մենք կը գտնենք որ անոր յառաջ բերած սոցիալիստական չարիքներուն դէմ պէտք եղած ոյժը հէնց այժմեանից կազմելու եւ վաղուան պրոլետարական մասսան կազմող այս օրուան մանր արհեստաւորութիւնը, այժմեան սակաւաթիւ ու ցիրուցան բանուորութիւնը հէնց այժմեանից տոգորելու համար սոց. աշխարհայեացքով,— յառաջ բերել անոնց մէջ արհեստաւորական կոոպերատիւ միութիւններ։ Բացի այդ՝ նկատելով աշխատաւորութեան դասակարգային շահերը, Հ.Յ.Դ.-ն որպէս դասակարգային կուսակցութիւն [sic] անպայման հարց է որ այժմեանից սկսի աշխատաւորներու մասսան կազմակերպել, հաւաքելով իր շուրջը մանր արհեստաւորութիւնը, իսկ գիւղերու մէջ հողազուրկ եւ սակաւահող գիւղացիութիւնը, աշխատելով անոնց վիճակին բարւոքման այնչափով որքան թոյլ կու տան երկրի ընդհանուր տնտեսական եւ քաղաքական պայմանները։

Պէտք է նաեւ պայքար մղել վաշխառուներու վոհմակին դէմ, մանաւանդ գիւղերու մէջ, ուր ազգաբնակչութիւնը կը ճզմուի անոնց ձեռքին մէջ. կազմել արտադրողական եւ մանաւանդ սպառողական կոոպերատիւ եւ մանր վարկային միութիւններ, որոնցմով մեր շարքերուն եւ մեր ժողովրդական խաւերուն մէջ արծարծել համայնականութեան ոգին, դաստիարակելով եւ պատրաստելով զանոնք ապագայ սոց. ցանկալի կեանքի համար. (միաձայն ընդունուած)։

Մեր դիրքը եւ վերաբերմունքը ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան հանդէպ.—

Ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպել զուտ ժողովրդական միջոցներով, կազմակերպութեան բարոյական աջակցութեամբ, ընդունելով միլիցիական սիստեմ ընդհանուր ղեկավարութիւնը վերապահել միմիայն կազմակերպութեան։

.....[5]

5.- Բնագրին մէջ կիտաւոր չորս տող։

Ազգ. ներքին քաղաքականութիւն (սահմանադրութիւն).—

Նկատի ունենալով որ ներկայ ազգ. սահմանադրութիւնը, այնքան որ սաղմն է ազգ. ներքին կուլտուրական աւտոնոմիայի, բայց որը իր ներկայ դրութեամբ պահանջուած չափով երբեք չի ապահովում հայ ազգի աշխատաւորական դասակարգի շահերը, որը առաւելապէս կեդրոնացած է կղերական տժգոյն ու աղայական շահագործող դասակարգի ձեռքին. որ նա իր էութեամբ իրապէս էլ ազգային չէ, այլ միայն դաւանանքային, Շրջանային ժողովը գտնում է որ հրամայողական անհրաժեշտ դրութիւն է հիմնովին վերաքննութեան ենթարկել յիշեալ սահմանադրութիւնը հետեւեալ սկզբունքների վրայ.

1.- Դարձնել նրան համազգային մի սահմանադրութիւն, որի մէջ հաւասար պրոպորցիոնալ (համեմատական) ձայն ունենան հայ հասարակութեան բողոքական եւ կաթոլիկ համայնքներն եւս։

2.- Խլել նրան կղերական-աղայական դասակարգի ձեռքից եւ ընտրողական քառանդամ սկզբունքով տալ նրա օրէնսդրական եւ գործադրողական իշխանութիւնը աշխատաւորութեան ձեռքին։

3.- Վերցնել ձայներու առանձնաշնորհումը եւ քառանդամ ընտրողական ձեւով հաւասար տեղ տալ գաւառներին եւ բոլոր համայնքներին։

Պատրիարքի եւ կաթողիկոսի հարցը.—

Կաթողիկոսական եւ պատրիարքական հարցերը լինելով հակամիտական աշխատաւորական քաղաքականութեան հետ՝ չենք ընդունում սկզբունքով մտնէ Ընդհ. ժողովի օրակարգի մէջ այդ հարցը։

Կուսակցական վերաբերմունքը դէպի ազգ. կուլտուրական հաստատութիւնները.— Մամուլ — Գիրք — Դպրոց — Լսարան եւ այլն.—

Ընդունելով որ ազգութեան գոյութեան միակ իրաւունքը ազգային ինքնուրոյն կուլտուրայի զարգացումը, եւ այդ՝ միայն ընդհ. մարդկութեան շահերի տեսակէտից. ընդունելով որ կեանքում արմատ ձգած անարդարութիւններն ու նախապաշարումներն — դասակարգային եւ քաղաքական — իրանց հիմքն սկսում են կուլտուրական հաստատութիւններից, գտնում ենք որ մենք որպէս յեղ. եւ կեանքի կուսակցութիւն, մեր աշխարհահայեացքին տարածման շահերիցը առաջնորդուած՝ պիտի ձգտինք կուլտուրական հիմնարկութիւններում մեր ուղղութիւնը հիմնաւորելու եւ նրանցում տեղաւորելու մեր աշխարհահայեացքին համապատասխան անձերին։

Առ այս՝ գտնում ենք որ պիտի ուժ տալ ոչ թէ միայն դպրոցական այլ եւ ժողովրդի արտադպրոցական գարգացմանը, լսարաններով, հրատարակութիւններով եւ թատրոնով։

Պարտաւորացնում ենք բոլոր դաշնակցականներին որ կուլտուրական հիմնարկութիւնների գործում անհատապէս մասնակցին բուռն ակտիւ, բայց ոչ թէ կուսակցութեան անունից։

Կուսակցութիւնը եւ կիսապաշտօնական թերթեր.—

Նկատի ունենալով որ կիսապաշտօնական դաշնակցական թերթերը խլում են Դ-նից նիւթական ու բարոյական աջակցութիւն, որոնք չեն կարողանում ճշգրիտ արտայայտիչը հանդիսանալ Դ-ն սկզբունքներին ու աշխարհահայեացքին,

Նկատելով նաեւ որ թերթերի բազմազանութիւնը առաջ է բերում լայն չփոթութիւններ Դաշնակց[ութեան] հիմնական սկզբունքների լուսաբանման մէջ եւ այսպիսով չեն կարողանում կանգնած լինել յեղ[ափոխական] հիմքի վրայ՝

Շրջ. ժողովը գտնում է որ Դ[աշնակցութիւնը] կիսապաշտօնական թերթերի վերաբերմամբ չպիտի անի ոչ մի նիւթական աջակցութիւն եւ սրա փոխարէն ունենալու է ճիշդ յեղ. դաշնակցական թերթ՝ Պոլիս, Վասպուրական եւ Կարինում, որոնք անպայման կերպով կանգնած պիտի լինեն յեղ. հողի վրայ եւ հարազատ արտայայտիչը Դ-եան աշխատաւորական աշխարհահայեացքի։

Թերթերը իրանց յեղ. բարձրութեան վրայ պահելու համար պարտադիր է որ Դ[աշնակցութիւ]նը խմբագրական ղեկավարութիւնը ուժեղ ձեռքերի մէջ պահի միշտ թերթերի հրատարակուած վայրերում։

Պաշտօնական թերթ — Դրօշակ. Նրա տեղափոխումը.—

Առաջարկում ենք «Դրօշակի» խմբագրութիւնը պահել անպայման ժամանակում։

Մեր Շրջ. ժողովը գտնում է որ «Դրօշակը» մինչեւ այսօր որպէս կուսակցութեան պաշտօնական օրգանը չի տուել մեր ծրագրա-սկզբունքային հարցերի համար ուսումնասիրութիւններ։ Գտնում ենք որ նա մինչեւ այսօր կատարել է ընդհանրապէս լրագրի դերը.— առաջարկում ենք որ Ընդհ. ժողովը լուրջ կարգադրութիւններ անի խմբագրական կազմը ուժեղացնելու, թերթի էջերում բաց անելու աշխատաւորական բաժիններ եւ պարզել մեր պատմափիլիսոփայական տեսակէտները եւ վերջապէս «Դրօշակ» թերթը դարձնել ուսուցանող մի օրգան։

«Ազատամարտ».—

Աւազանի Շրջ. II ժողովը գտնում է որ Պոլսում հրատարակուած «Ազատամարտ» թերթը հակառակ իրա յայտարարութիւններին, իբրեւ կուսակցական թերթ, բնաւ չի համապատասխանում իրա բովանդակութիւնով մեր ծրագրին եւ սկզբունքներին, եւ դեռ աւելին՝ որ նա խեղաթիւրում է յեղ. սկզբունքները. մենք բուռն կերպով բողոքում ենք եւ յայտնում մեր զայրոյթը այդ անգոյն ուղղութեան հանդէպ։

Առաջարկում ենք Ընդհ. ժողովին, որ պատշաճ կարգադրութիւններ անի որպէսզի քանի «Ազատամարտը» մնում է, իրա բովանդակութիւնով հակառակ մեր կուսակցութեան աշխարհահայեացքին, չվայելէր կուսակցութեան նիւթական ու բարոյական եւ ոչ մի օժանդակութիւն իսկ։

Գիրքեր (հայերէն եւ զանազան լեզուներով), թռուցիկներ, շրջաբերականներ.—

Նկատելով որ Արեւմտեան Բիւրոն մինչեւ Օսմ. սահմանադրութեան հրատարակուելը չափազանց քիչ է օգտուել հրատարակելով գրքեր, եւ նկատելով որ գրքերը պրոպականտի գլխաւոր միջոցն է, պահանջում ենք որքան կարելի է շատցնել դրանց քանակը եւ մանաւանդ որակը, նշանակելով աւելի մատչելի գներ։

Պատկերներ եւ կարտ-փոստալներ.—

Նկատելով որ պատկերները եւ կարտ-փոստալները ոգեւորիչ բնոյթ ունին, շարունակել հրատարակել մանաւանդ նորերը եւ նկատելով որ գները այնպէս բարձր են նշանակուած նամանաւանդ «Արծիւ» գրատան, եւ մոնոպոլ դարձնելով աւելի եւս բարձրանում են գները եւ այդպիսով աշխատաւորութեան մեծ մասին անմատչելի են լինում, որը Դաշնակցութեան ծրագրին ոգւոյն իսկ հակառակ է,—

Պահանջում ենք Լիսի գործը շրջանին հեշտ մատակարարելու համար վարեն ընկերները։ Անհրաժեշտ է հրատարակել աշխատաւորական գրքեր ու նոթաներ։

Պրոպագանդ — սիստեմատիկ դասընթացքներ.—

Անպայման անհրաժեշտ է ի նկատի ունենալով կարող պրոպականդիստների զգալի պակասը։ Ընդհ. պիւտճէէն մաս հանել դասընթացքների ծախսերի համար որոշ գումար։—

Պահանջում ենք ուժեր կեդրոնացնել խոշոր քաղաքներում ինչպէս մինչեւ այժմ է եղել, այնպիսով որ հնարաւորութիւն կ'ունենանք պրոպագանդային դասախօսութիւններ սարքել լայն չափերով եւ լայն շրջաններում, ստեղծելով տեղական շկոլներ։

Կուսակցական կարգապահութիւն.—

կանոնագրի տրամադրութիւնները շատ մեղմ են. հարկաւոր է աւելի խիստ յօդուածներ մտցնել։

Օժանդակ խմբեր.—

Զընդունել ու չճանաչել այդ անուան տակ որեւէ խումբ. դաշնակցական եղողը առանց այլեւայլութեան պարտաւոր է ընդունել եւ կեանքի մէջ իրագործել Դաշնակցութեան [ծրագիրը]։

Խիստ կանոններ նոր անդամների մասին.—

Կանոնագրի առաջին յօդուածը առանց դիտողութեան ընդունուեցաւ։

Կարմիր խաչ.—

Համաձայն մեր ծրագրի իգական սեռի դաշնակցական շարքերում հաւասար ձայնով եւ իրաւունքով նոյնպէս եւ պարտականութիւններով ընդունելու սկզբունքը իրականացնել.—

Առաջարկում ենք Դ-ն շարքերից առանց սեռի խտրութեան կազմել «Կարմիր խաչի» միութիւնը. սրա անդամները միաժամանակ մնում են իրանց քաղաքական խմբերի կամ բանուորական ու գիւղացիական միութիւնների մէջ։

«Կարմի խաչ»ի միութիւնը ընդունել դաշնակցական մարտական կազմակերպութեան որպէս մի օժանդակ մասը եւ սահմանափակել նրա գործունէութիւնը համապատասխան միսսիայի մէջ, որն է կռուի դէպքում սանիտարական օգնութիւն հասցնել մարտիկ խմբերին, բացի այդ, նիւթական եւ բարոյական աջակցութիւն ընծայել աքսորուած ու բանտարկուած ընկերներին։

Տուրքի կանոնաւորում.—

Միաձայնութիւնով ընդունուեցաւ հետեւեալ բանաձեւը։ Պարտաւորիչ է դաշնակցականների համար կուսակցական տուրքը վճարել պրոկրեսիւ (յառաջատուական) եւ պրոպորցիոնալ (համեմատական) կերպով։

Եկամուտի ապագայ աղբիւրներ.—

Դ[աշնակցութեան] եկամուտները կազմում են.— անդամների կանոնաւոր տուրքը, բացի այդ՝ ներկայացումներ, երեկոյթներ, նուագահանդէսներ, տարեգլխի եւ այլ առթիւ նուիրատուութիւններ շարքերից եւ համակրողներից եւ հանգանակութիւն։ Բացի այդ, Դաշնակցութեան պրոպագանդով որեւէ պաշտօնի անցնող անհատ ընկերները, իրենց սովորական եկամուտից դուրս գալով արտակարգ ծախսերը, մնացած գումարը պատրաստ են յանձնել կուսակցութեան կասսային։

Հ.Յ.Դ. V Ընդհ. ժողովի պատգամաւորի ընտրութիւն.—

Շրջ. ժողովը երկար ու տաք վիճաբանութիւններից յետոյ եկաւ այն եզրակացութեան որ Շրջ. ժողովը լինելով շրջանի աւելի բարձր մարմինը քան Կեդրոնական Կոմիտէն, հետեւաբար աւելի մեծ իրաւասութիւն ունենալուն համար իրան է պատկանում առաջնորդութիւնը Ընդհ. Ժողովի պատգամաւորի ընտրութեան մէջ։

Որոշեց Աւազանի շրջանից ուղարկել մի պատգամաւոր, ընտրուած՝ Շրջ. ժողովից։

Ընտրուեց ընկ. .....[6] Շրջ. ժողովում մասնակցող ներկայ վճռական ձայների 2/3ով։

Պատգամաւորների ծախսը որոշուեց վճարել շրջանից.

Ծ...ի շրջան 5, Վ...ի շրջան 3, Ս...ի շրջան 2, Փ...ի շրջան 2, Ժ...ի շրջան 1, Կ...ի շրջան 1 ոսկի։

«Խարիսխ» թերթի հարցը.—

Նկատի առնուեցաւ Մալխասի հրաժարականը խմբագրութիւնից։ Շրջ. ժողովը որոշեց դադրեցնել «Խարիսխ»ի հրատարակութիւնը։

Դատական.—

.....[6]

Նոր Կեդր. Կոմիտէի ընտրութիւն.—

.....[7]

Հաշուական.—

Նկատելով որ Շրջ. ժողովը պիտի ցրուի պատգամաւորների մեկնումի պատճառով, որոշուեց հաշուետուական մասնախումբը լուծուած համարելով, նրանց տեղ 3 հոգուց բաղկացած մի մասնախումբ կազմել ստանալու [համար] Կ. Կոմիտէի ձեռքը գտնուած այն ամէնը (հաշիւ, գոյք, դրամ) ինչ որ պատկանում է շրջանի կազմակերպութեան եւ յանձնել ժամանակաւոր մարմինին։ Ընտրուեցին այդ մասնախումբի անդամները՝ Ա. Հ. եւ Ա., որոնց տալ որոշուեց հարկ եղած վկայականը։

(Ծանօթ.— Նախկին Կ. Կոմիտէի ձեռքում եղած կազմակերպական, ինչպէս նաեւ «Խարիսխ» թերթի ու այլ հաշիւների քննութիւնը եւ քննադատութիւնը մնում է յաջորդ Շրջ. ժողովին եւ կամ Ե. Ընդհ. ժողովին։

ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻՆ[8].—

Շրջ. ժողովի Պոլսոյ Պատասխ. մարմ. վերաբերմամբ կայացրած որոշումի չորրորդ կէտը, որ բաց է թողնուել խմբերին յատուկ գրուած որոշումների մէջ. հետեւեալն էր։—

4) Նա չնայած որ ինքնապաշտպանութեան գործում չի օժանդակել մարմիններին, նոյնիսկ երբ մարմինները իրանց միջոցներով կանխիկ գնումներ են արել, Պատասխ. մարմինը որոշ տոկոս բարդելով է մատակա-[ռա]րել, ինքը գնելով ֆապրիքից աւելի աժան գներով։

Դատական.—

Ընկեր Պ... մի բողոք էր ներկայացրել Շրջ. ժողովին որով յայտնում էր թէ նախորդ Շրջ. ժողովի նշանակած դատական յանձնախումբը իրա դատին չի նայել եւ խնդիրը ձգձգուել է,

Այս առթիւ ընկեր Մ...ի յայտարարութիւնների համեմատ որմէ կը հասկցուէր թէ խնդիրը առնչութիւն չունի Շրջ. ժողովի հետ այլ վերաբերում է Արեւելեան Բիւրոյին, որի լուծումը վերապահուած է Ե. Ընդհ. ժողովին, ժողովը համամիտ գտնուելով ընկեր Մ...ի կարծիքին, որոշեց հաղորդել այս նկատումը ընկեր Պ...ին։

Շրջ. ժողովը ամբողջ 6 նիստ յատկացնելով Կ. Կ.ի եւ ընկեր Զ[ուլալ][9] միջեւ եղած դատին, լսելով երկուստեք եւս, յանգաւ հետեւեալ ընդհանուր եզրակացութեան.—

«Ճիշդ է որ Կեդր. Կոմիտէն թոյլ ու քննադատելի է եղել իր գործունէութիւնների մէջ, որով առիթ է տուել ընկեր Զ.ի բուռն բողոքներին, իսկ ընկեր Զ.ին գտնում է յախուռն ու պատուոյ զգածութենէն մղուած կարգապահութեան պակաս ունեցող։

«Եւ նկատելով որ մեր կազմակերպութեան բարոյական հեղինակութիւնը կախուած է դաշնակցականների փոխադարձ ընկերական ջերմ վերաբերմունքից, նրա պակասը տեսնում է թէ Կ. Կոմիտէի եւ թէ Զ.ի մօտ. եւ յարգանքի պակաս՝ որ տեսնում է ընկ. Զ.ի մօտ հանդէպ բարձր մարմինին։

6.- Բնագրին մէջ կիտաւոր։ Տեսնել քիչ մը վարը «Մարմիններին» բաժնին մէջ։

7.- Կիտաւոր. տրուած չեն ընտրուած նոր կազմին անունները։

8.- Մարմիններին սահմանուած այս բաժնին մէջ տրուած է արձանագրութեան մէջ բաց ձգուած (կիտաւոր) տողերու բովանդակութիւնը։

9.- Զուլալ, Տրապիզոնի շրջանի գործիչ, որ հարց էր ունեցած նախորդ Կ. Կոմիտէին հետ։

Կ. Կոմիտէ եւ հաշիւ.—

Շրջ. ժողովը Կ. Կոմիտէի մինչեւ այժմ ունեցած վարմունքի մասին կազմեց հետեւեալ մեղադրական բանաձեւերը.

1) Հաշուետեսս կոմիսսիայի ընտրութեան օրից մինչեւ վերջին օրս, Կ. Կոմիտէի հաշիւ չյանձնելը,— պատճառաբանելով թէ մի երկու մարմիններ իրանց հաշիւները դեռ չեն յանձնել — մենք ընդունում ենք ոչ-արդարացուցիչ եւ վնասող գործերի նորմալ ընթացքին։

2) Որ նա առանց վերջապէս հաշիւ ներկայացնելու հրաժարական է տալիս մի ոչ պաշտօնական թղթի վրայ գրուած (ընդունուեց միաձայն)։

3) Որ նա հակառակ երրորդ դիմումին հաշիւ պահանջելու, յայտարարում է թէ Կ. Կոմիտէն իրան պատիւ չի համարում Շրջ. ժողովի առաջ ելլելու. ասում է թէ յանձնաժողովը թող գայ եւ ստանայ։

4) Որ նա հակառակ ժողովի քանիցս դիմումներին որ ինքը անհրաժեշտ է համարում թողնել կանցլերական[10] ձեւերը եւ բերանացի յայտարարել Շրջ. ժողովին, Կ. Կոմիտէն շարունակել է միշտ նամակներով խօսել (ընդունուեց 8 ձայնով եւ 1 ձեռնպահ)։

5) Համաձայն Կ. Կ.ի յայտարարման, որ մի կարճ ժամանակ իր նիստերի վերաբերմամբ արձանագրութիւնները պահել է եւ Զ[ուլալ]ի ձերբակալման առթիւ ոչընչացնելուց յետոյ այլեւս չէ օգտուած նոյնիսկ քաղաքական նպաստաւոր պայմաններէ ու, գոնէ ոչ-գաղտնի հարցերի վերաբերմամբ արձանագրութիւն պահելու, որով հնարաւոր լինէր Կ. Կ.ի գործունէութեան ընթացքին վրայ գոնէ մօտաւոր գաղափար կազմելու (ընդունուեց 9 ձայնով 1 ձեռնպահ)։

6) Եւ որ գլխաւորն է, Շրջ. ժողովը իր զբաղմունքների ամբողջ ընթացքում ինչպէս նաեւ իր կատարած քննութիւնների մէջ, հիմնուած վերոյիշեալ կէտերի վրայ, դժբախտաբար յանգեց այն տխուր համոզման, որ Կ. Կ.էն իր պաշտօնավարութեան ամբողջ ընթացքում չի ունեցել երբեք ընկերների վերաբերմամբ ընկերական-բարոյական կապեր, որ նա ցաւալիօրէն զուրկ է եղել բարոյական խոր ըմբռնումներից. ըմբռնումներ որոնք բխում են Դաշնակց[ութեան] ոգուց եւ որոնք անպայման ամէն մի կազմակերպութեան ներքին կեանքում գործի յաջողութեան խթաններն են, առանց որոնց չի կարող մի կազմ[ակերպական] մարմին ծաւալել ու զարգանալ կեանքում, եւ որի տխուր ազդեցութիւնը ծաւալուեց նաեւ Շրջ. ժողովի վրայ գլխաւորապէս ընկեր Զ.ի եւ իրենց միջեւ տեղի ունեցած ցաւալի դէպքերի քննութիւններից յետոյ (միաձայն ընդունուեց)։

Ընտրութիւն նոր Կ. Կոմիտէի.—

Մտքերի երկար ու տաք փոխանակութիւններից յետոյ, որոշուեց 7 ձայնով ընդդէմ 3-ի, որ Կ. Կոմիտէութեան վայր ժամանակաւոր կերպով լինի Փառնակը[11] եւ Կ. Կոմիտէութիւնը յանձնել Փառնակի 3 ընկերներին .....[7] որոնք պիտի վարեն գործերը, աջակցութեամբ ազատ ընկերների որոնց պիտի տրուի վճռական ձայնի իրաւունք։

Այս կարգադրութիւնը ժամանակաւոր է մինչեւ Ե. Ընդհ. Ժողովի վերջանալը։

10.- Դիւանակալական։
11.- Փառնակը ծածկանունն է Կիրասոն քաղաքի։

Փաստ. 1538-21

2.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՕՐՏՈՒԻ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅԱԲՆԱԿ ԳԻՒՂԵՐԻ

Սողլուճա, Այիպի եւ Պազար սույի *գիւղամասերում ապրում են ներկայումս* 80 *տուն հայ գիւղացիք։*

Վերջին երկու տարուայ ընթացքում գաղթել են 7-8 *տուն Ռուսաստան. մի ժամանակ ունեցել են դպրոց* 15-20 *աշակերտներով. բերքն է կաղին եւ կորեկ։ Սեփական հող չունեն, բոլորն էլ մարապա*[12] *են։ Շնորհիւ նախկին ռեժիմներին իրանց մշակած հողերը անցել է թուրք աղաների ձեռքը, որոնց մօտ այժմ իրենք մարապայութեամբ պարապում են։*

Արդիւնաբերուած բերքի ահագին մասը աղաները են յափշտակում, իսկ իրենց հազիւ մի ապրուստ է մնում։ Գիւղացիք իրանց հողերը յետ ստանալու համար դիմել են դատաստանի, բայց մինչեւ այսօր դեռ ոչ մի արդիւնք...

Այս գիւղամասերը լինելով զուտ հայկական, սրանց մօտ ապրում են դրացի թուրք գիւղացիք, որոնք նոյնպէս հողազուրկ են եւ աղաների հողերի վրայ մարապայութիւն են անում։ Հայ եւ թուրք գիւղացիք միմեանց հետ համերաշխ են։ Սողլուճա, Այիպլի եւ Պազար սույի գտնըւում են քաղաքից 2-3 *ժամ հեռաւորութեան վրայ։*

Ուլիբէյի շրջան.– առաջին գիւղամասեր

Գիւղ Խօրէն, Խոշ կիլեր, Եաղպասան, Ֆիրազը։

Այս գիւղամասերը քաղաքից 5-6 *ժամուայ հեռաւորութեան վրայ են գտնուում, եւ միմեանցից մի մի ժամ հեռաւորութեան վրայ ցրուած են։*

Այս գիւղամասերում իւրաքանչիւրում հազիւ 15*ական տուն հայ բնակչութիւն լինի։ Սրանցից հազիւ կէսը ունեն իրանց սեփական հողերը, իսկ մնացած մասը դարձեալ մարապաճիութիւն են անում թուրք աղաների ձեռքի տակ։ Իսկ հող ունեցողներն էլ իրանց ունեցած հողերը գնել են փողով աղաներից։ Արդիւնաբերուած բերքն է սովորաբար կաղին եւ կորեկ։ Ունեն դըպրոց բայց դժբախտաբար կրթական գործը Օրտուի շրջակայ գիւղերում, համարեա թէ բոլոր տեղերում էլ, շատ վատ հողի վրայ դրուած է։ Տարին հազիւ* 4-5 *ամիս աշակերտներն յաճախում են ուսման։ Ուսուցիչի ռոճիկը սովորաբար* 6-7 *հարիւր ղրուշ է, ոչ աւելի։ Աշակերտներն միայն ձմրան ամիսներում են ուսանում, մնացած ժամանակը նրանք արտում աշխատում են։*

Այս գիւղամասերի մօտ ապրում են դարձեալ թուրք գիւղացիք, որոնք նոյն տնտեսական դրութեան մէջ են գտնուում, ինչ որ հայերը։ Միմեանց հետ համերաշխ են եւ հանգիստ։

Ուլիբէյի եկեղեցի շրջանի գիւղամասեր

Կատը գիւղ

Ներկայումս ունի 35 *տուն հայ գիւղացիք։ Սրանցից մի մասը ունի սեփական հող, որը ինչպէս ամէն տեղ նոյնպէս էլ այստեղ յետ է գնուած յատուկ վճարով։ Իսկ միւս մասը չունենալով սեփական հող ապրում է աղաների հողերի վրայ մարապաճիութեամբ պարապելով։ Սրանց դրացի կան թուրք եւ մուհաճիրներ։ Բերքերն միեւնոյնն է կաղին եւ այլն։*

Ուլի քէյ Կռանը

Անցեալում այս գիւղամասում եղել է 15 *տուն հայ։ Ներկայումս հազիւ* 8 *տուն է մնացել. վերջին* 4 *տարուայ ընթացքում գաղթել են Ռուսաստան։ Սեփական հող չունեն, բոլորն էլ աղաների հողի վրայ են աշխատում. շրջակայ իրանց դրացի թուրք գիւղացիք դարձեալ տընտեսապէս վիճակակից են հայ գիւղացուն։*

Այս գիւղամասում դպրոց չունեն։

Սայլաթ (Ուլիբէյ շրջան)

Սրանք լինելով մի ժամանակ բոլորովին հողազուրկ, որ խլել էին անցեալում սրանց հողերը աղաները, այժմ նրանցից հազիւ 7-8 *տունի չափ յետ են գնել իրանց հողերը նոյն աղաներից եւ աշխատում սեփական հողերի վրայ. իսկ մնացած մասը շարունակում է մնալ մարապա՝ հողատէր աղաների, որոնք ահագին տարածութիւններ ձեռք են գցել անարդար կերպով։ Ամբողջ գիւղը ունի* 25-26 *տուն հայ ազգաբնակչութիւն։*

Կումա (նոյն շրջանի)

Ներկայումս այս գիւղում կայ 54 *հայ տուն. ունեն նաեւ դպրոց որտեղ սովորում են* 25-30 *աշակերտ։ Տնտեսական դրութիւնն նոյնն է ինչ միւս գիւղերում այս շրջանի. դրացիք են թուրք գիւղացիք որոնց պայմանները տնտեսական համարեա թէ նոյնն է ինչ հայ գիւղացունը։*

Հոճողլի (Ուլի քէյ շրջան)

Ներկայումս հազիւ 25 *տուն հայ կայ. տնտեսական դրութիւնը նոյնն է ինչ որ միւս գիւղերում այս շրջանի։*

12.- Մարապա կամ մրիպա, հողազուրկ գիւղացի, որ իբրեւ մշակ կ'աշխատի կալուածատիրոջ հողի վրայ։

Ունեն դպրոց, որտեղ նոյն ձեւով ինչպէս միւս դպրոցներում սովորում են 15-20 աշակերտներ։

Զայթախ

Այս գիւղը ունի 70 տուն հայ բնակչութիւն։ Քաղաքից 7-8 ժամ հեռաւորութեան վրայ է գտնւում։ Այս գիւղացիք համարեա թէ կէսը ունեն սեփական հողեր, իսկ միւս հողազուրկներից մի որոշ մասը հարստահարւում է ամենաստոր կերպով մի հայ օրտուցի վաճառական աղայի ձեռքին, Մարտիրոս էֆէնտի անունով, որու ձեռքի տակ մարապաներ են։ Ունեն դպրոց 25-30 աշակերտներով։

Ֆոտրնա (Ուլիբէյի շրջանում) դէպի արեւելեան մասը։

Քաղաքից 8-9 ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնւում է այս գիւղը, որը ունի 45-50 տուն հայ ազգաբնակչութիւն։ Տնտեսական պայմանները կարելի է ասել մօտաւորապէս որ նոյնն է ինչ միւս գիւղերում այս շրջանի։

Ունեն նաեւ դպրոց որտեղ ուսումը շատ անհոգ կերպով է տարւում, ինչպէս այդ անւում է միւս գիւղերում։

Զոկտամ

Այս գիւղը ունի 30-33 տուն հայ գիւղացիութիւն որից կէսը հազիւ ունի իր սեփական հողերը, իսկ մնացած միւս մասը հողազուրկ է եւ աշխատում է ինչպէս միւս հողազուրկերը աղաների հողերի վրայ ու արդիւնաբերածից միայն մի մասը, ամենափոքր մասը մնում է իրանց ձեռքում։ Ունեն դպրոց։

Քէօքներ բէյի

Մի ժամանակ այս գիւղում կար 39-40 տուն հայ ազգաբնակչութիւն, բայց վերջին 7 տարուայ ընթացքում կամաց կամաց գաղթել են Ռուսաստան 9-10 տուն. այս գաղթելը աւելի շատացել էր վերջին երկու տարուայ ընթացքում սահմանադրութեան վերահաստատումից առաջ։

Մուսակրըկ

Այստեղ գտնուող 53 տուներից 13 ընտանիք գաղթել են Ռուսաստան նոյն ժամանակուայ ընթացքում ինչպէս Քէօքներ բէյի։

Քիրազ տերէ

Այս գիւղի 56 տնից 30 տունը 7 տարուայ ընթացքում գաղթել է Ռուսաստան. գաղթը աւելի զօրացել էր սահմանադրութեան վերականգնմանից երկու տարի առաջ։ Սրանք շրջապատուած են թուրք գիւղացիներով եւ մուհաճիրներով։ Այս վերջիններից հայ գիւղացիք շատ վնասներ են ստանում։ Նամանաւանդ Ահմետ էֆէնտի պաճնզատէից։ Ունեն դպրոց նոյն կրթական մակարդակով 25-30 աշակերտներով։

Կատնճրկ (նոյն շրջանի մօտ)

31 տուն հայ գիւղացիութիւնից վերջին 2 տարուայ ընթացքում գաղթել են Ռուսաստան 7 ընտանիք։ Պէտք է ի նկատի առնել նաեւ այն որ ինչպէս այս գիւղից, նոյնպէս էլ միւս բոլոր գիւղերից սահմանադրութեան վերահաստատումից վերջը այլեւս ոչ ոք չէ գաղթել, եւ եթէ մի օր իսկապէս գաղթողները վստահանան երկրի մէջ եղած կարգերի ապահովութեան, հաւանական է որ բոլորն էլ վերադառնան։ Ունեն նաեւ դպրոց։ Տնտեսական դրութիւնը չի տարբերւում միւսներից. 3/4ը մարապա են։ Կատնճրկ եւ Զաթթալը գիւղերը քաղաքից 4 ժամուայ հեռաւորութեան վրայ են գտնւում։

Զաթթալը

Մի ժամանակ, դեռ սրանից մի քանի տարիներ առաջ կար 18 տուն, բայց վերջին տարիներում միեւնոյն ձեւով ինչպէս Կատնճրկից նոյնպէս այս տեղից գաղթել են Ռուսաստան եւ ներկայումս հազիւ 10 տուն հայ կայ։ Կատնճրկի եւ Զաթթալրի գիւղացիներն 3/4ը մարապաներ են, չունեն սեփական հող։

Ֆարմուտայի շրջանի հայ գիւղեր

Սայաճա գիւղ

Քաղաքից 4 ժամ հեռաւորութեան վրայ. այս գիւղում ապրող 75 տուն հայ ընտանիքից 25 տունը գաղթել է վերջին մի քանի տարիների ընթացքում, դարձեալ Ռուսաստան։ Սրանցից մի մասը տասը տարի առաջ իրանց հողերի մի մասը գնեցին, իսկ միւս մասը 500 ոսկիով քաղաքից երկու թուրք հարուստ աղաներ գնեցին եւ վերջ ի վերջոյ ծախեցին հայ գիւղացիներին 2000 ոսկիով. այսպիսի ծանր ու կեղեքման պայմանների տակ այս գիւղացիք ձեռք բերին հազիւ հազ իրանց արդիւնաբերող մշակուած հողերը, որոնց վրայ ինչպէս եւ միւս գիւղացիք սրանք էլ արդիւնաբերում են կաղին եւ այլն։

Ունեն նաեւ դպրոց աւելի կանոնաւոր քան միւս գիւղերինը։

Թեփէ գիւղ նոյն շրջանի

Այս գիւղում եղած 90 տուն հայ գիւղացիներից 20 տունը գաղթել է Ռուսաստան վերջին տարիների ընթացքում։ Թեփէ գիւղի գիւղացիներից 3/4ը իր սեփական հողերն ունի, իսկ 1/4ը աշխատում է աղաների հողերի վրայ որպէս մարապա։ Սրանք նոյնպէս ունեն դպրոց միւսների նման կիսատ պռատ։ Այս գիւղը Սայաճա գիւղին մօտ է. քաղաքից 4 ժամուայ հեռաւորութեան վրայ է գտնւում։

Աչաճա աղաճ

Այս գիւղից 25 տունից 8-9 գաղթել են նոյնպէս Ռուսաստան։ Ունեն դպրոց։ Սրանք հողերը գնել են քաղաքի հարուստ Հաճի Օսման Ֆուրտուն զատէից եռապատիկ գներով, որը հռչակաւոր վաշխառու հարստահարող մըն է։

Քէրշէմպէյի շրջան

Քաղաքից 3 ժամ հեռաւորութեան վրայ

Քուռուլքրի

16 տուն հայ գիւղացիներից մնացել է այժմ հազիւ 6 տուն եւ սրանցից կէսն էլ սեփական հող չունի. մարապաներ են աղաների մօտ։ Այս գիւղում դպրոց չկայ։

Եոնուս Առեք

գիւղերը միեւնոյն տնտեսական պայմանների մէջ են. միջին թւով այս գիւղերում կան 10նական տուն հայ գիւղացիք. սրանք իրանց երեխաներին ուղարկում են Թէփէ գիւղի դպրոցը։

Քարա օլլուք

21 տունից ներկայումս հազիւ 11-12 տուն է մնացել։ Գաղթել են Ռուսաստան։ Սրանց հողերը իրանք արդէն գնել սեփականացրել են, իսկ միւս կէսը շարունակում է մարապա մնալ աղաների ձեռներում։ Սեփական դպրոց չունեն յաճախում են Թէփէ գիւղի դպրոցը սրանց երեխաները։

Բուլ տան (Ֆարմուտայի շրջան)

Այս գիւղում 17 տունից այժմ մնացել է հազիւ 10-11 տուն, միւս մասը գաղթել է Ռուսաստան։ Այս գիւղացիներից միայն 1/4ը ունի իրա սեփական հող, միւս մնացած 3/4ը մարապա է եւ աշխատում աղաների հողերի վրայ։

Զամաշի շրջան

Տաշօլուկ գիւղ

Այս գիւղի 95 տունից 35 տունը գաղթել է դէպի Ռուսաստան։ Գիւղացիներից հազիւ կէսը կարողացել են հողերը ձեռք բերել, իսկ միւս կէսը շարունակում է մնալ մարապա հարուստ աղաների ձեռքում։ Այս շրջանում անասելի չարիք ու պատուհաս է գիւղացւոց գլխին չամաշցի հաճի Մուստաֆա աղայի եկէղեցը, Օսման էֆէնտի անուն հրէշը, որը ամէն չարիք ու փորձանք հասցնում է գիւղացւոց։ Այս գիւղը Օրտուից 13 ժամ իսկ Ֆատչայից 3 ժամ հեռաւորութեան վրայ է գտնւում։ Ունեն դրպրոց, մի ուսուցիչ, ուսումը հազիւ մի քանի ամիս է տարեկան. ուսման գործը շատ աննախանձելի վիճակի մէջ է։

Օրտուի շրջանի հայաբնակ գիւղերից գաղթականութիւնը հետեւանք է միմիայն հողազրկութեան եւ բացարձակ տնտեսական քայքայման ու հարստահարման զանազան աղաների ձեռքում։ Բացի սրանից ուսման գործը բոլոր գիւղերում էլ ամենածայր աստիճան յետ ընկած է. ուսումը մի կերպ տարւում է, այն էլ կարծէք թէ միմիայն այր ու բեն սովորացնելու համար։

Անիրաւութիւնը, հարստահարումը, աղքատութիւնն եւ խաւարը այս ժրաջան ժողովուրդը դուրս է քշում իր հայրենիքի հողերից որոնց վրայ այնքան աշխատանք են թափել ու անտառապատ գետինները արտերի ու կաղիննոցների են վերածել։ Մինչդեռ սրանից առաջ գոյութիւն ունեցող ռեժիմը այդ բոլոր գիւղացու հալալ աշխատանքը յափշտակել ու տուել է աղաներին, որոնք տէր ու տիրական դառնալով չարաչար տարիներ շարունակ չահագործել, արիւնաքամ են արել գիւղացի աշխատաւոր ժողովուրդը, որը դեռ մինչեւ այսօր էլ շարունակւում է։

Ֆարմուտայի շրջան

Զաւուշլար

Ներկայումս այս գիւղում կայ միայն 50 տուն հայ գիւղացի, մնացեալ մասը, 30 տունը վերջին տարիների ընթացքում գաղթել են Ռուսաստան։ Սրանց 3/4ը ունի սեփական հող ներկայումս, միւս 1/4 աղաների հողերի վրայ են աշխատում։ Ունեն նաեւ դպրոց. համեմատած միւս դպրոցների հետ սրանց դպրոցը աւելի լաւ վիճակի մէջ է։ Զաւուշլարցիք համեմատած միւս գիւղացւոց հետ աւելի գիտակից են եւ քաջ։

Քուշճի էրէն

Հազիւ մի ժամ քաղաքից հեռաւորութեան վրայ։ Նախկին 60 տունից գաղթել են 20 տուն։ Սրանք համարեա թէ իրենց հողերը բոլորն էլ գնեցին։ Ունեն նաեւ դպրոց, որտեղ սովորում են 30-35 աշակերտ. քուշճի էրէնցիք դէպի դպրոցը առանձին սէր ունեն։

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ X

ՓՈՔՐ–ՀԱՅՔ

Օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումէն անմիջապէս ետք, Թուրքիոյ ամբողջ տարածքին, նախկին ընդյատակեայ գործող կազմակերպական շրջաններու կողքին, արագ թափով ստեղծուեցան նոր միաւորներ: Յատկապէս Երկրի արեւմտեան հայաշատ գօտիներուն մէջ կուսակցական հին թէ նոր այդ շրջանները կազմակերպելու նպատակով, Պոլսոյ Պատ. մարմնի հրահանգով 1909 թ. Փետրուարին գումարուեցաւ ռայոնական անունը ստացած այս շրջանային ժողովը, որուն մասնակցելու հրաւիրուած էին հիմնականին մէջ Սեբաստիա եւ Խարբերդ-Մամուրէթ իլ Ազիզ նահանգներու, ինչպէս նաեւ յարակից կարգ մը գաւառներու կոմիտէութիւնները:

Նորակազմ շրջանը կոչուեցաւ Փոքր-Հայք, որուն առաջին «ռայոնական» ժողովին իսկ կազմաւորուեցան հետեւեալ չորս Կեդր. Կոմիտէութիւնները.–

I - Բերդ (Շապին Գարահիսար)
II - Բերդաքար (Խարբերդ), որ շուտով «Լեռնասար» անունով պիտի վերակոչուէր:
III – Սեւ Բլուր (Սեբաստիա)
IV - Բանալի – Սամսոն, որ իբրեւ շրջանի կեդրոն յետագային փոխարինուեցաւ Մարզուանով (Կայան):

Վերոյիշեալ բաժանումներուն համաձայն եւս, խմբած ենք իւրաքանչիւր շրջանին վերաբերող փաստաթուղթերը, ջանալով ըստ կարելւոյն ճշգրտել ծածկանունով յիշատակուած տեղանուններուն համապատասխան վայրերը:

Առաջինը՝ Փոքր-Հայքի կազմակերպութեան հիմանադիր Առաջին Ռայոնական ժողովն է:

Փաստ. 840-40

Ա 1.– Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՓՈՔՐ-ՀԱՅՔԻ Ա. ՌԱՅՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ

Գումարուած Սեւ-բլուրի մէջ, 1909 Փետր. 18-28

Մասնակցեցան.—

1) *Բերդաքար*[1] *քաղաքի կոմիտէէն ընկեր Զախու*
2) *Բերքառատ*[2] *քաղաքի կոմիտէէն Ժիրայր-1*
3) *Որոտում*[3] *քաղաքի ենթակոմիտէէն ընկեր Գայլ*
4) *Սեւ-բլուր*[4] *քաղաքի կոմիտէէն ընկեր Ժիրայր-2*
5) *Դաշտ*[5] *քաղաքի ենթակոմիտէէն ընկեր Գագիկ*
6) *Կայան*[6] *քաղաքի կոմիտէէն ընկեր Հրատ*
7) *Պոնտոս*[7] *քաղաքի կոմիտէի կողմէն Բասիլ*
8) *Բանալի*[8] *քաղաքի կոմիտէի կողմէն Արտակ*
9) *Զորայր*[9] *քաղաքի կոմիտէէն ընկեր Հրաչեայ*
10) *Բերդ*[10] *քաղաքի կոմիտէէն ընկեր Ազատ*
11) *Հրաբուխ*[5] *քաղաքի կոմիտէէն ընկեր Ներշապուհ*
12) *Վիշապի*[11] *Պատ. մարմնի ներկայացուցիչ ընկեր Պերճ*
13) *Մասնագէտ ընկեր Կարօ*
14) *Դուրան-Բարձրաւանդակի Կ. Կ.էն ընկեր Սուրէն*
15) *Իսկ խորհրդակցական ձայնով ընկեր Գեղամ*

Նախագահ ընտրուեցաւ ընկեր Պերճ, օգնական՝ Գայլ

Քարտուղարներ՝ ընկեր Արտակ եւ Բասիլ

1.- Բերդաքար՝ Խարբերդ:
2.- Բերքառատ՝ Մալաթիա:
3.- Որոտում՝ Տիվրիկ:
4.- Սեւ Բլուր՝ Սեբաստիա:
5.- Վայրը անծանօթ:
6.- Կայան՝ Մարզուան:
7.- Պոնտոս՝ Ամասիա:
8.- Բանալի՝ Սամսոն:
9.- Զորայր՝ Թոքատ:
10.- Բերդ՝ Շապին Գարահիսար:
11.- Վիշապ՝ Կ. Պոլիս:

ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

Ա. Ընդլայնում կազմակերպական շրջանակի.—

1) *Պրոպագանդա.—*

Նկատելով որ Փոքր-Հայքի մէջ փորձուած եւ իրենք զիրենք կազմակերպութեան տրամադրող անձեր, ըլլայ մտաւորական ըլլայ մարտական, կը պակսին,

Նկատելով որ տեղական ուժերը նոյնիսկ եթէ տրամադրուէին անբաւական պիտի ըլլային այսքան ընդարձակ շրջանի մը կազմակերպական նորանոր պահանջներուն առանձինն բաւարարութիւն տալու,

Նկատելով որ դուրսէն գործիչներ ապագային կազմուելիք Կ. Կ.երու մէջ ինչպէս նաեւ թերթի մը հրատարակութեան պարագային պէտք է ունենան մեծ դեր մը,

Նկատելով որ դուրսէն գործիչներ կրնան մանաւանդ տեղւոյն վրայ նոր գործիչներ պատրաստել,

Մեծամասնութեամբ որոշուեցաւ.— Հրաւիրել դուրսէն ազատ գործիչներ Փոքր-Հայքի շրջանին համար, անոնցմէ ոմանք մտաւորական ոմանք ալ մարտական ըլլալու պայմանաւ:

2) *Կանանց Շարժում.—*

Նկատելով որ բարքերու յետամնացութեան պատճառով մեր շրջանին մէջ խիստ դժուար է կանանց շարժում առաջ բերել սոսկ այր գործիչներու ձեռամբ,

Նկատելով որ միւս կողմէ անհրաժեշտ կարիք կայ կանանց զարթնում մը ստեղծելու մանաւանդ այստեղ ատով հասարակական կեանքը աւելի ոգեւոր դարձնելու համար,

Նկատելով որ շրջանին մէջ թէեւ կան գաղափարական կիներ բայց անոնք բաւականաչափ զարգացած եւ փորձուած չըլլալով չեն կրնար ամբողջ շրջանի կարիքներուն գոհացում տալ,

Միաձայնութեամբ որոշուեցաւ.— Հրաւիրել դուրսէն փորձուած պրոպագանդիստ կիներ ամէն մէկ կեդր. Կոմիտէի շրջանին համար մէկ հատ:

3) *Գրաւոր պրոպագանդա.—*

Միաձայնութեամբ որոշուեցաւ.— Առանց դուրս ելլելու ընդհանրապէս ռայոնի տեղական պէտքերուն համար Ընդհ. Ժողովի կողմէն որոշուած տոկոսի քանակէն, հրատարակել դաշնակցական թերթ մը Փոքր-Հայքի մէջ — քաղաքը որոշելը թողլով ընդհ. Ժողովին:

Բացի այդ որոշուեցաւ.— Խորհուրդ տալ ռայոնի բոլոր մարմիններուն որպէսզի, մանաւանդ մինչեւ թերթի հրատարակուիլը, մերթ ընդ մերթ հրատարակեն թռուցիկներ ընդհանուր քաղաքական եւ կազմակերպական հարցերու վերաբերմամբ տեղեկութիւններ տալու համար հասարակութեան, պահպանելով վերին աստիճանի լուրջ ուղղութիւն:

4) *Պատանեկան խումբեր.—*

Միաձայնութեամբ որոշուեցաւ.— Յանձնարարել ռայոնի մարմիններուն որպէսզի կազմակերպեն ազգային թէ օտար վարժարաններու աշակերտներէն եւ աշակերտուհիներէն անոնք որ առնուազն 14 տարեկան են, անոնցմէ կազմելով պատանեկան խումբեր՝ անոնց մէջ զարգացնելու համար ընդհանրապէս յեղափոխական ու մասնաւորապէս դաշնակցական դաստիարակութիւնը:

5) *Ղսսորդական, ճանապարհորդական եւայլն խումբեր.—*

Միաձայնութեամբ որոշուեցաւ.— Դաշնակցական մարմինները պէտք է նախաձեռնութիւնը առնեն կազմելու որսորդական[12]*, մարմնամարզական, ճանապարհորդական, երգեցիկ-թատերական եւ այլ նմանօրինակ խումբեր ոչ-կուսակցական հողի վրայ եւ, եթէ կարելի է, երկսեռ:*

6) *Լսարան, ընթերցատուն, վիճաբանական ժողովներ.—*

Նկատելով որ իբրեւ պրոպագանդի միջոցներ անվիճելի են լսարաններու, ընթերցատուներու եւ վիճաբանական ժողովներու օգտակարութիւնները,

Միաձայնութեամբ որոշուեցաւ.— Յանձնարարել ռայոնի մարմիններուն որպէսզի կարելի եղածին չափ զարկ տան այդ ուղղութեամբ կատարուած աշխատանքներուն, բայց մասնաւոր ուշադրութիւն, դարձնելով որ դաշնակցական ընկերներ առ հասարակ, թէկուզ չէզոք վայրերու մէջ խօսած ժամանակ անգիտակցաբար թէ գիտակցաբար չարտայայտեն Դաշնակցութեան ծրագրին հակասող գաղափարներ:

7) *Գիշերային դասախօսութիւններ, երեկոյթներ.—*

Միաձայնութեամբ որոշուեցաւ.— Յանձնարարել մարմիններուն կազմել գիշերային դասախօսութիւններ եւ երեկոյթներ նոյնիսկ չէզոք մտաւորական ուժերու աջակցութեամբ՝ պահպանելով յամենայնդէպս անոնց մէջ յեղափոխական ոգի:

8) *Յեղափոխական գրականութեան տարածում.—*

Մեծամասնութեամբ որոշուեցաւ.— Բանալ ռայոնի գլխաւոր քաղաքներուն մէջ գրախանութներ որտեղ տեղական մարմիններու հսկողութեան տակ վաճառուին Դաշնակցութեան հրատարակութիւնները եւ առհասարակ յեղափոխական-գրական երկեր: Այդ խանութները պիտի ըլլան իւրաքանչիւրը իր շրջանի գիւղե-

12.- Որսորդական անուան տակ կ'իմացուէր զինավարժական խումբ:

րուն մէջ յեղ. գրականութեան տարածման կեդրոններ։

9) *Ուսումնասիրութիւն Փոքր-Հայքի շրջանին.—*

Նկատի ունենալով որ պատգամաւորներու բերած տեղեկագիրները շատ ցայտուն թերութիւններ ունին, միաձայնութեամբ որոշուեցաւ.— Խնդրել Պատ. մարմնէն վիճակագրական ուսումնասիրութեան համար լաւ հարցարան մը եւ անոր պատճէնները ուղարկել ռայոնի զանազան մարմիններուն, Կ. Կ.ներուն միջոցաւ, որպէսզի անոնց հետեւելով պատրաստեն իւրաքանչիւրը իր շրջանին ուսումնասիրութիւնը։

Բ. Մեր վերաբերմունքը դէպի հայ եւ օրարազգի ուրիշ կուսակցութիւնները.—

1) *Հնչակեան կուսակցութիւն.—*

Նկատելով որ մեր շրջանի մէջ գոյութիւն ունեցող հնչ.ները իրենց անորոշ ուղղութեամբ եւ գործունէութեամբ ոչ մէկ բարոյական վստահութիւն չեն ներշնչեր,

Միաձայնութեամբ որոշուեցաւ.— Ջանչնալ զանոնք իբրեւ կուսակցութիւն մը այլ, մղել պայքար անոնց դէմ իբր մնասակար տարրի, սարքելով վիճաբանական ժողովներ, հրատարակելով թռուցիկներ եւ բրոշիւրներ, մնալով յամենայն դէպս քառեկտ հողի վրայ եւ միեւնոյն ժամանակ ջանալով անոնց մէջ գտնուող մաքուր եւ խաբուած տարրերը հաւաքել Դաշնակցութեան դրօշին տակ։

Ժողովս այս մասին լսելով Բերդի[10] *պատգամաւորին բացատրութիւնները եւ առանց ջնջած լինելու վերոգրեալ որոշումը, որոշեց նաեւ.— Ցանձնարարել ռայոնի այն մարմիններուն որոնց գտնուած քաղաքներուն մէջ գոյութիւն ունին հնչ.ներ, որպէսզի նախ կողմնակի միջոցներով եւ պատասխանելով անոնց չարունակական համերաշխութեան հրաւէրներուն, առաջարկեն հետեւիլ Բերդի օրինակին, որտեղ երկու կողմերու ցոյց տուած անձերէն փոխադարձօրէն 3-ական հոգի նշանակելով կազմած են կոմիտէ մը՝ որ, իբրեւ Դաշնակցութեան մարմին պիտի վարէ տեղւոյն յեղ. գործերը դաշնակցական ուղղութեամբ, հնչ.ները դադրեցնելով ամէն յարաբերութիւն իրենց նախկին կուսակցութեան հետ եւ վերադարձնելով անոնց կնիքը։ Երբ կողմնակի միջոցներով կատարուած այսպիսի առաջարկ մը հաւանութիւն գտնէ այն ատեն մեր մարմինները հարցը կը դնեն պաշտօնական հողի վրայ։*

2) *եւ 3) Ռամկավարական-սահմանադրականներ եւ Վեր. Հնչ.ներ։*

Նոյն նկատում եւ նոյն որոշում ինչ որ տրուած էր հնչ[ակեան]ներու վերաբերմամբ։

4) *Իթթիհատ-Թէրաքգը.—*

Նկատելով որ Իթթիհատ-Թէրաքգը թէեւ բուրժուազիական եւ մեզի բաղդատմամբ աջակողմեան կուսակցութիւն մըն է, բայց թէ նա յամենայնդէպս սահմանադրական կուսակցութիւն մըն է որուն ըստ էութեան դաշնակից կը մնանք մենք ընդդէմ բռնապետութեան,

Մեծամասնութեամբ որոշուեցաւ.— Ցանձնարարել ռայոնի բոլոր մարմիններուն, խումբերուն եւ ընկերներուն պահպանել մօտիկ յարաբերութիւն Ի. եւ Թ.ի մասնաճիւղերուն հետ, այսպիսով ոչ միայն Երկրի սահմանադրական տարրի բարոյական ուժը աւելցուցած ըլլալու համար, այլեւ մեր պրոպագանդով անոնց մէջ արթնցնելու համար նորանոր գաղափարներ աւելի համապատասխան՝ մեր ծրագրին։

Ժողովը միեւնոյն ժամանակ տեղեկանալով որ ռայոնի ինչ ինչ վայրերուն մէջ կան մեր ընկերներէն այնպիսիներ, որոնք անդամ են Ի. Թ.ին եւ նկատելով որ անհատ մը չի կրնար միեւնոյն ատեն երկու կուսակցութիւններու պատկանիլ, միաձայնութեամբ որոշեց.— Ցանձնարարել այդպիսի ընկերներուն, տեղական մարմիններու միջոցաւ, որպէսզի անոնք հրաժարին կամ Դաշնակցութենէն կամ Ի. Թ.էն։

5) *Ահրար եւ 6) Քրտական «Թէավիւն»*

Նկատելով որ Օսմ. Ահրար (Սաբահէտտինական) եւ քրտական «Թէավիւն», կուսակցութեանց քաղաքական եւ տնտեսական դաւանանքները մեր շրջանին մէջ գոյութիւն ունեցող բոլոր կուսակցութեանց դաւանանքներէն աւելի կը մօտենան մերիններուն,

Նկատելով սակայն որ Ահրար եւ Թէավիւն մեր շրջանին մէջ չեն ներկայացներ տակաւին կազմակերպեալ վիճակ մը,

Միաձայնութեամբ որոշուեցաւ.— Ցոյց տալ ամէն բարոյական աջակցութիւն, որպէսզի Ահրարի եւ Թէավիւնի մարմիններ ստեղծուին Փոքր-Հայքի մէջ եւ անոնց ստեղծուելէն ետքը կարելի եղածին չափ ուժ տալ անոնց զարգացման։

7) *Ֆէտաքեարանը Միլլէթ.—*

Միաձայնութեամբ որոշուեցաւ.— Ցանձնարարել ռայոնի Կ.Կ.ներուն որպէսզի հետաքրքրուին նաեւ «Ֆէտաքեարանը Միլլէթ» ընկերութեան ծրագրով եւ ուղղութեամբ, եւ եթէ անոնք կը համապատասխանեն մերիններուն,— այս ընկերութեան մասին ալ ունենալ նոյն վերաբերմունքը ինչ որ որոշուած է Ահրարի եւ Թէավիւնի մասին։

Գ. Մեր վերաբերմունքը դէպի Ազգ. բարեգործական ու զարգացական եւ պետական հաստատութիւնները.—

1) *Ազգ. բարեգործ. եւ զարգացական հաստատութիւններ.—*

Միաձայնութեամբ որոշուեցաւ.— Բոլոր մարմինները եւ ընկերները պէտք է ամէն ջանք ի գործ դնեն ազգ. հաստատութիւններու վարիչ ժողովներուն մէջ անցընելու մեր ընկերները կամ առնուազն մեր համակիրները, այդպիսով այդ հաստատութիւնները ռամկավարացնելու եւ աշխարհականացնելու համար։

2) *Պետական հաստատութիւններ.—*

Միաձայնութեամբ որոշուեցաւ.— ա) Ջանալ բոլոր պետական հաստատութիւններուն մէջ մտցնել դաշնակցական ուղղութեան հետեւող (կամ Ահրարի կուսակիցներ կամ առնուազն պարզ սահմանադրականներ) անձնաւորութիւններ, այդ մտքով կատարուած աշխատանքներուն մէջ ի հարկին պլոք կազմելով ձախակողմեան տարրերու հետ։ Բացի այդ դաշն. մարմինները պէտք է ուշադրութիւն դարձնեն պետական ամէն կարգի պաշտօնեաներու ընթացքին եւ բողոք բառնան անոնց կողմէ զեղծումներ կատարուած պարագային։

բ) Ռայոնի դաշն. պատանիներու ամէնէն ուշիմ մանուկներէն մրցմամբ երկու կամ աւելիներ ուղարկել Պոլիս կամ Եւրոպա հետեւելու համար կարեւորագոյն վարժարաններու եւ վերադառնալով իրենց հայրենիքը ստանձնելու ազգ. ուսուցչական, պետական եւ այլ հանրային պաշտօններ։ Ժողովը այս որոշման գործադրութիւնը կը յանձնէ ռայոնի Կ.Կ.ներուն, ծախքերը հոգալու պայմանով ազգային աղբիւրներէ եւ յամենայն դէպս կողմնակի միջոցներով։

Դ. Կեդրոնական Կոմիտէ

Նկատի ունենալով Փոքր-Հայքի մէջ Դաշնակցութեան արդի ուժերը, միաձայնութեամբ որոշուեցաւ առայժմ ունենալ չորս Կեդր. Կոմիտէ, հետեւեալ կերպով.—

I *Կ. Կ. — Բերդ*[10].—
Սուչէհիր
Համիտիէ
Թօփ ալթը
Կիրճանիս
Ալըճօրա
Շէյրան
Քէչէ եուրտ
Օվա
} *Իրենց գիւղերով*

II *Կ. Կ. — Բերդաքար*[1].—
Մամուրէթ իւլ Ազիզի վիլայէթը ամբողջ Փինկեան եւ Բալու։

III *Կ. Կ. — Սեւ-բլուր*[4].—
Տիվրիկ
Զարա
Գոչ հիսար
Կիւրին
Եէնի խան
Տարենտէ
Շէհիր գէլա
Ղանղալ
} *Իրենց գիւղերով*

IV *Կ. Կ. — Բանալի*[8].—
Սինապ
Պաֆրա
Զարշամպա
Զորում
Եօզղատ (գիւղերով)
Մարզուան
Զիլէ
Հաճի գիւղ
Թօգատ
Քէօփրիւ
Սունկուրլու
Տէնէքմատէն
Ագտաղ մատէն
Ամասիա
Հէրէք
Նիքսար
Արթովա

Կեդր. Կոմիտէները պէտք է ընտրուին ամենաուշը մինչեւ յառաջիկայ Ապրիլ 15/28, *վերոգրեալ չորս շրջաններու մէջ գոյութիւն ունեցող մարմիններէն գումարուած շրջանակային ժողովներու մէջ ուր կ'որոշուի նաեւ վերջնականապէս Կ.Կ.ներու վայրը։*

Ժողովը որոշեց նաեւ, միաձայնութեամբ, խնդրել յառաջիկայ Ընդհ. Ժողովէն ընտրել Փոքր-Հայքի համար Պատ. մարմին մը։

Ե.— Տնտեսական պայքար

1) *Արհեստակցական միութիւններ*

Նկատի ունենալով որ Փոքր-Հայքի մէջ տնտեսական պայքարը արդէն ինքնըստինքեան ստեղծուած է, թէ այս շրջանին մէջ գոյութիւն ունին առաւել կամ նուազ մեծ կապիտալիստական ձեռնարկներ ինչպէս նաեւ սեփականազուրկ բանուորութիւն,

Միաձայնութեամբ որոշուեցաւ.— Ցանձնարարել մարմիններուն սկսիլ անմիջապէս բանուորներու եւ մանր արհեստաւորներու կազմակերպման՝ զանոնք համախմբելով ոչ-կուսակցական արհեստակցական միութիւններու ձեւին տակ, բայց անոնց տալով սոցիալիստական ուղղութիւն, մերոնք ներկայանալով անոնց

պաշտպան խորհրդատուներ եւ հսկելով որպէսզի տընտեսական անմիջական շահերով զբաղուած ժամանակ բանուորական միութիւնները զարգացնեն իրենց անդամները նաեւ քաղաքական իտէալներու տեսակէտով, այդպէսով դիւրացնելու համար այդ միութիւններու ապագային կուսակցական դառնալը։

2) <u>Արտադրողական եւ սպառողական քոոբերաթիվներ</u>.—

Ժողովը այս հարցի վերաբերմամբ լսելով զանազան պատգամաւորներու զեկուցումները, մեծամասնութեամբ որոշեց.— Ռայոնի Կ.Կ.ներուն թողուլ այս խնդրի մէջ ղեկավարուիլ իրենց սեփական ուժերու համաձայն։

3) <u>Գիւղացիական միութիւններ</u>.—

Միաձայնութեամբ որոշուեցաւ.— Յանձնարարել մարմիններուն ձեռնարկել գիւղացիական միութիւններու կազմութեան ոչ-կուսակցական հողի վրայ, պայմանաւ որ այդ միութիւնները զբաղին որոշ չափով նաեւ քաղաքական կեանքով, այսպէսով հետզհետէ պատրաստուելու համար դէպի կուսակցականութիւն։— Ժողովս պարտք կը դնէ Կ.Կ.ներուն վրայ ձեռք բերել ուրիշ շրջաններու մէջ գործածուած արհեստակցական ու գիւղացիական միութիւններու կանոնագիրներէն եւ անոնց հիման վրայ պատրաստել կանոնագիրներ իրենց շրջաններուն պայմաններուն համապատասխան։

4) <u>Վաշխառուներուն դէմ</u>

Նկատի ունենալով վաշխառութեան զանազան ձեւերուն մեր շրջանին մէջ վերին աստիճանի զարգացած վիճակը,

Ժողովը միաձայնութեամբ պարտք կը դնէ Կ.Կ.ներուն վրայ մղել կատաղի պայքար այդ ախտի դէմ ամէն առթիւ դիմակազուրկ ընելով վաշխառուները եւ հասկցնելով գիւղացիներուն իրենց իրաւունքներու պաշտպանութեան եղանակները։

Ժողովը միաձայնութեամբ պարտք կը դնէ նաեւ Կ.Կ.ներուն վրայ որպէսզի իւրաքանչիւրը իր շրջանին մէջ շատ խորին ուշադրութիւն ընէ որ մանաւանդ գիւղերու մէջ վաշխառու եւ ուրիշ կեղեքող տարրեր չմըտնեն կազմակերպական շարքերուն մէջ։

Որոշուեցաւ նաեւ Վիշապի[11] մարմիններուն միջոցաւ դիմում ընել Օսմ. կառավարութեան որպէսզի ան ալ փոխատուութեան պետական դիւրամատչելի միջոցներ ստեղծելով փրկէ գիւղացիութիւնը տարապայման տոկոսներէ։

5) <u>Բարոյական գիւղական համայնքներու վիճակին</u>.—

Միաձայնութեամբ որոշուեցաւ.— Յանձնարարել Կ.Կ.ներուն որպէսզի ամէն ջանք ի գործ դնեն վանքապատկան կալուածներու մատակարարութիւնը յանձնելու համար միմիայն ռամկավար աշխարհականներէ բաղկացած ժողովներու (եթէ կարելի է մանաւանդ մեր ընկերներու) եւ անոնց հասոյթները յատկացնելու իր թեմի գիւղական համայնքներու կուլտուրական եւ ինքնապաշտպանական կարիքներուն։

Որոշուեցաւ.— Ժողովի կողմէն դիմել Ազգ. Երեսփ. Ժողովի անդամ մեր ընկերներուն որպէսզի դնեն այս հարցը ժողովի սեղանին վրայ։

<u>Զ.— Պիւտճէի հզօրացում</u>

1) <u>Հանգանակութիւն</u>

Ժողովը մէկ ձայնի առաւելութեամբ որոշեց որ Փոքր-Հայքի շրջանէն յառաջիկայ Ընդհ. Պատգ. ժողովին գացող պատգամաւորները առաջարկեն ջնջել ընդհ. կանոնագրի 128րդ յօդուածը[13], եւ առանց ոեւէ մասնաւոր յօդուած նշանակելու այս մասին կանոնագրի մէջ, իրաւունք տալ միմիայն պատասխանատու մարմիններուն՝ որպէսզի ի պահանջել հարկին բռնի միջոցներու դիմեն հանգանակութեան գործին մէջ։

Այս որոշումը տրուած ժամանակ ժողովը բաղկացած էր 11 հոգիներէ, որոնցմէ Գայլ, Ժիրայր-1, Զախու, Ժիրայր-2 եւ Ներշապուհ հակառակ իսկ Պերճ, Կարօ, Հրատ, Գագիկ, Հրաչեայ եւ Ազատ հաստատական քուէ տուին։

2) <u>Պետական էքսպրոպրիացիա</u>

Միաձայնութեամբ որոշուեցաւ առաջարկել Ընդհ. Ժողովին իբրեւ հասոյթի միջոց ընդունիլ պետ. էքսպրոպրիացիայի սիստեմը յեղ. դրութեան մէջ գտնուող շրջաններում գործադրուելու պայմանաւ։

3) <u>Ռայոնի պիւտճէն եւ անոր բաշխումը</u>

Ժողովը ուսումնասիրելով ռայոնի դաշն. պիւտճէն զայն կը գտնէ բացարձակապէս անհամապատասխան գոյութիւն ունեցող կարիքներուն, հետեւաբար կը յանձնարարէ մարմիններուն շուտ ընդ փոյթ՝ ա) Կատարել ընդհանուր հանգանակութիւն, բ) սարքել յաջորդաբար վիճակախաղեր, ներկայացումներ, խնճոյքներ, դաշտահանդէսներ, անուանակոչութեան եւայլն առթիւ, գ) Ստեղծել դրամական շրջաններ համակիրներէ, դ) Անպայման գործադրել անդամավճարներու մասին 2%ի դրութիւնը եւ առհասարակ խիստ վարուիլ այս տուրքի գանձման գործում։

Ժողովը նկատի ունենալով ռայոնի թէ պրոպագանդայի եւ թէ ինքնապաշտպանութեան շատ մեծ կարիքները, որոշեց առաջարկել յառաջիկայ Ընդհ. Ժողովին որպէսզի տեղական հասոյթներու 50%ը յատկացուի տեղական պէտքերուն իսկ մնացեալ 50%ը միայն յատկացուի ընդհ. կազմ. ձեռնարկներուն։ Այս առաջարկը ընդունուելու պարագային գործադրուելու համար ժողովս այդ 50%ը կը բաշխէ հետեւեալ կերպով.—

50% զինման

20% պրոպագանդայի (գրաւոր)

30% գործիչներու ապրուստի։

<u>Է.— Կուսակցութեան լեկալիզացիան</u>

Ի նկատի ունենալով ներկայ սահմանադրութեան անորոշ դրութիւնը եւ անբաւարար բովանդակութիւնը, ինչպէս նաեւ քաղաքական անստոյգ կացութիւնը, կազմակերպութիւնը առայժմ կը մնայ անլեկալ, բայց օգտուելով ներկայ կարգերու տուած դիւրութիւններէն կը գործէ նաեւ լեկալ հողի վրայ հնարաւորութեան չափով։

<u>Ը.— Անջատման հարց</u>

Ժողովը լսելով որ ինչ ինչ մարդիկ կ'ուզեն կրկին առաջացնել անջատման հարց կովկասահայերու եւ տաճկահայերու միջեւ, եւ այդպիսի քայլ մը աղէտ մը նկատելով Դաշնակցութեան եւ անոր պաշտպանութիւնը վայելող աշխատաւոր ժողովուրդին համար, միաձայնութեամբ կ'որոշէ.— Պահանջել Ընդհ. Ժողովէն բացարձակապէս մերժել ամէն անջատման առաջարկ, անգամ մը եւս յայտարարել թէ Դաշնակցութեան համար ոչ մէկ նշանակութիւն չունին պետութիւններու գծած սահմանները եւ թէ նա հաւատարիմ իր աւանդութիւններուն պիտի շարունակէ կռիւ մղել ի շահ աշխատաւոր մասսաներուն թէ Ռուսաստան, թէ Տաճկաստան եւ թէ Պարսկաստան։ Ժողովը միեւնոյն ժամանակ կը խնդրէ Ընդհ. Ժողովէն որ անջատման գաղափարը հետապնդողները ի սպառ արտաքսուին կազմակերպութենէն իբրեւ վնասակար տարրեր կազմակերպութեան ապագային համար։

<u>Թ.— Հակակղերական պայքար</u>

Ժողովը կը յանձնարարէ ռայոնի մարմիններուն եւ ընկերներուն ուշադրութեամբ մօտենալ հակակղերական պայքարի գործին եւ բաւարարութիւն տալ միայն հասունացած պէտքերուն, կղերականութեան դէմ պայքարը սահմանափակելով միայն մամուլի մէջ, եթէ կարելի է։

<u>Ժ.— Կովկասահայկական հարց</u>

Ժողովը միաձայնութեամբ որոշեց իր ստորագրութեամբ հրատարակել նամակ մը «Դրօշակ»ի մէջ, ուղղուած կովկասահայերուն, յանուն տաճկահայերուն՝ անոնց շնորհակալութիւն յայտնելու համար նիւթական եւ բարոյական այն աջակցութեան համար, զորս անոնք ըրած են Թուրքիոյ տանջուած հայ ժողովուրդի պաշտպանութեան գործին մէջ։ Մինչեւնոյն ժամանակ ժողովը նկատի ունենալով որ ռուսական բռնապետութիւնը կրկին գլուխ կը բարձրացնէ, թէ ճնշումը դարձեալ կը սաստկանայ, որոշեց իր տրամադրելի ուժերէն ղրկել այնտեղ գործելու, այդ մասին համաձայնելով կանխաւ կովկասեան մարմիններու հետ[14]։

Ընկերներ Սուրէն (երկու եղբայրներով), Կարօ, Պերճ, Հրանտ, Զախու, Գայլ եւ Հրաչեայ տրամադրեցին իրենց անձը այդ գործին համար։

<u>ԺԱ.— Հայ-թրքական քոնկրէս</u>

Ժողովը քննելով Փոքր-Հայքի մէջ հայ-թուրք-քիւրտական քոնկրէսի մը գումարման հարցը եւ նկատելով որ այդպիսի քոնգրէս մը կրնայ մեծ օգտակարութիւն ունենալ ոչ միայն զանազան ցեղերու միջեւ համերաշխութեան կապը ամրացնելու այլ նաեւ երկրի սահմանադրական ձախակողմեան ուժերը ի մի ամփոփելով զանոնք աւելի պատկառելի դարձնելու տեսակէտէն՝ որոշեց.—

Յանձնարարել Կ.Կ.ներուն որպէսզի նախաձեռնութիւնը առնեն գումարելու Փ. Հայքի մէջ այդպիսի քոնկրէս մը հրաւիրելով թուրք եւ քիւրտ գործօն կուսակցութիւններէն։

<u>ԺԲ.— Ինքնապաշտպանութիւն</u>

Ժողովը լսելով ինքնապաշտպանութեան հարցի վերաբերմամբ զանազան ընկերներու զեկուցումները, որոշեց, միաձայնութեամբ.— Ունենալ Փոքր-Հայքի մէջ Զիֆոնի Կեդր. Մարմին մը եւ անոր ստորադասեալ Զիֆոններ իւրաքանչիւր Կ.Կ.ի շրջանին մէջ։ Իւրաքանչիւր Կ.Կ.ի Զիֆոն պարտաւոր է երեք ամիսը անգամ մը հաշիւ ներկայացնել Կեդր. Զիֆոնին, իսկ Կեդր. Զիֆոնը պարտական է հաշիւ ներկայացնել Ռայոնական ժողովին եւ Ընդհ. Ժողովին։

Զիֆոնները կը զբաղին միմիայն զինման գործով։ Որոշուեցաւ 900 (ինը հարիւր) օսմ. ոսկիի ֆոնտ դնել Կեդր. Զիֆոնի տրամադրութեան տակ բաշխումը կատարելով հետեւեալ կերպով.—

Բանալիի Կ. Կ.[8]—	300	*Օսմ.*	*Ոսկի*
Սեւ-բլուրի Կ. Կ.[4]—	200	»	»
Բերդի Կ. Կ.[10]—	100	»	»
Բերդաքարի Կ. Կ.[1] —	300	»	»
	900		

13.- Կանոնագրի 128րդ յօդուածի տրամադրութիւնն էր.— Բռնի միջոցներու գործածութիւնը հանգանակութեան գործին մէջ խստիւ արգիլուած է։

14.- Տեսնել յաջորդ փաստաթուղթը։

Կեդր. Զիֆոնի հաստատման վայր որոշուեցաւ Բանալի եւ անդամներ ընտրուեցան, ընդհ. հաւանութեամբ.—

1) Միհրան Օհանեան, 2) Միհրան Փիրանեան, 3) Բժիշկ Տամլամայեան, 4) Գասպար Իփէկեան, 5) Տ. Ուստոս[?] քհնյ. Մազմանեան, 6) Կարօ, 7) Նիկ. Օզանեան եւ 8) Վարդան Շահպազ։

Բացի այդ որոշուեցաւ Պատ. մարմնի միջոցաւ խնդրել Պարոյրէն, որպէսզի նա վերցնէ իր յարմար դատած իրերը գնելու գործը։

Իւրաքանչիւր Կ. Կ. Զիֆոնի համար իր տալիք դրամին կէսը յառաջիկայ Ապրիլ 1ին եւ մնացեալ կէսը Մայիս 1ին արդէն ղրկած ըլլալու է Զիֆոնի Կեդր. մարմնին՝ Բանալի[8]։

Ժողովը միաձայնութեամբ պարտք կը դնէ Կ.Կ.ներուն վրայ որպէսզի մինչեւ յառաջիկայ Ընդհ. Ժողով պատրաստեն իւրաքանչիւրը իր շրջանին մանրամասն աշխարհագրական քարտէսը։

<u>ԺԴ.— Ե.րդ Ընդհ. Պատգ. Ժողով</u>

1) <u>Ժամանակը</u>

Նկատելով որ 1907ի Ընդհ. Ժողովէն յետոյ ըլլա՛յ Տաճկաստանի, ըլլա՛յ Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի քաղաքական կացութեանց մէջ առաջ եկած են խորին փոփոխութիւններ, ինչ որ անհրաժեշտ կը դարձնէ հաւաքական ուժերով ուսումնասիրելու ստեղծուած նոր դրութիւնները եւ գործունէութեան նոր ուղի,—

Միաձայնութեամբ որոշուեցաւ.— Դիմել Արեւմտեան Բիւրոյին եւ Պատ. Մարմնին, որպէսզի հարկ եղած պատրաստութիւնները տեսնեն Ե.րդ Ընդհ. Ժողովը գումարելու համար ամենաուշը մինչեւ առաջիկայ Օգոստ. Սեպտեմբեր ամիսները։—

2) <u>Պատգամաւորի ընտրութիւն</u>

Ե.րդ Ընդհ. Ժողովի համար ռայոնական ժողովի կողմէ պատգամաւոր ընտրուեցաւ ընկեր Պերճ։

<u>ԺԴ.— Կազմակերպական</u>

Մշակուեցաւ ներքին կանոնագիր որ գործածութեան պիտի դրուի Փոքր-Հայքի մէջ։

2) <u>Ցառաջիկայ ռայոնական ժողովը</u>

Որոշուեցաւ Փոքր-Հայքի երկրորդ ռայոնական ժողովը գումարել 1910 Յունիս ամսուայ ընթացքին, ճշգրիտ ժամանակը եւ գումարման վայրը որոշելը թողլով Կ. Կ.ներուն։

ՍՈՒՐԷՆ	ՀՐԱՏ	ԱԶԱՏ
ՊԵՐՃ	ԳԱՑԼ	ՆԵՐՇԱՊՈՒՀ
ԿԱՐՕ	ԺԻՐԱՅՐ-1	ԲԱՍԻԼ
ՀՐԱՉԵԱՑ	ԳԱԳԻԿ	ԱՐՏԱԿ
ՉԱԽՈՒ	ԺԻՐԱՅՐ-2	

Սեւ-բլուր, 28 Փետր. 1909

Փաստ. 839-18

Ա 2.— ԿՈՎԿԱՍԱՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ

Արեւմտ. Բիւրոյին,

Յարգելի ընկերներ,

Խնդրում ենք ներփակ գրութիւնը ուղղուած կովկասահայ ժողովուրդին, հրատարակել «Դրօշակ»ի մօտակայ թիւին մէջ։

Ինչպէս պիտի տեսնէք, ժողովի ատենագրութիւններից զորս ձեզ ուղարկում ենք զատ փոստով, ժողովը միաձայնութեամբ յայտնել է այդ փափաքը իբրեւ սիրոյ ու համերաշխութեան մի արտայայտութիւն դէպի կովկասահայը։

Ընկերական սիրալիր բարեւներով
Հ.Յ.Դ. Փոքր-Հայքի Ռայոնական ժողովի կողմից

Սվազ, 28/2/09

Նախագահ ՊԵՐՃ

Քարտուղար ՊԱՍԻԼ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Փոքր Հայքի անդրանիկ Ռայոնական ժողովը գումարուած Z քաղաքին մէջ, հազարաւոր ընկերներու կողմէ կ'ուղղէ եղբայրական ողջոյն կովկասահայ գաղափարապաշտ ժողովուրդին, անոր՝ որ նիւթական եւ բարոյական անփոխարինելի օժանդակութեամբ թեւ ու թիկունք հանդիսացաւ տաճկահայ բազմաչարչար դատին, անոր՝ որ մտքի եւ բազկի հզօր անհատականութիւններով ազնուական, անվեհեր եւ յար արթուն արծիւի պէս հսկեց, տարիներ անդադար, սահմանի ա՛յս կողմը տառապող բազմութեան վրայ, անոր՝ որ յանձին իր լաւագոյն ներկայացուցիչներուն, իբրեւ նոր դարու առաքեալի մը, քարոզեց ու սորվեցուց, գրով եւ սրով, թէ երկրի վրայ անոնք միայն իրաւունք ունին ապրելու, որոնք գիտեն այդ իրաւունքը ձեռք բերել հաւաքական աշխատութեամբ։

Եւ յեղափոխութիւնը յաղթանակեց Տաճկաստան։ Բռնապետութիւնը գէթ առ այժմ սարսափած է ժողովուրդին ազատագրական ահեղ շարժումէն, արհաւիրքները դադրած կ'երեւին որոշ չափով եւ սկսող խաղաղ աշխատանքի ասպարէզին մէջ մենք կը տեսնենք դարձեալ կովկասահայ մտաւորականութեան լաւագոյն տարրերը կանգնած առաջին գործօն շարքերում, իրենք զիրենք տուած մեղուաջան, բարեխիղճ, անաղմուկ, հոյակապ եւ չինարար աշխատանքի մը։

Պատի՛ւ կովկասահայերուն։

Եւ ի՜նչ դառնութեամբ կը համակուին մեր սրտերը հիմա, երբ մեր այս՝ համեմատաբար ուրախութեան օրերուն մենք կը տեսնենք անոնց մօտ ահաւոր տեսարան մը կախաղանի, արիւնի եւ աւազակութեան, երբ կը տեսնենք այն սոսկալի կեանքը բանտի, աքսորի ու տանջանքի, «քրիստոնեայ» ոճրագործին երկրին մէջ։

Մա՛հ բռնաւորներուն։

Մեզ փոյթ չէ թէ Թուրքիա արդէն հանգստացեր է։ Հ. Յ. Դաշնակցութեան համար չկա՛ն սահմաններ։ Կովկասահային ցաւը ու պարսկահային ցաւը այսուհետեւ ալ պիտի ըլլան ցաւերը տաճկահային, եւ փոխադարձաբար, ինչպէս այդ եղած է անցեալին մէջ, բազմաթիւ տարիներու ընթացքին։ Ու մենք այժմ պատրաստ ենք երթալու այնտեղ եւ մեր բողոքի ձայնը միացնելու մեր Կովկասի եղբայրներու ձայնին, նորէն անգամ մը միասին գոչելու համար.

Մա՛հ բռնաւորներուն։

Հ.Յ.Դ. ՓՈՔՐ ՀԱՅՔԻ ՌԱՅՈՆ. ԺՈՂՈՎ

28 Փետր. 1909

Փաստ. 1538-20

Բ 1.– Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԲԵՐԴԻ[10] ՇՐՋԱՆԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

Ընկերներ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ե. Ընդհ. Ժողովի օրակարգի խնդիրներուն իւրաքանչիւրին մի առ մի պատասխանը չենք ուզում տալ։ Մենք կը փափաքինք մեր կարծիքները յայտնել միայն այն խնդիրներու մասին, որոնք մեզ ամէնէն աւելի հետաքրքրում են։

Մասնաւոր խնդիրներու անցնելէ առաջ Ընդհ. Ժողովի ուշադրութեան կը յանձնենք առաջին անգամ ազգ. գոյութեան հարցը։ Թէեւ ազատ, թէեւ սահմանադրական երկիր, բայց դեռ հայ ժողովուրդին գոյութեան հիմքերը ամուր կռուաններու վրայ հաստատուած չեն երեւիր։ Մենք կ'ապրինք դեռ այլազան տարրերէ բաղկացեալ իսլամ ժողովրդային զանգուածի մը հետ, որուն մէջ շատ զօրաւոր են դեռ նախապատմական բարբարոսներու գործերուն եւ ձեռնարկներուն ուղղութիւն տուող բնազդները։ Կրօնն է որ դեռ զիրենք կ'առաջնորդէ. ա՛ն է որ զիրենք կը փոթորկէ կամ կը հանդարտեցնէ։ Այդ կրօնը՝ կրօններու ամէնէն կաշկանդիչը, ամէնէն սեղմիչը, ամէնէն յետադիմասէրն է, եւ շատ դժուար անոր տիրապետութեան ներքեւ արեւմտեան քաղաքակրթութեան բարձր գաղափարականները հիւրընկալել տալու անոնց։ Պատմութիւնը չի ցուցներ շրջան մը, ուր իսլամութեան ազդեցութեամբ մարդկային միտքը զօրաւոր թռիչք մ'ընդունած ըլլայ։ Չկարծենք ուրեմն թէ հայ ժողովուրդին ապագան պիտի երաշխաւորուի, մեր հարեւան իսլամ տարրերու գաղափարները յեղաշրջելով։ Այդ յեղաշրջումը ողջունել մենք անկարելի ենք համարում։ Չկայ արդէն ո՛չ մէկ բառին բուն նշանակութեամբ ճշմարիտ ազատական կուսակցութիւն իսլամ շրջանակներու մէջ։ Եղածին ալ քարուքանդումը հաւանական է, երբ ան պզտիկ վեհերոտութիւն մը կամ թուլութիւն մը ցոյց տայ իր քայլերուն մէջ։

Մենք Ժէօն թուրքերու ծրագրին մէջ ամբողջ Թուրքիոյ եւ անոր բնակչութեան մասերը կազմող այլացեղ համայնքներու եւ մասնաւորաբար հայ տարրին ապագային կատարեալ փրկութիւնը չենք տեսներ։ Ամբողջ հայութիւնը Ժէօներու վրայ ունեցած իր լաւատես հայեցողութիւններովը հանդերձ, անոնց չովին[իստ]ական ձգտումներէն չ'ախորժիր եւ անոնց մէջ կատարեալ փրկութիւն չ'ակնկալեր։ Հայ ժողովուրդը ընդունակ է, ժիր է, խաղաղասէր է, չինող չէնցնող է. ամէնէն բարձր գաղափարականները ընդունելու պատրաստ միտք ունի, բայց ապահով չէ իր ապագային մասին։ Ուրեմն առաջին եւ ամենակարեւոր խնդիրը ազգային գոյութիւնը երաշխաւորել է, ուրիշ բանի մը վրայ մեր ուժերը կեդրոնացնելէ առաջ։ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ճարտարութեանը յառած ենք մեր աչքերը, եւ անկէ կը սպասենք մեր պատիւին, ինչքին, կեանքին ապահովութիւնը։ Թէ ի՛նչ միջոցներ կը ձեռնարկուին այդ մասին, մենք ոչի՛նչ չենք կարող ըսել։ Ընդհ. Ժողովը լաւագոյնը կարող է մտածել։ Ժէօն թուրքերու եւ Հ.Յ.Դ.ի միջեւ փոխադարձ վստահութեան ամրացումի միջոցներ, կամ բարլամենդական որոշումով լայն ապակեդրոնացման դրութեան հաստատում՝ կարող են երաշխաւորել ըստ բաւականին մեր գոյութիւնը։ Առանց մոռնալու կամ անտեսելու ուրեմն կրթական, եկեղեցական եւայլն ազգային խնդիրներու նկատառումը եւ անոնց նորանոր ուղղութիւններ տալու կարեւորութիւնը, մենք նախընտրութիւնը եւ առաջին մեծ կարեւորութիւնը տալիս ենք այլամերժօրէն ազգ. գոյութեան հարցին վերջնական եւ բարւոք եւ նպաստաւոր լուծումին։ Միւսները երկրորդական հարցեր պէտք է լինեն։

Օրակարգի խնդիրներ

Դաշնակցութիւնը եւ Երիտ. թուրքերը եւ միւս յեղ. կուսակցութիւնները

Մենք կը փափաքինք որ Դաշնակցութիւնը միջոցներ գտնէ մասնաւորաբար Ժէօն թուրքերու հետ համերաշխութեան եւ փոխադարձ վստահութեան հանգոյցները աւելի ամրացնելու։ Իսկ ազգ. ուրիշ կուսակցութիւններու հետ ո՛չ միայն համերաշխելու, այլեւ միանալու նախաձեռնարկը ինքը ըլլայ, ինչ որ կարող է իր բարոյական ազդեցութեան եւ համբաւին մեծապէս սատարել։ Լաւ կը լինի որ վեհանձն գտնուինք ուրիշ հ[այ] կուսակցութիւններու հանդէպ եւ ընդհ. կազմակերպութեան արժանապատուութեան վնասող հանգամանքները չնկատենք այս նպատակով ըլլալիք ձեռնարկներու մէջ նոյն իսկ մեր ընելիք զիջողութիւնները, քանի որ անոնցմէ պիտի օգտուի մանաւանդ հայ ժողովուրդը, որուն մէջ կուսակցական ոգին թշնամական ոգիի շատ դիւրութեամբ կը փոխուի։ Մենք ջերմապէս պիտի ծափահարենք եթէ ոեւէ գնով հայ կուսակցութիւններու միջեւ գոյանայ միութիւն։

Մեր դիրքը դէպի ռուս կառավարութիւն եւ ռուս կուսակցութիւնները

Դաշնակցութիւնը ռուս կառավարութեան հանդէպ պիտի չունենայ այնպիսի ընթացք մը, որ արդի ռուս կառավարութիւնը կասկածով լեցնելու տեղի տայ Դաշնակցութեան մասին. պէտք է համակիր ցուցնէ ինքզինքը արդի վարչական սիստեմին ցորչափ Տաճկաստանի վիճակը չէ բացորոշ եւ չենք կարող անոր ապագային մասին կատարելապէս լաւատեսի հայեացքներ ունենալ։ Դաշնակցութիւնը պէտք է իր ոյժը կեդրոնացնէ առ այժմ մէկ խնդրոյ շուրջ. իր դէմը երկու կամ երեք պետութիւններ ունենալէ աւելի աշխատելու է մի միայն մէկին հետ գործ ունենալ։ Մանաւանդ ռուս եւ տաճիկ դիւանագիտութիւններ միանալով, կարող են աղիտալի վնասներ հասցնել մեր ժողովուրդին։ Դաշնակցութիւնը պէտք չունի բնաւ ռուս յեղափոխական կուսակցութիւններու մէջ յառաջապահի դերն ստանձնելու։ Պարզ համակրանք մը այդ կուսակցութիւններու գաղափարին մասին, եւ ո՛չ դրական աջակցութիւն անոնց գործերուն։

Մեր դիրքը պարսկական շարժման հանդէպ

Որոշ է թէ Պարսկաստանի մէջ եւս սահմանադրական ազատութեան վերահաստատումը մեծ բարեփոխութիւն պիտի կարողանայ յառաջ բերել մանաւանդ սահմաններու հայ ժողովուրդին կեանքին մէջ։ Դաշնակցութիւնը իր զօրաւոր աջակցութիւնը պէտք չէ զլանայ այդ գործին յաջողութեան համար։

Տաճկաստանի վերաշինման գործը

Վարչական լայն ապակեդրոնացում մը միայն կարող պիտի ըլլայ թէ ամբողջ Թուրքիոյ եւ թէ անոր բնակչութեան ամբողջականութիւնը կազմող տարրերու ապագան ապահովել եւ Թուրքիոյ վերաշինումի գործը երաշխաւորել։

Մեր դիրքը ազգ. իշխանութեանց հանդէպ

Հակառակ մեր ազգ. իշխանութիւնները որոշ կազմական դրութեան մէջ սրբագրելիք կէտեր ունենալնուն, մենք ջերմապէս կը փափաքինք որ անոնք մնան եւ դեռ յարատեւեն. ցորչափ օսմ. սահմանադրութիւնը տակաւին հեռու է արդարութեան եւ եղբայրութեան եւ կատարեալ հաւասարութեան հիման վրայ օրէնք հաստատելէ, բնաւ խոհեմութիւն չէ տապալել աշխատել մեր ձեռքով իսկ, ի՛նչ որ մերն է եւ տեղ մ'ալ մեր իսկութիւնը տարորոշող։ Եւ մենք կը ցաւինք որ Դաշնակցութիւնը գոնէ նախանձախնդիր չի ցուցներ ինքզինքը, ազգ. իշխանութեանց անվթար պահպանումին։

Հայկական հարցը եւ Եւրոպա (61 յօդուած)

Ստոյգ է թէ եւրոպական դիւանագիտութիւնը ո՛չ մէկ երաշխաւորութիւն կ'ընծայէ ճնշուածներու հանդէպ բարեացակամ տրամադրութիւններ տածելու։ Սակայն միւս կողմէն վստահութիւն չունինք մենք օսմ. սահմանադրութեան վրայ, եւ մանաւանդ տաճիկ կրօնամոլ եւ տգէտ ժողովուրդին վրայ։ Այդ յօդուածը իր առաձգական տրամադրութիւններով, լաւագոյն միջոցը կամ առիթը կ'ընծայէ միշտ Եւրոպայի յիշեցնելու իրենց խոստումը եւ անոր գործադրութիւնը պահանջելու։ Անշուշտ միշտ միեւնոյն շահամոլ եւ խարդախ ոգին չէ որ կը վարէ Եւրոպայի դահլիճները եւ նպաստաւոր վայրկեանի մը մէջ կարելի է զայն գործածել ի նպաստ հայ ժողովուրդի տառապանքները մեղմացնելուն։ Խնդիրը կը փոխուի երբ Տաճկաստանը կատարեալ բարեկարգութեան շաւղին մէջ մտնէ, ընդհանրացումովը եւ գործադրութիւնովը ապակեդրոնացումի։ Մենք դէմ ենք ո՛եւէ առաջարկի որ նոյն յօդուածի ջնջումին կը յանգի։ Պէտք է գիտնալ թէ այդ յօդուածով Եւրոպան միշտ գոնտրոլի մը ներքեւ առած կ'ըլլայ Տաճկաստանը։ Իսկ եթէ ան ինքզինքը բարեկարգէ ամէն մասամբ, դա ուրիշ խնդիր է։

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԿՈՄԻՏԷ ԲԵՐԴԻ

Փաստ. 824-36

Գ 1.– ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ Հ.Յ.Դ. ԼԵՌՆԱՍԱՐԻ ՇՐՋԱՆԻՆ[15]

Գումարուած 1909 Ապրիլ 5-9 X քաղաքին մէջ

ՕՐԱԿԱՐԳ

1.- Դիւանի ընտրութիւն
2.- Պատգամաւորներու վաւերացում
3.- Դուրսէն ներկայ ըլլալիք ընկերներ
4.- Տեղեկագիրներու ընթերցում
5.- Կեդրոնական Կոմիտէի վայրի հարց
6.- Կեդրոնական Կոմիտէի ստեղծում
7.-Զիֆոն եւ յարակից պիւտճէ
8.- Ներքին փրոփականտին համար շրջուն գործիչ
9.- Կոմիտէներու կնիքի հարց
10.- Ինքնապաշտպանութեան հարցին մէջ իրերօգնութիւն
11.- Փոքր Հայքի Ռայոնական ժողովոյ «ներքին կանոնագիր եւ որոշումներու» բացատրական ընթերցում
12.- Ընդհանուր պատգամաւորական ժողովոյ հրաւիրագիր – շրջաբերական

ՕՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

1.- Դիւանի ընտրութիւն

Ժողովի նախագահ ընտրուեցաւ ընկեր Վրոյր եւ քարտուղար ընկեր Վազգէն։

2.- Պատգամաւորներու վաւերացում

Պատգամաւորներու վկայագրերը քննութեան առնուեցան եւ ընդունուեցան հետեւեալները.

Բերդաքարէն[1] ընկեր Վրոյր եւ Վահագն
Մեսրոպաւանէն[16] ընկեր Ալպէռ եւ Լիս
Բլրակէն[17] ընկեր Ասպետ եւ Պերճ
Գահաւանդէն[18] ընկեր Գնունի
Բազէէն[19] ընկեր Զոհրապ Կարօ
Լեռնասարէն ընկեր Զախու եւ Վազգէն

3.- Անհատ ընկերներու ներկայութիւն ժողովին

Նկատելով որ Լեռնասարի շրջանակին մէջ կան փոքրաքանակ ընկերներ, որոնք կրնան գեղեցիկ խորհուրդներ տալ ծեծուելիք հարցերուն մէջ, միաձայնութեամբ որոշուեցաւ ժողովին հրաւիրել ընկեր Պերճ, Համազասպ եւ Պարոյր։

4.- Տեղեկագրերու ընթերցում

Կարդացուեցան տեղեկագիրները եւ տեսնուեցաւ որ՝

Բերքառատ[2] ունի	400 ընկեր	եւ	ամսական	1200 ղրշ. հասոյթ
Մեսրոպաւան ունի	250	»	»	500 » »
Բլրակ ունի	337	»	»	600 » »
Գահաւանդ ունի	28	»	»	28 » »
Բազէ ունի	40	»	»	40 » »
Լեռնասար ունի	200	»	»	300 » »

5.- Կեդրոնական կոմիտէի վայր

Նկատելով որ Բերքառատի շրջանի իր անդամական եւ դրամական ցենզով ամէնէն աւելի իրաւունք ունի Կ. Կոմիտէի վայր ըլլալու, բայց նկատելով նաեւ որ Լեռնասարը բոլոր շրջանակներուն կեդրոնն ու ամէնէն հայաշատ վայրն ըլլալու հանգամանքին հետ գործի ընդարձակ ասպարէզ կը ներկայացնէ, որոշուեցաւ այդ երկու վայրերուն համար կարծիքներու փոխանակութիւն մը ընել եւ երկար ու երկու նիստ տեւող վիճաբանութենէ ետք գաղտնի քուէարկութեամբ երեքի դէմ վեց ձայնով կեդրոնական կոմիտէի վայր ընդունուեցաւ Լեռնասարը։

6.- Կեդրոնական Կոմիտէի ստեղծում

Կեդրոնական Կոմիտէի ընտրութեան համար Լեռնասարի կոմիտէի ներկայացուցած քանտիտաներու ցանկին վրայ քուէարկութեան ձեռնարկուեցաւ, որուն արդիւնքը եղաւ հետեւեալը.

Ընկեր Համազասպ 8 ձայն
» Պարոյր 7 »
» Վազգէն 6 »
» Զախու 5 »
» Մ. Տ. 5 »

7.- Զիֆոն եւ յարակից պիւտճէ

Նկատելով որ ներկայ իրականութեան մէջ մանաւանդ Փոքր Հայքի շրջանին համար ինքնապաշտպանութիւնը ամէնէն հարկեցուցիչ ու կենսական հարցն է եւ նկատելով նաեւ Ռայոն. ժողովոյ այս մասին տուած որոշումը, միաձայնութեամբ որոշուեցաւ ստեղծել Զիֆոն մը եւ այս մասին ամենայարմար վայրը ընդունուեցաւ Բերքառատը եւ նոյն վայրին կոմիտէին ներկայացուցած քանտիտաներու ցանկին վրայ գաղտնի քուէարկութեամբ Զիֆոնի մարմինը կազմուեցաւ հետեւեալ կերպով.

Ընկեր Վրոյր 8 ձայն
» Գուրգէն 9 »
» Վահագն 7 »
» Մ. Շ. 8 »
» Խ. Կ. 7 »

Ռայոնական ժողովին որոշած երեք հարիւր ոսկին բաշխուեցաւ հետեւեալ կերպով

Լեռնասար	100	օսմ. ոսկի
Բերքառատ	60	» »
Բլրակ	70	» »
Մեսրոպաւան	50	» »
Գահաւանդ	50	» »
Բազէ	20	» »
Գումար	300	» »

Եւ նկատի ունենալով որ օր օրի ինքնապաշտպանութեան հարցը ամէնէն անյետաձգելին կը դառնայ, ժողովս միաձանութեամբ որոշեց որ պատգամաւոր ընկերները իրենց վայրերը դառնալուն պէս առաջին գործերնին ընեն ընդունուած միջոցներով ստեղծել պահանջուած գումարը եւ առնուազն մինչեւ առաջիկայ Մայիս 20, հասցնել Բերքառատ՝ Զիֆոնին, իրենց ցոյց տրուած հասցէով.

8.- Շրջուն գործիչ

Նկատելով որ շրջանի կոմիտէներուն եւ ենթակոմիտէներուն զօրացման եւ կազմակերպական տեսակէտով ուժեղացման համար անհրաժեշտ է շրջուն գործիչ մը, ժողովս միաձայնութեամբ որոշեց այս գործին յատկացնել առժամապէս ընկեր Համազասպը եւ այս կէտը յանձնարարեց Կ. Կոմիտէին որ անհրաժեշտ կարգադրութիւնը պիտի ընէ ընկեր Համազասպի հետ բանակցելով եւ անոր յատկացուելիք դրամական վարձատրութեան համար իրեն հետ համաձայնելով մինչեւ որ յառաջիկայ ընդհ. պատգ. ժողովը ղրկէ պահանջուած գործիչը։

9.- Կոմիտէներու կնիքի հարց

Նկատի ունենալով մեր շրջանի կոմիտէներուն իրարմէ ունեցած հեռաւորութիւնը եւ առանց կնիքի անոնց գործունէութեան սահմանափակումը, մեծամասնութեամբ որոշուեցաւ պահանջել Ընդհ. Պատգ. ժողովէն որպէսզի կնիք տրուի շրջանային ժողովի յարմար դատած հետեւեալ երեք կոմիտէներուն՝ Բերքառատ, Բլրակ եւ Մեսրոպաւան։

10.- Ինքնապաշտպանութեան ատեն իրերօգնութիւն

Նկատի ունենալով մօտալուտ հաւանականութեանց ատեն իրերօգնութեան անհրաժեշտութեան կարիքը, ժողովս միաձայնութեամբ որոշեց ստեղծել թուցիկ խումբեր եւ սուրհանդակներ, համաձայն արդէն պատրաստ գտնուած «Ինքնապաշտպանութեան հրահանգներ»ուն։

11.- Ռայ. ժողովոյ «Ներքին կանոնագիր» եւ «Որոշումներ»

Նկատի ունենալով որ Ռայ. ժողովոյ մշակած ներքին կանոնագրին եւ որոշումներուն մէջ կրնան գտնուիլ կէտեր, որոնք անգործադրելի կամ թերի կրնան ըլլալ մեր շրջանին համար, ժողովս որոշեց յաջորդական նիստերու մէջ կարդալ զանոնք յօդուած առ յօդուած եւ ընել հարկ եղած դիտողութիւններն ու ղրկել զանոնք Ընդհ. Ժողովոյ նկատառութեան։ Ընթերցման միջոցին պատահելով այն յօդուածին ուր Շրջանային ժողովի պատգամաւորներու թուին հարցը կը շօշափուէր, Բերքառատի պատգամաւոր ընկերներ անդրադառնալ տուին թէ Գահաւանդի ընկերը ձայն չի կրնար ունենալ քանի որ զինքը ղրկող մարմինը իր քսանութը անդամներով չի կրնար ներկայացնել ենթակոմիտէի ցենզը։ Հետեւաբար նախկին որոշումներուն վրայ կերպով մը կրկին անդրադառնալ հարկ դատուեցաւ եւ Կեդրոնական Կոմիտէի վայրի մասին եղած առաջին ընտրութիւնը մեծամասնութեամբ չեղեալ նկատուելով երկրորդ քուէարկութիւնով – որքան ալ որ Բերքառատը ընտրուեցաւ, սակայն Բերքառատի պատգամաւորները իրենց համամիտ ընկերներով ուզեցին թողուլ այդ իրաւունքը Լեռնասարին, նկատելով որ Լեռնասարը սոսկ վարչային տեսակէտով յարմարագոյն տեղն է ներկայ պարագաներուն մէջ եւ երկրորդ ընտրութիւնով մը Կեդրոնական Կոմիտէ կազմուեցաւ հետեւեալ կերպով.– Տ. Աստ. 8 ձայն, Պարոյր 8 ձայն, Պ. Սրպ. 3 ձայն, Սրգ. 5 ձայն, Վազգէն 5 ձայն։

Միւս բոլոր որոշումները հաստատուեցան։

Ռայ. ժողովոյ բոլոր որոշումները քննելով ժողովս խիստ անհրաժեշտ եւ օրուան պահանջներուն համաձայն գտաւ։

12.- Ընդհ. ժողովոյ հրաւիրագիր Շրջ[աբերական] եւ օրակարգ

Ժողովս նկատի առաւ այն «Շրջաբերական»ն ու «օրակարգը» զորս Արեւմտ. Բիւրոն ղրկած էր առաջիկայ Ընդհ. ժողովոյ առթիւ։

Ա.- Պատգամաւոր.– Մեր Կեդրոնական Կոմիտէին եւ Շրջանային ժողովի կողմէ երկու պատգամաւորնե-

---

15.- Լեռնասարը Խարբերդի շրջանն է, որ նախապէս կը կոչուէր Բերդաքար։
16.- Մեսրոպաւանը՝ Բալուն է։
17.- Բլրակը՝ Արաբկիրն է։
18.- Գահաւանդը՝ Չարսանճաք։
19.- Բազէն՝ Չմշկածագ։

րու իրաւունքը խորհելով անորոշ է, ըստ այնմ մեր շրջանը դեռ նոր կազմակերպուած է, որոշուեցաւ Պատասխանատու մարմնոյն հրահանգին սպասել եւ եթէ արտօնուի, միայն մէկ պատգամաւոր ղրկել Շրջանային ժողովի կողմէ եւ անոր ընտրութեան ձեռնարկուելով գաղտնի քուէարկութեամբ ընտրուեցաւ ընկեր Համազասպ։

Բ.- Օրակարգ.— Անդրադառնալով օրակարգին ժողովս ուշադրութեան առաւ միայն այն կէտերը՝ որոնք շահեկանութիւն ունէին մեր շրջանին մասնաւորապէս եւ ամբողջ կազմակերպութեան ընդհանրապէս։

1.- Խորհուրդին փլաթֆորմը.— Ցօղուած առ յօդուած կարդացուեցաւ Խորհուրդին պատրաստած փլաթֆորմը եւ զանոնք ամէնքն ալ գտաւ անհրաժեշտ եւ հաւանցած պահանջներ մեր երկրին համար. հետեւաբար ժողովս կ'որոշէ Ընդհ. ժողովին ղրկելիք իր կարծիքներուն մէջ յայտնել իր բացարձակ համամտութիւնը ամբողջ փլաթֆորմին եւ խնդրել որ երբեք չչեղին կամ չզիջանին անոնց պաշտպանութեան մէջ խորհրդարանական մեր ընկերները։

2.- Ռուս կառավարութեան դիրքը Դաշն. հանդէպ եւ փոխադարձաբար.— Նկատի ունենալով ցարիզմի ձեռք առած հալածանքը Հ.Յ.Դ.ի հանդէպ, ժողովս միաձայնութեամբ որոշեց յայտնել իր զօրաւոր փափաքը Ընդհ. ժողովին որպէսզի քաղաքական տեռորի ձեւով ռուս կառավարութեան դէմ մղուելիք պայքարին ուժ տրուի։

3.- Գիրք, պրոշիւր եւայլն.— Ժողովս նկատելով որ զուտ դաշնակցական հրատարակութիւնները ինչպէս նաեւ ուրիշ հայ կուսակցութեանց պրոշիւրները ուղղուած են գրեթէ միմիայն ազգային ազատագրութեան եւ յեղափոխական փրոփականտի նպատակին եւ նկատելով նաեւ որ բոլոր ասոնք միմիայն արական սեռի ազատագրութեան շուրջ են դարձած եւ գրեթէ բնաւ չեն շօշափեր կանանց ազատագրութեան դատը եւ նկատելով նաեւ որ մեր շրջանի մէջ ստեղծուած կանանց շարժումը պէտք ունի զուտ կանանց յատուկ յեղափոխական գրականութեան մը, առանց որուն անկարելի է սպասել ուժեղացում արթնցող կանացի գիտակցութեան, ժողովս որոշեց յայտնել այս մասին իր բուռն բաղձանքը Ընդհ. ժողովին, որպէսզի քիչ մը աւելի ուշադրութեամբ անդրադառնան այս հարցին վրայ։

4.- Մեր դիրքը կաթողիկոսական հարցին մէջ.— Ժողովս նկատի ունենալով որ մեր ազգ. քաղաքական կեանքը այսօր մեր կամքէն անկախ պատճառներով սերտօրէն կապուած է կրօնական իշխանութեան հետ, որոշեց յայտնել իր փափաքը Ընդհ. ժողովին որպէսզի ըլլայ Ռուսաստանի, ըլլայ Տաճկաստանի եւ բոլոր հայաբնակ երկիրներու մէջ Դաշնակցութիւնը բռնէ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով այնպիսի ուղղութիւն, որ այդ իշխանութիւնները մեր կուսակցական աշխարհահայեացքներուն համեմատ շարժին եւ կամ առնուազն մեզի չհակազդեն։

5.- Մեր դիրքը երիտ. թուրքերու հանդէպ.— Ժողովս նկատելով որ այս մասին, Ռայոն. ժողովը անցուցած է խիստ գեղեցիկ մտածուած որոշումներ, որոշեց իր կարծիքները անոնց վրայ հիմնել եւ ցոյց տալ Ռայոն. ժողովոյ այս մասին տուած որոշումները։

6.- Մեր դիրքը Սահմանադրութեան հանդէպ.— Նմանապէս Ռայոն. ժողովոյ որոշումներուն վրայ յենուիլ։

7.- Թուրքիոյ քաղաքական կազմը. ազգայնական հարցը.— Բացարձակապէս չզատուիլ մեր փլաթֆորմէն։

8.- Պլոք խորհրդարանին մէջ.— Ահրարներու եւ ձախակողմեան ուրիշ տարրերու հետ սերտօրէն կապուիլ։

9.- Ազգ. ներքին քաղաքականութիւն.— Առանց անջատողական ձգտումներու՝ ազգ. իրաւունքներու պաշտպանութիւն։

10.- Աշխատաւորական քաղաքականութիւն.—Ռայոն. ժողովոյ այս մասին անցուցած որոշումները։

11.- Կազմակերպական կանոններու փոփոխութիւն եւ լրացում.— Նկատելով որ սահմանադրական կարգերը ամբողջապէս ձեւափոխած են մեր շարժելակերպը, հարկաւոր է նաեւ մեր կանոնագիրն ալ փոխել եւ համաձայնեցնել եւրոպական ուրիշ սահմանադրական երկիրներու մէջ գործող յեղափոխական կուսակցութեանց կանոնագիրներուն։

12.- Պոլիս պաշտօնաթերթի մը հրատարակութիւնը.— Ամէն պարագայի տակ հայերէն պաշտօնաթերթին հետ նոյն չափ կարեւոր է նաեւ ունենալ թուրքերէն օրկան մը. միաձայն հաւանութեամբ, որոշուեցաւ այս հիմերուն վրայ հաստատուած կարծիքներ ղրկել Շրջանային ժողովի անունով Ընդհ. ժողովին։

Ծանօթ.— Միայն կոմիտէի եւ ենթակոմիտէի անդամները պէտք է գիտնան այս որոշումները. անգաղտնապահ ընկերները կ'ենթարկուին պատիժներու՝ ներքին կանոնագրի համաձայն։

ԼԵՌՆԱՍԱՐԻ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

9-IV-909

Լեռնասար

Փաստ. 1538-17

Գ 2.– Հ.Յ.Դ. ԲԵՐՔԱՌԱՏԻ[2] ԿՈՄԻՏԷԻՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

Սահմանադրութեան հռչակումէն անմիջապէս վերջ ընկեր Պոնափարթեանի նախաձեռնութեամբ կազմուած է Սեպտ.ի սկիզբները տեղւոյն առաջին Հ. Յ. Դաշնակցութեան խումբը «Շանթ» անուամբ. եւ այս իր եօթը անդամներով շարունակած է առանձինն մինչեւ Նոյ. 1։ Նոյեմբերի մէկին ձեռնարկուած է կազմակերպական շարքերու աւելի ծաւալման հոգ տանիլ եւ կարելի է եղած կազմել առաջին ենթակոմիտէն որ իր կարգին աւելի ընդլայնելով կազմակերպական շարքերը՝ Ցունուարի մէջ կազմած է կոմիտէն։ Այս պարագային ստացած ըլլալով հրաւէր մասնակցելու Սեւ-բլուրի մէջ գումարելի Փոքր-Հայքի Ա. ռայոնական ժողովին՝ փութացած է իր պատգամաւորով մասնակցիլ յանձին ընկեր Ժիրայրի։

Ռայոնական ժողովի փակուելէն անմիջապէս յետոյ տեղս հասած են ընկեր Բ. Շահպազ եւ Կարօ[20]. մնալով երկու երեք շաբաթի չափ զբաղած են կազմակերպական գործերով։ Այս շրջանին կազմուած է նաեւ կանանց Կարմիր-խաչը։

Տեղւոյս մէջ թէեւ մինչեւ այդ ժամանակամիջոցին չկար հնչակեան ո՛եւէ կազմակերպութիւն, եւ եղածն ալ սահմանադրութեան հռչակմամբ ցրուած էր, որոնք յետոյ միացան Հ. Յ. Դաշնակցութեան։ Ընկեր Շահպազի անփորձ գործիչի ընթացքը եւ աւելի յաւակնոտ վերաբերմունքը դէպի պարզ մահկա[նա]ցուները՝ պատճառ տուին վերստին նոր հնչակեաններ երեւան բերելու, որ ի շնորհս կրկին թափուած անխոնջ ջանքից լուծուեցան վերջնականապէս գրեթէ։

Ապրիլի սկիզբները Հ.Յ.Դ. Փոքր-Հայքի ռայոնի ժողովոյ որոշման համաձայն գումարուեցաւ Լեռնասարի[15] Շրջանային ժողովը, որով կոմիտէս մասնակցեցաւ իր երկու պատգամաւորներով յանձին ընկերց Վահագնի եւ Վրոյրի։ Ժողովրդի մէջ հետզհետէ տարածուելով յեղափոխական գաղափարը, տեղւոյս կոմիտէի թիւը ներկայիս կը հասնի 300ի։

Մարտ 31ի առթիւ[21] տեղւոյս Դաշնակցութեան կոմիտէի եւ Իթթիհատի միացումը եւ գործունէութիւնը շլացուց կարգ մ'երիտասարդներ, որոնք սկսան խմբովին դիմել մտնելու մեր շարքերուն մէջ, սակայն երկրի հանդարտութիւն ստանալէ վերջ, այսինքն՝ վերջին 1-2 ամսոյ շրջանին մէջ, յեղափոխական գաղափարով խակապէս չհամոզուածները սկսան կրկին քաշուիլ շարքերէն, եւ արդէն բաւական մաս մ'ալ սկսաւ գաղթել, որոնք պատճառ եղան որ պզտիկ ժամանակի մը համար 400-450 բարձրացած անդամոց թիւը իյնայ նորէն 300ի։

Հետեւաբար այժմ Հ.Յ.Դ. շարքերու մէջ կը մնան 300ի չափ համոզուած ու զուտաւ ընկերներ։ Ժողովրդեան աղքատութիւնը, արմտեաց տարապայման սղութիւնը՝ առիթ էին եղեր ամսականաց մի քիչ յետոյ ձգձգման, որը եւս վերջնականապէս կարգադրուած է սա վերջին շաբթու ընթացքին մէջ։ Հոս կոմիտէս առանձինն պարտ կը համարի յիշատակել ընկեր Կարոյի[20] աշխատութիւնը սոյն ամսականաց գանձման եւ գործերու աւելի լաւ կերպարանաւորման։ Կոմիտէս մաքրելով իր գրեթէ մէկ տարուան ամբողջ հաշիւներն անմիջապէս կը ձեռնարկէ նոր կոմիտէի ընտրութեան, նորին յանձնելով նաեւ զտուած, կանոնաւորուած հաշիւներ եւ տետրներ։

Ժողովուրդը լաւ տրամադրութիւն կը սնուցանէ դէպի յեղափոխական գաղափարն ընդհանրապէս, եւ դէպի Հ. Յ. Դաշնակ[ցութիւնը] մասնաւորապէս։

Սահմանադրութեան հռչակումէ անմիջապէս յետոյ ժողովուրդը թելադրուած Դաշնակցութենէ սկսաւ բաւական թափով մղուիլ դէպ ինքնապաշտպանութիւն, ամէն կարելի եղած միջոցները ի գործ դնելով իր նիւթապէս քայքայուած վիճակին մէջ — սակայն եթէ կայ պարագայ մը ցաւալի, ա՛յն ալ ժողովրդեան 2000-3000ի չափ օսմ. ոսկի յատկացնելն էր տեղական ո՛չ այնչափ լաւ զէնքերու, միայն փոքրիկ մաս մը յատկացնելով փամփուշտաւոր զէնքերու, եւ այս՝ բացարձակ արդիւնքն էր օրինաւոր հայթայթիչ միջոցներու չգոյութեանը։

Թուրք եւ քիւրտ տարրը ի հնուց տիրացած ապօրինի միջոցներով հողերու, եւ միշտ ըլլալով կեղեքիչ եւ սակաւապէտ, շատ աւելի բարձր է տնտեսապէս հայ ժողովուրդէն, որը միշտ կեղեքուած ու կողոպտուած, մանաւանդ քայքայուած 1895ի ընդհանուր ջարդին հետեւանօք, շատ արգահատելի վիճակ մը կը ներկայացնէ տնտեսապէս։

Շրջանի քիւրտ եւ թուրք տարրը լաւ տրամադրութիւններ չունի դէպի սահմանադրութիւն. լաւ պրոպագանդիստներու եւ լուրջ ձեռնարկութեանց կը կարօտին։ Հայ ժողովուրդը բնական է թէ սիրով կը փարի գաղափարին եւ ամէն կարելին ի գործ դնելով պատ-

20.- Խօսքը Արմէն Գարոյի մասին է։

21.- Կ'ակնարկուի Սուլթան Համիտի՝ սահմանադրական կարգերը տապալելու եւ վերստին բռնատիրութիւն հաստատելու փորձին (1909)։

բաստ է սահմանադրութեան պահպանման հոգ տանիլ։

Քիւրտ տարրը բոլորովին զուրկ մտաւորական զարգացումէ, կատարեալ վայրենիներ են. թուրք տարրը եւս այնչափ նախանձելի վիճակ մը չի ներկայացներ կրթապէս, իսկ հայ տարրը բաղդատմամբ միւսներու քիչ մ'աւելի բարձր է, սակայն այնուամենայնիւ վարժարաններու վիճակը այնքան մխիթարական չէ եւ այս կրկին նիւթականի անձկութեան հետեւանօք։ Ներկայիս տեղւոյս ամէն յարանուանութիւն ունի իր նախակրթարանը, իսկ լուսաւորչականները բացի նախակրթարաններէ ունին մէյ մէկ կեդր. վարժարաններ արականաց եւ իգականաց յատուկ, ուր կը յաճախեն 1600ի չափ երկսեռ ուսանողներ (1000ը մանչ եւ 600ը աղջիկ)։ Իսկ Կարմիր-խաչը բացաւ մի թաղային իգական սեռի անուս չափահասներու յատուկ դպրոց եւ մտադրած է զանազան վայրերու մէջ երկու դպրոցներ եւս բանալ։

Մալաթիա դաշտագետնի մը վրայ չինուած է. միայն հարաւային կողմը 4-5 ժամ հեռաւորութեամբ կը գտնուի Պէյտաղին (Տաւրոսի լեռնաշղթան)։ Մալաթիա ունի 50,000 բնակիչ որոնց 13,000ը հայ են, իսկ իր գիւղերով եւ վիճակներով միասին (Քիւղթէ, Աղճատաղ, Պեհեսնի եւ Հիւսնու մանսուր) ունի 250,000 բնակիչ որոնց 18,000ը միայն հայ են։

Կազմակերպութիւն

Վերջերս կազմակերպուեցան նաեւ Հիւսնի Մանսուր (10 խումբ 120 անդամ) Պեհեսնի (մէկ խումբ 10 անդամ) Իւմիւրին եւ Քէֆերտիզ (մէյ մէյ խումբ — 10 հոգինոց), սակայն ասոնց տեղեկագիրը տակաւին հասած չըլլալով մեզ, չկրցինք կցել մերինին։

Մեր վիճակացոյցին մէջ որչափ որ առանձինն չեն նշանակուած 1908 Սեպտ. 1 — Նոյ. 1 Շաբթ խումբի եօթը անդամներու ամսավճարներն ու անուններն, սակայն եւ այնպէս Նոյեմբերի նշանակուած խումբերու մէջ ցրուած են անոնք, այսինքն՝ իւրաքանչիւրը ուրիշ խումբի մ'անդամակցած է, այս իսկ պատճառաւ, մեր վիճակացոյցին մէջ Սեպտ. եւ Հոկտ. ամիսները զանց են եղած, թէպէտեւ արձանագրութեանց եւ այլնի մէջ բուն իսկ Սեպտ.էն կը սկսին։

Հաշուեկշիռէն ինչպէս պիտի տեսնուի, չենք կրցած ո՛եւէ արտակարգ միջոցներով դրամ գանձել, ասոր իսկ պատճառը ժողովրդի նիւթականի խիստ անձկութիւնն է, որով ստիպուած ենք բուն իսկ պատգամաւորներու ծախսերը գոցել ամսավճարներով։

Ցուսալի է յառաջիկայ աշնան եւ ձմրան կարգ մը հանդէսներ սարքելով այդ ծախսերը գոցել, եւ այն ատեն է որ ամսավճարները անձեռնմխելի մնացած կ'ըլլան, քանի որ այդ արտակարգ միջոցներով գոյացած հասոյթը կրնայ նախապէս ծախսուած ամսավճարներու տեղը դրուիլ։

Ամսավճարներէ գոյացած դրամներու մէկ մասն ալ ստիպուած ենք Մարտի 31ի[21] միջոցներուն յատկացնել գոյքերու, որոնց պէտքն այնքան զգալի էր այդ պարագային, եւ հիմա պիտի աշխատուի սոյն գոյքերու մէկ մասը եւս դրամի փոխարկել՝ կարենալ օրինաւորելու [համար] ամսավճարներու բուն իսկ նպատակին ծառայեցման։

Ընկերական բարեւներով
Հ.Յ.Դ. ԲԵՐԲԱՌԱՏԻ ԿՈՄԻՏԷ

1909 Օգ. 22
Բերքառատ

Փաստ. 1538-6

Գ 3.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Հ.Յ.Դ. ԲԼՐԱԿԻ ԿՈՄԻՏԷԻՆ[17]

Ներկայ տեղեկագրով կը փութանք լրացնել Լեռնասարի Կ. Կոմիտէին այն պահանջը, որով յառաջիկայ Ընդհ. պատգ. ժողովին ներկայացուելու համար, շրջանի ամբողջական վիճակագրութիւնը կ'ուզուէր ի ձեռին ունենալ։

Կազմակերպական վիճակ.— Քաղաքին մէջ 96-ի ծանօթ դէպքերէ յետոյ կազմակերպական ոեւիցէ կեանք գոյութիւն չէր ունեցած, բացի մի քանի համակիրներէ այս կամ այն կուսակցութեան։ Ցուլիս 11-ը[22] ցնցեց երիտասարդութիւնը եւ ինչպէս ամէնուրեք՝ վերարթնցուց թմրած զգացումները, երբ մանաւանդ Հ.Յ.Դ.ի կողմէ ամէն կողմ ուժգին շեշտուեցաւ կազմակերպուելու կարիքը որուն վրայ քաղաքին մէջ ութ ընկերներով, անմիջապէս յետոյ տասնմէկի բարձրացած՝ առաջին խմբական կազմութիւն մը երեւցաւ անցեալ 1908 Սեպտ.ի վերջերը, որ 27 Սեպտ. ամսաթիւ նամակով մը Կ. Պոլսի Պատաս. մարմնոյ վաւերացմանը ենթարկուեցաւ. հազիւ մէկ-երկու շաբաթ վերջը դաշնակցական կազմը արդէն 45-50 ընկերներու ամբողջութեամբ մը ենթակոմիտէի ցենզին բարձրացած էր։

Այս առաջին շարժման վրայ ոգեւորութիւնը սկսաւ Դաշնակցութեան համակիր երկու տարբեր խմբակցութիւններու կազմուիլն ալ լսուեցաւ, որոնք եւս առանձինն դիմած էին Պատաս. մարմնոյն. այն ատեն արդէն հաստատուած մեր կազմի կողմէ թափուած աշխատութիւններով եւ Պատաս. մարմնոյն առանձինն հրահանգներով, այդ անջատ խումբերէն մին նոյն տարուայ Նոյ-ի վերջերը միացած ըլլալով ենթակոմիտէի հետ, արդիւնքը Նոյ. 30 թիւ նամակով մը տեղեկագրուեցաւ Պատաս. մարմնոյն, որով այն ատեն մեր ընկերներու թիւը յանգեցաւ 150-ի։ Մինչեւ այն ատեն անդամավճարի տուուչութիւնը անկանոն եղած էր եւ Դեկտ. ամսէն սկսեալ արդէն դաշնակցական տիսիբլինը կանոնաւորապէս սկսաւ կիրարկուիլ 2%-ի համեմատութեամբ[23], իսկ մնացեալ անջատ խումբը մնաց հեռու հակառակ եղած հրաւէրներուն մեր կողմէն, որոնք անլսելի մնացին մինչեւ որ Պատաս. մարմնոյն երկուստեք ուղղուած նամակներուն ի պատասխան, ազգու յորդորականներովը վերջ մը գտաւ միութեան հարցը 909-ի Մարտի սկիզբը։ Այսպիսով մեր ընկերներու թիւը բարձրացաւ 337-ի, մօտ 40 խումբ։

Տեղական կազմը այս միութենէն վերջ սկսաւ իր ամփոփ գործունէութեան եւ Լեռնասարի առաջին շրջանային ժողովին մէջ ունեցաւ իր երկու պատգամաւորը Ապրիլ 5ին։

Այսուհանդերձ որչափ ալ կազմը քիչ թէ շատ նորմալ վիճակի մը հասած կը նկատուէր, անդին կը մնար պակաս մը, դա կազմակերպական գործելակերպի սկսնակի հանգամանքին վերջ տալու պէտքն էր, զոր եկաւ լրացնել Պատաս. մարմնոյ ներկայացուցիչ ընկեր Բ. Շահպազ, որ Ապրիլ 14-ին հասնելով տեղս նախ ընտրեց քաղաքին նոր կոմիտէն օրինական ամէն ձեւակերպութիւններով՝ եօթն անդամներէ կազմուած, ընտրեց նաեւ կանանց Կարմիր խաչի վարչութիւնը 5 ընկերուհիներով եւ մօտ 35 անդամուհիներէ, որ այժմ հասած է 90-ի։

Կազմի բարոյական վիճակը.— Տեղւոյս Դաշնակցութիւնը հազիւ թէ կազմուած սկիզբի օրերուն մէջ մուտ գտած անգիտակից տարրեր չկրցան ըմբռնել իրենց կոչումը, որով եւ դեղեւեցան շատ անգամ իրենց համար որոշ դիրք մը ստեղծելու մասին։ Ասոնցմէ ոմանք դրսէն ալ իրենց շուրջը մէկ քանի անչափահաս տղաներ համախմբելով երեւան բերին հին եւ Վեր. հնչակեաններու աննշան խմբակներ, իւրաքանչիւրը 20-30 անդամներէ բաղկացած, որոնց վրայ չարժէ իսկ ուշադրութիւն դարձնել։ Այսպէսով թէեւ մի քիչ սեղմուած դաշնակցական կազմը՝ այսուհանդերձ ինչպէս պիտի տեսնուի մեր վիճակացոյցներէն, ներկայ վիճակը կրնանք ըսել բաւական գոհացուցիչ է իր ընդհանուր գիծերու մէջ դիտուած։ Կազմի ընկերներուն մէջ գտնուած տհասները, որոնցմէ կը գտնուին բնականաբար, դաշնակցական ծրագրային ամբողջութեամբ դաստիարակելու համար նշանակուած են փրոփականդիստ ընկերներ։

Մեր ընկերներու բարոյական վիճակին վրայ աւելի կամ նուազ չափով կ'ազդէ տիրող աննախընթաց սղութիւնն ու տնտեսական տագնապը, որուն առջեւ շուարած շատեր կը տկարանան այն փաստաբերութեամբ, թէ յեղափոխականին առաջին պարտքն է անձնազոհութիւնը եւ նիւթական զոհողութիւնը, մինչդեռ առաջինին համար թէեւ պատրաստ՝ բայց երկրորդին համար անբաւական կը գտնուին, թէ իսկ իրենց չոր մէկ սնունդէն ալ զրկուելու ըլլան. իրաց այս վիճակին մէջ հարկադրուած ենք խորհիլ, թէ ինչ եղանակով պիտի կրնանք գօտեպնդել գիրենք իրենց այդ դիրքին մէջ։ Առ այս մեր գործածած բոլոր միջոցներն ալ տկար ու անզօր են, քանի որ տեղական հարուստներ չկան, եւ կազմն ալ հակառակ իր թափած աշխատութիւններուն

22.- Օսմանեան սահմանադրութեան հռչակման թուական (1908)։

23.- Ընդհանուր եկամուտին համեմատութիւնը (2%) ճշդուած կուս. ցենզ։

ի վիճակի չէ գոնէ իր մարտական տասն խումբերը զինելու, մէկդի թողլով ժողովուրդը, որուն զինումն ալ մեր մտահոգութիւններէն մին է։ Կը սիրենք յուսալ որ Ընդհ. պատգ. ժողովը ի նկատի ունենալով այս պարագան, պիտի փութայ դարմանը բերել իրաց այս տխուր կացութեան։

Վիճակագրական.— Բլրակի շրջանը մօտաւորապէս 77 գիւղ ունի, որոնց երկուքը միայն հայ գիւղեր են. այսուհանդերձ Թաթառի[24] *ենթակոմիտէի գիւղերէն վարի մասը, ուր կը գտնուին 13 հայ գիւղեր, արդէն Բլրակի*[17] *մօտ լինելուն մեր քաղաքի առաջնորդական թեմը կը կազմեն. սակայն Եփրատի շրջանին տեղեկագիրը արդէն կը բերէ այդ գիւղերու վիճակագրութիւնը, որով մենք զանց կ'առնենք հոս։*

Հայ ազգաբնակչութիւն Բլրակ քաղաքի

Արու	Էգ	գումար
5500	6000	11500

Բլրակի երկու գիւղերու բնակիչները

Արու	Էգ	գումար
500	600	1100
6000	6600	12600

Թուրք ազգաբնակչութիւն Բլրակ քաղաքի

Արու	Էգ	գումար
3300	2700	6000

Բլրակի 75 թուրք գիւղերու բնակիչները

Արու	Էգ	գումար
8500	7500	16000
11800	10200	34600

Աշխարհագրական դիրք.— Քաղաքի դիրքը լեռնային. հիւսիսէն եւ արեւմուտքէն բաւական բարձր, բայց լերկ ու սեպաձեւ գագաթներով շրջապատուած, իսկ հարաւէն ու արեւելքէն դաշտավայրի եւ բլուրներու քղանցքին վրայ, աւելի ձորամէջը տարածուն եւ ցրքուն, պարտէզներով անտառացած վայրի գեղեցկութեամբ մը օժտուած ամփիթէատրի մը համայնապատկերը կը պարզէ դիտողին։ Քաղաքը հիւս. արեւմուտք եւ հարաւ կողմերէն շրջապատուած է թուրք գիւղերով, որոնց բաղկացուցիչ տարրերն են քիւրտ սիւնի, գըզրլպաշ եւ քիչ թուրքեր. այդ գիւղերէն մանաւանդ հիւս. եւ արեւմտեանները ամբողջ լեռնային եւ առաւելապէս ձորամէջերը հաստատուած. իսկ արեւելեան կողմը կը գտնուին կէս դաշտավայրի մը վրայ թուրք եւ հայ գիւղեր, որոնց մեծ մասը ինչպէս ըսինք Եփրատի շրջանը կը կազմեն եւ Թաթառի կառավարութեան շրջանին մէջ կը գտնուին։

Ի ԴԻՄԱՑ Հ.Ց.Դ. ԲԼՐԱԿԻ ԿՈՄԻՏԷԻՆ

ԱՐԳԱՄ
ԱՍՊԵՏ
ՍԱՐՀԱՏ

7 Յուլիս 1909

24.- Թաթառ՝ կուս. ծածկանունն է Ակնի։

Փաստ. 1538-3

Գ 4.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԳԱՀԱՒԱՆԴԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷԻ[18]

1909 Յունիս 30

Ա. ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԲՆԱԿԶ. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ, ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆ ԵՒ ՀՈՂԱՑԻՆ

1.- Մինչեւ որ կարելի չըլլայ գիւղ առ գիւղ շրջիլ եւ ստուգել, կարելի չէ ճշգրիտ թիւ մը սահմանել մեր երկրի ընդհ. բնակչութեան։ Ջեղծումներէ ծնունդ առած քէթիմի վաղմի սովորութիւնները անվստահելի կը դարձնէ պաշտօնական տոմարները, որոնց համեմատ է որ հոս կ'արձանագրենք Զարսանճագի թուրք ու քիւրտ տարրերու մօտաւոր թիւը = 10.000։ Իսկ հայ տարրինը = 8.000 անձ. թէեւ խղճամիտ քննութիւն մը պիտի հաստատէր որ այդ երկու այլասեռ տարրերու բուն թիւը աւելի առաջանելով իրարու կը մօտիկնան։

2.- 1895-ի տնտեսական տագնապէն առաջ, հայ տարրին կողմն էր տնտեսական առաւելութիւնը, նոյնպէս հայուն ձեռքն էր գլխաւոր վաճառականութիւնը, արհեստը եւ ամէն գործ. իսկ այժմ տնտեսապէս թուրքը աւելի նախանձելի վիճակ ունի քան հայը, եւ արուեստ ու արհեստ միշտ հայունը մնալով, վաճառականութեան մէջ հաւասարութիւն կը տեսնուի։

3.- Մտաւոր.— Հոս՝ այս երկրին մէջ, հայերն աւելի մտաւոր զարգացում ունին քան թուրք ու քիւրտ տարրերը. հայերը անհամեմատ առաւելութիւն ունին անոնցմէ, զարգացման ձգտումի եւ ընդունակութեան տեսակէտով։

4.- Հողային.— Զարսանճագի սահմանին մէջ տարածուած բոլոր հողը երկար ժամանակներէ ի վեր կը գտնուի ձեռքը 24 թուրք տէրէպէյիներու եւ աղաներու, որոնք չես գիտեր ի՛նչ միջոցներով տիրացան անոր՝ կը վայելեն, կը յղփանան անգութ միջոցներու կիրարկումով։ Հայ ու թուրք հասարակութիւնը իրեն սեփական ափ մը հող չունի անոր մէջ։ Բացի Բերրիի մէջ ապրող հայ ու թուրք հասարակութենէն, Զարսանճագի 110 գիւղերու բնակչութիւնը չունի նախ իրեն սեփական տունը, այգին, պարտէզն անգամ, այլ ատոնք իւրաքանչիւր գիւղի տիրացող պէյին կամ աղային կը պատկանին. այդ իսկ պատճառաւ ուզած ատեն կրնայ վռնտել գիւղէն իր մարապան, որ համարձակի պզտիկ անհաշտութիւն մը, ըմբոստութեան նշան մը ցուցնել։

Բ. ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷԻՆ ԳՈՐԾԱՌՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1.- Գահաւանդի ենթակոմիտէն թէպէտ կազմուած է 1908 Դեկտ. 1ին, սակայն իր կազմակերպական կանոնաւոր գործունէութիւնը կը սկսի 1909 Ցունուար 1էն։ Այդ թուականէն ցվերջ Ցունիսի, այս վեց ամսուան ընթացքին մէջ զբաղած է կազմակերպական գործերով եւ յաճախ փրոփականտ ընելով հետզհետէ աւելցուցած է իր անդամներու թիւը յարմար ընկերներով եւ ջանացած է արթնցնել հայ ժողովուրդին մէջ ինքնապաշտպանութեան գիտակցութիւնը, որուն իբր արդիւնք անիկա այսօր բաւական զինուած է, թէեւ ոչ կանոնաւոր զէնքերով։ Բացի ասկէ ենթակոմիտէն ժողովրդեան գանգան անհատներէ 102 ոսկիի չափ դրամ հաւաքելով կանոնաւոր զէնք ապսպրած է Լեռնասարի[15] *Զիֆոնէն, որ սակայն երեք ամիսէ ի վեր չյաջողեցաւ իր գործունէութեան ապացոյցը տալ մեզի դժբախտաբար, ինչ որ կրնայ պակսեցնել հմայքը Հ.Ց.Դ.ի, որ ամէն կասկածէ վեր ճանչցուած է ամէն պարագայի մէջ։*

Գ. ՄԻՒՍԹԷՊԻՏՆԵՐ

1.- Թէպէտ որոշ գործերով յայտնի միւսթէպիտ չէ ճանչցուած հոս, ցայսօր, սակայն Զարսանճագի պէյերն ու սպաները, առանց բացառութեան, բոլորն ալ սահմանադրութիւնը արհամարհող հին ռեժիմի ջատագովներ են։ Ասոնք ընդունուած սահմանադրութեան ի հեճուկս նախկինէն աւելի եւ աւելի բազմապատկած են իրենց բռնութիւններն ու ճնշումները հայ ռայային վրայ, որ իր հացով ու ջուրով, իր կնիկով, մանչով ու աղջիկովը, լուր թէ Կիրակի, երբ որ կանչուի, անխօսուկ կ'երթայ աշխատիլ օրերով, առաւօտեան մինչեւ իրիկուն, երեսի վրայ թողլով իր սեփական գործը, որուն արդիւնքով է որ պիտի հանէ իր բազմաթիւ ընտանիքին ցամաք հացը։ Այդ պէյերուն, աղաներուն համար, սովորական բաներ են իրենց հայ ռայան ծեծել չարաչար, բռնաբարել, հայհոյել անոր անձն ու կրօնը։

2.- Իսկ թուրք ու քիւրտ հասարակութեան մէջ չես կրնար գտնել մէկը որ սահմանադրասէր ըլլայ ու անիկա կը մնայ միշտ նոյն բարբարոսը, նոյն լախտը, նոյն ուխտեալ թշնամին հայուն գլխուն։

Դ.- ԽՈՒՄԲԵՐՈՒ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1.- Գահաւանդի ենթակոմիտէն ցայսօր ունեցած է 10 խումբ 70 ընկերներով. արտաքին եկամուտի ո՛եւէ աղբիւր չունի եւ չի կրնար ունենալ ժողովուրդին չափա-

զանց աղքատութեան եւ տիրող սոսկալի սղութեան պատճառաւ. հետեւաբար իր եկամուտի աղբիւրը կը մնան միակ ընկերացողներու մուտքի վճարն ու անոնց ամսավճարները։ Մինչեւ այսօր ենթակոմիտէներէն ունեցած է 460 դահեկան մուտք եւ 310 դահ. ամսավճար ներկայ տարուան Ցունուար 1էն մինչեւ Ցունիսի վերջ։ Հարկ է հոս յիշել սակայն թէ շրջակայ գիւղերու խմբապետները տակաւին չկրցան բերել իրենց ընկերներուն մուտքի եւ ամսավճարի գումարները անշուշտ դեռ ամբողջովին գանձած չըլլալով իրենց ընկերներէն, որոնց շատերը հեռաւոր տեղեր աշխատելու գացած են վաղուց։

2.- Մեր մայր տոմարէն քաղելով կ'արձանագրենք հոս որ ենթակոմիտէին պատկանող ընկերներուն՝ իրենց սեփական միջոցներով գնած զէնքերուն համագումարն եղած է ցարդ 13 չախմախլի շիշխանէ հրացան, 10 էշալի հրացան իրենց վերաբերեալ նիւթերով, 2 կեղծ մարթին 150 փամփուշտով, 35 վեցհարուած՝ 1550 փամփուշտով եւ 1 հատ գերման. մաուզէր 100 փամփուշտով։ Վերը յիշուած 102 ոսկիով ապսպրուած կանոնաւոր զէնքերէն 11 հատը մեր ընկերներուն կը պատկանի երբոր գայ։

3.- Մեր ենթակոմիտէի ընկերներուն ունեցած վերի տողերով յայտնի զէնքերուն տեսակն ու քանակը պերճախօս ապացոյց մըն է տեղիս տնտեսական աննպաստ կացութեան եւ ոչ թէ չկամութեան կամ անզգայութեան. հետեւաբար այս առիթով պարտք կը համարենք հոս շեշտել թէ այս շրջանակը արժանապէս գինուած վիճակի մէջ դնելու համար ենթակոմիտէն արժանի է բացառիկ ձեռնտուութեանը Հ.Ց.Դ. պատասխանատու մարմնին, որ՝ անշուշտ իր ոտքերն հաստատուն հողի վրայ կը գործէ։ Եթէ մեր այս ակնկալութիւնը անտեղի պիտի համարուէր, գոնէ կարելի չէ՞ր յուսալ որ մեր ենթակոմիտէին ամբողջ՝ ինքնին աննշան հասոյթը, իր այդ կարգի պէտքերուն գործածուէր, հետզհետէ զինելու համար իր աղքատ ընկերները։ Ամէն պարագայի տակ ենթակոմիտէն պատրաստ է համակերպելու կեդրոնի հրամաններուն։

Ե.- ԱԶԱՏԱՄԱՐՏ

1.- Ազատամարտ օրաթերթին իբր գործակատար ու կանոնաւոր թղթակից որոշուեցաւ Գահաւանդի ենթակոմիտէի շրջանին համար, ընկեր Աբգար Պուլուտեան, ծածկանունն է «Մագնիս»։

2.- Որոշուեցաւ մէկ տարեգին ուղարկելով «Ազատամարտ»ի խմբագրութեան, մէկ օրինակ բերել ենթակոմիտէին համար։

Ատանայի ջարդէն մեր շրջանի արկածեալներուն ընդհ. ցուցակը եւ Գահաւանդի աշխարհագր. քարտէսը պատրաստուելով ղրկուեցաւ Լեռնասարի Կ. Կոմիտէին։

Հ.Ց.Դ. ԳԱՀԱՒԱՆԴԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷ

Փաստ. 1538-13

Գ 5.– ԱՆՈՒՇԱՒԱՆԻ[25] ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷԷՆ ԼԵՌՆԱՍԱՐԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Հ.Յ.Դ. Լեռնասարի Կ. Կոմիտէին

Ընկերնե՛ր,

Ձեր Յուլիս 15 թուակիրին համաձայն, ահա կը փութանք ղրկել Անուշաւանի ենթակոմիտէին տեղեկագիրը, իր ամէն մանրամասնութիւններով։

Հիւսէյնիկ կը գտնուի Մեզրաա-ի հիւսիս Արեւելեան կողմը։ Իր բնակչութիւնն է 800 տուն, 450ը՝ լուսաւորչական, 120ը՝ բողոքական, 30ը՝ կաթոլիկ եւ 200ը՝ մահմետական։ Իւրաքանչիւր յարանուանութիւն ունի իր առանձին դպրոցը, եկեղեցին եւ խնամակալութիւնը։ Ժողովուրդը մեծաւ մասամբ արհեստով կը զբաղի, եւ Ամերիկայի մէջ ունի մեծ թուով գաղթական երիտասարդներ։

Գիւղս՝ իր տեղական աննշան մէկ կազմակերպութիւնն ունէր եօթնեակ անունով, որ կազմուած էր 8 ամիս առաջ եւ նպատակ ունէր տեղիս ինքնապաշտպանութիւնը։ Անցած Մարտի սկիզբները՝ այս երիտասարդական կազմակերպութիւնը Հ.Յ.Դ. դրօշն ընդունեց ու ասանկով կազմուեցան առաջին երկու խումբերը, Ապառաժ եւ Փայլակ։ Կազմակերպութիւնը իր գործունէութեան ամէնէն խանդավառ շրջանն սկսաւ ընկեր Կարոյին[20] փրոփականտին շնորհիւ, անանկ որ անոր գիւղը հասնելէն քիչ ետքը, կարելի եղաւ կազմել ենթակոմիտէ Անուշաւան անունով (1909 Մայիս 10)։

Գիւղս ունի իր Կարմիր խաչի ընկերուհիներն ալ որոնց կ'առաջնորդէ Ապառաժ խումբի խմբապետը՝ Խան։ Ընկերուհիները ունեցած են իրենց առանձին լսարանը եւ զբաղած են բարեսիրական գործերով։ Ատանայէն վերադարձող վիրաւորներուն ի նպաստ եղած հանգանակութեան ատեն, շատ հաւատարմութեամբ ու եռանդով կատարեցին իրենց բաժին ինկած պարտականութիւնը։

Գիւղին մէջ ունինք նաեւ պատանեկան խումբը, որուն կ'առաջնորդէ Արծափ խումբէն՝ ընկեր Ներսեհ։ Պատանեկան խումբը իր պիւտճէի զօրացման համար կը սարքէ ներկայացումներ։ Մինչեւ հիմա ներկայացում մը տուած է եւ ուրիշ մըն ալ տալու կը պատրաստուի։

Ենթակոմիտէն մինչեւ հիմա արտակարգ եկամուտ կամ ծախս չէ ունեցած։ Եղած ծախսն է միայն 6-7 ղրուշի թուղթ եւ պահարան։

Աւելի մանրամասն տեղեկութեան համար, հետեւեալ էջերուն մէջ կ'օրինակենք խումբերուն ցուցակները, ինչպէս նաեւ Կարմիր խաչի ու պատանեկան խումբի ցանկերը։

Ընկերական ջերմ բարեւներով
Հ.Յ.Դ. ԱՆՈՒՇԱՒԱՆԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷ

1909 Յուլիս 22

Փաստ. 1538-8

Գ 6.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Հ.Յ.Դ. «ԹԱԹԱՌ» ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷԻՆ

«Թաթառ»ի[24] ենթակոմիտէն կազմակերպուած է ընկ. Բ. Շահպազ տեղս գտնուած ժամանակ (1909 Ապր. 27) որմէ վերջ եւս շարունակուելով կազմակերպական գործը, այժմ (Յուլ. 1909) ունինք 16 խումբ (ընդամէնը 135 անդամ) եւ 4 խումբ Կ. Խաչի (49 անդամուհի), ամսական եկամուտ ունի «Թաթառ»ի մարմինը մի միայն անդամավճար 300 ղշ.։

Քաղաքի եւ արուարձաններուն հայ բնակչութիւնը շատ կը հետաքրքրուի Դաշնակցութիւնով, որ ամէնուն համակրանքին առարկայ է եւ ժողովրդի այս համակիր վերաբերումը մեծ վստահութիւն կը ներշնչէ, թէ յառաջիկային ուրիշ ոեւէ կուսակցութիւն պիտի չկարենայ անդամներ եւ հետեւողներ գտնել։

Ակնայ գազան[26] աշխարհագրական տեսակէտով լեռնային դիրք մ'ունի, գազայի բնակչութիւնը 30000 կը հաշուի, որուն 1/3ը հայերը կը կազմեն։ Ակն քաղաքի բնակչութիւնը 10000 լինելով՝ հազիւ 3000 հայերէ բաղկացած է։

Գազայի լեռնային կազմուածքը պատճառ եղած է միշտ, որ երիտասարդ ուժեր այլուր փնտռեն շահաստաններ, այդ պատճառաւ Սահմանադրութենէն յետոյ հայ երիտասարդներ մեծ մասամբ մեկնեցան Պոլիս եւ Ամերիկա. կը յուսանք, որ Թուրքիոյ քաղաքական հորիզոնը մաքրուածին պէս, պանդխտութենէ վերադարձող երիտասարդ ուժերով աւելի փառաւոր դիրք մը կ'ունենանք տեղս։

Գազայի կեդրոնի, Ակնայ մէջ կազմուած է Իթթիհատ Թէրաքգըի մասնաճիւղ մը (գլխաւ), որ 23 անդամ ունի (6ը քրիստոնեայ)։ Իթթիհատը տեղս Դաշնակցութեան հետ բարեկամական յարաբերութեան մէջ է, բայց կը յուսանք, որ խառն յանձնաժողով մը կազմելով՝ պիտի կարենանք այս յարաբերութենէն օգտուիլ։

Քաղաքի եւ գիւղերու մէջ հայ ժողովուրդը տնտեսապէս անձուկ վիճակի մը մէջ կը գտնուի, որ պարզապէս 1896ի դէպքին արդիւնքն է, քանի որ ասկէ առաջ ակնցի հայու հարստութիւնը ամէն տեղ յայտնի էր։ Ներկայիս քաղաքի թուրք հասարակութեան գրեթէ 3/4ը հայերու չափ եւ թերեւս աւելի նիւթականապէս ինկած է ու աղքատ, իսկ Ակնայ շրջակայքի գիւղերու թուրքերը գրեթէ մեծամասնութեամբ հարուստ են եւ կալուածատէր։

ԹԱԹԱՌԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷԻ ԿՈՂՄԷ
[Ստորագրութիւններ]

Թաթառ, 12/25 –VII– 09

25.- Անուշաւան՝ կուս. ծածկանուն Հիւսէյնիկ գիւղի։
26.- Գաւառակը։

Փաստ. 809-34

Դ 1.– ՏԵՏՐ ԱՐՃԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ Հ.Յ.Դ. ՇՐՋԱՆԱԿԱՆ Ա. ԺՈՂՈՎԻՆ ԳՈՒՄԱՐՈՒԱԾ ԿԱՅԱՆԻ[6] ՄԷՋ

20 ՄԱՅԻՍ 1909

ՆԻՍՏ Ա.

Զորեքշաբթի, 20 *Մայիս* 1909

Հ. Ց. Դաշնակցական Շրջանային ժողովը, գումարուած Կայանի մէջ՝ ունեցաւ իր առաջին նիստը ընկեր Հրատի տանը, Մայիս 20ի Հինգշաբթի օրը։

Շրջանի մարմիններէն ներկայ էին.- ընկերներ Ցոլակ՝ պատգ[ամաւոր] Բանալիի կոմիտէին[8]. Պերճ՝ Պոնտոսի կոմիտէին[7], Գործ՝ Զորայրի կոմիտէին[9]. Վարուժան՝ Վաղարշապատի ենթակոմիտէին. Հրատ՝ Կայանի կոմիտէին կողմէ եւ Շահան իբր ներկայացուցիչ Երեքբլուրի[5]։ Բացակայ էր Կայծակի[27] ենթակոմիտէին պատգամաւորը։

Պատգամաւորներու վկայագրերու վաւերացումէն ետք ժողովը անցաւ դիւանի ընտրութեան։ Ձայներու միաձայն հաւանութեամբ ընտրուեցան Ա.պետ ընկեր Ցոլակ, իսկ Ա.դպիր՝ ընկեր Շահան։

Շրջանային ժողովի օրակարգը։-

1. *Հաշուեքննութիւն մարմիններու*
2. *Զիֆոնի յատկացուելիք դրամին բաշխումը*
3. *Կեդ. Կոմիտէի վայր*
4. *Կեդ. Կոմիտէի վարչութեան ընտրութիւն*
5. *Ե. Ընդհ. Պատգ. ժողովի պատգամաւորին ընտրութիւնը*
6. *Ե. Ընդ. Պատգ. ժողովի ներկայանալի տեղեկագիրը մը*
7. *Մեր դիրքը տարբեր կուսակցութեանց հանդէպ*
8. *Ուսումնասիրութիւն Ռայոնական ժողովի գծած ներքին կանոնագրին*
9. *Ագարակի կոմիտէին[5] նամակը,*

Յաջորդ ժողովին ժամանակը որոշուեցաւ Հինգշաբթի, 21 Մայիս, ժամը 7ին, նոյն տեղը։

Առաջարկութեամբ մը նիստը փակուեցաւ։

Ի դիմաց ժողովին

Ա.դպիր — *Ա. Պետ*
ՇԱՀԱՆ — **ՑՈԼԱԿ**

ՎԱՐՈՒԺԱՆ, ՊԵՐՃ, ԳՈՐԾ, ՀՐԱՏ

27.- Կայծակը՝ Մարզուանի Հաճի գիւղի կուս. ծածկանունն է։

ՆԻՍՏ Բ.

Հինգշաբթի, 21 *Մայիս*

Ժողովը բացուեցաւ ընկեր Ցոլակի ատենապետութեամբ։ Բացակայ էր միայն ընկեր Պարոյր։

Առաջարկուեցաւ եւ ընդունուեցաւ միաձայնութեամբ իբր խորհրդատու անդամ ընդունիլ տեղ. կոմիտէի անդամներէն ընկերներ Լէոնիդաս եւ Սիւնի։

Օրակարգը

I *Հաշուեքննութիւն.-*

ա. Բանալիի տեղեկագիրը եւ քննութիւնը.-

13 *քաղաքական խումբ*
2 *Կարմիր խաչի խումբ* } 100 *անդամակցութեամբ*

Ամսական անդամավճար	6 *ոսկի*
Ընդ. մուտք	11050 *ղրշ.%*
Ընդ. ելք	1304 ¾ *ղրշ.*
Հնչուն դրամ եւ զէնք	9745 ¼

բ. Վաղարշապատի ենթակոմիտէ.-

6 *քաղաքական խումբ* 41 *անդամակցութեամբ*

Ամս. անդամավճար	121
Ընդ. մուտք	1218½
ընդ. ելք	986½
Հնչուն դրամ եւ զէնք	232,00

գ. Պարտէզի ենթակոմիտէ[5].-

4 *քաղաքական խումբ*
2 *մարտական խումբ* } 210 *անդամակցութեամբ*

Ամս. անդամավճար	145½
ընդ. մուտք	871
ընդ. ելք	3510

2632 *պարտք, մաս մը զէնք*

որոշուեցաւ բացատրութիւն պահանջել

դ. Ագարակի կոմիտէ[5].-

21 *քաղաքական եւ մարտական խումբ*, 100 *անդամով*

Ամս. ամդամավճար	146
ընդ. մուտք	583
ընդ. ելք	83½
պատր. դրամ	499½

ե. Կայծակի ենթակոմիտէ.-

6 *քաղաքական խումբ*, 35 *անդամներով*

ընդ. մուտք	87
ընդ. ելք	20 ¼
Պատրաստ դրամ	66 ¾

զ. Զորայրի կոմիտէ.-

20 *քաղաքական խումբ*
8 *մարտական խումբ* } *թիւ* 150

Ամս. անդամավճար	300 *ղրշ.*
ընդ. մուտք	246
ընդ. ելք	182
Պատրաստ դրմ.	64

է. Պոնտոսի կոմիտէ.-

13 *քաղաքական խումբ*
Մարտական խումբ } 80 *անդամ*

Ամս. անդամավճար	324
ընդ. մուտք	
ընդ. ելք	
Պատրաստ դրամ	400 *ղրշ.*

ը. Կայանի կոմիտէ.-

10 *քաղաքական խումբ*
9 *մարտական խումբ*

Ամսավճար	324½
ընդ. մուտք	6813 ¾
ընդ. ելք	888
Պատրաստ դրամ եւ զէնք	5925 ¾

28.- Ալիս՝ կուս. ծածկանուն Պաֆրա աւանի։

թ. Երեք-բլուրի ենթակոմիտէ.-

7 *քաղաքական խումբ*
Մարտական խումբ
100 *ամսավճար*
ընդ. մուտք
ընդ. ելք

II. *Զիֆոնի յատկացուելիք* 300 *ոսկիի բաշխումը*.-

Ժողովը նկատի ունենալով որ մարմինները տակաւին ի վիճակի չեն իրենց ինկած բաժինը վճարել, որոշեց զեղչել այդ գումարը 150ի։ *Ընդունուեցաւ մեծամասնութեամբ.*

բաշխումը

35 *ոսկի Բանալիի կոմիտէն*
30 *ոսկի Կայանի կոմիտէն*
25 *ոսկի Պոնտոսի կոմիտէն*
20 *ոսկի Զորայրի կոմիտէն*
110 *ոսկի*

110 *ոսկի հայթայթուած կոմիտէներէ*
10 *ոսկի Վաղարշապատի ենթակոմիտէ*
10 *ոսկի Պարտէզի ենթակոմիտէ*
10 *Երեք-բլուրի ենթակոմիտէ*
10 *ոսկի Ալիսի ենթակոմիտէ*[28]
Կայծակ անկարող դատուեցաւ
Ագարակ անկարող դատուեցաւ
150 *ոսկի Զիֆոնին յատկացուելիք դրամը*

Ժողովը փակուեցաւ։

Ի դիմաց ժողովին

Ա.դպիր — *Ա.պետ*
ՇԱՀԱՆ — **ՑՈԼԱԿ ՏԽՐՈՒՆԻ**

Անդամք՝ ՊԵՐՃ, ՎԱՐՈՒԺԱՆ, ԳՈՐԾ, ՀՐԱՏ

Քաղաքական խումբ	Տարտեսական խումբ	Անդամակցութիւն	Սամանագրեր		Ընդհ. մուտք	Ընդհ. ելք	Պատրաստ մնացած
13	2	100	648	Բանալի կոմիտէ	11050	1304¾	9745¼
6	-	41	121	Վաղարշապատի ենթակոմ.	1218½	986½	232
4	2	40	145½	Պարտէզի ենթակոմ.	871	3510	2639
18	3	100	146	Ագարակի կոմիտէ	583	83½	499½
6	-	42	-	Կայծակի ենթակոմ.	87	20¼	66¾
20	8	150	300	Ջորայրի կոմիտէ	246	182	64
11	9	150	324½	Կայանի կոմիտէ	6813¾	888	5925¾
13	-	80	324	Պոնտոսի կոմիտէ	-	-	-
7	-	50	108	Երեք-բլուրի ենթակոմ.	-	-	-
108	24	753	2117		20869¾	6975	19172¾

Կայանը ունի 150 Կարմիր-Խաչի անդամուհիներ, իսկ Բանալին՝ 14:

ՆԻՍՏ Գ.

Ուրբաթ, 22 Մայիս

Ժողովը բացուեցաւ ճիշդ ժամանակին։ Ընկեր Պարոյր ներկայ չըլլալուն համար յարմար դատուեցաւ անցնիլ օրակարգի 7րդ կէտին։

7. *Մեր դիրքը տարբեր կուսակցութեանց հանդէպ*

Լուծում.-

Ա. Հ. Յ. կուսակցութիւն (Հնչ[ակեան], Վերակազմեալ հնչ. եւ Մ[ահմանադրական] Ո[ամկավար].-

Համերաշխ ու բարեկամական այն հ[այ] յ[եղ] կուսակցութեանց հանդէպ, որոնք մաքուր ու անկեղծ գործելակերպով կը ձգտին սահմանադրական կարգերու պահպանումին։

Բ. Իթթիհատ Թերագգը կոմիտէ.-

Նկատելով որ Իթթիհատ Թերագգրի մեզի բաղդատմամբ աջակողմեան կուսակցութիւն մէ թէեւ, բայց յամենայն դէպս սահ[մանադրական] կուսակցութիւն մէ, ըստ էութեան դաշնակից կը մնանք մենք ընդդէմ բռնապետութեան։

Ցանձնարարել շրջանի բոլոր մարմիններուն որ պահպանեն յարաբերութիւն Ի. եւ Թ.-ի մասնաճիւղերուն հետ, այսպէսով [ոչ] միայն երկրի սահմանադրական տարրի բարոյական ոյժը աւելցուցած ըլլալու համար, այլեւ մեր պրոպագանդը անոնց մէջ արթնցնելու համար նորանոր գաղափարներ՝ աւելի համապատասխան մեր ծրագրին։

Ժողովը միեւնոյն ժամանակ տեղեկանալով որ շրջանի ինչ ինչ վայրերու մէջ կան մեր ընկերներէն այնպիսիներ, որոնք անդամ են Ի. եւ Թ.-ին եւ նկատելով որ անհատ մը չի կրնար միեւնոյն ատեն երկու կուսակցութեան պատկանիլ, միաձայնութեամբ որոշեց,- յանձնարարել այդպիսի ընկերներու՝ տեղական մարմիններու միջոցաւ, որ հրաժարին կամ Դաշնակցութենէն կամ Իթթիհատէն։

Գ. Սիրար (Սապահէտտինական).-

Նկատելով որ Օսմ. Ահրար կուսակցութիւնը քաղաքական եւ տնտեսական դաւանանքներով մեր շրջանին մէջ գոյութիւն ունեցող բոլոր կուսակցութեանց դաւանանքներէն աւելի կը մօտենայ մերիններուն,-

Նկատելով, սակայն, որ մեր շրջանին մէջ չեն ներկայացներ տակաւին կազմակերպական վիճակ մը,

Միաձայնութեամբ որոշեց,- Ցոյց տալ ամէն բարոյական աջակցութիւն որպէսզի Ահրարի մարմիններ ստեղծուին Փ. Հայքի մէջ եւ ստեղծուելէն ետքը կարելի եղածին չափ ոյժ տալ անոնց զարգացման։

8. *Ուսումնասիրութիւն Ռայոնական ժողովի գծած ներքին կանոնագրին.-*

Կարդացուեցաւ կանոնագիրը եւ միաձայնութեամբ ընդունուեցաւ սա բարեփոխութեամբ միայն 77րդ յօդուածի կոմիտէի ընտրութեան մասին տրամադրութիւնը (տես ներքին կանոնագիրը) փոխուեցաւ հետեւեալին. քուէները բանալու համար պէտք է կազմել յանձնախումբ մը բաղկացած նախորդ կոմիտէի անդամներէն մէկէն եւ կազմակերպութեան վստահութիւնը գրաւող երկու խմբապետներէ։

9. *Ագարակի կոմիտէին նամակը.-*

Լուծում

Ագարակի կոմիտէէն ստացուած թիւ 21 եւ Մայիս 12/25 թուագրեալ նամակը կարդացուելէն ետք միաձայնութեամբ որոշուեցաւ յանձնել Կեդ. Կոմիտէին առ ի նկատառութիւն։

Նիստը փակուեցաւ որոշելով յաջորդ նիստին ժամանակը Մայիս 23 Շաբաթը ժամը 1ին, նոյն տեղը։

Ի դիմաց ժողովին

Ա. դպիր *Ա. պետ*
ՇԱՀԱՆ *ՑՈԼԱԿ ՏԽՐՈՒՆԻ*

Անդամք՝ ՊԵՐՃ, ԳՈՐԾ, ՀՐԱՏ, ՎԱՐՈՒԺԱՆ, ՊԱՐՈՑՐ

ՆԻՍՏ Դ.

Շաբաթ, 23 Մայիս 1909

Ժողովը սկսաւ իր գործունէութեան օրակարգի երրորդ խնդիրով։ Ներկայ էին բոլոր ալ։

3. *Կեդրոնական Կոմիտէի վայրը.-*

Օրակարգի բաւական շատ զբաղեցնող խնդիրներէն մէկը եղաւ։ Բայց թեր ու դէմ կարծիքներու փոխանակումէ ետք, բաւական խորհրդակցութենէ վերջ ու գաղտնի քուէարկութեամբ 2ի դէմ 5 ձայնով որոշուեցաւ Կեդրոնական Կոմիտէի վայր ընտրել Կայանը[6]։

Փակուեցաւ նիստը կէսօրէն վերջի ձգելով օրակարգի լուծման շարունակութիւնը։

Ի դիմաց ժողովին

Ա. դպիր *Ա. պետ*
ՇԱՀԱՆ *ՑՈԼԱԿ ՏԽՐՈՒՆԻ*

Անդամք՝ ՊԵՐՃ, ԳՈՐԾ, ՎԱՐՈՒԺԱՆ, ՀՐԱՏ, ՊԱՐՈՑՐ

ՆԻՍՏ Ե.

Շաբաթ, 23 Մայիս

Պատգամաւորներու ամբողջին ներկայութեամբ բացուեցաւ ժողովը։

4. *Կեդ. Կոմիտէի վարչութեան ընտրութիւն.-*

Կայանի տեղ. կոմիտէն ներկայացուց ընտրելիներու ցանկ մը՝ 11 ընտրելիներէն բաղկացած։

Ժողովը գաղտնի քուէարկութիւն կատարելով ձայներու մեծամասնութեամբ ընտրեց

Ընկերք՝ Շ. Սիւնի 6 քուէ, Հրատ 5, Պարոյր 5, Լէոնիդաս 4 եւ Շահան 4։

Նուազագոյն թիւ չահողներ Վահէ 3, Ժիրայր 2, եւ Զաւէն 2։

5. *Ե. Ընդ. Պատ. ժողովին ղրկուելիք պատգամաւորին ընտրութիւնը*

Ժողովը բաւական խորհրդակցութենէ վերջ որոշեց քուէից մեծամասնութեամբ, իբր պատգամաւոր Շրջանային ժողովին ընկեր Ցոլակը 5 քուէով։ Երկրորդ պատգամաւորին համար համեմատականի մնացին ընկերներ Հրատը, Բարունակը եւ Շահանը։ Շահան ետ քաշուեցաւ ի նպաստ միւս երկուքին։ Երկրորդ քուէարկութեամբ ընտրեց ընկեր Հրատը 5 քուէով իբր պատ[գամաւոր] Կ. Կոմիտէին։

6. *Ե. Ընդ. Պատ. Ժողովին ղրկուելիք տեղեկագրին պատրաստութիւնը յանձնուեցաւ ընկերներ Հրատին եւ Պարոյրին։*

Յաջորդ նիստը Կիրակի ժամը 12, Մայիս 24։

Ի դիմաց ժողովին

Ա. դպիր *Ա. պետ*
ՇԱՀԱՆ *ՑՈԼԱԿ ՏԽՐՈՒՆԻ*

Անդամք՝ ՊԵՐՃ, ԳՈՐԾ, ՀՐԱՏ, ՊԱՐՈՑՐ

ՆԻՍՏ Զ.

Կիրակի, 24 Մայիս

Բացուեցաւ ժողովը ամբողջին ներկայութեամբ։

Ե. Պատգ. ժողովի ուղարկելի տեղեկագրի համար յանձնախումբը պատրաստեց հարցարան մը եւ ժողովը յետ քննութեան յանձնեց իւրաքանչիւր պատգամաւորի, որպէսզի անմիջապէս լրացնելով փութացնէ Կ. Կոմիտէին։

Որոշեց նաեւ ղրկել Ընդ. Ժողովի օրակարգը բոլոր մարմիններուն, որպէսզի իւրաքանչիւրը իր կարծիքը յայտնէ Կ. Կոմիտէին որ բոլոր կարծիքները հաւաքելէ վերջ պատրաստէ տեղեկագիրը։

Որոշուեցաւ ղրկել Արեւմտեան Բիւրոյին ցենզը, որպէսզի ըստ այնմ փութացնէ հրաւիրագիրը շրջանիս Կեդ. Կոմիտէին։ Խնդրել նոյնպէս, Բիւրոյէն, վաւերացումը Կեդ. Կոմիտէին եւ տեղեկագրելով Կ. Կոմիտէի ընտրութեան արդիւնքը պահանջել Կայանի Կ. Կոմիտէի կնիքը։

Ժողովը փակուեցաւ լրացած ըլլալով սկիզբէն գծուած օրակարգը։

Ի դիմաց ժողովին

Ա. դպիր *Ա. պետ*
ՇԱՀԱՆ *ՑՈԼԱԿ ՏԽՐՈՒՆԻ*

Անդամք՝ ՊԵՐՃ, ԳՈՐԾ, ՎԱՐՈՒԺԱՆ, ՀՐԱՏ, ՊԱՐՈՑՐ

ՆԻՍՏ Է.

Կիրակի, 24 Մայիս

Ժողովը վերեւ նշանակուած օրակարգը լրացնելէ ետք ընկեր Ցոլակ կ'առաջարկէ օրակարգի անցնել

1. Շրջանի պրոպականդիստ

2. Շրջանի մարմիններուն յարաբերական պիւտճէն։

Ժողովը ընդունեց օրակարգի այս յաւելումը։

1. Լուծում.-

Մեծամասնութեամբ ընդունուեցաւ պահել մնայուն պրոպականդիստ մը ապահովելով անոր ապրուստը։

2. Լուծում.-

Ժողովը երկուքի դէմ 4 ձայնով որոշեց որպէսզի Արեւմտեան Բիւրոյէն խնդրուի որ իր առնելիք օրինական գումարին կէսը միայն առնէ - %25ը։

Նոյնպէս որոշեց որ Բիւրոյին այդ ընելիք զեղչը մնայ տեղ. մարմիններուն սնտուկը, որ պիտի գործածէ լոկ ինքնապաշտպանութեան համար։

Քաւելուած.- Շրջանային ժողովը որոշեց յանձնարարել Կ. Կոմիտէին որպէսզի աշխատի հայթայթել պատգամաւորներու ծախքը՝ - 10ական ոսկի իւրաքանչիւր պատգամաւորի - մնացեալ մասը միայն կողմնակի միջոցներով։

Ժողովը փակուեցաւ։

Ի դիմաց ժողովին

Ա. դպիր *Ա. պետ*
ՇԱՀԱՆ *ՑՈԼԱԿ ՏԽՐՈՒՆԻ*

Անդամք՝ ՊԵՐՃ, ԳՈՐԾ, ՎԱՐՈՒԺԱՆ

ՆԻՍՏ Ը.

Երկուշաբթի, 25 Մայիս

Ժողովը սկսաւ նախորդ նիստերու ընթերցումով եւ վաւերացումով։ Ու յետոյ որոշեց Արեւմտեան Բիւրոյին եւ Պատ. մարմնին տեղեկագրել Կայանի Կ. Կոմիտէի եւ անդամներուն ընտրութիւնը վաւերացնելու եւ պաշտօնական կնիքը փութացնելու համար։

Երկրորդ նամակով մը, ուղղուած Բիւրոյին՝ ծանուցանելով Ե. Պատգ. ժողովի ընտրուած ներկայացուցիչները եւ ուղարկելով Դ. շրջանի ցենզը, խնդրեց ըստ այնմ հաղորդել Կայանի Կ. Կոմիտէին՝ ժողովի ժամանակը եւ վայրը ծանուցանող տեղեկագիրը։

Պատրաստուեցաւ Կեդր. Կոմիտէի անդամներու հրաւիրագիրները եւ դիւանի կողմէ ստորագրուելով ղրկուեցաւ յիշեալներուն։

Ցաջողութեան մաղթանքներով փակուեցաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Փ. Հայքի Դ. Շրջանային Ա. ժողովը։

Ի դիմաց ժողովին

Ա. դպիր *Ա. պետ*
ՇԱՀԱՆ *ՑՈԼԱԿ ՏԽՐՈՒՆԻ*

Անդամք՝ ՊԵՐՃ, ՎԱՐՈՒԺԱՆ, ԳՈՐԾ, ՀՐԱՏ, ՊԱՐՈՑՐ

Փաստ. 1538-7

Դ 2.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Հ.Յ.Դ. ԿԱՅԱՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻ[6]

(ՓՈՔՐ-ՀԱՅՔԻ Դ. ՇՐՋԱՆ)

Հ.Յ.Դ. Ե. ՊԱՏԳ. ԺՈՂՈՎԻՆ

Մեծայարգ ընկերնե՛ր,

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Փոքր-Հայքի Դ. շրջանի Կեդրոնական Կոմիտէս՝ իր կազմութեան թուականէն — Մայիս 25/7 — անմիջապէս վերջ փութաց մասնաւոր շրջաբերականով յանձնարարել շրջանի բոլոր մարմիններուն պատրաստել իրենց տեղեկագիրը Կեդր. Կոմիտէին կողմէ պատրաստուած մասնաւոր հարցարանի մը վրայ եւ յայտնել իրենց կարծիքը Ե. Ընդհանուր Ժողովի օրակարգի մասին՝ պատրաստելու համար շրջանիս վիճակը պատկերացնող ընդհանուր տեղեկագիր մը։ Բոլոր մարմիններու տեղեկագիրները ստացուելէ վերջ տեսնուեցաւ որ անոնք ընդհանուր գիծերու մէջ մօտաւորապէս նոյնն էին, ուստի կը բաւականանք ընդհանուր կէտերու մասին ամփոփ տեսութիւններով, կցելով ամբողջ շրջանին մարմիններու կազմակերպական վիճակը եւ բնակչութիւնը ներկայացնող պատկեր մը։

Յեղափոխութիւնը Սահմանադրութենէն առաջ

Սահմանադրութեան հռչակումէն առաջ Փոքր-Հայքի հայութիւնը յեղափոխութեան հանդէպ ցուրտ վերաբերում մը ցոյց կու տար։ Տասնեակ տարիներ առաջ հոս ու հոն երեւան եկած շարժումները ի սպառ անհետացեր էին։ Հազիւ մէկ երկու վայրերու մէջ, օր. Սամսոն, Մարզուան եւ Սեբաստիա գոյութիւն ունէին մի քանի յեղափոխականներ, որոնք Վեր[ակազմեալ] հնչակեաններու հետ թղթակցելէ զատ ուրիշ ո՛եւէ որոշ գործունէութիւն մը եւ նպատակ մը չեն հետապնդած։ Փոքր-Հայքը, որ պիտի կրնար յեղափոխական լաւագոյն դաշտ մը ըլլալ իր դիրքով եւ ինչ ինչ վայրերու հոծ բնակչութեամբ, չունեցաւ սակայն զօրաւոր եւ արդիւնաւոր գործունէութիւն մը. սա չէ կարելի վերագրել միայն ժողովուրդին անգիտակցութեան դէպի յեղափոխութիւնը այլ միաժամանակ գործիչներու ապիկարութեան եւ որդեգրուած սխալ սկզբունքներու եւ ուղղութիւններու, որոնք մեծագոյն պատճառները եղան ժողովուրդին ուծացման. եւ այսպէս, Փոքր-Հայքի հայութիւնը մատնուած անհոգութեան՝ բոլորեց տասնեակ տարիներու անյաջող շրջան մը. բաղդատմամբ ուրիշ վայրերու, նուազ ենթակայ ըլլալով բռնապետական հալածանքներու եւ ճնշումներու՝ չկրցաւ գրաւել յեղափոխութեան կարեւոր դիրք մը՝ գործերու մէջ։ Երբ այս տխուր իրողութիւններու հոգեբանական լուրջ վերլուծումին մտնենք, աւելի յստակ գաղափար մը կազմած ըլլալու համար պիտի ստիպուինք խոստովանիլ թէ՝ հոս մեր շրջաններու մէջ գաղափարական յեղափոխութիւն մը մուտ չէր գտած, որովհետեւ նախ ընդհանուր ժողովուրդը զուրկ՝ լուրջ ազգ. առողջ դաստիարակութենէ՝ երբեք գիտակցութիւնը չէր ունեցած իր ընկերական, հասարակական կեանքի զարգացման, եւ ստացած ըլլալով մակերեսային կրթութիւն մը՝ հեռի ապրած էր ազգ. կեանքէ, ամփոփուած ինք իր մէջ հետամտելով միայն իր շահը եւ իր անձին հանգիստը։ 90-96 թուականների յեղափոխական շարժումները չուտ մարեցան եւ դէպքերէ վերջ ժողովուրդի ստուար մեծամասնութիւնը նոյն իսկ սկսաւ անգիտակցաբար հարուածել ու դատապարտել յեղափոխութիւնը եւ յետ. գործիչները՝ տեսնելով անյաջողութիւնները, առաջ բերած արիւնոտ դէպքերը, եւ մօտ ապագայի մէջ անկախ Հայաստան կազմելու համար իր խաբուած ըլլալը։ Ոչ-նուազ վնասակար եղաւ նաեւ այդ թուականների եւ անկից վերջ տեղի ունեցած արտագաղթը, որով բոլորովին հեռացան ամէն քաղաքէ քիչ շատ գործունէութիւն ունեցող գործիչներ, որոնք անշուշտ շատ գոհ չեն թողուր ինչպէս բռնապետ կառավարութիւնը, նոյնպէս եւս ժողովուրդի հակայեղափոխական պուրժուա դասակարգը, որ վտանգուած կը տեսնէր իր շահերը յեղափոխութեան մէջ։

Դաշնակցութիւնը՝ Սահմանադրութենէն առաջ

Օսմանեան Սահմանադրութենէն առաջ Հայ Յեղ. Դաշնակցութիւնը ո՛եւէ գործունէութիւն չէ ունեցած եւ նոյնիսկ մուտք ալ չէ գործած մեր շրջանին մէջ։ Եւ կը ցաւինք ըսել որ Դաշնակցութիւնը իր լուրջ ուշադրութեանը ենթարկած չէ Փոքր-Հայքը։ Դիտե՛նք վստահօրէն թէ եթէ Դաշնակցութիւնը կանուխէն մուտ գտած ըլլար մեր շրջանին մէջ՝ Հնչակեանութիւնը չպիտի կրնար սանձարձակ գործել եւ սխալ քայլերու հետեւիլ, այլ Դաշնակցութիւնը իր սկզբունքներով ու գործելակերպով մեծ հիասթափում[29] մը յառաջ պիտի բերէր ժողովուրդին մէջ եւ սա բնական պիտի ըլլար վառ պահելու յեղափոխական գաղափարը։ Մինչեւ Սահմանադրութեան հռչակումը գտնուած են հոս ու հոն դաշնակցականներ, որոնք չեն կրցած կազմակերպական

29.- Յայտնապէս հեղինակը հոս եւ այլուր սխալ իմաստով կը գործածէ «հիասթափութիւն» բառը։ Պէտք է ըլլայ «խանդավառութիւն»։

գործունէութիւն մը ունենալ, եւ մնացած են իբրեւ համակրողներ եւ անունով յեղափոխականներ։

Յեղափոխութիւնը Սահմանադրութենէն վերջ

Փոքր-Հայքի հայութիւնը, ինչպէս եւ միւս բոլոր ազգեր անակնկալ իրողութեան մառնեւ գտան ինքզինքնին Սահմանադրութեան հռչակումովը։ Ժողովուրդին մէջ յառաջ եկած հիասթափումը[29] մեծ էր. եռանդուն ոգեւորութիւն մը կը տիրէր ամէնուրեք. եւ ամէն անոնք՝ որոնք Սահմանադրութենէն առաջ յեղափոխութեան թշնամի էին՝ սկսան յանկարծական թափով մը նետուիլ յեղափոխութեան գիրկը եւ զայն փառաւորել։ Զպակսեցան նոյնիսկ դաւաճաններ, որոնք ուզեցին ձեռք առնել յեղափոխութեան ղեկը, բայց շուտով վտարուեցան այդպիսիներ, երբ սկսաւ ամէն տեղ կանոնաւոր կազմակերպութիւն մը։ Ժողովուրդը որչափ ուրախ Սահմանադրութիւնով, բայց տակաւին անգիտակ կը մնար յեղափոխական լուրջ գործունէութեան մը, քանի որ հնչակեանները բոլորովին մարած էին եւ Դաշնակցութիւնն ալ գոյութիւն չունէր։ Սահմանադրութենէն անմիջապէս վերջ Դաշնակցութիւնը շատ աւելի զօրաւոր դիրք մը պիտի կրնար գրաւել եթէ մէկ քանի կարող գործիչներ հանէին եւ սկսէին կազմակերպութեան։

Հ.Ց.Դ. Կազմակերպութիւնը՝ Սահմանադրութենէն վերջ

Դաշնակցութիւնը, ինչպէս դիտել տրուեցաւ, Սահմանադրութենէն վերջ սկսաւ գոյութիւն ունենալ։ Երբեմն վայրեր չպակսեցան անկեղծ յեղափոխականներ, որոնք մօտէն ծանօթ ըլլալով հնչակի եւ անկէ բաժնուած այլ կուսակցութիւններու աղտոտ արարքներուն՝ չուզեցին այդ դրօշին տակ գործել եւ սկսան միջոցներ ձեռք առնել յարաբերութեան մտնելու Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմինին հետ. այսպէսով սկսան Դաշնակցութեան հող պատրաստել։ Առաջին շարժումը սկսաւ Սամսոնի եւ Մարզուանի մէջ, ուր կը գտնուէին մի քանի դաշնակցական ընկերներ եւ սկսած էին պրոպագանդով պատրաստել բոլոր մտքերը։ Սակայն որոշ եւ կանոնաւոր կազմակերպութիւն մը եւ ո՛չ մէկ տեղ գոյութիւն ունէր մինչեւ ընկեր Շահպազի ժամանումը, թէեւ համակիրներու թիւը ամէն տեղ հետզհետէ կը ստուարանար։ Բայց երբ ընկեր Շահպազ հասաւ, կրցաւ իր հրապարակախօսութիւններով ներկայացնել Դաշնակցութիւնը, պարզել նրա ծրագիրը եւ դարձնել ժողովուրդին ընդհանուր ուշադրութիւնը դէպի Դաշնակցութիւն. այս միջոցին հնչակեանները տակաւին չունէին որոշ գոյն մը, ուղղութիւն մը եւ կազմակերպութիւն մը, սակայն իբրեւ աւանդապահները հին «Հնչակ»ի, չկրցան թօթափել այդ անունը իրենց վրայէն. ուստի Դաշնակցութեան դէմ պայքարելու անկարող — իր ծրագրի, թաքթիքի, անցեալին եւ ներկային տեսակէտով,— սկսան միութիւն քարոզելով պղտորել ժողովուրդին կոյս մտքերը եւ շահագործելով անոնց միամիտ հաւատքը՝ ջանացին հեռի պահել ժողովրդեան անգիտակից մասսային մեծ մասը Դաշնակցութենէն։ Բայց Դաշնակցութիւնը որչափ ալ նոր՝ իր երեւոյթով՝ չաճապարեց գործունէութիւն մը ցոյց տուած ըլլալու համար անդամներ շատցնելու, այլ ընտրանօք յառաջացաւ, հաստատ հիմերու վրայ դնել կարենալու համար յեղափոխութիւնը, եւ ուրախ ենք յայտարարելու թէ՝ այսօր ամէն տեղ դաշնակցական ընկերները աւելի գիտակից տարրերէ կազմուած են՝ թէեւ թիւով մեծ բան մը չներկայացնեն։ Դաշնակցութեան մեր Դ. շրջանի մէջ ունեցած դիրքը որոշապէս ճշդուած է, «Մարմինները եւ անոնց վիճակը» հատուածին մէջ։

Այլ կուսակցութիւններ.—

Հնչակեան

Ինչպէս Սահմանադրութենէն առաջ, հնչակեան կուսակցութիւնը այլեւս դադրած էր գոյութիւն ունենալէ, Սահմանադրութենէն վերջն ալ չկրցաւ որոշ ուղղութիւն մը ունենալ, ինչպէս վերեւ պարզուած է։ Առաջին անգամ Վերակազմեալ անունով երեւան եկան, իսկ յետոյ բոլոր հայ յեղ. կուսակցութիւններու միութեան հարցը մէջտեղ նետելով բոլոր կեդրոններու հետ իրենց յարաբերութիւնները խզած հռչակելով՝ պահեցին «Հնչակ» անունը. իսկ հիմակ աւելի յարած կը թուին հին հնչակեաններուն։ Զմոռնանք ըսելու նաեւ որ Սահմանադրութենէն անմիջապէս վերջ մէկ քանի շրջաբերականներ ալ հանեցին հրապարակ բոլորովին անգոյն կերպով «Հայ Յեղ. Վարչութիւն» ստորագրութիւնով՝ ա՛յն ատեն, երբ դեռ Դաշնակցութիւնը մուտք չէր գտած հոս։ Մեր շրջանին մէջ հնչակեաններու դիրքը շատ խախուտ է. Կայանը որոշուած է՝ իբրեւ նահանգային կեդրոն մը Փոքր-Հայքի հնչակեաններուն, որոնք անկախ հռչակած են ինքզինքնին ամէն կուսակցութիւններէ եւ վերջնական գոյն մը առնելու համար ղրրկած են լիազօր մը Պոլիս, բանակցելու հայ կուսակցութիւններու հետ։ Սակայն Դաշնակցութեան լուրջ ջանքերը եւ տեւական պրոպագանդը կը յուսանք որ մօտաւոր ապագայի մը մէջ պիտի բերեն բոլոր գիտակից տարրերը Դաշնակցութեան դրօշին տակ. եւ ուրախ ենք ըսելու որ լաւագոյն նշանները եւս օրէ օր սկսած են երեւիլ այդ բանին։

Իթթիհատ

Թուրք յեղափոխութիւնը Սահմանադրութենէն առաջ գրեթէ գոյութիւն չունէր. շատ շատ կը գտնուէին

մի քանի զինուորականներ, որոնք յարաբերութիւն ունենային Սելանիկի եւ Փարիզի հետ. 907ի Փարիզի Գոնկրէսէն վերջ քիչ քիչ սկսաւ յայտնել իր գոյութիւնը, բայց չէր կարող բռնապետական ռեժիմի մը ներքեւ կազմակերպութիւններ կատարել. մնաց, ուստի, մինչեւ Սահմանադրութեան հրատարակումը անգործ. բայց Սահմանադրութեան հռչակումէն վերջ սկսաւ ամէնուրեք գործունէութիւն մը ունենալ. թուրք ժողովուրդը իր կազմով, կրօնքով, իմացականութիւնով անընդունակ յեղափոխութեան՝ հեռի մնաց Իթթիհատէն, աւելի զինուորականներն էին որ կը վարէին գործերը եւ երբեմն ալ կառավարական պաշտօնեաներ, որոնք իրենց դիրքը պահելու համար մտած են Իթթիհատի մէջ՝ քան թէ խոր համոզումովը գործին. ուստի գիտակից եւ գաղափարական իթթիհատեաններ հազուագիւտ են. միայն ուրախալի պարագան ա՛յն է որ թուրքը թէեւ զո՛ւրկ՝ ընդհանուր առմամբ զարգացումէ եւ անգիտակ իր վիճակին եւ յեղափոխութեան, սակայն գէթ յարգանքով կը վերաբերի դէպի իթթիհատեաները՝ գիտնալով որ զինուորական ուժը անոնց ձեռքն է, եւ այս պարագան բաւական մխիթարական է եւ միջոց կ՚ընծայէ անկեղծ իթթիհատեաններու միջոցաւ պրոպականդ ընել անոնց մօտ։ Իթթիհատեանները ո՛չ մէկ քաղաքի մէջ թուական առաւելութիւն մը կը ներկայացնեն, բայց թուրք ժողովուրդին հաւատքը շա՛տ մե՛ծ է անոնց մասին։ Ահրար եւ այլ թուրք կուսակցութիւններ այս կողմերը դեռ գոյութիւն չունին։

Կրթական վիճակ եւ կուլտուրական ձեռնարկներ

Վերջին տասնեակ տարիներէ ի վեր շրջանին կրթական վիճակը հետզհետէ կը ստանայ բարւոք վիճակ մը, սակայն տակաւին հեռի է զօրաւոր մտաւորականութիւն մը արտադրելէ։ Մինչեւ Սահմանադրութեան հռչակումը մեր կրթական բոլոր հաստատութիւնները չունէին ազգ. ազատ դաստիարակութեան մը դրոշմը. աւելի կը հետեւէին օրուան շպարուն գրականութեան՝ քան գաղափարը բարձրացնող եւ անհատականութիւնը զօրացնող գիտական, տնտեսական եւ իմաստասիրական նորութիւններու։ Այսուհանդերձ երբ բաղդատութեան դնենք իւրաքանչիւր քաղաքի կրթական վիճակը իր պիտճէին հետ, կրնայ գոհացուցիչ նկատուիլ եւ իր դէպի բարձրանալու եւ զարգանալու ձգտումներուն մէջ կարելի է նշմարել լաւագոյն ապագայ մը։ Ամէն տեղ ժողովուրդին վերաբերումը դէպի իր կրթական գործը, գիտակից երեւոյթ մը կը ստանայ։ Եւ հետեւաբար նա պիտի կարողանար համեմատաբար քիչ ժամանակի մէջ բարելաւել իր դպրոցները, եթէ սակայն իր տնտեսական վիճակը ներող ըլլար առ այդ։ Մեր շրջանի մէջ լաւագոյն կրթական շարժումը սկսած է Մարզուանի մէջ, ուր արդէն գոյութիւն ունեցած էր Ամերիկեան Անաթոլիա գոլէճը 24 տարիներէ ի վեր, եւ ամէն տարի իր արտադրած շրջանաւարտներով կարողացած է մեծ ոգեւորութիւն մը յառաջ բերել շրջակայ բոլոր քաղաքներու մէջ. սակայն միսիոնարական հաստատութիւն մը ըլլալով միշտ պահպանողական մնացած է դէպի գաղափարի ազատագրումը։

Մեր շրջանի բոլոր քաղաքները ունին երկու նախակրթարաններ 6-8 դասարաններով, մանկապարտէզի եւ երբեմն վայրեր ալ, օրինակ Մարզուան, Ամասիա, Հաճի գիւղ աղջկանց համար նախակրթարանի կից՝ արհեստանոցներ։ Մեր վարժարաններու մէջ առ հասարակ կ՚աւանդուին բացի հայ եւ թուրք լեզուներէ ֆրանսերէն, անգլերէն, գիտական — տարրական — դասեր, պատմութիւն, ուսողութիւն, աշխարհագրութիւն եւ այլն. առեւտրական դասեր — համարակալութիւն եւ վերջին տարիէն սկսուած են նաեւ ազգ. պատմութիւն եւ մատենագրութեան պատմութիւն։ Մարզուանէն վերջ Ամասիան կու գայ, որ ունի երկու երկսեռ նախակրթարաններ 4-6 դասարաններով եւ Իբրանոսեան առեւտրական վարժարան մը — անհատական — որ յաջողած է բաւական նշանակալի դեր մը խաղալ Ամասիոյ մէջ. յետոյ կու գայ Սամսոն՝ որ ունի նոյնպէս երկսեռ նախակրթարան մը ըստ բաւականին յաջող, սակայն շրջակայքի, ինչպէս Զարշամպայի եւ Պաֆրայի կրթական վիճակը յետնեալ է, թէեւ ունին նախակրթարաններ. Եւդոկիա (Թոգաթ), Զիլէ եւ Հաճի գիւղ քանի մը տարիներէ ի վեր սկսած են ուժ տալ իրենց կրթական վիճակին, իսկ Զորում, Սոնկուրլու, մանաւանդ Եոզդատ, աւելի յետնեալ վիճակ մ՚ունին կրթական տեսակէտով։ Դիտելի պարագայ մըն է որ ամէն տեղ ալ նոյն ուժը չի տրուիր իգական սեռի դաստիարակութեան, ինչ որ կը տրուի արական սեռին համար։

Գալով թուրքերու մտաւորական վիճակին, տխուր է։ Առհասարակ կը հետեւին կրօնական ծանծաղ գիտելիքներու եւ զուրկ են առողջ դաստիարակութենէ մը — թէեւ ամէն տեղ ունին վարժարաններ եւ «մէտրէսէ»ներ՝ սակայն միջնադարեան։ Սամսոն, Ամասիա, Եւդոկիա, Զորում ու Եոզդատ ունին «իտատիյէ» վարժարաններ, իսկ միւս վայրերուն մէջ «ռիւշտիէ» եւ «իպթիտայիյէ» վարժարաններ, բացի թաղային ծաղկոցներէ եւ մէտրէսէներէ։ Թուրք ուսուցչութիւնը ինկած է. առհասարակ սոֆիաներն են որ կը դասախօսեն, կարող եւ բարձր իմացականութեամբ օժտուած դատիարակներ կը պակսին ամէն տեղ։

Կուլտուրական ձեռնարկներ

Սահմանադրութիւնը նոր դարագլուխ մը բացաւ ընդհանուր ժողովրդեան, ինչպէս մտաւորական, նոյնպէս եւ գեղարուեստական ճաշակի ազնուացման եւ զարգացման տեսակէտներով։ Սահմանադրութենէն անմիջապէս վերջ ամէն քաղաքներու մէջ ալ հաստատուեցան ընթերցատուներ կուսակցութիւններու հսկողութեան տակ, ուր ժողովրդեան տրամադրութեան

տակ դրուեցան բացի տեղական օրաթերթերէ եւ պարբերականներէ՝ օտար թերթեր եւ յեղափոխական հրատարակութիւններ։ Հաստատուեցան նոյնպէս լսարաններ մասնաւոր հսկողներու եւ կամ վարժարաններու տեսչութեան յանձնուած, ուր կը բանախօսէին միշտ յեղափոխութիւնը ներկայացնող եւ ազգ. կեանքը,— հին ու նոր — պատկերացնող բանախօսութիւններ։ Նոյնպէս կազմուեցան թատերախումբեր հոս ու հոն, թէեւ թերի, աւելի ուսանողներէ եւ ուսուցիչներէ կազմուած՝ բայց համեմատաբար քիչ ժամանակի մէջ կարողացան ազգ. կեանքէ առնուած իրական տրամներ ներկայացնելով հրահրել ժողովուրդին եռանդը եւ բորբոքել զգացումները։ Եւ ահա, այսպէս ամէն տեղ, ընթերցարան, լսարան, թատերական բեմը նոր ոգեւորութիւն եւ արթնութիւն մը յառաջ բերին ժողովրդեան ամէն խաւերուն մէջ։ Եւ այսօր հայ ժողովուրդը աւելի գիտակցաբար կը վերաբերուի իր ազգ. կրթական, յեղափոխական եւ կուլտուրական գործերուն, ինչ որ չէր երէկ. եւ սա բաւական յուսալից երեւոյթ մըն է եւ հետզհետէ ա՛լ աւելի պիտի զօրանայ, մանաւանդ երբ ազգ. հաստատութիւններու ղեկը յանձնուի կարող ձեռքերու։

Տնտեսական վիճակ

Շրջանս տնտեսապէս բարւոք վիճակ մը չի կրնար ներկայացնել, քանի որ արհեստ եւ վաճառականութիւն տակաւին կը գտնուին նախնական վիճակի մէջ եւ արդիւնաբերական գործերը գիտական միջոցներով եւ մեքենական ուժերով չի կատարուիր։ Ժողովրդեան ստուար մեծամասնութիւնը կը կազմէ միջին դասակարգը՝ բաղկացած բանուորներէ եւ խանութպաններէ։ Վաճառականութիւնը ճնշուած է. կը պակսին դրամատէր վաճառականներ. առեւտուրի նախնական տարրերն են տեղական ամէն կարգի նախնական բերքեր.— արմտիք, ալիւր, ընդեղէն, կանեփ, աֆիոն, մետաքս, խոզակ, մորթ, հաւկիթ, մրգեղէն, բուրդ, ծխախոտ եւայլն եւայլն, որոնք մեծ մասամբ Եւրոպա կ'արտածուին։ Իսկ ներածութեան նիւթեր են մանիֆաթուրայ, ամէն կարգի մանր իրեղէններ, մանած, եւայլն։ Մանիֆաթուրայի գործը բաւական փայլուն եւ շահաբեր գործ մըն էր. բայց 20 տարիներէ ի վեր սկսած է հետզհետէ կապտուիլ մէկ քանի խոշոր դրամատէրներու կողմէ՝ ի վնաս միջին դասակարգին, ինչպէս Իբրանոսեան եղբարք, որոնք ո՛չ միայն մեր շրջանին մէջ, այլեւ ուրիշ կողմեր ալ մեծ հարուածներ տուած են՝ իբրեւ կապիտալիստ եւ շատերը մատնած են սնանկութեան եւ թշուառութեան։ Արհեստներուն գալով, բոլորն ալ նախնական վիճակի մէջ են, թէեւ երբեմն ջանքեր կ'ըլլան ազնուացնելու, ինչպէս մանուսագործութիւնը, խալիճիութիւնը, որոնք այս շրջանին մասնաւոր արտադրութիւններ են, իսկ ուրիշ արհեստներ, բոլորն ալ յետնեալ են։ Միայն դերձակութիւն, կօշկակարութիւն, ատաղձագործութիւն օրէ օր ազնուանալու վրայ են։

Բանուոր դասակարգին վիճակը շատ ինկած է ամէն տեղ ալ. ասոնք հազիւ կարող են ապրուիլ անձուկ պայմաններու մէջ։ Մարզուան, Ամասիա, Եւդոկիա եւ Հաճի գիւղ բանուորները ստուար թիւ մը կը ներկայացնեն, որոնք կը պատրաստեն մեծ մասամբ մանուսա, խալու, մետաքսեղէնի եւ տպածոյ լաչակներ (եազմա) եւայլն։ Ցարդ չեն կազմուած արհեստակցական եւ բանուորական միութիւններ, բայց կը կարծենք թէ դժուար պիտի չըլլայ կազմելը։ Բանուոր դասակարգին շահերը երբեք չեն պաշտպանուած եւ գործարանատէրերը յաճախ անխղճութիւնը կ'ունենան նուազեցնելու արդէն իսկ անբաւական օրավարձը։ Կառավարութիւնը որեւէ լուրջ ուշադրութեան առարկայ չէ ըրած գործաւոր դասակարգին վիճակը եւ կարող ալ չէ ներկայ պարագաներուն մէջ, մինչեւ որ Պարլամենտը չքուէարկէ օրական աշխատութեան որոշ սահման մը եւ չվերցուի ղապալի դրութիւնը։ Ցաւալի է որ բանուոր դասակարգին մէջ կը գտնուին նաեւ 6-8 տարեկան անչափահաս տղաքներ, որոնք փոխանակ դպրոց յաճախելու՝ դատապարտուած են իրենց հօրը կամ մօրը հետ աշխատելու։

Գիւղացիական վիճակ եւ հողային տիրացում

Շրջանիս գիւղացիութիւնը, ինչպէս մտաւորականապէս նոյնպէս եւ տնտեսապէս անկեալ վիճակ մը ունի. միշտ ճնշուած՝ կառավարութեան բռնութիւններու եւ վաշխառուներու կեղեքումներուն տակ, գիւղացիութիւնը բացարձակօրէն անկարող է իր վիճակին բարւոքման աշխատելու, եթէ ուրիշ ուժեր օգնութեան չհասնին։ Մշակութիւնը նահապետական վիճակ մ'ունի եւ բերքերու յաջողութիւնը կապուած է անձրեւներու, եւ այս պատճառաւ յաճախ կը մատնուին թշուառութեան սոսկալիօրէն։

Երբ տարին երաշտ ըլլայ, մշակութեան գլխաւոր տարերք են արմտիք, ընդեղէն, աֆիոն, ծխախոտ եւ կանեփ։ Հողային բաժանումը չի համապատասխաներ ընտանիքի թիւին. ամէն տեղ ալ չեն պակսիր մեծ հողատէրեր, որոնք գրաւած են մշակելի եւ բերրի հողերուն մեծ մասը։ կ'ենթադրուի թէ մշակելի հողին կէսը գրաւած են հողատէրեր, որոնք իրենց հաշուոյն մշակել կու տան գիւղացիներուն՝ արդիւնքին մեծագոյն մասը իրենց ապահովելով։ Մեր շրջանին մէջ հայ գիւղեր քիչ են, միայն Եոզղատ ունի 40ի չափ հայ գիւղեր։ Եւդոկիոյ, Զարշամպայի եւ Մարզուանի մօտերը կը գտնուին մի քանի հայ գիւղեր զուտ հայ բնակչութեամբ, որոնց վիճակը թուրք գիւղացիներէն տնտեսապէս բարձր չէ։ Բայց մտաւորապէս անոնցմէ վեր կը մնան միշտ։ Գիւղացիական միութիւններ երբեք չեն կազմուած, եւ ներկայիս մէջ մեծ հնարաւորութիւն մը չի կենար՝ քանի որ յետնեալ վիճակ մ'ունին եւ թուրքերուն համար ալ գոնէ իթթիհատը նախաձեռնարկ չ'ըլլար, իսկ հայ գիւղերու մէջ դա կարելի է եթէ Եոզղատի եւ Զարշամպայի կազմակերպութիւնները զօրաւոր հանգամանք մը ստա-

նան, որուն համար Կեդրոնական Կոմիտէն պիտի աշխատի մասնաւոր միջոցներ ձեռք առնել։

Ինքնապաշտպանութիւն հակա-սահմանադրականներու դէմ

Այս կարեւոր խնդիրը ցաւալի է ըսել թէ բաւական տկար մնացած է, հակառակ մեր ջանքերուն եւ տեղական մարմիններու պրոպագանդին, որովհետեւ ինչպէս դիտել տրուեցաւ ժողովրդային անգիտակցութիւնը, նոյնպէս շատ տեղերու տնտեսական անյաջող վիճակը չներեցին մէկ անգամէն լուրջ ուշադրութիւն դարձնել. բայց Կայան[6] եւ Բանալի[8] համեմատաբար աւելի գոհացուցիչ վիճակ մ'ունին, իսկ միւս մարմիններն ալ հետզհետէ կը ջանան ինքնապաշտպանութեան միջոցները զօրացնելու։

Ներմուծուած են մաս մը թիւ 11 եւ թիւ 4։ Պէտք է խոստովանինք սակայն որ տակաւին ոչ մէկ տեղ ինքնապաշտպանութիւնը պէտք եղածին պէս չէ կրցած ապահովել։ Ընտիր եւ դիւրամատչելի թիւեր հայթայթելու համար որքան որ որոշուած էր ռայոնական ժողովի կողմէ հաստատել Զիֆոն մը չորս Կեդր. Կոմիտէներէ, 900 ոսկի դրամագլուխ հաւաքելու պայմանով, բայց դժբախտաբար ցարդ կարելի չեղաւ իրագործել այս ձեռնարկը, իւրաքանչիւր մարմնի սահմանուած բաժինը տակաւին ձեռք բերուած չըլլալուն։

Շրջանիս մարմինները

Կայանը դեռ Կեդր. Կոմիտէ չընտրուած միշտ ուշադրութիւն դարձուցած էր իր շրջակայքի քաղաքներու կազմակերպութեան հոգ տանիլ եւ ջանալ տարածելու Դաշնակցութեան սկզբունքները եւ լայնցնել կազմակերպական շրջանակը։

Արդէն ընկեր Շահպազ իր ուղեւորութեան ընթացքում կարողացեր էր իր հետապնդած բոլոր քաղաքներուն մէջ կազմակերպութիւններ կատարել եւ դնել բոլոր մարմինները իրարու հետ յարաբերութեան մէջ, որ շատ նպաստաւոր կրցած է ըլլալ փոխադարձ յարաբերութիւն մշակելով իրարու հետ եւ օգնելով իրարու։ Այսօր շրջանիս մարմինները թէեւ, ինչպէս դիտել տրուեցաւ, թուական մեծ առաւելութիւն մը չեն ներկայացներ, սակայն համեմատաբար սուղ ժամանակի մը մէջ իրենց գրաւած դիրքը, ներշնչած վստահութիւնը եւ իր հետապնդած ուղղութիւնը լաւագոյն ապագայ մը կը խոստանան։ Հոս բոլոր մարմիններու իւրաքանչիւրին մասին առանձին տեղեկութիւններ տալ փափաքելի էր, սակայն նկատելով որ շրջանիս բոլոր մարմիններու վիճակը իր ընդհանուր գծերուն եւ պահանջներուն մէջ նոյնն է, եւ նկատելով որ մարմինները դեռ նոր կազմուած ըլլալով չէին կարողացած մեր պահանջած լիակատար տեղեկագիրը ղրկել, ուստի կը ստիպուինք միայն ընդհանուր տեսութիւններով բաւականանալ՝ կցելով վիճակագոյց-պատկեր մը, ուր նշանակուած են անդամներու թիւը, խումբերը, անոնց տեսակները, իւրաքանչիւրին ամսավճարները, նուիրատուութիւնները (եթէ ունեցեր են) եւ ելքերը, նաեւ իւրաքանչիւր քաղաքի բընակչութիւնը։

Կազմակերպական պէտքեր յառաջիկային համար

Ա. Նկատելով որ Փոքր-Հայքի մէջ Դաշնակցութիւնը դեռ նոր մուտ գտած՝ կը պակսին կարող եւ փորձ ընկերներ կազմակերպական բոլոր պահանջներուն բաւարարութիւն տալու,

Նկատելով որ փորձ գործիչներ պիտի կրնան իւրաքանչիւր Կեդր. Կոմիտէներու մէջ նոր գործիչներ պատրաստել տեղւոյն վրայ,

1) Կ'առաջարկենք ունենալ իւրաքանչիւր շրջանի համար թէ՛ մտաւորական եւ թէ՛ մարտական մէյմէկ փորձ եւ կարող գործիչներ։

Բ. Նկատելով որ Կեդր. Կոմիտէները եւ մարմինները ընդհանրապէս նոր կազմուած ըլլալով պէտք ունին փորձառութեան եւ մօտէն հրահանգուելու,

Նկատելով որ Փոքր-Հայքի մէջ պատասխանատու մարմին մը կազմակերպութեան ընդլայնման եւ ժողովուրդի յեղափոխական ոգի մշակելու մէջ մեծ դեր մը կրնայ կատարել

եւ նկատելով որ Պոլսոյ Պատասխանատու մարմինը իր դիրքով եւ իր ծանրածանր զբաղումներու բերմամբ այն առիթը չ'ունենար մօտէն հսկելու բոլոր մարմիններու

Կ'առաջարկենք Փոքր-Հայքի համար ստեղծել պատասխանատու մարմին մը։

Գ. Ինչպէս տեսնուեցաւ վերը ինքնապաշտպանութեան հատուածին մէջ, Զիֆոնի մը կարեւորութիւնը եւ շուկայ ստեղծելու համար հաստատուն դրամագլուխ մը մէջտեղ բերելու անյաջողութիւնը, որը շատ թերի կը թողու ինքնապաշտպանութիւնը եւ յառաջ կը բերէ ցրտացում մը, ուստի այս կարեւոր պակասը լրացնելու համար կը ստիպուինք խնդրել Փոքր-Հայքի համար յատկացնել որոշ պիւտճէ մը։

Կը սիրենք յուսալ որ Ընդհ. պատգամաւորական ժողովը նկատի ունենալով Փոքր-Հայքի արդի վիճակը, բարի կ'ըլլայ իր մասնաւոր ուշադրութիւնը դարձնել հոս, եւ բաւարարութիւն տալ անոր բոլոր կարիքներուն, որով պիտի կրնայ դարմանել ժողովուրդի վէրքերը եւ մեղմել ցաւերը։

Հ.Յ.Դ. ԿԱՅԱՆԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԷՆ

ԼԷՈՆԻԴԱՍ ՀՐԱՏ Շ. ՍԻՒՆԻ ՊԱՐՈՅՐ

10/23 Յուլիս 1909
Կայան

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ XI

ՎԻՇԱՊԱՁՈՐ – ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

Ինչպէս Փոքր-Հայքի շրջանը, Վիշապաձոր-Տիգրանակերտի Կեդր. Կոմիտէութիւնը եւս կազմուեցաւ Օսմ. սահմանադրութեան օրերուն: Նախապէս, թէ՛ քաղաքին եւ թէ գաւառական աւաններուն մէջ գոյութիւն ունէին արդէն կուսակցական փոքր բջիջներ եւ անհատ գործիչներ, որոնք մնայուն յարաբերութիւններ կը պահէին Տարօն-Սասունի, Պիթլիսի եւ Վասպուրականի հետ եւ կը գործէին այդ տեղերէն եկած ցուցմունքներով: Այդ կորիզին վրայ 1908էն սկսեալ կազմաւորուեցաւ նոր Կ. Կոմիտէութիւնը:

Շրջանի առանձնայատկութիւնը այն էր, որ բացի վիլայէթի կեդրոն Տիարպեքիր քաղաքէն, գաւառական շրջանները տիրապետուած էին քրտական ցեղախումբերէն, եւ շատ մը հայաբնակ գիւղախումբեր վաղուց արդէն քրտախօս դարձած էին, բայց նոյնքան ենթակայ կը մնային անոնց բռնութիւններուն, որքան հարեւան միւս հայկական նահանգները:

*
* *

Թղթածրարին մէջ նկատի առնուած են այն ինչ որ արխիւներուն մէջ մնացած է Վիշապաձորի նորակազմ Կ. Կոմիտէութեան հիմնադիր առաջին շրջանային ժողովէն եւ կարգ մը կոմիտէութեանց (Բլրակ, Փրակերթօ) գրութիւններէն. ապա նաեւ հետաքրքրական տեղեկագիր մը Տիարպեքիր քաղաքի ազգագրութեան, տնտեսական կեանքին եւ կրթական վիճակին մասին:

Վերջին գրութիւնը՝ Ազատամարտի խմբագրութեան ուղղուած բողոք մըն է Մուֆարղին-Նփրկերտի ընկերներուն կողմէ, որոնք, արդարօրէն, իրենց ընդվզումը կը յայտնեն դաշնակցական մամուլին մէջ լոյս տեսնող հակակրօնական յօդուածներու նկատմամբ:

Փաստ. 743-75

1.– ՕՐԱԿԱՐԳ
Հ.Յ.Դ. ՎԻՇԱՊԱՁՈՐԻ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐ. Ա. ԺՈՂՈՎԻ

1.- *Ուսումնասիրութիւն Տ[իգրանա]կերտի շրջանի – բացի Բալուէն – մէջը ունենալով Հազզոն եւ Ղարզանը – քաղ[աքական] եւ տնտ[եսական] վիճակին:*
2.- *Ուսումնասիրութիւն Տ-կերտի դաշն. կազմերու վիճակին:*
3.- *Որոշում Կ Կ[ոմիտէի] վայրի եւ ընտրութիւն Կ. Կ.ի:*
4.- *Ստեղծում Զիֆոնի մարմնի – ինքնապաշտպանութեան:*
5.- *Պրոպագանդի հարց:*
6.- *Կարմիր խաչի:*
7.- *Յարաբերութիւն օտար ցեղերու եւ օտար կազմակերպութեանց հետ:*

Մանօթ.– Ասոնց վրայ պիտի աւելցուին շրջանի մարմիններէն ներկայացուելիք հարցերը եւս:

Փաստ. 1538-2ա

2.– Հ.Յ.Դ. ՎԻՇԱՊԱՁՈՐԻ – ԱՂՃՆԻՔ – ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

1909 Մայիս 28 – Յունիս 2, գումարուած Վիշապ քաղաքին մէջ

Փաստաթուղթը վատթար վիճակ ունի եւ անաւարտ է: Ծածկանունով յիշուած վայրերը ընդհանրապէս անծանօթ են մեզի: Վիշապաձորը անշուշտ Տիարպեքիրն է, որուն հայերը սովորաբար կու տային Տիգրանակերտ անունը: Վիշապը՝ Կ. Պոլիսն է: Տիարպեքիր քաղաքին համար կը գործածուէր Սեւ Վիշապ ծածկանունը: Բլրակը՝ պատմական Աղձնիք նահանգի աւերուած Արզն աւանն է, նոր անունով Ղարզան, Սղերդ գաւառին մէջ: Փրակերթոն՝ Մուֆարղին քաղաքն է, որուն մօտ կը գտնուէին ենթադրաբար Մեծն Տիգրանի կառուցած քաղաքին աւերակները:

Մասնակցած

Վիշապի Պատ. մարմնոյն ներկայացուցիչ ընկեր – Պերճ
Շրջանի պատգամաւորներից – Մուշեղ
Հիւսիսայքի եւ Գետափի ենթակոմիտէներէն – Խաչկիր, Վեսուվ
Բլրակի ենթակոմիտէէն – Կայծակ
Փրակերթոյի կոմիտէն – Արամազդ, Արշաւիր
Ապառաժ 2րդ ենթակոմիտէէն – Վազգէն
Զարեւանդ ենթակոմիտէէն – Վահան
Ընդարձակ դաշտն ենթակոմիտէէն – Մուքոն
Վիշապաձոր կոմիտէէն – Արբակ
Վրէժի ենթակոմիտէէն – Ժիրայր
Առիւծաբոյնի ենթակոմիտէէն – Հրաչեայ
Զրաբերդ » – Աստղ
Ապառաժ » – Սալտատ
Ստուեր » – Հմայեակ

Նախագահ որոշուեցաւ Պերճ:
Քարտուղարներ՝ Խաչկիր եւ Ժիրայր:

Միաձայնութեամբ որոշուեցաւ որ ժողովին աշխատանքները մնան գաղտնի պատգամաւորներուն մէջ, ժողովին վերապահուած է զանոնք մարմիններուն հաղորդելու իրաւասութիւնը:

Որոշումներ

Ուսումնասիրութիւն Վիշապաձորի շրջանի (վիլայէթէն բացի Բալուէն մէջն առնելով Հազզոն ու Ղարզանը), քաղաքական եւ տնտեսական:

Նկատի ունենալով պատգամաւորներու տուած բերանացի եւ վիճակագրական ծանօթութիւնները [?] իրենց շրջանի Հ.Յ.Դ. կազմակերպութեանց մասին եւ հաստատելով որ Վիշապաձորի շրջանը ունի 2000 կազմակերպուած անդամ՝ տարեկան առնուազն 500 ոսկի եկամուտով, ժողովս կը յայտարարէ Վիշապաձորի շրջանը իբրեւ Կեդր. Կոմիտէ անոր սահման գծելով ամբողջ Վիշապաձորի շրջանը իբրեւ Կեդր. Կոմիտէ անոր սահման գծելով ամբողջ Վիշապաձորի վիլայէթը բացի Բալուէն, իսկ մէջն առնելով Հազզոն ու Ղարզանը:

Որոշում Կ. Կոմիտէի վայրի եւ Կ. Կոմիտէի ընտրութիւն

Ժողովը նկատի առնելով վարչական եւ կազմակերպական դիւրութիւնները Կ. Կոմիտէի վայր որոշեց Վիշապաձորը միաձայնութեամբ Կ. Կոմիտէի թիւը նշուելով 5, եռապատիկ ցանկէն զտեալ 10 ընկերներէ ..... քուէից առաւելութեամբ Կ. Կոմիտէի անդամներ որոշուեցան ընկեր Զուլալ (15 քուէով), Ժիրայր (15 քուէով), Արբակ (10 քուէով), Սարհատ (9 քուէով), Կայծակ ([?] քուէով): ..... իսկ ապագային վերոյիշեալներէն որը որ կերպով մը բացակայի [?] Կ. Կոմիտէէն, մնացածները իրենց յարմար նկատած ընկերը կրնան կոչել պաշտօնի:

Պիւտճէի հարց

Շրջանի կոմիտէները եւ Կ. Կոմիտէի հետ կապ ունեցող ենթակոմիտէները իրենց մուտքի % 20-ը վերապահելով տեղական ծախսերու, մնացեալը պարտաւոր են երեք ամիսը անգամ մը հասցնել Կ. Կոմիտէին:

Կ. Կոմիտէի մուտքը կը բաշխուի հետեւեալ կերպիւ.– % 5-ը կազմակերպական բարձրագոյն մարմիններուն յատկացնելու համար ընդհ. ձեռնարկներուն, իսկ մնացեալ 5% Զ-ը պրոպագանտայի Զ-ը ընդհանուր ծախսերուն եւ զ-ը ինքնապաշտպանութեան (ընդդէմ 4-ի 13 ձայնով որոշուած է):

Անդամավճարներու խնդիր

Ժողովը տեղեկանալով որ շրջանին մէջ անդամավճարներու գանձումը ցարդ չէ կատարուած % առնուազն 2-ի սիստեմով, մասնաւոր ուշադրութիւն կը հրաւիրէ մարմիններուն ընդհ. կանոնագրի յօդուածի վրայ եւ կը յանձնարարէ խիստ ըլլալ այս մասին, ի հարկին գիւղացիներէ ընդունելով փոխանակ դրամի իրենց բերքի % 2-ը:

Ժողովը որոշեց որ եթէ պիւտճէի բաշխման եւ % 2-ի գանձման առիթով պատահին ընդդիմութիւններ խումբերու կամ անհատ ընկերներու կողմէ, այդպիսիները պիտի հրաժարեցուին:

Կանանց Կարմիր խաչի կազմութիւնը

Նկատելով Կարմիր խաչի խումբերու անուրանալի օգտակարութիւնը .....

Փաստ. 743-46

3.– ՎԻՇԱՊԱՁՈՐԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԷՆ ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏ. ՄԱՐՄՆԻՆ

Հ.Յ.Դ. Կ. Պոլսոյ Պատ. մարմնոյն

Կ. Պոլիս

Ընկերնե՛ր,

Ընկեր Շահպազի հոս գալն Ձեզ իմացուած է անշուշտ. անցեալ շաբաթ Մայիս 27ին տեղի ունեցաւ մեր շրջանի. պատգամաւորական ժողովը։ Ժողովը իրան սահման գծեց ամբողջ Տ[իգրանա]կերտի վիլայէթը բացի Բալուէն, եւ մէջն առաւ Հազզոն ու Ղարզանը։

Շրջանային ժողովին մասնակցեցան հետեւեալ վայրերը համեմատական թուի հաշուով իրենց պատգամաւորներով։

Տիգրանակերտ	*Հայնի*	*Ապիատկ[?]*
Լրճէ	*Հազզո*	*Պշէրիկ*
Սատուգիւղ	*Հազրո*	*Արղնի*
Զընքուշ	*Ֆարղին*	
Ջերմուկ	*Պիմեր*	

Ինչպէս նաեւ շրջանին պրոպագանդիստներէն ընկեր Մուշեղ եւ Վիշապի ներկայացուցիչ ընկեր Շահպազ։

Պատգ. ժողով պատգամաւորներու բերած տեղեկութեանց վրայ նկատելով որ շրջանը ունի մօտ 2000 կազմակերպուած անդամ եւ տարեկան մօտ 500 ոսկի եկամուտ որոշեց յայտարարել շրջանս Կեդ. Կոմիտէ։

Ցարմարութիւնները նկատի առնելով Տիգրանակերտն ալ որոշուեցաւ Կ. Կոմիտէի վայր։

Ժողովս գաղտնի քուէից բացարձակ առաւելութեամբ Կ. Կոմիտէի անդամ ընտրեց Զուլալ, Արբաք, Սարհատ, Ժիրայր, Արամ։

Ժողովը նկատի ունենալով շրջանին համար կարող պրոպագանդիստի մը կարիքը միաձայնութեամբ ընտրեց Ձեմիլը շրջանիս պրոպագանդիստ։ Հեռագրով հրաւիրեց զայն, ինչպէս նաեւ Զուլալը[1], որ անմիջապէս փութայ։

Ժողովը նկատի ունենալով շրջանին ինքնապաշտպանութեան խիստ յետամնացութիւնը միաձայնութեամբ ընտրեց նաեւ Զիֆոնի մարմին մը, որը յարաբերութիւն պիտի ընէ Պոլսի Զիֆոնի հետ։

Ժողովս Փոքր Հայքի ներքին կազմ. կանոնագրէն քիչ փոփոխութեամբ պատրաստեց շրջանին յատուկ կանոնագիր մը, որը տայ իր շրջանի մարմիններուն, ի գործադրութիւն։ Ցառաջիկայ փոստով սոյն կանոնագրին հետ կը ղրկենք եւ մեր Շրջանային ժողովին որոշումները։

Կիւրակէ (Մայիս 30) տեղիս Կարմիր Խաչն ալ իր մարմինը որոշեց. Շահպազի հոս գալէն ետք անհամեմատ թիւերնիս աճեցաւ. յոյս կայ հետզհետէ աճելու։ Ընկեր Շահպազ գուցէ մինչեւ յառաջիկայ Երկուշաբթի-Երեքշաբթի մեկնի։ Ցամենայն դէպս Բալու պիտի հանդիպի։

Ընկերական բարեւներով
ՎԻՇԱՊԱՁՈՐԻ
Կ. ԿՈՄԻՏԷ

4 Յունիս 909
Վիշապաձոր (Տ. կերտ)

1.- Զուլալը՝ բուն անունով Կարապետեան Լեւոն, նախապէս իբրեւ գործիչ կը գտնուէր Տրապիզոնի շրջանը։ Ֆերիտը՝ Ֆերիտ Ճեմիլ, հետագային ծանօթ Տիգրան Ծամհուր ծածկանունով. իսկական անունն էր Ամսէեան Տիգրան։ Երկուքն ալ երիտասարդ գործիչներ, Սահմանադրութեան շրջանին լծուած կազմակերպչական աշխատանքի։

Փաստ. 1539-14

4.– ՄԵՐ ԿԱՐԾԻՔՆԵՐԸ Հ.Յ.Դ. ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻՆ

1. Թուրքիոյ ներքին գաւառներուն մէջ ամէն տեղ ալ տիրող պայմանները միեւնոյնն են գրեթէ. հետեւապէս աւելի պատշաճ է բոլորի համար մշակել եւ շուտով տպագրել տալ կազմական միօրինակ ընդհանուր կանոնագիր, ուր ճշդուած լինի Դաշնակցութեան քաղաքական իւրաքանչիւր կազմի առանձին եւ իրարու հանդէպ ունեցած պարտաւորութիւններն ու փոխադարձ յարաբերութիւնները ամէն մանրամասնութիւններով։ Այս կանոնագրին մէջ մտցնելու է նաեւ Կարմիր խաչի, բանւորական, արհեստակցական, գիւղացիական եւ այլ միութիւններու կազմական կանոնները զատ զատ ճշդելով անոնց իւրաքանչիւրին գործելակերպը եւ յարաբերութիւնները կուսակցական մարմիններու հետ։ Որով հարկ չէր մնար տարբեր տարբեր ներքին կանոնագիրներ մէջտեղ հանելու։

2. Ցարդ շատ տեղեր խումբերը ուղղակի կապուած են եղեր կոմիտէի, երբեմն կեդ. կոմիտէի։ Ենթակոմիտէներն ալ կեդ. կոմիտէի կամ Պատասխանատու մարմնի հետ. ըստ մեզ աւելի յարմար էր սահմանափակելով այդ բացառութիւնները՝ ամէն տեղ իւրաքանչիւր խումբ կապել իրեն ամէնէն մօտ եղող ենթակոմիտէի (եթէ միեւնոյն վայրի մէջ անբաւական լինի ընկերներու թիւը առանձին ենթակոմիտէ կազմելու), ենթակոմիտէներն ալ ամենամերձ կոմիտէի եւ կոմիտէներն Կեդր. Կոմիտէի հետ։ Խումբը իր պատկանած ենթակոմիտէին վճարելու է իր ամբողջ հասոյթը, իսկ ենթակոմիտէն իր շրջանի կոմիտէին վճարելու է այդ հասոյթին 1/3 մասը միայն՝ մնացածը իր խումբերու անհրաժեշտ պէտքերուն եւ զինման յատկացնելով. կոմիտէն նոյնպէս իր ամբողջ հասոյթներու (անդամավճար, նուէր, հանգանակութիւն եւ այլ միջոցներով ձեռք բերուած դրամական արդիւնք) 1/3 մասը վճարելով Կեդ. Կոմիտէին՝ միւս մասը ծախսելու է իր շրջանի ընդհանուր պէտքերուն. այսպէս ալ Կեդ. Կոմիտէն իրմէ բարձր մարմնոյն։ Այս ձեւը՝ որ աւելի համապատասխան է ապակեդրոնացման դրութեան՝ առաջ պիտի բերէ նախաձեռնութեան ոգի եւ մղէ ընկերները աւելի լայն չափով մասնակցելու նուիրատուութեանց։

3. Ազգային միւս կուսակցութիւններու հետ փափաքելի է միութիւն, իսկ եթէ այդ չէ կարելի՝ գէթ համերաշխութիւն։ Երիտասարդ թուրքերու հետ նոյնպէս համերաշխութիւն. իսկ բռնապետութեան դէմ պայքար։

4. Դաշնակցականներու կողմէ հրատարակուող թերթերու եւ բրոշիւրներու մէջ յաճախ երեւցած հակակրօնական գաղափարները գէշ կ'ազդեն ժողովրդեան եւ հետզհետէ սա համոզումը կը հաստատեն անոր մէջ թէ Դաշնակցութիւնը կրօնամարտ կուսակցութիւն մըն է, ինչ որ վնասակար է անոր համայքին, հետեւապէս փափաքելի է դադրեցնել այդպիսի գաղափարներ պարունակող հրատարակութիւնները եւ ասոնց տեղ հրամցնել ժողովրդեան միայն յեղափոխական հերոսներու կեանքի օրինակելի գիծերը պատկերացնող կենսագրականներ, դաստիարակիչ վէպեր եւ քաջութիւն եւ առաքինութիւն ներշնչող գրուածքներ, որոնք անհաւատութիւն բուրող փիլիսոփայական շատ մը մտքերէ աւելի օգտակար կրնան ըլլալ։

5. Վարժարաններու հանդէպ անտարբեր պէտք չէ ըլլալ, աշխատելու է դաստիարակել տգիտութեան մէջ թաղուած գաւառացին եւ նոր սերունդին տալ բնատոհմիկ առողջ կրթութիւն մը։

6. Գրաւոր եւ բերանացի պրոպագանդ խիստ կարեւոր է ամէն տեղ, նոյնիսկ քիւրտերու մէջ։ Անհրաժեշտ է շրջուն գործիչներ եւ պրոպագանդիստներ ղրկել գաւառները։ Քիւրտերու եւ քրտախօս հայերու համար օգտակար է հրատարակել հայատառ քիւրտերէն թերթ մը՝ Տիարպէքիրի մէջ։

Ի դիմաց Հ.Յ.Դ. Փրակերթոյի կոմիտէի
ԱՐԱՄԱՁԴ, ՎԱՐԴ, ԱՐՇԱՒԻՐ, ԼՈՒՍԻԿ

Փրակերթо[2]
20 Օգոստոս 1909

2.- Փրակերթо՝ կուսակցական ծածկանունն էր Տիարպէքիրի նահանգի Մուֆարդին քաղաքին, հայկական Նփրկերտի։

Փաստ. 1538-22

5.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԲԼՐԱԿԻ ՇՐՋԱՆԻՆ[3]

Բլրակի ենթակոմիտէն իր գոյութիւնը ունեցած է Փրակերթոյի Հ.Յ.Դ. կոմիտէի ջանադրութեամբ, որուն հսկողութիւնը ցարդ լիովին վայելած ըլլալով հակառակ տեղւոյն ու դիրքին դժուարութիւններուն կարողացած է վերջապէս իր գոյութիւնն անվթար պահել ու ըստ կարելւոյն մարմնացնել իր վրայ դրուած պարտականութիւնները։

Այս ենթակոմիտէն ամենայնիւ ընդունած ըլլալով Հ.Յ.Դ. ծրագիրն, ի սրտէ նուիրուած է անոր գործադրութեան եւ համաձայնած է Վիշապաձորի Հ.Յ.Դ. Կ. Կոմիտէին շրջանային վերջին ժողովի որոշումներուն։

Բլրակի ենթակոմիտէն ունի 10-*ական անձերէ* 5 *խումբեր, որով ընկերներուն թիւը կը հասնի* 55-*ի, բոլորն ալ նուիրուած Դաշնակցութեան ծրագրի գործադրութեանը. ամսական հասոյթն է* 75.5 *ղրշ.։ Արդէն առընթեր կը ղրկուի վաւերական անուանացուցակը, որմէ կարելի պիտի ըլլայ քաղել կազմակերպական հարկաւոր տեղեկութիւնները։*

Սկիզբէն ի վեր Փրակերթոյի հսկողութիւնն վայելած ըլլալնուս եւ մեր թղթակցութեան ու յարաբերութեան թելն նոյն մարմնոյն հետ հաստատ պահելու խոստումն ըրած ըլլալնուս համար մինչեւ վերջ նոյն մարմնոյն հովանաւորութիւնը պիտի խնդրենք մեր վրայ եւ պիտի սիրենք միշտ ենթակայ մնալ նոյն հաստատութեանը։ Թէեւ Սղերդի ընկերներէն՝ պ. Վաղարշը մեր շրջանը պտոյտ մ'ընելով վերջերս մեր փոփոխամիտ ընկերներուն միտքը պղտորած եւ դէպի ինք քաշած է, որով մեր թիւը բաւականին պակսելով այժմ 55-*ի իջած է, բայց մեր* 55 *ընկերներն սիրով ու սկզբունքով փարած ըլլալով գործին հետ, անդրդուելի կը մնան իրենց խոստումին եւ հաւատարիմ Վիշապաձորին եւ Փրակերթոյին։*

Ցաւօք կու գանք յայտնել, թէ դարաւոր դառն զուլումն, բռնապետական տաժանակիր չղթան բոլորովին կքած ըլլալով մեր կողմերի հայերս, արիւնաքամ ըրած են մեր նիւթականը. բոլորն ալ վաչխառու քիւրտի տոկոսաւոր պարտքին տակ ընկճուած կը մնան. իրենք իրենց միջոցներովը զինուելու կարողութենէն զուրկ են բոլորովին. բոլորն ալ աղքատ, բայց փափաքող ու ջերմեռանդ ինքնապաշտպանութեան, որովհետեւ իրենց ինչքը, կեանքը, ապագան ենթակայ են կորստի, կողոպուտի եւ առեւանգութեան. ենթակոմիտէի յորդորներով ու ստիպումներով վերջապէս յաջողած ենք ընկերներու մէջէն 20 *հատ յունական զէնք գնողներ որոշել, որոնք իրենց բերնէն կտրելով ու պարտքն աւելցնելով պատրաստած են իրենց դրամներն զէնքին վճարելու։ Կրկնակի եւ ուժգնակի կը խնդրենք ուրեմն, որ շնորհք ընէ Դաշնակցութիւնը* 20 *հատ զէնք մեզի հայթայթել օր առաջ ու ծանուցանել հոս դրամը փութացնելու։ Վնասի տակ ենք, վտանգի մէջ ենք, մեր կեանքն ի զուր պիտի կորսուի, եթէ ուշանան մեր խնդրած զէնքերը, ուստի նորէն կը խնդրենք որչափ կարելի է փութացնել հաճեցէք մեզ մեր խնդրած զէնքերն, որով զմեզ փրկած կը լինիք կորստեան ճիրանէն։ Խնդրելի է որ կարճ տեսակէն լինի։*

Քաղաքականը բոլորովին ամպամած է այս կողմեր, կառավարութիւնը հայաջնջումի նորանոր քաղաքականութիւններ.....[շարունակութիւնը կը պակսի]։

3.- Բլրակը՝ Ղարզանն է, Սղերդ գաւառին մէջ։

Փաստ. 742-22

6.– ՆՓՐԿԵՐՏԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷԷՆ ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏ. ՄԱՐՄՆԻՆ

Նփրկերտ, 20 *Սեպտ.* 1908

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան
Պատ. մարմնոյն

Կ. Պոլիս

Ընկերնե՛ր

Վիշապաձորի (Տիգրանակերտի) դաշնակցական ընկերներու միջոցաւ ստացանք օգոստ. 9/22 *թուակիր շրջաբերական նամակին պատճէնը եւ կարդացինք։*

Ուրախ ենք որ առանց ժամանակ կորսնցնելու՝ կը փութաք հրաւիրել երկրին այլեւայլ անկիւններու մէջ գտնուող ձեր ընկերները՝ շուտով յարաբերութեան մտնելու ձեզ հետ եւ հետաքրքիր կ'ըլլաք հասկնալու անոնց թիւը, կազմական վիճակն ու կարիքները։

Ներեցէ՛ք որ ձեր կարեւոր հարցումներուն պատասխանելու համար բաւական ուշացանք (ձեր հասցէին անծանօթ ըլլալնուս պատճառաւ գլխաւորաբար). բայց լաւ է ուշ քան բնաւ։

Ահա՛ մեր պատասխանները.

1) *Երեւակայեցէք երկրագործ ստրուկ ժողովուրդ մը՝ բոլորովին զուրկ ուսումէ ու կրթութենէ, զուրկ մայրենի լեզուէ՝ որուն տեղը քիւրտերէնը գրաւած է, իր սեփական հողերը բռնի միջոցներով խլուած քիւրտ աղա-պէյերէ, որոնց կամքի գերին եւ քմահաճոյքի առարկան է ինք, ենթակայ միշտ քիւրտ հրոսակախումբերու յարձակումներուն եւ յափշտակութեանց, վերջապէս չունի կեանքի եւ ինչքի ապահովութիւն, չունի մտքի լուսաւորութիւն, չունի իր վիճակին վրայ խորհելու կարողութիւն — ու պիտի կրնաք որոշ գաղափար մը կազմած ըլլալ շրջանիս հայ ազգաբնակութեանը վրայ։ Տէրէպէյերու եւ քիւրտերու ճնշումները չեն մեղմացած բնաւ. իրերու վիճակը նոյնն է այժմ ինչ որ էր սահմանադրութեան հռչակումէն առաջ. միակ փոփոխութիւնը որ աչքի կը զարնէ սա է որ կառավարութեան կողմէն նախկին խուզարկութիւնները դադրած են եւ ազատ թերթերը կրնանք կարդալ համարձակ։*

2) *Մեր շրջանին մէջ թուրքեր չկան բնաւ բացի կառավարական պաշտօնեաներէ. ամբողջ ազգաբնակչութիւնը հայ եւ քիւրտ են՝ (բացառութիւն համարելով ասորիները, որ չնչին փոքրամասնութիւն մը կը կազմեն) որոնց յարաբերութիւնը՝ ինչպէս վերի պարբերութեամբ բացատրուած եղաւ արդէն՝ բարի չէ բնաւ։*

3) *Մեր վայրին վրայ թուրք կոմիտէներ գոյութիւն չունին. ամբողջ մահմետական ժողովուրդը հին ռեժիմին կողմն է. ազատամիտ ու լուսաւորեալ անձեր չեն գտնուիր իր մէջ։*

4) *Մեր շրջանին մէջ հայ քաղաքական բանտարկեալներ չկային. այլ միայն մի քանի թուրք աքսորեալներ, որոնք սահմանադրութիւնը հռչակուելուն պէս ազատ թողուեցան։*

5) *Մեր կազմակերպական արդի վիճակին վրայ խօսելու առթիւ՝ հարկ չկայ ներկայացնել նաեւ մեր անցեալը. բաւական է ըսել որ այժմ ենթակոմիտէ մը կը կազմենք հոս՝ բաղկացած չորս փոքրիկ խումբերու ներկայացուցիչներէ։ Տեղւոյս բոլոր ընկերներու թիւը* 35*ի կը հասնի. նոյնքան ընկերներ ալ ունինք շրջակայ այլեւայլ գիւղերու մէջ։ Ենթակոմիտէիս կազմակերպութիւնը կը սկսի* 1902*էն՝ այսինքն այն ժամանակէն երբ երջանկայիշատակ Վահանը ոտք կը դնէր Սասնոյ հողին վրայ։ Յարաբերութիւն մշակած ենք նախ Վահանի եւ Արմենակի՝ յետոյ Գէորգ Զաւուշի եւ Ռուբէնի հետ*[4]*։ Դժոխքի (Սղերդի) դաշնակցական ընկերներու միջոցաւ վերջերս յարաբերութիւն հաստատած էինք նաեւ Լեռնապարի ընկեր Սարգիսի եւ Իշխանի*[5] *հետ եւ կ'օգնէինք Տիգրանակերտի մէջ նոր կազմուած դաշնակցական խումբի մը յարաբերութեանց յեհշեալ վերջին անձերուն հետ* 1906*էն ի վեր։*

6) *Ամենէական պէտքը մեզի համար զէնքն է, մենք որքան որ պարտք կը սեպենք մեր միջոցներով զինուիլ, բայց եւ այնպէս չենք կրնար յաջողիլ։ Մեր ընկերներու մեծամասնութիւնը կը բաղկանայ այնպիսի անձերէ, որոնք նիւթապէս խիստ աննախանձելի կացութիւն մը ունին ու հազիւ հազ կրնան իրենց օրապահիկն հայթայթել, այն ալ հազար դժուարութիւններով։ Բարեկեցիկ դասակարգին ամէն պարագայի մէջ կը ջանանք թելադրել որ իր միջոցներովը զինուի. բայց աղքատներուն ի՞նչ կրնանք ընել։ Մեր կազմակերպական տուրքերը խիստ աննշան ըլլալով՝ ատոնցմով տարուան ընթացքին մէջ հազիւ մէկ հատ կանոնաւոր զէնք կարելի պիտի ըլլայ առնել։ Եթէ զինուելու տեսակէտով կարենաք օգնել*

4.- Վահանը (Մանուէլեան) Դաշնակցութեան Սասնոյ լիազօր ներկայացուցիչն էր. Արմենակը՝ Հրայր-Դժոխքն է, Ռուբէնը՝ Տէր Մինասեան։

5.- Լեռնապարը՝ կուս. ծածկանունն է հարաւային Վասպուրականի Լեռնային գօտիին։ Սարգիսի (Վանայ) բուն անունն է Օտապաշեան Պօղոս, Իշխանինը՝ (Վանայ) Պողոսեան-Միքայէլեան Նիկոլ։

մեզի՝ մեր ամենագլխաւոր եւ էական պէտքը լրացուցած կ'ըլլաք։ Զէնքէն յետոյ մեզ համար հարկաւոր են յեղափոխական թերթեր, գրքեր եւ բրոշիւրներ։ Հիմա որ արգելքները վերցուած են՝ պիտի խնդրենք որ ամէն շաբաթ կանոնաւորապէս ղրկէք մեզ այդ թերթերէն ինչպէս նաեւ երբեմն երբեմն գիրքեր եւ բրոշիւրներ, որոնց համար միշտ դիմում կ'ըլլայ մեզի մեր շրջանի ընկերներէն։ Շնորհակալ պիտի ըլլանք եթէ յեղափոխական հերոսներու լուսանկարներէն ալ չզլանաք մեզի։

Անտեղի չպիտի ըլլայ անշուշտ խնդրել նաեւ որ փոյթ տանիք Միացեալ ընկերութեան միջոցաւ շուտով մի քանի վարժարաններ բանալ մեր շրջանի (Սլիվանի, Պշերիի եւ Հազրոյի) կարեւոր գիւղերուն մէջ եւ կեդրոնական վարժարան մ'ալ տեղւոյս մէջ, ինչ որ բաւական պիտի նպաստէր յառաջդիմութեան գործին։ Մենք մեր կարողութեան համեստ սահմանին մէջ ամէն ճիգ կը թափենք այդ նպատակին համար։ Օրերս նախաձեռնարկ եղանք տեղւոյս մէջ, կրթասիրաց միութիւն մը կազմելու եւ բանալու կիրակնօրեայ վարժարան մը՝ լսարան եւ գրադարան, անոնց միջոցաւ լուսաւորելու համար երիտասարդութեան մտքերը եւ առաջնորդելու զանոնք դէպի իրաւունքի եւ պարտականութեան գիտակցութիւն։ Կը յուսանք թէ պիտի քաջալերէք մեր այս ձեռնարկը եւ ձեր պարբերական նամակներով ու հրահանգներով պիտի զօրացնէք մեր կազմը։

Ձեր հրահանգին համաձայն՝ երեսփոխանական ընտրողաց քուէարկութեան համար ջանացինք թելադրել մեր շրջանի ժողովուրդին որ իր քուէները արժանաւոր անձերու տայ. տեղ տեղ յաջողեցանք. բայց մի քանի տեղեր ալ քիւրտ պէյերու սպառնալիքները հակազդեցութիւն առաջ բերին։

Շրջանիս դէպքերու եւ հարստահարութեանց մասին ցարդ մի քանի տեղեկագիրներ ղրկած ենք Արեւելք եւ Բիւզանդիոն օրաթերթերուն (Սահմանադրութենէն ասդին) բայց անոնց եւ ոչ մէկին հրատարակուիլը տեսանք տակաւին. եթէ ասկէ վերջ այդ կարգի տեղեկագիրներ պատրաստելով Ձեզ ղրկուի, պիտի հաճի՞ք հրատարակութեան տալ։

Հաճեցէ՛ք ցոյց տալ մեզ այն հասցէն, որուն միջոցաւ պիտի կարենանք այսուհետեւ կանոնաւորաբար թղթակցիլ ձեզ հետ. մենք մեր կողմէն այդ նպատակին համար կը ներկայացնենք ձեզ հետեւեալ հասցէն.

(دیاربکر طریقیده) فارقین قاپی مرادیه اوهانس افندی

Հայերէնն ալ այսպէս։

Ընկերական բարեւներով
Ի դիմաց Նփրկերտի Հ.Ց.Դ. ենթակոմիտէի
ՎԱՐԴ ԱՐԱՄԱԶԴ ԿԱՐԹ ԼՈՒՍԻԿ

Փաստ. 1538-2

7.– ՎԻՇԱՊԱՁՈՐԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷՆ ՓՐԱԿԵՐԹՈՅԻ ՄԱՍԻՆ

Ընկեր,

Փրակերթոն Մուֆարղինն է, իրենց շրջանի տեղեկագիրը, հաշիւները, գոյացուցակը եւ կարծիքները ներփակ կը ստանաք՝ Աչեր էֆ. խան Պողոսոֆ Մկրտչէն։

Հազիւ հազ կրցանք այսչափ կատարել մեր պարտականութիւնը, որովհետեւ մէկ ամիս առաջ մեզի լուր տրուած էր ժողովի մասին եւ անոր մէջ ծեծուելիքներէն շատ քիչ բան գիտէինք։

Տ[իգրանա]կերտի տեղեկագիրն ալ թերեւս ղրկենք այս փոսթիւ. յաջորդին անպատճառ. բարեւներ՝

Հ.Ց.Դ. ՎԻՇ. Կ. ԿՈՄԻՏԷ

Փաստ. 743-74

8.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ ՔԱՂԱՔԻ ՄԱՍԻՆ

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

ՆԱՀԱՆԳԸ.— Տիգրանակերտ նահանգը կ'իյնայ Միջագետքի, Եփրատ գետին, Կարնոյ նահանգին ու Սասունի մէջ։ Բնակիչներուն մեծ մասը քիւրտ են, որոնք ցարդ ինքնագլուխ վիճակով մը կը կառավարուէին, բայց Սահմանադրութեան սահմանուկ շարժումէն վերջ, մասնաւորապէս Միլլի աշիրէթի պետ՝ Իպրահիմ փաշայի անկանգնելի անկումը, քիչ-շատ զգաստ ու հանդարտ վիճակի մէջ դրաւ զիրենք։ Կը գտնուին նաեւ Քիլտանի (հին քաղդէացիներու մնացորդ), ասորի, եզիտի, արաբ, հրեայ։

Բարեբեր նահանգ մըն է։ Արտածութիւնը հաւասար է ներածութեան. աւելի իսկ պիտի ըլլար, եթէ չպակսէր ուռճացող ձեռքը, երկիրը սիրող սիրտը, ինչպէս նաեւ կանոնաւոր ու սիստեմաթիկ ռեժիմը, որ կ'արգասաւորէ։ Արտածելիք գլխաւոր բերքերն են՝ ցորեն, գարի, բամբակ, բուրդ, իւղ, գղտոր (մուգի), ոչխար եւայլն։ Շատ անգամ, ինչպէս անցեալ տարի, ինքը կը կերակրէ Մուշը, Բաղէշը, Բաբերդը, Սվազ, Այնթապ եւայլն կեդրոնները։

ՏԻԱՐՊԵՔԻՐ.— Կեդրոն Տ.կերտի նահանգին. 72 աշտարակ ունեցող հաստատահիմն պարիսպով մը շրջապատուած, որուն վրայ կը նշմարուին արաբական, պարսկական եւ հռոմէական ճարտարապետութեան ոճի հետքերը. հռոմէականները յայտնի են որմերու մէջ տեղաւորուած գլաններովը, ամրութեան համար։ Պարիսպը փլած է մինչեւ պահուղիին յատակը. բայց դարձեալ 15 մեթր միջին բարձրութիւն ունի. տեղ տեղ կ'երեւին տակաւին կեռիքները, պարիսպին ստորոտը յարձակումէ զերծ պահելու համար։ Վերջերս եկած հրամանի մը համաձայն որոշուեցաւ քակել, որ քաղաքին օդը բացուի։ Քաղաքին մէջ կայ Միջնաբերդը, իր մէջն ունենալով վազող ջուր մը։ Տիգրիսի աջ եզերքին, դէպի Սենաար երկարող լեռնադաշտին վրայ շինուած՝ զուարճալի երեւոյթ մ'ունի, ուր չորս եղանակներն ալ կանոնաւոր կերպով կը գործեն։ Ձմեռը ցուրտ է. ամառը ճնշող տաք մ'ունի, եւ ինչ որ աւելի յատուկ կը դարձնէ, ամառուան օդի փոփոխութիւնն է,— ցերեկը տաք, իրիկունը փոթորկոտ, գիշերը պաղ։ Պարսպէն եւ տուներու խիտ առ խիտ շինուածքէն քաղաքին օդը հեղձուցիչ կը դառնայ։ Փողոցները նեղ ու անկանոն են, իսկ շուկան լաւ ու կոկիկ ձեւ մ'ունի, մանաւանդ երկու դուռները (Մերտին Գափուսու եւ Տաղ Գափուսու) իրարու միացնող ընդարձակ պողոտան։ Այս երկու դուռներէն զատ կան նաեւ ուրիշ երկու դուռներ եւս. Հռոմի դուռ (հռոմէական անունէն մնացած) եւ Նոր դուռ, որ ընդհակառակն ամէնէն հինն է դուռներուն։ Տուները քարաշէն ու ամուր դիրք մ'ունին, խիստ նպաստաւոր ինքնապաշտպանութեան համար. իւրաքանչիւրը պզտիկ ամրոցի մը երեւոյթն ունի, հրդեհի անմատչելի. ամէն տուն իր ջրհորն ունի, որոնք ընդհանրապէս գործածելի են։

Քաղաքն ունի մօտ 50.000 բնակիչ, հետեւեալ համեմատութեամբ. 25.000 թուրք, 20.000 հայ (մօտ 600 բողոքական եւ նոյնչափ ալ կաթոլիկ միասին առնելով), 3000 ասորի, 1500 քիլտանի եւ 500 հրեայ։

Վաճառականութիւն.— Տ.կերտ բանուկ եւ վաճա-

ռաչահ քաղաք մըն է. իր հաղորդակցութեան տեղերն են՝ Հալէպ, Պէյրութ, բացառաբար Պոլիս եւ Կարին։ Վաճառականութիւնը ամբողջովին հայերուն ձեռքն է. 10% համեմատութեամբ կը գործեն քիլտանի եւ ասորի տարրերը. հրեաները բոլորն ալ մանրավաճառ են եւ շատ աննշան դիրք մը ունին. թուրք վաճառական հազիւ 4-5 խանութ կը գտնուի. այնուամենայնիւ ցորենի, իւղի եւայլն այս կողմի առուծախը թրքաց ձեռքն է, հազիւ հազ մի քանի հայ ունենալով իրենց շարքին մէջ. ատոր պատճառը ուրիշ բան չէ եթէ ոչ անվստահութիւնը, որով քրիստոնեան, մասնաւորապէս հայը կը վախնայ գիւղ (աշար) առնելու, քիւրտերու մէջ երթալ իւղ հաւաքելու, գոտոր ձեռք բերելու եւայլն։

Քաղաքի տնտեսական վիճակը, բաղդատմամբ Թուրքիոյ կարգ մը նահանգներուն շատ մխիթարական է։

Արհեստ.— Մօտ 60-70 արհեստ կայ, որուն ջախջախիչ մեծամասնութիւնը կը կազմէ հայ տարրը, գրեթէ 90% եւ աւելի ալ թերեւս։ Թուրք արհեստաւոր չկայ բնաւ, ի բաց առեալ կարգ մը դիւրին, ծոյլի յատուկ արհեստները. օրինակի համար խահուէճի, ուրկէ եղած 37 խանութին գրեթէ 30-ը թուրք են, աշխատաւորներու մեծ մասը սակայն հայ ըլլալու պայմանաւ։ Շերամաբոյծ՝ ուրկէ եղած 150 վարպետներէն 50-ը թուրք են, ունենալու պայմանաւ հայ ընկերներ կամ բանուորներ, առանց որոնց անկարող կը մնան յաջողելու։ Սափրիչ՝ ուրկէ եղած 55 արհեստաւորներուն 20-ը թուրք են։ Միտք յոգնեցնող, խելք ուզող որեւէ արհեստի մէջ թուրք չկայ. այլ թէ ինչպէս կ'ապրին ուրեմն, վարը պիտի խօսուի այդ մասին։

Շերամաբուծութիւնը բաւական յառաջացած է Տիգրանակերտի մէջ. մօտ 6-7000, այսինքն անով եւ անոր արդիւնքը եղող արհեստներով կ'ապրին. օրինակի համար տէօլապճիութեամբ (խոզան մետաքսի վերածել), կարժողութեամբ, պուրուճութեամբ (ոլորող), ներկարարութեամբ, սարքեարութեամբ (թելը ամրացնող), ջուլհակութեամբ (*փուչի, չարշաֆ, մանիսա եւայլն բանելով*)։ *Այս բոլոր արհեստներուն մէջ 90%-ը հայ են եւ մնացածները՝ քիլտանի եւ ասորի։ Թուենք հոս կարգ մը արհեստները եւ իրենց համեմատական հաշիւը տանք. կօշկակար (68 խանութ, որոնց 50-ը հայ, 5 հրեայ, 3 թուրք, 3 քիլտ[անի] եւ 2 ասորի են). կոնտուրաճի (40 խանութ, որոնց 3-ը քիլտ[անի], 15-ը հայ կաթոլիկ, 2-ը յոյն, մնացածը հայ. պղնձագործ (30 խանութ, 1-ը քիլտ[անի], 2-ը ասորի,3-ը հայ կաթոլիկ). կլայեկագործ (15 խանութ, 1-ը ասորի, 14-ը հայ). թիթեղագործ (30-40 խանութ. 2-ը քիլտ[անի], 2-ը հայ կաթ., 1-ը բողոք., մնացածը հայ. ժամագործ (8 խանութ. 1-ը թուրք, մնացածը հայ). դերձակ (քիւրտ իշի). 7 խանութ, 3-ը ասորի, 4-ը հայ. ծուլիչ (10 խանութ. 1-ը քիլտ[անի], 9 հայ։ Նոյն այս համեմատութիւնը կարելի է ընդունիլ* հացագործի, տարազճիի, որմնադիրի, քարահատի, բրուտի, փալանճիի, պայտառի *եւայլն արհեստներու համար։*

Գործարան.— Կան մօտ հինգ ֆապրիքաներ, ուրկէ կ'ելնեն բաւական ճաշակաւոր մետաքսեղէն բանուածքներ, գլխաւորաբար մանդիլ *չարշաֆ ըսուածը։ Իւրաքանչիւր գործարանի մէջ կ'աշխատին, միջին հաշուով 40-50 բանուորներ, որոնք, ինչպէս նաեւ բոլոր արհեստաւորները, չարաչար աշխատութեան մը, այլ ջնջին շահի մը զոհ կ'երթան. վերջերս, Հ.Ց.Դ. կողմէ կազմուած արհեստակցական միութեան մասնախումբ մը կը թուի առաջը առնել այս խեղճութեան եւ մխիթարելի ընել կեանքը այդ բանուորներուն։*

Կրթա-բարոյական վիճակը.— Տիգրանակերտ կրթաբարոյական տեսակէտով այնքան մխիթարական վիճակ չի ներկայացներ. հակառակ շատ մը նահանգներէ աւելի բարւոք տնտեսական վիճակ մը ունենալուն՝ ցարդ կրցած չէ մղում տալ իր կրթա-բարոյական վիճակին։ Այնուամենայնիւ մխիթարական է որ հայը, բաղդատմամբ բոլոր ցեղերուն աւելի ուսումնասէր ու կրթասէր է. իր դպրոցները աւելի ծաղկուն են քան միւսները։ Եթէ համեմատութիւն մը կարելի ըլլայ չինել, հետեւեալ արդիւնքը ձեռք պիտի բերուի. հայ տարրին 30%-ը եւ թերեւս աւելին գիտէ կարդալ եւ գրել քիչ շատ. Թուրքին 20%-ը միայն. քիլտանիին եւ ասորիին 70%-ը թուրքերէն, սակայն եւ շատ քիչ ալ հայերէն, իբր մայրենի լեզու ունենալով՝ արաբերէնը։ Հայեր ունին երկու դպրոցներ, մին Ս. Կիրակոսի նախակրթարանը, ուր կը յաճախեն երկսեռ մօտ 1000-է աւելի ուսանող, ունենալով 25-է աւելի ուսուցիչներ. երկրորդը՝ Ս. Սարգսի տարրական դասընթացքը, ուր կը յաճախեն մօտ 100-150 ուսանող 3-4 ուսուցիչներով. բողոքականներն ու կաթոլիկներն եւս ունին դպրոցներ. այս վերջինները այս տարի, վերջապէս իրենց քնարանին մէջ շարժկլտելով բաներ մը ընելու նշանները ցոյց տուին. ունին մէկ մէկ տարրական դասընթացքներ նաեւ քիլտանի եւ ասորի համայնքները. թուրքերը թաղային ծաղկոցարաններէն ու նախապատրաստականներէն զատ ունին երկու դպրոցներ եւս զինուորական եւ քաղաքական. վերջինս կը թուի թէ յառաջ պիտի երթայ նորեկ կրթական պաշտօնեային ջանքերովը. այս տարի, բաւական քրիստոնեայ հայ, ասորի եւն, ուսանողներ իբր քանտիտա ներկայացան. ունի մինչեւ հինգերորդ տարին, բայց այս տարի մինչեւ 7-երորդի բարձրացաւ։ Բարոյական վիճակը, ինչպէս վերը ակնարկեցինք, մխիթարական չէ. կանանց բարոյականը աւելի բարձր է քան արանց, թէեւ գինեմոլութիւնը երկու սեռի մէջ եւս ընդհանրացած է. բարոյականի տեսակէտով թուրքաց մասին խօսիլը՝ աւելորդ կը սեպեմ, վասնզի մխիթարական կէտ մը

գտնելը տխուր պիտի ըլլայ։ Դաշնակցութեան տեղ. կազմ. բաւական բարւոքում ներմուծել յաջողած է քայքայուելու տրամադիր հոգիներուն խորը. լսարաններ, լէգիոններ, ընթերցարաններ, վիճաբանական սրահներ եւայլն սարքելով։ Գինեմոլութիւնը զգալի կերպով նուազած է, նոյն համեմատութեամբ նաեւ մոլութիւնը։ Այս տեսակէտով ալ հայը մխիթարական երեւոյթ մ'ունի. բաղդատմամբ երկրացիներուն, մասնաւորապէս թուրքին։

Լսարանները.— Մօտ երեք կանոնաւոր լսարաններ կան. Ա. Դաշնակցութեան նախաձեռնութեամբ, Ս. Կիր[ակոս] եկեղեցւոյ մէջ, ամէնէն կանոնաւորը։ Բ՝ բարեգործականաց (չէզոք) լսարանը, որը չունի առաջնոյն չափ prestige. *Գ. Կաթոլիկաց, խցիկ մը աւելի քան լսարան, վերջերս բացուած կարգ մը երիտասարդներու նախաձեռնութեամբ, խրախուսուած դաշն. ընկերներէ։ Վերջերս Միութիւն եւ յառաջդիմութիւն կոմիտէն կուսակցութեանս հետ միանալով բացաւ ազգ. ընթերցարան մը, ուր կը բերուին երկու ազգի վերաբերեալ թերթեր եւ ուր, երբեմն երբեմն, կը տրուին քոնֆերանսներ։ Դաշնակցութիւնը, սակայն, եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ ունի իր մասնաւոր ընթերցատունը։ Այս տեսակէտով նկատի առնելու արժանի է նաեւ գիշերեայ վարժարանները, որոնք բաւական մեծ օգուտ ընծայեցին անուս երիտասարդներուն։*

Ընկերութիւններ.— Երեք կուսակցութիւններ գոյութիւն ունին։ Մ[իութիւն] եւ Ց[առաջդիմութիւն] Կ. Կոմիտէ, որ ո՛չ այնքան գովելի տարրերէ կազմուած — մեծ մասը հին միապետական տզրուկներէն շինուած է, յեղյեղուկ, թոյլ, պատրաստ ամէն հոսանքէ քշուելու. աւելի հաճոյքի հակամէտ քան գործելու, խմբուելու։

Դաշնակցութիւն.— Աւելի ընդարձակ եւ աւելի ժողովուրդին համակրանքը գրաւած. բայց կայ դասակարգ մը, ջոջերու դասակարգը, որ եթէ ոչ ուղղակի, գէթ անուղղակի կը հակասեն ու կը հակառակին. խուլ պայքար կը մղուի։

Հնչակեան.— Քիչ. միայն իր գոյութիւնը զգացնելու չափ կ'երեւի։

Կանանց մէջ միայն Կարմիր խաչը կայ ու կը գործէ դաշնակցական տեղ. մարմնոյ իրաւասութեան տակ. բաւական յառաջացած է. ունի իր լսարանը։

Այս ամէնէն վերջ, աւելորդ պիտի չըլլայ կարծեմ, եթէ մէկ-երկու խօսք ալ բուն թրքաց ապրելակերպին վրայ ընենք. ինչպէս տեսանք թուրքերը արհեստաւոր չեն. վաճառականութիւնը իրենց ձեռքը չէ. բայց կ'ապրին ամէնքն լաւ եւ հանգիստ։ Առաջին պատճառն է որ Արազի ըսուածը թրքաց ձեռքն է։ Շերամաբուծութեան համար թութի տերեւ իրենք կ'ունենան. քրիստոնեայ ունեցող չկայ. մսագործին իրենք կու տան ոչխար, կամ քիւրտերու մէջ ուղղակի մորթուած կը բերեն, կամ քաղաքին դուռը կը կայնին, կը գնեն գրեթէ զօրով եւ կէս ժամ վերջ կը ծախեն շահով. նոյնը բանջարներուն համար. շուկայի մէջ բանջար ծախողները հայ են, բայց բուն տէրերը բոլորն ալ թուրք են։ Վերջապէս ամէն ուտելիք, ցորեն, միս, բանջար, իւղ, հաւկիթ, ոչխար, մեղր, եւայլն եւայլն մէյ մը քաղաքէն դուրս կամ ներս՝ առաջ թուրքի մը կը ծախուի, վերջը խանութպանի մը կամ տան համար առնողի մը. շատ անգամ ալ, առանց առնելու սապէս կ'ընեն, երբ կը տեսնեն որ քրիստոնեայ մը ոեւէ բան կը գնէ, կը մօտենան եւ պայման կը դնեն. եթէ այդ առնողը վճարէ բան մը իրենց, լաւ, եթէ չվճարէ, անմիջապէս գինը կ'աւելցնեն, գործը կ'աւրեն, բայց մարդը երթալուն պէս կամ չեն առներ կամ նորէն նոյն գնովը վար կը դնեն։ Ահա այսպէս ապրած է եւ կ'ուզէ ապրիլ թուրք տարրը։ Է, կրնայ այդ ուզել հաւասարութիւն[ը]։

ՏԵՂԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ

Փաստ. 743-59

9.– ՓՐԱԿԵՐԹՈՅԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷԷՆ «ԱԶԱՏԱՄԱՐՏ»ԻՆ

Նփրկերտ 12 Սեպտ. 1909

Պատուարժան խմբագրութիւն
«Ազատամարտ» օրաթերթի,
Կ. Պոլիս

Պատ. Տեա՛ր,

Վերջին ատեններս կարգ մը թերթերու եւ հրատարակութիւններու մէջ հակակրօն պայքար մը սկսած է երեւան գալ եւ այդ պայքարի հերոսները դաշնակցականները կը հանդիսանան դժբախտաբար։ Եկեղեցի, Աստուած, կրօնական համոզում, հաւատք՝ ձաղկումի առարկայ դարձած են այլեւս։ Ի՞նչ նպատակ ունի այս շարժումը։ Ի՞նչ կ'ուզուի հայ ժողովուրդէն։ Քանդե՞լ իր նուիրական եկեղեցին, որոյ ծոցին մէջ միայն դարերով պահպանուած է իւր ազգային գոյութիւնը։ Մերժել կրօնը՝ որ անհրաժեշտ պէտք է հոգիին, ամենազօրաւոր ազդակը՝ բարոյական զարգացման եւ ամենամեծ մխիթարութիւնը սրտին։ Ուրանա՞լ Աստուածը՝ որոյ գոյութիւնը ճշմարիտ գիտութիւնը չի կրնար ժխտել բնաւ։

Բայց ինչո՞ւ այդչափ կ'ատեն կրօնքը. ինչո՞ւ կը խրտչին անկէ։ Հակառակ իրենց համոզումին՝ անիկա մարդուս միտքը կաչկանդելու, մարդս անբանացնելու չէ որ կը ծառայէ. այլ բարոյականացնելու, ազնուացնելու եւ լուսաւորելու միայն։ Անկրօնութիւնն է ընդհակառակն՝ որ կրնայ մարդս անբարոյականացնել եւ անասնութեան առաջնորդել։ Եթէ կան կրօններ, որ ունին իրենց մէջ սխալ վարդապետութիւններ եւ յոռի ու վնասակար տրամադրութիւններ, այդ չի նշանակեր թէ ոչ մի կրօն ճշմարիտ է եւ բոլոր կրօնական վարդապետութիւնները սուտ են։ Եթէ ռուսաց Ցարը բռնակալ է եւ մարդասպան, եթէ Երուսաղէմի հայ վարդապետները անբարոյական ու լպիրշ արարքներ կը պարզեն, ատով տրամաբանական չէ արհամարհել քրիստոնէութիւնը իբր պատճառ այդ երեւոյթներուն, զի անոնք քրիստոնէական ոգիէ թելադրուած չեն բնաւ. այլ միայն տգիտութենէ եւ աշխարհասիրութենէ։ Բռնակալն եւ անբարոյական հաճոյամոլը իրական քրիստոնեայ չեն կրնար համարուիլ. այլ աւելի անհաւատ։ Աւետարանը դէմ չէ ազատութեան. հակառակ չէ անիրաւութեանց դէմ բողոքելու. հակառակ չէ բռնութիւններու եւ անհաւասարութեանց վերացումին. անոր զինակցողները՝ կամ իրենց շահուն ծառայեցնել ուզողները միայն՝ կրնան տարբեր մեկնութիւններ տալ անոր տրամադրութիւններուն։ Այս է մեր ըմբռնումը եւ այսպէս համոզուած ենք մենք։

Սերոբները, Գուրգէնները, Հրայրները, Վահաններն ու Գէորգները իրենց հայրենասիրական անձնուէր քայլերով ու հերոսական մահով՝ սէր ներշնչեցին մեզ դէպի Դաշնակցութիւնը, զոր կը նկատենք կուսակցութիւն մը բարձր ու սուրբ, որ կը ձգտի պաշտպանել անիրաւածներու եւ զրկեալներու իրաւունքները, խորտակել բռնութեան կապանքները ու առաջնորդել ազգը դէպի քաղաքական, տնտեսական, բարոյական եւ իմացական զարգացում, պահպանելով անոր ինքնուրոյնութիւնը, լեզուն, եկեղեցին ու կրօն։ Այս ըմբռնումով աշխատեցանք ցարդ համոզել ժողովուրդը եւ Դաշնակցութեան դրօշին տակ հաւաքել մօտաւորապէս 500 ընկերներ։ Բայց կ'երեւի թէ մեր գլուխները շատ թանձր ըլլալուն համար սխալ հասկցած ենք անոր ծրագիրը եւ չենք կրցած ուղիղ ըմբռնել. կ'երեւի Դաշնակցութիւնը ազգային ազատութիւնն ու յառաջդիմութիւնը եկեղեցին քանդելու եւ կրօնքը արհամարհելու մէջ կը տեսնէ, թէ անոր ամբողջ ձգտումները սոսկ դէպի նիւթական շահերն են ուղղուած եւ նա զմեզ դէպի անաստուածութեան սոսկալի վիհը կ'առաջնորդէ։ Այսպէս խորհիլ կու տան մեզ ատենէ մը ի վեր ա) Ազդակը՝ ուր Վասպուրականի այլասերուած «նոր սերունդ»ի մը՝ ազգութեան, ամուսնութեան, կրօնի ու բարոյականի մասին ունեցած անհեթեթ եւ ամբարիշտ գաղափարներն ու կարծիքները կը ջատագովուին. Աւետարանը մէկ կողմ ձգել կը յանձնարարուի եւ «Աստուածը ոչինչ է ու ոչինչը Աստուած» կը քարոզուի. բ) Պոսթընի Հայրենիքը՝ որ Ազդակի եւ Վասպուրականի խմորատիպներու ափեղցփեղութիւնները կը փառաբանէ իբր հերոսութիւն, կրօնական հաստատութիւնները կ'անարգէ եւ հաւար կը ձգէ չորս կողմ կացիններ վերցնելու եւ շուտով տապալելու դարաւոր կաղնին - եկեղեցին, համարելով այդ գործը Դաշնակցութեան ծրագրային գլխաւոր պահանջներէն մին. գ) Ուսանողը՝ ուր թելադրութիւն կ'ըլլայ կրօնական դասաւանդութիւնը դուրս վտարել դըպրոցէն իբր անպէտ եւ աւելորդ առարկայ. դ) Կուսակցութեան պաշտօնական օրկան՝ Դրօշակը՝ ուր կը յայտարարուին թէ «բոլոր կրօնները մարդս անբանցնելու կը ծառայեն», «կրօնը արդիւնք է տգիտութեան եւ երկիւղի» - ապաստուածութիւնը բանաւոր է» եւայլն։

Եթէ բոլոր կրօնները հաւասարապէս արդիւնք են տգիտութեան ու աւելորդ, ինչու ուրեմն տարիներ շարունակ տառապեցանք ու դեռ կը տառապինք չըլլալու համար Ահմետ կամ Հիւսէյն։ Եթէ չկայ հոգի, չկայ վարձատրութիւն, չկայ ուրիշ կեանքի մը յոյս, չկայ ուրեմն պարտականութիւն եւ ի՞նչ բանն է որ կը մղէ ոեւէ մէկը՝ ուրիշներու օգտին համար՝ հրաժարիլ իր դիրքի բարձրութենէն, թողուլ իւր հանգստութիւնը, հարըստութիւնը, անուշ վայելքները եւ վտանգի մէջ նետուելով՝ զոհ տալ իր կեանքը, եթէ ոչ բացարձակ անմտութիւնը։ Եթէ չկայ Աստուած, չկայ դատաստան, եթէ բարին ու չարը միեւնոյն վախճանը ունին եւ մարդուն կեանքը այս աշխարհին մէջ սահմանափակուած է, պէտք չէ որ գոյութիւն ունենայ ուրեմն խիղճը ու հարկ է որ մարդուն ամբողջ միտքն ու ջանքը կեդրոնանայ միայն իր մարմնոյն վրայ՝ զանիկա պաշտպանելու, փայփայելու, անոր վայելքներ եւ հեշտանքներ հայթայթելու համար՝ ամէն կարելի միջոցներով. խնդիր չէ բարի կամ չար, պատուաւոր կամ անպատիւ։

Սոսկալի է անհաւատութիւնը։ Մեզի համար հայ չէ, այլասերուած մըն է այն որ չի հաւատար Աստուծոյ, որ կը մերժէ կրօնը։ Հայը՝ հայ պէտք է ըլլայ չէ թէ միայն անունով, այլ եւ կրօնքով, եւ լեզուով եւ վարք ու բարքով։ Մենք կը թքնենք այդ ազատութեան վրայ եւ այն զարգացման վրայ, զոր անաստուածութիւնը պիտի տայ մեզի։ Եթէ մեր փրկութեան ճամբան՝ մեր եկեղեցին քանդելն ու կրօնքին դէմ պայքարիլն է, աւելի լաւ կը սեպենք գերի ապրիլ, բայց չբաժնուիլ մեր կրօնքէն ու եկեղեցիէն։

Մենք համակիր ենք կուսակցութեան քաղաքական ու տնտեսական ձգտումներուն ու կազմակերպական ուղղութեան. մենք չենք պաշտպաներ կղերին աշխարհական իշխանութիւնը՝ ոչ ալ աւելորդապաշտութիւններն ու նախապաշարումները, բայց չենք ալ ներեր որ քրիստոնէական կրօնի հիմնական վարդապետութիւնները՝ իբր նախապաշարում ծաղրուին ու անարգուին. չենք ընդունիր որ մեր ինտելիգենտները սկեպտիկ իմաստասէրներու եւ անհաւատ գիտնականներու մտքի աղտոտ փսխունքները մեզի հրամցնեն իբր լաւագոյն գրականութիւն։

Համոզուած ենք թէ կան ճշմարտութիւններ, որոնք մտքով չեն չօշափուիր եւ որոնց փարած կը մնանք մենք մեր նախնեաց վճիտ հաւատքով։ Առանց շեղելու այդ հաւատքէն, առանց ժխտելու Աստուծոյ գոյութիւնը եւ առանց ուրանալու մեր կրօնքն ու եկեղեցին, վստահ ենք թէ լոկ անվհատ աշխատանքով, բարոյական ու նիւթական զոհողութեամբ՝ կրնանք հասնիլ մեր փափաքած ազատութեան եւ տնտեսական ու կրթական զարգացման, ինչպէս հասան մեզի նման շատ մը փոքր ազգեր։ Ուստի կը փափաքինք որ Դաշնակցութիւնը իւր թերթերու եւ բրոշիւրներու հրատարակութեանց մէջ՝ տեղ չտայ այսուհետեւ հակակրօն պայքարի. Աստուածամերժ գաղափարներու եւ հայհոյութիւններու, որոնք չափազանց պժգանք կ'ազդեն քրիստոնեայ ընկերներուն։ Կը խնդրենք մեր անհաւատ գրողներէն որ իրենց վերապահեն օտարներէն ծախու առած անաստուածութեան ամբարիշտ գաղափարները եւ զուր տեղ չաշխատին անոնց ապականիչ թոյնով վարակել մեր հաւատաւոր ժողովուրդի կոյս մտքերը։

Կը յայտարարենք թէ ժամանակէ մը ի վեր մտքերը բաւական յուզուած են հոս եւ Դաշնակցութեան հմայքը շատ բան կորսնցուցած հակակրօն հրատարակութեանց հետեւանքով։ Արդ կը խնդրենք խմբագրական պատ. մարմինէդ որ փութայ Ազատամարտի միջոցաւ հանդարտեցնել այդ մտքերը եւ առաջքը առնել գայթակղութեանց։ Իսկ եթէ մեր խնդրանքը ու թելադրութիւնները նկատողութեան առնուելու չարժանանան եւ Դաշնակցութիւնը վերջնականապէս իրեն սկզբունք ընտրած ըլլայ պայքարիլ կրօնի եւ Աստուծոյ գաղափարին դէմ, քանդել հայ եկեղեցին եւ կործանել ազգային կրօնական յիշատակարանները, հաճեցէք որոշակի յայտնել մեզ զայդ, որպէսզի գիտնանք թէ ի՛նչպիսի կուսակցութեան մը յանձնած ենք եղեր ցարդ մեր ճակատագիրը։

Հաճեցէք ընդունիլ մեր յարգանքները
Ի դիմաց Հ.Ց.Դ. Փրակերթոյի կոմիտէի
ԱՐՇԱՒԻՐ, ՎԱՐԴ, ԱՐԱՄԱԶԴ, ԼՈՒՍԻԿ

Ի դիմաց Խմբապետական ժողովոյ՝
ԼՐՏԵՍ, ՈՐՍՈՐԴ, ՔԱՋԲԵՐՈՒՆԻ,
ՆՈՐԱՑՐ-ՎԱՐԱԺՆՈՒՆԻ, ՄԱՆՈՒՇԱԿ, ԵՐՈՒԱՆԴ

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ XII

ԼԵՌՆԱՎԱՅՐ – ԿԻԼԻԿԻԱ

Լեռնավայրի դաշնակցական կազմակերպութիւնը, բացի պատմական Կիլիկիայէն՝ կը տարածուէր նաեւ Սուրիոյ եւ Լիբանանի կարեւոր քաղաքներուն վրայ, ինչպիսին էին Հալէպն ու Պէյրութը: Կը ղեկավարուէր համեմատաբար աւելի ազատ պայմաններու մէջ գտնուող Եգիպտոսէն: Չորրորդ Ընդհ. Ժողովի որոշումով այլեւս գոյութիւն չունէր Լեռնավայրի Պատ. Կեդր. Կոմիտէն, որ փոխարինուած էր Օժանդակ մարմնով մը, նոյնպէս հաստատուած Աղեքսանդրիոյ մէջ:

Սահմանադրութեան հոչակումէն ետք, շարք մը երիտասարդ գործիչներու առաքումով նոր թափ պիտի տրուէր Լեռնավայրի վերակազմակերպման: Շրջանը ահազանգի մատնող գլխաւոր դէպքը՝ Ատանայի աղէտ անունով ծանօթ կոտորածներն ու աւերածութիւններն էին:

* * *

Լեռնավայրի թղթածրարին համար նկատի առած ենք հետեւեալ փաստաթուղթերը.–

1.- «Տեղեկագիր Հ.Յ.Դ. Լեռնավայրի Օժանդակ մարմնի, 1909 թ. Յուլիս 20»:

2.- «Տեղեկագիր Հողաբլուրի, շրջակայ գիւղերու եւ Եդեսիոյ»:

3.- Ընդհանրապէս Պոլսոյ Պատ. մարմնին ուղղուած գրութիւններ՝ տեղւոյն կուս. մարմիններէն եւ անհատ գործիչներէ:

Փաստ. 1538-12

1.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Հ.Յ.Դ. ԼԵՌ[ՆԱՎԱՅՐԻ] ՕԺ[ԱՆԴԱԿ] ՄԱՐՄՆԻ

Լեռնավայրի Օժանդակ մարմինը, կազմուած Արեւմտ. Բիւրոյի հրահանգով, ընկերներ Ն. Հանգոյց[1]*, Բ. Շահպազ եւ Մ. Խաչատուրեանէ, սկսաւ իր գործունէութեան 1907 Հոկտ. ամսուն: — Ընկեր Հանգոյցի Աղեքսանդրիայէն մեկնելէն յետոյ, անոր փոխարինեց, Բիւրոյի հաւանութեամբ, ընկեր Տ. Եաղուպեան:*

Լեռնավայրի Օժ. Մարմնի համար իրաւասութեան որոշ սահման գծուած չըլլալով, անիկա կը կատարէր սոսկ միջնորդի դերը, Արեւմ. Բիւրոյի եւ Լեռ.ի շրջանի միջեւ, բոլոր կարեւոր ձեռնարկներն ու կարգադրութիւնները ընելով Արեւմ. Բիւրոյի հաւանութեամբ եւ անոր հրահանգով:

*
* *

Մարմինս երբ գործի ձեռնարկեց, Լեռ.ի շրջանի ամենակարեւոր երկու վայրերը «Մոց» եւ «Դաշտ» կը գտնուէին շատ աննպաստ դրութեան ու անկերպարան վիճակի մը մէջ[2]*:*

Մոցի ընկերները որոնք նախապէս կը ներկայացնէին մէկ խումբ միայն («Մայր» խումբ) ու անմիջական հրկողութեան ներքեւ կը գտնուէին Դաշտի մարմնին, այդ միջոցին արդէն երկուքի բաժնուած էին: Անոնց մէկ մասը կը մնար իր նախկին դրութեան մէջ, իսկ նորակազմ «Հսկիչ» խումբը, որ գլխաւորապէս ինքն էր արտասահմանի հետ յարաբերութիւն մշակողը, կը ձգտէր դուրս գալ Դաշտի հսկողութենէն ու ինքնուրոյն գործել:

Այս երեւոյթներու հետեւանքով Դաշտի մարմնի եւ «Հսկիչ»ի միջեւ ծնունդ առած պայքարը մէկ կողմէն իսկ միւս կողմէն «Մայր» խումբի ընկերներէն մի քանիսին «Հսկիչ» խումբի հետ եւ փոխադարձաբար ունեցած կարգ մը անձնական հաշիւներով խառն կռիւները ու կրքերը այնքան լարուած էին, որ բուն գործը վտանգուելու աստիճանին հասած էր:

Իսկ միւս կողմէն Դաշտի դրութիւնը բոլորովին անկերպարան վիճակ մը կը ներկայացնէր:

Մարթին[3] *նոր ազատուած բանտէն (իր ծննդավայրը աքսոր գնալու ժամանակ, ոստիկաններու ձեռքէն խոյս տուած ու ապաստանած էր Դաշտ, ստիպուած ըլլալով գաղտնի ապրիլ այնտեղ) ի վիճակի չէր հրապարակ գալ եւ ցրուած ու լքուած ուժերը ի մի հաւաքել. իսկ Մոցի հետ ունեցած պայքարն ալ աւելի եւս կը շեշտուէր եւ կը սպառնար գործի քայքայման:*

Կարծես տիրողի եւ կատակողի պայքար մըն էր որ ծայր տուած էր այդ երկու կէտերու միջեւ:

Դաշտ՝ իբրեւ Լեռ.ի շրջանի միակ վարիչ, յանձին Մարթինի կը ներկայանար իբր գերագոյն մարմին ու կ'ուզէր անպայման հպատակեցնել իրեն «Մոց»ը եւ սահմանափակել զայն միայն իր միջնորդի (Արտասահմանի եւ Երկրի) երկրորդական դերին մէջ առանց ուրիշ ոեւէ իրաւասութիւն թոյլատրելու անոր: Իսկ «Մոց», իր կարգին, զգալով իր մէջ գործելու անզուսպ եռանդ կը ձգտէր դուրս գալ Դաշտի հովանաւորութենէն ընդլայնելու համար իր գործունէութեան սահմանները եւ լիովին գործելու:

Մենք, նկատելով, որ ներքին այս, թէեւ ինքնին թեթեւ կռիւները կարող են աւելի սուր կերպարանք ստանալ ու անախորժ հետեւանքներու շարժառիթը դառնալ, ջանացինք ամէն կերպով վերացնել այս դժգոհութիւնները եւ թէ՛ մեր կողմէն, թէ մանաւանդ Արեւմտ. Բիւրոյի թելադրութեամբ գրուած յորդորական նամակներով ու խորհուրդներով, յաջողեցանք երկու կողմէն փոխադարձ զիջումներով փակել այս հարցը:

Սակայն, հազիւ թէ ներքին տարաձայնութիւնները վերջացած եւ գործերը գտած էին իրենց նորմալ ընթացքը, ահա յանկարծ դուրս եկաւ Սարհատի[4] *ծանօթ սկանդալը:*

Մեր պաշտօնավարութեան հէնց սկիզբէն, մէկ կողմէն նկատելով Երկրի ընկերներու պահանջը եւ միւս կողմէն տեսնելով մանաւանդ գործերու անկերպարան ու թոյլ վիճակը, գրած էինք Արեւմ. Բիւրոյին եւ գործիչ ուղած էինք անկէ, իմացած ըլլալով մանաւանդ այս վերջինէն, որ արդէն Դ. Ընդհ. Ժողովի կողմէն մի քանի ընկերներ նշանակուած են, իբրեւ գործիչ այս շրջանի համար: Սակայն հակառակ երկրի ընկերներուն Բիւրօ գրած կրկնակի նամակներուն եւ մեր կողմէն ալ յաճախակի եղած դիմումներուն, այդ նշանակուած գործիչները չեկան եւ երկիրը մնալով այսպէս առանց կարող եւ գիտակից ղեկավարի զոհ գնաց Սարհատ եւ ընկ. կողմէն լարուած թակարդներուն:

Սարհատ, դժգոհ՝ Դ. Ընդհ. Ժողովի կողմէն իր մասին տրուած որոշումներէն եւ չբաւականանալով Եգիպտոսի ընկերական շարքերուն մէջ սերմանած պառակտումներէն, Դաշնակցութենէն վրէժ լուծելու տղայական մտածումներէն տարուած, աւելի առաջ մղել ուզեց իր ձախաւեր ու նախակազմակերպական գործունէութիւնը եւ մտաւ Լեռ.ի շրջանը: Օգտուելով Մարթինի վաղեմի բարեկամութեան հանգամանքէն ու մանաւանդ անոր անգիտակցութենէն, յաջողեցաւ զանազան սուտ ու սխալ տեղեկութիւններով ու կարգ մը առասպելներով համոզել զայն ու կապել իրեն, քարշ տալով անոր հետ նաեւ Դաշտի, Հովիտի, Կարմիր Լեռի եւն. ընկերները, որոնք տեսնելով, որ Մարթին, իրենց շէֆը, յարած է Սարհատի, իրենք ալ հետեւեցան անոր ու անկէ վերջն է, որ հրապարակ եկաւ այն համբաւաւոր «Կոչ»ը ուղղուած արտասահմանի «Բողոքող դաշնակցականներուն»:

Մենք, օրը օրին այս ամէն անցուդարձը տեղեկագրելով Բիւրոյին, ջանացինք հէնց սկիզբէն անհետեւանք թողնել Սարհատի ջանքերը. թէ՛ մեր կողմէն եւ թէ Բիւրոյի կողմէն գրուած շատ մը նամակներով հասկցուցինք Մարթինին իր ահաւոր սխալը եւ զգուշացուցինք զինքը, յիշեցնելով նաեւ Դ. Ընդհ. Ժողովի որոշումները Սարհատի մասին, որոնք շատ կանուխէն տեղեկագրուած էին թէ՛ իրեն եւ թէ Լեռ.ի բոլոր ընկերներուն:

Սակայն այս ամէնը ոչ մի օգուտ չտուին եւ արտասահմանի մէջ տարածուած հոսանքը պահ մը կը սպառնար տարածուիլ նաեւ Լեռ.ի այն շրջաններն ալ որոնք զերծ մնացած էին Սարհատի սադրանքներէն: Մոցի ընկերներն ալ սկսած էին մի տեսակ կասկածոտ ու վարանոտ վերաբերում ունենալ դէպի Դաշնակցութիւնը:

Այս միջոցին, բարեբախտաբար, ընկեր Արշակ որ Եգիպտոս կը գտնուէր եւ Բաստի շրջանը պիտի մեկնէր[5] *յանձն առաւ իր ուղեւորութիւնը կատարել Դաշտի ճամբով ու մեր խնդրանքով խոստացաւ որոշ ատեն մնալ այդ շրջանները եւ ջանալ կարգի բերել այնտեղի գործերը:*

Սակայն ոչ Արշակ եւ ոչ ալ իրմէ յետոյ Բալկ. Կ. Կ.էն իբր Լեռ.ի գործիչ յանձնարարուած Մանուկը, զոր այստեղէն մենք ուղարկեցինք, չկարողացան խելքի բերել Մարթինը:

Ասոնցմէ վերջ, գրեթէ Սահմանադրութեան հռչակման հետ միաժամանակ ներս անցաւ նաեւ Ճեմիլը[6]*, իր իսկ կամքով:— Այս ընկերը յանձնարարուած էր մեզ Կովկասէն ընկեր Ս. Զաւարեանի կողմէն եւ պիտի*

1.- Ն. Հանգոյցը՝ Նիկոլ Աղբալեանն է, որ իբր գործիչ ուղարկուած էր Եգիպտոս, ուր մնաց 1905 թ. Դեկտեմբերէն մինչեւ 1908 թ. Մայիս ամիսը, գործելով նաեւ Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ:

2.- Ծածկանուն-տեղանուններու բացատրութիւնը տեսնել տեղեկագրի վերջին մասին մէջ:

3.- Լեռնավայր-Կիլիկիոյ հին գործիչներէն՝ Մարթին Սուրատեան:

4.- Սարհատ, Ամերիկայէն եկած գործիչ Յունաստանի, Իզմիրի եւ Կիլիկիոյ մէջ, անցագրի անունով՝ Յակոբեան Ժան-Ժագոպ:

5.- Արշակ Սուաճեան, Եգիպտոսի ընկերներէն, որ Սեբաստիա (Բաստ) պիտի մեկնէր Փոքր Հայքի շրջանը կազմակերպելու նպատակով:

6.- Ֆերիտ Ճեմիլ, ծանօթ նաեւ Տիգրան Ծամիուր ծածկանունով (Տ. Ամսէեան):

գնար իր հայրենիքը Սղերդ եւ որ ընտրեց Հալէպի գիծը։

Այս ընկերներու Դաշտ ներկայութիւնը, թէեւ շատ ուշ, բայց վերջապէս ունեցաւ իր արդիւնքը։

Հովտի ընկերները բաւական կանուխէն հասկցան իրենց սխալը եւ նամակով մը յետս կոչումն ըրին «Կոչ»ի մէջ իրենց գրածները։ Իսկ ծոցեցիք բոլորովին խզեցին իրենց յարաբերութիւնը Մարթինի հետ։ Այս վերջինն ալ, թէեւ բաւական ուշ, բայց վերջապէս անդրադարձաւ իր սխալին վրայ եւ իր համախոհներով յայտնեց իր սխալած՝ ինչպէս նաեւ Սարհատ եւ ընկ. հետ իր յարաբերութիւնը խզած ըլլալը։

Զմոռնանք ըսելու նաեւ, որ տեղւոյս «բողոքող»ներու շրջանին մէջ անակնկալ կերպով առաջ եկած պառակտումի ժամանակ մեր ձեռքը անցաւ Մարթինի կողմէն Սարհատ, Առանձար եւ ընկ. ուղղուած կարգ մը նամակներ ու զանազան տոքումէնտներ որոնք աւելի լոյս սփռեցին անոնց այս գործունէութեան!! շուրջը։ Այս նամակներն ու փաստաթղթերը իր ատենին փոխադրած ենք Արեւմ. Բիւրօ։

*
* *

Լեռ.ի շրջանի կազմակերպուած վայրերն էին.

1- Ծոց — Բէյրութ
2- Կարմիր լեռ — Անտիոք
3- Հեղեղատ — Քեսապ
4- Դաշտ — Հալէպ
5- Հովիտ — Այնթապ
6- Քարձոր — Կիւրին
7- Աւազան — Ուրֆա
8- Խորշ — Քիլիս

Այս տեղերու հետ նախապէս յարաբերութիւն կը մշակուէր Հալէպի միջոցով, իսկ Մարթինի խնդրէն յետոյ Ծոցն էր, որ կը թղթակցէր այս շրջաններու հետ մինչեւ Սեւ-Վիշապ (Տիգրանակերտ)։

*
* *

Լեռ. Օժ. մարմնի տեւողութեան շրջանին մէջ, մեր գլխաւոր գործունէութիւնը կայացած է հետեւեալ երկու կէտերու շուրջը.

Ա.- Գրականութեան փոխադրութիւն
Բ.- Գրաւոր պրոպագանդ

Մարմինս, իր սկսած օրէն մինչեւ Օսմ. Սահմանադրութեան հռչակուիլը, Երկիր մտցուցած է 1064 կտոր զանազան գրքեր, որոնցմէ 364ը հայերէն, 180 եւրոպական լեզուներով (Ֆրանս., գերմ. եւն.) եւ 520ն ալ թուրքերէն. ասոնցմէ դուրս են թերթերը, ինչպէս «Դրօշակ», «Ռազմիկ», «Հայրենիք», Կովկասի թերթը, «Եէնի-Ֆիքը», «Թէրաքքի» եւն. որոնք պարբերաբար կը փոխադրուէր։

Այս ամէնը փոխադրուած են Ծոց ուրկէ Հալէպ եւ այնտեղէն ալ անշուշտ շրջանի զանազան կողմերը։

Իսկ ինչ կը վերաբերի գրաւոր պրոպագանդային, մենք ջանացած ենք, ըստ կարելւոյն, նամակներով հարկ եղած թելադրութիւնները ընել Երկրի ընկերներուն, մասնաւորապէս «Հսկիչ» խումբին, որոնք սահմանադրութենէն մի քանի ամիս առաջ կազմեցին 3 հոգինոց մարմին մը պաշտօն ունենալով շրջուն պրոպագանդիստի գործը։ Ասոնց յատկացուեցաւ որոշ բիւրղէ Արեւմ. Բիւրոյի կողմէն։ Սակայն չունենալով այս մարմնի գործունէութեան տեղեկագիրը, չպիտի կարողանանք ոեւէ կարծիք յայտնել արդիւնքի մասին։

Լեռ. Օժ. մարմինը զէնքի փոխադրութեան գործով չզբաղեցաւ, որովհետեւ՝ նախ որ նմանօրինակ ձեռնարկի մը իրաւասութիւնը չունէր եւ երկրորդ որ այս տեսակ գործի համար ոեւէ բիւրղէ յատկացուած չէր Դ. Ընդհ. Ժողովի կողմէն։ Մեր կողմէն միայն երկու տասնհարուածեան մաուզէր ատրճանակ (167 բաղրոնով) ղրկուած է Դաշտ այնտեղի ընկերներու պահանջով։

Մենք ձեռքի տակ չունենալով Լեռ.ի շրջանի զանազան կէտերու մանրամասն տեղեկագրերը, կը բաւականանանք միայն ամփոփ մէկ ուրուագիծը ներկայացնելու մեր գործունէութեան ընթացքում տեղի ունեցածներուն։

Հ. Ց. Դ. Լեռ. Օժ. Մարմնի կողմէն

ՎԱՀԷ ՑՈՎՀԱՆՆԷՍ

Աղեքսանդրիա,
20 Յուլիս 1909

Ց.Գ.- Ներկայիս կը միացնենք նաեւ մեր ընդհ. հաշուեկշիռը։

2.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՀՈՂԱԲԼՐԻ [ԱՅՆԹԱՊ], ՇՐՋԱԿԱՅ ԳԻՒՂԵՐՈՒ ԵՒ ԵԳԵՍԻՈՅ

Հողաբլուրի (Այնթապ եւ շրջակայք) այս տեղեկագիրը եւս կազմուած է Դ. Ընդհ. Ժողովի աւարտէն ետք. թուական չունի. առաջին էջի վերի ձախ անկիւնը գրուած է. «Ստ. Սեպտ. 1, դիւան Ընդհ. Ժողովի»։ Պակսող տարեթիւը 1907 չի կրնար ըլլալ, որովհետեւ տեղեկագրին մէջ խօսք կայ «յետ Սահմանադրութեան» մասին. խօսքը անշուշտ կը վերաբերի 1908 Յուլիսին հռչակուած Օսմանեան սահմանադրութեան։ Պէտք է եզրակացնել ուրեմն որ տեղեկագրի կազմութեան հաւանական ամէնէն կանուխ տարին 1908 է։

ՀՈՂԱԲԼՈՒՐ

Հողաբլուրը կառուցուած է արեւմուտքէն դէպի հիւսիս-արեւելք երկարող 3 բլուրներու վրայ, որուն երկուքը — միջինը եւ արեւմտեանը իրենց յարակից թաղերով գրաւած են հայերը։ Քաղաքը ծովու մակերեսէն 2000 ոտք բարձր ըլլալով կլիման բարեխառն ու շատ առողջարար է։

ԲՆԱԿՉՈՒԹԻՒՆ

Թուրք	8.000 տուն
Քիւրտ	500 տուն
Հրեայ	300 տուն
Հայ լուսա[ւորչական]	4.000 տուն
Լատին	30 տուն
Հայ բողոք[ական]	1.000 տուն
Հայ կաթոլիկ	75 տուն
Մօտաւորապէս	14.000 տուն
կամ	70.000 բնակիչ։

ԿՐԹԱԿԱՆ

Թուրքեր.— Ունին արական մէքթէպ ի րիւշտի մը եւ 5 ծաղկոց նոյնպէս արական. աղջկանց համար ունին մէկ ծաղկոց միայն. թէ քաղքի եւ թէ շրջակայ գիւղերու թուրք վարժարաններուն համար յատկացուած է 280 լիրա միայն. Մէարիֆը[7] 500 լիրա եկամուտ ունի, որուն 280ը վերոյիշեալ պիւտճէն կը կազմէ իսկ մնացածը չենք գիտեր ո՛ր լաբիւրինթոսի մէջ կ'իյնայ։

Քիւրտեր.— Քրտերը կրթական որեւէ հաստատութիւն չունին։

Հրեայք.— Ունին վարժարան մ'որ ունի 40 լիրա պիւտճէ, 70 ուսանող եւ 3 ուսուցիչ։

Հայ լուսաւորչական.-

Արական	ուսանող	ուսուցիչ	պիւտճէ
Ազգային կրթարան	250	10	240
Վարդանեան կրթարան	200	8	210
Ներսէսեան (Ազգ.) նախակրթ.-------	460	10	200
Հայկազնեան (Ազգ.) նախակրթ.------	120	4	60

Իգական

	ուսանող	ուսուցիչ	պիւտճէ
Հայկանուշեան (Ազգ.) նախակրթ.--------	350	9	200
Կրթասիրաց նախակրթ.----------	150	5	100
Մանկապարտէզ (2 հատ)	150	6	100
Ծաղկոց (10 հատ երկսեռ)	500	10	150
(Արական եւ իգական համագումար) ----------	2180	62	1260

Հայ բողոքական վարժարաններ
2 նախակրթարան

(Արական)	300	8	300
2 Աղջկանց վարժարան	150	10	150
3 Տարրական նախակրթ.	300	7	200
3 երկսեռ ծաղկոց	150	3	30
1 մանկապարտէզ	50	2	40
1 որբանոց (Հալլաճեան Ազգ.) ---------	100	3	200
Համագումար ----------	1050	33	920

Լատին

1 վարժարան (Արական)	125	4	100
» » (Աղջկանց)	60	8	մայրապետ

7.- Մէարիֆ՝ հանրային կրթութեան տեսչութիւն։

Հայ Կաթոլիկ

Կրթական գործի մէջ լատիններու հետ միացած են

[Կրթական] օտար հաստատութիւններ

	ուսանող	ուսուցիչ	պիւտճէ
1 Գոլէճ (գիշերօթիկ)	180	14	1000
1 Սէմինէրի	120	6 վրժհի	500
1 Որբանոց (Անգլ-ամերիկեան)----	75 երկսեռ	4 վրժհի	350

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Թուրքեր.— Ունին 50է *աւելի մզկիթ եւ* 100է *աւելի առանց մինարէի (էօքսիւզ) ճամիներ։ Ունին* 1000է *աւելի ձրիակեր մոլլաներ որոնց մեծամասնութիւնը զինուորագրութենէ ազատուելու համար ճերմակ փաթթած մոլեռանդ յետադիմական են։*

Հրեայք.— Ունին մէկ սինակոկ եւ մէկ ռաբբունի եւ մէկ ռաբբունապետ։

Հայ լուսաւորչական.— Ունին եկեղեցի մը եւ 9 *քահանայ։*

Հայ բողոքական.— 3 *աղօթարան եւ* 3 *պաստուելի։*

Լատին.— 1 *վանք,* 4 *քահանայ եւ* 1 *քահանայապետ։*

Հայ կաթոլիկ.— 1 *եկեղեցի եւ* 1 *վարդապետ։*

1. *Մ[իութիւն] Ց[առաջդիմութիւն] Ընկերութիւնը.— Ունի* 180 *անդամ* 130է *աւելին թուրք,* 4*ը հայ լուսաւորչական եւ մնացածը բողոքական։*

2. *Հնչակեան.— Ունին* 100 *անդամ, լսարան մը իրը պրոպագանդի վայր։*

3. *Իթթիհատ եւ Թէավվիւն.— Որոշ ծրագիր մը չունին, եւ խուժանային համախմբութիւն մըն են, պետ ունենալով Ալի Ռիզա անուն խուժանապետ մը։*

4. *Դաշնակցութիւն.— Ունինք* 100 *ընկեր եւ* 25 *ընկերուհիներ Կարմիր Խաչի ընկերուհիներ անուան տակ աշխատող։ Ունինք ընթերցատուն մը եւ* 150 *կտոր յեղափոխական, ընկերվարական գրքեր. ունինք երկու լսարան, մին արական եւ թրքերէն լեզուաւ, միւսը երկսեռ եւ հայ լեզուաւ։*

ԳԻՒՂԵՐ ԵՒ ԳԻՒՂԱՔԱՂԱՔՆԵՐ

Հողաբլուրը ունի 190 *հատ գիւղեր, գիւղաքաղաքներ ու մի քանի աւաններ, որոնց ամէնը, միայն մէկ բացառութեամբ, թուրքերէ կը բաղկանան. քաղաքէս դէպի արեւելք,* 6 *ժամ հեռու, ունինք Օրուլ անուն գիւղ մը ուր* 15-20 *տունի չափ հայեր կան. ունին եկեղեցի մը եւ քահանայ մը։ Ուրիշ հայ կամ հայախառն գիւղ չունինք։*

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ

Ունինք տեղային ընդհանրացած երկու արհեստ — մանուսայագործութիւն եւ խաղախորդութիւն. առաջինը հայոց ձեռքն է իսկ վերջինը տաճկաց։ Մանուսայագործութիւնը իրենց վարպետներով միասին մօտ 8000 *մարդ կը սնուցանէ, իսկ խաղախորդութիւնը՝* 1000։ *Վաճառականութիւնը եւ սեղանաւորական գործառնութիւնները մեծաւ մասամբ քրիստոնեաներու ձեռքն են. արհեստաւոր դասակարգը նոյնպէս մեծ մասամբ քրիստոնեաներէ կը բաղկանայ. թուրքերը կը զբաղին մսավաճառութեամբ, մանրավաճառութեամբ, պագալութեամբ եւայլն։*

Շրջակայ գիւղերու 60/100*ը քաղքիս եւ Հալէպի պէյերուն կը պատկանի. աւելորդ է ըսել թէ խեղճ գիւղացիութիւնը կարծես տարիներէ ի վեր վարժուած տնտեսական անձուկ վիճակի, անկեալ, վերջին ծայր աննախանձելի վիճակ մ'ունին։ Քաղաքիս գլխաւոր արտադրութիւններն են, խաղող, պիստակ, ձիթապուղ, ցորեն, գարի, եգիպտացորեն եւայլն։*

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Կառավարական աստիճանը գայմագամութիւն է.

Ե. զօրաբանակի կը պատկանի եւ զինուորութիւնը 2 *վաշտի բաժնուած է — Այնթապի վաշտ եւ Գրզզլ Հիսարի վաշտ։*

Ունինք զօրանոց մը եւ նահապետական դրութեամբ կառուցուած անշուք պալատ մը։ Ունինք 10 *պահականոց, պարսկական հիւպատոսարան մը։*

Ունինք չորս գլխաւոր քաղաքական կուսակցութիւններ

ԵԴԵՍԻԱ (ՈՒՐՖԱ)

Ուրֆա բերդաքաղաքը կը գտնուի Միջագետքի կեդրոնը Եփրատայ ափերէն 60 *մղոն հեռու՝ դէպի արեւելք։ Քաղաքի աշխարհագրական դիրքը դաշտային է. ընդհանրապէս հայերը գրաւած են անոր արեւելեան մասը, Թրլֆուտրը բլուրը եւ անոր յարակից տեղերը, որուն մօտերը կը գտնուի նաեւ հայոց եկեղեցին. հայերու թաղը ամուր է եւ կ'իշխէ քաղաքին վրայ։*

ԱՋԳԱԳՐԱԿԱՆ

Ուրֆա 60.000*ի չափ բնակիչ ունի.* 5-6 *հազար տուն խալամ,* 3 [*հազար*] *տուն հայ,* 3-4 *հարիւր տուն բողոքական, նոյնչափ եւ ասորի,* 200 *տուն ալ քաղդէացի եւ կաթոլիկ։*

Քաղաքը ի հնումն ոստանը լինելով ասորական փոքրիկ պետութեան, հայն ու ասորին երկար ատեն քով քով ապրելով եւ տարիներու ընթացքում միջազգային ամուսնական յարաբերութիւններ հաստատելով, ասորիներու մեծ մասը լուծուեր են հայոց մէջ, իրենց նկարագրի տխուր եւ թերի կողմերը դրոշմելով հայերու մտքին եւ սրտին վրայ։

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ

Հայերը տիրացած են առեւտրական ասպարէզին եւ առանց բացառութեան բոլոր արհեստներին։ Հայերը կը կազմեն քաղաքին կենսունակ տարրը եւ ողնասիւնը. 95*ի աղէտալի դէպքէն ի վեր քաղաքը տակաւին թշուառութեան եւ աղքատութեան լայն հետքեր կը կրէ. չքաւորութեան մատնուած եւ կամ միանգամ ընդմիշտ փճացած օճախներ փոքրամասնութիւն մը չեն կազմեր։*

ԿՈՒԼՏՈՒՐԱԿԱՆ

95ի դէպքը ուրֆացիներուն համար իմացական վերազարթնումի դարագլուխն է եղած. յետ այնու կուլտուրապէս աւելի բարձր մակարդակի մը հասնելու ձգտումը ունեցեր է անընդհատ եւ յար։ Բայց աղքատութիւնը իրը անանցանելի պատուար արգիլեր է ուրֆացին իր փափաքը գոհացնելէ։ Դպրոցները աննախանձելի վիճակ մ'ունին. հետեւաբար ապագայ սերունդը զուրկ է միջավայրի պահանջից համաձայն դաստիարակութեան խնամքներէն։

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

Ջափազանց, նոյնիսկ կրօնամոլ ըսելու չափ կրօնասէր է ուրֆացին։ Ունի եկեղեցի մը Ս. Աստուածածնի նուիրուած. ունի նաեւ Ս. Սարգսի վանքը՝ քաղաքէն 10-15 *վայրկեան հեռու բլուրի մը վրայ կառուցուած։*

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ

Հոն որեւէ կուսակցութիւն մուտ գտած չէ ցարդ. թէեւ յետ Սահմանադրութեան մի քանի երիտասարդներ Հ. Ց. Դաշնակցութեան անուան տակ գացած են, բայց ջոջ դասակարգի ոմանց դիտողութիւններէն վիրաւորուելով՝ տեղորական գործողութեան ենթարկել ուզած են զանոնք։ Ասոր նման տհաս եւ համբակ գործելակերպով վարկաբեկած են Դաշնակցութիւնը, հետեւաբար եւ յեղափոխութիւնը։ Ասիկա մեզ համար ցաւալի վնաս եւ մեծ կորուստ մըն է զոր շուտ ընդ փոյթ դարմանելու համար պարտ ու պատշաճն տնօրինել անհրաժեշտ է։

ԳԻՒՂԵՐ ԵՒ ԱՒԱՆՆԵՐ

Ա. Նիզիպ

Թրքախառն աւան մը՝ որ 50-60 *տուն լուսաւորչական ունի. ունի նոյնպէս եկեղեցի մը եւ վարժարան մը. քահանան եւս իրը օգնական ուսուցիչ կը ծառայէ։ Բողոքական չկայ. կաթոլիկ երկու տուն միայն. թուրքերը* 450 *տուն են։ Գիւղը դաշտային է. ունի նաեւ* 20 *տուն հրեայ։ Քրիստոնեայք առանց բացառութեան արհեստաւոր են. հրեայք փերեզակ են. երկրագործութիւնը ամբողջութեամբ թուրքերուն ձեռքն է։ Գլխաւոր արտադրութիւնն է ձիթապտուղ. ունի* 5 *մասմանա (օճառի գործարան). հոն ունինք* 3-4 *ընկեր միայն. կառավարութեան ձեւն է «միւտիրութիւն»։*

Բ. Եհնէշ (Հռոմկլայ)

Եփրատի եզերքը Հողաբլուրէն տասը ժամ դէպի հիւսիսային արեւելք սքանչելի դիրքով զուտ 100 *տուն հայ լուսաւորչականներէ բաղկացեալ գիւղ մըն է։ Ունին եկեղեցի մը եւ վարժարան մը։ Կը զբաղին երկրագործութեամբ. շատ չարքաշ են եւ ունին քաջ ու զինուվարժ երիտասարդներ։ Հնչակեանք ունին* 10*ի չափ ընկերներ հոն։ Գիւղի անմիջապէս վերեւը կայ Ներսէս Շնորհալւոյ բերդը, որը եւ հայերու ուխտատեղին է։*

Գ. Ճիպին

Ունի 200 *տուն քրիստոնեայ,* 10 *տուն բողոքական իսկ մնացածը լուսաւորչական. բայց ցաւելով կ'ըսենք թէ կրօն[ական] եւ ազգ[ային] զգացումներէ կատարելապէս զուրկ են. եթէ մի քիչ նեղուին կը տեսնաս որ ամէնքը մէյ մէկ սիւնի՝ մոլեռանդ թուրքեր կը դառնան, օր մ'ետք կրկին քրիստոնէութիւնը կ'ընդունին. կան ընտանիքներ որոնց մի մասը թուրք է իսկ միւս մասը քրիստոնեայ։ Ունին եկեղեցի մը եւ խիստ խեղճուկ վարժարան մը։*

Դ. Պիրէճիկ

Եփրատի անմիջապէս եզերքը չինուած դաշտային երկիր մըն է։ Ունի 200 *տուն հայ, եւ* 200 *տուն թուրք,* 30 *բողոքական, նոյնչափ եւ կաթոլիկ։ Քրիստոնեայք ունին մէյ մէկ եկեղեցի եւ մէյ մէկ վարժարան։ Գրեթէ ամէն տեսակ արհեստ եւ վաճառականութիւն քրիստոնեաներու ձեռքն է։ Մենք թէպէտ հոն* 3-4 *ընկեր ունէինք բայց ուսանող ղլալնուն ստիպուեցան դուրսերը երթալ. հետեւաբար հոն ընկեր չունինք։* 95*ի կոտորածին* 20*ի չափ ընտանիքներ տաճկացած եւ ցարդ անդարձ կը մնան։*

Ե. Պումպուճ

Ունի 15 *տուն քրիստոնեայ. ոչ եկեղեցի ունի եւ ոչ վարժարան. առ հասարակ աղօրեպաններ*[8] *են. դիրքը դաշտային է եւ գլխաւոր արտադրութիւնն է եգիպտացորեն։*

Սիրելի ընկերներ, իբր մեր շրջանի բոլոր մարմիններու թարգմանը կը փութանք Ձեր նկատողութեանը յանձնել յետագայ երկու կենսական պահանջները,—

Ա.- Կիլիկեան Գոլէճի մը բացումը.- սոյն նպատակին համար լոկ մեր քաղաքը կրնայ եւ տրամադիր ալ է երեք հազար օսմանեան ոսկի հայթայթել։ Գոլէճի մը օգտակարութիւնէ ճառել՝ ըստ մեզ աւելորդ է։

Բ.- Մեր շրջանի անկերպարան վիճակը կը կանոնաւորուի եւ Ուրֆայի եւ Մարաշու պէս տեղեր վարկաբեկ եղած Դաշնակցութեան անունը իր նախկին վարկն ու պատիւը կը ստանայ եթէ հոս ղրկուի մնայուն, կարող գործիչ մը որ միեւնոյն ժամանակ իր վրայ միացնէ կարող պրոպագանդիստի, կազմակերպիչի բարեմասնութիւնները, մինչեւ յարմար ժամանակ մը յետաձգելով հակակրօնական եւ հակակղերական պայքարը, լոկ եւ միակ վերոյիշեալ երկու առաջարկը միացնելու, իրականացնելու աշխատի։ Գործիչը պէտք է լինի խոհեմ, որ իւր հրահանգներով եւ անձին օրինակովը զգուշացնէ տաքարիւն երիտասարդութիւնը յախուռն եւ անշրջահայեաց ընթացքէ։

Գործիչը պէտք է որ հմտութիւն ունենայ ընկերվարական եւ տնտեսական խնդիրները ձեռնհասօրէն լուծելու, գիտնայ բանուոր-էսնաֆ դասակարգի վիճակը բարւոքելու լուրջ ձեռնարկներ ընել։

Հ. Ց. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՀՈՂԱԲԼՈՒՐԻ ԿՈՄԻՏԷ

ԱԼԻՇԱՆ ԵՓՐԱՏ ՑՈՅՍ

8.- Զրաղացպան։

Փաստ. 53-138

3.– ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԷՆ ԼԵՌՆԱՎԱՅՐԻ ՕԺԱՆԴԱԿ ՄԱՐՄՆԻՆ

6 Օգոստոս 1908

Լեռնավայրի Օժանդակ մարմնին

Ընկերներ,

Ստացել ենք Ձեր նամակները, ինչպէս եւ Լեռնավայրի շրջանի նամակների պատասխանները, եւ բոլորի պատասխանները ամփոփելով Ձեզ ենք ուղարկում, խնդրելով Լեռնավայրին վերաբերեալ բոլոր կէտերը արտագրել եւ ուղարկել այնտեղի մեր ընկերներին։

Սահմանադրութիւնը այդպէս թափով երկրում հաստատուելուց յետոյ անհրաժեշտ է որ գործունեայ տարրը մտնի Երկիր, ամէն մարդ իր բնավայրը, եւ մի ուժեղ պրոպագանդով աշխատէ ժողովրդականութիւն ձեռք բերել։ Ժամանակը շատ թանկ է եւ պէտք է օգտուել նրանից։ Պէտք է ձգտել շրջաններ ձեռք բերել եւ ամէն տեղ Դաշնակցութեան հմայքը բարձր պահել, որպէսզի կարելի լինի մեր ծրագրի ոգին թափանցել տալ ժողովրդական բոլոր խաւերում եւ ինքնապաշտպանութեան գործը եւ նրա անհրաժեշտութիւնը ըմբռնել տալ բոլորին։

Այս հոգով նամակներ գրեցէք ամէն տեղ ուր կարելի է եւ այդ մտքով պրոպագանդ մղեցէք մեր համակիր շրջաններում։ Շատ հասկանալի է որ պէտք է հաւատ ներշնչել այն բոլորին, որոնք մտածում են թողնել երկիրը։ Հոգով փարել բնավայրին եւ կուռ ջանքերով հող պատրաստել ապագայ մեր գործունէութեան։

Չնայած առաջ եկած խոշոր փոփոխութեան երկրում, մեր տակտիկի եւ գործունէութեան մէջ ոչ մի փոփոխութիւն չի մտնում մինչեւ առաջիկայ Ընդհանուր Ժողովը։

Շատ գոհ ենք որ Լեռնավայրի Շրջանային ժողովը վերջացաւ եւ ամէն մէկը ցրուեցաւ իր վայրը։

Արշակի վերաբերեալ տուած մեր որոշումները մնում են իրենց ոյժի մէջ, այն է՝ միւս ընկերների հետ միասին աշխատէ տեղական կազմակերպական գործում։

Եթէ օր. Զարուհուն[9] Եդեսիա գնալը հաճելի է, կարող են կարգադրել, հակառակ պարագային կարող է գնալ Կովկաս, ինչպէս այդ առթիւ արդէն գրուած է։

Նազարէթ Չաւուշի[10] եւ այլ բանտարկեալներին (որոնք այժմ ազատ են) օգնելու համար գրուած է Ձեզ որպէսզի դիմէք Կարմիր խաչի ընկերութեան եւ հարկ եղած օգնութիւնը անէք։

Ինչ վերաբերում է որեւէ ապստամբական ձեռնարկի, որի համար գրած են եւ նոյն իսկ արծուաբերդցի[11] որոշ անուններ տուած, առ այժմ թողնելու է այդ միտքը ու զբաղուելու լուրջ կազմակերպութեամբ։

Շրջանային ժողովի տեղեկագիրը, որի մասին գրուած է Լեռ-ից Ցուլիս 15 թուակիր նամակում, դեռ չենք ստացել։

Դրամական պահանջներին բաւարարութիւն տալու համար ուղարկում ենք Ձեզ 700 ֆրանկ, որ կը բաժանէք հետեւեալ կերպով. 1) Ժիրայրին ապրուստի համար 100 ֆրանկ, 2) Գառնիկին՝ 200 ֆրանկ. անցագրի խնդիրը շնորհիւ Սահմանադրութեան վերանում է. իսկ եթէ հարկ դատուի անպայման ունենալ, թող մեզ գրեն, մենք կ'աշխատենք մի հատ բերել տալ, 3) Ճէմիլին'[6] 200 ֆրանկ, որպէսզի ստանալով անմիջապէս մեկնի դէպի հայրենիք, եւ 4) Լեռնավայրից եկած պատգամաւորին՝ 200 ֆրանկ, որպէսզի նրանով վերադառնայ. թէպէտ մեզ թւում է, որ այդչափ մեծ ծախքեր անել նման մի փոքրիկ ճամբորդութեան համար, չափազանց է. եւ յոյս ունինք որ այսուհետեւ նման դէպքեր տեղի չեն ունենալ։

Տիգրիսի վերաբերմամբ մեր որոշումները մնում են նոյնը։

Նորից շեշտում ենք որ բոլոր գնացողները պիտի ջանան առանց աղմուկի, լռելեայն քարոզել ժողովրդին ինքնապաշտպանութեան գաղափարը եւ որքան կարելի է մեր ծրագրի ոգին արծարծել ժողովրդական խաւերում։ Միեւնոյն ժամանակ յարմար ենք գտնում կրկնել, որ ներկայ պայմաններում, ուր երկրի մէջ մեր աշխատանքներն աւելի խաղաղ բնաւորութիւն են կրելու, մեր բոլոր ընկերները ձգտին գործ գտնել իրենց ապրուստը հոգալու համար։

Ալեքսանդր Էմմերեանի ձգտումը գովելի է, բայց ցաւելով պիտի ասենք, որ այստեղ իր ձգտումները իրականացնելու ոչ մի կարելիութիւն չկայ։ Ուստի, խնդրում ենք, այդ առթիւ մտածողներին այս կողմերը չուղարկել։

Խնդրում ենք, որ ձեր ենթակոմիտէի անդամներից մէկը գնայ կահիրէ ծանօթանալու այնտեղի խմբի գործունէութեան ու հաշիւներին եւ մեզ որոշ տեղեկութիւններ տայ այդ առթիւ, որովհետեւ ամիսներ անցան եւ մենք նրան մասին ոչ մի լուր չունենք։

Ընկերական բարեւներով
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈ

9.- Զարուհի Տէրոյեան (Ժենիա), քոյրը ծանօթ յեղափոխական գործիչ եւ մարտիկ Վազգէնի (Տէրոյեան Տիգրան)։ Զարուհին եւս յայտնի էր իր յեղափոխական գործունէութեամբ (եղած էր անդամ Վասպուրականի Կեդր. Կոմիտէին։ 1896ին ձերբակալուած եւ աքսորուած էր Երուսաղէմ։ Սահմանադրութենէն ետք նոր էր ազատ արձակուած)։

10.- Նազարէթ Չաւուշ (Նորաշխարհեան), Զէյթունի ծանօթ հերոսներէն, որ 1914ին պիտի սպաննուէր բանտին մէջ։

11.- Զէյթունցի։

Փաստ. 953-14

4.- ԳԱԼՖԱՅԷՆ[13] ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏ. ՄԱՐՄՆԻՆ

Ադանա 11/24 *Ցունուար* 1909

Սիրելիներ,

3-4 շաբաթներէ ի վեր այս կողմերը կը գտնուիմ. դժբախտաբար չգտայ Կիլիկիան այն, ինչ կը կարծէի։

Կան կենսունակ տարրեր, բայց անգիտակ, երկար ժամանակ է հարկաւոր անոնց կրթելու, դաստիարակելու։ Ադանացին զուրկ իր մայրենի լեզուէն, նիւթապէս ապահովուած, ազատ եւ համեմատաբար ապահով թուրքին եւ քիւրտին զուլումէն, կտրուած մայրենի երկրէն, մնացեր է անտարբեր, անգիտակ, զուրկ ազգային հասարակական ձգտումներէ եւ հէնց այդ պատճառներով երկար եւ անդուլ աշխատութիւններ են հարկաւոր։ Մինչեւ իսկ չտեսայ մի քիչ ուժեղ զարթնում մը ազատութենէն ի վեր, ինչ որ շատ ու շատ զգալի կերպով կը նշմարուի Իզմիրի մէջ։ Միակ բանը որ կայ ժողովրդին մէջ առաջ է եկել բուռն ցանկութիւն լսելու։

Դաշնակցականները բացած են կլիւբ, ուր ամէն երեկոյ կը խօսին։ Հնչակեանները կը խօսին իրենց կլիւբին մէջ, չէզոքները ամէն Կիւրակի՝ եկեղեցին։ Խօսքը շատ է, բայց գործը քիչ։ Ժողովուրդը ընդհանրապէս դանդաղ եւ ծոյլ։ Գալէս ի վեր կ'աշխատիմ կազմել զանազան խմբակցութիւններ եւ գործի մղել քիչ շատ կենսունակ տարրերը. կազմել տուի Թատերասիրաց խումբ մը, որը պիտի ներկայացնէ փոքր պիէսներ մեր ժողովրդի քաղաքական-յեղափոխական եւ հասարակական կեանքէ առնուած։ Որսորդաց խումբ զինավարժութեան համար։ Մարմնամարզական խմբեր աշակերտներու մէջ։ Սկսած եմ լուրջ ընկերութիւններ կազմել, որու նպատակը պիտի ըլլայ հայ լեզուն տարածելը ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ։ Այս ընկերութիւններուն պիտի մասնակցին ուրիշ կուսակցութեան մարդիկ եւ չէզոքներ։

Այստեղ կայ Ֆէյլահ ըսուած տարր մը. կ'երեւի սրանք մնացորդն են հին փիւնիկեցիներու։ Այս տարրը նոյնպէս շատ հալածուած է թուրքերէ։ 3 օր առաջ հրաւիրուած էի ասոնց չէֆերէն մէկուն տունը, ուր գտայ այս ժողովրդէն մի քանի տասնեակ երեւելիներ։ Մէկ ժամ խօսեցայ։ Այնտեղ կազմակերպուեցան եւ 100 ոսկու մօտ դրամ հանգանակեցին։ Շուտով բաց պիտի անեն կլիւբ մը։ Հայերու հետ ասոնց (նիւսէյրիցիներու) յարաբերութիւնը շատ բարեկամական է եւ մինչեւ իսկ մտերմական։ Իրենց կլիւբը պիտի բացուի հայերու չէնքին մէջ եւ լսարան-ընթերցարանի կից։

Վաղը կը մեկնիմ դէպի Սիս, ուր կը մնամ մի շաբաթ։ Կը վերադառնամ այստեղ եւ Ալէքսանդրէթի ճամբով կը մեկնիմ Զոք-Մարզիմէն։ Ուրկից եթէ առողջական վիճակս ներէ պիտի երթամ Սուէտիա մեր ընկեր Պըզտիկեանի հետ։ Այնտեղից Պէյրութի գծով պիտի իջնեմ մինչեւ Հալէպ եւ թերեւս Այնթապ։

Զոք-Մարզիմէն մարդիկներ կ'երթան կու գան, ինչպէս Զէյթունէն ուր կը գտնուի մեր ընկեր Ժիրայրը այս րոպէիս։

Իզմիրէն նամակ չեմ ստացեր. կը յուսամ որ Մարը[14] գոհ է այնտեղէն։ Զգիտեմ կարողացա՞ն հանգանակութեան մնացած մասը փոխադրել ձեզ մինչեւ այժմ։

Առողջական վիճակս այս վերջին մի քանի օրեր բաւական գոհացուցիչ է։ Կը յուսամ որ պիտի կրնամ ճամբորդութեան յոգնութիւններուն տոկալ։

Ձերմ բարեւներով
Ց. ԳԱԼՖԱ

13.- Յարութիւն Գալֆայեան, Կիլիկիոյ հին գործիչներէն (Վահրամ). եղած էր Ժընեւ, «Դրօշակ»ի խմբագրութեան եւ Արեւմտ. Բիւրոյի գործավար։ Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք գործիչային պարտականութեամբ անցաւ Իզմիր, Կիլիկիա եւ Փոքր Ասիոյ միւս քաղաքները։

14.- Մար - Միք. Տէր Մարտիրոսեան, նոյնպէս Կիլիկիոյ հին գործիչներէն, որ 1899-1905 տարիներուն կը գտնուէր Մարաշի բանտը. ազատ արձակուելով անցած էր Եգիպտոս, ապա Ժընեւ։ Այժմ կը գործէր Իզմիր։ Ծանօթ է նոյնպէս թրքական բանտերու մասին «Դրօշակ»ի մէջ լոյս ընծայած իր յօդուածաշարքով։

Փաստ. 953-27

5.- ԳԱԼՖԱՅԷՆ ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏ. ՄԱՐՄՆԻՆ

Սիս, Ցունս. 26/8 *Փետր.* 1909

Սիրելիներ,

Ադանայէն գրած նամակս ստացած կը լինիք ցարդ։ 10 օրէ ի վեր Սիս եմ եւ կը զբաղուիմ տեղ. գործերով։

Այստեղ 3-4 ամիս առաջ կազմակերպութիւն մուտ գտած է, բայց յետոյ քայքայուած։ Այժմ վերակազմուած է եւ գործի սկսած։

1) Տեղ. մարմին մը նշանակուած է, որ մի ժամանակ պիտի վարէ տեղական գործերը, մինչեւ որ ընկերները ստանան որոշ գիտակցութիւն։

2) Խմբերը վերակազմուած. խմբերու քանակի եւ տեղ. մարմնի կազմի մասին ձեզ կը տրուի մասնաւոր տեղեկութիւն։

3) Ինքնապաշտպանութեան գործին զարկ տալու համար ձեռնարկած եմ հանգանակութեան, որը տուաւ ցարդ (80) ութսուն օսմ. ոսկու արդիւնք։

4) Կազմուած են հետեւեալ կուլտուրական խմբեր։

ա.- Երգեցիկ խումբ

բ.- Թատերասիրաց

գ.- Երաժշտական

դ.- Գիշերուան դասախօսութիւններու

ե.- Տիկնանց ընկերութիւն, նպաստելու տեղ. աղջկանց վարժարանի, որ շատ խեղճուկ վիճակի մէջ կը գտնուի։

զ.- Մարմնամարզական խմբեր։

Սկսած եմ կազմակերպել որսորդական եւ զինավարժական խմբեր։

Նկատելով որ Կիլիկիոյ հայութիւնը կորսնցուցած է իր մայրենի լեզուն եւ միշտ կը խօսի թրքերէն, Ատանայի մէջ, ինչպէս այստեղ, կ'աշխատիմ կազմել հայ լեզուն տարածելու նպաստող ընկերութիւններ։

Այստեղ կը մնամ 4-5 օր եւս, յետոյ կամ կը վերադառնամ Ատանա եւ Մէրսինի գծով կ'անցնիմ Զոք-Մարգուան եւ կամ ուղղակի ձեւով կը ճամբորդեմ այս վերջին տեղ, որ շատ կարեւոր է, եւ անկից կ'իջնեմ Հալէպ։

Առողջութիւնս բաւականին գոհացուցիչ է, միայն ստիպուած եմ թեթեւ սնունդ առնել, այլապէս կը վերադառնայ հիւանդութիւնը։

Խօսած եմ թուրքերու ներկայութեան, պիտի տամ երկրորդ կոնֆերանս միայն թուրքերու համար. մասնաւոր կը հրաւիրեն։

Կ. Պոլսէն՝ Պատասխանատուէն լուր չունիմ. Իզմիրէ գրած նամակներուս չկրցան պատասխանել։

Մարէն ալ լուր չունիմ. Իզմիրեան թերթի մէջ իր մասին կը կարդամ։

Զգիտեմ պատրաստութիւններ կա՞ն Ընդհ. ժողովի համար։ Կովկասի դրութիւնը եւ Թիֆլիսի մէջ տեղի ունեցած ձերբակալութիւններ շատ [ցա՞ւ] պատճառեցին։ Զգիտե՞մ ինչ խնդիրի առթիւ մերոնք բանտարկուած են։

Հանդիպածս տեղերէն կը գրեմ։ Կը յուսամ որ Ատանայի հասցէով կը գրէք ինձ, ինչ կը ղրկեն։

Ընկ. ջերմ բարեւներով

Յ. ԳԱԼՖԱ

Փաստ. 953-55

6.- ԳԱԼՖԱՅԷՆ ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏ. ՄԱՐՄՆԻՆ

Ալէքսանդրէտ 10/23 *Մարտ* 1909

Սիրելիներ,

Սիսէն գրած նամակս կը յուսամ որ ստացած կը լինիք։ Սսէն մեկնելէ առաջ երիտասարդ թուրքերու հետ սարքեցինք բողոքի միտինգ մը՝ Մամլոյ նոր օրինագծին դէմ. խօսեցայ մինակ ես եւ քուէարկել տուինք ռեզոլիւսիոն մը, որ հեռագրուեցաւ Պոլիս։ Նոյն բանը կատարեցի Կարս [պազար]ի մէջ։ Նախ այցելեցի գայմագամը եւ կառավարատնի պատշգամէն խօսեցայ հայերէ եւ թրքերէ խառն հասարակութեան մը. եւ բողոք-հեռագիրներ ուղղեցինք Պոլիս թէ նախարարութեան, թէ Պատգ. ժողովի նախագահին, Դաշն. Պատ. մարմնին։ Կարսի մէջ մեր ընկերներուն շրջանը կազմակերպելէ յետոյ Փետր. 23-ին (Ն. Տ.) հասայ Զոք-Մերզմէն։ Այս շրջանի մէջ 3-4 ամիսներէ ի վեր մտել են հնչակեանները, սահմ.-ռամկավարները, բայց մենք երբեք։ Այս երկու կուսակցութիւններու կողմէ սարսափելի աղմուկ եւ հալածանք մեզի դէմ. առանց կարեւորութիւն տալու գործի ձեռնարկեցինք։ Պզտիկեանը, որ Ատանայէն եկել էր, նա էլ շուտ հեռացաւ՝ զգացուած մեզի եղած պաղ եւ հակակիր ընդունելութենէն։ Մեզի համակիր երիտասարդութեան միջոցով ձեռնարկեցի հանդէս-ներկայացման մը, որ շատ յաջող անցաւ եւ տպաւորութիւնը մեծ։ Հակակրութիւնն ու անտարբերութիւնը փոխուեցան համակրութեան եւ սկսեցին մեզ շրջապատել։ Ձեռնարկեցի կազմ[ակերպ]ական գործին. տեղ. առժամանակուայ մարմին մը նշանակուած է։ Մարմնին կազմը փաստ մըն է, որ մենք շատ հաստատ եւ յուսալի կերպով տեղ բռնած ենք այս կարեւոր վայրին մէջ։ Կը յուսամ որ ապագան իրաւունք կու տայ ինծի։

Այս կողմերը աւելի ուշացայ. բայց ի՛նչ արած. ժողովուրդը տգէտ, անփորձ եւ նախաձեռնութեան ոգիէն զուրկ։ Պատասխանատուն հեռագրած էր Ատանայի, որ անմիջապէս Հալէպ անցնիմ։ Այսօր այստեղից հեռագրեցի, վաղը կը ճանապարհուիմ դէպի Հալէպ, ուր գործերը խառնակ կ'երեւին մերոնց անփորձութեան եւ անտակտութեան շնորհիւ։ Մտադիր եմ իջնել եւ Այնթապ, ուր Ամերիկեան կոլէճը փակուել է՝ մեր ընկերներու եւ կոլէճի վարչութեան ընդհարման հետեւանօք։ Մանրամասները ինձ կը պակսին դեռ։

Իզմիրէն մեկնած ժամանակ քովս ունէի 160 ֆրանքի փող. ընկեր մը, որ ինձ կ'ընկերանայ Իզմիրէն ի վեր նրա փողէն ծախսեցի մինչեւ այժմ։ Հալէպ կամ Պոլիս վճարեցի 300 ֆր.ի չէկ մը. վերցուցէք այդտեղի Crédit Lyonnais*էն եւ նամակով (պատուիրուած) ուղարկեցէք անմիջապէս Հալէպ։ Կ'երեւի այն կողմեր դեռ կ'ուշանամ 5-6 շաբաթներ։ Չէքը պէտք է լինի վճարելի* à l'ordre de H. Kalfaïan (Alep).

Ռոստոմը Պարսկաստանէն գրած է, որ պարսիկներէ, թուրքերէ եւ հայերէ խառն ժողովներ սարքենք եւ հանգանակութիւններ կատարենք ի նպաստ Պարսկ. յեղափոխութեան։ Հալէպ կան բաւականաչափ պարսիկներ։ Կը յուսամ որ այնտեղ յաջողիմ։ Արդէն ունիմ վրաս զանազան յանձնարարականներ զինուորականներու, եւ քաղաքական-վարչական անձնաւորութիւններու, որոնք տրուեցան ինձ Նաւու մէջ, Ատանա եւ այլն։

Մարը ցարդ հասած ըլլալու է։ Սապահ Գիւլը Իզմիր հասեր է. լիրքը իր շուրջ հաւաքեր է մեր մէջէն վտարուած անպիտան տարրերը։

Մնաք բարով եւ համբոյրներ

Յ. ԳԱԼՖԱ

Հնչակեան Մեծ-կեդրոնի գործունէութեան եղանակի մասին փաստ մը։ Քանի մը օր առաջ նամակ ստացայ Սսէն։ Նամակագիրն է կաթողիկոսական փոխանորդ Ղեւոնդ վարդապետ։

Ահա նամակի այն կէտը։

«Անցեալ փոստայով հնչակեանները (Մուրատ) այստեղի մասնաճիւղի անուան խոշոր կնիք մը եւ շատ մը հրահանգներ էին ղրկած, մինչդեռ հոս գրեթէ հնչակեան չկայ, ինչպէս տեսաք արդէն եւ դժբախտաբար այնպիսի մէկու մը ղրկած են, որ ազգային զգացումէն եւ ոգիէ բոլորովին զուրկ է։ Շիտակը սա մեր Մուրատին խելքին ըսելիք չկայ. Bravo *իրեն»։*

Հալէպ կը սպասեմ ձեր մանրամասն նամակին։ Գրեցէք թէ ինչ էք մտածում եւ ինչ կարգադրութիւններ ունիք Ընդհ. ժողովի մասին։ Սիմոնէն[15] *նամակ եմ ստացած, որով այնքան էլ նպատակայարմար չեն գտնում «խորհուրդը», որի մասին դուք մտածել էք։ Ես միջոցներ ձեռք առած եմ շրջանական ժողով մը գումարել տալ, որուն պիտի մասնակցին Ատանայի եւ Հալէպի նահանգի բոլոր դաշնակցական մարմինները։ Տեղը կ'որոշենք երբ ես կը լինեմ Հալէպ։*

Ատանացւոց ըսած էք, որ մեր հրատարակութիւններու արժէքը փոխադրեն անմիջապէս Պոլիս։ Հրատարակութեանց հարցը շատ կարեւոր է. բայց դեռ ըմբռնելու պատրաստ տարրը շատ քիչ է այս կողմեր։

Յ. ԳԱԼՖԱ

15.- Սիմոն Զաւարեանէն։

Փաստ. 953-65

7.– ԾՈՑԻ[2] ԿՈՄԻՏԷԷՆ ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏ. ՄԱՐՄՆԻՆ

1909 *Ապրիլ* 6[?], *Ծոց*

Հ.Յ.Դ. Կ. Պոլսի Պատասխանատու մարմին
Յարգելի ընկերնե՛ր,

Քաղաքական ներկայ տագնապին առթիւ քաղաքիս մէջ գտնուող իթթիհատականները համերաշխ ոգի մը ցուցունելու տրամադիր են. մինչեւ անգամ մեր ընկերներէն երկու անձեր անոնց ընթերցատունը երթալով մասնաւոր տեսակցութիւն մը ունեցած են։ Այդ տեսակցութեան եզրակացութիւնը եւ ամփոփոյթը սա է թէ մենք օսմանցիներս պարտինք ազատութեան եւ հետեւաբար սահմանադրութեան պահպանման համար միասին աշխատիլ ձեռք ձեռքի տուած. մեր ընկերներն ալ համերաշխական ոգի մը ցոյց տուած են. այս մասին Պատասխանատու մարմնոյդ խորհուրդներուն եւ հրահանգներուն կը սպասենք։

Ազնիւ ընկերներ, հաճեցէք մեզ օրը օրին հարկ եղած հրահանգները եւ տեղեկութիւնները հաղորդել. մեզ ղրկել նաեւ 5 պրակ անդորրագիր եւ պաշտօնական թուղթ կոմիտէի եւ ենթակոմիտէի, այս վերջինը քիչ մը աւելի շատ վասնզի հինգ ենթակոմիտէներէ կը բաղկանայ Ծոցէն դուրս բոլոր շրջանը։

Այս առթիւ մեր ընկերական սիրալիր բարեւներ

Հ.Յ.Դ. ԾՈՑԻ ԿՈՄԻՏԷ

Փաստ. 953-81

8.- ԱԶԳԱՆՈՒԷՐԷՆ[16] Ս. ՁԱՒԱՐԵԱՆԻՆ

Այնթապ 2/15 *Մայիս* 1909

Մեծապատիւ Տիար Սիմոն Զաւարեան, Կ. Պոլիս

Սիրելի ընկեր

Կը յուսանք հանգիստ էք եւ Պոլսոյ վերջին դէպքերն անվտանգ անցուցիք[17]։

Ձեզի ծանօթ ըլլալու է թէ տեղւոյս մեր մարմնոյ ձեռօք Ազգ. Գոլէճի մը հիմնարկութեան ձեռնարկուած է, եւ այս՝ միայն Կիլիկիոյ շրջանակի Ազգ. կրթութեան կարեւոր կեդրոնի մը պակասը լրացնելու եւ Գոլէճի (Ամերիկեան Գոլէճ) մեր ընկերներու դէմ մղած պայքարէն ծագում առած է, քանզի սոյն հաստատութիւնը ինչպէս հին ռեժիմին օրով կը վտարէր մեր ոյժերն իր ծոցէն, նոյնպէս հիմա աւելի կ'ուզէ տեսնել Գոլէճը առանց յեղափոխական շարժումի. Ձեզի ծանօթ է այս Ցունուարի ցաւալի դէպքը որ (65) երիտասարդներ (30ի չափը մեր ընկերներին) Գոլէճը դուրս ձգեց իր չէնքէն եւ կործանեց գրեթէ մեծ մասին ապագան։ Այս պարագաներու տակ էր որ մենք ստիպուած էինք սոյն կերպ ձեռնարկի մը ձեռնարկելու։ 3000 լիրայի տրամադրելի գումար մը արդէն պատրաստ է եւ պատրաստուելու վրայ։ Կը յուսանք աւելի եւ շատ մը նոր հասոյթներ ձեռք պիտի կրնանք բերել։

Նիւթական ուժի չափ եւ աւելի կարեւորութիւն ունի բարոյական ոյժն. մեզի կը պակսին կարող դասատուներ. արդ մենք կը փափաքինք որ այս մասին ձեր թելադրութիւններն ընելով մեզ, բարեհաճիք ստանձնել դասատուութեան պաշտօնն. աւելի կը փափաքինք որ դասատուներէն մին ալ ըլլար ընկեր Ա. Ահարոնեան։ Միւսներն դուք կարող էք գտնել. եւ եթէ գալու ըլլաք առաջին տարիին 2-3 կարգերու (հաւանական է 50/60 աշակերտներէ ըլլայ) համար աշխատելու տարեկան քանի ոսկի ամսականով կրնաք գոհ մնալ։ Խորհելով կազմակերպական օգուտներն եւ մեր դրամական անձուկ վիճակն նկատողութեան կ'առնէք. վստահ Ձեր անձնազոհութեան՝ սոյն նամակը կ'ուղղենք Ձեզ։ Կիլիկիոյ շրջանի հայ Բարձրագոյն կրթարանի մը չգտնուին միշտ տուժել կու տայ այս կողմի ժողովուրդին։

Կիլիկիոյ կարեւոր կեդրոններէն մին Ատանա եւ միւսը Այնթապ էր. բայց ցաւօք սրտի կը յիշենք թէ հայակեր ռեժիմը արդէն ամէն կերպով Ատանան կործանեց նոյնպէս Ազգ. ոեւէ ձեռնարկի յոյս։ Արդ կը մնայ միայն Այնթապ, որ պէտք է անպատճառ նոյն ձեռնարկն ընէ. մենք ունինք պատրաստ հող (ժողովուրդ) եւ մեր ժողովուրդն պիտի չինէ նոյն կենարար չէնքը։ Ինչպէս տեսնուեցաւ, վերջի օրերս Ատանայի ի նպաստ հանգանակուած դրամ եւ հագուստեղէնէ, 2000 լիրայէն աւելի դրամ եւ հագուստ ժողուեցան։ Միայն կը պակսի Ձեզ պէս անձնուէր գործող մը ժողովուրդի վրայ. այս մասին ձեր կարծիքն կ'ուզենք տեղեկանալ։

Հ.Յ.Դ. ԱՅՆԹԱՊԻ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷ
ԱԶԳԱՆՈՒԷՐ

Նամակի պատասխանն չուտափոյթ գրեցէք. քանզի յառաջիկայ Սեպտեմբերէն սկսեալ պիտի բացուի ղըպրոցն։

Փաստ. 953-136

9.- ՀՈՂԱԲԼՈՒՐԷՆ ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏ. ՄԱՐՄՆԻՆ

5/18 *Սեպտեմբեր* 1909, *Հողաբլուր*

Սիրելի ընկերներ
Պատասխանատու մարմնի Հ. Յ. Դաշնակցութեան
Կ. Պոլիս

Ընկերներ,

Ստացանք Ձեր 25 թուակիր գրութիւնը։ Այս շաբթուան Ազատամարտի մէջ կարդացինք Դաշնակցութեան եւ Մ[իութիւն] Յ[առաջդիմութիւն] կոմիտէի համերաշխութեան շրջաբերականները. մանրամասնութիւնը կը սպասենք փոստով։

Շաբթուան մէջ Պատրիարքարանէն Առաջնորդարանս հեռագրէ մը տեղեկացանք թէ՝ Ազգ. Կեդր. վարչութիւնը Կիլիկեան որբերը պատսպարելու եւ դաստիարակելու համար որբանոցի մը հիմնարկութիւնը որոշած է Այնթապու մէջ։ Իբր յարմարագոյն վայր. եւ նորա ղեկավարութիւնը պիտի յանձնէ եղեր տեղական վարչական ժողովներու։ Ցիրաւի քաղաքս ունի իր բազմակողմանի յարմարութիւնները եւ ամբողջ Կիլիկիոյ մէջ չկայ քաղաք մ'որ կարենայ անոր չափ գոհացնել այն պայմանները որ կը պահանջուին սոյնօրինակ հիմնարկութեան մը համար։

Սակայն, հոս գոյութիւն ունեցող վարչական ժողովները, որոնք վերին հսկողութիւնը պիտի ստանձնեն բնականաբար հիմնուելիք որբանոցին, առանց բացառութեան կուսակցական անարգ ոգւով լի, կղերի ձեռքին տակ հլու գործիք անճարակներէ կը բաղկանան, որոնք անտարակոյս չարաչար պիտի գործածեն իրենց տրուած վստահութիւնը, իրենց համամիտներուն յանձնելով դաստիարակութեան պաշտօնը եւ դրամական հաշիւները։

Արդ, կը կարծենք թէ նուիրական պարտականութիւն մը կատարած կը համարենք ծանօթացնելով Ձեզ ներկայ գրութեամբ մեր ազգային ղեկավարներու իսկական արժանիքը եւ կը խնդրենք Ձեզմէ որ Ձեր իրաւասութեան չափով զգուշացնէք Կեդր. վարչութիւնը այսպիսի ձախող ձեռնարկի մը տնօրինութենէ եւ միակ միջոցը զոր կ'առաջարկենք Ձեզ հետեւեալն է.— Առանց գործը յանձնելու տեղական վարիչ ժողովներու կամայականութեան, ընտրել տալ վարիչ մարմին մը տեղացի չէզոք տարրերէ բաղկացեալ, որոնց համար կը խոստանանք գանտիտաներ առաջարկել ի պահանջել հարկին։ Եւ եթէ կարելի է, վարիչ մարմիններու վաւերացումը Պատրիարքարանի իրաւասութեան տակ թող իյնայ եւ ոչ կաթողիկոսարանի. սա ալ իր կարեւորութիւնը ունի։

Խնդրելով պատշաճագոյն տնօրինութիւն

Մնամք ընկերական բարեւներով
Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՀՈՂԱԲԼՈՒՐԻ ԿՈՄԻՏԷ

16.- Ազգանուէր, Այնթապի կոմիտէին օգտագործած ծածկանունն է։

17.- Ակնարկութիւն Մարտ 31ին Ապտիւլ Համիտի յետադիմական յեղաշրջումին եւ այդ առիթով ծագած խռովութեանց։

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ XIII

Ա.– ՎԻՇԱՊ – Կ. ՊՈԼԻՍ

Բ.– ՈՍԿԵՀԱՆՔ – ԻԶՄԻՐ

Կ. Պոլիսը ծանօթ՝ Վիշապ, Լիս, Կոռուածաղիկ ծածկանուններով, հանդիսացած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան հնագոյն գործադաշտերէն մէկը: 1893 թուականէն հոն մուտք գործած եւ ընդյատակեայ գործունէութիւն յառաջացուցած են Յովհ. Եուսուֆեան (Մելիք), Վարդգէս Սերենկիւլեան, Արշակ Վռամեան եւայլն – ասոնց շունչին տակ ալ կազմաւորուած էր երիտասարդ եւ գաղափարապաշտ սերունդ մը, որուն փայլուն ներկայացուցիչներէն են Արմէն Գարօ, Բաբգէն Սիւնի, Հրաչ Թիրեաքեան, Խաչիկ Գնունի, Վահագն Տաթեւեան եւ շատ ուրիշներ: Օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ կուսակցութեան գործունէութիւնը յատկանշուեցաւ շարք մը յանդուգն ձեռնարկներով, որոնցմէ են՝ մատնիչներու եւ լրտեսներու տեռորէն սկսեալ մինչեւ Օսմանեան դրամատան գրաւումը, Սամաթիոյ հերոսական կռիւները, Սուլթան Համիտի ահաբեկման փորձը: Իւրաքանչիւր արարքի կը հետեւէին ոստիկանական խուզարկութիւններ, ձերբակալութիւն-բանտարկութիւններ եւ իբրեւ դամոկլեան սուր կը թեւածէր զանգուածային ջարդերու արհաւիրքը: Այդ պայմաններուն մէջ աւելորդ էր անշուշտ խորհիլ այլ վայրերու օրինակով կազմակերպական ցանց ստեղծելու մասին: Այսուհանդերձ, յեղափոխական կորիզները կը գոյատեւէին եւ անոնց վրայ է որ, Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք նոր հիմերու վրայ պիտի վերակազմուէր Վիշապի Կ. Կոմիտէութիւնը, իր իրաւասութեան սահմաններուն մէջ առնելով Պոլիսն ու հայաշատ ընդարձակ շրջանը եւ Թուրքիոյ եւրոպական երկրամասը:

Գրեթէ միեւնոյն պայմաններուն մէջ կը գտնուէր նաեւ կայսրութեան երկրորդ մեծ քաղաքը՝ Իզմիր (Ոսկեհանք), որ ցուցական-դաւադրական գործունէութեան համար նկատի առնուած իբրեւ օժանդակ շրջան Պոլսոյ: Հո՛ս, թիրախ ընտրուած էին ոչ միայն թուրք պետական, այլեւ եւրոպական դրամագլուխի կեդրոնները,– դրամատուն, հանքերու շահագործման եւ ճարտարարուեստի հիմնարկներ: Նախաձեռնուած գործողութիւնները միշտ չէ որ յաջող ելք կ'ունենային, բայց հետեւանքը նոյնն էր,– ոստիկանական խստագոյն հետապնդումներ, ձերբակալութիւն-բանտարկութիւններ:

Ազատական կարգերու յայտարարութենէն անմիջապէս ետք, Պոլսոյ Պատ. մարմնի ջանքերով շարք մը շրջուն գործիչներ (Գալֆայեան, Մար, Գասպար Իփէկեան, Հայկ Բաբաբանեան) անցան Իզմիրի շրջան եւ լծուեցան կազմակերպութեան վերականգնումի գործին:

Փաստ. 876-14

Ա 1.– ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ Հ.Յ.Դ. ՊՈԼՍՈՅ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻՆ

1909 Օգոստոս 5 – 1909 Օգոստոս 14

Հ.Յ.Դ. Կ. Պոլսոյ պատասխանատու մարմնոյն կողմէ Շրջանային ժողովի մասնակցելու հրաւէր ուղղուած ըլլալով հետեւեալ 15 շրջանները, մինչեւ Օգոստոս 5 այդ հրաւէրին պատասխանած են:

1.- Պրուսա – Գ. Իփէքեան
2.- Գուրտպելէն – Մշակ
3.- Արմաշ – Կայծ
4.- Պարտիզակ – Արտաւազդ
5.- Իզմիտ – Միրկաթին
6.- Ատափազար – Վաղարշ
7.- Էտիրնէ – Վահան
8.- Ռոտոսթօ – Տոքթ. Մալաքեան
9.- Բերա – Արսէն Սիւնի
10.- Բուն Պոլիս – Ատրուշան
11.- Իւսկիւտար – Ազարիկ
12.- Պանտրմա – Պարոյր Հայկազն

Կը բացակայէին Զէյնկիլէր, Պիլեճիկ, Սէօլէօզ:

Օրինական 2/3-ի մեծամասնութիւնը գոյացած ըլլալով ժողովը սկսաւ իր աշխատութիւններուն, ներկայութեամբ Պատասխանատու մարմնոյն կողմէ նշանակուած ներկայացուցիչի մը – ընկեր Վահագնի:

Ժողովը ձեռնարկեց դիւանի ընտրութեան. փոխադարձ հաւանութեամբ ժողովին նախագահ նշանակուեցաւ ընկեր Վահագն եւ քարտուղարներ ընկեր Միրկաթին եւ Արսէն Սիւնի:

1.– Որոշուեցաւ իբրեւ խորհրդակից ժողովին հրաւիրել ընկերք Շահրիկեան, Վաղարշ, Լեւոն, Գեղամ:

Ժողովը իր օրակարգը կազմեց հետեւեալ կերպով.

I - Տեղեկագիրներու ընթերցում
II - Մասնախումբերու կազմութիւն
III- Ընդհ. Ժողովի օրակարգի վիճաբանութիւն
IV- Ընդհ. շրջանի կազմակերպական կանոնաւորում
V- Պատգամաւորի ընտրութիւն
VI- Կեդր. Կոմիտէի ընտրութիւն
VII- Ընդհ. շրջանի ինքնապաշտպանութիւնը

1.- Նախ կարդացուեցաւ Պրուսայի տեղեկագիրը. տեղեկութիւններու եւ կարծիքներու փոխանակութենէ ետք, ժողովը դիտելով որ նոյն տեղի ընկերներու յեղափոխական ոգին սկսած է թուլանալ՝ կ'որոշէ հիմէն վերակազմել նոյն շրջանը:

2.- Պարտիզակի տեղեկագրէն եւ պատգամաւորին բերանացի բացատրութիւններէն ժողովը վերահասու եղաւ թէ նոյն շրջանը կը գտնուի գոհացուցիչ վիճակի մէջ:

3.- Իզմիտի վիճակը դատուեցաւ բոլորովին անգոհացուցիչ եւ որոշուեցաւ զայն վերակազմել:

4.- Էտիրնէն գտնուեցաւ գոհացուցիչ վիճակի մէջ, այլ պարտք դրուեցաւ պատգամաւորին վրայ վերադարձին կատարել ժողովին տուած հրահանգը՝ ինքնապաշտպանութեան միջոցներու բարեփոխումի մասին:

5.- Բերայի շրջանին տեղեկագրէն եւ պատգամաւորին բերանացի բացատրութիւններէն՝ ժողովը նոյն շրջանին վիճակը գոհացուցիչ գտաւ, այլ յանձնարարեց ուժ տալ Կարմիր խաչի խումբերու կազմութեան:

6.- Բուն Պոլսոյ մարմիններու տեղեկագրէն ժողովը տեղեկացաւ որ այդ մարմիններուն պակսած է յեղափոխական ոգին որուն հետեւանքով կը գտնուին անկերպարան վիճակի մէջ, եւ նկատի առաւ նոյն շրջանէն ուղարկուած բողոքագրերը:

7.- Կարդացուեցաւ Լեռնալանջի կոմիտէին (Իւսկիւտար, Գատը-գիւղ, Գարթալ) տեղեկագիրը եւ պատգամաւորին բերանացի ծանօթութիւնները՝ Մարտ 31-ի[1] շարժումի ատեն ձեռք առած ինքնապաշտպանութեան միջոցներու կիրարկումը եւ գտաւ գոհացուցիչ: Բայց հարկ տեսաւ հրահանգ տալ պատգամաւորին հոգ տանիլ Կարմիր խաչի խումբերու կազմութեան:

8.- Արմաշի տեղեկագրէն ժողովը վերահասու եղաւ թէ նոյն շրջանը կը գտնուի գոհացուցիչ վիճակի մէջ:

9.- Ռոտոսթոյի պատգամաւորը գրաւոր տեղեկագիր բերած չլինելով, տուաւ իր բերանացի տեղեկութիւնները ու իր առաջարկները: Ժողովը այդ բացատրութիւններէն եւ կարգ մը նամակներէ տեղեկացած բոլոր իրադարձութիւններուն, որոշեց գրել նամակ Ռոտոսթոյի կոմիտէին եւ ստիպել որ իր եւ տեղւոյն մարմիններուն (Կարմիր խաչի ալ միասին) հաշիւները փոստով հասցնեն Շրջ. ժողովին:

10.- Գուրտպելէնի տեղական կոմիտէին տեղեկագրէն ժողովը համոզում գոյացուց թէ նոյն շրջանը բաւարար վիճակ մը չի ներկայացներ:

11.- Ժողովը տեղեկանալով Ատաբազարի Կղզիաշէն

1.- Ակնարկութիւնը Սուլթան Համիտի կողմէ սահմանադրական կարգերը տապալելու եւ բռնատիրութիւնը վերահաստատելու փորձին մասին է: Թուականը տրուած է հին տոմարով, որ 13 օրով ետ կը մնայ նորէն (13 Ապրիլ):

կոմիտէին գործառնութեանց՝ գտաւ գոհացուցիչ։ Մասնաւոր գոհունակութեամբ դիտուեցաւ որ տեղւոյն մանարաններու 800-ի չափ բանուորուհիները կազմակերպուած են նոյն կոմիտէին ջանքերով։

12.- Պանտրմայի ներկայացուցիչին տուած տեղեկութիւններէն՝ ժողովը համոզում գոյացուց թէ նոյն շրջանը կը ներկայացնէ բաւարար վիճակ մը, այլ սակայն հաշիւները դեռ հասած չըլլալով։ Ինչպէս Պանտրմայի՝ նոյնպէս եւ այն վայրերու որոնց հաշիւները դեռ չեն հասած, յանձնեց հաշուեքննիչ մնայուն յանձնախումբին ի քննութիւն։ Նոյնպէս նկատելով որ՝ Պանտրմայի տեղական կոմիտէն թոյլ գործունէութիւն մ'ունեցած է, կ'որոշէ հրաւիրել Կեդր. Կոմիտէն վերակազմելու այդ մարմինը։

1) Դաշնակցութիւնը եւ երիտասարդ թուրքերը.—

Երկար վիճաբանութիւններէ յետոյ ժողովը 2-ի դէմ 9 ձայնով ընդունեց սա բանաձեւը.

«Նկատելով՝ որ երիտասարդ թուրքերը եւ մասնաւորապէս Իթթիհատ եւ Թէրագգը կուսակցութիւնը ամենամեծ պատուարն է Ռէակցիոնարական սեւ ուժերու դէմ եւ վճռականապէս կոչուած է հաստատել սահմանադրական լայն կարգեր իր արտադրելիք ազատական ուժերով.

«Նկատելով՝ որ հայութեան համար կենսական է ամէն բանէ առաջ սահմանադրական կարգերու հաստատումը թէ իբրեւ հայ եւ թէ իբրեւ օսմանցի, որչափ ատեն որ Իթթիհատ եւ Թէրագգը օսմանցիներու հաւասարութեան եւ զանազան ազգերու ինքնորոշութեան ուղղութեամբ գործէ, Դաշնակցութիւնը, իբրեւ սահմանադրութեան ջերմ կուսակից եւ կոչուած պաշտպանելու օսմանեան զանազան ազգութիւններու շահերը ընդհանրապէս,

«Պէտք է համերաշխաբար աջակցի Իթթիհատ-Թէրագգը-ին, անկեղծօրէն ոյժ տալով անոր գործունէութեան»։

2) Երկրորդ յօդուած.— Մեր դիրքը սահմանադրութեան հանդէպ.— Կուսակցութեան օրինականութեան (légalisation) հարցը.— Ընկերակցութիւններու 4րդ յօդուածէն ետք մեր դիրքը.—

Որոշում 3-ի դէմ 7 ձայնով.

«Նկատի ունենալով որ արդի Օսմ. սահմանադրութիւնը հակառակ իր պուրժուական էութեան եւ բոլոր բացասական կողմերուն, այնուամենայնիւ փոքր քայլ մ'է դէպի մեր վերջնական նպատակին իրագործումը, Դաշնակցութիւնը պիտի ջանայ ամէն կերպով պահպանել զայն, մնալով սակայն <u>ընդեակ</u> հողի վրայ, եւ լեկալ գործունէութենէ օգտուելով այնչափով միայն, որչափով որ կը թոյլատրեն տիրող պայմանները»։

3) Երրորդ յօդուած.— Ազգայնական հարցը.—

Որոշում. «Դաշնակցութիւնը, իբրեւ յեղ. ընկերվարական կուսակցութիւն, կը հռուի այն բոլոր բռնութիւններուն դէմ, որոնք կը սպառնան ազգի ինքնորոշման իրաւունքներուն։»։

Մեր դիրքը դէպի միւս յեղ. կուսակցութիւնները եւ ազգութիւնները.—

Այս յօդուածը իր բազմակողմանի հանգամանքին պատճառաւ բաժնուեցաւ երեք հարցի.

1.- Մեր դիրքը հնչակեան կուսակցութիւններուն հանդէպ

2.- Մեր դիրքը միւս յեղ. կուսակցութիւններու հանդէպ

3.- Մեր դիրքը միւս ազգութիւններուն հանդէպ

Տրուեցան հետեւեալ որոշումները 3-ի դէմ 8 ձայնով

Ա. որոշում.— «Նկատի ունենալով որ հնչակեանները մեզ չեն ներշնչեր՝ իբրեւ կուսակցութիւն՝ հիմնական վստահութիւն, նկատի ունենալով որ մեր եւ անոնց մէջ կան խորունկ տարբերութիւններ պատմական՝ ծրագրային եւ կազմակերպական ձեւի տեսակէտով, ժողովը կը գտնէ որ միութիւն մը անոնց հետ անկարելի է. գալով համերաշխութեան՝ ժողովը կը ցանկայ որ դաշնակցական մարմինները կարելի եղածին չափ բարեմիտ տրամադրութիւն ունենան այդ մասին եւ ջանան զգուշաւոր կերպով սահմանափակել հնչակեան կուսակցութեան հետ գործունէութիւնը ազգ. ճգնաժամային ատեններու համար միայն։

«Այս որոշումը կը պատշաճի հնչակեան կուսակցութեան բոլոր բաժանումներուն»։

Բ. որոշում.— «պահպանել բարեւոք յարաբերութիւններ առհասարակ բոլոր սահմանադրական տարրերու եւ կուսակցութիւններու հետ եւ ամէնէն աւելի մօտիկ կերպով անոնց հետ մանաւանդ, որոնք իրենց քաղաքական աշխարհահայեացքով կը մօտենան մեր ծրագրային դաւանանքներին։

Գ. որոշում.— Դաշնակցութիւնը ինչպէս ասկից առաջ նոյնպէս եւ այսուհետեւ կը ձգտի միշտ համերաշխ եւ բարեւոք յարաբերութիւններ մշակել շրջակայ ազգութիւններու հետ, ջանալով շրջահայեաց ու զգուշաւոր ընթացք մ'ունենալ հանդէպ անոնց որոնք իրենց քաղաքակրթական զարգացման տեսակէտով բաւականաչափ վստահութիւն չեն ներշնչեր»։

3) Հինգերորդ յօդուած.— Դաշնակցական պատգամաւորներու դիսցիպլինան խորհրդարանին մէջ։ Bloc խորհրդարանին մէջ եւ դուրսը։

Որոշում. «Դաշնակցական պատգամաւորները պարտաւոր են սկզբունքային հարցերու մէջ մեր ծրագրի սկզբունքներու համաձայն գործել խորհրդարանի մէջ թէ դուրսը եւ պահանջուած ատեն bloc կազմել միւս կուսակցութիւններու հետ՝ փոխադարձ զիջողութիւն-

ներով՝ եթէ մեր սկզբունքներուն չեն հակասեր։ Կենսական հարցերու մէջ առնելով մարմիններու կարծիքն ու հաւանութիւնը»։

Վեցերորդ յօդուած.— Կուսակցութեան վերաբերմունքը դէպի ազգ. կուլտուրական հաստատութիւնները. մամուլ, գիրք, դպրոց, լսարան եւայլն եւ Մարմինները.— Պատրիարքի եւ կաթողիկոսի ընտրութեան հարցը։

Որոշում. «Դաշնակցութիւնը իբրեւ յեղ. եւ սոցիալիստ կուսակցութիւն, պարտի զբաղուիլ ազգ. կուլտուրական յեղափոխութեամբ։

Բայց նկատելով որ՝ մեր շարքերը տակաւին հասունցած չեն այնքան, որ կարենան ուղիղ տաքտիկով մը շարժիլ։

«Նկատելով նաեւ որ ինքնապաշտպանութեան եւ կուսակցութեան այլ պարտականութիւնները թոյլ չեն տար տրամադրելի ոյժերը բաժնելու,

Անհրաժեշտ կը նկատենք մեր սա բանաձեւը ներկայացնել մեր ընկերների շարքերուն,

«Դաշնակցութիւնը իբրեւ կուսակցութիւն ուղղակի կերպով չպէտք է միջմտէ ազգ. կուլտուրական եւ այլ հաստատութիւններու գործերուն, ինչպէս նաեւ պատրիարքներու եւ կաթողիկոսներու ընտրութեան, բայց անհատապէս ընկերները կուլտուրական հարցերուն մէջ բարոյապէս պարտաւոր են գործելու, ղեկավարուելով Դաշնակցութեան սկզբունքներով»։

Շրդ յօդուած.— Մեր դիրքը եւ վերաբերմունքը ժողովրդին ինքնապաշտպանութեան պահանջներուն հանդէպ։

Որոշում.— Միաձայնութեամբ ընդունուած։

«Նկատելով որ նոյնիսկ սահմանադրական ռեժիմի տիրապետութեամբ, չէ դադրած ռէակցիոնէր տարրի գործունէութեան միջոց կազմել տգէտ խուժանը գրգռելը եւ զանազան ազգերու միջեւ խռովութիւն ու կոտրած յառաջացնելը,

Շրջ. ժողովը տակաւին անհրաժեշտ կը նկատէ ինքնապաշտպանութիւնը հայ ժողովրդին համար։

Նկատելով որ Հ.Ց.Դ.ը մինչեւ հիմակ ուղղակի եւ անուղղակի միջմտած եւ օժանդակած է ինքնապաշտպանութեան եւ այսպէսով փորձառութիւն եւ միջոցներու հմտութիւն ստացած.

Ժողովս որոշեց որ Հ.Ց.Դ.ը օժանդակէ ինքնապաշտպանութեան՝

ա) Պրոպականդով

բ) Կազմել տալով զուտ ժողովրդական-անկուսակցական ինքնապաշտպանութեան մարմիններ եւ ֆոնտեր.

գ) Իր փորձառութեամբ՝ օգնել զէնքի հայթայթման, հիմնելով կենտրոնական Զիֆոն[2] մը, իր ճիւղաւորումներով երկրի ամէն կողմերուն մէջ եւ անոր ղեկավարութիւնը յանձնելով կազմակերպութեան անդամներէն անոնց՝ որոնք ամէնէն փորձառուներն են այդ գործին մէջ։

դ) Դաշնակցութիւնը պիտի ստանձնէ ինքնապաշտպանութեան ղեկավարութիւնը անակնկալ պէտքերու պարագային»։

Ութերորդ յօդ.— Մեր դիրքը դէպի ռուս կառավարութիւնը եւ ռուս կուսակցութիւնները։

Միաձայնութեամբ կ'ընդունուի հետեւեալ բանաձեւը.

«Շրջ. ժողովը կը ցանկայ որ Դաշնակցութիւնը՝ առանց առաջնորդ-ղեկավարի դեր ստանձնելու համառուսական յեղափոխութեան մէջ՝ վերսկսի այնուամենայնիւ ակտիւ յեղ. գործունէութիւն Կովկասի մէջ, տեղորով պատժելով մանաւանդ ցարիզմի ճիւաղ պաշտօնեաները։

Միւս կողմէ Դաշնակցութիւնը պէտք է շատ շատ համաձայնութեան գայ էսերներու եւ ուրիշ ռուսական յեղ. կուսակցութիւններու հետ, յառաջացնելու համար ընդհանրական բնոյթ ունեցող շարժումներ։

Պոլսոյ Շրջ. ժողովը այս նպատակներու իրագործման համար կը տրամադրէ մարտական եւ մտաւորական ոյժեր»։

Իններորդ յօդ.— Մեր դիրքը Պարսկաստանի շարժման հանդէպ։

Բանաձեւ.— «Նկատելով որ Պարսկաստանի մէջ եւս հաստատուած են սահմանադրական կարգերը, մեր դիրքը պէտք է լինի օժանդակել սահմ. կարգերու հաստատման ու պահպանման, այնչափով՝ որչափով որ պիտի աշխատինք Տաճկաստանի մէջ»։

Շրջանային ժողովը գրեթէ խորհրդակցական նիստ գումարելով, կազմակերպական կանոններու մասին իր ընդհանուր դիտողութիւնները կ'ընէ, կարծիքներու փոխանակութեամբ եւ ի միջի այլոց հետեւեալ բանաձեւը կը քուարկէ մեծամասնութեամբ.

«Ժողովը ցանկալով իր կազմերը աւելի ամուր հիման վրայ դնել ու սեղմել իր շարքերը, կ'ընդունի նախապատրաստական վեցամսեայ շրջան մը բոլոր նոր ընկերներու համար, նորեկին յեղափոխական ըմբռնողին ու նկարագիրն հասկանալու եւ պատրաստելու համար զայն»։

Շրջ. ժողովը անցնելով ուղղակի իր օրակարգին, կը սկսի կազմակերպական կանոններու վիճաբանութեան։

Դաշնակցութեան ընդհ. կանոնագրի յօդուածները մի առ մի կարդացուելով մինչեւ 8րդ յօդուածը միաձայնութեամբ կ'ընդունուին։ Իսկ 9րդ յօդուածի առի-

2.- Զինուորական ֆոնդ, զէնքի եւ ռազմամթերքի գնման եւ բաշխման համար յատուկ ֆոնդ եւ այդ նպատակով ստեղծուած մարմին։

թով, ժողովը, երկար վիճաբանութիւններէ յետոյ, մեծամասնութեամբ կը ցանկայ Թուրքիոյ մասին թոյլատրուած չեղումները ինչ ինչ բարեփոխումներով ընդունիլ։ Այդ բարեփոխումները, սակայն, իրենց կարգին ընել կ'որոշէ։

10րդ յօդուածի առիթով, ժողովը կ'ընդունի որ, տեղական պայմաններու համաձայն մարմինները (ենթակոմիտէ, կոմիտէ եւայլն) կրնան բաղկանալ մինչեւ 7 անդամէ։

11-26 յօդուածները միաձայնութեամբ կ'ընդունուին։

27րդ յօդուածին առիթով, ժողովը 3-ի դէմ 7 ձայնով կ'ընդունի եւ անհրաժեշտ կը նկատէ որ կեդր. կոմիտէն ստիպուած չըլլայ ընկերներու իսկական անուններու ցանկը ղրկելու Բիւրոյին, այլ անոնց կեղծ անունները միայն։

28-35 յօդուածները միաձայնութեամբ կ'ընդունուին։

36րդ յօդուածին մէջ ժողովը աւելցուց սա մասը «զուտ կազմ. ծախսերու». հետեւաբար այդ յօդուածը կը գրուի սա եղանակով. «կոմիտէն իր դրամական հասոյթին մէկ մասը համաձայն ներքին կանոնագրութեան որոշուած տոկոսի՝ կը յատկացնէ իր վայրի զինման, զուտ կազմ. ծախսերու, մնացածը յանձնելով շրջանի բարձր մարմնին։

37-39 միաձայնութեամբ կ'ընդունուի։

40րդ յօդ.- Ժողովը այս յօդուածը իր ամբողջութեամբ անհրաժեշտ չնկատելով հանդերձ, Թուրքիոյ ներկայ պայմաններու մէջ, սա ձեւով կը խմբագրէ.

«Կեդր. Կոմիտէն կ'ընտրուի Շրջ. ժողովի կողմէ։ Բացառիկ պարագաներու մէջ, երբ անկարելի կը լինի Շրջ. ժողով կազմել, բարձրագոյն մարմինը իր շրջանի կոմիտէներու համաձայնութեամբ, անոնցմէ ամէնէն գործունեայ եւ պահանջներու նուազագոյն չափին համապատասխանող կոմիտէն կը յայտարարէ Կեդր. Կոմիտէ՝ յայտնելով այդ մասին բարձր մարմիններուն ի գիտութիւն։

41 եւ 42 յօդուածները միաձայնութեամբ կ'ընդունուին։

43րդ յօդուածը միաձայնութեամբ ո՛չ միայն կ'ընդունուի այլեւ անհրաժեշտ կամ ստիպողական կը նկատէ։

44րդ յօդուածը միաձանութեամբ կ'ընդունուի։

45րդ յօդ. ժողովը այս յօդուածին վրայ կ'առաջարկէ աւելցնել. «եւ պատասխանատուութեան կ'ենթարկուի»։

46-53րդ յօդ. միաձայնութեամբ կ'ընդունուին։

<u>Պատասխանատու մարմիններու վերաբացումը</u>.—

1.- Պատասխանատու պէտք է վերցնել

2.- Պոլսոյ Պատ. մարմինը միայն վերցնել

3.- Պատ. մարմինները անհրաժեշտ են, ինչպէս նաեւ Պոլսոյ մէջ, պայմանով սակայն որ տեղական կազմ. մարմիններուն գործերուն չմիջամտեն։

Ապա հետեւեալ բանաձեւը կը քուէարկուի.

«Նկատի ունենալով որ Թուրքիա կ'ապրի յեղ. ժամանակաշրջան մը, որուն մէջ տագնապներ ամէն օր կը սպասուին. «նկատի ունենալով նաեւ որ մեր զանազան մարմինները մեծաւ մասամբ նոր ստեղծուած ըլլալով, կրնայ ըլլալ որ բաւականաչափ տոկունութիւն չունենան այդ տագնապներուն դիմադրելու, Պոլսոյ Շրջ. ժողովը կը գտնէ որ անհրաժեշտ է Թուրքիոյ մէկ երկու կարեւոր շրջաններուն մէջ ունենալ Պատ. մարմիններ, որոնք առանց տեղական Կեդր. Կոմիտէներու եւ կոմիտէներու անմիջական զբաղումներուն մասնակցութիւն ունենալու, իրենց վրայ առնեն այդ շրջաններուն ընդհ. կուսակցական յեղ. պատասխանատուութիւնը եւ քոնթրոլը»։

Մեծամասնութեամբ կ'ընդունուի։

<u>Աշխատաւորական քաղաքականութիւն</u>.— <u>Սոցիալիստական գործունէութիւն. ճշդել դասակարգային կռուի սահմանները մեր իրականութեան մէջ</u>.—

Պատգամաւորները գրեթէ միաձայնութեամբ կը զեկուցանեն թէ Պոլսոյ շրջանին մէջ իսկապէս սոցիալիստական գործունէութիւն գոյութիւն ունի, քանի կայ շահագործող ու շահագործուող։

2.- Թէ՝ սոց. գործունէութեան տաքտիկը եղած է բաւական անխոհեմ.

ա) Պահանջներու ծայրայեղութեամբ

բ) Միայն հայ դրամագլուխին դէմ ուղղուելով մէկ քանի տեղեր։

Երկու առաջարկներ եւս կը բերուի ժողովին

1.- Պուրժուա դասակարգերէն պէտք է առնել մեր շարքերուն մէջ, քանի որ անոնց եւ գիւղացի հասարակութեան շահերը կը նոյնանան ազգ. ինքնապաշտպանութեան հողի վրայ.

2.- Դաշնակցութիւնը կրնա՞յ եւ պէ՞տք է միջազգային սոցիալիստ կուսակցութիւն մը լինի թէ ազգային։

Յետագայ բանաձեւին Ա. եւ Գ. մասերը միաձայնութեամբ իսկ Բ. մասը՝ մեծամասնութեամբ կ'ընդունուի։

«ա) Երկարօրէն ուսումնասիրելէ յետոյ տաճկահայ իրականութիւնը եւ ազգ. քաղաքական այսինքն ոչ դասակարգային պայքարներու սահմաններուն ճշդումը այդ իրականութեան մէջ, կը գտնէ որ Դաշնակցութեան համար անհրաժեշտ է իբրեւ կուսակցական տիրապետող շունչ՝ ունենալ սոցիալիստական յատուկ հոգեբանութիւն եւ պահանջել կազմակերպութեան մաքրութիւնը այդ տեսակէտով։

«բ) Իսկ ազգ. ինքնապաշտպանական գործունէութեան մէջ անպայման գործակցիլ պուրժուա լիպերալ տարրերուն հետ՝ ի պաշտպանութիւն համաժողովրդական շահերուն։

«գ) Պոլսոյ Շրջ. ժողովը այնուամենայնիւ կը մերժէ բացարձակապէս կուսակցութիւնը միջազգայնացնելու մասին եղած առաջարկը, գտնելով այդ բանը անհամապատասխան իրաց արդի կացութեան մէջ նոյնիսկ հայ աշխատաւորութեան նիւթական եւ բարոյական շահերուն, ու կ'առաջարկէ մեր դասակարգային կռուին միջազգային բնոյթ տալ ձգտելով օտարազգի բանուորներուն մէջ ալ առաջացնել կազմակերպութիւնները եւ անոնց հետ հաստատել ֆեդերատիւ կապեր։

«Շրջ. ժողովը կը փափաքի որ դաշն. մարմինները ուժ տան մասնաւորապէս արտադրող եւ սպառող coopérativeներու հաստատման»։

<u>Արհեստակցական միութիւններ, կուսակցական եւ անկուսակցական</u>.— <u>Գիւղատնտեսական միութիւններ</u>.—

Միաձայնութեամբ կը քուէարկուի հետեւեալ բանաձեւը։

«Շրջ. ժողովը կ'ընդունի որ արհեստակցական եւ գիւղացիական միութիւններ անհրաժեշտ են մեր իրականութեան մէջ, իբրեւ միջոց սոցիալիստական պայքարի. բայց կը գտնէ որ այդ միութիւնները պէտք է ըլլան միջազգային եւ ոչ կուսակցական։

Միայն մեր մարմինները պիտի ջանան անոնց մէջ ունենալ ղեկավար առաջնորդող դեր, ջանալով անոնց ներարկել դաշնակցական հոգեբանութիւն եւ քաղաքական պայքարի վերաբերումով սէր, հետզհետէ զանոնք դարձնելու [համար] կուսակցական»։

<u>Պատգամաւորի եւ Կեդր. Կոմիտէի ընտրութիւն</u>.—

Ընդ. ժողովի պատգամաւորի ընտրութեան կը մասնակցին 11 պատգամաւորներ որ կու տայ հետեւեալ արդիւնքը.

Շահպազ 6 քուէ

Շահրիկեան 4 քուէ

Ճերմակ քուէ 1

Որով ընկեր Շահպազ 4-ի դէմ 6 քուէով կը յայտարարուի Պոլսոյ պատգամաւոր Ընդհ. Ժողովին։

Ապա ձեռնարկուելով Կեդր. Կոմիտէի ընտրութեան կը կազմուի գաղտնի Կեդր. Կոմիտէ[3]։

<u>Բիւրոներու, ռայոնական եւ շրջանի ժողովներու իրաւասութեանց ճշդումը</u>.—

Նախորդը նոյնութեամբ կ'ընդունուի։

<u>Խորհուրդի իրաւասութիւն</u>.— Հին կանոնագրին տրամադրութիւնը նոյնութեամբ կ'ընդունուի, միայն կ'առաջարկէ որ արեւմտեան ռայոնական ժողովէն ալ 2 ներկայացուցիչ ըլլայ։

Ընկեր Արսէն Սիւնի, որ ժողովին կողմէ ղրկուած էր հաշիւ առնելու Մաքրիքէօյի եւ Սամաթիոյ շրջաններէն, որով բացակայած Ընդհ. պատգամաւորի եւ Կեդր. Կոմիտէի ընտրութեան, ընդհ. պատգամաւորի համար իր քուէն տուաւ ընկեր Շահրիկեանի, որով Շահրիկեան շահեցաւ 5 քուէ։

1.- <u>Մուտքերու կանոնաւորումը</u>.— Շրջանային ժողովը կը փափաքի որ Ընդհ. Ժողովը խիստ հրահանգներ տայ բոլոր մարմիններուն կանոնաւորման 2% տուրքին, նկատի ունենալով որ անիկա կը կազմէ հիմնական մուտքը կազմակերպական պիւտճէին։ Մարմինները պէտք է գործադրեն անպայման ընդհ. կանոնագրի 126 յօդ. եւ անոր ծանօթութիւնը[4]։

2.- <u>Կուսակցական կարգապահութիւն</u>.— Առանց դուրս գալու ընկերականութեան սահմաններէն՝ պահպանել խիստ կարգապահութիւն կազմ. շարքերու մէջ եւ ջանալ որ ամէն շրջաններու մէջ չեղումներ տեղի չունենան կանոնագրի եւ ծրագրի տրամադրութիւններէն։

3.- <u>Քաղաքական խումբեր</u>.— Կ. Պոլսոյ Շրջ. ժողովը դիտելով որ կազմակերպական զանգուածներու մէջ կայ թիւր ըմբռնում քաղաքական խմբերու վերաբերմամբ՝ իրեն պարտք կը համարի շեշտել թէ՝ քաղաքական խումբերու անդամները ամէն բանէ առաջ յեղափոխականներ պէտք է ըլլան եւ թէ քաղաքական մակդիրը զուտ աշխատանքի բաժանում կ'ենթադրէ։

4.- <u>Մարտական խումբեր</u>.— Ժողովը կը ցանկայ որ իւրաքանչիւր շրջան ունենայ իր մարտական ինքնապաշտպանական խումբերը, որոնք կանխորոշ պատրաստութիւններ տեսած ըլլան դիրքերու ճշտման եւ ռազմամթերքի հայթայթման տեսակէտէն ի հարկին լաւ կատարելու համար իրենց պարտաւորութիւնը։

Ժողովը կը ցանկայ նաեւ որ մարտական խումբերու անդամները առնուին շարքերու ամէնէն վստահելի եւ ամենատոկուն տարրերէն եւ իրենց ուսուցուի զինական մարզանք։ Մարտական խումբերը պէտք է ջանալ զինել անպայման միօրինակ եւ լաւագոյն զէնքերով։

5.- <u>Խիստ կանոններ Դաշնակցութեան նոր անդամներ ընդունելու մասին</u>.— Այս մասին որոշում տրուած է արդէն։

3.- Շրջանային ժողովի «քուէահամարի մասնասխումբի» 1909 թ. Օգոստոս 13/26 նամակէն ի յայտ կու գայ, որ Կեդր. Կոմիտէի ընտրեալ անդամներն են՝ Ռուբէն Զարդարեան (11 քուէ), Հրաչեայ [Թիրեաքեան] (11 քուէ), Բարսեղ Շահպազ (11), Արամ Յակոբոֆ (9) եւ Խ. Պապայեան (8)։

4.- Կանոնագրի 126րդ յօդուածը կը նախատեսէր հետեւեալը.

«Իւրաքանչիւր դաշնակցական պարտաւոր է իր ամսական հասոյթի առնուազն 2%ը մտցնել տեղական դաշնակցական մարմնի դրամարկղը ամիսը մէկ անգամ։

ծանօթ.- Այն դաշնակցականը, որ երեք ամիս շարունակ չէ վճարած իր անդամավճարը, ձայնատուութեան եւ ընտրուելու իրաւունքէն կը զրկուի մինչեւ հատուցանելը»։

6.- *Կարմիր խաչ եւ օժանդակ խումբեր.—*

Ջնջել օժանդակ խումբերու մասին եղած տրամադրութիւնը կանոնագրին մէջ։ Այժ տալ Կարմիր խաչի խումբերու կազմութեան կուսակցական հողի վրայ, ենթարկելով զանոնք տեղական մարմիններու իրաւասութեան։

7.- *Բիւրոներու տեղափոխութեան հարցը.— Ոչ մի փոփոխութիւն չ'առաջարկեր Արեւմտեան Բիւրոյի մասին, բայց Արեւելեան Բիւրոն եթէ տեխնիկական դժուարութիւններ չկան հաղորդակցութիւններու կանոնաւոր պահպանումի մասին, կը փափաքի ժողովը որ փոխադրուի Էրզրում, դիւրացնելու համար աշխատութիւնները։*

8.- *Դրօշակ — Տեղափոխութեան հարցը.— Տեղափոխութիւնը նպաստաւոր չի դատեր։*

9.- Pro Armenia.— *Ջնջել* Pro Armenia-*ն եւ անոր տեղ հաստատել Պոլսոյ մէջ թերթ մը թրքերէն եւ ֆրանսերէն։*

10.- *Կուսակցութիւնը եւ կիսապաշտօնական թերթեր.— Ջանալ հաստատել կիսապաշտօնական թերթեր պայմանով որ լուրջ այժերով հաստատուին կարելի եղածին չափ քիչ բեռ ըլլալով կազմակերպութեան։*

11.- *Տես* Pro Armenia։

12.- *Գրքեր հայերէն եւ զանազան լեզուներով — թռուցիկներ, շրջաբերականներ.— Դաշնակցութեան սկզբունքներու տարածման տեսակէտով անհրաժեշտ լինելով գրքերու հրատարակումը, ժողովս կը ցանկայ որ ամէն դաշնակցական ընկեր ջանայ այդ գրքերու տարածման եւ հետզհետէ կարեւոր գրքերու զանազան լեզուներով հրատարակումը դրուի կանոնաւոր կազմակերպութեան վրայ։ Նոյնը նաեւ թռուցիկներու մասին։*

13.- *Հայկական հարցը եւ Եւրոպան (Ա. յօդուած).— Ընդունելով հանդերձ որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ոչ մի կերպով չպէտք է ազդուի 61րդ յօդուածէն իր ուղղութեան տեսակէտով, ժողովս կը ցանկայ որ պահուի անիկա, նկատի ունենալով որ պատմական դիւանագիտական յայտնութիւն մէ անիկա եւ կարելի է ապագային որեւէ դեր խաղալ։*

14.- *Սիստեմաթիկ դասընթացքներ պրոպագանդայի համար.— Լաւ է հաստատել եթէ կան տրամադրելի այժեր։*

15.- *Հրապարակային դասախօսութիւններ.— Անպաշտօն անունի տակ ընել դասախօսութիւններ։*

Ընկեր Ատրուշան, որ կը բացակայէր ժողովէն խիստ բանաւոր պատճառաւ մը պատգամաւորի ընտրութեան օրը, արտօնուեցաւ իր քուէն տալու, որը իր քուէն տրուաւ ընկեր Բարսեղ Շահպազի։

Որով 7 քուէով ընկեր Շահպազ վերջնականապէս Պոլսոյ պատգամաւոր ընտրուեցաւ։

Շրջանային ժողովը միաձայնութեամբ (20) քսան օսմանեան ոսկի պիտճէ սահմանեց իր պատգամաւորին, արտօնելով միեւնոյն ատեն Կ. Պոլսոյ Նորընտիր Կեդր. Կոմիտէն տալ պէտք եղած դրամը եթէ նոյն գումարը անբաւական ըլլայ։

Մուտքի ապագայ աղբիւրներ (տուրք, հանգանակութիւն, հասոյթ եւայլն)։

Ընկերներ տուրքը կ'ընդունին իբրեւ հասոյթի էական աղբիւր եւ կը թելադրեն ամէն կերպով զայն արդիւնաւոր դարձնել։

Հանգանակութեան մասին՝ Շրջանային ժողովը թէպէտ սկզբունքով կը մերժէ բռնի հանգանակութեան միջոցներու գործադրութիւնը, այլ սակայն կը պահանջէ որ բացառութիւն կազմէ Պոլիսը,

Նկատելով որ՝ դաշնակցական խոշոր գումարներ ծախսուած են Պոլսոյ մէջ եւ նա քսան տարուայ ընթացքին մէջ ոչ մէկ կոպէկ չէ վճարած, հետեւաբար նա պարտաւոր է բերելու իր բաժինը անվիճելի կերպով։

1.- *Շրջանային ժողովը իրաւասութիւն կու տայ Կեդր. Կոմիտէին Ընդհ. Ժողովի վերջանալէն անմիջապէս յետոյ, նոր ներքին կանոնագիր մը պատրաստել, որը պարտաւորիչ պիտի ըլլայ Պոլսոյ շրջանին համար մինչեւ յաջորդ Շրջանային ժողովը։*

2.- *Շրջանային ժողովը կ'որոշէ հրաւիրել բոլոր այն մարմինները, որոնք ընթերցարան-լսարանի եւայլնի նման ծախքերու համար վատնած են կազմակերպական դրամները, ոչ կազմակերպական անունով մի կերպ հայթայթելով գոցեն այդ բացերը։*

3.- *Շրջանային ժողովը 25% միայն կը թոյլատրէ տեղական պէտքերու ծախսին համար, 75%-ը կանոնաւորաբար պէտք է ղրկել Կեդր. Կոմիտէին։*

4.- *Շրջանային ժողովը մնայուն հաշուեքննիչ յանձնախումբ մը կազմեց, խիստ քննութեան մը բովէն անցնելու բոլոր հաշիւները։ Անդամներն են ընկեր Արսէն Սիւնի եւ Վաղարշ։*

Կ. Պոլսոյ շրջանի
Հ.Յ.Դ. Շրջանային ժողովին

Քարտուղար՝ *ԱՐՍԷՆ ՍԻՒՆԻ*
Նախագահ՝ *ՎԱՀԱԳՆ*

Անդամներ
ՊԱՐՈՅՐ ՀԱՅԿԱԶՆ
ՄՇԱԿ
ԱԶԱՐԻԿ
ԳԱՍՊԱՐ [ԻՓԷԿԵԱՆ]
ՎԱՂԱՐՇ
ԱՐՏԱՒԱԶԴ

Փաստ. 1538-5

Բ 1.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԻԶՄԻՐԻ ՇՐՋԱՆԻ 1909 ԸՆԴ. ԺՈՂՈՎԻ

Փաստ. 922ա-1ը Իզմիրի տեղեկագրին մէկ պատճէնն է, որուն առաջին էջին վրայ մատիտով գրուած է.– Իզմիրի տեղեկագիր, պատրաստուած 1909ի Ընդ. Ժողովին համար ուղարկուած ուշ, այն է 1910 Ապրիլին։ Թղթածրարի օրինակին (1538-5) պատճէնահանման ժամանակ էջերու վերջին 2-3 տողերը չեն ելած։ Փաստ. 922ա-1ի պատճէնահանումը աւելի վատ վիճակ կը ներկայացնէ, բայց տեղ տեղ կարելի եղաւ մասամբ վերականգնել մէկ քանի տողերը։

Յուլիս 11ի սահմանադրութեան հռչակումով հայ քաղաքական բանտարկեալներու ալ ընդ[հանուր] ներում եղաւ։ Կառավարութիւնը եւ բանտային վարչութիւնը հակառակ տրուած հրամանին ու իւր ձեռամբ առած միջոցներուն անկարող եղաւ ժամ առաջ ազատել բանտարկեալները, որովհետեւ քրէական յանցանքով դատապարտուած բանտարկեալներ զանոնք գերի աւանդ բռնած էին եւ պայման դրած էին որ իրենք ալ դատուին ազատին։ Յուլիս 19ին միայն քաղք. բանտարկեալները կրցան ազատիլ, բանտապետութեան ու քաղաքական բանտարկեալներու կողմէ գործադրուած միջոցներով։

Անմիջապէս Արեւմտ. Բիւրոյին հարցուեցաւ կազմակերպութեան բռնելիք թաքթիքը եւ ուղղութիւնը. մինչեւ այդ Պոտրումի բերդէն եկող բանտարկեալներ կու գային, ընկերներու թիւը աւելցնելու։

Օգոստ. 5-ին կազմուեցաւ բոլոր բանտարկեալներու ներկայութեան մարմին մը։

Կոմիտէն անմիջապէս յարաբերութեան մէջ մտաւ Իթթիհատի ու Սապահետինի փարթիի մարդոց հետ. յարաբերութիւնները երեւութապէս անկեղծ էին։ Մենք յանձնարարուած էինք սերտ յարաբերութիւններ պահել Սապահետինի փարթիին մարդոց հետ եւ կորեկտ յարաբերութիւններ Իթթիհատի հետ։

Խանդավառութեան շրջան էր։

Կոմիտէն շրջաբերականով իւր գոյութիւնը հաստատելէ յետոյ յայտարարեց թէ արգիլած է կազմակերպութեան հերոսներուն պատկերները անձնական շահու համար ծախել։

Պոլսոյ Պատասխանատու մարմինը արդէն կազմուած ըլլալով՝ կոմիտէս յարաբերութեան մտաւ եւ իւր առաջարկին վրայ որ կարող ընկեր մը տեղս այցելէ, ընկեր Գալֆայեանը ղրկուեցաւ։

Սկսուեցաւ կանոնաւոր յարաբերութիւններ պահել ժողովրդային բոլոր խաւերու հետ։

Մթթինկներ կազմակերպելը օգտակար սեպելով, ընկերներու եւ համակիրներու ներկայութեամբ բազմաթիւ դասախօսութիւններէ զատ ունեցանք ժողովրդային 27 պաշտօնակ[ան] մթթինկներ։

Վերոյիշեալ մթթինկներուն մէջ պարագաներու համեմատ խմբագրուեցան թէ գրաւոր թէ հեռագրով բողքներ սահմ. տրամադրութիւնները յարգել տալու ու մեր ազգային իրաւունքներու պաշտպանութեան համար։

Ընկերներու նախաձեռնութիւնով կազմուեցաւ փաստաբաններու խառն կոմիսիոն մը կազմակերպելու համար տեւական մթթինկներ հայերէն, յունարէն եւ թուրքերէն լեզուաւ։

Սեպտեմբ. 26ին առժամեայ տեղական մարմինը լուծուելով ընդ. քուէարկութեամբ կազմուեցաւ տեղական կոմիտէն. ընտրութիւնը անմիջապէս ծանուցուեցաւ Կ. Պոլիս, Արտասահման ու գաւառները եւ հասցէներ տրուեցան. շրջաններու հետ սկսուած յարաբերութիւններ ալ աւելի կանոնաւորուեցան ու հետզհետէ Մաղնիսայի, Ակ-հիսարի, Կրկ-աղաճի, Կընտկի եւ Էօտեմիշի ու ասոնցմէ զատ անհատ ընկերներու [հետ], որ սահմանադրութենէ առաջ թէ յետոյ հոս հոն ցրուած էին, կանոնաւոր յարաբերութիւն մշակուեցաւ։

Տեղ. կոմիտէն սկսաւ պաշտօնապէս յարաբերութեան մտնել թէ ազգային վարչութիւններու եւ թէ քաղքիս մէջ գտնուող ո՛չ դաշնակցական բոլոր ընկերութիւններու եւ կլիւպներու հետ։

Սոյն յարաբերութիւնները որ մինչեւ հիմա կը շարունակուին ունեցան բարոյական ու նիւթական օգտակարութիւններ։

Դաշնակցութեանը ունեցած բուռն համակրութենէն օգտուելով՝ ընկերներ ու համակիրներ հանգանակութեան ձեռնարկելով մօտ երկու հազար Օսմ. ոսկի հասոյթ մը գոյացաւ, որը ամբողջովին փոխադրուեցաւ առաջարկուած վայրերը։

Հետզհետէ եկան այցելու ընկերներ [եւ] ունեցան իրենց օգտակարութիւնը։

Դաշնակցութեան սկզբունքները եւ ընդ. աշխարհայեացքը տարածելու եւ ըմբռնել տալու համար տեղ. կոմիտէն թէ տեղւոյս մէջ գտնուող ընթերցարաններուն եւ թէ շրջանակները նուէրներ ըրաւ։

Շրջականերէ եկած գործիչ պահանջող բազմաթիւ նամակներու եւ Կ. Պոլսոյ Պատ. մարմնոյն յանձնարարութեան վրայ կոմիտէն եւ ընկեր Մար[5] միաձայնութեամբ որոշեցին շրջուն-պրոպագանդիստներ ղրկել գաւառները շրջականները գտնուող ցիր ու ցան ընկերները կազմակերպելու [եւ] վերջնականապէս կապելու համար Իզմիրի հետ։

Մաղնիսայէ, Կրկ-աղաճէ, Ակ-հիսարէ, Կընտկէ եւ Խօտեմիշէ զատ կազմուեցաւ Պերկամա, Պալըքեսէր, Պալիա, Էսկի-Շեհիր, Սիվրի[հի]սար, Ուշակ, Գասապա, Աֆ[իոն] Գարահիսար, Սալիհլի, Տենիզլի, Պայընտրը, Սէօքէ, Այտըն, Պուրտուր, Սբարթա եւ Էնկիւրի։

Ժամանակին կազմուած եւ Պատ. մարմնոյն հետ յարաբերութեան մէջ գտնուող հետեւեալ քաղաքներու ընկերներ Պատ. մարմնոյն եւ իրենց համաձայնութիւնով վերջնականապէս կապուեցան Իզմիրի հետ՝ Քէօթահիա, Գարամոն, Էրէկլի եւ Ակ-Շեհիր։

Կոմիտէն քաղաքական չփոթ կացութիւնը նկատի ունենալով՝ բացի քաղաքական խմբերէ, տեղւոյն պահանջներու եւ պայմաններու համաձայն ինքնապաշտպանութեան խումբեր կազմակերպեց։

Իթթիհատի հետ մեր յարաբերութիւնները կանոնաւորելու համար փոխադարձաբար հինգ հինգ հոգինոց երկու մարմիններ կազմուեցաւ։

Մեր ընկերներէն Ստեփան Նալպանտեան շրջաբերականներով եւ յօդուածներով անտեղի յարձակումներ ընելուն եւ իր դիտողութիւնները կամ բողոքները կազմակերպական ճամբով չընելուն համար երեք ամիս կազմակերպութենէ արտաքսման պատիժ տրուեցաւ։

Բացարձակապէս արտաքսման պատիժ տրուեցաւ (մաղնիսացի) Տիգրան Նալպանտեանի (սպաննուած), մաղնիսացի Անդրէաս Նալպանտեանի, (մաղնիսացի) Վահան Պոզօղլանեանի, մաղնիսացի Միհրան Քտերճեանի, իզմիրցի Յակոբ Ղազարեանի, որոնք բանտարկութեան ժամանակ աննախընթաց մատնութիւններ եւ լրտեսութիւններ ըրած էին։

Բացարձակապէս կազմակերպութենէս վտարման պատիժ տրուեցաւ նոյնպէս Հայկ Քէօսպէքեանի, Արամ Նալպանտեանի, Տիգրան Պոյաճեանի, Աւետիս Ֆրամասոնեանի, Գառնիկ Քէչէճեանի, որոնք Յուլիս 11է[6] առաջ ինքնագլուխ սպառնալիքով հարուստներէ դրամ պահանջած եւ իրենց անձնականին գործածած էին։

Վտարման պատիժ տրուեցաւ նոյնպէս առաղձագործ Անդրանիկ Թորգոմեանի ու սեբաստացի Յովհաննէսի, որոնք Յուլիս 11էն յետոյ յայտնի վաճառական Աւետիքեանէ սպառնալիքով դրամ պահանջած էին։

*
* *

Շրջուն գործիչներուն վերադարձէն յետոյ կոմիտէն նկատի ունենալով Ընդ. Ժողովի անմիջական գումարումը, գաւառները շրջաբերականներ ղրկեց եւ ներքին կանոնագրի համաձայն Շրջ. ժողովը կազմուեցաւ։

Շրջ. ժողովին մասնակցեցան քսան եւ երեք պատգամաւոր. տեւեց 12 օր եւ ունեցաւ 13 նիստ։

Ազգային

Յուլիս 11է յետոյ առաջնորդարանի գործերն ալ, որ անգոյն վիճակ մը կը ներկայացնէին, վերակազմութեան կարիք զգացուելով՝ ընտրութիւններու ձեռնարկուեցաւ։ Ընտրութիւններու գործին մէջ ընկերները աշխատեցան կազմակերպութեանս ընտրելիները յաջողցնել ու այսպէս, թէ Իզմիր թէ մեզի հետ կապուած բոլոր շրջաններու, առանց բացառութեան ազգային բոլոր մարմիններու մէջ ունինք մեր ընկերները ու համակիրները։

Օսմ. երեսփ. ժողովի պատգամաւորի ընտրութեան ժամանակ կազմակերպութիւնս, նկատելով որ Այտըն վիլայէթի ամբողջ հայութիւնը պատգամաւոր մը ղրկելու համար պահանջուած ցենզը չի ներկայացներ, նկատելով որ կուսակցութեանս ուղղակի մասնակցութիւնը պատգամաւորի ընտրութիւնը ձախողութեան պիտի ենթարկէ, կազմեց ժողովրդային բոլոր խաւերէն ներկայացուցչական մարմին մը, որը հարկ եղած դիմումները ըրաւ երեսփ. ժողովի կանդիդաներու ցանկին մէջ հայ պատգամաւորներու անուններ ալ գտնուելու համար։

Այս քայլը բաւական չհամարելով՝ ձեռնարկուեցաւ դարձեալ Դաշնակցութեան հովանաւորութեան տակ բայց ընդ. ազգային գոյնով մարմին մը կազմելու, որը ամէն ջանք ի գործ դրաւ մեր ընտրելին յաջողցնելու համար։

Երկրորդ կարգի ընտրելիներու ցանկին մէջ նոյնպէս գտնուեցան Դաշնակցութեան ընտրելիները։

Յոյներու եւ Թուրքերու մօտ ո՛չ-կուսակցապէս այլ անհատապէս ամէն ջանք ի գործ դրինք հայ պատգամաւորի մը ընտրութիւնը յաջողցնելու համար։ Փաստարկութիւնը որքան որ յայտնի հաստատուեցաւ, արդիւնքի տեսակէտէ դատելով՝ պարզապէս հասկցուեցաւ թէ յոյները իրենց խոստումներուն հաւատարիմ չգտնուեցան։

Կազմակերպութիւնս նկատելով որ երկու հայ կանդիտաներու ներկայութիւնը պատճառ պիտի ըլլայ քուէները ցրուելու՝ բարոյապէս միջոցներ ձեռք առնելով մեր թեկնածուն հրաժարեցաւ։

5.- Տէր Մարտիրոսեան Միքայէլ։
6.- Թուական, հին տոմարով։

Սակայն նորէն յոյն եւ թուրք Բ. կարգի ընտրելիներուն քուէները բաւական չեղան որ մեր պատուիրակը[7] յաջողէր. բայց Այտըն վիլայէթէն մինակ հայը պատգամաւոր չունենալու պարագան կազմակերպութեանս համար բրեսթիժի խնդիր մը դառնալով, ջանք եւ բարոյական ամէն միջոց գործածուեցաւ հայ երեսփոխանի մը ընտրութիւնը յաջողցնելու համար։ Կազմակերպութեանս ջանքերը յաջողութեամբ պսակուեցան։

Այս յաջողութեան նպաստեց նաեւ Իթթիհատի կողմէ հայերէ հանգանակուած 2000 Օսմ. ոսկիէն աւելին, Իզմիրի պէս բազմազգի կեդրոնէ մը — ուր հայերը բարձրագոյն դիրքը գրաւողներէն կրնան սեպուիլ — ներկայացուցիչ չունենալու պարագան եւ աւելին ապագայի համար հայերէ դրամի հանգանակութեան յոյսը Իթթիհատի։

Վերոյիշեալ նկատումներէն զատ ցենզ չունեցող տեղէ հայ երեսփոխան մը ընտրելու պարագան ուրիշ բան չէր բայց եթէ վարագուրել ներքին գաւառներու մէջ կատարուած ընտրական էնթրիկները։

Այսպէսով Իզմիր ունեցաւ faute de mieux[8] Օսմ. բարլըմանի մէջ իւր հայ պատգամաւորը։

Իզմիրի եւ Շրջանակներու կրթական վիճակը

Յուլիս 11է առաջ Իզմիրի դպրոցները, որ համեմատաբար աւելի լաւ վիճակի մը մէջ կը կարծուէին, նախանձելի ոչի՛նչ ունէին. ներկայիս մէջ ալ հակառակ Ուսում. խորհուրդի ջանքերուն փայլուն վիճակ մը չեն ներկայացներ։

Ընկերներու դիմումներու վրայ պիւտճէի վրայ 120 Օսմ. ոսկի մնայուն յատկացում մը եղաւ։

Մեզի հետ կապուած վայրերու դպրոցները նոյնպէս նախանձելի վիճակ մը չունին եւ դպրոցներու ուսուցիչ օրիորդները կամ տիկինները աւելի կարող են քան ուսուցիչները։

Մանկապարտէզները համեմատաբար աւելի նախանձելի վիճակ մը կը ներկայացնեն։

Մեզի հետ կապուած [են] քսան եւ ութը վայրերու հայ ժողովուրդը, բացի ութը տեղէ. միւս տեղերը թրքախօս են եւ սահմանադրութենէն վերջ միայն սկսած են հայերէնին ոյժ տալ։

Հայերէն լեզուին ոյժ տալու համար կազմակերպութեանս նախաձեռնութեամբ գաւառները կազմուեցան զանազան ոչ-կուսակցական միութիւններ միմիայն հայերէն խօսելու եւ խօսիլ տալու համար։

Նոյն շարժումը կայ նաեւ Իզմիրի մէջ եւրոպական լեզուներու հանդէպ։

Տրուած գրքեր, թերթեր եւ նամանաւանդ թատրոնները իրենց որոշ դերը ունեցան լեզուական բարեշրջման գործին մէջ։

Ուղղակի եւ անուղղակի պրոպականդա մղուեցաւ բազմացնելու համար ազգային վարժարաններու աշակերտներու թիւը, այնպէս որ այս տարուան շրջանին մէջ բաղդատաբար անցեալ տարուան երկու հարիւր յիսունի մօտ աշակերտ աւելցաւ։

Մխիթարեանները վարժարաններին ստիպուեցան գոցել ու Ամերիկեան միջազգային վարժարաններու հայ աշակերտներու թիւը որ ութանասունի կը հասնէր երեսունի հասաւ։

Մուշի մէջ վարժապետանոց մը բանալու համար ընկերներու նախաձեռնութեամբ Առաջնորդարանի մէջ հաւաքուեցան բարեկեցիկ դասուն պատկանող տիկիններ եւ օրիորդներ. խորհրդակցութիւններ եղան եւ նախաքայլեր առնուեցան։

Ազգային զանազան հաստատութիւններու վիճակը մօտէն ուսումնասիրելու համար ընկերներ տեւական յարաբերութիւններ մշակեցին։

Գաղտնի սիստեմաթիկ դասընթացքներ տեղի ունեցան ազգային ու ամերիկեան վարժարաններու աշակերտութեան մէջ եւ բոլոր ազգային եւ օտար հաստատութիւններու մէջ աշակերտական միութիւններ կազմուելով իրարու հետ յարաբերութեան մէջ մտան։

Միութիւնները ունեցան իրենց պարբերական օրգանները։

Իզմիրի աշակերտական միութիւնները յարաբերութեան մէջ դրուեցան գաւառներու աշակերտական միութիւններու հետ։

98ի ջարդերէն յետոյ եկած գերմանական որբանոցի աշակերտուհիներուն հետ գաղտնի յարաբերութիւններ մշակուեցան եւ ժամանակէ մ'իվեր Ազգին կողմէ դադրած յարաբերութիւններ մեր դիմումներուն վրայ վերսկսան։

Դպրոցին մէջ մարմնամարզի դասի ժամանակ գաղտնի զինավարժական դասեր հաստատուեցան։

Կուսակցական եւ ո՛չ-կուսակցական միութիւններ, խմբատեղիներ, գլխապետ եւ սոցիալիստական շարժում

Ազատ պայմաններէ օգտուելով Իզմիրի արուարձաններու եւ շրջակայ վայրերու մէջ կազմուեցան զանազան միութիւններ։

Իզմիրի մէջ առաջին շարժումը յառաջ եկաւ ինքնաբերաբար ու նախագիծը դրուեցաւ հայ պաշտօնէից միութեան։

Միութիւնը երկու հարիւր յիսուն անդամէ աւելի ունի ընդհանրապէս մանիֆաթուրայի մեծ վաճառատուներու մէջ պաշտօնավարող։

Մեծամասնութիւնը մեր ընկերներէն եւ համակիրնե-

7.- Պէտք է ըլլայ՝ պատգամաւորը կամ թեկնածուն։
8.- Ֆրանսերէն՝ առ ի չգոյէ լաւագոյնի։

րէն են։ Ունին իրենց ներքին կանոնագիրը եւ լաւ կազմակերպուած են։

Այս շարժման հետեւեցաւ մաքի բեռնակիրներու, նաւավարներու, քարափի եւ Կէօչ-Թեփէի թրամվայներու պաշտօնեաներու գործադուլները։

Շարժումը արագօրէն աւելի զարգանալով՝ ծնունդ տուաւ գրեթէ բոլոր ծառայութեան մէջ գտնուող պաշտօնեաներու եւ գործաւորներու բողոքներուն եւ գործադուլներուն։

Պաշտօնեաներ եւ գործաւորներ համոզուելով որ իրենց յաջողութեան միակ պայմանը միութիւններ կազմելով կանոնաւորապէս կազմակերպուելու մէջ կը կայանար, պրոպականդայով միասին, ոչ մէկ ջանք չխնայելով իրենց նպատակին հասան։

Այսպէս կազմուեցան ալիւրի, մանածի, երկաթի, ածուխի եւ կազի ֆապրիքներու, ատաղձագործներու, կօշկակարներու, նպարավաճառներու, սափրիչներու, դերձակներու, գրաշարներու, վաճառականներու քով աշխատող պաշտօնեաներու, Գասապայի ու Այտընի երկաթուղիներու պաշտօնեաներու եւ գործաւորներու միութիւնները։

Այս միութիւններու կազմութեան անմիջապէս յաջորդեց առաջարկներ, պայմաններ, բողոքներ ու գոհացում չգտնելու պարագային գործադուլի սպառնալիքներ եւ գործադուլներ։

Բաթրոններէն[9] *շատեր խելօք գտնուեցան ներկայացուած առաջարկներ եւ պայմաններ կամ բոլորովին կամ փոփոխութեամբ ընդունելու։*

Գործադուլներու կազմակերպիչները՝ ղեկավարները որ խաղաղ տրամադրութեամբ առաջարկած էին պայմաններ եւ բարեփոխութիւններ, երբ ընդդիմութեան հանդիպեցան՝ իրերու բնական բերումով եւ այն ժամանակուան սանձարձակ ազատութենէն, անարշիայէն օգտուելով այնպիսի ծայրայեղութիւններ ըրին որոնց նմանը տեսնուած չէր։

Ամէնէն բուռն ու ամէնէն յեղափոխական գործադուլը Այտընի երկաթուղիի պաշտօնեաներու եւ գործաւորներու գործադուլը եղաւ, որ տասն եւ երեք օր տեւեց ու տեղի տուաւ արիւնահեղութեանց։

Գործաւորները քանդեցին երկաթուղիի ճողերը, սինեալները, սպառնացին պայթեցնել վայրաշարժերու կաթսաները, քանդել կամուրջները եւ սպանել տեսչին, իւր համախոհները եւ բոլոր անոնց որ իրենց շարժման պիտի ընդդիմանային։

Կառավարութիւնը եւ Իթթիհատը ստիպուեցան միջամտել եւ երբ հաշտութեան փորձը անյաջող անցաւ տեղւոյն վրայ պաշարման վիճակ հրատարակեցին։

Ընդդիմութիւնը շարունակելով վիրաւորուած եւ --- ------ մի քանի բանուորներ բանտարկուեցան [?]։

Այս բոլոր սոցիալիստական շարժումը որ առանց պրոպականտի ինքնաբերաբար յառաջ եկաւ ուղղակի կամ անուղղակի ղեկավարուեցաւ մեր ընկերներէն եւ համակիրներէն։

Ընդ. առմամբ բողոքող դասակարգին պահանջները հետեւեալներն են։

Ա. Օրավարձին յաւելում %15-էն % 20։

Բ. Աշխատութեան ժամերու չափաւորում 8-10 ժամ։

Գ. Ցաւելեալ աշխատանքի համար յաւելեալ վարձատրութիւն։

Դ. Տարին 15-20 օր արձակուրդ։

Ե. Բաթրոններու ու պաշտօնեաներու միջեւ վարուելակերպի բարելաւում։

Զ. Ուեւէ պաշտօնեայի գործէ դադրեցնելէ առաջ ծանուցում, հակառակ պարագային եռամսեայ թոշակի վճարում։

Բոլոր գործադուլներու ընթացքին մէջ վաճառականներու եւ ընկերութիւններու կորուստը եղաւ աւելի քան 100,000 Օսմ. ոսկի, իսկ բանուոր դասակարգին միմիայն տարեկան շահը եղաւ աւելի քան 100,000 լ[իրա] որով բանուոր եւ պաշտօնեայ դասակարգը առժամապէս ինքզինք գոհացած զգաց։

Իբրեւ սոցիալիստական ընկերութիւն, կազմակերպութիւնս, բազմազգի, արդէն կազմակերպուած միութիւնները իրենց մէջ ալ աւելի ամրապնդելով բանուորական դաշնակցութիւն մը կազմելու համար նախքայլեր առաւ։

Բանուորական դաշնակցութիւնը պիտի ունենայ իւր պիւրոն, իւր ընդ. ժողովները։

Եթէ հարկը ներկայանայ պիտի հրատարակէ -------, պիտի ունենայ իւր մասնաւոր մամուլը [?]։

Նշանակելի կէտ մը եթէ կայ սակայն [այն է որ] գործաւորները սոցիալիստական որեւէ վարդապետութենէ չեն ղեկավարուիր։ Վերոյիշեալ միութիւններէն զատ քաղաքիս մէջ կազմուեցան զուտ հայկական միութիւններ։

Կազմուեցաւ հայ-որսորդաց միութիւնը որ ունի իւր առանձին գլխաւորը։ Անդամներու թիւը 100ի կը հասնի։

Վերակազմուեցաւ գիշերային դասախօսութեանց միութիւնը։

Կազմուեցաւ ֆանֆարի միութիւնը որ պիտի ունենայ իւր առանձին գլխաւորը։

Վերակազմուեցաւ թատերական արուեստասիրաց միութիւնը 20 անդամէ որոնց կ'ընկերակցի օրքեսթրայի խումբ մը։

Վերակազմուեցան երկսեռ ընկերասիրաց միութիւնները, որոնց նպատակն է աղքատիկ սաներու ցերեկուան ճաշը ապահովել եւ զգեստեղէն տալ։

Կազմուեցաւ Աղջկանց միութիւն մը, որուն նպատակն է ինքնազարգացման համար աշխատիլ։

9.- Գործատէրերն։

Կազմուեցաւ նոյնպէս ինքնազարգացման ակումբ մը։

Կազմուեցան հայ կօշկակարներու եւ հայ ոսկերիչներու արհեստակցական միութիւններ։

Այս բոլոր միութիւնները ունին իրենց անջատ կանոնագիրները ու կը ղեկավարուին ուղղակի կերպով մեր ընկերներէն եւ ընկերուհիներէն, առանց սակայն դաշնակցական անունը կրելու։ Զէզոք հողի վրայ կը գտնուին։

Միութիւնները ունեցան նիւթական եւ բարոյական - ----------։

Վերոյիշեալ միութիւններէ զատ կազմուեցաւ քաղքիս արուարձաններէն Գարաճաղի մէջ Ուսումնասիրաց միութիւն մը։

Կազմակերպութիւնս նիւթական եւ բարոյական աջակցութիւններ ըրաւ։

Իզմիրի մէջ կազմակերպութիւնս խմբատեղիի մը պէտքը զգալով փոքրիկ շէնք մը վարձեց Հ. Ց. Դ. խմբատեղիի անուան տակ, բաց ժողովրդային փոլոր խաւերուն առաջ։

Խմբատեղին ունի իւր ընթերցասրահները, մատենադարանը, գրավաճառանոցը։

Մարմնոյն, խմբական եւ ընկերներու յարաբերութեանց կեդրոնը խմբատեղին է։

Խմբատեղիներ բացուեցան նոյնպէս Գորդելենի, երկու հատ Մաղնիսայի, Ակ-հիսարի, Կընտկի, Պալիայի, Պալըքեսէրի, Կրկ-աղաճի, Էօտեմիշի եւ Գասապայի մէջ ուղղակի Դաշնակցութեան անուամբ։

Մնացեալ բոլոր շրջաններուն մէջ անխտիր հիմնուեցան ազգային գլխաւորներ՝ բաց անխտիր բոլոր դասակարգերուն առաջ։

Գլխաւորներէն շատեր իրարու հետ յարաբերութեան մէջ կը գտնուին։

Գաւառներու մէջ ասոնցմէ զատ կազմուեցան տիկնանց միութիւններ։

Այս բոլոր միութիւններու եւ գլխաւորներու անդամներուն եւ անդամուհիներուն մեծամասնութիւնը մեր ընկերներէն եւ ընկերուհիներէն են։

ԻԶՄԻՐԻ ԵՒ ՇՐՋԱԿԱՆԵՐՈՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Իզմիր ծովեզերեայ քաղաք մ'ըլլալուն եւ երկաթուղիի գիծերով հեռաւոր շրջաններու հետ կապուած ըլլալուն՝ կ. Պոլսէ յետոյ Թուրքիոյ մէջ ամէնէն վաճառաշահ քաղաքն է։

350,000 *բնակիչ ունի։*

Կայ մօտաւորապէս 17,000 *հայ։ Մօտ* 15,000 *եւրոպացի,* 25,000*ի մօտ հրեայ,* 50,000*-ի մօտ մահմետական։ Իսկ մնացեալ մեծամասնութիւնը յոյն օրթոտոքս։*

Հայերը երեք գաղթականութիւն ունեցած են։ երկուքը ասկէ 400 *տարի առաջ Պարսկաստանէն, իսկ միւսը* 95*-ի ջարդերէն յետոյ։*

Իզմիրի հայերը ընդհանրապէս բարեկեցիկ վիճակ մ'ունին։ մանիֆաթուրայի գործը ամբողջովին հայերու ձեռքն է։ Թուզի, չամիչի վաճառականներուն շատերն ալ հայեր են։

Արտածման ճիւղին մէջ հայերը ունին իրենց որոշ մասնակցութիւնը։

Արհեստներուն մէջ սակայն շատ յետադէմ վիճակ մը կը ներկայացնեն։

Հայերը աւելի պաշտօնեայ ըլլալու կը ձգտին կամ արհեստաւոր։ այնպէս որ տարիներու ընթացքի մէջ շատ մը արհեստներ, որ հայերուն ձեռքը կը գտնուէին, այսօր օտարներուն անցած է։

Գաւառներուն տնտեսական վիճակը տարիներու մէջ բացարձակապէս ոչ-փայլուն վիճակ մը կը ներկայացնէ։

Հայերը հողագործութեան երբեք ոյժ տուած չունին, բայց եւ այնպէս կը գտնուին ուրեք ուրեք այգեգործներ եւ բամպակ մշակողներ։

Գաւառներու մէջ հայերը ընդհանրապէս արհեստաւորներ եւ խանութպաններ են։ սիվրիհիսարցիք մինակ հողատէր են։ Թուրք տարրը ամէն տեղ մեծամասնութիւն կը կազմէ։ առհասարակ հողատէր եւ կալուածատէր են ու անբաղդատելի կերպով տնտեսապէս աւելի բարձր դիրքի մէջ կը գտնուին։

Քաղքին եւ շրջականներու մէջ կան արդիւնագործական գործարաններ, որոնց բանուորներուն գրեթէ մեծամասնութիւնը յոյներ եւ իտալիցիներ են։

Իզմիրի մէջ կայ մանածի, բուրդի, լուցկիի, ձէթի, կազի, կաշիի, երկաթի, ալքոլի, ձիւնի, սառի, ատաղձի, օճառի 25-30 *ֆապրիքաներ եւ բամպակի* 4-5 *զտարաններ։*

Շրջականներու մէջ ալ կը գտնուի մեծ ու փոքր հարիւրէ աւելի ֆապրիքաներ եւ ջաղացքներ, որոնց բանուորներուն մեծամասնութիւնը օտարազգիներ են։

Եթէ Թուրքիոյ մէջ իսկական սահմանադրական ազատ կարգերը ամրապնդուին — Թուրքիոյ վիճակը որոշ ապահովութիւն ներշնչէ,— Իզմիրի եւ շրջաններու արդիւնաբերական վիճակը մեծ ապագայ կը խոստանայ։

Հանքեր եւ Անտառներ

Հանքային ճարտարարուեստը Թուրքիոյ մէջ սաղմնային վիճակ մը կը ներկայացնէ։

Երկրին մէջ տիրող անապահով կացութիւնը, ճանապարհներու չգոյութիւնը, փոխադրութեանց դժուարութիւնները եւ բռնակալութեան (աւերիչ ու քանդիչ) օրէնքները ինչպէս ուրիշ արուեստներ ու արհեստներ նոյնպէս խեղդած են հանքային ճարտարարուեստը։

Օտար եւ բնիկ դրամագլուխներու պակասը եւ ազատութենէ զրկուած ժողովուրդի մը մէջ initiative*ի*[10] *եւ համերաշխութեան չգոյութիւնը եւս առաւել շեշտած են այն անկեալ վիճակը որ կայ եւ կը մնայ։*

Հանքագործութիւնը Թուրքիոյ ներքին նահանգներու մէջ գրեթէ գոյութիւն չունի. ծովեզերեայ նահանգներու մէջ միայն փոխադրութեանց դիւրութեանց պատճառաւ քանի մը պրպտումներ եղած են։

Հանքեր ունեցող գլխաւոր նահանգներն են. Այտընը, Պրուսա եւ Սելանիկ, մի քիչ Տրապիզոն, Գասթեմունի, Ատանա եւ Գոնիա։

Հանքային ամէնէն շատ պրպտումներ եղած են Այտընի վիլայէթին մէջ։

Թողլով մէկ կողմ Պրուսայի վիլայէթի, Պալիայի երկաթախառն արծաթի եւ Սեւ ծով՝ էրեկլի հանխածուխի հանքերը, որոնք եւրոպական նմանօրինակ հաստատութեանց հաւասար կազմուածք եւ կարգ ու սարք մուտնին. մնացեալ բոլոր շահագործուող հանքերը շատ նախնական վիճակ մուտնին ու հանածոներու ------։

Իզմիրի վիլայէթին մէջ հանքերու շահագործման նախաձեռնողները մեծաւ մասամբ անգլիացիներ են։

Հանքերը արդիւնաբերելու համար ընդհանրապէս syndicat*-ներ գոյութիւն չունին։ Բացառութիւն ըլլալով երկու երեք ընկերութիւններ, ամէն պրպտումներ եւ պեղումներ անհատապէս տեղի ունեցած են։*

Հանքային ձեռնարկներու մէջ շատ քիչեր յաջողած են, իսկ շատեր նիւթապէս բոլովին փճացած։

Իզմիրի վիլայէթին ամէնէն շահաւէտ եւ արդիւնաբերող հանքերը զմռնիտը (éméri) *եւ քրոմն են, որովհետեւ ասոնց արտածումը շատ դրամի չի կարօտիր ու օտար երկիրներու մէջ մինչեւ վերջին ժամանակներս նոյն տեսակ հանքեր գոյութիւն չունէին։*

Eméri*-ի գոյութիւնը Թուրքիոյ մէջ առաջին անգամ մատնանշուած է Զիհազէֆ*[?] *անուն ռուս նշանաւոր երկրաբանին կողմէ, որ Փոքր-Ասիոյ* carte géologique *չինեց։*

Գրեթէ կէս դար կայ որ զմռնիտը կը շահագործուի այս վիլայէթին մէջ իր շատ մը տեսակներովը եւ տարեկան արտադրութիւն է 25,000 *թոն։*

Իսկ chrome*-ի հանքերը կը գտնուին Մաքրէի եւ Քէոյճիտաղի (երկուքն ալ Մուղլայի սանճագին գազաներն են)* serpentine *կոչուած ժայռերուն մէջ, շատ հարուստ* gisement*ներով*[11]*։*

Վերջին ժամանակներու Նուվէլ-Գալեդոնիոյ եւ Քանատայի մէջ chrome*-ի հարուստ հանքեր գտնուելով եւ բուռն մրցման հետեւանօք այս արդիւնաբերութիւնն ալ գրեթէ ոչնչանալու վրայ է։*

10.- Նախաձեռնութեան։
11.- Ֆրանսերէն՝ հանքերով։

----- *մօտաւոր լեռներու մէջ, նոյնպէս եւ երկաթի* gisement*ներ, սակայն ճարտարարուեստի բացակայութեան պատճառաւ ցարդ անշահագործելի կը մնան։*

Կառավարութիւնը Իզմիրի վիլայէթի հանքերէն տարեկան տուրք կառնէ 30,000 *լ.օ.։*

Գրեթէ քառասունի մօտ հանքեր կան որոնց մեծ մասը կը կազմէ զմբարան[?]*։*

Շահագործուող հանքերուն գործաւորներուն թիւը կը հասնի միջին հաշուով 5000*ի, որոնց մեծ մասը տեղացի գիւղացիներ եւ քիչ չափով ալ կիներ են։*

Կան նաեւ բաւականաչափ իտալացի եւ յոյն հանքագործներ, նոյնպէս 800*էի աւելի հայաստանցի եւ տեղացի հայեր։*

Գործաւորներու օրականը միջին հաշուած 0.5 *մեճիտիէ է։*

Աշխատութեան տեւողութիւնն ալ միջին հաշուով օրական 9 *ժամ է։*

Գարապուրունի մէջ կը գտնուի սնդիկի հանք մը, որ վերջերս անգլիական սենտիքայի մը կողմէ շահագործուիլ սկսած է։

Տարեկան արդիւնաբերութիւնն է (90) *թոն զուտ սնդիկ։*

Էօտեմիշի մէջ ալ կը գտնուի անտեմունի հանք մը գտնուած հայու մը կողմէ։

Կան նաեւ արծաթախառն հանքեր նոյնպէս եւ կապարի որ սկսած են շահագործուիլ Ֆրանսացիներու կողմէ։

Իզմիրի արուարձաններէն Գորտելիոնի բարձունքին վրայ կը գտնուին ոսկիի հանքեր, որոնք ցարդ չեն շահագործուած։

Այտընի վիլայէթը ունի 195,700 *հեքտար եղեւինի* [?] *անտառներ։*

Կառավարութեան տարեկան հասոյթն է 30,000 *լ. օ.։*

Գիտական տեսակէտով՝ ոեւէ ջանք թափած չըլլալով այս անտառներուն պահպանութեան համար եւ նամանաւանդ հրդեհները՝ սոսկալի վնասներ հասցուցած են։

Իզմիրի վիլայէթին մէջ կայ (1200) *քիլոմեթրի չափ խճուղիներ։ Անոնց վարչային ժողովը բանակցութեան մէջ է անգլիացիներու հետ* 25 *տարուան պայմանաժամով, ճամբաներու նորոգութիւններ կատարել տալու համար, ինչպէս նաեւ նոր ճամբաներ բանալ տալու համար։*

Վերջ։

Իզմիրի պատգամաւոր

ՀԱՅԿ ԲԱԹԱԲԱՆԵԱՆ

14 *Յուլիս* 1909
Իզմիր

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ XIV

ՎՐԷԺՍՏԱՆ – ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

Վրէժստանը Պարսկաստանն է, հայկական յեղափոխութեան հնագոյն հնոցներէն, որ սկզբնապէս նկատի առնուած էր իբրեւ խարիսխ՝ Կովկասէն դէպի Երկիր մարդոյժի եւ զինամթերքի փոխադրութեան։ Կազմակերպական ցանցը, սակայն, յատկապէս Երկրի հիւսիսային նահանգներուն մոջ, հետզհետէ ծաւալ ստացած եւ տարածուած էր շրջանի բոլոր հայաբնակ քաղաքներուն եւ գիւղերուն մէջ։ Գործունէութեան գլխաւոր կեդրոնն էր Թաւրիզ (Վրէժ) քաղաքը՝ Սալմաստ, Ուրմիա, Խոյ, Մակու, Թադէի վանք յենակէտերով։ Հեռաւորութեան պատճառով Թեհրանի եւ Սպահանի (Նոր Ջուղա) կոմիտէութիւնները որոշ իմաստով կը մնային մեկուսացած։ Պարսկաստանի յեղափոխական շարժումներու ընթացքին եւս, երբ 1907ին նոր գահ բարձրացած Շահը՝ Մեհմեդ Ալի փորձեց տապալել տարի մը առաջ հաստատուած Սահմանադրութիւնը, դարձեալ Ատրպատականն էր որ ոտքի կանգնեցաւ ազատական կարգերու պաշտպանութեան համար։ 1911էն ետք միայն, Սահմանադրութեան վերջնական յաղթանակով, երբ հայկական թէ պարսկական իմաստով թեհրանը դարձաւ որոշումներու կեդրոն, ձեռնարկուեցաւ մայրաքաղաքին մէջ երկրորդ Կ. Կոմիտէութեան մը ստեղծումին։

Ինչ կը վերաբերի Պարսկաստանի քաղաքական ու ընկերային շարժումներուն, պայքարը հակամարտ կողմերու միջեւ տեւեց տարիներ եւ յատկանշուեցաւ թէ՛ եւրոպական պետութիւններու, յատկապէս Ռուսիոյ եւ Անգլիոյ բուռն մրցակցութեամբ՝ շրջանին վրայ գերակայութիւն հաստատելու, եւ թէ ներքին յեղափոխական ու հակայեղափոխական ուժերու արձանագրած յաջորդական յաջողութիւններով եւ ձախողութիւններով։ Մրցակից տէրութիւնները համաձայնաբար երկիրը բաժնած էին ազդեցութեան երկու գօտիներու. հիւսիսը Ռուսիոյ, հարաւը բրիտանական կայսրութեան։ Այս վերջինը շահագրգռուած էր Հնդկաստանի իր հարուստ գաղթավայրը տանող ճամբու ապահովութեամբ, իսկ Ռուսիոյ համար Իրանի բարձրաւանդակէն կ'անցնէր հարաւի տաք ջուրերուն հասնելու ուղին։ Այս բոլորին մէջ Օսմանեան պետութիւնը եւս անտարբեր չէր սահմանակից Պարսկաստանի անցուդարձերուն, որոնք կը զուգադիպէին նոյնպէս Թուրքիոյ մէջ խմորուող անցուդարձերուն։ 1907 թ. Յուլիսին սուլթանական զօրքերը մտած էին արդէն Ուրմիոյ շրջանը եւ կը քալէին Սալմաստի ուղղութեամբ, գործակից ունենալով տեղւոյն քրտական ցեղախումբերը։ Ներխուժման նպատակներէն մէկը՝ եթէ վերջնական գրաւումն էր հիւս. Իրանի այս հողամասին, մեծամասնութեամբ բնակուած ցեղակից թուրք ազերիներով, միւսը անկասկած կը միտէր հարուածել հայ յեղափոխականները, որոնք, ինչպէս յիշուեցաւ, Ատրպատականը կ'օգտագործէին զէնք ու մարտական խումբեր փոխադրելու դէպի Երկիր։

Հ.Յ.Դ. Չորրորդ Ընդհ. Ժողովը նոյն թուականին բանաձեւ ընդունած էր՝ տեղւոյն դաշնակցական մարմիններու միջոցաւ զօրավիգ կանգնիլ Պարսկաստանի ազատական շարժումին։ Տատամսողներ կային, չէզոքութիւն պահելու կողմնակիցներ՝ նկատի ունենալով երկրի բնիկ ազգաբնակչութեանց յետամնացութիւնը, կրօնական մոլեռանդութիւնը եւ հայութեան սակաւաթիւ ու ցրուած ըլլալու հանգամանքը (ընդամէնը 70.000)։ Բայց եւ այնպէս, յետադիմական կարգերը վերահաստատելու ուղղութեամբ նոր գահակալին՝ Մեհմէտ Ալի Շահին ձեռք առած բռնապետական միջոցները՝ մղեցին Արեւելեան Բիւրոն ներգործօն դերակատարութեան եւ Վրէժստանի Պատգամաւորական ժողովը, իր կարգին, որոշեց վերջ տալ վարանումներուն եւ գործել համերաշխաբար սահմանադրական ուժերու կողքին։

1907 թուականի վերջերուն Ռոստոմ՝ իբրեւ ներկայացուցիչ Դաշնակցութեան, անցաւ Թաւրիզ, ապա Թեհրան, ուր համաձայնագիր կնքեց սահմանադրական Պարսկաստանի ղեկավարներուն հետ։ Դաշնակցութիւնը կը ստանձնէր եւրոպական միջավայրի մէջ աջակցութիւն ապահովել նոր վարչակարգին. երկրին մէջ միապետականներուն դէմ պայքարիլ կոռուող ուժերով եւ արհեստագիտական միջոցներու (ռումբ,

պայթուցիկ նիւթեր, հրթիռ) հայթայթումով: Փոխարէնը, պարսիկները կը խոստանային ընդլայնել հայոց ազգային իրաւունքները եւ պետական մշակելի հողեր յատկացնել հայ գաղթականներուն: Շուտով Կովկասէն Ատրպատական անցան Քեռին (Արշակ Գաւաֆեան) իր խումբով եւ փորձուած մարտիկներ,– Զուլումաթ, Սմբատ, Մարտիրոս Չարուխճեան, Դաշնակցական Խեչօ, Գալուստ Ալոյեան եւ ուրիշներ, որոնք իրենց բացառիկ մարտունակութեամբ վճռական բաժին պիտի ունենային տարուած յաղթանակներուն մէջ: Ռոստոմ եւս վերադարձած ըլլալով Թաւրիզ, տարուկէս ամբողջ մնաց Ատրպատականի շրջանին մէջ եւ ձեռք առաւ հայոց կողմէ գործին ընդհանուր ղեկավարութիւնը:

Մինչ երկրի հիւսիսային նահանգներուն մէջ յեղափոխութիւնը յաղթական կը թուէր, յանկարծ, 1909 թ. Ապրիլին, ռուսական զօրքը, օտարականները եւ ռուս քաղաքացիները պաշտպանելու պատրուակին տակ, ներխուժեց եւ գրաւեց Թաւրիզը, վերջ մը դնելով այնտեղ մղուող անվերջանալի կռիւներուն: Այդ պայմաններուն մէջ Ռոստոմ, Քեռի եւ դաշնակցական միւս մարտիկները հեռացան Ատրպատականէն: Հակառակը, դաշնակցական ուրիշ մարտիկ մը՝ Եփրեմ (Դաւթեան) փոքրաթիւ ուժով բայց վճռական քայլով տիրացաւ Ռաշտ քաղաքին, ուրկէ յառաջանալով եւ հետզհետէ իր զօրքին թիւը ստուարացնելով, գրաւեց Էնզէլին, Ղազուինը եւ Շահին ղրկած զօրագունդերը ջախջախելով յաղթական մտաւ Թեհրան (1909 թ. Յունիս 29): Պարսկական յեղափոխութեան առաջնորդ Սաթթար խանի հետ, Եփրեմ իրաւամբ պիտի համարուէր Սահմանադրութեան գլխաւոր ազատարարը: Այս յաղթանակով ալ վերջ պիտի գտնէր պարսկական յեղափոխութեան առաջին փուլը:

*
* *

Վրէժպետեանի յատկացուած գլուխը բաղկացած է հետեւեալ բաժիններէն.–

1.– «Տեղեկագիր Հ.Յ.Դ. Վրէժպետեանի Կ. Կոմիտէի, 1908-1909», գրուած Հինգերորդ Ընդհ. Ժողովի պատգամաւոր Նիկոլ Մատիկեանի (Վահան) կողմէ:

2.- «Քաղուածքներ Հ.Յ.Դ. Վրէժպետեանի III Շրջանային պատգամաւորական ժողովի որոշումներից» (1908 թ. Յունուար):

3.- «Ընծայրի (Գէորգ Ծ. վրդ. Նալպանտեան) տեղեկագիրը»:

4.- Ռուսական նամակը Հ.Յ.Դ. Բիւրոներուն, պարսիկ սահմանադրական ղեկավարներու հետ իր բանակցութեանց եւ կնքուած համաձայնութեան մասին:

5.- Շարք մը յայտարարութիւններ, ինչպէս նաեւ փոխանակուած գրութիւններ մարմիններու եւ ընկերներու միջեւ:

Ե. Փ.

Փաստ. 476-142

1.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Հ.Յ.Դ. ՎՐԷԺՍՏԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻ

1908-1909

1908 սկզբին IV Շրջ. ժողովից ընտրուած Կ. Կ. գործի անցաւ հէնց իր ընտրութեան օրից: Պարտք ունենալով կապել իրար հետ այնպիսի մի ընդարձակ շրջանում գտնուող մարմինները, Կ. Կ. յարմար գտաւ որ ընկ. Գարեգինը[1] նորից անցնի Մինարէթ[2], որտեղից հեշտութեամբ կարող է հաղորդակցութիւն պահպանել թէ՛ Փարոսի[3] եւ թէ Աւարայրի[4] հետ: Գիլանի պատգամաւորի առաջարկի համաձայն որոշեց, որ ընկ. Վ.ն էլ գոնէ մի քանի ամսով անցնի Գիլ[անի] շրջանը եւ շրջելով թէ՛ դրութեան հետ մօտից ծանօթանայ եւ թէ միեւնոյն ժամանակ կազմակերպ[ութեան] անհրաժեշտ համարուած գործերը կարգի բերէ եւ նորից աւելի հաստատուն հիմքերի վրայ դնէ կարիք եղած տեղերում կազմակերպութիւնը: Մինչեւ IV Շրջ. ժողովը դեռ եւս կային մարմիններ, որոնք վարանում էին խմբակային նախկին ձեւերի մէջ որեւէ փոփոխութիւն առաջ բերել, բայց IV շրջ. ժող[ովում] մշակուած ներքին կանոնագիրը պատուիրում էր որոշ փոփոխութիւններ մտցնել նախկին օժանդակ խմբակային ձեւերի մէջ եւ կազմակերպել նրանց որքան կարելի է ըստ պրոֆեսիաների, եթէ ոչ ուժեղ դասակարգային կռիւ մղելու համար, գոնէ դասակարգային դաստիարակութիւն տալու համար: Այն վայրերը, որոնք չունէին իրենց պատգամաւորը Շրջ. Ժող[ովում], Կ. Կ. գրաւոր կերպով աշխատեց պարզել մեր նոր կանոնադրութիւնը եւ նոր գործելակերպը եւ յորդորեց նրանց եւս նորոգ ուժերով աշխատիլ կարգի բերել իրենց շրջանի կազմակերպական գործերը:

Կազմակերպուած շրջաններ ունեցել ենք Վրէժ, Մինարէթ, Գիլան եւ Շահ[5] կոմիտէութիւնները: Կազմալուծուած վիճակում է եղել Փարոսը, այդտեղ գտնուող ընկերների հետ է, որ Կ. Կ. կապ է պահպանել:

908-ի սկզբին ամենահրատապ հարցը դա ինքնապաշտպանութեան հարցն է, որը շնորհիւ քրտերի աւազակութիւնների եւ աւարառութեանց ամէնից աւելի բորբոքուած էր Մինարէթի եւ Փարոսի շրջանում: Այս առթիւ արդէն ժանամակին Կ. Կ. արել էր ինչ որ պէտք էր. այն է, դիմուած էր Ա[ռեւելեան] Բ[իւրոյ]ին զէնք եւ ռազմ[ամթերք] հայթայթելու, որոնք իրենց իսկական արժէքով ծախուելով պէտք է փողերը վերադարձուէին: Որոշ քանակութեամբ մարտական ուժեր եւս բերուած էր Փարոսի ընկերների խնդրանօք, որոնք իբր թէ պիտի հոգային մարտիկ ընկերների ապրուստը: Սակայն կազմ[ակերպութիւնը] ներկարարի խանութի չնմանելու պատճառով, որովհետեւ պահանջուածը անմիջապէս նոյն վայրկեանին չէր հոգացուում, ուստի եւ ընկերները անհնարին գտան իրենց խոստումը կատարել, առարկելով նմանապէս, որ ժողովուրդը չի ցանկանում այժմ տալ իր խոստացածը: Նոյնպիսի խաղ խաղացուելու էր հաւանօրէն զէնքերի գլխին, բայց որովհետեւ կանխավճարները արդէն առնուած էին սկզբից, ուստի եւ շատ էլ յաջող չանցաւ: Զնայած մենք ոչ մի իրաւունք չունէինք վարուել ժողովրդի քմահաճոյքի համաձայն եւ աւելորդ ծախսեր անել, սակայն ի նկատի ունենալով, որ դեռ եւս զէնքերի հաշիւները չեն վերջացած, ուստի եւ յարմար համարուեց թողնել, որ ընկերները մնան այնտեղ, շարունակ շրջին եւ աշխատին խմբեր պատրաստել, օրէցօր սպասուող քրտական յարձակումների առաջն առնելու համար: Շնորհիւ հանգուցեալ ընկ. Խորէնի եռանդուն ջանքերի Փարոսի գիւղերում մարտական խմբերի կազմակերպման գործը բաւական յաջողութիւն ունեցաւ եւ համարեա բոլոր գիւղերը մեծ կամ փոքր չափով պատրաստ էին դիմադրութիւն ցոյց տալ յարձակման պարագայում: Մարտական ուժերի հետ միատեղ սկսուեց նաեւ կազմակերպուել քաղաքական խմբեր, որը սակայն նախկին թուին չէր կարող հասնել: Փարոսի ընկերները նկատելով, որ առանց մարմին՝ իրենց գործը առաջ չի կարող գնալ, մի քանի անգամ մասնաւոր կերպով դիմումներ եղաւ մեզ, այնտեղ պահել մի ներկայացուցիչ Կ. Կ.ի կողմից լիազօրուած: Թէպէտ մեզ համար ցանկալի էր այնտեղ մարմին ունենալ, սակայն նկատելով որ առ այժմ այդ անհնարին է, ուստի որոշեց Կ. Կ.ը՝ Աւարայրում եղած ընկերներից ընկեր Ծ...եանին թողնել Փարոսում, որտեղ գնացել էր նա գործով, իբր ներկայացուցիչ, սակայն Աւարայրում մի քանի անձնական խնդիրներ կարգադրելու համար վերադառնալով Աւարայր՝ մի օր էլ լսեցինք որ թողել անցել է Կովկաս, առանց այդ մասին մեզ որեւէ բան ասելու: Թերեւս մեր կարգադրութիւնից տեղեկութիւն չունենալով ընկ. Մ. առանց որեւէ խօսքի համաձայնուել էր ճանապարհածախս վճարել նրան եւ նրա որդեգրի հետ ճամբել Կովկաս:

Այսպէս Փարոսի գործերը անկերպարան վիճակի մէջ մնացին, մինչեւ որ Ա[ռեւելեան] Բ[իւրոյ]ից ընկ.

1.- Գարեգին՝ Թադէոսեան Սամսոն, քեռորդին Քրիստափոր Միքայէլեանի: Կը ղեկավարէր Ատրպատականէն դէպի Վասպուրական եւ ընդհանրապէս Երկիր մարտական խումբերու եւ զէնքերու փոխադրութեան գործը:

2.- Մինարէթ՝ Սալմաստ:

3.- Փարոս՝ Ուրմիա:

4.- Աւարայր՝ Խոյ:

5.- Շահ՝ Թեհրան:

Վռ[ամեան] եւ Կ. Կ.իս անդամներից մէկը անցաւ Փարոս եւ այնտեղ ժամանակաւոր մարմին կազմեցին, որը եւ շարունակում էր վարել գործերը։

Ջնայած մեր ջերմ ցանկութեան, աշխատիլ որքան հնարաւոր է յաճախակի յարաբերութեան մէջ լինել մեր կոմիտէների հետ, սակայն չի կարելի ասել, որ այդ ամբողջապէս մեզ յաջողուեց։ Այդ կողմից դանդաղել են Գիլան եւ Շահ կոմիտէները, նամանաւանդ վերջինս, որը մեր նամակներին կամ չէր պատասխանում եւ կամ եթէ պատասխանում էր, այն էլ շատ հազուագիւտ դէպքերում, իսկ տարուայ կէսից սկսած այնպիսի մի լռութիւն սկսեց պահպանել, որ միանգամայն մեզ զարմացրեց։ Այն ինչ իր աշխարհագր. դիրքով լինելով ամենակարեւոր վայրում մենք շատ բաներ էինք սպասում նրանց տուած տեղեկութիւններից։ Այնպէս որ մենք թէպէտ շարունակ գրում ենք, բայց չգիտենք այնտեղ մարմինը ժողովներ գումարո՞ւմ է գոնէ մեր նամակները կարդալու համար։ Շնորհիւ տեղի հեռաւորութեան եւ քաղաքական հանգամանքների անկարող եղանք ընկերներից մէկին ուղարկել Շահ, այնտեղ կազմակերպական գործերի վիճակին նայելու եւ այնտեղի ընկերների այդօրինակ վարմունքի պատճառները քննելու։

1907 թուից արդէն սկսած մեր շրջանի եկամուտները սկսում են կամաց կամաց նուազիլ, կուսակցութիւնը ոտք է կոխում 1908 թուականը աւելի եւս նիւթական աննախանձելի վիճակում։ Կ. Կ. ինչ որ կարող էր անել մարմինների այդ ուղղութեամբ թափելիք աշխատանքի համար՝ արել է, այն է գրաւոր կերպով այս ընդհանուր ցաւը պարզել է առանձին առանձին բոլոր մարմիններին եւ յորդորել ընկերներին, որքան հնարաւոր է կանոնաւորել նիւթական հաշիւները. մի քանի տեղեր մինչեւ իսկ Կ. Կ.ի անդամները անձամբ գնացել են։ բայց մի բան որ ընդհանրապէս նկատելի է, այդ այն է, որ հաշիւները ուղարկւում են ոչ ժամանակին եւ յաճախ ոչ Կ.Կ.ին ցոյց տուած հաշիւների ձեւով, որով եւ մեր հաշուետուութեան գործն է դժուարանում եւ չենք կարողանում ժամանակին մաքուր հաշիւ ներկայացնել ուր հարկ է։

Նիւթական այս նեղ վիճակը մէջ դնելով մեզ, յաճախ զանազան շրջաններից այնպիսի յանձնարարութիւններ են ստացւում, որի 1/10րդ անգամ անկարելի է մեր նիւթական պայմաններում բաւարարութիւն տալ։ Եւ Կ.Կ. կաշուից դուրս էր գալիս հսկայական պահանջներին բաւարարութիւն տալու։ Փոխառութիւնը փոխառութեան ետեւից, այն յուսով որ ժամանակին հնարաւորութիւն պիտի ունենանք այդ բոլորը գոցել շրջաններից ստացուելիք արդիւնքով։ Սակայն շրջանները ցամաքած աղբիւրի պէս կաթիլներով եւ յաճախ նոյնիսկ առանց այդ կաթիլներն անգամ ցոյց տալու երեւակայում է, որ ինքը իր պարտականութիւնը կատարել է եւ այլեւս այդ ուղղութեամբ անելիք չունի։ Այսպիսի հանգամանքներում բնական է, որ մեր ջանքերի մեծ մասը թափւում էր այս ու այն կողմ ընկած փող հայթայթել եւ երբեմն էլ զուր որոնումներից յոգնած ձեռքերը ծալել եւ հեռագրներով ու նամակներով ոմբակոծել մարմինները, որ շտապեցնեն իրենց հաշիւները։

Դեռ եւս հին Կ.Կ. սկսել էր մի հանգանակութիւն, որը շարունակուեց նոր Կ.Կ.ի կազմը եւ սակայն որը չտուեց այն արդիւնքը, որը սպասում էինք, շնորհիւ այն հանգամանքի, որ խուլիգանական տարրերի պրովոկացիաների տպաւորութիւնը դեռ թարմ էր, որ մշտապէս դրանով զբաղուող ազատ ընկերներ չունէինք եւայլն։

Ընդհանրապէս, այն շարժումը, որ համարեցինք խուլիգանական երկու բնորոշ գոյն էր կրում, մէկ այն, որ աշխատում էին մարդիկ սկզբունքի քողով սքողել իրենց արածը եւ մէկ էլ այն, որը ոչ մի քող չէր կրում՝ մերկ բամբասանք։ Առաջինը արձագանգ էր տալիս մեր հակացող համարուած մասսայի մէջ, միւսը՝ խաւար համարուածների մէջ։ Մենք երկար չենք խօսի այդ առթիւ, բայց նկատենք որ այդ ազդեցութիւն ունեցաւ ոչ միայն մեր մասսայի վրայ այլեւ մեր գործի վրայ։ Շատ անգամներ մենք ստիպուած էինք զուր անխորժ ասկիսէների առիթ չտալու համար զիջումների դիմել եւ համբերութեամբ սպասել մինչեւ որ կ'անցնի այս աննպաստ պայմանների ժամանակաշրջանը։ Եւ իրօք, երբ վտանգի բոպէները մօտեցան, դարձեալ մենք եղանք, որ պէտք է մտածէինք եւ հոգայինք խաղաղ ազգաբնակչութեան ապահովութեան մասին։

Վտանգի օրերին դէպի մեզ մօտեցան նաեւ ասորիները, որոնց մօտեցնողը թերեւս, ոչ այնքան գաղափարն էր որքան քրտական պարբերական շահատակութիւնները, որոնք ամէնից աւելի ծանրանում էին թուրք եւ ասորի ազգաբնակութեան վրայ։ Անձնական օրինակը սովորեցրեց նրանց, որ ապահով ապրելու համար անհրաժեշտ է ինքնապաշտ[պանութիւն]. իսկ լաւ ինքնապաշտ. միայն հնարաւոր է այն ժամանակ երբ այդ կազմակերպուած է եւ որոշ սահմաններում դրուած։

Ասորիների մէջ որոշ կազմակերպութիւն առաջ բերելու նախնական փորձերը Մինարէթի ընկերներին է պատկանում։ Այնտեղ է, որ առաջին անգամ «Շամիրամ» անուան տակ մի փոքրիկ խմբակցութիւն է առաջ գալիս, որի ազգային գոյնը երեւում է թէկուզ հէնց այն անունից որ իր վրայ էր առել այդ խմբակցութիւնը։ Ունենալով որոշ ծրագիր, այդ փոքրիկ խմբակցութիւնը ամէն կերպ ձգտում էր «լինել ասորիների համար այն ինչ որ Դաշն[ակցութիւնն] է հայերի համար»։ Սակայն նրա գործունէութեան գլխաւոր նպատակն էր կռիւ մղել կաթոլիկ կղերականութեան դէմ, որը թէ՛ բարոյապէս եւ թէ մտաւորապէս այլասերում էր առանց այդ էլ ստրկութեան եւ խաւարի մէջ այլասերուած ասորիներին։ Սա մի կուլտուրական կռիւ էր, որ

ցանկանում էր մղել ասորին եւ որի արմատները շատ հեռուից ու խորից է գալիս։ Այն խիստ հալածանքը որին ենթարկուեցին ճիզուիտները Ֆրանսիայում վերջին երկու տասնամեակում կարծես եկաւ խթանելու նաեւ ասորիների գիտակից ինտելիգենցիայի ազգային ինքնաճանաչութեան ջիղերը։ Ջարթնումի փոքրիկ ցնցումներ են երեւում, եւ ինչքան էլ շովինիստ գոյն էր կրում այդ արթնացումը յանձին թէկուզ իր «Աստղ»ականների, այնուամենայնիւ դա մի ուրախալի երեւոյթ էր ասորական տխուր իրականութեան մէջ։

Մենք, որ գիտակցում էինք այդ արթնացման ամբողջ օգտակարութեանը, պարտաւոր էինք ջանքեր չխնայել միշտ բորբոքուած պահելու եւ աւելի եւս կանոնաւորելու այդ շարժումը։ Անշուշտ միամտութիւն պիտի լինի երազել անգամ, որ «Աստղականներից» կարելի կը լինի մի աշխատաւորական կուսակցութիւն առաջ բերել՝ նման Դաշնակցութեան, բայց այնուամենայնիւ մեր շրջապատի իրական պայմանները դրդում էին մեզ տակտիկական հողի վրայ en bloc գործել միասին։ Բացի այդ, այդ մերձեցումը մեզ հնարաւորութիւն պիտի տար մուտք գործել նաեւ մեզ կից այդ ազգաբնակութեան մէջ եւ մեր ուղղութեամբ էլ խմբակներ կազմակերպել. եւ ո՞վ գիտէ թերեւս գար մի օր, որ նրանք էլ ունենային իրենց զուտ աշխատաւորական կուսակցութիւնը։ Այս անհրաժեշտ էր թէ՛ նրանց եւ թէ մեր շահերի տեսակէտից, որովհետեւ մեզ համար շատ դժուար եւ գրեթէ անհնարին էր գործ ունենալ ամբոխի հետ, այն ինչ մի կուսակցութեան հետ գործ ունենալ եւ գործ սկսելը շատ աւելի դիւրին ու օգտակար կարող էր լինել։

Դեռ եւս Ցունիս ամսին էր, որ Կ. Կ.իս մի անդամը, որ Փարոս[3] էր գտնւում, ջանքեր եղան ինքնապաշտ. հողի վրայ միասին մի խառը մարմին ստեղծել կուսակցութեանս ղեկավարութեան տակ եւ դէմ դնել քրտական աւարառութեանց։ Այս անհրաժեշտ էր նամանաւանդ այն տեսակէտից, որ այդ շրջանի շատ գիւղերում հայ եւ ասորի ազգաբնակութիւնը խառն էին ապրում եւ անկարելի էր գիւղի մի մասը կազմակերպել եւ միւս մասը թողնել երեսի վրայ։ Կամ պէտք էր նրանց էլ պաշտպանել հայ գիւղացու հաշուին կամ պէտք է թողնել որ հայ գիւղացին էլ նոյն վտանգին ենթակայ մնայ, ինչպէս ասորի եւ թուրք ազգաբնակութիւնն է։

Հրաւիրուած գիտակիցներից ոմանց մէջ կրօնական ջերմեռանդութիւնը բորբոքուեց, ոմանց մէջ շովինիզմը, շատ շատերի մէջ խօսողը պարզապէս վախն էր, մի քանիսի մէջ էլ աչքի ընկնելու երկիւղը եւ այսպիսով այդ փորձերը ապարդիւն անցան։ Անցաւ մի երկու ամիս, մինչեւ որ այդ մոռացութեան տրուեց, եւ երբ Ա[ռեւելեան] Բիւրոյի ներկայացուցիչը եւ Կ. Կ.իս մի անդամը կազմակերպական գործերով Փարոս էին անցել, նրանց յաջողւում է մի քանի գիտակից ասորիներից մի մարմին ստեղծել, որը պէտք է ջանար ժողովուրդը կազմակերպել։ Այդ նորակազմ մարմինը անմիջապէս գործի գլուխ անցաւ, թարգմանեց մեր ներքին կանոնադրութիւնը ասորերէն։ Սակայն այդ բանից յետոյ շնորհիւ Փարոսի հետ մեր յարաբերութիւնների անկանոնութեան, մեր զբաղուած լինելուն չկարողացանք իմանալ թէ մեր սկսած գործին ինչ ուղղութիւն տուեց տեղական մարմինը եւ ինչ եղաւ դրա գործունէութիւնը։

Ցունիս 8-ը Պարսկաստանի վերածնութեան մէջ նշանակալից օրերից մէկն է, երբ բռնկում է երկրորդ յեղափոխութիւնը, այս անգամ բռնելով արիւնի եւ գոհողութեանց ճամբան։ Երբ առաջին յեղափոխութիւնն էր կատարւում, խաղաղ, այսպէս կոչուած անարիւն յեղափոխութիւնը, Կ. Կ. ոչ մի միջոց չէր խնայում այդ շարժմանը օգնելու եւ որովհետեւ դեռեւս թարմ էին հայ-թուրքական ընդհարումների յիշողութիւնները, դարաւոր ֆանատիզմը դեռեւս ստիպում էր երկու ժողովուրդներին էլ բաւական պատկառելի հեռաւորութեան վրայ մնալ եւ որ վերջապէս առաջին յեղափոխութիւնը խօսքի, համարձակ ու խելացի խօսքի սահմանից դէնը չէր անցնում, ուստի եւ մենք ուրիշ դիրք չէինք կարող բռնել քան այն, ինչ որ որոշուեց ու գործադրութեան մէջ էլ մտաւ կուսակցութեան ընդհ. ժողովում։

Սակայն անցան այդ օրերը, երկրորդ յեղափոխ[ութեան] թէ՛ գոյնը, թէ՛ դրդապատճառները եւ թէ ժողովրդական տրամադրութիւնները այնպէս էր, որ մի բոպէ մոռացնել էր տալիս արդէն հնացած զգացումները եւ լցնում երկու ազգերին բաժանող անջրպետը։

Նախկին մի քանի ամիսներում, թւում էր թէ Թաւրիզի կռիւները պէտք է վերջ գտնեն յօգուտ կառավարութեան։ Ամբողջ Պարսկաստանը եւ նոյնիսկ Թաւրիզի կէսից աւելին, թշնամական դիրք բռնած յեղափոխական փոքրամասնութեան դէմ, վայրենաբար խեղդելու էր ձգտում այն շարժումը որին վիճակուած էր ոտքի հանել ամբողջ Պարսկաստանը։ Այս, առ երեւոյթս թոյլ եւ ապիկար շարժումը, ինչքան էլ մօտ էր մեր ցանկութիւններին եւ ցանկալի իր յաջող լուծումով, սակայն մենք կանգ էինք առնում վերոյիշեալ հանգամանքի առաջ եւ բացի այդ՝ մենք զուրկ լինելով ցանկացած միջոցներից, ստիպուած էինք սպասել եւ շարունակել հին գործելակերպը, որը կայանում էր նրանում, որ եղած կուսակցութեան հետ համերաշխութեամբ զանազան թէ ներքին՝ կուսակցական, թէ արտաքին՝ քաղաքական խնդիրներում խորհուրդներ էինք տալիս եւ խորհրդակցում։

Այս ժամանակի ընթացքում մենք գործ ունէինք մեծ մասամբ այս կամ այն յեղափոխական մարմնի հետ։ Ցուլիսի վերջերին էր որ Ա[ռեւելեան] Բ[իւրոյ]ից ընկեր Վահաբը[6] եկաւ մեր շրջանը։ Մի շարք ժողովներում բա-

6.- Վահաք՝ Վռամեան Արշակ։

ցատրուեց մեր ներկայ նիւթական եւ բարոյական ոյժերը եւ գտանք որ շրջաններից շատերում նոյնիսկ ինքնապաշտ. համար բաւարար ոյժեր չունինք եւ Կ. Կ. աշխատեց միջոցներ ձեռք առնել որպէսզի ինչքան հնարաւոր է ուժեղացնել ինքնապաշտպանութիւնը, որի նկատմամբ մեր ժողովուրդը չափից աւելի անհոգ ու անտարբեր է։ Այս առթիւ թէ՛ Փարոսում եւ թէ Մինարէթում հարկաւոր միջոցներ ձեռք առնուած էին։ Մնում էր Վրէժը, Շահը եւ Գիլանը։ Վրէժի նկատմամբ դիմուեց թեմականին, որ նրա միջոցով հանգանակութիւնը սկսուի եւ թեմ. ժողովից ընտրուած կոմիսիայի ձեռքով ծախսուեն այդ փողերը։ Կուսակցութեանս մնում էր ղեկավարել ինքնապաշտ. գործը, ոյժեր, զէնք ու ռազմամթերք հայթայթել։ Առանձնապէս խոյս տուինք մենք փողային հաշիւներից, որովհետեւ շատ ասէկոսէներ միայն այդ խնդրի շուրջն են պտտւում եւ որի չէզոքացումով վերացրած կը լինենք բամբասանքների մի խոշոր մասը։

Այս առաջարկը ոչ մի հետեւանք չունեցաւ, որից երեւաց, որ կուսակցութիւնից դուրս, որեւէ հաստատութիւն ոչ միայն անկարող է մեր իրականութեան մէջ ինքնապաշտպանութեան գործը վարել, այլեւ նա անկարող է հարկաւոր միջոցները հայթայթել։

Ընկ. Վահաբի գալը նաեւ այն նշանակութիւնը ունեցաւ որ մեր եւ թուրք յեղափոխ. մասնաւորապէս Ս.խ-ի յարաբերութիւնները եղան նախկինից աւելի մտերմական, այնպէս որ կարելի է ասել համարեա ոչ մի քիչ ու շատ աչքի ընկնող գործ տեղի չէր ունենում, որտեղ մեր խորհրդակցութիւնը չլինէր։ Այդ ժամանակ հրատապ հարցերից մէկն էր հաշտութեան խնդիրը եւ բանակցութիւններ էին տեղի ունենում այդ առթիւ։ Կ. Կ.-ին մշակած հաշտութեան պայմաններն էին որ մեծ մասամբ առաջարկուեց թուրքերի միջոցով։ Բացի այդ օգտուելով այն հանգամանքից, որ ընկ. Սեպուհը նոյնպէս ներկայ էր, նրա կողմից մի շարք անհրաժեշտ զինուորական խնդիրների վերաբերեալ խորհուրդներ տրուեցին։ Այսքան մօտեցնելով մեր յարաբերութիւնները, մեր բարեկամները զարմանում էին, որ ինչո՞ւ խուսափում ենք կռուի ելնել, քանի որ Դաշն[ակցութիւնը] այնպէս զօրեղ, այնքան կարող մի կուսակցութիւն է եւ թերեւս մի քիչ էլ կասկածում էին ներքուստ մեր վերաբերմունքի անկեղծութեան վրայ։ Սակայն երբ մենք պատճառաբանում ենք մեր ակտիւ չմասնակցելը ընդհանրապէս հայերիս բացառիկ դրութեամբ, իրենց ժողովրդի ֆանատիզմով, հաւանական պրովոկացիաներով եւ այլն, նրանք էլ կամայ-ակամայ, կամ երեւի քաղաքավարութիւնից դրդուած համաձայնում էին մեզ հետ եւ իրենց ուրախութիւնն ու շնորհակալութիւնը յայտնում նրա համար ինչ որ արւում է մեր կողմից։

Ընկ. Վահաբի ներկայ եղած ժողովներից մէկում (Յուլիս 30-ին) երբ հարց է ծագում թէ ինչ չափով պէտք է մենք մասնակցութիւն ունենանք ներկայ շարժումների մէջ, ի նկատի ունենալով նոյնիսկ որ այդ շարժումները տեւական բնոյթ չունին եւ չեն կարող համատարած ռէակցիային հարուածել, քանի որ այդքան նեղ է ու փոքր այն շրջանը որի մէջ տեղի է ունենում յեղափ. ըմբոստացումի այս փոքրիկ քայլերը, ժողովը եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան, որ մնալով Ընդհ. Ժողովի գծած սահմաններում ընդհանրապէս, մենք այժմ չպիտի զլանանք օգնելու նաեւ յեղափոխ. մարտիկներին զէնք, ռազմամթերք, խնձորներ[7] եւ նոյնիսկ ղեկավար ուժեր տալու հարկ եղած դէպքում, բայց ի հարկէ այս բոլորը պէտք է տեղի ունենան գաղտնի, զանազան պրովոկացիաների առիթ չտալու համար։

Մեր յարաբերութիւնները շարունակւում են այս ձեւով մինչեւ երկու երեք շաբաթ եւս, որի ընթացքում մի շարք փառաւոր յաղթանակներ տանելով աւելի եւս բարձրանում է ժողովրդի յեղ. տրամադրութիւնը. սակայն միւս կողմից նկատելի էր մի ներքին անկարգ վիճակը, որը գնալով թերեւս աւելի եւ աւելի պիտի ջլատէր յեղ. ուժերը, այն ինչ միապետականները կրած պարտութիւններից յետոյ նորանոր ուժերով թարմացնում էին իրենց նօսրացած շարքերը։

Հէնց այս ժամանակներին էր (Օգոստ. 18-ին) որ մեզ մօտ է գալիս Ա[ռեւելեան] Բ[իւրոյ]ի յանձնարարականով ընկ. Բրինդարը[8] եւ յայտնում, որ Ա[ռեւ.] Բ[իւրոն] որոշել է ակտիւ կերպով մասնակցել շարժմանը, դրա հետ միասին մի քանի Կ. Կ. նոյն որոշումն են տուել եւ նոյնիսկ զարմացել թէ ինչպէս մենք անտարբեր ենք գտնուել այդ շարժումների նկատմամբ։

Այսպիսով մի անգամ եւս ասպարէզ է գալիս մեր մասնակցութեան խնդիրը. երկար վիճաբանութիւններից յետոյ ժողովը կանգ է առնում երկու բանաձեւերի վրայ որոնցից մէկը 5 ձայն ընդդէմ 2-ի անցնում է։ Այդ բանաձեւները հետեւեալն են.

Ա.- Բանաձեւ որ ընդունուեց ժողովում։

Ի նկատի ունենալով

1) *Որ այս նոր ազատագրական շարժմանը, մենք որպէս յեղափոխ. պարտաւոր ենք մասնակցել, որովհետեւ մասնաւորապէս պարսկահայերի եւ ընդհանրապէս ամբողջ Մերձաւոր Արեւելքի քաղաքական կացութեան վրայ կարող է ազդել շարժման այս կամ այն կերպի վախճանը.* 2) *որ մեր մասնակցութիւնը շարժմանը կը տայ ցանկալի ուղղութիւն եւ տեւողութիւն.* 3) *որ ներկայ ծանր օրերին մեր մասնակցութիւնը կարելի է համարել եւ այժմէական եւ նպատակայարմար, որով թերեւս ցանկալի ոգեւորութիւն կարելի կը լինի ներշնչել*

7.- Ձեռնառումբեր։
8.- Բրինդար՝ Մելքոնեան Արտաշէս։

լքուած ու յուսահատ ժողովրդին 4) *որ նախկին նկատումները ա) պրովակացիա հայերի դէմ. բ) մեր մասնակցութեանը վերագրել օտար պետութիւնների ոչ ցանկալի միջամտութեան, գ) շարժումները անյուսալի են, ժողովուրդը անպատրաստ. դ) մենք տաճկահայ դատին վնասած կը լինենք կասկածի տակ դնելով մեր կայանները եւ հալածանքի ենթարկելով դաշն. ընկերներին եւայլն) մասամբ իրենց նշանակութիւնը կորցրել են* 5) *որ ներկայ շարժման հասած հարուածը մահացու կը լինի նաեւ սահմանադրութեան նկատմամբ* 6) *որ հետզհետէ զօրացող միապետութեան մէջ ազատագրական շարժումը կը լինի աւելի դժուարին, ուստի եւ պէտք է կոտրել այդ ուժը.* 7) *որ սերտ յարաբերութեան մէջ մտնելով պարսիկ աշխատաւորութեան հետ, մենք նրան կը հասկացնենք շարժման էութիւնն ու նպատակը, «Կ. Է.»-ի պակասութիւններն ու առաւելութիւնները* 8) *որ սա մի միջոց կը լինի սահմանադր[ական] Պարսկաստ[անից] պարսկահայերի համար իրաւահաւասարութիւն պահանջելու, որպէս նոյն հայրենիքի հարազատ զաւակներին եւ վերջապէս ա՛յն որ եթէ այս մի քանի ամսուայ ընթացքում մեզ չյաջողուեց թուրքերի միջոցով շարժում առաջ բերել նաեւ այլ տեղերում, նամանաւանդ գաւառներում, մեր ակտիւ մասնակցութիւնը թերեւս հնարաւորութիւն կը տայ գլուխ բերել այդ գործը, որը կենսական նշանակութիւն ունի ներկայ շարժումների նկատմամբ, ուստի ժողովս որոշում է ակտիւ մասնակցութիւն ունենալ Պարսկաստանի այս յեղափոխ. շարժումների մէջ։*

Բ. բանաձեւը հետեւեալն էր, որին կողմնակից մնացին երկու հոգի

1.- Պարսկ. շարժումները տարերային են. Թաւրիզի յաջողութիւնները պատահական բնոյթ ունին (Արքը, արսենալը յեղափ. ձեռք անցնելը[9])։ Զկան ոգեկան հիմքեր շարժումը առաջ տանելու, ապացոյց որ Պարսկաստանի ոչ մի անկիւնը արձագանգ չտուեց։

2.- Եթէ վաղը յեղափոխակ[անները] ընկճուեն, Դաշնակց. պիտի մնայ մենակ եւ հայ ժողովուրդը ամբողջովին պիտի ենթարկուի թուրք ֆանատիկ ամբոխի (հէնց այսօրուայ «յեղափ.») սրածութեանն ու թալանին։ Բնաջնջումի գնով ձեռք բերել ինչ որ անորոշ իրաւունքներ՝ (չմոռանալ, որ պարսկահայերի դրութիւնը շատ է տարբերւում ռուսահայերի եւ տաճկահայերի դրութիւնից. նա Պարսկաստանում նոյնիսկ մասամբ արտօնեալ վիճակ ունի՝ ունենալով ազգ.-կուլտ. գործերի ազատութիւն, տուրքերից ազատ լինել եւայլն եւայլն) դա յեղափ[ոխական] գործ չէ. դա մի անտակտ քեալագոզութիւն[10] է։

3.- Դեռեւս տաճկական սահմանադրութեան յայտարարումով չպէտք է ինքնամոռացութեան մէջ ընկնել եւ Տաճկաստանում յեղափ.-ապստամբական գործը վերջացած համարել։ 3 Ֆրոնտի վրայ կռուիլը մեզ կը տանէ դէպի ոյժերի ջլատումը։

4.- Ակտիւ մասնակցութեան համար անհրաժեշտ է ունենալ Ընդհ. Ժողովի հաստատութիւնը. աջակցութիւն «անուան» տակ այսօր որեւէ ոյժով երեւալ գալ, վաղը յանկարծ հակառակ որոշումով «աջակցութիւն ցոյց տալը» աւելորդ կամ անկարելի համարելը՝ կը տանէ մեզ դէպի նոյն կործանարար հետեւանքները։

5.- Անհրաժեշտ է ունենալ մեր շրջանի մարմինների կարծիքը։

6.- Հակայեղափոխ. բանակը կը յայտարարէ «քաֆիրների» կռիւ Իսլամի դէմ, ինչպէս այսօր «Բաբիների կռիւ է». դա կը վնասէ Պարսկաստանի յեղափ. գործին, ինչպէս որ խոստովանել են մեր բարեկամները։

Ընդունելով ակտիւ մասնակցութեան կողմնակից եղող բանաձեւը, այժմ հարց է ծագում. ի՞նչ միջոցներով հայթայթել ոյժեր եւ ռազմամթերք, ինչ միջոցներով հոգալ բոլոր այն ծախսերը որ կապ ունին այդ բոլորի հետ։ Այս առթիւ որոշուեց դիմել Ս[աթթար] Խ[ան]ին եւ կոմիտէին եւ որոշ համաձայնութեան գալ։ Դիմումը հետեւեալ արդիւնքը տուեց. Դաշն[ակցութիւնը] պարտաւոր է տալ կռուողներ եւ աւելի շուտ ղեկավար եւ փորձուած կռուողներ, հոգալ նրանց զէնքերը. մնացած ծախսերը (ճանապարհածախս, ապրուստ, ռազմամբերք, ձիեր, հագուստ եւայլն) պիտի հոգան իրենք թուրք յեղափոխ[ականները] յեղափոխ[ութեան] ընդհանուր դրամարկղից։

Այս բոլորը կէտ առ կէտ նշանակուեցին գրաւոր կերպով եւ երկու կողմից էլ կնքուեցին ու ստորագրուեցին։

Ըստ պայմանի, շատ կարճ ժամանակում պէտք է խումբը ժամանէր Թաւրիզ։ Այդ շատ կարճ ժամանակամիջոցը տեւել է ամբողջ երկու եւ կէս ամիս։ Մի ժամանակամիջոց, որ մենք երբեք երեւակայել անգամ չէինք կարող։

Նախ քան թուրք յեղափոխականների[11] հետ պայմանաւորուելը մենք հաշուի առանք այն ուժերը, որով մենք կարող պիտի լինէինք քիչ ու շատ օգտակար դարձնել մեր աջակցութիւնը։ Տեղական ուժերից ի նկատի առնուեց մի տասնեակ, իսկ զէնք եւ ռազմամթերք մեզ պատկանող 10 աւստրիական մանլիխերները եւ հակառակ դէպքում ինքնապաշտպանութեան զէնքերն ու ռազմամթերքը։

Գաւառներում այդ տեղական ուժերը մենք հաշուեցինք աւելի շատ՝ մինչեւ 6-7 տասնեակ։ Զէնքի եւ ռազմամթերքի պակասութիւն չզգալու եւ մասամբ էլ աւելի ապահովացնելու համար պատուիրեցինք Աւարայրի[4]

9.- Արքը՝ Թաւրիզի միջնաբերդն է. արսենալ՝ զինանոց, ռազմամթերք։
10..- Խաբէական գործողութիւն։
11.- Խօսքը Ատրպատականի թուրքերուն մասին է։

եւ Մենաւորի[12] *զէնքերը անպայման կենտրոնացնել Մինարէթ*[2]*. Միւս կողմից էլ դիմեցինք Ա[ռեւելեան] Բ[իւրոյ]ին երկրապատկան զէնքերը*[13] *թողնել մեր տրամադրութեան տակ առ այժմ։ Իսկ Կովկասից պիտի ուղարկուէր մեզ ընդամէնը* 40-50 *հոգի, որոնցից* 10 *հոգին թնդանօթաձիգներ ու ռմբաձիգներ պիտի լինէին, քանի որ դրանց պակասը խիստ շատ է զգացւում կռիւների ընթացքում։ Դրամական միջոցները ապահովուած էինք համարում պայմանագրի զօրութեամբ, սակայն դարձեալ մեզ վրայ պարտականութիւն էր ընկնում հայ քաղաքացիներից, որ մինչեւ այդ չէին վճարել եւ ոչ մի կոպէկ յեղ. կռուի համար, ստանալ որեւէ բան յօգուտ ընդհանուր գործի։*

Անցել էր երկու շաբաթ մեր պայմանաւորուած օրից երբ սկսում են մեր դաշնակիցները յամառ դիմումներ անել եւ ռումբ ու կռուողներ ուզել։ Մենք մնում ենք անել դրութեան մէջ. մեր բազմաթիւ դիմումները Ա[ռեւելեան] Բ[իւրոյ]ին կամ մնում են անպատասխան կամ անորոշ պատասխաններ են ստացւում, որից չէր կարելի եզրակացնել թէ ի՞նչ դրութեան մէջ է այնտեղ գործը։ Մեր դրութիւնը օրէցօր դառնում է աւելի փափուկ։ Վերջապէս երբ արդէն 5 *շաբաթ անցել էր մեր բանակցութեան օրից վճռում ենք տեղական ոյժերից կազմել մի տանեակ եւ զինապայթուցիկի գործով մեզ մօտ գբաղուող ընկերոջ միջոցով պատրաստել մի քանի ռակետներ*[14] *եւ ուղարկել կռուի վայրը։ Կռիւը տեղի էր ունենում քաղաքի երկու ծայրերում։* 3 *կէտից։ Քաղաքի վիճակը օրէցօր վատթարանում էր, ազգաբնակութեան մէջ նորից յուսահատ մտքեր են ծնւում։ Համարեա պաշարուած վիճակի մէջ, կենսական մթերքների սոսկալի թանգութիւն, առեւտրի դադարում եւ* 4 *ամսուայ անընդհատ կռիւը քիչ պարարտ հող չէ ներկայացնում իր ամբողջ գոյութեան ընթացքում եւ ոչ մի անգամ այս վիճակին չենթարկուած թուրք ժողովրդի յուսահատութեան։ Բայց ինչպէս յետոյ երեւաց Թաւրիզի թուրք ազգաբնակութիւնը շատ աւելի տոկուն էր քան մենք կարծում էինք։*

Հէնց առաջին կռւում մերոնք դրւում են անելանելի վիճակում, թուրք ընկերները ինչքան շտապով որ առաջ էին շարժւում նոյն հապճեպով էլ փախչում էին, առանց ի նկատի առնելու թէ ինչ են թողնում իրենցից յետոյ։ Մերոնք մնում են մենակ եւ կարելի է ասել մի հրաշքով ազատւում ի սպառ ջարդուելուց։ Այս անկարգութեան վրայ հրաւիրում ենք Ս[աթթար] Խ[ան]ի ուշադրութիւնը, սակայն նա խոստովանւում է այդ չարիքի անխուսափելի լինելը, իսկ մենք յոյս ենք ունենում, որ փորձուած ընկերների ներկայութիւնը թերեւս այս անտակտ յառաջխաղացութեան եւ աւելի անտակտ փախուստի առաջը կ'առնէ։

Այս դէպքից մի օր յետոյ որոշւում է յարձակուել գիշերով Է[լին] Դ[ովլէի] բանակի վրայ, որ դեռեւս գտնուում էր քաղաքիս մէջ։ Դարձեալ մեզ են դիմում. անհընարին էր մերժել. նորից մի տանեակ գնում է։ Այս անգամ գործը վիժում է որովհետեւ դեռեւս բանակին չմօտեցած՝ գիշերուայ մթութիւնից օգտուելով թուրքերը քիչ-քիչ ցրւում են, մինչեւ որ վերջապէս մնում են միայն մերոնք մի քանի անձնուէր թուրք յեղափոխ[ականների] հետ եւ որովհետեւ առաջնորդող մարդն էլ անյայտացած է լինում, այլեւս անհնարին է դառնում առաջ շարժուել, ուստի եւ առանց որեւէ բան անելու վերադառնում են։

Աւելորդ չէր լինի յիշել այստեղ Է[լին] Դ[ովլէ]ի տեռորելու հարցը, որը մեր մէջ երկար բարակ խորհրդածութեան նիւթ է դառնում։ Վերջապէս որոշւում է այդ կատարել իրենց թուրքերի միջոցով։ Մենք առաջարկում ենք այդ Ս. Խ.-ին, որը հաւանելով մեր ծրագիրը, բայց հաւանելը բաւական չէր, իրագործող էր պէտք, մի բան որ չկարողացան գտնել նրանք։ Բացի այս մի շարք ռազմական տեսակէտից նշանակութիւն ունեցող խորհրդակցութիւններ եւս ունեցել ենք օր.՝ լրտեսութիւնը կազմակերպել, յարձակման ֆրոնտը փոխել եւայլն, որոնք շատ քիչ արդիւնք են ունեցել, չնորհիւ թուրք յեղափոխ[ականների] ապիկարութեան եւ անփորձութեան։

Օրեր, շաբաթներ, նոյնիսկ ամիսներ են անցնում, դրսից ոչ մի ձայն, ոչ մի ծպտուն չենք լսում մեզ գալիք ոյժերի մասին։ Մօտ երկու ամիս յետոյ, Կովկասից վերադարձող ընկերոջ միջոցով տեղեկանում ենք, որ խումբը Երեւանումն է եւ մտադիր են շուտով շարժուելու, որ ընկերներն էլ դժգոհ են, որ ուշանում են։ Այս լուրը մեզ սրտապնդում է մասամբ։ Սակայն չէինք կարող չցաւել թէ ինչպէս կարեւոր վայրկեանները անցնում են եւ մերոնք դեռեւս չկան։

Վերջապէս երկրորդ ամիսը լրանալու վրայ էր, երբ 29 *հոգուց բաղկացած «Մրրիկ» խումբ Քեռու*[15] *խմբապետութեամբ, հանում են Թաւրիզ, մի այնպիսի մոմենտում երբ Իզօ խանը, Ռահիմ խանը ջարդ ու փշուր եղած թողել էին իրենց դիրքերը, իսկ միապետական թաղերը արդէն հպատակուել յեղափոխ. ուժի առաջ։ Իւրաքանչիւրը իր որդն էր քաշւում։ Սկսուել էր մի շըրջան, որի ընթացքում երկու կողմերն էլ յոգնած ու դադրած ըմբիշների պէս հեւ ի հեւ հանգստանում էին։*

Ինչ էլ որ լինէր մեր ներքին համաձայնութիւնը թուրք յեղ[ափոխականների] հետ, այնուամենայնիւ մենք արտաքուստ ցոյց էինք տալիս, որ աւելի շուտ մենք ինքնապաշտ. համար ենք պատրաստութիւն տեսել։ Այս ձեւացումի մէջ անշուշտ որոշ չափով ճշմարտութիւն եւս կար, որովհետեւ Կ.Կ. մտածում էր, որ երկու դէպքում էլ, թէ սահմ[անադրութեան] յաղթութեան թէ կառավարութեան յաղթութեան ժամանակ, կարող է որեւէ թշնամական ցոյց տեղի ունենալ կամ քաղաքացիների եւ կամ գիւղացիների դէմ։ Առաջինի վերաբերմամբ մեզ յոռետեսութեան էր հասցրել այդ ժամանակներում ծայր տուող շանտաժները եւ քաղցած ամբոխի ընչաքաղցութիւնը, որը բնական կարելի է համարել քանի որ կռիւներից միշտ տուժել են թուրքերը ամենամեծ չափով, այն ինչ հայերը ոչ թէ չեն տուժել այլեւ նրա մի դասը՝ վաճառական դասը, մի բան էլ շահել է. իսկ երկրորդ դէպքում շատ աւելի հաւանական էր, որովհետեւ աւազակ միապետականներին աւելի գրաւում էր հայ կինը, հայի «անբաւ» հարստութիւնը քան թէ թուրքին, նամանաւանդ վրացի յեղափոխ[ականների] մասնակցութիւնը եւս առաւել գալիս էր այդօրինակ «գայլի դատաստանը» վաւերացնելու։ Օգտուելով զինադադարի ժամանակամիջոցից, մենք կամեցանք մի փորձով երկու նպատակի հասնել այն է ա) ծանօթացնել ընկերների մեր շրջանների հետ եւ բ) համոզել ժողովրդին մեր ինքնապաշտպանութեան ձգտելուն. սակայն այս փորձը թանգ նստեց մեզ վրայ թէպէտ աւելի եւս թանգ նստեց այդ նաեւ թշնամու վրայ։

Մեր տղաներից 11 *հոգի Հրաչի ղեկավարութեան տակ գնում են մօտակայ Մուժամբար հայաբնակ գիւղը վերոյիշեալ նպատակով։ Երեկոյեան հասնում են գիւղ եւ առաւօտեան կռուի բռնւում Ղարադաղ վերադարձող ձիաւորների, թուով մի քանի հարիւր հոգի, որոնք ճանապարհին պատահած գիւղը թալանելով անցնում էին։ Մերոնք թէպէտեւ անծանօթ դիրքերին ու վայրին, սակայն մի այնպիսի հերոսութեամբ են կռւում, որի նմանը թերեւս չէր տեսնուել ամբողջ շարժումների ընթացքում։ Թշնամու կողմից լինում է* 60*ից աւելի սպանւածներ, գուցէ մի այդքան էլ վիրաւոր, իսկ մենք կորցնում ենք երկու թանկագին ընկերներ Արտեմ եւ Նիկոլ. եւ ունենում ենք երկու վիրաւոր Կարոն եւ Նիգոլը։ Այս կռիւը լաւ դաս է լինում թէ մեզ համար եւ թէ թշնամու համար։ Մեզ համար այն նշանակութիւնն է ունենում, որ այլեւս խումբը անջատելու եւ մաս-մաս կռուելուց միանգամայն հրաժարւում ենք, իսկ թշնամին մինչեւ այժմ էլ եւ գուցէ սրանից շատ յետոյ էլ համոզուեց որ հայերը վտանգաւոր պատառ են։*

Ընկերների գալստեան հէնց առաջին օրուանից սկսւում է մեր նիւթական կրիզիսը, ոչ մի տեղից ոչ մի կոպէկի աջակցութիւն. թուրքերն էլ չնայած մեր եւ նրանց մէջ եղած պայմանագրութեան ձգձգում են նախ եւ վերջիվերջոյ համոզում մեզ իրենց ձգձգոցով, որ անկարելի է որեւէ նիւթական աջակցութիւն սպասել նրանցից։ Մենք չդադարեցնելով հանդերձ մեր պահանջները նրանցից, միւս կողմից ներքուստ արդարացնում էինք մասամբ, որովհետեւ նիւթական կրիզիսի մէջ էին նաեւ նրանք. հայերս միանգամայն անտարբեր լինելով դէպի շարժումները եւ ոչ մի նիւթական աջակցութիւն չենք ցոյց տուել շարժման ընթացքում, երրորդ՝ մենք ոչ մի կերպ չհամաձայնեցինք որ մերոնք ապրեն թուրք յեղափ. հետ միասին, այն ինչ պայմանի համաձայն մենք պարտաւոր էինք այդպէս վարուել եւայլն։

Այսպիսով մեզ վրայ էր մնում հոգալ մերոնց ծախսերը։ Այս առթիւ «մաջլիսը ջնագ»ի յանձնարարութեամբ ձեռնարկում ենք մի հանգանակութեան հայերի շրջանում, որը տեւում է բաւական երկար ժամանակ, եւ նրանով հոգում նախնական ծախսերը եւ ընկերների առաջին մի քանի ամսուայ կարիքները։ Բայց դա այնքան չնչին բան էր, որ անհնարին էր որեւէ բան անել դրանով։ Այն ժամանակ որոշւում է դիմել արտասահմանում եղող պարսկահայերին, յանուն ինքնապաշտ., յանուն յեղափ. շարժման՝ հանգանակութիւն սկսել, միւս կողմից էլ դիմել մեր արտասահմանեան մարմիններին եւ աջակցութիւն խնդրել նրանցից։ Այս բոլորի հետ միասին քաղաքում ձեռնարկուեց մի նոր հանգանակութիւն յանուն ինքնապաշտպանութեան։

Այս հանգանակութեան ժամանակ առարկութիւններ եղան մեր գործելակերպի վերաբերմամբ, եղան շատերը, որոնք մեր վարած կռիւը ընդունեցին ոչ թէ ինքնապաշտ.այլ կատարեալ ապստամբութիւն կառավարութեան դէմ, սակայն մենք նրանց համոզեցինք, որ ինքզինքը պաշտպանելու ուղղութեամբ վարած կռիւը ոչ թէ տեղի պիտի ունենայ սեփական տան պատերի տակ, այլ մինչեւ այդ պատերը եղած տարածութեան վրայ. մեր կողմից ռազմական անհեռատեսութիւն կը լինի թոյլ տալ գազանացած թշնամուն մեր դռներին մօտենալ։

Մեր պատճառաբանութիւնը այնքան պարզ էր, որ հակառակորդներն էլ ստիպուած էին համաձայնել նրա ճշմարտութեանը։

Աղմկալի ընթացք եւ ցաւալի վախճան ունեցաւ այս հանգանակութիւնը. քաղաքի հայ ազգաբնակութիւնը մի աւելորդ անգամ ցոյց տուեց իր չարչիութիւնը նոյնիսկ այն մոմենտում երբ վտանգը ամէն վայրկեան կախուած է իր տան սեմից։ Միւս կուսակցութիւնները նոյնպէս ապացուցեցին, որ պատրաստի ապուրի նստելու համար բաւական ընդունակ են։ Հնչ[ակեան]ները մուրացիկին վայել պնդերեսութեամբ ասպարէզ եկան իրենց գալիք ոյժերի ծախսերը ստանալու։ Տ. Ճ.-ներն էլ բաւական մարսական գտան «զինու զօրութեամբ», «անվայել բռնութեամբ» հաւաքուած դրամները եւ որովհետեւ հանգանակութիւնը ժողովրդական բնոյթ էր կրում, թէպէտեւ մեր նախաձեռնութեամբ եւ մեր միջոցներով էր հաւաքւում դրամը, ուստի աւելորդ բարդութեանց տեղիք չտալու համար համաձայնեցինք մենք էլ մեր կողմից մի որոշ գումար տալ Տ. Ճ. եւ Հնչակ-

12.- Ս. Թադէի վանք։

13.- Երկրապատկան զէնքեր, այսինքն այն զէնքերը, որոնք սահմանուած էին Ատրպատականի ճամբով Վասպուրական, Տարօն ուղարկուելու համար։

14.- Հրթիռներ։

15.- Քեռի՝ Գաւաֆեան Արշակ։

եաններին։ Հանգանակութեան որոշ գումարները մինչեւ այժմ էլ մնում են չգանձուած, շնորհիւ կռուի այդօրինակ ցաւալի վախճանին։ Այս օժանդակութիւնը հետեւեալ արդիւնքն է տալիս. Ամերիկայից ստանում ենք 500 դոլար. Կ. Պոլսի Պատասխանատու մարմնից 6000 ֆր. (որի ինչ միջոցներից հայթայթուած լինելը ցայժմ մեզ անյայտ է)։ Ոսկանապատ[16] ուղարկուած ընկերոջ եւ Պարս. ինքնապաշտ. հանգանակիչ մասնախմբից. օժանդակութեամբ պարսկահպատակ առեւտրականներից ստացւում է մօտ 10,000 ռուբլի, մեր հանգանակութիւնը տալիս է մօտ 1800 թուման։ Այդ դրամական օժանդակութիւնը իր չափով մասամբ բաւարար էր, սակայն իր անկանոնութեան եւ ժամանակին չստացուելու պատճառով յաճախ ենթակայ էինք դրամական խիստ նեղութեանց։

Շուտով քաղաքի դրութիւնը նորից փոթորկւում է։ Կռիւները վերսկսւում են նոր թափով։ Մինարէթ[2] գնացած ընկերները վերադառնում են։ Կարճ ժամանակում քաղաքը ամէն կողմից շրջապատւում է։ Թշնամին այս անգամ աւելի խելացի է շարժւում։ Նա շրջապատում է ամբողջ քաղաքը, բռնում բոլոր ճամբաները եւ համբերութեամբ սպասում, որ քաղցից ստիպուած յեղափոխ[ականները] անձնատուր լինեն։ Արեւելեան կողմից մինչեւ իսկ կտրում են քաղաք գացող ջրերը, ջրաղացների գործունէութիւնը դադարեցնելով։ Ժողովուրդի դրութիւնը օրէցօր դառնում է աւելի եւ աւելի կրիտիքական։ Սովը կատարեալ էր։ Սակայն յեղափոխականներին դաւաճանելու եւ ոչ մի փորձ տեղի չի ունենում մասսայի կողմից։ Թաւրիզի մշտաքաղց ժողովուրդը ցոյց է տալիս անհաւատալի տոկունութիւն։ Դրամական կրիզիսի վրայ այժմ հացի կրիզիսն է աւելանում, բայց ժողովուրդը համաձայնւում է աւելի շուտ տարին բոլոր շարունակել խոտաճարակութիւնը, քան թէ անձնատուր լինել։ Զնայած Հ. Դ.ի եւ այլոց փքուն[?] խոստումներին՝ քաղաքը դրախտի վերածելու նկատմամբ, սակայն այս բոլորին հաւատացող չկար, որովհետեւ օրինակով գիտէին թէ ինչեր կարող են քաշել միապետական աւազակների ձեռքից։ Թաւրիզի շրջակայքում տասնեակներով այրուած, թալանուած, տուգանած գիւղերը կենդանի ապացոյցներ եւ իրական գրաւականներ էին իբր թէ սահմանադրութիւնը խեղդելու եւ յեղափոխական շարժումը դադարեցնելու կոչուած «պետական ոյժերի» «անուշութեան» եւ «ժողովրդասիրութեան»։

Յեղափոխականներին այժմ վիճակւում է մի դժուարին դեր, մի դեր, որը նրանք միշտ էլ մինչեւ վերջ խաղացին խիստ անյաջող. յարձակողական դերն էր այդ։ 7-8 ամսուայ պաշտպանողական կռիւը բաւական չէր անփորձ քաղաքացու սրտում անվեհեր մարտիկի ոգին ներշնչելու։ Եւ այսպիսով թուրք վեհերոտ կռիւը բոլոր յարձակումներն էլ (եւ դրանց թիւը քիչ չէ) դարձրին ապարդիւն։ Բացի վախկոտութիւնը անյաջողութիւնների մէջ մեծ դեր էր կատարում նաեւ դիսցիպլինայի պակասութիւնը, մի բան, որ նկատելի էր ամենահասարակ զինուորից սկսած մինչեւ ամենագլխաւոր առաջնորդի մէջ։ Շատ անգամ որոշ խելացի ծրագիրներ է մշակուած յարձակումը արդիւնաւոր դարձնելու, սակայն դրանք մնացել են միայն թղթի եւ մտքի մէջ, գործի ժամանակ դարձեալ նոյն բաբելոնը, որտեղ կարծես մարդիկ իրար չեն հասկանում կամ աւելի հեշտ հրաժարւում են հասկանալ։ Այսպէս էր թուրք յեղափոխ. կռուելակերպը, այն ինչ, թէ քաղաքի եւ թէ ընդհանրապէս շարժման նկատմամբ ճանապարհներից դուրս մէկի բացումը կենսական նշանակութիւն ունէր։

Ներսից եղած ապարդիւն յարձակումները ստիպում են մեզ դիմել գաւառները, որ այնտեղից էլ օգնութիւն հասցուի եւ թերեւս երկու կողմից կռուելով հնարաւոր լինի մի բան անել։ Օգնութիւնը գալիս է թէ՛ Մինարէթից եւ թէ Ափից[17], սակայն մեզ չէ հասնում։ Ճամբաների փակ լինելու պատճառով չենք կարողանում ստոյգ իմանալ թէ ինչեր են կատարւում մեզ շրջապատող թշնամու թիկունքում։ Շատ յետոյ միայն իմանում ենք որ Մինարէթից եկող յեղափոխ. բանակը սկզբում բաւական յաջողութիւններ ունենալուց յետոյ զանազան ներքին ու արտաքին աննպաստ հանգամանքների շնորհիւ վերադարձել է նորից Մինարէթ, իսկ Ափից եկած ընկերները անսպասելի յարձակման եւ վայրի անծանօթութեան պատճառով Սոֆիանում մեծ մասամբ (14-ից 10-ը) սպանւում են։ Նորից մեզ մնում է մեր յոյսը մեր ոյժերի վրայ դնելով շարունակել յարձակումները, նորանոր փորձերով եւ նոր թափով։*

Այս կռիւների ընթացքում կորցնում ենք նորից 4 ընկերներ. անմոռանալի եւ սիրուած ընկերներ, Մարտիրոս, Կարօ, Սեթօ (Ալուարի կռւում) եւ Միսաք (Կուլլաթաշու կռւում)։ Այսպէս անյաջողութիւնների եւ անտակտ կռիւներից դժուար էր յուսալ որեւէ փրկութիւն։ Բայց այստեղ էլ առաջ են գալիս մի շարք յեղ[ափոխականների] հացին իւղ քսող հանգամանքներ, այն, որ թշնամու թալանի փայլուն հեռանկարով յափշտակած զինուորների շարքերում եւս առաջ է գալիս յուսահատութիւն. ամբողջ ամիսներ զոհեր տալ միայն առանց որեւէ բան թալանելու (շրջակայ գիւղերում թալանելու բան չէր մնացել), այդ արդէն երբեք ի նկատի չէր առել, ոչ Ղարադաղի աւազակ ձիաւորը, ոչ Մարաղայի ռազմիկ քիւրտը, իսկ Է[լին] Դ[ովլէ]-ի բանակը մի երկրորդ Ֆարիոս[?] ունենալով իրեն որպէս գլուխ, տարին բոլոր սպասելուց ձանձրացել էր միանգամայն։ Այսպէս էր երկու կողմերի ներքին վիճակը եթէ մի դրժբախտ օր արտաքին քաղաքականութեան փոփոխումը եկաւ պահ մի վերջ տալու այս յոգնատանջ վիճակին։

Արտաքին պատկերը ուրուագծելով աւելորդ չէր լինի մի քանի խօսք եւս ասել ներքին յարաբերութիւնների մասին։

Նախ հարց՝ ի՞նչ արժէք ունէր յեղափոխ. կռուի մէջ մեր մասնակցութիւնը։ Մի քիչ առաջ մենք ասացինք, որ մեր մասնակցութիւնը տեղի ունեցաւ մի այնպիսի մոմենտում երբ արդէն զինադադարի նման մի բան էր տեղի ունեցել եւ որից յետոյ քաղաքի վիճակը դարձաւ աւելի վատթար, քանի որ միապետական ոյժերը թարմացել էին, աւելի քան կռուի սկզբի օրերում, այն ինչ քաղաքում հակառակը՝ յեղափ. ոյժը իր նախկին վիճակից թուլացել էր, տրամադրութիւնը ոչ նախկին չափով բարձր. եւ ոյժերի այնպիսի յարաբերութեան մէջ անշուշտ հեշտ է ենթադրել, որ յեղափոխական ոյժը դրժւար կարողանար դիմանալ։ Սակայն յեղափ. կռուի այս աննպաստ վիճակին մեծ մասամբ, եթէ չասենք ամբողջովին, օգնութեան դուրս եկաւ մեր մասնակցութիւնը։ Մեր ոյժերը ըստ քանակի եղել է չնչին, սակայն ըստ որակի նա եղել է բաւական բարձր. բարձր ոչ թէ իր անձնազոհութեամբ միայն, այլեւ իր ռազմական ընդունակութեամբ, իր դէպի յեղ. գործը ունեցած պայծառ գիտակցութեամբ։ Սրանք առաւելութիւններ են [որ] ոչ միայն կռուին այլեւ ղեկավար ոյժերին կարողացաւ պահել մշտական ոգեւորութեան մէջ, նրա մէջ ներշնչեց լրջութիւն դէպի գործը, որոշ կարգ ու օրէնք իրաւունքների եւ պարտականութեանց մէջ, աշխատանքի բաժանում որով գործի արդիւնաւէտութիւնը բարձրանալուց զատ զանազան թիւրիմացութիւնների առաջն առաւ։ Այսպէս օրինակ՝ երբ ամբողջ քաղաքը սովի ճիրաններում տապակւում էր այն ժամանակ մեր սառը վերաբերմունքը շատ բան ներշնչեց թուրք յեղափոխականներին, որովհետեւ մենք վճռել էինք միշտ էլ դիմադրել առանց ի նկատի առնելու թէ ինչ պիտի անէ քաղցած մասսան. թէկուզ նա անձնատուր անգամ լինելու համաձայնուի, այնուամենայնիւ յեղափոխականները այդ երեւոյթից չպիտի գան այն եզրակացութեան, որ որովհետեւ անձնատուր լինելը անխուսափելի է, եւ իրենք նրանցից առաջ անձնատուր լինեն։ Մինչ այս երբ կռիւները տեղի էին ունենում յոյսը Հազրաթ Աբբասի բազկին դրած, սրանից յետոյ ծրագրուած կռիւներ չեն տեղի ունենում, ինչքան էլ անիրագործելի մնային այդ ծրագիրները, այնուամենայնիւ դա այն արդիւնքն ունէր որ գիտակցել էր տալիս նրանց գործի լրջութիւնը։

Սկզբնական ժամանակներում ամէն ինչ կենտրոնացած էր մի անձնաւորութեան ձեռքում, այդ Ս[աթթար] խ[ան]ն էր. մեր ջանքերով կազմուեց դրամական կոմիսիա, որի ձեռքում կենտրոնանում է դրամի ամբողջ հաշիւները։ Իսկ մասնակցութիւնից յետոյ մեր ջանքերով կազմուեց առանձին զինուորական խորհուրդ, որը մեծ նշանակութիւն ունեցաւ կռուի ընթացքի վրայ. այն է, բոլոր ղեկավար աչքի ընկող ոյժերը մասնակցել [էին] կռուի. խորհրդակցութեան մէջ նրանց համար պարզւում էր իրենց անելիքը, սրանից բացի անհատից կտրւում էր եւ գործը դրւում մարմնի ձեռքը, մի բան որ անհրաժեշտ էր թէ մեր յարաբերութիւնների եւ թէ ընդհ. կռուի տեսակէտից։

Մեր մասնակցութիւնը թուրք յեղափ. կռուի վրայ եղաւ մի խոշոր պլիւս յատկապէս պայթուցիկների գործով։ Ճիշտ է մեզնից առաջ վրացի յեղափոխ[ականներ] աշխատում էին այդ պակասը լրացնել, բայց կորցնելով իրենց գործին հմուտ անհատները վերջերս նրանք չեն կարողանում նախկին անբաւարար չափով անգամ օգտակար լինել պայթուցիկների գործում։ Մենք որ աւելի կատարելագործուած միջոցներ ունէինք մեր ձեռքի տակ, հմուտ եւ փորձուած ընկերներ, չունեցանք այդ գործում մեր մրցակիցները ասպարէզի վրայ։ Ռակէտների թռիչքը մշտատեւ սարսափի տակ էր պահում թշնամուն, ականը նրա առաջխաղացութեան եւ քաղաք մուտք գործելու ցանկութիւնը խափանում։ Ամէն ըոպէ նա այն սարսափի տակ է թէ թռչող ռումբը կարող է յանկարծ ընկնել իր գլխին, իսկ քաղաքի փողոցները ամէն ըոպէ պատրաստ են իր ոտների տակ պայթելու։ Պայթուցիկային գործի այսօրինակ յաջողութիւնները եւ նրանց մեծ նշանակութիւնը մեզ վրայ դարձեալ թանկ նստեց որովհետեւ կորցրինք այդ գործում մէկը մեր սիրելի ընկերներից՝ Գէորգին, որը զոհուեց ռումբի պայթիւնից։ Աւելորդ համեստութիւնը մի կողմ թողնելով կարող ենք հաւատալ, որ մենք մեր բազմագան գործունէութեամբ Թաւրիզի յեղափ. վերջին եւ անհամեմատ ամենապատասխանատու ֆազի նեցուկներից եւ այն էլ թերեւս խոշոր նեցուկներից մէկն ենք եղել։

16.- Պաքու։

17.- Ափը՝ Հին Զուղայի դիմաց Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքն է, Պարսկաստանի սահմանէն ներս։

*) Ձեռագրի էջատակին մանր տառերով արձանագրուած են հետեւեալ կէտերը, որոնք ըստ երեւոյթին բերանացի պիտի բացատրուէին աւելի լայնօրէն.–

1- *Թէ ինչ էինք մենք Թաւրիզի շարժումների մէջ (կռուող, խորհրդատու, կազմակերպող դիրքերի, պայթուցիկային գործ, նեցուկ).*

2- *Մեր յարաբերութիւնը դէպի թուրք ցեղ (մարմինը եւ Ս. խ.).*

3- *Մեր յարաբերութիւնը Մ.Ճ. հետ.*

4- *Մեր մասնակցութեան ընդհ. նշանակութիւնը (քաղաքներում, գաւառում, ժողովրդի նկատմամբ, կառավարութեան առաջ, ընդհանուր կուսակցական տեսակէտից)։*

Փաստ. 473-157

2.– ՔԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ Հ.Յ.Դ. ՎԱՐԺԱՊԵՏԱՆԻ III ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԻՑ

III *Շրջ. Պատգ. ժողովը տեղի ունեցաւ Վրէժում 1907 թ. Դեկտ. 19-ին եւ վերջացաւ 1908 թ. Յունուար 12-ին։*

Ժողովին մասնակցում էին՝

Վրէժից[18] *1 պատգմ.*	*Աւարայրից*[4] *1 պատգմ.*
Գիլանից 1 »	*Փարոսից*[3] *1 պատգմ.*
Մինարէթից[2] *1 պատգմ.*	*Բլուրից*[19] *1 պատգմ.*
Մենաւորից[12] *1 »*	*Կ. Կոմիտէից 1 »*

Ժողովին հրաւիրուած էին գործիչ ընկերներից եւ Վրէժի դաշն. մարմիններից 10 հոգի։ Բացակայում էր Շահի պատգամաւորը[5]*։*

I *<u>Ներկայ քաղաքական մոմենտի պահանջները մեր շրջանում եւ մեր բռնելիք ընթացքը</u>*

Ա.- <u>Պարսկ. շարժումները</u>

1. Ի նկատի ունենալով որ ներկայումս պարսկ. շարժումները դեմոկրատիք տարրերի կռիւների արտայայտութիւններն են՝ երկրում տիրող հողատիրական, կղերական փտած կարգերի եւ նրանց պաշտպան կառավարութեան դէմ. 2. որ շարժումների անկազմակերպ դրութիւնից, մասսաների մեծ չափով անգիտակից լինելուց, շարժումների մոլեռանդ եւ չովինիստ գոյն ունենալուց կարող են առաջանալ պրովոկացիաներ եւ հակահայկական շարժումներ, Շրջ. ժող. որոշում է՝ առայժմ ակտիւ մասնակցութիւն չունենալ Պարսկ. շարժումների մէջ, մինչեւ հնարաւորութիւն կ'ունենանք որոշ հող ստեղծել մեր մասնակցութեան համար։

Այսուհանդերձ մարմինները չպիտի դադարեն նըպաստել այդ շարժման՝ ոչ պաշտօնապէս, աշխատելով հնարաւոր միջոցներով եւ չափով ռամկավար բնոյթ տալ նրան, յօգուտ աշխ[ատաւոր] մասսայի։ Առիթը չպէտք է փախցնել շարժման իսկական բնոյթը պարզելու աշխ[ատաւորների] համար։

Բ. <u>Մեր վերաբերմունքը դէպի հասարակական կուլտ[ուրական] ձեռնարկները։</u>

Նկատի ունենալով՝ 1. որ կրթական-կուլտուրական հիմնարկութիւնները ներկայանում են աշխատաւորի զարգացման եւ առաջադիմութեան գլխաւոր գործօններից մէկը, 2. որ դրանք կարող են աշխ. շահերին ու միտումներին ծառայել եթէ գտնուին նրա անմիջական հսկողութեան եւ ղեկավարութեան ներքոյ, 3. որ ամէն տեղ բուրժուազիան աշխատում է կրթական հաստատութիւնների վրայ իր թաթը դնել՝ իր դասակարգային շահերին ու պահանջներին ծառայեցնելու համար, 4. որ դպրոցը եւ միւս կրթական հաստատութիւնները իրենց գոյութիւնը պահպանում են աշխ. մասսային ուղղակի կամ անուղղակի միջոցներով, հետեւաբար աշխ[ատաւորները] պէտք է լինեն նրանց տէրերը, 5. որ կրթ. գործը իր իսկական նպատակին կը ծառայէ ա՛յն դէպքում երբ դուրս գայ զանազան աղաների ձեռքից եւ դրուի ժողովրդական հիմունքների վրայ, ուստի Դաշն[ակցութիւնը] ոչ մի ջանք չպէտք է խնայէ ամբողջ կրթական գործի ղեկը իր ձեռքն առնելու։

Դաշն. մարմինները պէտք է ոյժ տան եւ կանոնաւոր հիմքերի վրայ դնեն դպրոցները, ընթերցարանները, գրադարանները, թատրոնները, լսարանները, ժողովրդական համալսարանները, երեկոյեան դասընթացքները եւ այլն եւ այլն։

Նաեւ ի նկատի ունենալով որ բարեգործական ամէն տեսակի ընկերութիւններ այս ու այն աղաների ձեռքում գտնուելով յայտնի են միա՛յն անուամբ եւ դրամագլխով, որոշեց հնար եղածի չափ ձեռք անցնել դրանց եւ ծառայեցնել աշխ. շահերին ու նրանց էական կարիքներին։

Գ. Հ.Ց.Դ.ը գոյութիւն ունենալով ժողովրդի մէջ եւ իւր շարքերը մտցրած լինելով ժողովրդի ամենաառաջադէմ տարրերը, չպէտք է անտես առնէ հասարակական այն բոլոր հարցերը (քաղ. վարչութիւն, թեմ. խորհուրդ, հոգաբ[արձութիւն] եւ այլն) որոնք առնչութիւն ունին աշխ. ժողովրդի շահերի հետ, ուժեղ մասնակցութիւն ունենալով դրանց մէջ աշխատէ հասարակական ամէն մի խնդիր վճռել կամ կարգադրել յօգուտ աշխ. շահերի։

(Կաթողիկոսական ընտրութեան եւ չանտաժի մասին տես [Կովկասի] ռ[այոնական] ժող.ի որոշումները)։

Դ. Շրջ. ժ.ը ի նկատի ունենալով 1. որ Կովկասի մեր օրգանը հնարաւորութիւն չունի Պարսկաստանի սահմաններում փռուած 70,000 հայերի խաւարի եւ մոռացութեան մէջ թաղուած կեանքը իր էջերում լայն պատկերացնելու, 2. որ մեր կեանքի հասունացած պահանջները զգացնել են տալիս սեփական թերթի պակասը, ժողովը յանձնարարեց Ատրպ[ատականի] Կ. Կոմիտէին նիւթական եւ այլ անյարմարութիւնները հարթուած տեսնելու դէպքում հրատարակել սեփական թերթ։

Ե. Շրջ. ժ.ը ինքնապաշտ[պանութեան] հարցի վերաբերմամբ ի նկատի ունենալով՝ 1. որ կազմակերպութիւնը աւելի փորձառու է ինքնապաշտ. գործում, 2. որ ունի միջոցներ եւ հնարաւորութեան կարճ ժամանակում վտանգի վայրում ռազմամթերք եւ կռուողներ կենտրոնացնելու, 3. աւելի կարող դիսցիպլինան բարձր պահելու, 4. նա ունի ոյժ, ազդեցութիւն եւ հմայք, 5. որ այդ աշխատանքը լինելու է յօգուտ ժողովրդի, 6. որ ժողովուրդը ինքն իրեն չի կազմակերպուի մինչեւ իր սեփական կաշու վրայ չզգայ հարուածի ազդեցութիւնը, որոշեց ինքնապաշտ. գործը մեր բոլոր շրջաններում յանձնել կազմակերպութեան տեղական մարմնին։

Պրոպականտայի գործը կանոնաւորելու համար ժողովը պարտականութիւն դրեց Կ. Կ.ի վրայ հրաւիրել շրջիկ պրոպագանդիստներ։ Մարմինները պարտաւոր են «Ցառաջի» գրադարանի լոյս տեսած բոլոր բրոշիւրները տարածել։ Հիմնել յեղափոխական գրադարաններ կամ եղած գրադարաններում այդ բաժինը ճոխացնել։ Դասախօսութիւնների եւ ընթերցանութեան գործը կանոնաւոր հիմքերի վրայ դնել եւ ընկերների յեղափոխական-սոցիալիստական կրթութիւնը սիստեմատիք դարձրնել։

1. Շրջ. ժ.ը վաւերացրեց Կ.Կ.ի այն որոշումը, որով Ղ. եպիսկ. հեռացւում է Վրէժստանի Դաշնակցութիւնից։

2. Վաւերացուեց նոյնպէս, «Գիլան»ի կոմիտէի որոշումը, որով Սարումեանը հեռացւում իսկ Վարդանեանը չէզոքացւում է։

3. Գրաֆի վերաբերմամբ եղած որոշումը ժողովը համարեց խիստ եւ որոշեց վերացնել բոյկոտը։

4. Ընծայրին հեռացրեց Մենաւորի կազմ. գործերից[20]*։*

ԱՏՐՊ[ԱՏԱԿԱՆԻ]
Կ. ԿՈՄԻՏԷ

18.- Վրէժը՝ Թաւրիզ քաղաքն է։

19.- Ս. Թադէ վանքի շրջանին մէջ Քիշմիշքեսիէ գիւղը։

20.- Ընծայր՝ Ս. Թադէի վանահայր եւ յեղափոխական անձնուէր գործիչ, Գէորգ Ծ. վրդ. Նալպանտեանն է։ Այսուհանդերձ շատ մը ընկերներու կողմէ կը մեղադրուէր վանքի շահերը գերադաս համարելու յանցանքով, այդ պատճառով ալ պիտի մեկուսացուէր այդ գործերէն։

Փաստ. 475-1

3.– ԸՆԾԱՅՐԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

Ստորեւ ներկայացուած տեղեկագրի հեղինակը՝ Ընծայր ծածկանունով, Գէորգ Ծ. վրդ. Նալպանտեանն է, թուրք-պարսկական սահմանին մօտ գտնուող պատմական Ս. Թադէ վանքին (Մենաւոր) վանահայրը, անձնուրաց յեղափոխական գործիչ, որ 1901 թուականէն ի վեր կը գործէր՝ շրջակայքի պարսիկ իշխանաւորներուն եւ քիւրտ ցեղապետներուն հետ բարեկամական յարաբերութիւններ պահելով, միշտ յօգուտ այն նուիրական գործին, որուն լծուած էր անձնուիրաբար։ Արդարեւ, Ս. Թադէի վանքը սահմանագլուխի այն կարեւոր կէտերէն մէկն էր, որ իբր կայան կ'օգտագործուէր մարտական խումբեր եւ զինամթերք անցնելու համար Երկիր։

Վրէժ-Ատրպատականի Կ. Կոմիտէի յղուած այս տեղեկագիրը, իր պարզունակ լեզուով եւ անպաճոյճ ոճով, կու տայ վստահաբար իրական մէկ պատկերը այն մթնոլորտին ու պայմաններուն, որոնց մէջ գործելու ստիպուած էին վանահայրը եւ հայ յեղափոխութեան միւս նուիրեալները։

Յեղ. գործունէութիւն

Մենաւորի[12] *շրջանի* [*գործունէութիւնը*], *որը ռազմամթերքի փոխադրութեան, ընկերներու երթեւեկութեանց վրայ կը կայանայ. սրանք շատ ապահով կատարուած են։*

Մենաւորի, Բլուրի[19] *եւ Արտազու հայ ազգաբնակութեանց եւ տեղի հեռաւորութեանց չափին ու քանակին մասին նախորդ Շրջանային ժողովին յայտնուած լինելուն, կարծեմ այնքան հարկաւոր չի լինիր կրկնելը։ Միայն ուշագրաւն այն է, որ 1906էն առաջ 3-4 խմբեր գոյութիւն ունէին Արտազու մէջը, իսկ այնուհետեւ մէկ խումբ ալ կանանց, իսկ Բլուրի մէջը երեք խմբեր եւ մէկ խումբ ալ Մենաւորի երիտասարդներէն կազմուեցան մինչեւ ընկեր Սամսոնի*[1] *այցելութիւնը, երբ կազմուեցաւ ենթակոմիտէ մը։*

Ապա բացուեցաւ Բլուրի գիծը Կռուադաշտէն[21]. *մինչեւ այն ատեն Աւարայրէն*[4] *ու ջրի եզերքէն կը փոխադրուէր ապրանքը, իսկ այնուհետեւ սկսեց Կռուադաշտից ի Բլուր եւ ի Մենաւոր, գործը շատ յաջող էր։ Բլուր բնակող ընկեր չունէինք։ ենթակոմ.ի եւ Բլուրի խմբապետներուն միջոցաւ գործը կը կատարուէր։*

Նոյն աշնան Արամը երկրէն վերադարձաւ Մենաւոր նոյնպէս եւ Մաշթոցը[22] *իւր տունը եւ Արամի յանձնարարութեամբ գործի սկսեց Բլուրի մէջը։ Մաշթոցը աւելի ծանօթ է Արտազու վիճակին։ իւր շրջանի մասին աւելի լաւ տեղեկութիւններ կը սպասուի իրմէն։*

1906-7 *փոխադրութեանց մասնակցած է Մենաւորի եւ Բլուրի ժողովուրդը մերթ ձրի, մերթ չափաւոր հատուցումով։*

Իսկ երկիր գնալիք ապրանքի փոխադրութեան վարձքը իւրաքանչիւր 1000 *հին ծայրի համար կը վճարուի մէկ օսմ. ոսկի Շամի կողմէն. չարուխ, գուլպայ եւայլն անհրաժեշտ պարագային Մենաւորից։*

Այս տարի հերուանից եւ միւս տարիներէն աւելի փոխադրութիւն կատարուած է։ Երկիր փոխադրող սուրհ[անդակ]ներն մեծ մաս կիրճեցի են եւ աւետարանցի եւ խուփ գիւղացի հայեր են, եւ միշտ պարտաւորուած են 1-2 *քիւրտ բերել հետը. այս տարի իւրաքանչիւր ոտքին*[23] *մի տեսակ քիւրտ եկաւ, չգիտեմ որ աղայի ծառան է ըսելով. այդ մասին դիմեցի Շամ եւ գնացող նշանաւոր ընկերներուն ուշադրութիւնն հրաւիրեցի. ի զուր։*

Նկատողութիւն

1907-*ի փոխադրութիւնը շատ անկանոն եղած լինելուն դժուար է իմանալ քանակը. զոր օրինակ,*

Ա. Տոպրակներ եկած են մեր քովը կնքուած եւ պատահաբար իմացածնուս պէս հետամտեցանք եւ իմացանք որ ինչ 40, 50 *եւ* 70, *շատ պակաս եղած են, եւ զեկուցած ենք Վրէժի եւ Շամի ընկերներուն՝ առաջը առնելու համար։*

Բ. Սկզբան միամտօրէն ինչպէս ուրիշ տարիներ տոպրակներուն քանի ըլլալը չենք նշանակած, այլ՝ պարունակութեանց թիւին հետեւած ենք։ Իսկ ցինկերու պարունակութիւնն[24] *մեծ մասամբ անծանօթ մնացած է մեզ անոր համար որ մելանով նշանակուած կը լինի. մինչեւ ցԱւարայր կամ մինչ ցԲլուր եւ մեզ հասնելուն կը գտնենք սրբուած-ջնջուած. թէեւ նամակներուն կամ ընկալագրերուն մէջը քանակը նշանակուած կը լինին, իսկ մենք ի հարկէ կը զետեղենք պահարաններուն մէջը. եւ օրեր ու շաբաթներ յետոյ սուրհ[անդակ]ներուն յանձնելու ատեն այլեւս անկարելի կը լինէր իմանալ, թէ՝ ո՞ր ցինկը ի՞նչ կը պարունակէ եւ քանի՞ հատ. ստիպուած այլեւս սկսանք կշռել հին ծայրերու հազարին դիմաց ցինկեր, խողովակներ եւ զանազան գործիքներ ու այնպէս յանձնել սուրհ[անդակ]ներուն. այս առթիւ ալ*

21.- Կռուադաշտ՝ Թադէի վանքի շրջանին մէջ Երկիր անցքի կէտ։

22.- Կ'ակնարկուի Արամ Մանուկեանին եւ տեղական գործիչ Մեսրոպ Մաշթոցին։

23.- Այսինքն՝ իւրաքանչիւր երթեւեկի, ուղեւորութեան։

24.- Այսինքն՝ գինկով պատուած արկղերու պարունակութիւնը։

գրած եմ Վրէժ եւ Շամ։ Եւ ընկեր Սամսոնին[1] *եւ բանակցութիւն ունեցած ենք եւ յետոյ ստիպուած ենք վերացական կերպով լեցնել ընկալագրերը առանց գիտնալու թէ պարունակութիւնն ի՞նչ է։*

Այսպէս եղած է Աւարայր եւ Բլուր։

Գ. Ուշագրաւ էր եւ այն՝ որ մինչեւ աշնան շատ մը նոմերներուն նշանակութիւնը չէինք գիտեր որպէսզի իմանայինք ո՞ր թիւը ի՞նչ ապրանք է եւ այսպէս վերացական ուղղութիւնով մը կը վարուէինք. քանի մը տեղեր դիմելէն յետոյ աշնան բանալին ստացանք ընկեր Գարեգինէն[1], *որ արդէն ուշ էր. ահա այսպէս խառնուեցաւ ամբողջ հաշիւներն։*

Կորսուածներ

1906ին Օգոստ., մի անգամ սահմանի վրայ քանի մը սուրհ[անդակ]ներով Թարխանի ներս գնալու ժամանակ, նրա թուլութեան պատճառաւ 5000 *հին կիլգի*[25] *եւ եօթը զանազան ատրճանակներ կորսուած են, որուն կէսը Սարդարի ձեռքի անցած է եւ կէսը Մարգանցի քրտերուն. քանիցս իմ եւ բժիշկ Ց. Տ. Ստեփանեանցին պահանջքին հակառակ Սարդարը չէ յանձնած. նոյնիսկ ինքն իւր Սարդ[ար]ի խոստումներն դրժելով։*

Իսկ 1907 *Յունիս սկզբան, Արամի*[22] *ներս գալուն* 5 *ձիու բեռ զանազան ապրանք գրաւուեցաւ հայտարցի քրտերից. Քոլոզ անուն քիւրտ վալատի խարդախութեան հետեւանքով զորս Արամը հետս եւ* 2 *զինուորներով դիմեցինք անձամբ Գարէյնի հայդարցի Մամէին — ցեղապետ — եւ վերադարձուցինք քիչ վնասով։ Աշնան երկու նոր հրացան բռնուեց Բլուրում եւ Սարդ[ար]ի քովն է։*

Դարձեալ այս տարի Դեկտ.ին Բլուրէն փոխադրելու ատեն 200 *նոր ծայրեր եւ* 3 *կապոց թերթեր ճանապարհին քրտերը փախցուցին եզան վրայէն։ Հին հրացան մը Քերամի մէջը գողացած Թումասից, որը վերադարձնել տուի* 50-55 *դռան փրկանքով։*

Այս երկու տարուան միջոցին տեղացի ազգայինք սկզբան աւելի գաղափարական ոգեւորութիւն ցոյց կու տային քան այժմ, որովհետեւ սկզբան աւելի շատ խումբեր կազմուեցան եւ ըստ կարելւոյն նիւթապէս — նրէրներով եւայլն, եւ բարոյապէս — ձրի օժանդակութեամբ փոխադրութեան մասնակցելով, ապրանքը պահելով եւայլն եւայլն գործին յաջողութեան կը մասնակցէին։ Արտազու մէջը աւելի ոգեւորութիւն կար. երեկոյթ, տօնախմբութիւն, խմբական հաւաքումներ եւայլն կը լինէին, քան այժմ։ Նախ աւելի էին հանգանակութեան նուիրատուութիւնը եւ ամսավճարներն քան այժմ. գարնանէ ի վեր լքուած էր երտիտասարդութիւնը եւ ենթակոմ. կազմալուծուած դրութեան մէջ էր։ Այս բոլորին հակառակ, որ ներկայիս անոնց մէջն էին անխոնջ ջանք թափող Մկրտիչ վարժապետն եւ ընկեր Մեսրոպը[22] *եւ դարձեալ ի զուր էր. եւ քայքայուեցան խմբերն եւ լուծուեցաւ ենթակոմիտէն։ Մարզպետի*[26] *վերջին այցելութեան այժմ միայն երեք խումբ կայ եւ այն ալ անուանական եւ անկերպարան եւ Արտազի մէջը։ Յեղ. գործը* 1907-*ին աւելի յայտնուած է քան երբեք եւ գործը նշմարող եւ լռութեամբ անտես ընող համակիր պարսիկներն ու քրտերը աւելի շատ են քան երբեք. եւ այս բոլոր համակրական երեւոյթը հետեւանք է պարսկական շարժման։ Պարսից եւ հայոց մէջը նախ Ռուսաստանի հայ-պարսկական ընդհարումներուն ժամանակ լարուած դրութիւն էր, բայց այժմ ընդհակառակը համակրութեան արտայայտութիւն կ'երեւի. այս ալ Սարդարի տուած հալածանքին հետեւանքն էր։ Ռուսաստանի պայմաններուն փոփոխութեանց ազդեցութիւնը մեծ է Արտազու շրջանի բնակչութեանը վրայ։*

Ինքնապաշտպանութիւն

Այս գիտակցութիւնն ալ երթալով կը զարգանայ եւ անհրաժեշտ պահանջ կը դառնայ հայոց եւ պարսից միջեւ մանաւանդ աղաներուն դէմ. սակայն Սարդ[ար]ի երկիւղը սաստիկ է. դժբախտաբար հայ բնակչութիւնն ալ հետզհետէ նիւթապէս կը տկարանայ թէ՛ բնութեան տուած արհաւիրքէն եւ թէ աղաներու հարստահարութենէն։ Սարդարը կամ աղաներն միշտ մայրաքաղաքի եւ բարձրագոյն իշխանութեանց շարժմանցը կը հետեւին։

Սկզբան ժողովուրդը լաւ ոգեւորուած էր եւ աղաներն ընկճուեցին, բայց կանոնաւոր կազմակերպութիւն չլինելուն, անփորձ անճիմայի[27] *անդամներն չկարողացան վարել. արդէն ղեկավարուելու ալ օրէնք մը չունէին աչքի առաջ։*

Հարստութիւն եւ ոյժը Սարդարի կողմն էր. շահամոլութիւնը եւ խոր կեղծիքը միացուց իրարու հետ անհաշտ աղաներն, իսկ անգլուխ ժողովուրդը մնաց անպաշտպան եւ ցիրուցան եղաւ, եւ Սարդարի եւ աղաներուն հրահանգովը կողոպտուեց ու կոտորուեց եւ մինչեւ վերջը նոյն սկզբունքն է ընդունուած՝ «ժողովուրդն ունեցած նիւթականից զրկել — կողոպտել, որպէսզի աղաներուն հնազանդի». նոյնիսկ իրենցմէ՝ աղաներէն լսած եմ այդ սկզբունքային որոշումն. մեր շրջակայքի կողոպտուածներն ապաստանեցան Մենաւոր, եւ մենք ըստ կարելւոյն սիրաշահեցինք, հաց եւայլն տուինք, 1-2 շաբաթ պաշտպանեցինք. ներկայ էին Արամը, Մալխասը, Մարզպետը, զինուոր Մտոն, Աշոտը, Գրիգորը, Միհրանը եւայլն։ Այս ընթացքը մեծ ազդեցութիւն եւ համակրանք թողուց շրջակայ պարսից վրայ։ Այդ առթիւ

25.- Դատարկ փամփուշտի պատեան, պարկուճ։ Ծայրը, ինչպէս ծանօթ է, փամփուշտն է։

26.- Ղազարոսեան Ղազար, Պուլկարիայէն եկած գործիչ Ատրպատականի մէջ, ապա Բաղէշ։

27.- Անջուման. պարսիկ յեղափոխական գաղտնի կոմիտէ։

Սարդ[ար]ի գիտութեամբ Իզօ խանը Մենաւորի գիւղացւոց 13 բերդան հրացաններն 50-ական փամփուշտներով եւ մէկ այնալին 110 փամփուշտներով գրաւեց։ Նաեւ 30-35 թուման խարաճի փոխարէն 100 թուման եւ կալը չծեծուած — կալի տասանորդը առաւ 50 թուման մէկ, 30 թուման մէկ եւ 120 սոմար ցորեն ու գարի։ 30 խոյի [?] բեռ։

Ուլամ եւայլն չպիտի լինի ըսուեցաւ. բայց դրութիւնը անփոփոխ էր. աղաներու ծառաներուն երթեւեկութիւնը անընդհատ եւ կաշառն տեւական. չի ուրացուիր որ հայոց դրութիւնը թեթեւ էր քան պարսիկ գիւղացւոցը։

Իզօ խանը օգակցիներէն իւրաքանչիւր տնէն 30 թուման փող առած է անորոշ պատճառաւ. Մուզրէ եւայլն գիւղերէն մէն մի տնէն 100 թուման առնուազն առած է։

Մակուի խառնակութեանց շարժառիթը Իզօ խանն եղած է. նա սկսեց անճիւմայի[27] հիմքը դնել եւ հակառակ Սարդարին վարուիլ, մինչեւ անգամ եւ զայն (Սարդ.) արտաքսել տալ ի Ռուսիա եւ ժողովրդից չէզոքներէն իւրաքանչիւրից իբր տուգանք 10 թուման փող կ'առնէր։ 1-2 անգամ բռնի տարաւ մեր գիւղի սարբազներն[28] ի Մակու պաշտպանութեան համար, յետոյ Սարդ[արի] եւ Իզօ խանի վերադարձին անճիւմայի հրաւէրով հաւաքուեցան շրջակայ պարսիկներն Մակուի վրայ եւ պարսիկներու ազդեցութեան ենթարկուած նախ մեր հայ սարբազներն ալ գացին մասնակցելու կռուոյն, միացած միլլէթի կողման, թէեւ չդիմացան քրտերուն եւ փախան. այնուհետեւ Սարդարը լուեց եւ վշտացած հրացաններն գրաւել տուաւ.

Բայց յետոյ երբ տեսաւ թէ ժողովրդին աչքերն բացուեցան, ուզեց զսպել, իսկ ժողովուրդն ու անճիման աւելի յանդուգն եւ աւելի բուռն գտնուեցան, որ եւ զայն (Իզօ խանը) արտաքսեցին ի Ռուսիա։ Վերջինը գնաց Սարդարի հետ միացաւ, եւ քիւրտերուն հետը դաշնակցեցան եւ այնպէս վերադարձան։ Ահա այս միջոցին էր որ սկսեց ընդհարումներն եւ ժողովուրդը խուժեց Մակուի վրայ. այլ չկրցին քրտերը զսպել կամ յաղթահարել. եւ այսպէս Սարդարի հրահանգովը Մենաւորի բոլորտիքը կողոպտուեցին 23 գիւղեր, եւ սպաննուեցան բաւական պարսիկներ։ Մուխուրի շրջանին մէջը 14 գիւղեր իսկ Զօրավայի — Սէօկմենաւայի շրջանի կողմերը 21 գիւղեր աւեր ու թալանի մատնուեցան եւ շատ մը պարսիկներ սպանուեցան։

<u>Մակուի շրջան</u>

Ինջէ	Տալը պուլաղ	Աղթօփրաղ
Աւինջէ	Շամասուր	Գըզրլ տաղ
Գրմըզը տալ	Գուրունա	Կէօրտէշ
Անթէր գիւղ	Սքապուլաղ	
Գարօ գիւղ	Քիֆիլ	

<u>Մուխուրի շրջան</u>

Գարանգայ	Մարջաւան	Շաքէրպուլալ
Զէնճիրլի	Պատրքի	Պէտրլի
Աղպուլաղ	Պաստամ	Զորղան
Պիհիստան	Քէսիան	Տիլտիլմէշ
Իշքէսու	Շթօ	

<u>Զօրավայի շրջան</u>

Գարնջայ	Գըզրճա	Գայնար	Գրնիս
Ըշքէֆթի	Զէյվա	Աս գայնար	Մէյտան
Ալըշրը	Գարագուշ	Կէօրտօլ	Աս մէյտան
Զօրավայ	Աս գուշ	Քէլէվան	Գորտից
Գարախաղ	Քէրէմիշկ	Մամշիղան	Կապոյտ
		Շորիկ	

Հայոց ալ բաւական վնասներ եղած են, Քիշմիշթ[եփէ]ի նախիրը տարան եւ վերադարձուցին. Թաղից Ոսկանը սպաննուեցաւ եւ 2-3 հոգի վիրաւորուեցան եւ 1-2 տներ կողոպտուեցան. դիրքերէն հայոց տեղաշորերն կողոպտուեցան, եւ վերջապէս Սարդ[արը] իւր հին դիրքը ձեռք բերելէն յետոյ երեսէ ձգեց Իզօ խանին. սա կրկին սկսեց խառնել կեղծ շարժումներով պատրաստութիւններ տեսնալով եւն. այնպէս ձեւացուց թէ՝ ինքը ժողովրդի իրաւունքը պաշտպանել կ'ուզէ, մինչեւ որ Սարդ[ար]ը 2000 թուման եւս տուաւ ու բերանը գոցեց։

Սարդ[ար]ի աղաներուն հետ բարեկամ էի. մինչեւ անոր — Սարդ[ար]ի Ռուսիայէն վերադարձը։ Երբ սկսեց գիւղերու կողոպուտը, ընկերներու խորհրդակցութեամբ հեռագիր մը պատրաստեցինք ու հեռագրեցինք Թաւրիզի իշխանութեանը։ Այս լուրը հաղորդուած էր Սարդ.ին եւ նա գրաւել տուաւ գիւղացւոց հրացաններն. այդ առթիւ ընդհարուեցանք Սարդ.ի հետը. նա պահանջեց որ ո՛չ մի տեղ բողոքեմ իրականութեան մասին, իսկ ես բացարձակ մերժեցի, եւ վշտացած բաժանւանք, դիմեցի ժողովրդեան ցաւերուն եւ հարստահարութեանց մասին Առաջն[որդ]ին, եւ ցարդ ոչ մի արդիւնք չունեցաւ։ Ուրախալի կէտ մը կայ, որ մեր ընդհարումն շատ լաւ տպաւորութիւն թողուց պարսիկներուն մէջը եւ աւելի ժողովրդականութիւն եւ համակրանք վաստկեցայ։

Յետոյ յայտնուեց որ Թաւրիզի իշխանութենէն խիստ յանդիմանութիւն եկած էր մեր քաղաքի վրայ։

<u>Ուսմունքը</u>

Հետզհետէ հրամայողական պահանջ ըլլալն զգացուած է եւ ամէն կողմէն ցանկութիւն կայ ուսումն եւ գիտութիւն ձեռք բերելու եւ ուսմուսն[արան]ներ ունենալ. հակառակ բուռն ցանկութեան՝ նիւթականի կարօտ է ժողովուրդը։

28.- Պարսիկ զինուորներ։

<u>Փոստականտ</u>

Արտազում 1905-6 ուսումն[ական] տարին Սահակ Ստեփանեանը ուսուցիչ էր եւ Հայկ ատամնաբոյժը հոն էր. նոյն տարին 1906 Մայիսին ընկեր Սամսոնը այցելեց մեր շրջանը, ենթակոմ[իտէ] կազմեց ու կարգադրեց։ 1906ին Մարզպետը եկաւ, Օգոստ. եւ Սեպտ. ամիսներուն տեղւոյն գործը վարեց եւ Արտազ այցելեց. այս միջոցին Տիգրան պատուելին հիւանդ եկաւ եւ հոն վախճանուեցաւ։ Դարձեալ նոյն միջոցին բժիշկ Ց. Տէր Ստեփանեանցը եւ Փայլակը[29] այցելեցին Մենաւոր եւ Արտազ ու Սարդ.ին եւ այնպէս մեկնեցան։

Մարզպետէն յետոյ Արամը եկաւ, Հոկտ. եւ Նոյեմ. եւ Դեկտ.ի կէսը գործը վարեց. իսկ 1907ի գարնան մէկ ամիս իբր Անցորդ եկաւ ու ներս գնաց։

Իսկ մենք իբր մնայուն՝ ըստ կարեաց եւ առիթին խօսած ենք ժողովրդեան, պարսիկներուն, քիւրտերուն, պարսիկ աղաներուն, եւ քիւրտ աղաներուն հետը. Մոսթ[աֆա] պէյին (Նազարավայ), Մահմատ պէյին (Խաչեն) եւ Գորտկանայ Ահմէտ պէյին հետը եւ լաւ բարեկամ ենք, եթէ կարելի է վստահիլ։ Այդ բոլորը եղած է միայն յեղ[ափոխութեան] տարածման համար. նաեւ տպուած թերթեր ուղարկած եմ անոնց, նաեւ Արտազ պարսիկներուն տարածելու, եւ համակրութեամբ ընդունուած է մեր ցոյց տուած բարեկամութիւնը։

<u>Մենաւորի նիւթական դրութիւնը</u>

1904-5ին երբ կեդր. Կոմ.ի պաշտօնագրով խոստումն եղաւ 500 թուման վճարել՝ Մենաւորի տնտեսական դրութիւնը բարւոքելու, ըստ կարելւոյն չծանրանալ կազմ[ակերպու]թեան վրայ, մինչդեռ վանքը եկամուտ չունէր. Քիշմիշթ[եփէ] եւ Մակու շատ ջնջին մաս մը կը վճարէին եւ խոյի պտղին չէր բաւեր։ Ուստի հետզհետէ վանքի պարտքը բարդուեց մինչեւ ցայսօր։ Վերջապէս 1906ին ամառը քարերու գինը ստացանք եւ [այս] աշնան եւս քիչ մը փող՝ քարերը փոխադրելու. այն տարին ջրաղացքը չլրացաւ. գարունը Մայիսի վերջը Արամը[22] եկաւ եւ կարգադրեց որ կազմ[ակերպու]թեան փողէն վերցընէի եւ գործը լրացնէի. չինեցինք բայց շատ թանգ նըստաւ, որովհետեւ ցանքի քաղի ատեն լինելուն գործաւորը կրկին գնով աշխատեցուցինք, որով եւ գործը թանգ վերջացաւ. ջրաղացքը սարքող վարպետ չճարուեց մինչեւ յետին աշուն, մինչեւ որ ստիպեալ տեղացի տկար վարպետին հետը պայմանաւորուեցանք եւ սարքեց, բայց ուշ էր. այն օրը որ պիտի աշխատեցնէինք ձիւնը ծածկեց եւ սառեցոյց. մէկ խօսքով ջրաղացքը սարքն է. եւ անպայման գարունը կ'աշխատի։

Այս տարի դժբախտաբար կարկուտը արտերն աւերեց, կալէն եկամուտ չեղաւ եւ գոյացածը կերուեցաւ. միայն աւելորդ անասուններ կային, որոնք զանազան արգելքներու, խոչընդոտութիւններու պատահեցան եւ չծախուեցան. եւ պարտքերն մնացին անվճար։

<u>Երթեւեկը</u>

Տեղացի սուրհ[անդակ]ներ, 116 հոգի ձիաւորներ, որոնք Բլուրից 16 ոտք եւ Աւարայրից 25 ոտք[23] փոխադրած են։

Երկրի սուրհ[անդակ]ներ, 154 հոգի ձիաւոր, 30 ոտք փոխադրած են։

Ծպտեալ եւ ականաւոր ընկերներն Երկրէն եկած 140 հոգի, իսկ Երկիր գնացողներն 119 հոգի։ Մնայուն ձիեր 8-10։ Եւ Մնայուն անձինք 4-6 հոգի։

Մենաւորի կազմ[ակերպութեան] վերաբերեալ եւ վանքի վերաբերեալ հաշիւներն պատրաստ են։

ԸՆԹԱՑՐ

7 Յունուար 1908, Վրէժ

29.- Դերձակեան Ռուբէն, գործիչ Ատրպատականի մէջ։

Փաստ. 1729-2

4.– ՌՈՍՏՈՄԻ ՆԱՄԱԿԸ Հ.Յ.Դ. ԲԻՒՐՈՆԵՐՈՒՆ

1907 թ. վերջերուն Ռոստոմ անցած էր Ատրպատական եւ անկէ Թեհրան, պարսիկ սահմանադրական ղեկավարներուն հետ յանուն Դաշնակցութեան բանակցութիւններ վարելու նպատակով: Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրոներուն յղուած այս նամակով ան մանրամասն տեղեկութիւններ կը հաղորդէ փոխադարձ գործակցութեան շուրջ ձեռք բերուած քաղաքական եւ զինուորական համաձայնութեան մասին:

Սիրելիք,

Բանակցութիւնները վերջացան, տեւելով 6 օր: Ուղարկում ենք ձեզ արձանագրութեան պատճէն: Աւելացնում ենք նրան մեզ հետ բանակցողների ներկայացուցիչների նամակը, ուր նրանք բացատրում են, թէ ինչ պատճառով արձանագրութեան տակը չեն ստորագրում: Բայց պէտք է իմանաք, որ շտապով գնալս չէ դրա բուն պատճառը, դա միայն մի պատրուակ է: Բանն այն է, որ բանակցողները, իբրեւ որոշ հասարակական եւ քաղաքական դիրք ունեցող անձինք, խոյս են տալիս ստորագրելու մի պայմանագիր, որ կնքուած է յեղափոխական կուսակցութեան ներկայացուցչի հետ: Ինչպէս երեւում է, նրանք կ'աշխատեն ստեղծել մի ուրիշ մարմին՝ նոյնպէս յեղափոխական անունով, ուրիշ անձերից բաղկացած, գուցէ եւ Ֆիկտիւ[30], որը մեզ հետ կը մտնի պաշտօնական յարաբերութեան մէջ: Իսկապէս՝ ստորագրութիւնը մեզ համար էլ ցանկալի չէր: Աչքի առաջ ունենալով Շամի մարմնի[31] եւ մի քանի ընկերների տրամադրութիւնը, մեզ համար եւս անհրաժեշտ էր չկապուել ոչ մի ստորագրութեամբ, այլ համաձայնութեան կէտերի իրագործումը թողնել իրերի ընթացքին: Բայց գործը այնպէս էր տարուած, որ ստորագրութիւնից հրաժարուելը նրանց կողմից պիտի լինէր: Այդ միջոցով կարելի էր չափել նրանց պատրաստականութեան աստիճանը, որը հիմնուած պիտի լինէր այն ուժերի ու ֆակտորների վրայ, որ իսկապէս տրամադրելի են նրանց համար: Դրանով միայն կարելի էր հասկանալ, թէ մինչեւ ո՛ր աստիճան կարեւորութիւն են տալիս սահմնագլխի դէպքին եւ իրօք անխուսափելի են համարում պատերազմը կամ պատրաստւում են նրան: Ուղարկում ենք նաեւ մեր պատասխանի պատճէնը, ուր հասկացրել ենք, թէ մենք ի՛նչ չափով կարեւորութիւն ենք տալիս բանակցութիւնների հետեւանքին:

Համառօտ կերպով առաջ բերեմ բանակցութիւնների պատմութիւնը:

Բագու էի հասել երբ տեղի ունեցաւ Շահի եւ Մէջլիսի միջեւ կռիւը:

Ենթադրելով, որ դա պիտի խանգարի անպատճառ մեր բանակցութիւններին, հեռագրով հարցրեցի այստեղի ընկերներին, հարկաւոր չէ՞ արդեօք յետաձգել իմ ուղեւորութիւնս, աչքի առաջ ունենալով դրութեան անկայութիւնը: Եւ երբ Թեհրան հասայ, սահմանադրականների գլուխը շատ խառը գտայ: Թէեւ Շահի կառավարութիւնը պարտութիւն էր կրել, բայց նրա կողմնակիցները դեռ շարունակում էին գաղտնի դաւեր լարել սահմանադրութեան դէմ: Կազմուել էին տեղական սեւ հարիւրեակներ, որոնք տեռորի միջոցով ճգտում էին ընկճել սահմանադրականներին: Իմ գայուս երրորդ օրը տեռորի ենթարկուեց իր տան մէջ սահմանադրական շարժման աջակից յայտնի հարուստ Արբաբ Ֆրէյդունը, ինչպէս քիչ յետոյ հաստատուեց, հէնց Շահի մտերիմ սենեկապետի մարդկանց ձեռքով: Մի օր անց հրացանաձգութեան ենթարկուեց արտաքին գործոց նախարարը, նոյնպէս իր տան մէջ: Սա եւս յայտնի է իբրեւ ջերմ սահմանադրական: սրա հայրը հանգուցեալ Մուշիր Դովլէն էր, որ սաղրազամ եղած ժամանակը կարողացել էր համոզել Շահ Մոզաֆարէդդինին սահմանադրութիւնը ստորագրել: Մէջլիսի անդամները մշտական վախի մէջ էին, շատերը տանը չէին քնում, իրենց կողմից միջոցներ էին խորհում թէ իրենց անձը եւ թէ սահմանադրութիւնը ապահովելու համար: Ահա թէ ինչու իմ գալուց մի շաբաթ անց միայն, Դեկտեմբ. 30-ին տեղի ունեցաւ առաջին նիստը: Հետեւեալ նիստերն էին՝ 31-ին Դեկտ., 2, 3, 4-ին Յունուարի 1908 թ.: Մեզ հետ բանակցող խմբի մէջ մտնում էին՝

1.- Վօսուղ-օդ-Դովլէն (կառավարութեան վստահութիւն), Մէջլիսի փոխ-նախագահը: Խօսում է ֆրանսերէն: Եթէ Եւրոպայում չի կրթութիւն ստացել, այնտեղ անպատճառ եղել է:

2.- Մոսթէշար-օդ-Դովլէն (պետական խորհրդական), պատգամաւոր Թաւրիզի, նոյնպէս խօսում է ֆրանսերէն:

3.- Հաջի Ամին-ալ-Զարբը (դրամատան հաւատարիմ), պատգամաւոր Թաւրիզի, նոյպէս խօսում է ֆրանսերէն:

4.- Հաջի Մուին-օդ-Թոջար (վաճառականների օգնութիւն): Նոյնպէս շատ հարուստ: Հաջի Ամին-օլ-Զարբի հետ միասին նկատուած է սահմանադրականների ֆինանսական ոյժը: Գլխաւորապէս սրանք են հոգում շարժման ծախքերը:

30.- Ոչ իրական, շինծու:
31.- Վան-Վասպուրականի Կ. Կոմիտէի:

5.- Հաջի Միրզա Իբրահիմ աղա, պատգամաւոր Թաւրիզի, յեղափոխական անջումանների[27] պարագլուխ:

6.- Աղա Սէյիդ Հասան Թաղի Զադէ, երիտասարդ պատգամաւոր Թաւրիզի. մէջլիսի ամենաազդեցիկ եւ կարող անդամը: Սա է բանակցութեան նախաձեռնողը եւ վերոյիշեալներին համախմբողը, սա եւս յենւում է յեղափոխական անջումանների ուժի վրայ:

Այս խումբը՝ կազմուած Մէջլիսի զանազան խաւերից, ներկայանում է իբրեւ մի կորիզ, որը իր հեղինակութեամբ կարողանում է ուզած ուղղութիւնը տալ գործերի ընթացքին: Նրա հետ են Թեհրանի ամենահեղինակաւոր հոգեւոր պետերը՝ Աղա Սէյիդ Աբդուլլան եւ Աղա Սէյիդ Մոհամմադ մուշտէյիդները, որոնք համարւում են սահմանադրութեան հիմնաքարերը եւ վայելում են Նաջաֆի հոգեւոր ծայրագոյն պետերի վստահութիւնը:

Ինձ հետ միասին ժողովներին մասնակցում էր մեր հին ընկեր Յովսէփ Միրզայեանը: Եւ ամէն մի ժողովից յետոյ ունենում էինք խորհրդակցութիւն ուրիշ երեք ընկերների հետ, որոնք մինչեւ իմ գալը, անկախ տեղական կոմիտէի կազմից, վարել էին Յովսէփի միջոցով բանակցութիւնները: Դրանք են՝ 1) Զեզ ծանօթ բժիշկ Տէր Ստեփանեանը, 2) Թումանեանների տան ներկայացուցիչ Ալեքսան Թունեանը, 3) Ալէք Զալալեանը, բոլորն էլ լաւ ծանօթ տեղական պայմաններին եւ պարսիկների հոգեբանութեան:

Ժողովներին դրուած էին հետեւեալ հարցերը.

1) Որքա՞ն ապահովուած է սահմանադրութեան նորմալ ընթացքը Շահի յետագայ դաւերի կողմից.

2) Ի՞նչ միջոցներ են ձեռք առնւում անգլօ-ռուսական համաձայնութեան դէմ, որ ժամանակին կարող է սպառնալ Պարսկաստանի քաղաքական անկախութեանը.

3) Ի՞նչ են սպասում սահմանագլխի յանձնաժողովից. ի՞նչ յոյսեր ունեն տաճիկ զօրքը պարսից տեռիտորիայից հեռացնելու[32].

4) Ի՞նչ ոյժ կարող են Տաճկաստանի դէմ հանել:

5) Ինչո՞ւմ պիտի կայանայ մեր աջակցութիւնը:

6) Իրենք՝ պարսիկները ի՞նչ օգնութիւն կամ դիւրութիւն կարող են մեզ տալ:

Առաջին հարցին պատասխան եղաւ, որ սահմանադրութիւնը հաստատուն հիմքերի վրայ է դրուած եւ որ Շահի ընդդիմութիւնը կարող է միայն խանգարել, դանդաղեցնել կանոնաւոր աշխատանքը, բայց ո՛չ վերացնել սահմանադրութիւնը: Աւելացրին նաեւ, որ արդէն արուած են որոշ քայլերը՝ վերջ տալու համար խառնակութիւններին, հակառակ պարագային իրենց ձեռքին տակ ունեն միջոցներ, որոնցով կը հարկադրեն ուժով Շահին՝ յարգելու սահմանադրութիւնը:

Իսկապէս, հետեւեալ օրը, Երկուշաբթի, յայտարարուեց մեզ, որ Շահը վերջնականապէս զիջել է, կրկնելով մի անգամ եւս հաւատարմութեան երդումը կրօնապետների եւ Մէջլիսի պատուիրակների ներկայութեամբ (փակագծի մէջ ասեմ, որ Շահի ռոճիկը հասցրել են մինչեւ 750.000 (1.500.000 ռուբլի) թումանի, մի հանգամանք, որ մեծ դեր է խաղացել հաշտութեան խնդրի մէջ):

Երկրորդ հարցի վերաբերեալ որոշ բան չասուեց: Չէր երեւում, որ մի բան ծածկելու լինէին. պարզ էր, որ ասելու բան չունէին: Մեր կողմից չեշտուեց անհրաժեշտութիւնը՝ ձեռք բերել աջակցութիւնը որեւէ ուրիշ պետութեան, որը անմիջական կերպով աչք չունենար Պարսկաստանի վրայ՝ ինչպէս Անգլիան է կամ Ռուսաստանը. իբրեւ այդպիսին մատնացոյց արուեց Ֆրանսիան: Այդ առաջարկը հաւանութիւն գտաւ եւ հետեւեալ օրը մեզ յայտնեցին, որ այդ ուղղութեամբ աշխատանք թափւում է եւ որ եթէ Դաշնակցութեան կողմից աջակցութիւն լինի, նրա կապերի շնորհիւ Ֆրանսիան կարելի կը լինի մօտեցնել պարսկական գործին: Դրամական փոխառութիւն կնքելու մասին (սա ամէնից ցաւոտ տեղն է պարսից սահմանադրութեան) խօսք չեղաւ բոլորովին, սակայն կասկած չկայ, որ նրանց բոլորի մտքում այդ խնդիրն է նստած: Կողմնակի աղբիւրներից իմացանք, որ Ֆրանսիան հրաժարւում է դրամ տալ Պարսկաստանին՝ առանց Ռուսաստանի երաշխաւորութեան:

Այստեղ հարց դրինք մի քանի անձանց մասին: Մելքոն Խանից նրանք վշտացած են երեւում. քանիցս անգամ դիմել են նրան նամակներով, բայց պատասխան են ստացել շատ ուշ եւ սառը: Նրա վրայ ոչ մի յոյս չունեն: Երբ մենք հարց դրինք, թէ ի՞նչպէս կը վերաբերին, եթէ Մելքոն Խանը ինքը պատրաստականութիւն յայտնի իր կապերով, իր անունով այս կամ այն խնդրում օգնութիւն ցոյց տալ սահմանադրականներին, նրանք պատասխանեցին, թէ ի հարկէ ուրախ կը լինին: Այս բանը ուրեմն ի նկատի ունեցէք: Արշակ Խան Գորոյեանին բոլորովին բացասաբար են վերաբերւում, իսկ Յովհաննէս Խան Մասէհեանին՝ շատ լաւ:

Ֆրանսիայի նման համեմատաբար մի չէզոք պետութեան միջամտութիւնը անհրաժեշտ դատուեցաւ նաեւ սահմանագլխի խնդրի տեսակէտից, իբրեւ հակակշիռ Անգլիային եւ Ռուսաստանին: Եթէ տաճիկ կառավարութիւնը յամառի, ռուս կառավարութիւնը ինքը կարող է ներս խուժել Ատրպատական տաճիկ զօրքերը քշելու նպատակով կամ պատրուակով: Երկու դէպքում էլ ձեռք չի քաշել այդ նահանգից: Անգլիան «հաւասարակշռութիւնը պահպանելու» համար իր կողմից որոշ շրջան կ'առնի իր հովանաւորութեան տակ:

Երրորդ հարցի վերաբերեալ նրանց կողմից արուեց 3 ենթադրութիւն:

1) Թուրք զօրքերը կը հեռանան գրաւուած վայրերից խնդիրը պարզուելուց եւ վիճելի տեռիտորիան Պարս-

32.- Պարսկաստանի ներքին խռովութիւններէն օգտուելով, թրքական զօրքերը մտած էին հայաբնակ գաւառները՝ մինչեւ Սալմաստ:

կաստանի սեփականութիւն ճանաչուելուց յետոյ։ Պատերազմի խնդիրը դրանով ուրեմն կը փակուի։ 2) Այլ եւ այլ պատրուակներով գործը կը ձգձգուի եւ պատերազմը կը յետաձգուի։ 3) Թուրք կառավարութիւնը բացէ ի բաց կը մերժէ հեռացնել զօրքերը. այդ դէպքում պատերազմը անխուսափելի կը լինի։

Առաջին ենթադրութիւնը անհիմն նկատուեց, որովհետեւ Թուրք կառավարութիւնը եթէ նահանջողներից լինէր, առաջ չէր գալ։ Իսկ եթէ նահանջի, դա կը լինի Ռուսաստանի ճնշման տակ, որը ինքը կը գրաւի վիճելի վայրը կամ սահմանակից շրջանը «ապագայի ապահովութեան համար»։ Դա աւելի մխիթարական չի լինիլ Պարսկ[աստան]ի համար։ Երրորդ ելքը նոյնպէս հաւանական չհամարուեց այն պարզ պատճառով, որ Պարսկաստանը պատերազմ հրատարակելու հնարաւորութեան մէջ չէ։ Միակ հաւանական եւ Պարսկաստանի համար համեմատաբար աւելի նպաստաւոր եւ պատուաբեր նկատուեց երկրորդ ենթադրութիւնը։ Եթէ նոյնիսկ Տաճկաստանը կատէգորիկ կերպով մերժի հեռացնել իր ուժերը, այնուամենայնիւ պարսիկները ստիպուած պիտի լինին դիպլոմատական ճանապարհով ձգձգել խնդիրը, իրենց համաձայնութիւնը չտալ մինչեւ քաղաքական աւելի բարենպաստ հանգամանքների առաջ գալը։ Ձըգձգելը, բացի այդ, այն առաւելութիւնը կը ներկայացնի, որ հնարաւորութիւն կը տայ կանոնաւորելու Պարսկաստանի ներքին գործերը, պատերազմական պատրաստութիւնների դիմել եւայլն։ Միաժամանակ՝ Թուրքիայի ընդհանուր յեղափոխական շարժումը ծաւալուելով ու ուժեղանալով՝ զգալապէս կը թուլացնի միապետութեան նուաճողական քաղաքականութիւնը եւ այդպիսով կը հանդիսանայ Պարսկաստանի համար բնական դաշնակից։ Խօսելով քաղաքական նպաստաւոր բարդութիւնների մասին, մանաւորապէս կանգ առանք Բուլղարիայի վրայ։ Պարզելով Բուլղարիայի բռնած ընթացքը մակեդոնական խնդրի վերաբերմամբ, պատերազմի անխուսափելիութեան հաւանականութիւնը, որ վաղ թէ ուշ պիտի կախուի երկու կողմերի վրայ էլ, առանձնապէս շեշտեցինք բուլղար-պարսկական համաձայնութեան անհրաժեշտութիւնը։ Նրանց կողմից խոստում եղաւ ամէն ջանք թափել գլուխ բերելու այդ գործը։ Մերձենալու նպատակով խոստացան Սոֆիա ուղարկել տալ իբրեւ ներկայացուցիչ-հիւպատոս մի վստահելի անձ, իսկ մինչ այդ, բանակցութիւնները վարել Բուլղարիայի հետ եւրոպական մի դեսպանատան միջոցով։ Աչքի առաջ ունէին աւելի Բերլինի դեսպանատունը։

Երբ կարգը եկաւ այն հարցին (IV հարցին), *թէ ի՞նչ ոյժ կարող են հանել, պատերազմի դէպքում, Թուրքիայի դէմ, նրանց առաջին խօսքը եղաւ, որ չվստահանալով իրենց բանակի ուժին, գրեթէ ամբողջ յոյսը դրել են անկանոն զօրքերի, Շահսեվանի, Ղարադաղի, Լոռիստանի եւ այլ ձիաւորների վրայ։ Ցոյս ունէին նաեւ ապստամբեցնել չիա ցեղերին, որոնք բնակւում են Տաճկաստանում, Բաղդատի մօտերը։ Իսկ բանակը կանոնաւորելու մասին չէին խօսում, ապագայի վերաբերմամբ էլ մեծ յոյս չունենալով։ Մենք ստիպուած եղանք նրանց յայտնել, որ մեր զինուորական ժողովի կարծիքով, որ հրաւիրուած էր Թիֆլիսում Մաջիտ-Սալթանէի գալու առթիւ (սա եւս մտածում էր կռուել թուրք զօրքերի դէմ անկանոն զօրքերի միջոցով), անհնարին նկատուեց թուրք կանոնաւոր բանակի դէմ որեւէ յաջողութիւն յուսալ՝ միայն անկանոն զօրքերին ապաւինած։ Աւելացրինք նաեւ որ ռուս զինուորական իշխանութիւնը ինքը ակնածում է թուրք բանակից, որ լաւ զինուած է, մարզուած եւ ունի հմուտ ղեկավարներ։ Մեր ապագայի աջակցութիւնն էլ, ինչպէս խօսուել է Մաջիտ-Սալթանէին, կարող է արտայայտուել պարտիզանական կռիւներով, որոնք արդիւնաւէտ կը լինին այն ժամանակ միայն, երբ մեր պարտիզանական խմբերը աջակցելիս լինին կանոնաւոր բանակի գործողութիւններին։*

Այնպէս որ նոյնիսկ քաղաքական նպաստաւոր հանգամանքներում, Թուրքիոյ յեղափոխական շարժման առաջ բերելիք ներքին դժուարութիւնների պարագային էլ Պարսկաստանը անհրաժեշտ պէտք պիտի ունենայ իր բանակի կանոնաւորման եւ զինման։

Իսկ գալով այն կէտին, թէ ինչ աջակցութիւն կարող է ցոյց տալ Դաշնակցութիւնը Պարսկաստանին եւ Պարսկաստանը Դաշնակցութեան, աւելորդ ենք համարում կանգ առնել դրանց առթիւ եղած խօսակցութիւնների մանրամասնութիւնների վրայ։ Դրանք ամփոփուած են արձանագրութեան մէջ, որ ուղարկւում է նամակիս հետ միասին։ Կ՚ասենք միայն հետեւեալը։

Կէտերը բաժանուած են երկու մասի. 1) կէտեր, որոնք վերաբերում են նախապատրաստական շրջանին եւ պարտաւորեցուցիչ պիտի լինէին երկու կողմերի համար էլ հէնց հիմիկուանից. 2) կէտեր, որոնք կապ ունին անմիջապէս պատերազմական գործողութիւնների հետ։ Դրանց մասին միայն խօսուել է, այդ կէտերը միայն աչքի առաջ պիտի ունենանք. պարտաւորեցուցիչ պիտի լինէին մի նոր ժողովից յետոյ, ուր կարող էին դրուել եւ ուրիշ հարցեր, ուր համաձայնութիւն կը կայանար աւելի կոնկրէտ կէտերի շուրջը։ Երկու մասին բաժանելու պատճառը այն է, որ 1) մենք պարտաւորեցուցիչ կարող էինք ընդունել միայն այն, ինչ մտնում է Ընդհանուր Ժողովի որոշումների սահմանի մէջ։ Եւ ինչպէս կը տեսնէք, մեր խոստումները գրեթէ բոլորը այնպիսի բաներ են, որ առանց համաձայնութեան պարսիկների հետ էլ պիտի ի կատար ածէինք, հէնց մեր շահերից դրդուած։ Իսկ մինչեւ մի նոր ժողովը պարսիկների հետ, մենք կ՚ունենանք մեր խորհուրդը, որը իրաւասութիւն կ՚ունենայ խնդրի մանրամասների մէջ մտնել։ 2) Պարսիկների համար եւս հնարաւոր չէր պարտաւորութիւններ յանձն առնել, քանի որ նրանք չգիտէին, թէ ովքե՞ր են իրենք եւ իբրեւ ի՞նչ են մեզ հետ բանակցում։ Նրանց գործը թեթեւացնելու նպատակով առաջարկեցինք, որ կազմեն մի անկախ մարմին՝ թէկուզ Comité de la Défense Nationale[33] *անունով։ Իրենք էք մտածել էին Մէջլիսում ընտրել տալ, այդ կոմիտէին կից, որը կը գործի Մէջլիսից դուրս, մի մասնաժողով, որը յատկապէս զբաղուէր Թուրքիայի խնդրով եւ որի մէջ մտնեն իրենք բոլորը։ Պարլամենտական կոմիսիոնը ընտրուեց, բայց բացի իրենցից մտան 3 ուրիշ անձ եւս. ընտրութիւնը այդ պատճառով անաջող է համարւում. բացւել բոլոր այդ երեքի առաջ նրանք չեն ուզում։ Գուցէ կանգ առնեն միայն մեր առաջարկած* Comité*-ի վրայ։*

Բայց նրանց մերժումով՝ արձանագրութիւնը ստորագրել (տես նրանց նամակը) պարտաւորեցուցիչ ոչինչ չի մնում։ Իւրաքանչիւր կողմը բարոյապէս պարտաւորուելով աջակցել միւսին, պիտի աշխատի նշանակած կէտերը իրագործել հնարաւորութեան սահմանում։

Այստեղ մնում է իբրեւ միջնորդ Ցովսէփ Միրզայեանը, որը յարաբերութիւն կը պահպանի պարսիկ խնամիների հետ, խորհրդակցելով միւս երկու կամ երեք ընկերների հետ։ Տեղական մարմինը չգիտէ մեր բանակցութիւնների մասին. այդ առթիւ պարտք եմ համարում նախագգուշացնել ձեզ, որ սխալ թոյլ չտաք ձեզ։ Գրէք նախկին հասցէով (Բժ. Տէր Ստեփանեանին, յանձնել Արբակին[34]*)։*

Մի քանի խօսք ենք ուզում աւելացնել պարզելով մեր տեսակէտը։ Մեր կարծիքով եթէ Թուրքիայի դիրքը միշտ սպառնական մնայ, պարսիկները անպայման կը ձգտին մեզ հետ իրականապէս կապուելու։ Եթէ Թուրքիան թուլացնի իր ուժերը, նահանջի նշաններ ցոյց տայ, յոյս չունենք, որ նրանց կողմից ակտիւ մերձեցման քայլեր առնուեն։ Մենք յամենայն դէպս պիտի աշխատենք պարզել ապագայի վտանգի անխուսափելիութիւնը նրանց համար եւ անհրաժեշտութիւնը նպաստելու օսմանեան յեղափոխական շարժման, հէնց իրենց շահերի տեսակէտից։ Մենք մեր կողմից անհրաժեշտ ենք համարում իրագործել մեր հետեւեալ խոստումները, նոյնիսկ անկախ այն բանից, թէ փոխադարձաբար պարսիկները մի չօշափելի աջակցութիւն ցոյց կը տան մեզ, թէ ոչ։ Մի կողմ ենք թողնում 4-րդ, 5-րդ կէտերը, որոնք առանց այն էլ կատարւում են։

1) Պրոպագանդը Եւրոպայում յօգուտ սահմանադրական Պարսկաստանի պէտք է տանել մեր սովորական եղանակով եւ ցոյց տալ, որ տանում ենք։ Ձեզ կ՚ուղարկուեն տեղեկութիւններ, նիւթեր եւրոպական մամուլին մատակարարելու համար։ Դուք էլ հարկաւոր կըտրօնները թերթերից կ՚ուղարկէք պարբերաբար այստեղ։

2) Ֆրանսիայի խնդրում չենք կարծում, որ առանձին յաջողութիւն ունենանք, քանի որ Ֆրանսիան կապուած է բարեկամաբար թէ՛ Անգլիայի եւ թէ Ռուսաստանի հետ, մի հանգամանք, որ աւելի աննպաստ է Պարսկաստանի համար, քան նպաստաւոր։ Բայց եւ այնպէս անհրաժեշտ կը լինի հարցապնդումների, տեսակցութիւնների միջոցով ազդել եւ հետեւանքը տեղեկացնել այստեղ։ Գուցէ այս խնդրում հարկաւոր գայ Մելքոն Խանի միջամտութիւնը կամ լոկ անունը։ Ձեր հեռագրի représentant iranien-*ը*[35] *եթէ սա է, աւելի լաւ։ Պիտի խնդրէինք, որ այս կէտի վրայ առանձնապէս ուշադրութիւն դարձնէք, որովհետեւ սա է ամէնից շատ ազդելու մեր պարսիկ բարեկամների հոգեբանութեան վրայ։ Մանաւանդ որ հրապարակի վրայ փոխառութեան խնդիր էլ կայ։*

3) Նոյնը պիտի անել բուլղար-պարսկական համաձայնութեան վերաբերեալ։ Պէտք է ձեզ յայտնի լինի որ Պարսկաստանի վարանոտ դրութիւնը հետեւանք է ամբողջովին նրա անօգնական լինելուն։ Եթէ մեր մտադրութիւնը իրագործուի, դա մեծ քաջալերիչ հանգամանք կը հանդիսանայ շուարած Պարսկաստանի համար։ Ձենք կարծում, որ Բուլղարիան ուրիշ կերպ վերաբերի, եթէ նրան պարզուեն այստեղի պայմանները եւ մեր տեսակէտները։ Այս աշխատանքն էլ ձեզ վրայ է ընկնում։

7-րդ եւ 8-րդ կէտերի իրագործումը կը նպաստի մեր հայ-թուրքական համաձայնութեան գործին կովկասում։

Պարսիկ բարեկամների խոստումներից կարեւոր են մեզ համար եւ գործնական՝ ներկայ պարագաներում հետեւեալները,-

1.- Մեր ուժերի փոխադրութիւնը Պարսկաստանի ներսում, որ գրեթէ ապահովուած է։

2.- Պիտի առանձնապէս աշխատենք, որ իրագործուի խոստումների երկրորդ կէտը՝ արտասահմանից զէնք եւ ռազմամթերք փոխադրելը։ Եթէ ուրիշ բան չլինի, միայն այդ բանը հերիք է մեզ։

4) Չորրորդ կէտի համար պէտք է ասել, որ խոստացել են, հարկաւոր դէպքում, երբ պահանջելու լինենք, ուղարկել Ծաղիկ[36] *մի պարսիկ, որը յարաբերութեան մէջ դնի մեր ընկերներին այն պարսիկների հետ, որոնք պատրաստ կը լինին աջակցել մեր այնտեղի գործունէութեան. թէեւ առանձին կարեւորութիւն չենք տալիս այս կէտին, այնուամենայնիւ դա գրում ենք ի տեղեկութիւն Ծաղիկի ընկերներին։*

Այսքանս բաւական է։

Համբոյրներով՝
Ձեր ՌՈՍՏՈՄ

Ց.Գ.- Եթէ հարցնելու բաներ ունենաք, գրեցէք Մ. Ք.[37]։
Ն[ՈՑՆ]

33.- Ֆրանսերէն՝ Ազգային Պաշտպանութեան Կոմիտէ։
34.- Յովսէփ Միրզայեանի ծածկանունը։
35.- Ֆրանսերէն՝ Իրանեան Ներկայացուցիչ։
36.- Կ. Պոլսոյ մէկ այլ ծածկանունը, կրճատուած՝ Կռուաւ-ծաղիկի փոխարէն։
37.- Մեծ-քաղաքը Թիֆլիսն է. այս պարագային՝ Արեւելեան Բիւրոն։

Փաստ. 475-15

5.– ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Աւելի քան մի ամիս է անցնում, որ սկսուեց մեր շրջանում սահմանադրական շարժումը ընդդէմ նախկին միապետական փտած կարգերի, եւ մօտ հնգամեայ կռիւներից սահմանադրականներս դուրս ենք գալիս յաղթական։ Ճիշդ է այդ յաղթութիւնը գնեցինք զոհերի եւ կորուստների գնով, բայց այդ հանգամանքը անխուսափելիութիւն է ազատութեան եւ լաւագոյն քաղաքական ու տնտեսական կարգեր ստեղծելու, յոյսով տոգորուած բոլոր ժողովուրդների համար։ Տարուած յաղթանակով ուրախ՝ չպէտք է սակայն կարծենք որ գործը վերջացած է։ Յաջողութիւնը ձեռք բերելուց յետոյ, մնում է տակաւին ամենակարեւոր աշխատանքը,— ապահովել այն ապագայի համար, պայմանների կատարեալ գիտակցութեամբ։

Ներկայիս կոչ ենք անում Սալմաստի մեր բոլոր ընկերներին եւ ժողովրդեան ընդհանրապէս, լարելու, պատրաստ պահելու իրանց ինչպէս ֆիզիքապէս, նոյնպէս եւ բարոյապէս բոլոր կարողութիւնները առաջադրուած աշխատանքի համար. անհրաժեշտ է լինել զգաստ եւ հեռատես ներկայի ամէն տեսակ յարաբերութիւնների մէջ։ Շարժումների սկիզբից ցարդ նկատուած որոշ անհատների անուշադիր քայլերը մեր հարեւանների նկատմամբ՝ համոզում են մեզ [որ] որոշ անհատներ կարող են հեշտութեամբ սխալուել եւ անտեղի գժտութիւններ ու բարդութիւններ առաջացնել։

Ուստի խստիւ զգուշացնում ենք թէ ընկերներին եւ թէ ժողովրդին, եւ պահանջում ենք լինել փափկանկատ եւ կշռուած թուրք եւ քիւրտ հարեւանների հետ ունեցած յարաբերութիւնների մէջ։ Հակառակ վարմունքի մէջ գտնուողները կ'ենթարկուին խիստ պատասխանատուութեան։ (Մեր մարմինները՝ կոմիտէն եւ ենթակոմիտէները նոյնպէս առանց լուրջ խորհրդակցութեան եւ ժողովների որոշման չպէտք է կարգադրութիւններ անեն)։

Ներկայ անցողական շրջանում ինքներս՝ հայերս պէտք է ցոյց տանք մաքուր յեղափոխականութեան օրինակ, եւ փաստեր՝ որ գիտենք գուրգուրալ ազգերի համերաշխութեան գործի մասին, որով միայն կարող կը լինենք մեր հարեւանների անտեղի թիւրիմացութիւնների եւ դրանցից առաջանալիք վնասների առաջն առնել ու հայերիս վերաբերմամբ նրանց ունեցած կարծիքը միշտ ու աւելի բարձր պահել։

Հ.Յ.Դ. Ատրպ[ատականի]
Կ. Կոմիտէի ներկայացուցիչ
ՍԱՄՍՈՆ[1]

16 Դեկտ. 1908, Սալմաստ

Փաստ. 476-3

6.– ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԷՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

11 Յունուար 1909

Հ. Յ. Դաշն. Արեւմտեան Բիւրոյին

Ընկերներ!

Ջեզանից նամակ չենք ստանում, սակայն սոյն երկտողով մեր վիճակի եւ քաղ. դրութեան մասին անհրաժեշտ ենք համարում գրել։

Մեծ գործի առաջ ենք կանգնած մեր չնչին ուժերով։ Յարմարագոյն առիթները մէկիկ-մէկիկ փախչում են մեր առաջից, սակայն ի՞նչ կարող ենք անել մեր ձեռքի տակ ունեցած այսօրինակ փոքր միջոցներով։ Մեր ազգային ճակատագիրն է դարձել, կարծէք, միշտ մեր կողքին մեզնից աւելի թշուառ, աւելի անգիտակից, աւելի անկարող հարեւան ու գործակից ունենալ։ Եւ կարծես մեր պարտականութեանց շարքը պիտի մտցնել բացի մեզ ղեկավարել նաեւ նրանց, մեր հարեւաններին։ Բայց սրա համար ուժեր են պէտք. ինչքան էլ լարելու լինենք մեր այժմեան ուժերը, ինչքան էլ ջանանք ոչինչ ձեռնարկել, այնուամենայնիւ անկարելի է բաւարարութիւն տալ գոնէ ներկայիս ամենաէական պահանջներին։ Կռուող ուժերը քիչ, ռազմամթերքը անբաւարար չափով, փող ամբողջապէս բացակայ։ Գաւառներից շարունակ կռուողների եւ ռազմամթերքի պահանջներ են անում. քաղաքիս ներկայ դրութիւնը կռուողների մեծ պահանջ է զգացնել տալիս. մեր ունեցած ընկերներին պահելու հազար ու մի տեսակ ծախսեր են պահանջւում։ Թուրքերի որեւէ նիւթական օժանդակութիւնը զուր է։ Ա[րեւելեան] Բ[իւրոյ]ից նոյնպէս։ Մնում են մեր միջոցները, իսկ դրանք էլ այնքան չնչին են։ Ցոյսներս դրել ենք Դաշն[ակցութեան] դրսի մարմիններում եղած ընկերների ջանքերի վրայ։ Տեսնենք մի բան դուրս կը գայ դրութիւնից թէ ոչ։ Արդէն սկսուել է Ոսկանապատում[16] *կազմուել ինքնապաշտ[պանութեան] մի մարմին՝ դուրս կուսակցութիւնից, որոնք պիտի օժանդակեն մեզ։ Չգիտենք որքան յաջողութիւն կ'ունենանք։*

Վերջին դէպքերի մասին անշուշտ կարդացած կը լինէք թերթերում։ Վստահ կարելի է ասել, որ մեր 25 մարտիկներին է պատկանում երկու յաղթութիւններն էլ, որ տարուեց Սամադ խանի վրայ։ Պարսիկ ֆեդայիների գործը այն եղաւ որ իրենց անվարժութեան չնորհիւ վիրաւորեցին մեր ընկերներից երկուսին։

Արտաքին դրութիւնը նոյնն է։ Քաղաքը երկու կողմից բռնուած է միապետական ձիաւորներով՝ արեւելքից էյն-ուդ-Դովլէն, իսկ արեւմուտքից Սամադ խանը։ Առ այժմ կռիւներ չկան։ Ջուլֆայի գիծը յեղափոխ[ականների] ձեռքն է։ Վերջերս լուր ստացանք, որ Մակուից Իզզ խանը ուզում է յարձակուել Ջուլֆայի վրայ եւ այդ գիծը նորից իր ձեռքը գցել։ Այդ գիծը Թաւրիզի համար եւ ընդհանրապէս գործի տեսակէտից կենսական ամենամեծ նշանակութիւն ունի։ Սալմաստը, Խոյը ազատ են։ Ուրմիայում, չնորհիւ դատաւորի խորամանկ ընթացքի, յեղափ. շարժումը չբռնկուեց եւ ամէն ինչ խաղաղացաւ, սակայն քրտերի ալան-թալանը շարունակւում է եւ յեղափոխ[ականներ]ը իրենց ուժերը վատնում ու սպառում են այդ բանի դէմ։ Այդպիսի մի կուսակցութիւնք սիրելի Խորէնին, որը մեր այնտեղի գործիչն է 2 տարի շարունակ։

Քաղաքի ներսում աշխատանքները կամաց-կամաց կանոնաւորւում են։ Թաղիզադէի ներկայութիւնը խիստ օգտակար է սոյն գործում։ Նա արդէն ձեռնարկել է մի ռեգուլատոր[38] *մարմին կազմակերպել, որտեղ հրաւիրել է մեզ երկու ձայնի իրաւունքով։ Ջայների ընդհ. թիւը 12 է։*

Կ'աշխատենք յաջորդիւ կանոնաւոր եւ պարբերաբար տեղեկութիւններ հաղորդել, որքան կը ներէ մեր ժամանակը։

Ընկերական ջերմ բարեւներով՝
Ա[ՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ] Կ. Կ[ՈՄԻՏԷ]

38.- Կարգաւորիչ։

Փաստ. 476-14

7.– ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ

Ամսիս 14-ին Գիւնէյում սահմանադրական ուժերի միապետական բանակից կրած պարտութեան մանրամասնութիւնները արդէն յայտնի են, որից եւ առաջացաւ ազգաբնակութեան մէջ լքում եւ պանիկա։ Գուրգէնի խմբի մասին տարածուած անճիշտ լուրը այդ պանիկան տարածեց եւ հայ ժողովրդի մէջ։ Բայց իրողութիւնը այն է որ Գուրգէնի խումբը հերոսաբար կռուելով՝ Խոյի վրայով վերադարձաւ այստեղ։

Ընկերներ եւ եղբայրներ, յեղափոխական ներկայ տենդոտ կռիւների ընթացքում յաջողութիւնների հետ անխուսափելի են եւ այսպիսի ձախողութիւններ, որոնք սակայն չպէտք է լքում առաջացնեն մեր մէջ։ Այո՛ դժուար է ականատես լինել գիւղերի անխնայ թալանումներին, հրդեհումներին, ծանր են ժողովրդի ստրկութեան չղթաները։ Իսկ այժմ այդ չղթաները քանդելու վեհ րոպէն է։ Լքուիլ, պանիկայի անձնատուր լինել, անպատուաբեր է մասնաւորապէս հայ ժողովրդի համար, որի մէջ կենդանի է եղել եւ այժմ աւելի քան երբեւէ կենդանի պէտք է լինի յեղափոխական կրակը։

Հեռո՛ւ, ուրեմն մեզանից ամէն մի վհատեցուցիչ միտք. պինդ պիտի գրկենք յեղափոխական դրօշակը՝ եւ աւելի բարձր թող ծածանի նա, կեղեքուած եւ կաշկանդուած մասսաների իրաւունքների այդ սրբազան խորհրդանշանը։ Խտացնենք մեր շարքերը եւ աննկուն դէպի կռիւ։ Կը գան յեղափոխութեան ժայռի վրայ կը խուժեն բռնակալութեան բոլոր հարուածները եւ փշրուելով ետ կը դառնան, վերջնական յաղթանակը թողնելով դարձեալ յեղափոխական քաջաբար մարտնչող տարրերին։

Հ.Յ.Դ. Ատրպ[ատականի]
Կ. Կոմիտէի ներկ.՝ ՍԱՄՍՈՆ

16 Ապրիլի 1909 թ., Սալմաստ

Փաստ. 57-38

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

1890

FÉDÉRATION RÉVOLUTIONNAIRE ARMÉNIENNE

DASCHNAKTZOUTIOUN

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

1909 փետր. 16

ԺԸՆԵՎ — GENÈVE

№ [redacted]

Դ.Հ.Պ.Ա.Մ.

8.– ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ-ՆԱՄԱԿ

Ընկերներ,

Ի հարկէ ուշի ուշով կը հետեւիք Պարսկաստանի անցքերուն, մասնաւորապէս Թէպրիզի կռիւներուն, ուր մեր ընկերներու դերը ու գործնական մասնակցութիւնը փայլուն կերպով երեւան եկաւ վերջերս կարգ մը ընդհարումներու միջոցին, մանաւանդ Սալմաստ-Խոյի շրջանին մէջ, ուր գրեթէ գլխաւորապէս կռուողները մերիններն են:

Թուրքիայէն յետոյ Պարսկաստանի մէջ Սահմանադրութեան վերահաստատումը լինել-չլինելու խնդիր է Առաջաւոր Ասիայի եւ հոն ապրող ժողովուրդներու, ինչպէս եւ հայ ազգաբնակութեան ապագայի, ապահովութեան եւ բարգաւաճումի տեսակէտով: Սա քաղաքական խոշոր նշանակութիւն ունի թէ Թուրքիոյ եւ թէ Կովկասի վերաբերմամբ: Սահմանադրութեան ու ազատ կարգերու հաստատումը Պարսկաստանի մէջ նոր ոգեւորութիւն կը ներշնչէ Տաճկաստանի եւ Կովկասի ժողովուրդներուն եւ ազատական կուսակցութիւններուն՝ կրկնապատկելու կռուի իրենց եռանդը: Իսկ բռնապետական ուժերու յաղթանակը նոր խրախուսանք եւ խրախճանք կարող է դառնալ թէ Թուրքիոյ եւ թէ Կովկասի յետադիմական ուժերուն որ, միանալով, կը ստեղծեն սոսկալի կացութիւն եւ, հաւանաբար հալածանք եւ կոտորած:

Դաշնակցութիւնը, բնականաբար, այսպիսի պատմակենսական րոպէի մը, որ մեր ճակատագրին հետ սերտ առնչութիւն ունի, չէր կրնար լոկ եւ անտարբեր հանդիսատես ըլլալ: Իր մասնակցութիւնը տրամաբանօրէն եւ իրերու բռնութիւնով անխուսափելի եղած էր, նոյնիսկ մեր շահերու եւ ուղղութեան տեսակէտով:

Մենք մեր ուժերէն կարեւոր բաժին մը տրամադրած ենք Պարսկաստանի յեղափոխութեան գործին՝ մեր ընկերներու եղած բոլոր ծախքը մեր վրայ առնելով, ցոյց տալու համար պարսիկ ժողովրդին, մեր անշահախնդիր եւ անկեղծ համակրութիւնը իրենց դատին: Այս քայլը մեծապէս գնահատուած է պարսիկ ազատականներէն, որոնք հայերը կը նկատեն իբր բարոյական եւ կռուող մեծ ուժ:

Մեր ներկայ նիւթական պայմանները եւ միջոցները անբաւական են լիովին սատարելու Ատրպատականի մէջ մեր կռուող ուժերուն, որոնք թախանձագին օգնութիւն կը խնդրեն մենէ, այնպէս որ եթէ ժամանակին չկարողանանք աջակցութիւն փութալ անոնց, երկիւղ կայ Յեղափոխութիւնը վիժելու եւ Թէպրիզն ու Ատրպատականը, Պարսկաստանի ազատութեան այդ ամրոցը, թշնամու վայրագ ուժերուն ձեռքը իյնալու: Ներկայ պայքարին յոյսը եւ կռուանը կը կազմեն մեր կարող ու կռուող ընկերները, որոնք իրենց փորձառու խորհուրդներով կը ղեկավարեն ազատամարտը, եւ որոնք, ամէն գնով, վճռած են որ վերջին յաղթութիւնը ազատութեան կողմը կը մնայ:

Արեւմտեան Բիւրոն, որոշած ըլլալով իր սուղ միջոցներէն դուրս, կարեւոր գումար մը ձեռք բերել ապահովելու համար կռիւը եւ մեր ընկերներու վիճակը, ստիպուած կը զգայ դիմել Դաշնակցութեան մարմիններուն եւ թախանձագին խնդրել, որպէսզի այս գերագոյն եւ ճգնաժամային րոպէին կարելին ընեն շուտափոյթ դրամական օգնութիւն հասցնելու համար մեր ընկերներուն:

Սիրելի ընկերներ, դուք որ ցարդ բարձրագոյն զոհողութիւններու ու յեղափոխական համերաշխութեան ազնիւ ու խրոխտ օրինա՛կը տուած էք, յոյս ունինք որ մեր առաջարկը ձեր սրտին մօտիկ պիտի ընդունիք, եւ ըմբռնելով րոպէին ծանրութիւնը եւ փափկութիւնը պիտի ջանաք արձագանգ տալ մեր հրաւէրին:

Դիտել կու տանք դարձեալ, որ Պարսկաստանի դէպքերուն մեր մասնակցութիւնը մնալու է իբր բացարձակ գաղտնիք Կ. Կոմիտէներուն մէջ եւ երբեք տարածայնուելու չէ. իսկ թէ ինչ ձեւով կը հանգանակէք գումարը այդ նպատակին, կը ձգենք ձեր տեղական պայմաններու գիտակցութեան ու խոհեմութեան:

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

Փաստ. 476-127

9.– ՌՈՍՏՈՄԷՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

Ռոստոմի այս նամակը, ուղղուած Ժընեւ Արեւմտեան Բիւրոյին, թուական չունի: Գրուած է Թաւրիզէն հեռանալու նախօրեակին, երբ ռուսական բանակը 1909 թ. Ապրիլի վերջերը մտած ու գրաւած էր քաղաքը: Ուրեմն գրութեան հաւանական թուականը Մայիսի առաջին շաբաթն է: Հրատարակուած է Հ. Տասնապետեանի կազմած Ռոստոմի «Նամականի» հատորին մէջ (էջ 450) բայց անաւարտ վիճակի մէջ: Կազմողին ուշադրութենէն վրիպած են վերջին էջերը, ուր նամակը կը շարունակուի եւ, ապա, կը լրացուի Նիկոլ Մատիենեանի (Վահան) կողմէ: Այս վերջին մասը կու տանք տարբեր տառերով:

Սիրելիք,

Այս գիշեր մտադիր ենք ճանապարհ ընկնել Մինարէթ[2]*: Ցուսով ենք, ապահով տեղ հասնենք, դժուարութիւնը քաղաքից եւ արուարձաններից դուրս գալն է: Մօտ 12 հոգի ենք, գուցէ մի երկու վրացիներ էլ մեզ միանան: Տղաների մի մասը գնացել է Ղարադաղով, միւսները՝ Ջուլֆայով: Մինարէթ գնացողները գլխաւորապէս տաճկաստանցիներ են: Կը մնան այստեղ 3-4 հոգի, որոնք գուցէ նոյնպէս ստիպուած լինեն հեռանալ մի կողմից վտանգի պատճառով, միւս կողմից՝ անգործութեան:*

Այսպէս տխուր եւ վիրաւորիչ վախճան ունեցաւ Թաւրիզի մօտ մի տարուայ կռիւը: Ռուսների ներս գալը այն րոպէին, երբ Սպահանը, Ղազվինը, Ռաշտը սկսել էին սպառնալ եւ Թաւրիզը ոյժ էր զգում դիմադրելու հակառակ սովին, մեզ շատ կոտրեց: Ասել թէ, ռուսների երեւալը անակնկալ էր, ճիշտ չէր լինի. դրա մասին յաճախ խօսւում էր: Սպասում էին միայն այնպիսի մի առիթի, ինչպիսին կարող էր լինել միապետականների յաղթութիւնը, որպէսզի ներս գային իբրեւ փրկարարներ եւ ազատէին ժողովուրդը վայրենի հորդաների վայրագութիւններից: Երբ այդ յոյսը կտրուեց, կպան այն «վտանգին», որը իբր թէ կախուած էր օտարների եւ մասնաւորապէս ռուսների գլխին, եւ այն աստիճան լուրջ կարեւորութիւն տրուեց այդ հանգամանքին, որ մի րոպէ մենք էլ հաւատացինք մի քիչ, որ հիւպատոսը եւ ուրիշները իրօք վախենում են: Մի օր առաջնորդը շտապով ինձ կանչում է. գնում եմ եւ նրա մօտ գտնում եմ ռուսաց հիւպատոսին, որը յուզուած պատմում է, թէ ինքը հաստատ տեղեկութիւն ունի, որ իրենց եւ առհասարակ եւրոպացիներին լուրջ վտանգ է սպառնում պարսիկների կողմից, որ մոջահիդները[39] *յոյս ունեն այդ իրենց քայլով ճնշում գործ դնել կառավարութիւնների վրայ եւ այլն: Ես շտապեցի կատեգորիկ կերպով յայտնել, որ իր ստացած տեղեկութիւնները հիմնովին սխալ են, որ յեղափոխականները այդ քայլին հակառակ կը լինեն, աչքի առաջ ունենալով դրան հետեւող ռուսական միջամտութեան անխուսափելիութիւնը. գալով մասնաւորապէս մեզ, ասացի, որ ամէն կերպ արգելք կը հանդիսանանք այդ տեսակ մի յարձակման, թէկուզ այն պատճառով որ դրանից առաւելապէս կը տուժեն հայկական թաղերը: Ցամենայն դէպս յանձն առայ գնալ Սաթար խանի*[40] *մօտ եւ նրա կողմից էլ վստահեցնել, որ բոլորովին հանգիստ մնան: Հետեւեալ օրը Շամ Գազանի կռիւն էր. կռուից յետոյ նկատեցինք, որ հիւպատոսարանի տանիքի վրայ պատերը բարձրացնում են եւ դիրքեր են շինում: Այս կատարելապէս անտեղի պատրաստութիւնները լուրջ մտատանջութեան մէջ ձգեցին բոլորիս: Անջումանի*[27] *հաւաստիացումները նոյնպէս ապարդիւն անցան: Պատրուակ բռնելով ճանապարհների բացման խնդրի առթիւ շահի խուսափողական ընթացքը, անհրաժեշտ գտան ռուսաց զօրք մտցնել եւ «պատժել» շահի կամակորութիւնը: Մնացածը արդէն ձեզ յայտնի կը լինի: Կարճ ասեմ,— ռուսները հիմա իրենց կատարեալ տէր են զգում եւ կամաց կամաց ոտները ամրացնում են:*

Մեզ մնում է մխիթարուել նրանով, որ այնուամենայնիւ Սահմանադրութիւնը ձեռք բերուեց, որից անպայման կ'օգտուեն Ատրպատականից դուրս վայրերը եւ գուցէ հեռաւոր ապագայում նաեւ Ատրպատականը: Քիչ նշանակութիւնը չունի նաեւ այն, որ հնար եղաւ առաջն առնել սպառնացող կոտորածների, ոչ միայն Թաւրիզում, այլ եւ Սալմաստում, Խոյում, Ուրմիայում:

Հիմա որ գործողութիւնը կատարուել վերջացել է, չնայած որ յաճախ պնդում ենք, թէ այս բանը այսպէս լինէր, ռուսները չէին գալ եւայլն, պարզւում է աւելի եւ աւելի, որ կռուող կողմերը եղել են հին յունական հերոսների վիճակում, որոնց մասին աստուածները վաղո-

39.- Մոջահիդներ՝ պարսիկ յեղափոխական մարտիկներ:

40.- Սաթթար խան՝ պարսիկ յեղ. շարժման գլխաւոր առաջնորդը:

ըօք տուել են իրենց վճիռները։ Ռուսները ներս պիտի մտնէին, դա որոշուած է եղել։ Հարցը միայն ձեւի եւ պարագաների մէջ է եղել։ յանդգնում եմ խորհել երբեմն, որ այս պարագան ամէնից նուազ ստորացուցիչ էր սահմանադրականների համար։

Մինչեւ այս տողերը գրեց Ռոստոմը, շարունակում եմ։

Էնզէլիից նամակ կար ընկերներից, որ իմ հասցէին Ժընեւից գրքեր են ստացուել. փոստի կառավարչի հասցէին գրուեց, որ Էնզէլիում յանձնեն. ուրեմն խնդրում ենք ուղարկել Վրէժի[18] համար նորից։

Ռուսների ներս գալուց յետ, տէր եւ տիրական են դարձել. կարգադրում են, անում են ամէն ինչ, եւ հեռագրում ըստ իրենց ուզած ձեւի։ Ռոստոմի խորհրդով յարմար նկատեցինք որ շատ ստոյգ տեղեկութիւններ շարունակ հաղորդենք ձեզ, որոնք կը տարածէք եւրոպական յայտնի թերթերին, ինչպիսի արւում էր առաջ ուրիշ վայրերի նկատմամբ։ Ձեռագրները խմբագրողները եւ լուրեր հաղորդողները կը լինենք մենք եւ Թաղի-Զադէն, որի վրայ կատարեալ վստահանալ կարող ենք, այնպէս որ լուրերը կը լինեն ստոյգ եւ կարող էք վստահութեամբ վերաբերուել։

Իսկ ինչ վերաբերում է այդ ուղղութեամբ արած ձեր ծախսերին, կարծում եմ որ հնարաւորութիւն չի լինի ստանալու եւ ծանր էլ է առաջարկել, կ'անէք դուք։

Հեռագրները կը լինեն Ռոստոմի ստորագրութեամբ, չնայելով որ ինքը գնացել է արդէն եւ այժմ Մինարէթ[2] է, բայց այդպէս յարմար նկատեց ինքը։

Ընկ[երական] բարեւներով՝ ընկ[երների] կողմից
ՎԱՀԱՆ

10.– ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷԷՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻՆ

2 Յուլիս 1909

Ընկերնե՛ր,

Հեռագիրները հաղորդած կը լինեն անշուշտ Թեհրանում կատարուող պատմակ[ան] դէպքերի մասին։ Յեղ[ափոխական]ները Յունիս 30-ին արդէն մտել են Թեհրան, գրաւել քաղաքը եւ շրջապատել Սուլթանապատը, որի վրայ ամբողջ 24 ժամ կրակ թափելուց յետոյ աւերել եւ քարուքանդ են արել։ (Յուլ. 1ին) սրա աւերուելուց յետո՞յ, թէ առաջ, որոշ չէ այնքան, Շահը փախել եւ ապաստանել է ռուս. դեսպանատուն։ Քաղաքում մնացել են դիմադրողներ միայն մի քանի տասնեակ պարսկ. կազակներ՝ Կազակխանէում, հաւանօրէն Լեախովի[41] հրամանատարութեամբ։ Այսօրուայ լուրերը գալիս են հաղորդելու, որ այդ դիմադրողներն էլ բանակցութիւններ են վարում յեղ[ափոխական]ների հետ անձնատուր լինելու համար։ Մտածւում է նոր Շահի մասին, որի գահակալութիւնը երեւի չի ուշանար։ Ռաշտից-Էնզէլիից արշաւող բանակում գտնւում է եւ մեր Եփրեմը՝ հայ կամաւորների գլուխն անցած։

Այս պոստով ուղարկում ենք 1907 թ. մեր շրջանի հաշուեկշիռները՝ մեր պատգամաւորին[42] հասցնելու համար, որ շուտով կը ճանապարհուի որոշուած տեղը։ 1908ի եւ 1909ի հաշուեկշիռները ուղարկել ենք նախորդ պոստերով։ Խնդրում ենք սրա հետ միացրէք եւ մի կապոցով ուղարկեցէք (հասցրէք մեր պատգամաւորին)։

Մեր շրջանի IV Պատգամաւորական ժողովը կայացաւ վերջին օրերս Մինարէթում[2]։ Այդ ժողովի որոշումները շուտով կ'ուղարկենք Ձեզ։ Այդ ժողովում ընտրուած է եւ Ընդհ. Ժողովի համար մեր շրջանի պատգամաւորը։ Տրամադրութիւնը մեր շրջանում առհասարակ շատ բարձր է, չնայած որ անկոչ հիւրերը քիչ թէ շատ այդ տրամադրութիւնը խառնում են։

Ընկերական բարեւներով
Ատրպ[ատականի] Կ. Կ.ի կողմից՝
ՀԱՅՐԻԿ

P. S.- Ստացանք 100 օրինակ (2 կապոցով) թերթի N° 5-ը։ 50 օրինակը այստեղի համար բաւական լինելով, խնդրում ենք կրճատեցէք 50 օրինակը եւ ուղարկեցէք սրանից յետ միայն 50-ը՝ նոյն հասցէով — Մկրտիչ...

41.- Լեախով՝ Թեհրան հաստատուած ռուսական զօրքի հրամանատար։

42.- Խօսքը կը վերաբերի Նիկոլ Մատինեանի (Վահան), որ ընտրուած էր Վրէժստանի պատգամաւոր Հ.Յ.Դ. Հինգերորդ Ընդհ. Ժողովին։

Փաստ. 1728ա-10

11.– ՌՈՍՏՈՄԷՆ ԵՓՐԵՄԻՆ

Սիրելի Եփրեմ,

Բոլոր այստեղի ընկերների կողմից սրտանց շնորհաւորում ենք քո յաջողութիւնները։ Միայն թէ անյարմար պաշտօն է քեզ վիճակուել։ Լաւ կը լինի, եթէ յեղափոխական խառը դրութիւնը անցնելու լինի եւ քիչ թէ շատ խաղաղ կեանք ստեղծուելու լինի, հրաժարական տաս ոստիկանապետի պաշտօնից։

Արդէն քեզ դիմած կը լինեն մանրամասն տեղեկագրի համար։ Եթէ չես ուղարկել, պատրաստիր կամ պատրաստել տուր շատ շուտով եւ անպատճառ ուղարկիր Պոլիս «Ազատամարտ»ի հասցէով ինձ յանձնելու համար։ Տեղեկագիրը կը սկսես շարժման առաջին օրերից։

Եթէ ժամանակ չունենաս դէպքերը մանրամասը նկարագրելու, յիշատակիր գոնէ գլխաւոր դէպքերը ժամանակագրական կարգով։ Տեղեկագիրը պիտի լինի ընդհանուր շարժման մասին եւ մասնաւորապէս Դաշնակցութեան դերի մասին ձեր շրջանում։

Սրտագին ողջոյններ բոլոր ընկերների կողմից։ Մասնաւորապէս Մուրատի եւ Արամի[43]։

Համբոյրներս այդտեղի ծանօթ եւ անծանօթ ընկերներին։

Քո ՌՈՍՏՈՄ

26VII 1909

Փաստ. 585-29

12.– ԵՓՐԵՄԷՆ ՌՈՍՏՈՄԻՆ

1910 թ. Մայիս 23

Սիրելի Ռոստոմ

Որտեղից էլ սկսելու լինիմ՝ մի ահագին բան է դուրս գալու, դրա համար էլ թողնում եմ աւելի յարմար ժամանակի։ Յովսէփը[44] իր յատուկ սովորութեամբ էլի մարգարէութիւններ է անում ռուսների վերաբերմամբ։ Խօսքը մեր մէջը շատ անշնորհք քաղաքագէտ է։ Նրանց բուռ քաղաքականութիւնը, արդէն ջարդ ու փշուր լինելու վրայ է, մանաւանդ վերջերս քլունգը քարին է կպնում շարունակ։ անգլ[իացիների] ձեռքին խաղալիք են դարձել եւայլն եւայլն։

10 օրից յետոյ կ'երթամ Ատրպատականը, Զանջանը եւ Արտաբիլը խաղաղացնելու։ վերցնում եմ 200 բախտիարի, 200 կոզակ եւ 200 յեղափոխական, երկու բատարէյ թնդանօթ[45] եւ 2 պիւլոմիտ[46]։ Պաշտօնիս համար էիր գրել։ շատ ճիշտ է գրածդ, զգում եմ ինչ ես ասում, բայց եթէ յանձն չառնէի արտաքին միջամտութիւնը անխուսափելի էր։ տաճկական ու անգլիական դեսպանատները ուղղակի ստիպեցին ինձ այդ ժամանակաւոր պաշտօնը ստանձնելու։ կազմակերպել եմ ու վերջացնելու վրայ եմ։ այնպէս որ իմ բացակայութեամբ գործը կ'երթայ իր ընթացքով։ Ամսական 24 հազար թումանով ապահովացրել եմ, զբաղուած եմ ջանտարմիան կազմակերպելու որ մի քանի օրից կը վերջանայ։ Այս բոլորը ինչ խօսք որ Ռ[ուսաստան]ի դուր չէր գալ։ Նրանք անտէր երկիր են ուզում որ յափըշտակեն։ Հերիք է առայժմ։ համբուրում եմ

Քո ԵՓՐԵՄ

Յ.Գ.- տեղեկագիրը շուտով կ'ուղարկեմ։
ՆՈՅՆ

43.- Յաջորդաբար՝ Սեբաստացի Մուրատ եւ Արամ Մանուկեան։
44.- Յովսէփ Միրզայեան, պարսկական հին ընկերներէն, որ Ռոստոմին ընկերացած էր Թեհրան՝ պարսիկ սահմանադրականներու հետ բանակցութեան ընթացքին։
45.- Հրետանիի մարտկոց։
46.- Գնդացիր։

ԿԱՁՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ XV

ԿՈՎԿԱՍ

Հակառակ Թուրքիոյ, որ 1908 թ. Յուլիսին հռչակուած Սահմանադրութեամբ ազատութեան շունչ մը պիտի քաշէր, ռուսական կայսրութեան մէջ, ընդհակառակն, յեղափոխական կուսակցութիւններու դէմ ուղղուած քայլերը թափ ստացան:

Հալածանքները առանձին սաստկութեամբ ուղղուեցան Հ.Յ.Դաշնակցութեան դէմ, որ կ'ամբաստանուէր իբրեւ ղեկավարը Կովկասի մէջ խմորուող բոլոր հակապետական շարժումներուն: 1907 թ. վերջերուն սկսած ձերբակալութիւնները յաջորդ տարուան ընթացքին հասան իրենց գագաթնակէտին: Արեւելեան Բիւրոյի եւ Կեդր. Կոմիտէներու բազմաթիւ անդամներ, յեղափոխական եւ հասարակական գործիչներ, մըտաւորական եւայլն (Համօ Օհանջանեան, Աւետիս Ահարոնեան, Հայր Աբրահամ (Սահակեան), բանաստեղծ Յովհ. Թումանեան եւ ուրիշներ) բանտ նետուեցան, մինչ ուրիշներ ապաստան ու գործունէութեան դաշտ պիտի ընտրէին Պոլիսը կամ հայկական նահանգներու մէկ կեդրոնը (Վան, Էրզրում, Տարօն): Կազմալուծուեցաւ, հետեւաբար, կազմակերպական կեանքը Կովկասի մէջ, ուր մինչեւ ոստիկանական հետապնդումներու սաստկացումը, կուսակցական մարմինները, այսուհանդերձ, յաջողութեամբ գլուխ հանած էին շարք մը փայլուն գործեր, ինչպէս՝ միհրանական եւ անջատական անունով ծանօթ հակակուսակցական շարժումներու զսպումը, բանուորական եւ գիւղացիական միութիւններու ստեղծումը եւ, Պարսկաստանի յեղափոխութեան նպաստելու նպատակով՝ մարտական, զինական եւ դրամական օժանդակութեան կազմակերպումը:

1908 թ. Մարտին Թիֆլիս գումարուած Դաշնակցութեան Խորհուրդը, քննելով կուս. մարմիններու եւ շարքերու կիսակազմալոյծ վիճակը, հարկ համարեց վերակազմակերպել շրջանը՝ գործերը կեդրոնացնելով համեմատաբար կանգուն մնացած կազմերու վրայ: Այսպէս, ըստ իրենց ունեցած անդամներու թիւին, դրամական ցեղին ու գործունէութեան, Կովկասի մէջ չորս Կեդր. Կոմիտէութիւն (նախկին տասի փոխարէն) նկատուեցան որպէս անհրաժեշտ պայմաններ լրացնող մարմիններ:

Անոնք էին՝

1.- Մեծ քաղաք-Թիֆլիսը: 2.- Ռսկանապատ-Պաքուն: 3.- Մրգաստան-Երեւանը: 4.- Նաւահանգիստ-Պաքումը:

Ասոնց պիտի միացուէին մնացեալ շրջաններէն՝ Այգեստան-Գանձակը՝ Թիֆլիսին, Ապառաժ-Ղարաբաղը՝ Պաքուին, Քար-Ալեքսանդրապոլն ու Ջրաբերդ-Կարսը՝ Երեւանին, իսկ Նալբանդ-Նոր Նախիջեւանը, յարակից շրջաններով՝ Պաքումին:

1908ի վերջերուն, պայմաններու խստացումով եւ իր անդամներուն մեծագոյն մասին բանտարկութեամբ կամ արտասահման անցնելով, Արեւելեան Բիւրոն եւս դադրած էր գործելէ: 1909 թ. Ապրիլին Պաքուի մէջ գումարուած «Կովկասեան Ռայոնի մարմինների արտակարգ ժողովին» մեծ դժուարութեամբ ընտրուած Ժամանակաւոր Արեւելեան Բիւրոն նոյնպէս չկրցաւ դարմանել տագնապալի կացութիւնը: Փաստօրէն նոյն Պաքուի Կեդր. Կոմիտէն ինք պիտի ստանձնէր Բիւրոյական պարտականութիւնները, մինչեւ Հինգերորդ Ընդհ. Ժողովի գումարումը:

Հետեւաբար հասկնալի կը դառնան պատճառները Հ.Յ.Դ. արխիւներուն մէջ Կովկասի կուսակցական կեանքի այս տարիներու վերաբերեալ բաւարար փաստաթուղթերու բացակայութեան: Այդ նիւթերէն յետագայ էջերուն մէջ կը ներկայացնենք.–

1.- Թիֆլիսի Կեդր. Կոմիտէութենէն, Ախալքալաքի շրջանէն (Թմբուկ) տեղեկագրութիւն մը, 1907 թ. վերջերէն:

2.- Ռսկանապատի Շրջանային մէկ ժողովի արձանագրութիւնը (Դեկտ. 1907) եւ շրջանի զինապահեստներու կացութեան մասին երկու ամփոփ զեկոյցներ:

3.-Տեղեկագիր Քար-Ալիքի (Ալեքսանդրապոլ), Յուլիս, 1909:

4.- Պաքումի Կեդր. Կոմիտէի 1907-1909ի տեղեկագիրը եւ 1909 թուականի Շրջանային ժողովի արձանագրութիւնը:

Ե. Փ.

Ա.– ՄԵԾ ՔԱՂԱՔ – ԹԻՖԼԻՍ

Փաստ. 50-89

Ա 1.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԹՄԲՈՒԿ-ԱԽԱԼՔԱԼԱՔԻ

Թմբուկը ծածկանունն էր Ախալքալաքի շրջանին: Այս հակիրճ տեղեկագիրը թուական չի կրեր. կը գտնուի Ա-րեւմտեան Բիւրոյի 1907 թ. թղթածրարին մէջ: Կազմուած է հաւանաբար տարեվերջին գումարուած Կովկասի Ռայոնական ժողովին ներկայացուելու համար:

Վերջին երկու տարուայ ընթացքում Թմբուկի կոմիտէն գործել է, աշխատելով առանձնապէս իրագործել կեանքի մէջ «Կովկասեան նախագիծը»: Այդ ուղղութեամբ մղուել է պրոպագանդ թէ՛ գաւառում, թէ՛ քաղաքում: Գաւառում գլխաւորապէս պրոպագանդ է մղուել ագրարային հարցի մասին, կապելով վերջինս քաղաքական պայմանների հետ: Քաղաքական-տնտեսական գիտակցութիւնը արթնցնելու համար, բացի բանաւոր պրոպագանդայից, տարածուել է համապատասխան գրականութիւն՝ «Ցառաջի գրադարանը», կուսակցութեան օրգանը եւ թռուցիկներ: Կազմակերպուել է կանոնաւոր խմբական ընթերցանութիւն: Պրոպագանդան մղուել է այն ուղղութեամբ, որպէսզի տնտեսական տարբերութիւնները չեչտուած լինի եւ մասսան չերտաւորուի, բաժանուելով կեղեքողների եւ կեղեքիչների:

Քաղաքում նոյնպէս մղուել է համապատասխան պրոպագանդ եւ տարածուել է թէ՛ մեր կուսակցութեան եւ թէ այլ կուսակցութիւնների յեղափոխական գրականութիւնը:

Դասակարգային գիտակցութիւնը խիստ զգալի կերպով բարձրացել է քաղաքում՝ այժմ երկու հակառակ բանակների է բաժանուած քաղաքը 1) աշխատաւոր արհեստաւորութիւն եւ բանուորութիւն եւ 2) խոշոր եւ միջակ վաճառականութիւն եւ այլ հարուստ տարրեր: Այդ երկու բանակների յարաբերութիւնները խիստ լարուած է եւ թշնամական: Դա արտայայտւում է ամէն տեսակ հասարակական ընտրութիւնների ժամանակ, երբ միշտ անցնում են աշխատաւորութեան թեկնածուները:

Քաղաքում կազմակերպուած է գործակատարների արհեստակցական միութիւնը, բաղկացած 40 անդամից: Նրանք դրել են իրանց խազէիններին մի շարք տնտեսական պահանջներ եւ բաւարարութիւն ստացել: Այս միութիւնը ունի իւր գրադարանը, ունենում է խմբական ընթերցանութիւն, ունի իւր կասսան: Արհեստաւորներից կազմուած է կոոպերատիւ միութիւններ, որոնք ունեցել են փոքրիկ ձեռնարկներ: Սրանց միութիւնները կանոնաւոր կազմակերպուած չեն. չունեն կուսակցական կասսաներ. այդպիսի դրութեան պատճառը այն էր, որ արհեստաւորներին դժուար էր գտել: Կան մէջները բանուոր ունեցողներ, որոնց շատ դժուար է բաժանել բանուոր չունեցողներից: Բերելով նրանց դասակարգային գիտակցութեան իբրեւ անպայման շահագործուողների, մենք սպասում էինք ընդհանուր ժողովի հեղինակաւոր որոշման՝ ինչպէս ընդունել այդպիսի արհեստաւորներին:

Արհեստաւորները ամբողջապէս կարող են համարուել Դ[աշնակցու]թեան համակրողներ: Թիւը հասնում է 500: Նրանք բաժանւում են 13 ցէյխերի[1]: Սրանց միջից մօտ 60 մարդ կարելի է համարել գիտակից եւ կարող է դառնալ գործօն անդամ: Գործակատարների միութիւնից 16 անդամ կարելի է համարել գործօն:

Գիւղերում մեզ աջողուեց կազմել գիւղացիական միութիւններ ամէն գիւղում առանձին: Գիւղերի միութիւնները տալով ներկայացուցիչներ կազմում են ներկայացուցչական ժողով, որը որոշում է գիւղացիական միութիւնների գործունէութեան ծրագիրը: Ծրագիրը իրագործելու համար ներկայացուցչական ժողովը ընտրում է «գիւղացիական միութեան վարչութիւն»: Այդպիսի վարչութիւններ եղել է մեր գաւառում 2, որովհետեւ գաւառը բաժանուած էր 2 շրջանի: Վարչութիւնները ունեցել են 7-ական անդամ: Կարեւոր հարցերում երկու շրջանի վարչութիւնների համագումարը որոշում էր միութիւնների գործերը, յաճախ կոմիտէի մասնակցութեամբ: Շնորհիւ դասակարգային պրոպագանդայի մեզ աջողուեց ընտրութիւնները անել այնպէս, որ վարչութեան մէջ չմտնան կեղեքող տարրերից: Միութիւնների մէջ մտել է գիւղական ազգաբնակութեան գրեթէ 90%, որոնցից մեծ մասը կարելի է համարել Դաշ[նակցութեան] համակրող, իսկ մի փոքրիկ մասը գործօն դաշնակցականներ – գիտակիցներ: Գործօնների թիւը կարելի է հասցնել 300-ի: Իսկ համակրողների թիւը հաւասար է գրեթէ գաւառի ամբողջ հայ ազգաբնակութեան:

1.- Ցէյխ կամ ցէխ՝ արհեստակցական միութիւն:

Գիւղացիական միութիւնը գործել է մի ծրագրով, որը բերում եմ սրա հետ։ Կալուածատիրական գիւղերում յատուկ պրոպագանդ է մղուել կալուածատիրութեան դէմ. տրամադրութիւնը լաւ է. եղան դէպքեր բռնի վարելու, առանց թոյլտուութեան չինութիւններ կառուցելու կալուածատիրական հողերում. եղան դէպքեր բոյկոտի կալուածատէրերի կառավարիչների դէմ (սուբաշիների). այդ ուղղութեամբ 2 անգամ աջողուեց փոխել տալ։ Կալուածատէրերը հետզհետէ կրճատեցին իրանց ապօրինի պահանջները եւ վերջացրին բոլոր ապօրինի հաւաքումները։ Եղան դէպքեր եւ կալուածատէրերը պատուեցին իրանց լիստ-երը[2] *(մօտ 1000 ռուբլու թերթ պատուեց Անտոն Քանանովը)։ Վաչխառու կապալառու Սանդաճէն պատուեց 900 ռուբլու լիստերը*[2] *եւ վերջացրեց արածացնելու պատճառով յարուցած քրէական դատը, մղուած Խանդօ գիւղի բնակիչների դէմ։ Վաչխառու Սանդաճէները դադարեցին գիւղացիներին անհրաժեշտ վերցնելիք արօտատեղերը առնել՝ այդպիսով 4-5 գիւղ ազատուեցին հարստահարութիւնից (կապալի պատճառով)։ Պէտք է ընտրապէս նկատել, որ վաչխառութիւնը, որ խոշոր չափերով տարածուած էր մեր գաւառը, շուտ ընկաւ շնորհիւ Դ[աշնակցութեան] նրանց դէմ մղուած կռուի։ Ընդհանրապէս կարող ենք ասել, որ ժողովուրդի քաղաքական եւ տնտեսական գիտակցութիւնը վերջին 2 տարուայ ընթացքում հուժկու չափերով առաջ են գնացել, մանաւանդ վերջի տարուայ։*

Թէ քաղաքում եւ թէ գաւառում մենք ունեցել ենք զինավարժ խմբեր, որոնք պահեստի զինուորների ղեկավարութեամբ զինավարժութեամբ են պարապել։ Այդպիսի խումբ ունեցել ենք քաղաքում 100 հոգուց, իսկ գաւառում 300-500 հոգի։

Նիւթական օժանդակութիւն գրեթէ չի եղել զանազան պատճառներով՝ գլխաւորապէս զինման պատճառով. եղածն էլ ծախսուել է. այժմ նոյն իսկ փոքրիկ դեֆիցիտ ունի մեր գանձարանը։

Մենք կարծում ենք, որ մեր գաւառը կարող է մօտիկ ապագայում սոցիալիստական ուղղութեամբ խոշոր առաջադիմութիւն անել, եթէ ոյժերի պակասութիւնը չջլատէ եղած ոյժերի եռանդը։

Թմբուկի կոմիտէի կողմից՝
ԽՈՐԽՈՌՈՒՆԻ

2.- Բնագրին մէջ ռուսատառ։

Բ.– ՈՍԿԱՆԱՊԱՏ – ՊԱՔՈՒ

Բ 1.– ՈՍԿԱՆԱՊԱՏԻ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ

ԴԵԿՏ. 12-ԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 25-Ի ՆԻՍՏԵՐՈՒ [1907 Թ.]

Հինգերորդ Ընդհ. Ժողովի թղթածրարին մէջ Ոսկանապատ-Պաքուի ընդարձակ շրջանին մասին գոյութիւն չունի տեղեկագրական բնոյթի ոչ մէկ փաստաթուղթ, իբրեւ հետեւանք, հաւանաբար, ցարական ոստիկանութեան գործադրած խստութիւններուն, որոնք սկսած էին սաստկանալ արդէն 1907 թ. երկրորդ կիսուն։ Այսուհանդերձ Հ.Յ.Դ. կեդրոնական արխիւներուն մէջ պահպանուած է Պաքուի մէջ գումարուած շրջանային ժողովի մէկ հակիրճ, մեր տպաւորութեամբ նաեւ պակասաւոր, այս արձանագրութիւնը։ Յայտնենք որ Շրջ. ժողովը կը գումարուէր ի նախապատրաստութիւն քանի մը օր ետք բացուելիք կովկասեան ընդհանուր ռայոնական ժողովին։ Հակառակ Ռոստոմի, Աբր. Գիւլխանդանեանի (Աբրօ), Նիքրայի (Յար. Շահրիկեան), Չոփուռեանի (Թադէոսեան Լեւոն, Պապաշա) եւ այլ հանգամանաւոր դէմքերու մասնակցութեան, ժողովական այս համաձայնութեան եւ թերի արձանագրութիւնները չեն ցոլացներ, անշուշտ, հարազատ եւ ամբողջական պատկերը Ոսկանապատի նման ծաւալուն գործունէութիւն ունեցող Կեդր. Կոմիտէութեան մը, որ, հակառակ Դաշնակցութեան դէմ ցարական իշխանութեանց ի գործ դրած խստագոյն հալածանքներուն, կը շարունակէր տակաւին Կովկասի տարածքին ունենալ գործօն դերակատարութիւն։

Արձանագրութեանց թերի ըլլալու մասին կը վկայեն նոյնպէս, տեղ-տեղ Ռոստոմի ձեռագրով կատարուած սրբագրութիւններն ու յաւելումները, յատկապէս իր զեկուցման բաժնին մէջ։

Փաստ. 328-67

I ՆԻՍՏ

12 Դեկտ. 1907 թ.

Ընտրուած էին I կոմիտէից
1) *Վան-Փուշ (մ.կ.)*
2) *Լալա*
3) *Դժոխք*
4) *Խեչօ*

II կոմիտէից 1) Տիգրան (մ.կ.), 2) Ռօդոս, 3) Պարոյր, 4) Բարսեղ, 5) Գեղամ, 6) Գէորգ եւ 7) Յովակիմ։

Դուման ենթակոմիտէ 1) Վահան (մ.կ.) 2) Արշակ, 3) Ասրի.

Կ. կոմիտէից Աբրօ, Չոփուռեան

1) *Ընտրուեցան նախագահներ՝ Աբրօ, Չոփուռեան եւ Ջաւախեան։*

Ջան.-նախագահները ձայնի իրաւունք ունին միայն իրենց նախագահութեամբ եղած նիստերին։

2) *Ընտրուեցին 3 զոյգ (6 հոգի) քարտուղարներ — Ռօդոս, Դժոխք, Վան-Փուշ, Լալա, Պարոյր եւ Հայրում։*

3) *Արձանագրութիւնների մէջ պիտի մտցուին բանաձեւեր՝ իրենց պատճառաբանութիւններով՝ թէ՛ մեծամասնութեան, թէ՛ փոքրամասնութեան։*

4) *Որոշուեցաւ հրաւիրել 18 հոգու՝ խորհրդակցական ձայնով, իսկ զուտ տեխնիկական պայմանների պատճառով որոշուեց մնացած գործիչ-ընկերներին հրաւիրել միայն որոշ ծանրակշիռ հարցերի քննութեան ժամանակ։*

5) *Ժողովը հրատարակուեց փակուած։ Հետեւեալ նիստը Դեկտ. 13-ին երեկ. ժամը 7-ին։*

Նախագահ ժողովի՝
Քարտուղար՝ ՌՕԴՈՍ

Փաստ. 328-68

ԵՐԿՐՈՐԴ ՆԻՍՏ

13 Դեկտ. 1907 թ.

Ժողովը բացուեց նախագահութեամբ Չոփուռի եւ քարտուղարութեամբ Ռօդոսի եւ Դժոխքի։

Ներկայ էին 15 հոգի պատգամաւորներ։ III կոմիտէից ոչ ոք չկար։ 10 հոգի գործիչ ընկերներ էին եկել։

Որոշումներ

1) *Ժողովը, լսելով ընկեր Ջաւախեանի պատճառաբանուած հրաժարականը՝ նախագահութիւնից, որոշեց միաձայն առայժմ ընդունել այդ հրաժարականը եւ բաւականանալ միւս երկու նախագահով։*

2) *Ժողովը որոշեց, որ պատգամաւորները պարտաւոր են գրաւոր ներկայացնել իրենց շրջանների հաշուետուութիւնը ըստ Բիւրոյի առաջարկած Օրակարգի առաջին կէտի բաժանման, մինչեւ ամսոյս* 18-*ը*:

3) *Պատգամաւորների մանտատների ստուգման համար ընտրուեցան ընկերներ՝ Ջահել եւ Վան-Փուշ*:

4) *Դուրսը մնացած պրոպագանդիստների վերաբերմամբ որոշուեց, քանի հոգի էլ որ լինեն, հրաւիրուում են շրջանային ժողովի կողմից՝ խորհրդակցական ձայնով*:

5) *Ժողովը միաձայն համաձայնուեց լսել ընկեր Ռոստոմի բանաւոր զեկուցումը մեր տակտիկայի մասին Թուրքիայում եւ ապա անցնել քննութեան*:

Ծան.- *Որոշուեցաւ, որ քարտուղարները պարտաւոր են ընդհանուր գծերով արձանագրել ընկեր Ռոստոմի զեկուցումը*:

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿՏԻԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱԳՈՒՄ[3]

Ընկեր Ռոստոմի զեկուցումը:

Ապստամբական ձեռնարկներ.— *Դաշնակցութեան տակտիկան սկզբից եւեթ, տարբերւում էր միւս կուսակցութիւնների տակտիկայից, առանձնապէս հնչակեանների*:

1.- *Հնչակեանների տակտիկան կրում էր ագիտացիայի բնաւորութիւն, օգտւում էին ժողովրդի տրամադրութիւնից եւ աշխատում էին սարքել որեւէ ցոյց, առանց հաշուի առնելու կռուելու ընդունակութիւնը կամ միջոցները: Նոքա ցանկանում էին ընդհանրութեան ուշադրութիւնը դարձնել բողոքի վրայ: Գում Գափուի ցոյցը՝ իբրեւ ամենայայողը այդ տեսակէտից*:

2.- *Դաշնակցութեան տակտիկան*.— *Կազմակերպել ժողովուրդը, զտել կռուելու ընդունակներին, զինել նրանց եւ վարժեցնել կռիւների: Գործունէութիւնը ամփոփուած էր այն վայրերում ուր հայութեան մեծամասնութիւնն էր: Դաշնակցութիւնը իր կռուի ձեւով գրաւեց հնչակեանների մարմիններին, ինչպէս նաեւ անհատներին, գործունէութիւնը փոխադրելով Սասուն, ուր անհրաժեշտութիւն կար յեղափ[ոխական] խսկական կռուի. հնչակեանները ստիպուած էին Դ[աշնակցութեան] հետ բանակցութիւնների մէջ մտնել, զգալով իրենց անկարողութիւնը*:

3.- *Դաշնակցական ո՛չ մի խումբ, մինչեւ* 95 *թուականը, նախայարձակ չի եղել, որովհետեւ համապատասխան ոյժերի պակասութիւն էր զգացւում եւ պէտք էր պատրաստուել*:

4.- *Ընդհանուր ծրագրից դուրս եղան չեղումներ, բայց* 95 *թուի ընդհանուր կոտորածներից յետոյ, Բանկ Օտտոման եւ Խանասորայ արշաւանքը, որ անհրաժեշտ էին, ի միջի այլոց, ընդհանուր շարժման յետագայ կազմակերպութեան համար*: 98 *թուից յետոյ որոշուեցաւ հին տակտիկայի հետ միասին կանոնաւորել ցուցական գործունէութիւնը*:

5.- *Ցուցական ձեռնարկներ*.— *Նպատակ ունէին դիմչելու եւրոպական շահերին, որի համար էլ երկու ձեւ կար. ա) անմիջական, ինչպէս Բանկ Օտտոման եւ ծովեզերեայ քաղաքների ցոյց եւ բ) ընդհանուր շարժում, որով պիտի խախտել ընդհանուր Օսմանեան պետութեան հիմքերը, որի մէջ շահագրգռուած են եւրոպացիք*:

6.- *Ժողովրդի կազմակերպած այս ցոյցերից յետոյ, որը տեւեց մինչեւ* 900 *թիւը, անհրաժեշտ զգացուեց Սասնոյ ապստամբութիւնը, որովհետեւ, ինչպէս ասում են - «դիմանալ չէր կարելի»*:

Այդ ժամանակ կառավարութիւնը, գիտենալով այդ, իր ոյժերը մեզնից շուտ կենտրոնացրեց եւ ապստամբութիւնը վիժեց:

Յեղափոխական ձեռնարկների վիժումը դեռ փաստ չէ անյաջողութեան, այլ մի հիմք՝ ապագայ յաջող ձեռնարկների:

Դորանից պարզուեց նախ՝ որ ժողովուրդը արդէն որոշ չափով պատրաստ է ընդդրկելու իւրաքանչիւր յեղափոխական շարժում,

Երկրորդ՝ յեղափոխական ոյժերը, ծանօթանալով աւելի լաւ դիրքի եւ ժողովուրդի տրամադրութեան հետ, ամրացրին իրենց դիրքերը,

Երրորդ՝ որ յեղափոխական ոյժերը կարող են բաւարար համարուել պարտիզանական կռիւների համար եւ

Չորրորդ՝ որ ստեղծուեց յեղափոխական կառավարութիւն, որը զարկ տուեց ժողովրդի գիտակցութեան:

7.- 906-*ի*[4] *Ընդհանուր Ժողովը ի նկատի ունենալով վերոյիշեալները, գտաւ որ ա) հնարաւորութիւն չունենք դիմելու ընդհանուր ապստամբութեան,*

բ) Ունինք այնքան ոյժ, որ կարող ենք ստեղծել ապստամբական վիճակ երկրում,

գ) Յեղափոխութեան համար առաջ վայրերը շատ նեղ էին, այժմ բաւականին լայնացել են, որ Վասպուրականի եւ Մուշի յարաբերութիւններն այնպէս են, որ կարող են կառավարուել մի պատասխանատու մարմնով եւ դա մի խոշոր պլիւս է յեղափոխութեան համար,

դ) Ցուցական եւ այլ ձեռնարկներ թողնել ո՛չ տեղական մարմիններին, այլ մի ընդհանուր [մարմնի], որ գործը աւելի բազմակողմանի հիմքերի վրայ լինի դրուած,

3.- Բնագրին մէջ երկրորդ եւ չորրորդ նիստերու միջեւ չէ նշուած երրորդ նիստ մը: Մեր տպաւորութեամբ Ռոստոմի զեկուցման յատկացուած է առանձին նիստ մը, այսինքն՝ երրորդը:

4.- Պէտք է ըլլայ 907-ի:

ե) Զինել ժողովրդին, որ առաջ շատ քիչ պահանջ կար եւ նոյն իսկ զէնքը առեւտրի նիւթ էին դարձրել հայերը, իսկ այժմ անհրաժեշտ կարիք է նոցա համար եւ

զ) Վիճակագրական ճիշտ թուեր հաւաքել ու կազմել քարտէսներ, որ այժմ իրագործւում է Վասպուրականի շրջանում:

ՏԵՌՈՐ

1.- *Տեռորները* (91 *թ. Վանում*, 93-95 *Պոլսում — Օտտոման —* 1000 *ռ. կար*) [?] *նշանակութիւն ունէին ո՛չ միայն հայերի համար, այլ եւ օտարազգիների, որոնք ցնցւում են եւ սթափւում*:

Այդպիսի խոշոր տեռորները անհասկանալի էր մնում ժողովրդի համար: Այդ տեռորներից յետոյ էր, որ անհրաժեշտութիւն զգացուեց ընդհանուր Օսմանեան պետութեան ռեֆորմացիայի:

2.- *Սուլթանի կեանքի դէմ եղած փորձը մի կրթիչ նշանակութիւն ունեցաւ ռամիկ ժողովրդի վրայ՝ առանձնապէս տաճիկների, որոնք «Ֆետիչ» էին դարձրել մարդ-գազանին: Եւ այդ դէպքից յետոյ էր որ առաջ եկաւ որոշ շարժում եւ նկատւում էր որոշ զժգոհութիւն իրարից — թէ ինչո՞ւ մենք չձեռնարկեցինք այդ գործը, մի՞թէ մեզ չէր վերաբերւում —*:

3.- *Տեռորը ունի երկու նպատակ — նախ հասնելու մեր նպատակին, ոչնչացնելով խոչընդոտները եւ*

երկրորդ՝ յեղափոխականացնելու մասսան:

Այժմ Տեռոր կազմող մարմինը ո՛չ թէ պիտի կրէ Հ.Յ.Դ. անունը, այլ ընդհանուր ընդդիմադիր, յեղափոխական կուսակցութիւնների եւ խմբակների, որը եւ կը կարգադրէ այդ ընդհանուր եւ անհրաժեշտ գործը:

ԱՐՇԱՒԱՆՄԲԵՐ

1.- *Արշաւանք, բառի բուն նշանակութեամբ, եղել է միայն Խանասորինը, իսկ մնացածները զէնք տեղափոխող խմբեր են եղել, որոնք ընդհարուել են քրդերի հետ*:

2.- *Թորգոմի արշաւախումբը*:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԱԿՏԻԿԱ

1.- *Հայկական* 6 *վիլայէթներում, չնայած մեծամասնութիւնը կազմում են տաճիկները, բացառապէս զբաղուել ենք հայկական խնդրով*:

2.- *Ժամանակի ընթացքում ժողովուրդը, նկատելով մեր շարժման նպատակայարմարութիւնը, կը շարժուի եւ այն ժամանակ մեր շարժումը կը լայնացնենք*:

3.- 98 *թ. Փարիզի համաժողովը, ուր Սաբահէդդինը իր խմբակով ընդունեց նախ՝ հայկական վիլայէթների ինքնավարութիւնը եւ երկրորդ՝ դաշնակցական-ֆեդերատիւ սկզբունքի անհրաժեշտութիւնը*:

4.- *Տաճիկ յեղափոխականները, ենթարկուելով մեր շարժման ազդեցութեան եւ կազմակերպուելով, այժմ չունին որոշ ռիսկ մի որեւէ գործ սկսելու*:

5.- *Եւ ջանքեր կան ձուլելու մեր շարժումը ընդհանուր տաճկական շարժման հետ, որովհետեւ եթէ զուտ ազգային մի որեւէ արտօնութիւն ձեռք բերենք, չենք կարող պահել որովհետեւ ընդհանուր պետական մթնոլորտը հակառակն է թելադրում*:

ԴԻՊԼՈՄԱՏԻԱ

1.- *Դիպլոմատիան մի մնայում ոյժ չէ, որի վրայ հիմնուենք*:

2.- *Դա կազմուած է մի քանի պետութիւնների հակամարտ ոյժերից*:

3.- *Որ յեղափոխականները չեն դիմում նոցա մարդասիրութեան, այլ յարաբերութեան մէջ են մտնում՝ որպէս մի ոյժի, որ այսպէս թէ այնպէս շահագրգռուած են Տաճկաստանով*:

4.- *Ռուսիային ձեռնտու չէ որոշ փոփոխութիւն, որովհետեւ նպատակ ունի առաջ անցնելու մինչեւ ծովը, իսկ դորա համար հարկաւոր է որ Տաճկաստանում կազմակերպուած խոչընդոտ ոյժ չլինի, որ ներկայացնում է միապետական կառավարութիւնը՝ ստրուկ ժողովուրդներով*:

5.- *Անգլիան, Ֆրանսիան եւայլն շահագրգռուած են ռեֆորմներով, որ նախ՝ խոչընդոտ հանդիսանան Ռուսիային եւ երկրորդ՝ իրենց որոշ ազդեցութիւնն ունենան՝ հպատակների վերաբերմամբ*:

Ժողովը շնորհակալութեամբ ընդունեց ընկեր Ռոստոմի այս զեկուցումը եւ անցաւ բուն խնդրի քննութեան:

Դժոխքի առաջարկը.— *Ի նկատի ունենալով, որ մենք բաւականաչափ ծանօթ չենք Թուրքիայի իրականութեան, առաջարկում եմ չանցնել այս հարցի քննութեան*:

Աբրոյի առաջարկը.— *Ի նկատի ունենալով որ կան որոշ խնդիրներ, որոնց մասին ցանկալի էր եւ կարելի էր խօսիլ, առաջարկում եմ անցնել հարցին՝ ըստ էութեան*:

Ժողովը 11 *ձայնով ընդդէմ* 4-*ի որոշեց անցնիլ հարցի քննութեան եւ յետաձգել միւս նիստին*:

Հետեւեալ ժողովը ամսոյս 14-*ին, երեկոյեան ժամը* 7-*ին*:

Նիստը յայտարարուեց փակուած:

Նախագահ՝
Քարտուղարներ՝ ՌՕԴՈՍ

Փաստ. 328-69

ԲԱԳՈՒԱՑ Հ.Յ.Դ. ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ Դ. ՆԻՍՏԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ

Ժողովը բացուեցաւ ժամը 7 եւ 40 րոպէին։
Նախագահում էր ընկեր Աբրոն։

Օրակարգի խնդիրներն էին.
1) Դաշնակցութեան տակտիկան Թուրքիայում
2) Դաշնակցութեան վերաբերմունքը դէպի եւրոպական դիպլոմատիան։

I կէտի վերաբերմամբ ձայների մեծամասնութեամբ անցաւ ընկեր Դժոխքի հետեւեալ բանաձեւը — «Բագուայ Շրջանային ժողովը ծանօթ չլինելով Տաճկահայաստանի իրականութեան, պայմանների հետ, բարոյական իրաւունք չի համարում այս կամ այն գործելակերպը առաջարկելու։ Ընկեր Թոփչեանի առաջարկը այդ խնդրի վերաբերմամբ հետեւեալն էր՝ «Քննելով Դաշնակցութեան տակտիկայի հարցը Թուրքիայի վերաբերմամբ եւ աչքի առաջ ունենալով երկրում գործող դաշնակցական ընկերների արդիւնաւէտ գործելակերպը՝ թէ ընդհանրապէս աշխատաւորական եւ թէ տարբեր ազգերի համերաշխութեան ու գործակցութեան տեսակէտից, Ոսկանապատի շրջանային ժողովը իր գոհունակութիւնն է յայտնում այդ առթիւ եւ ցանկանում որ Դաշ. IV Ընդհանուր Ժողովի շեշտած կէտերը այդ հարցի վերաբերմամբ աւելի եւս լայն չափերով իրականանան ու ծաւալուին։

II- Եւրոպական դիպլոմատիայի վերաբերմամբ ձայների մեծամասնութեամբ անցաւ ընկեր Ա-ի եւ Աբրոյի միացեալ առաջարկութիւնը՝ այն է Բագուայ Շրջանային ժողովը ցանկանում է որ Դաշնակցութիւնը հաւատարիմ իւր աւանդականութեան չփոխէ իւր վերաբերմունքը դէպի դիպլոմատիան աչքի առաջ ունենալով հետեւեալ պատճառաբանութիւնները։

ա) Որ դիպլոմատիան, ճիշտ է, իւրաքանչիւր դիպլոմատիկական քայլերի մէջ նա իւր շահն է ի նկատի ունենում բայց եւ չի մոռանում այդ երկրում գոյութիւն ունեցող կազմակերպուած ուժերը։

Որ դիպլոմատիային չենք խնդրում, չենք դիմում, այլ յարաբերութեան մէջ ենք մտնում որպէս մի ճնշող ոյժ, որ որոշ դեր է խաղում այդ դիպլոմատայի ծրագիրների իրագործման,

Որ դիպլոմատիայի շահերի իրագործմանը աւելի օգտակար է եւ նպաստաւոր պայմաններ է տալիս երկրի եւ ժողովրդի տնտեսական եւ քաղաքական զարգացումը,

Առաջարկում ենք դիպլոմատիան չընդունել որպէս մի յենակէտ, մի յուսոյ աստղ, այլ նա պիտի լինի մի շահագործման առարկայ որի վերաբերմամբ միշտ մեր դիրքը պիտի որոշենք։

Որ դիպլոմատիան եւրոպական կապիտալիստների մեծ վոհմակն է, իրական տէրը այն երկրի, որի համար եւ պիտի դիմենք եւ ապա մեր անելիքը որոշենք։

Դիպլոմատիայի վերաբերմամբ ընկեր Դժոխքը առաջարկում էր «Դաշնակցութիւնը դէպի եւրոպական դիպլոմատիայի վերաբերմամբ բռնած դիրքի մասին Ոսկանապատի շրջանային ժողովը յայտարարում է որ այս խնդրում Դաշն. մինչեւ այսօր պարզ չէ արտայայտուել։ Բողոքելով այդպիսի անորոշ գործելակերպի դէմ, իւր կողմից բացասելով բացասում է թէ՛ նրան դիմելը եւ թէ նրա վրայ յոյս դնելը։ Մեր պատճառաբանութիւնը՝ ոյժը իրաւունք է մեր դարում, շահը գործունէութեան շարժառիթ ու պատճառ»։

Փաստ. 328-70

ՆԻՍՏ

15 Դեկտ. 1907 թ.

Ներկայ են բոլոր պատգամաւորները բացի Սեւ-քաղաքի եւ Աստապատի ընկերներից։ Ընդամէնը 15 ձայն։

Հարց բարձրացրուեց նոր ընկերներ հրաւիրելու մասին, որի համար որոշուեց՝

Աչքի առաջ ունենալով, որ բացի արդէն հրաւիրուածներից դրսում կան շատ ընկերներ, բայց տեխնիկական մեծ անյարմարութիւնների պատճառով անհնար է նրանց եւ բաւարարութիւն տալ, շրջանային ժողովը որոշեց բաւականանալ միայն հրաւիրուածներով, եւ այլ եւս նոր առաջարկներ ժողովներում չանել։

Դրուեց Դաշն. տակտիկան Թուրքիայում. խօսեց ընկեր Ռոստոմը, տեղի ունեցան վիճաբանութիւններ առանձնապէս դիպլոմատիային դիմումներ անելու վերաբերմամբ, բայց վիճաբանութիւնները ոչ մի եզրակացութեան չյանգելով, որոշուեց միւս ժողովում գալ պատրաստի բանաձեւերով։

Դրւում է Դաշն. տակտիկան Պարսկաստանում. ընկ. Ռոստոմի զեկուցումից յետոյ ընդունուեց 13 ձայնով հետեւեալ բանաձեւը ընդդէմ 2-ի։

Շրջանային ժողովը գտնելով Ընդհ. Ժողովի որոշումները Պարսկաստանի վերաբերմամբ նպատակայարմար, անցնում է հերթական հարցերին։

Փոքրամասն[ութեան] բանաձեւ

Բագուայ շրջանային ժողովը ծանօթ չլինելով Պարսկաստանի իրական պայմանների հետ, բարոյական իրաւունք չի համարում այս կամ այն գործելակերպը առաջարկելու. միայն այս կ՝առաջարկէր, որ նոցա ընդունած գործելակերպը անպայման բխէր Դաշն. ծրագրից։ 2 ձայն։

ՆԻՍՏ

17 Դեկտ. 1907 թ.

Ժողովին ներկայ են 11 պատգ. բաց[ակայ] Խէչօ, Լալա, Վահան, Արսէն, Արշակ։

Դրուեց Դաշն. տակտիկան եւ աշխատաւորական քաղաքականութիւնը գիւղացիական, արհեստակցական եւ կոոպերատիւ միութիւնների միջոցաւ։

Լսուեց ընկ. Արշակի զեկուցումը գիւղացիական միութիւնների մասին, որը առիթ տուեց երկար վիճաբանութիւնների եւ ժողովը ընդունելով որ Ռայոնական ժողովի օրակարգում դրուած այդ հարցը այնքան էլ պարզ չէ,

Որ այդ հարցի լուծումը անմիջական կապ ունի կոոպերատիւ եւ արհեստակց. միութիւնների հարցի հետ, որոշեց յետաձգել բանաձեւերը այդ առթիւ, մինչեւ կը լսուի ընկ. Վահէի զեկուցումը արհեստակց. եւ կոոպերատիւ միութիւնների մասին։

ՆԻՍՏ

18 Դեկտ. 1907

Ներկայ են 15 պատգ. բաց. 1-ը՝ Գեղամ։

Շարունակւում են վիճաբանութիւնները «Դաշն. տակտ. ընդհ. ռուսական շարժման մէջ եւ համերաշխ գործակցութեան մէջ այլ կուսակց. հետ» հարցերի, որի դիւրութեան համար հարցը բաժանուեց հետեւեալ կերպ.

Ա) Դաշն[ակցութեան] դիրքը ընդհ. ռուսական շարժման մէջ եւ ինչպիսի կապ պիտի հաստատել այլ յեղափ. սոց. կուսակցութիւնների հետ.

Բանաձեւեր

Մեծամասն. Դաշն[ակցութիւն] ունենալով իր ուրոյն գործելակերպն ու մասնաւոր գործունէութիւնը՝ պիտի աշխատի այնպիսի հարցերում, որոնք համապետական բնաւորութիւն են կրում եւ համաժողովրդական բողոք ու գործունէութիւն առաջ բերում, անպայման համերաշխութեան գալ միւս յեղափ. կուսակցութիւնների հետ։ Ճանապարհը հարթեցնելու համար թէ՛ յանուն ապագայի արդիւնաւէտ գործունէութեան եւ թէ անտանելի դրութեան գէթ աննշան բարւոքման, թէ՛ Դ[աշնակցութիւն]ը եւ թէ Ռուսաստանի միւս յեղափ. կուսակցութիւնները պիտի աշխատին շաղկապել իրանց ուժերը, պիտի պատրաստուին մի ընդհանուր գրոհի՝ մի ընդհանուր պահանջով, չկաշկանդելով միաժամանակ իրանց անկախութիւնն ու ուրոյնութիւնը յետագայ յեղափ. գործունէութեան մէջ. վերը յիշած նրպատակի համար, Դ-ը պիտի աշխատիլ կազմել մի խորհրդաժողով, բաղկացած ծայրագաւառների բոլոր ակտիւ գործունէութեան ընդունակ յեղափ. սոց. կուս[ակցութիւններ]ից, եւ ապա դիմել ռուսական երկու սոց. կուսակց.ներին՝ C.R. եւ C.D.ների [սոցիալ ռեւոլուցիոներներին եւ սոցիալ դեմոկրատներին] 11 ձայն ընդ. 4-ի։

Փոքրամասն[ութեան] բանաձեւ

I. *Դաշն-ը իր մասնաւոր գործունէութիւնը եւ տակտիկան, անկախ միւս կուսակցութիւնների գործունէութիւնից եւ տակտիկայից, չի կարող ունենալ. ոչ միայն Դաշն-ը, այլ եւ միւս յեղափոխ. կուս-ները, յանուն յեղ. յաղթանակի, պէտք է միացնեն իրանց ուժերը մի ընդհանուր ու մեծ գրոհ անելու համար։ Այս գրոհը պիտի սահմանափակուի նախնական եւ ամէնքի համար անհրաժեշտ յեղափ. քայլերով, չկաշկանդելով միաժամանակ կուսակց-ների ազատութիւնն ու ուրոյնութիւնը յետագայ յեղափ. գործունէութեան մէջ։ Մի ընդհանուր գրոհ ծրագրելու, կազմակերպելու եւ նախապատրաստելու համար, անհրաժեշտ է կազմել բոլոր յեղափ. կուսակց[ութիւն]ների մի միացեալ ժողով, սկսելով ծայրագաւառներից։ 1 ձայն։*

II. *Ի նկատի ունենալով, որ ռուս. Ս[ոցիալ] Դ[եմոկրատ] Բ[անուորական] Կ[ուսակցութիւն]ը մեր ծրագրած ապստամբական ձեռնարկներին մասնակցելու ոչ ռէալ ուժ ունի եւ ոչ էլ ընդունում է՝ բացի գործադուլից, միւս ձեռնարկները, առաջարկում եմ կազմել բլոկ սոց. յեղ. կուսակց-ների հետ, առաջ բերել շարժում, որի ժամանակ եթէ ոչ Ռ.Ս.Դ.Բ.Կ.-ը պաշտօնապէս չմասնակցի, գոնէ Ս.Դ. մասսան անտարբեր չի գտնուիր։ 1 ձայն։*

Բ) Խորհրդաժողովը կայանալու դէպքում Դաշն. տալիք դիրեկտիւները իւր ներկայացուցչին.

Բանաձեւ մեծամասնութեան՝

Խորհրդաժողովը կայանալու դէպքում պէտք է ձգտել առաջ բերել միաժամանակ ամբողջ Ռուսաստանում ապստամբական դրութիւն (քաղաքական մեծ գործադուլներ, ագրարային շարժումներ, խլրտումներ զօրքի մէջ, պետական էքսպրոպրիացիա, զինուած ընդհարումներ՝ տեռոր բարձրաստիճան անձերի վրայ) այդ միջոցներով պատրաստուելու եւ առաջ բերելու ընդհ. ապստամբութիւն։

Փոքրամասն.— նոր բանաձեւը առանց «ընդհանուր ապստամբութեան նպատակի»։

14 ձայն ընդ. 1 ձեռնպահի

Գ) Մեր մօտակայ լոզունգը.

I «*Կորչի միապետութիւնը, կեցցէ՛ Ֆեդերատիւ Ռուսաստանը*»։ 14 ձայն 1 ձեռնպահ։

ՆԻՍ

21 Դեկտ. 1907

Ներկայ էին 14 *պատգ. բաց[ակայ]՝ Տիգրան, Արսէն — Վահան* II։

Դրուում է կաթողիկոսական ընտրութիւնների հարցը։ Զեկուցանողն է ընկ. Նիթրան։

13 *ձայնով ընդդէմ* 1-*ի ընդունուեց — Զմասնակցել կաթ. ընտրութիւններին, պատճառաբանուած բանաձեւը յանձնել մի խմբագր[ական] մարմնի (Արսէն, Աբրօ, Հայրում),որ ներկայացնեն յաջորդ ժողովին։*

Դրւում է Դաշն. վերաբերմունքը դէպի ներկայ հասար[ակական] անարխիան։ Կարդացւում է ընկ. Զաւախեանի զեկուցումը։

Պատճառաբանուած բանաձեւը յանձնուեց նոյն մարմնին։

ՆԻՍ

22 Դեկտ. 1907 թ.

Ներկայ են 16 *պատգամաւոր։*

Եկաւ Աստապատի ընկեր պատգ.ը։ Բաց[ակայ] Սեւ քաղաքից Ոսկան Ս. եւ Քաղ[աք]ից Լալա։

Խմբագրական մարմինը չէ պատրաստել բանաձեւերը. ժողովը նկատողութիւն անելով պարտաւորեցրեց յաջորդ ժողովին ներկայացնել։

Դրուեց օրակարգից դուրս՝ Բագւում նաւթարդիւնաբերողների եւ բանուորութեան կողմից կայանալիք խորհրդակց[ական] ժողովի հարցը։ Որոշուեց որ բանուորական շրջանների ընկերները անմիջապէս գործի անցնեն, որպէսզի ընտրութիւնները տան ցանկալի հետեւանք։

Ապա լսուեցին բերանացի տեղեկագիրները քաղաքի, Աստապատի, Բիբի էյբաթի եւ Սեւ քաղաքի ներկայացուցիչներից, որոնց վրայ պարտականութիւն դրուեց գրաւոր եւս ներկայացնել Կ. Կ.ին։

Ժողովը անցաւ կազմակերպչական հարցերի քննութեան, որի շարունակութիւնը թողուեց միւս նիստին։

ՆԻՍ

23 Դեկտ. 1907 թ.

Ներկայ են 13 *պատգ[ամաւոր]. բաց[ակայ] Ոսկան Ս., Լալա, Խէջօ, Գէորգ, Արշակ։*

Շարունակուեցին վիճաբանութիւնները «Գիւղաց., արհեստ. եւ կոոպերատիւ միութիւններ եւ ազգութիւնների հարցը նրանց մէջ» հարցի առթիւ։

Բանաձեւ մեծամասն[ութեան]

Կոոպերատիւ միութիւնների մէջ պէտք է տեղ տալ օտարազգիներին, եթէ նրանք ընդունում են մեր ծրագիրը. եթէ օտարազգիները շատ մեծ թիւ են կազմում, նրանցից կամ պէտք է կազմակերպել իրանց ազգային դաշն. կազմակ-ը, կամ թէ չէ որոշ տոկոս հանել համեմատական չափով, օտարազգիների կուլտուրական կարիքների համար՝ կասսայից։ 10 *ձայնով ընդ.* 3-*ի։*

Փոքրամասն.

Դաշն-ը, որպէս մի կուսակցութիւն որ գործում է Կովկասի ներկայ իրականութեան մէջ, ուր ազգութիւնների հարցը բռնում է առաջնակարգ տեղ, պէտք է կազմակերպէ մեր ծրագրի եւ աշխարհայեցողութեան համաձայն ե՛ւ մեր հարեւան ազգերի աշխատաւորութեան, ստեղծելով նրանցից առանձին կազմակերպութիւններ, իսկ գործնական կեանքում՝ անհատական կամ մասնաւոր խմբական դէպքերում, մեզ հետ մօտիկ յարաբերութեան մէջ դնել եւ մենք պաշտպանում ենք նրանց շահերը որպէս մի կուսակցութիւն, որ որոշ ռէալ ոյժ ունի։

3 *ձայնով ընդդէմ* 10-*ի։*

Որոշուեց վաղը՝ 24-*ին, կատարել պատգամաւորների ընտրութիւնը։*

ՆԻՍ

24 Դեկտ. 1907 թ.

Բացակայ են Բարսեղ, Արշակ. Ներկայ են 16 *պատգամաւոր։*

Դրուեց Կարմիր խաչի հարցը. զեկուցանողն էր ընկեր Մաշտոցեանը. տեղի տուեց վիճաբանութիւնների եւ առաջարկուեց բանաձեւեր։

Մեծամասնութեան բանաձեւեր։

Ի նկատի ունենալով որ վնասուող եւ կարօտ ընկերների եւ նրանց ընտանիքների օժանդակութեան գործը մեր անմիջական բարոյական պարտքն է, բայց եւ ի նկատի ունենալով որ կուսակցութեան կանոնագիրը չի ընդունում կուսակցական միջոցներից օժանդակելը, Շրջանային ժողովը ընդունում է՝ — կուսակցական շարքերից կազմակերպել օժանդակող միութիւն (դաշ[նակցական] Կարմիր խաչ) որի մէջ մտնում են գլխաւորապէս կանայք. այդ միութիւնը ընտրում է մի մարմին չորս հոգուց բաղկացած, իսկ հինգերորդը տալիս է տեղական կոմիտէն, որը վարում է Կարմիր խաչի ֆունկցիաները (սանիտարական, օգնութեան գործի կազմակերպում, նպաստների բաշխում, վիճակախաղերի երեկոյթների կազմակերպում, հաշուապահութիւն եւ այլն)։ Նպաստներ տալու հարցերը վճռւում են նախապէս նպաստուողի մասին ստանալով կազմակերպական համապատասխան մարմնից տեղեկութիւններ։ Կարմիր խաչին կարող են մասնակցել եւ ոչ դաշնակցականներ, չունենալով միայն ընտրուելու եւ ընտրելու իրաւունք։

Դրամական միջոցներն են կամաւոր տուրք, նուէրներ, երեկոյթներ, հանգանակութիւններ եւ այլն։ 9 *ձայն։*

Փոքրամասնութեան բանաձեւը

— Կարմիր խաչի գործունէութիւնը գտնելով անհրաժեշտ՝ Ոսկ[անապատի] Շրջանային ժողովը գտնում է որ նա նպատակ պէտք է ունենայ։

ա. Նախապատրաստել վիրաբուժական եւ սանիտարական խմբեր յեղափոխական ձեռնարկների դէպքում օգնութեան հասնելու։

բ. Օգնութեան հասնել բանտարկուած ընկերներին բանտում եւ նոցա ընտանիքներին բանտից դուրս։

գ. Պաշտօններ գտնել մեր անգործ ընկերների համար, տալ նոցա ապրուստի եւ հագուստի միջոցներ եւ օգնել նոցա հիւանդութեան միջոցին։

Կարմիր խաչը պէտք է կազմել տեղական կամ կենտրոնական մարմինների միջոցով սեկցիական սիստեմով, գլխաւորապէս աչքի առաջ ունենալով կանանց։

Կ. խաչը իր միջոցները հայթայթում է անդամավճարների միջոցով ըստ կամաց, ժողովարարութեամբ[5]*, ներկայացումներով, երեկոյթներով եւ այլն։*

Կ. խաչը իր գումարներից կէսը ուղարկում է Բիւրոյին, երկիր ուղարկելու համար։

Կ. խաչի սեկցիան պահում է իր առանձին կասսան։ 3 *ձայն։*

Ոսկանապատի Շրջանային ժողովը առաջարկում է

Կ. խաչը կազմակերպել Դաշ[նակցութեան] դրօշակի տակ կազմակերպուած աշխատաւոր կանանց խմբերից ճիշտ այնպէս, ինչպէս աշխատաւոր տղամարդկանց շարքերից մարտական խմբերը։ Դրամական միջոցները ստանում է կամաւոր տուրքերից եւ պատահական եկամուտներից։

Նրանք պիտի օգնեն նիւթապէս մեր բանտարկուած ընկերներին, նրանց ընտանիքներին, գործազուրկ ընկերներին եւ այլն, իսկ յեղափոխական կռուի ժամանակ նրանք գթութեան քոյրեր են, ունին ընտրելու եւ ընտրուելու իրաւունք։ Կարող են ունենալ օժանդակողներ որոնք ընտրելու եւ ընտրուելու իրաւունք չպիտի ունենան։ 3 *ձայն։*

Կատարուեց պատգամաւորների ընտրութիւնը. ընտրուեցին Վահան 11 *ձայնով Արսէն* 10 *ձայնով։*

ՆԻՍ

25 Դեկտ. 1907 թ.

Ներկայացուցիչներից ներկայ էին 12 *ներկ. բաց.* 6։

Ժողովը անցաւ քաղաքական խմբերի կազմի որոշմանը. զեկուցում տուեց ընկեր Նիթրան եւ առաջարկուեց բանաձեւեր առանց վիճաբանութեան։

1. *Ամէն մի դաշնակցական պարտաւոր է պատկանել որեւէ խմբի, այսինքն արհեստակցական կամ քաղաքական։*

2. *Բոլոր այն դաշնակցականները որոնք իրենց տընտեսական դիրքի բնաւորութեամբը չեն կարող պատկանիլ արհեստակցական խմբերի, նրանք պէտք է պատկանին քաղաքական խմբերին։*

3. *Քաղաքական խմբերի ընթացիկ կեանքում գլխաւոր գործունէութիւնը պէտք է լինի կազմակերպական պրոպագանտ։*

4. *Քաղաքական խմբերը կազմակերպական մարմինների հետ, յարաբերութիւն կ'ունենան իրենց ներկայացուցիչների միջոցով։*

5. *Քաղաքական խմբերի տուրքը ամբողջովին մըտնում է կազմակերպութեան կասսան։*

6. *Քաղաքական խմբերի պրոպագանդը եւ այլ գործունէութիւնը ենթարկւում է անմիջապէս կազմակերպական մարմինների կարգադրութեան։*

Ընդունուեց միաձայն։

Յետոյ խօսուեց թերթին հրահանգներ տալու մասին. տեղի տուեց վիճաբանութեան եւ առաջարկուեց բանաձեւեր։

Ի նկատի առնելով որ լեգալ թերթը անհրաժեշտ է աշխատաւոր դասին, որ նրա փակումը մեծ կորուստ կը պատճառէ մեր յեղափոխական կազմակերպչական աշխատաւոր դասին, որ նրա փակումը մեծ կորուստ կը պատճառէ մեր յեղափոխական կազմակերպչական գործին, ուստի առաջարկւում է բոլոր ընկերներին աջակցել թերթի տարածման։

Բացի այդ Կենտրոնական Կոմիտէի միւս ցենզերի մէջ պէտք է մտցնել որոշ քանակութեամբ թերթ տարածելու պարտականութիւնը եւս (ցենզի քանակութիւնը կ'որոշէ Ռայոնական ժողովը) ի նկատի առնելով որ թերթը իր էջերում չափազանց խոշոր տեղ է տալիս այնպիսի հասարակական խնդիրներին, որոնք շատ տեղ չպէտք է բռնէին մի կուսակցութեան օրգանի մէջ, Շրջանային ժողովը հրահանգում է թերթին զգուշութեամբ մօտենալ այդպիսի խնդիրներին առիթ չտալով մեր ընկերների մէջ դժգոհութիւն առաջ բերելու։ Շրջանային ժողովը աւելորդ չի համարում նոյնպէս հրահանգել կանոնաւորելու տնտեսական գործը. ցանկալի է եւ գաւառական բաժինը առանձին ուշադրութեան արժանացել եւ որքան կարելի է լեզուն մատչելի դարձնել։ 11 *ձայնով։*

Փոքրամասնութեան բանաձեւը

— Աչքի առաջ ունենալով որ մեր թերթը զբաղեցնում է մեր ամենալաւ ոյժերին եւ երկրորդ՝ նիւթական միջոցների տեսակէտից շատ վնասներ է հասցնում կուսակցութեան. չնայած այդ բոլոր զոհաբերութեան, նա ոչ մի բան չի տալիս դաշնակ. ինտելիգենցիային եւ ո-

5.- Ժողովարարութիւն կը նշանակէ հանգանակութիւն։

չընչով չի նպաստում կուսակցական շահերին, Շրջանային ժողովը առաջարկում է փակել թերթը եւ հրատարակել մի անլեգալ թերթ որը բաւարարութիւն կը տայ վերեւ յիշածներին։ 1 *ձայնով։*

Խօսուեց ամսաթերթի մասին եւ առաջարկուեց բանաձեւ։

— Ի նկատի առնելով, որ օրաթերթը չի կարող եւ չի տալիս գիտական հարցով հետաքրքրուող ընկերներին բաւարարութիւն, իսկ մի լուրջ ամբագրի մեծ պակասութիւն է զգացւում մեր իրականութեան մէջ, Շրջանային ժողովը առաջարկում է չուտափոյթ ձեռնամուխ լինել Ընդհանուր Ժողովի որոշման համաձայն ամսագրի հրատարակման։ 7 *ձայն։*

— Աչքի առաջ ունենալով, ինչքան էլ որ Ցառաջի գըրադարանին ոյժ տրուի, կուսակցական ինտելիգենցիային չի կարող զբաղեցնել եւ բաւարարութիւն տալ տեսական հարցերի վերաբերեալ, եւ ուսումնասիրութեան ենթարկել թէ մեր շրջապատող պայմանները եւ թէ պայմաններից եւ ընդհանուր աշխարհայեացքից առաջացած զանազան հոսանքները, ցանկալի է որ փոխանակ ամսագրի մի շաբաթաթերթ հրատարակել եւ մանաւանդ շտապեցնել այդպիսի շաբաթաթերթի հրատարակութիւնը։ 5 *ձայն։*

Խօսուեց անլեգալ թերթի մասին.

— Ի նկատի առնելով որ այժմեան պայմաններում անկարելի է ազատ գրել մի լեգալ օրաթերթում, Շրջանային ժողովը անհրաժեշտ է գտնում հրատարակել անլեգալ շաբաթաթերթ։ Ցանկալի է որ լինի այդ թերթը ընդհանուր կովկասեան, որի մէջ տեղ գտնէին բոլոր շրջաններից տեղեկութիւններ։ Բացի ընդանուր թերթից ցանկալի է ունենալ կենտրոնական կոմիտէների տրամադրութեան տակ անլեգալ թերթեր, այդ բոլոր թերթերը պիտի կրեն տեղեկատուի եւ ագիտացիայի բնաւորութիւն։ Միաձայն։

Փաստ. 330-28

Բ 2.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՈՍԿԱՆԱՊԱՏԻ ԶԻՆԱՊԱՀԵՍՏՆԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ

Համաձայն Ռ[այո]նական ժողովի (1908 *թ. Ցունուարի*) *որոշումներին զինական յանձնաժողովն ամսոյն* 1*ից մինչեւ* 11*ը ստուգելով եւ արձանագրելով Ոսկանապատի պահեստներում գտնուած պատրաստի զէնքերը եւ ռ[ազմամ]թերքը, պարտք է համարում զեկուցանել հետեւեալը.*

1) *Քաղաքի* I, II *եւ* VII *պահեստները իրանց մէջի ահագին մթերքներով գտնւում են ակներեւ վտանգի առջեւ, զրկուած լին[ել]ով որեւէ կոնսպիրացիայից*[6]*. անհրաժեշտ է անմիջապէս տեղափոխելով ապահովել* (*կարելի է փոխադրել* I *չոր թաքստոցը*)*.*

2) *Քաղցրաւենիքի* IV *պահեստը հնարաւորութիւն չեղաւ անձամբ ստուգելու տանտիրոջ անհամաձայնութեան պատճառով. սակայն ընկեր Գրիչան վստահացրեց որ ապահով է տեղը եւ ներկայացրեց եղածի ցուցակը։*

3) III *պահեստը բաւական ապահով է եւ կոնսպիրատիւ*[7]*, սակայն խոնաւ է եւ զուրկ կանոնաւոր օդանցքներից. ծայրերը*[8] *եւ աւազը գտանք խոնաւ դրութեան մէջ։ Անհրաժեշտ է մի կերպ միջոցներ ձեռք առնել օդանցքները կանոնաւորելու եւ հնար եղածին չափ չուտ չուտ մաքրել եղած ապրանքները։*

4) V *Բ[ալա]խանի եղած զէնքերը տեղ տեղ գտանք շատ անմխիթար դրութեան մէջ, մի երկու տեղ գրեթէ փտած հողի մէջ։ Այդ անհոգութեան եւ անբարեխղճութեան առթիւ յայտնում ենք մեր դժգոհութիւնը տեղական մարմնին եւ հրաւիրում Կ. Կոմիտէի ուշադրութիւնը։ Պահեստներից մէկը անկարելի եղաւ ստուգել, մի քանի տեղ ձեռքերում պահած զէնքերը բաւական խնամքով էին պահուած։ Առաջարկում ենք խոնաւ տեղերից եւ վախկոտ անհատներից վերցնել եւ ապահովել որոշ կէտերում, պատասխանատու մարմնի հսկողութեան տակ։*

5) VI *Բ[իբի] [Է.]բաթի պահեստներից ստուգուեց մէկը որը թէ ապահով էր եւ թէ չոր, միւսները անմատչելի եղան եւ բաւականացանք կանոնաւոր ներկայացրած ցուցակներով։*

6) IX *Հրայրի մօտ եղածները ստուգել չկարողացանք անմատչելիութեան պատճառով. տեղական ընկերը վստահեցնում է, որ շատ ապահով է եւ չոր. բաւականացանք կանոնաւոր ներկայացրած ցուցակով։*

7) *Անհատների մօտ եղած զէնքերի քանակը ստուգել չկարողացանք, քանի որ չկար ցուցակ, բաւականացանք ընկերների յիշողութեամբ մի կերպ կազմած ցուցակով. նշտում ենք, որ այս ձեւը եւ վերաբերմունքը շատ անկանոն է եւ չի ապահովում կազմակերպութեան մթերքների անկորուստ եւ ապահով լինելը։ Անհրաժեշտ է ժողովել եւ միմիայն տալ նրանց, որոնց որ եւ գործ է յանձնւում.*

8) *Գաւառական մարմինների ցուցակները չկարողացանք ստանալ եւ հնարաւորութիւն էլ չունեցանք անձամբ շրջելու, ուստի պարտաւորեցնում ենք շտապով ներկայացնել, ընդհանուր հաշիւներին կցելու համար։*

9) *Ցանձնաժողովս եկաւ այն եզրակացութեան, որ պահեստներում ապրանքները պահուած են մեծ մասամբ խառը, անսիստեմ, եւ մասամբ ժանգոտած, եւ որ ցաւալին է վտանգաւոր դրութեան մէջ (փոշի, խմոր*[9] *եւ այլ բաներ խառը միասին). առաջարկում ենք Կ. Կոմիտէին ցուցակագրուած ապրանքները դասաւորել եւ կանոնաւորութեան տակ պահել, որի համար անհրաժեշտ է այն տետրակը, ուր ցուցակագրուած է բոլոր զէնքերը, լրացնել եւ միշտ կանոնաւոր կերպով գրել նոր աւելացածները՝* N*-ով, սիստեմով եւայլն, մուտքի եւ ելքի հաշիւները պահել օրդերներով, նշանակելով* N*-ները եւ սիստեմը։ ունենալ մի տետրակ, որի մէջ բանալ հաշիւներ ամէն տեսակին առանձին* ռեեսկոնտրո[10] *մուտքի եւ ելքի։ Պարտաւորեցնել պահեստապահին որ առանց պաշտօնական օրդերի ոչ մի ելք չանել։*

Կ. *Կոմիտէն պարտաւոր է տարեկան երկու անգամ ցոյց տուած ձեւով տախտակ-հաշուեցոյցով հաշիւ ներկայացնել Ար[եւելեան] Բիւրոյին պահեստներում եղած մուտքի եւ ելքի ստոյգ հաշիւները։*

Վաճառուած ռ[ազմա]մթերքի կամ աւելորդ զէնքերից գոյացած գումարը փոխադրել անձեռնմխելի Արեւելեան Բիւրոյին կամ ծախսել միմիայն նրա թոյլտրութեամբ։

Ցանձնաժող[ով]ի անդամներ
Ա. ՄԵՂԱՒՈՐԵԱՆ
ԴԱՐՎԻՇ

15 VII 1908*թ.*

Ց. Գ.— Առաջարկում ենք պահեստապահ նշանակել ամենաապահով մարդոց, որոնց կողմնակի գործ չպէտք է յանձնել ոչ ոստի[կա]նական եւ ոչ ահաբեկչութեան։

6.- Գաղտնապահութեան, ոստիկանական հետապնդումէ պաշտպանուած։
7.- Ընդյատակեայ, կառավարութենէն գաղտնի։
8.- Փամփուշտները։
9.- Պայթուցիկի պատրաստութեան բաղադրիչ նիւթեր։
10.- Բնագրին մէջ ռուսատառ՝ հաշուեցուցակ։

Փաստ. 1540-28

Բ 3.– ՄԻ ՓՈՔՐԻԿ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Հ.Յ.Դ. ԸՆԴ. V ՀԱՄԱԳՈՒՄԼԱՐԻՆ]

1.- 1908 թուի Յուլիս 5-ից մինչեւ 1909 թիւ Մայիս 20, Արեւ[ելեան] Բիւ[րոյի] կողմից յանձնարարուեց շրջել Կովկասի պ. հ. [պահեստ]ները,

1. ստուգել

2. բաժանել իրերը կատեգորիաների, եւ կազմել նոր ցուցակ,

3. միեւնոյն միախայով էր նաեւ ընկ.ներ Թորոսը, Ման. եւ Մատ.։ Ամբողջ շրջանը մի քանի մասի բաժանելով, ես շրջեցի Ապառաժ, Քար եւ Զրաբերդ[11] իւր շրջաններով։

Ապառաժ

1- Պ. հ. [պահեստ]ների դրութիւնը, գաղտնապահութեան տեսակէտից՝ մխիթարական է։

2- Զ[էնք]երի դրութիւնը բաւարար*։

3- Հաշիւի ստուգումը ճիշդ էր, աննշան տարբերութեամբ, որը պէտք է վերագրել սխալմունք համրանքի մէջ։

4- Պահեստապահը իւր պաշտօնի մէջ վստահելի է, բայց անծանօթ գործին։

5- Բաժանուեց կատեգորիաների. երրորդ տեսակը աչքի էր զարնում. բացատրւում է ինքնապաշտպանութեան ստիպողական պահանջով.

6- Չնայած իւր մեծ քանակութեան՝ ծախքերը մեծ չեն եղել։

7- Կազմուեց ընդ. ցուցակ իւր բոլոր մանրամասնութեամբ, որից մի օրինակը իրենց մօտ է, իսկ մէկը յանձնուած է Արեւ. Բիւրօ։

Զրաբերդ

1- Պ. հ. [պահեստ]ների դրութիւնը գաղտ[նապահութեան] տեսակէտից թոյլ։

2- Զ[էնք]երի դրութիւնը ոչ բաւարար։

3- Հաշուի մէջ խոշոր տարբերութիւն իւր նախկին հաշուի համաձայն. այս պակասը բացատրւում է պահեստապահի թուլութիւնից եւ կան կասկածներ անվըստահութեան։ Այդ հանգամանքը ստիպեց հեռացնել պ. հ. [պահեստ]ներից պակասող տեսակը. կան նաեւ կասկածներ այն զինուորների վերայ, որոնք անմիջական գործ են ունեցել այս պահ[ես]տի հետ եւ որոնք այժմ պարապում են զ[էնք]ի վաճառականութեամբ**։

4- Բաժանուեց կատեգորիաների։

5- Նայած իւր քանակութեան եւ արուած իւր գործողութեան՝ ծախքը համեմատաբար շատ էր։

6- Կազմուեց մի ընդհանուր ցուցակ, որից մի օրինակ իրենց մօտ։

7- Պահեստապահը իւր դերի մէջ չէ, բայց ունի գործից տեղեկութիւն։

8- Ունի զ[էնք]երի դրամական խոշոր ապառիկներ, մօտ 2000 ռուբլի։

9- Երրորդ տեսակը իր քանակութեամբ խիստ աչքի էր զարկում. դուրս դրուեց պ. հ. [պահեստ]ներից, ծախուեց մի մասը եւ մի մասն էլ ուղղակի ոչնչացուեց, որի հաշիւը եւ տեղեկութիւնը ժամանակին տրուած է Զին[ուորական] սեկցիային։

Քար

1- Պ. հ. [պահեստ]ների դրութիւնը գաղտնապահութեան տեսակէտից թոյլ է։

2- Զ[էնք]երի դրութիւնը ոչ բաւարար։

3- Հաշուի մէջ խոշոր տարբերութիւն. այդ տարբերութիւնը բացատրւում է ոչ վստահելի մարդկանց ձեռքով կատարած տեղափոխողների եւ պահեստապահի անձնական ֆիզիքական թուլութեամբ, որը մօտ օրերս մեռաւ թոքախտից. յանձնուեց իւր օգնականին։

4- Ունին մեծ քանակութեամբ ցրուած զ[էնք]եր մասնաւոր անձանց մօտ. մարմնի կարգադրութեամբ է եղել այդ ցրումն, եւ այժմ իւրաքանչիւրի հետ մի պատմութիւն կայ. պատմութիւններ՝ որոնցով հետաքրքրուել միեւնոյն է կորցնել ժամանակ. ոչ մի հնարաւորութիւն չկայ ստուգելու իսկութիւնը. բացակայում է որոշ տոկումենտներ։

5- Բաժանուեց կատեգորիաների. II եւ III տեսակները մեծ տեղ է բռնում. բացատրւում է ոչ մասնագէտ մարդկանց միջոցով կատարած գնումով. միեւնոյնը եւ ծայրերի[8], որոնց մէջ կեղծը աչքի է զարկում։

6- Պահեստապահը վստահելի է եւ քիչ շատ հասկանում է գործից։

7- Կազմուեց ցուցակ որից մի օրինակ թողնուած է իրենց մօտ։

8- Երրորդ տեսակի մթերքները դուրս դրուեց պահեստից եւ ծախուեց, որի հաշիւը տեսնել վարի ցուցակիս մէջ։

*) Բաւարար պէտք է ընդունել համեմատական չափով։

**) Զէնքի վաճառականութեամբ պարապում են այն բոլոր զինուորները եւ պահեստապահները, որոնց միջոցով անցեալներում մերոնք գործ են ունեցել։

11.- Ապառաժ, Քար եւ Զրաբերդ՝ կուսակցական ծածկանուններն են յաջորդաբար՝ Դարաբաղ-Սիւնիքի, Ալեքսանդրապոլի եւ Կարսի շրջաններուն։

Մի քանի լրացուցիչներ.— Գաղտնապահութեան բացակայութիւնը բացատրւում է այս ձեւով.— Ինքնապաշտ[պանութեան] ժամանակ, երբ առիթ է եղել աւելի գործ ունենալ պ[ահեստ]ների հետ, դրան աւելացրու այն հանգամանքը որ իրենք իրենց աւելի ուժեղ են զգացել քան կառավարութիւնը, գաղտնապահութիւնը զանց է առնուել եւ տեղերը որ հրապարակի վերայ են եղել, մնացել է մինչեւ վերջին օրերը, թէեւ ձեռք առնուել են մի քանի պալիատիւ միջոցներ[12], բայց դրանք չեն կարող գալիք չարիքի առաջը առնել. հնարաւոր է այդ բոլորը իր ժամանակին յայտնուած է եղել, չի իրագործուել ըստ իւր պահանջի. պատճառ դրան Ղալաքլիսի պ. հ. [պահեստ]ի կորուստը. Սեւ քարի կորուստը բացատրւում է դրանով. դրան պակաս չի նպաստել նաեւ այն, որ գործողութիւններ են կատարուել պ. հ. [պահեստ]ների հետ առանց Զ[ինուորական] սեկցիայի գիտութեամբ։

Գործողութիւններ.— Ծախուեց Զրաբերդի բոլոր երրորդ տեսակին.

չ[ծ]ախուեց Քարի բոլոր երրորդ տեսակին, որի հաշիւը տուտքի մէջ իմ հաշուի.

Տեղափոխուեց Կարինեանին[13] N° 1-ից 10, N° 2-ից 10, N° 10/11 — 2 հատ։

Մուշ (Մուշեղի միջոցաւ)	N° 1-ից 10 հատ,
	N° 1a-ից 3000 հատ
	Ծայրեր[8] 1450 հատ

եւ միեւնոյնին 4-ից, նաեւ զանազան իրեր, որի ցուցակը ներփակ ուղարկում եմ։

Ափ[14] փոխադրուած.—	N° 10/10a-ից —	6287
	N° 1a —ից —	4998
	N° 3a —ից —	1000
Ափ — գումարով		12285 հատ

12.- Անկատար, ոչ արմատական միջոցներ։

13.- Պէտք է հասկնալ՝ Կարին, Էրզրում։

14.- Ափ ծածկանունով ծանօթ էր Արաքսէն հարաւ Յին Զուղայի մօտ գտնուող Ս. Ստեփանոս վանքը եւ անոր պատկանող Դարաշամ գիւղի դաշնակցական կազմակերպութիւնը։ Յոն փոխադրուող զինամթերքը ամենայն հաւանականութեամբ սահմանուած էր օգտագործուելու Պարսկաստանի յեղափոխական կռիւներուն մէջ։

Գ .– ՔԱՐ-ԱԼԻՔ – ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ

Փաստ. 1538-14

Գ 1.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՔԱՐ-ԱԼԻՔԻ ՇՐՋԱՆԻ

Քար-Ալիքի շրջանը ներկայումս կառավարւում է տեղական կազմի միջոցով, որը կազմակերպուած է վերջնականապէս Ցունիսի սկզբներին Ար[եւելեան] Բ[իւրոյ]ի լիազօր նրկայացուցիչ Սիգի[15] *ընտրութեամբ եւ բաղկացած է հինգ ընկերներից։ Դրանցից միայն մէկն է երկու տարի շարունակ գործի մէջ եւ տեղեակ շրջանի հանգամանքներին, մէկը հրաւիրուած է անցեալ Նոյեմբեր ամսից իսկ միւս երեքը մեր նախկին գործող ընկերներից են եւ կազմի մէջ մտել են միայն Ցունիսի սկզբներին։*

Քար-Ալիքի սահմանները տարածւում են Հիւս[իսից] մինչեւ Ախալքալաք, արեւելահիւս[իսից] մինչեւ Դիլիջան-Շամուտ[16]*, արեւելա-հարաւից մինչեւ ապարանները, հարաւից մինչեւ Սարդար[ապատի] դաշտը, իսկ արեւմուտքից Ախուրեան գետը։ Այս ընդարձակ տարածութեան վրայ ապրում է մօտաւորապէս 150,000 ազգաբնակութիւն իր ծով կարիքներով եւ ծայրայեղ բռնութիւնների մատնուած։ Ազգաբնակութեան մեծագոյն մասը գիւղացիութիւնն է, որ կուլտուրապէս յետ մնացած եւ հողի սակաւութեան պատճառով տնտեսապէս հիւծած է։ Այդ տեսակէտից գաւառից ստացուող տեղեկութիւնները ոչինչ մխիթարական բան չեն խոստանում։ Երբեմն Անդրկովկասի շտեմարան համարւող Շիրակը այսօր ենթակայ է պարբերական քաղցի եւ առանց պետական օժանդակութեան անկարող է պահել իր գլուխը։ Հողը շատ սակաւ է, եղածն էլ մշակում են հին ձեւով, որովհետեւ շիրակեցին խարխափում է տգիտութեան մէջ։ Տնտեսական անկման թէեւ որոշ չափով հետեւում է բարոյական անկումը, բայց միեւնոյն ժամանակ նկատելի է, որ այս հանգամանքը քիչ չէ ազդում նաեւ նրա մտածելակերպի վրայ։ Նա լաւ է զգում, որ ժամանակները փոխուել են, փոխուել են նաեւ ապրուստի պայմանները, որ հարկաւոր է մի ելք գտնել այս ծանր կացութիւնից դուրս գալու համար։ Թէեւ այսպիսի մտքերը քէրին են զբաղեցնում, միայն սակաւաթիւ երիտասարդութեան շրջաններում երբեմն միայն լսւում են, որ ժողովրդի ցաւոտ վէրքերին դարման չի լինի կառավարութեան կողմից, այլ այդ հոգսը ամբողջապէս պիտի ծանրանայ իրան՝ ժողովրդի վերայ եւ բաւարարութիւն կը ստանայ նրա ըմբոստ հոգու ընդվզումով եւ յեղափոխական ճանապարհով։ Կեանքն իր պահանջներով ինքնին տրամադրել էր նրան դէպի վերջին ուղին։ Հարկաւոր էր օգտուել այդ հանգամանքից եւ պրոպագանդի միջոցով աւելի ցայտուն գծերով պատկերացնել կեանքն ու նրանից բխած պահանջներին բաւարարութիւն տուող միջոցները — գիւղացիական միութիւնները՝ անարդարութիւնների, շահագործութիւնների եւ վաշխառութիւնների դէմ մաքառելու համար։ Զգալով այդ պահանջը եւ իր անդամների մէջ չգտնելով ազատ պատրաստի մարդ պրոպագանդի համար, Ալիքի մարմինը 1907 Նոյեմբերին դիմեց Ար[եւել]եան Բ.ի ընկերներին եւ խնդրեց այդ գործի համար յարմարաւոր մարդ։ Գտնուեց այն յանձին Ճ-ի, որը դժբախտաբար ոչ մի անգամ չայցելեց գիւղը — թէեւ մարմինն ստիպուած եղաւ մի քանի ամիս իր սուղ միջոցներով պահել նրան։ Այսպիսով շրջանի նկատմամբ այս փոքրիկ անյաջող քայլից յետոյ ոչինչ չէ կատարուած մինչեւ այժմ։ Շնորհիւ այս եւ ռէակցիայի սաստիկ ուժեղանալուն գիւղն ամբողջովին ընկել է յեղափ. տեսակէտից եւ իր թայֆայական անձնական հաշիւներին բաւարարութիւն տուած լինելու համար, ոչ միայն չի արհամարհում նրան, այլ եւ կառավարութեան ձեռքին գործիք դառած պատրաստ է ամենայն տեսակ խայտառակութեան եւ խուլիգանութեան։ Այսպիսի ձախորդ պայմաններում զարմանալու էլ չէ, որ գիւղական վաշխառուն, կուլակը գիւղի միակ տէրն է եւ ամէն մի հասարակական գործ, լինի դա դպրոցական, հարկաբաշխական, հողաբաժանութեան, կամ նոյնիսկ գիւղական ամենաստորին պաշտօնեաների ընտրութիւնը վճռւում է դրանց շահերի տեսակէտից։ Կան գիւղեր, որտեղ տասնեակ տարիներով հողաբաժանութիւն չի կատարւել, գիւղական ազդեցիկները, տարիների ընթացքում յայտնի եւ անյայտ միջոցներով սեփականացրել են համայնական հողերի մեծ բաժինը, իսկ կոռ ու բէկեարի ծանրութիւնը դեռ եւս շարունակւում է մնալ իր ամբողջ ծանրութեամբ գլխաւորապէս հողազուրկ եւ սակաւահող մեծամասնութեան վերայ։ Այս ողբալի պատկերն ընդհանուր է — ամբողջ շրջանի նկատմամբ մխիթարական երեւոյթներն հազուագիւտ են։*

Միակ, բայց փոքրիկ մխիթարական երեւոյթը այդտեղ այն է, որ վերջերս կարծէք մեր գիւղացիք զգացել են համագործակցութեան կարեւոր նշանակութիւնը իրանց տնտեսական կեանքում։ Կոոպերացիան սկսել է մուտք գործել նաեւ հայ գիւղը. բացի փոխատու խնայողական բանկից , Թոմարտաշ գիւղում մի խումբ երիտասարդների ջանքերով ինքնաբերաբար հիմնուել է սպառողական մի խանութ, որը թէեւ սկզբում հալածանքի եւ արգելքի էր ենթարկւում հարուստների դըրդմամբ տեղական պրիստաւի[17] *կողմից, բայց վերջերս հիմնադիրներին յաջողուեց հաստատել տալ խանութի կանոնադրութիւնը եւ գործը դնել օրինաւոր հիմքերի վերայ, որը արդէն որոշ ժողովրդականութիւն է վայելում գիւղացիների շրջանում։*

Կազմակերպչական տեսակէտից այժմ մեր շրջանի բոլոր գիւղերը ոչինչ չեն ներկայացնում իրենցից. կան միայն այստեղ այնտեղ երիտասարդ անհատներ, որոնք իբրեւ մեր նախկին գործուն ընկերները չարունակում են կրել իրանց վերայ կուսակցութեան անունը, սակայն առանց գործնականապէս ցոյց տալու իրանց ի՞նչ լինելը։ Վերջերս միայն, շնորհիւ ամէն կողմից գլուխ բարձրացրած հալածանքների, մեր նախկին ընկերներից ոմանց մէջ ցանկութիւն առաջացաւ մօտենալու նորից կազմակերպութեան այն էլ լոկ միայն հովանաւորութիւն գտնելու դիտաւորութեամբ։ Ցանկալի կը լինէր ի հարկէ շահագործել այս հանգամանքը, սակայն տեղական կազմը անկարող է եղել այդ ուղղութեամբ գիւղերում որեւէ քայլ անելու։ Ինչ վերաբերում է քաղաքին, պէտք է ասենք, որ այստեղ գոյութիւն ունէին մի քանի արհեստակց. միութիւններ եւ գործակց. ընկերութիւն։ Սրանց մտաւոր առաջադիմութեան նկատմամբ դարձեալ այնքան քիչ է արուած, որ կեանքի ձախող պայմանների շնորհիւ փոխանակ առաջադիմելու, քայքայւել ու անհետացել են։ Ամէնից լաւ եւ ուժեղ կենդանութեան նշաններ էին ցոյց տալիս գործակց. միութիւնը, դերձակների բանուորները եւ մասամբ էլ կօշկ[ակարների] բանուոր[ական] միութիւնը։ Վերջինս իր գործադուլով առաջ բերեց մի ահագին չփոթութիւն եւ անյաջողութեամբ վերջ դրեց նրա գոյութեան։ Կային հաց[թուխ] բանուորների, նալբինների, մխչիների եւ դեօգիջիների միութիւնները — մանաւանդ վերջին երեքը — իրանց կեանքով մեծ հոգսեր էին կազմի համար։ Ամբողջ տարուայ ընթացքում նրանք ունեցել են հազիւ մի քանի ամիս խաղաղ կեանք. մնացած ժամանակը ամբողջովին նուիրած է եղել գործատէրերի եւ իրանց մէջ ծագած վէճերի, որ ի դէպ ասել կազմի դերը բանուորական շարժման մէջ լաւ չըմբռնելու համար — ամէն մի միջնադէպի համար դիմում էին անմիջապէս կազմին, թէեւ ունէին իրենց վարչութիւնները եւ խորհուրդը։ Երբեմն հանգամանքներն այնպէս են բարդուել, որ ստիպուած է եղել մարմ[ինը] մարդ հրաւիրելու Բ[իւրոյ]ից միջնադէպին վերջ տալու համար, ինչպէս այդ եղաւ 1908 թ. վերջերին։ Ար[եւելեան] Բ[իւրոյի] ներկայացուցիչը հազիւ կարողացաւ խաղաղ վախճան տալ այս անհանգիստ վիճակին, թէեւ երկու ամիս յետոյ նոյնը նորից բարձրացաւ եւ այս անգամ մեր մասսան ուլտիմատում դրեց — կամ բռնի ուժով բաւարարութիւն տալ եւ զսպել գործատէրերին կամ թոյլ տալ շարունակելու իրենց նախկին յարաբերութիւնը գործատէրերի հետ, որ նրանց հայեցակէտով աւելի լաւ էր քան կազմակ. հովանու տակ մտնելը։ Այսպէս տարուայ վերջին այդ խմբերն էլ հեռացան եւ սրանց աշխատավարձը պակասեց 20-25%։ Բանուորական այս անյաջողութիւնները ունեն իրանց խոր եւ յայտնի պատճառները. նախ խոշոր չափով աչքի է ընկնում տեղական բանուորական մասսաների անգիտակ եւ անպատրաստ լինելը, բանուորական շահերի եւ նրանց պաշտպանութեան միջոցների սխալ ըմբռնումը։ Պակաս բաժին չունին այստեղ նաեւ բանուորական գործի ղեկավար ընկերները, որոնք մեծ մասամբ եղել են անպատրաստ եւ գործին թեթեւ կերպով նայող անհատներ։ Բանուորական միութիւնների նպատակը հասկացուել է շատ նեղ մըտքով եւ կոպէկային գձուձ հաշիւներից այն կողմը չի անցել։ Հանդիպելով իր վարած տնտեսական կռիւների մէջ, որը արտայայտուել է միմիայն գործադուլներով եւ աշխատավարձի աւելացման պահանջով, խոշոր արտաքին արգելքների եւ նոյնիսկ ոստիկանական հալածանքների, բանուորութիւնը իր անյաջողութիւնների պատճառը անկարող է եղել ճիշտ կերպով ըմբռնելու. աւելին կ'ասեմ, այդ խնդրով նա չի զբաղուել եւ նրան չեն էլ զբաղեցրել։ Քաղաքական խնդիրների, աշխատաւորական եւ գործատէրի շահերի հակադրութեան, առաջինի ի սպառ իրաւազուրկ եւ երկրորդի հովանաւորեալ լինելու, ընտրողական ցենզի, մամուլի, խօսքի հաւաքումների եւ միութիւնների ազատութիւնը կաշկանդուած լինելու եւ դրանց դրդապատճառների մասին մեր բանուորութիւնը ոչինչ, կամ համարեա ոչինչ չգիտէ։ Աւելորդ չեմ համարում աւելացնել նաեւ այն, որ բանուորական գործին խոշոր չափով արգելք են հանդիսացել նաեւ մեր ընկերների զանազան խմբակները, որոնք սկզբունքով դէմ լինելով աշխատաւորական կռուին, օգտուել են բանուորների ամէն մի սխալից, բռնի ուժ են գործ դրել նրանց վրայ եւ համարեա բոլոր դէպքերում պաշտպան են հանդիսացել միմիայն գործատէրերին։ Ալիքի գործի մէջ աչքի զարնող տեղ է գրաւում կար ու ձեւի կանոնց խմբերի կազմակերպութիւնը ու նրանց գործադուլը։ Այս դէպքում էլ կազմ. մարմինը չտապողութեամբ իր կէտ նպատակը չէ իրագործել. գործադուլի դիմումն այնքան շտապով է լինում, որ փոքրիկ անյաջողութիւնից առաջանում է մասսայական հիասթափութիւն եւ որ գլխաւորն է, կազմակերպութեան ուժի անկման ապացոյց, որպիսին ծանր արտայայտուեց միջոցների նկատմամբ։ Համեմատաբար իրենց դիրքի վերայ մնացին եւ միմիայն գործ. միութիւնը եւ քաղ. «Ժայռ» խումբը, որոնք իրանց մէջ ունենալով անհամեմատ աւելի ինտելիգենտ անհատներ, պահպանեցին կեանք եւ կենդանութիւն, որը վերջին սարսափների ընդհանուր ազդեցութեան տակ բաւականին թուլացաւ։

Գործակատարների միութիւնը վերջերս համարեա քայքայուելու նշաններ էր ցոյց տալիս։ Կանոնաւոր ժողովներ չէր կայանում, հաշուետուութեան համար ընտրուած հաշուետեսները մի ամիս աւելի ձգձգում են եւ չնայած յաճախակի դիմումներին թերանում են ի-

15.- Սիգ՝ ծածկանունն էր Սիմոն Վրացեանի։

16.- Շամուտ՝ ծածկանունն էր Դիլիջանի։

17.- Պրիստաւ՝ ցարական (գաւառական) ոստիկանապետ։

րանց տարբերական պարտականութիւնները կատարելու մէջ։ Միւս կողմից էլ գործակատարների մէջ առաջացել է մի նոր հոսանք, որը պահանջ է դնում լուծել միութիւնը եւ դրամարկղում եղած մօտ երեք հարիւրը բաժանել հաւասար իրանց մէջ։ Ցաւօք սրտի պիտի ասել որ այս հոսանքի գլուխ են կանգնած գիտակից համարուածներից ոմանք, նախկին վարչութեան անդամներ, որոնք չահագործում են աւելի թոյլ եւ անգիտակից ընկերների տրամադրութիւնը ի վնաս այն գործի, որին իրանք երբեմն նուիրուած են եղել։

«Ժայռ» խումբը նպատակ էր դրել պատրաստել իր միջից գործին պիտանի քարոզիչներ եւ գործնական մարդիկ, որ ի դէպ աւելի գոհացուցիչ չափով տարաւ իր պարտաւորութիւնը, թէեւ կարող էր անհամեմատ աւելի բարձր լինել։ «Ժայռ» խումբը բաղկացած է 25-30 հոգի ինտելիգենտ անձերից եւ մինչեւ անցեալ Ցունուարի վերջերը ունենում էր կանոնաւոր հերթական ժողովներ, շաբաթական մի անգամ, որտեղ զբաղւում էին կուս. ծրագրի եւ աշխարհահայացքի լուսաբանութեամբ. մի երկու անգամ այդ խնդիրների շուրջը կարդացուցին խմբի յանձնարարութեամբ զեկուցումներ եւ ռեֆերատներ, որոնք ապա ընդհանուր քննութեան առարկայ էին դառնում։ Ցունուարից յետոյ երբ Կովկ[ասում] ամէնուրեք հալածանքները ուժեղացան, դադարեցին նաեւ «Ժայռ» խմբի կանոնաւոր ժողովները, որից յետոյ դժուարացաւ եւ նրա անդամավճարների գանձման գործը։ Այդ խմբի միջոցները ուժեղացնելու համար անցեալ տարի ձեռնարկուեց ներկայացումներ եւ երեկոյթ, որոնք այնքան էլ յաջողութեամբ չպսակուեցին ընդհանրապէս ժողովրդի դէպի կազմ[ակերպութիւն]ը վատ տրամադրուած եւ տնտեսապէս քայքայուած լինելու պատճառով։ Ժողովրդի տրամադրութեան գլխաւոր պատճառն էլ ըստ նրա բացատրութեան, այն էլ, որ կազմ[ակերպութիւնը] ընդունելով նոր ծրագիրը եւ առաջ մղելով աշխատաւորական վարդապետութիւնը, մանաւանդ Ալիքի պէս տեղում, գրգռում էր եղբայրն եղբօր դէմ, մոռնալով իբր թէ ամենամեծ իտէալը — Տաճկահայաստանը — թէեւ պիտի ասել, որ այս բացատրութիւնը բռնազբօսիկ էր — նրանց վատ տրամադրել էր շահերի ընդհարումը եւ այն, որ նախկին տարիներում իրանց դաշ[նակցական] համարուողներին այժմ դուրս են վռնդել իբրեւ աւելի կարողաւոր նիւթականի կողմից եւ բանուորականութեան հակառակորդներ։ Բայց ամէնից շատ դէպի վատն է թեքել ժողովրդի տրամադրութիւնը 1907 թ. բ. վաճառականի առեւանգումը, որը կատարուած լինելով կուս. երկարամեայ անցեալ ունեցող ընկերների ձեռքով խոշոր հարուած հասցրեց կուս. պրեստիժին, թէեւ երիտասարդութեան շարքերում յաճախ են լինում այդպիսի ձեռնարկները խրախուսող կարծիքներ եւ նոյնիսկ դատապարտում են կուս. բարձր մարմինները այդ գործին միջամտելու եւ յանցաւորներին դատելու համար։

1908 թ. Ալիքում գոյութիւն ունէր մարտ[ական] խումբ, որի անդամները ընտրուած էին արհ. միութիւնների միջից։ Այդ խումբը մօտաւորապէս կազմուած էր 20 հոգուց, Պանդխտեանի ղեկավարութեամբ։ Ամբողջ ուժն ամիս պարապեց նա իր խմբի հետ, վարժեցնելով նրանց զին. տարբերական պատրաստութիւնների, մարմնամարզ[ութեան] եւ զէնք բանացնելումէջ։ Այդ խումբը կարիք եղած դէպքում տալիս էր մարդիկ զանազան պարտաւորութիւններ — փոխադրութիւն եւ այլն կատարելու։ Նա մի անգամ խմբով դուրս է գնացել վարժութեան եւ փորձի։ Այդ խմբի ղեկ-ուսուցիչը հայրենիք վերադ[առնալու] պատճառով խումբը մնաց առ ժամանակ առանց մարզիչի, իսկ սրանից յետոյ վրայ հասան ընդհ. հալածանքի օրերը եւ նա էլ ինքն ըստ ինքեան մնաց անգործ — նուիրուելով իրանց անձնական գործերին — արհեստներին։ Զինական գործն ու պահեստը վարում էր մինչեւ իր գնալը Պանդ[խտեանը] ու կազմի անդամ մէկը, իսկ սրանից յետոյ արդէն վարում էր զին. սեկց[իայի] անդամ Պ., որ կանոնաւորեց, տեսակների բաշխեց, հաշուները ի մի ամփոփեց եւ Ար[եւելեան] Բ[իւրոյի] որոշմամբ բաւական բան կարգի մտցրեց։ Նա վարում էր նաեւ վրէժոտ գործերը — որի նկատմամբ շատ քիչ բան է արել Ալիքը։ Թէեւ սկզբում յոյս կար մեծ նպաստի։ Այս էլ հանգամանքներից, բարդութիւններից բխած արգելք էր։ Թէ զէնքի եւ թէ դրամ. ապառիկների վերաբերմամբ դիմումներ են եղել քանիցս զուտ ընկերական միջոցներով, բայց որովհետեւ այդ միջոցներն էլ նպատակի չհասցրեց, ուստի որոշուեց դիմել զին. ուժի, որ նոյնպէս անգործադրելի մնաց առաջացած քաղաքական պայմանների եւ դրամ չլինելու պատճառով։ Դրամականի պատկերը պարզուում է այն համեմատութեամբ որ ներկայացուում է, իսկ ինչ վերաբերուում է կազմակ[երպութեան] մէջ մասնակցողների թուին, այն հասնում էր մօտ 800 մինչեւ կազմալուծումը։ Ընդհանուր առմամբ կազմ. գործի թուլանալուն մեծ զարկ են տուել քաղաքական ռէակցիան, որ շատ է ազդել ոչ միայն ժողովրդական մասսաների, այլեւ ինտելիգենտ, երբեմն գործով տարուող անհատների վերայ։ Վերջիններից ոմանք յուսահատուել են, ոմանք յոգնել կամ երկիւղից մի կողմ են քաշուել, ոմանք էլ շատ յայտնի պատճառներով հակառակ հոսանքի մէջ ընկնելով թշնամական դիրք են բռնել դէպի կազմը։

Կազմի գործով բանտ նստածների մասին այս բանը միայն կարելի է ասել, որ խուզարկութիւնները եւ ձերբակալութիւնները մեր քաղաքում չստացան այնպիսի լայն չափեր, ինչպէս որ Կովկ[ասի] միւս հայաշատ վայրերում։ Մայիսի մէջ ձերբակալուեցին միայն քաղաքում երկու հոգի Ց. Ղ. եւ Վ. Ա., որոնք այժմ ազատ են արձակուած. խուզարկութեան ենթարկեցին նաեւ մի քանի այլ բնակարաններ, սակայն առանց հետեւանքի։ Այդ կողմից աւելի խիստ վերաբերմունք եղաւ գաւառի գիւղերից մի քանիսում, որտեղ խուզարկութիւններն ու ձերբակալութիւններն աւելի մեծ ծաւալ ստացան։ Այժմ գաւառական բանտում նստած են մեր ընկերներից։ Վ. Նալբ. պահեստի գործով, երբ[այրներ] Վանս եւ Արտեմ պահեստապանները, որոնք արդէն դատապարտուած են Սիբիր մշտական աքսորի, Ջերունչ[?] գիւղից 7 հոգի դատւում են կազմ. դատավարութեան գործով մի սպանութեան վերաբերեալ. վերջերս արձակուած են հոռոմցիներ եւ գիւզալդարացիներ մօտ 10 հոգի, որոնք նստած էին հողաբաժանութեան վերաբերող խնդիրների համար, իսկ մի քանիսը այժմ քննութեան տակ են։ 1907 թ. ձերբակալուել ու ապա աքսորուել են Վարդանը, Եկորը եւ Գրիշը, որը փախել է աքսորից։ Անցեալ տարի Անտառապատում[19] կատարուած մի սպանութեան համար դատապարտել են տաժանակիր աշխատանքի Քոչոն եւ մի այլ ընկեր։

Մի քանի խօսք էլ Ընդհ. Ժողովի համար եղած պատրաստութիւնների մասին։ Ի նկատի ունենալով, որ այս ամառ պիտի գումարուի Ընդ. Ժող. տեղական մարմինը դեռ Փետրուարից մտածում էր գումարել Շրջանային ժողով, որտեղ պիտի մասնակցէին քաղ. խմբերից եւ բան[ուորական] միութ. ամէն 30 հոգուց մի մի ներկայացուցիչ եւ գիւղերից հրաւիրուած անհատ ընկերները, բայց հանգամանքները այնպէս դասաւորուեցին, որ այս ցանկութիւնը իրագործելու հնարաւորութիւն չեղաւ։ Վերջերս միայն հնարաւոր եղաւ Ա[րեւելեան] Բ[իւրոյ]ի ներկայացուցիչ Ս-ի ներկայութեամբ կայացնել փոքրիկ խորհրդակցութիւններ, որտեղ բացի տեղական մարմնից մասնակցում էին քաղ[աքի] ընկերներից մի քանի հոգի։ Այդ ժողովների քննութեան նիւթն էր Ընդ. Ժող. դրուելիք հարցերի պատասխանները։ Հազիւ հնարաւոր եղաւ այդ խնդիրներից մի քանիսը ծեծել եւ եզրակացութիւններ դուրս բերել որը ստորեւ առաջ ենք բերում։

1. Դիտողութիւնները ցոյց տալիս, որ թուրքերի մէջ նկատւում է զինումն, որի համար գոյութիւն ունի յատուկ կազմակերպութիւն, որը հաւաքում է այդ նպատակով դրամական միջոցներ, ի նկատի առնելով, որ հայ-թուրքական յարաբերութիւնները վերջնականապէս դեռ չեն հարթուել, որ թուրք աղա-բէգ-խանական դասը միշտ էլ դժգոհ է հայերից, մանաւանդ հայ բուրժուազիայից եւ առիթներ է որոնում նրան տապալելու, որ կառավարութեան ներկայ քաղաքականութիւնը հայերի նկատմամբ միշտ էլ ընդունակ է պրովոկացիոն դեր խաղալու, անկարելի չէ հայ-թուրքական նոր բարդութիւնների առաջանալը։ Այդ պատճառով Ալիքի մի խումբ (8 հոգի) ընկերների ժողովը կարեւոր է գտնում, որ այդ հարցը քննութեան առնուի առաջիկայ Ընդհանուր Ժողովում։

2. Քննութեան առնելով հասարակական-կուլտուրական հաստատութիւններին մասնակցելու հարցը, կարեւոր համարուեց, որ կուսակցութիւնը կազմակերպուած եւ ակտիւ կերպով մասնակցի բոլոր այն հաստատութիւնների կեանքին, որոնք մեր աշխար[հա]-հայեացքի տեսակէտից յառաջադիմական են։ Այդպիսի հաստատութիւն է ներկայումս եւ կաթողիկոսական հաստատութիւնը իր քաղաքական-կուլտուրական դերով մինչեւ այն ժամանակ, երբ այդ ֆունկցիաները յանձնեն ժողովրդին։ Այդ պատճառով պէտք է մասնակցել կաթողիկոսի ընտրութեան եւ նրա գործունէութեան վերայ հսկողութիւն ունենալ (7 ձայնով)։

Մէկ ընկերի կարծիքով կուսակցութեան մասնակցութիւնը հասարակական-կուլտուրական կեանքին մանրացնում է նրան, թուլացնում է նրա յեղափոխական թափը։ Այդ պատճառով հաս.-կուլտ. կեանքին կուսակցօրէն մասնակցիլը պէտք է մերժել եւ այդ թողնել անդամների ազատ կամքին։ Միւս կողմից մեր մասնակցութիւնը կաթողիկոսական ընտրութեան բարձրացնում եւ ամրացնում է թէ կաթողիկոսի եւ թէ կղերականութեան նշանակութիւնը ժողովրդի աչքում եւ դրանով խոչընդոտ հանդիսանում մեր հիմնական նպատակին։ Դրա համար կաթողիկոսի ընտրութեան չպէտք է մասնակցել (1 ձայն)։

3. Քննութեան առնելով Ռուսաստանի ներկայ քաղաքական մոմենտը, ժողովը միաձայն որոշեց յանձնարարել մեր բարձր մարմնին նախաձեռնող հանդիսանալ Ռուսաստանի յեղափոխական եւ ընդդիմադիր տարրերից մի միջկուսակցական խորհրդաժողով գումարելու՝ գործակցութեան ընդհանուր տակտիկա մշակելու նպատակով։

4. Միաձայն որոշուեց ընդունել սկզբունքով պետական եւ մասնաւոր գոյքերի գրաւումը կեդրոնացնելով գրաւման իրաւունքը կուսակցութեան բարձրագոյն մարմնի ձեռքը։

5. Ի նկատի ունենալով մեր գիւղերի ներկայ իրականութիւնը, որոշուեց առանձին զարկ տալ գիւղերում կոոպերացիային եւ գրաւոր-բանաւոր պրոպագանդին գիտակցութիւն առաջ բերելու եւ հաւաքական աշխատանքի վարժեցնելու նպատակով։ Կազմակերպել վիճակագրական տեղեկութիւնների հաւաքումը գիւղերում։

6. Բանուորական քաղաքականութեան մէջ լինել զգոյշ ու չափաւոր. հաշուի առնել տեղի ու ժամանակի պայմանները։ Արծարծել բանուորութեան մէջ կոոպերացիայի գաղափարը, լայն պրոպագանդա վարել, բանուորութիւնը հարբեցողութիւնից եւ նման ախտերից յետ պահելու նպատակով։ Մեր բանուոր[ական] կազմակերպութիւնների մէջ ուրիշ կուս[ակցութիւնների] անդամների չեն ընդունում։ Այդպիսիներին՝ փոքրամասնութեան դէպքում կազմել խմբակներ, որոնք մեր միութիւնների հետ որոշ յարաբերութիւնների մէջ կարող են լինել։

Զեմստուոյին[20] եւ առ հասարակ կառավարութեան ռեֆորմներին այնքան հաւատ չպէտք է ընծայել եւ պէտք է միջամտել միայն մեր ագիտացիայի նպատակով շահագործելու համար։

Ի դիմաց Ք-Ալիքի ընկերների
ՄԱՆՍՈՒՐ

26/VII 909 թիւ Ալիքում

19.- Անտառապատ՝ ծածկանունն էր Ղարաքիլիսայի, ներկայ Վանաձորի։

20.- Զեմստուս՝ տեղական ինքնավարութեան խորհուրդ։

Դ.– ՆԱԻԱՀԱՆԳԻՍ – ՊԱԹՈՒՄ

Փաստ. 1538-4

Դ 1.– Հ.Յ.Դ. VI Կ. ԿՈՄԻՏԷԻ [ՊԱԹՈՒՄ] ՀԱՄԱՌՕՏ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

1907 Թ. Յունուարից մինչեւ 1909 Թ. Յունիս

Նաւահանգստի[21] *արդի Կ. Կ.ն* 1908 *Թ. Յունուար* 1-*ից ստանձնում է կուսակցութեան գործերը ամենածանր պայմանների մէջ։ Նախկին մարմինը միանգամայն քայքայուած դրութեան մէջ էր, որի պատճառով կազմալուծուած վիճակի մէջ էր նաեւ ամբողջ շրջանը։ Նոր վերջացած թուրք-հայկական անմիտ կռիւների յիշողութիւնը թարմ էր, որոնք թողել էին իրենց աւերիչ ազդեցութիւնը հայկական իրականութեան, մասնաւորապէս մեր կուսակցութեան վրայ։*

Դաշ. IV-րդ Ընդհանուր Ժողովը հնչեցրել էր արդէն իր հեղինակաւոր ձայնը. դժգոհ տարրերի, մութ ուժերի, մամուլի անխնայ յարձակումների պատճառով մեր շարքերում սկսուել էր զտման պրոցեսը։ Հեռանում էին անվստահելի, բախտախնդիր տարրերը, հեռանալիս իւրաքանչիւրը կարծես պարտք էր համարում մի վնաս, մի հարուած հասցնել Դաշնակցութեան։ Մեր կուսակցութիւնը ամենավտանգաւոր ճգնաժամն էր ապրում. նա պիտի խմէր դառնութեան բաժակը մինչեւ յատակ... Միհրանական ռէակցիոն շարժումը պարարտ հող էր գտել մասնաւորապէս Նաւահանգստում, որովհետեւ հայ ազգաբնակչութեան, մանաւանդ աշխատաւորութեան ստուար մասը կազմում էին տաճկահայերը։ Այդ խուլիգանական շարժման պատճառով առաջ էին եկել զանազան ինտրիգներ ու թայֆայական կռիւներ նոյնիսկ մեր շարքերում։ Ռուսաստանում ընդհանուր յեղափոխութեան պարտուիլը, կառավարութեան միապետական բռնակալ ռեժիմի արագ աճումը, տնտեսական ընդհանուր ճգնաժամը, անյաջող գործադուլները, գործարանների փակումն առաջ էին բերել լքումն. միւս կողմից սանձարձակութիւն եւ բարքերի ապականումն։ Կ. Կ.ի մարմինը քայքայուած էր. գործերը մի կերպ տանում էին Ղարիբ II *եւ վերջերս էլ Արմէն։ Վերջինիս հեռանալուց յետոյ* VI *Կ. Կ.ի ընկերներից ոչ ոք չի մնում Նաւահանգստում. դրամարկղը* 173 *ռ. գումարով, արխիւը եւ կնիքը յանձնւում է ընկեր Որսկանին, որ նոյն Կ. Կ.ի օրով* 1906*-ի վերջերին հրաւիրուած էր իբր ազատ ընկեր սուրհանդակի գործով եւ պահում էր դրսի հետ յարաբերութիւն։ Մի քանի ամիս Կ. Կ.* de facto *գոյութիւն չի ունենում. շրջանի գործերը վարում են Մ[եծ] Ք[աղաք]ից ժամանակաւոր եկած ընկերները եւ միացած տեղական ընկերներին սկսում են բանուորների մէջ միութիւններ կազմակերպել։ Փոխարինաբար գալիս են ընկերներ Շարաֆ, Ա. Դարբինեան, Քոչ եւայլն. սրանց անդուլ ջանքերով կազմակերպւում է պրոպագանդիստների սեկցիա, որը սուղ ժամանակում հնարաւորութիւն չի ունենում բաւարար պատրաստութիւն ձեռք բերել եւ օգտակար դառնալ մեր անգիտակից մասսային։ Վերոյիշեալ ընկերները կազմակերպում են հին, կիսաքայքայուած խմբերից արհեստակցական եւ բանուորական միութիւններ։ Միայն Նաւահանգստում քայքայուած խմբերի թիւը* 96 *էր* 1500 *անդամներով։*

Գործարաններում եւ արհեստակցական աշխատանոցներում միութիւնների կազմակերպութիւնը աջողութիւն է գտնում, իսկ մնացած մասերում, մասնաւորապէս շոգենաւային եւ այլ արտելների[22] *մէջ դանդաղում են ու խոյս տալիս կազմակերպուելուց գլխաւորապէս տգիտութեան եւ թայֆայական խժդժութիւնների պատճառով։ Սակայն բանուորների այս մասը միանգամայն հեռու լինելով Դաշնակցութեան աշխարհահայեացքի պարզ տարրերի գիտակցութիւնից, միաժամանակ իրենց համարել են հին, իսկական դաշնակցականներ։ Սրանք էլ, ի վերջոյ համաձայնում են մտնել միութիւնների մէջ Դաշնակցութեան հովանաւորութիւնը վայելելու համար. եւ որպէսզի բացասական եւ վնասակար տարր չդառնան, ընկերները սրանց եւս ակամայից կազմակերպում են դաշնակցական միութիւնների մէջ։*

Դիտուած է, որ թէ բանուորներին եւ թէ արհեստակցական միութիւններին առաջնորդել է առաւելապէս տնտեսական շահը եւ դրանով պիտի բացատրել այն հանգամանքը, որ գալիս համախմբւում էին նոյնիսկ օտար ազգի աշխատաւորներից Դ-եան շուրջը՝ տարուած նրա հմայքից-ոյժից եւ համոզուած, որ նա միայն յաջողութեամբ կարող է իր պահանջներին գոհացում տալ, ուստի շարունակ գործադուլների պահանջներ են դրել. եղել են դէպքեր, որ Դաշնակցութեան կողմից գործադուլային պահանջներն անյարմար եւ ոչ տեղին համարելով՝ մերժուել են։ Այդպիսի դէպքերում օտարազգի բանուորները հեռացել են Դ-ից. անշուշտ դեր է խաղացել եւ այն հանգամանքը, որ նկատել են Դաշնակցութեան հմայքի նսեմանալը. աւելի ազդել է վրացի Մ[ոցիալ] դ[եմոկրատ]ների անդուլ պրոպագանդան, թէ Դաշնակցութիւնը բուրժուական կուսակցութիւն է եւ բանուորներից հաւաքած կոպէկներով նա ջանում է իր ազգային նպատակներն իրագործել։

Մեր միութիւնները մասնաւորապէս շոգենաւային եւ նման արտելներում աշխատողները, մանաւանդ բուն երկրացի՝ տաճկահպատակները ընդհանրապէս խոյս են տուել տնտեսական եւ քաղաքական գործադուլներից ու պահանջներից, գլխաւորապէս այն պատճառով, որ Մ.դ. վրացի եւ ռուս բանուորները խարդախութեամբ եւ տմարդօրէն գրաւել են մերոնց տեղը (օր. Փոթի, Օտեսա եւայլն)։ Գործարանային աշխատանոցներում աշխատանքի կամ գործադուլ յայտարարելու պահանջներով արտայայտւում էին մասնաւորապէս կովկասեան գիւղացի բանուորներ, որոնք իրենց պահանջները մերժելու եւ գործարանը փակուելու դէպքում կարող էին իրենց տուն վերադառնալ եւ մի կերպ գլուխ պահել։ Տաճկահայ բանուորները գործարանի հաւանական փակումից վախենալով եւ չունենալով առաջինների յարմարութիւնը՝ սուր պահանջներից խուսափել են։

IV Ընդհանուր Ժողովի գումարման միջոցներին Նաւ[ահանգստ]ում տեղի են ունենում տխուր դէպքեր տնտեսական հարցի շուրջը. դրանք են.

1- Մեր մարտիկ եւ յուսալի ընկեր Սիմէոնի եւ եղբօր՝ Յովհաննէսի սպանութիւնը շահագրգռուած վրացի, թուրք բանուոր խուժանի կողմից. վրէժ հանելու նպատակով մեր տղաները սպանում են նաեւ Բ. օրերին երեք [?] *վրացի, որոնցից մէկը լինում է մի անմեղ պրոպագանդիստ։ Սրւում են հայ-վրացական յարաբերութիւնները. առաջ գալիք վտանգը խափանելու համար կազմըւում է միջ կուսակացական մի մարմին տեղում եղած կուսակցութիւններից, որը իր հրատարակած թռուցիկներով վերջ է դնում թշնամական յարաբերութիւններին եւ մշակում միջոցներ ապագայում նման դէպքերի առաջն առնելու։ Միջոցներից մէկն էր, որ ընկերութիւնների մէջ նոր բանուորների ընդունելութիւնը ըստ ազգութեան պիտի համեմատական չափով լինէր։ Մի քանի գործարաններում, ուր հայերը քանակով գերիշխող են եղել, վրացիք պահանջ են դրել համեմատական չափը այնտեղ եւս գործադրել, այսինքն հայ բանուորներին հեռացնել եւ վրացի դնել տեղը. այդպիսի դէպքերում մեր կողմից պահանջ է եղել երկաթուղու ծառայողներին վերաբերմամբ եւս մտցնել համեմատական չափը։ Վրացի «ընկերները» չեն համաձայնել, հասկացնելով որ այդ տեղերը մոնոպոլիա են վրացիների համար։ Որոշումներից մէկն էլ այն էր, որ բանուորների շահը միասին պիտի պաշտպանել. սակայն դէպքեր եղան, երբ մեր կուսակցութիւնը մենակ մնաց. Մ.դ.-ներից միայն մի անհատ է մասնակցել* Սեվերի Օբշչէt-*ի*[23] *ընկերութեան հետ. բանուորները (արտել) պայմանաւորուել էին, որ սոյն ընկերութեան նաւերը իրենք դատարկեն։ Մի անգամ նոյն ընկերութեան նաւերով գալիս է Սիտերիտեսի (ընկերութեան) ապրանքը։ Սիտերիտեսի ընկերութիւնը ուզում է իր բանուորներով իջեցնել ապրանքները։* Սեվերի Օբշչէt-*ի*[23] *արտելը իր պայմանների խախտումն տեսնելով եւ իր իրաւունքների ոտնահարումն՝ արդար բողոք է բարձրացնում եւ հակառակում։ Մէջ է մտնում կառավարութիւնը իր կազակներով պաշտպանում Սիտերիտեսին, որի հետ համաձայն էր եւ* Սեվերի Օբշչէt-*ի*[23] *ընկերութիւնը։ Այսպիսի աչք ծակող անարդարութեան դէմ կռուելու եւ ճըշմարտութիւնն ու բանուորների շահը պաշտպանելու համար միայն մեր կուսակցութիւնն է հրապարակ ելնում։ Դաշնակցութեան պահանջով* U. Օբշչէt-*ի*[23] *ընկերութիւնը ստիպւում է իր գլխաւոր կանդրի*[24] *կարծիքն իմանալ այս դէպքի առթիւ։ Պատասխանը թէեւ յօգուտ Սիտերիսի է լինում եւ ի վնաս* U. Օբշչէt-*ի*[23] *արտելի, բայց Դաշնակցութեան պահանջով վնաս կրող արտելը ստանում է* 400 *ռուբլի։*

Երկրորդ ցաւալի դէպքը Նաւահանգստում մեր փորձուած մարտիկ ընկեր Սմբատի եղերական սպանութիւնն է մի քանի կոպիտ հայ դաւադիր բանուորների կողմից. չարագործը գտնւում է եւ ենթարկւում տեռորի. սրան մասնակից եղող երկու հոգու Արեւել. Բիւրոն աքսորում է Նաւահանգստից եւ դնում Ոսկանապատի[25] *Կ. Կ.ի տրամադրութեան տակ։ Այս սպանութիւնից երկու օր առաջ Հ.Ց.Դ. ահաբեկիչների խումբը (Սմբատի առաջնորդութեամբ) փառաւոր աջողութեամբ գործադրել էր Շամի*[26] *հայ եւ թուրք ընկերների մահավճիռը Վանի կուսակալ Ալի բէգի վրայ. այս տեռորը թողնում է խոշոր տպաւորութիւն հասարակութեան վրայ եւ համակրութիւն գտնում հայ ու թուրք ժողովուրդների կողմից։*

Այս անցուդարձի ժամանակ կուսակցութիւնը ղեկավարւում է մի քանի ընկերների կողմից, որոնք ժամանակաւոր գալիս փոխարինում են իրար։

Գործերը այսպէս ընթանում էին, երբ յաջողւում է 1907 *Թ. Դեկտ.* 20*-ից գումարել Նաւահանգստում շրջանային ժողով։ Այս ժողովը ունենում է* 19 *նիստ, զբաղւում շրջանի վերակազմութեան հարցով եւ Մ. Ք.ում*[27] *կայանալիք ռայոնական ժողովի օրակարգով, որին մասնակցելու համար ընտրում է երկու պատգամաւոր։*

Շրջանի գործերը այնուհետեւ կանոնաւորութեամբ

21.- Կովկասի եւ Ռուսաստանի 10 Կ. Կոմիտէութիւններէ բաղկացած ցանցին մէջ, Նաւահանգիստ-Պաթումը վեցերորդ դիրքը կը գրաւէր եւ կը տարածուէր Սեւ ծովու հարաւային, արեւելեան եւ հիւսիսային գօտիներուն մէջ։

22.- Արհեստակցական միութիւններու։

23.- Ռուսատառ։

24.- Գրասենեակի։

25.- Պաքուի։

26.- Վասպուրականի։

27.- Մեծ-քաղաքում՝ Թիֆլիսում։

տանելու համար ընտրում է Կ. Կ.-ական մի մարմին 5 հոգուց բաղկացած.— Կարմէն, Շաւօ, Դարւիշ, Սպարապետ եւ Խրիստ. այս մարմինը իր գործունէութիւնը սկսում է 1908 թ. Յունուար 1-ից եւ մինչեւ օրս տանում շրջանի գործերը: Նոր մարմինը շրջանի նախկին հաշիւների եւ գործերի պատասխանատուութիւնը իր վրայ չի առնում, որովհետեւ նախկին մարմինը գոյութիւն չունէր, որպէսզի կանոնաւոր հաշուետուութիւն ներկայացնէր: Կ. Կոմիտէն առաջին օրից հրաւիրում է վճռական ձայնով ընկեր Որսկանին. սրան եւ իր անդամ ընկեր Դարւիշին պահում են որպէս ազատ ընկեր[28]. վերջինս շրջանը պիտի շրջէր եւ գործէր: Առաջին օրերից հրաւիրուել է նաեւ ընկեր Սկ-ին եւ ձեռնհաս պատահական ընկերներից օգտուել՝ զանազան յանձնարարութիւններ անելով: Մեկուսացրել է իր կազմից Խր-ին, դէպի գործը թոյլ վերաբերմունք ցուցնելու, եւ երկրորդ՝ հասարակական-ծխական դրամներից մի գումար վատնելու համար, որ խնդիրը պարզելուց եւ պահանջից յետոյ յանձն է առնում վճարել: Ժամանակի ընթացքում ընկերների պակասի պատճառով հրաւիրուել է շրջանը պտտելու համար ընկեր Ղարիբ 1-ը, իբր ազատ ընկեր փոխարինելու Դարւիշին, Սեպտեմբերից հրաւիրել վճռական ձայնի իրաւունքով ընկեր Վազրիկին: Որսկանին փոխարինելու հրաւիրուել է Բաբկէն: Կազմը իր մեծամասնութիւնը միշտ էլ պահել է:

Նոր Կ. Կոմիտէն իր առաջին անհրաժեշտ գործը համարում է շրջանի վերակազմութեան հարցը. այդ նպատակով եւ հաշուական գործերը մաքրելու համար մի քանի անգամ ընկերներ է ուղարկել, որոնք, պիտի խոստովանել, որ անքան էլ մեծ յաջողութիւն չեն ունենում տիրող աննպաստ պայմանների շնորհիւ: Անհրաժեշտ կարիք է զգացուել մնայուն պրոպագանդիստների, մի հանգամանք, որ չեշտուել է նախկին եւ վերջին շրջանային ժողովներում բոլոր մարմինների կողմից:

Բաց թողնուել են կազմակերպական եւ պատժական թռուցիկներ: Մարմինը աշխատել է եղած միութիւնների վրայ նորերն աւելացնել եւ մասնաւորապէս վերջերս ոյժ է տուել քաղաքական խմբերի կազմակերպման:

Տուել է եւ պատժական որոշում, ոմանց շարքերից հեռացնելով, եւ ոմանց աքսորում, որոնք ազդում են մեր անդիսցիպլին շարքերին: Այդ միջոցներին ստիպուել է դիմել մարմինը վերջ տալու համար տիրող անարխիան, տգեղ կռիւները, որոնք երբեմն զէնքի դիմելուն էին դառնում:

Շամի[28] ընկերների միջոցով ջանացել է կազմակերպել համերկրացիների միութիւններ, որ յաջողութիւն չի ունեցել:

Կազմակերպական գործի համար անհրաժեշտ էր դրամ, իսկ եղածը 173 ռ. էր. մնացածը՝ մոռացուած պահանջներ եւ անյուսալի ապառիկներ էին. բացի այդ մարմնի վրայ կային պարտքեր: Նիւթական նեղ դրութիւնից դուրս գալու համար ձեռնարկել է հանգանակութեան թէ Նաւ[ահանգստ]ում եւ թէ Կարմիր ու Խառն[29] քաղաքներում. այս հասոյթի մի մասը (2000 ռ. երկու հազար) փոխադրել է Պ[ոլսի] Պատասխանատու մարմնին Արեւել. Բ.ի համաձայնութեամբ, մի մասով վճարել է նախկին Կ. Կոմ.-ի թողած 1100 (տոկոսով 1177 ռ.) պարտքը մշեցի որբերին: Վճարել է Մաղկաճորի ընկեր Թշուառի պահանջը 347 ռ. տուել է նաեւ Ապաստանի[30] 1906 թ. ծախսերի պահանջը 377 ռ. մնածացն էլ իր պէտքերին ծառայացնել:

Տրուել է տեռորի 5 վճիռ, սրանցից մէկը միայն գործադրուեցաւ Ապաստանի մէջ, որի մանրամասնութիւնը հետեւեալն է.— 1906 թ. ընդհանուր ապստամբութիւններին հայերն էլ են մասնակցել: Մեր ընկերներից Վահանին մեղադրում էին այդ գործի մէջ եւ մի տարի բանտարկելուց յետոյ՝ անպարտ արձակել էին: Վահանը տեղացի մեր ընկերներից էր — յայտնի որպէս յեղափ. եւ կուսակցական գործիչ: Տեղական մատնութիւնների շնորհիւ նորից ուզում են ձերբակալել. սա պահւում է. եղբօրն են բռնում նրա տեղ, որը կաշառքով ազատւում է: Վահանը ծածուկ գիշերները երբեմն երբեմն այցելելիս է լինում իւրայիններին: Ինչպէս երեւում է Վահանի գոյութիւնը բացի խուլիգան տարրից, անհանգստութիւն է պատճառում կառավարութեան տեղական վարչութեան. որոշում են, ինչ գնով ուզում է լինի վերացնել մէջտեղից:

Մի երեկոյ լուր առնելով, որ տանն է, գալիս ձերբակալում են եւ առաւօտեան քաղաք տանելիս շօսէի վրայ սպանում են դանակով ու հրացանի բռնելով. իրենց այդ գազանական արարքը արդարացնում են, պատճառաբանելով որ փախչում էր եւ իրենց կոչին՝ կանգ չի առել, մինչդեռ վէրքի ձեւը եւ նախօրօք ճանապարհի փակելը հաստատում են, որ սպանութիւնը դաւաճան ու վայրի հասկացողութեան արդիւնք է եղել: Կառավարութեան կողմից գալիս են եւ բերում բժիշկ, որոնք ամենայն խնամքով իրողութիւնը ծածկում են: Տանող ստրաժնիկների[31] գլխաւոր Սերգէյ Կազակովը մի քանի տեղ ասել է, թէ «յեղափոխականներին հարկաւոր չէ դատել, այլ ուղղակի պիտի խփել»: Կասկած կայ, որ ուղղութիւն տուողը եղել է տեղի գաւառապետը: Կ. Կ. ուղարկեց երկու ահաբեկիչ՝ երկու հայ մատնիչների, որ մեծ դեր էին խաղացել Վահանի սպանութեան մէջ եւ Սերգէյ Կազակովին վրայ կայացած մահուան որոշումը ի կատար ածելու: Հայ մատնիչներից մէկին քաղաքի մէջ յայտնեցին, ինչպէս նաեւ Սերգէյ Կազակովին: Ինչպէս երեւում է, Սերգէյ Կազակովը ոչ միայն հրաւիրեց հայ մատնիչներին, այլ նաեւ հրաւիրեց Ռուսաստանի ոստիկանութեան ներկայացուցիչներ, որոնք ինչպէս երեւում է, ոչ միայն ոչ մի դիմադրութիւն չեն ցուցնում, այլ ուղղակի ուրախանում են, որ մի հայ մատնիչ սպանուեցաւ: Ինչպէս երեւում է, Սերգէյ Կազակովը

4.- Նոր քաղաք (Նովորոսիսկ).— Բանուորութիւնը գործազուրկ եւ տգէտ. Երկրից եկած զինուորների շահատակութիւնները վարկաբեկ են արել կուսակցութեան հմայքը եւ քայքայել են շարքերը եւ կազմալուծել տեղական մարմինը։ Պէտք է յիշել նաեւ, որ կազմալուծման պատճառ եղել է կարող ընկերների բացակայութիւնը — կայ այնտեղ 500-ի չափ բանուորութիւն, իսկ երկու տարի առաջ այստեղ կային 700 հայ բանուորներ — որ յետոյ գործազուրկ դարձել են մեծ մասով. աշխատելիս է եղել ցորենի եւ ցիմենտի վրայ, որոնք գլխաւորապէս մշեցի, խլաթեցի եւ երեւանեան նահանգից։

5.- Եայլաղ (Անապա).— Բանուորութիւն չկայ. գիւղերում կան բաւականաչափ հայ գաղթականներ եկած Սեւ ծովի տաճ[կական] ափերից. անկազմակերպ։ Մեր շարքերում եղել են 50-60 հոգի։

6.- Կլորիկ (Թէոդոսիա).— Այժմ անկազմակերպ վիճակ. ընկերները անճարակ... յետ մնացած կեանքից. պրոպագանդա չի եղել, մասսան տգէտ։ Հնչակեանները պրովակատորի դեր են կատարել, տարածելով թէ Հ. Յ. Դ.ը սպանեց տաճկահայ դատը։ Կան արհեստաւորներ. մի ժամանակ քաղաքական խմբեր են գոյութիւն ունեցել եւ մեր շարքերում եղել են 200-300 հոգի։

7.- Դաշտ (Սիմֆերապոլ).— Մօտ 300 տուն հայ — ջրկիրներ — մեր շարքերում մօտ 200 հոգի, 1200 ռ. մուտքով. պահանջ կայ կարող ընկերների. եղել է մի ժամանակ եւ Կ. խաչ. վերջերս եղել է զէնքի վատնումն։

8.- Զրահաբերդ (Սեւաստապոլ).— 60-70 հայ ազգաբնակութիւն։ Մեր շարքերում 50 հոգի. նաւային արտելներում աշխատում են խլաթեցի, մշեցի եւ կովկասցի գաղթականներ. սրանք մի ժամանակ Նաւ[ահանգըստ]ի միհրանականների հետ յարաբերութիւն են պահել. կազմակերպուել է միայն մի խումբ։

9.- Կայծ (Օդեսա).— Հայ ընտանիքներ 200-300։ Մի ժամանակ մեր շարքերում եղել են 100-150 բանուորներ. այժմ գործազուրկ վիճակ. մարմինները լուծուած, քայքայուած ամէն ինչ։

10.- Զորափոր (Արդուին).— Հայեր մօտ 7 հազար. մեր շարքերում եղել են մօտ 100 հոգի. այժմ 20-ի չափ. մեր օրօք կազմակերպուածներն էլ քայքայման վիճակի մէջ. ձերբակալութիւններ եւ մատնութիւններ յաճախ պատահում են այստեղ. մարմնի ընկերները անկերպարան։

11.- Ծաղկաձոր (Քուրթայիս).— 20 խումբ [է] եղել, բուրժուաներից. գործը ղեկավարող չի եղել — այժմ կան անհատ ընկերներ։

12.- Նաւահանգիստ (Բաթում).— Շնորհիւ այն հանգամանքի, որ այստեղ եղել են մնայուն եւ եկուոր կարող ընկերներ, կազմուել են միութիւններ ու խմբեր (թուով 16) անդամները 450 վերջերս։ Գործազրկութեան, տնտեսական կրիզիսի, խստութիւնների պատճառով վերջերս թուլացել են եւ %-ը [ցենզ] դժուարութեամբ են գանձւում։

Շրջանում ամէն տեղ այժմ տնտեսական ճգնաժամ է եւ կառավարական հալածանքների պատճառով քայքայուել են, շարքերն ու մարմինները կազմալուծուել. մասսան՝ չնայելով քայքայուած վիճակին, իրեն համարում է դաշնակցական։

Շատ զօրեղ է զգացւում կարող պրոպագանդիստների եւ կարող կազմակերպողների կարիք։

1909 թ. Յուլիս 6-ին հաւաքուել էին ընկերներ Կ. Կ.ի հրաւէրով շրջանային ժողովի. սակայն բացի Նաւահանգըստի մարմինների եւ միութիւնների ներկայացուցիչներից, Զրաշէնի եւ Ապաստանի մի մի ընկերներից, միւս վայրերից ոչ ոք ներկայ չէր։ Զրաշէնից եկողը ընտրուել էր մի խումբ ընկերների կողմից. Ապաստանի ընկերը հրաւիրուել էր Կ. Կ.ից։ Նաւահանգստի ներկայացուցչական ժողովից 3 հոգի ընտրուած, տեղական մարմնից 2, Կ. Կ.-ի 2 ձայն. ընդամէնը 9 ձայն. կային ձայնի իրաւունքով նաեւ 3 անհատ ընկերներ։ Այս ժողովը կոչեց իրեն «Նաւահանգստի մարմինների ներկայացուցիչների եւ շրջանի երկու ընկերների արտակարգ ժողով»։

Այս ժողովը մանրամասն զբաղուեց շրջանի եւ V-րդ Ընդհ. ժողովի օրակարգերով։ Ընտրեց իր կողմից պատգամաւոր Արտաշէս Զիլինգարեանին, փոխանորդ՝ Ե. Ֆրանգեանին, սակայն հաստատ չգիտնալով, թէ այդպէս կիսատ Շրջ. ժողովից ընտրածին Ընդհանուր ժողովը կը տա՞ կամ կ'ընդունի որպէս պատգամաւոր, երկրորդ նիւթականի սուղ դրութիւնը թոյլ չտուեց ընտրուածներին ուղարկել։

Այս տեղեկագրին, որպէս լրացում կցւում է Հ.Յ.Դ. Նաւահանգստի Շրջանային 1907 թ. ժողովի արձանագրութիւնը եւ 1909 թ. Յուլիս 6-ի արտակարգ ժողովի արձանագրութեան համառօտութիւնը։

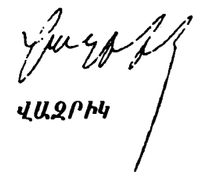

ՎԱՀՐԻԿ

Փաստ. 380-14

Դ 2.– Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ VI Կ.Կ.Ի [ՆԱԻԱՀԱՆԳԻՍՏ-ՊԱԹՈՒՄ] ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ *(ՅՈՒԼԻՍ 5 – 12 [1909])*

Հայ. Յեղ. Դաշնակցութեան VI Կ.Կ.ի Շրջանային ժողովը, տեղի ունեցած Յուլիսի 5 — 12ին, քննելով իր մի կարգ նիստերում շրջանի դրութիւնը եւ կարիքները եկաւ այն եզրակացութեան, որ շրջանի դրութիւնը չափազանց անմխիթարական է եւ կարիքները՝ նրան բարելաւելու՝ խիստ մեծ։

Ժողովի նախնական նիստերում պարզուեց, որ հակառակ Կ. Կ.ի քանիցս գրաւոր դիմումներին (հրաւէրներին), շրջանի նոյնիսկ ամենավստահելի վայրերից իսկ որեւէ պատասխան չէ ստացուել, եւ հետեւաբար կարելի չէ եղել շրջանի կանոնաւոր ժողով գումարել։

Ի նկատի ունենալով այդ հանգամանքը եւ տիրող ռէակցիայի ստեղծած ճնշող պայմաններից առաջացած մի կարգ էական անյետաձգելի կարիքներ, Կ. Կ.ին յայտնում է գոնէ շրջանի երկու վայրերից, այն է Զրաշէնի եւ Գաղթավայրի[33] երկու ընկերների, Նաւահանգըստի տեղական Կ.ի երկու ներկայացուցիչների, նոյն տեղի խմբերի եւ միութիւնների երեք ներկայացուցիչների եւ կողմնակի հրաւիրուած երեք ընկերներից կազմել Նաւահանգստի եւ շրջանի արտակարգ ժողով, որը ղեկավարուելով իրաւական ձեռնհասութեան եւ կարիքի ստիպողականութեան տեսակէտներով՝ իր մի կարգ նիստերում քննեց հետեւեալ հարցերը։

I — «Կ. Կ.ի զեկուցումը».— Զեկուցումից երեւաց, որ Կ. Կ.ն շատ աննպաստ պայմանների մէջ յանձն է առել իր պաշտօնը եւ վերաբերուել է իր շրջանի կարիքներին թոյլ, որը եւ շնորհիւ տիրող քաղ., տնտ. պայմաններին հասցրել է շրջանը կազմալուծման վիճակին։

II — «Նաւ[ահանգստ]ի Կ.ի զեկուցումը».— Նաւ.ի տեղական Կ.ի ներկայացուցիչը յայտնեց որ ներկայ մարմինը յանձն է առել իր պաշտօնը այն ժամանակ, երբ տեղական միութիւններից մի քանիսը արդէն կազմալուծուած է եղել եւ քայքայման պրոցեսը շարունակւել է ե՛ւ իրանց օրերում շնորհիւ թէ՛ իրանց թուլութեան եւ թէ տիրող քաղ. տնտ. կրիզիսին։

III — «Զրաշէնի ընկերոջ զեկուցումը».— Զրաշէնի տեղական մարմինը գոյութիւն ունեցել է մինչեւ 1909 Յունուարի սկիզբները, որից յետոյ շնորհիւ ռէակցիայի ճնշման՝ գործատէրերի արած կեղեքումների դէմ անկարող լինելով որեւէ միջոց ձեռնարկել եւ գլխաւորապէս Թուրքիայում սահմանադրական կարգեր մտնելու հետեւանքով, մասսայի մէջ (բացարձակապէս Թուրքահայ մշակներից բաղկացած) յեղափոխական տրամադրութիւնը ընկած լինելով՝ տեղական մարմինը անգործութեան դատապարտուած՝ կազմալուծւում է։

IV — «Գաղթավայրի ընկերոջ զեկուցումը».— Գաղթավայրի Կ.ն իր գոյութիւնը պահպանել է իրականապէս մինչեւ 1906 թ.ի վերջերը, իսկ մինչ այդ շրջանը աստիճանաբար կազմալուծման վիճակի մէջ էր գտնւում, շնորհիւ ընկերների թոյլ եւ անհեռատես գործելակերպին, կուսակցական հողի վրայ թայֆայական հակառակութիւններին (հնչ.-դաշն վէճեր եւ սպանութիւններ), միհրանական շարժման, պրոպագանդի բացարձակ պակասութեան եւ վերջապէս քաղ. ճնշող պայմաններին։

Շրջանի անմիջական եւ ընդհանուր կարիքները.—

Ժողովում զեկուցանող եւ կողմնակի ընկերների տուած տեղեկութիւններից երեւաց, որ շրջանը իր կազմուելու օրին ունեցել է իր բազմազան կարիքները, որոնց մինչեւ այժմ չափազանց թեթեւ կերպով են վերաբերուել ժամանակի ընթացքում միմեանց յաջորդող բոլոր Կ. Կ.ները եւ որոնց անբաւարարութիւնը առաւելապէս չեշտուել է ներկայ քաղ.-տնտ[եսական] ճգնաժամում հասցնելով ամբողջ շրջանը քայքայման դրութեան։

I — Պրոպագանդ.— Շրջանի կազմալուծման ամենագլխաւոր պատճառը եղել է կանոնաւոր, սիստեմատիկ պրոպագանդի կատարեալ բացակայութիւնը։ Այդ մասին ամէն ժամանակ բոլոր Կ. Կ.ներին միշտ թախանձագին դիմումներ է եղել շրջանի բոլոր վայրերից եւ ոչ մի տեղ բաւարարութիւն չէ կարող ստացել ժամանակի գործող որեւէ Կ. Կ.ից։ Այդ պատճառով շրջանի մասսան չէ եղել գէթ ամենաթոյլ կերպով գիտակցօրէն կազմակերպուած եւ այդպիսով ենթակայ [եղել] քաղ. տնտ. ամենաթեթեւ խորչակից կազմալուծուելու։

II — Կարգապահութիւն.— Շնորհիւ մասսայի անգիտակցութեան եւ ղեկավարող մարմինների թուլութեան, կուսակցական կարգապահութիւնը միշտ եղել է թերի, որի պատճառով պակաս չեն եղել շարքերում զանազան թիւրիմացութիւններ, վէճեր եւ նոյնիսկ սպանութիւններ։ Այդպիսի հարցերի լուծման համար տեղակ[ան] մարմինները միշտ համարեա անձեռնհաս գտնր-

33.- Զրաշէնը Փոթին է, Գաղթավայրը՝ Սոխումը։

ւելով դիմել են Կ. Կոմիտէներին, որոնք իրենց կարգին, կամ թոյլ վերաբերմունք ցոյց տալով եւ կամ անուշադիր թողնելով, առկախ են թողել այդ կարգի շատ հարցեր, որոնք պատճառ են դարձել մասսային ե՛ւ անբարոյականալուն, եւ սառչելուն յեղափոխական գործից։

III — *Հաշուետուութիւն.— Կանոնաւոր դրամական հաշուետուութեան բացակայութիւնը Կ. Կ.ների կողմից մի մեծ չարիք է դարձել կուսակցութեան պրեստիժին։ Առանց այդ էլ տգէտ մասսան հակուած լինելով «ուտում են»-ի ցինիկ բամբասանքին, իսկ հաշուետուութեան բացակայութեան պատճառով, միշտ տեղական մարմինները հանդէպ մասսայի, մի անելանելի դրութեան մէջ են գտնուել։ Համարեա այդ է եղել տուրքերի անկանոն գանձման պատճառը։*

Անցնելով V Ընդհ. Ժողովում քննուելիք հարցերի օրակարգին, ժողովը որոշեց իրա կոմպետիցիային[34] *մատչելի հարցերի մասին միայն իր կարծիքը յայտնել, որոնցից առաջ ենք բերում ընդունուած բանաձեւերը։*

Դաշնակցութիւնը եւ Երիտ. Թուրքերը. իրենց դիրքը փոխադարձօրէն.— «Հ. Յ. Դ.ը որպէս միակ սոցիալիստական կուսակցութիւնը Թուրքիայում, աշխատելու է կրթել մասսաներին, առանց կրօնի եւ ազգ. խտրութեան, սոցիալիստական ուղղութեամբ. իր դիրքը՝ դէպի Երիտ Թուրքերը կը լինի լոկ տակտիկական, այսինքն՝ սահմանադրութեան եւ ազգերի համերաշխութեան վտանգ սպառնալու դէպքում միայն համագործակցութեան ձեռք կը մեկնէ նրանց»։

Դ.եան վերաբերմունքը դէպի Թուրքիայի ներկայ սահմանադրութիւնը.— «Թուրքիայի արդի քաղ. ռեժիմը ենթարկուած լինելով մի բիւրոկրատական կազմի քմահաճոյքին, որը յենակէտ ունի խաւար մասսայի մոլեռանդութիւնը, մի չափազանց թերի սահմանադրութիւն է, բայց որովհետեւ համեմատած նախկին համիդեան ռեժիմին աւելի յառաջդիմական է, Դ.ը իր ամբողջ ոյժով պէտք է պաշտպան հանդիսանայ նրան որեւէ վտանգ սպառնալու դէպքում, իսկ խաղաղ ժամանակ բանաւոր եւ գրաւոր պրոպագանդով մասսային առաջնորդելու է դէպի աւելի դեմոկրատիկ կարգերը։

Կուսակցութեան օրինականացումը.— «Որովհետեւ քաղ. արդի յեղյեղուկ վիճակը ընդհանրապէս եւ բիւրոկրատական ռեժիմի անարդարութիւնը մասնաւորապէս միշտ հնարաւոր կարող են դարձնել թէ՛ խաւար մասսայի եւ թէ կառավարութեան հետ զինուած ընդհարման հաւանականութիւնը, անհրաժեշտ է որ կուսակցութիւնը [մնայ] անլեգալ հողի վրայ»։

Ազգայնական հարց.— «Ազգայնական հարցի մասին ժողովը գտնելով՝ որ բաւականի պարզ նախատեսուած է Դ.եան ծրագրում, թողնում է այդ Ընդհ. Ժողովի հայեցողութեան։

Մեր դիրքը դէպի միւս յեղ. կուսակցութիւնները.— «Այն քաղ. կուսակցութիւնները, որոնք յեղափոխական տեսակէտից հաւատ են ներշնչում մեզ, մեր վերաբերմունքը դէպի նրանց լինելու է համերաշխ, բարեկամական, առանց դադարելու սկզբունքային պայքար մղելու նրանց դէմ։

Դ.եան պատգամաւորի դիսցիպլինան պարլամենտում.— «Դ.եան պատգամաւորը պարլամենտում ղեկավարուելու է գլխաւորապէս կուսակցութեան դիրեկտիւներով»։

Բլոկ խորհրդարանում եւ դրսում.— «Որովհետեւ քաղ. ներկայ պայմաններում Դ.եան ծրագրից բխող սկզբունքների հիման վրայ որեւէ բլոկ անհնարին է կազմել թէ խորհրդարանում եւ թէ դրսում, ուստի Դ.եան պատգամաւորի գործունէութիւնը թէ խորհրդարանում եւ թէ դրսում պէտք է լինի խիստ քննադատող եւ մերկացնող»։

Կաթողիկոսական, պատրիարքական ընտրութիւններ եւ կուլտուրակ. հարցեր.— Ժողովը այդ հարցերի մասին ընդունում է 1907 թուի Կովկ. ռայոնական ժողովի ընդունած բանաձեւերը (տես. արձանագրութ. էջ 5, յօդ. II եւ էջ 75 յօդ. IV)։

Մեր դիրքը դէպի ռուս կառավարութիւնը եւ ռուս կուսակցութիւնները.— «Պատրաստելով մասսաներին ապագայ մեծ ակտին, ցարիզմի ռեժիմի տապալմանը, միաժամանակ յարմար մոմենտներում ցնցող ակտեր կատարել, մեր հակառակորդների մէջ սարսափ եւ պատկառանք առաջ բերելու, եւ ժողովրդի մէջ յեղափոխական ոգին բարձրացնելու համար։ Իսկ քաղ. կռիւը յաջող տանելու նպատակով Ռուսաստանի բոլոր ձախակողմեան կուսակցութիւնների հետ ունենալ համերաշխ գործակցութիւն»։

Մեր դիրքը Պարսկաստանի շարժման հանդէպ.— «Հ.Յ.Դ.ը որպէս սոցիալիստական կուսակցութիւն, ձգտում է տապալել բիւրոկրատական կարգերը։ Նա շարունակելու է նոյնպէս իր գործունէութիւնը Պարսկաստանում, աշխատելով պետական կարգերը ռամկավարացնել»։

Կազմակերպական կանոնների վերաքննութիւն եւ լրացում.— «Որովհետեւ ժողովը հնարաւորութիւն չունեցաւ մանրամասն քննութեան ենթարկելու գոյութիւն ունեցող կանոնադրութիւնը, ուստի ընդհանրապէս ի նկատի առնելով Ռուսաստանի ներկայ դրութիւնը ցանկալի համարեց կանոնադրութեան մէջ մտցնել դրա համապատասխան այնպիսի կէտեր, որոնք գործադրւում էին Թուրքիայում նախկին ռեժիմի օրով»։

Կոմիտէների կազմութիւնը.— «Ի նկատի ունենալով քաղ. ներկայ պայմանները, ժողովը նպատակայարմար է գտնում առաջարկել Ընդհանուր Ժողովին փոքրացնել Կ. Կ.ների շրջանները (տերրիտորիալ), համապատասխան չափով նուազեցնելով Կ. Կ.ների ցենզը»։

34.- Ջեռնհասութեան։

Պատասխանատու մարմինների վերացումը.— «Ժողովը ի նկատի ունենալով Տաճկաստանի ներկայ բարեյաջող պայմանները, առաջարկում է վերացնել պատասխանատու մարմինների գոյութիւնը»։

Բիւրոների, ռայոնական եւ շրջանային ժողովների իրաւասութեան սահմանների որոշումը.— «Մեկնելով այն ելակէտից, որ կուսակցութեան վարչական ձեւը անհրաժեշտ է ռամկավարացնել, պէտք է այդ տեսակէտից փոփոխել Բիւրոյի ընտրութեան ձեւը այսպէս,— Բիւրոն 7 անդամից բաղկանալու դէպքում 5-ը ընտրուի ռայոնական ժողովի կողմից եւ 2-ը Ընդհ. Ժողովից, որից կը հետեւի այն՝ որ Բիւրոն պատասխանատու է լինելու իր ընտրող ռայոնական ժողովի առաջ, միաժամանակ պատասխանատու լինելով Ընդհ. Ժողովի առաջ, որի տուած որոշումների եւ ուղղութեանը նախնձախնդիր գործադրողն է։ Իսկ ռայոնական եւ շրջանային ժողովները մնում են իրանց նախկին իրաւասութիւնների սահմաններում»։

«Դ[աշնակցութ]եան Խորհուրդը».— «Նկատելով որ «Խորհուրդը» չունի եւ չի էլ կարող ունենալ օրէնսդրական ֆունկցիա, իսկ իբրեւ վարչական մարմին չափազանց բիւրոկրատիկ յատկանշով է տոգորուած, ուստի եւ անհամապատասխան Դաշն.եան հիմնական սկզբունքների ոգուն, ժողովը միանգամայն աւելորդ է գտնում նրա գոյութիւնը։ Արտակարգ հարցերի վերաբերմամբ «Խորհուրդի» վարչական ֆունկցիաները Ընդհ. Ժող.ի կողմից կարելի է յանձնել Բիւրոներին, տալով նրանց խորհրդակցութիւն կազմելու իրաւունք։ Իսկ Բիւրոների միմիայն դրամական հաշիւները քննելու համար, «Խորհրդի» փոխարէն ընտրել Ընդհ. Ժող.ում մի վերստուգիչ յանձնաժողով»։— Միեւնոյն հարցի վերաբերմամբ ժողովականների կէսը առաջարկեց (որը չանցաւ) հետեւեալ բանաձեւը։ «Նկատի ունենալով որ քաղ. անակնկալ պայմաններում հնարաւորութիւն չի լինում Ընդհ. Ժող. գումարել կամ մեր մասսայի կարծիքը հաւաքել եւ բնորոշել մեր բռնելիք դիրքը այդ արտակարգ պայմանի հանդէպ, եւ դարձեալ նկատի ունենալով, որ այդպիսի պայմաններում հարցի շուտափոյթ լուծումը անյետաձգելի է եւ ժամանակի հրամայական պահանջ կուսակցութեան համար, ուստի անհրաժեշտ է, որ «Խորհուրդը» գոյութիւն ունենայ, սահմանափակելով, սակայն, նրա իրաւասութիւնը ռայոնակ. ժող.ներին եւ Բիւրոյի տուած որոշումների հանդէպ»։

Անհատ ընկերների դերը կուսակցութեան մէջ.— «Իւրաքանչիւր իրան դաշնակցական համարող անհատ առանց բանաւոր պատճառի չի կարող կազմակերպութիւնից դուրս մնալ. հակառակ պարագային նա չի համարուի իբրեւ դաշնակցական»։

Դրամական եւ հաշուական սիստեմի վերաքննութիւն եւ վերանորոգում.— «Գանձման գործնականութեան տեսակէտից ցանկալի է, որ ունենան իրանց ստորաբաժանումները (օր. տասնեակներ)։ Տեղական մարմինների (Կ.) ներքին գործերի մասին ծախսուելիք դրամական %-ները աւելացնել։ Պէտք է իւրաքանչիւր շրջանի Կ. Կ.ն շուտ-շուտ հաշիւ տայ իր ստացած փողերի, տպուած թերթիկներով»։

Տուրքերի կանոնաւորում.— Այս հարցի մասին ի նկատի առնուեց վերեւի բանաձեւը եւ ժողովը աւելացրեց, թէ «տուրքերի կանոնաւորելու ամենամեծ խթանն է մասսայի մէջ յեղափոխական գիտակցութիւն մտցնելը»։

Դրամական եւ կարգապահական զեղծումներ.— «Որովհետեւ որեւէ զեղծում կուսակցութեան ներսում առաջ է բերում դեմորալիզացիա[35] *իսկ դրսում՝ վարկաբեկում, այդ կարգի բացասական երեւոյթների դէմ ժողովը միաձայն պահանջում է, աւելի այժմ քան երբեք, ամենախիստ կարգադրութիւն եւ շուտափոյթ գործադրութիւն»։*

Նախընթաց Ընդհ. Ժող.ից ընդունուած մարմինների գործունէութեան մասին քննութիւն.— «Ժողովը միաձայն քննութիւն է պահանջում Վանի պատասխանատու մարմնին զէնքերի պահեստի բացման խնդրի առիթով եւ Դ.եան «Խորհրդին» հարցապնդում՝ կաթողիկոսական ընտրութեան առիթով»[36]։

Կուսակցութեան կարգապահութիւն.— «Ի նկատի ունենալով՝ որ կուսակցութեան քայքայման եւ կուսակցութեան անհատների եւ մասսայի բարոյականի անկման ուղղակի պատճառը կարգապահութեան (դիսցիպլինա) բացակայութիւնն է, ժողովը անհրաժեշտ է համարում խիստ ուշադրութիւն դարձնել կուսակցական կարգապահութեան վրայ»։

Քաղաքական խմբեր.— «Հ.Յ.Դ.ը իբրեւ յեղ. կուսակցութիւն, մանաւանդ քաղ. այսպիսի յեղյեղուկ եւ ռէակցիոն պայմաններում պէտք է աւելի ուժ տայ քաղ. խմբերի կազմակերպուելուն»։

Մարտական խմբեր.— «Ի նկատի ունենալով՝ որ ներկայ քաղ. պայմանները առաջ են բերում կարիք ինքնապաշտպանութեան, զինուած կռուի եւ կռիւ մնասակար անհատների դէմ, ժողովը անհրաժեշտ է համարում

35.- Վհատութիւն, յուսալքութիւն։

36.- Վանի զէնքերու պահեստին գրաւման խնդիրը ծանօթ է։ Դաշնակցութեան Խորհուրդի հարցապնդումը կը վերաբերի այն իրողութեան, որ Կովկասի Ռայոնական Ժողովը (Դեկտ. 1907 – Յունուար 1908) որոշում ընդունած էր՝ «Կուսակցութիւնը եւ նրա գործօն անդամները ոչ մի մասնակցութիւն չպիտի ունենան առաջիկայ կաթողիկոսական ընտրութիւններին»։ Իսկ Խորհուրդը իր 1908 թ. Մարտի նստաշրջանին, հարցի քննութեան ատեն աչքի առաջ ունենալով տարբեր շրջաններէ արտայայտուած տեսակէտներուն, եզրակացուցած էր որ՝

1.- «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իբրեւ կուսակցութիւն չի մասնակցում կաթողիկոսական ընտրութիւններին»։

2.- Դաշնակցական ընկերները իբրեւ սոսկ քաղաքացիներ ազատ են վարուելու ըստ իրենց հայեցողութեան»։

մարտական խմբերի վրայ աւելի լուրջ ուշադրութիւն դարձնել»։

Դ.եան նոր անդամներ ընդունելու մասին խիստ կանոններ.— «Դ.եան նոր անդամներ ընդունելու դէպքում պէտք է ի նկատի ունենալ անհատի բարոյական դիրքը հասարակութեան մէջ եւ ղեկավարուել Դ.եան աշխատաւորական սկզբունքի համաձայն մի պարզորոշ ցենզով»։

Կ[արմիր] Խաչ եւ Օժանդակ խմբեր.— «Կարմիր Խաչ անունով գոյութիւն ունեցող կանանց խմբերը պէտք է միանգամընդմիշտ վերածել արհեստակցական միութիւնների եւ քաղ. խմբերի եւ նրանց կրթել յեղափոխական ոգով, իսկ այդ խմբերի եկամուտները կարելի է յատկացնել Կ. Խաչի կարիքներին։ Իսկ նկատելով՝ որ օժանդակ խմբերի գոյութիւնը Դ.եան սկզբունքի տեսակէտից մի չափազանց մեծ հակասութիւն է, ժողովը առաջարկում է միանգամընդմիշտ լուծել այդպիսի խմբերը»։

Բիւրոների տեղափոխութեան հարցը.— «Ժողովը առաջարկում է գոյութիւն ունեցող Բիւրոները չտեղափոխել, այլ մի նորը ստեղծել Թուրքահայաստանում»։

Կուսակցութեան կիսապաշտօնական թերթը.— «Ժողովը գտնելով անհրաժեշտութիւն կիսապաշտօնական թերթերի, առաջարկում է այդպիսի թերթերի համար մի այնպիսի ուղղութիւն, որը չհակասէր Ընդհ. Ժող.ի գծած ուղղութեան, իսկ տնտեսական-հրատարակչական տեսակէտից էլ լինէր անհատական նախաձեռնութեան արդիւնք առանց կուսակցական նպաստի ակնկալութեան»։

Կուսակցական գրականութիւն.— «Որովհետեւ մեր կուսակցութեան շարքերում [եւ] ոչ միայն մասսաների մէջ է տիրում կուսակցութեան սկզբունքային հարցերի վերաբերմամբ անորոշ գաղափար, նոյնիսկ տգիտութիւն, այլ եւ ղեկավարող շրջաններում (օր. Կ.ի անդամներ) իսկ համարեա դա ընդհանուր մի երեւոյթ է, այդ պատճառով բանաւոր պրոպագանդի հետ զուգընթաց այժմէական անհրաժեշտութիւն է կազմում կուսակցական գրականութեան մասին հոգ տանելը»։

Սիստեմատիկ դասընթացքներ.— «Նկատելով որ մեզանում որքան պրոպագանդիստ, այնքան Դ.եան սկզբունք կայ, այդ խառնաշփոթութեան [վերացման] ամենայարմար միջոցն է գտնում ժողովը պրոպագանդիստներ պատրաստելու համար ստեղծել սիստեմաթիկ դասընթացքներ, որի ծրագիրը նախապէս կազմուած եւ պաստատուած լինի Ընդհ. Ժող.ից»։

Հրապարակային դասախօսութիւններ.— «Պրոպագանդի եւ ագիտացիայի տեսակէտից նպատակայարմար լինելով, միանգամայն անհրաժեշտ է գտնում ժողովը, որ այդ դասախօսութիւնները լինին եւ մեր հարեւան ազգութիւնների լեզուներով»։

61րդ յօդուածը.— «Ի նկատի ունենալով՝ որ բուրժուա պետութիւններից անշահախնդիր միջամտութեան յոյս՝ թոյլերին պաշտպանելու համար, միանգամայն աններելի միամտութիւն է, ժողովը միաձայն որոշում է 61րդ յօդ.-ը Դ.եան մտահոգութեան առարկաների ցանկից դուրս հանել։

Ժողովի քննելիք հարցերի ցանկը վերջացած լինելով, Կ. Կ.ին պարտաւորեցնում է հնարաւոր եղած դէպքում միջոցներ տալ շրջանի պատգամաւորին Ընդհ. Ժող.ի ներկայացնելու իր որոշումները, հակառակ դէպքում իր պատճառաբանութիւնները ներկայացնելու իր որոշումները, հակառակ դէպքում իր պատճառաբանութիւնները ներկայացնել առաջիկայ շրջանային ժողովին։ Շրջանի պատգամաւորի Ընդհ. Ժող.ին չգնալու դէպքում ժողովը միաձայն իրաւունք է տալիս Կ. Կ.ի պատգամաւորին արտայայտիչը հանդիսանալու շրջանի կարիքներին եւ տրամադրութիւններին[37]։

Նաւահանգիստ
12 *Յուլիսի* 1909

37.- Արձանագրութիւնը կը կրէ «Հ. Յ. Դաշնակցութիւն–Կենտրոնական VI Կոմիտէ» կնիքը։ Անընթեռնելի են Նախագահի եւ Վ[ասն] քարտուղարի ստորագրութիւնները։ Ժողովականներէն կարելի է կարդալ անունները՝ Որսկանի, Վազրիկի, Աշուղի, Շանթի եւ Բաբկէնի։

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ XVI

ՊԱԼՔԱՆՆԵՐ

Պալքանեան Կեդր. Կոմիտէութեան իրաւասութիւնը կը տարածուէր Պուլկարիոյ եւ Ռումանիոյ վրայ։ Յատկապէս Պուլկարիան եղած է Դաշնակցութեան հին ու կարեւոր շրջաններէն մէկը, ուր գործած են բազմաթիւ յայտնի դէմքեր՝ ինչպէս՝ Ա. Վռամեան, Վ. Սերենկիլեան, Գարեգին Խաժակ, Ռոստոմ, Քրիստափոր, Յար. Շահրիկեան եւ, աւելի ուշ, Անդրանիկ։ Ստեղծուած են սերտ կապեր պուլկար կառավարական շրջանակներու եւ մանաւանդ մակեդոնացի յեղափոխականներուն հետ։ Պուլկարիոյ մէջ հաստատուեցաւ նոյնպէս Դաշնակցութեան զինուորական վարժարանը, մինչ կառավարութեան բարեհաճ կարգադրութեամբ պետական Սպայից վարժարանին մէջ իրենց կազմաւորումը ստացան շարք մը հայ մարտիկներ (որոնց շարքին՝ Գարեգին Նժդեհ)։ Ֆիլիպէ կամ Փլովտիւ հայաշատ քաղաքին մէջ կը հրատարակուէր «Ռազմիկ» թերթը (1905-1909) Ռուբէն Զարդարեանի խմբագրութեամբ։ Այս վերջինը Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք պիտի հաստատուէր Պոլիս՝ իբրեւ անդամ Պատասխանատու մարմնին եւ խմբագիր «Ազատամարտ» օրաթերթին։ Իրեն պիտի հետեւէին ուրիշ գործիչներ, ինչպէս Բարթող Զօրեան (Ժիրայր)։

Պուլկարիոյ եւ Ռումանիոյ հին գաղթականութեան վրայ աւելցած էին մեծ թուով նորեր, դեռ 1895-96ի համիտեան կոտորածներէն փախուստ տուած պանդուխտ հայեր, որոնք, ինչպէս պիտի տեսնուի, Սահմանադրութենէն ետք մեծ խումբերով պիտի վերադառնային Երկիր։

Պալքաններու թղթածրարը կը պարունակէ երկու ծաւալուն փաստաթուղթեր.– Ընդհ. Ժողովին ներկայացուած Կեդր. Կոմիտէի տեղեկագիրը եւ 1909 Մարտին գումարուած Շրջանային ժողովի ատենագրութիւնը։

Փաստ. 1152-38

1.– ՏԱՐԵԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑ[ՈՒԹԵԱՆ] ՊԱԼՔ. ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻ

(1908 Ապրիլէն – 1909 Մարտ 31)

Շրջապատող ընդհ. պայմաններ.—

Բարդ եւ մտահոգիչ պայմաններով շրջապատուած տարեշրջանի մը սկիզբն էր որ մեզ աշխատութեան գլուխ կը կանչէր ճիշդ տարի մը առաջ Հ. Յ. Դաշն. Պալքանեան Է. Շրջ. ժողովը։ Կը գգայինք որ մեր համեստ ուժերով համապատասխան աշխատութիւն մը չէր մեզ վստահուածը։ Երկիրը երկար տարիներու հալածանքներուն տակ ընկճուած ընդհանուր լքումի եւ յուսահատութեան մը անձնատուր կ'ըլլար, որուն կու գար աւելնալ Ռուսաստանի եւ Պարսկաստանի մեր ժողովուրդին եւս սպասող վիճակը։ Կազմակերպութիւնը այս պայմաններուն մէջ շրջապատուած բազմաթիւ դժուարութիւններով ու խոչընդոտներով՝ չէր կրնար կարիքին համապատասխան յաջողութիւններ ձեռք բերել նիւթական թէ բարոյական կրկնակ տեսակէտներով։ Վասպուրականի մէջ պատահած վերջին դժբախտ դէպքերը[1] եկած էին ջլատելու ժողովուրդին եւ նոյնիսկ մեր շարքերը կազմող ընկերներու ոչ-կորովի մէկ մասը, ինչ որ նշանակելի խոչընդոտ մըն էր նոյնպէս Արտասահմանի թէ Երկրի կազմակերպական մարմիններու յաջող գործունէութեան համար։ Ժողովուրդին անգիտակից մասը՝ զուրկ դէպքերու եւ իրականութեան վերլուծումն ընելու եւ ըմբռնելու կարողութենէն, եւ տրամադիր միշտ չօշափելի օգուտներ տեսնելու տեղի ունեցած ամէն մէկ երեւոյթէ յետոյ, հետզհետէ կը դառնար սկեպտիկ ու թերահաւատ վաղուան յաջողութիւններուն նկատմամբ եւ նոյն տրամադրութիւններով ալ կը վերաբերուէր հանդէպ իր պարտականութիւններուն եւ կազմակերպութեան։ Գաղութներու եւ երկրին մէջ տիրող տնտեսական ընդհանուր տագնապը իր կարգին կու գար աւելի ծանրացնել մեր գործունէութեան պայմանները։ Ու այս ամէնուն վրայ՝ Երկրին համար ծրագրուած պատասխանատու ձեռնարկներու մէջ մեր աշխատութեան բաժինն ալ ունենալ կոչուած էինք՝ մեր շրջանին դիրքին ու պարտականութեան հարկադրական բերումովն իսկ։

1.- Ակնարկութիւն Վասպուրականի զինապահեստներու գրաւումին եւ թրքական իշխանութեանց բանեցուցած հալածանքներուն։

Ահա այս պայմաններուն մէջ ստանձնեցինք մեզ վստահուած աշխատութիւնները, այն հաստատ առաջադրութեամբ թէ մեր կողմէ ոչ մէկ ջանք ու հոգածութիւն պիտի խնայուէր մեր ուժերու թոյլատրած սահմանին մէջ։

Բայց հազիւ գործի ձեռնարկած ու նախնական աշխատութեանց ընթացք տուած , յանկարծ մեր առջեւ կը ցցուին ներքին խոչընդոտներ ու դժուարութիւններ։ Պուլկար Տեմոկրատ դահլիճը, որուն վրայ բաւական յոյսեր դրուած էր, յանկարծ կը փոխէր իր տրամադրութիւնը հայ եւ մակեդոնացի յեղափոխականներու հանդէպ՝ իր կարգ մը քաղաքական հետապնդումներուն տիրանալու համար. կը ծրագրուի մօտ 25-30 կարող ընկերներու արտաքսումը երկրէն՝ պատրաստուած յատուկ ցանկի մը վրայ, ուր մէկ քանի ընկերներու անունները յայտնապէս կ'երեւէին։ Ֆիլիպէի մէջ կը հարցաքննուին ընկերներ, մինչ ծրագիրը մակեդոնացիներու վերաբերմամբ արդէն գործադրութեան կը դրուի, վերջացնելու համար մեզմով։ Այս պարագաներուն մէջ է որ դժբախտ զուգադիպութիւնով մը, Ֆիլիպէի մէջ տեղի ունեցող անհրաժեշտ փորձերու պահուն չուկային կեդրոն մէկ տեղին վրայ կը պատահի պայթիւն մը՝ վիրաւորելով երկու ընկերներ։ Դէպքը ընդհանուր աղմուկ եւ խուճապ կը յարուցանէ, խնդիրը կ'արծարծուի՝ մասնաւորապէս Ֆիլիպէի ոստիկանապետին ոչ-փորձառու եւ բարեացակամ տրամադրութեանը պատճառով, մինչեւ որ թէ Ֆիլիպէի եւ թէ Սոֆիայի մէջ մեր ըրած ազդու դիմումներուն վրայ գաղտնի ճամբաներով կասկածելի առարկաները կ'անհետացուին խսկոյն եւ խնդրոյն կը տրուի, գոնէ երեւութապէս, անհատական հանգամանք ու ձերբակալուած ընկերները կ'արձակուին։ Բայց եթէ մէկ կողմէն շնորհիւ գործ դրուած ջանքերուն, խնդիրը որոշ չափով մեղմանալով ընդհանուր ուշադրութեան եւ հետապնդութեանց առարկայ ըլլալէ մասամբ կը դադրի, սակայն միւս կողմէ թուրք կառավարութիւնն իմանալով «Եըլտըզի» պահանջով Սոֆիայի գումիսարը կը փութայ Ֆիլիպէ, ուր տեղւոյն վրայ քննութիւն կատարելով կը տեղեկացնէ ուր որ պէտք է եւ խստիւ կը պահանջուի պուլկար նախարարութենէն հայ յեղափոխականներու արտաքսումը։ Խնդիրը այս անգամ կը ստանայ տարբեր հանգամանք եւ կը դառնայ պուլկար եւ թուրք շահերու համաձայն գործադրելի գէնք, որուն շուրջը տեղի կ'ունենան բանակցութիւններ՝ երկրին օգուտը պահանջած եղանակով վերաբերուելու համար հայ յեղափոխականներուն վերաբերմամբ։ Այս բանակցութիւնները բաւական կը ձգձգեն կառավարութեան նախկին ծրագրին գործադրութիւնը մեզ նկատմամբ, նոյնիսկ պատճառ դառնալով քաղաքական նպատակներով անորոշ ժամանակի մը համար անոր յետաձգման, երբ վերջապէս Թուրքիոյ Սահմանադրութիւնը կու գայ հիմնովին յեղաշրջել դէպքերու ընթացքը։

Ի հարկէ կառավարութեան սնուցած դիտաւորութիւններուն եւ ակնարկուած ծրագիրներուն վրայ անմիջապէս գաղտնի նամակներով զգուշացուցինք շրջանի մարմինները՝ ընելով անոնց որոշ ցուցմունքներ եւ թելադրելով որ պատրաստ գտնուին ոեւէ պատահարի առջեւ։ Միւս կողմէ դիմումներ ըրինք Բիւրոյին՝ կարող ընկերոջ մը ներկայութեան պէտքը չեշտելով՝ խմբագիր-ընկերներու աքսորման պարագային «Ռազմիկը» ոեւէ ընդհատումէ զերծ պահելու համար, ինչ որ նման պարագայի մը մէջ կազմակերպութեան բրեսթիժին եւ թերթին նիւթական վիճակին վրայ ծանրօրէն պիտի ներգործէր։ Եւ տեղն է ըսել նաեւ որ այդ անցողական պարագաներուն մէջ ոչ մէկ ատեն չխանգարեցինք մեր յարաբերութիւնները շրջանի մարմիններուն հետ, ընդհակառակը նախկին կանոնաւորութեամբ առաջ տարուեցան գործերը։

Մեր աշխատութիւնները իրենց գլխաւոր գիծերուն մէջ.—

Այս տարեշրջանին Թուրքիոյ քաղաքական մեծ եւ պատմական դէպքը իր արտակարգ եւ անակնկալ հանգամանքովը նոյնքան եւ աւելի արտակարգ եւ անակնկալ պայմաններու մէջ դրաւ Թուրքիոյ ամբողջ ժողովուրդին հետ նաեւ հայ ժողովուրդը ինչպէս նաեւ Դաշնակցութիւնը իր բոլոր մարմիններով ու Պալքանի մարմիններուն հետ կեդր. Կոմիտէն։ Գործունէութեան եղանակ ու եռանդ, պլուտճէ, ծախք, հասոյթ, նախկին որոշումներ՝ հիմնովին կերպարանափոխուեցան։ Մասնաւորելով խօսքերնիս Պալքանի մեր կազմակերպութեան վրայ՝ պէտք կը զգանք շեշտել որ, մինչ տարեշրջանի սկիզբը ձախող եւ ձախորդ պայմաններէ շրջապատուեցաւ Կեդր. Կոմիտէն, Սահմանադրութենէն յետոյ ոչ նուազ նման այլ [պարագաներ] պատճառ դարձան աշխատութեանց բարդացման, տեղի տալով որ ոեւէ խնդիրի առթիւ մէկէ աւելի դիմումներ ըլլան, նամակներ գրուին, շրջաբերականներ տպագրուին։ Երեւակայեցէք որ Շրջ. ժողովիդ կանխապատրաստութեանց համար Յունուար 1-ին եղած կարգ մը անհրաժեշտ յանձանձումներ — ինչպէս օրինակ հաշիւ, հարցեր եւ վիճակագրեալներ — մինչեւ այս պահուս մնացած են անգործադրելի, պատճառ դառնալով որ մեր այս տեղեկագրին ինչ ինչ կարեւոր կէտերը մինչեւ վերջին պահուն մնան բաց՝ հոդ, Ռուսճուկի մէջ ամբողջացնել կարենալու յոյսով։

Դժբախտաբար այս անկանոնութիւնը աւելի շեշտուեցաւ Պուլկարիոյ մարմիններուն կողմէ՝ ուր ինտելիգենտ երիտասարդութիւն մըն ալ գոյութիւն ունի, ուրկէ բաւական աշխատութիւն եւ արդիւնք ակնկալելու իրաւունք ունինք։ Պուլկարիոյ մարմիններուն կարեւոր մէկ մասը ոչ միայն աւելի անկանոն եւ անպարտաճանաչ յայտնուեցաւ, այլ եւ նիւթական շատ վտիտ արդիւնք մը ցոյց տուաւ իր տեղական եւ այլ ծախքերու խոտոր համեմատութեամբն հանդերձ։ Նիւթական այս անգոհացուցիչ արդիւնքին դէմ սակայն կեդր. Կոմիտէի ծախքերը, տիրող եւ անխուսափելի պէտքերուն իսկ հետեւանքով, աւելցան, ինչպէս կազմակերպութեան առհասարակ բոլոր մարմիններուինը։

Ահա մարմիններու իւրաքանչիւրին գործունէութեանց եւ արդիւնքին մասին մեր կազմած գաղափարը իրենց գործունէութեան եւ յարաբերութեան համաձայն.

Ֆիլիպէ.— Պուլկարիոյ մարմիններուն մէջ թէ թուական եւ թէ նիւթական տեսակէտով մնաց համեմատաբար ամէնէն կարեւորը. կեդր. Կոմիտէիս հետ պահած իր թղթակցական յարաբերութիւնը ոչ այնքան գոհացուցիչ. նիւթականը նոյնպէս ոչ-այնքան գոհացուցիչ՝ բաղդատմամբ նախորդ տարիներու. ընկերական ընդհ. հաւաքումներ ունեցան՝ բայց շարքերը թոյլ եւ միշտ 30-60 ընկերներու ներկայութեամբ։ Ներքին անհամաձայնութիւններ եւ գժտութիւններ բնաւ գոյութիւն չունին. հասարակական գործունէութիւններու մէջ արտայայտուեցաւ ներկայացում-հանդէսներով. կոմիտէի կազմը չունի այն բաղդատական առաւելութիւնը զոր կը պահանջեն Ֆիլիպէի ընկերական եւ հասարակական պայմանները, ինչ որ մասամբ վերագրելի է Կեդր. Կոմիտէի գոյութեան նոյն քաղաքի մէջ, որ 4-5 ոյժեր գրաւած է ընկերներու շարքերէն։

Սոֆիա.— Արդէն անցեալ Շրջ. ժողովին չկրցաւ ուշնենալ իր պատգամաւորը. յարաբերութիւն չկրցաւ պահել. հաշիւ եւն. չուղարկուեցան. եւ յանձնարարուեցաւ Կեդր. Կոմիտէի ընկերներուն անկէ անցած պահուն քննել եւ տեղեկաբերել ժողովիդ։ Տարեշրջանի սկիզբի ամիսներուն հոն ղրկուեցան ընկերներ Զարդարեան, Վահագն[2], բայց անոնց մեկնումէն յետոյ ալ շարունակուեցաւ նոյն վիճակը. հաւաքում եւ ընկերական կեանք գոյութիւն չունի. Սահմանադրութենէն յետոյ մեկնած ըլլալով համեմատաբար քանի մը գործօն ոյժեր, բոլորովին տկարացաւ եւ դարձաւ լոկ 2-3 օժանդակ խումբերով օժանդակ շրջան մը, որուն համար հարկ կ'ըլլայ որոշ կարգադրութիւն եւ յարաբերութիւն ոեւէ մարմնի հետ. իր թուական եւ օրինական բոլոր պայմանները զինքը կը զրկեն Շրջ. ժողովի մէջ ձայն ունենալու իրաւունքէն։

Ռուսճուք.— Իր թղթակցական յարաբերութեանը մէջ ցոյց չտուաւ սպասուած փութաջանութիւնը. կազմը համեմատաբար լաւ ոյժերէ բաղկացած. նիւթականը ո՛չ գոհացուցիչ. ժողովները եւ ընկերական շարքերը յար եւ նման Ֆիլիպէին. ներքին անհամաձայնութիւններ չյայտնուեցան. ընդհանուր գործունէութիւնը անհամապատասխան իր կարեւորութեան եւ իր մէջ ունեցած մէկէ աւելի մտաւորական ոյժերու կարողութեան։

Վառնա.— Սկիզբի օրէն մարմնի կազմը չունեցաւ օրինաւոր թիւը՝ մեկնումներու եւ հրաժարումներու պատճառով. ներքին խնդիրներ եւ փոխադարձ դժգոհութիւններ գոյութիւն ունին, որոնք արտայայտուեցան անհատական եւ այլ նամակներով՝ առանց սակայն սեղանի վրայ դրուելու։ Կազմը վերջին ամիսներուն մէջ կորսնցուց իր օրինական մեծամասնութիւնն ալ. յանձնարարուեցաւ ամբողջացնել խմբապետներէ ընտրուած երկու ընկերներով. անկէ ասդին ոչ մէկ նամակ եւ տեղեկութիւն իրենցմէ. ժողովները աւելի թոյլ եւ գումարումները աւելի ուշ՝ քան Ֆիլիպէն եւ Ռուսճուքը. նիւթականը յար եւ նման Ռուսճուքին. ընդհանուր կազմն ու գործունէութիւնը անհամապատասխան եւ նոյնիսկ ոչ-օգտակար բաղդատմամբ Վառնայի շրջանի կարեւորութեան. Դեկտեմբերի կիսուն կը թելադրէր Յունուար 15-ին Շրջ. ժողով գումարել, մինչ Յունուար 1էն մինչեւ այժմ հարց չէ ղրկուած եւ վերջին ամիսներու իր կեանքին ու գործունէութիւնը անտեղեակ մնացած է Կեդր. Կոմիտէն. իր իրաւասութեան շրջանակին ենթարկուած խումբերուն հետ փոխադարձ յարաբերութիւն գոյութիւն չունեցաւ որով եւ լուծուած վիճակի մը ենթարկուած են նաեւ անոնք։

Պուրգազ.— Բոլորն ալ Հայաստանցի ընկերներ եւ ջերմ դէպի գործը. նիւթական տագնապը արգելք եղած է իրենց հաշուական պարտաճանաչութեանը կիրարկումին. առաջին վեցամսեայ հաշուեկշիռը գոնէ ուղարկուած չըլլալով՝ յիշեցուած է իրենց «ներքին կանոնագիրի» տրամադրութիւնը, որուն հիմունքով կը զրկուին վճռական ձայն ունենալու իրաւունքէն։ Կեդր. Կոմիտէիս հետ մարմինը յաճախ չէ թղթակցած. ժողովներ շատ քիչ տեղի ունեցած է. ընդհանուր դրութիւնը ցոյց կու տայ որ մարմինը հաւաքաբար իր պարտականութեանը մէջ թոյլ է եւ գործերը ծանրացած մէկ ընկերոջ վրայ։

Ալիվէն.— Բաղդատմամբ իր ոյժերուն եւ իր լայն շրջանակին՝ գոհացուցիչ իր յարաբերութեանց մէջ. նիւթական արդիւնքը նոյնպէս, նկատի առնելով կայարաններու մէջ տիրող թշուառութիւնն ու անգործութիւնը։ Ժողովներ չեն ունեցած յաճախ գոնէ տեղւոյն մէջ. մարմինին կազմը պահած է իր մեծամասնութիւնը։

Պուքրէշ.— Ոչ կանոնաւոր յարաբերութիւն եւ ոչ իսկ ո՛եւէ վճարում ու հաշիւ. Պուրկազի մարմնոյն եղած առաջարկին յար եւ նմանը գրուած է Պուքրէշի մարմնին. այս առթիւ աւելի ընդարձակ պիտի խօսուի տեղեկագրիս յաջորդ գլուխներուն մէջ։

2.- Վահագն Տաթեւեան։

Կալաց.— Նիւթական տեսակէտով անսպասելիօրէն գոհացուցիչ. թղթակցական յարաբերութիւնները նոյնպէս՝ բաղդատմամբ իր ոյժերուն. կեանքը խաղաղ, վերջերս միայն Մարմնի մէկ ընկերը կը հրաժարէր իր ինչ ինչ պատճառաբանութիւններով. ընկերական պարտաճանաչութիւնը լաւ. ժողովներ առհասարակ քիչ անգամ կը գումարուի մտաւորական ոյժերու չգոյութեան պատճառով։

Սուլինա.— Նիւթապէս գոհացուցիչ՝ բաղդատմամբ ընդհանուրին. վերջին ամիսներու մէջ միայն թղթակցութեանց մէջ ցոյց չտուաւ հարկ եղած փութկոտութիւնը. ժողովներու եւ հաւաքումներու պարագան յար եւ նման Կալացին. ներքին խնդիրներ գոյութիւն ունին որոնց ծագումին եւ պատճառներուն վրայ պիտի խօսի իր տեղին։

Ղրալլա.— Նիւթապէս գոհացուցիչ՝ բաղդատմամբ ընդհանուրին եւ պայմաններուն. թղթակցութեանց կանոնաւորութեամբ Ռումանիոյ եւ նոյնիսկ Պուլկարիոյ մարմիններէն ամէնէն աւելի ճշդապահը համեմատաբար։ Ժողովներ այնքան՝ որքան կը թոյլատրեն զիրենք շրջապատող ընկերական, մտաւորական եւ քաղաքական պայմանները. համեմատաբար աւելի կենդանի շրջան քան Ռումանիոյ միւս շրջանները. ներքին խնդիրներ չեն յայտնուած։

Քոնսթանցա.— Նիւթապէս գոհացուցիչ՝ համեմատութեան նոյն սկզբունքով, թղթակցութիւններով, իսկ ժողովներով ոչ այնքան. բաղդատմամբ ինտելիգենտ ուժեր պարունակող շրջան մը ըլլալուն՝ կազմին մէջ չեն գտնուիր անոնցմէ. ներքին խնդիրներ չյայտնուեցան։

Մարմիններու գործունէութեան եւ ընդհանուր վիճակին վրայ տալով այս շատ խտացած պատկերը, բնականաբար մեր նպատակն է մատնանշել այն աղաղակող ճշմարտութիւնը թէ՝ մեր շրջանը չի տար եւ չտուաւ այն որ իրմէ կը պահանջէ ընդհանուր գործը եւ կազմակերպութիւնը՝ իր պայմաններուն, դիրքին եւ իբր գաղթավայր՝ ունեցած կարեւորութեան տեսակէտով։ Ասկից զատ պարզուած երեւոյթը կու գար աննպաստ վկայութիւն մը տալ մեր շարքերը կազմող ընկերներու կազմակերպական-կուսակցական գիտակցութեան վերաբերմամբ։

Սկզբի օրերէն ակնյայտնի այս թերութիւնները դարմանելու հետամտութիւնը մեր գլխաւոր մտահոգութիւններէն մէկը կազմեց որուն ամէն առիթներով ձրգտեցանք։ Մեր յարաբերութեանց տուինք շատ ստիպողական եւ սերտ բնաւորութիւն մը, ստիպելով որ նոյն վերաբերութիւնը հարկադրուին մարմինները նաեւ մեզի հանդէպ։ Այդ նպատակով արդէն, բացի մեր անհատական նամակներով եղած թելադրանքէն, Երկրի թէ Պալքանի, ինչպէս նաեւ Բիւրոյի եւ Արտասահմանեան մարմիններու ուղարկած մեր նամակներու թիւը կը հասնի 200ի։ Մօտ 70 շրջաբերականներ հրատարակած ենք՝ շօշափելով եւ տեղեկագրելով մեր շրջանին հետ անմիջական կապ ունեցող խնդիրներ ու հարցեր, որպէսզի շրջանի ընկերները մնային գիտակ կազմակերպական անցուդարձերու, որոնք տեղի կ'ունենան իրենց շուրջը։ Վստահաբար կ'ըսենք թէ, եւ այս ցաւ ի սիրտ, մեր այդ աշխատութիւնները դժբախտաբար գնացին դատապարտուած մնալու կոմիտէի արխիւին եւ արկղին մէջ. քիչ մարմիններ կարդացին, պարզեցին անոնց միտքը. այդ զանցառութեան դէմ հասած դժգոհութիւններ ալ չեն պակսիր մեր արխիւին մէջ, որ ամբողջութեամբ ձեր տրամադրութեան տակ դրուած է ծանօթանալու համար անոր պարունակութեան հետ։ Բացի յաճախակի հաւաքումներէ եւ խորհրդակցութիւններէ ունեցած ենք նաեւ արձանագրութեան տակ առնուած 24-25 նիստեր։

Եւ սակայն լոկ հեռաւոր, թղթակցական կանոնաւոր, հարկադրող յարաբերութիւն ալ պիտի չբաւէր նը-պաստաւոր արդիւնքի մը տիրանալու համար, երբ մարմիններուն պարտաճանաչութեան աննպաստ օրինակներն ալ ունէինք մեր աչքին առջեւ։ Ուստի գործի ձեռնարկելու մեր առաջին օրէն իսկ դիմեցինք Արեւմտ. Բիւրոյին յիշեցնելու Շրջ. ժողովի որոշումը փրոփականտի հարցի վերաբերմամբ եւ խնդրելու ընկեր Արշակ Իսահակեանի առաքումը որ խոստացուած էր նախ քան նախորդ Շրջ. Ժողովը։

Դժբախտաբար յիշեալ ընկերը չկրցաւ գոնէ 2 ամսըւան համար ալ տրամադրելի ընել ինքզինք, իսկ իր առաջարկած պայմանաժամը — 2-3 շաբաթ միայն — բացի նիւթական կորուստէ մը ոչինչով աչքի պիտի զարնէր։ Հետեւաբար մեզ կը մնար ետ կենալ այդ պայմանը ընդունելէն, միեւնոյն ժամանակ չեշտելով Բիւրոյին դարձեալ կարող ընկերոջ մը ներկայութեան պէտքը մեր մէջ։—

Դեռ նախորդ Շրջ. ժողովին մէջ պարզուած իրողութիւնները պէտքը կը զգացնեն ընկերոջ մը այցելութիւնը Ռումանիոյ մարմիններուն, ըստ որում յիշեալ մարմինները տարիներէ ի վեր զրկուած շրջուն-գործիչներու ներկայութենէն, ինչպէս նաեւ չկրնալով ամբողջապէս մասնակցիլ պարբերաբար գումարուող Շրջ. ժողովներուն, միւս կողմէ զրկուած՝ տեղական մտաւորական ընկերներու գոյութենէն, կը մնային անգիտակ կազմակերպութեան ներքին կեանքին, անհաղորդ անոր որոշումներուն, գործունէութեան եւ սկզբունքներուն եւ հետեւաբար ենթակայ տակաւ ուծացումի, ներքին անհամաձայնութիւններու եւ թուլութիւններուն։ Այս պայմաններուն առջեւ հարկ կ'ըլլար գոնէ ընկեր Վտարանդին[3] իբրեւ Ռումանիոյ ընկեր եւ տեղւոյն կառավարութեան կասկածանքէն հեռի մնացած մէկը՝

3.- Վտարանդի - Արամ Չարոգ։

անմիջական այցելութիւն մը տար Ռումանիոյ մարմիններուն, թէ՝ Շրջանական եւ Ընդհանուր ժողովներու սկզբունքներն ու որոշումները բացատրելու եւ թէ մարմիններու ընտրութեանց գլուխը կենալու համար որ տեղի պիտի ունենար ցարդ գործադրուածէն հիմնովին տարբեր եղանակով մը։ Ասոնցմէ զատ՝ անոնց հաշւական չքննուած եւ խճողուած խնդիրները նոյնքան եւ աւելի հարկադրական կը դարձնէին այդ այցելութիւնը։ Ուրախ ենք յայտնել որ այդ այցելութիւնը եղաւ օգտակար. քննուեցան հաշիւները, տեղի ունեցան ժողովներ, կատարուեցան մարմիններու ընտրութիւններ եւ կարգադրուեցաւ Կալացի մէջ գտնուած սրճարանական-պահեստի դրամին խնդիրը՝ Շրջ. ժողովի կողմէ յանձնարարուած՝ փոխադրուելով Կեդր. Կոմիտէի արկղը։

Ցուլիսի վերջը Արեւմտ. Բիւրոն կը դրկէր նաեւ ընկեր Շահլամեանը, որ նոյնպէս յարմար դատեցինք ուղարկել Ռումանիոյ շրջանը, քանի որ գաղթականութեան հոսանքը դէպի Երկիր աւելի Ռումանիայէն ծայր պիտի տար։ Ընկեր Շահլամեան եւս այցելեց Ռուսճուք, Վառնա եւ Ռումանիոյ բոլոր մարմիններուն՝ խօսելով, բացատրելով կազմակերպութեան սկզբունքները եւ Երկիր վերադարձող գաղթականներու պարտականութիւնը։

Սահմանադրութենէն յետոյ, շրջանի մարմիններու եւ ընկերներու ցոյց տուած տրամադրութեանց եւ հոգեբանութեան պահուն ալ, ամէն կարելի աշխատութիւններով հետամտեցանք յիշեցնել իրենց պարտականութիւնները — ապացոյց՝ մեր պահած յարաբերութիւններն ու հրատարակութիւնները։ Անչուշտ տիրող այս պայմաններու պահուն տրամադրելի փրոփականտիստ ընկերոջ մը այցելութիւնը մասնաւորապէս Պուլկարիոյ մարմիններուն՝ պիտի ունենար իր բարերար ազդեցութիւնը եւ գուցէ որոշ չափով վեր պիտի բարձրացնէր այդ տրամադրութիւններն ու գործերու ընթացքը իր ներկայ շեղումէն։ Դժբախտաբար կազմակերպութեան ընդհանուր ուշադրութիւնը կեդրոնացած ըլլալով Երկրին վրայ եւ տրամադրելի բոլոր ոյժերը գրաւուած Երկրի գործերով, ոչ միայն անկարելի եղաւ այդ պէտքին դարման տանիլ, այլ նաեւ մեր ունեցած ոյժերն ալ առնուեցան եւ դեռ կ'ուզուի առնել այն կողմը։ Եւ արդէն պալքանեան ընկերներու տրամադրութիւնը, որքան ալ իր էութեանը մէջ աններելի, եթէ ունի հասկնալի կողմ մը, այդ ալ ընդհանուր ուշադրութիւնն ու հետաքրքրութիւնը Երկիրով կլանուած ըլլալու պարագան է, որ բոլորովին անակնկալ եւ անսպասելի, բայց գերազանցօրէն բարերար ու փրկարար յեղաշրջումի մը մէջ դրուեցաւ։ Ստեղծուած նոր պայմաններուն առջեւ, Արտասահմանի ընկերներու ու էջզոք հասարակութեան մէջ այն սխալ մտածումը յառաջացաւ թէ Արտասահմանի մէջ Կազմակերպութիւնը կը կորսնցնէ իր գոյութեան իրաւունքը ու հողը, մինչ անոր գոյութիւնը աւելի քան հարկադրական կը դառնար՝ հէնց պահելու համար Երկրի կազմակերպութիւնը, մինչեւ որ այնտեղի ժողովուրդը տնտեսապէս վերանորոգուի եւ դրուի իր կազմակերպութիւնը պահելու վիճակի մէջ, մինչեւ որ Արտասահմանի կազմակերպական ընկերներու եթէ ոչ ամբողջութիւնը գէթ բացարձակ մեծամասնութիւնը լեցուի Երկիր։ Նկատի առնելով տիրող պայմանները, գաղթականութեան հոսանքը, սովեալներու օգտին նպաստներու յաճախակի հաւաքում եւայլն, չկրցանք ստիպողաբար գործադրութիւնը յանձնարարել «Ներքին-կանոնագրի» այն տրամադրութեանը, որ պարտաւորիչ կը դարձնէր հանգանակութիւնները, ձգելով որ մարմինները չարժին համաձայն իրենց հայեցողութեան եւ պայմաններուն։ Բայց եթէ հանգանակութիւնը անկարելի եղաւ, կարող էին օրինակ Ռուսճուքի, Վառնայի եւ Պուրկազի մարմինները կազմակերպութեան օգտին մէջ մէկ ներկայացումներ սարքել, ինչպէս սովորութիւն ըրած է Ֆիլիպէն տարիներէ ի վեր եւ որ գործադրուեցաւ այս տարի եւ որ բարոյական թէ նիւթական նշանակելի յաջողութիւն մը [եղաւ]։ Անդամավճարներու դանդաղ, անկատար հաւաքումներուն, ինչպէս նաեւ անդամներու ցըրումին եւ մեկնումին միանալով նաեւ հանգանակութեան ալ զանցառութիւնը, պալքանեան շրջանի մուտքը կէտ առ կէտ նուազեցաւ, ինչպէս պիտի տեսնուի իր տեղին։

Ընտրողական նոր օրէնքը տուաւ անսպասելի արդիւնաւորութիւն մը իր առաջին գործադրութեամբ։ Ուղղակի, գաղտնի եւ հաւասար ընտրութեան սիստեմի կիրառութեամբ, ոչ միայն ընկերները աւելի ջերմ վերաբերում մը ունեցան դէպի մարմիններու ընտրութեան գործը, այլ եւ առջեւը առնուեցաւ ընտրութեան պահուն յայտնուած անախորժ էնթրիկներու ու հակառակութեանց, դնելով գործը խաղաղ ընդհանուր գործունէութեան մը վիճակին մէջ։

Նախորդ Շրջ. ժողովը կը յանձնարարէր Կեդր. Կոմիտէիս՝ պատրաստել պատանեաց խումբերու յատուկ ծրագիր մը՝ ընելով այդ առթիւ ցուցմունքներ։ Տեսնըւած պէտքի մը վրայ՝ հարկ դատեցինք փորձառու ընկերներու կարծիքն եւս առնել. այդ դիտաւորութեամբ ալ դիմեցինք ընկեր Զաւարեանին, բայց մէկ կողմէ ժամանակի սղութիւնը, միւս կողմէ հարցը անգամ մը եւս Շրջ. ժողովի նկատողութեան յանձնելու պէտքը՝ հարկադրեցին մեզ որ չկրնանք իրագործել այդ որոշումը։

Նոյնպէս անիրագործելի մնաց պուլկար եւ ռումէն մամուլին մէջ հայանպաստ փրոփականտի մասին տրուած որոշումը։ Սահմանադրութենէն առաջ դիմում եղաւ պուլկար բարեկամներու, բայց մատնանշուած ոչ մէկ թերթ կրնար մեր սկզբունքներուն եւ հայեցքներուն համապատասխան բաւարարութիւն մը ընծայել։

4.- Ժիրայր - Բարթող Զօրեան, անդամ Պալքանի Կ. Կոմիտէին։

իսկ Սահմանադրութենէն յետոյ հարցը կորսնցուց այլեւս իր կարեւորութիւնը՝ գոնէ իր նպատակին ուղղութեան տեսակէտով որ աւելի քաղաքական էր։

Նախորդ Շրջ. ժողովի սկզբունքներէն մէկն ալ եղաւ ռայոնական ժողովի գումարման հարցը՝ թելադրութեամբ Արեւմտեան Բիւրոյին, որուն համար շրջանի կողմէ իրեն պատգամաւոր ընտրեց ընկեր Ժիրայրը[4]։

Սկիզբէն մեր Բիւրոյի կարծիքը ժողովի գումարման ի նպաստ էր, սակայն երբ Ընդհ. ժողովի ի մօտոյ գումարման հարցը ծնաւ եւ անոր յաջորդեց նաեւ Թուրքիոյ սահմանադրութիւնը, հարցը կորսնցուց իր կարեւորութիւնը. այնպէս որ Կեդր. Կոմիտէն ինք եղաւ առաջարկող որ չգումարուի այդ ժողովը, քանի որ արդէն Արեւմտ. Ռայոնական ժողովը իր սահմանափակ կազմութեամբը իսկ — Պալքան, Ամերիկա եւ Եգիպտոս — պիտի չունենայ աչքառու եւ կարեւոր օգտակարութիւն մը կազմակերպական տեսակէտներով, թէեւ բաւական նշանակելի գումար մըն ալ ծախսուէր այդ նպատակով։

«Ռազմիկ».— Հա՞րկ է ըսել որ այս տարեշրջանի մեր գլխաւոր եւ ամէնէն ծանր մտահոգութիւններէն մէկն ալ կազմեց «Ռազմիկ»ը, իր նիւթական թէ բարոյական կրկնակի պէտքերովը միանգամայն։ Նախորդ Շրջ. ժողովին մէջ, արդէն Կեդր. Կոմիտէն իր տեղեկագրով պէտք եղածէն աւելի մանրամասն խօսած էր, պարզելով հարցը իր սկզբնաւորութենէն։ Համաձայն այդ եւ Շրջ. ժողովի ուսումնասիրութեանց ու եզրակացութեանց՝ տարեկան 2000 ֆր.ի պէտք մը անխուսափելի եղած էր ու պիտի մնար, բայց այդ պէտքին հայթայթումը եղած էր միշտ Ընդհ. Ժողովի սահմանած ծախքի՝ սակի ու ցենզի սահմանին մէջ։

Հետեւաբար նոյն համեմատութեամբ ալ իր պիւտճէի բաշխումը սկսաւ նախորդ Շրջ. ժողովը։ Դիտելի էր սակայն որ նախորդ Շրջ. ժողովը այս բաշխումն ու դրամական սահմանը կ'ընէր՝ թերթը եւ հետեւաբար անոր պիւտճէն ընդարձակելով հանդերձ, որ կը հասնէր 2000-2500 ֆրանքի մօտ գումարի մը։ Այնպէս որ իրականին մէջ նոր բան մը աւելցած չըլլալէն զատ, սահմանուած գումարին դէմ ալ նոր ծախք մը կը ստեղծէր։ Շրջ. ժողովը իր այս որոշման պահուն՝ միայն կը յուսար թէ թերթին ծաւալը մեծնալով՝ բաժանորդներու թիւին վրայ զգալի յաւելում մ'ալ պիտի ըլլար։ Կեդր. Կոմիտէի այս տարեշրջանի գործերը ըլլալով նախորդէն համեմատաբար թեթեւ եւ ոչ ծանրաբեռնեալ՝ կարելի պիտի ըլլար գանձումներուն աւելի կանոնաւորաբար հետեւիլ, ինչպէս նաեւ նախորդ տարեշրջանէ մնացած մօտ 6000 ֆրք. գանձելի բաժնեգիներուն գէթ կէսին գանձումը ապահովել, որով թերթին պիւտճէն իրապէս պիտի դրուէր մխիթարական հաւասարակշռութեան մը մէջ։ Բայց կեանքի ստիպողական ու անակնկալ պայմանները այս կանխամտածութիւններն ալ եկան խանգարելու։ Նախ՝ ֆիզիքապէս պակսեցաւ ամէն հնարաւորութիւն, որովհետեւ խմբագրութեան գործը ամբողջ մնաց մէկ ընկերոջ վրայ՝ տարեշրջանի սկիզբի օրէն իսկ, երբ անցեալ շրջանին երկու խմբագիր-ընկերներու ներկայութիւնը անբաւական նկատուելով տիրող պէտքին առջեւ, հաշուապահի մըն ալ պէտքը կը զգացուէր։ Ընկեր Զարդարեան Մայիսի-Յունիսի մէջ մեկնելով Սոֆիայի մէջ գումարուած պուլկարահայ համագումարին դեռ չվերադարձած անկէ՝ Սահմանադրութիւնը կը յայտարարուէր Թուրքիոյ մէջ։ Այս իրողութիւնը հարկադրեց որ ան մինչեւ Յուլիսի վերջերը մնայ Սոֆիա ընկեր Ակնունիի հետ, ուրկէ վերադառնալով անմիջապէս մեկնեցաւ Պոլիս։ Այնպէս որ ընկեր Զարդարեան, հեռուէն պահելով իր աշխատակցութիւնը չի կրնար իր մասնակցութիւնը ունենալ խմբագրական միւս աշխատակցութեանց մէջ։ Իսկ վերջնապէս Հոկտեմբերին Պոլիս փոխադրուելէ յետոյ անոր աշխատակցութիւնը դարձաւ այլեւս պատահական. արդէն ուրիշ կերպ ալ անկարելի էր եւ վեր բնականաբար ընկեր Զարդարեանի ֆիզիքական ուժերէն։ Իսկ այս պայմաններուն մէջ ընկեր Ժիրայրի ոյժերը մարդկօրէն անբաւական էին միաժամանակ հասնիլ թէ խմբագրական հոգերուն եւ թէ դրամական-հաշուական աշխատութեանց ու գանձումներուն։ Ասոր հետ մէկտեղ պարտք կը զգանք սակայն յիշել միեւնոյն ատեն որ դիմումները այս տարի աւելի յաճախ ու կանոնաւոր եղած են քան նախորդ տարեշրջանին։ Ինչպէս գիտէք, ընկեր Ժիրայրին օգնական մը բերել տալու համար մեր ըրած դիմումներն ալ մնացին ապարդիւն։

Միւս կողմէ, Սահմանադրութեան յայտարարութենէն յետոյ, նիւթական նոր զոհողութիւններու պէտքը կը ծնէր հարկադրաբար, եւ նոր կորուստներ՝ փոխանակ նոր բաժանորդներու, ինչպէս կը յուսար նախորդ Շրջ. ժողովը։ Երկրէն՝ անհուն պահանջ կ'ըլլար թերթի, որոնց մեծագոյն մասը ձրի կը ցրուուէր. բնականաբար փրոփականտի այդ փոթորկոտ շրջանին կազմակերպութիւնը պիտի չուզէր զրկել Երկիրը, ստիպողական այդ պէտքին զուգադրելով նիւթական նեղ նկատումներ։ Այնպէս որ Յուլիս 15էն մինչ Սեպտեմբերի վերջերը 1000 օրինակ «Ռազմիկ»ի փոխարէն հրատարակուեցաւ 1500էն մինչեւ 3500, տեղի տալով թուղթի, տպագրական եւ դրոշմի եռապատիկ ծախքի մը։ Դրոշմի ծախքը 1000 օրինակ հրատարակուած պահուն ամսական 160-էն 190 ֆր.ը չէր անցներ. Յուլիս, Օգոստոս եւ Սեպտեմբեր ամիսներուն մէջ մինչեւ 1200 ֆր.ը կ'անցնէր. այս համեմատութեամբ ե՛ւ թուղթը ե՛ւ տպագրութիւնը։ Ասդին՝ գաղութներու մէջ «Ռազմիկ» կը կորսնցնէր իր կարեւորութիւնը. բաժանորդագրութիւնները կը դադրէին արագօրէն, իսկ Երկիր դարձողներէն շատեր կ'երթային առանց պարտքերնին տալու, առանց նոյնիսկ իրենց մեկնումը իմացնելու, որպէսզի գէթ թերթերը ղրկուին աւելորդ ծախքէ խուսափած ըլլալու համար։ Հոկտ. Նոյեմբերին արդէն Երկրի ժողովուրդը վայրկեանի գինովութենէն յագեցած՝ կը գտնէր իր սովորական խաղաղ վիճակը։

«Ռազմիկ» հեռուէն անոր հետաքրքրութիւնը չէր կրնար յագեցնել, քանի որ Պոլիս որ աւելի մօտ էր եւ կեանքը անկէ կը բխէր։ Մեր կողմէ կ'ըլլային ձրի-առաքումներու համար սահմանափակումներ ու «Ռազմիկ»ի հրատակարութեան թիւը կ'իջնէր դարձեալ 900-1000ի, բայց այս անգամ 600-650 բաժանորդ կը մնար Արտասահման եւ Պուլկարիա. Երկիր կը մտնէր 200-250 թերթ՝ մեծ մասամբ ձրի, այնպէս որ իր նիւթական արդիւնքը կը դառնար լիուլի անբաւարար։ Այս պայմաններու մէջ Կեդր. Կոմիտէն նոյնիսկ Բիւրոյի եւ Պոլսոյ Պատասխանատու մարմնին գիտակցութեամբ ու թոյլտուութեամբ՝ հարկադրուեցաւ իր 2000ի սակէն դուրս գալ, կրկնելով այդ գումարը, չուզելով թերթը անժամանակ կերպով ընդհատելով՝ ձգել կազմակերպութեան վարկը։ Բայց կարեւոր կը նկատենք անմիջապէս ըսել որ գանձելի մօտ .....ֆրանքի գումարէն անպատճառ կարելի պիտի ըլլայ հաւաքել գոնէ 2000 ֆրանք, որով կրկին Շրջ. ժողովի գծած սահմանին մէջ պիտի մնանք, պայմանով որ՝ Շրջ. ժողովէդ անմիջապէս յետոյ սկսուի այդ դիմումները եւ 1-2 ամիս մասնաւոր եւ տեւական աշխատանք թափուի եւ ընկեր Ժիրայրի դէպիս Պոլիս մեկնումը յետաձգուի Պատասխանատու մարմնի յօժարութեամբ։

Արդէն այս պահուս մաս մը գումարներ տրամադրելի կը մնան հոս հոն գործակալներու քով, այնպէս որ վերջին աշխատութիւն մը պիտի ունենայ իր նշանակելի արդիւնքները։

Դեռ Երկրի գործակալներէն վերջնապէս հաւաքուած չըլլալով հաշիւները, կարելի չէ եղած ճշդել թէ՝ որքան ձրի թերթ ցրուուած է Երկրի մէջ։ Միայն աչքի առջեւ ունենալով անհատ բաժանորդներներու եւ ձրիներու թիւը, իր գոյութեան օրէն մինչեւ հիմա, առանց հաշուելու Սահմանադրութենէն յետոյ ծրարով փոխադրուած եւ ցրուուած ձրիներ, հետեւեալ հաշիւը կը յայտնուի.

Երկիր փոխադրուած 50ական օրինակ 905 Հոկտ. 15էն մինչ 1908ի Հոկտեմբ. 15 եւ ծրարներ՝ Սահմ[անադրութենէն] յետոյ ֆր. 3450

Անհատ բաժանորդներու վրայ կորսուած » 3389

Սկիզբի ամիսներուն, աշխատակիցներու-խմբագրութիւններու եւն » 4643

Գանձելի բաժնեգիններ՝ որոնց կորուստը եւ գանձումը դեռ չէ ճշդուած վերջնականապէս » 7521

Իսկ 3½ տարուան մէջ մինչ 1909 Մարտ 31 ձեռքէ ծախսուածներէ եւ բաժնեգիններէ չգանձուածն է .....

Ընդհ. մուտքն է ֆր .....[5]

Գալով ձեռնարկին բարոյական նշանակութեան եւ ազդեցութեան, կը կարծենք թէ աւելորդ պիտի ըլլար տող մը իսկ գրել այդ մասին։

Բացի նիւթական պարագաներէ «Ռազմիկ»ի ընդհատման ծնունդ տուող բարոյական-կազմակերպական պարագաները արդէն մանրամասնօրէն բացայայտուած է մարմիններուն՝ մասնաւոր շրջաբերականով մը։ Սահմանադրութենէն յետոյ՝ թերթին գոյութիւնը այլեւս ստիպողական կը դառնար Պոլսոյ մէջ՝ օրաթերթի հանգամանքով։ Խնդիրը մէկէ աւելի անգամներ արծարծուեցաւ մեր եւ Պատասխանատուի մէջ, բայց պայմանները չթոյլատրեցին անոր անմիջական հիմնումին, որով հարկ եղաւ պահել «Ռազմիկ»ը՝ կազմակերպութիւնը գոնէ Պոլսոյ մօտ ինքզինքը արտայայտող սեփական թերթ մը ունենալու համար։ Այժմ երբ արդէն մօտ օրէն լոյս պիտի տեսնէ Պոլսոյ մէջ կազմակերպութեան թերթը, հարկ կը դառնար այլեւս ընդհատել «Ռազմիկ»ը, որուն համար շրջանի կարծիքն ալ առնուած էր կանխաւ, եւ փոխադրել իր գրերն ու տպագրական իրերը Պոլիս։

Կը յուսանք թէ այն աշխատութիւնը որ թափուեցաւ «Ռազմիկ»ի վրայ մեր շրջանի ընկերներուն կողմէ՝ կրկնապատկուած կերպով պիտի թափուի «Ազատամարտ»ի վրայ։

Յարաբերութիւն Երկրի հետ եւ Կազմակերպութեան այժմու դիրքը անոր մէջ.—

Բնական էր որ Երկիրը եւ անոր հետ յարաբերուելու խնդիրը պիտի կազմէր կարեւոր եւ տիրական աշխատութիւններէն մէկը մեր պարտականութեանց սահմանին մէջ։ Այս առաջադրութեամբ ալ առաջին օրէն մինչեւ հիմա կանոնաւոր կերպով յարաբերուած ենք՝ օրը օրին յանձանձելով այն ամէնը, որոնց պէտքը զգացուեցաւ։ Դեռ անցեալ տարիէն Պոլիս-Իզմիրի շրջանը ուղղակի յարաբերութեան դրուած էր պալքանեան մարմնին հետ։ Ասոնցմէ զատ յարաբերութիւններ կը պահուին Պէյրութի, Սամսոնի, Սեբաստիոյ եւ այլ վայրերու հետ։ Մինչեւ Սահմանադրութեան յայտարարութիւնը մեր յարաբերութիւնները շարունակուեցան նոյն վայրերուն հետ պէտք տեսնուած ատենը։

Փարիզի Քոնկրէսէն յետոյ լոյս տեսած թուրքերէն պրոշիւրներ մեծ քանակութեամբ փոխադրեցինք։ Յուլիս 11էն յետոյ, մինչեւ դրութեան պարզումը եւ մինչեւ Պատասխանատու մարմնին յարաբերութեան սկզբնաւորութիւնը, մեծ քանակութեամբ յեղափոխական գրականութիւն մտցուցինք ներս օրը օրին։ Յետոյ երբ արդէն կազմակերպութիւնը հիմնաւորուեցաւ եւ հոս հոն մարմիններ կազմուեցան, ըլլայ պաշտօնապէս, ըլլայ «Ռազմիկ»ի խմբագրութեան միջոցով եւ կամ անհատական նամակներով, շարունակուեցան նոյն յարաբերութիւնները, գոհացում տալով բոլոր խնդրանքներուն։ Փոխադրեցինք մեր խմբագրական տետրակներէն՝ անդամավճարներու գանձման համար, նոյնպէս

5.- Բնագրին մէջ գումարը չէ նշանակուած։

մեր «ներքին կանոնագիրներէն», որուն հիմունքով Երկիրը կազմակերպուեցաւ, մինչեւ որ համապատասխան մարմինները կարենան տեղական պահանջին համաձայն սեփական կանոնագիրներ գծել։

Որպէսզի Պատասխանատուի կազմը Պոլսոյ մէջ դրուէր բաղձալի վիճակի մը մէջ, առաջին օրէն իսկ արդէն մեր ընկերներէն Զարդարեանը, համախորհուրդ Պատասխանատուին, ուղարկեցինք Պոլիս, որուն միացաւ նաեւ ընկեր Շաւարշ, իբրեւ ծանօթ տեղական ընկերներուն եւ պայմաններուն։ Դարձեալ Պատասխանատուին ուժեղացման եւ Երկրի կազմակերպութեան բարւոք հիմնաւորման համար որոշ առաջարկներ ներկայացուցինք Բիւրոյին, որոնք տակաւ իրականութեան մէջ մտան։

Երկրի կազմակերպութեան այժմեան վիճակին վրայ Շրջ. ժողովիդ աւելի լուրջ գաղափար մը տալու փափաքով՝ վերջերս դիմեցինք Պատասխանատուին, որուն հաղորդած տեղեկութիւնները ամէն կերպով մխիթարական են։ Հայաստանի Արեւելեան մասը՝ Վան, Մուշ, Պիթլիս եւ Կարին որ սկիզբէն ի վեր եղած էին Դաշնակցութեան գործունէութեան խարիսխը, կը գտնուին կազմակերպող թէ մարտական լաւագոյն ոյժեր։ Վռամեան եւ Դաւթեան՝ Վանի մէջ, բացի նախապէս գտնուած տեղական ոյժերէն։ Գարմէնը, Մարզպետ եւ Սեպուհը[6] կը գտնուին Պիթլիսի եւ Մուշի շրջանները։ Իսկ Մուրատը՝ Վաթանին հետ անցած է Տիգրանակերտ, ուրկէ Վաթան[7] իրմէ բաժնուելով Սեւերէկի, Ուրֆայի եւ Հալէպի գիծով ճամբորդած է, իսկ Մուրատ անցած է Խարբերդ Մալաթիա գծով դէպի Սեբաստիա։ Վանի Սարգիսը բաւական ատեն Կարին մնալով՝ վերջերս միայն մեկներ է դէպի Պոլիս։

Այնպէս որ Արեւելեան Հայաստանի բոլոր շրջանները կազմակերպական տեսակէտով կը ներկայացնեն մխիթարական վիճակ։ Այդ շրջանը ունեցաւ նաեւ իր Ռայոնական ժողովը Կարնոյ մէջ։ Վան, Մուշ եւ Կարին կը ներկայացնեն Կ. Կոմիտէներ, իսկ Պիթլիսը հետզհետէ ուժեղանալու եւ ձեւաւորուելու վրայ է։ Կարելի է ըսել այդ շրջաններու հայ կեանքի բովանդակ արտայայտութիւնները կ'անցնին մեր կազմակերպական քանալով։ Պոլսոյ Պատասխանատու մարմինը շարունակաբար կը ստանայ հեռագիրներ եւ տեղեկութիւններ, գանգատ եւ բողոքներ, որոնց գոհացում տալու համար կ'առնէ հարկ եղած քայլերը։

Արեւմտեան Հայաստանի մէջ եւս կազմակերպութիւնը ստացած է որոշ ձեւակերպութիւն եւ գործունէութեան հիմնաւոր ընթացք։ Սեբաստիոյ մէջ տեղի ունեցաւ նոյնպէս ռայոնական ժողով ընկեր Շահպազի եւ Մուրատի[8] ներկայութեամբ, որուն մասնակցած են Սամսոն, Թոքատ, Ամասիա, Մարզուան, Տիվրիկ, Շապին Գարահիսար եւ Խարբերդ իրենց ներկայացուցիչներով։ Ժողովը տուած է մխիթարական որոշումներ եւ իր գործունէութեան համար ըրած առաջադրութիւններ, որոնց իրագործման համար մարմինները կ'աշխատին բոլոր սրտով։ Նոր ժողովի որոշումով այդ շրջանը կազմած է 4 Կեդր. Կոմիտէութիւններ։ Անդին Տրապիզոնը կը ներկայացնէ արդէն առանձինն Կեդր. Կոմիտէ, ուր կան մէկէ աւելի ինտելիգենտ ուժեր եւ ուր շուտով լոյս կը տեսնէ մեր ընկերներու նախաձեռնութեամբ տեղական թերթ մը։ Սամսոնէն մինչեւ Սեբաստիա, բացի Դաշնակցութենէն, կան նաեւ հնչակեաններ անդեկ ու անկեղրոն, ինչպէս կը յայտարարուի, որոնք կը մնան տատանող վիճակի մէջ. իրենցմէ ոմանք համակիր [են] Դաշնակցութեան ու ձուլումի, ոմանք ալ անվճռական ու անվստահելի ինքնին։ Մեր ընկեր Մուրատ՝ դարձեալ բանակցութեան սկսեր է վերջերս նոր տարրերուն հետ վերջնական համաձայնութեան մը յանգելու համար։

Պատասխանատու մարմնի յանձնարարութեամբ՝ վերջերս ընկեր Շահպազ հասած [է] Մալաթիա, անկէ կ'անցնի Խարբերդի շրջանը — Արաբկիր, Ակն, Բալու որոնք արդէն կը ներկայացնեն մէկ մէկ կոմիտէութիւններ։ Մէկ քանի շրջուն ընկերներ, դարձեալ «Պատասխանատու»ի հրահանգով անցած են Գոնիայի, Էնկիւրիի, Էրէյլիի եւ այդ կողմերը ցան ու ցրիւ եկած հայ համայնքներու մէջ, կազմակերպելով եւ յարաբերութեանց մէջ դնելով «Պատասխանատու»ի հետ։ Կեսարիոյ վիճակը նոյնպէս գոհացուցիչ է, ուր վերջին անգամ եթէ վերահաս ջարդերը տեղի չունեցան՝ պատճառը միայն մեր ընկերներու եւ մարտական խումբերու լռելեայն սպառնալիքն եղած է։ Պոլսոյ մէջ՝ իր շրջանակներով, Ռոտոսթօ, Ատաբազար, Եալովա, Պրուսա՝ իրենց բազմաթիւ գիւղերով եւ քաղաքներով՝ Դաշնակցութիւնը ունի մարմիններ, խումբեր եւ կանանց կազմակերպութիւններ։ Ինքնապաշտպանութեան գործը ժողովրդական լայն խաւերու մէջ առաջ կը տարուի ցանկալի ծաւալով։

Գալով Կիլիկիոյ շրջանին Ատանան կը կազմէ Դաշնակցութեան ուժեղ վայրը, իր հետ ունենալով Սիս եւ յարակից մասերը։ Սկիզբի օրէն Դաշնակցութիւնը հոն ունէր ժրընեւի համալսարանէն շրջանաւարտ ընկեր մը եւ կազմակերպութիւն։ Այդ կողմերու միակ թոյլ վայրը Հալէպն է, ուր գտնուող մեր կարգ մը ընկերները իրենց սխալ տաքտիքով չեն կրցած Կազմակերպութեան նպաստել եւ ժողովրդական համակրութիւն ստեղծել։ Վերջերս ընկեր Գալֆայեան երկար մնալով Կիլիկիոյ շրջանը՝ եղած կազմերը զօրացնելէ եւ նորեր հիմնելէ ետք «Պատասխանատու»ի հեռագրին վրայ մեկնած է Հալէպ ուրկէ պիտի անցնի նաեւ Մարաշ եւ Զէյթուն։

Երկիր կը փոխադրուին մեծաքանակ հրատարակութիւններ։ Կազմակերպական ամէն վայրի մէջ բացուած են ժողովրդական ընթերցարաններ, մատենադարան, լսարան եւ դասաւանդութիւններ։ Տեղ տեղ կազմակերպուած են եւ կը շարունակուին կազմուիլ երգեցիկ խումբեր, թատերական եւ որսորդական խումբեր, կուլտուրական ընկերութիւններ։ Կազմուած են նաեւ բոլոր ճարտարագործական տնտեսապէս զարգացած շրջաններու մէջ բանուորական միութիւններ՝ անկուսակցական հողի վրայ, բայց մեր մարմիններու ընդհանուր հսկողութեան տակ։

Այս հաշուով յոյս կայ որ յառաջիկայ Ընդհ. ժողովին պիտի մասնակցին Երկրէն տասնէ աւելի կեդր. կոմիտէներ՝ իրենց ձայներով։

Սահմանադրութենէն մինչեւ հիմա, ըսել է 8-9 ամսըւան ընթացքի մը միջոցին՝ ժողովրդական համակրութիւնը ոչ թէ կեցած ու շեղումներու ենթարկուած [է] դէպի Դաշնակցութիւնը, այլ ամէնօրեայ դիմումներն ու նամակները եւ յայտնուող փաստերը ցոյց կու տան թէ աւելի շեշտուած եւ խորացած է։ Այսպէս, կարելի է եզրակացնել թէ՝ Դաշնակցութիւնն է այսօր Երկրին մէջ այն հայ քաղաքական կազմակերպութիւնը, որ կարող է ռեւէ պարագայի տակ վստահօրէն ինքզինքը յայտարարել հայ ժողովրդի գիտակից մեծամասնութեան ներկայացուցիչը։

Մէջբերելով Պատասխանատուի նամակը իր ընդհանուր եւ կարեւոր գիծերով, անհրաժեշտ կը նկատենք նաեւ տեղեկացնել որ Երկրի զինման գործը նոյնպէս Պալք. Կեդր. Կոմիտէի նշանակելի զբաղում-մտահոգութիւններէն մէկը կազմեց։ Սահմանադրութեան առաջին օրէն իսկ, Երկրին զանազան վայրերէն եւ ընկերներու կողմէ զէնքի ստիպողական պէտքը շեշտուեցաւ։ Այս մասին սիստեմաթիկօրէն աշխատելու համար ունեցանք մասնաւոր ժողով՝ մասնակցութեամբ Անդրանիկի եւ Հրաչեայ-Մարալի[9]։ Այդ ժողովին իսկ որոշումով ընկ. Անդրանիկ մեկնեցաւ իսկոյն Սոֆիա՝ կարգ մը անմիջական գնումներ ու յանձնարարութիւններ ընելու համար, որոնք պարբերաբար փոխադրուեցան Պոլիս։ Մեր ձեռքով գնուած եւ փոխադրուած ատրճանակներու թիւը կը հասնի 61 հատի 8051 ամփուշտով եւ 6500 ֆր. արժէքով, որոնց մէջն է նաեւ Զինուորական վարժարանէն[10] մնացած 4-5 կտոր ատրճանակները։ Ասկէ յետոյ ընկեր Անդրանիկ անցաւ Վիեննա — Փարիզ, ուրկէ 14000 ֆրանքի գնում մը եւս ըրաւ։ Մինչ Արեւմտ. Բիւրոն ալ Մարսէյլի գիծով փոխադրութիւններ ըրաւ։ Ասոնցմէ զատ Կեդր. Կոմիտէիս միջոցաւ փոխադրուեցան ռազմական ուրիշ կարեւոր պիտոյքներ։ Բայց տեսնելով որ փոխադրութեանց եւ յանձնումի այս ձեւը շեշտուած պէտքին ու պայմաններուն համաձայն բաւարար չէ, Պատասխանատուի խորհրդով եւ թելադրութեամբ համակիր քանի մը անձնաւորութեանց կողմէ հիմնուեցաւ Պոլսոյ մէջ Զինավաճառանոց մը, որ մէկ կողմէ զէնք պիտի հայթայթէ Կազմակերպութեան, միւս կողմէ վաճառէ նաեւ հայ հասարակութեան մատչելի գիներով։ Այս հաստատութենէն եւս ըլլայ Կազմակերպութիւնը, ըլլայ հասարակութիւնը մեծաքանակ գնումներ ըրած են։

Կը մնայ Պալքանի մէջ Զին. վարժարանի հրացաններն ու Անդրանիկի ձեռքով գնուած 50000ի մօտ բերդանկայի պարապ փամփուշտներու փոխադրութիւնը Երկիր, որոնց համար եւս թէեւ գրեցինք Պատասխանատուին, բայց յարմար դատեց յետաձգել մինչեւ Ընդհ. Ժողով։ Այնպէս որ հարկ կ'ըլլայ մարմիններու քով եղած Զին. վարժարանին հրացանները հաւաքել մօտ ժամանակի մը մէջ եւ կեդրոնացնել որոշ վայր մը։

Բացի Պատասխանատու մարմնին եւ Երկրի հաշուին փոխադրուած եւ ծախսուած գումարներէն Երկրի բանտարկեալներուն փոխադրուած է նաեւ զանազան պարագաներու տակ .....[5] ֆրք։

Վերջերս նոյնպէս Արեւմտ. Բիւրոն գաղտնի-շրջբերականով մը պէտքն զգացնելով Պարսկաստանի մէջ կռուող մեր ընկերներու նիւթական աջակցութեան, նոյն նպատակով փոխադրեցինք Պատասխանատուի միջոցաւ 1000 ֆրք։ Արեւմտեան Բիւրոն կը յանձնարարէր նաեւ այս նպատակին համար նիւթական նպաստի բացառիկ միջոցներ խորհիլ, սակայն գէթ առժամապէս անկարելի կը դառնար այդ բանը ընել, որովհետեւ ծանօթ էր մեր շրջանի հասարակութեան վայրկենի հոգեբանութիւնը, երբ մանաւանդ միւս կողմէ խորհուրդ կը տրուէր գաղտնի պահել Դաշնակցութեան պաշտօնապէս մասնակցելուն պարագան՝ պարսկական յեղափոխութեան մէջ։

<u>Համերաշխութեան բանակցութիւններ մակեդոնացիներու հետ</u>։—

Մեր լաւ յարաբերութիւնները ըստ առաջնոյն շարունակուեցան մակեդոնացիներու հետ, հին եւ նոր կարգ մը ձեռնարկներու բերումովն իսկ պահելով սեղմ կապ Սարաֆովի ֆրակցիային հետ, որ հետզհետէ զանազան գունաւորումներու ենթարկուեցաւ։ Թուրքիոյ Սահմանադրութենէն յետոյ Սանտանսքի ֆրակցիային կողմէ յատկապէս ընկեր մը եկաւ երկրին մէջ մեզ հետ համերաշխելու առաջարկով։ Միւս կողմէ նոյն ֆրակցիայի աւելի երիտասարդ հատուածէն ուրիշ մը՝ որ մեկնեցաւ ժընեւ, յատկապէս ուսումնասիրելու միտքով Դաշնակցութեան սկզբունքներն ու ծրագրային-կազմակերպական սիստեմները։ Իրողութիւնը իր ատենին տեղեկագրեցինք Պոլսոյ Պատասխանատուին։ Նոյն ատենները Պոլսէն հոս եկաւ նաեւ ընկեր Զարդարեանը, որ ուղղակի Պատասխանատուի կողմէ տեսակցութիւն մը ունեցաւ Պ. Միք. Կէրճիքովի հետ։ Այս տեսակցութեան եզրակացութիւնը այն եղաւ որ պ. Միք. Կէրճիքով բոլոր ֆրակցիաներու ղեկավար-շրջանակներու հետ պիտի թղթակցէր, որոշ համերաշխութեան մը բերէր

6.- Սեպուհ - հանրածանօթ մարտիկն է, բուն անունով՝ Արշակ Ներսէսեան։

7.- Վաթան - Ղեւոնդ Մելոյեան։

8.- Բարսեղ Շահպազ եւ Սեբաստացի Մուրատ։

9.- Անդրանիկը հանրածանօթ հայդուկապետն է, Սասնոյ հերոսը։ Հրաչեայ Մարալի իսկական անունն է Գրիգոր Ղարիպեան։

10.- Խօսքը Պուլկարիոյ Հ.Յ.Դ. Զին. վարժարանին մասին է։

զանոնք եւ յետոյ Դաշնակցութեան հետ միասին ընդդիմադիր-տարրերու նոր-քոնկրէտ մը կազմուէր գործունէութեան ընդհանուր ուղղութիւն մը գծելու համար։ Կէրճիքովի դիմումները ոչ մէկ արդիւնք չունեցան, նոյնիսկ շատեր չպատասխանեցին ալ։ Էտիրնէկանները, ջերմապէս համակիր այս գաղափարին նախ քան մակեդոնացիներու ներքին համերաշխութիւնը, արդիւնք մը չէին ակնկալեր եւ հաւատք չունէին ձեռնարկին յաջողութեանը վրայ, այլ շատ շուտ իրենք առանձնապէս համերաշխաբար կ'առաջադրէին գործել Դաշնակցութեան հետ։ Նոյն ատենները մաթովականներն ալ յատկապէս Գր. Վասիլեւը կը ղրկէին Պոլիս բանակցութիւններ կատարելու մերիններուն հետ. բայց որքան յայտնի է մեզ, բոլոր այս գործերը ոչ մէկ դրական արդիւնքի մը յանգեցան։ Այս պայմաններուն մէջ հայ-մակեդոնական համերաշխութեան սահմանները ու յարաբերութեանց եղանակը գծել կ'իյնայ Ընդհ. Ժողովին, որուն ի հարկէ Ժողովդ կու տայ իր կարծիքը։

Դատական-դրամական հին եւ նոր խնդիրներ.—

Այս տարեշրջանի պալքանեան կազմակերպական կեանքի մխիթարական կողմերէն մէկն է ներքին անախորժ խնդիրներու բացակայութիւնը։ Գէթ Կեդր. Կոմիտէի սեղանին վրայ չեն դրուած նման խնդիրներ, բացի Սուլինայի մեր սրճարանի հաշիւներու մէջ պատահած զեղծումի մը խնդիրը որ Վարդոյի[11] անպատասխանատու օրերուն — 1904ին — պատահած՝ այս տարեշրջանին հրապարակ կ'ելլէ։

Խնդիրը իր իսկութեանը մէջ ակնյայտնի [է] եւ դեռակատարները որոշ, սակայն իր մանուածապատ եւ ճարպիկ հիւսուածքովը կու գայ տեղւոյն մեր մէկ քանի ընկերներու գլուխը ցաւցնել իբրեւ նոր տարեշրջանի մարմնոյն անդամներ, որոնց պատասխանատուութեան տակ գործուած է, առանց սակայն իրենց գիտութեան։

Տիրահուչակ Մկրոն — արտաքսուած կազմակերպութեան շարքերէն 1906ի Շրջ. Ժողովէն — կը յաջողի ճարպիկօրէն սրճարանի առ ու ծախէն ինչպէս եւ հասոյթներէն զեղծել, որուն գումարը կը հասցնեն մօտ երկու-երեք հազարի։ Այս տարի երբ ընկեր Վտարանդին[3] աչքելեց Սուլինա՝ լսեց տեղւոյն բողոքող ընկերներէն, բաղդատեց նոյն տարուան սրճարանի հաշիւները վերջին տարուան հաշիւներուն հետ եւ եկաւ այն եզրակացութեան որ իրօք գործուած է զեղծումը, որովհետեւ երբ 1904ին Սուլինա ներկայիս կրկինը ընկեր կը գտնուէր, առեւտուրները բաց էին եւ օրական այսքան քաշ սուրճ կը սպառէր սրճարանի մէջ՝ հասոյթները անհամեմատ աւելի նուազ կը յայտնուին, փոխանակ կրկին եւ եռապատիկ ըլլալու։

Խնդիրը հոն է որ հարցը լուսաբանելու համար կը բացակային նոյն տարեշրջանի մարմնոյն անդամներէն որոշման դէմ ոեւէ դժգոհութիւն, ոչնչացնել այդ անախորժ խնդիրին վերաբերեալ հարցաքննութեան բոլոր թուղթերը՝ չգտնուելու համար անոնք յեղափոխական արխիւին մէջ։

Ֆիլիպէի կոմիտէի յանձնարարուեցաւ հաղորդել հին Կեդր. Կոմիտէի անդամներէն Յակոբ Սվաճեանի, Երուանդ Ալաճաճեանի, ինչպէս նաեւ տեղական նախկին ընկերներէն Յակոբ Պզտիկեանի մասին տրուած որոշումները նախորդ Ընդհ. Ժողովէն։ Սակայն յիշեալները չեն ուզած ըստ օրինի ունկնդրել այդ վճիռները, ինչպէս կը տրամադրէ «Ներքին Կանոնագիրը», որով զրկուած են դաշնակցականի ամէն իրաւունքէ եւ կազմակերպութենէն վտարուած՝ անորոշ ժամանակով, եթէ Ժողովդ չունի ոեւէ նոր նկատողութիւն։ Իսկ ինչ կը վերաբերի պ. Ալաճաճեանի, քանի որ յիշեալը կազմակերպութեան հետ ունի նաեւ դրամական հաշիւ մը ալ, կարեւոր դատուեցաւ գրաւոր եւս հաղորդել իր մասին տրուած վճիռը ապագային ոեւէ՝ առարկութեանց տեղի չմնալու համար։

Նախորդ Շրջ. Ժողովի որոշումներէն մէկն ալ էր Պուքրէշի անցեալ խնդիրներու գլխաւոր դերակատարներէն Գր. Սայեանի, Արթաքի Բալիկեանի եւ Նշանի մասին տրուած արտաքսման վճիռներուն հրատարակութիւնը։ Այդ որոշումը արդէն շրջանի բոլոր ընկերներուն հաղորդուած [ըլլալով] յայտնապէս շրջաբերականով մը, անյարմար դատեցինք հրապարակումը նաեւ «Ռազմիկ»ով՝ այս պարզ պատճառով որ 1) Ռումանիոյ մէջ հոս հոն քաղաքական հոսանքները կը շարունակուին մերիններուն դէմ եւ խնդիրին հրապարակումով նոր հետապնդումներու առիթ ընծայած պիտի ըլլայինք։ 2) Պուքրէշի ընկերական մթնոլորտը հազիւ քիչ մը խաղաղած՝ խնդիրը հրապարակի վրայ դնելով՝ վերստին կիրքերը պիտի արծարծենք առիթ տալով նոր բանավէճերու՝ ուրկէ ապահովաբար տուժողը կազմակերպութեան հեղինակութիւնը պիտի ըլլար։ 3) Նոյն նախկին ընկերները՝ որոնք վայրկենական կիրքերու եւ անհատական թելադրութեանց անսալով հեռացած էին մեր շարքերէն՝ այդ խնդիրներու արծարծումով վերըստին առիթ տրուած պիտի ըլլար իրենց, որպէսզի շարունակեն իրենց վնասակար յամառութեան մէջ, մինչ այսօր արդէն որոշ չափով զղջացած են իրենց գործած սխալներուն համար եւ կը ձգտին կազմակերպութեան մէջ մտնել։ Ի հարկէ կազմակերպութիւնը պիտի չթոյլատրէ անոնց մուտքը, ցորչափ հրապարակով չդարմանեն այն վիրաւորանքը, զոր հրապարակով հասցնել փորձեցին կուսակցութեան բրեսթիժին ու անունին, անսալով անուղիղ մարդոց դիտումնաւոր թելադրութեանց։ Նոյն բանը պիտի կրկնէինք Վառնայի մէջ գտնուող այն նախկին ընկերներու վերաբերմամբ, որոնք զանազան առիթներու տակ փորձեցին մօտենալ կազմակերպութեան, առանց սակայն ճանչնալ ուզելու անոր որոշումներն ու իրենց յանցանքը։

Պուքրէշի մէջ կային նաեւ դրամական խնդիրներ, որոնց կարգադրութիւնը Շրջ. Ժողովի որոշումով կ'իյնար Կեդր. Կոմիտէիս պարտաւորութեան սահմանին մէջ։ Դժբախտաբար Պուքրէշի մարմինը, հակառակ մեր քանիցս պնդումներուն, ոչ միայն չգոհացուց մեզ նոր շրջանի անդամավճարները ղրկելով, այլ նախորդ շրջանէն ընկեր Առաքելի քով գտնուած 482 ֆր.ի գումարը, ինչպէս նաեւ Թատերասիրաց վարչութեան քով մնացած 180-200 ֆր. դրամը եւ ուրիշ գումարներ մնացին անվճար։ Տեսնելով որ մեր դիմումները անպատասխանի սկսան մնալ, պարտականութիւն յանձնեցինք Ռուսճուկի ընկերներէն Մովսէս Պետրոսեանին երթալ տեղւոյն վրայ քննել խնդիրը։ Ուրախ ենք որ ընկեր Մովսէս երթալով հարկ եղած քննութիւններն ըրաւ եւ գրաւոր յանձնառութիւններ առաւ այդ դրամներուն վճարման համար։ Համաձայն ընկեր Մովսէսի տեղեկագրութեան՝ դիմեցինք Պոլսոյ Պատասխանատուին յիշեցնելով եղած կարգադրութիւնները եւ խնդրելով գանձումը ընկեր Առաքելի վրայ մնացած դրամին եւ ընկեր Այտնեանի ինկած բաժինին։ Պատասխանատու մարմինը պատասխանելով մեր նամակին՝ կը յայտնէր որ ընկեր Առաքելը մեկնած էր կրկին Պուքրէշ, իսկ Այտնեան կը գտնուէր Իզմիրի շրջանները։ Հետեւաբար իրականին մէջ Պուքրէշի դրամական հաշիւները կը մնան գանձելի վիճակի մէջ եւ յառաջիկայ Կեդր. Կոմիտէի մէկ գործը, եթէ երբեք Ժողովդ նոր բան մը չունի աւելցնելիք ընկեր Մովսէսի եզրակացութեան վրայ կամ փոփոխելիք անկէ։ Պուքրէշի մարմինն ալ, իր կարգին, հակառակ իր խոստումին, ոչինչ ղրկեց այս տարեշրջանի իր անդամավճարներէն։ Խնդրոյն մանրամասնութեան վրայ աւելի լայն գաղափար կարելի է կազմել ընկեր Մովսէսի տեղեկագրէն որ ձեր տրամադրութեան հակ կը գտնուի արդէն։

Նոյնպէս տակաւին կարելի չեղաւ կարգադրել Պուքրէշի «Նեվրուզ» ընթերցարանի վիճակահանութեան տոմսակներուն իբր փոխարժէք եւ նախորդ Կեդր. Կոմիտէի հաշուոյն Ռազմիկի բաժնեգիներէն վճարուած 125 ֆր.ի խնդիրը։ Սոֆիա ղրկուած դիմումներու դէմ 20 այսքան ֆր. ստացուեցաւ եւ տոմսակներու 5-6 հատը կորսուած յայտնուեցաւ. Վառնա եւ Շումլա ղրկուած տոմսակներու ի պատասխան ընկեր Ադամեան կը յայտնէր թէ 15 տոմսակ ինք անձամբ ետ տարած է Պուքրէշ, Շումլայի 10 տոմսերէն տեղեկութիւն չունի, ծախսուածներուն փոխարժէք գումարէն ալ ծախսուած է եւ 1906ին Կեդր. Կոմիտէի դրամական խնդիրներու քննութեան համար եկած է Ֆիլիպէ, առանց սակայն վերջնական ճշդում մը ընելու։ Կը մնայ այս խնդիրն ալ ճշդել։ Իրողութիւնը այն է որ 125 ֆրք.ին դէմ 20 քանի ֆր. միայն ստացուած է եւ թէ այդ դրամական խնդիրը Կեդր. Կոմիտէի հաշուական մէկ խնդիրը կ'ըլլայ՝ որ վճարուած է «Ռազմիկ»ի բաժնեգիներէն։

Համաձայն Ֆիլիպէի կոմիտէի տեղեկագրութեանց եւ

11.- Վարդ Պատրիկեան, Վառնայի «Շարժում» թերթի խմբագիր. դրամական իւրացումներու պատճառաւ արտաքսուած Դաշնակցութենէն եւ ապա ահաբեկման ենթարկուած (1907)։

հաշուետուութեան՝ ընկեր Ամբակում Դաւիթեան նախորդ երեք Շրջ. ժողովներու կողմէ որոշուած եւ կրկնուած 50 ֆր. տուգանքը վճարած է եւ հետեւաբար ընկերական-կազմակերպական իրաւունք վայելելու ազատ։

Սուրէն Կամսարի մասին տրուած որոշումը նոյնպէս հաղորդուած է նախ Եգիպտոս եւ վերջերս ալ Պոլսոյ Պատասխանատուին ուր կը գտնուի յիշեալը։

Հայկ Մաղագեանի եւ Վահան Գրիգորեանի ինչպէս նաեւ բոլոր վտարուածներու վերաբերմամբ եղած են համապատասխան կարգադրութիւններ։

Պարբերաբար երեք-չորս Շրջ. ժողովներու ինչպէս նաեւ Կեդր. Կոմիտէիս կողմէն վճիռի ենթարկուած եւ իրենց պատիժի սահմանը չվերջացած անձնաւորութեանց ցանկը հետեւեալն է, որուն վրայ նոր Կեդր. Կոմիտէի ուշադրութիւնը պարտաւորիչ է, որպէսզի անոնք ոեւէ տեղ, Պալքանի մէջ թէ այլուր, չկարենան սպրդիլ կազմակերպութեան շարքերուն մէջ։

Սուլինա.— Մկրօ՝ դրամական եւ բարոյական գեղծարար — արտաքսուած անպայման ժամանակով։

Քոնսթանցա.— Գրիգոր Խաչատուրեան — նոյնպէս։

Պուրքէջ.— Կազմակերպական յանցանքով արտաքսուած անպայման ժամանակով՝ Գրիգոր Սայեան, Արթաքի Գալիկեան, Նշան Սարգիսեան, իսկ դուրսը մնացած ասոնց համախոհները նկատի ունենալ իբրեւ անսաստող կազմակերպութեան որոշումներուն։

Ռուսճուք.— Հայկ Մալագեան, Վահան Գրիգորեան, անպայման ժամանակով արտաքսուած։

Վառնա.— Մուրատ Երանոսեան, Աբրահամ Մաղիկեան (այժմ Պոլիս), Մարտօ, Բարսեղ եւ Ցարութիւն, արտաքսուած անպայման ժամանակով։

Նոյն քաղաքէն Մելքոն, Բիւզանդ, խմբապետ եւ կոմիտէի անդամ չեն կրնար ըլլալ, բայց անսաստած ըլլալով ժողովի որոշման՝ կը մնան դուրս։ (Նկատի ունենալով Վառնայի մէջ դուրս մնացող անոնց համախոհները՝ որոնք չեն ուզած ճանչնալ ժողովի որոշումները։ Դարձեալ նոյն քաղաքը գտնուող Գալուստ Մարտիրոսեանէն կը զգուշացուին ընկերները)։

Նոյն քաղաքին Վահան Եայլայեան կ'արտաքսուի անպայման ժամանակով։

Իսկ Վռամ Արապեան դուրսը կը մնայ 908 Ապրիլէն սկսեալ երկու տարի, իսկ անկէ յետոյ կ'ընդունուի միայն այն պայմանով երբ իր դուրսը մնացած ժամանակամիջոցը անցուցած ըլլայ կազմակերպութեան եւ յեղափոխական անունին պատուաբեր կեանք մը։ Իսկ ընդունելէ յետոյ տարի մը եւս զինքը նկատել իբր պարզ անդամ, առանց կոմիտէի, խմբապետի եւ ուրիշ պատասխանատու պարտականութեանց տակ կանչելու։

Ֆիլիպէ.— Յակոբ Սվաճեան, Յակոբ Պզտիկեան, դուրս կը մնան անպայման ժամանակով։ Երուանդ Ալաճաճեան նոյնպէս դուրս կը մնայ անպայման ժամանակով, իսկ 908 Ապրիլէն հաշուելով մինչեւ երկու տարի վերջ կը պարտաւորուի վճարել կազմակերպութեան պահանջը եղող 1577,20 ֆր.ը։

Նոյն քաղաքէն՝ Յարութիւն Ֆրէնկեան (այժմ Պոլիս) 1908 Հոկտ. սկսեալ 6 ամիս դուրս կը մնայ կազմակերպութենէն. իսկ անկէ յետոյ մէկ ու կէս տարի խմբապետ, կոմիտէի անդամ չի կրնար ըլլալ։

Նոյն քաղաքէն՝ Պարտիզեան քոյրերը կը զգուշացուին ընկերներէ՝ մինչեւ հասարակութեան եւ Ֆիլիպէի ընկերներու մէջ իրենց մասին շրջած տարաձայնութեանց բարձումը եւ վստահութեան վերահաստատումը։

Շրջանի հասոյթը.— Արդէն պատրաստած ըլլալով մանրամասն հաշուեցուցակը արտաքին եւ մեր շրջանի մարմիններէ ունեցած մեր մուտքին ու ելքին, հոս կարեւոր կը նկատենք միայն յիշել որ մեր այս տեղեկագրով մէջբերուած աննպաստ պայմանները զգալապէս ներգործեցին այս տարեշրջանի մեր հասոյթին վրայ, նուազեցնելով կէս առ կէս բաղդատմամբ նախորդ շրջանի հասոյթին հետ, որոնց նմանը ոչ մէկ տարեշրջան ունեցաւ։

Ահաւասիկ մէկ ամփոփ պատկերը 1908 Ապրիլին մինչեւ 908 Մարտ 31 Պալքանեան Կեդր. Կոմիտէի ունեցած մուտքին՝ շրջանի մարմիններէն.—

Անդամավճար, Հանգանակութիւն, Սրճարան եւն-է գոյացած գումար Մուտք Կարմիր Խաչերէ Դրօշակ եւ հարատարկութիւններէ	} ֆր. 19149,05

Ջ-ի համար իբրեւ կարանդ պանքան դրուած 2000 ֆր.ը կը մնայ տակաւին, որովհետեւ դատը դեռ տեսնուած վերջացած չէ. իսկ տ.ը կը գտնուի Մակեդոնիա։

Ընդհանուր անհրաժեշտութիւններ.— Մեր ցրուած շրջաբերականներով արդէն ծանուցինք Ընդհ. Ժողովի մօտալուտ գումարումը։ Ցայտնի է որ Թուրքիոյ այժմեան պայմանները կազմակերպութիւնը կը դնեն նոր ուղղութեան մը մէջ եւ թաքթիքական բաւական փափուկ հողի մը վրայ։ Մեր շրջանը եւս կոչուած ըլլալով իր բաժինը ունենալ ուղղութեան-թաքթիքական եւ կազմակերպական այլ հարցերու մասին եւ տալ իր կարծիքը բանաձեւուած եւ բերանացի՝ իր պատգամաւորին միջոցաւ, կը յուսանք թէ Ժողովդ իր լուրջ զբաղումներէն մէկը պիտի ընէ այդ հարցերը եւ պիտի տայ բանաւոր եւ խոհական որոշումներ՝ որոնք պատշաճին օրէն իրականութեան եւ համապատասխանեն մեր կուսակցական սկզբունքներուն ու նպատակակէտին։

Նոյնպէս կարգադրութիւններ ընել հարկ կը տեսնուի պատրաստելու համար Պալք. Կեդր. Կոմիտէի երկու տարուան տեղեկագիր հակակշիռը 1907-1909, ուր պատկերացուած ըլլայ ոչ միայն մեր նիւթական եւ բարոյական անցեալ եւ ներկայ գործունէութիւնը, այլեւ յառաջիկայի առաջադրութիւնները՝ դարձեալ համապատասխան մեր շրջանի այժմեան եւ ապագային սպասուած պայմաններուն։

Գաղթականներու վերադարձի խնդիրը նոյնքան տիրական անհրաժեշտութիւն մըն է։ Հոս հոն ունինք պանդուխտներ, որոնք բացարձակապէս նիւթական աննախանձելի վիճակի մը մատնուած են եւ չունին ճանապարհածախսի ոեւէ միջոց։ Մասնաւորապէս Ֆիլիպէի շրջակայ կայարաններուն մէջ, Արեւելեան երկաթուղիի գծին գրաւումէն յետոյ, նոր աշխատաւորութիւնը դուրս ձգուած՝ անոնց տեղ պուլկարներ դրուած են, մինչ հայերը կը թափառին խեղճ ու անօգնական։ Բարոյական պարտք մըն է՝ դրական միջոցներ ձեռք առնել եւ հաւաքական օժանդակութիւններով անոնց վերադարձի գործը դիւրացնել, ինչ որ արդէն օրակարգի մէջ եւս անցած է։

Նոյնքան կարեւոր անհրաժեշտութիւն մըն է շրջանը կազմակերպելու գործը։ Ներկայ պայմաններու մէջ երբ մէկ կողմէ կազմակերպութեան նիւթական թէ բարոյական պէտքերը բազմապատկուած են, միւս կողմէ սակայն ցամքած են անոր նիւթական միջոցները, որովհետեւ Թուրքիոյ այժմեան իրականութեան մէջ չենք կրնար այլեւս ամէն պատեհութեամբ ոչ-կուսակցական հասարակութեան նիւթական օժանդակութեան կռթնիլ։ Հետեւաբար հարկ կ'ըլլայ կանոնաւորել մեր նիւթական աղբիւրները եւ միանգամ ընդ միշտ կազմակերպութիւնը դնել անկախ դիրքի մը մէջ չէզոք ու հարուստ տարրերէն։ Այն օրը որ կազմակերպութիւնը այդ վիճակին տիրանայ արդէն կարեւորագոյն քայլ մը առած պիտի ըլլայ։ Այս իսկ տեսակէտներով ալ Ժողովդ պատգամաւորներուն վրայ պարտականութեան մեծագոյն բաժինը կ'իյնայ իրենց դարձին լուսաբանել շրջանի իրենց ընկերները, ծանօթացնել զանոնք Ժողովդ եւ առ հասարակ կուսակցութեան որոշումներուն եւ սկզբունքներուն հետ եւ եռանդագին փրոփականտ մղել այդ ուղղութեամբ։

Բայց ստեղծուած նոր պայմաններուն մէջ պարտականութեան, աշխատութեան է'ն կարեւոր բաժինը կ'իյնայ դարձեալ յաջորդ Կեդր. Կոմիտէին վրայ։ Ակնյայտնի է որ հետզհետէ գաղթականութեան հետ նաեւ գիտակից ընկերներէն ալ դառնալով Երկիր, առ հասարակ կը պակսին աշխատող ձեռքերը, եւ քննադատութեան ոգին, որուն խթանովը հարկադրուած ըլլային գործելու մեր մարմինները։ Ընկերական կարծիքը հետզհետէ բացակայելու վրայ է, այնպէս որ ասկէ յետոյ մարմիններու եւ Կեդր. Կոմիտէի ընկերներու բարեխիղճ, տոկուն եւ յարատեւ ջանքերն ու աշխատութիւնները պիտի ըլլան շրջանի ընկերները գործի մղողը։ Այս տեսակէտով ալ, Կեդր. Կոմիտէն հարկադրուած պէտք է զգայ ինքզինքը՝ նախորդ տարեշրջաններէ աւելի սերտ յարաբերութիւն մը ստեղծել շրջանի մարմիններու հետ. բացատրել, ստիպել, մղել զանոնք գործի. ըլլայ պահանջկոտ, խիստ իր վերաբերումներուն մէջ եւ նախանձախնդիր օրէնքներու, աւանդութեանց ճշգրիտ ու անշեղ գործադրութեան։ Ի հարկէ այս պայմաններու մէջ, անհրաժեշտ կը դառնայ նոյնպէս շրջուն ընկերներու այցելութիւնը մարմիններու, մասնաւորապէս ընտրութիւններէն առաջ, որպէսզի հարկ եղած թելադրութիւններն ընէ գործի կանչելու այնպիսի ընկերներ՝ որոնք իրենց կարողութիւններով եւ աշխատելու տրամադրութիւնով համապատասխանեն ստեղծուած պէտքին։

Ահա՛ թէ ինչ կ'ուզենք ըսել իբր վերջին խօսք մեր յաջորդներուն, արդիւնք մեր համեստ փորձառութեան։ Այս ամէնէն յետոյ անհուն ուրախութեամբ մըն է որ կու տանք մեր տեղը նոր ընկերներու, որոնք լիայոյս ենք որ նոր աշխոյժով եւ իրենց կեանքի օրինակով պիտի գան ապացուցանել թէ մեր կազմակերպութիւնը իր օրգանական կենդանութիւնը եւ թարմութիւնը պահելու համար պէտք է միշտ ասպարէզ կանչէ նոր ոյժեր, նոր գործոններ, որ արդէն սկիզբէն ի վեր եղած է գաղտնիքներէն մէկը Դաշնակցութեան յառաջդիմութեան եւ կենսունակութեան։

Հ. Յ. ԴԱՇՆ. ՊԱԼՔ. ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

1909 Մարտ 27
Ֆիլիպէ

Փաստ. 1152-43

2.– ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Հ.Յ.Դ. ՊԱԼՔԱՆԵԱՆ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ Ը. ԺՈՂՈՎԻ

ԳՈՒՄԱՐՈՒԱԾ ՌՈՒՍՋՈՒՔԻ ՄԷՋ 1909 ՄԱՐՏ 30 – ԱՊՐԻԼ 8

ՆԻՍՏ Ա.

Մարտ 30 (*Երկուշաբթի*)

Բացում ժողովի.— Համաձայն Պալք. ներքին կանոնագրի տրամադրութեան եւ նոյն Կեդր. Կոմիտէի շրջաբերական-յանձնարարութիւններուն՝ Շրջանի պատգամաւորներու մեծամասնութիւնը հաւաքուած ըլլալով Ռուսջուք՝ այսօր տեղի ունեցաւ Շրջանային ժողովի առաջին նիստը։

Շրջանը տարուան սկիզբը կը ներկայացնէր վճռական ձայն ունեցող 11 *մարմիններ թէեւ, սակայն տարուան ընթացքին անոնցմէ ոմանք ըստ օրինի կը զրկուին իրենց ձայնէն՝ հետեւեալ պատճառներով — 1) Սոֆիան բացարձակապէս կորսնցուցած էր իր թուական ցենզը եւ մարմինը անգործունէութեան դատապարտուած. 2) Պուքրէշ՝ նախորդ տարիէն իր դրամական խնդիրները չկարգադրելէ զատ, ոչ մէկ վճարում ունեցած էր նոյնիսկ վերջացող տարեշրջանին մէջ. 3) Պուրկազ՝ նոյնպէս չէր ուղարկած գոնէ իր առաջին վեցամսեայ հաշուեկշիռն ու դրամական հասոյթները։ Այս վերջին երկու մարմիններուն Կեդր. Կոմիտէն կանխաւ յիշեցուցած էր կանոնագրի տրամադրութիւնը, բայց հակառակ այդ դիմումներուն՝ նոյն մարմինէն մինչեւ ժողովի բացումը ոեւէ դրամական-հաշուական առաքում ըրած չըլլալով՝ Կեդր. Կոմիտէն կանոնագրի տրամադրութեանց գործադրութիւնը ընդունելով՝ մնացած* 8 *մարմիններու կողմէ ներկայ* 5 *պատգամաւոր ընկերներու մեծամասնութեամբ ժողովը օրինաւորապէս բացուած յայտարարուեցաւ, որուն կը մասնակցէր Կեդր. Կոմիտէն* 1 *ձայնով։ Իբրեւ պատգամաւոր ներկայ էին Ֆիլիպէէն՝ Փայլակ (Գառնիկ Քիւրքճեան), Ռուսջուքէն՝ Ֆելիքս (Մովսէս Պետրոսեան), Սուլինայէն՝ Սուրէն (Ստեփան Գրիգորեան), Կալացէն՝ Հրաչք (Մարտիրոս Ինկոյեան), Քոնսթանցայէն՝ Հրայր (Գէորգ Սէֆերեան), իսկ Կեդր. Կոմիտէի ձայնը կը ներկայացնէր՝ Ժիրայր*[8]*։ Ժողովին նախագահ ընտրուեցաւ Փայլակ, քարտուղար՝ Ժիրայր։*

Վաւերացում պատգամաւորներու ընտրութեան օրինաւորութեան եւ ճշդում անոնց ինքնութեան.—

Ֆիլիպէ՝ ընտրութեան մասնակցած 49 *տեղական ընկերներ,* 12*՝ շրջաններէն, տեղական քուէներու մեծամասնութիւնը.— 2/3 կեդրոնացած. շրջակայ քուէները չ'ընդունուիր ուղղակի եւ գաղտնի տեղի ունեցած ընտրելուն համար. ընտրութիւնը օրինաւոր եւ վաւերական։ Քոնսթանցա՝ ընտրութիւնը գաղտնի կատարուած, մասնակցած են* 64 *ընկերներ եւ պատգամաւորին վրայ կեդրոնացած բացարձակ մեծամասնութեան — 2/3 ձայնը. ընտրութիւնը օրինաւոր ու վաւերական։ Ռուսջուք՝ մասնակցած են* 54 *ընկեր. պատգամաւորին վրայ կեդրոնացած բացարձակ մեծամասնութեան ձայնը՝ 2/3. շրջակայ քուէները չէ ընդունուած՝ օրինաւոր չըլլալուն համար. ընտրութիւնը օրինաւոր եւ վաւերական։ Կալացի ընտրութիւնը կատարուած ըլլալով բաց քուէարկութեամբ եւ ստորագրութեան տակ, որոշուեցաւ տեղւոյն մարմնէն պահանջել ստորագրութիւնները պարունակող վաւերաթուղթը։ Սուլինան նախապէս իր ընտրութիւնը կատարած գաղտնի քուէարկութեամբ, հարկադրուած էր, երկրորդ քուէարկութիւն մը եւս կատարել, ըստ որում գաղտնի քուէներու մեծամասնութիւնը շահող ընկերը չէր ուզած գալ եւ հետեւաբար Կեդր. Կոմիտէն հրահանգած էր ձեռնարկել նոր քուէարկութեան, քանի որ հրաժարող ընկերոջ անմիջապէս յաջորդող ընկերը չէր կեդրոնացներ իր վրայ քուէներու մեծամասնութիւնը. որոշուեցաւ գրել նաեւ Սուլինա՝ պահանջելով ընտրութիւնը հաստատող սրբագրութիւններ եւս տեղւոյն ընկերներէն, խմբապետներու եւ մարմնի անդամներու ստորագրութենէն զատ, որ արդէն ժողովը իր տրամադրութեան տակ ունի։ Կեդր. Կոմիտէն յայտնեց որ հակառակ շրջաբերականներով եւ հեռագիրներով եղած յանձնարարութիւններուն՝ Վառնայի կազմը իր պատգամաւորը չէր ընտրած եւ իր վերջին դիմումին վրայ Վառնայի մարմինը «Նիւթական» տեսակէտը մատնանշած էր իբրեւ արգելիչ պատճառ. Կեդր. Կոմիտէն նկատելով Վառնայի այժմեան կազմակերպական ոչ-գոհացուցիչ վիճակը, ինչպէս նաեւ նախորդ տարեշրջանէն անգանձելի մնացած* 300 *այսքան գումարի մը գոյութեան հետ նաեւ այն բարոյական պարագան՝ որ երեւան կ'ելլէր Վառնայի կողմէ այս վերջին անգամ եւս մէջբերուած նիւթական պատճառաբանութիւններէն, որոշած էր խնդիրը յանձնել Շրջ. ժողովի նկատառութեանն ու որոշումին։ Շրջ. ժողովը՝ նկատի առնելով Վառնայի կարեւորութիւնը իբրեւ կազմակերպական վայր, ինչպէս նաեւ տեղական խնդիրներու եւ անգոհացուցիչ կազմին դարման մը տանելու անհրաժեշտութիւնը՝ կ'որոշէ Վառնայի պատգամաւորին ծախքին կէսը հոգալ կազմակերպութենէն,*

մնացած կէսն ալ տեղական ընկերներու բացառիկ միջոցներով, ինչպէս եղած էր առհասարակ ներկայ բոլոր պատգամաւորներուն վերաբերմամբ. այս առթիւ գրուեցաւ ներքոգրեալ նամակը։ Ըստ կանոնագրի Պուրկազ եւ Պուքրէշ պատգամաւորներ չէին կրնար ունենալ։ Պուրկազի մարմինը իր ձայնը կու տար Ռուսջուքի ընկերներէն Ֆելիքսի (Մովսէս Պետրոսեանի) կատարուած գաղտնի եւ օրինաւոր քուէարկութեամբ, սակայն ներքին կանոնագրէն թեթեւ շեղում մը ընելու պարագային իսկ — քանի որ պատգամաւոր մը տեղական ընկեր պիտի ըլլայ եւ ձայն տալու դրութիւնը չ'ընդունուիր — անկարելի յայտնուեցաւ ընդունելութիւնը Պուրկազի առաջարկին, ընկեր Ֆելիքս արդէն Ռուսջուքէն պատգամաւոր ընտրուած ըլլալուն։ Կեդր. Կոմիտէն պարտականութիւն զգաց միաժամանակ յայտնել որ Պուրկազի նիւթական վճարումներու յապաղումը արդիւնք է լոկ տեղական տնտեսական տագնապին եւ թէ այդտեղի ընկերները սկիզբէն մինչեւ վերջ եղած են զոհող եւ ջերմ դէպի կազմակերպութիւնը, այնպէս որ կը խնդրէր ժողովէն՝ սոսկ նիւթական հանգամանքը նկատի առնելով զայն ձայնէ չզրկել. բայց ժողովը գտնուելով վերոյիշեալ պայմաններուն առջեւ չկրցաւ գոհացնել Պուրկազը՝ յանձն առնելով նոյնիսկ շեղում կանոնագրէն։ Սլիվէնի մարմինը թէեւ կանխաւ պատգամաւոր չկարենալ տալը իմացուցած էր Կեդր. Կոմիտէին, սակայն Ռուսջուքի ընկերներէն Գառնիկի (Գառնիկ Մկրտիչեան) ուղղած հեռագրով մը կը խնդրէր ընդունիլ իրենց ձայնը։ Ժողովը լսելով սակայն որ յիշեալ ընկերը իր անկարելիութիւնը կը մատնանշէ եւ այդ իսկ պատճառներով ալ չէ ուզած նոյնիսկ իր թեկնածութիւնը դնել Ռուսջուկի մէջ, չկրցաւ նոյնպէս գոհացնել Սլիվէնի ընկերները։ Պրայլայի մարմինը եւս իր պատգամաւորը ցարդ չէր ուղարկած, ինչպէս նաեւ ոեւէ նամակ այդ մասին։ Կալացի պատգամաւորը յայտնեց թէ իր ճամբորդութեան պահուն հանդիպելով հոն՝ ընկերներէն խմացած է պատգամաւորութեան համար տրամադրելի ընկեր չունենալին։ Ժիրայր յայտնեց ժողովին թէ՝ Կեդր. Կոմիտէի կողմէ երկու ընկերներ ներկայ կը գտնուին՝ փոխանակ մէկի, ինչպէս կը տրամադրէ կանոնագիրը։ Կեդր. Կոմիտէն իր այդ կարգադրութիւնն ըրած է — 1) Նկատի առնելով Կեդր. Կոմիտէի տեղափոխութեան հանգամանքը, հարկադրողական կը դառնար գանձապահին եւս ներկայութիւնը Ռուսջուկի մէջ՝ հաշուական գործերուն լիուլի տեղեակ դարձնելու համար նոր կազմը, երբ մանաւանդ հին կազմէն ոչ մէկ ընկեր պիտի մնայ նոր կազմին մէջ. 2) մարմիններու հաշիւներու քննութեան բաւական բարդ աշխատութիւնը, որուն հասնելու համար բաւականաչափ աշխատողներ կը պակսին եւ որ ամէն տարի Շրջ. ժողովէն կը խլէ 5-6 օրուայ աւելորդ ժամանակ մը, տեղի տալով եռապատիկ ծախքերու։ Ժողովը միաձայնութեամբ իր ջերմ հաւանութիւնը յայտնեց Կեդր. Կոմիտէի այդ կարգադրութեան, աւելցնելով որ այն ինչ որ ստիպողաբար հարկադրուած էր ընել ինքը՝ Կեդր. Կոմիտէն կանխատեսած եւ գործադրած է առաջուց։

Ցանձնարարութիւն մարմիններուն.— Ժողովը կալացի, Սուլինայի ընտրութեան եղանակը աչքի առջեւ ունենալով դիտել կու տայ որ ընտրողական օրէնքները պէտք եղած կերպով չեն ըմբռնուած իրենց իսկական իմաստով եւ հետեւաբար մարմիններու վրայ պարտականութիւն կը ծանրանայ կանոնագրի բոլոր կէտերը լաւ ուսումնասիրել, իւրացնել եւ ըստ այնմ գործադրութեան դնել, բացատրել անոր միտքը ընկերներուն։

Ժողովը փակուեցաւ կէսօրէ ետք ժամը 1½*-ին։*

Գրուած նամակներ Ա. Նիստի որոշումով.—

N° 1

909 *Մարտ* 30

Հ.Ց.Դ. Վառնայի մարմին
Ընկերներ,

Հ.Ց.Դ. Պալք. Շրջանական ժողովը լսելով Վառնայի կազմակերպութեան մասին Կեդր. Կոմիտէի տեղեկութիւնները, ինչպէս նաեւ ծանօթանալով ձեր պատգամաւորի ընտրութեան եւ առաքման մասին Կեդր. Կոմիտէի եւ ձեր մէջ փոխանակուած հեռագիրներու պարունակութեան հետ, ըմբռնելով միաժամանակ Վառնայի շրջանին կարեւորութիւնը՝ կազմակերպական տեսակէտով, կը յանձնարարէ անմիջապէս քուէարկութեան ձեռնարկել եւ քուէարկութեան մեծամասնութիւնը իր վրայ կեդրոնացնող ընկերը անմիջապէս փութացնել Ռուսջուք, հոգալով անոր ճանապարհածախսի կէսը ընկերական բացառիկ միջոցներով եւ կէսն ալ կազմակերպութենէն։ Քուէարկութիւնը պէտք է կատարուի 24 *ժամուայ ընթացքին, որով անհրաժեշտ է բոլոր ընկերներուն իմացնել. իսկ քուէարկութեան մասնակցող ընկերներու ստորագրութիւնն ալ ուղարկել մեզ։ Ընտրութիւնը պիտի կատարուի ընտրողական մասնախումբի մը հսկողութեան ներքեւ։*

Խնդրենք փութացումը նաեւ ձեր հաշիւներուն, տեղեկագրերուն եւ արձանագրութենց ու այլ տետրերու, ինչպէս նաեւ ընկալագրերուն։

Ընկերական բարեւներով՝
Հ.Ց.Դ. ՊԱԼՔ. Շ. Ժ.ի կողմէ՝
Նախագահ՝ ՓԱՅԼԱԿ, Քարտուղար՝ ԺԻՐԱՅՐ

№ 2

909 *Մարտ* 30

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կալացի ենթակոմիտէին
Ընկերնե՛ր,

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պալք. Շրջ. ժողովը ծանօթան[ալ]ով ձեր պատգամաւորին ինքնութիւնն ու ընտրութիւնը հաստատող գրութեան պարունակութեան հետ, պէտք կը տեսնայ իր տրամադրութեան տակ ունենալ այդ ընտրութիւնը հաստատող այն թուղթը՝ որ բոլոր ընկերներու կողմէ ստորագրուած է։ Սպասելով շուտափոյթ առաքմանը յիշեալ գրութեան՝
Ընկերական բարեւներով եւն.

№ 3

909 *Մարտ* 30

Հ. Յ. Դաշ. Դանուբ ենթակոմիտէին[12],
Ընկերնե՛ր,

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պալք. Շրջանական ժողովը ծանօթանալով ձեր պատգամաւորին ինքնութիւնն ու ընտրութիւնը հաստատող գրութեան մը պարունակութեանը, պէտք կը տեսնայ իր տրամադրութեան տակ ունենալ վաւերաթուղթ մը՝ ուր ստորագրած ըլլան բոլոր այն ընկերները, որոնք ձայն կու տան ուղարկուած պատգամաւոր ընկերոջ՝ Ստեփան (Գրիգորեանի) Կարապետեանի։ Եթէ կան ընկերներ՝ որոնք տարբեր ընկերներու ձայն տուած են կամ կ'ուզեն տալ, անոնք ալ կրնան ստորագրել, նշանակելով իրենց յարմար տեսած ընկերոջ անունը։ Ստիպողական պէտք ունենալով այդ թուղթին, կը խնդրենք անոր շուտափոյթ ստորագրուիլն ու մեզ ուղարկուիլը։
Ընկերական բարեւներով եւն.

Հեռագիր Պրայլայի մարմնին՝
«Անմիջապէս գաղտնի քուէով պատգամաւոր ընտրելով փութացուցէք հոս»։

ԺՈՂՈՎ

12.- Դանուբ՝ կուս. ծածկանունն է Ռումանիոյ Սուլինա քաղաքին։
13.- Ասատուր Պետիկեան։

ՆԻՍՏ Բ.

Մարտ 30 (*Երկուշաբթի կէսօրէ ետք*)

Ներկայ հինգ պատգամաւորները. Կեդր. Կոմիտէն մէկ ձայնով, յանձին Ժիրայրի եւ ընկեր Ասպետ[13] *խորհրդակցական ձայնով։*

Ժողովներու կանոնաւոր յարատեւութեան համար պէտքն զգացուելով ներքին կանոնագրի մը, կարդացուեցաւ նախորդ Շրջ. ժողովի կողմէ պատրաստուածը եւ ընդունուեցաւ նոյնութեամբ՝ որ հետեւեալն է.

1) Առաջին անգամ խօսք առնող ընկեր մը իր խօսելիք նիւթին վրայ մաքսիմում 15 րոպէ միայն կը խօսի։

2) Միեւնոյն ընկերը նոյն նիւթին վրայ երկրորդ անգամ կրնայ խօսիլ 8 րոպէ։

3) Ընկեր մը ըստ կարգին կրնայ խօսիլ 5 րոպէ միայն։

4) Ժողովի բացման համար նշանակուած ժամերուն՝ պատգամաւորները անհրաժեշտօրէն պէտք են ներկայ ըլլալ. առաջին զանցառութեան պարագային նկատողութիւն պիտի ըլլայ զանցառու ընկերոջ՝ նախագահէն, երկրորդ անգամին արձանագրութեան մէջ պիտի անցուի, իսկ երրորդ անգամին՝ պատկանած մարմնին պիտի տեղեկագրուի։

5) Նիստերը ընդհանրապէս կէսօրէ ետք պիտի սկսին եւ պիտի տեւեն մինչեւ 6, իսկ գիշերները ժամը 9էն մինչեւ 12, առաւօտեան ժամանակները յատկացուելու համար յանձնախումբերու աշխատութեանց։

6) Առանց նախագահի հաւանութեան՝ պատգամաւոր ընկեր մը չի կրնար բացակայիլ քաղաքէն։

7) Ամէն որոշում օրինաւոր կը նկատուի քուէներու 2/3ի մեծամասնութեամբ։

8) Ժողովի ամբողջ տեւողութեան ընթացքին թոյլատրելի չէ որ ընկերները իրենց պատկանած մարմնոյն կամ անհատ ընկերներուն հետ թղթակցութիւն պահեն՝ ծեծուած հարցերու եւ տրուած որոշումներու մասին։

<u>Ժողովին ուղղուած նամակներ</u>.—

Ժողովը գոհունակութեամբ լսեց ընկեր Զարդարեանէ հասած նամակ մը, որով իր ընկերական ողջոյնները կ'ուղղէր ժողովին հեռուէն՝ տարիներու գաղափարական գործունէութեամբ մը կապուած ըլլալով Պալք. շրջանին, եւ տալով իր գործունէութեան համարատուութիւնն եւս ընելու իրաւունքը՝ իրեն հետ աշխատող Կեդր. Կոմիտէի միւս ընկերներուն։

Պրայլայի մարմինը նամակով մը կ'իմացնէր թէ պատգամաւորութեան համար տրամադրելի ընկեր մը չունենալնուն համար, տեղւոյն ընկերները իրենց ձայնը հաւաքաբար կու տային Ռուսջուքէն ընկեր Գառնիկի։ Ժողովը նկատելով Գառնիկի պայմանները, որոնք թոյլ չէին տուած ընդունելու նաեւ Սիլիվէնի պատգամաւորութիւնը, չկրցաւ գոհացնել նաեւ Պրայլայի ընկերները, եւ առանց պատասխան մը տալու, յարմար դատեց նախապէս տրուած հեռագրի պատասխանին եւս սպասել։

<u>Ընտրութիւն յանձնախումբերու</u>.— Անցնելով յանձնախումբերու ընտրութեան, ժողովը աչքի առջեւ ունեցաւ դատական եւ այլ խնդիրներու թեթեւ հանգամանքին հետ ժողովին մասնակցող ընկերներու թիւի նուազութիւնը, հարկ չտեսաւ դատական յատուկ յանձնախումբի մը ընտրութեան եւ որոշեց դատական խնդիրները քննել ժողովներու մէջ եւ հաւաքաբար. իսկ հաշիւներու եւ արձանագրութեան տետրակներու քննութեան համար ընտրեց մէկ յանձնախումբ հետեւեալ ընկերներէն — Ֆիլիպէի պատգամաւոր՝ Փայլակ, Ռուսջուկի պատգամաւոր Ֆելիքս, Սուլինայի պատգամաւոր՝ Սուրէն, որոնց պիտի ընկերանայ նաեւ Կեդր. Կոմիտէի ընկերներէն Ասպետ, եւ Քոնսթանցայի պատգամաւոր Հրայր։

<u>Ընթերցում տեղեկագրերու</u>.— Կեդր. Կոմիտէն կարդաց իր գործունէութեան ընդարձակ տեղեկագիրը։ Կարդացուեցան նոյնպէս Ֆիլիպէի եւ Կալացի մարմիններուն տեղեկագիրները, անոնցմէ բխած հարցերը պարբերաբար անցնելով օրակարգի մէջ։

<u>Պարտադրութիւն նորընտիր Կեդր. Կոմիտէի վրայ</u>.— Որոշուեցաւ որ նորընտիր Կեդր. Կոմիտէն տեղեկագիրները ամփոփէ առանձին շրջաբերականի մը մէջ, ինչպէս եղած էր անցեալ տարի, որով ժողովը հարկ չդատեց տեղեկագիրներու պարունակութիւնը ամփոփել նաեւ ժողովի ներկայ արձանագրութեան մէջ։

Ժողովը վերջացաւ իրիկուան ժամը 6ին։

ՆԻՍՏ Գ.

Մարտ 30 (*Երկուշաբթի գիշեր*)

Ներկայ ամբողջ կազմը։

<u>Շարունակութիւն տեղեկագրերու ընթերցումին</u>.— Կարդացուեցաւ Ռուսջուկի եւ Սուլինայի տեղեկագիրները։

Կալացի մասին Կեդր. Կոմիտէն տուաւ տեղեկութիւններ, ապացուցանելով որ պաշտօնական նամակներէն ոմանք կը գրուին մարմնի անդամ չեղող մէկու մը կողմէ որուն ինքնութիւնը անծանօթ կը մնար։ Այս մասին տեղեկութիւն ուզուեցաւ Կալացի պատգամաւորէն, որ պարզեց տեղւոյն վիճակը, հաստատելով որ մատնանշուած նամակները գրողն է նորեկ համակիր մը։ Այս պարագան ուշադրութեան առնելով ժողովը՝ խիստ նկատողութիւն կ'ուղղէ Կալացի մարմնին, որ հակառակ ներքին կանոնագրի տրամադրութեան, նամակներ գրել տուած է մարմնին մէջ չգտնուող, ուեւէ մէկու մը, ըլլայ ընկեր կամ ոչ-ընկեր։

<u>Պարտադիր յանձնարարութիւն մարմիններու</u>.— Ժողովը նկատելով որ ինչպէս Կալացի, նոյնպէս Ռումանիոյ եւ Պուլկարիոյ մարմիններու մէջ աշխատանքի բաժանումը կը բացակայի, ստիպողաբար կը յանձնարարէ մարմիններուն՝ իրենց աշխատութեանց մէջ պարտադիր ընել փոխադարձ աջակցութիւնն ու աշխատանքի բաժանումը։ Ռումանիոյ մարմիններուն մէջ գտնուող այն ընկերները, որոնք գրել կարդալ գիտեն, պարտաւոր են օգնել մարմնի քարտուղարին։ Ինչպէս նաեւ սրճարանի եւ այլ հաշիւներու արձանագրութեան։

Ժողովը վերջացաւ ժամը 12ին։

ՆԻՍՏ Դ.

Մարտ 31 (*Երեքշաբթի կէսօրէ ետք*)

Ներկայ ամբողջ կազմը՝ 7 ընկեր։

<u>Նոր հասած նամակներ</u>.— Պրայլայի մարմինը պատասխանելով ժողովի կողմէ ուղղուած հեռագրին, կրկին անգամ կը յայտնէր իր անկարելիութիւնը տեղական պատգամաւոր մը ուղարկելու համար, կրկնելով իր նախորդ որոշումը՝ ընկեր Գառնիկի վերաբերմամբ. բայց այս հեռագիրէն յետոյ ալ ժողովը չկրցաւ բաւարարութիւն տալ Պրայլայի ընկերներու պահանջին՝ ծանօթ ըլլալով ընկեր Գառնիկի անկարելիութեան պարագան։

Պուրկազի մարմինը եւս նամակով մը կ'իմացնէր իր ընտրութեան արդիւնքը՝ յանձին ընկեր Ֆելիքսի, սակայն ժողովը հարկադրուած եղաւ մնալ իր նախորդ որոշման վրայ։

Վառնայի մարմինը նամակով մը կը պարզէր տեղւոյն կազմակերպական վիճակը եւ պատգամաւոր չղրկուելու պատճառները, որոնք աւելի դրամական էին։ Ժողովը կրկնեց իր նախորդ որոշումը եւ սպասեց իր ղրկած նամակի պատասխանին։

Ֆիլիպէէն Պարտիզեան քոյրերը իրենց շուրջը եղած տարաձայնութեանց եւ այդ առթիւ տեղական կոմիտէի կողմէ եղած կարգադրութեանց դէմ կը գրէին՝ արդարացնելով ինքզինքնին եւ ժողովին կարծիքը ուզելով։ Որոշուեցաւ խնդիրը նկատի առնել դատական հարցերու բաժինին մէջ՝ իր հերթին։

Կարգադրութիւն կազմակերպութեան առձեռն գումարի մասին.—Ընկեր Ասպետ Կեդր. գանձը գտնուած առձեռն գումարը՝ 5000 ֆ. յանձնած ըլլալով Ռուսջուքի մարմնի ընկերներէն Միհր-Պաքի, յայտնեց որ ինք պատասխանատուութենէ ազատ ըլլալով, ժողովին կ'իյնայ կարգադրութիւն ընել այդ մասին։ Որոշուեցաւ յիշեալ գումարը ընկեր Ասատուրի անունով ձգել առժամապէս պանքան, մինչեւ նոր Կեդր. Կոմիտէի ընտրութիւնը։

Օրակարգ Շրջ. ժողովի.— Կարդացուելով շրջանի հարցերը, տեղեկագիրներն ու նամակները, ինչպէս նաեւ Կեդր. Կոմիտէի տեղեկագիրն ու անոր ցուցմունքները՝ պատրաստուեցաւ հետեւեալ օրակարգը.

1.- Ընդհ. Ժողովի հարցեր.— ա) Նկատառութիւն Բիւրոյի օրակարգին. բ) Նկատառութիւն շրջանի հարցերուն. գ) Կարգադրութիւն Պալք. Շրջանի երկամեայ հաշուեկշիռ տեղեկագրի՝ Ընդհ. Ժողովի համար։

2.- Քննադատութիւն Դաշնակցութեան ռեֆորմիստական թաքթիքին վրայ։

3.- Շրջանային հարցեր.— ա) Ներքին կանոնագրի քննութիւն եւ նկատառութիւն այդ մասին շրջանէն եկած հարցերուն. բ) Միջոցներ՝ Շրջանական ժողովէն յետոյ շրջուն ընկերոջ մը այցելութիւնը ապահովելու համար շրջանի ընկերներուն. գ) Մարմիններու վիճակը՝ Ռումանիա, Պուլկարիա. դ) Վառնայի վիճակը եւ Ռումանիոյ քաղաքական վիճակը. ե) Հմշէրիական դրութիւն եւ չաւուշ-գործակալներու դերը Ռումանիոյ մեր կազմակերպական շարքերուն մէջ եւ անոնց ներգործութիւնը։

4.- Հնչակեան հակառակութիւններ.— Միջկուսակցական ատեան եւն։

5.- Միջոցներ՝ Պալքանի մէջ հոս հոն ցրուած Դաշնակցական մատենադարաններու գրքերը փոխադրելու Երկիր։

6.- ա) Ռումանիոյ եւ Պուլկարիոյ գաղթականութիւնը Երկիր ճամբելու մասին կարգադրութիւններ. բ) Դրամական միջոցներ՝ անօգնական մնացողներուն։

7.- Բողոք Կեդր. Կոմիտէի դէմ Ռուսջուքէն՝ երկու պատգամաւոր տալու մասին արգելք յարուցած ըլլալուն համար։

8.- Պատանեաց խումբեր եւ միօրինակ կանոնագիր։

9.- Դատական խնդիրներ.— ա) Սուլինայի սրճարանի 1904ի դրամական զեղծման խնդիրը. բ) Ցովհ. Ցարութեանի 13 ֆրք.ի խնդիրը՝ Սուլինա. գ) Պարտիզեան մայր եւ քոյրերու խնդիր՝ Ֆիլիպէ. դ) Պուքրէշի դրամական խնդիրները. ե) Ֆիլիպէի մէջ նախորդ Շրջ. ժողովին դատապարտուածներու խնդիր. զ) Վահան Եայլայեանի եւ Վռամի խնդիր՝ Վառնա. է) Պուքրէշի արտաքսուածներու մասին Կեդր. Կոմիտէի դիրքը եւ դուրս մնացողներու խնդիրը. նոյնը եւ վառնացիներու համար. Նեւրուզ ընթերցարանի վիճակահանութեան խնդիրը՝ «Ռազմիկ»ի եւ Կ. Կ.ի եւ Ադամեանի մէջ։

10.- Պիւտճէի կանոնաւորում.— Նիւթական հասոյթներ։

11.- Ընտրութիւն Ընդհ. Ժողովի պատգամաւորին։

12.- Ընտրութիւն Կեդր. Կոմիտէի։

Ընդհ. ժողովի համար հարցեր եւ բանաձեւեր

Աչքի առջեւ ունենալով Արեւմտ. եւ Արեւելեան Բիւրոներու կողմէ ցրուըած օրակարգը, կարծիքներու լայն փոխանակութիւններէ եւ վիճաբանութիւններէ ու լուսաբանութիւններէ յետոյ հետեւեալ բանաձեւը քուէարկեց ժողովը՝ առաջադրուած խնդիրներուն ի պատասխան.

1.- ա) Դաշնակցութիւնը եւ երիտասարդ Թուրքերը՝ իրենց դիրքը փոխադարձօրէն. բ) Մեր դիրքը դէպի միւս յեղ. կուսակցութիւնները եւ ազգութիւնները. գ) Պլոք խորհրդարանին մէջ։

«Նկատի ունենալով Թուրքիոյ մէջ մեզ շրջապատող պայմանները՝ Դաշնակցութիւնը յարաբերութիւն կը պահէ «Իթթիհատի» հետ, լոկ Երկրի սահմանադրական տարրի բարոյական ուժը աւելցուցած ըլլալու եւ մեր պրոպականտով անոնց մէջ արթնցնելու համար նորանոր գաղափարներ աւելի համապատասխան մեր ծրագրին. նոյնպէս ուժ եւ բարոյական աջակցութիւն ցոյց տալ «Ահրար»ին՝ նկատի ունենալով որ անոր քաղաքական ծրագիրը համեմատաբար մօտ է մեր ծրագրի նուազագոյն քաղաքական պահանջներուն։ Նկատի ունենալով միաժամանակ Տաճկաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող քաղաքական այժմեան կազմակերպութիւնխմբակցութիւններու ծրագիրն ու կազմը, կ'առաջարկուի չընել անոնց հետ պլոք՝ փարլամէնթէն դուրս. կարելի է ընել պլոք փարլամէնթին մէջ այս կամ այն հարցի շուրջ, որ մեր պահանջներուն չի հակասեր։ Դաշնակցութիւնը կ'աշխատի միւս հարեւան ազգութիւններու աշխատաւորութեանց մէջ ալ փրոփականտա մղել համաձայն իր ծրագրին եւ զանոնք ալ կազմակերպել»։ (Ընդունուած միաձայնութեամբ)։

2.- բ) Մեր դիրքը Սահմանադրութեան հանդէպ.— Կուսակցութեան օրինականացման հարցը. ը) Մեր դիրքը եւ վերաբերմունքը ժողովուրդին ինքնապաշտպանութեան պահանջներուն հանդէպ.—

«Դաշնակցութիւնը Թուրքիոյ մէջ կը գործէ իբրեւ լեկալ քաղաքական կուսակցութիւն, կը մասնակցի փարլամենթին՝ իր սեփական անունով։ Գալով մարտական ճիւղին՝ անիկա կը տարուի անջատ կազմակերպութենէն եւ հրապարակ կը բերուի մի միայն ռէակցիայի պահուն. միաժամանակ կազմակերպութիւնը կ'աշխատի ինքնապաշտպանութեան ոգին արթնցնել եւ ջանալ որ ինքնապաշտպանութեան գործը ստանձնէ ինքը ժողովուրդը»։ (Ընդունուած միաձայնութեամբ)։

ՆԻՍՏ Ե.

Մարտ 31 (*Երեքշաբթի գիշեր*)

Ներկայ բոլոր ընկերները՝ 7 հոգի։

Ընդհ. Ժողովի հարցերու եւ բանաձեւերու շարունակութիւն

3.- *Կուսակցութեան վերաբերմունքը դէպի ազգային կուլտուրական հաստատութիւնները. մամուլ, գերք, դպրոց, լսարան եւն եւ մարմինները.— Պատրիարքի եւ կաթողիկոսի ընտրութեան հարցը.—*

«Դաշնակցութիւնը Տաճկաստանի եւ Կովկասի մէջ այլեւս մտնելով գործունէութեան տարբեր փուլի մը մէջ, իր բոլոր ուժով կը ձգտի աշխատաւորութեան շահերու տեսակէտէն եւ մեր ծրագրի ոգւոյն համաձայն հետեւիլ կրթական աշխարհիկ քաղաքականութեան ու ձգտիլ բաժնելու եկեղեցին վարժարանէն. կրթական եւ կուլտուրական գործերը յանձնել քաղաքական ժողովներու, իսկ կրօնական գործը ձգել կղերականներուն եւ թոյլ չտալ անոր՝ որ օգտուելով քաղաքական նպաստաւոր պարագաներէ՝ ձգտի թոն եւ ուղղութիւն տալ ժողովուրդի զուտ քաղաքական կռիւին, աշխատելով սոյն պայքարին մէջ ժողովուրդի աւանդութեանց մօտենալ զգուշաւորութեամբ։ Կրօնապէս հայութենէն անջատուած տարրերը միացնել քաղաքական գործերու շուրջ։ Դաշնակցութիւնը կը տարածէ աշխատաւորական գրականութիւն, որոնցմով կը դաստիարակէ աշխատաւորութիւնը, յատկացնելով այս մասին իր պիւտճէէն կարեւոր մաս մը։ Դաշնակցութիւնը իբրեւ աշխատաւորական կուսակցութիւն չի մասնակցիր կաթողիկոսական եւ պատրիարքական ընտրութեանց»։ (Ընդունուած մէկի դէմ 5 ձայնով)։

4.- *Մեր դիրքը դէպի ռուս կառավարութիւնն ու ռուս կուսակցութիւնները եւ դէպի պարսկական շարժումը.—*

ա) «Ռուս յեղափոխութեան հասուն պայման մը պահուն՝ Դաշնակցութիւնը իր նիւթական թէ մարտական ուժերու համեմատական չափով կը մասնակցի անոր եւ յեղափոխական բոլոր տարրերու հետ ձեռք ձեռքի տուած կը կռուի Ցարիզմին դէմ, մասնաւորապէս գործակցելով Սոցիալ Յեղափոխական եւ Սոցիալ-Դեմոկրատ կուսակցութեանց հետ»։ (Ընդունուած միաձայնութեամբ)։

բ) «Դաշնակցութիւնը չունենալով Պարսկաստանի մէջ առանձին ազգային-քաղաքական պահանջներ՝ միայն աշխատաւորութեան շահերու տեսակէտէն մեկնելով կը մասնակցի պարսկական յեղափոխական շարժման իր նիւթական-մարտական-մտաւորական ուժերու համապատասխան չափով՝ տապալելու համար բռնակալութեան կարգերը, որով եւ կ'ապահովուին զանազան ազգութիւններու ազգային-կուլտուրական շահերն ալ։ Դաշնակցութիւնը կը ջանայ նաեւ տեղական ազգաբնակչութիւնը այդ շարժումներով հետաքրքրելու եւ անոնց նիւթապէս աջակցելու պէտքով»։ (Ընդունուած միաձայնութեամբ)։

5.- *Վերաքննութիւն մեր նուազագոյն պահանջներուն եւ սահմանագծում «նուազագոյն» պահանջներ եւ «փլաթֆորմ» հասկացողութիւններուն.—*

«Մրագրի նուազագոյն պահանջները կը պահուին անփոփոխ»։ (Ընդունուած միաձայնութեամբ)։

Ժողովը վերջացաւ ժամը 12ին։

ՆԻՍՏ Զ.

Ապրիլ 1 (*Չորեքշաբթի կէսօրէ ետք*)

Շարունակութիւն Ընդհ. Ժողովի հարցերու եւ բանաձեւերու։

Ներկայ ամբողջ կազմը։

6.- Վիճաբանութեան դրուելով Բիւրոյի պատրաստած օրակարգի Ժա հարցը, *Արհեստակցական միութիւններու կուսակցական-անկուսակցական* հողի վրայ կազմակերպելու մասին, ընկերներ Ժիրայր եւ Ֆելիքս դրին հետեւեալ բանաձեւերը, որոնք առանձին առանձին քուէարկութեան ենթարկուեցան եւ տուին հետեւեալ արդիւնքը։ Ժիրայրի բանաձեւը՝

«Ցորչափ աշխատաւորութիւնը դեռ իր շահերու լուրջ գիտակցութիւնը չունի, նախընտրելի է դնել Արհեստակցական միութիւնները «անկուսակցական» հողի վրայ, որպէսզի աշխատաւորութեան շարքերը մնան կուռ եւ հեռու կուսակցական անջատումներէ եւ հակամարտութիւններէ՝ բուն իսկ աշխատաւորութեան անմիջական շահերու իսկ տեսակէտով եւ ի վնաս պուրժուազիային. այսպէսով Դաշնակցութիւնը աւելի դիւրութիւններ կ'ունենայ իր սկզբունքները տարածելու աշխատաւորական խաւերու մէջ՝ թէ իր ծոցին մէջ դաստիարակած ընկերներու եւ փրոփականտիստներու միջոցով» (ընդունուած 2ի դէմ չորս ձայնով)։

Ընկեր Ֆելիքսի բանաձեւը.

«Նկատի ունենալով [որ] Տաճկաստանի մէջ աշխատաւորական շարժումը նոր կը սկսի ձեւակերպուած մէջտեղ գալ, Դաշնակցութիւնը այժմ իբրեւ միակ աշխատաւորութեան պաշտպան կուսակցութիւն՝ Տաճկաստանի մէջ կը կազմէ արհեստակցական եւ գիւղացիական միութիւններ կուսակցական հողի վրայ, որովհետեւ սոցիալիստական կուսակցութեան ղեկավարութեան տակ միայն աշխատաւորութիւնը կրնայ մղել դասակարգային կռիւ՝ պուրժուազիային դէմ յանուն

իր մօտաւոր եւ ապագայ տնտեսական եւ քաղաքական շահերուն. անկուսակցական միութիւնները, մանաւանդ ներկայ պայմաններուն մէջ կ'ունենան վատ ազդեցութիւն դասակարգային կռիւին, որ պէտք է ըլլայ տեւիզը[14] *աշխատաւորութեան»։ (4ի դէմ 2 ձայն շահած, որ պիտի երթայ Ընդհ. Ժողովին իբրեւ փոքրամասնութեան կարծիք)։*

7.- *Պատասխանատու մարմիններու վերացում.— Խորհուրդի իրաւասութիւնը.— Բիւրոներու, ռայոնական եւ շրջանի ժողովներու իրաւասութեանց ճշդումը.—*

«Արեւմտեան Բիւրոն փոխադրել Պոլիս, որ կը հսկէ կուսակցութեան Թուրքիոյ եւ արտասահմանի գործունէութեան եւ մարմիններուն վրայ։ Պատասխանատու մարմինները ջնջել՝ աւելորդ նկատելով ներկայ պայմաններուն մէջ։ Արեւելեան Բիւրոն կը հսկէ Պարսկաստանի եւ Կովկասի գործունէութեան։ Ռայոնական ժողովներու վերաբերմամբ կազմական կանոնագրի գծած սահմաններուն համաձայն ենք։ Ուսանողները կը մտնեն կազմակերպութեան շարքերուն մէջ եւ կ'օգտուին իրենց ձայնի իրաւունքէն սոսկ իբրեւ անհատ ընկեր, առանց բացառիկ կազմ եւ ձայն ունենալու ժողովներու մէջ։ Խորհուրդի գոյութիւնը ընդունելով այլեւս աւելորդ, անոր տեղ ընտրել քոնթրոլ մարմին մը՝ Ընդհ. Ժողովի կողմէ, որ կը հսկէ Բիւրոներու նիւթական եւ բարոյական գործունէութեան վրայ»։ (Ընդունուած միաձայնութեամբ)։

8.- *Դրամական ու կարգապահական զեղծումներու մասին կարգադրութիւն.—*

«Տինել Վանի դէպքերը, եւ պատասխանատուները ճշդելով՝ ենթարկել համապատասխան պատժի»։ (Ընդունուած միաձայնութեամբ)։

9.- *Դրամական-հաշուական սիստեմի վերաքննութիւն եւ վերանորոգում.—*

ա) «Հաշուական-դրամական խնդիրներու մասին գծուած օրէնքները ընդունելով՝ կ'առաջարկուի տրպագրել նաեւ միօրինակ հաշուական բլանկներ եւ ուղեցոյցներ, որոնց համաձայն ընթացք տան մարմիններն ու Կեդր. Կոմիտէները իրենց հաշուական գործունէութենց։ Բիւրոն ինք կը բաշխէ Կեդր. Կոմիտէներուն հաշուական միօրինակ տետրակներ՝ միօրինակ թուագրուած եւ վաւերացուած՝ պահուելու համար կանոնաւոր նաեւ բոլոր Կեդր. Կոմիտէներուն հաշիւները»։ (Ընդունուած միաձայնութեամբ)։

բ) «Ջնջել 2 առ հարիւր սակը եւ նշանակել իբրեւ անդամավճար՝ մինիմում ամսական 1 ֆր. ատկէ աւելի բարձր վճարում մը ընել ձգելով ընկերոջ կամքին»։ (Ընդունուած միաձայնութեամբ)։

գ) «Նկատի ունենալով որ հանգանակութիւնը անհամաձայն է մեր սկզբունքներուն, միւս կողմէ կուսակցութիւնը դրամական բազմապահանջ պէտքեր ունի իր գործունէութեան համար, պարտաւորեցնել մարմիններն ու ընկերները՝ միջոցներ խորհիլ կուսակցութեան նոր հասոյթներ հայթայթելու նուիրատուութիւններու, ներկայացում-հանդէսներու եւ ուրիշ նման միջոցներով»։ (Ընդունուած միաձայնութեամբ)։

Ժողովը ցրուեցաւ ժամը 6ին։

ՆԻՍՏ Ե.

Ապրիլ 1 (գիշեր-Զորեքշաբթի)

Ներկայ ամբողջ կազմը՝ 7 ընկերով։

Շարունակութիւն Ընդհ. Ժողովի հարցերու եւ բանաձեւերու

9.- *Կուսակցութեան զտումը.— Խիստ կանոններ Դաշնակցութեան նոր անդամներ ընդունելու մասին.—*

«Նկատելով որ Սահմանադրութենէն առաջ եւ մանաւանդ անկէ յետոյ Դաշնակցութեան մէջ այնպիսի տարրեր մուտք գտած են՝ որոնք չեն համապատասխաներ մեր սկզբունքներուն, կ'առաջարկուի զտել շարքերը եւ թոյլ չտալ կազմակերպութեան ոգւոյն եւ սկզբունքներուն հակադիր տարրերու մուտքը հոն։ (Ընդունուած միաձայնութեամբ)։

10.- *Կարմիր խաչ եւ օժանդակ խումբեր.—*

ա) «Կարմիր խաչերու կազմութիւնը Արտասահմանի մէջ կորսնցուցած ըլլալով իր կարեւորութիւնն ու գոյութեան իրաւունքը, պարտաւորիչ չդարձնել անոնց կազմութիւնը։ բ) Գործօն ընկերները պարտաւոր կ'ըլլան ենթարկուելու կազմակերպութեան օրէնքներուն եւ ներկայ կը գտնուին անպայման Ընդհ. Ժողովներուն. իսկ անոնք որ ամէն մէկ շրջանի ներքին կանոնագրի տրամադրութեանց չեն ենթարկուիր եւ կը բաւականանան սոսկ նիւթապէս օժանդակելով՝ գործօնի իրաւունքէն կը զրկուին եւ կը նկատուին Դաշնակցութեան օժանդակողներ. ասոնցմէ կը կազմուին օժանդակողներու խմբակներ, որոնց նուիրատուութիւնները գանձելու համար տեղական դաշնակցական մարմին կողմէ կը նշանակուին հաւաքիչներ»։ (Ընդունուած միաձայնութեամբ)։

11) *ա) «Դրօշակ», բ) «Փրօ Արմենիա», գ) Պոլիս պաշտօնական օրկանի մը հրատարակութիւնը. դ) Կիսապաշտօնական թերթեր։*

14.- Նշանաբան։

ա) «Դրօշակ»ը պահելով առայժմ Արտասահմանի մէջ, վերածել զայն երկամսեայ ճոխ հանդէսի մը, այժմեանէն եռապատիկ կամ քառապատիկ ծաւալով, որ մնալով կուսակցութեան կեդրոնական օրկանը՝ դառնայ տեսակ մը ուսումնասիրական հանդէս, թոն տալու համար կուսակցութեան սկզբունքային խնդիրներուն եւ ուղղութեան, ուր եւ հրատարակուին պաշտօնական բոլոր տոքիւմաններն ու նուիրատուութիւնները»։

բ) «Ներկայ պայմաններուն մէջ «Փրօ Արմէնիայի» հրատարակութիւնը ըլլալով աւելորդ եւ աննպատակ, վերջ տալ անոր»։ (Ընդունուած միաձայնութեամբ)։

ՆԻՍՏ Ը.

Ապրիլ 2 (Հինգշաբթի գիշեր)

Ներկայ ամբողջ կազմը՝ 7 ընկերով։

Շարունակութիւն Ընդհանուր Ժողովի հարցերու եւ բանաձեւերու

12.- *գ) «Սկզբունքով ընդունելով Պոլսոյ մէջ լուրջ եւ բազմակողմանի կազմակերպական օրաթերթի մը անհրաժեշտ եւ անխուսափելի կարեւորութիւնը որ իսկական արտայայտիչը ըլլայ մեր աշխարհահայեացքին եւ ուղղութեան, կ'առաջարկուի անոր յատկացուած կազմակերպական նիւթական օժանդակութիւնն եւս դնել համեմատական ձեւի մը մէջ՝ կազմակերպական ընդհանուր հասոյթին հետ, անակնկալ դէպքերու պահուն հարկ եղած զոհողութիւնն ընելու առաջադրութեամբ՝ անոր յարատեւութիւնը պահպանելու համար։ Փափաքելի է նաեւ նման թուրքերէն թերթի մըն ալ հրատարակութիւնը, տարածելու համար կուսակցութեան սկզբունքները թուրք աշխատաւորութեան մէջ եւս, եթէ կուսակցութեան պիւտճէն թոյլատրէ ատիկա։*

դ) «Կիսապաշտօնական թերթերու համար գծել տալ սահման։ Գաղութներու մէջ միայն Ամերիկան պէտք ունենալով կազմակերպական սեփական թերթի մը, «Հայրենիք»ը դնել կուսակցութեան սկզբունքներուն համապատասխան ուղղութեան մը մէջ, յատկացնելով կարող վարիչ մը, որ տանի միաժամանակ Ամերիկայի փրոփականտը։ Իսկ Երկրի ռայոնները կ'ունենան իրենց ռայոնական թերթերը՝ որոնք կը զբաղին գաւառի պէտքերով եւ իրենց ուղղութեամբ ու նիւթական պայմաններով պէտք է պատասխանատու ըլլան կուսակցութեան առջեւ. այդ թերթերու յատկացուած նիւթականն ալ ըլլայ համապատասխան հրատարակուող շրջանի նիւթական հասոյթի որոշ սակին։ Գալով անհատ ընկերներու եւ խմբակներու կողմէ հրատարակուած ոչ-պաշտօնական բայց կազմակերպական հանգամանք ունենալ նկրտող թերթերուն՝ չթոյլատրել դաշնակցականի հանգամանքով խօսելու»։ (Ընդունուած միաձայն)։

13.- *Հայկական հարցը եւ Եւրոպան (61րդ յօդուած)*

«Դաշնակցութիւնը ունենալով իր որոշ աշխարհահայեացքը եւ քաղաքական ծրագիրը, ոչ մէկ առնչութիւն կրնայ ունենալ 61րդ յօդուածին հետ»։ (Միաձայնութեամբ)։

Հարցեր Ընդհ. Ժողովին՝
Պալք. Շրջանէն առաջարկուած

14.- *Նուազեցում արտասահմանեան մարմիններու ցենզի*

«Նկատելով որ գաղթավայրերու ընկերները հետզհետէ Երկիր կը մեկնին, որով անդամներու թիւը տակաւ նուազելով գաղթավայրերու կազմակերպութիւնները կը զրկուին Դաշնակցութեան Ընդհ. Ժողովներուն մասնակցելու իրաւունքէն, կ'առաջարկուի Ե.րդ Ընդհ. Ժողովին՝ գաղթավայրերու կազմակերպութենց դրրամական ցենզ ընդունիլ 7000-10000 ֆրանք, իսկ անդամներու մինիմում թիւը՝ 500»։ (Ընդունուած միաձայնութեամբ)։

15.- *Ծախսի սակ՝ արտասահմանեան մարմիններու*

«Արտասահմանի Կեդր. Կոմիտէներու տեղական ծախքի սակը բարձրացնել 25%»։ (Միաձայնութեամբ)։

16.- *Յարաբերութիւն Կեդր. Կոմիտէներու միջեւ*

«Կ'առաջարկուի յարաբերութիւն հաստատել կազմակերպութեան մէջ գտնուող բոլոր Կեդր. Կոմիտէներու միջեւ. տեղեկագրերու, շրջաբերականներու փոխանակութիւնը՝ գիտակ մնալու համար կազմակերպութեան ծոցին մէջ կատարուող անցուդարձերուն եւ գոյութիւն ունեցող հոսանքներուն»։ (Միաձայն)։

17.- *Ընտրութեան եղանակ*
Ընդհ. Ժողովի պատգամաւորին

«Ընդհ. Ժողովի պատգամաւորի ընտրութիւնը կատարել համաձայն Պալք. շրջանի Կեդր. Կոմիտէի ընտրութեան եղանակին»։

18.- *Ընդհ. Ժողովի պատգամաւորի ինքնութեան մասին առաջարկ՝ Պալք. Ե.րդ Շրջանական ժողովէն։*

«Ընդհ. Ժողովի պատգամաւորը պիտի ըլլայ իր ընտրական վայրի տեղական-յեղափոխական պայմաններն ու կեանքը ուսումնասիրած անձնաւորութիւն»։

19.- *Բիւրոներու եւ այլ կարեւոր մարմիններու ընտրութեան առթիւ։*

«Ընդհ. Ժողովի գումարումէն առաջ դիմել բոլոր Կեդր. Կոմիտէներուն եւ յարմարագոյն ու տրամադրե-

լի ընկերներու անուններ ուզել, որպէսզի Ընդհ. Ժողովը դիւրութիւն ունենայ Բիւրոներու եւ այլ կարեւոր մարմիններու ընտրութեանց պահուն կանոնաւոր ընտրութիւններ կատարելու եւ ընտրուած մարմինն ալ մնայ իր ամբողջական կազմին մէջ, առանց հրաժարումներու տեղի տալու. այս եղանակին գործադրութեամբ հետզհետէ ասպարէզ կանչուած կ'ըլլան նաեւ կազմակերպութեան ծոցին մէջ գտնուող թարմ եւ կարող ուժեր»։ (Միաձայն)։

20.- *Դաշնակցութեան ռեֆորմիստական քաղաքականութիւնը*

«Նկատելով որ Սահմանադրութենէն յետոյ մասնաւորապէս Պոլիս եւ այլուր դաշնակցական կարեւոր ընկերներու կողմէ եղան այնպիսի արտայայտութիւններ եւ երեւոյթներ՝ որոնք կը հակասէին Դաշնակցութեան ոգւոյն եւ հիմնական սկզբունքներուն եւ կը մթագնէին աշխատաւորութիւնը, կ'առաջարկուի Ընդհանուր Ժողովին որ խիստ կերպով յանձնարարէ Մարմիններուն նման երեւոյթներու արգելումը»։ (Միաձայն)։

ՆԻՍՏ Թ.

Ապրիլ 3 (Ուրբաթ կէսօրէ ետք)

Ներկայ ամբողջ կազմը՝ 7 ընկերներով։

Վառնայէն հասած նամակով մը մարմինը կ'իմացնէր թէ խմբապետական ժողովը չէր համաձայնած իր աջակցութիւնը ընծայել պատգամաւորի ընտրութեան առթիւ՝ պատճառաբանելով ժամանակի սղութիւնը. մարմինը կ'ուղարկէր նաեւ խմբապետներու անունով ուղարկուած նամակը։ Ընկեր Ժիրայր յայտնեց ժողովին որ այսօր հաւանականաբար հասնի Վառնայի պատգամաւորը, որովհետեւ այդպէս իմացուցած էին թելեֆոնով Վառնայէն։ Կարդացուեցաւ նաեւ Պուքրէշի ընկերներու կողմէ ստորագրուած նամակ մը՝ որով մարմնի ընկերներէն Հաճի կ'իմացնէր 150 ֆր. գումարի մը փոխադրութիւնը, խոստանալով յառաջիկային ընել կարգադրութիւններ՝ ցրուած ընկերները հաւաքելու եւ գէթ 2-3 կանոնաւոր խումբերու բաժնելով յարաբերուելու տեղական մարմնին հետ Ռուսչուքի. նոյն նամակով մէջ կը բերուէր պատճառաբանութիւններ՝ կազմը ցրուելու պատճառ նկատուող շարժառիթներու շուրջը։ Որոշուեցաւ սոյն նամակը նկատի ունենալ իր հերթին՝ երբ ժողովը զբաղի Պուքրէշի խնդիրով։ Վառնայէն հասաւ նաեւ հեռագիր մը, որով կը ծանուցուէր պատգամաւորին մեկնումը։

Ժողովը անցաւ Պալք. ներքին կանոնագրի քննութեան եւ բարեփոխութեան եւ ունեցաւ հետեւեալ արդիւնքը։

Ներքին ընդհանուր կանոնագիր
Հ.Յ.Դ. Պալք. շրջանի կազմակերպութեան

Պատրաստուած Ե. Զ. է. եւ Ը. Շրջ. ժողովներու կողմէ

Նպատակ.— Հ. Յ. Դաշնակցութեան պալքանեան կազմակերպութեան նպատակն է նիւթապէս եւ բարոյապէս աջակցիլ Թուրքիոյ եւ Ռուսաստանի յեղափոխական եւ աշխատաւորական շարժման, միեւնոյն ժամանակ դաստիարակելով իր անդամները ընկերվարական ոգւով, ի հարկին իր մասնակցութիւնը ունենալու համար տեղական ընկերվարական շարժման՝ մտնելով համապատասխան Արհեստակցական միութիւններու մէջ։

Յօդ. 1.— Կազմութիւն եւ անդամակցութիւն.— Ամէն անհատ, առանց սեռի խտրութեան, կրնայ անդամակցիլ Հ.Յ.Դ. Պալք. կազմակերպութեան՝ եթէ սկզբունքով ընկերվարական-յեղափոխական է եւ Դաշնակցութեան ծրագրին եւ ուղղութեան հետեւող է եւ տեղական ընկերական ընդհանուր ժողովին առջեւ կ'ուխտէ հաւատարիմ մնալ Հ. Յ. Դաշնակցութեան հիմնական ծրագրին։

Յօդ. 2.— Տեղական կազմակերպութիւնները կը բաժնուին որոշ խումբերու՝ որոնք կը կազմուին գործօն անդամներէ եւ պարտաւոր կ'ըլլան ենթարկուելու կազմակերպութեան օրէնքներուն եւ սոյն ներքին կանոնագրի տրամադրութեանց։ Իսկ անոնք որ կազմակերպութեան օրէնքներուն եւ ներկայ կանոնագրի տրամադրութեանց չեն ենթարկուիր եւ կը բաւականանան սոսկ նիւթապէս օժանդակելով՝ կը նկատուին Դաշնակցութեան օժանդակողներ, որոնցմէ կը կազմուին Օժանդակողներու խմբակներ եւ որոնց նուիրատուութիւնները կը գանձուին մարմնին կողմէ նշանակուած հաւաքիչներու միջոցով։

Մանօթ.— ա) Խումբերու անդամներու նուազագոյն թիւ կ'ընդունուի 7։

բ) Մարմին գոյութիւն ունեցող տեղերու հարեւան վայրերուն [մէջ], Դաշնակցութեան օժանդակողներու եւ գործօն ընկերներու վերաբերմամբ պատկանեալ նոյն մարմինը կ'ընէ համապատասխան կարգադրութիւն՝ ըստ ներքին կանոնագրի։

Յօդ. 3.— Կազմակերպութեան անդամակցիլ ուզողը կը դիմէ տեղական կոմիտէին գրաւոր կամ բերանացի, որ եւ կը յանձնէ ընդհանուր ժողովներու հաւանութեան։ Նոր անդամը կ'ընդունուի ձայներու 2/3ի մեծամասնութեամբ, լսելով տարակարծիքին պատճառները։

Յօդ. 4.— Գործօն անդամները պարտաւոր են ամսական 1 ֆր. վճարել. անկէ աւելի վճարում մը ընել կը ձգուի ընկերներու կամքին։

Յօդ. 5.— Երեք ամիս շարունակ անդամավճար չհատուցանող ընկերը կը հրաժարեցուի, եթէ բացառիկ պարագաներ չկան նկատողութեան արժանի։

Յօդ. 6.— Նորեկ դաշնակցական ընկեր մը պէտք է վկայական ունենայ իր ձեռքը՝ մեկնած քաղաքի մարմինէն, հակառակ պարագային իբր պարզ թեկնածու կը նկատուի, մինչեւ որ որոշ վստահութիւն մը չունենան ընկերները անոր վրայ։

Յօդ. 7.— Խումբը կ'ունենայ հաւաքիչ մը միայն, որ կ'ընտրուի համապատասխան խումբի ընկերներու գաղտնի քուէարկութեամբ. հաւաքիչը պարտականութիւն ունի 1) ամէն ամիս գանձել անմսավճարները եւ նշանակել տետրակին մէջ, որոնց դէմ պէտք է ստորագրէ վճարողը. 2) խումբին եռամսեայ հաշուեկշիռը յանձնել կոմիտէին եւ անկէ առած ընկալագիրը ներկայացնել իր ընկերներուն եւ անկորուստ պահել։

Յօդ. 8.— Եթէ խումբ մը ընկերներ հաւաքաբար ձեռնարկ մը ընել ուզեն, պարտաւոր են տեղական մարմնոյն դիմել եւ անոր հսկողութեան տակ ընել։

Յօդ. 9.— Ընկեր մը կամ ընկերներ երբ ընկերական ընդհանուր ժողովի գումարման պէտքն զգան՝ կ'առաջարկեն կոմիտէին, որ եթէ յարմար դատէ կը գումարէ ժողովը։ Ընդհ. Ժողով պահանջող ընկերներու թիւը երբ 10ի հասնի, կոմիտէն պարտաւոր կ'ըլլայ գումարելու։

Ժողովի ընթացքին հասաւ նաեւ Վառնայի պատգամաւորը՝ Տուտուխեան (Մանուկ Մինասեան), որուն վկայութիւնն ու յարակից տոքիւմանը քննուելով հաստատուեցաւ օրինաւորութիւնը եւ թոյլատրուեցաւ մասնակցութիւնը ժողովին։ Դիւանին կողմէ նորեկ պատգամաւորին հաղորդուեցան անցեալ ժողովներու զբաղումներուն եւ ժողովի կազմին նկատմամբ։ Վառնայի պատգամաւորին ներկայութեամբ պատգամաւորներու թիւը բարձրացաւ 6ի, որով Կեդր. Կոմիտէի վճռական եւ խորհրդակցական ձայնին հետ միասին՝ ժողովին մասնակցող ընկերներու թիւը կը հասնի 8ի։

Ժողովը ցրուեցաւ ժամը 6ին։

ՆԻՍՏ Ժ.

Ապրիլ 3 (Ուրբաթ գիշեր)

Ներկայ ամբողջ կազմը՝ 8 ընկերներով։

Նոր հասած նամակներ.— Սլիվէնէն օր. Թ. Սրապեան նամակ մը ուղղելով ժողովին՝ Պարտիզեան քոյրերու խնդիրն ու քննութիւնն ու այդ առթիւ կարգադրութիւն մը կը խնդրէր՝ յիշելով անոնց անմեղութիւնը։ Կարդացուեցան Քոնսթանցայէն հասած հարցերը, որոնց պարունակութիւնը արդէն բովանդակուած ըլլալով ժողովին կողմէ բանաձեւուած հարցերուն մէջ՝ աւելորդ նկատուեցաւ օրակարգ անցնել եւ վիճաբանութեան ենթարկել։ Կալացի մարմինը ղրկած էր պատգամաւորի ընտրութիւնը հաստատող ստորագրութիւնները, որ պահանջուեցաւ ասկէ առաջ՝ ժողովիս կողմէ։ Վառնայի ընկերներէն հասած էր նաեւ տեղեկագիր-գանգատագիր մը՝ որ նկատի պիտի առնուի իր հերթին։ Այս ընթերցումներէն յետոյ ժողովը անցաւ կանոնագրի քննութեան։

Տեղական կազմակերպական Ընդհ. Ժողովներ.—

Յօդ. 10.— Ընդհ. ժողովները տեղի կ'ունենան մարմնին հրաւէրով՝ երբ կարեւոր հաղորդելիք կամ խորհրդակցութիւն մը ունի, ինչպէս նաեւ ընկերներու առաջարկութեամբ՝ նախագծուած կանոնի սահմանին մէջ։

Յօդ. 11.— ա) Մարմինը պատրաստելով ժողովի օրակարգը եւ ընկերներու ցանկը՝ իւրաքանչիւր ընկերոջ ստորագրել կու տայ՝ առաջադրուած ժողովին ներկայ գտնուելու համար։ բ) Առանց բանաւոր պատճառի տարուան մէջ երեք ընդհանուր ժողովներու ներկայ չգտնուող ընկեր մը իր ձայնը կը կորսնցնէ նոյն տարուան համար։ գ) Ընդհանուր ժողովները կը գումարուին ընկերներու 2/3ի ներկայութեամբ. Եթէ առաջին ժողովին այդ թիւը լրացնել անկարելի ըլլայ՝ երկրորդ ժողովը օրինական է՝ որքան ընկեր որ ներկայ գտնուի։ դ) Ժողովի բացումէն առաջ մարմինը ներկայի-բացակայի դրութեամբ կը ճշդէ ներկաներու թիւը՝ համաձայն անդամներու թիւին. այն ընկերները՝ որոնք իրենց բացակայութեան պատճառները իմացուցած են եւ կամ բացակայ են քաղաքէն՝ չեն հաշուուիր ընդհանուր թիւին մէջ, բայց չեն ալ կորսնցներ իրենց ձայնի իրաւունքը յաջորդ ժողովներուն մէջ, իսկ անոնք որ չեն իմացներ իրենց բացակայութեան պատճառները եւ ասիկա կը կրկնուի երեք ժողովներու առթիւ, մարմինը կը գործադրէ սոյն յօդուածին առաջին տրամադրութիւնը։

Յօդ. 12.— Ընդհանուր ժողովները կը զբաղին կազմակերպական հարցերով, կը կատարեն մարմնի եւ պատգամաւորի ընտրութիւն, կը զբաղին տեղական կազմակերպական խնդիրներով։

Կոմիտէ

Յօդ. 13.— Առնուազն 50 գործօն անդամ ունեցող շրջան մը կը կազմէ կոմիտէ, որ կը բաղկանայ 5-7 անդամներէ/անդամուհիներէ։

Յօդ. 14.— Մարմնի անդամ կրնան ընտրուիլ այն ընկերները միայն՝ որոնք գէթ վեց ամիս ապրած են նոյն քաղաքին մէջ եւ երկու տարիէ ի վեր գոնէ մտած կազմակերպութեան մէջ։

Յօդ. 15.— Մարմինը կ'ունենայ գանձապահ, քարտուղար եւ գոյքապահ, որոնք ժողովին մէջ կ'ընտրուին փոխադարձ հաւանութեամբ։

ա) Քարտուղարը կը վարէ գրաւոր գործառնութիւնները եւ կը պահէ բոլոր դիւանական գրութիւննե-

ը։ բ) Գանձապահին պարտականութիւնն է կանոնաւորապէս պահել հաշիւները, իրենց պարտականութեանց մէջ թերացող հաւաքիչներուն յիշեցնել պարտքերնին, գանձուած գումարներուն փոխարէն տալ ընկալագրեր։

Յօդ. 16.— Պաշտօնական նամակներու տակ կը ստորագրեն կոմիտէի բոլոր անդամները իսկական կամ կեղծ անունով, կանխաւ այդ անուններուն վաւերականութիւնը իմացնելով կեղր. կոմիտէին։

Մարմինը անկախ է իր տեղական գործերուն մէջ, իսկ իրեն համար գծուած իրաւասութեան սահմանէն դուրս ձեռնարկ մը ընելու համար պարտաւոր է կեղր. Կոմիտէի հաւանութիւնը ստանալ։

Յօդ. 17.— Մարմինը կը վարէ՝ ա) Տեղական կազմակերպութեան ընդհանուր գործերը եւ միջնորդ կը հանդիսանայ ընկերներու եւ Կեղր. Կոմիտէի ու աւելի բարձր մարմիններու միջեւ։ բ) Ընկերներու զարգացման եւ Դաշնակցութեան փրոփականտին հոգ կը տանի, սերտ յարաբերութիւն կը մշակէ ընկերներու հետ։ գ) Կը կազմակերպէ իր տեղւոյն մէջ վիճակախաղ, ներկայացումներ, լսարաններ եւն։ դ) Յարաբերութիւն կը պահէ հարեւան վայրերու գործօն ընկերներու հետ։

Յօդ. 18.— Մարմինը պարտաւոր է՝ ա) առնուազն ամիսն անգամ մը կոմիտէական ժողովներ ունենալ եւ կանոնաւոր արձանագրութիւն պահել։ բ) Տարուան մէջ 8-10 ընդհանուր ժողովներ գումարել։ գ) Մասնաւորապէս ուժ տալ աւելի լսարանական-ընդհանուր ժողովներու։ դ) Պատասխանել իր ստացած նամակներուն առ առաւելն 8 օրուայ ընթացքի մէջ։ ե) Տարին երկու անգամ իր կիսամեայ բարոյական թէ նիւթական գործառնութեանց ամփոփ համարատուութիւնն ընել տեղական ընկերներուն՝ ընդհանուր ժողովներու մէջ։ զ) Առ առաւելն մինչեւ Հոկտեմբերի վերջը հաստատել իր բարոյական եւ նիւթական գործառնութեանց տեղեկագիրը Կեղր. Կոմիտէին՝ դիւրութիւն տալով այս վերջինին՝ կարենալ կազմելու իր կիսամեայ տեղեկագիրը։ է) Շրջ. ժողովէն առ նուազն ամիս մը առաջ պէտք է իր հաշիւներն ու տեղեկագիրը հասցնէ Կեղր. Կոմիտէին, որպէսզի կարելի ըլլայ նախ քան Շրջ. ժողովը հաշիւները քննել, ստուգել եւ տեղեկագրել Շրջ. ժողովին՝ վաւերացուելու համար։

Ծանօթ.— Մարմինները Շրջ. ժողովի գումարումէն ճիշդ ամիս մը առաջ հաշիւները փակած եւ դրամները հաշուետուտերին հետ ուղարկած պէտք է ըլլան Կեղր. Կոմիտէին. պիտի ուղարկուին նաեւ «Դրօշակ»ի գործածած կամ ամբողջ ընկալագրերը, նուիրատուութեանց տոմսերը եւ ելքի-մուտքի բոլոր տոքիւմանները՝ դիւրութիւն տալու համար Կեղր. Կոմիտէին՝ մանրակրկիտ քննութենէ անցնելու համար զանոնք։

Յօդ. 19.— ա) Ամէն մարմին իր մէջէն կ'ընտրէ հաշուեքննիչ յանձնախումբ, որ կը քննէ գանձապահին հաշիւները հարկ տեսած պարագային եւ կը վաւերացնէ, իսկ մարմինը հաւաքաբար պատասխանատու կ'ըլլայ իր հաշիւին։ բ) Իւրաքանչիւր երեք ամիսն անգամ մը մարմինը պարտաւոր է Կեղր. Կոմիտէին ղրկել հաւաքուած դրամները՝ հաշիւներով միասին։

Յօդ. 20.— Մարմինը իր դրամական եւ բարոյական գործառնութիւններուն համար հաշուետու է Կեղր. Կոմիտէին եւ Շրջ. Ժողովին առջեւ։

Յօդ. 21.— Մարմինը իր տեղական հասոյթին 10% էն աւելի ծախսելու իրաւունք չունի։

Ծանօթ.— ա) Կազմակերպական հրատարակութեանց եւ օրկաններու հասոյթը տեղական այդ ծախսին մաս պիտի չկազմէ։ բ) Գոյքի դրամ կարելի է յատկացնել 10% սակէն, այլապէս ի սպառ արգիլուած է կազմակերպական դրամը գործածել այդ նպատակով։

Յօդ. 22.— ա) Կեղր. Կոմիտէն վաւերացնելով պիտի ղրկէ մարմիններուն մէկ տետրակ՝ երեք մասերու բաժնուած եւ առանձին թուագրուած՝ հաշիւի, արձանագրութեան եւ գոյքերու, հրատարակութեանց ու «Դրօշակ»ի հաշիւներուն յատկացեալ։ բ) Մարմինները պարտաւոր են այդ տետրակին մէջ կանոնաւորապէս արձանագրել իրենց նիստերը, հաշիւները եւ գոյքերու, հրատարակութեանց ու «Դրօշակ»ի գործառնութիւնները՝ իւրաքանչիւրը իր առանձին բաժին մէջ։

Յօդ. 23.— Պալքանեան շրջանի մէջ տարածուելիք դաշնակցական հրատարակութեանց եւ պատկերներու բոլոր բաշխումը պիտի կատարէ ինքը Կեղր. Կոմիտէն. այդ հաշիւներու մասին ամէն յարաբերութիւն եւ գործառնութիւն տեղի պիտի ունենայ իր եւ Բիւրոյի մէջ միայն։

Յօդ. 24.— Մարմինը Կեղր. Կոմիտէէն պատրաստուած հաշուի տետրակներ կը յանձնէ հաւաքիչներուն՝ եւ ամէն տարուան վերջը քննելով զանոնք՝ կ'առնէ իր տրամադրութեան տակ, ու ամէն հաշիւ փակելէ յետոյ միայն կ'ոչնչացնէ։

Յօդ. 25.— Այն մարմինները՝ որոնք հաշուական, արձանագրութեան եւ այլ օրէնքներու կիրառման մէջ զանցառու կը գտնուին՝ պատասխանատու պիտի ճանչցուին Շրջ. ժողովին առջեւ։

Յօդ. 26.— Մարմինը ամէն տարուան մէջ կը պատրաստէ ընկերներու վիճակացոյցերը Կեղր. Կոմիտէէն ղրկուած բլանկներու համաձայն եւ անկէ օրինակ մը իր քով պահելով՝ օրինակ մըն ալ մինչեւ Յունուար կը ղրկէ Կեղրոնական Կոմիտէին։

Յօդ. 27.— ա) Պալք. շրջանին մէկ վայրէն միւսը, ինչպէս նաեւ Շրջանէն դուրս տեղափոխուող ընկերներու համար մարմինը կրնայ լոկ բարոյական յանձնարարագիր տալ՝ իր քոյր մարմիններէն մէկուն ուղղուած՝ ճշդելով պայմանաժամը, որմէ յետոյ յանձնարարականը կը կորսնցնէ իր ուժը. այս յանձնարարագիրներու բանաձեւը տպագրուելով Կեղր. Կոմիտէն կը ցրուէ իր մարմիններուն։ բ) Մարմինները պարտաւոր են յանձնարարեալին ձեռքէն առնել ոեւէ յանձնարարական, եթէ արդէն այդ յանձնարարականը մեր շրջանէն դուրս մարմնի մը կնիքը կամ ստորագրութիւնը կը կրէ. նոյն յանձնարարականը անպայման պէտք է ղրկել Կեղր. Կոմիտէին։

Յօդ. 28.— Առանց Կեղր. Կոմիտէին հաւանութեան եւ խորհրդակցութեան ոեւէ մարմին վիճակահանութեան եւ այլ կարգի տոմսեր չի կրնար ղրկել քոյր շրջանի մը։

Յօդ. 29.— Մարմին մը իրաւունք չունի շրջաբերականներ հանելու՝ եթէ այդ մասին չէ համաձայնած Կեղր. Կոմիտէի հետ։

Ծանօթ.— Մարմինները կ'ունենան փոխադարձ հաստատներ. կրնան թղթակցիլ տեղական ընթացիկ խնդիրներու մասին, իրաւունք չունենալով մտնել կազմակերպական ընդհանուր բնաւորութիւն ունեցող խնդիրներու մէջ։

Յօդ. 30.— ա) Բացարձակապէս կ'արգիլուի շրջանի մարմիններուն՝ պաշտօնական ոեւէ թուղթ եւ տոքիւման անհատ ընկերներու եւ ոչ-կազմակերպական անձնաւորութեանց ձեռքը յանձնել։ բ) Բոլոր նամակներու եւ պաշտօնական թուղթերու համար ունենալ առանձին արձանագրութեան տետր մը՝ ուր պէտք է նշանակուած ըլլան մարմնի պաշտօնավարութեան ընթացքին մէջ փոխանակուած կամ մարմնի հետ առնչութիւն ունեցող բոլոր նամակներու եւ տոքիւմաններու ստացման թուականը եւ յարակից անունները (անձի, տեղի, մարմնի, եւն)։ գ) Նոյն արձանագրութեան տետրն ու պաշտօնական թուղթերը եւս պիտի ղրկուին Կեղր. Կոմիտէին՝ Շրջ. ժողովէն առաջ՝ քննելու եւ տեղեկագրուելու համար Շրջ. ժողովին։

Յօդ. 31.— Եթէ վայրի մը ընկերներու մեծամասնութիւնը լուրջ գանգատներ ունի մարմնին դէմ, ընդհանուր ժողովներու կողմէ այդ առթիւ տրուած որոշումները կը ղրկուին Կեղր. Կոմիտէին, որ քննելով խնդիրը՝ կ'ընէ հարկ եղած կարգադրութիւնները։

Յօդ. 32.— Մարմինը իր մէկ ընկերը չէզոքացնելու համար պէտք է կանխաւ տեղական ընդհանուր ժողովի հաւանութիւնը առնէ եւ արդիւնքը տեղեկագրէ Կեղր. Կոմիտէին։

Մարմինը պատասխանատու է իր եւ ընկերներու վերաբերմամբ գծուած այս կանոններու ճշգրիտ գործադրութեան։

Յօդ. 33.— Սրճարան-ընթերցարան-խմբատեղիներ.— ա) Սրճարաններու մէջ ծառայողները անպայման վըստահելի եւ գաղափարակից ընկերներ պէտք է ըլլան։ բ) Գոյքերը մանրամասն պէտք է արձանագրել տեղւոյն կազմակերպական մթերատետրին մէջ։ գ) Ելեւմուտքի կանոնաւորութեան եւ տնտեսութեան մասին պատասխանատու է տեղական մարմինը։ դ) Ընթերցարան — խմբատեղիները անպայման պէտք է ունենան դաշնակցական բոլոր թերթերն ու հրատարակութիւնները՝ որոնց համար մարմինները կարող են իրենց տեղական ծախսի 10% սակէն որոշ բաժին մը յատկացնել՝ համաձայն տեղական պահանջին։ ե) Ընթերցարան — խմբատեղիներու վարչութիւնները կը գտնուին տեղական դաշնակցական մարմնի հովանաւորութեան ներքեւ եւ կը պարտաւորուին ամէն 6 ամիսն անգամ մը իրենց հաշիւները ներկայացնել անոր։

Ռուսչուքի պատգամաւոր ընկեր Ֆելիքս առաջարկեց մարմնի անդամակցութեան համար ոեւէ ցենզ չդնել, սակայն ժողովը 1ի դէմ 6 ձայնով ընդունեց 14րդ յօդուածը։

Ժողովը փակուեցաւ ժամը 12ին։

ՆԻՍՏ ԺԱ.

Ապրիլ 4 (Շաբաթ գիշեր)

Ներկայ ամբողջ կազմը՝ 8 ընկերներով։ Ժողովը անցաւ կրկին ներքին կանոնագրի քննութեան։

<u>Կեդրոնական Կոմիտէ</u>

Յօդ. 34.— Հ.Յ.Դ. Պալք. Կեղր. Կոմիտէն իր շրջանի Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ մարմինն է եւ ան է կապ պահողը տեղական, արտասահմանեան ու Երկրի մարմիններու ու Բիւրոներու հետ։

Յօդ. 35.— Կեղր. Կոմիտէն կ'ընտրուի ամէն տարի շրջանի պատգամաւորական ժողովին կողմէ եւ կ'ունենայ 5-7 անդամ միեւնոյն քաղաքին մէջ։

Յօդ. 36.— Կեղր. Կոմիտէի անդամ կրնան ըլլալ միայն այն ընկերները, որոնք գոնէ 3 տարի Դաշնակցութեան մէջ գտնուած են, կազմակերպական տեսակէտով դատական ամբաստանութեան մը տակ չեն գտնուած ընտրութեան նոյն միջոցին եւ կամ օրինաւոր ճամբով ու սահմաններով արտաքսուած եւ վերստին ընդունուած չեն։

Յօդ. 37.— Կեղր. Կոմիտէի պարտականութիւնն է՝ ա) Կէտ առ կէտ գործադրել Հ.Յ.Դ. Պալք. Շրջ. ժողովին որոշումները։ բ) Կազմակերպութիւնը զօրացնելու հետամուտ ըլլալ։ գ) Գործիչ եւ շրջուն ընկերներու միջոցով մղում տալ կոմիտէներու գործունէութեան եւ քննել տալ անոնց հաշիւները։ դ) Հետամուտ ըլլալ որ կոմիտէներու մէջ ծագած ոեւէ խնդիր օրինական ճամբով եւ շուտափոյթ լուծում գտնէ։ ե) Իր Բիւրոյէն առած տեղեկութիւններու հիման վրայ՝ շրջաբերականներով հաղորդել Երկրի եւ կազմակերպական ուրիշ հարցերու այն մասերը՝ որոնք հարկաւոր են։ զ) Կոմիտէներու պարտականութիւնները յիշեցնել եւ պահանջել հաշուեկշիռ, տեղեկագիր, վիճակացոյց եւայլն։ է)

Շրջանի նուիրատուութիւնները ամէն երեք ամիսն անգամ մը հրատարակել։ ը) Ընդհանուր եւ շրջանական ժողովներէն որոշուած դրամական բաշխումները կատարել։ թ) Ամէն տարի Շրջ. ժողովի գումարումէն 6 ամիս յետոյ Բիւրոյին հաղորդել իր շրջանի գործունէութեան տեղեկագիրը։ ժ) Տարին երկու անգամ իր Բիւրոյին ներկայացնել շրջանի հաշիւը թէ օրագրական եւ թէ այն բլանկներու համաձայն որ ընդունուած է Ընդհանուր Ժողովէն, միաժամանակ բոլոր անդամներու կողմէ ստորագրուելով ու Կեդր. Կոմիտէի կնիքով կնքելով։ ժա) Ներկայացնել Բիւրոյին իր շրջանի կազմակերպութեան վիճակագոյցը։ ժբ) Բաժնել մարմիններուն պրոշիւրներ, դաշնակցական հրատարակութիւններ, եւն։

Յօդ. 38.— Կեդր. Կոմիտէի գանձը՝ Կեդր. Կոմիտէի երեք անդամներու անունով պէտք է յանձնել Պուլկարական Ազգային Դրամատունը՝ համաձայն պանքայի օրէնքներու բարւոք տրամադրութեանց։ Կեդր. Կոմիտէն առաջեն կրնայ պահել իր քով մինչեւ 500 ֆրանք։ Գանձի պատասխանատուութիւնը կը ծանրանայ Կեդր. Կոմիտէի ամբողջ կազմին վրայ։

Յօդ. 39.— Կեդր. Կոմիտէն ընդունելով իր կազմին մէջ աշխատանքի բաժանում, իւրաքանչիւր անդամ պարտաւոր է սակայն հակակշռել փոխադարձաբար՝ կատարուած գործառնութեանց վրայ. իսկ կազմը հաւաքաբար իր մէջէն ընտրած առանձին յանձնախումբերու միջոցով քննութեան պէտք է առնէ հաշուական եւ այլ գործերն ու պատրաստի դրամները։

Յօդ. 40.— Բացառիկ պարագաներէ դուրս տարին 3 անգամ ընդարձակ շրջաբերականներով Կեդր. Կոմիտէն պէտք է գիտակ պահէ շրջանի մարմինները՝ Պալք. շրջանի եւ Դաշնակցութեան ընդհանուր խնդիրներու մասին, միաժամանակ իր պաշտօնավարութեան առաջին կիսամեակին մարմիններուն ղրկէ շրջանի ելեւմտական վեցամսեայ հաշուեկշիռը, իսկ շրջանական ժողովէն յետոյ՝ տարեկան հաշուեկշիռը։

Մանօթ.— Մարմինները տարուայ ընթացքին մէջ իրաւունք չունին Կեդր. Կոմիտէի այս կամ այն ծախսի մասին բացատրութիւն պահանջել, այլ իրենց այդ իրաւունքը կը վերապահեն Շրջանական Ժողովին։

Յօդ. 41.— Կեդր. Կոմիտէն իր արկղը մտած գումարներուն 25% միայն կրնայ ծախսել տեղական բնոյթ ունեցող ծախսերու վրայ։

Յօդ. 42.— ա) Կեդր. Կոմիտէն ինչպէս նաեւ շրջանի մարմինները իրենց ծախսած 10 ֆրանքէն աւելի գումարներուն համար պարտաւոր են տոքիւմաններ ունենալ. բ) Կեդր. Կոմիտէն ինչպէս նաեւ շրջանի մարմինները պարտաւոր են իրենց ստացած գումարներուն համար ընկալագիր տալ։ գ) Մարմինները Կեդր. Կոմիտէի հաշուոյն եւ անոր հրահանգով տրուած գումարներուն համար պարտաւոր են ընկալագիր առնելով ղրկել Կեդր. Կոմիտէին՝ իբրեւ դրամ։

Յօդ. 42.— ա) Կեդր. Կոմիտէն Շրջանական ժողովէն առ առաւելն ամիս մը ետք պէտք է ժողովին ատենագրութեան ամփոփումը հասցնէ մարմիններուն։ բ) Շրջանի գործերուն համար մարմնի մը ամբողջութեան հետ թղթակցութիւն պահել, ոչ թէ մարմնի ոեւէ մէկ անհատին հետ։ գ) Իր ստացած նամակներուն պատասխանել առնուազն 8 օրուայ ընթացքի մէջ։ դ) Շրջանի ոեւէ մարմնէն առաջարկուած ոեւէ բաղձանք — հաղորդել միւս մարմիններուն, եթէ այս մասին առաջարկող մարմինը հարց դրած է։ Կեդր. Կոմիտէն իրաւունք ունի այդ բաղձանքներուն կցել նաեւ իր դիտողութիւնները կամ հայեացքները՝ եթէ ունի։

Մանօթ.— Երբ Կեդր. Կոմիտէն բաւարարութիւն չտայ առաջարկը ներկայացնող մարմնին, այս վերջինը պատասխանատու նկատելով Կեդր. Կոմիտէն, կարող է բողոքել Արեւմտ. Բիւրոյին։

Յօդ. 43.— Կեդր. Կոմիտէն ընդունելով մարմիններէն վիճակագոյց-բլանկներու ընդօրինակութիւնը, կը կազմէ անդամներու ընդհանուր մայր-տոմար մը, ուր պարբերաբար պիտի արձանագրուին նոր անդամներու, հրաժարուածներու եւ պատժուողներու անունները՝ իրենց յարակից պարագաներով։

Մանօթ.— Մարմինները իրենց ուղարկած վիճակագոյցի բլանկները պիտի պահեն՝ կազմել տալէ ետք, առաջնորդուելու համար վերը ընդգծուած եղանակով։

Յօդ. 44.— Երբ Կեդր. Կոմիտէն պարտազանց գտնուի Շրջանական ժողովի որոշումներուն մէջ, անկէ ամէն տեղական մարմին բացատրութիւն պահանջելու իրաւունք ունի։

Շրջանական ժողով

Յօդ. 45.— Շրջանական ժողովը պալքանեան շրջանի դաշնակցական բարձրագոյն մարմինն է։

Յօդ. 46.— Շրջանական ժողովը կը գումարուի տարին անգամ մը՝ Զատկի օրերուն՝ որուն կը մասնակցին 50-150 ընկերներ ունեցող մարմինը մէկ պատգամաւորով, իսկ 150-200 եւ աւելի ունեցողները 2 պատգամաւորով։

Մանօթ.— ա) Շրջ. ժողովին չեն կրնար մասնակցիլ այն մարմինները՝ որոնք գոնէ իրենց տարեկան հաշիւին առաջին երկու եռամսեան չեն վճարած. բ) Կեդր. Կոմիտէն Շրջ. ժողովի գումարումէն երկու ամիս առաջ կը խորհրդակցի շրջանի մարմիններուն հետ, որոշելու համար ժողովի վայրը եւ երկու ամիս առաջ կը ցրուէ հրաւիրագրերը։

Յօդ. 47.— Բացի տարեկան Շրջանական ժողովներէ, կը գումարուի նաեւ արտակարգ Շրջանական ժողով, երբ Կեդր. Կոմիտէն եւ կամ մարմիններու մեծամասնութիւնը պէտք տեսնեն անոր։

Յօդ. 48.— Շրջանական ժողովի պատգամաւոր մը առնուազն 6 ամիս ապրած պէտք է ըլլայ այն քաղաքին մէջ՝ ուրկէ կ'ընտրուի, եւ երկու տարի ալ գործօն ընկեր եղած՝ Դաշնակցութեան, եւ իր պարտականութիւնները կատարած։

Մանօթ.— ա) Կեդր. Կոմիտէի անդամ մը՝ շրջանի կողմէ Շրջանական ժողովին մէջ երբեք պատգամաւոր չի կրնար ըլլալ։ բ) մէկ պատգամաւորը երկու ձայն չի կրնար ներկայացնել։ գ) Շրջանական ժողովին ինչպէս նաեւ ուրիշ ոեւէ ժողովի մէջ փոխանցուած կամ տրուած տարբեր ձայն մը չ'ընդունուիր։ դ) Կը մերժուի էմփերաթիվ մանտաթի սկզբունքը[15] Շրջ. ժողովին մէջ, իսկ պատգամաւորը իր վերադարձին զուտ բարոյական պարտականութիւն կ'ունենայ ժողովին որոշումները ընդհանրացնելու եւ արմատացնելու, որուն պէտք է ալկցին տեղական մարմինն ու ընկերները։

Յօդ. 48.— Պատգամաւորներու ծախքը — ըլլան անոնք մէկ թէ երկու — պէտք է հոգացուի բացառիկ միջոցներով. տեղական մարմինը 10% սակէն միայն կրնայ յատկացնել պատգամաւորի ծախք՝ եթէ հարկ տեսնէ։

Յօդ. 50.— Կեդր. Կոմիտէի միւս անդամները ազատ են ներկայ գտնուիլ ժողովին՝ իրենց ծախքով եւ առանց ձայնի, իսկ կազմակերպական ծախսով եւ խորհրդակցական ձայնով՝ միայն գանձապահը՝ երբ ժողովը կեդրոնականի վայրէն հեռու քաղաքի մը մէջ գումարուի։

Յօդ. 51.— Շրջուն-գործիչը առանց ձայնի կրնայ ներկայ ըլլալ Շրջ. ժողովին։

Յօդ. 52.— Պատգամաւորներու 2/3ին ներկայութիւնը օրինական կը սեպուի Շրջանական ժողովը բացուած յայտարարելու համար։

Յօդ. 53.— Շրջանական ժողովը Ընդհ. Ժողովի գծած օրէնքի համաձայն ինք կը հրաւիրէ շրջանին մէջ գտնուող եւ իր յարմար դատած գործիչ-ընկերները։

Յօդ. 54.— ա) Շրջանական ժողովը պարտաւոր է Կեդր. Կոմիտէի հաշիւներուն մանրամասն քննութիւնը կատարել եւ անոր պատրաստ դրամներուն ուղղակի քննիչներ ընել, իսկ մարմիններու հաշիւները կանխաւ քննած կ'ըլլայ Կեդր. Կոմիտէն եւ կը տեղեկագրէ ժողովին։ բ) Շրջ. ժողովը միայն իրաւունք ունի գործիչ-ընկեր բերել տալու եւ այդ բանին համար պիտանի բանալու՝ կազմական կանոններու սահմանին մէջ։

Յօդ. 55.— Շրջանական ժողովը նկատի առնելով Կեդր. Կոմիտէի համար մարմիններէ ներկայացուած ցանկերը, նախ կ'որոշէ Կեդր. Կոմիտէի վայրը, յետոյ որոշուած վայրի թեկնածուներու այդ ցանկէն օգտուելով՝ կը ձեռնարկէ ընտրութեան գաղտնի քուէարկութեամբ։

Մանօթ.— Այս ցանկերը քուէարկութեանց միջոցին պարտաւորեցուցիչ հանգամանք չունին։

Յօդ. 56.— Շրջանական ժողովէն կ'ընտրուին ընդհանուր եւ ռայոնական ժողովներու գնալիք պատգամաւորները։

Յօդ. 57.— Շրջանական ժողովի որոշումները պարտաւորիչ են շրջանի բոլոր մարմիններուն համար եւ փոփոխութեան կրնան ենթարկուիլ յաջորդ շրջանական ժողովին միայն։

Ընկեր Ֆելիքս Կեդր. Կոմիտէի անդամակցութեան նախապայման ցեղի համար կ'առաջարկէր 1 տարի, իսկ Շրջ. ժողովին երկու պատգամաւոր ուղարկելու իրաւունք ունենալու համար 100-200 ընկերներու թիւը բաւական կը նկատէր. նոյնպէս կ'առաջարկէ պատգամաւորութեան ընտրելիներու ցեղ՝ 1 տարի Դաշնակցութեան մէջ մնացած ըլլալու հանգամանքը՝ բաւական նկատել, սակայն ժողովը 1ի դէմ 6 ձայնի բացարձակ մեծամասնութեամբ ընդունեց վերոյիշեալ 36, 46 եւ 48 յօդուածները։

Ժողովը ցրուեցաւ ժամը 12ին։

ՆԻՍՏ ԺԲ.

Ապրիլ 5 (Կիրակի առաւօտ)

Ներկայ ամբողջ կազմը՝ 8 ընկերներով։ Շարունակութիւն ներքին կանոնագրի քննութեան եւ վաւերացման։

Կարգապահութիւն եւ պատիժ.—

Յօդ. 58.— Կազմակերպութեան հանդէպ յանցաւոր կը նկատուի այն ընկերը որ՝ ա) Կազմակերպութեան օրէնքները չի յարգեր. բ) Դաշնակցական ատեանի առջեւ վկայութեան կանչուելէ ետք չի ներկայանար. գ) Կազմակերպութիւնը պառակտելու կը հետամտի անձնական հաշիւներով եւ կազմակերպութեան սկզբունքներուն հակառակ հոսանքներ ստեղծելով. դ) Կազմակերպութեան անունը չարաչար կը գործածէ իր շահուն համար եւ կամ մարմնոյն պատկանող ոեւէ ինչք կամ դրամ կ'իւրացնէ։

Յօդ. 59.— ա) Կազմակերպութիւնը իր ներքին գործերուն համար կ'ընդունի «ընկերական դատաստան»ի սկզբունքը։ բ) Ընկերական դատաստան կը կազմուի իրաւասու դաշնակցական ընկերներէ, մարմնի գիտակցութեամբ եւ երկու հակառակ կողմերու փոխադարձ ընտրութեամբ, հաճութեամբ եւ անկախ, որուն վճիռը պարտաւորիչ կ'ըլլայ եւ կը հաղորդուի մարմնին առ ի գիտութիւն։

Յօդ. 60.— Ընկերական Ատեանով կամ կոմիտէական եւ այլ ժողովներով անգամ մը կարգադրուած եւ փակուած խնդիրներ հրապարակ նետող ընկերները՝ իբրեւ խառնակիչ դուրս կը ձգուին շարքերէն՝ մարմնի գիտակցութեամբ։

15.- «Էմփերաթիվ մանտատ», ֆրանսերէն, պարտադիր յանձնարարութիւն իմաստով, որով պատգամաւորը պարտաւոր էր զինք ընտրող ժողովի որոշումին ենթարկուիլ եւ անոր համաձայն քուէարկել։

Յօդ. 61.— Յանցաւոր նկատուած ընկերը կ'ենթարկուի օրինական ճամբով «դրամական տուգանքի», «յանդիմանութեան» կամ «արտաքսումի»։ Յանդիմանութիւնը կամ պատիժին տեսակն ու չափը կ'որոշուի ընկերական Ատեանէն եւ կը կարդացուի ընկերական ընդհանուր ժողովի մէջ՝ մարմնին կողմէ եւ պարտադրուած ընկերոջ ներկայութեան։

Մանօթ.— Եթէ յանցաւորը խոյս տայ, կը զրկուի դաշնակցական բոլոր իրաւունքներէ, մինչեւ որ օրինական կարգով չունկնդրէ։

Յօդ. 62.— ա) Ընկերներու նկատմամբ ընկերական Ատեանի կողմէ տրուած վճիռին դէմ եղած բողոքը կը հասնի առ առաւելն մինչեւ Կեդր. Կոմիտէ, որուն վճիռը վերջնական է եւ պարտաւորիչ։ Կոմիտէի հաւաքական անդամներու դէմ տրուած վճիռը՝ մինչեւ Շրջանական ժողով, իսկ Կեդրոնական Կոմիտէի հաւաքական անդամներու դէմ տրուած վճիռը մինչեւ ռայոնական ժողով, որոնց վճիռը վերջնական, անդառնալի եւ պարտաւորիչ է։ բ) Շրջանական ժողովին միայն վերապահուած է մէկ կամ մէկէ աւելի ընկերներու հրապարակային արտաքսումը։ գ) Արտաքսուածի մը պատիժի պայմանաժամը լրանալէն ետք՝ ընդունուելու պարագային իմաց կը տրուի Կեդր. Կոմիտէին։

Յօդ. 63.— Ընկերական կամ կոմիտէական Ատեաններու կողմէ տրուած վճիռներու վերաքննութեան պարագային՝ երկու կողմերը կը ներկայանան այն ատեն՝ երբ պէտքը կը տեսնուի բարձր մարմնոյն կողմէ. հակառակ պարագային՝ երկու կողմի գրուածքներն ու յաւելումները կարդացուելով՝ վերջնական վճիռը կ'արձակուի. եթէ դատաստանական ծախս պատահի, պարտաւոր է վճարել դատապարտուած կողմը։

Ընտրողական կանոններ

Յօդ. 64.— Տեղական մարմիններու եւ պատգամաւորներու ընտրութիւնը կը կատարուի՝ գործօն անդամներու ուղղակի, գաղտնի, ընդհանուր եւ հաւասար քուէարկութեամբ։

Յօդ. 65.— ա) Տեղական ընդհանուր ընկերական ժողովը ընտրութիւններէն երկու շաբաթ առաջ կը ճշդէ մարմնի անդամներու թիւը, կը պատրաստէ թեկնածուներու եռապատիկ ցանկը եւ մարմնի միջոցով կը ղրկէ զայն շրջակայ ընկերներուն՝ ծանուցանելով ընտրութեան բուն օրը։ բ) Նոյն Ընդհանուր Ժողովը կ'ընտրէ նաեւ ընտրողական յանձնախումբը՝ քուէարկութեան վրայ հսկելու համար։ գ) Որոշեալ օրը քուէարկութիւնը կը կատարուի եւ քուէատուփը կը բացուի 24 ժամուայ ընթացքին մէջ։ դ) Քուէարկողները ազատ են նշանակուած թեկնածուներու ցանկին մէջ չգտնուող ընկերոջ եւս քուէ տալ։ ե) Իւրաքանչիւր քուէարկու պարտաւոր է քուէարկելէ առաջ ստորագրել յատուկ տետրակի մը մէջ։ զ) Քուէատուփը կը բացուի պայմանաժամի աւարտումէն ետք՝ ընկերներու ներկայութեամբ։

Յօդ. 66.— ա) Ընտրութեան մասնակցողներու թիւը պէտք է համեմատական ըլլայ գործօն ընկերներու ընդհանուր թիւի 2/3ին։ բ) Ընտրութիւնը վաւերական կը համարուի այն պարագային՝ երբ ընտրուածներու վրայ կեդրոնացած է քուէներու 2/3ը, հակառակ պարագային կը կատարուի նոր կամ համեմատական ընտրութիւն՝ վերի կանոններու համաձայն՝ որուն արդիւնքը վաւերական եւ վերջնական է։

Մանօթ.— ա) Շրջանի հեռաւոր ընկերները ընտրութեան կը մասնակցին կանխաւ ղրկելով իրենց հաւաքական քուէն՝ որոշ քանտիտաներու վրայ կեդրոնացուցած։ բ) Քուէարկութիւնը համեմատականի մնացած պարագային՝ շրջանէն ուղարկուած քուէները կը պահեն իրենց ուժը։

Յօդ. 67.— Կեդր. Կոմիտէն՝ Շրջանական ժողովէն երեք ամիս առաջ շրջանի մարմիններէն ստանալով կեդր. Կոմիտէի յառաջիկայ կազմին համար թեկնածուներու անուններ՝ զանոնք շրջաբերականով կը հաղորդէ փոխադարձաբար բոլոր շրջաններուն՝ որպէսզի պատգամաւորները դիւրութիւն ունենան իրենց հետ բերելու իրենց շրջանի ընկերներու ձայնը այդ մասին։

Մանօթ.— ա) Երբ Կեդր. Կոմիտէի անդամներէն մէկը կամ երկուքը պակսին, Կեդր. Կոմիտէի մնացած ընկերները պակսող անդամներու թիւին համաձայն կը[նա]պատիկ ցանկ մը կը ներկայացնեն շրջանի մարմիններուն՝ կանխաւ առնելով թեկնածուներու համաձայնութիւնը. շրջանի մարմիններու կարծիքները առնելէ ետքը՝ մեծամասնութեան ձայնը շահող ընկերը կը կանչէ Կեդր. Կոմիտէի անդամակցութեան։ բ) Կեդր. Կոմիտէի անդամ մը կոմիտէի անդամ չի կրնար ընտրուիլ։

Աւարտելով ներքին կանոնագրի քննութիւնը, ժողովը անցաւ օրակարգի միւս խնդիրներուն։

Պատրաստութիւն երկամեայ տեղեկագիր-հաշուեկշիռի Ընդհանուր Ժողովին համար.—

Այս մասին ժողովը կարծիքներու փոխանակութիւն մը ունենալով որոշեց Պալք. շրջանի երկամեայ տեղեկագիր-հաշուեկշիռի պատրաստութիւնը յանձնել հրաժարող Կեդր. Կոմիտէի ընկերներուն՝ իբրեւ ծանօթ եւ տեղեակ նախորդ երկու տարուայ գործունէութեան ու անցուդարձերուն եւ իբրեւ պատասխանատուն՝ մասնաւորապէս վերջին տարուայ գործերուն։ Տեղեկագիրը պատրաստելով նախորդ կազմի ընկերներու կողմէ՝ պիտի ստորագրուի նաեւ անոնցմէ, որ եւ պիտի վաւերացնէ նորընտիր Կեդր. Կոմիտէն։

Հրատարակութեանց բաշխում եւ վաճառում.— Ժողովը տեսնելով որ հրատարակութիւններու բաշխումն ու վաճառումը ցանկալի կանոնաւորութեամբ տեղի չ'ունենար, որ՝ մարմիններէն շատեր ստանալով հրատարակութիւնները՝ ջանադիր չեն ըլլար անոնց սպառման եւ կը դատապարտեն զանոնք անօգտակարութեան, նիւթական կորուստներու եւս տեղի տալով, ժողովը կը յանձնարարէ նորընտիր Կեդր. Կոմիտէին նախապէս մարմիններուն հաղորդել նոր հասած հրատարակութեանց ցանկը։ Մարմինները այդ ցանկին համաձայն կը դիմեն ընկերներուն եւ ճշդելով սպառելի գրքերու քանակութիւնը՝ ըստ այնմ կը տեղեկագրեն Կեդր. Կոմիտէին։ Մարմինները պարտաւոր պիտի ըլլան նաեւ սպառելի գրքերու փոխարժէք գումարը անյապաղ փոխադրել Կեդրոնական Կոմիտէի արկղը։

Պատանեաց խումբերու կանոնագիր.— Պատանեաց խումբերու կանոնագրի կազմութիւնը կը ձգուի կրկին Կեդր. Կոմիտէին, այդ կանոնագիրը աւելի կ'ըլլայ նախագիծ մը՝ ձգելով ազատ տեղական կոմիտէները տեղական պայմաններու համաձայն հարկ եղած փոփոխութիւնները ներմուծելու։

ՆԻՍԱՆ ԺԳ.

Ապրիլ 5 (Կիրակի կէսօրէ ետք)

Ներկայ ամբողջ կազմը՝ 8 ընկերներով։

Նոր հասած նամակներ.— Վառնայէն ընկեր Վ. Մազմանեան ընդարձակ նամակ մը ուղղելով ժողովին՝ իր դժգոհութիւնը կը յայտնէր տեղական կազմակերպութեան մասին եւ պատասխանատուներ կը մատնանշէր, ինչպէս նաեւ ուրիշ մէկ երկու խնդիրներ — Վռամ Արապեանի վճիռ, Ամբակում Դաւիթեանի տուգանքի խնդիր, Բաբգէն Սիւնի միացման հարց, Սանուց ընկերութեան գրքեր — կը յանձնէր ժողովին ուշադրութեան։ Որոշուեցաւ այս նամակը նկատի առնել իր հերթին։ Սուլինայի մարմինը կ'իմացնէր հաշուետետրերը եւ նուիրատոմսերը ուղարկած ըլլալը։

Խորհրդակցութիւն Կեդր. Կոմիտէի նոր կազմին համար.— Ժողովը յարմար դատեց իր այս նիստով զբաղիլ Կեդր. Կոմիտէի յառաջիկայ կազմի ընտրութեան հարցով, իբրեւ կարեւորագոյն խնդիրներէն մէկը իր օրակարգին։ Ռուսջուքի կոմիտէի տեղեկագրին, Ռուսջուքի պատգամաւոր ընկերոջ զեկուցումէն եւ անհատական տեսակցութիւններէն կը յայտնուէր որ Կեդր. Կոմիտէի համար ցոյց տրուած ընկերներէն Գառնիկ, Մարտիկ, Գէորգ, Օր. Զապէլ իրենց թեկնածութիւնը ետ կը քաշէին։ Ժողովը աչքի առջեւ ունեցաւ թեկնածուներն ու ընդունակութիւնները, միաժամանակ անդրադարձաւ Կեդր. Կոմիտէի բարդ եւ պատասխանատու աշխատութիւններուն եւ եկաւ այն եզրակացութեան որ, առանց հրաժարող թեկնածուներու մասնակցութեան՝ անկարելի պիտի դառնայ կազմը ստեղծել եւ դնել զայն տանելի վիճակի մէջ։ Հրաժարող Կեդր. Կոմիտէի ընկերներէն Ասպետ եւ Ժիրայր յայտնեցին որ՝ իրենք հարկ եղած ընկերական դիմումներն ըրած են հրաժարողներուն, բայց կարելի չէ եղած դրական խոստում մը առնել, իսկ ընկեր մարտիկ բացարձակապէս իր անկարելիութիւններուն վրայ կը պնդէ, մինչ ընկերներ Գառնիկ եւ Գէորգ կը չեշտեն նաեւ ընկեր Մարտիկի կողմէ հաւանութիւն տրուելու պէտքին վրայ, կարելիութիւն տալու համար ժողովին գոնէ որոշ չափով նպատակայարմար կազմ մը ստեղծելու։ Միւս կողմէ Ռուսջուքի տրամադրելի ընկերները յանձն կ'առնէին կազմին մէջ մտնել՝ վճարուած եւ մասնաւոր քարտուղարի մը ներկայութեան պարագային հոն, որ թէ շրջանի թղթակցութիւնները վարէր եւ թէ երբեմն կազմակերպական գործերով այցելութիւններ տար շրջանի մարմիններուն։ Կարծիքներու լայն փոխանակութենէ յետոյ, նկատելով յարմարագոյն եւ տրամադրելի ընկերոջ մը չգոյութեան հետ՝ շրջանի պիւտճէին եւս անբաւականութիւնը — քանի որ 25% ծախսի սակի հաշուով հազիւ 2000 ֆրանք տրամադրելի գումար մը կ'ունենայինք յառաջիկայ շրջանին, ինչ որ պիտի [չ]բաւէր նոյնիսկ դիւանական եւ փրոփականտի ծախքերուն — ետ մղուեցաւ այդ առաջարկը, այն առաջադրութեամբ որ Կեդր. Կոմիտէն հաւաքաբար տանի գործը՝ անհրաժեշտ եւ կարելի աշխատութիւնը չխնայելով։ Բայց որպէսզի ժողովը կարենար որոշ եզրակացութեան մը հասնիլ, պարտականութիւն յանձնուեցաւ տեսնուիլ ընկեր Մարտիկի հետ՝ ընկեր Փայլակին, առաջարկելով որ իր թեկնածութիւնը ետ չքաշէ։

Միջոցներ՝ փրոփականտիստ ընկերոջ մը այցելութիւնը ապահովելու համար շրջանի մարմիններուն.— Ժողովը ընդունելով փրոփականտիստ ընկերոջ մը այցելութեան կարեւորութիւնը շրջանի մարմիններուն, միաժամանակ նկատի ունենալով տրամադրելի ուժերու բացակայութիւնը՝ որոշեց օգտուիլ Ընդհ. Ժողովին գալիք պատգամաւոր ընկերներէն, կանխաւ գրելով այս մասին Բիւրոյին եւ նոյնը պնդել յանձնարարելով իր պատգամաւորին՝ Ընդհ. Ժողովին մէջ։

Շրջաններու բաժանում.— Աչքի առջեւ ունենալով շրջանի կարգ մը մարմիններու թուական-կազմակերպական վիճակը, որոշապէս յայտնուեցաւ որ Պուքրէշ եւ Սոֆիա պիտի չկրնան լրացնել կոմիտէի մը համար նախասահմանուած ցենզը, ունենալով հանդերձ գործօն ընկերներ եւ Դաշնակցութեան օժանդակողներու խմբակներ։ Ուստի որոշուեցաւ Պուքրէշը ենթարկել Ռուսջուկի մարմնի իրաւասութեան, իսկ Սոֆիան՝ Ֆիլիպէի։ Միւս շրջանները կը պահեն նախորդ շրջ. ժողովներէն որոշուած յարաբերութեան նոյն սահմանները։

Վառնայի վիճակը.— Կարդացուեցաւ Վառնայի մարմնի անունով պատրաստուած տեղեկագիրը, ուր թուելով կոմիտէի գործունէութիւնը՝ կը մատնանշուէր

տիրող ընդհանուր թուլութիւնը եւ ընկերներու ոչ-ցանկալի վերաբերմունքը՝ հանդէպ գործին։ Կ'իմացնէր թէ Համբարձում անուն նախկին ընկեր մը չէզոքացուած է շարքերէն՝ դրամական անուղղամտութիւններուն պատճառով։ Կարդացուեցաւ նոյնպէս խմբապետական ժողովի տեղեկագիրը, որ իր կարգին պարզելով Վառնայի կազմակերպութեան աննախանձելի կացութիւնը, գլխաւոր պատասխանատու ցոյց կու տար ընկեր Նրանեանը, որ շարունակած է գործերը առանձին եւ ոչ-ընկերական ճամբաներով։ Նոյնիմաստ նամակ մըն ալ կ'ուղղէր նաեւ ընկեր Մազմանեան։ Կեդր. Կոմիտէն տուաւ տեղեկութիւններ Վառնայի կազմակերպական վիճակին վրայ, մասնաւորապէս ծանրանալով այն ցաւալի երեւոյթին վրայ, ըստ որում Վառնան իր ներքին ճղճիմ խնդիրներով եւ անախորժ հակասութիւններով պարբերաբար երեք-չորս շրջ. ժողովներ կը զբաղեցնէ՝ ձգելով նաեւ կազմակերպութեան վարկը տեղւոյն մէջ. Կեդր. Կոմիտէն պահանջեց արմատական դարման մը ընել Վառնայի մասին, այլապէս տիրող ըսի-ըսաւները ոչ մէկ ատեն վերջ պիտի գտնեն եւ միշտ պիտի զբաղեցնեն կազմակերպութիւնը։ Վառնայի պատգամաւորը եւս իր կարգին տուաւ տեղեկութիւններ ընդհանուր վիճակին մասին, ինչպէս նաեւ այն հարցումներուն՝ որոնք բխեցան կարդացուած տեղեկագրերէն։

Ժողովի փակման ժամանակը հասած ըլլալով, Վառնայի մասին որոշում մը յետաձգուեցաւ յաջորդ նիստին։ Ընկերները ցրուեցան ժամը 7ին։

ՆԻՍՏ ԺԴ.

Ապրիլ 5 (Կիրակի գիշեր)

Ներկայ ամբողջ կազմը՝ 8 ընկերներով։

Ընկեր նախագահը յայտնեց ժողովին թէ՝ ընկեր Մարտիկի հետ ունեցած իր տեսակցութիւնը ոեւէ արդիւնք չէ ունեցած եւ թէ անիկա կը պնդէ Կեդր. Կոմիտէի թեկնածութենէն իր հրաժարելուն վրայ. նոյնպէս յայտնեց որ որոշ խոստում չեն տուած նաեւ ընկերներ Գառնիկ եւ Գէորգ։ Ժողովը ինքզինք գտնելով անել վիճակի մէջ եւ համոզուած որ ստեղծուած պայմաններուն մէջ բացարձակապէս անկարելի պիտի ըլլայ Ռուսջուկի մէջ կազմել Կեդր. Կոմիտէն, հակառակ տրամադրելի մէկ-երկու ընկերներու պատրաստակամութեան, կանգ առաւ Ֆիլիպէի վրայ։ Ֆիլիպէի պատգամաւորը տուաւ տեղեկութիւններ, ինչպէս նաեւ Ժիրայր եւ Ասպետ՝ ծանօթացուցին հոն գտնուող իրենց միւս երեք ընկերները, աւելցնելով որ իրենք — Ժիրայր եւ Ասպետ — հարկադրուած են մեկնիլ եւ հետեւաբար երկու տեղական նոր ընկերներու գործակցութեամբ Ֆիլիպէն պիտի կրնայ համեմատաբար տանիլ կազմը եւ յարաբերութիւնները աւելի լաւ, քանի որ անոնք ունէին մէկ-երկու տարուայ փորձառութիւն մըն ալ։ Ժողովը որոշեց այս մտքով հեռագիր մը ուղղել Ֆիլիպէի մնացած երեք ընկերներուն եւ յանձնարարեց այդ բանը՝ ընկերներ Ժիրայրի եւ Ասատուրի։

Շարունակութիւն Վառնայի վիճակի նկատառութեան.— Նախորդ եւ այս ժողովի մէջ տեղի ունեցած կարծիքներու փոխանակութենէն ժողովը այն եզրակացութեան հասաւ, որ ուշադրութեան յանձնարարուած բոլոր մանր-մունր խնդիրներու քննութիւնը դուրս [է] ժողովի պարտականութեան սահմանէն եւ աւելորդ ու անօգուտ միանգամայն. հարկ կը դառնար ընկերոջ մը առաքումը հոն, որ առանց մտնելու այդ ճղճիմ խնդիրներու քննութեան մէջ, շարքերը զտէր եւ ստեղծէր նոր կազմ։ Բայց ժողովը չկրնալով անուշադրութեան [մատնել] տիրող ընդհանուր անախորժ երեւոյթը, վարկաբեկումները եւ փոխադարձ թերութիւնները, միաձայնութեամբ տուաւ հետեւեալ որոշումը.

«Շրջ. ժողովը ծանօթանալով Վառնայէն հասած տեղեկագրերու եւ բողոքագիր-նամակներու պարունակութեան, լսելով Կեդր. Կոմիտէն եւ Վառնայի պատգամաւորը եւ տեղեկանալով տեղւոյն կազմակերպութեան վիճակին եւ անոր ծոցին մէջ կատարուած անցուդարձերուն հետ,

Նկատելով որ Վառնան իր ներքին անվերջանալի եւ ճղճիմ խնդիրներով ու վէճերով երեք չորս շրջանային ժողովներ պարբերաբար կը զբաղեցնէ նիւթական թէ բարոյական վնասներու տեղի տալով,

Նկատելով որ Վառնայի կազմը եւ ընկերական վիճակը ոչ միայն հեռու եղած է կազմակերպութեան պատուաբեր հանգամանք մը ունենալէ, այլեւ վարկաբեկած է զայն.

Նկատելով որ մարմինը եւ ընկերները եղած են թոյլ եւ իրենց փոխադարձ յարաբերութիւններով ու վերաբերութիւններով աւելի ջլատած են մէկզմէկ, քան թէ շինարար գործ արտադրած, եւ կազմակերպութեան ոգիէն մղուած, Շրջանական ժողովը կը յատնէ իր խորին ցաւը եւ կը նկատէ կազմալուծուած Վառնայի ամբողջ կազմը։

Շրջ. ժողովը միաժամանակ պարտականութիւն կը յանձնէ ընկեր Ժիրայրին՝ ժողովէն անմիջապէս յետոյ այցելել Վառնա եւ պարզելով այնտեղի ընկերներուն ժողովին տուած որոշումները, առաջացնել նոր կազմակերպութիւն եւ ընտրել տալ նոր մարմին։ Ընկեր Ժիրայր նախ քան ընտրութեան ձեռնարկելը՝ նկատի պիտի ունենայ ընկերներու ընդհանուր ցանկը, անոնց նիւթական թէ բարոյական պարտականութեանց կատարման պարագան եւ կանոնագրի տրամադրած սահմաններուն մէջ պիտի ճշդէ օրինական անդամներու թիւը»։

Ընդհանուր յանձնարարութիւն մարմիններուն.— Ժողովը իր աշխատութեանց ընթացքին մէջ՝ դիտելով որ շատ մը խնդիրներ ուղարկուած են իր սեղանին վրայ առանց կանխաւ տեղւոյն մէջ կարգադրելու զանոնք եւ օրինական սահմաններէ անցնելու, ինչպէս կը տրամադրէ ներքին կանոնագիրը, միւս կողմէ դիտելով նաեւ որ այդ խնդիրներէն շատեր իր իրաւասութեանց եւ պարտականութեանց սահմանէն դուրս է, խիստ կերպով նկատողութիւն կ'ընէ մարմիններուն եւ ընկերներուն, որպէսզի նմանօրինակ խնդիրներ չուղարկեն Շրջ. ժողովին, վստահ ըլլալով որ նկատի պիտի չառնուին անոնք։

Ռումանիոյ վիճակը.— Ջաւուշ-գործակալներու եւ հէմշէրիական ձգտումներու ազդեցութիւնը.— Նկատելով որ Ռումանիոյ մէջ հոս հոն ընկերներէն ոմանք չաւուշներու ազդեցութեան տակ եւ հէմշէրիական զգացումներով կը ղեկավարուին՝ կազմակերպական աշխատաւորական գործերու մէջ, խստիւ կը յանձնարարուի ընկերներուն զգուշանալ այդ կարգի վնասակար միտումներէ եւ իրենց գործունէութեան տալ զուտ ընկերական բնոյթ եւ իրենց յարաբերութեանց մէջ ըլլալ համերաշխ։

Միջ-կուսակցական Ատեան.— Նկատի ունենալով որ պալքանեան շրջանի զանազան վայրերու մէջ գտնուող հնչակեան եւ դաշնակցական շարքերու միջեւ կրնան պատահիլ թիւրիմացութիւններ եւ հակառակութիւններ, կը յանձնարարուի միջ-կուսակցական Ատեանի սկզբունքը, որով կարելի կ'ըլլայ կարգադրել առաջացած ոեւէ թիւրիմացութիւն ու խնդիր։ Միջ-կուսակցական Ատեանը կը կազմուի երկու կազմակերպութիւններու կողմէ նշանակուած երկուական ներկայացուցիչներէ, որոնք կ'ընտրեն հինգերորդը. այդ Ատեանի որոշումները պարտաւորիչ կ'ըլլան երկու կողմերուն համար հաւասարապէս։

Պալք. շրջանի մէջ հոս-հոն գտնուող Դաշնակցութեան ընթերցարաններու գրքերը փոխադրել Երկիր.— Մարմիններէ ոմանց կողմէ այս մտքով առաջարկ եղած ըլլալով, Շրջ. ժողովը աչքի առջեւ ունեցաւ զանազան քաղաքներուն մէջ գոյութիւն ունեցող մեր մատենադարան-ընթերցարանները, անոնց օգտակարութիւնը իրենց տեղւոյն մէջ եւ եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան.

«Նկատելով որ այս պահուս Պալք. շրջանին մէջ չկան այնպիսի ընթերցարաններ՝ որոնց գրքերը կարելի ըլլայ փոխադրել Երկիր, Շրջանական ժողովը կը յանձնարարէ մարմիններուն եւ ընկերներուն՝ ամէն կարելի պատեհութիւններով ջանալ գրքեր փոխադրել Երկիր. իսկ այն դաշնակցական մատենադարանները, որոնք յառաջիկային կրնան փակուիլ եւ անոնց գրքերը կորուստի վտանգին ենթարկուիլ, Կեդր. Կոմիտէն պարտաւոր կ'ըլլայ փոխադրել Երկիր»։

Շումլայի Պետր[ոս] Պուլկարիայի ընթերցարանի գրքերը կազմակերպութեան տրամադրութեան տակ ունենալու համար կը յանձնարարուի Վառնայի մարմնին հարկ եղած աշխատութիւնը ի գործ դնել։

Անօգնական գաղթական-ընկերներու Երկիր վերադարձի խնդիրը.— Նկատելով որ Պուլկաց-Ֆիլիպէ գծին վրայ գտնուող կայարաններու մէջ կան տասնեակներով հայ գաղթականներ որոնց մեծագոյն մասը ընկերներ [են] որ գծին գրաւումէն յետոյ մնացած են անգործ եւ թշուառ, զանոնք հայրենիք փոխադրելու համար կը յանձնարարուի մարմիններուն՝ իւրաքանչիւրն իր տեղական պայմաններու ներած սահմանին մէջ ընկերական ժողովարարութիւններ[16] ընել եւ կամ վիճակախաղ-ներկայացումներ սարքել եւ արդիւնքը փոխադրել Կեդր. Կոմիտէին՝ գործածուելու համար իր նպատակին։

Ժողովը փակուեցաւ ժամը 12ին։

ՆԻՍՏ ԺԵ.

Ապրիլ 6 (Երկուշաբթի գիշեր)

Ներկայ ամբողջ կազմը՝ 8 ընկերներով։

Ժողովը կրկին զբաղեցաւ Կեդր. Կոմիտէի ընտրութեան հարցով։ Ընկերներ Ժիրայր եւ Ասպետ յայտնեցին որ Ֆիլիպէի մէջ գտնուող հրաժարեալ Կեդր. Կոմիտէի երեք ընկերները ժխտական պատասխան տուած են իրենց ուղղուած հեռագրին։ Ստեղծուած պայմաններուն մէջ Ռուսջուքի մէջ Կեդրոնական Կոմիտէի կազմ ստեղծելու անկարելիութիւնը մատնանշելով, ընկեր նախագահը առաջարկեց ժողովին Կեդր. Կոմիտէի նախորդ կազմը բարոյապէս ստիպել՝ որպէսզի հաւաքաբար շարունակեն գործը, քանի որ ժողովը կատարելապէս անել կացութեան մը առջեւ կը գտնուի։ Ընկեր Ժիրայր իր մեկնիլը հարկադրուած ըլլալու ծանօթ պարագան յիշելուց. նոյնը կրկնեց նաեւ ընկեր Ասպետ իր վերաբերմամբ։ Սակայն պատգամաւոր ընկերները նկատի առնելով մէկ կողմէ Ռուսջուքի մէջ ստեղծուած պայմանները, միւս կողմէ Թուրքիոյ վերջին անցուդարձերը, որոնք նախագգոյշ քայլերու պէտքը կը շեշտեն, առաջարկեցին ամէն պարագայի տակ կազմը Ֆիլիպէ պահել եւ բարոյապէս ստիպել Ժիրայրը մնալ Ֆիլիպէ եւ վարել թէ դիւանական-թղթակցական գործառնութիւնները եւ թէ այցելութիւններ տալ մարմիններուն։ Ժիրայր աշխատելու ամէն պատրաստականութիւն ցոյց տալով հանդերձ՝ այդ պայմանով Պալքանի մէջ չկարենալ մնալը յայտնեց եւ չուզեց պայմանական կերպով ստանձնել ոեւէ պարտականութիւն. նոյն բանը

16.- Հանգանակութիւններ։

ըսաւ նաեւ ընկեր Ասատուր իր մասին։ Միւս կողմէ նկատելով, որ «Ռազմիկ»ի եւ այլ կազմակերպական հարկադրողական պէտքերով Ժիրայր ստիպուած պիտի ըլլայ մնալ Պալքանի մէջ եւ ընկեր Ասատուրի եւս մեկնումը կը մնայ անորոշ, պատգամաւորներէն ոմանք առաջարկեցին վերընտրել նախկին կազմը հաւաքաբար եւ հաւաքական պատասխանատուութեամբ, ձգելով ազատ գիրենք իրենց ներքին աշխատութեանց մէջ եւ թոյլատրելով Ժիրայրը [որ] շեշտուած պէտքին համաձայն իր աշխատութիւնն ու ներկայութիւնը բերէ հեռուէն թէ մօտէն, մնալով Պալքանի կամ Երկրին մէջ, երբ մանաւանդ յիշեալ ընկերները, Ժիրայր եւ Ասպետ, գործի ստիպողական պէտքին առջեւ յանձնառու կ'ըլլային ամէն աշխատութեանց։ Այս խորհրդակցութիւններէն ալ յետոյ, որպէսզի ժողովը կարենար վերջնական եզրակացութեան մը յանգիլ, որոշուեցաւ հեռագիր մը եւս ուղղել Ֆիլիպէի երեք ընկերներուն թէ՝ ժողովը նախկին կազմը կ'ուզէ վերընտրել հաւաքական պատասխանատուութեամբ եւ աչքի առջեւ ունենալով Ժիրայր ու Ասպետի հաւանական մեկնումը՝ սպասել այս մասին իրենց հեռագրին, որ ստորագրուած ըլլայ երեք ընկերներէն ալ։

Ռուսջուքէն բողոք Կեդր. Կոմիտէի դէմ՝ երկու պատգամաւոր տալու մասին արգելք յարուցած ըլլալուն համար։— Ռուսջուքի պատգամաւոր Ֆելիքս բացատրեց այս բողոքին շարժառիթ եղող պատճառները։ Կեդր. Կոմիտէի կողմէ ընկեր Ժիրայր տուաւ հարկ եղած լուսաբանութիւնները եւ իբրեւ արդիւնք տեղի ունեցած վիճաբանութեան՝ ընկեր Ժիրայր հետեւեալ բանաձեւը առաջարկեց, որ ընդունուեցաւ՝ 3ի դէմ 4 ձայնով.

«Ռուսջուքի կոմիտէն կը բողոքէր Կեդր. Կոմիտէի դէմ, դիտել տալով որ սկիզբէն ի վեր կոմիտէ անունով ճանչցած է զինք, սակայն Կեդր. Կոմիտէն տեղեկացուց որ խնդիրը լոկ անունի մը տարբերութեան մէջն է, որ սկիզբի օրէն գործածել սովորութիւն եղած է, մինչ կոմիտէի իրաւասութիւնը կը ճշդուի արդէն անդամներու թիւին վրայ։ Ժողովը այս լուսաբանութիւնը բաւական նկատեց»։

Ռուսջուքի պատգամաւոր ընկեր Ֆելիքս առաջարկեց հետեւեալ բանաձեւը, որ ստացաւ 4ի դէմ երեք ձայն.

«Նկատի ունենալով որ Պալք. Կեդր. Կոմիտէն հակառակ ներքին կանոնագրի տրամադրութեան (յօդ. 32) ընդունած է Ռուսջուքը, Ֆիլիպէն եւ Վառնան իբր կոմիտէ, սակայն իր 7 թիւ շրջաբերականով առաջարկած է որ իբր շրջանի մարմինները մէյ մէկ ձայն ունենան, երբ այդ վերոյիշեալ մարմինները ցօդ. 32ի համաձայն երկու ձայնի իրաւունք ունին, օրինաւոր կը համարէ Ռուսջուքի կազմակերպութեան բողոքը»։

Դատական խնդիրներ

Պարտիզեան քոյրերու եւ մօր խնդիրը՝ Ֆիլիպէէն։— Ֆիլիպէի կոմիտէն կարգադրութեան մը մասին կը տեղեկագրէր, որուն համաձայն Ֆիլիպէէն օր. Պարտիզեաններ եւ մայրը, իբրեւ ծանօթ դաշնակցականներ, նախկին ռեժիմի օրով յաջողած ըլլալով յանկարծ մեկնիլ Պոլիս, թէ տեղական ընկերներու եւ թէ հասարակութեան ընդհանուր կասկածն ու անվստահութիւնը հրաւիրած են իրենց վրայ, ինչ որ առիթ տուած է անոնց չէզոքացումին ընկերական շարքերէն՝ մինչեւ ընկերներու վստահութեան վերահաստատումը։ Կոմիտէի այս կարգադրութեան դէմ կը բողոքէին Պարտիզեան քոյրերը, նամակ մը ուղղելով Շրջ. ժողովին, պարզելով Պոլիս երթալու յաջողութեան պատճառները, որոնք արդիւնք էին ազդեցիկ բարեկամներու աջակցութեան եւ իրենց օտարահպատակ ըլլալու հանգամանքին։ Նոյն խնդրոյն համար Սլիվէնէն Օր. Թագուհի Սրապեան եւս նամակ մը ուղղելով ժողովին՝ կը խնդրէր կարգադրութիւն մը, աւելցնելով որ յիշեալ քոյրերու անձ[եր]ը հեռու են անվստահելի նկատուելու հանգամանքէ։ Լուսեցաւ նաեւ Ֆիլիպէի պատգամաւոր ընկեր Փայլակ՝ որ պարզեց խնդիրը իր գոյութենէն մինչեւ վերջը եւ տեղական հասարակական եւ ընկերներու հաւաքական վերաբերումը դէպի յիշեալ քոյրերը։ Ժողովը կարծիքներու լայն փոխանակութենէ յետոյ միաձայնութեամբ տուաւ հետեւեալ որոշումը.

«Նկատի ունենալով Օր. Պարտիզեաններու նամակին պարունակութիւնը, ինչպէս նաեւ Ֆիլիպէի պատգամաւորին բացատրութիւնները, Շրջ. ժողովս եկաւ այն եզրակացութեան թէ գոյութիւն ունեցող զօրաւոր պատճառներն ու երեւոյթները կրնային մղել տեղական ընկերներն ու հասարակութիւնը անվստահութեան եւ կասկածի, քանի որ իրենք իբր դաշնակցական՝ շարքերուն մէջ ծանօթ եւ յայտնի էին եւ իրենց եղբօր լրտեսութիւնը ապացուցանող փաստեր ունէր նախորդ Կեդր. Կոմիտէն։ Միւս կողմէ նկատելով որ Օր. Պարտիզեաններ իրենց կողմէ ոչ մէկ փորձ ըրած են ուղղակի դիմելու տեղական կոմիտէին՝ ինքնարդարացման համար, մինչ առանց այդ օրինական տրամադրութիւնը գործադրուելու կը դիմեն Շրջանական ժողովիս, որ չի կրնար հեռուէն լիուլի ծանօթանալ խնդրոյն, խորհուրդ կու տայ յիշեալ օրիորդներուն իրենց վրայ հրաւիրուած կասկածները հեռացնելու աշխատիլ՝ տեղւոյն մէջ եւ ընկերներու ու հասարակութեան վստահութիւնը ապահովել իրենց հանդէպ, մտնել կարենալու համար շարքերուն մէջ։ Գալով Տիկին Վ. Պարտիզեանի, որ բացի նոյն անվստահութեան պարագայէն, կ'ամբաստանուէր Ֆիլիպէի կոմիտէին կողմէ տեղւոյն Տիկնանց Շաբէ խումբի հաշուական գործերուն մէջ գործած դրամական անուղղամտութեամբ մըն ալ, Շրջ. ժողովս քննեց յիշեալ խումբի ընկալագրերը եւ ստուգեց ճշմարտութիւնը Ֆիլիպէի կոմիտէի ըրած քննութեան արդիւնքին, յանձնարարելով յիշեալ մարմնոյն չթոյլատրել Տիկին Պարտիզեանին մտնել կազմակերպութեան շարքերուն մէջ»։

Նախորդ Շրջ. ժողովէն Ֆիլիպէի մէջ դատապարտուածներու խնդիրը։— Տեղեկանալով որ Յակոբ Սվաճեան եւ Ալաճաճեան չեն ուզած լսել իրենց մասին նախորդ Շրջ. ժողովէն տրուած որոշումը, իբրեւ կազմակերպութեան օրէնքներուն դէմ անսաստողներ՝ կը կրկնուի կազմակերպութենէն դուրս մնալու պայմանաժամը, իսկ Ալաճաճեան կը պարտաւորի 908 Ապրիլէն սկսեալ մինչեւ երկու տարի յետոյ՝ վճարել կազմակերպութեան պահանջը եղող 1577,20 Ֆր-ի գումարը, որուն համար պարտականութիւն կը տրուի յառաջիկայ Կեդր. Կոմիտէին վրայ՝ իր ժամանակին տեղեկացնել յիշեալին։

Ժողովը վերջացաւ ժամը 12ին։

ՆԻՍՏ ԺԶ.

Ապրիլ 7 (Երեքշաբթի կէսօրէ ետք)

Ներկայ ամբողջ կազմը՝ 8 ընկերներով։

Ընտրութիւն Կեդր. Կոմիտէի։— Դիւանը կարդաց հրաժարեալ Կեդր. Կոմիտէի Ֆիլիպէ գտնուող երեք ընկերներէն հասած հեռագիր մը, որոնք ի պատասխան նախապէս ժողովին կողմէ իրենց ուղղուած հեռագրին՝ կը յայտնէին որ կազմակերպութեան վարկը պարտադիր կ'ընէ զիրենք համակերպիլ ժողովի որոշումին, պայմանով որ Ժիրայր եւ Ասպետ միասին ըլլան, իսկ յառաջիկային, անոնց մեկնումէն յետոյ, Կեդր. Կոմիտէն ազատ ձգուի ընկեր կանչել՝ երբ հարկ ըլլայ։ Ուստի ժողովը միաձայնութեամբ վերընտրեց նախկին կազմը հաւաքաբար եւ հաւաքական պատասխանատուութեամբ, ազատ ձգելով Կեդր. Կոմիտէն պէտք տեսած պարագային, համաձայն ներքին կանոնագրի տրամադրութեան, շրջանի հաւանութեամբ նորեր հրաւիրելու, երբ տեսնէ որ Ժիրայր եւ Ասպետ հեռուէն չեն կրնար հարկ եղած օժանդակութիւնը նուիրել։ Այս պարագային եւս՝ Ժիրայր եւ Ասպետ պիտի պահեն իրենց անդամակցութիւնն ու պատասխանատուութիւնը եւ կ'արտօնուի Կեդր. Կոմիտէն Ժիրայրը ի հարկին ունենալ իր տրամադրութեան տակ, որքան կը ներեն զայն շրջապատող կազմակերպական պայմանները, դիւանական եւ շրջանային գործերու կարգաւորութեան համար։

Ժողովը իր արտաքին շնորհաւորութիւններն ուղղելով նոր կազմին, խորին ցաւով կ'արձանագրէ Ռուսջուքի թեկնածուներէն ոմանց վերաբերումը, որոնք իրենց թեկնածութիւնը շրջանի նկատառութեան ենթարկելէ ետք անժամանակ կերպով ետ կը քաշուէին, մինչ պատգամաւորները եկած էին այն մտքով որ կարելի պիտի ըլլայ ներկայացուած 9 թեկնածուներէն ստեղծել նոր կազմ մը, առանց պէտքն զգալու տարբեր առաջարկներ եւ ցուցմունքներ բերելու ժողովին։

Դատական խնդիրներ

Սուլինայի սրճարանի 1904 տարուայ դրամական հաշիւը եւ այդ առթիւ բողոք։— Տարեշրջանին մէջ Կեդր. Կոմիտէի սեղանին վրայ դրուած էր դրամական գեղծման մը խնդիրը, որ իբր թէ պատահած է Սուլինայի Դաշնակցութեան սրճարանի 1904ի հաշիւներուն մէջ։ Տեղւոյն ընկերները կը բողոքեն որ հին եւ նոր հաշիւներուն մէջ 1900 Ֆր.ի տարբերութիւն մը կայ, մինչ պէտք էր վերջին տարիներու շահը աւելի պակաս ըլլար քան նախորդ տարիները, քանի որ ակնարկուած թուականին աւելի սուրճ կը սպառէր քան այժմ։ Ընկեր Վտարանդին Ռումանիոյ մարմիններուն ըրած այցելութեան պահուն նոյն հաշիւները քննած եւ դրամական այդ տարբերութիւնը գտած էր, առանց զայն գեղծումի մը գոյութեան վերագրելու եւ առանց կարենալ ստուգելու պատճառները։ Տեղւոյն մէջ կազմուած էր հարցաքննիչ Ատեան մը, որուն մասնաւոր հարցարան մըն ալ ուղղուած էր Կեդր. Կոմիտէէն, ըստ այնմ կատարելու համար հարցաքննութիւնը, բայց մինչեւ Շրջ. ժողովի գումարումը ուղարկուած չէր այդ հարցարանին պատասխանը։ Կեդր. Կոմիտէն տալով այս մասին իր կարծիքը, որ լոկ երեւոյթներէն միայն կը բխէր, խնդիրը ժողովին նկատառութեան կը յանձնէր։ Որպէսզի խնդիրը մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան մը բովէն անցնէր, հաշուեքննիչը մանրամասնօրէն քննեց եւ բաղդատեց, ուրկէ տեսնուեցաւ որ իրօք 1900 չափ տարբերութիւն մը գոյութիւն ունէր հին եւ նոր հաշիւներուն մէջ, բայց այդ տարբերութիւնը 3-3½ տարուայ ընթացքին մէջ գոյացած էր եւ մտցուած էր անոր մէջ ենթադրական գումարներ, օրինակ՝ թղթախաղի հասոյթը, որ օրական միջտ 2 Ֆր. նշանակուած էր, մինչ հազիւ կրնար 1 կամ քիչ մը աւելի ըլլալ, բայց որուն տարբերութիւնը երեք ու կէս տարուան [ընթացքին] խոշոր գումար մը կը կշռէր։ Միւս կողմէ հաշիւները ամէն ամիս մասնախումբէն վաւերացուած էին եւ այսօր այդ հաշիւներուն դէմ կը բողոքէին նոյնինքն յանձնախումբի անդամներէն ալ ոմանք։ Գանձապահին դէմ կը բողոքուէր, մինչդեռ գանձապահը ոչ իսկ սնտուկը բացած էր, այլ մէկերկու ընկերներու ներկայութեամբ յանձնուած գումարները միայն ստացած եւ արձանագրած տետրակին մէջ, եւ յետոյ, բողոքողները իրենք իսկ չէին համարձակեր գեղծման մը վերագրել իրողութիւնը, այլ յոռի մատակարարութեան։ Ուստի Շրջ. ժողովը եւս լսելով բոլոր այս բացատրութիւնները, կարծիքներու փոխանակութենէ յետոյ եկաւ այն եզրակացութեան որ, Սուլի-

նայի սրճարանի մատակարարութեան 1904ի հաշիւներու տարբերութիւնը ենթադրուածին չափ մեծ գումար մը չէ եւ ոչ ալ զեղծումի մը արդիւնք, այլ լոկ մատակարարութեան թերութեան եւ անհոգութեան. թերութիւն մը՝ որուն վրայ ինչպէս Սուլինայի, նոյնպէս Ռումանիոյ միւս մարմիններու լուրջ ուշադրութիւնը կը հրաւիրէր, որպէսզի աչալուրջ եւ խնամքով հսկեն իրենց յանձնուած գործին եւ թոյլ չտան նման թիւրիմացութիւններու եւ վնասներու՝ որ կազմակերպութեան համար ո՛չ նպաստաւոր են, ոչ ալ պատուաբեր։

Սուլինայի կազմակերպական 13 ֆր.ի խնդիրը.— Սուլինայի մեր ընկերներէն Կարապետ Առաքելեան Ամերիկա մեկնած պահուն 13 ֆր.ի անդամավճար մը կը յանձնէ Յովակիմ Յարութիւնեան անուն անձին՝ մարմնին յանձնելու համար, որ սակայն կ'ուրանայ այդ կարգի դրամ մը ստացած ըլլալը եւ չի յանձներ մարմնին։ Ժողովը ընդունելով որ յաչս կազմակերպութեան պարտականն է ընկեր Կարապետ Առաքելեանը, կը յանձնարարէ տեղւոյն մարմնոյն՝ նամակ մը գրել եւ պահանջել այդ դրամը, իսկ եթէ յիշեալը դժուարանայ վճարել, իմացնել Կեդր. Կոմիտէին, որպէսզի Ամերիկայի Կեդր. Կոմիտէին միջոցաւ գանձէ։

Վահան Եայլայեանի եւ Վռամ Արապեանի խնդիրը.— Վառնայէն Մազմանեան ինչպէս նաեւ Վառնայի պատգամաւորը ընկեր Տուտուխեան կը բողոքէին Վռամ Արապեանի եւ Վահան Եայլայեանի մասին Կեդր. Կոմիտէի կայացուցած որոշման դէմ, պահանջելով երկուքին ալ հաւասարապէս արտաքսումը։ Իսկ Վռամ Արապեան ժողովին ուղղած նամակով մը նկատողութիւններ կ'ընէր իր մասին տրուած վճիռին առթիւ։ Ժողովը լսելով այս մասին յայտնուած կարծիքները, ծանօթանալով Կեդր. Կոմիտէի որոշման ամբողջութեան հետ, ինչպէս նաեւ հարցաքննութեան գլխաւոր կէտերուն եւ քննիչ յանձնախումբի եզրակացութեան՝ Կեդր. Կոմիտէի նկատումներուն կը կցէ Եայլայեանի տարիքի փոքրութիւնը՝ ուրկէ օգտուելով Վռամ զայն առաջնորդած էր անբարոյական վայրեր, ինչ որ աններելի է, եւ կ'որոշէ Եայլայեանի անպայման արտաքսումը սահմանել երեք տարիի, սկսեալ 1908 Ապրիլի Շրջ. ժողովէն, պայմանով որ արտաքսման պայմանաժամը լրանալէ յետոյ կազմակերպութեան մէջ ընդունուին միայն այն պարագային՝ երբ այդ ժամանակամիջոցին մէջ անցուցած ըլլան մաքուր կեանք եւ կազմակերպութեան ու յեղափոխական անունին անպատուաբեր ոչ մէկ ընթացքի մէջ գտնուած ըլլան. արտաքսման պայմանաժամը լրանալէն յետոյ կազմակերպութեան մէջ ընդունուելու պարագային մէկ տարի եւս պիտի չընտրուին կոմիտէի անդամ կամ առ հասարակ ոեւէ պատասխանատու պարտականութեան տակ պիտի չկրնան կանչուիլ։

Ժողովը վերջացաւ ժամը 8ին։

ՆԻՍՏ ԺԵ.

Ապրիլ 8 (Զորեքշաբթի կէսօրէ ետք)

Բացակայ ընկեր Ֆելիքս։

Առաջարկ նախագահէն.— Ընկեր նախագահը առաջարկեց հեռագրով շնորհաւորել ժողովին անունով Ֆիլիպէի Կեդր. Կոմիտէի երեք ընկերներու ընտրութիւնը, ինչ որ միաձայնութեամբ ընդունուեցաւ։

Տեղեկագիր հաշուեքննիչ յանձնախումբի.— Կարդացուեցաւ հաշուեքննիչ յանձնախումբի տեղեկագիրը եւ ծանօթանալով անոր պարունակութեան, ժողովը միաձայնութեամբ տուաւ հետեւեալ որոշումը.

«Շրջ. ժողովը նկատելով որ մարմիններէն ոմանք կանոնագրի նախասահմանած ծախսի սակէն կարեւոր շեղումներ կ'ընեն, կ'ընէ խիստ նկատողութիւն, յայտնելով որ յառաջիկային նման շեղումի մը պահուն պատկանեալ մարմինը պարտաւոր պիտի ըլլայ վճարել իր ծախսած աւելորդ գումարը՝ հայթայթելով զայն բացառիկ միջոցներով։ Ժողովը մասնաւորապէս կը յիշէ Ֆիլիպէն եւ Վառնան, որոնցմէ առաջինը 6%ի դէմ ծախսած էր 14%, իսկ երկրորդը՝ 19%, ճիշդ եռապատիկը. ժողովը դիտել կու տայ որ Վառնան նոյն շեղումն ըրած էր նաեւ նախորդ շրջանին մէջ եւս ծախսելով նոյնքան առ հարիւր գումար մը։ Մասնաւորապէս պէտք կը զգացուի կանգ առնել այդ շեղումներուն ունեցած նիւթական եւ բարոյական վնասներուն վրայ՝ քոյր շրջաններու վրայ, որոնցմէ շատեր նոյնիսկ նախասահմանուած սակէն շատ նուազ կը ծախսեն։ Գալով պատգամաւորներու առթիւ ծախսուած հին գումարներուն՝ պիտի վճարուին բացառիկ հաւաքումներով. կը յիշատակուի մասնաւորապէս դարձեալ Վառնայի մարմինը, որ իր նախորդ տարուայ երկու պատգամաւորներու վրայ ծախսուած 350 ֆրանքէն ոչ իսկ չնչին գումար մը վճարած է, ուստի Վառնայի կազմը խստիւ պարտաճանաչութեան կը հրաւիրուի։ Մարմինները կրնան իրենց յառաջիկայ տարուայ 10% ծախսի սակէն խնայողութիւն ընելով զեղչել պատգամաւորական ճանապարհածախսի իրենց ունեցած պարտքէն»։

Պուքրէշի դրամական առկախ հաշիւները եւ հին պարտքերը.— Կը յանձնարարուի Ռուսչուքի մարմնին գանձումը Պուքրէշի մէջ առկախ մնացած դրամական հաշիւներուն՝ իբրեւ իր իրաւասութեան ենթարկուած մարմնի։

Նախորդ Շրջ. ժողովի կողմէ արտաքսուած նախկին երեք դաշնակցականներու վճիռը յայտարարուած չըլլալուն առթիւ.— Ժողովը լսելով Կեդր. Կոմիտէն եւ ծանօթանալով այն պատճառներուն՝ որոնք արգիլած էին զինքը հրատարակելու ակնարկուած որոշումը, գտաւ բաւարար եւ բաւական գտաւ ներքին շրջաբերականով ամբողջ մարմիններուն եղած յայտարարութիւնը։

Պուքրէշի այն նախկին դաշնակցականները, որոնք ոեւէ վճիռ չունին բայց դուրս կը մնան կազմակերպութենէն, կրնան ներս ընդունուիլ միայն այն պարագային, երբ հրապարակով Դաշնակցութեան հասցուցած բարոյական վնասը կը դարմանեն հրապարակով յետս կոչում ընելով։ Նոյնպէս Վառնայի այն նախկին դաշնակցականները, որոնք կազմակերպութեան որոշումներուն չհպատակելով դուրսը մնացած են, կրնան ընդունուիլ, պայմանով որ ընդունուելէ յետոյ գործադրութեանը յանձնառու ըլլան իրենց համար կանխաւ տրուած վճիռներուն։

Նեւրուզ ընթերցարանի վիճակահանութեան տոմսերու խնդիրը «Ռազմիկ»ի եւ Կեդր. Կոմիտէի հաշիւներուն հետ.— Պարտականութիւն կը յանձնուի Ժիրայրին Վառնա երթալուն անձամբ տեսնուիլ ընկեր Յակոբ Ադամեանի հետ եւ ստուգելով վերջապէս մաքրել եւ վերցնել իր առկախ դրութենէն։

Պիւտճէ.— Ժողովը յառաջիկայ տարեշրջանի համար իբր նուազագոյն հասոյթ կը կանխատեսէ — Ֆիլիպէ՝ Սոֆիա եւ շրջակայք՝ 2000 ֆր. Վառնա՝ 1200, Ռուսջուք՝ Պուքրէշ եւ շրջակայք՝ 1500, Պուրկազ՝ 500, Սլիվէն շրջակայք՝ 700, Պրայլա՝ 2500, Սուլինա՝ 2500, Կալաց՝ 2000, Քոնսթանցա՝ 2000. ընդհանուր գումար 12000-15000։

Ժողովը փակուեցաւ ժամը վեցին։

17.- Ասլան՝ Ռուբէն Զարդարեանի կուս. ծածկանունը։

ՆԻՍՏ ԺԸ.

Ապրիլ 8 (Զորեքշաբթի գիշեր)

Ներկայ ամբողջ կազմը՝ 8 ընկերներով։

Ընտրութիւն Ընդհ. ժողովի պատգամաւորին.— Առաջարկուեցաւ Ժիրայրի[4] թեկնածութիւնը, բայց ինքը Ժիրայր առաջարկեց դնել ընկեր Ասլանի[17] թեկնածութիւնը եւ ստիպել որ ընդունի ժողովի որոշումը։ Սակայն ժողովը նկատելով ընկեր Ասլանի թեկնածութիւնը անհաստատ եւ ընդունիլը՝ կասկածի տակ, միաձայնութեամբ եւ ձեռամբարձ քուէով Ընդհանուր ժողովին պատգամաւոր ընտրեց Ժիրայրը։

Ընթերցում եւ վաւերացում արձանագրութեան.— Կարդացուեցան սկիզբէն մինչեւ վերջ ներկայ արձանագրութիւնները եւ վաւերացուեցան։

Պատգամաւոր Ռուսջուքի՝ ՖԵԼԻՔՍ
Պատգամաւոր Ֆիլիպէի՝ ՓԱՑԼԱԿ
» Վառնայի ԴՈՒԴՈՒԽԵԱՆ
» Սուլինայի ՍՈՒՐԷՆ
» Կալացի ՀՐԱՇՔ
» Քոնսթանցայի ՀՐԱՑՐ
Կեդր. Կոմիտէ կողմէ ԺԻՐԱՑՐ

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ XVII

ԵՒՐՈՊԱՅԻ Հ.Յ.Դ. ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Արեւմտեան Եւրոպայի համալսարաններուն մէջ կ'ուսանէին բազմաթիւ հայ երիտասարդներ։ Գոյութիւն ունէր «Եւրոպայի հայ ուսանողներու միութիւն»ը, որ հրատարակած էր քաղաքական եւ ընկերային բովանդակութեամբ շարք մը հայերէն եւ օտարալեզու գրքոյկներ։ 1904 թուականին այդ միութեան անդամներուն թիւը կը հասնէր 400ի։ Հայ ուսանողութեան դաշնակցական հատուածները ունեցած էին նաեւ իրենց պատգամաւոր ներկայացուցիչներ Հ.Յ.Դ. Երրորդ (1904) եւ Չորրորդ (1907) Ընդհ. ժողովներուն։ Աւելին. տեղ-տեղ գոյութիւն ունէին դաշնակցականներէ բաղկացած առանձին խումբեր, ինչպէս էր Ժընեւի Ջանքը։ Այսուհանդերձ «Եւրոպայի Հ.Յ.Դ. Ուսանողական միութիւն»ը պաշտօնապէս գոյութիւն առած է 1908 թ. Ապրիլին Ժընեւի մէջ կայացած դաշնակցական ուսանողներու Ա. համագումարին։

Միութեան կ'անդամակցէին առաւելաբար Ջուրիխի, Գերմանիոյ եւ Փարիզի համալսարաններու հայ ուսանողները։ Միութեան մասնաճիւղերու ընթացիկ աշխատանքները կեդրոնացած էին հայ դատի քարոզչութեան եւ դասախօսութիւններու վրայ, ուր կ'արծարծուէին ու կը քննարկուէին ընկերային ու քաղաքական հարցեր։

Նորակազմ միութեան առաջին գլխաւոր իրագործումը պիտի ըլլար «Ուսանող» պարբերաթերթին հրատարակութիւնը։

Թղթածրարին մէջ, բացի Տեղեկագրէն ներառած ենք նաեւ ուսանողներու պատգամաւոր Ասլան Շիրակունիի (Յար. Մարտիրոսեան) միութեան վարչութեան ուղղած մէկ զեկուցագիրը, ուր գրի առած է իր տպաւորութիւնները Ընդհ. Ժողովի աշխատանքներուն եւ արծարծուած կարեւոր հարցերուն մասին։

ԵՒՐՈՊԱՅԻ Հ. Յ. ԴԱՇՆ.
ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

UNION DES ÉTUDIANTS ARMÉNIENS
DASCHNAKTZAKANS DE L'EUROPE

13 Յունիսի 1909
Հիւր
№

Փաստ. 1538-9

Ա 1.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
ԵՒՐՈՊԱՅԻ Հ. Յ. ԴԱՇՆ[ԱԿՑՈՒԹԵԱՆ] ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹԵԱՆ 1908 – 9 Թ.

Եթէ մէկը մեր միութեան առաջին համագումարի արժէքը այն մտքով է հասկացել, թէ հէնց որ համագումարը իրաւաբանօրէն կազմակերպեց դաշն. ուսանողներին մի միութեան մէջ, անմիջապէս պէտք է այդ ուսանողները մի արտակարգ գործունէութիւն, արտակարգ եռանդ ցոյց տային իրենց կուսակցական պարտականութիւնների չաւղի վրայ՝ ապա այդ մէկը դիտելով մեր Միութեան այս մի տարուայ կեանքի ընդհանուր պատկերը՝ պէտք է հիասթափուէր։ Սակայն ով որ Ա. համագումարի հետ աւելի ռէալ յոյսեր է կապել, ով որ նրա գնահատութեան ժամանակ չի մոռացել այն հանգամանքը, որ ուսանողների կուսակցական գործունէութիւնը կապուած լինելով որոշ մտաւոր-թէորիական պատրաստութեան հետ՝ հանդէս կը գայ ան չափով ինչ չափով որ ուսանողը այդ մտաւոր-թէորիական ասպարէզում առաջադիմում էր, նրա համար պարզ կը լինի, որ մեր ուսանողութեան այս մի տարուայ գործունէութիւնը անցեալի համեմատութեամբ չէր կարող թռիչքային բնաւորութիւն ունենալ։ Եւ եթէ նա այս կանխամտածողութեամբ մօտենալու լինի մեր միութեան այս մի տարուան գործունէութեան եւ գնահատութեան, նա կը տեսնի, որ առաջին համագումարը դաշնակց. ուսանողների վրայ ազդեցութիւն ունեցել է եւ այն էլ խիստ բարերար ազդեցութիւն։

Այդ ազդեցութիւններից մէկը այն է, որ դաշն. ուսանողները, չնայած շրջապատի քաղաքական ապատիկ[1] *տրամադրութեանը այսօր աւելի սերտ կերպով են կապուած իրենց կուսակցութեան հետ, քան առաջ էր. նրանք այսօր աւելի են հետաքրքրուում կուսակցութեան մէջ անցած դարձածով քան անցեալ եւ նախանցեալ տարիները, երբ քաղաքական մթնոլորտը շատ աւելի բարձր էր, շատ աւելի նպաստաւոր էր այս տեսակէտից քան այժմ։*

Երկրորդ բարերար ազդեցութիւնը, որ առաջինի հետեւանքն ու շարունակութիւնն է կազմում, այդ այն զգալի հետաքրքրութիւնն է, որ մեր ուսանող ընկերները տածում են դէպի հասարակագիտական հարցերը։ Եթէ առաջներում շնորհիւ Դաշնակցութեան առանձնայատուկ պայմանների, քաղաքական-հասարակական գործունէութեան այս ղեկավարող կողմը պակասել է մեր ուսանողութեանը՝ այժմ յոռետես ընկերներն անգամ ստիպուած են խոստովանել, որ դաշն. ուսանողները իրենց տեսական հետաքրքրութեամբ — եթէ չասենք պատրաստականութեամբ — առաջին տեղերից մէկն են բռնում մնացած ուսանողութեան մէջ եւ այս հետաքրքրութիւնը մեր մէջ զարկ է ստանում յատկապէս վերջին տարին։ Այդ հետաքրքրութիւնը երեւում է թէ այն անհամբերութեան մէջ, որով ուսանողները սպասում են «Ուսանողի» լոյս տեսնելուն, թէ մեր օրգանի գտած ընդունելութեան մէջ, թէ այն մի շարք թէորիական բնաւորութիւն կրող դասախօսութիւնների մէջ, որ իրենց ուժերի չափով կազմակերպել են մեր ուսանողները զանազան տեղերում եւ թէ մեր կուսակցական օրգաններում ուսանող ընկերների ստորագրութեամբ լոյս տեսած յօդուածների մէջ։

Դաշնակցութեան մէջ միշտ նկատուած մի խոշոր բացը լրացնելու տենդենցն[2] *ունեցող այս երեւոյթը իր արժանի գնահատութիւնը կը գտնէ անկասկած մեր կուսակցութեան հեղինակաւոր հիմնարկութիւնների կողմից։*

Այսուհետեւ՝ համագումարի էական ազդեցութիւններից մէկը պէտք է համարել այն, որ շատ ուսանողներ, որոնք մինչեւ համագումար մի տեսակ անորոշ եւ տարտամ տրամադրութիւն ունէին իրենց քաղաքական գունաւորման տեսակէտից՝ վերջնականապէս ինքնորոշուեցան եւ հաստատապէս տեղ բռնեցին Դաշնակցութեան շարքերում։

Համագումարի արդիւնքներից մէկն է «Ուսանողը» որի կարեւորութեանը մասին խօսելն իսկ աւելորդ է եւ որի մասին կը գրենք իր տեղին։

Համագումարի արդիւնքներից է, որ դաշնակցական ուսանողը աւելի քան երբեւիցէ իրեն պարտաւորուած է զգում նիւթական զոհաբերութեամբ եւս արտայայտելու իր կուսակցական պարտականութիւնը եւ այլն եւ այլն։

Հեռու գնացած կը լինէինք եթէ մանրամասնութիւնների մէջ մտնելով մի առ մի թուէինք այն բոլոր դրական ազդեցութիւնները, որ թողել է դաշն. ուսանողների վրայ Առաջին համագումարը. այսքանն եւս, կարծում ենք, բաւական է համոզուելու համար, որ Ե[ւրոպայի] Հ.Յ.Դ. Ուս. Առաջին համագումարը դաշն. ուսանողների կուսակցական գործունէութեան տեսակէտից մի վերին աստիճանի արդիւնաւոր բան է կատարել։

*Առաջին համագումարի թողած ազդեցութիւնների մասին այսքանը բաւական համարելով՝ դառնում ենք Ձեզ մի ընդհանուր պատկեր տալու միութեան այս մի տարուայ գործունէութեան մասին, համաձայն այն համառօտ տեղեկագիրների, որ գործադիր մարմինը ստացել է միութեան խմբերից. նաեւ ներկայացնելով միութեան Բ. համագումարի կատարած աշխատանքները**։

Միութեան ընդհանուր վիճակը եւ անդամների թիւը

Միութեան մէջ մտնում են հետեւեալ խմբերը.

Պարիզ — 19 *հոգի, Ժընեւ* 19, *Լօզան* 13, *Ցիւրիխ* 2, *Բազել* 2, *Բեռն* 2, *Մինիխ* 6, *Հալլէ* 5, *Լայպցիգ* 3, *Ենա* 5, *Բերլին* 8։ *Դրանցից զատ անհատ ընկերներ կան Հայտելբերգ* 1, *Կանտ* 1, *Բրիւքսել* 1, *Մոնտպելիէ* 1, *ընդամէնը՝* 88 *հոգի։*

Եթէ այս խմբերի եւ թուերի վրայ մի փոքր քննութեան հայեացք ձգենք պիտի տեսնենք, որ չնայած մի շարք աննպաստ պայմանների, միութեան կազմակերպական վիճակը բարեյաջող է։

Չնայած այն հանգամանքին, որ քաղաքական ռէակցիայի եւ դրա շնորհիւ քաղաքական ապատիայի պատճառով կուսակցական կեանքը ներկայումս ընդհանրապէս ոչ մի հրապոյր չի ներկայացնում ուսանողութեան համար,— գործադիր մարմնին հասած տեղեկութիւններին նայելով միայն երկու հոգի են թողել միութեան շարքերը, մէկը Միւնխէնում սկզբունքային նկատումներով, իսկ միւսը Հալլէում այն պատճառով, որ դաշն. անհատներ մասնակցել են կաթողիկոսական ընտրութեան։ Անդամների թուի պակասը անցեալ տարուայ համեմատութեամբ բացատրւում է նրանով, որ անցեալ տարուայ ընկերներից շատերը հեռացել են Եւրոպայից։ Այսպէս Պարիզից հեռացել են 2 *հոգի, Ժընեւից* 21 *հ., Լօզանից* 1, *Բազելից* 1, *Լայպցիգից* 5, *Բերլինից* 3, *Բեռնից* 3, *Նիոշատել* 3, *Ցիւրիխ* 2։

Սակայն նոր անդամներ եւս մտել են միութեան մէջ. նորեկ ուսանողներից, որոնք գլխաւորապէս տաճկահայեր են, այսպէս Պարիզի խումբը ընդունել է 5 *հոգի. Ժընեւ՝* 14, *Հալլէ* 1, *Լօզան* 1։

1.- Անտարբեր, անփոյթ։

2.- Ձգտումը, հակումը։

*) *Մեր միութեան առաջին համագումարի մասին մի ընդարձակ զեկուցում հրատարակուած է Բաքւում Հ. Յ. Դաշնակցութեան տպարանից։ Տեսնել «Գրոհ»-ի գրադարանի* № 2-*ը։*

Նորեկ ընկերների թիւը թերեւս աւելի լինէր, եթէ չլինէր այն հանգամանքը, որ վերջերս ընդհանրապէս պակասել է ուսանողների հոսանքը դէպի Եւրոպա, մասնաւորապէս կովկասահայերից, որոնք միշտ ստուար թիւ են կազմել դաշնակցական ուսանողների մէջ։ Սրանք այժմ դէպի Ռուսաստանի համալսարաններն են դիմում։

Այժմ մի քանի խօսք մեր խմբերի գործունէութեան մասին։ Այդ գործունէութիւնը կարելի է բաժանել երեք տեսակի. 1) ընթացիկ հարցերի վերաբերեալ. 2) կուսակցական տեսական հարցերի վերաբերեալ եւ 3) դրամական։

I Խմբերի ընթացիկ կեանքի վերաբերեալ գործունէութիւնը դառնում է մանր մունր, զուտ տեղական խնդիրների շուրջը, որոնք ընդհանուր հետաքրքրութիւն չունեն։

II Կուսակցական եւ տեսական գործունէութեան տակ հասկացւում են 1) քննութիւններ այնպիսի խնդիրների որոնք զուտ տեղական բնաւորութիւն չունեն եւ առնչութիւն ունեն ընդհանուր կուսակցական ընթացիկ կեանքի հետ, 2) խմբերում կարդացուած թէորիական բնաւորութեամբ դասախօսութիւններ եւ 3) Արձագանգ կուսակցութեան կոչերին ընդգրկելու ակտիւ յեղափոխական ասպարէզ։

Առաջին կարգի գործունէութիւնը արտայայտուել է գլխաւորապէս ծրագրուած բայց չկայացած Արեւմըտեան ռայոնական ժողովի եւ V Ընդհանուր ժողովի օրակարգի քննութեամբ։ Այդ առթիւ թէ խմբերը եւ թէ հիւսիսային Գերմանիայի դաշն. ուսանողների ռայոնական ժողովը եւ թէ Բ. համագումարը հանել են որոշ եզրակացութիւններ։

Երկրորդ կարգի գործունէութիւնը, որ արտայայտուել է ինչպէս ասացինք մի շարք թէորիական բնաւորութիւն կրող դասախօսութիւնների մէջ, աւելի հետաքրքրական է եւ հաստատում է մեր խօսքը դաշն. ուսանողների դէպի տեսական խնդիրները ունեցած հետաքրքրութեան մասին։ Մեր ձեռքը հասած տեղեկութիւնների հիման վրայ՝ Միութեան խմբերում այս մի տարուայ ընթացքում (Առաջին համագումարից մինչեւ Բ. համագումարը, որ տեղի է ունեցել 1909 թ. Ապրիլին) կարդացուել են հետեւեալ դասախօսութիւնները։

1. Տպաւորութիւններ անցեալ եւ ներկայ Թուրքիայից (Ժընեւ)
2. Պարսկաստանի յեղափոխութիւնը (Ժընեւ)
3. Կովկասեան դաշնակցութիւնը (Ժընեւ)
4. Կաթողիկոսական հարցի մասին (Ժընեւ)
5. Ինտիվիտուալիզմ (Ժընեւ)
6. Երիտասարդ թուրքերը եւ Դաշնակցութիւնը (Ժընեւ)
7. Կուլտուրական գործը եւ Դաշնակցութիւնը (Ժընեւ)
8. 61րդ յօդուածը եւ Դաշնակցութիւնը (Ժընեւ)
9. Դաշնակցութեան հին եւ նոր գործունէութիւնը (Լօզան)
10. Միքայէլ Նալբանդեանը եւ նրա յարաբերութիւնը Բակունինի եւ անարշիստների հետ (Լօզան)
11. Մարքսիստական պատմափիլիսոփայութիւն (Լօզան)
12. Հողի համայնացում (Լօզան)
13. Պետական Դուման եւ բոյկոտը (Լօզան)
14. Պետութիւն եւ իրաւունք (Մինխէն)
15. Հողային հարցը Կովկասում (Մինխէն)
16. Թուրքիայի յեղափոխութիւնը եւ հայերը (Մինխէն)
17. Ի՞նչ է յառաջադիմութիւնը ըստ Միխայլովսկու (Ենա)
18. Ընտանիքի եւ պետութեան ծագումը ըստ Ենգելսի (Ենա)
19. Սինդիկալիզմ (Ենա)
20. Անարխիզմ (Ենա)
21. Պատմական մատերիալիզմ (Ենա)
22. Ագրարային հարց եւ հողի համայնացում (Լայպցիգ)
23. Սոցիալիզմ եւ Ազգութիւն (Լայպցիգ)
24. Սոցիալիստական գործունէութեան հիմքերը Թուրքիայում (Բերլին)
25. Տաճկաստանի արդի դրութեան մասին (Ժընեւ եւ Լօզան)։

Այս դասախօսութիւնների շարքը, որքան էլ որ պակասաւոր լինի, կարծում ենք, մի ընդհանուր պատկեր կը տայ մեր ընկերների մտածողութեան ուղղութեան մասին եւ եթէ դրանց վրայ աւելացնենք այս կամ այն հարցի մասին զանազան խմբերում կազմակերպուած վիճաբանութիւնները, այն ժամանակ իրաւամբ կարող ենք ասել, որ տեղական խնդիրների ուսումնասիրութեան տեսակէտից Միութեան մէջ կազմակերպուած ընկերների կեանքը նախկին տարիների համեմատութեամբ շատ աւելի բովանդակալից է եղել։

Այստեղ աւելորդ չենք համարում մի երկու երեւոյթի վրայ կանգ առնել, որոնք թէեւ մի երկու խմբի կողմից են կատարուել բայց եւ այնպէս Միութեան ընդհանուր տրամադրութիւններից են բխում։ Այս երեւոյթներից մէկն է Լօզանի տաճկահայ ընկերների կողմից ձեռնարկած եւ գլուխ բերած "Club Libéral Ottoman"-ը, որ ուղղակի գործադրութիւնն է Առաջին համագումարի այն հրահանգի, թէ պէտք է՝ որտեղ այդ հնարաւոր է՝ համերաշխութեան կապեր հաստատել պատմականօրէն մեզ հետ վիճակակից ազգերի հետ։ Այդ ակումբը կազմուել է անցեալ տարի (1908 Հոկտեմբերին) եւ այդտեղ մեր ընկերները տուել են հետեւեալ դասախօսութիւնները.

1. Ազգերու հարցը Տաճկաստանում. Ֆեդերացիայով միայն կարելի է այդ հարցի խաղաղ լուծումը։

2. Ֆեդերացիան իբրեւ նախապայման իսկական ժողովրդապետութեան։
3. Կրօններու դերը Արեւելքում։
4. Ֆեմինիզմը Տաճկաստանում։
5. Երկու հարցապնդում Ատանայի կոտորածների եւ երիտասարդ թուրքերի քաղաքականութեան վրայ։

Այն վառ հետաքրքրութիւնը, որ երեւան բերել են մեր ընկերները այդ ակումբում, այն դիրքը որ ձեռք են բերել կարելի է համարել բացառիկ եւ եթէ նրանք քաշուին գործից Ակումբը կը կորցնի իր գոյնը եւ ապա կը քայքայուի։ Մեր ընկերներու պրոպականդան թէ սոցիալիստական եւ թէ ապակենտրոնացման համար տուած է արդիւնքներ, այնպէս որ միայն թուրքերը կըպած մնացած են կենտրոնացման գաղափարին (այդ ակումբին մասնակցած են նոյնպէս յոյներ, արաբներ եւ մակեդոնացիներ). հակառակ նրան որ դաշնակցական ընկերները 5 հոգի են 30 անդամների մէջ, բայց ժողովի ոգին դաշնակցական է (դասախօսութիւնները լինում են ֆրանսերէն լեզուով)։

Լօզանի օրինակի համեմատ Օսմանեան ուսանողական միութիւն կազմուած է նաեւ Պարիզում, ուր դաշնակց. ուսանողները դարձեալ առաջնակարգ դիրք են գրաւել։

Երկրորդ երեւոյթն է Ժընեւի ընկերների կողմից ձեռնարկած մի հրապարակային դասախօսութիւն՝ ատենախօսուած պրոֆէսոր Միլհօ-ի կողմից "socialisme et le crédit public" նիւթին մասին։

Ուշադրութեան արժանի երեւոյթ է եւ այն որ սոց. յեղափոխական եւ դաշնակցական ուսանողների յարաբերութիւնը աւելի բնորոշւում է ու լայնանում. խառն միութիւններ՝ կազմուած յիշուած կուսակցութիւնների ուսանողներից կան Բեռն եւ Մինխէն։

Երրորդ կարգի գործունէութիւնը պէտք է լինէր արձագանգ տալ կուսակցութեան անմիջական կարիքների մանաւանդ երբ կոչ է լինում այդ ուղղութեամբ։ Այս մի տարուայ ընթացքում Դաշ. ուսանողական միութիւնը երկու անգամ հրաւէր է ստացել այդ մըտքով. առաջին 1908ի գարնան երբ պրոպագանդիստի կարիք կար Բուլգարիայի եւ Ամերիկայի համար. այդ առթիւ միայն մի ուսանող յանձն առաւ իր արձակուրդի ամիսները զոհել եղած հրաւէրին։ Երկրորդ կոչն եղաւ ներկայ տարուայ Ապրիլին համագումարի ժամանակ։ Ձեռնհաս ուսանողները հրաւիրւում էին գնալ Կովկաս բռնելու ձերբակալուած ընկերներու թափուր մնացած տեղերը, որպէսզի յեղափոխական գործը շատ չտուժէ։ Վերջին կոչը նոյնպէս մնաց անհետեւանք։

Անշուշտ մենք գտնւում ենք մի անմխիթար երեւոյթի առաջ, բայց սխալ կը լինի որ այս փաստերի վրայ հիմնուած՝ մարդ տխուր եզրակացութիւնների յանգի թէ դաշնակցական ուսանողները չգիտեն խանդավառուել, որ նրանք չունեն իտէալական թռիչք, որ նրանք էլ կարիէրիստներ են։ Փաստը ունի իր մեկնաբանութիւնը։ Մեր միութեան մի ստուար մասը, գուցէ ճնշող մասը կազմուած է սկսնակներէ. այնպիսի ուսանողներէ, որոնք հազիւ վերջացուցած դպրոցական ընթացքը եկել են Եւրոպա ուսանելու։ Դրանք որչափ էլ իտէալական, ընդունակ խանդավառուելու այնուամենայնիւ չափազանց անվստահ են դէպի իրենց ոյժերը, նրանք նոյնիսկ չեն էլ համարձակւում իրենց առաջարկել. չէ՞ որ վստահ չեն որ ընդունուելու պարագային իսկ կարող պիտի լինեն մի դրական դեր կատարելու։ Իսկ միութեան ձեռնհաս անդամները, որոնք յաճախ եղած են յեղափոխական գործունէութեան մէջ, ուստի պատճառ չունին տարակուսելու — նրանք են որոնք արդէն 3-4 տարիէ ի վեր Եւրոպայում են, ուստի համալսարանական ընթացքը վերջացնելու մօտ։ Նրանց համար որչափ էլ ծանր լինի արձագանգ չտալ եղած հրաւէրներին, այնուամենայնիւ մտածում են մի ձեւ տանել մնացած քիչ ժամանակը եւ ապա ամբողջովին նուիրուել կուսակցական յեղափոխական գործունէութեան։ Հակառակ այս երեւոյթներին այնուամենայնիւ պէտք է խոստովանել, որ Ռուսաստանի ծանր ռէակցիան, որ ընդգրկել է ամբողջ Ռուսաստանի ուսանողութիւնը, որոշ չափով վարակել է նաեւ կովկասահայ դաշ. ուսանողներին, որոնք միայն իրաւամբ կարող էին արձագանգ տալ կուսակցութեան կարիքներին։ Վերջին փաստերը կարելի է ախտանիշեր համարել։

* * *

Դառնանք այժմ Միութեան դրամական գործին։

Որքան էլ նախկին տարիների համեմատութեամբ դաշնակցական ուսանողները նիւթապէս աւելի զոհած լինին իրենց կուսակցական կարիքների համար եւ որքան էլ այս տեսակէտից մենք իրաւունք ունենանք չեշտելու Միութեան դրական դերը այս կէտում եւս, այնուամենայնիւ, բացարձակ կերպով վերցրած Միութեան դրամական վիճակը չի կարելի բաւարար համարել։

Ինչպէս յայտնի է Միութեան եկամտի աղբիւրները կազմւում են անդամավճարներից եւ մի շարք կողմնակի աղբիւրներից որպիսիք են՝ երեկոյթներ, դասախօսութեանց կազմակերպում, վիճակախաղ եւայլն։ Այս տարի գանձուած անդամավճարների ընդհանուր պատկերը կարելի է ուղղակի անբաւարար համարել, շատ տեղերում մի տարուայ ընթացքում գրեթէ ոչինչ չի գանձուել։

Արտակարգ եկամուտների ընդհանուր վիճակը եւս բաւարար չէ։ Երեկոյթներ եւ այլ նման բնաւորութեամբ ձեռնարկներ կազմակերպուել են ոչ ամէն հնարաւոր վայրերում եւ եղածներն էլ ցանկալի արդիւնք չեն տուել։

Հետեւեալ աղիւսակը տալիս է ամբողջ Միութեան դրամական վիճակը։ Մենք նշանակած ենք այն բոլոր

գումարները, որոնք Միութեան ընդհանուր գանձարանն են մտած եւ կամ տեղական անհրաժեշտութիւններու համար ծախսուած են։

Միութեան առաջին համագումարի համար ծախսուած է մօտաւորապէս 800 *ֆր.։ Մօտաւոր ենք ասում, որովհետեւ դժբախտաբար փոքրիկ թիւրիմացութիւններ կան այդ հաշիւներու մէջ։ Այդ գումարը կազմուած է Բերլինի խմբի եւ «Ջանք»ի երեկոյթներից. պակասած մասը պարտք ենք վերցրել Արեւմտեան Բիւրոյից։ Իսկ հետեւեալ աղիւսակը տալիս է մի տարուան պատկերը։*

խումբ	մնացորդ	անդամավճար	կողմ. մուտք	ծախք	Գ[ործադիր] Մ[արմնին]	խմբում մնացած
Բերլին	121	108	231,25	11,15	413,85	35,25
Ենա	–	64,50	–	10	54,50	–
Հալլէ	–	28,50	–	–	20	8,50
Լայպցիգ	–	40,28	2,40	–	42,68	–
Միւնխէն	35,50	187,40	–	54,17	101	67,73
Ժընեւ	0,80	27,60	92	19,80	88,80	11,80
Լօզան	–	48	353,42	5,60	323,02	72,80
Բեռն	–	21,60	–	–	–	21,60
Ցիւրիխ	–	16	–	–	–	16
Բազէլ	–	10	–	–	10	–
Փարիզ	–	16	–	–	–	16
Մասնակի գումար	157,30	567,88	679,07	100,72	1053,85	249,68
Ընդհ. գումար		1404,25			1404,25	

Գործադիր մարմնոյ գանձարանը մտած 1053,85 *մարքը գործածուել է հետեւեալ ձեւով՝*

Դիւանական ծախք	106,80
Ուսանող I *եւ* II *թիւ*	367,98
Արեւմտեան Բիւրոյին	100
Համագումարին	367,95
Գումար	942,73

Հանելով ընդհանուր մուտքից (1053,85 — 942,73) *մնում է* 111,12 *մուտք. Միութիւնը առնելիք ունի մի ընկերոջից նաեւ* 150 *մարկ։ Թէ խմբերում մնացած գումարները եւ թէ մի քանի ընկերներու պարտքերու գումարը կը հասնի մօտ* 500 *մարկի։ Այդ առնելիքներից զատ մենք պարտք ենք Արեւմտեան Բիւրոյին* 353 *ֆրանք։*

Թէեւ ըստ կանոնագրութեան մենք ստիպուած էինք մեր եկամուտի 50%*ը Արեւմտեան Բիւրոյին ղրկել բայց դժբախտաբար անդամավճարներու անկանոն գանձումը, պարտապաններու վճարելու ի վիճակի չլինելը, «Ուսանող»ի եւ Համագումարի ծախսերը արգելք են լինում մեր պարտականութիւնը կատարելու։ Գէթ այս մէկ տարուան կեանքը մեզ հնարաւորութիւն չտուեց «Ուսանող»ի հրատակարակութիւնը աւելի շուտ սկսել, մեր պարտքը Արեւմտեան Բիւրոյին վճարել եւ կարենալ մեր պատգամաւորի ծախսը հոգալ։*

Ինչպէս երեւում է ցուցակից անդամավճարները տատանւում են ամսական 2 *մարկից մինչեւ* 5 *ֆինկի միջեւ. մի վերին աստիճանի անմխիթար երեւոյթ, մանաւանդ երբ ի նկատի ենք ունենում, որ դաշնակցական ուսանողների գոյութեան պայմանները մօտաւորապէս նոյնն են։ Անդամավճարների կանոնաւորելու հարցով մի քանի խմբերում յատկապէս զբաղուել են, բայց այդ եւս չէ ազդել նրա գործնական ելքի վրայ։*

Արտակարգ եկամուտների ընդհանուր վիճակը եւս բաւարար չէ։ Երեկոյթներ եւ այլ նման բնաւորութեամբ ձեռնարկներ կազմակերպուել են ոչ ամէն հընարաւոր վայրերում եւ եղածներն էլ ցանկալի արդիւնք չեն տուել։

Ահա այս է ներկայացնում Միութեան դրամական վիճակը. եթէ փորձենք մօտաւորապէս մի տարուան բիւտժէն կազմել մէջը հաշուելով «Ուսանող»ի հրատարակութիւնը (տարեկան 6 *թիւ) կը ստանանք հետեւեալ պատկերը.*

Դիւանական ծախք	100 *մարկ*
Ուսանող (համարը 200 *մ.)*	1200 »
Համագումար	500 »
Գումար	1800 *մարկ*

Աւելացնենք դրա վրայ մեր պարտքը Արեւմտեան Բիւրոյին 284 *մ. կը ստանանք* 2084 *մարկ, որը մեր բիւտժէի անհրաժեշտ մինիմումն է։ Այդ գումարը պիտի ստացուի անդամավճարներից, երեկոյթներից եւ Ուսանողի վաճառումից։ Վերջին երկուքի արդիւնքի մասին ոչինչ չի կարելի ասել, իսկ անդամավճարները*

պէտք է տան առնուազն 800-1000 *մարկ, որովհետեւ այս տարի համեմատաբար աւելի լաւ են գանձւում քան նախորդ տարի։*

*
* *

Այս տեղեկութիւններէն զատ մի քանի խօսք էլ Միութեան Բ. համագումարի մասին, որ տեղի ունեցաւ ներկայ տարուան Ապրիլ 10-15*ին Լայպցիգում.*

Համագումարի աշխատանքները մեծ մասով պտըտւում են Միութեան կեանքի հետ կապ ունեցող հարցերի շուրջը եւ ընդհանրապէս հասարա[կա]կան նշանակութիւն չունին։ Համագումարը լսած է խմբերու զեկուցումները, նաեւ խմբագրութեան եւ գործադիր մարմնոյ տեղեկագիրները ապա քննադատելով կամ գնահատելով իր վերաբերմունքն է ցոյց տուել։ Քննած է Միութեան կանոնագիրը եւ արած է մի քանի փոքրիկ փոփոխութիւններ, որոնք առանձին նշանակութիւն չունին։ Համագումարից երկար ժամանակ է խլել «Ուսանող»ը, որի մասին վճռուեց անպայման շարունակել, տպագրութիւնը Փարիզից տեղափոխել Ժընեւ, ընտրել երեք հոգուց եւ երկու փոխանդամից կազմուած պատասխանատու խմբագրական մարմին։ Ահաւասիկ այն բանաձեւը որ ընդունուած է «Ուսանող»ի համար.— Խմբագրութիւնը պատասխանատու է եւ պարտաւոր է հսկելու որ

1. *իւրաքանչիւր յօդուած ըստ իր բովանդակութեան համապատասխանի «Ուսանող»ի ծրագրին։*
2. *Յօդուածը ունենայ գրական-գիտական լրջութիւն, մշակուած եւ օտարաբանութիւններից ազատ լեզու։*
3. *Թերթը իր լրիւ բաժիններով հանդէս գայ։*
4. *Խմբագրութիւնը պիտի տեղ տայ բոլոր վիճաբանական յօդուածներին սկզբունքային հարցերի վերաբերեալ, բայց նրա իրաւունքն է մերժել այնպիսի յօդուածներ, որոնք կարող են վտանգել կուսակցական այս կամ այն ձեռնարկը։*

Համագումարը ի միջի այլ երկրորդական վճիռների որոշած է նաեւ մի ցաւակցական նամակ գրել Սոց. Յեղափոխական կուսակցութեան Ազեւի[3] *դաւաճանութեան առիթով։ Նորընիր գործադիր մարմինը կատարած է այդ հրահանգը հետեւեալ նամակը ուղղելով Ս. Յեղ. կուսակցութեան կեդրոնական մարմնոյն։*

Ռուս Սոց. Յեղափոխական կուսակցութեան
Կեդրոնական մարմնոյն

Փարիզ

Սիրելի ընկերներ,

Եւրոպայի Հ. Յ. Դաշ. Ուսանողների միութիւնը իր երկրորդ համագումարում, կայացած 1909 Ապրիլ 10-15ին, միաձայնութեամբ վճռեց Ձեզ արտայայտել իր խորին համակրանքը այն դժբախտութիւններու համար, որոնք Ձեզ են հասել Ազեւի ստոր դաւաճանութեան պատճառաւ։

Ի նկատի ունենալով այն փառաշուք անցեալը, որով պսակուած է Ձեր կուսակցութիւնը մենք յուսով ենք, որ շուտով Ձեզ կը տեսնենք կռուի դաշտում յաղթանակին համար այն իտէալի որով խանդավառուած էք դուք։

Սիրելի ընկերներ, մենք ձեզ ղրկում ենք մեր երիտասարդական լաւագոյն բաղձանքները որ Ձեր կուսակցութիւնը վերականգնի այս ցաւոտ փորձանքներէն, բան մը, որ հրճուանքը պիտի կազմէ բոլոր անկեղծ յեղափոխականներու ինչպէս նաեւ մեր՝ Ձեր ընկերներու։

Եղբայրական բարեւներով
Գործադիր Մարմին

Համագումարը հարցերը սպառելէ վերջ կատարեց ընտրութիւնները։ Գործադիր մարմնոյ անդամ ընտրուած են՝ Արտաշէս Բաբալեան, Արա Մամիկոնեան եւ Վահագն Քրմոյեան։ փոխ անդամներ՝ Գարեգին Տիւրկէրեան եւ Տիգրան Ունանեան։

Խմբագրական մարմնոյ անդամներ ընտրուած են՝ Վ. Վալադեան, Սիմոն Նարինեան, Բարսեղ Կիւլպէնկեան. փոխ անդամներ՝ Արմենակ Բարսեղեան եւ Մելքոն Քրիչեան։

Դաշնակցութեան յառաջիկայ Ե. Ընդհ. Ժողովի համար Ուսանողութեան կողմէ պատգամաւոր ընտրուած է Ասլան Շիրակունին, թեկնածու՝ Հայկ Մելքոնեան։

Այդ ընտրութիւններէն վերջ համագումարը քննութեան է ենթարկած Դաշնակցութեան Ե. Ընդհ. Ժողովի օրակարգը։ Բայց դժբախտաբար պէտք է նկատել որ չէ կարողացել հարկ եղած չափով զբաղուել եւ եզրակացութիւններ հանել. գլխաւորաբար ոստիկանական խստութիւնները մէկ կողմէն, բռնուելու վտանգը միւս կողմէն համագումարի համար անհրաժեշտ դարձրին ընտրել կարեւորագոյն հարցերը եւ դրանց մասին խօսել։

Արձանագրութիւնները ընդարձակօրէն նշանակում են արտայայտած կարծիքները. կան բանաձեւեր անհատների կողմից տրուած բայց ժողովը տիրող կարծիքը չի բիւրեղացրել քուէարկուած բանաձեւերով։ Այդ կողմից Գերմանիայի ուսանողների ռայոնական ժողովը աւելի բան կատարել է ծրագրուած բայց չկայացած Արեւմտեան ռայոնական ժողովի օրակարգի հարցերի վերաբերմամբ։

3.- Ռուս ընկերվար-յեղափոխական կուսակցութեան «մարտական կազմակերպութեան» ղեկավարը, որ դուրս եկած էր իբրեւ դաւաճան եւ լրտես ցարական գաղտնի սպասարկութեանց, ինչ որ մեծ ցնցում առաջացուցած էր նոյն կուսակցութեան շարքերուն մէջ։

Ահա այս է մեր Միութեան մի տարուայ գործունէութեան ընդհանուր պատկերը, որն ըստինքեան որքան էլ պակասաւոր լինի բայց եւ այնպէս այս ռէակցիայի օրերում մի խոշոր քայլ է դէպի առաջ, դէպի կուսակցական պարտականութիւնների բարեխիղճ կատարումը։

Այս բոլորից յետոյ թերեւս աւելորդ չի լինի, որ մի ընդհանուր ակնարկ ձգենք Եւրոպայի դաշնակցական ուսանողների արդի տրամադրութեան վրայ՝ համաձայն այն տպաւորութեան, որ մարդ ստանում է նայելով այս մի տարուայ գործունէութեան, նայելով երկրորդ համագումարին։

Քաղաքական տրամադրութիւնը այն մեծութիւններից մէկն է, որը չափելու եւ ճշդօրէն գնահատելու համար ամենամեծ չափով պէտք է ի նկատի ունենալ միջավայրը, ժամանակը եւ հանգամանքները։ Եւ մեր ուսանող ընկերների տրամադրութիւնը գնահատելու համար եւս մենք չպէտք է աչքաթող անենք այդ մոմենտները։

Արդ՝ մենք մի քանի անգամ արդէն առիթ ունեցանք շեշտելու ամէնքիդ յայտնի քաղաքական այն անտարբերութիւնը, որ այսօր համակել է ոչ միայն ուսանողութիւնը այլեւ երէկուայ ակտիւ կռուով յափշտակուածների բանակը։ բաւական է մի հարեւանցի ակնարկ ձգել մեզ՝ մեր միեւնոյն միջավայրում գործող քաղաքական կուսակցութիւնների վրայ, բաւական է մի անգամ պատկերացնել նրանց լքուած շարքերը եւ մեզ համար պարզ կը լինի այն ընդհանուր վհատութիւնը եւ յոգնածութիւնը, որ այսօր պատել է յեղափոխական տարրերին։ Դուք գիտէք թէ ի՞նչ է անում այդ ուսանողութիւնը։ Նա կամ բացարձակ հեգնանքով անցնում է յեղափոխութեան աւանդութիւնների մօտից եւ կամ անձնատուր լինում «կուլտուրական» գործունէութեան մանրալիք հոսանքներին եւ կամ թէ չէ, լաւագոյն դէպքում յուսահատուած յեղափոխութեան յաղթանակի մէջ՝ քաշուել է իր ուսանողական խուցիկը եւ նուիրուել գիտնական աշխատանքի՝ անսասան դէպի նրան հասնող օրհասական աղաղակները։ Մենք դեռ խօսում ենք փոքր ինչ վայելուչ ուսանողութեան մասին, որ իւր հասարակական կոչման գիտակցութիւնը դեռ չի կորցրել։ Հապա՞ ուսանողական այն ամբոխը, որի գոյութեան նպատակը սրճարաններում ու կանաչ սեղանների շուրջն է դառնում։ Այսպէս է ահա այն ուսանողական մթնոլորտը, որի մէջ ապրում է դաշնակցական ուսանողը։ պահանջել որ նա այդ մթնոլորտում էլ երեւան հանէ նախկին տարիների յեղափոխական աւիւնը իր բոլոր ցայտուն պոռթկումներով, դա չափազանցութիւն կը լինէր։ բայց պահանջել որ նա չխեղդուի այդ անձուկ մթնոլորտում, որ նա հաւատարիմ մնայ յեղափոխութեան տրադիցիաներին, որ նա կեդրոնացնի իւր մտաւոր բարոյական ուժերը եւ պատրաստուի գալիք մեծ պայքարի համար՝ այդ կարելի է պահանջել եւ դաշնակցական ուսանողութիւնը այսօր ընդհանրապէս արդարացնում է այդ պահանջը։ Որ այդ այդպէս է դրան վկայ է այս տարուան կեանքի անպաճոյճ նկարագիրը, դրան վկայ է Միութեան Բ. համագումարը, որ ընդհանուր քաղաքական մեռելութեան մէջ իբրեւ մի դիսոնանս[4] է հանդէս գալիս։

Ընկերական ջերմ բարեւներով
Գործադիր մարմին

Վ. ՔՐՄՈՑԵԱՆ
ԱՐԱ
Ա. ԲԱԲԱԼԵԱՆ

13 *Յուլիսի* 1909
Ժընեւ

4.- Անհերդաշնակութիւն։

Փաստ. 1469-117

2.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

Հ.Յ.Դ. V Ընդհանուր Ժողովի մասին պատրաստուած
Եւ[րոպայի] Հ.Յ.Դ. Ուսանողական Միութեան պատգամաւորի կողմից
նոյն Միութեան համար 3/16 Սեպտ. 09

Եւ. Հ.Յ.Դ. Ուս. Մ. Գործ[ադիր] մարմնին

Ընկերներ!

Երբ մի քանի անգամ դիմումներիս՝ որ V Ընդհ. Ժ. դժբախտաբար տեղի է ունենում մի այնպիսի ժամանակ, երբ ես անկարող եմ մինչեւ վերջը մասնակցիլ նրան, Գործադիր մարմինը այնուամենայնիւ ինձ յայտնեց իր վճիռը, որ ես ուղեւորուեմ Ընդ. Ժ. եւ մասնակցեմ աշխատանքներին, որքան որ կարող եմ, ես ճանապարհուեցի Օգոստոս 31-ին (Ն. տ.), Սեպտ 3-ին հասայ ժողովի վայրը եւ 4-ի առաւօտուանից մասնակցում էի նիստերին մինչեւ այսօր. այսինքն 13 օր։

Ես շատ չէի ուշացել. ժողովը համարեա նոր էր սկսել իր կանոնաւոր զբաղմունքները. դեռ տեղեկագիրների շրջանն էր, որոնք այս անգամ, ժամանակի խնայողութեան տեսակէտից ոչ թէ տրւում էին իւրաքանչիւր մարմնի կողմից առանձին, այլ մարմինների խմբերի կողմից. այսպէս՝ Արեւելեան Բիւրոն ամբողջ շրջանի մասին. Արեւմտեանը՝ իր շրջանի մասին, որի մէջ եւ Ուսանողական միութեան տեղեկագիրն էր մտել, Պոլսի Պատասխանատու մարմինը եւ Պարսկաստանը։ Դրանց վերջանալուց յետոյ սկսուեցին զեկուցումներ տակտիկայի մասին Ռուսաստանում, Տաճկաստանում եւ Պարսկաստանում. վերջում զեկուցում ինքնապաշտպանութեան մասին. եւ այսօր ընդունուելու են բանաձեւեր այս չորս խնդիրների վերաբերմամբ, որպէսզի ապա անցնին այլ հարցերի։ — Ահա մինչեւ այստեղ հազիւ հնարաւորութիւն ունեցած լինելով մասնակցել ժողովի պարապմունքներին, հաղորդում եմ ընկերներին իմ տպաւորութիւններս համառօտակի։ Պիտի աւելացնեմ, որ համաձայն Ընդ. Ժ.ի վճռի, ոչ մի տեղեկութիւն չպիտի հաղորդուի մարմիններին Ընդհանուր Ժողովից, մինչեւ նրա վերջանալը։ Ուստի իմ այս տեղեկագիրս կը պահուի Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցչի մօտ, մինչեւ ժողովի վերջանալը, ապա կը յանձնուի Գործ. մարմնին։ Այս պատճառով ես խուսափում եմ որոշումների մասին մի բան գրելուց, մանաւանդ բանաձեւերը հաղորդելուց, որովհետեւ դրանք կարող են մինչեւ վերջանալը դեռ փոփոխութիւնների ենթարկուել։

<u>Ընդհանուր պատկերը</u>.— Առաջին տպաւորութիւնը, որ մարդ ստանում է ժողովի արտաքին պատկերից, մանաւանդ այն մարդի համար, որ ներկայ է եղել նաեւ IV Ը. Ժ.ին, դա բազմաթիւ նոր եւ երիտասարդ դէմքերն են։ Դրա պատճառը նախ այն է, որ Թուրքիայի յեղաշրջման շնորհիւ այնտեղ կազմուել են բազմաթիւ նոր մարմիններ համապատասխան ցենզով, որոնք չտապել են իրենց ներկայացուցիչները ուղարկել. եւ ապա կովկասեան բազմաթիւ բանտարկութիւնները, որոնք շատ հին փորձուած ընկերների զրկել են հնարաւորութիւնից ներկայ լինելու, եւ որոնց փոխարինել են նոր երիտասարդ ուժեր։ Այս հանգամանքը ինչպէս մի կողմից հրճուանք է առաջ բերում, միւս կողմից պատկերացնում է մեզ կովկասեան սրտաճմլիկ իրականութիւնը։

<u>Եւ[րոպայի] Հ.Յ.Դ. Ուս. Միութիւնը</u>.— Մինչեւ իմ հասնիլը, արդէն Արեւմտեան Բիւրոյի ներկայացուցիչը իր տեղեկագրի մէջ խօսել էր Եւ. Ուսանողական Միութեան մասին։

Իմ հասնելու պէս ես զգացի, որ տպաւորութիւնը մեր մասին բացասական է եղել։ Թէեւ Բիւրոյի ներկայացուցիչը գովասանքով էր խօսել մեր մասին, բայց այն հանգամանքը, որ Կովկաս գնալու եւ բանտարկուած ընկերներին փոխարինելու կոչին մեր կողմից արձագանգ չէր տուած, մեր պատգամաւորը բացակայում էր, եւ ըստ տարածուած լուրերի, որովհետեւ Միութիւնը միջոց չունէր նրան ճանապարհածախս տալու, ապա մի քանի ընկերոջ առաջարկը, որ կուսակցութիւնը միջոց տայ մեր պատգամաւորին գալու՝ հասկացուել էր այնպէս, որ մեր կողմից է այդպէս դիմում եղել. եւ վերջապէս մեր տեղեկագրի մէջ գրուած այն խօսքերը, որ անցեալ ամառուայ ամիսներում Միութեան անդամներից մինը համաձայնեց «իր արձակուրդի երկու ամիսը զոհել» եւ գնաց բալկանեան շրջանը, եւայլն, մի տեսակ հեգնական մթնոլորտ էին ստեղծել մեր շուրջը։ Եւ երբ ես կարդացի այդ օրուայ արձանագրութիւնը եւ ծանօթացայ եղած վիճաբանութիւններին եւ ընդունուած բանաձեւին, զգացի, որ մի խոշոր թիւրիմացութիւն կայ եւ պահանջ դրի ինձ հնարաւորութիւն տալ պարզելու այդ։ Ժողովը բացառութիւն արեց եւ ինձ թոյլ տուեց օրակարգից դուրս խօսք վերցնել հարցը պարզել։ Մեզ վրայ կար ի միջի այլոց մեղադրանք, որ մենք կու-

սակցական մամուլին չենք աշխատակցել բաւարար չափով։ — Ես իմ ճառում ասեցի, որ մենք դրամի պահանջ չենք արել, եւ մեր պատգամաւորի ծախսը ինքներս ենք հոգում։ Կովկաս գնալու կոչին արձագանգ չենք տուել, որովհետեւ մի քանի ընկերներ առանց այն էլ գնալու էին, եւ նրանց գնալը մենք չէինք ուզում ի հաշիւ առնել, իբր արձագանգ այդ կոչի։ Իսկ միւսները յարմարութիւն չունէին գնալու, գլխաւորաբար որովհետեւ իրենց պատրաստ չէին զգում օգտակար լինելու։ Ցետ մղեցի մեղադրանքը, որ իբր մենք չենք աշխատակցել կուսակցական մամուլում, յիշելով այն բոլոր թերթերը որոնց մէջ գրել ենք, եւ այն ընկերներին որոնք գրել են, թուով 8-9. նրանք գլխաւորաբար չեշտում էին, որ մենք չենք գրել «Երկիր» եւ «Հայրենիք» թերթերում։ Առաջինի մասին ես ասեցի, որ ճիշդ չէ. իսկ երկրորդում չենք գրել, որովհետեւ նրա գոյութեան մասին գաղափար չենք ունեցել, մանաւանդ Գերմանիայում. բայց երբ մեզ դիմեցին, մի ընկերոջ յանձնարարեցինք, որ գրէ, բայց սկսուեց մեր Ուսանող-ը եւ մեր աշխատանքը կլանուեց նրանով։ Ժողովը որոշեց իմ յայտարարութիւնները մտցնել արձանագրութեան մէջ եւ անցաւ օրակարգին։ Ընդունուած բանաձեւը մնաց անփոփոխ, որով գնահատւում է մեր ձգտումը պատրաստուել թէորիական աշխատանքի, բայց եւ յանձնարարում է աւելի անձնուիրութիւն գործնական աշխատանքների մէջ։ — Այնուհետեւ, երբ խնդիր կար գաղութների ուս[անո]ղութեան կազմակերպութեան մասին, ես առաջարկեցի, որ բանաձեւի մէջ մտնի, որ ժողովը պարտաւորութիւն է դնում Եւր. Ուս. Միութեան վրայ իր շրջանի հայերի կազմակերպութեան վրայ հոգ տանել։ Այս կէտը հաւանօրէն կը մտնի բանաձեւի մէջ, որը դեռ վերջնականապէս չէ ընդունուած։

Երեք երկրների տաքտիկի մասին ես չեմ յիշի այն բազմաթիւ խնդիրները, որոնք այնտեղ շօշափուեցին, այլ իւրաքանչիւրի նկատմամբ կանգ կ'առնեմ այն հարցի վրայ, որ ամէնից աւելի զբաղեցրեց ժողովը։

<u>Պարսկաստան</u> — Զեկուցողը նկարագրելով մեր ընկերների կատարածը այդ երկրի յեղափոխական շարժման մէջ, առաջարկեց, որ Ընդհ. Ժողովը այժմ սանկցիա տայ այդ գործունէութեան եւ Պարսկաստանն էլ համարէ Դ[աշնակց]ութեան գործելավայրը, ինչպէս Կովկասը եւ Թուրքիան։ Այս խնդիրն էր, որ մեծ վէճերի պատճառ դարձաւ։ Ոմանք պնդելով, որ մեր այս մասնակցութիւնը Պարսկական շարժման մէջ միայն մի պատահական նշանակութիւն ունէր, ինչպէս մենք կը վարուենք եթէ օրինակ նոյնպիսի դէպքեր լինէին Բուլգարիա, Ամերիկա եւայլն, եւ միւս կողմից մատնանշելով այն փոքրիկ քանակը, որ այնտեղ է բնակւում (70.000 — 100.000-ի մէջ) գտնում էին, որ Պարսկաստանում մեր ընկերները պիտի մասնակցին տեղական բոլոր հարցերին, թէ քաղաքական, թէ տնտեսական եւ թէ կուլտուրական իբրեւ քաղաքացիներ եւ իրենց այս գործունէութեան մէջ պիտի ղեկավարուին Դ[աշնակց]ութեան սկզբունքներով։ Միւսները չեշտում էին ոչ թէ հայութեան թիւը այնտեղ, այլ նշանակութիւնը, որ հայերն ունին այնտեղ, նրանց կատարած խոշոր դերը շարժման յաջողութեան մէջ եւ այն ազդեցութիւնը պետական ընդհանուր կեանքի վրայ, որ նրանք կարող են ունենալ այսուհետեւ, անհրաժեշտ էին գտնում, որ մենք ճանաչենք Պարսկաստանը իբրեւ գործելավայր, եւ մինչեւ անգամ առաջարկում էին ծրագրում մտցնել Պարսկաստանի համար յատուկ նուազագոյն պահանջներ։ Կային առաջարկողներ էլ, որ տեղական մարմինների վրայ ծանրանայ պարսկական գործերի ղեկավարութիւնը, եւ կուսակցութիւնը ամբողջութեամբ պարտաւորուած չլինի միջամտել այնտեղի գործերին, ինչպէս որ պարտաւոր է Թուրքիայում եւ Կովկասում։ — Բանաձեւը, որ առաջարկուեց եւ դեռ վերջնականապէս չէ ընդունուած, բայց մեծամասնութեան հաւանութիւնը ունի, յանձնարարում է անպայման մասնակցութիւն, առանց որոշակի չեշտելու, որ նա համարւում է մեր մի նոր գործելավայրը։

<u>Ռուսաստան</u>.— Եթէ նկատի չառնենք այն թէորիական վիճաբանութիւնը, որ տեղի ունեցաւ կադէտների շուրջը — արդեօ՞ք առաջիկայ ձեռնարկների մէջ մենք կարող ենք նրանց էլ հրաւիրել գործակցութեան ընկերվարական կուսակցութիւնների հետ միասին — ծանրութեան կենտրոնը ներկայ կացութիւնն էր՝ ստեղծուած այն բացառիկ խստութիւններից եւ բանտարկութիւններից, որ Կովկասեան վարչութիւնը վերջին ժամանակներում գործադրում է բացառապէս Դ[աշնակց]ութեան դէմ։ Բոլորն էլ ընդունում էին, որ անհրաժեշտ են ուժեղ հակահարուածներ, բայց թէ դրանք ինչպէս կազմակերպուին, ինչ տաքտիկով տարուին, եւայլն, սրանց առաջ է, որ ժողովը կանգ էր առնում եւ չէր կարողանում պատասխան տալ։ Ծանր էր տեսնել, թէ ինչպէս ժամանակին հզօր կուսակցութիւնը, որը դողացնում էր ոչ թէ միայն կովկասեան այլեւ ամբողջ Ռուսաստանի պաշտօնէութիւնը, այժմ գալարւում էր անզօր ջղաձգութիւնների մէջ, ատամ էր կրճտացնում, բայց ստիպուած էր զսպել իրեն նկատի ունենալով իր բազմաթիւ պատանդները եւ հաւանական ծանր հետեւանքները։ Բայց սա էլ ոչինչ. կուսակցութիւնը այստեղ էլ պատուով դուրս կը գայ. նա սկզբունքով տուեց իր որոշումը, կայացրեց վճիռը.—

<u>Թուրքիա</u>.— Այստեղ վիճաբանութիւնների ծանրութեան կենտրոնը լեգալիզացիան էր։ Կարելի է ասել ամբողջ ժողովի մեխը։ Որեւէ ճանապարհով լեգալ կերպով արտայայտուել բոլորի կողմից անհրաժեշտութիւն էր համարւում։ Ամբողջապէս լեգալ լինելու անհնարինութիւնը նոյնպէս զգալի էր։ Ոմանք պահանջում էին կուսակցութիւնը յարմարեցնել Միութիւնների օրէնքի 4-րդ յօդուածին, որը արգելում է ազգային կուսակցութիւններ, եւ Դ[աշնակց]ութիւնը դարձնել միջազգային, այսինքն մեր շարքերն ընդունել նաեւ ոչ-հայեր։ Սրանք հաւատացած էին, որ այս կերպ, այսինքն մեր կուսակցութեան վրայից ջնջելով «Հ.» եւ «Ց.» տառերը, ինչպէս պատկերաւոր կերպով արտայայտում էին նրանք, մենք արդէն բաւարարութիւն տուած կը լինենք օրէնքին, իսկ կուսակցութիւնը իր էութեամբ կը մնայ նոյնը։ Սա կարեւոր է, որպէսզի միանգամ ընդմիշտ թուրք ժողովուրդը, կառավարութիւնը եւ Իթթիհատը համոզուին, որ մենք գաղտնի նպատակներ չունինք, եւ այդ ճանապարհով միայն կարելի է վերացնել այս լարուած յարաբերութիւնը եւ կոտորածների առաջը միանգամ ընդմիշտ առնել։ Մեծամասնութիւնը հակառակ էր լեգալիզացիայի, համարելով դա վտանգաւոր այն տեսակէտից, որ սահմանադրական կարգերը Թուրքիայում դեռ չեն ամրապնդուած. շատ հեշտութեամբ կարող է ռէակցիա առաջ գալ եւ մենք մերկացած կանգնած կը լինենք կառավարութեան առաջ, ինչպէս դա եղաւ համարեա Կովկասում։ Եւ վերջապէս Դ-ութիւնը ունի գործ նաեւ Կովկասում. ինչպէ՞ս կարող է նա այստեղ լեգալ լինել, իր ծրագիրը փոխել յարմարեցնել օրէնքի պահանջներին, իսկ Կովկասում շարունակել նախկին ձեւով կռիւը — ընդհանուր տրամադրութիւնն էր, որ լեգալ լինել անհնար է, բայց մի ելք պիտի փնտռել մտքերը խաղաղացնելու համար եւ այս մտքով առաջարկում էին — թողնել նախկին զինուորական մարտակերպը (ռումբ, ապստամբութիւն, հայդուկային խումբ, եւայլն) եւ ժամանակ տալ, որ ժողովուրդը միառժամանակ շունչ քաշի։ Ուրիշները անհրաժեշտ էին համարում մի նոր ձեւական ծրագիր կազմել եւ ներկայացնել կառավարութեանը, եւ նրանով թաքցնել մեր իլլեգալ կազմը. երրորդները վերջապէս առաջարկում էին հրապարակ դուրս գալ քաղաքական կլուբների միջոցով. կար նաեւ առաջարկ կազմել խառն գիւղացիական խմբեր իրենց տնտեսական պահանջներով եւ նրանց ուղղութիւն տալ։ — Թէ որը սրանցից կը վճռուի, անորոշ է առժամանակ, բայց ճնշող մեծամասնութեան տրամադրութիւնն է, որ կուսակցութիւնը մնում է իլլեգալ։

<u>Ինքնապաշտպանութիւն</u>.— Այս խնդրում ի հարկէ կրկին հրապարակ եկաւ այն տրադիցիոնէլ վէճը, թէ ով պիտի վարէ ինքնապաշտպանութիւնը, ժողովուրդը ի՞նքը, թէ կուսակցութիւնը։ Ոչ ոք չկայ որ պնդէ, թէ Թուրքիայում ժողովուրդը առանց կուսակցութեան միջամտութեան կարող է պաշտպանուել. բայց ոչ ոք էլ չէր ցանկանում, որ կուսակցութիւնը այդ գործը ամբողջապէս իր վրայ վերցնի, թէ զէնքի մատակարարութիւնը, թէ նախապատրաստական աշխատանքները եւ թէ ղեկավարութիւնը կռուի ժամանակ։ Կովկասեան գործերից խրատուած, ոչ ոք չի ուզում, որ զէնքի մատակարարութեան գործը կուսակցութեան ձեռքը լինի. մենք կարող ենք հսկել, որ վատ զէնքեր չգնեն։ Մենք իբրեւ աւելի փորձուած՝ պիտի ուղղութիւն եւ ընթացք տանք։ Մի խօսքով տրամադրութիւնն այն է, որ Դ-ութիւնը՝ մասնակցում է ինքնապաշտպանութեան գործօն կերպով, իբրեւ հայ ժողովրդի մի հատուած։

Միւս խնդիրների մասին ուրեմն ընկերները կ'իմանան Ընդհ. Ժողովից յետոյ արձանագրութիւններից։

Ընկերական բարեւներով
Ա. Շ.[5]

5.- Այս «տեղեկագրի» հեղինակը Ա. Շ., Ասլան Շիրակունի ծածկանունով, Եւրոպայի Ուս. Միութեան պատգամաւորն է Ընդհ. Ժողովին. իսկական անունը Մարտիրոս Յարութիւնեան։ Իբրեւ քարտուղար մասնակցած էր նաեւ նախորդ՝ Չորրորդ Ընդհ. Ժողովին (Վիեննա, 1907)։

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ XVIII

ԱՄԵՐԻԿԱ

Ամերիկայի Հ.Յ.Դ. կազմակերպական ցանցը կը տարածուէր առաւելաբար Միացեալ Նահանգներու Արեւելեան գօտիին վրայ: Քալիֆորնիան եւ Քանատան դարասկզբին (20րդ), թէ՛ հայութեան համրանքի եւ թէ կուսակցական միաւորներու թիւի տեսակէտէն, անհամեմատ նուազ կշիռ ունէին: Առանց ատոր ալ, հայերէ բնակուած արեւելեան շրջանի քաղաքներուն իրարմէ ունեցած հեռաւորութիւնները, թէ՛ կազմակերպութեան ամրացման եւ թէ կենդանի կապ հաստատելու իմաստով, յարուցած են երբեմն անյաղթահարելի դժուարութիւններ:

Միացեալ Նահանգներու մէջ Դաշնակցութիւնը հրապարակ կու գայ 1896 թուականին: Կուսակցութեան հիմնաւորման, ծաւալման եւ գաղափարական զարգացումին մէջ անգնահատելի երախտիք ունեցած են առաջին սերունդի նուիրեալներէն Յովհ. Եուսուֆեան (1896–98) եւ ապա՝ Արշակ Վռամեան: Այս վերջինը ամբողջ 8 տարի (1899–1907) իբրեւ Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ եւ «Հայրենիք»ի խմբագիր գործեց, հայրենասիրական ոգին վառ պահելով իրենց հայրենի բնակավայրերէն հազարաւոր մղոններով հեռու նետուած պանդուխտներու հոգիին մէջ: Այդ ոգիով ալ պիտի ապրէր Ամերիկայի դաշնակցական կազմակերպութիւնը, հաւատաւոր շարքերով եւ միշտ պատրաստ ընդառաջելու՝ տառապող ազգակիցներուն օգնութեան ձեռք կարկառելու իւրաքանչիւր կոչի: Շրջանին պակսողը մտաւորական ուժերն էին եւ գործիչները, որոնց համար յարատեւ պահանջ ու դիմում կը կատարուէին:

Թղթածրարի բովանդակութիւնն է.

1.– «Տեղեկագիր Հ.Յ.Դ. Ամերիկայի շրջանի», 1907–1908, որ պատմական շահեկան տեղեկութիւններ կու տայ Միացեալ Նահանգներու հայկական գաղութի կազմութեան մասին:

2.– «Ամփոփ Տեղեկագիր Հ.Յ.Դ. Ամերիկայի կոմիտէներուն 14րդ Պատգ. ժողովին» (1908 թ. Դեկտ.):

3.– «Որոշումներ մշակուած Հ.Յ.Դ. Հինգերորդ Ընդհ. Ժողովի համար», (Մարտ, 1909 թ.):

4.– Կեդր. Կոմիտէի երկու շրջաբերականներ (Նոյ. 1908 եւ Յունիս 1909 թ.):

Փաստ. 1396-125

1.– ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Հ.Յ.Դ. ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՇՐՋԱՆԻ

(1907-1908)

ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԸ

Ճշգրիտ թուական մը չենք կարող տալ այս պահուս առաջին գաղթական հայուն մասին, բայց ապահովապէս կրնանք ըսել թէ՝ 80 տարուան թուական մը ունի ան եւ անմիջապէս կապուած է բողոքական միսիոնարութեան հետ: Առաջին գաղթը կը թուի ըլլալ երկու պատճառներու արդիւնք. նախ՝ կրօնական զգացումները եւ յետոյ միսիոնարներու ուսումնատենչ հայ երիտասարդներու որդեգրումը, ուր Ամերիկան պիտի տար անոնց մտաւորական բարձրագոյն պաշար: Եւ բացառիկ փոքրագոյն մաս մը ալ ապրելով Պոլիս ու անոր անմիջական շրջանակները եւ իբրեւ վաճառականներ կապուած ըլլալով առեւտրական գործով ամերիկեան եւ եւրոպական տուներու հետ, հաստատուած էր հարստութեան կեդրոնը՝ Նիւ Եորք:

Իսկ գաղթի գլխաւոր հոսանքը հսկայ համեմատութիւններ առած է հայ գիւղացիութեան մէջ, իբրեւ անմիջական հետեւանք Երկրի մէջ տիրող կառավարութեան ստեղծած տնտեսական աննպաստ կացութեան:

ԳԱՂՈՒԹԻՆ ԹԻՒԸ

Միացեալ Նահանգներու հայ գաղութին ճիշդ թիւը կարելի չէ տալ, որոշ վիճակագրութիւն մը մեր տրամադրութեան տակ չըլլալուն համար: Այդ վիճակագրութեան պակասը կայ նոյնպէս լուսաւորչական եւ բողոքական պաշտօնական տուներու մէջ ալ: Մենք կրցած ենք ձեռք բերել հայերու իսկական թիւը այն տեղերէն ուր կոմիտէներ ունինք, որոնց թիւը մասնաւորապէս նշանակուած են տեղեկագրին վերջի մասին — կոմիտէներու վիճակացոյցին մէջ, բայց մէջին հաշուով կրնանք ըսել որ Միացեալ Նահանգներու եւ Հարաւային Ամերիկայի մէջ հայերու թիւը 45.000էն պակաս չէ ընաւ:

ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅԵՐՈՒ ԶԲԱՂՈՒՄԸ

Ամերիկայի մէջ հայերը կեդրոնացած են գլխաւորաբար Նիւ Եորքի, Պոսթընի, Փրավիտենսի, Ուսթրի, Շիքակոյի, Սէյնթ Լուիզի, Միչիկընի, Քալիֆորնիայի եւ Քանատայի շրջանները, ինչպէս եւ Հարաւային Ամերիկա, ուր կան հայ գաղութներ, բայց համեմատաբար ցանցառ է անոնց թիւը: Ամերիկահայերու զբաղումն է՝ գորգի վաճառականութիւն. քանի մը փոքր գործարանատէրեր, զանազան արհեստներ, գիտական քանի մը ճիւղեր, նպարավաճառութիւն. գործաւորներու հսկայ զանգուածներ զանազան քաղաքներու տարբեր ճիւղերու գործարաններու մէջ, օրինակ կօշիկի, երկաթի, բուրդի, բամպակի, կաշիի, ձուլարանի, եւայլն:

Վերջին 15 տարուան ընթացքին մէջ հայերը սկսան թողուլ գործարանական կեանքը եւ հետեւիլ այլ եւ այլ անկախ գործերու եւ արդիւնաբեր արհեստներու: Ասոնց մէջ աչքի զարնողն է հողագործութիւնը: Քալիֆորնիոյ մէջ եղած հայերը կարելի է ըսել ընդհանրապէս կը զբաղին երկրագործութեամբ եւ այգիի ու չամիչի գործով:

Հարաւային Ամերիկայի հայ գաղութին զբաղումը կարելի է համարել մանրավաճառութիւն: Հիւսիսային Ամերիկայի կամ Միացեալ Նահանգներու հայ գաղութին բաւական խոշոր թիւ մը երկրագործութեամբ կը պարապի: Եւ այն բոլոր հայերը որոնք երկրագործութեամբ կը պարապին 80 առ հարիւր հողը կարելի է համարել սեփականութիւն:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԵՒ ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅԵՐՈՒ ՄԷՋ

Ամերիկահայ գաղութը՝ որքան չփուեցաւ տեղական կեանքին հետ, կրօնական կեանքը նոյն համեմատութեամբ թուլացաւ: Հայ լուսաւորչական հաստատութիւնը չկայ, կազմալուծուած է առաջնորդութիւնը, միայն քանի մը պարզ քահանաներ հոս հոն մկրտութեան, պսակի եւ թաղումի գործերով կը զբաղին:

Բողոքական հայ համայնքը համեմատաբար աւելի կազմակերպուած համայնք մը ունի, օտար միսիոնարութեան Ամերիկեան Պօրտի պաշտպանութեանը տակ ըլլալուն համար: Պատուելիներու ամսաթոշակները, շատ քիչ բացառութեամբ ապահովուած է միեւնոյն ընկերութեան կողմէ: Կաթոլիկ հայ հասարակութիւնը շատ աննշան մաս մը կը ներկայացնէ:

ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹԻ ԲՆԱԿՁՈՒԹԻՒՆԸ

Ամերիկահայ գաղութը կազմուած է ընդհանրապէս Թրքահայաստանի եւ Թուրքիոյ միւս գաւառներու մէջ գտնուած հայութենէն: Կովկասահայերու եւ պարսկահայերու թիւը Միացեալ Նահանգներու մէջ շատ աննշան է:

ՄՏԱՒՈՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Ամերիկահայ գաղութը ըլլալով արդիւնք տնտեսական աննպաստ պարագաներու Երկրին մէջ, ընդհանրապէս բաղկացած է գործաւոր երիտասարդ դասակարգէն: Վերջին 15 տարիներու ընթացքին մէջ թուրք կառավարութեան հալածանքներուն պատճառաւ, մըտաւորական փոքր հոսանք մը սկսաւ դէպի Ամերիկա, որուն արդիւնքը եղաւ մամուլի ստեղծումը, որ միանալով բեմին հետ գլխաւոր օժանդակողը եղաւ Ամերիկահայ տարրը ազատելու անմիջական օտարացումէ եւ հաւաքելու զայն Երկրի ազատագրումի գործին շուրջը:

Ամերիկահայ մամուլը, սակայն, չկրցաւ տալ այն բոլորը ինչ որ ազատ երկրի մը պայմանները իր առջեւ լայն ասպարէզ բացած էր: Լայն գաղափարականի պակասը մէկ կողմէն, կուսակցական ճղճիմ նկատումները միւս կողմէն ու պատուելիներու կրօնա-բարոյական եւ հակայեղափոխական փրոփականտը մտքերու քաոս մը ստեղծեցին, որով կարելի է ըսել թէ՝ Ամերիկան ամէնէն դժուար միջավայրը դարձաւ յեղափոխական գործիչին համար: Եւ ահա այսպիսի լուրջ պատճառները գլխաւոր արգելքը եղան Դաշնակցութեան տարածման, թէեւ ամէնէն գործնական արդիւնքը Ամերիկայի մէջ Դաշնակցութիւնը ունեցած է:

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵՆԷՆ ՑԵՏՈՑ

Օսմանեան Սահմանադրութենէն ետք հայ կեանքը — ինչպէս սովորական է բոլոր տեղերու համար — խանդավառութեան նոր թափ մը ստացաւ: Դաշնակցութիւնը իբրեւ նախակարապետը ու հուչակողը հայրենիք համերաշխութեան՝ ծափահարուեցաւ բոլոր խաւերէն ալ, նամանաւանդ այս բանին նպաստեց Պոլսոյ բեմը եւ լրագրութիւնը: Պոլսոյ խանդավառութեան հետ միեւնոյն մտքով տարուեցաւ ամերիկահայ գաղութն ալ: Պոլիսը կողմնացոյցը հանդիսացաւ որեւէ ցոյցի: Ցորչափ կեանքը ոգեւորուած էր եւ յետադիմական ոգիին անծանօթ, բոլոր խաւերը կը պատրաստուէին երկիր վերադառնալ: Բայց դժբախտաբար վերջին քանի մը տարուան ընդհանուր գործերու թուլութիւնը ամերիկահայ գաղութը նիւթապէս քամած էր, որով ան

հնարաւորութիւն չունեցաւ խոշոր չափերով երկիր վերադառնալ եւ ցարդ 800-1000 հոգի կրցած են Երկիր վերադառնալ եւ տակաւին կը շարունակէ գործերու թուլութիւնը արգելք ըլլալ վերադարձին։ Ասկէ զատ, Պոլսոյ յետադիմական շարժումը եւ Ատանայի չտեսնուած ջարդը մտքերը պաղեցուց առժամապէս, բայց յեղափոխական ոգին բնաւ չմարեցաւ մեր շարքերուն մէջ։

Երկրէն զէնքի պահանջին արձագանգը օրը օրին վրայ հասնելով, կամաց-կամաց սկսաւ խմորուիլ գործնական կեանքի մը նշանները, թէեւ տակաւին շատ թոյլ։ Միջանկեալ հոս ըսենք որ ինքնապաշտպանութեան գործի արագ չընդարձակուիլը կարելի է երկու պատճառի մէջ փնտռել։

Առաջին՝ անգործութեան հետեւանքով նիւթական պակասը, յետոյ՝ ամերիկահայ մամուլի որոշ մասի մը մոլորեցնող ընթացքը։ «Ե. Հ.» եւ «Ազգ» թերթերը կարծես ծնած են Ամերիկահայ կեանքը պղտորելու։

Այս ծանօթութենէն յետոյ պէտք է խոստովանիլ թէ՝ մեր գաղութը իր անցեալի ծանր՝ անմարսելի նախապաշարումի փոշին թօթուած է, ընդհանուր համերաշխութեան հոսանք մը սկսած է դէպի Դաշնակցութիւնը եւ եթէ այդ հոսանքը զօրաւոր չէ, այդ կարելի է համարել արդիւնք մեր մէջ զօրաւոր մտաւորականութեան մը պակասին եւ ժողովրդին նիւթապաշտ բնաւորութեան։ Նիւթական զոհողութիւնը, ահա միակ պատճառը որ ժողովուրդը հեռու կը մնայ յեղափոխական շարքերէն։

Հակառակ իր ժլատութեան, պէտք է ըսել թէ՝ ան արդէն կողմնակի ճամբով ընկած է զոհողութեան հոսանքին մէջ։ Այսօր, երկրէն գաղթող բոլոր գաւառի հայերը իւրաքանչիւրը իր գիւղի ուսումնասիրացը ունի 500-600 տալէրի դրամագլուխով եւ փոքր ի շատէ իր գիւղին մէջ նախակրթարանէն մինչեւ միջնակարգ դպրոց ունի։

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ամերիկահայութեան մէջ իր գործունէութիւնը սկսած է 1896-ի գարնան, այն պահուն երբ հնչակեանները արդէն տարիներով իրենց մուտքը գործած եւ բաւական զօրաւոր դիրք մը ալ գրաւած էին։ Սկիզբները հոս հոն միայն անհատներու «Դրօշակ» կը ղրկուէր՝ ցրուելու համար ժողովրդական խաւերու մէջ։ Փոքր ի շատէ բարեխիղճ անձեր ազնիւ յանձնառութեամբ կը տարածէին «Դրօշակ»ը, ոմանք ալ հակա-հնչակեան հոսանք մը ստեղծելու համար «Դրօշակ»ի տարածուելուն կը սատարէին։ Ասով մէկտեղ, մինչեւ 1896, Դաշնակցութիւնը Ամերիկայի մէջ գործնական հող չունէր, մինչեւ որ Նոյն թուականին Սուրէն Մինասեան (Շխեան) Ամերիկա հասաւ։ Այդ պահուն արդէն հակա-հնչակեան հոսանք մը սկսած էր հրապարակ ելլել եւ անոնց շարքերուն մէջ խուլ բողոքի ձայն մը սկսած էր ծայր տալ կեդրոնին դէմ։ 1895-ին հնչակեան Ամերիկայի Շրջանական ժողովը, կեդրոնին գործերը քննելու մանաւանդ իրենց կազմակերպութեան գործերուն վրայ ընդհանուր ծանօթութիւններ ստանալու համար, երկու կամ երեք պատգամաւոր ղրկեց Լոնտոն՝ կեդրոն, որոնց մէջ Մուրատ Շիրվանը։ Շիրվան դժգոհ կեդրոնին ցոյց տուած վերաբերմունքէն կը տեղեկագրէ դժգոհներու հատուածին Ամերիկա, եւ ինքը կ'անցնի Ժընեւ ու անկէց ալ Կիպրոս, որ յետոյ ըստ ոմանց կեդրոնի դաւադրութեամբ խեղդամահ կ'ընեն իր իսկ ընկերները։

Դժգոհութեան հոսանքը սկսաւ զօրանալ եւ առաջ եկաւ հատուած մը Ամերիկայի մէջ «Հայկազեան Օթեակ»ներ անունով, որ նպատակ ունէին իբրեւ առանձին կազմակերպութիւն երկրին մէջ գործել։ Այդ նպատակով արդէն 3-4 հոգի Շիրվանին հետ անցան Երկիր, ասոնք էին Ս. Պօյաճեան (Եդուարդ), Մ. Մուրատեան (Մարթին) եւ Մ. Նորսիկեան (Նալեան)։ Վերջինը Պոլիս հանդիպելով տեղական Դաշնակցական մարմնէն զէնքի եւ դրամի նպաստ ստացած էր, որ իր ատենին (1896) արդէն տեղեկագրած էր Ամերիկա։

Մէկ կողմէն հայկազեաններու ուժին պակասը, միւս կողմէն հնչակեաններէն կրած հալածանքին եւ նաեւ միութեան մը հարկեցուցիչ հանգամանքը քանի մը ամիսներէ ի վեր կազմակերպուած դաշնակցական կոմիտէներու հետ միութեան մը միտքը սկսաւ խմորուիլ։ Այդ պահուն պրն. Աւետիս Սէքլէմեան Պոլսէն Ամերիկա փոխադրուած էր եւ Պոլսոյ Մարմնէն յանձնարարած էր իրբեւ գործիչ։ 1896 թուականին, դաշնակցականներու թիւը Ամերիկայի զանազան քաղաքներուն մէջ հազիւ 50ի կը հասնէր։

Նոյն տարին, հայկազեաններու հետ միութեան ժողով մը գումարուեցաւ Պոսթընի մէջ։ Այդ ժողովին մէջ համեմատաբար անոնք թուական առաւելութիւն մը կը ներկայացնէին։ Միութեան բանակցութիւնները վերջացան եւ հայկազեանները թողլով իրենց անունը մտան Հ. Յ. Դաշնակցութեան անուան եւ դրօշին տակ։ Կազմուեցաւ Կեդրոնական Կոմիտէ մը հինգ անձերէ բաղկացած՝ երեքը դաշնակցական եւ երկուքը՝ հայկազեան։

Կազմուած միութեան ժողովը, հեռու ըլլալով յեղափոխական հասուն շրջահայեցողութենէ, առաջին պատեհութեամբ իսկ իր Կեդր. Կոմիտէի երկու անդամները շաբաթական 10 տալէրով պաշտօնի կանչեց եւ բիւրօ մը հաստատեց Նիւ Եորքի մէջ։ Ատոր գլխաւոր պատճառը այն հաւանական ենթադրութիւնն էր թէ՝ American-Armenian Relief Association-ի նիւթական օժանդակութիւնը պիտի դարձնեն դէպի Դաշնակցութիւնը։ Շնորհիւ քանի մը պատուելիներու, ինչպէս նաեւ տոքթ. Գաբրիէլեանի եւ Հրանդ Քիրէճեանի (Գաբրիէլեան եւ Քիրէճեան այդ ատեն դաշնակցականներ էին, բայց անձնապէս իրարու չհամակրողներ) միջեւ կայացած անհամաձայնութեան, յիշեալ ընկերութեան նիւթական օժանդակութիւնը դէպի Դաշնակցութիւնը դարձնելու գործը չյաջողեցաւ։ Սէքլէմեան եւ Շխեան մնացած էին անորոշ կացութեան մը մէջ, տարուած Գաբրիէլեանի եւ Քիրէճեանի ու եկուոր հայկազեաններու անվստահելի ընթացքներէն։ Կեդրոնական Կոմիտէի թոշակաւոր երկու պաշտօնեաներու շաբաթավճարները անվճար կը մնային եւ բացուած գրասենեակին ամսավարձքերը անվճար կը մնային եւ American-Armenian Relief Association-ի խոստացած նիւթական օժանդակութիւնը չէր գար։ Կացութիւնը սպառնական էր։

Նոյն տարուան 1896-ի աշնան Մելիք (Յովհաննէս Եուսուֆեան) Պոլսէն Ամերիկա կու գար։ Հայկազեաններու եւ դաշնակցականներու միջեւ եղած միութիւնը լուծուեցաւ։ Շխեան Ամերիկայէն հեռացաւ, Սէքլէմեան Քալիֆորնիա գնաց անձնական գործով զբաղելու։ Մելիք մօտաւորապէս երկու տարի մնաց Ամերիկա իբրեւ գործիչ։ Մելիք գուցէ ամէնէն չարչարուած անձը եղաւ, նիւթապէս եւ բարոյապէս։ Իր ժամանակուան ընկերներու նիւթական աննպաստ վիճակը Մելիքը ենթարկեց իր այդ վիճակին։

Հնչակեաններու ձգած ոչ-ժողովրդական տպաւորութիւնը, որ մասամբ արդիւնք կարելի է համարել պատուելիներու եւ կղերականներու հակահարուածին, իր անդրադարձը ունեցաւ Դաշնակցութեան հանդէպ, իբրեւ անհաւատներ եւ անիշխանականներ։

Մէկ կողմէ յեղափոխական ոգիի պակասը եւ միւս կողմէ կղերականութեան հակահարուածը, երկար տատանումներու եւ շուարուն դրութեան մէջ պահեցին ժողովուրդը։ Իբրեւ փաստ աւելցնենք նաեւ կուսակցական փոխադարձ հակառակութիւնները, որոնք որոշ չափով վնասեցին յեղափոխական հմայքին։

1896-ի հնչակեան պառակտումը եկաւ նոր աղէտ մը ըլլալու յեղափոխութեան համար։ Երկու հատուածներու իրար հակասող աշխարհահայեացքները եւ իրար հալածող եղանակը այնպիսի քաոսային դրութիւն մը ստեղծեցին ամերիկահայերու մտքին մէջ, որ զայն առաջնորդելը եւ շտկելը իսկապէս դժուարին գործ մը դարձաւ։ Երբ այս յեղյեղուկ ու անորոշ դրութեան մէջ էինք, Մելիք կանչուեցաւ Դաշնակցութեան 1898-ի Ընդհանուր Ժողովին։ Ամերիկայի սակաւաթիւ ընկերները, հազիւ 150 մնացին իրենք իրենց, կարօտ մտաւոր առաջնորդի։

Վերակազմեալ հնչակեանները՝ ըստ երեւոյթին տիրող ուժերն էին այն ատեն։ իրենց հետ ունեցան պահ մը կղերական ուժը։ Բեմի, հրապարակային ամբոխավարութեան քով ստեղծեցին իրենց համար մամուլ-օրկան «Տիգրիս»ը, որ յետոյ փոխուեցաւ «Ձայն հայրենեաց»ի, որուն կատարած դերը եւ գործը ծանօթ են արդէն։

Ամերիկայի Դաշնակցութիւնը նիւթապէս աննպաստ կացութեան մէջ, զուրկ մտաւորական ուժէ, պարտաւորուեցաւ մաքառիլ Վերակազմեալ[ներու] նենգագործութեանց դէմ, ինչ գնով որ ալ ըլլար այդ, փրկելու համար յեղափոխական գործը որ այլասերելու վիճակի մէջ կը գտնուէր։ 1899-ին քանի մը ընկերներու մասնաւոր ջանքով եւ նիւթական զոհողութիւնով հաստատուեցաւ «Հայրենիք» շաբաթաթերթը, որ կաղն ի կաղ առաջ տարաւ փրոփականտի գործը, հրապարակային ժողովներու հետ միասին։

1899-ին շարքերը զգալապէս լայնցած էին, Դաշնակցութեան գործունէութիւնը Երկրին մէջ եւ Սերոբին ու ընկերներուն կռիւներուն արձագանգը փարատեցին ամերիկահայ մթնոլորտին մռայլութիւնը, մինչեւ որ ընկեր Վռամեան իբրեւ գործիչ Ամերիկա հասաւ։

Գործունէութեան կազդուրիչ հոսանք մը վերստեղծուեցաւ։ Վերակազմեալ հնչակեանները խաչակրութեան ամէն տեսակ գունաւորումներով զինուած՝ արատաւորեցին յեղափոխութիւնը եւ իրենց գոյութիւնը քարշ տալու համար ամէն անազնիւ միջոցներու դիմեցին Դաշնակցութեան դէմ։ Ժողովուրդին մտաւորականը բարձրացնող եւ զայն յեղափոխութեան ճամբան առաջնորդող դասախօսութիւնները եւ հրատարակութիւնները (պարտաւորուած ժամանակ մը մեր կողմէն անդին դրուած էր ինքնապաշտպանութիւնը) հակահարուածի հոսանքին դէմ, մեծագոյն այժմէութիւնը դարձած էր ու այսպէս շարունակուեցաւ գրեթէ մինչեւ 1903-1904։

Մինչեւ Դաշնակցութեան Զորրորդ Ընդհանուր Ժողով (1906-1907), Ամերիկայի մէջ Դաշնակցութիւնը կռիւի, զէնքի, նիւթական եւ բարոյական փրոփականտի հողին վրայ մնաց։ Հաւատացող ազգային ազատագրութեան գործին եւ հայկական ինքնավարութեան մը սկզբունքին, ծրագրային եւ սկզբունքային հարցեր մէկ կողմ թողուած էին։

Ռուսաստանի յեղափոխութիւնը, Կովկասեան հարցը եւ անոր հետ անմիջապէս դաշնակցական աշխարհահայեացքին գործնական վերազարթնումը, մտքերը փոթորկեցին եւ Զորրորդ Ընդհանուր Ժողովին, Ամերիկայի Դաշնակցութիւնը ընկերվարական մտքերու հակառակ ճամբով մը տարուեցաւ, անծանօթ մնացած ըլլալով այն կարգ մը իրականութիւններուն, որոնք հարկեցուցիչ եւ լրացուցիչ մասը կը կազմէին Հ. Յ. Դաշնակցութեան ծրագրին։

Ընկերվարական սկզբունքը, որ Դաշնակցութեան աշխարհահայեացքին գլխաւոր մասը կը կազմէին, Զորրորդ Ընդհանուր Ժողովէն ետք անհաճոյ տպաւորութիւն թողուց իր առաջին օրերուն ընկերներուն եւ ժողովուրդի մտքին, ժողովուրդին միտքը մոլորեցնելու եւ զայն իրենց կողմը հակեցնելու համար։ Փարիզեան հայ-

թրքական համերաշխութեան հարցը, արտասահմանի այլ շրջաններէն ալ աւելի Ամերիկայի շրջանին մէջ քննադատութեան, խծբծանքի նիւթ դարձաւ։ Եթէ այդ օրերուն արտասահմանէն կարող գործիչ մը ունենայինք, շատ աւելի ուժգին պիտի հակադարձէինք։

1908-ի Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք միայն, ժողովուրդը եւ ընկերները կրցին հիմնական համոզում գոյացնել Դաշնակցութեան ծրագրին շուրջը։ Ամերիկայի տարածքին սարքեցինք դասախօսութիւններ, ընկերվարական, պետական, օրէնսդրական, հողային, ապակեդրոնացման եւ դաշնակցական հարցերու շուրջ։

ՄԵՐ ԴԻՐՔԸ ՀԱՑ ԵՒ ՕՏԱՐ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՀԱՆԴԷՊ

Պաշտօնական աչքի զարնող յարաբերութիւն ունեցած չենք տեղական հայ կազմակերպութիւններու հետ, միայն զանազան քաղաքներու կոմիտէները ի նպաստ երկրի արկածեալներու գործին մէջ միասին հանգանակութեան ձեռնարկեցինք։

Ամերիկայի Ընկերվարական կուսակցութեան հետ պաշտօնական ոչ մէկ յարաբերութեան կապ պահուած է, միայն անոնց թերթերէն ու հրատարակութիւններէն օգտուած է «Հայրենիք»ը։

Սկիզբները, Փարիզի համագումարէն առաջ, Եգիպտոսէն թրքերէն հրատարակութիւններ բերել տուինք եւ տարածեցինք թուրքերու մէջ։ Համագումարէն անմիջապէս ետք, քանի մը թուրք մտաւորականներու հետ յարաբերութիւններ հաստատեցինք եւ հրապարակային դասախօսութիւններու առաջնորդեցինք զիրենք թուրք ժողովուրդին մէջ։ Թուրք ժողովուրդը Ամերիկայի մէջ ըլլալով ծայրայեղ յետադիմական մտքերով տոգորուած, շատ չնչին արդիւնք ձեռք բերուեցաւ։ Պէտք է ըսել որ կարծուած թուրք մտաւորականները ուժեղ գաղափարականի տէր չեն։

ԲՆԱԳԱՒԱՌԻ ՀԱՄԱՐ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ

Սահմանադրութենէն ետք, ինքնապաշտպանութեան գործին համար ըստ կարելւոյն հոգ տարուած է եւ ի նպաստ անոր փրոփականտ եղած է ժողովրդական խաւերու մէջ։ Ատոր իբր արդիւնք այլեւայլ գաւառացիներու մէջ շարժում մը արթնցած էր, խնդիրը գործնական հողի վրայ դնելով։ Խարբերդի Ծովք գիւղացիները եւ Տիգրանակերտցի քաղաքացիները առաջինն եղան այս շարժման արձագանգ տալու։ Առաջինը իր Ուսումնասիրաց Ընկերութեան պահեստի գումարէն 500 տալէր յատկացուց Ծովքի ինքնապաշտպանութեան գործին։ Ցիշեալ գումարը կեդր. կոմիտէի միջոցով անմիջապէս ղրկուեցաւ Պոլսոյ Պատասխանատու մարմնին իր նպատակին գործածելու համար։

ԵՐԿԻՐ ՂՐԿՈՒԱԾ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ

Սահմանադրութենէն առաջ, Երկիր Քղիի շրջանը իբր գործիչ ղրկուած է ընկեր Խմօ (Մարտիրոս Ղազարեան), որ տեղին վրայ խիստ օգտակար եղած է։ Իբրեւ բնագաւառի գործիչ միեւնոյն վայրը գացին ուրիշ չորս ընկերներ ալ, իրենց սեփական ծախսերով։ Իսկ Սահմանադրութենէն ետք, Երկիր վերադարձող կարող ընկերներ օգտակար հանդիսացան իրենց տեղին վրայ։ Ասոնց մէջ է ընկեր Ց. Ամատունի, որ վերադառնալով Խարբերդ մեծ մղում տուած է կազմակերպական գործերուն տեղին վրայ։

ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ ԹԻՒԸ

Ամերիկայի դաշնակցական ընկերներու (գործօն) թիւը 1200 է, բացի ասոնցմէ զանազան շրջաններ ցրուած են ընկերներ, որոնց թիւը 250-ի կը հասնի։ Մօտաւորապէս 100-ի չափ ընկերներ Երկիր վերադարձան Սահմանադրութենէն ասդին։ Արդ եթէ նկատի ունենանք այս թիւերը, զանց առնելով Երկիր մեկնողները, Ամերիկայի շրջանի դաշնակցական ընկերներու թիւը 1450-ի կը հասնի։

ԿԱՆԱՆՑ ԿՈՄԻՏԷ

Կանանց կոմիտէներ գոյութիւն ունեցած են Փրովիտենս, Նիւ Եորք, Պոսթըն, Ֆիլատելֆիա, Պրէնթֆըրտ եւ Թրոյ քաղաքներու մէջ։ Ներկայիս գրեթէ կազմալոյծ վիճակ մը կը ներկայացնեն անոնք, բացի մէկ երկուքէն։ Վերջին չորս հինգ տարուայ ընթացքին, խիստ օգտակար եղած են կազմակերպութեան բարոյապէս թէ նիւթապէս, սարքելով հանդէս-պազարներ եւ ներկայացումներ, ի նպաստ կազմակերպութեան, բանտարկեալներու, սովեալներու եւ արկածեալներու։

ԴԵՐԱՍԱՆԱԿԱՆ ԽՈՒՄԲԵՐ

Ամերիկայի մէջ Դաշնակցութեան նպաստած են նաեւ դաշնակցական անուան տակ դերասանական խումբեր։ «Լեռնային Դերասանական Խումբ»ը Փրովիտենս, «Ադամեան»ը՝ Պոսթըն, «Թատերասէր-Երգեցիկը»՝ Նիւ Եորք, Լորէնսի, Ուսթըրի եւ այլ վայրերու խումբերը վերջին 3-4 տարուայ մէջ, բաւական օգտակար հանդիսացած են թէ՛ փրոփականտի տեսակէտով եւ թէ իրենց տուած նիւթական օժանդակութեամբ, բանտարկեալներու, կազմակերպութեան, արկածեալներու եւ ուրիշ բարենպաստ ձեռնարկներու օգտին։

ԶԻՆԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԽՈՒՄԲԵՐ

Վերջերս Փրովիտենսի մէջ «Հրայր» եւ Ուայթինսվիլի մէջ «Անդրանիկ» զինավարժական խումբեր կազմուած են, որոնք մեծ չափով կը նպաստեն փրոփականտի գործին եւ ընկերներու մէջ ոգեւորութիւն ստեղծած են։ Մրագիրներ կը մշակուին այլ քաղաքներու մէջ եւս նման խումբեր կազմելու համար։

«ՀԱՑՐԵՆԻՔ»

«Հայրենիք» իբրեւ շաբաթաթերթ 1899-ի Մայիսին հաստատուեցաւ ընկերներու օժանդակութեամբ։ 1906-ի Ամերիկայի Պատգամաւորական ժողովի որոշումով կազմակերպութեան սեփականութիւնը դարձաւ։ Թերթը եղած է միշտ լաւագոյն միջոցը Դաշնակցութեան փրոփականտը ընելու ամերիկահայ հասարակութեան մէջ։ Վառմեանի Ամերիկայէն մեկնելէն ասդին, 1907-ի սկիզբը,«Հայրենիք»ը զեկավարուած է տեղական ուժերով, որոնք իրենց լաւագոյնը ըրած են բարձր պահելու համար Դաշնակցութեան հմայքը եւ տարածել անոր սկզբունքները եւ աշխարհահայեցքը ամերիկահայ հասարակութեան մէջ։ Վերջին երեք չորս տարուայ մէջ «Հայրենիք» ինքզինք հեռու պահած է կուսակցական պայքարներէ եւ վէճերէ, հակառակ անոր որ հակառակորդ կուսակցութեանց թերթերը միշտ շարունակած են անազնիւ միջոցներու դիմել թէ՛ թերթին եւ թէ կազմակերպութեան դէմ։ «Հայրենիք»ը իր այս ընթացքով յաջողած է իր կողմը գրաւել Ամերիկահայ հասարակութեան ողջմիտ եւ լուրջ դասակարգը։

Ներկայիս «Հայրենիք»ը կը տպուի շաբաթական առնուազն 3000 օրինակ, որուն 2300-ը բաժանորդ իսկ 700 գործակալներու միջոցաւ կը վաճառուի։ Մինչեւ 1908-ի Սեպտեմբերի սկիզբ, թերթի բաժնեգինը տարեկան 1.5 տալէր էր եւ կը հրատարակուէր իբրեւ շաբաթաթերթ, բայց այդ թուականին թերթը վերածուեցաւ կիսաշաբաթաթերթի, տարեկան երկու տալէրի բաժնեգինով։

«ՀԱՑՐԵՆԻՔ»Ի ՏՊԱՐԱՆ

«Հայրենիք» թերթի եւ ապսպրանքներու տպագրութեան գործը դիւրացնելու եւ այլեւայլ հրատարակութիւններու ձեռնարկելու համար, Ամերիկայի 1907-ի Պատգամաւորական ժողովը որոշեց սեփական տպարան մը հաստատել։ Այս ձեռնարկը յաջողցնելու համար, միեւնոյն ժողովը քուէարկեց երկու հազար տալէրի փոխատուութիւն մը «Հայրենիք»ին։ Տպարանը հաստատուեցաւ 1908-ի Մայիսին եւ կը կրէ «Հայրենիք-Տպարան» անունը։

Տպարանը «Հայրենիք» թերթէն զատ կը տպէ գրքեր, պրոշիւրներ։ «Հայրենիք»ի տպարանէն լոյս տեսակ են «Հայրենիք Ջայնագրուած Երգարանը», Ռուս Ցեղափոխականներու Ծրագիրը, իտալացի ծանօթ հեղինակ Ֆէրրիի «Ընկերվարական Հարց»ի թարգմանութիւնը։ Այս ձեւով, «Հայրենիք» կը դառնայ ինքնաբաւ։

Փաստ. 1396-83

2.– ԱՄՓՈՓ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿՈՄԻՏԷՆԵՐՈՒՆ ՏԱՄՆԸՉՈՐԸՈՐԴ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻՆ

Հ. Ց. Դաշնակցութեան Ամերիկայի կոմիտէներու ԺԴրդ Պատգամաւորական ժողովը գումարուեցաւ 1908 Դեկտեմբեր 24, 25, 26 եւ 27 օրերը Պոսթընի մէջ։ Նախապատրաստական ժողովը բացուեցաւ Դեկտ. 24 Ջորեքշաբթի կէսօր ժամը 12ին։ Պատգամաւորներու յանձնարարականները քննուելով, ստուգուեցաւ որ պատգամաւորներու մեծամասնութիւնը — երկու երրորդը ներկայ էր. հետեւաբար ժողովը օրինաւորապէս բացուած յայտարարուեցաւ։

Ժողովին կը մասնակցէին հետեւեալ կոմիտէները.

Փրավիտենս ---------- 5 *ձայն*
Նիւ Եորք ---------- 8 »
Թրոյ ---------- 2 »
Լին ---------- 2 »
Նէշուէ ---------- 2 »
Ուսթր ---------- 2 »
Ուոթրթաուն ---------- 2 »
Պոսթըն ---------- 2 »
Փորթլընտ ---------- 2 »
Թամսընվիլ ---------- 2 »
Լորէնս ---------- 1 »
Հէյվրվիլ ---------- 1 »
Ուայթնզվիլ ---------- 1 »
Նիւպրիփորթ ---------- 1 »
Նիւ Պրիթըն ---------- 1 »
Նիւ Հէյվն ---------- 1 »
Ուսթ Հոպոքն ---------- 1 »
Ուընսաքէթ ---------- 1 »
Պրաքթըն ---------- 1 »
Սենթրըլ Ֆոլզ ---------- 1 »
Տիթրոյթ ---------- 1 »
Փէթրսըն ---------- 1 »
Ֆիլատելֆիա ---------- 1 »
Քէմպրիճ ---------- 1 »
Ուոքեկն, Ռէյսին եւ Կրէնտ Ռէփիտզ ---- 1 »
Իսթ Սէյնթ Լուիզ, Սէյնթ Լուիզ եւ Կրէնիթ Սիթի 1 *ձայն*
Հէմիլթըն ---------- 1 »
Շիքակօ ---------- 1 »
Ռիչմընտ ---------- 1 »
Լօուէլ ---------- 1 »

Հետեւեալ կոմիտէները տեղի հեռաւորութեան եւ ինչ ինչ պատճառներով պատգամաւոր ղրկած չէին պատգ. ժողովին։ Որոնք են,— Նորֆոք, Ուեսթ Փուլմն, Զլսի, Պֆլօ, Պրէնթֆրտ, Կոլթ, Ռիչպրկ, Պրիճփորթ եւ Ֆրեզնօ։

Ուրեմն, ժողովին կը մասնակցէին 34 կոմիտէներ 43 ձայնով, Կեդր. Կոմիտէն 1 ձայն, Հայրենիքի վարչութիւնը 1 ձայն եւ Նիւ Եորքի Շրջանական խորհուրդը 1 ձայն, որ ընդամէնը կ'ընէ 46 ձայն։ Պոսթընի Շրջ. խորհուրդը կազմալուծուած վիճակի մէջ ըլլալով չկրցաւ իր ներկայացուցիչը ունենալ ժողովին մէջ։

Դիւանի ընտրութենէ ետք, ընտրուեցաւ

1.- *Օրակարգ պատրաստող յանձնախումբ*
2.- *Պատգամաւորներու յանձնարարականները քննող յանձնախումբ*
3.- *Կեդր. Կոմիտէներու եւ «Հայրենիք»ի հաշիւները քննող յանձնախմբեր։*
4.- *«Հայրենիք»ի կանոնագիրը պատրաստող յանձնախումբ։*
5.- *Կեդր. Կոմիտէի յարաբերական գործերը քննող յանձնախումբ։*

ՕՐԱԿԱՐԳ

Պատգամաւորական ժողովի զբաղումը կազմող խնդիրները կրնան ամփոփուիլ հետեւեալ գլուխներուն տակ։

1.- *Տեղեկագրերու ընթերցում, Կեդր. Կոմիտէի, Շրջ. խորհուրդներու եւ «Հայր(ենիք»)ի վարչութ.։*
2.- *Կոմիտէներու իրաւասութիւն։*
3.- *Հեռաւոր կոմիտէներու մասնակցութիւնը պատգամաւորական ժողովներուն։*
4.- *Ներքին կանոնագրի վերաքննութիւն։*
5.- *«Հայրենիք»ի համար կանոնագրի մը մշակումը։*
6.- *Կազմակերպական տուրքի յաւելում եւ նուազեցում։*
7.- *Անդամատետրի դրութեան վերացում։*
8.- *Խորհրդակցական ժողովներ։*
9.- *Շրջանական խորհուրդներ։*
10.- *Գործադուլ աւրողներու հարց։*
11.- *Գործիչի հարց։*
12.- *Ցեղ. հերոսներու Ալպոմ մը եւ «Դրօշակ»ի հաւաքածոյ։*

13.- *Ամերիկայի ընկերներու մտաւոր զարգացում։*
14.- *Ամերիկահայ հարուստներէն դրամ հանգանակել։*
15.- *Ուեսթ Հոպոքնի եւ Փէթրսընի Տիգրանակերտցի ընկերներու դիմումը։*
16.- *Երկրի ժողովրդի ինքնապաշտպանութիւն։*
17.- *Արեւմտեան Բիւրոյի նամակը։*
18.- *Ընդհանուր ժողովի գումարում։*
19.- *Այլեւայլ դիմումներ Պատգ. ժողովին։*
20.- *Ընտրութիւններ։*

1908ի Պատգ. ժողովի ատենագրութիւնը կարդացուելէ ետք, կարդացուեցան Կեդր. Կոմիտէի, Նիւ Եորքի եւ Պոսթընի խորհուրդներու եւ «Հայրենիք»ի տեղեկագրերը։

ԱՄՓՈՓ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻ

1908ի տարեշրջանին մէջ կոմիտէներու նուազ զօրացումը, նիւթապէս թէ ֆիզիքապէս, արդիւնք եղած է մեծ մասամբ գործերու ընդհանուր թուլութեան։ Ինչպէս Կեդր. Կոմիտէի հաշուեկշիռէն կը տեսնուի, կոմիտէներէն եկած դրամական հասոյթը գրեթէ անցեալ պէս Կեդր. Կոմիտէի հաշուեկշիռէն կը տեսնուի, կոմիտէներէն եկած դրամական հասոյթը գրեթէ անցեալ տարուան կէսը եղած է։ Հակառակ այս աննպաստ դրութեան, ընկերները կրցած են իրենց լաւագոյնը ընել կազմակերպութեան հանդէպ։

ԳՈՐԾԻՉԻ ՀԱՐՑ։ Ինչպէս անցեալ տարի, նոյնպէս այս տարի ալ, Կեդր. Կոմիտէն ամէն ջանք ի գործ դրած էր ճարել կարող եւ փորձառու գործիչներ Ամերիկայի շրջանին համար։ Կեդր. Կոմիտէն, Արեւմտեան եւ Արեւելեան Բիւրոներուն ըրած իր դիմումներուն մէջ, միշտ ներկայացուցած է իր շրջանի գործերու իսկական դրութիւնը եւ կարող գործիչներու անհրաժեշտ պէտքը։

Այս տարեշրջանին մէջ, Արեւմտեան Բիւրոն Ամերիկայի շրջանին համար Կեդր. Կոմիտէին ներկայացուցած է իբրեւ գործիչ չորս ընկերներ, որոնք են — Սիմոն Ցակոբեան, Մուսայէլեան, Մարտիրոս Ցարութիւնեան եւ Ռուբէն Զարդարեան։

Ընկեր Ցակոբեան, առաջին անգամ յօժարեցաւ Ամերիկա գալ իբրեւ խմբագիր «Հայրենիք»ի համար։ Բայց, յետոյ, մեզի անծանօթ պատճառներով հրաժարեցաւ Ամերիկա գալ։

Մուսայէլեան, համալսարանէն ընթացաւարտ երիտասարդ մը, Արեւմտեան Բիւրոյէն ներկայացուեցաւ Կեդր. Կոմիտէին իբրեւ անփորձառու ընկեր մը, եւ քանի որ ընկեր Ցակոբեանի Ամերիկա գալու հարցը կար մէջտեղ, առաջնութիւնը այս վերջինին տրուեցաւ։ Ընկեր Ցակոբեանի մերժումէն ետք, Կեդր. Կոմիտէն դիմեց Արեւմտեան Բիւրոյին որ ընկեր Մուսայէլեանը ղրկեն։ Բայց, Արեւմտեան Բիւրոն նամակով կ'իմացնէր ընկեր Մուսայէլեանի չկրնալ գալը հիւանդութեան պատճառով։

Առաջարկուեցաւ Մարտիրոս Ցարութիւնեան, այցելել Ամերիկա դպրոցի ամառուան երեք ամսուայ արձակուրդի միջոցին։ Ցիշեալ ընկերոջ գալը տարուան այդ եղանակին անյարմար նկատուեցաւ, եւ աւելի ծախք պիտի ըլլար։

Ընկեր Զարդարեան վեց ամսուայ այցելութեան մը համար Ամերիկա պիտի գար, բայց վերջերս Թուրքիոյ մէջ տեղի ունեցած քաղաքական փոփոխութեանց պատճառով, յիշեալ ընկերը կազմակերպութեան կողմէ Պոլիս փոխադրուեցաւ։

Պատասխանատու մարմինները դժուարաւ կրնային գոհացում տալ Կեդր. Կոմիտէի պահանջներուն, գործիչի մասին, երբ Երկրէն եկած պահանջները աւելի ստիպողական էին, եւ բնականաբար աւելի առաջնութիւն պէտք է տրուէր անոնց։

Գործիչի պակասը մասամբ լրացնելու համար, Կեդր. Կոմիտէն բաւականացաւ տեղական ուժեր գործածելով միայն։ Ընկեր Ճելալեան տարուան սկիզբը այցելեց Արեւմուտքի շրջանը, իսկ ընկերներ Ամատունի եւ Աստիկեան Նիւ Եորքի շրջանը։

ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ։ Նախորդ Պատգ. ժողովին կողմէ յանձնարարուած էր Կեդր. Կոմիտէին որ ներքին եւ խմբական կանոնագիրները միացնելով նոր մը պատրաստէ։ Բայց, Կեդր. Կոմիտէն, նկատի ունենալով որ խմբական դրութիւնը իր կարճ ժամանակամիջոցի մէջ առաջացուցած էր անտեղութիւններ եւ լքում ընկերական շարքերու մէջ, նկատի ունենալով որ խմբական դրութեան վերածուած կարգ մը կոմիտէներ արդէն ստիպուած էին նախկին դրութեամբ շարունակել, նպատակայարմար սեպեց չձեռնարկել երկու կանոնագիրներու միացումին, այլ թողուլ որ իւրաքանչիւր կոմիտէ շարունակէ իր յարմար սեպած կերպով, մինչեւ որ 1908ի Պատգ. ժողովը վերջնական կարգադրութիւն մը ընէ այս մասին։ Կեդր. Կոմիտէն, հիմնուած այլեւայլ կոմիտէներու փորձառութեանց վրայ, վերջապէս եկած էր այն եզրակացութեան որ խմբական դրութիւնը անօգտակար եղած էր Ամերիկայի համար։

ԵՐԿՐԻ ԳՈՐԾԻՆ ՀԱՄԱՐ ՄԱՐԴ ՊԱՏՐԱՍՏԵԼ։ Նախորդ Պատգ. ժողովի որոշումի համաձայն, Կեդր. Կոմիտէն ձեռնարկած էր այս գործին եւ գտած էր տրամադրելի երկու ընկերներ, որոնք յանձն առած էին սորվիլ պահանջուած մասնագիտութիւնը։ Վերջերս, Թուրքիոյ մէջ տեղի ունեցած քաղաքական փոփոխութեանց պատճառով, Կեդր. Կոմիտէն չհետապնդեց այս խնդիրն այլեւս։

ՌԱՑՈՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ։ Արեւմտեան Բիւրոն, իր

շրջանի գործերուն աւելի զարկ տալու համար, յարմար նկատած էր անցեալ Օգոստոսին գումարել Դաշնակցութեան Արեւմտեան մարմիններու Ռայոնական-շրջանական ժողով մը։ Այս ժողովին մէջ մեր ներկայացուցիչը ունենալու համար, գումարեցինք խորհրդակցական ժողով մը։ Բայց, Արեւմտեան Բիւրոն, նկատի ունենալով Ընդհ. Ժողովի մօտալուտ գումարումի խնդիրը, յարմար նկատեց չգումարել յիշեալ ժողովը։

ՄԱՄՈՒԼԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ։ Երկրի որոշ վայրերու մէջ մամուլ հաստատելու նպատակով, Պոլսոյ Պատասխանատու մարմինը ներկայացուցած էր Կեդր. Կոմիտէին 30 հազար ֆրանքի հաշիւ մը, որը հայթայթուէր մի միայն բացառիկ նուիրատուութեամբ։ Այս գումարը բաժնուած էր Կովկասի, Պուլկարիոյ եւ Ամերիկայի շրջանի մարմիններուն վրայ։ Ամերիկայի ինկած բաժինը — երկու հազար տալէր — բացառիկ հանգանակութեամբ ձեռք պիտի ձգուի։ Այս մասին քայլեր առնուած են արդէն։

ԲՆԱԳԱՒԱՌԻ ՀԱՄԱՐ ԳՈՐԾԻՔ։ Այս տարեշրջանին մէջ բնագաւառի համար գործիչ ղրկուած է Կրէնիթ Սիթիի ընկերներէն Խմօ, որուն ներկայութիւնը Քղիի շրջանին մէջ խիստ օգտակար եղած է։

ԲՈՂՈՔՈՂՆԵՐՈՒ ՀԱՐՑԸ։ Նիւ Եորքի մէջ ծագում ունեցող բողոքողներու խնդիրը ծանօթ էր նախորդ Պատգ. Ժողովին արդէն։ Այս խնդիրը կարգադրելու համար, ընկեր Ամատունի Նիւ Եորք ղրկուեցաւ, եւ Նիւ Եորքի կոմիտէի եւ Շրջ. խորհուրդի աջակցութեամբ, յաջողեցաւ կարգադրել զայն։ Նիւ Եորքի մէջ եղած բողոքող սեպուհները, շատ քիչ բացառութեամբ, նորէն միացան տեղի կոմիտէին։

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՏՊԱՐԱՆ։ Նախորդ Պատգ. Ժողովի որոշման համաձայն, արտօնուեցաւ Կեդրոնական կոմիտէին երկու հազար տալէրի փոխատուութիւն մը ընել «Հայրենիք»ի սեփական տպարանը հաստատելու համար։ «Հայրենիք»ի տպարանը անգամ մը հաստատուած ըլլալով, ինչպէս նաեւ «Հայրենիք»ի ձայնագրուած երգարանի տպագրութիւնը ձեռնարկուած ըլլալով, Կեդր. Կոմիտէն հարկադրուած էր յաւելուածական հազար հինգ հարիւր տալէրի փոխատուութիւն մը ընել «Հայրենիք»ի տպարանին։ Եթէ այս յաւելուածական փոխատուութիւնը չընէինք, «Հայրենիք»ի տպարանի գոյութիւնը կը վտանգուէր եւ երգարանի տպագրութիւնն ալ տարակուսելի պիտի ըլլար։

ԿՈՄԻՏԷՆԵՐՈՒ ՊԱՏԳ. ԺՈՂՈՎԻՆ ՄԱՄՆԱԿՑԵԼՈՒ ԻՐԱՒԱՍՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑ։ Այս հարցը որ կը բխէր տարեկան տուրքերը վճարելու դժուարութենէն, Պատգ. ժողովը նկատի ունեցաւ որ 1908ի տարին 1907էն աւելի ձախող եղած է գործերու թուլութեան պատճառով, բայց որովհետեւ հաշիւներնին լման չփակող կոմիտէներու մեծամասնութիւնը կը ներկայանար ժողովին հաշիւները մօտ ատենէն փակելու խոստումներով, թոյլատրուեցաւ ներկայացող կոմիտէներուն որ, առանց բացառութեան, մասնակցին ժողովին։

ՀԵՌԱՒՈՐ ԿՈՄԻՏԷՆԵՐՈՒ ՄԱՄՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՏԳ. ԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒՆ։ Պատգ. ժողովը, նկատողութեան առնելով հեռաւոր կոմիտէներու ձայներու անհամեմատական կերպով պատգ. ժողովներու մէջ ներկայացուելու հարցը, ըրաւ հետեւեալ կարգադրութիւնը այս մասին։

Խսթ Սէյնթ Լուիզի, Շիքակոյի, Տիթրոյթի, Պրէնթֆըրտի, Հէմիլթնի եւ Ռիչմնտի շրջաններուն մէջ գտնուած կոմիտէներուն վրայ պարտադիր ընել որ, առանց նկատողութեան առնելու ըլլալիք ծախքերը, ղրկեն մէկ մէկ պատգամաւոր երկ-երկու ձայնով, եւ իւրաքանչիւր պատգամաւոր կ'ունենայ իր խորհրդատու պատգամաւոր մը ընտրուած Պոսթընի շրջանէն։

Պատգ. ժողովը, նկատողութեան առնելով նաեւ այն բոլոր դժուարութիւնները եւ անպատեհութիւնները, որ յաճախ առաջ կու գան տեղի հեռաւորութեան եւ ուրիշ պատճառներով Պատգ. ժողովներուն մասնակցելու անկարող կոմիտէներու ձայները բաշխելէն, որոշեց որ ասկէ ետք այդ կարգի կոմիտէներ իրենց ձայնը չներկայացնեն ոչ Կեդր. Կոմիտէին եւ ոչ ալ Պատգ. Ժողովին։

ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՆՈՆԱԳՐԻ ՎԵՐԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆ։ Խմբային դրութեամբ ղեկավարուող կոմիտէներու պատգամաւորները յայտնի ապացոյցներով կը հաստատէին այս դրութեան անգործնականութիւնը։ Պատգ. ժողովը, նկատի ունենալով այս պարագան, որոշեց վերահաստատել կոմիտէական նախկին դրութիւնը։ Վաւերացուեցաւ կոմիտէական դրութեան նախկին կանոնագիրը, եւ այս կանոնագիրը բարեփոխման ենթարկելու համար, նորընտիր Կեդր. Կոմիտէն յաջորդ Պատգ. Ժողովի գումարումէն երկու երեք ամիս առաջ, կոմիտէներու դիտողութիւնները եւ թելադրութիւնները ստանալէ ետք կը մշակէ նոր մը, եւ այս կանոնագիրը յաջորդ Պատգ. ժողովէն վաւերացուելով երկրորդ տպագրութեամբ լոյս կը տեսնէ։

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ»Ի ԳՈՐԾԵՐՈՒ ԱՆԿԱՆՈՆ ԸՆԹԱՆԱԼԸ։ Պատգ. ժողովը, մանրամասնօրէն նկատողութեան առնելով այս հարցը, եկաւ այն եզրակացութեան որ կանոնագրի մը պակասութեան արդիւնք եղած էր այդ։ Այս անկանոնութեանց եւ անպատեհութեանց առաջն առնելու, եւ «Հայրենիք»ի վարչական թէ խմբագրական գործերը աւելի կանոնաւոր վիճակի մէջ դնելու համար, որոշուեցաւ ունենալ առանձին կանոնագիր մը «Հայրենիք»ին համար։

«Հայրենիք»ի գործերը վարելու համար, Պատգ. ժողովը ընտրեց հինգ անդամներէ բաղկացեալ մարմին մը, որը կը կոչուի խմբագրա-վարչական մարմին։ Այս մարմինը Կեդր. Կոմիտէի աջակցութեամբ կ'ընտրէ խմբագրական մարմինը։

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՏՈՒՐՔԵՐՈՒ ՆՈՒԱԶՈՒՄ։ Քանի մը կոմիտէներ հարց բերած էին Պատգ. ժողովին կազմ. տուրքերը նուազեցնելու համար։ Բայց, Պատգ. ժողովը անտեղի նկատելով այսպիսի քայլ մը առնելը ներկայիս, որոշեց շարունակել տուրքի նախկին դրութիւնը, քանի որ նիւթական օժանդակութեան մեծ բաժին մը կը ծանրանայ Ամերիկայի շրջանին վրայ ներկայիս։

ԱՆԴԱՄԱՏԵՏՐԻ ԴՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՑՈՒՄ։ Այս մասին հարց ըլլալով, Պատգ. ժողովը գրեթէ բացարձակ միաձայնութեամբ ետ մղեց այս գաղափարը։ Գրեթէ բոլոր պատգամաւորներն ալ ընդունեցին որ անդամատետրի դրութիւնը մեծ չափով նպաստած էր հաշիւները կանոնաւորելուն եւ տուրքերը ատենին գանձուելուն։

ԽՈՐՀՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ։ Կեդր. Կոմիտէն բացառիկ պարագաներու տակ իր յարմար տեսած ընկերները կրնայ հրաւիրել խորհրդակցական ժողովի, որուն անհրաժեշտութիւնը ընդունուեցաւ Պատգ. ժողովին կողմէ։ Որպէսզի թիւրիմացութիւններու [տեղի] չտրուի, հրաւէրը տեղի ունենալու է պատկան կոմիտէի միջոցով, եւ միեւնոյն ատեն հրաւիրուած ընկերոջ ճանապարհածախսը հոգացուելու է կազմակերպական գանձէն։

ՇՐՋԱՆԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐ։ Շրջ. խորհուրդներու օգտակարութիւնը, ինչպէս առաջ, այս անգամ ալ չեշտուեցաւ Պատգ. ժողովին կողմէ։ Բայց, ներկայացուած տեղեկագրերէն տեսնուեցաւ որ Շրջ. խորհրդի բոլոր անդամներն ալ, առանց բացառութեան, անձնական գործերով զբաղուած ըլլալով, դիւրութիւնը եւ միջոցը չեն կրնար ունենալ յաճախ այցելել հեռաւոր թէ մօտակայ կոմիտէներուն եւ գոհացում տալ անոնց պէտքերուն։

Պոսթընի Շրջ. խորհուրդը, որուն երկու անդամները Ամերիկայէն մեկնած ըլլալով, մասամբ կազմալոյծ վիճակի մը մէջ կը գտնուէր, եւ այս պատճառով չէր կըրցած իր ներկայացուցիչը ունենալ ժողովին մէջ։

Պատգ. ժողովը վերջանալէ ետք, Պոսթընի շրջանի կոմիտէներու պատգամաւորները հաւաքուելով, անհրաժեշտ չնկատեցին Շրջ. խորհրդի մը գոյութիւնը Պոսթընի մէջ, քանի որ Կեդր. Կոմիտէի ներկայութիւնը հոն մասամբ կը փոխարինէր անոր պակասը։

ԳՈՐԾԱԴՈՒԼ ԱՒՐՈՂՆԵՐՈՒ ՀԱՐՑ։ Քանի մը կոմիտէներու կողմէ գործադուլ աւրող ընկերներու մասին բողոքներ եկած էին, եւ Պատգ. ժողովը, նկատելով որ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ընկերվարական-յեղափոխական կուսակցութիւն մըն է եւ պաշտպան աշխատաւոր դասակարգի շահերուն, եւ որ այդպիսի քայլ մը բացարձակ հակառակ է կուսակցութեան սկզբունքին, որոշեց որ ասկէ ետք գործադուլ աւրող ընկերներու պարագան յանձնուի տեղական կոմիտէի քննութեան, եւ երբ հաստատուի մատնանշուած պարագան, յարմարագոյն պատիժը կը տնօրինուի յանցաւոր ընկերոջ նկատմամբ։

ԳՈՐԾԻՔԻ ՀԱՐՑ։ Պատգ. ժողովը լսելով Կեդր. Կոմիտէի եւ անոր դիւանի յարաբերական գործերը քննող յանձնախմբի տուած տեղեկութիւնները, այն համոզումը գոյացուց որ իսկապէս, հակառակ գործ դրուած բոլոր ջանքերուն, կարելի եղած չէր արտասահմանէն գործիչ մը ունենալ։ Սակայն, Պատգ. ժողովը թելադրեց նորընտիր Կեդր. Կոմիտէին որ գէթ կազմակերպական կանոնագրի յօդ. 71ի գործադրութիւնը պահանջուի Արեւմտեան Բիւրոյէն։

Պատգ. ժողովը նկատողութեան առնելով մնայուն գործիչի մը անհրաժեշտ պէտքը Արեւմուտքի շրջանին համար, ընտրեց ընկեր Ս. Զ. իբրեւ մնայուն գործիչ յիշեալ շրջանին համար։ Բայց, որովհետեւ, ընկեր Ս. Զ. դպրոցէն ընթացաւարտ կ'ըլլայ 1909ի տարուայ Յունիսին, անոր տեղը առժամապէս նշանակուեցաւ ընկեր Ն. Թ.։

ՑԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ՀԵՐՈՍՆԵՐՈՒ ԱԼՊՈՄ ԵՒ ԴՐՕՇԱԿԻ ՀԱՒԱՔԱԾՈՅ։ Ցեղափոխական հերոսներու ալպոմի եւ «Դրօշակ»ի քսանամեակի առթիւ «Դրօշակ»ի հաւաքածոյի մը պատրաստութեան անհրաժեշտ պէտքը չեշտուեցաւ Պատգ. ժողովին կողմէ։ Այս խնդիրը ընդհանուր կազմակերպական հանգամանք ունենալուն համար, թելադրուեցաւ նորընտիր Կեդր. Կոմիտէին որ այս մասին դիմէ Արեւմտեան Բիւրոյին։

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ ՄՏԱՒՈՐ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄ։ Ամերիկայի ընկերներու մտային վիճակը աւելի բարձրացնելու համար, Պատգ. ժողովը կը յանձնարարէ Կեդր. Կոմիտէին եւ Շրջ. խորհուրդներուն սարքել հրապարակային դասախօսութիւններ, լսարանական ժողովներ եւ նոյնանման ընկերական հաւաքումներ, ուր կրնան լուսաբանուիլ եւ բացատրուիլ կազմակերպութեան ծրագիրը եւ սկզբունքը։ Միեւնոյն ատեն ընկերներ օգտուելու են կազմակերպական այլեւայլ հրատարակութիւններէն։

ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ՀԱՐՈՒՍՏՆԵՐԷՆ ԴՐԱՄԻ ՀԱՆԳԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆ։ Պատգ. ժողովը, նկատողութեան առնելով Հայաստանի կարեւոր վայրերու մէջ մամուլ հաստատելու հարցը, որը արտաքին նիւթական օժանդա-

կուրեամբ ըլլալու է միայն, յանձնարարեց Նորընտիր Կեդր. Կոմիտէին շարունակել 1908ի Կեդր. Կոմիտէին կողմէ արդէն ձեռնարկուած հանգանակութիւնը ամերիկահայ հարուստներէն։

ՈՒԵՍԹ ՀՈՊՈՔՆԻ ԵՒ ՓԷԹԸՐՄՆԻ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏՑԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ ԴԻՄՈՒՄԸ։ *Ուեսթ Հոպոքնի եւ Փէթրսնի տիգրանակերտցի ընկերներ — իրենց հետ ունենալով նաեւ համակիր համագիւղացիներ — մասնաւոր դիմումով մը Պատգ. ժողովին բաղձանք կը յայտնէին որ — Դաշնակցութեան հովանաւորութեան տակ — Տիգրանակերտի մէջ հայաթերթ մը հաստատուի։*

Պատգ. ժողովը, նկատի ունենալով որ թերթի նիւթական օժանդակութիւնը տեղացիներէն ապահովուած է արդէն բաժանորդագրուած գումարով մը եւ կազմակերպութեան վրայ ալ բեռ ըլլալու հանգամանք չունի, յանձնարարեց Նորընտիր Կեդր. Կոմիտէին դիմել ուր որ անկ է, անոնց բաղձանքին գոհացում տալու համար։ Նոյն որոշումը անցուց նաեւ այդ շրջանին համար կարող գործիչ մը հայթայթելու խնդրանքի մասին, միեւնոյն պայմաններու տակ։

ԵՐԿՐԻ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ։ *Երկրի այլեւայլ գաւառներու ժողովրդի մէջ ինքնապաշտպանութեան գործը առաջ տանելու հարցը խորհրդածութեան առնելով, Պատգ. ժողովը եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան,— Պատգ. ժողովը, նկատի ունենալով Երկրի ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան գործը առաջ տանելու անհրաժեշտ պէտքը, կը յանձնարարէ բոլոր կոմիտէներուն նախաձեռնարկ ըլլալ իրենց տեղին վրայ համագիւղացիական շարժումներ առաջ բերելու կամ ուժ տալ արդէն այս առթիւ սկսուած շարժումներուն, իրենց բնագաւառի ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան գործը պատրաստելու եւ զայն ամուր եւ հաստատուն հիմերուն վրայ դնելու համար, որու մասին արդէն Դաշնակցութեան վերջի չորրորդ Ընդհ. ժողովը որոշում անցուցած էր։*

Ամերիկայէն բնագաւառներու համար գործիչներ ղրկելու մասին ալ թելադրուեցաւ Նորընտիր Կեդր. Կոմիտէին որ միջոցներ ձեռք առնէ կարող ընկերներ ճարելու, տալով անոնց պէտք եղած դիւրութիւնները։

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ ՆԱՄԱԿԸ։ *Պատգ. ժողովի զբաղումներու միջոցին Արեւմտեան Բիւրոյէն ստացուեցաւ նամակ մը, որ Ամերիկայի շրջանի գործունէութիւնը գնահատելէ ետք, ցաւ կը յայտնէր որ — հակառակ գործ դրուած ջանքերուն — չկրցաւ կարող գործիչ մը ճարել Ամերիկայի շրջանին համար։ Քանի որ դրսէն կարող ուժերու գալը անհաւանական կը թուի ներկայիս — նամակը կը թելադրէր — տեղական ուժեր գործածուելու են։*

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ ԳՈՒՄԱՐՈՒՄ։ *Դաշնակցութեան խորհուրդի որոշումով հինգերորդ Ընդհ. Ժողովը պիտի գումարուէր 1909ի տարուան սկիզբը, բայց, վերջերս Թուրքիոյ մէջ տեղ ունեցած քաղաքական փոփոխութեանց պատճառով յետաձգուեցաւ ժողովի գումարումը առժամապէս։ Այս պարագան դիւրութիւն պիտի տայ Թրքահայաստանի մարմիններուն որ աւելի ուժեղացած ներկայանան ժողովին։ Պատգ. ժողովը, նկատի ունենալով այս կարգադրութիւնը, որոշեց որ, երբ ժողովի հրաւէրը ստացուի, արտակարգ ժողով գումարուի ներկայացուած հարցերը մշակելու եւ պատգամաւոր ընտրելու համար։*

ԱՅԼԵՒԱՅԼ ԴԻՄՈՒՄՆԵՐ։ *Պատգ. ժողովին եկած էին անհատական այլեւայլ դիմումներ, որոնց կարգադրութիւնը յանձնարարուեցաւ Նորընտիր Կեդր. Կոմիտէին։*

Պատգ. ժողովը նկատողութեան առաւ կազմ. գանձէն «Հայրենիք»ին եղած յաւելուածական 1500 տալէրի փոխատուութեան խնդիրը։ Պատգ. ժողովը, այս մասին բացատրութիւններ լսելէ ետք, Կեդր. Կոմիտէի այդ արարքը իրաւասութեան սահմանէն շեղում մը նկատեց, ընդունելով հանդերձ այդ փոխատուութեան անհրաժեշտութիւնը։ Թելադրուեցաւ Նորընտիր Կեդր. Կոմիտէին ամէն միջոց գործ դնելով փութացնել այդ փոխատուութեան վերադարձը եւ չկրկնել այդ կարգի զանցառութիւններ։

Կեդր. Կոմիտէի յարաբերական գործերը քննող յանձնախմբի տեղեկագրէն տեսնուեցաւ որ Կ. Կոմիտէները վերջի տարիներու մէջ արձանագրութեան տեսր պահած չեն։ Պահանջուեցաւ Նորընտիր Կ. Կոմիտէն յօդ. 73ի — ներքին կանոնագրի — գործադրութիւնը։ Տեղեկագրէն տեսնուեցաւ նաեւ [որ] Երկրի եւ արտասահմանի մարմիններու եւ անհատ ընկեր գործիչներու հետ Կեդր. Կոմիտէի հաղորդակցութիւնները պահուած են կանոնաւորապէս։

«Հայրենիք»ի հաշիւները մանրամասնօրէն քննելու համար, Պատգ. ժողովը ընտրեց երեք անձերէ բաղկացեալ յանձնախումբ մը, որ իր աշխատութեանց արդիւնքը պիտի հաղորդէ կոմիտէներուն Կեդր. Կոմիտէի միջոցով։

«Հայրենիք»ի խմբագրա-վարչական մարմնի անդամ ընտրուեցաւ հետեւեալ ընկերները,— Ց. Զ., Տ. Ա., Վ. Ա., Ս. Ն. եւ Գ. Պ.։ «Հայրենիք»ի խմբագիր նշանակուեցաւ ընկեր Ց. Զագմագճեան։

Կեդրոնական Կոմիտէի անդամ ընտրուեցան հետեւեալ ընկերները,— Ց. Զ., Ի. Շ., Գ. Պ., Ա. Ի. եւ Ն. Մ.։

ԱՄՓՈՓՈՒԱՄ
ՊԱՏԳ. ԺՈՂՈՎԻ
ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵՆԷՆ

ՀԱՇՈՒԵԿՇԻՌ

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻ

1907 Դեկ. 31էն մինչեւ 1908 Դեկ. 31

ՄՈՒՏՔ

Կոմիտէներէն	Անդրանիկի համար	Կազմ. տուրք
1.- Փրավիտենս		615.00
2.- Թրոյ		400.00
3.- Ուոթրթաուն		400.00
4.- Լին	14.50	895.00
5.- Պրէնթֆրտ	68.00	880.00
6.- Նիւ Եորք	84.00	870.50
7.- Հէմիլթըն	50.00	850.00
8.- Շիքակօ		347.00
9.- Ռիչմնտ		330.00
10.- Լօրէնս	10.00	809.35
11.- Ուեսթ Փուլմն	29.28	293.10
12.- Ուոքեկըն	20.50	270.00
13.- Փօրթլնտ	20.00	250.00
14.- Հուայթնզվիլ	9.25	210.00
15.- Լուսէլ		200.00
16.- Նիւ Հէյվն		190.00
17.- Փէթրսն	6.50	175.00
18.- Պոսթըն		165.25
19.- Թամսնվիլ	14.00	158.59
20.- Նէշուէ	17.25	156.00
21.- Ուեսթ Հոպոքն	21.50	148.76
22.- Ռէյսին	16.00	120.00
23.- Նորֆոք		123.00
24.- Սեթրլ Ֆոլզ	6.50	110.00
25.- Նիւպրիփորթ	14.50	105.00
26.- Հէյվրվիլ	10.00	104.00
27.- Իսթ Սէյնթ Լուիզ	28.00	100.00
28.- Կոլթ		97.25
29.- Ուսթր		92.76
30.- Վունսաքէթ		90.00
31.- Ֆիլիտելֆիա	14.00	80.00
32.- Կրէնտ Ռէփիտզ	16.00	66.75
33.- Պըֆլօ		45.00
34.- Տիթրոյ	61.50	44.50
35.- Պրաքթըն		40.00
36.- Քէմրիճ	5.00	25.00
Կազմալուծուած կոմիտէներէ		26.04
Անհատ ընկերներէ		22.70
Կրէնիթ Սիթի	66.00	
Ֆրէզնօ	12.00	
Կազմ. տուրքի գումարը		7403.55
Անդրանիկի գումարը		614.28

Այլեւայլ աղբիւրներէ

Ի նպաստ սովեալներու – Հ.Յ.Դ. Նիւ Եորքի Թատ. երգեցիկ խմբէն	100.00
» » – Լօրէնսի կոմիտէէն, դաշտահանդէսէ	100.00
» » – Փրավ. կոմիտէէն, ներկայացումէ	82.00
» կռուողներու – Փրավ. տիկ. կոմիտէէն, հանդէս-պազարէ	70.00
» » – Շիք. կոմիտէէն, երկու հարսանիքներէ	57.50
» բանտարկեալներու – Հ.Յ.Դ. Նիւ Եորքի Տիկ. Շաքէ խմբէն	90.00
» բանտարկեալներու – Այլեւայլ միջոցներէ	82.00
» Սերոբ Աղբիւրի ընտանիքին – «Հայրենիք»ի միջոցով	51.00
Դրամի շահ – 1908ի տարուան	173.92
Ծախուած զինանշաններէն	122.50
«Գործ» թերթի բաժնեգիններէն	76.50
Ուեսթ Հոպոքնի տիգրանակերտցիներէն – ինքնապաշտպան. գործի համար	50.00
Գանձանակներէ եւ ամերիկահայ նուիրատուներէ	27.46
1908ի տարուայ մուտքի գումարը	9050.74

ԵԼՔ

Արեւմտեան Բիւրոյին	6500.00
«Հայրենիք»ին – փոխատուութիւն, տպարանի հաստատման համար	3500.00
Տ. Աստիկեանին – 53 շաբաթական	450.00
– ճանապարհածախս Նիւ Եորքի շրջանի այցելութեան	87.00
Ն. Թաշճեանին – 53 շաբաթական	424.00
Պոլսի Պատ. մարմնին – սովեալներու դրամը	282.00
Թ. Ճէլալեանին – 26 շաբաթական – Արեւմուտքի շրջանի այցելութեան համար	260.00
– ճանապարպարհածախս	80.72
Վասպուրականի Կեդր. Կոմիտէին – սովեալներու դրամը, 1907ի շրջանէն	242.15
Յ. Չագմագճեանին – 26 շաբաթական	234.00
Վարդգէսին – բանտարկեալ	157.50
Խմոյին – ճանապարհածախս եւայլն	134.00
Նահատակուած Տ. Խարբութլեանի պահ դրած դրամէն իր մօրը տրուած	114.00
Դիւանական ծախք եւայլն	113.69
Պալք. Կեդր. Կոմիտէին – Պոտրումի եւ Իզմիրի բանտարկեալներուն համար	100.00
Յ. Ամատունի – 11 շաբաթական, Նիւ Եորքի շրջանի այցելութեան համար	88.00
– ճանապարհածախս	84.80
Կ. Կ.ի անդամներու եւ հեռաւոր կոմ.երու պատգամաւորներու ճանապարհածախս 1907ի եւ 1908ի Պատգ. ժողովներու առթիւ	64.18
«Գործ» թերթին ղրկուած	60.75
Արեւելեան Բիւրոյին – Տիգրանակերտցիներուն դրամը ղրկուած	50.00
Իսք Սէյնք Լուիզի կոմիտէին – փոխատուութիւն անգործներու համար	50.00
1907ի եւ 1908ի Պատգ. ժողովներու սրահի վարձք	43.50
Զանազան ընկերներու ծախք – խորհրդակցական եւ ուրիշ ժողովներու համար	88.09
Անցագրերու համար ծախք	88.00
Կովկասեան վէրքերու վերջին տպագրութեան համար	86.89
Դաշնակցութիւնը Ամերիկայի մէջ վաւերացնելու առթիւ	85.00
Նիւ Եորքի Շրջանական խորհրդի ծախք	82.24

Պոլսի Պատ. մարմնին – Սերոբ Աղբիւրի ընտանիքի դրամէն		29.50
Ուսանող կամաւորի մը տրուած		23.00
Պոսքընի Շրջ. խորհրդի ծախք		22.00
Ձինանշանները		20.00
Հեռագիրներու ծախք – գործիչներու եւ ուրիշ խնդիրներու առթիւ		16.35
Նամակատուփի վարձք		12.00
Վարդին – ազատուած բանտարկեալ մը		9.50
Համագումար Ելքի		13332.86
1907էն գանձը մնացած	11067.41	
1908ի մուտքի գումարը	9050.74	
Համագումար	20118.15	
Ելքի գումար	13332.85	
Պատրաստ դրամ 1909ի գանձին մէջ	6785.29	

Փաստ. 1397-31

3.– ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

ՄՇԱԿՈՒԱԾ Հ.Յ.Դ. Ե.Դ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎԻ ՀԱՄԱՐ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿՈՄԻՏԷՆԵՐՈՒ ԱՐՏԱԿԱՐԳ ՊԱՏԳ. ԺՈՂՈՎԻՆ ԿՈՂՄԷ ԳՈՒՄԱՐՈՒԱԾ ՊՈՍԹԸՆԻ ՄԷՋ, ՄԱՐՏ 20-21 1909

Հարց: Դաշնակցութիւնը եւ երիտասարդ թուրքերը:

Որոշում: Դաշնակցութիւնը երիտասարդ թուրքերուն հետ գործակցի այնքան ատեն, որքան ատեն որ անոնք սահմանադրական կը մնան:

Հարց: Մեր դիրքը սահմանադրութեան հանդէպ: Թուրքիոյ քաղաքական կազմը,– Ազգայնական հարցը:

Որոշ.: Ներկայ սահմանադրական օրինագիծը անբաւարար գտնելով, կը պահանջենք քաղաքական լայն ապակեդրոնացում, որ ազգերու ինքնօրինութիւնը կ'երաշխաւորէ համաձայն Դաշնակցութեան սկզբունքին: Թուրքիան կազմող բոլոր ազգութիւններու իրաւունքները կը նկատուին նուիրական եւ անձեռնմխելի: Պայքարը կը մղուի պարագաներու համաձայն:

Հարց: Մեր դիրքը դէպի երիտասարդ թուրքերը:

Որոշ.: Փարիզի Համագումարէն եւ սահմանադրութիւնը հրատարակուելէ ետք, նկատի ունենալով երիտասարդ թուրքերու «Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն» հատուածին ընթացքը եւ բռնած քաղաքական դիրքը Օսմ. երկրի բոլոր ժողովուրդներու հանդէպ, եւ մասնաւորապէս հայ ժողովուրդի իրաւունքներու բռնաբարման գործին մէջ, Դաշնակցութիւնը այսուհետեւ, վերապահ դիրք մը բռնելու է հանդէպ այդ կուսակցութեան՝ իբրեւ բոլորովին հակառակ սկզբունքի հետեւող, եւ սերտ կապ պահպանել, առանց ազգութեան խտրութեան, միայն այն կազմակերպութիւններու հետ, որոնք իրենց աշխարհահայեացքով մօտ են Դաշնակցութեան ծրագրին եւ ջատագով ազգերու ինքնավարութեան գաղափարին:

Հարց: Մեր դիրքը դէպի միւս յեղափոխական կուսակցութիւնները եւ ազգութիւնները:

Որոշ.: Համագործակցիլ բոլոր այն կուսակցութիւններուն եւ ազգութիւններուն հետ, որոնք իրենց աշխարհահայեացքով մօտ են Դաշնակցութեան:

Հարց: Համախմբում կուսակցութիւններու Օսմ. խորհրդարանին մէջ եւ դուրսը:

Որոշ.: Վերեւ տրուած որոշումի համաձայն շարժիլ:

Հարց: Ազգային ներքին քաղաքականութիւն:

Որոշ.: Կազմակերպութիւնը ջանալու է իր ձեռքն առնել ազգային ներքին քաղաքականութեան ղեկավարութիւնը, եւ առաջ տանիլ զայն Դաշնակցութեան ծրագրի համաձայն:

Հարց: Մեր դիրքը դէպի ռուս կառավարութիւնը եւ ռուս կուսակցութիւնները:

Որոշ.: Դաշնակցութիւնը, Դ.րդ Ընդհ. Ժողովի որոշման համաձայն, շարունակէ արդէն սկսուած կռիւը, համերաշխելով ռուս յեղ. Ընկերվարական կուսակցութեան հետ:

Հարց.: Մեր դիրքը Պարսկաստանի շարժման հանդէպ:

Որոշ.: Նկատելով որ պարսիկ բռնապետութեան տապալումով՝ ազատութեան տեսակէտէ՝ կրկնակի օգուտներ պիտի ծնին թէ ռուս եւ թէ թուրք սահմանադրութեան, նկատելով նաեւ որ Պարսկաստանի հայ ժողովուրդը բախտակից ըլլալով դրացի պարսիկ ժողովրդին եւ իր գոյութիւնը հաւասարապէս վտանգուած է, Դաշնակցութիւնը ներքին կերպով աջակցելու է յեղափոխական շարժման, բայց երբ վտանգը ուղղակի հայ ժողովրդին կը հասնի, այն ատեն ամէն միջոց գործ դրուելու է անոնց պաշտպանութեան համար:

Հարց: Դպրոցական, կուլտուրական եւ հասարակական գործունէութիւն:

Որոշ.:Դաշնակցութիւնը ամէն միջոց գործ դնելու է իր ձեռքն առնել հայ ժողովրդի կրթական եւ հասարակական գործերը եւ անոնց ուղղութիւն տալ իր աշխարհահայեացքին համապատասխանող:

Հարց.: Աշխատաւորական, քաղաքականութիւն, ընկերական գործունէութիւն, արհեստակցական, կուսակցական եւ ոչ-կուսակցական գիւղաց. միութիւնը:

Որոշ.: Ասոնք հայ ժողովրդի կեանքին մէջ իրականացնելու համար, Դաշնակցութիւնը աստիճանաբար գործելու եւ կազմակերպելու է, եւ այս շարժումները աւելի առաջ տանելու համար, անհրաժեշտ է բերանացի եւ գրաւոր փրոփականտ:

Հարց: Կազմակերպական կանոններու վերաքննութիւն:

Որոշ.: Կազմակերպական կանոններու յօդուած 71ի գործադրութիւնը կամ ջնջումը, 108-րդ յօդուածի բարեփոխում. Թուրքիոյ եւ Կովկասի Կեդր. Կոմիտէներու մեծամասնութիւնը որոշէ Ընդհ. Ժողովի գումարման ատենը եւ վայրը:

Հարց: Հաշուական դրութեան վերաքննութիւն եւ տուրքի կանոնաւորում:

Որոշ.: Դաշնակցութիւնը տուրքի եւ հաշուական միօրինակ դրութիւն մը հաստատելու է իր բոլոր շրջաններուն մէջ:

Հարց: Դրամական եւ կարգապահական զեղծումներու մասին կարգադրութիւն:

Որոշում: Դաշնակցութիւնը իր շարքերը աւելի զտելու եւ ամրապնդելու համար, անհրաժեշտ է խիստ կարգադրութիւններ ընել դրամական եւ կարգապահական զեղծումներու մասին:

Հարց: Քաղաքական եւ մարտական խմբեր:

Որոշ.: Քաղաքական եւ մարտական խմբերու կազմակերպութիւնը անհրաժեշտ է:

Հարց: Կարմիր խաչ եւ օժանդակ խմբեր:

Որոշ.: Անհրաժեշտ է կազմակերպել Կարմիր խաչը եւ օժանդակ խմբեր, որոնք ըլլալու են կուսակցութեան դրօշին տակ:

Հարց: Միութեան եւ համերաշխութեան հարց:

Որոշ.: Հայ կազմակերպութիւններու եւ խմբակցութիւններու հետ համերաշխութեան մասին վճռական որոշում տալը թողլով Թուրքիոյ պատգամաւորներու հայեցողութեան, անհրաժեշտ կը նկատուի Միջկուսակցական ատեաններու հաստատումը, որ թոյլ չտայ կուսակցական ռեւէ ընդհարումներու, որոնք կրնան ժողովուրդին հաւատքը խախտել հանդէպ յեղափոխութեան:

Հարց: Մեր դիրքը ազգային իշխանութեանց հանդէպ:

Որոշում: Դաշնակցութիւնը ամէն ջանք գործ դնելու է ազգային սահմանադրութիւնը աւելի հաստատ հիմերու վրայ դնել, տալով անոր ռամկավարական սկզբունք, եւ դարձնել զայն ամբողջ Հայ ազգի իսկական ներկայացուցչութիւնը. կազմակերպութիւնը ամէն կերպով աշխատելու է իր ներկայացուցիչները ունենալ հոն, մեր ազգային կրթական եւ հասարակական գործերուն ուղղութիւն տալու համար:

Հարց: Կիսապաշտօնական թերթեր:

Որոշ.: Կիսապաշտօնական թերթեր պէտք է շարունակել, բայց անոնք կազմակերպութեան հանդէպ հակասական ուղղութիւն ցոյց տալու չեն:

Հարց: Պաշտօնական թերթի մը հրատարակութիւնը Պոլսոյ մէջ:

Որոշ.: Պաշտօնական հայերէն օրաթերթի մը հրատարակութենէն զատ, պէտք է նաեւ հրատարակել թուրքերէն ամսաթերթ մը, հայ ժողովուրդը եւ անոր պահանջները թուրքերուն եւ քիւրտերուն ծանօթացնելու համար:

Հարց: Հայկական հարցը եւ 61-րդ յօդուածը:

Որոշ.: Քանի դեռ Օսմ. Սահմանադրութիւնը կատարեալ վստահութիւն չի ներշնչեր հայերուն, 61-րդ յօդուածը անխախտ մնալու է:

* * *

Արտակարգ պատգ. ժողովը, կազմակերպական կարգապահութեան հարցի խորհրդածութեան միջոցին, նկատողութեան առաւ Ներսէս Փափազեանի պարագան, որ Պոլսոյ պատասխանատու մարմինը կարգապահութեան հակառակ քայլ առած եղաւ, երբ պատասխանատու պաշտօն յանձնեց յիշեալ ընկերոջ, որը իր բարոյական թերութեան համար Ամերիկայի շրջանին մէջ պատասխանատու պաշտօն ստանձնելէ դադրեցուած էր առժամապէս: Պոլսոյ պատասխանատու մարմինը անտեսեց այս որոշումը:

* * *

Ժողովը, նկատողութեան առնելով նաեւ Վանի մէջ մատնութեան հետեւանքով զէնքերու գրաւումի խնդիրը, կը պահանջէ որ Ընդհ. Ժողովը խնդիրը մանրամասնօրէն քննելէ ետք, խիստ պատիժի ենթարկէ այդ մեծ եւ անդարմանելի կորուստին պատասխանատու եղողները:

Փաստ. 1396-97ա

4.– ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ

Ընկերներ,

Այս շրջաբերականով կը փութանք յայտարարել կոմիտէներուն որ մեր Ամերիկայի տարեկան Պատգամաւորական ժողովը տեղի պիտի ունենայ առաջիկայ Դեկտեմբեր 24, 25, 26 եւ 27ի օրերը Պոսթընի մէջ։

Կոմիտէները երբ պատգամաւոր կ'ընտրեն, նկատողութեան առնելու են հետեւեալ խիստ կարեւոր կէտերը, որոնք անհրաժեշտ են գործի յաջողութեան տեսակէտէ։ Ընտրուած պատգամաւորները ըլլալու են,— վստահելի, կարող եւ գաղտնապահ,— կազմակերպական գործերու ծանօթ,— տարեկան զէնքի տուրքերը վճարող,— եւ առնուազն երկու տարուայ դաշնակցական եղող։ Պատգ. ժողովին ներկայացուելիք հարցերը չուտով պատրաստելու են կոմիտէները եւ ղրկեն Կեդր. Կոմիտէին Պատգ. ժողովը գումարուելէն առաջ կամ թէ պատգամաւորին հետ։ Պատգամաւորները հետերնին բերելու են իրենց վկայագրերը կամ թէ կոմիտէները ղրկելու են Կեդր. Կոմիտէին ժողովէն առաջ։ Պատգամաւորները Դեկտեմբեր 24ի Հինգշաբթի առաւօտ կանուխ Հայրենիքի տպարանը ըլլալու են, ուրկէ կ'առաջնորդուին ժողովի վայրը։ Ընտրուած պատգամաւորներու ճամբու եւ ուրիշ ծախքերը կը վճարուին կոմիտէներու գանձէն։ Պատգամաւոր ընտրելու պարագային, կոմիտէները նկատի ունենալու են Ամերիկայի ներքին կանոնագրի յօդուած 119ը։ Տեղի հեռաւորութեան պատճառով, Արեւմուտքի շրջանը կ'ընտրէ երկու պատգամաւոր իսկ Քանատայի շրջանը մէկ։ Այսպէս,—

Սէյնթ Լուիզ, իսկ Սէյնթ Լուիզ եւ Կրէնիթ Սիթի մէկ պատգամաւոր։ Տիթրոյթ, Կրէնտ Ռէփիտզ, Ուօքեկն, Ուեսթ Փուլմն եւ Ռէյսին մէկ պատգամաւոր։ Պրէնթֆրտ, Կոլթ եւ Հէմիլթն մէ պատգամաւոր։ Ցիշեալ կոմիտէները խառն ժողովներով կ'ընտրեն պատգամաւորները։ Տեղի հեռաւորութեան եւ ըլլալիք ծախքերու պատճառով երբ կոմիտէները չեն կրնար պատգամաւոր ղրկել, իրենց ձայնը կրնան տալ Կեդր. Կոմիտէին։

Կոմիտէներու մասնաւոր ուշադրութեան կը յանձնենք նախորդ տարուայ պատգամաւորական ժողովին կողմէ անցուած այն կարեւոր որոշումը, որ պարտադիր կ'ընէր կոմիտէներուն 1908ի հաշիւներու փակումը Պատգ. ժողովէն առաջ։ Հակառակ պարագային պիտի զրկուին ժողովին մասնակցելու իրաւունքէն։ Ահա այդ որոշումը,— «Պատգ. ժողովը քննեց կոմիտէներու իրաւասութեան հարցը, եւ նկատելով որ գրեթէ ամէն կոմիտէ միշտ տարի մը բաց ունի, եւ նկատելով մասնաւորապէս 1907ի տարուայ գործերու անյաջող վիճակը, որոշեց մինչեւ 1908ի տարուայ սկիզբը մնացած բոլոր ապառիկ հաշիւները պարտադիր չընել, եւ 1908էն սկսած հաշիւները բացարձակապէս պարտադիր ընել, եւ առաջիկայ պատգամաւորական ժողովէն զրկել բոլոր այն կոմիտէները որոնք փակած չեն իրենց 1908ի հաշիւները։ Այս որոշումը ինքնին այնքան պարզ է, որ պէտք չունինք երկար բարակ բացատրութիւններ տալու այդ մասին։ Հետեւաբար, ամէն կոմիտէ ջանալու է որ գործադրէ այս որոշումը, հակառակ պարագային, ինչպէս ըսուեցաւ, Պատգ. ժողովը յիշեալ որոշումին համաձայն պիտի վարուի պարտազանց կոմիտէներու հանդէպ։ Այն կոմիտէները որ ի վիճակի չեն գործադրելու այս որոշումը, համոզիչ եւ բանաւոր պատճառներ ներկայացնելու են Կեդր. Կոմիտէին կամ թէ Պատգ. ժողովին։

Մեր տրամադրութեան տակ գտնուած հաշիւներէն կը տեսնուի որ շատ մը կոմիտէներ տակաւին իրենց տարեկան հանգանակութիւնները կատարած չեն։ Քանի որ դեռ 6 շաբաթ կայ Պատգ. ժողովին, կոմիտէները ջանալու են որ յիշեալ ժամանակամիջոցին մէջ իրենց հանգանակութիւնները կատարեն անպատճառ, եւ նաեւ ասկէ ետք կոմիտէները իրենց հրապարակային ժողովները յատկացնելու են հանգանակութեան։

Առանց մեր կողմէ բառ մը անգամ աւելցնելու, վստահ ենք որ ընկերները պիտի կրնան ըմբռնել կազմակերպութեան նիւթական պահանջներու ստիպողականութիւնը ներկայիս։ Թէեւ ամէն դաշնակցական իր առանձին հոգսը եւ նեղութիւնը ունի, բայց պէտք չէ մոռնալ այն կենսական եւ էական կէտը, որ կազմակերպութեան ուժը եւ զօրութիւնը կախում ունի մեր անհատական նիւթական, բարոյական եւ ֆիզիքական օժանդակութենէն։

* * *

Վերջերս, Թուրքիոյ մէջ հաստատուած սահմանադրութենէն օգտուելով, Ամերիկայի շրջանէն շատ մը ընկերներ սկսան Հայրենիք վերադառնալ։ Ասոնցմէ ոմանք Ամերիկայէն մեկնելէ առաջ, դիմեցին մեզ հրահանգներ եւ թելադրութիւններ ստանալու մեզմէ՝ երկրին մէջ կազմակերպութեան օգտակար ըլլալու համար, ի՛նչ ուղղութեամբ գործելու նկատմամբ։

Նկատի ունենալով մինչեւ հիմա եւ ասկէ ետքը ըլլալիք այս կարգի դիմումները, կարեւոր կը նկատենք այս մասին կարգ մը թելադրութիւններ ընել ընկերներուն եւ կոմիտէներուն, թէ ի՛նչ պէտք է ընէ ընկեր մը Ամերիկայէն մեկնելէ առաջ եւ երկիր հասնելէ ետք։ Ահա թելադրութիւնները —

Ամերիկայէն մեկնելէ առաջ անհրաժեշտ է՝

1.- Ամէն մեկնող ընկեր իր նիւթական միջոցներուն վրայ դնելու է իր յոյսը եւ ոչ մէկ նիւթական ակնկալութիւն յուսալու է կազմակերպութենէն։ Կազմակերպական օժանդակութեամբ երկիրը գործիչ-ընկերներ ղրկելու պարտականութիւնն ու որոշումը կ'իյնայ ձեռնհաս մարմիններուն վրայ։

2.- Իւրաքանչիւր մեկնող ընկեր պարտաւոր է կազմակերպութեան պատկանող իր բոլոր նիւթական եւ բարոյական հաշիւները փակել տեղին մարմնին հետ եւ ապա մեկնիլ։ Նոյն ուղղութեամբ մարմիններու եւ ընկերներու ուշադրութիւնը կը հրաւիրենք «Հայրենիք»ի եւ կազմակերպական ուրիշ թերթերու բաժնեգիններու գանձման մասին։

3.- Ընկերներու մեկնումով դատարկուած շարքերը անմիջապէս լրացնել եւ սեղմել վստահելի եւ գիտակից նոր անդամներով, պահպանելով կազմակերպութիւնը իր վիճակին եւ դիրքին մէջ, որովհետեւ ոչ մէկ կերպով թոյլատրելի է ենթադրել թէ կազմակերպութիւնը իր գոյութեան իրաւունքը կը կորսնցնէ արտասահմանի մէջ։

4.- Առաջուան պէս հոգ տանիլ անդամավճարներու կանոնաւոր գանձման, եւ նուիրատուութեանց ու հանգանակութեանց գործադրութեան, որովհետեւ ասկէ ետք երկրին մէջ գործունէութեան սահմանները աւելի կ'ընդլայնուին եւ պահանջները աւելի կը բազմապատկուին։ Երկրի ժողովուրդին տնտեսական, բարոյական, մտաւորական եւ քաղաքացիական զարգացման համար Դաշնակցութիւնը կոչուած է կատարելու հսկայական աշխատանք։ Ասկէ զատ, Դաշնակցութիւնը — իբրեւ քաղաքական որոշ կուսակցութիւն — պիտի պաշտպանէ աշխատաւոր հայ ժողովուրդի տնտեսական եւ ազգային շահերը, ունենալով իր ներկայացուցիչները Օսմ. Երեսփոխանական ժողովին մէջ։

Երկիր հասնելէ ետք անհրաժեշտ է ընկերներու համար —

1.- Պրոպականտ մղել Դաշնակցութեան սկզբունքներուն համար, եւ կազմել խումբեր ու մարմիններ համաձայն մեր կազմակերպութեան օրէնքներուն։

2.- Անմիջապէս կապուիլ տեղին կամ մօտաւոր վայրին մէջ արդէն գոյութիւն ունեցող մարմնին հետ։

3.- Յատկապէս ուժ տալ ինքնապաշտպանութեան գործին — զինուելով եւ զինելով ժողովուրդը, որպէսզի փորձութեանց եւ յետադիմութեան պարագային յանկարծակիի չգայ երկիրը։ Բայց եւ այնպէս այս զինումը պէտք է ըլլայ մեծ խոհեմութեամբ եւ զգուշաւորութեամբ, առանց մազի չափ կասկածի տեղի տալու որ այդ պատրաստութիւնները կը կատարուին ընդդէմ Թուրք տարրին եւ անջատողական ձգտումներու նպատակով։

4.- Ընդհակառակը, ջանալ խօսքով, բարեկամական յարաբերութեամբ եւ գործնական փորձերով ապացուցանել հայ ժողովուրդի եղբայրական եւ համերաշխական ոգին դէպի իր դրացի ազգերը, եւ ասանկով ամրացնել խաղաղասէր դրացնութեան եւ աշխատաւոր տարրերու համագործակցութեան կապերը։ Որովհետեւ, ունենալով միեւնոյն շահերը եւ միեւնոյն պահանջները, մեզի ճակատագրուած է ապրիլ նոյն հողին վրայ եւ աշխատիլ միեւնոյն հայրենիքի ազատութեան եւ բարձրութեան համար եւ զգալ միեւնոյն ցաւերը ու միեւնոյն ուրախութիւնը։

5.- Հիմնել գրադարաններ, լսարաններ եւ ակումբներ, բաժանորդագրուիլ կազմակերպական հրատարակութեանց, ուժ տալ վարժարաններու զարգացման եւ բարւոքման, կազմակերպել այլեւայլ միութիւններ, այսպէս սկսելով շինարար գործունէութեան եւ ժողովուրդի գիտակցական զարթնումին։

6.- Ամէն ջանք թափել որպէսզի ասկէ առաջ բռնութեան միջոցով կորսնցուցած իր ստացուածքներուն՝ կալուած, հող, տուն, այգի եւայլն — տէրը դառնայ, օրինաւոր միջոցներով եւ օրինաւոր բողոքներու ուժով։

7.- Հաւաքական կազմակերպութեամբ կռիւ մղել վաշխառուներու եւ ամէն տեսակ կեղեքիչներու դէմ. հիմնելով գիւղական, արհեստակցական միութիւններ, անոնց միջոցով օգնութեան հասնիլ կարօտեալներուն։

8.- Երեսփոխանական ընտրութեանց ատեն բուռն պայքար մղել, որպէսզի ընտրուին ոչ թէ աղաներ ու այլեւայլ հանգամանքներով դիրքի տիրացած անընդունակ անձնաւորութիւններ, այլ ժողովրդային պահանջներու գիտակցութիւնն ունեցող եւ ժողովրդային շահերու պաշտպան մարդիկ։

Ահա ասոնք են ընդհանուր գծերով կազմակերպական այն յանձնարարութիւնները որ կը ներկայացնենք մեր շրջանի կոմիտէներու եւ ընկերներու մասնաւոր ուշադրութեան։ Միւս կողմէ ի հարկէ կազմակերպութիւնն ալ իր կարգին ղրկած է եւ պիտի ղրկէ յատուկ պրոպականտիսթներ եւ գործիչներ պահանջուած ուղղութեամբ աշխատելու համար երկրին մէջ։

* * *

Ընկերներ, քանի որ Թուրքիոյ մէջ հաստատուած է սահմանադրական կառավարութիւն, Դաշնակցութիւնը որ ասկէ առաջ յեղափոխական միջոցներով կը ջանար հայ ժողովուրդի վիճակը բարւոքելու, ասկէ ետք պիտի գործէ քաղաքական-տնտեսական հողի վրայ խաղաղ միջոցներով, քանի դեռ այդ սահմանադրութիւնը հաստատուած կը մնայ ազգերու փոխադարձ վստահութեան եւ համերաշխութեան սկզբունքին վրայ։ Ինչպէս թերթերուն հաղորդած լուրերէն կը տեսնուի, հայկական բոլոր գաւառներուն մէջ տիրող կազմակերպութիւնը Դաշնակցութիւնն է, որը արդիւնք է տարիներու անդուլ աշխատութեան ու գործունէութեան եւ անթիւ հերոսներու թափած սուրբ արիւնին։ Անոնց արիւնով ցանուած սերմերու պտուղն է որ այսօր վայելելու բարեբախտութիւնը կ'ունենանք։ Ասիկա յայտարարողը մենք չենք, այլ երէկուայ անհաշտ իսկ այսօրուայ բարեկամ ճանչցուած Թուրքերն են, որոնք ան-

կեղծութիւնը կ'ունենան շատ մը պարագաներու տակ յայտարարելու աս։

Թուրքիոյ մէջ ազատական կարգեր հաստատուելով, հայերու մէջ գոյացած է այն համոզումը թէ կուսակցութիւններու պէտք չկայ այլեւս։ Ասիկա սխալ գաղափար մըն է որ պէտք չէ մուտք գտնէ մեր մէջ։ Ներկայիս, Թուրքիոյ մէջ քաղաքական պայմանները փոխուած ըլլալով, կուսակցութիւն մը չի կրնար գոյութիւն ունենալէ դադրիլ, այլ կը փոխէ իր գործելակերպը։ Այսօր նոյնը պիտի ընէ Դաշնակցութիւնը, որուն ղեկավարութեան տակ կը գտնուի ներկայիս հայ ազգի ճակատագիրը։ Ինչպէս անհատական նամակներէ եւ թերթերէն կը տեսնուի, թէ ինչպէս կազմակերպութիւնը ամէն ջանք եւ զոհողութիւն կ'ընէ հայ ազգի շահերը աւելի կորովի կերպով պաշտպանելու ներկայ սահմանադրական կառավարութեան տակ, եւ թէ ինչպէս երկրին մէջ հայ երիտասարդութիւնը խանդավառութեամբ մը կը զինուորագրուի Դաշնակցութեան դրօշակին տակ։ Ասոնք խիստ յուսադրական եւ քաջալերիչ երեւոյթներ են որ տեղի կ'ունենան հայ կեանքին մէջ ներկայիս։

Քանի որ երթալով քաղաքական եւ տնտեսական պայքարը այդ երկրին մէջ սուր կերպարանք պիտի ստանայ, պէտք է որ ժամ առաջ երկիր երթանք եւ արդէն սկսուած պայքարին մէջ մենք ալ մեր բաժինը ունենանք։ Ինչպէս նախորդ շրջաբերականով ըսինք, Ամերիկայի ազատ պայմաններու տակ ապրող մը երբ երկիր երթայ խիստ շատ օգտակար կրնայ ըլլալ գործին, եւ այս պարագան նկատի ունենալով պէտք է փութացնել մեր վերադարձը դէպի հայրենիք։ Ջանալու ենք նաեւ համոզելու չէզոք հայերն ալ — որոնք մեծ թիւ մը կազմեն Ամերիկայի մէջ — երկիր վերադառնալ շուտով։ Ամերիկայի հայութիւնը իր կեանքը փոխանակ հոս Ամերիկայի օտար մթնոլորտին մէջ մաշեցնելու, կրնայ աւելի օգտակար կերպով գործածել զայն Հայրենիքին մէջ։

Ընկերներ, քանի որ ասկէ առաջ աննպաստ պարագաներու տակ չվհատեցանք, ասկէ ետք յուսահատելու պատճառ չունինք բնաւ։ Մենք պէտք է որ մեր ամբողջ նիւթական, բարոյական եւ ֆիզիքական ուժերը տրամադրելի ընենք հայ ազգի ծոցէն ծնունդ առնող այն մեծ կազմակերպութեան, որ առանց վհատելու եւ ընկճուելու 18 տարի շարունակ արիաբար կուրծք տուաւ ամէն տեսակ բռնութեանց, դժուարութեանց եւ խոչընդոտներու դէմ։ Ընկերներ, հաւատացէք որ ասանկ կենսունակութիւն ցոյց տուող կազմակերպութիւն մը պիտի ապրի եւ պէտք է ապրի ասկէ ետքն ալ։ Փառք եւ պատիւ մտքի եւ սուրի այն մշակներուն եւ հերոսներուն, որոնք կռուեցան եւ մեռան հայի ցաւերով եւ տառապանքներով։

Ընկերներ, Ձեր ընկերական շարքերը աւելի սեղմեցէք եւ ամրապնդեցէք։ Ջանացէք Ձեր ընկերական շրջանակը աւելի ընդլայնել Ձեր մէջ առնելով համոզուած նոր գաղափարակից անդամներ։ Անհատական եւ անձնական չնչին խնդիրներ մէկ կողմ թողլով, նոր եռանդով մը եւ ոգիով մը փարեցէք սուրբ եւ նուիրական գործին, որուն համար կազմակերպութիւնը ամէն զոհողութիւն ըրած է։ Ձեր լաւ գործունէութեամբը բարձր պահեցէք կազմակերպութեան սուրբ դրօշակը որուն տակ կռուած եւ իրենց թանկագին կեանքերը տուած են հարիւրաւոր եւ հազարաւոր երիտասարդ ուժեր։ Ջանանք բարձր պահել անոնց սուրբ յիշատակը մեր սրտերուն մէջ։

* * *

Հրաժարածներու եւ հեռացուածներու ցանկը։

Ուօքեկընէն,- հեռացուած- Ցարութիւն Տէրտէրեան եւ Կարապետ Թարգեան - Արաբկիրցիներ, Թորոս Սողիկեան — Զմշկածագի Հազարի գիւղէն, Ստեփան Փալայեան - Երիզացի, այս ընկերը երեք ամսուայ պատիժ ստացած էր յանցանքի մը համար, բայց չէր ընդունած, եւ հիմա երկիր մեկնած է, Ալեքսան Մարսուպեան — Խարբերդի Խուլագիւղէն, աս ալ հեռացուած է իբրեւ խաչագող մը։

Լինէն, հրաժարած — Կարպիս Խանոյեան — Խարբերդի Խոյլու գիւղէն, հեռացուած — Պողոս Ֆերմանեան — Խարբերդի Խոյլու գիւղէն եւ Սիրակ Աճէմեան — Չմշկածագցի։

Տիթրոյթէն, Համբարձում Համբարձումեան - Բալուի Հաւաւ գիւղէն։

Ֆրեզնոյէն, Յովհաննէս Մկրտիչեան — Քէմախի Բագառիճ գիւղէն, այս ընկերը առաջուց կը պատկանէր Ուեսթ Փուլմնի կոմիտէին, եւ արտաքսուած է որոշ յանցանքի մը համար որ կը վերապահուի Կեդր. Կոմիտէիս միայն։

* * *

Վերջերս, կոմիտէներէ եւ ընկերներէ դիմումներ կ'ըլլային մեզի ընկեր Անդրանիկի առողջութեան եւ ուր գտնուելու մասին։ Այս դիմումներուն ի պատասխան, կը հաղորդենք կոմիտէներուն եւ ընկերներուն որ ընկեր Անդրանիկ Պուլկարիա կը գտնուի հիմա եւ առողջ վիճակի մը մէջ է։

Ընկերական բարեւներով
Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ
ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

10 Նոյեմբեր, 1908
Պոսթըն Մես.

Փաստ. 1397-95

5.– ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ

Ընկերներ,

Երկրի վիճակը տագնապալի է։ Երբեք կարելի չէ ըսել որ Ապտիւլ Համիտի գահընկէցութիւնով յետադիմական տարրերու գոյութիւնը ջախջախուեցաւ. ընդհակառակը։ Այժմ շատ մը վայրերու մէջ նախկին կառավարութեան պաշտօնեաներն ու մոլեռանդ թուրք ժողովուրդը, առ հասարակ զինուած անհաշտ ոգիով դէպի սահմանադրութիւնը եւ ազատական կարգերը, որոնք հետզհետէ պիտի ներմուծուին կեանքի մէջ։ Ասոր համար, ջարդի ու թալանի սարսափը միշտ կախուած է մասնաւորապէս հայ ազգաբնակչութեան գլխին։

Այս տագնապեցուցիչ կացութիւնը մեզ կը հարկադրէ աւելի լրջօրէն անդրադառնալ մեր ժողովուրդի գոյութեան սպառնացող խուժաններուն դէմ դնելու եւ մենք զմեզ փրկելու արիւնոտ անակնկալներէ։ Մենք «դժոխք»էն կու գանք, կ'երթանք դէպի ազատութիւն։ Սակայն, որոշ է որ այն ճանապարհը ուրկէ պիտի անցնինք կարմիր է եւ որեւէ սխալ քայլ կամ անհոգութիւն մեզ կորուստի պիտի մատնէ։ Մեր ժողովուրդի պատմական գոյութիւնը վաղուց գրուած է շատ վատ հանգամանքներու մէջ։ Երկրին մէջ տարրական ազատութիւն հաստատուած է, բայց մեր դրացիները չեն ուզեր հաշտուիլ այդ ազատութեան հետ, արիւնռուշտ բնազդները արթնցած են. այդ առթիւ մենք միայն մէկ ճանապարհ ունինք այլեւս քաւութեան նոխազը չդառնալու համար, եւ այդ ալ ինքնապաշտպանութեան խնդիրն է, որուն պէտք է դարձնենք մեր ամբողջ ուշադրութիւնը եւ գործունէութիւնը։ Եթէ մէկ կողմէն մեր ձեռքին մէջ պիտի գտնենք պողպատը՝ կորզուած ազատութիւնն ու սահմանադրութիւնը պաշտպանելու, միւս կողմէն համերաշխութեան ոգին պէտք է արմատանայ մեր եւ մեր դրացիներուն միջեւ։ Որովհետեւ, առանց այդ փոխադարձ վստահութեան, անկարելի է երկրին մէջ ժողովուրդի հասարակական եւ տնտեսական կեանքը զարգացնել եւ դնել զայն ներդաշնակութեան մէջ։ Նկատի առնուելու է նաեւ այն պարագան որ մեզի հետ ապրելու սահմանուած հարեւանները չունին քաղաքացիական հասունութիւն եւ դաստիարակութիւն, որոնք միշտ պիտի փաթաթուին մեր ոտքերուն եւ կաշկանդեն մեր զարգացումը։ Ուրեմն, ասոնք քաղաքակրթելու աշխատանքին մէկ բաժինն ալ կը ծանրանայ մեր ուսերուն վրայ։ Քաղաքակրթելով զանոնք, ապահոված պիտի ըլլանք նաեւ մեր գոյութիւնը։

Քիչ խօսինք, շատ գործենք, ասիկա թող ըլլայ մեր ամէնուս ՀԱՒԱՏԱՄՔԸ։ Ամերիկահայերու ուսին վրայ պարտքի մեծ բաժին մը կը ծանրանայ հիմա, այն է լրջօրէն խորհիլ իրենց ետեւ թողուցած զաւակներու պաշտպանութեան այրող հարցին։

Երկրէն մեզ հասած կազմակերպական լուրերը խիստ յուսադրական են։ Պէտք է յիշել հոս պանդուխտ համագաւառացիներուն իրենց պարտականութիւնները։ Դուք լաւ գիտէք, ընկերներ, որ կազմակերպութիւնը անկարող է երկրի բոլոր վայրերու դրամական պահանջներուն բաւարարութիւն տալ, ասիկա շատ պարզ է. կը մնայ որ իւրաքանչիւր համայնք եւ գիւղ խորապէս գիտակցի եւ հաւաքաբար հոգ տանի իր շրջանի ինքնապաշտպանութեան։ Ուրախալի է ըսել որ այս ուղղութեամբ շարժումը սկսած է արդէն։ Քանի մը շաբաթ առաջ ..... գիւղի Ուսումնասիրաց ընկերութիւնը ունեցած իր դրամէն 500 տալէր տրամադրելի ըրաւ իրենց գիւղի ինքնապաշտպանութեան գործին. դրամը մեր միջոցով ղրկուեցաւ Գործադիր Մարմնին։ Ընկերները պէտք է որ այս ուղղութեամբ աշխատին։ Ի՞նչ նպատակի պիտի ծառայեն Ուսումնասիրացներու մօտ գտնուած այնքան դումարները, երբ վաղը գիւղ ու քաղաք եւ դպրոց հրոյ ճարակ կը դառնան։ Պարզ է որ, ամէն բանէ առաջ, զանոնք պահպանելու միջոցներուն վրայ [պէտք է] խորհիլ։

Թրոյի մէջ ..... գաւառի ընկերները կազմած են ինքնապաշտպանութեան յանձնախումբ մը, իրենց բնագաւառին մէջ ինքնապաշտպանութեան գործը հաստատուն հիմերու վրայ դնելու համար։ Նոյն գաւառի ընկերներուն եւ հայրենակիցներուն կը յանձնարարենք ուժ տալ սկսուած այս ձեռնարկին։

Ըսենք այս առթիւ որ Գործադիր մարմինները կ'ընդունին հաւաքական որեւէ դումար պահանջուած վայրերու ինքնապաշտպանութեան համար զէնքեր գնելու, միայն թէ գնուած զէնքերը պէտք է մնան միմիայն իւրաքանչիւր վայրի կազմակերպական մարմնի հսկողութեան տակ, պահպանելու [համար] կարգապահութիւնը եւ առջեւն առնելու անկարգութիւններու։

Ամերիկայէն երկիր մեկնող ընկերները իրենց հետ տանելու են մէկ կամ մէկէ աւելի ատրճանակներ, ամէնէն նախընտրելին է Մաւզերեան ատրճանակը, որ ի հարկին հրացանի կը վերածուի եւ 1500 քայլի վրայ գնդակ կը նետէ։

* * *

Գալով տեղական կազմակերպական գործերուն, լարելու ենք մեր բոլոր ուժերը, սարքելով հրապ[արակային] ժողովներ, դաշտային հանդէսներ եւ նոյնիսկ դասախօսութիւններ, միշտ եւ միշտ գործօն պահելու հասարակութեան գիտակցութիւնը իրենց վիճակին հանդէպ։ Կոմիտէներ կանոնաւոր կերպով սարքելու են իրենց անդամական ժողովները։

Որպէսզի ընկերները գաղափար մը կազմեն նաեւ մեր գործադիր մարմիններու քաղաքական ուղղութեան եւ գործունէութեան մասին, քաղուածաբար մէջ կը բերենք Պոլսի Պատասխանատու մարմնի վերջին նամակին գլխաւոր մասերը։

— Սելանիկի Իթթիհատեան Կեդր. Կոմիտէի քով բանակցութեան գացող մեր երեք ընկերները վերադարձան արդիւնաւոր հետեւանքով։ Այդ բանակցութեան արդիւնքն են հետեւեալները.-

1.- Կազմել Պոլսի եւ երկրի գլխաւոր կեդրոններուն մէջ մեզմէ եւ իրենցմէ նշանակուած ներկայացուցիչներէ խառն մարմիններ, հաւաքաբար վարելու համար քաղաքական գործերը եւ կռուելու յետադիմական շարժման դէմ։ Պոլսոյ մարմինը ուղղութիւն պիտի տայ գաւառի մարմիններուն։

2.- Իթթիհատն ալ համակարծիք է մեզի՝ հիմնովին բարեփոխելու գաւառներու իշխանութեանց կազմը, նշանակելով վստահելի եւ սահմանադրական պաշտօնեաներ։ Մենք խորհուրդ տուած ենք նախընտրել նոյնիսկ քաղաքական պաշտօնէութեանց մէջ զինուորականներ, որոնք աւելի յեղափոխական նկարագիր կը ներկայացնեն։ Գտնուած են նոյնպէս համակարծիք այս առաջարկին։

3.- Մեր այն առաջարկին դէմ — որով պնդած ենք այս տարի իսկ սկսիլ քրիստոնեաներու զինուորագրութեան — լրջօրէն մէջ բերած են անյաղթելի դժուարութիւններ։ Գործնականապէս անկարելի ցոյց տուած են նոյն օրէնքին այս տարի գործադրութիւնը, բայց գալ տարուան համար կասկած չկայ որ օրէնքը պիտի գործադրուի։ Սակայն, նկատելով որ տնտեսապէս բոլորովին քայքայուած մէկ երկու գաւառներ միջոց չունին տուրք վճարելու, խոստացած են մեզի աջակցիլ որ Պիթլիսի եւ Վանի կուսակալութեանց համար թոյլատու կարգադրութիւններ ձեռք առնուին իշխանութեանց կողմէ։ Ասկէ զատ, խոստացած են եւ յօժարակամ, բանակին մէջ ընդունիլ այս տարի հայ կամաւորներ, պայմանով որ անոնց այս տարուան ծառայութիւնը հաշուի առնուի նաեւ զինուորական ընդհանուր ծառայութեանց շրջանին մէջ։

Խոստումներ տրուած են նաեւ գաւառներուն մէջ ալ՝ զինուորական դատարաններու հրատարակութեամբ՝ սկսիլ արմատական մաքրագործման, մէջտեղէն վերցնելով յետադիմական տարրերը։ Կը կարծենք որ Պոլսի մէջ այս ուղղութեամբ սկսուած աշխատանքը աւարտելէ ետք կարգը պիտի գայ գաւառներուն։ Երկրէն հասած հեռագիրները եւ նամակները իրաւ է թէ դեռ կը խօսին ընդհանուր երկիւղներու վրայ, բայց կարելի է խոստովանիլ որ անմիջական վտանգը անցած է արդէն։ Կեդր. կառավարութեան դիրքը որքան կ'ուժեղանայ Պոլսի մէջ, գաւառներն ալ նոյն համեմատութեամբ կը կրեն ներգործութիւն, անշուշտ դէպի լաւը։ Ցոյս ունինք որ ներկայ դահլիճը երկար կեանք պիտի չունենայ, եւ շուտով պիտի յաջորդէ անոր աւելի նոր ու բոլորովին թարմ տարրերէ կազմուած դահլիճ մը։ Կարեւորութիւն մի տաք խորհրդարանին կողմէ մէկ երկու օր առաջ դահլիճին համար տրուած վստահութեան քուէին. այդ քուէն տրուած է լոկ առժամանակեայ ըլլալու համար։

Մեր բժշկական ընկերները հասած են Ատանա, սակայն կ'երեւի թէ բոլորովին կլանուած են հարկեցուցիչ պատրաստութիւններով եւ ժամանակ ու միջոց չեն գտներ մեզի ղրկելու պէտք եղած տեղեկութիւնները։ Այս շաբթու ճամբայ կ'ելլէ նաեւ ընկեր Զաւարեան Ատանա երթալու համար, պաշտօն ունենալով մեր կողմէն հետեւելու պաշտօնական քննութեանց, անցուդարձերուն, կառավարութեան ընթացքին եւ ուսումնասիրելու կոտորածը իր մանրամասնութեանց մէջ։ Այժմ մէկ բան ճիշդ է որ ինքնապաշտպանութիւնը կատարուած է շատ ուժեղ եւ բաղձալի կերպով առաջին յարձակման միջոցին, այնպէս որ յաղթական կողմը եղած է հայկական թաղը։ Մեծագոյն աղէտը սկսած է Տէյտէ-Աղաճի զօրքին հասնելէն ետք, որոնք կրակի տուած են Հայոց թաղը եւ կատարած նախճիրներ։

Ընկերական բարեւներով
ՀԱՅ ԾԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

11 Ցունիս 1909
Պոսթըն Մէս.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ

Աբրահամ — Տես Ռուբէն (Գիւլխանդանեան Աբրահամ)։
Ագիլեան — 6, 42։
Ազէջ — 55, 170, 521։
Ալաճաճեան Երուանդ — 491, 513։
Ալէս (Պարսամեան) — 307։
Ալի բէյ — 48, 213, 218, 473։
Ալոյեան Գալուստ (Դարվիշ) — 6, 24,428, 465, 466, 474։
Ակնունի Է. (Մալումեան Խաչատուր) — 3, 6, 22, 32, 67, 73, 76, 78-80, 84, 88, 91, 94, 95, 99, 100-103, 106, 108, 113, 114, 117, 119-121, 129, 131-136, 140, 144-146, 160-162, 185, 186, 189, 191, 195, 202, 204-207, 214, 217, 218, 224-226, 228-230-237-240, 256, 259, 271, 486։
Ահարոնեան Աւետիս (Ղարիբ, Մանիշակ) — 65, 161, 210, 212, 218, 225,412, 454։
Աղայեւ — 88, 141։
Աղա սէյիդ Աբդուլլահ — 47, 445։
Աղա սէյիդ Մոհամմադ — 445։
Աղբալեան Նիկոլ — Տես Ն. Հանգոյց։
Ամատունի Ց. — 6, 42, 71, 79, 80, 89, 90, 94, 115, 530, 533, 534,538։
Անդրանկ (Պարոյր) — 6, 20, 23, 24, 40, 57, 102, 104, 146, 168, 169, 185, 186, 202, 204, 205, 238, 315, 481, 489, 544։
Անտոն — Տես Զաւարեան Սիմոն։
Ապտիւլ Համիտ Բ.— 3, 4, 38, 45, 60, 67, 156, 166, 169, 182, 185-189, 198, 200, 203, 211-214, 232-235, 239, 242, 244, 259, 268, 272, 274, 275, 412, 414, 545։
Առանձար (Գուլումճեան Մխսաք) — 172,404։
Ասպետ (Պետիկեան Ասատուր) — 496-498, 509-513։
Աստիկեան Տիգրան — 6, 22, 23, 28, 29, 74, 101, 102, 113, 115, 119, 145, 146,533,538։
Ատիլ բէյ — 276։
Ատրուշան — 415, 420։
Արարատսկի — 21, 23, 140։
Արմենակ (Շալճեան) — 307։
Արմէն Գարօ (Փաստրմաճեան Գարեգին) — 6, 8, 21-23, 64, 91, 106, 119, 120-136, 186, 203, 206, 225, 239, 240, 266, 346, 347, 373, 379, 414։
Արսէն քահանայ — 286։
Աւերեան — 6, 107, 116, 145։

Բաբալեան Արտաշէս — 521, 522։
Բաբգէն Սիւնի — 414։
Բաթթարանեան Հայկ — 6, 23-25, 42, 47, 94, 126, 128, 131, 414, 426։
Բահէդդին Շաքիր — 186։
Բաղր խան — 29, 48, 49։
Բասիլ — 13,360, 366, 367։
Բասմաջեան Կարապետ — 228, 237։
Բարսեղեան Սարգիս (Վանայ Սարգիս, բուն անունով՝ Օտապաշեան Պօղոս) — 6, 17-19, 22, 23, 37, 56, 76, 80, 88, 91, 94, 100, 102, 103, 109, 113, 114, 116, 117, 120, 130, 132, 136, 144, 145, 147, 230, 237, 293, 306-308, 313, 346, 395, 488։
Բեդիրխան զադէ — 187։
Բիսսոլատի — 164, 165։
Բորիս — Տես Խաչատրեան Սմբատ։
Բրինտար (Մելքոնեան Արտաշէս) — 35, 37, 432։

Գալֆայեան Ցարութիւն — 160, 163, 168, 186, 187, 190, 202, 206, 230, 237, 279, 300, 409-411, 414, 421, 488։
Գապոն — 37։
Գարեգին — Տես Թադէոսեան Սամսոն։
Գարեգին Խաժակ — 36,481։
Գարեգին Նժդեհ — 481։
Գարմէն (Մելքոնեան Տաճատ) — 145, 315, 331, 333-335, 488։
Գէորգ Զաւուշ — Սարհատ (Ղազարեան) — 39, 40, 124, 167, 315, 395։
Գիսակ — Տես Սերենկիւլեան Վարդգէս։
Գիւլխանդանեան Աբրահամ — Տես Ռուբէն (Գիւլխանդանեան)։
Գորվանով — Տես Կորվանով։
Գուրգէն (Մալեանց Պաղտասար) — 124։
Գրիգոր (զինագործ) — 168, 225, 226, 229։
Գրիգոր Զօհրապ — 62-64, 185, 187, 188, 191, 198, 199, 269, 276։
Գրիգորեան Եփրեմ — 6, 23, 26, 27, 53։

Դաշնակցական Խեչօ (Ամիրեան) — 428։
Դարվիշ — Տես Ալոյեան Գալուստ։
Դաւթեան Ցոնան — 6, 20-26, 32, 90, 93, 103, 114, 121, 122, 132, 133, 136, 145, 160, 164, 168, 169, 185, 186, 190, 229, 230, 283, 286, 488։
Դաւիթ (Դհերցի) — 26, 38, 115, 162, 293, 297, 298, 301, 306։
Դրօ (Կանայեան Դրաստամատ) — 203, 225, 229, 239, 241։

Եղիկեան Կարապետ (Սեւ Աշոտ) — 15։
Եուսուֆեան Ցովհ. (Մելիք) — 414, 526, 529։
Եսայեան Զապէլ — 185, 199, 286։
Երուանդ — Տես Թոփչեան Եղիշէ։
Եփրեմ — Տես Գրիգորեան Եփրեմ։
Եփրեմ խան (Դաւթեան) — 128, 279, 428, 452, 453։

Զարդարեան Ռուբէն (Ասլան) — 119, 120, 145, 185, 186, 190, 205, 206, 230, 238, 240, 245, 333, 419, 481, 483, 486, 488, 489, 496, 533։
Զարեհ — 229, 239։
Զաւարեան Սիմոն (Անտոն) — 6, 20, 22, 23, 32, 35, 36, 39, 43, 50, 53-56, 61, 65, 67, 76-78, 80, 82, 86-92, 94, 95, 99, 101, 102, 104, 105, 107, 109, 110, 114, 116, 120, 121, 124, 126, 133, 144, 145, 160, 186, 188, 264, 269, 279, 282, 284, 333, 403, 411, 412, 485, 546։
Զաւէն Արշակունի — Տես Լեապով։
Զաւրեան Ց. — 145, 146, 165, 168,327։
Զուլալ (Կարապետեան Լեւոն) — 6, 86, 87, 92, 99, 102, 107, 114, 117, 128, 134, 355, 356, 391, 392։
Զուլումաթ (Պասեցի Ցովհ.) — 428։
Զօհրապ — Տես Գրիգոր Զօհրապ։
Զօրեան Բարթող (Ժիրայր) — 6, 14, 21-23, 28-30, 35, 52, 58, 59, 61, 62, 80, 86, 113, 117, 118, 131, 136, 481, 485, 486, 493-496, 502, 509-513, 515։

Էյլին Դովլէ — 48, 434, 437, 449։
Էնվէր — 270։

Ընծայը (Գէորգ Ծ. վրդ. Նալպանտեան) — 428, 439, 440, 443:

Թադէոսեան Սամսոն (Գարեգին) — 429, 440, 441, 443, 448, 449:
Թաթուլ (Արամեան Արամ) — 124:
Թալաատ բէյ — 68, 78, 110, 186, 187:
Թաղի զադէ — 48, 445, 448, 452:
Թերզեան Ց. — 281:
Թերզեան (Գերապայծառ) — 286:
Թերլեմէզեան Տաճատ — 293, 299, 300, 313:
Թէոս (Տեղտրիկեան) — 179:
Թիրեաքեան Հայկ (Հրաչ) — 145, 185, 189, 205, 206, 414, 419:
Թորգոմ — Տես Սերեմճեան Արտաշէս:
Թորոս — Տես Ալոյեան Գալուստ-Դարվիշ:
Թումանեան Յովհաննէս — 454:
Թոփչեան Եղիշէ (Երուանդ, Եղիշ) — 6, 22, 23, 32, 80, 107, 108, 110, 113-115, 119-121, 126, 128, 132, 145, 160, 245, 264, 460:

Ժիրայր — 279, 409:
Ժիրայր — Տես Զօրեան Բարթող:
Ժորէս Ժան — 76, 161, 275, 276:
Ժորիս (պելճիքացի) — 169, 237:

Իզօ խան — 434, 442, 449:
*Իշխան** — (Միքայէլեան Նիկոլ) — 293, 313, 395:
Իփէկեան Գասպար — 366, 414, 415, 420:

Լեախով — 452:
Լեապով (Զաւէն Արշակունի) — 203, 228, 238:
Լէոնիդաս — 380, 383, 389:
Լինչ Հենրի — 165, 276:
Լիպարիտ — Տես Նազարեանց Լիպարիտ:
Լուսիկ — 393, 396, 401:

Խաչատուրեան Մինաս — 402:
Խաչատրեան Սմբատ (Բորիս) — 185, 186, 190, 205:
Խարախանեան վրդ. Ներսէս — 178:
Խմօ (Ղազարեան Մարտիրոս) — 345, 530, 534, 538:
Խորխոռունի — 456:
Խրիմեան Մկրտիչ կաթողիկոս (Հայրիկ) — 36:

Կարաբէկով — 88, 141:
Կարճիկեան Խաչատուր — 145:
Կարվանով Եուվան — 176, 203, 222, 238:
Կերշուին — 170:
Կիլիկեան (Պզտիկեան Զաքարիա) — 6, 107, 116, 119, 124, 279, 411:
Կլեմանսօ Ժորժ — 165, 166, 226:
Կոմս — Տես Փափազեան Վահան:
Կոչեն Դրնի — 166, 276:

*) «Նիւթեր»ու Հինգերորդ հատորին մէջ Վանայ Իշխանին բուն անունին դիմաց թիւրիմացաբար նշուած է Օտապաշեան:

Կոտոյի Հաճի (Կոտոյեան Յակոբ) — 347:
Կորիւն (Գոմսայ Իսօ) — 316, 317:
Կրէյ Էտուարտ — 164, 165:

Հագգը պէյ — 186-188, 292:
Հալաճեան Պետրոս — 62-64, 188:
Հաճի Յակոբ — 333, 335:
Համազասպ (Փոքր-Հայք) — 370, 371:
Համբարձումեան Կոստի — 203:
Հայկ — Տես Բաթաբանեան Հայկ:
Հայր Աբրահամ (Սահակեան) — 145, 186, 454:
Հանգոյց (Աղբալեան Նիկոլ) — 171, 179, 402:
Հաջի Ամին էլ Զարբ — 444:
Հաջի Մուին ադ-Դովլէ — 444:
Հաջի Միրզա Իբրահիմ — 445:
Հասան — 186:
Հրայր Դժոխք (Ղազարեան Արմենակ) — 124, 315, 326, 395:
Հրանտ — Սարհանտ (Սարաֆեան) — 6, 42, 87, 88, 95:
Հրաչ — Տես Թիրեաքեան Հայկ:
Հիլմի փաշա — 188, 270:
Հիւսէյն Թոսուն — Տես Չերքէզով:

Ղասըմ բէգ — 124, 324-326:

Ճապոնացի (Եապոնացի) — Տես Տէր Յակոբեան Ալեքսանդր:
Ճեմալ պէյ — 186, 188:
Ճելալեան (Զալալեան) *Թովմաս* — 6, 21-23, 25, 27, 80, 91, 100, 116, 533, 538:
Ճեւատ պէյ — 268:
Ճեւտէթ Ապտիւլլահ — 215, 216:
Ճեւտէթ փաշա — 166:

Մազմանեան Վ. — 509, 510:
Մալխաս (Յովսէփեան Արտաշէս) — 128, 355, 441:
Մալումեան Խաչատուր — Տես Ակնունի Է.:
Մահմէտ էֆէնտի (Չերքէզ ցեղապետ) — 322:
Մամիկոնեան Արա — 521, 522:
Մանիշակ — Տես Ահարոնեան Աւետիս:
Մանկասի զադէ — 186:
Մանուկեան Արամ — 179, 293, 297, 298, 300, 306, 313, 346, 440, 441, 443, 453:
Մաշթոց Մեսրոպ — 440, 441:
Մասեհեան Յովհ. խան — 279, 445:
Մատինեան Նիկոլ (Վահան) — 6, 19, 22, 44, 55, 71, 77, 84, 91, 113, 121, 128, 131, 132, 135, 140, 145, 146, 428, 451, 452:
Մար (Տէր Մարտիրոսեան Միք.) — 65, 145, 160, 237,409-411, 414:
Մարալ (Հրաչեայ Մարալ, Ղարիպեան Գրիգոր) — 6, 31, 38, 40, 57, 66, 78, 82, 102, 115, 185, 188, 237, 336, 345, 489:
Մարգարեան Մարտիրոս (Սաֆօ) — 15, 16:
Մարզպետ (Ղազարոսեան Ղազարոս) — 6, 59, 80, 107, 116, 119, 120, 124, 126, 146, 185,315, 324-327, 346, 441, 443, 488:
Մարթին (Մուրատեան) — 172, 177, 403, 424, 528:
Մելքոն խան Միրզա — 46,445, 447:
Մելքոնեան Հայկ — 521:
Մեղաւորեան (Մանասեան Սարգիս) — 465:
Մեղրիկեան Տիգրան — 336, 343, 344:
Միհրան — Տես Վանիկ:

Միհրան, միհրանական շարժում — 3, 30, 31, 35-37:
Մինասեան Սարգիս (Արամ-Աչոտ) — 145, 160, 300:
Միրզայեան Յովսէփ — 445, 447, 453:
Մհեր — Տես Օհանջանեան Համօ:
Մոստաշար Դովլէ — 46, 444:
Մուզաֆերիտտին Շահ — 47,444:
Մուշեղ եպս. (Սերոբեան) — 274:
Մուշիր Դովլէ — 444:
Մուսա բէգ — 124, 324, 329:
Մուսայէլեան — 245, 533:
Մուրատ — Սեբաստացի Մուրատ:
Մուրադ — Տես Պոյաճեան Համբարձում:

Յակոբեան Յ. (Սարհատ) — 171, 172, 177, 179, 403, 404:
Յարութիւնեան Մարտիրոս — Տես Շիրակունի:
Յոխիկեան Արմենակ (Սլաք) — 327, 332, 347:
Յոնան — Տես Դաւթեան Յոնան:
Յովհաննիսեան Միքայէլ — Տես Վարանդեան Միքայէլ:
Յովսէփեան Արտաշէս — Տես Մալխաս:

Նազարեանց Լիպարիտ — 36:
Նազարէթ չաւուշ (Նորաշխարհեան) — 408:
Նաջի պէյ — 324:
Նիազի — 270:
Նիթրա — Տես Շահրիկեան Յարութիւն:
Նիկոլ Դուման (Տէր Յովհաննիսեան) — 6, 20, 23, 24, 31, 37, 41, 74, 78, 79, 82, 86, 88, 89, 91, 93, 101, 103, 104, 109, 110, 115, 121, 132, 135, 146, 186, 205:
Նիհատ — 186:
Նշանեան Ս. տոքթ. — 185, 200, 201:
Նորատունկեան Գաբրիէլ — 106:
Նորսիկեան Մ. (Նալեան) — 528:

Շահխաթունեան Աւետիք — 24, 145:
Շահնազար Յովհաննէս — 161, 188, 230:
Շահպազ Բարսեղ (Պերճ) — 6, 22, 23, 41, 54, 65, 70, 78, 81, 87, 88, 93, 95, 99, 108, 110, 113, 115, 116, 123, 126, 134, 143, 145-147, 185, 187, 360, 364-367, 370, 373, 375, 380, 383, 384, 386, 389, 391, 392, 402, 419, 420, 488:
Շահպազ Վարդան — 88, 89, 293, 365:
Շահրիկեան Յարութիւն (Նիթրա) — 6, 14, 18, 23, 28, 32, 65, 66, 71, 75-78, 80, 81, 89, 91, 95, 111, 113-115, 120, 126, 132, 136, 145, 186, 189, 203, 205, 415, 419, 457, 463, 481:
Շեւքէթ Մահմուտ — 263:
Շեւքէթ փաշա — 188:
Շիրակունի (Յարութիւնեան Մարտիրոս) — 6, 46, 79, 82, 90, 93, 516, 521, 525, 533:
Շխեան (Մինասեան Սուրէն) — 528, 529:

Զագմագճեան Յ. — 171,536, 538:
Զարուխճեան Մարտիրոս — 203, 225, 229, 428, 436:
Զերազ Մինաս — 228:
Չերքէզով (Հիւսէյն Թոսուն) — 40, 186, 239-241:
Չիլինգարեան Արտաշէս — 476:
Զոփուռեան (Թադէոսեան Լեւոն) — 457:
Զօպանեան Արշակ — 162, 223, 238:

Պապայեան Խոսրով — 419:
Պապիկեան Յակոբ — 269:
Պարոյր — Տես Անդրանիկ (Օզանեան):
Պարոյր (Փոքր-Հայք) — 366, 370, 371, 380, 382-384, 389:
Պարոյր Հայկազն — 415, 420:
Պետօ (Սերեմճեան) — 293:
Պերար Ալեքսանտր — 166:
Պերար Վիկտոր — 161,164-166, 276:
Պետրոս (Տէր Յովհաննիսեան, զինագործ) — 168, 225, 229:
Պերճ — Տես Շահպազ Բարսեղ:
Պզտիկեան Զաքարիա — Տես Կիլիկեան:
Պիեռ — 6, 21-23, 27, 32, 53, 76, 78, 80, 90, 95, 102, 108, 110, 113, 116, 120, 133, 144, 145:
Պիշոն — 165, 166, 276:
Պլեւէ — 155:
Պոյաճեան Համբարձում (Մուրադ) — 226, 228, 238, 269, 411:
Պրեսանսէ — Տես Փրեսանսէ:

Զալալ փաշա — 306:
Զալալեան — Տես Ճելալեան Թովմաս:
Զալալեան Ալեքսան — 445:
Զանլաթեան Փ. — 35:
Զաւախեան — 457:
Զեվտէթ փաշա — Տես Ճեւտէթ փաշա:

Ռազպոյնիկոֆ Ա. — 222:
Ռակկա — 164, 165, 168:
Ռահմի պէյ — 186:
Ռայիմ խան — 48, 434:
Ռեմզի — 186:
Ռեմզի փաշա — 268:
Ռեշատ — 273:
Ռիզա Ահմէտ — 161, 162, 186, 210, 211, 213, 217-219, 223-225, 228, 229, 239, 241, 243, 245:
Ռիզայի բէգ — 124:
Ռիֆաթ փաշա — 276:
Ռոստոմ (Զօրեան Ստեփան) — 6, 20-24, 30, 36, 37, 40, 46, 54, 56, 76-78, 80, 90-92, 95, 100, 102, 109-111, 114, 115, 119-121, 127, 131-133, 135, 144, 145, 177, 204, 224, 225, 238-240, 335, 411, 427, 428, 444, 447, 451-453, 457, 458, 460, 481:
Ռուբէն (Արարատեան, բուն անունով Գիւլխանդանեան Աբրահամ) — 6, 22-25, 28-30, 32, 37, 39, 41, 42, 44, 47, 48, 50, 52, 54, 55, 57-59, 63, 65, 66, 73, 75, 76, 79, 80, 82, 84, 86, 88, 93, 95-97, 99, 100, 102, 103, 107, 114-116, 122, 126, 127, 131, 134, 144-146, 457, 460, 462:
Ռուբէն Տարօնացի — Տես Տէր Մինասեան Ռուբէն:
Ռուբինա (Արէշեան) — 203:
Ռօզոս — 457, 459:

Սաթթար խան — 29, 48, 49, 428, 433, 434, 437, 451:
Սաղաթէլեան Յ. — 6, 21, 36:
Սամատ խան — 48, 449:
Սայէթ Դր. — 186:
Սայիտ փաշա — 61, 78:
Սանտանաքի — 122, 489:
Սաչա — Տես Յակոբեան Ալեքսանդր:
Սապահ Գիւլեան — 238, 411:

Սապահետտին — 3, 4, 59, 68, 186, 187, 212, 213, 224, 225, 237, 273, 313, 324, 326, 347, 348, 351, 421, 459:
Սարաֆեան Յովսէփ — 221, 229, 230, 237:
Սարաֆով Բորիս — 122, 162, 169, 176, 203, 222, 228, 238, 489:
Սարգիս (Վանայ) — Տես Բարսեղեան Սարգիս:
Սարհանտ — Տես Հրանտ:
Սարհատ — Տես Գէորգ Զաւուշ:
Սարհատ (Լեռնավայր) — Տես Յակոբեան Յ.:
Սարհատ (Պարսկաստան) — 50:
Սաֆօ — Տես Մարգարեան Մարտիրոս:
Սեբաստացի Մուրատ (Խրիմեան) — 6, 20, 23, 39, 46, 61, 80, 82, 88, 91, 94, 104, 110, 128, 135, 185, 315, 335, 453, 488:
Սեպուհ (Ներսէսեան Արշակ) — 6, 59, 80, 107, 119, 121, 146, 185, 315, 328, 330, 331, 333, 432, 488:
Սերեմճեան Արտաշէս (Թորգոմ) — 15, 16:
Սերենկիւլեան Վարդգէս (Գիսակ) — 6, 21, 23, 30, 31, 40, 52, 57, 61, 64, 65, 76, 82, 86, 90, 92, 94, 99, 101, 102, 106, 110, 113, 114, 117, 129, 145, 166, 185, 188, 269, 276, 282, 336, 346-348, 414, 481, 538:
Սերոբ Աղբիւր (Վարդանեան) — 124, 167, 315, 538, 539:
Սեւ Աշոտ — Տես Եղիկեան Կարապետ:
Սեքլեմեան Աւետիս — 528, 529:
Սէյիդ Ալի — 124, 285, 324-326, 332:
Սէյիտ բէգ — 124:
Սէյրատ — 307:
Սիգ — Տես Վրացեան Սիմոն:
Սիւնի — 380, 383, 389:
Սիւնի Արսէն — 415, 419, 420:
Սմբատ (Բորոյեան) — 28, 428:
Սուաճեան Արշակ — 403, 408:
Ստոլիպին — 154:

Վազգէն (Տէրոյեան Տիգրան) — 293, 313:
Վազրիկ (Նաեւ Քազրիկ) — 6, 20, 21, 474, 476, 480:
Վաթան (Մելոյեան Ղեւոնդ) — 488:
Վալադեան Վալադ — 521:
Վահագն — Տես Տաթեւեան Վահագն:
Վահան — Տես Մատինեան Նիկոլ:
Վահան (Գայլ) — 6, 116, 120, 134, 360, 364-366:
Վահան Մանուէլեան — 395:
Վահագ — Տես Վռամեան Արշակ:
Վաղինակ քահանայ — 88, 89:
Վանայ Սարգիս — Տես Բարսեղեան Սարգիս:
Վան-Փուշ (Ջրաղացպանեան) — 457, 458:
Վանիկ (Թերլեմէզեան Միհրան) — 6, 21, 22, 31, 33, 40, 50, 52, 63, 76, 80-82, 92, 96, 103, 115-117, 126, 128, 132, 140, 144:
Վասիլէֆ Գրիգոր — 257, 490:
Վարանդեան Միքայէլ (Յովհաննիսեան) — 20, 23, 145, 160, 161, 164, 165, 206, 210, 350:
Վարդան Խանասորի (Մեհրաբեան Սարգիս) — 293:
Վարդան վրդ. Յակոբեան (Յեսու) — 316-318:
Վարդօ (Վարդ Պատրիկեան) — 171, 490:
Վեհիբ բէյ — 326, 346, 347:
Վռամեան Արշակ (Վահագ) — 17-19, 37, 64, 88, 89, 103, 145, 414, 430-432, 481, 488, 526:
Վտարանդի (Արամ Զարըգ) — 484, 490, 513:
Վրացեան Սիմոն (Սիգ) — 145, 246, 468:
Վսուղ-օղ-Դովլէ — 444:

Տաթեւեան Վահագն — 25, 119, 120, 185, 186, 189, 191, 202, 204, 206, 207, 209, 237, 239, 414, 415, 420, 483:
Տայիմ պէյ Հիւսէյին — 286, 287:
Տասնապետեան Հրաչ — 284, 451:
Տերսիմի Աշոտ — 345:
Տէր Կարապետեան Գեղամ (Տատրակ) — 6, 21, 40, 59, 87, 315, 320:
Տէր Մարտիրոսեան Միք. — Տես Մար:
Տէր Մինասեան Ռուբէն (Տարօնացի) — 6, 20, 22, 23, 31, 38, 52, 56, 59, 61, 79, 104, 315, 316, 320, 395:
Տէր Յակոբեան Ալ. (Ճապոնացի) — 6, 14, 22-24, 52, 53, 78, 93, 97, 100-102, 104, 109, 110, 114, 132, 145, 146:
Տէրոյեան Զարուհի — 408:
Տէր Ստեփանեան Յ. — 441, 443, 445, 447:
Տիգրան — 298:
Տիգրան Մամուր — (Ֆերիտ Ճեմիլ, Ամսէեան) — 392, 403, 408:
Տոչքով Ս. — 222:

Յոլակ Տխրունի — 380, 381, 383, 384:

Փամպուքեան Երուանդ — 6, 185, 214, 269, 293, 315, 428, 454:
Փայլակ (Դերձակեան Ռուբէն) — 443:
Փաստրմաճեան Գարեգին — Տես Արմէն Գարօ:
Փափազեան Ներսէս — 63, 333, 541:
Փափազեան Վահան (Կոմս) — 6, 21, 106, 120, 141, 266, 293, 298-300, 306, 307, 313:
Փիլոս — Տես Մարալ:
Փորթուգալեան Մկրտիչ — 162, 221, 229, 230, 237:
Փրեսանսէ — 164, 165, 226:

Քազրիկ — Տես Վազրիկ:
Քաջազնունի Յովհ. — 189:
Քեամիլ փաշա — 61, 62, 68, 78, 186:
Քենտիրեան Վռամշապուհ — 140:
Քեռի (Գաւաֆեան Արշակ) — 50, 127, 427, 434:
Քէօռ Հիւսէյին փաշա — 324, 325:
Քիյառ — 60, 161, 164, 165, 168-170, 226:
Քութերիմսքի Տ. — 222:
Քրիս (Ֆեներճեան) — 15, 16:
Քրիստափոր (Միքայէլեան) — 140, 481:
Քրմոյեան Վահագն — 521, 522:

Օխիկեան — Տես Յոխիկեան Արմենակ:
Օհանջանեան Համօ (Մհեր) — 313, 336, 345, 454:

Ֆաթէ բէգ — 124:
Ֆաթուլլահ պէյ — 332:
Ֆավր Լէոպոլդ — 275:
Ֆերիտ բէյ — 110, 166, 188:
Ֆերիտ Ճեմիլ — Տես Տիգրան Մամուր::
Ֆրանգեան Երուանդ — 476:
Ֆրէյդուն Արբաբ — 444:

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ

Ազգանուէր (Այնթապի ենթակոմիտէ) — 280, 412, 413:
Աթէնք — 168, 174:
Ալեքսանդրապոլ (Քար, Քար-Ալիք) — 6, 20, 25, 34, 127, 129, 142, 454, 466-471:
Ալեքսանդրիա — 123, 168, 171, 172, 174, 239, 274, 402, 404:
Ալեքսանտրէթ — Տես Իսկենտերուն:
Ալիս (Պաֆրա) — 381, 387:
Ալճաւազ — 304, 324:
Ալպանիա — 110, 113, 233:
Ախալքալաք (Թմբուկ) — 454-456, 468:
Ախլաթ (Խլաթ) — 124, 315, 324, 328, 330, 332, 336:
Ակն (Թաթառ) — 376, 379, 488:
Ամասիա (Պոնտոս) — 360, 363, 380-382, 387, 388, 488:
Ամերիկա (Միացեալ Նահանգներ) — 6, 10, 20, 25, 29, 50, 57, 58, 63, 65, 81, 98, 123, 127, 129, 132, 138, 142, 149, 157, 167, 170, 171, 174, 206, 220, 221, 228, 233, 245, 342, 345, 379, 403, 436, 486, 501, 519, 524, 526-546:
Այգեստան — Տես Գանձակ:
Այնթապ (Հովիտ, Հողաբլուր) — 89, 125, 172, 280, 397, 402, 404, 405-407, 409-413:
Այ Ստեփանօ — Տես Սան Ստեֆանօ:
Այտրն — 422, 426:
Անգլիա — 10, 46, 47, 51, 164-167, 180,445, 447:
Անուշաւան — Տես Հիւսէյնիկ:
Անտառ (Տուապսէ) — 475:
Անտառապատ (Ղարաքիլիսա, Վանաձոր) — 471:
Անտիոք (Կարմիր լեռ) — 281, 283, 284, 403, 404, 409:
Ապառաժ — Տես Ղարաբաղ:
Ապաստան — Տես Սոչի:
Ատաբազար — 283-286, 415, 488:
Ատանա (Խոր Վիրապ) — 4, 5, 29, 43, 44, 60, 62, 70, 91, 103, 117, 125, 140, 158, 165, 166, 185, 188, 189, 214, 256, 259, 268-270, 272-286, 288-292, 334, 409-411, 413, 426, 488, 519, 528, 546:
Ատլեր — 475:
Ատրիանապոլիս — Տես Էտիրնէ:
Ատրպատական — Տես Վրէժ, Վրէժստան:
Արաբիա — 17, 70, 110, 113, 192, 232, 233, 312:
Արաբկիր (Բլրակ) — 70, 370, 371, 375, 376, 488:
Արդուին (Զորափոր) — 476:
Արծուաբերդ — Տես Զէյթուն:
Արմաշ — 286, 415:
Արտաբիլ — 453:
Արտազ — 440, 441, 443:
Աւազան — Տես Տրապիզոն-Յովափ:
Աւարայր — Տես Խոյ:
Աւետարան (Խաչան գիւղ) — 297:
Աւստրիա — 78, 166, 167:

Բաբերդ — 308, 347, 397:
Բագառիճ — 344, 544:
Բազէ — Տես Զմշկածագ:
Բալկան — Տես Պալքան:
Բալու (Մեսրոպաւան) — 125, 363, 370, 371, 390-392, 488:
Բախչէ (Պախճէ) — 282-285:
Բաղէշ — Տես Պիթլիս:
Բայազէդ-Պայազիտ — 283:
Բանալի — Տես Սամսոն:
Բաստ — Տես Սեբաստիա:
Բարձրաւանդակ — Տես Սասուն:
Բարձրաբերդ — Տես Էրզրում-Կարին:
Բերդ (Շապին Գարահիսար) — 13, 360, 362, 365, 368, 468:
Բերդաքար — Տես Խարբերդ:
Բերքառատ — Տես Մալաթիա:
Բիւրակն — Տես Խնուս:
Բլուր — Տես Քիշմիշթեփէ:
Բլրակ — Տես Արաբկիր:
Բլրակ (Վիշապաձորի շրջան) — Տես Ղարզան:
Բուլանուխ — 330, 332:

Գանձակ (Այգեստան) — 36, 142, 454:
Գահաւանդ — Տես Զարսանճաք:
Գահիրէ — 123, 171, 173, 215-217, 408:
Գաւաշ — 294, 307:
Գերմանիա — 30, 46, 78, 105, 110, 111, 166, 167, 171, 518, 521, 524:
Գէօքսիւն — 43, 45:
Գիլան — 429, 430, 432, 438:

Դաշտ — Տես Հալէպ:
Դաշտ (Փոքր-Հայքի մէջ) — 360:
Դերջան — 40, 336, 342-344:
Դիլիջան (Շամուտ) — 468:
Դուրան — Տես Տարօն:
Դուրան-Բարձրաւանդակ — Տես Տարօն-Սասուն:

Եալթա — 32, 36:
Եայլաղ (Անապա) — 476:
Եարֆուղ — 284:
Եգիպտոս — 6, 10, 29, 57, 58, 123, 127, 129, 138, 142, 149, 157, 167, 169-172, 180, 238, 281, 486:
Եդեսիա — Տես Ուրֆա:
Երլտզ — 186, 188, 209, 233, 271, 272, 278, 482:
Եոզղատ — 200- 201, 363, 387, 388:
Եոմուրա (Սարափ) — 349:
Երեւան (Մրգաստան) — 6, 14, 20, 24-26, 30, 34-36, 78, 93, 142, 434, 454:
Երզնկա — 342, 347:
Եւրոպա — 10, 12, 56, 58, 59, 67, 70, 85, 98, 138, 157, 161, 164, 166, 167, 170, 179, 203, 213, 232, 233, 235, 350, 369, 516-524:

Զէյթուն (Արծուաբերդ) — 43-45, 126, 134, 150, 279, 280, 283, 409, 488:
Զուիցերիա — 30, 167:

Էջմիածին — 78, 333:
Էնզէլի — 167, 428, 452:
Էտիրնէ (Ատրիանապոլիս) — 198, 222, 258,415:
Էրզրում-Կարին (Բարձրաբերդ) — 6, 31, 32, 38, 40-42, 61-64, 78, 128, 129, 133, 142, 148, 162, 213, 264, 271, 273, 308, 312, 317, 333, 336-338, 342, 345-347, 353, 397, 398, 454, 467, 488:

Թաթառ — Տես Ակն։
Թարսուս — Տես Տարսոն։
Թաւրիզ — 46-49, 90, 99, 170, 427, 428, 431, 432, 434, 436-438, 442, 444, 445, 448, 450, 451։
Թեհրան (Շահ) — 49, 165, 225, 240, 427, 429, 430, 432, 438, 444, 445, 452։
Թիֆլիս (Մեծ քաղաք) — 8, 32, 36, 99, 100, 102, 127, 133, 142, 160, 186, 218, 224, 229, 283, 300, 313, 327, 410, 446, 447, 454, 473։
Թմբուկ — Տես Ախալքալաք։
Թուրքիա-Օսմանեան կայսրութիւն — 3-7, 22, 29, 35, 37, 46, 51-54, 56, 57, 59, 65-74, 76-78, 84, 90-95, 98-105, 107-114, 116-120, 123, 130, 132-139, 141, 143, 146, 148, 150-152, 154-163, 165-168, 178, 181-183, 185, 189, 192-194, 198, 199, 202, 203, 206, 209, 213-215, 220, 222, 223, 227, 229, 230, 233-235, 237-242, 245, 247, 250, 255, 257, 261, 264, 266,269, 276-278, 290, 293, 305, 307-314, 328, 337-339, 350, 351, 366-369, 372, 379, 393, 416, 418, 446, 447, 450, 458-460, 477-479, 481, 482, 486, 492, 498-500, 502, 511, 523-525, 527, 533, 536, 540-544։
Թոքատ (Զորայր) — 41, 342, 360, 363, 380-382, 387, 388, 488։

Ժընեւ — 7, 12, 132, 133, 138, 151, 159-162, 164, 166, 170, 176, 182, 188, 203, 206, 210, 212, 213, 215, 218-221, 223-225, 228, 230, 232, 238, 245, 298, 300, 353, 450, 517, 519-521, 528։
Ժլատ — Նալբանդ (հիւս. Կովկաս) — 142։

Իզմիտ (Նիկոմիդիա) — 191, 271, 415։
Իզմիր-Զմիւռնիա (Ոսկեհանք) — 6, 20, 25, 42, 61, 79, 126, 129, 142, 160, 161, 163, 166, 174, 175, 179, 186, 187, 189, 190, 201, 202, 204, 206, 256, 271, 272, 274, 283, 342, 409, 411, 414, 421-426, 487։
Իսկենտերուն-Ալեքսանտրէթ — 280, 409, 411։
Իտալիա — 160, 164-168, 180։
Իրան — Տես Պարսկաստան։

Լահէյ — 10, 29, 161, 175, 349։
Լեմպերկ — 59։
Լեռնապար — 293, 394, 306, 336, 395։
Լեռնասար — Տես Խարբերդ։
Լեռնավայր (Կիլիկիա) — 5, 6, 10, 29, 43-45, 125, 126, 134, 139, 142, 143, 148, 152, 153, 160, 165-168, 172-175, 177, 179, 180, 185, 187, 268, 269, 272, 273, 278, 280, 402-413, 488։
Լիմասոլ — 167։
Լիս — Տես Պոլիս։
Լիֆլանդիա (Լիվանիա) — 154։
Լճէ — 392։
Լոնտոն — 160, 164, 165, 170, 221, 276, 528։
Լոռիստան — 446։
Լօզան — 160, 164,517-520։

Խաչան — Տես Աւետարան։
Խասսա — 284, 285։
Խարբերդ (Լեռնասար, Բերդաքար) — 6, 41, 42, 46, 61, 114, 125, 126, 129, 142, 149, 256, 273, 282, 317, 360, 363, 365, 370-372, 378, 379, 488, 529, 530։
Խիզան — 124, 303, 324։
Խնուս — 40, 324, 330, 336, 337, 341, 347։
Խոյ (Աւարայր) — 48-50, 128, 297, 427, 429, 433, 438, 440, 441, 443, 449-451։
Խորձոր — Տես Քղի։

Մաղկաձոր (Քութայիս) — 474, 476։
Մոց — Տես Պէյրութ։

Կալաց — 484, 494, 495, 497, 503, 515։
Կայան — Տես Մարզուան։
Կայծակ — Տես Հաճի գիւղ։
Կարին (Բարձրաբերդ) — Տես Էրզրում։
Կարկառ 303, 324։
Կարճկան — 106, 293։
Կարմիր (Ղրիմսկ) — 474։
Կարմիր լեռ — Տես Անտիոք։
Կարս (Զրաբերդ) — 129, 142, 466, 467։
Կարս-պազար — 43, 45, 125, 268, 285, 411։
Կեսարիա (Բարձր սար) — 200։
Կիլիկիա — Տես Լեռնավայր։
Կիպրոս — 125, 167, 528։
Կիրասոն (Փառնակ) — 149, 349, 354, 356։
Կիւմիւշխանէ (Լեռնաշղթայ) — 349։
Կիւրին (Քարձոր) — 323, 363, 404։
Կլորիկ (Թէոդոսիա) — 476։
Կովկաս (Սարուստան) — 6, 10, 11, 17, 24, 32, 34, 36, 48-53, 55-57, 64, 65, 75, 76, 80, 83, 84, 88, 101, 108, 109-113, 117, 118, 121, 123, 128, 132-135, 143, 146-148, 153, 156, 159, 162, 167, 178, 179, 206, 240, 277, 294, 333, 335, 340, 348, 367, 410, 417, 427, 434, 450, 454-480, 499, 500, 523-525, 533, 541։
Կրասնոդար — 56,

Հազզօ — 390-392։
Հազրօ — 392, 396։
Հալէպ (Դաշտ) — 125, 140, 168, 172, 274, 280, 283, 398, 402-404, 406, 409-411, 488։
Հաճըն — 43-45, 78, 125, 126, 268, 282-286։
Հաճի գիւղ (Կայծակ) — 380-382, 387, 388։
Համիտիէ — 282, 284, 285։
Հայնէ — 392։
Հապէշիստան — 167։
Հասան Պէյլի — 285։
Հիւսէյնիկ (Անուշաւան) — 379։
Հիւսնի Մանսուր — 374։
Հնդկաստան — 46, 167, 279։
Հողաբլուր — Տես Այնթապ։
Հովիտ — Տես Այնթապ։
Հրաբուխ (Փոքր-Հայքի մէջ) — 360։

Զորայր — Տես Թոքատ։

Ղազուին — 279, 428, 451։
Ղարաբաղ (Ապառաժ) — 142, 454, 466։
Ղարադաղ — 435, 437, 446, 451։
Ղարզան — 390-392, 394։

Ճիպին — 407։
Ճիւլամերկ (Զուլամերկ) — 304։

Մալաթիա (Բերքառատ) — 79, 256, 360, 370, 371, 373, 374, 488։
Մակեդոնիա — 3, 17, 60, 110, 111, 163, 192, 210, 213, 214, 233, 235, 241-243, 259, 283, 312։
Մակու — 427, 442, 443, 448։
Մաղնիսա — 421, 422, 425։
Մամախաթուն — 342-344։

Մամուրէթ իւլ Ազիզ — Տես Խարբերդ։
Մամրտանք — 303, 324։
Մանազկերտ — 330, 332։
Մանջուրիա — 46, 155։
Մարանդ — 48, 49։
Մարաշ (Սահմանաբերդ) — 125, 278, 280, 284, 407, 488։
Մարզուան (Կայան) — 6, 14, 20, 25, 42, 44, 45, 81, 87, 126, 129, 142, 360, 363, 382, 384-389, 488։
Մարսէյլ — 221, 229, 230, 237, 489։
Մեծ քաղաք — Տես Թիֆլիս։
Մենաւոր (Թադէոս առաքեալի վանք) — 297, 308, 427, 434, 438-443։
Մերսին — 283, 285, 410։
Մինարէթ — Տես Սալմաստ։
Միսիս — 282-284։
Միւնիխ — 245, 517-520։
Մոկս — 293, 307, 324։
Մոնաստր — 222, 230, 242։
Մուժամբար — 28, 435։
Մուշ — Տես Տարօն։
Մուֆարղին — Նէրկերտ — Տես Փրակերթօ։
Մրգաստան — Տես Երեւան։

Ցունաստան — 167, 189։

Նալֆթ — 47։
Նարեկ գիւղ — 38։
Նաւահանգիստ (Պաթում) — 6, 20, 24, 27, 129, 142, 213, 218, 454, 472-476։
Նիզիպ — 406։
Նիկոմիդիա — Տես Իզմիտ։
Նիւ Եորք — 526-528, 530, 531, 534, 537, 538։
Նովորոսիսկ (Նորքաղաք) — 476։
Նորտուզ — 304։
Նէրկերտ — Տես Փրակերթօ։

Շահսեվան — 446։
Շամ, Շամիր — Տես Վասպուրական-Վան։
Շապին Գարահիսար — Տես Բերդ։
Շատախ — 79, 106, 293, 307, 324։
Շէխլան — 323։
Շէյխ Մուրատ — 45, 125։
Շէնիկ — 331։
Շիքակօ — 532, 534, 537, 538։
Շումլա — 491, 511։
Շուշնամերկ — 331։
Շտուտգարտ — 10, 29, 161, 167, 170, 349։

Ոսկանապատ (Պաքու) — 6, 20, 24, 32, 36, 88, 100, 112, 113, 127-129, 142, 174, 283, 436, 449, 454, 457, 459, 463, 465։
Ոսկեհանք — Տես Իզմիր։
Որոտում — Տես Տիվրիկ։
Ուոթրթաուն — 532, 537։
Ուսքը — 527, 530։
Ուրմիա (Փարոս) — 48, 50, 128, 427, 429-432, 438, 449, 451։
Ուրֆա-Եդեսիա (Աւազան) — 402, 404-408, 488։

Զարշամպա — 387, 388։
Զարսանճաք (Գահաւանդ) — 370, 371, 377, 378։
Զէնկիլէր — 415։
Զմշկածագ (Բազէ) — 370, 371։
Զնգուշ — 392։
Զորք Մարզուան (Տէօրթ Եոլ) — 43, 45, 125, 126, 268, 278, 279, 283, 285, 409-411։

Պաթում (Բաթում) — Տես Նաւահանգիստ։
Պալքան (Բալկան) — 6, 7, 10, 14, 20, 25, 29, 32, 57, 58, 64, 71, 88, 123, 127, 129, 138, 142, 149, 157, 163, 164, 167, 169-171, 173, 174, 190, 205, 239, 278, 279, 481-515։
Պանտրմա — 415, 416։
Պարիզ — Տես Փարիզ։
Պարտիզակ (Պաղչէճիկ) — 42,273, 283, 286, 415։
Պարսկաստան (Իրան) — 3, 5, 11, 22, 24, 29, 31, 37, 46-48, 50-52, 68, 78, 79, 83, 84, 88, 90, 95, 101, 104, 107, 121, 127, 128, 132-134, 137, 143, 150, 153-155, 157-159, 164, 165, 167, 168, 170, 176, 200, 204, 224, 226, 239, 240, 244, 279, 335, 340, 366, 369, 372, 411, 417, 425, 427-454, 460, 467, 478, 481, 499, 500, 523, 524, 540։
Պաքու — Տես Ոսկանապատ։
Պաֆրա — Տես Ալիս։
Պելճիքա — 122, 167, 169։
Պեհեսնի — 374։
Պետերբուրգ (Հիւսիսակերտ) — 225։
Պերլին — 166, 170, 446, 517, 520։
Պէյրութ (Մոց) — 172, 173, 281, 282, 398, 402-404, 409, 412, 487։
Պիթլիս (Մանոյ ձոր) — 6, 91, 107, 124, 142, 148, 188, 214, 315, 325-327, 330, 332, 335, 336, 346, 347, 390, 397, 488, 546։
Պիլեճիկ — 415։
Պիրեճիկ — 407։
Պչերիկ — 392, 396։
Պոլիս (Լիս, Վիշապ, Կռուածաղիկ) — 4, 6, 7, 31, 32, 35, 42, 59-61, 63-66, 69, 77, 79, 98, 100, 102, 107, 125-127, 129, 131-133, 142, 159-161, 163-170, 180, 185-191, 193-198, 200-209, 214, 222, 224, 225, 239, 243, 245, 252, 255, 256, 258, 259, 261, 264, 266, 269-276, 281-283, 285, 290-292, 305, 307, 308, 312, 330, 331, 336, 338, 340, 346, 354, 360, 363, 364, 379, 386, 392, 398, 410-426, 447, 454, 459, 475, 481, 486-489, 502, 526-528, 546։
Պոնտոս — Տես Ամասիա։
Պոսթըն — 298, 400, 527, 528, 530, 532, 535, 537, 539, 542, 544։
Պոտրում — 245, 421, 538։
Պուլկարիա — 5, 51, 58, 109, 123, 149, 160, 163, 167, 170, 171, 180, 189, 203, 204, 206, 241, 446, 447, 481-515, 519, 524, 533։
Պումպուճ — 407։
Պուրկազ — 483, 485, 494, 495, 515։
Պուքրէշ — 123, 483, 491, 492, 494, 495, 498, 502, 509, 514, 515։
Պրայլա — 484, 495-497, 515։
Պրիւքսէլ — 10, 160, 161, 517։
Պրուսա — 271, 415, 426, 488։

Ջերմուկ — 392։
Ջուլֆա (Հին) — 29, 49, 127, 449, 451։
Ջրաբերդ — Տես Կարս։

Ռահուան — 124։
Ռաշտ — 47, 49, 128, 428, 451, 452, 518, 519, 523, 524։
Ռշտունիք — 293։
Ռոտոսթօ — 190, 271, 283, 415, 488։
Ռումանիա — 58, 167, 342, 343, 481, 484, 485, 491, 497, 498, 511, 513, 514։

Ռուսիա, Ռուսաստան — 5, 8, 30-32, 46, 47, 51, 53-57, 67, 68, 70, 72, 77-79, 83, 90, 95, 104, 107, 110, 111, 116, 133, 137, 150, 153, 155, 156, 159, 165, 167, 182, 189, 200, 240, 241, 244, 342, 357-359, 366, 372, 427, 428, 441, 442, 445-447, 451-453, 460, 471, 472, 478, 481, 502:
Ռուսճուք — 482, 483, 485, 492, 494-498, 505, 509, 511, 512, 514, 515:

Սալմաստ (Մինարէթ) — 28, 46, 48, 50, 88, 128, 297, 427, 429, 430, 432, 434, 436, 438, 448-452:
Սալնոյ ձոր — *Տես Պիթլիս*:
Սամսոն (Բանալի) — 60, 87, 173, 178, 209, 281, 360, 363, 365, 366, 380-382, 385-387, 487, 488:
Սան Ստեֆանո — 62, 272, 279:
Սասուն (Բարձրաւանդակ) — 39, 79, 124, 150, 214:
Սարուստան — *Տես Կովկաս*:
Սեբաստիա (Բաստ, Սեւ բլուր) — 13, 14, 23, 24, 41-43, 88, 118, 126, 134, 142, 146, 172, 173, 175, 178, 179, 275, 342, 360, 363, 365, 366, 373, 385, 397, 403, 475, 487, 488:
Սելանիկ — 59, 60, 162, 163, 169, 185-187, 198, 201, 246, 256, 266, 269, 273, 313, 324, 326, 331, 387, 426:
Սեւաստապոլ (Զրահապատ) — 476:
Սեւ բլուր — *Տես Սեբաստիա*:
Սեւերէկ — 488:
Սեւ Վիշապ — *Տես Տիարպէքիր-Տիգրանակերտ*:
Սըվազ — *Տես Սեբաստիա*:
Սիմֆերապոլ (Դաշտ) — 476:
Սիս — 45, 125, 268, 279, 409-411, 488, 515:
Սլիվէն — 40, 483, 495, 497, 503:
Ս. Կարապետ վանք — 315, 316, 320, 335:
Սղերդ — 307, 330, 394, 395, 404:
Սոչի (Ապաստան) — 474-476:
Սուէտիա — *Տես Անտիոք*:
Սուլթանապատ — 452:
Սուլինա — 484, 490, 492, 494, 495-509, 513-515:
Սուխում (Գաղթավայր) — 475, 477:
Սոֆիա — 187, 202, 203, 205, 207, 238, 257, 446, 482, 483, 486, 489, 491, 494, 509:
Սպահան — 49, 427, 451:
Սպարկերտ — 303, 324:
Ստամպուլ — *Տես Պոլիս*:
Սօֆիան — 436:

Վահագնեան շրջան — 321-323:
Վառնա — 5, 20, 171, 185, 483, 485, 490-492, 494, 495, 497, 498, 502, 503, 509, 510, 512, 514, 515:
Վասպուրական-Վան (Շամ) — 6, 17, 18, 20, 26, 29, 38, 40, 46, 61, 64, 78, 79, 88, 89, 99, 102, 111, 115, 116, 124, 127-129, 131, 133, 135, 136, 142, 144, 146-148, 161-165, 175, 178-180, 183, 188, 213, 214, 216, 224, 239, 240, 256, 275, 293, 294, 296-298, 300-315, 326, 333, 336, 341, 345, 346, 348, 390, 400, 408, 440, 441, 444, 454, 458, 459, 473, 474, 479, 481, 488, 500, 538, 541, 546:
Վասփինջ — 48:
Վարդենիք, Վարդանոց — *Տես Պուլկարիա*:
Վիեննա — 78, 160, 162, 163, 170, 186, 202, 203, 205, 206, 225, 226, 238, 239, 292, 489:
Վիշապ — *Տես Պոլիս*:
Վիշապաձոր (Տիգրանակերտ) — *Տես Տիարպէքիր*:
Վլադիկաւկաս — 32:
Վրէժ, Վրէժստան (Ատրպատական, Պարսկաստան) — 6, 11, 19, 20, 22, 25, 28, 29, 31, 37, 44, 88, 127, 129, 142, 170, 175, 297, 333, 427-453:

Տարսոն — 43, 282, 283, 285:
Տարօն-Մուշ (Դուրան) — 17, 38-40, 59, 61, 97, 124, 125, 133, 188, 213, 214, 282, 315-323, 326-335, 345-347, 397, 423, 454, 458, 467, 488:
Տարօն-Սասուն — 6, 39, 87, 142, 315-323, 326-335, 390, 397:
Տերսիմ — 42:
Տէտէաղաճ — 271, 278:
Տէօրթ Եոլ — *Տես Զորք Մարգուան*:
Տիարպէքիր (Տիգրանակերտ, Վիշապաձոր) — 6, 38, 60, 79, 114, 125, 126, 142, 148, 149, 173, 178, 282, 317, 336, 346, 348, 355, 390-401, 404, 488, 536:
Տիգրանակերտ — *Տես Տիարպէքիր*:
Տիվրիկ (Որոտուտ) — 360, 363, 488:
Տրապիզոն (Մովսէս) — 6, 20, 26, 42, 43, 61, 63, 80, 87, 128, 129, 142, 166, 167, 336, 337, 341, 347, 349, 426, 488:
Տրիպոլի (Ժայռ) — 349:
Տրիպոլիս (ափրիկեան) — 167:

Փառնակ — *Տես Կիրասոն*:
Փարիզ — 3, 5, 10, 29, 59, 90, 160-170, 173, 174, 176, 186, 189, 190, 193, 199, 203, 206, 210-214, 218, 219, 221, 223-230, 237-239, 242, 244, 256,387, 489, 517, 520, 521:
Փարոս — *Տես Ուրմիա*:
Փոթի (Զրաշէն) — 475-477:
Փոքր Հայք — 6, 41-43, 118, 133, 134, 143, 148, 149, 169, 173, 177, 178, 187, 360-390:
Փրակերթօ (Նփրկերտ) — 390-396, 400, 401:
Փրավիտենս — 527, 530, 531, 537, 538:

Քանատա — 526, 527:
Քաստեմունի — 38, 40, 308, 426:
Քար — *Ալիք-Քար* — *Տես Ալեքսանդրապոլ*:
Քարձոր — *Տես Կիւրին*:
Քեսապ (Հեղեղատ) — 45, 281, 404:
Քիլիս (Խորշ) — 404:
Քիշմիշթեփէ (Բլուր) — 297, 438, 440, 441, 443:
Քիւրտմէյտան — 323:
Քղի (Խորձոր) — 336, 337, 345:
Քոնսթանցա — 199, 485, 494, 497, 503, 515:
Քորիա — 155:

Օդեսա (Կայծ) — 473, 476:
Օսմանեան կայսրութիւն — *Տես Թուրքիա*:
Օսմանիէ — 282, 284, 285:
Օրտու — 349, 357:

Ֆընտրճագ — 43:
Ֆիլատելֆիա — 530, 532, 537:
Ֆիլիպպէ — 88, 190, 209, 222, 300, 481-483, 485, 491-494, 497, 498, 509-515:
Ֆռնուզ — 45:
Ֆրանսա — 10, 105, 123, 160, 164-167, 180, 431, 445, 447:
Ֆրեզնօ — 532, 537, 544:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ ---------- 3

ԳԼՈՒԽ I.– Հ.Յ.Դ. ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎ

Ա 1.– Արեւմտեան Բիւրոյի շրջաբերականը Ե. Ընդհ. Ժողովի գումարման մասին ---------- 7
Ա 2.– Արեւելեան Բիւրոյի հրաւէրը Ե. Ընդհ. Ժողովին ---------- 9
Ա 3.– Օրակարգ Հ.Յ.Դ. Ե՝ Ընդհ. Ժողովի ---------- 10
Բ.– Լիազօրագրեր ---------- 13
Գ 1.– Քրիսի եւ Թորգոմի նամակը Ե. Ընդհ. Ժողովին ---------- 15
Գ 2.– Վռամեանի եւ Վանայ Սարգիսի նամակը Ինֆի յանձնախումբին ---------- 17
Գ 3.– Յար. Շահրիկեանի նամակ ---------- 18
Գ 4.– Վռամեանի նամակ ---------- 18
Գ 5.– Վանայ Սարգիսի նամակ ---------- 19
Գ 6.– Մատինեան Նիկոլի նամակ ---------- 19
Դ.– Արձանագրութիւն Հ.Յ.Դ. Ե՝ Ընդհ Ժողովի ---------- 20
Ե.– Հինգերորդ Ընդհ Ժողովի կազմակերպական որոշումներ ---------- 148
Զ.– Ե. Ընդհ. Ժողովի որոշումներն ու Յայտարարագիրը ---------- 151

ԳԼՈՒԽ II.– Հ.Յ.Դ. ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԵՒ ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՈՆԵՐ

1.– Տեղեկագիր Արեւմտեան Բիւրոյի (1907 Յունիս – 1909 Յուլ.) ---------- 160
2.– Ընդհանուր հաշուեկշիռ (1907 Յունիս – 1909 Յուլ.) ---------- 174
3.– Շրջաբերական-նամակ Արեւմտեան Բիւրոյի (26 Փետր. 1908) ---------- 176
4.– Շրջաբերական-նամակ Արեւմտեան Բիւրոյի (15 Յուլ. 1908) ---------- 179
5.– Շրջաբերական-նամակ Արեւելեան Բիւրոյի (20 Յուլ. 1908) ---------- 181
6.– Արեւմտեան Բիւրոյի գաղտնի շրջաբերականը (27 Յուլ. 1908) ---------- 182
7.– Շրջաբերական-նամակ Արեւելեան Բիւրոյի (5 Օգոստ. 1908) ---------- 182
8.– Արեւելեան Բիւրոյի կոչ-յայտարարութիւն (Փետր. 1909) ---------- 184

ԳԼՈՒԽ III.– ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆ եւ ՏԵՄԷՆ

Ա 1.– Տեղեկագիր Հ.Յ.Դ. Պոլսի Պատասխանատու մարմնին (Օգ. 1909) ---------- 186
Ա 2.– Որոշումներ Հ.Յ.Դ. Պատասխանատու մարմնի (1908) ---------- 190
Ա 3.– Շրջաբերական Հ.Յ.Դաշնակցութեան (30 Յուլ. 1908) ---------- 192
Ա 4.– Շրջաբերական Հ.Յ.Դ. Կ. Պոլսոյ Պատասխանատու մարմնին (2 Օգ. 1908) ---------- 193
Ա 5.– Շրջաբերական Հ.Յ.Դ. Կ. Պոլսոյ Պատասխանատու մարմնին (3 Օգ. 1908) ---------- 194
Ա 6.– Շրջաբերական ---------- 194
Ա 7.– Շրջաբերական մարմիններուն (22 Օգ. 1908) ---------- 195
Ա 8.– Շրջաբերական-նամակ (31 Օգ. 1908) ---------- 196
Ա 9.– Շրջաբերական-նամակ (4 Մեպտ. 1908) ---------- 197
Ա 10.– Գրիգոր Զօհրապ թրքական յեղաշրջման մասին ---------- 198
Ա 11.– Զապէլ Եսայեան թրքական յեղաշրջման մասին ---------- 199
Ա 12.– Տոքթ. Սուրէն Նշանեան թրքական յեղաշրջման մասին ---------- 200
Բ 1.– Որոշումների մատեան Տեմէնի [Տեռորական մարմին] (1908) ---------- 202
Բ 2.– Նախագիծ Յուցական Տեռորական գործունէութեան ---------- 208
Բ 3.– Արեւմտեան Բիւրոյի նամակը Յուցական Տեռորական մարմնին ---------- 210
Բ 4.– Սիմէտ Ռիզայէն Հ.Յ.Դ. Արեւմտեան Բիւրոյին ---------- 211
Բ 5.– Արեւմտեան Բիւրոյէն Տեմէնին ---------- 212

ԳԼՈՒԽ IV.– ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Ա 1.– Օսմ. Թուրքիոյ Պոլսոյ ընդդիմադիր տարրերու կոնգրէ ---- 215
Ա 2.– Համաձայնութեան մը սկզբունքները ---- 217
Ա 3.– Արեւմտեան Բիւրոյէն Արեւելեան Բիւրոյին ---- 218
Ա 4.– Ահմէտ Ռիզայի նամակը ---- 219
Ա 5.– Արեւմտեան Բիւրոյէն Ամերիկայի Կեդր. Կոմիտէին ---- 220
Ա 6.– Արեւմտեան Բիւրոյէն Հնչակեան Կեդր. Վարչութեան ---- 220
Ա 7.– Մ. Փորթուգալեանի պատասխանը Արեւմտեան Բիւրոյին ---- 221
Ա 8.– Մակեդոնացիներէն նամակ ---- 222
Ա 9.– Նամակ Ահմէտ Ռիզայէն ---- 223
Ա 10.– Արշակ Չօպանեանի պատասխան-նամակը ---- 223
Ա 11.– Ակնունիէն Ժընեւ՝ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան ---- 224
Ա 12.– Ակնունիէն Արեւելեան Բիւրոյին ---- 224
Ա 13.– Ակնունիէն Ռոստոմին ---- 225
Ա 14.– Հրաւիրագիր Փարիզի կոնգրէին ---- 227
Ա 15.– Ակնունիէն Ժընեւ՝ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան ---- 228
Ա 16.– Փորթուգալեանէն Ակնունիին ---- 229
Ա 17.– Փորթուգալեանէն Ակնունիին ---- 230
Ա 18.– Ակնունիէն Ժընեւ՝ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան ---- 230
Ա 19.– Կոնգրէի հրաւիրագիր ---- 231
Ա 20.– Յայտարարագիր Օսմ. կայսրութեան ընդդիմադիր տարրերու կոնգրէին ---- 232
Ա 21.– Կոնգրէի ճաշկերոյթ (ճաշացուցակ) ---- 236
Ա 22.– Փորթուգալեանէն Ակնունիին ---- 237
Ա 23.– Գալֆայեանէն Մարին ---- 237
Ա 24.– Ակնունիի նամակը Արեւելեան Բիւրոյին ---- 238
Ա 25.– Ռոստոմի նամակը Արեւմտեան Բիւրոյին ---- 240
Բ 1.– Ահմէտ Ռիզայի նամակները «Դրօշակ»ի խմբագրութեան ---- 242
Բ 2.– Արեւելեան Բիւրոյի շրջաբերականը (12 Յուլ. 1908) ---- 244
Բ 3.– Արեւմտեան Բիւրոյէն Ամերիկայի Կ. Կոմիտէին ---- 245
Բ 4.– Déclaration ---- 246
Բ 5.– Revendications ---- 247
Բ 6.– Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պահանջները ---- 250
Բ 7.– Ծրագիր Օսմ. Միութեան եւ Յառաջդիմութեան կոմիտէին ---- 253
Բ 8.– Պաշտօնական յայտարարութիւն Վեր. Հնչ. կուսակցութեան ---- 255
Բ 9.– Հ.Յ.Դ. Հեռագիր Սելանիկի Իթթիհատի կեդրոնին ---- 256
Բ 10.– Մակեդոնացիներէն երկու նամակ Պոլսոյ Պատ. մարմնին ---- 257
Գ 1.– Proclamation du comité de l'Union Ottomane ---- 260
Գ 2.– Déclaration – Յայտարարութիւն ---- 261
Գ 3.– Յայտարարութիւն «Օսմ. Միացեալ մարմնոյն» ---- 262
Գ 4.– Մահմուտ Շեւքէթի նամակը Հ.Յ.Դ.ին ---- 263
Գ 5.– Օրինագիծ Խառն մարմնի ---- 264
Գ 6.– Շրջաբերական Իթթիհատ-Թերագզը-ի եւ Հ.Յ.Դ.ի ---- 266
Գ 7.– Իթթիհատ-Թերագզը-ի եւ Հ.Յ.Դ.ի Շրջաբերականի օսմաներէն բնագիրը ---- 267

ԳԼՈՒԽ V.– ԱՏԱՆԱ – ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ

Ա 1.– Պոլսոյ Պատ. մարմնէն Արեւմտեան Բիւրոյին ---- 269
Ա 2.– Արեւմտեան Բիւրոյէն Իզմիրի կոմիտէին ---- 271
Ա 3.– Պոլսոյ Պատ. մարմնէն Արեւմտեան Բիւրոյին ---- 272
Ա 4.– Նամակ Պոլսոյ Պատասխ. մարմնէն՝ Արեւմտ. Բիւրոյին ---- 275
Ա 5.– Շրջաբերական նամակ Հ.Յ.Դ. Պալք. շրջանի ընկերներուն ---- 278
Բ 1.– Ատանայէն Հ.Յ.Դ. Կ. Պոլսոյ Պատասխ. մարմնին ---- 279
Բ 2.– «Ազգանուէր» [Այնթապի] ենթակոմիտէէն Պոլսոյ Պատասխ. մարմնին ---- 280

Բ 3.– Ծոցի [Պէյրութի] ենթակոմիտէէն Կ. Պոլսոյ Պատասխ. մարմնին ---- 281
Բ 4.– Պէյրութի ենթակոմիտէէն Կ. Պոլսոյ Պատասխ. մարմնին ---- 281
Բ 5.– Ծոցէն Պոլսոյ Պատասխ. մարմնին ---- 282
Բ 6.– Զաւարեանէն Պոլսոյ Պատասխ. մարմնին ---- 282
Բ 7.– Զաւարեանէն Պոլսոյ Պատասխ. մարմնին ---- 284
Բ 8.– Զ. Եսայեանի վկայութիւնը Հիւսէյին Տայիմ պէյի մասին ---- 286
Բ 9.– Իթթիհատի կեդր. մարմինէն Հ.Յ.Դ.ին ---- 287
Գ 1.– Traduction du Tezkéré ---- 288
Գ 2.– Նամակ «Դրօշակ»ի խմբագրութենէն ներքին գործոց նախարարին ---- 290
Գ 3.– Բողոքի հեռագիրներ «Դրօշակ»ի խմբ. կողմէ ---- 291
Գ 4.– Պոլսոյ Պատ. մարմնի եւ Իթթիհատի Սելանիկի կեդրոնին միջեւ փոխանակուած նամակները ---- 292

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ VI.– ՎԱՆ–ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ

1.– Հ.Յ.Դ. Վասպուրականի Կ.Կ.ի շրջանի խորհրդակց. ժողովի բանաձեւերը ---- 294
2.– Արամ Մանուկեանի նամակը ---- 297
3.– Վասպուրականի զինապահեստներու գրաման մասին ---- 298
4.– Ինքնապաշտպանութեան հրահանգներ ---- 301
5.– Հանրագրութիւն Վանայ ժողովուրդին ---- 303
6.– Վանայ Սարգիսէն Արեւելեան Բիւրոյին ---- 306
7.– Վասպուրականի Կ. Կոմիտէի կոչը (30 Յուլ. 1908) ---- 308
8.– Վասպուրականի Կ. Կոմիտէի կոչ (3 Օգ. 1908) ---- 310
9.– Յայտարարութիւն Հ.Յ.Դ. Վասպուրականի Կ. Կոմիտէի ---- 312
10.– Հեռագիր Սելանիկի Իթթիհատին ---- 313
11.– Արամ Մանուկեանի հեռագիրները «Դրօշակ»ին ---- 313
12.– Մեր Դրօշակը ---- 314

ԳԼՈՒԽ VII.– ԴՈՒՐԱՆ–ԲԱՐՁՐԱՒԱՆԴԱԿ

1.– Շրջանային ժողով՝ Ս. Կարապետի մէջ ---- 316
2.– Վահագնեան շրջանի ժողովոյ որոշումներ եւ պահանջներ ---- 321
3.– Վահագնեան շրջանի խումբերու վիճակագոյց ---- 323
4.– Մարզպետէն Սելանիկի օսմ. յեղ. կոմիտէին ---- 324
5.– Մարզպետէն Պոլսոյ Պատ. մարմնին ---- 326
6.– Սեպուհէն Պոլսոյ Պատ. մարմնին ---- 328
7.– Գարմէնէն լիազօրագիր Սեպուհին ---- 331
8.– Սեպուհէն Գարմէնին ---- 331
9.– Նամակ չերքէզ ցեղապետ Մահմէտ էֆէնտիէն ---- 332
10.– Սեպուհէն Պոլսոյ Պատ. մարմնին ---- 333
11.– Գարմէնէն Պոլսոյ Պատ. մարմնին ---- 334

ԳԼՈՒԽ VIII.– ԲԱՐՁՐԱԲԵՐԴ–ԿԱՐԻՆ

1.– Երկրի Արեւելեան շրջանի մարմինների Ռայ. ժողովի որոշումները ---- 336
2.– Դերջանի գաւառէն տեղեկագիր ---- 342
3.– Միերեանէն Մարալին ---- 345
4.– Միերեանէն Բերծրաբերդին ---- 345

5.– Գիսակէն Արեւմտեան Բիւրոյին ---------- 346
6.– Գիսակէն Պոլսոյ Պատասխ. մարմնին ---------- 347

ԳԼՈՒԽ IX.– ԾՈՎԱՓ–ԱՒԱՁԱՆ

1.– Հ.Յ.Դ. Աւազանի Շրջանային II ժողով ---------- 349
2.– Տեղեկագիր Օրտուի շրջանի հայաբնակ գիւղերի ---------- 357

ԳԼՈՒԽ X.– ՓՈՔՐ–ՀԱՅՔ

Ա 1.– Հ.Յ.Դ. Փոքր-Հայքի Ա. Ռայոնական ժողով ---------- 360
Ա 2.– Կովկասահայ ժողովուրդին ---------- 367
Բ 1.– Հ.Յ.Դ. Բերդի [Շապին Գարահիսարի] շրջանի տեղեկագիրը ---------- 368
Գ 1.– Շրջանային ժողով Հ.Յ.Դ. Լեռնասարի [Խարբերդի] շրջանին ---------- 370
Գ 2.– Հ.Յ.Դ. Բերքառատի [Մալաթիոյ] կոմիտէին տեղեկագիրը ---------- 373
Գ 3.– Տեղեկագիր Հ.Յ.Դ. Բլրակի [Արաբկիրի] կոմիտէին ---------- 375
Գ 4.– Տեղեկագիր Գահաւանդի [Չարսանճաքի] ենթակոմիտէին ---------- 377
Գ 5.– Անուշաւանի [Հիւսէյնիկի] ենթակոմիտէն Լեռնասարի [Խարբերդի] Կ. Կոմիտէին ---------- 379
Գ 6.– Տեղեկագիր Հ.Յ.Դ. «Թաքառ» [Ակն] ենթակոմիտէին ---------- 379
Դ 1.– Տեղ. արձանագրութեան Հ.Յ.Դ. Շրջ. Ա. Ժողովին [Մարզուան] ---------- 380
Դ 2.– Տեղեկագիր Հ.Յ.Դ. Կայանի [Մարզուանի] Կ.Կ.ի ---------- 385

ԳԼՈՒԽ XI.– ՎԻՇԱՊԱՁՈՐ–ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

1.– Օրակարգ Հ.Յ.Դ. Վիշապաձորի Պատգամաւոր. Ա. ժողովի ---------- 390
2.– Հ.Յ.Դ. Վիշապաձորի Շրջանային ժողով ---------- 391
3.– Վիշապաձորի Կ.Կ.էն Պոլսոյ Պատ. մարմնին ---------- 392
4.– Մեր կարծիքները Հ.Յ.Դ. Հինգերորդ Ընդհ. Ժողովին ---------- 393
5.– Տեղեկագիր Բլրակի [Ղարզանի] շրջանին ---------- 394
6.– Նփրկերտի ենթակոմիտէն Պոլսոյ Պատ. մարմնին ---------- 395
7.– Վիշապաձորի Կ. Կոմիտէն Փրակերթոյի մասին ---------- 397
8.– Տեղեկագիր Տիգրանակերտ քաղաքի մասին ---------- 397
9.– Փրակերթոյի ենթակոմիտէն «Ազատամարտ»ին ---------- 400

ԳԼՈՒԽ XII.– ԼԵՌՆԱՎԱՅՐ–ԿԻԼԻԿԻԱ

1.– Տեղեկագիր Լեռնավայրի Օժ. մարմնի ---------- 402
2.– Տեղեկագիր Հողաբլրի [Այնթապի], շրջակայ գիւղերու եւ Եդեսիոյ ---------- 405
3.– Արեւմտեան Բիւրոյէն Լեռնավայրի Օժ. մարմնին ---------- 408
4.– Գալֆայէն Պոլսոյ Պատ. մարմնին ---------- 409
5.– Գալֆայէն Պոլսոյ Պատ. մարմնին ---------- 410
6.– Գալֆայէն Պոլսոյ Պատ. մարմնին ---------- 411
7.– Ծոցի [Պէյրութի] կոմիտէէն Պոլսոյ Պատ. մարմնին ---------- 412
8.– «Ազգանուէր»էն Ս. Զաւարեանին ---------- 412
9.– Հողաբլուրէն Պոլսոյ Պատ. մարմնին ---------- 413

ԳԼՈՒԽ XIII.– ՎԻՇԱՊ–Կ. ՊՈԼԻՍ եւ ՈՍԿԵՀԱՆՔ–ԻԶՄԻՐ

Ա 1.– Որոշումներ Հ.Յ.Դ. Պոլսոյ Շրջանային ժողովին ---------- 415
Բ 1.– Տեղեկագիր Իզմիրի շրջանի 1909 Ընդ. Ժողովի ---------- 421

ԳԼՈՒԽ XIV.– ՎՐԷԺՍՏԱՆ–ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

1.– Տեղեկագիր Հ.Յ.Դ. Վրէժստանի Կ. Կոմիտէի ---------- 429
2.– Քաղուածքներ Հ.Յ.Դ. Վրէժստանի III Շրջ. Պատգ. ժողովի որոշումներից ---------- 438
3.– Ընծայրի տեղեկագիրը ---------- 440
4.– Ռոստոմի նամակը Հ.Յ.Դ. Բիւրոներուն ---------- 444
5.– Յայտարարութիւն Ատրպատականի Կ. Կոմիտէի ---------- 448
6.– Ատրպատականի Կ.Կ.էն Արեւմտեան Բիւրոյին ---------- 448
7.– Շրջաբերական Ատրպատականի Կ. Կոմիտէի ---------- 449
8.– Շրջաբերական-նամակ Արեւմտեան Բիւրոյի ---------- 450
9.– Ռոստոմէն Արեւմտեան Բիւրոյին ---------- 451
10.– Ատրպատականի Կ.Կ.էն Արեւմտեան Բիւրոյին ---------- 452
11.– Ռոստոմէն Եփրեմին ---------- 453
12.– Եփրեմէն Ռոստոմին ---------- 453

ԳԼՈՒԽ XV.– ԿՈՎԿԱՍ

Ա 1.– Տեղեկագիր Թմբուկ-Ախալքալաքի ---------- 455
Բ 1.– Ոսկանապատի [Պաքուի] Շրջ. ժողովի արձանագրութիւն եւ որոշումները ---------- 457
Բ 2.– Տեղեկագիր Ոսկանապատի զինապահեստներու մասին ---------- 465
Բ 3.– Մի փոքրիկ տեղեկագիր Հ.Յ.Դ. Ընդ. V համագումարին ---------- 466
Գ 1.– Տեղեկագիր Քար-Ալիքի [Ալեքսանդրապոլի] շրջանի ---------- 468
Դ 1.– Հ.Յ.Դ. VI [Պաքումի] Կ. Կոմիտէի համառօտ տեղեկագիր ---------- 472
Դ 2.– Հ.Յ.Դ. VI [Պաքումի] Կ.Կ.ի Շրջանային ժողով ---------- 477

ԳԼՈՒԽ XVI.– ՊԱԼՔԱՆՆԵՐ

1.– Տարեկան տեղեկագիր Հ.Յ.Դ. Պալք. Կ.Կ.ի ---------- 481
2.– Ատենագրութիւն Հ.Յ.Դ. Պալք. Շրջանային Ը. ժողովի ---------- 494

ԳԼՈՒԽ XVII.– ԵՒՐՈՊԱՅԻ Հ.Յ.Դ. ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Ա 1.– Տեղեկագիր Հ.Յ.Դ. Եւրոպայի Ուսանողների միութեան ---------- 516
Ա 2.– Տեղեկագիր Հ.Յ.Դ. Ե. Ընդհ. Ժողովի մասին ---------- 523

ԳԼՈՒԽ XVIII.– ԱՄԵՐԻԿԱ

1.– Տեղեկագիր Հ.Յ.Դ. Ամերիկայի շրջանի ---------- 526
2.– Ամփոփ տեղեկագիր Հ.Յ.Դ. Ամերիկայի կոմիտէներու ԺԴ. Պատգ. ժողովին ---------- 532
3.– Որոշումներ Հ.Յ.Դ. Ե. Ընդհ. Ժողովի համար ---------- 540
4.– Շրջաբերական (10 Նոյ. 1908) ---------- 542
5.– Շրջաբերական (11 Յունիս 1909) ---------- 545

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐ ---------- 547

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐ ---------- 551

ՆԻՒԹԵՐ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ – Զ. ՀԱՏՈՐ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Հրատարակութեան պատրաստութիւն, խմբագրութիւն եւ ծանօթագրութիւններ
ԵՐՈՒԱՆԴ ՓԱՄՊՈՒՔԵԱՆԻ:

Համակարգչային շարուածք եւ էջադրում
ԹԱՄԱՐ ՄՆԱՊԵԱՆ-ՍՈՒՐՃԵԱՆԻ:

ՅՐՈՒՄՈՒՄԻ ԿԵԴՐՈՆ

HAMAZKAYIN LIBRARY
P.O.BOX 80-1096
BOURJ HAMMOUD – LEBANON
TEL.: 00961 - 1 - 241263/4
FAX: 00961 - 1 - 260329
E-MAIL: imphamaz@inco.com.lb
www.hamazkayin-bookstore.com

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ՎԱՀԷ ՍԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ